

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE MĀDHYANDINA RECENSION

U. G. C. BOOKS

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामि भाष्यसमेतम्

“प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं”

U. G. C. BOOKS

द्वितीयो भागः

तृतीयचतुर्थपञ्चमकाण्डात्मकः

ज्ञानप्रकाशिनगहाउस
देहली-११०००६ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथमं पुनर्मुद्रणं १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीमंत्रमहाभाग्या
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयलआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE
MĀDHYANDĪNA RECENSION
WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA
SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME II
CHAPTERS 3-5

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणगतविषयानुक्रमणिका ।

तृतीयोऽध्यायकाण्डे-

आ० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । आ० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अथ मध्यमोऽध्यायः ।

अथ ज्योतिष्टोमपागः ।

१ आदौ शास्त्रानिर्माणप्रवृत्ति-दीक्षा-
इतिरप्यन्ताग्निष्टोमेति कर्तव्यता-
विधानं तत्र पूर्वं शास्त्रानिर्माणार्थं
देवयजनपरिग्रहः, तत्रानि सन्त्रो-
दकपूर्वप्रवरणत्वादिधर्मविशेषानु-
कपनं, देवयजनप्राग्देशे परिमित-
प्रदेशाधिक्यस्य निषेधः, ऋषीणा-
माध्यमानुष्ठेन देवयजनस्य प्राचीन-
वेदात्वानुगतं पञ्चान्तरविधानं,
प्रसंगारीकृतस्य शयनविषयक-
नियमविधानं, वृष्टपादिपरिहाराय
सर्वतः परिश्रमविधानं, तत्र-
अग्निवर्णिकानां शूद्रादीनामभिप्राते-
निषेधः, दीक्षितस्य सर्वैः सह
वाम्यवहारस्य निषेधः, समन्त्रक-
शालाप्रवेशकपनं तन्मन्त्रन्याह्वयानं
चेति.

१-६

२ दीक्षासंस्कारः-तत्र पूर्वमसुरीक्षा
तस्यां च दीक्षाकालविधानं, दीक्षि-
तस्यादानविषयं सर्वाङ्गान्यनुष्ठानं,
शालोत्तरजः द्यौस्तार्यं परिश्रम-
विधानं, सर्वज्ञिवपनपक्षस्य निरा-
करणं, सकर्मं सप्रकारकं समन्त्रक
वपनविधानं, वपननिनिच्छाशुद्धि-
परिहर्तुं सप्रकारकं स्नानविधानं,
सार्धवादं प्रासङ्गिकपुरुषार्थनियम-
सहितं समन्त्रकमहत्तवातःपरिधानं.

विधानं, क्षीरानंतरं स्नानस्य भूत-
वासनो दीक्षितस्य शास्त्राग्नेश-
विधानम्, अत्रान्यत्रसरे सोदरदिकमरान-
विषयकनियमानुसूचनं चेति.

६-१३

३ अदःप्रगपनं कृत्वा दीक्षाहूतवादा
आग्नेयैष्णवेष्टे प्रयोगविधानं, तत्र
च स्वसमृद्धितत्त्वकामस्यादिपक्षरो-
बैकानिक विधानं, तत्प्रसङ्गेन मार्ग-
पक्षयोपपत्तिः, सामिनेनीनां सात-
दस्य-प्रपाजानां पञ्चमहपाकं शन-
जनुपाजानं शिर-पत्नीसंवाजा-
नामस्तिंत्व-समिष्टपत्रुषोऽवावधे-
त्वादिप्रयोगगतविशेषकपनं, तयो-
दीक्षितस्य सार्धवादं सोदकमोव-
सहारे स्वशर्मकं नवनीताभ्यङ्ग-
विधानं, पौर्णम्यमसहितं सप्ताधनं
सार्धवादं समन्त्रकं वैककुदेनाङ्गो-
रञ्जनविधानं, समन्त्रकं दीक्षितस्य
दर्भैः पावनविधानं, तन्मन्त्रन्याह्वया-
ने च, आशीराशंसनं, सप्रकारक
हस्तश्लेषेऽप्यङ्गुलीनां न्यञ्जनं तन्वा-
पनमन्त्रन्याह्वयानं च, दीक्षाहृत्यर्पं
शालाप्रवेशनविधानं चेत्यादि.

१३-२४

४ एवं दीक्षासंस्कारकृत्यान्तरमौद्ग-
म्यसंज्ञकानां पञ्चानां दीक्षाहूतीनां
विधानम्, एतासामुद्गमहणसाधनतया
त्रिपागपूर्वकं प्रशंसनं, पुष्टतनहृत्ता-
न्तप्रदर्शनमुत्तेजैतथा स्वर्गोद्गमहण-
साधनतया उपपादनं, तद्वत्तपय-
संख्यायाः प्रशंसनं, होममेव-

भा० विवधाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विवधाः

पृष्ठाङ्काः

व्याख्यानं तत्र तृतीयमत्रस्य जप्यता-
विधानं च, होमे तृतीयमत्रस्य
व्याख्यानम्, उत्तमेत्रजयेऽग्रे. प्रसङ्ग-
प्रदर्शनं, तत्र प्रसिद्धदेवतानामभाव
दर्शयित्वा देवतासिद्धिप्रतिपादनं,
चतुर्थ्या आहुते. समग्रं विधानं
तन्मत्रव्याख्यानं च, उक्ताहुतिचतु-
ष्टयस्याध्याख्या. सुवेण होम-
विधानं, पदम्या आहुतेर्गोवाग्नेन
सुवा होमविधाने, तस्य मन्त्रं विशाव
प्रशंसनम्, एवं पञ्चाहुतिपञ्चमुक्त्वा
पञ्चमीमेवैकां जुहुयादिति कस्यचित्प-
क्षकथनं, अक्षरसंख्याद्वारा तन्मत्र-
प्रशंसनं चेति. इत्यसुरीश

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

- १ कृष्णाजिनदीक्षा-तस्यां चाहुवनीर-
दक्षिणदेशे कृष्णाजिनद्वयस्य सप्र-
काङ्कमस्तिरगविधानम्, एककृष्णा-
जिनपञ्चमुक्त्वा तत्प्रशंसनं, कृष्णा-
जिनदीक्षार्थमुपवेशनप्रकारकथनं,
कृष्णाजिनस्य शुक्लकृष्णसन्व्यभि-
मर्शनपूर्वकं 'कनसामयोः' इति
मन्त्रस्य जपकरणं तद्व्याख्यानं च,
कृष्णाजिनारोहणविधानं, मेखला-
दीक्षाविधानं, तस्यां उपाशान्द्रव्य-
कथनं, तस्यां मुञ्चशाखामिश्रितत्वं
कथनं, केशवेणीविनिर्माणकथनं च,
अन्वनमन्त्रं विधाय तद्व्याख्यानं,
वस्त्रान्तस्य समन्त्रकमुद्गृह्यकथनं,
वामनाः शिरसि व्याच्छादनविधानं,
पञ्चान्ते कृष्णविषाणावन्धनविधानं,
प्रमक्षावृष्णविषाणोत्पत्यर्धमाख्या-

यिका, प्रमंगादाविवधककिंचन
नियमकथनं, यज्ञस्य वाचोऽभिधान-
प्रकारः, उक्तार्थवेदितुः प्रशंसनं,
कृष्णविषाणायां अन्वनप्रकार-
कथनं, तथा भूमेरुपरि समन्त्रकमुद्ग्रे-
स्त्रविगनं, कृष्णविषाणायां कण्डू-
यनं प्रशंसितुं साधनान्तरस्य निन्दा-
करणं, दण्टदीक्षानन्तरं मुष्टिकरण-
वाग्यमौ कर्तव्याविति सामिप्राय
कस्यचित्पञ्चमुपन्यस्य तत्र दोष
प्रदर्शय च प्रायुक्तस्य स्वकीयस्य मुष्टि-
करणवाग्यमयोर्दोषं. पावनानन्तर्यपक्ष-
स्योपलेशः, तत्र स्वपक्षे गुणान्तर-
कथनं, वाग्यमप्रयोजनं ततोरे प्राय-
श्चित्तं चेति कथनम्, अप्यर्जुकर्तृक-
दीक्षितावेदनविधानं, आयेदनवाग्य-
मस्तत्राहणप्रयोजनकथनं, चेत्यादि. ३३-४६

- २ दीक्षासंस्कारः-तत्र वाग्यमर्नं प्रश-
मितुमाख्यायिका, तस्यां च प्रसङ्गा-
धूमपदनिदक्ति, पञ्चपञ्चान्तरसहित
सप्रकारक समन्त्रक वाग्यमौकविधानं
तन्मत्रव्याख्यानं च, वनध्रुवणा-
दिकथनम्, आत्मन्येव वनहोमस्य
पुरातनश्रुतान्ताभिधानेन प्रशंसनं,
तदर्थं दीक्षितस्यासिद्धोपपादनं,
तदर्थं सम्पत्तिसम्पादनं च, प्रथम-
द्वितीयमत्रविषयकं कस्यचित्पक्षकथनं,
तथेतरेषां पञ्चकथनम्, अग्नौ मानुष-
कालातिक्रमेण व्रतप्रदानविधानम्,
अध्यर्जुकारयितृकस्य यजमान-
कर्तृकस्योद्धारसाम्यं विधानं, सम-
प्रकनवपानविधानं, प्रयोजनपूर्वकं

२१-३२

विषयाः

पृष्ठकाः । प्र० विषयाः

पृष्ठकाः

सन्त्रकानामुपसर्गविधानं, तत्र सर्वोपसर्गगतः सर्वं सर्वम्-
निति कथनं, दक्षिण्य दूरेष्वपि
विद्येविति, दक्षिण्य स्वन्त्रादे
एते परादानकथनं, दक्षिण्य
स्वात्मन्तर प्रयोगे पुनर्दिष्टाया
अन्तौ च सन्त्रकव्यविधानं,
दक्षिण्यप्रत्ययनामने ह्येवगतौ च
मानधितकथनं, दक्षिण्य पञ्चार्थं
गवाधितकथने वाच्यमन्त्र विधानं,
अन्तर्निवेदिते च काले प्रत्यहं
वाच्यमन्त्रवैकल्यकथनं, स्वयम्भू-
त्त्वं समरगम्य स्वात्कृत्यस्य च
निषेधकथनं च, दक्षिण्यव्यवहृ-
पन्त जडावाहननिर्गन्तं च
वर्धनिति प्रतिपादनं, मनुष्या
वावा बदननिषेधकथनं, पुरुष
प्रयत्नं चेत्यादि. इति दक्षिण्यवर्गाः । ४०-६०

१ प्रायगीतिः-तत्र प्रायगीतिवृत्ता-
विधिः, तस्मिन्वादे-आख्यापिकया
प्रायगीतिचरितेवदसंनिराग्य प्रकृतं
योजनम्, अर्पणद्वाराऽऽनुरक्ति-
पथावस्थानेनोपविष्टैरुपायां चतुर्णां
प्रयत्नगामां चक्षुष्मकानिदिशेयमन्त्र-
वाच्यं च विस्तृतम्, अस्या गाननि-
ष्ठप्रवृत्त्या श्रुतविधानेन हि-
मोक्षनिष्ठविद्येन च प्रकृतं, प्रायगी-
योद्धर्मासोक्तकथनमुपस्था वाह्य-
सम्पत्त्या च आदिमोष्टे प्राङ्मन्त्र-
प्रदर्शनं, प्रसन्नदातिमाणादिपुरुष-
वर्धनं देवैस्तत्प्राप्त्यर्थं पश्य-
न्मन्त्रप्रदर्शनं चेत्यादि ६०-६८

४-सौम्यविधिः-उपसर्गविधानेन वा-

त्या प्रयोगविधानं सौम्यविधानं,
सौम्यविधानं सर्वम्भू-
तत्र दूरेष्वपि सन्त्रक शिवा
वगतकथनं सर्वम्भू-
सौम्यविधानं सर्वम्भू-
पञ्चार्थं विनागृह्यं स्वात्मन्तर, सन्त्रं क्षि-
न्मन्त्रादेरुपाविधानं, सन्त्रकालं सर्वम्भू-
काला शो दक्षिण्यः सौम्यविधानं
गोत्रमन्त्रकथनं तस्याः सन्त्रक-
मन्त्रविधानं विनागृह्यं सर्वम्भू-
च, तत्र निषेधवाः पदव्यवहारे-
गदसं, कृत्स्नवृत्तापनकथनं चेत्यादि ६९-७९
इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१-सौम्यविधानं-सौम्यविधानं सर्वम्भू-
तत्र मन्त्रं सौम्यविधानं गोत्रकथन-
विधानं, पञ्चमन्त्रिकां सन्त्रं पदे पञ्च-
मन्त्रकथनं, होमार्थं शिवाविधानं
प्रकृतं, होमविधानं प्रकृतं, पदे
सन्त्रक होमविधानं, सर्वम्भू-
पदे परिच्छेदविधानं, प्रकृतविधानं
सन्त्रोक्तं परिच्छेदविधानं, सौम्यविधानं
विधानं, अथर्वविधानं पदार्थो सन्त्रकं
प्रतिपत्तिविधानं, अथर्वविधानं सौम्यविधानं
मैत्रेयविधानं सौम्यविधानं, सर्वम्भू-
वृत्तं, सौम्यविधानं गोत्रविधानं,
तत्र विधिगोत्रविधानं मुख्यविधानं
वर्णं सर्वम्भू-
वचनविधानं पदार्थो कथनं चेत्यादि ८०-८९

२-अथर्वः पदे पञ्चमन्त्रविधानं सर्वम्भू-
हन्त्रविधानं, सर्वम्भू-
सौम्यविधानं शिवाविधानं,
सौम्यविधानं सौम्यविधानं

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पहनन्-उष्णीशाणामाहणस्य प्रेयकयन
तत्रोष्णीषस्थाने विकल्पकयन, उपरवप्रदेशो
सोमराजस्य विवेचनविधानं, कयदेशमा-
मस्तु कविग्यजमानेऽव्युक्तकृतक यज-
मानवाचनविधानं, ब्रवीदमागस्य सोमस्य
प्रशस्ता, विवेचितस्य सोमस्याभिमर्शन-
विधानं, विवेचने पञ्चात्तरुण्यस्य
तन्निपाकरणम् आनृते शसति समत्र
सोमस्योन्मानविधानं तत्र विधीयमानो-
न्मानमत्रस्य देवताद्वारा प्रशस्तं यज-
मानस्येन्द्र-प्रशस्तं च, दशकृत्व उन्माने
एक एव मन्त्र इति प्रदर्शनम्, अगुलीनां
क्रमादुत्तमो सयोजने च हतेऽयमिदं
समन्वयप्रसारणमावागतमानस्य बहुधा
प्रशस्तं, मानगतसंख्यायाः प्रशस्तं,
सार्धवाद समत्रमुष्णीषेण प्रथिय कुर्या-
दिति विधानं, प्रथिमध्ये समत्रक सुविर-
कारणविधानं, सोमयगनोपक्रमश्चेत्यादि ७-१९

३ समकारं सोमकयार्थं व्यवहारविधानं,
तत्प्रमज्जेन सोमविकेन्द्रम्युक्तसोममहत्वा-
पेक्षयाऽन्यथो. सोमकयसाधनभूताया
गौरविकमहत्त्ववर्जनं तत्र व्यवहारपूर्वक-
क्रमस्य कलाशक्त्यद्विरूपपञ्चरूप-
नस्य च प्रशस्तं, एकहायन्या गवा सह
देयेषु हिस्स्यादिदशद्वयेषु मण्यहित्य-
दानावसरेऽव्युक्तकृतक यजमानवाचन-
विधानं, समत्रक सोमविक्रयिणो-
द्विरूपेनाभिप्रकम्पनविधानं तन्मन्त्रा-
भिप्रायकयनं च, कयस्य दत्तं प्रत्य-
ङ्गमुज्जमनामालम्बाध्वर्योर्ग्यजमानवाच-
नविधानं वाचनमन्त्रव्याख्यानं
च, क्रमाश्रमद्विजिज्ञाहोरनाप्रदाने
सोमादाने च विनिर्वाणप्रदर्शनं, सार्ध-
वादसंख्याख्यानं सोमस्यादाने विधाने च

मन्त्रविधानं, सार्धवादं समत्र सोमकय-
णानामनुदेशानं, दशशकालेषु घृष्टस्य शिरः
प्रावरणस्यादेशाणविधानम्, अन्वर्तुर्कृतक
गृहीतसोमस्य यजमानस्य वाचनविधानं,
यजमान (सोम) मादाय समंत्रमुत्थान-
शकटारोहणविधानं तत्रारोहणमत्रसा
ख्यायिकया प्रशस्तं च, उद्गृह्यस्तमन्त्रे
कयस्य तत्त्वाधनभूतस्य दशमरूपाविशि-
ष्टस्य इन्द्र्यजातस्य प्रशस्तं चेत्यादि १९-१०४

४ सोमानयनं तत्र शकटमप्ये सोमविधा-
नार्थं कृष्णाजिनमन्त्रणविधानं, सोम-
स्यासादनकयनं, अन्वर्तुर्कृतक सोमा-
दम्भनपूर्वक यजमानवाचनविधानं,
वाचनमन्त्रस्य चतुर्थो विभागेन व्याख्यानं,
सार्धवादं समत्र सोमपर्याणहनेन-
वानसा पर्याहननविधानं, कृष्णा
जिनस्य द्वित्युत्तर एवत्वपक्षे च
मन्त्रवार्थवादसहितं प्रतिनिरूपविधि,
भ्रमणादुन्नतयोः कलकयोरेतत्तु रिपतमु-
मक्ष्यकृतक सार्धवादं साभिप्रायं पञ्चाश-
शकलयाऽनुप्राप्तविधानं, मन्त्रतयाख्या
नस हेतुसंयोजनविधानम्, अनुद्वारेर्वर्ण-
विशेषस्य कयनम्, देष्टव्यविकल्पाभ्युपेक्ष
सोमाय कीदृशस्य सोमाय पूर्वदमागाय
वाऽनुवाचनविधानम्, अन्वर्तुर्कृतक यज-
मानवाचनविधानं तन्मन्त्रव्याख्यानं च,
सार्धवादं समकारक सुरप्रशम्भान-
विधानं, सार्धवादं समकारकं शाला पूर्वेण
प्रतिप्रस्थानुरागोवेषीय पशुमादाय प्रत्यु-
पस्थानविधानम्, अग्निषोभिपशोर्द्वैतस्य
कारणनिर्देशपूर्वकं प्रतिनिधिद्वयस्य निर्दि-
शनं, अजे भागने सति तयालम्भ वाचनं
विधानं, तन्मन्त्रार्थविवरणं च, अन्वर्थोः
शकटारोहणविमुचनपूर्वकसमंत्र शकटस्यो

श्री० विषयः ।

पृष्ठाङ्काः । श्री० विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

चननेनोपभोगविधानं, साम्प्रती
मन्त्रद्वारास्वाप्तानुमुदरविधानम्, अर्ध-
पुम्पुष्यान्तं तदर्थानां चतुर्गुणविधा
सार्धवादं रावत्तन्दा आरम्भविधानं,
रावत्तन्दा औदुम्बरीव विभिन्नकं प्रस-
स्य प्रमाणरूपेण समग्रं तदभिप्रेत-
विधानं च, पञ्चमालम्बनान्तं प्रमुञ्चदु-
र्गाविधिना शालाग्रवत्तदर्थानां चाप्य
पुनर्पुनः सममानवाचनविधानं, वाचन
मन्त्रार्पणविधानं तद्वर्तमानरूपेण च, उद-
पाननिवर्तने कर्मागमिति कल्पविधानं
प्रतिपाद्य तन्निष्कारणा वेत्यादि । १०९-११९

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ आतिथ्येष्टिः—तत्र तस्याजान्तीरान्त-
रविधानम्, आतिथ्यशब्दनिर्वचनं, पञ्च-
पञ्चमालास्तद्विधं सप्तकारिकं मन्त्रनैवेद्य-
तन्त्रान्यर्थादियुक्तं सार्धवादं पञ्चमालावि-
ध्यहविषो मङ्गलविकारं, गृहीतम्य
हविषो विष्णुदेवतासम्बन्धं बोधयित्वा
नक्षत्राष्टकवचनम्, अस्यावेष्टौ आश्व-
पदमपरिवारः—देवस्यो विष्णो आश्व-
पदः प्रस्तुतः—अनुशासनावापुषमृति-
चतुर्भुवनैराम्यम्—हवींमातापदोभान्तं
मेनिर्कर्मन्ताकं समग्रमभिनयनं चेति
सर्वपुक्तं सौम्यसिक्तं प्रयोगादतिशेव-
निरूपणं, सार्धवादनस्या इष्टेरित्तत्त्व-
प्रतिपादनं चेत्यादि । १२०-१३०

२ प्रत्यर्कमणिः—तान्त्रिकं तदर्थमाख्या-
यिका, तस्यां च तान्त्रिकस्योपेष्टिः,
आख्यायिकायां सिद्धार्थस्य प्रकृते यो-
जने, तस्मिन्मर्थे लौकिकवस्तो मन्त्रस्य
च प्रमाणनिरूपणम्, उक्तार्थवचनं,

प्रत्यर्कमणिः प्रत्यर्कमणिः कर्म, तान्त्रिक-
यमन्त्रप्रकृत्यस्य समग्रं विधानं तन्त्र-
व्याख्यानं च, गृहीतम्यस्य समग्रं
सर्ववर्तमानविधानं तद्विहितं सहेतु
प्रदर्शनं, तन्त्रस्योपेष्टिः च, तान्त्र-
िकमन्त्र सर्वे स्मृतानि सप्तमन्त्रादेव
दानवनिधि विधानं, पञ्चमालवर्तक-
नोतादस्य देवैकतममन्त्रनिधि कथनं
चेति । १३१-१३८

३ प्रत्यर्कमणिः—प्रत्यर्कमणिः प्रत्यर्क-
मणिः—तत्र विष्णुमन्त्रादिका, अवा-
न्तराधिकारकान्तंकारणं, तस्या अवा-
न्तराधिकार-सार्धवादं विधानम्, अवा-
न्तराधिकार-सम्बन्धेन सन्निवेश्यमात्रमात्रा-
यिकार्थकं समग्रं विधानम्, तस्याजन्
मन्त्रार्पणविधानं अवान्तराधिकारकपद-
च, पञ्चमालावचनं तन्त्रं मन्त्रा-
निः (एतच्छब्दादिभिः) संज्ञयति-
ति विधानं, मन्त्रपुस्तकनिर्णयकं रावा-
पानविधानम्, अमुकनक्षत्रार्पणविधानं
कथनं अस्यादिनयोदस्योपेष्टिः,
आख्यायनप्रमाणं, तस्मिन्मन्त्रं नक्षत्रा-
पानस्य मन्त्रपुस्तकान्तं प्रदर्शनम्,
एतदेवागमस्य मन्त्रावधारित-
रूपेण प्रदर्शनं, पञ्चमालावचनम्,
आख्यायनविधानं विनागरमन्त्र-
स्यानं च, मन्त्रोपेष्टिः सन्निवेश्य
' एषा रायः ' इति मन्त्रवाक्यनिर्णय-
विधानं, निर्वहस्य वाचनविधानम् -
वादिविचारदर्शनं, निर्वहस्यमात्रावचनम्,
अप्युक्तमन्त्रविधानकथनं चेत्यादि १३८-१४७

४—विष्णुमन्त्रविधानं तद्वती तन्त्रं प्रत्यर्क-
मन्त्रमन्त्रान्तर्गतकारणविधानं, दूती-

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः .

राक्षसोऽनुष्टोमसदोऽग्निमोमविष्णुतां
याज्यापुरोऽनुवाक रात्रिद्वारकथनम्, उच्यते
सदो लोकाजपतामन्त्रेण नाम-
निरुक्तिमहितं प्रदानेन, प्रदानं यागत्रयाय
सार्यवादं जुह्वादिष्वग्निप्रहणप्रकार-
कथनम्, उत्तरस्य जुह्वाचारस्य निषेध-
करणम्, आश्रयणान्तर्माविनी प्राकृतां
होतृवैरगोत्रेशनमन्त्रविर्नामितिकर्त-
व्यतां निषिध्य 'सीद ह्येन.'
इति विशेषमात्रविधानं, होता प्रमू-
तस्यान्वयो. जुहोताशान्तिप्रयोग-
संगतिदर्शनम्, अतिक्रान्तीऽनुवाचन-
विधानं संहतक्रियैव समावयने-
नाग्निमोमविष्णुदेवस्य यागत्रय साध-
येदिति प्रतिपादनं, अग्न्यादिष्वग्नि-
प्रपन्नं वज्ररूपत्वं सर्वसत्त्वबोधोपाय-
प्रदानं, सार्यवादमुपसर्गं त्रिवं
विधाय प्रशंसामहिनं दिनत्रयेऽग्निसि-
द्धिर्हितुमन्विधानं, त्रिविधशुद्धि-
सहादशालपक्षस्य विकल्पेन विधानं
प्रत्यहं द्विरनुष्ठानस्य शत्रुव्यसम्भवा-
मुत्पत्त्यात्मना प्रशमनं तत्सम्पत्ति-
साम्यदर्शनं लोकप्रकारनिर्दर्शनं च,
दिनत्रयोपसद्गोमन्त्रतदर्थकथनं, शत्रु-
शोभसंघे चतुश्चतुर्मेकैकयोगसहा-
यष्ट्यभिमिति न्यायसिद्धार्थस्य प्रदर्शनं,
व्रतोरमदा मीमासा द्वादशोपसत्पक्ष-
मनप्रकारकथनं च यादि

१४७-१५५

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ सोमिकवेदिकरणोपक्रमं दक्षिणोत्तरयोः

प्रमाणकथनं, प्राक्प्रमाणया-

न, दक्षिणोत्तरपरेतयो-

, प्राक्प्रमाणान्तस्य प्रशंसनं

पश्चान्माने पश्चान्तरकथनं च प्रागाया-
मानवे प्रशसनम्, अंसयोः प्रमाणप्रशंसनं,
श्रोगिवागस्योत्त्वस्यासमागस्य द्वैतत्वस्य
च प्रशसनं, सार्यवादमुत्तरवेदिनिर्माण-
विधानम्, उत्तरवेदिन्याचारणार्थमा-
ल्याधिककथनं, तस्यां च प्रसंगात्तद्यः
क्रीडशब्दव्युत्पत्तिपुरःसरम् तदास्पवाग-
स्य दक्षिणाकथनम्, उत्तरवेदिन्याचारण-
विधानम्, उत्तरवेद्या मनादिसाधनमूत-
द्रव्यविधानम्, प्राग्मिकम् किञ्चन-
नियमविधानम् शम्यास्पवोरादानपूर्वकम्
सप्रकारकमुत्तरदर्शङ्को. प्रत्यक्षप्रक्रमे
पूर्वोक्तोत्तरं सञ्चर्य परितोष्य वेति
विकल्पेन, चोत्तालस्य सप्रादतकथनम्,
समत्र चत्वारोऽस्य सर्वतः परितोषण-
प्रकारकथनं खाताया मृदधात्वाला-
दुत्तरवेदिं प्रति प्रहणादिप्रकारयुत
हणविधानम् तन्मंत्रतदर्थविवरणञ्च,
सार्यवादम् समप्रधानीताया मृदमे-
वेयाकारेण शरणविधानम्, वेद्याः
समन्वयमनुव्यूहनं (मृत्प्रसारणं) विधानं
तन्मंत्रतात्पर्यविधानं च, वेद्याः करणे
युगमात्रीवरूपमातान्तरविधानम्, सप्र-
योगनम् मध्ये नाभिकरणविधानं, मन्त्र-
गन्तव्यसहितवेद्या अङ्गिरस्युध्मगविधानं
चेति

१५६-१६९

२ उत्तरवेद्यामग्निप्रणयनप्रयोगस्य सैतिकर-
त्याकम् विधानम्, तत्र रेवामुगति-
विषये कर्णविलसत्तुम्भस्य व्यवच्छेद-
परिहाराय प्रयोजनाभावहेतुकम् तन्निरा-
करणम्, उत्तरवेद्या मंत्रतदर्थविवरणसहि-
तम् सप्रकारकम् प्रोक्षणमिति प्रोक्षणविधानं
तत्र निनयनमत्रेऽभिचारिकमन्त्रमेददर्शनं
च, सप्रकारकम् समन्वयमुत्तरवेद्यां प्राणा-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः । प्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मन्तीर्ष्य तत्र समंशक सोमस्य विधान-
विधानं, मंत्रतदर्थयुतमनुस्यूधोपस्थान,
हविर्धानात्समंशकं निष्क्रमणविधानम्,
एत्याहवनीये समंशकं समिधोऽभ्याधा-
नविधानं, सहेतुक वेतर्जनहोमपर्यन्तं
होतृतस्य नाम न गृह्यत्वादिनि विधे-
रन्तर्गत्तम्, अत्रावसरेऽङ्गुलीनां विसर्जन-
विधानं चेत्पादि.

२१५-२२४

१ यूपसम्पादनं-तत्र यूपं मज्जन् वैष्ण-
व्यर्चा होमं कुर्यादिति सप्रकारक
समंशकं विधानम्, आग्न्यरोपमादाय
तस्या तद् यूपं प्रति गमनविधानं,
यूपमभिमुख्य जपविधानं, पश्चात्तरे
तिष्ठताऽभिमंत्रणं कुर्यादिति विधानं
तन्मंत्रार्थविवरणं च, समंशकं कुर्वेण
यूपस्योत्पत्त्यर्थं समंशकं दमंतरणेन
यूपस्य व्यवधानकरणं, समंशकं स्वधि-
तिना यूपे प्रहरणविधानं, सप्रयोजनं
प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपवटे प्रये-
पार्थम्यदानकथनं, यूपस्याधःपातनविधये
प्रणादिक्रियस्य विकल्पेन प्रतिपादनं,
मंत्रतदर्थसहितं सप्रयोजनं प्रथम-
पालस्य यूपस्यानुमंत्रणविधानं, मंत्रतदर्थं
सहितस्याधःपातनविधानं तत्प्रशं-
सनं च, सविशीषं यूपस्य परिवासनं-
कथनं, यूपस्य मानविधये पञ्चदशनि-
प्रयुति पञ्चदशानिपर्यन्तं बहुप्रकाराणां
विकल्पेन प्रदर्शनं, प्रसंगाद्वाजोप-
युक्तस्य सप्तदशाधिनित्यनिरूपणं, सक्ता-
णमुक्तप्रकारेणोऽप्यधिकस्योपमानस्या-
भ्यनुज्ञातं, सहेतुकं यूपस्याष्टाश्रित-
विधानं चेत्पादि.

२२५-२२२

इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ अन्यादानादि बर्हिर्वस्तारणपर्यन्तं
सेतिकर्तव्यताकं समन्त्रकमोदुम्बर्य-
वटवयूपावटनिर्माणविधानं तत्र यूपस्या-
तष्टो मूलभाग उपरस्तासंमितं यूपवटं
कुर्यादिति विशेषकथनम्, अत्रस्य पूर्व-
देशे प्राक्संश्रयं यूपनिधानं यूपामे मुष्टि-
परिमिते बर्हिषा विधानं तदुपरिष्ठात्
यूपशकलनिधानं तत्पुरस्तात्पार्श्वतो वा
चवालनिधानमिति निधाने प्रथमविशे-
षनिरूपणं च, सार्धंवादं यूपशकलस्य
गते स्थापनविधानं, समंशकं शकलप्रा-
सनविधानं, सुवेणाज्यमग्नापावटमभि-
लक्ष्य तूष्णीं होमविधानं, सार्ध-
वादं समंशकं सप्रियं यूपस्याञ्जन-
विधानं, चवालस्योपपतः प्रत्यञ्ज-
नदूर्ध्वं यूपस्योपरि समंशकं प्रतिमुञ्चन-
विधानम्, उक्तयूपशकलरूपत्वस्य लौकि-
कहृदस्य दृष्टान्तेन दृढीकरणं, पुनर-
ञ्जनविधानं, रसानावेष्टनप्रदेशे समन्त्र-
ब्राह्मणेन परिषर्जनविधानम्, उष्णयुग-
सम्यैवकथनं, समंशकं यूपोपयूपणविधानं
ममंशकं यूपस्य मानकरणं, तन्मंत्रस्या-
भियज्यपरतया ध्यास्याने मन्त्रस्य
त्रिष्टुप्त्वं यूपमानस्योचितमिति प्रशंसनं
च, माने विशेषकथनं, यूपमन्वारस्य
वाचनविधानं, वाचनमन्त्रस्य तात्पर्य-
ध्यास्याने, मंत्रतत्त्वपर्यसहितं चवाल-
स्योदीक्षणकथनं, रसमापरिष्वयणं
विधाय तस्य सहेतुकं प्रशंसनं, रसाना-
याः सोपपत्तिकं त्रैगुण्यत्वकथनं, परि-
म्यपणे मन्त्रकथनं सप्रकारं सप्रकारं
सार्धंवादं यूपशकलस्य स्तोत्रवगृह्ण-

आ० विधवाः

पृष्ठाङ्काः

आ० विधवाः

पृष्ठाङ्काः

विधानं, यूपशकृत्-रसानां चवाहनां क्रमेणोर्ध्वमाविधात्तन्मार्गोऽष्टोत्तमोऽयम्-
त्वेन प्रशस्तम्, स्वदशान्दनिर्वचनं, यूपस्य
लोकप्रयज्यात्मना प्रशस्तम्, यूपस्य
दूर्वादेः यूपो यन्मान तस्य दण्डताम्रवतः
रूपम्, प्रकाशान्तरेण पूर्वोर्ध्वनिभावं
यूपो योतनम्, अष्टाश्विननिगमनं, यूपे
निगूढस्य स्वरोत्पत्तये प्रतिपत्तिकर्मत्वेन
यूपप्रतिनिध्यात्मना होमविधानं, तत्र
मन्त्ररूपनैवेद्यादि. ११३-११४

- १ अग्नीवोमीययूपप्रसङ्गादग्नौर्वाहशिनीं
विधातुमुपोदातः, तत्र यूपैकदशनिर्विधानं
तस्मिन्पक्षे इन्द्रशौचशायविधानं, तेषां
यूपानां दक्षिणदेशे भूमी निवसत
कृत्वा ह्यग्नीं ह्यायनविधानम्, उपशयस्य
रक्षोनाशकत्वेन प्रशस्तम् विधानमन्त्र-
रूपनं च अष्टिप्रमुखाणां सर्वेषां यूपानां
निबन्धनप्रदिकं सत्यायाः पूर्वेषुः कर्तव्य-
मित्येकैवैकमुद्रमस्य तन्निराकरणं,
युक्तया प्रातः पूर्वेषुः पराशरकृत्यकाले
कर्तव्यमिति स्वपक्षस्य निगमनम्, एका-
दशनिर्वचने केन क्रमेणोपयुक्तमिति
तत्कर्मनिरूपणं, प्रसङ्गात्प्रशस्तमित्युक्त-
प्रयोगरूपम् तत्र कर्त्तव्ययूपस्योपयुक्तं
तत्प्रशस्तम् च, पराशरितपरोक्तव्यूह-
तायाः प्रशस्तम्, तत्परोक्षैकैकव्यूह-
विरोधरूपम्, वाल्मीकिपरोक्षैकैकव्यूहक-
म्बन्धनप्रसौ पर्यग्रीकाणाम्प्रत्युत्कर्षन-
विधानं, सम्प्रयज्ये दोषोद्धारनं
चेति. ११५-११६

- १ अग्नीवोदीक्षितयुगात्, पञ्चानवांजनीयं
सर्वथा यूपस्यादस्यकर्म योतयितुम्-
क्याविका, शार्वेयम् यूपशकृत्प्रश-
स्तम्

मन्थनयोरन्तरं यूपे पशुनियोजनविधानं,
केवलनियोजनपशुमुद्रादस्य सत्रिका-
रणं, कर्ममुक्त्वा इदानीं सार्धंवादे पशो-
रुपाकरणविधानं, समग्रक तृणादान-
विधानं तन्मन्त्रव्याख्यानं चेत्यादि. ११७-११८

- ४ नियोजनप्रकार-तत्र समग्रकं सम्प्रयज्य-
कथनं, देवताभिर्देवप्रयोजनसहितं
समग्रकं पशुनियोजनं, समग्रकं पशोः
प्रोक्षणविधानं, प्रोक्षणमन्त्रस्य परमप्रयो-
जनकथनं, प्रोक्षणशोभस्योदकस्य पानार्थं
पशोर्मुखसमीपे धारणविधानं, समग्रकं
पशोर्मुखसाधुप्रोक्षणविधानं, सामिधेयी-
प्रीत्यादिप्रशस्त्योक्तं कर्म प्रकृतिवत्, तत्र
विशेषस्तु उत्तरप्राचात्तमाधार्वांसंस्पर्शयन्
सुवो पुनः पर्येत्य परोर्ध्वछाटोस-
शोभिः समग्रकमुत्तरप्राचात्तमिष्टान्येन
समग्रकविधानं तत्प्रशस्तम् च, अवयवा-
व्यविभेदेन मन्त्रभेदकथनं, तेषां मन्त्राणां
क्रमेण व्याख्यानं, समग्रयोजनं द्विती-
यस्य मन्त्रावरणस्यावधारणविधानम्,
अध्वर्युकर्तव्यं यजमानप्रवरणं, यज-
मान प्रवरश्च निगदस्यार्थविवरणं, क्रमेण
व्याख्यानं चेत्यादि. ११९-१२१

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

- १ होतृहोतृपदभोरवेशनादिप्रयोगकथनं,
समिदापेक्षदक्षप्रशस्त्राणां "आग्निः"
इति संज्ञाकरणं, आग्निनामनिर्वचनं
तस्य प्रशस्त्याय तत्प्रकृतिनिमित्तस्या-
प्यायनस्य संप्रयज्यनिरूपणम्, आधा-
यनस्यवनंत्वमेवैषादीविकादशार्थं
विधायां प्रशस्तम्, समिदादिदशप्रयोजना-
निनिर्कर्तव्यताकथनं, इत्थमप्रयोजनात्

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

‘ शासमाह्वर ’ इति ह्यादिः विधानम्, पुराशक्तो ज्ञायात्तेनाग्नेन समम् शान्दानतज्ज्या समेव च पशोर्लिकाटस्वो-
पपशोर्नविधानं, पुनर्युग्शक्तलयाग्य-
हन्विधानं, शमित्रे शासप्रदानं, अथो-
रासत्तन्विधानं, सार्येवाद्मन्त्रिकत्वेन
पशुप्रवृत्तौ नोपप्रीकरणविधानं, परवा-
ग्यग्याममुस्तुकाहरणविधानम्, उस्तुका-
हरणविषये करविक्रयं सपुत्रिकमुक्त्यस्य
तं निराहृत्य च स्वरक्षारपादनविधानम्,
उस्तुकास्य पुरोगमन्त्रपोषनसहितमन्त्र-
प्रतिप्रस्थापनं पुन्यमानानां शामित्र
प्रति गन्धनविधानं, तेषामभिप्रायस्वरूप-
पाकरणं, सेति कर्तव्यतां च पशोर्बैश्वदे-
वावादानं, वाचनविधानं तन्मन्त्रार्थवि-
चरणं च, पशोर्विशसन्प्रदोऽप्येषोः
सम्प्रयोजनं समग्रं तुणावासनविधानं,
शामिप्राय पुनराहवनीयमभ्याकर्षण-
कथनं, पराः सञ्चरनप्रकारकथनं,
सञ्चरनायासदथाह होमे होमभेदेन
साहाकायप्रयोगेपरत्वेदर्थान् तस्य
प्रयोजनकथनेन प्रशस्तनम्, एतयोर्होमयो-
रुत्थाने वेदिककथोपवर्णनं चेत्यादि. २१७-२१९

१ सञ्चरनान्तरेणामिप्रयोगकथनं, एवमे-
वाचनविधानं तन्मन्त्रन्यास्याने च,
अग्निः पावनविधानं, सार्येवाद् सञ्चर-
पानीकर्तृकं पशोः प्राप्नानामग्निदत्तत्वेन-
विधानं, अथवावाचनविषयेदोऽप्येषोः
मन्त्रपागकथनं, परीशिटामिद्विजम्बन-
पत्न्योः पञ्चगव्येनोपेत्युत्तुविचर-
विधानम्, अनुविचनमन्त्रविधानं, पशोर्बैव-
मादस्य सम्प्रयकं निनयनविधानं, समग्र
सञ्चकारं पशोर्विशसन्प्रयोगकथनं,

वामुत्तिष्ठ तथा वयाप्रप्योः समग्रं
प्रपञ्चानविधानं, वयाप्रप्योः क्षान्तिर्वि-
मदाव विधाय तत्प्रशस्तनं, परावैपा-
परीवासनम् अग्नीः पुनस्तुकादानं तेषां
जघनेन चात्वालमाहवनीयं प्रत्यागमनम्-
अथपुनर्कृत्क समग्रमाहवनीये तुगमासनं
चेत्यादि प्रपणिकथनं, वयाप्रतन्मन्त्रकार-
कथनं, दक्षिणतः प्रतितापोरगमनमार्ग-
प्रदर्शनं, प्रतिप्रस्थापनं वयासौ तस्य-
मानायां सुवेगाज्जमादावाचनोर्विरोधो-
रसम्प्र होमकरणविधानं, स्तोत्रद्वै-
ककथनं, होम स्तोत्रेभ्योऽनूप्यमानानां
मन्त्रागामोपवस्य वृष्टिस्थापनादेन-
प्रशस्तनं, प्रतिप्रस्थापः प्रयाजोमार्य-
मर्त्यं प्रति द्वैवप्रदानविधानम्, अंत्य-
प्रदानं हुत्वा प्रयाजोवेणोदी वयामि-
त्यस्य पञ्चपञ्चदशानिपाकरणं चेति
विधानम्, आदौ दूषदाम्याभिरागमिति
वरकापवर्ज्यतां अतस्य प्रत्याहरणं,
समकारक परावागविधानं, तत्र द्वैवे
‘ प्रतिपत्य ’ इति वदे न ह्यादिः निषेध-
करणं, दुष्टा वयां परस्परानिमुत्तयो-
र्वैवाप्रप्योः तद्वत्प्रप्रासनविधानं, वया-
वागप्रशस्तनं, चात्वाले मार्जनकरण-
विधानं चेत्यादि. २१४-२१५

१ पशोर्नुविचनं पुरोडाशस्य तदेवतायाव-
विधानं, पुरोडाशनुविचारं द्वैवेमाणास्य
पशोः सपुत्रिकेतुवेन प्रशस्तनं, पुरोडा-
शस्य वयान्तं पुरोडाशं, पशोर्विशसन्-
विधानं, शामिपुस्तुकासनविधानं, इदया
वदामार्यं जुहो दूषदाम्यं गृहीत्वा
शामिनं प्रति गत्वा ततोऽप्युत्तुगमिनोः
मन्त्रप्रतिपत्तकरणविधानं, मन्त्रप्रयोजन-

अ० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । अ० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कथनं, सार्धवादं समग्रमपि इदं विधान-
रणविधानम्, अभिधानागमनात् स्वाहा-
कारकरणप्रतिषेधः, अवदानार्थं दक्षि-
णतो हविराहरणमार्गप्रदर्शने दक्षिणत-
उत्तरवाहि-सु पृथगाग्रासु प्रतिप्राधाताऽ-
ह्नाप्ययदेदिति विधानं, प्रत्येकं यज्ञस्यैव
एतद्वर्णनं, क्रमात्प्रधानपञ्चदशिविष्टकृद्-
वसाहोमार्थं जुहुपसृजताहोमहवनीमयवत्-
धानीषु क्राम्यमुपसर्प्य जुहुपसृतोर्हिर-
प्यराकलावधानविधाय, मनोसा-
स्तुवाचनं विधाय तन्नामनिर्वचनेन-
तत्प्रशसनं, प्रनामार्थमपमानानि
इदं पापज्ञानि तत्कर्म च
विधाय तेषां प्रशंसनं, इदं च विज्ञा यज्ञः
सन्त्यदोः परार्थेयं यज्ञकृद्ग्रहं श्रेयाकृतं
गुदं स्थूलमध्यमानी दक्षिणा शोणितिले-
कादरातां यज्ञवाहनामवदानविधानं, दक्षि-
णदेशे शाकलं गुदायुग्माय सव्याशोणितिले
सिष्टकृदयानां प्रपाणमौपश्रुतानाम-
ज्ञानामवदानविधानं, पूर्ववदिष्य-
शकलावधानमुपरिष्टादस्याभिप्राय-
विधानं च, मन्त्रमन्त्रार्थविवरणसहितं
वसाहोमस्यप्रवहणविधानं, तदुपरिष्टा-
दाभ्यस्य द्विरभिचारणविधानम्, सम-
५६ ऋक् यजुर्वाग्यपनाऽसिना वा गृहीतायां
वसाया विमजनविधानं, गृहीतावशिष्टां
वसां प्रदानावशिष्टानि इदं पापज्ञानि
समवचयान्या प्रत्य पुनरुच्येन द्विरभि-
चारणमपितो द्विरप्यशकलावधान-
विधानम्, प्रधानावशिष्टकृदयानां
समुच्चयेन प्रशंसनं, शिरसादीनामवदान-
यावत्सोमपुच्छपाप्मानमुच्चयेन प्रशंसनम्,
अदयत्तहविप्रदानप्रकारकथनं, यथा-
मित्रवदमित्रोमीयद्वेषेऽपि 'प्रस्थितम्'

इति पदं न ब्रूयादिति निषेधकरणं,
वसाहोमस्य काष्ठविधानम्, वसाहोम-
मन्त्रकथनं मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोम-
सगतमिति प्रतिपादनम्, वसाहोमानं-
तरं प्रधानहोमविधानं, वनस्पतिपात्रं
विधाय तस्य घृषद्वागं पयोः सोमस्य-
सम्पृष्टकथनेन प्रशंसनम्, विष्टकृदाग-
प्रकारकथनम्, वसाहोमशेषेण समग्रं
दिग्ब्याधारणविधानम्, सम्यगन्ताभ्य-
वस्य पयोः सम्पर्शनविधानम्, विश-
सन्धानन्तरकास्त्येतस्य व्यवस्थाप्रदर्श-
नम्, सम्पर्शने मन्त्रमुक्त्वा तस्य विभक्त्य-
व्याख्यानं चेत्त्यादि. २४५-२८८

४ प्राणस्य श्रेष्ठवकारणाभिधानमुच्चयेन गुद-
स्य प्रवानसिष्टकृदुपपक्षिष्टार्थं तेषां
विभक्त्य विनियोगं प्रशंस्य प्रपाजादीना-
मितरुत्सुकथनम्, प्रसगादिकथयि-
त्यतोः कृशत्वं स्यात्तर्हि गुदस्य सम्पूर्ण-
त्वावोदर्यं नासं तेन सह लिङ्गिणीय-
मिति निरूपणम्, अनुयाजार्थं पृथदा-
व्यग्रहणं विधाय तत्प्रशसनम्, विहिता-
मनुपाजान्विधास्यमानैस्त्वपद्भिः सह पुरस्ता-
दुपरिष्टाच्च विधास्य प्राणात्मना तत्प्रश-
सनम्, उपवजस्य निर्वचनपुरःसरं प्रशंस-
नम्, उपवजस्यो मन्त्रानुक्त्वा तस्या-
द्वयान् चतुर्णामनुपपदद्वयोयात्री विधानं,
प्रजामिष्टद्विहेतुतया तेषां प्रशसनं
चेति. २८९-२९१

५ अनुपयाज्येनाविधाय पुनः संप्रपदि-
द्विहेतुतया तत्प्रशसनं, मन्त्रादप्युतं
मुखनिर्गमनविधानम्, जाघन्या धनी-
सपाजनविधानं, जाघन्या अपि प्रदेश-
विशेषकथनम्, इदं यज्ञकलावधानम्

भा० वि० वि०:

पृष्ठाङ्काः । भा० वि० वि०:

१४३।

मनस्य प्रयोजनानिधानं, चरितार्थे
इदमाल्लभ्यमानं, इतिव्याप्तम् च
इदं परस्मैतो दोषप्रदर्शनम्, उक्त-
दोषाभावावरोधकपक्षम्, यदाऽन्विष्यं
म्हानि प्राप्नुयाददा युक्त्यस्य प्राप्तेश्च
उदपात्र निवीय तत्रापोदप्रदर्शने
समन्व इदमाल्लभ्यमानं गृह्यन्विधानम्, ईव-
दात्रै कपयुहनादां इतिव्याप्त्युपगृह्यना-
दीमौवर्धना च हिंसाप्रसंगोद्गमस्तत्रो-
भयत्र हिंसापहिंसायां सत्त्वं प्राप्यता-
करणाविधानम्, अथर्वप्रभृतीनामभिमेक्षण-
विधानम्, कृतस्य प्रसक्तं, गृह्येनगृह्यतस्य
विषयविरोधे निषेधकरणं चेति. २९४-२९७

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

१ पञ्चेकादशिका-तां विनाकुलाख्यायिका,
नृपैश्चक्रिण्याः फलसहितो विधिः,
सामान्येनैकदशिकानिजमभिधायेदानीम्
अस्मैसास्वततस्यैवद्वैत्यार्हस्यवैद्य-
देवैद्रमास्वन्द्रासिद्धावित्रवारणाख्यास्ता-
नेकादशितान्तरक्रमेण विचार्य तत्कृतस्य
विमज्य दर्शनम्, तत्र-आश्रयपशोः
प्राप्त्ये कारणकथनम्, सौम्यपशोः
सारस्वतान्तर्यस्य प्रशंसनं, आर्हस्यप-
शा पौष्प्यसर्वं युक्तिप्रदर्शनं, ऐश्वर्य-
वैश्वदेवान्तर्गते कारणदर्शनम्, युक्ता-
दशिनिरूपे प्रयोगविधानम्, पञ्चेकादशि-
निरूपे प्रयोगविधानं, उदकुनयनकाले
निवेचने वयामिः प्रचारेऽज्ञानां वागम-
सो च प्रयोगक्रमनिरूपणं चेति. ३९८-३९९

२ सोमनिवर्धाय बसतीवरीया प्रहृ-
विधानं, गृहीतानीबसतीवरीयो सवन-
त्रयार्थं विमज्य, गृहीतव्याप्या

विरोधनाप युक्तानिधानं, स्पन्दमाना-
नामगं प्रहृणै उदगम्यन्तरकथने, तत्र
द्विवाह्यगत्यामियावाविष्करणम्, अस्त्य
यद्दर्शकादीनस्य प्रहृणस्य प्रशंसनं,
बसतीवरीयाप्रहृणास्तमये सवि तद्-
प्रहृणोगमकथनं, तदुभयास्तमये उपाया-
न्तरकथनं, बसतीवरीयाप्रहृणे मन्त्रविधानं
तदर्थविधानं च, आहूतानामर्गा मार्ग-
पक्षस्य पञ्चाङ्गो सत्त्वं सत्त्वन-
धानम्, अश्रयेभ्योपशोः पत्नीनिपात्रा-
न्तत्त्वप्रतिपादनं, बसतीवरीयापशोः वेदेः
परितो नयनविधानं, वैद्विप्रपरायान्-
दीक्षितान्प्रसक्तयोः 'म्युक्तामत्र' इति
विर्चनं, इतिव्यक्तस्य पुत्रेदेरे पञ्जा-
नस्यावस्यान्तरकथनं, नर बसतीवरीया-
दापाप्युर्दक्षिणदारेण प्रावशाभि-
व्यस्य वेषा दक्षिणप्रयोगः सादयेदिति
विधानं एव मत्रे प्रतिपाद्य तद्व्याख्याय
च, ताः पुनर्गृह्यायेण पत्नी सादय-
तीति विधानं, ताः पुनरादायावर्षो-
त्तरायेण निष्कम्योत्तरायेणी तासां
समं सद्दिनविधानं, सख्यः परिहृता-
स्योत्तरवेदपरिहृणस्य च प्रशंसनं,
बसतीवरीयाप्रहृणप्रहृतीनप्रहृणप्रहृणप्रहृ-
नानां मन्त्राणां सत्सत्त्वायाः शकरी-
त्वसम्पत्त्या प्रशंसनं चेति. ३९९-४००

३ सुव्यादिवसे प्रातःकालीनं सवतीव-
पञ्चर्षमुत्तिकसम्प्रबोभनापुण्यासदना-
न्तप्रयोगनिरूपणं, सार्धंवा सोमो-
पावहरणाविधानम्, उपावहरणमार्गप्र-
दर्शने, प्राण्यां मन्त्रे स्यादने विद्याय
सप्रशंसनम्, उपावहरणे मन्त्रमुक्त्वा
तस्य विमज्य आर्हस्यम्, उपावहरणस्य

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सोमस्य समेकमुपस्थापनविधानं, प्रात-
रनुवाकप्रयोगकथनं, तत्र प्रातरनुवाक-
प्रिये ' प्रातर्यावस्यः ' इत्येतावानंशो
न वक्तव्य इति शाखान्तरिणं मतं प्रत्या-
क्षयाव वक्तव्य इति धर्मनस्य स्थाननं, प्रातर-
नुवाकोपक्रमोक्तयभूतस्य समिदाद्यावत्
छन्दोदेवतानामिधनरूपपन्नेन प्रसासनं,
होतृकर्तृकस्य प्रातरनुवाकानुवचनस्य
छन्दसा पुनराध्यापनरूपत्वेन प्रसासनम्,
उक्तस्थापनस्य सार्यकत्वात् गतसारत्वं
प्रमत्तिदर्शनं, प्रातरनुवाकस्य प्रति-
पत्तिविवेके केवाञ्चिन्मत्तः प्रामिद्वैकमुदा-
हृत्य तस्य निराकरणम्, एकपत्तिसंख्या-
सुरकालानामनपनार्थं प्रचरणस्याप्याहुति-
होमस्य विधानपूर्वकं प्रसासनं, पुनस्तत्पदे-
वाहुतिप्रस्तारणालम्बा प्रशंसनं, होममन्त्रं
विनाय तस्य विषयस्य व्याख्यानम्, अमुं
होमार्पणपरं चतुर्गृहीतवाग्दं गृहीत्वो-
दह्मसुखं ब्रह्मनामस्य प्रैषदानकथनं,
तत्र प्रथमप्रैषमुख्यां तद्याख्यालनं,
अन्येषामपि प्रैषानां प्रदर्शनं, तेषां
अकालपनार्थं निर्गमनमार्गकथनं, गमन-
समये धम्वाः साहित्यं विषयं तस्या-
ख्यालमुत्तेज प्रशंसनं, प्रचरणीगृही-
तस्याभ्यस्यास्तु होमं विषयं तत्प्रशं-
सनं, पुनस्तत्परं प्रकारान्तरेण प्रशंसनं,
होममन्त्रं विषयं तुस्य विषयस्य व्याख्यानं,
इत्याद्या आहुता अपसारणस्य सम्बन्धकं
विधानं, सम्बन्धकं नैराशरुचममसेनो-
त्पन्नविधानं, सतिवत्तुष्टं यमनेषु नैरा-

श्रवणवसनस्य प्रयोजनकथनम्, अस्-
म्यगानतरमनुष्ठेयस्य विधानं, केवाञ्चि-
न्माद्याहुदकम्स्तर्जनपश्चमुदाहृत्य तदभि-
प्रायं चाभिष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धिं प्रदर्शय
निराकरणम्, अन्विष्ये होतृधर्माः प्रश्नो-
त्तरप्रदर्शनम्, अग्निहोत्रे प्रचरणीतत्त्वस्य
तदभावे अपरधनुर्गृहीताभ्यास्ताम्र्येर्वा-
होमः—उक्त्ये मध्यमपरिवेष्टपक्षार्जनम्—
अतिरात्रवोडस्यादिषु केवलं मन्त्रमुक्त्वा
तृष्णीमेव देवयजनप्रपादनमित्येतदप्य-
कृत्या न्यायनिर्णयविधानं तत्र मन्त्रे
उपोतिहोत्रे मन्त्रस्याप्रेषत्वं भगवन्मिति
भगवत्पानं च, एकपत्तिसंख्यासंख्या-
नपुमसंख्यानां विकल्पेन विधानं,
सुगमसंख्यायां एकपत्तिसंख्यानिर्गमनं
प्रदर्शय प्रशंसनं चेति.

११२-१२०

४ निप्राम्ना (होमामिषव) प्रयोगोप-
क्रमः, तत्राधिपवनसंज्ञते क्षणमये
फलके पर्युपवेशनद्विरप्यबन्धनादीतिक-
र्तव्यताविधानं, द्विरप्यबन्धनस्य सूत्र-
स्वरूपेण प्रशंसनम्, अनुप्राहानिश्चार्प-
मन्त्रवर्षाप्राम्नादह्नकथनं, प्राम्नाड-
वमपत्ये विषयं तत्प्रशंसनम्, आदामे
मन्त्रं विषयं तद्याख्यालनं, सार्यवाद्यं
वाद्यमनविधानं, निप्राम्नास्वाह्वास्तु
यन्मनानाय वाचनविधानं, वाचनमन्त्रा-
नयवशस्तत्तत्पर्याभिधानम्, संपाशुसवन-
नाम नैराशरुचिह्नं सार्यवाद्यं मन्त्रमार्पणमुदा-
हराशुसवने सन्नेषानविधानं, ज्ञान-
गतावबसस्याप्रशंसनं, यितस्य सोमस्य

श्री० विषयः

पृष्ठानुक्रमः । श्री० विषयः

पृष्ठानुक्रमः

सर्वत्रकर्मविमर्शविधानं, सोमस्य
सोमन्तरास्यायंसस्य कृत्वाविमर्श-
धानं तस्यास्यायिकामुत्तेन प्रशंसनं,
निप्राम्योदकैः सोमोपमेचनं विचाप
तस्यास्यायिकया प्रशंसने, प्रसहानि-
प्राम्यारान्दनिर्वचनम्, उरसोचने मत्र-
मुक्त्वा तद्व्याख्यानं, ग्रहरिण्यतो ईश्वरस्य
सदृशायै तुंगत्यानुमानकयनं, ग्रहरणं
सन्मंत्रं च विचाप मत्रस्य व्याख्यानम्,
अभिद्वये द्वित्वं विचाप सम्मरणनिघा-

मोदापनयोः संख्यया सह समुचित्य च
तत्प्रशंसनं, निप्राम्योपयन्मन्य तत्प्रश-
सनं तत्र मन्त्रं विचाप तत्प्रशसनं, सोम-
स्यानिवच (मयरादि) प्रसहानिप्राम-
निर्वचनं यद्व्याख्याननिर्वचनम्, उरसोचनया-
दाप सोमगार्पणाकृत्यमंत्रसंवाद्दर्शनं
तत्र मन्त्रनिरूपणविधानं च, निप्राम्यो-
दको होतृचमनेन यद् ग्रहणं तस्य
प्रशंसनं वेद्यादि.

११८-११९

इति त्रयोऽध्यायः ।

इत्यध्वरनामकं तृतीयं काण्डम् ॥

मध्यमोऽध्यायः ।

१ ग्रहयागाः-तत्रादौ प्रातःसक्तीयाः चोद-
राप्रहाः संप्रापि पूर्व उपासुग्रहः, कथं-
मायः नक्षिप्रं ह्यस्य च शयोरजन शरणस्य
बहिःसञ्चरणमस्ति न्यनिरासमुपपादयि-
तमुपोदमत्वेनोपारागो. प्राणरूपत्वमु-
पशुसंज्ञान्- - - - - नोदानाव चेति
निरूपणम्, ... प्राणरूपस्य
मन्त्रोत्तरपूर्वकमुप, न्युत्पत्तयः सप्त-
र्धनम्, उक्तस्य प्राणावकाशस्य सोमस्य
शुण्डिशिष्टमहणविधानं, पवित्रविरहस्य
प्रयोजनकथनं वद्वारमुकुटारकता-
वनविधानं, वद्वारनक्षपाया अशनामृत-
रूपसंपादिकत्वेन लावनं, आशानामे-
शनां पुनरपि सोमे योमनविधानाय
याविकानां जिह्वासायां धनतारणम्, उक्त-
मन्त्रस्योत्तरत्वेन सहेतुकं समन्त्रकमुप-
निषादविधानम्, उपासुग्रहस्य सप्तमन्त्र-
यात्मकत्वं प्रातः सवनस्य सवनत्रयाद्य-
कथननिर्वाहनेन द्रवपितृमासुपायिका-
कथनं, विहिताभिषेकपर्यायप्रवचने
प्रथमपर्याये संख्याविरोधस्य विधानं,
वह्निविदमहणे मन्त्रं विनियुज्य तस्य
भागान्ते व्याख्यानं, शितौषे पर्याये
प्रहारसंख्याविशेष मन्त्रं च निषेध
तत्र मन्त्रस्य भागागो व्याख्यानं, तृतीये
पर्याये समन्त्रकं प्रहारसंख्याविशेष-
विधानं, गृहीतस्य सोमरसस्य होम-
कारणविधानम्, अभिषेके सार्धैकं काम्यस्य
संख्याविरोधस्य विधानं, पर्यायत्रयेऽ-
प्यष्टसंख्याविधेः प्रकाशमन्त्रेण लक्षणम्,

अभिषेकावृत्तिषु फलान्तराय सार्धैकं
संख्यान्तरविधानं, सप्रयोजनं महणा-
न्तरमनुष्ठेयकथ्यविधानं, सादितस्य
पात्रस्य समन्त्रकं पिधानकथनं, अग्नि-
चरता हि प्राणा व्याकुलीकर्तव्या
इत्यस्य सप्रयोजनं विधानं, स्वाहाकारो-
धारणानन्तरं समन्त्रकं हविर्वाताभिर्गो-
सनकथनं, सहेतुकं मन्त्रैर्गोष्वरणवि-
धानं, समन्त्रकं होमं विधायां तत्र नन्तं
चतुर्धा निमित्तं तद्व्याख्यानं, होमानन्तरं
ग्रहेभ्योर्जनं विधाय तदुत्तरकर्तव्यं सम-
न्त्रकमुदमार्वनविधानं, 'लाङ्कतः'
इत्यस्य होममन्त्रस्याभिषेकनं, विहितस्य
सादनस्योत्तरार्धे स्थानं विधातुं मर्ता-
न्तरमनुप तनितस्य च स्वीममस्योप-
पत्तिपूर्वकं श्यापनम्, उपासुसवनस्य
ग्राम्य आदानविधानं, दशापविश्रेण तदु-
पसर्जनस्य निषेधकथनं, तत्र हेतुकथनं,
समन्त्रकं ग्राम्य आसादनविधानं
चेत्यादि.

१-१४

इत्युपासुग्रहः ।

२ अन्तर्यामिग्रहः-तत्र विधास्यमानस्य
ग्रहस्य अन्तर्यामिनामुत्पन्ननायदानता-
मन्तर्यामिग्रहचारिणोत्पत्त्याग्रासवनयो.
प्राणव्यानात्मकत्वेन समर्पणम्, उदाना-
त्मकस्याप्यन्तर्यामिग्रहस्य कथयेतथा-
मेति समर्थयितुं पृच्छाकरणम्, सार्ध-
वष्टमन्तर्यामिग्रहस्य महणविधानम्,
प्रस्तुतपारास्तावत्याविच्छेदत्वविधानम्,
आख्यायिकायां पवित्रेणैव सोमस्य
शोधने कारणनिष्ठासनम्, प्रतिज्ञापूर्वकं

विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सम्यक् ग्रहस्य सवननयेऽपि ग्रहण-
निर्माणं, पात्रास्तत्गतस्य सोमस्य ध्रुवेऽ-
स्मादेव ग्रहाणस्य सोमस्यैव समर्थन-
कथनं सवननयपरिणामात्सर्वतस्वेतस्या-
दुपद्रवाद्वापि सवनग्रहस्य ग्रहगतिर्मात्रं,
आमपण्यचन्द्रनिर्देशं च, आम्पण्यप्रदेश-
ध्रुवेतिवदन्त्या सोमगतिरुक्तं समर्थनं,
विहितं ग्रहग्रहे मंत्र विषय तस्य
चतुर्थी विभागेन व्याख्यानं, ग्रहणानंतर
दशारविश्रेण सह ग्रहं च्छेदित्यं विदु-
र्यादिति कथनं, ततोऽप्ययोर्विशिष्टा-
साधनमूलस्य मंत्रस्वामिचानं, मंत्र-
शेषविधानविषये मंत्रशेषे न भूयादिति
केषाञ्चित्तममभिप्रायं तन्मन्त्राख्यान
च मंत्रशेषं भूयादिति स्वमतस्या-
पनपूर्वकं मंत्रशेषविधानम्, उक्त-
मंत्रशेषे 'सुभूताय' इत्यादिपदपदार्थ-
प्रदर्शनपूर्वकं 'ग्रहवर्चसाय' इत्येतत्पद-
पठितव्यमिति एतन् दूषयित्वा न पठि-
तव्यमिति स्वमतद्विपरीकरणं, गृह्णीत्य
सोमरसस्य संयमत्रापिपुतं कार्ग-
सहितं मन्त्रशेषे सादनविधानं
चेत्यादि.

६२-६९

३ उक्थ्यप्रश्नः-तत्र विद्यास्थमानस्यो-
क्त्यग्रहस्य सूत्रमश्रीशतमना स्तुति
कृत्वाऽऽशुभं च प्रतिपाद्य सहैतुक्तं
प्रयिन्या ग्रहणमिचानं, विहितं ग्रह-
णमनूय तस्य संश्रुगानिवानम्, उक्थ्य-
ग्रहेण सवनमन्थानप्रकारनिरूपणम्, उक्त-
सवनसन्धानप्रकारो मायन्दिनमन्त्रवि-
न्युक्थ्यविप्रदेशी कर्त्तव्य इति प्रति-
पादनं, ग्रहस्याशुभं व्यवहारोपपत्ति-
कथनम्, अथ ग्रहस्य कर्तुरूपत्वात्काम-

धेनुत्वेन प्रशंसनम्, अथ ग्रहस्य सोम-
पत्तिक्रमपुरोदधं ग्रहणं कुर्यादिति प्रति-
पादनं, पुरोदधत्वाभावेऽप्यस्य ग्रहस्य
पुरोदधत्वमस्तीति समर्थनं, महमृहण-
मनूय तत्र मंत्र विषय तस्य चतुर्थी-
विभागेन व्याख्यानम्, इदं ग्रहस्य ग्रह-
णादिकं विषय होमकाले तस्यैव सम-
प्रक विषय ग्रहणविधानम्, उक्तमन्त्रसा-
धने विप्रहृणे ग्रहस्य साधारणदक्षिण
दोममुद्राय सहोपपत्तिराप्य यथादेवतं-
ग्रहं विगृहीयादिति कथनं, यथादेवत-
मुक्थ्यस्य पर्यायश्रये देवताप्रतिपादक-
मंत्रप्रदर्शनं, उक्तोक्त्यपर्यायश्रये शाखा-
न्तरीयमतमुक्तस्य तन्निष्कर्षणं
चेत्यादि.

७०-७८

४ ध्रुवग्रहः-तत्र ध्रुवग्रहमायुक्तमकथनेन
विशद प्रस्ताविः, एकस्यापि ग्रहस्य
निष्पन्नमित्यतिरूपानमेदात्मग्रहैविष्य-
कथनं, द्विपशोभुषैधानरपोर्महोः
पूर्वं ग्रहणमिति चरकशास्त्रिमन्त्र
तयोत्पत्तः सोऽपि ध्रुवग्रह एव ग्रही-
तव्य इति स्वमतं प्रतिपाद्य चरकशा-
स्त्रिणं मनोनोमयोः पूर्वं ग्रहेण को ध्रुवः
को वैधानरः इति विज्ञातायो तत्प्रति-
पत्तिप्रकारनिरूपणं, ग्रहस्य स्यात्वा
ग्रहणमुपपादयितुमायुक्तमकथनम्,
उक्तं स्यात्वा ग्रहणं पूर्णं गृहीयादिति
विधानं, प्रकृतग्रहस्य देवतासंबन्धप्रद-
र्शनम्, उपाध्याया ग्रहाः प्रातःसचने
एव गृह्यन्ते तत्रैव च हूपन्ते-अयं तु
ग्रहस्तुर्वीयसवनंऽक्षिमास्त्यसत्रकाले हो-
तव्य इति निरूपणम्, अग्निहोमसो-
त्रावसरे स्वन्पथापि सोमशेषस्यान-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

स्थापनात्तदास्यावनयनप्रसक्तौ सोमप-
त्तिक निषेधकथन, कदा तर्ह्येवमवनये-
दित्येवाध्यात्मश्रित्वात्तदमनकाले ध्रुव-
ग्रहो होतव्य इति तत्कालविधानम्,
तदानींतनानुष्ठेयधर्मनिरूपणम्, तत्र
नृत्वाद्यवयवनेवाधकथनम्, अग्निष्टोमस्तोत्र-
पर्यन्तं सदनस्थावस्यकर्तव्यत्वेन प्रश-
सनम्, तस्यैव पुनराह्वयविक्रया प्रशसनम्,
सोमपत्तिक सकारणं गृहीतस्य सोम-
रसस्य देशविशेषसादनविधानम्, उक्तयो-
र्यकीर्णयोरनुपकीर्णयोर्मिमादन्प्रदेशयोः
प्रशसनम्, उपकीर्णं प्रहणां सादनात्तनो
नशता. प्रजाः कृपमात्मनोऽन्येन प्रणि-
तिष्ठन्तीति जिज्ञासाया शकैरिति निरू-
पणम्, अस्य ग्रहस्थापानव्यावृत्तक-
त्वोपपादनम्, ग्रहस्य ध्रुवनामवेय-
प्राप्तेराह्वयविक्रया प्रदर्शनम्, सप्रयो-
जनं ग्रहणमारभ्य होमपर्यन्तं रक्षण-
विधानम्, प्रकारान्तरेण ग्रहणस्य रक्षण-
प्रशसनम्, अर्ज्युप्रतिप्रध्यात्रोर्निर्गमना-
ममनान्धा ग्रहस्य वत्सरूपताप्रतिपादनम्,
अस्य ग्रहस्थावतयन विधाय तत्र मन्त्र
विनियुज्य च तदव्याह्वानम्, ग्रहग्रहण-
मनूय तत्र मन्त्रस्य विनियोजनम्, विहित
सादनमनूय तत्र मन्त्रस्य विनियोजनम्,
मन्त्रगतवैधानपदप्रयोगोक्तनिरूपण
चेत्यादि.

७९-८९

९ बहिष्यमानस्तोत्रादीतिकर्तव्यता-
तत्र अभिवक्त्राले ग्रहणकाले च स्क-
न्नानां सोमत्रिन्दूनां स्कन्दनप्रत्यवस्य-
परिहाराय सप्रयोजनं विनृषां होम
विधाय तत्र मन्त्र विनियुज्य च तस्य
चतुर्धाविभागो न्याह्वयानम्, वैश्व-

होमोत्तरं बहिष्यमानार्थमन्युणां तृण-
योशदानं प्रथमं विवेकमिति निरूपणम्,
अन्युप्रभृतीनां बहिष्यमानं प्रति
सोमपत्तिकं गमनविधानम्, यजेमाने-
नाचर्च्युप्रभृतीनां स्थानं कर्तव्यमिति-
सोमपत्तिक विधानम्, उपासकोस्तृणयो-
रन्यतरस्य चात्वालं सप्रयोजनं समं-
प्रकं प्रक्षेपविधानम्, अवशिष्टस्य तृणस्य
विनियोगप्रदर्शनम्, कालविशेषेण बहि-
ष्यमानप्रदेशे समप्रकं स्तोत्रोपाकरण-
विधानम्, प्रोक्त उपाकरणमन्त्रे पव-
मानस्तोत्रेषु चानावृत्तिविधानम्, प्रसङ्गा-
त्पवमानस्यतिरिक्तानां स्तोत्राणामुपा-
करणे सोमपत्तिकं मन्त्रान्तप्रदर्श-
नम्, चात्वालप्रदेशे बहिष्यमानस्तोत्र-
सम्पादनस्य कारणनिरूपणम्, प्रकृत-
बहिष्यमानस्तोत्रस्य नौरूपस्य सप्रय
प्रशसनम्, उक्त नौरूपस्यमुपनीत्य सर्व-
स्मिन्वैश्वेऽपि निन्दित. परिहरणीय इति
प्रतिपादनम्, बहिष्यमानस्तोत्रसमाप्त्य-
नन्तरमध्वर्योः कर्तव्यं प्रैषमन्त्रमुत्साद्य
तदव्याह्वानम्, प्रयश्वाध्वर्यस्य पञ्चमत्राङ्गो-
विहितव्यधितप्रक्षेपग्रहणकालविशेषमनूय
तदुत्तरकालं यूयपरिव्ययणायूपाकरणयो-
र्विधानम्, तत्रोपाकरणपत्रेऽभिप्रायविशेषस्य
निर्देशः, व्याह्वयस्य पशोः सवत्तत्रन्नादि-
व्यामिधानम्, प्रकृतस्य वशद्वयस्य सोम-
पत्तिक देवतासम्बन्धं प्रदर्श्य तत्प्रसङ्गा-
दुक्त्यादिकृत्वा पशुसहस्रिप्रतिपादनं
पश्चालम्भनादुपरिगतं सदं सर्पशान्तं
प्रयोगमुपेक्ष्य तदनन्तरं सवनीयपुरोडाश-
होमस्य विधानम्, उक्तहोमप्रशंसनाय
सप्रयोजनाधिकृत्यपुरोडाशतवर्जनम्, प्रम-

भा० विषयाः

पृष्ठपङ्क्तिः । भा० विषयाः

पृष्ठपङ्क्तिः

ज्ञातृधातुमन्तसर्गनीयहविषां होमस्य
च प्रयोजनाभिधानं, सर्वनीयहविषां होम-
काले देवताविशेषसम्बन्धकथनम्, पुरो-
डाशीर्दानीनानान्ते कारणकथनं, सक्तानां
पुरोडाशीर्दानीं कामनाविषयत्वकथनेन तत्प्री-
तिगन्धनत्वाभिधानं, प्रमत्तान्मायन्दिन-
सर्वने तृतीयसर्वने च पयस्याया अनाव
सृष्टयिषुं तत्कारणस्य सृष्टाकारणं,
पृष्ठस्य कारणस्य निरूपणं, तत्र स्तोत्र-
पक्तिभूतत्वं प्रदर्शय इतिभक्तेः प्रदर्शनम्,
उक्तमर्थं कारणमुपस्यत्येवमहारण-
चेत्यादि.

१०-१०१

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ अतुप्रहः—तत्र पूर्व तावदण्युः सक्-
नीयपुरोडाशसकलमष्टावकास्य पाणी
प्रक्षिपेदिति विधानं, पाणी पुरोडाश-
शकलप्रक्षेपस्य निगममुक्त्वानर्थस्य च
सम्प्रेषस्य कारणमिहानम्, अष्टावका-
कर्तृकयागस्यानन्तरकालमृतुप्रहणा
यागविधानं, पुनरपि तस्यैव कालस्य
सर्वोत्पत्तिहेतुत्वेन प्रशंसनम्, अतुप्रहणां
द्वादसरूपसंख्याविशेषस्य विधानं,
तत्र पश्चात्तरेण त्रयोदशसंख्याकत्व-
मिवाद्य सामिप्रायं पूर्वमुक्ते द्वादशपञ्च
एवानुष्ठेय इति कथनं, सुवप्रहमहवा-
नतरं धाराया विरतत्वादुक्तमहवाका-
नामृतुप्रहणां द्रोणकलशादुपहृण-
विधानं, सप्रयोजनं ग्रहणसाधनपात्रो-
द्यमपतोमुक्त्वोद्यमवर्णनं, ग्रहणानेन
ग्रहवत्प्रसप्त्य खरे सप्तितस्य निषेध-
कथनम्, अष्टावकसरे वर्त-
न्याया अनुशासनायाः सोमपत्तिको

निषेधः, सर्वेष्वपि प्रदेतुं वषट्कारानंतरं
प्रानम्यानुवषट्कारस्य सामिप्राय निषेध-
करणं, प्रथमद्वितीययोरेकादशद्वादश-
योध सहास्य सहस्रहृणविधानम्,
अवधुर्गुप्रनिप्रस्यातोः पर्यायेण दर्शययो-
निष्कमगन्धेशयोर्विशेषे वागप्रदर्शन-
पूर्वक सप्रकारक विधानं, यागकाले-
उत्तर्युर्गुप्रनिप्रस्यातोः प्रथमस्याशामुप्या-
दनशेषश्रोतमृष्टिहेतुत्वेन प्रशंसनं,
विदितानुक्रमसंज्ञितानां प्रथमत्राणां
प्रकारान्तरेण प्रशंसनं, होममध्ये पात्र-
मुपयोर्विप्रासविधानं, अतुप्रहणां
मध्ये प्रथमद्वितीयप्रहयोः कर्तृमन्त्र-
विशिष्टं ग्रहणविधानं, त्रयोदशावधोर्मधु-
माधवनामवेपप्राप्तेर्दर्शनं, ज्येष्ठायाद्वयोः
शुक्रशुचिनामधेयप्राप्तिसंज्ञितं तृतीय-
चतुर्थयोः यथोक्तगुणविशिष्टं ग्रहण-
विधानं, आश्विनयाद्वयदोर्मेनेममत्स्यानाम-
धेयप्राप्तियुतं वज्रवष्टयोर्महृणविधानम्,
आश्विनकानिकपयोर्महृणमवेपप्राप्तियुतं
सप्तमाष्टमयोर्महृणविधानं, मार्गशीर्ष-
पौषयोः सहस्रमंशाप्राप्तियुतं नवमं दश-
योर्महृणविधानं, कार्त्तिकशुक्लपक्षेस्त-
स्तपस्यमंशाप्राप्तियुतमेकादशयोर्महृण-
विधानं त्रयोदशस्य ग्रहणपक्षे सप्तमं त्र-
यिधानं, श्रोत्रोत्तरमन्त्रयोः प्रतिप्रस्या-
तुर्वा पात्रे शोचस्याविनयनं विधानं
सप्तत्रयोपस्य दशार्थमाहरणविधानम् ।
ऐन्द्राग्रप्रहः—तत्र कारणसहितं अन-
ग्निपात्रैर्ग्रेन्द्राग्रस्य ग्रहणविधानम्, ऐन्द्रा-
ग्रहग्रहणस्य प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसनं,
पुनः प्रकारान्तरेण तस्यैव प्रशंसनं,
विहितं ग्रहणमन्त्रं तत्र यत्रस्य विनि-

ब्रा० विषयः

पृष्ठश्लोः

ब्रा० विषयः

पृष्ठश्लोः

योजन गृहीतस्य सोमस्य सधनकं
खरे सादनविधानम् ।

वैश्वदेवग्रहः-तत्र सार्यवादं शुक्रपात्रेण
वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहण विचार्य
तदनुवादेन तन्मत्र विधाय च तदर्थ-
विवरणं, गृहीतस्य सोमस्य सधनकं
खरे सादनविधानं चेत्यादि. १०२-११३

२ माध्यन्दिनसवनग्रहः-तत्र पूर्वमिन्
माहने कनुमर्द्धेन्द्राप्रवैश्वदेवग्रहा विहिताः,
तत्रैन्द्राप्रवैश्वदेवयोर्होत्रां शक्यं शस्य-
मानेऽव्ययुणा प्रतिगरे. कर्त्तव्यः स्तोत्र-
मन्त्रिप्राप्तये कथ्यते । तत्र सावपूर्वे
प्रतिगरेऽव्यय निवेदनं, प्राञ्चमासीन-
मव्ययुं प्रति शक्यमुपक्रमेतेति कथनं,
प्रसङ्गास्तोत्रशक्ययोः पौर्वापर्यमुप-
जीव्य शक्यग्रहस्य निवेदनं, प्रतिगरे-
वमोऽव्ययोः पर्यावृत्तिविधानं, प्रतिगरे-
ऽव्ययोः पराकल्पे वाच्यं दर्शयितुं कथायाः
पर्यावृत्तेर्द्वैविध्यं, विहितस्य प्रति-
गरेऽव्यय उन्मत्तस्य निवेदनं प्रशंसनं,
सकारणं प्रतिगरेऽव्ययमावसानकृ-
णकालविधानं, प्रसङ्गात्प्राप्तं सवना-
दीनां मन्त्रेण गायत्र्यैयमजागतावानि
प्रदक्ष्यं सवनत्रयेऽपि प्रतिगरे विशेष-
विवक्षया प्रस्तावकरणं, ग्रहणे प्रति-
गरेऽव्ययनयेऽपि विशेषकथनं, प्रोक्तस्य
प्रतिगरेऽव्यय कालप्रदर्शनं, प्रतिगरेऽव्यय
स्वरूपविधानं, प्रतिगरे केशाश्चिच्छा-
खिलां सोपपत्तिकं मतमनूय तन्निरा-
क्षयं स्वयमभिप्रायं च तन्निगमनं
चेति. ११३-११८

३ शुक्रामन्त्र्यादिग्रहः-तत्र उक्त्यप्र-
हन्तं प्राप्तिं सवनं संस्थाप्य माध्यन्दिन-

सवनाथ सोमनिष्कस्य विधानं, ततः
शुक्रादिग्रहग्रहाणां ग्रहणस्य क्रमेण
विधानम्, उक्त्यमस्तुतीययोः पौर्वापर्यं
शक्यान्तरमनूय निराकरणपूर्वकं
स्वमतस्य स्थापनं, सम्भूय पञ्चानां
ग्रहाणां ग्रहगमनं तत्प्रशसनं,
मन्त्रिणीयानां ग्रहगमनं कारणा-
विधानम्, ग्रहाणां मन्त्रिणीयानाम्
एव ग्रहगमनं तत्सहितावेन्द्राय
गृहीतादिनि विधानं, कारणान्तरो-
पपत्तिनोकार्यस्य द्वाविचारणं, ग्रह-
ग्रहाणां मन्त्रिणीयानाम् ग्रहणविधानं, क्रमेण
ग्रहाणां ग्रहणसादनमन्त्राविधानं, तद-
र्थविवरणं च, मन्त्रिणीयग्रहानन्तरं
माहेन्द्रं ग्रहं विधाय तस्य पापविरसन-
हेतुत्वेन प्रशसनं, पुनरपि तथैव माहे-
न्द्रग्रहस्य यजमानस्य निवेदनं हेतुत्वेन
प्रशसनं, विहितं ग्रहगमनं तत्र शुक्रादि-
विशेषं मन्त्रं च विनियुज्य तद्व्याख्यानं, माहेन्द्र-
ग्रहे पृष्ठस्तोत्रोपाकरणान्तरमन्त्रयोः
प्रेषरूपायां वाच्यं स्थापनं, स च प्रेष-
स्तुतीयसवनार्थं इति व्याख्यानं, माध्य-
न्दिनमन्त्रेण तृतीयसवनार्थमिष्टवादि-
सम्पादनार्थस्य प्रेषस्य प्रयोजननिरूपणं
चेति. ११८-१२६

४ दक्षिणादानं-तत्र पूर्वं प्रयोजनमु-
क्त्वा प्रमगादक्षिणापरिनिर्गतिं चाभि-
धत्त दक्षिणादानविधानं, प्रसङ्गाद्वि-
र्यङ्गे दक्षिणाकलशं प्रदक्ष्यं ग्रहणे सोम-
यागे दक्षिणावन्दनिकथनं, सोपपत्तिकं
शतदक्षिणात्वेन यज्ञस्य सङ्गतिरूपगण-
नं, उक्तमव्ययाया न्यूनत्वेनाविवरणं न कुर्या-
दिति निषेधकथनं, विहितदक्षिणायाः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

प्रकाशनेन प्रकाशनम्, उक्तावा दक्षि-
णावा. सहोर्वाधितम्भविधान,
संसारण वासति हिरण्यवन्वनकरविशेष-
सहित दक्षिणहोमविधानं, विहिते
गार्हपत्याधिकरणरुहोमे मन्त्रो विधाय
तपोःछन्दःप्रयोजनसहित निर्देश
कृत्वा तदर्थविरहः, विकल्पनेकाहनि-
कश्य द्वाहृतिकम्प वा आर्धप्रहोमस्य
विधान, विहिते होमे प्रथमाहुती मन्त्र
विधाय द्वितीयाहुतेर्नैमित्तिकचतुर-
वर्ण्य च तस्याः कर्तव्यपक्षे मन्त्र विधाय
तद्वत्तत्राजसन्प्रयोगस्य तादर्थ्यानि-
धानं, सैनिकर्तव्यताक रामन्त्रक दक्षि-
णार्धार्त्ता गवामभिमन्त्रणविधानं तत्र
मन्त्रस्य चतुर्थविभागेन म्याह्वानं च,
मन्त्रतत्तात्पर्यसहितं सद्गोममनविधानं,
समन्त्रकं सदस्यैः सह सदः प्रेङ्ग-
विधाने, मन्त्रमन्त्रार्थयुत सहिरण्यमा-
ग्नीध्रप्रति धामनविधानम्, उपसदनानन्तरं
मन्त्रमन्त्रार्थयुतमग्नीध्रे हिरण्यदानवि-
धानं, दक्षिणादाने आर्धोत्स्य प्राव-
धिकत्वे कारणोपपत्त्याः, आग्नीत्राय
हिरण्यं दाता तत्र आग्नेयाय हिरण्यं
दद्यादिति विधान, आग्नेयाय हिरण्यदाने
हेतुनिरूपणं, ततो ब्रह्मादिभ्यः सप्रका-
रकं क्रमेण दक्षिणादानविधानं, दक्षि-
णादानानन्तरं मरुवद्ग्रहस्थानुवाकश-
सम्प्रेषविधानम्, उक्तसम्प्रेषोच्चारणान्तरं
न दद्यादित्यर्थविधाविन्वाह्याभिका,
विहितरातदक्षिणातिरिक्तानां चतुर्णां
द्रव्याणां प्रयोजनाभिधानपूर्वकशुवि-
विशेषेषु दानविधानं, क्रमशो विहितानां
हिरण्यार्त्तानां चतुर्णां प्रतिग्रह्यमन्त्राणां

प्रदर्शन, हिरण्यादिदानानन्तरं मन्त्रा-
दिदानस्य विधानम्, इच्छया दत्तर
चतुर्णः प्रतिग्रह्यमन्त्रमभिधाय तस्य
प्रभोत्तरकुर्यात्स्यामिधानं च, प्रति-
ग्रह्यमन्त्रे तु तत्तदेवतावाचकपदोच्चारणस्य
प्रयोजनानिधानम्, सामिन्विशेषं देवता-
पः नोबरेदिति केषाञ्चित्तनिरूपणं
चेत्यादि.

१७०-१८२

५. तृतीयपञ्चमप्रश्नः—उत्र प्रथममा-
दित्यमहः—तृतीयसत्रनादावादित्यमह-
षाम विगतुमुगोक्षतः, प्रकृतादिद-
महोपयोगिण्याह्वायिका, तत्र हिदेव-
स्थानामनुषधृकारं दर्शयितुं हिदेव-
वागाकाले तदुपयुक्तप्रयोगकरणं, प्रति-
ग्रह्यादृष्टतया द्वितीयाहुत्या हिदेव्या-
नामनुषधृकारसिद्धिकरणमुक्तहोमस्यो-
त्तरार्द्धदेशकरणं, विहितस्य प्रतिनि-
ग्रहणस्य हिदेव्यसंज्ञाद्विधोपादक-
त्वेन च प्रशंसनं, सप्रयोजनं समन्त्रकं
हिदेव्यमग्नेयागाहनन्तरमादित्यप्रात्रेणा-
दित्यस्यात्पाऽऽष्टादनविधानं, विहिते
काले ग्रहस्य ग्रहणाप्राप्तुष्टेयानुष्ठान-
विशेषस्य विधानं, समन्त्रकं ग्रहणवि-
धानं, तत्र मन्त्रान्ते “ उपनामगृहीतो-
ऽस्ति ” इति शेषो न वक्तव्य इति
सकारणं निषेधकरणम्, उक्तमन्त्रविशिष्ट-
ग्रहणानन्तरं पात्रपत्रगृह्य पुनश्च सम-
न्त्रकं ग्रहणविकल्पम्,
दधिग्रहः—तत्र गृह्णति सोमस्ते सार्य-
वाद् दधिग्रहणविधानं, दधिग्रहस्य स्थान-
विषये केषाञ्चित्तनुक्त्वा स्वमतस्य
स्थानम्, आदित्यग्रहस्य सम्पूर्णताहेतु-
त्वेन प्रशंसनं, विहिते दधिग्रहणे मन्त्रस्य

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विनियोजन, आदित्यग्रहणयोः शुभमवना-
ख्येन प्राग्भाऽऽलोढनविधानं,
ग्रहान्तरसाधारण्येन ग्रहणानन्तर
प्रातस्य दशापविरेण मार्जनस्य सप्रयो-
जन निषेधकरणम्, उपाशुसवनेन ग्रहस्य
विहित मेक्षणमनुष्यं सत्र मन्त्रस्य विनि-
योजन, ग्रहणानन्तर कर्तव्यकथन, द्वार-
पिधानापमपनानन्तर निष्क्रमणादिकस्य
विधानम्, अथर्वो. प्रैषमुत्पाप कल-
विशिष्टस्य होमस्य विधानं, ग्रहान्तर-
साधारण्येन प्रातस्यानुवषट्कारस्य
निषेधः, पधावरप्रतिप्रयात्रे विशेष-
प्रदानकथनम्, आदित्यग्रहणमागन्तर
हविर्दानमनपूर्वकमाभ्यगम्य ग्रहण-
प्रकारविधानं, दारावतुष्ट्याद्ग्रहणस्य
प्रशसनम्, आप्यगम्य ग्रहणे प्रतिप्रस्थाप-
कन सप्तवासेनमादित्यग्रहस्यानुवष-
ट्कारालम्बेतुवेन प्रशस्य पुनः प्रका-
रान्तरेणापि तस्य प्रशसनं चेत्त्यादि. १४२-१४३

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

- १ सावित्रग्रहः-तत्र सावित्र ग्रहं त्रिधातु
तस्य मनस्यप्राणव्यक्तेर्नामविधानं,
सोमपथिक सोमपथस्य प्रतिसवन सत्र-
स्तररूपेण विभावनं, सदैवं तृतीयतन्त्रे
सवितुः सर्वतुल्यपञ्चाक्तसम्बन्धास्ता-
त्रिग्रहस्यापि ऋतुग्रहस्यपत्तिकत्वप्रद-
र्शनं, सकारणं सावित्रग्रहलोभादुपात्रेण
वाऽन्तर्यामपात्रेण वा ग्रहणविधानं,
पुनरुपश्रुतिं तस्य सार्यवादमाश्रयण-
ग्रहणविधानं, विहिते ग्रहणे मन्त्रस्य विनि-
योजनं, गृहीतस्य सोमस्य खरे
छादनं ॥ विषयमिति सकारणं निषेध-

कथनम्, अनुवषट्कारवर्ज्य आश्रावणा-
दीतिर्नृण्यतसहितं होमविधानम् ।
वैश्वदेवग्रहः-तत्र अमशितेन पात्रेण
वैश्वदेवग्रहणविधानं, वैश्वदेवग्रहस्य
मनोरूपस्य सवितुः कृतानुकारानुवर्त-
त्वेन प्राणोद्दानन्देन च प्रशसनं, प्रनगा-
चुगोपसवनस्य वैश्वदेवत्वमभिधाय
वैश्वदेवग्रहस्य कल्पयुःसायसम्बन्ध-
प्रदर्शनं, तस्य सार्यवादपूजयुतो ग्रहण-
विधानं सोमपथिकमपुरोहकतया ग्रहण-
विधानं च, विहित ग्रहणमनुष्यं सत्र
मन्त्रस्य विनियोजनं, गृहीतस्य सो-
मस्य खरे सादनविधानं, होत्रा वैश्वदेव-
शब्दे शान्त्यमाने द्विदैवत्यपात्राणां विमो-
क्षणं विधेयमिति कथनं, तत्र कारणा-
पुण्यासथेति १४४-१९०

- २ सौम्यश्रवः-तत्र सौम्यस्य चरोः सोम-
पथिक प्रचरणविधानं, सौम्यस्य चरो-
दैवविश्रोतृपथोऽस्मिन्नुक्तत्वा तन्निमित्तक-
कल्मश्निवारणाय तस्य वैश्वदेव्ये तृतीय-
सवनेऽनुवाक्यावर्जं प्रचरणविधानं,
प्राक्प्रस्थादुमयतोऽन्यतरतो वाऽऽज्येन
परिषजनसहितस्य सधर्मकस्य सौम्यस्य
चरोर्होमविधानम् ।

पाल्नीदतग्रहः-तत्र पूर्वं प्रचरण्या मुख
चतुर्गृहीतमात्रं गृहीत्वाऽथर्वो शाका-
कैरण्योभेकीर्णा यथापूर्वं विज्यानां
न्याधारणविधानं, तदैव प्रतिप्रस्थातुः
पानीकिनग्रहस्य ग्रहणविधानं तत्सावन-
त्वेन यदि सावित्रो ग्रह उपाशुपात्रेण
गृहीतश्चेद्ग्रहान्तर्यामपात्रेण ग्रहणं यदि
सावित्रो ग्रह अन्तर्यामपात्रेण गृहीतश्चे-
दश्रोण्युपात्रेण ग्रहणं चेति व्यवस्थित-

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

विषयवापात्रस्य विधानं, समीपप्रत्यय-
पुरोहजनया कर्तव्यमिति विधानं,
विहितं प्रहृगमन्त्र तत्र मन्त्रस्य विधि-
योजनं, सार्धवाद प्रथमार्धविशेषाभ्येन
पानोदनग्रहणं धनगकरणं (मिश्र-
करणं) कथनं, प्रनयार्थविना विषयस्य
घनस्य वा घट्टितस्य कृत्वा न्यस्य दास्यता-
नीधरवोरवर्गनन्, उक्तं धनमे मन्त्रा-
निधानं, सार्धवाद सार्धं सार्धं नम-
न्वक सप्तमं च पानोदनग्रहणप्रविधानं
तत्र प्रेषे उक्त्यादिमोक्षसंस्थानु विधिवा-
निधानं चेत्तदि १९०-१९९

३. **हारिषोदनप्रः**—अत्र हारिषोदनग्रह-
विनारित्याह्वयानिका, हारिषोदनग्रह-
स्थातिरिक्तत्वप्रतिपादनं, सकारणं प्रोग-
कल्लोपुरोहजनका ग्रहणविधानं,
विहितं ग्रहमे मन्त्रस्य विनियोजनं, गृहीते
सोमस्य सप्तमं च पानोदनग्रहणविधानं,
सकारणं सप्तमं च पानोदनग्रहणविधानं,
होमविधानं, मन्त्रार्थं धानानां विनिय-
ग्रहणविधानं, अत्र प्रोगकल्लोपुरोहजनका
विषये होमोद्ये मन्त्र इत्येकस्मिन्मन्त्रस्य
तत्रितस्य च सर्वविधं मन्त्र इत्यस्य
स्वमतस्य प्रतिपादनं, सर्वविधं च
धानात् सप्तमं च प्राग्वज्जगत्प्राप्त्याने
कृत्वा तासां सकारणमुत्तरवेदावेव निव-
पनविधानं, सार्धवाद द्वैतपात्राणां सम-
वसतोऽनं विषयं तत्र मन्त्रं विनियुज्य च
पूर्वप्राप्त्यानिर्दिष्टमुत्तरवेदस्य विधानं
चेति, १९७-१९८

४. **समिष्टपञ्च**—तत्र ज्योतिष्टोमप्राज्ञ-
भूतानां समिष्टपञ्चसंज्ञकानां होमना-
मूर्धो नवसंख्याविशिष्टः सोमपतिक-

उत्तरविधिः, समिष्टपञ्चसंज्ञकानां
चनन्, एतेषां नवानां समिष्टपञ्चसंज्ञकानां
मन्त्रे प्रथमस्य त्रिकस्य पञ्चमनायापनं,
द्वितीयस्य त्रिकस्य देवताशिवसंयन्त्रस्य-
त्रिकस्य वदप्रतिपादनं चेत्तद्विधानं-
नियमनं, विहितं समिष्टपञ्चसंज्ञकानां
कविः कविप्राप्त्यानिर्दिष्टानां मन्त्राणां
विनियोगप्रदर्शनं चेत्तदि १७१-१७९

५. **अभ्युपसर्गः**—तत्राभ्युपसर्गस्य
सकारणपञ्चविध्यासोऽप्यग्रहणस्य च
विधानं प्रमत्तादभ्युपसर्गस्य नि-
र्धनं च, समिष्टपञ्चसंज्ञकानां विहितं-
मात्रासोमसंज्ञकानां वनमानस्य चमत्ता-
पुरोहजनकाभ्युपसर्गस्य निनदन-
विधानं, कृष्णविश्रामाया मेतुतायाश्वा-
धर्षाधर्षात्वात् प्राप्तनविधानं, विहितं
प्रसने सोमपतिकं मन्त्रस्य विनियोजनं,
अथर्ववेदस्य मन्त्र “ उत्तरं हि ”
इति कृष्णस्य वाचनरूपनं, तत्रा प्रमत्ता-
सप्तमोदनसामयानप्रवृत्तान्तरनं, तत्र
सप्तमोदनसामयानप्रवृत्तान्तरनं, तत्र
सप्तमोदनसामयानप्रवृत्तान्तरनं, तत्र
प्रतिपादनं तत्सामयानप्रवृत्तान्तरनं च, स्व-
मानानमन्त्रं यथा दत्तं स्थितं नार
सप्तमोदनं उत्तरं त्रिकस्य जयनेन वाचा-
विषयानुप्रकारकसंवरमाणं सर्वेषां
गमनविधानं, अथर्ववेदस्य प्रथमतो
यजमानाय “ नमो वरुणाय ” इति
मन्त्रस्य वाचनरूपनं, अथर्व-
वेदस्य मन्त्रं चतुर्गृहीतानां समि-
ष्टपञ्चसंज्ञकं सप्तमोदनमनीक-
वर्णान्याहविहोमविधानं, चतुर्गृहीतं
ज्योतिष्टोमस्य सकारणपञ्चविध्यां चतुर्णां
प्रवाचनमनुष्ठानविधानं, प्रवाचनान्तं

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रधानो वादणयागस्तत्र तस्य वादण-
स्यैककपालस्य पुरोडाशस्योत्पत्तिविधि-
कथनं, सेनिकर्तव्यताकं प्रधानो
वादणयागः तत्र धर्मेषु अव-
द्यतोऽनुवाचनमिति विशेषकथनं, सेति-
कर्तव्यताकं सौविष्टकृदाग्निरूपो यागो
धर्मकृतोऽवद्यतोऽनुवाचनविशेषश्चेति
कथनम्, अवद्यतेष्टो वडाहुतिपञ्चमभि-
धाय तस्यर्तुसंवासरसम्भारोपादानं
तथा दशाहुतिपञ्चमभिधाय विराड्वाल्म-
स्यस्योपादानम्, अनयोः पक्षयोः क्रमा-
दादित्यानामाह्निरसानां च मार्गस्त्वप-
वर्णं यजमानेऽथवाऽयत्तः पक्षोऽनुष्ठेय
इति निरूपणं, सार्धवाद् ऋजीवकुम्भस्य
समन्त्रकं सहैतृकं जले स्नावनविधानम्,
आह्लावितं कुम्भं जले विसृज्य यजमान-
कर्तृकं समन्त्रकं सहैतृकं तदुपस्नान-
विधानम्, अश्वयोर्नजीवकुम्भस्य समन्त्रकं
प्रैतृकं जलस्याश्वर्मजन्करणविधानं,
मानस्योऽन्यपृष्ठप्रशान्नमन्यहास्त परि-
धानं क्षान्दकल गमनोपदिष्टचरमाग्रेण
पुनरेव यजमानस्याह्वनग्रे समन्त्रकं
समिनोऽभ्याधानं तत्प्रयोजनं केत्यादि
शेषावश्यकर्मविधानं चेति. १७७-१८१

इति ऋग्योऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ उदयनीयेष्टिः-तस्याप्रधानभूतस्यादित्यस्य
चरोत्पत्तिविधिः, औदयनीयमितिकर्त-
व्यतानाद् सर्वं प्रायणीयवल्कलैवमिति-
प्रतिपादनाय प्रायणीयैतिहासस्येहाति-
देशः, प्रायणीयोदयनदयोर्द्वयोः प्रयो-
जनकयमं, प्रायणीयोदयनीययोः सका-
रणं देवताक्रमनिरूपणं चेति.

अनुबन्धध्यायः- सप्त प्रधानभूताया
भैत्रवरूप्याया वशाया अनुबन्ध्याया उत्पत्ति-
विधिः, उक्तस्यानुबन्ध्यायागस्य समिष्टययुषा-
मन्ते कर्तव्यतया चोदितत्वात्सवनीया-
दन्यपञ्चमन्ययागत्वस्य निरूपणम्,
अनुबन्ध्याया वशाया भैत्रवरूपीयत्वे
कारणप्रदर्शनम्, भैत्रवरूप्यावशाया-
गस्य प्रयोजनकथनम्, भैत्रवरूप्याया
वशाया उत्पत्तिं वर्णयितुं कारगोपवर्ण-
सत्वं, तत्प्रसङ्गेनाहारेण्योऽह्निरसा तद-
न्यपयज्ञानं पञ्चवर्णिं परिशिष्टांमुन्मथो
गर्हभस्य परिशिष्टादसामैत्रावरूप्या-
वशायाधोत्वस्मिन्भिधाय तस्या अन्तरत्वे
कारणानिधानम् वशाया गोर्मात्रे
उभयवशायादानकथनं च, ततो वैश्व-
देश्यावशायास्तदनन्तरं बार्हस्पत्या
वशायाधोत्वस्मिन् विधानं तत्र बार्हस्पत्या
वशाया अन्तरत्वे कारगोपवर्णनं च, ये
संवासरं तदधिककारुः ॥ सहस्रदक्षि-
णाकं तदधिदक्षिणाकं वा दीर्घसत्र
गवामयन्नादिक्रमादिस्तेनैके दीर्घसत्रे
एतासां सवासां भैत्रवरूपीयैश्च देवीबार्ह-
स्पतीनां वशानामुत्पत्तिमेगालमो
विधेय इति निरूपणं चेति.

उदयसानीयेष्टिः-तत्रोदयसानीयेष्टे-
रुत्पत्तिविधिरभिधाय तत्प्रधानभूतस्या-
ग्नेरस्य पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्य
सार्धवाद् विधानं यज्ञकपालाद्ये कारण-
निरूपणं च, अस्याभिष्टौ हिरण्यमन-
द्वान्वा दक्षिणां दद्यादिति सकारण
विधानम्, अथवोदयसानीयस्याने पञ्च-
वर्णानुगृह्णेनाग्रेण वैष्णव्यर्चाऽऽहुति-
होतव्येति सोमपक्षिकं विधानम्,

ना० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ना० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विधानं त्रयमिति तेषां त्रयेकं प्राति-
 श्विकफलप्रदर्शनं च प्रातः सवने
 आप्रयणप्रहप्रहणानन्तरं वा माध्यन्दिन-
 सवने उक्त्यप्रहप्रहणानन्तरं वोषक-
 रिष्यन्मृतभृतोऽतिप्रातःप्रहान्गृहीयादिति-
 सकारणं पक्षपक्षान्तरेण तेषां प्रहणा-
 वतरत्रयं विधायोक्तेषु पक्षेषु प्रथमपक्ष-
 स्यैव निगमनं, गृहीतानामेषामतिप्रातः-
 प्रहणां माहेन्द्रप्रहरोमादनन्तरं सोप-
 श्विक होमकरणविधानं, क्रमेण तेषां
 विहिते प्रहणे मन्त्रत्रयस्य विनियोजनं,
 यजमानस्य तेषां सप्रयोजनं मष्टण-
 विधानं, पृष्ठपे बडहे यामे तानतिप्रातः-
 प्रहान् पूर्वे त्र्यहेऽन्वहमेकैकं गृहीत्याद-
 यवोत्तरेऽन्वहमेकैकं गृहीत्यादिति पक्ष-
 द्वयमुक्त्वा तन्मध्ये द्वितीयं पक्षं
 निषिष्य प्रथमपक्षं च सिद्धान्तीकृत्य
 पुनः यदोत्तरे एव जिघृक्षा तदा पूर्वे
 उत्तरे च त्र्यहेऽर्थादुभयत्र गृहीयादिति
 तेषां प्रहणप्रकारकथनम्, सर्वपृष्ठे विश्व-
 जिति त्वेतेषां वयानुपूर्व्या एकाहे एव
 प्रहणविधानं चेति,

२०१-२०९

इति पृष्ठपः बडहो, विश्वजिदेकाहश्च ।

- ५ यज्ञात्मकस्य प्रजापतेरुपाशुनात्रादिभ्यः प्रदे-
 शोभ्योऽजाविमनुष्यादयः प्रजाः प्रजायन्ते
 तेषां च पात्राणां पौनःपुन्येन प्रयोगात्ता-
 प्रजा अपि पौनःपुन्येन प्रजायन्ते यदा
 यदा चान्ते प्रजापत्यात्मकापडात्स-
 लेशो यदन्ततो हारिषोऽजो भवति स
 तदेताः प्रजाः पालयिषुमभिजिघ्रति ।
 उरगंशुपात्रिप्यासादनेनैव सर्वाः प्रजाः
 प्रजायन्ते इत्यादिरूपेण सप्रकारेणैवा-
 र्थवादेन यज्ञसमूहेरुपाशुनविधादि २०७-२१०

६ अवकाशमन्त्राः-तत्र ज्योतिष्टोमे एवा-
 क्षिनप्रहप्रहणोत्तरमध्यमूर्धन्यक्रमप-
 र्जमानेनोर्ध्वं तद्वदन्निप्रहान्वेक्षयति प्रति-
 ग्रहं "प्राणाय मे" इत्यावकाश-
 मन्त्राणां प्रणिमन्त्र यजमानाय वाचन-
 दान्त्वकमिति सप्रकारकमवकाशमन्त्र-
 वाचनविधानं, ततो यजमानस्यान्वह-
 मादिषां "भूर्भुवः स्वः" इति मन्त्रेणा-
 वासनं, एतवावकाशमन्त्रवाचनं ज्ञात-
 त्रियानूचानान्वयतमाय यजमानाय
 कर्तव्यं नान्यत्सै इति नियमनं
 चेति

२१०-२१२

७ ज्योतिष्टोमिकं प्रायश्चित्तं-तत्र पूर्वं
 चतुर्विंशतो मन्त्रविशेषाणां व्याहृतित्व-
 मुपपाद्य तेषां प्रायश्चित्तार्थत्वोपपादनं,
 यमद्वयो गोर्भरणेऽदोहे चाम्पां गानुप-
 स्रकामय्येत्पादिप्रकारसहितं व्याहृतिभि-
 र्चतुर्विंशदोभ्याद्वृत्तिहोमात्मकं प्रायश्चित्तं
 कुर्यादिति प्रतिपादनं, सोमयामे यत्र
 कुत्रापि कर्मणि सोमाहृत्य सोमाह्रातृस्य
 वोषपाते परमेष्ठपादिचतुर्विंशदाहुतीनां
 मध्ये ब्रह्मणा सहस्रगृहीतेनाग्नेन तत्त-
 देवस्यैकैका कालाहुतिराहवनीये होतव्या
 मुत्पानु त्वासीर्जीये होतव्येति सौमि-
 काह्रातृपपातप्रायश्चित्तविधानं, सोमेऽ-
 भिनुतस्य सोमरसस्य स्कन्दने स्कन्धम-
 द्विरुपनिनीय धेणुवराक्ष्यर्थाऽभिघृष्टो-
 दिनि सोपपत्तिकं सौमिकहविःस्कन्दन-
 प्रायश्चित्तविधानम्, उक्ते प्रायश्चित्ते
 स्कन्धमद्विरुपनिनीय केवळं तत्तत्कर्म
 'देवान्दिक्म्' इति मन्त्रेणामिश्रोदे-
 चेति पञ्चान्तरविधानम्, उक्तासु काला-
 इति च त्रिभिः सहेव यजमानाय 'यहस्य

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रहेः ' इति मन्त्रस्य सोमनृत्तिकं वाचन-
विधानं चेति.

२१२-२१७

इति प्रायश्चित्तम् ।

८ गर्गात्रिराश्वमहीनम्-तत्रादौ सन्नकारक
सहस्रा गोमिदितेन विधानम्, कति-
रेवर्ताया गो पात्रेच्छेदाय विष्णु-
रोहिष्युत्पत्त्याप्रवृत्तेति विवेचन-
चतुष्टयविधानम्, दक्षिणात्पनकाते
काष्ठे हि अस्याः सहस्रा गोमिदितेन-
स्तत्पिबन्ति नम्यमानाभ्यो गोभ्यः पूर्वं
वाग्नेयेऽहि पश्चात्प्रतिपन्नविधानं,
ततोऽसौ सहस्रै गवे सन्नकारकं सन्न-
योवने सन्नन्त्रं द्रोणकलशस्याप्राशन-
विधानम्, अस्याः सहस्रा गोमिदितेन
कर्णे पञ्चमानकर्तृकं ' हरेत्वे ' इति-
मन्त्रस्य जगद्विजलं तत्र मन्त्रे ' हृणत् ' इत्यस्य स्थाने ' बोधः ' इति विद-
तिगमेदिति विधानं च, तत्पत्न्याः
सहस्रा गोमिदोवने विधानं तस्या.
स्वच्छन्दगमनेन पञ्चमानाय फलेनान-
विहायकपदनं, अतुर्वचनगोमोत्तर-
मुखसर्तयया वा होत्रादिभ्यः सोम-
पत्तिकं गोमिदुर्वादक्षिणादानविवरणं
तद्विजगन्नप्रकारकपदनं च उत्तमकारणे
दक्षिणा विनम्य दाने फलकपयने
चेति.

२१८-२२३

इति गर्गात्रिपत्रम् ।

९ स्यूद्धादशाहः-तत्र प्रथमं स्यूद्ध-
दशाहस्योपपत्तिविधिः, अथगोहि-
स्यूदनं विधानं हेतुसद्वृत्तौ चन्दोभूत-
विधानं तथापि पूर्वोक्तस्य स्यूद्धच्छन्द-
स्वनपदिन्द्रवयसं ब्रह्महन्विधानं,
चतुर्पन्नमयोः सन्नयनमन्त्रप्रवृत्तं-

वत्तत्तमयोः सुकाश्व-वंशोत्पन्नयो-
रेन्द्रवयसप्रवृत्तं-तदा पूर्वेषां स्यूद्धानां
सुकाश्वमन्त्रोः स्वस्वस्थानेनासादनं
विदुः परिसर्जनमभूति कृत्वा प्राङ्गणे
काते जातदने विषय तदयन्तादनं
दस्य द्विद्वयो विहितस्तेषां सदितेषां
सहिष्कृत्यैवसादनमिति विरोधप्रकर-
विधानम्, अतयोत्सृज्यस्यूद्धानो-
दगादनं चेत्पदि.

२२५-२२८

इति स्यूद्धादशाहः ।

१० अन्तते ज्योतिष्टोमे प्राङ्गणे
वैश्वं वा यदि सोमोऽन्यत्रथे-
ददा सोमप्येवमग्निरूपविधान-
पूर्वकं पूर्वपूर्वस्योत्पत्तेः वत्तरोत्तरवाना-
नदगुप्तप्रत्येनद्वयवृत्तिरुदात्ताग्न्यापूर्वा-
हारेणकुशानां प्रवृत्तिर्विधानं सन्नयनवि-
धविधानं, प्रतिनियमुत्पत्तेः एतस्या
एव गोमिदितेन विधानम्, अवयुपदन्ते
एव अन्ततेपदं सन्नय पुनर्दोषां गृही-
त्वाऽनुष्ठितपद्मेन पुनर्दोषेपदे सोमा-
पदारे पुनर्दोषप्रदानविधिविधानं,
द्रोणसन्नयसर्तयैरेकपनादिकपरा-
मेदे सैतित्कर्त्तव्यताकं प्रायश्चित्तविधानं,
तत्रापि दक्षिणादानप्रान्द्रोणकउत्पत्ते-
दने पूर्वपुनर्दोषप्रदानविधानं
ज्योतिष्टोमिकास्यज्योतिष्टोमस्यस्य
सोमातिरेके प्रायश्चित्तविधानं चेति.

२२८-२३१

इति त्रयोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१० अंगुप्रहः-तत्र अंगुप्रहस्याविदेवत्रपा
प्रायश्चित्तवचनस्यान्तपाऽऽमवन्ति-
स्यूद्धा सर्वावृत्तुनाय सार्वादे
सोमनृत्तिकं चतुःसंज्ञितद्वयणे पत्रे-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

णांशुप्रहणविधानम्, अंशुप्रहसम्बन्धि-
नोऽप्यहानांशुनिवपनावुपसर्जनं द्रव्यमन-
पूर्वकसकृदभिषेकनान्नानन्दवन प्रा-
गुक्तप्रहण चेत्येतस्य पदार्थजातस्य
तुष्णीमनुष्ठेयत्वोद्वर्गनं, सार्ववादमना-
दिका यामवबद्धस्य हिरण्यास्यावधान
विधाय औपतपरिवने रामस्य मतेनो-
पसृजनंशुप्रहो होतव्य इति विधानम्,
आश्रयराधेर्बुद्धिस्य मतेन प्रावाण-
मुपपैवांशुप्रह गृहीयात् नानिषुपा-
दिति सोमपरिक्रमभिषेकनप्रत्यार्वान,
याज्ञवल्क्यस्य मतेन तु सकृदभिषुपादेव
मन्त्रेणोक्तत्वादिति सोमपचिक्र प्रणिपा-
दनम्, अंशुप्रहमन्त्रनिष्पाद्या द्वादशानां
प्रथमगार्गाणा पट्टीहीनां धेनूनां दक्षिणा-
त्वेन सार्ववाद विधानं, तत्र कौस्तु-
भतेन ऋषमपञ्चविराणा चतुर्विंशतीनां
प्रथमगार्गाणा पट्टीहीना धेनूनां हिर-
ण्यस्य च दक्षिणात्वेन दानविधानम्,
एतस्यांशुप्रहस्य प्रहण यजमानो
ज्ञातमियामूचान्गन्तमक्षेप्य सहस्र-
सर्ववेदसविश्वजित् सर्वपृष्ठप-वाजोव
राजस्य-सन्नेऽ कर्तव्यं नान्यत्रेति
प्रतिपादनं चेत्यादि. २१२-२१६

१ विषुवदहः-तत्र गवामयनिके विषुव-
त्पहृत्वेपोऽंशुप्रहो विषुवसि च क्रियते
समवक्रप्रहणस्य इति प्रदर्शनं, प्रहण-
मन्त्रं तत्र मंत्रस्य विनियोजनं चेति. २१६-२१७

२ पक्षयनम्-तत्र गवामयनिके पञ्चाङ्ग-
विषये सबनीयविकल्पाज्जप-तत्र प्रथ-
ममाग्नेयादिकल्पाज्जप पञ्चेकादशिनी
वा, प्रत्यहपेन्द्राग्नौ वा, प्रायहं स्तोम-
यनं चेति कल्पत्रयं प्रथमपञ्चत्वेन

निरूप्य द्वितीयः पञ्चः सौर्य उपा-
ङ्गम्यो वैषुवतेऽह्निः गवामयनस्यैवो-
पायमहान्तास्येऽह्नि तु द्वितीयः पञ्चः
प्राजापत्य उपाङ्गम्य इत्यादि विधा-
नम्. २१७-२१८

३ महाव्रतीयप्रहः-तत्रादौ महाव्रतीय-
प्रहस्योत्पत्ति विधाय महाव्रतीयेति-
संज्ञानिर्वचनं, सप्रयोजनं महाव्रतीय-
प्रहप्रहणविधानं, तत्र प्रहणम् 'इन्द्राय
विमृधे' तर्हिगकमन्त्रेण कर्तव्यमथवा
'वायस्वत्ये विश्वकर्मे' तर्हिगकमन्त्रेण
कर्तव्यमथवा 'इन्द्राय विश्वकर्मे' तर्हि-
गकमन्त्रेण कर्तव्यमिति सकारणं विधानं
चेति. २१९-२२१

४ ग्रहोपासनम्-तत्र महाभिकारप्रसङ्गा-
दाध्यात्मिकाभिर्भौतिकप्रहणं प्रदर्शनं
प्रहसन्दस्य निर्वचनात्तरं च, ज्योतिष्टो-
मादिवागेऽ ग्रहाणां मध्ये यद्वहस्य
वद्वाननिमित्तपाऽऽज्याऽऽर्तव्यं तदैव-
त्प्रहस्य वाङ्मात्रादिभिरुपासने
विधायाधिभौतिकस्य सोमप्रहस्यापिप-
क्षिके उपसहरणम्, अधिदैवस्य तदारम-
कस्य प्रहस्याभिचारिक समवक्र सप्र-
कारकं सकलमुपस्थानविधानं चेत्यादि. २२१-२२३

५ यज्ञोपचारः-तत्र साधुवायिकं ऋत्वि-
ग्वरिष्ठस्य ऋक्षिष्ठस्य ऋषागो दक्षिणत-
त्पवेशनविधानं यज्ञेऽ यत्कर्तव्यत्वेन न
शोदितं तत्कर्तव्यमिहारादुत्तरास्तिपदेशो विधेयमिति
नियमनं च, अस्माद् ब्राह्म-
णाञ्छसिनो वरणविधानम्, इतरेषामह-
तानां ब्राह्मणानां दक्षिणदिग्यवस्थान-
विधानं च, प्रस्तोत्रामन्त्रितस्य ऋषागो

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रसरजपविधानं मैत्रायणकर्मकृतजप-
विधानं चेत्त्यादि.

२४३-२४६

- ७ पुरश्चरणोपनिषत्-तस्यां च सौम्ये-
ऽध्वरे सोपपत्तिकं सफलं यथा
विधायाः प्रयुञ्जनप्रदर्शनं, वक्ष्यमाण-
मिथुनस्योरोहतात्पर्यं वेदमिच्छरेव सदस्ति
करणस्तानुवादकथनं, पुरश्चरणसम्ब-
न्धिर्वचनं, वक्ष्यमाणस्य मिथुनकर्मशो-
पन्यासार्थमनुवादकरणकथनम्, ऋक्सा-
मोर्शस्त्व यजुषो मनसव चोपास्य
सदस्ति ऋक्समम्यामुष्ठित प्रज्ञायते
हविर्दानेन यजुषाऽनुष्ठितं न प्रज्ञायते
इत्यादि सहेतुकं कथनं, देवैः प्राचि-
त्वाया वाचः सकलं प्राग्गमनपूर्वकं
मैत्रायणवचनोपाकरणं कर्मणः प्रज्ञापन-
कथनं, हविर्धाने ऋचा प्रातरनुवा-
कादेः सयुग्मवचननिरूपणं सदस्मि
यजुषा औदुम्बर्बुध्न्यपणादेः सयुग्म-
वचननिरूपणं च, सार्धंवाद् सदोहविर्धा-
नयोः परिग्रहणकरणप्रतिपादनं, प्रस-
ङ्गाद्वचरेण सदोहविर्धाने प्रेक्षमाणस्य
'मा प्रेक्षयाः' इति सहेतुकं निवेच-
नकथनं च, ऋक्साम्नोः सोमस्याषां च
मिथुनसम्बन्धिं सत्कार्यं च प्रदर्श्य तयो-
रितिहासस्य यद्ये उपसर्गं, साहच-
यिकं सोपपत्तिकं स्वकारणं सार्धंवाद्
यजुर्देसाभ्यकर्मण उपांशुवरणलक्षण-
धर्मविशेषस्य विधानम्, अच्यवोः पुरश्च-
रणमित्येव कथनम्, अन्येष्वपि कर्म-
स्वेतस्यैव धर्मस्याङ्ग-इति मफलः
पुरश्चरणोपसंहारश्चेत्यादि.

२४७-२५५

- ८ सत्रोत्थानं-तत्र दीक्षा-निषत्-सत्र-
कासन-उपासन-सत्राण-उत्थाने-

स्यादिसन्धानां निर्वचनं, तत्रापि दीक्षा-
सम्बन्धस्य प्रायणीशाश्वदोषवचनत्रयानु-
ष्ठानत्वेन नेतव्यतया पुनः सत्रादीना-
सकलप्रयोगवचनस्य दर्शनं, सत्रेण दीप्ति-
क्षयमाणा यदि क्षिप्रं चेष्ट्यमाणा मरेयुस्त्वदा-
तेषां सर्वेषां यज्वनामग्नीनामेकीकरणाय तेः
क्षियमाणे मन्थने मन्थनमातप्रका-
मेदाश्च मन्थनोत्तरं गृह्यत्याहवनीये स्वस्था-
मेरुद्वारप्राप्तन वा जातस्य जातस्य स्वस्था-
मेः सकलस्यानुग्रहणं वा गृह्यतेरेषा-
रण्योर्जनित्यमागममिमुदिश्य 'अथ नः
सर्वेषां साधारणं' इति सत्रादकरणमित्ये-
वमग्नीनां ससर्गकरणप्रकारमेदाश्च प्राजा
पत्यस्य पशोस्तुष्टानस्य कालविषयक-
नियमविरुद्धविशेषनिबन्धनाद्वा प्रयः
पञ्चा भवन्ति तेषां त्रयाणामपि पञ्चाणां
सैत्तिकर्तव्यताक सविशेषं निरूपणं
तत्रापि प्रयमपञ्चस्य याज्ञवल्क्यसम्मत-
त्वप्रदर्शनं च, शाखागार्हपत्यपुरोडासा-
पानीसवाजा एकाहवद्विषेवा इति सहे-
तुकं सफलं प्रतिपादनं चेत्त्यादि. १५५-१६५

- ९ सत्रोत्थानप्रकल्पनम्-तत्रादौ आहु-
तिद्वयस्योत्पत्त्यर्थमाहुपादिका, ततः
प्रसङ्गापुरवार्थाशने नियमविधानं,
सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य मध्ये यो
दशरारत्नस्य दशमेऽङ्गे सत्रोत्थानं कर्त-
व्यमिति कालविशेषं विधानैकैकस्य
यजमानस्य सर्वेष्वह-सु वायमनपूर्वमव-
स्थानमन्येषां तु समिदाहरणार्थं स्वव्या-
यार्थं वा वने गमनं तत्र गन्वाऽहविष
उच्छिष्टस्यापि पाशनं कर्तव्यमिति
प्रासङ्गिकं विधानम्, अपरत्र द्वीक्षिता-
नामप उपसर्गमपूर्वकं पत्नीशालापां

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
--------------	-------------	--------------	-------------

प्रवेशनविधानं, दीक्षितेषु समन्वारन्धे-
ष्वध्वर्योः शालाद्वार्ये इहरतिरेत्युपमुन-
जिति चैतान्यां मन्त्राभ्या द्वयोऽपहृत्योर्हो-
मकरणविधानं, दीक्षिताः 'प्राञ्च
उपनिष्कामन्ति' इत्याहुतप्रकारेण
सञ्चरमार्गेणैत्योत्तरस्य हविर्धानस्य जव-
न्याया कृत्र्यामुत्तरवेदेर्बोत्तरायां धोणौ
'सत्रस्य ऋद्धिः' इति साम गायत्रीत्ये-
तन्निरूपणम्, उक्तसामगानप्रशसार्थमर्थ-
वादकथनम्, दीक्षितानां हविर्धाना-
न्निर्गत्य सद्' प्रविश्य स्वस्वशिष्येषूपवे-
शनार्थं सञ्चरणमार्गनिरूपणं तत्र सञ्च-
रणे सकारणमतिच्छदस्तस्य 'शुक्ल-
मिन्द्रा' इत्यस्य मन्त्रस्य विनियोगेन,
प्राजापत्यस्य वायोर्महस्य ग्रहणादनन्तरं
क्रियमाणस्य स्तोत्रोपाकरणस्य प्रशसा-
र्थमर्थवादकथनम्, तत्र स्तोत्रोपाकरणं
सार्पराक्षीषु ऋक्षु स्तुवीति सविशेष
निरूपणं, होतृभूमिभिर्जानन्ति गृहपतेर्वा

चतुर्होत्रन्यास्यानशस्त्रपठनविधानम्,
तत्रोक्ते ऋद्धेऽध्वर्योः प्रतिगर-
विधानम्, सर्वेषां सार्थवादं ब्रह्मोद्यवदन-
कथनम्, अस्तमिते औदुम्बरीक्षुणा-
मुपसंगम्य सर्वेषां सार्थवादं वायमन-
विधानम्, अस्तमिते सदसो निष्क्रम्य
सर्वे उत्तरवेदिमपरेणोषविशेषुरिति प्रति-
पादनं, प्रतिप्रस्थातुर्जसतीररीणां परि-
हरणं विधाय सत्रार्द्धिकामानां वाग्वि-
सर्जनविधानं, अनेककामानां तु 'मूर्धुवः
स्वः' इति मन्त्रेण वाग्विसर्जनविधानं,
तत्राक्षीराशासनं च, गृहपतेस्तदनुज्ञ-
याऽन्यस्य वा सुत्ररूपयाज्ञानविधानं
"मुश्रस्व उप मा ह्यस्व" इत्य-
नुज्ञा लब्ध्वा सर्वेषां सविधोऽन्याधान-
कथनं चेत्यादि.

२६१-२७१

इत्थं उपसर्गानां सत्रोपासनम् ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इति चतुर्थं ब्रह्म काण्डम् ॥

वा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

शृङ्गाः

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

१ वाजपेययज्ञः-तत्र वाजपेययाग-
विचारिन्याख्यादिका, तस्मादेवमुखाणा-
मन्योऽप्य विपर्ययेणानुष्ठानप्रकार-
वर्गनम्, वाजपेये सर्वेषां देवानां पुर-
स्ताद्वाजपेयस्यानुष्ठानेन बृहस्पतेरेव
येष्टव्यं वसुमाजिवाचनदर्शनम्, विचा-
र्यमानसाविषहोमार्थं बृहस्पतेरपि प्रथम
सावित्रिविषयकोद्भावनदर्शनम्, व.ज-
पेययागिनस्तद्दानानिबोकोक्रमं भूक्तोते
माध्वद्वयस्तमोमाध्विकावस्ताविहारास्थान
तत्र जानभुनैरेन प्रत्यवरुद्धमिष्याद्युनय-
स्वोपादनम्, ब्राह्मणस्याधिकारविषयानु-
सारकबृहस्पतिवृत्तान्तानन्तरं छत्रिय-
स्याधिकारोऽस्तीति दर्शयितुमिन्द्र-
वृत्तान्तकथनम्, एवमाख्याधिकारा
ब्राह्मणञ्जयिषाधिकारिणौ प्रदर्शयित्वा
वाजपेययागस्योपसिधिविप्रदर्शनम्, सर्व-
जपेन विराडात्मकप्रकारविजयस्यानुवि-
त्तवाचसावनभूतो वाजपेयो भानुष्टेय-
इति पूर्वपक्षमुद्गाह्यं तन्निषेधस्याधिकारि-
विरोधनिरूपणेन परिहरणं, विदुष एव
पशून् विदुषानेव वाजश्रुत्वमित्युभय-
स्वोपादनं, वाजपेयस्याधिकारविषयक-
पक्षं, वाजपेयस्य साध्याजं फलमिति बह्वं
प्रसङ्गाद्विजयस्याधिकारिमेवेन फलमे-
वेन वा अवरत्वमिति प्रदर्शनं, वाजपे-
यस्य साध्याजलक्षणं फलं दर्शयित्वा तत्र
कर्मारम्भे समञ्जसं सावित्रहोमविधानम्,
सावित्रपञ्चावनस्य बृहस्पतिसम्बन्धेन
प्रशसनं, सावित्रहोमस्य संकुचद्विभक्ति-
प्रदर्शनं चत्यादि.

२ वाजपेये ग्रहविशेषाः-तत्राशुपदं
विधाय ग्राह्यानामुपधायाप्रयणान्ता-
नामतिदेशकथनम्, यतिमाक्रमहान्विधाय
षोडशीमहविधानं, एवमाभिमन्त्रेव-
त्वात्तो वाजपेयग्रहाणां मन्त्रतर्द्धमहिने
ग्रहविधानं एवमस्यायाः प्रशसनं च,
सप्तम्याणां सतदशानां सोमग्रहाणां
सुप्रग्रहाणां च विधानं, इन्द्रप-
मन्यु तयोः प्रशसनम् उक्त-
मस्यायाः प्रजापत्यात्मकत्वेन स्तवनं,
द्विविधग्रहाणां संख्यां समुचित्य तत्प्र-
शसनं, प्राकृतं सौमिकपणमन्यु परि-
सृक्तपणविधानं, ग्रहाणां सासदने प्रदेश-
विशेषस्य सकारणं विधानं, वसती-
वरीणां इविषानिप्रवेशानमन्यु परिसृ-
त्प्रवेशने कल्पविशिष्टेष्व विधानं,
ग्रहवर्गद्वयमह्ये ऋत्विजोर्निरमं दर्श-
यित्वा विषयेन धारणस्य व्यवसाय-
विधानं, ग्रहाणामन्यदेसप्रापणे सका-
रणं निषेधकथनम्, उभयग्रहधारणे कल्प-
विशिष्टेष्व सप्रयोजने मन्त्रनित्यार्थ-
सहितं विधानम्, अक्षप्रदेशात्तयोः स्वस्व-
प्रदेशे समन्विक्रमवस्थापनविधानम्, अक्ष-
बोर्हिष्ययात्रेण मधुग्रहग्रहं विधाय
तत्प्रसादनप्रदेशविधानं, प्राकृतातुल्य-
धुपग्रहो दर्शयित्वा पृथग्ग्रहग्रहप्रसङ्गादि-
विग्रहाणां होमकालस्य मन्त्रणस्य च
विधानं, प्रसंगहसुराग्रहाणां मधुग्रहस्य
च माध्यन्दिनसवनमप्ये नियोगप्रद-
र्शनं चत्यादि.

३ पशुवन्धम्-तत्र तावद्वाजपेयस्य, सप्त-
सोमसंस्थात्मकत्वं दर्शयित्वा तत्राग्निहो-

॥ विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भादिगतानामाग्नेयादित्तवर्नामन्तानां
विधानं, सप्तदशाय स्तोत्राय सारस्वत-
पशोरात्मन्मेनेन वाजदेवेऽनिरात्मन्त-
र्मावप्रतिपादनं, वाजदेवस्य वशाष्टि-
रुपात्ताधारणपशु विधाय तस्य प्रयो-
जनपूर्वकोमेपशुगणकमरदेवस्यत्वेन प्रश-
सनं, प्राकृतमेपादेनो वषाप्रचरणेन
सह विवाहसमाने मार्त्तविषाप्रचरणे
एकीयमतोदन्त्यासः, पञ्चमदानाम-
ध्यैकध्वेन श्रपणं सिद्धान्तयितुं द्विविध्यस्य
पूर्वपक्षतयोद्भावनं, हविषामवदानप्रकार-
वर्णनमेतेषां द्विखदानं प्रचरणं च
प्रवाप्त्य पूर्वमर्चानां पश्चाच्चार्चानां हविषां
विनियोगकथनं, तस्यास्य माहेन्द्रान्ते
वषाप्रचरणस्य हविषां द्विधा श्रपणस्य
च पक्षे प्रत्यवर्त्य दर्शयित्वोक्तैकीय-
मतस्य दूषणं, प्राकृतपशुवशाप्रचरणकाळे
एव मार्त्तविषाप्रचरणस्य हविषामेक-
ध्वेन श्रपणस्य च विधानं, देवता-
संख्यालक्षणद्वयविशिष्टानां पञ्चमन्त्राणां
विधानं, तेषु पशुषु गुणप्रवक्ष्य
विधानं, पशुतन्त्ररूपेण प्रत्यक्षसोमा-
त्मना च स्तुत्वा तदात्मकप्रजापतेः प्राप्ति-
प्रतिपादनं, पशुगतां सख्यामुपजीव्य
प्रक्षप्य तृपश्वान्दार्पकपनं, स्वामन्त्रम-
नूतं व्याख्याय तद्गतवर्णादित्वमालम्ब्य
च प्रशसनं मुष्करत्वमनूय तद्रूपेण प्रश-
सनं च, निरुक्तविविधगुणानां पशूनाम-
सुखमव प्रतिपाद्य पञ्चान्तरकथनम्,
अग्निमथ पक्षे कतिपयपशूनां कर्णान्तर-
युक्तत्वेऽपि कर्मणोऽङ्गैरेकत्वस्य परिहार-
कथनम्, एकेषां मनेन सप्तदशप्राजादय-
पशूनामन्ते वाग्देवस्य सशोऽनुष्ठानं कर्त-

व्यमित्वमु सोऽरजिन् पञ्चमनूय तन्नि
रसनं, प्राकृतपशुवशाहविधिं. सह
प्राजापत्यपशूनां वषाप्रचरणस्य हविषा-
गत्य च विज्ञापमाने होमकाळे पूर्वपक्ष-
मुद्रान्य तस्य दूषणं कृत्वा सिद्धान्त-
प्रतिपादनम्, एतेषां पशूनां तद्विधुक्ति-
जोषित्वेन पृथक्पृथक्देवताध्वन्येन सप्त-
दशानख्याकृत्वाऽनिरागः. द्वाभ्यामुरोऽ-
नुवाक्याभेदमात्रवशं देवैकध्वेन सह
प्रदानकृत्वाऽपानागुरोऽनुवाकयोरेकवस्य
प्रतिपादनम्, अनुवाक्याराटमन्त्राख्यगुणा
कर्तव्येऽनुवचनरूपे विशेषकथनम्, आशा-
वणान्तरकर्तव्ये च विशेषं कथयित्वा
होपुरस्त्वर्थं कर्तव्यनिरूपणं चेति. ॥१-२४

४ माध्यन्दिनसवनप्रयोगः-तत्र यज-
मानाभिषेकस्याविधानस्य च प्राधा-
न्येन विधानं तत्र कालविवानं च, पूर्वं
रथबाह्वे कान्निशेषे स्थापितमाजिरा-
वनाय समीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मा-
त्काष्ठादवहरणस्य मन्त्रतदर्थसहितं
विधानं, धूर्गदीतस्य रथस्य वेदिमन्त्रेऽ-
भ्यावर्जनस्य मन्त्रतदर्थसहितं विधानम्,
अथानां प्रोक्षणस्य तत्कालस्य च
मन्त्रतदर्थसहितं विधानं, सप्तत्रका-
मध्येन रथयोजनविधानं, सव्याश्वस्य
रथे सप्तत्रकां योजनविधानम्, तृती-
याश्वस्य रथे सप्तत्रकां योजनविधानं, उत्ताराश्व-
मन्त्रित्वस्य सव्याप्रदामनं, चतुर्थाश्वस्यानु-
गमनं विधायान्वयैरेव रथप्रदानसमये
तस्य रथे योजनविधानम्, उत्तार्यभ्यान्त्यत्र
राजसूयादावतिदेशकथनं, सार्ववाद
द्रव्यदेवताविशिष्टचरोर्विधानं, देवता
स्तुतावसंख्याविधिरयमनूय तत्प्रशसनं,

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्कः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्कः

सम्प्रयोजनं मन्त्रदर्शमहितं रथयुक्तानाम-
श्रानामवघ्रापनविधानं चेत्पादि २४-२१

१-विहितमात्रिवाचनमनूय तन्प्रशस्त्य
च सामगानस्य यूपारोहणस्य च सार्यवाद-
विधानं, जल्पनासामगानार्थं रथचक्रावि-
रोहणविधानम्, आरोहणमनूय तत्र ब्राह्म-
णाधिकारिकपक्षे राजन्याधिकारिकपक्षे
च क्रमसो मन्त्रविधानं, विहितमन्त्रकर्तृक-
सामगाने दिव्यमह्यविधानं, प्रसङ्गाद्-
ब्रह्मणो रथावरोहणविधानम्, अत्राप्यवरो-
हणे पूर्ववद्ब्राह्मणराजन्यरूपपञ्चमान-
भेदेन मन्त्रमेदप्रदर्शनं, आप्प्रमन्त्रावपु-
ज्यपहेतुत्वेन सप्तदशानां दुन्दुभीनां वा-
दनविधानं, सप्तदशानां दुन्दुभीनां मन्त्रे
एकस्य दुन्दुभेः समन्त्रकं वादनमितरेषां
तुल्यां वादनमिति विधानं, अत्राप्याह्वने
पूर्ववद्ब्राह्मणराजन्यभेदेन मन्त्रमेदप्रदर्शनं,
ब्राह्मणराजन्यभेदेन मन्त्रमेदप्रदर्शनपुरः-
सरं समन्त्रकं सप्तकारकं दुन्दुमुपावहरण-
विधानं, ततः सार्यवादं सकारणं राज-
न्यकर्तृकानां सप्तदशानामितुप्रव्याधानो
विधानम्, अथयुक्तस्य रथस्य पञ्चमान-
कर्तृकं समन्त्रकमारोहणविधानम्, उक्तार्थ-
स्य बृहस्पतिदृष्टान्तेन दृढीकरणं, ततो-
ऽज्यर्पोऽशिष्यकर्तृकं तदन्वयप्रसचारिक-
वृत्तं वा 'वाजिनः' इति यजमानवाचन-
विधाय तद्व्याख्यानं, विहितानामात्रिधा-
वनदुन्दुम्याह्वननब्रह्मकर्तृकसामगानानां
प्रयोगकालविधानं, बक्ष्यमाणाम्या
मन्त्राम्या हवनमनुमन्त्रणं वा विकल्पेन
कर्तव्यमित्युभयसमानार्थवादसहित-
विधानम्, उक्तेऽर्थे मन्त्रद्वयविधानं, पुनः
पूर्ववद्बक्ष्यमाणेन ऋषेण हवनमनुमन्त्रणं वा

विकल्पेन कर्तव्यमित्युभयसमानार्थवाद-
सहित विधानम्, उक्तेऽर्थे मन्त्रद्वयस्य
पाठनः प्रदर्शनं, ब्राह्मण्येन चण्णा
प्रत्युरस्थाप्य तस्य चरोऽसार्यवादमुपस-
र्शनविधानं, विहिते उपसर्पणे मन्त्रं
विधाय व्याख्याय च तस्य प्रनापत्यात्मना
प्रशस्तनम्, उपस्थापितचरमश्रानवघ्राप-
येदिति समन्त्रमन्त्रार्थकं सामग्राय सम्प्रयोजनं
विधानं, द्वितीयब्राह्मणान्ते प्रतिष्ठातस्य
सुराप्रहणा मधुमहस्य च विनिर्वाह-
प्रकारस्य प्रदर्शनं, तत्र निष्क्रयं प्रदीस्य
प्रतिगृहीतानां सुराप्रहणा त्वैष्टिक-
व्यवहारं दर्शयित्वा च क्रीतस्य मधुमहस्य
सार्यवादं दानकपनं, ब्रह्मणा प्रति-
गृहीतस्य मधुमहस्यैष्टिकव्यवहार-
प्रदर्शनं चेत्पादि.

१९-४४

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ यूपारोहणम्-तत्र प्रथममातिष्ठि-
कैर्मन्त्रैर्होमस्य वा यजमानवाचनस्य वा
विधानं तदुभयसमानार्थवादकपनं च,
होममनूय तत्र द्वादशमन्त्रान्विधाय तद्वत्त-
द्वादशत्वसंख्यायाः प्रशस्तनं, पश्चान्तरे
बलुतिलिङ्गकैर्मन्त्रैर्होमस्य वा यजमान-
वाचनस्य वा विधानं तदुभयसमानार्थ-
वादकपनं च, वाचनमनूय तत्र ह्यम-
न्त्रान्विधाय तद्वत्तत्पञ्चसंख्यायाः प्रशस्तनं,
युगताष्टाश्रित्वस्य तद्वत्तत्संख्यायाश्च
प्रशंगमश्रुतं यूपस्य वातसां वेष्टन-
विधाय तत्र वासोमतसंख्यायाः प्रमा-
पत्यात्मना प्रशस्तनं, चण्डालनामकस्य
यूपसकलस्य दारुमयत्वापवादापि गोधूम-
पिष्टमयत्वस्य सार्यवादं विधानं, यूपे गर्त-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

त्वादिगुणविशेष विधाय तत्र गर्तस्य
पितृलोकान्मना प्रशंसन्, यूपस्य चोऽ-
कप्रातपरिणामापवाददाय परिष्कारान्तर-
विधानं, नेष्टृकर्तृक सार्धवादे समप्रकारक
सोपपत्तिक पन्थाः कौशवान्तर परि-
धापनविधानम्, यूपे आरोहणार्थमिष्ट-
यणीस्थापन विधाय पूर्वोत्तरपश्चात्पार्श्व-
श्रृंगारोहणप्रकारविधयकतिष्ठान्तोत्तरवर्गने
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जायतसहितस्य पुंसः
सम्पूर्णवियवत्वप्रतिपादनपुरःसरं यूपारो-
हणकाले जायाया आभरणं विधाय
तत्र भ्रमस्य विनियोजनं, सार्धवाद गोभूम-
मयचालदशतस्य समन्त्रक विधानं,
यूपमतीय शिरसं लङ्घनस्य मरुतं
समन्त्रक विधानं, यूपेऽवस्थितस्य यज-
मानस्य सर्वासां दिशां समन्त्रक विधानं,
सप्तदशाश्वयपयोपनहानामुपपुढानां
चेत्यकर्तृक समन्त्रक सकारण सार्धवाद-
मुक्षेपविधानं, कुहमतिदृष्टान्तेन
प्रशसनपुरःसरं तत्रैव यजमानस्य
मित्रत्वप्रयोजनाय समन्त्रकं भूम्यवेक्षण-
विधानं, यूपशिरस्ये कश्मोतरे
बलाजिने बस्ताजिनेतशपाभौदु-
म्भार्पणास्त्यां वाऽवरोहणस्य समप्रकारक
सार्धवाद विधानम्, आसन्त्यां बस्ताजि-
मास्तरेण सामिप्रायं मन्त्रं विनियुज्य
हास्यां मन्त्रमार्थमहितं यजमानस्यो-
वेशनविधानं चेत्वादि,

२ नैवारचरो. प्रवरणविधानं, वाजप्रसवीय-
दोभं विधातुं सत्कालं प्रतिपाद्य होमार्थ-
मन्तसम्भरणविधानम्, अन्तर्मरणार्थं
पात्रविशेषस्य विधानपूर्वपत्रां सम्भरण-
विधानम्, अन्तर्मरणे सोपपत्तिकं सप्त-

दशान्सप्त्यां पूर्वोत्तरपश्चात् तौ निराहृत्य
च यथोपसारं सर्वान्तेमम्भरणप्रकारा-
नम् तत्रापि एकान्तमम्भरणनियेधकयने
च, अस्मिन्प्रमाणानुविधये किञ्चिद्वि-
शेषविधानं, सम्भृतानेन सप्तदशानीं
वाजप्रसवीयमङ्गकादृनीनां समप्रकारक
समन्त्रक होमविधानं, दृष्टशेषानस्य यज-
मानायाभिषेककरणस्य विनियोगं
प्रदर्श्य तत्र मध्ये विनियुज्य च मन्त्रे
पूर्वोत्तरपश्चात्पार्श्व पश्चतः प्रत्याख्याय
स्वमतं प्रतिष्ठाय चोहप्रकारकयत्वं,
सामिप्रायं त्रि कृत्वाऽऽर्चनविधानम्,
उज्ज्वलित्वैर्भन्त्रे. सप्तदशानामुज्ज्वलि-
सङ्कादृनीनां होमविधानं विकल्पेन
यजमानाय वाचनविधानं वा, उमयत्र
विशमानमन्त्रगतसप्तदशसत्कथायाः प्रना-
ययामना प्रशसनं, चोदकप्रातस्य
स्विष्टकृत्वाणादिकस्यानुसन्धानकथनं,
स्विष्टकृत्समन्तरोपाविना कर्मणामनुष्ठान-
कथनम्, एव कर्मसृजितिवाचना-
नन्तरमाहेन्द्रग्रहणं स्मोत्रशास्त्रे च कृत्वा
स्विष्टकृदादिकं यजमानस्य पश्चाद्व-
रोहणं कर्तव्यमिति कस्यचिन्मतमनूय तदु-
पपत्त्या चतुषश्चक एक पक्षः शेषा-
विति स्वमतप्रतिष्ठापनं चेत्वादि.

१७-१९

इति वाजपेययोगः ।

३६-१६

३ अथ गजसूययोगः-तत्रापि राज-
सूयाङ्गभूते पवित्रनामके प्रथमनोषपानो-
क्तं कर्मणस्य पूर्णाहुतिप्रभृतिवैशेषिकोत्तर-
तन्त्रस्यनियमनं, तथाप्यदौ मन्त्रां
कामनायां सेतिकर्मव्यक्ताकं सद्वि-
ष्णोः पूर्णाहुतिहोमविधानम्, आरम्भ-
णीयस्थानीयात्पवित्रत्वस्यद्विष्टोपादहः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

परस्मिन् इत्यनुम. या अष्टाक्षरालपुरो-
डासस्य निर्वपणं—शमयाया.
पश्चात्सुवे हविष्यान्त्यस्य सवयन—दक्षि-
णाभ्युत्सु समादाय दक्षिणदिगमन
तयोस्तु साप्रिमात्राय सुवृत्तिनेन इत्येव
समयक समीजनं नैर्गतहोमानुष्ठान
चेत्यादि विधानं, पुनरागत्यनुमत-
स्त्रिः प्रथमविधानं, यथागत्याष्ट-
सदृशं गायत्रीद्वारा पृथिवीरेक्यत्वेन
अगम्य तत्र बामोक्ता दक्षिणो विधाय
तत्प्रसादनं, तत्परेषुः सैनिकंश्चनयायाः
तदक्षिणाया आश्रयिणेष्टेनैरिप्रदर्शनं,
तदपरेषु रम्योमीयेष्टेः प्रकृतिवत्कर्तव्यत्वेन
प्रदर्शनं, तस्यानुसृत्य गोः सार्धवाद
दक्षिणा वेन विधानं, तत्परिमितहृत्पैन्द्रा-
मेष्टेः सार्धवादं सामानुदुदक्षिणासहितं
सविशेषं विधानं, तदपरेषु च प्रवर्णने.
सप्रयोजनं सार्धवादं गौर्दक्षिणासहितं
सविशेषं विधानं, तत् परं सामिमात्रं
वाजसुपाश्रित्येन चातुर्मास्यानां यजन-
विधानं वेति.

६१-७२

४ चातुर्मास्यान्तर्गतानां वैश्वदेवकरणप्रया-
ससाकमेव शुनासीरीपाणां चतुर्णामपि-
पर्यायां सार्धवादं सप्तदशतः प्राचीनैः
चातुर्मास्यवत्कर्तव्यतयाऽत्र राजसूये
चोदने, पञ्चवलीयसङ्क-
होमविधानं, तत्र प्रागादिकमेव पञ्च-
त्वष्टिः समन्त्रकं हवनविधानं, पञ्चा-
क्षानेकीरूपं तस्मिन्पूर्वोक्तेरेव मन्त्रैर्वन-
विधानं, पञ्चवातीयहोमानुवादेन सार्ध-
वाद इत्यस्य विधानम्, अग्नीनां समा-
सेनानुष्ठिताहृतिपञ्चस्य प्रशंसनं, पञ्च-
वातीयहोमे त्रिपुक्तस्याम्बरपस्य दक्षि-

णात्वेन विधानं, आरोग्यकामस्याप्यर्थं
होमो मवनीति पुरषार्थतयाऽप्य पञ्च-
वातीयहोमस्य स्वतन्त्रं विधानं, ततो
हविष्यनुष्ठानमकल्पेन्द्रतुरीयाकर्षणः
साहस्यमिदं विधानं, तस्मिन्निन्द्रतुरीये
दक्षिणाविशेषकथनं च, ततोऽगामार्ग-
होमस्य सार्धवादं सप्रकारक मन्त्र-
मन्त्रार्थसहितं विधानं, हवनोऽनुक्तस्य
पालाशवैः कृतपञ्चमेत्यतस्य सुप्तस्य
दिग्निदेशे सार्धवादं समग्रं क्षेपण-
विधानं, एतन्मन्त्रकरणक पुनरागत्येन
विधावापि निर्दमानस्यापि स्वोद-
द्रव्यविहाय तस्यापामार्गहोमस्य विधानम्
अस्मिन्वातमार्गहोमे अविधारकप्रयोग-
प्रदर्शनं चेत्यादि.

७३-८१

५ त्रिपुक्तादिपागाः—तत्र पूर्वं पुरव-
प्रातिहेतुत्वेन प्रथमत्रिपुक्तपागास्य
विधानं, त्रपाणां हविषां विभागपूर्वकं
प्रशंसनं प्रयोजनकथनं च, तत्र बाभनं
पुरवं दक्षिणात्वेन विधाय तत्प्रसादनं,
पशुप्रातिहेतुत्वेन द्वितीयत्रिपुक्त-
पागास्य विधानम्, अत्रापि पूर्ववत्त्रपाणां
हविषां विभागपूर्वकं प्रशंसनं प्रयो-
जनकथनं च, तत्र शशमर्णां गौं दक्षि-
णात्वेन विधाय श्यामवत्स्योरपि पूर्वकं
साध्या. प्रशंसनं, अक्षवर्चसप्रातिहेतुत्वेन
तृतीयत्रिपुक्तपागास्य विधानम्, अत्रापि
पूर्ववत्त्रपाणां हविषां विभागपूर्वकं प्रशं-
सनं प्रयोजनकथनं च, तत्र बभ्रवर्णां
गौं दक्षिणात्वेन विधाय तत्प्रशंसनं,
तदपरस्मिन् इति द्वित्रिष्वस्य पागस्यै-
कतन्त्रेण वा पूर्वपूर्वविधानस्यैकादश-
कपालः परेषुर्वर्णयो यवमयधरिति

ब्रा० वि०पा०

पृष्ठद्विः । ब्रा० वि०पा०

पृष्ठद्विः

स्मिन्त्येव वा विधाने, प्रथमस्य
हविषो वैधानदेवताकृत्य प्रशंस्य कदा-
लसस्यायाः प्रशंसनं द्वितीयहविषः
प्रशंसनं च, अनयोर्हविषोः क्रमेण
दक्षिणां विधाय तयोः प्रशंसनं चेत्वादि, ८१-८७
इति द्विर्गोपेऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

- १ रत्नयागाः-तत्र द्वादश रत्नहविष-
नुदिनं क्रमेण वर्तन्त्येवया प्रतिपादयते
तेषु प्रथमंऽङ्गि सकारणं सोरपतिकं
तेनानां गृहेऽङ्गिकवद्व्युत्पन्नोद्दिष्टव्यस्य
रत्नहविषाग्न्य हविषोषं विधानं, तत्र
सत्तेनुकं हित्यरूपदक्षिणाविधानं,
द्वितीयदिवसे पुरोहितगृहे सार्यवाद्
सोरपतिकं दानिपृष्ठव्युत्पन्नोद्दिष्ट-
यागस्य बार्हस्पत्यवरहविषाग्न्य रत्नया-
गास्य विधानं, तृतीयदिवसे सुवन्तोपवमानस्य
गृहे ऋक्मदक्षिणाग्न्य इन्द्रदेवकैकादश-
कपालपुरोडाशहविषाग्न्य रत्नयागास्य
विधानम्, चतुर्थे वसरे मध्व्या गृहे
सकारणं सार्यवाद् धेनुदक्षिणाग्न्य-
दित्यवरहविषाग्न्य रत्नयागास्य विधानं,
पञ्चमेऽह्नितारपिगृहे सकारणमथदक्षि-
णाग्न्यस्य वरुणदेवकैकव्यस्य चतुर्हविषा-
ग्न्य रत्नयागास्य विधानं षष्ठे दिवसे
प्रमगीगृहे सकारणं सार्यवाद् पृषद्व्य-
उत्पन्नोद्दिष्टयागस्य मरुदेवसप्त-
कपालपुरोडाशहविषाग्न्य रत्नयागास्य
विधानं, सप्तमे वासरेऽन्तःपुराभ्यञ्जस्य
गुनुगृहे सकारणं सार्यवाद् श्वेत्वरुण-
देवदक्षिणाग्न्य सवित्रदेवद्वादश-
कपालपुरोडाशहविषाग्न्य रत्नयागास्य-
विधानं, अष्टमेऽङ्गि रथपोषवितुगृहे

सकारणं यमकेऽपत्तिमवानूषेनागर्ध-
स्वस्यव्युत्पन्नोद्दिष्टयागस्य
अश्विदेवत्याग्निकवद्व्युत्पन्नोद्दिष्टयाग्न्य
रत्नयागास्य विधानं, नवमे दिवसे
मरुद्व्युत्पन्न गृहे सकारणं सार्यवाद्
स्वावर्जगौर्दक्षिणाग्न्यस्य योज्याव-
हविषाग्न्य रत्नयागास्य विधानं, दशमे
दिवसे सुवन्तोपवमानस्य गृहे सोर-
पतिकं सकारणं सार्यवाद् रुद्रदेवस्य-
गवैपुष्पाग्न्यवद्व्युत्पन्नयागस्य रत्नयागास्य
विधानम्, एतके रौद्रहवनयोः शान्तिबोहोः
शान्तिवाक्यस्य वा दित्यस्य गोः-गौर-
स्यासौ, -रौमसया प्रवहन्त्याश्वान-
पात्रस्यैति त्रयाणां सोरपतिकं दक्षिणा-
ग्न्येन विधानम्, एकादशेऽङ्गि दूतगृहे
सोरपतिकं सकारणमुद्दिष्टयागस्य-
तेषु वार्यवत्पुनः-लोहिणोर्गाविकेसे-
सवित्रदक्षिणाग्न्यस्य देवस्य चतुर्गृहीना-
भ्यहविषाग्न्य रत्नयागास्य विधानम्, एते
यामेकादशरत्नहविषो प्रमत्तार्यमथेवाद्-
कथनं, द्वादशे वासरे पारेऽङ्गिगृहे
नित्योत्तिदेवस्य नवविभिर्लङ्कायातुगृह-
मथवरहविषाग्न्य रत्नयागास्य सप्तत्रयं
विधानं, प्रसङ्गतारपिगृहीताभ्यर्चनिल-
पगम्, एतके नैऋत्यहवनयोः परिपूर्णः
पर्वारिण्याः कृष्णाया गोर्दक्षिणाग्न्येन
सकारणं विधानम्, इष्टपन्ते निधिकर्त-
व्यस्य सार्यवाद् विधानं चेति.

८८-९९

- २ उपरिधायाः-तत्र प्रथमं शुद्धवत्सायाः
शुक्लया गोः पयसि भूनेन चरणा
सौमार्गैद्रयागस्य विधानं, विहितस्य
सौमार्गैद्रयागस्याधिकाया प्रशंसनं,
यस्याः पयसि चरः भृत्सत्ताया एव

भा० विषयाः

पृष्ठानुः । भा० विषयाः

पृष्ठानुः

गोर्दक्षिणात्वेन विधानं, प्रमत्तात्कला-
न्तरायास्य मौषारीदयास्य बाह्यप्रयो
गस्य प्रदर्शनं, मैत्रावार्हण्यचरहवि-
धयामस्य सार्यवाद विधानं, नम्य
चरोत्पन्नप्रकारकयनं, मैत्रचर्च-
माग्यकरयविधानं, देवताइषाये तण्डु-
लानां द्वेषाकरणपूर्वक चरद्वयस्य पृथ-
क्पृथक्समप्रकारकं धारणविधानम्, एवं
पृथक्पृथगमभिधाय देवताप्रदाने पुनः
साहित्यस्य विधानं चेति,

९७-१०१

१. दीक्षणीययागाः—तत्रादौ द्वितीयस्या-
भिषेचनीदाह्यसोमयागस्याङ्गत्वेन चोद-
कयाताया दीक्षाया अभिषेचनम्, उपवस-
येऽष्टरक्षीरोमीषयनुपुरोडाशान्या प्रच-
र्य देवता हविषा निरूपणे, तत्र प्रथ-
मस्य सत्यप्रसन्नगुणकस्तविष्टदेवत्वस्य
प्राञ्जसमीक्षितान्याष्टारयात्पुरोडाशात्म-
कस्य हविषः सार्यवादं विधानं, द्विती-
यस्य गृह्यपतिःवगुणकमिष्टदेवत्व-
स्याल्लुक्नीक्षितान्याष्टारयात्पुरोडाशा-
त्मकस्य हविषः सार्यवादं विधानं,
तृतीयस्य वनसतिगुणक्रमोमेष्टदेवत्वस्य
इषामात्मप्रकृतिकर्त्तात्मकस्य हविषः
सार्यवादं विधानं, चतुर्थस्य बाष्पवृह-
स्पतिदेवत्वस्य मैत्रावार्हण्यमकस्य हविषः
सार्यवादं विधानं, पञ्चमस्य अष्टरक्ष-
गुणकैन्द्रदेवत्वस्य ह्यपयचर्चामकस्य
हविषः सार्यवादं विधानं, षष्ठस्य पञ्च-
पतिगुणकइन्द्रदेवत्वस्य गावेधुक्चर्चा-
त्मकस्य हविषः सार्यवादं विधानं,
सप्तमस्य सत्यगुणकमित्रदेवत्वस्य नाग-
संज्ञकनीक्षिप्रकृतिकर्त्तात्मकस्य हविषः
सार्यवादं विधानम्, अष्टमस्य धर्मपति-

गुणकइन्द्रदेवत्वस्य यवमयचर्चामकस्य
हविषः सार्यवादं विधानम्, एतेषां निरू-
प्तानां हविषा प्रचरणकालस्य विधानं,
प्रान्नोत्तरं स्विष्टकृतः पूर्वं यजमानस्य
दक्षिणबाहुमन्त्रारम्भापूर्वकः " सविता-
त्वा-इमन्देवाः " इत्येतयोर्मन्त्रयोः परोक्ष-
प्रत्यक्षश्रुतिनया जपविधानं, तत्र " इम-
न्देवाः " इत्यस्य मन्त्रस्य तात्पर्ययुक्तं
मागसो ज्वाह्वयनम्, उक्तहविष्टकस्य
देवतानां सम्भूय नामनिर्वचनं, उक्तानां
देवतानामेकैकस्य विशेषणविशेष्या-
त्मकनामद्वयस्य द्वन्द्वामना प्रशसनं,
ततः प्रकृतरिषष्टकयागस्य सार्यवादं
संभूचनं वेदादि.

१०१-१०८

- ४ अभिषेचनीयानामर्षां सम्भरणम्—
तत्रासम्भरणं प्रशस्य तदर्थं पाद-
विशेषस्य सार्यवादं विधानं, जलसम्भरणे
क्रमविधानाय सारस्वतीनामर्षां सधर्मकं
प्रदणविधानं तन्मन्त्रस्य प्रतिपादनमनुष्य
व्याद्वयनं गृहीतानिषुदकानामभिषेका-
र्थत्वेन सरस्वत्या नद्याद्य वागात्मत्वेन
प्रशसनं च, क्रमाच्चतुर्गृहीतानान्येन
पूर्वं पूर्वं स्वाहात्वेनैवेदेहत्वा हत्वा सप्त-
रोचरेऽष्टगमन्त्रैः क्रमविशिष्टोर्मिद्वय-
गतानामर्षां—प्रवहन्तीनामर्षां—प्रतिजोम
प्रवहन्तीनामर्षां—नशाः सकारादय-
स्थिष्य गच्छन्तीनामर्षां—सामुद्राणा-
मुच्छलन्तीनामर्षां—आवर्तगानामर्षां—
स्वर्गद्वारान्तरावरुद्धस्थितामर्षां—आतप
वर्षाणां धूमिमप्रस्तानामर्षां—सरस्वा-
नामर्षां—कृष्यानामर्षां—वीहारास्यानामर्षां
मनुरुपागर्षां—गोहस्त्यानामर्षां—पशो-
रूपाणामर्षां—घृतरूपाणामर्षां—हवनवर्ज-

भा० निषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

भा० निषयाः

पृष्ठाङ्काः

मरीचीगतानामपि चेत्येतामामया सार्य-
वाद्ग्रहणविधानं, सम्भृतानामपि समदश-
सख्यां प्रजापत्या मना प्रशस्य सरस्वती-
प्रवृत्तिमरीच्यन्तानमिवामाहृतानां च
संख्या समस्य तस्याः प्रजापत्यसमना
प्रशस्तव, होमपूर्वकमया ग्रहणस्य प्रश-
स्य, सारस्वतीमरीचीना ग्रहणे होम-
स्यानानं कारणमभिधानं, पृथक्पृथक्प्रा-
गृहीतानामपि सम्भूतैकस्मिन्नोद्भवै एव
प्राप्ते समवनयनस्य सम्यक्त्रकं विधानं, मत्र-
तद्यास्त्वानसहितं संमृष्टानामपि मन्त्रा-
वरगधिष्यस्य पुरोदेशे सादनविधानं
चेत्यादि.

१०२-११०

५ अभिवेकः-माय्यदिनसत्तवे माहेन्द्र-
ग्रहग्रहणाप्राक्तनक्षणलक्षणकालविशि-
ष्टस्य यज्ञगतामिविवेकस्य सार्यवाद-
विधानं, मैत्रावरुणधिष्यस्य पुरोदेशे
तन्त्रक व्याप्रवर्णनस्य विधाय तस्य
सोपनिषित्वम्याख्यायिकप्रयोगप्रदन्म्,
अभिवेकस्य पुरस्तादध्यायं ह्यपमानानां
पार्थहोमानां सारक सार्यवाद विधानं
तेषां सख्यांशालयो सार्यवाद विधानं
च, अभिवेकस्य पुरस्तादकर्तव्यं
होममन्त्रं मन्त्राणां सार्यवाद-
सविशेष विधानम्, अभिवेकस्य
पश्चात्कर्तव्यं होममन्त्रं तन्त्राणां
सार्यवाद सविशेष विधानम्, अभिवे-
चनीयानां पात्राणांशालयदेशविधानं,
तेषां पात्राणामभिवेकपूर्णविशेषणं पात्रा-
णादिशुक्लादिविशेषणस्य सोपपन्निक-
विधानं, पवित्रकरणं विधाय तदर्थकद-
स्यानिदेशकपत्रे च, तयोर्दोर्मयोर्द्विष्य-
प्रपन्न विधाय ताभ्यां पवित्राभ्यामुक्त-

वन्विगानम्, उत्पन्नमन्त्रं मन्त्रस्य
सार्यवादान्निदेशं विधानं, उत्पन्न-
मन्त्रस्य मागशीऽनूद्य सामिप्राय व्या-
ख्यानम्, अभिवेचनीयेषु पार्थिवेता-
मामपि सम्यक्त्रकमालेचन विधाय तन्म-
न्त्रस्य प्रतिपदमन्त्रं व्याख्यानं, यज्ञ-
गताय सार्यवाद्ग्रहविद्यामोर्गोषागा-
वामस्य तन्त्रमन्त्रैः सप्रकारकं संस्तुतं
पारिधानादिधानं, नत्रोक्तस्योष्णीषाप्रस्य
पूर्वदेशेऽवगृह्यं द्रष्टवितुं पूर्वश सौ-
पत्तिकमन्त्रं च दूषयित्वा सकाएण
स्वमतस्य प्रतिष्ठापनं, सार्यविधानः-
पारिधानस्य समुच्चिप्य प्रशसनं, पूर्वं
निहितस्य दीक्षितवमनस्य परिध्यामा-
विहितमया कैषाश्विन्मन्त्रेनैव पारिधा-
पिनाया सार्यविधायमा विद्युद्यान्त्र
निधानं तदानीमेव दीक्षितवमनस्य पुनः
पारिधानं च पूर्वपक्षधिया सत्पुनः
तदुपपत्त्य दूषणं, विहितस्य दीक्षित-
वमनस्यावसृष्टे प्राप्तं विधाय तेषां
वामस्य दानकालविधानं, सत्यं
यनुष आनननविधानं, तस्य यनुषः
कोऽथो मन्त्रक विधानंविधानं, सम-
त्रकधनुः प्रदानं विधायैवपुनःप्रदानविधा-
तेषामिदृशां सोह्रयपक्षकेन प्रशसनं
लक्षणमन्त्रयोः कथनं च, यज्ञप्रदान-
मन्त्रं सामिप्रायं यज्ञस्य निधियोजनं,
यज्ञमाप्तायादितिह्यकृत्वाणां वाचन-
विधानं चेति.

१११-

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ सदभो मयं उपविष्टस्य केशस्य
पुरुषस्य मुखे सम्यक्त्रकं सार्यवादं ता-

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

स्वावेधनविधानं, केशवदेह्यासुदन्-
दृक्कान्तन्तरालवर्तिनस्य सम्पुगुणा-
दनमध्वर्युः प्राच्यदधिनामवर्तिपुदी-
भ्यर्था इत्येताः पञ्च दिशो यजनान-
माक्रमपन्नाभ्यादितपदिन्दिहकान्मन्त्रा-
न्वाचयेदिति विधानं, दिशो समारो-
हणं सप्तस्य संवत्सरपरोक्षमना तस्य
प्रशंसनं, कास्तृप्तस्य शार्ङ्गवर्चनोद्देशे
ऽन्ते पूर्व निहितस्य संस्तुतेदानीं समं-
त्रकं पदा प्राप्तिविधानं, प्रसंगान्मुचि-
दित्यतिरक्तः संक्षेपे निरुत्तराह्वयपि-
कानुवेनोपपन्नं, समन्त्रकं सामिन्नायं
शार्ङ्गवर्चनरिद्धिगविधानं, रक्तस्य दधु-
परिहाराचोपपादनसहितमत्र, अद्देशे
स्वायत्तस्य समन्त्रकं विधानं गुणविशे-
षविधानपुरोक्षं रक्तस्य समन्त्रकं
रित्ति विधानविधानं, अत्र ऊर्ध्वप्रदेशे
रक्तविधानस्यापुः अष्टद्विरूपेण प्रश-
सने, यजनानस्य बाह्येदृग्गुणं विधानं
तत्र पूर्ववच्चनेन "हिरण्यरूपा" इति
मंत्रे विनियुज्य च तस्य मंत्रस्याध्या-
मिकाभिदैविकार्यं प्रविवरणं, पूर्वपञ्च-
त्वेन विनियुक्तं मंत्रं प्रविविच्य तत्र
सिद्धत्तत्वा स्वमतेन "निरोद्धति"
इत्येतस्य मन्त्रस्य सार्यवादं विनियोजनं,
ऊर्ध्वबाहुर्नानास्ति तस्य यजनानस्य
विविधितानिर्वेकप्रसंगमर्थवाद-
येति.

११-१४

१ ऊर्ध्वबाहुकाय प्राक्मुखत्वेन स्थितं
यजनानां पुरोहिताभ्यामन्यतरेण ब्राह्म-
णेन पूर्वमन्त्रिकः कर्तव्यः पश्चाद्वितीये-
त्येवमिहापि तत्र सार्यवादं मन्त्रा-
निनियोजनं, विनियुक्ते मन्त्रे सर्वानु-

यजनानस्य अन्तस्तस्य सार्यवादं
विधानं, क्रियमाणानिर्वेकजलस्य, अद्देशे
सार्यवादं विधानं विषयं तत्र
मंत्रं विनियुज्य तस्य प्रयत्नोद्दे-
शपर्यवेतिमन्त्र-माभिदैविकार्यं प्रविव-
रणं, अन्त्यः शार्ङ्गवर्चनस्य यजनानं
अन्तिव्युत्क्रमकमपेदिति समन्त्रकं
सामिन्नायं विधानं, स्वनिर्वाहपात्रय-
शेषाग्रे ब्राह्मणस्य पात्राग्रे सकारणं
व्याप्तिचनविधानं, संक्षेपैः प्रतिकं ब्राह्म-
णस्य पात्राग्रे रात्रिः प्रियतनाय
पुत्राय ब्राह्मणरित्तिदन्त्रनुकृता दद्या-
दिति विधानं, गार्हपत्यं प्रत्याप्यत्वा-
रन्ध्रस्य पुत्रस्य "प्रजाते भव०"
इत्यनेन मन्त्रेण हवनविधानं, तत्र अन्ते
ऊर्ध्वकारं कपटिका सामिन्नायं सार्य-
विवरणं, पात्राग्रेयस्यस्याभिदैव-
स्यपरोक्षप्रदेशे सोमवर्तिकं सकारणं सम-
न्त्रकं हवनविधानं, चेत्तदि.

१५-१९

२ अभिवेकोत्तराणि कर्माणि-तत्र पूर्व
गद्यं शतनविकं वा आहवनीप्रमुखेन
संस्तुत्येदिति परकृतिरूपार्थवादसहितं
विधानं, सार्यवादं समन्त्रकं यजनानस्य
रघोदत्तहृदयविधानं रघुयजनानपरो-
क्षेन्द्रात्मकचोदयत्तं च, रघस्य अद्देश-
विधानपुरोक्षपर्यवेतिमन्त्रस्य समन्त्रकं
विधानं तत्र अन्ते मित्रावहनाध्याप-
प्रदर्शनं च, रघस्यास्तद्वत्प्रवेति तत्वं
दक्षिणाग्रेण गमने च विषयं संस्तु-
पन्प्रदेशविधानं, यजनानस्य रघोद्देशं
समन्त्रकं विधाप तस्य मन्त्रस्य पदशो-
नूप व्याख्यानं, दक्षिणमग्रे युक्तस्या-
स्य समन्त्रकं अन्तविधानं समन्त्र-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

व्याख्यानं च, पूर्वं स्थापितानां गवां मध्ये रथस्य समन्त्रं स्थापनविधानं, स्वानां स्थापितानां गवां मध्ये एकस्यां गोर्धनुष्कोटया समन्त्रकं स्पर्शनविधानं, स्वानां स्थापितानां गोषु रथस्थापनस्य प्रशंसनं, स्थापितानां गवां स्वामिने स्वाभ्यान्पासां तावन्तीनां गवां सार्धवाद् प्रतिदानविधानं, स्थापितानां गवां मध्ये दक्षिणतोऽध्वानां स्थापनं विधाय रथ-मुदमाननमार्गेण नीत्वाऽन्नापांस्त्य-देरो स्थापयेदिति समन्त्रकं विधानं, मन्त्रार्थमुतैश्चतुर्मिर्मन्त्रै रथमिनोचनीय-होमस्य, सार्धवादं विधानं, सोपपत्तिकं बाधोत्थानहोममोक्षविधानं, प्रयवे-क्षमाणस्य यजमानस्य सकारणं " मा तद् इन्द्र ते " इति मन्त्रजपविधानं, समन्त्रकं रथादवरोहणं विधानं मन्त्रस्य रथपक्षे सूर्यपक्षे चार्थं प्रदर्श्य मन्त्रगत-होमविशेषस्य प्रशंसनं, प्रथमं यन्तु-रवस्थानं सकारणं निदिध्य सधन्युजस्य रथस्य रथवाहनेऽनतिस्थापनविधा-नम्, बाह्वनीयस्योत्तरतः पूर्वमिदं दृष्ट-तयाऽनस्थानविधानं, रथवाह्नस्य दक्षि-णेऽपि शतमानयोः शतजनविधानं, वर्धनं चोदुम्बर्याः शाखाया उपगृह्णन्विधानं, सप्रयोजनं तयोः शतमानयोर्मन्त्ररथ-चोदुम्बर्याः शाखायाश्च समन्त्रकमुप-स्पर्शनविधानम्, रथप्रेक्षणे सार्धवाद् दानविधानं, मैत्रावरुणविष्यस्य पूर्व-भागो नितितायां व्याज्वर्गदेहे मित्रा-वरुणदेवत्याया पयस्याया यजमानस्य बाहोरेवहरणस्य सार्धवाद् समन्त्रकं विधानं चेति.

४ पयस्यामन्त्रारः-तत्र स्विष्टकृतः पूर्व मैत्रावरुणस्य पयस्यायाः प्रवरणविधानं, सार्धवादमास्तन्वाहरणं विधाय तत्रा-स्त्यां यजमानविशेषेण सादित्ववर्ध-न्युत्तरेति गुणद्वयविशेषस्य विधानम्, बाह्वताया व्यासन्वा मैत्रावरुणविष्य-स्याग्ने मन्त्रमन्त्रार्थयुतं निवानविधानं, समन्त्रकमधीवासस्तवरणविधानम्, अशीवासोत्तपयामास्त-यां सुन्वतो यज-मानस्य समन्त्रकमुपवेक्षनविधानं, यज-मानस्य इत्यदेशादिस्पर्शनपूर्वकं जप-विधानं जगमंत्रस्य प्रतिपादनमनूप-व्याख्यानं च, मन्त्रमन्त्रार्थसहितं यज-मानहस्ते पञ्चाक्षाकापस्य विधानं तेन पञ्चदशिवजस्य सिद्धिर्जनयति दर्शनं, सुन्वतो यजमानस्य पृष्ठतटगुर्णी दण्डै-रवहनविधानं, यजमानस्य वरवरणस्या-मिधानं, यजमानो जयमिति पदं पञ-चत्रयं जमन्त्रयेत्तं च सवित्रवलेन्द्ररुद्र-वाचरेत्स्व इत्यासीजादिभिश्चतुर्मिर्मन्त्रैः प्रत्यामन्त्रयेदितर इति साभिप्रायं विधानं, यजमानकर्तृकपञ्चमामन्त्रणस्य प्रति-वचने कंचिद्विशेषं दर्शयित्वा तस्य प्रशंसनं, सुमालनाम्नो यजमानस्य " बहुकार " इति मन्त्रेणाहानं कर्त-व्यमिति विधानं, पुरोहितोऽथर्चुर्वा राज्ञा राजप्रातां सतः रथपतिर्वा प्राणिनीः सजातधेत्येतेशां मध्ये पूर्वः पूर्वं उत्तरस्या उत्तरस्येभ्यः समन्त्रकं प्रपण्डेदिति मन्त्रार्थविवरणसहितं साभिप्रायं निवानं, ' राजादिस्वजातातेषु रथप्रदानस्य सम्भूय प्रशंसनं, मजोत-प्रतिप्रत्यागोर्ध्वतस्थानकरणस्य समन्त्रकं

भा० विवधाः

पृष्ठान्तः

भा० विवधाः

पृष्ठान्तः

दशकपाठः पुरोडाशः सौम्यधर्मा-
 देशदेवधरः-मेत्रावरुणीपयसा-बार्ह-
 स्यपयधरः-इत्येतेषां पञ्चहविषमेकस्यां
 पात्र्यां प्रागादिकमेव मध्ये वसता-
 दनविधानम्, एतेषां आसादनविशो-
 धेण पञ्चविलम्बितकृत्वमनन्तरपञ्चविल-
 म्बितकृत्वकर्मणम्, एतेषां पञ्चविलम्बितां
 करणे प्रयोजनविधानमकरणे प्रात्यवा-
 याभिधानं च, एतेषां पञ्चविल-
 हविषा क्रमेण निष्कषणसाधनत्व-
 विवरणं, प्रत्येकहविः-प्रचारादन्तरं
 बार्हस्पत्ये चरौ संस्रवामयनविधानं,
 बार्हस्पत्ये चरौ ऋतुर्गां हविषा स्रवता-
 नपनस्य सम्भूपास्त्रापसम्पादनरूपेण
 प्रशासनम्, आग्नेयादिहविषाष्टविशो-
 धेभ्यो हिरण्यादिदक्षिणादानं विधाय
 तेषामृत्विश्विज्ञेपाणां हिरण्यादिदक्षिणाणां
 च प्रशासनम्, एतस्य पञ्चविलहविः-
 पञ्चकस्यास्त्रापकामिनया राजसूयाद्वहिः
 पुष्ट्यार्थतया स्वातन्त्र्येण प्रयोगस्य
 सार्यवादं विधानं चेति. १८१-१८५

२ द्वादश प्रमुजां हवींषि-तत्र प्रथम
 सार्यवादं प्रमुखविषां विधानं, तेषां
 सख्यां विधाय प्रतिमासं यजन् पूर्व-
 पञ्चत्वेनोपन्यस्य पश्चान्तरेण हविःषड्त्वे-
 कीकृत्य यागकरणेऽपि कश्चिद्विशेषं
 पूर्वपञ्चत्वेनैवोपन्यस्य च सं पश्च दूष-
 यित्वा पूर्वस्य हविःषट्कस्य समान-
 तन्त्रेण यजेत सिद्धान्तकीकृत्य तदीय-
 देवताः प्रशास्य च पूर्वस्मिन्हविःषट्के
 पूर्वाग्निवाहयोरनुहुहोर्दक्षिणात्वेन विधा-
 नम्, उत्तरहविःषट्कस्यापि सषाजन्तन्त्रेण
 प्रदर्श्य तदीयदेवताः प्रशास्य चाग्निमु-

त्तरषट्केऽपि पूर्वाग्निवाहयोरनुहुहोर्दक्षि-
 णात्वेन विधानं तेषां पूर्वाग्निवाहयोरनुहुहा
 दक्षिणात्वस्य सम्भूय प्रशासनं च,
 उत्तरद्वादशप्रमुखविःकरणस्य ऋतुप्रयो-
 गस्य क्रुत्स्यबालवृत्तान्तानुत्वेन दृढीक-
 रणम्, उत्तरानां द्वादशप्रमुखविषां द्रव्य-
 नामन्यामुद्देशः, अदिनिर्देशवधेतादि-
 बिजगर्माऽनुबन्ध्याद्व्यपकपञ्चतुष्टानस्य
 मरुदेवस्यपृथ्वीविधिजगर्माऽनुबन्ध्या-
 द्रव्यकपञ्चतुष्टानस्य च प्राकृतेतिकर्तव्य-
 तातिदेशसहितं स्वगुणविशिष्टयामीम-
 द्रव्यदक्षिणासहितं च विधानम्, उत्तरस्य
 पञ्चविलहवस्य शाखाभेदेन आदित्य-
 विश्वेदेवरूपदेवतान्तरसम्बन्धप्रदर्शनं
 चेत्यादि. १८६-१९०

३ केशवपनीयोऽतिरात्रः-तत्र पूर्वमग्नि-
 वेदनीत्यन्तागादनन्तरं सकारणं केशवप-
 नीययागविधानं, कारणवैनाभिहितस्य
 केशवपनीयकरणतत्त्वज्ञानवस्तुस्याधिकार-
 प्रदर्शनं केशवपनीयशब्दस्य निर्वचनं,
 तत्रोद्गातृपुरुषेर्गीयमानस्तोत्रेषु ऋदिकेन
 प्रातःसवनदिशि त्रिहृदिस्तोमना प्रातौ
 तान्यपवदितुमेकविंशादिस्तोमविशेषाणां
 सार्यवादं विधानं, प्रकृती माष्यन्दिन-
 सवने रथन्तरं बृहत्साधं वा पृष्ठस्तोत्रं
 विकल्पेनोक्तं तन्मज्जादत्रैकस्य रथन्तर-
 पृष्ठस्य नियमनम्, अस्य केशवपनीय-
 सोमयागस्यातिरात्रसंस्थात्वस्य प्रतिष्ठा-
 त्वना प्रशासनम्, अस्य यागस्य केश-
 वापवत्तत्सर्वकार्यमनुष्ठेयत्वात्तदन्ते कर्तव्ये
 केशवाय कस्यचिद्विशेषस्य विधानं,
 सुच्यतो यन्मनस्य केवाचिन्निपमानो
 प्रदर्शनं चेति. १९०-१९५

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

४ चरकसौत्रामणिः—तत्र देवतासम्बन्धविशिष्टस्य पशुत्रयस्य विधानम्, उक्तपशुषु निरुक्तगुणानामसंभवं भव्या तदन्तर्गते गुणान्तरविधानम्, अत्रैवपक्षे आधिनपशोः करपविद्गुणविशेषस्य विधानम्, एतेषां पशूनां सौत्रामणीसम्बन्धप्रदर्शनं, सौत्रामण्यां सुवामेन्द्रसम्बन्धस्याधिसरस्वतीसम्बन्धस्य तत्रोक्तद्वयाद्रेषादपार्थिकमुत्पेदेन प्रदर्शनं, तत्र मुलवमनगच्छे प्रायश्चित्तिर्नास्तीति प्रदर्शनम्, इन्द्रियेभ्यः सोमद्वयकाले नासिकादिस्तस्य सिंहाद्यात्मभेदपक्षेः प्रदर्शनं, सौत्रामणीसम्बन्धस्य विवर्चने, प्रसङ्गादन्यस्य सौत्रातिव्याख्यास्याप्यस्या एवैष्टेः प्रदर्शनम्, एषाऽष्टी राजसूयमाजिना कर्तव्येति विधानं, आधिनसारस्वतैन्द्रपशुविधिं पृथक्पृथग्मनूय ताम्रशंसनं, विधास्यमाने परिसुस्तन्याने सिंहकृज्यादिभोगसंसर्गं सिद्धान्तयितुं शास्त्रान्तरीयं पक्षं सोमपक्षिकमनूय तं विराकृत्य च स्वमतप्रतिष्ठापनं, परिसुस्तन्यानेन समन्तकं विधानं, परिसुप्रचरणे कारणसहितमग्निद्रव्योद्धारणं प्रतिपाद्य प्रचरणकालस्य विधानं परिसुतो दर्भैः समन्तकं पावनविधानं, परिसुति कुवलकैर्ध्रुवदरसक्तुत्रयस्य निवपनविधानं, ग्रहग्रहणं विषयं तत्रैकस्यैव सोमपक्षिकं ग्रहणाभिधानम्, ग्रहग्रहणमनूय तत्र मन्त्रस्य विनियोजनं, ग्रहत्रयस्य ग्रहणपक्षेऽप्यपमेव मन्त्र इति प्रतिपाद्य

तत्रोपयामेत्यस्मिन्नस्य विशेषरूपधनम्—अनुवदनपक्षे विशेषकथनं च, होतामनूय्याधिसरस्वतीन्द्रप्रतिपादकमन्त्रस्याभिधानं, यजुर्वेदे देवताशंसनं विधाय देवताचयप्रतिपादिकाया यागवापापठनविधानं, हेतुर्द्विषदकारोऽन्वयोर्दिहवनं महाहरणं ग्रहत्रयपक्षेऽनुहोमं परिशुद्धोमी होतव्यावित्यादेर्विधानं, परिशुच्छेषासेकपूर्णं स्वमन्त्रं शतच्छिद्रं नवच्छिद्रं दक्षिणाहवनीयोपरिषे शिक्ये निर्दिष्टं स्रवन्तं कुम्भं सोमवदादिविगुणान्त्रिभिरनूचैरपठितेति विधानम्, उपस्थाने मन्त्राणां प्रदर्शने विध्यमन्त्रैरुपस्थानस्य प्रशंसनं च, पशुपुरोडाशार्थं सावित्राश्विनैर्द्वसंहरुहविजितयस्य विधानं पुरोडाशदेवतानां प्रशंसनं च, अनुपाशानन्तरं सुगन्धूनापूर्वपश्चादा निरुक्तहविजितयस्य प्रचरणकर्तव्यमिति पूर्वपक्षपित्वाऽस्मिन् पक्षे प्रचरणकालविशिष्टे हविस्तारविधानं, तदुपयमपि ॥ कर्तव्यमिति पूर्वपक्षनिराकृत्य स्वमतप्रतिष्ठापनं, तस्य दक्षिणात्वेन नृपुंसकस्य गो रथवासा वडवाया वा सोमपक्षिकं विधानं चेत्यादि.

१९१-१०९

५ त्रैधातवीतंज्ञिकोदवसानोपेष्टिः—तत्र राजमूयान्ते कर्तव्यायात्रिधातव्युदवसानोपेष्टेर्देवताविशिष्टस्य हविषो विधानम्, एतद्विधिबिधायककारणनिर्देशपुरःसरं देवतासम्बन्धप्रशंसायै

नामानि	अ. भा. क.	नामानि	अ. भा. क.
चतुर्थकाण्डे-		राम औभतस्विनिः (ऋषिः)	
अद्विः	४।५।२० इत्यादि.	वाचस्पतिः	१।१।९
अप्ताशक्.	३।१	वैश्वदेवमहः	३।१।२५, ४।१।८
अत्रि	३।४।२१	वैश्वदेवराष्ट्रम्	४।१।११
आत्रेयः	३।४।२१	वैश्वानरमहः	२।४।१
आश्वतराधि. (वेदाग्रपथ)	१।२।५	राष्ट्रामर्कौ (राक्षसी)	२।१।४ इत्यादि.
अकथ्यब्रह्म	२।३, ३।३।२	शर्यानिः (मानव.)	१।५।२ इत्यादि.
अनेता	४।३।८, ५।८।१३	श्वेतकेतु. (औदारुकिः)	२।५।१५
क	५।६।४	सुकन्या (प्यवनर्वे पत्नी)	१।५।६
सुरक्षेत्रम्.	१।५।१३	हरिवान् (इन्द्र.)	५।३।४
कौमुद. (कडकपत्त)	६।१।१३	होत्रक. (मैत्रावरुणो, शक्रपुत्राच्छसी, अश्विभ्रातृ)	२।३।१२
गोत्रायनम्	६।२	इति।	
गोत्रायनम्	२।४।२२	पञ्चमकाण्डे-	
प्यवनमार्गव (आगिरस)	१।५	अनुमतिः	२।३।२, ५
तुप.	३।४।१५	अग्निविष्णु.	२।५।६, २।५।२
तृतीयमवनम्	३।५, १।१।१३	अग्निव्याः (देवा.)	२।४।६
दध्यङ् (आयर्विण.)	१।५।१८	अग्निपूषा.	२।५।५
पावाश्रुयिनी.	५।२।१३	अग्नीषोमी.	२।३।७, २।५।१५-१०
नेष्टा.	४।२।१७-१८		२।३।१
एप्ता स्वप्ति	५।१।३-४	अग्नीषाह	४।५।२२
परंत	६।५।१३	अर्जुन (इन्द्र)	४।३।७
प्रतिहर्ता.	३।४।२२	अर्जक.	३।१।२, ५।१।१२, ३।५।९।
प्रान सक्त्रम्	५।५।२, १।१।८	अर	३।५।९.
सुष्टि. (अश्वतराधि. वेदाग्रपथ) (ऋषि.)	६।१।९	वार्मिग	५।५।१४
शक्रभाण्डमी,	६।६।५	आग्नीध्रः (अर्थान्)	४।५।२२, ५।१।८, १८
मनोना	५।३।८	आग्नीध्र	४।२।१०
मन्याग्रह	२।६. २।१, ३।३।२	इन्द्र-पूषा.	२।५।५
मरु वा रश्मि (राक्षसी)	२।१।४	इन्द्राश्रम	२।५।९
मरुधिवेवग्रह	४।१।२१	इन्द्रवृषय (हविः)	३।४।११, १३
मरुग्रह	३।३।१६-१७		
मित्रावरुण	१।५।१०, १।४		
मित्रावरुण	३।१७, ६।१।१०,		
	६।८।७		

नामानि	अ. नं. क.	नामानि	अ. नं. क.
इन्द्राविष्णु.	२।५।२, ५।५।१	पृथ्वी (वैष्णव) राजा.	२।५।४
उदध्यपाग	१।३।१	प्रमोता.	४।५।२२
उदध्यग्रह	१।२।१९	प्रतिप्रम्याना	४।४।२१, ४।५।२२
ओरात्रिः (जानधुनेनः) (कवि)	१।१।१	बर्हस्पत्यः (पुरोडासाः)	१।४।१२-१३
	५, ८		२।१।२५, २।२।१
कुरपञ्चाल (देश)	५।२।९	बृहस्पतिसङ्घ (याग.)	२।१।१९
कौण्डिनर्यायः (याग.)	५।३	मन्मथाष्टमी	४।५।२२
ग्रामगी	२।१।६, ४।४।१८-१९	याग. (देवता)	२।५।९
दक्षिण.	१।५।१९	भटसेन. (अज्ञानशत्रुः)	५।५।१४
दक्षिणा.	२।५।२०	मण्डला.	४।४।१
दशमेयः (याग)	४।९	मित्रघृहस्थनी	२।९।४
दिगिरदितिध.	४।१।१५	याज्ञवल्क्यः	१।५।१४
ननुविः (अमुर.)	४।१।९, ५।४।२५	वर्णप्रज्ञाता (याग.)	२।४।२
सूत.	२।५।१, ४।४।१७-१८	वरगस्तव (याग.)	२।४।१२, ४।३।२१
सोमनंदाः (देवाः)	२।४।६	वसु	४।३।२२
सोमा-रक्ष.	२।२।१-२	विश्वरूप	५।४।२
मेघ.	१।३।१६, २।१।८, ४।५।२२	वैश्वदेव	२।४।२
		श्रीनिप	४।४।५
पार्थानि (अग्निनामानि)	२।५।८	शुक्रग्रहः	४।४।२०
पुरोहितः	२।१।२, ४।२।१, ४।४।१५	शुनासीरियः (याग.)	२।४।४
		सरस्वती (नदी)	२।४।३
पेठा. (कविग्न)	४।५।२२	स्वर्गानु (अमुरः)	२।२।२

इति विशिष्टनाम्ना सूची ।

इति
शतपथब्राह्मणस्य विशिष्टनाम्नाम्
अकाराद्यनुक्रमेणावृत्तीयपञ्चमकाण्डान्ता
सूची
समाप्ता ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

—ॐ—ॐ—ॐ—

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

तृतीयं काण्डम् ३ ।

—ॐ—ॐ—ॐ—

Blank

श्रीः सततम् ।

अथ पञ्चवदानानि ।

—०४३०—

सत्तादौ लक्षणश्लोकाः ।

इत्यनुवृत्ताकारं छादितं तदुत्तीर्य । कुमुद्वर्गवर्गेण यदध्वरोऽप्रदीपते ॥ १ ॥
विहा मनिदाक्रोडे ॥ मध्यमापिनकादयोः । मस्य मध्यामस्य दस्य दृष्टीपात्रान्वधत्तवत् ॥ २ ॥
सस्य च दसिगात्तादृक्षाहनापभूतं हि तत् । पार्श्वे दसिगवनि द्रु प्राप्ते पार्श्वोत्पन्नम्भवे ॥ ३ ॥
कतिहृत्पां हि कालेयं बहुदित्यभिपद्यते । दृष्टदुष्टोः स्थिती वृत्ती पञ्चमद्वयमसिनी ॥ ४ ॥
सुवभावे शुद्धे शेषे पञ्चवर्गकृतितम् । तत्स्युत्पन्नपदार्थे मयं जीवितुम्भवे ॥ ५ ॥
तदेवैतन्मृतं सुखमवयं तत्त्रिंश कृतिः । पार्श्वान्ते दसिगे पादे शीनिमवति जीहवी ॥ ६ ॥
सत्त्वा त्वीनद्वी शेषेत्पञ्चदशविनिर्गमः । नाम्भवे श्वंयुते प्रायः शुद्धमन्त्रना वना ॥ ७ ॥
भागेऽलिङ्गनद्वी वनिष्ठु शङ्कविक्ता । विजुतिं तु तन्मुपदिष्टोना स्पन्दननादिका ॥ ८ ॥
उपनिहा स्तुवं धीर्हं पुरीतनु निरुपितम् ॥ ९ ॥

इत्यनुवृत्तवर्गवर्गेण ।

अर्थानां विवेकः ।

१०-गुदम्-अत्र रुग्णस्य सुवृत्तस्य मरुतस्य येन दृष्टिर्निर्गच्छति तस्य मध्य विषमो मध्यमो मागः । (लोके 'पोर्य' इति गण्यते) ॥

११-दक्षिणा श्रेणिः-दक्षिणस्य पश्चान्पादस्योपरिवर्तमानो मासुः प्रदेसः कश्चिन्मध्यः । " कटो ना श्रेणिकच्छन्न इति श्रेणिः ककुद्गती " इत्यमरः । (लोके 'काशिंगणीचा पन्था' इत्युच्यते) ॥

एवमेकादशजदानानि बहुभुजम्भवानि प्रधानयागमाग्जानादीनाम् ।

इति जौदवानि ।

अधौपभृतानि ।

१-दक्षिणसापिण्डं पूर्ववद्वयं-दक्षिणस्य बाहोः पूर्ववद्वयं अक्षादुपगतं मानं दातृशरीरभागे । (लोके 'कपु' इति) ॥

२-गुदवृत्तीयापिण्डं-गुदस्य वृत्तीयो विषमो भागः सूक्ष्मोऽतिष्ठति । इति ॥

३-नैऋत्याश्रेणिः-सत्यस्य पश्चान्पादस्योपरिवर्तमानो मासुः, प्रदेसः कश्चिन्मध्यः । (लोके 'काति-छणीचा पन्था' इति प्रसिद्धम्) ॥

एव श्रीयज्ञदानानि बहुभुजम्भवानि स्विष्टकृत्वागमाधनार्थपर्यम् ।

इत्यौपभृतानि ।

अथान्यान्यषडदानानि ।

१-वर्षिष्ठं-गुदस्य बहिर्धो भागस्त्वृत्तीयो विषमः स्थूलभाग उपयुक्तस्य उपयुक्तोऽतिष्ठति । ॥

२-बनिष्ठु-इत्युच्यते, इति कर्कान्तदेवदायिका । शरीरत्रकश्चिन्नि रागः । (चुस्ता ' इति लोके प्रसिद्धम्) ॥ परन्तु तस्य स्थानं केनापि नोद्दिष्टमतः सन्निवेशेनभूयः स्थानमुच्यते । अत्रस्थो गुदैकदेशो गुदपर्यायवाचक एव । स्थूलतरं स्थूलतरं गुदं महावारं, तन्मध्यं तु अपानरन्ध्ररूपं द्वेयम् । उपरिभागे मृदुलघुतत्वापरिमितमस्ती श्वेतपर्वतमदीश्वरपर्वतं श्वेतपर्वं सरलं सप्तुर्ध्वं, अपानरन्ध्रप्रदेशो ह्रदस्य वर्षिष्ठभागपर्यन्तं घावदीर्घं रज्जुस्य प्रायो हस्तमात्रं लम्बायमानं स्थूलतरं बनिष्ठु इत्यभिधीयते । तद्वनिष्ठुभागमपानरन्ध्रतो गुदवर्षिष्ठभागप्रदेशाच्चपश्चिदयं तदन्धे जन्मानेकेन विपुलीय कृत्वा तदुक्तमस्ती बोधयेत् । एतद्वनिष्ठु भागश्चैतदपानतो महाशरीरमन्विष्येन्तं प्रागुक्तत्रिविधो गुदभाग इति विवेकः ॥

३-जाघनी-अपनप्रदेशे मवा जाघनी प्रविद्धेति कर्कः । जघनप्रदेशे पुच्छमहस्ता इति श्रीभनन्तः । पशोः पुच्छकाण्डमिति देवदायिकमिदं । (लोके 'दुमगदा' इति प्रयिता) ॥

४-क्षोमा-सर्वा गलनादिका इति कर्कः । क्षोमा-उदयो जलाधारः । ' ह्रदस्य दक्षिणे पञ्चत् क्षोमा, बाये प्रीहा पुःपुमथ ' इति वेदः क्षीरत्वामी । एवमेव उक्तमदीराम्यायपि व्याख्यातम् । " तिलक क्षोमा " इत्यमरः । कर्कादिमते क्षोमश्चन्दः पुमाजान्तः । अमरमिदं मते तु कटो नान्वेति । (लोके- ' गलनाद्यं पुःपुस ' इति प्रख्यातः) ॥

५-प्रीहा-मुक्तिकाकारं ह्रददक्षिणामागस्य कृष्णमागम् । ह्रदबाधमणो विविधो मासभागः, पुःपुल्लतंश्च ह्रदप्रदेशयोः । प्रीहाह्रदोऽपि पुमाजान्तः । " शुक्लस्य प्रीहा पुःपुस " इत्यमरः ॥

६-अभ्यूरी-उपःप्रदेशस्योपरि भवतीति कर्कः । उपस उपरि समुद्रः प्रसिद्ध इति श्रीभनन्तः । अभ्यूरी

रानपुत्र इति वा कर्तुः । अन्धश्री निद्रमिति शनः । एतदेव गृह्ये पाठिते । (तत्र लोके ' वायु शिथ ' इति प्रतिदम्) ॥

७-पुरीतत्-इत्यस्य प्रपञ्चादक कोमुम्भवनं ममम् । (' पञ्चा ' इति लोके निगद्यते) ॥

इत्यन्यान्वयदानानि ।

तत्रैतेष्वङ्गेषु इत्य सनरा हृत्वा अन्वये सनपयेत् । तयापच्युरवदानद्वय जुहो अवदानद्वयमिहापात्री, अवदानद्वयं च प्राशिये हृत्वा अवशिष्ट सम्पर्शनार्थं स्थेत् । एव जिह्वा कीड दध्नु श्चौ च सन्यसम्पिपाथे दधिगात्रोणी इत्येतेषामिहापा न । गुदवर्तन द्वेषा हृत्वा जुहाम् । दधिगवक्यवदानद्वयमुपसृति । गुदवर्ती-पाणिष्ठं द्वेषा हृत्वा च, सन्यसोन्मवदानद्वय चोपसृति । अवशिष्ट सम्पर्शनार्थं स्थाययेत् इति ॥

अधोक्तविधेकप्रदर्शककोष्ठकानि ।

अथ जौहवकोष्ठकम् १ ।

	जौहवनि	इत्य	जिह्वा	कीड	सन	कथं	दध्नु	श्चौ	गुद	स. श्रो.	सक- लनं.
१	जुहः	२	२	२	२	४	२	४	२	२	११
२	प्राशियहरणे.	२	२	२	२	४	२	४	०	२	२०
३	इहापात्री.	२	२	२	०	०	२	४	०	०	११
४	शेषः	१	३	३	३	२	३	२	०	१	१०
	संकलनया.	७	७	७	५	१०	७	१४	२	५	६४

इति जौहवनि ।

अथोपमृतकोष्ठकम् २ ।

	ओपमृतानि.	द. न.	गुद	स. श्रो.	सक- लनं
१	उपमृत	२	२	२	१
२	प्राशियहरणे	०	०	०	०
३	इहापात्री.	०	०	०	०
४	शेषः	१	०	१	२
	संकलनया.	२	२	३	८

इत्योपमृतानि ।

अर्थांगविनियोगकोष्ठकम् ३ ।

	अंगानि.	विनियोग.	संकलन
१	वार्षेष्ठम्.	उपपद्दोमार्थ.	१
२	वनिष्टु.	अग्नीधे.	१
३	आयनी.	पत्नीसिपाजार्थ.	१
४	होमा.	हस्ते.	१
५	होदि.	यजमानाय.	१
६	अध्वरी.	हस्ते.	१
७	पुरीतस्.	अध्वर्यवे.	१
			७

इत्यंगविनियोगः ।

अथ तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ॐ । देवयजनं जोषयन्ते । स यदेव वृषिष्ठं स्यात्तज्जोषयेरन्यद्व्यङ्-
मेनाभिश्यीतातो वै देवा दिवमुपोदक्रामन्देवान्वाऽएष उपोत्क्रामति यो
दीक्षते स सदेवे देवयजने यजते स बुद्धान्यद्रूमेरभिश्यीतावरतरऽइव हेहा
स्यात्तस्माद्यदेव वृषिष्ठं स्यात्तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥

अथ ज्योतिष्टोमयागाधिकारः ।

तत्रादावग्निष्टोमे देवयजनम् ।

देवयजनं जोषयन्ते । स यदेव वृषिष्ठं स्यात्—तज्जोषयेरन् । यद्रूमेनाभिश्यीत । अतो वै देवा दिव-
मुपोदक्रामन् । देवान्वा एष उपोत्क्रामति—यो दीक्षते । स सदेवे देवयजने यजते । स यद्वान्यद्रूमेरभि-
श्यीत—अवरतर इव हेहा स्यात् । तस्माद्यदेव वृषिष्ठं स्यात्—तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽङ्गित आह । किमपि तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेभ्यम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् । चातुर्मासानि च पञ्चाद्विंशे काण्डे हरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः । तत्र तृतीयकाण्डस्य
प्रथमोऽध्यायः शास्त्रनिर्माणप्रभृति दीक्षाहनिर्णयत प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शास्त्रनिर्माणार्थं देवयजनपरिमहं विधत्ते—
देवयजनं जोषयन्ते इति । देवा इत्यन्तेऽङ्गिति 'देवयजनम्' । अधिकरणे स्युद् (पा. सू. १. १. १. १. १. १)
प्रार्थनवशमदोहविहोनादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनस्यानम् । तत् 'जोषयन्ते' सेवन्ते (धा. पा. जु. १. ०. १)
सापि को गिब् । परिगृहीतुर्व्यवधानपुरुषाः । तस्य विशेषमाह—स यदेव वृषिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्ति ।
'सः' इति प्रसिद्धौ षष्ठ्यन्तविशेषणमेतत् । प्रसिद्ध 'यद्' देवयजनम्, 'तत्' 'वृषिष्ठम्' अतिशयेन
इदम्, उच्यते, जोषयितव्यमित्यर्थः । वृषिष्ठमित्येतत् स्पष्टयति—यद्वान्यद्रूमेरभिश्यीत । 'यद्' यस्या उपरि
गृहीतायाः 'भूमेः' 'अन्यत्' परितरस्यलं 'नाभिश्यीत' अतिशयति, अतिशयितमुच्छ्रितं न च तद् वृषिष्ठ-
मित्यर्थः । उक्तलक्षण देवयजनं प्रशंसति—अतो वा इति । 'अतः' अस्माद् यदित्युक्तलक्षणात् 'देवाः'
'दिवम्' 'उपोत्क्रामन्' उक्तान्ताः, प्राप्ताः । उक्तान्ता नाम, ततः किम् । इत्यत आह—देवान्वा इति ।
यस्मात् 'एषः' दीक्षितोऽपि 'देवान्' उपोत्क्रामति, तस्माद् यादृशेन देवयजनेन देवा दिवं गताः, तादृशं
इदम् 'सः' दीक्षितः 'सदेवे' एव 'देवयजने' 'यजते' इत्येवम् भवति । अनेनैव तस्य परिग्रहे दोष-
माह—स यदेति । किञ्च देवयजने 'इष्ट्वा' स्वयमेव 'अवरतर इव' अत्यन्त नोच एव 'स्यात्' । तस्मादि-

(रंस्त) तदुर्ध्वं सुत्तमुत्तं स्यात् । (त्स) समर्थं सद्विभ्रंशं स्याद्वि-
विभ्रंशं सितश्याक्प्रवणं स्यात्प्राचीं द्वि देवानां दिग्धोऽब्दकप्रवणमुदीचीं
द्वि मनुष्याणां दिग्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव स्यादेपा वै दिक् पितृणां स
यदक्षिणाप्रवणं स्यात्क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यजमानो
ज्योग्जीवति तस्मादक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव स्यात् ॥ २ ॥

(छ) नु पुरस्तादेवयजनमात्रमुतिरिच्येत । द्विपुन्तर्धं हास्य तद्भ्रा-
तृव्यमभ्युतिरिच्यते कामर्थं ह दक्षिणतः स्यादेवमुत्तरत एतद्ध त्वेव
समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजनमात्रं पश्चात्परिशिष्यते क्षिप्रे ह वै नमुत्तरा
देवयज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तदुर्ध्वं मत् समं स्यात् । समं मद्-अविभ्रंशं स्यात् । अविभ्रंशं सत् प्राक्प्रवणं स्यात् । प्राचीं
हि देवानां दिक् । अथो उदक्प्रवणम् । उदीची हि मनुष्याणां दिक् । दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव
स्यात् । एपा वै दिक् पितृणाम् । स यदक्षिणाप्रवणं स्यात्-क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात् । अथो
ह यजमानो ज्योग्जीवति । तस्मादक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्तादेवयजनमात्रमुतिरिच्येत-द्विपुन्तर्धं हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्युतिरिच्यते । कामं ह दक्षिणतः
स्यात्, एवमुत्तरतः । एतद्ध त्वेव समृद्धं देवयजनम्-यस्य देवयजनमात्रं पश्चात्परिशिष्यते । क्षिप्रे
ह वै नमुत्तरा देवयज्योपनमति । इति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

सुपनहार । अत्र कात्यायनः सौमिकमृत्विम्वरणमधिपाह-“ देवयजनं जोषयन्ते, उच्चतमम् ” (का.
श्री. सू. १०. १. १०. ११) इति ॥ १ ॥

अन्यान्पि धर्मविशेषानह-तदुर्ध्वेति । ‘ उर्ध्वं ’ उन्नतम् ‘ मत्, ’ ‘ तत् ’ देवयजनं ‘ समं स्यात् ’ ;
विषमस्य विमद्विद्वानात् तदमन्त्राय तत् समं कर्तव्यमित्यर्थः । समत्वेन ‘ अविभ्रंशं ’ अपि स्थलं प्राचीनप्रव-
णम् उदीचीनप्रवणं वा भवेत् ; यच्छ्रवणेन देवानाम्, यद्वृत्तेन मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्बन्धवाद्भूमिपसम्ब-
न्धिन्योर्दिशोरन्यतरस्याः प्रवणत्वाभिधानमित्यभिप्रायः । उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्धं दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह-
दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिवेति । विषमवायमुत्सेन दक्षिणप्रवणत्वं निवेद्यति-एपा वा इति । ‘ क्षिप्रे ’ अचिरे-
णैव कालेन ‘ अमु ’ परलोकेन । ‘ तथोह ’ पूर्वोत्तरप्रवणत्वस्यैव ज्योक् चिरकालम् (आर्. श्री. सू. १०. १२. ०. ११) ॥ २ ॥

अथ देवयजनप्रादेशो देवयजनान्तरादिमितिप्रादेशस्याधिक्यं निषेधति-न पुरस्तादिति । स देशातिरेको
पनमन्त्रान्नान्यनिरिक्तोपमन्त्र इति । तथा चापस्तम्बः-“ न प्राचीनं देवयजनदेवयजनमात्रमुच्छिषेत् ”- (आप.
श्री. सू. १०. १. १०. १०) इति । दक्षिणोत्तरयोस्तिरेकसौचित्यक इत्याह-कर्मं हेति । पश्चाद्भागो पुनरन्यस्य
देवयजनस्य पर्याप्तप्रादेशोपेतं देवयजनं समृद्धिकरमित्याह-एतद्ध त्वेव समृद्धमिति । प्रतिपाद्यमर्थं निगमयति-
इति नु देवयजनस्येति । मन्त्रतिरिक्ति शेषः । अत्र कात्यायनः-“ सममन्यतिभ्रंशं अभितो देवयजनमात्रदेश
पुरस्तादर्थम्, प्राक्प्रवणमुदन्ता ” (का. श्री. सू. अ. ७. १. ११-१२) इति ॥ ३ ॥

१-दक्षिणतः यजमानोऽपि वाक्त्वात् प्राक्प्रवणं वा देवयजनम् इति ।

तद् होवाच ब्राह्मवल्क्यः । (लक्यो) ब्राह्मण्य देवयजनं जोषयितुमेव
तत्सात्ययज्ञोऽब्रवीत्सुर्वा वाऽइयं पृथिवी देवी देवयजनं यत्र वाऽअस्ये
कच युजुषेऽपरिग्रह्य याजयेदिति ॥ ४ ॥

(लृ) ऋत्विजो ह्ये देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रूषांस्तोऽनुवाचा
विद्वांस्तो याजयन्ति सेवाह्वलेतन्नेदिष्टतमामिव मन्यामहेऽइति ॥ ५ ॥

तच्छालां वा विमितं वा प्राचीनवर्धं मिन्वन्ति । प्राची हि देवानां दिक्पु-
रस्ताद्रे देवाः प्रत्यधो मनुष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राद्वतिष्ठतुहोति ॥ ६ ॥

तद् होवाच ब्राह्मवल्क्यः ब्राह्मण्य । देवयजनं जोषयितुमेव । तद् सात्ययज्ञोऽब्रवीत्—‘सर्वा
वा इयं पृथिवी देवी देवयजनम्, यत्र वा अस्ये क च पृथुर्व परिग्रह्य याजयेत्’—इति ॥ ४ ॥

‘ऋत्विजो ह्ये देवयजनम्—ये ब्राह्मणाः शुश्रूषांस्तोऽनुवाचा विद्वांस्तो याजयन्ति—सेवाह्वला, एत-
न्नेदिष्टतमामिव मन्यामहे—’ इति ॥ ५ ॥

तच्छालां वा विमितं वा प्राचीनवर्धं मिन्वन्ति । प्राची हि देवानां दिक्पु-
रस्ताद्रे देवाः प्रत्यधो मनुष्यानुपावृत्ताः । तस्मात्तेभ्यः प्राद्वतिष्ठतुहोति ॥ ६ ॥

अथर्वीणामाह्वानमुक्ते देवयजनस्य पश्चात्तस्मात्—तद् होवाचेति । बर्णपूर्वि ‘ब्राह्मवल्क्य उवाच’ ।
यदा वयं देवयजनपरिग्रह्य गता, तदानीं ‘सात्ययज्ञ’—आह । “एतावती वै पृथिवी, यावन्ती वेदिः—”
इत्यादिभ्युतेः (ते. सं. २ । १ । ४ । २) वेदुष्यन्ति देवयजनस्य देवतामन्त्रमन्त्रावृत्तिरूपत्वम्, अतो ‘यत्र
क च’ । मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तं भाष्येन मरेदित्वर्थः ॥ ४ ॥

ब्राह्मवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणश्रीकेशेऽस्मिन् परिग्रह्य एतेन लक्ष्यदेवयजनपरिग्रह इत्याह—ऋत्विजो ह्येति ।
‘शुश्रूषाः’ धृतशाम्नाः । ‘अनुवाचाः’ गार्हपत्यवनाय्येभ्यः । ‘अह्वला’ दोषरहिताः । अथर्वीणामुक्तं
परिग्रहीणात् । ऋत्विजोऽपि धृताव्यवहारस्यैव मरेदित्वर्थेऽप्युक्तो मरैति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत्कर्तव्यं गृह तन् ‘प्राचीनवर्धं कर्तव्यमि याह—तच्छालां वेति । ‘शाला’ दीर्घचतुरस्र-
गृहम् । विमितं तत्रैतः समवसिमाणम्, अर्धवोरन्त्यरत् ‘प्रागंशम्’ प्रागप्रवेश मितुणाम् । प्रादिश. प्रसंसार्य-
मर्थवादमाह—प्राची हीति । परमात् प्रथमिगम्यत्विजयजमानान् प्राणि पुरोरेशाद्विर्भोजनाः देवाः प्रत्यधुमुरो-
पावृत्ताः, ‘तस्मात्’ ‘तत्रैव’ ‘देवेभ्यः’ ‘प्राद्वतिष्ठतुहोति’ । तस्मात्प्राचीनवर्धस्तत्त्वमुपपद्यते । (का.
श्री. सू. ७ । १५-१८) ॥ ६ ॥

१-अथर्वीणे बर्णपूर्वोऽस्मिन् । सात्ययज्ञः । (का. १४ । ४ । १ । ८) बर्णपूर्वः । इत्युवाच बर्णः । इति
निर्वातद्वयभिरविना मितारण । गृहं स्वादासि बर्णपूर्वो मरान्मे पश्येति । सात्ययज्ञो भुविरेव । १ । १ । १० । इयं नाम
कविः । तस्य पुत्री बर्णः । तस्य नाम बर्णः । सात्ययज्ञो ॥ २-’ बर्णवान् बर्णवान् ॥ ३ । इत्येवमिहोऽप्येते विमितं
उक्ते १४ । प्रागंशं १५ । पुरोरेषाम् १६ । प्रादिश्रुतम् १७ । इत्यनेन ॥ १८ । शालं वा १९ । २-विमितपरिमाणं
आयत्तमनुपावृत्तिः । विमितं तत्रैव इत्युवाच निमज्जतः इति । सात्ययज्ञो कश्चाप्यनुपावृत्तिः । निमज्जतः
शाला स्वादासि तद् विमितम् इति ।

तस्माद् ह न प्रतीचीनशिराः शयीत । नेद्देवानभिप्रसार्थं शुयाऽऽति
या दक्षिणा दिक्सा पितॄणां वा प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उचक्रमुः
सैपाऽहीना योदीची दिक्सा मनुष्याणां तस्मान्मानुषऽउदीचीनवर्थाऽमेव
शालां वा विमितं वा मित्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव
प्राचीनवर्थाऽनादीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वाऽएतां परिश्रयन्ति । नेदभिर्वापादिति न्वेव वर्षा देवान्वाऽएष
ऽउपावर्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवति तिरुऽइव वै देवा मनुष्ये-
भ्यस्तिरुऽइवेतद्यत्परिश्रितं तस्मात्परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सर्वऽइवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि
यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणैव संवदेत । देवान्वाऽएष उपावर्तते यो दीक्षते स देव-
तानामेको भवति न वै देवाः सर्वेणैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा

तस्माद् ह न प्रतीचीनशिराः शयीत । 'नेद्देवानभिप्रसार्थं शयै' -इति । या दक्षिणा दिक्-सा
पितॄणाम् । या प्रतीची-सा सर्पाणाम्-यतो देवा उचक्रमुः-सैपाऽहीना । योदीची दिक्-सा मनुष्या-
णाम् । तस्मान्मानुष उदीचीनवर्थाऽमेव शालां वा विमितं वा मित्वन्ति । उदीची हि मनुष्याणां दिक् ।
दीक्षितस्यैव प्राचीनवर्थाः नादीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वा एतां परिश्रयन्ति । 'नेदभिर्वापाद' इति । न्वेव वर्षा । देवान्वा एष उपावर्तते-यो दीक्षते । स
देवतानामेको भवति । तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यः । तिर इवेतद् यत्परिश्रितम् । तस्मात्परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सर्व इवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा । ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणैव संवदेत । देवान् वा एष उपावर्तते-यो दीक्षते । स देवतानामेको भवति । न वै

प्रातर्दिक्षितस्य शयने कश्चिन्निषेधाद्-तस्माद् ह इति । 'अभिप्रसार्थं' पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्परा-
न्नाथं द्विविभागस्य सर्वथादमाह-या दक्षिणेति । 'यतो' 'देवा' । यजमानादीन् प्रति 'उचक्रमुः' 'सा'
प्राथ । 'अहीना' सश्रेष्ठा । उदीच्या मनुष्यमावृण्वन् तेषामुदभवत्कालनिर्माणत्वात् प्रतिद्वमित्याह-
तस्मान्मानुष इति । (का. श्रौ. सू. ७ । १९) 'मानुषे' मनुष्यार्हं कर्मणि । 'दीक्षितस्य' प्राग्वश-
न्येव, अन्यथा तु उदीचीनवर्थाविति व्यक्त्या ॥ ७ ॥

सर्वेन परिश्रयणं विवर्तते-तां वा एतामिति । ईष्ट्यादिवर्तिहास्य परिश्रयणं कर्तव्यम्, दीक्षितस्य माविमत्पा-
देवानां मध्य एकवान्मानुष्येभ्यः सदाशान्तिना निरोधनांशुणात्परिश्रयणस्य च निगृह्यमानादित्याद्या-
दीक्षितस्येतेभ्यो व्यवहारोप च परिश्रयणं कर्तव्यमिति शरित्कथनमुक्ति । (जाय. श्रौ. सू. १०।१।१) ॥ ८ ॥

सर्वेणैव निषेधः-तन्न सर्व इवाभिप्रपद्येतेति ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वे. सह वाग्यवहारं निषेधेति-स वै नेति । सर्वशब्दस्य सङ्कोचमाह-ब्राह्मणेन वैवेति ।

वैश्येन वा ते द्वि यज्ञियास्तस्माद्युधेन^१ शूद्रेण संवाडो विन्देदेतेषा-
मेतेकं ब्रूयादिममिति विचक्ष्वेममिति विचक्ष्वेत्येषऽ उ तत्र दीक्षितस्यो-
पचारः ॥ १० ॥

(गुऽया) अयारुणी पाणी कृत्वा । शालामव्यवस्यति स पूर्वार्घ्यं^२
स्थूणाराजमभिपुद्येतशूद्रगृहेऽमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासोऽ-
अनुपन्त विश्वऽइति तदस्य विश्वेश्व देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः
शुश्रुषा^३सोऽनुचाना यदहास्य तेऽक्षिभ्यामीक्षन्ते ब्राह्मणाः शुश्रुषा^४स-
स्तदहास्य तेजुष्टं भवति ॥ ११ ॥

देवाः सर्वेणैव संवदन्ते । ब्राह्मणेन वैव गजन्त्येन वा वैश्येन वा । ते हि यज्ञियाः । तस्माद्यद्येन
शूद्रेण संवाडो विन्देद्-एतेषामेतेकं ब्रूयाद्-‘इममिति विचक्ष्व-इममिति विचक्ष्व’-इति । एष उ तत्र
दीक्षितस्योपचारः ॥ १० ॥

अयारुणी पाणी कृत्वा, शालामव्यवस्यति । स पूर्वार्घ्यं स्थूणागजमभिपद्य, एतद्यजुगद्-
“ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अनुपन्त विश्वे ”-(वा. सं. ४ । १ ।
इति । तदस्य विश्वेश्व देवैर्जुष्टं भवति, ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुषामोऽनुचानाः-पदहास्य तेऽक्षिभ्यामी-
क्षन्ते । ब्राह्मणाः शुश्रुषामः-तदहास्य तेजुष्टं भवति ॥ ११ ॥

‘ तस्माद् ’ ब्राह्मणादिवर्गप्रत्यय यद्वाङ्मवाद् । ‘ यदि ’ ‘ शूद्रेण ’ मत्र ‘ संवाडो ’ ‘ विन्देद् ’ लभ्यं
‘ एतेषां ’ प्रैवर्णिकानां मये ‘ एकम्, ’ ‘ इमम् ’ शूद्रम् ‘ इति ’ एवं भवेदानीमुक्तप्रकारेण ‘ विचक्ष्व
शूद्रीति ’ स्वयं ‘ ब्रूयात् ’ वीक्षया सर्वोऽपि वचनप्रकारः परिगृह्यते । ‘ एषः ’ ‘ उपचारः ’ व्यवहृतः
(का. धौ. सू. १ । १८) ॥ १० ॥

समन्त्रं शालावनेन विवने-अयारुणी पाणी कृत्वेति । ‘ अव्यवस्यति ’ शालां प्रविश्य मन्त्रेणैव
देवयजनमिति निश्चिनुयादित्यर्थः । अव्यवमानप्रकारमाह-स पूर्वार्घ्यमिति । ‘ स्थूणागजः ’ मेघे ह्यस्य
उन्नतमगन्म, तस्य ‘ पूर्वार्घ्यम् ’ ‘ अभिपद्य ’ गृह्णन्वा “ एदमगन्म ”-इति ‘ यजुः ’ भूयान् (आप. श्रौ.
सू. १०. ३. ४) । अत्र कात्यायन-“ समारोणाग्नौ शालामगन्म पूर्वार्घ्यं गृह्णत्वाऽरणिपाणिगृहेदमगन्मेति ”-
(का. धौ. सू. ७ । ३०) इति । मन्त्रस्य द्वितीय पादं देवशब्दन्तात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे-तदस्य विश्वेति
श्रुत्याव्यववद्विर्वाक्यः । ‘ अक्षिभ्यां ’ ‘ यन् ’ ‘ ईक्षन्ते ’ ‘ तन् ’ ‘ तैः ’ ‘ विचक्ष्वे ’ ‘ शूद्रम् ’ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१-‘ संवदन्ति ’-१० पा० । २-अत्र हस्तितामिनः-पूर्वो माघः कात्यायनः पूर्वार्द्धं । पूर्वार्द्धं अत्र पूर्वार्थः । अदनी स्थूणा
स्थूणागजः । तमभिपद्य प्रत्यय हस्तेनलब्ध एतद्यजुगद्इति इति ॥ कात्यायनः भुविपि-जवास्थस्यपि-मा याऽपि वर्णिता पूर्वार्द्धे
सालागृहा भवति तमभिपद्य अग्नयेदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इति ॥ आपस्तम्बोऽपि । प्रामाण्यं अथवा स्थूणागजमालम्ब्य
अदनीति वाजपयेवइति ॥ अतः कामस्य पूर्वार्द्धमभिपद्येति व्याहृतमनुक्तमिति अवयवम् ॥

यद्वाह । यत्र देवासोऽञ्जुपन्त विश्वेऽइति तदस्य विश्वेर्देवैर्जुष्टं भवत्सू-
क्तसामाभ्याथँ संतुरन्तो यजुर्भित्तिवृक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्यजुस्योद्वचं
गच्छन्ति यजुस्योद्वचं गच्छन्तीत्येवमुदाह रायस्योपेण समिषा मदेमेति
भूमा वै रायस्योपः श्रीर्वि भूमाऽऽशिपुर्वेतदाशास्ते समिषा मदेमेतीपं
मदतीति वै तमाहुः श्रियमश्रुते यः परमतां गच्छति तस्मादाह समिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ १ ॥

अपराद्धे दीक्षेत । पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत्कामयेत तदश्रीयाद्वा
सम्पद्येत व्रतुं ह्येवास्यातोऽशनं भवति यद्यु नाशिशिपेदपि कामं
नाश्रीयात् ॥ १ ॥ [शतम् १४००] ॥

यद्वाह—यत्र देवासो अञ्जुपन्त विश्वे—इति तदस्य विश्वेर्देवैर्जुष्टं भवति । “ ऋक्सामाभ्यां सन्त-
रन्तो यजुर्भिः ”—(वा० सं० ४ । १) इति । ऋक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्यजुस्योद्वचं गच्छन्ति ।
“ यजुस्योद्वचं गच्छन्ति ” इत्येवमुदाह । “ रायस्योपेण समिषा मदेम ”—(वा० सं० ४ । १)
इति । भूमा वै रायस्योपः । श्रीर्वि भूमा । आशिपुर्वेतदाशास्ते । समिषा मदेम—इति । इपं मद-
तीति वै तमाहुः—यः श्रियमश्रुते, यः परमतां गच्छति । तस्मादाह—समिषा मदेमेति ॥ १२ ॥

अथ तत्रादौ दीक्षासंस्काराः ।

अपराद्धे दीक्षेत । पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्—यत्कामयेत—तदश्रीयाद् । यद्वा सम्पद्येत । व्रतं ह्येवा-
स्यातोऽशनं भवति । यद्यु नाशिशिपेद्—अपि कामं नाश्रीयात् ॥ १ ॥

यद्वाहति । एतौ प वाद व्याप्ये—ऋक्सामाभ्यामिति । ‘ यजुर्भिः ’ क्रियमाणं यजस्वरूपम् ‘ ऋक्सा-
माम्या ’ लोत्ररात्राम्या ‘ सन्तरन्तः ’ पार प्रापयन्तः इति मन्त्रमागत्स्यार्थः । यजुषा ऋक्सामाम्या च ये
तरन्ति ते यजुष्योद्वचमेव परिसमाप्तिं गच्छन्ति । अत एतेन यजुस्य ‘ उद्वचः ’ परिसमाप्तिं प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति ।
यजुर्यजुस्य प्रथमभागः व्याचष्टे—रायस्योपेणेति । ‘ भूमा ’ यजुषा एव ‘ रायस्योपो ’ धनपुष्टिः, च
‘ भूमा ’ साक्षात् ‘ श्री ’ एव तस्माद् ‘ एतद् ’ मागपाठे ‘ आशिपुर् ’ एव आशास्ते । तद्वितीयायागस्य
सात्पर्यमाह—समिषेति । लोके यः श्रियं परमतां च गच्छति, तम् ‘ इपम् ’ अन्नं ‘ मदति ’ मोदत इत्याहुः
अतो मन्त्रे समिषेति मागमाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीनायणार्चार्थविरचिते माधवीये नैदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्वे तृतीयपाठके

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३—१—१ ॥

अथ दीक्षाकाल विषये—अपराद्ध इति । “ अपराद्धे अहस्तृतीये मागे (व्या. श्रौ. सू. १०।१२।२।) ।

१—दीक्षाकालम् इति वा । इदमनुर्देहेनृजुक्तो—एतद्दीक्षाकालम्—अपराद्धे दीक्षेतेति प्रथमवर्षिकयानुक्तः ॥ वा. ।
नक्षत्रं वरीकृतं, रक्षादि निवृत्तचन्द्रमण्डलं, दक्षिणहस्तस्य प्रथमवेदि । ॥ ॥ नापिदे वरीकृतं घनापत्ये इति
अथर्तुनैवमिति निवृत्तचन्द्रमण्डलं ।

(द) अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुपनिदधति तत्रापित
वृषतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च वृषते नखानि च निकृन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्या-
मेध्यं वृषास्यापो नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रु च वाऽअस्य नखेषु चापो नोप-
तिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च वृषते नखानि च निकृन्तते मेध्यो भूत्वा
दीक्षाऽऽहति ॥ २ ॥

तद्वैके । सुर्वऽएव वृषन्ते सुर्वऽएव मेध्या भूत्वा दीक्षिष्यामहऽऽहति
तदु तथा न कुर्याद्यद्वै केशश्मश्रु च वृषते नखानि च निकृन्तते तदेव
मेध्यो भवति तस्मादु केशश्मश्रु चैव वृषते नखानि च निकृन्तते ॥ ३ ॥
स वै नखान्येवाग्रे निकृन्तते । दक्षिणस्येवाग्रे सव्यस्य वाऽअग्रे मानुषेऽ-
थैवं देवत्राऽङ्घ्रयोरेवाग्रे कनिष्ठिकयोर्वाऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ४ ॥

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुपनिदधति । तत्रापित उपतिष्ठते । तत्केशश्मश्रु
च वृषते, नखानि च निकृन्तते । अस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं—पत्रास्यापो नोपतिष्ठन्ते । केशश्मश्रु च
वा अस्य नखेषु चापो नोपतिष्ठन्ते—तद्यत् केशश्मश्रु च वृषते, नखानि च निकृन्तते—‘मेध्यो
भूत्वा दीक्षे’ इति ॥ २ ॥

तद्वैके—सर्व एव वृषन्ते—‘सर्व एव मेध्या भूत्वा दीक्षिष्यामहे’ इति । तदु तथा न कुर्यात् । यद्वै
केशश्मश्रु च वृषते, नखानि च निकृन्तते—तदेव मेध्यो भवति । तस्मादु केशश्मश्रु चैव वृषते,
नखानि च निकृन्तते ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निकृन्तते दक्षिणस्येवाग्रे, सव्यस्य वा अग्रे मानुषे । अथैवं देवत्रा । अङ्घ्रयो-
रेवाग्रे, कनिष्ठिकयोर्वा अग्रे मानुषे । अथैवं देवत्रा ॥ ४ ॥

अथ दीक्षिष्यामह इत्येव सर्वान्नम्यनुब्रूयान्ति—यत्कामयेनेत्यादिना । यपेष्टमोक्षे उपरहितनाह—अतं ह्येवास्याव
इति । ‘अतः’ अस्मादुक्तमोक्षनात्पूर्वकानि ‘अतः’ ‘एव’ मन्त्र केचन पदःपाननेव; अत इदानीं यथेष्टं
मुञ्चति । तथा चादत्तम्बः—‘तथाशिनः स्याद्यथा ततो दन्त्यासु कर्तारः—कर्तारो ब्रह्मदेवता’ (आ. श्रौ. सू. १०. १. ७—१०) इति । इत्युपाऽऽशान्नम्यनुब्रूयान्ति—यदीति । कात्यायनः—‘अब्रह्मदेवतासु
हविष्यमनामन्—०—० अथोदकुम्भमुपनिदधति वा न वेति’ (का. श्रौ. सू. ७. १२. १२. १३) ॥१॥

शालाया उत्तरभागे क्षीरार्थं परिश्रयन् विप्रते—अथोत्तरेणेति । तत्राभिरुदकुम्भमार्तिदेवे देवे ‘मार्तिवः’
निवेत्ते । तत्र केशश्मश्रुवर्तने नखनिकर्तनं च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्याङ्घ्रयोरेवनाह—अस्ति वा इति ।
अनेप्यनां केशनखानां निरवशेषं मुक्तच्छेदनात् उदकुम्भसन्निवर्तनेन मर्दिनम्यनिचयः (आ. श्रौ. सू. ७. १२. १६) ॥२॥

सर्वान्नम्यनुब्रूयान्ति निराचष्टे—तद्वैके सर्व एवति । सर्वम्विधेति देहे केशश्मश्रुवर्तनेन प्रानुवेगं कृत्वा-
सम्प्राप्तवर्तमानेनैव सर्वम्वि मेध्यं मवर्तयन्निर्वाहः । अत्र सूत्रम्—‘उत्तरे परितः उदकुम्भवान्मु दीक्षा,
मार्तिव उपतिष्ठति’—इति (का. श्रौ. सू. ७. १२. १६) ॥ ३ ॥

मानुषवचनानुब्रूयान्तिमुनेन नखान्मेव, तत्रानि याम्यनागिप्राप्त्यैव तत्राङ्घ्रयोरेवेति श्रान्ता प्रादम्यनाह—
सर्वे नखान्येव यादितः । ‘देवत्रा’ देवे, देवसम्बन्धिकर्तृनिर्वाहं कर्तव्यनिर्वाहः (का. श्रौ. सू. ७. १२. १६. १६) ॥४॥

स दक्षिणमेवाग्रे गोदानं विवृतायति । सव्यं वाऽअग्रे मातुपेऽथैवं देवजा ॥ ५ ॥
स दक्षिणमेवाग्रे गोदानमुभ्युनत्ति । (त्ती) इमाऽआपः शुमु मे सन्तु
देवीरिति स यदाहेमा आपः शुमु मे सन्तु देवीरिति ब्रजो वाऽआपो
ब्रजो हि वाऽआपस्तस्माद्येनेता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति ब्रजोपतिष्ठन्ते
निर्दहन्ति तद्यदेतुमेवेतद्ब्रजं शमयति तयो हैनमेव ब्रजः शान्तो न
हिनस्ति तस्मादाहेमा ऽआपः शुमु मे सन्तु देवीरिति ॥ ६ ॥

(त्य) अय दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति । (त्यो) ओपधे त्रायस्वेति व्वत्रो
वै क्षुरस्तुथो हैनमेव व्वत्रः क्षुरो न दिनस्त्यथ क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते

स दक्षिणमेवाग्रे गोदानं विहारयति । सध्वं वा व्यग्रे मानुषे । अथैवं देवग्रा ॥ ५ ॥

स दक्षिणमेवाग्रे गोदानमम्युनक्ति—“इमा आपः शम्भु मे सन्तु देवीः”-(वा. सं. ४/११) इति। स यदाह—इमा आपः शम्भु मे सन्तु देवीरिति। वज्रो वा आपः। वज्रो हि वा आपः तस्माद्—येनेता यन्ति निघ्नं कुर्वन्ति, यत्रोपातिष्ठन्ते निर्दहन्ति। तत्तदेतमेवैवद् वज्रं शमयति। तयो हैनमेव वज्रः शान्तो न हिनस्ति। तस्मादाह—इमा आपः शम्भु मे सन्तु देवीरिति ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकमन्तर्दधाति—“ओपधे प्रायस्व”(वा. सं. ४।१)इति। बन्धो वै धुरः। तयो

बपने दक्षिणस्थ मागम्य प्रायम्यमाह-स दक्षिणमेवेति । ' गोदान ' नाम कर्गस्योदरप्रदेशः सः
' विनारयति ' विमजेत् । यस्य चाग्ने कथनम्, तस्यैव चोद्धनप्रायम्य युक्तम् ॥ ५ ॥

समन्त्रक वपनमाह-इमा आय इति । 'आयः वा सन्तु'-इति शान्तिप्रार्थनायाः कौर्मिप्रमत्तं दर्शयति-
बन्तो वा आय इति । एतन्प्राज्यमयातम् (श. प. १११११०) ॥ ६ ॥

शुक्रविदारणपरिहारस्य केनानामुपरि दर्शयामः समन्त्राह-अदेति । दर्शतदुक्तमित्यादि । दर्शपाणि-
रित्यर्थः (७।३८) । शुक्रस्य हिमकृत्वात् ततः पालनप्रार्थनात्ततः समन्त्रं शुक्रविदारणमाह-अयं शुक्रेणेति (७।३९) ॥ ७

१-गोरातन्त्र इति च विदितं । गवि पुत्रिणा दीक्षित इति बोद्धव्यम् इति श्रु. श्री सूत्र ७। १० भाष्ये दर्शितम् ।

१-दक्षिण गोदान विद्यायन्त्रिणीयां भाष्य इति। - १-३०५ पञ्चमस्कन्ध १८८ अथ चामिनिचर्य १९० अथोपपन्नं मायवति ४०० अथमुत्तं
 लणी ४०० अथिवाधु भूय मयवति ४०१ तेन केसमभ्युपवर्ति ४०२ । अथोपपन्नं मायवति ४०३ । विज्ञातं कथादिना केसोन्मोचन
 कथं नि-वर्तते-नेन-निमग्नचित्तव्या । गोदान च-दक्षिण मिरत्वा पार्श्वम् । तत्रादित्यैव अथिवा दीनं वत्तरोदनम् । यूपवदिति-अथोप
 त्रयवनेति अथानिदेयः । उपनयन-यूपम कथायां, यूपेन कथमिति हस्तितामिनि । वक्त्रेण यूपवदित्यतिदेयः । तेन च त्वपिने मेनद हिद
 मिति देयवतिदेयः । केसः शिरोरुपा । तथाहमस्मिन् २०० विदुः, तुलसीनामः कच-केसः शिरोरुपः इति । अथमुपपन्नं
 रोमणि । तथाहमस्मिन् २०० त्वद हि रोमलोमनद्वयोः स्मृत्तुं युगुपे इति । तामि च भूयश्चरौ रोमणि वत्रैथिवेति देवयाज्ञिकः । मुख-
 स्थानायुर्वेद- ० अथोप तं दमूनामि दया विज्ञा व ताव च । अथोप त्वदित्येन सहायं मुलमुपपन्नं इति । इतिपार्श्वोपपन्नं
 मन्दकेन चामिनिचर्ये ० । कर्कोपपन्नं केन-त्वावत्तु अथिवा अथिवाचिनिचर्ये ० अथोप तं दीनं हिदमवचाय तस्मिन्
 अर्थाति कायमुपपन्नं अथिवाचिनिचर्ये ० । तथा देवयाज्ञिकोप-वत्तुममिनिचर्यमर्थातिमिति ० इति पत्ने समवति नाट-
 वतिचर्या-इति न्यायानुगतमेव । एकमुपपन्नं इति अथोपपन्नं इति अथिवाचिनिचर्ये ० इति अथमवचाय । अथान्तराणां अथिवाचिनिचर्ये ०
 एव च कर्कोपपन्नं अथान्तराणां अथिवाचिनिचर्ये ० इति सिद्धम् ॥

मैनथ्रँहिँसीति वृज्रो वै क्षुरस्तुयो हनमेप वृजः क्षुरो न दिनस्ति ॥७॥
 प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीमेवोत्तरं गोदानमभ्युनक्ति तूष्णीं दर्भ-
 तरुणकुमन्तुर्दधाति तूष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥८॥
 (त्य) अय नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । स केशश्मश्रु वपति स यदा
 केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

(त्य) अय स्नाति । (त्य) अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वृद्धति तेन
 पूतिरन्तरतो मेघ्या वाऽआपो मेघ्यो भूत्वा दीक्षाऽऽति पवित्रं वाऽआपः
 पवित्रपूतो दीक्षाऽऽति तस्माद्दे स्नाति ॥ १० ॥

स स्नाति । (त्या) आपोऽअस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येतद्व्याह शुन्ध-
 यन्त्विति घृतेन नो घृतपचः पुनन्त्विति तद्वै सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तस्मा-
 दाह घृतेन नो घृतपचः पुनन्त्विति विश्वथ्रँ हि रिष्टं प्रवहन्ति देवीडिति
 यद्वै विश्वथ्रँ सुर्व तद्युदमेध्युथ्रँ रिष्टं तत्सुर्वथ्रँ ह्यस्मादमेध्यं प्रवहन्ति
 तस्मादाह विश्वथ्रँ हि रिष्टं प्रवहन्ति देवीरिति ॥ ११ ॥

हनमेप वज्रः क्षुरो न दिनस्ति । अय क्षुरेणाभिनिधायति । “ स्वधिते मैनं हिंसीः ” (बा. सं.
 ४।१) इति । वज्रो वै क्षुरः, तयो हनमेप वज्रः क्षुरो न दिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीमेवोत्तरं गोदानमभ्युनक्ति । तूष्णीं दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति ।
 तूष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अय नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । स केशश्मश्रु वपति स यदा केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

अय स्नाति । अमेध्यो वै पुरुषो—यदनृतं वदति । तेन पूतिरन्तरतः । मेघ्या वा आपः । ‘ मेघ्यो
 भूत्वा दीक्षे ’ इति । पवित्रं वा आपः । ‘ पवित्रपूतो दीक्षे ’ इति । तस्माद्दे स्नाति ॥ १० ॥

स स्नाति—“ आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु ” (बा. सं. ४।१) इति । एतदपाह शुन्ध-
 यन्त्विति “ घृतेन नो घृतपचः पुनन्तु ”—(बा. सं. ४।१) इति । तद्वै सुपूतं—यं घृतेन पुनंस्त-

प्रच्छिद्येति स्पष्टम् (७।४०) । उत्तरं गोदानोदनादिकमन्त्रकनिपाह—तूष्णीमेवेति (७।४१) ॥ ८ ॥

अय नापितायेति । स्पष्टम् (७।४०—४१) ॥ ९ ॥

ज्ञानं विधानं प्रशंसति—अय स्नातीति । एतद्भूतोदासनार्थवादनाद्व्याहृतेन ॥ १० ॥

ज्ञानमन्त्रमाह—स स्नातीति । आपो अस्मानिनि (७।४४) । ‘ मातरः ’ ओषधिवनस्पत्यादिसकल-
 निमोक्षः ‘ य घृतेन ’ पात्रपन्ति, तस्मै सुपूतत्वाद् घृतेन पुनन्त्विति प्रार्थनमुक्तमित्यर्थः । तयोदनादस्य तात्पर्यमाह—
 विश्वं हीति । “ रतो रिप्तिनि । पान्नमनो यवतः ” इति निहत्म् ४।१।१। ‘ यद् विश्व ’ तत् सर्वमुच्यते,
 ‘ यदनेष्यन् ’ तत् रिप्तिन्, अतो देहगतं मात्स्न्यमन्मग्नं पानं सर्वं दीनमाना आतः ‘ अस्माद् ’ यवता-
 नत् अयमपन्ति यतः, अत एवमाह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(त्व) अथ ग्राहिवोदहदुत्क्रामति । (त्व) उदिदाभ्यः शुचिरा पूत
एमीत्युद्धयाभ्यः शुचिः पूत एति ॥ १२ ॥

(त्व) अथ व्यासः परिषत् । सर्वत्रयैव स्वाग्नेवास्मिन्नेतत्त्वं दधाति
या ह वाऽइयं गोस्तक्पुरुषे हेपाऽयऽव्यास ॥ १३ ॥

ते देवा अन्नवन् । (नौ) गौत्रोऽइदं सर्वं विभर्ति हुन्त येयं पुरुषे त्वंगु-
व्येतां दुधाम त्रयेषा व्यर्पन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षिष्यतऽइति ॥ १४ ॥
तेऽवच्छाय पुरुषम् । गव्येतां त्वचमदधुस्तयेषा व्यर्पन्तं तया हिमं तया
घृणिं तितिक्षते ॥ १५ ॥

(त्वेव) अवच्छितो हि वै पुरुषः । (स्त) तस्मादस्य अत्रैव क च कुशो

स्मादाह घृतेन नो घृतजः पुनन्ति । “ विश्वं हि रिमं प्रवहन्ति देवीः ” (वा. सं. ५।२)
इति । यद्वि विश्वं-सर्वं तत् । यममेव रिमं तत् । सर्वं-तस्मादमेव प्रवहति । तस्मादाह-विश्वं हि
रिमं प्रवहन्ति देवीरिति ॥ ११ ॥

अथ ग्राहिवोदहदुत्क्रामति-“ उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ”-(वा. सं. ४।२) इति ।
उद्धयाभ्यः शुचिः पूत एति ॥ १२ ॥

अथ व्यासः परिषत् सर्वत्रयैव । स्वामेवास्मिन्नेतत्त्वं दधाति । या ह वा इयं गोस्तक्-पुरुषे
हेपाऽयऽव्यास ॥ १३ ॥

ते देवा अन्नवन्-गौत्रा इदं सर्वं विभर्ति । हुन्त येयं पुरुषे त्वङ्-गव्येतां दुधाम । त्रयेषा
व्यर्पन्तम् । तया हिमम् । तया घृणिम्, तितिक्षिष्यत इति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुः । त्रयेषा व्यर्पन्तम्, तया हिमम्, तया घृणिम्, तितिक्षते ॥ १५ ॥
अवच्छितो हि वै पुरुषः । तस्मादस्य यत्रैव क च कुशो वा यद्वा विक्रन्तति तत् एवं लोहितमुत्पत्ति ।

उदिदाम्य इति यमपदस्य घृण् विनिवोगमाह-अथ ग्राहिवोदहदुत्क्रामतीति । ‘ आभ्यः ’ अन्नपः
सफासात् शुद्ध एव सन् उद्धृच्छामीति तत्पर्यः ॥ १२ ॥

वास परिषत् विषय प्रशंसति-अथ व्यास इति (वा. श्री. सू. ७।४९) । ‘ परिषत् ’ उपसंन्यान्त्र,
तद्वाच्यं सर्वत्रयैव दीक्षितस्य ‘ सर्वत्रयैव ’ न त्वतिरिक्तं । कथिदिशोभोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वातोभारणेन
‘ विचनेव ’ शृण्वान् भवति यस्मात् तत् एतद्वारणजनः सर्वत्रयैव । उपसंन्यान्त्रः सर्वोऽप्येतस्यैवोपपत्तिकः ।
इदानीं गम्यन्ति “ इयं त्वङ् ” अपि “ पुरा ” पुरे “ आस ” श्रियता ॥ १३ ॥

ते देवा इति । ‘ देवा ’ विमर्शमिव त्वङ् पुरुषे बतते, गोभ्यु वङ्गकारवती, अतस्मा त्वच तत् आदाय गति
स्याप्यामो वृष्टिदिमादिकं परिहरन्ति पुराद् गति अवधारय ॥ १४ ॥ १५ ॥

अवच्छित इति । पुरुषादप्यग्रे निद्रमाह-तस्मादस्येति । कुशोऽनुपगतो इति एतन्मात्रदर्शनाद् देवैस्त्वचं,

वा अद्रा विकृन्तति तत एव छोदितमुत्पतति तस्मिन्नेतां त्वचमदधुव्वांसि
एव तस्मान्नान्यः पुरुषाडासो विभर्त्येतां इयस्मिंस्त्वचमदधुस्त्वस्माद्
• सुवासा एव बुभूषेत्स्वया त्वचा समृध्याऽऽति तस्मादप्यशीलं सुवाससं
दिदक्षन्ते स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नम्रः स्यात् । (हे) वेद इ गोरहमस्य त्वचं विभर्मीति सा
विभ्यती प्रसति त्वचं मऽआदास्यतऽऽति तस्माद् गावः सुवाससमुपैव
निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वाऽएतस्य व्याससः । (सोऽग्नेः) अग्नेः पर्याप्तो भवति व्यायोरनु-
च्छादो नीविः पितृणां सर्पाणां प्रघातो विश्वेषां देवानां तुन्तव आरोका
नुक्षत्राणामेव हि वाऽएतत्सुर्वे देवा अन्वायतास्तुस्मादीक्षित-
वृसनं भवति ॥ १८ ॥

तस्मिन्नेतां त्वचमदधुः—वास एव । तस्मान्नान्यः पुरुषाडासो विभर्ति । एतां ह्यस्मिंस्त्वचमदधुः ।
तस्माद् सुवामा एव बुभूषेत्—स्वया त्वचा समृध्या इति । तस्मादप्यशीलं सुवामसं दिदक्षन्ते ।
स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नम्रः स्यात् । वेद इ गौः अहमस्य त्वचं विभर्मीति । सा विभ्यती प्रसति त्वचं म
आदास्यते इति । तस्माद् गावः सुवाससमुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा एतस्य व्याससः । अग्नेः पर्याप्तो भवति, व्यायोरनुच्छादः, नीविः पितृणाम्, सर्पाणां प्रघातः,

विकर्तनं सिद्धमित्यर्थः । तदा पुरुषाणां निहवत्स्वपारेहाराय वज्रमकल्पयन् । तस्मात्तेषामेवासाधारणमभूत् ।
युतेन च सम्भूयितो भवति । तथा च लौकिका आहुः—‘वज्रं पुरुषस्यालङ्कारः’ इति लोके निन्दितमपि सुवा-
ससं समाजादौ सम्यक् पश्यन्ति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत्किमर्थमिति प्रमत्तान् कवित् कञ्चित् पुरुषार्थनियममाह—नो हान्त
इति । कदाचिदपि गोसमीपे विवामा न भवेत् । यस्मात् नो ‘अस्य त्वचः’ धारयामीति जानीतेत्यनो ‘न नम्रः
स्यात्’ । जानात् नाम का हानिरित्यत आह—सा विभ्यतीति । पुनस्तवगपच्छेदमयात् ‘प्रसति’ मीत्या
कथ्यते । तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

निर्दिष्टं कर्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रदासति—तस्य वा इति । ‘तस्य’ वक्षस्य, ‘पारितः’ तिर्यक् अस्य इति
‘पर्याप्तः’ तिर्यक्तनुसन्दर्भः । सः ‘अग्नेर्मवति’ अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमान्यत इत्यर्थः । ‘अनुच्छादः’ अनु-
लोममाच्छाद्यत इति । सः ‘वायो’ भवति । ‘नीवि’ आद्यन्तप्रदेशः । स ‘पितृणाम्’ । ‘प्रेयानः’ सर्वहननस्थानं
निविडोभूतप्रदेशः । सः ‘सर्पाणाम्’ । ‘तन्तवः’ स्वरूपेण, ‘विधेषा देवानाम्’ । ‘आरोकाः’ मर्याद्विद्राणि ।
तत् ‘नुक्षत्राणाम्’ । ‘तस्मात्’ सप्तत्येक्यन्वात् ‘दीक्षितवमम्’ अवश्यं भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तद्वाऽऽहृतं स्यात् । (द) अयातयामतामै तद्धे निष्पेष्टवे श्रूयाद्युदे-
वास्यात्रामेष्यमा कृणुति वा व्ययति वा तदस्य मेध्यमसदिति युयुऽऽहृतं
स्यादङ्गिऽभ्युक्षेमेध्यमसदित्ययो यदिदुः स्नातवुस्यं त्रिहितमपल्यूलन-
कृतं भवति तेनो डापि दीक्षेत ॥ १९ ॥

तत्परिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनूरसीत्युद्गीक्षितस्य ब्राह्मस्यैवाऽप्ये तनूर्भ-
वत्यथात्र दीक्षातपसोस्तन्मादाह दीक्षातपसोस्तनूरसीति तां त्वा

विशेषां देवानां तन्वयः, आरोग्यं नक्षत्राणाम् । एवं हि वा एतत्तत्त्वं देवा अन्वापत्ताः तस्मादीक्षित-
वसन् मरुति ॥ १८ ॥

तदा अहं स्यात्-अथातयामतायै । तद् वै निष्कृष्टं श्रूयत् यदेवास्याश्रमेभ्यः कृणात्ति वा दपति वा तदस्य मेध्यमतसिद्धिः । यच्च अहं स्याद्-आदिरभ्युक्त-मेध्यमतसिद्धिः । अथो यदिदं स्नातवत्यं निरिहं अपल्लुलनकृतं भवति-तेनो हापि दीभेत् ॥ १९ ॥

वर्तमानवृत्ते—“वीक्षात्पसोस्तनूरसि” (वा.सं. ४१२) इति । अदीक्षितस्य वा अस्यैपात्रे

सम्पन्नं वक्ष्यन् नूनमत्र विवर्ते-सङ्गा अहमिति । 'अयातयस्मत्तारै' अशियिल्लवाय 'तत्' 'अहतम्',
 वज्रं 'निषेष्टम्', क्षान्तिमुनय 'भूषा' । 'अस्य' वज्रस्य 'यत्' 'अमेध्यम्', 'आहणति' आह-
 णाति, आश्रित्य करोति निर्माणकाले, सहिव 'वपति' च । 'अहन्' चेत् अन्त्युत्थानमेव कर्तव्यम् । तस्ययो-
 जनं 'मेध्यममृदिनि' मेध्याहं मृदिनि क्षालनम् ॥

पञ्चाननाह-अथो यदिदमिति । सान्ने प्रसंगाच्छायां वासं, 'आन्मृत्तान्' ह्यप्यसहिताधी-
तेन; (७१७) प्रतीतिर प्रख्याप्य भवे चर्चते, तदित्यर्थः । तेन वा दोषेन ॥ १९ ॥

दृक्-विषयं वाङ्मयं समन्त्रकं परिवानं विषये-तत्तु परिषत्त इति । दीक्षात्रयप्रोक्तनूरसीति ।

[illegible][illegible]

शिवायुं शम्मां परिदधऽइति तां त्वा शिवायुं साध्वीं परिदधऽइत्येवेतदाह
भद्रं वर्णं पुष्यन्निति पापं वाऽएषोऽग्रे वर्णं पुष्यति यममुदीक्षितोऽयात्र
भद्रं तुस्मादाह भद्रं वर्णं पुष्यन्निति ॥ २० ॥

(त्रु) अथैनं शालां प्रपादयति । स धेन्वे चानडुहश्च नाश्रीयाद्धेन्व-
नडुहो वाऽइदं सर्वं विभृतस्तु देवा अश्वधेन्वनडुहो वाऽइदं सर्वं
विभृतो हुन्त यदन्येषां वयसां वीर्यं तुद्धेन्वनडुहयोर्दधामेति स यदन्येषां
वयसां वीर्यमासीत्तुद्धेन्वनडुहयोरदधुस्तुस्माद्धेतुश्चैवानडुहंश्च भूयिष्ठं
भुङ्क्तुद्धेतत्सर्वाश्चमिव यो धेन्वनडुहयोरश्रीयादुन्तगतिरिव तं ह्यदुत-
मभिजनितोर्जायायै गर्भं निरवधीदिति पापमकडिति पापी कीर्तिस्तुस्मा-
द्धेन्वनडुहयोर्नाश्रीयात्तु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्राम्येवाहुर्मत्सलं चेद्भव-
तीति ॥ २१ ॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ २ ॥

तनूर्भवति-अयात्र दीक्षातपसोः । तस्मादाह-दीक्षातपसोस्तनूरसीति । “ तां त्वा शिवां शम्मां
परिदधे ”-इति (वा. सं. ४।१) । तां त्वां शिवां साध्वीं परिदध इत्येवेतदाह । “ भद्रं वर्णं पुष्यन् ”-
(वा. सं. ४।१) इति । पापं वा एषोऽग्रे वर्णं पुष्यति-यममुदीक्षितः-अयात्र भद्रम् । तस्मादाह-
भद्रं वर्णं पुष्यन्निति ॥ २० ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । स धेन्वे चानडुहश्च नाश्रीयात् । धेन्वनडुहो वा इदं सर्वं विभृतः ।
ते देवा अश्वधेन्वनडुहो वा इदं सर्वं विभृतः । हुन्त यदन्येषां वयसां वीर्यम्-तद्धेन्वनडुहयोर्दधा-
मेति । स यदन्येषां वयसां वीर्यमासीत्-तद् धेन्वनडुहयोरदधुः । तस्माद्धेतुश्चैवानडुहंश्च भूयिष्ठं भुङ्क्तुः ।
तद्धेतत्सर्वाश्चमिव-यो धेन्वनडुहयोरश्रीयात् अन्तगतिरिव । तं ह्यदुतमभिजनितो जायायै गर्भं
निरवधीदिति पापमकडिति । पापी कीर्तिः । तस्माद्धेन्वनडुहयोर्नाश्रीयात् तद् होवाच याज्ञवल्क्यः-
अश्राम्येवाहुर्मत्सलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥

‘ आह ’ मन्त्रमगाः । द्वितीयभागे शम्मा मिति तनूः सस्पृष्टत्वतनूः । ‘ अग्रे ’ प्राक् ‘ अदीक्षितस्यैवा तनूः ’ आसीत्,
‘ अय ’ श्चानां ॥ दीक्षितदण्डकृष्णाग्निधारणनवनीताम्यज्ञादिसाध्यः संस्कारः, तपोऽशनवर्जनादिजन्यकेश-
सहनात्मकः । तदुभयमनेन प्राप्तत्वाद् । दीक्षातपसोस्तनूरसि-इतिशब्दस्य सात्पर्यमाह-साध्वीमिति । ब्रह्मस्य
तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । तृतीयभागमनूय न्याचष्टे-भद्रं वर्णं पुष्यन्निति । मद्रत्वसमर्थनाय पूर्वप्राप्तं
प्रमज्जयति-पापं वा एष इति ॥ २० ॥

अथ क्षौरानन्तरं स्नानस्य श्रुतवाससः शालाप्रवेशं विधत्ते-अथैनमिति । ‘ प्रपादयति ’ गमयेदध्वर्युः (का.
श्री. मू. ७।७९) । अस्याप्यशनकालत्वाद्वाशने कश्चिन्नियममाह-स धेन्वे वेति । धेनोः क्षीरादिकम्, अनडुहः सम्बन्धि
कर्षणमाप्यमित्यर्थः । तदुभयं ‘ नाश्रीयात् ’ धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाशनप्रतिषेध इत्यर्थः ।
एतदेवोपादयति-ते देवा इत्यादिना । अनयोः सरोपकारकत्वं विज्ञाय देवैः वयसाम् । ‘ अन्येषां च पशूनां वीर्यं,

१-‘ वायव्यं प्रवेशयत्वाह्वनीयमाहं स्नानान्तरेण ’ इति ।

पुत्रासोऽश्रदितेषु जातास्तन्वस्परि ॥ देवा ३॥ ऽउप त्रेतसप्रभिः परामा-
र्ताण्डमास्यदिति ॥ २ ॥

(त्य) अष्टौ ह वै पुत्रा अश्रदितेः । (र्या) आस्तेतदेवा ऽमादित्या इत्या-
चक्षते सप्त हेव तेऽविकृत^१ हाष्टमं जनयाचकार माताण्ड^२ संदेशो देवास
आवानेवोर्ध्वस्तावांस्तिर्यङ् पुरुषसंमित ऽइत्यु हेक^३ आहुः ॥ ३ ॥

(स्तुऽ) तुऽउ हेतुऽऊचुः । (दे) देवा ऽमादित्या अदस्मानन्वजनि मा
तदमुषेव भूदन्तेमं विक्रुवामेति तं विचक्रुर्थाज्यं पुरुषो विकृतस्तुस्य
यानि मा^४सानि संकृत्य संन्यासुस्ततो हस्ती समभवत्तस्मादाहुर्न इस्तिर्न
प्रतिगृहीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति अमु इ तद्विचक्रुः स विवस्त्वाना-
दित्यस्तुस्येमाः प्रजाः ॥ ४ ॥

स्तन्वस्परि । देवा ३॥ऽउप त्रेतसप्रभिः परामार्ताण्डमास्यत्—” इति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अश्रदितेः—मास्तेतदेवा आदित्या इत्याचक्षते । सप्त हेव ते अविकृतं हाष्टमं जन-
याचकार माताण्डम् । सन्देशो देवास । आवानेवोर्ध्वस्तावांस्तिर्यङ् । पुरुषसंमित इत्यु हेक आहुः ॥ ३ ॥

त उ हेत ऊचुः—’ देवा आदित्या यदस्मानन्वजनि मा तदमुषेव भूत्, हन्तेमं विक्रवाम ’ इति ।
तं विचक्रुः—यथाऽपे पुरुषो विकृतः । तस्य यानि मांसानि संकृत्य संन्यासुः—ततो हस्ती समभवत् ।
तस्मादाहुः—न इस्तिर्न प्रतिगृहीयात् । पुरुषाजानां हि हस्तीति । अमु इ तद्विचक्रुः, स विवस्त्वाना-
दित्यः । तस्येमाः प्रजाः ॥ ४ ॥

र्यमादित्यः सप्तम्यः केवलादिकामाः ‘ निर्वपन्ति ’ । ‘ तन् ’ तत्र ‘ पर्युदितयिब ’ परिवारब्ध ‘ अस्ति ’ । तं
परिवारं मन्त्रोद्गाहणेन प्रदर्शयति—अष्टौ पुत्रासः (अ. स. १० । ७२ । ८) इति । अपमर्गः—’ अश्रदितेः ’
देवमातुः ‘ तन्वः ’ तनो, ‘ परि ’ परितः उत्पन्ना, ‘ अष्टौ पुत्रासः ’ अष्टौ पुत्रा, धारादिविषयवन्ताः । तेषु
मध्ये ‘ सप्तभिः ’ पुत्रैः सह ‘ देवान्, उपग्रीत् उपग्रात्, ‘ माताण्ड ’ मृताण्डसम्बन्धिनमष्टमन् ‘ आस्यन् ’
परितत्पानेति ॥ २ ॥

एतद् व्याचष्टे—अष्टौ ह वै पुत्रा इति । ‘ सप्त हेव ’ विवस्त्वदवतिरिक्ताः । ‘ अविकृतम् ’ कारवणादि-
विकाररहितम् । ‘ माताण्ड ’ ‘ जनयाचकार ’ जनयामासुः । व्यत्ययेनैकवचनम् । ‘ सन्देशः ’ सन्देशः,
सम्पुन्यचित्तरहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचिन् पुरुषवद्भवेत्त्वमात्रविशिष्टोऽमूर्त्त इत्याहुः ॥ ३ ॥

त उ हेत इति । अथ ‘ तं ’ सप्त पुत्राः, ‘ अस्मान् ’ पूर्वमुपजान् पादच्छिन्नान् न पश्येन्, किन्तु
विकृतं कारवामित्युक्त्वा यथा मनुष्यो विकृतः, तथाऽऊचन् । विकरणाय च्छिन्नं मांसजान् ‘ हस्ती ’ सम्भव

१-’ मातङ्गः ’ अ. स. २ । ३८ । ४ । १० । ७२ । ८, ९ । सा. प. भा. २४ । १२ । ६ । महाभाष्य १ । २ । १३ । पूर्व-
“ न सत्यं धनोऽयस्य इति ब्रह्मवत् । अष्टवक्त्रकपालास्मान्मातङ्ग इति चोच्यते ॥ ” इति हरिवंशे । भागवतपुराणे ५ ।
१ । ४४ । मातङ्गेषुपुराणे ७० । १ । १०९ । ९; १०९ । १९ ।

सु होवाच । राधवान्मे स प्रजायां य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्वपाडिति
राधोति ह्येव य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्वपत्ययं त्वेवाग्रविष्णवः प्रजातः ॥५॥

(स्तु) तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । (न्यु) उपाशु देवते
यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति पत्नीः सर्व्वत्वा-
यैव समिष्टयजुरेव न जुहोति नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुगु यजुस्य
सपश्यायाऽभुन्तं गृच्छानीत्युन्तो हि यजुस्य समिष्टयजुः ॥ ६ ॥

स होवाच—' राधवान्मे स प्रजायां, य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्वपाड ' इति । राधोति ह्येव-
य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्वपति । अयं त्वेवाग्रविष्णवः प्रजातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपाशु देवते यजति । पञ्च प्रयाजा भवन्ति । त्रयोऽनुयाजाः ।

तस्या यवितरदावमत्रात् । अत एव ' पुरुषाजानः ' पुरुषमकृतिक', अनुष्ठानसंवेगोपकृतादस्तिनः प्रति-
प्रदं न इत्यात् । स च तै' विकार गमितो विवस्वत्सोऽभूत् । ततः सर्वाः ' रमा. प्रजा. ' उपाशा रति ॥४॥

उपाशुपातमुक्तोपादितिकर्ममाह—स होवाचेति । ' स. ' विवस्वान्, ' दे ' मम ' प्रजाया. ' प्रजासु
मये ' य' कश्चित् ' आदित्येभ्यः ' ' वर ' ' निर्वपाड ' निर्वपत्, ' सः ' तु ' राधवान् ' भूपाड ' रति '
' होवाच ' । अत एतमादित्यचरोर्निर्वापयिना स्वयमपि ' राधोति ' । देवैः सर्वाभिर्तेन विवस्वता सन्नि-
धुनेन दत्तवाद्यमपि चर' समृद्धिफलक इत्यर्थः । अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यवादिष्वभिप्रायः । अथाग्रा-
वैजान्यमोक्तवस्तुलक्ष्यमाह—अयं त्वेवेति । ' प्रजातः ' सर्वैः प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तस्या इष्टेधोदकत सामिधेन्यां पञ्चस्यैव प्राप्त आह—तस्य सप्तदशेति (आप० श्रौ० सू० १०।४।५) ।
' देवते ' प्रधानसम्बन्धिन्वी अक्षाविष्णु ' उपाशु ' यजेत् (का० श्रौ० सू० ७ । १८-१० । आप० श्रौ०
सू० १०।४।५।११) प्रयानुयाजयेदिति सामिधेनीत्वं वैशेषिकसत्याप्रसक्तावाह—पञ्च प्रयाजा
रति । दीक्षणीयेष्टरविष्णु—संयाजयन्ति पत्नीरिति । इष्टेयैकन्याया पत्नीसंयाजयेव इत्यात्; तदुत्तरं तु
' समिष्टयजुर्न ' जुहोयत् (का० श्रौ० सू० ७ । १६।१७ । आप० श्रौ० सू० १०।४।७) । तदपि
किं न क्रियत इति तत्रोक्तमितिमाह—नेदिति । दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञममातिपर्यन्त धारणं कर्तव्यम्;
मध्य एव समिष्टयजुषि हुते सति यज्ञस्य समाप्तोत्तरदार्गमेव वसनस्य त्यागः कर्तव्यो यजेत्; तस्मिन् हुते सति
सोमदागममात्रेर्वाद्य समवेत् । अतः पुरा कृच्छस्य यज्ञस्य समाप्तोदन्त नैव प्रात्रवातोऽप्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न
जुहोयत् । ननु समिष्टयजुषोऽप्य कथं यज्ञाङ्गम्; यस्मिन् हुते यज्ञं समाचरेत्ति, नराह—यन्तो हीन्ति । अस्य
सम्यगिति एव यज्ञस्यावमानादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

१-इत्यभाषणात् यजुर्न सिद्धम् । कन्यायने । मध्यममिष्टयजुषि करोति । ७।५६ । समिष्टयजुर्न वा ७।५७ ।
अतः कर्तुं । दाक्षिणाया हि यज्ञे २ यजुर्वेद । तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुषि यजति ५६ । समिष्टयजुषे वा न जुहोति । सर्व-
दायैव समिष्टयजुषे न जुहोति कश्चात् । अतएव यद्विद्विषाद्य यज्जने एव । प्रयान्यन्तोऽनुयाजेषु निमित्तोक्तः । पञ्च
उपां प्रोक्तमिति । तद्विधेयतेत नवेदोऽप्यद्वेने न्यायम् । इति ॥

(१) अयाम्रेण शालां तिष्ठन्नभ्यङ्गे । (इत्थेऽ) अरुर्वै पुरुषोऽवच्छिन्नो-
ऽनरुर्वैतुद्भवति अदभ्यङ्गे गवि वै पुरुषस्य त्वर्गोऽर्वाऽएतन्नवनीतं भवति
स्वयैवैनमेतत्त्वचा समर्पयति तस्माद्वाऽअभ्यङ्गे ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति । घृतं वै देवानाम्, फाण्डं मनुष्याणामयैतन्नाहैव घृतं
नो फाण्डं स्यादेव घृतं स्यात्फाण्डमयातयामतायै तदेनमयातया-
मैवायातयामानं करोति ॥ ८ ॥

तमभ्यनक्ति । शीर्षतोऽयऽआ प्रादाभ्यामनुलोमं महीनां प्रयोऽह्नीति मुह्य-
इति ह वा एतासामेकं नाम चद्रवां तासां वाऽएतत्प्रयो भवति तस्मा-

संयामयन्ति पत्नीः सर्वत्रायैव । समिष्टपशुरेव न जुहोति । नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यत्तस्य
संस्याया अन्तं गच्छानीति । अन्तो हि यत्तस्य समिष्टपशुः ॥ ६ ॥

अयाम्रेण शालां तिष्ठन्नभ्यङ्गे । अरुर्वै पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुर्वैतुद्भवति-मदभ्यङ्गे । गवि वै पुरु-
षस्य त्वक् । गोर्वा एतन्नवनीतं भवति । स्वयैवैनमेतत्त्वचा समर्पयति । तस्माद्वा अभ्यङ्गे ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति । घृतं वै देवानाम्, फाण्डं मनुष्याणाम् । अयैतन्नाहैव घृतम्, नो फाण्डम् ।
स्यादेव घृतम्, स्यात्फाण्डमयातयामतायै । तदेनमयातयामैवायातयामानं करोति ॥ ८ ॥

तमभ्यनक्ति-शीर्षतोऽयऽआ प्रादाभ्यामनुलोमम् । " महीनां प्रयोऽह्नीति "-(वा. सं. ४ । ३)
इति । मद्य इति ह वा एतासामेकं नाम-यद्रवाम् । तासां वा एतत्प्रयो भवति । तस्माद्वा-

अय दीक्षितस्य स्वधर्मकमभ्यङ्गं विधत्ते-अयाम्रेजेति । शाङ्गनाः पुरोदेशे तिष्ठन् सर्वाङ्गे नवनीताभ्यङ्गनं
जुहोदिति विशिष्टविधिः (का. श्रौ. सू. ७ । ११) । अभ्यङ्गप्रयोगमाह-अरुर्वै इति । ' अवच्छिन्नः '
त्वचा निर्वृत्तः ' पुरुषः ' ' अरुर्वै ' त्रयात्मकः खड्ग, तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति । एतदेव विशिष्टमुपरादयति-
गवि वा इति । पुस्तकवो गवि धारणं वातपरिधानार्थवादे सष्टनुकम् (वा. प. कां. ३. अ. १. भा. २
क. १९-२०) । गोर्वा नवनीतोपतिः सुप्रतिष्ठा । अतो गोसम्बन्धिनवनीतवारीतेन स्वकीयत्ववैर समुद्भूतो
भवति । अत एव स्वत्वचः पुनः प्रोतेजगत्वमस्याभ्यङ्गाय नवनीतं द्वयं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्गं प्रशंसति-तद्वै नवनीतमिति । एतस्य योग्यनिर्वाह-घृतं वै देवानामिति । ' नवनीतवाश-
प्रमाणस्यापार्तं द्वयं ' फाण्डम्, यस्मान्नवनीतं फाण्डमृत्परोत्तरफलवर्तित्वान् तदत्युत्तमं भवति तस्मान्म-
नुष्यदेवताभ्यामन्यस्यानन्यस्य च दीक्षितस्य तद्युक्तित्वार्थः । अत एव पूर्वोक्तमावात् मय्येवात्र देववादाय या-
मवना तेनाभ्यङ्गनेनाज्यधुर्दीक्षितमपि ' अयातयामानं करोति ' ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गस्नानकमोक्षहारो विधत्ते-तमभ्यनक्त्येति (का. श्रौ. सू. ७ । ११) । अथमुखादस्याना-

१-" अवच्छिन्नः "छो छेत्ने"-इति प. इत्यस्य निडान्तं रूपम् " अवच्छिन्नवात्सल्यम् "-इति (वा. ७. ४. ४१ सू.) निडम् ।
२-" शालां तिष्ठन्नभ्यङ्गे " इत्येव नवनीतं नोऽप्यनुक्रमेण सप्तदशौ महीनाम्युक्तं इति ॥

दाह महीनां पयोऽसीति वर्चोऽसि वर्चो मे देहीति नात्र तिरोहित-
मिवास्ति ॥ ९ ॥

(स्तप) अथाक्ष्यावानक्ति । (तयु) अर्ध्वं पुरुषस्याक्षि प्रशान्ममेति
इ स्माह याज्ञवल्क्योदुरक्ष इव हास पूयो देवास्य दूरीका तेऽप्येतदनरु-
ष्करोति यदक्ष्यावानक्ति ॥ १० ॥

यत्र वे देशः । (५) असुररक्षसानि अघुस्तुच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ्-
पतित्वा मनुष्याणामक्षीणि प्रविवेश स एष कनीनकः कुमारक इव परिभा-
सते तस्माऽप्येतद्यजमुपप्रयन्तस्त्वृतोऽश्मपुरां परिदधात्यश्मा ह्यज्ञनम् ११

महीनां पयोऽसीति । “ वर्चोऽसि वर्चो मे देहि ”—(वा. सं. ४ । ३) इति । नात्र
तिरोहितमिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाक्ष्यावानक्ति । अर्ध्वं पुरुषस्याक्षि, प्रशान्ममेति इ स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष इव हास पूयो
देवास्य दूरीका । ते एवैतदनरुष्करोति—यदक्ष्यावानक्ति ॥ १० ॥

यत्र वे देशः असुररक्षसानि जघ्नुः—नच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ्पतित्वा मनुष्याणामक्षीणि प्रविवेश ।
स एष कनीनकः कुमारक इव परिभासते । तस्मा एतद्यजमुपप्रयन् सर्वतोऽश्मपुरां परिदधाति ।
अश्मा ह्यज्ञनम् ॥ ११ ॥

दवरोहाम्यत्रे सति आनुलोम्य स्यात् । तत्र मन्त्रमाह—महीनामिति । मन्त्रस्य पूर्वभागां व्यापये—मह्यं इतीति ।
“ एते रन्ते ”—इत्युपक्रम्य “ महि विधुनि ”—इत्यन्तानि अग्निये नामानांति तैत्तिरीयकयुतेर्गका महीनि नाम
(श्रौ. स. ७ । १ । १ । ८) स्पष्टमप्यह ॥ ९ ॥

अक्षोरजन विधये—अथाक्ष्यावानक्तीति (का. श्री. सु. ७ । १२ । आप श्री. सु. १० । ७ । ११) ।
अत्रावपवमहासामिहिष्णुत्वात् ‘ अक्षि ’ ‘ अरुः ’ अगो भवति । ‘ मम ’ ‘ प्रशान् ’ प्रशान्मेतिपञ्चनं कर्तव्य-
मिति । ‘ याज्ञवल्क्यः ’ ‘ आह ’ ब्रूते इति । अक्षोरूपेणरूपस्य सम्पादयति—“ दुरक्ष ” इत्यादिना ।
मेयमाक्षिभ्यमेवा, तदार्वादाप्याज्ञनमिति । ‘ दूरीका ’ मेययोर्मिलम्, सा ‘ अस्य ’ पुरुषस्याक्ष्योर्म्य एवंप्रत्ये-
दुरक्षत्वमेव, दनोऽनेन तन्नामार्थान्वयः ॥ १० ॥

अज्ञन प्रकारान्तरेण प्रथमनि—यत्र वा इति । असुरवचमये ‘ शुष्णः ’ ‘ प्रत्यङ् ’ गत्वा, तद्व्यात् पुरु-
षाणामक्षिमय प्रविश्य, कनीनकारूपेण ‘ कुमारकः ’ सन्वन्ते । ‘ तस्मै ’ तस्य ‘ यजम् ’ उपगच्छन् ‘ सर्वतः ’
अरमपुरोक्षार्थं कृतवान् भवति । अस्मन्नान्दार्पणाह—अश्मा ह्यज्ञनमिति । तदिकारवत् ॥ ११ ॥

१—आज्ञनमितिप्रतिश्रुत्यामि—इहे एते हव्ये काम्ये अदे श्वेतेऽस्ति सप्तसि महि विधुनि । एता ॥ अश्वे नामानि देवेभ्यो
वा अरुत मन्त्र १०१३ । इति चोक्तानि प्रसिद्धान्वे ॥ १—दूरीका इति वा ब्रूते अ सर्वत दूरीका इत्येव ।

त्रैककुटुं भवति । यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तुस्य यदक्ष्मासीत् गिरिं त्रिक-
कुदमकरोत्तत्रैककुटुं भवति चक्षुष्यैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात्रैककुटुं
भवति यदि त्रैककुटुं न विन्देदप्यत्रैककुदमेव स्यात्समानी ह्येवाञ्ज-
नस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेपीकयाऽऽनक्ति । व्यज्रो वै शरो विरक्षस्तायै सतूला भवत्यमूलं वाऽ-
इदमुभयतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति यथाऽयं पुरुषोऽमूलऽ-
उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तथस्तूला भवति विरक्षस्तायै १३
स दक्षिणमेवायऽऽनक्ति । सव्यं वाऽअग्रे मानुषेऽयैवं देवत्रा ॥ १४ ॥

त्रैककुटुं भवति । यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहन्-तस्य यदक्ष्मासीत् । तं गिरिं त्रिककुदमकरोत् । तद्
त्रैककुटुं भवति-चक्षुष्यैतच्चक्षुर्दधाति । तस्मात्रैककुटुं भवति । यदि त्रैककुटुं न विन्देद् अप्यत्रै-
ककुदमेव स्यात् । समानी होवाञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेपीकयाऽऽनक्ति । व्यज्रो वै शरः । विरक्षस्तायै । सतूला भवति । अमूलं वा इदमुभयतः परिच्छिन्नं
रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति । यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः । परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति । तथस्तूला
भवति-विरक्षस्तायै ॥ १३ ॥

स दक्षिणमेवायऽऽनक्ति । सव्यं वा अग्रे मानुषे । अयैवं देवत्रा ॥ १४ ॥

अञ्जनं विनिनष्टि-त्रैककुटुमिति । त्रिकुटुर्भवतः तस्मिन्वि त्रैकुटुम् । शिष्ट स्पष्टम् । तदभावं त्रैक-
कुदादप्यदपि माह्वम् । ' अजनस्य ' बन्धुता बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भाषो बन्धुता । सा ' समानी ' अर्धं
पुरुषस्याष्टि " इत्यादिकं माह्वगं त्रैककुदात्रैककुदयोः समानमितिः । (का० श्रौ० सू० ७ । १२
आप० श्रौ० सू० १० । ७ । ११) ॥ १२ ॥

तात्ताधनं विधत्ते-शरेपीकयेति । शरसृणविशेषः, तस्य मण्यशलाका ' शरेपीका ' । ' विरक्षस्तायै ' विर-
क्षस्ता विगतराधुसमावस्तस्मै तत्परिहाराय । साऽपि ' सतूला ' कर्तव्या । सतूलत्वस्य प्रयोजनमाह-अमूलमिति ।
' उभयतः ' मूले अग्रे च, द्विवि दृष्टिव्या धेयर्थः । ' परिच्छिन्नम् ' इदं ' रक्षः ' राक्षसजातिः, अमूलं सन्
' अन्तरिक्षमनुचरति ' खल, एवम् ' उभयतः ' परिनिम्नः ' परिच्छिन्नः, ' अमूलः ' सन् ' पुरुषः '
अपि ' अन्तरिक्षमनुचरति ' । तस्मान् पुरुषसमानदेववति रक्षोनिर्हणाय शरेपीका ' सतूला ' कर्तव्या
(का० श्रौ० सू० ७ । ११) ॥ १२ ॥

स दक्षिणमिति । ' देवत्रा ' देवेभु । एवं दक्षिणप्रायम्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

१- ' शरेपीकयेति अत्र प्रविष्टम् ' इति या. दे. । २- ' तदभावे ' इ. पा. ३- अत्रैव दत्तमक्षिप्रायम् । ४- ' दक्षमेवयस्त्रा-
नक्ति त्रैककुदात्रैक ' लभ. वेदम् २ इति । ५- ' तस्य शलाका शरेपीका ' इति पा० । ६- ' शरेपीकया कामवा ' इति ।

स आनक्ति । वृत्रस्यासि कनीनक इति वृत्रस्य ह्येष कनीनक-
श्चक्षुर्दा ऽअसि चक्षुर्मे देहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणार्धं सकृद्यज्ञपाऽऽनुक्तिः सकृच्छूणीमथोत्तरार्धं सकृद्यज्ञपाऽऽनुक्ति-
द्विस्तूष्णीं तदुत्तरमेवेतदुत्तरावत्करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वा ऋतवः संवत्-
सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्वऽऽनक्ति ॥ १७ ॥

(सप्त्यु) अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । (त्व) अमेध्यो वै पुरुषो यद-
नृतं वदति तेन पृतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो भूत्वा दीक्षाऽऽइति पवित्रं
वै दर्भाः पवित्रप्रूतो दीक्षा इति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वाऽएकं स्थात् । (वे) एको ह्येषां पवते तदेतस्यैव रूपेण तस्मा-
देकं स्थात् ॥ १९ ॥

स आनक्ति—“वृत्रस्यासि कनीनक”—(वा. सं. ४-३) इति वृत्रस्य ह्येष कनीनकः “चक्षुर्दा
असि चक्षुर्मे देहि”—(वा. सं. ४-३) इति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणं सकृद्यज्ञपाऽऽनुक्तिः, सकृच्छूणीम् । अथोत्तरं सकृद्यज्ञपाऽऽनुक्तिः, द्विस्तूष्णीम् ।
तदुत्तरमेवेतत्—उत्तरावत्करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य स पञ्चभिरा-
प्नोति । तस्मात्पञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेध्यो वै पुरुषो—यदनृतं वदति । तेन पृतिरन्तरतः । मेध्या वै
दर्भाः—मेध्यो भूत्वा दीक्षा इति । पवित्रं वै दर्भाः—पवित्रप्रूतो दीक्षा इति । तस्मादेनं दर्भपवित्रेण
पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा एकं स्थात्—एको ह्येषां पवते । तदेतस्यैव रूपेण । तस्मादेकं स्थात् ॥ १९ ॥

स आनक्त्येति । तत्र मन्त्रमाह—वृत्रस्येति । ‘कनीनक’ अक्षिमन्त्रकाण्यर्थम् । ‘वृत्रस्य ह्येष कनीनक’ ।
तथा वाच्यम्—“इन्द्रो वृत्रहन्, तस्य कनीनिका परापतत्, तदाञ्जनमयवत्” इति—(तै. स. ६।१।१।१९) ॥ १५ ॥
स दक्षिणमिति । ‘यजुषा’ उक्तमेध्या । उत्तरस्याग्नेः दक्षिणाश्रितोऽपि एकराश्रित्यकरणेन ‘इत्तरं’
वक्षुः । ‘उत्तरावत्’ उक्तवैवत् कनवान् भवति ॥ १६ ॥

अङ्गोऽङ्गोऽङ्गो मिल्किवा प्ररापति—तद्यत् पञ्चकृत्व इति । हेमन्तिशिरापर्योऽङ्गोऽङ्गो (ऐ. ब्रा. १।
१।१) सवम्भर पञ्चर्तुः । अत एव सख्याग्रा सवत्सरमेवाप्नोति ॥ १७ ॥

तस्य दर्भं पावनं विवर्त्त—अथैनमिति । दर्भे वापवित्रं पवित्रीक्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तदर्श-
यति—अमेध्यो वा इति । दर्भं पावनमायर्थेन वाच्यस्य पावनेऽर्थान्तराद्यदिर्भवति । दर्भान् स्तौति—मेध्या वा
इति । यज्ञार्थं मेध्याम्, अजुह्वानां शोषकत्वं पवित्रमिति विवेकः (निरु. ५।३।१) ॥ १८ ॥

तद्वा एकमिति । पावनमायनं दर्भं वेकादिपक्षा आक्षिप्याः । ‘अयं’ वायुः ‘एकः’ एव ‘पवते’

(३) अयोऽपि त्रीणि स्युः । (३) एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरु-
पेऽन्तः प्रविष्टेषा विहितः प्राण उदानो व्यान उडिति तदेतस्यैवातु
भ्रात्रा तस्मात्त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

(३) अयोऽपि सप्त स्युः । सप्त ब्राह्मणे शीर्षंग्राणास्तस्मात्सप्त
स्युः सप्तान्येव स्युरेकविंशतिर्येव संपत् ॥ २१ ॥

(३) तु ॐ सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्पतिर्मा पुनात्विति प्रजाप-
तिर्वि चित्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवेतदाह व्याकपतिर्मा पुनात्विति
प्रजापतिर्वि व्याकपतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवेतदाह देवो मा सविता
पुनात्विति तदे सुपूतं यं देवः सविता पुनात्तस्मादाह देवो मा सविता
पुनात्वित्युच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो ब्राह्मणं पवतः सप्पोऽच्छिद्रं पवित्रमे-
तदेतदाह सूर्यस्य रश्मिभिर्हित्येते वै पवित्रारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिर्हित्येति ॥ २२ ॥

अयो अपि त्रीणि स्युः । एको ह्येवायं पवते । सोऽयं पुरुपेऽन्तः प्रविष्टेषा विहितः—प्राण उदानो
व्यान इति । तदेतस्यैवातुमात्रम् । तस्मात्त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

अयो अपि सप्त स्युः । सप्त वा इमे शीर्षंग्राणाः । तस्मात्सप्त स्युः । त्रिःसप्तान्येव स्युः ।
एकविंशतिः, एतेव संपत् ॥ २१ ॥

तं सप्तभिः सप्तभिः पावयति । “ चित्पतिर्मा पुनात् ”—(वा. सं. ४ । ४) इति । प्रजा-
पतिर्वि चित्पतिः । प्रजापतिर्मा पुनात्—इत्येवेतदाह । “ व्याकपतिर्मा पुनात् ”—(वा. सं. ४ । ४)
इति । प्रजापतिर्वि व्याकपतिः । प्रजापतिर्मा पुनात्—इत्येवेतदाह । “ देवो मा सविता पुनात् ”—
(वा. सं. ४ । ४) इति । तदे सुपूतं—यं देवः सविता पुनात् । तस्मादाह—देवो मा सविता पुना-

पवतिर्मातिकर्माः (निर. २ । १४ । १०८) अन्तरिक्षे गच्छति (निर. १ । २ । ११) । ‘ तस्मात् ’
पवित्रमपि ‘ एकं ’ स्यात् ॥ १९ ॥

अयो अपि सप्तभिः । ‘ सः ’ एव ‘ अयं ’ वायुः ‘ एक एव ’ पुरुषे पुरुषस्य ‘ अन्तः प्रविष्टः ’ प्राणादिभेदेन
‘ प्रेषा ’ विभक्तः, अथ ‘ त्रीणि स्युः ’ ॥ २० ॥

अयो अपि सप्तभिः । ‘ शीर्षङ्गः ’ शिरसि मन्त्राः, मुखादिच्छिद्रगताः, ‘ एकविंशतिः स्युः ’ इति । तत्र त्रिः-
सप्तान्येव इति सप्तमङ्गयाया एकादशौ ‘ एषेव ’ सप्तमङ्गयाया उक्तिः ‘ सप्तद् ’ इत्यर्थः । यदा ‘ एषेव ’
पुरुषरूपेण ‘ सप्तद् ’ इत्यर्थः । “ दश इत्या अंगुलयो दश पदा आत्मैर्द्विविधाः ”—इति श्रुत्यन्तरात्
(तै. सं. १ । १ । १ । ८) ॥ २१ ॥

तं सप्तभिरेति । एकविंशतिपञ्चे एकविंशतिं दर्शान् प्रेषा विभज्य ‘ सप्तभिः—सप्तभिः ’ “ चित्पतिर्मा, ”

तस्य ते पवित्रपतः इति । पवित्रपतिर्हि भवति पवित्रपूतस्येति पवित्र-
पूतो हि भवति युत्कामः पुने तच्छकेयमिति यज्ञस्योद्भवं गच्छानी-
त्येवेतुदाह ॥ २३ ॥

(ह) अथाशिपामारम्भं वाचयति । (त्या) आ वो देवास ईमहे वामं प्रयुत्य-

त्विति । “ अच्छिद्रेण पवित्रेण ”—(वा. सं. ४।४) इति । यो वा अयं पवते—एषोऽच्छिद्रं
पवित्रम्, एतेनेतदाह । “ सूर्यस्य रश्मिभिः ”—(वा. सं. ४।४) इति । एते वै पवितारो—यत्
सूर्यस्य रश्मयः । तस्मादाह—सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

“ तस्य ते पवित्रपते ”—(वा. सं. ४।४) इति । पवित्रपतिर्हि भवति । “ पवित्र-
पूतस्य ”—इति । पवित्रपूतो हि भवति । “ युत्कामः पुने तच्छकेयम् ”—(वा. सं. ४।४)
इति । यज्ञस्योद्भवं गच्छानीत्येवेतुदाह ॥ २३ ॥

अथाशिपामारम्भं वाचयति । “ आ वो देवास ईमहे वामं प्रयुत्यध्वरे । आ वो देवास
आशिषो यजिषासो हवामहे ”—(वा. सं. ४।५) इति । तत्स्य स्वाः सतीर्द्धतिज आशिष
आशासते ॥ २४ ॥

“ वाक्यतिर्मा, ” “ देवो मा ” इति त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पठयेत् । “ अच्छिद्रेण पवित्रेण ”—इति
मन्त्रशेषः सर्वथानुपगम्यते । तत्राप्यप्य विभागा—सप्तभिः । प्रथममन्त्रेण नामित आरम्भोऽर्थमुच्यते, पुनश्च
सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणान्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिस्तृतीयेन मन्त्रेण नामितेष आरम्भाच्चरुष्यात् । तथा च कात्या-
यनः—“ सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरपि नाम्युच्यते प्रदक्षिणं सृष्टदवाहं, एकेन
विभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा—” (का. श्री. सू. ७।६७।६८) इति । अगस्त्यस्तु विस्पष्टित्वेति पावकस्य,
विस्पष्टित्वेति पार्थिवानस्य च विभज्योपयमप्युक्तवान् (आप. श्री. सू. १०।७।१-४) सर्वशेषभूत-
स्याच्छिद्रेणेत्यार्यमाह—अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पठन्वात् “ एषः ” वाचुः “ अच्छिद्रं पवित्रम् ” ॥ २२ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे—तस्य ते इति । पवित्राणि रश्मयः, शोभकावात् (निरु. १।२।१) । अग्निः
पवित्रपतिः (निरु. १।२।१) तत्पाठप्रसङ्गमपि “ पवित्रपतिर्भवति ” खड्गः स्पष्टमन्यत् । “ सृष्टं ”
उपारमाविनी कर्तुं सृष्टुं । अनेन च समातिर्कथ्यते । तेन यज्ञस्यान्तं प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुमर्थम् “ एतद् ”
एतेन “ तच्छकेयम् ”—इति अनेन, मन्त्रः “ आह ” इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथाशिपामिति । “ आ वो देवास ” इति मन्त्रस्य “ आशिषामारम्भः ”—इति नाम, आथाशिषामस्या-

१-यद्यपि सप्तमन्त्रे “ एकविंशतिभिर्वा ” इति सर्वज्ञानेन वर्तते, तथापि चोद्यन्ता—सप्तमन्त्रमप्यवात्स्यमुद्धृत्यैकमप्य-
कथयत्यन्तैतन्मते तु “ सप्तभिर्वा ” इति परिकल्पयेत्तत्रेति । २-इत्यर्थोवाचो ध्रुवो नवहस्तः पावन-तथा च ध्रुवः—न
नवहस्तो नव वे प्राणाः प्राणा ४ वै पवित्र-तस्यानवहस्तः पावकमिति । नवहस्तः पावनस्य सूत्रमनुव्योपपत्तिः कर्मभावे ।
वितानिन्मन्त्रादिभिर्मन्त्रैः सप्तशतमेक पावनमुपारी नाभिः । तथा द्वितीयम् । एवमेव सृष्टदवाहं इति । एव वाक्यातापेक्षया नवहस्तः
पावनमनुव्योपपत्तिः मरति । ३-अथमनुव्योपपत्त्या च द्वितीयमिति सृष्टदवाहं इति च मूलं वेद्यमिति । ३-तथाहि—“अथेनमुपरो
वदि मावशान् रश्मिभिरुते-वाचयते—एकविंशत्या तेषां विभक्त्या सप्तभिः । सप्तभिर्हैस्त्वै रश्मिभिरुते सृष्टदवाहं ।—“अथेनमुपरो
पुनर्विधेयैः प्रोक्तमन्त्रमच्छिद्रेण पवित्रेणेति शेषोऽनुव्यति । किरतिर्वा पुनस्तु वाक्यमिति पुनस्तु देवो मा अशिषा पुनर्विदि
पश्यमानोऽपानि ”—इत्यादि । ४-“रश्मयः पवित्रमुच्यते”—इत्यहद्विदितम् । ५-“अग्निः पवित्रमुच्यते”—इत्यादि निरुक्तम् ।

ध्वरे ॥ आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो इवामहऽडिति तुदस्मै स्वाः
सतीर्कृत्विज ऽआशिष ऽआशासते ॥ २४ ॥

(त्रुथ्या) अयाङ्गुलीर्न्यचति । स्वाहा यज्ञं मनसऽडिति द्वे स्वाहोरोरन्त-
रिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति द्वे स्वाहा व्याताडारभऽडिति
मुष्टीकरोति न वे यज्ञः प्रत्यक्षमिवाउभे अयाऽयं दण्डो वा वासो वा परो-
ऽक्षं वे देवाः परोऽक्षं यज्ञः ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मनसऽडिति तन्मनस आरभते स्वाहोरोरन्तरि-
क्षादिति तुदन्तरिक्षाडारभते स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति तुदाभ्यां
द्यावापृथिवीभ्यामारभते अयोरिदं सुर्वमपि स्वाहा व्याताडारभ
ऽडिति व्यातो वे यज्ञस्तु यज्ञं प्रत्यक्षमारभते ॥ २६ ॥

अयाङ्गुलीर्न्यचति । “ स्वाहा यज्ञं मनसः ”—(वा. सं. ४ । ६) इति द्वे “ स्वाहो-
रोरन्तरिक्षाव ”—(वा. सं. ४ । ६ ।) इति द्वे “ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् ”—(वा. सं.
४ । ६) इति द्वे “ स्वाहा व्याताडारभे ”—(वा. सं. ४ । ६) इति मुष्टीकरोति । न वे
यज्ञः प्रत्यक्षमिवाउभे । अयाऽयं दण्डो वा वासो वा । परोऽक्षं वे देवाः । परोऽक्षं यज्ञः ॥ २५ ॥

स यदाह—स्वाहा यज्ञं मनस इति—तन्मनस आरभते । स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति । तदन्तरिक्षाडारभते—
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति—तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामारभते—अयोरिदं सर्वमपि । स्वाहा व्याता-
डारभे इति । व्यातो वे यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमारभते ॥ २६ ॥

रम्भरूपत्वान् । मन्त्रपाठस्य प्रयोजनमाह—तदस्मा इति । ‘ तन् ’ तेन आशिषामारम्भवाचनेन सर्वासामाशिषा-
मादावेव यजमानेन परिगृहीतत्वान् ‘ स्वा. ’ स्वर्क्षाया एव ‘ सतीः ’ ता एव ‘ आशिषः ’ ‘ कृत्विजः ’
तन्मन्त्रेण यजनानार्थमादास्ये (का. श्रौ. सू. ७ । ७०) ॥ २४ ॥

अयाङ्गुलीरिति । ‘ न्यचति ’ सङ्कोचपरीत्यर्थः । तन्प्रकारमाह—स्वाहेत्यादिना । एकैतेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि
कनिष्ठिकादिक्रमेण द्वे-द्वे अंगुली न्यञ्जनीत्यर्थः । एवं करद्वयागुलिन्यञ्जनक्रमेणोचनेन मन्त्रेण पाणी मुष्टी-
कृत्यान् (का. श्रौ. सू. ७ । ७१) “ उचानेन मुष्टी कृत्वा ”—(का. श्रौ. सू. ७ । ७३) इति सूत्रम् । तत्प्रयोजन-
माह—न वे यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवहस्ते पारयितुमशक्यत्वान् ; अत एव परोक्षमन्त्रेण मुष्टिबन्धन-
मेव प्रत्यक्षधारणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् । व्याताडारभे—इति । वक्तेन प्रागेन व्याप्ति-
यमागत्वात् ‘ व्यातो यज्ञः ’ । ‘ वे ’—शब्देन “ व्यातो यज्ञः प्रयुज्यतान् ”—इत्यादिमन्त्रप्रतिद्विधीत्यनेन ॥ २६ ॥

(तेऽय) अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति । यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञमे-
वेतदात्मन्धत्तेऽत्रोऽएव व्याचं यच्छति व्याग्रे यज्ञो यज्ञमेवेतदात्मन्धत्ते ॥ २७ ॥

(तेऽय) अथैनं शालां प्रपादयति । स जघनेनाहवनीयमेत्यग्रेण गर्ह-
पत्युं सोऽस्य संचरो भवत्यासुत्याये तद्यदस्यैष संचरो भवत्यासुत्याया
ऽअग्निर्वै योनिर्धनुस्य गर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गर्भः संचरति स यत्स
तद्येनति त्वत्परि त्वदावर्तते तस्मादिमे गर्भा ऽप्युजन्ति त्वत्परि त्वदावर्तन्ते
तस्मादस्यैष संचरो भवत्यासुत्याये ॥ २८ ॥

इति प्रथमपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ यत्—‘ स्वाहा स्वाहा ’ इति करोति । यज्ञो वै स्वाहाकारः । यज्ञमेवेतदात्मन्धत्ते । अत्रो
एव व्याचं यच्छति । व्याग्रे यज्ञः । यज्ञमेवेतदात्मन्धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । स जघनेनाहवनीयमेति—अग्रेण गर्हपत्यम् । सोऽस्य सञ्चरो भवति—
आसुत्याये । तद् यदस्य सञ्चरो भवति—आसुत्याये । अग्निर्वै योनिर्धनुस्य । गर्भो दीक्षितः ।
अन्तरेण वै योनिं गर्भः सञ्चरति । स यत् स तद्येनति त्वत्, परि त्वदावर्तते । तस्मादिमे गर्भा
प्युजन्ति त्वत्, परि त्वदावर्तन्ते । तस्मादस्यैष सञ्चरो भवति—आसुत्याये ॥ २८ ॥

इति दीक्षासंस्काराः ।

अथ यत्स्वाहेति । हवित्याग्राय यज्ञवान्, स्वाहाकारेण च हवि प्रदानान्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता ।
अनन्तर वाग्यमत विवृते—अथ व्याचं यच्छतीति (का. श्री. सू. ७ । ७१) । वाग्यवहारमन्त्ररूपेण
यज्ञनियते ‘ वाक् यज्ञः ’ । तस्या बहिर्निर्गमनमकृत्वा आत्मनि निरमान् ‘ यज्ञमेव ’ आत्मनि
घृतवान् भवति ॥ २७ ॥

शालायां फलोद्देशे यजमानस्यास्यजनादिकमुक्तम्, तस्य दीक्षाद्वत्यर्थं शालाप्रवेशानं विवृते—अथैनमिति ।
(का. श्री. सू. ७ । ७९) । प्रविष्टस्य तथा कर्मार्थं सञ्चरनिर्देशमाह—स जघनेनेति । ‘ आहवनीय जघ-
नेन ’ तत्पञ्चारेण, ‘ गर्हपत्यमग्रेण ’ तयोर्मध्यपथि कर्मार्थं गच्छति (का. श्री. सू. ७ । ७९) । अथमेव
‘ अस्य ’ ‘ संचरो भवति ’ (का. श्री. सू. ७ । ७६ । आप. श्री. सू. १० । ८ । १ ।) । उक्तसञ्चर
प्रशंसति—अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः, आहुतिप्रदानात्मकस्य ‘ यज्ञस्य ’ ‘ योनिः ’ ‘ अग्निः ’ ।
मातृपदेहप्रत्याग्रेण दीक्षासंस्कारेण देवदेहोपेतमसम्पृणी दीक्षितः । ‘ गर्भः ’ । अतस्तत्र योनित्वेन सत्त्वं
ततोऽन्तरेणोत्तरेण सञ्चरो भवति । उक्तमर्थमिदानीन्तनगर्भवर्गेनेन द्रवयति—तस्मादिमे गर्भा इति । त्वच्छब्द
एकशब्दपर्यायः; एकदेशार्थः । अथवाऽन्यमिदं चार्थे । ‘ यत् ’ यस्मान् ‘ सः ’ गर्भस्तद्युक्तो यजमानः । ‘ एनति
त्वत् ’ यन्ति च, ‘ पर्यावर्तते त्वत् ’ परिरमन्ति च, ‘ तस्मान् ’ इदानीन्तना गर्वा अप्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमातृणाकार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे मान्यन्दिनीप्रस्तावयत्राक्षरब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-१-३)

सुवर्वाणि ह वै दीक्षाया यजुष्यौद्रमणानि । (न्यु) उद्रमणीते वाऽऽपोऽस्माहोकादेवलोकमभि यो दीक्षतऽएतैरेव तद्यजुर्भिर्ऋद्रमणीते तस्मादाहुः सुवर्वाणि दीक्षाया यजुष्यौद्रमणानीति तत एतान्यवान्तराम्नाचक्षतऽऔद्रमणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि यजुः परोऽक्षं वै यजुर्जपत्यथैष प्रत्यक्षं यज्ञो यदाहुतिस्तदेतेन यज्ञेनोदगमणीतेऽस्माहोकादेवलोकमभि ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति । तान्यापीतयजुष्यपीत्याचक्षते सम्प्रद-
ऽएव कामाय चतुर्थ्यं हूयतेऽथ उत्पञ्चमुषं सुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्ष-
मौद्रमणमनुष्टुभा हि तजुहोति व्वाग्यनुष्टुवाग्यि यजुः ॥ २ ॥

अथ औद्रमणहोमः । दीक्षाहुतिः ।

सर्वाणि ह वै दीक्षाया यजुष्यौद्रमणानि । उद्रमणीते वाऽऽपोऽस्माहोकादेवलोकमभि-यो दीक्षते । एतैरेव तद् यजुर्भिर्ऋद्रमणीते । तस्मादाहुः-सर्वाणि दीक्षाया यजुष्यौद्रमणानीति । तत एतान्यवान्तराम्नाचक्षते-औद्रमणानीति । आहुतयो ह्येताः । आहुतिर्हि यज्ञः । परोऽक्षं वै यजुर्जपति-अथैष प्रत्यक्षं यज्ञो-यदाहुतिः । तदेतेन यज्ञेनोदगमणीते-अस्माहोकादेवलोकमभि ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति-तान्यापीतयजुष्यपीत्याचक्षते । सम्प्रद-एव कामाय चतुर्थ्यं हूयते । अथ प्रत्यक्षं सुचा जुहोति-तदेव प्रत्यक्षमौद्रमणम् । अनुष्टुभा हि तजुहोति । वाग्यमनुष्टुप । वाग्य यज्ञः ॥ २ ॥

अथ दीक्षाहुतीर्विधानमाह-सर्वाणि ह वा इति । यजुस्तन्वादीक्षास्तन्वानीति 'यजुषि' औद्रम-
णानि । तदुद्रमणत्वमेव कुत इति तदर्थंयनि-उद्रमणीते वा इति । 'तद्' तदा 'एतैः' एव
दीक्षाभूतैः सर्वैः 'यजुभिः' एवाते 'दीक्षायाः' प्रकरण उक्तानि 'सर्वाणि' अति 'यजुषि' 'औद्रम-
णानि' औद्रमणानीति (का. श्रौ. सू. ७. १. ७९) । "हमहोमः"- (पा. ८. १. १२ सू. वा. १)
इति मन्त्रः । ततः 'तेषु यजुःषु मध्ये 'एतानि' एव दीक्षाहुतिसाधनानि आह्वयादीनि 'औद्रम-
णानि' उद्रमणेऽत्यन्त समिहितानीत्यर्थः । तद् कथमिति, उच्यते-आहुतयो हीति । तावता श्रेष्ठं किमा-
यतिमिति तत्राह-आहुतिर्हि । यथालो होम्यानां च तारतम्यमाह-परोक्षं वा इति ॥ १ ॥

एतास्मिन्पुनरुदगसाधनतो विभज्य दर्शयन् प्रयवति-ततो यानीति । 'यति' आदितः 'त्रीणि' 'यजुषि' 'सुवेण जुहोति', 'तानि' 'आर्चित-यजुषि' आधानलिङ्गकानि; तन्वात्रेष्वाधानमगारलिङ्गसंवात् । 'सम्प्रद कामाय' । सम्प्रद इति 'सम्पद्' काम्यत इति 'काम्यः', सम्पापण्य स्वर्गकृत्य चेत्यर्थः । अय-
मभिप्रायः-यथा लोके किञ्चित् फलं तिषाधयितुं तद्वत् पश्चात् कामयित्वा तत्साधनमनुष्ठायन्ते तद-
मते; एवं विधिः स्वर्गकृत्याप्याय चतुर्थेन तत्साधनमनुष्ठाय पश्चमेन तदुदगार्हव्यं भवन्ति । अथ चतुर्थस्य
होमसाधनानभिधानेनापि प्रथमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थस्य सुवेणैवेति वेदितव्यम् । प्रथमस्य साक्षादुदग-
साधनत्वं तन्वात्रस्यानुष्टुप्त्वे लिङ्गनिर्वाह-अनुष्टुभा हीति । 'अनुष्टुभा' वाचा, मन्त्रेण साम्यत्वात् 'वाग्
यज्ञः' । "अनुष्टुप्कृत्स्नरात्रिं छन्दोऽसुरपादयन्"-इति सामवाङ्मणेऽभिधानाद् आचक्षतेऽनुष्टुप्त्वं ॥ २ ॥

(जु) यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युषैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्जयेयुः-विदुह्य यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन् य यदेनेनायोषयस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वाऽऽप्तीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् यथाऽयं यज्ञः सम्भृतऽएवं वाऽएव यज्ञं सम्भरति यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पञ्च जुहोति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वाऽऽक्रतवः संवत्सरस्य तु पञ्चभिराप्नोति तुस्मात्पञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

(त्य) अथातो होमस्यैव । (वा) आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वाऽग्नये कुर्वते यजेयेति तद्देवात्र यज्ञस्य तदेवैतत्संभृत्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

यज्ञेन वै देवाः इमां जितिं जिग्युः-येषामियं जितिः । ते होचुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्य स्यादिति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्जयेयुः-विदुह्य यज्ञं, यूपेन योषयित्वा-तिरोऽभवन् । अथ यदेनेनायोषयन्-तस्माद् यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् । यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः-एवं वा एव यज्ञं सम्भरति-यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पञ्च जुहोति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य । तं पञ्चभिराप्नोति । तस्मात्पञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैव । " आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा "-(बा.सं. ४ । ७) इति । आ वा अग्ने कुर्वते-यजेयेति । तद् देवात्र यज्ञस्य-तदेवैतत् संभृत्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुमेनैतेषां स्वर्गाद्ब्रह्मेण सावनेतन्मुपपादयति-यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथम-काण्डे पञ्चमप्राष्टकादात्रापुनरोच्चार्यवादे (श्र. प. का. १ अ. ६. ब्रा. २ कं. १) व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

तद्वा इति । यथाऽपमिति । केन प्रकारेण देवालुष्टिप्रकारं जानिर्नैषिभिः ' अथ यज्ञः ' औदुम्पगहोमेन सम्भृतः, ' एवम् ' एतेषामनुष्ठानेन ' एवः ' यजमानोऽपि ' यज्ञः ' सम्भृतवान् भवति ॥ ४ ॥

तद्गतपञ्चसङ्ख्या प्रशंसति-तानि वै पञ्चेति । (का. श्री. सू. ७ । ७९) ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याख्यापन्त इति शेषः । ' अग्ने ' यजमानानात् पूर्वम् ' आकुरुते ' शब्दः । ' कुर्वते ' शब्देन तत्प्राप्त्यानी मनोव्याप्राप्ते लक्ष्यते । ' यजेय ' इति सकलपयनीत्यर्थः । अतो ' यज्ञस्य ' देवर्षीत्यभिप्रायः ' संवत्सरः ' सम्भृत्य ' सकल्प्यामैकीकृत्य स्वर्गानि ' कुर्वते ' स्थापयति ॥ ६ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति अग्नेयेति तद्य-
देवात्र यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति । (त्व) अन्वेवैतदुच्यते नेतु हूयते ॥ ८ ॥
सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । वामे सुरस्वती व्याम्यजः पशवो वै
पूषा पुष्टिवै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तद्यदेवात्र यज्ञस्य
तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । (३) अनद्धेवैता ऽआहुतयो हूयन्तेऽप्रतिष्ठिता ऽअदेवका-
स्तत्र नेन्द्रो न सोमो नामिरिति ॥ १० ॥

“मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा”-(वा.सं.४।७) इति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति-अग्नेयेति ।
तद् यदेवात्र यज्ञस्य-तदेवैतत् सम्भृत्यात्मन्-कुरुते ॥ ७ ॥

“दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा”-(वा.सं.४ । ७) इति । अन्वेवैतदुच्यते, नेतु हूयते ॥ ८ ॥

“सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा”-(वा. सं. ४ । ७) इति । वामे सुरस्वती । व्याम्यजः ।
पशवो वै पूषा । पुष्टिवै पूषा । पुष्टिः पशवः । पशवो हि यज्ञः । तद् यदेवात्र यज्ञस्य-तदेवै-
तत्सम्भृत्यात्मन्कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः-अनद्धेवैता आहुतयो हूयन्ते-अप्रतिष्ठिता, अदेवकाः । तत्र नेन्द्रो, न सोमो
नामिरिति ॥ १० ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यमाह-मेधायै मनस इति । मेधयेति । सङ्कल्पितस्वार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा तया,
'मनसा' 'य' साधनेन उभाभ्याम् 'अभिगच्छति' । यया कश्चित् प्रथममिदं सत्यमिति सङ्कल्प्य तासाधन-
प्रकारविशेषमनुदपते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ जप्यतामाह-दीक्षाया इति । 'अनु उच्यते एव'-इति, एव-
कारतात्पर्यार्थमाह-नेत्तिवेति । अत्र एव कात्यायनः-"तृतीया जपत्येव"- (का. धी. सू. ७ । ८०)
इत्युक्तवान् ॥ ८ ॥

होमे तृतीयां मन्त्रं व्याचष्टे-सुरस्वत्या इति । पशवो वा इति । पशूनां पूषत्वम्, पूषात्पुष्टिधर्मसङ्गा-
त्वाद्; पूष्णेऽपि पोषकत्वम् "पोषो अपुष्पम्"- (टी. सं. ७ । १ । ९ । १ । श. प. का. १४ । ४)
२ । २९ । निर. १२ । २ । ९ । श. प. ९ । ९ । ९ । ७) इत्यादिश्रुतेः सिद्धम् । पशुगणक्षीरदि-
साध्यत्वात् 'पशवो यज्ञः' ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रत्रयेऽपि 'अग्नये' यदस्ति, तत्राग्नेः कः प्रसङ्ग इति तदर्थमिदमाह-तदाहुरिति । 'अनद्धेव'
अप्रत्यक्षमिव 'एताः' तिस्रः 'आहुतयः' 'हूयन्ते' । अस्तु को दोष इति तत्राह-अप्रतिष्ठिता इति ।
किमर्थमप्रतिष्ठितेति, तत्राह-अदेवका इति । यद्यपि सन्त्याहृत्याया, तथापि तामा देवतात्वेन प्रसिद्धभा-
वादिन्द्रादिना भवितव्यमिति प्रदर्शयति-तत्र नेन्द्र इत्यादि ॥ १० ॥

(त्या) आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नूतः ऽपुकं चुनाग्निर्वाऽअद्दे-
वाग्निः प्रतिष्ठितः स शुदग्नौ जुहोति तन्नैवेता ऽअद्देव तेन प्रतिष्ठिता-
स्तस्माद्बु सुर्वास्त्रेवाग्नये स्वाहेति जुहोति ततः ऽएतान्याधीतयजूंश्-
पीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

(तुऽ) आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । (त्या) आत्मना वाऽअग्रऽ-
आकुर्वते युजेयेति तमात्मनऽएव प्रयुङ्क्ते यत्तनुते तेऽअस्यैतेऽआत्मन्देवतेऽ-
आधीते भवत आकृतिश्च प्रयुक्च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति युजेयेति
तेऽअस्यैतेऽआत्मन्देवतेऽआधीते भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नूत एकं चन । अग्निर्वा । अद्देवाग्निः प्रतिष्ठितः । स यद्ग्नौ
जुहोति-तन्नैवेता अद्देव । तेन प्रतिष्ठिताः । तस्माद्बु सर्वास्त्रेवा-अग्नये स्वाहेति-जुहोति । तत एतान्या-
धीतयजूंशीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । आत्मना वा अग्र आकुर्वते युजेयेति । तमात्मन एव प्रयुङ्क्ते-
यत्तनुते । ते अस्यैते आत्मन्देवते आधीते भवतः-आकृतिश्च प्रयुक्च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति-यजेयेति । ते अस्यैते आत्मन्देवते
आधीते भवतो-मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

तत्र प्रसिद्धदेवतानाम्भावं दर्शयितुमनुवदति-आकृत्या इति । नूत एकश्चेति । ' अतः ' अस्माद्
आकृत्या एवेवमादिकाद् वाक्यादेकमपि इन्द्रादिक देव नोपलभामहे । इति अदतोऽयमभिप्रायः-तेषु मन्त्रेषु
आकृतिमेवादिः प्रशस्तित्वेनाग्निमतिविहायमायमाक्षेप इति । अनन्त्यात्परंस्वरमाह-अग्निर्वा इति । ' सः ' यज-
मानः ' यत् ' यस्मात् ' अग्नी ' प्रत्यक्षेण ' जुहोति ' अत एव ' अग्निः । अद्वा एव ' मत्स्यहनिव, अन एव
' प्रतिष्ठित ' च, ' तेन ' लङ् ' एता ' तिस्रोऽपि ' अद्देव ' प्रतिष्ठिताः ' च । तत एतानीति । यत
लङ्करीत्याऽन्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्यभग्निं प्रशस्त्यावशिष्टाकृतिप्रयुगग्निदेवतात्रयमाप्यानमन्न्धेन
प्रशस्तति-तत एतान्याधीतयजूंशीति-इति ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुज इति । ' अग्रे ' प्रथमम् ' आत्मना ' नुतर्धेव ' यजेयेति ' । ' आ कुर्वते ' सकृत्स-
यन्ति । ' तम् ' तन्मङ्कलितम् ' आत्मन एव ' निस्तीर्थ ' प्रयुङ्क्ते ' (मज्जतः) । प्रयुज्यत इति ' प्रयुक् ' ।
उभयोरपि बुद्धिविषयमावदुभे अपि ' देवते ' आकृतिप्रयुजौ, ' अस्य ' यजमानस्य ' आत्मन् ' आत्मनि
' आधीते ' आप्यानेन निषधीकृते भवतः । आधीतप्रतिपादकत्वात् ' आधीतयजूंश्चि ' -इत्युच्यन्ते । एकमुचर-
वाक्यान्वयि योन्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । वाम्ने सुरस्वती वाग्यज्ञः साऽस्येपा-
ऽऽत्मन्देवताऽऽधीता भवति वाक्पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः
पशवो हि यज्ञस्तेऽस्येतुऽआत्मन्पशव आधीता भवन्ति तद्यदस्येतु
ऽआत्मन्देवता ऽआधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंषि नाम ॥ १४ ॥

(मा) अयं चतुर्थी जुहोति । (त्या) आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावा-
पृथिवीऽजरोऽअन्तरिक्ष ॥ बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो
यज्ञस्यापां हि कीर्तयत्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवीऽजरोऽअन्तरिक्षेति
लोकानां हि कीर्तयति बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेति ब्रह्म वै
बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो देवा नेदीयो यज्ञस्य ॥ १५ ॥

(स्या) अयं पां पञ्चमीं सुवा जुहोति । सा ह वै प्रत्यक्षं यज्ञोऽनुष्टुभा
दि तां जुहोति वाग्यनुष्टुबाग्यि यज्ञः ॥ १६ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । वाम्ने सुरस्वती । वाग्यज्ञः । साऽस्येपाऽऽत्मन्देवताऽऽधीता भवति-
वाक् । पशवो वै पूषा । पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः । पशवो हि यज्ञः । तेऽस्येतु आत्मन्पशव आधीता
भवन्ति । तद्यदस्येतु आत्मन्देवता आधीता भवन्ति-तस्मादाधीतयजूंषि नाम ॥ १४ ॥

अयं चतुर्थी जुहोति-“आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवीऽजरोऽअन्तरिक्ष ॥
बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा”-(वा.सं. ४ । ७) इति । एषा ह नेदीयो यज्ञस्य ।
अपां हि कीर्तयति । आपो हि यज्ञः । द्यावापृथिवी उरो अन्तरिक्षेति । लोकानां हि कीर्तयति ।
बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्म यज्ञः । एतेनो देवा नेदीयो यज्ञस्य ॥ १५ ॥

अयं पां पञ्चमीं सुवा जुहोति । सा ह वै प्रत्यक्षं यज्ञः । अनुष्टुभा हि तां जुहोति । वाग्यनुष्टु-
बाग्यि यज्ञः ॥ १६ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णा इति । अत्र ‘पूष्न्’ शब्दवाच्यानां पशूनां बहुत्वशृङ्गनिर्दिश्यते । पशवो वा इत्यादि ।
प्राग् व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

इदमधीतात्वत्मानधर्मसम्भवादाहुतित्रयं पृथक्विधाय, प्रत्यास च चतुर्थीमाहतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते-अयं
चतुर्थीमित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे-एषा इति । ‘एषा’ ऋगित्यर्थः । ‘यज्ञस्य’
‘नेदीयः’ अत्यन्तं सन्निहितम् । कथम् ? यस्मात् ‘एषा अपां कीर्तयति’ तस्मान्नेदीयः । तत्कीर्तनेन यज्ञं
प्रति कथं नेदीयस्त्विति तत्राह-आपो हीति । अग्निवसंयक्नादितापनज्वापां यज्ञत्वम् । स्पष्टमन्यम् ॥

उक्ताहुतिभूतपश्याज्यस्यात्याः सुषेण होमः । तथा च सूत्रम्-“औद्गमयानि जुहोति स्यात्याः
सुषेणाहुत्यं प्रतिमन्त्रम्” (का. श्रौ. सू. ७ । ७९) इति ॥ १५ ॥

अयं पां पञ्चमीमिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

(ब्रा० ५५) अथ बुद्धवापामाज्यं परिशिष्टं भवति । त्वष्टाभ्यामनयाति त्रिः सुवे-
णाज्यविलापन्याऽअधि जुह्वां गृह्णाति अतृतीयं गृह्णाति उत्सवमभिपूरयति १७
स जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत सत्यम् ॥ विश्वो राय इषु-
ष्यति शुम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं
मर्तो वुरीतेति मैत्रं शुम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यं पुष्यं हि बृहस्पतिः
पुष्यसऽहुति पौष्णम् ॥ १९ ॥

अथ यद् बुवापामाज्यं परिशिष्टं भवति-तत्तुष्टाभ्यामनयाति । त्रिः सुवेणाज्यविलापन्या अधि जुह्वां
गृह्णाति । अतृतीयं गृह्णाति-तत्सुवमभिपूरयति ॥ १७ ॥

स जुहोति-“ विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत सत्यम् । विश्वो राय इषुष्यति शुम्नं
वृणीत पुष्यसे स्वाहा ”-(का. सं. ४ । ८) इति ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति वैश्वदेवम् (१) । नेतुरिति सावित्रम् (२) । मर्तो
वुरीतेति मैत्रम् (३) । शुम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यम् (४) । शुम्नं हि बृहस्पतिः । पुष्यसे इति
पौष्णम् (५) ॥ १९ ॥

पञ्चमस्य ब्रह्ममाह-अथ यद् बुवापामाज्यं परिशिष्टमित्यादिना । अथमर्थः । दीक्षणीवेष्टेः सम्बन्धि
'पञ्चमस्य' 'बुवापामा' अवशिष्टम्, 'तत्' पञ्चमाहुत्यर्थं 'जुह्वा' अवलम्बेत् । एतदेकमवतत् । अपाज्य-
स्थान्याः सक्तायात् 'सुवेण' जुह्वाभ्यां 'त्रिः' निर्नयति । एते चतुरवत भवति । तत्र 'यत्' 'तृतीयम्',
'तत्' 'आज्यविलापन्या अधि' जुह्वा उपरि उत्तमं सुव निषाम यथा पूर्णं भवति तथैव जुजस्वामित आउमेत
श्रूयेत् । तदा च सूत्रम्-“ जुह्वा धीवमानिष्य द्विष्य स्थात्याः सुवेण तृतीयं बुवमभिपूरयति विश्वो देवस्येति ”-
(का. श्रौ. सू. ७ । ८१) इति ॥ १७ ॥

पञ्चमस्य मन्त्रमाह-स जुहोति विश्वो देवस्येति । (का. श्रौ. सू. ७ । ८१) ॥ १८ ॥

॥ यदासि-सैषा देवताभिः पङ्क्तिः । “ पञ्चाश्रय पङ्क्तिः ” (तै. ब्रा. ३ । ७ । १० । १)-इति श्रुतेः
पञ्चमस्य पञ्चमस्यात् 'एषा' 'पङ्क्तिर्भवति' । ततोऽब्रुवति-विश्वो देवस्य इति । विश्वदेवराष्ट्रध्वजात् 'इद'
मन्त्रास्तं 'वैश्वदेवं' । नयनस्य सवितृज्यापारत्वात् 'मैत्र'-'सन्धध्वजात्' 'सावित्रम्' । 'मर्तो वुरीत'
इत्येतत् मनुष्यैर्गर्ग्यवानिषाणात् 'मैत्रम्' ; मित्रस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम् । मैत्रत्वं बार्हस्पत्यमन्त्रे
'द्विष्य' चेति चित्रम् -इति शुक्लमयनादैस्तद् द्विष्यन्त्य दाने बृहस्पतिसम्बन्धध्वजात् शुक्लं वृणीत-इत्यनेन
बार्हस्पत्यम् । 'पुष्यसे'-इति पौषणध्वजध्वजात्-'पौष्णम्' इति ॥ १९ ॥

१- 'विटवत' । इति का. श्रौ. ३ ।

(१५) सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । प्राङ्को यज्ञः प्राङ्कः पशुः पञ्च-
देवः संवत्सरस्येतन्नेतयाऽऽप्नोति छिदेवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वाऽअनुष्टुभा जुहोति । वाग्वाऽअनुष्टुबाग्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति २१

तदाहुः । (१) एतामेवैकां जुहुयाद्यस्मै कामायेतरा ह्युन्तऽएतयेव तं
काममाप्नोतीति तां वै यजेकां जुहुयात्पूर्णां जुहुयात्सर्वं वै पूर्णम् । सर्व-
मेवेनयेतदाप्नोत्ययं युत्सुमभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति तां पूर्णां जुहो-
त्यन्वेवेतदुच्यते सुव्यस्त्वेव ह्युन्ते ॥ २२ ॥

तां वाऽअनुष्टुभा जुहोति । सैषाऽनुष्टुप्स्त्येकत्रिंशदक्षरा भवति दश
पाण्याऽअष्टगुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मेकत्रिंशं यस्मिन्नेवे प्राणाः
प्रतिष्ठिताऽएतावान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसंमितो यज्ञः स एवानेव यज्ञो

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । प्राङ्को यज्ञः । प्राङ्कः पशुः । पञ्चदेवः संवत्सरस्य । एतमेवेतपाऽऽप्नोति-
पौवकाभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा अनुष्टुभा जुहोति । वाग्वा अनुष्टुभः । वाग्यज्ञः । तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति ॥ २१ ॥

तदाहुः—एतामेवैकां जुहुयात् । यस्मै कामायेतरा ह्युन्ते—एतयेव तं काममाप्नोतीति । तां वै
यजेकां जुहुयात्—पूर्णां जुहुयात् । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वमेवेनयेतदाप्नोति । अयं यत् सुवमभिपूरयति—
सुचं तदभिपूरयति । तां पूर्णां जुहोति । अन्वेवेतदुच्यते । सर्वास्त्वेव ह्युन्ते ॥ २२ ॥

तां वा अनुष्टुभा जुहोति । सैषाऽनुष्टुप्स्त्येकत्रिंशदक्षरा भवति । दश पाण्या अष्टगुल्यः, दश
पाद्या, दश प्राणाः, आत्मेकत्रिंशः—यस्मिन्नेवे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतावान्वै पुरुषः । पुरुषो यज्ञः ।

सैवेति । देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । ततः किमन्यत् आह—प्राङ्को यज्ञ इत्यादिना ॥ २० ॥

अयं छिदेवता प्ररसति—तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

राधं पश्वानामाहुतीनां समुच्चयश्चमुक्त्वा पञ्चमैवेकां जुहुयादिति केषाञ्चित् पक्षमाह—तदाहुतीति । एत-
राप्नो यत् फलं तस्यैकयैव सिद्धेरकामे 'एतामेव' 'जुहुयात्' तत्रापि पूर्णां कृत्वा 'जुहुयात्' पूर्णादिति
उपादित्यर्थः । यत् 'पूर्णम्' तदन्वयान्वेन 'सर्वम्' अतस्तं सर्वं फलमाप्नोति । 'यत्' यदा पूर्णादितिसमये
'सुवम्' अग्निपूजयेत्, 'तत्' तदा, सुवेनैव होममकृत्वा आज्येन 'सुवम्' अग्निपूजयेत् । तथा कृत्वा
'ताम्' आहुतिं पूर्णादिति कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूत्रम्—'एतामेव तां पूर्णां जुहुयात्'—(का. धी.
सू. ७ । ८२) इति ॥ ६२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं यज्ञं प्ररसति तं वा अनुष्टुभेति । दश प्राणाः इति । त्रीर्षांशसप्तच्छिद्राद्याः सप्त
प्राणाः, अवाची द्वौ, इत्यसाधारणा नवः, मुखप्रणाल्येकाः इति प्राणानां दशत्वम् । 'आत्मा' देहः । 'एकत्रिंश'

आवत्यन्य मात्रा तावन्तमेवैनयैतदामोति यदनुष्टुभैकत्रिंशदक्षरया
जुहोति ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ४ ॥

पुरुषसंमितां यज्ञः । स यावानेव यज्ञो, यावत्स्य मात्रा—तावन्तमेवैनयैतदामोति—यदनुष्टुभैकत्रिंश-
दक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ इत्याहुप्रभणक्षेमः ॥

पुरा । 'तावान्' । एकत्रिंशदक्षरम् । 'पुरुषो यज्ञ'—इत्यस्योपपत्त्यर्थ—पुरुषसंमितां यज्ञ इति । यज्ञस्य
पुरुषसंमितां चतुर्दशान् वक्ष्यते (रा. ५. का. ३ अ. १ ब्रा. ३ क. १-६) 'यावानेव यज्ञः' इत्यस्य
विशेषण—यावत्स्य मात्रा । 'अस्य' यज्ञस्य 'मात्रा' । यत्पल इति मात्रा, अत्रयवसप्तदष्टिः, एकत्रिंश-
दात्मिका । अतया 'विश्वो देवस्य'—(रा. ५. का. ३ अ. १ ब्रा. ४ क. १८) इत्यतया 'तावन्तमेव' यज्ञम्
'आप्नोति' ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्रणार्णवविरचिते श्रीवर्षसि वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ (३-१-४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन समो ह्यहं निवारयन् । पुनर्वाचतुरो देवादिवार्तार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमह्यं कलकहपतुल्यं चैव स्वर्णगर्भं,
सप्तार्धं च पञ्चसंस्मृतं त्रिदशानुसृतं ताम्रमूर्धनं ।
रत्नोष्णं दन्तवाजिद्विजयितार्यौ साधुनि निवृत्तार्णवौ,
अश्वार्णवश्चन्द्रश्चन्द्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
घान्यादि धन्वजम्मा निलम्बमनुलं स्वर्णजं वर्णमुत्स्रं,
कार्पासीयं कृपावान् शुद्धमजडो राजनं राजपुत्र्यः ।
आज्योदयं प्राज्यजन्मा स्वर्णजमकृष्णं शार्करं शार्कितवरं,
रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमङ्गलं मुदा पात्रमाभिह्वयार्णवः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकप्रार्थनार्थतत्त्वविवेचिहृदिहमहात्मनाभाष्यपुराणरेण साधुनाचार्येण विरचिते
माध्यन्दिने वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्येतृतीयकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिनेऽपस्तृणाति । तयोरेनमुधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तदनुयोर्लोकयो रूपं तदेनमनुयोर्लोकयोऽपि दीक्षयति ॥ १ ॥

संवद्धान्ते भवतः । संवद्धान्ताविव हीमौ लोकौ तर्गसमुत्ते पश्चाद्भवतस्तदनुवेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेनमुधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्युऽप्येकं भवति । तदेष्टां लोकानां रूपं तदेनमेषु लोकेष्वपि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरया यान्येव कृष्णानि तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव वधूणीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेनमेषु लोकेष्वपि दीक्षयति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिनदीक्षा ।

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृणाति । तयोरेनमुधिदीक्षयति । यदि द्वे भवतः— तदनयोर्लोकयो रूपम् । तदेनमनुयोर्लोकयोऽपि दीक्षयति ॥ १ ॥

संवद्धान्ते भवतः । संवद्धान्ताविव हीमौ लोकौ । तर्गसमुत्ते पश्चाद्भवतः । तदनुवेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेनमुधिदीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु एकं भवति—तदेष्टां लोकानां रूपम् । तदेनमेषु लोकेष्वपि दीक्षयति । यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपम् । यानि कृष्णानि तान्यस्यै । यदि वेतरया—यान्येव कृष्णानि—तानि दिवो रूपम् । यानि शुक्लानि तान्यस्यै । यान्येव वधूणीव हरीणि—तान्यन्तरिक्षस्य रूपम् । तदेनमेषु लोकेष्वपि दीक्षयति ॥ ३ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेष्वोऽस्मिन् जगत् । निर्गमे, तमह वन्दे विद्यातीर्थवद्देधरम् ॥ १ ॥

दीक्षाहवनीविधायथ कृष्णाजिनदीक्षामाह—दक्षिणेनाहवनीयमिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आसीर्य 'तयोरेधि' 'एन' पञ्चमान 'दीक्षयति' तद्वत् द्विज प्रशंसति—यदि द्वे भवत एति ॥ १ ॥

संवद्धान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्ध्यन्ताप्रदेशे भवतः । आस्तरणप्रकारं कात्यायन आह—“आहवनीय दक्षिणेन कृष्णाजिने आससहिते स्यूतान्ते तर्गसु पश्चादासन्नवती निदधाति”—(का. श्री. सू. ७ । ८२) इति । तर्गसमुत्ते इति । यथोपयोग्यमाप्तप्रदेशयोः सम्बन्धो भवति, यथा च तर्गप्रदेशेषु पश्चाद्भागं 'उते' 'परस्परं स्यूते' भवतः, तथैकस्योपयोग्यमाप्तप्रदेशात् । तयाऽऽपस्तम्बोऽपि—“अन्तर्मासान्यां बहिलोमस्याम्”—(आप. श्री. सू. १० । ८ । १२) इति ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपञ्चमुक्त्वा प्रशंसति—यद्यु एकमिति । 'तद' 'एकम्' एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम्; अत एकेनापि दीक्षयेत् । 'दिवः' योत्तमानत्वेन शुद्धीमांशस्तद्वत् भवति । पृथिव्याः क्षयामत्वात् कृष्णान्यै

स यदाह । ते व्यामरभ ऽहुति ते वां प्रविशामीत्येवैतदाह ते मा पात-
माऽस्य यज्ञस्योहव ऽहुति ते मा गोपायत माऽस्य यज्ञस्य सर्थस्थाया
इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

(हा) अय दक्षिणेन जानुनाऽऽरोहति । शर्मासि शर्म मे यच्छेति चर्म
वाऽएतत्कृष्णस्य तदस्य तन्मानुष्यं शर्म देवत्रा तस्मादाह शर्मासि
शर्म मे यच्छेति नमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीरिति श्रेयांसं वाऽएष
उपाधिरोहति यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाग्निं तस्माऽऽवेतयन्नाय निरुते
तयो हेनमेष यज्ञो न दिनस्ति तस्मादाह नमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीरिति ८

स वै जघनार्धं ह्वेवाम आसीत् । (हा) अय यद्य एव मध्य उपविशेत्-य चनं तथानुष्ठपादरेत् ।
ऽएनं तथानुष्ठपादरेद्दृष्ट्युति वा म वा पतिष्यतीति तथा हेव स्यात्त-
स्माजघनार्धं ह्वेवाम आसीत् ॥ ९ ॥

स यदाह-ते वामरभ इति । ते वां प्रविशामीत्येवैतदाह-“ ते मा पातमाऽस्य यज्ञस्यो-
हवः ”- (वा. सं. ४ । ९) इति । ते मा गोपायत-मास्य यज्ञस्य संस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अय दक्षिणेन जानुनाऽऽरोहति-“ शर्मासि शर्म मे यच्छ ”- (वा. सं. ४ । ९) इति । चर्म वा
एतत् कृष्णस्य । तदस्य तन्मानुष्यम् । शर्म देवत्रा । तस्मादाह-शर्मासि शर्म मे यच्छेति । “ नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीरिति ”- (वा. सं. ४ । ९) इति । श्रेयांसं वा एष उपाधिरोहति-यो यज्ञम् । यज्ञो
हि कृष्णाग्निम् । तस्मा एवेतयन्नाय निरुते । तयो हेनमेष यज्ञो न दिनस्ति । तस्मादाह-नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनार्धं ह्वेवाम आसीत् । अय यद्य एव मध्य उपविशेत्-य चनं तथानुष्ठपादरेत् ।
दृष्ट्युति वा म वा पतिष्यतीति । तथा हेव स्यात्तस्माजघनार्धं ह्वेवाम आसीत् ॥ ९ ॥

कथं । तथा धेनुरेकम्-“ पुनर्वा एतमृन्विद्रो गमं कुर्वन्ति य दीश्वरन्ति ”-इति (ऐ. भा. १ । ११२) ।
‘ पुनर्वा ’ गायत्र्यादीनि । ‘ न्यक्राद्वृत्तिः ’ सुदीकरणेन सङ्घट्टिताद्वृत्तिः । उक्तलक्षणमुपवेशनं प्रतिद्व-
गमनाभाव्येन द्रव्यनि-न्यक्राद्वृत्तय इव हीति ॥ ६ ॥

स यदाहति । उद्य-शब्दार्थमाह-आस्य यज्ञस्येति । संस्थाया इत्यर्थः । उद्यमा ऋक् ‘ उद्यक् ’ तेन
संनानिर्ज्वलत इति क्षान्तद्रुतम् (वा. प. कां. ३ । १ । १ । १२ माथे का. ३ । १ । १२ माथे) ॥ ७ ॥

यन्तरं कृष्णाग्निराह्वय निषत्-अय दक्षिणेनेति । चर्म वा इत्यादि । अनुष्येत् पद ‘ यर्ष-’ इति
प्रतिद्वयम्, ‘ एतद् ’ ‘ देवत्रा ’ देवेन मुखेदेवजात् ‘ शर्म ’-शब्दाभिप्रेयम् ; अने वेदिनेन स्वरूपेण शर्मासीति
कृष्णाग्निस्य स्मृतिः । हिंसामहिंसात्मकं दर्शयति-श्रेयांसमिवादिना । यज्ञाख्यश्रेयोऽनिकमगापराध-
प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स जघनार्धं इति । ‘ स. ’ आश्रितः ‘ जघनार्धं ’ कृष्णाग्निस्य पश्चाद्भागो एव ‘ अग्रे ’ प्रथमं ‘ आसीत् ’ ।

(त्रा) अथ मेखलां परिहरते । (तेऽङ्गि) अङ्गिरसो ह वै दीक्षिता न बल्यमविन्दंस्ते नान्यद्ब्रतादशनमुवाकल्पयंस्तुऽएतामूर्जमपश्यन्त्सुमांसि तां मध्यतः आत्मन ऊर्जमदधत सुमांसि तया सुमामुवंस्तथोऽपुवेषु एतां मध्यतः आत्मन ऊर्जं धत्ते सुमांसि तया सुमाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति । मृद्वसदिति न्वेव शाणी सुत्र वै प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यज्ञेदिष्टमुल्वमासीजे शणास्तुस्मात्ते पूतयो व्वान्ति बुद्धस्य जराध्वासीत्तुदीक्षितवसनमुन्तरं वाऽबुल्वं जरायुणो भवति तस्मादेवाऽन्तरा व्वाससो भवति स यथेवातः प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेवमुवेषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् ॥ ११ ॥

अथ मेखलां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दीक्षिता न बल्यमविन्दन् । ते नान्यद्ब्रतादशनमुवाकल्पयन् । त एतामूर्जमपश्यन्-समाप्तिम् । तां मध्यतः आत्मन ऊर्जमदधत-समांसि, तया समाम्पुवन् । तयो एवैव एतां मध्यतः आत्मन ऊर्जं धत्ते-समाप्तिम्, तया समाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति-मृद्वसदिति न्वेव शाणी । यत्र वै प्रजापतिरजायत-गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् । तस्य यज्ञेदिष्टमुल्वमासीत्-ते शणाः । तस्मात्ते पूतयो व्वान्ति-यद्धस्य जराध्वासीत्-तदीक्षितवसनम् । अन्तरं वा उल्वं जरायुणो भवति । तस्मादेवाऽन्तरा वाससो भवति । स यथेवातः प्रजापतिरजायत-गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्-एवमेवेषोऽतो जायते-गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् ॥ ११ ॥

(का. प्रौ. सू. ५८०) । विपश्च वाममाह-अथ यद्धम् इति । 'य' 'एवम्' मय्यप्रदेशमाकृतं ब्रूयात् अन्यः 'द्वत्यनि' इतः दुस्मिन्नात्भिर्विच्यति ततः पतिव्यति चेति ॥ ९ ॥

अथ मेखलादीक्षमाह-अथ मेखलामिति । 'परिहरति' मय्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः । पुरावृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति-आङ्गिरसम् इति । 'वय' वराहं वलनर वान् 'नाविन्दन्' दीक्षित्ये कारणमाह-ब्रतात् तस्मात्तान् पश्य अन्यत् 'अशन' नावाकल्पयन् 'वत', अत इत्यर्थः । 'ते' 'एताम्' 'ऊर्जम्' । 'ऊर्ज' बल तस्याऽन्यत्वात्मेखला ऊर्गाव्युच्यते । ऊर्गिति विशिनाष्टि-समाप्तिमिति । सम्यगाव्याख्येन वयमनरेणि समाप्तिमेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानत्रयमाह-सा वै शाणीति । 'सा' समाप्ति 'शाणी' शणमयी मवेत् । 'शुद्धी' मुख-सस्पर्शा 'अमन्' भवेत् । 'इति न्वेव' अनेन ऋक्भिप्रायेण, गर्भार्णं माद्वैक्यापेक्षितत्वादित्यर्थः । शण-वाममोऽप्यतिमाह-यत्र वा इति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'प्रजापतिः' यज्ञमस्तुशब्दानुपगतः, 'तस्य' प्रजापतेर्मर्भूतस्य 'नेदिष्टम्' अत्यन्तामिहितं 'यदुल्वमासीत्' 'ते' 'शणाः' अमवन् । 'तस्मात्' गर्भ-

(त्सा) सा वै त्रिवृद्धवति । त्रिवृद्धघ्नं पशवो ह्यध्नं पिता माता यज्जायते
तुत्तृतीयं तुस्मात्त्रिवृद्धवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्लोनान्वस्ता भवति । वृज्रो वै शरो विरक्षस्ताये स्तुकासर्गं सृष्टा
भवति सा सुप्रसलवि सृष्टा स्यादुयेडमन्या रजवो मानुषी स्याद्व-
पसलवि सृष्टा स्यात्पितृदेवत्या स्यात्तस्मात्स्तुकासर्गं सृष्टा भवति ॥ १३ ॥

सा वै त्रिवृद्धवति । त्रिवृद्धघ्नम् । पशवो ह्यध्नम् । पिता, माता, यज्जायते—तत् तृतीयम् । तस्मा
त्त्रिवृद्धवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्लोनान्वस्ता भवति । वृज्रो वै शरः । विरक्षस्ताये । स्तुकासर्गं सृष्टा भवति । सा यत्
प्रसलवि सृष्टा स्यात् । ययेदमन्या रजवो मानुषी स्यात् । यदपसलवि सृष्टा स्यात्—पितृदेवत्या स्यात्
तस्मात्स्तुकासर्गं सृष्टा भवति ॥ १३ ॥

माह्विदमन्मवाद ' ते ' शणाः पूतयो वानि ' दृग्न्धा भवन्ति । उत्वं नाम पटसदृशं गर्भस्यान्तर्दृष्टम्
“ स तन्वाहृतो गर्भो भवति ”—(पं. ब्रा. १ । १ । ३ । नि. ९ । १ । ७) इत्येतदात्म्यम् । प्रनिर्दिष्टं
वृत्तवर्तनं शर्गापेक्षम् । जरासर्गं हिर्दृष्टम् । प्रजायन्तः सन्त्येव तत् दक्षिणतः धार्यं कर्तव्यम् । उभे अत्र
गर्भरूपप्रजापतिवदीक्षितस्यापि गर्भत्वाद्द्वयं अभूताम् । मेखलाया वसनादान्तरत्वं विधत्ते—अन्तरं वेति । ।
यदेवेत्यादि । एतद् ॥ ११ ॥

सा वा इत्यादि । अजाज्यादिक्रियमर्गं पितृमानुषात्मना ' त्रिवृद्धं भवति ' यतः अतन्मदान्तकत्वान्ते
काऽपि त्रिगुणा कर्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जवाल्यानिश्रितत्वं विधत्ते—मुञ्जवल्लोनान्वस्ता इति । शरस्य वज्रावयवत्वाद् रजोविवामकृत्वम्
तदा च तैत्तिरीयकम्—“ इन्द्रो वज्राय वज्रं प्राहर्त्तुं स श्रेया व्यमवत् ” (तै. स. १ । २ । १ । २
इत्युपक्रम्य “ येऽन्तःशरा आशीर्गता सा शर्करा अमवन्, तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्करा—(तै. .
१ । २ । १ । २) इति * । मेखलायाः कैशवंगीवनिर्माणं विधत्ते—स्तुकासर्गं सृष्टा भवतीति । ' स्तुक
केशवंगी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकारं प्रसम्भितं प्रक्षारान्तरयोर्दोषमाह—सा प्रस
लवीति । ' सा' मेखला ' यत् ' यदि ' प्रसलवि सृष्टा ' दक्षिणपार्श्वोपासारेण निर्मिता स्यात्, तदा ' यथा
येन प्रकारेण ' अन्याः ' लौकिकजः, मयादिक्थनरजवो मानुष्या भवन्ति । पूर्वमिदमपि मानुष्येभ्यः भवेत् ।
' यत् ' यदि ' अपसलवि सृष्टा ' मय्यपाणिनोपादे व्यावृत्तेन निर्मिता स्यात्, तदा ' पितृदेवत्या स्यात् ' ।
तस्मात् स्तुकासर्गं सृष्टेः सुप्रसलः ॥ १३ ॥

४-अनन्ये इतिर्येकादे १ । अ. २।४।१ । इदो ह यत् पुरातनं वज्रं प्रवदत । स यद्वत्पुद्गोऽभूत् । तस्य मन्वन्तृतीय
वा यावद्वा सुप्रसलवि वा यावद्वा । स्पष्टतृतीय वा यावद्वा । अथ यत् प्राहर्त्तुं पटसदृशोऽसीर्येन । स पतितः शरोऽभवत् । तस्माच्छर्गे
नाम यदसीर्येन । इदमु स पतुर्दोषाऽभवत् । १ ।

तां परिहरते । (तऽ) दुर्गस्याङ्गिरसीत्यङ्गिरसो ह्येतामुर्जमपश्यदूर्जम्भदा
दूर्जं मयि चेद्दीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

(स्तु) अथ नीविमुद्गृह्यते सोमस्य नीविरसीत्यदीक्षितस्य वाऽ-
अस्यैवाऽप्ये नीविर्भवत्यथात्र दीक्षितस्य सोमस्य तस्मादाह सोमस्य
नीविरसीति ॥ १५ ॥

(त्पु) अथ प्रोर्णते । गर्भो वाऽऽप्य भवति सो दीक्षते प्रावृता वै गर्भाऽ-
बुल्वेनेव जगयुणेव तस्मादे प्रोर्णते ॥ १६ ॥

स प्रोर्णते । विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येत्युभयं वाऽऽप्योऽत्र भवति
यो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्च यदह दीक्षते तद्विष्णुर्भवति यजजते तद्य-
जमानस्तुस्मादाह विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति ॥ १७ ॥

तां परिहरते । “ दुर्गस्याङ्गिरसी ”—(वा. सं. ४ । १०) इति अङ्गिरसो ह्येतामुर्जम-
पश्यन् । “ दुर्गंभदा दुर्जं मयि चेद्दी ”—(वा. सं. ४ । १०) इति । नात्र तिरोहित-
मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नीविमुद्गृह्यते—“ सोमस्य नीविरसि ”—(वा. सं० ४ । १०) इति । अदीक्षितस्य वा
अस्यैवाऽप्ये नीविर्भवति, अत्रात्र दीक्षितस्य सोमस्य । तस्मादाह—सोमस्य नीविरसीति ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णते । गर्भो वा ऽप्य भवति—यो दीक्षते । प्रावृता वै गर्भाः—बुल्वेनेव, जगयुणेव ।
तस्मादे प्रोर्णते ॥ १६ ॥

॥ प्रोर्णते—“ विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य ”—(वा० सं० ४ । १०) इति । यजये वा
एयोऽत्र भवति—यो दीक्षते—विष्णुश्च यजमानश्च । यदह दीक्षते तद्विष्णुर्भवति । यजजते तद्यज-
मानः । तस्मादाह—विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति ॥ १७ ॥

यजतमेव विशय व्याचष्टे—तां परिहरत इति । अङ्गिरसो ह्येतामुर्जमिति । अत्र ‘ हि ’—‘ द्वाभेन
वृत्त्यन्तरे प्रमिदिराविक्रियते । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ अङ्गिरसः सुरार्णं लोहं मन्त ऊर्जं व्यमजन्त ”—(तै. सं.
१ । ४ । २ । ३) इत्यादि । अत्र कात्यायन—“ मेखलं वधति केनी विवृत शणमुज्जिग्रामन्तर्धं वासस
ऊर्जनीति ”—(का. श्रौ. सू. ० । ८८) इति ॥ १४ ॥

यजमानस्य मन्त्रसमुद्गृह्यमाण—अथ नीविमिति (नीवि उक्ते सोमस्य नीविरिति का. श्रौ. सू. ७ ।
८९) । ‘ अथ ’ सोमकामन पूर्वम् । अदीक्षितस्य । इदानीं तु “ दीक्षितस्य ” सोमस्य ‘ सोमशमकर्तृत्वाद्
दीक्षितो वृत्त्यन्तरेण मन्त्र एवाचष्टे ॥ १५ ॥

वाससो आग्नायनं विवर्ते—अथ प्रोर्णते इति । ऊर्जते आग्नाययति ॥ १६ ॥

स प्रोर्णते इति । आग्नायनं विवर्ते—अथ प्रोर्णते इति । ऊर्जते आग्नाययति ॥ १६ ॥

(त्व) अथ कृष्णविषाणां सिचि ब्रूते । देवाश्च वाऽअसुराश्चोभये प्राजा-
पत्याः प्रजापतेः पितृर्दायमुपेयुर्मन एव देवाऽउपायन्वाचमसुरा यज्ञमेव तदेवा
उपायन्वाचमसुरा अमूमेव देवाऽउपायन्निमामसुराः ॥ १८ ॥

(स्त्रे) ते देवा यज्ञमब्रुवन् । (न्यो) योषा वाऽइयं व्याश्रुपमन्त्रयस्व
ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा द्वैक्षत योषा वाऽइयं व्याश्रुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते
वै मेति तामुपामन्त्रयत सा हास्माऽआरकादिवैवाग्रऽआसूयउत्स्माद्
स्त्री पुष्ट्योपमन्त्रिताऽऽरकादिवैवाग्रेऽसूयति स होवाचारकादिव वै मऽआ-
सूयडिति ॥ १९ ॥

अथ कृष्णविषाणां सिचि ब्रूते । देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितृर्दाय-
मुपेयुः । मन एव देवा उपायन्, वाचमसुराः । यज्ञमेव तदेवा उपायन्, वाचमसुराः । अमूमेव
देवा उपायन्, इमामसुराः ॥ १८ ॥

ते देवा यज्ञमब्रुवन्—' योषा वा इयं वाक् । उपमन्त्रयस्व । ह्वयिष्यते वै त्वा ' इति । स्वयं वा
द्वैक्षत । योषा वा इयं वाक् । उपमन्त्रयै । ह्वयिष्यते वै मेति । तामुपामन्त्रयत । सा हास्मा आर-
कादिवैवाग्र आसूयत् । तस्माद् स्त्री पुष्ट्योपमन्त्रिता—आरकादिवैवाग्रेऽसूयति । स होवाच—आरका-
दिव वै म आसूयति—इति ॥ १९ ॥

श्री. सू. ७ । १०) इति । विष्णुशब्दः पुरुषोत्तमे प्रसिद्धः । अथाभिमतमर्थमाह—उभयं वा एष इति ।
दीक्षणीपेष्टौ आग्रावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतंति तन्त्कारसत्कृतो यज्ञमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मन्ते कृष्णविषाणावन्धनमाह—अथ कृष्णविषाणामिति । सिचि सिग् ब्रह्मन्तस्त्र ब्रूमीषान् ।
कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थमाहयादिकामाह—देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ' प्राजापत्याः ' प्रजापतेः पुत्राः
' पितृर्दाय ' पितृक वनम् । इन्द्रियेभ्य मध्ये ' मन एव देवाः ' प्राजा, ' वाचन् ' वागिन्द्रियम् ' असुराः '
सया यज्ञमेव ' देवाः ' उपायन्ताः । ' वाचम् ' इन्द्रियरूपम् ' असुराः ' ' अमूम् ' दिवमेव ' देवाः ' ' इमाम् ।
पृथिवीन् ' असुराः ' ॥ १८ ॥

ते देवाः इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्वायंनत्वकरणाय ' यज्ञम् ' ' एवम् ' अब्रुवन्—यज्ञ । ' इयं
वाक् ' ' योषा ' स्त्री, त्वं तु पुमान् ; तस्मात् ताम् ' उपामन्त्रयस्व ' सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय । सापि ' त्वा '
त्वां ह्वयिष्यते आकारविष्यति ' इति ' अब्रुवन् । तत्तद्वृत्तान्तं जानन्ति श्रुतिर्नृते—न केवलं तेषां वधनमेव,
किन्तु ' स्वयं वा ह एव ' वाशब्दस्यार्थे, यज्ञः स्वयमपि ' ऐक्षत ' विचारितवान् । ऐक्षणाप्रकारमनुवदति—योपेति ।

१—कृष्णायन । कृष्णविषाणा निवृत्ति पञ्चवर्षं वेत्तव्यं दशांशं ब्रूते इति ७ । ११ । अत्र कर्कः । सामर्थ्यादेमापित्वाभो-
चारसिचि ब्रूते इति नोक्तमिति । तत्तत्तत्तरीयप्रश्ने दशांशं कृष्णविषाणावन्धनमिति तान्यर्थम् । काण्वभ्युत्तरि । अथेत्तरसिचि
कृष्णविषाणां ब्रूते इति ।

ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्युते वै त्वेति तामुषामन्त्रयत सा हास्मे निपलाशमिवोवाद तस्माद् स्त्री पुंशोपमन्त्रिता निपलाशमिवेव वदति च होवाच निपलाशमिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः । (५) उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्युते वै त्वेति तामुषामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्माद् स्त्री पुमांस्तथं इयतऽपवोत्तमर्थं च होवाचाहवत वै मेति ॥ २१ ॥

हे देवा ईक्षांचकिरे । ओषा वाऽइयं व्याग्यदेनं न युवित्तैव मा तिष्ठन्तमभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां प्रतिप्रवृत्तादिति सा हैनं तदेव तिष्ठन्तमभ्येयाय तस्माद् स्त्री पुमांस्तथंस्तथंस्कृते तिष्ठन्तमभ्येति तां हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वाऽआगादिति ॥ २२ ॥

ते होचुः—उपैव भगवो मन्त्रयस्व, ह्वयिष्यते वै त्वा—इति । तामुषामन्त्रयत । सा हास्मे निपलाशमिवोवाद । तस्माद् स्त्री पुंशोपमन्त्रिता निपलाशमिवेव वदति । स होवाच—निपलाशमिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः—उपैव भगवो मन्त्रयस्व । ह्वयिष्यते वै त्वा—इति । तामुषामन्त्रयत । सा हैनं जुहुवे । तस्माद् स्त्री पुमांस्तथं इयत एवोत्तमम् । स होवाच—आहवत वै मेति ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षांचकिरे—ओषा वा इयं वाक् । यदेनं न युविता—इहैव मा तिष्ठन्तमभ्येहि—इति ब्रूहि । सां तु न आगतां प्रतिप्रवृत्तादिति । सा हैनं तदेव तिष्ठन्तमभ्येयाय । तस्माद् स्त्री पुमांस्तथंस्कृते तिष्ठन्तमभ्येति । तां हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाच—इयं वा आगादिति ॥ २२ ॥

‘ सा ’ नामपि ‘ ह्वयिष्यते ’ अन् ‘ उपमन्त्रये ’ अहमिति । उपमन्त्रिता ‘ सा ’ ‘ अग्रे ’ प्रथमवारम् ‘ आरकाद् ’ आरमेव आरकम् । ते न च आरकामेण व्यथिता इत्यर्थः । आम्पन् आरकाप्रतुक्तो बलीवर्द्धादिगिबामूपामकरोदित्यर्थः । तन्मादिति लोकहृष्टान्तरुयन स्पष्टम् । जात वृत्तान्त देवेभ्यो निवेदयति—स होवाचेति ॥ १९ ॥

ते होचुरिति । अथ पुनर्देवैर्यज्यमानो यज्ञः ‘ तामुषामन्त्रयत ’ । ‘ सा ’ अपि ‘ निपलाशमिव ’ निपलितवर्ण वृक्षादिमिव, तस्या केवलं कथने, एव शिरस्थालिने ‘ उवाच ’ इत्यर्थः । अथवा पन्दाशनिपलनमिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः । तस्मादित्यादि । पूर्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥

ते देवा इति । तृतीयवारे त्राहृतवर्ती । आह्वानवृत्तान्तं ज्ञातवन्तो ‘ देव । हि ईक्षांचकिरे ’ कथम् । ‘ इय वाक् पोषा ’ यज्ञ । अस्तु नामेयत आह—यत् ‘ यस्माद् ’ एनं यज्ञम् ‘ न युविता ’ न मिलितवर्ती, अतो न विधत्तित्येवार्थः । एवमीक्षित्वा हे यज्ञ ! त्वान्तिके कथं गच्छामि । किन्तु हे वाक् ! त्वं ‘ इह ’ स्थाने ‘ तिष्ठन्त ’ ‘ सा ’ माम् अभिगच्छ ‘ इति ब्रूहि ’ इत्यनुवृत् । तथा ताम्रगता ‘ वाच ’ न. ’

तां देवाः । (५) असुरेभ्योऽन्तरायंस्त्याथुं स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य सर्वहृतमजुह्वुगुह्वुतिर्हि देवानाथुं स ग्रामेवामूमनुष्टुभाऽजुह्वुस्तडेवैनां तदेवाः स्यकुर्वत तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव ऽइति वृदन्तः परावभूवुः ॥ २३ ॥

(स्तु) तत्रैतामुपि व्याचमूदुः । (६) उपजिज्ञास्याथुं स म्लेच्छस्तु-
स्माञ्च ब्राह्मणो म्लेच्छेदसुर्या हैपा व्यागेवमेवैष द्विपताथुं सपुत्रानामादत्ते
व्याचुं तेऽस्यात्तवचसः पराभवन्ति शुष्वमेतद्देव ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्याचमभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्यामिति ताथुं संवभूव ॥ २५ ॥

तां देवा असुरेभ्योऽन्तरायन् । तां स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य-सर्वहृतमजुह्वुः । आहुतिर्हि देवा-
नाम् । स-ग्रामेवामूमनुष्टुभाऽजुह्वुः-तदेवैनां तदेवाः स्यकुर्वत । तेऽसुरा आत्तवचसो-हेलवो हेलव
इति वदन्तः परावभूवुः ॥ २३ ॥

तत्रैतामुपि वाचमूदुरुपजिज्ञास्याम् । स म्लेच्छः । तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत् । असुर्या हैपा
वाक् । एवमेवैष द्विपता सपुत्रानामादत्ते वाचम् । तेऽस्यात्तवचसः परा-भवन्ति-य एवमेतद्देव ॥ २४ ॥
सोऽयं यज्ञो वाचमभिदध्यौ-मिथुन्येनया स्यामिति । तां संवभूव ॥ २५ ॥

अस्माकं ' प्रतिप्रहृतात् ' निवेदयतु ' इति ' च अनुवन् । सायणाकारिता ' तदेव ' तत्र सङ्केतप्रदेशे निष्ठन्त-
मेव यज्ञमभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति देवेभ्यः प्रोवाच ॥ २२ ॥

तां देवा इति । ' ता ' वाचं ' देवाः ' ' असुरेभ्यः ' ' अन्तरायन् ' तथा वर्जितानजुर्वन् ।
' स्वीकृत्य ' चाश्रितुलमन्तरगे स्वमेवोपायोभात् ' अग्नावेव ' ताम् ' वाचम् ' अनुष्टुमा ' ' विश्वो देवस्य
वैतुः " -इत्येतया कृत्वा यथा पुनरसुराणां निराद्या भवति तथा सर्वतः ' अजुह्वुः ' । केवला हि न स्वीकृ-
तेत्यत आह-आहुतिर्हीति । आहुतिरूपेणाग्री दत्तमेव देवानां प्रियमित्यर्थः । अथ ' ते असुराः ' ' आत्त-
वचसः ' देवैः स्वीकृतवचसः " हे अस्यः हे अस्यः " -इत्युच्चारयितुमशक्ता " हेऽलवः हेऽलवः " इति
वदन्तः ' पराभूता ॥ २३ ॥

प्रसङ्गान् कश्चिद् वाचिष्य नियममाह-तत्रैति । ' उपजिज्ञास्या ' ज्ञातव्यां सन्दिग्धां वाचम् ' ऊचुः ' उक्त-
वन्तोऽसुराः । ' ' म्लेच्छः ' सन्दिग्धार्थस्यापन्नशरूपस्य वचसो भाषणं यन्, तन्म्लेच्छमित्यर्थः । यद्वा य
ईदृशी वाचं वदति स म्लेच्छः । ' तस्मात् न म्लेच्छेत् ' म्लेच्छो ॥ भवेत्, तादीयामपार्थिको भाषो नञ्पादि-
त्यर्थः । ' असुर्या ' असुरेष्वाहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति-एवमेवैष इति । ' अस्य ' सत्त्वा, अनेन ज्ञात्रा
अपहृतवचसः सन्तः ' परामवन्ति ' ॥ २४ ॥

यदर्थमाख्यायिका प्रशंसिता, तमर्थं विधातुमाह-सोऽयं यज्ञ इति । अभिष्यान्प्रकारः प्रदर्शयति-मिथुनीति ।
' संवभूव ' सङ्गतोऽभूत् ॥ २५ ॥

१-आत्तवचन ' इति वैदिकपाठपुस्तके पाठः । २-यज्ञप्रतिमहामाष्ये पश्यताम् तु हेऽलवो-हेऽलव ' इति पाठो दृश्यते ।

(वे) इन्द्रो ह वाऽईक्षांचके । महद्वाऽइतोऽभ्वं जनिष्यते यज्ञस्य च मिथुनादावथ युन्मा तन्नाभिभवेदिति सऽइन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जायमान ईक्षांचके । महावीर्या वाऽइयं योनिर्या मामु-
दीधरत यद्वै मेतो महदेवाभ्वं नानुप्रजायेत युन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्टयाच्छिनत् । (तां) तां यज्ञस्य शीर्षं प्रत्यदधा यज्ञो
हि कृष्णः स यः सु यज्ञस्तत्कृष्णाजिनं योषा योनिः सा कृष्णविषाणाऽथ
यदेनामिन्द्रऽआवेष्टयाच्छिनत् तस्मादावेष्टितेव स यथैवातऽइन्द्रोऽजायत गर्भो
भूत्वैतस्मान्मिथुनादेवमुपैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनात् ॥ २८ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्षांचके—महद्वा इतोऽभ्वं जनिष्यते—यज्ञस्य च मिथुनात्, वाचश्च—यन्मा तन्नाभि-
भवेदिति । स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

स ह संवत्सरे जायमान ईक्षांचके । महावीर्या वा इयं योनिः या मामुदीधरत । यद्वै मेतो महदे-
वाभ्वं, नानुप्रजायेत, युन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्टयाच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षं प्रत्यदधात् । यज्ञो हि कृष्णः । स यः स
यज्ञः—तत्कृष्णाजिनम् । योषा योनिः सा कृष्णविषाणा । अथ यदेनामिन्द्र आवेष्टयाच्छिनत् ।
तस्मादावेष्टितेव । स यथैवात इन्द्रोऽजायत गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनात्—एवमेवैषोऽतो जायते गर्भो
भूत्वैतस्मान्मिथुनात् ॥ २८ ॥

इन्द्रो ह वा इति । ' इतः ' अस्मात् ' मिथुनात् ' अन्वम् ' अपत्य यज्ञवाचोर्मिथुनात् ' यत् ' ' जनि-
ष्यते ' ' तत् ' तस्मात् ' मा ' वा ' नाभिभवेत् ' इति । एवमीश्विला अन्योग्यचिन्मयात् ' सः इन्द्रः एव ' वायोन्मा स्वयं ' गर्भो ' भूत्वा प्रविष्टः ॥ २६ ॥

स ह संवत्सर इति । तत्र सवत्सरमुचिन्वा अजायत । मामुदीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तच्च
योनेर्बहुवीर्यवप्रशस्तनायोपयुज्यते । एतस्मान्मिथुनान्मामनु अन्यन्महत् ' अन्वम् ' अपत्य नोत्पद्येत तद्यद्युत्पद्येत
तन्नाभिभवेदिति विचार्य ॥ २७ ॥

तां परामृशयेति । प्रतिपरामृशयेति । ' प्रतिपरामृशय ' योनिदेशो किमुपादेकमिति विचार्य ' ताम् ' ' आवेष्टय ' हनोनावेष्टन कृत्वाऽऽच्छिद्य ' अदधात् ' यज्ञशिरसि स्थापितवान् । यज्ञशन्दार्थमाह—यज्ञो हि
कृष्ण इति । ' हि '—इन्द्रेण ' यज्ञो देवयो निजायत कृष्णो रूप कृत्वा "—इत्यादि धृतिप्रमिदिरमिधीयते ।
अन. प्रमिदो ' य. ' ' कृष्ण. ' मृगोऽस्ति, ' स ' एव निदानेन ' यज्ञ. ', ' तत् ' एव यनमानेन धार्य ' कृष्णा-
जिनम् ' तस्या वाचो ' योनि ' । ' सा कृष्णविषाणा ' यऽन्या । कृष्णविषाणाधारणे लिङ्ग दर्शयति—यदेनामिति ।
उक्तार्थे प्रशमनि—स यथैवात इति ॥ २८ ॥

(तां) तां वाऽऽत्तानामिव वध्नाति । (त्यु) उज्जानेव वै योनिर्गर्भं विभर्त्यथ दक्षिणां भुवमुपपुर्षपरि ललाटमुपस्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिस्ततो वा ह्येनां प्रविशन्प्रविशत्युतो वा जायमानो जायते तस्मादाहेन्द्रस्य योनिरसीति ॥ २९ ॥ [शतम् १५००]

(त्य) अयोहिसति । सुसस्याः कृषीस्कृषीति यज्ञमेवैतज्जनयति यदा वै सुषमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति यदो दुःषमं भवति न तर्ह्यात्मने च नालं भवति तद्यज्ञमेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

(त्य) अथ न दीक्षितः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्नि-
त्येत्ततो दीक्षितः पामनो भवितोर्दीक्षितं वाऽअनु उताथंसि ततो उताथंसि

तां वा उच्चानामिव वध्नाति । उच्चानेव वै योनिर्गर्भं विभर्ति । अथ दक्षिणां भुवमुपपुर्षपरि ललाट-
मुपस्पृशति । “ इन्द्रस्य योनिरसि ”—(वा. सं. ४ । १०) इति । इन्द्रस्य ह्येषा योनिः । अतो
वा ह्येनां प्रविशन्प्रविशति । अतो वा जायमानो जायते । तस्मादाह—इन्द्रस्य योनिरसीति ॥ २९ ॥

अयोहिसति—“ सुसस्याः कृषीस्कृषि ”—(वा. सं. ४ । १०) इति । यज्ञमेवैतज्जनयति । यदा
वै सुषमं भवति—अथालं यज्ञाय भवति । यदो दुःषमं भवति—न तर्ह्यात्मने च नालं भवति ।
तद्यज्ञमेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ न दीक्षितः काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत । गर्भो वा एष भवति—यो दीक्षते । यो वै
गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेद्—अपास्यन्नित्येत् । ततो दीक्षितः पामनो भवितोः । दीक्षितं

तस्या बन्धने ऊर्ध्वमुखत्वं विधत्ते—तां वा इति । योनिर्यथोमुखं गर्भं त्रिभुपात्, तदा पतेदेव, अन
उच्चानमरणं सिद्धम्; तत्साधर्म्यात् ‘ ताम् ’ ‘ उच्चानाम् ’ वक्ष्यीयात् । बन्धनप्रकारमाह—‘ दक्षिणां भुवम् ’
आरम्य ललाटस्येवदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अत्र सूत्रम्—“ कृष्णविषागां त्रिवर्ति पञ्चवर्ति वीचानां दशापां
वक्षति, तथा कण्डूयनम्, उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्यां भुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति ”—(का. श्रौ. सू. ७ ।
९१—९२—९३) इति । मन्त्रं व्यापष्टे—इन्द्रस्येति । ‘ अनो हि ’ अस्या योनेः सकारात् खलु ‘ प्रविशति ’
गर्भरूपेणैन्द्रः । अतो गर्भप्रवेशनिर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनिर्त्वं सिद्धम् ॥ २९ ॥

तथा भूमेरपरि समन्त्रमुद्वेष्टेन विधत्ते—अयोहिसतीति । (का. श्रौ. सू. ७ । ९४) ‘ कृषीः ’ कृष्ट-
स्पृष्टीः समृद्धसस्याः ‘ कृषीति ’ मन्त्रार्थः । कृषीस्कृषि—इत्यत्र कस्कादित्वात् पत्वम् (पा. घ. ८ । १ । ४८)
‘ एतत् ’ एतेनेद्वेष्टेनेन । सप्तम्यत् । यदा वा इति । ‘ यदा ’ खलु सुषमं कृष्णादिसम्यस्या ‘ सुषमं ’
सुखप्रदः सः सरो ‘ भवति ’ तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति; यदा उक्तवैपरीत्येन ‘ दुःषमं ’ दुःखहेतुः संवत्सरो
भवति तदा ‘ आत्मने ’ स्वशरीररक्षणायैव न प्रभवति, का कथा यज्ञस्येति ॥ ३० ॥

कृष्णविषागया कण्डूयनप्रशंसनार्थं सायनान्तरं निन्दति—अथ न दीक्षित इति । ‘ यः कश्चिद् ’ गर्भस्य

पामनानि जुनितोः स्वा वै योनी रेतो नुद्दिनस्त्येषा वाऽणुस्य स्वा योनि-
र्भवति युत्कृष्णविषाणा तुयो हैनमेपा नुद्दिनस्ति तुस्मादीक्षितः कृष्णविषा-
णयैव कण्टूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

(५) अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वृत्रो वै दण्डो विरक्षस्तापे ॥ ३२ ॥
(याऽऔ) औदुम्बरो भवति । (त्यु) अन्नं वाऽउदुम्बुर उज्जोऽष्टा-
द्यस्यावरुद्धयै तुस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसंमितो भवति । (त्ये) एतावद्वै वीर्यं स यावदेव वीर्यं तावांस्तु-
द्रवति मुन्मुखसंमितः ॥ ३४ ॥

(स्त) तमुच्छ्रयति । (त्यु) उच्छ्रयस्व वनस्पतऽऊर्ध्वो मा पाह्युद्धसु

वा अनु रेतांसि । ततो रेतांसि पामनानि जुनितोः । स्वा वै योनी रेतो न द्दिनस्ति । एषा वा एतस्य
स्वा योनिर्भवति—यत्कृष्णविषाणा । तुयो हैनमेपा न द्दिनस्ति । तस्मादीक्षितः कृष्णविषाणयैव
कण्टूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वृत्रो वै दण्डः । विरक्षस्तापे ॥ ३२ ॥
औदुम्बरो भवति । अन्नं वा ऊर्जः । उदुम्बुर ऊर्जः । अन्नाद्यस्यावरुद्धयै । तस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥
मुखसंमितो भवति । एतावद्वै वीर्यम् । स यावदेव वीर्यं—तावांस्तुद्रवति यन्मुखसंमितः ॥ ३४ ॥
तमुच्छ्रयति—“ उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्युद्धसः । आस्य यज्ञस्योद्धवः ”—
(वा. सं. ४।१०) इति । ऊर्ध्वो मा गोपाय आस्य यज्ञस्य संस्थाया इत्येवंतदाह ॥ ३५ ॥

इति कर्मणि वृत्तिः । गर्भं काष्ठादिना विकर्षेत, तदा स ‘ गर्भः ’ अपाण्डन् भूतिं प्राप्नुयात् ततोऽन्यत्स सा-
नस्य दृष्टत्वात्तेन विरुर्ध्वमाणः ‘ दीक्षितः पामनो जुनितो ’ । ‘ पामो ’ विचर्षिका, मवर्षयो नः (पा. सू.
१ । १ । १००) तद्वन् मविनु सपथो मवनीत्यर्थः । न केवलं दीक्षितः स्वपमेव पामनो भवति किन्तु
तदुत्पन्ना पुत्रा अपि तादृशा यन्तर्वागाह—दीक्षितं वा अन्विषि । विपश्चे दोस्तृत्वा स्वपश्चे तदमात्रं दर्श-
यितुमाह—स्वा वा इति । कृष्णविषाणाया योनिव्यान्, दीक्षितस्य गर्भवात्, दिग्मात्राय ‘ कृष्णविषाणयैव ’
कण्टूयेत इति विधिः (का. श्री. सू. ७ । १२) ॥ ३१ ॥

अथ दण्डेन दीक्षा विवर्त्ते—अथास्मा इति । प्रारस्ताधनव्याहणस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥
औदुम्बरो भवतीति । ‘ ऊर्जः ’ कल्करसमन्वितम् ‘ अन्नम् ’ उदुम्बुरस्योत्पत्त्यैव तैत्तिरीयिक आघातम्
“ देवा वा ऊर्जं व्यमजन्त तन् उदुम्बुर इदतिष्ठन् ” इति (तै. ब्रा. १ । १ । २ । १०) ॥ ३३ ॥
मुखसंमितं यथादि (का० श्री० सू० ७ । १५) इत्यष्टम् । मुखस्यन्तम् । प्रत्यगो वीर्यसम्भवात्
ततोऽपि कण्ठादिसंमितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

उच्छ्रयो—रूपेण समन्त्रं विप्रसे—तमुच्छ्रयतीति (का० श्री० सू० ७ । १६) । उच्छ्रयस्य समाप्ति-

१—उच्छ्रयानु पाम पामा विचर्षिकेभ्यश्च । इति उच्छ्रय—उच्छ्रयितेभ्यश्च (कोर्त्तनवचन) इति कृपात् । २—मुखसंमितं—
मुखा दण्डस्य उच्छ्रयः । ३—उच्छ्रयवर्त्तेनेमुच्छ्रयति ।

आस्य यजुस्योदृच ऽडृत्यूर्ध्वो मा गोप्रायास्य यजुस्य सधंस्थया
डृत्यूर्वैतुदाह ॥ ३५ ॥

(हा) अत्र हुके । (केऽङ्गु) अङ्गुलीश्च न्युचन्ति व्याचं च यच्छन्त्यतो
हि न किंच न जपिष्यन्भुवतीति व्यदन्तस्तदु तथा न कुर्वाद्यथा पराञ्चं
धावन्तमनुलिप्सेत तं नानुलभेतवृष्टं ह स यज्ञं नानु लभते तस्मादमुत्रै-
वाङ्गुलीर्न्युचेदमुत्र व्याचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

(हु) अथ यदीक्षितः । (ऽ) ऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरत्य-
भिस्थिरमभिस्थिरमेवैतद्यज्ञमारभते तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीर्न्युचेदमुत्र व्याचं
यच्छेत् ॥ ३७ ॥

(हु) अथ यद्वाचं यच्छति । व्याग्वै यज्ञो यजुर्मेवतुदात्मन्यजेऽथ यद्वाचं-
यमो व्याहरति तस्मादु ह्यै विस्मृष्टां यज्ञः पराह्वावर्तते तुत्रो व्यैष्णवी-

अत्र हुके अङ्गुलीश्च न्युचन्ति, वाचं च यच्छन्ति, अतो हि किंच जपिष्यन्भुवतीति वदन्तः ।
स्तदु तथा न कुर्वाह । यथा पराञ्चं धावन्तमनुलिप्सेत-तं नानुलभेत-एवं ह स यज्ञं नानुलभते ।
तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीर्न्युचेद्, अमुत्र वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ यदीक्षितः ऋचं वा यजुर्वा साम वा व्याहरति-अभिस्थिरमभिस्थिरमेवैतद्यज्ञमारभते ।
तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीर्न्युचेदमुत्र वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

अथ यद्वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञः । यज्ञमेवैतदात्मन्यजे । अथ यद्वाचंयमो व्याहरति । तस्मादु

वाचकत्वप्रकारोऽमरुन् प्रदर्शितः अ० प० ३ । १ । १ । १२ भाष्ये तथा श० प० ३ । १ । ३ । २१,
भाष्ये ॥ ३९ ॥

दर्भः पावनान्तरं मूर्च्छाकरणवाग्यमावृत्तो । स एव स्वाभिमेनः कालः । स्वाभिमेतत्प्रधानं ' वाचं च यच्छन्ति'
इति चकारेणावगम्यते, दण्डदीक्षानन्तरं तयो काल इतिमि केवाश्रित् पक्षमुपन्यस्य तेषामभिप्रायमाविष्कृत्य
स्वपक्षमुपसहरति-अत्र हुके इत्यादिना । ' अतो ' हि ' अस्मादप्यमर्हणकालादूर्ध्वकाले किञ्चिदपि ' न जपि-
ष्यन् भवति ' जपस्य च सर्वस्य पूर्वमेव निष्पन्नं वादिति भावः । यथा पराञ्चमिति । तेषां पक्षे दोषप्रदर्शनं
पराहृचस्य पुनर्मर्हणं दुर्घटमिति । ' अमुत्रैव ' प्रानुनेः (श. प. ३ ब्र. १ अ. ३ ब्रा २५-२७ क) काचं,
दर्भपावनानन्तरमेव कर्तव्यमिति यर्थः ॥ ३६ ॥

स्वपक्षे गुणान्तरमाह-अथ यदीक्षित इति । चात्रत्यकारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन क्रमादिमन्त्र-
मिन्याहरणसमयस्यैव स्पर्धोपादानामन्त्रोच्चारणद्वारा न बाहुनियमस्य मद्ग इति प्रागेव कर्तव्यम् । कात्यायनस्तु
दण्डधारणानन्तरं वाग्यमनमपि विकल्पेनोक्तवान् ' अत्रैवापुष्टिकरणवाग्यमने '-(का.श्रौ.सू. ७.१८) इति ॥ ३७ ॥

गृह्यतत्त्वचम पुनर्वाग्यवचनं प्रावृत्तितन्मन्त्रां नु जग्यमनस्य प्रयोजनमाह-अथ यदिति । ' वैगर्वावृत्तम् '

मृचं वा युजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तु यज्ञं पुनरुभते तस्यो ह्येषा
प्रायश्चित्तिः ॥ ३८ ॥

(२) अथैक उद्बदति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति
निवेदितमं वै न मे तस्मिन् देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं
युष्माकैकोऽभूत्तं गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३९ ॥

(३) अथ उद्ब्राह्मण इत्याह । (४) अनदेव वाऽअस्यातः पुरा जानं
भवतीदृष्टं ह्याह रक्षांति योषितमनुसचन्ते तदुत रक्षांत्येव उत
ऽआदधतीत्यग्राह्या जायते यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि
राजन्त्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते
तस्मादाहुर्न सवनकृतं इत्यादेन स्त्री हेतु सवनकृतेति ॥ ४० ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ५ ॥ (२ । १)

प्रथमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ११४ ॥

ह्येष विष्टो यज्ञः पराङ्मवर्तते । तत्रो वैष्णवीमृचं ॥ यजुर्वा जपेत् । यतो वै विष्णुः । तद्यज्ञं पुन-
रुभते । तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्बदति—दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति । निवेदितमं वै न मे तस्मिन् देवेभ्यो
निवेदयति । अयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति । अयं युष्माकैकोऽभूत्—तं गोपायत इत्येवैतदाह ।
त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३९ ॥

अथ यद् ब्राह्मण इत्याह । अनदेव वा अस्यातः पुरा जानं भवति । इदं ह्याहुः—रक्षांति योषित-
मनुसचन्ते, तदुत रक्षांत्येव उत आदधतीति । अग्राह्या जायते—यो ब्रह्मणो—यो यज्ञाज्जायते ।
तस्मादपि राजन्त्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयात् । ब्रह्मणो हि जायते—यो यज्ञाज्जायते । तस्मा-
दाहुः—न सवनकृतं इत्यात्—एनस्त्री हेतु सवनकृतेति ॥ ४० ॥

“ इदं विष्णुर्विचक्रमे ” (का० स० १ । २२ । १७ । वा. म. ९ । १५ । ११) इत्येवमादिकाश्च ॥ ३८ ॥

अथर्व्युक्तकृत् दीक्षितोऽयं विष्टो—अथैक उद्बदतीति । ‘ एक ’ अत्रयुं ‘ उद्बदति ’ उद्ब्रूयते इति ।
‘ अथ ब्राह्मणः दीक्षितः ’ दीक्षणीयेष्टिष्णुणाग्निनादिदीक्षामन्त्राणां सम्पन्नः ‘ इति ’ । ‘ अथ महावीर्यः ’
इत्येतद् पूर्वं व्याख्यातम् । मूले तु अथर्व्युक्तमित्येतत् कार्यं अत्रेति नमुक्तम् । “ अग्नौ दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह
धिरत्वे ”—(का. श्री. सू. ७ । १०४) इति । “ अन्यस्यान्वोऽप्ययुमनिकर्षादाव्ययमनान्यान्ववन्तः प्रति-
प्रथान्तर, उद्ब्रूयतेनेन बालुगशुशु मूचिनः ”—इति रक्तोष्णाव्यापने व्याख्यातम् । तस्य चावेदनात्स्यस्य
मिराहति विष्टो—विष्कृत्व इति ॥ ३९ ॥

आवेदनात्स्यस्य ब्राह्मणस्य प्रयोगमाह—अथ यद्ब्राह्मण इति । ‘ अथ ’ ‘ अस्या ’ दीक्षायाः
‘ पुरा ’ ‘ जानम् ’ जन्म ‘ अनदेव ’ अविनिधिनमिव ‘ भवति ’ अनुदाने काण्यमाह—इदं ह्याहुर्गिति । ‘ इदं ’

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

व्याचं यच्छति । सु व्याचंयमुऽआस्तुऽआस्तमयात्तद्यद्वाचं यच्छति ॥ १ ॥
यत्नेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युर्ध्वपामियं जितिस्ते होचुः कथं नऽ-
इदं मनुष्यैरनभ्यारोहयुथुं स्यादिति तु यज्ञस्य उंसं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्तथ यदने-
नायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वाऽऽरुपीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन्त्ययाऽयं यज्ञः सुम्भृतऽएवं
ग्राऽएषु यज्ञं सुम्भरति यो दीक्षते व्याग्वै यज्ञः ॥ ३ ॥

(स्ता) तामस्तमिते व्याचं विस्मृजते । संवत्सरां वै प्रजापतिः प्रजा-
पतिर्धृजोऽहोरात्रे वै संवत्सरऽ एते ह्येनं परिप्लवमाने कुरुतः सोऽहन्न-

अथ दीक्षितधर्माः ।

वाचं यच्छति । स व्याचंयम आस्ते-आस्तमयात् । तद्यद्वाचं यच्छति ॥ १ ॥

यत्नेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः-धर्वाभयं जितिः । ते होचुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोहं
स्यादिति । ते यज्ञस्य उंसं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुः-विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा
तिरोऽभवन् । अथ यदनेनायोपयन्-तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं ममभगन् । ययाऽयं यज्ञः मम्भृतः-एवं वा एष यज्ञं मम्भरति
यो दीक्षते । वार्षं यज्ञः ॥ ३ ॥

तामस्तमिते वाचं विस्मृजते । संवत्सरां वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । अहोरात्रे वै संवत्सरः ।

वक्ष्यमाणम् ' आहुः ' अभिज्ञा । यनो गन्धमा जियम अनुमचन्ने अनुमभरन्नि गर्भाधानसमये ' रेतः '
 ' न ' आदवति, ' अनो योमिनो जन्मने । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यान-यज्ञादिति । यज्ञशब्दाभिधेयाऽऽहोरात्रो
जातत्वाद् ' ब्राह्मण ' -अष्टव्यवहारः । अत एव राजन्शब्दयोरपि दीक्षितयोः " दीक्षितोऽयं ब्राह्मण " -
(का. श्री. सू. ७।१०५) इत्येव श्रूयते । यज्ञशब्दप्रशस्तार्थं कश्चिन्नियममाह-न म्वनकृतमिति । ' सवनकृतः '
अभिषेकनंतरं यष्टारं वैर्वाग्वैव्यनममर्चयिष्यथ । ' सवनकृता ' सवनकृता निमित्तेन, तदर्थेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमायगाचार्यविरचिते माधवसि वैद्यार्यप्रकाशे भाव्यन्दिनसततयवाराहणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-२-२)

गृहंतम्य वचनो विमर्शकालविधानाय पुनरनुवदति-वाचं यच्छतीति । (का. श्री. सू. ७।१०६) ॥ १ ॥

आयमनं प्रदन्तिदुमप्राप्तयिष्यथ-यत्नेन वै देवा स्तापितः (उ. न. अ. ३।११।१) इत्यत्राह
व्याख्यानम् ॥ २ ॥ ३ ॥

वाग्विमोक्ष विवर्ते-तामस्तमिते वाचमिति (का. श्री. सू. ७।१०७) । कस्तमयतन्यरभाविब वाग्विमो-

१-अथवा इत्येव वैश्वजन्मवयेति श्रुतेः । २-अमनययज्ञात् यच्छति । ३-अहोरात्रे दीक्षित वाच विस्मृजते पक्षे
वाचं विस्मृजतेति श्रुतिः ।

दीक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स यावानेव यज्ञो यावत्पस्य मात्रा तावन्तमेवेतदाप्त्वा
व्याचं विमुञ्जते ॥ ४ ॥

तद्धेके । नक्षत्रं दृष्ट्वा व्याचं विसर्जयन्त्यत्रानुष्ठयाऽस्तमितो भवतीति
वृद्धन्तस्तदु तथा न कुर्यात्क तु स्युर्ध्वमेघः स्यात्तस्माद्वृद्धवानुष्ठयाऽस्त-
मितं मन्येत तदेव व्याचं विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

(४) अनेनो ह्येके व्याचं विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति यज्ञमाप्याय-
यामो यज्ञाँसुदध्म इति वृद्धन्तस्तदु तथा न कुर्यात्त इ सु यज्ञमाप्याय-
यति न सुदधाति यु एतेन व्याचं विसर्जयति ॥ ६ ॥

(त्य) अनेनैव व्याचं विसर्जयेत् । (द्व) व्रतं कृणुत व्रतं कृणुतामि-

एते ह्येते पारिव्रजमाने कुरुतः । सोऽद्वितीक्षिष्ट, स रात्रिं प्रापत् । स यावानेव यज्ञो, यावत्पस्य मात्रा-
तावन्तमेवेतदाप्त्वा वाचं विमुञ्जते ॥ ४ ॥

तद्धेके-नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विमर्जयन्ति-अत्रानुष्ठयाऽस्तमितो भवतीति वृद्धन्तः । तदु तथा न
कुर्यात्-क ते स्युः-ध्वमेघः स्यात् । तस्माद्यज्ञेवानुष्ठयास्तमितं मन्येत-तदेव वाचं विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो ह्येके वाचं विमर्जयन्ति-भूर्भुवः स्वर-इति । यज्ञमाप्याययामः, यज्ञं सुदध्म-इति
वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । न इत्ययज्ञमाप्याययति, न सुदधाति-य एतेन वाचं विमर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव वाचं विमर्जयेत्-“व्रतं कृणुत, व्रतं कृणुतामिर्ब्रह्माग्निर्पञ्चो वनस्पतिर्पक्षिणः”-

काव्य प्रशस्ति-सर्वस्मरे वा इति । ‘ एने ’ एव ‘ अहोत्रे ’ ‘ पारिव्रजमाने ’ पुनः पुनरावर्तमाने ‘ एन ’
नवम्बर ‘ इत्यनः ’ निष्पादयन् । ‘ स. ’ उत्कलङ्घय. ‘ प्रजापति. ’ पुरा स्वयम्भुवमे ‘ अहन् ’ अहनि
‘ अतीक्षिष्ट ’ वृत् (पा म. १ । १ । ११०) दीक्षितवान् । इत्यदीक्ष. ‘ स ’ प्रजापति, ‘ रात्रिन् ’
‘ प्रातन् ’ प्रातवान् । दाक्षिणात्यदक्षिणा वाच रात्रिपर्यन्तमन्ववर्तयदित्यर्थः । अतस्तान्ववर्तनं वायव्यमन्ववर्तनं
दीक्षिणो ‘ यावान् ’ ‘ यज्ञ. ’ मंत्रस्तर-प्रजापत्याग्निकोऽग्नि, ‘ अहन् ’ च ‘ यावन्ती ’ ‘ मात्रा ’ पारितोषिकम्.
‘ तावन्त ’ सत्यव्रतमिति ‘ एनन् ’ एतेन निरनेन ‘ आत्मा ’ ‘ वाच ’ विमुञ्चयाम् भवति ॥ ४ ॥

वाग्विमतो येषांश्चिद्विप्रमाह-तद्धेके इति (आ. श्रौ. सू. १० । १६ । ३) । ‘ अब ’ नक्षत्रदर्शन-
काण्डे । ‘ अनुष्ठया ’ सत्यमित्यर्थः । सर्वः प्रजापतेन सूर्यः ‘ दान्तिनितो भवतीति ’ ‘ वदन्तः ’ । नन्विम
ग्नौ दूषयति-तदु तथेति । ‘ ते ’ तथानुष्ठयातो यदि ‘ मेघ ’ नक्षत्रान्द्रादिक. ‘ स्यात् ’ ‘ तर्हि ’ इत्यु
‘ इव वाग्विमतोऽर्कतोरो मण्डपे ’ । ‘ तस्माद् ’ ‘ यज्ञ ’ काव्ये ‘ अस्तमितम् ’ ‘ अनुष्ठया सम्पत् प्रजाप. ’ नन्वेन
तदेव पारिव्रजन्तु, न नक्षत्रोदये वाग्विमतः ॥ ५ ॥

मन्त्रवियये येषांश्चिद्विप्रमाह-अनेनो ह्येके इति (‘ दूनुज. ’ अथेति वा का. श्रौ. सू. ७ । १०६) ।
यज्ञायामन्ववर्तनमित्यन्ते कृणुतप्रतिनान्ताम् ‘ न ह ’ इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अनः स्वामिर्ब्रह्माह-अनेनैवेति । अब वने कृणुतेत्यस्य वनमह्यार्थञ्च साधुप्यादवनेत्यम् । वीनशा तत्

ब्रह्माऽग्निर्यज्ञो ब्रुनस्पतिर्यज्ञियऽडृत्येषु ह्यस्यात्र यज्ञो भवत्येतद्विर्यथा
पुराऽग्निहोत्रं तद्यज्ञेनैतद्यज्ञः सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन
यज्ञं संतनोति संततं ह्येवास्मैतद्व्रतं भवत्या सुत्याये विष्कृत्वऽआह
त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥

106436

(जोऽथा) अयाग्निमभ्यावृत्य वाचं विसृजते । न ह स यज्ञमाप्याय-
यति न संदधाति योऽतोऽन्येन वाचं विसृजते स प्रथमं व्याहुरन्तस्त्यं
वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

(त्य) अग्निर्वहेति । (त्य) अग्निर्ह्येव ब्रह्माऽग्निर्यज्ञऽडृत्यग्निर्ह्येषु यज्ञो
ब्रुनस्पतिर्यज्ञियऽडृत्य ब्रुनस्पतयो हि यज्ञिया न हि मनुष्या यजेरन्यद्व-
नस्पतयो न स्युस्तस्मादाह ब्रुनस्पतिर्यज्ञिय इति ॥ ९ ॥

(वा. सं. ४ । ११) इति । एष हस्यात्र यज्ञो भवति, एतद्विः—यथा पुराऽग्निहोत्रम् । तद् यज्ञे-
नैतद्यज्ञं सम्भृत्य, यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यज्ञेन यज्ञं संतनोति । संततं ह्येवास्मैतद्व्रतं भवति—
आमुत्पार्ष । विष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥

अयाग्निमभ्यावृत्य वाचं विसृजते । न ह स यज्ञमाप्याययति, न संदधानि—योऽतोऽन्येन वाचं
विसृजते । स प्रथमं व्याहुरन्—स्त्यं वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्वहेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्म । अग्निर्यज्ञ इति । अग्निर्ह्येव यज्ञः । ब्रुनस्पतिर्यज्ञिय इति । ब्रुनस्पतयो
हि पतिपाः । नहि मनुष्या यजेरन्—यदनस्पतयो न स्युः । तस्मादाह ब्रुनस्पतिर्यज्ञिय इति ॥ ९ ॥

द्विर्वादिपर्ययः कथितः । अग्निर्वहेत्यादिः पृथङ्मन्त्रो वाग्विमर्जनार्थः । तथा च सूत्रम्—“अग्निमभ्यावृत्य वनं कृणुतेति
वाग्विमर्जनेन विरुक्त्वाऽग्निर्वहेति च सट्ठदिति”—(का. श्रौ. सू. ७ । १०८) इति । अतएव प्रसंसति—एष
हीनि । ‘एवः’ व्रताध्यः पदार्थः ‘अत्र’ दीक्षाकाले ‘यज्ञो भवति’ । तथा ‘एतन्’ एव वनं ‘हविः’ अपि भवति ।
‘यथा’ ‘पुरा’ दीक्षादिब्रह्मण्यैव ‘अग्निहोत्रम्,’ ‘एवमिदमभ्याग्निहोत्रप्रत्ययात्राप्येवैवार्थः । यथाहपसम्यः—“न
त्वेन न मनयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय”—(आ. सू. १० । १६ । ११) इति । अत एतद्वनारब्धेन ‘यज्ञेन’ प्रवर्त-
मानेन चित्तार्थितं ज्योतिष्टोमं ‘यज्ञम्’ व्रतारब्धं ‘सम्भृत्य’ एकीकृत्य तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोम-
मेनेन विस्तारितवान् भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञमन्वानसम्भवादर्थं पञ्च एव श्रेयानित्यर्थः । विहितव्रतं
सुग्यादिवसपर्यन्तं कर्तव्यमित्याह—सन्ततमिति ॥ ७ ॥

वाग्विमर्कोऽयमिमुष्मं कर्तव्य इत्याह—अयाग्निमिति (का. श्रौ. सू. ७ । १०८) । उक्तमर्थं व्यतिरेकेण
प्रसंसति—न हेति । ‘अतोऽन्येन’ मूषर्वः स्वार्थ्यनेन । मन्त्रादानि व्यावर्ते—स प्रथममिति । वाग्व्यवहार-
स्यादावग्निर्वहेति ब्रुवन् सत्यमेवोक्तवान् भवति; “सत्यं व्रत” इति श्रुतेः (बृ. आ. उ. १ । १११) ॥ ८ ॥

अग्निरिति । वनस्तत्तर्वाहृत्य श्रुतिरेवोपादयति—न हि मनुष्या इति ॥ ९ ॥

(त्व) अथास्मै व्रतयन्ति । देवान्वाऽएष उच्यते व्रतते यो
वीक्षते सु देवतानामेको भवति श्रुतं वै देवानां हविर्नाश्रुतं तस्माच्छ्र-
पयन्ति तदेष्टुऽएष व्रतयति नाश्रो जुहोति तद्वदेष्टुऽएष व्रतयति नाश्रो
जुहोति ॥ १० ॥

यजेन वै देवाः । (५) इमां जिति जिग्युषेपामियं जितिस्ते होचुः कथं
न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोहयन्ति स्यादिति ते यज्ञस्य उप्तं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्धेयेषु विदुह्य यज्ञं धूपेन योषयित्वा तिरोऽभवत्तथ यदनेना-
योपयस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमाप्त । ते यज्ञं सुमभरन्त्यथाऽयं यज्ञः सम्भृतऽएष
वा ऽभ्र यज्ञो भवति वां वीक्षतेऽएष ह्येनं तनुतुऽएष एनं जनयति
तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धातं यद्विदुग्धं तद्वेतत्पुनरुप्याययति तदेष्टुऽएष
व्रतयति नाश्रो जुहोति न द्राप्यापयेद्यदश्रो जुहुयाच्चुह्वदु ह्येनं मुन्यत
नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

अथास्मै व्रतं श्रपयन्ति । देवान्वा एष उच्यते व्रतते-यो वीक्षते । न देवतानामेको भवति । श्रुतं
वै देवानां हविः-नाश्रुतम् । तस्माच्छ्रपयन्ति । तद्वेष्टु एव व्रतयति, नाश्रो जुहोति । तद्वदेष्टु एव
व्रतयति, नाश्रो जुहोति ॥ १० ॥

यजेन वै देवाः इमां जिति जिग्युषेपामियं जितिः । ते होचुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारो-
हयन्ति स्यादिति । ते यज्ञस्य उप्तं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्धेयेषु । विदुह्य यज्ञं धूपेन योष-
यित्वा तिरोऽभवत् । अथ यदनेनायोपयन्-तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमाप्त । ते यज्ञं सुमभरन्-यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः । एष वा अभ्र यज्ञो भवति-
वां वीक्षते । एष ह्येनं तनुते । एष एनं जनयति । तद् यदेवात्र यज्ञस्य निर्धातम्, यद्विदुग्धं-तद्वे-
तत्पुनरुप्याययति । तदेष्टुऽएष व्रतयति नाश्रो जुहोति न द्राप्यापयेद्यदश्रो जुहुयाच्चुह्वदु ह्येनं मुन्यत
नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

अथास्मा इति । श्रुतं वा श्रुति । ' श्रुतम् ' पठम् । ' वै ' इत्येनं धूमन्तरपनिश्चिद्विधायितम् । तदा
च त्रितिरियम्-॥१॥ श्रुतं न मन्त्रेणान्तरपनिश्चिद्विद्वत् श्रुतम् सदैववाच्यम्-॥ (ब. ॥, ५, १, ११, ११) इति
' श्रु ' श्रुतं होतृणां ' एष ' वीक्षते एव । त्रितिरि (का. धौ. सू. ५, १, ११, ११) एवकारान्तरपनिश्चिद्विद्वत्-
नाश्रुतिः ॥ १० ॥

आमन्येव रोम पुरातनवृत्तान्तरपनिश्चिद्विद्वत् प्रथमनि-यजेन वा इति । (श. ५ वा. १, ११, ११ भाष्ये)
गमम् । देवैराऽऽदित्येनापि योषयन्त्यन्तरपनिश्चिद्विद्वत् प्रथमनिश्चिद्विद्वत् सम्भृतवाच्येनानि सम्भृतवाच्यनिश्चिद्विद्वत् ॥ ११ ॥

तद्वा ऋषीणामिति । अनु सदैववाच्यं होतृणां वृत्तं इति, त्रितिरि यदनेन इत्यादिद्वयं वीक्षितवाच्यनिश्चिद्विद्वत्-
नाश्रुतिः ॥ १० ॥

(दि) इमे वै प्राणाः । (०) मनोजाता मनोयुजो दक्षकतवो वृगे-
वाग्निः प्राणोदानी मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा एतासु
देवास्त्येव देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रत उभौ ग्रीहियवावावपन्त्युभाभ्याम् उभाभ्यां यदेवात्र
यज्ञस्य निर्धीतं यद्विदुषं तत्पुनराप्याययाम इति वृदन्तो यद्यु व्रतदुषा
न दूरीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुषदितुं ह्येवास्त्येता उभौ
ग्रीहियवावन्वारुधौ भवत इति तदु तथा न कुर्यात् इ स यज्ञमाप्या-
ययति न सन्दधाति य उभौ ग्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरमेवावपेद-
विष्याऽस्त्येता उभौ ग्रीहियवौ भवतः स यदेवास्त्येजो हविर्भवतस्तु-

वैतत् पुनराप्याययति । यदेष एव प्रत्ययति, नाम्नां जुहोति । न आप्याययेद्-यदग्नी जुहुयात् ।
जुहु इव मन्येते-नातुहत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः-मनोजाता मनोयुजो दक्षकतवः । वागेवाग्निः । प्राणोदानी मित्रावरुणौ ।
चक्षुरादित्यः । श्रोत्रं विश्वेदेवाः । एतासु देवास्त्येव देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके-प्रथमे व्रत उभौ ग्रीहियवावावपन्ति । उभाभ्यां रसाभ्याम्-यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतम्
यद्विदुषम्-तत्पुनराप्याययाम-इति वदन्तः । यद्यु व्रतदुषा न दूरीत-यस्यैवातः कामयेत-तस्य
व्रतं कुर्यात् । एतद् होवास्त्येता उभौ ग्रीहियवावन्वारुधौ भवत इति । तदु तथा न कुर्यात् । न ह
स यज्ञमाप्याययति, न सन्दधाति-य उभौ ग्रीहियवावावपति । तस्मादन्यतरमेवावपेत् । हविर्वा

पादपति-यप वा अग्नेति । ' यज्ञ ' - शब्देनात्राग्निर्मिथीयते यज्ञोपादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ
होमेन ' यज्ञस्य ' ष्योतिष्टोमस्य ' यत् ' ' निर्धीतम् ' नियमितम् अनुष्ठानेन विरुलम्, ' यत् ' च ' विदुषम् '
विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलमङ्गम्, ' तत् ' ' पुनः ' आयायितवान् भवति । व्यतिरेके दोषमाह-न हेति ।
जुहु इव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनामावात् कथं तादृशी मतिरुपपद्यत इत्यत आह-इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन
प्राणशब्दव्यवहारस्य ' इमे प्राणाः ' वागादयः ' मनोजाताः ' मनसः सकाशादुत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण इत-
स्ततः प्रवृत्त्यमावात् । ' मनोयुजः ' च स्वस्वग्यापारेऽनु मनसः कर्तृत्वात् ॥ एवं ' दक्षकतवः ' दक्षाः प्रवृद्धाः
स्वत्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विमज्ज्य योजयति-वागेवाग्निरित्यादिना ।
" अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् " इति श्रुतेः (ऐ. २. अम. ४. अ. २. खं) इन्द्रिय-तदभिमानिदेवत-
योमेमेदम्यवहारः । यस्मात् ' एतासु ' ' देवतासु ' प्रीणयति, तस्मादेतासु नियिचभूतासु स्वामिनि ' हुतं
भवति ' । यद्वा अग्नी चंदेकस्मिन्नेव हुतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वोत्पत्ति हुतं भवतीति
व्याख्येयम् । तस्मान्जुह्वन्मन्येत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमदिवस (देय) व्रतविषयकमेकेषां विषयमाह-तद्वैके इति । ' प्रथमे व्रते ' प्रथमव्रताहं क्षीरे निर्द्दीत-
विदुष्ययोरेत्यत्रोपायनायोमयोरेपि समाधानायोग्यावापे सत्युमे अपि हविषी अन्वारुधौ भवत इति तेषा-

देवास्तैतावन्वारब्धौ भवतो शुश्रु व्रतदुषा न दुहीत अस्पैव्रातः कामयेत
तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

(त) तद्धैके । प्रथमे व्रते सर्वोपधुं सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि दीक्षित-
मार्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिपज्येद्यथा व्रतेन भिपज्येदिति
तदु तथा न कुर्यान्मानुषधुं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तुद्यज्ञस्य अन्मा-
नुषं नेद्वृद्धं यज्ञे कर्वाणीति यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत
तेन भिपज्यत्सुमामिह्यैव पुण्या ॥ १५ ॥

अस्पैता उभौ ग्रीहियरी भवनः । स यदेवास्पैतौ हविर्भवतः—तदेवास्पैतावन्वारब्धौ भवतः । यन्
व्रतदुषा न दुहीत—यस्यैवातः कामयेन—सस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्धैके—प्रथमे व्रते सर्वोपधुं सर्वसुरभ्यावपन्ति । यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देत्—यैनेवातः कामयेत—
तेन भिपज्येत्—यथा व्रतेन भिपज्येदिति । तदु तथा न कुर्यात् । मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति ।
वृद्धं वै तद् यज्ञस्य—यन्मानुषम् । नेद्वृद्धं यज्ञे कर्वाणीति । यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देत्—यैनेवातः
कामयेत—तेन भिपज्येत् । समामिह्यैव पुण्या ॥ १५ ॥

मभिप्राये । तन्निषेधनि—तद्विनि । उभयावस्थायाप्रयोजकतामाह—न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति तत्राह—तस्मा-
दन्त्यतरमिति । अन्यतरावपक्षे उभयान्वावस्थम् । कथं सिद्धयतीति तत्राह—हविर्वा अस्पैति । दर्शपूर्णमासयो-
र्ग्रीहियवयोरेभ्योरिति हविक्रणान् तत्रैवान्वावस्थौ भवतो न नूतने । अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरैवान्वावस्थोऽन्ये-
क्षित इत्यर्थः । व्रतदुषादुपगमाच्च किं कुर्यादित्यत्र आह—यस्य इति । यतो ग्रीहियवान्वावस्थौ ' अतः '
अन्योर्ग्रीहियवयोर्मध्ये ' यदैव ' व्रतं ' कामयेत ' ' तस्य ' एवम् ' व्रतं ' कुर्यात् ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषयं श्वेनवेवा पशुमाह—तद्धैक इति । कञ्चित् प्रथमव्रत एव यन् ' सर्वोपधुम् ' ग्रीहियव-
भिपगुणोद्भाटिक, यच्च ' सुरभि ' सुगन्धि पिपल्यादि, तन् सर्वम् ' आवपन्ति ' । तथा सत्युत्तरत्र दीक्षित-
स्थानीं सत्या दाद्याया अर्चयेद्देवयमिति आत्यार्तिः । कामयेन, तन् शरीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा
सति प्रथमव्रते सर्वोपधुम्यान्वारब्धत्वाद् वनाविरोधेनैव विक्रिन्ता कृत्वा भवतीति तेषामभिप्रायः । तन्निषे-
धे—तद्विनि । तथा सति यथा मनुष्या औपधुं शरीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतन्त्यात् । तच्च यच्चविरुद्धम् ।
अतो यद्यप्य प्रतिक्रिया कामयेन, केवलं तदेव प्रयच्छेत् तस्माद् समाप्तिः ' यामगम्यतिः ' पुण्या इष्टा, तस्मा-
दन्वारब्धेनापौरुषेण भिपज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्त्तमात्रेण सर्वोपधुम्यो निरस्तः आर्त्तविरोधेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षे-
पमायेऽपि तत्सम्भवात् । अत्र सूक्तम्—“ प्रथमे व्रते ग्रीहियवयोरेभ्यनरमात्रयत्युमावेके, पक्षेतरव्रतमदोहे,
सर्वोपधुं सर्वसुरभि चैके ”—इति । आवपेदिति शेषः ॥ १५ ॥

१-प्रथमे व्रते ग्रीहियवयोरेभ्यनरमात्रयत्युमावेके । का. ओ. सू. ७ । ११४ । २-नव्रतमदोहे । का. ओ. सू. ७ । ११५ ।
३-सर्वोपधुं सर्वसुरभि चैके । का. ओ. सू. ७ । ११६ । ४—" तद्व्रतमदोहे " इति चोक्तत्वात्—तद्व्रतमदोहे इति का.
ओ. सू. पुनर्लक्ष्यं सूत्रम् इत्यन्तरं १३५० ।

(ण्याऽ)अथास्मै व्रतं प्रयच्छति।(त्य)अतिनीय मानुषं कालुष्यं सायं दुग्ध-
मपरात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्णे व्याकृत्याऽएव देवं चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति १६

(त्य)अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नपऽउपस्पर्शयति । देवीं धियं मनामहे सुमृडी-
कामभिष्टये वचोधां यज्ञवाहसं सुतीर्थानोऽअसद्वशेऽइति मानुषाय वाऽ-
एष पुराऽज्ञानायावनेनिकेऽथात्र डैव्ये धिये तस्मादाह देवीं धियं मनामहे
सुमृडीकामभिष्टये वचोधां यज्ञवाहसं सुतीर्थानोऽअसद्वशेऽइति स याव-
त्क्रियञ्च व्रतं व्रतयिष्यन्नपऽउपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

(व) अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षकृतवस्ते
नोऽयन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति तद्यथा व्यपदकृतं हुतमेवमस्यै-
तुद्रवति ॥ १८ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति-अतिनीय मानुषं कालम् । सायं दुग्धमपरात्रे, प्रातर्दुग्धमपराह्णे
व्याकृत्या एव देवं चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नपऽउपस्पर्शयति-“देवीं धियं मनामहे, सुमृडीकामभिष्टये वचोधां
यज्ञवाहसं सुतीर्थानो असद्वशे”-(वा. सं. ४।११) इति । मानुषाय वा एष पुराज्ञानाया-
वनेनिके । अथात्र देव्ये धिये । तस्मादाह-देवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वचोधां यज्ञवाहसं
सुतीर्थानो असद्वशे इति । स यावत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयिष्यन्नपऽउपस्पृशेत् । एतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति-“ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षकृतवस्ते । नोऽयन्तु ते नः पान्तु
तेभ्यः स्वाहा” (वा. सं. ४ । ११)-इति । तद्यथा व्यपदकृतं हुतम्-एवमस्यैतद् भवति ॥ १८ ॥

अथास्मा रत्यादि । मानुषकानानि कान्नीकौ कानाश्रितौ दर्शयति-सायन्दुग्धमित्यादिनौ । व्याकृत्या
यवेति । ‘व्याकृत्या’ व्याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अथ्यर्पुकापिपुक्तं पयमानकर्तृकमुदकोपस्पर्शनं विधत्ते-अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्निति । लौकिकाशानाय
हस्ताग्नेजनव्यापृतये मन्त्रेणाग्नेजनं युक्तम्, तत्रापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाशानां ॥ “देवीं
धियम्” इति मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात् पयोव्रत एव हस्तप्रक्षालनेऽप्य मन्त्र इति प्राप्नो सर्वव्रताग्ने-
जनसाधारणतामाह-स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्त्रक व्रतपानं विधत्ते-अथ व्रतं व्रतयतीति । मनोजातादयो व्याख्याताः । यथा अन्यत्र यागे व्यप-
कारेण दत्तं हविर्हुतं भवति, एवमस्य समन्त्रकं व्रतं स्वाहाकृतत्वादुतमेव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१-“व्रतं प्रयच्छत्यनुत्तिष्ठमपराह्णे सायन्दुग्धमपराह्णे प्रसर्तते । वा. सं. सू. ७ । ११५ । २-देवीं धियमिति व्रतयोः-
स्पर्शनं रत्याग्ने । वा. सं. सू. ७ । १२० । अथ्यर्पुकापिपुक्तं पयमानकर्तृकमुदकोपस्पर्शनं विधत्ते-अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्न-
नित्यं व्यपस्पर्शयति स्पर्शोपस्पर्शेति सत्यः । हस्तिवामि-
नस्तु व्यपस्पर्शयति स्पर्शोपस्पर्शेति सत्यः । ३-ये देवा इति ध्यतपत्यम्यरात्रे । लोदे
वा. सं. सू. ७ । १२१ । ४-यसिमेव मन्त्रेण प्रयोक्तव्यमित्यादि ।

(त्र्य) अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशते श्राव्याः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ताऽअस्मभ्यमयक्ष्माऽअनमीवाऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृताऽऋतावृधऽइति देवान्वाऽएष उपावर्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देशान्वाहं विरयेत् व्रतप्रदो मिथ्या करोति व्रतमुपोत्तिञ्चन्नं प्रमीणाति तस्यो दैवा प्रायश्चित्तिस्तथोदास्येतञ्च मिथ्या कृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह श्राव्याः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ताऽअस्मभ्यमयक्ष्माऽअनमीवाऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृताऽऋतावृधऽ इति स आवत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत्कस्तद्देव व्रतप्रदो व्रतमुपोत्तिञ्चेत् ॥१९॥

(वृ) अथ यत्र मेक्ष्यन्भवति । तत्कृष्णविषाणया लोटं वा किञ्चिद्वोपहन्तीष्टं ते यज्ञिया तन्वृतिर्तीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमुह्या तस्याऽएतदुद्गृह्येयं यज्ञियां तन्मयायज्ञियर्थं शरीरमभिमेहत्यपो

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशति—“श्राव्याः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवाः अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः”—(ब्रा. सं ४।१९) इति । देवान्वा एष उपावर्तते यो—दीक्षते । स देवतानामेको भवति । अनुत्सिक्तं वै देवानां इति । अयैतद् व्रतप्रदो मिथ्या करोति । व्रतमुपोत्तिञ्चन्नं प्रमीणाति । तस्यो दैवा प्रायश्चित्तिः । तयो हास्येतञ्च मिथ्या कृतं भवति, न व्रतं प्रमीणाति । तस्मादाह—श्राव्याः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवाः अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृध इति । ॥ यावत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशेत् । एतेनैवोपस्पृशेत् । कस्तद्देव—यद् व्रतप्रदो व्रतमुपोत्तिञ्चेत् ॥ १९ ॥

अथ यत्र मेक्ष्यन्भवति—तत् कृष्णविषाणया लोटं वा, किञ्चिद्वोपहन्ति । “इष्टं ते यज्ञिया तन्वृः” (ब्रा. सं ४।१३) इति । इष्टं वै पृथिवी देवी देवयजनी । सा दीक्षितेन नाभिमुह्या । तस्या एतदुद्गृह्येयं

अथ व्रतं व्रतयित्वेति । समन्त्रकृत्यामुपसर्जनस्य प्रथोक्तमहा—देवान्वा इत्यादिना । देवार्पण इति च स्तन्दनाद्यन्यत्वाद् दीक्षितस्यापि देवत्वाद् व्रतप्रदानेऽप्यन्वर्थोः प्रमादाद् स्तन्दनादेः सम्भवाद् यज्ञदोषः सम्भाव्येत, तस्याय मन्त्रं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे पयसामितस्ततः पयवरहित्वेन ईप्सरीतावस्योदरान्तः प्रवेगस्य च प्रार्थनात् उदकोत्पिष्टार्जनमन्त्रकृत्यामुपसर्जनमन्त्रस्यापि सर्वव्रतसारण्यमाह—स यावत्क्रियदिति । नाभ्युपसर्जनान्मन्त्रप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्तव्यत्वे कारणमाह—कस्तादिति । “उपोत्तिञ्चेत्” सर्वतो विकिरेत् ॥ १९ दीक्षितस्य मूर्धोऽग्रे विशेषमाह—अथ यज्ञेति । “यत्र” यस्मिन् प्रदेशे “मेक्ष्यन्” मूत्रमेकं कारिष्यन् भवति । “किञ्चिद्वा” लोष्टमात्रे तन्मन्त्रि मृदादिक वा “कृष्णविषाणया” “उपहन्ति” उपाददिते-

मुञ्चामि न प्रजामित्युभयं वाऽभुत ऽएत्यापश्च उतश्च सुऽएतदपऽएव
मुञ्चति न प्रजामर्थोमुचः स्वाहाकृताऽइत्यर्थस ऽइव ह्येता मुञ्चन्ति
बुद्धरे गुष्ठितं भवति तस्मादाहार्योमुचऽ इति स्वाहाकृताः पृथिवी-
माविशतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवीमाविशतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

(ह्य) अथ पुनर्लोष्टं न्यस्याति । पृथिव्या सम्भवेतीयं वै पृथिवी देवी
देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू-
मुपायज्ञियर्थं शरीरभूमिमिक्षतामेवास्यामेतत्पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति
तस्मादाह पृथिव्या सम्भवेति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथाग्नये परिदाय स्वपिति । देवान्वाऽएव उपावर्तते यो
दीक्षते सु देवतानामेको भवति न वै देवाः स्वपन्त्युनवरुद्धो वाऽएतस्या-

यज्ञियां तनूम्-अयायज्ञियं शरीरमभिमेहति । "अपो मुञ्चामि न प्रजाम्"-(वा. सं. ४ ।
१३) इति । उभयं वाऽभुत एति अपश्च रेतश्च । एतदप एवमुञ्चति, न प्रजाम् । "अंहोमुचः
स्वाहाकृताः"-(वा. सं. ४ । १३) इति । अहस इव होता मुञ्चन्ति-यद्बुद्धरे गुष्ठितं भवति
तस्मादाह-अंहोमुच इति । "स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतः"-(वा. सं. ४ । १३) इति ।
आहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवीमाविशतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्याति-"पृथिव्या सम्भवेति"-(वा. सं. ४ । १३) इति । इयं वै पृथिवी देवी
देवयजनी । सा दीक्षितेन नाभिमिह्या । तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनूम्-अयायज्ञियं शरीरमभ्य-
मिक्षत्-तामेवास्यामेतत्पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति । तस्मादाह-पृथिव्या सम्भवेति ॥ २१ ॥

अयाग्नये परिदाय स्वपिति । देवान्वा एव उपावर्तते-यो दीक्षते । स देवानामेको भवति । न वै
स्वर्गः । "लोष्टं वा किञ्चिद्वा"-इति सूत्रम् । तत्र मन्त्रमाह-इयं स इति । व्यावष्टे-इयं वा इति । पृथिव्या
देवयजनार्हत्वं कृतवान् मन्त्रीत्यर्थः । मेहनमन्त्रमाह-अपो मुञ्चामीति । 'अतः' अस्मान्मूत्रात्तान्
अत्रेतसोहमयोरेति निर्गमसम्भवात् एव मुञ्चामि न प्रवेष्ट्यादकं रेत इति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः । अतोऽनेन
मूत्रं दुर्यादिति विधिज्ञेयः । तथा च कात्यायनः-"अपो मुञ्चामीति मेहनि" इति (का. श्रौ. सू. ४ ।
११९) । द्वितीयभागे व्यावष्टे-अंहोमुच इति देहान्तर्गतेन पात्रेन सहैवेता मूत्रस्या अपो मुञ्चन्ति रात्रि
मूत्रपितारः तस्मादाहोमुच इति पठेत् । "स्वाहाकृताः"-इत्यस्य ताल्पार्श्वमिधानं स्पष्टम् ॥ २० ॥

अथ पुनरिति । स्वीकृतस्य लोष्टस्य पुनः प्रक्षेपमन्त्रप्राप्त्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् । हे स्वीकृतलोष्ट । त्वं
'पृथिव्या' 'सम्भवे' राहुतो मयेत्यर्थः । एतन्मन्त्रपाठेन वा पूर्वं यज्ञिया तनू स्वीकृता, सा पुनः-
स्वापिता भवति ॥ २१ ॥

दीक्षितस्य स्वापकाले अग्नये परिदानमाह-अथाग्नय इति । 'परिदानं' रक्षणार्थं दानम् । परिदाने

१-मेहनन् इति विलम्बः लोष्टं किञ्चिदप्युक्त इव स इति । का. श्रौ. सू. ७ । १३५ २-पृथिव्यासंभवेत्यादि निरुद्धः ।
का. श्रौ. सू. ७ । १३६ ।

स्वप्नो भवत्यग्निर्धै देवानां व्रतपतिस्तुस्माऽऽप्नोतुपरिदाय स्वपित्यग्रे
त्वष्ट्रे सुजागृहि व्ययष्ट्रे सु मन्दिपीमहीत्यग्रे त्वं जागृहि व्ययष्ट्रे स्वप्स्याम
ऽइत्येवैतदाह उक्षाणोऽअप्रयुच्छन्निति गोपाय नोऽप्रमत्त इत्येवैतदाह
प्रबुधे नः पुनस्कृषीति अयेतः सुप्त्वा स्वस्ति प्रबुध्यामहाऽएवं नः
कुर्वित्येवैतदाह ॥ २२ ॥

(ह्य) अयं यत्र सुप्त्वा पुनर्नावद्रास्यन्भवति । तद्वाचयति पुनर्मनः पुन-
ग्युर्मञ्जागन्पुनः प्राणः पुनरात्मा मञ्जागन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मञ्जा-
गन्निति सर्वे इ वाऽएते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतुसुप्त्वा
पुनः संगच्छते तुस्मादाह पुनर्मनः पुनग्युर्मञ्जागन्पुनः प्राणः पुनरात्मा
मञ्जागन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मञ्जागन् ॥ वैश्वानरोऽ अदन्धस्तनूपा
ऽअग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति तद्यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा मिथ्या-
कर्म तुस्मात्तः तुर्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह तुस्मादाह वैश्वानरो
ऽअदन्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति ॥ २३ ॥

देवाः स्वपन्ति । अनवरुदो वा एतस्यास्वप्नो भवति । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः । तस्मा एवैतत्परि-
दाय स्वपिति । “ अग्रे त्वं सुजागृहि, व्ययं सु मन्दिपीमहि ”—(वा. सं. ४।१४) इति ।
अग्रे त्वं जागृहि, व्ययं स्वप्स्याम—इत्येवैतदाह । “ उक्षाणो अप्रयुच्छन् ”—(वा. सं. ४।१४)
इति । गोपाय नोऽप्रमत्त—इत्येवैतदाह । “ प्रबुधे नः पुनस्कृषि ”—(वा. सं. ४।१४) इति ।
मयेतः सुप्त्वा स्वस्ति प्रबुध्यामहे—एवं नः कुरु—इत्येवैतदाह ॥ २२ ॥

अयं यत्र सुप्त्वा पुनर्नावद्रास्यन्भवति—तद्वाचयति—“ पुनर्मनः पुनराग्युर्मञ्जागन्, पुनः प्राणः
पुनरात्मा मञ्जागन्, पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मञ्जागन् ”—(वा. सं. ४।१५) इति । सर्वे इ वा एते

प्रमत्तं दर्शयति—देवान्वा इत्यादिना । अत्र “ अग्रे त्वम् ”—इत्येतन्मन्त्राद्य एव पारिदानम् । पूर्वार्द्धस्य
सादर्यमाह—अग्रे त्वमिति । हे ‘ अग्रे ! ’ ‘ त्वं ’ ‘ सुजागृहि ’ निद्राणस्य मम भयपरिहाराय सुषु विनिद्रो
मवेत्यर्थः । ‘ मन्दिपीमहि ’—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘ स्वप्स्यामः ’—इति । स्वारविशोते सति मोदस्वैवा-
माधदेव प्रार्थने । ‘ अप्रयुच्छन् ’—इत्यस्य तात्पर्याभिधानम्—‘ अप्रमत्तः ’—इति । “ युच्छ प्रमादे ”—
(वा. पा. म्वा. ५. २१४) । यथेति इति । ‘ इत्. ’ अस्मात् स्थानात् स्वाशानन्तरं ‘ स्वस्ति ’ क्षेमेण
ज्वरशिरोज्वरादिहरियेन यथा ‘ प्रबुध्यामहे ’ तथा ‘ कुर्वीति ’ मन्त्रमागः ‘ आह ’ इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दीक्षितस्य स्वापानन्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा समन्त्रकं च यद्विषये—अयं यत्रेति । ‘ यत्र ’
यस्मिन् काले ‘ तन् ’ तदा मनसादेः पुनः प्राप्तिरुपर्येनाय । तदपगमनप्रमत्तं दर्शयति—सर्वे वा इति ।

(त्व) अथ युदीक्षितः । (तोऽ) अव्रत्यं वा व्याहरति कुप्यति वा तन्मिथ्या करोति व्रतं प्रमीणात्यक्रोधो ह्येषु दीक्षितस्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तुमेवैतदुपधावति त्वमग्रे व्रतपा असि देवऽआ मर्त्येष्व ॥ त्वं यज्ञेष्विड्यऽड्यति तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तुयो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह त्वमग्रे व्रतपा असि देवऽआ मर्त्येष्व ॥ त्वं यज्ञेष्विड्य इति ॥ २४ ॥

(त्व) अथ युदीक्षितायाभिहरन्ति । तस्मिन्वाचयति रास्वेयत्सोमा भूयो भोति सोमो ह वाऽअस्माऽएतद्युते युदीक्षितायाभिहरन्ति स यडाह

स्वतोऽपकामन्ति, प्राण एव न । तैर्वैतत्सुत्वा पुनः संगच्छते । तस्मादाह—पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्, पुनः प्राणः पुनरात्मा मऽआगन्, पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआगन् । “बैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरिताक्षयात्”—(वा. सं. ४।१५) इति । तद् यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा मिथ्याऽकर्म तस्मान्नः सर्वस्मादग्निर्गोपायतु—इत्येवैतदाह । तस्मादाह—बैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरिताक्षयादिति ॥ २३ ॥

अथ यदीक्षितः—अग्रत्यं वा व्याहरति, कुप्यति वा तन्मिथ्या करोति । व्रतं प्रमीणाति । अक्रोधो होव दीक्षितस्य । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः । तमेवैतदुपधावति—“ त्वमग्रे व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व ॥ त्वं यज्ञेष्विड्यः ”—(वा. सं. ४।१६) इति । तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः । तयो हास्यैतन्न मिथ्या कृतं भवति, न व्रतं प्रमीणाति । तस्मादाह—त्वमग्रे व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व ॥ त्वं यज्ञेष्विड्य इति ॥ २४ ॥

अथ यदीक्षितायाभिहरन्ति—तस्मिन् वाचयति—“रास्वेयत्सोमा भूयो मर”—(वा. सं. ४।१६)

‘ प्राण एव ’ ‘ न ’ अपकामतीति शेषः । प्राणस्याप्यगमे सर्वमना मृतिप्रसङ्गात् प्राणस्यानगमाभिधानम् । ‘ प्राणः ’ प्राणैन्द्रियम् । ‘ आत्मा ’ बुद्धिः । द्वितीयमागस्य तात्पर्यमाह—बैश्वानर इति । ‘ स्वप्नेन वा ’ साधनेन ‘ येन वा ’ अन्येन्द्रियद्वारा मर्तर्निर्गमनादिनिमित्तेन ‘ मिथ्या ’ अशास्त्रीयम्, ‘ अकर्म ’ कृतवन्तः स्म । स्पष्टमन्येत् ॥ २३ ॥

अथ यदित्यादि । ‘ अग्रत्यं ’ व्रतं दीक्षा व्रतविरोधि व्यर्थं बध्नन्मभिवेदेत्, क्रोधं करोति ‘ वा, ’ ‘ तत् ’ तेनोभयेन ‘ मिथ्या ’ यत्विरोध्येव ‘ करोति ’ । तावता को दोष इत्यत आह—‘ व्रतं प्रमीणाति ’ हिनस्ति । क्रोधस्य दीक्षितेन वर्ज्यतामाह—अक्रोधो हीति । अग्निर्वा इत्यादि । मर्तर्हिंस्रतामाधानाय—‘ एतत् ’ एतेन “ त्वमग्रे व्रतपाः ”—इत्यनेन साक्षाद् मनपनिम् ‘ तमेव ’ अग्निमेव ‘ उपधावति ’ रक्षणाय प्राप्तवान् भवति । अत्र सूत्रम्—“ त्वमग्रे इत्याह कुदा अव्रत्य वा व्याहृत्य—” इति ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थमात्रादिघनलभे वाप्य मन्त्र विपक्षे—अथ यद् दीक्षितार्थेति । ‘ अभिहरन्ति ’ घनं प्रय-

१-अग्निमभ्यासत विपुलमाप्सवन्तं पुनर्मन इति वाचयति । का. श्रौ. सू. ७।१२८। २-का. श्रौ. सू. ७।१२९।
३-अन्यमात्मन्य वाचयति एत्येव इति । का. श्रौ. सू. ७।१३०। नक्षत्रेऽभिपन्नम् । का. श्रौ. सू. ७।१३१।

यद्विदुग्धं तद्वैतत्पुनराप्याययति अत्परिहालं व्याचं वृदति नु मानुषीं
प्रसृतां न ह्याप्याययेद्यत्प्रसृतां मानुषी व्याचं वृदेत्तस्मात्परिहालं व्याचं
वृदति नु मानुषीं प्रसृताम् ॥ २९ ॥

(१७) स वै धीक्षते । व्याचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि व्याग्धी-
क्षितो ह वै नामैतद्विधीक्षित इति ॥ ३० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ १ ॥ (२ । २)

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । देवा इ वाऽअस्यां यज्ञं तन्वाना
ऽहमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैषामियं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथं नु मयि यज्ञं
तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति तथैव यज्ञं न प्रजहुः ॥ १ ॥

यो धीक्षते । वागै यज्ञः । तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतम्, यद्विदुग्धम्-तद्वैतत्पुनराप्याययति-यत्परि-
हालं वाचं वृदति, न मानुषीं प्रसृताम् । न ह्याप्याययेद्यत्प्रसृतां मानुषीं वाचं वृदेत् । तस्मात्परि-
हालं वाचं वृदति, न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २९ ॥

स वै धीक्षते । व्याचे हि धीक्षते । यज्ञाय हि धीक्षते । यज्ञो हि वाक् । धीक्षितो ह वै नामैतत्
यधीक्षित इति ॥ ३० ॥ इति दीक्षितधर्माः ॥

अथ प्रायणीपेष्टिः ।

प्रायणीयदेवताविधिः ।

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । देवा इ वा अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः ।
सा हैषामियं यज्ञं मोहयाञ्चकार-कथं नु मयि यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति । तं न यज्ञं
न प्रजहुः ॥ १ ॥

वाक् यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति-स वै धीक्षत इति । प्रतज्ञादीक्षितानन्दे निर्वर्ति-धीक्षितो ह वा इति ।
'यद्' यस्मात् 'दीक्षित इति नाम' सादृश्या दीक्षा वाक्साम्येति वास्तुतिः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् (३-२-१) ॥

एव वायममनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः, अत्रशिष्टास्तु दीक्षितधर्मस्तु अनुष्ठेयां प्रायणीपेष्टिं सविधये- (का.
औ. सू. ७।१४०)-आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपतीति । अदिभिर्देवता अम्येति आदित्य, न त्वादित्यो
देवता अम्येति, एतज्जदिति सत्यमन्त्रवात् । "दित्यदित्यादित्य"-इति साङ्ख्य देवतेत्यर्थं प्राग्दीन्य-
तांयो ष्वः (का. सू. ४।१।२४, ४।१।८३-८५) प्रेति प्रारम्भत अनेन सौमिक कर्मेति प्रायणीयः । तथा
च तैत्तिरीयकम्-"आमां वा एतेन लोकभुवप्ररन्ति यन् प्रायणीयस्तन् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्"- (तै. ब्रा.
१।२।१) इति । अत्र तद्विदुग्धं यद्यप्यतद्व्यदेवतानुबन्धान्वयानुपपत्त्या वागै पारकृत्यं सति इतराङ्गत्वा-

१-'अश्विनास्तु दोस्तास्तुष्टे' इति 'दीक्षितानु' इति च क. पा. । २-दीक्षन्ति प्रायणीयमदित्यै चरुं निर्वपति ।
३-अत्रैतदेवकर्मिणि वा. १. 'एषां वा' इत्येतत्त्व तत्रैव उक्तम् ।

(स्ते) ते होचुः । (र्घ) युन्वस्यामेव यज्ञमुतर्धस्महि कथं नु नोऽमुह-
त्कर्षं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । (र) अस्यामेव यज्ञं तन्वाना ऽह्मा यज्ञादन्तरगाम सा नऽ-
ह्यमेव यज्ञममृमुहदिमामेवोपधावामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । (र्य) यश्च त्वय्येव यज्ञमुतर्धस्महि कथं नु नोऽमुहत्कर्षं न
प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

ते होचुः—यन्वस्यामेव यज्ञमर्तस्महि—कथं नु नोऽमुहत्—कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः—अस्यामेव यज्ञे तन्वाना इमा यज्ञादन्तरगाम, सा न ह्यमेव यज्ञममृमुहत्, इमा-
मेवोपधावामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः—यश्च त्वय्येव यज्ञमर्तस्महि, कथं नु नोऽमुहत्, कथं न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

बोदकप्राप्तय निर्वाप्तय निर्वाप्तितुवादः, “ शीर्षं चर्षं निर्वापेत् ”—इति श्रुत् । न च इत्यदेवतायोस्त्वयोभेदि-
विधाने विधेयैरिष्यात् वाच्यमेद इति वाच्यम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुपपत्तिरिति तदर्थे विधेयत्वात् ।
यत् “ आग्नेयोऽष्टाकाणः ” इत्युक्ते तद्वदेव इत्यदेवताविशिष्टस्य विधानादेकत्वावतीति । अत्र कात्यायनः—
“ दीक्षान्ते प्राणस्यमदित्यै चर्षं निर्वापति ” इति का. श्रौ. सू. ७-१४० । उक्तमदितिदेवताकत्वमाह्यादिकस्य
प्रतिपादयितुं श्रुतिः । तदुपदेयत्वात् तदा कर्षं बोधमुपन्यस्यति—देवा इ वा इत्यादिना । यज्ञं तन्वाना
इत्यादि । अनेदमा तन्निहितस्तुवर्णनस्तार्क्ष्यं तर्ह्यनतन्निहिता पृथिवी परमृस्यते । ‘ अस्यां ’ पृथिव्यां यज्ञं
विस्तारयन्तो ‘ देवाः ’, ‘ इमां ’ पृथिवीं ‘ यज्ञम् ’ ‘ अन्तरीमुः ’ अन्तरितां मागदित्याम् अर्चयन् । ‘ सा ’ ‘ इयम् ’ पृथिवी
‘ एवम् ’ देवानाम् ‘ यज्ञं मोहयाककार ’ यज्ञविषयं मोहं जनयामास, यज्ञो यथा देवेन ज्ञायते तथा कृतवर्ती-
त्यर्थः । कथञ्च मयीत्यादि, तासां अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहते सति ते च देवास्तं यज्ञं न प्रजातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विषाद्युरःसर्गं तदप्रज्ञानकारणं निर्वाप्तम्, तद्वर्णयति—ते होचुरिति । अर्तस्महुरिति । अत-
निष्पदे, तदनमकार्ष्येत्यर्थः । “ तनु विस्तारे ”—(पा. पा. त. उ. १) इत्यस्मान्मुक्तिं श्रुत्वा तद्वदमाहः ।
‘ कथं नु ’ केन तद्वत् कारणेन ‘ नः ’ अस्माकं यज्ञः ‘ अमुहत् ’ मुग्धः, अहस्योऽमुदित्यर्थः । छत्रि पुत्रा-
दित्वाद् (पा. सू. १ । १ । १९) ॥ २ ॥

ते होचुरिति । अन्तरागामेति । अन्तरितामहम्यहि “ इतो गा छत्रि ”—(पा. सू. २ । ४ । ४९)
इति गादेशः । “ गातिरथा ”—(पा. सू. २ । ४ । ७७) इति शिषो छत्रि । सा न इति । ‘ सा ’ ‘ इयम् ’
पृथिवी ‘ एव ’ कृतापरार्थानां ‘ नः ’ अस्माकं ‘ यज्ञम् अमृमुहत् ’ यज्ञविषयं मोहयमानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-
यतेर्छत्रि—“ पिथिदुमुस्य ”—(पा. सू. १ । १ । ४८) इति छेत्र्यकदेशः । ‘ इमां ’ पृथिवीम्
‘ उपधावाम ’ कलूतेन हविर्माग्नेनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते होचुरिति । ‘ यश्च ’ यस्माद् हे अदिते । त्वय्येव यज्ञमर्तस्महि । ‘ कथं नु ’ कस्माद् कारणान् ‘ नः ’
अस्माकम् यज्ञः ‘ अमुहत् ’ मोहयितवोऽभूत्, यं च किंकारणं ‘ न प्रजानीमः ’ । इति ‘—ताम्-
प्रभृत्यामती ॥ ४ ॥

सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरगात् सा बोऽहमेव
यज्ञमभूमुहं भागं नु मे कल्पयताय यज्ञं द्रक्ष्यथाय प्रज्ञास्ययेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अभवन् । (वंस्तु) त्वेव प्रायणीयस्तुबोदयनीय इति
तस्मादेषु आदित्यऽ एव प्रायणीयो भवत्यादित्यऽ उदयनीयऽ इत्युच्यं
श्चेद्वादितिस्ततो यज्ञमपश्यंस्तुमतन्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चक्रं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा
क्रीणानि तुं तनवाऽऽइति तस्मादादित्यं चक्रं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै
निरुतथै हविर्वासीदुनिष्टा देवता ॥ ७ ॥

सा होवाच—मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरगात्, सा बोऽहमेव यज्ञमभूमुहम्, भागं नु मे कल्प-
यत—अयं यज्ञं द्रक्ष्यथ—अथ प्रज्ञास्ययेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अभवन् । त्वेव प्रायणीयस्तुबोदयनीय इति । तस्मादेष आदित्य एव प्रायणीयो
भवति—आदित्य उदयनीयः । इयं होवादितिः (१) । ततो यज्ञमपश्यन्—तुमतन्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चक्रं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव दृष्ट्यै । यज्ञं दृष्ट्वा क्रीणानि—तं तनवा इति ।
तस्मादादित्यं चक्रं प्रायणीयं निर्व्वपति । तद्वै निरुतं हविरासीत् । अनिष्टा देवता ॥ ७ ॥

सा होवाचेत्यादि । हे देवा ! यय ' मा ' यज्ञात् अन्तरगात् ' अन्तरगात् ' मागतरितां मा कृतवन्तः ।
यत एवम् अतः कारणात् ' अहमेव ' ' व ' ' युष्माकम् ' यज्ञम् ' ' यज्ञमुहम् ' मोहं प्रापयम् । येन मागेन
' यज्ञम् ' ' द्रक्ष्यथ, ' त ' भागम् ' मय्यै कल्पयत । ' अथ ' अनन्तरम् । एव मोहान्तरगात् यज्ञं द्रक्ष्यथ;
यदा चैव दर्शनविषयो यज्ञो जातः, अथानन्तरं तं प्रकथेयं ज्ञास्येति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एवमदितिदेवतपोकैर्देवैः कृता मागस्तुतिर् दर्शयति—तथेति । देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयाह्वयो सोम-
यागस्य पुस्तानुपारिष्टावानुष्टेरी यागी तत्र मागन्वेतास्माभिर्दत्तादित्यर्थः । उपवाहितमर्थमुपसहसति—तस्मादेष
इति । अजेदनीययागस्यादिनिदेवताकल्पप्रतिपादनं प्राप्तिकम् । ननु देवा वा अस्याभित्यादी (श. प.
भा. २ । २ । ३ । १) ' इदं ' शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कबमदितिवेदेवतात्ववर्णनमित्यत आह—
इयं होवादितिर्नि । दिनि छण्डनं न विद्येऽस्यामिति व्युत्पत्तेः ' इयमेव ' पृथिवी ' अदिति '—शब्द-
वाध्या । अत एव पृथिवीनामसु याक्तेन परिपठितम्—' अदितिः इला निर्ऋतिः ' इति (नि. प. १ ।
१४ । १५ । १६) । अत एव तैत्तिरीयके—' इयं वा अदितिः '—इति । यन्पूर्वादिष्टम् ' अदिति '—शब्दस्य
निर्व्वचनमाश्रम्यते " स यदेवाह्वयं स चक्षुमभियत, सर्वं वा अतीति तददिनेरेदितित्वम्— " (श. प.
भा. १० । १ । ५ । ५) इति तत्तत्प्रवादिकारणेन ब्रह्मविषयम् । स्वात्मनि जातमेवेतिवचनस्यादिकं पार्थिवं
सर्वमतीत्यदिनिरिति योजनोपम् । एवमदितियामो सति देवानां यज्ञभक्तिर्जानेत्यह—ततो यज्ञमपश्यंस्तुमत-
न्वतेति । ' ततः ' तस्मात्, अदितिर्हविर्मागकल्पनात् । दृष्टमन्वत् ॥ ६ ॥

अनयाऽऽख्यायिकया प्रायणीयस्य चोर्ध्वदर्शनदेवत्वमुपपाद्य प्रथमे योजयति—स यदिति । यदेतत् प्राय-

(त्राऽ) अयेभ्यः पृथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । तामयजन्वावे पृथ्या स्वस्तिर्व्याजस्तु यजुमपश्यंस्तु यतन्वत ॥ ८ ॥

(त्राऽ) अयेभ्योऽग्निः प्रारोचत । तमयजन्तु अदामेयं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन् द्वि शुष्कं यज्ञस्य तदामेयं तदपश्यंस्तु यतन्वत ॥ ९ ॥

अयेभ्यः पृथ्या स्वस्तिः प्रारोचत (२) । तामयजन् । वाग् वै पृथ्या स्वस्तिः । वाग् यताः । तद् यतमपश्यन् । यतन्वत ॥ ८ ॥

अयेभ्योऽग्निः प्रारोचत (१) । तमयजन् । स यदामेयं यज्ञस्यासीत्—तदपश्यन् । यद् द्वि शुष्कं यज्ञस्य तदामेयम् । तदपश्यन्, तदतन्वत ॥ ९ ॥

धीमयागस्यानुष्ठानं तद् व्याजोऽपि यपतामात्रस्य कृत्वास्व ' यज्ञस्यैव ' दर्शनाप सम्पद्यते । तद्दर्शनमपि किमर्थ-
नित्यं आह—यज्ञं हृद्वेति । सोमसाध्यं ' यज्ञम् ' प्रथमं ' दद्यात् ' पश्चात्तत्साधनं सोम ' क्रीणानि ' सोम-
निक्रीणः सकाराणि,—“ तं वै ते क्रीणानि ” इत्यादिब्रह्ममाणप्रकारेण, (अ. प. भा. १ । ३ । १ । १)
स्वीकराणि । तेन च क्रमेण सोमेन ' त ' सोमसाध्यं यज्ञं ' तन्वै विस्तारयाणि । ' इति—शब्दो
वाक्यसमाप्ति । एवं यद्दर्शनस्य सप्रयोजनतां प्रतिपाद्य तदेतन्मूलं प्रायणीयमां निगमयति—यस्मादादित्य-
मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ यस्मात्पमादित्ययागं विधावान्दाधतुरो यमात् विधिसुस्तेषां काष्ठमाह—तद्वा इत्यादि ।
निरुहमिति, इति. सत्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य इतिचो निर्वाणप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः सत्काराः कृता
मवेयुः । प्रधानदेवता च ' अनिष्टा ' अकृतपाणा मवति । तस्मिन् काले ब्रह्ममाणाधतस्तौ देवता यष्टव्या
हर्षयः (ऐ. भा. १ । १ । २) ॥ ७ ॥

अप तान् मागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधिसुस्तत्र प्रथमयागस्य विधिमर्षसादेनोन्नयति—अयेभ्य इति ।
अयेत्याज्यभागानन्तर्यं । ननु प्रायणीयानामाज्यमागी न स्तः, अत एवाध्वलायनोऽप्यसूत्रपत्—“ शब्दन्तेयमना-
ज्यमागा ” इति (आश्र. श्रौ. सू. ४ । ३ । २ । १) । अस्येवानाज्यभागपश्वस्य छिद्रनापस्तन्वेनारि दाशि-
तम्—“ सिष्टकृतं पशुम् ” इति (आ. श्रौ. सू. १० । २ । १ । १२) । यदि दाज्यमागी स्यातां तदा पृथ्या-
स्वल्पादयः पञ्चेति सिष्टकृतदृष्टम् : स्यात् । नैव दोषः ; वाजतनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यमागतज्ञावात् । अत
एव कात्यायनेन सूत्रितम्—“ आज्यमागाविष्टाऽऽज्येन देवताधर्तस्तौ यजति, पृथ्या स्वस्तिर्माग्निं सोमं सवितारं ”—
(का. श्रौ. सू. ७ । १४१) इति । पृथ्या स्वस्तिरिति । ' एय्यः ' इति “ इत्यर्थानां प्रीयमाणः ”—(पा.
सू. १ । ४ । २२) इति चतुर्थी । ते च देवाः ' सोम ' ' पृथ्या स्वस्तिम् ' ' अपयजन् ' । मन्त्ररूपा
वाक् एव ' पृथ्या स्वस्तिः ’—इत्युच्यते । पथोऽनपेता ' पृथ्या ' । “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेता ”—(पा. सू.
४ । ४ । २२) इति दत् । ' स्वस्तिः ' शोभनरूपेति । ' पृथ्या—स्वस्ति ’—शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवाद्
(निर. १ । १ । ४ । ११) । सा च वाग् यवात्मिका । अतस्तस्या दर्शनेन ' यज्ञम् ' एव ' अपश्यन् ' । एवं
उपलक्ष्यप्रतिपादनेन पृथ्या स्वस्तिः प्रथमं यष्टव्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अदामेयस्य दितार्क्यागस्य विधिसुन्नयति—अयेभ्योऽग्निरिति । ' आमेयम् ’—इति सामान्योक्तस्य विवर-

(ताऽ) अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तुमयजन्तस्य वृत्तोऽस्यं यज्ञस्त्यासीञ्ज-
दपश्यन्पद्माऽआर्द्रं यज्ञस्य वृत्तोऽस्यं तदपश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

(ताऽ) अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तुमयजन्पशवो वै सविता पशवो
यज्ञस्तुद्यज्ञमपश्यंस्तुमतन्वताय वृत्तस्यै देवतायै हविर्निरुत्तमासीत्तामयजन् ११

(जंस्ता) ता द्राऽएताः । पृथ्वी देवता यजति यो वै स यज्ञो मुग्धऽ-
आसीत्पाङ्क्तो वै स आसीत्तुमेताभिः पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत (४) । तुमयजन् । स वृत्तोऽस्यं यज्ञस्त्यासीत्-तदपश्यन् । यद्वा आर्द्रं
यज्ञस्य-वृत्तोऽस्यम् । तदपश्यन्, तदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत (५) । तुमयजन् । पशवो वै सविता । पशवो यज्ञः । तद् यज्ञमप-
श्यन् । तमतन्वत । अथ वृत्तस्यै देवतायै हविर्निरुत्तमासीत्-तामयजन् ॥ ११ ॥

ता वा एताः पञ्च देवता यजति । यो वै स यज्ञो मुग्ध आसीत्-पाङ्क्तो वै स आसीत् । तमे-
ताभिः पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

णम्-यद्वै शुष्कमिति । यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्कम्' नीरम समिदादि द्रव्यम्, 'तद् आग्नेयम्' ।
अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य तृतीयप्राग्व्यं विधियुज्यति-अथैभ्यः सोम इति । स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धि-
घोक्त । 'सौम्यम्' सोमदेवत्वम् । "सोमद्रवणम्"-(पा. सू. ४।१।१) । 'यत्' खलु यज्ञ-
सम्बन्धि 'आर्द्रम्' रमयुक्तम् सोमादिद्रव्यम् । 'तत् सौम्यम्' शुष्कार्द्रयोर्बोध्योक्तमिति । एतच्च
प्रागप्यान्नाम- "इयं वा इदं वा तृतीयमस्यार्द्रमिव शुष्कम्"-(श. प. ब्रा. १।१।३।२९ भाष्ये)
इत्यादिना ॥ १० ॥

अथ सावित्रस्य चतुर्थप्राग्व्यं विधियुज्यति-अथैभ्यः सविता इति । सविता प्रेरकत्वात् पशूनां च तत्पर्य-
त्वात् प्रेर्यप्रेरकायोभेद विवक्षित्वा 'सविता पशवः'-इति तादात्म्यव्यपदेशः । सविता पशुप्रेरकत्वात्-"देवो
यः सविता प्रार्थयत्" इति (वा. सू. १।१।४) मन्त्रवर्णादिव्याख्याते । ते च पशवो हृदयापवदानद्वारेण
पयःप्रवृत्तिद्रव्यापदानवेन च यज्ञमका । यस्मादेवं चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्वा यज्ञमपश्यन्, एता आङ्ग-
र्वन्, तस्मादिमाश्चतस्रो देवताभिर्कोषितप्रशंस्य प्रथमं आग्नेयं यज्ञंवा इति समुदाचार्यः । एवमान्यहविष्का-
श्चतुः प्रथमप्राग्व्यं कृत्वा प्रथमनिष्ठेन हविषा अदितिर्व्यष्टयेत्याह-अथ वृत्तस्यै देवताया इति । यस्मादेव
देवा पञ्चभिर्दितिमयजन् तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यज्ञसमये अदितिप्राग्व्यं यज्ञम कुर्व्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चसङ्ख्यामानस्य प्रशंसति-ता वा इति । 'एताः' पञ्चास्त्वत्याजाः । 'मुग्ध आसीत्' मोहविषयोऽयम्-

१-यस्यादानीं प्रथमत्वेऽपि तदव्यक्त-तथाह-सोमोऽत्र प्रथमोऽयमिति चेत् न हि सर्वस्योपि ॥ १४ ॥ सूत्रे-वक्ष्यह्यन न कर्तव्यम् ।
अदिते च यज्ञस्यप्राग्व्यं हनुकृतत्वात् । कर्तव्यं वा । यतो ब्रह्मर्षीयज्ञानार्थम् । अदिते च यज्ञस्यप्राग्व्यं निर्वैयतीति वचनात् । एक
च यस्यादानीं तदपवदानद्वारेण सति अथर्वाङ्मूर्त-इति कर्तव्यमिति । एतच्चतसृभिर्देवताभिः प्रयोक्तव्यम् । न यस्यादानीं तदपवदान-
इति धर्मोऽर्थः ।

(ऋ) ऋतवो मुग्धाऽऽसन्पुञ्च । तानेताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् १३

(णि) दिशो मुग्धाऽऽसन्पुञ्च । ताऽऽप्ताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

(छु) उदीचीमेव दिशम् । पुष्यया स्वस्त्या प्राजानन्स्तस्मादुत्तप्रा हि वाग्वदति कुरुपञ्चालत्रा व्याग्न्येषा निधानेनोदीचीं पुंश्च्येतया दिशं प्राजानन् उदीचीं ह्येतस्यै दिक् ॥ १५ ॥

ऋतवो मुग्धा आसन् पञ्च-तानेताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

दिशो मुग्धा आसन्पुञ्च । ताऽऽप्ताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीचीमेव दिशं पुष्यया स्वस्त्या प्राजानन् । तस्मादुत्तप्रा हि वाग्वदति कुरुपञ्चालत्रा । व्याग्न्येषा निधानेन । उदीचीं ह्येतया दिशं प्राजानन् । उदीची ह्येतस्यै दिक् ॥ १५ ॥

द्वितीयः । अतोहि कश्चि “ अस्मिन्निषोऽप्युक्ते ” (पा. सू. ७ । ३ । ९९) इतीदं । पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा पङ्क्तिः तद्वाचिना पङ्क्तिशब्देन पञ्चसंख्या लक्ष्यते, तपोमात्रं ‘पञ्चः पाङ्क्तः’ । तपोमात्रं तैत्तिरीयके स्पष्ट-भाषातः—“ धानाः करम्मः परिवापः पुरोडाशाः पयस्या तेन पङ्क्तिरप्यते, तद् पञ्चस्य पाङ्क्तवम् ”—(तै. सं. १ । १ । ११ । ९) ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तवम् “ यो वै पञ्च हविर्वांति वेद ”—(ऐ. ब्रा. २ । ३ । ९) इत्यादिना बहुधा भाषातम् ॥ १२ ॥

ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—ऋतवो मुग्धा इति । हेमन्तशिशिरावर्कोष्ठस्य ऋतुनां पञ्चत्वम् । तथा चैतरेयके प्रागुदाहृतम्—“ हेमन्तशिशिरयोः समासेन ” इति (ऐ. ब्रा. १ । १ । १) । ऋतुपरिज्ञानमात्रे हि वसन्तादिकालस्याप्येव पञ्चो विकलः स्यात् । अतस्तत्परिहारायैतच्चागप्यबकानुष्ठानमिति स्तुतिः ॥ १३ ॥

दिङ्मोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—दिशो मुग्धा इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला इव तदुपयुक्ताः प्राच्यायाः ‘पञ्च दिशः’ ‘मुग्धा आसन्’ व्याख्या अमङ्गलं । मतमन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र कीदृश्या देवतया कतमा दिक् प्रकृतित्वासाङ्क्य प्रथमदेवतया ज्ञातां दिशं प्रदर्शयौपपादयति—उदीची-मेवेति । यस्मादेवं पथ्यास्वस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता, तस्मात् ‘अत्र’ अस्मिन् लोके कुरुपञ्चालस्येन जनपदेऽ “ उत्तरा ”-उत्तरा “ वाग् ” “ वदति ” शृशं शब्दापत्तेरन्त्युत्ततस्मादप्यस्य तत्रोद-रम्भात् । “ देवमनुष्य ”—इत्यादौ—(पा. सू. १ । १ । ९९) परिगणनाभावेऽपि बहुलप्रद्वेषात् कुरुपञ्चालस्याद्यादपि प्राज्ञत्वयः । ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्तु, कुतः पथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः ? इति, तत्राह—वाग्धीति । ‘एषा’ ‘पथ्या’ स्वस्तिः यस्मात्, ‘निदानेन’ कारणेन निरूपयमाणा सती ‘वाग्’ एव “वाग्ने पथ्या स्वस्तिः”—इति श्रुत्य (कौ. भा. ७ । १ । १) अत उत्तरस्यां दिशि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति मात्रः । ‘हि’ यस्मादेवम् ‘एतया’ ‘उदीचीं दिशं’ देवाः ‘प्राजानन्’ । तस्मात् ‘एतस्यै’ वक्ष्यमर्थे चतुर्थी, (पा. सू. २ । ३ । ११ । ३) एतस्याः पथ्यायाः स्वस्तेः “ उदीचीं दिक् ” सम्भूता ॥ १५ ॥

(कप्र) प्राचीमेव दिशम् । (भ) अग्निना प्राजानंस्तस्मादग्निं पश्चात्प्राञ्च-
मुद्धृत्योपासते प्राचीं ह्येतेन दिशं प्राजानं प्राची ह्येतस्य दिक् ॥ १६ ॥

(गृ) दक्षिणामेव दिशम् (१७) सोमेन प्राजानंस्तस्मात्सोमं क्रीतं
दक्षिणा परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवस्यः सोम इति दक्षिणां ह्येतेन
दिशं प्राजानन्दक्षिणां ह्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥

(कप्र) प्रतीचीमेव दिशम् (१८) सवित्रा प्राजानन्नेपं न्ये सविता तु एष
तपति तस्मादेष्टु प्रत्यद्देति प्रतीचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन्प्रतीची
ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

(गृ) ऊर्ध्वमेव दिशम् । (प्र) अदित्या प्राजानन्त्रियं वाऽधृदितिस्त-
स्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्तऽऊर्ध्वा वृणस्पतय ऊर्ध्वा ह्येतया
दिशं प्राजानन्ऊर्ध्वा ह्येतस्य दिक् ॥ १९ ॥

प्राचीमेव दिशमग्निना प्राजानन् । तस्मादग्निं पश्चात्प्राञ्चमुद्धृत्योपासते । प्राचीं ह्येतेन दिशं
प्राजानन् । प्राची ह्येतस्य दिक् ॥ १६ ॥

दक्षिणामेव दिशं सोमेन प्राजानन् । तस्मात्सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति । तस्मादाहुः-पितृ-
देवस्यः सोम इति । दक्षिणां ह्येतेन दिशं प्राजानन् । दक्षिणा ह्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीचीमेव दिशं सवित्रा प्राजानन् । एष वै सविता-ए एष तपति । तस्मादेष्टु प्रत्यद्देति ।
प्रतीचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन् । प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वमेव दिशमदित्या प्राजानन् । इयं वा अदितिः । तस्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्ते ।
ऊर्ध्वा वृणस्पतयः । ऊर्ध्वा ह्येतया दिशं प्राजानन् । ऊर्ध्वा ह्येतस्य दिक् ॥ १९ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञाया दिशमुपन्यस्योपासयति-प्राचीमेवेति । यस्मादग्निं प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः,
तस्मात् 'पश्चात्' अवस्थितम् 'अग्निम्' आहवनीयरूपेण 'प्राञ्चमुद्धृत्योपासते' अग्निहोत्रदोमादिरूपमुपा-
सनं कुर्वन्ति । यस्मात् देवाः 'प्राचीं दिशम्' 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्' तस्मात् 'एतस्य', अग्ने
'प्राचीं दिक्' स्वभूतस्यैव । अत एवाप्यव्याज्यते-'प्राची दिग्भिर्देवता' (को. भा. ७।६) इति ॥ १६ ॥

अथ तृतीयदेवतया प्रज्ञाया दिशमुपन्यस्योपासयति-दक्षिणामेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक् 'सोमेन'
परिज्ञाता 'तस्मात्' उपरवदेशे 'जीतं सोमम्' महर्षिदेर्दक्षिणोऽनमा 'परिवहन्ति' । "दक्षिणा-
दाहः" (पा. सू. ९ । ३ । २६) इत्याहुः प्रत्ययः । 'तस्मात्' दक्षिणादिप्रवर्तनाद्देवतोः वदीकृतः
'सोमः' 'पितृदेवस्य' । पितृदेवताकदक्षिणादिवशमेः सोमस्य पितृदेवस्यैव युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञाया दिशमुपन्यसयति-प्रतीचीमेवेति । 'एषः' सूर्यः 'प्रत्यद्देति' प्रत्यद्भूमौ
गच्छति । स्पष्टमन्येन ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञाया दिशमुपन्यसयति-ऊर्ध्वमेवेति । यस्मात् भूम्यामुपन्या ओषधिविशतस्तस्यः

(विष्ट) शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीयावभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभितऽजातिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥ तदाहुः । (य) यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये क्रियेत यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति तां स्वालीधं सुशामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति सुऽएव प्रायणीयस्य ऽत्विजो भवन्ति तदुदयनीयस्य ऽत्विजो भवन्ति तदुदयनीयस्य यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २१ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीयो । अभितो वै शिरो बाहू भवतः । तस्मादभित आतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः—यदेव प्रायणीये क्रियेत—तद् उदयनीये क्रियेत । यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति—तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति । तदपोद्धृत्य निदधाति । तां स्वालीं सुशामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति । य एव प्रायणीयस्यात्विजो भवन्ति—त उदयनीयस्यात्विजो भवन्ति । तद् यदेतत्समानं यज्ञे क्रियते—तेन बाहू सदृशौ—तेन सरूपौ ॥ २१ ॥

उर्ध्वमुखा एव बर्हन्ते, तस्मादित्यभिधानाया भूम्याः । सकाशादूर्ध्वदिशिपरिधानं युक्तमित्यर्थः । इत्येव पञ्च दिव्यामोहपारिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ एव देवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयः कर्तव्य इत्यभिधानं प्रायणीयोदयनीयोर्बाहुद्वयरूपतामातिथ्यायाः शिरोरूपताबाहू—शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्वप्यवहारः । एते हविषी एतौ यागावित्यर्थः । यागस्य हविःप्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाहोर्दरिनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वाभिधानात्, बाहूस्थानीययोस्तुष्टान युक्तम् (श. प. भा. १. १. १) ॥ २० ॥

लेपः कर्तव्य इति । शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्वप्यवहारः । एते हविषी एतौ यागावित्यर्थः । यागस्य हविःप्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाहोर्दरिनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वाभिधानात्, बाहूस्थानीययोस्तुष्टान युक्तम् (श. प. भा. १. १. १) ॥ २० ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (त्का) काममेवेतद्वाहिरनुग्रहरेदेवं मेक्षणं निर्मिज्य
स्यालीं निदध्याद्युऽएव प्रायणीयस्यऽत्विजो भवन्ति तज्जदयनीयस्य-
ऽत्विजो भवन्ति यद्यु ते विप्रेताः स्युरप्यन्युऽएव स्युः स यद्वै समानी-
देवता यजति समानानि हवींषि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशी
तेन सुरूपो ॥ २२ ॥

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता यजति । पुञ्चोदयनीये तस्मात्पुञ्चेत्यादङ्ग-
ल्यः पुञ्चेत्यानुच्छंध्यन्तं भवति न पुत्नीः संयाजयन्ति पूर्वार्धं वाऽअ-
न्यात्मनो बाहू पूर्वार्धमेवेतद्यज्ञस्याभिर्मुंस्करोति तस्माच्छंध्यन्तं भवति
न पुत्नीः संयाजयन्ति ॥ २३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ २ ॥ (२ । ३)

तदु तथा न कुर्यात् । काममेवेतद्वाहिरनुग्रहरेत् । एवं मेक्षणं निर्मिज्य स्यालीं निदध्यात् । य
एव प्रायणीयस्यात्विजो भवन्ति—त उदयनीयस्यात्विजो भवन्ति । यद्यु ते विप्रेताः स्युः—अप्यन्य एव
स्युः । स यद्वै समानीदेवता यजति—समानानि हवींषि भवन्ति । तेनैव बाहू सदृशी—तेन सुरूपो ॥ २२ ॥

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता यजति, पुञ्चोदयनीये । तस्मात्—पुञ्चेत्यादङ्गल्यः, पुञ्चेत्यात् ।
तच्छंध्यन्तं भवति । न पुत्नीः संयाजयन्ति । पूर्वार्धं वा अन्वात्मनो बाहू । पूर्वार्धमेवेतद्यज्ञस्याभि-
र्मुंस्करोति । तस्माच्छंध्यन्तं भवति । न पुत्नीः संयाजयन्ति ॥ २३ ॥

उक्तौ बार्हस्पतिकस्यैको न नियत इत्याह—तदु तथेति । एवं मेक्षणमिति । बार्हस्पदप्रौ मद्रोदित्यर्थः ।
'स्यालीं' 'निर्मिज्य' कामकर्षणमपि प्रागम्य कविनामेव च नियममङ्गीकृत्य, तेषामपि केनपिभिमितेन
विगमे सति तदेकत्रमपि नियमेन भविष्यमित्याह—य एव प्रायणीयस्येति । 'विप्रेताः स्युः' विविधदेशं
प्राप्ता भवेयुः । तर्पेत्कल्पयन् किञ्चिद्वन्धनमित्याह—स यदिति । 'यद्वै' यदेव बार्हस्पतस्य स्वरूपम् । अतन्मयो-
रैकस्यमेव नियमेन भवितव्यमित्यर्थः । 'तेनैव' इति एवकारेण पूर्वोक्त बार्हस्पतिकस्य ध्यावर्त्यते । तेनैव
इत्येवमेवत्येन कारणेनैवेदानीमपि मनुष्याणां 'बाहू सुरूपो' भवत इत्यर्थः । तथा च कात्यायनोऽपि—
"पुञ्चोदयनीयस्येति तद्व्याख्यानं, सलेष च प्रमुष्ट मेक्षणं, प्रमुष्टाक्यति वा चरम्, अनुग्रहरतीतरे, त एव-
त्विजो, विप्रेतेष्वन्येऽपि" (का. श्रौ. सू. ७ । १३२—१३७) इति । 'इतरे' नर्हिर्मध्यगे ॥ २२ ॥

देवैक्याभिधानप्रसङ्गेन पुञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—स वा इति । 'सः' अन्वर्थः । 'तस्मात्' हेतुत्वात्
पञ्चत्वादेतो 'इथा' इत्यम् अनेन वदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण । 'पञ्चाङ्गल्यः' लभ्यन्ते । हस्तारव-
मभिर्नय प्रदर्शनीय दिग्भिषाजम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् साकस्येकानुष्ठानप्रसक्तौ तद् प्रतिषेधति—
तच्छंध्यन्तं भवतीति । अन्तमहर्गेण सिद्धातुरारंतिनाहनिषेधो नित्यानुवादतया पुनर्निषिद्धपते—न पुत्नीः संया-
जयन्तीति । प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुवनिरूपणादनुच्छादयानं न कर्तव्यमित्याह—पूर्वार्धं वा अन्वात्मनो

दिवि वै सोमऽआसीत् । (३) अवेड देवास्ते देवाऽअकामयन्तानः सोमो
 नञ्छेतेनागतेन यजेमहीति तुऽएते मायेऽअमृजन्त सुपर्णी च कद्रू च
 तद्विष्ण्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं युया तडास ॥ १ ॥
 तेभ्यो गायत्री सोममुच्छापतत् । (४) तस्याऽआहुरन्त्ये गन्धर्वो

अथ सोमक्रयणविधिः ।

दिवि वै सोम आसीत्—अवेड देवाः । ते देवा अकामयन्त—आनः सोमो गच्छेत्, तेनागतेन
 यजेमहीति । तुऽएते माये अमृजन्त—सुपर्णी च कद्रू च । तद्विष्ण्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते—सौपर्णी-
 काद्रवे—यथा तडास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोममुच्छापतत् । तस्याऽआहुरन्त्ये गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् । ते देवा
 अविदुः—अच्युतो वै परस्तात्सोमः—अथ नो नागच्छति—गन्धर्वो वै पर्यमोपिपुरिति ॥ २ ॥

चाहू इति । ' आत्मनः ' शरीरस्य ' पूर्वार्द्धेऽन्तु ' बाहू ' वन्ति न सर्वार्द्धे, अतः ' एतन् ' एतेन तदुभयप
 शब्दन्तुल्लेखेन यद्यस्य ' पूर्वार्द्धमेव ' ससकृत् भवति ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे मास्यन्दिनसप्तपञ्चाङ्गणमास्ये तृतीयकाण्डे

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१ । २ । ३) ॥

सोमक्रयं विधानमाख्यायिकामाह—दिवि वै सोम इत्यादिना । दिवि वा इति । ' वै '—वाच्येन " तृतायस्या-
 म्बितो दिवि सोमः"—(तै. स. १ । १ । ७ । १) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरप्युच्यते । ' रह ' भूमौ ' देवाः '
 आसन्निति शेषः । सोमगमनप्रयोजनम्—तेनागतेन यजेमहीति । त एव इत्यादि । परव्यामोहनकारिणी
 शक्तिः ' माया ' । ' ते ' देवाः ' एते ' हे मायामिरूपे श्रियां सोमरक्षकाणां गन्धर्वाणां व्यामोहाय सृष्टवन्त
 इत्यर्थः । तथा चोत्तरब्राह्मणस्य—“ त एते माये अमृजन्त सुपर्णीश्च कद्रूश्च बागेव सुपर्णीं कद्रूः ”—
 (श. प. भा. ३ । १ । २ । २) (तै. स. १ । १ । ६ । १) इति । होतृमेत्रावरुणादीनां सोमनप्रदेशोऽ
 पुरतः स्थापिता अग्नौ विष्ण्याः होत्रमादयः । ते खञ्ज पुण दिवि सोमरक्षकाः, पश्चात् सोमे आह्वते सति तेन
 सह भूमावागत्य देवेभ्यो लब्धवराः सन्तोऽत्रापि सोमरक्षणाय विष्ण्वतां प्राप्ताः । तथा चोपरिष्ठाद् वक्ष्यते—
 “ तमेने गन्धर्वः, सोमरक्षा शुगुपुरिमे विष्ण्या इमे होत्राः ”—(श. प. भा. ३ । १ । २ । ९) इति ।
 तथा ' विष्ण्यानाम् ' ' ब्राह्मणे ' ' व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम् ' सुपर्णीकाद्रवोर्हन्तः सर्वोऽपि विवरिष्यत
 इत्यर्थः (श. प. भा. ३ । १ । २ । ७) । तत्र हि मायामन्योः सुपर्णीकाद्रवोस्तपिः, तयोर्मयः कद्रूः,
 परस्परव्यपराधवनिमित्तकः समपक्षः, ततः कद्रूश्च, पञ्चजितायाः सुपर्ण्याः स्वायत्निकायाः सोमोत्तराण्य
 छन्दसां सुपर्ण्याः सकादादुत्पत्तिर्गमन्या च सोमाहरणम्,—अपेयमद्रपोऽप्यं अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमपाठकरी
 “ विजामानो देवास्त विष्ण्याः ”—इत्यानुपक्रम्य, “ दिवि वै सोम आसीदयेह देवास्ते देवा अकामयन्त ”—
 इत्यादिना आम्नायते—(श. प. भा. ३ । १ । २ । १—१९) ॥ ३ ॥

तेभ्यो गायत्रीति । ' तेभ्यः ' देवेभ्योऽर्पणं सुपर्ण्या विमिक्षा ' गायत्री '—अवेदेस्ता पक्षिरूपेण दिवि

१-छन्दसं भवति ७ । १४८ । अथैवमेव पूर्वप्राप्तेः १४९ । अन्तिमेऽनुनेः १५० । उत्तरं वा पञ्चमपाठकरीणां अतिरिक्तं व्याख्य
 १५१ । मास्यदशमः १५२ । संवत्स्रमेव १५३ । मित्कानुवाचोऽनुवाचयतिवेद्यः । क. सौ. सू. ७।१५४

विश्रावसुः पर्यमुष्णात्ते देवाऽऽजविदुः प्रच्युतो वै पंडस्तात्सोमोऽय नो नोर्म-
च्छति गन्धर्वा वै पर्यमोषिपुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः । (यौ) योषित्कामा वै गन्धर्वा वाचमेवैभ्यः ग्रहिण्वाम सा
नः सह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो वाचं ग्रहिण्वुत्सैनान्तसह सोमे-
नागच्छत् ॥ ३ ॥

(ते) ते गन्धर्वा अन्वामुत्पावन् । (न्तसो) सोमो युष्माकं व्यागेवा-
स्माकमिति तथेति देवाऽऽजवधुदो चेदागान्मेनामभीषहे व नैष्ट विद्वाम-
महाऽऽइति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः । (०) वेदानेव प्रोचिरऽइति वै व्युं विभ्रति व्युं
विभ्रति ॥ ५ ॥

ते होचुः-योषित्कामा वै गन्धर्वाः । वाचमेवैभ्यः ग्रहिण्वाम । सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति ।
तेभ्यो वाचं ग्रहिण्वन् । सैनान्तसह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा अन्वामुत्पावन्-सोमो युष्माकम्, वामेवास्माकमिति । तथेति देवा अज-
वदो चेदागात्, मेनामभीषहे व, नैष्ट, विद्वामाहा इति । तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः वेदानेव प्रोचिरे । इति वै व्युं विभ्र-इति व्युं विभ्र-इति ॥ ५ ॥

स्थितम् 'सोमम्' 'अज' अभिमुखमगतम् । 'आहृत्वे' आहृत्यास्तस्या. स्वभूते सोमम्, षडर्थे चतुर्थी,
(पा. सू. २ । १ । १२ का. १) 'विश्रावसु' नाम 'गन्धर्व' 'पर्यमुष्णात्' अप्रजहार । ततः 'ते
देवाः' 'अविदुः' । किमिति 'पुरस्तात्' 'पुलोकात्' सोम. प्रच्युतः, 'अथ' 'न' 'अस्मान्' 'आग-
च्छति' 'गन्धर्वाः' 'विश्रावसोर्भूत्याः' 'वै' 'मूने' 'पर्यमोषिषुः' 'सोममकारु' 'इति' ॥ १ ॥

ते होचुरिति । योषित्. कामयन्त इति 'योषित्कामाः' । 'एष्य' गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय 'वाचं'
'ग्रहिण्वाम' प्रेषयाम । वाचं प्रेषयन्तामिष्याय-सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ २ ॥

ते गन्धर्वा इति । सोममुपायेननयन्ती स्वयमपि प्रतिनिवर्तयिष्यन् इति 'सोमो युष्माकं व्यागेवास्माकम्'
अस्तिविति । अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैश्च वाग्वाभीषाय दर्शयति-इहो चेदागादित्यादिना । प्रेषयामो वा
वाचं सोमैहि 'आगात्' 'आगच्छेत्' । 'त' 'शुद्धोऽनर्क' । 'ते गन्धर्वाः' । 'एनाम्' 'एह' 'आगन्ताव'
'अभीषहे' । 'व' 'इति वास्यालङ्कारे । अभिषहनमभीषद्, अभिषवः । तेन चलाकारेण 'मा नैष्ट' 'सा'
प्रहाट' । 'न माद्वेषो' '(पा. सू. १ । ४ । १४) इत्यङ्गमात्र । 'विद्वामहे' यूप वप च वाच
विषिपमाकारायाम् ॥ ४ ॥

एव विभ्रः एवमेव कृतं गन्धर्वोऽगामादानप्रकीर्णम्-तस्यै गन्धर्वा वेदानेवेति । प्रोचिरे प्रवचनमकुर्वन् ।
तस्या वाचो वयमिदमामेति होचः । एवमिदं-मुक्तां सेवामिष्याम-इति वै व्युं विभ्रति ॥ एवं चतुर्थी वाचः
स्वाभिमतकरणेनायं जानीते इति, अन्वयार्थाः सर्वे वा स्वार्थोपानाममिष्यन् इति प्रदर्शयितुं वा सहायविधानम् ॥ ५ ॥

(हेऽय) अयं बुद्धबुधायामाज्यं परिशिष्टं भवति । तुष्टुडां चतुष्कृतो विगृह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबुध्यावधाय जुहोति कृत्स्नेन पयसा जुह्वानीति समानजन्यं वै पयश्च हिरण्यं चोभयुथं हवमिरेतसम् ॥ ८ ॥

(१३) स हिरण्यमुदधाति । (त्वे) एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चः ऽइति व्वर्चो वाऽपतयद्विरण्यं तया सम्भव आजं गच्छेति स वडाह तया सम्भवेति तया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह आजं गच्छेति सोमो वै आह सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

अयं बुद्ध बुधायामाज्यं परिशिष्टं भवति-उह जुडां चतुष्कृतो विगृह्णाति । बर्हिषा हिरण्यं प्रबुध्या अवधाय जुहोति-कृत्स्नेन पयसा जुह्वानीति । समानजन्यं वै पयश्च हिरण्यं च । उभयं हवमिरेतसम् ॥ ८ ॥

स हिरण्यमुदधाति-“ एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चः ”-(वा. सं. ४।१७) इति । व्वर्चो वाऽपतय-यद्विरण्यम् । “ तया सम्भव आजं गच्छ ”-(वा. सं. ४।१७) इति । स वडाह-तया सम्भवेति । तया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह । आजं गच्छेति । सोमो वै आह । सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

सोमक्याह प्राक् कर्तव्यं च कश्चिद्वैदिकविदधाति-अपेति । ‘ बुधायामाज्यं परिशिष्टम् ’ प्रायश्चित्तार्थमुप-सृज्य यद्वृत्तं बुधायामवशिष्टम् ‘ तत् ’ ‘ जुडां ’ ‘ चतुष्कृतः ’ चतुर्वारं गृहीत्वा ‘ बर्हिषा ’ हवमेव ‘ हिरण्यं ’ ‘ प्रबुध्या ’ जुह्वात् ‘ अवधाय ’ आधाय जुह्वयत् । तया च कात्यायनः-“ शालाहिरण्यपिधाय प्रीतिं जुडां चतुर्विगृह्णाति, बर्हिषा हिरण्यं ब्रह्मज्जुदधात्येवा त इति ” (का. श्रौ. सू. ७।१५।१६०) इति । हिरण्यवधानप्रयोजनम्-कृत्स्नेन पयसेति । पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः । सति हिरण्यस्य पयस्त्वे ‘ मन्-स्वेव काल्प्यम् । तदेव कृत इत्यत आह-समानजन्यं वा इति । पयश्च हिरण्यञ्च इति वस्तुतः ‘ समानजन्यं ’ समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पत्तिकमित्यर्थः । कथं समानत्वं जन्यतः ? ‘ हि ’ यस्मात् ‘ उभयम् ’ अपि ‘ जग्मिरेतसम् ’ अग्ने रेतो बर्हि यस्योभयस्य तत् तथोक्तम् । यस्यादेव तस्मादित्यर्थः । “ मन्वन्तान्तरुत्तकाच्छन्दति ”-(पा. सू. ९ । ४ । १०३) इति अनुग्रहयः समासात्तः । पयसोऽग्निरेतत्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । तया हि-गोस्त्विति प्रस्तुत्य-“ ताम् हाग्मिमिदधौ । मित्रयेनया स्वागिति तां सम्भूय तस्या रेतः प्रासिद्ध । तद् यवोऽमवत् ”-(शा. प. भा. २ । १ । ४ । १९) इति । हिरण्यस्याप्यग्निरेतत्वं तैत्तिरीये-“ आपो-वत्तण्य पत्रय आसन्, ता अग्निमप्यायत्, ताः समवत्, तस्य रेतः परवत्, तद्विरण्यमवत् ”-(तै. भा. १ । १ । १ । ८) इति ॥ ८ ॥

अन्यमविधाय पुनरुदधाति-स हिरण्यमिति । ‘ स. ’ अज्यवृत्तः । हिरण्यनिधानमन्त्रं त्रेधा विभज्य व्याकष्टे-एषा व इत्यादिना । हे ‘ शुक्र । ’ ‘ एषा ’ एतेहिरण्यं ‘ ते ’ तनूः शरीरम् । तन्वपेक्षया क्षीणिल्लता, अथवा ‘ एषा ’ जुह्वरिति व्याख्येयम् । ‘ एतद् ’ एवाज्यं तव ‘ वर्चः ’ तेजः । शिष्टे माह्वेनेव व्याख्यातम् । व्याख्येय-भाग्यमुपादाय प्रथमभागस्य ‘ सम्भव ’-शब्दस्यार्थमाह-यदाह तया सम्भवेत्यादि । ‘ यदाह ’ अत्र, ‘ एतद् ’ एतेन ‘ तया सम्पृच्यस्व ’ इत्येवाह । अत्र सम्पर्क एकीभावः । ‘ आह ’ शब्दस्यार्थमाह-सोमो वै

तां ययैवादो देवाः । प्राहिष्वन्सोममुच्छेदुमेवैनामेष्ट एतत्प्राहिणोति
सोममुच्छं व्याधे सोमकृपणी निदानेन तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति प्रीतया
सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

स जुहोति । जूरसीत्येतद् वा ऽअस्या ऽएकं नाम यज्जूरसीति धृता
मुनसेति मुनसा वाऽइयं व्याधृता मुनो वाऽइदं पुरस्ताद्वाचं ऽइत्यं वव
मेतद्वादीरित्यलुगलमिव ह वै व्यावदेधन्मुनो न स्यात्तस्मादाह धृता
मुनसेति ॥ ११ ॥

तां ययैवादो देवाः प्राहिष्वन्-सोममुच्छ-एवमेवैनामेष्ट एतत्प्राहिणोति-सोममुच्छ । वाग्ने सोम-
कृपणी निदानेन । तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति । प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

स जुहोति-“ जूरसि ”-(वा. सं. ४।१७) इति । एतद् वा अस्या एकं नाम यज्जूरसीति ।
“ धृता मुनसा ”-(वा. सं. ४ । १७) इति । मुनसा वाऽइयं व्याधृता । मुनो वाऽइति पुर-
स्ताद्वाचः । इत्यं वद, मेतद्वादीरिति । अलुगलमिव ह वै वाग् वदेद्-यन्मुनो न स्यात् । तस्मा-
दाह-धृता मुनसेति ॥ ११ ॥

प्राहिणोति । आजमानत्वाद् ‘ प्राह ’ सोमः । अतः आग्नें प्राजं गच्छेति भुवती धृतिः, सोमं गच्छेत्तु-
कणीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्यं वेदितव्यः-हिरण्यसंस्तुतान्यहोमः सोमकृपणार्थः, स च केनन्यसोमार्थ इति
विहितमाहुति सोमकृपणीप्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसयन् तदर्थः ॥ ९ ॥

तदर्थं सोमकृपणायनयनप्रयोजनप्रकारमाह-तां ययैवेति । ‘ अदः ’ व्यवहितकाले ‘ ताम् ’ वाचं
‘ प्राहिष्वन् ’ गन्धर्वापहता प्रति प्रागमयन् । ‘ एवमेव ’-अर्च्युः एतेन सोमकृपणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति ।
तयोः कः सम्बन्ध इति तत्राह-वाग्ने सोमकृपणीति । ‘ निदानं ’ वास्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होमन्त्र पत्रया विमज्ज व्यावदे-स जुहोतीति । जूरसीत्यादिना ब्राह्मणेनैव मन्त्रस्य साकस्येन व्याख्या-
तत्वात्तास्मामिर्म्याख्यातः । ‘ ज् ’-इति सौत्रो धातुर्गोत्यर्थः । जवति सोमं प्रति गच्छतीति ‘ ज् ’ ।
‘ अस्याः ’ बाधूपायाः सोमकृपण्याः प्रतिज्ञानं । मनसो बाधाधारत्वमुपपन्ना सात्त्वयि-मनो वा इदं पुर-
स्ताद् वाच इति । मनः पूर्वस्वरूपम्, वायुपरस्वरूपम् । मनो वा इति । ‘ वै ’-शब्देन “ यदे मनसा व्यापति
तद्वाचो वदति ”-(श. प. भा. १२ । ९ । १ । ११) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्यते । धारणाप्रकारं दर्श-
यति-इत्यं वदेति । ययमि हिमोदेष्टवन्मनो न बाध्याभारं करोति, तयापीदं वक्तव्यमिदं नेति गुणदोष-
विकल्पनस्य मनोभ्यापारत्वाद् वाग्विधिनियेचकर्तव्यवहातः । व्यतिरेकदोषोऽन्यासेन मनोबाधोरेकत्वं द्रष्टव्यं-
अलुगलमिवेति । ‘ अलुगलमिव ’ अलुगलमिव वक्तव्यपदार्थेन सहाससृष्टमिव; इदमपूर्वकत्वामावात् ॥ ११ ॥

१-जूरसीति जुहोति । वा. सं. ४।१७ । अस्मिन् सूत्रे कर्क-वाक्येनाद्येष्टव्यस्याऽऽर्चयन्मुनिः सोमकृपणार्थः । एवं हि
अन्ये । आग्ने लोककृपणी निदानेन तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणानीति । एवं च इति वदन्तीत्यादि न मनोऽपि न

(त्य)भयोपनिष्कृत्याभिमन्त्रयते । चिदसि मनासीति चितं वाऽइदं मुनो
 व्यावृत्तुवदति धीरसि दुक्षिणेति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूषन्त्य-
 मृक्तेनेव प्रकामोद्येनेव ग्रायाभिरिव तुस्मादाह धीरसीति दुक्षिणेति दुक्षिणा
 ह्येषा क्षत्रियाऽसि यज्ञियाऽसीति क्षत्रिया ह्येषा यज्ञिया ह्येषाऽदितिरस्यु-
 भयतःशीर्ष्णीति स यदेनया समानः सुद्विपश्चसं व्युदति यदुपरं तत्पूर्वं
 करोति यत्पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशीर्ष्णी तुस्मादाह्यादितिरस्युभयतः-
 शीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

अयोपनिष्कृत्याभिमन्त्रयते—“ चिदसि मनासि ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । चितं
 वाऽइदं मुनो वागनुवदति । “ धीरसि दुक्षिणाऽसि ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । धियाधिया
 ह्येतया मनुष्या जुज्यूषन्ति । अमृक्तेनेव, प्रकामोद्येनेव, ग्रायाभिरिव, तुस्मादाह—धीरसीति । दुक्षि-
 णेति । क्षत्रिया ह्येषा । “ क्षत्रियासि यज्ञियासि ”—इति । क्षत्रिया ह्येषा, यज्ञिया ह्येषा ।
 “ अदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । स यदेनया समानः सद्विपश्चसं
 व्युदति । यदुपरं तत्पूर्वं करोति, यत् पूर्व—तदुपरम् । तेनोभयतःशीर्ष्णी । तुस्मादाह—अदितिरस्युभयतः-
 शीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

सचेति । ‘ तं वाग्मं सोमकपणी यस्याय ’ एतया ‘ पूर्वविहितया “ पूरसि ”—इत्यादिमन्त्रदेवतया ‘ अग्नि-
 र्भृद् ’ मन्त्रधुः प्रेरितवान् । कया बुद्धया ? ‘ प्रीतिपा ’ तुमया ‘ सोम क्षीर्णनीति ’ ॥ १७ ॥

तस्या अमिमन्त्रणं विवर्ते—अयोपनिष्कृत्याभिमन्त्रयते इति । ‘ उपनिष्कृत्य ’ शास्त्रातो . निर्णयः ।
 अमिमन्त्रणमर्थं विमज्ज्य व्याचष्टे—चिदसि मनासीत्यादिना । मन्त्रवाक्यानि तु ब्रह्मज्ञेनैव साक्षात्त्वेन व्याख्या-
 तानि सन्तो वास्तवामिर्वक्तव्यमस्ति । ‘ इदम् ’ इदानीं सर्वविदितप्रकारेण ‘ चित ’ ‘ मनः ’ ‘ मनसा ’ ‘ वाग्म-
 नुवदति, ’ ‘ पिपेन ’ ज्ञानम् । मन्त्रा अतमेवार्थं ब्रह्म प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो हे सोमकपणि ! त्वं केतव्य-
 स्यायसा सती ‘ चिदसि ’ तथा मननेन ‘ मना ’ अति ‘ अति ’ । धीरस्यैवसमर्थवत्—धिया धियोति । ‘ धिया ’
 इत्यं बहिष्कृतीति बुद्ध्या चित्तवदभिव्यक्त्येन कर्तव्या वा । धीरिति कर्मज्ञान (निर्व. १ । १ । ११) ।
 ‘ जुज्यूषन्ति ’ जीवितुमिच्छन्ति मनुष्याः । “ जीव प्राणधारणे ”—(वा. पा. म्वा. प. १११) इत्यस्यसं-
 क्त्वात् । कते रूपम् । तथा जीवनप्रकारं स्वयमेव दर्शयति—अमृक्तेनैवेत्यादिना । ‘ अमृक्तेन ’ अमृत-
 नेन, वेदाध्ययनेत्यर्थः । ‘ प्रकामोद्यम् ’ इच्छया सौमिकमन्त्रणम् । ‘ ग्राया ’ ग्रास्यग्राह्यत्वात् ।
 सर्वत्र इह—वाग्मो वाक्यालङ्कारार्थः । एवविधौमिसेषैर्वतो जीवितुमिच्छन्ति, अतो धीरसीत्युक्तम् । सोम-
 विक्रियेण आनन्तर्यं दीपमानत्वात् साक्षाद् दक्षिणाणि खल्वेषा वस्तुनो भवति । क्षत्रं बलं तदहतीति
 ‘ क्षत्रिया ’ गो. । पयआदिसाधनत्वेन तस्या बलवत्त्व सिद्धम् । अथवा क्षत्रं सोमः, “ सोमो वे राजा ”—
 (ऐ. भा. १ । १ । १, २ । ३ । १) इति सर्वत्र राजशब्देन ज्येष्ठत्वात् । न यद्वेदोपदेशत्वं किन्तु
 राजत्वं वापि क्षत्रियत्वमित्युक्तम् । अथवे च—“ यन्मैतात्रि देवतया क्षत्रिवार्त्तन्द्रो वयः सोमो हवः पर्जन्यः ”—
 (ऋ. प. भा. ४ । ४ । २ । २३—२७) इत्यादि । अतस्तत्सम्बन्धम् अत्रियेनेषा । यद्विपश्चं तु सिद्धये ।

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येयीति । सुप्राची न ऽएषि सोमेन नोऽच्छेदीत्ये-
वेतुदाह सुप्रतीची न ऽएषि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवेतुदाह तस्मादाह
सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येयीति ॥ १७ ॥

मित्रस्त्वा पडि बभ्रीतामिति । वरुण्या व्याऽएषा यद्वज्रः सा यद्वज्ज्वा-
ऽभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यद्वनभिहिता स्याद्वयतेव स्यादेतद्वाऽअवरुण्यं
युन्मेत्रं सा यथा रुज्ज्वाऽभिहिता अतैवमस्येतद्भवति यदाह मित्रस्त्वा
पडि बभ्रीतामिति ॥ १८ ॥

“ सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येयीति ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । सुप्राची न एषि, सोमेन
नोऽच्छेदीत्येवेतुदाह । सुप्रतीची न एषि, सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवेतुदाह । तस्मादाह—सा
नः सुप्राची सुप्रतीच्येयीति ॥ १७ ॥

“ मित्रस्त्वा पडि बभ्रीताम् ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । वरुण्या वाऽएषा यद्वज्रः—सा
यद्वज्ज्वाऽभिहिता स्याद् वरुण्या स्यात् । यद्वनभिहिता स्याद्—अयतेव स्याद् । एतद्वाऽअवरुण्यं—यन्मै-
त्रम् । सा यथा रुज्ज्वाऽभिहिता यता । एवमस्येतद्भवति । यदाह—मित्रस्त्वा पडि बभ्रीतामिति ॥ १८ ॥

अदितिरसीति । हे सोमकृणि ! बलुतो बाम्पा त्वम् ‘ उभयतः शीर्ष्णी अदितिरसि ’ प्रदेशप्रशितो-
क्तुञ्च बलुप्यनीया गौरति । कुत एतदित्यत आह—सु यादिति । ‘ सः ’ बला ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ एनया ’
अदित्या उभयतःशिरस्तया निमित्तभूतया ‘ समामम् ’ एकमेव ‘ सद् ’ वाक्यं ‘ विपर्ययिन् ’ व्यत्यासेन
‘ कदति ’ तथाहि—“ मुहूर्त्वं देवदत्तं । तिष्ठ विष्णुमित्र । ”—इत्यादौ ‘ यदेवापरं ’ वचनं देवदत्तेत्येवमादि
‘ तदेव पूर्वं करोति ’ उक्तविपर्ययेन; यत् पूर्वं मुहूर्त्वेत्यादिकम्, ‘ तद् ’ ‘ अपरम् ’ ‘ देवदत्तं । मुहूर्त्वं ’—
इत्यादिकृतेणापरं च ‘ करोति ’ । तस्माद् बाम्पां सोमकृण्यम् ‘ उभयतःशीर्ष्णी अदितिरसि ’—‘ इत्याह ’
मन्त्रः । तैत्तिरीयके तु सोमयगमस्यान्तभूतयोः प्रायणीयोदेयनीययोः शिरोवैप्रचानभूतयोर्वैर्तमाननीयौदिति-
‘ देवताऽस्ति साऽसीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ अदितिरस्युभयतःशीर्ष्णीत्यह—यदेवादित्यः प्रायणीयो
यजामादादित्य उदयनीयः ”—(तै. सं. १ । १ । ७ । ९) इति ॥ १९ ॥

“ सा नः ” इति मन्त्रमग्रे न इत्यस्य ‘ नः सोमम् ’ इत्यर्थ इति व्याचष्टे—सा नः सुप्राचीति । सोम-
कृण्यवसरे ‘ सुप्राची ’ मव पुनर्वर्जमानगृहपात्यवसरे कृतेन सोमेन सह ‘ सुप्रतीची ’ भव । यथा देवमेरिता
वाक् सोमेन सह पुनरगमात्, तदात्मकत्वात् त्वमपि सोमकृयं साधयित्वा कृतेन सोमेन सह पुनरवर्ततेत्यर्थः ॥ १७ ॥

मित्रस्त्वेत्यादि । मित्रदेवतायाः पादबन्धनोपयोगं दर्शयति—वरुण्या वा इति । पारास्य वरुणात्पामिकत्वात्
वरुणदेवताका ‘ रजुः ’ । ‘ यत् ’ यदि तथा ‘ अभिहिता ’ बद्धा यदि स्यात् । तदा वरुण्या स्यात् ।
सोमार्यता न स्यात् । यत् यदि वा ‘ अनभिहिता स्यात् तदा ‘ अयता ’ अस्वाधीना स्यात् । तदा अवरुण्या
स्यात् । अत एव तदोपपरिहारस्य मन्त्रे मित्रकर्तृकप्राद्वन्धनमित्याह—एतद्वा अवरुण्यमिति । सा ययेति ।
—एतन्तेन मन्त्रमागपाठमात्राद् बन्धनं भवत्येवेति समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पूषाऽध्वनस्पात्विति । (ती) इयं वै पृथिवी पूषां सुस्य वाऽह्यमुध्वन्मोषी
भूषति तस्य न का चने ह्युवा भवति संस्मादोह पूषाऽध्वनस्पात्विति ॥१९॥

(ती) इन्द्रायाध्यक्षेति ॥ स्वच्छांशोऽसदित्येतदाह षडाहेन्द्रायाध्य-
क्षायेत्यनु त्वा माता मन्यतामनु-पिताऽनु भ्राता सगन्ध्याऽनु सुखा सिद्धय
इति सा युक्तेऽनुम् तेन नोऽनुमतौ सोममुच्छेदीत्येतदाह शिा देवि
देवमुच्छेदीति देवी हमेपा हे प्रमेच्छेति असद्राक्सोमं तुस्मादाह सा देवि
देवमुच्छेदीतीन्द्राय सोममितीन्द्रो वै वज्रस्य देउतोऽतुस्मादाहेन्द्राय
सोममिति रुद्रस्तद्वाऽऽवर्तयत्वित्यप्रणाशयेतदाह रुद्र इति ज्ञाति पश्यः
स्वस्ति सोमसखा पुनरङीति स्वस्ति न सोमेन सह पुनरङीत्येतदाह ॥२०॥

तां मुयेवाडो देवाः । ग्राहिष्वन्तुसोममुच्छ सेनान्तसह सोमेनागच्छदेव-
मुषेगामेषुऽएतत्प्राहिणोति सोममुच्छ सेना सह सोमेनागच्छति ॥२१॥

तां अथैवादो देवाः (०) । व्यह्वयन्ते गन्धर्वः सा देवानुप्रावर्तते वसुमेवनामे-
तज्जमानो व्यह्वयते सा अजमानमुप्रावर्तते तामुदीचीमत्याकुर्वन्त्युदीची-
हि मनुष्याणां द्विसोऽएव अजमानस्य तस्मादुदीचीमत्याकुर्वन्ति ॥ २२ ॥
॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ (२-४) =

— ۱۹۳۴ —

सप्त पदान्यनु निक्कामति । वृद्धेऽप्येवमेतत् । तस्मात्सप्त पदान्यनु निक्कामति । यत्र वै बाधः प्रजाज्ञाने अन्धासि-सप्तपदा वै तेषां परार्था प्राक्की । तामेवेतत्परस्ताद्वार्था वृद्धे । तस्मात्सप्त पदान्यनु निक्कामति ॥ १ ॥

550

स वै ब्राह्म ऽ एव रूपेणानुविक्रामति । ब्रुव्यस्यदितिरस्यादित्याऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसीति ब्रुव्यो ह्येषाऽदितिर्ह्येषाऽऽदित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा ब्रुहस्पतिश्चा सुमे रम्णात्विति ब्रह्म वै ब्रुहस्पतिर्ब्रह्मस्पतिश्चा साधुनाऽऽवर्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो ब्रुमुभिश्चाचकऽइत्यप्रणाशायैतदाह रुद्रं हि ज्ञाति पशवः ॥ २ ॥

(बोध्य) अयं सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति न वाऽअनम्रावाहुतिर्ह्यतेऽग्निरतसं वै हिरण्यं तुथो हास्येषाऽग्निमुत्पेडाहुतिर्हुता भवति ब्रुजो वाऽआज्यं ब्रुजैरेवैतदाज्येन स्पृणुते ताथुं स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

स वै वाच एव रूपेणानुविक्रामति । “ब्रुव्यस्यदितिरस्यादित्याऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसि” — (वा. सं. ४।२१) इति । ब्रुवी ह्येषा । अदितिर्ह्येषा । आदित्या ह्येषा । रुद्रा ह्येषा । चन्द्रा ह्येषा । “ब्रुहस्पतिश्चा सुमे रम्णात्” — (वा. सं. ४।२१) इति । ब्रह्म वै ब्रुहस्पतिः । ब्रुहस्पतिश्चा साधुनाऽऽवर्तयतु — इत्येवैतदाह । “रुद्रो ब्रुमुभिश्चाचके” — (वा. सं. ४।२१) इति । अप्रणाशायैतदाह । रुद्रं हि ज्ञाति पशवः ॥ २ ॥

अयं सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति । न वाऽअनम्रावाहुतिर्ह्यते । अग्निरतसं वै हिरण्यम् । तयो हास्येषाऽग्निमुत्पेडाहुतिर्हुता भवति । ब्रुजो वाऽआज्यम् । ब्रुजैरेवैतदाज्येन स्पृणुते । तां स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

अनुक्रमेण मन्त्रक कर्तव्यमित्याह — स वै वाच इति । अनुक्रमेण मन्त्रे सोमकृप्यवस्यादिरूपत्वाभिधानं न सुत्यर्थमित्याह — ब्रुवी ह्येत्यादिना । वमुन्द्रादित्याः सवनत्रपदेकताः । “अदितिः” प्रायगीवोदपनीयदेवता । चन्द्राभ्येनाकाशकत्वादिहे सुवर्णम् । हे सोमकपि ! त्वं ब्रह्मादीनां स्वरूपमसि । तदपेक्षितसोमसामन्तत्वात् “ब्रुवी ह्येषा” — इत्यभिधानम् । “रम्णात्” रमयतु । “सु मे कीदृश्याम्” (वा. पा. म्वा. आ. ८५९) न्यन्येन आ (पा. सू. ३।१।८९) । ब्रुहस्पतिस्त्वैत्यर्थम्याह — ब्रह्म वै ब्रुहस्पतिरिति । “ब्रुहस्पतिः” ब्रुजो मन्त्रस्य पारुयिता । तदभिमानिदेवता गच्छतीत्या “सुमे” सुखकरे । यत् सुखकरं तत् साधुः अतः “सुमे रम्णात्” इति यदाह तेन “साधुना” मार्गेण “आवर्तयत्वित्येवाह” । रुद्रो देवो ब्रुमुभिरिति । हे सोमकपि ! तव सुखं ब्रुमुभिः सहितो रुद्रः “आचके” कामयते इति मन्त्रमागस्यार्थः । रुद्रो-रमुत्प्राप्यनाया उपयोगं दर्शयति — अप्रणाशायेति । शिष्टे गतम् (श. प. ब्रा. ३।१।२० कं० माये) ॥१॥

नच सप्तमं पदमिति । यजमानशितराश्यात्विजोऽपेक्ष्य पर्युपविशन्ति — इति बहुवचनम् । “पारं” पारतः सप्तमदस्य सर्वशिक्ष । “सः” अध्वर्युः । होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति — न वा अनम्राविति । हिरण्यस्याग्निरेतत्त्वं प्रशंसन् । होमसाधनमाग्यं प्रशंसति — ब्रुजो वा इति । “पूतं वै देवा ब्रजं कृत्वा सोममन्नम्” (श्रु.

सं जुहोति । (त्यं) अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षितीत्यं वै पृथिव्यदिति-
स्त्ये हि मूर्धं जुहोति देवयजनेति पृथिव्याऽदिति देवयजने हि पृथिव्ये
जुहोतीडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहेति गोर्वाऽदुहा गोहि पदे जुहोति
घृतवत्स्वाहेति घृतवत्स्वाहेतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

(त्यं) अथ स्पयमादाय परिलिखति । वज्रो वै स्फयो वज्रेणैवेतत्परिलिखति
त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृतेवेतद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स जुहोति—“अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि” —(वा. सं ४।२५) इति । इयं वै पृथिव्य-
दिति । अस्त्ये हि मूर्धं जुहोति । “देवयजने पृथिव्याः” —(वा. सं ४।२५) इति । देवयजने
हि पृथिव्ये जुहोति । “इडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहा” —(वा. सं ४।२५) इति । गोर्वा-
ऽदुहा । गोहि पदे जुहोति । घृतवत्स्वाहेति । घृतवत्स्वाहेतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्पयमादाय परिलिखति । वज्रो वै स्फयः । वज्रेणैवेतत्परिलिखति । त्रिष्कृत्वः परिलि-
खाति । त्रिवृतेवेतद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स १।१।१।४) (श. व. भा. १।४।४।१) इत्यादि श्रुतान्तरेषां सिद्धिर्वाच्यो वा इति । ‘१’
शब्देन द्योत्यते । ‘सृणुते’ हिनस्ति ‘ता’ पदप्रदेशस्या मृदमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पदे समन्त्रक होम विधत्ते—स जुहोत्यदित्या इति । अयमर्थः । हे आज्य ! ‘हुता’ त्वाम् । ‘अदित्या’
पृथिव्या । ‘मूर्धन्’ मूर्धनि ‘आजिघर्षि’ सर्वतः क्षरणामि, जुहोमि । “घृ क्षरणदीप्त्यो” —(वा. पा. श्रु. प. १४) अथ
क्षरणमर्थः । कोऽश्वेऽपृथिव्या अत्रयवभूते देवयजने देवा इत्यन्ते अत्रेति देवयजनम् । “घृतवत्” घृतोपेतम् ।
‘इडाया’ गोः । इदंति गोनामं (निघ. २।१।१।७) । तस्याः सौमिकपण्याः ‘पद’ पादनिधानमस्ति । अत इदं
‘त्वाहा’ त्वाहृतमस्तु । इडापदस्य घृतोपेतत्वे तैत्तिरीयके श्रुतम्—“यदेवास्वै पदम् घृतमपीडयत तस्मादेवमाह” —
(तै. सं. १।१।८।२) इति । मन्त्र व्याचष्टे—इयं वै पृथिव्यदिति शिवादिना । “घृतवत्स्वाहा” —
इत्यस्य सामर्थ्यमाह—घृतवत्स्वाहेतदिति । “एतम्” एतेन मन्त्रमागमादेन घृतयुक्तमेव सत् पुनराख्येन वाचि-
मयुक्तं स्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

पदस्य परिलेखन सार्पकार विधत्ते—अथ स्पयमादायेति । स्पयस्व वज्रत्वं तैत्तिरीये स्पष्टमाज्ञातम्—
“वज्रो वृक्षाय वज्रं ग्राहन्” । अत्रेधा व्यमवत् स्पयलून्य, इयस्तृतीय, मृगस्तृतीयम् —(तै. सं. १।१।१।
३।४) इति । परिलेखनस्य विराहति विधत्ते—त्रिष्कृत्वः इति ॥ ५ ॥

स परिलिखति । (त्य) अस्मे रमस्वेति यजमाने रमस्वेत्येवैतदाह्राय
समुल्लिख्य पठ्युं स्याल्याथं संवपत्यस्मे ते बन्धुरिति यजमाने ते
बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

(हा) अयाप उपनिनयति । यत्र वाऽअस्यै सुनन्तः कूरीकुर्वन्त्य-
पद्यन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति तुदद्भिः संदधाति तस्मा-
दपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ यजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति पशवो वै रायस्तुपि
पशवऽइत्येवैतदाह तद्यजमानः प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशवो वै रायो मयि
पशवऽइत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स परिलिखति—“ अस्मे रमस्य ”—(वा. सं. ४।२२) इति । यजमाने रमस्वेत्येवैतदाह ।
अयं समुल्लिख्य पदं स्याल्यां संवपति । “ अस्मे ते बन्धुः ”—(वा. सं. ४।२२) इति । यजमाने
ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अयाप उपनिनयति । यत्र वाऽअस्यै खगन्तः कूरीकुर्वन्ति—अपद्यन्ति । शान्तिरापः । तद्भिः
शान्त्या शमयति । तद्भिः संदधाति । तस्मादपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

अयं यजमानाय पदं प्रयच्छति—“ त्वे राय ”—(वा. सं. ४।२२) इति । पशवो वै रायः ।
त्वमि पशव इत्येवैतदाह । तद्य जमानः प्रतिगृह्णाति । “ मे रायः ”—(वा. सं. ४।२२) इति ।
पशवो वै रायः । मयि पशवः इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

परिलेखनमन्त्र विधत्ते—स परिलिखतीति । ‘ अस्मे ’—रमस्य वात्येवैतदाह—यजमाने इति । ‘ अस्मे ’
अस्मदीये ‘ यजमाने ’ । सप्तमादिपासो म्यान्त्या स्थापन समन्त्रक विरचे—अयं समुल्लिख्येति । हे पदमभो !
‘ ते ’ तत्र ‘ बन्धुः ’ ब्रह्मवपु ‘ अस्मे ’ अस्मदीये ‘ यजमाने ’ अस्त्विति मन्त्रार्थः । “ सुरा सुदृक् ”—
(पा. सू. ७।१।३९) इत्युनपय सप्तम्या. होवाच ॥ ६ ॥

अयापे इति । परिलिखितप्रदेशे अया निनयत विज्ञान, प्रगमति—यवेत्यादिना । एतत् हि हिंसात्मक-
त्वात् कूरीकरणम्, अपानवीर्यनिवारकत्वाच्छान्तिरूपकं प्रनिदम् । अतः ‘ शान्त्या अहिः ’ शान्तिरूपाभिदद्भिः
तत् कौर शनितवान् भवति । निनयनस्य पञ्चोक्तान्तरम्—तद्भिरेति ॥ ७ ॥

अयं यजमानायैति । पदं प्रयच्छन्तीति (का.श्री. सू. ७।१।३३) । ‘ पदं ’ स्यात्तस्य पदं सुम् । ‘ १ ’—
शब्दार्थमह—पशवो वै राय इति । ‘ मे ’ रमस्वेत् सप्तम्यन्तमिति न्याये—त्वमि पशव इत्येवैतदाहेति ।
अव्युदत्तस्य पासो समन्त्रक प्रतिग्रह विधत्ते—तद्यजमान इति । ‘ मे रायः ’ इति पूर्ववद् न्यायेनम् ॥ ८ ॥

१—पठ्युं पदं स्याल्यां संवपत्यस्मे ते बन्धुरिति । का.श्री. सू. ७।१।३३ । उद्गृह्य हिंसात्मक-
वचनादिनि कर्त्तुं । उद्गृह्य हिंसात्मकं कर्त्तुं । अत्रावाते च ३ वा १ क ४ । उद्गृह्य हिंसात्मकं कर्त्तुं ।
भगवत् उद्गृह्य हिंसात्मकं वचनादिनि कर्त्तुं । उद्गृह्य । उद्गृह्येति उद्गृह्यत्वात् । २—अग. १ पदे नि विद्य
यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति । का.श्री. सू. ७।१।३३ । ३—मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णाति पदम् । का.श्री. सू. ७।१।३३

(द्वा) अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । मा व्वयुं रायस्पोषेण व्वियो-
प्सेति तृथो द्वाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ९ ॥

(त्र्य) अथ पुत्न्ये पदं प्रतिपराहरन्ति । गृहा वै पुत्न्ये प्रतिष्ठा तुदगृ-
हेष्वेवेनामेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुत्न्ये पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा वाचयति । ततो राय इत्युथेनाथं सोमकृयण्या संख्यापयति
वृषा वै सोमो योषा पुत्न्येष वाऽअत्र सोमो भवति सुत्सोमकृयणी मिथुन-
मेवैतत्प्रजुननं क्रियते तस्मादेनाथं सोमकृयण्या संख्यापयति ॥ ११ ॥

अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । “ मा व्वयं रायस्पोषेण व्वियोप्स ”—(वा. सं. ४ । २२)
इति । तयो द्वाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पुत्न्ये पदं प्रतिपराहरन्ति । गृहा वै पुत्न्ये प्रतिष्ठा । तद्गृहेष्वेवेनामेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठा-
पयति । तस्मात्पुत्न्ये पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा वाचयति—“ ततो रायः ” (वा. सं. ४ । २२) इति । अयेनां सोमकृयण्या संख्यापयति ।
वृषा वै सोमो योषा । पत्नी एष वाऽअत्र सोमो भवति—यत् सोमकृयणी । मिथुनमेवैतत्प्रजननं
क्रियते । तस्मादेनां सोमकृयण्या संख्यापयति ॥ ११ ॥

अथाध्वर्युरात्मानमिति । व्वयं व्वियोप्स इति । पूर्वार्थं बहुवचनम् । व्विमुक्ता मूत्रा मा यौप्सेति ।
‘ सु मिश्रणामिप्रगरो ’—(वा. पा. अ. प. २२) इत्यस्य छुदि माह्वोषादइमाव (पा. सू. १ । ४ । ७४) ॥ ९ ॥

अथ पुत्न्या इति । ‘ प्रतिपराहरन्ति ’ प्रयच्छेयुर्इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः—“ हृदा पुत्न्ये पदं प्रय-
च्छति ”—(का. श्री. सू. ७ । १०६) इति । पत्नी खलु प्रतिष्ठा निवर्तनरूपा । गृहाणां बहुत्वेऽपि प्रतिष्ठाया
एकत्वादिकवचनम् । गृहं यथा घात्यादिनिक्षेपस्थानमेव पुत्न्यर्थित्वार्थः । स्पष्टमन्यम् ॥ १० ॥

तां नेष्टेति । ‘ तां ’ गृहीतगन्धुपत्नीम् । ‘ ततो. ’ इति तौकमप्रानार्थः । ‘ रायः ’ घनानि ‘ तोतः ’
पुर, स्त्रीस्त्वोत्थित्यर्थः । यद्वा ‘ तोत. ’ व्वयं, व्वयि रायः सन्तिइति शेषः । अयेनां सोमकृयण्येति ।
‘ पत्नी ’ पत्नी ‘ सोमकृयण्या ’ ‘ सङ्ख्यापयति ’ ‘ नेष्टा ’ सोमकृयणी मेव तथा पत्नीमनैव मन्त्रेण दर्शयेत् ।
गतिबुद्धपाथ्यभावात् (पा. सू. १ । ४ । ५२) सोमकृयण्या. कर्मत्वप्रमाणः । सङ्ख्यापनं प्रशंसति—
वृषा वा इति । “ वृषा वै सोम ” इति सोमो निर्दिष्टः । कस्तस्य प्रसङ्ग इति तत्राह—यद्य वा अत्रेति ।
‘ अत्र ’ सोमकृयणप्रस्तावे सोमकृयण्याः सोमस्यपत्यर्थत्वात् । सैव ‘ एष सोम ’ । सोम इति विधेयस्य पुंलिङ्ग-
श्रवणमपेक्षेय इति उद्दिष्टवत् । अतः ‘ एतन् ’ एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं ‘ मिथुनमेव ’
सम्पादितं भवति ॥ ११ ॥

स संख्यापयति । समरूपे देव्या धिया सं दक्षिणयोऽवक्षसा । सा मऽ-
आयुः प्रमोषीमोऽअहं तव वीरं विदेय तव देवि संदशीत्याशिपमेवेतदा-
शास्ते पुत्रो वै वीरः पुत्रं विदेय तव संदशीत्येवेतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभूवः पिङ्गाक्षी । सा सोमकृपणी यत्र वाऽऽन्द्राविष्णू त्रेधा सहस्रं
व्यैरयेतां तद्वदाऽत्यरिच्यत तां त्रेधा प्राजनयतां तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा
सहस्रं व्याकुयडिकेऽतिरिच्येत ॥ १३ ॥

स संख्यापयति " समरूपे देव्या धिया सं दक्षिणयोऽवक्षसा । सा मऽआयुः प्रमोषीमो
अहं तव वीरं विदेय तव देवि संदशीत्येवेतदाशास्ते । पुत्रो वै वीरः । पुत्रं विदेय-तत्र संदशी-इत्येवेतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभूवः पिङ्गाक्षी सा सोमकृपणी । यत्र वाऽऽन्द्राविष्णू त्रेधा सहस्रं व्यैरयेताम्, तदेवाप्त्य-
रिच्यत । तां त्रेधा प्राजनयताम् । तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्वाद्-एकैवा-
तिरिच्येत ॥ १३ ॥

स संख्यापयतीति । सायणमन्त्रे पठति-समरूपे देव्येत्यादिना । अत्र कात्यायनः-" एतां वाच-
यति सोमकृपया च समीक्ष्यमाणां समरूप इति "-(का. धी. सू. ७ । १७७ । १७८) इति मन्त्रस्याप-
मर्धः । अहं 'धिया देव्या' धीर्दधी हि सोमकृपणी प्रागुक्ता (वा. प. भा. १ । १ । ४ । १९ भाष्ये) अतो
वाभूव सा सोमकृपया समरूपे दृष्टा भवामीत्यर्थः । " ह्या प्रकथने "-(पा. पा. भ. प. १०) इत्यस्य
सुष्ठुत्वमकथने " अत्यतिगति "-(पा. सू. १ । १ । १२) इत्यादिना अहं कर्मणि द्रष्टव्यः । अत्र
एतामेवेतदाह । " दक्षिणाति वडिपाति "-(वा. प. भा. १ । २ । ४ । १९) इति प्रागुक्तायां दक्षि-
णाऽपि सोमकृपणी । अतः ' उरुक्षसा ' प्रभूतदर्शिनया तथा समरूपे । अथ प्रपञ्चादयः । हे सोमकृपणि ।
' मे आयुः सा प्रमोषीः ' । ' मा ऊ अहम् ' अहमपि ' तव ' आयुः सा प्रमोषियम् । हे ' देवि ' । ' तव '
' संदुशि ' सन्दर्शने सति ' वीर ' पुत्रं ' विदेय ' लभेय । अयं मन्त्र आसीत्पर इत्याह-आशिपमेवे-
तादिति । ' वीर ' -साम्बार्थमाह-पुत्रो वै वीरः-इति ॥ १२ ॥

सोमकृपण्या कृपाप्रमिथानुमाह-सा या बभूवः पिङ्गाक्षीत्यादिना । बभूवः पिङ्गाक्षी सोमकृपणी श्रेष्ठ-
मिथानुमाहयानिगमाह-यत्र वेति । गोसहस्रदक्षिणाभिमाणात्मने ' सहस्र ' त्रेधा ' व्यैरयेताम् ' निमज्ज्य प्रेति-
राजनी । ' ताम् ' अतिरिक्तां ' त्रेधा ' बभूवस्यारोहिणीरूपेण त्रिविधां ' प्राजनयताम् ' उदपादयताम् ।
उत्पादनप्रकारस्तीतिरीयेऽपि स्पष्टमाध्यातः-" ताम्पु प्राप्तेऽप्यनसोमायोदेहीति सा रोहिणी विहलेकदा-
यनी रूपे ह्यया त्रयध्विजता च त्रिविध शक्तीः गहोदेत् "-(तै. सं. ७ । १ । १ । २) इत्यादिना ।
अतः ' एतां ' ' इदानीमपि ॥ १३ ॥

सा या वधुः पिङ्गाक्षी । सा सोमकृयणी या रोहिणी सा वार्जमी यामि-
दं गुना संग्रासं जित्वोदाकुरुतऽय या रोहिणी इयेताक्षी सा पितृदेवत्या
यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४ ॥ [शतम् १६०० ॥]

सा या वधुः पिङ्गाक्षी । सा सोमकृयणी स्याद्यदि वधुं पिङ्गाक्षी न
विन्देदरुणा स्याद्यद्यरुणां न विन्देद्रोहिणी वार्जमी स्याद्रोहिण्ये ह त्वेव
इयेताक्ष्याऽआशां नेयात् ॥ १५ ॥

(त्सा) सा स्यादप्रवीता । व्याख्या ऽएषा निदानेन युत्सोमकृयण्यात-
याम्नी वाऽइयं व्यागयातयाम्न्युप्रवीता तुस्मादप्रवीता स्यात्सा स्याद-
बण्डाऽकूटाऽकाणाऽकर्णाऽलक्षिताऽसप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा हीयं
वाक् ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपादके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ४ ॥ (३।१)

सा या वधुः पिङ्गाक्षी सा सोमकृयणी । अय या रोहिणी सा वार्जमी । यामिदं राजा संग्रासं
जित्वोदाकुरुते । अय या रोहिणी-इयेताक्षी-सा पितृदेवत्या-यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४ ॥

सा या वधुः पिङ्गाक्षी-सा सोमकृयणी स्यात् । यदि वधुं पिङ्गाक्षीं न विन्देत्-अरुणा स्यात् ।
यद्यरुणां न विन्देद्-रोहिणी वार्जमी स्यात् । रोहिण्ये ह त्वेव इयेताक्ष्या आशां नेयात् ॥ १५ ॥

सा स्यादप्रवीता । वाग्वाऽएषा निदानेन-यत्सोमकृयणी । अयातयाम्नी वाऽइयम् वाग् ।
अयातयाम्न्युप्रवीता । तस्मादप्रवीता स्यात् । सा स्यादबण्डाऽकूटाऽकाणाऽकर्णाऽलक्षिताऽसप्तशफा ।
सा ह्येकरूपा । एकरूपारीयं वाक् ॥ १६ ॥

त्रिविधात्वाल्लस्या गो मुख्यानुकल्पमेदेन सोमकृयणीव प्रदर्शयितुं तद्विभागमाह-सा येति । ' वधुः '
चतुर्वर्णा । पिङ्गे निङ्गे अक्षिणी यस्या सा ' पिङ्गाक्षी ' ' सा ' सोमदेवताहेत्वात् ' सोमकृयणी ' । ' रोहिणी '
रोहितवर्णा, सा ' वार्जमी ' वृद्धा इन्द्र, तदेवया । इदानीन्तनो ' राजा संग्रासं जित्वा ' परकीयाद् राजात्
' यां ' रोहिणीम् ' उदाकुरुते ' स्वीकरोति सा वार्जमीत्यर्थः । ' इयेताक्षी ' कृष्णलोचना । सा पितृदेवत्या ।
' इदं ' इदानीम् ' पितृभ्यः ' अर्घय घ्नन्ति ॥ १४ ॥

इयं विधानस्वरूपमभिधाय विनियोगप्रकारमाह-सा येति । वधुः-पिङ्गाक्षी सोमकृये मुख्या । तदभावे
' अरुणा ' अन्यतरामा । तदभावे ' रोहिणी ' । सा यदि इयेताक्षी स्यात् तदस्या ' आशाम् ' अपि
' नेयात् ' न दुर्गम् । तत्र कल्पयन् - " सोमकृयणी निष्प्रत्यलक्षिताऽन्यद्वाऽप्रवीताऽरजुवद्धा वधुः पिङ्गाक्षी
पिङ्गलोभावे अरुणा अरुणामावे रोहिण्येदेताक्षी " - (फा. श्री. सू. ७ । १६६) इति ॥ १५ ॥

सोमकृयण्या गर्मात् प्राग् अवस्थान सार्यवाद विधये-सा स्यादप्रवीतेति । " वी गनिन्यास्तिप्रबनकान्त्य-
सनखादनेन " - (धा. पा. अ. ५. ३८) अत्र प्रबनगमर्थः । ' अप्रवीता ' अगृहीतगमैर्न्यर्थः । ' अयातयाम्नी '

पदं समुप्य पाणीऽअवनेनिके । तद्यत्पाणीऽअवनेनिके वृज्रो वा
ऽअज्यथं रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमथं हिउसान्नीति तस्मा-
त्पाणीऽअवनेनिके ॥ १ ॥

(केऽथा) अथास्याथं हिरण्यं वध्नीति । द्वयं वाऽइदं न तृतीयमस्ति
सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवाऽअनृतं मनुष्याऽअग्निरेतसं वै हिरण्यथं
सत्येनाथंशुनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति तस्माद्वाऽअस्याथं
हिरण्यं वध्नीति ॥ २ ॥

पदं समुप्य पाणी अवनेनिके । तद् यत्पाणी अवनेनिकं । वज्रो वा आज्यम्, रेतः सोमः ।
नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनयानीति । तस्मात्पाणी अवनेनिके ॥ १ ॥

अथास्यां हिरण्यं वध्नीति । द्वयं वा इदम्, न तृतीयमस्ति-सत्यं चैवानृतं च । सत्यमेव देवाः,
अनृतं मनुष्याः । अग्निरेतसं वै हिरण्यम् । सत्येनांशुनुपस्पृशानि, सत्येन सोमं पराहणानीति ।
तस्माद्वाऽअस्यां हिरण्यं वध्नीति ॥ २ ॥

अगतरसा । बहुभिरसहृदुष्यमानाया अपि वाचोऽगतरसम् प्रसिद्धम् । अतः सोमकपय्या वाभूत्वादमात-
याम्ना मवितत्रयम् (तै. स. ६ । १ । ७ । २ ।) अन एकहायनीपरिमितं गर्भरूपरसनिर्गमाभावाद्वागु-
शुष्यं भवति । तस्मादप्रवर्तिता भवेत् । इत्थं वर्णवयोविशेषनमिधान् अङ्गवैकल्याभावमाह-अवण्डाऽङ्गुदेति ।
'वण्डा' वधिभ्यः, 'अवण्डा' तन्निपरीता भवेत् । इवमुत्तराणि । 'वृडा' एकभृद्वा । 'कागा' एकाङ्गी ।
'कर्णा' छिन्नकर्णा । 'लक्षिता' तत्तायःशलाकया सिद्धिता, 'समसता' एकस्मिन् पादे एकेन शफेन
हीना; उक्तदोषवर्जिता । 'एकरूपा' उक्तदोषवर्जितत्वमेवेत्तरूप्यम् । सङ्गर्गावरणैर्यः (तै. सं. ६ ।
१ । ७ । २) ॥ १६ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे मान्यन्दिनरतपथवासगुणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमः ब्रह्मणम् ॥ (१-१-१) ॥

प्रामद्विक्रममिधायैदानीमन्वयोः पात्रे पात्रप्रक्षेपानन्तरं हस्तप्रक्षालनं विवर्त्ते-यदं समुप्येति । अवनेनानुदक्तेन
शोधनम् । उक्तावनेन-मोमहवनपरिहासत्वेन प्रससति-तद्यत्पाणी इति । " घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम-
मपन्नम् " (तै. स. ६ । २ । २ । ४ । ३. प. श. २ । ४ । ४ । ६) इति भूतेः । आज्यस्य वज्र-
त्वम् । सोमस्य योगसाधनद्वारेण नवीर्यार्थत्वेनाज्ञाशामरुतया च सर्वत्रगदृषाऽक्तवद्वैतस्त्वम् । एतस्य हिंसा-
नईत्याद्, यजनीयाज्यस्य सोमघानकृत्वात्, सोमहनिपातंहाग्यावनेऽन कर्तव्यमिति स्तुतिः ॥ १ ॥

अन्वयोः स्वांशुन्या हिरण्यवन्धनं विधाय प्रशसति-अथास्यामिति । 'अन्यान्' इत्यनामिकांशुत्वाम-
भिनयेन प्रदर्शनम् । हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सन्तवाग्भिधानाय सन्तवृत्तद्वैविध्याभिधानम् । उक्तं हिरण्य-

(तुऽय) अयं सस्प्रेष्यति । सोमोपनुहनमाह सोमपर्षाणुहनमाहरोष्णीप-
माहरेति स अदेव शोभनं तुत्सोमोपनुहनं स्याद्वाहो ह्यस्यैतद्भवति
शोभनं ह्येतस्य व्यासः स यो हैनं शोभनेनोपचरति शोभते हाय
य आह अदेव किंचेति अदेव किंच भवति तुत्समाह अदेव शोभनं तुत्सोमो-
पनुहनं स्याददेव किंच सोमपर्षाणुहनम् ॥ ३ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनहन्माहुर, सोमपर्षाणहन्माहुर, उष्णीषमाहुरेति । स यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनं स्यात् । वासो ह्यस्यैतद्वचति । शोभनं ह्येतस्य वासः । स यो ह्येनं शोभनेनोपचरति-

स्वादिनेस्त्वम् (श. ष. भा. ३।३।४।८)। उक्तप्रकारेण दिरिण्यस्य सत्यत्वात्। तेन 'अशनुपरपृ-
क्षानि' अभिधास्याप्यनदिषु। तेन 'सोम' 'पराह्णानि' व्यापार्याणि। उपसर्गशुचिपदयोगाद् दिरिण्यं चारयेदि-
त्यर्थः। ॥४॥ भाष्ये दिरिण्यवन्धनस्य कालातिक्रम्य कालात्ययो दर्शयति—“दिरिण्यं बह्वितेऽनामिकायामाप्यापनाभिधा-
दाव्येव श”-इति ॥ ३ ॥

सामर्थ्यमध्ययोः सम्प्रेष दर्शयति-अयं सम्प्रेष्यतीति। सोमं उपनयते येन तत् 'सोमोपनयनम्' सोम-
व्यवहनत्वम् । 'सोमर्षाणह्नम्' शक्तेन सह सोमस्य पारितो व्यवहयाम् । 'उष्यविष' सोमोपनहने स्थापि-

७-पाणिनिप्रारम्भ-वा इत्यमरः अथवात्मानम् । तथाहि देववाङ्मनः-प्रजापत्यं प्रणीतं हिंस्यं वर्गोऽत्रामिकाद्यानिपुण्ये हिंस्यवचनानुविपुलकीकृतम् । अथवात्मानमिवात्मानं यदात्मेषु न । होमोपासने होममिषये अंशुप्रमहर्षे अश्वमेधप्रमहर्षे पानामिकाद्यां हिंस्य वर्गोऽत्रमहर्षे । पाणिप्रवातनं त्वं कलुषस्ये । तस्य हृदयैव । अतः पापवदितुं तस्याभयनाथ । होमोपासने हिंस्यवचनं आकाशतः । अतिरिक्ते त्यक्ताकारायेन । अथवात्मानं हिंस्यं वर्गोऽत्र इति । ३-१-४-१ । अश्वमेधे अथवात्मानं हिंस्यं बद्धं मारोति । अश्वमेधे वा अथ हिंस्यमभिधायित्वात्वेन वस्तुतः । यदि वाचं वर्गमिहात्मनोऽपि अभियनं मनेत् तदा हिंस्यवचनं वाच्येन । न चत्वेन वा । अतो न भवति । अत्रिहं-विपुल-वाचार्थैवेत्येव व्याख्यायामसीति ॥

[illegible][illegible]

अथ विप्रमुखाचार्यः । यथास्य पाणी हृते मुखं प्रस्थाप्य अग्निं कारयन् प्रज्जलम् मन्त्रेति । अत्राप्यनामिषाः । यदाभ्येतुं च । होमा-
प्यक्षरे सोमामिषे च । अत्र यदास्यप्रक्षालनं च दिशस्य स्थितिः प्रामादिकारम् । सोमाचार्येण चार्यैः सह । अमित्रे स्वप्राजापत्येकपा-
थित्वेण सूर्यपवित्र्यपवाद्याहिरण्यं कर्तव्यं स्मि । अत्र यदाहरे जपापात्रं दिशस्य बद्धं भवति । अदास्य हि अथ हिरण्यमग्नि-
न्यलेन प्रक्षाल्ये इत्युच्यते । अथ यदाहोमस्यो हस्तौ हस्तौ मण्डलेषु च बाध्यन्दास्तामात्रेण कात्यायनोक्तः पाने-
दिशस्य च नमस्तस्य कालविकल्पः एते अत्राप्याख्यानं निर्णीतमेवेति ॥

२. मेथ्येली च सोमोपनहनमाहूर गोमपर्वणहनमाहुरेणोत्सवाहुरेणि । का. धो. सु. ७।१८१।

यद्युष्णीपं विन्देत् । (दु) उष्णीपः स्याद्यद्युष्णीपं न विन्देत्सोम-
पर्याणहनस्यैव ब्रह्मलं वा अङ्गुलं वाऽवकृन्तेदुष्णीपभाजनमध्वर्युर्वा यज-
मानो वा सोमोपनुहनमादत्ते य एव कश्च सोमपर्याणहनम् ॥ ४ ॥

(म) अथाग्रेण गुजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति
तद्ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति प्राञ्चः ॥ ५ ॥

शोभते इ । अयं य आह—यदेव किञ्चेति । यदेव किं च भवति । तस्माद्यदेव शोभनं—तत्सोमोपनुहनं
स्यात् । यदेव किं च सोमपर्याणहनम् ॥ ३ ॥

यद्युष्णीपं विन्देत्—उष्णीपः स्यात् । यद्युष्णीपं न विन्देत्—सोमपर्याणहनस्यैव ब्रह्मलं वा अङ्गुलं
वाऽवकृन्तेद्—उष्णीपभाजनम् । अध्वर्युर्वा यजमानो वा सोमोपनुहनमादत्ते । य एव कश्च सोम-
पर्याणहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति । तद्ब्राह्मण उपास्ते । तदभ्या-
यन्ति प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः । ' यद् ' ब्रह्म ' शोभनम् ' बहुवच्यम् तत्, ' एव ' सोमोपनुहनं कर्तव्यम् ।
तथा च कात्यायनः—“ शोभन सोमोपनुहनम् ” (का. श्रौ. सू. ७ । १८१) इति । आपस्तम्बस्तु क्षौमं
तत्कर्तव्यमित्याह—“ क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा ”—इत्यादिना (आ. श्रौ. सू. १० । ७) । शोभनत्वे उप-
पत्तिमाह—वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याच्छादनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपचरन्तपि शोभन-
वस्त्रादिना स्वयं शोभते । विपर्यये क्षेपमाह—अयं य आहति । यद् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमायानयेति हुक्नु, स्वयं
यद् किञ्चिद् भवति लौकैरविदितमासो भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने नार्थं नियम इत्याह—यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीपस्थाने विकल्पमाह—यद्युष्णीपं विन्देदिति । उष्णीपस्य स्वीकारः कर्तव्य इति शेषः । कात्तल-
वज्राशः ' उष्णीपभाजनम् ' उष्णीपस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीताना मध्ये सोमकूपस्थानं प्रति सोमोपनुहनस्या-
दानमध्वर्युयजमानयोरेक्यस्य कर्तव्यमित्याह—अध्वर्युर्विति । सोमपर्याणहनम्यादाने तु न नियमः ॥ ४ ॥

अथाग्रेणेति । ' अग्रेण ' प्राचीनवस्त्रस्य पुरेदेशे, उपरतप्रदेशे इत्यर्थः । ' विचिन्वन्ति ' साधयन्ति,
अनुवादमाश्रययन्ति । ' तद् ' तत्र कूपप्रदेशे निहितोदकुम्भस्य सर्पाते ' ब्राह्मणः ' सोमविक्रयी निवमेत्,
' तद् ' स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति । ' प्राञ्चः ' सोमकूपप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१—“ वानोमः न मनयेति ” इति वा. १२—“ लोकविहितप्रमासो ” इति क. वा. ३—अर्थाभावे सोमपर्याणहनात् ब्रह्मलं अङ्गुलं
उष्णीपः प्रायवहन्ति । का. श्रौ. सू. ७।१८४ । कण्वधुरीणस्तु—स यद्युष्णीपं विन्देत्तुः स एव स्वयमुष्णीपं न विन्देत्तु सोमपर्या-
णहनस्यैव ब्रह्मलं वा अङ्गुलं वाऽवकृन्तेद्—उष्णीपभाजनम् इत्यादिनि । ४—अध्वर्युर्वयजमानो वा सोमोपनुहनमादत्तव्य इत्यर्थः । वा. श्रौ. सू. ७।१८५।
५—सोम मच्छायेव ॥ इति वाचयनि । का. श्रौ. सू. १० । १८६ । कण्वधुरीणस्तु तौ प्राञ्चौ ब्रह्मवित एव ते गावत्रो भाग इति ।

(स्तु) तुदायस्तु वाचयति । (त्यं) एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय
 ब्रूतादेष ते त्रेष्टुभो भागऽइति मे सोमाय ब्रूतादेष ते जागतो भागऽइति मे
 सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानां^१ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं
 वाऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते च्छन्दसामेव राज्याय च्छन्दसा^२ साम्रा-
 ज्याय भुन्ति वाऽएनमेतद्वदभिपुण्वन्ति तुमेतदाह च्छन्दसामेव त्वा
 राज्याय क्रीणामि च्छन्दसां^३ साम्राज्याय न वधायेत्यथेत्य प्राहुः पविशति ६
 सोऽभिमृशति । (त्या) आस्माकोऽसीति स्तुऽइव ह्यस्येतद्वदति यदागत-

तदायस्तु वाचयति—“एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् । एष ते त्रेष्टुभो
 भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् एष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानां
 साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतात् ”—(वा.सं.४।२४) इति । एकं वाऽएष क्रीयमाणोऽभि-
 क्रीयते—छन्दसामेव राज्याय, छन्दसां साम्राज्याय । भुन्ति वाऽएनमेतत्—यदभिपुण्वन्ति । तुमेतदाह—
 च्छन्दसामेव त्वा राज्याय क्रीणामि, च्छन्दसां साम्राज्याय—न वधायेति । अथेत्य प्राहुः पविशति ॥ ६
 सोऽभिमृशति “ आस्माकोऽसि ”—(वा.सं.४।२५) इति । स्व-इव ह्यस्येतद्वदति—यदागतः

तदायस्त्विति । ‘ आद्यस्तु ’ ऋग्विज्यजमानेभु कथंदेश सप्ताष्टस्तु अध्वर्युर्वजमानम् “ ऐव ॥ ”—इति
 अमु ‘ वाचयति ’ वाचयेन् । अयमर्थ—हे सोम ! ‘ ते ’ तव ‘ गायत्र ’, ‘ गायत्र ’ प्रातस्सवनो गायत्र्याः सम्बन्धी
 भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रतिरर्थ एव तव कथो न वधार्थ इत्यभिप्रायः । ‘ इति ’ एवैकं सोमस्तुत्या-
 लक ‘ मे ’ वचन सोमार्थे ‘ ब्रूतात् ’ हे अध्वरे ! ब्रूहि । एवमुक्तयोपि द्रष्टव्यम् । “ गायत्र प्रातःसव-
 नम्—” त्रेष्टुम् माध्यन्दिनं सवनम्—”(तै. अ २ । २ । १८ । १९ । ऐ. ब्रा. ६ । १ । १०) इत्यादि-
 श्रुत्या प्रातस्सवनार्थानां गायत्र्याद्यभिमानात्सम्बन्धार्थानां गायत्र्यादिसम्बन्ध । ‘ छन्दोमाः ’ चतुर्विंशत्तुष्ट्या-
 विंशत्यष्टवर्तिता । तेषां ‘ छन्दोऽन्त्यम् ’ ‘ साम्राज्यं गच्छ ’ । सोमगतचतुर्विंशत्यादिसंख्यात्मन्याद् गायत्र्या-
 दय ‘ छन्दोमा ’ तेषां साम्राज्यप्रान्तिनां सवनत्रयप्रान्तिरेव । ‘ गायत्र प्रातःसवनम्—” इत्यादिश्रुतेः ।
 सवनत्रयप्रान्तिरेव तेषां साम्राज्यप्रान्तिरित्यर्थः । शिष्टं पूर्वम् ॥

एतन् प्रशमति—एकं वा एष इति । ‘ एष ’ ‘ क्रीयमाण ’ कथेण सण्याद्यमानः सोम ‘ एक वे ’ एक
 खड्ग प्ररोजमानम् ‘ अभि ’—नञ् क्रीयते ‘ विक्रीयते, अनिषवादिना श्लाघना सत्क्रियते । किं तदेकमिति,
 तदुच्यते—‘ छन्दमा राज्याय ’ न प्राप्तये । न केवलाय राज्याय, किन्तु ‘ साम्राज्याय ’ । प्रोन्माहृत्यार्थ-
 वत्तार्थ वाच्यमिति दर्शयति—‘ भ्रान्ति वेति । वस्तुन एव सत्यमि सोममन्विष्यमाणाय ‘ तम् ’ सोमं प्रति ‘ एतद् ’
 छन्दमा साम्राज्यमिति वक्ष्यमाह—किमिति ‘ छन्दसामेव राज्याय त्वा क्रीणामि इत्याह, न वधायेति ’ ।
 अथेत्यादि । ‘ नथ ’ नोक्तम् ‘ एव ’ ‘ प्राहुः ’ प्राहुःमुख ‘ उपविशति ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशतीति । “ आस्माकोऽसि ”—इत्यादिना सोममभिमृशतीति । हे सोम ! त्वम् ‘ आस्माकोऽसि ’

१—‘ मे गेमेथ वा ’ इति व वा । २—‘ चतुर्विंशत्यष्टवर्तिता ’ सोमवासने । का. थो. सू. ४ । १८० । बाभ्रुपुतिष्ठ
 १४४ अनेन वज्रमृशति वज्रमृशतीति ।

स्वस्मादाहस्माकोऽसीति शुक्रस्ते ग्रह्य इति शुक्रं हवस्माद्ग्रहं ग्रही-
प्यन्भवति विवितस्त्वा विविचन्त्विति सर्वत्राप्येतदाह ॥ ७ ॥

(ह्र) अत्र ह्रैके । तृणं वा काष्ठं वा विविचत्वाऽप्यास्यन्ति तदुत्तया उक्तुर्वात्
क्षत्रं वै सोमो विवित्वाऽओपपद्येऽन्नं वे सञ्जियस्य विद स धिया प्रसितु-
मनुद्वायाच्छिद्य परास्येदेवं तत्तुस्मादभ्येत्तु मृशेद्विवितस्त्वा विविचन्त्विति
तद्यऽपुवास्य विवेचनारस्तुऽएनं विविचन्ति ॥ ८ ॥

(न्यु) अथ व्यासः । (सो) द्विगुणं वा त्रुगुणं वा प्राग्दशं वोद्गदशं
ओपस्त्वणाति तद्वाजानं मिमीते स यद्वाजानं मिमीते तत्स्मान्मात्रा मनुष्येषु
मात्रे चो वाप्यन्या मात्रा ॥ ९ ॥

तस्मादाह-आस्माकोऽसीति । “ शुक्रस्ते ग्रह्यः ”- (पा. सू. ४ । १ । २४) इति । शुक्रं हवस्माद्ग्रहं
ग्रहीप्यन्भवति । “ विवितस्त्वा विविचन्त्विति ”- (पा. सं. ४ । २४) इति । सर्वत्राप्येतदाह ॥ ७ ॥

अत्र ह्रैके-तृणं वा काष्ठं वा विविचन्त्यास्यन्ति । तदुत्तया न कुर्वाण । क्षत्रं वै सोमः विवित्वा
ओपपद्यः । अन्नं वै भक्ष्यं विद । स यथा अग्निमनुद्वायाच्छिद्य परास्येद् एवं तत् । तस्मादभ्येत्तु
मृशेद् । विवितस्त्वा विविचन्त्विति । तद्यऽप्यास्य विवेचनः-त एनं विविचन्ति ॥ ८ ॥

अथ वामो द्विगुणं वा त्रुगुणं वा प्राग्दशं वोद्गदशं ओपस्त्वणाति । तद्वाजानं मिमीते । स
यद्वाजानं मिमीते-तस्मान्मात्रा मनुष्येषु, मात्रा चो वाप्यन्या मात्रा ॥ ९ ॥

अस्माकं सम्भवन्ति । “ अग्निमग्निं च शुभाकात्मकौ ”- (पा. सू. ४ । १ । २) इत्यत्र, तमन्निरेते-
नास्माकादेशात् । “ एतन् ” एतेन पाठेन “ स्र ह्र ” य एव “ भवति ” “ शुक्र ” शुक्राण्याः “ ते ” “ ग्रह्यः ”
गर्हाण्याः । “ ग्रन्थिमां प्रवे ”- (पा. सू. २ । १ । १८) इति अनुदाहरति प्रवेष्टुमर्हति कर्तुः ।
मात्र इत्यर्थः । “ अनायोदमि शुक्रमे प्रः ”- (तै. न. १ । २ । ६ । १) इति नैतिगानकम् । “ विवितः ”
विवितस्य शोभनम् कर्तारः “ ते ” त्वं “ विविचन्तु ” शौचम्, विविचन्तिरेव विवेके सति वैगुणान्मन्त्रम्
नर्वच कान्त्रं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विवेके दृष्टान्तास्तुन्दम्य निरावष्टे-अत्र ह्रैके इति । “ अत्र ” सोमविवेचनविवेके सोममन्त्रानं
“ तृणं वा काष्ठं वा ” “ विवा ” सोममन्त्राद् मेदे इत्यः वतिः प्रक्षिप्यति । अत्र वैतं दोषमद्-क्षत्रं वै सोम
इति । सोमस्य भुवचं हूयते-“ वाप्येतानि देव्या सुवर्णमिदो वर्यः सोमो ह्यः ”- (रा. १. ११३ । १२)
इत्यादिना । इय अग्निभिः “ क्षत्रं वै ”-इति वैद्यदेन दन्त्ये । “ अग्निन् ” प्रत्यये, सुक्षितम् । “ अनुपपद्य ”
गृहोवा “ आच्छिद्य ” पृथक्कृत्य “ परास्येद् ” बहिः प्रक्षिपेत् । यस्मिन् सोमान्मन्त्रे तृयादिकं सौमन्त्रम्, “ तस्मात् ”
स्वमविवेचनम् यजमानोऽभ्यन्तरमग्निं कुर्वन् शोभनार्थम् “ विविचन्त्विति ” एतेत् । अत्र सूत्रम्-“ माह्विच
वाविरास्माकोऽसीति सोममन्त्रेन व विविचोपस्त्वन्-काऽप्रास्यन्नेके ” इति (कन्या ७ । ८७ । ८८) ॥ ८ ॥

अथ वाम इत्यादि । “ वामः ” सोमोद्गदशार्थं दश वक्त्रम् । प्राग्दशं वा, वददशं वा प्रामाण्युराधे

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता तु यो हास्माऽएष सवितृ-
प्रसूत एषु क्रयाय भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अतिच्छन्दसा मिमीते । (तऽए) एषा वै सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दाः । तयोहास्येष सर्वैरेव छन्दो-
भिर्मितो भवति । तस्मादतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

सु मिमीते । (तेऽभि) अभि त्वं देवेषु सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि
सत्यसर्वं रत्नधामभि प्रियं मत्तिं कविम् ॥ ऊर्ध्वा सुस्यामतिर्भा अदिद्युत-
द्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुकृतुः कृपा स्वडिति ॥ १२ ॥

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता । तयो हास्मा एष सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ।
अतिच्छन्दसा मिमीते । एषा वै सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दाः । तयोहास्येष सर्वैरेव छन्दो-
भिर्मितो भवति । तस्मादतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

स मिमीते—“ अभि त्वं देवं सवितारमोण्योः, कविक्रतुमर्चामि सत्यसर्वं रत्नधामभि
मिपं मत्तिं कविम् । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत
सुकृतुः कृपा इवः ”—(वा. सं. ४।२५) इति ॥ १२ ॥

केचन । आसूते दासिन् सोमोन्मान विषये—सोमज्ञानं मिमीते (का. श्रौ. १० । १९०) इति । ‘ ह्य ’
तत्र दासिनि । ‘ तस्यात् ’ सोमोन्मानात् हेतोः ‘ मनुष्येड् ’ ‘ मात्रा ’ वणस्पत्यगुल्फादिरूपा इदानीं वर्तते
दुष्यर्प । मात्रा वैवाज सोमे ह्य मनुष्येडु सोमस्याहितजगत्कारणवात् । न केवलं मनुष्यगतीव अपि तु ‘ यो
चापि ’ यैव लङ् ‘ अन्मा ’ पक्षिमृगवृक्षादिगता साऽपि सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

विश्वामनोन्मानमन्त्रं देवानादात्तं प्रशस्तति—सावित्र्या मिमीत इति । ‘ देवानां मध्ये ‘ प्रसविता ’
सर्वकर्मविषयातुराद्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रान् छन्दाः प्रशस्तति—अतिच्छन्दसेति । अष्टिनिच्छन्दस्वाह्य छन्दाः अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । तस्मिन्
छन्दसि वनुर्णा वनुर्णामन्त्राणां पवित्र्यागेनाधस्तनान् छन्दासुल्लभे सर्वच्छन्दस्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्रं विवृते—स मिमीतेऽभिर्त्वं देवमिति । मन्त्रस्यायमर्थः । ‘ त्व ’ तं ‘ सवितारं ’ ‘ देवम् ’
‘ अन्मर्चामि ’ इति सम्बन्धः । कादृशम् ? ‘ ओण्यो ’ अविज्योः दावापृथिव्योर्मेव्ये वर्तमानमित्यर्थः ।
‘ कविक्रतु ’ श्रोतृकर्मणम् ‘ सत्यसर्वम् ’ सत्यानुबन्धम् । ‘ रत्नधा ’ रत्नविधाना फलना धारकम् ‘ अभि ’
अभित ‘ प्रियम् ’ ‘ मत्तिं ’ मन्त्रान्तम्, ‘ कविम् ’ श्रान्तप्रज्ञम् । ‘ यस्या ’ सवितुः ‘ अमतिः ’ अन्धेयाम-
विषया अनिरमति, ‘ माः ’ वः अथवा अमतिविशेषणम् । माम्माना सा ‘ ऊर्ध्वा ’ ‘ अदिद्युतत् ’ योमने ।
विमर्शम् । ‘ सवीमनि ’ प्रसवे निमिषमूले हति, अनुज्ञार्थमित्यर्थः । तादृशः ‘ स्वर्णः ’ शोभनगमनः
आदित्य ‘ कृपा ’ कृपया ‘ हिरण्यपाणिः ’ स्पर्श ‘ अभिर्मति ’ मिमीते सोमोन्मानं करोति करोतित्यर्थः ॥ १२ ॥

१-वस्मिन्मन्त्रे मिमीतं दृग्ब्रह्मोऽभिर्मिति । २-अभित्वं नाविब्रति । इति कस्यवाचनार्थानुक्रमः ११।१८।५ ।
वनु-वहस्पत्या १५ अतिच्छन्दसेति । अतिच्छन्दसा मिमीते अन्वयद्वयसकटिकश्रुत्या-अष्टेरेव-अतिच्छन्द इति नामांतरं बोध्यम् ।

(त्वे) एतया सुर्वाभिः । (रे) एतया चतसृभिरेतया तिसृभिरेतया द्वाभ्यामेतयैकयैतयैकयैतया द्वाभ्यामेतया तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सुर्वाभिः समस्याञ्जलिनाऽध्यावपति ॥ १३ ॥

स ब्राह्मणं न्याचं मिमीते । स यदुदाचं न्याचं मिमीत इमा ऽपुवैतद-
ङ्गुलीर्नानाजानाः कराति तस्मादिमा ज्ञाना जायन्तेऽथ ब्रह्म सुर्वाभि-
मिमीते सुप्रंश्रिता इव द्वेमा जायेरंस्तस्माद्ब्राह्मणं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

एतया सर्वाभिः, एतया चतसृभिः, एतया तिसृभिः, एतया द्वाभ्याम्, एतयैकया । एतयैकया,
एतया द्वाभ्याम्, एतया तिसृभिः, एतया चतसृभिः, एतया सर्वाभिः । समस्याञ्जलिनाऽध्यावपति ॥ १३ ॥
॥ ब्राह्मणं न्याचं मिमीते—स यदुदाचं न्याचं मिमीते—इमा एवैतदङ्गुलीर्नानाजानाः कराति ।

दशहृत्य हन्मनेऽप्यमेव मन्त्र इत्यादि समानप्रकारं दर्शयति—एतया सर्वाभिरिति । ' एतया '
" अभित्य देवम् "—इत्यनर्थेव ' सर्वाभिः ' अङ्गुलीभिः पञ्चभिर्मिति । ' एतया ' एव ' चतसृभिः '
अथङ्गुलीभिर्मिति । एवमत्रोक्तमेतैकैकाङ्गुल्युत्सर्गोक्तं पञ्चवारं मन्त्रा पुनरुपेक्षणकमेतैकैकाङ्गुल्युत्सर्गमेव
पुनरेतयैव पञ्चवारं मिमीते । एवं दशवारमुन्मास्य अनन्तरं पाणिद्वयम् ' समस्य ' अञ्जलिं कृत्वा तैनेकवारमभि-
मित्यस्य सोमस्योररि ' आवपति ' । शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अत्र सूत्रम्—' सर्वाभिः ' प्रथमम्, अङ्गुल्युत्सर्ग इति
चैकोत्सर्गम्, द्विः कनिष्ठिकाया, एकोत्सर्गपञ्च, अञ्जलिना दशमम्, अन्यद्वाप्यावाप्युनेः " (का, श्री,
सू. ७ । १९१—१९९) इति । मानस्य दशमस्यया स्तूयमानत्वादाधिक्ये सति दशसंख्याविरोधात् सूत्रकारेणा-
ञ्जलिना दशममन्यदेति विकल्पितम् ॥ १३ ॥

अङ्गुलीना क्रमेणोत्सर्गं संयोजने च कृते षोडशसिद्धौ मानविषयः समबनप्रसारणमात्रः, तन्मूढा बहुधा
प्रशंसति—स वा उदाचं न्याचमित्यादिना । ' उदाचं न्याचम् ' अङ्गुलीः समस्य प्रसारं चेत्यर्थः । ' तेन '

१—समिन्मोम मिमीते दस इत्येवमित्येवमिति । का. श्री. सू. ७ । १९० ॥

● मन्त्रस्य सूत्रकारः कार्यापनो वैदिकित्यस्येति । किमु अथावाप्युत्सर्गः समस्य दशहृत्यो मन्त्राद्विरेकादश तूर्णमिमानस्य-
मन्त्रावाप्यधीति । तथा पात्रं याज्ञिकार्तदेवाः । " अन्यद्वाभ्यावाप्युत्सर्गः "—दशभ्योऽन्यदिदमेकादशं मनस्यवाप्यो-
ऽञ्जलिना । कुतः । अथादिप्राप्तयेव । अपौरुषेयमात्रवचनोऽधिक्यवचनो वा । न चापौरुषेयमात्रः । वस्तुतस्तस्मात्तान् । तेन
सोमस्यावाप्यो मन्त्रादेकवाराप्युत्सर्गमिति गृह्यसाधिका मन्त्रादाप्युत्सर्गः । तत्रात्र—अधिकः स्वाध्यासादशहृत्यो मन्त्रा-
दन्यदप्युत्सर्गः । तस्मादेकादश एवाध्यावाप्यः । यदा चोपरिभाष्यस्तदपि निवृत्ताच्छ्रवणादधिकं तदुपपन्नं वर्तत एकदशहृता-
दशमेव । ननु एतया सर्वाभिः समस्याञ्जलिनाऽध्यावपतिं समाप्ताधिक्यत्वेन दशममेव प्रतीयते । तथाच । सर्वं मनमभि-
धावोप्यते । अपि दशहृत्यो मिमीत इति । तेन दशममेव युक्तम् । अत्रोच्यते—एतच्च सर्वाभिरित्याभ्यं दशमत्वं पुनरेतया
सर्वाभिरित्युक्ते मितं स इत्येतैरेव मिमीत इत्युक्तम् । तेन मन्त्रस्युत्सर्गं दस मन्त्राणि । नन्वेतदेवमिदं दस हृत्यो मिमीत इति
समाप्तत्वं परानुपपत्ते । अथावाप्यस्य तत्राप्युत्सर्गत्वेनामनस्यत्वात् परिगणनम् । तेन अधिकमेव । अपि च । एतदेवमपि सर्वत्र
मिमीत इत्यनेन ज्ञातव्यत्वात्प्राप्त्यावापेन मन्त्राकाशः । ततोऽध्यावाप्यस्य स्वप्नस्यापि पूर्वैकमात्रं यत् । ततोऽप्यधिकं
सूत्रं च । एतदेव यदुदाचं । दशहृत्योऽभित्यमिति वाप्युत्सर्गपञ्च । इति विदुर्वाचानां देवतासंख्यायादेवमेवमुक्तं ।
कर्त्तव्यार्थानामप्युत्सर्गं भिद्वेत् । अप्युत्सर्गदेकदशममन्त्राणां कर्त्तव्यम् । तेन एतच्च सर्वाभिरित्युक्ता समस्याञ्जलिनाऽध्यावपती-
त्याह । यदुपनयनं दस हृत्योऽभित्यमिति । तन्मन्त्रेणापि संपन्नं । दस हृत्योऽभित्यमिति वचनेन । तस्मादेकादशोऽध्यावाप्य इति ॥

युदेवोडाचं न्याचं मिमीते । (तऽ) इमा ऽपुवेतन्नानावीर्याः करोति
तस्मादिमा नानावीर्यास्तुस्माद्वाऽउडाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

युदेवोडाचं न्याचं मिमीते । विराजमेवैतद्वर्वाची च पराची च युनक्ति
पराच्यद् देवेभ्यो यज्ञं ब्रुहत्यवर्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वाऽउडाचं
न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

(तेऽथ) अथ युद्दश कृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोम-
स्तस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

(तेऽथ) अथ सोमोपनुद्दनस्य समुत्पार्थान्तान् । (तु) उष्णीषेण विग्र-
भाति प्रजाभ्यस्त्विति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स युदेवेद् शिरश्चात्सी
चान्तरोपेनितमिव तुदेवास्त्येतत्करोति ॥ १८ ॥

तस्मादिमा नाना जायते । अथ यत्तद् सर्वाभिमिमीते-मंस्तिष्टा इव ईवेमा जायेरन् । तस्माद्वा
उडाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

युदेवोडाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नानावीर्याः करोति । तस्मादिमा नानावीर्याः । तस्माद्वा
उडाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

युदेवोडाचं न्याचं मिमीते । विराजमेवैतद्वर्वाची च पराची च युनक्ति । पराच्यद् देवेभ्यो यज्ञं
वाति, अवर्वाची मनुष्यानवति । तस्माद्वाऽउडाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ युद्दश कृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै विराड् । वैराजः सोमः-तस्माद्दश कृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

अथ सोमोपनुद्दनस्य समुत्पार्थान्तान् उष्णीषेण विग्रभाति-“ प्रजाभ्यस्त्विति ”-(वा.सं.४।१५)
इति । प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति । स युदेवेद् शिरश्चात्सी चान्तरोपेनितमिव-तदेवास्त्येतत्करोति ॥ १८ ॥

तेनोक्तप्रकारेणानेन ‘ अङ्गुली ’ ‘ नानाजाना. ’ ‘ पृथक्-पृथक्-अन्वत्य ’ ‘ करोति ’ ‘ कर्मफलभोगार्थत्वात्
सृष्टेः । व्यतिरेके दोषमाह-अथ यत्तदेति । ‘ सर्वाभि-’ सहस्राभिरङ्गुलीभिः दशवारसि मान यदि कुर्यात्,
तथा सति संक्षिप्ता परस्परसहता एवाङ्गुलयो ‘ जायेरन् ’ ॥ १४ ॥

युदेवोडाचमिति । उक्तरीत्या मानेन तु ‘ नानावीर्याः ’ ‘ पृथक्-पृथक्-कार्यमर्थार्थ. ’ ‘ करोति ’ ॥ १५ ॥

युदेवेति । विराजमेवैतद्वर्वाची च पराची च युनक्तीति । ‘ एतन् ’ एतेन अवर्वाक्-पराङ् गतेन विराट्
उद्देवतामेव सध्याद्वारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् मन्त्रव्ययम् । सा सोमयुक्ता विराट् । पराच्यदेति ।
‘ अह-’ इति विनिग्रहायो निपात । (वि० १ । १।४) । ‘ पराची ’ पराभूता ऊर्ध्वमुखी सती उद्देवन-
सामर्थ्येन ‘ यज्ञं ’ सोमस्य ‘ देवेभ्यः वहति ’, तथैव ‘ अवर्वाची ’ अत्राङ्गुली सती, समश्चनसामर्थ्येन ‘ मनु-
ष्यान् ’ कविगादीन् ‘ अवति ’ ॥ १६ ॥

मानयत्तस्यो प्रसासति-अथ युद् दशकृत्वं इति । विराजो दशाक्षरस्य प्रसिद्धः । सोमोऽपि दश-
मह्यकैर्द्वैः क्रीयमाणत्वेन सस्याद्वारा विराट्सम्बन्धः ‘ वैराज. ’ ॥ १७ ॥

अथ सोमोपनुद्दनस्येत्यादि । ‘ अन्तान् समुत्पार्थं ’ अथ प्रसारितस्य वक्षस्य पर्यन्तपरदेशानेकत्र उच महर्षयः

(त्व) अथ मध्येऽह्न्युत्पाकाशं करोति प्रजास्त्वानुप्राणन्ति इति तमु-
यतीव वाऽएनमेतत्समायच्छन्नप्राणमिव करोति तुस्येतदतऽएव मध्यतः
प्राणमुत्सृजति तं तुतः प्राणन्तं प्रजाऽअनुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजास्त्वानु-
प्राणन्ति इति तुष्टुसोमविक्रयिणे प्रयच्छत्युवातः पुनस्त्येव ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ५ ॥ (२. २.) ॥

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तुस्मादिदं स कृतसर्वं पुण्यं
सुऽआह सोमविक्रयिन् रुध्यस्ते सोमो राजा ३ इति रुध्यऽ इत्याह सोम-
विक्रयी तं वै ते क्रीणानीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलुया ते क्रीणा-
नीति भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽहतीत्याह सोमविक्रयी भूयऽएवातः सोमो
राजाऽहति महुँस्त्येव गोमहिमेत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

अथ मध्येऽह्न्युत्पाकाशं करोति । “ प्रजास्त्वानु प्राणन्तु ”—(वा. सं. ४।२५) इति । तमयतीव
वाऽएनमेतत्समायच्छन्नप्राणमिव करोति । तस्येतदत एव मध्यतः प्राणमुत्सृजति । तं ततः प्राणन्तं
प्रजा अनुप्राणन्ति । तुस्मादाह—प्रजास्त्वानु प्राणन्ति इति । तं सोमविक्रयिणे प्रयच्छति । “अधानः
पणनरूपेण” ॥ १९ ॥

स वै राजानं पणते—स यद्राजानं पणते तुस्मादिदं स कृतसर्वं पुण्यम् । स आह—सोमविक्रयिन् ।
कस्यस्ते सोमो राजा ३ इति । कस्य इत्याह सोमविक्रयी । तं वै ते क्रीणानीति । क्रीणीहि, इत्याह

“ उन्गीरेण ” ग्रन्थि उन्गीरे । सत्र मन्त्र—प्रजाभ्यस्तुवेति । ‘ प्रजाभ्य ’ सत्रस्यैव । कत्रिभ्यः । उन्गीरेण
ग्रन्थेन प्रहामति—स यदेवेदमिति । शिरसि अमशोधान्तरालप्रदेशो भया विलग्न इव वर्तते, एव ग्रन्थिकरणेन
कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

ग्रन्थिमन्ये सुविश्रमन्त्रक विज्ञे—अथ मध्ये अह्न्युत्प्रेति । मन्ये सोमप्रथिममन्ये सुविश्रमन्त्रेण ‘ प्राणन्त’
न ‘ त्वा ’ सर्वा ‘ प्रजा ’ अपि ‘ अनुप्राणन्तु ’ इति । ‘ समायच्छन् ’ अन्तान् मनुहुन् ‘ तम् ’ ‘ अयतीव ’
श्लाघयतीव ‘ अप्राण ’ सोम प्राणगीतम् ‘ इव ’ करोति, अत एव उपद्रवम्पत्रादेनोः तत्परिहाराय देहमध्ये
उच्छ्वासात्पुनः ‘ प्राणन् ’ उद्गमयति । ‘ तस्मान् ’ प्रजास्त्वेषादिमन्त्र पठेत् । स सोमोऽहन्तवज्रे, वेदं सोम
‘ सोमविक्रयिणे प्रयच्छति । ’ अथातः पणनस्त्येव विप्रकृत्य इति शेषः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधववैवे वेदार्थप्रकाशे मान्वादिनिरातपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३-३-२ ॥

सोमप्रथार्थ व्यवहार उपलब्ध—स वा इति । ‘ पणते ’ व्यवहरेत् । ‘ तस्मान् ’ सोमस्य व्यवहारभूतवान्

(गौं) गोव्यं प्रतिधुक् । (ऊ) तुस्ये शृतं तुस्ये शरस्तुस्यै दधि तुस्ये
मुस्तु तुस्याऽआतुश्चनं तुस्ये नवनीतं तुस्ये घृतं तुस्याऽआमिक्षा तुस्ये
व्वाजिनम् ॥ २ ॥

(७) शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह
सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो राजाऽर्हति महोस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्यु-

सोमविक्रयी कलया ने क्रीणानीति । भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽर्हति-इत्याह सोमविक्रयी । भूय
एवातः सोमो राजाऽर्हति, महोस्त्वेव गोर्महिमा-इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

गोवं प्रतिधुक्, तस्यै शृतम्, तस्यै शरः, तस्यै दधि, तस्यै मुस्तु, तस्या आतुश्चनम्, तस्यै
नवनीतम्, तस्यै घृतम्, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम् ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह-सोमविक्रयी । भूय एवातः सोमो

‘ इदम् ’ इदानीमपि ‘ सर्वं ’ दधिमध्वादि वस्तु ‘ सहन् ’ ‘ पच्यम् ’ लोके पणितव्यं भवति । व्यवहारप्रकारं
दर्शयति-स आदेषादिना । ‘ स ’ अन्वयः । “ कच्यन्ते सोमो राजा ”-‘ इति ’ वृत्तेम् । ‘ कच्य- ’ कचार्थं
प्रसारितः । “ कच्यस्वद्वयं ” (पा. सू. १ । १ । ८९) इति ‘ कच्य- ’ शब्दो निरूपितः । प्रश्नार्थं प्लुतिः
(पा० सू० ८ । २ । १००) ‘ कच्य दधि सोमविक्रयी ’ प्रतिश्रुत्वात् । ‘ तत् ’ तर्हि ‘ ते ’ स च स्वभूत
सोमः ‘ क्रीणानि ’ ‘ इति ’ अध्वर्युर्ब्रूयात् । अथ तेन सोमविक्रयिणा ‘ क्रीणाहि ’ ‘ इति ’ उक्तोऽध्वर्युः कलया
गोरेकदेशेन ‘ ते ’ स च सम्पन्निन सोमः क्रीणानि ‘ इति ’ ब्रूयात् । स शिखरा ‘ भनः ’ अस्मात् कला-
लक्षणात् ‘ भूय ’ ‘ भूयूतमत्रिकमुल्यमर्हतीति ब्रूयात् । अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महिमनाविष्करोति-
महोस्त्वेवेति । यदि सोमो बहुमूल्यमर्हति तर्हि कृत्वा गोर्हतीत्या भवति-तथा सति ‘ गोर्महिमा
महान् ’ ‘ इति ’ श्रुतिर्ह ॥ १ ॥

कथं महानमिति तद्वर्णयति-गोर्वा इत्यादिना । ‘ गो- ’ प्रतिधुक् ‘ तयो दुग्धम् इदमेकं दीर्यम् ।
‘ तर्प्य ’ तस्या ‘ शृतम् ’ एक पयः । ‘ शर- ’ पक्वक्षित्पयोपरिमाभूतम् । घनीभूतमम्मात्वाद वस्तु दधि ।
दधिमव सारभूतमुदकं ‘ मुस्तु ’ । ‘ आतुश्चनम् ’ इति । दधिमवकाशणम् । तसं पयसि दधानानने सति यद्
घनीभूतं वस्तु जायते सा ‘ आमिक्षा ’ । इत्यात्मनः सत् वाजिनम् । एव दशविधाभि गोर्वीर्याणि प्राप्तायापयेत् ॥ २ ॥

शफेनेति । द्वितीयकारक्ये ‘ शफेन ते क्रीणानीति ’ ब्रूयान् । ‘ दाकः ’ शतप्रमाणमार्गः । ‘ भूयो वा
अत ’-इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिजन्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् । ‘ अन्वयः ’ ‘ एतान्येव दश वीर्याणि ’ इति प्रतिधुग-

१-५ आह सोमविक्रयिणः कच्यन्ते सोमो राजा ३ इति । का. धौ. सू. ५ । १०१ । ३-कच्य इत्याह सोमविक्रयी । का. धौ. सू.
५ । १०२ । ८ वै ते क्रीणानीति । ५ । १०३ । ३-क्रीणाहेत्याह सोमविक्रयी । का. धौ. सू. ५ । १०४ । कलया ते क्रीणानीति ।
का. धौ. सू. ५ । १०५ । भूयो वा अतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह सोमविक्रयी । का. धौ. सू. ५ । १०६ । ४-भूय एवातः सोमो
राजाऽर्हति महोस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युर्वेति प्रतिधुक् तस्यै शरं तस्यै शरस्तुस्यै दधि तस्यै मुस्तु तस्या आतुश्चनं तस्यै नवनीतं
तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमित्येति । का. धौ. सू. ५ । १०७ । ५-एतेन तेन पक्वते शफेन यदाद्वेन यदा । का. धौ.
सू. ५ । १०८ । ६-भूय एतेनः यद्वेति अनुपपन्नमिति । का. धौ. सू. ५ । १०८ ।

रेतान्येव दुग्धूर्वाप्युदास्यायाह पृष्टा तेऽप्येन ते गवा ते कीनासीति
कीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी व्युपाशंसि प्रवृहीति ॥ ३ ॥

सुऽआह । चन्द्रं ते वृद्धं ते छागा ते धेनुस्ते मियुर्गो ते गावो तिष्ठ-
स्तेऽन्या इति स बुदाव्वक्पुणन्ते परः सम्पादयन्ति तुस्मादिदृष्टं सह-
स्त्वर्च पुण्यमव्वक्पुणन्ते परः सम्पादयन्त्यय बुदव्वर्चुरेव गोव्वूर्वाप्यु-
दास्ये न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि सोमोऽयैवदव्व-
र्चुर्यो महयति तुस्यै पुश्यन्वूर्वापि कीपाडिति तुस्मादव्वर्चुरेव गोव्वूर्वा-
प्युदास्ये न सोमस्य सोमविक्रयी ॥ ४ ॥

गवाऽहति, मशस्त्वेव गोर्वाहिना-इत्यध्वरुः । मशान्येव दम बीर्यान्मुदास्यायाह-पृष्टा ते । अथेन ते ।
गवा ते कीनासीति । कीतः सोमो गवा-इत्याह सोमविक्रयी । व्युपांसि प्रवृहीति ॥ ३ ॥

स आह-चन्द्रं ते, वृद्धं ते, छागा ते, धेनुस्ते, मियुर्गो ते गावो, तिष्ठस्तेऽन्या इति । न यद्-
चोक्तं पमन्ते-परः सम्पादयन्ति । तुस्मादिदं सहस्त्वर्चं पमन्तर्वाह पमन्ते-परः सम्पादयन्ति ।
अथ यदव्वर्चुरेव गोव्वूर्वाप्युदास्ये-न सोमस्य सोमविक्रयी । महितो वै सोमः । देवो हि सोमः ।
अयैवदव्वर्चुर्यो महयति । तस्यै पश्यन् वीर्यापि कीपाडिति । तुस्मादव्वर्चुरेव गोव्वूर्वाप्युदास्ये-
न सोमस्य सोमविक्रयी ॥ ४ ॥

दिकनिर्णयः । दूर्वाप्यवरे गोः 'पृष्टा ते' इति श्रुत् । वरुप्यवरे 'अथेन ते' इति श्रुत् । सूर्यो वा
इत्यादि पूर्ववत् । पमन्तरे 'गवा ते कीनासि' इति श्रुत् । दृष्टुने 'नोमो राजा' तदा 'कीतः'
'इत्याह' उचितवृत्त्यस्य दक्षवत् । अथ 'वसति प्रवृद्धि' इति 'सोमविक्रयी' श्रुत् ॥ ३ ॥

त आहति । 'वः'-इच्छासि खननेक-चन्द्रं त इत्यदिह । 'हेन चन्द्र' इति हिरण्यमनु-
पाठवत् 'चन्द्र' आह्वयकारे हिरण्यम् । 'चन्द्रे ते' इति । 'शुके नेति हिरण्यमन्व वाचयति'-इति
कालापनः (७ । १ । ४) । 'अन्याः दिनः', या इति शिवः ॥

अव्वर्चुरेकं कर्म प्रसजति-स यद्वर्गानिति । 'अव्वर्चु' सम्पादयन् प्रवृद्धं वनहरे कृत्वा 'परः'
पमन्तव् 'सम्पादयन्ति' । अथवा 'ववर्चु' अमनेव वमहरकाले वमन्तुति सम्पादनकाले तु 'परः'
देनं मृचनविकं कृत्वा । 'सलन्' 'रदन्' रदनेनेति 'सर्वं पश्य' वस्तु 'सलन्' 'रकयन्'
'ववर्चु' सन् 'परः' सम्पादयन्ति ॥

गोव्वूर्वाप्युदास्यायाह सोमविक्रयिष्युदास्यात्मनानि, तथा करणे कतरपन्ह-अथ दव्वर्चुरेव
गोव्वूर्वाप्येति । 'महिः' मशस्त्वेन सज्ज सोमः । तद् कपन् ! वस्तुनो दिवि सज्ज दिवि वर्तनमन्व
चन्द्रस्य सोमवर्द्धकरेण परेगमन् । "दिवि वै सोमं वन्दन्"-(श. प. वा. ३ । २ । १ । १)

१-अमने प्रमन्ते । अ. श्रौ. सू. ० । १११ । २-ते कंठवर्तकं । अ. श्रौ. सू. ० । ११० । ३-चन्द्रः सोमो
राज्येनो वदति प्रवृद्धं सोमविक्रयी । अ. श्रौ. सू. ० । १११ ।

(व्यु) अथ यत्पञ्च कृत्वः पणते । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वाऽक्र-
तयः संवत्सरस्य त्वं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च कृत्वः पणते ॥ ५ ॥

(तेऽथ) अथ हिरण्ये वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्लेण क्रीणामीति शुक्रं
ह्येतच्छुक्लेण क्रीणाति यत्सोमं हिरण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रं
ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत्सोमं हिरण्येनामृतममृतेनेत्यमृतं ह्येतदमृतेन
क्रीणाति यत्सोमं हिरण्येन ॥ ६ ॥

(ना) अथ सोमविक्रयिणमभिप्रकम्पयति । सग्मे ते गोऽसि बभ्रुमाने ते
गौरित्येवैतदाह तद्यजमानमभ्याहृत्य न्यस्यत्वस्मे ते चन्द्राणीति सु-
आत्मन्येव वीर्यं धत्ते शरीरमेषु सोमविक्रयी हरते तत्ततः सोमविक्रयादत्ते ७

अथ यत्पञ्च कृत्वः पणते । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वाऽक्रतयः संवत्सरस्य । तं पञ्चभि-
राप्नोति । तस्मात्पञ्च कृत्वः पणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये वाचयति—“ शुक्रं त्वा शुक्लेण क्रीणामि ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । शुक्रं
ह्येतच्छुक्लेण क्रीणाति—यत्सोमं हिरण्येन । “ चन्द्रं चन्द्रेण ”—(वा. सं. ४ । २६) इति ।
चन्द्रं ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति—यत्सोमं हिरण्येन । “ अमृतममृतेन ”—(वा. सं. ४ । २६) इति ।
अमृतं ह्येतदमृतेन क्रीणाति—यत्सोमं हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिणमभिप्रकम्पयति—“ सग्मे ते गोः ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । यजमाने
ते गौरित्येवैतदाह । तद्यजमानमभ्याहृत्य न्यस्यति । “ अस्मे ते चन्द्राणि ”—(वा. सं. ४ । २६)
इति । स आत्मन्येव वीर्यं धत्ते । शरीरमेषु सोमविक्रयी हरते । तत्ततः सोमविक्रयादत्ते ॥ ७ ॥

इत्युक्तवाच । अतो हेतोः सोमस्यानपेक्षितत्वात् । ‘ अजर्बु ’ ‘ गा महवति ’ ‘ पूजयति ’ ‘ ता पश्यन् ’ ‘ तस्य ’
तस्या ‘ वीर्याणि ’ प्रविशुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोममनया क्रीणानां अभिप्रायेण । तस्मादिन्द्रसहोः ॥ ४ ॥

क्रीणाति इति रूपं यजमानेन प्रयोज्यते—अथ यत् पञ्च कृत्व इति । स्पष्टमेतत् ॥ ५ ॥
अथ हिरण्ये इति । एषाहिरण्या सह देवेषु हिण्यवच्छादनादिशसु द्रव्येषु मन्त्रे ‘ हिरण्ये ’ दीयमाने सति
यजमान ‘ वाचयति ’ ‘ शुक्रं त्वा ’ इति मन्त्रम् । मन्त्रस्यापसर्ग—हे सोम । ‘ शुक्रम् ’ दीयमानम् ‘ त्वा ’
त्वा ‘ शुक्लेण ’ दीयमाने ‘ हिरण्येन ’ ‘ क्रीणामि ’ तथा ‘ चन्द्र ’ त्वा ‘ चन्द्रेण ’ आहूतत्वेन ‘ हिरण्येन ’ ।
‘ अमृतम् ’ अमरणवर्माणं त्वाम् ‘ अमृतेन ’ ‘ हिरण्येन ’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्रगतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि
एतान्यान्तानि हिरण्यानामानि, द्वितीयान्तानि सोमस्येति वाच्ये—शुक्रं त्वा शुक्लेणोपादिना । स्पष्टोऽर्थः ।
अत्र सूत्रम्—“ स आह चन्द्रं ते वक्ष ने छणा ते वेनुस्ते मियुनी ते गावो निवन्मेऽन्याः शुक्रं त्वेति ।
हिरण्यमाकृत्य वाचयति ” (का. श्रौ. सू. ७ । २१२-२१४) इति ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रक सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पन विधत्ते—अथ सोमविक्रयिणमिति । ‘ अभिप्रकम्पयति ’

(जेऽथा) अथाज्ञायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति । तपसस्तनूरसीति तपसो
ह वाऽएषा प्रजापतेः सम्भूता बुदजा तस्मादाह तपसस्तनूरसीति प्रजापते-
र्वर्णः ऽइति सा यज्ञिः संवत्सरस्य विज्ञायते तेन प्रजापतेर्वर्णः परमेण
पशुना क्रीयसऽइति सा यज्ञिः संवत्सरस्य विज्ञायते तेन परमः पशुः सह-
स्रपोऽपुं पुषेयमित्यादिपुमेवैतदाशास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानी-
त्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथाज्ञायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति—“ तपसस्तनूरसि ”—(वा. सं. ४ । २६) इति ।
तपसो ह वाऽएषा प्रजापतेः सम्भूता—यदजा । तस्मादाह—तपसस्तनूरसीति । “ प्रजापतेर्वर्णः ”—
(वा. सं. ४ । २६) इति । सा यज्ञिः संवत्सरस्य विज्ञायते—तेन प्रजापतेर्वर्णः । “ परमेण पशुना
क्रीयसे ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । सा यज्ञिः संवत्सरस्य विज्ञायते—तेन परमः पशुः । “ सह-
स्रपोऽपुं पुषेयम् ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । आशिपमेवैतदाशास्ते । भूमा वै सहस्रम् । भूमानं
गच्छानीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

हिरण्येन प्रलोभयति । मन्त्रमन्त्रं ‘ सम्म ’—यद् व्याचष्टे—यजमाने ते गीरिति । ऋत्विधिः सह गच्छति तत्त-
त्कर्मस्त्विति ‘ सम्मो ’ यजमान, तस्मिन् । हे सोमविक्रयिन् । ते गीरस्तु । “ सम्मे त इति सोमविक्रयिण
हिरण्येनाभिकम्पयति ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २१९) इति सूत्रम् ।

तद्यजमानमिरयादि । ‘ तत् ’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीय “ अस्मे ते ”—इति मन्त्रेण
इत्यप्येतत् । ‘ अस्मे ’ अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य बीर्यरूपत्वात् सस्वीकारेणात्मनि बीर्यधारणं कृतं
भवति । मंत्रसामर्थ्येन बीर्यस्य स्वांकाराभिबीर्यं हिरण्यशरीरमात्रमेव सोमविक्रयी हरते । ततो यजमानसमर्पणा-
न्तरं तद्यजमानसमीपे न्यस्तं हिरण्यं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । “ सोमविक्रयेतदादये ” (का. श्रौ. सू. ७ ।
२१७) इति सूत्रम् ॥ ७ ॥

अथाज्ञायामिति । कथम् दत्तामजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा अर्चयिस्तामालम् स्थितं यजमानं “ तपसस्त-
नूरसि ” इत्यादिमन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम् “ अजां प्रत्यङ्मुखीमालम् वाचयति तपसस्तनूरसीति ”
(का. श्रौ. सू. ७ । २१८) इति । मन्त्रस्यावयवार्थः । हे अजे । त्वं ‘ प्रजापतेस्तपसः ’ ‘ तनुः ’ शरीरमसि ।
तत्परीणामरूपत्वात् । ‘ प्रजापतेः कर्णोऽसि ’ “ सवत्सरो वै प्रजापतिः ”—(दे. भा. १ । १ । २ । १९, १९)
इति श्रुतेः । संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा सुवत्सररूपप्रजापतिशरीरत्वरूपत्वात्
प्रजापतिवर्णमकत्वम् । सवत्सरे त्रिजयमानादेवेतरपशोरपुत्कर्णान् अजा ‘ परमः पशुः ’ तेन क्रीयसे ।
हे सोम । अतोऽहं तवानुग्रहत् ‘ सहस्रपोऽपुं ’ पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधपुष्टिं प्राप्सवान्मिति ॥

तस्मिन् मन्त्रं विमज्य स्थावरे—तपसस्तनूरसीति । मन्त्रकथ्यभागस्याग्नीः परतामाह—आशिपमेवैतदिति ।
आशासनप्रकारमेव दर्शयति—भूमा वै सहस्रमिति ॥ ८ ॥

स वाऽअनेनैवाज्ञां प्रयच्छति । (त्य) अनेन गुजानमादत्तऽआज्ञा ह वै नामैषा यदज्ञेतया ह्येनमन्तत आजति तामेतत्परोऽक्षमनेत्याचक्षते ॥९॥

(तेऽथ) अथ गुजानमादत्ते । मित्रो नऽपुहि सुमित्रघ इति शिवो नः शान्तऽपृहीत्येवेतदाह तं यजमानस्य दक्षिणऽऊरौ प्रत्युह्य व्यासो निदधातीन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमित्येष वाऽअत्रेन्द्रो भवति यद्युजमानस्तुस्मादाहेन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमित्युशुशुन्तमिति प्रियः प्रियमित्येवेतदाह स्योनः स्योनमिति शिवः शिवमित्येवेतदाह ॥ १० ॥

स वाऽअनेनैवाज्ञां प्रयच्छति । अनेन राजानमादत्ते । आज्ञा ह वै नामैषा यदज्ञा । एतया द्वेनमन्तत आजति । तामेतत्परोऽक्षमनेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजानमादत्ते—“मित्रो नऽपुहि सुमित्रघः”—(वा. सं. ४ । २७) इति । शिवो नः शान्तऽपृहीत्येवेतदाह । तं यजमानस्य दक्षिणऽऊरौ प्रत्युह्य व्यासो निदधाति । “ इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणम् ”—(वा. सं. ४।२७) इति । एष वाऽअत्रेन्द्रो भवति—यद्यजमानः । तस्मादाह—इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमिति । “ दशानुशन्तम् ”—(वा. सं. ४।२७) इति । प्रियः प्रियमित्येवेतदाह । “ स्योनः स्योनम् ”—(वा. सं. ४।२७) इति । शिवः शिवमित्येवेतदाह ॥ १० ॥

वाम-दक्षिणवाहू क्रमेण अज्ञाप्रदाने सोमादाने च निर्दिशति—न वा अनेनेति । अनेन राजानमादत्त—इति । यद्यत्र विशेषो न ध्येत तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्—“ सन्त्येनाज्ञ प्रयच्छन्”—“ मित्रो नऽपुहि ”—इति दक्षिणेन सोममादायागत उचिष्टमिति वा । (का. श्री. सू. ७।११९) इति । अज्ञाप्रदानेन सोमादाने तत्तत्तत्तद्व्यवहारेण प्रशस्तित्वमज्ञा ह वा इति । यस्मात् “ एतया ” अज्ञया “ एनम् ” सोमम् एकादशे हिरण्यादिकपद्रव्याणाम् “ अन्ततः ” “ आज्ञम् ” अभिमुखेनाप्यच्छति । आज्ञानमादत्तत्वात् “ आज्ञा ” वस्तुतः, “ ता ” परोक्षेण “ अनेत्याचक्षते ” ॥९॥

सोमस्यादाने मन्त्र विधत्ते—अथ राजानमादत्ते मित्रो नऽपृहीति । “ हं सोम । त्वं ” “ सुमित्रघ ” शोमनयजमानधारक, त्वं “ मित्र. ” मित्रभूत, प्रियभूत सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थमाह—शिवो नः शान्त इति । शिवशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्त’ इति । तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तत्रान्तर्गतेन “ वास. ” “ प्रत्युह्य ” प्रत्यर्थं तत्र सोम निदध्यात् ॥

निधत्ते मन्त्रं विश्वेयं प्रशस्तति—इन्द्रस्योरुमिति । “ अत्र ” अस्मिन् सोमकर्मणि यस्मात् यजमानः एष “ अत्रो ” भवति स्वनन्त्रत्वात् “ तस्मात् ”—“ इन्द्रस्योरुम् ” इति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयमागतात्पर्यमाह—उशुशुन्तमिति इति । “ वशं कर्तुम् ”—(भा. वा. अ. ४. ७०) । कामयमानस्त्व कामयमानमृशमाविशेति मन्त्रमागम्यार्थः । य. कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रतिद्वयम्, अतः “ उशुशुन्तम् ”—इत्यनेन “ प्रियः प्रियम् ”—इति “ आह ” मन्त्रः । एव—स्योनः स्योनमिति । स्योनमिति सुखनायः (निघ. २ । १ । १५) मुख्यं शिवशब्दत्वात् “ शिवः शिवम् ” इति व्याख्यातम् । “ दीक्षितेभ्यो दक्षिणे प्रत्युह्य व्यासो निदधातीन्द्रस्योरुमिति (का. श्री. सू. ७ । १२०) ॥ १० ॥

(हा) अयं सोमकृयणानुविशति । स्वान भ्राज्राह्वारे बम्भारे हस्तं सुहस्तं कृशानवेते वः सोमकृयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दभञ्जिति धिष्ण्यानां वाऽएते भ्राजनेनेतानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एतद्वन्दिक्षत् ११

(द) अथात्रापोर्णते । गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भाऽल्वेनेव जरायुणेव तमुत्राजीजनत तस्मादुपोर्णतऽएष वाऽअत्र गर्भो भवति तस्मात्परिवृतो भवति परिवृताऽइव हि गर्भाऽल्वेनेव जरायुणेव १२

अयं सोमकृयणानुविशति—“ स्वान भ्राज्राह्वारे बम्भारे हस्तं सुहस्तं कृशानवेते वः सोमकृयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दभञ्ज” —(वा. सं. ११.२७) इति । धिष्ण्यानां वाऽएते भ्राजनेनेतानि वै धिष्ण्यानां नामानि । तान्येवैभ्य एतद्वन्दिक्षत् ॥ ११ ॥

अथात्रापोर्णते । गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते । प्रावृता वै गर्भाऽल्वेनेव जरायुणेव । तमुत्राजीजनत—तस्मादुपोर्णत । एष वाऽअत्र गर्भो भवति । तस्मात्परिवृतो भवति । परिवृता इव हि गर्भाऽल्वेनेव जरायुणेव ॥ १२ ॥

अयं सोमकृयणानुविशतीति—(का. श्री. सू. ७ । २२१) । हे स्वानभ्राज्राह्वारं. ‘ वः ’ सुष्माकम् ‘ एते ’ ‘ सोमकृयणाः ’ । मतः सौर्वादिभिः सोमं क्षीयते अतः, ‘ तान् ’ कृपसाधनपदार्थान् ‘ रक्षध्वम् ’ । रक्ष सम्बन्धिनः तान् ‘ मा दभन् ’ मा हिंसीष्याः ॥

अनुदेशान् प्रशंसति—धिष्ण्यानां वा एते भ्राजनेनेति । भावपतीनि भावनं स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपायिना ‘ एते ’ स्वानादयो ‘ धिष्ण्यानाम् ’ सम्बन्धिनः खलु । कथं तेन धिष्यसम्बन्ध इति तत्राह—एतानि वै धिष्ण्यानां नामानितीति । स्वानादयो धिष्ण्यानां (निह. ८ । १ । ४) नामान्येव, परं न तदतिरिक्ताः । अथवा अनुदेशानार्हा ‘ एते ’ गन्धादिपदार्थाः ‘ धिष्ण्यानाम् ’ एव, न तु स्वानादयः सोमरक्षकाः; अतस्तेषामेव ‘ एते ’, न धिष्ण्यानामिति, तत्राह—एतानि वा इति । तथा चोत्तरं वक्ष्यति—“ तनेने गन्धर्वाः सोमरक्षा जरायुः, इमे धिष्ण्या इमाः होत्रा ”—(श. प. भा. ३ । १ । २ । ९) इति । ‘ तान्येव ’ दश कृपद्रव्याणि ‘ एतन् ’ एतेन ‘ एते वः सोमकृयणाः ’—इति पाठेन ‘ एभ्यः ’ धिष्यभूतेभ्यः स्वानादिभ्यः ‘ अन्विक्षत् ’ अनुदिष्टवान् भवति । दिक्षते : (धा. पा. तु. उ. १) “ शल श्युषा० ”—(पा. सू. १ । १ । ४९) इति वसः । अत्र सूत्रम्—“ स्वान भ्राजति जयति सोमविक्रमिणमक्षिमाण इति ” । (का. श्री. सू. ७ । २२१) ॥ ११ ॥

दीक्षामये एतस्य शिरःप्राकरणस्यापवारणं निषेधे—अथात्रापोर्णते इति । एतस्य शिरःप्राकरणस्यापवारणं विधाय प्रशंसति—अल्वेनेव जरायुणेनेति । उभयत्रैव शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । “ उत्वं ” गर्भस्यान्तराभावरणम्, ‘ जरायु ’ बाह्यमावरणम् । तथा च प्राणान्तरम् । “ अन्तरं वा उत्वं जरायुणो भवति ”—(श. प. भा. १ । २ । १ । ११) इति । स्पष्टमन्वत् । “ तं ” गर्भभूतं यजमानम् ‘ अत्र ’ अस्मिन् सोमविक्रयसमयान्तरकाले

(वा) अयं व्याचरति । परि माग्ने दुश्चरिताद्वाचस्वा मा सुचरिते भजे-
त्यासीनं वाऽएनमेव ऽआगच्छति स आगत ऽवृत्तिष्ठति तुन्मिया करोति
व्यतं प्रमीणाति तुस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तुयो हास्यैतश्च मित्याकृतं
भवति न व्यतं प्रमीणाति तुस्मादाह परि माग्ने दुश्चरिताद्वाचस्वा मा
सुचरिते भजेति ॥ १३ ॥

(त्यु) अयं राजानमादायोत्तिष्ठति । (त्यु) उदायुषा स्वायुषोदस्या-
ममृता ॥ ऽअन्वित्यमृतं वाऽयुषोऽनृत्तिष्ठति यः सोमं कीतं तुस्मादाहो-
दायुषा स्वायुषोदस्याममृता ॥ ऽअन्विति ॥ १४ ॥

(त्यु) अयं राजानमादायारोहणमभिधेति । प्रति पुन्यामपद्मदि स्वस्ति-
गामनुहसम् । पुनं विुश्वाः परि द्विपो वृणक्ति विन्दते व्यस्तिवृति ॥ १५ ॥

अयं व्याचरति—“परि माग्ने दुश्चरिताद्वाचस्वा मा सुचरिते भज”-(वा. सं. ४।२८
इति । आसीनं वाऽ एनमेव आगच्छति । स आगतऽवृत्तिष्ठति-तुन्मिया करोति-व्यतं प्रमीणाति
तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः । तयो हास्यैतश्च मित्याकृतं भवति-न व्यतं प्रमीणाति । तस्मादाह-परिमां
दुश्चरिताद्वाचस्वा मा सुचरिते भजेति ॥ १३ ॥

अयं राजानमादायोत्तिष्ठति—“उदायुषा स्वायुषोदस्याममृताः” अमु”-(वा. सं. ४।२८
इति । अमृतं वाऽयुषोऽनृत्तिष्ठति-यः सोमं कीतम् । तस्मादाह-उदायुषा स्वायुषोदस्याममृताः
अन्विति ॥ १४ ॥

अयं राजानमादायारोहणमभिधेति । “प्रतिपुन्यामपद्मदि स्वस्तिगामनेहसम् । ये
विश्वाः परि द्विपो वृणक्ति विन्दते वसु” (वा. सं. ४।२९) इति ॥ १५ ॥

‘अर्वाकलप’ प्रादुरागत्यम् अन्वयः । इत्यन्वयविरणयोस्तन् अन्वयः सुकल्पितः । एवं सति प्रादुरागे पञ्च
दशरत्न पुन्यते, तदेव इत्यत्र अह-एष वा अत्र गर्भं द्यादिना ॥ १२ ॥

अयं व्याचरतीति । अन्वयः “परि माग्ने दुश्चरिताम्”-इति अमु मन्त्र यजमानं व्याचरेत् । अयमर्थः
‘वा’ मा दुश्चरिताम् सकाशात् । ‘परिमात्रम्’ आपत्तेरर्थः । ‘वा’ यो ‘सुचरिते’ उदाचरे ‘जानन
जीमान्नर । अथवा सुचरिते वर्तमान माग्ने ‘आप्तम्’ अनुगृह्यते । मन्त्रवाच्यमाह-आसीनं वा एनमिति
‘एनम्’ यजमेन्नम्, ‘एषः’ सोमो राजा । श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोच्यतेन भवितव्यम्, अत्र तद्वैपत्यमिति
व्याचरन्, तस्य ‘वर्त’ कर्म ‘प्रमीणाति’ प्रक्षिप्ति, तदन्ते यजताचरेण समारभित इति ॥ १९ ॥

अयं राजानमादायति । इत्यन्वित्यमृतः । ‘आयुषा स्वायुषा’ च सह तत्ताचरेण वा आयुष-
रत्नेन सोमेन सह ‘उदस्याम्’ । ‘आयुषा’ निमित्तेनेति वा । ‘अमृतम्’ अवयवतेनैवा बहुवचनम्
सोमोद-‘अमु’-इत्यत्र ‘उदस्याम्’ । अमृतमन्त्रस्य तात्पर्यमाह-अमृतं वा एवोऽनृत्तिष्ठति य
सोमं कीतम् इति । अन्वित्यमृतं इति शेषः ॥ १४ ॥

अयं राजानमादायारोहणमभिधेति । आरोहणमिति ‘आरोहणं’ छन्दः । अग्निमन्त्रमन्त्रा

देवा इ वै यज्ञं तन्वाताः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभयांचक्रु-
स्त्वएतद्युजुः स्वस्त्युयनं ददशुस्त्वएतेन यजुषा नाश्रा उक्षाध्स्वपदृत्यै
तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत तयोऽष्टवेषु एतेन
यजुषा नाश्रा उक्षाध्स्वपदृत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति सुम-
श्रुते तस्मादाह श्रुतिं पन्थामपद्महि स्वास्तिगामनेदुसम् । येन विश्वाः
परि द्विपो वृणक्ति विन्दते ज्वस्विति ॥ १६ ॥

तं वाऽडुति हरन्ति । (न्यु) अनुसा परिवहन्ति महुयन्त्येवैनमेतज्जत्मा-
च्छीर्णा वीजधं हरन्त्यनुसोडावहन्ति ॥ १७ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वाताः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभयांचक्रुः । तऽएकयजुः स्वस्त्युयनं
ददशुः । तऽएतेन यजुषा नाश्रा उक्षाध्स्वपदृत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत । तयो
एवैष एतेन यजुषा नाश्रा उक्षाध्स्वपदृत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति सुमश्रुते । तस्मा-
दाह-प्रति पन्थामपद्महि स्वास्तिगामनेदुसम् । येन विश्वाः परि द्विपो वृणक्ति विन्दते ज्वस्विति ॥ १६ ॥
तं वाऽडुति हरन्ति अनुसा परिवहन्ति । महुयन्त्येवैनमेतत् । तस्माच्छीर्णा वीजं हरन्ति, अनु-
सोदावहन्ति ॥ १७ ॥

यमर्थः । यत्र ' एतान् ' एतान् ' महुयन्ति ' प्रतिपद्येद्वि । कीदृशम् ? ' स्वस्तिना शोभनगमनम् ' अने-
त्तम् ' ' अपातम् ' ' येन ' यथा गच्छन् पुरुषो ' विश्वाः ' ' द्विषः ' ' वृणु ' ' परीवृणक्ति ' परिवर्त्यते,
' वसु ' धनं च ' विन्दते ' सम्पन्ने स प्रतिपद्येद्वि ॥ १६ ॥

अनु मन्त्रमाह्वयिकया प्रशंसति-देवा इ वा एति । पुरा तिस्रः देवाः देववशात्वे ' एतं तन्वाताः '
असुरायास्तत्रेन भीताः तपारिहारोत्पन्नैर्न शोभनादकम् ' एतन् ' ' यजुः ' इतं मन्त्रं दृष्ट्वा प्रयुज्य, ' नाश्रा
उक्षाधि ' नाश्राकारिणो यजुषान् ध्यायित्वा, एतन्मन्त्रस्यवृत्तिनि मन्त्ररहिते, नाश्राहिते, ' बोधरहिते रूपानि
अविनाशरक्षणं शोभं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्वत्प्रबोधोक्त्यर्थेन शोभं प्राप्नोति । यस्मादस्य
मन्त्रस्य सान्दर्भमेवंविधम्, तस्माच्छीर्णसमीपं गच्छन् " प्रति पन्थाम् " इति मन्त्रे दूतदिव्यार्थः । मरुगोक्तस्य
हस्तस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शनान्वयिभ्याम् ॥ १६ ॥

तं वा इति । हयप्रशारोऽभिनीयते । ' इति ' अनेन प्रकारेण शिरसा धूनेर्यः । ' हरन्ति प्रथमं
कपालम् ' प्राह पर्वतात्, पश्चात् ' अनुसा परिवहन्ति ' अनेन शोभं ' महुयन्ति ' साधुर्वसि । दत्तत्वा इति-
मेवं कृतम् ' तस्मात् ' इदानीन्तनि आश्रयसमये कृत्स्नैव प्रति ' वीजं शीर्णा हरन्ति ' पश्चात् कश्चिदानीमा-
नपनसमये ' अनुसा ' ' उदाहरन्ति ' उदाहरन्ति । अत्र सूत्रम्-" शीर्णि शोभं कृत्वा पश्चिन्तनार्थं
प्रतिपन्थानियमोऽभिनीयते, दक्षिणतस्तिष्ठत्यर्थं समक्षि धौतम्, प्रउगाधोक्त्यै फलके, कृष्णादिनिमलित्वास्तुता-

१- ' महुयन्ति ' - इ. क. पा. । २- ' वीजं ' - तं वा हयप्रशार-तस्माच्छीर्णं वीजं हरन्तीति महुयन्तीति । ३- ' यमर्थः '
उदाहरन्ति तस्माच्छीर्णं इति महुयन्ति ।

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति । (त्यु) अदित्यास्त्वगसीति सोऽसावेव
बन्धुर्येनमासादयत्यदित्ये सुद ऽआसीडेतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं
प्रतिष्ठा तुदस्यामुषेनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहादित्ये सुद
ऽआसीदेति ॥ १ ॥

(त्यु) अयेवेमभिपद्य वाचयति । (त्यु) अस्तभ्नाद्द्यां वृषभोऽन्न-
रिक्षमिति देवा इ वै यजुं तन्वानास्तेऽसुररक्षसंभ्य ऽआसक्षद्रिभ्यां-
चकुस्तुऽएनमेतज्ज्यायाऽंसमेव व्युधाचक्रुषदाहास्तभ्नाद्द्यां वृषभोऽ
अन्नरिक्षमिति ॥ २ ॥

अथ सोमानयनम् ।

नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति—“अदित्यास्त्वगसि”—(वा. सं. ४ । ३०) इति । सोऽसावेव
बन्धुः । अयेनमासादयति—“अदित्ये सुद आसीद्”—(वा. सं. ४ । ३०) इति । इयं वै पृथिव्य-
दितिः । सेयं प्रतिष्ठा । तदस्यामुषेनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । तस्मादाह अदित्ये सुद आसीदेति ॥ १ ॥
अयेवेमभिपद्य वाचयति—“अस्तभ्नाद्द्यां वृषभोऽन्नरिक्षम्”—(वा. सं. ४ । ३०) इति ।

शकटमग्नये सोम्यापनाय कृष्णाजिनास्तरण ममन्त्रक विरुत्ते—नीडे कृष्णाजिनमिति । “ उदने प्रदाये
फलके मघनः ” (श. प. भा. ३ । ३ । ४ । ९) इति वक्ष्यति । तदुदतप्रदायफलकद्वयोरेतत्प्राप्तसो
‘ नीडे ’ । परितः प्रावृण. शकटमग्नयेदशो नीडम् अस्मिन् ‘ कृष्णाजिनम् ’ प्रसारयेत् । हे कृष्णाजिन । त्वम्
‘ अदित्याः ’ भूम्याः त्वत्पुत्रम् ‘ असि ’ यच्च भूम्या उपरि स्तूयन् तत् सर्वं तस्यास्त्वकम्पानीयमित्यर्थः । दशो-
पूर्णमासगते कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम् (श. प. भा. १ । १ । ४ । ९) अत्रातिदिशति—सोऽसावेव
बन्धुरिति । योऽनी अवहननप्रस्तावगते—“ इयं वै पृथिव्यदितित्वाऽअस्य त्वग् यदिदमम्यामधि किञ्च
तस्मादाहादित्यास्त्वगसीति ”—(श. प. भा. १ । १ । ४ । ९) इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः ‘ सः ’ एकस्य
‘ बन्धुः ’ समानार्थकः, ब्राह्मणमित्यर्थः । अयेनमिति । ‘ एन ’ सोमम् ‘ आसादयति ’—अदित्ये सुद इत्य-
मेन मन्त्रेण ‘ अदित्ये ’ अदित्याः सम्पत्तिः ‘ सदः ’ सदनं स्थानम् । पृथिव्याः सर्वोत्पत्त्येन प्रतिष्ठात्वम्,
‘ तस्माद् ’ प्रतिष्ठात्मकत्वाद् इति भावनाया कृष्णाजिने आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति,
यतः अतोऽसु मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

अयेनमिति । ‘ एन ’ सोमम् ‘ अभिपद्य ’ आर्त्तय्य ‘ वाचयति ’ अध्वर्युः । “ अन्नभाद् घाम् ” इति

१-अयेनम् इति सवित्रमन्त्रः पाठः । २-कृष्णाजिनमभिपद्यतुं कृष्णादित्यादयति । का.श्री. सू. ७ । २२९ । १-समित्यन्तं
मिदमदित्येव इति का.श्री. सू. ७ । २३० ।

(त्पु) अमिमीत अस्मिणं पृथिव्या इति । तदेनेनेमोहोक्तास्तृ-
पोति तत्प हि न इत्यास्ति न वधो येनेमे लोका ऽआस्पृतास्तस्मादा-
हामिमीत अस्मिणं पृथिव्या इति ॥ ३ ॥

(त्या) आसीदद्विधा भुवनानि सप्ताडिति । तदेनेनेदर्थं सर्वमास्पृ-
पोति तत्प हि न इत्यास्ति न वधो येनेदर्थं सर्वमास्पृतं तस्मादा-
हसीदद्विधा भुवनानि सप्ताडिति ॥ ४ ॥

देवा इ वै यन् तन्नामः । तज्जुगन्तव्य आसद्वादिभयाच्चक्रुः । त एनेतज्ज्यापानमेव वधाच्चक्रुः ।
यदाह—अमम्याद् यां वृषमोऽमन्तरिक्षमिति ॥ ३ ॥

“अमिमीत अस्मिणं पृथिव्याः”—(वा.मं. ४।३०) इति । तदेनेनेमोहोक्तास्तृपोति । तत्प
हि न इत्यास्ति । न वधः—देनेमे लोका आस्पृताः तस्मादाह—अमिमीत अस्मिणं पृथिव्या इति ॥ ३ ॥

“आसीदद्विधा भुवनानि सप्ताडिति”—(वा.मं. ४।३०)—इति । तदेनेनेदं सर्वमास्पृपोति । तत्प
हि न इत्यास्ति—न वधः—देनेदं सर्वमास्पृतम् । तस्मादाह—आसीदद्विधा भुवनानि सप्ताडिति ॥ ४ ॥

(मन्त्र) सोमं तन्म वदन्ति ” (वा. श्री. सू. ७ । २११) इति सूत्रम् । मन्त्रस्यानन्तर्यः । ‘हवन्’ अवा
वर्तिता सोमः । अथवा वृषन्—अथ वृषवाची, सर्वदेवैः सोमः । ‘वदन्ते’ ‘हवन्’ ‘वदन्’ ‘वदन्तस्’
सर्वदेवैः तन्म वदन्ति । तदा ‘अमन्तरिक्षम्’ अमन्तवत् । किञ्च ‘पृथिव्याः’ ‘वस्मिणम्’ ‘पृथि-
व्यामन्तवन्ति’ ‘अमिमीत’ इत्येतां पृथिवीति मन्त्र इत्यन्तम् । स वदन्तः ‘सप्ताड्’ सप्तादावननः सोमो
‘विधा’ विधन्ति ‘भुवनानि’ भूनावाति ‘आसीद्’ अपिपतिवेनापिपितवत् । ‘वानि’ इत्यपि
‘विधा’ विधन्ति सर्वानि ‘इन्’ अति ‘मन्त्रानि’ आमुनामन्त्रादिकर्तानि ‘वदन्त्य’ पदनिवारकस्य सोम-
देवस्य सम्बन्धानि, सर्वे देवदेवोऽमुनामन्त्रानि ॥

अनु मन्त्र वदुर्वा विमर्शं व्यापरे—देवा इ वै यजमिन्वादिना । पुनः ‘देवाः’ ‘एनम्’ ‘एव’ सोमम्
‘एनम्’ एवमित्यत्र प्रत्यये कर्त्तव्यं ‘वदन्’ असुरस्य ह्योदेवान्, तद्वारिहस्य ‘ज्यत्वात्’ प्रत्ययस्य
श्रेष्ठः कश्चिः । ‘यदाह’ मन्त्रः ‘अमम्याद् यां वृषमोऽमन्तरिक्षमिति’ स पूर्वनेत्राङ्गमोक्षकारेण देवैः कृता-
दाहेत्यर्थः । एतन्मन्त्रमन्त्रोऽष्टवाचकृत्तन्मन्त्रस्य श्रवणम् ॥ ३ ॥

अमिमीतिति । ‘तम्’ तन्मन्त्रं सोमं पृथिव्या मितवत्, ‘एनेन’ वदन्तकाकमन्त्रादेन, अथवा
‘एनेन’ पृथिव्यामन्त्रक्या सोमं ‘हवन्’ वदन्ति ‘लोकां’ ‘आस्पृपोति’ सर्वतो वदितः कास्पति ।
सोमस्य वदन्तवन्तर्पणस्या द्रष्टव्यं—तस्म हीति । हन्तृत्वमस्य च लोकेवन्तत्वात्प्रातिपत्त्यत्वात् तस्य वैददापानस्य-
मित्यर्थः । आस्पृताः वदितः कृताः । यमादेवं ‘तस्मात्’ ‘अमिमीत अस्मिणं पृथिव्या इति’ मन्त्रनाम-
मन्त्रम् ‘अह’ । अथवा ‘तस्मात्’ त मन्त्रनाम ज्ञादित्यर्थः ॥ ३ ॥

आसीदद्विधि । तदापरादस्यापि मन्त्रकाशनकर्तव्यत्वात् त्वमिमादवाङ्मनेवाव पुनः पठितम् ; “तदेने-
नेमोहोक्ता” इत्यस्य स्थाने “तदेनेदेवमवन्” इति विशेषः ॥ ४ ॥

विश्वेत्तानि ब्रुणस्य व्यतानीति । तदस्मा ऽइव^१ सर्वमनुवर्त्म करोति यदिदं किं च न कुं चन प्रत्युद्यामिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि ब्रुणस्य व्यतानीति ॥ ५ ॥

(त्य) अथ सोमपर्वाणहनेन पर्वाणहयति । नेदेनं नाष्टा उक्षा^२सि प्रमृशानिति गर्भो वाऽएष भवति तिरऽइव वै गर्भास्तिरऽइवैतद्यत्पर्वाणहं तिरऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरऽइवैतद्यत्पर्वाणहं तस्मादे पर्वाणहयति ॥ ६ ॥

सु पर्वाणहयति । ब्रुनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति ब्रुनेषु हीडमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु वाजमूर्ध्वत्सु पय उक्षियास्त्विति वीर्यं वै वाजाः पुमा^३सोऽवन्तः पृथुस्त्वेतद्वीर्यं दधाति पय उक्षियास्त्विति पयो हीडमुक्षियासु हितु^४

“विश्वेत्तानि ब्रुणस्य व्यतानि”-(वा.सं. ४।३०) इति । तदस्माऽइदं सर्वमनुवर्त्मकरोति यदिदं किं च, न कुं चन प्रत्युद्यामिनम् । तस्मादाह विश्वेत्तानि ब्रुणस्य व्यतानीति ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्वाणहनेन पर्वाणहयति । नेदेनं नाष्टा रक्षांसि प्रमृशानिति । गर्भो वाऽएष भवति । तिर-इव वै गर्भाः-तिर इवैतद्यत्पर्वाणहम् । तिर-इव वै देवा मनुष्येभ्यः । तिर इवैतद्यत्पर्वाणहम् । तस्मादे पर्वाणहयति ॥ ६ ॥

स पर्वाणहयति-“ब्रुनेषु व्यन्तरिक्षं ततान”-(वा.सं. ४।३१) इति । ब्रुनेषु हीडमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु । “वाजमूर्ध्वत्सु, पय उक्षियासु”-(वा.सं. ४।३१) इति । वीर्यं वै वाजाः, पुमांसोऽवन्तः ।

विश्वेत्तानीति । अनुवर्तमानस्य सायणमाह-तदस्मा इदं सर्वमनुवर्त्म करोतीति । ‘इद सर्वम्’ भूतजातम् ‘अनुवर्त्म’ तदधीनस्थितिक कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिवृत्त्युद्योगः, तत्कर्तारम् ‘प्रत्युद्यामिनम्’ ‘न करोति’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्वाणहनेनेति । शकटेन सार्द्धं सोमस्य वेष्टनसाधन वासः ‘पर्वाणहनम्’ पर्वाणहनप्रयोजनकथनम्-नेदेनं नाष्टा रक्षांसितीति । ‘नेत’ इति परिभवे । तथा च यास्कः-“नेत्येव इदित्येतेन सप्रयुज्यते परिभवे” इति (निर. ३।१।६) यदि पर्वाणहने न कुर्वन्त तदा ‘नाष्टा’ नाशकराणि रक्षांसि ‘एन’ ‘प्रमृशान्’ प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकारम् । तस्मात् तत्परिहारय पर्वाणहनमित्यर्थः । पर्वाणहन प्रकारान्तरेण प्रशंसति-गर्भो वा एष भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भाः’ अन्तर्हिता वर्तन्त इत्यर्थः । यस्माद् गर्वाणां तिरोधानमपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात् देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्वाणहने युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति-स पर्वाणहयतीति । ब्रुनेषु व्यन्तरिक्षमित्यादिना । ‘ब्रुनेषु’ ‘वृक्षसमूहेषु’ ‘अन्तरिक्षं’ ‘विततान’ सोमो विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाजं’ वेगं बलं वा ‘अवन्तु’ अरण्यसु

हत्सु कृतुं चरुणो विद्वन्मिति हत्सु हयं कृतुर्मनोजवः प्रविष्टो
विद्वन्मिति विद्वु हयं प्रजास्वभिर्दिवि सूर्यमदधात्सोममद्राविति द्विवि
हयसो सूर्यो दितः सोममद्राविति गिरिषु हि सोमस्तस्मादाह दिवि सूर्यम-
दधात्सोममद्राविति ॥ ७ ॥

(त्व) अथ यदि हे कृष्णाजिने भवतः । (स्तु) त्वयोरन्यतरत्प्रत्यान-
हयति प्रतीनाहभाजनं यद्युत्पुङ्कं भवति कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्य
प्रत्यानहयति प्रतीनाहभाजनं सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्षुः कर्त्रीकम् ।
यज्ञेशोभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति सूर्यमेवैतत्पुस्ततात्करोति सूर्यः
पुस्ततात्राद्रा उक्षात्स्यपमुन्नेत्यथाभयेनानाष्टेन परिवहन्ति ॥ ८ ॥

पूर्वैवेतद्दीर्घं दधाति । य उल्लियास्विति । यो हीदृश्विषासु दितम् । “ हत्सु कृतुं चरुणो
विद्वन्मिति ”—(वा. सं. ४।३१) इति । हत्सु हयं कृतुर्मनोजवः प्रविष्टः । विद्वन्मिति । विद्वु
हयं प्रजास्वभिः । “ दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रो ”—(वा. सं. ४।३१) इति । दिवि हयसो
सूर्यो दितः । सोममद्राविति । गिरिषु हि सोमः । तस्मादाह—दिवि सूर्यमदधात्सोममद्राविति ॥ ७ ॥

अथ यदि हे कृष्णाजिने भवतः । त्वयोरन्यतरत्प्रत्यानहयति—प्रतीनाहभाजनम् । यद्यु एकं भवति—
कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानहयति—प्रतीनाहभाजनम् । “ सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्षुः
कर्त्रीकम् । यज्ञेशोभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितः ”—(वा. सं. ४।३१ इति । सूर्य-
मेवैतत्पुस्ततात्करोति । सूर्यः पुस्ततात्राद्रा उक्षात्स्यपमुन्नेति । अथाभयेनानाष्टेन परिवहन्ति ॥ ८ ॥

पुष्पेड पोष्यम् । ‘ व्यदधात् ’ इति सर्वत्र सम्बध्यते । ‘ उल्लिया ’ (विध. २ । ११ । २) इति गीताम् ।
सासु ‘ पयः ’ । ‘ हत्सु ’ इति प्राणिनश्चारेणवा बहुवचनम् । तत्र ‘ हत्सु ’ ‘ कृतु ’ सङ्कल्पम् । ‘ विद्वु ’
प्रजासु भग्निसु मुक्तस्यान्निपानस्य पाकसाधनमग्निम् । ‘ दिवि सूर्यम् ’ । ‘ अद्रो ’ जातानेकवचनम् (पा.
सू. १ । १ । १८) पूर्वतश्च ‘ सोमम् ’ । ‘ वरुणः ’ पापविनाशकः । सोमो देवः ‘ व्यदधात् ’ स्वापिपसा-
मिति सम्प्रार्थः । ‘ वन ’—छन्दस्वार्थान्तराजम् व्युदध्यन् बनेष्वन्तरिक्षविस्तरार्थं लोकैस्तिष्ठमित्याह—वनेषु हीदं
विततमन्तरिक्षं वृक्षाप्रेष्विति । यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं निततम् तथापि पामरदृष्ट्या साम्प्रज्ञाधेयं पटास्तरणवत्
प्रतिमत्तादेवमुक्तम् । ‘ अर्वेत्सु ’ पुस्तकम्भवत् वाजस्य दीर्घत्वत् ‘ एतत् ’ एतेन ‘ वाजमर्वेत्सु—’ इति
पाटेन पुस्तके दीर्घं स्थापितवान् भवति । उल्लियाद्विद्वु पयः कृत्वादिस्थितेर्लोकप्रसिद्धिः ‘ यो हीदम् ’
‘ हत्सु हयं कृतुः—’ इत्यादि ‘ हि—’ कारेण बोध्यते ॥ ७ ॥

अथ यदि हे इति । दीक्षायां ‘ यदि ’ ‘ हे कृष्णाजिने ’ स्वीकृते तयोः ‘ एकं ’ कृष्णाजिनम् ‘ प्रति-
नाहभाजनम् ’ भवति । नदस्य पुत्रेदेवप्रसारितो ज्वज प्रतिनाहः ; यज्ञान्नम् संस्थानीयं भवतीत्यर्थः । द्वितीया-
कामे उपानयनाह—यद्यु एकं भवति, कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्येति ॥

प्रतिनाहन्नः—सूर्यस्य चक्षुरिति । तथा च सूर्यम्—“ कृष्णाजिनं पुस्ततादातवति सूर्यस्य चक्षुरेत्यासनयो-

(त्नु) उद्धते प्रउग्ये फलके भवतः । (स्त) तदन्तरेण विष्ठन्त्सुनक्षत्र्यः प्राजतिं श्रेयान्वाऽऽपुपोऽभ्यारोहान्नवति को ह्येतमुर्द्धत्यभ्यारोहं उस्मा-
दन्तरेण विष्ठन्प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । यत्र वै गायत्री सोममच्छापतनुदस्याऽबाहु-
रन्त्याऽअपाडस्ताभ्यायुत्यं पर्णं प्रविच्छेद् गायत्र्यै वा सोमस्य वा गुह-
स्तुत्पतित्वा पुणोऽभवत्तस्मात्पणो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदि-
हाप्यसदिति तस्मात्पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

उद्धते प्रउग्ये फलके भवतः । तदन्तरेण विष्ठन्त्सुनक्षत्र्यः प्राजति । श्रेयान्वाऽपुपोऽभ्यारोहा-
नवति । को ह्येतमुर्द्धत्यभ्यारोहम् । तस्मादन्तरेण विष्ठन्प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । यत्र वै गायत्री सोममच्छापतनुदस्याऽबाहु-
रन्त्याऽअपाडस्ताभ्यायुत्यं पर्णं प्रविच्छेद् गायत्र्यै वा सोमस्य वा रातः । तत्पतित्वा पुणोऽभवत् । तस्मात्पणो नाम ।
तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तम्, तदिहाप्यसदिति । तस्मात्पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

एवमत्र, एकं चेद् मीमा अत्रापि ”—(का. भौ. सू. ७ । १११ । १११) इति । मन्त्रस्याप्यर्थः ।
हे कृष्णाग्नि । त्वं 'सूर्यस्य' 'बभ्रुः' 'बभ्रुः' स्थानिदम्, प्रकाशनाथानिदम् । उपरि हि सूर्यः प्रकाशते,
अतस्त्वन्नमति ऊर्ध्वदिशमारोहेत्यर्थः । तथा 'अग्नेः' 'देवस्याग्नः' सम्बन्धि 'कनीनकम्' अश्विभक्तः
कृष्णमदेतः कनीनिका तान् 'आरोह' । 'अग्नेरग्नेः' 'कनीनिकारथानमन्तारिभ्यः' नीते नम इति प्रसिद्धे ।
अनम उपर्यरोहे सति एतदुभयरोहणं सम्पद्यते । 'यत्र' यस्मिन्नारोहे सति 'एतरोभिः' 'अग्नेः' 'ईशते'
गच्छति 'विपश्चिता' 'मेषादिना सोमेन सह' 'प्राजमानः' दीप्यमानः सन् ॥

एतन्मन्त्रस्य प्रसंसति—सूर्यमैवेत्युरस्तादिनि । मन्त्रे 'सूर्यस्य बभ्रुः' 'एवमिधमेन' 'सूर्यमेव' 'सोमस्य'
'पुरस्ताम्' इत्यत्र मरति । ततश्च किमप्यह—सूर्यः पुरस्तात्तादृशेति । 'नाम्' 'माहूणि' यज्ञनाराकादि
'स्थाति' 'हिसन्' पुरो गच्छति तस्मिन् सति 'अमवेन' 'नाराकारहितेन मार्गेण सोमे' 'परिरहति' ॥ ८ ॥

उद्धते प्रउग्ये फलके भवत इति । 'प्रउग्ये फलके' 'प्रउग्यस्य' 'फलके' 'उद्धते' 'प्रउग्यदन्तरेण',
पुनरुक्तमागे भवतः । अत एव सूक्तारः तस्मिन्नेव प्रदेशे कवकरोहिदस्य सूर्यमास—“प्रउग्यदन्तरेण
फलके भवतः—”(का. भौ. सू. ७ । ११८) इति । तदन्तरेणेति । 'तत्' तयोः फलकयोः 'अन्तरेण'
मन्त्रे 'सिद्धं' सुवक्ष्यते । 'भूविष्ट एव सन्' प्राजतिं प्रेषयति अनर्हो । अथः स्थितीं प्रसंसति—
श्रेयान्वेति । कारुण्यपाकृतस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहेत् सोमः 'क्षेपन्' मरति । अतस्त-
दभिज्ञं राक्षसं 'अभ्यारोहं' कः कर्तुमिति न कोऽपीति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजतीति । भूविष्टाख्ये प्राजन्त्येषासु सतीष्यन्त्यरात्रासु पलाशशाखयाः कोऽतिशय
इति निश्चिन्तायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धे दर्शयति—यत्र वै गायत्रीति । व्याख्यासिद्धम् (रा. प. भा. १ । ७ ।

(डा) अय पश्चात्परिकुम्प । (म्या) अपालम्बमभिपुधाह सोमाय
क्रीतापातुद्गृहीति सोमाय पर्वुहस्रमाणायेति व्वाऽतो यतऽथा कामयेत ॥ १३ ॥

(ता) अय वाचयति । भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पतऽहुति भद्रो
ह्यस्यैव भवति तस्मान्नान्यमाद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा ऽव्वागच्छन्ति
पूर्वो राज्ञोऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व
भुवस्पतऽहुति भुवनानां ह्येष पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्युद्गानि वै
विश्वानि धामान्युद्गान्येवेतदुभ्याह मा त्वा परिपठिणो विदन्मा त्वा
परिपठिनो विदन्मा त्वा चृका अघायवो विदधिति अयेनमन्तगु नाप्रा
इहाधंसि नु विन्देयुरेवमेतदाह ॥ १४ ॥

अय पश्चात्परिकुम्प अपालम्बमभिपुधाह—सोमाय क्रीतापातुद्गृहीति सोमाय पर्वुहस्रमाणायेति
वा । अतो यतऽथा कामयेत ॥ १३ ॥

अय वाचयति—“भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते” —(वा. सं. ४।१४) इति । भद्रो ह्यस्यैव
भवति । तस्मान्नान्यमाद्रियते अप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति—पूर्वो राज्ञोऽभिवदति । भद्रो
हि भवति । तस्मादाह—भद्रो मेऽसीति । प्रच्यवस्व भुवस्पतऽहुति । भुवनानां ह्येष पतिः । “विश्वान्यभि
धामानि”—(वा. सं. ४।१४) इति । अद्गानि वै विश्वानि धामान्युद्गान्येवेतदुभ्याह—“ मा

स्वामातीति व्याख्यानम् । वीरहत्यायाः पापसाधनत्वात् ‘आपठनी’—इति सात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा’
“उत्सावेतम्” इति मन्त्रेण इदानीं योऽमानत्वाद् ब्रह्मचोदनाप्रसिद्धिरित्यभिप्रेयः “ब्रह्मचोदनी हि भवतः”
शकुन् । “स्वस्ति यजमानस्य” इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्रायमाह—ययैनावन्तरेति । “यथा” “एनौ” अनङ्गाही
‘अन्तरा’ मध्ये मार्गे ‘नाट्टा’ । हिंसाः न हिंस्युः सया मवेदिनि स्वस्तिवाचनमन्त्र कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

अय पश्चात् परिकुम्पेति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अयङ्गुल्य आलम्बयत इति ‘अपालम्बेः’ शक-
टस्य पश्चाद्भागः । तमालम्ब्य ब्रूयान्—“सोमाय क्रीताय” —“सोमाय पर्वुहस्रमाणाय” —इति वा । अनुवचन-
विकल्पस्यावमभिप्रायः—सोमे क्रीते सति अन्तरा यत्कर्तव्यम्, सत्वरिवहमेव, तत्र कृपालन्तरमावृत्त्यन्यतो-
पादान्नेत्यनतरस्याप्राप्तिरिति । ऐतरेकेषु समुच्चयोद्देश उक्तः—“सोमाय क्रीताय प्रोक्षमाणापातुद्गृहीत्याहा-
ध्वरुर्गति” (ऐ. भा. १।३।२) । अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह—अतो यतऽथा
कामयेतेति । ‘अतः’ अन्वयोः पञ्चपरेष्वप्ये । अत्र काल्याणनः—“पश्चात्परित्यापालम्बे गृह्णीत्वा सोमाय क्रीता-
पातुवाचयति पर्वुहस्रमाणायेति वा” (का. श्रौ. सू. ७।२३७) इति ॥ १३ ॥

अय वाचयतीति । अयर्वुर्ब्रजमानम् “भद्रो मेऽसि” इत्यादिकमित्यर्थः । मन्त्रैरायमर्थः—हे सोम ।
त्वं भद्रोऽसि कल्याणकरोऽसि सुखो वा । हे ‘भुवस्पते’ भुवमानां पालक । त्वं ‘प्रच्यवस्व’—प्रागच्छ ।

१—अपालम्बकदेव पश्चादावहा रज्जुमिषिकते । यथाशक्तोऽनः प्रकर्तव्यार्थं विचार्यते इति कर्कः पश्चाद्भागेन संवर्धनं कष्टमपा-
लम्बकरोत्येते । केनोर्ध्वगतेषु प्रचलतः शकटस्य कर्माकर्तृत्वेन वाच्ये इति हरिव्यासिनः । २—योऽपि यजमानस्ये । का. श्रौ. सू. ७।
२३८ । निष्कारां माह्वशब्दादपि यजमानं वाच्यं । ३।२३९ । अतो य इति वाचयति । ७।२४० ।

इयेनो भूत्वा पुरापतेति व्ययऽ एवेनमेतद्भूतं प्रपातयति यद्वाऽऽम्रं
तत्राद्या रक्षांश्चि नान्वयन्त्येतद्वै व्ययसामोनिष्ठं बलिष्ठं बुच्छयेनस्तु-
मेवेतद्भूतं प्रपातयति यद्वाह इयेनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

(त्वु) अथ शरीरमेवान्ववहन्ति । अजमानस्य गृहान्गच्छ तत्रो सऽ
स्कृतमिति नात्र तिष्ठेदितमिवास्ति ॥ १६ ॥

त्वा परिपरिणो विदन्, मात्वा परिपन्थिनो विदन्, मात्वा वृक्षा अघायवो विदन्"—
(वा. सं. ४ । ३४) इति । अयेनमन्तरा नाद्या रक्षांसि न विन्देयुमेतदाह ॥ १४ ॥

"इयेनो भूत्वा पुरापत"—(वा. सं. ४ । ३४) इति । अथ एवेनमेतद्भूतं प्रपातयति ।
यद्वाऽऽम्रं—तत्राद्या रक्षांसि नान्वयन्ति । यतद्वै अपसामोनिष्ठं बलिष्ठं—बुच्छयेनः । तमेवेतद्भूतं प्रपात-
यति—यद्वाह इयेनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

अथ शरीरमेवान्ववहन्ति । "अजमानस्य गृहान् गच्छ तत्रो संस्कृतम्"—(वा. सं. ४ ।
३४) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १६ ॥

'विश्वानि' 'अग्नि' 'वामानि' इत्यनान्यमित्यस्य 'त्वा' त्वां 'परिपरिणो मा विदन्' उपर्ववत्यन्तारो
मा विदन् । तस्य त्वां 'परिपन्थिनः' प्रतिबुद्धाः शत्रवः 'मा विदन्' । "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ
पर्यवस्यन्तारौ"—(पर. सू. १ । २ । ८९) इति 'इति'—प्रत्ययान्तो निपातितः । तया 'अघायवः' 'अघयि-
च्छन्तो' 'वृक्षाः' 'विकर्तनदीप्ताः' 'मा विदन्' 'मा ज्ञान्' । किञ्च 'इयेनः' 'संसनीयगमनः' पक्षी स 'भूत्वा'
स एव बलिष्ठोपेतनशीलः सन् 'पुरापत' उद्गच्छ, अजमानस्य गृहान् गच्छ, 'तत्' तत्र 'नौ' ज्ञानयोः
तत्र च मम च 'संस्कृतम्' सर्वोपकरणतयुक्त स्थानं निपते, तद् गच्छेति ॥

"मदो मेऽस्मि"—अथ मद्रश्चन्द्रस्य तावर्षमाह—मद्रो ह्यस्यैव भवतीत्यादिना । 'अस्य' 'वज्रमालस्य'
'एव' 'सोमः' तस्माद् 'मद्रो भवति' तस्मान्मन्त्रमात्र एवमाह । यतोऽसामेव अजमानस्य मद्रकारो
'तस्माद्' 'अन्य' 'सोमस्यतिरेक्तम्' 'अमे' 'वज्रमाल' 'न जादियने' 'जादरे न करोति' । अन्व-
शब्दार्थे विशिष्टि—अप्यस्य राजान इति । 'समागताः' इत्यनेन राज्ञामनानि क्रमणीयावमुक्त भवति ।
अपि 'सम्भवाद्यान्' । "मनुष्यैर्महारेद्रेष्वे वाचार्थमस्ति क्वन्पराक्रियति यिश्च श्रुतामनुमानाद्य" इति सम्भवादीनां
मध्ये राज्ञां प्रथमतो निर्देशेन श्रेष्ठतया समाहिततयुक्त्योपलक्ष्यत्वेन 'अप्यस्य राजान' इति निर्देश इति मन्तव्यम् ।
राज्ञे आगमनात् स्वयमग्र एव सन् 'पूर्वः' 'तेभ्यः' 'प्रमेव' 'अभिवदति' 'वाक्यवहारं करोति' । किमिति—
मद्रो हि भवतीति । तस्माद् 'मद्रो मेऽस्मीति' युक्तम् । सुवसत इत्यत्र 'भू' शब्देन सर्वत्रापि सुवसानु-
पलक्षितानीति व्याचष्टे—सुवनानां होष पतिरिति । वामशब्दतत्पर्यमाह—अज्ञानि वै विश्वानि धामानीति ।
अजज्ञानि मद्रमसादोनि; अयमदेष्टाद्यगमनस्य तदर्थत्वाद् । परिपरि—परिपन्थिहृकरान्द्रानामव्यवर्धमेदे सत्यपि
पर्यवसितार्थ एव एवंमाह—अयेनमन्तरा नाद्या रक्षांसि न विन्देयुमिति ॥ १४ ॥

इयेनो भूत्वेति । मन्त्रमात्राण्यस्य तावर्षमाह—अथ एवेनमेतद्भूतं प्रपातयतीति । एतेन पाठेन पक्षि-
रूपमेव सत्त्वं प्रापितव्यम् भवति । 'रक्षांसि' 'नान्वयन्ति' इत्थं नालुगच्छन्ति । एतन्मन्त्र ॥ १५ ॥

अथ शरीरमेवाव्ववहन्तीति । यदि प्रमादम् सोऽयं रक्ष-आदिर्न्यायः तदानीं इयेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन

(स्तु) अथ सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यथा येभ्यः पश्यन्त्स्याजान्ब्रूयादि-
त्येव वः पक्तास्मीत्येवमेवैतदेवेभ्यो यज्ञं निवेदयति सुब्रह्मण्यो ३ ५
सुब्रह्मण्यो ३ मिति ब्रह्म हि देवान्प्रच्यावयति त्रिष्कृत्व ऽआहं
त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १७ ॥

(५) इन्द्रागच्छेति । (त्री) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रा-
गच्छेति हरिश् आगच्छ मेधातिथेर्मेषवृषणश्वस्य मेने ॥ गौरावस्कन्दिष्ट-
इत्याये जातेति तद्यान्येवास्य चरणानि तैरेवेनमेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

अथ सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यथा येभ्यः पश्यन्त्स्यात्—तान्ब्रूयाद्—इत्येव वः पक्तास्मीत्येवमेवैत-
देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति । सुब्रह्मण्यो ३ य, सुब्रह्मण्यो ३ म्—इति । ब्रह्म हि देवान्प्रच्यावयति ।
त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १७ ॥

“ इन्द्रागच्छेति ”—इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मादाह—इन्द्रागच्छेति । “ हरिश् आगच्छ

इयेनोन्मत्तादुपादेयस्य सारंशस्यैवव्याप्ताभावात् इन्ता इयेनशरीरमेवानुगुण्य हन्ति नात्मानमित्यर्थः । ‘ यजमानस्य
गृह्णन् गच्छ तन्नो संस्तुतम् ’ इति मन्त्रमागम्यार्थः स्पष्ट इत्याह—नात्र विरोदितमिवास्तीति ॥ १९ ॥

अथ सुब्रह्मण्यामित्यादि । ब्रह्म देवानामाह्वानमाधनो मन्त्रः, शोभनं ब्रह्म ‘ सुब्रह्म ’, तदर्हतीति ‘ सुब्रह्मया ’
काचन देवता तां “ सुब्रह्मण्यो ३म् ” इत्यादिनिगदेनाह्वयेत् । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ सुब्रह्मण्यो ३ मिति
त्रिस्तुता सहाविष्टम् ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २४१) इति । निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात्
आत्मानमिच्छापाते ॥

आह्वानं प्रशंसति—यथा येभ्य इति । ‘ यथा ’ लोके ‘ येभ्यः ’ अर्थात् ‘ पश्यन् ’ पाकं कर्तुमिच्छन्
भवति ‘ तान् ’ मोक्षन् ‘ ब्रूयात् ’ ‘ इत्येव न पक्तास्मीति ’ । इत्यह इति पाकादिवसो निर्दिश्यते; इतो त्रितये-
ऽहनि तृतायेऽहनीति रूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाह्वनेऽपि कथमिन्द्र आगच्छतीत्यत आह—ब्रह्म देवान् प्रच्यावयतीति । ‘ हि ’—शब्दो
“ वायवायाहि दर्शत ”—(अ. सं. १ । २ । १) इत्येवमादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं बोधयति ।
सुब्रह्मण्यपदस्य पाठमिदं त्रिराहृषिं प्रशंसति—त्रिष्कृत्व आह्वेत्यादि । यज्ञस्य आहृषिरूपत्वं सवनवयानेक्षयेति
अह्वयम् (दे. भा. १ । २ । १) ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेतीति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “ हरिश् आगच्छ ”—इत्यादि “ अह्वेत्याये जात ”
इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वमभिप्रेत्य सङ्गृह्य तात्पर्यमाह—हरिश्

१-‘ सारंशस्य बाधनाभावात् ’—इ० ब० पा० । २-सुब्रह्मण्यां आह्वयति सुब्रह्मण्यो ३ इत्युब्रह्मण्यो ३ मिति त्रिस्तुता-स
कथिगदं वाच्यते इत्यादि तयाह । का. श्रौ. सू. ७ । २४१ । ३-अह्वेत्याये जात इति—यस्मादाह्वयेन जु—एतः कथायाः कथिक्त्वात्माह्वय-
मेव सिद्धयति । तथापि—तत्राहृषिं विदेह इत्येतः । वे. सू. १-१-४२-४४ । अथिक्त्वाये । तद्विदेवाह्वनि सविमानतया एवे-
ह्वेत्यानां नृवत्तयायाः सवप्रमकभरणदेवतायां जीर्णत्वव्याप्तयेन बोधिते न वेत्तव्यत्वात् नृवत्तये । न पराश्रित्यवदुःखम्—इति ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शुश्रूक्षेत्तद्वारुणिनाऽधुनोपज्ञातं
सद्गौतम ब्रुवाणेति स यदि कामयेत् ब्रूयादेतदुच्य कामयेत्तपि नाद्रिये-
तेत्यदे सुत्यामिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण आगच्छतेति । तुदेवांश्च ब्राह्मणांश्चादेतेर्ह्यत्रोभयोर्यो
भवति सुदेवेश्च ब्राह्मणेश्च ॥ २० ॥

(आ) अथ प्रतिप्रस्थाता । (तृप्ते) अग्रेण शालामग्रीपोमृषियेण पशुना
प्रत्युपतिष्ठतेऽह्निषोमो वाऽऽत्तुमन्तर्जम्भऽआदधाते यो दीक्षतेऽमामा-
वैष्णवपुं ह्यदो दीक्षणीयं हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा
ऽप्य देवानां भवति यो दीक्षते तुदेनमन्तर्जम्भऽआदधाते तत्पशुना-
ऽऽत्मानं निष्क्रीणीति ॥ २१ ॥

मेधाविधेर्मन्त्रवृत्तस्य मेने । गौरायस्कन्दिन् ब्रह्महत्याये आरोति”-तद्वा पाम्बेवास्य चर-
णानि-तेनेमेतत्प्रमुमादयिषति ॥ १८ ॥

“ कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति ”-अथदेतद्वारुणिनाऽधुनोपज्ञातम्-यद्गौतम ब्रुवा-
णेति । स यदि कामयेत्-ब्रूयादेतद् । सद्य कामयेत्-अपि नाद्रियेत्-“इत्यदे सुत्यामिति”-
यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

“ देवा ब्रह्माण आगच्छतेति ”-तद् देवांश्च ब्राह्मणांश्चाह । एतेर्ह्यत्रोभयोर्यो भवति पदे-
वेश्च ब्राह्मणेश्च ॥ २० ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता-अग्रेण शालामग्रीपोमृषियेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते । अग्नीषोमी वा इतमन्त-
र्जम्भऽआदधाते-यो दीक्षते । आश्रवैष्णवं ह्यदो दीक्षणीयं हविर्भवति । यो वै विष्णुः । सोमः सः ।
हविर्वाभ्य देवानां भवति-यो दीक्षते । तुदेनमन्तर्जम्भऽआदधाते-तत्पशुनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीति ॥

आगच्छ मेधाविधेर्मन्त्रादिना । तद्याम्बेवास्य चरणानि तैरवेनेमेतत् प्रमुमादयिषति । ‘तत्’
तथा सति ‘अन्त’ इन्द्रस्य ‘याम्बे’ चरणानि इतिवाग्नि पूर्वपक्षपरपक्षद्वयान्याममिमवस्य दत्तुनो हर्णे
मेधाविधेः कान्वादेमेवो भूत्वा इत्यम्-इत्येवमार्द्धिनि; ‘तेरे’ ‘एनम्’ प्रपदेतिदुमिच्छति ॥

हविर्वादिनि पदानि सामवाक्ये व्याख्यास्यति (सा. भा. १ । १ । २) ॥ १८ ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण इति । मनयेत्तत्प्रदमाह-तदेवांश्च ब्राह्मणांश्चादेति । ‘अत्र’ अस्मिन् यजे ‘तम्यैः’
द्विधैः ‘देवांस्तैश्च’ यज्मन्नेन वाक्येन च ‘अर्थः’ प्रयोजनं यजिषिदिः यजमानस्य ‘भवति’ ताने-
देतन् ‘देवा’ वाक्याः-इति पदद्वयमाह-अतएवमर्थः ॥ २० ॥

अथ प्रतिप्रस्थातेति । ‘अग्निषोमैरेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थातो’ शालायाः पुरोदेतो अग्नीषो-
मीति पञ्चमपाद गच्छतः सोमस्यान्विषुर्वा स्वयंपेक्षित्यर्थः । अग्निषोमैरेण स्वयंपेक्षित्यर्थः यजमानस्य आप्तनिष्कम-

तद्धेके । (कऽ) आहवनीयादुल्लुक्माहरन्त्ययमग्निरयथं सोमस्तु-
भ्याथं सहस्र्यां निष्केष्यामहऽइति वृद्धन्तस्तुद् तथा न कुर्याद्यत्र
वाऽएतौ क च तत्सहैव ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोऽसमदे कृष्णसारंगः
स्यादित्यादुरेतुद्वयेनयो रूपतममिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देदयो
ऽअपि लोहितसारङ्गः स्यात् ॥ २३ ॥

(जु) तुस्मिन्वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य जुहसे महो देवाय

तद्धेके आहवनीयादुल्लुक्माहरन्ति-अयमग्निः, अयं सोमः । ताम्नां सहस्र्यां निष्केष्या-
महे-इति वृद्धन्तः । तुद् तथा न कुर्यात् । यत्र वाऽएतौ कच-तत्सहैव ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति । देवतयोऽसमदे । कृष्णसारंगः । स्यादित्यादुः ।
तद्वयेनयो रूपतममिवेति । यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देदयोऽअपि लोहितसारंगः स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन्वाचयति-“ नमो मित्रस्य वरुणस्य जुहसे महो देवाय तद्वत् सपर्यत ॥ इरे-

त्वेन प्रशंसति-अग्नीषोमी वा एतमिति । ‘एतन्’ दीक्षितन् ‘अन्तर्जन्मे’ अन्तर्जन्तस्यानं जन्मः,
दन्तर्जन्तयोस्तत्पल इत्यर्थः । एतदेवोक्तमपि-आग्नीषोमीत्वं इति । यस्मात्स यजनतस्य ‘अदः’
विग्रहते काले दीक्षणीयेष्टौ ‘इतिः’ अयम् । अतः किं तत् इत्यत्र आह-यो वै विष्णुरिति । तत्र विष्णु-
रिति योऽसि ‘स सोमः’, सोमस्य यगनिर्वर्तकत्वेन यज्ञाद्, “ यज्ञो वै विष्णुः-” (श. प. ब्रा. १ ।
१ । २ । ११) इति जुनेः । यज्ञाद्वा विष्णोः सोमचन् ‘दीक्षा’ संस्कारः दीक्षणीयेष्टया संस्कृतवादेन
दीक्षणीयेष्टिदेवनोर्हिविष ‘एनं’ जन्मे स्थितम् । अतो जन्माद् विनोद्यत आग्नीषोमीत्वं दत्त्वा अन्तर्जन्तयगं
यजनन् महान्त्यर्थः ॥ २१ ॥

तद्धेके इति । ‘अयम्’ उल्लुक्कृतः ‘अग्निः’, ‘अयं सोमः’ । ‘ताम्नां’ सकाशादात्मनं ‘निष्के-
ष्यामहे’ इत्युल्लुक्कृतार्थनिर्वाहः । अमुं पञ्च निष्करोति-तुद् तथा नेति । तर्हि कयं सहस्रं यजनयन
इति, तत्राह-यत्र वा एतौ क च तत् सहैवेति । ‘एतौ’ अग्नीषोमी ‘यत्र कच’ स्थाने सह वसेति ‘तत्’
तादृक्कृतं स्थितिरवात्र सहस्रं एवेत्यर्थः । एतकारेण संयोजना म्युदत्तने ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवतीति । ‘सः’ अग्नीषोमीति पञ्च । द्विरूपे कारणानिवाचन-द्विदेवत्यो इति ।
द्विरूपसिद्धयेऽपि नैवर्ग्याह-कृष्णसारङ्गः स्यादित्यादुरिति । ‘सारङ्गः’ शरजर्जरः । ‘एतन्’
कृष्णत्वं शरजत्वं च ‘एतयोः’ अग्नीषोमीयोः ‘रूपतममिव’ अत्यन्तमनितं रूपमित्यर्थः । आग्नेयः कृष्ण-
मीति-” (बा. सं. २४ । १; ४, १, ९, ४ । २८-२८) इत्यादौ अग्नेः कान्त्यर्थसम्बन्धप्रवणात् तदेव
तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्गस्य सोमरोमयवर्गस्य आहवत्यां दृश्यम् । तद्वत्तामेऽपि वा ‘लोहितसारङ्गः’
स्यात् ‘लोहितस्याग्निर्वर्गस्य’ प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयतीति । ‘तस्मिन्’ अने, आग्नेते इति शेषः । नमो मित्रस्येति । ‘नमो मित्रस्ये-
ननात्त्र्य वाचयति ” इति कात्यायनः (का. धौ. सू. ७ । २४१) ॥

तुदत्तुं सपर्यत । दूरेदृशो देवजाताय केतुवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसतेति
नुम एवास्माऽएतत्करोति मित्रधेयमेवैनेनेतत्कुरुते ॥ २४ ॥

(त्रुऽथा) अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । वरुणस्योत्तम्भनमस्त्रीत्यु-
पस्तम्भनेनोपस्तम्भाति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति शुभ्येऽनुदृ-
हति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति वरुण्यो ह्येषु ऽएतर्हि
भवति यत्सोमः क्रीतः ॥ २५ ॥

(तुऽथ) अथ चत्वारो राजासन्दीमाददते । द्वौ वाऽअस्मै मानुषाय ग्रह
ऽआददातेऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सकृत्सुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

दृशो देवजाताय केतुवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ”—(वा. सं. ४ । ३६) इति । नम
एवास्माऽएतत्करोति । मित्रधेयमेवैनेनेतत्कुरुते ॥ २४ ॥

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति—“वरुणस्योत्तम्भनमसि”—(वा. सं. ४ । ३६) इति । उपस्तम्भनेनो-
पस्तम्भाति । “वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः”—(वा. सं. ४ । ३६) इति । शुभ्ये अनुदृहति स
यदाह—वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति । वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति—यत्सोमः क्रीतः ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दीमाददते । द्वौ वाऽअस्मै मानुषाय राक्षऽआददाते । अपैतां चत्वारो
योऽस्य सकृत्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

मन्त्रस्यायमर्थः । ‘मित्रस्य’ मित्रेष्ठाना मित्रं सूर्यं, वरुणस्यो निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः ।
‘नमः’ नमस्कारः प्रद्वीमात्रं, अस्तु । अथवा “मित्रं वा अहर्वाङ्मि रात्रिः” (तै. सं. १ का. १ प्र. ६
वा.)—इति श्रुत्यन्तरादहर्मात्रिदेवाय, रात्र्यभिमात्रिदेवाय सूर्याय नम इत्यर्थः । ‘चक्षसे’ सर्वस्य द्रष्टुं नमः ।
‘महो देवाय’ महते देवाय च नमः । स्वयं नव्यतरेभ्योऽप्युपदिशति—हे प्राणिनः ! धूमपति ‘तत्’ प्रसिद्धम्,
मत्त सत्यभूतम् आदित्याह्वय वस्तु । सपर्यत अर्चयत । ‘दूरेदृशो’ दूरे दर्शनाय ॥ २४ ॥

अथाध्वर्युरिति । उपस्तम्भेनोपस्तम्भातीति । उपस्तम्भने प्रतिवच्यते इति ‘उपस्तम्भः’ शकटा-
प्राधारकाष्टम् । तेन ‘उपस्तम्भानि’ शकटाष्टम् । हे काष्ठ ! त्वं वरुणस्य ‘उपनक्ष’ स्थापितस्य सोमस्य
‘उत्तम्भनमसि’ । शकटस्योत्तम्भकलाद् तद्द्वारा वरुणस्यानुत्तम्भकत्वम् । “उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य”—
(वा. सू. ८ । ४ । ११) इति सकात्त्वोः ॥

शान्योः सपन्त्रकमुद्धरणं विधत्ते—वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति । ‘वरुणस्य’ सोमस्य तदाधारभूत-
स्थानमोऽहस्य यत् स्कम्भनम्, तस्य सर्जन्यौ सृष्ट्वौ ‘स्थः’ तादृशौ युवामुद्गृह्णामीत्यर्थः ॥

अमु मन्त्रं व्याचष्टे—वरुण्यो ह्येष एतर्हि । ‘एतर्हि’ एतस्मिन् क्रीतावसरे सोमो ‘वरुण्यः’ भवति ।
“तयोर्दार्हिनी च चन्दसि”—(वा. सू. ६ । ३ । २०) इति एतच्छब्दस्य द्विम् ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दीमाददत इति (का. श्रौ. सू. ७ । २४८) । चत्वारोऽत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयो-

१—‘दृ’ दर्शनीयम् । २—इ. वा. । ३—अस्मैऽत्र वरुणस्योत्तम्भनेनोपस्तम्भाति वरुणस्योत्तम्भनमसि । का. धौ. सू. ७ । २४८ ।
४—सोमो धादृशति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति । का. श्रौ. सू. ७ । २४७ । ५—अहोदृशीरात्रन्दरे रात्रिप्रामाण्येन राजा
युतामाददन्ति चत्वारः । इति ।

(पृ५) औदुम्बरी भवति । (त्यु) अन्नं वाऽउर्युदुम्बर ऊर्जोऽन्नाद्यस्या-
वरुद्धये तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवति । (त्यु) अन्नं वाऽअन्नं प्रतिप्रतिप्रति, अन्नं सोमः । तस्मान्नाभिदद्या भवति । अन्नो-
एव रेतस आशयो उतः सोमस्तुस्मात्तदद्या भवति २८

तामभिमृशति । वरुणस्य ऽऋतसुदन्यसीत्युय कृष्णाग्निमास्तृणाति
वरुणस्य ऽऋतसुदनमसीत्युयैन्मासादयति वरुणस्य ऽऋतसुदनमासी-

औदुम्बरी भवति । अन्नं वाऽऋद्धं । उदुम्बर ऊर्जः । अन्नाद्यस्यावरुद्धये । तस्मादौदु-
म्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवति । अन्नं वाऽअन्नं प्रतिप्रतिप्रति, अन्नं सोमः । तस्मान्नाभिदद्या भवति । अन्नो-
एव रेतस आशयोः । रेतः सोमः । तस्मादन्नदद्या भवति ॥ २८ ॥

तामभिमृशति—“ वरुणस्य ऽऋतसुदन्यसि ”—(वा. सं. ४।३६) इति । अयं कृष्णाग्नि-

ऽध्वर्युवर्ग्य एव । तथा चापलम्बः—“ ता सर्वेऽध्वर्यवोऽपेण प्राग्वशं तज्जन्तोद्गममान उद्गृह्णन्ति ”
(आश. श्रौ. सू. १० । २९ । ७) इति । व्यतिरेकप्रदर्शनमुपेन कालिक्वत्तुष्टं प्रशंसति—द्वौ वा अस्मै
मातृपाम राते आदृशते इति । आन्दोलिकामित्यर्थः । ‘ यः ’ ‘ अस्य ’ प्रतीत्यमानस्य ‘ सर्वस्य ’ अपि
जगत्तः ‘ मरुत् ’ उपायेनैव ‘ ईष्टे ’ ईश्वरो भवति, ‘ अय ’ ‘ एताम् ’ एतदीयमासन्दी ‘ चत्वारः ’ ‘ आद-
दते ’—इति पूर्वत्रान्वयः ॥ २९ ॥

वासन्त्या औदुम्बरीव विधाय प्रशंसति—औदुम्बरी भवत्यन्नं वा उर्युदुम्बर इति । “ देवा इधमूर्जं
व्यमजन्त तत उदुम्बरः समभवत् ”—(ऐ. ब्रा. १ । ४ । १) इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वै-शब्देन शोच्यते ॥

ननु इदम् “ ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धये ”—इति वदुम्बरस्य फलविधानम्; कुतः ‘ अवरुद्धये ’—इति चतुर्थ्या
फलत्वप्रतिमानात् । अत ऊर्जोऽवरोकलक्षणाय फलायैदुम्बरं कर्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् । नादौदुम्बरी भवतीति
विधिह्यलम्ब्यते, वर्तमानव्यपदेशान्; अयंवादेनैव स विविरक्षेयः; अतोऽत्र तस्योदुम्बरत्वस्य विधातुमराकृत्यान्
कल्पेदं फलं स्यात् । ननु श्रुतिश्च करोतु, फलमपि विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविन्ये वाक्यभेदापत्तः ।
अत इदं केवलं स्तावकमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवतीति । नाभिप्रमाणा मवेत् । “ प्रमाणेद्वयसञ्-दन्नञ्-भावनव. ”—(पा. सू. १ । २ ।
३०) इति दन्नञ्-प्रत्ययः । अन्नं वा अन्नमिति । ‘ अन्न ’—इति नाभिप्रदेशस्याभिन्वयः । अन्नस्य नाभि-
प्रतिष्ठितत्वे सोमस्य किमायातमिन्द्राय आह—अन्नं सोम इति । प्रकारान्तरेण नाभिदन्नत्वं प्रशंसति—अन्नो एव
रेतस आशय इति । ‘ अन्नो एव ’ अत्रैव च । ‘ अन्नदद्या ’ नाभिदन्नेत्यर्थः । अन्नं कात्यायनः—“ औदु-
म्बरीमासन्दी नाभिदन्नामरतिमात्राग्नीभूतामह्रन्ति चत्वारः ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २४८) इति ॥ २८ ॥

तस्या अभिमर्शनं समन्त्रक विधत्ते—तामभिमृशतीति । ‘ ताम् ’ आसन्दीमित्यर्थः । वरुणस्य ऽऋत-

उेति स यदाह वरुणस्यऽऋतसदनमासीदेति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

(त्यु) अथैनं शालां प्रपादयति । स प्रपादयन्वाचयति आ ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्याजिति गृहा वै दुर्या गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत्प्रचरेत्येतेतदाह ॥ ३० ॥

मास्तृणादि—“ वरुणस्यऽऋतसदनमसि ”—(वा. सं. ४ । ३७) इति । अथैनमासादयति—
“ वरुणस्यऽऋतसदनमासीद् ”—(वा. सं. ४ । ३९) इति । स यदाह—वरुणस्यऽऋतसदन-
मासीदेति । वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । स प्रपादयन् वाचयति । “ या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्याजिति ”—
(वा. सं. ४ । ३७) इति । गृहा वै दुर्याः । गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत्प्रचरेत्येतेतदाह ॥ ३० ॥

सदन्यसीसीति । हे आसन्दि । एवं ‘ वरुणस्य ’ सोमस्य ‘ ऋतसदनम् ’ ऋतमिति यज्ञनाम । “ सत्य वा यज्ञं वा ” (निर. ४ । १ । १) इति याज्ञकः । यज्ञार्हं स्थानमसीत्यर्थः ॥

आसन्दीनां कृष्णाग्निस्तथापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीत्पञ्चममन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरेऽपि विनियुक्तः ।
सोमासादनमन्त्रे त्वस्तीदेति विशेषः । अतो न मन्त्राः पुनश्चाख्यानाहः । स यदाह वरुणस्येत्यादि । एतन् ॥ २९ ॥

अथैनं शालामित्यादि । प्राग्वहान्य पुरोदेहो आसन्त्यां स्थापित सोमयासन्त्या सह प्राचीनवरा गमयेदित्यर्थः ।
प्रपादनसमये “ या ते धामानि ” इति मन्त्रं यजमान वाचयेत् । अन्वयोः प्राधान्यात् तदपेक्षया ‘ प्रपाद-
यति ’—इत्येकपक्षेन । वस्तुतस्तु अन्वारः प्रपादयन्ति । तथा च सूत्रकारः—“ शालां प्रवेशयन्ति दीक्षित-
सञ्चरणे, या त इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति—” (का. श्रौ. सू. ७ । २९२—२९४) इति ॥

मन्त्रस्यान्वयः । ‘ हे सोम ’ । ‘ ते ’ ‘ या ’ यानि ‘ धामानि ’ स्थानानि नामानि जन्मानि च ग्रीष्मपि
(निर. ९ । १ । ७) ‘ धाम ’ शब्दवाच्यानि ‘ हविषा ’ ‘ यजन्ति ’ ‘ ते ’ तव सम्बन्धीनि ‘ ता ’
यानि ‘ विश्वाग्नि ’ सर्वव्यापि । ‘ यज्ञम् ’—इति विभक्तिज्जल्पः । अयं यज्ञः ‘ परिभूः ’ परितो भावयिता ‘ अस्तु ’
तव च ‘ गयस्फानः ’ पद्मपुत्रादिना गृहस्य वर्धयिता, ‘ प्रतरणः ’ आपद्द्वयः प्रकर्षेण तारयिता, ‘ सुवीरः ’
शोभनवीरोऽयः, तत्पद इत्यर्थः, ‘ अवीरहा ’ पुत्रादेरन्ता य सन्, ‘ दुर्याज् ’ गृहान् ‘ प्रचर ’ प्रकरोषि ।
एतदर्थपादगतदुर्य-शब्दार्थं भुक्त्वा कृष्णमन्त्रतात्पर्यमाह—गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ ३० ॥

१-कृष्णाजिनमस्यासन्त्याग्निं यज्ञमन्त्रं यदाहवनीयं । का. श्रौ. सू. ७ । २९१ । तस्मिन्मन्त्रे निदधाति यज्ञमन्त्रं
यदाहवनीयमिति । का. श्रौ. सू. ७ । २९१ ।

(हाऽत्र) अत्र ह्येके । (कऽ) उदपात्रमुपनिनयन्ति यथा राज्ञऽङ्गागतायो-
दकुमाहरेदेवमेव उडिति वृदन्तस्तदु तथा तु कुर्मान्मानुषः इति यज्ञे कुर्वन्ति
वृद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्वृद्धं यज्ञे कउवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ३१॥
इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३१॥ [३.४.] इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अत्र ह्येके उदपात्रमुपनिनयन्ति । यथा राज्ञऽङ्गागतायोदकुमाहरेदेवमेतदिति वदन्तः । तदु तथा न
कुर्वाद् । मानुषं इ ते यज्ञे कुर्वन्ति । वृद्धं वै तद्यज्ञस्य-यन्मानुषम् । नेद्वृद्धं यज्ञे कउवाणीति ।
तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥

अत्र ह्येक उदपात्रमुपनिनयन्तीति । भेनुष्योऽचारवत् देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोऽचारः सति
तदुपचरणं मानुषं भवति, एतत् ' यज्ञं वृद्धम् ' अनो मानुषन्वारिहास्य उदपात्रं नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्ववैद्य वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये अतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३॥ ३॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवादिपार्थार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोलहम् कलकलपुलाहलौ स्वर्णगर्भं,
सताम्बुम् पञ्चसीभीन्द्रदरातरलतापेनुमीवर्णयूषी ।

रत्नोष्ठा वक्त्रमग्निद्विपमहितरयौ सायणिः सिङ्गणार्यौ,
म्यग्राणीद्विधचक्रं प्रथितविधिमहाभूत्युक्त घटत्र ॥ १ ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा निलमवमजुलः स्वर्णवं वर्णमुल्लः,
कार्पासीयं कृमावान् शुडहृत्तमज्जो राजतं राजगुञ्जः ।

आभ्युपार्थं प्राश्यन्मा लवणजमनृणः शार्करं चाक्षितेवाः,
रत्नाढयो रत्नरूपं गिरिमकृतं मुदा पात्रतान्तिङ्गणार्थः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्ब्राह्मणविपात्रपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाध्यान्धुदन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्ववैद्य वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

१-उदपात्रमुपनिनयन्तीति । का. शी. सू. ७ । ३५५ ।

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

६० — ००३५३५३०० —

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ । (याव) अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभितः आतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीय-
श्रोदयनीयश्च ॥ १ ॥

(आ) अथ यस्मादातिथ्यं नाम । (मा) अतिथिर्वाऽएष एतस्यागच्छति यत्सोमः क्रीतस्तस्मादएतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महार्जं वा पचेत्तदह मातुष ॥ हविर्देवानामेवमस्मादएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः । पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति अत्र वाऽअर्हन्तमागतं नापचायन्ति कृष्यति वै स तत्र तथा हापचितो भवति ॥ ३ ॥

अथ आतिथ्येष्टिः ।

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्-बाहू प्रायणीयोदयनीयौ । अभितो वै शिरो बाहू भवतः । तस्मादभित आतिथ्यमेते हविषी भवतः-प्रायणीयश्रोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ यस्मादातिथ्यं नाम । अतिथिर्वाऽएष एतस्यागच्छति-यत्सोमः क्रीतः । तस्मादएतद्व-
यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महार्जं ॥ पचेत्-तदह मातुषम्, हविर्देवानाम्, एवमस्मादएत-
दातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः-पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति । यत्र वाऽअर्हन्तमागतं नापचायन्ति-कृष्यति वै स तत्र ।
तथा हापचितो भवति ॥ ३ ॥

यस्य निःश्रमित वेदा यो वेदैर्योऽखिलं जात । निर्ममे, तमहं बन्दे विचातीर्यमहेस्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयान्तर्ग्यं विवृते-शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यमिति । व्याख्यातमिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिदं हविष्यमित्य तस्य सोमस्य कथमतिथित्वमिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तदर्थमिति-अथ यस्मा-
दातिथ्यं नामेति । यस्मादभितोऽदानीयमिति हविषो नाम अत उच्यत इति शेषः । ' एतस्य ' पदमात्रस्य
मयति यः ' अतिथिः ' सन् यस्मात् ' आगच्छति, ' न विद्यते प्रतिनिमता तिथिर्यस्य सोऽतिथिरित्यर्थः । तस्मा-
दतिथये सोमाय ' एतद् ' हविः निरुपयत इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम् । अतिथित्वमुपजीव्यातिथ्यमवश्यं कर्तव्य-
मित्याह-यथा राज्ञे इति । राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञः = गौर्भुषर्कः स्यात् त्नातकायोपस्थिताय
राज्ञे वा " इति स्मृतेः सिद्धः (आप. श्रौ. सू. १ । ८ । ८) । ब्राह्मणः श्रोत्रियोऽभिव्रतः । " महोक्षं
वा महार्जं वा श्रोत्रियापोषकस्येयम् " (याज्ञ. सू. १ । १ । १०८) इति स्मृतेः । ' तदह मातुषम् ' अतिथ्य-
मिति शेषः । हविर्देवानामिति । देवानां हविरेवातिथ्यमित्यर्थः । एवमस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि । सोमम् ' अतीत्य ' पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ' पूर्वः ' सन् पूर्वमागत्य

१-आतिथ्यं निर्वचयति व्यञ्ज्यं नवकपाल । अथौ सू. ८।१। २-एतद्वये-अहंस्ते आन्दोलिकम् इत्यर्थः- ६० क. वा. ।
७००

तद्वाऽन्यतरोऽपि विमुक्तः स्यात् । (द) अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृही-
यात्तु यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो यदन्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

(स्तु) तदु तथा न कुर्यात् । (दि) विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयाद्यथा वे
देवानां चरणं तद्वाऽनुमनुष्याणां तस्मान्मानुषे यावन्न विमुञ्जते तैवास्मै
तावदुदकं हरन्ति नापचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदेव
विमुञ्जतेऽथास्माऽउदकं हरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति तर्हि हि स आगतो
भवति तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयात् ॥ ५ ॥

तद्वाऽन्यतर एव विमुक्तः स्यात्—अन्यतरोऽविमुक्तः । अथ गृहीयात् । स यदन्यतरो विमुक्तस्ते-
नागतः । यदन्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयात् । यथा वै देवानां चरणम् । तद्वाऽनुमनु-
ष्याणाम् । तस्मान्मानुषे यावन्न विमुञ्जते—तैवास्मै तावदुदकं हरन्ति, नापचितिं कुर्वन्ति । अना-
गतो हि स तावद्भवति । अथ यदेव विमुञ्जते—अथास्माऽउदकं हरन्ति, अथापचितिं कुर्वन्ति ।
तर्हि हि स आगतो भवति । तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयात् ॥ ५ ॥

हविः 'गृहीयात्' । विपक्षबाधपुरःसरं हविर्मह्यं मरुंसति—यत्र वा अर्हन्तमागतं नापचायन्तीति । 'अर्हन्तं'
पूज्यं गृहम् 'आगतम्' आगतमात्रम् 'न अपचायन्ति' । चायतेर्लेट्पठमात्रमन्तान्तः (पा. सू. १।४।९४)
(पा. पा. म्वा. उ. २०५) पूजां न कुर्युः; 'सः' 'तत्र' तस्मिन्नपविनिविश्ये 'कृत्वा' । 'तथा ह'
तथा सति सोमप्रवेष्टात् प्रागेव हविर्मह्ये सति 'अपचितो भवति' ॥ ३ ॥

अपविनिष्ठ द्वेधा सम्भवति—अन्यतरानुद्दिमोक्तान्तरम्, उभयविमोक्तान्तरं च; तत्रान्यतरविमोक्तान्तर-
पशुमुपन्यस्यति—तद्वा अन्यतर एवेति । एतदेवोक्तमिति—स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि
लोके मानाधविमोक्ते सति आगमनिधयो न भवेत्; इह त्वन्यतरानुद्दिमोक्तेन तन्निधयो भवति । अन्यतरस्यावि-
मोक्ते तदागमनात् प्रागेव सा कृता स्यात् ॥ ४ ॥

अनु पक्षं निराकरो—तदु तथा न कुर्यादिति । ईदानीं स्वाभिमतं पक्षमाह—विमुच्यैव प्रपाद्य गृही-
यादिति । 'विमुच्यैव' उभावरतिपर्यः । एकतरं विमोक्ष्यापि अन्यतरस्याविमोक्षादनागमनं सम्भाव्येत ।
'प्रपाद्य' सोमं शालां प्रवेद्य । लौकिकातिथ्यष्टान्तबलेन यौतस्यातिथ्यस्य निर्वापकारकं प्रतिनिपादयितु-
मप्यविमोक्तपक्षं समर्पयते—यथा वै देवानां चरणमिति । 'यत्नं न विमुञ्जते' प्रयागसाधनं यानादिकं
न परित्यजति । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

१—एकविमुक्तेषां । का. धी. सू. ८ । २ । २—तद्वा अन्यतर एव विमुक्तः स्वान्यतरोऽविमुक्तोऽपि गृहीयादिति धुनोः—तदु
तथा न कुर्यात् विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयादिति च । अतो विहितमतिविहृतत्वाद्देवस्य इति देववर्गिकः । यतस्ततो विध्यर्थः ।
एतस्मिन् दि भुवते । विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयादिति कर्त्तव्यार्थः ।

(त्स) स वै संत्वरमाण इव गृहीयात् । (३) तथा द्वापचितो भवति तत्पुत्न्यन्वारभते पर्युहयमाणं वै यजमानोऽन्वारभतेऽथात्र पुत्न्युभयुत पुर्व-
तुन्मिधुनेनान्वारभते यत्र वाऽअर्द्धभागच्छति सर्वगृहस्थाऽइव वै तत्र
चेष्टन्ति तथा द्वापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वाऽअन्येनैव ततो यजुषा गृहीयात् । (४) येनो चान्यानि हवीर्ध्वप्येकं
वाऽएष भागं क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसांमेव राज्याय छन्दसांश्च
साम्राज्याय तस्य छन्दांस्त्वभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो
राजकृतः सूतग्रामण्य एवमस्य छन्दांस्त्वभितः साचयानि ॥ ७ ॥

स वै संत्वरमाण इव गृहीयात् । तथा द्वापचितो भवति । तत्पुत्न्यन्वारभते । पर्युहयमाणं वै यज-
मानोऽन्वारभते । अथात्र पत्नी । उभयव एवैतन्मिधुनेनान्वारभते । यत्र वाऽअर्द्धभागच्छति । सर्व-
गृहस्था-इव वै तत्र चेष्टन्ति-तथा द्वापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वाऽअन्येनैव ततो यजुषा गृहीयात् । येनो चान्यानि हवीर्धि । एकं वाऽएष भागं क्रीयमाणो-
ऽभिक्रीयते । छन्दसांमेव राज्याय, छन्दसां साम्राज्याय । तस्य छन्दांस्त्वभितः साचयानि । यथा
राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यः-एवमस्य छन्दांस्त्वभितः साचयानि ॥ ७ ॥

स वै संत्वरमाण इति । संत्वरण्या जमणे अनारदः प्रतिपत्तिः, अतस्वरण्या गृहीयात् । निर्वर्गे
पुत्न्यन्वारम् विधाप्य प्रशतति-तत्पुत्न्यन्वारभते पर्युहयमाणं वै यजमान इति । ' तन् ' तेन आदौ
परिवहणकाले यजमानान्वारम्भणेन ' अत्र ' सोमार्थहविर्निर्वाणकाले ' उभयतः ' उभयोः पार्श्वयोरपि ' मिधु-
नेनान्वारभते । ' आयापनी ' मिधुनमन्ये एकत्वान्वारम्भे अपरस्य तदविनामृतस्यापि निवृत्तादित्यभिप्रायः ।
यत्र वा अर्द्धमिध्यादि । ' सर्वगृहस्था इव ' गृहे स्थिता सर्वे पत्नीर्वा अत्यर्थमनिर्वाद्याः, ते सर्वगृहस्थाः ।
' तत्र ' तस्मिन् जगत्त्रये निमित्ते सति सादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

स वा अन्येनैत्यादि । ' तत्. ' तस्मात् प्राकृत्याविर्वात्मन्त्रात् ' अन्येन यजुषा '—“ अग्नेन्मनूरसि ”—
इत्यादिना । तत् इत्यर्थमाह—येनो चेति । मन्त्रान्यस्य कारणमाह—एकं वा एष भागमिति । ' एषः '
' क्रीयमाणः ' आतिथ्येन प्यायमानः सोमः । ' एकम् ' मयानम् ' ' मागम् ' ' जमि-लस्य ' ' क्रीयते ' ।
छन्दसां राज्यायेति । यथाऽसौ ' छन्दसा ' राज्य साम्राज्य च प्राप्नोति; तथा संपादनायेत्यर्थः । कथं छन्द-
सम्बन्ध इति तत्राह—तस्य छन्दांसीति । ' अभितः साचयः ' पुरः पश्चाच्च सहामन्तारः प्रधानपुरसा
इत्यर्थः । " यथा राज्ञोऽराजानः "—इत्यत्र अराजान इति अकाप्रलेखः । ते के ' राजकृतः ' राजत्व-
सम्पादकाः पट्टाभिर्विकृत्य कर्तारः, ' सूतग्रामण्यः ' सूतग्रामाः ॥ ७ ॥

न ये तद्वकल्पते । मच्छुन्दोभ्य इति केवलं एहीयाद्यत्र वाऽभूति प्रचन्ति
तदभितः साधुयोऽन्वाभक्ता भवन्त्यराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यस्तुस्मा-
द्युत्तेवैतस्यै एहीयाद्यदेव च्छुन्दाथंस्त्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

(छ) च एहाति । (त्य) अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै गायत्री
तद्गायत्रीमन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । क्षत्रं वै सोमः क्षत्रं विष्टुम्विष्टुभम-
न्वाभजति ॥ १० ॥

न ये तद्वकल्पते—मच्छुन्दोभ्य इति केवलं एहीयात् । यत्र वाऽभूति पचन्ति—तदभितः साय-
योऽन्वाभक्ता भवन्ति—अराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यः । तस्माद्यत्रैतस्यै एहीयात् तदेव छुन्दो-
स्मन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

त एहाति । “ अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. १. १) इति । अग्निर्वै गायत्री ।
तद्गायत्रीमन्वाभजति ॥ ९ ॥

“ सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. १. १) इति । क्षत्रं वै सोमः । क्षत्रं
विष्टुम् । तद्विष्टुभमन्वाभजति ॥ १० ॥

निरिति सामग्र्यान्वयस्य बृषजिना अतमस्यैव निर्वाणह—न वै तद्वकल्पत इत्यादिना । अतमस्यः । यदि
प्रधानस्योत्तमस्यैवात्र चरती प्रतिवर्ति बुधां तदा प्रधानस्य प्रतिवर्तिर्न कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्य
आमन्त्रणे सति अग्रधत्ता अग्रधत्ता एव तत्प्रवृत्तिरिति, एवं सोमार्थनिर्वाणह छन्दसामपि प्रवृत्तिहेतुत्वाधनेन
तिष्ठमिति सोमस्यैव निर्वाण बुधादित्यर्थः ॥ ८ ॥

इतिर्वैतले मन्त्रं विष्टुते—त एहात्यग्नेस्तनूरसीति । हे नित्यमाग्नीदित्यर्थः । ‘ त्वं अग्नेः तनूति ’
स्वं शरीरं मदति । शरीरोत्पत्त्यहेतुत्वात् । तनूराद्यग्रादकृत्वाद्यतनूत्रम् । “ यो वै विष्णुः सोमः स. ”—(वा. प.
भा. १. १. १. ११) इति श्रुतेः, सत्यवदन्वाग्निराद्या सोमो विष्णुः, अतो ‘ विष्णवे त्वा ’ इति सोमस्य विष्णु-
त्वेन निर्वाण उपपद्यते । अथवा “ विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति ” (वा. प. भा. १. १. १. १४) इति
श्रुतेः त्वा यज्ञाय गृह्णातित्यर्थः । मन्त्रगतमग्निर्दं ग्राह्यत्वापत्तिस्तान्त्रिकेन प्राप्तमिति—अग्निर्वै गायत्रीत्या-
दिना । अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिगुणात् सद्गोपमः वादृश्यम्—“ त्वमग्निर्वैताम्र्यस्यस्य गायत्रीछन्दः ”
(टी. सं. ७. १. १. १. १४) इति ॥ श्रुते । एवमुत्तरमन्त्रस्यैवैवमपि व्याख्येयानि ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसीत्यादि । सोमस्यान्त्रिकेन साध्याग्नीदित्यहेतुत्वात् तनूत्रम् । सोमस्य रात्रः क्षत्रवम्-
रात्रुत्तरम् । प्रधानोत्तरतो वादृश्यात् राजन्त्येन सह विष्टुमोऽनुत्तरतोः क्षत्रवम् (टी. सं. ७. १. १. १. १४) ॥ १० ॥

वाऽऽक्रतुवः संवत्सुरुस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च कृत्वो गृह्णात्युय यष्टि-
ष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति गृह्णाति विष्णवे द्वि गृह्णाति त्र्यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नवाक्षरा वै
गायत्र्यष्टौ तानि धान्यन्वाह प्रणवो नवमः पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्ध एव यज्ञस्य तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

रानोति । तस्मात्पञ्च कृत्वो गृह्णाति । अयं यद् विष्णवे त्वा, विष्णवे त्वेति गृह्णाति । विष्णवे हि
गृह्णाति-यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । नवाक्षरा वै गायत्री । अष्टौ तानि-
धान्यन्वाह । प्रणवो नवमः । पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वार्ध एव यज्ञस्य । तस्मान्नवकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १५ ॥

(का. श्री. सू. ८ । १) । यज्ञस्य संवत्सरमन्वितत्वं गवामयनादिसंवत्सरस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा
(ऐ. ब्रा. २ । १ । १ । तै. स. ७ । ४ । ७) संवत्सरस्य कप्रजापतिसम्पितत्वाद्वा, (ऐ. ब्रा. २ । १ । ७)
“ द्वादशाभिष्टोमस्य ऋचाणि ”-इति श्रुतेः पुरोडाशसङ्ख्यायां संवत्सरमाध्याह्नं द्रष्टव्यम् । प्रहणमन्त्रेषु सर्वत्र
विष्णुशब्दोदाहृतं प्रशंसन्ति-अयं यद् विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति । यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वं
नियमात्सोमस्य हविर्गृह्येन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘ विष्णवे-विष्णवे ’ इति प्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाश इति । नवसु कपालेषु सङ्कलितो नवकपालः । नवकपालस्यातिथ्याह्वत्वाद्वा-शिरो वा
इति । धान्यन्वाह इति । ‘ यानि ’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले श्रुते तान्यष्टौ भवेन्ति, प्रयोगकाले
“ प्रणवष्टेः ” इति (पा. सू. ८ । १ । ८९) प्रयुज्यमानः । ‘ प्रणवः ’ एव ‘ नवमः ’ । ‘ गायत्रं प्रातस्त-
वनम् ’ (तै. मं. २. २. ९.) इति श्रुतेः । ‘ यज्ञस्य पूर्वार्धो गायत्री ’; तस्माद् गायत्र्यानुगुण्याय ‘ नव-
कपालः ’ कर्तव्यः ॥ १५ ॥

-अन्तर्देवदेवयाजिकमने-विरोडासाविजमने त्वामन्दमात्रस्य निवृत्तिः । सित्पूतिर्कर्त्तव्यमने तु सा भेति । तत्रादि-पूर्व
चोदकमात्र । पञ्चात्मन्यस्य गृह्णाति । लुष्टशब्दस्य चोदकमात्रे अपि देवतादेवतासु एव भवति । मन्त्रादेवमेव गृह्णात् । सावित्रस्य
तु प्रहणत्रय एव प्रयोगः । प्रहृष्टो गृह्णात् । नोत्तरयोः । लुष्टशब्दस्य भेति कर्त्तव्यः । तत्र यत्र यज्ञार्थे देवित्यम् । ३. देवस्य
गवितु प्रहणेनोत्तरांशुभ्यां पूजो हस्याभ्याम् । अनेस्तनूयसि विष्णवे त्वा लुष्ट शब्दाभ्यां प्रथमम् । १ । देवस्य सवित्रित्यादि-
नामस्य तनूयसि विष्णवे त्वा लुष्ट शब्दाभ्यां द्वितीयम् । २ । ३. देवस्य सवित्रित्यादि-अतिविष्टातिथ्यमपि विष्णवे लुष्ट
शब्दाभ्यां तृतीयम् । ३ । ३. अनेनाय त्वा सोमस्य विष्णवे त्वा शब्दाभ्यां-इति चतुर्थम् । ४ । ३. अनेन त्वा रायस्योपदे
विष्णवे त्वा शब्दाभ्यां पञ्चमम् । ५ । एकोऽयं पाठः । अथस्तु । ३. देवस्य त्वा सवित्रित्यादित्वाविष्टो मन्त्रः ।
परस्तु सर्वं समम् इति ।

१-आतिथ्यं निर्वर्तयितुं देवस्य नवकपालम् । का. श्री. सू. ८ । १ ।

कार्मर्म्यमयाः परिधयः । (यो) देवा इ वाऽएतं वनस्पतिषु राक्षोर्ध्वं ददशुर्बुत्कार्मर्म्यं शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नेच्छुरो यज्ञस्य नाश उक्षा-
थंसि दिनसन्निति तस्मात्कार्मर्म्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

(न्या) आश्ववालः प्रस्तरः । (यं) यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो
भूत्वा पराङ्गाववर्त तस्य देवा अनुदाय बालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्ता-
नालुप्य सार्धं संन्यासुस्तत एताऽओपचयः समभवन्-यदश्व-
वालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्धो बालाऽ उभयतः ऽपैतदन्नं परिगृह्णाति यदा-
श्ववालः प्रस्तरः भवति ॥ १७ ॥

(त्वै) ऐक्ष्व्यो विधृती । नेद्वर्हिश्च प्रस्तरश्च संलुभ्याताऽइत्यथोत्पृष्टा-
व्यथं सुवर्णेषु चतुर्गृहीतान्याग्यानि गृह्णाति न ह्युत्रानुयाजा भवन्ति १८

कार्मर्म्यमयाः परिधयः । देवा इ वाऽएतं वनस्पतिषु राक्षोर्ध्वं ददशुः-यत् कार्मर्म्यम् । शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यम् । नेच्छुरो यज्ञस्य नाश उक्षांसि दिनसन्निति । तस्मात्कार्मर्म्यमयाः परिधयो भवन्ति १६

आश्ववालः प्रस्तरः-यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । सोऽश्वो भूत्वा पराङ्गाववर्त । तस्य देवा अनुदाय
बालानभिपेदुः । तानालुलुपुः । तानालुप्य सार्धं संन्यासुः । तत एता ओपचयः समभवन्-यदश्व-
वालाः । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । जघनार्धो बालाः । उभयतः ऽपैतदन्नं परिगृह्णाति-यदाश्ववालः
प्रस्तरः भवति ॥ १७ ॥

ऐक्ष्व्यी विधृती । नेद्वर्हिश्च प्रस्तरश्च संलुभ्याति-इति । अथोत्पृष्टाग्यम्, सुवर्णेषु चतुर्गृहीता-
न्याग्यानि गृह्णाति । न ह्युत्रानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

कार्मर्म्यमयाः परिधय इति । ' कार्मर्म्य ' भद्रपणी तन्मया एव ' परिधयः ' कर्तव्या । प्रकृतौ पलाश-
वैकङ्कतादीनामष्टिष्ठात्वादत्र नियमविधिः । देवा इ वा इत्यादि । कार्मर्म्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १९ ॥

आश्ववालः प्रस्तर इति । आश्ववालश्च तन्मात्रनिवचनद्वारेण प्रशसति-यज्ञो ह देवेभ्य इति । ' तान् '
आश्ववालान् ' आलुलुपुः ' " लुलु छेदने " - (वा. पा. तु. उ. १०) चिच्छिदुः । ' सार्धं संन्यासुः ' एकीकृत्य
सम्पत् भूमौ प्रविष्टिषु । तैम्यः ता ' एता ' आश्ववालाल्वा. ' ओपचयः ' सङ्गताः । आश्ववालाना-
मतिष्येष्टियोग्यत्वमाह-शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्, जघनार्धो बाला इति । आतिथ्यस्य सोमात् प्रथममनुष्ठेयत्वेन
शिरस्वान् तस्मादावनुष्ठितवान् यनाहर्हतिवत् बालपरिणामरूपम्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अकारतस्य यज्ञस्य
' उभयतः ' परिधः कृतो भवति ॥ १७ ॥

ऐक्ष्व्यी विधृती इति । नर्हिः प्रमत्त्वोत्तराले नियन्त्रणार्थमाणौ दर्शौ ' विधृती ' ते अत्र ह्युपवर्तते

१-कार्मर्म्यमयाः परिधय आश्ववालः प्रमत्त्वोत्तरालो विधृती । का. भो. सू. ८ । १० । कार्मर्म्यः (तिबनी) इति लोके
प्रसिद्धः । तयाऽऽहमर-गमाटी सर्वनाम्ना कार्मर्म्यं मधुरमिहा । योऽर्थो भद्रपणी च कार्मर्म्यश्च इति । अश्ववाला-दर्शविधेयाः
कार्माः " अश्ववालः कार्मावर्तः " इति ध्रुववाक् । न चात्र समाहः अश्वस्य बालः आश्ववाल इति । कथं तर्हि अश्ववाला इत्यनेन ।
तन्मय प्रस्तरः । शतपथोक्तः " स एता ओपचयः समभवन्-यदश्ववालाः " इति किमुचिः । " ते बालाः कथना प्राप्ताः
कार्माणि. प्रस्तरस्तु तं " इति मीमांसाया यथमाश्रित्य कृत्वायादे नोक्तमिति ।

(न्या) आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यति । शिरो वै यजुस्यातिथ्यं जनयन्ति वाऽऽनमेतद्यन्मुन्यन्ति शीर्षतो वाऽअग्रे जायमानो जायते शीर्षतुऽप्वैतदग्रे यजुं जनयत्यग्निर्वै सुर्वा देवताऽअग्री हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति शिरो वै यजुस्यातिथ्यं शीर्षतुऽप्वैतद्यज्ञं सुर्वाभिर्देवताभिः समर्धयति तुस्मादग्निं मन्यति ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन् शकलमादत्ते । (तैऽश्वे) अग्नेर्जनित्रमसीत्यत्र ह्यग्निर्जायते तुस्मादाहाग्नेर्जनित्रमसीति ॥ २० ॥

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यति । शिरो वै यजुस्यातिथ्यम् । जनयन्ति वाऽऽनमेतद्यन्मुन्यन्ति । शीर्षतो वाऽअग्रे जायमानो जायते शीर्षत । एवंतदग्रे यजुं जनयति । अग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्री हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति । शिरो वै यजुस्यातिथ्यम् । शीर्षत एवंतद्यज्ञं सर्वाभिर्देवताभिः समर्धयति । नस्मादग्निं मन्यति ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन् शकलमादत्ते । “अग्नेर्जनित्रमसि”-(वा.सं. ५।२) इति । अत्र ह्यग्निर्जायते । तुस्मादाहाग्नेर्जनित्रमसीति ॥ २० ॥

स्याताम् । ‘ सन्ध्याति ’ पञ्चमःकारः । सन्धोमनमाकुलीमावो मिश्रणम् । सङ्घाद् ‘ ऐश्वर्यो ’ (तै. स. १। २। १) कर्तव्ये इत्यर्थः । अयोत्पूषाम्यमित्यादि । उत्पन्नं प्रकृतिवत् कर्तव्यम् । ‘ सर्वाण्येव ’ छद्मपद्धत्याख्येयं पात्रेण गृह्यमाणानि ‘ आवागानि ’ ‘ अगृहीतानि ’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदेतत्पयोधतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत्र उपपृति अष्टगृहीतत्वमित्यर्थमेवाभिधानम् । तत्र अगृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह—न ह्यत्रानुषाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

अग्निमन्यन् तत्कृत विधेत्—आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यतीति । आतिथ्यायामेवाग्निमन्यने को विशेष इत्यत आह—शिरो वै यजुस्त्वेति । जनयन्ति वा ऽनमेतद् यन्मुन्यन्तीति । ‘ एतद् ’ एतेन मन्यन्ततेनाग्निना यजुर्नित्यसिद्धानाद्यनुत्पादनमेव यजोन्पादनम् । प्रकारान्तरेणातिथ्यायामग्निमन्यने प्रसक्तति—अग्निर्वै सर्वा देवता इति । सोमयागस्य शिरोभूतायामातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पादनेन सर्वासामपि देवतानामुत्पत्तेरङ्गप्रारम्भ एव सर्वदेवैर्वज्रं सृष्टुं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन् शकलमिति । यत्तद्विद्योत्पत्त्योऽप्यारण्यं अत्रः स्यात् यस्मिन् शकलः ‘ अधिमन्यन्शकलः ’ यस्याग्रे मण्यते; तमादत्ते । तत्र मन्त्र—अग्नेर्जनित्रमसीति । हे शकल ! त्वम् ‘अग्नेः’ ‘जनित्रम्’ उत्पादकम् ‘ अग्निः ’ । कथमस्य जनित्रत्वमिति, तत्राह—अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अप्यारण्यवहिते शकल इत्यर्थः ॥ २० ॥

१—आसाद्यग्निमन्यमानोमाहकरोति । का. धौ. सू. ८।१२। आसादाग्निमन्यन् । का. धौ. सू. ९।२७। २—अग्नेर्जनित्रमसि शकलमादाय तूष्णीं ब्रूया निधानम् । का. धौ. सू. ५।२२।

(त्व) अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थऽइति तद्यावेवेमौ स्त्रिये साकंजावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

(तावु) अथाधरारणि निदधाति । (त्व) उर्व्वश्यसीत्यथोत्तरारण्याऽऽज्य-
विलापनीमुपस्पृशत्यायुरसीति तामभिनिदधाति पुरुषावाऽअसीत्युर्व्वशी
वाऽअप्सराः पुरुषाः पतिरथ मनुस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेवमेवैषु
ऽएतस्मान्मिथुनाद्यज्ञं जनयत्युपाहाभ्रये मध्यमानायानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति—“ वृषणौ स्थः ”—(वा. सं. ५।२) इति । तद्यावेवेमौ स्त्रिये
साकंजी—“ एतावेवैतौ ” ॥ २१ ॥

अथाधरारणि निदधाति—“ उर्व्वश्यसि ”—(वा. सं. ५।२) इति । अथोत्तरारण्याऽऽज्य-
विलापनीमुपस्पृशति—“ आयुरसि ”—(वा. सं. ५।२) इति । तामभिनिदधाति—“ पुरु-
रवा असि ”—(वा. सं. ५।२) इति । उर्व्वशी वाऽअप्सराः । पुरुषाः पतिः । अथ यत्
तस्मान्मिथुनादजायत—तदायुः । एवमेव एतस्मान्मिथुनाद्यज्ञं जनयति । अथाह—“ अग्नये मध्य-
मानायानुब्रूहि ” इति ॥ २२ ॥

अथ दर्भतरुणके इति । ‘दर्भतरुणके’ कोमरी परस्परसदृशौ दर्भौ, तौ अथो निदध्यात् “ वृषणौ स्थः ”
इति तत्र मन्त्रः । हे दर्भौ ! युवा वृषणौ अभिप्राणफलवर्धकौ भवथ इति तत्पर्यः । तौ प्रशंसितौ—तद्यावेवेमौ
स्त्रिये साकंजावेतावेवैताविति । ‘स्त्रिये’ स्त्रिया सकाशात् ‘साकंजी’ सहोपगमौ ‘यावमौ’ परस्पर-
सदृशौ पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव’ युगन्तौ पुत्रावेव । रूपक्रमन्यासेनाप्यन्तमाह्वयमभिप्रायमिति ब्रह्मव्यक्तम् ॥ २१ ॥

अथाधरारणिमिति* । तत्राधरादग्निनिधाने मन्त्रः—उर्व्वश्यसीति । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्व्वशी’
भार्या । आज्य विलापने यस्यां ता आज्यविलापनी स्थाली ताम्, उत्तरारण्या सम्यक् कुर्यात् ‘आयुरसीति’
मन्त्रेण । तामुत्तरारणि ‘पुरुषा असीति’ तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरथोत्तरारण्यविलापन्याथ यदुर्व्वश्यायात्मकत्वम्, तत्—अथ प्रशंसितुं पृष्ठवृत्तस्थान्ताह—उर्व्वशी ॥ अप्सरा
इत्यादि । ‘उर्व्वशी’ अप्सरा* पत्नी अमकम्, ‘पुरुषा’* ‘पतिः’ अमकम्, ‘तस्मान्मिथुनात्,’ ‘आयुः’
नाम पुत्र ‘अजायत’ । एतत्सर्वमपि समाग्राह्यते—“उर्व्वशी हासरा पुरुषमममैव चक्रमे” इति । (श. प.
म. १।१।५ । १।१—१७) । “एवमेवैव—” इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । “यत्र जनयति यज्ञसाधनत्वाद्-
परमित्युच्यते । ‘अथ’ अरथोत्तरारण्यानन्तरम् “अग्नये मध्यमानायानुब्रूहि” इति होतात्म् ‘आह’ ॥ २२ ॥

१-उर्व्वश्यसि इति मन्त्रः । वा. भौ. सू. ५।२३ । २-उर्व्वश्यसि इति मन्त्रः । वा. भौ. सू. १।५।१४ ।

२-आयुरसीति मन्त्रः । वा. भौ. सू. ५।२३ । ४-अग्नये मध्यमानायानु-
ब्रूहि । वा. भौ. सू. ५।२३ ।

सु मन्यति । गायत्रेण त्वा च्छन्दसा मन्यामि त्रेष्टुभेन त्वा च्छन्दसा मन्यामि
जागतेन त्वा च्छन्दसा मन्यामीति तं वै छन्दोभिरेव मन्यति च्छन्दा ऽंति
मध्यमानापान्वाह च्छन्दा ऽंस्त्येवेत्यजमन्वायातयति यया ऽमुमादित्यु
रश्मयो जातायानुब्रूहत्याह वदा जायते श्रित्यमाणायेत्यनुब्रूहन् ॥ २३ ॥

(न्तसो) सोऽनुग्रहरति । भवतं नः समनसो सचेतसावरेपसो । मा वज्रं
हि ऽंसिष्टं मा यजुषि जातवेदसो शिबो भवतमद्य न इति शान्तिमेवा-
भ्यामेतद्ब्रूदति यया नाऽन्योऽन्यु ऽं हि ऽंस्त्याताम् ॥ २४ ॥

स मन्यति—“ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा मन्यामि, त्रेष्टुभेन त्वा च्छन्दसा मन्यामि,
जागतेन त्वा च्छन्दसा मन्यामि ”—(वा. सं. ५ । २) इति । तं वै छन्दोभिरेव मन्यति ।
छन्दांमि मध्यमानापान्वाह । छन्दांस्ते वै दधत्तन्वायातयति—ययाऽमुमादित्यु
रश्मयः । ‘ जाताया-
नुब्रूहि ’ इत्याह—यदा जायते । ‘ श्रित्यमाणाय ’—इत्यनुब्रूहन् ॥ २३ ॥

सोऽनुग्रहरति—“ भवतं नः समनसो सचेतसावरेपसो । मा यज्ञं हिंसिष्टम्, मा यज्ञ-
पतिम्, जातवेदसो शिबो भवतमद्य नः ”—(वा. सं. ५ । ३) इति । शान्तिमेवाभ्यामे-
तद्ब्रूदति—यया नाऽन्योऽन्यु ऽं हि ऽंस्त्याताम् ॥ २४ ॥

मन्त्रकं मन्यन् विवर्ते—स मन्दरीति । गायत्रेण त्वा च्छन्दसेपादि । तं वै छन्दोभिरेवेति । यद-
न्यथैः साचनैः मन्यति, तदपि “ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा ” इत्यादिमन्त्रकान्तेन छन्दोभिरेव साचनैर्मन्यन्
छनवान् भवतीत्यर्थः । अन्तेन, छन्दसा हि फलं, जातयेपसा आशङ्क्याः फलं वदति—छन्दांस्ते-
वै दधत्तन्वायातयति । छन्दस्तनुवरेण न केवञ्छन्दोभिरेव केनैर्नैर्मन्यन् भवति, अपि तु तन्मि-
काने होवा छन्दस्तनुवचनादपि भवतीत्यह—छन्दांमि मध्यमानापान्वाहेति । इमेति होवः । निजनेनानु-
ग्रहेण वृष्टाः—ययाऽमुमादित्यमिति । ‘ रश्मयः ’ अन्तरा इति होवः । श्रित्यमाणायेत्यनुब्रूहन्नि ।
‘ श्रित्यमाणाय ’ आहवर्गि प्रशिक्षनायाम्, अनुब्रूहिपदुवर्गने ॥ २३ ॥

समन्त्रकमनुब्रूहन् विवर्ते—सोऽनुग्रहरतीति । “ भवतं नः ”—इत्यादिमन्त्रकान्त्यर्थः । हे आह-
वर्गनिर्दिष्टो रश्मयः ! “ नः ” अस्माकं, “ समनसो ” समन्तस्मिन्प्रदानविधये समानमनसो ‘ भवतम् ’ ।
अथवा परस्परं कटहन्कृत्वा समनसो भवतम् । ‘ सनोक्तो ’ समनस्यनो, ‘ अरेपसो ’ अगस्तो । ‘ यजुषी
सुगं ’ वज्रं ‘ यदसम् ’ मा प्रिणितम् । तथा ‘ यजुषि ’ यजमानं च मा हिणितम् । हे ‘ जातवेदसो ’
जातप्रदो ! भवन् ‘ अद्य ’ ‘ नः ’ अस्माकम् ‘ शिबो ’ सुखदो ‘ भवतम् ’ । मन्त्रस्य सत्यनिह-
शान्तिमेवाभ्यामेतद्ब्रूदति । ‘ एतद् ’ मन्त्रकम् ‘ अन्यम् ’ अनेष्टिनाम् ‘ शान्तिमेव ’ ‘ वदति ’
नान्यनर्थमित्यर्थः । अत्र सत्येः कः प्रवृद्ध इति उपह—यदा नान्योऽन्यमिति ॥ २४ ॥

(मु) अथ स्रुवेणोपहृत्याज्यम् । (म) अग्निमभिजुहोत्यग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽअभिज्ञास्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेद् देवेभ्यो हव्यं सुदमप्रयुच्छन्त्स्वाहेत्याहुत्यैवाऽऽप्तमजीजनत तमेतयाऽऽहुत्या-
ऽग्नीषीत्तस्मादेवमभिजुहोति ॥ २५ ॥

तदिद्वान्तं भवति । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं पूर्वाद्यौ वै शिरः पूर्वाधुमैतद्यज्ञस्याभिसुप्रंस्करोति स यद्दानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः पर्याहुत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत्तस्मादिद्वान्तं भवति नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥
इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३॥ २॥ [४।१] ॥

अथ स्रुवेणोपहृत्याज्यम्, अग्निमभिजुहोति—“ अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽअभिज्ञास्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेद् देवेभ्यो हव्यं सुदमप्रयुच्छन्त्स्वाहा ”—(बा. सं. ५।४) इति । आहुत्यै वाऽऽप्तमजीजनत । तमेतयाऽऽहुत्याग्नीषीत् । तस्मादेवमभिजुहोति ॥ तदिद्वान्तं भवति । नानुयाजान्यजन्ति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । पूर्वाद्यौ वै शिरः । पूर्वाधुमैतद्यज्ञस्याभिसुप्रंस्करोति । स यद्दानुयाजान् यजेत्—यथा शीर्षतः पर्याहुत्य पादौ प्रतिदध्यात्—एवं तत् । तस्मादिद्वान्तं भवति । नानुयाजान् यजन्ति ॥ २६ ॥ इत्यातिथ्येष्टिः ॥

अनुग्रहे भद्रौ समन्त्रक होम विवचे—अथ स्रुवेणेति । ‘ उपहृत्य ’ अवशाय ‘ अग्निमभि ’ प्रह्वय अग्रेष्वपि श्रुत्यान् । मन्त्रस्याप्यर्थः । ‘ अग्नी ’ आह्वनीये । अग्निः । निर्मयितः प्रविष्टः सन्, ‘ चरति ’ इत-
स्ततो ज्वालामिः सञ्चरति । कष्टशः । ‘ ऋषीणां पुत्रः ’ मन्त्रेणोपहृत्यामानत्वात् । ‘ अभिज्ञास्तिपावा ’ अभिज्ञास्तौर्नन्दात् सकाद्यान् पाता । “ आपो मन्त्रि ”—(पा. सू. ३ । २ । ७४) इति वक्ति । ‘ स ’ तादृशः त्वं ‘ न ’ अस्मदर्थे इह ‘ हव्यम् ’ इतिः ‘ सुप्रज ’ होमनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः । केन्यः । ‘ देवेभ्यः ’ । कदा । ‘ तद् ’ सदा, सर्वदा । ‘ अप्रयुच्छन् ’ अप्रयायन् दहिष्टेभ्य देवेभ्यः कामप्यपरित्यज्येत्यर्थः । ‘ स्वाहा ’ इदं द्रव्यं स्वाहुतेषु । आहुत्यै वा अतिमिति । ‘ अजीजनत ’ उदपादपत्, अर्घ्ययुः, ‘ अग्नी-
षीत् ’ तर्पितवान् भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिकसमाप्तप्रसक्तावाह—तदिद्वान्तं भवतीति । अर्थसिद्धेऽप्युत्तराह्ननिषेधे पुनर्नित्यात्वा-
नादतथा दाढर्पायानुवदि—नानुयाजानिति । इदमन्तत्वं प्रसक्ति—शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यमिति । उत्तराह्न-
यातस्यानुष्ठान दोषोऽन्यासेन समर्थयते—स यद्दानुयाजान् यजेदिति । ‘ यथा ’ कश्चित् ‘ शीर्षतः ’ शीर्ष्णि, सार्वभित्तिकस्तति (पा. सू. ५ । १ । १४) । ‘ पादौ ’ पर्याहुत्य ‘ प्रतिदध्यात् ’ ‘ एवं ’ ‘ तन् ’ अनुयाजायज्ञज्ञातिभ्योऽहितं सद्भवति आतिथ्यस्य शिरस्त्वात् तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥

इति धर्मश्रयणाचार्यविरचिते माधवविरचिते वेदार्थप्रकाशे माध्वदिनस्तपबन्धनासंगमाध्वे

तृतीयकाण्डे तृतीयोऽध्याये अथर्व ब्राह्मणम् ॥ (२-४-१)

आतिथ्येन वै देवा इहा । तान्त्समद्विन्दते चतुर्धा व्यद्रवन्त्योऽ-
न्यस्य थ्रियाऽअतिष्ठमानाऽअग्निर्व्यसुभिः सोमो रुद्रेर्व्यरुणऽआदित्येऽइन्द्रो
मरुद्भिर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यु हेकऽआहुरेते ह त्वेव ते विश्वे देवा ये ते
चतुर्धा व्यद्रवन्तान्निदुतानमुररक्षमान्यनुव्यवेयुः ॥ १ ॥

(स्ते)तेऽविदुः । प्रापीयाऽसौ वै भवामोऽमुररक्षमानि वै नोऽनुव्यवागुर्दि-
पुद्रो वै रय्यामो हुन्त संजानामहाऽएकस्य थ्रिये तिष्ठामहाऽइति त इन्द्रस्य
थ्रियाऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः, सुव्याऽदेवताऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा इति ॥ २ ॥

अथ प्रवर्यकर्मणि तानून्यम् ।

आतिथ्येन वै देवा इहा, तान्त्समद्विन्दत् । ते चतुर्धा व्यद्रवन् अन्योऽन्यस्य थ्रियाऽअतिष्ठमानाः ।
अग्निर्व्यसुभिः, सोमो रुद्रैः, वरुण आदित्यैः, इन्द्रो मरुद्भिः । वृहस्पतिर्विश्वेदेवैः-इत्यु हेकऽआहुः ।
एते ह त्वेव ते विश्वे देवाः-ये ते चतुर्धा व्यद्रवन् । तान्निदुतानमुररक्षमान्यनुव्यवेयुः ॥ १ ॥

तेऽविदुः-प्रापीयासौ वै भवामः । अमुररक्षमानि वै नोऽनुव्यवायुः । द्विपुद्रो वै रय्यामः । हुन्त
संजानामहे । एकस्य थ्रिये तिष्ठामहाऽइति । त इन्द्रस्य थ्रियाऽअतिष्ठन्त । तस्मादाहुः-इन्द्रः सर्वो
देवताः, इन्द्रश्रेष्ठा देवा इति ॥ २ ॥

अथ तानून्यं विधातुमाप्त्याधिकमाह-आतिथ्येन वै देवा इहा, तान्त्समद्विन्ददित्यादिना । पुरा किल
देवाः 'आतिथ्येनेष्टा व्यद्रवन्' इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रमहः । इति ते दर्शयति-तान्त्समद्विन्ददिति ।
तस्मिन् समये 'तान्' देवान् 'समन्' कलहः 'अविन्दत्' प्राप्तवान् । समच्छन्दः संप्रामादयो । " सहे
समास्तु इयहा" (अ. सं. १०।१३।१।) "येनाममास्तु सामहः" (अ. सं. ११-१२) इत्यादौ समच्छन्दः
सह्यमे प्रमिदः । ते देवाः 'चतुर्धा' 'व्यद्रवन्' वृषभूताः । किमर्थम् । 'अन्योऽन्यस्य थ्रिया अतिष्ठमानाः'
'थ्रिये' 'उनोतिष्टोमकलरुपादि आत्मनोऽभिप्रायमप्रकाशयन्तः साममहता इत्यर्थः । " प्रकाशनेत्येवाह-
योम्ये " (पा. सू. १।३।२३) इति निधनेऽप्यनेयम् । " आहुरि " (पा. सू. १।४।२४) इति
थ्रिया आतिष्ठान्निदुतान्चतुर्धा । विद्रवणप्रकारं विमम्य दर्शयति-अग्निर्व्यसुभिरित्यादि । शाखान्तप्रसिद्धं (तै.
सं. १।३।२।) पञ्चमं गणमुदाहृत्य सोपपत्तिकं पठयते-वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यु हेक आहुरिति । तत्रो-
पपत्त्यभिप्रायम्-एते ह त्वेव ते विश्वे देवा ये ते चतुर्धा व्यद्रवन्ति । 'तान् विदुतान्' परस्परं विनिष्टान्
अमुररक्षमानामुररर इति निश्चित्यानुयायाः ॥ १ ॥

तेऽविदुरिति । सट्ठम् । 'अमुररक्षमानि वै' 'नः' 'अनुव्यवायुः' अनुमताः । एतेर्नृदि गादेराः (पा. सू. २।
४।४९) । 'द्विपुद्रो वै रय्यामः' इत्यतिर्विशेषनकर्मा, (निरु. १।१।४) वत् प्राप्त इत्यर्थः । हुन्त सभ्रा-
मावाहा इति । शत्रुनशोपपत्तिरन्तर्होतारयो 'हुन्त'-शब्दः । " अकर्मकाश्च " (पा. सू. १।१।२६) इति
कर्मकत्वं चान्तोऽप्यनेयम् । सङ्गता भवेम, ऐक्यत्वं प्राप्नुवामित्यर्थः । तदकारणात्-एकस्य थ्रिये तिष्ठामहा
इति । त इन्द्रस्य थ्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि । सट्ठम् ॥ २ ॥

तस्माद् इ न स्वाऽऋतीयेरन् । (न्यु) युऽर्षां परस्तरामिव भवति तु
ऽएनाननुव्यवेति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति द्विषद्भ्यो रथ्यन्ति तस्मान्नऽर्तीये-
रन्त्स यो हेवं विद्वान्नऽर्तीयेतेऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषद्भ्यो रथ्यति
तस्मान्नऽर्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । (हुँ) हुन्तेदं तथा करवामहे यथा न इदमाप्रदिवमेवाजर्ष-
मसदिति ॥ ४ ॥ [शतम् १७००] (अर्ष प्रपाठकः)

ते देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं सप्तददिते ते
होचुरेतेन नः स नानाऽसदेतेन विपुण्ड्यो नऽ एतदतिक्रामाविति कुस्यो-
पद्रुष्टिति तनुनुरेव शाकरस्येति यो वाऽभयं पुवतऽएष तनुनपाच्छाकरः
सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टाविमो प्राणोदानो ॥ ५ ॥

तस्माद् इ न स्वाऽऋतीयेरन् । य ष्पां परस्तरामिव भवति—स एनाननुव्यवेति । ते प्रियं द्विषतां
कुर्वन्ति । द्विषद्भ्यो रथ्यन्ति । तस्मान्नऽर्तीयेरन् । स यो हेवं विद्वान्नऽर्तीयेते । अप्रियं द्विषतां करोति ।
न द्विषद्भ्यो रथ्यति । तस्मान्नऽर्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः—हुन्तेदं तथा करवामहे—यथा न इदमाप्रदिवमेवाजर्षमसदिति ॥ ४ ॥

ते देवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिते । ते होचुः—एतेन नः स नानाऽसद, एतेन

तस्माद् इ न स्वाऽऋतीयेरन्नि । यस्माद् देवानां परविशेषात् शत्रूणांमिवः प्राप्तः, 'तस्माद् इ' तस्मात्
छन्दो कारणात् । 'स्वा' शतपथ. परस्तर न ऋतीयेरन् वैमयेन विशेष न कुर्वुः । "ऋतीयेरन्" (पा. घ.
१ । १ । २८) । विशेषे को दोष इति तत्राह—य ष्पां परस्तरामिव भवतीति । 'पः' शत्रुः 'एवाम्' विभि-
ष्टानाम् 'परस्तरामिव' अत्यन्तदूरदेशस्यो 'भवति' । 'तः' 'एताम्' शत्रून् विभिष्टान् 'अनुव्यवेति'
अनुप्रविशति । 'तस्मात्' 'द्विषताम्' अवकाशप्रदानेन स्वयमेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्भ्यः' शत्रुभ्यो
'रथ्यन्ति' यत्र प्राप्नुवन्ति । 'तस्मात्' 'न ऋतीयेरन्' भेदं न गच्छेत् । उक्तार्थस्य कश्चिदुक्तार्थनियम
विधत्ते—स यो हेवं विद्वानिति । य. कश्चिदेवं इत्यन्त देवेभ्यः मनुष्येभ्यः च इष्ट जानन् 'न ऋतीयेरन्' भेदं न गच्छेत्
अथवा परैरन्पादितो, हानिभेद एवविदि न प्रवर्तते इत्यर्थः । अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति'
तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात् 'न द्विषद्भ्यः' 'रथ्यति' यत्र याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न ऋतीयेरन्' ॥ १॥

प्रान्तिकाम्यमुक्तं प्रष्टव्यमुत्तरति—ते होचुरेतेदं तथा करवामहे यथा न इदमाप्रदिवमेवाजर्षमस-
दिति । 'यथा' 'नः' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आपदिवम्' एव 'पुत्रोक्तावस्तिपत्यवसानम्' 'अभयम्' ।
"अजयं सगमम्"—(पा. घ. १ । १ । १०५) इत्यनेन निपात्यते, 'अविनाश्यम्' 'असत्' 'संघट्',
'तथा करवामहे' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अन्तर—ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियमृताः 'तनू' स्वस्वमूर्तीः । अस्य व्याख्यानम्—
प्रियाणि धामानीति । 'प्रियाणि धामानि' अभिमतानि योग्यवतनानि 'सार्धम्' एकत्र 'समवददिते'

तर्हि नातिक्रामन्ति के हि स्युर्बदतिक्रामेयुर्नृत्तथं हि वदेयुरेकथं इ वै देवा व्रतुं चरन्ति सत्यमेव तस्मादेषां जितुमनपजम्बं तस्माद्यशः स्पृष्टुं ह वाऽअस्य जितुमनपजम्बमेवं यशो भवति य एवं विद्वान्तस्तथं वदति तदेतत्तानूनप्यं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिते-
ऽथैतज्जान्यान्त्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवदन्ते
तस्माद् इ न सर्वेणैव समभ्यवेयात्रास्मै जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि
सार्धं समभ्यवापानिति येनो ह समभ्यवेयात्रास्मै ब्रह्मवेदिदं इत्याहुर्न
सत्तानूनप्येनो ब्रह्मवेद्यमिति ॥ ९ ॥

विषयः—यो न एतदतिक्रामादिति । तदेवा अप्येतर्हि नातिक्रामन्ति । के हि स्युर्बदतिक्रामेयुः ।
अनृतं हि वदेयुः । एकं इ वै देवा व्रतं चरन्ति—सत्यमेव । तस्मादेषां जितुमनपजम्बम्, तस्माद्यशः ।
एवं इ वाऽअस्य जितुमनपजम्बम्, एवं यशो भवति—य एवं विद्वान्तस्तथं वदति । तदेतत् तानूनप्यं
निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवा जुष्टास्तनूः, प्रियाणि धामानि, सार्धं समवददिते । अथैतज्जान्यान्त्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः
प्रियाणि धामानि सार्धं समवदन्ते । तस्माद् इ न सर्वेणैव समभ्यवेयात्र । नेन्ये जुष्टास्तनूः
प्रियाणि धामानि सार्धं समभ्यवापानिति । येनो ह समभ्यवेयात्रास्मै ब्रह्मवेदिदं इत्याहुः—न
सत्तानूनप्येनो ब्रह्मवेद्यमिति ॥ ९ ॥

“ एतेन नः स नानाऽसन् ”—इत्युक्तमित्यर्थः । “ अप्येतर्हि ” इदानीमपि । अतिक्रमे वाच्यमाह—के हि स्युरिति ।
ययतिक्रामेयुः तर्हि के स्युः । उपप्रतिमाह—अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्वमतिहाय अनृतवदतात् कृत्स्निता
मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वमित्येवमिति (ऐ. ब्रा. १ । १ । १६) अनृतं हीत्यर्थं दोषः स्यात् ।
स एव तेषु पुन इत्यत आह—एकं इ वै देवा व्रतमिति । सत्यवादिफलमाह—तस्मादेषां जितुमनपजम्बमिति ।
यत् “ अनपजम्ब ” जेतुमन्त्रायम् (पा. सू. १ । १ । ८१) तत् “ जितम् ” भवति । तस्माद् यश इति ।
प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यशोरूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “ एव ह ”—इत्यादिना उक्तार्थव्यञ्जनात्—तदेतत्
तानूनप्यं निदानेनेति । स्वस्ववारीसमवदानात्पूर्वकं शपथकर्म तानूनप्यम् (ऐ. ब्रा. १ । ४ । ७) । “ तत् ” इदानी-
मनुश्रीयमानं “ तानूनप्यम् ” आज्यमहणस्पर्शनात्मकं कथमेतद् भवेत् इत्यत्राह—“ निदानेन ” कारणेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानमेव दर्शयति—ते देवा इत्यादिना । देवा जान्यानि गृह्णाना एव स्वतन्त्ररूपि आभ्येन “ सार्धं ”
“ समवददिते ” अत इदानीन्तनैरपि तानूनप्यमेव समवदातव्यमित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गम् किञ्चित् पुरुषार्थमाह—तस्माद् इ न सर्वेणैवेति । “ सर्वेण ” बहुवचनेन सह समवर्गितं शपथ-
पूर्वकं समय “ न ” ऊर्थात् । तदोपमाह—नेन्ये जुष्टास्तनू इति । “ ये ” यम् “ जुष्टाः ” अत्यन्तं प्रियमूताः

(त्व) अपातो गृह्णात्येव । (वा) आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति यो वाऽअयं पवतऽएष आ च पतति परि च पतत्येतस्माऽऽच हि गृह्णाति तुस्मादाह आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनप्ते शाकरायेति । यो वाऽअयं पवतऽएष तनूनप्ता शाकऽऽपत-
स्माऽऽच हि गृह्णाति तुस्मादाह तनूनप्ते शाकरायेति ॥ ११ ॥

शकनऽओजिष्ठायेति । (त्वे) एष वै शक्नोतिष्ठ ऽपुनस्माऽऽच हि
गृह्णाति तुस्मादाह शकनऽओजिष्ठायेति ॥ १२ ॥

अपातो गृह्णात्येव—“ आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि ”—(वा. सं. ५।५) इति । यो वाऽअयं पवते—एष आ च पतति, परि च पतति । एतस्माऽऽच हि गृह्णाति । तुस्मादाह—आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

“ तनूनप्ते शाकराय ”—(वा. सं. ५।५) इति । यो वाऽअयं पवते—एष तनूनप्ता शाकरः । एतस्माऽऽच हि गृह्णाति । तुस्मादाह—तनूनप्ते शाकरायेति ॥ ११ ॥

“ शकनऽओजिष्ठाय ”—(वा. सं. ५।५) इति । एष वै शक्नोतिष्ठः । एतस्माऽऽच हि गृह्णाति । तुस्मादाह—शकनऽओजिष्ठायेति ॥ १२ ॥

‘ तन्वः ’ प्रियवान्मूनाः सर्वैः साकम् ‘ नेत् समन्ववायान् ’ नैव सत्रना मर्गपुरिति । ‘ नेत् ’ परिमये । अन्व-
बद्धवर्तिर्लेद (पा. सू. ३।४।७) । “ अपाति नेत्येव इदित्येव समप्रयुज्यते परिमये ” (निरु. १।
३।५) इति हि निरुक्तम् । ‘ येनो ह ’ येनापि खलु सः अशक्यत्वात् ‘ अन्ववेवात् ’ तस्मै द्रोहो न कुर्यात् ।
तथा च लौकिका अपि ‘ इदम् ’ आहुः । किम् । इति—‘ सनान्वन्त्रिगे ’ सम्प्रसारणकारिणे ‘ नद्रोधेभ्यम् ’
इति ‘ द्रोहो न कर्तव्य इति । “ कुषट्ठहेय्या—” (पा. सू. १।४।३७) । इत्यादिना चतुर्थी ॥ ९ ॥

अथ तानून्वार्थमाज्यग्रहणं समन्त्रक विभक्ते—अपातो गृह्णात्येवापतये त्वा परिपतय इति । अत्र गृह्ण-
मीत्यन्त एको मन्त्रः । तनूनप्ते शाकरायेति द्वितीयः । शकन ओजिष्ठायेति तृतीयः । अस्मिन् पक्षे
‘ गृह्णामि ’—रूपयमुत्तरयोःपि मन्त्रयोरनुवज्यते । तत्र सुवेग सर्वस्य घ्राणान्मस्यैकवारं ग्रहणम्, स्यात्स्याः सुवेग
द्विर्ग्रहणम् । अथवा “ तनूनप्ते शाकराय ”—“ शकन ओजिष्ठाय ” । इत्येवौ पूर्वमन्त्रशेषौ । तथा सत्येक एव मन्त्रः ॥

अत्र ब्राह्मणम्—“ अयेत आज्यान्वेव गृह्णाना जुष्टास्तनूः ” इति प्रत्येकमाज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वं
गृहीयुः । तथा च कात्यायन—“ प्रोक्ता नतमदन्ते गृह्णात्यसतय इति, द्विध स्यात्स्याः सुवेगं तनूनप्ते शाक-
रायेति, शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकारत्वात् पूर्वशेषौ वीचरी ” (का. थो.सू. ८।१४—१७) ।
“ प्रतिपुरुषं च ग्रहणमाज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः ” इति ॥

मन्त्रस्याश्रयः—“ आपतये ” आ अभिमुखं पनयामाच्छतीति ‘ आपतिः ’, परिपततीति ‘ परिपतिः ’ वायुः
आज्य ! त्वं तस्मै ‘ गृह्णामि ’ ॥ १० ॥

तनूनप्ते इति । उक्तार्थी तनूनभूशाकरसन्दौ (स. प. भा. ३।४।२।९) । ‘ शकने ’ सर्वत्र शक्यम्,
‘ ओजिष्ठाय ’ अनिशयेन बलवते । “ यो वा अयं पवते ”—इत्यादि ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

(त्व) अथातः समवमृशन्त्येव । (वै) एतद् देवा भूयः समामिरऽइत्यं नः सोऽमुयासद्यो न ऽएतदतिक्रामादिति तयोऽपुवैतुऽएतत्सममन्तऽइत्यं नः सोऽमुयासद्यो न ऽएतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

ते समवमृशन्ति । (न्त्य) अनाधृष्टमस्यनाधृष्ट्यं देवानामोजऽइत्यनाधृष्टा हि देवा ऽआसन्ननाधृष्ट्याः सहसन्तः समानं वृदन्तः समानं दध्राणा देवानामोज इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्युनभिःशस्त्यभिःशस्तिषा ऽअनभिःशस्तेन्यमिति सुवर्वांश्च हि देवा ऽअभिःशस्तिं तीर्णां ऽअभसा सत्यमुपगेपमिति सत्यं वृदानि मेदमतिक्रमिषमित्येवैतदाह स्विते माऽधा ऽइति स्विते हि तद्देवा ऽआत्मानमदधत्तुस्तस्यमुवदन्त्युस्तस्यमुकुर्वन्स्तस्मादाह स्विते माऽधा इति ॥ १४ ॥

अथातः समवमृशन्त्येव । एतद् देवा भूयः समामिरे-इत्यं नः सोऽमुयासद्यो न एतदतिक्रामादिति । तयो एवैत एतत्सममन्ते-इत्यं नः सोऽमुयासद्यो न एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥
ते समवमृशन्ति-“ अनाधृष्टमस्यनाधृष्ट्यं देवानामोजः ”-(वा० सं० ५। ५) इति । अनाधृष्टा हि देवा आसन्, अनाधृष्ट्याः, सहसन्तः, समानं वृदन्तः, समानं दध्राणाः । देवानामोज इति । देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि । “ अनभिःशस्त्यभिःशस्तिषा अनभिःशस्तेन्यम् ”-(वा० सं० ५। ५) इति । सर्वा हि देवा अभिःशस्तिं तीर्णाः । “ अब्रसा सत्यमुपगेपम् ”-(वा० सं० ५। ५) इति । सत्यं वृदानि, मेदमतिक्रमिषमित्येवैतदाह । “ स्विते माऽधाः ”-(वा० सं० ५। ५) इति । स्विते हि तद्देवा आत्मानमदधत्त-यत् सत्यमवदन्, यत् सत्यमुकुर्वन्-तस्मादाह-स्विते माऽधा इति ॥ १४ ॥

गृहीतस्यान्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते-अथातः समवमृशन्त्येवेति । स्पर्शकाले देवैः कृतमन्यसङ्केतं दर्शयति-एतद् वै देवा भूयः समामिर इति । ‘ एतद् ’ वक्ष्यमाणं ‘ भूयः समामिरे ’ पूर्वोक्तसंकेतमन्तराण पुनस्तद्गता अवमन् । “ अम गृह्यादिषु ”-(वा० पा० म्बा० प० ४११) ‘ यः ’ ‘ नः ’ अस्माकं मन्ये ‘ एतत् ’ ‘ अतिक्रामात् ’ अतिक्रामेत् । ‘ सः ’ ‘ इत्थं ’ देवमृत एव सन् ‘ अमुया ’ अन्यथा प्रकारेण ‘ असत् ’ देवभावाद विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानामेवायं सङ्केतः, किन्निबदानीन्तनानुष्ठानानामित्याह-तयो एवैत इति ॥ १३ ॥

ते समवमृशन्तीति । अवमर्शनमन्यस्यापमर्शः । हे आज्य । त्वं पूर्वपरैः ‘ अनाधृष्टम् ’ आधर्ववमर्शं भवसि । तथा अनाधर्वणीयमप्यसि । ‘ देवानाम् ’ ‘ ओजः ’ बलरूपमसि । ‘ अनभिःशस्ति ’ निन्दकरहितम् । कर्तारं किञ्च (पा. ख. ३। ३। १७४) । न केवलं तादृशेव, किन्तु ‘ अभिःशस्तिषाः ’ । तिरुव्यात्यः (पा. ख. ३। ३। ८५) । अभिःशस्तेर्निन्दायाः स्फाशात् पातु असि । ‘ अनभिःशस्तेन्यम् ’ अहि-

(त्यु) अय यास्तुदेवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि घामानि सार्द्धं समव-
ददरे तदिन्द्रे संन्यदयतेषु वाऽइन्द्रो य एष तुपति नु ह वाऽएषोऽप्ये तताप
यथा द्वेदमन्यत्कृष्णमेव ॥ देवास तेनेवेतर्द्धायेण तपति तस्माद्यदि बहवो
दीक्षेरन्त्युपतयऽएव चतुमभ्युत्तिच्य प्रयच्छेयुः स हि तेषामिन्द्रभाजनं
भवति यद्यु दीक्षिणावता दीक्षेत युजमानायैव चतुमभ्युत्तिच्य प्रयच्छेयु-
रिदं ॥ इत्याहुऽइन्द्रो युजमान इति ॥ १५ ॥

अय यास्तुदेवाः जुष्टास्तनूः प्रियाणि घामानि सार्द्धं समवददरे-तदिन्द्रे संन्यदयत । एष वाऽ-
इन्द्रो-य एष तपति । न ह वाऽएषोऽप्ये तताप-यथा द्वेदमन्यत्कृष्णमेव देवास । तेनेवेतर्द्धायेण
तपति । तस्माद्यदि बहवो दीक्षेरन्-त्युपतय एव चतुमभ्युत्तिच्य प्रयच्छेयुः । स हि तेषामिन्द्र-
भाजनं भवति । यद्यु दीक्षिणावता दीक्षेत-युजमानायैव चतुमभ्युत्तिच्य प्रयच्छेयुः । इदं प्राहुः-
इन्द्रो युजमान इति ॥ १५ ॥

सन् । इत्यर्थे केन्य-प्रत्ययः न (पा. सू. ३ । ३ । १४) । अथवा अनिश्चितस्य स्वादि-
प्रत्ययत्वेन सम्बन्धसि । यत् एवं महात्मने त्वत् 'अवसा' श्रुत्येन मुक्तया इत्या 'सत्वं'
स्यार्थस्वरूपम् 'उपगोचम्' उपलब्धम् । " गत् गतौ " (वा. पा. मा. भा. ९७९) इत्यस्य 'तिष्ठदे-
वे' (पा० सू० ३ । ३ । ७) " तिष्ठद्भ्यम् " (पा० सू० ३ । १ । ३४) इति क्तिञ्च य ।
तेन सत्येन 'स्तिने' सुष्ठु प्रती 'मा' कन् 'अवाः' चारय ॥

मन्त्रं विमज्य व्याघटे-अनाघृष्टा हि देवा आसन्नानाघृष्ट्या इति । पूर्वं कैरव्यनघृष्टा अग्नि देवाः पर-
स्परपरिगोचार्थविषया अग्नि सन्तः, पश्चात् सङ्केतार्थकिनाज्यमहदेन स्वर्गपरिगोचरन्तः पुनः 'अनाघृष्ट्या
आसन्' अतन्वमनाघृष्टानां पुनरुपलब्धित्वान् सद्गुणनि । " सृष्टन्तः " -इत्यादि पदप्रयोजनाभ्याम् हेतु-
त्वेन निर्दिष्टम् । " सृष्टन्तः " -परस्परैकमन्येन वर्तमानाः, तथा 'सन्तं वदन्तः' परेको ब्रूते, तदम्ये-
ऽप्यनुवदन्तः 'सन्तान्' एकमेव कार्यं मनसि 'दधानाः' धारयन्तः । द्विर्गमनागत्य सत्यमेव-देवा-
नामोज इति । ओमोक्त्यान् द्विवचनत्वान्नो स्थानम् । अनिश्चितस्यदिनप्रत्ययस्यैकवचनत्वान्न-
सर्वा हि देवा अभिशर्तिस्तीर्णा इति । 'सत्यनुगोचम्' -इत्येतस्य सत्यमतेः प्रतिबलरूपत्वेन वचनात्-
कृत्वा 'सत्वं वदन्ति' -इत्येवंप्रकारा सत्यप्रतिज्ञा । तदेव सत्वं 'मेदम्' -इत्यत्र 'इ' -उभयेन
निर्दिष्टम् । 'स्तिने मन्त्राः' -इत्यत्र 'स्तिन' स्यार्थमेव-स्तिने हि तदेवा इति । सुष्ठु प्रत्ययं लिङ्गः
सदृश सत्यमेव वदन्तीति प्रतिबोद्धव्यं सद्गुणाननेकेभ्यः ॥ १४ ॥

सन्तुतन्मार्गं सर्वैः सृष्टन्ति सद् यजमानादेव दातव्यमिति विप्रतुमर्ह-अय यास्तुदेवा इति । इन्द्र-
चन्द्रम्य विप्रश्चिन्तनमह-एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रमैतज्जगती कोऽपिज्जगो उच्य इति तत्र-
न ह वा एष इति । तान्कृत्या, न तज्जगोऽर्थः, 'यथा ह एव' 'इदम्' इदानीं परिष्कृत्य तपन् ।

१-मेदु कृत्वा कृत्वाकृते वयः । इ.प. ३-अपठे व्यासिर्वा रक्षितव्यं प्रकथ्यति । सुष्ठु इत्यन्ते । पा. सू. ८.१.३१.११

(त्व) अथ यास्तुदेवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि घामानि सार्द्धं
समवददिरे तत्सार्धं संजग्मे तत्सामाभवत्तस्मादाहुः सत्यं साम
देवजं सामेति ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ [४. २.]

आतिथ्येन वै देवा इष्टा । तान्समदविन्दते तानूनप्तेः समशाम्यस्तु
एतस्य प्रायश्चित्तिमैच्छन्पुन्योऽन्यं प्रापमुवदन्नाह पुराज्वभृयात्पुनर्दी-
क्षामवाकल्पयन्तु एतामवान्तरां दीक्षामपश्यन् ॥ १ ॥

अथ यास्तुदेवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि घामानि सार्द्धं समवददिरे, तत् सार्धं संजग्मे । तत्सामाभवत् ।
तस्मादाहुः-सत्यं साम, देवजं सामेति ॥ १६ ॥

अथ प्रवर्ग्यकर्मण्यवान्तरदीक्षा ।

आतिथ्येन वै देवा इष्टा, तान् समदविन्दत् । ते तानूनप्तेः समशाम्यन् । त एतस्य प्रायश्चित्तिमै-
च्छन्-यद्व्योऽन्यं प्रापमुवदन् । नाह पुराज्वभृयात् पुनर्दीक्षामवाकल्पयन् । त एतामवान्तरां दीक्षा-
मपश्यन् ॥ १ ॥

साहं कथमाह । ' कृष्णम् एव ' कृष्णहृत्मेव ' मास ' । तस्मात् ' तेनैव ' तानूनप्यस्वीकारान्तिनेनैव
' वीर्येण ' दुर्द्धैव । सन् ' तपति ' इत्यर्थः । " तस्माद् यदि बहवः " इत्यादि प्रकृतपर्ववसानवाक्ये स्पष्टम् ।
' अग्न्युत्तिष्ठ ' उपारे तदग्न्यमातिष्ठ । स हि तेषामिन्द्रभोजनं भवतीति । ' इन्द्रभोजनम् ' इन्द्रस्थानायः ।
फलस्य साम्येऽपि गृहपतिव्येन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । यद्यु दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणावतेनै-
काहादिना सामयानेन दक्षिणेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रिदमाणस्य सामेवमित्यस्य देवैः कृतं साम गूलमित्याह-अथ यास्तुदेवा जुष्टास्तनूरित्यादिना ।
' तन् ' अन्त ' सार्द्धम् ' ' संजग्मे ' । तदाग्येन साकं प्रक्षिप्तशरीरकदम्बकम् सहतमेकमभूत्, ' तत् सामा-
भवत् ' देवानां सत्येनोपज्ञत्वात् ' सत्यं देवजम् ' य ' साम ' ॥ १६ ॥

एति श्रीमात्रणाचायविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतसप्तब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
चतुर्थोऽध्यायः द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३ । ४ । २) ॥

अवान्तरदीक्षां विधातुमाह-आतिथ्येन वै देवा इष्टा, तानिति । " ते " ' एतस्य ' तानूनप्यस्य शय्यात्म-
कस्य दोषपरीहाराय । तानूनप्यस्य निन्दितत्वमाह-यद्व्योऽन्यं प्रापमुवदन्निति । " सत्यं वदानि, मेदप्रतिक्रमि-
षम् " इत्येवमन्वित्यर्थः । " नाह पुरा " इत्यनेन दोषप्रतिहारोपायान्तरं उक्तं । स्वीकृताया दीक्षाया अवभृथपर्वन्ता-
नुवर्तने सति प्रागतस्य पापवदनस्य परीहारे भवति, सा चतुर्वर्तिनं तै. कृतोत्पर्थः । अन्ये दीक्षापरित्यागादिति-
माव । यद्वा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीमप्यपरित्यागात् तन्मध्ये नृत्नां ' दीक्षा ' ' पुनः ' ' न ' ' अवा-
कल्पयन् ' किन्तु प्रकृतदीक्षाया अनितोचिनीम् ' अवान्तरदीक्षाम् ' ' अपश्यन् ' ॥ १ ॥

(इयंस्ते) तेऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्ग्यन्त । तपो वाऽअग्निस्तपो दीक्षा
तदवान्तरां दीक्षामुपायंस्तद्यदवान्तरां दीक्षामुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा
सन्तग्रामङ्गुलीराञ्चन्त सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सर्तां पर्या-
स्यन्त तथोऽप्येष एतद्यदतः प्राचीनमवत्यं वा करोत्यवत्यं वा वृद्धति
तस्यैवेतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्ग्यते । तपो वाऽअग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां
दीक्षामुपैति सन्तग्रामङ्गुलीराञ्चते सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सर्तां
पर्यस्यते प्रजामु द्वैव तदेवा उपायन् ॥ ३ ॥

(इयंस्ते) तेऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्ग्यन्त । (न्ता) अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपायन्तसन्तग्रामङ्गुलीराञ्चन्त सन्तरां मेखलां
तत्प्रजामात्मन्नकुर्वन्त तथो एवैष एतत्प्रजामेवोपैति ॥ ४ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्ग्यन्त । तपो वा अग्निः, तपो दीक्षा । तदवान्तरां दीक्षामुपायन् तद् यद-
वान्तरां दीक्षामुपायन्-तस्मादवान्तरदीक्षा । सन्तरामङ्गुलीराञ्चन्त, सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेत-
त्सर्तां पर्यास्यन्त । तपो एवैष एतद्-यदतः प्राचीनमवत्यं वा करोति, अवत्यं वा वृद्धति । तस्यैवै-
तत्प्रायश्चित्तिं कुरुते ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्ग्यते । तपो वा अग्निः, तपो दीक्षा । तदवान्तरां दीक्षामुपैति-सन्तरा-
मङ्गुलीराञ्चते, सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सर्तां पर्यस्यते । प्रजामु द्वैव तदेवा उपायन् ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्ग्यन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपायन् । सन्तरा-
मङ्गुलीराञ्चन्त, सन्तरां मेखलाम् । तत्प्रजामात्मन्नकुर्वन्त । तथो एवैष एतत्प्रजामेवोपैति ॥ ४ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते-तेऽग्निनैव त्वचामिति । ' विपल्याङ्ग्यन्त ' विविधं ' परि ' परितः
' आङ्ग्यन्त ' अवेष्टयन्; अग्निमेव त्वचमकुर्वन्निवर्धः । अग्नेस्त्वग्मावे क. सन्बन्ध इति, तत्रोच्यते-तपो वा
अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्नि ' तप. ' ' दीक्षा ' तु क्लेशात्मकत्वादेव ' तपः ' । अवान्तरदीक्षा
नाम निर्वचनेन प्रदर्शयति-तद्यदवान्तरामिति । सन्तरामित्यादि । ' सन्तरामाञ्चन्त ' अनिशयेन, संक्षिप्ता
अङ्गुलीरुर्वन् । तपो मेखलाम् अपि पूर्वा शिथिलवद्वा पुनः सलग्नमकुर्वन् । तदेवाह-पर्यस्तामेवेति । ' पर्य-
स्तामेव ' परितः क्षितामेव । न्तमर्हतीति ' न्त्यम्, ' तद्दिरोषि ' अन्त्यम् ' । ' तस्य ' ' एतत् ' अवान्तर-
दीक्षास्यं कर्म ' प्रायश्चित्त्वं ' तस्य पापस्य निर्हरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदर्थमाहुरधिकामुखेनावान्तरदीक्षोक्ता, तामिदानीं विधत्ते-सोऽग्निर्नैवेति । ' सः ' यजमानः । शिष्टं पूर्ववत् ।
अवान्तरदीक्षा प्रजासाधनत्वेन प्रदर्शयति-प्रजामु द्वैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचामिति । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्तेति । न्यूवयोर्बुध्मीमावस्याग्निसन्त्यपेक्षत्वान्मिथुनकर्ताऽग्नि-

सोऽग्निर्नैव त्वयं विप्रल्यङ्गयते । (तेऽग्नि) अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता
प्रजनयिता तत्प्रजामुपैति सन्तग्रमश्चुलीरुचते सन्तरां मेखलां तत्प्रजा-
मात्सुङ्कुरुते ॥ ५ ॥

देवानामु ह स्म दीक्षितानाम् । यः समिद्धारो वा स्वाध्यायं वा विसृ-
ज्यते त्वं ह स्मेतरस्यैवेतरं रूपेणेतस्यैतरमसुररक्षसानि जिघांश्-
सन्ति ते ह पापं वृद्धन्त उपसमेयुऽिति वै मां त्वमुचिकीर्षीरिति मा-
जिघांश्सीरित्यभिर्ह्य तथा नान्यमुवादाग्निं तथा नान्यः ॥ ६ ॥

(स्ते) ते होचुः । (३) अपीत्यन्त्वामग्रेऽवादिषू ३ इति नैवाहुमन्यं न
मामन्य इति ॥ ७ ॥

सोऽग्निर्नैव त्वयं विप्रल्यङ्गयते । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता । तत् प्रजामुपैति । सन्तराम-
चुलीरुचते, सन्तरां मेखलाम् । तत्प्रजामात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवानामु ह स्म दीक्षितानां यः समिद्धारो वा, स्वाध्यायं वा-विशृज्यते । तं ह स्मेतरस्यैवेतरं
रूपेण-इतरस्यैतरमसुररक्षानि जिघांसन्ति । ते ह पापं वृद्धन्त उपसमेयुः-इति वै मां त्वमुचिकीर्षी-
रिति । माजिघांसीरिति । अग्निर्वै तथा नान्यमुवाद्-अग्निं तथा नान्यः ॥ ६ ॥

ते होचुः-अपीत्यं त्वामग्रेऽवादिषूः ३ इति । नैवाहुमन्यं न मामन्य इति ॥ ७ ॥

वक्ष्यते । सा प्रसिद्धिः, ' वै ' -शब्देनोक्ता । अशिनर्पितयोः शुक्रशोणितरूपेण परिणामस्य, पुनश्च देहाकारेण
परिणामस्य भ्रान्त्यभिनवत् ' प्रजनयिता ' । अथवा कथम् ' अग्निर्मिथुनस्य कर्ता ' यतोऽसौ ' मिथुनस्य
प्रजनयिता ' इति व्याख्यालभ्यामप्येवमाहो द्रष्टव्यः । देवानां प्रवार्पत्वमुक्त्वा इदानीन्तनयजमानस्यापि तदप्यव-
माह-तयो ध्रुवैव एतत्प्रजामुपैतीति । ' एतत् ' एतया अवान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षाकारेण नमिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे " या तनूरेवं सा मधि " इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्वा-
तत्वेनाह्मणिकामाह-देवानामु ह स्म दीक्षितानामित्यादिना । ' समिद्धारो वा ' समिधं हरतीति ' समिद्धारः '
" हरतेऽनुगन्तेऽश्नु " (पा. सू. ३।२।८) इत्यनुगन्त इति पर्युदासाच्छाशोधनस्य सम्प्रदायादा-
मन्येन प्राप्तः । " कर्मव्यण् " (पा. सू. ३।२।१) इव्यण् । स्वाध्यायं वा विसृजत इति ।
' विसृजते ' नोच्चारयति कश्चित् । ' त ह ' समिद्धादृतरं वा कालिञ्जं वा मन्त्रोत्सृष्टारं वा । उपलब्धगमेतत् ।
अतिव्रजा मध्ये य कश्चिन् न्यास्तम्, तम् । ' इतरम् इतरस्य रूपेण ' - इतरम् इतरस्य रूपेण ' समिद्धादृ-
रूपेण प्रवचनकर्तारम्, प्रवचनकर्तृरूपेण समिदाहर्तारमित्यर्थः । एवम् ' असुररक्षसानि ' असुराश्च रक्षांश्च य
' त्रियसन्ति ' इत्यभिप्रेक्षन्ति । तथा सति देवाः ' इति ' खलु ' मा त्वम् ' ' अचिकीर्षीः ' कर्तुमिच्छः ' इति ।
' मा ' भो ' जिघांसी ' इत्यभिप्रेक्षः, ' इति ' । ' पापं वृद्धन्तः ' ' उपसमेयुः ' अन्योऽज्यं प्राप्नुवन्ति ।
विममिरपि तादृशिवद्वाचः । नैवाद्-अग्निर्वै तथा नान्यमिति । ' उवाद् ' उदितवान् ॥ ६ ॥

ते होचुरिति ! ' ते ' अग्नौरभिभूता देवाः । ' अग्ने ! ' ' त्वामग्निं ' इत्यव्यं अनेन प्रकारेण अस्मा-

तेऽविदुः । (१) अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपमसाम तेन उक्षां
स्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकं समश्नुविष्यामहे इति तेऽग्नेरेव रूपम-
भवंस्तेन उक्षांस्यत्यमुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत तथोऽप्येष
एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन उक्षांस्यतिमुच्यते तेन स्वर्गं लोकं
समश्नुते स वै समिधमेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैति ॥ ८ ॥

स समिधमभ्यादधाति । (त्य) अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यभिहिं
देवानां व्रतपतिस्तस्मादाह्रामे व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूरियं
सा मयि यो मुम तनूरेषा सा त्वयि ॥ सह नौ व्रतपते व्रतानीति
तदग्निना त्वचं विप्ल्यङ्गयतेऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनुतपस्तप-
स्पतिरिति तदवान्तरां दीक्षामुपैति सन्तरामङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां
पर्यस्तामेवैनामेतत्सर्तां पर्यस्यते ॥ ९ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमः—अस्यैव रूपमसाम—तेन रक्षांस्यतिमोक्ष्यामहे—तेन स्वर्गं लोकं
समश्नुविष्यामहे—इति । तेऽग्नेरेव रूपमभवत्, तेन रक्षांस्यत्यमुच्यन्त । तेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत ।
तथोऽप्येष एतदग्नेरेव रूपं भवति, तेन रक्षांस्यतिमुच्यते, तेन स्वर्गं लोकं समश्नुते । स वै समिधमेवा-
भ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैति ॥ ८ ॥

स समिधमभ्यादधाति—“ अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपाः ”—(वा. सं. ५. १. १.) इति । अभिहिं
देवानां व्रतपतिः । तस्मादाह—अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति । “ या सव तनूरियं—सा मयि । यो
मुम तनूरेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते ! व्रतानि ”—(वा. सं. ५. १. १.) इति । तद्व अग्निना त्वचं
विप्ल्यङ्गयते । “ अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यताम् । अनुतपस्तपस्पतिः ”—(वा. सं.
५. १. १.) इति । तदवान्तरां दीक्षामुपैति । सन्तरामङ्गुलीरुचते, सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैन-
मितत्सर्तां पर्यस्यते ॥ ९ ॥

निव किम् ! ‘ अवादिषुः १ ’ । (पा. सू. ८. १. १. १००) अग्ने षुतिः । तस्योत्तरम्—‘ नैवाहमन्यम्, नमा-
मन्यः ’ ॥ अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

तेऽविदुरिति । ‘ अयम् ’ अग्निः ‘ नः ’ आत्माकं मध्ये ‘ विरक्षस्तमः ’ विरक्षो यस्मात् स विरक्षाः, अतिरायेन
विरक्षाः ‘ विरक्षस्तमः ’ । “ अस्यैव रूपमसाम ”—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखलाहृण्याजिनधारणादिकमपि
दीक्षाङ्गम्, तथाप्यभ्यादधदवान्तरदीक्षां सन्निदाकानस्य मुख्यत्वात्—समिधमेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैतीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

स समिधमभ्यादधातीति । “ अग्ने व्रतपा इत्यादिः समिधाधानमन्त्रः । हे ‘ व्रतपा अग्ने ’ । ‘ त्वे ’
त्वयि व्रतस्य पातारि सति, अहं ‘ व्रतपाः ’ व्रतस्य पालयिता, भूयस्तमित्यर्थः । सतम्याः शे आदेशः ।

(त्वेय्ये) अथैनमतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति तपो वा अग्निस्तपो मुदन्त्य-
स्तुस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

(न्त्यु) अथ मुदन्तीरुपस्पृश्य । राजानमाप्याययन्ति तद्यन्मुदन्तीरुप-
स्पृश्य राजानमाप्याययन्ति वृज्रो वा आज्यथ् रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन
रेतः सोमथ् दिनुसामेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तदाहुः । (") अस्माऽस्तदाप्यायनं क्रियत ऽआतिथ्यथ् सोमाय तुमे-
वाग्रऽआप्याययेयुः । अथान्तरदीक्षामथ तानूनन्त्राणीति तदु तथा न कुर्वाथ-

अथैनमतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तपो वा अग्निः, तपो मुदन्त्यः । तुस्मादेनं मुदन्तीभि-
रुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति । तदु यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति,
वृज्रो वा आज्यथ्, रेतः सोमः । नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं दिनुसामेति । तस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य,
राजानमाप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तदाहुः । अस्माऽस्तदाप्यायनं क्रियते—आतिथ्यं सोमाय—तमेवाग्रऽआप्याययेयुः—अथान्तर-

(पा. सू. ७।१।१९) । अथवा ' प्रनयाः ' मवमि ' त्वे ' त्वम् । " अग्निर्हि देवानां वतपति । " इत्यत्र ' हि'—
वाज्येन " त्वमग्ने वतपति अग्नि देव आ मय्येव "—इत्यादि (वा. स. ४।१९) श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरित्यने ।
' या तव ' तेजोमयी ' तन् ' अग्नि ' ता ' ' इव ' ममाग्नि मवतु, तयो ' या मम ' इत्येतद् व्याख्येयम् ।
हे ' वतपते ' अग्ने ! ' नो ' आवा ' सह ' वतामि ' चरिष्याव. इति शेषः । ' तन् ' तेन तन्मन्त्रिनिमयेन
मन्त्रगणेन । " अनु मे दीक्षाम् " इति मन्त्रमामो ' दीक्षा '—शब्दश्रवणान् तन्मन्त्रमागपाठेनावान्तरदीक्षा
प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षादुत्पन्नन्तर पुनरुगुन्धादिसमञ्जनस्याभिधानाददौ दीक्षादिति. कर्त्तव्यापश्चात् समञ्जनमिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ९ ॥

अथ दद्यथ वतानस्य तत्तन्मुदन्तीभिः कर्त्तव्यमिति विधत्ते—अथैनमतो मुदन्तीभिरिति (का. प्रौ सू. ८।१४) ।
एन सोम यजमान वा । ततो आगो ' मुदन्त्यः ' । अग्नेर्मुदन्तीनाथ सन्तापकत्वान् तपोरूपत्वम् ॥ १० ॥

मुदन्त्युपसर्जनद्वयं राजाप्यायन विधत्ते—मुदन्तीभिरुपस्पृश्य राजानमिति । वृज्रो वा आज्य-
मिति । " धृत् वे देवा वज्र कृत्स्न सोमयजन् "—(तै. स. ६।२।२।४) इति धृतेराज्यवज्र वज्र-
त्वम् । सोमस्य सर्वोपपत्तुप्रवेशाद्रेतनद्यौवविजन्त्यत्वान् रेतस्य सोमस्य । अथवा " पञ्चप्यामाहुतावागः पुरश्च-
दधमो मवन्ति "—(छा. ब्रा. ७।९।१।१।५।१५) इति आहुतिरूपस्य सोमस्य
कषेण गैतोरूपेण पराणामाद्रेतनत्वम् ॥ ११ ॥

अनुद्वेयपदार्थकमविवक्षे किञ्चिद् अथवादिनद्यौवमुद्रावपन्ति—तदाहुयेस्मा स्तदाप्यायनं क्रियत इति

तुत्प वा एवे कर्मात्र वा एतान्त्समुद्विन्दते सत्संशुभेन पूर्वमुपायत-
यावान्तरदीक्षामुपाध्यायनम् ॥ १२ ॥

तमुदाध्याययन्ति । देवो वै सोमो द्विवि द्वि सोमो बृजो वै सोम आसी-
त्तुत्यैतच्छरीरं इन्द्रियो बड्भमानस्तुडेपोऽज्ञाना नामोपविर्वायत इति
इ स्नाह श्वेतकेतुर्गोदाजकित्तामेतदाहृत्याभिपुञ्चन्ति तां दीक्षोपउद्रि-
स्तातूनजैराध्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति तयोऽपुत्रेनामेव एतुदीक्षोपउद्रि-
स्तातूनजैराध्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारवमिति वा आहुः । (य) मजो इ वै मधुसारवमुपेतुऽपुत्र सउयो

दीक्षान्-अथ सातूनज्यामीनि । तदु तथा न कुर्वन् । एतत्प वा एवे कर्मा । अत्र वा एतान्त्समुद्वि-
न्दन् । ते मशमेनैव पूर्वमुपायन्-अथावान्तरदीक्षान्-अथाध्यायनम् ॥ १२ ॥

तदु यदाध्याययन्ति । देवो वै सोमः । द्विवि द्वि सोमः बृजो वै सोम आसीत् । तस्यैतच्छरीरम्-
मन्द्रियो, यदभमानः । तदेतदज्ञाना नामोपविर्वायते-इति इ स्नाह श्वेतकेतुर्गोदाजकित्तामेतदाहृत्याभिपुञ्च-
न्त्याभिपुञ्चन्ति । तां दीक्षोपउद्रिस्तातूनजैराध्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति । तयोऽपुत्रेनामेव एत-
दीक्षोपउद्रिस्तातूनजैराध्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारवमिति वा आहुः । यजो वै मधु सारवम् । अथैव एव मजो मधुकृतो यद्विजः ।
तयथा मधु मधुकृत आध्यायनेषु-एतन्नेवैवसाधनाध्याययन्ति ॥ १४ ॥

‘ यस्मै सोमस्य एतद्विजः किमेव ’ तमेव ‘ अथे ’ आध्यायनमिति । मजो मधु । सोमस्य आधि-
पत्येन योऽपि उदायिने नाम-कथने दन्तेति-अतस्तु वा एवे कर्मेति । एतन्कारकमिति कर्मजम्
यजम्य सन्तु क्रियन् इत्यर्थः । ‘ अथ ’ सन्तु ‘ एतन् ’ ‘ मजो ’ कथन् ‘ यजम्य ’ मजो ‘ हे ’ वा
देवाः ‘ पूर्व ’ मशमेनैवोपायन् ‘ कथन्नेवामनक्य ’ तन्मूलक ने कथन्ने इत्यर्थः । अथावान्तरदीक्षामिति ।
साधनवर्जितदोषारहितं सन्तुत्येव अवन्तरदीक्षं कार्यं । अथ दन्तेति-एतन्मन्त्रे निवेश इति ॥ ११ ॥

तमुदाध्याययन्तीति । अध्यायन इत्यन्ते-देवो वा इति । सोमस्य देवस्य समर्पणे-द्विवि द्वि ।
अथैवै सोमस्य, सोमस्य अध्यायने क्रियायतमिव्यत आहु-बृजो वा इत्यदि । तस्यैतच्छरीरमप्येव इत्यन्ते-
पीतमोक्षोवम्य इत्यन्तेत्यन्तेः सोमस्य इत्यन् । ‘ तस्य ’ इत्येव इत्यन् इत्यन् ‘ सारव ’ ‘ तिर्येवमनः ’
‘ धानवम् ’ । सोमस्य बन्धने सोमस्योपवेष्टुं निर्दिष्टुं कर्ते । ‘ तत् एव ’ ‘ अथानेव ’ ‘ ओषधिः ’ ‘ अध्यायने ’
‘ इति ’ एव ‘ श्वेतकेतु ’ रीद्विजः अहम् । अथ ‘ तमेव ’ द्विबुधमेव इत्यन्तेना यजमनः
मभिपुञ्चन्ति, न साधनम् ‘ सोमम् ’ । अतः ‘ तम् ’ ओषधी दोषादिति मन्त्रकरीः सन्तु ‘ सोम कुर्वन्ति ’
तयो एतान्तेन इत्यादि । सन्तु ॥ १३ ॥

अध्यायनानामर्ककनाध्यायनं सारवमुपायनम् आशयति-मधु सारवमिति वा आहुतिर्यादिव ॥ १४ ॥

१-इत्यन्तेना इति आशयः इति व. क. घ. । २-आध्यायनम् इति क. सारवमुपायनम् इति घ.
सारवमुपायनम् इति व. क. घ. ।

मधुकृतो यद्वत्तिजस्तद्यथा मधु मधुकृत आप्याययेयुरेवमेवैतद्यज्ञ-
माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । (०) इमां जितिं जिग्युर्वेषामियं जितिस्ते होतुः कथं
न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युत्तं स्यादिति ते यज्ञस्य उत्तं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदनेना-
योषयस्तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन्त्यथाऽयं यज्ञः सम्भृत-
एवं वा एष यज्ञं सम्भरति यो दीक्षते व्याग्रे यज्ञस्तद्यदेवात्र यज्ञस्य
निर्घातिं यद्विदुर्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै वदभूत्वाऽऽप्याययन्ति । पद्वा ऋतवः ऋतवः एवैतद्भूत्वाऽऽप्या-
ययन्ति ॥ १७ ॥

त आप्याययन्ति । (न्य) अथंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिति
तदस्वांशुंश्मंशुमेवाप्याययन्तीन्द्रायेकधनविदऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तस्मादाद्रेन्द्रायेत्येकधनविदऽइति शतं शतं ह स्म वा एष
देवान्प्रत्येकैकऽपुवाथंशुरेकधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्यमिन्द्रः प्याय-
तामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा वै यज्ञस्य देवता

यज्ञेन वै देवाः इमां जितिं जिग्युर्वेषामियं जितिः । ते होतुः—कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोहं
स्यादिति । ते यज्ञस्य उत्तं धीत्वा—यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुः—विदुह्य यज्ञं यूपेन योषयित्वा
तिरोऽभवन् । अथ यदननायोषयन् । तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन् । यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः—एवं वा एष यज्ञं सम्भरति-
यो दीक्षते । वाग्रे यज्ञः । तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्घातिं, यद्विदुर्धं—तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै वदभूत्वाऽऽप्याययन्ति । पद् वा ऋतवः । ऋतवः एवैतद्भूत्वाऽऽप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त आप्याययन्ति—“अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायताम्”—(वा. सं. ५.१७) इति । तदस्वां-
शुंश्मंशुमेवाप्याययन्ति । “इन्द्रायेकधनविदे”—(वा. सं. ५.१७) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता ।
तस्मादाद्रेन्द्राय इति । एकधनविदऽइति । शतं शतं ह स्म वा एष देवान्प्रत्येकैकं पवाणुः । एक-

एतदेवाप्यायनं गतसात्त्वपाहिषात्मना प्रवसति—यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युर्तित्यादिना । यदेवात्र
यज्ञस्य निर्घातिं यद्विदुर्धं तदेकैव पुनराप्याययन्तीत्यनेन एतदसकृद् व्याख्यातम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

ते वै वदभूत्वाऽऽप्याययन्तीत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

त आप्याययन्तीति । आप्याययन्नस्य प्रथममाग्न्याचष्टे—अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि । यद्यप्याप्यायने सोमस्य
सर्वोऽग्निराप्यायते, तथापि मन्त्रे “अग्निरग्नः” इति वीष्तामिधानस्तामर्थ्येनैव प्रवक्षु आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

तुमेवैतदाप्याययत्या त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधा-
त्याप्याययास्मान्त्सुखीन्त्सन्ध्या मेघयेति स युत्सुनोति तत्तदाह युत्सुन्येत्युप
यदनुवृत्ते तुदु तदाह युन्मेघयेति स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेत्येका
वा ऽप्येतामाशीर्भवत्स्त्वृत्विजां च यजमानस्य च यजुस्पोदृचं गच्छेमेति
यजुस्पोदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

(ह्य) अथ प्रस्तारे निहवते । (तऽ) उत्तरतु उपचारो वै यजोऽप्येत-

यनानाप्यायते, दश-दश वा । “आतुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व”-(वा. सं. ५. १. ७) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । ना धेय यज्ञस्य देवता-तर्मेवैतदाप्याययति । आ त्वमिन्द्राय प्यायस्व इति । तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधाति । “आप्याययास्मान्त्सुखीन्त्सन्ध्या मेघया”-(वा. सं. ५. १. ७) इति । स यत्सुनोति-तत्तदाह यत्सुन्येति । अथ यदनुवृत्ते । तदु तदाह-यन्मेघयेति । “स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय”-(वा. सं. ५. १. ७) इति । एका वा एतेषामा-शीर्भवति-भ्रूत्विजां च यजमानस्य च “यजुस्पोदृचं गच्छेय”-इति । यज्ञस्पोदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तारे निहवते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञः । अथैतद् दक्षिणेशान्वितप्याप्याययति । अग्निर्वै

इन्द्रादिकथनविद् इति । अत्रेदं दशान्ताप्यर्पमाह-इन्द्रो वै यज्ञस्येति । एकयनानाप्यायते दश दश वेति । एक एव सोमादिदशो हविःपदार्थ एव धन वेत्तीति देवा एकयनाः; तान् विन्दति यज्ञे सोमयानाय लभत इतीन्द्रः ‘एकयनविद्’ । ‘तस्मात्’ एकैक एकांशुः दशसो दशसो वा ‘एकयनान्’ देवान् ‘आप्यायते’ बर्हयति, शरीरैर्यजं करोति, अतः उत्तप्रकारेण सोमादयैकयनेन देवानामेकयन शान्मन्त्रः ‘इन्द्रादिकथनविदे’ इति ‘आह’ इत्यर्थः । आतुभ्यमिन्द्रः प्यायतामिति । हे सोम । ‘युत्सु’ इत्यर्थे त्वां पातु म इन्द्रः ममार्थं भवत्विति । पञ्चमाचनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थवाक्त्रागमादिन्द्रार्थवाक्यायनं कृत् भवतांत्यर्थः । आ त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति । अत्र सोमाप्यायनम्येन्द्रार्थवाक्त्रागमोऽस्मिन्नेवाप्यायनं दधातीत्युक्तम् । आप्याययास्मान्त्सुखीन्त्सन्ध्या मेघयेति । अनेन मन्त्रमार्गेण धनमेषां दिक्षया प्यायनायाम्मन्त्रसिद्धिभूतानाम्भिव्रजामाशामन विधत्ते । अत्र ‘सन्नि-येग’-शब्दयोस्तन्मयं धनमनुवचनीयं मन्त्रादिकं पार्थ इत्याह-स यत् सनोति तत्तदाह यत्सुन्येतीति । ‘मन्या’ इति ‘एवरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्’ ‘तद्’ ‘यत् सनोति’ धनं यज्ञेन यजमानः, ‘तदाह’ इत्यर्थः । एवमुत्तराक्यमपि योग्यम् । पूर्वोक्तभूतयानुवचनस्य मेघमन्त्रोऽस्मिन्मन्त्रमार्गेणानुवचनमर्थ इति व्याख्या-त्मम् । स्वस्ति ते देव सोमेति । ‘हे सोम ।’ तव ‘शक्ति’ विनाशाम्नातः शेषः, अस्तिरिति शेषः । अतः त्वदनु-महात् ‘सुत्याम्’ सोमानिष्वम् ‘अशीय’ अमुषाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तार्थमाह-एको वा एतेषामाशी-र्भवतीति । यज्ञस्पोदृचमिति । उपैष्यतिनी ऋक् ‘उहक्’ तवा समाप्तिर्यजते ॥ १८ ॥

आयमनमिन्द्राय निहवमाह-अथ प्रस्तारे निहवत इति । प्रस्तारस्योपरि पाणी समुदीर्य-‘एषा रायः’-

१-तदनुवृत्तिवार्तिनी । २-अग्निवक्त्रा-केषां तदेतः शेषवत्त्वियममस्तान्वितप्याप्याययति । अत्रो निहवत इत्यतस्तान्
दक्षिणेशान्वितप्याय इति । वा० यो० सू० । ८-२० ।

दक्षिणेवान्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतः कुर्वन्ति तन्मिथ्या
कुर्वन्ति देवेभ्य ऽआवृक्ष्यन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरुग्रभन्ते तस्यो
हेषा प्रायश्चित्तिस्तथो हेषामेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृक्ष्यन्ते
तस्मात्प्रस्तरे निहुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः । (१) अक्ते निहुवीरा ३ ननक्ता ३ इत्यनक्ते ह्येव निहुवीरान्न तु
प्रहरणं ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निहुवते । (तऽ) एषा रायः प्रेषे भृगाय ऽऋतमृतवादिभ्य इति सत्यं
सत्यवादिभ्य ऽदुत्येवैतदाह नमो आवापृथिवीभ्यामिति तदाभ्यां आवापृथि-
वीभ्यां निहुवते ययोरिदं सर्वमपि ॥ २१ ॥

यज्ञाः । तद् यज्ञं पृष्ठतः कुर्वन्ति । तन्मिथ्या कुर्वन्ति, देवेभ्य आवृक्ष्यन्ते । यज्ञो वै प्रस्तरः । तद्
यज्ञं पुनरुग्रभन्ते । तस्यो हेषा प्रायश्चित्तिः । तयो हेषामेतन्न मिथ्याकृतं भवति । न देवेभ्य
आवृक्ष्यन्ते । तस्मात् प्रस्तरे निहुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः—अक्ते निहुवीरा ३ ननक्ता ३ इति । अनक्तं ह्येव निहुवीरान् । न तु प्रहरणं ह्येवाक्तस्य ॥ २०
ते निहुवते । “ एषा रायः प्रेषे भृगाय ऋतमृतवादिभ्यः ”— (वा. सं. ५ । ७) इति ।
सत्यं सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह । “ नमो आवापृथिवीभ्याम् ”— (वा. सं. ५ । ७) इति । तद्
आभ्यां आवापृथिवीभ्यां निहुवते; ययोरिदं सर्वमपि ॥ २१ ॥

(वा. सं. ५ । ७ ।) इति मन्त्रवचो निहुव । निहुवशब्दोऽपलारे प्रसिद्धो लोके, इह देवानां नमस्कार-
दिना साम्बन्धनं विहितम् । निहुव सोमाप्यायनकाले सम्पादितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति—उत्तरत उप-
चारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अधिधानं साध्यसाधनयोस्तेदामिप्रायेण । अग्नेर्वै-
श्वतमृविजा दक्षिणत उपचारेण । यथाज्ञागम्यितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं भवति, तेन ‘ मिथ्या ’
अकृतं कुर्वन्ति, अग्ने सर्वदेवायकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिहुवेन कथं समाधानमिति,
ननाह—यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविर्धारकत्वेन यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः ॥ १९ ॥

निहुवस्य कालं निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिना विचारं दर्शयति—तदाहुरक्ते निहुवीरा ३ ननक्ता ३ इतीति ।
किमु ‘ अक्ते ’ प्रस्तरे निहुव कर्तव्यः उत्तानक्ते । इति विचार्यमाणत्वात्—(पा. सू. ८ । २ । १७) । अतः
अक्तस्य अनिलम्बेनाग्नौ प्रहरणादन्तक एव प्रस्तरे कर्तव्यमिति न्ययः ॥ २० ॥

ते निहुवत एषा रायः प्रेष इति । (त. सं. १ । २ । २ । १) निहुवमन्त्रस्याप्यमर्यः । हे ‘ एष्टः ’ !
उत्तन्तस्य सम्नुदिः । धनं यजमानार्थमिच्छन् अग्ने ! अत्र ब्रह्मणे सोमाप्यायननिहुवतिक्रमस्योक्तत्वात् स एव
प्रसाजः । ‘ रायः ’ धनानि, प्रयच्छन्ति शेष । किमर्थम् ? ‘ ह्ये ’ अनाय, ‘ भृगाय ’ सोमराय च ।

(घु)अवाह समुल्लुप्य प्रस्तुम् । (म)अग्नीन्मदन्त्यापा ३ इति मदन्ती-
त्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपपृथ्पर्थ्यभिप्रतिहरति स अन्नानुप्रदुरत्येतेन द्युत
ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन्भवत्युय यदुपपृथ्पर्थ्यभिप्रतिहरति तदेवास्यानु-
प्रहतभाजनं भवति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीध्रिदधाति ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥३॥४॥ (४ । ३)

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः । (स्तु) तस्माद्यदि प्रवर्ग्यवा-
भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्ति तद्ग्रीवाः श्रुतिदधाति ॥ १ ॥

अवाह समुल्लुप्य प्रस्तुम् : अग्नीन्मदन्ति-आपा ३ इति । मदन्तीत्यग्नीदाह । ताभिरेहीत्युप-
पृथ्पर्थ्यभिप्रतिहरति । स अन्नानुप्रदुरति; एतेन ह्यतः ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन्भवति । अयं यदुप-
पृथ्पर्थ्यभिप्रतिहरति, तदेवास्यानुप्रहतभाजनं भवति । तमग्नीधे प्रयच्छति । तमग्नीध्रिदधाति ॥ २२ ॥

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः । शिरः प्रवर्ग्यः । तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान्भवति । प्रवर्ग्येण प्रचर्य-
वर्ग्योपसद्भिः प्रचरन्ति । तद् ग्रीवाः प्रतिदधाति ॥ १ ॥

तथा ' श्रुतवादिभ्यः ' सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम् ' कृत प्रपच्छ ' कियमाणं कर्त्तुं यथा न हृष्ये स्यात्, तथा
ऊर्ध्वान्यहः । ' सर्वदेवाग्रयाम्या ' यावापृथिवीभ्यां ' नमः ' अस्तु । अन्नशब्दस्योदकप्रापयेत् अभिमतमर्थमाह-
सत्यवादिभ्य इतीति । यावापृथिवीभ्यां नमस्तार एव निहव इत्याह-यावापृथिवीभ्यामेव निहवत इति ।
अस्तु नमस्तारेण तपोनिहवः, इतरेषां देवानां स कथं इतः स्यादिति, तत्राह-यपोरिदं सर्वमपीति । यस्मात्
तपोरेणः ' इदम् ' परिद्वयमाने सर्वम् ' अग्नि ' स्थितमिति शेषः । तस्मादित्यर्थः । अथवा ' अग्नि ' इति
सत्यवर्ग्यानुवादी तपोरेणं सर्वमिति ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्तुं क प्रैषं दर्शयति-अवाह समुल्लुप्य प्रस्तुमग्नीन्मदन्त्यापा ३ इतीति । ' प्रस्तु ' ' समु-
ल्लुप्य ' सम्पाद्यहयेत्यर्थः । हे ' अग्नीध्र ! ' ' आपः ' किम् ' मदन्ती ' मदन्त्यः ताताः किमासन्नित्यर्थः ।
' ताभिरेहि ' इति, ' आह ' इति शेषः । तं प्रस्तुम ' अग्निम् उपर्युपरि ' अग्नेर्होतृत्वमात्रे ' अतिहरति '
अनुप्रहतं । अनुप्रहरणस्य प्रयोजनमाह-एतेन ह्यतः ऊर्ध्वानीति । ' एतेन ' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण । उपर्यु-
परि प्रहरणस्य प्रयोजनमाह-तदेवास्यानुप्रहतभाजनं भवतीति । ' तम् ' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तुम्, ' अग्नीध्र '
आग्नीध्रः सुरक्षिते देशे ' निदधाति ' स्थापयेत् ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते श्रावणीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयप्रपाठके
चतुर्थपाठ्ये तृतिरे ब्राह्मणम् ॥ ३-४-२ ॥

इत्यभातिष्यमिषाव अथोपसदल्लुप्यवाह-ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः । शिरः प्रवर्ग्यः तस्माद् यदि

१-मुवा-६. क. पा. १ । २-उप-उप्य प्रस्तुमग्नीन्मदन्त्यापा ३ इति । मदन्तीत्यह । ताभिरेहीत्युप-
१-२ प्रस्तु इति क. पा. । ३-ताभिरेहि श्रुतवादिभ्योऽस्मभ्यम् अग्नीन्मदन्त्यापा ३ इति । मदन्तीत्यह । ताभिरेहीत्युप-
४-२

तद्याः पूर्वार्द्धेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराद्धे याज्याः आ याज्यास्ता
ऽनुवाक्यास्तद्व्यतिपजति तस्मादिमांनि ग्रीवाणां पृष्ठाणि व्यतिपक्ता-
नीमान्युस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वाऽअमुराश्च । (ओ) उभये प्राजापत्याः परस्पृधिरे तत्रोऽमुराऽ-
एषु लोकेषु पुरश्चकिरेऽयस्मयीमेवास्मिँल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि ॥ ३
तद्वै देवाऽअस्पृष्वतु । तऽएताभिरुपसद्भिरुपासीदंस्तद्युप्रासीदंस्तस्मा-
दुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्दन्निमौल्लोकान्प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं
जयन्तीति यद्वहोप्रासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

तद् याः पूर्वार्द्धेऽनुवाक्या भवन्ति; ता अपराद्धे याज्याः । या याज्यास्ता अनुवाक्याः । तद्
व्यतिपजति । तस्मादिमानि ग्रीवाणां पृष्ठाणि व्यतिपक्तानीमान्युस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वाऽअमुराश्च, उभये प्राजापत्याः परस्पृधिरे । तत्रोऽमुरा एषु लोकेषु पुरश्चकिरे-अयस्मयी-
मेवास्मिँल्लोके । रजतामन्तरिक्षे । हरिणीं दिवि ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्वतु । तऽएताभिरुपसद्भिरुपासीदन् । तद् यदुप्रासीदंस्तस्मादुपसदो नाम । ते

प्रवर्गवान् भवति, प्रवर्गेण प्रवर्गयोपसद्भिः प्रचरन्तीति । ' तत् ' तेन प्रवर्गान्तरानुसृतशुद्धात्नेन
' ग्रीवाः ' अवपरादेश्या बहुवचनम् । ' प्रतिदधाति ' शिरसा सह योजितवान् भवति । ' न प्रपमये
मनुज्यान् " - इति निवेवसम्भवाद् ' यदि प्रवर्गवान् " इत्युक्तम् । आश्वलायनेऽपि प्रपमयेनैके
धर्म्मन् " इति (धा. सू. ४ । ८ । १९) ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वार्द्धेऽनुवाक्या भवन्ति ता अपराद्धे याज्याः " - इति " अग्निर्वाणि बहुवचनम् " - " य उष इव
सर्पहा " - (का. सू. १ । १६ । ३४ ३९ ।) " त्वं सोमासि सत्पतिः " - " गवस्कानो अमीवहाः " -
(का. सू. १ । २१ । ६, १२) " इदं विष्णुर्विचक्रमे " - " ग्रीणि पदा विचक्रमे " - (का. सू. १ । २३ ।
१७ । १८) इति ग्रीणि युगलानि क्रमेणान्निसोमविष्णुना याज्याः पुरोऽनुवाक्याः । (ऐ. ब्रा. १ । ४ । ८)
तेष्वामा प्रातः कालेनैव पुरोऽनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्या, सायंकालेनोपसदि तत्र द्वितीया पुरोऽनु-
वाक्या प्रथमा याज्या इत्यर्थः । श्रौतानामुपनिषत् प्रसिद्धपूर्वमात्रात् ' अस्थीनि ' इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकत्रयसाधनार्थेण प्रयत्नति-देवाश्च वा अमुराश्चेत्यादिना । ' अयस्मयीम् ' इत्यत्र " अयस्मया-
दीनि पठन्ति " - (धा. सू. १ । ४ । २०) इति मसत्रायां पदसत्राया बाधोदुत्पापायः । हरिणीं दिवितीति ।
हरिणवर्गां पुरम्, सुवर्णमर्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्वतुति । ' तत् ' पुरत्रयम् ' अस्पृष्वतु " " स्पृ हिंसापार्म् " (धा. पा. सू. ७ । ११)

१-प्रवर्गोपसदवहः । का. औ. सू. ८ । ३३ । २-अयस्मयी वाऽअमुराश्च । का. औ. सू. ८ । ३४ । १-ग्रीवाणामां ३-अग्नि-
धर्म्मन्ति जयन्तु । ४-इति उष इव सर्पहा । ५-इति सोमयुग्मिः । सोमयुग्मा ५४ १ । ४ पूर्वार्धे वेचदे व सौवदे । तमु स्तोत्रात्
पूर्वे वषा दिद्वत् २ । इति क्रमेणान्निसोमविष्णुना युगलानि ग्रीणि । ४-योत्यापार्धेऽयं हिंसापार्म् हाद्वत् २ । इति ।

(न्त्ये) एताभिर्वै देवा ऽउपसद्भिः । पुरः प्राभिन्दन्निमौलोकान्प्राजयं-
स्तुयोऽप्येष ऽएतन्नाह्वास्माऽअस्मिँल्लोके कश्चन पुरः कुरुतु ऽइमुनिवै-
तल्लोकान्प्रभिनृत्तीमौलोकान्प्रजयति तस्मादुपसद्भिर्जते ॥ ५ ॥

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा वज्रेणा-
ज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमौलोकान्प्राजयंस्तुयो ऽप्येष ऽएतेन वज्रेणाज्येने-
मौलोकान्प्रभिनृत्तीमौलोकान्प्रजयति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुडां गृह्णाति । चतुरुपभृत्ययो इतउयाऽऽहुश्चतुरेव
कृत्वो जुडां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

पुरः प्राभिन्दन् । इमौल्लोकान्प्राजयन् । तस्मादाहुः—उपसदा पुरं जयन्तीति । यदहोपासते तेनेमां
मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ५ ॥

एताभिर्वै देवा उपसद्भिः पुरः प्राभिन्दन् । इमौल्लोकान्प्राजयन् । तयोऽप्येष एतन्नाह्वास्माऽ-
अस्मिँल्लोके कश्चन पुरः कुरुते । इमान्वैतल्लोकान्प्रभिनृत्ति । इमौल्लोकान्प्रजयति । तस्मादुप-
सद्भिर्जते ॥ ५ ॥

ता वाऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वाऽआज्यम् । एतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन् ।
इमौल्लोकान् प्राजयन् । तयो एवैष एतेन वज्रेणाज्येनेमौल्लोकान्प्रभिनृत्ति । इमौल्लोकान् प्रजयति ।
तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वाऽअष्टौ कृत्वो जुडां गृह्णाति, चतुरुपभृति । अथो इतरथाऽहुः—चतुरेव कृत्वो जुडां गृह्णीयात्-
अष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

हितितवन्तः ते 'देवाः' यस्मात् 'एताभिः' त्रिमिराग्नेयादीष्टिकर्मभिः सामर्थ्येनैत्यर्थः । 'उपासीदन्'—
अमुरनिर्गमनप्रतिबन्धात् त्रीणि पुराण्याहृत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसदनसाधनवादासामुपसन्नाम सम्पन्न-
मित्यर्थः । उक्तमुपसदा जयसाधनत्वं लोकप्रतिद्वेषा द्रवयति—तस्मादाहुःउपसदा पुरं जयन्तीति । 'आहुः'
अभिष्टाः कप्रयन्ति, 'उपसदा' उपसदनदुर्गतिनेन । अभिष्टानामभिधानेन ग वृत्तेत्याह—यदहेति । 'उपासते'
उपेत्याहुन्वन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवा इति । तयो एवैष एतदिति । एतया उपसदा 'एवः' यजमानोऽपि पुरः प्रभिनृत्ति,
जयति चेति शेषः । न केवल पुरस्य जयः अपि तु जेतव्यपुरमेव न यवेदित्याह—नाह्वास्मा अस्मिँल्लोके
कश्चन पुरः कुरुत इति (तै. सं. ६।२।३) (ऐ. ब्रा. १।१।९) ॥ ५ ॥

" तयो एवैष एतत् "—इति यच्च सङ्ग्रहेणोक्तम् तदेव स्पष्टयति—ता वा आज्यहविष इत्यादि ।
स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानपागात्रयार्थमाज्यमहणप्रकारमाह—स वा अष्टौ कृत्वो जुडां गृह्णाति चतुरुपभृतीति । 'अष्टौ कृत्वः'
अष्टवाराहृत्या ॥ ७ ॥

स वा ऽऽष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन वज्रेणाभिभारेणैर्मोहोऽहोऽन्त्रभिनुत्तीर्मोहोऽहोऽन्त्रजयति ॥ ८ ॥

(त्व) अग्नीषोमी वै देवानां सयुजो । ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति विष्णवः ऽष्टकाकिनेऽन्यतरमेवाधारमाधारयति यं सुवेण प्रतिक्रामति वाऽऽत्तऽ-
माधारमाधार्याभिजित्याऽऽभिजयातीति तस्मादन्यतरमेवाधारमाधार-
यति यं सुवेण ॥ ९ ॥

(णा) अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । सीद होतऽित्येवाहोपविशति
होता होतृपदन ऽऽपविश्य प्रसीति प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

स वाऽऽष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति, चतुरूपमति । तद्वज्रमभिभारं करोति; तेन वज्रेणाभि-
भारेणैर्मोहोऽहोऽन्त्रभिनुत्ति । इर्मोहोऽहोऽन्त्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमी वै देवानां सयुजो; ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति । विष्णवः ऽष्टकाकिनेऽन्यतरमेवाधारमाधार-
यति । यं सुवेण । प्रतिक्रामति वाऽऽत्तरमाधारमाधार्यं । अभिजित्याऽऽभिजयातीति । तस्मादन्यतर-
मेवाधारमाधारयति यं सुवेण ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते—सीद होतऽित्येवाह । उपविशति होता होतृपदने । उपविश्य
प्रसीति । प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

स वा ऽष्टावेव कृत्वो जुह्वामिति । अत्र 'एव'-कारेण "अयो हतरयाऽऽहुः"—इति केषाञ्चित्पक्षो निर-
स्यते । तद्यज्ञमभिभारे करोतीति । 'तत्' तेन जुह्वामष्टौ कृत्वो ग्रहेण आश्रयस्य वज्रवान्, तस्य च मुखत
एवाष्टवारमहणात्, वज्रमेव मुखप्रदेशमायुक्तं कृतवान् मयति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वामष्टौ कृत्वो ग्रहेण प्रसूतति—अग्नीषोमी वै देवानां सयुजो, ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति;
विष्णवः ऽष्टकाकिने इति । गृह्णातीति शेषः । प्रसूतिप्रदाधारद्वयप्रसूतो सुव्यां द्वितीयमाधारं निवेचति—अन्य-
तरमेवाधारमिति । 'यं सुवेणाधारयति' तन्मन्यतरमित्यर्थः । अभिजयसाधकत्वेनान्यतरमाधारं प्रसूतति—
प्रतिक्रामति वेति । उत्तरमाधारानन्तरं प्रतिक्रमणसम्भवात् तस्य 'आभिजय'रूपत्वात् 'येन'त्याभिजयाय हौचमेवा-
धारमाधारयेदिति श्रुतिः ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते इति । अन्वयुराह—'अश्राव्य' इत्युक्त्वा, "अग्निदेवो दैव्यो होता"
इत्यादि—"अतौ मानुषः" इत्यन्तं—न कृवादित्यर्थः—किन्तु "सिद्धं होतः" इत्येव श्रूयत् । तथा 'वायव्यायनः-
"ईक्षितः सीद होतारि वीक्ष उपविश्येत्"—इति । होता होतृपदन उपविश्य प्रसीतीति । वेदेऽहोऽ-
न्त्रोपविश्यदन्तम् । "धृतकतीयज्यो सुवमात्यस्य"—इत्यनुजर्त्यायादित्यर्थः । 'सुवो' जुह्वपदौ ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नमयेऽनुब्रूहीति । (त्या) आश्राव्याहामिं यजेति
व्युपदकृते जुहोति ॥ ११ ॥

(त्यु) अयाह सोमायानुब्रूहीति । (त्या) आश्राव्याह सोमं यजेति
व्युपदकृते जुहोति ॥ १२ ॥

(त्यु) अयं यदुपभृत्याज्यं भवति । तत्समानयमान आह विष्णवेऽ-
नुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत्समानत्र तिष्ठन् जुहोति । न ययेदं प्रचरन्त्सञ्चरत्यभिजित्याऽभिमि-
जयानीत्ययं यदेता देवता यजति व्युपदकृतेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याह-विष्णुं
यजेति । व्युपदकृते जुहोति ॥ १४ ॥

स आहातिक्रामन्-अमयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याह-अमिं यजेति । व्युपदकृते जुहोति ॥ ११ ॥
अयाह-सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह-सोमं यजेति । व्युपदकृते जुहोति ॥ १२ ॥
अयं यदुपभृत्याज्यं भवति ; तत्समानयमान आह-विष्णवेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याह-विष्णुं
यजेति । व्युपदकृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोति । न ययेदं प्रचरन्त्सञ्चरति । अभिजित्याऽभिमिजयानीति । अयं
यदेता देवता यजति ; यजमेवैतत्संस्कारोत्पत्तिम्-अर्वाक्षम्, सोमम्, शल्पम्, विष्णुं कुल्मलम् ॥ १४ ॥

स आहातिक्रामन्निर्गतिः । ' अतिक्रामन् ' आहवचोऽस्य दक्षिणमागं प्रतिगन्तुं वैपतिक्रमं कुर्वन्
" अमयेऽनुब्रूहि " -इति होत्रात् ' आह ' । अग्नेर्नागार्धमनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनराश्राव्यप्रत्याश्राव्य-
नन्तरम् " अमिं यज " -इति ' आह ' । याज्यां पठेति ब्रूयादित्यर्थः । ' व्युपदकृते ' होत्रा " वीरदं " -
इत्युक्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोर्नुवचनकालमाह-अयं यदुपभृत्याज्यं भवति तत्, समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीतीति
(का. श्रौ. सू. ८ । ४९) । ' समानयमान ' जुहोति प्रक्षिपेत् ॥ १३ ॥

स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोतीति । ' अत्र ' एकस्मिन्नेवाहवचीनरक्षिणदेशे । न ययेदं प्रचरन्
सञ्चरतीति । दर्शपूर्णमासेष्ट्यां ' ययेदं ' देव मार्गेण गतः तेनैव पुनरपि हविर्वरदमात्रं गच्छति, तथाऽत्र न
कर्तव्यमित्यर्थः । तथात्रैव एकत्रैव होमः ' अभिजित् ' भवति । अतः ' अभिमिजयति " -इति एकत्रैव तिष्ठन्
पुनरपत् । प्रवृत्तिवत् प्रतिपद्यमानक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्यः, अपि तु सङ्कटव्यतिक्रम्य नीत् यागान् कुरादिति
सांप्रसार्यः । अन्त्यादिपलाकं प्ररोजति-अयं यदेता इति । कपनेतास्तो यस्मै यज्ञः संसृतो भवतीति तद्वि-

१-यदुपभृत्याज्यमयेऽनुवचनम् । का. श्रौ. सू. ८ । ४८ । १-अर्द्धं हुत्वा होत्रस्य स्थित्वैव सप्तमीव । का. श्रौ. सू. ८ । ४९ ।
२-अयं तत्पराधीनः सुवचनवत्-यदुपभृत्याज्यमयेऽनुवचनम् । अर्द्धं हुत्वा होत्रस्य स्थित्वैव सप्तमीव वदन्त्या वृत्तौ
होत्राऽप्यवदन् सुवचनवत् । इत्येवम् अतिक्रामन्निर्गत्याप्येत्युच्यते । अतिक्रामन्निर्गत्याप्येत्युच्यते । अतिक्रामन्निर्गत्याप्येत्युच्यते । अतिक्रामन्निर्गत्याप्येत्युच्यते ।
निष्ठु-सङ्कटव्यतिक्रम्य नीत् यागान् कुरादिति ।

(२५) संवत्सरो हि वृत्रः । (ओऽग्नि) अग्निर्वाऽबुधः सोमो रात्रिरय
यदन्तरेण तद्विष्णुरेतेह परिप्लवमानः संवत्सदं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृत्रः । (५) एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृत्रेण पुरः प्राभि-
न्दन्निर्माँलोकान्प्राजयन्स्तथोऽप्येवै एतेन संवत्सरेण वृत्रेणैर्माँलोकान्प्राभि-
नुत्तीर्माँलोकान्प्राजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद् उपेयात् । (३) त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य
संवत्सरस्यैवैतद्वृषं क्रियते संवत्सरमेवैतत्सुःस्करोति द्विरेकया प्रचु-
रति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः पद सम्पद्यन्ते । षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्वृषं
क्रियते संवत्सरमेवैतत्सुःस्करोति ॥ १८ ॥

संवत्सरो हि वृत्रः, अग्निर्वाऽबुधः, सोमो रात्रिः । अयं यदन्तरेण, तद् विष्णुः । एतेह परि-
प्लवमानं संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृत्रः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृत्रेण पुरः प्राभिन्दन्, इर्माँलोकान्प्राजयन् । तयो
एवैव एतेन संवत्सरेण वृत्रेणैर्माँलोकान्प्राजयति, इर्माँलोकान्प्राजयति । तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥
न वै तिस्र उपसद् उपेयात् । त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य, संवत्सरस्यैवैतद्वृषं क्रियते । संवत्सरमे-
वैतत्सुःस्करोति । द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः पद सम्पद्यन्ते । षड् वाऽऋतवः संवत्सरस्य, संवत्सरस्यैवैतद्वृषं क्रियते । संव-
त्सरमेवैतत्सुःस्करोति ॥ १८ ॥

भवेत् दशैपि—अग्निमनीकमित्यादिना । ' अनीकम् ' वृत्रस्य सुवृत्रदेशः । ' शक्य ' तत्पूर्वो मागः । ' इत्थ-
न् ' तत्पुच्छभागः (तै. स. ६ । २ । ३ । १ । ऐ. ब्रा. १ । ४ । ८) ॥ १४ ॥

उक्तं वृत्रत्व मवत्सरोपपाद्य प्रशंसति—संवत्सरो हि वृत्रोऽग्निर्वाऽबुधः सोमो रात्रिरयं यदन्तरेण
तद् विष्णुरिति । अहो रात्रेव योऽन्तर्गतः काळः, तद् विष्णुरित्यर्थः । पूर्वोक्तोभयकाव्येतित्यादिति भावः ।
' एतन् ' अयं ' परिप्लवमान ' पुनःपुनरावर्तमानः ' संवत्सर ' निष्पादयति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृत्र इति । स व ' मवत्सर ' ' वृत्र ' ; वृत्ररूपाण्यादित्रयादृतिरूपत्वात् । तस्मादेता देवता
यजतीति । उपसहारः ॥ १६ ॥

उपसद् इति विधाय प्रशंसति—स वै तिस्र उपसद् उपेयात् त्रयो वा ऋतव इत्यादिना । द्विरेकया
प्रचरतीति । आग्नेयादिप्राजयस्य व्यापकोपमत्वा एकस्मिन्निहि ' द्विः प्रचरति ' अनुतिष्ठेत् । तथाविधा-
नुष्ठानस्य दिनत्रयकर्मव्यता बोधोपपत्त्ये ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि दिर्दिशुष्ठानं प्रशंसति—ताः षड् सम्पद्यन्त (तै. स. १ । २ । ३ । ४) इत्यादिना ॥ १८ ॥

१-एकारण्यपठको इत्यादि वा । का० प्र० सू० ८-५४ । २-द्विरेकया अथैव अथैव इत्यर्थः । का० प्र० सू० ८-५४
पूर्वे सायणोक्तप्रकाराः । तथा पूर्वोक्तप्रकारेण अथैव वा अथैव वा । इति सुतो १ । ४ । १ । २ । अथैव अथैव ।
इति निवृत्तिः ।

यद्यु द्वादशोपसद उपेयाद् । (द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं कियते संवत्सरमेवैतत्सुष्टुस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं कियते संवत्सरमेवैतत्सुष्टुस्करोति ॥ २० ॥

स यत्सायम्प्रातः प्रचरति । तथा ह्येव सम्पत्सम्पद्यते स यत्पूर्वाह्ने प्रचरति तुज्यत्यथ यदपराह्णे प्रचरति सुजितमसदित्यथ यजुहोतीदं वै पुरं युद्धयन्ति तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

स यत्प्रचरति । तद्युध्यत्यथ यत्सन्तिष्ठते तुज्यत्यथ यजुहोति स्वामेवैतत्सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

यद्यु द्वादशोपसद उपेयाद् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं कियते । संवत्सरमेवैतत्संस्करोति । द्विरेकया प्रचरति । द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः, संवत्सरस्यैवैतद्रूपं कियते । संवत्सरमेवैतत्संस्करोति ॥ २० ॥

स यत् सायम्प्रातः प्रचरति; तथा ह्येव सम्पत्सम्पद्यते । स यत् पूर्वाह्ने प्रचरति; तज्जयति । अथ यदपराह्णे प्रचरति सुजितमसदिति । अथ यजुहोति । इदं वै पुरं युद्धयन्ति; तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

स यत् प्रचरति तद्युध्यति । अथ यत् सन्तिष्ठते । तज्जयति । अथ यजुहोति स्वामेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

त्रिवपश्चदुपसद्वादशत्वपञ्चमपि विकल्पयति—यद्यु द्वादशोपसद इति । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिनमुपसदो-
र्ध्विरेकगुणान विधत्ते—द्विरेकया प्रचरति द्विरेकमेति । वीसा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

‘द्विरेकया’ इत्युक्तं दिगुगुणानमन्य शत्रुजयसम्पत्त्यानुकूल्यात्मना प्रशंसति—ताश्चतुर्विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥
स यत् सायम्प्रातरिति । सम्पत्तिसाम्यं विमज्ज्य दर्शयति—स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अपराह्नप्रचारस्तु साकल्येन जयशमक इत्यर्थः । आग्नेयादियामत्रयवर्वाहिमरूपे कश्चिदुपसद्वेगं विधत्ते—अथ यजुहोति । अत्रापूर्वाह्णत्वाद् यच्छन्दतिस्कारेण विधिरमुपगन्तव्यः । विहितमुपसद्वेगे पूर्वयोगे-
जितस्य स्वाधीनीकरणत्वेना प्रशंसति—इदं वै पुरं युद्धयन्ति तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि लोके दृश्यत इति शेषः । जेतारः प्रथमं पुरं युद्धयन्ति, मिन्दन्ति, पश्चात् तां जयन्ति, सुविजितां च पुनः
‘स्वाम्’ आत्मीयां प्रपद्यन्त इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्त्रेण विमज्ज्य दर्शयति—स यत् प्रचरतीति । ‘प्रचारः’ आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागत्रयप्रयोगः स एव युद्धस्थानीयः । कृत्स्नसमापनं, तज्जयस्थानीयम् । योज्यमुपसद्वेगः, स जितस्य स्वाधी-
नत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

॥ जुहोति । युया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन्भवति आ तेऽअग्नेऽयःशया
तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वृचो अषावधीत्स्वेपं वृचो अषावधीत्स्वाडेत्ये-
वष्टुर्हृषा हि साऽऽसीदयस्मयी हि साऽऽसीत् ॥ २३ ॥

(८) अथ जुहोति । अथा द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन्भवति आ तेऽग्ने रजः-
शया तनूर्ध्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं बृचोऽअपावधीत्येवं बृचोऽअपावधी-
त्स्वाहुत्येवर्षिष्ठा हि साऽऽसीद्व्रजता हि साऽऽसीत् ॥ २४ ॥

(३) अथ जुहोति । यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन्भवति या तेऽभ्ये हरिशया तनूर्ध्वपिष्टा गह्वरेष्टा । अत्रं वृचो ऽनुपावधीत्त्वेपं वृचोऽनुपावधीत्त्वाद्द्वेत्येवपुंरूपा हि याऽऽसीदुरिणी हि याऽऽसीदुचं द्वादशोपसदऽ चपेयाश्चतुरहमेकया प्रचरेच्चतुरहमेकया ॥ २५ ॥

न लुपति यया द्विरकस्याहः प्रचरिष्यन्भवति । “ या ते ऽअग्नेयःशया तनूर्वाविष्ठा गङ्गा-
रेष्ठा । दमं वचो ऽअपावधीस्त्वेवं वचो अशावधीत् स्वाहा ”- (वा. सं. ५।८) इति ।
एतंरूपा हि साऽऽसीदुः अपस्त्वधी हि साऽऽसीत् ॥ २३ ॥

अथ लुहोति । यथा द्विकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति । “या तेऽग्ने रजःशया तनु-
र्धर्विष्ठा गह्वरोष्ठा । दग्धं यच्चोऽअपावधीत्वेयं यच्चोऽअपावधीत् स्वाहा”-(श. सं. ५ । ८)
इति । परंरूपा हि साऽऽसीद् रजता हि साऽऽसीत् ॥ २४ ॥

अथ ब्रूतेति यथा दिरेकस्याङ्गः प्रचारिष्यन्भवति । “ या ते अग्ने हरिश्चाया तनूर्ध्वपिष्ठा गङ्गरोष्टा । तमं वचो अपावधीत्स्वेवं वचो अपावधीत् स्वाहा ”-(वा. सं. ५।८)

प्रथमदिनोत्सवो मन्त्रं विधातुमाह—स जुहोति यदा दिरेकस्याहः प्रचरिष्यन्भवेतीति । उक्तानुसङ्गी-
तनुप्रसङ्गावदुत्सवोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्तव्य इति ज्ञापनार्थम् । मन्त्रस्यायमर्थः । हे अग्ने ! ' ते '
सव या ' तन्वः ' ' मयः, श्या ' ' भयनि शेते इत्यवः, स्या भयोः स्वस्यर्थः । ' बर्हिष्ठा ' उक्तया ' गह-
रेष्टा ' गहरे परैर्निर्मये स्थाने वर्तमाना अग्नि, सा तन्वः मयः ' उग्रं ' ' त्वेव ' ' वयः ' अपावधीत् ' ।
उपलेशपर्यर्पणैर्लौकिकीयके शश्टमाश्रान्—“ अग्नानायापिपासे ह वा उग्रं वयः, एनध वैरहस्य त्वेवं वयः ”—
(तै. स. १ । २ । ११ सायणभाष्ये) इति मन्त्रे यादृश्या तन्वर्निदिष्टा, सा ' न ' स्तुत्यर्थेत्याह—एवंरूपा
दि साऽऽमीदिति ॥ २३ ॥

एव दितीयनृतीरोपसन्मन्त्रवि व्याख्येयी ॥ २४ ॥

एवमुक्तमप्यस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पथे न्यायमिदमर्थं आह्वयं स्वयमेव विस्मृतं दर्शयति-
यद्यु द्वादशोपमद उपेयाच्चतुरहमेकपथा प्रचरेच्चतुरहमेकपथेति । अथःशतेत्येतन्मन्त्रसाध्या एकोनसदृ तादृशी

(याऽया) अयातो व्रतोपसदामेव । परउर्वीर्त्र्या अन्यया उपसदः
पुरोऽह्वीरन्याः स यासामेकं प्रथमाहं दोग्ध्यय द्वावयुय त्रींस्तुः परउर्वीर्त्र्य
यासां त्रीन्प्रथमाहं दोग्ध्यय द्वावयुयैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्तुः
परउर्वीर्त्र्याः परउर्वीर्त्र्याः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

(स्तु)उपसा वै लोके जयन्ति । तुदस्येतत्परः पर एव वृरीयस्तुपो भवति
परःपरः श्रेयाश्च लोके जयति वृसीयातु हेवास्मिंल्लोके भवति य एवं
विद्वान्पुरोऽह्वीरुपसदऽउपेति तस्माद् पुरोऽह्वीरुपापसदऽउपेयातुश्च द्वाद-
शोपसदऽउपेयात्तद्वीश्वतुरहं द्वादशेष्टौ चतुरदमुकं चतुरदम् ॥ २७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥ (३-४)

तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

इति । एवंरूपा हि साऽऽमीद् हरिणी हि साऽऽमीद् । यद्यु द्वादशोपसदऽउपेयातुः चतुरदमुकया
चतुरदमुकया ॥ २६ ॥

अयातो व्रतोपसदामेव-परउर्वीर्त्र्या अन्यया उपसदः । पुरोऽह्वीरन्याः । स यासामेकं प्रथमाहं
दोग्ध्यय । अय इति । अय त्रीन् ; ताः परउर्वीः । अय यामां त्रीन् प्रथमाहं दोग्ध्यय । अय इति ।
अयेष्टम् ; ताः पुरोऽह्वीः । या वै पुरोऽह्वीस्तुः परउर्वीः । याः परउर्वीस्तुः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तामा वै लोके जयन्ति ; तद् अस्म्येतत् परः-पर एव वरीयस्तुपो भवति । परःपरः श्रेयाश्च लोके
जयति । वसीयातु हेवास्मिंल्लोके भवति ; य एवं विद्वान् पुरोऽह्वीरुपसदऽउपेति । तस्माद् पुरोऽह्वीरु-
पसदऽउपेयात् । यद्यु द्वादशोपसदऽउपेयातुः त्रीश्वतुरहं द्वादशेष्टौ चतुरदम् । एकं चतुरदम् ॥ २७ ॥

चतुर्विंशत्यु आकर्तयेत् । पुनश्च द्वितीयमन्त्रमात्रयाऽपि चतुर्विंशत्युक्तयेत् । तृतीययाऽप्येवम् । एवं द्वादश
मन्त्राणां । कोऽयं उक्तो भवति । अयःश्रयादीनां त्रयाणां मन्त्राणां मन्त्रे एकैकम् मन्त्रम्येकैकोपसदं गत्वा
चतुर्विंशत्यु प्रथमं " या ते अग्नेऽयं गवा " इति मन्त्रमाकर्तयेत्, पुनः पञ्चमादितु चतुर्विंशत्यु द्वितीयं मन्त्रमाकर्तयेत्
मन्त्रमाकर्तयेत्, ततो तामादितु चतुर्विंशत्यु त्रितीयं मन्त्रमाकर्तयेत् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अयानो व्रतोपसदामेवत्यादि । यास्तुपसदसु यत्रमानो जयन्ति पयः, ताः ' मन्त्राणां ; ' तामां मन्त्राणां
त्रिपल इत्यर्थः । ' परउर्वीः ' उपसदसु एकैक्यादिमन्त्रकृत्वा मन्त्रादिवास्तुमिति ताः ' परउर्वीः ' उपसदः ।
' ताः ' केवचानुपसदागोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः । उक्तोपसदसु ताः ' पुरोऽह्वीः ' उपसदः ।
' ताः ' केवचानुपसदागोऽनुतिष्ठन्तीति । तद् द्वितीयानामुपसदा मन्त्राणां विचार्यमाणं तद्वैराज्यमधिक-
रूपान् वस्तुतो मेदोऽपि ॥ २६ ॥

अयानि पुरोऽह्वीरुपसदा, मन्त्रादिनापि तत्राह-अयमा वै लोके जयन्तीति । पुरोऽह्वीरु उपसदसु

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणं । पञ्चमाध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तद्य ऽएष पूर्वाद्धयोर्व्यपिष्ठः स्यूणाराजो भवति । तस्मात्प्राद्व्यक्रामति
त्रिभिक्रमास्तच्छृङ्कुं निदन्ति सोऽन्तःपातः ॥ १ ॥

तद्य एष पूर्वाद्धयोर्व्यपिष्ठः स्यूणाराजो भवति । तस्मात् प्राद्व्यक्रामति त्रीन् विक्रमान्
वच्छृङ्कुं निदन्ति; सोऽन्तःपातः ॥ १ ॥

स्तनहासेन पयोद्वासात् तयोर्द्विर्युपारं भवति, तथा लोकमयुप्युपारं जयति तथा परदर्शनं स्तनहासम् ।
सम्पदेन वापेरक्षुपामावाचिरकात् मूलोक्ते 'वर्षायानेव' वसुपत्तरे एव 'यंषति' । दादशोरस्यस्यो मयः
प्रकारः कथयति, तत्राह—सद्य द्वादशेति । प्रथम 'चतुरह' प्रथमे चतुर्द्विदिने प्रदिदिन 'त्रीन्' ।
मनान् 'दोहपत्' द्वितीये चतुरे 'द्वो-द्वो' तृतीये च 'एकं' (तै.स. १।१।१।१।१) इति ॥ १० ॥

इति श्रीलायणाचार्यविरचितं माध्वसिं वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनब्राह्मणग्रन्थमाध्वे तृतीयकाण्डे
चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन समो ह्यहं निवारयन् । पुनर्योश्चतुरो देवाद् विधानीर्यमहेष्टः ॥ १ ॥
ब्राह्मणं गोमहकं कलकट्यतुलाह्वयं स्वर्गार्थं समार्चन् पञ्चसीरीन्विदशतस्तत्तावेतुसीवर्गभूमीः ।
रानोस्तां इक्ष्मवाजिद्विजमहिनाथौ सायणिः भिक्षुगार्थं व्यज्याग्निद्विषकं प्रथितविधिमाहूयतुल्यं घट्टम् ॥ २ ॥
घट्ट्यादि घट्ट्यग्र्या तिलमन्त्रमुक्तः स्वर्गार्थं वर्गमुक्तः कार्पासीय कृपावान् गुडकृन्मन्त्रो राजर्ण राजभूय ।
माध्यमेय प्राग्यजन्मा खलजन्मवृणः राजर्ण वाह्येया रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमन्त्रं मुदा पात्रसात्तिह्वणम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाविद्यारण्यविरचितं वेदिकमाध्यन्दिनब्राह्मणग्रन्थमाध्वे तृतीयकाण्डे चतुर्थेऽध्याये सप्ततः ॥ १॥४॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदस्योऽष्टिष्ठ जगन् । निर्मये समह वन्दे विष्णोर्धर्महेष्ठम् ॥ १ ॥

आदिध्या तान्मन्त्रे ॥ होमाध्यायननिहो ॥ उपसर्गं पञ्चार्थस्युपेक्ष निरुपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिक निरूप्यते । अथ यदुक्तं कात्यायनेन—“ औपवसण्यापूर्वेऽह्नि पौर्वा-
द्विष्या प्रचक्ष्य वेदिं निर्माति—” (का. श्रौ. सू. ८ । १०) इत्यादिः तदेतदाह—तद्य एष पूर्वाद्धयोर्व्यपिष्ठः
स्यूणाराजो भवति, तस्मात् प्राद्व्यक्रामति त्रीन् विक्रमास्तच्छृङ्कुं निदन्तीति । 'य एषः' स्यूणा-
राजः 'पूर्वाद्धयः' पूर्वाद्धर्महर्ताति पूर्वाद्धयः । प्राचीनवराह्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्तमानः प्रयुज्यमानोऽस्ति
'तस्मात्' तस्मात् 'प्राद्व्यक्रामन् प्रक्रामति त्रीन्' । 'तन्' सत् तृतीयप्रक्रमवसाने 'शृङ्कुं' निह-
न्यात्, स्यात्पत्' सोऽन्तःपातः । ऐदिकवेदमहावेदस्यन्तरास्तस्यः ॥ १ ॥

१-विश्वस्य वानजिते । ८-१० । एव यादौ सव नियजेत् । का० श्रौ० सू० ८-१८ । २-स्वस्वादिभिः । का०
श्रौ० सू० ८-११ । ३-पूर्ववेदस्योऽष्टिष्ठ जगन् । उक्तं निहन्ति सोऽन्तःपात इति । का. श्रौ. सू. ८।११ ।

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः । (दं) दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः । (ङ) उदङ्पञ्चदश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सुोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः । ग्राह्यपदत्रिंशत् विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति म् पुरार्धः ॥ ४ ॥

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः । (दं) दक्षिणा द्वादश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽध्रुसः ॥ ५ ॥

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः । (ङ) उदङ्द्वादश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽध्रुसः ऽप्या मात्रा धेदेः ॥ ६ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः—दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान् प्रकामति । तत् शङ्कुं निहन्ति—सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः—उदङ् पञ्चदश विक्रमान् प्रकामति तच्छङ्कुं निहन्ति सुोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः—ग्राह्य पदत्रिंशत् विक्रमान् प्रकामति । तच्छङ्कुं निहन्ति म् पुरार्धः ॥ ४ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः—दक्षिणा द्वादश विक्रमान् प्रकामति । तच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽध्रुसः ॥ ५ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोः—उदङ् द्वादश विक्रमान् प्रकामति । तच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽध्रुसः । अप्या मात्रा धेदेः ॥ ६ ॥

दक्षिणाश्रोणिप्रमाणमाह—तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोर्दक्षिणेति । मध्यमच्छद्कोर्दक्षिण पञ्चदशविक्रमान् १ शङ्कुं स्थापयेत् । ' सा दक्षिणा श्रोणिः ' मर्षादा मवति ॥ २ ॥

एवमुत्तरश्रोणिप्रमाणमिति—तुस्मान्मध्यमाच्छद्कोरुदङ्दित्यादि ॥ ३ ॥

आयामस्य पञ्चाङ्गाविति प्रदर्शयति

प्रकामतीति ॥ ४ ॥

(३) अथ त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद्भवति । त्रिंशदक्षरा वै विग्रह-
विग्रजा वै देवा ऽअस्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठन्त्यो ऽपुत्रेषु ऽएतद्विग्रजैवास्मिँ-
ल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

(त्रु) अथोऽपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । (स्रु) त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
विग्रहद्विग्रजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

(त्रु) अथ यत्पुत्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । पुत्रिंशदक्षरा वै
बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवतु तथो ऽपुत्रेषु ऽएतद्
बृहत्यैव स्वर्गं लोकं समाश्नुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

(त्रु) अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतुर्विंशत्य-
क्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽप्यु यज्ञस्य तस्मा-
च्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवत्येषा मात्रा त्र्यम्बदेः ॥ १० ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति । त्रिंशदक्षरा वै विराट् । विराजा वै देवाऽअस्मिँल्लोके मत्स्य-
तिष्ठन् । तयोऽप्येव एतद्विराजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथोऽपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै विराट् । विराजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् पुत्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । पुत्रिंशदक्षरा वै बृहती । बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
समाश्नुवतु । तथोऽप्येव एतद् बृहत्यैव स्वर्गं लोकं समाश्नुते । सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यत् चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य
गायत्री, पूर्वार्द्धं एव यज्ञस्य । तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । एषा मात्रा त्र्यम्बदेः ॥ १० ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशिक्षितुरादी पञ्चान्मानं प्रशंसति—अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भव-
तीति । त्रिंशत्यक्षे, विराज, प्रतिपाद दशाक्षरत्वात् त्रिंशदक्षराणि । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

पञ्चान्माने पञ्चान्तस्माद्—अथो अपि त्रयस्त्रिंशत्स्युरिति । ‘अथो’-शब्दः पञ्च व्यावर्तयति—‘न
वा एकैनाक्षरेण छन्दसि विपन्ति’—(ऐ. भा. १।१।११) इति श्यावान् । प्रतिपादमेकैकाक्षिण्येन
विराजत्रयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागापान्त्येयत्वं प्रशंसति—अथ यत्पुत्रिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति । ‘चतुर्विंशत्यक्षरापञ्च-
क्षरुरक्षराणि स्येनोष्णिगादिक्रमेण बृहत्या’ पुत्रिंशदक्षराणि भवन्ति । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्निगवतिष्ठतोऽरमयोः प्रमाणं मिलत्वा प्रशंसति—अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति ।
पुरस्तात् ‘पूर्वार्धं दिशि विन्तार्येण’ चतुर्विंशतिविक्रमा भवति । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्येति । ‘यज्ञस्य’
यज्ञाहस्य, वेदितृस्यस्य ‘एव’ पूर्वार्द्धः । इत्यर्थः । गायत्र्या. पूर्वार्द्धेन “गायत्रे वै प्रातस्तवनम्”—(ऐ.
भा. १।१।१२) (नि. ७।२।१) इति श्रुतेः सिद्धम् ॥ १० ॥

(३) अथ यत्पश्चाद्वरीयसी भवति । पश्चाद्वरीयसी पृथुश्रोणिगिरिति वै
 ओषां प्रशङ्गस्तन्ति युद्धेऽपश्चाद्वरीयसी भवति पश्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं
 करोति तस्मात्पश्चाद्वरीयसः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका इ वा ऽएषा यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः । (३) अथ यदेनामुत्तरां
 वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तरवेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वयो इ वा ऽइदमग्रे प्रजा आसुः । (४) आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च ततो-
 ऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञं समभरन्ते यज्ञं सम्भृत्योऽङ्गिरसिभिर्ना नः श्वःसु-
 त्यामादित्येभ्यः प्रहृदयनेन नो यज्ञेन याजयतेति ॥ १३ ॥

अथ यत् पश्चाद्वरीयसी भवति । पश्चाद्वरीयसी पृथुश्रोणिः । इति वै ओषां प्रशङ्गस्तन्ति । यदेव
 पश्चाद्वरीयसी भवति । पश्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं करोति । तस्मात् पश्चाद्वरीयसः प्रजननादिमाः
 प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका इ वा एषा यज्ञस्य-यदुत्तरवेदिः । अथ यदेनामुत्तरां वेदेरुपकिरतिः तस्मादुत्तर-
 वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वयो इ वा इदमग्रे प्रजा आसुः, आदित्याश्चैव, अङ्गिरसश्च । ततोऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञं समभरन् ।
 ते यज्ञं सम्भृत्योऽङ्गिरसिभिर्-इमां नः श्वःसुत्यामादित्येभ्यः प्रहृदि । अनेन नो यज्ञेन याजयतेति ॥ १३ ॥

श्रोणिभागस्योत्तमं समागतं ह्रस्वं यदस्ति तत् प्रतीयति-अथ यत्पश्चाद्वरीयसी भवतीति । श्रोणिभागस्य
 विशाप्रकृतयोक्तैः, अस्मागत्य चान्विश्रित्यनिधानात् पश्चाद्वरीयस्यम् । यस्मात्त्रोक्तं 'पृथुश्रोणि, ओषा' प्रशङ्गा
 तस्माद् वेदाः पश्चाद्भागस्यानि श्रोणिवात् पृथुव युक्तमित्यर्थः । श्रोणिपृथुः कुशोरुपगते इति, तदुपयोगमाह-
 तस्मात् पश्चाद् वरीयस इति । प्रजाय-तेऽङ्ग्रे 'प्रजननं' पश्चाद्भागे उत्तरं यत् तत् 'पश्चाद्वरीयः' ।
 तादृक् प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्वरीयसत्वं प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्वभद्रमुत्तरवेदिनिर्माणं निबध्ते-नासिका इ वा एषा यज्ञस्येति । नासिकायां मुत्तमदेशादपि समुच्छ्रित-
 खादुत्तरवेदेर्द्वयोच्छ्रितता कर्तव्या । अन्य वस्तुतवेदिनामनिर्वचनद्वारेण प्रशस्तति-अथ यदेनामुत्तरां वेदेरुप-
 किरतीति । यस्माद् 'वेदेः' सौमित्राः 'उत्तरम्' अयुजताम् 'उपकिरति' शृद्धं विपति 'तस्माद्'
 वेदेः प्रणययन्तुत्तर प्रदेशेनोन्नतत्वात् 'उत्तरवेदिः' इति 'नाम' सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिन्यायारणविध्यमस्मादधिकामाह-द्वयो इ वा इदमग्रे प्रजा आसुरिति । 'अग्रे' सुद्वेः
 पूर्वम् 'द्वयः' द्विविधा एव 'प्रजाः' 'आसुः' अभवन् । कास्ताः । 'आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च ।' ते
 'अङ्गिरसः' । 'पूर्वं' आदित्येभ्यः पूर्वमागिनः सन्तो 'यज्ञं' सम्भृत्यन्तः । सम्भृत्यग्नाः 'ते' 'अग्निम्'
 शपम् 'उजुः'-हे अग्ने । त्वं 'नः' अन्माहं 'इमां' 'श्वःसुत्या' परेषुः क्रियमाणमभिषवम् 'आदि-
 त्येभ्यः' प्रहृदि 'त्वमपि' 'यज्ञेन' सोमयागेन 'नः' अस्मान् 'याजयेति' । एवमुक्तोऽङ्गिरादित्येभ्यः पूर्व-
 मागिनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऽऽहुः । (६) उपजानीत यथा वाऽस्मानेषाङ्गिरसो याजु-
यास्तु व्ययमुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । (७) न वाऽन्येन यज्ञादपक्रमणमस्त्युन्तरामेषु सुत्यां
प्रियामहाऽऽहुति ते यज्ञार्थं सञ्जहुस्ते यज्ञार्थं सम्भृत्योचुः । श्वः सुत्यां वै
त्वमस्मभ्यमग्ने प्रावोचोऽय व्ययमद्य सुत्यामेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च
तेषां नस्त्वर्थं होताऽसीति ॥ १५ ॥

तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिष्युः । (८) अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वा-
गत्य बुकुधुरिष कथं नु नो ब्रूतश्चरद्यु प्रत्याहयाऽऽहुति ॥ १६ ॥

ते हादित्या ऽऽहुः । उपजानीत यथा वाऽस्मानेषाङ्गिरसो याजयात् । न व्ययम् अङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः—न वाऽन्येन यज्ञादपक्रमणमस्ति । अन्तरामेव सुत्यां प्रियामहाऽऽहुति । ते यज्ञं संजहुः ।
ते यज्ञं सम्भृत्योचुः । श्वः सुत्यां वै त्वमस्मभ्यमग्ने प्रावोचः । अद्य व्ययमद्य सुत्यामेव तुभ्यं प्रब्रूमः,
अङ्गिरोभ्यश्च, तेषां नस्त्वं होताऽसीति ॥ १५ ॥

तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिष्युः अङ्गिरसः—अच्छ ते हाप्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वागत्य, बुकुधुरिष—कथं नु नो
ब्रूतश्चरन् न प्रत्याहया इति ॥ १६ ॥

ते हादित्या ऽऽहुरिति । त हादित्या आहूता इत्य व्यधारयन् । कथम् १ ' यथा ' येन प्रकारेण ' अस्मा-
मेव ' ' अङ्गिरसः ' ' याजयात् ' याजयेयुः । ' व्यय ' तु ' न ' तान् याजयामः । तत्प्रकारादित्यतानिति ॥ १४ ॥

ते होचुः इति । विचार्येत्यमुषुः । न वा अन्येन यज्ञादपक्रमणमस्तीति । ' अन्येन ' वक्ष्यमाणान्
सायक्तानुष्ठानान् अन्येन ' यज्ञात् ' अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानान् आगमम् ' अपक्रमणमस्ति, ' अत ' सुत्यामन्तरा-
मेव ' अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्वमेवामाकं सुत्याय ' प्रियार्थं ' व्ययमथापिष्यामः । ' इति ' विचारितवन्तः ।
' ते ' ' यज्ञ ' सुत्यालक्षणं ' सम्भृत्य ' अग्निम् ' ऊचुः । ' त्वम् ' अग्नये ' श्व सुत्या ' ' अग्ने । '
प्रावोचः । ' अद्य '—शब्दस्त्वर्थे । ' व्यय ' तु ' तुभ्यम् ' ' अङ्गिरोभ्यश्च ' अद्यमुन्या ' अद्य क्रियमाणा सुत्या
अद्यमुन्या, तां ' प्रब्रूमः ' । ' तेषां ' ' नः ' तथा कर्तव्यमस्मात् । ' त्व ' ' होता ' भव ॥ १५ ॥

तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिष्युरिति । एवमुक्तान्तस्तु ' अङ्गिरसः ' एतदुक्तान्तवचोव्याप्य अप्रिगतिनिषिद्धम्
' अन्यम् ' ' प्रतिप्रजिष्युः । " हि गतो रुदो च "—(भा. पा. स्वा. प. १०) प्रियन् । ' ने ' अङ्गिरसः
' अग्नयेऽन्वागत्य ' ' बुकुधुः । " कृषद्विहोर्णा "—(भा. सू. ११४१३७) इत्यादिना ऋषि भेदे चतुर्थी । कथं
नु नो ॥ इति । श्रौतप्रकार उक्तः । ' न १-०११ ' आदरस्य प्रत्याहर न कृतवानिति ॥ १६ ॥

सु होवाच । (चा) अनिन्द्या वै माऽवृषत सोऽनिन्द्येर्वृतो नाशकमुपक्रमितु-
मिति तस्माद् हानिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेत् ऽएतेन सद्यः कियोऽङ्गिरस
ऽआदित्यानयाजयन्त्सु सद्यःक्रीः ॥ १७ ॥

(स्ते) तेभ्यो व्याचं दक्षिणामानयन् । (यंस्तां) तां न प्रत्यगृह-
न्हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्यामऽइति तद् तद्यज्ञस्य कर्म न व्यमुच्यत
यदाक्षिणमासीत् ॥ १८ ॥

(ड) अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणामानयन् । (यंस्तं) तं प्रत्यगृहंस्तस्माद्
ह स्माद्दुऽङ्गिरसो व्ययं वाऽआर्त्विजीनाः स्मो व्ययं दक्षिणीया ऽअपि
वाऽअस्माभिरेष प्रतिग्रहीतो यऽएष तपतीति तस्मात्सद्यः कियोऽश्वः
श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

स होवाच । अनिन्द्या वै माऽवृषत । सोऽनिन्द्येर्वृतो नाशकमुपक्रमितुमिति । तस्माद् हानिन्द्यस्य
वृतो नापक्रामेत् । त एतेन सद्यः कियोऽङ्गिरस आदित्यानयाजयन्, स सद्यःक्रीः ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्याचं दक्षिणामानयन्, तां न प्रत्यगृहन्; हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति । तद् तद्य-
ज्ञस्य कर्म न व्यमुच्यत; यदाक्षिणमासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणामानयन्, तं प्रत्यगृहन्, तस्माद् ह स्माद्दुः अङ्गिरसो वयम्, वाऽआर्त्वि-
जीनाः स्मो, वयं दक्षिणीया अपि वाऽअस्माभिरेष प्रतिग्रहीतो य एष तपतीति । तस्मात् सद्यः-
कियोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

अप्रेक्षन्-स होवाचानिन्द्या वै माऽवृषतेत्यादि । प्राप्तञ्जिकं किञ्चिद्वैविशेषं विधत्ते-तस्माद् हानि-
न्द्यस्य वृतो नापक्रामेदिति । ' सः ' ' सद्यःक्रीः ' एकाहः सोमयागः । ' एतेन अङ्गिरसः आदित्यान्
अयाजयन् ' । दक्षिणोत्तरकाण्डादिनां सद्य एव क्रियमाणत्वात् ' सद्यःक्रीः ' इति नाम ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्याचं दक्षिणामिति । तेभ्यः सायणकृत्यजकेभ्यः ' वाचम् ' एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः । वाद-
क्षिणाया निराकरणस्याभिप्रायमाह-हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति । ' यदि ' स्वीकरीष्यामः, तर्हि
' हास्यामहे ' हास्यामहे, दक्षिणोत्तरकाण्डमपि वाचोऽपेक्षितत्वात्; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् अस्तु, को
दोष इत्यत आह-यदाक्षिणमासीदिति । दक्षिणासम्बन्धि ' दक्षिणं ' कर्म । ' तद् ' ' यज्ञस्य ' सम्बन्धि
' कर्म, ' ' न व्यमुच्यत ' विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नामवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यमित्यादि । स्पष्टम् । तस्माद् ह स्माद्दुरिति । ' आहुः अङ्गिरसः ' स्वयं भुक्ते-' आर्त्वि-
जीनाः ' (पा. सू. १ । १ । ७१ ।) ' सः ' सम्पद्यन्तिकत्वयोभ्याः सः । तथा ' दक्षिणीयाः '
दक्षिणायोभ्याः । आर्त्विजिनित्वदक्षिणीयत्वयोभ्योरपि हेतुर्व्यते-अस्माभिरेष प्रतिग्रहीत इति । एतच्छब्दार्थ-
माह-य एष तपतीति । प्रसङ्गात् सायणस्य दक्षिणामाह-तस्मात् सद्यःकियोऽश्वः श्वेत इति । अद्यः

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति युद्धश्च^१ श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपं क्रियते युऽएष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध । केन मदेप श्रेयान्बन्धुना रेकेनारे युदेतं प्रत्य-
ग्रहीष्ट न मामिति सा हेभ्योऽपचक्राम सोभयान्तरेण देवासुरान्तुंयत्ता-
न्सिंहो^२ भूत्वाऽऽददाना चचार तामुपैव देवाऽऽमन्त्रयन्तोऽसुरा अभि-
रेव देवानां दूतऽआस सहरक्षाऽदृत्यसुररक्षसामसुराणाम् ॥ २१ ॥

(१) सा देवानुपावर्त्यन्त्युवाच । अद् उपार्वतेय किं मे ततः स्यादिति

तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवति । तद् एतस्य रूपं क्रियते; य एष तपति । यद्यर्थः श्वेतं न विन्देत्,
अपि गौरेव श्वेतः स्यात्, तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवति । तद् एतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध—केन मद एष श्रेयान्, बन्धुना रेकेना रे यद् एतं प्रत्यग्रहीष्ट; न मामिति ।
सा हेभ्योऽपचक्राम । सोभयान्तरेण देवासुरान् संयत्तान् सिंहो भूत्वाऽऽददाना चचार । तामुपैव
देवाऽऽमन्त्रयन्तः, उपासुराः । अभिरेव देवानां दूत आस, सहरक्षा इति असुररक्षसामसुराणाम् ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्यन्त्युवाच । यद् उपार्वतेय किं मे ततः स्यादिति । पूर्वमिव त्याग्रेण इति:

सर्वप्रतिनिधिर्देव दायते । सूर्यस्याश्वर्चनेनामनाविधानात् (श. प. भा. १० । १ । ४ । १) अचार्य-
साम्याच्च सूर्यस्याश्वस्थलीपत्रम् (नि. १ । ४ । १ । १ । ७ । १) । सोऽपि वर्णनाभ्याय श्वेनो भवेत् ॥ १९ ॥

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवतीति । तस्य पुरोदेशो 'रुक्मः' हिरण्यफलको कर्तुलाकारो भवेत् । यद्यध-
मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वागित्यादि । तेभ्यः 'अङ्गिरोभ्यः' 'वाक्' इति नवत्यामीत् । केन मदेप श्रेयान् बन्धुना रे
इति । 'केन रे' इति असूयार्थे ण्युतिः (पा. सू. < १ । १ । ० । ३) । 'यत्' मयः सकारात् 'केन'
बन्धुना, बन्धनीति बन्धुः विशेषगुणः; केन विशेषगुणेन 'एवः' सूर्यः 'श्रेयान्' अतिशयेन प्रशस्त्यः ।
प्रशस्त्यदेतभूतानां सर्वगुणानामभिधानाय पुनः 'केना रे—' इति ग्रहणम् । यदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति । 'यत्'
येन अतिशयेन 'एतय' आदित्यम् 'प्रत्यग्रहीष्ट', 'न माम्' । अर्थविचयान्नः कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः ।
न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'सम्यग् सयत्तान् देवासुरान्' परस्पर-कलहायोपयुक्तान् देवानसुराश्च 'अन्तरेण'
मये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपचक्राम् । 'सिंहो भूत्वा' 'आददाना' त्रिवत्सया सदीपय सर्वं स्वीकृतेति
'चचार' । तदानीम् 'अभिरेव देवानां दूतः' अमवत्; असुरार्थज्ञानाय सहरक्षोनामकोऽसुरो दूतो-
ऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

सा देवानिति । सम्यैरप्याहूता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपार्चनमात्रं, आगमनोक्तोपकरणं किञ्चित्

पूष्वमिव त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीत्यथ हेपा देवानुवाच यां मुया काश्चा-
शिपमाशासिष्यध्वे सा वः सुवां सुमर्दिष्यत इति सैवं देवानुवाचवर्त ॥ २२ ॥

स बुद्धार्थमाणेऽग्नी । (आऽउ) उत्तरवेदिं व्यापारयति बुद्धेनैनामशो देवाऽ-
अनुवन्पूर्वा त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तद्धेनैनामेतत्पूर्वामग्नेराहुतिः
प्राप्नोति वाग्येषा निदानेनाथ बुद्धत्तरवेदिमुपकिरति यज्ञस्यैव सर्वस्वाय
वाग्नि यज्ञो वागु ह्येषा ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमीते । युगेन यत्र हरन्ति शम्पया यतो हरन्ति
युगशम्येन वै योग्यं युजन्ति सा बुद्धेबाहुः सिध्दी भूत्वा शान्तेवाचरत्-
तुवैनामेतद्यज्ञे युनक्ति ॥ २४ ॥

प्राप्स्यतीति । अथ हेपा देवानुवाच-तां मया काश्चाशिपमाशासिष्यध्वे सा वः सवा समर्दिष्यत
इति । सैवं देवानुवाचवर्त ॥ २२ ॥

स बुद्धार्थमाणेऽग्नी उत्तरवेदिं व्यापारयति । यद्धेनैनामशो देवा अनुवन्-पूर्वा त्वाग्नेराहुतिः
प्राप्स्यतीति । तद्धेनैनामेतत् पूर्वामग्नेराहुतिः प्राप्नोति । वाग्येषा निदानेन । अथ यदुत्तरवेदिमुप-
किरति-यज्ञस्यैव सर्वस्वाय । वाग्नि यज्ञः, वागु ह्येषा ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमीते । युगेन यत्र हरन्ति, शम्पया यतो हरन्ति युगशम्येन वै योग्यं
युजन्ति । सा यद्धेबाहुः सिद्धी भूत्वा शान्तेवाचरत्-तद्धेनैनामेतद्यज्ञे युनक्ति ॥ २४ ॥

धर्मयामास । ते च देवाः अग्नेः द्वाभ्यामिन्द्राग्नेराहुतिमागमनोऽपिना प्राहुः । 'सा' 'देवान्' इदम्
'उवाच' । हे देवाः । 'यां कां च आशिपम्' 'आतासिष्यध्वे' इत्यथ, 'सा' सार्वभारीः 'वः'
बुध्माकं 'समर्दिष्यते' समृद्धा मर्दिष्यन्ति । ततः सा प्रतिनिवृत्ताऽऽसीत् ॥ २२ ॥

इदानीमुत्तरवेदिव्यापारणं विधत्ते-स यद्बुद्धार्थमाणेऽग्नायुत्तरवेदिं व्यापारयतीति । अतः उत्तर-
वेदेह्यसि धर्ममाणे सति तानुत्तरवेदिं व्यापारयेदित्यर्थः । यद्धेनैनामित्यादि । एतद्व्यापारणेन सा
आहुतिः अनुवृत्तारि वेदिरूपानि बाधे देहे, कश्चिदा, सा कृता ययति; अतो व्यापारयेदित्यर्थः । उत्तरवेदमा-
पारणेन बाधः किमापातनिष्यत आह-वाग्येषा निदानेनेति । अत एव वागायकाया उत्तरवेदिप्रवेशस्याप-
गताया बाधोऽपेक्षितरूपवात् उत्तरवेदपुरातनेन यज्ञः सक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उत्तरवेदा मानादिसाधनं प्रत्ये विधत्ते-तां वै युगशम्येनेति । युगेन शम्पया चेत्यर्थः । युगशम्पया
अपि साधनचमस्तत्रिवाद-युगेन यत्र हरन्तीति । 'यत्र' यस्मिन् देवे 'युगेन हरन्ति,' 'यतः' यस्मात्
तत्र 'शम्पया' अपि 'हरन्ति'; अतो युगशम्पयाया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्तेत्यर्थः । तत्र युत शम्पया
आह-युगशम्येन ॥ इति । 'योग्यम्' योग्यनार्थमधन् । 'अतः' विप्रकृतकाळे, देवाद्युत्तरवेदिनकाळे 'सा'

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृहीयात् । (त्सि) सिध्दी हेनं भूत्वा
क्षिणोति नो हामा कुर्वति सिध्दी डैवेनं भूत्वा क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्या-
द्यज्ञं तदन्यत्रात्मनः कुर्वीत तस्माद्योऽस्यापि पापुऽइव समानबन्धुः स्यात्त-
स्माऽएनां दद्यात्स यद्ददाति तदेनं सिध्दी भूत्वा न क्षिणोति यद्दु समान-
बन्धवे ददाति तद्दु नान्यत्रात्मनः कुरुतेऽपुपो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥

(द्याऽधु) अथ शम्प्याश्च स्प्यश्चादत्ते । तद्यऽएष पूर्वाद्धर्यऽउत्तगुद्धर्यः
शङ्कुर्भवति तस्मात्प्रत्यङ्प्रकामति त्रीन्विकर्मास्तञ्जात्वालं पुरिलिखति
सा चात्वालस्य मात्रा मात्रा मात्राऽस्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येतुग्रेणोत्करं
तञ्जात्वालं पुरिलिखेत् ॥ २६ ॥

तस्मात् निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृहीयात्—सिद्धी हेनं भूत्वा क्षिणोति, नो हामा कुर्वति, सिद्धी
डैवेनं भूत्वा क्षिणोति, नो हान्यस्मै दद्यात्, यज्ञं तद् अन्यत्रात्मनः कुर्वीत । तस्माद्योऽस्यापि पाप
इव समानबन्धुः स्यात् तस्माऽएनां दद्यात् । स यद्ददाति तदेनं सिद्धी भूत्वा न क्षिणोति । यद्दु
समानबन्धवे ददाति तद्दु नान्यत्रात्मनः कुरुते । एषो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥

अथ शम्प्याश्च स्प्यश्चादत्ते । तद्य एष पूर्वाद्धर्यः उत्तराद्धर्यः शङ्कुर्भवति, तस्मात् प्रत्यङ्

यज्ञस्य सम्पन्निनी वाक् 'सिद्धी भूत्वा' 'अशान्ता' कूरा सती 'अवत्' । 'तत्' तत्र पुराणं शब्दवाच्यं च
मानेन 'एना' वाचम् 'एतत्' इदानीम् 'यज्ञे' योजितवान् भवति ॥ २४ ॥

ग्रामाङ्गिक कश्चिन्नियम विधत्ते—तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृहीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा ।
नो ह अमा कुर्वति । 'अमा' सह स्वाग्नेत्यर्थः । 'नो ह' नैव कुर्वति । 'क्षिणोति' हिनस्ति ।
'क्षिण हिमापाम्' (धा, पा. त. उ. ४) । नो हान्यस्मा इत्यादि । स्पष्टम् । 'अत्य' यज्ञमानस्य ।
समानबन्धु एकविधिमिकथन, एकविधय इत्यर्थः । ताद्योऽन्य. 'पाप एवापि स्वात्' पापी यदि भवेत्, 'तस्मै
दद्यात्' । ताद्विधय दाने उत्तरोपपन्नराहित्य दर्शयति—स यद्ददाति तदेनमित्यादिना । 'एवा उ निवृत्त-
दक्षिणायै प्रतिष्ठा' निवृत्तदक्षिणाया एवा गतिरित्यर्थः । अथवा यज्ञमानबन्धुरेव तन्मा आस्पदमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ शम्प्याश्चेति । 'य एष' शङ्कुः 'पूर्वाद्धर्यः' मज्जति 'उत्तराद्धर्य' भवति । सौमिकवेदेष्टव्यमस्य
शङ्कुर्भवति । 'तस्मात्' शङ्को सकाशात् 'प्रत्यङ्' प्रत्यङ्मुख. 'त्रीन्' 'विक्रमान्' प्रक्रमान्
'प्रक्रमति' । तत्र चात्वालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, 'सा चात्वालस्य मात्रा' । यत्रोत्तरवेदेष्टा, सेवेत्यर्थः,
चात्वाललेखननोपपन्नैव मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह—नात्र मात्राऽस्तीति ॥

१—'अन्येन परित्यक्ता दक्षिणाममा सह स्वाग्नेति न कुर्वति'—इति क पा. । २—'यस्य एषात्पथाऽप्यहं वदे वात्सल्यम् ।
का सो सू. ८ । १८ । अत्र प्रथमद्वयपरिमाणं वदमिति कर्कः । तथा च श्रुत्यै कस्तवात्मनः—आचरने पदिकः प्रोक्तः सोमे उ
दितरो भेदः । अतो तु विपरीतं हेव एतत्प्रकृतञ्च ॥ इति । यद् द्वादशाङ्गुलमिति च श्रुत्यै । कात्यायन —यत्रोत्तरवेदेष्टावितति-
रित्यङ्गुलं, पुनश्च इत्येतान्शङ्कुपर्याप्तं यदमिति चेति स च शम्प्यास्तवाग्नेरिह न यज्ञमानवत्येति । का. श्री सू. ५ । ३ । १९ ।

(त्सु) सु वेद्यन्तात् । (बु) बुदीचीथं शुभ्यां निदधाति स परिलिखति तन्नायनी मेऽसीतीमाम्बेवतदाहास्याथं हि तप्त एति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथ पुस्ततात् । (बु) बुदीचीथं शुभ्यां निदधाति स परिलिखति विज्ञायनी मेऽसीतीमाम्बेवतदाहास्याथं हि विविदान एति ॥ २८ ॥

(न्यु) अधानुवेद्यन्तम् । (म्भ्रा) भ्राचीथं शुभ्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा नाथिताडितीमाम्बेवतदाह यत्र नाथे तन्माज्वतादिति ॥ २९ ॥

प्रकामति ग्रीन् विक्रयान् । तच्चात्वालं परिलिखति । सा चात्वालस्य मात्रा । नात्र मात्रास्ति, यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताप्रेणोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

स वेद्यन्तात् उदीचीं शुभ्यां निदधाति । स परिलिखति । “ तन्नायनी मेऽसि ”—(वा. सं. ५. १. ९) इति । इमाम्बेवतदाह । अस्यां हि तप्त एति ॥ २७ ॥

अथ पुस्ततात् उदीचीं शुभ्यां निदधाति । स परिलिखति । “ विज्ञायनी मेऽसि ”—(वा. सं. ५. १. ९) इति । इमाम्बेवतदाह । अस्यां हि विविदान एति ॥ २८ ॥

अधानुवेद्यन्तं प्राचीं शुभ्यां निदधाति । स परिलिखति । “ अवतान्मा नाथितात् ”—(वा. सं. ५. १. ९) इति । इमाम्बेवतदाह । यत्र नाथे तन्माज्वतादिति ॥ २९ ॥

उत्तरादपराङ्गोः प्रत्यक्प्रकमे आत्वाल इति यः पञ्च उक्तः, तेन सह विकल्पितं पञ्चमाह—यदैव स्वयं मनसा मन्येताप्रेणोत्करमिति ॥ २६ ॥

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मात्राश्च दर्शयति—स वेद्यन्तादुदीचीं शुभ्यामिति । दक्षिण-धोणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः । ‘ स परिलिखति ’ शून्यानुगुणेन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पञ्चादवनिर्दिष्टाः कृतो भवति । तस्य मन्त्रः—तन्नायनी मेऽसीति । हे भूमे ! त्वं ‘ तन्नायनी असि ’ तप्तः पुमान् यस्यामिति तन्नायनी, तद्ग्रा भवति । मन्त्र व्याचष्टे—इमाम्बेवतदाहेति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ तप्तः ’ पुरुषो दारिद्र्येण दुःखितः सन् धनादितापनेच्छया ‘ एति ’, तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ पुस्ततादित्यादि । स्पष्टम् । अस्यां हि विविदान एतीति । ‘ विविदानः ’ धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः ‘ अस्याम् ’ एव खलु ‘ एति ’ गच्छति अतो ‘ विज्ञायनी ’ इति भूमिभिवान् युक्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

अधानुवेद्यन्तमिति (का. श्री. सू. ५. १. ९७) । ‘ अनुवेद्यन्तं प्राचीं शुभ्यां निदधाति ’ अनेन चात्वालस्य दक्षिणमीमोष्यते । तत्र खननमन्त्रस्थापयर्थः । ‘ मा ’ मां ‘ नाथितात् ’ याचिताद्विरण्यादिरूपादर्थाद् भूमे । ‘ अवतात् ’ रक्ष । यत्र नाथे तन्माज्वतादिति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् विषये ‘ नाथे ’ याधे धनादिकम् ‘ तत् ’, तस्मान् त्वं माम् ‘ अवतात् ’ अव रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१-यद्यपि वा । ८ । ६९ । यद्यप्येति—पूर्वोत्तरस्य पराङ्गोः कर्तुः । २-शून्यापुदीचीं निदधाति पुस्ततात् ५।१५। शून्यामानं शुभे-चत्वारोऽऽकः सम्प्रेति । द्वाविंशत्युत्प्रेत्यर्थः । का. श्री. सू. ५. ३. ३ । स्वयमेव लिखिततन्नायनीति प्रतिमन्त्रम् । का. श्री. सू. ५. १. ९८ । ३-“ दक्षिण-मात्रादुत्तरात् ” का. श्री. सू. ५. १. ९६ ।

(त्व) अयोत्तरतः । प्राचीर्धृष्ट्या निदधाति स परिलिखत्तुदत्तान्मा व्ययितादितीमामेवतदाह यत्र व्ययै तन्माश्वतादिति ॥ ३० ॥

(त्व) अय हरति । यत्र हरति तदग्नीदुपसीदति स वाऽअग्नीनामेव नामानि गृह्णहरति यान्वाऽअमून्देवाऽअग्नेऽग्नीन्होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्तु इमाऽएव पृथिवीरुपासर्पन्निमामहेव हेऽअस्याः परे तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

स ग्रहरति । विदेदग्निर्नभो नामाग्नेऽअङ्गिरऽ आयुना नाम्नेहीति स वाऽप्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत्समीरयति योऽस्यां पृथिव्यामसीति योऽस्यां पृथिव्यामसीति हत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यक्षियं तेन स्वाऽऽदध-

अयोत्तरतः प्राचीं धृष्ट्या निदधाति । स परिलिखति । “अवतान्मा व्ययितात्” — (वा. सं. १. १. २) इति । इमामेवैतदाह । यत्र व्ययै तन्माश्वतादिति ॥ ३० ॥

अय हरति यत्र हरति तद्-अग्नीदुपसीदति । स वाऽअग्नीनामेव नामानि गृह्णहरति । यान्वाऽअमून् देवाऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत । ते प्राधन्वन् । त इमा एव पृथिवीरुपासर्पन् इमामहेव हेऽअस्याः परे । तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

स ग्रहरति । “विदेदग्निर्नभो नामाग्नेऽअङ्गिरऽ आयुना नाम्नेहि” — (वा. सं. १. १. १) इति । स यद् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति । तत् समीरयति । “योऽस्यां पृथिव्यामसीति” — (वा. सं. १. १. १) इति । योऽस्यां पृथिव्यामसीति हत्वा निदधाति । “यत्तेऽनाधृष्टं नाम यक्षियं तेन

अयोत्तरतः इति । चात्वाज्योत्तरावविपरिलेखनस्य “अवतान्मा व्ययितात्” — इति मन्त्रः । तस्य व्याख्या — यत्र व्ययै तन्माश्वतादिति । “अय” व्ययिन् इत्यादिविषये “व्यये” काभोदापमजानानो व्ययितः स्यात् । तद्- तन्माव सकारात् “अवतान्” अव ॥ ३० ॥

इत्याद्या यद्वाऽअग्नीदुपसीदति इति हरणं विधत्ते-अय हरतीति । ‘यत्र हरति’, ‘तत्’ तत्र उच्यते-अग्नेऽग्नीदुपसीदति । उपविशति अग्निं । ‘अग्नीना’ ‘नामानि’ इत्यण्यणानि (रा. प. भा. ३ । १ । २ । २१) ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । तन्मु अग्निं चत्वात्प्रदेशे तन्नामग्रहणमुपपद्यते, ॥ एवात्र अयं अयनाह-यान् वा अमून् देवा अग्नेऽग्नीरिति । ‘होत्राय’ होत्रेणियादनाय हविर्होत्राय ‘प्रावृणत’ प्रावृणन् । ‘ते’ प्राधन्वन् । अन्वतिर्गतिकर्मा (वा. पा. भा. प. १. १. ८) । ‘इमा’ ‘अहेव’ । अहेति विनि-महादीयः (निघ. १ । २ । १) । इमा पृथिवीं परिधिरेष्य अमुरादयोऽपि ‘उपासर्पन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतद्’ एतेन ‘निदानेन’ मूलकारणैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

स ग्रहरतीति । ‘सः’ मृदो ह्यो व्यययुः स्येन ‘ग्रहरति’ खनेम् । मन्त्रस्यापमर्थः-हे ‘अङ्गिरः’ अङ्गिरेणमकार्ष्य ! ‘अग्ने’ । त्वम् । “येऽङ्गारा आसलेऽङ्गिरसोऽमन्” (वे. भा. १ । १ । १०)

क्षति यत्तेज्नाधृष्टं रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधऽदृष्ट्यैवैतदाहानु त्वा
प्रेषुवीतयऽदृति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वाजुष्टां हरामीत्यैवैतदाह तां वै
चतुःस्रक्तेभ्यात्वालादरति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽपुवैनामेतद्दिग्भ्यो
हरति ॥ ३२ ॥

(त्व) अधानु व्यूहति । सिध्ं ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्वेति
सा अदेवादः सिध्ंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तदेवैनामेतदाह सिध्ं ह्यसीति

स्वाऽऽदधे ”—(वा. सं. ५।९) इति । यत्तेज्नाधृष्टं रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध इत्यैवैत-
दाह । “अनु त्वा देववीतये ”—(वा. सं. ९।५) इति । चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा जुष्टां
हरामीत्यैवैतदाह । तां वै चतुःस्रक्तेभ्यात्वालादरति । चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैनामेत-
द्दिग्भ्यो हरति ॥ ३२ ॥

अधानु व्यूहति । “सिद्धासि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व ”—(वा. सं. ५।१०)

(निर. १।१।९)—इति क्षतिः । अग्निः आहुत्याधारभूतः । ‘नमो नाम विदेत्’ । न मातीति ‘नमः’
एतत् ‘नाम’ विन्देदित्यर्थः । यद्वा, नमो नामाग्निरिति ‘विदेः’ जालीया इत्यर्थः । त्वब ‘आयुना’ एत-
द्वत्सना ‘नाम्ना’ अभिधानेन युक्तः ‘एहि’ आगच्छ । स यदित्यादि । आयुर्दधातीति । ‘आयुः’—
शब्दः सामान्येन युतिः । ‘तत्’ अवधारितं ‘समीरयति’ उचरत्वेदि प्रति सम्यक् प्रेरयति । तत्र मन्त्रः—
‘योऽस्मां प्रथिव्यामसीति’ । ‘यः’ त्वम् ‘अस्यो’ आत्वाल्लक्षणायो ‘प्रथिव्यां’ मृत्यो ‘असि’ भवति स त्वना-
युना नास्तीति सम्बन्धः । अथवा यो मृत्त्रिवद्रूपस्त्वे अस्यो खातायां भूम्यां भवति तं त्वां समीरयामिर्त्यर्थः ॥
आनीताया मृदो वेदाकारेण स्वापनं समन्त्रक विवर्ते—इत्या निदधाति यत्तेज्नाधृष्टमिति । मृदा
एकामृत ! यत् ते मृदा हे तिरोहितमिदं विष्टे मृत । ‘यत्’ ‘ते’ ‘अनाधृष्टे’ रजोभिर्दृष्ट्यम्,
‘यज्ञियम्’ यद्वाहं ‘नाम’ ‘तेन’ नाम्ना ‘त्वा’ त्वाम् ‘आदधे’ स्थापयामि । “योऽस्मात्” —इति
मन्त्रेण त्रिवारं हरत् ॥

चतुर्थवाहरणमन्त्रस्याप्यर्थः—हे आहुतिमागपदार्थ । ‘त्वा’ त्वाम् ‘अनु’ पूर्वं हरणप्रयत्नरूप्य आह-
रणीति शेषः । किमर्थम् ? ‘देववीतये’ देवा न्यन्ति हविर्मर्त्ययन्ति अत्रेति देववीतिर्दृष्टस्तदर्थम् ॥

अर्पसिद्धमनूप प्रशांसति—तां वै चतुःस्रक्तेरिति । अतस्त. ऋक्तयो यस्य आत्वालस्य स तपोक्तः, चतुर-
स्रत् साकत्येन हरतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अधानुव्यूहतीति । अनुक्रमेण न्यूहन मृत्प्रसारणं कुर्यात् । “सिद्धासि”—इति न्यूहनमन्त्रः । हे अनु-

१-अत्र विदेदित्यत्र पुण्यव्ययेन ‘विदेः’ इति भाष्यकारो व्याजहात् । २-‘तत्प्रागोपयति’—इति ६० पा० ।
३-अथ अदिर इति पुरीषहरति इत्येन च । ५।७० । योऽस्मादिति निवर्तते यद्वाहं यद्वाहति । ५।७१ अर्पितुकरत्तपुनी-
का । वा. मी. सू. ५।७१ । ४-एव द्विषत्तं द्विणीयत्तां तृतीयस्यामिसे विवेकः । वा. मी. सू. ५।७२ । ५-अनुवेति चतुर्थं
व्यवर्तनकम् । वा. मी. सू. ५।७५ । ६-विष्टवतीति न्यूहानुपलब्धिम् । वा. मी. सू. ५।७६ ।

ग्रपस्तुमष्टिः शमयति योषा वाऽऽत्तखेदिस्तुम्वेतुदेवेभ्यो द्विनति
तस्मादष्टिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिधुं ह्यसि सपन्नसाही देवेभ्यः शुभस्वेत्युय सिहना-
भिरनुविकिरत्यलङ्कारो नैव सिक्ता भ्राजन्त इव हि सिक्ताऽऽग्नेर्वाऽ-
एतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिक्ताऽऽग्निं वाऽऽजस्यामायास्युभयति तयो
हेनामग्निं दिनस्ति तस्मात्सिक्ताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सिधुं-
ह्यसि सपन्नसाही देवेभ्यः शुभस्वेत्युयेनां छादयति सा च्युत्रेताप्य
शक्तिं ध्वसति ॥ ३६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकं प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥ (५ । १)

सोऽभ्युक्षति । “ मिश्रासि सपन्नसाही देवेभ्यः शुभस्व ”-(वा. सं. ५ । १०) इति ।
अथ सिक्ताभिरनुविकिरति; अलङ्कारो नैव सिक्ताः, भ्राजन्त इव हि सिक्ताः, अग्नेर्वाऽऽग्ने-
श्वानरस्य भस्म यत्सिक्ताः । अग्निं वाऽऽजस्यामायास्युभयति; तयो हेनामग्निं दिनस्ति । तस्मात्
सिक्ताभिरनुविकिरति । सोऽनुविकिरति । “ मिश्रासि सपन्नसाही देवेभ्यः शुभस्व ”-
(वा. सं. ५ । १०) इति । अग्नेनां छादयति; सा च्युत्रेतां शक्तिं ध्वसति ॥ ३६ ॥

शान्तिरंशु प्रयोजनम्, शिवमार्गं स्मर्यन्तमप्यन्तः तदुभयमुच्यते-आ यदेवाद् व्यादिना । तान्देवदेवेभ्यो
द्विनतीति । द्विनतिः प्रीणनकर्ता (वा. पा. स्वा. ५. ५९२) । तन्ना अनुचयेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्पय
भवति; योरात्वेनाभिधानम् । योराया अलङ्कारेण पशु-प्रीतिर्भवतीति सुप्रतिपन्नम् ॥ ३९ ॥

सोऽभ्युक्षति (का. श्रौ. सू. ५ । ७८) । अभ्युक्षगमन्त्रः-मिश्रामीति । अर्थः शशार्थः । सिक्ता-
तानां मिश्रैर्भस्मैस्तमलङ्कारकत्वेन मनर्पयते-भ्राजन्त इव हि सिक्ता इति । अनियतत्वाद् भ्राजन्तानां
भवति । वैचल्यकारत्वेन प्रशस्य अद्वितीयमोहमन्त्रादतिवर्तकत्वेन प्रशमति-अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मे-
त्यादिना । अभ्यवयवभूतानामिव सिक्ताणामनुचयेन यथैकवचनमाहनेन भूमे-स्वाह्वय स्वाह्वराह्वनावादिमा-
परिहार इत्यभिप्रायः । सिक्ता-प्रकिरणमन्त्रार्थम् अनुच्यते ॥

अयोः परदेर्दक्षिणद्वयमात्रेण प्रच्छादयति-अर्थानां छादयतीति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमत्सगार्ग्यविरचिते माध्वसि वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनस्तपत्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-५-१) ॥

श्रोक्षणीरध्वर्युदादत्ते । स पुरस्तादेवाग्रे श्रोक्षत्युदहतिष्ठन्निन्द्रघोपस्त्वा
व्यसुभिः पुरस्तात्पात्वितीन्द्रघोपस्त्वा व्यसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्वि-
त्येवेतुदाह ॥ ४ ॥

(हा) अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रेः पश्चात्पात्विति प्रचेतास्त्वा
रुद्रेः पश्चाद्गोपायत्वित्येवेतुदाह ॥ ५ ॥

(हा) अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः
पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो गोपायत्वित्येवेतुदाह ॥ ६ ॥

(हा) अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पात्विति
विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवेतुदाह ॥ ७ ॥

(हा) अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । तद्येऽएते पर्वं सक्ती तयोर्था
दक्षिणा तान्यन्तेन बहिर्वेदि निनयतीदमहं तप्तं व्यावर्द्धिद्धा यज्ञाग्निःसृजा-

श्रोक्षणीरध्वर्युदादत्ते । स पुरस्तादेवाग्रे श्रोक्षति-उदहतिष्ठन् । “ इन्द्रघोपस्त्वा व्यसुभिः
पुरस्तात्पातु ”-(वा. सं. ५ । ११) इति । इन्द्रघोपस्त्वा व्यसुभिः पुरस्ताद्गोपायदित्येवेतदाह ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । “ प्रचेतास्त्वा रुद्रेः पश्चात्पातु ”-(वा. सं. ५ । ११) इति प्रचेता-
स्त्वा रुद्रेः पश्चाद्गोपायत्वित्येवेतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । “ मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु ”-(वा. सं. ५ । ११)
इति । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो गोपायदित्येवेतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । “ विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु ”-(वा. सं. ५ । ११) इति ।
विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवेतदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते-तत्र ये एते पर्वं सक्ती-तयोर्था दक्षिणा-तान्यन्तेन बहिर्वेदि
नियति । “ इदमहं तप्तं व्यावर्द्धिद्धा यज्ञाग्निःसृजामि ”-(वा. सं. ५ । ११) इति । सा

श्रोक्षणीरध्वर्युरित्यादि । अन्वयेन । प्रोक्ष्यादानविधानान् अग्निप्रोक्ता अग्निदेव ‘ अग्ने ’ उक्तरादिभ्यः
पूर्वम् ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वस्यादिति ‘ प्रोक्षति ’ ‘ उदह् ’ उदह्मुत्तमिष्ठन् ॥

प्रोक्षणमन्त्रस्यान्वयः । रुद्र इति ध्रुवते सन्वते इति ‘ इन्द्रघोषः ’ इन्द्रनामा देवः, सः ‘ व्यसुभिः ’
सदितः ‘ पातु ’ रक्षतु, अमुत्तदिभ्यः सकृदाद् ‘ गोपायतु ’ इत्यर्थः । ‘ प्रचेता. ’ प्रहृष्टप्रज्ञो वरुणः ।
‘ पितरः ’ अग्निश्चावाप्रमुखा । ‘ मनोजवा. ’ मनोर्धेनोर्मणेनः । ‘ विश्वकर्मा ’ विश्वविश्वं कर्म यस्य स
एतन्नामहो देवः । निनयन्त्यायाः दक्षिणपूर्वसक्तः स्पष्टप्रदर्शनान् पूर्वदिग्मानस्रन्तिद्रोयन्वातः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्ष्य इति । सा न्यन्तेनेति । ‘ ता. ’ प्रोक्षणीः ‘ न्यन्तेन ’ अन्वयान्तदेशन । तन्मात्रे

मीति सा यदेवाहुः सिधेही भूत्वा ज्ञान्तेवाचरन्तामेवास्याऽएतच्छुचं बहिर्डां
यज्ञाग्निःसृजति युदिनाभिचरेद्युऽअभिचरेडादिशेदिदमहं तप्तं वारमुमभि
निःसृजामीति तमेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवासुं लोकमेति ॥ ८ ॥

॥ यद्धार्यमाणेऽग्नौ । (आऽउ) उत्तरवेदिं व्याधारयति यदेवैनामदो देवा
अब्रुवन्-पूर्वा स्वाऽग्नेडाहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैनामेतत्पूर्वामग्नेडाहुतिः
प्राप्नोति यदेषा देवानब्रवीथां मया काश्चाशिपमाशासिप्युष्वे सा वः सुर्वा
समर्द्धिष्यतऽहुति तामेनयाऽऽर्त्विजो यजमानायाशिपमाशासते साऽस्मै
सुर्वा समृद्धयते ॥ ९ ॥

तद्वाऽएतदेकं कुर्वन् द्वयं करोति । यदुत्तरवेदिं व्याधारयत्यथ येषां मध्ये
नाभिकेव भवति तस्ये ये पूर्वे सन्ती तयोर्वा दक्षिणा ॥ १० ॥

यदेवाहुः सिंही भूत्वा ज्ञान्तेवाचरन्-तामेवास्या एतच्छुचं बहिर्डां यज्ञाग्निःसृजति । यदि नाभि-
चरेद् । यद्युऽअभिचरेडादिशेदिदमहं तप्तं वारमुमभि निःसृजामीति । तमेतया शुचा विध्यति ।
स शोचन्नेवासुं लोकमेति ॥ ८ ॥

स यद्धार्यमाणेऽग्नौ उत्तरवेदिं व्याधारयति-यदेवैनामदो देवा अब्रुवन्-पूर्वा स्वाऽग्नेरुतिः प्राप्स्यतीति ।
तदेवैनामेतत्पूर्वामग्नेडाहुतिः प्राप्नोति । यदेषा देवानब्रवीत्-यां मया काश्चाशिपमाशासिप्युष्वे-सा वः
सर्वा समर्द्धिष्यतऽहुति । तामेनयाऽऽर्त्विजो यजमानायाशिपमाशासते । साऽस्मै सर्वा समृद्धयते ॥ ९ ॥

तद्वाऽएतदेकं कुर्वन् द्वयं करोति-यदुत्तरवेदिं व्याधारयति । अथ येषां मध्ये नाभिकेव भवति-
तस्ये ये पूर्वे सन्ती-तयोर्वा दक्षिणा ॥ १० ॥

सक्त्यन्ते प्रोक्षणीये शेषनिनयनप्रमत्तावाह-बहिर्वेदीति । निनयनमन्त्रस्याग्रमर्थः । ' इदं ' प्रोक्षणीशेष 'ततम्'
' येषाः ' सिंहीरूपायाः क्रौर्यव्युत्पादनतः तस्मिन् सन्तापघातेः सम्भवादवशिष्टमभस्तत मवति तथैविधं वा;
" अहं " यज्ञाद् " यज्ञसायनाद् वेदिदेशान् ' वहिः नि सृजामि ' । सा यदेवाहुः इत्यादिनिनयनार्थवादः स्पष्टः ॥

अयं निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छादित्यविवक्ष्यत्वाह-यदि नाभिचरेदिति । ' यदि उ ' यद्यपि अभिचारं
कर्तुमिच्छेत्, तदा ' यज्ञादुबहिः ' इत्यने ' अमुमभि निःसृजामि " इत्यादिशेत् । अमुमित्यत्र द्वेषस्य नाम
गृहीतात् । ' स ' अभितप्तः । ' शोचन्नेवासु लोकमेति ' दुःखेन प्राणान् यदातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्रास्तावमन्त्राद्व्याधारणमाह-स यद्धार्यमाणेऽग्राविति । आग्रधेण उत्तरवेदेरपरि देशे ' अग्नौ
धार्यमाणे ' सत्यध्वर्युर्ग्राधारयति । यदेवैनामद इत्यादिकमुत्तरवेदेर्विष्यथोरूपाधिकप्रसङ्गे व्याख्यातम् (स.
प. का. ३ । १ । १ । १२३) । यस्मादपक्रान्ताया वाचाः प्रतिनिवृत्तये देवेभ्योऽधारणं दत्तम्, तस्मादेवाप्यनेत-
त्कार्तव्यमित्यर्थः । यस्मान्न व्याधारणं तदुत्पत्त्या वाचा सर्वादीः समृद्धिरूपस्य वरस्य देवेभ्यो दत्तत्वाद् यजमा-
नार्थमृत्विग्भिराशास्यमानाशिषां समृद्धये चोत्तरवेदिव्याधारणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तद्वा एतदेकमेति । ' एकम् ' उत्तरवेदिव्याधारणं कुर्वन् ' द्वयं करोति ' व्याधारणं यजमानाशीरशासने

(द्वा) अथ परिधीन्परिदधाति । ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्ट्वेति मध्यमं ध्रुव-
क्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेति दुक्षिणमच्युतक्षिदसि दिवं दृष्ट्वेति उत्तरमग्नेः पुरी-
षमसीति सम्भारानुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्वेत्याय ॥ १३ ॥

शरीरं देवास्य पीतुदारु । तद्यत्पितृदावाः परिषपो भवन्ति शरीरे-
पेवेनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

मार्धं सुष्ठु देवास्य गुत्सुलु । तद्यद्गुत्सुलु भवति मार्धं सुष्ठुवेनमेतत्स-
मर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति—“ ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्ट्वे ”—(वा. सं. ५।११) इति-मध्य-
मम् । “ ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वे ”—(वा. सं. ५।११) इति-दक्षिणम् । “ अच्युत-
क्षिदसि दिवं दृष्ट्वे ”—(वा. सं. ५।११) इति-उत्तरम् । “ अग्नेः पुरीषमसि ”—(वा.
सं. ५।११) इति-सम्भारानुपनिवपति । तद्यत्सम्भारा भवन्ति-अग्नेरेव सर्वेत्याय ॥ १३ ॥

शरीरं देवास्य पीतुदारु । तद्यत् पितृदावाः परिषपो भवन्ति-शरीरेणैवेनमेतत् समर्द्धयति,
कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

मार्धं देवास्य गुत्सुलु । तद्यद् गुत्सुलु भवति-मार्धं सुष्ठुवेनमेतत् समर्द्धयति-कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

‘ अथ ’ ‘ ध्रुवम् ’ ‘ दृष्ट्वेति ’ ‘ कर्षं ’ आयेत् । ध्रुवमनमन्त्रस्यस्य भूतशब्दस्य भूतकार्यमर्थे इत्याह-
मन्त्रा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् परिदधातीति । तन्मन्त्रस्वार्थः—दे परितः । त्वं यस्मात् ‘ ध्रुवोऽसि ’, अतः ‘ पृथिवीं ’
‘ दृष्ट्वे ’ एता इह । अनेन मध्यमवर्धि परिदधाति । ध्रुवमविष्य क्षिपति निवसतीति ‘ ध्रुवक्षिन् ’ । अच्युतं
परिष्यावित् यथा न षडति तथा क्षिपतीति ‘ अच्युतक्षिन् ’ । अच्युतदिवाग्निदेवो गुम्फाशुभ्रमग्नेः शरीर-
सम्भारप्रदेशं समन्त्रकं विषये-अग्नेः पुरीषमसीति । सम्भारानुपनिवपतीति । स च सम्भारनिदायः ‘ अग्नेः ’
‘ सर्वत्राय ’ कृत्स्नत्वाय सम्पदति गुम्फास्वादीनामन्यवदवत् स्वयमेव वक्ष्यति,—अतस्तेषामग्निना सपोवनेन स
सर्वः सङ्गुणो भवति ॥ १३ ॥

शरीरं देवेति । ‘ अथ ’ अग्नेः ‘ पितृदारु ’ उदुम्बरविशेषः । “ स यो वनस्तुतिष्ववसतां पितृद्वी ”
(वै. सं. १।२।८।४) इति च वैतित्थ्यके ब्रह्मण्य पितृद्वीश्रीः शरीरावन् ॥ १५ ॥

मार्धं देवास्पेति । “ दन्तीन्सुष्ठुलु तद् गुत्सुलु ” इति (वै. सं. ६।२।८।४) अतः शुभ्रलोते-
मन्त्रवन् ॥ १६ ॥

१-भूतव्यसनेति कृत्स्नवच्छेति । वा. भौ. सु. ५।१२। २-मार्धं पितृद्वीः शरीरवति ध्रुवम् एवेत्येवेति इतिवन् । वा. भौ. सु.
५।१३। ३-अग्नेः पुरीषमसि निवपति गुम्फाशुभ्रमग्नेः शरीरवति ध्रुवम् एवेत्येवेति इति । वा. भौ. सु. ५-१५।

गन्धो ह्येवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत्सुगन्धितेजनं भवति गन्धेनैवैन-
मेतत्समर्हयति कृत्स्नुं करोति ॥ १७ ॥

(त्व) अथ यद्वृष्णे स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विषाणेऽन्तरेणा-
ग्निरेकार्थं रात्रिमुवास तद्यदेवात्राग्नेर्यत्कं तदिहाप्यसदिति तस्माद्वृष्णे
स्तुका भवति तस्माद्या शीष्णो नैदिष्ठं स्याज्जामाच्छिद्याहरेद्यु तां
न विन्देदपि यामेव काआहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति गुप्त्याऽएव दूऽइव
ह्येनमुत्तरे परिधय ऽआगच्छन्ति ॥ १८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥४॥२॥(५॥२॥)

गन्धो ह्येवास्य सुगन्धितेजनम् । तद् यत् सुगन्धितेजनं भवति-गन्धेनैवैनमेतत् समर्हयति,
कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद्वृष्णेः स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणाग्निरेकां रात्रिमुवास । तद्
यदेवात्राग्नेर्यत्कं-तदिहाप्यसदिति । तस्माद्वृष्णेः स्तुका भवति । तस्माद्या शीष्णो नैदिष्ठं
स्यात्-जामाच्छिद्याहरेत् । यद्यु तां न विन्देदपि यामेव काआहरेत् । तद् यत्परिधयो भवन्ति-
गुप्त्याऽएव । दूऽइव ह्येनमुत्तरे परिधय आगच्छन्ति ॥ १८ ॥

गन्धो ह्येवास्तेति । " यामोवधीउ तां सुगन्धितेजने-" (तै. सं. १।२।८।४) इति श्रुतेः
सुगन्धितेजनाख्योवधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवासादग्नेर्यत्कं सुगन्धितेजने सङ्क्रान्तः । तदुपबारेन अग्नेरन्वाह्या-
नास्य पुनर्पोजना । अतः कृत्स्नत्वमग्नेः ॥ १७ ॥

अथ यद्वृष्णे स्तुका भवतीति । इष्णिमेव, तस्य स्तुका रोम । स्तुकाया अग्न्यवयवबहुपपादयति-
वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणेति । " वां पशुः तां पेलस्यान्तरं शृङ्गे-" (तै. सं. १।२।८।४)
इति तैत्तिरीयकम् ॥

वा शीष्णो नैदिष्ठं स्यात् जामाच्छिद्याहरेदिति । वृष्णेरलामे कयमित्यत आह-अपि यामेव का
आहरेदिति । तद्वान्तरजानित्तन्मन्त्रामपीत्यर्थः । परिधीनां परिधानं तदावशिरोपत्वं चोक्तम्, इदानीं तदाव-
स्थान्यमाह-तद्यु यत् परिधयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ' उत्तरे ' उपरि क्रियमाणाः ' परिधयः ' ' दूरे '
विन्देदृष्टकाले होमकाले ' आगच्छन्ति ' अतोऽग्नेरुत्तिस्तावत्पर्यन्तमपेक्षिता; तस्मादिदानीमवश्यं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्यन्दिनीत्यशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-५-२)

१-शीष्णो इति क. ए. ग. मन्वेदप्रि ' शीष्णं ' इत्येव । २- ' सुगन्धितेजनाख्योवधिविशेषे ' इति जयपुरीयसु. बा० ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुत् ऽएष वै तायमानो
यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

गिर ऽएवास्य हविर्ज्ञानम् । अेष्वं देवतयाय युदस्मिन्सोमो भवति
हविर्वै देवानां सोमस्तस्माद्विर्ज्ञानं नाम ॥ २ ॥

सुखमेवास्याहवनीयः । स यदाहवनीये जुहोति युया सुख ऽआसिञ्जेदेवं तद्दे
(स्तु) स्तुप् ऽएवास्य यूपः । (पो) बाह्वृ ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च
मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

अथ हविर्धानकर्म ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञः—यदेनं पुरुषस्तनुते । एष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्
विधीयते । तस्मात् पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

गिर एवास्य हविर्ज्ञानम्—वैष्णवं देवतया । अथ यदस्मिन् सोमो भवति । हविर्वै देवानां सोमः ।
तस्माद्विर्ज्ञानं नाम ॥ २ ॥

सुखमेवास्याहवनीयः । स यदाहवनीये जुहोति—यया सुख आसिञ्जेत्; एवं तद् ॥ ३ ॥
स्तुप् एवास्य यूपः । बाह्वृ ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च, मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उत्तर (द. प. भा. १।१।३।७) लदेहविर्ज्ञानं हि विनाम्यते, लदुपेक्षतन्त्रेण एष पुरुष-
कालत्रेकालान्—पुरुषो वै यज्ञ इत्यदिना । अथ यदहमेन तदाहवनीयः लदेहविर्ज्ञानं हि तन्त्रेण ।
प्रतिज्ञेयं पुरुषे हेतुर्ह—पुरुषस्तेन यज्ञ इति । 'तेन' कालेन 'यज्ञः' 'पुरुषः' इत्यर्थः । हेतु
विज्ञानेन—यदेनं पुरुषस्तनुत् इति । यन्मन्त्रं पुरुषेन यजमानेन, तेन यज्ञः पुरुष इत्यर्थः । तद् किं पुन-
र्यत्र लान्नन् लदेहोति पुनः ? नेहह—एष वै तायमानो, यावानेव पुरुषः, यावान् विधीयते इति ।
पुरुषस्तेन लान्नन् यजन् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥

गिर एवास्येति । हविर्ज्ञानं यदस्मिन्ने कालान्—वैष्णवं देवतयेति । विष्णुदेवतदेवैर्ज्ञानेनान्य-
थान्, वैष्णवत्वं । विष्णोः सर्वदेवतानुपेक्षन्, विष्णोः सर्वदेवतानुपेक्षन् पुनर्हविर्ज्ञानं गिरस्त्वन् ।
हविर्ज्ञानं नान्यत्वेनान्यत्वेन—अथ यदस्मिन्नेति ॥ २ ॥

सुखमेवास्याहवनीय इति । कर्त्तव्यस्य सुखमेवाहवनीयं इति—स यदाहवनीये जुहोति । अथ
प्रदेहस्यनुपेक्षितार्थः ॥ ३ ॥

स्तुप् एवास्य यूप इति । 'यूप एव' 'यूप' यज्ञस्य 'स्तुप्' 'वेदजित्वा, देवतान् यज' । हविर्ज्ञानं
सोमस्यन् 'अर्जितम्' 'हविर्ज्ञानं' 'मार्जालीयः' यूप एव 'यूप' ; यन्मन्त्रः यजमानो यज-
स्तुतौ ॥ ४ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित इति । ये वै ब्राह्मणाः शुश्रूषां सोऽनु-
चानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह बृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै बृहन्विप-
श्चित्यनुमेवैतदभ्याह विहोत्रा दधे व्युनाविदेक इदिति वि हि होत्रा
उचते यज्ञं तन्वाना महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं
प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

“ विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ”—(वा. सं. ५ । १४) इति । ये वै ब्राह्मणाः
शुश्रूषां सोऽनुचानास्ते विप्राः । तानेवैतदभ्याह । ‘ बृहतो विपश्चित ’—इति । यज्ञो वै बृहन् विप-
श्चित् । यज्ञमेवैतदभ्याह । “ विहोत्रा दधे व्युनाविदेक इति ”—(वा. सं. ५ । १४) इति ।
वि हि होत्रा दधते—यज्ञं तन्वानाः । “ महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ”—(वा.
सं. ५ । १४) इति । तत्—सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अन्विपश्चितः, असौ तु ‘ यज्ञो बृहन् विपश्चित् ’, अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्र-
प्रसूतः मनः । ‘ पियः ’ मुद्गीध ‘ मुञ्चते ’ अन्तः करणस्य मनसः पृथङ् निर्देशात् ‘ धी ’—शब्देन तत्पू-
र्विका वागुच्यते । तथा ‘ होत्रा ’ वक्तृत्वात् । सन होत्रास्य यज्ञविषये सवित्राऽनुज्ञाता एव मनो विपश्च-
‘ विदधे ’ विदधते, जुहोति । “ सौमल आत्मनेपदेत् ”—(वा. सू. १ । १ । ४१) इति तत्सोः । इत
इदमाहात्म्यं सवितुरिति, तत्राह—यस्मान् सवित्रा ‘ एक इन् ’ एक एव ‘ व्युनाविन् ’ । व्युनमिति प्रज्ञानान
(निर. १ । ९ । १०) प्रज्ञानानि यर्थः । यज्ञा वीयते गम्यन् इति व्युन, यज्ञमार्गः । “ व्युन धेतेः ”
इति निदन्त (निर. १ । १ । ९) । तस्य वेदिना एक एव । तस्य सवितुर्देवस्य ‘ परिष्टुतिः ’ ‘ महती ’
महती ‘ स्वाहा ’ स्तुतिरूपमिदं द्रव्यं स्वाहुतमस्तु ॥

मन्त्र आचष्टे—मनसा च वै वाचा चेवादिना । ‘ धी ’—शब्दस्य विशदितमर्थमाह—उत पुश्नते पिय
इति । तद्वार्चं पुनस्तीति । ‘ पिया-पिया ’ यदा यदा मुदिर्जायते तदा—तदा खलु ‘ एतया ’ वाचा
‘ अन्वृणति ’ जीविषुमिच्छति । अतः केवलमुद्ग्रेजीवनमाधनत्वमाधेन वाचोऽपेक्षितत्वाद् ‘ धी ’—शब्देन
तत्पूर्विका वागुच्यते । जीवनसायनवनेर विशदयति—अनूक्तेनेवेति । ‘ अनूक्त्व ’ अनुवचनम्, अप्यवगादिकम् ।
‘ प्रकामः ’ स्वेच्छिकलौकिकमापणम् । ‘ गाथाः ’ गन्धसाधिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रस्येन्द्राभिमतमर्थमाह—ये वै ब्राह्मणा इति । कविज
इत्यर्थः । ‘ एतत् ’ ‘ विप्राः ’—इति पदम्, ‘ तानेव ’ ब्राह्मणानेव ‘ अभ्याह ’ ब्रूते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चि-
त्याभ्यां यज्ञो विशदयत इत्याह—यज्ञो वै बृहन् विपश्चिदिनि । ‘ होत्रा ’—शब्देन वक्तृत्वात् सोऽभिमतः ।
‘ दधे ’—दधेत् ‘ दधते ’—इत्यस्य वक्तृवचनस्य स्थाने इति व्याचष्टे—वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति ।
तत् सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे “ सवितुर्देवस्य ”—इति सवित्रा देवः श्रूयते, ‘ तत् ’
तस्मादेव मन्त्रसाध्यं ‘ सावित्र ’ होम ‘ प्रसवाय ’ जुह्यात् ॥ १२ ॥

(च) तयोः समववृत्तयोः । (इच्छ) छदिरधिनिदधति यदि च्छदिर्न विन्दे-
युच्छदिः सम्मितां भित्तिं प्रत्यानहन्ति राट्यां परिश्रयन्त्युच्छ्रायीभ्यां
छदिः पश्चादधिनिदधति च्छदिः सम्मितां वा भित्तिम् ॥ ९ ॥

(म) अथ पुनः प्रपद्य । चतुर्गृहीतमान्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोति
सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूताय यजुं तनवामहाऽहुति तस्मा-
त्सावित्रं जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । युञ्जते मनः उच्यते युञ्जते धियऽहुति मनसा च वै ध्वात्रा च
यजुं तन्वते स यदाह युञ्जते मनऽहुति तन्मनो युनक्तयुत युञ्जते धिय इति
तद्वाचं युनक्ति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्युपन्त्यनुक्तेनेव प्रकामोद्ये-
नेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यजुं तन्वते ॥ ११ ॥

तयोः समववृत्तयोः छदिरधिनिदधति । यदि छदिर्न विन्देयुः-छदिः सम्मितां भित्तिं प्रत्यान-
हन्ति । राट्यां परिश्रयन्ति । उच्छ्रायीभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति, छदिः सम्मितां वा भित्तिम् ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीतमान्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोति । सविता वै देवानां प्रस-
विता । सवितृप्रसूताय यजुं तनवामहाऽहुति । तस्मात् सावित्रं जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । “युञ्जते मनः उच्यते युञ्जते धियः” — (वा. सं. ५. १. १४) इति । मनसा च वै
वाचा च, यजुं तन्वते । स यदाह-युञ्जते मनऽहुति-तन्मनो युनक्ति । उच्यते युञ्जते धिय-इति-तद्वाचं
युनक्ति । धिया-धिया ह्येतया मनुष्या जुज्युपन्ति-अनुक्तेनेव, प्रकामोद्येनेव, गाथाभिरिव ।
ताभ्यां युक्ताभ्यां यजुं तन्वते ॥ ११ ॥

तयोः समववृत्तयोरिति । ‘समववृत्तयोः’ । ‘अधि’ उपरि ‘छदिः’ एणमयं कटम् उभयतः स्थापयेत्
तदभावे ‘भित्ति’ ॥ ‘प्रत्यानहन्ति’ । तथा च कात्यायनः “वर्षीयो दक्षिणं तथेष्टछदिः प्रत्यस्यति भित्तिं वा-
ज्जने” (का. श्रौ. सू. ८. १. ७१-७५) इति । ‘राट्यां’ हविर्दानयोर्मुखप्रदेशे उच्छ्रायीभ्यां लोणकाष्टा-
भ्यामलगादले परिश्रये ‘पश्चात्’ पृष्ठमगोऽपि ‘छदिः’ । ‘अधि’ निदधत् । तदभावे ‘भित्तिः’
पूर्वम् कर्तव्या ॥ ९ ॥

हविर्दानप्रवर्तनाभ्यनुष्ठानाय सावित्रं होम विधत्ते-अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीतमान्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । व्यापारणायार्ज्यं महति पूर्वमाहवनीयं प्रति गतवान् ‘पुनः प्रपद्य’-
इत्युच्यते । तस्मैयेषु देवेषु सवित्रे किमर्थं ह्यत इत्यत आह-सविता वै देवानामिति । देवानां मध्ये
सविता बहुशक्तो ॥ १० ॥

होममन्त्रमाह-स जुहोतीति । मन्त्रस्याप्यर्थः-‘विद्याः’ वेदाग्निः, अथर्वणमुखा, अग्निः । ‘विद्यास्य’
विशेषणमित्याह-कल्पकस्य प्रायकस्य ‘बृहत्’ ‘महत्’, ‘विश्वितः’ वेदाग्निः, यज्ञस्य । इतरे विपश्चितो-

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित इति । ये वै ब्राह्मणाः शुश्रूषां सोऽनु-
चानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह बृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै बृहन्विप-
श्चिद्यज्ञमेवैतदभ्याह विहोत्रा दधे व्युनाविदेक इदिति वि हि होत्रा
दधते यज्ञं तन्वाना महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं
प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

“विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः”-(वा. सं. ५ । १४) इति । ये वै ब्राह्मणाः
शुश्रूषां सोऽनुचानास्ते विप्राः । तानेवैतदभ्याह । ‘बृहतो विपश्चितः’-इति । यज्ञो वै बृहन् विप-
श्चित् । यज्ञमेवैतदभ्याह । “विहोत्रा दधे व्युनाविदेक इति”-(वा. सं. ५ । १४) इति ।
वि हि होत्रा दधते-यज्ञं तन्वानाः । “महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा”-(वा.
सं. ५ । १४) इति । तत्-सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

उपविपश्चितः, अतो तु ‘यज्ञो बृहन् विपश्चित्’, अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्र-
प्रसूतः ‘मनः’ ‘धियः’ सुधीध ‘सुश्रूते’ अन्तःकरणस्य मनसः प्रपङ्गं निर्देशात् ‘धी’-शब्देन तादृ-
र्विका वागुच्यते । तथा ‘होत्राः’ यज्ञदूर्तारिः सप्त होत्रास्तथ यज्ञविषये सवित्राऽनुहता एव मनो विपश्च
‘विदधे’ विदधते, इति । “लोक्तं आत्मनेपदे”-(वा. सू. १७ । १ । ४१) इति तत्तोरः । इत
रिदमाहास्य सवित्रिदिति, सत्रह-यस्मान् सञ्ज्ञिता ‘एक इन्’ एक एव ‘व्युनाविद्’ । व्युनगिति प्रज्ञाताम
(निर. १ । ९ । १०) प्रज्ञागानिर्गन्तः । यद्वा बीरो गन्धत इति व्युन, यज्ञमर्ता । “व्युने वेतेः”
इति निश्चयः (निर. ९ । १ । १) । तस्य वेदिता एक एव । तस्य सवित्रिदेवस्य ‘परिष्टुतिः’ ‘मही’
महती स्थाहा स्तुतिरूपमिदं द्रव्यं स्वाहुतमस्तु ॥

मन्त्र व्यापटे-मनसा च वै वाचा ज्योपादिना । ‘धी’-शब्दस्य विशदितमर्थमाह-उत सुश्रूते धिय
इति । तद्वाचं युनक्तीणि । ‘धिया-धिया’ यदा यदा मुदिर्जायते तदा-तदा सज्ज ‘एतया’ वाचा
‘जुज्युपन्ति’ जीवितुमिच्छन्ति । अतः केवलमुदेजीवनसाधनत्वमावेन वाचोऽपेक्षितत्वात् ‘धी’-शब्देन
तात्पर्यविका वागुच्यते । जीवनसाधनत्वमेव विशदयति-अनूक्तेनेवेति । ‘अनूक्तम्’ अनुचनम्, अप्यशनादिकम् ।
‘प्रकाशः’ स्तौष्टिकलौकिकमावणम् । ‘गाथाः’ गव्यवाचिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिमतमर्थमाह-ये वै ब्राह्मणा इति । तद्विज
हायर्थः । ‘एतत्’ ‘विप्राः’-इति पदम्, ‘तानेव’ भाष्यगानेव ‘अभ्याह’ श्रुते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चित-
शब्दाभ्यां यज्ञो विप्रस्यत इत्याह-यज्ञो वै बृहन् विपश्चिदिति । ‘होत्रा’-शब्देन यज्ञकर्तारोऽभिहिताः ।
‘दधे’-शब्देत् ‘दधते’-इत्यस्य बहुवचनस्य स्थाने इति व्यापटे-वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति ।
तत् सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे “सवित्रिदेवस्य”-इति सञ्ज्ञिता देवः स्यते, ‘तत्’
तस्मादेन मन्त्रसाधनं ‘सावित्र’ होमं ‘प्रसवाय’ जुहुयात् ॥ १२ ॥

(त्व) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वो) उपनिष्कामेति दक्षि-
णया द्वारा पुनर्नो निष्कामयन्ति स दक्षिणस्य हविर्दानस्य दक्षिणायां
वर्तन्त्याः१२ हिरण्यं निधाय जुहोतीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढमस्य पाशसुरे स्वाहेति सः१३ सर्वं पुन्यै पाणावानयति आक्षस्य सन्ता-
पमुपानक्ति देवभृतौ देवेष्वाधोपतमिति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे सुचं चान्यः
विलापनीं च पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्री ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हविर्दानस्य दक्षिणायां
वर्तन्त्याः१२ हिरण्यं निधाय जुहोतीरावती धेनुमुती डि भूतः१३ सूयवशिनी

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा उपनिष्कामेति । दक्षिणया द्वारा पुनर्नो निष्कामयन्ति । स
दक्षिणस्य हविर्दानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्यां हिरण्यं निधाय जुहोति । “ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा
निदधे पदम् । समूढमस्य पाशसुरे स्वाहा ”—(वा. सं. ५।१५, इति । सः१३ सर्वं पुन्यै पाणा-
वानयति आक्षस्य सन्तापमुपानक्ति । “ देवभृतौ देवेष्वाधोपतम् ”—(वा. सं. ५।१७) इति
प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे—सुचं च आज्यविलापनीं च । पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्री ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा प्रतिप्रस्थाता उत्तरस्य हविर्दानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्यां हिरण्यं निधाय

अथापरंमेत्यादि । दक्षिणहविर्दानशकटवर्त्मनि होमार्थमन्यत्, ‘ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ’ प्राचीनवर्णा-
दुपनिष्कामेन । ‘ पत्नी ’ च अश्वधुरान्यज्जनय ‘ दक्षिणया द्वारा ’ निष्कामयेत् । ‘ सः ’ अर्घ्युः ।
‘ दक्षिणस्य ’ ‘ हविर्दानस्य ’ शकटस्य दक्षिणबकरेलायां ‘ हिरण्यं ’ ‘ निधाय ’ अर्घ्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्याय हगृहीतोऽर्थः—‘ इदं विश्वं ’ विष्णुः । त्रिविक्रमावतारवाती ‘ विचक्रमे ’ विक्रान्तवान् ।
विक्रमणप्रकारमाह—‘ त्रेधा ’ त्रिप्रकारेण त्रिषु स्थानेषु द्विधादिषु ‘ पद ’ ‘ निदधे ’ स्थापितवान् । ‘ मस्य ’
विष्णो ‘ पाशसुरे ’ रजोयुक्ते पदे लोकेत्य ‘ समूढम् ’ गृहीत सम्मितमसीदित्यर्थः । ‘ स्वाहा ’ इदं समूढमस्तु ।
‘ सः ’ जुहोति । ‘ सा ’ पत्नी सस्रवेणाज्येन ‘ अक्षस्य ’ ‘ सन्ताप ’ सन्तप्यते चक्रसङ्घर्षेणेति सन्तापः,
‘ चक्रवलयमहराप्रदेशः । ‘ चक्रद्वयम् ’ उपानक्ति । अनुलोमाञ्जनं कुर्वन्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणिमार्तयेत् ।
तथा च कात्यायन—“ पत्नी पर्याणयन्ती शेषं प्रतिगृह्णाक्षधुरामनक्ति परम् देवभृताविति—” (का. श्रौ. सू.
८। ८९) इति ॥

आञ्जनमन्त्रस्यायमर्थः—‘ हे ’ देवभृतौ ! देवन् श्रावयत इति देवभृतौ, अश्वयोरावात्प्रदेशौ । युवा ‘ देवेभ्य ’
मध्येऽस्मान् । ‘ आधोपनम् ’ ते सम्यग् यजन्तीति शब्दे कृतम् ॥

पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्री—इति । दक्षिणहविर्दानाग्रनावन्तरप्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ ‘ जघनेन ’
आहवनीमग्राहृत्यपो. पश्चाद्भागेन पत्नीं ‘ पर्याणयन्ति ’ परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यमिति । प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्दानस्य दक्षिणवर्तन्त्यां ‘ हिरण्यं निधाय ’ “ रावती ”

१-अपरं दक्षिणे वर्तमाने दक्षिणत्वमस्यो हित्वं निधायान्जुहोतीदं विष्णुर्विच । का. श्रौ. सू. ८।८११२-‘ निष्कामेन ’ इति ॥

मनवे दशस्या ॥ व्यस्कन्ना रोदसी विष्णवेते दाधुर्थं पृथिवीमभितो
मयूखैः स्वाहेति सध्रस्त्रं प्रत्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्तापमुपानक्ति
देवश्रुतो देवेष्वपोपतमिति तद्यदेवं जुहोति ॥ १४ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्गाद्विभया-
श्चकुर्व्वो वाऽआज्यं तदप्येतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाद्रा उक्षाध्रस्यु-
वाभस्तथैषां नियानुं नान्ववायंस्तयोऽष्टवैष अप्येतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो
नाद्रा उक्षाध्रस्युवहन्ति तयास्य नियानुं नान्ववयन्ति तद्यद्वैष्णवीभ्या-
मृग्भ्यां जुहोति वैष्णवध्रं हि हविर्दानम् ॥ १५ ॥

शुद्धेति—“हरारसी येतुमसी हि भूतं सुयवसिनी मनवे दशस्या । व्यस्कन्ना रोदसी
विष्णवेते दाधुर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा” — (वा. सं. ५।१९) इति । संस्रवं पत्यै
पाणावानयति साक्षस्य सन्तापमुपानक्ति । “देवश्रुतो देवेष्वपोपतम्” — (वा. सं. ५।१७)
इति । तद् यदेवं जुहोति ॥ १४ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्गाद्विभयाश्चकुर्व्वो वाऽआज्यम् ।
त अप्येतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाद्रा रक्षास्यवहन्ति, तथैषां नियानुं नान्ववायन् । तयोऽष्टवैष
अप्येतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाद्रा रक्षास्यवहन्ति, तयास्य नियानुं नान्ववयन्ति । तद् यद्वैष्णवीभ्या-
मृग्भ्यां जुहोति, वैष्णवध्रं हि हविर्दानम् ॥ १५ ॥

इति मन्त्रेण चतुर्होतृमात्रं जुहुयात् । मन्त्रस्यान्वयः—हे दावावृष्टिर्गो । युवां ‘मनवे’ मनुष्याय यजनानाय
‘रदवती’ अनवत्यौ ‘येतुमती’ बहुवेतुके च ‘मूलम्’ मवतम् । तया ‘सुयवसिनी’ शोभनघातयुक्ते,
‘दशस्या’ दशस्यौ अग्निमन्त्रदशस्यौ मवतम् । एवं महतुमावे एते रोदसी हे विष्णो ! त्वं ‘व्यस्कन्नाः’
विविधं स्कन्तवानसि । तया विरोधेन ‘पृथिवीम्’ ‘अभितः’ सर्वतः मयूखैः मयूखान् सन्तपयित्वेतिबोनिर्वा
‘दाधुर्थं’ दापयति । तादृशान् तुम्यन् इत्युपलक्षितं—दक्षिणवक्त्राग्रे हृदयानमने ‘स्वाहा’ सुदुतमत् ॥
संस्रवन्त्यादि ईदम् । तद्यदेवं जुहोतीति । ‘यद्’ यद्वा एवं कर्मद्वये शुद्धेति, ‘तद्’ तद्वा ‘संस्रवं’
‘पत्यै’ पत्याः ‘पाणी’ इति पूर्व्व सम्बन्धः ॥ १४ ॥

विहित मर्मज्ञो रक्षसा मर्मातुल्यमनेनरिहस्तान्वेन प्रशंसति—देवा ॥ वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना ।
आज्यस्य दशस्य अक्षरत्वं निरात्ययेति नियानुं मर्माः । सत्यमन्यत् । मन्त्ररोहिण्युदेवतास्त्वं हविर्दानमोक्तवित्त-
नित्याह—तद्यद्वैष्णवीभ्यामिति । हविर्दानस्य वैष्णवध्रं शिर एवास्व हविर्दानमित्यत्रोक्तम् (श. ७. भा. ३।
५।३।२) ॥ १५ ॥

(मु) अथ यत्पत्न्यक्षस्य सन्तापमुपानक्ति । प्रजननमेवेतत्क्रियते यदा वै स्त्रियै च पुंश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः सिच्यते तत्ततः प्रजायते परागुपानक्ति पराग्येव रेतः सिच्यतेऽथाह हविर्द्वाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ वाचयति । प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्तीऽड्यत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्तीऽड्यत्यैवेतदाहोर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतमित्यूर्ध्वमिमं यज्ञं देवलोकं नयतमित्येवेतदाह मा जिह्वरतमिति तुदेतस्माऽअह्वलामाशास्ते समुद्गृह्येव प्रवर्तयेयुर्ध्वथा नोत्सर्जतामसुर्ध्वा वाऽप्याव्याग्याऽक्षे नेदिहासुर्या वाग्वदादिति यद्युत्सर्जताम् ॥ १७ ॥

अथ यत्पत्न्यक्षस्य सन्तापमुपानक्ति—प्रजननमेवेतत्क्रियते । यदा वै स्त्रियै च पुंश्च सन्तप्यते—अथ रेतः सिच्यते, तत् ततः प्रजायते । परागुपानक्ति । पराग्येव रेतः सिच्यते । अथाह—‘ हविर्द्वाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहि ’ इति ॥ १६ ॥

अथ वाचयति “ प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ”—(वा. सं. ५ । १७) इति । अध्वरो वै यज्ञः । प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती इत्येवेतदाह । “ ऊर्ध्वं यज्ञं नयतम् ”—(वा. सं. ५ । १७) इति । “ मा जिह्वरतम् ”—(वा. सं. ५ । १७) इति । ऊर्ध्वम् इमे यज्ञं देवलोकं नयतम् इत्येवेतदाह—मा जिह्वरतम् इति । तत्—एतस्माऽअह्वलामाशास्ते समुद्गृह्येव प्रवर्तयेयुः—यथा नोत्सर्जताम् । असुर्ध्वा वाऽप्याव्याग्याऽक्षे नेदिहासुर्या वाग्वदादिति यद्युत्सर्जताम् ॥ १७ ॥

अथ यत्पत्न्यक्षस्येत्यादि । सन्तापग्रानस्याक्षस्योपाजनमेव प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्मोहकाले सन्तापेन रेतस उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवत्तस्मात् सन्तारोपाजनकरणम् । उपाजनस्य परागुपानक्ति विनाश प्रशंसति—परागुपानक्ति ॥ १६ ॥

अथ वाचयतीति । अथ प्रेषानन्तरं हविर्द्वानयो प्रवर्तनकाले ‘ वाचयति ’ । मन्त्रम्यायमर्थः—हे हविर्द्वानि ‘ प्राची ’ प्रागजने प्रागजतम् ‘ अध्वरं ’ सोमयाग ‘ कल्पयन्ती ’ कलजददममर्थं कर्तुं शक्ते । ‘ यज्ञम् ’ सोमयागम् ‘ ऊर्ध्वं ’ स्वर्लोकं ‘ नयतम् ’ प्रापयतम् । ‘ मा जिह्वरतम् ’ चलनग्रंथ मा कुह्यतम् ॥

अध्वरो वै यज्ञ इति । “ एतर्हिस्तर्ह्यमा । ” (निह. १ । ३ । ३ ।) हिता नास्तीत्यध्वरः स ‘ यज्ञः ’ नयतमित्युक्ते किमिति कर्मापिश्रमा तद्दर्शयति—ऊर्ध्वमिमं यज्ञं देवलोकं नयतमिति । इहा च्यनम् (घा. पा. भा. प. ८०७) सदमावः, ‘ अह्वला ’ तयोः प्रवर्तनकाले ‘ समुद्गृह्येव ’ सम्यगुद्धृतं गृहीत्येव । तस्य व्याख्यानम्—यथा नोत्सर्जतामिति । दुष्टध्वनिविनिर्मा. यथाऽत्यन्तकर्षणे च ध्वनिर्नोत्पदेतामित्यर्थः । अशब्देनः श्रवणकुत्वादसुर्ध्वत्वम् ॥ १७ ॥

(मे) एतद्वाचयेत् । (त्वु) स्वङ्गोष्ठमावदत्तं देवी दुष्येऽआयुर्मा
निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टमिति तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

(स्तु) तदाहुः । (रु) उत्तरवेदेः प्रत्यङ्प्रकामेर्द्धान्विक्रमांस्तुद्धविद्धानि
स्थापयेत्सा हविर्द्धानयोर्मात्रेति नात्र मात्राऽस्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत
नाहैव सञ्जाऽत्यन्तिके नो दूरे तुत्स्थापयेत् ॥ १९ ॥

(ते) तेऽअभिमन्त्रयते । (तेऽत्र) अत्र रमेथां द्युष्मन्पृथिव्याऽद्वि
द्युष्मन् ह्येतत्पृथिव्ये भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो भवति नभ्यस्थे करोति
तद्वि क्षेमस्य रूपम् ॥ २० ॥

एतद्वाचयेत्—“ स्वङ्गोष्ठमावदत्तं देवी दुष्ये आयुर्मा निर्वादिष्टम्, प्रजां मा निर्वा-
दिष्टम् ”—(बा. सं. ९ । १७) इति । तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः—उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रकामेत, ग्रीन् विक्रमांस्तुद्धविद्धानि स्थापयेत्, सा हविर्द्धानयोर्मिति ।
नात्र मात्राऽस्ति । यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत । नाहैव सञ्जाऽत्यन्तिके, नो दूरे—तत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

तेऽअभिमन्त्रयते—“ अत्र रमेथां द्युष्मन् पृथिव्याः ”—(बा. सं. ९ । १७) इति । द्युष्मन्
ह्येतत् पृथिव्ये भवति । दिवि ह्यस्याहवनीयो भवति । नभ्यस्थे करोति । तद्वि क्षेमस्य रूपम् ॥ २० ॥

एतद्वाचयेदिति । प्रमादादध्वन्युपतौ “ स्व गोष्ठम् ”—इति ‘ एतद् वाचयेत् ’ हे ‘ देवी ’ हवि-
र्द्धानि । हे ‘ दुष्ये गृहेषु साधुरूपे । युवां ’ स्व ’ यजमानस्य स्वभूतं ‘ गोष्ठ ’ गवां स्थानम् ‘ आपदत्त ’ सर्वतः
शब्दपतम् पञ्च. सन्नुद्धाः स्युरिति श्रुतमित्यर्थः । ‘ आयुः ’ अस्मदायुषं ‘ मा ’ ‘ निर्वादिष्टम् ’ ‘ प्रजां ’
पुत्रादिरूपा च ‘ मा निर्वादिष्टम् ’ । ‘ तस्य ’ ध्वनेरसुर्यस्य ‘ एषा ’ मन्त्रोच्चारणरूपा ‘ प्रायश्चित्तिः ’ ॥ १८ ॥

हविर्द्धानयोः स्थापनप्रदेशे पञ्चान्तरमभिधातु केषाञ्चिन्महाह—तदाहुरिति । ‘ उत्तरवेदेः ’ पञ्चात्समराय
विक्रमत्रयं परित्यज्य यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, ‘ सा हविर्द्धानयोर्मात्रा ’ स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपञ्च-
माह—नात्रेति । तत्र स्थापयेदिति शेषः । मनसा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि—नाहैवेति । ‘ सञ्जा ’ अभिमन्त्र-
देशोऽपि अनिदूरमस्ति तन्निष्ठं विस्तृत्य मन्ये स्थापयेदित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—“ पञ्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु
मत्या वा ”—(का. श्रौ. सू. ८ । १० । १) इति ॥ १९ ॥

ते अभिमन्त्रयते इति । स्थापनानन्तरं हविर्द्धानि अभिमन्त्रयेत्—अत्र रमेथामिति । ‘ पृथिव्ये ’ पृथिव्याः
‘ द्युष्मणि ’ शरीरे अत्र च देशे हविर्द्धानि ‘ रमेथाम् ’ रतिं कुरुत । दिवि ह्यस्येति । एतद्विर्द्धानस्य पृथि-
व्ये हेतुः । यस्मादुपरिमाण उत्तरेदिहः ‘ आहवनीयः ’ बुलोकस्यानीयः, अतस्तदधोगतत्वेदिदेशस्य
पृथिवीशरीरत्वं मुन्यते । ‘ नभ्यस्थे करोति ’ यथा नाम्याचारफलके भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । “ नाभि

१—स्व गोष्ठमिति च सर्वत्र । का. श्रौ. सू. ८ । ११ । १—अत्र मूलपुस्तकेषु सर्वत्र निर्वादिष्टमित्येव स्पष्टम् । भाष्ये तु निर्वादिष्ट-
मिति । महीचण्ड (बा. सं. ९ । १७) मन्त्रभाष्ये निर्वादिष्टम् इत्येव पाठमवलम्ब्य ‘ निर्वादिष्टम् ’ इति व्याचक्ष्वेत् ।
२—अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति । ८ । १० । १

(म) अयोत्तरेण पथ्येत्याध्वर्युः । ॥ (द्वे) दक्षिणश्च हविर्दानमुपस्त-
भ्नाति विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवीचं यः प्रार्थिवानि विममे उजायंसि ।
यो ऽऽस्क्रमायदुत्तरश्च सप्रस्थं विचक्रमाणस्तेषोरुगायो विष्णवे त्वेति
मेयीमुपनिहन्तीति उतस्ततो यदु च मानुषे ॥ २१ ॥

(प्रेऽय) अय प्रतिप्रस्थाता । (तो) उत्तरश्च हविर्दानमुपस्तभ्नाति दिवो
वा विष्णोऽत्त वा पृथिव्या महो वा विष्णोऽत्तरोरन्तोरिक्षात् । उभा हि
हस्ता वसुना पृणत्वा प्रयच्छ दक्षिणादौ तु सव्याद्विष्णवे त्वेति मेयी-

अयोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युर्दक्षिणं हविर्दानमुपस्तभ्नाति—“ विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवीचं
यः प्रार्थिवानि विममे रजांसि । यो ऽऽस्क्रमायदुत्तरं सप्रस्थं विचक्रमाणस्तेषो-
रुगायो विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ६ । १८) इति । मेयीमुपनिहन्तीतरतः, ततो यदु
च मानुषे ॥ २१ ॥

अय प्रतिप्रस्थाता उत्तरं हविर्दानमुपस्तभ्नाति—“ दिवो वा विष्णोऽत्त वा पृथिव्या महो

तम च ” (वा. सू. १ । १ । २ । ग. सू. ९९) इति यत्प्रत्यययोगे नपादेशः । उत्तरत्र प्रदेशस्य भूतत्वे
श्रेयः कदाचिद् मनेत्, अत एव तत् ‘ क्षेत्रस्य रूपम् ’ मवति ॥ २० ॥

अयोत्तरेण पर्येत्येति । दक्षिणहविर्दानमयोत्तरतः । ‘ परीत्य ’ पुरोदेशं गत्वा ‘ दक्षिणं हविर्दानम् ’ उप-
स्तभ्नाति । यथाऽथो न मनेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्र—“ विष्णोर्नुकम् ”—इति । ‘ विष्णोः ’ विविक्तव्यक्तारस्य ‘ वीर्याणि ’ ‘ प्रवीचम् ’ प्रवर्षामि ।
कानि तानि ! तदुच्यन्ते—‘ यः ’ विष्णुः ‘ प्रार्थिवानि ’ पृथिवीविकारम्, ‘ रजांसि ’ ‘ लोका रजास्तुप्यन्ते ’
(निष. ४ । ३ । ३) इति निरुक्तम्, लोकांश्च विविधं परिच्छिन्नवान् । ‘ यः ’ च ‘ उत्तरम् ’ उपरितनं ‘ सप्रस्थं ’
सहस्रान् ध्रुवोक्तम् ‘ अस्तमायत् ’ स्तम्भितवान् । किं कुर्वन् ? ‘ जेवा ’ त्रिप्रकारेण ‘ विश्वं ’ ‘ विचक्रमाणः ’
विविध क्रममागः सन्, ‘ उरगायः ’ बहुभिर्महामभिर्वहृभिश्च वा क्रुत्वादिमुच्येन गीयमानः । यो विष्णुरेव-
मकरोत् तस्य वीर्याणि प्रवीचम् इति ॥

विष्णवे त्वेति मेयीमुपनिहन्तीति । हे ‘ मेयी ’ स्तन्न ! ‘ विष्णवे ’ हविर्दानमुपकृतम् ‘ त्वा ’ त्वान्
उपहर्तव्यम् । कस्मिन् देशे निहन्त्यादिति तमाह—इतरतस्ततो यदु च मानुषे इति । ‘ मानुषे ’ शकट-
धारणे ‘ यत् ’ स्थाननीचधितरमागः तदुत्तरं ‘ मेयी ’ स्तम्भं निहन्त्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रकार उपयोरपि
दक्षिणतो निहन्तस्येदं ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणमाप्तम् “ उमे वा दक्षिणतः, इतरतस्ततः, यदु च मानुष इति
श्रुतेः (का. श्रौ. सू. ८ । ९६-९७) ”—इति ॥ २१ ॥

अय प्रतिप्रस्थातेति । दक्षिणहविर्दानोत्तममन्त्रस्याध्वर्युः । हे ‘ विष्णोः ’ । ‘ दिवः ’ पुरोक्तम्

१-उत्तरत्र शकित्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति—विष्णोर्नुकमित्येति । का. श्रौ. सू. ८ । ९१ । २-दक्षिणतः स्तन्नमुपनिहति विष्णवे
येति । का. श्रौ. सू. ८ । ९३ । ३-दिवो केनोत्तरं प्रतिप्रस्थाता । का. श्रौ. सू. ८ । ९३ ।

मुपनिहन्तीतस्ततो यदु च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्भुर्भिरुपचरन्ति
वैष्णवैर्हि हविर्दानम् ॥ २२ ॥

(म)अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति । प्रतद्विष्णुस्तवते । वीर्येण मृगो
न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि
विश्वेतीदृशं हवास्पैतच्छीर्षकपालं यदिदमुपरिष्टादधीव हवेतत्क्षियन्त्य-
न्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाहाधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥

या विष्ण उदरोरन्तरिक्षात् । उमा हि हस्ता वसुना घृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणा-
द्योत सध्याद्विष्णवे त्वा ”-(वा. सं. ५ । १५) इति । मेयीमुपनिहन्तीतस्ततो यदु
च मानुषे तद् यद्वैष्णवैर्भुर्भिरुपचरन्ति वैष्णवैर्हि हविर्दानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति-“ प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ”-(वा. सं. ५ ।
२०) इति । इदं हवास्पैतच्छीर्षकपालम्-यद् इदमुपरिष्टात् । अधीव ह्येतत् क्षियन्त्यन्यानि
शीर्षकपालानि । तस्मादाहाधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥

‘ वा ’ अपवा । ‘ पृथिव्याः ’ सकामात् हे ‘ विष्णो । ’ ‘ महः ’ महतो गुणात् ‘ उतोः ’ विस्तीर्णात्
‘ अन्तरिक्षात् ’ वा उमौ हस्तौ ताम्रकौ ‘ वसुना ’ घनेन ‘ घृणस्वा ’ रूप । सतो ‘ दक्षिणात् ’ हस्तात्, अपि
चोत्तराव ‘ आ ’ सर्वतः ‘ प्रयच्छ ’ पूर्णं वसु यजमानार्थम् ॥

‘ विष्णवे त्वा ’-इति उत्तरहविर्दानस्य मेयी प्रतिप्रस्थाता उपह्वयात् “ इतस्तत्तत् ” इति पूर्ववत् -(वा.
प. भा. १ । ५ । १ । ११) ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरित्यादि “ तयोः समवृत्तयोश्छदिरधि निदधाति ” इति छदिः प्रागुक्तम् (वा. प. भा.
१ । ५ । १ । १०) । तत् ‘ उपस्पृश्य ’ “ प्रतद्विष्णुः ”-इति वाचयेत् ॥

तत्सार्थः-‘ विष्णुः ’ ‘ वीर्येण ’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमित्तेन ‘ प्रस्तवते ’ प्रभृषते । वीर्येण लूय-
मानाथे दृष्टान्तः-मृगो न इति । ‘ कुचरः ’ कुचितं हिंसन् सज्जन ‘ भीमः ’ सज्जगामितिजनकः,
‘ गिरिष्ठाः ’ गिरिस्थायी ‘ मृगो न ’ सिंहतुल्यः । ‘ यस्य ’ विष्णोः, ‘ उरुषु ’ लोकत्रयव्यापकत्वेनानिर्विस्तु-
तेषु ‘ त्रिषु ’ ‘ विक्रमणेषु ’ ‘ विश्वा ’ सर्वाणि ‘ भुवनानि ’ लोकाः ‘ अधिक्षियन्ति ’ अधिनिवसन्ति ॥

अथवा प्राक्कालुसाणायं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया न्याहयेकः । ‘ विष्णुः ’ हविर्दानाह्वयः, तस्य यदुपरि वर्त-
मान मध्यमं छदिरस्ति, तत् तत्पूत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमणेष्वतीतेषु निर्वायमानस्य यस्य
उपरिशीर्षकपालस्यास्तीनं मध्यमं छदिरस्ति, तस्य ‘ अग्नि ’ उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति । भुवनानि
उपरिशीर्षकपालस्यानानि अन्यानि छदीषि क्षियन्ति निवसन्ति ॥

अधिक्षियन्तीत्येतं मन्त्रमात्रं न्याचष्टे-इदं हवास्पैतच्छीर्षकपालमित्यादिना ॥ २३ ॥

(त्यु) अथ रूढाद्यामुपस्पृश्य व्याचयति । विष्णो रूढादमसीति लङ्गा-
दर्थं हेवास्यैतदुपोच्छ्रयाऽपस्पृश्य व्याचयति विष्णोः श्रुत्रे स्थ इति
सुक्ते हेवास्यैतेऽप्युथ युदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदृष्टं हेवास्यैतच्छीर्षक-
पालं युदिदं पश्चात् ॥ २४ ॥

(६) अथ लस्पूजन्त्या स्पुन्धया प्रसीव्यति । विष्णोः स्यूरसीत्यथ ग्रन्थि करोति विष्णोर्ध्रुवोऽसीति नेद्वयवपद्याताऽऽति सं प्रकृते कुर्मन्विष्यति तुथो हाव्यर्धु वा युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तद्विषितमभिमृशति वैष्णवमसीति वैष्णवध्रुं द्वि इविडानम् ॥ २५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ (५।३)

अथ रराट्वाप्तुस्पृश्य वाचयति—“विष्णो रराटमसि”—(वा. सं. ५।२१) इति। लडाटं
 हेवास्पेतत्। अयोच्छाया उपस्पृश्य वाचयति—“विष्णो अश्वे स्थः”—(वा. सं. ५।२१) इति।
 स्वके हेवास्पेतत्। अयं यत् इदं पञ्चाङ्गदिर्भवति इदं हेवास्पेतत् शीर्षकालं—यदिदं पञ्चाङ्ग ॥ १४॥

अयं सत्सूनुष्या स्पन्दया प्रसीव्यति । “विष्णो स्पृहसि”-(वा. सं. ५ । २१) इति ।
अयं प्रथि करोति । “विष्णोर्धुषोऽसि”-(वा. सं. ५ । २१) इति । नेह व्यवधानाश्रयि ।
सं प्रकृते कर्मन् विष्पति । तपो हाध्वर्यु वा यतमानं वा ग्राहो न विन्दति । तन्निष्ठितमभिमृशति ।
“वेष्णवमसि”-(वा. सं. ५ । २१) इति । वेष्णवं हि हविर्दानम् ॥ २५ ॥

अथ रराट्पासुपस्पृश्यति । ' रराट्पासु ' रराट्प्रतिस्वर्णः । ' अस्पृ ' हविर्हानिस्व ' एतत् ' रराट्पा-
स्पृश्यन् ललाटं खलु ' अथ ' अतः ' उपस्पृशति, ' द्वास्पासु ' द्वास्पासुभवाध्वान्नी तुष्पादिनिमित्तं प्रावरणे,
तौ ' उपस्पृश्य ' वाचयति—विष्णोरिति । ' विष्णोः ' हविर्हानिस्व ' अन्वे ' सुविष्णो, ओष्ठवन्धी ' स्यः '
मवयः । अन्वशब्दार्थमाह—स्त्रोके हेवास्वयेति इति । पश्चाच्छदिभ्यः स्थानं प्रशस्तति—अथ यदिदं पश्चाच्छदि-
रिति । ' इदं पश्चाच्छदिः ' हविर्हानिस्वस्य यत्प्रशस्तम् । पश्चात्, कर्त्तव्यस्थानीयमित्यर्थः ॥

अथ मन्व्यच्छदि उपरिगतानि त्रीन्यपि छद्दीषि उदगाप्राणि कर्णव्यानि; त्रयाणामपि प्रागाप्रीकरणे पश्चाच्छदि-
रिति ह्यप्रीण पश्चादित्युक्तं न युज्येत । तथा च कात्यायन -“ उदगाप्राणि च्छद्दीषि भवन्ति पश्चाच्छुतेः ”
इति (का. श्रौ. सू. ८ । १०२) ॥ २४ ॥

अथ लघुजुन्या स्पन्दयः प्रतीयतीति । 'लघुजुन्या' नाम निबन्धनाधनस्य्यादिः तत्र सम्बद्धा रज्ज्वेत्यर्थः । द्वादशाक्षर इमेति शेषेण रज्ज्वा "विष्णोः स्युस्मि" इति मन्त्रेण संबिन्द । हे दार्ये ! यद्वा हे रज्जो ! त्वं 'विष्णो' 'हविर्द्वांस्य' 'स्यू' 'स्यूतप्रदेशः' 'अस्मि' । हे प्रत्यमानप्रदेश ! त्वं विष्णोः हविर्द्वांस्य 'ध्रुव' 'अभ्युत्ताक्यव' 'अस्मि' । अतस्त्वां प्रणामीत्यर्थः ॥

द्वयं वाऽऽभ्युपस्थाः खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्दानं तद्यज्ज्ञे
शीर्षश्चत्वारः कूपाऽइमावुह डाविमौ द्वौ तानेवेवत्करोति तस्मादुपस्था-
न्वनति ॥ १ ॥

देवाश्च वाऽभ्युपस्थाः । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसु-
राऽप्यु लोकेषु कृत्यां बलगात्रिचखुःकृतैश्चिदेवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवाऽअस्पृष्वत् । तऽएतेः कृत्यां बलगानुदखन्यदावै कृत्यामुत्ख-
नन्त्यथ साऽलसा मोघा भवति तयोऽप्येव ऽएतद्यद्यस्माऽभ्युत्र कुश्चिद्-

उपरवविधिः ।

द्वयं वाऽअभ्युपस्थाः खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्दानम् । तद्य जज्ञे शीर्षश्चत्वारः कूपाः
इमावह द्वौ, इमौ द्वौ । तानेवंतत् करोति । तस्मादुपस्थान् खनति ॥ १ ॥

देवाश्च वाऽअमुपस्था उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा अप्यु लोकेषु कृत्यां बलगान् निच-
खुः, उतैर्वाश्चिदेवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवाऽअस्पृष्वत्, तऽएतेः कृत्यां बलगानुदखन् । पदा वै कृत्यामुत्खनन्ति-अथ साऽलसा

प्रत्यिकरणप्रयोजनमाह-नेदु द्यवपद्याता इतीति । अवाग् विविधं नैव पठेदित्येवमर्थमित्यर्थः । तं प्रम्य
' कर्मन् ' कर्मणि ' प्रहते ' प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते ' निष्पति ' विमुञ्चेत् । तत् ऊर्ध्वमपि बन्धने सति
तदपराधेन ' अन्धयु ' ' यजमानं ' च ' प्राहः ' गृह्णाति विच्छेदे सति न न भवतीत्यर्थः । निष्ठितमभिमृ-
शति वैष्णवमसीतीति (का. श्रौ. सू. ८ । १०७) । ' विष्ठित ' सीवनेन मुनिभ्यमथ । स्पष्ट-
मन्यन् ॥ २९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यमिदं सप्ततमोऽध्यायः

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयः भाष्यम् ॥ (३-५-३) ॥

सोमाभिपनापोपरवाणां खनन विवधुः खननस्योभयार्थतामाह-द्वयं वा इति । प्रयोजनद्वयमभिलक्ष्य खायन्त
इत्यर्थः । प्रथम प्रयोजनमाह-शिरो वै यज्ञस्येति । यस्मान् शिपि ' चत्वारः कूपाः ' कर्मविच्छेदे द्वे,
नोसिकादिद्वे इति ' चत्वारः ' ' कूपाः ' कूपविशेषप्रदेशाः । ' इमौ ' इति अभिनयोक्तिः । हविर्दान-
स्यापि यज्ञशिरोरूपत्वात् तत्र चतुरः ' उपरवान् ' खनन् ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजनमाह-देवाश्च वा अमुपस्था इति । द्वेष्यवार्थं भूयो स्थापिताः कृत्याविरोधाः ' बलगाः '
तान् निखातवन्तः ' उत ' ' एवञ्चित् ' एवमपि युद्धेनाशक्तवन्तः । अनेनायुषायेन ' देवान् अभिमवेम '
' इति ' तेषामभिप्रायः ॥ २ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्वतेति । ' तत् ' अमुरैः कृत खननाख्यम् ' अस्पृष्वत् ' देवाः तदुत्खननेन हिंसितवन्तः ।

१-यामने प्रयुवति । का. श्रौ. सू. ८ । १०५ ॥ निष्पत्य वैष्णवमसीत्यानन्ते । १०७ । २-इक्षिणस्थानधोऽधः प्रउप
खनयुपगतम् । का. श्रौ. सू. ८ । १११ । यज-ईश्वरस्येवमर्थः ।

द्विपञ्चातृव्यः कृत्यां बलगान्निखनति तान्नेवैतदुत्किरति वस्मादुपर्या-
न्सनति स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याऽधोऽधः प्रउगं सनति ॥ ३ ॥

सोऽभिमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामाददे नार्यसीति समानऽएतस्य यजुषो बन्धुर्गोषो वा ऽप्या यदभि-
स्तस्मादाह नार्यसीति ॥ ४ ॥

तान्मादेशमात्रं विना परिलिखति । (ती) इदमहं रक्षसां ग्रीवाऽअपि-
कृन्तामीति वृत्रो वा अभिवृत्रेणैवैतन्नाश्याणां रक्षसां ग्रीवाऽअपि-
कृन्तति ॥ ५ ॥

मोघा भवति । तयोऽध्वैष एतद् । यद्यस्माऽमत्र कश्चिद् द्विपञ्चातृव्यः कृत्यां बलगान् निखनति,
तान्नेवैतदुत्किरति । तस्मादुपर्यान् सनति । स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोऽधः प्रउगं सनति ॥ ३ ॥

सोऽभिमादत्ते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां, पूष्णो हस्ताभ्यामाददे
नार्यसि”—(बा. सं. ५।२२) इति । समान एतस्य यजुषो बन्धुः । गोषो वा प्या—यदभिः ।
तस्मादाह—नार्यसीति ॥ ४ ॥

तान् मादेशमात्रं विना परिलिखति—“इदमहं रक्षसां ग्रीवाऽअपि कृन्तामीति”—(बा. सं.
५।२२) इति वृत्रो वा ऽअभिः । बज्रेणैवैतन्नाश्याणां रक्षसां ग्रीवाऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥

हिंसाप्रकारमाह—त एतैरिति । ‘एतैः’ उपरैः । ‘अयं’ कृत्योत्खननानन्तरमेव ‘सा’ कृत्या ‘अलसा’
स्वभ्यापारं हननं कर्तुमसहमाना, अत एव ‘मोघा’ व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एव मनुष्येषु अयं कृत्यापार-
हारोपाय इत्याह—तद्यो एवैष एतदिति । खननप्रदेशमाह—स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्येति । ईचाइयमयोवन-
प्रदेशः ‘प्रदगम्,’ तस्य ‘अधोऽधः’ सभिहिमाध.प्रदेशे । ‘अधोऽधः’ शब्दयोगात् प्रउगमिति द्वितीया
(पा. सू. ३।३।१ ॥ १।४।४८। बा. ३) ॥ ३ ॥

खननीयाभ्यादानं सम्पन्नकं विधत्ते—सोऽभिमादत्त इति । “देवस्य त्वा” इति । “नार्यसि”—इति
सम्पन्नान्तरम् । नरत्वापत्य स्त्री ‘नारी’ । हे अश्वे ! त्वं नारी जति । इत्यपि स्तुतिः । यत् प्राक् “देवस्य
त्वा”—इत्यस्य ब्राह्मणमुक्तं, (श. भा. १।१।२।२०) तदजातिदिशति—समान एतस्य वन्धुरिति ।
‘एतस्य’ ‘यजुषः’ देवस्य त्वेत्यस्य यजुर्मन्त्रेत्येत्यर्थः । आदीपमानाया अज्या- स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्देना-
भिरभिहितेत्याह—योषा उ वा एतेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् मादेशमात्रं विनैषि । मध्ये-मध्ये प्रदेशमात्रान्तरात् विहाय समचतुस्ते खननप्रदेशे चतुरोऽजटान्
प्रदेशमानान् परिलिखेदित्यर्थः । इदमहमिति लेखनमन्त्रः ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्वी । तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेदथापरयोऽुत्तरमथापरयो-
र्दक्षिणमुथ पूर्वयोऽुत्तरम् ॥ ६ ॥

(मु) अथोऽइतरयाऽऽहुः । (३) उपरयोरेवाग्रऽुत्तरं परिलिखेदथ पूर्व-
योर्दक्षिणमथापरयोर्दक्षिणमुथ पूर्वयोऽुत्तरमित्यथोऽअपि समीच एव परि-
लिखेदेतत् त्वेवोत्तमं परिलिखेद्यऽएष पूर्वयोऽुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान्यथापरिलिखितमेव यथापूर्वं खनति । बृहन्नसि बृहद्रवाऽइत्युप-
स्तौत्येवैनानेतन्महद्यत्येव यदाह बृहन्नसि बृहद्रवाऽइति बृहतीभिन्द्राय
व्याचं वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णव्युं हविर्दानं तत्सेन्द्रं करोति
तस्मादाह बृहतीभिन्द्राय व्याचं वदेति ॥ ८ ॥

तद् यावेतौ पूर्वी तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेत् । अथापरयोऽुत्तरम् । अथापरयोर्दक्षिणम् । अथ
पूर्वयोऽुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथोऽइतरयाऽऽहुः—अपरयोरेवाग्रऽुत्तरं परिलिखेत् । अथ पूर्वयोर्दक्षिणम् । अथापरयोर्दक्षिणम् ।
अथ पूर्वयोऽुत्तरमिति । अथोऽअपि समीच एव परिलिखेत् । एवं त्वेवोत्तमं परिलिखेत् । य एष पूर्वयो-
रुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितमेव यथापूर्वं खनति । “ बृहन्नसि बृहद्रवाः ”—(बा. सं. ५।२२)
इति । उपस्तौत्येवैनानेतत् महद्यत्येव यदाह—बृहन्नसि बृहद्रवा इति । “ बृहतीभिन्द्राय व्याचं
वद ”—(बा. सं. ५।२२) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवं हविर्दानम् । तत् सेन्द्रं करोति ।
तस्मादाह—बृहतीभिन्द्राय व्याचं वदेति ॥ ८ ॥

अथउपनने द्वौ प्रकारौ, अङ्गया साम्बश्चेति । अङ्गयरऽपि द्विधोऽप्येव तत्रैकं प्रकाशते—तद्यावेतौ
पूर्वी तयोर्दक्षिणमेवाग्र इत्येवमादिना । आग्नेयसाम्बनैर्दक्षिणकमेत्येवैकः प्रकाशः ॥ ६ ॥

द्विर्था प्रकाशते—“अथो इतरयाऽऽहुः” “अपरयोरेवाग्रऽुत्तरं” इत्यादिना वक्ष्यमाणेनैवेत्येवैकमेवैकः ।
समानं साम्बनारितेखननमाह—अथो इतरयाऽऽहुरिति । अथो अपि समीच । एवेति आग्नेयसाम्ब-
शिव्यकमेत्येवैकः ॥ ७ ॥

य एष पूर्वयोऽुत्तरः, उत्तरं कुर्यादित्यभिप्रायः । खननमपि परितेखननमेव कार्यमिति पाह—तान् यथा
परिलिखितमेवेति । तत्र मन्त्र—बृहन्नसीति । हे अग्र ! त्वं “ बृहन् ” स्वस्वपरो महन् “ अनि ” । तथा
“ बृहद्रवाः ” प्रभूत-निरसि । अतो “ बृहती ” मही “ वायन् ” “ इन्द्रस्य ” इन्द्रार्थम्, सोऽस्तेऽग्रांश्चाह
तदर्थेत्वाऽुपरवसनस्य स्तुतिरुक्ता वाचं “ वर ” इत्यप्य ॥

पुनर्वाग्विशेष्यते—“ रजोह्वन् ” । हन्ते “ बृहत्ते हन्सति ” (पा. सू. १।२।८८) इति किर ।
सांति हन्ति वादृशीन् । “ स्वत्माह्वन् ” बलमन् हन्तीति बलमग्र, तौ स्वत्माह्वन् । “ वैष्णवीन् ” विशु-
देव्यां वाचन् । वदेति सम्बन्धः ॥

१-अङ्गया व्याकरणम् । अङ्गयरं वा अङ्गन् । अङ्गया । अङ्गार्यन्तम् । क. अ. सू. ८ । ११४-११७ ।
२-बृहन्नसि बृहन्नसि इति खनति । क. अ. सू. ८-११५ ।

रक्षोहणं बलगद्गुनमिति । रक्षसां ह्येते बलगानां वधाय स्वायन्ते
वैष्णवीमिति वैष्णवी हि हविर्द्वानि वाक् ॥ ९ ॥

(क्ता) तुान्यथास्वातमेवोत्किरति । (ती) इदमहं तुं बलगमुत्किरामि
युग्मे निष्ठयो यममात्यो निचखानेति निष्ठयो वा वाऽअमात्यो वा कृत्यां
बलगाश्चिखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

(ती) इदमहं तुं बलगमुत्किरामि । युग्मे समानो यमसमानो निचखानेति
समानो वा वाऽअसमानो वा कृत्यां बलगाश्चिखनति तानेवैतदुत्किरति ११

(ती) इदमहं तुं बलगमुत्किरामि । युग्मे सवन्धुर्धर्मसवन्धुर्निचखान-
नेति सवन्धुर्वा वाऽअसवन्धुर्वा कृत्यां बलगाश्चिखनति तानेवैतदु-
त्किरति ॥ १२ ॥

“ रक्षोहणं बलगद्गुनम् ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । रक्षसां ह्येते बलगानां वधाय स्वायन्ते ।
“ वैष्णवीम् ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । वैष्णवी हि हविर्द्वानि वाक् ॥ ९ ॥

तान् यथास्वातमेवोत्किरति । “ इदमहं तुं बलगमुत्किरामि युग्मे निष्ठयो यममात्यो
निचखान ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । निष्ठयो वा वाऽअमात्यो वा कृत्यां बलगान् निचखनति
तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

“ इदमहं तुं बलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निचखान ”—(वा. सं. ५ ।
२३) इति । समानो वा वाऽअसमानो वा कृत्यां बलगान् निचखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

“ इदमहं तुं बलगमुत्किरामि, यं मे सवन्धुर्धर्मसवन्धुर्निचखान ”—(वा. सं. ५ । २३)
इति । सवन्धुर्वा वाऽअसवन्धुर्वा कृत्यां बलगान् निचखनति । तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

मन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे—बृहदसि बृहदवा इत्युपस्तोत्र्यवनानित्यादिना । प्रत्यस्ततो बृहच्चतुर्द-
शव्योः प्रतीतिस्तत्तुल्यविधानमित्यर्थः । ता च त्रिसप्तत्यत आह—मह्यत्येवेति । इन्द्रो वा इत्यादि ।
“ इन्द्राय ” इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हविर्दानस्तोत्रत्वाधारमूनस्य सेन्द्रत्व कृतवान् भवतीत्यर्थः । रक्षोहण-
मित्यादि । स्पष्टम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्वाताया बृह उदपनेऽपि खननकम् एवेत्याह—तान् यथास्वातमेवेति । चतुर्णां स्वातानां चत्वारो मन्त्राः ।
“ य मे निष्ठयो यममात्यो निचखान ” इति प्रथमार्गे । “ य मे समानो यमसमानः ” इति द्वितीये । “ यं
मे सवन्धुर्धर्मसवन्धुः ” इति तृतीये । “ य मे सजातो यमसजातः ” इति चतुर्थे । “ इदमहं तुं बलगा-
मुत्किरामि ”—इति, “ निचखान ”—इति च सर्वशेषः ॥

‘ इदं ’ इदमित्युक्तिरुपकारेण हतम्, निष्ठवेनामात्येन वा खानम्, बलगाकृत्याविशेषम्, मृद्व्याजेन ‘ उत्किरामि ’
ऊर्ध्वं प्रक्षिरामि । ‘ तम् ’—इत्युक्तम्, कमित्याह—यमित्यादि । ‘ निष्ठयः ’ असतो नीचः । “ सनामिर्ध-

(ती) इदमहं तुं वलगमुत्किरामि । अस्मै सजातो यमसजातो निच-
खानेति सजातो वा वाऽअसजातो वा कृत्यां वलगाव्रिखनति तान्ने-
वैतदुत्किरत्युत्कृत्यां किरामीत्यन्ततऽब्रह्मपति उत्कृत्यामुत्किरति ॥ १३ ॥
तान्बाहुमात्रान् खनेत् । (ड) अन्तो वाऽएषांऽन्तेनैवैतुकृत्यां मोहयति
तानक्षण्या सन्तुन्दन्ति यद्यक्षण्या न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे
प्राणाः परः सन्तुण्णाः ॥ १४ ॥

(स्तु) तान्यथाखातमेवावमर्शयति । स्वगुडसि सपत्नहा सत्रगुडस्यभिमा-
तिहा जनगुडसि रक्षोहा सर्वगुडस्यभिन्नहेत्याशीरेवैतस्य कर्मणऽआ-
शिपुमवैतडाशास्ते ॥ १५ ॥

“ इदमहं तं वलगमुत्किरामि, अस्मै सजातो यमसजातो निचखान ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । सजातो वा वाऽअसजातो वा कृत्यां वलगान् निखनति । तानैवैतदुत्किरति ।
“ उत्कृत्यां किरामि ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । अन्ततः ब्रह्मपति । तत् कृत्यामुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमात्रान् खनेत् । अन्तो वाऽएषां, अन्तेनैवैतत् कृत्यां मोहयति । तानक्षण्या सन्तु-
न्दन्ति । यद्यक्षण्या न शक्नुयात्—अपि समीचः । तस्मादिमे प्राणाः परः सन्तुण्णाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखातमेवावमर्शयति । “ स्वराडासि सपत्नहा, सत्रराडस्यभिमातिहा, जन-

निष्ठयः (ज. सं. १० । १२३ । ५) ”—इत्यादिमन्त्रवर्णाग्नीचार्यता ‘ निष्ठय ’—शब्दस्य । ‘ अमात्यः ’ सह
वर्तमानः । ‘ अमा ’—शब्दः सहवचनो गृहवचनो वा तत्र भवोऽमात्यः । “ अन्यथाप्यम् ” (पा. सू. ४ । २ ।
१०४) एकगृहवासीत्यर्थः । तयोरेव कन्धस्य सम्भावितत्वात् । सहोत्पन्नो वा । निखानवान् । तमुत्किरामीति
सम्बन्धः । निष्ठयो वेत्यादि प्रथमस्योत्किरणम् । निष्ठयामात्ययोर्ध्वलगतोत्किरणरूपमित्यर्थः । समानः सद्यः बन्धुः
‘ सन्धुः ’, ‘ समानवन्धनः । एकस्मिन्नेव विषये व्यापारवानित्यर्थः । ‘ सजातः ’ सहोत्पन्नः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ १०—१३ ॥

खननस्य प्रमाणमाह—तान् बाहुमात्रानिति । अंगुलिप्रदेशायपेक्षया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात् ततोऽधिका-
प्रदेशान् मृदुरणस्याशक्यत्वाद्बाहुमात्रस्थान्तत्वं । उद्वाणामन्तरप्रदेशसन्तर्दनं तत्प्रकारं च विधत्ते—तान-
क्षण्या सन्तुन्दन्तीति । पूर्ववेर्देशिणस्यापरयोर्लक्ष्यस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयोरेष्युक्तं भवति ।
अपि समीच इति (का. श्री. सू. ८ । १२३) । कक्षस्याश्रयत्वे समीचेऽभितुष्टत्वात् । तस्मादेति ।
अर्थवादः पञ्चदशसंस्काराणां । यस्मादेतेऽन्तः सन्तुण्णाः ‘ तस्मात् ’ ‘ इमे ’ ‘ प्राणाः ’ मुखच्छिद्राणि
अन्तः सन्तुण्णानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखातमेवावमर्शयतीति । ‘ अवमर्शयति ’ अन्तःप्रदेशस्य निम्नोन्नतत्वरिहास्य सम्भूदोत् ।

(स्तेऽथा) अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्यु-
र्भुवत्परयोर्दक्षिणे यजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति भद्र-
मित्याह तन्नो सहेत्युपाश्रुंश्चध्वर्युः ॥ १६ ॥

(१) अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । पूर्वयोर्दक्षिणे यजमानः स यजमानः
पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमित्याह तन्न इति यजमानस्तद्वदेतुं सम्मृ-
शेते प्राणानुषेतुत्सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्वेऽथ यत्पृष्टो
भद्रमिति प्रत्याह कल्याणमेवेतन्मानुष्ये व्याचो ध्वदति तस्मात्पृष्टो
भद्रमिति प्रत्याह य प्रोक्षत्येको वे प्रोक्षणस्य वन्धुर्मेघ्यान्नेयेतत्करोति १७।

राहसि रक्षोहा, सर्वराहस्यमित्रहा ”—(वा. सं. ५ । २४) इति । आशीरविपैतस्य कर्मणः-
आशिपमेवैतदाशस्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । अपरयोर्दक्षिणे यजमानः । सो
ऽध्वर्युः पृच्छति—यजमान ! किमत्रेति ? भद्रमित्याह । तन्नो सह—इत्युपाश्रुध्वर्युः ॥ १६ ॥

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । पूर्वयोर्दक्षिणे यजमानः । स यजमानः पृच्छति—अध्वर्यो ! किम-
त्रेति ? भद्रमित्याह । तद् गच्छति यजमानः । तद् यदेवं सम्मृशेते प्राणनिर्देतु सयुजः कुरुतः
तस्मादिमे प्राणाः परः संविदे । अथ यत् पृष्टो भद्रमिति प्रत्याह—कल्याणमेवेतन्मानुष्ये वाचं
ध्वदति । तस्मात् पृष्टो भद्रमिति प्रत्याह । अथ प्रोक्षति । एको वे प्रोक्षणस्य वन्धुः—मेघ्यान्ने-
येतत्करोति ॥ १७ ॥

तन्मन्त्रचतुष्टयस्मार्थः—स्वयमेव राजन् इति वा स्वर्कायमेव राजन्मयेति वा ‘स्वराद्’ । हे उपरन् ! त्वहं
स्वन् ‘असि’ । ‘समन्त’ मय । अस्मानपि समन्तस्य शत्रोर्दवनेन स्वराजं कुर्विति भावः । ‘सरा’ मह,
एकथा एकौयोगेन राजन् इति ‘समराद्’ । अग्निनी हिसक्तोऽग्निमाति, तस्य हन्ता ‘अग्निमानिहा’ ।
सर्वेयु राजन् इति ‘समराद्’ मित समन्तात् ज्ञाता ‘मित्र’ अतथाभूत, ‘अमित्र’ । अत्र पात्यापन—
“स्वरादिध्वमर्शयति यथाज्ञानं प्रतिमन्त्रम्” (का० श्रौ० सू० ८ । १२४) इति ॥ १५ ॥

‘अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते’—एतत्परं हस्तमन्त्रं कुर्यातामित्यर्थः । तयोर्दक्षिणे व्यवस्थापयति—
पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति, अपरयोर्दक्षिणे यजमानः—इति । सोऽध्वर्युश्च किमत्र प्रियत इति पृष्टो यजमानो
भद्रमिति प्रतिजुयात् । “तन्नो सह”—इति । ‘एषाणु’ वदतोऽध्वर्योरपमभिप्राय—वक्षसस्पृष्टं यद्वत्
पादम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्तानि कृत्वा दुर्बैरिधानमयुर्वीमिति ॥ १६ ॥

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति । पूर्वमिन्द्रं सम्मर्शनवाक्येऽध्वर्युः पृच्छेत्, अथ तु यजमान इति विशेषः ।

१-अध्वर्युर्दक्षिणो सम्मृशेते पूर्वोर्दक्षिणेऽध्वर्युस्तोत्रे यजमानः । का० श्रौ० सू० ८ । १२५ । २-अध्वर्युः पृच्छति यजमान-
मिति । भद्रमित्याह । तन्नो सह—इत्युपाश्रुध्वर्युः । का० श्रौ० सू० १२६ । १२७ । १२८ । ३-पुनर्दक्षिणपर्योऽध्वर्युः पूर्वोर्दक्षिणे
यजमानो यजमानं पृच्छत्येवमिति भद्रमिति प्रोक्षेत् एव इति यजमानः । का० श्रौ० सू० ८-१२९ ।

स प्रोक्षति । रक्षोहणो वो बलगहनः ऽडिति रक्षोहणो ह्येते बलगहनो ह्येते प्रोक्षामि वैष्णवानिति वैष्णवा ह्येते ॥ १८ ॥

(तेऽथ) अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ताऽअवदेष्वनयति तद्या ऽइमाः प्राणेष्वपस्ताऽण्वेतुदधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमाऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहणो वो बलगहनोऽवनयामि वैष्णवानित्यथ बर्हीष्टुपि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेषु लोमानि तान्येतुदधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

ग प्रोक्षति । “रक्षोहणो वो बलगहनः”—(वा. सं. ५। २५) इति । रक्षोहणो ह्येते, बलग-
हनो ह्येते । “ प्रोक्षामि वैष्णवान् ”—(वा. सं. ५। २५) इति । वैष्णवा ह्येते ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते—ता अवदेष्वनयति । तद् या इमाः प्राणेष्वपः—ता एवैतद-
धाति । तस्मादेषु प्राणेष्विमाऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । “रक्षोहणो वो बलगहनोऽवनयामि वैष्णवानिति”—(वा. सं. ५। २५)
इति । अथ बर्हीष्टुपि प्राचीनाग्राणि च उदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति । तद् यानीमानि प्राणेषु
लोमानि—तान्येतदधाति । तस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

यजमानस्य स्वामित्वेन स्वात्मन्यादृष्टार्थं दुष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् “ त-मे ” “ इति ” सूत्रान् । तन्मन्त्रं
प्रागर्थयोगहेतुत्वेन प्रसंसनि—तद्यदेवमिति । सह युजते इति ‘ सयुजः ’ अन्तरेकीभूतान् कृतमन्त्रौ
भवतः । अत एवानीन्तना मनुष्यशिरसा. प्राणाः ‘ सविदे ’ संविदं सद्गता भवन्ति । “ लोरात आत्मने-
पदेयु ”—(वा. सू. ७। १। ४१) इति ‘ त ’—लोमः । “ येतेर्विभाषा ”—(वा. सू. ७। १। ७)
इति इत् । ‘ भद्रम् ’—‘ इति ’ प्रतिपदनं यदिति, तद् ‘ एतन्मातृष्वे वाचः कल्याणं भद्रम् ’ हरणतस्त्वर्शन-
कालाद्गमभद्रवचनप्रतिपदनमित्यर्थः । तस्माद्वीर्यकवचनेषु भद्रत्वाय अक्षरं भद्रवचनं कर्तव्यम् ॥

अथ प्रोक्षतीति । प्रतिपन्नं प्रोक्षणम् । प्रोक्षणम् मेध्यवचनोऽर्थवादः सार्थकविध एवेत्याह—एको वि
प्रोक्षणस्य सन्धुरिति ॥ १७ ॥

सामन्त्रक प्रोक्षणं विधत्ते—स प्रोक्षतीति । ‘ रक्षोहणः—’ इति बहुवचननिर्देशात्तद्विप्रोक्षणम् । पृथक्प्रो-
क्षणपक्षे मन्त्रादिति । तथा च कल्पवचनः—“ प्रोक्षत्वेनाह् रक्षोहण इति, भेदे च मन्त्रादितिः सतिपातिः—”
(का. धी. सू. ८। १३०—१३१) इति । मन्त्राणां क्रियासहायकत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । सत्त्वपक्षे
बहुवचनमौपचारिकम् । सप्तौ मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्य इति । अवदेषु प्रोक्षणविधिवचनवत् प्रसंसति—तद्या इमाः प्राणेष्वप इति । ‘ प्राणेषु ’
कर्णनासादिविधेषु ‘ याः ’ ‘ आपः ’ सन्ति ‘ ता एव ’ ‘ एतन् ’ एतेनावनयनेन यदशिरस्मोदस्वाह्यप्रा-
णेषु स्थानितवान् भवति । तस्मादित्यादि । ‘ एतु प्राणेषु ’ मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

सोऽवनयतीति । एतद्वचनमन्त्रः । अवदेषु अन्तर्हःस्तरणविधितदर्थवादकमन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवानित्यय
वर्हीधुंपि तनूनीवोपरिष्ठात्प्रच्छादयति केशा हेवास्मैते ॥ २१ ॥

(तेऽथा) अथाधिपवणे फलकेऽउपदधाति । रक्षोहणौ वां वलगहना
ऽउपदधामि वैष्णवीऽइति हुनू हेवास्मैते ऽअथ पर्युहति रक्षोहणौ वां
वलगहनौ पर्युहामि वैष्णवीऽइति दुधुहृत्येवने ऽएतदुशिथिले
करोति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथाधिपवणं परिकृतं भवति । सर्वरोहितं जिह्वा हेवास्मैपा
तद्युत्सर्वरोहितं भवति लोहिनीषु हीयं जिह्वा तन्निदधाति वैष्णवमर्षीति
वैष्णवुधुं ह्येतत् ॥ २३ ॥

सोऽवस्तृणाति । “ रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् ”—(वा. सं. ५।२५)
इति । अथ वर्हीपि तनूनीवोपरिष्ठात् प्रच्छादयति । केशा हेवास्मैते ॥ २१ ॥

अथाधिपवणे फलकेऽउपदधाति । “ रक्षोहणौ वां वलगहनाऽउपदधामि वैष्णवी ”—
(वा. सं. ५।२५) इति । हुनू हेवास्मैते । अथ पर्युहति—“ रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्यु-
हामि वैष्णवी ”—(वा. सं. ५।२५) इति । दृश्येवने एतद् । अशिथिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिपवणं परिकृतं भवति । सर्वरोहितम् । जिह्वा हेवास्मैपा । तद् यत् सर्वरोहितं भवति—लोहि-
नीव हीयं जिह्वा । तन्निदधाति । “ वैष्णवमर्षिः ”—(वा. सं. ५।२५) इति । वैष्णवं ह्येतत् ॥ २३ ॥

अवनयनविस्तरणोन्मार्गः प्रोक्षणवत् । “ अवनयनावन्तरणे चावटवन्—” (का. औ. सू. ८ । १३२) इति
दि सूत्रम् । सूत्रावटवद्वनयान्तरणे कार्ये इत्यर्थः । अवटानमुपरि सृजमाणं बर्हिषामाप्तादन्तं विषये-
अथ वर्हीपि तनूनीति । केशा हेवास्मैते इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि वर्हीपि, तथापि प्रतिनिर्दिश्य-
मानकेशापेक्षया ‘ एते ’—इति पुष्टिर्ज्ञता ॥ २० ॥ २१ ॥

अथाधिपवणे फलके इति । ‘ अधि ’ उपरि सूयते सोमोऽननोरिति ‘ अधिपवणे ’ हे ‘ फलके ’
उपदध्यात् । ‘ रक्षोहणौ वा वलगहनौ ’—इत्युपधानमन्त्रः । स च स्पष्टार्थः । ‘ ते ’ च ‘ अथ ’ हविर्हो-
नस्य शिरसः इत्युच्यते । अथ कान्धायनम्—“ अथाधिपवणे फलके इत्यगुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अगति-
मात्रे सन्तृप्णे वीरदधाति ”—(का. औ. सू. ८ । १३३) इति ॥

अथ पर्युहतीति । फलके परिच्छाति परितो मृदा दृढीकृतात् ॥ २२ ॥

अथाधिपवणमिति । सर्वरोहितमित्यादि । एतच्च स्तवर्गाया जिह्वयाः स्थाने भवति । तच्च “ वैष्णव-
मर्षिः—” इति मन्त्रेण ‘ निदध्यात् ’ अधिपवणफलकयोःपरि स्थापयेद् ॥ २३ ॥

१-तन्मृगारे कुण्डात् कृत्वा । का. औ. सू. ८ । १३३ । २-पर्युहति च रक्षोहणौ रक्षोहणविति । का. औ. सू. ८-१३३ ।
३-तन्मृगार्गविषयं परिकृतं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमर्षीति । का. औ. सू. ८ । १३४ ।

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

उदरमेवास्य सुदः । (स्तु) तुस्मात्सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं किञ्चा-
 इत्युत्पुदरऽप्येवदं सुर्व प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्विश्वे देवाऽअसीदंस्तुस्मा-
 त्सुदो नाम तुऽवऽएवास्मिन्नेते ब्राह्मणा विवशुगोत्राः सीदन्त्येन्द्रं देवतया ॥१॥

तन्मुध्यऽधोदुम्बरी मिनोति (त्सु) अन्नं वाऽष्टगुंदुम्बुरऽष्टदशमे-
वास्य सुदस्तुमध्यतोऽद्वायं दधाति तुरुमान्प्रुध्यधोदुम्बरी मिनोति ॥२॥

(त्व) अथ च एष मन्थसुः शङ्कुर्भवति । वृद्धेर्जवनार्द्धे तुस्मात्प्रादु-
 क्रामति पृथ्विक्रमान्दशिषा सप्तममपक्रामति तम्पदः कामाय तद्वर्त-
 परिलिखति ॥ ३ ॥

भौदिस्यरी ।

उद्भवेवास्य सः । तस्मात् सदमि भक्षयन्ति । यद्दीदं किञ्चाश्नन्ति-उद्भूतं पृथक् सर्वं प्रति-
तिष्ठति । अयं पदस्मिन् विश्वे देवा असिदन्-तस्मात् सदो नाम । तः उद्भवास्यन्नेते ब्राह्मणा-
विश्वगोत्राः मीदन्ति-देव्यं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य औदुम्बरीं मिनोति । अन्नं वाऽउर्येदुम्बरः । उदरमेवास्य मनुः । तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति । तस्मान्नमध्य औदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ य एष मध्यमः नङ्कुर्मन्त्रि-वेदेनैपनाहं । तस्मात् प्राह प्रक्रामति-पश्चिक्कमान्-दक्षिणा
सतममपक्रामति-उम्हदः कामाय । तदवदं परिलिखति ॥ ३ ॥

यस्य निश्चयनिर्णयेन यो वेदेभ्योऽखिल जगत् । निर्ममे समहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

यथाशक्तं हि विद्वानभ्योऽपि तत् समर्थं, इदानीं सदसो यथोक्तं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तमनुवदन्ति-उदर-
मेवास्य सदस्तरमात् सदमि भक्षयन्तीत्यादिना । ऐन्द्रं देवत्येति । यथा हि विद्वान् निष्पुत्रेवत्यम् । एव
सद इन्द्रदेवत्यतिवर्धः । तृतीयाविधानं "ग्रहाद्यादिभ्य उपनक्षत्राणम्" (पा. सू. २ । ३ । १ । वा. १ ।)
एतत् तृतीया ॥ १ ॥

वन्मध्य औदुम्बरीति-पेदि । 'तन्मध्ये' तस्य सदसो मध्यदेशे 'औदुम्बरी' शूणा 'मिदुयाम्' । औदुम्बरी मन्मदेश्चान्नयोक्त्या दर्शयति-अर्धं वा ऊर्ध्वंवादिना । ऊर्ध्वं उदुम्बर. "देवा वा ऊर्ध्वं व्यञ्जत, तत उदुम्बर उदसिष्ठम् ऊर्ध्वं उदुम्बर."-(त. ब्रा. १ । १ । २ । १०) इति श्रुते. ऊर्ध्व-पर्वमुदुम्बरस्य । मध्ये द्वन्द्वस्य मक्षणान् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमन्वे औदुम्बरीमानेन उदर-म पेदनेन व्यापितम् ॥ ३ ॥

तदपि मन्त्रेण निशितं-अथ य एष मन्त्रमः शौचुरित्यादिना । सौमित्रेण जघनार्द्रस्य मन्त्रेण य
 नृकुर्वित । तत प्राग् पदमन्त्रम् विक्रम्य, स्वाम शस्त्रिणामिमुव विप्रम्, तत्र अवत एतरेतिवत् ॥ ३ ॥

सोऽभिमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यामाददे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्बोपो वा एषा
यदभिस्तुस्मादाह नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

(त्य) अथावदं परिलिखति । (ती) इदमहं रक्षसां ग्रीवाऽअपिकृन्ता-
मीति व्यज्रो वा अभिर्वज्रेणैतन्नाश्रुणां रक्षसां ग्रीवाऽअपिकृन्तति ॥५॥

(त्य) अथ खनति । प्राश्नमुत्करमुत्करति यजमानेन सम्मायीदुम्बरीं
परिवासयति तामग्रेण प्राचीं निदधात्येतावन्मात्राणि वर्हीषिऽप्युपरिष्ठा-
दधिनिदधाति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । (न्त्या) आपो ह वा ओषधी-
नार्थं उस्तुस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न धिन्वन्त्योषधयऽ उ हापाथं

सोऽभिमादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे
नार्य्यसि ”—(वा. सं. ६ । २६) इति । समान एतस्य यजुषो बन्धुः । बोपो वा एषा-
यदभिः । तस्मादाह—नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

अथावदं परिलिखति—“ इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि ”—(वा. सं० ६ । २६)
इति । व्यज्रो वा अभिः । वज्रेणैतन्नाश्रुणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ ५ ॥

अथ खनति । प्राश्नमुत्करमुत्करति । यजमानेन सम्मायीदुम्बरीं परिवासयति । तामग्रेण प्राचीं
निदधाति । एतावन्मात्राणि वर्हीषि उपरिष्ठादधिनिदधाति ॥ ६ ॥

अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । आपो ह वा ओषधीनां रसः । तस्मादोषधयः केवल्यः

अवटखननार्थमङ्गपारान् समन्त्रकं विधत्ते—सोऽभिमादत्ते देवस्य त्वेति । व्याख्यातनेतद् ॥ ४ ॥

अथावदं परिलिखतीति । अवटपारिखनमन्त्रस्यापमर्शः—“ इदम् ” एतेन परिलेखनेन ‘ रक्षसां ’ ग्रीवाः
कण्ठाग्रवान् ‘ अपिकृन्तामि ’ ऽतिभिः । वज्रवतीद्वगवास्त्वाद्विर्वज्रत्वेन सृपते । ‘ नाश्रुणां ’ नाशकानाम् ।
स्पष्टमन्वत् ॥ ५ ॥

अथ खनतीति । ‘ उत्कर ’ एतान् मृत्रिवचं ‘ प्राश्नम् ’ अवटस्य सर्पानि प्राग्देशे ‘ उत्करति ’ । ‘ यजमानेन
सम्मान ’ यजमानप्रमाणं कृत्वा ‘ परिवासयति ’ अवशिष्टमसं ऽतिवति । ‘ ताम् ’ औदुम्बरशराणां ‘ अग्रेण ’
अवटस्य प्राग्देशे ‘ प्राचीं ’ प्रामाग्रा स्थानेन । ‘ एतावन्मात्राणि ’ औदुम्बरीप्रमाणानि ‘ वर्हीषि ’ उपरिष्ठाद् औदु-
म्बरी उपरि ‘ निदधाति ’ आन्टादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणसामानागमो यवसाहित्य विधानं प्रशंसति—अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्तीति ।
उत्तमा रत्नं युक्त्या समर्पयते—तस्मादोषधयः केवल्य इति । ‘ तस्मात् ’ गतसत्वात् ‘ न धिन्वन्ति ’ न

१-अहमादि कथे यवमन्त्रम् । का. धौ. सू. ८-११९ । देवस्येति अभिमादत्तं ब्रूयद्वा परिलिखति इति व्याख्यातनेन
पुरस्तादप्यर्थेन । का. धौ. सू. ६-४१ । २-उत्करति खनने । श. का. धौ. सू. २-सुदृष्टयि का. धौ. सू. ६-४१ । ३-

उसस्तुस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति ब्रह्मैवोभयः सृष्टुं सृष्टा
भवन्त्युभेव धिन्वन्ति तर्हि हि सुरसा भवन्ति सुरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥
देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो
देवेभ्यः सर्वाऽएवौपधय ईदृश्वर्त्तुवा द्वैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

(स्त) तद्वे देवा अस्पृश्वत् । तऽएतैः सर्वाः सप्तत्रानामोपधीर्युवत
यदयुवत तुस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । (इ) हुन्त यः सर्वासामोपधीनाथं उसस्तं यवेषु दद्यामेति
तु यः सर्वासामोपधीनाथं उसऽआसीत्तं यवेष्वदधुस्तुस्माद्यवान्या
ऽओपधयो म्लायन्ति तदेते मोदमाना वर्धन्तऽएवधुं ह्येषु उसमुदधुस्तयोऽ-
एवेषुऽएतैः सर्वाः सप्तत्रानामोपधीर्युते तुस्माद्यवमत्यः प्रोक्षणी भवन्ति १०

खादिना न धिन्वन्ति । औपधय उदा अयां रसः । तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति । यद्वैवो-
भयः संसृष्टा भवन्ति—अथैव धिन्वन्ति—तर्हि हि सुरसा भवन्ति । सुरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥
देवाश्च वाऽअसुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततो देवेभ्यः सर्वा एवौपधय ईदृश्व-
र्त्तुवा द्वैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा अस्पृश्वत् । तऽएतैः सर्वाः सप्तत्रानामोपधीर्युवत, यदयुवत, तुस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥
ते होचुः—हुन्त यः सर्वासामोपधीनां ममः, तं यवेषु दद्यामेति । स यः सर्वासामोपधीनां रस आसीत्
ते यवेष्वदधुः । तस्माद्यवान्या औपधयो म्लायन्ति, तदेते मोदमाना वर्धन्ते । एवं ह्येषु रसमदधुः ।
तयोऽएव एतैः सर्वाः सप्तत्रानामोपधीर्युते । तस्माद्यवमत्यः प्रोक्षणी भवन्ति ॥ १० ॥

प्राणवन्ति । केवल्यगृहलभयणे कृतेरदर्शनान् । “ धिन्विट्ण्योर च ” इत्युपसर्गः (पा. सू. १।१।८०)
तत्तन्निषेधेन वरारम्ययादादेशः । ओपधीनां प्रतिज्ञातमन्त्रमसुरादवति—तस्मादापः पीताः केवल्य इति ।
'यदा' 'उभय' 'ओपधय' आपश्च 'सृष्टा' इत्यु. 'अय' तथा सति 'धिन्वन्ति' 'तर्हि' तथा सति 'सुरसा'
'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेणेत्याह—सुरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥

अथ शन्दत्युपसिप्रदर्शनमुक्तेन यवान् प्रशस्यति—देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव औपधयः
इत्यु' देवेभ्यः संसारान् पचयिताः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा अस्पृश्वतेति । 'अस्पृश्वन्' सर्वा ओपधीर्वाञ्छितवत् । तदेव विरादवति—त एतैः सर्वाः
सप्तत्रानामोपधीर्युवतेति । 'ते' 'एतै' 'यद्वै' 'अयुवत' चमिष्यन् । 'तस्माद्' यवनमाधनवाद्
'यवा' इति तस्मात्निर्वचनम् । गतानाम् ओपधीनां यवनमाधनम्, सृष्ट्या इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

ते होचुरिति । सर्वोपधिरगता यवेषु स्पृश्वन् प्रदत्तमागेन दृढयति—तस्माद् यवान्या औपधयो
म्लायन्तीति ॥ १० ॥

स यवानावपति । यवोऽसि यवयास्मद्देवो यवयारातीति नात्र तिङो-
दितमिवास्त्यथ श्रोक्षत्येको वे श्रोक्षणस्य वन्धुर्मेध्यामेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स श्रोक्षति । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्ये त्वेतीमान्वैतल्लोकान्नृजा
उसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जं रसं दधाति ॥ १२ ॥

(त्य) अय याः श्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ताऽअवदेऽवनयति शुन्धन्तां
लोकाः पितृपदनाऽडुति पितृदेवत्यो वे कूपः खातस्तमेवैतन्मेध्यं करोति १३

(त्य) अय बर्हीधुं पि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति
पितृपदनमस्तीति पितृदेवत्यं वाऽअस्याऽएतद्भवति यद्विखातं सा यथा
निखातोपाधिषु मिता स्यादेवमेतास्त्वोपाधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

स यवानावपति—“ यवोऽसि यवयास्मद्देवो यवयारातीः ”—(वा. सं. ५ । २६) इति ।
नात्र निरोदितमिवास्ति । अय श्रोक्षति । एको वे श्रोक्षणस्य वन्धुः—मेध्यामेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स श्रोक्षति—“ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्ये त्वा ”—(वा. सं. ५ । २६) इति । इमान्वैत-
ल्लोकान्नृजां सेन भाजयति । एषु लोकेषूर्जं रसं दधाति ॥ १२ ॥

अय याः श्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते—ताऽअवदेऽवनयति—“ शुन्धन्तां लोकाः पितृपदनाः ”—
(वा. सं. ५ । २६) इति । पितृदेवत्यो वे कूपः खातः, तमेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥

अय बर्हीपि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति—“ पितृपदनमसि ”—(वा. सं. ५ । २६)

स यवानावपतीति । यवानावे मन्त्रमह—यवोऽसि मययेति । हे यवपश्य ! न ‘ यवोऽसि ’ पृथङ्कर्ता-
ऽसि, जन ‘ यवय ’ अस्मत्तो द्वेष्टुं पृथक् इत् । तथा ‘ अराती ’ अदानर्हालान् ॥

अय श्रोक्षतीति । औदुम्बरी । एको वे श्रोक्षणस्य वन्धुरिति । यत्र यत्र श्रोक्षणमस्ति तस्य सर्वस्यापि
मेध्यमेतत् करोतीति एवकारं ब्राह्मणमेकमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

स श्रोक्षतीति । हे उदुम्बरदात्राग्र ! ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ दिवे ’ पुरोक्षाय तदूरीभावाय श्रोक्षामीति शेषः । एवमुत्तर-
वाक्येऽपि योजयन् ॥ १२ ॥

अय याः श्रोक्षण्ये इति । शुन्धन्तानिति मन्त्रेण श्रोक्षणीशेकमवदेऽवनयेत् । पितर सीदन्त्येव इति ‘ पितृ-
पदना ’ भूम्यवोवातिनो लोका प्रायेण गर्तस्य निष्पत्त्यर्थे पदनाद्वदस्य पितृपदनम् । तदेवाह—पितृदेवत्यो
वे कूपः खात इति ॥ १३ ॥

अय बर्हीपितीति । सुविशदम् । सा यथा निखाता ओपाधिषु मिता स्यात्, एवमेतास्त्वोपाधिषु
मिता । भरतीति क्ते ‘ अक्षिजाना ’ इदमूना स्वभावेनोप्यता ‘ यथा ’ ओपाधिषु भद्रोपपेदु तृणमुत्पादितु मये
‘ मिता ’ भवति, सगर्हिहे भर्हि ‘ मिता ’ शाणानि ‘ एव ’ मन्त्रनिरूप्यः ॥ १४ ॥

१-यवोऽसि वन्धुः यवानेभ्य । का. थो. सू. १ । ४८ । २-श्रोक्षत्ययम-यवयसि दिवे त्वेति प्रतिपन्नम् । का. थो. सू. १ । ६ । ४८ ।
३-मेध्यामेति मयन साक्षाद्भावात् । का. थो. सू. १ । ६ । ४९ । ४-अवदे शेषमात्रेणैव शुद्ध्यन्मिति । का. थो. सू. १ । ६ । ५० ।
५-बर्ही इति प्राच्युरपि च प्राच्यवति भित्तिपदनमिति । ६-५९ ।

तामुच्छ्रयति । (त्वु) उड्विषं स्तभानान्तरिक्षं पृण द्रुष्टुं ह्रस्व
पृथिव्यामितीमानुवैतुल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जं उतं
दधाति ॥ १६ ॥

(त्वु) अथ मिनोति । द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोति । यो वाऽऽर्च्यं
पुषतऽएष द्युतानो मारुतस्तुदेनामेतेन मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्म-
णेति प्राणोदानो वै मित्रावरुणौ तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति ॥ १६ ॥

(त्वु) अथ पर्युहति । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायरूपवनि पर्युहामि
बह्वी वै वज्रुः प्याशीस्तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाज्ञास्तऽउभे र्वीर्यं रायरूपव-
नीति भूमा वै रायरूपोपस्त्वद्भूमानमाज्ञास्ते ॥ १७ ॥

इति । पितृदेवस्य वाऽऽस्य एतद्भवति । यन्निस्त्वावम् । सा यथा निस्त्वावैपथिषु मित्रा स्यात्-एक-
मेतास्वोपथिषु मित्रा भवति ॥ १४ ॥

तामुच्छ्रयति-“ उड्विषं स्तभानान्तरिक्षं पृण द्रुष्टुं ह्रस्व पृथिव्याम् ”-(वा. सं. ५।२७)
इति । इमानेवैतुल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयति । एषु लोकेषूर्जं रसं दधाति ॥ १६ ॥

अथ मिनोति-“ द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोति ”-(वा. सं. ५। २७) इति । यो वाऽऽ-
र्च्यं एते-एष द्युतानो मारुतः । तुदेनामेतेन मिनोति-“ मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा-(वा.
सं. ५। २७) इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ । तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति ॥ १६ ॥

अथ पर्युहति-“ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायरूपवनि पर्युहामि ”-(वा. सं. ५। २७)
इति । बह्वी वै वज्रुः प्याशीः । तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाज्ञास्ते । उभे र्वीर्यं । रायरूपवनीति । भूमा वै
रायरूपः । तद्भूमानमाज्ञास्ते ॥ १७ ॥

तामुच्छ्रयतीति* । ‘ उच्छ्रयति ’ उर्ध्वं स्थापयेत् । तन्मन्त्रस्याप्यर्थः-हे उदुम्बरशाखे । तवाप्रमाणेन
‘ दिवम् ’ । ‘ उत्तमान् ’ उत्तम्यन् उरु, शरीरस्योन्मत्तं ‘ अन्तरिक्ष ’ । ‘ पृण ’ पूरणः । ‘ पृथिव्यां ’ ‘ दृष्टुम् ’
दृष्ट्वा भव, पृथिवीमपि दृष्ट्वा उन्मिलय, पृथिव्या. शेषित्ये शाखाया अपि दादर्यायोगात् । उर्ध्वपत्न्युदुम्बरस्य
लोकत्रयेऽपि सम्बन्धाद्भोक्तेर्धर्मसंस्थापनं कृतं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

अथ मिनोतीति* । औदुम्बरीप्रानमन्त्र-‘ द्युतान्. ’ दीप्यमानः, एतज्जगत्तो वायुर्देवः, ‘ मारुतः ’
मरुता देवानां वायुता सम्बन्धी, स. ‘ मिनोति ’ अन्ते प्रविशति । तथा ‘ मित्रावरुणौ ’ देवौ ‘ ध्रुवेण ’ अति-
चलितेन ‘ धर्मणा ’ धारणेन मितुनाम् । स्पष्टमन्यत् । मित्रावरुणत्वाद्यद्वयैर्यथा-प्राणोदानौ वै मित्रा-
वरुणाविति । एतदधिदेवतम्; अहोरात्रमिमानौ देवाविति (ऐ. ब्रा. ४। २। ४) अस्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रक पर्युहणं विधत्ते-अथ पर्युहति ब्रह्मवनि त्वेति । हे शाखाद्वय । ‘ त्वयनि ’ मरणः सम्पन्न-
‘ त्वा ’ त्वाम् । ‘ पर्युहामि ’ प्रक्षिपामि । एवमुत्तराक्यान्यपि योज्यानि ।

(स्तेऽथ) अयं पृथ्वीति । अद्वा दृष्टं हृद् क्षत्रं दृष्टं ह्यायुर्दृष्टं प्रजां दृष्टं हे-
त्याशीरिवैतस्य कर्मणऽआशिपम्वैतदाशास्ते समम्भूमि पृथ्वीपणं
करोति गर्तस्य वाऽऽपरिभूम्युयैवं देवत्रा तथा हागर्तमिद्ववति ॥ १८ ॥

(त्व) अयापुऽपनिनयति । यत्र वाऽऽस्यै खनन्तः कूरीकुर्वन्त्य-
पमन्ति शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या शमयति तुदग्निः सन्धधाति तस्मा-
दपुऽपनिनयति ॥ १९ ॥

(त्व) अयेवमभिपद्य वाचयति । ध्रुवाऽसि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्ना-
यतने प्रजया भूयादिति पशुभिर्इति वैवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः
सृष्ट्वयते ॥ २० ॥

अयं पृथ्वीति—“ अद्वा दृष्टं, क्षत्रं दृष्टं, आयुर्दृष्टं, प्रजां दृष्टं ”—(वा. सं. ९ । २७) इति ।
आशीरिवैतस्य कर्मणः । आशिपम्वैतदाशास्ते । समम्भूमि पृथ्वीपणं करोति । गर्तस्य वाऽऽपरि-
भूमि । अथैवं देवत्रा । तथा हागर्तमिद्ववति ॥ १८ ॥

अयापुऽपनिनयति । यत्र वाऽऽस्यै खनन्तः कूरीकुर्वन्ति अपमन्ति । शान्तिरापः, तद् अग्निः
शान्त्या शमयति । तद् अग्निः सन्धधाति । तस्मादपुऽपनिनयति ॥ १९ ॥

अयेवमभिपद्य वाचयति—“ ध्रुवाऽसिध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयाद ”—

मन्त्रं व्याचष्टे—ब्रह्मी वा इति । प्रागेव ‘पशु पु’ मन्त्रे ‘यासी’ ब्रह्मी परिहृयते । अनोऽत्र ब्रह्मज्ञो-
मनरूपं फलमाशास्ते । “ भूमा वै रायस्तेषु इत्याद्यमहद् गतम् ” (श. प. ब्रा. ३।१।२।११।) ॥ १७ ॥

अयं पृथ्वीति । ‘ पृथ्वीति ’ परितः सहृदयेत् । “ कथं गतौ ७—(धा. पा. तु. प. ७) इति
षातुः । ब्रह्म दृष्ट्यादिर्दृष्टं मन्त्रो यजमानापेक्षितस्य कर्मकृतस्य प्रतिपादक इत्याह—आशीरिवैतस्य कर्मणः
इति । ‘ एतस्य ’ शाखादहणकर्मणः फलरूपाऽऽशीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । परिघटनं—परिवर्गम्, भूमिद्रमाज-
मग्निः कर्तव्यमित्याह—समम्भूमि पृथ्वीपणमिति । भूया सयं ‘ समम्भूमि ’, ‘ पृथ्वीपण ’ भूमिचमं
‘ करोति ’ । व्यतिरेकमाह—गर्तस्य वा इति ॥ अथैवं देवत्रेति । ‘ अथ ’—शब्द उक्तैर्लक्षण्यद्योतनार्थः ।
एवं सान्ये सति ‘ देवत्रा ’ देवेषु अन्विता मवतीत्यर्थः । तथा हागर्तमिदं भवतीति । ‘ तथा ’ तथा
सति, भूमिसाम्ये सति ‘ अगर्तमिदं ’ अगर्तमिता भवति । निनोतेः कर्मणि क्ति ॥ १८ ॥

अयापुऽपनिनयतीति । ‘ अपनिनयति ’ कृपस्मण्णा सङ्घेवाय ‘ अस्मै खनन्तः ’ अस्या भूम्नाः माया
विदारयन्ता, तानेव भूमिम् । अकृष्य ‘ कूरीकुर्वन्ति ’ । ‘ आशः ’ तु शमनहेतुत्वात् ‘ शान्तिः ’ अतः ‘ तद् ’
तेन ‘ अग्निः ’ ‘ शान्त्या ’ शान्त्येकत्वादेकवचनम् । ‘ कौरीशमनमष्टं प्रजोवनम् ’ अग्निः सन्धानं तु संहति-
हेतु दृष्टं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

अयेवमभिपद्येति । ‘ अभिपद्य ’ शाखामालम्ब्य, एवं ‘ वाचयति ’ ध्रुवामित्येवप्रकारेण । हे शाखे !

१—अत्र २८ वेंत मैत्रायणदर्शने समन्त निः पृथ्वीति । वा. भौ. सू. ६ । ६४ । २—समा भूमि इत्यादिद्विषयनिच्य । वा.
भौ. सू. ६ । ६९ । ३—पृथ्वीपणोपलक्षणम् इत्यादि ध्रुवाऽसिभिः व्याचष्टेऽसिध्रुवद्वयमन्त्र्य प्रजया भूयादिति पशुभिरेति वा ।
वा. भौ. सू. ८ । १४२ ।

(तेऽय) अयं ह्यङ्गोपहृत्याग्न्यम् । त्रिष्टुपनाभिं जुहोति घृतेन द्यावा-
पृथिवीं पूर्वैयामिति तदिमे द्यावापृथिवीऽङ्गो रतेन भाजयत्यनुयोक्तु-
र्वर्त्तुं दद्याति । ते उक्तवत्याऽऽपर्वीवर्त्तयि ऽह्मः प्रजाऽऽपर्वीवर्त्तन्ति ॥ २१ ॥
(न्त्यु) अयं अदिरपिनिदधाति । (त्री) इन्द्रस्य अदिरसीत्येन्द्र-
दि तदो विश्वजनस्य अद्येति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्नाङ्गाऽऽसाते तदु-
भयतश्चद्विषीऽऽपदधात्युत्तरतस्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नव भवन्ति त्रिवि-
धं नव वै त्रिवृत्स्मानुव भवन्ति ॥ २२ ॥

(वा. सं. ४।२८) इति । “ पशुभिः ”—(वा. सं. ४।२८) इति । वा एवं यं कर्त्तुं कनपदे-
मंजुस्ते कलः सन्नुदरे ॥ ३० ॥

अयं ह्यङ्गोपहृत्याग्न्यं त्रिष्टुपनाभिं जुहोति—“ घृतेन द्यावापृथिवीं पूर्वैयाम् ”—(वा. सं. ४।२८) इति । तदिमे द्यावापृथिवीऽङ्गो रतेन भाजयति । अनयोर्वर्त्तुं गमे दद्याति । ते रमवत्याऽऽपर्वीवर्त्तयि ऽह्मः प्रजाऽऽपर्वीवर्त्तन्ति ॥ २१ ॥

अयं अदिरपिनिदधाति—“ इन्द्रस्य अदिरसीत्येन्द्र ”—(वा. सं. ४।२८) इति । इन्द्रं हि तद-
“ विश्वजनस्य द्यावा ”—(वा. सं. ४।२८) इति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्नाङ्गाऽऽसाते । तदु-
भयतश्चद्विषीऽऽपदधाति—“ उत्तरतस्त्रीणि, परस्त्रीणि, तानि नव भवन्ति । त्रिवि-
धं नव वै त्रिवृत्स्मानुव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवर्शश्च सुदो भवति । प्राचीनवर्शश्च हविर्दानमेतद्वै देवानां
निष्केवल्यं यद्विद्वानं तस्मात्तु नान्ति न भक्षयन्ति निष्केवल्यु
ह्येतद्देवानां स यो ह तत्राश्रीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्द्धा हास्य विपते-
दुथेते मिथे यदाग्रीधं च सदश्च तस्मात्तुयोरश्नन्ति तस्माद्भक्षयन्ति मिथे
ह्येतं उदीचीवे मनुष्याणां दिक् तस्मादुदीचीनवर्शश्च सुदो भवति ॥२३॥

तदुदीचीनवर्शं सदो भवति । प्राचीनवर्शं हविर्दानम् । एतद् देवानां निष्केवल्यं-यद्विद्वानम् ।
तस्मात्तत्र नाश्नन्ति, न भक्षयन्ति । निष्केवल्यं ह्येतद्देवानाम् । स यो ह तत्राश्रीयाद्वा, भक्षयेद्वा-
मूर्द्धा हास्य विपतेत् । अर्थेने मिथे-यदाग्रीधं च, सदश्च । तस्मात्तुयोरश्नन्ति, तस्माद्भक्षयन्ति ।
मिथे ह्येते । उदीची वै मनुष्याणां दिक्, तस्मादुदीचीनवर्शं सदो भवति ॥ २३ ॥

तस्याच्छादरुमि तथा 'विध्वनय्य छापाऽपि' विध्वं सदसि स्थितायां जनानां छापाकारो भस्ति । एतयो-
र्मन्त्रभागयोर्ज्ञाने राष्ट्रे । उभयत् छदिषी उपदधातीति ('परपूर्व' का. थो. सू. ८ । १ ।) मध्यमस्य
छदिवः 'उभयतः' दक्षिणोत्तरयोः-तानि मध्यमच्छदीपि ग्रीयपि प्रमत्य, तेषाम् 'उत्तरतः ग्रीयि' छदीपि
उपदध्यान्, तथा 'पर.' परमादपि दक्षिणतोऽपि 'ग्रीयि' 'उपदधाति' ॥

छदिषां नवत्र प्रशस्ति-तानि नव भवन्तीति । त्रिहस्तेमेषाम्पत्वाद् नवत्र त्रिहस्तम् ॥ च 'त्रिहस्तः
स्तोमो' नव वै 'नवम्नोऽपि' मन्त्रः सन्तु; " तिमृन्धो हिङ्गुरोति स एकया " (अ. ३ ए. १) इत्यादिनाम-
ताण्डवशान्नोक्तप्रकारेण त्रिहस्तेनैव तिमृन्धामृषां नवत्रमप्यादत्तात् । तस्मात् छदिषां नवत्र सुकम् ॥ २२ ॥

मदस उद्गायनत्र विधत्ते । तदुदीचीनवर्शं सदो भवतीति । सदस उदीचीनवर्शस्य प्रशस्तिरु हविर्दान-
नस्य सदोऽनैलक्षण्य दर्शयति-प्राचीनवर्शं हविर्दानमिलादिना । 'एतन्' हविर्दानं 'देवानां निष्केवल्यम्'
मनुष्यलक्षणाभावेन नि शैशैव देवानां केवलं भवति । " मरे छन्दपि " (पा. सू. ४ । ४ । ११०)
इति पदम् । तस्मात् तत्र नाश्नन्ति, न भक्षयन्तीति । 'नाश्नन्ति' पुरोडाशादिकम्, न भक्षयन्ति सोमम् ।
प्रमादाद्भक्षणे दोषमाह-मूर्द्धा हास्य विपतेदिति । उत्तरतः ग्रीयमात्रं प्रमत्तोर्दक्षयति-अर्थेने मिथे इति ।
'एने मिथे' स्तोत्रात्रादिपाठाश्रयवाद् देवम्, भक्षयन्मन्त्रान्मात्रं चेति 'मिथे' भवतः । उदीची वै
मनुष्याणां दिगिति । प्रायेणोदीच्या दिशि मनुष्यहृदिदृशानामनुष्यमन्त्रव्यवहाराः । सदो निर्माणप्रकारं
मूलकार आह-"नोभिदत्त सदः, मया वा, उद्गवर्शम्, अष्टादशारति, एकत्रिंशतिभानुत्रिंशतिर्वा, नव तिर्यक्,
अर्द्धावाप्तो वा, औदुम्बरी मये, वृष्टयामेके, इन्द्रस्य ऋदिगोमि मध्यम छदिरतोऽप्यपरपूर्व च, त्रिर्वा चोत्तरतः"-
(का. थो. सू. ८ । १४९-१५२) इति । अष्टादशरत्यादयश्च पञ्चाः उद्गायामविधौ विकसिताः;
तिर्यक्प्रमाणविधौ नवत्रिंशद्विमात्राणां पारिमाण्यत्वाच्च विनिरितम् । उत्तारिमाणे नर्दति औदुम्बरो मया भवति,
वृष्टया दक्षिणतः स्थिता वैत्यर्थः ॥ २३ ॥

१- 'नर्पद' रिमाण्यम्-२. क. पा. । २-दोऽप्ये-३. यदा इ-४. उद्गवर्शया भवति इति दक्षिणतः । रिता औदुम्बरी मया भवति
मया वृष्टया उद्गवर्शया भवति तथान्यत्रत्यस्य वृष्टयदित्यर्थः-२. क. पा. ।

स्यात्कनीयो वहिर्व्वेद्यो ऽऽपि सुर्व्वमिवान्तर्व्वेदि स्यात्तद्विष्टितमग्नि-
मृशति चैश्वदेवमसीति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं यदास्मिन्पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे देवा वसती-
परीपूषवसन्ति तेन चैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा इ वै यजुं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसद्ग्राद्विभयाञ्चकु-
स्तान्दक्षिणतोऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्तसदसो जिग्युस्तेषामेतान्धिष्य्या-
नुद्रापयाञ्चकुर्यु ऽऽपुतेऽन्तःसदसम् ॥ २७ ॥

(११) सर्वे इ स्म वा एते पुरा ज्वलन्ति । यथाऽयमाहवनीयो यथा गार्ह-
पत्यो यथाऽऽग्नीध्रीयस्तद्युत एनानुद्रापयंस्तुतऽपुवैतन्न ज्वलन्ति तानाग्नी-
ध्रमभि सुधुरुधुस्तानुप्यर्द्धमाग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो विश्वे देवा ऽमृत-
त्वमुपाजयंस्तुस्माद्वैश्वदेवम् ॥ २८ ॥

वेदि । अयोऽअपि भूयोऽर्द्धाद् अन्तर्व्वेदि स्यात्, कनीयो वहिर्व्वेदि । अयोऽअपि सर्व्वमिवान्तर्व्वेदि स्यात् ।
तद्विष्टितमग्निमृशति—“ चैश्वदेवमसि ”—(वा. सं. ५ । ३०) इति । द्वयेनैतद्वैश्वदेवम्, यदास्मिन्
पूर्व्वेद्युर्व्विश्वेदेवा वसतीपरीपूषवसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा इ वै यजुं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्ग्राद्विभयाञ्चकुः । तान् दक्षिणतोऽसुररक्षसान्या-
सेजुः । तान्तसदसो जिग्युः । तेषामेतान् धिष्य्यानुद्रापयाञ्चकुः—य एतेऽन्तःसदसम् ॥ २७ ॥

सर्वे इ स्म वा एते पुरा ज्वलन्ति—यथाऽयमाहवनीयो, यथा गार्हपत्यो, यथाऽऽग्नीध्रीयः । तद् यत्
एनानुद्रापयंस्तुत एवैतन्न ज्वलन्ति । तानाग्नीध्रमभिसंरुधुः, तानुप्यर्द्धमाग्नीध्रस्य जिग्युः । ततो
विश्वेदेवा अमृतत्वमुपाजयन्, तस्माद्वैश्वदेवम् ॥ २८ ॥

देवाः, तत्र ‘ आग्नीध्रम् ’ आग्नीध्रीयं मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पञ्चाः । आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाणं
तस्यार्द्धं सौमिरवेद्या उत्तरमाणे स्वीकुर्यादित्येकः पञ्चः । अर्द्धादधिकमंशं वेद्याः स्वीकुर्यादिति द्वितीयः ।
सर्व्वमपि सौमिकवेद्यामिति तृतीयः । तदेतत् पञ्चत्रयम्—तस्यार्द्धमन्तर्व्वेदीत्यादिनोक्तम् । ‘ निष्ठित ’
निष्पन्नमाग्नीध्रीयम्, “ वैश्वदेवमसि ”— इति ‘ मन्त्रेण अभियुशत् । अस्य वैश्वदेवस्य कारणद्वयेन ।
तत्र प्रथमं कारणमाह—यदास्मिन् पूर्व्वेद्युरिति । ‘ वसतीर्व्व्याः ’ सोमाग्निवशात् आयः । तासु विश्वेदेवाः
सुत्यादिनापूर्व्वेद्युरधिवसन्ति अतो वैश्वदेवत्वम् । तथा योपरिष्टादप्राप्त्यते—“ ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां
माणेष्वीत्येति ”—इति (श. प. भा. ३ । ५ । २ । १६ क.) । तस्मात् विश्वान् देवान् संश्लेषयतीत्यतो विश्वेषां
देवानामाश्रयभूतानामपामाधारभूतत्वाद् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

द्वितीयं कारणमाह—देवा इ वा एत्यादिना । तान्तसदसो जिग्युरिति । ‘ तान् ’ सदोनिविष्टान् देवान्
‘ सदसः ’ ससाराण् जितवन्तः, ततो निष्कासितवन्त इत्यर्थः । न केवलं तानेव देवान्, अपि ॥ ‘ अन्तस्त-
दसं ’ सदोमध्येऽवस्थितान् ‘ विष्यन् ’ अग्निनाशयन्, तेषामग्नीनां तत्र सङ्गम एव नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत्कथं ज्वलन्तीत्याह—सर्वे इ स्म वा एत इति । तानाग्नीध्रमभि संरुधुरिति ।

तान्देवाः प्रतिसमिन्धत । यथा प्रत्यवस्येत्तस्मादेनान्तस्वनेसवनऽएव
प्रतिसमिन्धते तस्माद्यः समृद्धः स ऽआग्नीध्रं कुर्ष्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचा-
नः स समृद्धस्तस्मादग्नीध्रे प्रयमाय दक्षिणां न्ययन्त्यतो हि विश्वे देवा-
ऽअमृतत्वमपाजयंस्तस्माद्यं दीक्षितानामवृत्यं विन्देद्वाग्नीध्रमेनं नयतेति
ब्रूयात्तदुनार्तं तन्नारिष्यतीति तद्यदुतो विश्वे देवा ऽअमृतत्वमपाजयं-
स्तस्माद्विश्वदेवम् ॥ २९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ (६. १.)

चतुर्थप्रपाठकश्च समाप्तः ॥

तान् देवाः प्रतिसमिन्धत—यथा प्रत्यवस्येत् । तस्मादेनान्तस्वने सवनऽएव प्रतिसमिन्धते ।
तस्माद्यः समृद्धः स आग्नीध्रं कुर्ष्यात् । यो वै ज्ञातोऽनूचानः—स समृद्धः । तस्मादग्नीध्रे प्रयमाय
दक्षिणां नयति । अतो हि विश्वे देवाः अमृतत्वमपाजयन् । तस्माद्यं दीक्षितानामवृत्यं विन्देत्—
' आग्नीध्रमेनं नयत '—इति ब्रूयात् । तदनार्तम्, तन्नारिष्यतीति । तद् यदुतो विश्वे देवा अमृतत्व-
मपाजयन्—तस्माद् विश्वदेवम् ॥ २९ ॥

सप्तमो निष्कामिता आग्नीध्रविष्टा तत्राप्यसुरैः मरद्वा, ते देवा आग्नीध्रिष्यन्त्यस्यस्योः ' अर्द्ध ' सर्वाणि
प्राप्य ' तान् ' असुरान् ' किन्तु ' । ' तान् ' आग्नीध्रस्याग्रे सामर्थ्याद् ' विश्वे देवा ' ' अनुवचन् ' असुर-
इतिमरदितान् प्राप्ता इत्यर्थः । ' तस्मान् ' विश्वे देवा देवानामप्रदत्वाद् ' वैश्वदेवन् ' वैश्वदेवचन् ॥ २९ ॥

तान् देवा इति । ' तान् ' उद्वाटितान् विष्ण्वान् ' देवाः ' ' प्रतिसमिन्धत ' पुनरुदीचयन् । ' यथा '
येन प्रकारेण ' प्रत्यवस्येन् ' प्रतिविन्देत् । यथा प्रत्यवसानं योजनम् ; यथा काङ्क्षयाधारो मनेन् । तथा सम-
न्वत । तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । तस्माद्य इति । ' तस्मान् ' आग्नीध्रस्य विश्वे देवा जगहेतुभ्यान्
' य ' समृद्धः ' ' स ' ' आग्नीध्रन् ' आग्नीध्रस्य कर्तुं ' कुर्ष्यात् ' । यो वा इति । ' यो वै ' ' एन '
अथ एवावर्णयति विदितं, ' अनुवचन् ' तान् अनुवचताभ्यामी ' समृद्धः ' । आग्नीध्रस्य श्रेष्ठर दक्षिणाप्राप्यन्-
भावेन स्मर्यमाने—तस्मादग्नीध्रे प्रयमायेत्यादि ।

अथ पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । षष्ठाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

विजामानो देवास्य धिष्ण्याः । (५) इमे समङ्गा ये वै समङ्गास्ते
विजामान एतऽउ देवास्येतुऽआत्मानः ॥ १ ॥

(नो) दिवि वै सोमऽआसीत् । (इ) अयेह देवास्ते देवाऽअकाम-
यन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति तुऽएते मायेऽअमृजन्त सुपर्णी
च कद्रू च वागेव सुपर्णीं कद्रूस्तुभ्याथं समदं चक्रुः ॥ २ ॥

(स्ते) ते हऽर्त्तायमाने ऽऊचतुः । (यं) यतरा नौ दवीयः पुरापश्यादा-
त्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रूवाच परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

विजामानो देवास्य धिष्ण्याः । इमे समङ्गाः । ये वै समङ्गास्ते विजामानः । एतऽउ देवास्येत
आत्मानः ॥ १ ॥

दिवि वै सोम आसीत्-अयेह देवाः । ते देवा अकामयन्त-आ नः सोमो गच्छेत्; तेनागतेन यजे-
महीति । तऽएते मायेऽअमृजन्त-सुपर्णी च कद्रू च । वागेव सुपर्णी, इयं कद्रूः । ताभ्यां समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हऽर्त्तायमाने ऽऊचतुः-यतरा नौ दवीयः पुरापश्याद्-आत्मानं नौ सा जयादिति । तथेति । सा
ह कद्रूवाच-परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

धिष्ण्यर्पदार्पविधानार्थमाख्याविकामाह-विजामानो देवास्येत्यादिना । ये ' धिष्ण्याः ' ते ' अस्य '
यह्यस्य ' विजामानः ' आतरः, वाग्धवा । कुत इत्यत आह-' इमे ' ' समङ्गाः ' समानविहाः, यत एव-
मतो विजामान इत्यर्थः । समानविधानां ब्रानृषे व्याप्तिं दर्शयति-ये वै समङ्गास्ते विजामान इति । ' एत
उ ' एते खडु ' अस्य ' यत्रस्य ' आत्मानः ; अतो विजामान इत्येतदुपपन्नम् । तस्मान् सोमयागे धिष्ण्याः
कर्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रयन्तौ विगदयितुमाह-दिवि वै सोम आसीदयेह देवा इत्यादिना । ' इह ' भूतलोके ' त एते माये '
बन्तु अतयामूते । सुपर्णीकद्रूभ्यामयोः किं वास्तव रूपमिति तदर्शयति-वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति ।
' ताभ्याम् ' ' तयोः समदं चक्रुः ' परस्परं कद्रूमुदपादयन् ॥ २ ॥

ते हऽर्त्तायमाने इति । ' कनीयमाने ' परस्परं कलहायमाने । ' कनि ' सौत्रो घातुः । (पा. सू. ३।१।२९)
' ऊचतुः ' । कयम् ? ' नौ ' अवरुमेत्ये ' यतरा ' ' दर्वीयः ' अत्यन्तं दूरं ' पुरापश्याद् ' पश्येत् ।
' सा ' दूरदर्शिनी । सुपर्णी दूरम् ' ईक्षत् ' ' इति ' ' उवाच ' ॥ ३ ॥

१-' आत्मान ' इति पाठो लक्षणानुसारेण । ' अत्यात्मः ' इति पाठः साचीयन् भाष्ययननयः । २-' धिष्ण्यां पुरापश्यात् ' इति क. पा. । ३-' अतएव ' इति क. पा. ।

सा ह सुपुण्युवाच । (चा) अस्य सलिलस्य पारोऽश्वः श्वेतु स्थाणौ
सेवते तुमहं पश्यामीति तुमेव त्वं पश्यसीति तथं हीत्युथ ह कद्रूवाच-
तस्य बालो न्यपञ्चि तुममुं व्यातो धूनोति तुमहं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा वत्सुपुण्युवाच । (चा) अस्य सलिलस्य पार इति वेदिर्वै सलिलं
वेदिमेव सा तदुवाचाश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवतइत्यग्निर्वा इअश्वः श्वेतो
यूपः स्थाणुः यत् कद्रूवाच तस्य बालो न्यपञ्चि तुममुं व्यातो धूनोति
तुमहं पश्यामीति रजना हेव सा ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्युवाच । (चे) एहीदं पुताव वेदितुं यतरा नो जयतीति
सा ह कद्रूवाच तुमेव पत त्वं वेन आत्मास्यसि यतरा नो जयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपुण्युवाच-अस्य सलिलस्य पारोऽश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवते-तमहं पश्यामीति । तमेव त्वं
पश्यसीति । तं हीति । अथ ह कद्रूवाच-तस्य बालो न्यपञ्चि । तममुं बालो धूनोति । तमहं
पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा यत् सुपुण्युवाच-अस्य सलिलस्य पार इति । वेदिर्वै सलिलम्, वेदिमेव सा तदुवाच । अश्वः
श्वेतः, स्थाणौ सेवतइति । अग्निर्वाऽअश्वः श्वेतः । यूपः स्थाणुः । अथ यत् कद्रूवाच-तस्य बालो
न्यपञ्चि, तममुं बालो धूनोति, तमहं पश्यामीति-रजना हेव सा ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्युवाच-एहीदं पुताव वेदितुम्, यतरा नो जयतीति । सा ह कद्रूवाच-त्वमेव पत ।
त्वं वेन आत्मास्यसि-यतरा नो जयतीति ॥ ६ ॥

सा हेति । ' सा ' दूर पश्यन्ती ' मुनी ' ' उवाच ' । किमिति ! उच्यते- ' अस्य सलिलस्य पारो अश्वः
श्वेतः स्थाणौ सेवते, तमहं पश्यामि इति ' । अन्वयार्थं श्रुतिरेवादिष्यति । ' तमेव ' मया इदं श्वेताश्वमेव
हे कद्रु ! ' तत् ' अग्नि ' पश्यति ' इति ' नतु तत्रोपनिषत्कम् । सा कद्रुः दूरे विनोक्त्य ' तं हि ' इति '
' उवाच ' । तमश्च खड्गं त्वं पश्यतीत्यर्थः । ततोऽधिकमपि दृष्ट्वा कद्रुः पुनर्व्रजे । किमिति उच्यते- ' तस्य
बालो न्यपञ्चि, तममुं बालो धूनोति, तमहं पश्यामि इति ' । ' बालः ' पुच्छं ' न्यपञ्चि ' स्थाणौ निवर्तमानम्,
' तं ' बाल ' बाल ' बाधु ' धूनोति ' कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपुण्युवाच-अस्य सलिलस्य पारोऽश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवते-तमहं पश्यामीति । अस्य सलिलस्येत्यादि ।
' सलिल ' समग्रोदितमन्त्र यथा अनन्तरद्वयं भवति, एवं वेदिरसीति सलिलञ्चैव निरूप्यते । अग्नेः सुक्रमात्वर-
त्वात् तत्रोदितमन्त्रश्च श्वेतकल्पवत् । यूपस्य स्थाणुर्वै ह स्थाणुदेव । कद्रुः यदुक्तं तस्य बाल इत्यधिकम्,
एवमिदं वक्तव्यं-अथ यत् कद्रूवादिना । रजना हेव सेति । बालवदग्निर्देवोऽप्युपवेष्टिना रजना
बलमियुच्यते ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्युवाचेति । सा ह कद्रुवेत्यादि । सुपुण्यो श्वेताश्वमेव देवता कद्रुः । मुनी ! स्वच्छस्य
वामस्य मुनिवत्कम् ' तमेव ' उवाचऽऽनो. यन्ता वर इति श्रुतिर्वै ॥ ६ ॥

सा इ सुपर्णी पपात । तद् त्रयेवास युया कद्रुरुवाच तामागतामभ्यु-
वाद त्वमनेर्षी ३ रहा ३ मिति त्वमिति होवाचेतद्व्याख्यानं सौपर्णी-
काद्रवमिति ॥ ७ ॥ (शतम् १९००)

सा इ कद्रुरुवाच । (चा) आत्मानं वे त्वाऽनेपं दिव्यसी सोमस्तुं देवेभ्य
ऽआहर तेन देवेभ्यऽआत्मानं निष्क्रीणीष्वेति तयेति सा च्छन्दांसि
ससृजे सा गायत्री दिवः सोममाहरत् ॥ ८ ॥

(द्वि) हिरण्मध्योर्हं कुशोरन्तरवहितऽआस । ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं
निमेषमभिसन्धत्तो दीक्षातपसी हेव ते ऽआसतुस्तुमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा
जुगुपुरिमे धिष्ण्याऽइमा होत्राः ॥ ९ ॥

सा इ सुपर्णी पपात । तद् त्रयेवास-यया कद्रुरुवाच । तामागतामभ्युवाद-त्वमनेर्षी ३ रहा ३
मिति । त्वमिति होवाच । एतद्व्याख्यानं सौपर्णीकाद्रवमिति ॥ ७ ॥

सा इ कद्रुरुवाच-आत्मानं वे त्वाऽनेपम् । दिव्यसी सोमः-तं देवेभ्य आहर । तेन देवेभ्य
आत्मानं निष्क्रीणीष्वेति । तयेति । सा छन्दांसि ससृजे । सा गायत्री दिवः सोममाहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्मध्योर्हं कुशोरन्तरवहित आस । ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं निमेषमभिसन्धत्तः । दीक्षातपसी
हेव तेऽभानदुः । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः । इमे धिष्ण्याः, इमा होत्राः ॥ ९ ॥

सा इ सुपर्णी पपातेति । एवमुक्ता सुपर्णी । गत्वा कद्रुकं वास्तवमवाप्त्य पुनः ' आगतां ' ' तां '
सुपर्णी कद्रुः ' उवाच ' - " त्वमनेर्षी ३ रहा ३ मिति " । प्रथे ध्युतिः (पा. सू. ८ । २ । १००) । तथा
पृष्टा सुपर्णी ' त्वमनेर्षीः ' ' इति ' उवाच । विहितस्याख्यानस्य प्रसिद्धत्वाविष्करणाय नाम कतेति-एतद्व्या-
ख्यानमिति । ' एतद् ' दिने वे सोम आमीदित्यादि होवाचेत्येतदन्वयः (तै. स. ६ । १ । १ । १)
(वे. भा. ३ । ३ । १ । २ ; ६ । ३ । ६) ॥ ७ ॥

सा इ कद्रुरुवाचेति । परञ्जितया सुपर्ण्या गात्र्यादिच्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोममाह्व्य
देवेभ्यः सकाशादात्मनिष्कषण इत्यन्वयः " सा इ कद्रुरुवाच आत्मानं वे त्वाऽनेपम् " इत्यादिनोकः ॥ ८ ॥

" सा गायत्री दिवः सोममाहरत् " - इति यत् सप्रहेनोक्तम्, तद्विस्तारयति-हिरण्मध्योर्हं कुशोरित्या-
दिना । हिरण्मध्योः कुशोः आयुवयो ' अन्त ' ' अवहितः ' आच्छन्नः सोमोऽभूत् । " नानपद० " (पा. सू.
४ । १ । ४२) इत्यादिना अपोविकारायात् कुशशब्दस्य बीधुः । ' ते ' कुशौ क्षुरपवी क्षुरपारे इव तीक्ष्णाग्रे
' निमेष-निमेष ' सर्वदेत्यर्थः । ' अभिमन्वतः ' यथाऽन्यो नापहरेदेव रक्षत इत्यर्थः । कुशोर्वीर्यस्वरूपमाह-
दीक्षातपसाविनि । तमने गन्धर्वा इति । ' सोमरक्षा ' ' सोमरक्षका ' एते गन्धर्वाः ' तं ' सोम ' जुगुपुः ' ।
तं के ? ये इमे ' सप्तमि वर्तमानाः ' धिष्ण्याः, ' इमा होत्राः ' इमे होत्रकाः, होत्रनेर्षेजानवगादयः ॥ ९ ॥

(स्तु) तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ सा दीक्षा तया देवाऽअदीक्षन्त ॥ १० ॥

(न्नाय) अथ द्वितीयां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ तत्तपस्तुया देवास्तपऽनुपायश्रुपसुदस्तुषो-द्व्युपसुदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोममाचखाद । तस्मात्खदिरो यदेनेनासिदत्तस्मात्खादिरो यूषो भवति खादिरोः स्फ्योऽच्छावाकस्य हेनं गोपनायां जहाउ सोऽच्छा-वाकोऽहीयत ॥ १२ ॥

तमिन्द्राग्नी ऽअनुसमतनुताम् । प्रजानां प्रजात्ये तस्मादैन्द्राग्नी-ऽच्छावाकः ॥ १३ ॥

तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ । सा दीक्षा । तया देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥
अथ द्वितीयां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ । तत्तपः । तया देवास्तप उपायन् उपसुदः ।
तपो द्व्युपसुदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोममाचखाद । तस्मात् खदिरो-यदेनेनासिदत् । तस्मान् खादिरो यूषो भवति ।
खादिरोः स्फ्यः । अच्छावाकस्य हेनं गोपनायां जहार । सोऽच्छावाकोऽहीयत ॥ १२ ॥

तमिन्द्राग्नी अनुसमतनुताम्-प्रजानां प्रजात्ये । तस्मादैन्द्राग्नीऽच्छावाकः ॥ १३ ॥

तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेदेति । गायत्री 'ता' छिन्वा च 'देवेभ्यः' 'प्रददौ' । 'तया देवा अदीक्षन्त' ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशीमाचिच्छेद । गायत्र्या छिन्वा द्वितीया कुशी देवेभ्यो दत्ता, सा तरोनामोत्तरं उपाह-तपो द्व्युपसुद इति ॥ ११ ॥

खदिरेण इति । सोमं हिरण्यमग्ने लदिरम्याणिमास्वान् त साग्न इन्द्र सोम यद्विनवती, अथ खादन्-साग्न्यान् खादिर इति नाम मय्यग्रम् । अथ खदिरेण सोमाहृणोतीमोमान् सोमपामे यूर स्तस्य खादिरो कर्मव्यौ । 'अच्छावाकस्य' 'गोपनायां' । होविकागमेव मोक्षऽउत्तरवर्त्तमानादच्छावाकारूपो होवतो ऋता संमन्त्रयेत् सवे रक्षितवान्, तथा गायत्री 'जगत्' अथ 'अच्छावाक' 'अहीयत' हेनो निवृष्टोऽभूत् । अथ एवेनोत्तरवर्त्त प्रथमत एव मन्त्रप्रवेगमिति (न) समञ्जसम् ॥ १२ ॥

तमिन्द्राग्नी इति । 'त' हीनवच्छावाकस्य, 'इन्द्राग्नी' ऐन्द्राग्रवर्त्तमानेन मनुजौ, 'अनुसमतनुताम्' सन्तनुनन्त्युत्तरमहुराकम् । अथ 'अच्छावाक' 'ऐन्द्राग्नी' इन्द्राग्निदेवताम् । तया तरोत्तरं च उपाह-तपोऽन्येनोत्तरं आहृत्य (ग. प. भा. ४ । ३ । १ । १, २ ।) -"अहीयत च अच्छावाकमिन्द्राग्नी"-रूपमिति ॥ १३ ॥

(स्तु) तस्माद्दीक्षिता राजानं गोपायन्ति । त्रेत्रोऽपहरादिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति हीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद्ब्रह्मचारिण आचार्य गोपायन्ति । गृहान्पञ्चत्रेत्रोऽपहरादिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति हीयते ह तेनेतेन सुपर्णा देवेभ्य ऽआत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान ऽइति ॥ १५ ॥

(त्व) ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव । मृत्योरात्मना जायते स यद्यजते यथैव तत्सुपर्णा देवेभ्य ऽआत्मानं निरक्रीणीतिवृत्तेषु ऽएतन्मृत्योरात्मानं निष्क्रीणीति ॥ १६ ॥

तेन देवा ऽअयजन्त । तुमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा ऽअन्वाजग्मुस्तेऽन्वागत्यावृणु नो यज्ञऽआभजत मा नो यज्ञादन्तर्गात्रास्तेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्तुतः स्यादिति यथैवास्यामुत्र गोमारोऽभूमेवमेवास्यापीह गोमारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति-त्रेत्रोऽपहरादिति । तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति । हीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद्ब्रह्मचारिण आचार्य गोपायन्ति । गृहान् पञ्चत्रेत्रोऽपहरादिति । तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति । हीयते ह । तेनेतेन सुपर्णा देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत । तस्मादाहुः-पुण्यलोक ईजान इति ॥ १५ ॥

ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायते । मयद् यजने-यथैव तत् सुपर्णा देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत-एवमेवैव यन्मृत्योरात्मानं निष्क्रीणीति ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तुमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा अन्वाजग्मुः । तेऽन्वागत्यावृणु-अनु नो यज्ञ आभजत, मा नो यज्ञादन्तर्गात्र, अस्तेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः-किं नस्तुतः स्यादिति । यथैवास्यामुत्र गोमारोऽभूय-एवमेवास्यापीह गोमारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥

तस्माद्दीक्षिता राजानमित्यादि । औषोद्धानिहं वाक्य सप्तम्य । 'अपहरान्' अपहरेयुः ॥ १४ ॥ १५ ॥

सोमहरणप्रसङ्गान् सुपर्णादिष्टान्तमुनेन मृत्युभववातेहारण सोमभागस्यावश्यकत्वं व्यक्तामाह-ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना । 'जायमान एव मृत्यो' ऋणभावे जननमेवोपाधिरित्यर्थः । इदंश्रुणं प्रतिमान्यवदन्यत आवात न भवति, किन्तु स्वनैवापातमित्येवमर्थमाह-'आत्मना'-इति ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त इत्यादि । 'तेन' गावज्याहनेन । अनु नो यज्ञ आ भजतेति । 'नः' अस्मानपि

तथेति देवा अहुवन् । (न्तो) सोमकृपणा व इति तानेभ्यऽ एतत्तो-
मकृपणानुनुदिशत्यधेनानहुवंस्तृतीयसवने वो घृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति न
सौम्याऽपहतो हि शुभ्रस्तोमपीधस्तेन सोमाहुतिं नाह्येति सैनानेषा
तृतीयसवनऽएव घृत्याऽऽहुतिः प्राप्नोति न सौम्या वृच्छालाकैर्द्विष्यान्व्या-
पायति ॥ १९ ॥

(तु) अयं यद्गमो होष्यन्ति । तद्गोऽविष्यतीति स यद्गमो जुहति
तदेनानवत्ययं यद्गः सोमं विभ्रत उपपुंरि चरिष्यन्ति तद्गोऽविष्य-
तीति स यदेनान्तसोमं विभ्रत उपपुंरि चरन्ति तदेनानवति तस्माद-
ध्वंशः समया प्रिष्यान्नातीयादध्वंशे सोमं विभ्रति तुमेते व्यात्तेन
प्रत्यासृते सऽपतेषां व्यात्तमापद्येत्तु तमाभिर्वा भिदहेद्यो वाऽयं देवः पशूना-
सीष्टे तु वा हेनमभिमन्येत तस्माद्यद्यध्वोः शालायामर्थः स्यादुत्तरेण-
वामीध्रीयथं सुचरेत् ॥ २० ॥

तथेति देवा अहुवन् । सोमकृपणा व इति । तानेभ्य एतत् सोमकृपणानुनुदिशति । अथैतान-
हुवन्-तृतीयसवने वो घृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति, न सौम्याः अपहतो हि शुभ्रस्तोमपीधः । तेन
सोमाहुतिं नाह्येति । सैनानेषा तृतीयसवनऽएव घृत्याऽऽहुतिः प्राप्नोति, न सौम्या । वृच्छालाकैर्द्वि-
ष्यान् व्यापायति ॥ १९ ॥

अयं यद्गमो होष्यन्ति-तद् गोऽविष्यतीति । स यद्गमो जुहति-तदेनानवति । अयं यद्गः सोमं
विभ्रते उपपुंरि चरिष्यन्ति-तद्गोऽविष्यतीति । स यदेनान्त सोमं विभ्रते उपपुंरि चरन्ति-तदे-

अस्मिन् ' यद्ग ' ' अन्वानवन ' अन्वमावन, हविर्गमयुक्तान् युन्मन्तानि भागिनः, कुरुत । इकमेवोत्स-
प्रतिषेध-मा नो यज्ञादिनि । ' अन्तात ' अन्तरेतन् मा काटे । " एते मा दृष्टि "-(पृ. सू.
१ । ४ । ४९) इति गादेरे, " गानिस्त्या "-(पृ. सू. २ । ४ । ७७) इति निषो दद् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तथेतीति । सोमकृपणा व इतीति । सोम. क्रियते केनेष्वर्थादिभिः, ते ' सोमकृपणा ' ; ' वः ' युन्तानं
' तान् ' मामान् एतस्मिन् सोमकृपकाटे ' एव्य ' गन्धर्वेभ्यः, विष्यरूपेणवर्तिष्यतेभ्यः ' अनुदिरान्
अनुदिशन्, एते युन्मन्त्य मग्न इति कृत्वा । घृतेनवा ' घृत्या ' घृत्तमाद्या, ' सा ' ' तृतीयसवने ' युन्मान्
' प्राप्स्यति ' ; ' न सौम्या ' ; ' अपहतो हि शुभ्रस्तोमपीध ' इति । पाठ्य. सोमः ' सोमपीध ' ; सोमस्या-
स्मर्द्धमेषादनवादिपर्यः । वृच्छालाकैर्द्विष्यान् व्यापायतीति । ' यद् ' अथ आह्वया ' शालाकैः '
वृत्तान्मृते विष्टान् ' विष्यान् ' घृतेन ' व्यापायति ' सैषा घृतेति ॥ १९ ॥

अयं यद्गमो होष्यन्तीति । ' अयं ' प्रशंसनान्तरत्न, ' अग्नौ ' प्रदीपे, अक्षिष्विपर्यः । ' होष्यन्ति '
' तद् ' अन्व ' व. ' युन्मान् ' अविष्यति ' तद्विष्यति ' इति ' देववाक्यम् । तत्तापरे धुनिः स्वपरेव

(त्ते) ते वा ऽप्येते । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्तऽबाह्वनीयः पुरस्ता-
न्मार्जालीयो दक्षिणतऽबाग्रीध्रीयऽउत्तरतोऽयं ये सुदक्षि ते पश्चात् ॥ २१ ॥

(त्ते) तेषां वाऽअर्द्धानुपकिरन्ति । (न्त्य) अर्द्धानुदिशन्त्येतुऽच
हैवेतदधिरेऽर्द्धान्न उपकिरन्त्वर्द्धानुदिशन्तु तथा यस्माद्धोकादागताः
स्मो दिक्स्तथा तं लोकं प्रति प्रज्ञास्यामस्तथा न जिह्वा ऽप्य्याम इति ॥ २२ ॥

स आनुपकिरन्ति । तेनास्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यय आनुदिशन्ति
तेनामुष्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

नानशति । तस्मादध्वर्युः समया पिब्यान्नातीपात् । अध्वर्युर्दे सोमं विभक्तिं । तमेते व्याचैन
मत्यासते । स एतेषां व्यस्तमापयेत् । तमग्निर्वाभिदहेत्, यो वाऽयं देवः पशूनामीडे-स वा हिनमभि-
मन्येत । तस्माद् ययध्वर्योः शालापामयः स्यात्-उत्तरेणवाग्रीध्रियं सञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्ते-आह्वनीयः पुरस्तात्, मार्जालीयो दक्षिणतः, आग्रीध्रीयः
उत्तरतः अयं ये सुदक्षि-ते पश्चात् ॥ २१ ॥

तेषां वाऽअर्द्धानुपकिरन्ति, अर्द्धानुदिशन्ति । एत उ हैवद् दधिरे-अर्द्धान्न उपकिरन्तु, अर्द्धानु-
दिशन्तु । तथा यस्माद्धोकादागताः स्मो दिक्-तथा तं लोकं प्रतिप्रज्ञास्यामः । तथा न जिह्वा
प्य्याम इति ॥ २२ ॥

स आनुपकिरन्ति-तेनास्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति । अयं आनुदिशन्ति-तेनामुष्मिँल्लोके प्रत्यक्षं
भवन्ति ॥ २३ ॥

दर्शयति-स यदमौ जुह्वनीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं सम्यक् इति तत्राह-अयं यद् वः सोमं विभक्त
उपयुपरि चरिष्यन्ति, तद् बोधविषयतीति । स्पष्टमन्यत् । सोमधारकस्त्वध्वर्योर्देभ्योऽतिष्ठन् प्रसक्तं निवे-
धति-तस्मादध्वर्युः समया पिब्यान्नातीपादिति । तमेते व्याचैन मत्यासत इत्यादि । 'तन्'
अप्यनुम् 'एते' सोमरक्षकाः पिब्याम्यः 'व्याचैन' विष्टेनास्मेबोरउक्षिनाः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति ।
'सः' कति पिब्यामतिष्ठन् 'एतेषां' 'व्याचैन' विष्टं मुखं प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह-
ताननिर्वाग्भिदहेद् यो वाऽयं देवः पशूनामिति । स वा हिनमभि मन्येवेति । अग्निनालो हितेऽग्नौ । तर्हि
सञ्चरेदोऽङ्गिते क उच्यते इति तं दर्शयति-तस्माद् ययध्वर्योः शालापामिति । 'एदि' 'अयः' सत्य
शालानां 'ग्रामंशे' प्ररोचनं भवेत् ॥ २० ॥

विष्मन्तां सोमरक्षकत्वमभिधानं सर्वेषां तद्वशकत्वनह-ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरक्षकत्वे सन्तः सदेवतानां विष्मन्तानि कथनितरेषामनुदेशने नार्हाण्यत आह-तेषां वा अर्द्धा-
नुपकिरन्त्यर्द्धानुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्वाननर्थार्थ एवं मन्त्रादिति निर्देशः । अत एवह-
नानादौ तद्वद्व्यवहारेणा "सयावति कशानुः"- (वा. सं. १।१२।८) इत्यादनुदेशः क्रियते । अर्द्धा
पिब्याः कर्त्तव्याः, केचन अनुदेशा इति विहितोपदेते । दैरूप्ये कारणनाह-तथा यस्मादिति । 'तथा'

ते वै द्विनामानो भवन्ति । (न्त्ये) एतु ऽहं हेवेतुदधिरे न वा ऽएभि-
र्नामभिररात्म येपां नः सोममपाहार्पुर्दन्त द्वितीयानि नामानि कउवामहा-
ऽइति ते द्वितीयानि नामान्यकुर्वन्त तैरराधुवन्त्यानुपहतसोमपीथान्तसतो-
ऽय यज्ञ ऽआभर्जस्तुस्माद्दिनामानस्तुस्माद्वाक्ष्णोऽनृद्धयमाने द्वितीयं
नाम कुर्वन्त राधोति हेव य एवं विद्वान्द्वितीयं नाम कुरुते ॥ २४ ॥

स यदग्नौ जुहोति । तदेवेषु जुहोति तस्माद्देवाः सन्त्यथ यत्सदासि भक्ष-
यन्ति तुन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः सन्त्यथ यद्विद्वान्योनोर्नाराश-
धंसाः सीदन्ति तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति । एतुऽहं हेवेतु दधिरे । न वाऽएभिर्नामभिररात्म-येपां नः सोममपा-
हार्पुः, हन् द्वितीयानि नामानि कवामहाऽइति । ते द्वितीयानि नामान्यकुर्वन्त । तैरराधुवन् । यान-
पहतसोमपीथान् सतोऽय यज्ञऽआभर्जन् । तस्माद् द्विनामानः । तस्माद्वाक्ष्णोऽनृद्धयमाने द्वितीयं
नाम कुर्वन्त । राधोति हेव-य एवं विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते ॥ २४ ॥

स यदग्नौ जुहोति-तदेवेषु जुहोति । तस्माद्देवाः सन्ति । अथ यत्सदासि भक्षयन्ति-तन्मनुष्येषु
जुहोति । तस्मान्मनुष्याः सन्ति । अथ यद्विद्वान्योनोर्नाराश-
धंसाः सीदन्ति, -तद्विद्वेषु जुहोति ।
तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

सति, पिप्पन्निवापानावे सति यदोक्त पूर्वमवस्थितं बुलोक ' प्रति प्रवृत्त्याम् ' जानीम इति, ' तथा न जिह्वाः
एष्याम इतीति ' । बुलोक सर्वथा परित्यज्य भूमौ इति निवासना पुनर्बुधमने सति जिह्वा स्यात् । सर्वेषां
केवलमनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत उभयार्थमुपवधाकरणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

यथा स्थानदैविकुत्तर, एव नामदैविक्यमग्नि, तत्तु सद्देवपूर्वकमन्याह-ते वै द्विनामानो भवन्त्येत उ हेवै-
तदधिरे इति । नामान्तरधारणविधये अग्निं चकुरित्यर्थः । पूर्वेषां नामाभिवर्गितोक्ते कारणमाह-न वा एभिर्नाम-
भिररात्ममेति । ' न अरात्म ' समृद्धा न नवाम । येषामित्यदि, स्पष्टम् । " विनृति प्रवाहण. " -
(वा. स. १ । ११) इत्यात्मन्युपस्थानमन्त्रेण प्रतिपादितानि द्विनामानि । द्वितीयनाम्ना प्राप्ता सद्देहि दर्श-
यति-यानपहतसोमपीथान्तसतोऽय यज्ञ आभर्जन्ति । यज्ञमगन्तु " तुनीयसवने वो धृत्याऽऽइतिः
प्राप्स्यति " इत्युक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ प्रमद्वान् सोमयाग देवमनुष्यपितृदारेण सर्वजगन्निच निहेतुमिति प्रशंसति-स यदग्नौ जुहोतीति । अग्नौ
तद्वेदेदेतो होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ' तस्मात् ' यज्ञमगन्तुमात्र ' देवाः ' ' सन्ति ' आमान
लभन्ते, इदानीमग्निं ' अयराभूता ' अविनष्टा वर्धन्त इत्यर्थः । एव मनुष्यपितृवाक्ये अग्निं योज्ये । अथ
यद्विद्वान्योनोर्नाराश-
(वा. स. १० । ११८) ये सोमा इतावशिष्टा भक्षिताः पुनराप्यायिताश्च वर्धन्ते, ते नाराशसाः, तेन
पितृदेवत्याः । तत्र स्थानेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता एवमेवैतद्या इमाः प्रजाऽ-
अपराभूतास्तु यज्ञेऽआभजति मनुष्यानु पशवो देवानु वयाँस्यो-
पपयो वृनस्पृतयो यदिदं किञ्चैवमु तत्सर्वं यज्ञेऽआभक्तं ते ह स्मेतु
ऽउभये देवमनुष्याः पितरः सम्पिबन्ते सैषा सम्पा ते ह स्म दृश्यमानाऽ-
एव पुरा सम्पिबन्त उतैतह्यदृश्यमानाः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥ (६-२)

सर्वं वा ऽप्योऽभिदीक्षते । यो दीक्षते यज्ञं ह्यभि दीक्षते यज्ञं ह्ये
वेदं सर्वं मनु तुं यज्ञं सम्भृत्य यमिममभिदीक्षते सर्वमिदं विवृजते ॥ १ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः—पराभूता वै ताः । एवमेवैतद्—या इमाः प्रजा अपराभूताः—ता यज्ञे-
आभजति । मनुष्यानु पशवः, देवानु वयाँसि, ओपपयः, वनस्पृतयो—यदिदं किञ्च । एवमु
तत्सर्वं यज्ञे आभक्तम् । ते ह स्मेतुऽउभये देवमनुष्याः पितरः सम्पिबन्ते । सैषा सम्पा । ते ह स्म
दृश्यमाना एव पुरा सम्पिबन्ते, उतैतह्यदृश्यमानाः ॥ २६ ॥

वेसर्जनहोमः ।

सर्वं वाऽप्योऽभिदीक्षते यो दीक्षते—यज्ञं ह्यभिदीक्षते । यज्ञं ह्येदेदं सर्वं मनु । तं यज्ञं सम्भृत्य—
यमिममभिदीक्षते—सर्वमिदं विवृजते ॥ १ ॥

या वै प्रजा इति । ' या वै प्रजाः ' देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रभृतिज्ञाः, ' ताः ' ' पराभूताः '
विनष्टा अभवन् । याप्येव पूर्वमानान् परमा न । ' एतद् ' इदानीमपि, ' अपराभूताः ' ' याः ' सन्ति,
' ताः ' देवायाः ' यज्ञे ' आभजति ' । अस्तु तेषां यज्ञभागः, सदितरेषां पशुशिक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश-
इति, तत्प्रकारमाह—मनुष्यानु पशव इति । वयसामन्तारेक्षमवारसाम्येन देवानुप्रवेशाभिधानम् । ओपप्या-
दीनां यज्ञाभावेन देवाधीनस्थितिकारणम् । उभये देवमनुष्याः पितर इति । देवमनुष्य एको राशिः, पितर-
श्चैकः, द्वैरादयमापना समयेऽपि ' सम्पिबन्ते ' साहित्येनैकभावेन सह पाने जुर्वन्ति । ' सैषा ' ' सम्पा ' तद-
पीतिः । ' आतधोसर्गे'—(वा. सू. ३ । १ । १३६) इति भावे अह् । प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्, पश्चा-
न्मनुष्यैः सदति शेषपानम्, पश्चात्पराशस्तेन पितृणाम्, इत्येकस्मानुसंवेद्येः पर्यः । तेषामागमनमेव न दृश्यते,
इतः सहपानमिति, तत्राह—ते ह स्म दृश्यमाना एवेति (का. श्रौ. सू. ८ । १९६-१९८) ॥ २६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यान्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयपाठे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-६-२) ॥

वेसर्जनीयानि विधातुमाह—सर्वं वा ऽप्योऽभिदीक्षत इति । यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वा-
भिति, तत्राह—यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति । मन्त्रस्य कथं सर्वत्वमिति, तत्राह—यज्ञं ह्येदेदं सर्वमन्विनि । ' इदं
सर्वं ' ' यज्ञम् ' ' अनु '—सूत्र्य उत्पन्नम्; वर्गफलं वा सर्वस्य जातः । ' यमिम ' सर्वं भूतं ' यज्ञम् '
१-धिष्यन्तिवस्तुदत्तारोहिते पुनिकमेवइति शब्दे नान्वत्स्या बरहस्पतिवद्विभूतौति प्रतिमत्र, आग्नीध्र्यं पूर्वं, निष्ठा-
धोपरि, रीदेगेति सर्वत्र, पद्मद्वय, श्रयश्चक्रतो द्वायमपरेण हेतुः, दक्षिणार्धेनोद्गम्यरी मेघादक्षिणाय, द्वागुधिष्यन्तुसरेण चतुः
समान्तरत्वाभावाच्च २-सिंहेनृनृच्छावाकमिन्द्र, वागीन्द्रादक्षिणं सम्प्रति—वेद्यन्ते दक्षिणामुखो भाजन्तीयम् ॥ इति ॥

यद्वैसर्जनानि जुहोति । स यदिदं सर्वं विसृजते तस्माद्वैसर्जनानि
नाम तस्माद्योऽपिब्रतः स्यात्तोऽन्वारभेत यद्युऽभन्यत्र चरेद्वाद्रियेत यद्वै
जुहोति तदेवेदं सर्वं विसृजते ॥ २ ॥

यद्वैव वैसर्जनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं
विचक्रमे येषामियं विक्रान्तिरिदुमेषु प्रथमेन पदेन पस्पारुथेदुमन्तरिक्षं
द्वितीयेन दिवमुत्तमेन ताम्बवैषु ऽपतस्मै विष्णुर्धज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते
यज्जुहोति तस्माद्वैसर्जनानि जुहोति ॥ ३ ॥

यद्वैसर्जनानि जुहोति । स यदिदं सर्वं विसृजते—तस्माद्वैसर्जनानि नाम । तस्माद्योऽपिब्रतः
स्यात्—तोऽन्वारभेत । यद्युऽभन्यत्र चरेद्वाद्रियेत । यद्वै जुहोति—तदेवेदं सर्वं विसृजते ॥ २ ॥

यदेव वैसर्जनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः, स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे—येषामियं विक्रा-
न्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पार, अपेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेन । एताम्बवैषु ऽपतस्मै
विष्णुर्धज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते—यज्जुहोति । तस्माद्वैसर्जनानि जुहोति ॥ ३ ॥

‘अग्नि—’ इत्य ‘इति’ने ‘त’ यद् ‘सम्पृत्त्य’ वैसर्जनहोमान्त प्राचीनमद्वयात् कृत्वैतर्प्यः । कृष्णाजिन-
मेखलादिक तदिदं ‘सर्वं’ ‘विसृजते’ । इदं मतपरित्यागात्सम्भवाद् होमानन्तरं मतपरित्यागः ॥ १ ॥

यद् वैसर्जनानि जुहोतीति । विसर्जनमाधनवादं वैसर्जनानीति वाच्यं सम्पन्नम् । ‘तस्माद्’ विसर्जन-
सम्बन्धित्वाद् ‘योऽपिब्रतः स्यात्’ ब्रतं योजनं, यजमानेन सह प्राप्तं योजनः स्याद्, कन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः ।
‘समविभ्रतान् हव्यमभिति सम्प्रभति—’ (आग. श्रौ. सू. १।१।१।१।१) इत्यापस्तम्बेनोक्तम् ।
‘स.’ यजमानः, ‘अन्वारभेत’ । यद्यपि कश्चिद् ‘अन्यत्र’ देशान्तरे वर्तते, ‘तनाद्रियेत’ सर्वथाऽऽहृत्य
इति युद्धि त कुर्यात् । तथा च कात्यायनः—“अग्निजलाधान्वारभन्ते यजमान, वाससाऽऽच्छादयन्प्रेनात्, चरन्तु
माद्रियेत” —इति (अग. श्रौ. सू. ८।१।७८—१।८०) ‘यद् वै’ यदेव जुहोति वैसर्जनानि, ‘तदेवेदं’
‘सर्वं’ ब्रतं ‘विसृजते’ विप्रकरोत्येव ॥ २ ॥

वैसर्जनहोम प्रकारान्तरेण प्रसूतति—यदेव वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना (ते. स. १।३।२।१।५)
विक्रान्तिं विभिनष्टि—येषामियं विक्रान्तिरिति । येषामिदानीं परित्यज्यमानप्रकाशं स्वाचीनलोकत्रयस्या
‘विक्रान्तिः’ इति एष यज्ञाख्यो ‘विष्णुः’ । एतस्मै ‘यजमानाय’ विक्रमते । विष्णोर्विक्रमणं कुतो
सम्भव इति तद् दर्शयति—यज्जुहोतीति । आहवनीयाग्नीद्रोतत्पदेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम एवात्र यज्ञाहवस्य
विष्णोर्विजमानार्पभूतादिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थः । तस्माद्वैसर्जनहोमाः कर्तव्या इत्यर्थः (ते. स. १।३।२।१।५) ॥ ३ ॥

१-वैसर्जनानि इति होमः पठः । २-“अपिब्रतान् हव्यन्ते केषां यजमानान्ते अग्निवमति । हव्ययेनविभक्त्य इति
विष्णुभिः । अग्नि. सप्तमं । यत्तुजिह्वे धर्मवाक । सऽत्र सत्पात्राण्य कर्म केषांते अग्निः । अग्निवमतिरित्यत्र, ते होमेनापि इतं हव्यादि-
कर्म सर्वं “आग्नेवमति” इति इत्येवाग्निः ।

सोऽपराहे वेदिं स्तीर्त्वा । (तर्वाऽर्द्ध) अर्द्धवत्प्रशय सम्युपयन्त
 ऽइध्ममभ्यादघत्युपयुमनीरुपकल्पयन्त्यान्यमुषित्रयाति सुचः सम्माष्ट्य-
 पुत्ये राजानं वृजमानः कुरुतेऽय सोमकृप्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परि-
 किरति पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव ॥ ४ ॥

तद्वैके । चतुर्धा कुर्वन्ति उवाहवनीयमुद्धरन्ति ताम्रपुमनीषु चतुर्भाग-
 मुशं चतुर्भागोपाजन्त्येताम्रपुमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतु-
 र्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥

तुदु तुया न कुर्वति । (त्ता) साधुमेव परिकिरेवजघनेन गार्हपत्यम-
 योत्पूषाज्यं चतुर्गृहीते जुष्टां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं

सोऽपराहे वेदिं स्तीर्त्वा, अर्द्धवत्प्रशय, सम्युपयन्ते । इध्ममभ्यादघति । उपयुमनीरुपकल्प-
 यन्ति । आन्यमुषित्रयाति । सुचः सम्माष्टि । उपत्ये राजानं वृजमानः कुरुते । अय सोमकृप्यै
 पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति । पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्याऽएव ॥ ४ ॥

तद्वैके चतुर्धा कुर्वन्ति । उवाहवनीयमुद्धरन्ति । ताम्रपुमनीषु चतुर्भागं चतुर्भागोपाजन्ति ।
 यताम्रपुमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥

तुदु तुया न कुर्वति । साधुमेव परिकिरेत् । जघनेन गार्हपत्यम् । अयोत्पूषाज्यं चतुर्गृहीते

इयं वैचर्यानि विवाप तद्वैकेकालं मन्त्रं च विवापन् अन्तरालवर्तिनः प्रीतिर्मायप्रयोगेन ह-सोऽपराहे
 वेदिं स्तीर्त्वेत्यादिना । ' । ' अपराहे तुभाननने दिनस्यपरुहकावे सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा । अर्द्धवत्प्रशयेति ।
 तस्मिन् विने एककनन्, मन्त्रास्तं प्रातर्जगन्मुपयुक्तवद्वैवं प्रशयेत्युच्यते । एतन्मन्त्रः । अय सोम-
 कृप्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति । सोमकृप्यकाले य एकदावत्याः सतमपदसंस्तुतिः (य. प.
 भा. ३।३।१। ३-१०) त प्रातर्जगन्मुपयुक्तवद्वैवं प्रशयेत्युच्यते । प्रशयेन प्रशंसति-
 पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या इवेति । परतन्मन्त्रांस्तो- प्रतिशालसान न हवनीन ववन्तर्द्धवेरुहकावृत्तिभ्यो
 स्थापनं पञ्चमास्य ' पदा ' प्रतिष्ठितिनवतिः अतः स कोऽः ' प्रतिष्ठित्यै ' सम्यगे ॥ ४ ॥

पदसंशोः चतुर्धा विनम्य विनिर्गोः केवाविद् पञ्च, तदुद्धरन्ति निरुपदे-तद्वैके चतुर्धा कुर्वन्ति-पदा-
 दिना । एताम्रपुमनीषु चतुर्भागं । अर्द्धवत्प्रशयेत्युच्यते । अन्तेवैचर्यानि-अयनेन सोमकृप्यै
 पदसंशोर्विनिर्गो भोक्तः कायापनेन । अथ " अर्द्धवत्प्रशयेत्युच्यते । एतन्मन्त्रांस्तो- प्रतिशालसान न हवनीन ववन्तर्द्धवेरुहकावृत्तिभ्यो
 स्थापनं पञ्चमास्य ' पदा ' प्रतिष्ठितिनवतिः अतः स कोऽः ' प्रतिष्ठित्यै ' सम्यगे ॥ ४ ॥

तुदु तुयेति । अर्द्धवत्प्रशयेत्युच्यते । अन्तेवैचर्यानि-अयनेन सोमकृप्यै पदसंशोर्विनिर्गो भोक्तः कायापनेन । अथ " अर्द्धवत्प्रशयेत्युच्यते । एतन्मन्त्रांस्तो- प्रतिशालसान न हवनीन ववन्तर्द्धवेरुहकावृत्तिभ्यो
 स्थापनं पञ्चमास्य ' पदा ' प्रतिष्ठितिनवतिः अतः स कोऽः ' प्रतिष्ठित्यै ' सम्यगे ॥ ४ ॥

१-इयं विचर्यानि विवाप तद्वैकेकालं मन्त्रं च विवापन् अन्तरालवर्तिनः प्रीतिर्मायप्रयोगेन ह-सोऽपराहे
 वेदिं स्तीर्त्वेत्यादिना । ' । ' अपराहे तुभाननने दिनस्यपरुहकावे सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा । अर्द्धवत्प्रशयेति ।
 तस्मिन् विने एककनन्, मन्त्रास्तं प्रातर्जगन्मुपयुक्तवद्वैवं प्रशयेत्युच्यते । एतन्मन्त्रः । अय सोम-
 कृप्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति । सोमकृप्यकाले य एकदावत्याः सतमपदसंस्तुतिः (य. प.
 भा. ३।३।१। ३-१०) त प्रातर्जगन्मुपयुक्तवद्वैवं प्रशयेत्युच्यते । प्रशयेन प्रशंसति-
 पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या इवेति । परतन्मन्त्रांस्तो- प्रतिशालसान न हवनीन ववन्तर्द्धवेरुहकावृत्तिभ्यो
 स्थापनं पञ्चमास्य ' पदा ' प्रतिष्ठितिनवतिः अतः स कोऽः ' प्रतिष्ठित्यै ' सम्यगे ॥ ४ ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां समिष्टिति विश्वदेवत्वं हि पृष-
दान्यं धारयन्ति सुवो यदा प्रदीन इमो भवति ॥ ६ ॥

(त्व) अयं जुहोति । त्वं सोम तनूकृद्यो देवोभ्योऽन्यकृतभ्यऽरु-
यन्ताऽसि वरुच ११ स्वाहेति तदन्तेनेवास्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठि-
त्यन्तेनेमं लोकं स्पृशते ॥ ७ ॥

(त्वया) अथातः द्वितीयामाहुतिं जुहोति । जुषाणोऽ अरुणस्य
व्यं तु स्वाहेत्येष उ ईवेतदुवाच उज्ञोभ्यो वे विभेमि अथा माऽन्तरं नाद्वा
उज्ञार्थसि न दिनसन्नेवं मा कुनीयार्थमेव व्यधात्कृत्वाऽतिनयत स्तोत्र-
मेव स्तोत्रो ह्यनुति तमेतत्कुनीयार्थमेव व्यधात्कृत्वाऽत्यनयन्स्तो-
क्रमेव स्तोत्रो ह्यनु उज्ञोभ्यो भीषा तस्मादमुवे द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

जुहां चांतमति व यद्वाति । पञ्चगृहीतं पूजयन्तम् । “ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां
समिष्ट”-(सा. सं. ५।३५) इति विश्वदेवं हि पूजयन्तं धारयन्ति । सुवो-यदा प्रदीन इमो भवति ॥ ६ ॥

अयं जुहोति-“त्वं सोम तनूकृद्यो देवोभ्योऽन्यकृतभ्यऽरु यन्तासि वरुच स्वाहा”-
(सा. सं. ५।३५) इति । तदन्तेनेवास्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्वा, एतेनेमं लोकं स्पृशते ॥ ७ ॥

अथातः द्वितीयामाहुतिं जुहोति-“जुषाणोऽरुणस्य वेतु स्वाहा”-(सा. सं. ५।
३५) इति । एव उ ईवेतदुवाच-“ग्लोभ्यो वे विभेमि-यथा माऽन्तरं नाद्वा रज्ञाति न दिनसन्,

(तु) लुप्यच्छन्तीधम् । (मु) लुप्यच्छन्त्युपयमनीरुथाद्वाभ्युये प्रहि-
यमाणायानुबृहि सोमाय प्रणीयमानायेति वाऽभ्युये प्रहियमाणायानुबृहीति
त्वेन ह्यात् ॥ ९ ॥

(वु) आददते ग्राह्यः । (णो) द्रोणकलशं वायुव्यानीधुं कार्म-
स्वमुयान्परिधीनाश्वालं प्रस्तउमैत्र्यौ चिधृती तुद्राहिरुपुन्नद्धं भवति
द्वपाश्रुपण्यो रश्नेऽरुणीऽअधिमुन्यनः शकलो वृषणी तुत्समाश्रय
ग्राह्यऽआयन्ति सु ऽ एष ऊर्ध्वो यजु एति ॥ १० ॥

एवं मा कनीपांसमेव वपात् कृताग्रिनपत्, स्तोकेनै-स्तोको ह्यनुः ' इति । तनेन कनीपांसमेव
वपात्कृताग्रिनपत्-स्तोकेनै-स्तोको ह्यनुः । रश्नोभ्यो मीषा । तस्मादनैव दिशपानादुविऽउर्ध्वोति ॥
उप्यच्छन्तीधम् । उप्यच्छन्त्युपयमनीः । अथाह अभ्युये प्रहियमाणायानुबृहि सोमाय प्रणीय-
मानाय-इति वा । अभ्युये प्रहियमाणायानुबृहीति त्वेन ह्यात् ॥ ९ ॥

आददते ग्राह्यः, द्रोणकलशम्, वायुव्यानि, इधम्, कार्मस्वमपत्त्वं परिधीन्, आश्ववालं प्रस्त-
रम्, ऐत्र्यौ चिधृती । तद् वाहिरुपुन्नद्धं भवति, वपाश्रुपण्यौ, रश्ने अरुणी, अधिमुन्यनः शकलः
वृषणी । तत् समाश्रय माय आयन्ति । स एव ऊर्ध्वो यजु एति ॥ १० ॥

आज्यस्य ' लुप्यः ' प्रसिक्तानां ' वेत् ' मङ्गलं आज्यम्, ' रश्ना ' सुहृत्पत्न्यः । मन्त्रापर्यन्तम्-एव उर्ध्वेति ।
' एवः ' मन्त्रः एव, ' एवर् ' वक्ष्यमानम् ' उवाच ' । एतच्छब्दार्थम्-रश्नोभ्यो वा श्वादिना । यथा
मास्तेति । प्रग्ननकाटे मध्यमां शाकनुर्वीमहविर्द्विरोत्पत्तेरुपे श्वर्पः । कनीपांसमेव वपात्कृतेति ।
रश्नःकलाः ' वपात् ' हेतोः ' कनीपांसं कृत्वा ' । कनीपांसद्वयार्थम्-स्तोकेनैवेति । स्तोको
ह्यनुतिपाति । सङ्ग ॥ ८ ॥

उप्यच्छन्तीधमिति । उप्यच्छन्त्युपयमनीरिति । श्वाकलोत्पन्नमुत्पत्तार्थम् तु हने (रा. प. भा.
१ । १ । २ । १) प्रसिक्तमात्रम् अस्मिन् ' उप्यच्छन्ति ' ऊर्ध्वं धारयेत् । तदागच्छे नमिनः निकृष्ट
अति ' उप्यच्छन्ति ' अथो धारयेत् ॥

वाग्विरोधनान्नैवविषये विकलपक्षे निरुद्धम् ' अत्रने प्रहिन्नपत्तम् ' इति पक्षं चिह्नान्तर्गत-
अपराधप्रसङ्गादिनां ॥ ९ ॥

आददते ग्राह्यः इत्यादि । ' ग्राह्यः ' सोमनिषकर्षणं पात्राणाम् । ' द्रोणकलशः ' सेनागारः प्रभूतः
वाग्विरोधः । ' वाग्विरोधः ' मन्त्रम्, वाग्विरोधोऽति सोमोवाग्वि । " ग्राह्यो वाग्विरोधः " (तै. सं. ६ । २ ।

१-अत्रने प्रहिन्नपत्तम्पुत्रावति सेनागारप्रसङ्गान्नैव वि. क. धौ. सू. ८ । १८१ । २-आददते वक्ष्यमानम्
द्राव्योपकृत्योत्पत्तार्थम्परमुत्पत्तं च वपात् वपाश्रुपण्यो रश्ने वाग्विरोधप्रसङ्गो वि. क. धौ. सू. ८ । १८२ ।
३-ऐत्र्योवृत्तौ इत्यत्रः कथ्यमाने ऐत्र्यौ, मन्त्रोपे वपाश्रुपण्यो इत्यन्ते । इति क. धौ. सू. ८ । १८४ हिमन्तम् । ४-नैव
प्रसङ्गविषये, इव वपात्, ऐत्र्यो, वपाश्रुपण्यो, ऊर्ध्वेति, एतच्छब्दः, वाग्विरोधप्रसङ्गो, वपाश्रुपण्यो, ऐत्र्योवृत्तौ, इत्येवमिति ।

तदायत्सु वाचयति । (त्य) अग्रे नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव
व्युनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधे-
मेत्यग्निमेवैतत्पुस्ततात्करोत्यग्निः पुस्तताद्वाष्ट्र रक्षात्स्यपमन्नेत्यथा-
भयेनानाद्येण हरन्ति तऽआयन्त्यागच्छन्त्यग्नीध्रं तमाग्नीध्रे निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । (त्य) अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुरऽ
एतु प्रमिन्दन् ॥ अयं व्याजाजयतु व्याजसाताव्ययं शुन्नजयतु जर्हपाणः
स्वाहेति तदेतन्वैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतल्लोकं
स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदायत्सु वाचयति—“अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव व्युनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ”—(वा. सं. ५ । १६) इति ।
अग्निमेवैतत् पुस्ततात्करोति । अग्निः पुस्तताद्वाष्ट्र रक्षात्स्यपमन्नेति । अथाभयेनानाद्येण हरन्ति । तऽ-
आयान्ति । आगच्छन्त्याग्नीध्रम् । तमाग्नीध्रे निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति—“अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोतु । अयं मृधः पुर एतु प्रमिन्दन् ।
अयं व्याजान् जयतु व्याजसाताव्ययं शुन्नजयतु जर्हपाणः स्वाहा ”—(वा. सं. ५ । १७)
इति । तदेतन्वैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति, एतेनैतं लोकं स्पृणुते ॥ १२ ॥

२ । ३) इत्यादिश्रुतेरेव पात्राणां वाचन्यत्वम् । ‘ इष्यन् ’ । काम्यव्यतिथ्याः पध्व्याः तद्ग्रीहपुस्तत्राहं
भवतीति । आतिथ्यायामाग्नीध्रमित्यर्थः, “यदातिथ्याया बर्हिस्तदुपसदसः, तदाग्नीध्रेमिषत्स ” (ऐ. भा.
१ । ४ । ८ । २९ । सर. भा.) इति श्रुतेः । ‘ वराध्वयौ ’ पशुवपाया अपणमावने काम्यव्यतिथ्याः । ‘ राने ’
यूपपध्वं द्वे । अरणी द्वे ‘ अविमन्वन ’ शकलः । उत्तरारणेरध्वस्तान् स्वाप्य । ‘ वृषणी ’ वृषणायान्वयी
दमी । एतान् सोमार्थान् आग्नीध्रेमिषायां च ‘ समादान ’ ‘ प्रायः ’ ‘ आपन्ति ’ गच्छेयुः । ॥ एष उध्वो
यज्ञा वसीति । अज्यर्घ्यप्रमुखैर्ग्रीहानामुपपन्नाद् ‘ यज्ञः ’ एव ‘ ऊर्ध्वः एति ’ ऊर्ध्व गतो भवति ॥ १० ॥

तदायत्सु वाचयतीति । तेषु सर्वेषु ‘ आयत्सु ’ = अग्रे नय — इति ‘ वाचयति ’ अज्यर्घ्युः । तस्यायमर्थः—
हे ‘ अग्रे ’ । ‘ देव ’ । ‘ नय ’ प्रापय ‘ अस्मान् ’ ‘ राये ’ धनार्थं ‘ सुपथा ’ शोभनेन मार्गेण । त्वं ‘ विश्वानि ’
‘ व्युनानि ’ मार्गान् ‘ विद्वान् ’ ज्ञानम् । किञ्च ‘ जुहुराण ’ कौटिल्यम्, आपरतः ‘ एनः ’ पात्र इदित्य-
चेत्युपपन्नं ‘ अमन्त ’ अमन्त. ‘ युयोध्यै ’ पृथक् वर । ‘ ते ’ तस्य ‘ सूयिष्ठाम् ’ अतिप्रभूता ‘ नमउक्तिं ’
‘ विधेम ’ कर्तव्येति ॥

अग्निमेवेत्यादि । स्पष्टम् । त आचन्तीति । ते प्रायश्चो गता आगच्छेयुः । जुत्रागच्छेयुः । आग्नीध्रमागच्छन्ति ।
सौमिकत्वेदेवत्तरेण मार्गेण । तत् ‘ आग्नीध्रे निदधानि ’ त प्रणमिमहिर् ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोतीति । ‘ स ’ अज्यर्घ्युः ‘ निहिते ’ अग्नौ स्थितिने । तत्र होममन्त्रोऽयम्—अयं नो

१—काम्यव्यतिथ्याः परित्यज्य आच्यताम् प्रस्तर ऐक्यव्यो विधुर्ना बर्हिष । वा. श्रौ. सू. ८ । १० । २—अग्रे नयेति वाचयति ।
वा. श्रौ. सू. ८ । १८ । १—उपपन्नं यज्ञे इत्यस्मिन्निधे निदधानि । वा. श्रौ. सू. ८ । १३ । ६ । ४—अयम् इति जुहोत्यस्मिन् ।
वा. श्रौ. सू. ८ । १६ ।

तुदेव निदधाति श्रावणः । (व्णो) द्रोणकलशं व्यायुव्यान्ययेत्तरमादादा-
यन्ति तदुत्तरेणाहवर्जीयमुपसादयन्ति ॥ १३ ॥

श्रोत्रर्णास्त्वयुगदत्ते । स इष्ममेवाग्रे श्रोत्रत्यय ज्वेदिमुयास्मै वार्हिः प्रय-
च्छन्ति तत्पुस्तताद्यन्ययासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिर्णय विष्णुः ७२७ स्य ग्रन्थि-
माश्ववालः प्रस्तउ उपसुन्नद्वौ भवति तं गृहाति गृहीत्वा प्रस्तउमेकवृ-
द्धिस्त्वृणाति स्तीत्वा वार्हिः कार्मर्धमुयान्परिधीन्परिदधाति पश्चाय
परिधीन्समिवावभ्यादधात्यभ्याघाय समिधौ ॥ १४ ॥

(धाव) अयं जहोति । (त्यु) दनु विष्णो विव्रक्रमस्वोतु ध्रुवाय नस्कृधि ।

तदेव निदधाति प्राण्यः, द्रोणकलशम्, वायुध्यानि, अयं तरभादापायन्ति । तदुत्तरं जाह्नवीप-
 क्षुमादपन्ति ॥ १३ ॥

मोक्षगीरख्युत्पत्तये । स इष्यतेनात्र मोक्षति, अयं वेदिम्, अयास्मै बर्हिः प्रपच्छन्ति, तत्पर-
स्तादृशप्रधानादपति, ततोऽस्योपनिनीय विंशस्य ग्रन्थिन् । आश्वलाः प्रस्तर उपसन्नो भवति ।
सं गृह्णाति । गृहीता प्रस्तरमेकैश्चार्हैः स्तृणाति । स्तीर्ता बर्हिः कर्मण्येनपात् परिधीन् परि-
दधाति । परिधाय परिधीन् सन्निधावम्पादधाति । अम्पाधाय सन्निधी ॥ १४ ॥

अथ ब्रह्मवि-“उरु विष्णो विक्कनस्व, उरु क्षपाय नरकृषि । धूर्तं धृतयोने पिब

अभिरिति । तस्यस्यनर्दः- 'अदन्' 'अजिः' 'अः' अस्तुतं 'वर्तवः' धन 'हृष्ट' । तथा 'अदन्' एव 'दृवः' 'संहमानन्' 'प्रनिन्दन्' 'पुर एत' । तथा 'अद' 'अवसाजी' 'संभने' 'वदन्' 'अदन्' अस्तुतं । 'अद' 'अवसाजी' 'संभने' 'वदन्' 'अदन्' अस्तुतं । 'अद' 'अवसाजी' 'संभने' 'वदन्' 'अदन्' अस्तुतं । 'अद' 'अवसाजी' 'संभने' 'वदन्' 'अदन्' अस्तुतं ॥

सद्वर्तनेपादि । शतशतमिहोपादिनां क्रमेण सूत्रादितोक्तव्याप्त्यनुवन् 'अन्तर्दिष्टे' 'सूत्रे' ।
पाठ्यपि ॥ १३ ॥

सदेवं निदधतीति । स्थानेन प्रागदिक् । 'एतत्' एतद्विपर्ययः, अक्षमेतिवार्थः । उपरो-
पाहनीयमुपसादयन्तीति । उपरोदिस्थलैरुन्नमन्तिवत्पुनरुन्नमः ॥ १३ ॥

मोक्षगीरध्वमुदात्तं सति । मोक्षगीरध्वः भवत्युत्तमनेन पूर्वं प्रोक्ष्य । “मोक्षगीरध्वमुदात्तं स त्व-
मेव पूर्वं प्रोक्षति” इत्यादिना प्राक्यः प्रयोगः पुनर्निर्वर्तितः, तत्र तत्र विरोधित्वार्थं प्रसारं कृत्वा
बहिर्वाहनेन स्तूयितम् । “वरोदात्तं एव ह्युत्तमं पञ्चादौलब्धेः”-इति हि सूत्रम् (अ. धी. सू. ८ ।
१९२) ॥ १४ ॥

अयं सुहृदिनि । "अयं" आत्मानसन्निर्दिष्टान्वयन्ते पदार्थमङ्गुलं कृत्वा, पदार्थं वैचर्जनं होतुं हृदिनि

[illegible]

धृतं धृतयोने पिब प्रम यज्ञपतिं तिर स्वाहेति तदेतेनैवेतस्यां दिवि
प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्येतैनं लोकं स्पृणुते यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कुनीपासं वा एनमेतद्वातकृत्वात्यनैषु
स्तोकमेव स्तोको इयमुस्तुमेतदुभयं प्राप्य य एवैष तं करोति यज्ञमेव
यज्ञो हि विष्णुस्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

(त्य) अथासाद्य सुचः । (चोऽप) अपऽउपस्पृश्य राजानं प्रपादयति तद्य-
दासाद्य सुचोऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति यज्ञो वाऽआज्यं रेतः
सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं दिनसानीति तस्मादासाद्य सुचोऽप
उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

प्रम यज्ञपतिं तिर स्वाहा ”- (वा. सं. ५। ३८) इति । तदेतेनैवेतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रति-
ष्ठिति एतेनैतं लोकं स्पृणुते-यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति कुनीपासं वा एनमेतद्वातकृत्वात्यनैषु-स्तोकमेव । स्तोको ह्यपुः ।
तमेतदुभयं प्राप्य-य एवैष तं करोति-यज्ञमेव । यज्ञो हि विष्णुः । तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचः, अप उपस्पृश्य, राजानं प्रपादयति । तद्यदासाद्य सुचः, अप उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति । यज्ञो वा आज्यम्, रेतः सोमः । नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं दिनसानीति । तस्मा-
दासाद्य सुचः, अप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

‘ जुहोति ’, ‘ उह विष्णो-’ इति मन्त्रेण । अय मन्त्रार्थ-‘ हे विष्णो ! यज्ञमहं ! स्वम्, ‘ उह ’
प्रभूत पुलोकीयन्त विक्रमव्य विरमण ऊह । विक्रमणप्रयोजनमाह-‘ क्षयाय ’ अस्माक निवासाय ‘ उह ’
विमोर्ण ‘ हवि ’ उह । ‘ धृतयोने ’ अग्रे । ‘ धृत ’ द्रुत ‘ पिब ’ । ‘ यज्ञपतिं ’ यज्ञमानं ‘ प्रतिर ’
प्रवृत्तिरतिर्वर्द्धने वर्तते । ‘ स्वाहा ’ सुदुतमस्तु । तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत् ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णव्यं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्यैवैवंपरिहारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरुपायेन प्रशंसति-
यदेव वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादिना । तमेतदुभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति । ‘ एतत् ’ एतेन वैष्णव-
त्वकरणेन ‘ अभय ’ नाशकारिरक्षोभयहितं कृत्वा ‘ एष ’ सोमः पूर्वं ‘ य एव ’ यादव्यङ्गरूप, ‘ त ’ तादृशं
‘ करोति ’ । विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वामाविरूपप्राप्तिरिति तत्राह-यज्ञो हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचोऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयतीति । ‘ आसाद्य ’ उत्तरवेदेः पश्चादेते बर्हिषि ‘ सुच-’
आसाद्य ‘ राजान ’ सोम ‘ प्रपादयति ’ हविर्दानं प्रवेक्षयति । उदकोत्तरप्राशनं प्रशंसति-तस्मादासाद्ये यादिनाः
यज्ञो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यानम् (श. प. ब्रा. २। ४। १। ११ ॥ १७ ॥

स दक्षिणस्य हविर्दानस्य नीडे कृष्णाग्निमास्तृणाति । तदेनमासा-
दयति देव सवितरेषु ते सोमस्तृणं रक्षस्व मा त्वा दमश्चिति तदेनं
देवापेयु सवित्रे परिददाति गुप्त्ये ॥ १८ ॥

(प्याऽधु) अथानुगृह्योपतिष्ठते (तऽ) एतत्त्वं देव सोम देवां देवा ३॥
उपागा इदमहं मनुष्यान्तसह रायस्पोपेणेत्यग्नीषोमी वाऽएतमन्त-
र्जम्भऽध्यादधाते यो दीक्षतेऽआमविष्णुवृणुं ह्यदो दीक्षणीयं हवि-
र्भुवति यो वे जिष्णुः सोमः सु हविर्व्याऽएषु देवानां भवति यो दीक्षते
तदेनमन्तर्जम्भऽध्यादधाते तत्प्रत्युशं सोमाग्निमुच्यते यदाहेतत्त्वं देव
सोम देवा देवा ३ ॥ उपागा इदमहं मनुष्यान्तसह रायस्पोपेणेतु भूमा ये
रायस्पोपः सह भूमेत्येवेतदाह ॥ १९ ॥

स दक्षिणस्य हविर्दानस्य नीडे कृष्णाग्निमास्तृणाति । तदेनमासादयति—“ देव सवितरेषु
ते सोमः, तं रक्षस्व । मा त्वा दमन्— ”—(वा० सं० ५ । १९) इति । तदेनं देवापेय
सवित्रे परिददाति गुप्त्ये ॥ १८ ॥

अथानुगृह्योपतिष्ठते—“ एतत्त्वं देव सोम देवा देवान् ३ ॥ उपागा इदमहं मनुष्या-
न्तसह रायस्पोपेण ”—(वा० सं० ५ । १९) इति । अग्नीषोमी वा एतमन्तर्जम्भ आदधाते—यो
दीक्षते । आमविष्णुं ह्यदो दीक्षणीयं हविर्भुवति । यो वे जिष्णुः—सोमः सः । हविर्व्याऽएषु देवानां
भवति—यो दीक्षते । तदेनमन्तर्जम्भे आदधाते । तत्प्रत्युशं सोमाग्निमुच्यते । यदाह—एतत्त्वं देव
सोम देवा देवान् ३ ॥ उपागाः । इदमहं मनुष्यान्तसह रायस्पोपेणेतु । भूमा वे रायस्पोपः । सह
भूमेत्येवेतदाह ॥ १९ ॥

स दक्षिणस्येति ' दक्षिणस्य ' ' हविर्दानस्य ' ' नीडे ' परिददेते सवितरेषु देव कृष्णाग्निमास्तृणाति सोम निद-
ध्यात् । " अथानुगृह्योपतिष्ठते दक्षिणेऽग्निं कृष्णाग्निमास्तृणाति सवित्रे सोम निदधाति देव सवित्रेति "—(वा०
श्री. मृ. ८ । १०, ११) इति मन्त्रः । " देव सवितरेषु ते "—एतत्त्वं देवमन्त्रः । शब्दोऽर्थः । हे सोम । त्वं ' मा
दमन् ' मा हिंसितुः ॥ १८ ॥

अथानुगृह्योपतिष्ठते इति । ' अनुगृह्य ' शिष्टोऽर्थः । तथा च कात्यायनः—“ एतावमिति शिष्ट-
उपोपतिष्ठते—” (वा० श्री. ८ । १०, ११) इति । मन्त्रमर्थः—हे ' सोम देव । ' ' एष ' इदानीं ' देवान् ' ' उपागाः ' प्रातोऽग्निः, ' अहम् ' अथ मनुष्यः सन् ' एतन् ' इदानीं ' मनुष्यान् ' अस्मिन्वा ' उपागाः ' उपागाः प्रातोऽग्निं देवे केचनः अहमेति तन्नु ' रायस्पोपेण सह ' भवतोऽग्निमिति एव । यजमानस्याग्नीषो-
मयोऽन्तर्जम्भेन तदग्निं रक्षति अनुग्रहस्तन्, इदानीं निर्वाणमिति मन्त्रमिति । " अग्नीषोमी वा एत-
मन्तर्जम्भे " इत्यादिकम्, एतन्मन्त्रमप्ययम्, " अथ प्रातिग्रन्थात् अग्नें क्षान्तामग्नीषोमीपेण पशुना—” इत्यत्र
आदधातम् (वा० पृ. मृ. ३ । ३ । ४ । २१) । तत् एतत्त्वं देव सोम देवा देवा उपागा इदमहं
मनुष्यान्—रायस्पोपेणेतु ' रायस्पोप ' एव ' सोमा ' शिष्टमेतत् ॥ १९ ॥

(हा) अथोपनिष्कामति । स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्यऽद्विती
वरुणपाशो वा एषोऽन्तर्भवति योऽन्यस्यासंस्तुत्युशं वरुणपाशाग्नि-
र्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्यऽद्विती ॥ २० ॥

(य) अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति । (त्य) अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतऽ-
पाद्वत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति वा
तुव तन्नूर्म्मस्यभूदेपा सा त्वयि यो मम तन्नृस्त्वस्यभूदियं थं सा मयि ।
यथायथं नो व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरुमथंस्तानु तपस्तु-
पस्पतिरिति तत्प्रत्यक्षमग्नेर्हिर्मुच्यते स स्वेन सतात्मना यजते तुस्मादस्या-
त्राश्रन्ति मानुषो हि भवति तुस्मादस्यात्र नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भव-
त्यथ यत्पुरा नाश्रन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्रीयादेवं तन्नृस्मादीक्षि-
तस्य नाश्रीयादध्यावागुलीर्विसृजते ॥ २१ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-२ (६. ३.) ॥

अथोपनिष्कामति । “ स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्ये ”—(वा. सं. ५। ६९) इति ।
वरुणपाशो वा एषोऽन्तर्भवति—योऽन्यस्यासन् । तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशाग्निर्मुच्यते । यदाह स्वाहा
निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्यऽद्विती ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति “ अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपाः ”—(वा. सं. ५। ४०) ।
इति । अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः । तस्मादाह—अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति । “ या तव तन्नूर्म्मस्य-
भूदेपा सा त्वयि । यो मम तन्नृस्त्वस्यभूदियं सा मयि । यथायथं नो व्रतपते व्रतान्यनु
मे दीक्षां दीक्षापतिरुमस्तानु तपस्तपस्पतिः ” (वा. सं. ५। ४०) इति । तत् प्रत्यक्षमग्ने-
र्मुच्यते । स स्वेन सतात्मना यजते । तस्मादस्यात्राश्रन्ति । मानुषो हि भवति । तस्मादस्यात्र नाम
गृह्णन्ति । मानुषो हि भवति । अथ यत् पुरा नाश्रन्ति—यथा हविषोऽहुतस्य नाश्रीयात् एवं तत् ।
तस्मादीक्षितस्य नाश्रीयात् । अथावागुलीर्विसृजते ॥ २१ ॥

हविर्दानात् समन्त्रक निष्कामण विधत्ते—अथोपनिष्कामतीति । स्वाहा निर्व्वरुणस्येति । “ स्वाहा निर्व्वरु-
णस्य ”—(का. श्रौ. सू. ८। १९७) इति सूत्रम् । मन्त्रे वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति—वरुणपाशो वा
एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधातीति । समिधमेवाभ्यादधद्वान्तर्दीक्षा उपैति “ अग्ने व्रतपाः ”—
इति । नच स्वशरीरमग्रावेन सहाप्य अग्नितोरस्य स्वस्मिन्वाणमुत्तमं, इह तु तदेषतोत्पेन यथायथ शरीर-

युषं व्रक्ष्यन्नेष्ण्यन्तु जुहोति । ज्येष्ठां दि वृषस्त्वस्माद्रेष्ण्यन्तु
जुहोति ॥ १ ॥

युद्धे व्रक्ष्यन्त्या जुहोति । यज्ञो वे विष्णुर्वर्जनेषेतद्रूपमुच्छेति तस्मा-
द्रेष्ण्यन्तु जुहोति ॥ २ ॥

स यदि मृषा जुहोति । चतुर्वर्दीनमाग्नं गृहीत्वा जुहोति युयु मृगं
मृगेष्वेवापहत्य जुहोन्मुहु विष्णो विक्रमस्त्वांश्च धृषाय नस्कृषि ॥ घृत्
घृतयानं पितृ प्र प्र यजुपतिं निर स्वाहेति ॥ ३ ॥

अथ यूपमन्वादनम् ।

युषं प्रक्षपन् वैष्णव्यां जुहोति । वैष्णवां दि यः । तस्माद्रेष्ण्यन्तु जुहोति ॥ १ ॥
यद्धे वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वे विष्णुः । यज्ञेर्नैनयूपमच्छेति । तस्माद् वैष्णव्यां जुहोति ॥ २ ॥
स यदि मृषा जुहोति-चतुर्वर्दीनमाग्नं गृहीत्वा जुहोति । ययु मृगं-मृगेष्वेवापहत्य जुहोति-
“ नरु विष्णो विक्रमस्त्वांश्च धृषाय नस्कृषि । घृत् घृतयानं पितृ प्र प्र यजुपतिं निर
स्वाहा ”-(वा. म. ६ । ४१) इति ॥ ३ ॥

स्वीकार इति शिष्य । स एवं गतात्मना यत्रत इति । पूर्वमन्वात्मना यथा, इदानीं ‘ येन ’ यत्रमाना-
त्मना यथा ‘ यत्रत ’, तत्राग्नौ पुनः प्राणयान् । दीक्षिताश्विनोस्माभ्यगौगवमेतानिप्राय इत्याह-
तस्माद्रेष्णव्यानाश्वनीति । तस्मादिति हेतुं विश्वोक्तं-मानुषा इति नामधेयवर्णां मानुषाश्च यः, अथो-
क्तं नैव त्रैलोक्यात्मने दीक्षितव्यं नाम न गृहीतादिति शिष्यवित्ते । यथा इति शिष्योक्तं नार्थापादेनै
तदिति । ‘ अहने ’ यथा देवानिहितु मनुष्यो ‘ नार्थापत्तु ’ ‘ यत्रत ’ इति मरति; यत्रत्यापि यत्रमानेन
एव प्रवृत्तादितिप्रायः । “ नामधेयवर्गोऽत्र अथवा जुहोति ”-(वा. श्रौ. सू. ८ । २००) इति सूत्रम् ॥ २१ ॥

इति प्रवृत्तावणाश्विनोऽश्विनो मादिति वेदावप्रवृत्तौ माध्विन्द्रजगत्तत्राव्यवसाये

तृतीयोक्तं यत्राश्विनं तृतीयं मन्वादनम् ॥ (३-१-३)

अथ यूपयोग उच्यते-युषं प्रक्षपन्विष्णव्याना । ‘ ययान् ’ छेदयन् । ‘ वैष्णव्यां ’ आश्वनीये जुह-
मानं । “ माग्न्यं देवता ”-(वा. सू. ३ । २ । २३) इत्यम् । “ इति मा ज्येष्ठाश्विनो मा दिविः
विष्णो मन्वा ”-(वा. म. ६ । ४३) इति मन्त्रम् । यत्राश्विं कौटिल्याक्रमणशोक्तं नैव विष्णुमन्वा-
द्रेष्णव्यमन्वादेवामुक्तो वैष्णव्यं युपम् ॥ १ ॥

अथो वैष्णव्यं प्रवृत्ति-यद्धे वैष्णव्या जुहोतीति । यज्ञेर्नैनयूपमच्छेतीति । यद्धेनैव यूपमन्वादन-
मत्तान् मरति ॥ २ ॥

स यदि मृषां जुहोति । अहम् । उह विष्णविति । यत्र मन्त्रो वैवर्जनीयसमन्विष्टव्यं व्याख्यातः, अथ
एव मन्त्रो नैव व्याख्यातः । अथ युपम्-“ यथाहति जुहोति चतुर्वर्दीनं युपं योद विष्णविति ”,
(वा. श्रौ. सू. १ । ४१) इति ॥ ३ ॥

१-युपयुषं जुहोति ययुषीन्-युपयुषीन्विष्णविति । वा. श्रौ. सू. १ । ४१

यद्वान्यं परिशिष्टं भवति । तद्वदत्ते यजुश्चः शुद्धं भवति तत्तद्वा-
दत्तेऽऽयायन्ति स यं यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

तमेव मभिमृश्य जपति । पश्चाद्वै प्राङ् त्रिष्टमभिमन्त्रयतेऽत्यन्या ३ ॥
ऽअग्रां नान्या ३॥ ऽउपागामित्युति ह्यन्यानुति नान्यानुति तस्मादाहा-
त्यन्या ३॥ऽअग्रां नान्या ३॥ऽउपागामिति ॥ ५ ॥

(त्य) अर्वाङ्क्त्वा पुरेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्य इति । (त्य) अर्वाङ्घ्येन
पुरेभ्यो वृश्चति युऽएतस्मात्पराञ्चो भवन्ति परोऽवरेभ्य इति पुरो ह्येन-
मवरेभ्यो वृश्चति युऽएतस्मादर्वाञ्चो भवन्ति तस्मादाहावर्वाङ्क्त्वा पुरेभ्यो
ऽविदं परोऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव धनस्पते देवयज्यायाऽऽहुति । तद्यया बहूनां मध्या-
त्ताध्वे कर्मणे जुषते सु रातुमनास्तस्मै कर्मणे स्वादेवमुर्वेनमेतद्बहूनां
मध्यात्ताध्वे कर्मणे जुषते सुरातुमना वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

यदाभ्यं परिशष्टं भवति-तदाह्वे । यत्तद्वैः शश्रं भवति-तत्तदाऽऽह्वे । त आयन्ति । स यं
पूर्वं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

तमेवमभिमृश्य जपति । पश्चाद्वै प्राङ् त्रिष्टमभिमन्त्रयते-“ अत्यन्या ३॥ ऽअग्रां,
नान्या ३॥ ऽउपागाम् ”-(वा. सं. ५. ४२) इति । अत्रि ह्यन्यानेति, नान्यानुति । तस्मा-
दाह-अत्यन्या ३॥ऽअग्रां, नान्या ३॥ऽउपागामिति ॥ ५ ॥

“ अर्वाङ्क्त्वा पुरेभ्योऽविदम्, परोऽवरेभ्यः ” (वा. सं. ५. ४२) इति । अर्वाङ्घ्येन
पुरेभ्यो वृश्चति-य एतस्मात्पराञ्चो भवन्ति । परोऽवरेभ्य इति । पुरो ह्येनमवरेभ्यो वृश्चति-यऽएत-
स्मादर्वाञ्चो भवन्ति । तस्मादाह-अर्वाङ्क्त्वा पुरेभ्योऽविदम्, परोऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

“ न त्वा जुषामहे देव धनस्पते देवयज्यायै ”-(वा. सं. ५. ४२) इति । तद् यया-
बहूनां मध्यान्ताध्वे कर्मणे जुषते, ॥ रातुमनास्तस्मै कर्मणे स्वादेवमुर्वेनमेतद् बहूनां मध्या-
त्ताध्वे कर्मणे जुषते, स रातुमना वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

यद्वान्यं परिशष्टं भवति । अर्वाङ्क्त्वा पुरेभ्योऽविदम् । यत्तद्वै इति । ‘ यत् ’ तद्वक्तव्यं ‘ शश्रं
भवति ’ वार्ताभिधानं त्रिष्टमै । जोषयन्ते यं यूपं जोषयन्ति, त आयायन्ति सर्वेभ्यः ॥ ४ ॥

तमेवमभिमृश्य जपति-“ तत् ’ यूपम् ‘ एवम् ’ अभिमृश्य जपति ” “ अत्यन्यागाम् ”-
इत्येवमेत्यर्थः । अथवा अभिमन्त्रेण न कर्तव्यम्, ‘ पथत् ’ “ प्राङ् ” “ त्रिष्टम् एव ” “ अभिमन्त्रयते ” ।
अथ “ यूपमभिमृश्य जपति प्राङ् त्रिष्टमभिमन्त्रयते वा पश्चात् बह्व्ययम् ”-इत्यादि सूत्रे

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति । तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे
जुषान्ते तस्मादाह देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति ॥ ८ ॥

(त्पु) अयं सुवेणोपस्पृशति । विष्णवे त्वेति वैष्णवो हि यूपो यज्ञो
वै विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं व्यश्नाति तस्मादाह विष्णवे त्वेति ॥ ९ ॥

(त्पु) अयं दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति (त्यो) ओषधे त्रायस्वेति वज्रो
वै परशुस्तयो ह्येनमेव वज्रः परशुर्गुं हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिषे

“ देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ताम् ”—(वा. सं. ५ । ४२) इति । तद्वै समृद्धं—यं देवाः
साधवे कर्मणे जुषान्ते—तस्मादाह—देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति ॥ ८ ॥

अयं सुवेणोपस्पृशति—“ विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ५ । ४२) इति । वैष्णवो हि यूपः । यज्ञो
वै विष्णुः । यज्ञाय ह्येनं वृश्नाति । तस्मादाह—विष्णवे त्वेति ॥ ९ ॥

अयं दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति—“ ओषधे त्रायस्व ”—(वा. सं. ५ । ४२) इति । वज्रो वै

प्रहृष्यन् (वा. औ. सु. १ । १-१०) । मन्त्रम्यादनर्पः—हे पुरोमर्षिपितामहादिरूपइह । तत्र प्रोतेः
पूर्वन् ‘अन्यान्’ यूप्यादि नानाजालीयान् वृश्नन् ‘अन्यान्’ अतिक्रम्य त्वां प्रानोदसि । एवम्
‘अन्यान्’ ब्रह्मणेऽतिरिक्तानितः परमर्षि ‘नोगामान्’ नोगाप्सामि । ‘त्वा’ त्वान् ‘परम्यः’ त्वत्तो-
ऽप्युपरि वर्तमाना ये सन्ति, तम्यः ‘अर्वाक्’ अथस्तात् प्रपन्नं वर्तमानम् ‘अविदन्’ । तथा ‘अवरोम्यः’
पूर्वनाविम्यः सकाशात् त्वां ‘परः’ परस्ताद् वर्तमानम् ‘अविदन्’ । आद्यन्तर्वर्मेर्धमालालां वाततवादिहृत्-
दोषमन्मवत् निदृष्टवन्, अतो सर्वेषां मध्ये वर्तमानं त्वानेव निर्दोषमस्मिन्निर्णयः । हे ‘देव । वनस्ते’
‘त’ तारां वर्तमानं यूपार्हं ‘त्वा’ त्वां ‘देवयज्यायै’ यगार्थं ‘जुषामहे’ इति । मन्त्रमागम्य त्रायस्यमह-
तपयेति । ‘यथा’ ‘बहुना’ पुरुषाणां ‘मम्यान्’ एकमवृत्त्यं ‘साधवे’ शोभनाय ‘कर्मणे’ ‘जुषेत्’
सेवेत्, ‘सः’ जोष्टा ‘रातमनाः’ ददचित्तः, कर्नार्धमङ्गीरुजन्तमक्तः स्मृ ‘तस्मै कर्मणे’ तन् कर्म कर्तुं
मयेत्, अपवा ‘कर्मणे रातमनाः स्थात्’ कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेत्यर्थः । ‘एवमेवेतन्’ इति दार्ष्टान्तिका-
निधानमुक्तार्थम् ॥ १-७ ॥

देवास्त्विति । देवानां जोषणानिधानस्य प्रार्थनायाः प्रबोधनमाह—तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे
जुषान्ता इति । ‘जुषान्ते’ जुषेरन् ॥ ८ ॥

अयं सुवेणेति । “ विष्णवे त्वा ”—इति । मन्त्रेण ‘सुवेण’ ‘वसस्पृशति’ वृश्न । ‘विष्णवे’ यूप-
दत्तयः । रुद्राणांति शेषः । कथं यूपस्य विष्णुवर्णिते, तत्रह—वैष्णवो हि यूप इति । ‘यूयः’ ‘वेष्म्यो
हि’ विष्णुदेवस्य स्तुतः । तदेव कथयामि, तत्रह—यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्म्यानि विष्णवे यूपस्य किमा-
यायमिच्छत आह—यज्ञाय ह्येनं वृश्नातीति ॥ ९ ॥

अयं दर्भतरुणकुमिति । “ ओषधे त्रायस्व ”—इति । इरातरुणेन यूपं व्यबहितं वृन्तत् । हे ‘ओषधे ।’

१-पुरोमर्षिपितामहादिरूपइह । वा. औ. सु. १ । ११ । १-अवृत्त्यं इति कुत्तलं विष्णवे स्तुतिरिति यगुना
प्रहृष्यति । वा. औ. सु. १ । १२ ।

मैन११ हि११सीरिति वृजो वै परशुस्तुयो देनमेव वृजः परशुर्न
हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथम११ शुक्लमपच्छिनत्ति । तमादत्ते तं वाऽअनशस्तम्भं वृश्चे-
दुत ह्येनमुनसा वृहन्ति तयोऽनो न प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

तं ग्राञ्चं पातयेत् । ग्राची हि देवानां दिग्गो सुदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां
दिग्गो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै त्वेवेनं दिशः परिविवाधिपेतेषा वै द्विर्वितृणां
तस्मादेनं दक्षिणायै दिशः परिविवाधिपेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमुमन्त्रयते । द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हि११सीः पृथिव्या
सम्भवेति वृजो ध्याऽएष भवति यं यूपाय वृश्चन्ति तस्माद्वज्रात्प्रच्यव-
मानादिमे लोकाः सु११रेजन्ते तदेभ्यऽएवेनमेतुल्लोकेभ्यः शमयति त्रये-
माल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १३ ॥

परशुः । तयो देनमेव वृजः परशुर्न हिनस्ति । अयं परशुना प्रहरति—“ स्वधिते मैनं हिंसीः ”—
(वा. सं. ५. १. ४२) इति । वृजो वै परशुः । तयो देनमेव वृजः परशुर्न हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमं शकलमपच्छिनत्ति—तमादत्ते । तं वाऽअनशस्तम्भं वृश्चेदु—उत ह्येनमुनसा वृहन्ति—
तयोऽनो न प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

तं ग्राञ्चं पातयेत् । ग्राची हि देवानां दिक् । अथो उदञ्चम् । उदीची हि मनुष्याणां दिक् ।
अथो प्रत्यञ्चम् । दक्षिणायै त्वेवेनं दिशः परिविवाधिपेत । एषा वै दिक् वितृणाम् । तस्मादेनं दक्षि-
णायै दिशः परिविवाधिपेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमुमन्त्रयते—“ द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या सम्भव ”—

‘ न प्रहारयथायान ’ ‘ एन ’ वृश्चं ‘ ग्रायम्ब ’ । ‘ वृजो वै परशु ’ छेदकत्वात् परतोर्वज्रवत् । “ स्वधिते
मैनम् ”—इति छेदनमन्त्र स्पष्ट एव ॥ १० ॥

स यं प्रथममिति । प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपावत्रे प्रतोर्पाथमाददीनं । तं वा अनशस्तम्भमित्यादि । न
विद्यते ‘ अशस्त ’ शकलाद्व्यस्य स्तम्भो यस्मिन् प्रथमकर्मणि, ‘ तम् अनशस्तम्भम् ’; अशमस्यतां यथा न
स्यात्, एव सर्वं वृश्चेदित्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—उत ह्येनमुनसेति । (पथे) अतो दानमा मूष नयेदुः, नदा
अत्र मा वाधिष्टेति ॥ ११ ॥

यूपस्याय पाननविषये प्राणदिदिक्त्रयं विवक्ष्यति—तं ग्राञ्चं पातयेदित्यादिना । अग्न्या दिशि पाननं
निषेधेति—दक्षिणायै त्वेवेनं दिशः परिविवाधिपेतेति । ‘ एन ’ यूष दक्षिणायै दक्षिणस्याः । ‘ दिशः ’
परिवाधकं कारयितुमिच्छेदित्यर्थः, तस्याः वितृदेव्यन्वान् ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमुमन्त्रयति इति । ‘ प्रच्यवमानम् ’ अधः पतन्तमित्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—वृजो वा

१-प्रथमं वृश्चं निदधाति । का. धी. सू. ६. ३. १३ । २-अश्वत्थमं वृश्चति । एकत्र । का. धी. सू. ६. १. १४ । १५ ।
३-न दक्षिणावत्रे । का. धी. सू. ६. १. १४ । ४-दाम्यं वेदितिवि वृजमभिमन्त्रयते । का. धी. सू. ६. १. १६ ।

स यदाह । यां मालेखीडिति दिवं मा हिंसीडित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिंसीडिति नात्र तिरोहितमिवास्ति पृथिव्या सम्भवेति पृथिव्या सज्जानी-
ष्वेत्येवैतदाहायथं हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाये-
त्येष हवेनथं स्वधितिस्तेजमानः प्रणयति ॥ १४ ॥

(त्व) अथावध्वनमभिशुहोति । नेदतो नाश रक्षाथंस्वनूतिष्ठानिति
वृजो वाऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाश रक्षाथंस्वववाधते तथातो नाशर-
क्षाथंसि नानूतिष्ठन्त्यथो रेतो वाऽआज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतदेतो दधाति
तस्मादेतस आवध्वनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

(वा. सं. ५ । ४३) इति । वज्रो वाऽएष भवति—यं यूषाय वृश्नति । तस्माद्वज्रात्प्रच्यवमानादिमे
लोकाः संरेजन्ते । तदभ्य एवैनमेतल्लोकैभ्यः शमयानि । तयेर्नाल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १३ ॥

न यदाह—“यां मा लेखीः” इति । दिवं मा हिंसीडित्येवैतदाह । अन्तरिक्षं मा हिंसीः—इति ।
नात्र तिरोहितमिवास्ति । “पृथिव्या सम्भव” इति । पृथिव्या सज्जानीष्वेत्येवैतदाह—“अयं हि
त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय”—(वा. सं. ५ । ४३) इति । एष
ह्येनं स्वधितिस्तेजमानः प्रणयति ॥ १४ ॥

अथावध्वनमभिशुहोति—नेदतो नाश रक्षाथंस्वनूतिष्ठानिति । वज्रो वाऽआज्यम् । तद् वज्रेणैवै-
तन्नाश रक्षाथंस्वववाधते । तथातो नाश रक्षांसि नानूतिष्ठन्ति । अयो रेतो वाऽआज्यम् । तद्
वनस्पतिष्वेवैतद् रेतो दधाति । तस्मादेतस आवध्वनाद्वनस्पतयोऽनुप्रजायन्ते ॥ १५ ॥

एष भवतीति । “इत्यस्तुनां, रथान्नां, यूरान्नां” (तै. सं. ५ । ३ । ६ । २) इति धुनेः । वज्रा-
वपववाद् यूषस्य वज्रतन् । अतो वज्रपात इव यूषार्थवृश्नातः । लोकः संरेजन्त इति । “म्यन्ते रेतत
इति मयवेनयो”—(निर. ३ । ४ । ४) इति यास्क ॥ १३ ॥

स यदाहिति । “पृथिव्या सम्भव”—इत्यस्य तापर्यमाह—सज्जानीष्वेत्येवैतदाहिति । नन्वेतन्न
प्रतुर्लभ्यं । अयं हि त्वेति । मूरगारः पूर्वमन्त्रोषवेन स्वातन्त्र्येण चेति प्रविरुद्धेनोक्तवान् । ‘अयं
खड्ग’ स्वमितिः । छेदनमाधनरसु ‘तेतिजानः’ निश्चितो भवन् ‘महते’ ‘सौभगाय’ सुभगात्ताय, अथा-
दयायाकाशप्रयणादि सुभगावने, अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थत्वात् प्रणयनस्य । ‘प्रणिनाय’
प्रणयनं दृष्टवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः । छेदनाभावे प्रणयनानुभवत् पूर्वोषधचरणे परदुना यदाथं छिन्नस्त्वं
लोकादयमरीष्यन्नयः पतेत्यर्थः । पृथग्विनियोगाच्चेत्फलवृत्त्या त्वां शोषयामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

आवध्वनमेव विधाय प्रशंसति—अथावध्वनमभिशुहोति नेदतो नाशेत्यादिना । अथ समन्ताद् अवध्वनम्
‘आवध्वनम्’, तदभि तस्मिन् जुहोति । एकहोमविषये सूक्तारो विकल्पयामास—“अतस्त्वमित्यावध्वनेऽभि-
जुहोति, यूषे वा तत्संस्कारात्, स्थाणी श्रुतेषु” इति (का. श्रौ. सू. ६ । २०—२२) होमसाधनस्याज्यस्य

स जुहोति (त्य) अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्र-
वल्शा वि व्युत् रुहेमेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १६ ॥

तं परिवासयति । स यावन्तमेवाग्रे परिवासयेत्तावान्त्स्यात् ॥ १७ ॥

पुश्चरन्निं परिवासयेत् । (त्या) पाङ्को वज्रः पाङ्कः पशुः पश्चर्तवः संवत्स-
रस्य तस्मात्पुश्चरन्निं परिवासयेत् ॥ १८ ॥

(त्य) पुडरन्निं परिवासयेत् । (त्य) पद्वाऽऽऽऽतवः संवत्सरस्य संवत्सरो
वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात्पुडरन्निं परिवासयेत् ॥ १९ ॥

स जुहोति—“अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि व्यं रुहेम”—
(बा० सं० ५ । ४३ ।) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १६ ॥

तं परिवासयति । स यावन्तमेवाग्रे परिवासयेत्—तावान्त्स्यात् ॥ १७ ॥

पुश्चरन्निं परिवासयेत् । पाङ्को वज्रः, पाङ्कः पशुः, पश्चर्तवः संवत्सरस्य । तस्मात् पुश्चरन्निं
परिवासयेत् ॥ १८ ॥

पुडरन्निं परिवासयेत् । पद्वाऽऽऽतवः संवत्सरस्य । संवत्सरो वज्रः । वज्रो यूपः । तस्मात्
पुडरन्निं परिवासयेत् ॥ १९ ॥

हे सामर्थ्ये, वज्ररूपेण शकत्वम्, रोहोरोणोत्पादकत्वं चेति । अत आब्रधनप्रदेशोमो वज्रः । तस्मात्
स्यान्द्वाक्षसादिफुम्पन न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिकृतं भवति; तथा तत्र आब्रधनप्रदेशे रेतःस्थापनात् शाखाः
वृद्धा जायन्ते (तै. स. २।१।१।४) ॥ १६ ॥

स जुहोतीति । आब्रधनरोममन्त्रस्यापमर्थः—हे ‘वनस्पते’, ‘देव!’, ‘त्वम्’, ‘अतः’ अस्मात् प्रदे-
शान् ‘शतवल्शः’ अपरिमितानुर. सन् ‘विरोहः’ प्रादुर्भव । ‘व्य’ च ‘सहस्रवल्शाः’ सन्तः ‘वि-
हेम’ विविध प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

तं परिवासयतीति । ‘त’ यूप वक्ष्यमाणेन परिमाणेन कृत्वा ‘परिवासयति’ आच्छिन्नति । परिवासने
विशेषमाह— स यावन्तमेवाग्र इति । ‘अग्रे’ प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाळे ‘यावन्त’ यावत्परिमाणं ‘प-
वासयेत्’, ‘तावान्’ स्यात् तावन्तं भवितव्यम्, स्वापेक्षितप्रमाणाय न पुनश्छिन्नादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चारतिप्रसृति पञ्चदशारतिपर्यन्तान् बहून् प्रकाशान् विकल्पितान् दर्शयति—पञ्चारन्निं परि-
वासयेत् पाङ्को यज्ञ इत्यादिना । “यो वै यज्ञे हविर्भाति वेद” (ऐ. ब्रा ३ । ३ । ६) इत्यादिना पञ्चस्य
हविरादित्रिपञ्चसख्यायोगात् पशोः पान्त्वम् ॥ १८ ॥

पुडरन्निमिति । संवत्सरो वज्र इति । सकसरस्य, वृत्रग्रहणकाले पुनः पुनरावर्तनसाम्याद्वा, संवत्सरनिर्वर्त-
कस्यादित्यस्यासुरघातकत्वाद्वा साधयुत्वाद्वा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

(द) अष्टारत्रिं परिवासयेत् । (द) अष्टाक्षरात्रे गायत्री पूर्वाद्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वाद्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टारत्रिं परिवासयेत् ॥ २० ॥

(त्र) नववारत्रिं परिवासयेत् । (त्रि) त्रिवृद्धे यज्ञो नव वै त्रिवृत्तस्मा-
नववारत्रिं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

(डे) एकादशारत्रिं परिवासयेत् । (डे) एकादशाक्षरात्रे त्रिष्टुब्जस्त्रि-
ष्टुब्जो यूपस्तुस्मादेकादशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २२ ॥

(द्वा) द्वादशारत्रिं परिवासयेत् । (द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
संवत्सरो वृज्रो वृज्रो यूपस्तुस्माद्द्वादशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

(त्र) त्रयोदशारत्रिं परिवासयेत् । (त्र) त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य
संवत्सरो वृज्रो वृज्रो यूपस्तुस्मात्त्रयोदशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्रिं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वृज्रो वृज्रो यूपस्तुस्मात्पञ्च-
दशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

अष्टारत्रिं परिवासयेत् । अष्टाक्षरात्रे गायत्री पूर्वाद्धो वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वाद्ध एष यज्ञस्य ।
स्मादष्टारत्रिं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नववारत्रिं परिवासयेत् । त्रिवृद्धे यज्ञः । नव वै त्रिवृत् । तस्मान्नववारत्रिं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्रिं परिवासयेत् । एकादशाक्षरात्रे त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्जो यूपः । तस्मादेकादशारत्रिं
परिवासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्रिं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरो वृज्रः । वृज्रो यूपः । तस्माद्
द्वादशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्रिं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरो वृज्रः । वृज्रो यूपः ।
तस्मान्त्रयोदशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्रिं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वृज्रः । वृज्रो यूपः । तस्मात् पञ्चदशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

अष्टारत्रिं परिवासयेदिति । पूर्वाद्धो वै यज्ञस्य गायत्रीति—साक्षादवयवकेन 'गायत्री' प्रातस्मन्तस्मन्-
न्वाद् यज्ञस्य 'पूर्वाद्धः' एषः यूपोऽपि पुस्तान्मीयमानत्वात् 'पूर्वाद्धः' ॥ २० ॥

नववारत्रिमिति । त्रिवृद्धे यज्ञ इति । त्रिवृदादिसोमसाध्यत्वात् सवनपेदेन त्रिवृत्वाद्वा, 'यज्ञस्त्रिवृत्' ।
स च 'त्रिवृत्' लोमः 'नव वै' स्तोत्रियवकल्पत्वात् ॥ २१ ॥

एकादशारत्रिमिति । वृज्रस्त्रिष्टुभिमिति । त्रिष्टुभा सह प्रक्रणते सक्ताशदुत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिरिन्द्राद्य
वेदितव्या (तै. सं. ७ । १ । १ । ४) ॥ २२ ॥

द्वादशारत्रिमिति । उक्त संवत्सरस्य वृज्र वम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्रिमिति । पञ्चदशो वै वृज्र इति । एतदपि "उत्सो वावुभ्यां पञ्चदश निरमिमीत, तमिन्दो
देवताऽवसृज्यत" — (तै. सं. ७ । १ । १ । ४) इति श्रुतेः । पञ्चदशस्येन्द्रममन्वाद् दृष्टव्यम् ॥ २५ ॥

सप्तदशारविर्वाजपेययूपः । (पुं०ऽप) अपरिमित एव स्यादपरिमितेन वा
ऽएतेन वज्रेण देवाऽअपरिमितमजयंस्तुयो ऽएवैषुऽएतेन वज्रेणापरिमि-
तेनैवापरिमितं जयति तस्मादपरिमितऽएव स्यात् ॥ २६ ॥

त्स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै षष्ठस्य
गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २७ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५।३ ॥ (६।४.)

सप्तदशारविर्वाजपेययूपः, अपरिमित एव स्यात् । अपरिमितेन वाऽएतेन वज्रेण देवा अपरिमित-
मजयन् । तयोऽएवैष एतेन वज्रेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति । तस्मादपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥
त वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । पूर्वार्द्धो वै षष्ठस्य गायत्री । पूर्वार्द्धं एष यज्ञस्य ।
तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २७ ॥

सप्तदशारविर्वाजपेययूपः इति । अतोऽज स न गृह्यते । इत्थं बहून् एकानुपन्यस्यातोऽयन्तिकमप्युन्मा-
मनुजानाति-अपरिमित एव स्यादिति । तत्र कारणमाह-अपरिमितेन वेति । वज्रस्यापिन्यमहिमत्वाद्
देवानां प्रयोजनानुसारेण सन्प्रमाणस्वीकाराद् यूपोऽपपरिमितो मवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

त वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि (का. श्री. सू. ६।२७) सप्तम् । कात्यायनोऽपि पञ्चारत्यादिपञ्चान्
विकल्पयामास-“पञ्चारति. पञ्चदशपर्यन्तः सोमे, दशस्तचतुर्दशवर्त्मपरिमितो ॥ ”-(का. श्री. सू. ६।
२९) इति ॥ २७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्ववीथे वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३-६-४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हर्ष विवाचयन् । पुमयोश्चतुरो देवादिप्रातार्यमहेष्टः ॥

भक्ष्णः गोमहस्र बलकहयतुलाशूषौ स्वर्णगर्भ,
समाज्वीन् पञ्चसर्गादिद्विदशस्तुल्यवावेनुमौर्वर्णभूमीः ।
राजोन्मा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ माधणि' सिङ्घपाथो,
व्यघ्राणादिश्वक्का प्रथिनविधिगहाभूतयुक्त घटश्च ॥ १ ॥

धान्यादि धन्यजन्मा तिलमवणतुलः स्वर्गज वर्णमुष्ट्रः
कोर्गामीष कृषावान् गुडकृन्मन्त्रो राजनं राजपूज्यः ।
लाज्योक्त्य प्राज्यजन्मा लज्यजमनृगः शार्ङ्गं चान्तिजाः
रत्नादशो रत्नरूप गिरिमरुत मुदा पायमान्सिङ्घपाथः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपद्मेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरसेहमहाराजसाध्वन्यवुत्तरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्ववीथे वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ६ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

—००५६००—

अग्निमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति समानऽप्तस्य यजुषो वन्धुर्गोपो वा ऽप्या यद्विस्तुस्मादाह नार्यसीति ॥ १ ॥

(त्व) अयावदं परिलिखति । (ती) इदमहर्षे रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति ब्रह्मो वा ऽअग्निर्व्यव्रेणेवेतत्राष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्ताति ॥ २ ॥

(त्व) अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्किरत्युपरेण सम्प्रायावदं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हस्पत्युपरिष्ठादधिनिदधाति तदेवोपरिष्ठादूपशकलमधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चपालमुपनिदधात्यय यवमत्यः श्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसुवेव वन्धुः ॥ ३ ॥

स यवानावपति । यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारतीति नात्र तिग्रे-हितमिवास्त्यथ श्रोक्षत्येको वे श्रोक्षणस्य वन्धुमुंच्यमेवेतत्करोति ॥ ४ ॥

अग्निमादत्ते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति”—(वा. सं. ६ । १) इति । समानऽप्तस्य यजुषो वन्धुः । गोपो वाऽप्या—यद्विस्तुस्मादाह—नार्यसीति ॥ १ ॥

अयावदं परिलिखति—“इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि”—(वा. सं. ६ । १) इति । ब्रह्मो वाऽअग्निः । ब्रह्मेणेवेतत्राष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्ताति ॥ २ ॥

अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्किरति उपरेण सम्प्रायावदं खनति । तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधाति । एतावन्मात्राणि बर्हस्पत्युपरिष्ठादधिनिदधाति । तदेवोपरिष्ठादूपशकलमधिनिदधाति । पुरस्तात्पार्श्वतश्चपालमुपनिदधाति । अथ यवमत्यः श्रोक्षण्यो भवन्ति—सोऽसुवेव वन्धुः ॥ ३ ॥

स यवानावपति—“यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारतीति”—(वा. सं. ६ । १) इति । नात्र तिग्रे—हितमिवास्ति । अथ श्रोक्षति । एको वे श्रोक्षणस्य वन्धुः—येत्यमेवेतत्करोति ॥ ४ ॥

यस्य नि.श्रमिन् वेदा यो वेदेष्वेष्टिर्द्वे जगत् । निमेषे तपहं वन्दे विचारार्थमदेश्वरम् ॥

अग्निमादत्ते देवस्य त्वा (१ कण्टिका)—इत्यादिकम्, स ययानिसात ओपधिषु भित्तः स्यादेवमेता-स्तोपधिषु भित्तो भवति । (७ कण्टिका)—इत्यन्तत्र धन्यजानमोदुर्ध्वार्वाः अकटनिर्माणविधानेनैव व्याख्यात-प्राम् । (अ. प. ब्रा. ३ । १ । १ । ४—१४) उपरेण सम्प्रायेति । युरस्यानष्टो मूलमाग उपरः; तत्र-परिमितं यूपवत् कुर्यात् । एतावन्मात्राणीति । मुष्टिरिमितानि यूपानि निदध्यात् यूपशकलं च (का. श्रौ. सू. १ । ४१—४६) ॥ १—७ ॥

१—देवस्य त्वा अग्निमादत्तं यूपवदं परिलिखति—इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि । ब्रह्मो वाऽअग्निः । ब्रह्मेणेवेतत्राष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्ताति । समानऽप्तस्य यजुषो वन्धुः । गोपो वाऽप्या—यद्विस्तुस्मादाह—नार्यसीति ॥ १ ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति ब्रजो वै सूप एषां
लोकानामभिगुप्त्या ऽएषां त्वा लोकानामभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवेतदाह ॥५॥

(ब्रा) अय याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । ता अवदे ऽवनयति शुन्धन्तां
लोकाः पितृपदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः स्वातस्तुमेवेतन्मेध्यं करोति ॥६॥

(त्य) अय बर्हीषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति
पितृपदनमसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्येतद्रवति यन्निस्वातर् स यथानि-
स्वात ओपधिषु मितः स्यादेवमेतास्वोपधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अय सूपशकलं ग्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतद्वनस्पतीनां ब्रह्माद्या
शकलस्तुस्माद्यद्वा बाह्याशकलमपतक्षुवन्त्युप शुष्यन्ति तेजो हवेपा
मेतत्तद्यूपशकलं ग्रास्यति सतेजसं मिनवानीति तद्युदेष एव भवति
नान्य ऽएष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्माद्यूपशकलं ग्रास्यति ॥ ८ ॥

स ग्रास्यति । (त्य) अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामिति पुःस्ताडाऽअस्मा-

स प्रोक्षति-“ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ”-(वा. सं. ६ । १) इति । ब्रजो
वै सूपः । एषां लोकानामभिगुप्त्यै । एषां त्वा लोकानामभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवेतदाह ॥ ५ ॥

अय याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते-ता अवदेऽवनयति-“ शुन्धन्तां लोकाः पितृपदनाः ”-
(वा. सं. ६ । १) इति । पितृदेवत्यो वै कूपः स्वातः । तमेवेतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अय बर्हीषि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति-“ पितृपदनमसि ”-(वा.
सं. ६ । १) इति । पितृदेवत्यं वाऽअस्येतद्रवति-यन्निस्वातम् । स यथा निस्वात ओपधिषु मितः
स्याद्-एवमेतास्वोपधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अय सूपशकलं ग्रास्यति । तेजो ह वाऽएतद्वनस्पतीनां-यद्वा बाह्याशकलः । तस्माद्यद्वा बाह्या-
शकलमपतक्षुवन्ति-अप शुष्यन्ति । तेजो होपामेत् । तद् यद्यूपशकलं ग्रास्यति । सतेजसं मिन-
वानीति । तद् यदेव एव भवति, नान्यः । एष हि यजुष्कृतो मेध्यः । तस्माद्यूपशकलं ग्रास्यति ॥ ८ ॥

स ग्रास्यति-“ अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणाम् ”-(वा. सं. ६ । २ ।) इति । पुःस्तादा

यूपशकलस्य गर्ते स्थापन सार्ववाद विधत्ते-अय सूपशकलं ग्रास्यति तेजो ह वा एतद्विद्यादिना ।
सतेजसमभिधानान्ननप्रनिद्धा समर्थकते-तस्माद् यदा वाह्याशकलमिष्यादिना । “ अपतक्षुवन्ति ”
तक्षणेन लघुवृत्ति । “ तन्मृत्तरेण तक्ष ”-(वा. सं. ३ । १ । ७६) इति श्रुः । एष एव भवतीति । यूपवगात्मक
एव भवेत् नान्य । शकलः । अत्र शकलविधये कारणमाह-एष हि यजुष्कृतो मेध्य इति । यजुषा
“ स्वधिते मैनम् ”-इति मन्त्रेण नियामितः, अत एव मेध्यः ॥ ८ ॥

शकलप्राप्तन समन्त्रक विधत्ते-स ग्रास्यति अग्नेणीरसि । विद्यमानस्य सूपस्य प्रथमम् अग्ने नांयन इति

१-अययशश्च निधत्ति । वा. भौ. मू. ६ । ४६ । २-“ यजुषवन्त्युः ” इति व । ३-अययशश्च अग्नेणीरसि वा. ६ । १५२ ।

देपोऽपच्छिद्यते तस्मादाहमेणीरसि स्वावेशेऽन्नेतृणामित्येतस्य वित्ता-
दधि त्वा स्यास्यतीत्यधि ह्वेनं तिष्ठति तस्मादाहृतस्य वित्तादधि त्वा
स्यास्यतीति ॥ ९ ॥

(त्व) अयं सुवेणोपहत्याज्यम् । (म) अवडमभिजुहोति नेदधस्ता-
न्नाह उक्षा^१स्युपोत्तिष्ठानिति वज्रो वा ऽआज्यं तद्वज्रेणैवं नाह उक्षा^१
स्युववाधते तथाप्यस्तान्नाह उक्षा^१सि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात्परीत्यो-
दद्द्वासीनो यूपमनक्ति स आह यूपयाज्यमानायानुब्रूहीति ॥ १० ॥

सोऽनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वानवित्तिविति सविता वै देवानां प्रसविता
युजमानो वा ऽएष निदानेन यद्रूपः सुर्व वा ऽइदं मधु यदिदं क्रिञ्च

अस्मादेपोऽपच्छिद्यते । तस्मादाह-अमेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामिति । " एतस्य वित्तादधि
त्वा स्यास्यति " - (वा. सं. ६ । २) इति । अपि ह्वेनं तिष्ठति । तस्मादाह-एतस्य वित्तादधि
त्वा स्यास्यतीति ॥ ९ ॥

अयं सुवेणोपहत्याज्यम् । अवडमभिजुहोति । नेदधस्ताद् नाह उक्षा^१स्युपोत्तिष्ठानिति । वज्रो
वा आज्यं तत् वज्रेणैवं नाह उक्षा^१स्युववाधते । तथाप्यस्तान्नाह उक्षा^१सि नोपोत्तिष्ठन्ति । अथ
पुरस्तात्परीत्योदद्द्वासीनो यूपमनक्ति । स आह-“ यूपयाज्यमानायानुब्रूहि इति ॥ १० ॥

सोऽनक्ति-“ देवस्त्वा सविता मध्वानकु ” - (वा. सं० ६ । २) इति । सविता वै

‘ अमेणीः ’ यूपत्रयवभूत इत्यर्थः । यदा अमेऽवधिनो युरोऽवड प्रति नीयत इति ‘ अमेणीः ’ पुरस्तात्
इत्यर्थः । यस्त्वम् अमेणीरसि, स त्वम् ‘ उन्नेतृणाम् ’ उज्वं नेतृणामज्वयूणां ‘ स्वावेशः ’ युरावते सुवेन तैरा-
विश्यत इति स्वावेशः । ॥ त्व हे युराकल ! ‘ एतस्य ’ कर्मणः ‘ वित्तात् ’ । “ विद् ह्वेन ” (वा. पा.
अ. प. ९४) । कर्मणि षष्ठी । विदिविदितार्था भवति । कर्म कृतवान् न भवति । अपि त्वा स्यास्यतीति ।
अर्थायुगारिभाषे । हे युराकल ! ‘ त्वामपि ’ तवोपरि युरः ‘ स्यास्यति ’ तस्यावस्थानं वित्तात् । अमेणीरित्यस्य
तात्पर्यमाह-पुरस्ताद्वा अस्मादिति । यस्मादेव शक्यः ‘ अस्माद् ’ युरात् ‘ पुरस्ताद् ’ अपि तिष्ठते;
अस्य प्रथमशक्यत्वात्, युरात् प्रथम नीयमानत्वात् ‘ अमेणीः ’ स्वावेश इत्यर्थः । ‘ एतस्य ’ सम्प्राजन्यने
वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अयं सुवेणोपहत्याज्यमिति । ‘ आज्यम् ’ उपहृत्य ‘ सुवेण आदाय, ‘ अवडमपि ’ तूर्णी ‘ जुहोति ’
“ सुवेणवते जुहोति तूर्णीम् ” (का. श्रौ. सू. ६ । १२) इति सूत्रम् । आग्रधनतोमार्धशब्दे “ नेद-
धस्ता ” इत्यादिकम् । (श. प. ब्र. ३ । ६ । ४ । १९) व्याख्यातम् । अयं पुरस्ताद् परित्येति ।
अवडस्य ‘ पुरस्तात् ’ ‘ परीत्य ’ शक्यम् ‘ उदङ् ’ उदङ्मुखः ; ‘ आमीनः ’ अभ्युपैयमानो वा ‘ यूपम-
नक्ति ’ ‘ पुरस्तात्परीत्य-अभ्युपैयमानो वा यूपमनक्ति उदङ्मुखरित्य ’ (का. श्रौ. सू. ६ । १४) इति
सूत्रस्यावधानम् । श्रद्धायां युराग्रन-वः ॥ १० ॥

सोऽनक्ति (“ देवस्त्वेत्यनक्ति ” का. श्रौ. सू. ६ । १६) “ देवस्त्वा ” -इत्यन्नमन्त्रस्य तात्पर्ये-

उदेनमनुं नृष्येण सुष्टुत्तरायति तदस्मै सविता प्रसविता प्रुतौति तुन्ता-
दाह देवुन्ता सविता मध्वानक्तिवति ॥ ११ ॥

(त्यु) अयं चण्डालमुभयतः प्रत्यन्य प्रतिमुञ्चति । सुपिप्पलाभ्यस्तु
पर्याभ्य इति पिप्पलार्थं हेवास्येतत्तन्मध्यं सुहृद्दीप्तमिव भवति
तिर्गन्धः इदं वृक्षे पिप्पलमाहृत्य स सुदेवेदं प्रमथ्यनं चान्तरोपेनित-
मिव सुदेवेतत्करोति तुस्नान्मध्यं सुहृद्दीप्तमिव भवति ॥ १२ ॥

(त्य) भान्तुमग्निप्राप्तमनक्ति । वृजमानो वाऽभिमिष्टा उत क्षाज्यश्च उतनेवैत-
द्यजमानमनक्ति । उक्त्वादान्नुमग्निप्राप्तमनक्तयय परिव्ययणं प्रति समन्तं
परिदृशत्युपाहोश्चरियमापायानुवृहीति ॥ १३ ॥

देवतां मनविदा । यजमानो वाङ्मय निदानेन-यदूषः । सर्वे वाङ्मयं मधु यदिदं विद्मः । तदेनमेन
सर्वेन संमन्यदति । तदुत्स्रे मविदा मन्त्रविदा भूतानि । तस्मादाह-देवत्वा सविता मज्जानस्तिवि ॥११॥

अथ चण्डालकुमदपदं मत्तज्यं प्रतिमुञ्चति-“सुदिग्धलाम्बस्तत्रोद्यम्यः”-(सं. वा. ६
२।) इति । पिप्पलं देवास्यैवहृ-यन्मध्ये संगृहीतमिव भवति । तिर्यग्वाङ्मदं कृते पिप्पलमाह । स्यु
त चन्देवै स्तब्धन्वर्न चान्तर्गतेनितुमिव-उदैवैक्यराति । तस्मान्मध्ये संगृहीतमिव भवति ॥१२॥

अन्वितादिप्रधानादि । यन्मानी वाङ्मन्विष्ट । रम् आम्बन् १ रम्बैवैन्द्रयज्जन्ममन्विष्ट । वस्त्वा-
दान्मन्विष्टमन्विष्ट । अथ परिष्कर्मणं प्रतिबन्धनं परिसृष्टिः । अथाह-^१ उच्छ्रियनाणा-
श्चतुर्ही इति ॥ ११ ॥

सर्व-सर्वत्र वै देशानामिवादिह । पञ्चमलोकद्वयं साम्यं भूतेषु निरूपयन्, तन्निश्चिन्तयन्
 यस्मात् एव भूतलोकोत्पत्तेः । " एवं पृथिवी सर्वेषां दृढा भूः " - (श. पृ. वा. १४।५।१।१)
 इत्याद्युक्त्यर्थेन " सर्वमिदं भूः " । "तुः" "सुतः" भूतेषु, भूतल्लोकं "अनेन सर्वेषु" भूतल्लोकं
 भूतल्लोकं भूतल्लोकं "निरूपयन्ति" ॥ ११ ॥

अथ श्रुत्वा मुनिपुत्रः प्रत्यक्ष्यति । देवाणां मूर्त्योऽन्तरं प्रतिमोक्तयोऽनुप्रतिमं सन्ततो बभूव । तत् 'द्वयम्' 'आत्मनः' 'प्रत्यक्षम्' 'प्रति मुनिपुत्र' 'द्वयम्' कथयति । अथ यत्स्थेयः हे बभूव ! त्वं 'मुनिपुत्रम्' 'श्रीमान्मनसम्' 'जीवन्मृतम्' 'समाप्तमपि' 'प्रतिमुनिपुत्रम्' होतुः । अथ मृत्युम् दधानं प्रतिपन्नं त्वम्, त्वत्प्राप्तं मृत्युं कदापि न विदुः ।

एक भूतलक्षणव लोकेष्टवृत्तान्तेन प्रवर्षि-विर्षवा इदमिति । 'काह्न' सम्बद्ध, 'सदेवं' सम्बन्धे, 'नन्दनस्य' इति द्वयं, 'कस्त' इति द्वयमेव 'तदेवेति' 'तदेति' 'कस्त' इति द्वयं, 'तदे' 'एत' एतेन वपारोर्निर्णय कृतवान् भवति । 'तन्मन्त्रे' इति द्वयं ॥ १३ ॥

पुनरुक्तं विदत्तं—आत्मनोऽभिधानमनर्हति । "कजिष्ठः, अष्टोत्तुष्टिः, दम् 'कजिष्ठान्' 'आत्मन्' "

स उच्छ्रयति । धामग्रेणास्पृक्ष्यऽन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणा-
दृष्ट्वेहीति वृजो वै यूप एषां लोकानामभिजित्य तेन वृजगेमौल्लोका-
न्तस्पृष्टुतऽप्यभ्यो लोकेभ्यः सप्तत्रिभिर्भजति ॥ १४ ॥

(त्व) अय मिनोति । या ते धामान्युद्मसि गमय्यै यत्र गावो भूरि शृङ्गा
अयासः ॥ अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभारि भूरित्ये-
तया त्रिष्टुभा मिनोति वृजस्त्रिष्टुवृजो यूपस्तुस्मात्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

॥ उच्छ्रयति—“ धामग्रेणास्पृक्ष्यऽन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृष्ट्वेहीति वृजो वै यूपः । एषां लोकानामभिजित्य तेन वृजगेमौल्लोका-
न्तस्पृष्टुतऽप्यभ्यो लोकेभ्यः सप्तत्रिभिर्भजति ॥ १४ ॥

अय मिनोति—“ या ते धामान्युद्मसि गमय्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गाअयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभारि भूरि ”—(का. सं. ६ । १) इति ।
एतया त्रिष्टुभा मिनोति । वृजस्त्रिष्टु । वृजो यूपः तस्मात्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

उपरिप्रदेशपर्यन्तम् ‘अनक्ति’ । “ सोमस्मिन्निग्रादेरामस्तस्य ” (का. श्रौ. सू. १।५९)—इत्यादि च सूत्रम् ।
‘सोमस्मिन्’ उपरिस्थितम् । अग्निस्तन्निग्रादित्यात् ‘अग्निग्राः’ यजमानः । अय परिष्वपणमित्यादि । ‘परि-
ष्वपणं’ परिष्वपणो रक्षणावैष्टनप्रदेशः । तं ‘प्रति’ ‘सप्तन्तम्’ आन्येन ‘परिमृशति’ परिमृशोत् ।
“ उच्छ्रयिमाणापानुर्हति ”—इति ‘सम्प्रेषमुक्त्वा ॥ १९ ॥

स उच्छ्रयति धामग्रेणेत्यादि । “ धामग्रेण ”—इति मन्त्रेण उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे यूप । ‘धाम्’ अन्त-
रिक्षम् ‘अग्रेण’ अग्रमार्गेण ‘अस्पृक्षः’ स्पृष्टवानसि, तथा तव ‘मध्येन’ मध्यमार्गेण ‘अन्तरिक्षम्’ वा
‘अप्राः’ आहूतवानसि, ‘पृथिवीम्’ उपरेण ‘भूमौ’ स्थाप्यो मया उपरः, तेन भूलोकेम् ‘अदृष्ट्वी’ दृष्टमस्तस्योः ।
“ वृजो वै यूपः ”—इत्यादि छत्राभ्युपगमम् ॥ १४ ॥

अय मिनोतीत्यादि । “ या ते ”—इति मन्त्रेण यूपं मितुयान् । हे विष्णोः, ‘ते’ ‘या’ यानि
‘धामानि’ स्थानानि ‘गमय्यै’ गमनाय प्राप्तये ‘उद्मसि’ कामपापहे, ‘यत्र’ येषु धामसु ‘गावः’
रस्यः ‘भूरिशृङ्गाः’ प्रभूतोर्ध्वप्रदेशाः ‘अयासः’ अयनाः गन्तारो रस्यः, तं परिवेष्टं हे विष्णो ! ‘अत्रा’
एव स्थानेन ‘उद्मगायस्य’ प्रभूतवाग्मीयमानस्य, ‘विष्णोः’ व्यासस्य, तव भुक्ति-स्मृति-प्रतिद्वं ‘परमम्’
उत्कृष्टं ‘पदम्’ ‘भूरि’ प्रभूतम् ‘अवभारि’ सर्वदा प्रकाशते, तन् प्रार्थयामहे इति शेषः । अयमविश्वतः
सकृद्गोक्तार्थः ॥

अत्राह प्रहृतेऽधिपवृत्तपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पदे ‘विष्णोः’ सवनवदव्यासस्य, यज्ञस्य धामानीत्यादि
पूर्ववत् ; अत्रोपायस्य विष्णोस्ते ‘परमं’ पराद्धर्मं ‘पदं’ युपाख्यमवमतीति ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुप्त्वं यूपमानस्योचितमिति प्रशंसति—एतया त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

१-परिष्वपणं २-समं ३-परिमृशयितुं ४-यूपेऽपारं ५-इति सूत्रं चोक्तं । का. श्रौ. सू. १।५९। २-उच्छ्रयिमाणा-
पानुर्हति । का. श्रौ. सू. १।५०। ३-अग्रेणेत्युच्छ्रयति । का. श्रौ. सू. १।६१। ४-या त इति निनेत्यत्राऽऽत्मन्या-
द्वर्तनायम् । का. श्रौ. सू. १।६। ६२।

सम्प्रत्यग्निमग्निष्टां भिनोति । युजमानो वा ऽअग्निष्टाग्निरु वे यज्ञः स
यदग्नेरग्निष्टा पुँहृत्येडलेङ् यज्ञायुजमानस्तस्मात्सम्प्रत्यग्निमग्निष्टां भिनो-
त्यय पृथ्वृत्यय पृथर्पत्ययाप उपनिनयति ॥ ३६ ॥

(त्यु) अयेडमभिपद्य व्वानयति । व्विष्णोः कुर्माणि पश्यत युतो व्व-
त्तानि पस्पश । इन्द्रस्य युज्यः सखेति व्वत्तं वा ऽएप प्रादार्पीद्यो यूपमुड-
शिथ्रियडिष्णोर्व्विजिति पश्यतेत्येतेददाह यदाह व्विष्णोः कुर्माणि पश्यत
युतो व्वत्तानि पस्पश । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देयता
व्वेष्णावां यपस्त ॥ सेन्द्रं करोति तुस्मादइन्द्रस्य युज्यः सखेति ॥ १७ ॥

मन्त्रत्याग्निमित्रिणां निनोति । वज्रानानां वाऽऽमित्रि । अमित्रं च यत्र । न यत्रमेगमित्रिणां हृत्पेद-
हृत्पेद यत्राद्यजमानः । तस्मात् मन्त्रत्याग्निमित्रिणां निनोति । अयं पशूति । अयं पर्यपाति । अयान्
व्यतिनयति ॥ १६ ॥

अथैवमभिपद्य वाक्यमिति—“विष्णोः कर्माणि पश्यन्त यतो ब्रह्मानि पश्यते । इन्द्रस्य युज्यः सखेति” (वा.सू. ११/२) इति । ब्रह्मं वाङ्मय आहर्षादि—यो यूषमुदगमिथियन् । विष्णोर्विजिति पश्यन् इत्येवैवदाह—यदाह—विष्णोः कर्माणि पश्यन् यतो ब्रह्मानि पश्यते इन्द्रस्य युज्यः सखेति । इन्द्रो वै यत्रत्य देवता । वैष्णवो ययः । नं सेन्द्रं कर्तुमिति । तस्मादाह—इन्द्रस्य युज्यः सखेति ॥ १७ ॥

मने विपिनह-मुष्मत्यग्निनिष्ठे । 'अग्निहन्' 'उग्रहन्ति' 'मन्वन्ति' 'मिनेति' 'प्रवर्तयन्' ।
विप्रे दोषदग्नेले प्रवर्तय-यजनानां वा अग्निशशिष्ठि । 'तः' 'जघर्तु' 'हृ' 'यति' 'जते' ।
उग्रहन्' 'अग्निहन्' 'हृन्ते' 'हन्ते' 'हन्' 'यजयन्तः' 'अग्ने' 'हन्ते' 'हन्ते' 'हन्ते' ।
'उग्रहन्ति' 'मिनुन्ते' ॥ अथ पर्व्वेश्वरि । मुदन्तेधौनकपदने पद्वन्तेधौनकपदनेधौनकपदने
(श. प. ग. ३। १। १। १३-१९) अथ जालने दोषिष्ठः ॥ १९ ॥

[illegible]

१-प्रसिद्धितः सुखे वर्तते । २-यत्नः कृतिं विप्लवमेव करोति । का. सं. पृ. ६।३३। ४५
२-यत्नः सुखे विप्लवेत्यर्थः किञ्चित् कार्यं करोति यत्नमन्तरम् । का. सं. पृ. ६।३३।

(त्य) अयं चण्डालमुदीक्षते । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरा-
सूरयः । दिवीव चक्षुःशततमिति चक्षुः वाऽप्य श्राद्धार्थो धूपमुदशिथि-
यतां विष्णोर्विजिति पश्यतेत्येतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदं
सदा पश्यन्ति सूरयः ॥ दिवीव चक्षुःशततमिति ॥ १८ ॥

(त्य) अयं परिव्ययति । (त्य) अनग्रताये नैव परिव्ययति तुस्माद-
त्रेव परिव्ययत्यत्रेव हीदं व्यासो भवत्यद्याद्यमेवास्मिन्नेतद्व्याप्त्यत्रेव हीद-
मुन्नं प्रतिविष्टति तुस्मादत्रेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृद्धयुन्नं पशुवो हयुन्नं पित्रा माता यज्ञायतेतृ-
तीयं तुस्मात्रिवृता परिव्ययति ॥ २० ॥

अयं चण्डालमुदीक्षते—‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरा-
सतम्’—(का. मं. ६।५.) इति । वक्षं वाऽप्य श्राद्धार्थो धूपमुदशिथिन् । तं विष्णो-
र्विजिति पश्यत—इत्येतदाह—तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुरासतमिति ॥ १८

अयं परिव्ययति । अनग्रताये नैव परिव्ययति । तुस्मादत्रेव परिव्ययति । अत्रेव हीदं बली
भवति । अग्राद्यनेवास्मिन्नेतद्व्याप्ति । अत्रेव हीदमुन्नं प्रतिविष्टति । तुस्मादत्रेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृद्धयुन्नं पशुवो हयुन्नं । पित्रा, माता, यज्ञायते तृतीयं
तुस्मात् त्रिवृता परिव्ययति ॥ २० ॥

अयं चण्डालमुदीक्षते तद्विष्णोर्विजिति । ‘तद्विष्णोः’ ऊर्ध्वमन्त्रेण । ‘विष्णोः’ पश्यन् ‘तत्’
‘परमं पदम्’ पश्यन् इति परं सूत्रं, त ‘सदा पश्यन्ति’ ‘सूरयः’ विष्णोः । कांछन् ? ‘दिवि’
आकाशे निरावरो ‘आदत्तं’ श्रुत्युत्तं ‘चक्षुरासतम्’ । मन्त्रेण तत्परमं पदं—परमपदं सूत्रेण चक्षुरासतम्—
पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः
‘इति’ मन्त्रे ‘काह’ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एतान्तरित्यनग विधानं प्रकृतम्—अयं परिव्ययतीति । परिव्ययन्नेतद्व्याप्तिनेन निर्देशात्—‘अत्रेव’
नानिर्देशो रथार्थः । “कानिदत्र परिव्ययति”—इति तैत्तिरीयम् (तै. सं. ६।१।४) । तत्रार्थे
लोकतियं हेतुकारेण—अत्रेव हीति । तत्रेव हि मन्त्रेण सप्त ‘इदं’ वनं ‘भवति’ ; तस्मादित्यर्थः ।
अग्राद्यनेवास्मिन्नेतद्व्याप्ति । एतान्तरा अन्तर्भवित्विकारत्वेनात्रेव पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः

एतान्तरित्यनग विधानं प्रकृतम्—अयं परिव्ययतीति । (का. मं. सू. ६।१०) । अत्रेव त्रिवृत्तं युन्नं दृष्टमिति, तद्व्या-
पति—पशुवो हयुन्नमिति । कथं तेषां त्रिवृत्तमिति तद्व्यापति—पित्रा माता यज्ञायति । दिविष्णोर्विजिति
अग्राद्यनेवास्मिन्नेतद्व्याप्ति । एतान्तरा अन्तर्भवित्विकारत्वेनात्रेव पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः पश्यन्ति सूरयः

१-तद्विष्णोर्विजिति पश्यन्ति सूरयः । का. मं. सू. ६।११ । २-परिव्ययन्नेतद्व्याप्तिनेन निर्देशात्—‘अत्रेव’
नानिर्देशो रथार्थः । “कानिदत्र परिव्ययति”—इति तैत्तिरीयम् । का. मं. सू. ६।१० । तद्व्यापति—पशुवो हयुन्नमिति, तद्व्या-
पति—पित्रा माता यज्ञायति । दिविष्णोर्विजिति । का. मं. सू. ६।१० ।

स परिच्ययति । परिबीरसि परि त्वा देवीर्विशो व्ययन्तां प्रीमं यज-
मानं ययो मनुष्याणामिति तद्यजमानायाशिपमाशास्ते यदाह प्रीमं
यजमानं ययो मनुष्याणामिति ॥ २१ ॥

(त्प) अथ यूपशकलमवगृहति । दिवः सूनुरसीति प्रजा देवास्यैषा
तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्स्वयं स्वमेवावगृहेदविपर्याप्तं तस्य हैषा
मुग्धानुव्रता प्रजा जायतेऽथ यो विपर्याप्तमवगृहति न स्वयं तस्य हैषा
मुग्धानुव्रता प्रजा जायते तस्माद् स्वयं स्वमेवावगृहेदविपर्याप्तम् ॥ २२ ॥

(११) स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते । यद्यूपशकल इत्यु-
रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकलाक्षपालं चपालात्स्वर्गं लोकं
मुमश्रुते ॥ २३ ॥

स परिच्ययति—“ परिबीरसि परि त्वा देवीर्विशो व्ययन्तां प्रीमं यजमानं रायो
मनुष्याणाम् ”—(वा. सं. ६।६) इति । तद् यजमानायाशिपमाशास्ते—यदाह प्रीमं यज-
मानं रायो मनुष्याणामिति ॥ २१ ॥

अथ यूपशकलमवगृहति—“ दिवः सूनुरसि ”—(वा. सं. ६।६) इति । प्रजा देवा-
स्यैषा । तस्माद् यदि यूपैकादशिनी स्यात्—स्व स्वमेवावगृहेद्—अविपर्याप्तम् । तस्य हैषा मुग्धानु-
व्रता प्रजा जायते । अथ यो विपर्याप्तमवगृहति—न स्वं स्वम् । तस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा-
जायते तस्माद् स्वं स्वमेवावगृहेदविपर्याप्तम् ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते यद्यूपशकलः । इयं रशना । रशनायै यूपशकलः ।
यूपशकलाक्षपालम् । चपालात्स्वर्गं लोकं मुमश्रुते ॥ २३ ॥

स परिच्ययतीति । परिच्ययणे मन्त्रमाह— परिबीरसीति । हे यूप ! त्वं ‘ परिबीरसि ’ परितो रशनाया
वेष्टितोऽसि । ‘ देवीं विरा ’ देवमन्त्रिण्य प्रजा त्वा ‘ परिच्ययन्तम् ’ वेष्टयन्तु । तथा ‘ रम यजमानम् ’
एव ‘ मनुष्याणाम् ’ शतरेवा मन्त्रे ‘ राय धनानि परिच्ययन्तु ॥ २१ ॥

अथ यूपशकलमवगृहतीति । ‘ यूपशकल ’ इत्यु भवगृहेत् रशनायै । तस्माद् ‘ स्वरोयूपरूपान् ।
एव सर्वेष्ववेष्टनीयत्वान् यूपैकादशिवपक्षेऽपि स्वस्वयूपाननिकमेगैवावगृहेत् । ‘ अविपर्याप्तम् ’ विपर्याप्तायाः
क्रमेणाग्रहणम् । दोषाविधानेनाविपर्याप्तं प्रशंसति—तस्य हैषा मुग्धानुव्रतेत्यादिना । अनुभावाद—‘ अनुव्रता ’
यजमानव्यापारानुव्रता । विपर्याप्तपक्षे उत्तमैरपेक्षं व्याख्येयम् ॥ २२ ॥

यूपशकल—रशना—चपालाना क्रमेणोर्ध्वमाविवान् स्वर्गमारोहणमपानन्वेन प्रशंसति—स्वर्गस्यो हैष लोकस्य
समारोहणं व्यादिना ॥ २३ ॥

नऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युष्टस्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा धृया मधु
मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं मूषेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नय यदेनेना
योषयस्तुस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तुस्मात्पूर्वार्द्धे
मिनोति ॥ २७ ॥

स वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धे वै यज्ञस्य गायत्री ।
पूर्वार्द्धे एष यज्ञस्य तुस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २८ ॥

तुष्टुं ह स्मेतुं देवा अनुप्रहरन्ति । ययेदमप्येतर्ह्येकेऽनुप्रहरन्तीति
देवा अकुर्वन्निति ततो रक्षांशं यज्ञमनूदयिष्यन्ति ॥ २९ ॥

ते देवा अघ्वर्युमनुवन् । (न्यू) यूपशकलमेव जुहुषि तदा हि स्वर्गाकृतो
भविष्यति तयो रक्षांशं यज्ञं नानूत्पास्यन्ते अयं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३० ॥

स्यादिति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा—यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुः—विदुह्य यज्ञं मूषेन योषयित्वा
तिरोऽभवन् । अथ यदेनेनायोषयन्—तस्माद्यूपो नाम । पुरस्ताद्वै प्रज्ञा । पुरस्तान्मनोजवः । तस्मा-
त्पूर्वार्द्धे मिनोति ॥ २७ ॥

स वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । पूर्वार्द्धे वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वार्द्धे एष यज्ञस्य ।
तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २८ ॥

तुष्टुं ह स्मेतुं देवा अनुप्रहरन्ति । ययेदमप्येतर्ह्येकेऽनुप्रहरन्तीति—देवा अकुर्वन्निति । ततो रक्षांशं
यज्ञमनूदयिष्यन्ति ॥ २९ ॥

ते देवा अघ्वर्युमनुवन्—यूपशकलमेव जुहुषि, तदा हि स्वर्गाकृतो भविष्यति, तयो रक्षांशं यज्ञं
नानूत्पास्यन्ते—अयं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३० ॥

ब्रा. १ । १ । १ । १) । देवैस्तिरोभाषितस्य यज्ञस्य यूपस्य इतरेषामनुष्ठानाणां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञानकस्य पुर-
स्ताद्भाषितवर्दानाद्युपेक्ष्य पुरस्तादेते स्यान्त्य इत्यर्थः । ' मनोजवः ' मनसो वेगः । यूपस्य देवेराष्टाश्रित-
यज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरीयकेऽप्युक्तम्—“ यज्ञेन वै देवा सुवर्गं लोकमावन् ; तेषामन्यन्त, मनुष्या नोऽन्वामवि-
ध्यन्तीति, ते यूपेन योषयित्वा सुवर्गं लोकमावन् । तमृषयो यूपेनैव त्रुप्रज्ञानन्, तद् यूपस्य यूपवम् ”—
(तै. स. १ । १ । ४ । ७) इति ॥ २७ ॥

स वा अष्टाश्रितिरिति । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

यूपे' निगूढस्य स्वरूपेणैव प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिध्यात्मना होमयभिधानुमाह—तुष्टुं ह स्मेतामित्यादिना ।
ययेदमप्येतर्ह्येक इति । ' अयेतर्हि ' इदानीमपि, ' एके ' अनुष्ठानादः, ' इदम् '—अनुप्रहरणक्रियाविशे-
षणम् । देवा यथा, तथा अनुप्रहरन्तीत्यर्थः । इदानीमपि अनुप्रहरणमेव कुर्वन्ति । देवा अकुर्वन्निति । न
साज्जद् यज्ञस्पर्शमित्यस्य यूपस्य दग्धत्वेन नाशकामावन् यथाकामम् ' उदयिष्यन्ति ' ॥ २९ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । (यू) यूपशकलमेवानुहोततडहेषु स्वगाकृतऽआसीन्नयो
रक्षांस्ति यजं नानूदपिबन्तायं वे व्यत्रऽ उच्यत इति ॥ ३१ ॥

तयोऽप्येवेषुऽ एतत् । (यू) यूपशकलमेव जुहोति तडहेषु स्वगाकृतो
भवति तयो रक्षांस्ति यजं नानूदपिबन्तेऽयं वे व्यत्र उच्यत इति स
जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ग्यांतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ (७ । १)

यावती वे वेदिस्तावती पृथिवी । व्यत्रा वे यूपस्तुदिमांसेतत्पृथिवी-
मैतर्व्यत्रेः स्पृणुतेऽस्ये सपत्नाग्निर्भजति तस्माद्यूषकादशिनी भवति द्वादश
उपशयो भवति वितष्टुं दक्षिणतऽ उपनिदधाति तद्यद्वादश उप-
शयो भवति ॥ १ ॥

सोऽध्वर्युर्यूपशकलमेवानुहोत् । तद् हेष स्वगाकृत आसीत् । तयो रक्षांस्ति यजं नानूदपिबन्त
अयं वे व्यत्र उच्यत इति ॥ ३१ ॥

तयोऽप्येवेषु एतद् यूपशकलमेव जुहोति । तदहं स्वगाकृतो भवति । तयो रक्षांस्ति यजं नानूदपि-
बन्ते-अयं वे व्यत्र उच्यत इति । स जुहोति-“ दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ग्यांतिः । पृथिवीं
भस्मना पृण स्वाहा ”-(माध्य. सं. ६।२१) (तै. सं. ६।३।३।४) इति ॥ ३२ ॥

यावती वे वेदिस्तावती पृथिवी । व्यत्रा वे यूपः तद् इमांसेतत् पृथिवीमैतर्व्यत्रेः स्पृणुते । अस्मै
सपत्नाग्निर्भजति । तस्माद् यूषकादशिनी भवति । द्वादश उपशयो भवति वितष्टः । स दक्षिणत
उपनिदधाति । तद् द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः ' तद् ' तेनैव गृह्य ' एषः ' यज्ञः ' स्वगाकृतः ' स्वं स्थानं प्राप्तः, कृतमनि-
पतिक ' आनीत् ' । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमातृणाचार्यविरचिते माध्वर्यवे वेदार्थप्रकाशे माध्वपण्डितशतप्रबन्धप्रणयभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (३-७-१)

अग्नीषोमीयग्राग्रमन्त्रात् यूषकादशिनीं निपातमुपोदानयति-यावती वे वेदिरिति । इयं वेदिः परो अन्तः
पृथिव्याः ॥ (माध्य. सं. २३।१२) (ऋ. सं. १ । १।१४ क. ३५) “ वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः ”
(माध्य. सं. २३।१२) (तै. सं. ७ । ३।१।८।२) इत्यादिभूतेः । ' इमां ' पृथिवीम् ' एतैः ' यूषैः ' व्यत्रैः '
' स्पृणुते ' बल्यतीकरोति । अतोऽप्यन्तःतद्वर्षात् यूषकादशिनीं कर्त्तव्या । अत्र यूषकादशिनीं निधानं “ यूषै-
कादशिनीं केत् रयागमायायन्तराग्निं ” (का. श्री. सू. ८।२।१०-२।७) इत्यादिसूत्रेण स्पष्टम् ।

१-यूपैकदशिनीं वेदिकाशमन्त्रात्प्राप्तम् । पूषादेवा तस्य विमन्त्र । यज्ञमन्त्रात्प्राप्तम् । यूपपुत्रायादानवशासनानि गृह्यत् ।
मैतर्व्यत्राग्निर्भजति । मध्यमं पार्थिव्योत्तरं दक्षिणं माध्यवातामिनरात् । आकृतद्वौमादकरोति । अत्रनायापयवेदिगतान्कन्दै-
केष्वपि ॥ का. श्री. सू. ८।२।१०-२।७ ॥ रयागमायायन्तराग्निं । यज्ञमन्त्रं १०४ अंगुलानि । अष्टगुलाधिक इत्यनु-
व्यक्तिर्वत् ।

देवा ह वै यजुं तन्वाताः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्यऽ आसद्गाद्विभयाश्च-
कुस्तद्यऽ एत उच्चिहता यथेपुरस्ता तथा वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते
यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुतेऽथ युऽ एष द्वादश
उपशयो भवति यथेपुरायतानस्ता यथोद्यतमुप्रहृतमेवमेव च्च उच्यतो
दक्षिणतो नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्ये तस्माद्द्वादश उपशयो भवति ॥२॥

तं निषधाति । (त्ये) एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरिति
पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा आरण्यमेव पशूनामनुदिशति तेनोऽएष पशु-
मान् भवति तद् द्वयं यूपेकादशिन्यै सम्मयनमाहुः श्वः सुत्यायै ॥ श्वेवैके
सम्मिन्वन्ति प्रकुन्दतायै चैव श्वः सुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

देवा ह वै यजुं तन्वाताः, तेऽसुररक्षसेभ्य आमद्गाद् विभयाश्चकुः । तद् य एतं उच्चिहता-यथेपु-
स्ता तथा वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते । यथा दण्डः प्रहृतः तेन वै स्तृणुते वा, न वा स्तृणुते ।
अथ य एष द्वादश उपशयो भवति । यथेपुरायतानस्ता, यथोद्यतमुप्रहृतम्, एवमेव वज्र उद्यतो
दक्षिणतो नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्ये । तस्माद्द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निषधाति । “ एष ते पृथिव्यां लोक, आरण्यस्ते पशुः ”- (वा, सं. ६।६) इति ।
पशुश्च वै यूपश्च । तदस्मा आरण्यमेव पशूनामनुदिशति । तेनोऽएष पशुमान् भवति । तद् द्वयं यूपेका-
दशिन्यै सम्मयनमाहुः । श्वः सुत्यायै ह श्वेवैके सम्मिन्वन्ति । प्रकुन्दतायै चैव श्वः सुत्यायै यूपं
मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

समिन् पक्षे ‘ उपशयः ’ गूराणां सर्गस्य शेते श्लुशयोऽन्वो यूप, (तै० न ६।१।४) ॥ ‘ द्वादशो
भवति ’ स च, ‘ वितष्टः ’ विशेवेणोपपदेदोऽपि तष्टः । ‘ त ’ गूराणां दक्षिणदेशे भूमी निष्कान् कृत्वा
तूष्णीं स्थापयेत् ॥ १ ॥

उपशय रक्षोनाशकारेण प्रशमनि-देवा ह वै यजुं तन्वाता इत्यादिना । यथा मुक्तेयुः प्रहतो दानिदण्डो
वा पदा कर्तुर्गच्छति, तदा लक्ष्यं विधायि, न चेन्न, एव यूपोऽपि उपशयसहितः स्थापितः सत्यतनाशङ्काया
अपगतत्वाद्वक्षणां यूपविषय मय जोदियदित्यर्थः । अतो यूपस्य उपशयत्वे सति मुक्तेयुस्त्वं यदोपशयाख्यं वज्रमुप-
चरणीति रक्षस मयमुत्पद्यते । तस्मादुपशयः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निषधामन्त्रमाह-तं निषधास्येव ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरिति । हे उपशय ! यूप !
गूराणां दक्षिणदेशः ‘ पृथिव्या ’ ‘ ते ’ तव ‘ लोकः ’ स्थानम्, अतो न मूयामन्तमिनामीत्यर्थः । ततोऽस्य
कः पशुः ! इत्याकाशाय ॥ दशोयनि-आरण्यस्ते पशुरिति । अरण्ये मयः ‘ आरण्यः ’ व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्
पृथिव्यां स्थापयेत् । तथा च सूत्रम्-“ वितष्ट द्वादश निषधास्येव इति ” (का० श्रौ० सू० ८।२२६) इति ।

(त्य) अथोऽद्वयथाहुः । (ई) दक्षिणमेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथोत्तरमुथ दक्षिणमुत्तराद्वयमुत्तमं तुथो हास्योदगेव कर्मानुष्ठान्तिष्ठतऽइति ॥ ६ ॥
स यो वर्षिष्ठः स दक्षिणाद्वयः स्यात् । (इ) अथ हसीयानुथ हसीया-
नुत्तराद्वयौ हसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वाय स्वेव पत्नीयूप
मुच्छ्रयते तत्त्वाद् पशुमालभते त्वष्टा वै सित्तं रेतो विकरोति तदेष्ट
एवैतत्सित्तं रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता मुष्कर-
स्तस्मान्मुष्करो भवति तन्न सुष्टंस्थापयेत्पुर्वमिहृतमेवोत्सृजेत्स सुत्तं
स्थाप्योत्प्रजायै हान्तमियात्तन्प्रजामुत्सृजति तस्मान्न सुष्टंस्थापयेत्पुर्व-
मिहृतमेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५।५॥ (७।२) ॥

अथोऽद्वयथाहुः । दक्षिणमेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेत् । अथोत्तरम् । अथ दक्षिणम् । उत्तराद्वयमुत्त-
मम् । तथो हास्योदगेव कर्मानुष्ठान्तिष्ठतऽइति ॥ ६ ॥

स यो वर्षिष्ठः—स दक्षिणाद्वयः स्यात् । अथ हसीयान् । अथ हसिम्यानुत्तराद्वयौ हसिष्ठस्तथो-
दीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वाय स्वेव पत्नीयूपमुच्छ्रयते । तत् त्वाद् पशुमालभते ।
त्वष्टा वै सित्तं रेतो विकरोति । तदेष्ट एवैतत् सित्तं रेतो विकरोति मुष्करो भवति । एष वै
प्रजनयिता—मुष्करः । तस्मान्मुष्करो भवति । तन्न संस्थापयेत् । पुर्वमिहृतमेवोत्सृजेत् । स
पत्तंस्थापयेत्—प्रजायै हान्तमियात् । तत्प्रजामुत्सृजति । तस्मान्न संस्थापयेत्—पुर्वमिहृतमेवो-
त्सृजेत् ॥ ८ ॥ इति पूषसम्पादनम् ॥

अथो इतरथाहुरिति । “ दक्षिणमेवाग्रे ” इत्यादिक पूर्ववाक्यवैपरीत्येन व्याख्येयम् । तथो हास्येति ।
एव इवेत. कर्म ‘ उदगेव ’ आनुस्त्वैण ‘ सन्तिष्ठते ’ सगाच्ये । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपकनः, द्वितीये उद-
गपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

स यो वर्षिष्ठ इति । तेषामुत्तरे ‘ यः वर्षिष्ठः ’ ‘ सः दक्षिणाद्वयः स्यात् ’ अथ हसीयानित्यादिना ।
दक्षिणोपक्रममुदाहरणम् । प्रथमं वर्षिष्ठमनुष्ठितं तन्न. परमेषुदुष्टितमित्येव क्रमेणोच्यते । तथा सति
सर्वेषामुत्तरसु ‘ हसिष्ठः ’ अतिक्रमेण हस्यो भवति ॥ ७ ॥

प्रसहान् पात्रिवितपुर्वमिहोत्सृज्याह—अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्तीति । ‘ पत्नीयूपम् ’ इति पात्रिवित-

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽऋते यूपान्पशुमालभन्ते कदाचन तद्यज्या
 न ह वा ऽएतस्मा ऽअग्ने पशवश्चक्षमिरे यदन्नमभविष्यन्त्येदमन्नं भूता
 यथा हेवायं द्विपात्पुरुष उच्छ्रित एवैव द्विपाद उच्छ्रिताश्चेरुः ॥ १ ॥
 (स्तु) ततो देवाऽएतं व्यज्रं ददद्गुः । (यी) यन्नूपं तमुच्छ्रिथियुस्तस्माद्वीपा
 प्राव्लीयन्त ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्नमभुवन्त्येदमन्नं भूता एतस्मै
 हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त तस्मान्नूपऽएव पशुमालभन्ते नत्तं यूपान्कदाचन ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशुयागः ।

पशुश्च वै यूपश्च । न वाऽऋते यूपान्पशुमालभन्ते । कदाचन । तद्—यज्या । न ह वाऽएतस्मा-
 ऽअग्ने पशवश्चक्षमिरे । यदन्नमभविष्यन्—ययेदमन्नं भूता । यथा हेवायं द्विपात् पुरुष उच्छ्रितः ।
 एवं हेव द्विपाद उच्छ्रिताश्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एतं व्यज्रं ददद्गुः—यदन्नम् । तमुच्छ्रिथियुः । तस्माद् भीपा प्राव्लीयन्त । ततश्चतुष्पादा
 अभवन् । ततोऽन्नमभवन्—ययेदमन्नं भूता । एतस्मै हि वाऽएतेऽतिष्ठन्त । तस्माद् यूपऽएव पशु-
 मालभन्ते । नत्तं यूपान् कदाचन ॥ २ ॥

यूपस्य सञ्ज्ञा, तं ' पत्नीभ्यः ' अर्थाय उच्यते । एतत्प्रासनि—सर्वत्राप्य निनि । तत्प्रासिभ्यादि ।
 (का. श्री. सू. ८ । १४१) ' तत् ' सत्र यूपे ' स्वाहृ ' स्वष्ट्रदेवताकं ' पशुम् ' कालमेत । देवतां प्रशं-
 सनि—स्वष्टा वै चित्ते रेत इति । ' वै ' शब्देन " यावच्छो वै रेतसः सिकत्स्य स्वष्टा रूपाणि विकरोति
 तावच्छो वै तत्प्रासयेत्—" (छ. सं. १ । १ । १२) इत्यादि सुन्यन्तरप्रतिद्विष्यते । विशेषमाह—मुष्करो
 भवतीति । ' मुष्करः ' प्रकृष्टमुष्कः । " उग्रमुनि—(पा. सू. १-२-१०७) " इत्यादिना स्प्रत्ययः ।
 इतरपशुवत्सञ्ज्ञनप्रसक्तावाह—तं न संस्थापयेत्, पर्यप्रिकृतमेवोत्प्रेजेदिति । ' संस्थापनम् ' पशुतञ्जन-
 नम् । ' एव ' शब्दो निम्नक्रमः । उत्प्रेजेदेव, न संस्थापयेत् । संस्थापनपक्षे दोषमाह—स यत्संस्थापयेदिति ।
 ' प्रजापि ' प्रजायाः, पुत्रपौत्रादिरूपायाः ' अन्तम् ' अवसानम् ' इवाहृ ' प्राप्नुयात् । मुष्करस्य प्रजननेन
 पिनूत्रोपन्यासात्सञ्ज्ञनमयुक्तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनोपशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतांय-

काण्डे सप्तमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१-७-१) ॥

पशुनिबोद्धनाय सर्वथा यूपेनैव मवितव्यमित्यमुष्यमाह्वानमुक्तेनोपपद्यति—पशुश्च वै यूपश्चेत्यादिना ।
 अविनामृतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति—न वा ऋत इति । यतो यूपं विना पशुमालम्भो नास्ति, केनापि
 प्रकारेण न तमा स्वाहृ, यथा पशोर्गुणैः, अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्शयति—न ह वा इत्यादिना ।
 ' एतस्मै ' वक्ष्यमाणाय देवानामज्जमावाय ' ॥ ' चक्षमिरे ' क्षममाणा भवन्ति, ' असममविष्यन्ति ' ' दत् '
 अस्ति, तस्मा इत्यर्थः । ' यथा ' ' इदम् ' इदानीं यूपनिष्कृताः ' अन्नं भूता ' अन्नमभवन्, तथा यूपान्प-
 वक्ष्यताया रहिते काले इत्यर्थः । अज्जमात्रमावे कारणमाह—यथा हेवायं द्विपात्पुरुष इति ॥ १ ॥

ततो देवा इति । ' स यूपम् ' ' उच्छ्रिथियुः ' उच्छ्रयणमकुर्वन् । ' तस्मात् ' यथाहेतोः ' प्राव्लीयन्त '

१- ' सत्रममुष्कः ' इति क. पा. ।

(नृ) अयोपाकृत्य पशुम् । (म) अग्निं मयित्वा नियुनक्ति तद्यत्तया न ह वा ऽएतस्मा ऽअग्ने पशुवश्शमिरे बृद्धविरभविष्यन्त्येनानिदुर्द्वि-
भूतानग्नौ जुहति तान्देवा उपनिरुह्युस्तु ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

(स्ते) ते होचुः । (न) न वा ऽइमेऽस्य ग्रामं विदुर्बृद्धग्नौ हविर्जुहति
नैतां प्रतिष्ठापुरुद्वयैव पशूनाग्निं मयित्वाग्रावग्निं जुहवाम ते वेदिष्यन्त्येष
वै किल हविषो ग्राम एषा प्रतिष्ठाऽग्नौ वै किल हविर्जुहतीति ततोऽभ्यवे-
ष्यन्ति ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यतीति ॥ ४ ॥

त उपरुध्यैव पशून् । (न) अग्निं मयित्वाग्रावग्निमजुहवुस्तेऽविदुरेप
वै किल हविषो या त एषा प्रतिष्ठाऽग्नौ वै किल हविर्जुहतीति ततोऽभ्यवा-
यंस्तुतो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

अयोपाकृत्य पशुम्, अग्निं मयित्वा नियुनक्ति । तद्यत्तया । न ह वाऽएतस्माऽअग्ने पशुवश्श-
मिरे । बृद्धविरभविष्यन्-यथैनानिदं हविर्भूतानग्नौ जुहति । तान् देवा उपनिरुह्युः । तऽउपनि-
रुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वाऽइमेऽस्य ग्रामं विदुः-बृद्धग्नौ हविर्जुहति । नैतां प्रतिष्ठापुरुद्वयैव पशूनाग्निं
मयित्वाग्रावग्निं जुहवाम । ते वेदिष्यन्ति-एष वै किल हविषो ग्रामः, एषा प्रतिष्ठा । अग्नौ वै किल
हविर्जुहतीति । ततोऽभ्यवेष्यन्ति । ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

त उपरुध्यैव पशून्, अग्निं मयित्वा, अग्रावग्निमजुहवुः । तेऽविदुः-एष वै किल हविषो ग्रामः,
एषा प्रतिष्ठा । अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । ततोऽभ्यवायन् । ततो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

प्रकर्षेण ज्वीना अवचनीया अभवन् । 'ततः' हेतोः अनुष्यक् द्विपादाः सन्त्यः पश्चात् 'चतुष्पादा
अभवन्' ॥ ३ ॥

ग्रामजिक धूर्वाकादशित्नीपिष्ठ परिमन्वाय प्रकृतमग्नीवोमीयपशुपयोगमाह-अयोपाकृत्य पशुमिति । परस्पा-
करणानन्तरम् अग्निमन्थनामन्तरेव पशु यूरे नियुज्जीत । पशुनियोजनस्य अग्निमन्थनामन्तरकाळं प्रशंसति-
तद्यत्तया न ह वा एतस्मा अग्ने पशव इत्यादिना । धूर्वापादावायवचत्तप्राप्तयेवम् । 'नोपावेयुः'
नोपाताः पशवः ॥ ३ ॥

ते होचुरिति । 'न वा' 'इमे' पशवः 'बृद्धग्नौ जुहति' । यतः 'अस्य' नियोजनस्य 'ग्रामं'
प्रापन्, अग्नौ होमलक्षणं 'न विदुः' न ज्ञातवन्तः । तदेव विशिनष्टि-नैतां प्रतिष्ठापिति । 'एतां'
होमलक्षणां 'प्रतिष्ठां' अग्न्याप्यपरमनदस्थितिम् 'अग्नौ' उत्तरवेदिस्थे 'अग्निम्' मन्थनजन्यम् । 'एष
वै किल'-इत्येवमर्थमाह-अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । 'अभ्यवेष्यन्ति' अवगतिं प्राप्स्यन्ति ।
'आलम्भाय' 'रातमनस' दत्तमनस्काः । 'भविष्यन्ति' 'इति' । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४-५ ॥

(वंस्तु) तयो ऽप्येष एतत् । (इ) उपरुद्धयैव पशुमग्निं मथित्वाग्नाग्निं जुहोति स वेदैष वै किल हविषो ग्राम एषा प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवेति ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशुमग्निं मथित्वा त्रिमुनाकि ॥ ६ ॥

तदाहुः । (नौ) नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्येद्रशनाग्नेवादायाजसोपपरेत्याभिधाय नियुज्यादिति तद् तया न कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चया चिकीर्षेदेवं तज्जस्मादेतदेवानुपुरीयात् ॥ ७ ॥

(इ) अथ तृणमादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणया ऽहुति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृणमादत्ते । (तऽ) उपावीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति तस्मादाहोपावीरसीत्युप देवान्देवीर्विशः प्रागुडिति दैव्यो वाऽपृता विशो मृत्युशोऽस्त्यपत देवेभ्य इत्येवेतदाह यदाहोप देवान्देवीर्विशः प्रागुडिति ॥ ९ ॥

तयोऽप्येष एतदुपरुद्धयै पशुमग्निं मथित्वा अग्नाग्निं जुहोति । स वेद एष वै किल हविषो ग्रामः एषा मतिष्ठा । अग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति । ततोऽभ्यवेति । ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशुमग्निं मथित्वा त्रिमुनाकि ॥ ६ ॥

तदाहुः—नोपाकुर्यात्, नाग्निं मन्येद्, रशनाग्नेवादायाजसोपपरेत्याभिधाय नियुज्यादिति । तद् तया न कुर्यात् । यथा—धर्मं तिरश्चया चिकीर्षेद्—एवं तत् । तस्मादेतदेवानुपुरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृणमादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणयाऽहुति । द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृणमादत्ते—“उपावीरसि”—(वा. सं. १ । ७) इति । उप हि द्वितीयोऽवति । तस्मादाह—उपावीरसीति । “उप देवान् देवीर्विशः प्रागुः”—(वा. सं. १ । ७) इति । दैव्यो वाऽपृता विशो—मृत्युशः । अस्त्यपत देवेभ्य इत्येवेतदाह—यदाह—उपदेवान् देवीर्विशः प्रागुडिति ॥ ९ ॥

केवलनिनोबनपशुमादाय निरापडे—तदाहुर्नोपाकुर्यादिति । उपरुद्धयामह्वा प्रथमत एव ‘रशनाग्नादाय’ सामुह्येन मृतसमीपं गत्वा ‘अभिधान’ पशुं बद्धा ‘नियुज्यात्’ नियुज्यति ॥ ७ ॥

क्रममुक्त्वा रशनी सार्धवाद्युपाकरणं विधत्ते—अथ तृणमादायेति । तृणादानस्य प्ररोदनमाह—द्वितीयवानिति । ‘निरुणये’ पशोर्निरोधं करोति । तावता किमावस्यति—अह—द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । अतस्तस्य ग्नादाराधुमत्वं लोकेति ॥ ८ ॥

स तृणमादत्त इति । तृणादानमन्वसापमर्थः—हे तृण । त्वम् ‘उपावीरसि’ सर्वस्य स्थित्वा रक्षकोऽसि,

(त्वु) उशिजो बृहत्तमानिति । विद्वांस्तो हि देवास्तस्मादाहोशिजो
बृहत्तमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति । त्वष्टा वै पशूनामीष्टे पशवो वसु त्रानेतद्देवा
अतिष्ठमानांस्त्वष्टारमश्ववृषनिमदेति यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्तामिति । यदा वा ऽएतु ऽएतस्मा ऽअभ्रियन्त बुद्धविरु-
भविष्यन्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्तामिति ॥ १२ ॥

“ उशिजो बृहत्तमान् ”—(वा. सं. ६ । ७) इति । विद्वांसो हि देवाः । तस्मादाह—
उशिजो बृहत्तमानिति ॥ १० ॥

“ देव त्वष्टर्वसु रम ”—(वा. सं. ६ । ७) इति । त्वष्टा वै पशूनामीष्टे । पशवो वसु ।
त्रानेतद् देवा अतिष्ठमानांस्त्वष्टारमश्ववृष-उपनिमदेति । यदाह—देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

“ हव्या ते स्वदन्ताम् ”—(वा. सं. ६ । ७) इति । यदा वाऽएतुऽएतस्माऽअभ्रियन्त,
यद्बविरभविष्यन् । तस्मादाह—हव्या ते स्वदन्तामिति ॥ १२ ॥

एक. कार्यकरोऽनीत्यर्थः । “ अविरुम् ”—(पा. सू. उ. ३ । ४९९) इति ई—प्रत्ययः । ‘ देवो विशः ’
पशुलक्षणा देवत्वमभिन्यः प्रजा. ‘ देवान् ’ ‘ उपप्रागु ’ प्राप्ताः देवताधेनुपस्थिता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उशिजो बृहत्तमानितीति देवान् विदितानि । ‘ उशिजः ’ मेधाविनामेतन्, विद्वांस इत्यर्थः । ‘ बृहत्त-
मान् ’ बौद्धतमान् ॥ १० ॥

देव त्वष्टरिति । ‘ त्वष्टः ’ देव । ‘ पशुस्वामिन् ’ ‘ वसु ’ वस्वाख्यधनं ‘ रम ’ रम्य, निबोजयेत्यर्थः ॥ ११ ॥
हव्या ते स्वदन्तामितीति । हे पशो ! ‘ ते ’ ‘ हव्या ’ हवीषि ‘ स्वदन्ताम् ’ रेवती रमश्चमितीति ।
‘ रेवती ’ रेवती गायः पशवः ‘ रम्यं ’ सङ्कीर्णम् । हे गृहस्पते ! गृहत् परिगृह्यकर्मणः स्वमिन् ।
त्व ‘ वसुनि ’ पशुलक्षणानि ‘ धात्य ’ अत्र स्थापय ॥

मन्त्र आचष्टे—उप हि द्वितीयोऽवतीत्यादिना । ‘ ॥ ’ शब्दो लोकप्रसिद्धिरोत्तरार्थः । लोक एकः
कर्म कर्तुमशक्तः, द्वितीयः तत्साहाय्यकरणेन तमवतीति प्रसिद्धम् । देवीविंश इत्यस्य तात्पर्यमाह—दैव्यो
वा एता विशो यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिन् पुष्पन्ति, एव पशवो हविषा पुष्पन्तीति
तेषां प्रजाकृपात्वोपचारः । अस्थियत देवेभ्य इतीति । तेषामर्थयात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ।

“ प्रकाशस्तेषां हव्येभ्यः ”—(पा. सू. १ । ३ । २३) इत्यात्मनेपदम् । उशिजब्रह्मार्थमाह—
विद्वांसो हि देवा इति । त्वष्ट. प्रार्थनयाः कारणमाह—त्वष्टा वै पशूनामित्यादिना । ‘ वै ’ शब्दः

“ त्वष्टा वै पशूना भियुजाना रूपकम् ”—(तै. स. ६ । ३ । ६ । २) (श. प. ११ । १ ।
८ । ७) । इत्यादिश्रुत्यन्तरमसिद्धिरोत्तरार्थः । ‘ देव त्वष्टर्वसु ’—इति ‘ मन्त्रप्रागो ’ यदाह, ‘ अतिष्ठ-
मानान् ’ पशून् प्रति ‘ त्वष्टार ’ ‘ देवा. ’ ‘ उपनिमद् ’ ‘ इति ’ यन् ‘ अनुक्त् ’ ‘ एतद् ’ एव ‘ आह ’

इत्यर्थः । ‘ उपनिमद् ’ अस्मत्प्राप्तौ निजस्य सादयेति तत्सार्थः । अपवा ‘ यन् ’ अवर्धयणा ‘ देववष्टः ’
इवभिधानम्, तन्, पुन यद् देवैरुक्तमश्वं त्वष्टार्थनमुक्तम्, तत्साम्यमभिन्यर्थः । एवविशेषः वाक्येऽु सर्वत्रैव

उवती उमध्वमिति । रेवन्तो हि पशवस्तुस्मादाह उवती उमध्वमिति
बृहस्पते धाउया वसूनीति ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा
ऽअतिष्ठमानान्ब्रह्मणैव पउस्तात्पर्यदधुस्तत्रात्यायन्तुथो ऽएवैनानेषु
ऽपुतद्ब्रह्मणैव पउस्तात्परिदधाति तज्जातियन्ति तुस्मादाह बृहस्पते धाउया
वसूनीति प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५ । ६ ॥ (७।३)

पष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । (त्व्) ऋतस्य त्वा देवहविः प्राशेन प्रतिमुञ्चा-
मीति ववरुण्या वा ऽएषा यद्वज्रस्तुदेनमेतद्वतस्यैव प्राशेन प्रतिमुञ्चति
तयो हैनमेषा ववरुण्या उज्जुर्न दिनस्ति ॥ १ ॥

“ रेवती रमध्वम् ”- (वा. सं. ६।८) इति रेवन्तो हि पशवः । तस्मादाह-रेवतीरमध्व
मिति । “ बृहस्पते धारया वसूनि ”- (वा. सं. ६।८) इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । पशवो
वसु । तानेतद्देवा अतिष्ठमानान् ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुः । तज्जात्यायन् । तयोऽएवैनानेषु पतद्
ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तज्जातियन्ति । तस्मादाह-बृहस्पते धारया वसूनीति । प्राशं कृत्वा प्रति-
मुञ्चति । अथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । “ ऋतस्य त्वा देवहविः प्राशेन प्रति मुञ्चामि- ” (वा.
सं. ६।८) इति । ववरुण्या वाऽएषा यद्वज्रः । तदेनमेतद्वतस्यैव प्राशेन प्रतिमुञ्चति । तयो हैन-
मेषा ववरुण्या उज्जुर्न दिनस्ति ॥ १ ॥

व्याहयेयम् । इत्या ते स्वदन्तामिति । अद्याभिप्रायमाह-यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा-
मनिष्पत्तेः स्वदनं नोपपत्ते, तथापि पलायनमकृत्वा यदाहता अभवन्, तदेव हविर्मनिष्पत्तीर्थः । अत एव-
मभिधानमुपपत्ते ॥ १३ ॥ (१-१३)

रेवन्तो हि पशव इत्यादि ब्राह्मणं दृष्टम् । ‘ ब्रह्मणैव ’ ‘ परस्तात् ’ परे देशे ‘ पर्वदधुः ’ परितो
अधारयन् । अथातो नियोजनस्यैवेति । विधानमभिधीयत इति शेषः ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनसप्तपञ्चाङ्गब्राह्मणे

तृतीयपाठके सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-७-१) ॥

समन्त्रकं संबन्धनमाह-प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति । प्राशामान्या सुषिरं कृत्वा, तस्मिन्नितरमं बहिः
प्रसार्य, बहिर्गतं प्राशमाकृष्य, यथा शिरो न गलति, तथा कृत्वा यत्रीयात् ॥

ऋतस्य त्वेति । हे ‘ देवहविः ’ । परतो । त्वाम् ‘ ऋतस्य प्राशेन ’ ‘ प्रतिमुञ्चामि ’ । ‘ यानुवः ’ अहं
केवलं ‘ धर्वा ’ धर्मण्यर्मा । ववरुण्यादि । यजामाति संबन्धनमर्थो वरुणाभिमानिकत्वात् तत्साधनभूताया
वरुणसम्बन्धिरजोः सत्यम्, तमपि परितोऽप्यत्र मन्त्रेण बन्धे सति ऋतप्राशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

१ दिग्वरुणयोः द्विष्यामया कोट्या यत्नं कृत्वाऽऽपराधं परितोऽपि ब्रह्मण्युत्तरवेत्ते । देवस्यैव तद्वत् । वा. सं. सू. ६।७।१।१.

धर्षा मानुष इति । न वा ऽएतमुग्रे मनुष्यो ऽधृष्णोत्स युदैवर्त्तस्य
प्राशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यथैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धर्षा
मानुष इति ॥ २ ॥

(त्य) अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हुस्ताभ्यामग्नीपोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मीति तद्यथेवादौ देवतायै हविर्गृह्ण-
न्नादिशत्येवमेवैतद्देवताभ्यामादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुमेध्य-
मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । (त्य) अत्र्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव सम्भवति तत
एवैतन्मेध्यं करोतीदृष्टं हि यदा वर्पत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्ज-
ग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति उसाद्रेतो उेतसः पशवस्तद्यत ऽएव
सम्भवति यतश्च जायते तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

(त्य) अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेति स हि मातृश्रापि पितृश्च जायते

“ धर्षा मानुषः ”—(वा. सं. ६।८) इति । न वाऽएतमुग्रे मनुष्योऽधृष्णोत् । स यदैव-
य प्राशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चति—अथैनं मनुष्यो धृष्णोति । तस्मादाह धर्षा मानुष इति ॥ २ ॥

अथ नियुनक्ति । “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्यामग्नीपो-
माभ्यां जुष्टं नियुनज्मि ”—(वा. सं. ६।९) इति । तद् यथैवादौ देवतायै हविर्गृह्णादि-
शति—एवमेवैतद्देवताभ्यामादिशति । अथ प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुः—मेध्यमेवैतत्करोति ॥

स प्रोक्षति । “ अद्व्यस्त्वौषधीभ्यः ”—(वा. सं. ६।९) इति । तद्य यत एव सम्भ-
वति—तत एवैतन्मेध्यं करोति । इदं हि यदा वर्पति—अथौषधयो जायन्ते । औषधीर्जग्ध्वा, अपः
पीत्वा, तत एष रसः सम्भवति । रसाद्रेतः । रेतसः पशवः । तद् यत एव सम्भवति, यतश्च
जायते—तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

“ अनु त्वा माता मन्यतामनुपिता ”—(वा. सं. ६।९) इति । स हि मातृश्रापि

धर्षा मानुष इतीति मन्त्रमागस्य तात्पर्यमाह—न वा एतमुग्रे इत्यादिना । यस्यात् पशुर्धनसामर्थ्यं
मनुष्यस्य देवकृतपादाविमोक्षापत्तम्, जनो मन्त्रो “ धर्षा मानुषः ” ‘ इति ’ श्रुत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ नियुनक्तीत्यादि । स्पष्टम् । देवतानिर्देवस्य प्रयोजनमाह—यथैवाद् इति । ‘ यथैव ’ ‘ अदः ’
अनुमिन् दर्शपूर्णमासयोगे हविर्निर्वाणे देवतादर्शनम्, ‘ एवम् ’ इदानीमपि प्रोक्षतीति । ‘ एको वा ’
इत्यसद्वद् गतम् ॥ ३ ॥

प्रोक्षणमन्त्रमाह—स प्रोक्षतीति । अत्र्यस्त्वौषधीभ्य इतीति । ‘ अत्र्य ’ च ‘ ओषधीभ्यः ’ च सम्भूतं
त्वा ‘ प्रोक्षामि ’ । मेध्यं करोतीति । सञ्ज्ञपनार्थं प्रोक्षमाणत्वा मात्रादिस्तुमन्यताम् ‘ सामर्थ्यः ’ समाने उदरे

तद्यत एव जायते तत एवेतन्मेध्यं करोत्यनुभ्राता सगर्भ्यांऽनुसखा
स्यूष्य इति स युत्तेज्जन्म तेन त्वानुमतमारभ ऽड्युत्तैवेतदाहारीषोमाभ्यां
त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देवताभ्यामारभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥५॥

(त्य) अयोपगृह्णाति । (त्य) अपाम्पेरुरसीति तदेनमन्तरतो मेध्यं
करोत्यथायुस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वाचं चित्सदेवहविः इति
तदेनैः सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

(त्य) अथाहाग्रये समिद्धमानायानुब्रूहीति । स उत्तरमाचारमाधार्म्य-
संस्पर्शयन्त्युचौ पर्येत्य जुद्धा पशुः समनक्ति शिरो वै यज्ञस्त्योत्तर

पितृश्च जायते । तद् यत एव जायते-तत एवेतन्मेध्यं करोति । “ अनु भ्राता सग-
र्भ्यांऽनुसखा स्यूष्यः ”-(वा. सं. ६।९) इति । स युत्तेज्जन्म तेन त्वानुमतमारभे-इत्ये-
वेतदाह । “ अमीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ”-(वा. सं. ६।९) इति । तद् याभ्यां
देवताभ्यामारभते-ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अयोपगृह्णाति । “ अपाम्पेरुरसि ”-(वा. सं. ६।१०) इति । तदेनमन्तरतो मेध्यं
करोति । अयाधस्तादुपोक्षति । “ आपो देवीः स्वदन्तु स्वाचं चित्सदेवहविः ”-(वा.
सं. ६।१०) इति । तदेनं सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाह-‘अग्रये समिध्यमानायानुब्रूहि’ इति । स उत्तरमाधारमाधार्म्यसंस्पर्शयन्त्युचौ पर्येत्य

भवः, ‘ अनुसखः ’ समानइयान, ‘ स्यूष्यः ’ समानपूषे भवः, सर्वैरनुमतं त्वान् ‘ अमीषोमाम्यन् ’
अर्याय ‘ प्रोक्षामि ’ ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजनमाह-तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताम्यः सकृदाह् पाशासम्भव इति, तदुपपाद-
यति-इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपधौषधयद्योपादानकारणम्, मातापितरावाग्रपत्येन निमित्तकार-
णम् । अतस्तत्सकाशमेध्यं करोति । सगर्भ्यादीनामपि जन्मतन्वत्सम्भवाद् तेन सम्बन्धिना सगर्भ्यादीनाञ्जु-
मन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्टमन्यद् ॥ ४ ॥ ९ ॥

अयोपगृह्णातीति । प्रोक्षणशेषं पानार्थं मुखसमीपे धारयेत् । हे पशो ! त्वम् ‘ अया ’ जलानां
‘ पेश ’ पानशीलेऽसि । ‘ तत् ’ तत्सोदकस्यान्तं प्रवेशान् ‘ एनं ’ पशुम् ‘ अन्तरतः मेध्यं करोति ’

अयाधस्तादिति । अयाधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्याधर्म्यः-हे ‘ आपो देवीः ’ आपो देव्यः ! ‘ स्वदन्तु ’
स्वादयन्तु । तथा स पशुः ‘ स्वाचं ’ सुप्तु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विशेष्यते-‘ देवहविः ’ देवतयोर्हविर्भूतमिति
स पशुः स्वाचं च भवतु ॥ ६ ॥

अथाहाग्रये समिध्यमानायेति । समिधेन्यर्थं समीपं ऊर्ध्वम् । स उत्तरमाधारमाधार्म्येति । द्वितीय-

१-अयापेशेतित्याह ऋगृह्णाति । का. श्रौ. सू. ६।८२ । २-आपो देवीतित्यवस्तादुपोक्षति । का. श्रौ. सू. ६।८३ ।
३-इत्येवेतिप्रोक्षामिप्रयोजनम् । का. श्रौ. सू. ६।८४ । ४-उत्तरमाधारमाधार्म्यं पशु पूर्व्वं रघवनादि कलादायैः संधीषिषु संत
इति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. ६।८५ ।

आधार ऽएष वा ऽअत्र यज्ञो भवति युत्पशुस्तद्यज्ञ ऽएवेतच्छिरः प्रति-
दधाति तस्माद्यज्ञा पशुर्धं समनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे समनक्ति । मन्ते प्राणो व्यातेन गच्छतामिति समद्भानि
यजत्रैरित्युत्सयोः सं यज्ञपतिराशिपेति श्रोण्योः स यस्मै कामाय पशु-
मालभन्ते तत्प्राप्नुहीत्येवेतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य । प्राणो व्यातमपिपद्यते तत्प्राप्नुहि युते
प्राणो व्यातमपिपद्याता ऽइत्येवेतदाह समद्भानि यजत्रैरित्युद्भेर्वाऽअस्य
यजन्ते तत्प्राप्नुहि यत्तेऽङ्गेभ्यजान्ता ऽइत्येवेतदाह सं यज्ञपतिराशिपेति
यजमानाय वाऽएतेनाशिपमाशासते तत्प्राप्नुहि यत्तुया यजमानायाशिप-
माशासान्ता ऽइत्येवेतदाह साडयति सुचावथ प्रवरायाथावयति सोऽज्ञा-
वेव वृन्धुः ॥ ९ ॥

जुहा पशुं समनक्ति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधारः । एष वाऽअत्र यज्ञो भवति-यत्पशुः । तद् यज्ञ
पतिच्छिरः प्रतिदधाति । तस्माद्यज्ञा पशुं समनक्ति ॥ ७ ॥

स ललाटे समनक्ति । “ मन्ते प्राणो व्यातेन गच्छताम ”-(वा. सं. ६ । १०) इति ।
“ समद्भानि यजत्रेः ”-(वा. सं. ६ । १०) इत्यंसयोः । “ सं यज्ञपतिराशिपेति ”-
(वा. सं. ६ । १०) इति श्रोण्योः । स यस्मै कामाय पशुमालभन्ते-तत् प्राप्नुहीत्येवेतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य प्राणो वातमपिपद्यते । तत्प्राप्नुहि-यत्ते प्राणो वातमपिपद्यते-
इत्येवेतदाह-समद्भानि यजत्रैरिति । अङ्गेर्वाऽअस्य यजन्ते । तत्प्राप्नुहि-यत्तेऽङ्गेभ्यजान्ते-इत्येवे-
तदाह । सं यज्ञपतिराशिपेति । यजमानाय वाऽएतेनाशिपमाशासते । तत् प्राप्नुहि-यत्तुया यज-
मानायाशिपमाशासान्ते इत्येवेतदाह । साडयति सुची । अथ प्रवरायाथावयति । सोऽज्ञावेव वृन्धुः ॥ ९ ॥

नित्यर्थः । ‘ मुचौ ’ श्रुतपशुतौ ‘ अमरपशुवन् ’, पुनरुच्यते. ‘ पर्वत्स ’ ‘ जुहा ’ सत्तराचारवशिष्टेनावयेन
‘ पशुन् ’ ‘ अनक्ति ’ आर्ज्यकरोति । तन् प्रशस्तनि-शिरों वै यज्ञस्योत्तराधार इति । प्रधातवान् ‘ पशु-
यज्ञ ’, तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयवान् शिवस्त्वम् । अत आचारसंवेगाज्जनेन ‘ यज्ञे ’ ‘ शिरः ’ रथादितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवजनपरिभेदेन मन्त्रमेवमाह-स ललाटे समनक्ति मन्ते प्राण इति । (का. श्रौ. सू. ६ । ८९)
वाहवानस्यैव शरीरान्त प्रवेशेन प्राणत्वान् तस्य वातप्रतिपुत्ता । ‘ अद्भानि ’ ‘ यजत्रे ’ ‘ यज्ञो ’ ‘ सङ्गन्ध-
न्ताम् ’ । तथा ‘ यज्ञपतिः ’ ‘ यजमान ’ ‘ आशिषा ’ ‘ सङ्गन्धनाम् ’ । एतेन ‘ श्रोण्योः ’ अनक्ति । अथ
वृत्त्यन्तार्थं यज्ञविषया आशीर्वेक्याह-स यस्मै कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे-इदं वै पशोर्गिर्याति । ‘ इदं ’ वरुणमणय, लोहप्रमिहमित्यर्थः । सामान्येनोक्त
विशेषण क्रमेण-ततः प्राप्नुहीति । यज्ञेननिमित्तेन प्राणो वातमपिपद्यते, तन् प्राप्नुहीत्येवेतदाहेत्यर्थः ।

(२) अयं द्वितीयमाश्रावयति । द्यौ ह्यत्र होतारौ भवतः स मेवावरुणा-
याहैवाश्रावयति यजमानं त्वेव प्रवृणीते ऽग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एतेत्य-
ग्निर्हि देवतानां मुखं तस्मादाहाग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एतेत्ययं यजमानो
मनुष्याणामिति तथैहि सोऽन्वद्धो भवति अस्मिन्नद्धं यजते तस्मादाहायं
यजमानो मनुष्याणामिति तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतथैहिमाद्वायू
ऽडति तयोऽनुनात्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवंतदाह ॥ १० ॥

गृधार्थंसीत्सम्पृश्नानावसम्पृश्नानौ तन्व इति । गृधार्थस्येव सम्पृश्नार्थां
नापि तन्नृत्पिर्वेतदाह तौ ह यत्तन्नरुपि सम्पृश्नीयातां प्राप्तिर्यजमानं ददेत्स
यदग्नौ जुहोति तदपोऽग्नये प्रयच्छत्यथ यामेवात्रत्विजो यजमानायाग्निप-
माशासते तामस्मै सुर्वामग्निः सुमर्दयति तद्वागार्थस्येव सम्पृश्नाते नापि
तन्नृत्सुत्समादाह गृधार्थंसीत्सम्पृश्नानावसम्पृश्नानौ तन्व इति ॥ ११ ॥

इति पष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥ ४ ॥

अयं द्वितीयमाश्रावयति । द्यौ ह्यत्र होतारौ भवतः स मेवावरुणायाहैवाश्रावयति । यजमानं
त्वेव प्रवृणेते । “अग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एता”-इति । अग्निर्ह देवतानां मुखम् । तस्मा-
दाह-अग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एतेति । “अयं यजमानो मनुष्याणाम्”-इति । तं हि सोऽन्वद्धो
भवति-अस्मिन्नद्धं यजते । तस्मादाह अयं यजमानो मनुष्याणामिति । “तयोरस्थूरि गार्हपत्यं
दीदयच्छतं हिमाद्वायू”-इति । तयोऽनुनात्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवंतदाह ॥ १० ॥

“गृधार्थं सीत्सम्पृश्नानावसम्पृश्नानौ तन्व”-इति । गृधार्थस्येव सम्पृश्नार्थां
नापि तन्नृत्पिर्वेतदाह । तौ ह यत् तन्नरुपि सम्पृश्नीयाताम् ; प्राप्तिर्यजमानं ददेत् । स
यदग्नौ जुहोति-तदपोऽग्नये प्रयच्छति । अयं यामेवात्रत्विजो यजमानायाग्निपमाशामने-तामस्मै
सर्वामग्निः सुमर्दयति । तद् गृधार्थस्येव सम्पृश्नाते, नापि तन्नृत् । तस्मादाह-गृधार्थंसीत्सम्पृ-
श्नानावसम्पृश्नानौ तन्व इति ॥ ११ ॥

गतशालमन्त्रम् । अत्र सूत्रम्-“आ प्रयाजेम्य उक्तागारमाचार्यं गन्तुं पूर्वं समनक्ति रुन्धत्वाऽवश्रोणिषु सन्त
रति प्रतिमन्त्रम्”-इति । (का. श्रौ. सू. १ । ८४-८५) । सादयति सुचावय प्रवरायाश्रावयतीति ।
ह्यन्वृत्तौ सादयित्वा प्रवराणाञ्चपेत् । आश्रावणार्थेनाह प्रवराणाञ्चपेत्-मोऽन्वावेव चन्धुरिति ॥ ११ ॥

अयं द्वितीयमाश्रावयतीति । मेवावरुणायाहैवाश्रावयतीति । “सः” अच्यर्थः । यजमानं त्वेवेति ।
‘एव’-कारेणान्वितं प्रवरा निविच्यते ॥

१-अव मन्त्रः प्रवरेणैव होतारो न ददते । १-अवन्व होतारोऽप्यग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एतेत्ययं यजमानो मनुष्याणाम् ।
तन्व इति तयोऽनुनात्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवंतदाह ॥ १० ॥ का. श्रौ. सू. १ । ८५ ।

यजमानप्रवरनिगदस्यावमर्धे.—‘अग्निः’ खलु ‘देवीनां विशा’ देवमन्वन्विनीनां प्रदाना ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनुष्याणां विशा’ ‘यजमानः’ ‘पुर एता’ मुख्य । सर्वेऽपि प्राणितस्तमनुमूय भवन्ती-
त्वर्थः । ‘तयोः’ अग्नियजमानयोः ‘गार्हपत्य’ गृहपतिकर्म ‘अभ्युरे’ अनाशनम् । शतवर्षपर्यन्तं हि
दर्शानुयष्ट्यन्त्येन अग्नेस्तत्त्व यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । ‘राधासि इत्’ अजान्येव ‘सम्पृञ्चानौ’ मिश्र-
यन्तौ । ‘तन्व’ तन्वुः ‘असम्पृञ्चानौ’ शरीरसम्पर्कौ यथा न स्यात्, शरीरसम्पर्कं दाहं स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे—आग्निर्देव्यादिना । तं हि सोऽम्बद्धौ भवति, यस्मिन्नर्द्धे यजन इति । ‘यस्मिन्’
‘अर्द्धे’ राष्ट्रं अथ यजमानो ‘यजते’ ‘सोऽम्बद्धौ’ ‘न हि’ नमनु । “रंनि” —(पा, सू १।४।३६)
इत्यनो कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘अभ्युरे’-राध्यायमाह—अनात्तानि गार्हपत्यानीति । ‘राधासि’—इत्येतद्
विभज्य व्याचष्टे—राधास्येवेत्यादिना । इष्टव्य एवायं । तेन निमननीयमाह—नापि तन्नागिति । विपक्षे यथैक-
माह—सौ इ यत्तनूरपीति । ननु “न राधासि सम्पृञ्चानौ” —इत्युक्तम्, सम्पर्कश्च परस्परप्रदानसव्यपेक्षः कथ-
मत्र सम्भवतीति, तदुपपद्यते—म यद्ग्रा जुहोतीति । यद्ग्रा प्रदानम्, यथ तदग्रा सम्पर्कः, ऋचिभिः
यजमानार्थमाश्रास्यमानानां कल्पना तुष्टेनाग्निना दानमग्नि, तदेवाग्नेर्वजमानसम्पर्कः । ‘तन्’ तेन प्रतिपादित-
प्रकारेण सौ ‘राधासि सम्पृञ्चानौ’ इति ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवस्य वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ३ । ७ । ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हारं निवारयन् । पुमथांश्चतुरो देयाद् विगतोर्यमहेक्षरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं फलकहृत्पुलाहूष्वौ स्वर्णगर्भं सप्ताब्धीन् पञ्चमरीरिस्त्रिदशतल्पनाधेनुसौवर्णभूमी ।

रत्नोत्सा रुक्मवाग्निद्विपमहितरथौ सप्तभिः भिन्नजायैर्ब्रह्मणादिश्चक्रं प्रथितविभिन्नाभूतयुक्तं चट्वरं ॥ २ ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमनुजः स्वर्णजं वर्णमुत्पन्नं कार्पासीयं कृपावान् शुट्कलमजडो राजतं राजपूज्यः ॥ ३ ॥

आज्योष्प्यं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणं शार्करं चार्कजं वा रत्नादयो रत्नकल्पं शिमेकलं मुदा पात्रमारितद्विगार्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्रामायणाचार्यविरचितेन वैदिकमार्गप्रवर्णकश्रीबीरहरिहरमहाराजनाम्नाश्रयपुराणविवेकेन सायणाचार्येण विरचिते
माधवस्य वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३-७ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तद्यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृपदन उपविशति । तदुपविश्य प्रसीति प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

(चेऽथा) अयाग्नीभिश्चरन्ति । तद्यदाग्नीभिश्चरन्ति सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना यज्ञं सुम्भरति सुञ्च जिहीर्षति यं दीक्षते तस्य रिचिचान इवात्मा भवति तमेताभिराग्नीभिराप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तस्मादाग्नीभिराग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा एत एकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वाऽऽमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो अस्मिन्नेतु प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावान् पुरुषस्तुदस्य सर्व-
मात्मानमाप्याययन्ति तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

तद् यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृपदन उपविशति । तद् उपविश्य प्रसीति । प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अयाग्नीभिश्चरन्ति । तद् यदाग्नीभिश्चरन्ति । सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना यज्ञं सुम्भरति, सुञ्च जिहीर्षति । यं दीक्षते—तस्य रिचिचान इवात्मा भवति । तमेताभिराग्नीभिराप्याययन्ति । तद् यदाप्याययन्ति—तस्मादाग्नीभिराग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वाऽएत एकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वाऽऽमे पुरुषे प्राणाः—आत्मैकादशः—अस्मिन्नेतु प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतावान् पुरुषः । तदस्य सर्वमात्मानमाप्याययन्ति । तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

एष निश्चयिन् देश यो वेदेष्वोऽपि न जानात् । निर्ममे नम इ वन्दे विचार्यमहेध्वर्यम् ॥

मंसादिप्रवरगान्तरत्माविन प्रयोगमाह—तद्यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृपदन उपविशतीत्यादिना । होतृ-
पदन वेदं नरा श्रोति । ' तत् ' ' तत्र ' उपविश्य ' ' प्रसीति ' ' अहिहोता वेतु ' इत्यादि मुद्राशयनम् । निग-
देतनुजनाति—' घृतवर्तान्ध्रयो मुचमात्यम् ' (श. प. ब्रा. १ । १ । २ । १) इत्येवंरूपेण ॥ १ ॥

अयाग्नीभिश्चरन्तीति । अस्मिन्ननूपादित्यादेकादश प्रयाजा आधियः (नि. सू. ८।२।१-७) नामनिर्व-
चनेनाग्निं प्रसामितु तत्प्रवृत्तिनिमित्तन्याप्यायनस्य सम्पादनमाह—सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना
यज्ञं सुम्भरतीत्यादिना । ' एष ' दीक्षित ' सर्वेणैव मनसा ' ' सर्वेणात्मना ' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादि-
महान्तं, सर्वेया तत्रैवोपजीव्यवान् अतः ' सजिहीर्षति ' सहर्षमिच्छति । ततो ' रिचिचान इव ' रिक्तः
सूय इव ' आत्मा भवति ' ' तस्मात् ' आप्यायनसामानात् ' आधियः ' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसामानं तमेवोपजीव्यवान् एकादश विनाय प्रसंसति—ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । मत्त
शीर्षण्या, द्रवपानी, नाभिर्दशमी, सेयायाचामो देह एकादश इति तद्विवेकः ॥ ३ ॥

सु आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः प्रयाजेश्वरति दश प्रयाजानिद्वाह शासमाहरेत्यसि वै शास इत्याचक्षते ॥ ४ ॥

(तेऽथ) अथ यूपशकलमादत्ते । तावये जुह्वा अक्ता पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशून्स्त्रायेथामिति वृजो वै यूपशकलो वृजः शासो वृज आज्यं तमेवैतत्कृत्स्नं वृजः^१ सम्भृत्य तुमस्याभिगोम्राडं करोति नेदेन नाद्या रक्षाशंसि हिनसन्निति पुनर्यूपशकलमुपगूहत्येषा ते प्रज्ञातागिरिस्तिव्रत्याह शासं प्रयच्छन्सादयति सुचौ ॥ ५ ॥

स आश्राव्याह-समिधः प्रेष्येति । प्रेष्य प्रेष्येति । चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः प्रयाजेश्वरति । दश प्रयाजानिद्वाह शासमाहरेति । असि वै शास इत्याचक्षते ॥ ४ ॥

अथ यूपशकलमादत्ते । तावये जुह्वा अक्ता पशोर्ललाटमुपस्पृशति-“ घृतेनाक्तौ पशून्स्त्रायेथाम् ” (वा. सं. ६ । ११) इति । वृजो वै यूपशकलः । वृजः शासः । वृज आज्यम् । तमेवैतत्कृत्स्नं वृजं सम्भृत्य तुमस्याभिगोम्राडं करोति । नेदेन नाद्या रक्षाशंसि हिनसन्निति । पुनर्यूपशकलमुपगूहति । “ एषा ते प्रज्ञातागिरिस्तु ” इत्याह-शासं प्रयच्छन् सादयति सुचौ ॥ ५ ॥

स आश्राव्याहेत्यादि । समिधाया एव ‘ समिधः प्रेष्य ’ इति एव ज्ञातम् । तन्तुवाद्यन्तानां ‘ प्रेष्य प्रेष्य ’ इति एव नाम निर्दिशन् । चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमान रति । जुह्वातेनाज्येन प्रयाज-ज्य कृत्वा, पुनरुपशृति सिधतमान्वयमप चतुर्धादिसत्मान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनीय पुनरष्टमायेकादशान्तप्रयाज-चतुष्टयार्धमष्टमवनेत्येदिर्यथः । दशमप्रयाजानन्तर ‘ शानम् ’ अस्तिम् ‘ आहार ’ इति ज्ञातम् । “ शसु हिमायम् ” (वा. पा. म्वा. ५. ७२९) शस्यते हिंस्यते अनेनेति ‘ शास- ’ असि । शासशब्दस्यप्रसि-क्ष्य प्रसिद्धार्थतामभिप्रेत्य भ्याचष्टे-असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

अथ यूपशकलाविति । यूपशकलो जुह्वा अग्रगतेनाज्येन समज्य ताभ्यामकान्था पशोर्ललाटमुपस्पृशति । तन्मन्त्रस्यायमर्थः-“ हे घृतेनाक्तौ स्वरस्वविता ! युवं पशून् स्त्रायेथाम् । अत्र सूत्रम्-“ (स्वत्मादायाजत्वोभो जुह्वे साम्ना पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति ” (का. श्री. मू. ६ । १२) इति ॥ वृजो वा इत्यादिः । यूपशकलादीनां वृजव प्रागुक्तम् (श. प. ब्रा. ३ । ७ । १ । ३०-३२) । “ एषा ते ”-इति सुचन्, ‘ शासम् ’ उक्त्यन्तोऽस्य हविषोऽवदानाय ‘ प्रयच्छन् ’ । “ एषा ’ अष्टाभिः हे शमितः । ते ‘ प्रज्ञातागिरिस्तु ’-इति आह ॥ ५ ॥

(चाव)अथाह पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति । (त्यु)उल्मुकमादायाग्रीत्पर्यग्रीं करोति तद्यत्पर्यग्रीं करोत्यच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नास्ति उक्षा-
थँसि प्रमृशानित्यग्रीहिं उक्षसामपहन्ता तस्मात्पर्यग्रीं करोति तद्यत्रैनथँ
अपयन्ति तदग्निं परिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः । पुनरेतदुल्मुकथँ हरेदथान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनथँ
अपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै बुदस्मिन्नशृतथँ अपयेयु-
स्तस्मै वा ऽएष बुदस्मिच्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (बु) बुथा वै असितमवमस्येतद्भवति बुदेनेन
पर्यग्रीं करोति स बुथा असितमनुहायाच्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तज्जस्मा-
देतस्मैबोल्मुकस्याङ्गाराग्निमृद्य तस्मिन्नेनथँअपयेयुः ॥ ८ ॥

अथाह-पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति । उल्मुकमादायाग्रीत्, पर्यग्रीं करोति । तद् यत्पर्यग्रीं करोति-अच्छि-
द्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति । नेदेनं नास्ति उक्षांसि प्रमृशानिति । अग्निहिं उक्षसामपहन्ता । तस्मा-
त्पर्यग्रीं करोति । तद् यत्रैनं अपयन्ति-तदग्निं परिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः-पुनरेतदुल्मुकं हरेत्-अथान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनं अपयेयुः । आहवनीयां वाऽ-
एषः । नवाऽएष तस्मै-बुदस्मिन्नशृतं अपयेयुः । तस्मै वाऽएष-बुदस्मिच्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै असितम्-एवमस्येतद्भवति-बुदेनेन । पर्यग्रीं करोति । स यथा
असितमनुहायाच्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेद्-एवं तत् । तस्मादेतत्संबोल्मुकस्याङ्गाराग्निमृद्य तस्मि-
न्नेनं अपयेयुः ॥ ८ ॥

अथाह पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति । 'अथ' नुचो. सादनानन्तरम्, 'पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्रीं
करोति' पक्षोः परितः अग्निं करोति, उत्सुनेनाग्निं दध्मः । 'अच्छिद्रमेवैनम्' इत्याद्यर्थवाद. स्पष्टार्थः ।
अत्र तन्त्रम्-"सादयित्वा सुचौ चावाल्मुकतरेण श्यामित्रापोऽस्तिष्ठति, पर्यग्रयेऽनुवाचयति, आहवनीयेऽल्मुकमा-
दाय आग्नीन् विः समन्तं पर्येति, पश्चाज्यश्यामित्रदेहः पूषचावाल्माहवनीयान्, आग्न्यपशुगामित्रान् वा" इति ।
(का. श्रौ. सू. १-२९ । २८) तद्वर्णनेन अपयन्ति, तदग्निं परिहरतीति । 'यत्र' श्यामित्रोत्तरमार्गे 'एन
पक्षं' अपयन्ति । 'नत्' स्थानम् 'अग्नि' -उत्थं 'एनम्' उल्मुकं पार्थम्यमाहरेत् ॥ ६ ॥

उल्मुककरणविषये केषाञ्चित् पक्षं, तदुक्तिश्चोक्तस्य निराकृत्य सपक्षं स्थापयति-तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं
हरेदथान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनं अपयेयुरित्यादिना । 'पुनः' पर्यग्रीकरणानन्तरम् 'एतत्
उल्मुकम्' 'हरेत्' आहवनीयं स्थापयेत् । आहवनीयो वा एष इति । यतोऽहवमाहवनीयः, अतः शृतहोमार्थ-
एषः, शृतश्रवणाय नास्तीति तेषामभिप्रायः ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यादिति । पर्यग्रीकरणदेवाय यजुस्तेनाग्निना अशितोऽभूत्; अतो मुखस्यं हविः पुनराकृत्य
पुनर्मन्यमानो अश्रणादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति । तस्माद् तथा पक्षो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(१) अथोत्सुकमादायाग्रीत्पुस्तुत्तात्प्रतिपद्यते । (तेऽग्नि) अग्निमेवैत-
त्पुस्तुत्तात्करोत्याग्निः पुस्तुत्तात्ताद्वा रक्षार्थस्यपुत्रेत्यथाभयेनानाद्रेण पशुं
नयन्ति तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातारमध्वर्यु-
रध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

(स्तु) तद्वाहुः । (नै) नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्युवे ह्येतं नयन्ति
तस्मान्नान्वारभेतुति तदन्वेवारभेत न वा ऽएतं मृत्युवे नयन्ति यं यज्ञाय
नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत यज्ञाद् ईवात्मानमन्तरियाद्यन्वान्वाउभेत
तस्मादन्वेवारभेत तत्परोक्षमन्वारब्धं भवति वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता
प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं यजमान एतद् परोक्षमन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ स्तीर्णाय वेदेः । (द्वे) द्वे तृणे ऽध्वर्युरादत्ते तु आश्राव्याहो-
पप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्येतद् द्वैश्वदेवं पशौ ॥ ११ ॥

अथोत्सुकमादायाग्रीत् पुस्तुत्तात्प्रतिपद्यते । अग्निमेवैतत्पुस्तुत्तात्करोति । अग्निः पुस्तुत्तात्ताद्वा रक्षो-
स्यपुत्रेति । अथाभयेनानाद्रेण पशुं नयन्ति । तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते । प्रति-
प्रस्थातारमध्वर्युः । अध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

तद्वाहुः—नैष यजमानेनान्वारभ्यः । मृत्युवे होतं नयन्ति । तस्मान्नान्वारभेतुति । तदन्वेवारभेत ।
न वाऽएतं मृत्युवे नयन्ति—यं यज्ञाय नयन्ति । तस्मादन्वेवारभेत । यज्ञाद् ईवात्मानमन्तरियाद्-
यन्वान्वाउभेत । तस्मादन्वेवारभेत । तत् परोक्षमन्वारब्धं भवति । वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता ।
प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युः । अध्वर्युं यजमानः । एतद् परोक्षमन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णाय वेदे द्वे तृणेऽध्वर्युरादत्ते । त आश्राव्याह—‘ उपप्रेष्य । होतर्हव्या देवेभ्य इति ।
एतद् द्वैश्वदेवं पशौ ॥ ११ ॥

अथाग्नीप्रतिप्रस्थातारमध्वर्युं यजमानानां शान्तिं प्रति गमनमाह—अथोत्सुकमादायाग्रीदित्वादिना । उत्सु-
कत्वं पुरोगमनप्रयोजनमाह—अग्निमेवैतदिनि । तन्मथ किमिष्यत आह—अग्निः पुस्तुत्तादिति । अन्यनुगमन
न युक्तमिति ॥ ९ ॥

तद्वाहुर्गिति । तेषामग्निप्रायमन्वययति—न वा एनुमिति । केवलहनताथं नयनं चेन् मृत्युवे नयति ।
यज्ञाय नयनं पशो रक्षार्थप्रायश्चित्तस्य मृत्युवे नयनमिति स्वपशे शङ्कितं दाधं परित्यज्य निषेधे वापमाह—यज्ञाद्
ईवात्मानमिति । तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां काव्यमयीभ्यां पशुम् अन्वारभते, तमद् अध्वर्युः
अन्वाभ्याम्या न्यवधानाद् प्रियमाणस्य पशो न माहादन्वारम्भो भवति । अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णाय वेदे द्वे तृणे अध्वर्युरादत्ते इति । अन्वारम्भमयमे वेदास्तीर्णं बर्हिषि, तृणद्वयमादाय

१—“ आहवनीयंमुक्तेमादायार्थं हि तस्मिन् पयति पश्चाज्जगामिवदेतानुपवत्तनाहवनीयम् । अन्यपशुनामित्रान्ता । प्रति-
प्रस्थान्मुक्ते तत्प्रायश्चित्तं ॥ इति । का. धौ. सू. १।१०-११ ।

२—यजमानादनुगमनमाह । पशुवान्वह । प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभत एव वपाश्रपणीभ्यां काव्यमयीभ्यां विषा-स्ताद्विषा-
ताजम् । तन्मध्वर्युं यजमानोऽध्वर्युम् । अन्वेदित्वेऽध्वर्युम्; वाऽप्राव्याहोतप्रेष्यहोतृत्वादेवेत्यर्थः इति । का. धौ. सू. १००-१०४ ।

(शावु) अयं व्याचपति । रेवति यजमान इति व्याख्येयेवती सा यद्वा-
ग्वहु वृद्धति तेन व्याग्रेवती प्रियं धा आविशेत्पुनार्तिमाविशेत्पुनैवतदाहो-
रोरन्तरिक्षात्सजृद्धेन वातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु उक्षश्चरत्यमूलमुभयतः
परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूल ऽचभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति
तद्वातेनेन ॥ संविदानान्तरिक्षाहोपायेत्येवतदाह यद्वाहोरोरन्तरिक्षात्सजृ-
द्धेन वातेनेति ॥ १२ ॥

(त्य) अस्य हविषस्तुना यजेति । व्याचमेवतदाहानार्तस्यास्य
हविष आत्मना यजेति समस्य तन्वा भवेति व्याचमेवतदाहानार्तस्यास्य
हविषस्तुन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥

अथ वाचयति—“रेवति यजमाने”—(वा. सं. ६।११) इति । व्याख्येयेवती । सा यद्वाग्
वहु वृद्धति—तेन व्याग्रेवती । “ प्रियं धा आविश ”—(वा. सं. ६।११) इति । अनार्तिमा-
विशेत्पुनैवतदाह—“उरोरन्तरिक्षात् सजृद्धेन वातेन ”—(वा. सं. ६।११) इति । अन्तरिक्षं
वाऽअनु उक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नम्—यथायं पुरुषोऽमूलमुभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति ।
तद्वातेनेन संविदानान्तरिक्षाहोपायेत्येवतदाह—यद्वाहो—उरोरन्तरिक्षात्सजृद्धेन वातेनेति ॥ १२ ॥

“ अस्य हविषस्तुना यज ”—(वा. सं. ६।११) इति । व्याचमेवतदाह—अनार्तस्यास्य
हविष आत्मना यजेति । “ समस्य तन्वा भव ”—(वा. सं. ६।११) इति । व्याचमेवतदाहः
अनार्तस्यास्य हविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥

अन्वार्तने । ‘ स ’ तुणाग्रणीना अज्वर्यु आश्रयिणमुक्त्वा, प्रपद्य, “ होतृद्व्या देवेभ्यः ”—‘ इति ’ आह ।
होतृद्व्यान्पुनरित्य, देवेभ्य उपदेश्य, मंत्रावरणप्रिषादनन्तरमज्वर्युप्रियं पठतीति तत्सार्थः । अत्र ‘ देवेभ्यः ’—
इत्यभिधानादेव पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

अथ वाचयतीति । रेवतीति । हे ‘ रेवति ’ ययिमति धनवति व्याख्येयेन ‘ यजमाने ’ ‘ प्रियम्
अभिमतम् अनार्तिमन्त्रम् ’ धाः ‘ वेहि । दधातेर्दुहि तिचो लुकि रूपम् । यद्वा दधानेः क्त्वा धारयित्री
रन्म आविशदिन्द्रियमिति सम्बन्धः, अनार्तिं कुर्वित्यर्थः । यद्वा अनार्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्य-
माणत्वात् ‘ प्रियम् ’ अनार्तिं कर्तुं पशूनाविशेत्यर्थः । हे व्याख्येये । ‘ उरोः अन्तरिक्षात् ’ विस्तीर्णादन्तरी-
क्षात् ‘ वातेन ’ ‘ सजृद्धेन ’ समानप्रीतिः सजृद्धो यजमानम् अन्तरेन्द्राद्, ‘ गोपाय ’—इति शेषः । किञ्च ‘ अस्य
हविषः ’ यद्वापशुलक्षणस्य हविषः ‘ त्मना ’ आत्मना, स्वरूपेण ‘ यज ’ । ‘ अस्य ’ ‘ पशोः ’ ‘ तन्वा
सम्भव ’ शरीरेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशो च सम्भूय यामं साधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य
वाग्वाचकत्वमुपादेयति—सा यद्वा वाग् बहु वृद्धति तेन वाग् रेवतीति । तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोक-
प्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थमाह—अनार्तिमाविशेति । न विद्यते आतिर्यस्मितित्यन्वाक्तिः, प्रियः पदार्थः । उरो-

तद्यज्ञेनं विश्वसन्ति । तत्पुस्तानृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा ऽएतत्स्तृणात्युत्कृष्टं हविरसदिति तद्य-
देवास्मात्र विश्वस्यमानस्य विधित्स्कन्दति तदेतस्मिन्प्रतितिष्ठति तथा
नामुया भवति ॥ १४ ॥

(त्र्य) अथ पुनरेत्याहवनीयमभ्यावृत्त्यासते । नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्या-
ध्यक्षा जुतामेति तस्य न कूटेन युध्नन्ति मानुषं हि तन्नो ऽएव पश्चात्कर्णं
पितृदेवतुषं हि तदपिगृह्य वैव मुखं तमुयन्ति च्वेष्कुं वा कुर्वन्ति तन्नाह
जहि मारयेति मानुषं हि तत्सञ्ज्ञपयान्वगञ्जिति तच्छि देवत्रा स यदा-
हान्वगञ्जित्येतुर्हि ह्येष देवाननुगच्छति तस्मादाहान्वगञ्जिति ॥ १५ ॥

तद् यज्ञेनं विश्वसन्ति-तत् पुस्तानृणमुपास्यति । “वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः”-
(बा. सं. ६ । ११) इति । बर्हिरेवास्मा ऽएतत् स्तृणाति । अस्कृष्टं हविरसत्-इति । तद् यदेवा-
स्यात्र विश्वस्यमानस्य विधित् स्कन्दति-तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठति-तथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीयमभ्यावृत्त्यासते नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्याध्यक्षा असामेति । तस्य न कूटेन
युध्नन्ति । मानुषं हि तत् । नोऽएव पश्चात्कर्णम् । पितृदेवत्वं हि तत् । अपिगृह्य वैव मुखं तमुयन्ति ।
च्वेष्कुं वा कुर्वन्ति । तन्नाह जहि मारय-इति । मानुषं हि तत् । सञ्ज्ञपय, अन्वगन्-इति । तच्छि
देवत्रा । न यदाह-अन्वगञ्जिति । एतर्हि होष देवाननुगच्छति । तस्मादाह-अन्वगञ्जिति ॥ १५ ॥

स्तृणाति-पुस्तानृणमुपास्यति प्रयोजनमाह-अन्तरिक्षे वा अनु रक्षभरतीत्यादिना । ‘अमृद’ मूलसम्बन्धरहितम् ।
न केवलममृदमेव, किन्तु ‘तमयनः’ उपरि अथवा ‘परिच्छिन्नम्’ समेवरहितं सद्रक्षभरति । तत्र
पशान्-पश्याद्यं पुरुष इति । ‘नन्’ तेन, अन्तरिक्षे रक्ष.मन्त्रकारणेनैतस्माद् वातादन्तरिक्षाद् गोरायणा-
स्याह मन्त्र । अस्य हविषस्मन्ना यज्ञ-इत्यभ्यामिप्रायमाह-वाचामेवैतदाहेति । एतत्त्वमेव विशदयति-
अनासत्स्यास्येति । एतद्वर्णनं सन् देवान् प्रीत्यापौरुष्यं । एवमुत्तरवाक्यमपि व्याहयेयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

तद्यज्ञेनं विश्वसन्तीति । (“पुस्तानृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति” का.श्रौ.सू. ६।१०९) वर्षीयसीति ।
विश्वसन्प्रदेशेऽप्युक्तं नृणामभ्यासि-हे नृण ! ‘वर्षः’ वर्षीयः प्रवृद्ध इव ‘वर्षीयसि’ मरुद्दे ‘यज्ञपतिं’
‘धा’ स्थापय । एतद्विस्तरणं स्थापनोपमिति सौमि-बर्हिरेवास्मा पतदित्यादिना । ‘अग्निं’ पश्याय ।
मरुदि किमयंमिन्न आह-अस्कृष्टं हविरसदिति । तद् विश्वस्यति-तद् यदेवेति । ‘तद्’ अम्यत्र
पतितमपि ‘एतस्मिन्’ केवलमर्हति ‘प्रतिनिष्ठति’ । तथा नामुया भवतीति । ‘तथा’ कृते सति अन्यत्र
पतितमहम् ‘अमुश’ अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे ‘न भवति’ न विनश्यतोत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीयमिति । पुनराहवनीयमभ्यावृत्त्यासत्यामिप्रायमाह-नेदस्येति । ‘अव्यक्षाः’ न
भगमेति, सन्निहिता सन्तो वा रक्षितारो न भगमेति । न कूटेन हि ‘कूटेन’ शृङ्गेण सञ्चयेन, दृष्ट्वा गृहीत्वा,

तद्यत्रैनं निबिध्यन्ति तत्पुत्रा सञ्ज्ञपनाञ्जुहोति स्वाहा देवेभ्य इत्यथ
यदा ग्राह सञ्ज्ञतः पशुरित्यथ जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात्स्वाहा
कृतयो वा ऽअन्ये देवा ऽउपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति तु
ऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपशव्ये
ऽइत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि त्रादियेत ॥१६॥

इति पृथपपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६।२ ॥ (८।३)

तद् यत्रैनं निबिध्यन्ति, तत्पुत्रा सञ्ज्ञपनाञ्जुहोति—“स्वाहा देवेभ्यः”—(वा. सं. ६।११)
इति । अथ यदा ग्राह—सञ्ज्ञतः पशुरिति—अथ जुहोति—“देवेभ्यः स्वाहा”—(वा. सं. ६।११)
इति । पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वाऽअन्ये देवाः, उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये । तानेवैतत् प्रीणाति
त एनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति । ते वाऽएते परिपशव्येऽइत्याहुती । स यदि काम-
येत—जुहुयादेते । यद्यु कामयेत—अपि त्रादियेत ॥ १६ ॥

न हन्यात् । नैव कर्त्तव्यं पश्चाद्भाग्यप्रमाणं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम् ? ‘मुरप्रविष्टम्’ स्थानं कुर्यात् ।
‘वैष्णवं’ मुखवेटनं च शान्तामात्राय कुर्यात् ॥

सञ्ज्ञपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः—“तस्मिन्नेन निप्रति प्रथमिष्ठममुदस्थात्, प्राविष्ठस वा, तद्ग्राहं मुखं
समन्तपश्चादपमानम्, वैष्णवं वा, एत्वाहवनीरमाह्वयस्तते, सञ्ज्ञपयान्वाग्नित्वेव ब्रूयात्”—इति । (का. श्री.
सू. ६।१।१०-१।११) ‘अहि’ ‘मारय’ इत्यादि मानुषवधवत् क्रूरवधनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शपितः ।
‘मज्जवय’ असौ तु ‘अन्वगन्’ अनुगतोऽभूत् । तद्वीत्यादि । सप्तम् ॥ ११ ॥

तद्यत्रैनं निबिध्यन्तीति । ‘सञ्ज्ञपनात्’ प्राक् “स्वाहा देवेभ्यः”—इति । जुहुयात् । सञ्ज्ञपनानन्तरं
“देवेभ्यः स्वाहा”—इति । जुहुयात् । होममेदेन स्वाहाकारप्रयोगैर्गृहीतम् । प्रयोगानभिधानेन प्रशंसति—
पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादेना । एतयोराहुत्योर्नाम करोति—ते वा एते परिपशव्ये इत्या-
हुती इति । उक्ते द्वे आहुती । परिपशव्ये । परित आज्यं तयोः पशोर्हितं यत्, अतः ‘परिपशव्ये’ इति
नामत्रेव इत्यर्थः । “उगवादिभ्यो यत्”—(पा. सू. १।१।२) इति यत्, “ओर्गुणः”—(पा.
सू. ६।४।१४६) इति मसञ्ज्ञकस्य गुणः । एतयोरेतद्वाने ऐच्छिकत्वमह—स यदि कामयेतेति ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीये काण्डे
अष्टमाध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ ३-८-१ ॥

१-स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति । २-देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति का. श्री.सू. ६।१२०-१२१ । ३-वैतत् जुहुयात् । का.
श्री.सू. ६।१२१ ।

यदा ग्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरिति । (त्य) अथाध्वर्युराह नेष्टः पत्नीमुदान-
येत्युदानयति नेष्टा पूर्वा पात्रेजनं विभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां वाचयति । नमस्त आतानेति यज्ञो वा आतानो यज्ञो हि तन्वते
तेन यज्ञ आतानो जघनाद्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी तामेतत्प्राचीं यज्ञं
प्रसादयिष्यन्भवति तस्मा ऽएवेतद्यज्ञाय निहुते तयो देनामेष्ट यज्ञो न
दिनस्ति तस्मादाह नमस्त आतानेति ॥ २ ॥

(त्य) अनर्वा प्रेहीति । (त्य) असपत्नेन प्रेहीत्येवेतदाह घृतस्य
कुल्या ऽडुपऽऽहृतस्य पृथ्या ऽअन्विति साधूपेत्येवेतदाह देवीरापः शुद्धा
व्योदह सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा व्ययं परिवेष्टारो भूयास्मेत्यप एवेत-
त्पावयति ॥ ३ ॥

यदा ग्राह-सञ्ज्ञप्तः पशुरिति । अथाध्वर्युराह-नेष्टः पत्नीमुदानयेति । उदानयति नेष्टा पूर्वा-
पात्रेजनं विभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां वाचयति । “ नमस्त आतान ”—(वा० सं० ६ । १२) इति । यज्ञो वा आतानः ।
यज्ञे हि तन्वते-तेन यज्ञ आतानः । जघनाद्धो वा ऽएष यज्ञस्य-यत्पत्नी । तामेतत् प्राचीं यज्ञं प्रसाद-
यिष्यद् भवति । तस्मा ऽएवेतद्यज्ञाय निहुते । तयो देनामेष्ट यज्ञो न दिनस्ति । तस्मादाह-
नमस्त आतानेति ॥ २ ॥

“ अनर्वा प्रेहि ” (वा० सं० ६ । १२) इति । असपत्नेन प्रेहीत्येवेतदाह । “ घृतस्य
कुल्या ऽडुपऽऽहृतस्य पृथ्या ऽअन्व ” (वा० सं० ६ । १२) इति । साधूपेत्येवेतदाह । “ देवीरापः
शुद्धा व्योदह सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा व्ययं परिवेष्टारो भूयास्म ” (वा० सं० ६ । १२)
इति । अप एवेतत्पावयति ॥ ३ ॥

मन्त्रपानान्तोऽप्रयोगो ग्राह-यदा ग्राह मञ्जप्तः पशुरित्यध्वर्युराहेत्यादिनां ॥ १ ॥

तां वाचयतीति ‘ तां ’ पशु प्रति आगच्छतीं कर्त्ता ‘ वाचयति ’ ‘ नमस्ते आतान ’ इति । आसमन्तात् तन्वत
इत्यातानो यज्ञं हे आतान !-‘ ते ’ तुभ्यं ‘ नमः ’ । यज्ञ ! त्वम् ‘ अनर्वा ’ अमपत्नः सन् प्रेहि । ‘ घृतस्य कुल्याः ’
शुद्धादिषु बह्विधमम्भवात् । ता विश्विन्धि-‘ कनस्य पृथ्याः ’ इति । पयिमवा पृथ्याः । ताः कुल्याः ‘ अनु’
[लक्ष्य] ‘ उप ’ प्रेहीति सम्बन्धः । इत्य यज्ञ प्रसाप्य, अयाप, प्रसाधयति ‘ सुपरिविष्टाः ’ पात्रेषु परि-
वृष्टिता ‘ देवी योनिमाना ’ अयः । ‘ शुद्धाः ’ स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः मयो ययं ‘ देवेषु ’ विषय-
भूतेषु पशुम् ‘ वेदेषु ’ अपठत् । ‘ व्ययं ’ च देवेषु मध्ये सुपरिविष्टा, देवानां ‘ परिवेष्टारः ’ । नमस्कारवचनं

१-इह महिष्याय “ नमस्ते ग्राह ” (वा ६ । १२) इति मन्त्रोऽधिक पठ्यते । २-यज्ञत पशुरितिप्राक् सेनामुप-
सृज्यापयामे । वा. धी. सू. ६ । ११० । ३-प्रतिपत्त्यात् पत्नीमुदानयेत्याहनेतांस्तिप्रागे । वा. धी. सू. ६ । १२० । ४-पात्रे-
जनदत्ताः पत्नयति नयत्यमन्त्राजानयेति । वा. धी. सू. ६ । १२१ ।

(त्व) अय पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः प्राणानुप-
स्पृशति जीवं वै देवानां^१ हविस्मृतममृतानामुपेत्यपशुं प्रन्ति
युत्सन्नाप्रयन्ति यद्विशसत्यापो वै प्राणास्तदस्मिन्नेवान्प्राणान्दधाति
तुथैतुर्जीवमेव देवानां^२ हविर्भुवत्यमृतममृतानाम् ॥ ४ ॥

(मु) अय यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पुत्री योषायै वा ऽइमाः प्रजाः
प्रजायन्ते तुदेनमेतस्यै योषायै प्रजनयति तस्मात्पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

ओपस्पृशति । स्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते शुन्धामीति नासिके
चुशुस्ते शुन्धामीत्यक्षौ श्रोत्रं ते शुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति
योऽयमुनिरुक्तः प्राणो मुदं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति योऽयं

अय पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः प्राणानुपस्पृशति । जीवं वै देवानां हविः,
अमृतममृतानाम् । अयं तत् पशुं प्रन्ति । यत् मन्त्रप्रयन्ति, यद्विशसति । आपो वै प्राणाः । तद-
स्मिन्नेवान् प्राणान् दधाति । तर्पणजीवमेव देवानां हविर्भवति, अमृतममृतानाम् ॥ ४ ॥

अय यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पुत्री । योषायै बाध्माः प्रजाः प्रजायन्ते । तद्वदनेमेतस्यै
योषायै प्रजनयति । तस्मात्पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

ओपस्पृशति । " वाचं ते शुन्धामि "—(वा. सं. ६ । १४) इति मुखम् । " प्राणं ते
शुन्धामि "—(वा. सं. ६ । १४) इति नासिके । " चुशुस्ते शुन्धामि "—(वा. सं. ६ । १४)

यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति—जघनार्द्ध इति । यज्ञस्य जघनार्द्धं परीक्षात्मायामवस्थिता पत्न्यपरिजघनार्द्धं हतु
ष्यते । ' तो माह नयति,' तस्मिन् यज्ञमन्त्रे जघननिष्ठमनहता मयति । धृतद्वयानुपस्थातः, आगमनानुष्ठान-
प्रदर्शनायैति व्याचष्टे—सोपस्पृशत्येतद्विशसति । यत्पत्न्युपस्पृशत्यन्वयात् एतीति क्रिया सम्भवत्येति । देवस्याप ह्यादि-
मन्त्रमागत्य तात्पर्यमाह—अय एवैतत्प्राणपतीति । अय ' शुश्रु बोद्धवन्'—इति शुद्धिमिवात् शुश्रु-
करणम् ॥ २ ॥ १ ॥

अय पशोरित्यादि । प्राणमुपेयानामवधुषादीनि अद्भिः पुत्री ' उपस्पृशति ' प्रशंसत्येतिवचनम् । अना-
मृतसर्पनि पशोः सर्वस्विकरणायामना प्रशंसति—जीवो वै देवानामित्यादिना । परस्वं व्याचष्टे—अमृतम-
मृतानामिति । देशः अद्वयाः अमृतधर्मोऽयः, जघनममृतं यतिरहितम्, अतो योनेश्चाद् देवानां जघनं
युज्यते । संज्ञपनविशालेन उमे अरि हननायैव, अतो हेतोस्तस्य पुनः प्राणानेष्टत्वात्, अतो च " आगेमेव
प्राणाः "—इति भुजेः प्राणरूपत्वात्, छिद्रेष्वनां प्रपञ्च एव प्राणानिवापनित्यर्थः । तत्पश्च देवानां सर्वस्वमे
हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

आलुपत्सर्पनिं प्रशंस्य, पत्न्येकतृकत्वं प्रशंसति—अय यत् पत्न्युपस्पृशति : योषा वा ह्यादिना ॥ ५ ॥

अयनायवविमेदेनोपसर्पनिमन्त्रनामाह—सोपस्पृशतीति । वाचं ते शुन्धामीति मुखमिति । ' मुख '—

१-पशोः प्रपञ्चं युज्यते इतीति । अ. ओ. सू. ६ । १२३ । २-मुखं नासिके चशुशु कर्णौ नाभिं मेरुं पायुं पशोः २५२ ह्य
व्याचं ते शुश्रुमीति अतिशब्दः । एतेष्वेव वचनमयं सितः प्रपञ्चमुपेयः । अ. ओ. सू. ६ । १२४ । १२५ ।

पश्चात्प्राणस्तुत्प्राणान्दधाति तत्समीरयत्यथसंश्लक्ष्य पदुश्चरित्रांस्ते
शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्याऽएव तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

(त्वु) अथ या आपः परिशिष्यन्ते । (न्तेऽर्धा) अर्द्धा वा यावत्यो वा
ताभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुपिञ्चतस्तुत्प्राणांश्चैवास्मिस्तत्तौ धत्तस्तु
चैनमुतः समीरयतः ॥ ७ ॥

(स्त) तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । यदास्थापयन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या
शमयतस्तुदद्भिः सन्धतः ॥ ८ ॥

(त्ता) तावदुपिञ्चतः । (तो) मनस्तऽआप्यायतां वाक्तऽआप्यायतां
प्राणस्तऽआप्यायतां चुक्षुस्तऽआप्यायतांश्च श्रोत्रं तऽआप्यायतामिति

इति अक्षयौ । “ श्रोत्रं ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४) इति कर्णौ । “ नाभिं ते शुन्धामि ”
(वा. सं. ६ । १४) इति—योऽप्यमनिरुक्तः प्राणः । “ मेढं ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४)
इति वा, “ पापुं ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४) इति—योऽप्यं पश्चात्प्राणः । तत् प्राणान्
दधाति । तत् समीरयति । अथ संश्लक्ष्य पदः—“ चरित्रांस्ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४)
इति । पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति । प्रतिष्ठित्याऽएव । तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते—अर्द्धा वा, यावत्यो वा । ताभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुपिञ्चतः ।
तत् प्राणांश्चैवास्मिस्तत्तौ धत्तः । चैनमुतः समीरयतः ॥ ७ ॥

तद्यत् कूरीकुर्वन्ति—यदास्थापयन्ति । शान्तिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयतः, तदद्भिः ।
सन्धतः ॥ ८ ॥

तावदुपिञ्चतः । “ मनस्तऽआप्यायतां, वाक्तऽआप्यायतां, प्राणस्तऽआप्यायतां,
चक्षुस्तऽआप्यायतां, श्रोत्रं तऽआप्यायताम् ”—(वा. सं. ६ । १६)—इति । तत् प्राणान्

वदनम् । हे पशो ! ‘ ते ’ ‘ प्राण ’ प्राणनय, नामिकाभ्यामुपयमान प्राणवायुम् ‘ शुन्धामि ’ विशुद्ध करोमि
एवमुत्तराणि योज्यन् । चक्षु श्रोत्रे दर्शनश्रवणसक्तौन्द्रिये । “ नाभिं ते शुन्धामि ”—इति ‘ अनिरुक्तम् ’
अनमिष्यत्प्राणम्, अथवा किमनिरुक्तं प्राणेन ? “ मेढं ते ”—इति श्रूयान् । ‘ पश्चात्प्राणः ’ अवस्ताद्
वर्तमानोऽस्मान्, तं तत्र पापौ स्थापितवान् भवेति । ‘ अथ संश्लक्ष्य पदः ’ पादानेरीक्ष्य “ चरित्रांस्ते
शुन्धामि ”—इति ‘ पादानि चोचयेत् । पादतोऽन शमयि—पद्भिर्वा इति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्त इति । परिशिष्टानि अक्षौमिरपीकनीभिर्वा यजमान पत्नी च पशोः
दर्शना प्रथमं गृह्णाव्य निविञ्चतः, ‘ तो ’ पत्नीयजमानौ ‘ तत् ’ तेन निविञ्चने ‘ पशो ’ ‘ प्राणान् ’ धत्तः
शमयतः । ‘ तत् तेन ’ एनं पशुम् ‘ अतः ’ अस्मात् स्थानान् ‘ समीरयतः ’ ॥ ७ ॥

तद्यत् कूरीकुर्वन्तीति । ‘ आस्थापयन्ति ’ सञ्जपयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तावदुपिञ्चत इत्यादि । तदेव कूरीकृतम् ‘ तो ’ पत्नीयजमानौ ‘ अनुपिञ्चतः ’ शिरसि अवशिष्टं शक-

तुत्प्राणान्धत्तस्तत्समीरयतो युत्ते क्रूरं यदास्थितं तुत्त ऽध्याप्यायतां
निष्टचायतामिति ॥ ९ ॥

तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमय-
तस्तुदद्भिः सुन्धत्तस्तुत्ते शुष्यत्विति तन्मेध्यं कुरुतः शमहोभ्य इति
जघनेन पशुं निनयतः ॥ १० ॥

(स्त) तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशान्तान्यहोरात्राण्य-
सञ्चिति तस्माच्छमहोभ्य इति जघनेन पशुं निनयतः ॥ ११ ॥

(तोऽथो) अथोत्तानं पशुं पर्वस्यन्ति । स तृणमन्तुर्दधात्योपधे त्राय-
स्वेति वृज्रो वा ऽसिस्तुथो ह्येनमेव वृज्रोऽसिर्तुं दिनस्त्युथाभिनाभिनि-

धत्तः, तत् समीरयतः । “यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्तऽध्याप्यायतां निष्टचायताम्”-
(वा. सं. ६।१५)-इति ॥ ९ ॥

तद्यत् कूरीकुर्वन्ति-यदास्थापयन्ति । शान्तिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयतः । तदद्भिः
सन्धत्तः । “तत्ते शुष्यतु”-(वा. सं. ६।१५)-इति । तन्मेध्यं कुरुतः । “शमहोभ्यः”-
(वा. सं. ६।१५)-इति । जघनेन पशुं निनयतः ॥ १० ॥

तद्यत् कूरीकुर्वन्ति-यदास्थापयन्ति । नेदेतदन्वशान्तान्यहोरात्राण्यसञ्चिति । तस्माच्छमहोभ्य
इति । जघनेन पशुं निनयतः ॥ ११ ॥

अथोत्तानं पशुं पर्वस्यन्ति । स तृणमन्तुर्दधाति । “ओपधे त्रायस्व”-(वा. सं. ६।१५)-

स्विकदेशेनानुविब्रान् कुर्याताम् । शिरसेचनमन्त्रमाह-मनस्त रति । मन आदिपञ्चकस्य शिरःस्थानात् तैः पञ्चभि-
र्मन्त्रैः शिरो निधत्त । तत्प्राणान्धत्तस्तत्समीरयत इत्याप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । इतराहनिषेकमन्त्र-
माह-यत् क्रूरं ते यदास्थितमिति । “यत्ते क्रूरम्”-इत्यस्य व्याख्यानं ‘यदास्थितम्’ इति । आस्या
सम्कृतिः, शयुक्तम् । न हि सम्कृपनादप्यत् क्रूरमस्ति । “तत् ते व्याख्यायताम्”, श्लोऽर्थः ? ‘निष्टचायताम्’
सहस्रं भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

तद्यत् कूरीकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निष्ठितमङ्गं ‘शुद्धवतु’ मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

तद्यत्कूरीकुर्वन्तीति । पशोर्वधनार्हस्य समन्त्रक निनयन विधये-शमहोभ्य इतीति । जघनेनेति । पशो-
र्जघनप्रदेशं निनयतः स्थानमेदेन मन्त्रमेद सूत्रकार आह-“शेषेण यजमानश्च शिरःप्रक्षृत्यनुविब्रतः, मनस्त
इति शिरः-यत् ते कूरमिष्यज्ञानि, शमहोभ्यः इति पश्चात् पशोर्विधत्तः”-इति (का. थो. सू. १२५
१२७) । मन्त्रे बहवेष्वयं यस्मिन्प्रार्थनमस्ति, तत्र कारणमाह-यत्कूरीकुर्वन्तीति ॥ ११ ॥

विशमन्त्रप्रयोगमाह-अथोत्तानमिति । अग्निनाभिनिर्दधाति । अत्रातेः कर्ममूलस्य कारणबोधचारेण
तृतीया ॥ १२ ॥

१-मनस्त इति शिरः । अनुविब्रत इति पूर्वप्रादनुवर्तते । द्विवचनस्यवसानं. पञ्चो व । का० थो० सू० ६।१२५ । २-यत्ते-
कूरमित्यणानि । का. थो. सू. ६ । १२६ । ३-जघनेभ्य इति पञ्चत्वयोनिविधत्तः । इत्याहवृत्तानि प्रयच्छन्नाहं ते प्रज्ञाता
भिरस्तिरिति । का. थो. सू. ६ । १२७ । ४-उत्तानं पशुं दन्वशान्त्येन नमि तृण विदधन्वतोपधे इति । का. थो. सू. ६ । १२८ ।

दधाति स्वधिते मेनथं हिथंसीरिति वज्रो वा ऽअसिस्तुथो हेनमेव वज्रो-
ऽसिर्न हिनुस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रज्ञावाग्निः । (स्तु) तयाभिनिदधाति सा हि वज्रुष्कृता मेध्या
तद्यदग्रं तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुते ऽथ यदुध्रं तदक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यत्राच्छयति । यत् एतल्लोहितमुत्पतति तदुभयतोऽनक्ति रक्षसां
भागोऽसीति रक्षसाथं ह्येषु भागो यदसृक् ॥ १४ ॥

(कृ) तदुपास्याभितिष्ठति । (ती) इदमहं रक्षोऽभितिष्ठामीदमहं
रक्षोऽववाधे ऽइदमहं रक्षोऽधमन्तमो नयामीति तद्यज्ञेनैवैतन्नाष्ट्रा
रक्षां स्तुववाधते तद्यदमूलमुभयतः परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइदमुभ-
यतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परि-
च्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तस्मादमूलमुभयतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

इति । वज्रो वाऽअसिः । तयो हेनमेव वज्रोऽसिर्न हिनुस्ति । अथासिनाभिनिदधाति-
“ स्वधिते मेनं हितीः ”- (वा. सं. ६ । १५)-इति । वज्रो वाऽअसिः । तयो हेनमेव वज्रो-
ऽसिर्न हिनुस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रज्ञावाग्निस्तयाभिनिदधाति । सा हि वज्रुष्कृता मेध्या । तद् यदग्रं तृणस्य-तत्सव्ये
पाणौ कुरुते । अथ यद् उध्रं-तद् दक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यत्राच्छयति, यत् एतल्लोहितमुत्पतति-तत् उभयतोऽनक्ति । “ रक्षसां भागोऽसि ”-
(वा. सं. ६ । १६)-इति । रक्षसां ह्येषु भागो-यदसृक् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति । “ इदमहं रक्षोऽभितिष्ठामि । इदमहं रक्षोऽववाधे । इदमहं
रक्षोऽधमन्तमो नयामि ”- (वा. सं. ६ । १६)-इति । तद् यज्ञेनैवैतद् नाष्ट्रा रक्षां स्तुववाधते ।

सा या प्रज्ञावाग्निरिति । ‘ या ’ पूर्वं पञ्चप्रनामानात्, याभिर्निदध्यात्, सा यथा पशोरुपरि भवति,
तथा स्वापसित्वा तिन्यादभिनिधान छेदनोरुलक्षणतया मन्त्रितव्यमिति । अत्र हेतुमात्र-सा हि वज्रुष्कृतेति ॥ १३ ॥

स यत्राच्छयतीति । तदुभयतोऽनक्तीत्यादि । ‘ तत् ’ तस्य छिन्नस्य दर्भस्य यत् अप्रम, तत् सव्ये
पाणौ गृहीत्वा; यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादत्तम्, ‘ यत्र ’ यस्मिन् प्रदेशे ‘ आच्छयति ’ आच्छिनति, तत्र
प्रदेशे ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ लोहितमुत्पतति ’ ‘ तत् ’ तत्र मूलतृणस्य ‘ उभयतः ’ मूलमग्रं ‘ अनक्ति ’ ‘ रक्ष-
सां भागोऽसि ’ मन्त्रेणैति ॥ १४ ॥

तदुपास्याभिविधतीति । ‘ तत् ’ दर्भोपम् । इदमहमिति-यन्मानोऽनिकापति । ‘ इदम् ’ इदानीम् अनेन

१-इह सहितयोः निष्पन्न २-रक्षः ३-इति ४-वज्रुष्कृतेति ५-सव्ये ६-दक्षिणेन
मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षवाधते । का. श्री सू. ६ । १२९ ॥ ३-विरुद्धाभिन्त्यस्यति । कन्दरे इति शेषः । रक्षिणं
रक्षमूलमिति कर्म । इदमहमित्यभिनिष्ठति यन्मानः का. श्री. सू. ६ । १३०-१३१ ।

(त्यु) अयं वषामुत्तिदन्ति । तथा वषाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावा-
पृथिवी प्रोर्णवायामिति तदिमे द्यावापृथिवीऽऊर्जां रसेन भाजयत्यनुयो-
रुर्जं रसं दधाति ते रसवत्याऽऽपजीवनीयेऽङ्गमाः प्रजाऽऽपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्मर्यमय्यौ वषाश्रपण्यौ भवतः । (तो) यत्र वै देवा अग्रे पशुमा-
लेभिरे तदुदीचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेघः पपात स एष वनस्पतिरजा-
यत तद्यत्कृष्यमाणस्यावाङ्पतत्तुस्मात्कार्मर्यस्तेनैवमेतन्मेघेन समर्द्ध-
यति कृत्स्नं करोति तुस्मात्कार्मर्यमय्यौ वषाश्रपण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

तद् यदमूलमुमयतः परिच्छिन्नं भवति । अमूलं वाऽदमुमयतः परिच्छिन्नं रसोऽन्तरिक्षमनुचरति-
यथायं पुरुषोऽमूल उमयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति । तस्मादमूलमुमयतः परिच्छिन्नं भवति १६ ॥

अयं वषामुत्तिदन्ति-तथा वषाश्रपण्यौ प्रोर्णोति । “ घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णवायाम् ”-
(वा. सं. ६ । १६)-इति । तदिमे द्यावापृथिवीऽऊर्जां रसेन भाजयति । अनयोर्रुर्जं रसं दधाति ।
ते रसवत्याऽऽपजीवनीयेऽङ्गमाः प्रजाः उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्मर्यमय्यौ वषाश्रपण्यौ भवतः । यत्र वै देवा अग्रे पशुमालेभिरे-तद् उदीचः कृष्यमाण-
स्यावाङ्मेघः पपात । स एष वनस्पतिरजायत । तद् यत् कृष्यमाणस्यावाङ्पतत्-तस्मात्
कार्मर्यः । तेनैवमेतन्मेघेन समर्द्धयति-कृत्स्नं करोति । तस्मात्-कार्मर्यमय्यौ वषाश्र-
पण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

दर्शकमग्न्याजं ‘ रक्षः ’ ‘ अभिनिष्ठामि आक्रमामि । तथा ‘ अधम तमः ’ निष्ठवन्धकार भूनेत्यस्तादृश-
मानं तप एव प्राप्नुयामि । गतमन्यत् ॥ १६ ॥

अयं वषामुत्तिदन्तीति । तथा वषाश्रपण्यौ प्रोर्णोतीति । ‘ तथा ’ उद्भूतया वषया वषाश्रपण्योः
शाखयोस्तारं ‘ प्रोर्णोति ’ प्रच्छादयेत् । घृतेनेत्यादि, तत्र मन्त्रः । हे ‘ द्यावापृथिवी ’ यावापृथिवी । युवां
वषाश्रपण्योश्चाच्छादयद्वा ‘ घृतेन ’ दीपमानेन वषाप्रदायेन ‘ प्रोर्णवायाम् ’ प्रकर्षेणाच्छादयेयाम् । यद्वा विन्दु-
त्वाद् वषाश्रपण्योर्वै द्यावापृथिव्यादित्युपचर्यते । “ तदिमे द्यावापृथिवी ”- (श. ए. वा. ३।६।१।२। मा.)
इत्यादि प्राग् व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

वषाश्रपण्योः कार्मर्यमयत्वं विधाय प्रशंसति-कार्मर्यमय्यौ वषाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे
पशुमालेभिरे इत्यादिना । पशोः कर्षणपक्षपतितस्य मेघस्य कार्मर्यरूपेण्येव तस्य पशोः सम्बन्धेन
यत्रः कृत्स्नो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्मर्यमयौ इति नाम सम्भवम् । पशोः कर्षणसम्बन्धादपि
कार्मर्यं प्रशस्तमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

(स्तां) तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति तयो हास्यात्रापि शृता भवति पुनरुत्सुकमग्नीदादत्ते ते जघनेन चात्वालं यन्ति तऽत्राय-
न्यागच्छन्त्याहवनीयम् स एतत्तृणमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति व्यायो ध्वेः
स्तोक्तानामिति स्तोक्तानाम्हेषा समित् ॥ १८ ॥

(व) अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । (त्य) अत्येप्यन्वाऽप्युपोऽग्निं
भवति दक्षिणतः परित्य श्रपयिष्यन्तस्मा ऽप्युवैतन्निहते तयो हैनमेपो-
ऽतिमुन्तमग्निर्ध्वं हिनस्ति तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

तामुन्तरेण यूपध्वानि च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवीं-
ध्वं च हरन्ति नैदुश्रुतया समया बलं प्रसजामेति यदु ब्राह्मणेन न हरन्त्य-
त्रेण यूपं बहिर्द्धा ह यज्ञात्कुर्वन्तस्मादुन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षि-
णतः परित्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयति ॥ २० ॥

तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति । तयो हास्यात्रापि शृता भवति । पुनरुत्सुकमग्नीदादत्ते
ते जघनेन चात्वालं यन्ति । तऽत्रायन्ति । आगच्छन्त्याहवनीयम् । स एतत्तृणमध्वर्युराहवनीये
प्रास्यति । “व्यायो ध्वेः स्तोक्तानाम्” — (बा. सं. ६।१६) इति । स्तोक्तानां हेषा समित् ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । अत्येप्यन्वाऽप्युपोऽग्निं भवति दक्षिणतः परित्य श्रपयिष्यन् ।
तस्मादुवैतन्निहते । तयो हैनमेपोऽतिमुन्तमग्निर्ध्वं हिनस्ति । तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

तामुन्तरेण यूपध्वानि च हरन्ति । तद् यत्समया न हरन्ति — येनान्यानि हवीं च हरन्ति । नैदु-

तां परिवासयतीति । ता तपोऽवसृज्य ‘परिवासयति’ पशोः सकाशात् ङित्ति । छिन्ना ‘ता’
‘पशुश्रपणे’ पशु श्रप्यते यस्मिन्नाग्नी स पशुश्रपण. तत्र, “प्रतपति” । ‘तया’ सति ‘अस्य’ पशोर्वेषा
‘अत्रापि’ ‘शृता’ स्यादित्यभिप्रायः । ‘अत्रापि’ — इत्यपिशब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः । पुनरु-
त्सुकमग्नीदादत्त इति । प्रगाढतुल्यमुक्त श्रपणार्थमपहताहार पुनरग्नीदादत्त सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्वा-
गादाहवनीयं प्राप्नुयुः । तत्राध्वर्युरेतत्पुनः स्वये धनं तृणमप्राहवनीये “व्यायो ध्वेः” — इति प्रास्येत् । अत्र
काल्याणः — “परिवास्य चात्वालेऽत्रमिष्य क्षामित्रे प्रतपति, क्षामित्रकदेसमाहवनीये, प्रास्यत्यग्नीत्, तृणाम
चाध्वर्युराहवनीयेरेति” — (का. श्रौ. सू. ६ । १३३-१३६) इति । हे ‘व्यायो’ । ‘स्तोक्तानाम्’ वयाया
उपरि आन्याभिचारकालेऽत्र पतिता विन्दव स्तोका, तेषाम्, आवातत्वेनैदं तृणाम समित्स्यानां ध्वं ‘वे’
विद्धि, अग्निं गमय वा ॥ १८ ॥

अथोन्तमग्निश्रपयति । एकम् उत्तरतः प्रतितपन्, उपरि तपन् दक्षिणतः प्रतितपनाथो यः प्रति-
प्रस्थातुरप्यतिप्रम, तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतिप्रापोऽगमनमार्गं दर्शयति — तामन्तरेण यूपमिति । तद्यदिति । ‘समया’ समीपे, वेदि-

(त्य) अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । हुचावादायाध्वर्युरतिक्र-
म्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति वृषदकृते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा वृषमेवाग्रेऽभिधारयति । (त्य) अथ पृषदाज्यं तदु ह चरका-
ध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति प्राणः पृषदाज्यमिति व्यदन्तस्तदु
ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरनुव्याजहारैवं कुर्वन्तं प्राणं वा ऽअयमन्तर-
गादध्वर्युः प्राण एनथं हास्यतीति ॥ २४ ॥

■ ह स्म बाहु ऽअन्ववेक्ष्याह । (हे) इमौ पलितौ बाहु कं स्विद्वाह-
णस्य वृचो बभूवेति न तदाद्विप्रेतोत्तमो वा ऽएष प्रयाजो भवतीदं वै
हविर्बन्तु उत्तमे प्रयाजे ध्रुवामेवाग्रेऽभिधारयति तस्ये हि प्रथमाश्राज्यभागौ
होप्यन्भवति वर्षां वा ऽअत्र प्रथमाथं होप्यन्भवति तस्माद्वृषमेवाग्रेऽ-

अथाह-प्रतिप्रस्थाता-श्रुता प्रचरेति । हुचावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह-स्वाहाकृतिभ्यः
प्रेष्येति । वृषदकृते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा वृषमेवाग्रेऽभिधारयति । अथ पृषदाज्यम् । तदु ह चरकाध्वर्यवः-पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधार-
यन्ति-प्राणः पृषदाज्यमिति वदन्तः । तदु ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरनुव्याजहार-एवं कुर्वन्तम् ।
प्राणं वाऽअयमन्तरगात् अध्वर्युः प्राण एनं हास्यतीति ॥ २४ ॥

स ह स्म बाहुऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहु कं स्विद्वाहणस्य वचो बभूवेति । न तदा-
द्विप्रेत । उत्तमो वाऽएष प्रयाजो भवति । इदं वै हविर्बन्तु उत्तमे प्रयाजे ध्रुवामेवाग्रेऽभिधारयति । तस्ये

अथाह प्रतिप्रस्थातेति । अनन्तर ' प्रतिप्रस्थाना ' तद्व्यापारपूकामीत् अतः ' अन्वयो ' प्रचार इति
इति कृत्वा । ' प्रेष्य ' गृष्टः प्रयोगप्रकारः, स्वाहाहृतयोऽन्यप्रयोजनेवता, सन्ति ॥ २३ ॥

हुत्वा वृषामेवेति । अन्वयप्रयाज हुत्वा ' अग्रे ' पृषदाज्यात् प्राह ' वृषमेव ' प्रयाजशेषेणाभिधारयेत् । ' अथ'
पश्चात् अनुयाजायर्थं ' पृषदाज्यम् ' । चरकादागोक्ताऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्तारः ' चरकाध्वर्यवः ' । ' पृष-
दाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति ' । दधिभिश्चमाज्यं पृषदाज्यम् । प्राणवत्त्वं मवायन्तर्वर्तमानत्वात्, प्राणं पृष्टिः,
सहेतुत्वात् पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । ' तदु ' तस्मिन्निधारणप्राथम्यविषये ' याज्ञवल्क्यम् ' अनु ' लक्ष्यो-
क्त्य ' व्याजहार ' उक्तान् । अनुव्याजहार, वापः । याज्ञवल्क्य विशिनष्टि-एवं कुर्वन्तमिति । पृषदाज्य-
मतिक्रम्य वृषमेवादावभिधारयन्तम् ' अयमध्वर्युः ' पृषदाज्यमतिक्रामन् ' प्राणं खलु ' अन्तरगात् ' अतः
' एनम् ' अध्वर्युः ' प्राणो हास्यति '— इति । याज्ञवल्क्य सम्बोध्य वक्ता अध्वर्युः साधारण्येनाह ॥ २४ ॥

स ह स्मेति । एवमशिक्षितः ' सः ' याज्ञवल्क्य ' ह ' ' बाहु ' ' अन्ववेक्ष्य ' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाश-
नाय ' इमौ बाहु ' ' पलितौ ' जरसा युक्तौ शुद्धरमेयुक्तावभूताम् । अयमभिप्राय—एतावान् कालो वृषप्रथमा-

भिचारयेदथ पृषदाज्यमुय उत्पशुं नाभिचारयति नेदशृतमभिचारयाणी-
त्येतदेवास्य सर्वः पशुरभिचारितो भवति यद्रूपामभिचारयति तस्मा-
द्रूपामेवाग्रेऽभिचारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

(म) अथाज्यमुपस्तृणीते । (तेऽय) अयं हिरण्यशकलमुवदधात्यथ
वृषामवद्यन्नाहोग्रीपोमाभ्यां छागस्य वृषायै मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्य-
शकलमुवदधात्यथोपरिष्ठाद्विरुज्यस्याभिचारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । (तो) घृन्ति वा ऽएतत्पशुं यदग्री
जुह्वत्यमृतमायुर्द्विरण्यं तुदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा
सञ्जीवति तस्माद्विरण्यशकलावभितो भवत आश्रव्याहोग्रीपोमाभ्यां
छागस्य वृषां मेदः प्रेष्येति न प्रस्थितमित्याह प्रसुते प्रस्थितमिति वृष-
दकृते जुहोति ॥ २७ ॥

हि प्रथमावाज्यमागी होष्यन् भवति । वषां वाऽअत्र प्रथमां होष्यन् भवति । तस्माद्रूपामेवाग्रेऽभिचा-
रयेत् । अयं पृषदाज्यम्, अयं पशुं नाभिचारयति । नेदशृतमभिचारयाणीति । एतदेवास्य सर्व-
पशुरभिचारितो भवति—यद्रूपामभिचारयति । तस्माद्रूपामेवाग्रेऽभिचारयेत्—अयं पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्यमुपस्तृणीते । अयं हिरण्यशकलमुवदधाति । अयं वृषामवद्यन्नाह—अग्रीपोमाभ्यां छागस्य
वृषायै मेदसोऽनुब्रूहीति । अयं हिरण्यशकलमुवदधाति । अथोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिचारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः घृन्ति वाऽएतत् पशुम्—यदग्री जुह्वति । अमृतमायुर्द्विरण्यम् ।
तद्यदमृतऽआयुषि प्रतितिष्ठति । तथा त उदेति । तथा सञ्जीवति । तस्माद्विरण्यशकलावभितो
भवतः । आश्रव्याह—अग्रीपोमाभ्यां छागस्य वृषां मेदः प्रेष्येति । न प्रस्थितमित्याह—प्रसुते प्रस्थित-
मिति । वषदकृते जुहोति ॥ २७ ॥

भिचारणेनैव गतः, अयापि प्राणश्च न निर्गत इति स्वयमपि चरकाचर्युवत् परीक्षणेनैव ज्ञेयं—‘ ब्राह्मणस्य ’
चरकाचर्योः ‘ ववः ’ प्राण एव हस्तनीत्येतद्व्यामरम् ‘ व वम्व ’ नावगतमित्यर्थः । तस्मान् ‘ तत् ’
वचने नादूर्त्तव्यमित्युपमहारः । हविषु समानेऽपि पशोर्नभिचारणस्याभिप्रायमाविष्करोति—नेदशृतमिति । अभि-
चारणं होतव्यमिति सम्कारः । अशृतस्य होमानर्हत्वात् अभिचारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि सक्तास्यास्य
पशुमभ्यर्क्ष एव नीलमन्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपायमाह—एतदेवास्तेति ॥ २५ ॥

वषायागमाह—अथाज्यमुपस्तृणीते इति । तमयतो हिरण्यशकलस्यापनमप्राणस्य पशोः सप्राणत्व-
सम्भान्नाय ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । अयामृतावात्मना लौति । घृन्ति वा एतत् पशुं यदग्री जुह्वती-
त्यादिना । वषां मेद इति । मेदो नाम माससारभूतमहं तदात्मना वपोच्यते । सारस्वतसगदनाय वषा मेदः
प्रेष्यति । “ प्रेष्यन्नुवोर्द्विषो देवतासम्प्रदाने ” इत्यत्र, (पा० सू० २।३।६१) ‘ हविषो ऽप्रस्थितस्य

१—वषायां चरित्पशुपस्तृणीति हिरण्यमवद्यन्नाह इत्यादिभ्यां छागस्य वृषायै मेदसोऽनुब्रूहीति का. धो. सू. १६।१४१।
इति निरुद्धैः । “ अग्रीपोमाभ्यां छागस्य वृषायै मेदसोऽनुब्रूहीति का. धो. सू. ६।१४३ सौमिकेऽवबे१. । हिरण्यमवद्यन्नाय
द्विरभिचारणं २ सौमि । का. धो. सू. १६।१४२ । आश्रव्याह—अग्रीपोमाभ्यां छागस्य वृषां मेदः प्रेष्येति । का. धो. सू. ६।१४६ ।

हुत्वा वषाश्रुंसमीच्या । वषाश्रुषण्यो कृत्वानुग्राम्यति स्वाहाकृते
ऽर्ध्वनभसम्मरुते गच्छतमिति नेदिमे ऽऽमुया सतो ब्राभ्यां वषामुशि-
श्रपासेति ॥ २८ ॥

तद्यद्वषया चरन्ति । यस्मै वै देवतायै पशुमालभन्ते तस्मैवेतदेवतामेतेन
मेधेन प्रीणाति मेषा देवतेनेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवींश्रुपि श्रप्य-
माणान्युपरमति तस्माद्वषया चरन्ति ॥ २९ ॥

(न्यु) अथ चान्वाले मार्जयन्ते । कूरी वा ऽएतन्कुर्वन्ति श्रुत्तञ्जपु-
यन्ति यद्विश्रामति शान्तिगुणश्चुर्द्विः शान्त्या शमयन्ते तुद्विः सुन्दधते
तस्माच्चान्वाले मार्जयन्ते ॥ ३० ॥

इति पष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ (८१२)

हुत्वा वषा श्रुंसमीच्या वषाश्रुषण्यो कृत्वानुग्राम्यति-“ स्वाहाकृते । ऽर्ध्वनभसं माहृतं
गच्छतम् ” (वा सं ६ । १६) इति । नेदिमेऽमुया सतो ब्राभ्यां वषामुशि-श्रपासेति ॥ २८ ॥

तद्यद्वषया चरन्ति । यस्मै वै देवतायै पशुमालभन्ते-तामेवतदेवतामेतेन मेधेन प्रीणाति । मेषा
देवतेनेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवींश्रुपि श्रप्यमाणान्युपरमति । तस्माद्वषया चरन्ति ॥ २९ ॥

अथ चान्वाले मार्जयन्ते । कूरी वाऽएतन् कुर्वन्ति यत् सन्तपयन्ति, यद्विश्रामति । शान्तिरायः
तद्विः शान्त्या शमयन्ते । तद्विः सुन्दधते । तस्माच्चान्वाले मार्जयन्ते ॥ ३० ॥

प्रतिपत्तिं वक्तव्यं ' इत्युक्तम् । अतः पृथी प्रतिपत्तिवर्तमानं प्रयोगे प्रमे प्रविशन्ति-न प्रस्थितमित्याहति ।
सर्वत्राप्यवतप्रमत्ता सर्वत्राप्यवतः पुनः प्रमत्तयन्ति-प्रमुते प्रस्थितमिति । वषादिति शेषः । ' प्रमुते '
अन्वये इति सति यो वषाश्रुषण्येति । ॥ २० ॥

हुत्वा वषा श्रुंसमीच्या वषाश्रुषण्यो कृत्वानुग्राम्यति-ति ' श्रुंसमीच्या ' परस्परामिमुखं । तथा च सूत्रम्-
“ वषाश्रुषण्यो वषाश्रुषण्यो कृत्वानुग्राम्यति ” (का० श्रौ० सू० ६ । १४९) इति ।
‘ स्वाहाकृते ’ स्वाहाकृतं उच्यते, तद्विषयम् । अन्ये ग्रामे न सन्-‘ ऽर्ध्वनभसमिति । ‘ ऽर्ध्व ’ उपरि
भूतं ‘ नभः ’ अन्तरिक्षं ग्रन्थं वातां त तथोक्तं, नभः ‘ ऽर्ध्वनभसम् ’ तं बालं वायुम्, हे वषाश्रुषण्यो ! युषो
‘ गच्छतम् ’ । ‘ यान्वा इत्यादि-‘ वषाम् अतिश्राम ’ वषाश्रुषण्यो न भवेत् । इमे ‘ अनुया ’ अनुग्रह,
सन्तुष्टिपरतिष्ठे सन्तुष्टिर्मे देवे प्रपद्ये । ‘ न ’ यत्न इत्यभिप्रायेणाश्रौ प्रपद्यन् ॥ २८ ॥

वषायां प्रमत्तमिति-तद्यद्वषया चरन्तीति । अथ वषायां विप्रकृतकालीनवषायाण्यस्य मय्यव्यव-
धानेन सुगर्भाया देवताया अवान्नरभुविषयकत्वेन क्रोशान्तिहेतुरित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ चान्वाले मार्जयन्ते । न्यु ॥ ३० ॥

इति श्रुत्तञ्जपुयन्ति यद्विश्रामति यद्विश्रामति यद्विश्रामति यद्विश्रामति यद्विश्रामति

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३०८-३)

१-वषाश्रुषण्यो वषाश्रुषण्यो कृत्वानुग्राम्यति-ति ' श्रुंसमीच्या ' परस्परामिमुखं । तथा च सूत्रम्-
‘ स्वाहाकृते ’ स्वाहाकृतं उच्यते, तद्विषयम् । अन्ये ग्रामे न सन्-‘ ऽर्ध्वनभसमिति । ‘ ऽर्ध्व ’ उपरि
भूतं ‘ नभः ’ अन्तरिक्षं ग्रन्थं वातां त तथोक्तं, नभः ‘ ऽर्ध्वनभसम् ’ तं बालं वायुम्, हे वषाश्रुषण्यो ! युषो
‘ गच्छतम् ’ । ‘ यान्वा इत्यादि-‘ वषाम् अतिश्राम ’ वषाश्रुषण्यो न भवेत् । इमे ‘ अनुया ’ अनुग्रह,
सन्तुष्टिपरतिष्ठे सन्तुष्टिर्मे देवे प्रपद्ये । ‘ न ’ यत्न इत्यभिप्रायेणाश्रौ प्रपद्यन् ॥ २८ ॥

वदेवत्यः पशुर्भवति । तदेवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपति तद्यत्पुरोडाश-
मनुनिर्वपति सुवेषां वा ऽएष पशूनां मेधो युद्धीद्वियवौ तंमेवेनमेतन्मेधेन
समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्पुरोडाशमनुनिर्वपति ॥ १ ॥

(त्य) अथ यद्वपया प्रचर्य । (र्ये) एतेन पुरोडाशेन प्रचरति मध्यतो
वा ऽइमां वपामुत्तिदन्ति मध्यतुऽपुवेनमेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति तस्माद्वपया प्रचर्यतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष न्वेवेतस्य वन्ध्वर्यत्रका
चेष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते ॥ २ ॥

(तेऽथ) अथ पशुं विशास्ति । त्रिः प्रच्यावयुताग्निः प्रच्युतस्य हृदय-
मुत्तमं कुरुताडिति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३ ॥

वदेवत्यः पशुर्भवति, तदेवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपति । तद् यत्पुरोडाशमनुनिर्वपति । सर्वेषां वाऽएष
पशूनां मेधो युद्धीद्वियवौ । तंमेवेनमेतन्मेधेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मात्पुरोडाशमनु-
निर्वपति ॥ १ ॥

अथ यद्वपया प्रचर्य-एतेन पुरोडाशेन प्रचरति, मध्यतो वाऽइमां वपामुत्तिदन्ति, मध्यत एवे-
नमेतेन मेधेन समर्द्धयति, कृत्स्नं करोति । तस्माद्वपया प्रचर्यतेन पुरोडाशेन प्रचरति । एष न्वेवे-
तस्य वन्धुः-यत्र क चेष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते ॥ २ ॥

अथ पशुं विशास्ति । त्रिः प्रच्यावयुता(त्) त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताड्-इति । त्रिवृद्धि
यज्ञः ॥ ३ ॥

अथानुनिर्वाप्यपुरोडाश तदेवत्यं च त्रिभो-वदेवत्य इति । या देवता पशोः पुरोडाशोऽपि तदेवताक-
कर्तव्यः । पुरोडाशानुनिर्वाप्य पूर्वमागस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति-सर्वेषां वा एष पशूनामिति ।
सर्वपशूनां मेधरूपवमेतरेषां प्रशंस्य “ पुरुष ये देवा पशुमान्भवन्त, तस्माद्दालब्धमेध उदयामत ” (दे. मा.
२ । १ । ८) इत्यादिना प्रशंसितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वरानन्तरं प्रशंसति-अथ यद्वपया प्रचर्येति । पशुपुरोडाशस्य पशुभिर्ब्रह्मर्षिरुपपन्नोन्नतं
सर्वं पशुत्वतिदिशति-एष न्वेवेतस्य वन्धुरिति ॥ २ ॥

अथ पशुं विशास्तीति । (या. पा. म्या. प. ७२७) । शमिता । तदा शमितुरेवमनुशासनं कुर्यात्-
हे शमितः । ‘ त्रिः प्रच्यावय ’ प्रधानशिक्षणद्वयपद्वेदेन त्रिविधानि त्रिविधविधानि यथा स्युः, तथा प्रच्या-
वय ‘ त्रिः प्रच्युतस्य ’ पशोः ‘ हृदयम् ’ अवयवम् ‘ उत्तमम् ’ उपरिमार्गं ‘ कुरुताड् ’ इति । यज्ञ

१-अर्धसोमीयोऽतःपशुः । तदेवत्यं पशुपुरोडाशः । का. धो. सू. ८-२-११२०४ पशुरेवतावे पुरोडाश एकादशकपालः ।
का. धो. सू. १ । ११४ । अर्धसोमीयोऽवपितोऽपुनोदेवाय । का. धो. सू. १ । ११५ । २-विशास्तिपशुमन्वाः । वदेवत्यां वेदोऽ-
मन्वातारान्पशुमन्वाः । वपामुत्तिदन्ति । विद्वन्वीरस्य कृतवर्णोऽयम् । का. धो. सू. १ । १४७-१५० । ३-त्रिः प्रच्यावयुता
इति मूलशब्दः ।

(जोऽथ) अथ शमितारं सृष्टुं शास्ति । अत्वा पृच्छाच्छ्रुतं हविः शमिता ३ इति श्रुतमित्येव ब्रूताम् श्रुतं भगवो न श्रुतं हीति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य । (त्या) अध्वर्युरपनिष्क्रम्य पृच्छति श्रुतं हविः शमिता इति श्रुतमित्याह तद्देवानामित्युपाश्वर्युः ॥ ५ ॥

(स्त) तद्यत्पृच्छति । श्रुतं वै देवानां हविर्नाश्रुतं शमिता वै तद्देवप्रदि श्रुतं वा भवत्यश्रुतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत्पृच्छति । श्रुतेन प्रचराणीति तद्यद्यश्रुतं भवति श्रुतमेव देवानां हविर्भवति श्रुतं अजमानस्यानेनाऽध्वर्युर्भवति शमितारं तडेनो भवति

अथ शमितारं संशास्ति-यत्वा पृच्छात्-श्रुतं हविः शमिताः-इति-श्रुतमित्येव ब्रूताम् न श्रुतं भगवो न श्रुतं हीति ॥ ४ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य, अध्वर्युरपनिष्क्रम्य, पृच्छति-श्रुतं हविः शमिताः ३ इति । श्रुतमित्याह । तद्देवानामित्युपाश्वर्युः ॥ ५ ॥

तद्यत्पृच्छति-श्रुतं वै देवानां हविः, नाश्रुतम् । शमिता वै तद्देव यदि श्रुतं वा भवत्यश्रुतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति-श्रुतेन प्रचराणीति । तद्यद्यश्रुतं भवति-श्रुतमेव देवानां हविर्भवति, श्रुतं

‘ त्रि. प्रच्यावय ’ अवयवान् यथाज्ञानि त्रिः प्रच्युतानि स्युः, तथा पाकं कुरु । ‘ त्रिः प्रच्युताम् ’ पक्त्वं ‘ हृदय ’ हृत्वामेव पक्त्वं ‘ उत्तमम् ’ उत्तरेवर्तमानं कुरु । प्रप्राशनस्य त्रित्वं प्रशंसति-त्रिवृद्धिं यज्ञ इति । उक्तं त्रिवृत्तम् ॥ १ ॥

अथ शमितारं संशास्तीति । अनुशास्त्रं कुर्यात् । यत् यदा हे शमितः १-स्वा त्वां पृच्छात् पृच्छेत् । प्रश्न प्रकारमाह-श्रुतं ह विः शमिता ३ इति प्रश्नार्थे पठत । तदा श्रुतं चेच्छ्रुतमित्येव ब्रूतात् । अश्रुतं चेत् ३ भगवद्दिदानीमपि न श्रुतमिति ब्रूतात् । प्रमादाद् श्रुतम् श्रुतत्वाभिधानमीत्वा प्रथमत एव संशास्तिम् ॥ ४ ॥

अथ जुहोति । अथ पाकानन्तरं जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य ‘ जुह्वां पृषदाज्यं हृदयवदानार्थमादाय शमितं प्रति गत्वा ‘ शमितार ’ ‘ श्रुतं हविः ’ ‘ ३ इति ’ पृच्छेत् । ‘ श्रुतम् ’ ‘ इति ’ प्रत्युक्तं ‘ तद् देवानाम् ’ ‘ इति ’ ‘ उपाश्रु ’ ब्रूताम् ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रशोजनमाह-तद्यत् पृच्छतीति । प्रश्नाभावापक्षे ‘ अश्रुतम् ’ इति । ‘ श्रुतं वा ’ स्वान् । तत्र रीदं नैर्जनं वा भवेत्, न देवम्, “ यो विदध्व स नैर्जनो योऽश्रुतः स रीदो यः श्रुतः ॥ देव ” (ते स. २ । १ । ३ । ४) इति हि तैत्तिरीयस्मृत्यः । अनः श्रुताश्रुतविभागं शमिता जानानिति “ श्रुतं हविः शमितं ३ ” इति प्रश्नो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादाद् श्रुतमपि भवेत् । ‘ यजमानस्य श्रुतं भवति ’ श्रुते

१-शमितारं शमितं वि प्रच्यावयन्तं त्रिः प्रच्युतम् हृदयमुपाश्रुत्वा पाकं कुरु । ‘ त्रिः प्रच्युताम् ’ पक्त्वं ‘ हृदय ’ हृत्वामेव पक्त्वं ‘ उत्तमम् ’ उत्तरेवर्तमानं कुरु । प्रप्राशनस्य त्रित्वं प्रशंसति-त्रिवृद्धिं यज्ञ इति । उक्तं त्रिवृत्तम् ॥ १ ॥

त्रिष्टुत्वः पृच्छति त्रिवृद्धियञोऽथ यडाद् तद्देवानामिति तद्धि देवानां
यच्छतं तस्मादाह तद्देवानामिति ॥ ७ ॥

स हृदयमेवाग्रिऽभिधारयति । (त्या) आत्मा वै मनो हृदयं प्राणः
पृषदाज्यमात्मन्वेतन्मनसि प्राणं दधाति तुयेतुवीउमेव देवानां इवि-
भ्वत्त्यमृतममृतानाम् ॥ ८ ॥

(७) सांऽभिधारयति । सु ते मनो मनसा सुं प्राणः प्राणेन गच्छता-
मिति न स्याद्वाकरोति न ह्येषाहुतिरुद्रासयन्ति पशुम् ॥ ९ ॥

यजमानस्य । अनेनाः—अध्वर्युर्भवति । नमितरि तदेनो भवति । त्रिष्टुत्वः पृच्छति, त्रिवृद्धि पक्षः ।
अथ यदाह—तद्देवानामिति । तद्धि देवानाम्—यच्छतम् । तस्मादाह—तद्देवानामिति ॥ ७ ॥

न हृदयमेवाग्रिऽभिधारयति । आत्मा वै मनो, हृदयम्, प्राणः पृषदाज्यम् । आत्मन्वेतन्मनसि
प्राणं दधाति । तर्जनिमेव देवानां इतिर्वचः—अमृतममृतानाम् ॥ ८ ॥

मौऽभिधारयति—“सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम्” —(वा. सं. ६।१८)
इति । न स्वाहाकरोति न होषाहुतिः, उडामयन्ति पशुम् ॥ ९ ॥

यन् फलं तदधिकृतं भवतीत्यर्थः । अथ एव प्रश्नादेव ‘अध्वर्युः’ ‘अनेनाः’ अपासः ‘भवति’ ; समितार-
मेव ‘तदेनः’ आग्रयति । विः कृत्स्नः इत्यादि । सष्टम् ॥ ७ ॥

स हृदयमेवाग्रिऽभिधारयतीति । इदमभिधारणं प्रशंसति—आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतद् हृदयाख्य-
मद्रम्, तन्मन आन्तरिकः ‘आत्मा’ सट्टः ‘एतं मनोमयमात्मननुपमं कामति’—(सै. उ. म. व. अनु. ८)
इत्यादौ आत्मन्व्यवहारान् । अथवा मनउपाधिकः ‘आत्मा’ सट्टः, परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीव-
मात्रं, मनस्य उपशिवान् । उक्तं पृषदाज्यस्य प्राणज्यम् अतः एतेन हृदयाभिधारणेन आत्मनूते मनसि प्राण
स्थापितवान् भवति । तथा सति हृदयद्वारा प्राणप्रजयोः स्थापितवान् ‘देवानाम्’ इदं मन्त्रं ‘इवि’ सम्पद्यते ।
अप्रशान्दयुतं सामर्थ्यादितराण्यह्नान्यपि पश्चादाज्येनाभिधारयेत् ॥ ८ ॥

मौऽभिधारयतीत्यादि ! मन्त्रस्वार्थः—हे अभिधार्यमाण हृदय ! ‘ते’ ‘मनः’ । मनःप्राणयोर्द्वन्द्व-
स्यानात् आग्रयन्निर्देशेनात् ‘ते’ मनः इति स्वस्वामिमात्मन्वेत्येवार्थः । ‘मनस्त’ पृषदाज्यमन्त्रमेव ।
पृषदाज्यस्य मनोऽनुष्णत्वेन स्तुक्त्वात् प्राणमनमोरविशेषात् पृषदाज्यमपि मन इत्युच्यते । तेन ‘सङ्गच्छताम्’
सङ्गत्तं भवतु । तथा ‘ते’ ‘प्राणः’ ‘प्राणेन’ पृषदाज्यलक्षणेन ‘सङ्गच्छताम्’ । यदाह ‘पशो’ ! ‘ते’
यो मनःप्रणी अपराधी, ताम्या मनःप्राणाभ्यां हृदयक्षणेनावस्थिताभ्यां सङ्गच्छतामित्यर्थः । न होषाहुतिरिति ।
अभिधारणरूपत्वेनाहुतिर्मन्त्राख्यात् स्वन आहुतिवामावाञ्च स्वाहा कुर्यात् ॥ ९ ॥

तुं जघनेन चात्वालमुन्तरेण यषं चाग्निं न हरन्ति । तद्यत्समुया न हरन्ति
येनान्यानि हवींषि हरन्ति शृतथँ सन्तं नेदङ्गशो विवृतेन कूरी-
कृतेन समया यज्ञं प्रमजामेति यदु वाह्येन न हरन्त्यग्रेण यूपं वहिर्द्धा
इ यज्ञात्कुर्बुस्तस्मादन्तरेण यषं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रति-
प्रस्थातावद्यति पुक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ता अध्यवद्यति तद्यत्पुक्ष-
शाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

अत्र वै देवाः । (५) अग्रे पशुमालेभिरे तं त्वष्टा शीर्षतोऽग्रेऽभ्युवागो-
तेयं चित्रालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशवः सुऽप्युशीर्षंगस्तिष्कोऽनूकयश्च मजा
तस्मात्सु वान्तु इव त्वष्टा ह्येतुमभ्युवमत्तस्मात् नाश्रीयात्त्वष्टुर्ह्येत-
वभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तं जघनेन चात्वालम्-अन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । तद् यत्समया न हरन्ति-येनान्यानि
हवींषि हरन्ति-शृत सन्तं नेदङ्गशो विवृतेन कूरीकृतेन समया यज्ञं प्रमजामेति । यदु वाह्येन न
हरन्ति-अग्रेण यूपम्-वहिर्द्धा इ यज्ञात् कुर्बुः । तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतो
निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति । पुक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति । ता अध्यवद्यति । तद् यत्पुक्षशाखा
उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः अग्रे पशुमालेभिरे, तं त्वष्टा शीर्षतोऽग्रेऽभ्युवाग-उत्तेवं चित्रालभेरन्निति । त्वष्टुर्हि
पशवः । स एव शीर्षं न स्तिष्कोऽनूकयश्च मजा । तस्मात् ॥ वान्तु इव । त्वष्टा ह्येतमभ्युवमत् ।
तस्मात् नाश्रीयात् । त्वष्टुर्ह्येतवभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तं जघनेनेत्यादि ("वनिष्टुजाघनी चावद्यति" का. श्रौ. सू. ६ । १५८) । पूर्ववद् व्याख्येयम् । संसर्जनस्य
निवेद्येभ्योमेतिद्वये हविषः कृतामाह-नेदङ्गश इति । अङ्गशः अङ्गद्वयम् । "सद्वयैकवचनाच्च वीत्तापान्"-
(पा. सू. ५।४।४२) इति शम् । दक्षिणत आहृत इति । 'प्रतिप्रस्थाता' अवद्यत् । पुक्षशाखा उत्तर-
वर्हिर्भवन्तीति । वर्हिष उपविभूताः स्तुः । वर्हिष उपरि हविषासवदन्तार्धमात्रादयेत्, तासामुपरि अवद्यत् ।
पुक्षशाखाः प्रशंसति-तद्यत् पुक्षशाखा स्यादित्ना ॥ १० ॥

यत्र वै देवा इति । पुत्र देवानां पशुमालम्भनसमये 'त्वष्टा' देवः, एतस्वामी । एवमेवोत्तरकालेऽपि आल-
म्भन कारयेत्यति, न न मवेदिनि पशुशिरसि बभन कृतवान्, स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि मस्तिष्कादिरूपेण परि-
णतोऽभूत् । अथवा शिरसः उच्छिष्टसंस्पर्शनम् 'स एषः शिरःसम्बद्धो' मस्तिष्कः । कपालः, 'अनूकयश्च'
तन्मत्तम्, 'मजा' तदाश्रितः सार इत्यमरव्योक्तम् ॥ ११ ॥

तस्यावाद्भ्येधः पपात । सु ऽएष वृनस्पतिरजायत तं देवाः प्रापश्यन्तु-
स्मात्प्रस्युः प्रस्यो ह वै नामैतद्यत्पुक्ष इति तेनैवैनमेतन्मेषेन समर्हयति
कृत्स्नं करोति तस्मात्पुक्षशाखा उत्तरवर्द्धिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्य) अथान्यमुपस्तृणीते । जुहां चोपभृति च वसाहोमहवन्त्यां समवसथान्याम् । अथ हिरण्यशकलाव-
दधाति जुहां चोपभृति च ॥ १३ ॥

(च्वा) अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनोतायै हविषोऽनु-
वाच आह सुर्वा ह वै देवताः पशुमालभ्यमानमुपसङ्गच्छन्ते मम नाम
ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासां हि देवतानां हविः पशु-
स्तासां सुर्वासां देवतानां पशो मनांस्थितानि भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति
तयो हामोघाय देवतानां मनांस्थितानि भवन्ति तस्मान्मनो-
तायै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

तस्यावाद्भ्येधः पपात । स एष वृनस्पतिरजायत । तं देवाः प्रापश्यन् । तस्मात्प्रस्युः । प्रस्यो ह
वै नामैतद्यत्पुक्ष इति । तेनैवैनमेतन्मेषेन समर्हयति । कृत्स्नं करोति । तस्मात् पुक्षशाखा उत्तर-
वर्द्धिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथान्यमुपस्तृणीते—जुहां चोपभृति च वसाहोमहवन्त्यां समवसथान्याम् । अथ हिरण्यशकलाव-
दधाति—जुहां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । सद्यन्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । सर्वा ह वै देवताः
पशुमालभ्यमानमुपसङ्गच्छन्ते—मम नाम ग्रहीष्यति, मम नाम ग्रहीष्यतीति । सर्वासां हि देवतानां
हविः पशुः । तासां सर्वासां देवतानां पशो मनांस्थितानि भवन्ति । तान्येवैतत् प्रीणाति । तयो हामो-
घाय देवतानां मनांस्थितानि भवन्ति । तस्मान्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

तस्यावाद्भ्येध इति । 'तस्य' देवतालभ्यमानस्य पशोः सक्रासादेव अवाद् भ्ये 'मेवः' तु अपः
'पपात' । पतिनो वृशोऽभूत् । वृशमेनाभ्युत्पन्नं 'त' 'देवाः' । 'प्रापश्यन्' अतो देवैः प्रकर्षेणाख्यायानात्
'प्रस्युः' इत्युत्पत्तेः । इदानीं यः । 'पुक्षः' इति । 'उत्पत्तेः', 'वस्तुनः' । 'प्रस्युः' इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथान्यमिति । जुहादिषु 'उपस्तृणीते' । 'जुहां' प्रधानपशुवदानार्थम् । 'उपभृति' स्विष्टकृद-
र्थम् । वसाहोमायं वसाहोमहवन्त्याम् । 'समवसथान्याम्' समवसथानी इडापात्रम् । जुहपशुनोर्हिरण्यशकलम-
वधापात्रदीपमानस्य हविषः मन्विर्जन्य मनोतादेवतार्थं अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयान् । मनोतातामनिर्वचनेन नदनु-

१-स्वरस्य चरित्युपसर्गविहित्यनवकाव ज्ञेयमवकाव । हिरण्यशकलाव द्विषिकारूपे १ सोमे । का. भौ. सू. ६ । १४१-१४२
२-जुहपशुनोर्हिरण्यशकलं वसाहोमहवन्त्यां वाचा च मनोतायै हविषोऽनुवचनार्थं होतारं ब्रूयान् । मनोतातामनिर्वचनेन नदनु-
वधेनेन नदनुवाच । अथान्यमुपस्तृणीते । का. भौ. सू. ६ । १४५-१४७ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति प्राणो
वे हृदयमुतो ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सञ्चरति प्राणो वै पशुर्वायुश्च ये प्राणेन
प्राणिति तावत्पशुरय बुदास्मात्प्राणोऽपक्रामति दावैव तर्हि भूतोऽ-
नर्ध्वः शेते ॥ १५ ॥

हृदयमु वै पशुः । (स्तु) तदस्यात्मन एवाग्रेऽवद्यति तस्माद्यदि
किञ्चिदवदानं हीयेत न तदाद्रियेत सुर्वस्य देवास्य तत्पशोऽवत्तं
भवति यद्धृदयस्याग्रेऽवद्यति तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यत्यय
यथापूर्वम् ॥ १६ ॥

(मु) अथ जिह्वायै । सा हीयं पूर्वाद्वात्प्रतिष्ठत्यथ वृक्षस्तद्धि ततोऽ-
थैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोऽथ तनिम्नोऽथ वृक्षयोः ॥ १७ ॥

म हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । तद् यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति । प्राणो वै हृदयम् । अतो
ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सञ्चरति । प्राणो वै पशुः । तावद्वयेव प्राणेन प्राणिति-तावत्पशुः । अथ यदस्मात्
प्राणोऽपक्रामति-दावैव तर्हि भूतोऽनर्ध्वः शेते ॥ १५ ॥

हृदयमु वै पशुः । तस्यात्मन एवाग्रेऽवद्यति । तस्माद्यदि किञ्चिदवदानं हीयेत-न तदाद्रियेत ।
सर्वस्य देवास्य तत् पशोरवत्तं भवति-यद् हृदयस्याग्रेऽवद्यति । तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽव-
द्यति । अथ यथापूर्वम् ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । सा हीयं पूर्वाद्वात्प्रतिष्ठति । अथ वक्षसः । तद्धि ततः । अथैकचरस्य दोष्णः ।
अथ पार्श्वयोः । अथ तनिम्नः । अथ वृक्षयोः ॥ १७ ॥

वचनं प्रशंसति-तद्यन्मनोताया इत्यादिना । 'ओतानि' सम्बद्धानि मनसि यस्याम् । अत्र "त्वं ५ आत्र प्रथमो
मनोताः" (ऋ. स. १. १. १. १) इति मन्त्रवर्णात् 'अग्निः' 'मनोता' पशोर्मनस्मन्वयः । सम्बन्धस्य
निषिद्धमाह-सर्वासां देवानामिति । 'पशौ' आन्ध्रवत्प्रियवत्साधारण्यात् 'तानि' 'मनानि' 'ओतानि' ।
'एतन्' 'एतेन आग्नेयेनानुवचनेन । स्पष्टमन्वयः ॥ १६ ॥ १४ ॥

प्रमाणार्थविधानाह्नानि तत्तत्र य विचार्य प्रशंसति-स हृदयस्यैवाग्र इत्यादिना । हृदयस्यावदानप्रदेशं
विशिनष्टि-तद्यन्मध्यतः सत इति । 'सतः' देहमध्यप्रदेशे वर्तमानस्य । हृदयस्य प्राणो वै तदुत्पत्तिस्थान-
त्वेनेत्याह-अतो ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सम्भवतीति । प्राणपशुवज्राक्षेण प्राण्यद्राह्यातम् । अत एव प्राणस्या-
भावे पशुत्वाभावाद्भूदयस्य प्रथमं सम्बन्धेन सति हृदयव्यतिरिक्तानामह्नानामवदानमपि सम्पन्नम्, यदि प्रमा-
दात् किञ्चिदेवाह्नयमपि स्यात्, तथापि कृत्स्नपञ्चवदानं सम्पद्यत इत्यर्थः । तस्माद्भूदयमेवाग्रेऽवद्येत् 'अथ'
'यथापूर्वं' परतो पूर्वमह्नयनविकल्पः ॥ १५ ॥ १६ ॥

सहस्रहेतोर्लोकं विशणोति-अथ हि इया इति । जिह्वायाः सकामात्सा खलु जिह्वा पूर्वाद्वात्पूर्वादिं प्रतिष्ठिता ।
अतः पूर्वस्य पूर्वमवदानाय जिह्वायाः 'रेत्' । अथ जिह्वानन्तरं यद्यपि पूर्वादिं प्रतिष्ठितम् । 'तद्धि ततोऽय'

(गुं) गुदं त्रेधा करोति । स्थविमोपयद्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वा-
ज्वद्यत्युणिम व्यङ्गेऽप्युथैकचरुयै श्रोणेरेतावस्तु जुह्वामवद्यति ॥ १८ ॥

(त्यु) अयोपभृति । व्यङ्ग्यस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति
व्यङ्ग्यायै श्रोणेरुथ हिरण्यशकलावुवदधात्यथोपरिष्ठाडाज्यस्याभि-
धारयति ॥ १९ ॥

गुदं त्रेधा करोति । स्थविमोपयद्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वावद्यति । अणिम व्यङ्गेषु । अथैक-
चरायै श्रोणेः । एतावन्तु जुह्वामवद्यति ॥ १८ ॥

अयोपभृति । व्यङ्ग्यस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति । व्यङ्ग्यायै श्रोणेः । अथ हिरण्यशकलाव-
वदधाति । अयोपरिष्ठाडाज्यस्याभिधारयति ॥ १९ ॥

अथापि बधोनन्तरम्, ' दूरादात् प्रतिष्ठति ' । ' एकचरस्य दोष्णः ' सम्पादित्यर्थः । ' अथ ' ' तन्निघ्नः '
यकृतः इत्यर्थः । तस्य चातिक्रमत्वात् तन्निघ्नम् । ' इजः ' इजं उद्गुमपार्थस्यमागकलाकारं मांसद्वयम् ।
एवं इदपारीति नव सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तुमाह-गुदं त्रेधेति । त्रिधाकृतेऽ गुदेऽ गुदाङ्गेऽ यदतिस्थूलं तदुपपानार्थमवयेत्, मध्यमं शुद्धं
प्रधानहोमार्थं त्रिधाकृत्वाऽवयेत्, यदवगुणं व्यङ्गेऽ, तन्मध्वे अवयेत् ॥

एकादशं दर्शति-गुदं त्रेधा करोतीति । अथैकचरायै श्रोणेरेति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्विष्टकृदर्थमाह-अयोपभृति अङ्गस्वेति । त्रीणि अङ्गानि यायेति व्यङ्ग्यं, सौविष्टकृतं द्विः । तान्येवाह-
दोष्ण इति । तस्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वाद् दक्षिणस्य दोष्णः सकाशादित्यर्थः । ' गुद ' गुदस्यानुभाग
' द्वेधा कृत्वा ' उपभृति स्विष्टकृदर्थम् ' अवद्यति ' अवयेत् । ' व्यङ्ग्यायै श्रोणेः ' स्विष्टकृदर्थयाः श्रोणेः
सकाशात्, सम्पादा। श्रोणेरित्यर्थः । प्रधानस्य वक्ताभावदानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात् । " सुषोरवद्यति यथोक्तं
द्विः " (का. श्री. सू. १-१८९)-इति सूत्रात् ॥

अथ हिरण्यशकलाविति । शुद्धमुपभृति तस्योपरि हिरण्यशकली स्थापयेत्, अथाभिधारयेत् ॥ १९ ॥

अथ वसाहोमं गृह्णातीति । रेवतीति वसाहोमं गृह्णीयतः इत्यत इति यत् होमद्रव्यम्, तद् वसाहोम-
हवम्पा गृह्णीयादित्यर्थः ॥

मन्त्रस्यावमर्षः-हे वसाद्वयम् । इव ' रेवति ' हितवमिति रिषेर्हिसार्थस्य विवि स्वरूपभगुणे रेडिति रूपम्,
(धा. पा. (१९९) आङ्गलानुगुणं ऋकाडिकं इत्या ' छेत्वा ' -रूपम् । छेत्वायेवेति । इवद्रव्यत्वात् इत-
स्ततश्चलनं निबध्निषे । म्यादायातम् । तादृशं ' त्वा ' त्वाम् ' अग्निः ' ' श्रीगान्तु ' अपयतु, तेन सह मिश्रयतु
॥ । ' आगस्त्या समरेणम् ' ' यी गनिरैवणयोः ' (धा. पा. प. १८)-इत्यस्य छुडि रूपम् । उदकानि
त्वां समतारित्यर्थः । उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निस्तुतात्वात् । ' वातस्य ' वायोः ' धान्ये ' गान्ये गृह्णामि ।

१- ' व्यङ्गेषु मध्वे ' इति क. पा. । २- ' अथैकचरायै ' इति क. ख. ।

१-अगमव्यवहारमवयत् । इदं विद्वांसोऽऽ सत्यताविपूर्वकं पाठं बह्वृचो गुदस्य व्यङ्गेणिरिति ज्ञेयम् । दक्षिणायायेव-
पूर्वनिबद्धं गुदशुभाणि २ सम्प्रभोगिरिषोपयत्तानि । अथैकचरस्य व्यङ्ग्यः । अवयवकालोपभारः । अविह्वलायनीयावद्यति ।
अभिम्योदङ्गुलीपुरीतते येन च । रेवतीति म्यादायादृशत्वादिभिर्वाच्यम् । का. श्री. सू. १११८८ । ४-आहवे तु तां वसा वसे-
साम्नेन त्रिवोहं इत्या छेत्वायेवेति । इ. पा. ५- ' निबध्निष्यात् ' इति क. पा. ।

(त्व) अथ वसाहोमं गृह्णाति । रेडसीति लेलुयेव हि सूस्तस्मादाह रेडसीत्यग्निश्चा श्रीणात्वित्याग्निर्ह्येतच्छ्रूयति तस्मादाहामिष्ट्वा श्रीणात्वित्यापस्त्वा सुमरिणन्नित्यापो ह्येतमुद्ग्रेभ्यो उत्सर्ज्य सम्भुरन्ति तस्मादाह-पस्त्वा सुमरिणन्निति ॥ २० ॥

व्यातस्य त्वा ध्रान्या ऽडुति । (त्व) अन्तरिक्षं वाऽअयमनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तस्मादाह व्यातस्य त्वा ध्रान्या ऽडुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रुध्रेह्या ऽडुति । (त्वे) एष वै पूष्णो रुध्रेहिरेतस्मा ऽडुति गृह्णाति तस्मादाह पूष्णो रुध्रेह्या ऽडुति ॥ २२ ॥

(त्व) ऊष्मणो व्यथिपदिति । (त्वे) एष वा ऊष्मेतस्मा ऽडुति गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यथिपदित्यथोपरिष्ठाद्विगन्त्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

अथ वसाहोमं गृह्णाति । “ रेडसि ”—(वा. सं. ६।१८) इति । लेलुयेव हि सूस्तस्मादाह-रेडसीति । “ अग्निश्चा श्रीणात् ”—(वा. सं. ६।१८) इति । अग्निर्ह्येतच्छ्रूयति । तस्मादाह-अग्निश्चा श्रीणात्विति । “ आपस्त्वा सुमरिणन् ”—(वा० सं० ६।१८) इति । आपो ह्येतमुद्ग्रेभ्यो र्जं सन्भुरन्ति । तस्मादाह-आपस्त्वा सुमरिणन्निति ॥ २० ॥

“ व्यातस्य त्वा ध्रान्या ”—(वा. सं. ६।१८) इति । अन्तरिक्षं वाऽअयमनुपवते । योऽयं पवते । अन्तरिक्षाय वै गृह्णाति । तस्मादाह-व्यातस्य त्वा ध्रान्याऽडुति ॥ २१ ॥

“ पूष्णो रुध्रेह्या ” (वा. सं. ६।१८) इति । एष वै पूष्णो रुध्रेः । एतस्मा उ हि गृह्णाति-तस्मादाह-पूष्णो रुध्रेह्या ऽडुति ॥ २२ ॥

“ ऊष्मणो व्यथिपत् ” (वा. सं. ६।१८) इति । एष वाऽऊष्मा । एतस्माऽडुति गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यथिपदिति । अथोपरिष्ठाद् द्विगन्त्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

तथा ‘ पूष्णः ’ - ‘ रुध्रे ’ - वेगाय गृह्णाति । वा-वाडित्वयोस्तर्त्तवाध्रकवाङ्मनिरदोस्तारिरुपरतया ब्रालेने व्याख्यातम् । ‘ ऊष्मणे व्यथिपत् ’ इति क्माविशेषणम् । ऊष्मा, नन भक्त्याद् व्यथयतीति व्यथिपत् ; तादृक् स्वमिति । तादृज त्वा गृह्णाति ॥

‘ रेड् ’ शब्द व्याचष्टे-लेलुयेव हि यूर्गिडि । यौति मिश्रयतीति सू क्ना, मा ‘ लेलुयेव ’, चलनेन च इत्-स्ततो गमनमुपमीयते । श्रीणात्वित्यस्य पाठार्थ इति व्याचष्टे-अग्निर्ह्येतच्छ्रूयतीति । व्यातस्य ध्रानिः, पूष्णो रुध्रेऽन्तरिक्षपराविधि व्याचष्टे-अन्तरिक्षं वा अयमनुपवत इत्यादिना । ऊष्मणोऽन्तरिक्षपर इत्याह-एष वा ऊष्मेतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०-२३ ॥

(त्पु) अथ पार्श्वेन वाऽसिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेप इति तन्नाम्ना एवे-
तद्रक्षाऽस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

(न्त्यु) अथ यद्गृष्परिशिष्यते । तुत्समवत्तथान्यामानयति तद्गृदयं प्रा-
स्यति जिह्वां व्यक्षन्तुनिम मतस्त्रे वनिष्टुमथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभि-
धारयति ॥ २५ ॥

तद्गृद्विरण्यशकलावभितो भवतः । (तो) मृन्ति वा ऽपतुत्पशुं मुदमो
जुह्वत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुपि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा
सञ्जीवति तस्माद्विरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

(तोऽथ) अथ मुदक्षण्यावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणायाश्च श्रोणे-
र्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तुस्मादयं पशुरक्षण्या पदो हर-

अथ पार्श्वेन वामिना वा नर्षाति । “ प्रयुतं द्वेषः ” (वा. सं. ६ । १८) इति । तन्नाम्ना
एवेतद्रक्षाऽस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद् गृष्परिशिष्यते—तत् समवत्तथान्यामानयति । तद् गृदयं प्रास्यति । जिह्वां, वक्षः,
तनिम, मतस्त्रे, वनिष्टुम् । अयोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिधारयति ॥ २५ ॥

तद् गृद्विरण्यशकलावभितो भवतः । मृन्ति वाऽपतुत् पशुम्—पदमो जुह्वति । अमृतमायु-
र्हिरण्यम् । तदमृतं ऽआयुपि प्रतितिष्ठति । तथात उदेति । तथा सञ्जीवति । तस्माद्विरण्यशकला-
वभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ यदक्षण्यावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो, दक्षिणायाश्च श्रोणेः, दक्षिणस्य च दोष्णः
सव्यायाश्च श्रोणेः । तस्मादयं पशुरक्षण्या पदो हरति । अथ यत् सम्यगवद्येत्—समीचो ह्रिवायं

अथ पार्श्वेनत्यादि । “ प्रयुतं द्वेषः ”—‘ इति ’ मन्त्रेण ‘ पार्श्वेन ’ पार्श्वान्वितना ‘ वामिना वा ’ गृहीतां
वतां विमनति । ‘ द्वेषः ’ अनिष्टेभ्यः सकृदात् ‘ प्रयुतं ’ वृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

अथ यद् गृष्परिशिष्यते इति । गृहीतावशिष्टा वमा ‘ समवत्तथान्याम् ’ रक्षायां आनयेत् ।
इदर्थं तत्र प्रधानावशिष्टानि ह्रदयादीनि प्राप्य पुनर्द्विरभिधारयति । ‘ मतस्त्रे ’ वक्षो । तनिमादयः
प्राग्भाष्यानाः ॥ २५ ॥

अत्र सूत्रकारेण “ वपावद्विरण्यम् ”—(का. श्रौ. सू. ६ । १८०) इति हविषामुभयतो द्विरण्यप्रक्षेप
उक्तः, ॥ प्रधानि—तद्गृद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । एतद् वपाया व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानविष्टुदर्थं गृह्यदानम्, तन् गमन्विष्य प्रशंसति—अथ यदक्षण्यावद्यति सव्यस्य च दोष्ण
इत्यादिना । ‘ सव्यम् ’ ‘ दोष्णः ’ सुवस्य ‘ दक्षिणायाः श्रोणेः ’ प्रधानावदानसमये, ‘ दक्षिणस्य च

त्यथ युत्सम्यगवद्येत्समीचो ह्येवायं पशुः पदो हरेत्तस्मादक्षण्यावद्यत्यथ यत्तु
शीर्ष्णोऽवद्यति नाशंसयोर्नानूकस्य नापरसक्ययोः ॥ २७ ॥

(३) अमुरा इ वा ऽअग्रे पशुमालेभिरे तद्देवा भीषा नोपवेयुस्तान्हेयं
पृथिव्युवाच मैतदाहदमहं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि यथावथैतु ऽएतेन
चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच । (चा) अन्यतरामेवाहुतिमुहोपुरन्यतरां पर्यंशिपन्निति स यां
पर्यंशिपन्पंस्तानीमान्वबदानानि ततो देवाः स्विष्टकृते ज्यङ्गण्युपाभजं-
स्तस्माज्यङ्गण्यथासुरा अवाद्यन्-शीर्ष्णोऽसयोर्नानूकस्यापरसक्ययोस्तस्मा-
त्तेषां नावद्येद्यथैव त्वष्टानूकमभ्युवमत्तस्मादनूकस्यनावद्येदधाहारीयो-
माभ्यां छागस्य इविषोऽनुब्रूहीत्याश्रव्याहारीयोमाभ्यां छागस्य इविः
प्रेष्येति न प्रुस्थितमित्याह प्रुसुते प्रुस्थितमिति ॥ २९ ॥

पशुः पदो हरेत् । तस्मादक्षण्यावद्यति । अथ यत्र शीर्ष्णोऽवद्यति, नांसयोः, नानूकस्य नापर-
सक्ययोः ॥ २७ ॥

अमुरा इ वाऽअग्रे पशुमालेभिरे । तद् देवा भीषा नोपवेयुः । तान् हेयं पृथिव्युवाच-मैतदाह-
दम । अहं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि-यथा यथैतऽएतेन चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच-अन्यतरामेवाहुतिमुहोपुरः, अन्यतरां पर्यंशिपन्निति । स यां पर्यंशिपन्-तानीमान्व-
बदानानि । ततो देवाः स्विष्टकृते ज्यङ्गण्युपाभजन् । तस्माज्यङ्गणि । अथासुरा अवाद्यन्-
शीर्ष्णः, असयोः, अनूकस्य, अपरसक्ययोः । तस्मात्तेषां नावद्येत् । यथैव त्वष्टानूकमभ्युवमद-

दोष्णः ' सन्यासा' क्रोणेति स्विष्टकृताः यैवमज्जान सम्पद्यते । उक्त्यङ्गण्यवदान प्रतिहारीर्भेदक्षणा पाद-
सञ्चरणा तन्मूलमिति प्रदर्शयति-तस्मादयं पशुरक्षणा पदो हरेतीति । ' अक्षणा' पादभ्रोत्रोर्भेदक्षणात् ।
उक्तं प्रदपति-अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो ह्येवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरसादीनामवदे-
त्सोऽपचिमास्यानमुखेन प्रदर्शयति-अथ यत्र शीर्ष्णोऽवद्यति नांसपोरित्यादिना । असौ बाहोऽपरिप्रदेशी ।
अनूको बह्वन्यापार, आयत. पृष्टास्थिविशेषः । तत्रत्यमपि मांसं नावदेयम् । तथा ' अ' अपरसक्ययोः ।
ऊर्वोऽपरिभूतो र्ध्वस्तावपदी सक्यौ ॥ २७ ॥

अमुरा इ वा रति । अमुरा किल पशुमालभन्ते, तदालभन् देवा- ' नोपवेयु' ' नोदगता', तदा
' पृथिवी' ' उवाच' ' एतत्' मयमासुर ' सा ददम्' आदरं मा कार्त्त ' अह' ' वः' युष्मदर्थम्
' एतस्य' पश्चालभ्यस्य ' अध्यक्षा' उपद्रष्टा ' भविष्यामि', ' यथा' वेन प्रकारेण ' एते' अमुराः ' एतेन'
पशुना ' चरिष्यन्ति' ' इति' उक्ता, तथैव सम्भवगता ॥ २८ ॥

सा होवाचेति । तस्माच्च सम्यगवद्येत्सव । तेषुतः ' अन्यतरामेवाहुतिमुहोपुरः' प्रचालमेव हुतवन्तः,
' अन्यतरां' स्विष्टकृताहुति ' पर्यंशिपन्' परित्यक्तवन्तः । परिशिष्टा का ? इति, तां स्वयं श्रुतिः प्रदर्शयति-

(त्र्य) अन्तरेणार्द्धञ्चो याज्यायै वसाहोमं जुहोति । (ती) इतो वा ऽअयमूर्ध्वो मेध उत्थितो यमस्या इमथ् उतं प्रजा उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो उसो वै वसाहोमो उसो मेधो उसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति तस्मादयथ् उसोऽह्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेण । (णा) अर्द्धञ्चो याज्यायै वसाहोमं जुहोतीयं वा ऽअर्द्ध-
चोऽसौ द्यौरर्द्धचोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षमन्तरिक्षाय वै जुहोति
तस्मादन्तरेणार्द्धञ्चो याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

तस्मादनुकस्य नारयेत् । अथाह—‘अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुव्रदि’ इति । आश्राध्याह—
अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः श्रेष्येति । न प्रस्थितमित्याह । मसुते प्रस्थितमिति ॥ २९ ॥

अन्तरेणार्द्धचो याज्यायै वसाहोमं जुहोति । इतो वाऽअयमूर्ध्वो मेध उत्थितः । यमस्या इमं रसं
प्रजा उपजीवन्ति, अर्वाचीनं दिवः । रसो वै वसाहोमः । रसो मेधः । रसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति ।
तस्मादयं रसोऽह्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेणार्द्धचो याज्यायै वसाहोमं जुहोति । इयं वाऽअर्द्धचः, असी द्यौरर्द्धचः । अन्तरा वै
द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षाय वै जुहोति । तस्मादन्तरेणार्द्धचो याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

तानीमानीति । ‘दक्षिणं दो.’ सव्याधोणिः, शुद्धं तृतीयं चेति त्रीणि । ‘ततः’ तस्मादसुरपरित्यक्तत्वेनादुष्टत्वात्
‘अप्यह्नाणि’ । ‘देवाः प्राप्ताः । अथ यस्मात् शिर आदीनि ‘अवाचन्’, ‘तस्मात्’ सैवतत्वेन दुष्टत्वात् तानि
‘नारयेत्’ । अनुकस्य प्रकृतान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—तृष्टेति । एतच्छिरसोऽनुपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्यमबदानप्रकारमुक्तवा प्रदानप्रकारमाह—अथाहअग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्यादि । वपामैषवदग्नीषोर्नम्यहोम-
प्रैवेऽपि प्रस्थितपद निवेधति—न प्रस्थितमित्याहिति ॥ २९ ॥

वसाहोमस्य कालमाह—अन्तरेणार्द्धचोविस्ति । प्रधानाहुतिपाज्यायाः पूर्वार्द्धवसाने प्रतिप्रस्थाता ‘वसा-
होमं जुहोति’ अर्द्धचयोरूर्ध्वमावित्वं प्रशंसति—इतो वा अयमूर्ध्व इत्यादिना । पूर्वोत्तरार्द्धचो घुपृथिव्या-
त्मकौ; तथा सति ‘इतः’ पृथिव्याः सकाशात् उत्पन्नो ‘मेधः’, ‘यं’ सारङ्गवसेत्यादिरूपमूर्ध्वमुन्नतं
मनुष्याः उपभुञ्जते, तथा ‘दिवः’ सकाशात् उत्थितमुदकारमक्रमो निर्गतमुपभुञ्जते । एवं स लोकद्वयसार-
स्थान्तरेषु उपभोक्तव्यत्वेनावस्थानादूर्द्धचयोरन्तरालहोमेन द्यावापृथिव्योः ‘रसेन’ ‘एतत्’ वसाख्य ‘रसं’
‘तीव्रीकरोति’ । होमस्यान्तरिक्षायैत्याचार्यार्द्धचयोरन्तरालं कृतवान् भवति । अतस्तान्नरसोत्पादकत्वात् होमः
कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१-अर्द्धचोभ्यां छागस्य हविषोऽनुव्रदिति । का. धौ. सू. ६।११० । आश्राध्याहअग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः श्रेष्येति । प्रस्थित-
मिति च प्रवृत्ते । का. धौ. सू. ६ । १११ । ११२ । २-अर्धचोऽन्तरे याज्यायै वसेनैवैतद्रसं जुहोति श्रुतं घृष्टपावानः इति । का. धौ.
सू. ६।११३ ।

सु जुहोति । घृतं घृतपावानः पिबत वृसां वृसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदन्त्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति तेन वैश्वदेवं व्युपदकृते जुहोति यानि जुह्यामवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

(न्यु) अथ जुह्या पृषदाज्यस्योपघ्ननाह । वृनस्पतयेऽनु ब्रूहीत्याथा-
व्याह वृनस्पतये प्रेष्येति व्युपदकृते जुहोति तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येतमे-
वैतद्वज्रं सूर्यं भागिनं करोति सोमो वै वृनस्पतिः पशुमेवैतत्सोमं करोति
तद्यदन्तरेणोमे ऽआहुती जुहोति तथोभयं व्याप्नोति तस्मादन्तरेणोमे
ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

स जुहोति—“ घृतं घृतपावानः पिबत, वृसां वृसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हवि-
रसि स्वाहा ” (वा. सं. ६ । १९)—इति । एतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति । वैश्वदेवं वाऽअन्त-
रिक्षम् । तद्यदनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदन्त्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति—तेन वैश्वदेवम् । व्युपदकृते
जुहोति—यानि जुह्यामवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्या पृषदाज्यस्योपघ्ननाह—‘वनस्पतयेऽनुब्रूहि’ इति—आध्याव्याह—‘वनस्पतये प्रेष्ये’ इति ।
व्युपदकृते जुहोति । तद्यद्वनस्पतये जुहोति । एतमेवैतद्वज्रं सूर्यं भागिनं करोति । सोमो वै वन-
स्पतिः । पशुमेवैतत्सोमं करोति । तद्यदन्तरेणोमेऽआहुती जुहोति—तथोभयं व्याप्नोति । तस्मा-
दन्तरेणोमेऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

वसाहोममन्त्रमाह—स जुहोति घृतं घृतपावान इति । ‘घृत’ क्षरणस्य रसात्मकमिदं हविः हे ‘घृत-
पावान’ घृतस्य रसद्रव्यस्य पातार सर्वे देवाः सूर्यं ‘पिबत’ । एतदेव विशनिष्टि—वृसां वृसापावान इति ।
हे वसाद्रव्य ! त्वम् ‘अन्तरिक्षस्य हविरसि’ । अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाग्रयत्वादस्यापि तदर्थत्वाद् अन्तरिक्षस्य
देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविष्टम् । अत्र सूत्रम् । “ अर्द्धर्द्धान्तरे यान्याथे वसीकदेश जुहोति ”—(का.
श्री सू. १ । १९३) इति ।

मन्त्रस्य वैश्वदेवेन प्रकृतहोमसङ्गतमित्याह—एतेन वैश्वदेवेनेति । अत्र बहुत्वविज्ञाद् वैश्वदेवत्व यजुषः ‘अन्त-
रिक्षम्’ अपि सर्वासा देवानां प्राणोद्दानव्यापारयोरग्रयत्वेन ‘वैश्वदेवम्’, अन्तरिक्षार्थश्च वसाहोमः, ‘तेन’
होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्वदेवं यजुषश्च युज्यते इत्यर्थः । मध्ये होतव्य वसाहोममभिप्राय प्रधानहोममाह—
व्युपदकृते जुहोति यानि जुह्यामित्यादि ॥ ३२ ॥

अथ जुहोति । ‘अथ’ वसाहोमानन्तर ‘जुह्या’ जुह्याया ‘पृषदाज्यस्य’ एकदेशम् ‘उपघ्नन्’
अवघ्नन् ‘वनस्पतयेऽनुब्रूहि’—‘इति’ होतार ब्रूयात् । वनस्पतिर्प्राणिमानी देवः । स्पष्टमन्यत् ॥

(त्सु) अथ ग्रान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समानयमानाऽआहाम्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याद्याहाम्रये स्विष्टकृते प्रेष्येति वृषदकृते जुहोति ॥ ३४

(त्सु) अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याचारयति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहेति रसो वै वसाहोमः सर्वा स्वेवैतदिक्षु रसं दधाति तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

(तेऽय) अथ पशुं सम्मृशति । (त्सु) एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽय वृत्तपुरा संमृशति अऽइमं उपतिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्ते ऽइति शुद्धमानो बधु विमायान्न शुद्धेतानैव संमृशेत् ॥ ३६ ॥

अथ ग्रान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति—तानि समानयमानाह—‘ अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूही ’ इति । आत्राह्याह—‘ अग्रये स्विष्टकृते प्रेष्ये ’ इति । वषदकृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते—तेन दिशो व्याचारयति । “ दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहा ”—(वा. सं. ६। १९) इति । रसो वै वसाहोमः । सर्वा स्वेवैतदिक्षु रसं दधाति । तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुं सम्मृशति । एतर्हि सम्मर्शनस्य कालः । अथ यत् पुरा सम्मृशति—यऽइमं उपतिष्ठन्ते—ते विमथिष्यन्ते—इति शुद्धमानः । यत् विमायात्—नशङ्केतः अत्रैव सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

वनस्पतिपात्रं यूपद्रव्यं पशो सोमत्वमभ्यादकृत्वेन च प्रशसति—तद्भनस्पतय इत्यादिना । सोमस्यामानस्यायं वनस्पतिपु वातान् सोमस्यामिरुवात् वनस्पति सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोम कृतवान् भवति । ‘ तत् ’ तस्मात् ‘ यत् ’ यथा ‘ अन्तरेण उभे आहुती ’ उभयोर्देवतसोविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं ‘ जुहोति ’, ‘ तथा ’ ‘ उभयं ’ दैवत सौविष्टकृतं च यथाहुत्या व्याप्नोति ॥ ३३ ॥

स्विष्टकृतप्रयोगप्रकारमाह—अथ ग्रान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समानयमाना आहृत्यादिना । प्रप्रापेत्तथा बहुवचनम् । ‘ समानयमानः ’ जुहोति प्रक्षिपन् ॥ ३४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्भ्यावाग्न विधत्ते—अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते तेन दिशो व्याचारयतीति । वसाहोमस्य द्रव्यस्य ‘ दिशः प्रदिशः ’—इत्यादिना मन्त्राः । दिशो व्याचारयतीति श्रुतेरेकैको मन्त्र एकैक-दिगर्थः । ‘ दिशः ’ प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा; ‘ प्रदिशः ’ दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ आदिशः ’ पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ विदिशः ’ उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ उदिशः ’ उर्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ दिग्भ्यः ’ सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ‘ स्वाहा ’ । वसाहोमो ‘ रसो वै ’ द्रवद्रव्यमक सल्लः दिशि दिशि सम्भूतो रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

सम्यग्मातव्यवक्ष्य पशोः सम्मर्शन विधत्ते—अथ पशुं सम्मृशतीति । ‘ अथ ’ दिग्घोमानन्तरम् ‘ एतर्हि ’ एतस्मिन् काले पशुसम्मर्शनं कुर्यात् ॥

१—इत्युपभृत्योऽनुब्रूहीत्यर्थः । का. धी. सू. ६। १९६ । २—अतस्तेन वा दिसोऽव्याचारने व्यवशेषेण व्याप्नोति । सर्वे जुहोति । का. धी. सू. ६। १९७ । १९८ । वाविषयद्रव्यान् यद्वरेष्वर्थात्यर्थः ।

(दे) ऐन्द्रः प्राणः । (णोऽ) अङ्गेऽअङ्गे निदीध्यदेन्द्र उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीत इति यदङ्गशो विवृक्तो भवति तत्प्राणोदानाभ्यां सन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुष्टं स मेतु सलक्ष्मा यद्विपुरुषं भवतीति कृत्स्नवृत्तमेवै-
तत्करोति देवत्रा युन्तमवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्ति इति तद्य-
त्रेनमुद्दीपीतदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसमस्यति सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिँल्लोक आत्मा भवति ॥ ३७ ॥

इति पष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ६ ॥ ४ ॥ (८-३)

“ ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गेऽअङ्गे निदीध्यद् । ऐन्द्र उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीतः ”—(बा० सं० ६।२०) इति । यदङ्गशो विवृक्तो भवति—तत् प्राणोदानाभ्यां सन्दधाति । “ देवत्वष्टर्भूरि ते संसमेतु सलक्ष्मा यद्विपुरुषं भवति ”—(बा. सं. ६।२०) इति । कृत्स्नवृत्तमेवैतत्करोति । “ देवत्रा युन्तमवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्तु ”—(बा. सं. ६।२०) इति । तद्यत्रेनमुद्दीपीत—तदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसमस्यति । सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिँल्लोक आत्मा भवति ॥ ३७ ॥

विशसनानन्तरकालस्यैकस्य व्यवस्थो दर्शयति—अयं यत् पुण्य सम्पृदातीति । ‘ ये ’ च राक्षसाः ‘ हे ’ मदीनं पश्यम् ‘ उपनिष्ठन्ते ’ प्राप्नुवन्ति, ‘ ते ’ यत् ‘ विमथिष्यन्ते ’ ‘ इति ’ ‘ शङ्कमानः ’ चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्पृशेत्, अतः प्राप्तुं शक्यम् अत्रैव दिव्यमानन्तरकाले सम्पृशेत् । अत्र सूत्रम्—“ ऐन्द्रः प्राण इति पद्यं नमृशति ’ अवदाय वेदां प्राक् प्रदत्तात् ”—(का. श्रौ. सू. ६।१९९-२००) इति ॥ ३६ ॥

सम्मशति मान्त्रमाह—ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गे निदीध्यदिनि । ऐन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी ‘ ऐन्द्रः ’ ‘ प्राण ’ इति पशो । ‘ ते ’ अङ्गे अङ्गे सर्वेऽङ्गे ‘ निदीध्यत् ’ नितरां दीक्षो भवतु, दीव्यतु ॥ एव व्यानोऽपि । अत्र सर्वत्र अपानाभ्यामे उदानव्यवहारः । हे ‘ त्वष्टः ’ पद्यरूपकर्तृ ! ‘ देव ! ’ “ त्वष्टा वै पशुना मिथुनानां रूपकृत् ”—(ते. म. ६।३।३।१।१।१) इति श्रुतेः । ‘ ते ’ तत्र पशो, ‘ यत् ’ अङ्गं छन्देन ‘ सलक्ष्म ’ अथ एव ‘ विपुरुषः ’ ‘ भवति ’ भवति, तत् ‘ ते ’ स्वस्मन्निव ‘ सम् ’ सम्पत्, पूर्वस्माद्वि ‘ भूरि ’ प्रभूतं ‘ समेतु ’ सद्गतो भवतु । पूर्वं यादृशसंवेदनाविशिष्टं तादृशसंवेदने विशिष्टं भवेदिति प्रष्टुं नवविपर्ययैः । यि. ३ ‘ देवत्रा ’ देवेभ्यः मये ‘ युन्त ’ गच्छन्तः । किमर्थम् ? ‘ भवसे ’ अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीत्यर्थं वा यन्तं त्वां सगिप्रप्रभृतम् । ‘ अनुमदन्तु ’ सायु जातयिनि कथयन्निवर्त्यः ॥

अमेण विमज्य व्याचष्टे—यदङ्गशो विवृक्त इत्यादिना । “ कृत्स्नवृत्तमेवैतत्करोतीति । ‘ एतत् ’ पद्य-
व्याप्यम् । यदा ‘ एतत् ’ एतेन “ देव त्वष्टः ”—इति मन्त्रेण वायुवायनसामर्थ्येन कृत्स्नैरङ्गैः एतं व्यात करोति, ‘ यत् ’ एतिभ्यः प्रदेशे ‘ एन ’ पद्यम् ‘ अहोरात्रं, तत् तेन ‘ एनं कृत्स्नं कृत्वा ’ विवृक्तं सकलं पृथक् ‘ अनु समस्यति ’ गतप्राणैव त्वास्थिमार्गेण सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्गृह्य कृतवान् भवति । तेन ‘ स. ’ पद्यम् ‘ अनुष्मिन् ’ स्वर्गे लोके ‘ सामा ’ सर्वोक्तो ‘ भवति ’ ॥ ३७ ॥

इति श्रीप्राणवार्त्ताविरचिते याचवीये वेदार्थप्रकाशे मान्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाख्ये

तृतीयकण्डे ऽष्टमाध्याये तृतां ब्राह्मणम् ॥ (३-८-३) ॥

त्रीणि ह वै पञ्चोरेकादशानि । (न्ये) एकादश प्रयाजा एकादशानु-
याजा ऽएकादशोपयजो दश प्राण्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या दश
प्राणाः प्राण उदानो व्यान ऽइत्येतावान्नि पुरुषो यः पराद्वयः पशूनां
यथं सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

(स्तु) तदाहुः । किं तद्यज्ञे क्रियते येन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः
शिव इति ॥ २ ॥

यदेव गुदं त्रेधा करोति । प्राणो वेगुदः सोऽयं प्राङ्गततस्तुमयं प्राणोऽनु-
सञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं त्रेधा करोति । तृतीयमुपयद्भ्यस्तृतीयं जुह्वां तृतीयमुप-
भूति तेन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः ॥ ४ ॥

त्रीणि ह वै पञ्चोरेकादशानि—एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयजः । दश
प्राण्या अङ्गुलयः, दश पाद्याः, दश प्राणाः, प्राण उदानो व्यानः—इत्येतावान्नि पुरुषो—यः पराद्वयः
पशूनाम्—सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

तदाहुः—किं तद् यज्ञे क्रियते—येन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

यदेव गुदं त्रेधा करोति । प्राणो वेगुदः । सोऽयं प्राङ्गततः । तमयं प्राणोऽनु सञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं त्रेधा करोति । तृतीयमुपयद्भ्यः, तृतीयं जुह्वां, तृतीयमुपभूति । तेन प्राणः
सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः ॥ ४ ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकारणमिदानीमुक्तेन गुदस्य प्रधानस्त्रिष्टदुपपद्विष्टपथं त्रेधा विभज्य विनियोगं प्रशस्त्य प्रया-
जादीनामितराङ्गत्वमाह—त्रीणि ह वै पञ्चोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च एकादशोरेकादश प्रसिद्धाः,
अनुयाजानन्तरं यष्टव्या एकादशोपयाना उपरिष्टादाप्रास्यन्ते, एकादशत्रयं मिलित्वा प्रपरिश्रितं सम्पद्यन्ते । पशु-
शूकश्वस्य पुण्यस्य शिपावशोमेधि शीर्षव्याः प्राणाः सन्त, अत्रात्रौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणाः' । ते च
पाणिपादगर्तविशद्वगुलिनिः सहिताः त्रिंशद् भवन्ति; प्राण उदानो व्यान इति त्रयो मुख्यप्राणाः; इति त्रयस्त्रिंश-
देव सन्ति यज्ञज्ञानि ॥ १ ॥

तदाहुरिति । 'शिवः' श्रेष्ठः । पुरुषपशोर्हस्तपादाङ्गुल्यः प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति; तयाच मुख्यप्राणस्यापि
इतराङ्गुलिन् साशरण्यमेव प्राप्तम्, त्रैश्रेष्ठ्यम्; अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रका-
रेण कृतमिति प्रश्नः ॥ २ ॥

ततोऽनुसञ्चरते—यदेव गुदं त्रेधा करोतीत्यादिना । तेन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः—इत्यन्तेन प्राणो वे-
गुदः । तस्मात् प्राणमवधारणाविष्टानेज्वात् 'प्राणः' एव गुदं शयुक्तम् ॥ कथं गुदस्य प्राणत्वमिति तदुपपाद-
यति । सोऽयं प्राङ्गतत इति । गुदः प्राङ्गततः शरीरमध्यं ब्रह्मत्रयपर्यन्तं ऊर्ध्वं पशुचः सन्वर्तते तं गुदमन्वयं
प्राणः संचरति । अतः प्राणमवधारणाविष्टानत्वात्प्राण एव गुदः । तस्य प्रधानस्त्रिष्टदुपपद्वेदेन त्रिषु स्थानेषु
विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सु ह त्वेव पशुमालभेतश्च एनं मेघमुपनयेद्यदि कृशः स्याद्यदुदर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गृहे न्यूषेत्प्राणो वै शुद्धः सोऽयं प्राङ्गतस्तमयं प्राणोऽनुसञ्चरति प्राणो वै पशुर्वाबुद्धयेव प्राणेन प्राणिति तावत्पशुऽयं यदास्मात्प्राणोऽपक्रामति दाव्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

शुद्धो वै पशुः । (मुं) मेदो वै मेघस्तुदेनं मेघमुपनयति यद्युऽभंसलो भवति स्वयमुपेत एव तर्हि मेघं भवति ॥ ६ ॥

(न्यु) अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वा ऽइदं सपिंश्वेव दधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवेतत्प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

त ह त्वेव पशुमालभेत-य एनं मेघमुपनयेत् । यदि कृशः स्यात् यद् उदर्यस्य मेदसः परिशिष्येत सद् शुद्धे न्यूषेत् । प्राणो वै शुद्धः । सोऽयं प्राङ्गतः । तमयं प्राणोऽनु सञ्चरति । प्राणो वै पशुः यावद्बुद्धयेव प्राणेन प्राणिति-तावत्पशुः । अयं यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति-दाव्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

शुद्धो वै पशुः । मेदो वै मेघः । तुदेनं मेघमुपनयति । यद्युऽभंसलो भवति-स्वयमुपेत एव-तर्हि मेघं भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वाऽइदम्-सपिंश्वेव दधि च । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम् । मिथुन-मेवेतत् प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

अथ गुरस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानमत्राह-यदि कथञ्चित् तत्पशो कृशश्च स्यात्, तर्हि गुदस्य समूर्ध्ना-त्वाय उदर्यं मासनेन सद् मिश्रणमिति ग्राह-स ह त्वेव पशुमालभेनेत्यादिना । 'स' 'एव' 'पशुमालभेत' 'य' 'पञ्चमान' 'एत' 'मेघ' मैर्गार्ह्यं प्रष्टुमिति र्थः । पशुम् 'उपनयेत्' उपगच्छेत्, प्राप्नुवात् नवविषय-पूर्णमेव पशुमालभेत न कदा पशुम्, अपमेव मुख्यः पञ्चः । 'यदि' पशु 'कृशो लब्धः स्यात्' तदा अक्षरणात् करणस्य श्रेष्ठत्वात् बध्यमाणप्रकारं वृथात् । 'उदर्यस्य' उदरे भवमुदर्यम्, तस्य 'मेदसः' सकारादिद्वयमुदर्यस्य यस्याम् 'परिशिष्येत्', 'तत्' आदाय अयोरपि 'शुद्धे' 'न्यूषेत्' निगमयेत्, तेन त प्रवर्द्धमेदित्यर्थः । प्राणो वै शुद्ध इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

शुद्धो वै पशुरिति । 'यद्यु' यद्यपि पशुः 'अमलः' प्रवृद्धासः, पुष्टप्राणो(न) भवेत्, 'तर्हि' स्वयम् 'एव' 'मेघ' प्राप्तवान् भवति ॥ ६ ॥

अनुराजार्थं पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति-अथ पृषदाज्यं गृह्णातीत्यादिना । 'इदं' बध्यमाणं द्वयं खलु 'द्वन्द्वम्' । इदंशब्दार्थमाह-सपिंश्वेव दधि चेति । खलु द्वयम्, ततः किमिष्यत आह-द्वन्द्वं वै मिथुन-मिति । तच्च 'प्रजननम्' अन्यन्धोपादकम् । अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुनमेव कृतवान् भवति ॥ ७ ॥

१-पुषदाः पुमान्, पृषदाज्यमाज्यं कथञ्चित् पशुहृत्तं ज्योतिरिति समिधानेन । अनुराजार्थं इत्यर्थः । का. श्री. ६. ५. १०. १. १०४ ।

तेनानुयाज्ञेषु चरति । पशवो वा ऽनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तृप्पशु-
प्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो हितं प्राणो हि पृषदाज्यमुन्न^{१५} हि
पृषदाज्यमुन्न^{१६} हि प्राणः ॥ ८ ॥

(स्ते) तेन पुरस्तादनुयाज्ञेषु चरति । स योऽयं पुरस्तात्प्राणस्तमे-
वैतदधाति तेन पश्चादुपयजति स योऽयं पश्चात्प्राणस्तमेवैतदधाति ता-
विमा ऽवभयतः प्राणो हितो युश्चायमुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

त) तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां व्युपदकरोति । (त्य) अर्धयुवे च युश्चैषु
उपयजत्यथ यश्च यन्तमुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ युदुपयजति प्रै-
तजनपति पश्चाद्व्युपयजति पश्चाद्वि योपायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

तेनानुयाज्ञेषु चरति । पशवो वाऽऽनुयाजाः, पयः पृषदाज्यम् । तत् पशुप्वेवैतत्पयो दधाति ।
तदिदं पशुषु पयो हितम् । प्राणो हि पृषदाज्यम् । अन्नं हि पृषदाज्यम् । अन्नं हि प्राणः ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादनुयाज्ञेषु चरति । स योऽयं पुरस्तात्प्राणः—तमेवैतदधाति । तेन पश्चादुपयजति । स
योऽयं पश्चात्प्राणः—तमेवैतदधाति । ताविमाऽऽवभयतः प्राणो हितो—पश्चायमुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥
तद्वाऽएतदेको द्वाभ्यां व्युपदकरोति—अर्धयुवे च, यश्चैषु उपयजति । अथ युदुपयजन्तमुपयजति—
तस्मादुपयजो नाम । अथ युदुपयजति—प्रवैतजनपति । पश्चाद्व्युपयजति । पश्चाद्वि योपायै प्रजाः
प्रजायन्ते ॥ १० ॥

तेनानुयाज्ञेष्विति । ' तेन ' पृषदाज्येन ' अनुयाज्ञेषु ' चरति ' अनुयाजान् यजेदित्यर्थः । तदुभयं प्रशं-
सति—पशवो वा अनुयाजा इति । अनुयाजानां कर्त्तव्यमोहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयोविकारत्वात् ' पृषदाज्यम् '
एव ' पयः ' ; ' तत् ' तेनानुयाजानुष्ठानेन ' पशुषु ' ' एव ' पयःस्थापनम् ' भवति ' ।

विहिताननुयाजान् विधास्यमानैरुपयजिः सः पुरस्तादुपरिष्टात् विधास्यन् प्राणमना प्रशंसति—प्राणो हि
पृषदाज्यमिति । ' हि ' शब्दस्योपां प्रसिद्धिमुपादयति—' पृषदाज्यं तावत् ' अन्नम् ' तत् ' अन्न ' अन्वय-
स्यतिरेकानुविधापित्वान् ' प्राणः ' ; अतः ' पृषदाज्यं प्राणः ' ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादिति । उपयज्यः ' पुरस्तात् अनुयाज्ञेषु ' पृषदाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्—प्राणं मुखस्थप्राणं अत्राणे
पशौ निहितवान् भवति ; ' पश्चात् ' उपयजन्नुष्ठानस्य पश्चात्—' प्राणम् ' उदानास्थं पशौ स्थापितवान् भवति ।
मिथित्वा ' यः ' ' अयम् ' प्राणिषु ' उपरिष्टात्वावस्ताव ' प्राणः, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

तद्वा एतदित्यादि । ' एकः ' होता, ' द्वाभ्याम् ' ' अर्धयुवे ' ' उपयज् ' प्रतिप्रत्यये ' च, ' प्रया-
जार्थम् ' उपयज्यार्थं च ' वय् ' कुर्यात् ॥

उपयज नामनिर्वचनेन प्रशंसति—अथ युद् यजन्तम् उपयजति, तस्मादुपयजो नामेति । ' यजन्तम् ',
अर्धयुम् ' उप ' लक्ष्य एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता ' यजति ' इति पश्चात्पठ्या उपयज ' विशुषे छन्दसि ''
(या. सु. १ । २ । ७२) इत्यर्थः ॥

स उपयजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्रऽआपो देतो देत एवे-
तुत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

(त्य) अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । (त्य) अन्तरिक्षं वा ऽअनु प्रजाः
प्रजायन्तेऽन्तरिक्षमेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवधुसवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत
एवैतत्प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानवे-
वैतत्प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

(त्य) अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । (त्य) अहोरात्रे वाऽअनु प्रजाः प्रजा-
यन्तेऽहोरात्रेऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

स उपयजति—“ समुद्रं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । आपो वै समुद्रः । आपो
रेतः । रेत एवेतुत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

“ अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । अन्तरिक्षं वाऽअनु प्रजाः प्रजा-
यन्ते । अन्तरिक्षमेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

“ देवं सवितारं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । सविता वै देवानां प्रसविता ।
सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

“ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ
प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

“ अहोरात्रे गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । अहोरात्रे वाऽअनु प्रजाः प्रजायन्ते ।
अहोरात्रेऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

अयं यदुपयजति एवैतत्प्रजनयतीति । शुपदाव्यरूपीत्युच्यते । प्रजननस्य कृतत्वादुपयजिर्जनयति । कथमेतेन
प्रजनयति ? उच्यते—पश्चादुपयजतीति । योवाया । पथाद्भाग्येन प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ १० ॥

स उपयजतीति । “ समुद्रं गच्छ—” इत्याद्ययं उपयज्यागमन्त्राः । हे शुदाव्यवरूप हविः । त्वं ‘ समुद्रं ’
समुद्रमिमामिन् देवं ‘ गच्छ ’ ‘ स्वाहा ’ इदं ब्रूव सुहृन्मस्तु । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । एतं मन्त्रं मध्ये
यत्र देवता सप्त न प्रणिमति, तत्र तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या ॥ उपयाजना प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् तदनुकूल-
प्रयत्नरूपत्वात् मन्त्रान् व्याचष्टे—आपो वै समुद्र आपो रेत इति । पदार्थस्तु सप्त एव ॥

अत्र कात्यायन —“ शाभिवाद्वाहाराणाद्व्य वेदिश्रोण्या निवपत्युत्तरस्याम्, आग्नीध्रीवाद्वा—सोमे होतृषिष्ये,
प्रतिप्रयागोपयजति शुद्धतृतीयस्य पृथेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रणिमन्त्रम् प्रतिवषट्कारम्—” (का. श्रौ.
सू. १ । २०६-२०८) इति ॥ ११-१७ ॥

छन्दांस्ति गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छन्दांस्ति सप्त ग्राम्याः पशवः
सुतारण्यास्तुतिर्वैतदुभयान्प्रजनयति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथि-
वीभ्यां पर्यगृह्णात्ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथोऽष्ट्वैषुऽ एत-
त्प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

(त्व) अथात्युपयजति । स यन्नात्युपयजेद्यावत्यो हेवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वा-
स्तावत्यो हेव स्युर्न प्रजायेरन्नथ यदत्युपयजति प्रवेतजनयति तस्मादिमाः
प्रजाः पुनरभ्यावर्तन्ते प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

इति पष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-५ (८. ४.) ॥

इति पष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ।

“ छन्दांस्ति गच्छ स्वाहा ”—(वा. म. ६।२१) इति सप्त वै छन्दांस्ति—सप्त ग्राम्याः पशवः
सुतारण्याः तान्वैतदुभयान्प्रजनयति ॥ ॥ १६ ॥

“ द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा ”—(वा. त्र. ६।२१) इति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता
द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात् । ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीताः । तथोऽष्ट्वैष एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स यन्नात्युपयजेत् । यावतो हेवाग्रे प्रजाः सृष्टाः—तावत्यो हेव स्युः—न प्रजा-
येरन् । अथ यद् अत्युपयजति—प्रवेतजनयति । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तन्ते प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

अयुरयानं विभक्ते—अथात्युपयजति । अयुरयाननामकाध्वर्यो उदराणाः सप्तकान्तमन्तरमाधिक्येन
पट्टभ्या । विहितानयुरयानमन्तरमन्तरानिरेकान्ता पुन पुनः प्रजाभिर्हृदिरेतन्ना प्रसंसति—त यन्नात्युपयजे-
द्यावत्यो हेवाग्रे प्रजाः सृष्टा इत्यादिना ॥ १८ ॥

इति श्रीनायगाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनव्रतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयेकादशे

अष्टमाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणे ॥ (३-८-४) ॥

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । अष्टमाध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ आपो उेतो उेत एवे-
तुत्तिश्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । उेतो वै सोमो उेत एवेतुत्तिश्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नमो गच्छ स्वाहेति । (त्या) आपो वै दिव्यं नमोऽआपो उेतो
उेत एवेतुत्तिश्चति ॥ ३ ॥

(त्य) अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । (ती) इयं वै पृथिव्यग्नि-
वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेयमामंवेतुत्तिप्रतिष्ठामभिप्रजनयति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ मुखं विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तयो होपयष्टात्मानं
नानुमवृणक्ति ॥ ५ ॥

सोऽत्युपयजति—“ यज्ञं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । आपो वै यज्ञः आपो-
रेतः । रेत एवेतत् सिध्यति ॥ १ ॥

“ सोमं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । रेतो वै सोमः रेत, एवेतत् सिध्यति ॥ २ ॥

“ दिव्यं नमो गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । आपो वै दिव्यं नमः आपो
रेतः । रेत एवेतत् सिध्यति ॥ ३ ॥

“ अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । इयं वै पृथिव्यग्निवैश्वानरः ।
सेयं प्रतिष्ठा । इमामंवेतत्प्रतिष्ठामभिप्रजनयति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे—“ मनो मे हार्दि यच्छ ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । तयो होपयष्टात्मानं
नानुमवृणक्ति ॥ ५ ॥

अत्युपयजामन्त्रान् विधाय पुनः सृष्ट्यभिष्टिहेतुतया प्रवसति—सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यादिना ।
“ यत्र ये यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो दुःखायः प्रविशेत् ” (श. प. १. ९. २. १)—इति वक्ष्यमाणात्वाद
यज्ञरसानुप्रवेशेन यज्ञस्यामृतत्वम् ॥ १ ॥ .

सोमं गच्छेति । सोमस्य रसप्रवक्तृवद्दोषवित्वाद्दोषवित्तिकारत्वाद्वा रेतस इति वा सोमस्य रेतोत्वम् ॥ २ ॥
दिव्यं नम इति । ‘ दिव्यं नमः ’ लोक्तः ; ततो वृष्टयुत्युत्पत्तेश्चात्रत्वम् ; अविष्टानाभिष्टाजोरप्येदोरचापत् ॥ ३ ॥
अग्निं वैश्वानरमिति । एवं पृथिव्यग्निवैश्वानरः (निरु. ७ । २१—२१) इत्युच्यते, तस्याः सर्वगतत्वेन
प्रतिष्ठास्यत्वात् स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे मनो मे हार्दित्वेति । मुखविमर्शनमन्त्रस्यापमर्त्यः—हे प्राणरूपे मुद ! ‘ मे ’ ‘ हार्दि ’

(त्त्य) अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति । जघनाद्धौ वै जाघनी जघ-
नाद्धौ योपायै प्रजाः प्रजायन्ते उत्प्रेवेतुञ्जनयति यन्त्राघन्या पत्नीः
संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

(त्य) अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति । (त्य) अन्तरतो वै
योपायै प्रजाः प्रजायन्ते उपरिष्टादग्नये गृहपतये उपरिष्टाद्दे वृषा
योपामधिद्रवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ हृदयशूलेनावभृयं यन्ति । पशोर्ह वा ऽआलभ्यमानस्य
हृदयं शुक्लसमभ्यवेति हृदयाद्दृदयशूलमुय युच्छृतस्य परितुन्दन्ति
तदलक्ष्यं तस्माद् परितृच्यैव शूलाकुर्वाजिभिः प्रच्युते पशो हृदयं प्रवृहयो-
त्तमं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति । जघनाद्धौ वै जाघनी जघनाद्धौ योपायै प्रजाः प्रजायन्ते ।
तद् प्रवेतुञ्जनयति—जघन्या पत्नीः सं याजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवद्यति । अन्तरतो वै योपायै प्रजाः प्रजायन्ते—उपरिष्टादग्नये गृह-
पतये । उपरिष्टाद्दे वृषा योपामधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेनावभृयं यन्ति । पशोर्ह वाऽआलभ्यमानस्य हृदयं शुक्ल समभ्यवेति । हृदया-
द्दृदयशूलम् । अथ युच्छृतस्य परितुन्दन्ति, तदलक्ष्यम् । तस्माद् परितृच्यैव शूलाकुर्वात् । तत्
विप्रच्युते पशो हृदयं प्रवृहयोत्तमं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

हृदयमन्वति ' मनो ' ' मच्छ ' । यद्वा ' हार्दि ' हृदये स्यापितम् । पशोः प्राणस्त्वस्य गुदस्य विच्छिद्य
होमान् उपपद्यते मनोऽपि प्राणाग्निनाभूत् अगच्छति, अत एव प्राप्यते । तथा होपयष्टेति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । जाघनी बालदण्डः तया ' पत्नी पत्युपलक्षिताः सोमवधूपा
देवताः सदाजयेत् । जघनाद्धौ वै जाघनीत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

जाघन्या अपि प्रदेशविशेषमाह—अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवद्यतीति । देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी,
सामामर्याय । ' अन्तरतः ' ऊर्ध्वमुत्थितस्य बालस्य ' अन्तरत ' अलोमरुप्रदेशादित्यर्थः । उपरिष्टादग्नये
गृहपतये इति । सरोमके वायुप्रदेशे ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेन्यादि । हृदयशूलम्याजशृङ्गनयनस्य प्रयोजनमाह—पशोर्ह वा इति । सुखदुःखयोर्हृदये-
ऽनुभूयमानाग्निरुदश्वासस्य पशोः शुक्लं शोकोद्दृदयमभिगच्छति हृदयाद्दृदयशूलमभिगच्छति । तन्प्रकारमाह—
अथ यदिति । शृतस्य पक्षस्य । हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्दने ' तत् ' जोपाय मक्षणाय ' अलं ' पर्याप्तं
भवति; शृङ्गानुविद्धवान् पाशाहं स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकान् पूर्वं शूलं परितृच्य ' पाकं कुर्यात् । " शूलात्

१—जाघन्या पत्नीसंयाजनम् । का. श्री. सू. ६ । २११ । २—उत्तमानावा देवता पत्नीभ्योऽवद्यति । इति च । परितृच्यैव गृहपतये
उपरिष्टे । आग्नेये पूर्वं । सर्वोपायापन्यासविशेषात् । का. श्री. सू. ६ । २१२-२१३ । ३—वर्हिर्हृदयाऽग्नौ गच्छन्ति हृदयशूलमादाय ।
आहवनीय योपस्याय स्यादादीनेने । का. श्री. सू. २१८ । २१९ ।

(त्व) अथ हृदयशूलं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्येद्वाप्सु स युत्पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च व्यनस्पतीश्वेषा शुक्प्रविशेदृदप्सु परास्येदृदप्सा शुक्प्रविशेत्तस्मात्तु पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

(प्स) अप एवाभ्यवेत्य । यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्तदुपगृहेद्युः ऽअभ्यवायनाय ग्ल्यायेदग्रेण यूपमुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति तदुपगृहति मापो मौषधीर्हिन्सीति तथा नापो मौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजस्तुतो व्वरुण नो मुञ्च ॥ यदाहुरम्या इति व्वरुणेति उपामहं ततो व्वरुण नो मुञ्चेति तदेनत्वं सुर्वस्माद्वरुणपाशात्सुर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ हृदयशूलं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्येत्, नाप्सु । स यत् पृथिव्यां परास्येद्-ओषधीश्च वनस्पतीश्वेषा शुक् प्रविशेत् । यदप्सु परास्येद्-अप एषा शुक् प्रविशेत् । तस्मात्त्र पृथिव्याम्, नाप्सु ॥ ९ ॥

अप एवाभ्यवेत्य यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्-तदुपगृहेत् । यद्युः ऽअभ्यवायनाय ग्ल्यायेद्-अग्रेण यूपमुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति-तदुपगृहति । “मापो मौषधीर्हिन्सीः”-(वा. मं. ६।२२।) इति । तथा नापो मौषधीर्हिनस्ति-“ धाम्नो धाम्नो

पापे ” (पा. सू. ५।१।१९।) इति ‘अजन्तः’ । अतः पाकान् पूर्व शब्देन परितर्कनात् ‘शुक्’ इत्यशब्दं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘त्रि प्रपुते पशोः’ पाकोत्तरकाल ‘हृदयं’ शुक्लान् ‘प्रवृ’ । ‘उत्तम प्रयवदधाति’ इतरावयवानामुपरि त्यागरेत् ॥ ८ ॥

अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति । परैरुर्मणि प्रयच्छति । ■ ‘तत्’ दूर ‘पृथिव्यात्’ ‘अप्सु’ च ‘न परास्येत्’ । परास्यतो दीप्ताह-ओषधीश्वेषा । ‘ओषधीश्च वनस्पतीश्च एषा शुक् प्रविशेत्’, ‘यत्’ यदि ‘पृथिव्या परास्येत्’ । तस्मात्पुनरेषोऽविबनस्पतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

उक्तदीपभाषोऽपमाह-अप एवेति । ‘अप’ सम्प्राप्त्य तत्समीने ‘वज्र’ देशे अतीवारस्तः सरसश्च न मरति, ‘तत्’ तत्र ‘उपगृहत्’ । अपामेवातिदूररे उपायान्तरमाह-यद्यु इति ।

यदाविवश्ये ग्लानिं प्राप्नुयान्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपात्रनिर्गमनं कृत्वा, तत्रापीषदाग्निदेशे उपगृहेत् । तत्र मन्त्र-“ मापो मौषधीर्हिन्सी ”-इति । हे शूल ! अजामोषवीनाश्च हिंसा मा कुरु । ईषदाग्ने उपगृहनादपि हिंसाप्रसङ्गं, पृथिव्यामुपगृहनात् तदीयौषधीनां वापप्रसङ्गं, अतस्त्रयोभ्यत्र हिंसाराहेहारः प्रार्थ्यते ॥

तत्र मन्त्र-धाम्नो धाम्नो राजन्नि । निगृहन्त्य वन्यनरूपत्वान्, तस्य वरुणाधिष्ठानरुत्वात् वरुणस्य सम्बोधान्-हे ‘राजन्’ वरुण ! यस्मिन् पापरूपवन्दने अवस्थानि बद्धाः स्म, ‘तत्.’ तस्मात् धाम्नो बन्धवदानात्

१-अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रयोर्हृदयशूलमुपगृह्णति धाम्नो तदविशोच सौम्यान् देहे यत्र यत्र दिव्यो मापो मौषधीरिति च ।
 २-मू. ६।२२-।२-अजामोषवीनाश्च हिंसा मा कुरु यद्योऽपमुपगृहति । का. प्रो. तु ६।२२।

(त्यु) अथाभिमन्त्रयन्ते । सुमित्रिया न ऽआप ऽओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्ययं द्विष्म इति सूत्रं वाऽएतेन
प्रचुरन्त्यापश्च ह वाऽअस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभि-
मित्रधेयं कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तत्र प्रायश्चित्तिः कियते
स वै नाग्रीपोमीयस्य पशोः करोति नाग्रेयस्य वशयाऽएवानूवन्ध्याये
तां हि सर्वोऽनु यज्ञः सन्तिष्ठतुऽएतदु हास्याग्रीपोमीयस्य पशोराग्रे-
यस्य च हृदयशूलेन चरितं भवति बुद्ध्यायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥

इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १ ॥ (८।५)

राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरध्वन्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च”-
(बा. सं. ६।२२।) इति । तदेनं सर्वस्माद्वरुणपाशात्, सर्वस्माद्वरुणपात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते-“ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु, दुर्मित्रियास्तुस्मै सन्तु-यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि, यं च व्ययं द्विष्मः ”-(बा. सं. ६।२२)-इति । यत्र वाऽएतेन प्रचरन्ति । आपश्च
ह वाऽअस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति । तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते । तपो हैनं ताः पुनः प्रवि-
शन्ति । एषो तत्र प्रायश्चित्तिः कियते । स वै नाग्रीपोमीयस्य पशोः करोति, नाग्रेयस्य । वशयाऽ-
एवानूवन्ध्याये । तां हि सर्वोऽनुयज्ञः सन्तिष्ठते । एतदु हास्याग्रीपोमीयस्य च पशोराग्रेयस्य च
हृदयशूलेन चरितं भवति-यद् वशयाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ इत्यग्रीपोमीयपशुयागः ॥

‘नः’ अस्मान् ‘मुञ्च’ पारेन विमुक्तान् ब्रू । किञ्च ‘यत्’ यस्मिन् आगति सम्भाविते, आगत्यचरिषि
‘अध्वन्याः’ अहन्तव्याः, रक्षणीयाः ‘वरुण’ इति ‘वयमित्याहुः’ मनुष्याः वयमपि इत्येवं प्रकारेणा-
राधीनोऽध्वन्याः वयं किं तु पालयितव्या इति शपामहे आकोशाम् । ततोऽपि नोऽस्मात्मुञ्च । तत्ते न धान्नो
धान्न इत्यादि मंत्रपाठेन वरुण्यादिति पुनरभिधानप्रपाशान्यतिरिक्तात्सर्वस्मात्पाशादिमोक्षः प्राप्यते ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयन्त इति । अध्वर्युप्रवृत्तयः । सुमित्रिया न इति । ‘नः’ अस्मदर्थम् ‘आपः ओष-
धयः’ च ‘सुमित्रियाः’ शोमनमित्रेभ्यः साधवः ‘सन्तु’ मित्रवदितकारिण्यो भवन्तु । ‘यः’ अस्मान् द्वेष्टि
अस्मात् द्वेषमाचरन्ति ‘य च व्ययं द्विष्मः’ तस्मै तदर्थं दुर्मित्रियास्तु द्वेष्टिष्यो भवन्तु । अत्र सूत्रकारः-“सुमित्रिया
न इत्युपरसृगन्तपः, उपगृह्णन्तोषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणवोत्तरेण”-(का. श्रौ. सू. ६।२२२-२२४) इति ॥
एतत्प्रशंसति-यत्र वा एतेनेति । ‘एतेन’ हृदयशूलनिगृह्णेन ‘आपश्च’ ‘ओषधयश्च’ ‘अस्मात्’
स्यानात् ‘अपक्रम्य’ अपसृत्य ‘इव’ तिष्ठन्ति । ‘तदु’ तस्मादेव कारणात् ‘ताभिः’ सह “सुमि-
त्रिया”-इति पाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

शून्तोऽगृह्णन् विषयविशेषे निषेधति-स वै नाग्रीपोमीयस्य पशोः करोतीत्यादिना । ‘स वै’ सोऽध्वर्युः ।
“न सोमेऽनूवन्ध्यावर्जम्”-(का. श्रौ. सू. ६।२२५) इति । सूत्रम् ॥ ११ ॥

इति त्रींसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सुतमित्रिक्कण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ३-८-५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्याश्चतुरो देयादिघातार्थमहेधतः ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्वै प्रजाः समृजानो रिरिचान् इवामन्यत । तस्मात्पराच्यः
प्रजाऽआसुरास्य प्रजाः श्रियेऽज्ञाद्याय तस्मिन्ने ॥ १ ॥

स ऐक्षतारिक्षुहम् । (सु) अस्माऽनु कामायासृक्षि नु मे स कामः
समाद्धिं पराच्यो मत्प्रजा अभूवन् मे प्रजाः श्रियेऽज्ञाद्यायास्थिपतेति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मानमाप्याययेद्योप मा प्रजाः समा-
वर्त्तेरंस्तुष्टेरेन्मे प्रजाः श्रियेऽज्ञाद्यायेति ॥ ३ ॥

अथ पथेकादशिनी ।

प्रजापतिर्वै प्रजाः समृजानो रिरिचान् इवामन्यत । तस्मात्पराच्यः प्रजा आसुः । नास्य प्रजाः
श्रिये अज्ञाद्याय तस्मिन्ने ॥ १ ॥

स ऐक्षत-‘अरिक्षुहम् । परमाऽनु कामायासृक्षि ‘न मे स कामः समाद्धिं, पराच्यो मत्प्रजा
अभूवन्-न मे प्रजाः श्रिये अज्ञाद्यायास्थिपतेति इति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः-कथं नु पुनरात्मानमाप्यायये, उप मा प्रजाः समावर्त्तेरन्, तिष्टेरेन्मे प्रजाः
श्रियेऽज्ञाद्याय इति ॥ ३ ॥

महाण्ड गोमह्म कनकहयतुलाह्वयौ स्वर्णगर्भं सतान्वीन् पञ्चवीरिभिर्दशतल्लताधेनुसौवर्णभूमी ।

रत्नोत्सा स्वर्णबाणिदिपमहितरथौ सायणि निद्राणां व्यग्राणां द्विधचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्ते घटञ्च ॥ २ ॥

धान्यादि धान्यजन्मा तिलभज्जमण्ड, स्वर्णज वर्णमुख, कार्पासीर कृपाबान् शुद्धतमबज्जो राजन् राजद्रुम्य ॥ ३ ॥

जाय्येय प्राज्यजन्मा लवणजमण्ड, शार्करं चार्पतिजा रत्नादयो रत्नरूप गिरिपट्टन मुदा पात्रसास्तिङ्गणार्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमहाजाधिराजपरमेश्वरपैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरहादिहरमहाराजसाध्याम्पुत्रन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे मायन्दिनराजपञ्चब्राह्मणमाध्वे तृतीयकाण्डे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ ८ ॥

एष नि श्वमिन वेदा यो वेदेभ्योऽलिलं जगत् । निर्भमे तमह वन्दे विघातार्थमहेश्वरम् ॥

पथेकादशिनी विधातुमाध्यायिकामाह-प्रजापतिर्वै प्रजाः समृजान इत्यादिना । ‘रिरिचान् इवामन्यत’

आमान रिक्तनिवायुद्वयत । इत इत्यत आह-तस्मात् पराच्यः प्रजा आसुरिति । ‘तस्मात्’ प्रजापतेः

सकाशात् ‘प्रजा’ ‘पराच्य’ पराद्रुमुखा एव अभूवन् । रितःश्वमेव विशदयति-नास्य प्रजा इति । लोके यथा

बहुमज्ज कश्चिन् तामिरजितैर्जनादिभिः श्रियुक्तोऽक्रादिमाध्व भवति, एवमस्य तथा न स्थितकम्प इत्यर्थः ॥ १ ॥

स ऐक्षतेति । विचार कृतवान् ‘अरिति’ अतिरिक्तोऽभूवम् । रिचेर्लुट्ठुचमैकचने रूपम् । तदेव विशद-

यति-अहमस्मा उ कामायासृक्षीणि । अह यस्मै कामाय ‘अन्वृक्षि’ प्रजासृष्टिप्रकार्यम् । ‘स कामो न मे’

‘समाद्धिं’ सृष्टियुक्तोऽभूत् । तमेव वितितति-न मे प्रजाः श्रिये चाज्ञाद्यायेति । प्रजाम्य सकाशात्

श्रीलामोऽनन्तामध्व तस्य काम इत्यर्थः ॥ २ ॥

स ऐक्षत इति । अय स एव प्रजापतिः केनोपायेना एन आप्यायन् अरोहि तदय ‘अर्वन्’ आमान एन-

यन् बुद्धिचात्रद्वयान्तिवर्त्य विचारे त्यागमेवावद्वा, तदर्थ ‘ग्राम्यन्’ आमानं वेदयन् ‘विचारः’ अयमेवो-

पायः इति । विचारविषया बुद्धिं प्रमातिवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । स एतामेकादशिनीमपश्यत्सुऽएका-
दशिन्येष्ट्वा प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्तेपेनं प्रजाः समावर्तन्ता-
तिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽज्ञाधाय स वृसीयानेवेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

(तु) तस्मै कमेकादशिन्या यजेत । (ते) एवुथुं हेव प्रजया पशुभिराप्या-
यत उपेनं प्रजाः समावर्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽज्ञाधाय स वृसी-
यानेवेष्ट्वा भवत्येतस्मै कमेकादशिन्या यजेत ॥ ५ ॥

सुऽआग्नेयं प्रथमं पशुमालभते । (तंऽग्निं) अग्निर्व्यं देवतानां मुखं
प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु उऽएव यजमानस्तुस्मादाग्नेयो भवति ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । स एतामेकादशिनीमपश्यत् । स एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिः
पुनरात्मानमाप्याययत-उपेनं प्रजाः समावर्तन्त-अतिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽज्ञाधाय-स वृसीयाने-
वेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

तस्मै कमेकादशिन्या यजेत । एवं हेव प्रजया पशुभिराप्यायते, उपेनं प्रजाः समावर्तन्ते, तिष्ठन्ते
ऽस्य प्रजाः श्रियेऽज्ञाधाय-स वृसीयानेवेष्ट्वा भवति । एतस्मै कमेकादशिन्या यजेत ॥ ५ ॥

स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभते । अग्निर्वि देवानां मुखम्, प्रजनयिता, स प्रजापतिः, स उऽएव
यजमानः । तुस्मादाग्नेयो भवति ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छिति । यदा वायव्यागारेणैव 'अर्चन्' 'शाम्यन्' तदा. 'चचार' इत्यर्थः । स एतामिति ।
'स' च एव कृत्वा बहुत्वाय पश्चेकादशिनीन् 'अपश्यत्' प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् । एकादशिन्येष्ट्वा
प्रजापतिरित्यादि स्पष्टम् । वृसीयानेवेष्ट्वाभवदिति । 'वृसीयान्' वसुमत्तर ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरैकादशिनीप्रयोगादितदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तनमपि तत्फलतदनुष्ठानाद्वर्तमानाह-
तस्मै कमेकादशिन्या यजेतेत्यादिना । कमिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजेत, 'तस्मै' आधापनादि-
कामाय । स यजमानः 'प्रजया पशुभिः' 'आप्यायते' प्रवर्द्धते । आधापनेन 'एन' यजमानः 'प्रजाः'
पुत्रभृत्यादिरूपाः 'समावर्तन्ते' प्रतिनिवर्तन्ते । आगन्त्य च तदाप्यापनाय 'श्रिये' श्रेयसायान् 'च' 'प्रजाः'
'तिष्ठन्ते' आत्मानं प्रकाशयन्ति, अनेन श्रिया चाप्यायनं प्रतिदत्तम् ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्यैरेकादशिन्याः फलमभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विमल्य दर्श-
यति-स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभत इत्यादिना । अग्निर्देवता अस्य स अक्षेय पशु, तस्य, 'प्रथममाल-
भते' । सत्त्वनेरुदेवताकेषु प्रथममाग्नेयेन मन्वितन्यमिदंस्मिन्नर्थे कारणमाह-अग्निर्वि देवतानां मुखं प्रजन-
यितेति । यः परिगारुतेतुल्येन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स 'देवतानां मुखम्' पशु । देवता प्रमुपात्रम्
“अग्निर्वि देवानामकम्” (ऐ. भा. १ । १ । १) इति, “अग्निमुष्ठा वै देवाः” (ता. ब्रा. २९ । १९ ।
४)-इति-श्रुत्यन्तराच्च निदम् । अथवा देवानां मुखे अग्निरेव 'मुखम्' प्रजनयिता, मुख्यत्वेनोपादकः,

(त्व) अथ सारस्वतम् । वाग्वै सरस्वती व्याचैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् वागेनमुपसमावर्तत व्याचमनुकामात्मनोऽकुरुत व्याचो एवैष एतदाप्यायते वागेनमुपसमावर्तते व्याचमनुकामात्मना कुरुते ॥ ७ ॥

(तेऽथ) अथ सौम्यम् (म) अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् तान्नेनमुपसमावर्ततान्नमनुकामात्मनोऽकुरुतान्नेनोऽएवैष एतदाप्यायतेऽन्नेनमुपसमावर्ततेऽन्नमनुकामात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद्यत्सारस्वतमनुभवति । वाग्वै सरस्वत्यन्नं सोमस्तुस्माद्यो वाचा प्रजाम्यन्नादो हेव भवति ॥ ९ ॥

अथ सारस्वतम् । वाग्वै सरस्वती । वाचैव तत् प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, वागेनमुपसमावर्तत, वाचमनुकामात्मनोऽकुरुत । वाचो एवैष एतदाप्यायते, वागेनमुपसमावर्तते, वाचमनुकामात्मना कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम् । अन्नं वै सोमः । अन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, अन्नेनमुपसमावर्तत, अन्नमनुकामात्मनोऽकुरुत । अन्नोऽएवैष एतदाप्यायते, अन्नेनमुपसमावर्तते, अन्नमनुकामात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद्यत् सारस्वतमनुभवति । वाग्वै सरस्वती । अन्नं सोमः । तस्माद्यो वाचा प्रजामि-अन्नादो हेव भवति ॥ ९ ॥

" तामग्निरिच्छते, सोमो रेनो दधातु, सविता प्राजगमत् "—इत्यादौ अग्नेरेवेत्येकत्वदर्शनात् । 'स' अग्निः प्रजापतिना समत्वान् 'प्रजापतिः' । 'त एव' अग्निः 'यजमानः' च गार्हपत्यः सन् यजमानरूपेणावस्थानात्, यजनिषादकत्वसाम्याद्वा यजमानत्वम् । तस्मात् स्वात्मलामाय वाग्नेयः पशु, कर्षव्यः ॥ ९ ॥

अथ सारस्वतमिति । अज्जमत इति शेषः । या 'सरस्वती' अग्निः सा 'वाग्वै' वाग्वा खड्ग । 'वाचैव' द्वितीयपशोर्देवतया स्वातिरिक्त स्वात्मानं 'पुनराप्याययत्' । 'वाग्' वाग्वा प्रजा एन प्रजापतिन् उपार्हत्तया 'समावर्तत' । 'वाचमनुकामात्मनोऽकुरुत' अनुकामयत इत्यनुका अनुकूला अकरोत् । 'वाचम्' 'अनु' 'एव' 'यजमानः' 'आत्मनः' कामनादिक करोति ॥ एवमुत्तरेषा पर्यायं ब्राह्मणानि [च] व्याख्येयानि ॥ ७॥८॥

सौम्यं पशो सारस्वतानन्तर्यं प्रशसति—तद्यत्सारस्वतमनुभवतीति । वाग्वै सरस्वत्यन्नमिति । सोमसौम्यविधित्वान् तत्स्वरूपमभिदैवम्, देवैरयमानत्वादधिगूतम्, ओषध्यान्मत्त्वादनमिति । 'तस्माद्' 'य.' पुमान् 'वाचा' 'प्रजामि' अत्यर्थः, स. 'अन्नादो भवति' । वाचोऽनसाधनत्वात् सारस्वतानन्तर्यमौम्यो युक्तं ॥ ९ ॥

१-अग्निरेव प्रथमवर्धमानः इति क. पाठः । २-यजोहि ३-यजमानस्यैव एतत्पशोर्वाक्यमेव सारस्वतमौम्योऽप्युपार्हत्तयान्वयेन देवेन गार्हपत्यविधिब्राह्मणम् । का. यो सू. ८ । २२९ । ३- 'अत्यर्थः' इति क. वा.

(त्वु) अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् पशव एनमुपसमावर्तन्ते पशूनुकानात्मनोऽकुरुते पशुभिर्वैषु एतदाप्यायते पशव एनमुपसमावर्तन्ते पशूनुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

(तेऽथ) अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवेतत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् ब्रह्मेनमुपसमावर्तन्ते ब्रह्मानुकमात्मनोऽकुरुते ब्रह्मणोऽप्यैषु एतदाप्यायते ब्रह्मेनमुपसमावर्तन्ते ब्रह्मानुकमात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद्यत्पौष्णमनु भवति । पशवो वै पूषा ब्रह्म बृहस्पतिस्तुस्माद्ब्राह्मणः पशून्भिधृष्युतमः पुराहिता ह्यस्य भवन्ति सुख आहितास्तुस्मादुत्सर्व्यं उत्वाजिनवासी चरति ॥ १२ ॥

अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा । पशुभिर्वै तत्-प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, पशव एनमुपसमावर्तन्ते, पशूनुकानात्मनोऽकुरुते । पशुभिर्वैषु एतदाप्यायते, पशव एनमुपसमावर्तन्ते, पशूनुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवेतत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, ब्रह्मेनमुपसमावर्तन्ते, ब्रह्मानुकमात्मनोऽकुरुते । ब्रह्मणोऽप्यैषु एतदाप्यायते, ब्रह्मेनमुपसमावर्तन्ते, ब्रह्मानुकमात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद्यत् पौष्णमनु भवति । पशवो वै पूषा । ब्रह्म बृहस्पतिः । तस्माद् ब्राह्मणः पशून्भिधृष्युतमः । पुराहिता ह्यस्य भवन्ति-सुख आहिताः । तस्मादुत्सर्वं दत्त्वाजिनवासी चरति ॥ १२ ॥

अथ पौष्णमिति । ' अथ ' सौम्यानन्तर ' पौष्ण ' इवदेवताक पशुमालभते । पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

अथ बार्हस्पत्यमिति । ' बार्हस्पत्य ' बृहस्पतिदेवताक पशुमालभते । बृहस्पतेर्वन्त्राभिमानिदेवत्वाद् ब्रह्मत्वम्, अपवा ' बृहस्पतिः ' ' ब्रह्म वै ' ब्रह्मणवाणिः खद्यु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तरं युक्तिमाह-तद्यत् पौष्णमनु भवतीति । इ-गः शृङ्गादिदेवत्वान् पशून् पश्यन्त्वान् ' पूषा पशवः । ' तस्मात् ' बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तराद्देवो । ' ब्राह्मणः ' ' पशून् ' ' अभिधृष्युतमो भवति ' अत्यन्तवर्षको भवति । ' अथ ' एवमङ्गानुष्ठानतुर्यजमानस्य ' पुराहिताः ' पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः ' भवन्ति ' पशवः । तदेव व्याचष्टे-सुख आहिता इति । यस्माद्ब्राह्मणस्य पशुन् स्वामिन्वन्ति ' तस्मादुत्सर्वं ' तस्मादेव कारणान् ' सर्व ' ब्राह्मणेभ्यो ' दत्त्वा ' ' अजिनवासी ' अजिनमाच्छाद्य ' सञ्चरति ' ।

१- ' मन्त्राविदेवत्वाद् ' इ. पा. । २- ' पूषाभिमानित्वम् ' इति ज. । ३- ' पुरोहिताः ' -सुख इत्यन्वयमग्रे इत्यर्थम् । कश्चित् माह-पुरोहिता इति ।

(त्यु) अथ वैश्वदेवम् । (११) सर्व्वे वै विश्वे देवाः सर्व्वेणैव तत्प्र-
जापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् सर्व्वमेनमुपसमावर्तत सर्व्वमनुकमात्स-
नोऽकुरुत सर्व्वेणोऽष्टवेष एतदाप्यायते सर्व्वमेनमुपसमावर्तते सर्व्वम-
नुकमात्सुनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद्वाहस्पत्यमनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः सर्व्वमिदं विश्वे देवाऽ
अस्येतत्सर्व्वस्य ब्रह्म सुखं करोति तस्मादस्य सर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

(मु) अथैन्द्रम् । (मि) इन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्दीर्घेण
प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्तन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्ततेन्द्रियं वीर्य-
मनुकमात्सुनोऽकुरुतेन्द्रियेणोऽष्टवेष एतद्दीर्घेणाप्यायतइन्द्रियमेनं वीर्य-
मुपसमावर्तत इन्द्रियं वीर्यमनुकमात्सुनः कुरुते ॥ १५ ॥

अथ वैश्वदेवम् । सर्व्वे वै विश्वे देवाः । सर्व्वेणैव तत् प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, सर्व्वमेन-
मुपसमावर्तत, सर्व्वमनुकमात्सुनोऽकुरुत । सर्व्वेणोऽष्टवेष एतदाप्यायते, सर्व्वमेनमुपसमावर्तते, सर्व्वमनु-
कमात्सुनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद्वाहस्पत्यमनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । सर्व्वमिदं विश्वे देवाः अस्यैवतत् सर्व्वस्य
ब्रह्म सुखं करोति । तस्मादस्य सर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै वीर्यम् । इन्द्र इन्द्रियेणैव तद्दीर्घेण प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, इन्द्रि-
यमेनं वीर्यमुपसमावर्तत । इन्द्रियं वीर्यमनुकमात्सुनोऽकुरुत । इन्द्रियेणोऽष्टवेष एतद्दीर्घेणाप्यायते,
इन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्तते, इन्द्रियं वीर्यमनु कमात्सुनः कुरुते ॥ १५ ॥

सर्व्वम्वदक्षिणां वै विश्वे देवाः सर्व्वे देवाः अत्रिनामोधारण सामब्राह्मणे प्रपञ्चेनाज्ञानम् (सा. ब्रा. ११ ।
४।१।१) आपन्नस्योऽपि—“उदकस्य रोगिण दक्षिणोऽहो”-इति प्रकृत्य, “अत्रिणोऽपि परित्याग”-इति ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवमिति । ब्राह्मणान्तर ‘वैश्वदेव’ पशुमात्मने । वैश्वदेवस्य ब्राह्मणान्तरस्योर्ध्वादि. इत्यर्थः ॥ १३

तद्यद्वाहस्पत्यमनु भवतीति । अस्यैवतत् सर्व्वस्य ब्रह्म सुखं करोतीति । ‘अस्य’ ‘सर्व्वस्य’
अपि जगत् ‘एतत्’ एतेन सर्व्वस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मस्य वृत्त्यने. पुरोमाविन्यन्यादनेन
‘ब्रह्म सुखं करोति’ ब्राह्मणजातिनेव सुखं कृत्वान् भवति ॥ १४ ॥

अथैन्द्रमिति । ‘इन्द्र’ पशुमात्मने । सामस्य पशोयदेका इन्द्रोऽस्ति, तम् । इन्द्रियं वै वीर्यमिति ।
इन्द्रेण इन्द्रः ‘इन्द्रियम्’, तत्र ‘वीर्यं’ वीर्यात्मकम्, मृज्यस्तप्रोऽमेदान् ‘इन्द्रः’ एवेन्द्रियम्; शक्तिशक्ति-
मतोऽमेदान् इन्द्रियम् ॥ १५ ॥

तद्यद्वैश्वदेवमनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा अन्नाद्य-
मेवास्मा ऽएतत्पुःस्तात्करोति ॥ १६ ॥

(त्य) अथ मारुतम् । विशो वै मरुतो भूमो वै विद्भूमौव तत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मानमाप्याययत् भूमेनमुपसमावर्तत भूमानमुनुकमात्सुनोऽ-
कुरुत भूमो ऽएवैष एतदाप्यायते भूमेनमुपसमावर्तते भूमानमुनुक-
मात्सुनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यद्वैन्द्रमनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा विशो वै मरुतो
विश्वैवेतत्क्षत्रं परिवृथंहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् ॥ १८ ॥

(म) अथैन्द्राग्रम् । (न्ते) तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र उभाभ्यामेव
तदीर्वाभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतोऽनं वीर्यं ऽउपसमा-
वर्ततामुभे वीर्यं ऽअनुके ऽआत्सुनोऽकुरुतोभाभ्याम्बैष एतदीर्वाभ्या-
माप्यायत् ऽउभे ऽनं वीर्यं ऽउपसमावर्तते ऽउभे वीर्यं ऽअनुके
ऽआत्सुनः कुरुते ॥ १९ ॥

तद् यद् वैश्वदेवमनु भवति । क्षत्रं वाऽइन्द्रः । विशो विश्वे देवाः । अन्नाद्यमेवास्माऽएतत्पुः-
स्तात्करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम् । विशो वै मरुतः । भूमो वै विद् । भूमेनैव तत् प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्
भूमेनमुपसमावर्तत, भूमानमुनुकमात्सुनोऽकुरुत । भूमोऽएवैष एतदाप्यायते भूमेनमुपसमावर्तते,
भूमानमुनुकमात्सुनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद् यद्वैन्द्रमनु भवति । क्षत्रं वा इन्द्रः । विशो विश्वे देवाः । विशो वै मरुतः । विशो वैतत्क्षत्रं परि-
वृहति । तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्रम् । तेजो वाऽअग्निः । इन्द्रियम् वीर्यमिन्द्रः । उभाभ्यामेव तदीर्वाभ्यां प्रजापतिः पुन-
रात्मानमाप्याययत्, उभेऽनं वीर्यंऽउपसमावर्तताम् । उभे वीर्यंऽअनुकेऽआत्सुनोऽकुरुत । उभाभ्या-
म्बैष एतदीर्वाभ्यामाप्यायते । उभेऽनं वीर्यंऽउपसमावर्तते, उभे वीर्यंऽअनुकेऽआत्सुनः कुरुते ॥ १९ ॥

तद्यदिति । इन्द्रस्य देवो मध्ये अग्निव्यातिवमनहृदुक्तम्, विश्वेवा देवाना ॥ तदधीनत्वाद् बहुत्वसाम्याद्
विशो कृतत्वम्; अत एन्द्रस्य वैश्वदेवानन्वयकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुस्ताद्वाविनो विशाः कृतत्वाद्
कृतं भवति ॥ १६ ॥

अथ मारुतमिति । 'अथ' ऐन्द्रान्तरं 'मारुतं' मरुदेवताकं पशुपालपते ॥ १७ ॥

तद्यदिति । तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढमिति । ईर्यं विश्वदेवाभिकया विशा, उत्तरं मरु-
दप्येति दृश्यम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्रमिति । 'अथ' मारुतान्तरम् 'ऐन्द्राग्रम्' इन्द्राग्निदेवताकम् ॥ १९ ॥

(तेऽथ) अथ सावित्रम् । (११) सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्माऽएते सवितृप्रसूताऽएव सुर्वे कामाः समृद्धयन्ते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ वारुणमन्त आलभते । तदेन११ सुर्वस्माद्गरुणपाशा-
त्सुर्वस्माद्गरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् । (दा) आग्नेयमेवाग्निष्टे नियुञ्ज्या-
दयेतरान्व्युपनयेयुर्वथापूर्वम् ॥ २२ ॥

यद्यु पश्चेकादशिनी स्यात् । (दा) आग्नेयमेव यूपऽआलभेरन्नयेतरा-
न्यथापूर्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्ति । (न्त्या) आग्नेयमेव प्रथमं नयन्त्यथेतरा-
न्यथापूर्वम् ॥ २४ ॥

अथ सावित्रम् । सविता वै देवानां प्रसविता । तथो हास्माऽएते सवितृप्रसूताऽएव सर्वे कामाः समृद्धयन्ते ॥ २० ॥

अथ वारुणमन्त आलभते । तद् एनं सर्वस्माद्गरुणपाशात् सर्वस्माद्गरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥
तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्-आग्नेयमेवाग्निष्टे नियुञ्ज्याद् । अयेतरान्व्युपनयेद्युः-यथा-
पूर्वम् ॥ २२ ॥

यद्यु पश्चेकादशिनी स्यात्-आग्नेयमेव यूपऽआलभेरन् । अयेतरान् यथापूर्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्ति । आग्नेयमेव प्रथमं नयन्ति । अयेतरान्व्यथापूर्वम् ॥ २४ ॥

अथ सावित्रमिति । आलभते । सावित्रवारुणयोर्ब्रह्मिणे स्पष्टे ॥ २० ॥ २१ ॥

तस्माद्यदीति । ' तस्मान् ' परानामेकादशत्वात् ' यदि स्यादेकादशिनी ' स्यादेकादशयूपसम्मानम्, तदा
प्रतिपद्यु यूपसम्भवात् ' अग्निष्टे ' पूर्वैर्गुणितानि मध्ययूपे ' आग्नेयमेव ' प्रथम ' एव ' नियुञ्जीत, ' अथ '
' एतान् ' पशुतः, ' यथापूर्वं व्युपनयेद्यु ' यूपोन्मूल्यानुक्रमेण प्रतिपद्यु पृथक् पृथक् नियुञ्जीतित्यर्थः । त
च क्रम-स उच्यतेऽग्निष्टात् स्यात्, तमेवाग्ने उच्यतेऽथ दक्षिणमयोत्तरमित्यादिना प्राश्निर्दिष्टः (वा,
प. भा. ३ । ७ । १ । ५) ॥ २२ ॥

यद्यु पश्चेकादशिनीति । ' यद्यु ' यद्यपि ' पश्चेकादशिनी स्यात् ', यूपान्वेक एव, तदा ' आग्नेयमेव
प्रथम यूपे आलभेरन् ', ' अथ ' ' इतान् ' सौम्यादिकान् ' यथापूर्वम् ' तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत सम्ब-
धनार्थम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्तीति । उदङ्मनयनकालेऽपि ' आग्नेयमेव प्रथम नयेन्, अयेतरान् ' इदानीमुक्त-
क्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

१-पश्चेकादशेने द्विविध-यदि११रुण एव११रुण अ, इत्यादि ८१८१२० । का० अथवा११रुणः इत्यन्तम् ।

२-एकयूपे पश्चरुण्युपनयेद्यु नियुञ्ज्यात् तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत । ३-अत्रोत्तरं प्रथमो यूपः-यथापूर्वम्-इत्युच्यते । इतरे ।
का. भा. घृ. ८ । १२१० २३१ ।

स यद्बसतीवरीरच्छेति । तमेवैतद्बसमाहुत्य यज्ञे दधाति उसवन्तं यज्ञं करोति तुस्माद्बसतीवरीरच्छेति ॥ २ ॥

ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजति । सर्वेष्वेव तत्सवनेषु रसं दधाति सर्वाणि सवनानि रसवन्ति करोति तुस्मात्सर्वेषु सवनेषु विभजति ॥ ३ ॥
ता वै स्युन्दमानानां गृहीयात् । (दि) ऐद्वि सु यज्ञस्य उसस्त्वस्मात्स्युन्दमानानां गृहीयात् ॥ ४ ॥

(द्वा) गोपीयाय वाऽष्टा गृह्यन्ते । सर्वे वाऽद्दमन्यदिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पवतेऽथैता एषु नेलयन्ति तुस्मात्स्युन्दमानानां गृहीयात् ॥ ५ ॥

स यद्बसतीवरीरच्छेति-तमेवैतद्बसमाहुत्य यज्ञे दधाति, रसवन्तं यज्ञं करोति । तस्माद्बसतीवरीरच्छेति ॥ २ ॥

ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजति-सर्वेष्वेव तत्सवनेषु रसं दधाति । सर्वाणि सवनानि रसवन्ति करोति तस्मात्सर्वेषु सवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्युन्दमानानां गृहीयात् । ऐद्वि स यज्ञस्य रसः । तस्मात् स्युन्दमानानां गृहीयात् ॥ ४ ॥
गोपीयाय वाऽष्टा गृह्यन्ते । सर्वे वाऽद्दमन्यदिलयति-यदिदं किञ्चापि योऽयं पवते । अयं ता एव नेलयन्ति । तस्मात्स्युन्दमानानां गृहीयात् ॥ ५ ॥

अथ बसतीवरीरक्ष्य विवक्षे-स यद् बसतीवरीरच्छेतीति ' अच्छेति ' अप्रमुख गच्छति ' तमेव रसं पुनराह्वय यज्ञे सन्ध्यानि ' बसतीवरीरक्ष्यकालः सूत्रे उक्तः-“ अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनान्ते बसतीवरी-प्रद्वगम् ” (का. श्रौ. सू. ८ । २४८) इति ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनप्रसार्थं विभजमाह-ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

गृहीतव्यानि उदकानि विधिनष्टि-ता वै स्युन्दमानानामिति (का. श्रौ. सू. ८ । २४८) ' हि ' यस्मात् ' स ' पश्यतः । ' एत ' अश्वत्थ, अथ ततो गच्छन्तीनामेवा सा सम्प्लिथती । ' गृहीयात् ' ॥ ४ ॥

स्युन्दमानग्रहणे उद्दिश्यन्तरमाह-गोपीयाय वा षट्पादि । यज्ञरमानाम् ' अन्यत् ' प्रवाहोदगव्यतिरिक्तं ' सर्वम् ' ' इलयति ' इतस्तनधूलिनि । ' इद ' अन्तर्ये विधिनष्टि-यदिदं किञ्चेति । ' यत् किञ्च ' ' इद ' पश्यमानं जगत् । इदं शब्दोक्तानां वचने प्रसिद्धं निबिदिहोदहैति-अपि योऽयं पवत इति । ' योऽय ' वायुः ' पवते ' गच्छति, सोऽपि निष्पतयन्नवात् । ' एता एव ' नेलयन्ति ' न प्रतिनिर्वर्तन्ते । यद्यपि स्युन्दमानानामितरेषां च पदार्थानां वचनं साधारणम्, तथापि स्युन्दमानानां व्यावृत्तेरपेक्षितत्वादित्यमितस्तत्त्वव्यवस्थं विवक्षितम् । ' स्युन्दमानानाम् ' एकरूपेण प्रवहन्तीनामेवां तथाविधवाक्यानामावात् ' गोपीयाय स्युन्दमाना गृहीयात् ' ॥ ५ ॥

(द्वि) दिवा गृहीयात् । (त्र्य) पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णानीति तस्मा-
दिवा गृहीयादेतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो
गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तुस्मादिवा गृहीयाद्विवेव वा एष तस्मा-
द्देव दिवा गृहीयात् ॥ ६ ॥

(दे) एतद् वै विश्वे देवाः । (वा) यजमानस्य गृह्णानागच्छन्ति स यः
पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवरीर्गृह्णाति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथे-
नोपकल्तेनोपासीतैवं तत्तुऽएतद्दिविः प्रविशन्ति तुऽएतासु वसतीवरी-
पूपवसन्ति स उपवसथः ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात् । (जु) तुत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते यदि

दिवा गृहीयात् पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णानीति । तस्माद् दिवा गृहीयाद् एतस्मै वै गृह्णाति य
एष तपति । विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः । तस्मादिवा गृहीयात् ।
दिवेव वा एषः । तस्माद्देव दिवा गृहीयात् ॥ ६ ॥

एतद् वै विश्वे देवा यजमानस्य गृह्णानागच्छन्ति । स यः पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवरीर्गृह्णाति-
यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपकल्तेनोपासीत-एवं तत् । तऽएतद्दिविः प्रविशन्ति । तऽएतासु
वसतीवरीपूपवसन्ति । स उपवसथः ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात्-तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते । यदि पुरेजानः स्यात्-निनाद्याह-

दिवा गृहीयादिति । दिवाग्रहणस्याभिप्रायमाह-पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णानीति । दर्शनपूर्वकमहणे
सति यज्ञस्य परिह्वानत्वात् तथाविधाभिरङ्घ्रिः क्रियमाणोऽभिषवः साज्ञो भवतीत्यभिप्रायः । दिवाग्रहणस्य
प्रयोजनान्तरमाह-एतस्मै वै गृह्णानि य एष तपतीति । कथमेतदर्थेति तत्र हेतुमाह-विश्वेभ्यो ह्येना
देवेभ्यो गृह्णातीति । हि यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति तस्मादेतस्मै गृह्णाति । तेषामत्र कथं सम्भावनेति
तत्राह-रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा इति । सूर्यस्य चन्द्रादिभूतिरूपाणां विशेषा देवानां रश्म्यामनावरणा-
नादित्यभिप्रायः । अनो रश्मिरूपाणां विशेषा देवानाम्, तद्विषयेः सवितुश्च दिवैव सम्भवाद् दिवैव गृहीया-
दित्यर्थः । किञ्च आदित्यो दिवैव प्रकाशमनो भवति, तस्मादपि दिवैव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

अन्तमवान् पूर्वकालीनं ग्रहणं प्रशंसति । एतद् वा इत्यादि । अप्रिप्रेतयेऽहनि रात्रौ विशेषां देवानां प्रात-
र्यष्ट्यान्वात्, तद्वै यजमानगृह्णन्त्यागमनमवान् । श्रेयस्यागमिष्यतीति । यथा लोके गुर्वादिः पूष्य-
स्यागमनादूर्ध्वम् । ' उपकल्तेन ' सम्पत्तेर्नैव ' आवसथेन ' आवासयमावासाख्यानम्, तत्तदादिकं सर्वं यज्ञोप-
करणसुप्रत्ययै, तस्मात्करोति, तेन सत्कारोक्तिर्न भूजोपकरणेन सम्भावयति । ' एतद् वै ' एतत् खलु अनिधि-
भूतानां विशेषा देवानामागमनान् पूर्व यदि चैव ग्रहणमस्ति, 'तत्' तत्स्थानीयमित्यर्थः । शब्दनिर्वचनं दर्शयति-एत-
द्दिविः प्रविशन्तीति । सोमस्तेष्वनुप्रवेशादिविः सम्पद्यते । प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति-त एतासु
वसतीवरीपूपवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वसन्तीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युपवसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणादगमनमये सति तद्ग्रहणोपायमाह-स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः

१- ' पूर्वकालीनतादिभूतिना ' इ. पा. ।

पुरेजानः स्यान्निनाद्याद् गृहीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति
यद्युऽअनीजानः स्याद्य एतमीजान उपावसितो वा पर्यवसितो वा
स्यात्तस्य निनाद्याद् गृहीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्युऽएतदुभयं न विन्देत् । (दु) उत्कुर्षीमेवादायोपपुरेयानामुर्ष्व-
परि धारयन् गृहीयाद्धिरण्यं वोपुर्ष्वपरि धारयन् गृहीयात्तदेतस्य रूपं कियते
य एष तपति ॥ ९ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा ऽआप इति यज्ञस्य ह्यासु
रुसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा आप इति हविष्माऽऽविवा-
सतीति हविष्मान्हयेना युजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माऽऽवि-
वासतीति ॥ १० ॥

गृहीयात् । दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति । यद्युऽअनीजानः स्याद्य-य एतमीजान उपावसितो
वा पर्यवसितो वा स्यात्-तस्य निनाद्याद् गृहीयात् । दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्युऽएतदुभयं न विन्देत्-उत्कुर्षीमेवादायोपपुरेयात् । तामुपुर्ष्वपरि धारयन् गृहीयात् । हिरण्यं
वोपुर्ष्वपरि धारयन् गृहीयात् । तदेतस्य रूपं कियते-य एष तपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ हविष्मतीरिमा आपः ”-(वा. श्र. ६ । २३ ।)-इति । यज्ञस्य ह्यासु
रुसः प्राविशत्-तस्मादाह-हविष्मतीरिमा आप इति । “ हविष्मोऽऽविवासाति ”-(वा.

क्रियत इति । प्रायश्चित्तिमिदिवाहणाकरणे दोषमशीमाशोभाय. क्रियत इत्यर्थः । तत्प्रकार. प्रदर्शने-
यदीति । स यजमानो ' यदि ' ' पुरेजान् , इष्टप्रयत्नतोऽप्याग- ' स्यात् ' ॥ ' निनाद्यात् ' स्वगृहीत-
प्रभृतयदादेः सकाशात् ' गृहीयात् ' ' ता ' आप ' पुरा ' अस्मभ्याम् पूर्व तस्य ' गृहीता भवन्ति ' , प्रथमा-
नुज्ञानेऽस्मभ्यात् पुरा गृहीतवादिष्यमिप्राय ' । स्वयम् ' अनीजान् ' खेद् , ' ग. ' ' एन ' यजमानम् ' रजान् ' ,
इष्टवान् , अन्य ' ऐराजमित् ' समीपे गृहे अवस्थित , ' पर्यवसितो वा ' रजान् , ' स्यात् ' ,
' तस्य ' ' निनाद्यात् ' घटादेः सकाशात् ' गृहीयात् ' । एव तस्मिन् ताः पुरा दिवा परिगृहीता भवन्ति । “ त्राभ्यो
वपुयाती तस्य इष्म्याना गृहीयात् ”-(तै. श्र. १।४।२।२) इति श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

तदुभयपामभ्ये आह-यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना । ‘ उत्कुर्षीम् ’ उत्कामित्यर्थः । ‘ एतस्य ’
‘ स्य व्याख्यानम्-य एष तपतीति । उत्कामा हिरण्यस्य च मूर्ध्ववर्णनाभ्यात्तद्व्यकरणम् । अत्र सूत्रम्-
‘ समितधेन् निनाद्यात्पुरेजानधेन् । अनीजानोऽन्यस्यापि समीक्यमित्यस्य पुरेजानस्य । उभयपामभ्यऽनुवृषीष
वोपुर्ष्वपरि धारयन् हविष्मतीरित्यनेन मन्त्रेण गृह्णाति ” (का. श्रौ. सू. २४९-२५१) इति ॥ ९ ॥
गम्य मन्त्रं विधत्ते-अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप इति । ‘ इमा. ’ गृह्णामाणा. ‘ आपः ’

वर्णिताः १. ४. ५. १-अस्तमित्येवमेवैतान्तापुरेजानधेन् । का. श्रौ. सू. ८ । २४९ । निनाद्यात्तस्मिन् हवि कर्तुः ।

हविष्मान्देवो ऽअध्वर इति । (२१) अध्वरो वै यज्ञस्तदुस्मै यज्ञाय
गृह्णाति तृ० हविष्मन्तं करोति तस्मादाह हविष्मान्देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

हविष्माँ ऽअस्तु सूर्य इति । (त्प) एतस्मै वै गृह्णाति शु एष तृपति
विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तु तस्मादाह
हविष्माँ ऽअस्तु सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यं सादयति । (त्प) अग्नेर्वै ऽपन्नगृहस्य
सुदसि सादयामीत्यग्नेर्वै ऽनात्तं गृहस्य सुदसि सादयामीत्येवंतदाहाय
यदाग्नीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठते ऽयं परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहाग्रेण हवि-
ष्मानं बुजमान आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

तं. ६ । २३) इति । हविष्मान् इत्या यजमान आविवासात् । तस्मादाह-हविष्माँ ऽ आवि-
वासातीति ॥ १० ॥

“ हविष्मान् देवो ऽअध्वरः ”- (वा. सं. ६ । २३) इति । अध्वरो वै यज्ञः । तयस्मै
यज्ञाय गृह्णाति-तं हविष्मन्तं करोति । तस्मादाह-हविष्मान् देवो अध्वर इति ॥ ११ ॥

“ हविष्माँ ऽ अस्तु सूर्यः ”- (वा. सं. ६ । २३) इति । एतस्मै वै गृह्णातिः य एष
तृपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति । रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः । तस्मादाह-हविष्माँ ऽ अस्तु
सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यं सादयति-“ अग्नेर्वै ऽपन्नगृहस्य सुदसि सादयामि ”-
(वा. सं. ६ । २४) इति । अग्नेर्वै ऽनात्तं गृहस्य सुदसि सादयामीत्येवंतदाह । अयं यदाग्नीषोमीयः
पशुः सन्तिष्ठते-अयं परिहरति व्युत्क्रामतेत्याह । अग्रेण हविर्दनि यजमान आस्ते । ता आदत्ते ॥ १३ ॥

‘ हविष्माँ ’ धर्मपुत्रमार्गेण संमत्पुत्रेण हविषा, त्वसु प्रविष्टेन दक्षस्तन्देन हविषा वा तद्व्याः । पुत्रवि-
निर्गतेन सोमेन हविषा ‘ हविष्मान् ’, ‘ यजमानः ’, ‘ आविवासाति ’ पदेभ्योऽपि दत्ता वसतां वसतेः ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो अजग इतीति । ‘ देवः ’ दोषमूलः ‘ अजगः ’ हितवरित्वेन. ‘ यज्ञः ’ गृह्यनिर्यस्तनी-
पतौर्गर्गविनिः ‘ हविष्मान् ’ भवति ॥ ११ ॥

हविष्माँ ऽ अस्तु सूर्य इतीति । प्रहस्य विश्वेदेवाँश्चान्, विश्वेभ्यो देवाणां यमिरुपपन्नान्, तद्वत्
मूर्तेषु गृह्यनिर्यस्तनीपतौर्गर्गविनिर्हविष्मान् भवति । मन्त्रं प्रतिपादं विमज्ज व्यापृष्टे-हविष्मतीर्या
आप इति यज्ञस्य ह्यस्तु रसः प्राविशत् तस्मादाह हविष्मतीरित्यादिता । ‘ आसु ’ अन्तु ॥ १२ ॥

आहृतानामसौ गार्हपत्यं पश्चाद्वागे सादनं तन्मन्त्रं च विष्टे-ता ओइत्येति । अग्नेर्वै ऽपन्नगृहस्येति ।
‘ अपन्नगृहस्य ’ अपनिष्पन्नस्य, अर्वाग्नगृहस्येत्यर्थः । तस्य ‘ अग्नेः ’ ‘ सहसि ’ स्थाने ‘ सादयामि ’ ।

गुप्त्य वा ऽ एताः परिहियन्ते । (न्तेऽग्निः) अग्निः पुरस्ताद्व्येताः समन्तं
पत्यङ्गयन्ते नाश्रा उक्षाऽस्य पद्मत्यस्ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देशानां
भागधेयी स्येति तदासु विश्वान्देवान्त्सुंवेशयत्येते वै वसतां वरं तस्मा-
द्वसतीव्यो नाम वसताऽह वै वरं भवति अ एवमेतद्देव ॥ १६ ॥

तानि वा ऽ एतानि सप्त यजूर्ऽपि भवन्ति । चतुर्भिर्गृह्णात्येकेन जघनेन
गार्हपत्यं सादयत्येकेन परिहरत्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त यत्र वै वाचः
प्रजातानि छन्दांसि सप्तपदा वै तेषां पयुद्धर्चा शुक्रवैतामभिसम्पुदं तस्मा-
त्सप्त यजूर्ऽपि भवन्ति ॥ १७ ॥

इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ (९. २)

गुप्त्य वाऽएताः परिहियन्ते । अग्निः पुरस्तात् । अयेताः समन्तं पत्यङ्गयन्ते नाश्रा रक्षास्यप-
द्मत्यः । आ आग्नीध्रे सादयति । “ विश्वेषां देशानां भागधेयी स्य ”—(व. सं. ६ । २४)
इति । तदामु विश्वा देवान्त्सुंवेशयति । एते वै वसतां वरम् । तस्माद्वसतीव्यो नाम । वसतां ह
वै वरं भवति । य एवमेतद्देव ॥ १६ ॥

तानि वाऽएतानि सप्त यजूर्ऽपि भवन्ति । चतुर्भिर्गृह्णाति, एकेन जघनेन गार्हपत्यं सादयति,
एकेन परिहरति, एकेनाग्नीध्रे । तानि सप्त । यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दांसि । सप्तपदा वै तेषां
पराद्धर्चा शकरी एतामभिसम्पुदम् । तस्मात्सप्त यजूर्ऽपि भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वतः परिहरणमुत्तरवेदेसपरिहरणञ्च प्रशंसति—गुप्त्यै वा एताः परिहियन्त इति । अथा वज्रत्वेन रक्षो-
विघातकत्वात् सर्वतः परिहरणेन यहस्य रक्षस्तकाद्यात् सर्वतो गुप्तिर्भवति । साश्वादभोदेविणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्तमान-
त्वान् तदपेक्षा, पुरस्ताद् परिहारपेक्षा नास्ति । ‘ पत्यङ्गयन्ते ’ परितोऽङ्गयन्ते, हियन्त इत्यर्थः । ‘ ता आग्नीध्रे ’
इति । उत्तरभोमितधादाय आग्नीध्रमख्ये “ विश्वेषां देशानामिति ” मन्त्रेण सादयेत् । ‘ तत् ’ तेन, “ विश्वेषां
देशानाम् ”—इति मन्त्रपाठेन । सर्वेगणप्रसङ्गाद् वसतां वरं तस्माद् वसतीव्यो
नामेति । ‘ वसतां ’ कचित् कचित् स्थानेषु निवसतां मध्ये ‘ एते ’ खलु देवाः ‘ वरम् ’ एतेषां वासो वर
श्रेष्ठ इत्यर्थः । वसतां देवानां श्रेष्ठत्वापादकत्वाद् वसतीव्यं इति नाम निष्पन्नम् । यदा एतेऽ एताः
आयः ‘ वसतां ’ विश्वेषां देशानां ‘ वरम् ’ उत्कृष्टं स्थानमिति वसतीव्यं इति नाम । उक्तार्थञ्च प्रशंसति—
वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीप्रहणप्रवृत्तीनामाग्नीध्रमाह्वनान्तानां मन्त्राणां या सप्तसङ्ख्या, ता शकरीत्वमप्यथा प्रशंसति—तानि
वा एतानि सप्त यजूर्ऽपीत्यादिना । चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि । सङ्ख्याविभागास्तु सप्त एव । यत्र वै वाचः
प्रजातानि छन्दांसि । वाचः सकात्पाञ्चदशमुपचिः सोमाहणप्रस्तावे “ नागो व सुवर्गो ”—इत्युक्त्वा-

तान्तस्मप्रबोधयन्ति । तेऽप्य उपस्पृश्यग्नीद्विमुपसमायन्ति त ऽग्न्यानि
गृह्णन्तं गृहीत्वान्यान्यापन्त्यासाद्याग्न्यानि ॥ १ ॥

(न्यु) अथ राजानमुपावहरति । (ती) इयं वै प्रतिष्ठा जनूराणां प्रजाना-
मिमामेवैतत्प्रतिष्ठामभ्युपावहरति तमस्यै तनुते तमस्यै जनयति ॥ २ ॥

(त्यु) अन्तरेणेपेऽपुपावहरति । यज्ञो वा ऽग्नस्तत्त्वेषु यज्ञात्तु चर्हिर्द्धा
करोति यावसु सम्मुखेष्वधिनिदधाति क्षत्रं वै सोमो विशो यावानः क्षत्रे-

तान्तस्मप्रबोधयन्ति । तेऽप्य उपस्पृश्यग्नीद्विमुपसमायन्ति । तऽग्न्यानि गृह्णन्ते । गृहीत्वान्या-
न्यापन्ति । आसाद्याग्न्यानि ॥ १ ॥

अथ राजानमुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनूराणां प्रजानाम् । इमामेवैतत् प्रतिष्ठामभ्युपावहरति ।
तमस्यै तनुते । तमस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेपेऽपुपावहरति । यज्ञो वाऽअनः । तन्वेव यज्ञात्तु चर्हिर्द्धा करोति । यावसु सम्मुखेष्वधि-

“ तथेति सा छन्दानि तस्यैवे ”—(श. प. ब्रा. ३ । १ । २ । २-८) । इति प्राक् प्रतिपादिता । ‘ तेषां ’ मध्ये
‘ पराण्यां ’ परादे भवा श्रेष्ठा ‘ शकरो ’ सप्तपदा भगमिः पारिश्येता । परादर्थत्वं प्रधानभूतानां सप्तपदना-
मुपरि भावित्वम् । एता सद्यद्वासा शकरीप्राप्तिवशना सप्तपदभिरुप सम भग्नः कृता भवति । तस्मान्मेनेति
निगमनम् । एतामेव सप्तपदमिमेत्ये प्राक्सम्पत्ति-सप्तपदमद्रावरूपा ऋक् निर्वृता ॥ १७ ॥

इति श्रीनारदणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे मात्स्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाधये

तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (३-९-३) ॥

अथ मुन्यादिवसे यात कार्त्तान्न मन्वीयपश्चर्थ प्रयोगमाह-तान्तस्मप्रबोधयन्तीत्यादिना । ‘ तान् ’ ऋत्विजः
रात्रेत्तरमागे प्रबोधयेयुर्नवय । “ अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति ”—(का. श्री. सू. ९ । १) इति
सूत्रम् । उदयोपशर्शन विहितकर्मण उपलक्षणम् । गृहीत्वान्यान्यापन्तीति । उपरवेदिसमीपम् । अथ प्रयोग
उक्त सूत्रे—“ अप उपस्पृश्य शालाद्रात्रं परित्तरणवाचमसादन्वोऽग्न्यानिर्दपणाभिप्रयणमुपसमार्जनीद्वान्ना-
वैश्वणानि हविर्वाग्नीद्वि उपस्पृश्य पश्चात्प्रमरणम्, आग्न्यान्वादाव सोम चार्चयवाहवशीप इध्मप्रोक्षणादि करोति,
अग्नीषोमीयपत्तु स्तरणम्, आग्न्यामद्वान् हवेषान्नरेणाईसोममद्रिषु सम्मुखेषु निदधानि हरे त्वेति ”—
(का. श्री. सू. ९ । २-५) इति ॥ १ ॥

तदिदं सोमोरावहरण सम्यक् विधे-अथ राजानमुपावहरतीति । अत्रिवक्त्रकर्मोपरिप्रदेश इति
अत्र नयेत् । अथ प्राण प्रशसति-इयं वै प्रतिष्ठा जनूरीति । ‘ आनाम् ’ उन्त्यतिमनानां सर्वासा परित्तरण-
मानानां ‘ प्रजानाम् ’ ‘ इव ’ छलु भूमि ‘ प्रतिष्ठा ’ । अथ इदं ‘ जनूः ’ जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तः-
पातित्वात् ‘ इमा ’ ‘ प्रतिष्ठाम् ’ ‘ अभि ’ लक्ष्य ‘ एव ’ ‘ उपावहरति ’ उपावहरण कृतवान् भवति । तथा
मति ‘ त ’ सोमम् ‘ अस्मै ’ अस्या मन्वाद्याम् ‘ तनुने ’ विभारितवान् भवति, ‘ अस्मै ’ अस्याः सका-
शात् उत्पादितवाच भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्गमाह-अन्तरेणेप इति । ‘ इधे ’ आवेतौ शकटद्वयोः । यद्वामावनमोमाश्रयत्वात् ‘ अननः ’

वैतुद्विश्वेषूहति तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विश्वेष्वैतुत्सम्मुखां क्षत्रियमभ्यु-
विवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

स उपावहरति । हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यैतत्कामायाह हृदयेन
हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते यत्काम्या यजते तस्मादाह हृदे
त्वा मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोक्याय त्वेत्येवैतदाह यदाह दिवे त्वेति
सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छे-
त्यध्वरो वै यजु ऊर्ध्वमिमुं यजुं दिवि देवेषु घेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

निदधाति । क्षत्रं वै सोमः । विशो प्रावाणः । क्षत्रमेवैतद् विश्वेषूहति । तद्यत्सम्मुखा भवन्ति-
विश्वेष्वैतत्समुखां क्षत्रियमभ्युविवादिनीं करोति । तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

स उपावहरति । “हृदे त्वा मनसे त्वा”- (वा. सं. ६ । २५ ।) इति । यजमानस्यैतत्का-
मायाह । हृदयेन हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते-यत्काम्या यजते । तस्मादाह-हृदे त्वा
मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

“दिवे त्वा सूर्याय त्वा”- (वा. सं. ६ । २५ ।) इति । देवलोक्याय त्वेत्येवैतदाह-यदाह-
दिवे त्वेति । सूर्याय त्वेति । देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह-ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेति ।
अध्वरो वै यजुः । ऊर्ध्वमिमुं यजुं दिवि देवेषु घेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

शकटस्य पङ्क्तम् । तपोरन्तरालादधः सुप्तावरोहणेन ‘यद्वाद्’ हविर्वावाद् बाध न कृतवान् भवति ।
प्राण्यां मध्ये स्थापन विधानं प्रशंसति-प्रावसु सम्मुखेष्विति । सोमस्य वेदेषु क्षत्रियजातिवत्सकृदुक्तम् ;
प्राण्यां तु बहुत्वात् शेषत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत् सर्वप्रायसात्सुख्यम्, तत्
प्रशंसति-तद्यत्सम्मुखा भवन्तीति । ‘क्षत्रियम्’ क्षत्रियजातिं ‘अभि’-लक्ष्य विशेषम् ‘अविवादिनीम्’
अविवादिनीशक्तिं ‘करोति’ ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकारमभिवायोरावहरणे मन्त्रमाह-स उपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वेति- (का. धौ. सू. ९ । १) । हे सोम ! त्वा ‘हृदे’ हृदि । दूरस्थं विषयमिति विषयामिमुखं स्वोपहितमात्मानं हृतीति वा ।
हृदयमन्तःकरणम्, तद्विशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानसम्बन्धिनोस्तपोरुहमयोर्विषयोऽयं कामः,
तस्य लाभार्थम् ‘उपावहरामि’ । कर्मकारकस्य द्विराग्राह्यमुपावहरामहेति द्विरभ्यासः ; अतो वाक्यद्वयम् ; न
व्याख्यानं व्याख्येयमात्रः ॥ ४ ॥

तथा ‘दिवे’ देवलोक्याय त्वाम् । ‘सूर्याय त्वा’ एतदस्मिन्मृतानां देवानामुपलक्षणम् । सर्वत्रोपावहरामीति
योज्यम् । किञ्च हे सोम ! ‘ऊर्ध्वम्’ उपरि, तापमानत्वेनोक्तम्, ‘रमं’ सोमपामं ‘दिवि’ युलोके ‘देवेषु’
‘यच्छे’ ; ‘होत्राः’ होत्रवृक्ष देवेषु यच्छन्तिवत्पर्यः ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तदेनमात्रां प्रजानामाधिप-
त्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपवावरोहन्त्वित्युपया-
यथमिव वा उपतत्करोति यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै
सोमस्तुत्पापवस्यसुहरोति तद्वेदमुनु पापवस्यसं क्रियतेऽथात्र यथायथं
करोति यथापूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्त्विति तदेनमाभिः
प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्माद्दु क्षत्रियमायन्तमिमाः प्रजा विशः प्रत्य-
वरोहन्ति तमयस्तादुपासत उपसन्नो होता प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

“सोम राजन् विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह”-(वा. सं. ६।२६) इति । तदेनमात्रां
प्रजानामाधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । “विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु”-(वा. सं. ६।२६) इति ।
अपयाययमिव वा उपतत्करोति-यदाह-विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहेति । क्षत्रं वै सोमः । तत् पापवस्यसं
करोति । तद्वेदमुनु पापवस्यसं क्रियते । अथात्र यथायथं करोति-यथापूर्वम्-यदाह-विश्वास्त्वां
प्रजा उपावरोहन्त्विति । तदेनमाभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति । तस्माद्दु क्षत्रियमायन्तमिमाः प्रजा
विशः प्रत्यवरोहन्ति । तमयस्तादुपासते । उपसन्नो होता प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

तदर्थं हे ‘सोम राजन् !’ ‘त्वं’ ‘विश्वाः प्रजाः’ ‘उप’ लक्ष्य ‘अवरोह’ इति ॥ ६ ॥

उपावरोहन्तु विमञ्च व्याचष्टे-इदं त्वा मनमे त्वेति यममानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय त्वेत्यत्र
सूर्याय-सर्वदेवनोपलक्षक इति व्याचष्टे-देवेभ्यस्त्वेत्येवेतिज्ञेति । “रसगो सस्य विश्वे देवाः”-इति
(श. ब्रा. का. १, अ. ९, ब्रा. २ क. ९ इत्यत्र) प्रायुक्तत्वादित्यभिप्रायः । ऊर्ध्वमिममिषादेर्जासग स्पष्टम् ॥ ६ ॥

उपावरोहन्तु सोमस्य समन्त्रकृतुपरयानमाह-अथानुसृज्योपतिष्ठते इति । ‘अनुसृज्य’ वेष्टितं बद्धं
विमुञ्चत्यर्थः । विश्वास्त्वामिति । मन्त्रार्थः स्पष्टः । अपयाययमिव वा इत्यादि । उपावरोहणे यो विश्वास्त्वामिति
मन्त्रोप, तत्र विश्वाः प्रजा उदिश्य तुच्छजनवत् परिचात्कपुरस्वनिष्पादितावरोहणमन्तरेण स्वतः उपावरोहणस्य
प्रजा प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च प्रतीतिः । तस्याश्च क्षत्रियभूतस्य सोमस्यानुचितत्वाद् विश्वाम्नामिष्यमिवा-
नेन ‘अपयाययम्’ यथास्वरूपस्य यदुच्यते तस्य तद्वैपरीत्यं कृतं भवति । ‘तन्’ च ‘पापवस्यसं’ पापं च
वर्नायथ पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मन्त्रवेनेदानीमपि जने, ‘पापवस्यसं क्रियते’ । जन उक्तनै-
श्चान्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वाम्नामिष्यमिवाह विश्वाभिः ‘प्रजाभिः’ सोमोपावरोहणस्य कृतत्वाद्, अवतस्त
प्रति विश्वाम्ना प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् नोक्तदोषाकाशः । पूर्वमिष्यया ‘अवरोहन्तु’ अवरोह-
यन्त्वित्यर्थः । ‘तस्माद्’ त्वामवरोहन्त्विति विधानाद् हेनो ‘यजान प्रति’ प्रजानामुपश्रीयन्वत्सम्यादना-
दिदानीमपि सम्राट्यन्तवरोहन्तु ‘क्षत्रिय’ सर्वाः ‘प्रजाः’ पतिवोरूपाः ‘अवरोहन्ति’ । यदा ‘आयन्त’

(त्यु)अय समिपमभ्यादधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति च्छन्दा-
थँसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाथँस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा
अनुयाजैश्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः (दे) देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयाच्छन्दाथँसि
वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाथँस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा
अनुयाजैश्चरन्ति तस्माद् ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव ॥ ९ ॥

(वा) अय यत्समिपमभ्यादधाति । छन्दाथँस्येवैतत्समिन्धेऽय वद्धोता
प्रातरनुवाकमन्वाह च्छन्दाथँस्येवैतत्पुनरुप्याययत्युयातयामानि करोति

अय समिपमभ्यादधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति । छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणः
छन्दांस्यनुयाजाः । देवेभ्यः प्रेष्य, देवान्यजेति वा अनुयाजैश्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः—देवेभ्योऽनुब्रूहीति । तदु तयान ब्रूयात् । छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणः ।
छन्दांस्यनुयाजाः । देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वाऽनुयाजैश्चरन्ति । तस्माद् ब्रूयाद्—देवेभ्यः प्रात-
र्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव ॥ ९ ॥

अय यत् समिपमभ्यादधाति । छन्दांस्येवैतत्समिन्धे । अय यद् वद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाह—

‘प्रति’ सर्वाः प्रजाः स्वस्वस्थानाद् ‘अवरोहन्ति’, ‘तद्नन्तरं राजानमुपरि कृत्वा ‘अथस्ताम् उपसस्ते’ प्रजाः ।
यदेदं वृषणेन बाणम्,—‘तम्’ एव तौर्गम् ‘अथस्तात् उपास्ते’ ऋत्विजोऽप्यवुं प्रमुखाः ॥ प्रातरनुवाक-
प्रयोगमाह—उपसन्नो होते यदि । ‘हंता’ ‘उपसन्नः’ स्वमूर्चोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः ।
अय होतृपुंसत्वे सति स एव प्रातरनुवाकमभ्येयकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अय समिपमभ्यादधदिति । “ देवेभ्योऽनुब्रूहि ”—इत्येवात्तम्, किम् “ प्रातर्यावभ्यः ”—इति विशेषणे-
नेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति—छन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातःकाले यन्ति यज्ञं गच्छन्तीति ‘प्रात-
र्यावाणः’ । ते चतुर्पाददेवाधोमयेऽपि ‘छन्दांसि’ एव, गावश्वादिश्छन्दोरूपाः । एवं च सति अनुयाजश्छन्दो-
देवानां प्रिधानुवचनसमये “ देवेभ्यः प्रेष्य देवान् यज ”—इति सर्वत्र केचनदेवराज्येन स्ववहारादत्रापि तथैव
प्रेषे सति, अत्रापि “ छन्दोदेवान् यज ”—इति प्रिधानुवाकदेवताश्छन्दांस्यपि आगमिष्यन्तीति तदप्यवर्तनाय
“ देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः ”—इति विशेषणेन मन्त्रित्यन्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुरिति । अत्र देवेभ्य इत्येवात्तं किं प्रातर्यावभ्य इति विशेषणेनेति ‘एके’ शान्तिनो मुक्ते ।
‘तदु’ ‘तथा’ उक्तप्रकारेण ‘न ब्रूयात्’ । तथा मन्त्रातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजस्याहवितिसिरेवेत्याह—
छन्दांसि वै देवा इत्यादि । अत्र सूत्रम्—“ देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहि” समिपमादधाति, देवेभ्य,
इत्येके ” (का. धौ. १११०१११) ति ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोत्तरमाह भूतं समिपस्थानं छन्दोदेवानासमिन्धनरूपत्वेन प्रशंसति—अय यत्समिपमभ्यादधातीति ।

युत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य उसो द्रुत्वाऽऽपः प्रविवेश तुमदः
पूर्वेद्युर्वसतीवरीभिर्गृहृत्य योऽत्र यज्ञस्य उसः परिशिष्टस्तमेवैत-
दुच्छेति ॥ १२ ॥

युद्धेवैतामाहुतिं जुहोति । (त्ये) एतमेवैतद्यज्ञस्य उसमभिप्रस्तृणीते
तमारुन्धे ग्राम्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति
ता अस्मै वृष्टाः प्रीताऽएतं यज्ञस्य उसं सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥ इतम् ॥ १२०० ॥
स जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा हवं मऽहुति शृणोतु मऽइदमग्निऽनु

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश-तमदः पूर्वेद्युर्वसतीवरीभिर्गृहृत्य
अथ योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टः समेवैतदुच्छेति ॥ १२ ॥

यद्धेवैतामाहुतिं जुहोति-एतमेवैतद्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते । तमारुन्धे । ग्राम्य उ चैवैतां
देवताभ्य आहुतिं जुहोति-ता एवैतत्प्रीणाति । ता अस्मै वृष्टाः प्रीता एतं यज्ञस्य रसं सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥
स जुहोति-“शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे”-(वा सं. १।२६) इति । शृणोतु मऽइद-

एकधनाख्यान्नामुदकानामानयनार्थं यः प्रचरण्या होमेऽस्ति, तं विधाय प्रशंसति-स यत्र होतेति ।
‘यत्र’ यस्मिन् समये ‘स होता’ ‘त प्रातरनुवाकं’ ‘परिदधानि’, परिधानीयान् “अभूदुवा” (अ.
सं. १।७१।१।क.) इत्येतां ब्रूयात्, ‘तन्’ तदा ‘प्रचरणी’ । प्रचरन्त्यनया जुहुपद्युतोर्वापार-
दशायामिति ‘प्रचरणी’ । सा ‘जुगृ मवति’ । ‘तस्यां चतुर्गृहीतमाग्नं गृहीत्वा’ ‘जुहोति’ जुह्यात् ।
प्रातरनुवाकपरिधानप्रचरणीहोमयोरभिनकर्तृकत्वात् कालार्थसम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

होमे प्रशंसति-यत्र वै यज्ञस्येति । ‘द्रुत्वा’ गत्वा ‘रमः’ यज्ञरसः सः ‘अपः’ ‘प्रविवेश’ । यः
प्रविष्टो यज्ञरसः ‘पूर्वेद्युः’ वसतीवर्वज्रेणावशिष्टोऽस्ति, ‘तमेव’ रसम् ‘अच्छ’ अभिमुखीकृत्याभिगच्छति ।
पशुहोमामावे यज्ञरसहरणार्थगमनःसम्भवात् प्रचरण्याज्याहुतिर्होमे एव यज्ञरसाभिमुखगमनमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आहुतिप्रस्तृणात्मनापि प्रशंसति-यद्धेवैतामाहुतिं जुहोतीति । ‘यद् एव’ यदैव । एतद् एतेन
होमेन ‘एतमेव’ अवशिष्टमेव ‘यज्ञस्य रसम्’ अभिप्रस्तृणीते । रसस्य स्तरण कृतवान् भवति । तेन च
‘तमारुन्धे’ स्वाधीनं कृतवान् भवति । न केवलमेतावदेव, अपि च ‘ग्राम्यो देवताभ्यः’ अन्वादिभ्यः ‘एता-
माहुतिं जुहोति,’ ‘ता एव’ ‘एतन्’ एतेन होमेन ‘प्रीणाति’ । ता. ‘रस’ ‘सुन्नमन्ति’ प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

होममन्त्र विच्छिद्यान् न व्याचष्टे-स जुहोति शृणोत्वग्निरित्यादिना । (का. श्री. सू. १।२७) ।

-कल्मामत्युपोग्रहणं यत्र पवित्रमस्मिन् करोति । जुहु बलिर्होनाम् । वयतोद्वयं वरिष्ठव्याम् । पूर्वोपस्तमनमुत्तरं भुवरादीमन-
तर्हि । पुनरि प्रचरणीम् । पूर्वोपासनुपारं धृतम् । वरेणाचवन्ति । आगच्छाद्ब्रह्मधाम्नसंभूतान् । मत्प्रेकधनान्बुध्यानुदहरण-
मिप्रशस्त्याचदशम्योऽभूदुवा इत्यनुपारित्युज्जमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । का. श्री. सू. १-१५-३० ।

(आचलायनानां तु अभूदुवास्तत्पशुदग्निधत्तत्वेनः इति ।) (अवेजिवां इत्यमरमुदोदसावत्यो १५ । इति ।)

(शाखायनानां प्रातरनुवाकपरिधानीनां अभूदुवास्तत्पशुदग्निधत्तत्वेनो योजित्वा इत्यमरः । रपोदसाचमसोर्माधीमम्
युतोदो १५ । इति ।

१-‘तदा चतुर्गृहीतमाग्नं गृहीत्वा’ इति क. ।

मे जानात्स्वित्येवेतदाह शृण्वन्त्वापो विषणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु मऽइद-
मापोऽनु मे जानन्स्वित्येवेतदाह श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञमिति
शृण्वन्तु मऽइदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्स्वित्येवेतदाह विदुषो न यज्ञमिति
विद्वांसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहेति शृणोतु म
ऽइदं देवः सवितानु मे जानात्स्वित्येवेतदाह सविता वै देवानां प्रसविता
तत्सवितृप्रसूत एवेतन्नस्य रसमुच्छेति ॥ १४ ॥

(त्व) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वो) बुद्धप्रयन्नाहापु ऽइष्य
होतरित्यपु इच्छ होतरित्येवेतदाह तद्यदतो होतान्वाहोतमेवेतन्नस्य
रसमभिप्रस्तृणीते तमारुन्ध ऽएतानु चैवेतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा नाश्रा
उक्षाधंसि हिनसन्निति ॥ १५ ॥

मग्निः-अनु मे जानातु-इत्येवेतदाह-“ शृण्वन्त्वापो विषणाश्च देवीः ” (वा. सं. ६।२६)
इति । शृण्वन्तु मऽइदमापो-अनु मे जानन्तु-इत्येवेतदाह-“ श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञम् ”
(वा. सं. ६ । २६) इति । शृण्वन्तु मऽइदं ग्रावाणो-अनु मे जानन्तु, इत्येवेतदाह-“ विदुषो न
यज्ञम् इति । विद्वांसो हि ग्रावाणः-“ शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहा ” (वा. सं. ६। २६)
इति । शृणोतु मऽइदं देवः सविता-अनु मे जानातु-इत्येवेतदाह । सविता वै देवानां प्रसविता ।
तत्-सवितृप्रसूत एवेतद् यज्ञस्य रसमुच्छेति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाद् बुद्धप्रयन्नाह-अप इष्य होतरिति । अप इच्छ होतरित्येवेत-
दाह । तद् यदतो होतान्वाह-एतमेवेतन्नस्य रसमभिप्रस्तृणीते । तमारुन्धे । एतानु चैवेतदनुतिष्ठते ।
नेदेनानन्तरा नाश्रा रक्षांसि हिनसन्निति ॥ १५ ॥

“ अग्निः ”, “ आपः ”, “ विषणाः ” वाचः, “ देवीः ” देव्यः, “ विदुषो न ग्रावाणः ”, “ सविता ” च, मे
“ हवम् ” आह्वानं “ यज्ञमभि शृण्वन्तु ”-इति सप्रह्वार्थः । अत्र सर्वत्र “ शृणोतु ” “ शृण्वन्तु ”-इति,
“ अनुजानातु ” “ अनुजानन्तु ”-इति चार्थपरतया व्याख्यानम् । “ श्रोता ग्रावाणः ”-इत्यत्र “ इष्योक्त-
मिदं ”- (पा. सू. ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः । “ विदुषः ”-इत्येतद् आवविशेषणतया व्याख्या-
विद्वांसो हि ग्रावाण इति । प्रथमा बहुवचने छान्दस द्वितोया बहुवचनम् । अस्मादे सवितृप्रसूतप्रयोगस्य
साधर्म्याद्-सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमिति । पूर्वमेकत्राप्रप्रणस्तोत्रवादनमगित्युक्तम् । चत्वारि गृहीतानि महणानि यन्त्रा-
ण्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् । अप्सु होमार्थं गृहीत्वा तदङ्गुलम् गच्छन् ब्रजमानः प्रवान् ब्रूयात् ॥

१-इतोऽप्ये-“ शृण्वन्तु मऽइदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्स्वित्येवेतदाह विदुषो न यज्ञमिति ” इति पक्षस्तु क पुनर्ने विशेषः न
प्रमादिक । २-अत्र इत्येवेतदङ्गुलमाह इष्य होतः । का थो. सू. ५।३८ ।

(तृ) अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयेहि नेष्टः पुत्रीरुद्रा-
नष्टैकधनिन एताग्नीञ्चात्वाले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठसै होतृचमसेन
चेति सम्प्रेष्य एवैषः ॥ १६ ॥

(प त) त उदधो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालमुपेणाग्नीद्वयं स
यस्यां उतो दिश्यापो अवन्ति जुघन्ति ते वै सह पुत्रीभिर्धुन्ति तद्यत्सह
पुत्रीभिर्धुन्ति ॥ १७ ॥

अथ सम्प्रेष्यति-मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयौ ! एहि । नेष्टः ! पुत्रीरुद्रानय । एकधनिनः ! एत ।
अग्नीत् । चात्वाले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठसै । होतृचमसेन चेति । सम्प्रेष्य एवैषः ॥ १६ ॥

त उदधो निष्क्रामन्ति-जघनेन चात्वालम्, उपेणाग्नीद्वयम् । स यस्यां उतो दिश्यापो भवन्ति-
तद्यन्ति । ते वै सह पुत्रीभिर्धुन्ति । तद्यत्सह पुत्रीभिर्धुन्ति ॥ १७ ॥

तत्र प्रथमश्रेयमुक्त्वा न्यायष्टे-अथ इच्छ्य होतरिति-एत्यादि । हे ' होतः ! ' ' अयः ' प्रति ' इच्छ्य ' इच्छ, अयः प्रतिगमनोचित " प्रदेवता " (अ. स. १०।३०।सू.)-इति अपतेन्त्रीर्मनुभूतोत्पथः । (दे. भा. २।३।१) इत्यतेरिच्छतिर्यथ इति व्याचष्टे-अथ इच्छ्य होतृत्विगैवैतदाहेति परं व्याख्याय साध्वयमाचष्टे-तद्यदतो होतान्वाहेति । ग्नोऽर्थः । " एता उ खैवेतदाहेति । ' उ ' -राग्नोऽप्यर्थे । अपि च ' एताः ' एकधनाख्या अप उदित्य ' एतत् ' अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं तदित्याह-नेदेना इति । ' एता. ' अयः । ' नाद्रा ' नाराकानि ' रक्षति ' ' हिनस्व ' हिंस्युः । नेदिति परिभवे । ' नेयेव इदिव्येतेन सम्प्रत्युप्यते पांसवे " - (निरु १।३।५) इति नेरुक्तम् । अतस्तातो हिता माभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्न्यान् प्रेषान् ददापति-अथ सम्प्रेष्यतीति । " मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयेवेहीति । दश चमसाध्वयैवः चमसप्रयोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयुः, स सम्प्रेष्यते । ' एहि ' उदकानपनार्थमांगष्टेति ॥

नेष्टः पुत्रीरुद्रानयेति । हे ' नेष्टः ! ' त्वं ' पुत्रीः ' पात्रेननेष्टकाहरणार्थम् ' उदानय ' एकधनिनं सूतेति । एकधना उदकानि, तेषां धारकाः कुम्भा वा, प्रत्येकधनान्युपमानिष्ठासादनमिषाणात्, तेषां प्रहो-
सारः ' एकधनिनः ' ' एत ' आगच्छत ॥

अग्नीञ्चात्वाले इति । हे ' अग्नीत् ! ' त्वं पूर्वैर्गुरुहीताभिः वसतीवरीभिः, ' ' होतृचमसेन ' ' च ' युक्तः सन्, चात्वालदेशो पात्रद्वयमनं ' प्रति ' ' उपतिष्ठसै ' उपतिष्ठेति निर्दिष्टः । एतेन मन्त्राधेद् व्याख्यातव्याः विधयधेतु ततोऽप्य इत्याशङ्क्याह-सम्प्रेष्य एवैष इति । ' एषः ' " मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयो " -इत्यादिकः कर्तव्यः ' सम्प्रेष्य एव ' त्रिमृतिपरिहारार्थं प्रेरणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानपनार्थं निर्गमनमग्निमाह-त उदधो निष्क्रामन्तीति । अग्नीञ्चात्वालपोरन्तरालदेशेन उदग्-

१- ' इमां श्रेयमन्त्रां सहेतुतां न ह्यः । २-अपतेन्त्रीर्मनुभूतोत्पथः ' इति अ. स. १०।३०।१ ' अपतेन्त्रीर्मनुभूतोत्पथः ' इति क. पा. । ३-सम्प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयेवेहि नेष्टः कर्तव्यः चमसनिष्ठासादनमिषाणात् वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठसै होतृचमसेन चेति । क. ओ. सू. १-३१।४- ' सम्प्रेष्य ' -इ. क. पा. ।

युत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश तमेते गन्धर्वाः
सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

(स्ते) ते ह देवा ऊचुः । (रि) इयमु न्वेवेह नाष्टा यदिमे गन्धर्वा कथं
न्विममभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरिष्येति ॥ १९ ॥

ते होचुः । (यो) योषित्कामा वै गन्धर्वाः सुहैव पत्नीभिरयाम ते पत्नी-
ष्वेव गन्धर्वा गार्दिष्यन्त्यथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरियुः । (स्ते) ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा जगृधुः अथैतमभये-
ऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाजहुः ॥ २१ ॥

(स्तु) तुथो ऽयुवेषु एतत् । (त्सु) सुहैव पत्नीभिरेति ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा
गृह्यन्त्यथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरति ॥ २२ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत—तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥
ते ॥ देवा ऊचुः—' इयमु न्वेवेह नाष्टा—यदिमे गन्धर्वाः—कथं न्विममभयेऽनाष्टे यज्ञस्य
रसमाहरिष्ये' इति ॥ १९ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वाः । सुहैव पत्नीभिरयाम । ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा गार्दिष्यन्ति ।
अथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरियुः । ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा जगृधुः । अथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाजहुः ॥ २१ ॥
तयोऽयुवेषु एतत् सहैव पत्नीभिरेति । ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा गृह्यन्ति । अथैतमभयेऽनाष्टे
यज्ञस्य रसमाहरन्ति ॥ २२ ॥

वेदेन । तत्र नोपलभ्यन्ते कथमिष्यत आह—स यस्या ततो दिशीति । निर्गमने एव उदङ्निघ्नय । गमनसमये
पत्नीमाहिन्य त्रिवारं तदाम्बानमुपेन प्रशमति—महपत्नीभिर्व्यन्तीति ॥ १७ ॥

यत्र वै यज्ञस्येवादि । पुनरहित देवैर्ब्रह्मिणोऽंदादृणो रसं पलाय्य अप्सु निविष्ट, त रस गन्धर्वा सोम-
पालका रजु ॥ १८ ॥

ते ह देवा इति । ' ते देवा ऊचुः '—' इमे गन्धर्वा '—एव ' नाष्टा ' नाष्टाकृपाः, ' कथम् ' ' अनाष्टे '—
' नाष्टारिणे देवो ' रसं ' पञ्चरसम् ' आहरिष्ये ' ' इति ' ॥ १९ ॥

एव त्रिवारं—ते होचुर्योषित्कामा इति । गन्धर्वा योषित्त्रियाः, तस्य पत्नीभिः सहिता एव गन्धर्वाः, ते
च गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये कथमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरियुः इति । तामि. सह गता. ते च तथैव तास्वल्गलां कृतवन्तः । तस्मिन् समये देवाः
यज्ञरसम् ' अजहुः ' ॥ २१ ॥

तथो एवैष एतद्दिनि । यथा पुनः, इदानीमपि तथैव । तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु
कांक्षा कुर्वन्तो यवन्ति, तथा अवाधितस्थले रसमाहृतवान् भवन्ति ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । (त्वे) एताथं ह वा ऽआहुतिथं हुतामेव यज्ञस्य
उस ऽवपसमेति तां प्रत्युत्तिष्ठति तमेवेतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

युद्धेवेतामाहुति जुहोति । (त्वे) एतमेवेतद्यज्ञस्य उसमभिप्रस्तृणीते
तमारुन्धे तमपो याचति ग्राम्य उ चेतुं देवताभ्य आहुति जुहोति ता
एवेतत्प्रीणाति ता अस्मे तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य उसं सन्नमन्ति ॥ २४ ॥

स जुहोति । देवीरापो ऽअपात्रपादिति डेव्यो ह्यापस्तुस्मादाह देवीरापो
ऽअपात्रपादिति यो व ऊर्मिर्हविष्य इति यो व ऊर्मिर्हविष्य इत्येवेतदाह-
न्द्रियायान्मदिन्तम इति व्यीर्यानिर्त्येवेतदाह यदाहेन्द्रियावानिति मदि-
न्तम इति स्वादिष्ट इत्येवेतदाह तं देवेभ्यो देवता दत्तेत्येतदेना अया-
चिष्ट यदाह तं देवेभ्यो देवता दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं ये शुक्रं
सत्यपेभ्य इत्येवेतदाह येषां भागः स्य स्वाहुति तेषामु ह्येषु भागः ॥ २५ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । एतां ह वाऽआहुतिं हुतामेव यज्ञस्य रस उपगमेति । तां प्रत्युत्तिष्ठति ।
तमेवेतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्धेवेतामाहुति जुहोति । एतमेवेतद् यज्ञस्य ग्रामभिप्रस्तृणीते तमारुन्धे । तमपो याचति ।
ग्राम्य उ चेतुं देवताभ्य आहुति जुहोति-ता एवेतत्प्रीणाति । ता अस्मे तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य
रसं सन्नमन्ति ॥ २४ ॥

स जुहोति । “ देवीरापोऽअपात्रपाद ”-(वा. सं. १ । २७) इति । देव्यो ह्यापः । तस्मा-
दाह-देवीरापोऽअपात्रपादिति-“ यो व ऊर्मिर्हविष्यः ”-(वा. सं. १ । २७) इति । यो व
ऊर्मिर्हविष्य इत्येवेतदाह-“ इन्द्रियायान्मदिन्तमः ”-(वा. सं. १ । २७) इति । व्यीर्या-
निर्त्येवेतदाह-यदाहेन्द्रियावानिति । मदिन्तम इति । स्वादिष्ट इत्येवेतदाह-“ तं देवेभ्यो देवता

प्रप्रस्थागृहीतग्राह्यतासु होमं विधाय प्रशंसति-सोऽपोऽभिजुहोतीति । ‘ ह्यापस्तुस्मादाह ’ अनुगृह्य ‘ एषा ’
अनुप्रतिष्ठः ‘ यज्ञस्य रसः ’ ‘ उपगमेति ’ अभिगुणः सम्प्राप्नोति । एतस्यैव व्याख्यान-तां प्रत्युत्तिष्ठतीति ।
‘ तमेव ’ रसम् । एतम् । एतेन होमेन ‘ आभिषृज्य ’ उदकेननुषादिष्टादुर्गोणं गृहीतान् भाति ॥ २३ ॥

प्रघ्रातरेणां प्रशंसति-यद्धेवेतामाहुति जुहोतीति । न केनैव रसायं प्रघ्रातरे किन्तु तं प्रार्द्धन्तं
रसमाहृत्य भाति । किञ्च ‘ तम् ’ श्लोचितं यज्ञरसम् । अयः । उदकानि । यवनि । ‘ उ ’ अपि च
‘ ग्राम्यः ’ देवतायः एताम् आहुतिं जुहोति, ‘ ता एष ’ । एतम् एतेन प्रीणाति । ‘ तृप्ताः ’ ‘ प्रीताः ’
च ‘ ताः ’ ‘ अस्मे ’ यजमानाय । एत यज्ञस्य रसः ‘ सन्नमन्ति ’ सन्नमयन्ति, यजमानाणि कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधाय विधाय व्याचष्टे-स जुहोतीति । देवीराप इति । हविष्य इति पदं व्याचष्टे-यो व ऊर्मि-
र्हविष्य इति, यो व ऊर्मिर्हविष्य इत्येवेतदाहेति । हविषमन्त्रेन तत्तापो यज्ञो लब्धो, द्रव्यदेवतायोदि

(गोऽथ) अथ मैत्रावरुणचमसेनेतामाहुतिमुपप्रावयति । कार्ष्णिस्तीति
यथा वा ऽअङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेवमेपाहुतिरेतया देवतया प्साता
भवति गुजानं वा ऽएताभिरद्विरुपस्रक्ष्यन्भवति वा एता मैत्रावरुणचमसे
वज्रो वा ऽअग्न्यथं उेतः सोमो नेदज्रेणाज्येन उेतः सोमथं हिनसान्तीति
तस्माद्वा ऽअपप्रावयति ॥ २६ ॥

दत्त ११—(वा. सं. ६ । २७) इति । एतेदेना अयाचिष्ट—यदा—तं देवभ्यो देवभ्रा दत्तेति ।
“ शुक्रपेभ्यः ”—(वा. सं. ६ । २७) इति । सत्यं वै शुक्रम् । सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह—“ येषां
भागस्थ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २७) इति । तेषामु ह्येष भागः ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनेतामाहुतिमुपप्रावयति । “ कार्ष्णिस्तीति ”—(वा. सं. ६ । २८) इति ।
यथा वाऽअङ्गारोऽग्निना प्सातः स्याद्—एवमेपाहुतिरेतया देवतया प्साता भवति । राजानं वाऽएताभि-
रद्विरुपस्रक्ष्यन् भवति—वा एता मैत्रावरुणचमसे । वज्रो वाऽअग्न्यम् । रेतः सोमः । नेदज्रेणा-
ज्येन रेतः सोमं हिनसान्तीति । तस्माद्वाऽअपप्रावयति ॥ २६ ॥

यहस्वरूपत्वात् । इन्द्रियसम्बन्धस्य वीर्यमर्थ इति व्याचष्टे—इन्द्रियावान् मन्दिन्तम इति वीर्यवानिरपेवैतदा-
हेति । एतमेतत् । तत्रैव वाक्ये मन्दिन्तमन्तर्गताह—मन्दिन्तम इति, स्वादिष्ट इत्येवैतदाहेति । यत् स्वद-
न्तमुन्मादयतीति व्यासिद्धर्शनात् । “ त देवेभ्यः ”—इति मागास्य प्रार्थनायां तात्पर्यमिति व्याचष्टे—“ एतत् ” एतेन
‘ अयाचिष्ट ’ ‘ यदाह त देवेभ्यो देवभ्रा दत्तेति ’ । “ लोट् च ”—(पा. सू. ३ । ३ । १६२) इति लोटो विप्यं-
शेषेषु मन्त्रे प्रार्थनायाः सम्भवात् ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रमागेन ‘ एना. ’ अयः ‘ अयाचिष्ट ’ देवतार्थं याचितवान्
भवति । “ देवेभ्यः ”—इत्यस्य यत् “ शुक्रपेभ्यः ”—इति विशेषणम् । तस्य तात्पर्यमाह—सत्यं वै शुक्रम्,
सत्यपेभ्य इत्येवैतदाहेति । शुक्र इति रसादय नसु, तत् सत्यम् । सोमदारेण सत्यस्यासूतत्ववर्गस्य साधनत्वान्
सत्यमित्युच्यते । तादृशास्य पाठस्य इत्येनदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्यमाहेत्यर्थः । “ येषां मागः स्य स्वाहा ”—
इति चरमभागस्य तात्पर्यमाह—तेषामु ह्येष भाग इति । ‘ एषः ’ अथां शुक्रसंख्यो मागः, ‘ तेषामु ’ तेषां
शुक्राणां देवानां ‘ मागः ’ प्रतिनिधित्वात्, खलु, अतो येषामिति मन्त्रे निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः । मन्त्रस्यापमर्थः—
हे ‘ देवीः ’ देव्यः । ‘ आयः ’ । हे ‘ अपात्रायात् ’ न पातयति तत् (निघ. १० । २ । १५) ‘ यः ’ अयं
‘ वः ’ दुष्माक सम्बन्धी ‘ ऊर्मि. ’ प्रवृद्धः ‘ हविष्यः ’ रसः, ‘ इन्द्रियावान् ’ “ मन्त्रे सोमाधेन्द्रिय—”
इत्यादिना (पा. सू. ६ । ३ । १३१) दीर्घः, इन्द्रियावान्, ‘ मन्दिन्तमः ’ मादयितृत्वतः, ‘ ■ ’ रस ‘ देवता ’
“ देवमनुष्ये ” (पा. सू. ५ । ६ । १६) इत्यादिना—सम्बन्धेयं वा—प्रत्ययः । देवेभ्य मन्त्रे ‘ शुक्रपेभ्यो देवेभ्यः ’
‘ दत्त ’ प्रयच्छत । हे आयः ! यूयं ‘ येषां ’ देवानां ‘ मागः ’ ‘ स्य ’ मवय, तदर्थं ‘ स्वाहा ’ इदं द्रव्यं
स्वाहुतमस्त्विति ॥ २५ ॥

इताया आहुत्या अपसारण सम्पन्नक विधौ—अथ मैत्रावरुणचमसेनेति । तत्र मन्त्रः—“ कार्ष्णिस्तीति ” ।
हे इताज्यपदार्थं । त्वं ‘ कार्ष्णिः ’ कृषेदेवतायाः, कर्षणस्य मध्यगस्य वा सम्बन्धी ‘ अस्ति ’ । अतस्त्वा ‘ समु-

तऽआयन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीजात्वाले वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसं च समापोऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीरिति युश्वासी पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य उसो युश्वाद्याहृतस्तुमेवैतदुभयं संसृजति ॥ २९ ॥

तद्वैके । (कऽ) ऐव मैत्रावरुणचमसे वसतीवरीर्नयन्त्या मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु युश्वासी पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य उसो युश्वाद्याहृतस्तुमेवैतदुभयं संसृजाम इति व्यदन्तस्तदु तया न कुर्याद्यद्वाऽआधवनीये समवनुपति तुवेवैष चमयो यज्ञस्य उसः संसृज्यतेऽथ होतृचमसे वसती-

तऽआयन्ति । प्रत्युपतिष्ठते अग्नीजात्वाले वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति-वसतीवरीश्च, मैत्रावरुणचमसं च । " समापोऽअद्भिरग्मत । समोषधीभिरोषधीः "-(वा. त. १।२८) इति । युश्वासी पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य उसो, युश्वाद्याहृत-स्तुमेवैतदुभयं संसृजति ॥ २९ ॥

तद्वैके-आ एव मैत्रावरुणचमसे वसतीवरीर्नयन्ति । आ मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु । युश्वासी पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य उसो, युश्वाद्याहृतः-स्तुमेवैतदुभयं संसृजाम-इति वदन्तः । तद्

' रेच्छन् ' ' निविद्धिः ' निवेदनसाधनैः " अग्निर्देवैः "-(दे. भा. २ । १ । २ ।) इत्यादिनिर्वाक्यैः ' न्यवेदयन् ' परस्परं निवेदितवन्तः ' पुरोक्षभिः ' ' पुरः ' यान्यानुवाक्याण्या पुस्तताद् ' रुचिन् ' इच्छन् जनयन्ति देवताया इति पुरोक्षो " वासुरग्नेः "-(दे. भा. ३ । १ । १)-इत्याद्याः, ताभिः ' प्रारोचयन् ' प्रारोचनामजनयन् । अतो मैत्रावरुणस्य प्रेषादितावनत्वाद् तदीयचमसः प्रशस्त इत्यर्थः । तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णादीति ॥ २८ ॥

असाम्प्रगानन्तरमनुष्ठेयं विधत्ते-त आयन्तीति । पुनर्देव्यजनं प्रति आगच्छेयुः । ' अग्नीत् ' च निर्गमनकाले सम्प्रेषितप्रकारेण ' चात्वाले ' ' वसतीवरीभिः ' अद्भिः ' होतृचमसेन च ' युक्तः सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता-" प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीभिश्च संस्पर्शयति समाप इति, इतरस्मिन् ध्यानपन्थके, मैत्रावरुणचमसे प्रथमम् (का. औ. सु. ९ । ३१-३९) इति । तदिदं सर्वं विधत्ते-स उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति, वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसश्चेति । स्पष्टम् । तत्र वन्त्रमाह-समापो अद्भिरिति । ' आपः ' मैत्रावरुणचमसगताः, ' अद्भिः ' होतृचमसस्याभिर्वसतीवरीभिः ' समग्मत ' सहता समवन् । तथा ' ओषधीः ' ओषधयः, वर्द्धनीयाः ब्राह्मणादिरूपाः, ' ओषधीभिः ' ग्रीवादिरूपाभिः ' समग्मत ' । यद्वा, उभयत्र ओषधिचन्द्रेण प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते-युश्वासी पूर्वेद्युरित्यादि स्पष्टम् ॥ २९ ॥

अथ केषाचित्साक्षादुदकतंसर्जनपक्षमुदाहृत्य तदभिप्रायमव्याविष्टव्यं तस्यान्यथासिद्धित्वप्रदर्शनेन निराख्ये-तद्वैक इति । ' ऐवं नयन्ति '-इति सम्बन्धः, आनयन्त्येवेत्यर्थः । ' आ मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु ' उप-

वुरीरृहाति निग्राभ्याभ्यस्तद्यदुपपुंरि चात्वालं स्पृशयत्यतो वै
 देवा दिवमुपोदकामंस्तद्यजमानमवैतत्स्वर्गं पन्थानमनुसङ्गचापयति ॥ ३० ॥
 त आयन्ति । तथं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इत्युविदोऽपा ३
 इत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्युविदमयो मेऽनथं सतेत्येवैतदाह ३ ॥
 स युद्यग्रिष्टोमः स्यात् । (ह) युदि प्रचरण्याथं सथं सवः परिशिष्टोऽलथं
 होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यु जुालथं होमाय स्यादुपरं चतुर्थीतमाज्यं

तथा न कुर्याद् । यद्वाऽआधवनीये समवनपति-यदेव उभयो यज्ञस्य रसः सं सृज्यते । अथ
 होतृचमसे वसतीवरीरृहाति-निग्राभ्याम्यः । तद् यदुपपुंरि चात्वालं संस्पर्शयति । अतो वै देवा
 दिवमुपोदकामन् । तद् यजमानमवैतत् स्वर्गं पन्थानमनु सङ्गचापयति ॥ ३० ॥

त आयन्ति । तं होता पृच्छति-“अध्वर्योऽवेरपा ३ऽ” इति । “अविदोऽपा ३ऽ” इत्येवैतदाह ।
 तं प्रत्याह-“उतेव नन्नमुः” इति । अविदम् । अयो मेऽनसत इत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स पद्यग्रिष्टोमः स्यात्-यदि प्रचरण्यां संसवः परिशिष्टोऽलथं होमाय स्यात्-तै जुहुयात् । यद्यु
 नालं होमाय स्यात्-अपरं चतुर्थीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति-“यममे पृच्छु मर्त्यमवा वाजेऽ

सर्गवानपन्तिपतुवन्पते । एवं कुर्वता पूर्वपुराहृतस्य यज्ञस्य, अथाहृतस्य च संसर्ग एवेनेक्षितः स उपरि-
 ष्ठात् आधवनीये समवनपनाद् भविष्यति; अतः ‘तत् तथा न कुर्यात्’ इत्यर्थः । यदुक्तम्-“होतृचमसे
 वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्याः” (का. श्रौ. सू. ९।४७) इति, तदेतदाह-अथ
 होतृचमस इति । आग्निहोतृस्तस्य होतृचमसमध्वर्युपादाय पूर्वपुराहृता ‘वसतीवरीः’ अध्वर्युः गृह्णाति । कस्मै
 उपयोगाय । ‘निग्राभ्याम्यः’ होतृचमसे निग्राभ्यामागतात् “निग्राभ्या”-इति सञ्ज्ञा; निग्राभ्यासु ध्यावयति,
 निग्राभ्यासु सत्तिवति, शपेयमर्षाय । पूर्वं यदुक्तम्-“यथास्ती पूर्वपुरित्यादिना वसतीमर्षिमैत्रावरुणचमसयोः
 ससर्गार्थवाद उक्तः । इदानीं तस्य ससर्गस्य चात्वालोपरिमाविष्यत्, तत् प्रशंसति-तद्यदुपपुंरि चात्वाल-
 मिति । ‘अतः’ अस्माच्चात्वालोपरिप्रदेशात् ‘देवा दिवमुपोदकामन्’ । तत् तस्मात् कारणात् ‘एतत्’
 एतेन चात्वालोपरि संस्पर्शेन ‘यजमानम्’ अथ स्वर्गस्य पन्था इति ‘पन्थानम्’ । अनुसङ्गचापयति अनुक्रमेण
 सङ्गचापयति सन्धक् प्रस्थापयतीति प्रकाशयतीति यावत् ॥ ३० ॥

त आयन्तीति । अपाध्वर्युमुदिशन्निबधं हेतुः प्रभमवतारयति-तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३
 इति । ‘तन्’ अध्वर्युं हेतोः ‘पृच्छति’, हे ‘अध्वर्यो’ । ‘अपः’ उदकाणि ‘अवेः’ लब्धवानसि । “प्लुतिः
 प्रभार्ये” (पा. सू. ८।१।१००) । ‘अवेः’-इत्यस्य ‘अविदः’ इत्यर्थ इति व्याचष्टे-अविदोऽपा ३
 इत्येवैतदाहति । अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचनमाह-तै प्रत्याहोतेव नन्नमुरिति । (का. श्रौ. सू. ९।
 ४८) वयमिदानीं न केवलमप्यो लब्धार एव, अपि च ‘नन्नमुः’ अत्यर्थमानता अमन् । प्रतिवचनस्य
 तात्पर्यमाह-अविदमयो मेऽनसतेत्येवैतदाहति । ‘अविदम्’ अयो लब्धवानसि ‘अयो’ अपि च मे
 आपः ‘अनसत’ आनता आगता अपूवन् इत्येव ‘एतत्’ उक्तत्वात् वाक्यम् ‘आह’ ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रता-“प्रचरणीसंस्तवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्थीतं यज्ञ इति, उक्त्ये प्रथमं परिधिमावृत्ते,

१-होतृचमसे होता वेद । अध्वर्यवे शीरसा । इत्यध्वर्युं पृच्छति । आधवनीयवेद । अवेरपोऽध्वर्योः इत्यध्वर्युं पृच्छति । उप-
 पत्ते द्वा अध्वर्योऽवेरपा ३ इति पृच्छति । का. सूत्रार्थमात्रेण द्वा अवेरपोऽध्वर्यो इति ।

गृहोत्वा जुहोति शुभमे पृत्सु मृत्युमेवा वृजेषु धुं जुनाः ॥ स धुन्ता
शुभ्वतीरिषः स्वाहुत्याग्नेश्वा जुहोत्यग्निव्यां ऽअग्निष्टोमस्तदग्नाग्निष्टोमं
प्रतिष्ठापयति मूर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो वा ऽअग्निष्टोमऽएवं जुहुयादग्नि-
ष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

(ध्रु) युधुकथ्यः स्यात् । (न्य) मध्यमं परिधिसुपस्पृशेद्वयः परिधय-
स्त्रीण्युक्त्यान्येतेरु हि तर्हि यज्ञः प्रतिष्ठिषति यद्यु ऽअतिरात्रौ वा
पोडशी वा स्यान्नेव जुहुयाद् मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत्समुद्येव तूष्णीमेत्य
प्रपद्येत तद्यथायथं यज्ञकतृन्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

“ यं जुनाः न यन्ता ह्याश्वतीरिषः स्वाहा ”—(का. सं. ६ । २९) इत्याग्नेय्या जुहोति ।
अग्निर्वाऽअग्निष्टोमः । तद् अग्रावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति । मूर्त्तवत्या । पुरुषसम्मितो वाऽअग्निष्टोमः ।
एवं जुहुयाद्—यथाग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यस्युक्त्यः स्यात् । मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत् । त्रयः परिधयः—त्रीण्युक्त्यानि । एतै र्द्वि तर्हि
यज्ञः प्रतिष्ठिषति । यद्युऽअतिरात्रौ वा पोडशी वा स्यात्—नेव जुहुयात् । न मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत् ।
समुद्येव तूष्णीमेत्य प्रपद्येत । तद् यथायथं यज्ञकतृन् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

प्रविशत्येवाव्यत्र ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ४९, ५०, ५१) इति, तदेतन् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोममाह—
स यद्यग्निष्टोमः स्यादिति । ‘ स ’ कर्मणः कतुरग्निष्टोमसस्यभेत् ‘ प्रवर्त्तय्या ’ यः ‘ सस्रवः अवशिष्टः
‘ होमाय ’ ‘ अलम् ’ पर्याप्त- ‘ स्यात् ’, तदा ‘ तम् ’ एव जुहुयात् ‘ मो क्त्वा पुनश्च ’ ‘ कतुरग्निष्टोमस्य ’
‘ गृहीत्वा ’ ‘ ममेने पृत्सु ”—इति मन्त्रेण जुहुयात् । मन्त्रस्यापमर्षः—‘ हे ’ अग्ने ! ‘ यम् ’ ‘ मर्ष्य ’
मनुष्य ’ ‘ वृत्सु ’ ‘ ममाग्नेषु ’ ‘ अवा ’ ‘ रक्षसि, तथा ‘ वाक्नेषु ’ अग्नेषु निमित्तभूतेषु ‘ यम् ’ मर्ष्य ‘ जुनाः ’
जवतिर्गन्धर्षः । प्रातवानसि, ‘ स ’ एतद्विश्वतो जनः ‘ आध्वनी- ’ आध्वनीः ‘ इष- ’ अश्वानि ‘ यन्ता ’
प्रातवान् मवतिः ‘ स्वाहा ’ सुदुतमस्तु । मन्त्रस्याग्नेय्यं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गतमिति व्यापष्टे—ओग्नेय्या-
जुहोतीति । अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यद्यप्यग्नीष्यस्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात् अग्निष्टोमोऽस्ति; ततो-
ऽन्यथाकर्मणिष्टोममाग्नेय्या होमेन ‘ अग्ने ’ एव प्रतिष्ठापितवान् मवति । मन्त्रे यन्मर्ष्यद्विद्वत्कत्वम्, तन् प्रशो-
सति—मर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो वा अग्निष्टोम इति । “ द्वौ स्तोमौ प्रातश्चकन वहतो यथा प्रागधापानध ”
इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके “ पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञः ” (तै. सं. ७ । १ । १ । १) इति श्रुतत्वात् पुरुष-
सम्पितत्वमस्य यत्, अत एवैतया मर्त्तवत्या होमो युक्त इत्यर्थः । निममवति—एवं जुहुयात् तद्यग्निष्टोमः
स्यादिति ॥ ३२ ॥

उत्पत्तिसंख्यां तु कथमित्यत आह—यस्युक्त्यः स्यान्मध्यमं परिधिसुपस्पृशेदिति । (का. श्रौ. सू. ९ । ५०)
अग्नेः परितो निर्वाणमाना परिधयः । प्राच्यां दिशि सूर्यस्यैव परिधिज्वाल्ते त्रय एव । ‘ उक्तापति ’ अग्नि-
ष्टोमादुपारि उत्पत्तये क्रतो स्तोत्रव्यानि “ त्रीणि ” उत्पत्तौत्राणि । अस्तु त्रित्वम्, किं तत्र द्रव्यत आह—

(त्यु)अयुङ्गाऽअयुङ्गाऽएकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा पञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादशं वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्वमुह मिथुनं प्रजननमथ य एष एकोऽतिरिच्यते स वृजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषां सधनं यो वृजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्वदेपाथं सधनं तस्मादेकधना नाम ॥ ३४ ॥

इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ७ । ४ ॥ (९. ३.)

अयुङ्गा अयुङ्गा एकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा । पञ्च वा सप्त वा । सप्त वा नव वा । नव वा एकादश वा । एकादश वा त्रयोदश वा । त्रयोदश वा पञ्चदश वा । द्वन्द्वमुह मिथुनं प्रजननम् । अथ य एष एकोऽतिरिच्यते—स वृजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते । स वा एषां सधनम्—यो वृजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते । तद् यदेवां सधनम्—तस्मादेकधना नाम ॥ ३४ ॥

एतैरु हि तर्हीति । यतः ' एतैः ' उक्थेः यज्ञः ' प्रतितिष्ठति ', अतश्चिपु परेचिपु ' मध्यम पारंधि ' पश्चादि-
भग्नं प्रचरण्या ' उपस्पृशेत् ' अतिरात्रोदशिनोस्तु कथमित्यत आह—यद्यु अतिरात्रो वा पौडशी वा,
स्पात् (का. श्रौ. ब. ९ । ११ ।) इति तत्रोभयत्र होममुपस्पृशेत् न न कुर्यात्, किन्तु ' ससुधैव ' य-
मस्ये वृत्तु "—इति मन्त्रमुक्तवैव ' तूष्णीमेत्य ' देवपजन ' प्रपद्येत ' । ' तत् ' तथा सति कचिद्दोमः कचित्
परिधितस्पर्शः, कचित् तूष्णीमिति ' यथायथ ' दृष्टकृपयस्प्रकारेण ' यज्ञकृत् ' अग्निष्टोमादिकान् ' व्यावर्तयति '
परस्परव्याहृतान् करोति । तथाच तैत्तिरीयकम्—' यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थः परिधौ निर्माष्टि यदतिरात्रो
यहृवदन् प्रपद्येत यज्ञकृतान् व्याहृये "—(तै. सं. ६ । ४ । ११९) इति । कात्यायनस्तु अतिरात्रोदशिनौ
प्रति विकल्पमुक्तवान्—' राटयारुमन वा षोडशिति, छदिरतिरात्रे ' (का. श्रौ. ९ । १२)—इति ॥ ३२ ॥

इदानीमेकधननामधेयानामयुग्मसङ्ख्याविकल्पमाह—अयुङ्गा अयुङ्गा एकधना भवन्तीति । वक्ष्यमाणत्रिपञ्चा-
दिपञ्चद्वयामिप्रायेण बीसा । ' अयुङ्गा ' त्रि पञ्चादयः । तानेवायुग्मविकल्पानुदाहरति—त्रयो वा पञ्च वेत्या-
दिना । त्रयो वा पञ्च वेत्येकोऽयुग्मविकल्पः, पञ्च वा सप्त वेत्यपरः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा शासादन-
प्रस्तावे कात्यायनः—' प्रत्येकवनानयुग्मानुदहरणास्त्रिपञ्चापञ्चदशान् "—(का. श्रौ. सू. ९ । ३७) इति ॥

अथ युग्मसङ्ख्याया एकधनशब्दनिर्वचनं प्रदर्शयन् प्रशंसति—द्वन्द्वमुह मिथुनं प्रजननमथ य एष एको-
ऽतिरिच्यत इत्यादिना । एष विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयस्तदा द्वयेक द्वन्द्व त्रयोवोऽतिरिच्यते; यदि पञ्च, तदा
द्वे द्वन्द्वे पञ्चवोऽतिरिच्यते । एव सप्त-नवैकादश-त्रयोदश-पञ्चदशस्तपि योज्यम् । तत्र यत् ' द्वन्द्व ' तत्
' मिथुनम् ', तच्च वृजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननरूपम्; ' य एषोऽतिरिच्यते ' कृत्विादिकः ' सः ' सर्वोऽग्नि
' यजमानस्य ' ' त्रियम् ' ' अग्नि ' लक्ष्य ' अतिरिच्यते ' । ' स वै ' सोऽतिरिक्तः ' एषा ' विकल्पितानां
सुम्नानां ' सधनम् ' समानमेकमेव धनम्; तदन्तःपातित्वात् । यस्मादेषा सधनमासीत् अतिरिक्तः ' तस्मात् '
अयुग्मसङ्ख्याया उदकविशेषा एकधननामकाः सम्पन्नाः । अत एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याया एकधनाः
प्रशस्ता इति स्तुतिः ॥ ३४ ॥

इति ग्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्वे तृतीये काण्डे

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३-९-३ ॥

अथाधिपवणे पर्युपविशन्ति । (न्त्य) अथास्याथैरिण्यं बध्नीते इयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यथै सत्येनाथै शूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति तस्माद्वाऽअस्याथै हिरण्यं बध्नीते ॥ १ ॥

(तुऽय) अथ ब्राह्मणमादत्ते । ते वाऽष्टतेऽश्ममुया ब्राह्मणो भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो बृत्रो वै सोमोऽवासीनुस्यैतच्छरीरं बुद्धिरयो यद् इमानस्तच्छरीरेणैवेनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्ममुया भवन्ति धन्ति वाऽएनमेतद्बुदभिषुण्वन्ति तुमेतेन धन्ति तथातऽबुदेति तथा उजीवति तस्मादश्ममुया ब्राह्मणो भवन्ति ॥ २ ॥

अथ निग्राभ्यामयोगः ।

अथाधिपवणे पर्युपविशन्ति । अथास्यां हिरण्यं बध्नीते । इयं वा इदं न तृतीयमस्ति—सत्यं चैवानृतं च । सत्यमेव देवाः, अनृतं मनुष्याः । अग्निरेतसं वै हिरण्यम् । सत्येनांशूनुपस्पृशानि, सत्येन सोमं पराहणानीति । तस्माद्वाऽअस्यां हिरण्यं बध्नीते ॥ १ ॥

अथ ब्राह्मणमादत्ते । ते वाऽष्टतेऽश्ममुया ब्राह्मणो भवन्ति । देवो वै सोमः । दिवि हि सोमः । बृत्रो वै सोम आसीत् । तस्यैतच्छरीरम्—बद्धिरयो, यद् इमानः । तच्छरीरेणैवेनमेतत्समर्द्धयति—कृत्स्नं करोति । तस्मादश्ममुया भवन्ति । धन्ति वाऽएनमेतद्बुदभिषुण्वन्ति । तुमेतेन धन्ति । तथा उ उदेति, तथा उजीवति । तस्मादश्ममुया ब्राह्मणो भवन्ति ॥ २ ॥

इत्यमभिषवसाधनामामर्षा ग्रहणमभिषाय अथ सोमामिषवप्रयोगः शूनुपकर्मते—अथाधिपवणे पर्युपविशन्तीति (का. श्री. सू. ९।१९) । 'अधि' उपरि स्येते इत्यधिपवणे दादमवे फलके, उपोत्परि सै 'उपविशन्ति' । उपवेशनप्रकारः सूत्रे दर्शितः—“उत्तरतोऽध्वर्युपजमानौ, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण पटीयेतरे भ्रमः देवस्य त्वेत्यादिना (का. श्री. सू. ९।१५—१९) । 'हरे' अध्वर्युपुहवा इत्यर्थः । हिरण्यकन्धनं विषाय, तद् सत्यस्वरत्वेन प्रशंसति—अथास्यां हिरण्यं बध्नीते इयं वा इदं न तृतीयमस्तीत्यादिना । 'अस्याम्' अनामिकागुल्यामित्यर्थः । “इयं वा” इत्यादि । प्रागुक्तं व्याख्यातम् (अ. प. ब्रा १।१।१।१४) १।३।१३ के.) ब्रूतेतत्त्वं हिरण्यस्येत्यं ब्रूते—“आपो वरुणस्य पतय आसन्, ता अग्निरप्यप्यायत्, ताः समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, वह्निरप्यमभवत्” इति । (तै. सं. १।१।१।१४) अध्वर्योर्भूनुप्यत्वेनावृतरूपत्वात् सत्यभूतस्याग्निरेतसो हिरण्यस्यान्नामिषवसामये स्पर्शनेनभूतवापात् “सत्येन” ‘अशू’ ‘सोमोऽशू’ ‘उपस्पृशानि,’ ‘सत्येन’ ‘सोमम्’ ‘पराहणानि’ अभिषुणोर्भूतमभिप्रायेण हिरण्यं बध्नीयात् ॥१॥

अयेति । ‘अप’ अंशुप्राहामिषवार्थम् अध्वर्युः ‘ब्राह्मणमादत्ते’ । अमिषवसाधनस्य ब्राह्मणोऽश्ममपत्वं विषाय प्रशंसति—ते वा एत इति । सोमस्य देवत्वसमर्पणाय दिवि हीति । ‘हि’—शब्दः “तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्” (तै. सं. ३।१।७।१) इत्यादिब्रूतन्तर्गतसिद्धयर्थः । तस्य शूनुपस्य सोमस्य शूनुपप्रकारः ग्रामणितः (अ. प. ३।१।३।१३) । तस्य शूनीकृतस्य सोमस्य ‘शरीरं’ परिदृश्यमानः

तस्मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
माददे गवासीति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवेनमेतदा-
दत्तेऽश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्युं तत्तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामिति पूषा भागदुघस्तत्तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां
वज्रो वा ऽएष तस्य नु मनुष्यो भर्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

(तऽ) आददे गवासीति । यदा वा ऽएनमेतेनाभिपुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति
यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्येतद्वचेऽप्यथ गसत ऽआहुतीश्च
दक्षिणाश्च तस्मादाह गवासीति ॥ ४ ॥

तमादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे
गवासीति ”—(वा. सं. ६।१०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता । तत् सवितृप्रसूत एवेनमेतदा-
दत्ते—अश्विनोर्बाहुभ्यामिति—अश्विनावध्वर्युं । तत् तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते—न स्वाभ्याम् । पूष्णो हस्ता-
भ्यामिति । पूषा भागदुघः तत् तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्याम् । वज्रो वाऽएष तस्य न मनुष्यो
भर्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

आददे गवासीति । यदा वाऽएनमेतेनाभिपुण्वन्ति—अथाहुतिर्भवति । यदाहुतिं जुहोति—अथ
दक्षिणा ददाति । एतद्वचेऽप्यथ गसते—आहुतीश्च दक्षिणाश्च । तस्मादाह—गवासीति ॥ ४ ॥

‘ गिरयः ’ तदवयवाः ‘ अस्मानः ’ । अतः ‘ एतत् ’ एतेन प्राण्यामस्ममपत्वकरणेन ‘ एन ’ सोमं समृद्धं
कृतवान् भवति । न हि स्वशरीरं स्वस्य वायकं भवति, अतस्तेनाभिवक्षेणापि समृद्धिरेवेत्यर्थः । किञ्चापरवय-
विनौ विहितविदानीं सोमाभिवक्ष्यन्नेन सम्बन्धयन् सोमं ‘ कृत्स्नं ’ सकलं कृतवान् भवति । किञ्चाभिववो
नामास्य दयः, तं कुर्वन्तोऽप्येते अस्ममया प्रावाणः तदवयवत्वात् ‘ न भ्रन्ति ’ न हिसन्ति । ‘ अतः ’
‘ अस्मात् ’ अभिवक्ष्यन्नात् सोमः ‘ उदेति ’ पुनरुदितो भवति । तथैव ‘ सञ्जीवति ’ च पुनः सम्यग्जीवो-
येतो भवति । तस्मादिति पुनरुपसहारः ॥ २ ॥

अथ तत्र मन्त्रे विधाय व्याचष्टे—तमादत्ते देवस्य त्वेत्यादिना । गतमेतत् । पूषा भागदुघ इति ।
“ हुडेः कम्प्यथ ”—(वा. सू. १।२।७०) इति कप्, घकारश्च । किं कारणं सवित्रायभिधानम् ।
उप्यते—वज्रो वा एष इति । ‘ एषः ’ प्राजापक्षेपसाधनत्वसाम्यात् सारवल्बा ‘ वज्रः ’ । अतः ‘
‘ तस्य ’ अस्य देवः ‘ भर्ता ’ स्वामी ‘ न मनुष्यः ’ यत एवमत्रः ‘ से ’ प्रावाणम् ‘ एताभिः ’ सवित्रादिभिः
‘ देवताभिः ’ ‘ आदत्ते ’ अध्वर्युः ॥ ३ ॥

आददे गवासीति । मन्त्रमग्रे प्रावाणं सम्बोध्य त्वं गवासीति मन्त्रोऽभिषे, तस्य तत्वात् कृत इत्याद्यङ्ग-
परम्परया मविष्यतीत्युपपादयति—यदा वा एनमेतेनाभिपुण्वन्तीत्यादिना । अभिवक्ष्यमाने आहुत्यसम्भवात्,
आहुत्यमावे दक्षिणानामप्रसक्तेः ‘ आहुतीश्च दक्षिणाश्च ’ इति ‘ एतद् ’ इयम् ‘ एवः ’ प्राजा ‘ गसते ’

गभीरमिममध्वरं कृषीति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञो महान्तमिमं यज्ञं कृषीत्येवैतदाहोन्द्राय सुपूतममितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहोन्द्रायेति सुपूतममिति सुमुतममित्येवैतदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा उत्तमः पविर्य-
त्सामस्तुस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति उत्त-
मन्तमित्येवैतदाह यदाहोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति ॥ ५ ॥

(त्य) अथ वृचं यच्छति । देवा इ वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य

“ गभीरमिममध्वरं कृषि ”—(वा. सं. ६ । ३०) इति । अध्वरो वै यज्ञः । महान्तमिमं यज्ञं कृषीत्येवैतदाह । “ इन्द्राय सुपूतमम् ”—(वा. सं. ६ । ३०) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मादाह—इन्द्रायेति । सुपूतममिति । सुमुतममित्येवैतदाह । “ उत्तमेन पविना ”—(वा. सं. ६ । ३०) इति एष वाऽऽत्तमः पविः—यत्सोमः । तस्मादाह उत्तमेन पविनेति । “ ऊर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तम् ”—(वा. सं. ६ । ३०) इति । रसवन्तमित्येवैतदाह—यदाह ऊर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति ॥ ५ ॥

अथ वाचं यच्छति । देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसन्नाद्विभयाश्चक्रुः । ते होतुः—उपोषु यज्ञाम्, वाचं यच्छामेति । तऽऽर्वाभ्यजन्, वाचमपच्छन् ॥ ६ ॥

ददाति । अतो ‘रसत इति रावेति, रासनेर्दानार्थात्’ (निघ० ३ । २२ । ५) रावशब्दो निघञ् इत्यभिप्रायेण मन्त्रो ‘रावर्सीति आह’ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीरमिममध्वरमिति मन्त्र व्याचष्टे—योऽध्वम् ‘अध्वरः’ सः ‘यज्ञः’ ‘वै’ एव, उपौ शब्दौ पर्यायादित्यर्थः । यदतिगुणिकत्वेन महत्, तद् ‘गभीरम्’ इति लोके व्यवहियते । अतो गभीरे महत्तद्दर्शनात् ‘इमम् अध्वरं महान्तं कृषि’ ‘इत्याह’ मन्त्रः । सुपूतममित्यत्र सुमुतममिति वक्तव्ये सकारलोपो दीर्घश्च छान्दन इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—सुपूतममिति सुमुतममित्येवैतदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा उत्तमः पविः, यत्सोम इति । पवतिर्गतिरुर्मा (निघ. २ । १४ । १०८) पवति, दशापवित्रे सवर्गति पविः सोमः । अथ वा पविर्वृक्षस्यपत्न्यात् पविः सोमः । सोम इति यदस्ति, ‘एषः’ सोमः ‘उत्तमः’ पविः खड्ग, सोमपानेन प्रबलस्येन्द्रस्य वृत्रादिवधप्रवणादत्र मधुररसानां वाचका ये ऊर्ज-मनु पय-शब्दा, तेषां नात्यर्थतो रस एवार्थ इति व्याचष्टे—ऊर्जस्वन्तं पयस्वन्तमित्यादिना । अयोर्जमनुपयमा रसविशेषरूपत्वात् सामान्यविशेषरूपादिति भावः । नैते माधुर्यार्थतया प्रसिद्धाः, अतः कथं त एव सङ्गच्छन्त इत्यस्या आशङ्क्या अपनोदनाय, पुनर्निर्देशः कृतः—यदाहोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति । मन्त्रस्यापमयं—हे प्राञ्च । त्वं ‘रावसि’, अतस्त्वा ‘सवितुः देवस्य’ अनुज्ञाय सत्याम् ‘अधिनोवाङ्म्या’, ‘इप्सो हन्मन्वा’ च ‘आदे’ । उक्तो बाहुस्तविभागः । ‘इदम्’ ‘अध्वर’ यज्ञं ‘गभीरं’ महान्तं ‘कृषि’ कुरु । ‘इन्द्राय’ इन्द्राय ‘सुपूतम्’ सुपूतमित्यत्र कुरु । ‘उत्तमेन पविना’ सोमेन युक्तं चेन्मन्त्रम् ऊर्जादेराध्वयभूतसोमेन कृषीति ॥ ५ ॥

अथ वाचं यच्छतीति । वाग्मनार्थवादे देवा इ वा इत्यादिः, प्राग्व्याख्यातः । वाग्मनस्यावधिः

आसङ्गादिभ्याञ्चक्रुस्ते होचुरुपांश्च यजाम व्याचं यच्छामेति तु-
उचपांश्चयजन्वाचमयच्छन् ॥ ६ ॥

(छु) अय निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं व्याचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुत-
स्तर्पयत मा मनो मे तर्पयत व्याचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत बुधुमे तर्पयत
श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे
तर्पयत गणा मे मा विवृष्यति उतो वा ऽआपस्तास्वैतामाशिपमा-
शास्ते सूर्य च म ऽआत्मानं तर्पयत प्रजामे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे
तर्पयत गणा मे मा विवृष्यति स शु एष उपांश्चसुवनः स विवस्वाना-
दित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यानः ॥ ७ ॥

अय निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं व्याचयति—“निग्राभ्यास्थ देवश्रुतस्तर्पयत, मा मनो
मे (६।३०।) तर्पयत, व्याचं मे तर्पयत, प्राणं मे तर्पयत, बुधुमे तर्पयत, श्रोत्रं मे तर्पयत,
आत्मानं मे तर्पयत, प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत, गणान्मे तर्पयत, गणा मे
माविवृष्यन्”—(बा. सं. ६ । ३१) इति । रमो वाऽभाषः । तास्वैतामाशिपमाशास्ते । सर्वश्च
मऽआत्मानं तर्पयत, प्रजामे तर्पयत, पशून्मे तर्पयत, गणान्मे तर्पयत, गणा मे मा विवृष्यति । स
य एष उपांश्चसुवनः—स विवस्वानादित्यो निदानेन । सोऽस्यैष व्यानः ॥ ७ ॥

एवे दक्षितः—“देवस्य त्वेन्द्रिमादाय, वाचं यच्छति प्राग्निहोतृत्वात्”—(का. श्री. सू. २ । १९) इति ॥ १॥

यदुक्तं सूत्रकृता—“निग्राभ्या मुवाचयति उरस्येन निग्राभ निग्राभ्याः स्थेति ” (का. श्री. सू. २।१९) तदिद-
माह—अय निग्राभ्या आहरति, तास्वेनं व्याचयति निग्राभ्याः स्थ देवश्रुत इत्यादिना । ‘तासु’ आग-
तासु ‘एन’ यजमानं ‘निग्राभ्याः स्थ’ इत्यादि-मन्त्रं ‘व्याचयति’ अच्युतुः । हे आपः । ‘देवश्रुतः’
देवेषु प्रसिद्धाः सत्यो यूय ‘निग्राभ्याः स्थ’ इन्द्रेणोरणि गृहीतत्वात् । वक्ष्यति हि—“तयदेना उरसि
न्यगृहीत, तस्मान्निग्राभ्या नाम”—इति । तादृशो यूय ‘मा’ मां ‘तर्पयत’ प्रणिपत ॥

सङ्गृह्योक्तमवयवशोऽभिधत्ते—मनो म इत्यादिना । ‘आत्मानं’ शरीरम् । ‘प्रजा’ पुरादिकाम् ।
‘गणान्’ बन्धुवृत्त्यादीन् । युष्माभिस्तर्पिता अम्भरीयाः ‘गणाः’ ‘मा विवृष्यन्’ विवृष्यन्ता मा भूवन् ।
आपः स्वल्पमेव तर्पयमानं द्रव्यम्, तर्पयितव्यास्तु बहवः, अतस्तासां तादृशी शक्तिः कुत इत्याशङ्क्या-
माह—उतो वा आपस्तास्वैतामाशिपमाशास्ते इति । अपो ‘रसरूपत्वात् तास्वैतामाशिपमा-
शास्ते’ अतः सारवतामाशासनं युक्तम् । मन आदिक सर्वमपि सङ्गृह्यानुवदति—सर्वं च म इति ।
आत्मानमित्यादिविधिव्यानुवादः ॥

“उपांश्चसुवने सोम विधीत इन्द्राः त्वा वसुमत ” इत्यादिसूत्रोक्तमर्थं दर्शयति—य एष उपांश्चसुवनः,
स विवस्वानादित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यान इति । उपांश्चप्रहार्यः सोमोऽभिधृषते येन, स ‘उपांश्च-

(स्तु) तुमभिमिमीते । भ्रन्ति वा ऽएनमेतद्यदभिपुण्वन्ति तुमेतेन भ्रन्ति
तथात उदेति तथा सुजीवति यदेव भिमिमीते तुस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो
यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥

सु भिमिमीते । (तऽ) इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तुस्मादाहेन्द्राय त्वेति वसुमते रुद्रवत इति तदिन्द्रमेवानु वसुंश्च
रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभजती-
न्द्राय त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपन्नो वा ऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपन्नघ्न
ऽइत्येवैतदाहु सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धारः एवमस्यैव ऽऋते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

तमभिमिमीते । भ्रन्ति वाऽएनमेतद्-यदभिपुण्वति । तुमेतेन भ्रन्ति । तथा त उदेति, तथा
सुजीवति । यदेव भिमिमीते-तस्मान्मात्रा-मनुष्येषु । मात्रो यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥

स भिमिमीते-“ इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते ”-(वा. सं. ६।३२) इति । इन्द्रो वै
यज्ञस्य देवता । तस्मादाह-इन्द्राय त्वेति, वसुमते रुद्रवत इति । तदिन्द्रमेवानु वसुंश्च रुद्रांश्चाभजति ।
“ इन्द्राय त्वादित्यवते ”-(वा. सं. ६।३२) इति । तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभजति ।
“ इन्द्राय त्वाभिमातिघ्न ”-(वा. सं. ६।३२) इति । सपन्नो वाऽअभिमाति । इन्द्राय त्वा
सपन्नघ्न इत्येवैतदाह । सोऽस्योद्धारो-यथा श्रेष्ठस्योद्धारः-एवमस्यैव-ऋते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

सवनः ' पाषाणः, ' सः ' ' निदानेन ' मूलकणविचारेण विवस्वत्सञ्चक आदित्य एव । तस्यैवैतामनाप-
स्यानाम् । ' स एवः ' ' अस्य ' यज्ञस्य ' ध्यानः ' ; प्राणापानरूपपोषणधन्तर्धामयोर्मध्ये स्यापत्वात् ।
“ नय यः प्राणापानयोः सन्धिः स ध्यानः ”-(छा. ब्रा. १।३।३) इति श्रुतेरस्य ध्यानत्वम् । उपाशु-
सवन इति वेदिकी सज्ञा व्यवहारार्था, तदुपाशुसवनेन मिश्रयतीत्येवमर्था ॥ ७ ॥

तमभिमिमीत इति । ' तम् ' उपाशुसवनम् ' अभि ' तस्योपरि सोमं ' भिमिमीते ' अथकालीनमाग्ने-
सोम संस्पर्शत । " भ्रन्ति वा " इत्यादिरूपोपाशुसवनरूपोपरिगमिनिर्वादादद् ध्यात्वायमानस्य प्राप्तेरि-
माव प्रशस्तेदानीं मान प्रशस्तित-यदेव भिमिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येष्विति । ' इ ' शब्दोऽप्यर्थः । याऽपि
मात्रा सोमे कृता, ' तस्मान् ' सोमस्य पितृत्वात् ' मनुष्येषु ' व्यवहारार्थं प्रत्य-कृद्वाहकद्रोणादिका ' मात्रा '
सम्पन्ना । " यो चापि "-इत्यत्र उक्तारः प्रलेखः । ' अपि च ' ' या इ ' च ' अन्या मात्रा ' एकद्वित्र्यादि-
सङ्ख्याप्रयुक्ता, तापि सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमेनेमाने मन्त्रं विधाय व्यावहे-स भिमिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते इत्यादिना । इन्द्रस्य विशेषतया निर्दे-
शस्य वसुद्राणां तद्विशेषणतया निर्देशस्य च प्रयोजनमाह-इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेत्यादिना । ' यज्ञस्य ' सोम-
यागस्य ' इन्द्रो देवता ; " प्रातःसुतमपिबो ह्ययथावाप्यन्दिनं सवनं केवलं ते । सन्नुद्धिः विवस्व रजधेभिः "-
(ऋ. सं. ३।३२।७) इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् " इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता "-

इयेनाय त्वा सोमभृत ऽडुति । तद्गायत्र्यै मिमीतेऽश्रये त्वा रायस्पोषद
ऽडुत्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्र्यै मिमीते स बुद्धायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोम-
माहरत्नेन सा इयेनः सोमभृतेनैवास्या एतद्दीर्घेण द्वितीयं मिमीते ॥ १० ॥

(तेऽथ) अथ यत्पञ्चकृत्वो मिमीते । संवत्सरसम्मितां वै यज्ञः पञ्च वा
ऽऋतवः संवत्सरस्य तु पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

तमभिमृशति । यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां बुदुरावन्तरिक्षे ।
तेनास्मै यजमानायोरु राये कृडुयधि दात्रे व्योच ऽडुति सुत्र वा ऽप्योऽप्ये

“ इयेनाय त्वा सोमभृते ”—(वा. सं. ६ । ३२) इति । तद् गायत्र्यै मिमीते । “ अन्नये
त्वा रायस्पोषदे ”—(वा. सं. ६ । ३२) इति । अग्निर्वै गायत्री । तद् गायत्र्यै मिमीते । रा
यद् गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्—तेन सा इयेनः सोमभृत । तेनैवास्या एतद्दीर्घेण
द्वितीयं मिमीते ॥ १० ॥

अथ यत् पञ्चकृत्वो मिमीते । संवत्सरसम्मितां वै यज्ञः । पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य । तं
पञ्चभिराप्नोति । तस्मात्पञ्चकृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

तमभिमृशति—“ यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां बुदुरावन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमाना-

ह्युक्तम् । “ वसुमते रुद्रवतं ” इत्यादौ वत्सार्देन्द्रशेखरप्रतीतिः इन्द्रप्रधानभूते मुख्य माग्निं कृत्वा वत्सा-
दीनापि “ अन्नामजति ” पञ्चाङ्गाग्निः कर्तोति, इन्द्रस्यानुचरान् कुनवान् मकर्तृति यावत् । “ इन्द्राय त्वाभि-
मातिमे ”—इत्यत्राभिमातिशब्दः सगलमभिषत्त इत्याह—सपन्नो वा अभिमातिरिति । “ इन्द्राय त्वाभिमा-
तिमे ”—इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुषं प्रशंसति—सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । यथा धान्यादिविमागसमये
मुख्यस्य राज्ञो देवो मागः प्रातिशिवकः, ■ प्रथममेवापोदृत्य पश्चात् ■ स्वयं विमजन्ति, ऐव रुद्रवत्स्वि-
न्द्रेभ्यः देवतान्तरसम्बन्धमन्तरेण केवल उद्धार कर्तो भवति । श्रेष्ठत्वे वाचमभिमातिहन्तृत्वम् । यतोऽपमभिमा-
तिहा, अत उद्धारार्ह इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

इयेनाय त्वेति । “ इयेनाय त्वा ”—“ अन्नये त्वा ”—इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यमाह—तद् गायत्र्यै मिमीत
इति । “ सोमभृते इयेनाय ” इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्वं कथं स्यादित्याद्यङ्क्य तदुपपादयति—स यद्
गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति । आन्वयमित्यस्य, गायत्र्यर्थत्वं ॥ स्पष्टत्वाद् वाक्ये उपेक्षितम् ।
तत्रैवमेवावगन्तव्यम्—“ अग्नेर्गोत्र्ययमवत् ”—इति मन्त्रवर्णात् गायत्र्या निदानमग्निः, अतो जन्मजनकयो-
रमेदेयवारेण गायत्र्यर्था स्यादित्यभिप्रेत्य “ तद्गायत्र्यै मिमीते ”—इत्युक्तम् ॥ १० ॥

मानयत्पञ्चकृत्वा प्रशंसति—अथ यत्पञ्चकृत्वो मिमीत इति । “ एकमन्त्राणि कर्माणि ” इति न्याय-
स्यैस्तस्मिन्मन्त्राणां पञ्चत्वान्मानयति पञ्चकृत्य इत्यर्थसिद्धम् । गतामयनादिसत्त्वं संवत्सरसम्मितायज्ञत्वं प्रति-
रूपम् । “ तस्मात् ” “ पञ्च कृतवः ” मानं प्रशस्तम् । “ इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृतवः प्रतिमन्त्रम् ”
(वा. थो. सू. ९ । ६२) इति सूत्रम् ॥ ११ ॥

मित्यस्य सोमस्य समन्त्रकमभिमर्शनं विधत्ते—तमभिमृशति यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति । (“ यत्ते दिवि

१-“ उद्धार ” इति क. पु. पाठः २-“ संवत्सरसम्मितायाः संवत्सरसम्मिताः । अतो मानयत्पञ्चकृत्वाद्वातेन पञ्चार्थात्वात्
संवत्सरसम्मिता इत्यप्रतीतिः । इति क. पु. पाठः ।

देवानां हविर्भवत् तद्धेक्षाञ्चक्रे मेव सर्वेणैवात्मना देवानां हविर्भवमिति
स एतास्तिष्ठस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत् । तेऽस्यैतेनैवास्तास्तनूराप्नुवन्त्स कृत्स्न एव देवानां
हविरभवत्तथो ऽयुवास्येषु ऽएतेनैवास्तास्तनूराप्नोति स कृत्स्न एव देवानां
हविर्भवति तस्मादेवमभिमृशति ॥ १३ ॥

(त्यु)अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । (त्या)आपो ह वै वृत्रं जघ्रस्तेनैवेतद्वि-
णापः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते ता ह स्वमेव
व्यशञ्चरुः कुस्मै नु व्ययं तिष्ठेमहि आभिरस्माभिर्वृत्रो हत इति सुर्वं वा
ऽइदमिन्द्राय तस्थानुमास युदिदं किञ्चापि योऽयं पवते ॥ १४ ॥

योरु राये कृञ्चयधि दात्रे बोधः "-(वा.सं. ६।१३) इति । यत्र वाऽप्योऽग्रे देवानां हविर्भवत् ।
तद्धेक्षाञ्चक्रे-मेव सर्वेणैवात्मना देवानां हविर्भवमिति । स एतास्तिष्ठस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत् । तेऽस्यैतेनैवास्तास्तनूराप्नुवन् । स कृञ्च एव देवानां हविरभवत् । तथोऽप्या-
स्येष एतेनैवास्तास्तनूराप्नोति । स कृत्स्न एव देवानां हविर्भवति । तस्मादेवमभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृत्रं जघ्रुः । तेनैवेतद्विर्णापः स्यन्दन्ते । तस्मादेनाः

मितालम्भनम् " इति का.श्री.सू. २।६३) हे सोम । 'ते' तव 'यद्' 'ज्योतिः' पुतिमर्धं 'दिति' अस्ति,
'यद्' 'प्रयिन्या' ज्योतिः, बहुलरूपः सोमः, 'यद्' अपि 'उरौ' विसर्गो 'अन्तरिक्षे' बोधशकलामकः,
'तेन' सर्वेण तव स्वरूपेण सहितः सन् 'अस्मै' अग्निपुण्वते 'यजमानाय' 'राये' तस्य धनार्थम् 'उर
कृधि' प्रभूत कुरु । तव शरीरमिति शेषः । 'दात्रे' हविःप्रदात्रे 'अधिवोवः' यजमानेन वचनमधिवचनम्,
मदीनोऽय सर्वेषा अनुप्राप्ता इति प्रवृत्तिर्व्यर्थः ।

सोमस्य लोकान्तरस्याप्यशस्य यत् परिग्रहमिधानम्, तदाह्वयिकामुखेन प्रशंसति-यत्र वा प्योऽग्रे
देवानामित्यादिना । 'यत्र' यत्काले 'अग्रे' सटे. प्राक् 'देवानां' 'हविः' बभूव 'सोमः', 'ता' तदा
अह 'सर्वेणामना' 'देवानां' 'हविः' 'मा' भूवम् 'न भवामि' इति 'विचार्य', 'पशु' त्रिषु 'लोकेऽ'
स्वा. 'तनूः' विन्यधत् 'विमज्य' स्थापितवान् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । 'तद्' कृतान्त 'देवाः' 'अस्पृण्वत्' । "स्यु प्रीतिवलयोः" (धा.
पा. स्वा. प. १३) मलोपकृतिन्यापार कृतवन्तः, ज्ञातवन्त इत्यर्थः । 'ते' देवाः 'अस्य' अग्रेः 'एताः'
लोकजयस्थिताः 'तनूः' 'एतेन' "यद् ते सोम दिति ज्योतिः"-इत्यदिमन्त्रेण 'आप्नुवन्' प्राप्तवन्तः.
'सः' 'कृञ्च एव' अविकल एव 'देवानां हविरभवत्' । तथो एवेत्यादि, दृष्टान्तवाक्यवद्वाक्येयम् ।
तस्मादेवमिति निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । अथ निग्राभ्याभिरुपसृजतीति । निग्रवेदित्यर्थः ।

स इन्द्रोऽब्रवीत् । (त्सु) सुर्वं वै म ऽइदं तस्यानं युदिदं किञ्च तिष्ठध्वमेव
म ऽइति ता होचुः किं नस्ततः स्यादिति प्रथमभक्ष एव वः सोमस्य गुह्यं
इति तथेति ता अस्मा ऽअतिष्ठन्त तास्तस्याना उरसि न्यगृहीत तद्-
देना उरसि न्यगृहीत तस्मान्निगृह्या नाम तथैवेना एतद्यजमान उरसि
निगृहीते सु आसामेष्ट प्रथमभक्षः सोमस्य गुह्यो युनिगृह्याभिरुपसृजति १५

स्पन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते । ता इ स्वमेव वशं चेहः । कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इति । सर्वं वा ऽइदमिन्द्राय तस्यानमाप्त-यदिदं किञ्च-अपि योऽयं पवते ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । सर्वं वै म ऽइदं तस्यानम्-यदिदं किञ्च तिष्ठध्वमेव । म ऽइति । ता होचुः-
किं नस्ततः स्यादिति । प्रथमभक्ष एव वः सोमस्य गुह्यं इति । तथेति । ता अस्माऽअतिष्ठन्त ।
तास्तस्याना उरसि न्यगृहीत । तद् देना उरसि न्यगृहीत । तस्मान्निगृह्या नाम । तथैवेना एत-
द्यजमान उरसि निगृहीते । स आसामेष्ट प्रथमभक्षः सोमस्य गुह्यः, यन्निगृह्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥

मित्रणमाख्यामुखेन प्रशमति-आपो इ वै वृत्रं जघ्नुस्मिन्त्यादिना । ' तेनैव वीर्येण ' केनाप्यवध्यो
वृत्रोऽस्माभिर्हत इत्येवमात्मने- ' एतन् ' इदानीमपि ' अयः ' ' स्पन्दन्ते ' वेगेन गच्छन्ति । यस्मादेव
तस्मात् ' स्पन्दमाना. ' ' एनाः ' आपः ' न किञ्चन ' वस्तु, लोष्टकाष्ठपाषाणादिकं ' प्रतिधारयति ' प्रति-
यत्नानि, किन्तु, ' ताः ' आराः ' स्वमेव वश ' स्वतन्त्र यथा मवति तथा विश्रम्येण ' चेहः ' अगच्छन् । तथा
स्वातन्त्र्ये कारणमाह-कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इतीति । सर्वस्यापि लोकस्य घातको
वृत्रः, सोऽप्यस्माभिर्वीर्यतः, अतो ' वय ' ' कस्मै ' अन्यस्मै ' तिष्ठेमहि ' आरमान प्रकाशयेमेति । इत्यमरः,
स्वातन्त्र्य प्रतिपाद्य, तासामिन्द्राधीनत्वं प्रतिपादयति-सर्वं वा इदमिन्द्राय तस्यानमासेति । ' तस्यानम् '
इति तिष्ठतेः कानचि रूपम् । (पा. सू. ३ । २ । १०९ । १०९ सू.) कैमुतिकृत्यायतिद्वयपर्यमाह-अपि
योऽयं पवते इति । ' योऽय ' दुर्बलत्वेन प्रमिदो वायुः ' पवते ' सोऽपि इन्द्राधीनः स्थितश्चान् किल, किमु
वक्तव्यमेतत् सर्वमिन्द्रवशे स्थितमिति ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीदिति । अयं ' स इन्द्रः ' एवम् ' अब्रवीत् ' । ' यत् ' ' किञ्च ' ' इदं ' भूतजात
' मे ' मर्त्यं स्थितम्, अतो यूयमपि ' तिष्ठध्वमेव ' न गच्छत ' इति । अयं तेन तथोक्ताः ' ताः ' आपः,
वयं तिष्ठेमहि, ' नः ' अस्माकं ' ततः ' ' किं ' लब्ध ' स्यात् ' ? ' इति ' अब्रुवन् । अथ तासामिन्द्रः
' सोमस्य गुह्यं ' प्रथमभक्षे ' इत्येव्यो देवेभ्यः प्राक्, अभिषक्काले ' एव ' ' व. ' अस्तु ' इति ' प्रादात् ।
' ताः ' अस्तु ' तथेति ' अङ्गीकृत्य अस्मै ' इन्द्राय ' अतिष्ठन्त ' ॥

प्रसङ्गात् निग्राम्यशब्दनिर्वचनमाह-तास्तस्याना उरसि न्यगृहीत इति । इन्द्रशरीरसि निगृहीतत्वात्
' निग्राम्याः ' इति तासामप्यं नाम सम्प्रत्ययः । " इन्द्रोर्भस्छन्दसि " (वे. प्र. ३ । १ । ८४ वा १.) इति हकारस्य
मत्वम् । निग्राम्या इत्यर्थः । कर्मणि कृत्यः । तथैवेताः एतद्यजमान उरसि निगृहीत इत्यर्थः । अत्र
विधिरूपो निगृहीत्यादिति । न चात्र प्रथमभक्षः श्रूयत इत्याद्यङ्गश्च अभिषक्काले ताभिः ससर्गे एव भक्ष इत्याह-
स आसामेष्ट इति ॥ १५ ॥

स उपसृजति । आत्रा स्य वृत्रतुर इति शिवा ह्यापस्तुस्मादाह आत्रा
स्थेति वृत्रतुर इति वृत्रं ह्येता अग्रव्याधो गृत्ताऽअमृतस्य पत्नीऽइत्य-
मृता ह्यापस्ता देवीर्देवत्रेभं यज्ञं नयतेति नात्र तिरोहितमिवास्त्युपहृताः
सोमस्य पिबतेति तदुपहृता एव प्रथमभक्ष्यं सोमस्य गुह्यो भक्षयन्ति ॥१६
(न्यु) अथ प्रहरिष्यन् । (न्यु) अं द्विप्यात्तं मनसा ध्यायेदमुष्माऽअहं
प्रहरामि न तुभ्यमिति ओ न्वेवेसं मानुषं ब्राह्मणं हुन्ति तं न्वेव परिच-

स उपसृजति—“ आत्रा स्य वृत्रतुरः ”—(वा. सं. ६।३४) इति । शिवा ह्यापः । तस्मादाह—
आत्रा स्थेति वृत्रतुर इति । वृत्रं द्यौना अग्रत् । “ राधो गृत्ताऽअमृतस्य पत्नीः ”—
(वा. सं. ६।३४) इति । अमृता ह्यापः । “ ता देवीर्देवत्रेभं यज्ञं नयत ”—(वा. सं. ६।३४)
इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ उपहृताः सोमस्य पिबत ”—(वा. सं. ६।३४) इति ।
तद् उपहृता एव प्रथमभक्षे सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥

अथ प्रहरिष्यन्—यं द्विप्यात्तं मनसा ध्यायेद्—अमुष्माऽअहं प्रहरामि, न तुभ्यमिति । ओ न्वेवेसं
मानुषं ब्राह्मणं हुन्ति—तं न्वेव परिचक्षते अथ किम्—य एतम् । देवो हि सोमः । अग्निवाऽअनमेतद्—

उपसर्गो मन्त्रमभिधाप व्याचष्टे—स उपसृजति आत्राः स्य वृत्रतुर इत्यादिना । आत्र—शब्दस्याभिधाप-
माह—शिवा ह्याप इति । यद्यपि “ आत्रमिति त्रिप्रनाम (निर. ४।१।१४) आशु भतन भवति ”—
(निर. ५।१।१३) इति निरुक्तम्, तथाप्यक्षरसामान्याभिर्नृवाहितिन्यापेन आत्रशब्दविलेखनेन शिवशब्द-
प्रतिमात्वादाय च सर्वाप्यायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धेः “ आत्राः स्य ” इत्यभ्युक्तमित्यर्थः । यस्मात् ‘ एताः ’ आपः
वृत्रमग्रन् ’ तस्माद् वृत्रतुरः । इति ’ मन्त्रो ब्रूते । तुवीं हित्यर्थः (वा. प्र. स्वा. ५. १७१) । वृत्र
तुर्वन्ति प्रन्तीति वृत्रतुरः । ‘ अमृतस्य ’ ‘ पत्नी ’ पालयित्र्यः । यदि स्यान्मृता न मवेदु, तर्हि
तादृशीनामयां स्वामित्वमेव नोपपद्यत इत्यनया प्रमिद्वया “ अमृता ह्यापः ”—इति ब्राह्मणम् । प्रतिदिवापक
हिशब्दमाह—ता देवीर्देवत्रेभि । मन्त्रमागस्य सप्रार्थतामाह—नात्र तिरोहितमिवास्तीति । इदानीन्तन
सोमनाशनियमनुष्ठानम् “ उपहृताः सोमस्य पिबतेति ” मन्त्राभिधानादायातमिति दर्शयति—उपहृता एव
प्रथमभक्षं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीति । मन्त्राध्यापमर्थः सम्पन्न—हे निधाम्ना आपः । य्वं ‘ आत्राः स्य ’
शिवा मवथ, ‘ वृत्रतुरः ’ वृत्रस्य हितका. इय, ‘ रात्रः ’ धनस्य ‘ गृत्ताः ’ उपपयित्र्यः । ‘ गुरो उपपन्ने ’
(वा. प्र. सु. आ. १५) “ नक्षत्रमिदम्—” इत्यादिना निरुक्तितो गृत्ता-शब्द (पा. सू. ८।१।११) । ‘ अमृतास्य ’
‘ पत्नी ’ पालयित्र्यः स्य । अतस्तादृशदिशोपेता ‘ देवी. ’ हे देव्यः । ‘ देवत्रा ’ देवान् प्रति ‘ इम यत्र ’
सोमामक ‘ नयत ’ प्रपयत, ‘ उपहृताः ’ अनुज्ञाताः सत्यो य्व ‘ सोमस्य ’ सोम शिवेति मन्त्रार्थः । “ आत्रा
स्थेत्यासिप्रति निधाम्नाः ”—(वा. श्री. सू. ९।१६९) इति कात्यायनः ॥ १६ ॥

यदुक्त तेन “ प्रहरिष्यन् देव्य मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्य सोमेति । अग्रावे तृणम् । मा
मेरेति प्रहरति । एव त्रिः—(का. श्री. सू. ९।१६९—१७०) इति, तदिदमाह—अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना ।

१—“ अविशमने सामान्येऽवसरत्तर्कसामान्याभिर्नृवाहितेन विद्वन्वाच् ” इति निर. २।१।१ । २—अभियुपहृतेषु
निधाम्नाः इति सूत्रेणैव ।

क्षतेऽथ किं यत्तु देवो हि सोमो भ्रुन्ति वाऽएनमेतद्यदभिपुण्वन्ति तुमे-
तेन भ्रुन्ति तथा त उदेति तथा सुर्जीवति तथाऽनेनस्य भवति यद्यु न
द्विष्यादपि तृणमेव मनसा घ्यायेत्तयोऽनेनस्य भवति ॥ १७ ॥

स प्रहरति । मा भेर्मा संविकथा इति मा त्वं भेर्पीर्मा संविकथाऽअमुष्मा
ऽअहं प्रहरामि न तुभ्यमित्येवेतदाहोर्न घत्स्वेति उतं घत्स्वेत्येवेतदाह
धिपणे वीह्वी सती वीह्वयेथामूर्जं दधाथामितिमे ऽपुवैतत्फलके आहु-
रित्युहुक ऽआहुः किञ्च तत्र योऽप्येते फलके भिन्द्यादिसे इ वे द्यावापृथिवी
ऽएतस्माद्वज्रादुद्यतात्सुध्वरेते तुदाभ्यामेवेनमेतद्द्यावापृथिवीभ्याथ
शमयति तुयेमे शान्तो न दिनस्त्यूर्जं दधाथामिति उतं दधाथामित्येवतु
दाह पाप्मा इतो न सोम इति तुदस्य सुर्वं पाप्मानथ इति ॥ १८ ॥

यदभिपुण्वन्ति । समेतेन भ्रुन्ति । तथा त उदेति, तथा सुर्जीवति, तथाऽनेनस्य भवति । यद्यु न
द्विष्याद्-अपि तृणमेव मनसा घ्यायेत् । तयोऽनेनस्य भवति ॥ १७ ॥

स प्रहरति-“ माभेर्मा सं विकथाः ”-(वा. सं. ६ । १५) इति । मा त्वं भेर्पीः, मा सं
विकथाः, अमुष्माऽअहं प्रहरामि-न तुभ्यम्-इत्येवेतदाह-“ ऊर्जं घत्स्व ”-(वा. सं. ६ । १५)

‘ अमुष्मे ’ हेतुः । अत्र सोमशर्मण इति हेतुर्नाम मनसा गृहीत्यात्, प्रहरामि प्रक्षिपामि, पाषाणरूपं वज्रमिति
शेषः । हे सोम ! ‘ न तुभ्यमिति ’ नैव प्रहरणं चेत् को वाच इति, तत्राह-यो न्वेदेमं मानुषं ब्राह्मणमिति ।
अत्यन्तदौर्भावोक्त्यणमितीमं ब्राह्मणमिति विशेषितम् । ‘ त ’ ब्राह्मणस्य इत्यात्, परिचक्षते । ‘ न्वेव ’ छत्वेव ।
‘ परिचक्षते ’ दृष्टत्वेन वर्जनम्, ‘ अथ ’ ‘ किं ’, वक्तव्यमिति शेषः । ‘ एतं ’ माहात्म्यवन्तं पुरोवर्तिनं यो
हन्ति, ॥ परिचक्षत इति किमुत्तरार्थः । कैमुतिकस्यास्य बाज्याह-देवो हि सोम इति । हि-वान्दो “ देवो
वे सोम ”-इत्यादिश्रुतिप्रतिद्विद्योतार्थः । अस्तु तथा, यदि हन्तिः स्यात्, सैवात्र कुत इत्यत आह-
भ्रुन्ति वा एनमिति । प्रमूल्याख्यातमिदम् । ‘ एते ’ शत्रूनामग्रहणपूर्वकमभिपुण्वन्तः । ‘ त ’ सोम ’ न भ्रुन्ति ’
‘ तथा ’ द्रष्टव्यमावनायां स्तूपान् । ‘ अतः ’ अस्मादनेनमकाशात्, अस्मात्-स्थानाद्वा । ‘ तथा ’ सति
अभिपुण्वन्तोऽध्वर्योः ‘ अनेनस्य भवति ’ न विद्यते एनः पाप यस्य सः अनेनाः, तस्य मायः अनेनस्य भवति ॥

द्रेष्पामावे तत् कथमित्याशङ्क्याह-यद्यु न द्विष्यादपि तृणमेव मनसा घ्यायेदिति । अमुष्मे तृणाय
वज्रं प्रहरामि, हे सोम ! न तुभ्यमिति व्यापेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रहरणमेतत् मन्त्रं विषयं व्याचष्टे-स प्रहरति माभेर्मा इति । मा भेर्मा इति पद व्याचष्टेन द्रष्टव्यमाव-
नायां पद प्रयोजनं प्राप्नुतम्, उदेव माभेर्मा इति मन्त्रमागमस्यापि तादृश्यमिति व्याचष्टे-माभेर्मा संविकथा
इति, मा त्वं भेर्पीर्मा संविकथा अमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्यमित्येवेतदाहिति । ‘ एतत् ’ माभेर्मा इति
मन्त्राख्यम् । ऊर्जं घत्स्व इत्याज्जनामसु पाठात् (निर्व. २ । ७ । १५) अत्रात्रस्तारो रमो विवक्षित इति
व्याचष्टे-रसं घत्स्वेत्येवेतदाहिति । “ धिपणे वीह्वी ”-इति मन्त्रमागमस्य विषयफलके अर्थ इति केवात्रि-

स वै त्रिरभिषुणोति । त्रिः सुम्भरति चतुर्निग्राभमुपैति तदृशं दशाक्षरा
वै विराड्वैराजः सोमस्तस्मादशकृत्वः सम्पादयति ॥ १९ ॥

इति । रमं धत्स्वेत्येवैतदाह । “ धिषणे वीह्वी सती वीह्वयेथामूर्जं दधायाम् ”—(वा. सं. ६ । १५) इति । इमेऽप्येवत् फलके आहुः—इत्यु द्वैकआहुः । किं नु तत्र—योज्ये फलके भिन्द्यात् । इमे ह वै द्यावापृथिवी । एतस्मादब्राह्मणतात्पर्येनेति । तदाभ्यामेवेनमेतद् द्यावापृथिवीभ्यां शमयति तथेमे । शान्तो न हिनस्ति । ऊर्जं दधायाम्—इति । रसं दधायामित्येवैतदाह । “ पाप्मा हतो न सोमः ”—(वा. सं. ६ । १५) इति । तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्ति ॥ १८ ॥
स वै त्रिरभिषुणोति, त्रिःसम्भरति, चतुर्निग्राभमुपैति—तदृशं । दशाक्षरा वै विराड्वैराजः सोमः । तस्मादशकृत्वः सम्पादयति ॥ १९ ॥

दाधार्याणां भतम् ; तन्मतं निराकर्णमुदाहरति—इमे एवैतत् फलके आहुः इत्यु द्वैक आहुः इत्यादिना । प्रप-
मम् ‘आहु’ इति शब्दस्य पदानि ‘ धिषणे ’ इत्यादीनि । ‘ एतत् ’ एतस्मिन् वाक्ये ‘ इमे ’ सोमाधारभूते
‘ फल्के ’ कुर्वन् इत्यर्थः । ‘ इति ’ अनुसर्पमेकशक्तिन आहुः । ‘ नु ’ प्रश्ने । ‘ किं ’ ‘ तत्र ’ न्वदि-
मने, विषय इति शेषः । विषय एवेत्याशङ्क्याह—योज्येते फलके भिन्द्यादिति । यथेते च द्वे स्वाता, तर्हि
कदाचिदपि भग्नोऽस्मात्, अतः किल तत्रैवार्थः । इदानीं स्वाभिमतमर्थं सौतपतिकं दर्शयति—इमे ह वै
द्यावापृथिवी इत्यादिना । अत्र विषये, अनुरागे, तयोर्दार्ढ्याभावात्, तत्र सति शैथिल्यकारणे उपपद्यते,
अतस्तत्प्रमत्तिमाह—एतस्माद् ब्राह्मणतात्पर्येनेति इति । वज्रवृद्धिसंक्रान्तिं अभिषवाद्योपनयनं ज्ञात्वा
‘ इमे द्यावापृथिवी ’ सरेजेते ‘ कप्येते ’ । ‘ द्यावापृथिवीम्याम् ’ इति चतुर्थीविबधनम् । ‘ एतत् ’ इदानीम्,
आम्यामर्षाय ‘ एन ’ यैः ‘ शमयति ’ शान्तं करोति, यथासौ उल्लेकावक्ष्याम्या द्यावापृथिव्यौ न हिनस्ति
तथा करोति । ‘ तदा ’ सति, “ धिषणे वीह्वी सती वीह्वयेथाम् ”—इत्यभिधाने सति ‘ शान्तः ’ अमौ पठ इति
‘ इमे ’ द्यावापृथिव्यौ ‘ न हिनस्ति ’, प्रोक्ताहनेन तयोर्दृढत्वस्य प्राप्तत्वादिति भावः । गत ऊर्गार्थवादः ।
“ पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यर्थवादिक फलं या या सन्तासमिति च देवताभूतस्य
सोमस्याभिषवकपो बभौऽन्वयेति सम्पादित इति तर्पणेति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन—“ एव त्रिरभिषुणोति ”—इति, तत्तिदं त्रित्वं विराज सम्भरणनिग्राभोपायनयोः सहस्रपया
सह समुचित्य प्रथमति—स वै त्रिरभिषुणोतीत्यादिना । ‘ त्रिः सम्भरति ’ त्रिः मन्त्रिर्दीपयति । निग्राभोपायनम्
प्रमाणपारित्यादि मन्त्रत्रयं, तत्रतुर्वारं कर्तव्यम् । ‘ तत् ’ मित्रित्वा ‘ दृश ’ सम्पश्यन्ते; विराट्कृतसहस्र दशा-
क्षराणि, सोमोऽपि वैराजः विराट्सम्भर्त्वा, पञ्चहत्तो यजुषा मिमौने पञ्चहत्त्वसूर्णमिति दशसहस्रपया मिलत्वात्;
अतो वैराजस्य सोमस्य समन्वाद्य अभिषवादिगता दशसहस्रपया प्रशस्त्या । ततोऽत्र सम्भरणत्रित्वस्य निग्राभोपा-
यनचतुष्टयस्य च विधिनिर्देशादेव द्रष्टव्यः । (श. ग. ४ । १ । १४—१६) ॥ १९ ॥

१-‘ अनुसर्प ’ इ. क. पा । २-‘ वीह्वी ’ इत्यादिषु पाठ-कविम् । ३-‘ द्याम्याम् ’ इ. क. पा । ४-‘ द्याम्याम्-
सकाशात् ’ इ. क. पा । ५-‘ वज्र ’ इ. क. पाठः । ६-एव त्रिरभिषुणोतीत्यादिना निग्राभोपायनम् । क. पा. सू. १ । १५ ।
७-‘ निष्यत्यति ’ इ. क. पा. । ८-अहत्त्व एवैतदुक्तं द्यावापृथिव्यौ । सन्तः पञ्चवर्गोः यजुषाम्पञ्चवर्गो मन्त्रवर्तकमस्य ।
क. पा. सू. १ । १५-१७ ।

(त्वु) अथ यन्निग्राभमुपैति । यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानां हविर्बभूव
तद्धेमा दिशोऽभिदध्यावाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सुष्टुंस्पृशेयेति
तमेतदेवा आभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्शयन्त्युन्निग्राभमुपायं-
स्तथो ऽएवैनमेव एतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सुष्टुंस्पृशयति
यन्निग्राभमुपैति ॥ २० ॥

स उपैति । प्रागुपायुदगधरात्सर्वतस्त्वा दिश ऽआधावन्तिवृत्ति तदेन-
माभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सुष्टुंस्पृशयत्यम्ब निष्पर समरीर्विदा-
मिति योषा वा ऽअम्बा योषा दिशस्तस्मादाहाम्ब निष्परेति समरीर्विदा-
मिति प्रजा वा ऽअरीः सम्प्रजा जानतामित्येवेतदाह तस्माद्या ऽअपि
विदूरमिव प्रजा भवन्ति समेव ता जानते तस्मादाह समरीर्विदामिति ॥ २१ ॥

अथ यन्निग्राभमुपैति । यत्र वाऽएषोऽग्रे देवानां हविर्बभूव-तद्धेमा दिशोऽभिदध्यावा, आभिर्दि-
ग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना संस्पृशेयेति । तमेतदेवा आभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्श-
यन्-यन्निग्राभमुपायन् । तयोऽएवैनमेव एतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना संस्पृशयति-
यन्निग्राभमुपैति ॥ २० ॥

स उपैति-“ प्रागुपायुदगधरात् सर्वतस्त्वा दिश आधावन्तु ”-(वा. सं. ६ । ३६)
इति । तदेनमाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना संस्पृशयति । “अम्ब निष्पर समरीर्विदाम्”-
(वा. सं. ६ । ३६) इति । योषा वा ऽअम्बा । योषा दिशः, तस्मादाह-अम्ब निष्परेति । सम-
रीर्विदामिति । प्रजा वाऽअरीः । सम्प्रजा जानतामित्येवेतदाह । तस्माद् या अपि विदूरमिव प्रजा
भवन्ति समेव ता जानते । तस्मादाह-समरीर्विदामिति ॥ २१ ॥

अथ निग्राभोपायनमनूय प्रशंसति-अथ यन्निग्राभमुपैति, यत्र वा एषोऽग्रे देवानां हविर्बभूवेत्या-
दिना । इमा दिशोऽभिदध्याविति । अभिष्यान् मैथुनविवचनानाम् । अभिष्यान्प्रकारमाह-आभिर्दिग्भि,
रिति । ‘ मिथुनेन ’ तद्योगेन, ‘ प्रियेण ’ दिशामभिमतेन, ‘ धाम्ना ’ अम शतरेण ‘ सुष्टुंस्पृशेयेति ’ । यद्वा,
दिग्भिः मिथुनेन प्रियेण धाम्ना दिश मिथुनाहेन प्रियेण धाम्ना शतरेण सुष्टुंस्पृशेयेति व्याख्येयम् । एव
कामयमानस्य सोमस्य निग्राभोपायनेन ‘ देवाः ’ ‘ आभिर्दिग्भिः ’ स, ‘ मिथुनेन प्रियेण धाम्ना ’ ‘ समस्पर्शयन् ’
मयोग्यमनूयन्, निग्राभोपायनमेव सस्पर्श इत्यर्थः । नथो यदेनैमिति । दार्ष्टान्तिकं वाक्यं दृष्टान्तवद्
व्याख्येयम् । यद्वा पूर्वत्र सङ्ग्राहविधिः सः, यन्निग्राभमियत्र तु यच्छब्दमुपेक्ष्य विधिरवगन्तव्यः ॥ २० ॥

तत्र मन्त्र त्रिष्वय प्रशंसति-स उपैति प्रागुपायित्यदिना । अथावतीत्यपात्, प्रतीची दिक् ।
अधरागिति, उदकप्रतियोगिनी दक्षिणा दिग्युच्यते (“ अजर्लुक् ” इति । पा. सु. १ । ३ । ३०)
पथात्पुस्तादधरादुदकादित्यादिषु तथा दर्शनात् । प्रागुपाय दिशामदभिमानिन्यो देवता हे सोम त्वं सर्वतः

(तृ) अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वा ऽण्योऽग्रे देवानाथं हविर्भूवत् तदेक्षाश्चे मेव सुर्वेणोवात्मना देवानाथं हविर्भूवमिति तस्य वा जुष्टतमा-
तनूरास तामपनिदधे तद्वै देवा अस्पृष्वत ते होचुरुपेतां प्रवृहस्व
सुहोव न एतया हविरेधीति तां दूर ऽइवोपश्रावहत स्वा वै म ऽप्येति
तस्मात्सोमो नाम ॥ २२ ॥

(मा) अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएनमेतद्यदभिपुष्वन्ति तद्यदेनं
तन्वते तुदेनं जनयन्ति स तायमानो जायते स युजायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो
इ वै नामेतद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वाऽण्योऽग्रे देवानां हविर्भूवत् । तदेक्षाश्चे-मेव सुर्वेणोवात्मना
देवानां हविर्भूवमिति । तस्य वा जुष्टतमा तनूरास-तामपनिदधे । तद्वै देवा अस्पृष्वत । ते
होचुः-उपेतां प्रवृहस्व सुहोव न एतया हविरेधीति । ता दूरऽइवोपश्रावहत-स्वा वै मऽप्येति ।
तस्मात्सोमो नाम ॥ २२ ॥

अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वाऽएनमेतद्-यदभिपुष्वन्ति । तद् यदेनं तन्वते-तदेनं जन-
यन्ति । स तायमानो जायते । स यत्र जायते तस्माद्यज्ञः, यज्ञो इ वै नामेतद्-यद्-यत्र इति ॥ २३ ॥

यस्मात्सोमात्तान्, आङ्गबन्तु सम्मोऽयं मन्त्राऽयन्त । दे अन्व हे सोमे निष्पन्न नितरा मोमस्य कामं पूर्यो-
परम्पर बुवागा इत्यर्थः । तया अरा अर्ध प्रजा, पुत्रादिरुता सविदा विप्रकृष्टमग्निं सोमं विदता सजान-
तानित्यर्थः । प्राणपानित्यादेर्मन्त्रप्रथमभागस्य तात्पर्यमह-‘नदेनमाभिर्दिग्भिर्मधुनेन प्रियेण धात्रा सपरश-
तीति । तदेन मन्त्रपादेन । गन्तव्यम् । अयं निष्पत्त्यस्य तात्पर्यमाह-‘योषा वा अयमेति । अयमेति
मातारं प्रविद्धे । स्वनिमग्नोर्विन्माद्यन्त्यस्योऽयं च्छ । समसोऽविदामिष्येनह्यवाचते । प्रजा वा अराऽेत्या-
दिना । अनेतिद रूपेण पुत्रादिप्रकृष्टमग्नेः प्र-‘प्राणादरे’ । प्रजा सविदां सजानताभिर्त्येनशारेणि
वाऽनेतिद रूपमिति शब्दात् मवति । सजानताः सऽन्वमेकमतस्यैव प्र-‘प्राणादरे’ । उक्तमर्थमिदानीज-
न्यवधारप्रतिज्ञया मनस्येति । तस्माद्य अग्निं विदून्तिव प्रजा मवति समेव जायत इति । यस्मान्मन्त्र एवमुक्त
तस्मात्पुत्रविदून्तिव दूरदेशेऽग्निं प्रजा मवति ता सजानत एव ॥ २३ ॥

अथ सोमस्याभिषवमभरणानिर्वाचनं दर्शयति-अथ यस्मात्सोमो नाम यत्र वा ऽण्योऽग्र इत्यादिना ।
एतामोमानिमर्शनमन्त्रादेवद्वहृषाह्वयेनम् । अग्निं निदधे अंगमप्यान्वत्र म्भानितवान् । एतामपत्तारितां तन्
उपप्रवृहस्व तत्र म्भोऽग्र प्राणम् । एतया तन्वा सहैव नो हविरेधि मव । एवमुक्तः सोमः ता दूरतर इव अत्यत
दूरदेश एवोपश्रावहत उपगमयत् । किं कुर्वन् इ स्वा वै म ऽप्येति वदन् । एषा तद् मे मम स्वा स्वसोषा
आर्भयेतिवदन् । ‘स्वा मे’ शयुक्तनामोमनाम सम्पन्नम् । वृषोदेरादिवाग्निमन्त्ररूपमिदि- ॥ २२ ॥

अथ सोमान्याभिषवमभरणानिर्वाचनं दर्शयति-अथ यस्माद्यज्ञो नामेतत् । यस्मात्
प्रतिनिष्पिच्छाद् यज्ञस्य ‘यज्ञः’ इति । ‘नाम’ अयम् । तस्योत्पत्त्य-‘घ्नन्तीत्यादि । कभिषक्तेन हतम्
, एनं सोमं ‘तन्वते’ सम्मरग्यहनरोमादिना विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुद्गादनम् । ‘सः’
सोमं ‘तायमान’ तन्वा ‘जायते’, अतो ‘यन्’ परमस्या आहृतिमात्रं गच्छन् ‘जायते’ पुनः पुन सम्म-
वति । अतो यन् जायत इति ‘यज्ञः’ । अतो यन्तो ‘यज्ञः’ इति तस्य ‘नाम’, ‘तद्वद इति’ परो-
क्षेण व्यक्तरति (निर. ३ । ४ । २) ॥ २३ ॥

तत्रैतामपि वाचमुवाद । त्वमद्भ्र प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ॥ न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते व्युचइति मर्त्यो हवैतद्वचमुवाद त्वमेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति ॥ २४ ॥

(त्व) अय निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृहते । (तऽ) आपो ह वै वृत्रं जघ्नुः । तेनैवैतदीयैणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै वसतीवरीर्गृह्णाति वसतीवरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृहते तेनैवैतदीयैण ग्रहान्विगृहते होतृचमसाद्योपा वा ऽक्रुष्योता योपायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुदेनमेतस्यै योपाया ऽक्रुषां होतुः प्रजनयति तस्माद्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥

इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ७ । ५ ॥ (९. ४.)

इति तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठकः समाप्तः ॥

तत्रैतामपि वाचमुवाद—“ त्वमद्भ्र प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दिता । इन्द्र ! ब्रवीमि ते वचः ”—(रा. सं. ६ । ३७) इति । मर्त्यो हवैतद्वचमुवाद । त्वमेवेतो जनयितासि—नान्यस्त्वदिति ॥ २४ ॥

अय निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृहते । आपो ह वै वृत्रं जघ्नुः । तेनैवैतदीयैणापः स्यन्दन्ते । स्यन्दमानानां वै वसतीवरीर्गृह्णाति, वसतीवरीभ्यो निग्राभ्याः, निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृहते । तेनैवैतदीयैण ग्रहान्विगृहते—होतृचमसात् । योपा वाऽक्रुष्योता । योपायै वाऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते । तुदेनमेतस्यै योपायाऽक्रुषो होतुः प्रजनयति, तस्माद्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥ इति निग्राभ्यामयोगः ॥

उक्तार्थसिद्धत्वेन सोमप्रार्थनारूप मन्त्रसिद्धिर्दृश्यते—तत्रैतामपि वाचमुवाद, त्वमद्भ्र प्रशंसिष इति । ‘ तत्र ’ तस्मिन्निषेवकाण्डे ‘ एता ’ प्रार्थनारूपो मन्त्र इति ‘ वाचम् ’ । ‘ उवाद ’ उक्तवान् । हे ‘ शविष्ठ ’ अतिशयेन बलवान् ! ‘ इन्द्र ’ ते इन्द्र ! ‘ देवः ’ ‘ त्वं ’ ‘ मर्त्यं ’ मरणवर्माणं मां भोम ‘ ब्रवीमि ’ ‘ प्रशंसिष ’ प्रशंसिष इव, आहूपात्मना विस्तारयन् देवतात्मना पुनरुपादयेत्यर्थः । “ वामु सुतो ” (रा. पा. म्हा. १. ७१९) “ सिन्धुन मेदि ” (पा. सू. ३ । १ । ३४) इति सिप्, आर्द्धतुक्त्वादि (पा. सू. १ । २ । ३५) “ इतथ लोभः ”—(पा. सू. ३ । ४ । ९७) इत्येकास्लोभः, “ छेदोऽगो ”—(पा. सू. ३ । ४ । ९४) शयकागमः । अत्यन्तो देवः भिम्भिद्रार्थमन्येति तत्राह—‘ हे मघन् ’ ‘ तत्त्वत्तः ’ ‘ अन्यः ’ ‘ मर्दिता ’ सुवयिता ‘ न वसिन् ’, यव एतम् अन्यः ‘ ते ’ तुभ्यं ‘ वचः ’ प्रशंसाप्रार्थनारूपम् ‘ ब्रवीमि ’ । अत्यन्तस्य सत्यार्थमाह—‘ मर्त्यो हवैतद्वचमुवाद, त्वमेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति । स्वरोऽर्थः ॥ २४ ॥

अय निग्राभ्याभ्योऽग्रहो होतृचमसेन यद् ग्रहणम्, तत्प्रशंसति—अय निग्राभ्याभ्यो ग्रहान् विगृहते इति । (का. श्रौ. सू. १ । ७२-७४) । ‘ निग्राभ्याः ’ अग्निष्वस्यत्वे सोमोऽस्मादित्युक्ता आपः । वयं ताम्यो ग्रहणमिति परस्परमेति दर्शयति—आपो ह वै वृत्रं जघ्नुःत्यादिना । वीर्यवत्यः स्यन्दमाना आपः, ताम्यो वसतीवरीणां ग्रहणम्, ताम्यश्च होतृचमसतिग्राभ्याणां ग्रहणम्, निग्राभ्याभ्यः सफावात् सोमसदाता

ग्रहान् विगृह्णते । तदा ' तेनैव ' वृत्रवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव ' एतत् ' एतेन निग्राम्याम्यो ' ग्रहान् विगृह्णते । तत्र ग्रहणं होतृचमसतकाशाद् मन्त्रिः होतृचमस दशापवित्रस्थोपायं धारयित्वा, तत्र सोमस्तप्रासिष्य, घातं सप्ताप ग्रहमहणात् । ' योषा वे ' स्त्री खलु ' अक् ' सैव ' होता ' कचः शस्त्रायवपररूपायाः होतृप्रयोज्यत्वाद्-मेदविवक्षया ऋग्योरोति सामानाधिकार्यम् । तदेनमेतस्या इति । ' एतस्यै योषायै ' वृष्टपथे चतुर्थी । (पा. सू. २ । ३ । ६९ । सू. बा. १) । एतस्या योषायाः ऋग्योतृलक्षणायाः सम्बन्धितया ' एन ' सोमम् ' एतद् ' एतेन होतृचमसाद् ग्रहणेन ' प्रजनयति ' पुनस्त्यादयति । तस्मादोतृचमसादिति पुनर्निर्गमनम् । तस्मा- निग्राम्योदकैर्होतृचमसेन ग्रहन् गृह्णीयादिति विधिः ॥ २५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३-९-४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽध्वरो देवाद् विरातार्थमध्वरः ॥ १ ॥
ब्रह्माण्डं गोतहस्रं कनकहयतुलाङ्गुवौ स्वर्णगर्भं सप्तान्वीन् एजसीरीखिदरातल्लताधेनुमौवर्गभूमीः ।
रत्नोन्ना द्रवमवाग्निद्विपमहितस्यौ सायणि' भिक्षुणार्यौ व्यग्राणद्विधचक्रं प्रथितविधिमहामृतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
धान्यादि धन्यजन्मा तिलमवमनुलः स्वर्णजं वर्णमुल्लयः कार्पासीयं कृपाशान् शुद्धकृतमज्जो रगतं राजपुन्यः ।
आज्योदधं प्राज्यजन्मा लवणजमनुलः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढ्यो रत्नरूपः गिरिमकुलं मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वागिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीरविहरिहरमहाराजसाक्षाज्यपुरुषधरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३-९ ॥

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतं
अध्वरं नाम तृतीयं काण्डं
समाप्तम् ।

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

— ❖ ❖ ❖ —

सायणभाष्यसमेतम् ।

सत्र

चतुर्थं काण्डम् ४ ।

— ❖ ❖ ❖ —

अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रास्थ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

—॥१॥—

ओम् । प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः । (व्या) व्यानु ऽवपांशुसुवनऽ
उदान ऽवान्तर्गमः ॥ १ ॥

अथ ग्रहयागाः ।

तत्रादौ प्रातःसवनीयाः षोडश ग्रहाः । तत्रापसुपांशुग्रहः ॥

प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः, व्यान उपांशुसवनः, उदान एवान्तर्गमः ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विधातीर्धमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रायुपाशुग्रहकाण्डे तृतीये यन्निरूपितम् । तदादिसोमदोषो यधतुर्ये स निरूप्यते ॥ २ ॥

एकाहाहीनसत्राग्ननां सोमयागानां प्रकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षिणीषाद्युपांशुग्रहात् प्राक्तन प्रयोगाजान-
मभिहितं तृतीये काण्डे । उपांशुग्रहणादिकः सरुतः सोमशेषश्चतुर्येऽभिधीयते । उपांशुग्रहमन्त्रेष्वपि “आददे ”
इत्यारम्भ—“ वाचस्पतये ” इत्यतः प्राक्तन्या मन्त्रास्तृतीयकाण्डे एव विनियुक्ता व्याख्याताश्च । “ वाचस्पतये ”—
इति मन्त्रो बहिष्पवित्र उपांशुग्रहणे विनियुज्यते । बहिर्ग्रहणस्य च प्रयोजनं प्राणस्य बद्धिः सचाप्राप्तिवन्धनिरास
पश्यति ‘सोऽस्यायं परादेव’ इति । तदुपपादनायोपोद्गतत्वेनोद्गरो प्राणस्पर्शतामाह—प्राणो ह वाऽअस्यो-
पांशुरिति । ‘अस्य’ सोमयागस्यादौ गृह्यमाणः योऽयम् ‘उपांशुः’ एषोऽस्य क्रतोः सकलस्य वा लोकस्य
प्राणत्वेन प्रसिद्धः । ‘ह वा’ इति निपातद्रव्यस्य प्रतिदिशोत्तरुत्वेनापीनरुक्त्यम् “तन्प्रयोगावसेयत्वाद्वाग्रस्येष्टेर्वा
स तन्मते । समुपपादिरर्थात्मा वाच्य एवा गवादिकः ॥ ” इति प्रपठ्य, उक्तं हि निपातानां द्योतकत्वम्—
“वृद्धपमाबादसत्त्वोक्तेरेकातुक्तेः पारिरियने । गुणामावात्सुनेधेषा द्योतकत्वं सुनिश्चितम् ॥ ” इति । यावता हि
तन्तुनागेन यः पटो निष्पादितः स एव तन्वन्तरेनै निष्पाद्यत इति स्वतन्त्राणामुपादानानामसमुच्चयो युक्तः । यः
एव पटः एकेन दीपेन प्रकाश्यते स एवानैर्वर्तुभिरेव दीपैरिति निरपेक्षसाधनेष्वपि योनिरुप समुच्चयो न विरुध्यते ।
अथवा ह्यार्योक्तं शास्त्रान्तरगतप्राणत्वप्रसिद्धिं वैशम्पदः स्मारयति । उक्तं हि तैत्तिरीयके—“ प्राणो वा एष
यदुपाशुः ”—(सं. सं. ६।४।५) इति । उक्तमुपांशो प्राणत्व इदमित्युक्तम् उपाशुसहचारेण. उपाशुसवनस्य
अन्तर्गमस्य च व्यानेष्टान्ततामाह—व्यान उपांशु इति । अन्तर्गमस्य चेतस्रस्रसहचारेण उपाश्वन्तर्गमयोमिष्ये
उपाशुसवनस्योमयसप्तर्शोनासप्रदविधानात् । यदाह कात्यायनः—“ उपांशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदंश्च व्यानाय
त्वेति सस्पृष्टम्, उपविष्टो रभिशुण्वन्तिचत्वारः पर्युपवेष्टनसामर्थ्यात् ” (का. श्रौ. सू. ९।१२।१३)
इति । तैत्तिरीयके च—“ यं कामयेत प्रमायुक्तः स्वादित्यसस्पृष्टौ तस्य सादयेद्ब्यानेनैवास्य प्राणापानी
विच्छिन्नचि ताहास्य प्रमीयते । यं कामयेत सर्वमायुरियादिति संपृष्टौ तस्य सादयेद्ब्यानेनैवास्य प्राणापानी
सन्तनोति सर्वमायुरेति ”—(तै. सं. ६।४।६) इति ॥ १ ॥

(शो) अथ युस्मादुपांशुर्नाम । (मा) अंशुर्वै नाम ग्रहः । प्रजा-
पतिस्तुस्येषु प्राणस्तद्यदस्येषु प्राणस्तुस्मादुपांशुर्नाम ॥ २ ॥

तुं बहिष्पवित्राद्गृह्णाति । पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति सोऽस्यायं पुरा-
डेव प्राणो निरर्दति तमंशुभिः पावयति पूतोऽसदिति पद्भिः पावयति
पद्भ्याऽऋतुव ऋतुभिरेवेनेतत्पावयति ॥ ३ ॥

अथ यस्मादुपांशुर्नाम । अंशुर्वै नाम ग्रहः । स प्रजापतिः । तस्यैव प्राणः । तद्वदस्यैव प्राणः-
तस्मादुपांशुर्नाम ॥ २ ॥

तं बहिष्पवित्राद्गृह्णाति । पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । सोऽस्यायं पुराडेव प्राणो निरर्दति ।
तमंशुभिः पावयति-पूतोऽसदिति । पद्भिः पावयति । पद् वाऽऋतुवः । ऋतुभिरेवेनेतत्पावयति ॥ ३ ॥

उक्तमुपांशोः प्राणस्य प्रश्नपूर्वकमुपांशुनामस्युक्त्याऽपि समर्थयितुं पृच्छति-अथ यस्मादुपांशु-
र्नामेति । यस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तादयमुपांशुरिति प्रसिद्धः किं तदिति ? ' अथ ' शब्दपठितप्रश्न-
पदान्वाहारेण वाक्यं पूरणीयम् । उत्तरमाह-अंशुर्वै नामेति । गुरोतेऽनेनेति कर्णव्युत्पत्त्या ' ग्रहः ' दास्यं
पात्रमशुनामकम् । तस्य यज्ञसाधनाद्येन यज्ञोपचारतः, यज्ञस्य च " यज्ञो वै प्रजापतिः " (तै. भा. १ । १ ।
१०) इति प्रजापति-वप्रसिद्धः, स ग्रहः, प्रजापतिस्तस्य प्रजापत्यात्मकस्य ग्रहस्य प्राणवदन्तश्चरति तेनैव सोम-
स्त-प्राण । तस्मोमरमात्मक इत्ययमाशुनामकप्रश्नपक्षेरेष उक्तोपपादनः प्राणस्तस्मादुपांशोऽंशु-
र्नामेति सिद्धम् " अथादयं कृष्णत्वाद्यर्थे द्वितीयवा " इति-(पा. सू. १ । ४ । ७९ वा. ९) द्वितीयात्मकता-
दुपांशुनामकवमित्यर्थः । यद्वा अंशु गृह्णातीति विहितः सोमग्रहोऽंशुः, वा निरुक्तया प्राजापत्यपा गृह्णात
इति प्रजापत्यात्मकः, वा प्राणव्येणोपगतो ग्रह उपांशुः । द्विष्ट समानम् । ननु प्राणत्वे नामव्युत्पत्ति-
हेतुरित्युक्तम् । नाभि च प्राणस्य हेतुरनुगोच्यत इति विपरीतम् । न नामनिष्ठौ प्राणत्वं हेतुस्थानेकः ।
निष्पन्न तु नाम प्राणत्वज्ञाने हेतुः प्राणकः । कारकत्वकयोश्च हेतुहेतुपक्षवैपरीत्यं भूषणमेव न दूषणम् ।
यतोऽग्निर्होमस्योपगतो हेतुः, पूज्यधामेन्द्रांश्च हेतुरिति ॥ २ ॥

उक्तस्य प्राणात्मकस्य सोमस्य गुणविशिष्ट ग्रहणं विधत्ते-तं बहिष्पवित्राद् गृह्णातीति । ' त ' प्रकृतं
प्राणात्मक सोमस्य, पवित्रात् दत्तापवित्रात् ' बहिः ' शुष्कं पवित्रमन्तरेण गृह्णातीत्यर्थः । अविधाना-
दर्थसिद्धः पवित्रविरहो नान्तरिक्ष इतिवन्निष्पन्नोऽन्यत्वेन । निष्पन्नत्वेन च कात्यायनेन बहिर्हेन सूत्रितम् ।
आपस्तम्बेन ॥ अर्थसिद्धमपि निरूपयति सूत्रितम् । " पवित्रमुख्यामः सादनं च न विद्यते " इति । पवित्र-
विरहस्य प्रयोजनमाह-पराश्वमेवेति । ' एतद् ' इति निधानक्रियाया विशेषणम्, तस्यावधारणार्थमिधेया
मावना प्रति कर्मत्वादितदिति तद्विशेषणे दिगीया । ' अस्मिन् ' प्रह्लाद्वे प्रजापतौ ' बहिः ' सुखसवारक्षम-
प्राणकर्मकमेतन्निर्गमं करोति । एव चास्य प्रजापतेस्तत्पुष्टया वा तदात्मकस्य सकललोकस्य ' सोऽयं '
पवित्रयमानः ' प्राणः ' बहिर्गतिः ' निरर्दति ' निर्गन्तव्येति । " अर्दन्तौ गन्तव्ये " (अ. १०. १. ८१)
ननु प्रत्यगन्तरेवावतिष्ठते प्रत्ययमात्ररूपत्वं हविचारकर्मफलतया प्रतिवृत्तं श्रूयते-" अविचरता प्रतिलोम
होतव्याः प्राणानेतास्य प्रतीचः प्रतिलोमि "-(तै. स. ३ । ४ । ८) इति । ततश्च आसप्रश्नासप्रतिबन्धो न

तदाहुः । (यं) अदंशुभिरुपांशुं पुनाति सर्वे सोमाः पवित्रपूताऽ
अय केनास्यांशवः पूता भवन्तीति ॥ ४ ॥

तानुपनिवपति । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय

तदाहुः—यद् अंशुभिरुपांशुं पुनाति । सर्वे सोमाः पवित्रपूताः । अय केनास्यांशवः पूता
भवन्तीति ॥ ४ ॥

तानुपनिवपति । “ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ”—

कदाचिद्वचनात्पर्यः । पवनसाधनदशापवित्राद् वहिर्भवे विहित ग्रहणमनूतस्यैव स्यात् । तथा मा भूदिति । पावन-
मशुक्लणक विधत्ते—तमश्शुभिः पावयतीति । पूतोऽसदिति । इकारलोप (वा. सू. ३ । ४ । ९७)
“ छेदोऽडाटौ ” (३ । ४ । ९४) इत्यङ्गागम । विलस्योपरि अशु निधाय तत्र रसावनयनेन ‘ त ’ रसं
शोधयेदित्यर्थः । अतोतानामशुना धिनियोगेमासमवाद्यसिद्धमादानमिति ब्राह्मणे न पृथग्विहितम् । विस्पर्ष्टाभिरुणायं
तु सूत्रकारेण उच्यते—“ प्रतिप्रस्यानाश्शुभ्यडादत्ते ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ६४) इति कात्यायनः । “ पडा-
श्रानशस्तलिष्टानादाय चर्मणि निधाय ” इत्यापस्तम्ब, श्रौ. सू. । अशुभिरित्युक्तस्य बहुत्वसामान्यस्य
तद्विशेषे पर्यवसानमाह—पङ्क्तिः पावयतीति । विहितं षड्वचनस्य अशुनापुनरुक्तसम्पादकत्वेन स्तुयते—
षड्वां ऋतव इति । सोमरसकर्मकमेतत्पावनपुनरुक्तिरेवाशुभिः कृतवान् यवेदित्यर्थः । आत्मानां षण्णाम-
शना मध्ये बभूवमाणेषु स्यादशुग्रहणपर्यायेषु त्रिध्वन्यैरुक्तिमन्त्यर्थाये द्वौ द्वावशु ग्रहविले निदप्यान् । यदाह
कात्यायनः—“ आत्मानां च द्वौ द्वावन्तर्दधाति ग्रहणमेदात्, मन्त्रलिङ्गाच्च ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ७७ । ७८,
इति । ग्रहणपर्यायाणां त्रिविधं “ एण्णो अश्शुभ्यामिति ”—(वा. स. ७ । १) ग्रहणमन्त्रगतद्विवचनलिङ्गाचे-
त्युदाहृतमत्रेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे पर्यायत्रयस्य तानुनद्वया सङ्कल्प्य “ पङ्क्तिः ” इति ब्राह्मणे षड्वचं द्रष्टव्यम् ।
“ अशुभ्यां स्वेन पावयति ” मन्त्रव्याख्यानब्राह्मणमाताशुदित्वपरामर्शादपि “ पङ्क्तिः ” इति बहुवचन संकलनाभि-
प्राप्तमेवेति गम्यते । एकैकमिन् ग्रहणपर्याये अशुषदुविधिर “ षड्भिः पावयति ” इति । ब्राह्मणब्राह्मणमिति
तु मत्वा कात्यायनेनोक्तम्—“ षड्वा श्रुतिसामर्थ्यात् ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ७९) इति “ अशुभ्याम् ” इति हि मन्त्रे
द्विवचने लिङ्गम्, अशुभ्यां स्वेन पावयतीति तद्व्याख्यानं, ब्राह्मणब्राह्मणं च यथावस्थितमन्त्रार्थाविष्करणमाश्रयः न तु
द्विवचनविधिर, रीति च प्रसिद्धिर्मन्त्राभिप्रायविवक्षयेव । इत्थं मन्त्रलिङ्गादित्वं, “ षड्भिः ” इति विविधया तु
बहुवचम् । धृतिश्च लिङ्गादलीमर्षा यथा “ कदाचनस्तपैरनि ” इति (वा. सं. ३ । ३४) ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इत्यत्र कात्यायनस्याभिप्रायः । “ षड्भिः पावयति ” इति वाक्यस्य प्रथमकृतव्याख्यानमनुसृत्य आपस्तम्बेनाप्युक्तम् ।
“ अय प्रतिप्रस्यातोपाशुपात्र धारयजुषात्तानामुपरं द्वावशु अन्तर्दधाति ” (भाष. श्रौ. सू.) इति ॥ ३ ॥

आत्मानामशुना पुनरपि सोमे योजनविधानाय पङ्क्तिकानां जिज्ञासामवतारयति—तदाहुरिति । ‘ तत् ’
तस्मिन् अंशुविषये किञ्चित् ‘ आहुः ’ जिज्ञासन्ते पङ्क्तिकाः । ‘ यत् ’ यस्मात् कारणाहुपांशुसोमस्त आस्ते,
षड्भिरंशुभिः पूयते । अन्तर्यामादिषोमास्तु दशापवित्रेण पूयन्ते न च तृतीयं पावनसाधनमस्ति । अत एते
अशवः केन पूयन्त इति ॥ ४ ॥

उक्तप्रश्नस्योत्तरत्वेन समन्त्रकमुपनिवाप विदधाति—तानुपनिवपतीति । ‘ तान् ’ षडंशुमन्तर्पामाद्यर्थे

स्वाहेति तदस्य स्वाहाकारेणैवाश्वः पूता भवन्ति सर्वे वाऽएष ग्रहः
सर्वेषां हि सवनानां रूपम् ॥ ५ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वाताः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्ग्राह्यभयां-
चक्रुस्ते होतुः सुधुंस्थापयाम यज्ञं यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः सुधुं-
स्थित एव नो यज्ञः स्यादिति ॥ ६ ॥

ते प्रातःसवनोऽएष । सर्वं यज्ञं समस्थापयन्नेतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः
प्रथमे स्तोत्रे सामतुः प्रथमे शम्भुः क्रतुस्तेन सुधुंस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञे-

(बा. सं. ७।२) इति । तदस्य स्वाहाकारेणैवाश्वः पूता भवन्ति । सर्वं वाऽएष ग्रहः ।
सर्वेषां हि सवनानां रूपम् ॥ ५ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वाताः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्ग्राह्यभयाञ्चक्रुः । ते होतुः-संस्थापयाम यज्ञम्-
यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः, संस्थित एव नो यज्ञः स्यादिति ॥ ६ ॥

ते प्रातःसवनोऽएष सर्वं यज्ञं समस्थापयन्-एतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः, प्रथमे स्तोत्रे सामतः, प्रथमे

समिहिते सोमे ' यज्ञे ' इत्यनेन मन्त्रेण विपरीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु- ' हे सोम ! ' त्वदीय ' यत् ' ' नाम '
 ' शत्रुभिः ' अश्वान् यन् अतिरक्तार्थं ' जागृवि ' जागरुकं हे ' सोम ' ' तस्य ' सोमाय ' ते ' तादृक् सोमनामधारणे
 तुभ्यदिदं सोमाद्युदय ' स्वाहा ' स्वाहुतमस्त्विति श्लेषे च सति तैरेवान्तर्गामादिसोमैः सह प्रक्षितानामश्वानामपि
 वसन्तीवरीसमर्गोऽपि यज्ञो दशरवित्रेण पवनमिति तस्कारा मस्मिन्नि, तदिरमाह-तदस्य स्वाहाकारेणैवा-
 श्वः पूता भवन्तीति । ' तन् ' तथा सति ' अस्य ' उपाशोस्तर्वावार्थाः ' अश्वः ' अपि स्वाहेति
 त्रियते पस्मिन् प्रक्षेपे तेन प्रक्षेपेण पूता भवन्ति इति योजना ॥

उपाशोस्तर्वावार्थाय धृष्यात्तानामश्वानां सवनत्रयसम्बन्धिनि सोमे पुनः प्रक्षेपे हेतुमाह-सर्वं वा इति ।
 अयं ' ग्रहः ' सकलसोमपागात्मकः, यतः सवनत्रयरूपमिह दृश्यते । अतः सवनत्रयात्मकेतद्ग्रहसम्बन्धिनो-
 मश्वानां सवनत्रयसम्बन्धिनि सोमे योजनमुचितमिति भावः । अस्य ग्रहस्य सवनत्रयात्मकत्वमपि वविधिविधिश्लोके
 स्पष्टीमविष्मति ॥ ५ ॥

उपाशुग्रहस्य सवनत्रयात्मकत्वं प्रातःसवनस्य सवनत्रयात्मकत्वेनिरुद्धेन ब्रह्मधितुमाप्त्यायिकामाह-देवा
 ह वा इति । आ सत्यमनुष्टीपमामे यज्ञे असुरा राक्षसा आत्वा आसक्ताः सन्तो जातुरिति ॥ ६ ॥

प्रातःसवनं एव सवनत्रयात्मकं यज्ञं समस्थापयन् । क्रमयन् साममन्त्रैर्हिसवनत्रयात्मकं कर्म सम्पद्यते । अतः
 प्रातःसवने उपाशुग्रहतयजुर्मन्त्रैरेव यजुष्टाविरोषान् मवनान्तरवर्तियजुःशाख्यमपि कर्म सम्पन्नम् । एव प्रथम-
 स्तोत्रशम्भुगताम्यामुक्तामाम्यामिति सग्रहेण समिहिते एव तु द्वितीयतृतीयसवने पुनर्विम्भारेणान्वदितमिति ॥

अत इदानीमपि तथा अतो यथा प्रातःसवनस्य सवनत्रयात्मकत्वम्, एवमुपाशुग्रहस्यापीति । असुराश्च
 रक्षाश्च ' असुररक्षसानि ' " अनमन्ताग्रपुमन्मन्त्रेण " (पा. सू. ५।४।१०२) इति

१-यथा इत्यादिनसोमे निदधाति । का. श्रौ. सू. ५।८०। २-अपिनेव ग्राहणेऽश्मो कल्हेकामरित्य बोधोऽपि विहा-
 र्यन्त्यनिषण्णत्वम् ।

नाचरन्तु एषोऽप्येतर्हि तयैव यज्ञः सन्तिष्ठतऽएतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः प्रथमे
स्तोत्रे सामतुः प्रथमे शल्लऽङ्गुक्तस्तेन सुश्रुंस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेन चरति ७॥

स वाऽअष्टौ कृत्योऽभिपुणोति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवनं प्रातःसवनमुपैतुत्क्रियते ॥ ८ ॥

स गृहाति । वाचस्पतये पवस्वेति प्राणो वै वाचस्पतिः प्राण एष
ग्रहस्तुस्मादाह वाचस्पतये पवस्वेति वृष्णोऽअंशुभ्यां गुभस्तिपूत इति
सोमांशुभ्यां ह्येनं पावयति तस्मादाह वृष्णोऽअंशुभ्यामिति गुभ-
स्तिपूत इति पाणी वै गुभस्ती पाणिभ्यां ह्येनं पावयति ॥ ९ ॥

शल्लऽङ्गुक्तः । तेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेनाचरन् । स एषोऽप्येतर्हि तयैव यज्ञः सन्तिष्ठते-एतस्मिन्नेव ग्रहे
यजुष्टः, प्रथमे स्तोत्रे सामतः, प्रथमे शल्लऽङ्गुक्तः । तेन संस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेन चरति ॥ ७ ॥

स वाऽअष्टौ कृत्योऽभिपुणोति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । प्रातःसवन-
मेतत्क्रियते ॥ ८ ॥

स गृहाति । “वाचस्पतये पवस्व”-(वा. सं. ७।१)-इति । “वृष्णोऽअंशुभ्याम्”-
(वा. सं. ७।१) इति । सोमांशुभ्यां ह्येनं पावयति । तस्मादाह-वृष्णोऽअंशुभ्यामिति । “गुभ-
स्तिपूतः”-(वा. सं. ७।१) इति । पाणी वै गुभस्ती । पाणिभ्यां ह्येनं पावयति ॥ ९ ॥

समाप्तान्तः (४९) । अमुररक्षसानां तदामहस्य च मयहेतुत्वेन “मीत्रार्थनाम्” (पा. सू. १।४।१९)
इत्यपादानतपोमयप्र पवर्ध्नी ॥ ७ ॥

“स प्रहरति त्रिरभिपुणोति” इति विहिताभिषेकपर्यायत्रयमध्ये प्रथमपर्याये प्रहारमंष्ट्राविशेषं विधत्ते-
॥ वाऽअष्टौ कृत्योऽभिपुणोतीति । ‘अभिपुणोति’ प्रहरति । सख्यासामान्येन प्रहारस्य गायत्र्यात्मकत्वात्पदा-
त्मकप्रातःसवनरूपमेतत् कर्म सम्पन्नमित्यर्थः । प्रातिपदिकाद्विहितस्य (पा. सू. ९।४।१७) छत्वसुचः
पदाद्रुत्पत्तिर्निमित्तपलोप्य छान्दसौ ॥ ८ ॥

बहिष्पविश्राद्गृह्णातीति विहित ग्रहणं स गृह्णातीत्यनूद्य मन्त्रं विनियुज्य व्याचष्टे-स गृह्णाति वाचस्पतये
पवस्व इत्यादिना गुभस्तिपूतः इत्यन्तेन मन्त्रेण । प्रथमपर्याये गृह्णातीत्यर्थः । मन्त्रं विमज्ज क्रमेण व्याचष्टे-
प्राणो वा इति । ‘वै’-इन्द्रः प्रसिद्धौ “एष एव बृहस्पतिर्वायवे बृहत्तो तस्या एव पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः”
(बृ. उ. १।३।२०) इति बृहस्पतिपदनिर्वचने वागामिकां बृहतीं प्रति प्राणस्य पतित्वाभिधाना-
द्वाचस्पतिव्यं प्राणस्य प्रसिद्धम् । उपांशुराग्रे गतस्य च सोमसस्य प्राणत्वं प्रागुक्तम् “प्राणो ह वा अस्वेति”
(श. प. ४।१।१।१) हे सोमस त्वं वाचस्पतिव्याय प्राणव्याय पूतो भवेति मन्त्रमागम्यः ॥

दितोपमाग व्याचष्टे-वृष्णो अंशुभ्यामिति । बर्षति रसमिति वृषा सोमः, तस्य ‘अंशुभ्यां गुभस्तिपूत
इति’ इति । अत्र पात्रधारणे पाण्योः कणत्वसङ्गोऽन्तर्धानेन तु सोमांशोरिति द्वारभेदादेकस्मिन्नपि पात्रे पाण्यो-
रेशोभ न विकल्पः ॥ ९ ॥

(त्व) अथैकादश कृत्वोऽभिपुणोति । (त्ये) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रिष्टुभं
माध्यन्दिनं सुवनं माध्यन्दिनमुवैतत्सुवनं क्रियते ॥ १० ॥

स गृह्णाति । देवो देवेभ्यः पवस्वेति देवो ह्येष देवेभ्यः पवते येषां
भागोऽसीति तेषामु ह्येषु भागः ॥ ११ ॥

(गोऽ) अथ द्वादश कृत्वोऽभिपुणोति । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगतं
तृतीयसवनं तृतीयसवनमुवैतत्क्रियते ॥ १२ ॥

स गृह्णाति । मधुमतीर्न इपस्कृषीति तस्मेवास्मिन्नेतदधाति स्वदयत्येवै-
नमेतदेवेभ्यस्तस्मादेषु हतो न पूयत्यय यजुहोति सृष्ट्यापयत्येवैन-
मेतत् ॥ १३ ॥

अथैकादश कृत्वोऽभिपुणोति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सुवनम् । माध्यन्दिन-
मेवैतत्सवनं क्रियते ॥ १० ॥

स गृह्णाति । “ देवो देवेभ्यः पवस्व ”—(वा० सं० ७ । १) इति । देवो ह्येष देवेभ्यः
पवते । “ येषां भागोऽसि ”—(वा० सं० ७ । १) इति । तेषामु ह्येष भागः ॥ ११ ॥

अथ द्वादश कृत्वोऽभिपुणोति । द्वादशाक्षरा वै जुगती, जुगतं तृतीयसवनम्, तृतीयसवन-
मेवैतत् क्रियते ॥ १२ ॥

स गृह्णाति । “ मधुमतीर्न इपस्कृषि ”—(वा० सं० ७ । २) इति । तस्मेवास्मिन्नेतदधाति ।
स्वदयत्येवैनमेतदेवेभ्यः । तस्मादेष हतो न पूयति । अथ यजुहोति—गस्यापयत्येवैनमेतत् ॥ १३ ॥

द्वितीयं ग्रहणपर्याये प्रहारात्म्याविशेष विग्रहे—अथेति । सख्याभ्यामान्येन प्रहारा त्रिष्टुप्त्रिष्टुभं माध्यन्दिनसवन-
मेवैतत् कर्म मन्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

द्वितीयग्रहणपर्याये मन्त्र विनियुजानः क्रमेण तद्भागौ व्याचष्टे—स गृह्णातीति । शुक्रप्रतिपदादितिथिषु चन्द्र-
स्यैकैककलाबद्धौ सोमलताया ऐकैक पत्रमुपयुक्तं, कृष्णप्रतिपदादिषु चन्द्रस्यैकैककलाह्राते सोमलताया ऐकैक
पत्र निपतनीति सुश्रुतोदरी प्रसिद्धम् । अतोऽयं सोमचन्द्रात्मकतया ‘ देवः ’ सा प्रसिद्धिर्हि सन्देनोच्यते—देवो
हीति । येषां भागोऽसीति । तेषामु ह्येष भाग इति । ‘ तेषा ’ देवानाम् ॥ ११ ॥

तृतीयं ग्रहणपर्याये प्रहारात्मकविशेष विग्रहे—अथ द्वादश कृत्व इति । अत्रापि पूर्ववत्सद्व्यासामान्यात्
तृतीयसवनमत्र कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

तृतीयपर्याये ग्रहणमनुय मन्त्र विनियुक्तं—स गृह्णाति मधुमतीर्न इपस्कृषीति (का. श्रौ. सू. २ । ७५) ।
हे ‘ सोम ’ त्व ‘ नः ’ अम्मावम् ‘ इष ’ अत्रानि ‘ मधुमती ’ माधुर्येणितः कुर्वीत्यर्थः । अर्थाच्चमपि
देवानामन्नात्मकं, स्वादुर्भवेति गम्यते । तदाह—तस्मेवास्मिन्नेतदधाति स्वदयत्येवैनमेतदेवेभ्यस्तस्मा-
देष हतो न पूयतीति । एतन्मन्त्रवाक्यम् । ‘ तस्मात् ’ स्वादुकरणत् अभिपुणो तस्मान्तर नापचने ॥

गृह्णाति सोमसंस्तु रोम विवर्त्ते—अथ यजुहोतीति । यत्र ‘ एतत् ’ होमाख्यं कर्म एतदुपश्रव-
णान्तरं पुरोडाशेन अर्घ्यामुदयादिति गम्यते ॥ १३ ॥

(द) अष्टावष्टौ कृत्वः । (त्वो) ब्रह्मवर्चसकामस्याभिपुणुयादित्याहु-
रष्टाक्षरा वै गायत्री ब्रह्म गायत्री ब्रह्मवर्चसी हेव भवति ॥ १४ ॥

तच्चतुर्विंशतिं कृत्वोऽभिपुतं भवति । चतुर्विंशतिं संवत्सरस्या-
र्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्स्य
मात्रा तावन्तमेवेतत्सुंस्थापयति ॥ १५ ॥

पञ्च पञ्च कृत्वः । पशुकामस्याभिपुणुयादित्याहुः पाङ्गाः पशवः पशून्
हेवावरुन्धे पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापति-
र्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावन्तमेवेतत्सुंस्थापयति
सो ऽएषा मीमांसुंसेवेतुं त्वेव क्रियते ॥ १६ ॥

अष्टावष्टौ कृत्वो ब्रह्मवर्चसकामस्याभिपुणुयादित्याहुः । अष्टाक्षरा वै गायत्री, ब्रह्म गायत्री,
ब्रह्मवर्चसी हेव भवति ॥ १४ ॥

तच्चतुर्विंशतिं कृत्वोऽभिपुतं भवति । चतुर्विंशतिं संवत्सरस्यार्धमासाः, संवत्सरः प्रजापतिः,
प्रजापतिर्यज्ञः, स यावानेव यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावन्तमेवेतत्सुंस्थापयति ॥ १५ ॥

पञ्च पञ्च कृत्वः पशुकामस्याभिपुणुयादित्याहुः पाङ्गाः पशवः, पशून् हेवावरुन्धे । पञ्च वाऽऋतवः
संवत्सरस्य, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः, स यावानेव यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावन्तमेवेतत्सुं
संस्थापयति । सोऽएषा मीमांसुं । इतरं त्वेव क्रियते ॥ १६ ॥

अभिषेवं काम्ये सख्याविशेषमाह—अष्टावष्टौ कृत्वो ब्रह्मवर्चसकामस्याभिपुणुयादित्याहुरिति । प्रति-
पर्यायमपष्टावष्टौ कृत्वोऽभिपुणुयादित्यर्थः । अत्र (पा. सू. ५ । ४ । १०) कृत्वसु चोऽभिषेवस्याकृत्वस्य उच्यन्ते ।
अष्टाविंशतिं तु सङ्ख्याऽष्टाविंशतिं पदेन । ऋक्संह्याया आवृत्तेः पर्यायत्रयसम्बन्धो बीजस्योच्यते । “ इत्याहुः ”
इति परोक्तिरप्यस्तत्रिचयत्वादिधिपरैव । विधेयामष्टसङ्ख्यां ब्रह्मवर्चसफलसम्बन्धप्रदर्शनेन स्तौति—अष्टाक्षरा वै
गायत्रीति । “ ■ मुहूर्तस्त्रिभुवन निरममीन समभिर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्रीऽन्दः ” (तै. सं. ० । ७ । १ । १) इति
श्रुतेः । सगुणब्रह्मणः प्रजापतेर्मुखादुत्पन्नब्राह्मणस्या ब्रह्मत्वम् “ गायत्री ब्रह्मवर्चसम् ” (तै. सं. ० । १ । १ । ४)
इति श्रुतेः । गायत्र्यामकब्रह्मवर्चससम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पर्यायत्रयेऽप्यष्टसङ्ख्याविधिं प्रकारान्तरेण स्तौति—तच्चतुर्विंशतिं कृत्व इति । “ संवत्सरः प्रजापतेतात्मा ”
इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापत्यात्मकत्वम् । “ यज्ञो वै प्रजापतिः ” (तै. ब्रा. १ । ३ । १०) इति श्रुतेः प्रजा-
पतेर्ब्रह्मत्वम् । “ अस्य ” यज्ञस्य “ मावती ” परम्परया सम्बन्धिना “ मात्रा ” परिच्छेदिना चतुर्विंशतिसङ्ख्यां तयोऽष्टा-
वष्टौऽष्टावष्टौः सङ्ख्यैव यज्ञस्यैतत् परिपूर्णमिति पूर्वावप्रगतिविधिरभिपुताऽऽह्वयचतुर्विंशतिसङ्ख्यानित्यन्तेः
प्रादस्त्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिषेवावृत्तिरु फलान्तराय सङ्ग्रहान्तरं त्रिवर्ते—पञ्च पञ्च कृत्व इति । सङ्ग्रहार्थसङ्ख्यसु चो व्याख्याताः ।
पक्षिणां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—पाङ्गाः पशव इति । चतुभिः पक्षिण्येन शिरसा च पञ्चसङ्ख्यायोगात्पञ्चा-
क्षरपक्षिच्छन्दःसाध्यात्पशूनां पाकत्वम् । तामेव पञ्चसङ्ख्यामप्यस्यापि स्तौति—पञ्च वा ऋतव इति । हेमन्त-
शिशिरयोः समसेन कृत्य पञ्चत्वम् । इत्याहुरिति परोक्तिः सूत्रेणाऽननुगत्या नेतव्यं स्वमतमिति प्रतीयते, तदि-

तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्वयश्चोतदिति तं न सादयति प्राणो ह्यस्यैव
तस्मादयमुत्तमः प्राणः संचरति यदीत्त्वभिचरेदयैतं सादयेदमुष्य
त्वा प्राणं सादयामीति तथा ह तस्मिन् पुनरस्ति बुद्धानुसृजति तेनो
ऽअध्वर्युश्च युजमानश्च ज्योग्जीवतः ॥ १७ ॥

तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि, नेद्वयश्चोतदिति । तं न सादयति, प्राणो ह्यस्यैव । तस्मादयमुत्तमः
प्राणः संचरति । यदीत्त्वभिचरेत्, अयैतं सादयेत् । “अमुष्य त्वा प्राणं सादयामि”-
(का० धौ० सू० ९-८२) इति । तथा ह तस्मिन् पुनरस्ति, यन्नानुसृजति । तेनो अध्वर्युश्च
युजमानश्च ज्योग्जीवतः ॥ १७ ॥

शदमाह—सोऽएषा मीमांसैवेति । प्रशम्बविचारकनो मीमांसाशब्दः । सा चात्र विशेषणभूता प्रशममेव लक्ष-
यति यथा “नमस्तुहं शिवस्तुवि” इत्यत्र तुषेर्वैष्णवंयोग्याचिनो धातोरूपकः । तुविशब्दः सशोगमात्रं लक्ष-
यति । अतस्त्रिष्वपि पर्यायेषु पञ्चत्वाष्टत्वाभ्यां पञ्चवसवर्वसे फलमिति धत्तोरुक्त्या प्रतीयते न सन् फलं, किन्तु
तपोः सङ्कषयोः प्रशसित्वं सत्यर्थः । तत् किं त्रिष्वपि पर्यायेषु अष्टत्वं पञ्चत्वं वाऽनुष्टेपमेव नेत्माह—इतरं स्वेव
क्रियते इति । “नेतराच्छन्दसि” (पा० सू० ७ । १ । २६) इत्यद्वयमात्रः । फलादितरसङ्ख्यासाम्यं सङ्ख्या-
वैषम्यकल्पेनानुष्टेपमेवेत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके—“अष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभिपुणोलेषां विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च”
इति सङ्ख्यासाम्यं विधायैकादश कृत्वो द्वितीयं द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति नित्यप्रयोगे सङ्ख्यावैषम्यं द्विविध्यं
च तत्रैव प्रयोगो—“अथो सत्त्वाहुरिति”—वैकल्पिकपञ्चान्तरत्वेन “तस्मादष्टाष्टौ कृत्वोऽभिपुण्यम्” इति
सङ्ख्यासाम्यं विहितम् । अत एवास्तत्त्वे “अष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभिपुणोत्येव विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च” इति सङ्ख्या-
साम्यं विधाय तत्रैव “अपि वैकादश कृत्वो द्वितीयमभिपुणोति द्वादश कृत्वस्तृतीयम्” इति सङ्ख्यासाम्येन सह
सङ्ख्यावैषम्यं विकल्परतमाह । काम्यायनस्तु नित्ये प्रयोगे सङ्ख्यावैषम्यं विधाय सङ्ख्यासाम्यं काम्यमेवाह—
“आमेन निप्राप्या, अष्टद्वयं एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः, सर्वे पञ्चवर्गाः पञ्चकामस्याष्टवर्गा प्रक्षवर्षसकामस्य”
इति (का. धौ. सू. १९ । ६९ । ७१) । अस्मिन् पञ्चे ब्राह्मणे “स्याहुरिति परोक्तिकथनं नानुप्यापि-
प्राप किन्तु सर्वेषामपि सम्मतत्वेन सङ्ख्यसाम्यस्य काम्यत्वं युक्तमेव इत्येवपरम् । तस्मिन् परोक्त्यभिप्राये
श्रुति स्वयमेव विवृणोति—सोऽएषा मीमांसैवेति । सा त्वेषा परोक्तिः ‘मीमांसा’ सर्वसमस्या काम्यत्वस्य
प्रशमनं न पुनरनुपेत्यर्थः । अरचिन्नाह्ना तु तैत्तिरीयके नियतदर्शनात् । यदि सफलत्वेन प्रशस्तं सङ्ख्या-
साम्यं तत् किं सङ्ख्यावैषम्यमनुष्टेपमेव; तत्राह—इतरं स्वेव क्रियते इति । इतरं सङ्ख्यावैषम्यं तु नित्यप्रयोगे
गुणफलमनपेक्षमागैः क्रियते एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

मह्यपानन्तरकृत्यमाह—तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । तत्र प्रयोजनमाह—नेद्वयश्चोतदिति । अपरिमार्ष्टेन
इतो विश्वेतेत नेत् ततो महद्वयमित्यर्थः । नेदिति परिमये निपातः (निरु. १ । ३ । ९) यथा नेत्या-
म्मानं मृत्युमन्ववायानीति । न्यवधोतदिति “छन्दसि छुद्-छुद्-छिटः” “छिद्वये छेद्” (पा. सू.
३ । ४ । १-७) इति छिद्वये इतो छेद् । अत्राप्याविधोतनप्रसङ्गादेतोमित्यर्थः । प्रहन्तरसाम्यादत्र

(त्रोऽ) अयोऽऽशुष्येवैनं दध्यात् । (द) अमुष्य त्वा प्राणमपि दधा-
मीति तथा ह तुस्मिन्न पुनरुस्ति यन्न सादयति तेनो प्राणान्न लोभयति ॥ १८ ॥

स वाऽअन्तरेव सन्त्स्वाहेति करोति । देवा इ वै विभयांचकुर्यद्वै नः
पुरेवास्य ग्रहस्य होमादसुररक्षसानीमं ग्रहं न हन्युरिति तमन्तरेव सन्तः
स्वाहाकारेणाजुह्वस्तुं हुतमेव सन्तमभावजुह्वस्तुथोऽपुवैनमेप एत-
दन्तरेव सन्त्स्वाहाकारेण जुहोति तथं हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥ १९ ॥

अयोऽअप्येवैनं दध्यात् । " अमुष्य त्वा प्राणमपिदधामि "—(का. श्री. सू. ९ । ८३)
इति । तथा ह तस्मिन्न पुनरस्ति, यत्र सादयति । तेनो प्राणान्न लोभयति ॥ १८ ॥

त वाऽअन्तरेव सन्त् स्वाहेति करोति । देवा इ वै विभयाञ्चकुर्यद्वै नः पुरेवास्य ग्रहस्य होमाद्
असुररक्षसानीमं ग्रहं न हन्युरिति । तमन्तरेव सन्तः स्वाहाकारेणाजुह्वुः । तं हुतमेव सन्तमभाव-
जुह्वुः । तयोऽप्येवैनमेप एतदन्तरेव सन्त् स्वाहाकारेण जुहोति । तं हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥ १९ ॥

शङ्कितस्य सादयानिधानादेव सिद्धमभावस्तुत्या द्रष्टव्यमनूय स्वीति—तं न सादयतीति । ' अय' प्रजा-
पत्यग्निकस्य ग्रहस्य ' एव ' सोमरसः ' प्राणः ' इति काण्वादी (श. भा. ४ । १ । १) प्रस्तावितम् । तां प्रतिदिं
' हि '—शब्दो पोतयति, ' तस्मात् ' प्राणाग्निकसोमरसानासादनात्, ' अतल. ' अन्तरे वा शरीरः लोकानां ' प्राणः '
बहिः ' सञ्चरति ' इत्यर्थः । अभिचरतो मन्त्रविशिष्ट सादनमाह—यदीत्स्वभिचरोदिनि । मह्यमन्त्रेन ग्रहम्
' अविजृम्भ ' सादयन् । हे सोम ! अमुकनाभिः शत्रोः प्राणरूपं त्वां विशीर्यमवसन्नं वा करोमीति मन्त्रार्थः ।
तादृक्सादनफलमाह—तथा ह तस्मिन्निति । तथा कृते ' तस्मिन् ' शत्रो ' पुनः ' स प्राणो न तिष्ठति किं
तु तत्रैव विशीर्यत्यवसीदति वा यतः पार्श्वं न विजृम्भति । विजृम्भति चेदवसन्नः आतो निर्गच्छेदिति तेन
पञ्चोक्तसादनेनैव निरुपद्रवत्वमर्थव्युत्पन्नमानी चिरञ्जीवतः ॥ १७ ॥

सादितस्य पात्रस्य समन्त्रकं पिधानमाह—अयो अपीति । अयो एनं ग्रहम् " अमुष्य " इत्यादिमन्त्रेण
' अपि दध्यात् ' आच्छादयेत् ' एव ' आच्छादने च ' तस्मिन् ' प्राणो ' न ' तिष्ठेत् । सादनानिधानयो-
रुक्तौ बाधकमाह—यत्र सादयतीति । ' न लोभयति ' न विमोहयेत्, वा नाकुलीकुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अभिचरता हि यत् प्राणा आकुलीकर्तव्याः इति विषये—स वा अन्तरेवेति । हविर्ज्ञानमप्ये वर्तमान एव
स्त् ' स्वाहा ' इत्युक्तेरित्यर्थः । तयोच्चारणस्य प्रयोजनमाह—देवा इ वै विभयांचकुरित्यादिना । होमात्
प्राणमुत्तराक्षसकर्तृकं ग्रहस्य विषातं परिहर्तुं देवाहविर्ज्ञानमप्ये स्थितमेव सोम स्वाहाकारमात्रेण हुत्वा पश्चाद् हुतमेव
सन्तं ग्रहं " स्वाकृतः " (वा. सं. ७ । ३) इत्यादिमन्त्रेणाप्रावजुह्वुः । अत इदानीमपि तथा कुर्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

१-अभिचरन्तःपदेविद्वज्जमुष्य त्वा प्राणमपिदधामिह्युक्तमिति वन्तव्यमम् । का. श्री. सू. ९ । ८२ ।

२-वाचिना वापिदधाम्यमुष्य त्वा प्राणमपिदधामिह्युक्तमिति वन्तव्यमम् । का. श्री. सू. ९ । ८३ ।

(त्व) अयोपनिष्क्रामति । (त्व) उर्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यन्तरिक्षं वाऽ-
अनु रुक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः
परिच्छिन्नाऽन्तरिक्षमनुचरत्येतद् अजुर्ब्रह्म रक्षोहा सु एतेन ब्रह्मणाऽन्तरिक्ष-
मुभयमनाष्टं कुरुते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ वरं वृणीते । बलवद् वै देवा एतस्य ग्रहस्य होमं प्रेप्सन्ति
तेऽस्माऽएतं वरं सुमर्षयन्ति क्षिप्रे न इमं ग्रहं जुहवदिति तस्माद्वरं
वृणीते ॥ २१ ॥

अयोपनिष्क्रामति । “ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ”—(वा० सं० ७. १. २) इति । अन्तरिक्षं वा
अनु रुक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नम् । यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति ।
एतद् अजुर्ब्रह्म रक्षोहा, स एतेन ब्रह्मणाऽन्तरिक्षमुभयमनाष्टं कुरुते ॥ २० ॥

अथ वरं वृणीते । बलवद् वै देवा एतस्य ग्रहस्य होमं प्रेप्सन्ति । तेऽस्माऽएतं वरं सुमर्षयन्ति
क्षिप्रे न इमं ग्रहं जुहवदिति । तस्माद् वरं वृणीते ॥ २१ ॥

ब्रह्मणोऽन्तरिक्षान्तर हविर्धानाग्निर्मममाह—अयोपनिष्क्रामतीति । तत्र मन्त्रमाह—उर्वन्त-
रिक्षमन्वेमीति । विस्तीर्णान्तरिक्षपथेनाहमाहवनीयं गच्छामि, न भूपथेनाहमाहवनीयं गच्छामि, न भूपथेन
इति मन्त्रार्थं भावयन् गच्छेत् । तथा मन्त्रेण कारणमाह—अन्तरिक्षं वा इति । मूले भूलोकेन, अग्रे च स्वर्ग-
लोकेनेति ‘ उभयतो ’ लोकाद्वयेन परिच्छिन्नेन अन्तेन भुव ‘ रुक्षश्चरति ’ इति प्रसिद्धम् । मृतोयादौ कर्मप्रव-
चनेनानुपपन्नम् स्पृशन् अन्तरिक्षमिति द्वितीया । येनोक्तपथेनान्तरिक्षपथेन ‘ अथ पुरुषश्चरति ’ । तत्र मन्त्रा-
त्मकमिदं ‘ यजु ’ रक्षोजानि हन्ति । मया तति ‘ सः ’ अर्चयुर्नाष्टाणां यजुसामभावेन ‘ अन्तरिक्षमथ ’
‘ कुर्वन् ’ इत्यर्थः । वींसार्यस्य यथाशब्देनैवाभिधानात् “ नित्यवींस्तपो ” (पा० सू० ८. १. १४. १)
इति न द्विर्भावः । सादयं च यथार्थं नित्यस्वायंवींभावद्वन्द्वसः (पा० सू० २. १. १. ७) । पुरुषरूप-
स्यामूलमुभयतः परिच्छेदश्च भावनामात्रमिदं तादृशान्तरिक्षपथेन गमनरूपस्य चान्तरेऽभागात्प्राधान्यात्
तथा मूलत्वम् । ब्रह्मादेर्योगो हि मूलम्, उपरिमागश्चरति ॥ २० ॥

वरवराग विवर्ते—अथ वरं वृणीते इति । निष्क्रामान्तर वरप्रार्थनाहेतुमाह—बलवद् वै देवा इति । ‘ एतस्य ’
उपाशुनोमरसस्य ‘ होम ’ देवा, अन्यन्तमिच्छन्ति । इत्यर्थः ‘ अस्मै ’ अर्चयंते त यजमानार्थं वृत्तं वरं संपृच्छ
कुर्वन्ति । समर्द्धयता च देवानामयमाद्यः—समृद्धिमिलयत्ययजमानोऽर्चयंते वरं ददन्तु, दत्तवराणां चर्युत्पृ-
शन् अस्माकम् ‘ इमं ’ उपाशुनमहमसुरसमागमात्प्राप्तं त्वरया जुहोत्विति । देवानां च त्वराकारणं सवन-
प्रदानमेकं अस्मिन् यज्ञे ‘ असुरसमागमात्प्राप्तं विप्र इते त्वति सपूजो यज्ञो न. सम्पन्नः स्वादिति यस्मादेवकृता
समृद्धिमिच्छन् यजमानोऽर्चयं दास्यति । तस्मादर्चयुर्वरं वृणीते ॥ २१ ॥

१-२२ हेतुशब्देनैवागच्छतीति निष्क्रमणम् । का. धो. सू. १. ८. १. १-अथ प्रकृतेऽन्यथोक्तव्यस्तुतश्चमानाद्ब्रह्मकारणा
समासविवातो न स गच्छते । ३-४२ ब्रह्मा दत्तानि च । का. धो. सू. १. ८. १. ४-प्रदेहनीं ब्र० पा० ।

सु जुहोति । स्वांकृतोऽसीति प्राणा वाऽअस्यैष ग्रहः सु स्वयमेव कृतः
स्वयं जातस्तस्मादाह स्वांकृतोऽसीति विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
पार्थिवेभ्य इति सर्वाभ्यो ह्येष प्रजाभ्यः स्वयं जातः । मनस्त्वाऽद्विति प्रजा-
पतिर्वै मनः प्रजापतिश्चाऽश्रुतामित्येवैतदाह स्वाहा त्वा सुभव सूर्यायेति
तद्वरं स्वाहाकारं करोति पुरां देवताम् ॥ २२ ॥

(म) अमुष्मिन्वाऽएतमहोषीत् । (इ) य एष तपति सूर्यं वाऽएष
तदेनं सूर्यस्यैव परार्घ्यं करोत्युच्यते चद्वरां देवतां कुर्यात्पुरां स्वाहा-
कारं स्यादु हेवामुष्मादादित्यात्पुरं तस्माद्वरं स्वाहाकारं करोति
पुरां देवताम् ॥ २३ ॥

रा जुहोति । “ स्वांकृतोऽसि ”- (वा. सं. ७।३) इति । प्राणो वाऽअस्यैष ग्रहः । स
स्वयमेव कृतः, स्वयं जातः । तस्मादाह स्वांकृतोऽसीति । “ विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
पार्थिवेभ्यः ”- (वा. सं. ७।३) इति । सर्वाभ्यो ह्येष प्रजाभ्यः स्वयं जातः । “ मन-
स्त्वाऽद्वि ”- (वा. सं. ७।३) इति । प्रजापतिर्वै मनः, प्रजापतिश्चाऽश्रुतामित्येवैतदाह । “ स्वाहा
त्वा सुभव सूर्यायेति ”- (वा. सं. ७।३) इति । तद्वरं स्वाहाकारं करोति, पुरां देवताम् ॥ २२ ॥
अमुष्मिन् वाऽएतमहोषीत् य एष तपति । स वाऽएषः । तदेनं सर्वस्यैव परार्घ्यं करोति । अथ
यद् अत्रां देवतां कुर्यात्, परं स्वाहाकारम् । स्याद् उ हेवामुष्मादादित्यात्पुरम् । तस्माद्वरं
स्वाहाकारं करोति, पुरां देवताम् ॥ २३ ॥

समन्तरं होम विधे-स जुहोती-वादिता । तत्र “ स्वांकृतः ” इत्यादि, “ सूर्याय ” इत्यग्नौ मन्त्रः ।
तं चतुर्धा विभाग्य प्रथमं भागं व्याख्यातमाह-“ स्वांकृतोऽसीति । व्याचष्टे-प्राणो वा इति । ‘ अस्व ’
सोमयामस्य सम्बन्धी ‘ एषः ’ उपांशुमहः श्रूयते इति न्युपस्था सोमसः, स प्राणो वै । “ स प्रजापति-
स्तास्यैष प्राणः ” इति हि प्राप्तम् (श. प. ४ । १ । १ । २) । प्राणश्च हि तस्यैषः परं मन्त्रं तत्र कर्तव्यं-
मावात् स्वात्मैव कृतम् । श्रूयते हि-“ तदात्मानं स्वयमकुर्वन् ” (तै. उ. आ. व. अनु. ७) इति । स्वात्मना कृतं स्वयं
जातमेव । स्वयंकृत इत्यत्र छान्दोग्ये लोके सर्वगर्हान्वे च स्वांकृत इति जातम् । द्वितीयं भागमाह-विश्वेभ्य
इति । व्याचष्टे-सर्वाभ्यो ह्येष प्रजाभ्यः स्वयं जात इति । दिव्यानि यानि देवानामिन्द्रियाणि पार्थिवानि च
मनुष्याणां तेषां तत्पर्यः सोम इति । “ वादेवांशुभाणां सोमस्य तत्पुत्र- ” इति (वा. म. ८।३७) मन्त्रे प्रविद्धः ।
सा प्रविद्धिः ‘ हि ’-छान्दोग्ये च । तृतीयमाह-मनस्त्वाऽद्विति । व्याचष्टे-प्रजापतिर्वै मन इति । ‘ मन इह
॥ प्रजापतिः ’ इति श्रुत्यन्तरान्नमनः प्रजापतिवत् । चतुर्थमाह-स्वाहा त्वा सुभव सूर्यायेति । तं व्याचष्टे-
तद्वरं स्वाहाकारमिति । अग्रे स्वाहेत्यादि हि मन्त्रेषु प्रथमं देवतापदं, परमं च स्वाहापदम्, एह तु
तद्वरं, तत्रां वैतुः ‘ य एषः ’ सूर्यः ‘ तानि ’ सर्वात्मनो हि सः, ‘ अमुष्मिन् ’ सूर्ये एष उपांशुमहो
होमे एष च परादितया सर्वस्योपरि व्यवहर्तव्यः, स्वाहाकारे पुनर्गारं प्रयुज्यमाने स व्यवहारो न स्यादिति ।

(मु) अथ हुत्वोर्ध्वं ग्रहमुन्मार्ष्टि । पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथो-
त्तानेन पाणिना मध्यमे परिधीं प्रागुपमार्ष्टि पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति
देवेभ्यस्त्वा मरीचिभ्य इति ॥ २४ ॥

(त्य) अमुष्मिन्वाऽएतं मण्डलेऽहोषीत् । (व्य) यु एष तुपति तस्य
ये रश्मयस्ते देवा मरीचिपास्तानेवैतत्प्रीणाति तुऽएनं देवाः प्रीताः स्वर्गं
लोकमभिवहन्ति ॥ २५ ॥

तस्य वा ऽएतस्य ग्रहस्य । नातुवाक्याऽस्ति न वाज्या तं मन्त्रेण जुहो-

अथ हुत्वोर्ध्वं ग्रहमुन्मार्ष्टि, पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । अथोत्तानेन पाणिना मध्यमे
परिधीं प्रागुपमार्ष्टि, पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । “ देवेभ्यस्त्वा मरीचिभ्यः ”-
(वा० सं० ७ । ३) इति ॥ २४ ॥

अमुष्मिन्वाऽएतं मण्डलेऽहोषीत्, य एष तुपति । तस्य ये रश्मयः । ते देवा मरीचिपास्तानेवै-
तत्प्रीणाति । तुऽएनं देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ २५ ॥

तस्य वाऽएतस्य ग्रहस्य नातुवाक्याऽस्ति । न वाज्या । तं मन्त्रेण जुहोति । पतेनो हास्यैपोऽनु-
वाक्यवान्भवति, पतेन वाज्यवान् । अथ यद्यभिचरेत्, योऽस्यांशुराक्षिष्टः स्याद्-बाहोर्वा, उरसि
इय च हे उपाशुसोमदेव । मनुष्याणां सर्वेन्द्रियतृप्त्यर्थं प्राणान्मक्तया त्वं स्वात्मनैव निर्मितोऽसि अतः सर्व-
न्द्रियसहकारी मनोरूपः प्रजापतिरपि “ त्वा ” त्वम् व्याप्नोतु । हे सोमदेवमन् ! सोम जुहोति त्वां सूर्यादिति
मन्त्रार्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

होमानंतरं कर्तव्यं विधत्ते-अथ हुत्वोर्ध्वं ग्रहमुन्मार्ष्टि । होमोत्तरकाळे ‘ अथ ’ अन्तरमन्त्रिक्रमवानः
ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थित ‘ग्रह’ मूलन आख्याप्रारम्भतः गृह्यादित्यर्थः । होममार्जनयोः पौर्वाश्रयं कर्त्तव्यत्वेनोच्यते, तत्र
तयोः कालम्यवधानेऽपि भवति, तथा ॥ भूदित्यव्यवधानम् ‘अथ’-शब्दार्थः । मार्जनस्योत्पन्नतां सतीति-पराश्व-
मेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधातीति । ‘ एनम् ’ उन्मार्जनम् ‘ अस्मिन् ’ यजमाने ‘ प्राणम् ’ अप्रतिबद्धोर्ध्वसञ्चारं
करोति । उन्मार्जनात्तरं कर्तव्यं विधत्ते-अथोत्तानेनेति । ‘ प्राक् ’ प्रागुपमार्ष्टि तिर्यक् मृज्यात् । सौ ति-
पराश्वमेवेति । उन्मृगस्य प्रागस्य वहिःसञ्चारप्रतिबन्धनिवृत्तिसमुपमार्जनस्य फलम् । तत्र मन्त्रं विधत्ते-देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिभ्य इतीति ॥ २४ ॥

व्यावष्टे-अमुष्मिन्वा इति । ‘ य एष. ’ आदित्यः ‘ तुपति ’ अमुष्मिन् ‘ मण्डलरूपेण स्थिते ‘ एतम् ’
उपाशुम् ‘ अहोषीत् ” “ स्वाहा त्वा सुभवं सूर्याम् ” इति । तत्सम्बन्धिनो ‘ ये ’ रश्मयः । ‘ देवाः ’ ते
मरीचय एव सन्तः सङ्कतिरित्यादयो वाज्यान् निवन्तीति । मरीचिपाः । ‘ एतम् ’ मध्यमपरिधीं सोमलेपस्यो-
मार्जनं ‘ तान् ’ देवान् ‘ प्रीणात्वेव ’ ‘ प्रीताश्च ’ ‘ ते ’ ‘ एन ’ यजमानं ‘ स्वर्गं ’ प्रापयन्ति । क्षुती-
“ देवेभ्यः ” इत्यादिमार्जनमन्त्रः ॥ २५ ॥

“ स्वाहुतः ” इत्यादिहोममन्त्रमुक्ता सतीति-तस्य वा एतस्य ग्रहस्येति । शुक्रामन्त्यादिग्रह-
होममन्त्रो हि सः प्रथमः, सङ्कतिरित्यादयो वाज्यानुवाक्ये अपेक्षन्ते । “ स्वाहुतः ” इत्याद्युपांशुहोम-

त्येतुनो हास्येपोऽनुवाक्यवान्भुवत्येतेन व्याज्यवानथ युधभिञ्जेद्योऽस्याथं-
शुगश्चिष्टः स्याद्वाहोर्वाँरसि वा व्याससि वा तं जुहुयाद्वाथंशो यस्मै
त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्लुता भङ्गेन हुतोऽसौ फडिति यथा ह वै हन्यमानाना-
मपधावेदेवमुपोऽभिपूयमाणानाथं स्कन्दति तथा ह तस्य नैव धावन्नाप-
धावत्परिशिष्यते यस्माऽएवं करोति तथं सादयति प्राणाय त्वेति प्राणो
ह्यस्येषुः ॥ २६ ॥

(पु द) दक्षिणार्धे हेके सादयन्ति । (त्वे) एताथं ह्येष दिशमनु संचरतीति

वा, वाससि वा, तं जुहुयात् । “ देवांशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यम् । उपरिप्लुता भङ्गेन हुतो-
ऽसौ फट् ”- (वा. सं. ७ । ३) इति । यथा ह वै हन्यमानानामपधावेद्, एवमेपोऽभिपूयमा-
णानां स्कन्दति । तथा ह-तस्य नैव धावन्नापधावत्परिशिष्यते । यस्माऽएवं करोति तं सादयति ।
“ प्राणाय त्वा ”- (वा० सं० ७ । ३) इति । प्राणो हास्येषुः ॥ २६ ॥

दक्षिणार्धे हेके सादयन्ति-एतां शेष दिशमनु सञ्चरतीति । बहु तथा न कुर्यात् । उत्तरार्धेऽए-

मन्त्रस्य यागयागशब्दे अनयोश्च तच्छ्रवणमपि स्वयमेव करोतीति प्रशस्तं स्वर्णैः । अस्य मन्त्रस्य सङ्गन्धी ‘ एषः ’
ग्रहः ‘ एतेन ’ एव मन्त्रेणोपयवान् भवति । ‘ अनुवाक्यवान् याज्यवान् ’ इति । “ ह्यस्योः संज्ञाछन्दसो-
र्बहुत्वम् ” (पा० भू० १ । ३ । ६३) इति आगो ह्यस्त्वम् । अभिचरतो बाह्यादिलिङाशुहोममाह-यथाभिञ्जेरे-
दिति । तत्र होममन्त्रः । “ देवांशो यस्मै त्वेडे तत् स यमुपरिप्लुता भङ्गेन हुतोऽसौ फट् ” इति । हे ‘ देवांशो ’
हे सोमाशो । ‘ यस्मै ’ शत्रुवधाय ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ ईडे ’ स्तुवे ‘ तद् ’ वधकर्म ‘ सायम् ’ अस्तु
‘ मन्त्रेन ’ अभिषामर्देन ‘ उपरिप्लुता ’ उपरिभावाय वाऽऽप्लेन त्वा ‘ असौ ’ एतन्नामा शत्रुः ‘ हतः ’ सन्
‘ फट् ’ विशीर्यताम् । “ त्रिजला विज्ञाने ” (या. या. ११८) इत्यस्य किं लिङोपसर्गश्चाह्वसः । अभि-
चारे स्वाहाकारस्य स्थाने ‘ फट् ’ इति प्रयुज्यते एव । “ वषट्कारे धनुषाटे फट् इत्येव पौष्टिके त्वथा ”
इति वचनात् । एतन्मन्त्रकरणं विहितं होमं स्तौति- यथा ह वा इति । ‘ हन्यमानानां ’ शत्रूणां मध्ये
‘ यथा ’ यः कश्चिदेकः ‘ अपधावेन ’ एतामेव तद् ‘ अभिपूयमाणानां ’ सोमांशानां मध्ये ‘ एषः ’ बाह्यादि-
लगांशुः ‘ स्कन्दति ’ अङ्गापञ्जति ‘ यस्मै ’ पुनर्यजमानाय ‘ एवम् ’ उक्तमन्त्रकं स्कन्दाशुहोमं करोति
‘ अस्य ’ यजमानस्य तथा होमदेवते अभिपूयते । सोमे स्थितो वा एवमपधावन्वा कोऽंशुर्न परिशिष्यत
इति । खरे सादनं निषेचै-तं सादयतीति । तत्र मन्त्रः-प्राणाय त्वेति । ‘ प्राणाय ’ ‘ त्वा ’ त्वा साद-
यामि इति शेषः । व्याख्ये-प्राणो हास्येषु इति । ‘ अस्य ’ सोमयागस्य ‘ एषः ’ उपांशुग्रहः प्राणो हि
प्रायुक्तस्य रसस्य धारणात् अतस्तत्सादनस्य प्राणनार्यता मन्त्रेणोच्यते इति हि शब्दः ॥ २६ ॥

विहितस्य सादनस्योत्तरार्धं स्थानं त्रिधातुं भूतान्तरमनूय निरस्य स्वाभिमते दधाति-दक्षिणार्धे हेके साद-
यन्तीति । ‘ एके ’ याज्जिह्वा होमानन्तरमेतं ग्रहं खरस्य दक्षिणभागे ‘ सादयन्ति ’ खरोपसर्गि ष ते कथ-
यन्ति ग्रहणात् प्राक् खरे पात्राणामासादनकाळे ‘ एषः ’ ग्रह उपांशुश्चाशुचरादप्रीतिपदं ददासादानाय खरं

तदु तथा न कुर्वादुत्तरार्धेऽपुनैतत् सादयेन्नो ह्येतस्या आहुतेः काचन
पशुऽस्ति तत् सादयति प्राणाय त्वेति प्राणो ह्यस्यैषः ॥ २७ ॥

(प्रोऽथो) अथोपात्तं शुश्रूषणमादत्ते । तं न दग्धाभिर्न पवित्रेणोपस्पृ-
शति वृथा ह्यग्निः प्रणिक्रमेवं तद्व्याप्तं शुश्रूषिष्टः स्यात्प्राणिनेव प्रचत्-
स्योदञ्चमुपनिषादयेद्यानाय त्वेति व्याना ह्यस्यैषः ॥ २८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥

नैनं सादयेत् । नो ह्येतस्या आहुतेः काचन पशुऽस्ति । तं सादयति । “ प्राणाय त्वा ”—(बा०
सं० ७ । ३) इति । प्राणो ह्यस्यैषः ॥ २७ ॥

अथोपात्तं शुश्रूषणमादत्ते । तं न दग्धाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति । यथा ह्यग्निः प्रणिक्रमेवं तत् ।
पशुशुश्रूषिष्टः स्यात्, प्राणिनेव प्रचत्स्योदञ्चमुपनिषादयेत् । “ व्यानाय त्वा ”—(बा० सं०
७ । ३) इति । व्यानो ह्यस्यैषः ॥ २८ ॥ इत्युपांशुप्रदः ।

प्रत्यानीयमानम् ‘ एव ’ दक्षिणा दिग्वा ‘ अनुपचरति ’ गच्छतीति । तथा चाग्न्यम्—“ दक्षिणेऽश
उपाशुपात्रम् ” इति । ‘ त्व ’ न सादयत ‘ तथा ’ दक्षिणाशे ‘ न कुर्वात् ’ इति परमत् तिरस्य उत्तरभागे ष्वेत
प्र सादयेदिति स्वमतविधिः । विहितमुत्तरार्धे स्मौति—नो ह्येतस्या इति । ‘ एवमप्य ’ उपाशुनोमाहुतेः
“ एव ” प्रवाग्ना ‘ न ’ काचिदशुनि ‘ अग्निः ’ नवनवर्षा मरुता शपमित्युक्तम् । अतस्तदीयपारायमादत्तम्
उत्तरभागे युक्तः, सोऽग्निं नहि प्रज्ज्वा “ तस्मादुत्तरार्धे स्मौतिस्मिन् ” इति श्रुतेः । सादने विहितं मन्त्रं स्मोतु-
मनुवदति—तं सादयति प्राणाय त्वेति । स्मौति—प्राणो ह्यस्यैष इति । यत् ‘ अथ ’ पात्रस्य सप्तश्वी
‘ एष ’ सोमः ‘ प्राणः ’ । अग्नोऽव्यानेन मन्त्रेण सादनं प्रदास्यति-यर्थः ॥ २७ ॥

उपाशुश्रूषणमादत्तं विपक्षे—अथोपात्तं शुश्रूषणमादत्ते इति । उपाशुश्रूषणमादत्तं नान्यत्तमुपाशुश्रूषणं प्राणमाददीत् ।
सोमोऽपानोदाय प्रसक्त इत्यादिपवित्रेणोपस्पृशति विपक्षेति—तं न दग्धाभिरेति । एवमप्यनेन मन्त्रेण तद्ग्राभिर्वा
सोमोऽपानोदाय ‘ त ’ पात्राण ‘ न ’ उन्मृश्यात् । नान्यत्तस्यैव काण्णमात्र—यथा ह्यग्निः प्रणिक्रमेवमिति ।
‘ प्रणिक्र ’ प्रमाश्रित—“ शिञ्जि शौचोपपन्नो ”—(भा. पा. ब्र. प. ११) “ उपमर्गादिमहादेयि
शोद-शस्य ” (पा. सू. ८ । ३ । १४) इति श्रुतेः । यथा शुद्धयै व्रजेन शान्तिं वस्तु जलमेवापनो-
दाय न पुन जलमन्त्रेण न्यायते । जलशस्यं शुद्धयति । ‘ एव ’ सोमोऽपानोदाय ‘ तद् ’ प्राशस्तस्यम् । सोम-
शेषस्यापि पवित्रत्वादिशेषः । त्वं हि सोमोऽपानोदायि नमो सोमाशुसि नानेतयः । अर्पणीय वा स प्राणः
मरुताशामादत्तं यन्मन्त्रा—यन्मन्त्र इति । अथान्यत्तस्यैव मन्त्रादमादत्तं नोत्तरार्धे सादितव्येत्यान्तर्यामयो-
र्मन्त्रे उदाग्नं स्थादयेत् । तथा च कात्यायन—“ उपाशुश्रूषणं प्राणिना प्रष्टु-रोदञ्च व्यानाय त्वेति मरुष्टम्,
उपविष्टयो ” (का. थी. म. ९ । ९० । १०३) इति ‘ उपविष्टयो ’ सादितव्योपाश्रितार्थमर्थोदये तदुपयत्तस्यैव
मिति मूलायः । प्राशमादने मन्त्र—“ व्यानाय त्वा ” इति । हे प्राण ! वज्रस्य ‘ व्यानाय ’ व्यापाराय
त्वादिह सादयामि । आकटे—व्यानां ह्यस्यैष इति । प्राणापानात्मकमहदयस्यैव वर्धयानत्वाद्वा प्राणो
व्यानत्वम् । तदुपयमयो वर्धयानत्वात् ‘ पानत्वप्रतिहे ’ “ यथ य. प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः ” इति
उन्नेतोऽनेनपि (छा. उ. १ । ३ । ३) श्रितिः ‘ ति ’ शब्द जाह ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्पाराशर्यभिरुक्ते माध्वार्ये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्वे चतुर्थकाण्डे

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४—१—१ ॥

प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः । (व्यां) व्यानु उपांशुसुवन उदान एवा-
न्तर्यामः ॥ १ ॥

(मो) अथ यस्मादन्तर्यामो नाम । यो वै प्राणः स उदानः स व्यान-
स्तमेवास्मिन्नेतत्परांशं प्राणं दधाति यदुपांशुं गृह्णाति तमेवास्मिन्नेत-
त्प्रत्यक्षमुदानं दधाति यदन्तर्यामं गृह्णाति सोऽस्यायमुदानोऽन्तरात्मन्य-
तस्तद्यदस्येपोऽन्तरात्मन्यतो अद्वैनेनेमाः प्रजा यतास्तस्मादन्तर्यामो
नाम ॥ २ ॥

तुमन्तः पवित्राद्गृह्णाति । प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति सोऽस्यायु-
मुदानोऽन्तरात्मनि एतेनो हास्याप्युपांशुरन्तः पवित्राद्गृहीतो भवति

अन्तर्यामग्रहः ।

प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः, व्यान उपांशुसुवनः, उदान एवान्तर्यामः ॥ १ ॥

अथ यस्मादन्तर्यामो नाम । यो वै प्राणः स उदानः स व्यानः । तमेवास्मिन्नेतत्परांशं प्राणं
दधाति, यदुपांशुं गृह्णाति—तमेवास्मिन्नेतत्प्रत्यक्षमुदानं दधाति यदन्तर्यामं गृह्णाति । सोऽस्यायमुदानो-
ऽन्तरात्मन्—यतस्तद्यदस्येपोऽन्तरात्मन्—यतः । यद्वाएनेनेमाः प्रजा यतास्तस्मादन्तर्यामो नाम ॥ २ ॥
तुमन्तः पवित्राद्गृह्णाति । प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति । सोऽस्यायमुदानोऽन्तरात्मन्

विधास्यमानस्य ग्रहस्य अन्तर्यामताम्युत्पादनाशोदानतामन्तर्यामसद्वारिणोऽर्पाङ्गुलसुवनयोः प्राणव्या-
नामकार्येण समर्थयते—प्राणो ह वाऽअस्योपांशुरिति । उदानस्य प्राणव्यानसद्वारिणोऽर्पाङ्गुलसुवनमादि-
त्यदन्तर्यामस्योदानात्मकत्वार्थः ॥ १ ॥

उदानात्मकस्याप्यन्तर्यामग्रहस्य कथमेतन्नामेति समर्थयितुं शक्यते—अथ यस्मादन्तर्यामो नामेति । यस्मात्
द्वन्द्वप्रवृत्तिनिमित्तात् 'अन्तर्यामः' इति 'नाम' भवति किं तदित्यर्थः । ततः समर्थयते—यो वै प्राणः ॥
उदान इति । प्राण एक एव हि सन् प्रवृत्तिभेदात् प्राणोदानव्याननामभिर्व्यवहितः । तत्र पराङ्गुलसुवतिः प्राण-
सद्वारिणोऽर्पाङ्गुलसुवणेन यथा गृह्णाति तद्वद्वारिणो निधीयते । एवं प्रत्यङ्गुलसुवतिस्तदात्मकान्तर्यामग्रहेण
अन्तर्निधीयते । निहितश्चान्तर्निधायते यतोऽन्तर्निधायते अत उदानस्यान्तर्याम इति नाम । उदानाप-
कत्वाद् ग्रहत्वापि तन्नाम । एवमन्तर्दश्यते इति कर्ममात्रोऽन्तर्यामशब्दो व्युत्पादितः । 'यद्वा' अनेने-
दानेन अन्तर्निधायनेन सता 'इमाः' 'प्रजाः' यथा न विद्यन्ते तथा नियमिताः । अतोऽन्तर्निधायतेऽनेनेति
करणसाधनं योदानस्यान्तर्यामनाम, उदानात्मकत्वाच्च महत्येत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्य ग्रहणं विधत्ते—तुमन्तः पवित्राद्गृह्णातीति । 'तम्' अन्तर्यामनामकं सोमसं दशापित्रस्यान्तःप्रदेश-
द्वारारूपेण सक्तं गृह्णीयात् । अन्तःपवित्रादित्येतत्सोति—प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेति । अन्तर्यामसोमस्य यदेत-
दन्तःपवित्रेदेशप्राणमन्, एतदुदानस्य सर्वविभक्तं जने प्रत्यङ्गुलसुवत्या स्यात्तन् भवति । अतः 'अयमुदानः'
सर्वजनस्य शरीरमध्ये निहितो द्रव्यते । अन्तर्यामस्यान्तःपवित्रदेशमन्यथा स्तोति—एतेनो हास्येति ।

समानु७ ह्येतदुदुपा७श्वन्तर्यामी प्राणोदानो ह्येतेनो देवास्येषोऽपीतरेषु
ब्रहेप्सुनाशिद्भवति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पावयति । यत्र वै सोमः स्वं पुरोहितं
बृहस्पतिं जिग्यो तस्मै पुनर्ददौ तेन स७शशाम तस्मिन्पुनर्ददुप्यासेवा-
तिशिष्टमेनो यदीधून् ब्रह्मज्यानायाभिदध्यौ ॥ ४ ॥

हितः । एतेनो हास्याप्युपांशुगन्तः पवित्राद्गृहीतो भवति । समानं ह्येतद्—यदुपांश्वन्तर्यामी-
प्राणोदानो हि । एतेनो देवास्येषोऽपीतरेषु ब्रहेप्सुनाशिद्भवति ॥ ४ ॥

अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पावयति । यत्र वै सोमः स्वं पुरोहितं बृहस्पतिं जिग्यो तस्मै पुनर्ददौ ।
तेन संग्राम । तस्मिन्पुनर्ददुपि । अतिशक्तिश्रुतेनो यदीधून् ब्रह्मज्यानायाभिदध्यौ ॥ ४ ॥

‘ उ ’ इत्यध्याख्ये ‘ ह ’ इति प्रविद्धौ । ‘ एतेन ’ अन्तर्यामिन्मन्त्रान्तःपवित्रदेशप्राप्तेनेव ‘ अस्य ’ यजमानस्योपाश्रुतो बहिःपवित्राद् ‘ गृहीतोऽपि ’ अन्तःपवित्राद्गृहीतो भवति इति प्रसिद्धम् । ‘ उपांश्वन्तर्यामी ’ नाम ‘ यदुपांश्वन्तर्यामी ’ इति । ‘ सप्तमम् ’ ‘ हि ’ इति । एतौ ‘ प्राणोदानौ ’ सौ वैकः प्राण एव । तदुत्तिवदत्वादित्यमन्तर्यामिन् । प्रस्तुतं रात्र्यावस्याविच्छेदं निषेचं—एतेनो देवेति । ‘ इतरेष्वपि ’ ऐन्द्रव्याख्यादिप्रोक्तं प्राक्ष्य ‘ अथ ’ सोमस्य ‘ एतेनैव ’ इत्यत्र पवित्रेण निषेचण ‘ एव ’ । पापसाधः ‘ अनाहित्वा ’ अविच्छिन्नं कर्तव्यम् । तदाहास्यम्—“ सन्तताया आस्तावदित्यस्या घाताया अन्तर्यामि गृह्णाति, सर्वोपातो महानुधुवान् ” इति ॥ ३ ॥

पवित्रेणैव सोमस्य शोचने कारणं जिज्ञासने—अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पावयतीति । ‘ यस्मात् ’ कारणान् ‘ पवित्रेण पावयति ’ तत् ‘ किं कारणमित्यर्थः । आध्यायिकया कारणमाह—यत्र वै सोम इति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले यदेवर्षः । अत्र कालस्य समनिष्ठाहारादिमूर्तिमाहविकरणमात्रविशुद्ध्या सत्त्वा अद्वयम् । कालस्यापि मूर्त्येतोयमानविवक्षितम् “ सर्वैकान्यादियत्तदः काळे दा ” (पा. सू. ९।३।१५) इति अतोऽवाज्ञो दाश्रयः स्यात् । ‘ सोमः ’ चन्द्रः स्वर्गं ‘ पुरोहितं ’ बृहस्पतिं ‘ जिग्यो ’ दारादहरेण मानसोत्पत्तये । “ यथा यजोहोती ”—(ब्रा. सू. १८) “ निष्प्रम्यामस्योमयेषाम्—” (पा. सू. १।१।१७) इत्यस्यास्य संप्रसारणम् । यजोहोतिवचनोऽपि जिज्ञासिते हि दानिमात्रं उक्तं पति । सा ॥ इति हि मानस्येति प्रकरणादवगम्यत । अपरान्तरं दारान् इन्द्रवृक्षत्पादिदेवानां वचनमना-
दयं युदे च शक्तिरिति तै. प्रारब्धमानमान् दारान् ‘ पुनः ’ बृहस्पतये ‘ ददौ ’ । ‘ तेन ’ दानेन स बृहस्पतिः सभ्येकान्तद्वयोऽमूर्त्तः । दारान्पुनर्ददुप्यमये ‘ ददुपि ’ दत्तक्यति । ‘ तस्मिन् ’ सोमे दारा एव गताः । ‘ ब्रह्मज्यानाया ’ ब्राह्मणमानदानाया विनित्यवनिनिषन्, तन् ‘ एतः ’ पापम् ‘ अतिशक्तिं ’ स्थितम् ‘ आय ’ वपुश्च एव ॥ ४ ॥

तुं देवाः पवित्रेणापावयन् । (स्त) स मेध्यः पूतो देवानां हविरभवत्तयो-
ऽप्येनमेष एतत्पवित्रेण पावयति स मेध्यः पूतो देवानां हविरभवति ॥५॥

तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । (स्तऽ) इयं वाऽद्भुदितिस्तस्या अद्भुः
प्रायर्णीयं हविरसावादित्यश्चरुस्तद्वैतत्पुत्रेव सुत्याये सा हेयं देवेषु
सुत्यायामपि त्वर्मापेऽस्त्वेव मेऽपि प्रसुते भाग इति ॥ ६ ॥

ते ह देवा ऊचुः । (व्या) व्यादिष्टोऽयं देवताभ्यो यज्ञस्तुयैव ग्रहा गृह्यन्तां
देवताभ्यो ह्यन्तामिति तथेति सोऽस्या एष प्रसुते भागः ॥ ७ ॥

ते देवाः पवित्रेणापावयन् । स मेध्यः पूतो देवानां हविरभवत् । तयो एनेनमेष एतत्पवित्रेण
पावयति । स मेध्यः पूतो देवानां हविरभवति ॥ ५ ॥

तद् यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । इयं वाऽद्भुदिति । तस्या अद्भुः प्रायर्णीयं हविः-असावादित्यश्चरुः ।
तदेनत् पुंस्व सुत्याये । सा इयं देवेषु । सुत्यायामपि त्वर्मापे अस्त्वेव मेऽपि प्रसुते भाग इति ॥ ६ ॥

ते ह देवा ऊचुः-व्यादिष्टोऽयं देवताभ्यो यज्ञः तयैव ग्रहा गृह्यन्ताम्, देवताभ्यो ह्यन्तामिति ।
तथेति । सोऽस्या एष प्रसुते भागः ॥ ७ ॥

इयं पापिनं चन्द्रं सोमश्चरुसक्तं विधाय दद्याद्विज्ञेय अत्राप्यन्तया पापिनयन्तः 'पूतः' सन् 'देवानां'
'हविः' अमृतम् । एवैवासावदित्यविका पुत्राणुं प्रतिष्ठा । 'तथैव' ॥ 'एतः' यजमानः । 'एतम्' अनिष्ट-
सोमरमम् 'एतत्पवित्रेण' एनेन दद्याद्विज्ञेय 'पावयति' । 'स' च सोमरमो 'देवानां' हविर्वाय
योभ्यो 'भवति' ॥ ५ ॥

पवित्रेण पावने कारमुक्तम्, पूतम्वोदयामेन ग्रहेण कारणं वक्तुं प्रतिबर्तनं-तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते
इति । उपपश्यति सोममिदुपयामो दासपात्रेन दासपात्रेण सोमरमो गृह्यते इति यन् तत्रापि वक्ष्यमाणो
हेतुर्गन्धर्वः । कोऽयम् ? तमाह-इयं वा अद्भुदिति । " उपयामः पृथिवी " इति वक्ष्यति । सेपमुपयामा-
त्मिका पृथिव्यादिनिर्दिक्ता प्रायर्णीयेष्टिसम्बन्धिवहिरात्मको यः चरुः " अयो " आदित्यः अदिनिदेवताक इति
प्रतिहम् । अतोऽमातुस्यात्मिका पृथिव्यैव भवति । तदेतद्विः सुत्यादिवमान् प्रागेव दर्शितानन्तरं प्रथमो-
पसदिवसे क्रियते । " सयम् " अदिनिः सुत्यादिवसेऽपि देवानां मध्ये " अपिन्व " चरुसावदित्यं सोमरुदं
माणम् 'इष' इषेव । इषर्त्तयेनोमनेपदम् । " त्व " चन्द्रोऽकारान्तः सर्वनामस्वकार्योयः । " ततो त्वस्मै
त्वं विमते " (अ. सं. ८ । २ । २३) इति हि श्रुते । अदित्या एतदाक्यम् । ' प्रसुते ' अनिष्टे
सोमे पूतं चन्द्रं स्मृष्टलब्ध्या अपि यम मागोऽस्त्वेति ॥ ६ ॥

'ते ह देवा' ऊचुः, आहुः 'अयं' 'यज्ञो' 'देवताभ्यो' विमज्य 'व्यादिष्टः' दत्तः अनः सर्वे सोमरमाः 'तथैव' 'गृह-
न्ताम्' । तथैव 'देवताभ्यो' 'ह्यन्ताम्' । एतावतैव त्वं सोमे वक्ष्यमाणो मदिष्यसीति । सा च तयाऽद्विषयाह ॥ ७ ॥

(स्त) तद्वदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । (न्तऽ) इयं वाऽउपयाम इयं वाऽइदमद्याद्यमुपयच्छति पशुभ्यो मनुष्येभ्यो वृनस्पृतिभ्य इतो वाऽऊर्ध्वा देवा दिवि हि देवाः ॥ ८ ॥

(स्त) तद्वदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । (न्तेऽनु) अनुयैव तद्वद्वहन्ते-
ऽथ यद्योनौ सादयतीयं वाऽअस्य ऊर्ध्वस्य योनिरस्यै वाऽइमाः प्रजाः
प्रजाताः ॥ ९ ॥

(स्तं) तं वाऽएतं रेतोभूतं सोममृत्विजो विभ्रति यद्वाऽअयोनी रेतः
सिच्यते प्र वै तन्मीयतेऽथ मद्योनौ सादयत्यस्यामेव तुत्सादयति ॥ १० ॥

प्राणोदानौ ह वाऽअस्यैतौ ग्रहौ । तयोर्दितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदितेऽन्यतरं
प्राणोदानयोर्व्याकृत्ये प्राणोदानावेवैतद्व्याकरोति तुस्मादेतौ समानावेव
सुन्तो नानेवाचक्षते प्राण इति चोदान इति च ॥ ११ ॥

तद्वदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । इयं वाऽउपयामः । इयं वाऽइदमद्याद्यमुपयच्छति-पशुभ्यो मनु-
ष्येभ्यो वनस्पतिभ्यः । इतो वाऽऊर्ध्वा देवाः । दिवि हि देवाः ॥ ८ ॥

तद्वदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । अनुयैव तद्वद्वहन्ते । अथ यद् योनौ सादयति-इयं वाऽअस्य
सर्वस्य योनिः । अस्यै वाऽइमाः प्रजाः प्रजाताः ॥ ९ ॥

तं वाऽएतं रेतोभूतं सोममृत्विजो विभ्रति । यद्वाऽअयोनी रेतः सिच्यते प्र वै तन्मीयते । अथ
यद्योनौ सादयति अस्यामेवैतत्सादयति ॥ १० ॥

प्राणोदानौ ह वाऽअस्यैतौ ग्रहौ । तयोर्दितेऽन्यतरं जुहोति-अनुदितेऽन्यतरम् । प्राणोदानयो-

तद्वदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते इति । 'यत्' एष तत्ता अदित्ये मागो नाम पृथिव्याय 'उपयाम'
इति नाम प्रसिद्धम् । यत् 'इय' पृथिवी पश्चादिभ्यस्तृणादिरूपमत्र प्रपण्यति । सृष्टमशरावादितागे-
नोपयामनामकोर्ध्वपात्ररूपायैव च पृथिव्या नोमप्रते अथ हेतुः । यत् 'इतः' 'ऊर्ध्व' 'स्वर्गे' 'देवाः'
वर्तन्ते इति ॥ ८ ॥

ग्रहाणां खरे सादनमभिवातु स्तीति-अथ यद्योनौ सादयतीति । 'योनौ' खरे ग्रहान् 'सादयति'
इति यत्, तथाऽय हेतुः- 'इय' खरात्मिका भूमिः 'अस्य' 'सर्वस्य' जगत उत्पत्तिस्थानम् । यतः
पृथिव्याः सकारात् 'प्रजा' 'प्रजाता' 'कृत्स्नपृथिव्यामकच्चाय समप्रदेयः । सतासारतया रेतोयत् 'रेतो-
भूतम्' 'एत' 'सोमम्' 'कृत्विजः' 'विभ्रति' खरात्मिकाया भूम्या उद्धृतं कुर्वन्ति । यदि हि सप्तद-
श्वर साधेत तदा 'अयोनी' रेतः मितः रेतोभूतः स सोमः, स्वप्रयोजनप्रसवाय समर्थो न भवेत् । खरे सादन
योजनावेन सादनम् । नाथ दोषः ॥ ९ ॥ १० ॥

उपाश्रन्तर्पाम्योहमे कालमेव हवन्निवर्ते-प्राणोदानौ ह वा इति । 'अस्य' सोमपागस्य सम्प्रविनी

(चा) अहोरात्रे ह वाऽअस्येतौ ग्रहौ । तयोऽनुदितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदिते-
ऽन्यतरमहोरात्रयोर्व्याकृत्याऽअहोरात्रेऽप्युवैतद्व्याकरोति ॥ १२ ॥

(त्पु) अहः सन्तमुषां शुम् । (न्त १२) तथै गुत्रौ जुहोत्यहोऽवैतद्वात्रौ
दधाति तस्मादपि सुतमिस्रायामुपैव किञ्चित्स्मापते ॥ १३ ॥

रात्रिथै सन्तमन्तर्धामं तमुदिते जुहोति । रात्रिमेवैतदहन्दधाति तेनो
हासावादित्य उद्यन्नेवेमाः प्रजा न प्रदहति तेनेमाः प्रजास्त्राताः ॥ १४ ॥

व्याकृत्यै । प्राणोदानां बन्धनं व्याकरोति । तस्मादेतौ समानावेव सन्ती नानेवाचक्षते-प्राण इति
चोदान इति च ॥ ११ ॥

अहोरात्रे ह वाऽअस्येतौ ग्रहौ । तयोऽनुदितेऽन्यतरं जुहोति, अनुदितेऽन्यतरम् । अहोरात्रयोर्व्या-
कृत्यै । अहोरात्रेऽप्युवैतद्व्याकरोति ॥ १२ ॥

अहः सन्तमुषां शुम्, तै रात्रौ जुहोति । अहरेवैतद्वात्रौ दधाति तस्माद्-अपि सुतमिस्राया-
मुपैव किञ्चित् स्मापते ॥ १३ ॥

रात्रि सन्तमन्तर्धामं, तमुदिते जुहोति । रात्रिमेवैतदहन्दधाति । तेनो हासावादित्य उद्यन्नेवेमाः
प्रजा न प्रदहति । तेनेमाः प्रजास्त्राताः ॥ १४ ॥

‘ एतौ ’ उपांश्वन्तर्धामग्रहौ क्रमेण प्राणोदानात्मकौ यतः, अतः ‘ तयोः ’ ‘ अन्यतरम् ’ अन्तर्धामं ध्वं
‘ उदिते ’ जुहुयात् । ‘ अन्यतरं ’ चोपाशुम् ‘ अनुदिते ’ । एव हि कालमदहप्राणोदानावसक्तौर्गौ द्विधा
कृतौ भवतः । अनेन हि कालभेदेन तावुमौ विभक्तौ करोति । विभक्तादेव च ‘ एतौ ’ समानरूपावपि ‘ मन्तौ ’
एकं प्राण इति, अपरं उदान इति भेदेन व्यवहरन्ति ॥ ११ ॥

न केवलं प्राणोदानविभागः । अहोरात्रव्याकृतिरपि प्रयोजनमित्यनन्तरमेव विधिमनूय स्तौति-अहोरात्रे
ह वा इति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

उक्तं कालविभागमन्ययापि स्तौति-अहः सन्तमुषां शुमिति । एकस्यैव सतः प्राणस्य वृत्तिभेदात्
प्राणोदानव्यवहार इत्युक्तम् । सूर्यस्य प्राणात्मकः । अग्निवाय्वादित्वान्प्रवृत्त्य ध्रुयते हि-“ ॥ एव प्राण-
क्षेपा विहितः ” इति । सूर्यस्य उपरि सञ्चारो दिनम् । अथः सञ्चारो रात्रिः । अतः सूर्यात्मक-
प्राणस्यापि ऊर्ध्वगमनात्मिका प्राणवृत्तिरहः । अथःसञ्चारत्मिका उदानवृत्ती रात्रिः । इति स्थिते प्राण-
वृत्तिरूपतया अहरात्मकस्योपांशो रात्रिशेषे होमेन अहरेव रात्रौ दत्त भवति । अहो रात्रौ दानादेव निविड-
समस्कारायामपि च रात्रौ उदयसर्गमे किञ्चिद्व्यकाशो जायते । एवमपानवृत्तिरूपतया रात्र्यात्मकस्यान्तर्धामस्य
अहस्यक्रमे होमेन रात्रिरहनि दत्ता भवति । अतः प्रभाते मय्याह इति नातितायः । तेनाहोरात्रव्यत्यासेनाहरा-
दावपि शैत्याद्रात्रिशेषेऽपि प्रकाशान्मुख्यव्यवहारसंमन्या प्रजाः परित्राताः । अत उक्तः कालविभागः
प्रशस्त इति विहितं ॥ १३ ॥ १४ ॥

(५) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसीत्युक्त उपयामस्य बन्धुरन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोममितिन्द्रो वै मघवानिन्द्रो यजुस्य नेता तस्मादाह मघवन्निति पाहि सोममिति गोपाय सोममित्येवैतदाहोरुप्य राय एषो यजस्वेति यजुवो वै रायो गोपाय पशून्तियेवैतदाहोपो यजस्वेति प्रजा वाऽह्वयस्तु एवेतद्यायजूकाः करोति ता इमाः प्रजा युजमाना अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १५ ॥

(न्य) अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधामि । (म्य) अन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् ॥ सजुर्देवेभिरवरेः परैश्चेति तदेन वैश्वदेवं करोति तद्यदेनेनाः प्रजाः प्राण-

अथातो गृह्णात्येव । “उपयामगृहीतोऽसि” — (वा० सं० ७ । ४) इति । उक्त उपयामस्य बन्धुः । “ अन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोमम् ” — (वा. सं. ७ । ४) इति । इन्द्रो वै मघवान्, इन्द्रो यजुस्य नेता । तस्मादाह—मघवन्निति । पाहि सोममिति । गोपाय सोममित्येवैतदाह । “ उरुप्य राय एषो यजस्व ” — (वा. सं. ७ । ४) इति । यजुवो वै रायः । गोपाय पशूनि-त्येवैतदाह । इषो यजस्वेति । प्रजा वाऽह्वयः, ता एवेतद्यायजूकाः करोति । ता इमाः प्रजा यजमाना अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १५ ॥

“अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधामि । अन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् । सजुर्देवेभिरवरेः परैश्च” — (वा० सं० ७ । ५) इति । तदेन वैश्वदेवं करोति । तद् यदेनेनाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदनत्यश्चान्त-

विहितमन्तर्वाग्मिग्रहणमनूय तत्र मन्त्र विनियुज्य पञ्चषा विभागेन व्याचष्टे—अथातो गृह्णात्येवेति । मन्त्रस्तु—“ उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोमम्,—उरुप्य राय एषो यजस्व, अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम्, सजुर्देवेभिरवरेः परैश्चान्तर्वाग्मे मघवन् माह्वयस्व” (वा. सं० ७ । १५)—इति ग्रहणादिधारासादनान्तप्रयोगकथनानन्तरं । यतो विहितमग्रहणं तत्साधनमन्त्रावेष्टा, अतो यद् गृह्णातीति ग्रहणमनूय तत्र “उपयामम्”—इत्यादिमन्त्रं साधनं विधीयते । “ उपयामगृहीतोऽसि ” इति मन्त्रस्य प्रथमो भागः । हे सोम ! स्वम् उपयागेन ग्रहेण गृहीतोऽसि । व्याचष्टे—उक्त उपयामस्य बन्धुरिति । बन्धुते नियमेन प्रयुज्यते स्वार्थे शब्दो येन तत् प्रवृत्तिनिमित्तं “बन्धुः” । “ तद्यदुपयामम् ”—इति तत्रोक्तम् । “ इय वा उपयामः ” — (श. प. ४ । १ । २ । ८) इत्यत्र । द्वितीयां भागः—“ अन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोमम् ”—इति । व्याचष्टे—इन्द्रो वै मघवानिति । ‘ मघवन् ’ इत्यनेन इन्द्र उच्यते । तस्य यज्ञं प्रति नेतृत्वेन सोमस्यान्तर्नियमेन स सम्बोध्यते । ‘ पाहि ’—इत्यादि सप्तम् । तृतीयभागः—“ उरुप्य राय एषो यजस्व ”—इति । व्याचष्टे—यजुवो वै राय इति । उरुप्यतां इत्यर्थः कण्टादिधमन्तः । इच्छन्ति स्वर्गादिफलमिति ‘ इषः ’ । ‘ प्रजाः ’ ‘ यजस्व ’ इत्यन्तर्मातितत्पर्यः । ‘ यामजूकाः, यजुशीलाः कुले चेतदुभवति—‘ ता इमाः ’ इत्यादि ॥ १५ ॥ चतुर्थो भागः—“ अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम्, सजुर्देवेभिरवरेः परैश्च ” इति । व्याचष्टे—तदेन वैश्वदेवं करोतीति । “ तत् ” ‘ तेन ’ मन्त्रपठनेन “ एवं ” ग्रह विश्वदेवोपकारकं करोति । कथ-

त्यश्चोदनुत्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति तेन वैश्वदेवोऽन्तर्यामि मघवन्मादय-
स्वेतीन्द्रो वै मघवान्तिन्द्रो यज्ञस्य नेता तस्मादाह मघवान्नित्यथ यदन्तर-
रिति गृह्णात्यन्तस्त्वाऽऽत्मुन्दयऽदुत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

तुं हीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्वयवश्चोतदिति तं न सादयत्युदानो ह्यस्येप
तस्मादयमसन्न उदानः संचरति यदीत्त्वभिचरेदयेन १ सादयेदमुष्य त्वो-
दानुं सादयामीति ॥ १७ ॥

स यद्युपांशुं सादयेत् । (३) अयेन १ सादयेद्युपांशुं न साद-
येन्न १ सादयेद्युपांशुमपिदध्यादप्येन दध्याद्युपांशुं नापिदध्या-
न्नैनापिदध्याद्युपांशोः कर्म तथैतस्य समानुं ह्येतद्युपांश्वन्त-
र्यामो प्राणोदानौ हि ॥ १८ ॥

रिक्षमनुचरन्ति-तेन वैश्वदेवः । “ अन्तर्यामि मघवन् मादयस्व ” - (बा० सं० ७ । ९) इति ।
इन्द्रो वै मघवान्, इन्द्रो यज्ञस्य नेता । तस्मादाह-मघवानिति । अयं यदन्तरन्तरिति गृह्णाति ।
अन्तस्त्वाऽऽत्मुन्दयऽदुत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्वयवश्चोतदिति । तं न सादयति । उदानो ह्यस्येपः । तस्मादयमसन्न उदानः
संचरति । यदीत्त्वभिचरेद-अयेन सादयेद् । अमुष्य त्वोदानं सादयामीति ॥ १७ ॥

स यद्युपांशुं सादयेत्-अयेन सादयेत् । यद्युपांशुं न सादयेत्-नैनं सादयेत् । यद्युपांशुमपि-

मिति चेत्, लोक्त्रयस्य तदन्तर्बर्तिपरावरदेवानां च एतद्ग्रहमप्ये स्मरणान्तेन निधानेन ते पराक्षावराश्च सर्वे
देवा अग्न्याह्नतप्राणोदानवृत्तयो यतोऽन्तरिक्षेण शुक्लिनश्चरन्ति । अतो विश्वेदेवोपकारकताऽस्य ग्रहस्य । “ यदीपांशे ”
(पा. सू. १ । ४ । ८९) इत्यनुः कर्मप्रवर्चनायः । तयोगाद् ‘ अन्तरिक्षम् ’ इति द्वितीया (पा. सू. २ । ३ । ८) ।
पञ्चमो मागः “ अन्तर्यामि मघवन् मादयस्व ”-इति । व्याचष्टे-इन्द्रो वै मघवानिति । अथ यदन्तरिति ।
‘ मघवन् ’ इत्यनेनैन्द्र उच्यते । तस्य यज्ञं प्रति नेतृत्वेनान्नमनः प्राणने स सम्बोध्यते । अत्र च समस्ते मन्त्रे
योऽयं ‘ अन्तः ’, ‘ अन्तः ’ इत्यसकृत् संप्रयोगः । तेन हे सोमाम्बक उदान । त्वामहमामि अन्तः स्थापयामीत्यु-
च्यत इत्यर्थः । इत्थं च उदानम्बक हे सोम । त्व पात्रेण गृहीतोऽसि । हे मघवन् । उदानात्मक त्वमिमं सोम-
मन्त्रे नियमय रक्ष च अस्मिन् यज्ञे प्रत्यर्पयस्य च पयसो दोष्प्रीणांश्च रक्ष यथा च लोकाः सर्वेऽमुना सोमेन
यजन्ते तथा नृ । हे सोम ! त्वयैव लोकत्रयं प्रणिधानेन स्थापयामि । हे मघवन् स्वर्गमर्त्यलोकवार्तनिर्देवैः
सह अहिमन्त्रन्तर्गमि महे स्वाग्मानं तर्पयेति समस्तस्य मन्त्रस्यार्थः ॥ १६ ॥

परिमार्जनं विपत्ते-तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि इति उपाशुग्रहे गतमेतत् । (श. प. ४ । १ । १ । १७) तत्रत्य-
प्राणपदस्थाने अत्रोदानपदमित्येव विशेषः ॥ १७ ॥

उपांशोरभिचारे सादनविधानं च नान्यत्रेत्युक्तम् । उमयमन्तर्गमिऽपि तथेत्याह-स यद्युपांशुं सादयेदिति ।

ता ऽह ह उरकाः । (का ता) तृनिव मन्त्राभ्यां जुहति प्राणोदानौ वा-
 ऽभस्येतौ नानावीर्यां प्राणोदानौ कुर्म इति वृद्धन्तस्तदु तथा न कुर्यान्मो-
 हयन्ति ह ते यजमानस्य प्राणोदानावपीडाऽएनं तूष्णीं जुहुयात् ॥ १९ ॥
 (त्त) स च्छाऽरपाध्नुं मन्त्रेण जुहोति । तदेवास्त्येषोऽपि मन्त्रेण हुतो
 भवति किमु तत्तूष्णीं जुहुयात्समानध्नुं ह्येतद्यदुपाध्नुन्तर्वासां प्राणो-
 दानौ हि ॥ २० ॥

स येनोपाध्नुं मन्त्रेण जुहोति । तेनैवैतं मन्त्रेण जुहोति स्वाङ्कतोऽसि
 विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽष्टु स्वाहा त्वा सुभव
 सूर्यायित्युक्तो यजुषो बन्धुः ॥ २१ ॥

दध्यात्-अप्येनं दध्यात् । यदुपाध्नुं नापिदध्यात्-नेनमपिदध्यात् । ययोपांशोः कर्म-तथैतस्य ।
 समानं होतइ-यदुपाध्नुतर्वासी-प्राणोदानौ हि ॥ १८ ॥

ताऽह ह उरकाः-नानैव मन्त्राभ्यां जुहति । प्राणोदानौ ॥ अस्येतौ नानावीर्यां । प्राणोदानौ
 कुर्म इति वदन्तः । तदु तथा न जुयात् । मोहयन्ति ह ते यजमानस्य प्राणोदानौ । अपीडाऽएनं
 तूष्णीं जुहुयात् ॥ १९ ॥

स यद्वाऽरपाध्नुं मन्त्रेण जुहोति । तदेवास्त्येषोऽपि मन्त्रेण हुतो भवति । किमु तत्तूष्णीं जुहुयात् ।
 समानं होतइ-यदुपाध्नुतर्वासी-प्राणोदानौ हि ॥ २० ॥

स येनोपाध्नुं मन्त्रेण जुहोति । तेनैवैतं मन्त्रेण जुहोति । "स्वाङ्कतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो
 दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय"- (वा. सं. ७ । ६) इति ।
 उक्तो यजुषो बन्धुः ॥ २१ ॥

यदुक्तसुपांशोः स्वाहेत्युक्त्वा निष्क्रम्य वरकण च- (श. प. १ । १ । १ । १९-२१ च.) तदन्त्यर्गमे
 कर्मानिवाह-ययोपांशोः कर्म तथैव तस्येति । तत्र हेतुः-समानं होतदिति ॥ १८ ॥

होमै शाखान्तरमनुयन्यस्यति-ताऽह ह उरका इति । चरकनामानः केचित्प्रकृतितः 'तौ' उपा-
 ध्नुतर्वासीमहौ निक्षाम्यां 'मन्त्राभ्यां' 'जुहति' । तथा जुहतामनमहायः । 'एतौ' अहौ 'कस्त' यव-
 मानस्य 'प्राणोदानौ' । तौ च मिलन्यपारी निर्गमनकर्म प्राण, प्रवेशकर्म चोदान इति । निक्षमन्त्र-
 कण्ठेन एतौ महौ स्वयं प्राणापानान्यकौ 'कुर्म इति वदन्तः' । तथाविधं च तव कर्म तत्र कुर्यात् । 'यतः'
 ते 'यजमानस्य' 'प्राणोदानौ' 'मोहयन्ति' व्याकुलौवृन्ति । एकस्थैव सत् प्राणस्य इतिमेदाक्षानामनोः
 प्राणोदमनोः नानामन्त्रकरणेन स्वरूपमेदजननाय फलीकरणमपि अयजननाद् व्याकुलीकरणं यन् द्रष्टव्यम् ।
 स्वमज्जाह-अपीडा एनमिति । 'अपि' 'वा' 'एनम्' 'इत्' इत्येव । इत्यभाव इतिगोति ।
 'तूष्णीं' 'जुहुयात्' । अयमार्णकमन्त्राऽनेनैव विकल्पः ॥ १९ ॥

म वैवं मन्त्रेकताया होमस्य वैकल्पम् । उपारोमेन्त्रवचनेनैवास्यायि तांस्त्रयः । किञ्च यदुपाध्नुमन्त्रान्-
 मन्त्रेणान्तर्वासिः किञ्चेत तदुपाध्नुमन्त्रेण हत एक-अनयोऽस्यत् । यद्वा त्वमन्त्रवः किञ्चेत तदा

(२) अथ हुत्वाऽवाञ्चं ग्रहमुवमार्ष्टि । (ह्रीं) इदं वाऽऽपार्थं शुभं हुत्वोर्ध्व-
मुन्माष्टयथाऽवाञ्चमुवमार्ष्टि प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ नीचा पाणिना । मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टिदं वा उपाथं-
शुभं हुत्वोत्तानेन पाणिना मध्यमे परिधौ प्रागुपमार्ष्टयथात्र नीचा पाणिना
मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति देवेभ्यस्त्वा
मरीचिपेभ्य इति सोऽप्तावेव वन्द्युः ॥ २३ ॥

(स्तु) तुं प्रत्याक्रम्य सादयति । (त्यु) उदानाय त्वेत्युदानो ह्यस्येप
तानि वै सुष्ठुस्पृष्टानि सादयति प्राणोदानानुवैतुस्तथैस्पर्शयति प्राणोदा-
नान्तुन्दधाति ॥ २४ ॥

अथ हुत्वाऽवाञ्चं ग्रहमुवमार्ष्टि । इदं वाऽऽपार्थं हुत्वोर्ध्वमुन्माष्टि । अथावाञ्चमुवमार्ष्टि । प्रत्यक्ष-
मेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति ॥ २२ ॥

अथ नीचा पाणिना मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि । इदं वाऽऽपार्थं हुत्वोत्तानेन पाणिना मध्यमे
परिधौ प्रागुपमार्ष्टि । अथात्र नीचा पाणिना मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि । प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं
दधाति । “ देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः ”—(वा. सं. ७ । ६) इति । सोऽप्तावेव वन्द्युः ॥ २३ ॥

तं प्रत्याक्रम्य सादयति । “ उदानाय त्वा ”—(वा. सं. ७ । ६) इति । उदानो ह्यस्यैषः ।
तानि वै संस्पृष्टानि सादयति । प्राणोदानानुवैतुस्तथैस्पर्शयति । प्राणोदानान्तुन्दधाति ॥ २४ ॥

विरोधिमन्त्रान्तरामाकर्त्तव्यं मन्त्रेण कृत इति किमु वक्तव्यम् । एक एव हि ॥ ग्रह इत्युक्तं, प्राणोदानात्मक-
त्वात् । तयोर्धकप्राणवृत्तिभेदाभावात् । अस्मिन्नादिति । यदि तु अमन्त्रकत्वानुशयपरिहाराय मन्त्रेणैवाप्यपि
कर्त्तव्य इति विनिर्णयः । तर्हि येनैवोपायः क्रियते, तेनैव—“ स्मरतः ” इत्यादिना मन्त्रेणाप्यपि त्रियता-
मिति । अस्य च वन्द्युष उपांशुमहलक्षणत्वात्तर्हेन सह यो वन्द्युसम्बन्ध उक्तः ; एव प्राणद्वारा तदामकत्वा-
न्तर्यामत्त्वापत्तिं पृथगतुक्तोऽप्युक्त एवेति मन्तव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

उपांशोऽन्तर्गतेषामन्त्रेण यथा विहितं तद्वैलक्षण्यमन्तर्यामि सोपपत्तिश्च विधत्ते—अथ हुत्वेति । ‘ हुत्वा ’
अन्तर्यामम्—‘ अवमार्ष्टि ’ इति । यदस्योपांशुवैलक्षण्यार्थं तत्र हुन्मार्जनमुक्तम् । इदञ्चान्तर्यामस्यावमार्जने प्रयो-
जनम् । यदुदानस्य प्रत्यग्विधानमिति । ‘ मध्यमे परिधौ ’ अवाङ्मुत्तानेन पाणिना ‘ प्रत्यग् ’ अन्तर्यामि उप-
भृज्यात् । यत एतद्विपर्ययमुपांशुवामार्जनमिति । प्रयोजनान्तरं चान्तर्यामि परिधौ प्रत्यगुपमार्जने उदानस्य
प्रत्यक्त्वाविधानं नाम । उपमार्जने मन्त्रः—देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः इति । अस्य मन्त्रस्योपांशुवक्तुं ब्राह्मण-
मतिदिशति (श. प. ४ । १ । १ । २४) इति । सोऽप्तावेव वन्द्युरिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्तर्यामस्य तन्मन्त्र च विधाय स्तौति—तं प्रत्याक्रम्येति । यतोऽन्तर्याम उदानः, अतस्तदासादने—“ उदा-

तानि वाऽअनिद्ध्यमानानि शेरे । (२५आ) आ तृतीयसवनान्तस्मादिमे मनुष्याः स्वपन्ति तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मादिमे मनुष्याः सुप्त्वा प्रबुध्यन्ते तेऽनिदिताश्चराचरा यज्ञस्यैवेतद्विधामनु व्यय इव ह वै यज्ञो विधीयते तस्योपाध्वन्तर्षामावेव पञ्चावात्मोपाध्वंशुश्र्वनः ॥२५॥

(स्तु) तानि वाऽअनिद्ध्यमानानि शेरे । (२५आ) आ तृतीयसवनान्तान्तं यते यज्ञं प्रति वै तद्यत्तायते तस्मादिमानि व्युपाध्वंसि विगृह्य पक्षावुनायुवानानि पतन्ति तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मादिमानि व्युपाध्वंसि समासं पक्षावायुवानानि पतन्ति यज्ञस्यैवेतद्विधामनु ॥ २६ ॥ (शतम् २३०० ॥)

तानि वाऽअनिद्ध्यमानानि शेरे—आ तृतीयसवनात् । तस्मादिमे मनुष्याः स्वपन्ति । तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते । तस्मादिमे मनुष्याः सुप्त्वा प्रबुध्यन्ते । तेऽनिदिताश्चराचरा यज्ञस्यैवेतद्विधामनु । व्यय इव ह वै यज्ञो विधीयते । तस्योपाध्वन्तर्षामावेव पक्षौ । आत्मोपाध्वंशुश्र्वनः ॥२५॥

तानि वाऽअनिद्ध्यमानानि शेरे—आ तृतीयसवनात् । तापते यज्ञः । एति वै तद्—यत्तापते । तस्मादिमानि ययांसि विगृह्य पक्षावुनायुवानानि पतन्ति । तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते । तस्मादिमानि ययांसि समासं पक्षावायुवानानि पतन्ति । यज्ञस्यैवेतद्विधामनु ॥ २६ ॥

नाय त्वा " इति मन्त्र इत्यर्थः । सादने विशेष विधाय स्मृति—तानि वा इति । उपाध्वन्तर्षामोपाध्वंशुश्र्वनानि परस्परं यथा ' सरष्टानि ' भवन्ति तथा सादयेत् । एतद् संस्पृष्टासादने प्राणोदानव्याजान् सदा संस्पृष्टान् करोति । तस्य च प्रयोजनं प्राणोदानव्याजानां सदासंगम्यत्वात्तद्व्ययम् । प्राणोदानव्योः सन्ध्याप्रसक्तया ध्यातोऽपि तान्यामेव गृह्यते—इति तद्वेक्षया ' प्राणोदानान् ' इति बहुवचनम् । तस्य तदुभयमपि व्युपपत्ता च स्पष्टोक्तौ—रामायते—' अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः " (छा. उप. १ । ३ । १) इति ॥ २४ ॥

आसादितानां प्रयाणं तृतीयसवनपर्यन्तमन्यापरं तत्र हेतुमाह—तानि वा अनिद्ध्यमानानि । ' तानि ' ' अनिद्ध्यमानानि ' अन्याप्रियाणानि ' शेरे ' शेरे ' ' लोपस्त आत्मनेपदे " (पा. घ. ५ । १ । ४) इति तल्लोः । ' पुनः ' च ' पुनोऽयमवने प्रयुज्यन्ते ' इति यत् । तत्रायं हेतुः—' तस्माद् ' ' इमे ' मनुष्याः नियन्तमपि कालं ' सुप्त्वा प्रबुध्यन्ते ' । स्वापपनंश्चाथ ' तेऽनिदिताः ' अनलताः व्याप्रियन्ते । मनुष्याणां य यो स्वापप्रबोधौ तौ यज्ञस्य प्रकाशमनुसृत्य सण्णौ । कथमिति चेत्—वप इव ह वै यज्ञ इति । दत्तो ' यज्ञो ' ' व्यय इव ' पक्षौ । पक्षिणो हि यथा पक्षौ मध्यमागच्छ । एवं यज्ञमकस्य पक्षिणः ' उपाध्वन्तर्षामौ ' ' पक्षौ ' । ' उपाध्वंशुश्र्वनः ' च । मध्यमाग । अत एकरूप-बाहुयाध्वान्धाद्विधातुविधानमेव चेत्तानुवचपुरं सरमुक्तम् ॥ २६ ॥

यज्ञस्य पक्षिरूपायुदाहरणान्तरेणापि निश्चयनि—तानि वा इति । उपाध्वान्धादिनि तृतीयसवनान्तमपर्यन्तं निर्व्याजराणि निश्चिन्ति । तन्मन्यवदस्य यज्ञस्य स्यात् । तृतीयसवने च तेः तानिः ॥ ' यज्ञस्तपते ' विद्या-

(नि) इयुः इ वाऽउपांशुः । प्राणो ह्युपांशुरिमां ह्येव प्राण-
प्रभिप्राणित्यसुवेवान्तर्याम उदानो ह्यन्तर्यामोऽमुः ह्येव लोकमुद-
न-
प्रभ्युदित्यन्तरिक्षमेवोपांशुसवनो व्यानो ह्युपांशुसवनोऽन्तरिक्ष-
ह्येव व्यनप्रभिव्यनिति ॥ २७ ॥

इति प्रथमप्रपाठकं द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-२)

इयं ॥ वाऽउपांशुः । प्राणो ह्युपांशुः । इमां ह्येव प्राणप्रभिप्राणिति । असावेवान्तर्यामः । उदानो
ह्यन्तर्यामः । अमुं ह्येव लोकमुदनप्रभ्युदिति । अन्तरिक्षमेवोपांशुसवनः । व्यानो ह्युपांशुसवनः ।
अन्तरिक्षं ह्येव व्यनप्रभिव्यनिति ॥ २७ ॥

येते । यथ यदस्य विस्तार प्रबुद्धः । यज्ञपक्षिणो गमनं—यज्ञविस्तारसमये पात्राणि नैकभासादितानि
निवृत्तिं, किन्तु तत्र तत्र व्याप्रियन्ते । तदेतद्व्यपक्षिणो लौकिकपक्षिण् प्रबोधानन्तरं ' पक्षी ' विशिष्य
पक्ष्यनरमहमं विपुक्तं विपति विज्जम्भेण गमनम् । अनायुवानानीति । " शु निवृणामिन्नयोः "—
इति (पा. धा. अ. ४. २३) मित्रणे मेरुने वर्तमानात् । व्यत्ययेन शानच् (पा. सू. ३।१।२४) ।
साचीत्ये वा चानर् (पा. सू. ३।२।१९९) तानि पुनः ' तुनापसवने ' कार्यनिष्पन्नान्तरं खरे
' प्रयुज्यन्ते ' सह सायन्ते—तदेतद्विशदयति । भ्रान्तस्य पक्षिणः पक्षी संक्षिप्त् पुनः स्वनिवासगमन
पक्षपक्षिणः खरे सह पात्रसादनमिह भवति । ' समास ' समस्य संक्षिप्तैवर्चः इत्थं यज्ञपक्षिणम् ' अनु '
विधत्ते लौकिक पक्षी ॥ २९ ॥

भासादितानामुपांशुधादीनां त्रयाणां लोकत्रयप्रमकत्वेनापि प्राप्तिरस्यवाह—इयं ॥ वाऽउपांशुरित्यादि । तत्र
' उपांशुः ' भूलोकात्मकः, स हि प्राणात्मक इत्युक्तम् (श. प. ४ । १ । १ । १ । १) । सुवमाश्रित्यैव सर्वे
प्रागपि, अगो भूरपि प्रागात्मिका यतः—अन्तर्यामोऽल्लोकात्मकः, स ह्युदानात्मक इत्युक्तम् (श. प. ४ । १ । १ । १ । १) ।
उदानावागवृत्तितया प्राणोन्नमप्रतिबन्धकत्वेन जीमनेतुः । जीवन्तश्च सर्वे वागदानादिभिः ' अमु ' लोक
साधयाम इत्येव जीवन्तीति । अमुमेव लोक लक्षयित्वोदनन्तर्गतसो लोक उदानात्मकः । उपांशुसवनोऽन्तरिक्ष-
लोकात्मकः । स च प्राणोदानसंस्कारयोः व्यानात्मक इत्युक्तम् । व्यानव्यापारणो च अक्षसामाभिऽव्याहाराभि-
मन्यनादिसरणरुद्धधनुराभ्यनादीनामप्राणतऽनवनिता च । द्विषमाणानामन्तरिक्षलोकाभित्यैव निष्पत्तेः ।
अन्तरिक्षलोकोऽपि व्यानात्मको यतः । इयुणाधादित्रयस्य लोकत्रयप्रमकतया प्राप्तिरस्यमिति । " अभिरमागे " (पा. सू. १ । ४ । ९४) इति । " अन्तर्लेयुणे " कर्षप्रवचनोपपत्तम् । तद्योगात् ' इमाम् अमुं अन्तरिक्षं '
इति द्वितीया ॥ २७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे माव्यन्दिनशतरपत्राख्यभाष्ये

चतुर्थकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-२) ॥

व्याघ्र वाऽअस्येन्द्रवायवः । (५) एतन्वध्यात्ममिन्द्रो ह यत्र वृत्राय
वृत्रं प्रजहार सोऽवलीयान्मुन्यमानो नास्तृप्तीति विभ्यन्निरुपाधके
तदेवापि देवाऽअपुन्यत्यन्त ॥ १ ॥

ते ह देवा ऊचुः । (न) न वै हतं वृत्रं विद्म न जीवत्ये हन्त न एको
वेत्तु यदि हतो वा वृत्रो जीवति वेति ॥ २ ॥

ते वायुमब्रुवन् । (ज) अयं वै वायुर्योऽयं पवते व्यायो त्वमिदं विद्धि
यदि हतो वा वृत्रो जीवति वा त्वं वै न आशिषोऽसि यदि जीविष्यति
त्वमेव क्षिप्रं पुनरागमिष्यसीति ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहः ।

वाग्य वाऽअस्येन्द्रवायवः । एतन्वध्यात्मम् । इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वृत्रं प्रजहार । सोऽवलीयान्
मुन्यमानो ' नास्तृप्ति ' इतीव विभ्यन्निरुपाधके । तदेवापि देवा अपुन्यत्यन्त ॥ १ ॥

ते ह देवा ऊचुः—न वै हतं वृत्रं विद्म, न जीवत्ये हन्त न एको वेत्तु—यदि हतो वा वृत्रो
जीवति वेति ॥ २ ॥

ते वायुमब्रुवन् । अयं वै वायुर्योऽयं पवते । ' वायो त्वमिदं विद्धि '—यदि हतो वा वृत्रो जीवति
वा, त्वं वै न आशिषोऽसि । यदि जीविष्यति—त्वमेव क्षिप्रं पुनरागमिष्यसीति ॥ ३ ॥

उपाधादित्रयप्रयोगान्तरमैन्द्रवायवस्य प्रयोगमभिधात्वन् तस्य तदानन्तर्ये कारणमाह—वाग्य वा अस्येन्द्रवायव इति । प्राणादभिव्यानात्मकं हि तत्रयम् । व्यानकार्या च वाक् सत्कार्यतया तद्व्यामर्क्येन्द्रवायवो व्यानात्मकोमानुभवान्मुन्यन्तस्तेव स्पृष्टः । अग्रे युक्तं तस्य तदानन्तर्यमित्यर्थः । ' ह '—शब्दः प्रसिद्धो । ' वै '—इन्द्रस्या स्मारपति । तथा हि तैत्तिरीयके—“ प्राणापानाभ्यामेवोपाध्वन्तर्गामी निरिमिमीन । व्यानापानासवन, वाच ऐन्द्रवायवम् ”—(तै. शा. अ. १।१।४) इति । देहाद्विस्मलम्यमानस्येन्द्रवायवस्य देहान्तर्गतिकागिन्द्रियात्मकता कथयति तत्राह—एतन्वध्यात्ममिति । द्विविधोऽैन्द्रवायवः, आधिभौतिक आध्यात्मिकश्चेति । पौष्टिः स आधिभौतिक । परुषेण वानुष ॥ आध्यात्मिक इत्यर्थः । आत्मनि ' जघ्यात्मन् ' निरुक्तपथे अपेः “ अन्यत्रिमिति ” (पा. सू. २।१।१६) इत्यादिनाऽऽप्यमीभावः । “ अवयव ” (पा. सू. ४।६।१०८) इति ण्समाप्तम् । “ नात्यर्थभावाद् ”—(पा. सू. २।४।८३) इति शिभतेर्लुगमावोऽमादेशश्च । विधास्यमाने ग्रहे वायोः प्रथमवयवद्वयः । तस्य द्विदैक्यस्वरूपेन्द्रवायवकाम सर्वेषां पात्राणां वायव्यमानेत्यादिव्युत्पादनार्थमाख्यायिका आरभ्यते—इन्द्रो ह यत्र वृत्रायेत्यादि । ' इन्द्रो ' इत्र हतु ' वज्र ' विशेष । ' वृत्राय ' इति—“ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यान्निनः ” (पा. सू. २।३।१४) इति चतुर्थी । ' प्रजहार ' इति प्रहरणे हेतुः प्रक्षेपो लक्षणे । ' स ' इन्द्रः कृतप्रहारो न वज्रवान् । अतो नूनमनेनाह इत्र ' नारुषि ' न हतवान् इति मन्यमानस्तदाममनहर् मतिः सन् निरुधोऽभूत् । ' निरुपाधके ' इति आम्—प्रत्ययः (पा. सू. २।१।१६) । ' त्वं ' तस्माद् मयादेव कारणात् ' देवाः '—अपुन्यत्यन्त । न्यत्यन्त इति व्यत्ययेन (पा. सू. २।२।१२४) शब्दः ॥ १ ॥

इत्रहननसंग्रहे इत्रो हतो जीवति वेति न ऊच्यते, अस्माकमेको गत्वा जन्माचिन्ति ते देवा उक्त्वा, देवे-

सु होवाच । किं मे ततः स्यादिति प्रथमवपदकार एव ते सोमस्य गुञ्ज
इति तथेत्येयायु व्यायुर्देवतं वृत्र यँ सु होवाच हतो वृत्रो युद्धते कुर्या-
त्तत्कुरुतेति ॥ ४ ॥

ते देवा अभ्यसृज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमाना एव यँ स यमेकोऽलभत
स एकदेवत्योऽभवद्यं द्वौ स द्विदेवत्यो यं बहवः स बहुदेवत्यस्तद्यदेनं
पात्रैर्व्यगृह्णतु तस्माद्युद्धा नाम ॥ ५ ॥

स एषामापूयत् । (त्स) स एनाञ्छुक्तः पूतिरभिववौ स नालमाहुत्या
ऽञ्जास नालं भक्षाय ॥ ६ ॥

ते देवा व्यायुमब्रुवन् । (त्वा) त्वायविभुं नो विवाहीभुं नः स्वदयेति सु होवाच

स होवाच—किं मे ततः स्यादिति । प्रथमवपदकार एव ते सोमस्य राज्ञ इति । तथेत्येयायुः व्यायुर्देवतं
वृत्रम् । स होवाच—हतो वृत्रः । यदते कुर्यात्—तत् कुरुतेति ॥ ४ ॥

ते देवा अभ्यसृज्यन्त—यथा वित्तिं वेत्स्यमानाः—एवम् । स यमेकोऽलभत—स एकदेवत्योऽभवत् ।
यं द्वौ—स द्विदेवत्यः । यं बहवः—स बहुदेवत्यः । तद् यदेनं पात्रैर्व्यगृह्णत—तस्माद्युद्धा नाम ॥ ५ ॥

स एषामापूयत् । स एनाञ्छुक्तः पूतिरभिववौ । स नालमाहुत्याऽञ्जास, नालं भक्षाय ॥ ६ ॥

ते देवा व्यायुमब्रुवन् । बायो ! इमं नो विवाहि । इमं नः स्वदयेति । स होवाच—किं मे ततः
स्यादिति । त्वपैवैतानि पात्राण्याचक्षीरमिति । तथेति होवाच—युयं तु मे सस्युपवातेति ॥ ७ ॥

राशुनरावेन शत्रुं विमुक्तो वायुस्ततो गमनान्मे किं फलं स्यादिति वर वत्रे । सोमसिद्धिरस्य हविषः सम्ब-
न्धिनि पस्मिन् देवश्रावयवत्रे प्रथमं वपदक्रियते स ' प्रथमवपदकारः ' सोमशस्तव माम इति । ' तथा '
एषुक्त्वा वायुः देवेभ्यो निरगच्छत् । " आह स्वार्थे " । इत इवं च प्राप्तं । पुनरगस्त्य ' हतो वृत्रः ' सो-
म च यद् विमज्जनाय सोमप्रहविमग्नादिकं कर्त्तव्यं ' तत् ' कुरु ' इति देवेभ्यो न्यवेदयत् ॥ १ ॥ २ ॥ ४ ॥

॥ देवाः ' अग्निं ' सोममभिलक्ष्य ' असृज्यन्त ' अन्तरिक्षं गतवन्तः—“ सुव विसर्गे ”—(चा. पा. दि.
आ. ७२) देवादिकोऽनुदात्तेत् । विद्यते लभ्यत इति वित्तिः, प्राप्त्योऽर्थः, स येन प्रकारेण विमज्जन्ते
' एवं ' हि ' सः ' सोमप्रहविभाग इति । अतो ' य ' ग्रह महेन्द्रादिः ' एकः ' अलमत ' ' सः ' माहेन्द्रादिः
' एकदेवत्यः ' ' यं ' द्वौ ' स आश्विनादिः ' द्विदेवत्यः ' । ' यं ' ' बहवः ' ' स ' वैश्वदेवादिः ' बहुदेवत्यः '
इति—“ देवतान्तात्तदर्थे ” (पा. सू. ५ । ४ । २४) इति यत् । तदा ' एवं ' सोमं यस्मात्कारणात्
' पात्रैः ' विमज्ज्य देवा ' अगृह्णन् ' तस्मात् ' तानि पात्राणि ' भक्षयः ' इति प्रतिज्ञाः । " ग्रहवृत्तिविधायक"—
(पा. सू. ३ । ३ । ५८) इति करणे अण् ॥ ५ ॥

' एषा ' सम्बन्धी ' सः ' गृहीतः सोमः प्रतिगन्वोऽभवत् । ' ततः ' पर्युषितः पूतिगन्धः ' एनान् ' देशान्
प्रत्यागम्य आहृत्य ' इतश्चिष्टमक्षुण्णार्थं वा दुर्गन्धकेन ' सः ' मोक्षरतो योग्यो नामीत् ॥ ६ ॥

' देवाः ' ' वायु ' सोमं ' विवाहि ' विगतदुर्गन्धं कुरु अस्मभ्यमिमं रोचयेत्युचुः । तेन च वरे हते तत्तस्मात्

किं मे ततः स्यादिति त्वयैवेतानि प्रात्राण्याचक्षीरन्निति तथेति होवाच सूर्यं
तु मे सच्युपवातेति ॥ ७ ॥

तस्य देवाः । (ग्रा) यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुः पशुष्वदधुः स
एष पशुषु कुणपगन्धस्तुस्मात्कुणपगन्धात्रापिगृहीत सोमस्य ह्येष राज्ञो
गन्धः ॥ ८ ॥

(न्यो) नो ऽएव निष्ठीवेत् । (ज) तुस्माद्यद्यप्यासक्त इव मन्येताभिवातं परी-
याच्छ्रीर्वि सोमः पाप्मा बुक्ष्मः स बुया श्रेयस्यायति प्रापीयान्प्रत्यवरोहे-
देवधुं हास्माद्युक्ष्मः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

(त्य) अथेतरं वायुर्व्यवात् । (तु) तुदस्वदयत्ततोऽलमाहुत्याऽ-
आसालं भक्षाय तुस्मादेतानि नानादेवत्यानि सन्ति वायुन्यानीत्या-

तस्य देवा यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुः, तं पशुष्वदधुः । स एष पशुषु कुणपगन्धः । तस्मात्
कुणपगन्धात्रापिगृहीत । सोमस्य ह्येष राज्ञो गन्धः ॥ ८ ॥

नोऽएव निष्ठीवेत् । तस्मात् यद्यप्यासक्त इव मन्येत-अभिवातं परीयात् । श्रीर्वि सोमः पाप्मा
बुक्ष्मः, स यथा श्रेयस्यायति प्रापीयान्प्रत्यवरोहेद्-एवं हास्माद्युक्ष्मः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

अथेतरं वायुर्व्यवात् । तदस्वदयत् । ततोऽलमाहुत्या आस, अलं भक्षाय । तस्मादेतानि

प्रात्राण्या व्यवहारं प्रापच्छन् 'तथा' 'इति'-अङ्कित्य 'यूय' 'मे' सर्वे 'सवि' सहायका. स्थिता वतनेनका-
रिणे व्यासारे कुल इति आह ॥ ७ ॥

'तस्य' सोमस्य सम्बन्धिनो 'गन्धस्य' यावन्त दोषात् 'देवाः' अपनीतवन्तः 'तं' 'पशुषु'
प्राणिषु स्थापितवन्तः । 'स एष' प्राणिषु दृश्यमानः स्वेदादिनिबन्धनो दुर्गन्धः । तद् किं । प्रथमामध्ये
स्वेदादिनिबन्धने तस्मिन् गन्धे श्रुगुप्सा कृता सा वायुता । अतोऽसौ पशुषु क्षितोऽपि क्षेपात् प्राक् सोमस्य
गन्धो जातः । तदनात्राणाय वज्रादिना नासिका आच्छादनीया । मुष्णतस्य परिहाराय निष्ठीवेदिति ।
नानि गृहीमात् । न निष्ठीवेत् । अपिपूर्वो गृहीतिरपच्छादने कर्त्तव्यः । यथा तस्मादीक्षितेनानिगृह्य घ्रीवितव्य
होवाचस्यपिप्रहणमिष्टीवनाभ्यां हि तस्मिन् गन्धे श्रुगुप्सा कृता स्यात् । स वायुता । अतः पशुषु क्षितो-
ऽपि क्षेपात् प्राक् सोमस्य राज्ञो गन्धः । अतः पिबाननिष्ठीवनाभ्यां सोम एवावहृतः स्यात् । अतोऽपवित्रेण
गन्धेन 'आ' सम्भृतात् सक्तं व्यास्रतामान 'मन्येत' तदा तत्परिहाराय पक्षिण इव प्रवृत्तप्रदेशमासेयेत् ।
तेन च तत्रगनीय प्रयुज्यते । न पुनस्तमपवित्रगन्धः सहमानैव प्रयोगो निष्पादनीयः । यतः साक्षाच्छ्रीरूपः
सोमः । अपवित्रगन्धः पुनर्न्याधिरूपः पाप्मा । यथा च प्रशस्ततरे राजादवागच्छति सति उन्नतं पर्यङ्कप्रासादा-
दिकमालम्ब्य स्थितः प्रापीमात्-एव सोमे राजन्यागच्छति सति प्रवृत्ततेवया श्रोयितो भवति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अनन्तमिदानीतादृश्यात् 'इतर' स्थितं सोम 'वायुर्व्यवात्' स - 'सामन्थादिदुक्तो भवति तथा
च्यप्रोत्' । "आ गतिगन्धनयोः"-(घा.पा.अ.पृ.४०) इति । तेन च तं सोमं दवाभ्यां स्वादुमकरोत् । ततश्च स

चक्षते सोऽस्यैष प्रथमवपद्मारश्च सोमस्य गुञ्ज एतान्यु ऽएनेन पात्रा-
ण्याचक्षते ॥ १० ॥

(त इ) इन्द्रो ह वाऽईक्षांचके । वायुर्वै नोऽस्य यज्ञस्य भूयिष्ठभाग्यस्य
प्रथमवपद्मारश्च सोमस्य गुञ्ज एतान्यु ऽएनेन पात्राण्याचक्षते हुन्ता-
स्मिन्नपितृमिच्छाऽइति ॥ ११ ॥

सु होवाच । व्यायज्ञा माऽस्मिन्ग्रहे भजेति किं ततः स्यादिति निरुक्त-
मेव व्यावदेदिति निरुक्तं चेद्वाग्वदेद्वा त्वा भजामीति तत एष ऐन्द्रवायवो
ग्रहोऽभवद्वायव्यो ह्येव ततः पुरा ॥ १२ ॥

नानादेशत्वादि सन्ति वायव्यानीत्याचक्षते । सोऽस्यैष प्रथमवपद्मारश्च सोमस्य गुञ्जः । एतान्यु-
ऽएनेन पात्राण्याचक्षते ॥ १० ॥

इन्द्रो ह वाऽईक्षांचके—वायुर्वै नोऽस्य यज्ञस्य भूयिष्ठभाग्य-स्य प्रथमवपद्मारश्च सोमस्य गुञ्जः ।
एतान्युऽएनेन पात्राण्याचक्षते, हुन्तास्मिन्नपि त्वमिच्छाऽइति ॥ ११ ॥

स होवाच—वायो ! आ माऽस्मिन्ग्रहे भजेति । किं ततः स्यादिति । निरुक्तमेव वाग्वदेदिति ।
निरुक्तं चेद्वाग्वदेद्वा—आ त्वा भजामीति । तत एष ऐन्द्रवायवो ग्रहोऽभवद्वायव्यो ह्येव ततः पुरा ॥ १२ ॥

सोमो होमस्य इति शिष्टमखण्डाय च वायव्यो जातः । यतो वृत्रविनाशविषयप्रियवार्त्ताकथनेन सोमस्य स्वादू-
काणैश्च लम्प्यवरूपो वायुः, 'तमाम्' हेतोः 'एतानि' पात्राणि देवतायेन तत्तरेष्वेव स्मरदेशान् इति 'सन्ति'
अपि कथमेतत्तरेष्वेव 'वायव्यानि' इत्युच्यन्ते । 'स एवः' इदानीं कियमागः 'प्रथमवपद्मारश्च' 'मस्य' वायोरेव
जातो—न केवलं ततरेवैः सोमग्रहायतना सोमेन व्यरदेशाहोष्यति सन्ति तानि 'पात्राणि' च तेन वायुनेव
वायव्यानीत्याचक्षते यादिकाः । "उन्दसि हृष्टवृद्धिः"—(पां. सू. १ । ४ । १)—इति वर्तमाने लट् ।
एवं वायोः प्रथमवपद्माररूपवरणनादय ग्रहो वायव्योऽस्य कथयति । चेत्, उच्यते—वायावेवं दक्षरे 'इन्द्रः'
'ईक्षांचके' पर्यालोचितवान् । अस्मिन् अपि अनुष्मिन् पञ्चे वायव्यो जुह्वतं यदस्मिन् ग्रहस्य स्थितेषु यत्स
वायोः कृत्विषतः प्रथमो भागः । अस्मन्नामप्यनयो पात्राणामपि वायव्यानीति वायुनाम्ना व्यरदेशचेति
साहं किं कर्तव्यमिति कर्तव्यार्थोत्पत्तिरिति चोक्तं 'हन्त' इति । यदि नाम ऐन्द्राग्रे अग्निना सद् भागोऽस्ति ।
यद्यपि वायव्यमस्तवर्तमानो मन्त्रावापरागो भागोऽस्ति । तदाऽपि त्वं तेष्वोच्यं भागम् अस्मिन् प्रथमवपद्मरे
अहं 'इच्छे' 'इच्छे'त्येवमनेनोदे लोडुत्तमैकवचनम् ॥ १० ॥ ११ ॥

इत्यमिच्छित्वा च 'सः' 'इन्द्रः' हे वायो ! 'ग्रहे' 'मा' 'मो' 'मय' 'मम' भागं देहति 'उवाच' ।
'ततः' तत्र भागप्रदानम् 'किं' फलं स्यादिति च वायुनोक्तं वरमिन्द्रो देहो । 'निरुक्तेनैव वचन-
देत्' इति । तं च वरं वायावृद्धिर्देति सति तद्व्ययदानम् पूर्वं वायुदेवयोरे 'ग्रहः' इन्द्रसम्बन्धेन 'ऐन्द्र-
वायवः' अववत् । 'निरुक्तं' नाम निःशेषमुक्तं वित्पदमित्यर्थः । अत एव देवताविशेषरूपस्यायं प्रा-

स इन्द्रोऽब्रवीत् । (६) अर्घं मेऽस्य ग्रहस्येति तुरीयमेव तऽइति वायु-
रथमेव मऽइतीन्द्रस्तुरीयमेव तऽइति वायुः ॥ १३ ॥ [अर्घप्रपाठकः ॥

६८ कंडिकाः] ॥

तौ प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्ग्रहं द्वेषा चकार स होवा-
चेष्टं व्यापोरित्यय पुनरर्घं द्वेषा चकार स होवाचेष्टं व्यापोरितीदं तवे-
तीन्द्रं तुरीयमेव भाजयाचकार यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं तुत एष ऐन्द्रतुरीयो
ग्रहोऽभवत् ॥ १४ ॥

(७) तुस्य वाऽएतस्य ग्रहस्य । द्वे पुरोरुचौ वायव्येव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरा
द्वेऽभ्युदाक्ये वायव्येव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरा द्वौ प्रेषौ वायव्य एव पूर्वैन्द्र-
वायव्य उत्तरो द्वे प्राज्ये वायव्येव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरमेवं तुरीयं तुरीयमेव
भाजयाचकार ॥ १५ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत्-अर्घं मेऽस्य ग्रहस्येति । तुरीयमेव तऽइति वायुः । अर्घमेव मऽइतीन्द्रः । तुरीय-
मेव तऽइति वायुः ॥ १३ ॥

तौ प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्ग्रहं द्वेषा चकार । स होवाच इदं व्यापोरिति ।
अय पुनरर्घं द्वेषा चकार । स होवाच-इदं व्यापोरिति, इदं तवेति । इन्द्रं तुरीयमेव भाजयाच-
कार । यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयम् । तुत एष ऐन्द्रतुरीयो ग्रहोऽभवत् ॥ १४ ॥

तस्य वाऽएतस्य ग्रहस्य द्वे पुरोरुचौ-वायव्येव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्युत्तरा । द्वेऽभ्युदाक्ये-
वायव्येव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्युत्तरा । द्वौ प्रेषौ-वायव्य एव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्य उत्तरा । द्वे प्राज्ये-वाय-
व्येव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्युत्तरा । एवमेवं तुरीयं तुरीयमेव भाजयाचकार ॥ १५ ॥

प्रत्ययैवादिशब्दाः शब्दाः प्राजापत्यमन्त्रश्च श्रूयते-“ अनिरुक्ता प्राजापत्यपा गृह्णाति ” इति । अथवा
पा, पन्तला, मन्त्रमा, कैत्री, त्वये चतुरस्रया वागवतिष्ठते । तव पूर्वोत्पत्तिं वागवत्यमेदे उत्तरोत्पत्त्या-
भावात् मावशापन्नम् । वैश्वानो तु पुरोदोमां विष्णुमापते सप्तोषे निःशेषान्निष्ठवन् ॥ १९ ॥

प्रजापतिर्हते ऐन्द्रवाके इन्द्रवाक्योर्वैश्वानरैर्दक्षिण्यैश्चतुर्दशमाक्यैः तुरीयशब्दार्थं वाह-स इन्द्र
इत्यादि । ‘ अर्घं ’ इत्यादिनेमरोर्वैश्वानरः । एवं विद्वत्पत्त्या इन्द्रवाक्यं प्रजापतिं पृच्छति इति तत्तुर्दशमा-
मन्त्रम् । ‘ सः ’ च ‘ प्रजापतिः ’ न ‘ ग्रहः ’ विमज्ज्य ‘ इन्द्र ’ चतुर्दशमेव माग्निमहत्तेन, अग्निर्हते
तु वातुः । ‘ तुरीयम् ’ इति चतुर्थमिति शब्दः । “ चतुरन्ध्रमन्त्राद्यष्टोत्तमम् ”-(पा. सू. १।२।१९ व.)
इति श्रुत्यर्थे आतिशयोक्तिः च तुरीयशब्दस्युत्पत्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इन्द्रवाक्योः सप्तोत्तमशब्दप्रमाणेन ब्राह्मणवृत्तान्तानि मन्त्रानां विष्णुमन्त्र-स्य वाऽएतस्येत्यादि ।
पुरोदवापेति । “ दशममूर्ध्वोऽस्ति ” (अ. प. ४। १। २। १९) इत्याम्नात्पूर्वप्रश्नार्थेनादिशब्दा इति

स होवाच। तुरीयं तुरीयं चेन्मामचीमजुस्तुरीयमेव तर्हि वाञ्छिनरुक्तं वदि-
प्यतीति तदेतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं युन्मनुष्या वृद्धन्त्ययेतत्तुरीयं वाचोऽ-
निरुक्तं यत्पशुवा वृद्धन्त्ययेतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यद्व्याधंसि वृद्धन्त्य-
येतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यदिदं सुदृष्टं सरीसृपं वृद्धति ॥ १६ ॥

तस्मादेतद्विषयाभ्यवृत्तम् । (च) चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि
विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा ग्रीणि निहिता नेद्भयन्ति तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्तीति ॥ १७ ॥

स होवाच-तुरीयं तुरीयं चेन्मामचीमजुस्तुरीयमेव तर्हि वाञ्छिनरुक्तं वदिष्यतीति । तदेतत्तु-
रीयं वाचोऽनिरुक्तम्-यन्मनुष्या वदन्ति । अथतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्-यत्पशवो वदन्ति ।
अथतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्-यद्व्याधंसि वदन्ति । अथतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्-यदिदं सुदं सरी-
सृपं वदति ॥ १६ ॥

तस्मादेतद्विषयाभ्यवृत्तम्-“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये
मनीषिणः । गुहा ग्रीणि निहिता नेद्भयन्ति तुरीयं वाचोमनुष्या वदन्ति ॥” इति ॥ १७ ॥

देवतायै करोतीति पुरोक्तम् । ष्यन्तात् किम् (पा. सू. ३ । २ । ७६), गितोपे (पा. सू. ६ । ४ । ९१)
“संज्ञापूर्वको विधिरान्त्यः”-इति गुणो न भवति । अथवा अन्तर्भावित्वात् किम् रूपम् । पुरोगादीनां
पूर्वा वाग्व्याध्वं, अथारुचैन्द्रवायवा इति सर्वेन्द्रम्य चतुर्धाज्ञापात्रमेव ज्ञातम् ॥ १९ ॥

स्वकीयग्राहादिमागानुसारेण वाचश्चतुर्थमेव निरुक्तं स्यादित्याह-स होवाचेत्यादि । ग्राहारी सर्वत्र चतुर्थ-
मागस्यैव मदीयवाद्वागनि चतुर्थमागमेव मागं विस्पष्टं वदिष्यति । वाचो रिप्यष्टधनुषं मागं वैजरीं वदन्
इत्यर्थः । पर-पश्यन्मा-मेषमा-वैजरीत्येव चतुर्वक्त्रा वागवतिष्ठते । तत्र परादीनां निम्नां देहमव एवावस्थानेन
परयोऽग्रहणं प्रयत्नात्मावादिमेषादृष्टवम् । वैजरी पुनः पराद्यैर्गुणैरिति वाहितायं प्रथमे च समया भवति-इति
विहास्यर्थः । ‘मर्बामवन्’ मन्तेर्ष्यन्ताभ्युद्धि चङि रूपम् । यत इन्द्रेण वैवर्पात्मक बायुमनु जातम् तदिदानीं
मनुष्यादिभिन्नेदेव व्यवहितं इत्याह-तदेतत्तुरीयमित्यादिना । मनुष्यादय इदानीं यद्वाप्यं वदन्ति तदिन्द्रेणा-
भ्यनुज्ञानं विस्पष्टं चतुर्थं काष्णमित्यर्थः । सुदृ २सरीसृपमिति । पुनः पुनस्तानेव गच्छन्त्यन् प्राणिजानमित्यर्थः ।
सरीसृपमिति । सुपेति ‘यडोऽचि च’ (पा. सू. २ । १ । ७४) इति यदो लृक् । “सन्त्यडोः” (पा.
सू. ६ । १ । ९) इति द्विचनम् । उपवादिकाव “रभिकौ च लुकि” (पा. सू. ७ । ४ । ९१) इति रीगागमः ।
अन्यापेक्षया गुणे प्राप्ते-“न वातुलोम आर्द्धवातुके” (पा. सू. १ । १ । ४) इति प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

उक्तं च मन्त्रमवाहं दर्शयति-तस्मादेतद्व्यादि । इन्दो वाचश्चतुर्थमागं विस्पष्टमवजानात् । तस्मा-
देतदुक्तमर्थकपुनस्तु ‘ऋषिणा’ मन्त्रेणैवमुक्तम् । वाच. ‘पदानि’ पणपश्यन्तिव्यादयोऽवस्थाभेदाः

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वा) आ वायो भूष शुचिषा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो तेऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं व्यापुवे त्वेति ॥ १८ ॥

अथातो गृह्णात्येव । “ आ वायो भूष शुचिषा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो तेऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्-वायवे त्वा ”-(वा. सं. ७।७) इति ॥ १८ ॥

‘चत्वारि’ ‘परिमिता’ परिमितानि यतः चत्वारि जलः परिच्छिन्नानीचर्यः । अथवा ‘वाक्’-परिमितानि ‘चत्वारि’ ‘पदानि’ परिच्छिन्नपरायणस्याभेदरूपचतुष्पदात्मिका । पूर्वस्मिन् पक्षे-“ सुपा सुदृहम् ” (पा. सू. ७।१।१९) इत्यादिना वष्टया लुकि सति बागित्वेत्तद्रूपं भवति । “ परिमिता ” इति “ शेरुच्छदति दृढरुम् ” (पा. सू. १।१।७०) इति (अमादेशस्य) शेरुच्छः । ‘ ये ’ मनीषिणः ‘ विद्वंसस्तो ’ ब्राह्मणा । ‘ तानि ’ वाचः पदानि जानन्ति । ‘ मनीषिणः ’ इति ब्रीह्यादिवादिनिः (पा. सू. १।२।१११) अथवा “ शिखादिभ्य निर्भाष्य ” इति । तेषां मध्ये ‘ मनीषिणः ’ पदानि परावरस्याभेदरूपाणि शरीरस्यरूपाणां गुहायां निहितानि ‘ निष्कृयन्ति ’ न चेदन्ते न विस्पष्टीभवन्तीत्यर्थः । गुरोति पूर्ववत् “ सुपामिति ” (पा. सू. ७।१।१९) सप्तम्या लुक् । आकारादेशो वा । चतुर्थमेव रूपं वैखर्यात्मकमिदानीं मनुष्या वर्धन्ति । मनुष्या रण्येतात् पश्चादीनामनुसल्लङ्घनार्थम् । पश्चादरोऽपि चतुर्थं वापूर्यं वदन्तीति ॥ १७ ॥

इत्यमाख्याविरुद्धा ग्रहस्य देवतादिक प्रदर्श्य तस्य सम्पन्नक ग्रहणसंस्कार विवक्षे-अथात हायादि । ‘ अथातः ’ इत्यनेनान्तर्धानप्रधानन्तर्यं बोध्यते । प्रकृतत्वाद्देववायवं प्रदम् “ आ वायो भूष ” इत्यादिना गृहीयात् । एतन्मन्त्र-करणकेन ग्रहणेन सोमं सङ्कुर्यादित्यर्थः । नचत्र ग्रहणवाक्ये इत्यदेवतासम्बन्धदर्शनायामविवाचकत्वं प्रतीयते । यथा “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां वा ” (तै. सं. ३।१।२) इति ताकुतः संस्कारो निर्धारित इति । न “ सोमेन यजेत ” इत्यनेनैव यागास्य विहितत्वात् । ननु “ यदाग्नेय ” इत्यादिभिर्वाक्यैर्विहितानां यामानां यथा विद्वद्वाक्यमनुवादकं, तथा ग्रहणवाक्यविहितं नां यागानामेतत् “ सोमेन ” इत्यादि वाक्यमनुवादकं भविष्यतीति चेत् (न) अनुवादसम्भवात् । सति हि पुरोवादेऽनुवादः सम्भवति । न चान् पुरोवादेऽस्ति सोमेन यजेतयेनेन प्रतीतिस्वार्थस्य ग्रहणवाक्येभ्यः प्रतीतिः । न च ग्रहणं यजन्तं भवति नापि तद्विहितप्रत्ययेत्यो रतः सोमकृता । न च वाक्यं स्वर्णामांषं विहितस्तद्विहितः प्रकृतं नृते, न तु सतिविति । “ अन्तः पवित्राद्गृह्णाति ” इति रसस्यैव प्रकृतत्वात् । अगोऽनुवादसम्भवात् सोमेनत्येतस्य विवाचकत्वम् । विहिते ॥ तस्मिन् आग्नेयादि-वाक्यानि ॥ संस्कारस्य विवाचकानि “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालः ” इत्यादिषु ॥ वाक्येषु द्रव्यदेवतासम्बन्धान्यदालुपयस्या यागः कल्प्यत इति पुरोवादेऽसम्भवाद्ब्रह्मवाक्यमनुवादकं भवति । न चेत् व्यत्यासेन विद्वद्वाक्यं यागास्य विवाचकम् । विहिते तस्मिन् आग्नेयादिवाक्यानि गुणविवाचकानीति शङ्कनीयम् । विहितयागालुवादेन नानागुण-विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा चोक्तम् “ प्राप्ते कर्मणि नामेको विवाहः शस्यते गुणः । अप्राप्ते ॥ विधियन्ते बह्वेऽप्येकपण्यन्तः ” (तत्र बालिक अ. ३) इति ॥ तस्मादनेन ग्रहणवाक्येन सोमस्य देवताविशिष्टो ग्रहणसंस्कारो निर्धार्यते ॥ नचैवमपि ग्रहणस्य गुणकर्मत्वं न सम्भवति गुणकर्मत्तुगुणविहितत्वात्, प्रदानकर्मलसुगुणकर्मत्वात् । तथा हि सूचकता कर्मणां भेदस्तत्तुगुणं च सूचितम्-“ तानि दीव गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु द्रव्यं विकीर्ष्यते गुण-

(त्वु) अयापगृह्य पुनरुनयति । (त्वी) इन्द्रवायूऽश्मे सुता उप प्रयो-
भिरुगतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायुवऽइन्द्र-
वायुभ्यां त्वेपु ते योनिः सजोपोभ्यां त्वेति सादयति स यदाह सजो-
पोभ्यां त्वेति यो वै वायुः स इन्द्रो य इन्द्रः सुवायुस्तस्मादाहैपु ते योनिः
सजोपोभ्यां त्वेति ॥ १९ ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-३ ॥

अयापगृह्य पुनरुनयति । “ इन्द्रवायूऽश्मे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वा-
मुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वैव ते योनिः सजोपोभ्यां
त्वा ”—(वा० सं० ७।८) इति सादयति । स यदाह—सजोपोभ्यां त्वेति, यो वै वायुः स
इन्द्रो य इन्द्रः स वायुः । तस्मादाह—एष ते योनिः सजोपोभ्यां त्वेति ॥ १९ ॥

सत्र प्रतीयते, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । येषु द्रव्यं न चिकीर्षते तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ।
इति । यैः कर्मभिर्द्रव्यं चिकीर्षते तेषाम्द्रव्यत्वं सत्कर्तुं चेज्यते तानि गुणकर्मणि । येषु न तथा क्रियते
तानि प्रधानकर्माणि । तथा च सति यूपं मध्वतीत्यादौ यूपदिकस्योत्पादयितुमिष्टत्वाद् ब्रौहीनवहन्तीत्यादौ
ब्रौह्मादिकस्य सत्कर्तुमिष्टत्वाद् गुणकर्मत्वम् । प्रयाजादियुक्तवैरीत्यात्, प्रयाजादिवत् प्रधानकर्मत्वम् । एवं च,
सत्यवधातेन यथा ब्रौहीनं तुषविमेको दृष्टः संस्कारः तथा ग्रहणेन सोमरसे न कधिद्विशेष उत्पद्यते, अतोऽव-
धातवैरीत्यात्प्रयाजादिवत्प्रधानकर्मत्वमिति चेन्न । “ इन्द्रवायवम् ” इति द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेन्नित-
तमर्थे भवति, “ कर्तुंतीप्सिततमं कर्म ” (पा० सू० १।४।४९) इति कर्मब्रह्मविधानात् । अस्ति च सोमरसस्ये-
त्तितमत्वं, यागसाधनत्वात् । अतः सोमरसः प्रधानभूतः । तथा सति ग्रहणक्रियाया गुणकर्मत्वमवधातवत्त-
सिद्धम् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं ग्रहणवाक्येषु । ग्रहणमन्त्रस्त्वैवमान्वायते—आ वायवि । यदि सोमरसे दृष्टोऽति-
शयो न स्यात्, तर्ज्यपूर्वं कल्पनीयम्, तस्माद् ग्रहणस्य गुणकर्मत्वम् । हे ‘ वायो ! ’ ‘ शुचिपाः ’ शुद्धस्य सोमस्य
पातः ‘ नः ’ अस्माक समीपे ‘ आमूप ’ अलङ्कृत ‘ भूष अलङ्कृते ’ (घा. म्वा. वा. प. १८।१९) हे विश्वस्य
न्यायक ! ‘ ते ’ तव सहजसंख्याः नियुतो (निघ. १।१९।८) बाह्वानि सन्ति, तद्वाक्यस्य च तव सम्बन्धि
मदनोर्यं—“ गदमदचरयमधानुपसर्गं ”—(पा. सू. ३।१।१००) इति यत् । ‘ अन्धः ’ अन्तं सोमरसा-
त्मकम् । ‘ उषो ’ उप ‘ अयामि ’ उपगमयामि । ‘ अय गतो ’ (म्वा. प. ४७६) हे ‘ देव ! ’ योत्तमान
वायो ! यस्य सोमस्य ‘ ईद्वैव ’ प्रथमवचनकारलक्षणं प्रथमगानं ‘ दनिषे ’ धारयति । “ उन्दसि छुह्वह-
डि. ” (पा. सू. ३।४।६) इति ङि । हे सोमरस ! ‘ त्वा वायवे ’ गृह्णामीति मन्त्रस्यार्थः ॥ १८ ॥

पुनर्ग्रहणं विधत्ते—अयेति । वायव्यग्रहणानन्तरमपि च पुनर्योन्द्रवायव्यम् ‘ आनयति ’ गृहीतवादित्यर्थः । तत्र
ग्रहणे मन्त्रः—“ इन्द्रवायूऽश्मे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि, उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्र
वायुभ्यां त्वा ” (वा. सं. ७।८)—इति । हे ‘ इन्द्रवायू ! ’ यस्मात् कारणात् ‘ इमे ’ सोमाः ‘ सुता. ’ अभिपुताः

कुतूडसो ह वाञ्छस्य मित्रावरुणो । (पात्रे) एकवर्ष्यात्मर्षे स बुदेव
 मुनसा कामयन्ऽइदं मे स्याद्विदुं कुर्वीषिति स एव कुतुर्य बुदस्मै उत्त-
 मृष्यते स डसो मित्र एव कुतुर्वरुणो डसो ब्रह्मेव मित्रः क्षत्रं वरुणोऽभिगु-
 न्त्वेव ब्रह्म कर्ता शत्रियः ॥ ५ ॥

(स्ते) ते ह्येतेऽग्र्ये नानेवासतुः । (ब्रू) ब्रह्म च क्षत्रं च वृत्तः शश्यान्
ब्रह्म मित्र ऋते क्षत्रादुरुणात्स्यातुम् ॥ २ ॥

न क्षत्रं वरुणः । (५) ऋते ब्रह्मणो मित्राद्यद्भिं च वरुणः कर्म चक्रे-
ऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न ह्येवास्मै तत्समानृषे ॥ ३ ॥

ते ह्येतेऽग्र्ये नानेवासतुः—ब्रह्म च क्षत्रं च । तत्र शश्यान् ब्रह्म मित्र ऋते क्षत्रादुरुणात्स्यातुम् ॥ २ ॥
न क्षत्रं वरुण ऋते ब्रह्मणो मित्रात् । यद् किञ्च वरुणः कर्म चक्रे—अप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण—न ह्ये-
वास्मै तत्समानृषे ॥ ३ ॥

‘अपदानम्’ आदानि । विनियोगेऽन्वयमात्रः (पा. सु. २ । १ । १) । “अनघ ” (पा. सु. १ । ४ । १०८) इति द्रष्टुं सन्तान्तः । तत्रानानि विपदानानि विपदानानि कृत्वा ‘एतद्’ लक्षणात्परिणामः । कुरुदशरूपमर्थे विदुर्गोति—सु यदेवेत्यादि । ‘सः’ लोकाः ‘रः’ प्रोक्तः । ‘मै’ ‘स्वात्’ मन्त्रः । ‘रः’ इति ‘मै’ मन्त्रादित्येति यत् ‘सः’ ‘रः’ संकल्प इत्यर्थः । तत्सकलितं ‘अस्मै’ लोकाय देन ‘समृद्धयते’ । ‘सः’ ‘दक्षः’ । “दक्ष इति” (पा. सु. १०९) कुरुदशरूपमिति कर्मो विवक्षित इत्याह—मित्र ह्येवेत्यादि । मित्रादुरुणात्स्यातुम्—मित्रेणैवेत्यादिना । ‘ब्रह्म’ इति ब्रह्मण्यतिः, सैव ‘मित्रो’ देवः । हविर्वातिदेवः, ‘वरुणो’ देवः । ‘अभिगन्ता’ अभिगमनशक्तिः । ‘कृत्वा’ क्रियशक्तियुक्तः । उभयवार्ति तात्पर्येण तु मन्त्रः (पा. सु. १ । १ । ११९) । यतो मित्रावरुणौ कुरुदशरूपमभिषेधानि क्रियमाणास्तेष्वपि, ब्रह्मण्ये च ब्रह्मणिनाशक्तिर्मात्रा, अत आधि-
मौलिकनिरावरुणरूपवन्नपरेष्वप्यत्र इत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मण्येतेकमेवाभिमतैरुक्तैर्ब्रह्मण्यभिधाना इति पूर्वम् अत्र हि देवपञ्चमाह—ते ह्येते इत्यादिना । ‘अमे’ इति ‘ते एते’ अतः च क्षत्रं च विभिन्ने अभूवन् । ततो विभेदान्तरं निरूपयते ‘अतः’ वदन्नातन्त्रेण क्षत्रेण विनापि स्वयं एवं स्यात् इत्यमरम् । तदा वरुणमन्त्रे क्षत्रं मित्रादुरुणात्स्यातुम् इति स्वयं एव स्यात् न शक्य-
मभूत् । ततो ब्रह्मण्ये क्षत्रं ‘यत् किञ्च’ ‘कर्म’ ‘चक्रे’ तत् सर्वं ‘मित्रेण’ ‘ब्रह्मणा’ ‘अप्रसूतम्’ । अनुरागमनुरादिभिरितिः । तदा विषयेवाकरोत् । ततः ‘तत्’ इति कर्म ‘अस्मै’ क्षत्राय न समृद्धमभूत् । यस्मात् स्वयं एव क्षत्रं कर्म न समृद्धम् अतः स्यात् इत्यमरम् । ततो वरुणमन्त्रे क्षत्रं यत् किञ्च कर्म चक्रे तत् सर्वं मित्रेण ब्रह्मणा अप्रसूतमनुज्ञात शश्यानेति इत्येव सन्त्यजः । ‘कुरुदश’ इति “कुरुदशौ” (पा. सु. १०९) इत्यस्यैति (पा. सु. १ । १ । ११९) द्विवचने (पा. सु. १ । १ । १२०) उवाचिके (पा. सु. ७ । ४ । ११) “अत आदौ” (पा. सु. ७ । ४ । १२) इति दावे च—
“तत्समृद्धयते” (पा. सु. ७ । ४ । १३) इति नुमागमः । ननु अथेतदनुज्ञादित्यत्र इति कथं नुमागमो विधीते—उच्यते—नुविनिर्दिष्टादेवविधानेष्टुकारप्रतिविधानं कर्तव्यमिति शक्यात्सप्तति रेतस्य हत्येनाद्विचारम् तन्निवृत्त्यर्थं कार्यं मतिरिति ॥ २ ॥ ३ ॥

सु क्षत्रं वरुणः । (णां) ब्रह्म मित्रमुपमन्त्रय्यांचक्रऽवुप माऽऽवर्तस्व सुष्टु-
सृजावहे पुरस्ता करवे त्वत्प्रसूतः कुर्म करवाऽइति तथेति तौ समसृजेतां
तत एष मैत्रावरुणो ब्रह्मोऽभवत् ॥ ४ ॥

(त्तो) सो एव पुरोधा । तस्मान्न ब्राह्मणः सर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोधां
कामयेत् सुष्टुहृष्येती सृजेते सुकृतं च दुष्कृतं च नोऽएव क्षत्रियः सर्वमिव
ब्राह्मणं पुरोदधीत् सुष्टुहृष्येती सृजेते सुकृतं च दुष्कृतं च स यत्ततो
वरुणः कुर्म चक्रे प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण सुष्टु देवास्मेतदानृषे ॥ ५ ॥

स क्षत्रं वरुणो ब्रह्म मित्रमुपमन्त्रयाञ्चक्रे-इष माऽऽवर्तस्व, संसृजावहे, पुरस्ता करवे, त्वत्प्रसूतः
कुर्म करवाऽइति । तथेति तौ समसृजेताम् । तत एष मैत्रावरुणो ब्रह्मोऽभवत् ॥ ४ ॥

नोऽएव पुरोधा । तस्मान्न ब्राह्मणः सर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोधां कामयेत् । संसृजेती सृजेते-सुकृतं
च दुष्कृतं च । नोऽएव क्षत्रियः सर्वमिव ब्राह्मणं पुरोदधीत् । सं । ह्येवैनी सृजेते-सुकृतं च दुष्कृतं
च । स यत्ततो वरुणः कुर्म चक्रे प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण-सं देवास्मेतदानृषे ॥ ५ ॥

सप्तम्यङ्गनामक 'क्षत्रम्' अङ्गक सप्त मित्राङ्गक ब्रह्माऽऽमन्त्रयाचक्रे । हे ब्रह्म ! त्वं नामतुवर्तस्व,
आवा संसृष्टी मवाव 'संसृजावहे' इति व्यन्ययेन ब्रह्मण्येवम् (पा. सू. १ । १ । ८५) । एव 'पुरः'
परिप्लामि त्वयोऽदिष्टमेव कर्म करिष्यामीति । तस्माऽऽमन्त्रिणि ब्रह्मण्यङ्गीकुर्वेति सति 'तौ' ब्रह्मक्षत्राङ्गकौ मित्रा-
वरुणौ संसृष्टावभूताम् । तत सप्तगोढनोरव 'ब्रह्मो' मित्रावरुणावे दिदेकयोऽभवत् ॥ ४ ॥

ततो वरुणं सवृष्टत्वा ब्राह्मणजायात्मको मित्र च क्षत्रियजपथायकस्य वरुणस्य पुरोहितोऽभूत् । अत्र
ब्रह्मक्षत्रयोर्वैभवं क्षत्रस्य सामर्थ्याभावमुपन्यस्य पुनश्चतुर्गामाय तयोः समगोऽभिहितः । तस्मादेष संवत्सामाये
न शक्नोति क्रिया निर्यादयितुम् । अतोऽनयोन्मत्तस्य न्यमात्तद्वत्कथमिवावरुणयोऽदिमौतिकरूपव्यमुपपद्यत
इति भावः । यतोऽत्र मित्रोऽनुक्तः पुरोहितोऽभूत् वरुणधानुर्यो रजवा; अतो लोकेऽपि पुरोहितेन राज्ञा
चानुरूपान्नामेव भविष्यमिति दर्शयति-तस्मान्न ब्राह्मण इत्यादिना । यस्मादनुकृपांतो ब्राह्मणक्षत्रियो
'सुकृतं दुष्कृतं' च 'संसृजेते' संसर्वयतः । यत्रिन्ननर्माविन्यर्थः । तस्माद्ब्राह्मणः अविशेषेण 'सर्वस्य'
'क्षत्रियस्य' 'पुरोधां' पुरोहितव्य 'न कामयेत्' किं नु स्तानुरूपं सुहृदिनमेव क्षत्रियं कामयेत्यर्थः ।
'पुरोधां' इति दत्तं सप्तादित्युक्तो भावः किम् । 'क्षत्रियः' अपि एवमनुरूपमेव ब्राह्मण 'पुरोदधीत्'
पुरोहित इति । ब्रह्मणे अनुरूपपुरोहितस्य मित्रस्य सप्तगोऽत्र प्राप्तं ब्रह्मब्रह्म-सं यदित्यादि । 'ततः'
सप्तगोनन्तर 'स.' 'वरुणो' 'यत्' 'कर्म चक्रे' तत् 'मित्रेण' ब्रह्मगोऽदिष्टमिति 'अमे'
वरुणाय सप्तदमभूत् ॥ ५ ॥

तत्तद्वक्लवमेव । ब्रह्मणोऽराजन्यः स्याद्यद्यु राजानं लुभेत समृद्धं
तदेतद्ध त्वेवानवक्लवम् युत्क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति यद्ध किं च कर्म कुरुते
ऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न ह्येवास्मै तत्समृध्यते तस्माद् क्षत्रियेण कर्म
करिष्यमाणेनोपसर्तव्य एव ब्राह्मणः सुधुं ह्येवास्मै तद्ब्रह्मप्रसूतं कर्मऽर्घ्यते ॥

(तेऽथा) अथातो गृह्णात्येव । (वा) अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम
ऋतावृषा ॥ ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरु-
णाभ्यां त्वेति ॥ ७ ॥

तत् तद्वक्लवमेव—यद् ब्राह्मणो राजन्यः स्यात् । यद्यु राजानं लुभेत—समृद्धं तद् । एतद्वक्लवम्—
वक्लवम्—यद् क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति । यद्ध किं च कर्म कुरुते—प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न ह्येवा-
स्मै तत्समृध्यते । तस्माद् क्षत्रियेण कर्म करिष्यमाणेनोपसर्तव्य एव ब्राह्मणः । स ह्येवास्मै तद्
ब्रह्मप्रसूतं कर्मऽर्घ्यते ॥ ६ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृषा । ममेदिह श्रुतं हवम्
उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ”—(वा. सं. ७।१९) इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मणस्य स्वामिविक्रानशक्तिसम्भवात् क्षत्रियस्य तदमात्रात् क्षत्रियेण ब्राह्मणोऽनुसरणीय इत्याह—तत्तद्व-
क्लवमित्यादि । यस्माद्ब्राह्मणस्य स्वामिविक्रानशक्तिसम्भवा अन्यत उपदेशापेक्षा नास्ति तस्माद्ब्राह्मणो यदि
राजन्यो भवेत् । अपवा पुरोहितो भूत्वा राजानं लुभेति यत् ‘तद्वक्लवम्’ ‘युक्तम्’ । तेन कृतं तत्तद्वक्लवम् समृद्धं
भवेदिति । ‘क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति’ इत्येतदुक्तम् । ब्राह्मणः सन् ‘यत्’ ‘किंच’ कियत् ‘कर्म कुरुते’
तन्मित्रावरुणेन ब्रह्मणा नोपदिष्टं स्यात् । तथा च तदस्मै न समृद्धं भवति । क्षत्रियस्य पुरोहितकृत्यज्ञान-
सम्भवेऽपि स्वामिविक्रानाभावात्तत्कर्म समृद्धं न भवतीत्यभिप्रायः । ब्राह्मणस्य अज्ञापतेमुखितः उत्पन्नत्वादुपदेशकत्वे
स्वामिविक्रम्, क्षत्रियस्य बाहुभ्यामुप्यग्नत्वात् कर्तृत्वे स्वामिविक्रम् । तथा च श्रूयते—“स मुखतस्त्रिष्टुप् निरमिमीत्”
इत्यारम्भः,—“ब्राह्मणो मनुष्याणामन्नः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो हामुज्यन्त ” (तै. सं. ७।१।१)
इति, तथा—“उरसौ बाहुभ्यां पश्चदशं निरमिमीत्” इत्यारम्भः,—“राजन्यो मनुष्याणाम् ” (तै. सं. ७।१।१)
इति । अन्यत्राप्याम्नायते—“ब्रह्मणोऽस्य मुखमासीद्दिह राजन्यः कृत्स्नः”—(वा. सं. ३।१।१) इति । तस्मात्
पुरोहितकृत्यविदारि क्षत्रियेण कर्म करिष्यमाणेन ब्राह्मण एवोपसरणीयः । तथा च सति तनोपदिष्टत्वात्
तत्कृतं कर्म समृद्धपत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं ग्रहस्य द्विदेवत्यत्वादिकमभिवाच्य समन्वयकं ग्रहण विषये—अथात् इत्यादि । ऐन्द्रवायवग्रहानन्तरम्—
“अयं वाम् ” इत्यादिना मन्त्रेण ग्रहन मेवावरणग्रहं गृहीतम् । हे ‘ मित्रावरुणा ’ “ सुतां सुद्धक् ”—
(पा. सू. ७।१।१९) इत्यादिना आकाशदेवताः । हे ‘ ऋतावृषा ’ ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयितारो पूर्ववदा-

तं प्रयसा श्रीणाति । तद्यत्प्रयसा श्रीणाति वृत्रो वै सोम आसीत्तं यत्र देवा अग्रस्तुं मित्रमब्रुवंस्त्वमपि हृथ्यसीति स न चक्रमे सर्वस्य वाऽअहं मित्रमस्मि न मित्रं सुत्रमित्रो भविष्यामीति तं वै त्वा यज्ञादन्तरेष्याम इत्यहमपि हन्मीति होवाच तस्मात्प्रयज्ञोऽपाक्रामन्मित्रं सुत्रमित्रोऽभूदिति सु पशुभिर्व्याप्यत तमेतदेवाः पशुभिः समार्घयन्त्यत्प्रयसाऽश्रीणस्तुथोऽपुवैनमेप एतत्पशुभिः समर्घयति यत्प्रयसा श्रीणाति ॥ ८ ॥

तदाहुः । शुश्रूक्ष नैव चक्रमे हन्तुमिति तद्यदेवात्र प्रयस्तुन्मित्रस्य सोम-
एव वरुणस्य तस्मात्प्रयसा श्रीणाति ॥ ९ ॥

सं प्रयसा श्रीणाति । तद् यत्प्रयसा श्रीणाति-वृत्रो वै सोम आसीत्-सं यत्र देवा अग्रन्-सं मित्रमब्रुवन्-त्वमपि हृसीति । स न चक्रमे, सर्वस्य वाऽअहं मित्रमस्मि । न मित्रं सुत्रमित्रो भविष्यामीति । तं वै त्वा यज्ञादन्तरेष्याम इति । अहमपि हन्मीति होवाच । तस्मात्प्रयज्ञोऽपाक्रामन्-मित्रं सुत्रमित्रोऽभूदिति । पशुभिर्व्याप्यत । तमेतदेवाः पशुभिः समार्घयन्-यत्प्रयसाऽश्रीणन् । तथोऽपुवैनमेप एतत्पशुभिः समर्घयति-यत्प्रयसा श्रीणाति ॥ ८ ॥

तदाहुः-शश्रूक्ष नैव चक्रमे हन्तुमिति । तद् यदेवात्र प्रयः-तन्मित्रस्य, सोम एव वरुणस्य । तस्मात्प्रयसा श्रीणाति ॥ ९ ॥

कारणैः । “अन्वेषामपि हृषते” (पा. सू. १।३।१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । युवान्वाय ‘अय’ ‘सोम.’ ‘अभिपुत्र’ । इह ‘यजमानानां मध्ये’ ‘यय’ एवाहान् अणुत्तम् । ‘इदित्यवधारणे’ । ‘हवम्’ इति-“माघेऽनुगमर्गस्य” (पा. सू. ३।३।७५) इत्यन्यथ-सम्भारण च । ‘भुतम्’ इति लोटि-“बहुल छन्दसि”- (पा. सू. ५।२।१२२) इति शपो लृक् । हे सोमस्य ! त्वम् उपपानेन ‘गृहीतोऽसि’ एवं ‘मित्रावरुणाभ्यां’ गृह्णीमि शेषः ॥ ७ ॥

गृहीतस्य सोमस्य पशसा मित्रेण विवरे-सं प्रयसा श्रीणातीति । ‘श्रीणाति’ मित्रपति अनेकार्थ-त्वाद्वापूनामिति श्रीणातिरेह मित्रगार्थः । विहितस्य मित्रगम्य आस्थापिकरा हेतुमाह-तद्यदित्यादिना । प्रयसा श्रीणातीति यन् तत्कारणमुच्यते-‘वृत्रो’ नाह कश्चिदसुर सोमो बभूव । ‘त’ इत्र यदा ‘देवाः’ अवशिष्टमहा ‘त्वमपि’ जहीमि ‘मित्रमब्रुवन्’ । एवमुक्त-‘स’ ॥ हन्तुं नाभिलषाव । अनभिलषणे तस्यापमादाय-‘अहं’ ‘सर्वस्य’ लोहस्य ‘मित्रम्’ दष्ट एव भवामि । तादृशोऽहमपकारेण शत्रुर्न ‘मविष्यामीति’ । एव तर्हि त्वा यज्ञे मागृह्णीन करिष्याम इति देवैक-स मित्रो मागलोभात् ‘अहमपि’ ‘हन्मीति’ अङ्गीचकार । ततोऽप्याभित्रवात् पशु-अपगतं स्वयं पशुविहीनोऽभवत् । ततो देवा एतद्वागं प्रयसा श्रीत्वा एन ‘पशुभिः’ समृद्धमब्रुवन् । अन द्वादीनामपि ‘प्रयसा’ सोमस्य मित्रेण ‘एन’ मित्रमेव ‘पशुभिः’ समर्पितवान् मन्वीत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रयसा मित्रगम्यात्प्रयस्कृताह-तदाहुर्तित्यादि । ‘तन्’ तन्मित्रं मित्रविषये वदन्ति

सु श्रीणाति । राया व्युष्टं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ॥
 तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमुनपस्फुरन्तीमेष्ट ते योनि-
 ऋतायुभ्यां त्वेति सादयति स यदाह-ऋतायुभ्यां त्वेति ब्रह्म वाऽऋतं ब्रह्म
 हि मित्रो ब्रह्मो ह्युतं वरुण एवायुः संवत्सरो हि वरुणः संवत्सर आयु-
 स्तस्मादाहैष्ट ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-४ ॥

स श्रीणाति-“राया व्युष्टं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं
 मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमुनपस्फुरन्तीम् । एष्ट ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा”-
 (वा० सं० ७ । १०) इति सादयति । स यदाह-ऋतायुभ्यां त्वेति । ब्रह्म वा ऋतम् ।
 ब्रह्म हि मित्रः । ब्रह्मो ह्युतम् । वरुण एवायुः, संवत्सरो हि वरुणः, संवत्सर आयुः । तस्मा-
 दाह-एष्ट ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति ॥ १० ॥

याज्ञिकाः । पुनः पुनरेवेत्येतेषु मित्रः सर्वेषां भोगं हन्तु नैव चक्रमे यतस्तरमादत्र ग्रहे ‘यत्’ ‘पयः’
 ‘तदेव’ ‘मित्रस्य’ भागः ‘सोमः’ तु वरुणस्यैव भागः । अत एव ग्रहं मित्रार्थं पयसा मिश्रयेदित्यर्थः ॥९॥

विहितं पयसा मिश्रणमनूप मन्त्रं विधत्ते-स श्रीणातीति । राया वयमित्यादि । हे मित्रावरुणौ ! यथा
 ‘हव्येन’ ‘देवाः’ हव्यन्ति । यथा ‘यवसेन’ (यवस) तृणेन ‘गावः’ हव्यन्ति । तथा च
 ‘वयं’ ‘यथा’ येन धेनुरूपेण धनेन ‘ससवांसः’ संमत्ताः । “वन वण सभक्तौ”-(धा. पा. म्वा. प.
 ४११) इत्यस्मात् कमुप्रत्ययः (पा. सू. ३ । २ । १०७) । अनुनासिकोपसृष्टान्दमः । तथाविधाः सन्तो
 ह्येष्टा मत्राः । ‘युव’ युवां ‘प्रथमायाश्च’ (पा. सू. ७ । २ । ८८) इत्यादि न भवति । माशायामिति
 वचनात् । ‘विश्वाहा’ सर्वदा विश्वानि च तान्यहानि चेति कर्मधारयः । तत उत्तरस्य सप्तमीबहुवचनस्या-
 देशात् शिलोपः । अनपगच्छन्ती ‘तां धेनुं’ ‘नः’ अस्मभ्यं धनं दत्तं सर्वदा अनन्यगामिनीं सती यथा
 अस्मासु निवसति तथा संशयदयतमिष्यर्थः । गृहीतसोमसस्य खरे सादनं विधत्ते-एष्ट इत्यादिना । सादन-
 मन्त्रमागगतम् “ऋतायुभ्याम्”-इत्येतत्पदं व्याचष्टे-स यदाहति । ‘ऋत’ सत्यं तदात्मकं ‘ब्रह्म’
 इति प्रसिद्धम् । ब्रह्म च मित्र इति प्रायुक्तम् (श. प. ४ । १ । २ । १) । मन्त्रं मित्र इति द्विरुक्तिः
 शास्त्रान्तरप्रसिद्धया यानुभवप्रसिद्धया चोरयति । ‘आयुः’ इति-प्राणिनो जीवनकालः । तदात्मकः
 ‘संवत्सरः’ । ‘वरुणः’ च संवत्सररूपः । तथा च ‘ऋतायु’ शब्दाभ्यां मित्रावरुणावभिधेये, तस्मात्
 मन्त्रे ऋतायुपदप्रयोगो सुगुप्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 चतुर्थेऽध्याये प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ (४-१-४)

श्रोत्रं ह वाऽअस्याश्विनः । (स्तु) तुस्मात्सर्वतः परिहारं भक्षयति सर्वतो ह्येतेन श्रोत्रेण शृणोति सुत्र वै भृगवो वाङ्मनसो वा स्वर्गं लोकं समाश्नुवत तच्छ्रुवनो वा भार्गवश्च्यवनो वाऽङ्गिरस्तस्तुदेव जीर्णिः कृत्यारूपो जहे ॥ १ ॥

शर्वातो ह वाऽइदं मानवो ग्रामेण चचार । स तुदेव प्रतिवेशो निविविशे तस्य कुमाराः क्रीडन्तऽइमं जीर्णिं कृत्यारूपमुनर्घ्यं मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिपुः ॥ २ ॥

सु शायतिभ्यश्चक्रोष । तेभ्योऽसंज्ञां चकार पितैव पुत्रेण युयुपे भ्राता भ्रात्रा ॥ ३ ॥

शर्वातो ह वाऽईक्षाचके । यत्किमुकरं तुस्मादिदमापदीति सु गोपालांश्चाविपालांश्च सुपुंक्ष्वपितवाऽजवाच ॥ ४ ॥

आश्विनमहः ।

श्रोत्रं ह वाऽअस्याश्विनः । तस्मात्सर्वतः परिहारं भक्षयति, सर्वतो ह्येतेन श्रोत्रेण शृणोति । यत्र वै भृगवो वाङ्मनसो वा स्वर्गं लोकं समाश्नुवत । तच्छ्रुवनो वा भार्गवः, च्यवनो वाऽङ्गिरसः । तुदेव जीर्णिः कृत्यारूपो जहे ॥ १ ॥

शर्वातो ह वाऽइदं मानवो ग्रामेण चचार । स तुदेव प्रतिवेशो निविविशे । तस्य कुमाराः क्रीडन्त इमं जीर्णिं कृत्यारूपमुनर्घ्यं मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिपुः ॥ २ ॥

स शायतिभ्यश्चक्रोष । तेभ्योऽसंज्ञां चकार । पितैव पुत्रेण युयुपे, भ्राता भ्रात्रा ॥ ३ ॥

शर्वातो ह वाऽईक्षाचके—यत् किमुकरम्, तस्मादिदमापदीति । स गोपालांश्चाविपालांश्च सुपुंक्ष्वपितवाऽजवाच ॥ ४ ॥

उपभादीनां महानां विधात्यमानानां मानात्मकत्वेन यथा प्रशस्ता विहिता तद्वदपि विधित्तित आश्विनो-महो महानविमुपयोगित्वेन श्रोत्रात्मना स्तुयते—श्रोत्रं हेत्यादि । 'अय' यदस्य 'आश्विनः' 'श्रोत्रम्' इति प्रसिद्धम् । 'श्रोत्रादश्विनम्'—(तै.शा. १।१।४) इति तदुत्पत्तिबुद्धेः । अतः श्रोत्रस्य 'सर्वतः' आहूतत्वात्प्रशस्त-माश्विन 'सर्वतः' परिहृत्य मन्त्रयेत् । 'परिहृत्य' आग्नीध्र्ये (ऽपि) (पा. सू. ३।४।२२) इति शब्दो प्रत्ययः । अथैतमाश्विनं महं विधातुमुपोदात्तत्वेनाख्यायिकामन्त्रारयनि—एव वा रत्यादि । उपा खड्गं वृणूनामगिरसा वा स्वर्गमग्ने भार्गवः । 'आगिरसो वा' जीर्णः । 'कृत्यारूपः' अग्निचादेवतारूपः स्वर्ग-रोक्षणमये व्युत्पत्तिस्त्वक्तोऽभूत् । अत्रोपययायुपाख्यानार्थस्य सप्तमवाहशब्दप्रयोगः ॥ १ ॥

तदा स्वर्गपययानि सह सुव चरतः शर्पातनाम्नो यज्ञः शिविरे तत्र निविष्टे तनुमाह अनर्थमान्वा एनं 'लोष्टैर्विपिपुः' । कदाचनपेतोऽप्यो हिव, स न मवर्तित्यनर्थः । 'धर्मदण्ड्यर्पन्यारादननेते' (पा. सू. ४।४।९) इति यत् । ततः कुन्वेन तेनोपेयदिताः परस्परम् अयुष्यन् ॥ २ ॥ ३ ॥

ततः 'शर्पात' 'यदकर' तत् किं 'तस्मादिदं' प्राप्तमिति विचार्य 'गोपालान्' 'अविपालांश्च'

सु होवाच । को बोधेद् किञ्चिद्वाङ्मोदिति ते होतुः पुरुष ऽष्टवार्यं
जीर्णः कृत्यारूपः शेते तुमन्वर्थं मन्यमानाः कुमारो लोष्ट्वैर्यपिसन्निति
स विडांचकार स वै च्यवन इति ॥ ५ ॥

स रथं युक्त्वा । सुकन्यां शार्यानीमुपाधाय प्रसिप्यन्द सऽञ्जानगाम
चतुर्गणस तत् ॥ ६ ॥

(त्व) सु होवाच । (५) ऋषे नमस्ते यत्रावेदिपं तेनाद्विष्टसिपमियुं
सुकन्या तया तेऽपहवे संजानीतां मे ग्रामऽइति तस्य इ तत् एव ग्रामः
संज्ञे सु इ तत् ऽएव शर्यातो मानवऽष्टयुयुजे नेदपरथं हितसानीति ॥ ७ ॥

(त्य) अश्विनो इ वाऽइदं भिषग्युजो चेतुः । (स्तो) तौ सुकन्यामुपे-
यतुस्तस्यां मियुनमीपाते तन्न जज्ञौ ॥ ८ ॥

स होवाच—को बोधेद् किञ्चिद्वाङ्मोदिति । ते होतुः पुरुष एवार्यं जीर्णः कृत्यारूपः शेते,
तुमन्वर्थं मन्यमानाः कुमारो लोष्ट्वैर्यपिसन्निति । स विडांचकार—स वै च्यवन इति ॥ ५ ॥

स रथं युक्त्वा सुकन्यां शार्यानीमुपाधाय प्रसिप्यन्द । स आनगाम यत्रावेदित—तत् ॥ ६ ॥

स होवाच—ऋषे ! नमस्ते, यत्रावेदिपं—तेनाद्विष्टसिपम् । इयं सुकन्या, तया त्वेनहवे, सं-
जानीतां मे ग्राम इति । तस्य इ तत् एव ग्रामः संज्ञे । स इ तत् एव शर्यातो मानव उष्टयुजे-
नेदपरं हितसानीति ॥ ७ ॥

अश्विनो इ वाऽइदं भिषग्युजो चेतुः । तौ सुकन्यामुपेयतुः । तस्यां मियुनमीपाते । तन्न जज्ञौ ॥ ८ ॥

ब्रह्मर्षिर् । ' वः ' भवत्यस्येति । ' ब्रह्मर्षिर् ' इत्युक्त्वा तत्तुवन् इतरक्तं इत्यन्तं श्रुत्वा दवाप्यक्त
इत्यन्तम् । अकार एति—' इत्युक्त्वादिभ्यश्च' (पा. सू. ३।१।१९) इत्यम् । ' भविष्य ' इति—
' इति इत्युक्त्वादिभ्यश्च' (पा. सू. ३।१।१९) ॥ ४ ॥ ५ ॥

ततः स रथं यत्रावेदिपं सुकन्यामपि शर्यानीमे गताः अतएव ' तत्तुवन् ' इत्यन्तं कथम् । अतएव
कथं तत्तुवन् इत्यन्तम्, अतएव ' वः ' भवत्यस्येति । अतएव ' भविष्य ' इत्यन्तम् । तत्तुवन् इत्यन्तं
शर्यातोऽपि भविष्येति गताः तत्तुवन् इत्यन्तम् । ' नेदिति ' (नि. १।३।९) इत्यन्तः पर-
मं वदति ॥ ६ ॥ ७ ॥

एतन्मि सन्ने सुं भिषग्युजो ' भिषग्युजो ' ' ब्रह्मर्षिर् ' इत्युक्त्वा तत्तुवन् इत्यन्तं कथम् । (पा. सू. ३।१।१९) तौ
' अश्विनो ' इति कथं भविष्येति । ' तस्यां ' मियुनमीपाते ' इत्यन्तम् । ' इति इत्युक्त्वादिभ्यश्च' (पा. सू.
३. ५. ७०) इत्यन्तम् । ' नेदिति ' (नि. १।३।९) इत्यन्तः परमं वदति ॥ ८ ॥

तौ होचतुः । सुकन्ये कमिमं जीर्णिं कृत्यारूपमुपशेषावाग्रामनुप्रेहीति सा होवाच सुस्मै मां पित्राऽदाध्वेवाहं तं जीवन्तं दास्यामीति तद्वाय-
मृषिराजज्ञौ ॥ ९ ॥

सु होवाच । सुकन्ये किं त्वैतदवोचतामिति तस्माऽएतद्व्याचक्षेपे स
ह व्याख्यात उवाच यदि त्वैतत्पुनर्ब्रूवतः सा त्वं ब्रूतान्न वै सुसर्वाविव
स्थो न सुसमृद्धाविद्याय मे प्रति निन्दय इति तौ यदि त्वा ब्रूवतः केनाव-
मसर्वा स्वः केनासमृद्धाविति सा त्वं ब्रूतात्प्रति नु मे पुनर्ब्रूवाणं कुरुत-
मय वां वक्ष्यामीति तां पुनरुपेयतुस्तथा हतदेवोचतुः ॥ १० ॥

सा होवाच । न वै सुसर्वाविव स्थो न सुसमृद्धाविद्याय मे प्रति निन्दय
इति तौ होचतुः केनावमसर्वा स्वः केनासमृद्धाविति सा होवाच प्रति नु
मे पुनर्ब्रूवाणं कुरुतमय वां वक्ष्यामीति ॥ ११ ॥

तौ होचतुः । (१) एतत्तु हृदमभ्यवहर स येन व्यसता कमिष्यते तेनो-
देप्यतीति तत्तु हृदमभ्यवजहार स येन व्यसता चक्रमे तेनोदेयाय ॥ १२ ॥

तौ होचतुः—सुकन्ये ! कमिमं जीर्णिं कृत्यारूपमुपशेषे । आग्रामनुप्रेहीति । सा होवाच—यस्मै
मां पित्राऽदाध्वेवाहं तं जीवन्तं दास्यामीति । तद्वायमृषिराजज्ञौ ॥ ९ ॥

॥ होवाच—सुकन्ये ! किं त्वैतदवोचतामिति । तस्माऽएतद्व्याचक्षेपे । स ह व्याख्यात उवाच—यदि
त्वैतत्पुनर्ब्रूवतः । सा त्वं ब्रूतात् । न वै सुसर्वाविव स्थः, न सुसमृद्धाविव । अय मे प्रति निन्दय इति ।
तौ यदि त्वा ब्रूवतः—केनावमसर्वा स्वः, केनासमृद्धाविति । सा त्वं ब्रूतात्—प्रति नु मे पुनर्ब्रूवाणं
कुरुतम्—अय वां वक्ष्यामीति । तां पुनरुपेयतुः । तां हतदेवोचतुः ॥ १० ॥

सा होवाच—न वै सुसर्वाविव स्थः, न सुसमृद्धाविव । अय मे प्रति निन्दय इति । तौ होचतुः—
केनावमसर्वा स्वः, केनासमृद्धाविति । सा होवाच—प्रति नु मे पुनर्ब्रूवाणं कुरुतम् । अय वां
वक्ष्यामीति ॥ ११ ॥

तौ होचतुः—एतत्तु हृदमभ्यवहर । स येन व्यसता कमिष्यते—तेनोदेप्यतीति । तं हृदमभ्यवजहार ।
स येन व्यसता चक्रमे—तेनोदेयाय ॥ १२ ॥

ताभ्यां पत्न्यौ अग्नितुष्ट्याद्य स्वागुसरग कुड्बामुना नैतं ' जीवन्त ' इत्युक्तमित्युवाच । तत्र एतद्वाक्य-
मता ऋषिणा वृष्टा सर्वमकथयत् । स पुनः ' व्याख्यातः ' उक्तः सज्जवाच—तावामन्य ' पुनः ' अपि ' त्वा '
 ' यदि ' ' ब्रूवतः ' इत्य. " बहुल छन्दसि— " (पा. सू. २ । ४ । ३०) इति श्रवणे ल्यामात्र. । तदैव ब्रूहि
शुवामममूर्णो असमृद्धौ ' अथ ' अपि मदीयं प्रति ' निन्दय इति ' ' केन ' कारणेनावामेवं बभूविषोति वृष्टे
मदीयस्य पशुर्बोवन् इत्ये ' दक्ष्यामीति ' । तथैव सर्वमपि समन्वि ॥ ९—११ ॥

तदन्तर्गतौ तदिष्टव्यप्रश्नौ वृत्तिविधौ हृदे गन्धमुपायं प्रदर्शय पुनरात्मवैकल्यमप्राप्यम् । ' चरक्षेपे ' य

तो होचतुः । सुकन्ये केनावमसर्वो स्वः केनासमृद्धाविति तो हृषिरेव प्रत्युवाच कुरुक्षेत्रेऽग्नी देवा यज्ञं तन्वते ते वां यज्ञादन्तर्यन्ति तेनासर्वो स्यस्तेनासमृद्धाविति तो ह तत ऽपवाशिनौ श्रेयस्तुस्तावाजग्मतुर्देवान्यज्ञं तन्वानान्स्तुते वहिष्पवमाने ॥ १३ ॥

तो होचतुः । (रु) उप नो ह्यध्वमिति ते ह देवा ऽऋचुर्न वासुपह्वयिष्यामहे बहु मनुष्येषु संघृष्टमचारिणं भिषज्यन्ताविति ॥ १४ ॥

तो होचतुः । (विं) विंशीष्णां वै यज्ञेन यजध्वऽइति कथं विंशीष्णो-त्सुप नु नो ह्यध्वमथ यो वक्ष्याव इति तथेति ताऽ उपाह्वयन्ता ताभ्यामे-तमाश्विनं ग्रहमगृहंस्तावध्वर्यं यज्ञस्याभवतां तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यघत्तां तददस्तदिवाकीर्त्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते यथा तद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदध-स्तुत्स्मादेप स्तुते वहिष्पवमाने ग्रहो गृह्यते स्तुते हि वहिष्पवमान-ऽआगच्छताम् ॥ १५ ॥

तो होचतुः—सुकन्ये ! केनावमसर्वो स्वः, केनासमृद्धाविति । तो हृषिरेव प्रत्युवाच—कुरुक्षेत्रेऽग्नी देवा यज्ञं तन्वते; ते वां यज्ञादन्तर्यन्ति—तेनासर्वो स्वः, तेनासमृद्धाविति । तो ह तत अपवाशिनौ श्रेयस्तुः । तावाजग्मतुर्देवान्यज्ञं तन्वानान्—स्तुते वहिष्पवमाने ॥ १३ ॥

तो होचतुः—उप नो ह्यध्वमिति । ते ह देवा ऋचुः—न वासुपह्वयिष्यामहे । बहु मनुष्येषु संघृष्ट-मचारिणं भिषज्यन्ताविति ॥ १४ ॥

तो होचतुः—विंशीष्णां वै यज्ञेन यजध्वऽइति । कथं विंशीष्णोति । उप नु नो ह्यध्वम्, अथ यो वक्ष्याव इति तथेति । ताऽ उपाह्वयन्ता । ताभ्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृहन् । तावध्वर्यं यज्ञस्याभवताम् । तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यघत्ताम् । तददस्तदिवाकीर्त्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते । यथा तद् यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतुः । तस्मादेप स्तुते वहिष्पवमाने ग्रहो गृह्यते । स्तुते हि वहिष्पवमानऽआगच्छताम् ॥ १५ ॥

तन्वाना देवाः ' वा ' यज्ञिनष्टौ जुर्वन्ति ' तेन ' उक्तं मन्वतोर्वैकल्पमिति । ऋषिरेव प्रत्युवाच—ततस्तौ वहिष्पवमानस्तोत्रान्तरं देवानगमताम् । आवां मन्वत्सर्गमे ' ह्यध्वमिति ' अवशिष्टा च । मन्वतोश्चिरं ' मनुष्येषु ' संघृष्टमन्त्रोपह्वयिष्यान इति देवैरुक्ते शिरोहनेन ' यज्ञेन ' ' यजध्वम् ' इत्युच्यते । ' कथं ' विशिरम्भमिति तैरुक्ते तान् ' उपह्वयध्वम् ' पश्चाद् ' वक्ष्याव ' इत्यवोचताम् । ततः ' ताभ्यां ' ग्रहमगृहन् । ' ताभ्याम् ' भूत्वा यज्ञस्य शिरः ' प्रत्यघत्ताम् , शिरसः प्रतिघातप्रकारस्तु प्रवर्गमन्त्रब्राह्मणे व्याख्यायते इति नात्र प्रपञ्च्यत इत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥

रथमाहवायिकया धक्षिनोर्मेघप्राप्तिः प्रदर्शिता । " अयं नो गृह्यति " इति ग्रहोऽपि विधास्यते, तदनु-चरेनान्न कालो विधीयते—तस्मादित्यादि । वहिष्पवमानान्तरमेव तथैरागमनात्तत्र ' ग्रहं ' गृहीयात् ॥ १५ ॥

१—वशिष्टायां ' उप वाचम् ' इत्यादि , वागृष्टिर्वाग्वा २३३३३ ' इत्यन्तः पञ्चम्यावात्मको मन्त्रमात्रो देवाकीर्त्यवृत्तकः । तस्याह्वयान्तरं ब्राह्मणमपि तथैवप्रतिपादयति। तत्र ब्राह्मणं प्रवर्गमन्त्रब्राह्मणे व्याख्यायते इति बोध्यम् । २—नृदत्ताख्येनान्तर्गतमवर्गमन्त्रे

तो होचतुः । (सुं) मुख्यौ वाऽआवां यज्ञस्य स्तो आवध्वर्युऽइह नाविमं
पुरस्ताद्ग्रहं पश्यादिरताभि द्विदेवत्यामिति वाभ्यामेतं पुरस्ताद्ग्रहं पश्याज-
हुराभि द्विदेवत्यांस्तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते तृतीय एव वपदक्रियतेऽय
यदश्विनावितीमे इ वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविमे हीद१२ सर्वमाशु-
वातां पुष्करस्त्रजावित्यग्निरेवात्यै पुष्करमादित्योऽमुष्यै ॥ १६ ॥

(प्याऽज) अथातो गृह्यात्येव । आ वां कशा मधुमत्यश्विना सनुता-
वती ॥ तथा यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेषु ते
योनिर्माध्विभ्यां त्वेति सादयति तं वै मधुमत्यश्चां गृह्याति माध्वीभ्यां
त्वेति सादयति तद्यन्मधुमत्यश्चां गृह्याति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति ॥ १७ ॥

तो होचतुः-मुख्यौ वाऽआवां यज्ञस्य स्तो-आवध्वर्युः । इह नाविमं पुरस्ताद् ग्रहं पश्यादिर-
ताभिद्विदेवत्यामिति वाभ्यामेतत्पुरस्ताद्ग्रहं पश्याजहुराभिद्विदेवत्यान् तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते ।
तृतीय एव वपद क्रियते । अथ यदश्विनाविमे । इमे इ वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनी । इमे
हीदं सर्वमाशुवातां पुष्करस्त्रजाविति । अग्निरेवात्यै पुष्करम्, आदित्योऽमुष्यै ॥ १६ ॥

अथातो गृह्यात्येव । “ आ वां कशा मधुमत्यश्विना सनुतावती । तथा यज्ञं मिमि-
क्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा । एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ”-(वा. सं. ७ ।
११) इति सादयति । तं वै मधुमत्यश्चां गृह्याति, माध्वीभ्यां त्वेति सादयति । तद् यन्मधुमत्यश्चां
गृह्याति, माध्वीभ्यां त्वेति सादयति ॥ १७ ॥

ग्रहस्य होमकाल विवर्ते-तो होचतुरित्यादि । अवध्वर्युत्वेन ‘आवा’ ‘यज्ञस्य’ मुख्यौ इति । ‘द्विदेव-
त्यान्’ अभिलक्ष्यावयो ‘ग्रह’ पूर्वमेव समायान इत्युक्ते देवान्मर्याद्वान्वतिष्ठन् । द्विदेव-यादिग्रहवचन प्रसिद्धरूपेभ्यः ।
अथ पश्चात् ‘दशमो’ गृह्यमाणोऽपि द्विदेवत्याना तृतीय एव सन् हूयते । अश्विवोरश्विनामप्राप्तिरगुर्वक दर्शयति-
अथेत्यादि । “ अश्विनौ ” इति ‘यन्’ नाम तत् कथमित्यर्थः । ‘इमे’ इत्येवमे ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्यौ
साक्षाद् ‘अश्विनौ’ देवौ-“ वा ह्यन्वति ” (पा. सू. १ । १ । १०१) इति पूर्ववर्णदोषः । द्यावापृथिव्यौ कर्तनं
प्राग् व्याप्नुत अतस्तदामर्याद्वान्वितोरपि व्यापकत्वादश्विनम् । ‘पुष्करश्च’ इति अश्विनमेव समर्प्यते ।
अश्विनोः पुष्करमकत्र कर्मिणश्चिन्त्येव अन्त्यायने-“ मेवां मे अश्विनकुमावावका पुष्करमत्री ”-इति (पा.
ग. सू. १ । ३ । १९) ॥ १६ ॥

समन्त्रक ग्रहण विवर्ते-अथात इत्यादि । अत्र ‘अथात’ इत्यनेन बहिष्यवमानन्मोमान्तर्गं दोष्यते ।
तत्तु मंत्रावरणग्रहणैर्द्रवायवानन्तरमेव पाठान् तद्ग्रहणवाक्ये-“ अथात ” इत्यनेन पर्येन्द्रवायवानन्तर्गं
पेक्ष्यते, तथाचापि मंत्रावरणानन्तरपाठान्नदानन्तर्यमेषापशब्दो योनिकर्तानि संज्ञ, “ शुने बहिष्यवमाने
दशमो गृह्यते ” इति श्रुत्या विरहितत्वात् । एवं ताहि यथा श्रुतिः अश्विवोरप्रमाणम्, तथा पाठोऽपि ।

दध्युह् द वाऽआभ्यामायवणः । (जो) मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः
प्रियं धाम तदेनयोरेतेनोपगच्छति तस्मान्मधुमत्यर्चां गृह्णाति माध्वीभ्यां
त्वेति सादयति ॥ १८ ॥

तानि वाऽएतानि । शृङ्गानि पात्राणि भवन्ति रास्त्रावमैन्द्रवायवपात्रं
तत्रस्य द्वितीयं रूपं तेन तद्विदेवत्यमजकारुं मैत्रावरुणपात्रं तत्रस्य
द्वितीयं रूपं तेन तद्विदेवत्यमोष्ट्रमाश्विनपात्रं तत्रस्य द्वितीयं रूपं तेन

दध्युह् द वाऽआभ्यामायवणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच । तदेनयोः प्रियं धाम, तदेनयोरेतेनो-
पगच्छति । तस्मान्मधुमत्यर्चां गृह्णाति, माध्वीभ्यां स्वेति सादयति ॥ १८ ॥

तानि वाऽएतानि शृङ्गानि पात्राणि भवन्ति । रास्त्रावमैन्द्रवायवपात्रम् । तत् तस्य द्वितीयं
रूपम् । तेन तद्विदेवत्यम् । अजकारुं मैत्रावरुणपात्रम् । तत् तस्य द्वितीयं रूपम् । तेन तद्विदेव-

सन्धिषी यजनीत्यादौ पाठस्य क्रमबोधप्रमाणयेनार्जकारान् । तथा च सपुमयोः प्रमाणयोः सम्-
बन्धान् पदाविर्गमप्रावहणग्रहणान्तरं ग्रहणं कदाचिद्विहित्यव्यापानान्तरमिति ऐच्छिकक्रमोऽस्ति चेत्
नैवमपि शङ्क्यम् । पाठः साध्यात् क्रमस्य न विचारकः, किन्तु अव्ययानुवर्था कल्पयति । धृतिर्यु साश्रदेव
क्रममभिवर्त्ते, अतः प्रत्यक्षेण प्राव्यान् श्रुत्या पाठो बाधनोपः । तथा च सपुमैव "अयात" इत्यनेन बहिष्यन्मा-
नानन्तरे दोग्यत इति—उक्तं तदुपपन्नं भवति । ग्रहणमन्त्रस्याप्यर्थः—हे 'अश्विना' 'अश्विनो' सुरयोः सोमना
'कृतावती' 'मनुत्राग्रगवती' च 'वा' 'कृता' (नियं १ । ११ । ४३) वागमि 'तया' 'वाचा' विमिश्रत
प्रतं सैन्धुमिच्छतम् "मिह सैचने"—(धा. पा. व्या. प. १०१७) हे सोमरस । उपपादेन 'गृहीतोऽपि'
त्वाम् 'अश्विन्यां' 'गृह्णामीति शेषः । विवर्त्ते—तद्यदित्यादि । ग्रहणमादने—एष त इत्यादि । हे सोमरस ।
'माध्वीभ्यां' 'मनुत्राग्रगमनीतवृद्धपामश्विन्यामिष्यर्थः । माध्वीशब्द "कल्प्यवृद्धयः"—(पा. सू. १ ।
४ । १०९) इति निपातितः । उक्तमर्थकारणमभिधायमुल्लेख्यति—तं वा इत्यादि । अन्य कारणमाह—तद्यदि-
त्यादि । ग्रहणमादनेनयोरनयोः मधुसब्दप्रयोगस्यापमभिप्रायः ॥ १७ ॥

अयवणः पुत्रो 'दध्युह्' नाम श्रुतिः 'मधु' 'ब्राह्मणम्' अन्ययोः उपरिदेस । "अन्"—(पा.
सू. १ । ४ । ११७) इति प्रकृतिमात्रात् "नन्मदिते" (पा. सू. १ । ४ । १४४) इति टिलोपो
न भवति । 'तत्' 'ब्राह्मणमनयोः' 'प्रियं' स्यादथ । अतो ग्रहणसादनयोर्मधुसब्दमपयोगेन तदेव ब्राह्मणं
सम्पादितं भवतीति ॥ १८ ॥

तद्विदेवत्यपात्राणां लक्षणत्वाद्—तानि वा इत्यादिना । 'शृङ्गानि' 'पात्राणि' एकस्मिन्पात्रेभ्यः ।
एकस्मिन् विदेवत्यवाचसिद्धेस्तदनुसारेण द्वैरूपसिद्धये ऐन्द्रवायवपात्रं 'रास्त्रावम्' रास्त्रा रशना,

१-मदीत्यं दु-मधुमती' मधु शब्दं तद्वती, मधुसब्दप्रयोगनिपातसंशुद्धा तथा 'मनुत्राग्रगती' प्रियं तत्त्वं चरः
मधुनं तद्वती, श्वसप्रियवचनोनेनमुक्तम् ।

वृद्धिदेवुत्पन्नप वृद्धिनामिति मुख्यो वाऽनभिनाबोधमिव शाऽइदं सुतं
वृत्ताद्वाऽनाभिनपात्रं भवति ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-५ ॥

प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् द्वितीयेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चक्षुषीह वाऽअस्य शुक्रामन्विनो । तद्वाऽएष एषश्च शुक्रो य एष पतति
तद्यदेष एतत्पतति तेनैष शुक्रश्चन्द्रमा एष मन्थी ॥ १ ॥

तथै सक्तुभिः श्रीणाति । तुदेनं मन्थं करोति तेनो एष मन्थ्येतो
ह वाऽआर्षा प्रजानां चक्षुषी स यद्धेतो नादिशतां उ ह्येह स्त्री चतु
पाणी निर्जानीयुः ॥ २ ॥

(स्तु) तपोऽन्वेयान्यतरः । (५) आद्योऽन्यतरोऽन्वेय शुक्रऽआद्यो
मन्थी ॥ ३ ॥

तपोऽन्वेयान्यतरमनु । (न्या) आद्योऽन्यतरमन्युत्तैष शुक्रमन्याद्यो
मन्थिनमनु तौ वाऽअन्यस्मै गृह्येते ऽअन्यस्मै हूयेते शण्डामर्कादित्यसुर-
रक्षसे त्वाभ्यां गृह्येते देवताभ्यो हूयेते तद्यथा ॥ ४ ॥

शुक्रामन्विनो ग्रहौ ।

चक्षुषी ह वाऽअस्य शुक्रामन्विनी । तद्वाऽएष एव शुक्रः—य एव पतति । तद् पदेन पतत्पति
तेनैव शुक्रः । चन्द्रमा एव मन्थी ॥ १ ॥

तं सक्तुभिः श्रीणाति । तुदेनं मन्थं करोति । तेनोऽएव मन्थी । एतौ ह वाऽआर्षा प्रजानां चक्षुषी ।
स यद्धेतो नादिशताम—न ह्येह स्त्री चतु पाणी निर्जानीयुः ॥ २ ॥

तपोरसैवान्यतरः, आद्योऽन्यतरः । अर्षेव शुक्रः, आद्यो मन्थी ॥ ३ ॥

तपोरसैवान्यतरमनु, आद्योऽन्यतरमनु । अर्षेव शुक्रमनु, आद्यो मन्थिनमनु । तौ वाऽअन्यस्यै
गृह्येते, अन्यस्मै हूयेते । शण्डामर्का—इत्यसुररक्षसे । त्वाभ्यां गृह्येते । देवताभ्यो हूयेते तद्यथा ॥ ४ ॥

एष निश्चितं वेदा यो वेदस्योऽखिलं जगत् । निर्गमे समहं बन्धे विघातैर्धर्मदेश्वरम् ॥ १ ॥

आश्विनं मरु विरागं शुक्रामन्विमहौ विघातं चक्षुरात्मना स्तोति—चक्षुषी ह वा रथादि । शुक्रश्च मन्थी
च ' शुक्रामन्विनी ' । मान्यस्य यज्ञस्य ' चक्षुषी ' गच्छ । एकमेवानयोश्चक्षुः प्रतिपादयति—तद्वा रथादिना ।
' तद् ' तत्र ' एव ' इत्यमानस्तपति ' एव ' एव ' सूर्यः ' शुक्रः ' ग्रहः ' तज्जि ' । शोचने दीप्यने इति तत्त्वं
शुक्रतामपेक्षम् । ' मन्थी ' ' चन्द्रमा ' ' एव ' ' सक्तुभिः ' यश्चूर्णैर्मिश्रितस्य सोमस्याऽऽदि मन्थयित्वा तद्वा-
गिनोऽल्प मन्थितम् । अनयोः सूर्योऽन्यस्तौऽनुदये ' प्रजानां ' स्वर्ग्ययोस्तपि पापवोदरशानात्तदुदये तत्सम्प-
वाच्चक्षुषीमिति तद्वत्सौ शुक्रामन्विनामपि चक्षुरात्मित्वर्थः । प्रजापतेश्चक्षुः सकारादुदयकावासानयोश्चक्षु-
ष्ट्वम्, तथा च धूपते—' चक्षुषः शुक्रामन्विनी ' (ते. शा. १ । १ । ४) इति ॥ १ ॥ २ ॥

चक्षुरात्मना एतौ शुक्रामन्विनो पुनर्मर्कमोषात्मना स्तोति—तपोरित्यादिना । ' तपोः ' शुक्रामन्विनो-

युत्र वे देवाः । (५) असुररक्षसान्यपजग्निरे तु देतावेव न शेकुरपहन्तुं
युद्ध स्म देवाः किं च कर्म कुर्वन्ते तुद्ध स्म मोहयित्वा शिशु एव पुन-
रुपद्रवतः ॥ ५ ॥

(स्ते) ते ह देवा ऊचुः । (रु) उपजानीत युषेमावपहनामहाऽऽति ते होचु-
द्वावेवाभ्यां गृह्याम तावभ्यवैप्यतस्तौ स्वीकृत्यापहनिष्यामहाऽ इति ताभ्यां
ग्रहो जगृहुस्तावभ्यवैतां तौ स्वीकृत्यापात्रतु तस्माच्छण्डामुर्काभ्यामिति
गृह्येते देवताभ्यो हूयेते ॥ ६ ॥

(तेऽधु) अपि होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्यो) नो स्विदेवताभ्य एषु
गृह्यामा ३ विजितरूपमिव हीदमिति तद्वै स तुन्मीमांसांमेव चक्रे
नेतु चकार ॥ ७ ॥

यत्र वै देवाऽअसुररक्षसान्यपजग्निरे तुद्ध—एतावेव न शेकुरपहन्तुम् । युद्ध स्म देवाः । किञ्च कर्म
कुर्वन्ते—तुद्ध स्म मोहयित्वा शिशुएव पुनरुपद्रवतः ॥ ५ ॥

ते ह देवा ऊचुः—उपजानीत—युषेमावपहनामहाऽऽति । ते होचुः—ग्रहावेवाभ्यां गृह्यामः । तावभ्य-
वैप्यतः । तौ स्वीकृत्यापहनिष्यामहाऽऽति । ताभ्यां ग्रहो जगृहुः, तावभ्यवैताम् । तौ स्वीकृत्या-
पात्रतु । तस्माच्छण्डामुर्काभ्यामिति गृह्येते, देवताभ्यो हूयेते ॥ ६ ॥

अपि होवाच याज्ञवल्क्यः—नो स्विदेवताभ्य एव गृह्यामा ३ विजितरूपमिव हीदमिति । तद्वै
स तन्मीमांसांमेव चक्रे नेतु चकार ॥ ७ ॥

रन्त्यतरः ' अन्ता ' मोक्ता अन्यतरश्च ' आद्यो ' मोक्षयत्यर्थोर्भोक्तृभोग्यरूपसर्वचन्द्रमस्त्वेन स्तुतत्वात् । अर्च-
येति । तत्त्वेव विशेषः । यत एवमनयोर्भोक्तृभोग्यत्वमतौ लोकेऽपि भोक्तृवर्गस्तयोरेत्यन्तर सर्वात्मकं शुक्रमनुसृत्य
चरन्ते । श्लोकेऽन्तर्भूत इत्यर्थः । भोग्यवर्गोऽन्यतर चन्द्रमस्त्वेव मन्थिनमनुसृत्य चरन्ति । चन्द्रानन्ते मन्थि-
न्यन्तर्भवन्ति । ग्रहपरिग्रहणोर्भोददर्शयन्ति—हौं वा अन्यस्मा एवादि । सुरविरोधिनौ तद्यस्तौ ' असुररक्षते '
“ अन्तमन्ताकपु० ”—(पा. सू. १ । ४ । १०९) इत्यादिना टच् । ' ताम्यां शण्डामुर्काभ्यां ' गृह्येते ' ।
होमस्तु ' देवताभ्यः ' क्रियन्ते । ग्रहणे शण्डामुर्कयोर्देवतात्वेनोक्तिरुक्तत्वात् " देवताइन्द्रे च "—(पा. सू. ७ । १ । ११) इति
पूर्वपदस्यानङादेशः । ग्रहणे शण्डामुर्कयोः स्वीकारस्य, होमे तत्परित्यागस्य च हेतु ददर्शयिष्यनादप्यायिकां प्रस्तौति-
तद्यत्तया यथेति । ' ताम् ' ' तया ' ग्रहणकारण ग्रहणे शण्डामुर्कस्वीकरणमिति यत् तदुच्यत इत्यर्थः ।
पुरा खण्ड देवा असुररक्षसाग्रहणनसमये शण्डामुर्की ' हन्तु ' न शक्तवन्तस्तौ सर्व देवकृतं कर्म तिरस्कृत्या-
गच्छताम् । ततस्ते देवा एतयोर्हन्तृनोपाय विचारयन्त्युक्त्वा ग्रहग्रहणेन तावामपिष्यतः, पश्चात् ' तौ '
' स्वीकृत्य ' हनिष्याम इति पर्यालोष्य तथैवाचरन् । यत् एकमकुर्वन्, अत इदानीमपि शण्डामुर्कावुदिरयेव
ग्रहणम् । होमास्तु ' देवताभ्यः ' क्रियन्ते ' अपजग्निरे '—ह्येवमादौ सर्वत्र शण्डादसमाज्यनेपदम् ॥ १-६ ॥

शण्डामुर्कावुदिरप्य गृह्यत इति वक्ष्यतिपादितं तदेव दद्वयनि—अपि होवाचेत्यादि । याज्ञवल्क्योपेयमुवाच ।

(रे) इमामु द्वैके शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्वन्ति । (न्त्य) अयं वेनुश्चोदय-
त्पृथ्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमानऽऽति तुदेतस्य रूपं कुर्मो य एष
तपतीति यदाह ज्योतिर्जरायुरिति ॥ ८ ॥

(ती) इमां त्वेव शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्यात् । (त्तं) तं प्रव्रया पूर्वथा विश्व-
थेमया ज्येष्ठतातिं बर्हिषदथं स्वाविदमित्यन्ता ह्येतमुन्वत्ता हि ज्येष्ठस्तु-
स्मादाह ज्येष्ठतातिं बर्हिषदथं स्वाविदम् । प्रतीचीनं वृजुनं दोहसे
धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वेष ते
योनिर्वर्तितां पाहीति सादयत्यन्ता ह्येतमुन्वत्ता हि वीरस्तुस्मादाहेष
ते योनिर्वर्तितां पाहीति दक्षिणार्धे सादयत्येताथं ह्येष दिशमुनु
संचरति ॥ ९ ॥

इमामु द्वैके शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्वन्ति । “ अयं वेनुश्चोदयत्पृथ्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो
विमाने ”—(बा० सं० ७ । १६) इति । तदेतस्य रूपं कुर्मो य एष तपतीति यदाह—
ज्योतिर्जरायुरिति ॥ ८ ॥

इमां त्वेव शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्यात्—“ तं प्रव्रया पूर्वथा विश्वथेमया ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं
स्वाविदम् ”—(बा० सं० ७ । १२) इति । अचा ह्येतमनु । अचा हि ज्येष्ठः । तस्मादाह—
ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वाविदम् । “ प्रतीचीनं वृजुनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु
वर्धसे । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वेष ते योनिर्वर्तितां पाहि ”—(बा० सं० ७ । १२)

अथवा अस्मदीयान्यो देवताम्य एव नो गृहीयाम उत गृहीयाम इति । “ सप्रश्न ” (पा. सू. १ । १ ।
१११) इति लिङ् । “ विचार्यमाणानाम् ” (पा. सू. ८ । २ । ९७) इति प्लुतः । एतदेवतोद्देशेन
ग्रहग्रहण विजयकृतं खल्विति । एव संप्रसार्य स याज्ञवल्क्यस्तत्र विचारमेव ‘ चक्रे ’, ‘ न ह्यु चकार ’ । ततः
श्लोक एव पक्षोऽनुष्टेय इति भावः ॥ ७ ॥

विरिति शुक्रस्य ग्रहणे स्वाभिमत मन्त्र विविक्षु शाखान्तरमर्त स्वस्थानभिमतमुपन्यस्यति—इमामु हेत्यादिना ।
पुन रोचयतीति पुरोरुचं “ अथ वेन ” इत्येतामृचं ‘ पुरोरुचं ’ कुर्वताम्यमाशयः—मन्त्रे “ ज्योतिर्जरायुः ”
इत्यस्योच्चारणेन उभयतोऽस्य सूर्यस्य रूप संप्राप्यत इति । एतच्चैतितोयकशाखामतम । तत्र हि मन्त्रकाण्डे
उपांश्यादीनां ग्रहणां ग्रहण मन्त्रपाठानन्तरं शुक्रस्य क्रमे “ अयं वेन ” इत्यस्य पाठान् । अत एव बोधायनः—
“ अयं वेनुश्चोदयत् इति शुक्रं गृहीत्वा ” इति ॥ ८ ॥

स्वाभिमतं पक्षं सौपत्तिकमाह इमां त्वेवेत्यादि । तं प्रवयेति । ‘ इमां ’ ऋचमेव कुर्यात् न पुनः शाखा-
न्तरमन्त्रादित्यर्थः । अत्रेयमुपपत्तिः—सूर्यस्य भोक्तृत्वं तदान्यकत्वं च लौकिकभोक्तृजातस्य प्रागुक्तम्—“ अचैव

(त्यु) अयं मन्थिनं गृह्णाति । (त्य) अयं ध्वेनुश्चोदयत्पृश्निगर्भा
ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपाशुं संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा
मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वेति ॥ १० ॥

इति सादयति । अचा होतमनु । अचा हि वीरः । तस्मादाह-एष ते योनिर्गतां पाहीति ।
वृत्तिपादे सादयति एतां होष दिशमनु संचरति ॥ ९ ॥

अयं मन्थिनं गृह्णाति-“ अयं ध्वेनुश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।
इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय
त्वा ”-(ब्रा० सं० ७ । १६) इति ॥ १० ॥

शुक्रः, अचैव शुक्रमनु” इति । भोक्तृनोपयोर्भोक्ता प्राधान्येन ज्येष्ठः । “ अतोऽत्र ग्रेष्ठानिम् ” इति ग्रेष्ठराब्देन
भोक्ता शुक्रात्मकः सूर्यः प्रदायक इति, शुक्रग्रहणे इत्येव पुरोडाश्वेति । होममन्त्रे-“ तस्मा इन्द्राय ” (पा. सू.
७ । १९) इति निर्दिष्टादस्या एन्द्रो देवता । मातृदेवप्रसिद्धत्वात् शुम इति शेषः । मन्त्रेत्यादौ “ मन्त्र-
पूर्व-” (पा. सू. ९ । २ । २६) इत्यादिना धातुप्रत्ययः । अनोऽयमुपमार्थीयः । प्रता (निघ ३ ।
२७ । १) पुरातना । शुवादय इव, पूर्व विप्रादय इव, विश्व इव, समस्ता अवशिष्टा ऋषय इव, ‘ इमया ’
इमे इहानीन्तना यजमाना इव, एवा शुमः । फाँइरा ‘ ग्रेष्ठतांति ’ प्रशस्त “ शुक्रग्रेष्ठान्या ” (पा. सू.
५ । ४ । ४१) इति स्वाधिकस्तादिप्रत्ययः । स्नीर्गं वाँदिषि यष्टे स्थितं स्वर्गं लङ्घयन्त प्रत्यगात्मभूत त्वां
शुमः । एव च ‘ धुनिम् ’ अस्मान् कम्पन् ‘ वृजन ’ वर्जनीय पाप ‘ दोहसं ’ क्षारयामि, विनाशयनीत्यर्थः ।
॥ पुनः स्तोत्रं ‘ वासु ’ क्रियासु शिप्रमन्यान् यजमानान् ‘ जयन्त ’ यजमानं वर्द्धयते तासु शुमः इति
पूर्वेण सम्बन्धः । हे सोमस्य । ‘ उपयामगृहीतोऽसि ’ एवा ‘ शम्दाय ’ गृह्णाति । मन्त्रस्य मन्त्रस्य “ अचा हि
अपेष्टः ”-इत्येतद्भज्जगानुसारेण मूर्धपरत्वमङ्गाव्यने-तन् कथमिन्द्रपत्न्येन व्याख्यानमिति । उपपत्ते-इन्द्रोऽपि
सूर्यात्मकमनुमूर्तिमेवाकात् । तथा च श्रुते-“ चाता चार्यमा च अरशश्च माशश्च इन्द्रश्च विवस्वाक्षेयेते ”
(तै. ब्रा. उ. १-१२) इति । तथा मन्त्ररास्त्रेऽपि इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्व प्रसिद्धम्-“ चाता चार्यमनिवा
वशगाशमगा विवस्वाक्षिन्द्रयुता । पूवाहयपर्जन्यौ स्वष्टा विष्णुश्च भानवः प्रोक्ता ॥ ”-इति । अत इन्द्रपत्न्येन
व्याख्यानमुपपद्यते ॥

गृहीतस्य सोमस्य समन्त्रक सादन विषाय ध्याचष्टे-एष ते योनिर्गतां पाहीति । भोक्तृवर्गः सूर्यरूपः
शुक्रात्मकः अत एव समर्थः । तस्मात्प्रजादां सावर्त्यं पाहि पातयेति मन्त्र आहोत्यर्थः । पात्रप्रवेशकाले
दक्षिणमागे प्रयुज्यत इति सत्रैव सादयेत् । तथा च कात्यायनः-“ दक्षिणपूर्वादे शुक्रामन्यवोर्दक्षिणं
शुक्रस्य ” (का. श्रौ. सू. ९ । २४ । २९) इति ॥ ९ ॥

विहित मन्थिनोर्ग्रहणमनु मन्त्र विधत्त-अपेष्टोऽदि । मन्त्रस्यापमर्थः-अत्र पूर्वोर्दे अघिदैवतमवस्थितः
सोम स्तुयते । उत्तरादे अत्रियङ्गम् । ‘ येन ’ कान्त । “ येनो येनतेः कान्तिकर्मणः ” इति वास्कः ।
(मित. १० । ४ । १) “ विन कान्ते ” इत्यमादजन्तः । ‘ जयन्तु ’ इति गर्भवेष्टनम् । ‘ ज्योतिः ’ एष

तं सक्तुभिः श्रीणाति । तद्यत्सक्तुभिः श्रीणाति वरुणो ह वै सोमस्य राज्ञोऽभीवाशि प्रतिपिपेप । तदश्वयत् ततोऽश्वः समभवत्तद्यच्छ्रयात्समुभवत्समादुश्चो नाम तस्याश्वः प्रास्कन्दत्ततो यवः समभवत्समादाहुर्व-
रुण्यो यवऽहुति तद्यदेवास्यात्र चक्षुषोऽमीयत तेनैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्सक्तुभिः श्रीणाति ॥ ११ ॥

सु श्रीणाति । मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शुच्या वनुयो द्रवन्ता । आ यः शर्पाभिस्तुविनृम्णोऽस्त्याश्रीणीता दिशं गुभस्ताविषु ते योनिः प्रजाः पाहीति सादयत्याद्यो हयेतमुन्वाद्या हीमाः प्रजा विशस्तुस्मादादेषु ते योनिः प्रजाः पाहीति ॥ १२ ॥

तं सक्तुभिः श्रीणाति । तद्यत्सक्तुभिः श्रीणाति । वरुणो ह वै सोमस्य राज्ञोऽभीवाशि प्रतिपिपेप । तदश्वयत् । ततोऽश्वः समभवत् । तद्यच्छ्रयात्समभवत्-तस्मादुश्चो नाम । तस्याश्वः प्रास्कन्दत् । ततो यवः समभवत् । तस्मादाहुः-वरुण्यो यव इति । तद्यदेवास्यात्र चक्षुषोऽमीयत-तेनैवैनमेतत्समर्धयति, कृत्स्नं करोति । तस्मात्सक्तुभिः श्रीणाति ॥ ११ ॥

स श्रीणाति-मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शुच्या वनुयो द्रवन्ता । आ यः शर्पाभि-

जराद्युर्वेष्टने यस्य सः तथोक्तः । 'रजसः' उदकस्य 'विमाने' निर्माणस्थाने आकाश इत्यर्थः । तस्मिन् 'अप' सोमः 'पृथ्निगर्मा' आदित्यगर्मा अगः 'चोदयत्' चोदयेत् । " लिङ्ये डेद् " (पा. सू. ३ । ४ । ७) " इतश्च लोप. परस्मैपदे " (पा. सू. ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपः । बहुलप्रमाणम् (पा. सू. ३ । १ । १४) सिद्ध्यत्ययो न भवति । अपामादित्यगर्भत्वम् " आप सूर्यं समाहिता. " (ते. आ. उ. १-८.) इति ध्रुवेः । अपाविषं सोमः स्तुते- ' इमं सोमम् ' अयां ' सूर्यस्य ' च सपरैर्गृहीताभिर्वसनीवरीभिरभिपुन ' विप्राः ' मेधाविनः क्षीरदिना ' शिशुं न ' शिशुमिव ' मतिभिः ' मतिपूर्वकाभिः श्रुतिभिः ' रिहन्ति ' अर्चन्ति । रिहित-
रर्चाकर्मसु पठितः (निर. ३ । १४ । ११) ॥ १० ॥

गृहीतस्य सोमसस्य यवपिष्टमिश्रण, तस्योपाख्यानेन हेतुः चाह-तं सक्तुभिरीत्येदिना । तद्यदिति । ' सक्तुभिः श्रीणाति ' इति यत् तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । ' अश्वयत् ' प्रवृत्तमभूत् । " दुभोधि गतिरुदयोः " (पा. पा. म्वा. १. १०३९) इति चातुः । ' श्रययात् ' इति (इ) उकारस्य व्यत्ययेनाकारः । वरुण्य इति । " मये छन्दसि " - (पा. सू. ४ । ४ । ११४) इति यत्प्रत्ययः । तद्यदिति । ' अस्य ' सोमस्य ' वनुयः ' सकाशात् देवांशरूपम् ' अर्धयत् ' अपगतमभूत् । यदेतेन यवपिष्टमिश्रणेन ' तेनैव ' अंशेन ' एनं ' सोमं ' समर्धयति ' तेन च ' कृत्स्नं ' संपूर्णं करोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

विहित मिश्रणमनूय मन्त्रं विधत्ते-स श्रीणातीति । मनो न येन्विति । हे ' विपः ' विपक्षितः ।।

द्वौ प्रोक्षितौ यूपशकलौ भवतः । (तो) द्वावप्रोक्षितौ प्रोक्षितं चेवाध्वर्यु-
रादत्तेऽप्रोक्षितं चैवमेव प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं चेवादत्तेऽप्रोक्षितं च शुक्रमे-
वाध्वर्युरादत्ते मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ॥ १२ ॥

सोऽध्वर्युः । (२) अप्रोक्षितेन यूपशकलेनापमार्ष्ट्यपमृष्टः शुण्डऽडित्येव-
मेव प्रतिप्रस्थातापमृष्टो मुर्कऽडति तदाददानवेवासुररक्षसेऽपमृष्टो देवा-
स्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्त्वित्येवाध्वर्युर्निष्कामति देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणय-
न्त्वितिप्रतिप्रस्थाता तदेतौ देवताभ्यऽएव प्रणयतः ॥ १४ ॥

स्तुविमृष्टोऽस्याग्नीणीता दिशम् । गमस्तावंच ते योनिः प्रजाः पाहि—” (वा. सं. ७-१७)
इति सादयति । आयो होतमनु । आयो हीमाः प्रजा विशः । तस्मादाह—एष से योनिः प्रजाः पाहीति १२

द्वौ प्रोक्षितौ यूपशकलौ भवतः, द्वावप्रोक्षितौ । प्रोक्षितं चेवाध्वर्युरादत्ते, अप्रोक्षितं च । एवमेव
प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं चेवादत्तेऽप्रोक्षितं च । शुक्रमेवाध्वर्युरादत्ते, मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ॥ १३ ॥

सोऽध्वर्युर्मोक्षितेन यूपशकलेनापमार्ष्ट्य—“ अपमृष्टः शुण्डः ” (वा. सं. ७।१२)—इति । एवमेव
प्रतिप्रस्थाता—“ अपमृष्टो मुर्कः ” (वा. सं. ७।१७)—इति । तदाददानवेवासुररक्षसेऽपमृष्टः—
“ देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु ” (वा. सं. ७।१२) इत्येवाध्वर्युर्निष्कामति । “ देवास्त्वा
मन्थिपाः प्रणयन्तु—वा. सं. ७।१७) ” इति प्रतिप्रस्थाता । तदेतौ देवताभ्य एव प्रणयतः ॥ १४ ॥

प्रातिपदिकैकदेशः । सलोपशब्दसः । ‘ येतु ’ होमेतु ‘ तिग ’ ‘ मतो ’ ‘ न ’ तीग यन । एव
(निव. १ । १२ । १) इत्यन्ती—“ सुतां सुखम् ” (पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्याकारादेशः । शुक्रा-
मन्थिनी ‘ शय्या ’ कर्मणा निमित्तेन ‘ वयुजः ’ प्राप्नुव । अत्ययेन मन्थमपुस्तकः (पा. सू. ३ । १ । ८५)
(सक्तत्वात्) देवाशभूतेषु होमेषु प्रसो ‘ यः ’ “ त्विद्वान् ” (निघं. ३ । १ । २) बहुबलो (निघ. २।१।९)
मन्थयति । ‘ अस्य ’ इम मह ‘ गमस्तौ ’ पाणी भूत्वा ‘ शय्योभिः ’ त्वाद्युडीभिः ‘ आदिशं ’ प्रतिदिशं
यवपिष्टैः । ‘ आग्नीणीत ’ मिश्रयत । गमस्तिशब्दः पाणिग्रहणं, “ पाणी वै गमस्तौ ” इति श्रुतेः । प्रहस्य
सादनं समन्त्रं विधाय व्याचष्टे—एष त्व इत्यादि । आयो हीति । ‘ आयो ’ मोषवर्गाः, चन्द्रात्मकस्य
मन्थिनोऽप्येवमेव इत्युक्तम् (छ. प. ४ । २ । १ । २-३) । प्रजाश्च मोषपाः, अतश्चन्द्रात्मकस्य मन्थिनी
भोग्यप्रदायकत्वं मन्थ्य भोज्यत्वार्थः ॥ १२ ॥

प्रसङ्गाध्वर्युकाप्रतिप्रस्थातृभ्यामपि कर्त्तव्यमनुष्ठानविशेष विधत्ते—द्वौ प्रोक्षितौविति । आह—अपमार्ष्ट्येति ।
अभ्यग्नं धूम्यादिकमपमृष्टं सपेद । तदित्यादि । एतेन स्रोतव्यसनेन महो ‘ आददानौ ’ स्वीकृतांगौ । ‘ एव ’
‘ असुररक्षसे ’ सुरविरोधिनी यज्ञसावपसार्य ‘ हतो ’ हिंस्र इत्यर्थः ॥

तमयोर्निष्कामग समन्त्रकृताह—देवास्त्वेन्यौदि । हे शुक्रमह ! ‘ शुक्रपाः ’ शुक्रमहस्य पातारौ देवास्तौ

१—प्रोक्षितौ यूपशकलादपमार्ष्ट्यपमृष्टेन प्रोक्षितान्नामपमार्ष्ट्यपमृष्टेनापमृष्टः शुण्डस्तुवित्येवमेव मुर्क इति प्रतिप्रस्थाता ।
का० भो० सू० १ । ११४ । १—देवास्तौ इति निष्कामतो व्याप्तिम् । का० भो० सू० १ । २१५ ।

(स्तौ) तौ जघनेनाहवनीयमरत्नी संवत्तः । (स्तु) ताऽऽत्तरवेदौ साद-
यतो दक्षिणायामेव श्रोणावध्वर्युः सादयत्युत्तरायाम् प्रतिप्रस्थातृाननुसृज-
न्तावेदानाधृष्टासीति तद्वक्षोभिर्वैतदुत्तरवेदिमुनाधृष्टां कुरुतो विपर्येष्यन्तौ
वाऽएतावन्नि भवतोऽत्येष्यन्तौ तस्माऽएवैतां निह्नुवाते तयो हनौ विपरि-
यन्तावग्निरु हिनस्ति ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युः पयेंति । सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीड्ढीत्यक्षा ह्येतमुन्यत्ता हि
वीरस्तुस्मादाह सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीड्ढीत्यग्निं रायस्पोषेण युज-
मानमिति तद्युजमानायाश्चिपमाशास्ते बडाहाभि रायस्पोषेण युज-
मानमिति ॥ १६ ॥

तौ जघनेनाहवनीयमरत्नी संवत्तः । ता उत्तरवेदौ सादयतः दक्षिणायामेव श्रोणावध्वर्युः
सादयति, उत्तरायाम् प्रतिप्रस्थाता अननुसृजन्तावेव । “अनाधृष्टासि” — (बा. सं. ७ । १२)
इति । तद्वक्षोभिर्वैतदुत्तरवेदिमुनाधृष्टां कुरुतः । विपर्येष्यन्तौ वाऽएतावन्नि भवतोऽत्येष्यन्तौ तस्मा-
ऽएवैतन्निह्नुवते । तयो हनौ विपरिपन्तावग्निरु हिनस्ति ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युः पयेंति — “सुवीरो वीरान्प्रजनयन् परीडि” — (बा. सं. ७ । १३) इति । अथा
ह्येतमुन्यत्ता हि वीरः । तस्मादाह — सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीड्ढीति । “अग्निं रायस्पोषेण युज-

‘प्रणयन्तु’ यत्र सिप्यन्ता यागाः क्रियन्ते तं देशं प्राप्येन्निबन्धयः । एवमुत्तरत्राणि मन्त्रयोक्तेना । तदिति । ‘तत्’
तेन मन्त्रोच्चारणेन हेतुकार्यमेव । एतौ ‘ग्रहौ’ प्रापयतः । शण्ड्यामकार्यं गृह्यमाणावपि न तदर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

निष्क्रमणानन्तरं कर्तव्यमग्निं सन्धानादिकं विवक्षे — तौ जघनेनेत्यादि । ‘आहवनीयं’ — ‘जघनेन’ आहव-
नीयस्य पश्चाद्भागे । ता उत्तरवेदाविनि । ‘तौ’ शुक्रावग्नियग्रहौ, “सोऽपि शाकन्यस्य” — (पा. सू. ८ ।
२ । १९) इति वकारलोपः । ‘अननुसृजन्तौ’ अपरित्यजन्तौ दक्षिणस्या ओमौ ‘अध्वर्युः’ उत्तरस्या
‘प्रतिप्रस्थाता’ सादयेत् । तत्र “अनाधृष्टासि” इति मन्त्रः । हे उत्तरवेदि । “अनाधृष्टासि” अनाधृष्टा-
वग्निरिति त्वेत्यर्थः । “आदित्य” — (पा. सू. ७ । २ । १९) इत्याश्रयः । ‘तत्’ इत्यनेन ‘रक्षोभिः’
‘उत्तरवेदिम्’ अर्हतितां ‘कुरुतः’ । किं च ‘होमार्थमुत्तरवेदे’ प्रत्यग्देशान्तकाभादाहवनीयं ‘विपर्ये-
ष्यन्तौ’ विविधं दक्षिणत उत्तरतश्च परितो गमिष्यन्ताविति व्यतिक्रममेव करिष्यमाणौ भवतः । अत एतेन
वेदिश्रोत्रयोर्ग्राहसादनेन अतिक्रमणरूपमपराधं ‘तस्मा’ ‘अग्नये’ ‘अपह्नुवाते’ अपनयतः कार्यार्थं गमिष्यन्तो
न तु स्वामतिक्रमिष्यात् इत्येतत्सूचयित्वां अग्निरनुसृतो भवति । अतः पश्चात् ‘तयो’ गच्छन्तावपि ‘अग्निः’
न हिनस्ति इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः परितो गच्छन्तोर्गमनं समन्त्रकं विदधानो व्याचष्टे — “सोऽध्वर्युरित्यादिना ।

१-अपरितोत्तरवेदिमप्यं वक्षोभिर्वैतदुत्तरवेदिश्रोत्रयोर्ग्राहसादनेन अतिक्रमणरूपमपराधं तस्मात् ‘अग्नये’ ‘अपह्नुवाते’ अपनयतः कार्यार्थं गमिष्यन्तो
अ० नृ० १ । ५ । २ । १९ । २-सुवीर इति दक्षिण गृहदेशं पराजन्तव्यर्थः सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तराय । का० प्र० सू० १ । १९ । १

(त्पु) अथ प्रतिप्रस्थाता पुर्येति । सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीक्षीत्या-
द्यो ह्येतन्मुन्वाद्या हीमाः प्रजा विशस्तुस्मादाह सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्प-
रीक्षीत्यभि रायस्प्रोषेण यजमानमिति तद्यजमानायाशिपमाशास्ते यदा-
हामि रायस्प्रोषेण यजमानमिति ॥ १७ ॥

तावपिधाय निष्कामतः।(स्ति)तिरुऽएवेनावेतत्कुरुतस्तुस्मादिमौ सूर्या-
चन्द्रमुसौ प्राञ्चौ युन्तौ न कुश्चन पश्यति तौ पुरस्तात्परीत्यापोर्णतः पुर-
स्तात्तिष्ठन्तौ जुहुतऽआविरेनावेतत्कुरुतस्तुस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमुसौ
प्रत्यञ्चौयुन्तौ सर्व एव पश्यति तस्मात्पराग्रेतः सिन्धुमानं न कुश्चन
पश्यति जुहु पश्चात्प्रजायमानं सर्व एव पश्यति ॥ १८ ॥

मानम् ”-(वा. सं. ७ । ११) इति । तद्यजमानायाशिपमाशास्ते-यदाह अभि रायस्प्रोषेण
यजमानमिति ॥ १६ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पुर्येति-“ सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि ”-(वा. सं. ७ । १८) इति ।
आद्यो ह्येतन्मु । आद्या हीमाः प्रजा विशः । तस्मादाह-सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहिदि ।
“ अभि रायस्प्रोषेण यजमानम् ”-(वा० सं० ७ । १८) इति । जुहु यजमानायाशिप-
माशास्ते । यदाह-अभिरायस्प्रोषेण यजमानमिति ॥ १७ ॥

तावपिधाय निष्कामतः । तिर एवेनावेतत्कुरुतः । तस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमुसौ प्राञ्चौ यन्तौ न
कुश्चन पश्यति । तौ पुरस्तात्परीत्यापोर्णतः, पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहुतः-आविरेनावेतत्कुरुतः ।
तस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमुसौ प्रत्यञ्चौ युन्तौ सर्व एव पश्यति । तस्मात्पराग्रेतः सिन्धुमानं न कुश्चन
पश्यति । जुहु पश्चात्प्रजायमानं सर्व एव पश्यति ॥ १८ ॥

“ सुवीरो वीरान् ” इत्यनेनाश्वयुः परीयात् । अत्र मोक्षार्थाः सूर्यात्मकस्य शुक्रस्यावध्यामेदः । मोक्षा
य वीरः । अतः सुवीरो वीरानिति मन्त्रभाग आह-‘ रायस्प्रोषेण यजमानम् ’ इत्यस्य मन्त्रभागलोकार्णेन
यजमानस्याग्नी सम्पाद्यत इत्यर्थः । ह्यङ्गमन्त्रस्याप्यमर्थः-हे शुक्रप्रह । लोके ‘ वीरान् ’ मोक्षार्थं ज्ञेयमवद-
तैः सुवीरस्य धनसमुद्भूता सह यजमानं परिगच्छेति ॥ १६ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाते त्यजायेवं योजयम् । (का. ओ. सू. २ । ११७) “ आद्यो ’ मोक्षवर्गाश्च चन्द्रात्मकस्य
मन्त्रिनोऽवध्यामेदः । प्रजायमाना ’ विशः ’ च मोक्ष्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

आहवनीयस्य पश्चाद्भागो महयोराश्वयुजं, पुरस्ताद्भगत्वा तदपनयनं च विभक्ते-तावविधायेत्पादि ।
अथानन्तरमेवोपात्तत्वेन प्रकृतत्वात् प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिदध्याताम् । त्रिधानस्य तु प्रयोदनं महयोः
प्राग्गमनमग्रे लोकेरुत्पलमभ्यामितिरोवानम् । शुक्रामन्त्रिणौ सूर्याचन्द्रात्मकौ, तयोश्च प्रागातिर्न केनचिदुपल-
भ्यते, अतस्तदागमकपोदनयोर्गोहयोरेषि प्रागाल्या लोकेरुत्पलमभ्यैव मवितन्यमिति । ‘ पुरस्तात् ’ स्थित्वा

तौ जघनेन यूपमरत्नी संघतः । (तो) युद्याभिर्नोडाधेत युद्यऽअभिर्नुडाधे-
ताप्यमेणैव यूपमरत्नी संघ्याताऽसंजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशो-
चिपेत्प्रेषाच्चर्युः संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिपेति प्रति-
प्रस्थाता चक्षुषोऽवैतेऽआरमणे कुरुतः चक्षुषीऽएवैतत्संघतस्त्वस्मादिमे
ऽअभितोऽस्थिनी चक्षुषी सुधुंहिते ॥ १९ ॥

तौ जघनेन यूपमरत्नी संघतोः—यद्याभिर्नोडाधेत । युद्यऽअभिर्नुडाधेत—अप्यमेणैव यूपमरत्नी
संघ्याताम्—“संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा” —(बा. सं. ७ । ११)
इत्येवाध्वर्युः । “सं जग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा” —(बा. सं. ७ । १८)
इति प्रतिप्रस्थाता । चक्षुषोऽवैतेऽआरमणे कुरुतः चक्षुषीऽएवैतत्संघतः । तस्मादिमेऽअभितो-
ऽस्थिनी चक्षुषी संहिते ॥ १९ ॥

आज्यदत्तम् अपोऽनुतः अपनयत । तस्य च प्रयोजनं ब्रह्मयोरतिष्करणं; सूर्याचन्द्रमसौ च प्राग्गतौ सर्वे-
द्वेपेते, अतस्तदात्मकयोरनयोर्ब्रह्मयोरपि प्राग्गतौ प्रकाशनमुपपद्यत इत्यर्थः । अत एव शाखान्तरेऽप्येवमा-
न्वायते—“अतो वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थयिगृध्र प्राची निष्कामतस्तस्मात् प्राची यन्तौ न पश्यन्ति
प्रत्यग्वाहृत्य शुक्रस्तस्मान् प्रत्यगौ यन्तौ पश्यन्ति” (तै. सं. १ । ४ । १०) इति । ननु सर्वेषां ब्रह्मणो
प्रत्यग्गतित्वेन प्रतिज्ञा न तु प्राग्गतिः, अतः सूर्याचन्द्रमसोः प्राग्गतिरिति यदुक्तं तदनुपपन्नमिति चेत्,
उच्यते—यदा सूर्यश्चन्द्रमाध यस्मिन् मन्त्रे तिष्ठति तदा तेनैव सह प्रत्यगगच्छति । तत्र प्रवहणवायुवशेन
व्यतिक्रम्यते पुरतः शीघ्रं नीयमाने सति स्वयं पश्चाद्दीयते । स तथाविधः सन् ततः प्राचीनैव ननुशान्तरेण
युज्यते । तेन प्राग्गतिः । सा तु न केनचिदच्युतलभ्यते । तथा च ज्योतिःसिद्धान्तोऽभिहितम्—“पश्चाद्-
मन्त्रतोऽतिवशान्नश्वरेः सगते प्रहाः । नीयमानास्तु लभ्यन्ते गुह्यमेव स्वमार्गगाः ॥ प्राग्गतिस्त्वमतस्तेषां भगणैः
प्रत्यहं गतिः ॥” —(सूर्यसि. म. प्र.) इति । अथ च प्राग्गतितौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रत्यागस्तं गत्वा पुनः प्राग्-
दयाप प्रत्यक्तः सकाशात् पाताले प्राग्गच्छतः । तथा गच्छन्तौ तौ न दृश्येते, भूभागव्यवधानात् । तावैव तु
प्राग्गुदं गतौ दृश्येते । प्राक्तस्तु प्रत्यग् गच्छन्तावप्यबहितत्वात् सर्वेव दृश्येते । अतस्तदात्मनोर्ब्रह्मयोरपि
प्राग्गतिरनये सकलाम्नां विधानम् । प्रत्यग्गतिसमये तदपनयनं किञ्चित्, यस्मात् प्राग्गमनसमये ब्रह्मयोरा-
ज्यदत्तं पुरतो गात्वा तदपनयनं कृतम् । “तस्मात् स्तोत्रेऽपि ‘पराक्’ ‘पराचीनं’ ‘स्थिमानं’ ‘रतः’
‘न’ कश्चिदपि ‘पश्यति’ ‘पश्चात्’ प्रत्यग्गमिमुखं ‘अपमानं’ तत् ‘सर्व एव’ ‘पश्यति’ ॥ १८ ॥

यूपस्य पश्चात् पुरतो वा तयोः पुनरभिस्त्वानं समन्त्रकमार्ह—तौ जघनेनेत्यादि । उदाधेत इति दहोदि-
त्यर्थः । सन्वानमन्त्रस्यापमर्थः—‘दिवा’ पुलोहेन पृथिव्या च ‘संजग्मानः’ सङ्गच्छमानः, “समो
गमृच्छी” —(पा. सू. १ । ३ । २९) इत्यादिना—आरमणेपदविधानात्किञ्चित् कालजदेराः (पा. सू. ३ ।
२ । १०९) द्विचनम् (पा. सू. १ । १ । ८) । “गमहन्” (पा. सू. १ । ४ । ९८) । इत्यादिना—उपवाकोः ।
तथाविधः शुक्रप्रहः शुक्रदेवतासम्बन्धिना तेजसा स्वसाम्प्रवाते करोतिविति शेषः । एवमुक्त्यापि मन्ये

सोऽध्वर्युः । (३) अप्रोक्षितं दूषशकलं निरस्यति निरस्तः शुण्ड इत्ये-
वमेव प्रतिप्रस्थाता निरस्तो मर्क इति तृप्तुगुडुतिभ्योऽभमुररक्षसेऽभ-
पहतः ॥ २० ॥

(तोऽथा) अथाध्वर्युः । प्रोक्षितं दूषशकलमाहवनीये प्रास्यति शुक्रस्या-
धिष्ठानमसीत्येवमेव प्रतिप्रस्थाता मन्थिनोऽधिष्ठानमसीति चक्षुषोऽवेते
समिधौ चक्षुषीऽप्येवैतत्समिधे तस्मादिमे समिधे चक्षुषी ॥ २१ ॥

तत्र जपति (त्र्य) अचिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य
ददितारः स्यामेत्याशीरेवेतस्य कर्मण आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २२ ॥

सोऽध्वर्युरप्रोक्षितं दूषशकलं निरस्यति—“ निरस्तः शुण्डः ”—(वा० सं० ७ । ११) इति ।
एवमेव प्रतिप्रस्थाता—“ निरस्तो मर्कः ”—(वा० सं० ७ । १८) इति । तृप्तुगुडुतिभ्यो
ऽभमुररक्षसेऽभपहतः ॥ २० ॥

अथाध्वर्युः प्रोक्षितं दूषशकलमाहवनीये प्रास्यति—“ शुक्रस्याधिष्ठानमसि ”—(वा० सं० ७ । ११)
इति । एवमेव प्रतिप्रस्थाता—“ मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ”—(वा० सं० ७ । १८) इति ।
चक्षुषोऽवेते समिधौ । चक्षुषीऽप्येवैतत्समिधे । तस्मादिमे समिधे चक्षुषी ॥ २१ ॥

तत्र जपति—“ अचिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ”—
(वा० सं० ७ । १४) इति । आशीरेवैतस्य कर्मणः । आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २२ ॥

प्रीयणीयम् ॥ एतेन सन्धानेन ‘ चक्षुषमेव आरण्ये ’ सञ्चारस्याने ‘ कुस्तः ’ । ‘ एतस्मिन् स्याने ’ ‘ चक्षुषी ’ अपि
‘ सन्धत्तः ’ सहिते कृतः । यत्र एव ‘ तस्मात् ’ लौकिकानां ‘ चक्षुषी ’ उभयतोऽभिव्यज्यते ‘ सहिते ’ भवतः ॥ १९ ॥

अप्रोक्षितस्य दूषशकलस्य निरसने प्रोक्षितस्याहवनीये प्रासने च समन्त्रकं विधत्ते—सोऽध्वर्युरित्यादि । तत्र
तेन निरसनेन आहुतिकालात् प्रागेव ‘ अभमुररक्षसे अपहतः ’ अपगम्य हिस्तः । चक्षुषोरित्यादि । ‘ गते ’
‘ चक्षुषोः ’ ‘ चक्षुषामक्तयोर्महयोः सम्बन्धिभ्यो ’ ‘ समिधौ ’ घटाः, अतः ‘ चक्षुषी ’ ‘ एव ’ ‘ ताम्या समिधे ’
सञ्जलतपत्तपध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च ‘ तस्मात् ’ लौकिकानाम् । ‘ इमे ’ इदमस्याने ‘ चक्षुषी ’ प्रकाशमाने
भवतः ॥ २० ॥ २१ ॥

होमात् पुनः अध्वर्योर्मन्त्रजप विधत्त—सप्तैत्यादि । हे ‘ देव ’ योक्तवान् । ‘ सोम ’ ‘ अचिन्नस्य ’ अनव-
खण्डितस्य शोभनप्रभावस्य ‘ रात्रौ ’ वनस्य ‘ पोषस्य ’ पुष्टिसाधनभूतस्य । करणे घञ् (पा. सू. ६ । ४ ।
३७) “ षठ्पाः पतिपुत्र—” (पा. सू. ८ । ३ । ५३) इत्यादिना—विसर्जनीयस्य सकारः । तादृशस्य ते
‘ ददितारः ’ देवेभ्यो दातारः ‘ स्याम ’ । अत्र सोमदानस्याभिहितत्वात् सोमसाधनकर्मविषयेवेवं प्रार्थनं,
अत एतेन मन्त्रोच्चारणेन ताम् ‘ एवाशिषमाशास्ते ’ ॥ २२ ॥

१-वर्धनकाशो । निरस्यतो निरस्तः शुण्ड इत्येवमेव प्रतिप्रस्थाता । अहवनीये प्रोक्षितो प्रास्यतः शुक्रस्या-
धिष्ठानमसीत्येवमेव प्रतिप्रस्थाता । वा० सं० सू० १।११-१२१ । २-अचिन्नस्येति जपित्वा—वा० सं० सू० १।१२३।

(स्तेऽया) अयाश्चाव्याह । प्रातः प्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुसुत-
इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति व्यपदकृतेऽव्यर्जुहोति तदनु प्रतिप्र-
स्थाता तदनु चमसाध्वर्यवः ॥ २३ ॥

(स्तो) तौ वै पुरस्ताद्विष्टन्तौ जुहुतः । (अ) चक्षुषी वाऽप्यतो तन्पु-
रस्तादेवैतच्चक्षुषी पतस्तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ २४ ॥

(पी ऽव) अभितो यूपं तिष्ठन्तौ जुहुतः । (तो) अया वै नासिकैवं
यूपस्तुस्मादिमेऽवभितो नासिकां चक्षुषी ॥ २५ ॥

अयाश्चाव्याह—‘ प्रातः प्रातःसवस्य शुक्रवतो मधुसुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य ’ इति ।
व्यपदकृतेऽव्यर्जुहोति । तदनु प्रतिप्रस्थाता । तदनु चमसाध्वर्यवः ॥ २३ ॥

तौ वै पुरस्ताद्विष्टन्तौ जुहुतः । चक्षुषी वाऽप्यतो । तत् पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी पतः । तस्मादिमे
पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ २४ ॥

अभितो यूपं तिष्ठन्तौ जुहुतः । यया वै नासिका—एवं यूपः । तस्मादिमेऽवभितो नासिकां
चक्षुषी ॥ २५ ॥

मन्त्रब्रह्मन्तस्माद्वाचगर्भकं प्रैवं विषते—अयेत्यादि । आश्रावयेत्येव—उम्भकामश्रावणम् । प्रातःकाळे
प्रातःसवस्य सन्मन्विनः ‘ शुक्रवतो ’ सारवतो ‘ मधुसुतः ’ माधुर्यसस्वन्दिनः ‘ इन्द्राय ’ ‘ प्रस्थितान् ’
प्रपठान् ‘ सोमान् ’ होतुं होतारं प्रति याज्यापाठार्थं प्रेरयेति मैत्रावरुणं विनिपुञ्जीतेत्यर्थः । व्यपदकाव्यसने
प्रथमसत्ताना होमं होमार्थमेव स्थानविशेषं चाह—व्यपदकृत इत्यादि । ‘ तदनु ’ तद्वचनमनुसृत्योपर्यः ।
‘ पुरस्ताद् ’ आहवनीयस्य पूर्वभागे ‘ जुहुतः ’ । शुक्रामन्यिप्रह्वयोश्चक्षुरारमकत्वात् तयोः पूर्वभागे यद्वायुं तेन
लौकिकानाम् ‘ इमे ’ ‘ चक्षुषी ’ ‘ पुरस्तादेव ’ ध्रियेते । तथा यूपस्योपर्यपर्ययोः स्थित्वा होमलोकेऽपि
नासिकामुपतथक्षुषी ध्रियेते इत्यर्थः । यद्यप्यत्र सौमिका एवत्विवक्ष्यमसम्बन्धाव्यवसाध्वर्यव इति व्यपदिश्यन्त
इति प्रतीयते—यथा देवदत्तः पश्चिमिमासम्बन्धात् पावक इति; तथापि “ मध्यतः कारणां चमसाध्वर्यवो,
होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः ” इति वष्टपा मेदप्रतीतिरस्य एव चमसाध्वर्यवः । न चैवं शनितेत्यत्रापि यौगिष्याः
सम्बन्धा अनाश्रयगादन्ये एव स्यादिति शङ्कनीयम्, वैयर्थ्यात् । तत्र हि वरणं नास्ति । अत्र पुनश्चमसाध्वर्यम्
वर्णित इति वर्णनमस्ति । वष्टी च मेदस्य ज्ञापिकेति वैयर्थ्यम् ॥ २३—२५ ॥

१—वाच्याव्याह प्रातः प्रातःसवस्य शुक्रवतो मधुसुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति । मधुसुत इन्द्राय मधुसुतौ जुहुता सा
मधुसुतयश्चतुः प्रथमम् । तदनु प्रतिप्रस्थाता । चमसाध्वर्यवः । का० ध्यो० सू० १ । २३१—२३५ ।

२—नात्र यौगिष्यविशेषात्तन्मन्त्रः प्रातोः । किन्तु वृत्तयश्चतुः “ वृत्तित्वे कठे नष्ठा नयति ” “ वृत्तं इतिः वृत्तिता ३
इति ” अत्रैव्यातिरेकस्य वृत्तिगुर्वेवमात्रं तत्रैवत्यत्र “ विचारितां पञ्चमन्याः ” इति सूत्रकारः सूत्रयामास । अतोऽत्र अन्यत्वेन
वृत्तिगुर्व्यातिरेकः यमितोच्यते । नर्देवत्वमेवेकोऽन्यः वृत्तिता यत्र नाम नान्याः प्रकृत्येति वृत्तिगुर्वेवमात्रं । वृत्तयश्चतुर्विधेति
कर्ममात्रम् । अत्रैव व्याप्तेषु चतुः अन्यत्वेन वृत्तिगुर्व्यातिरेकस्य प्रकृत्येव नान्यथा इति अत्रैव सूत्रे कर्तुं—विदागतेति ॥

३—योऽव्यर्जुहोति । मधुसुतः—मधुसुत इति का० ध्यो० सू० ७ । ७ । अत्र कर्तुंमात्रम्—व्यपदकादेव वृत्तिगुर्वेवमात्रं । योऽव्यर्जुहोति
न कर्तुंमात्रम् । वा कर्तुंमात्रम् । चमसाध्वर्यवोऽव्यर्जुहोतिमात्रं हि कठो बलगात्रेतिमात्रं गा सूत्रेति । अत्रैवति वेदः । व, वृत्तयः—

तौ वै वृषदक्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते । (५) एतेनो द्वेनौ तदुदशु-
षाते युदेनौ सुर्वथं सुवनमनु हूयते युदेवैतौ सुर्वथं सुवनमनु हूयतऽएतौ
वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां चक्षुषी ह्येतौ सत्यं वै चक्षुः सत्यथं हि प्रजापति-
स्तुस्मादेनौ सुर्वथं सुवनमनु हूयते ॥ २६ ॥

सु जुहोति । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा सु प्रथमो वरुणो मित्रोऽ-
अग्निः । सु प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वास्तुस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत
स्वाहेति ॥ २७ ॥

तौ वै वृषदक्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते । एतेनो द्वेनौ तदुदशुषाते—युदेनौ सर्वं सुवनमनु हूयते ।
युदेवैतौ सर्वं सुवनमनु हूयते—एतौ वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमाम् । चक्षुषी ह्येतौ । सत्यं वै चक्षुः ।
सत्यं हि प्रजापतिः । तस्मादेनौ सर्वं सुवनमनु हूयते ॥ २६ ॥

सु जुहोति—“सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा । स प्रथमो वरुणो मित्रोऽअग्निः । स
प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वा । तस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा ”—(वा. सं. ७ ।
१४, १५) इति ॥ २७ ॥

उक्तः शुक्रामन्त्रिग्रहयोर्होमः समन्त्रकः कर्तव्य इत्याह—तौ वा इत्यादि । ‘तौ’ ‘वृषदक्कृतौ’ ‘सन्तौ’
वृषदकारेण याम्योपलक्ष्यते, तथा दीक्षमानावपि मन्त्रेणाहूयेताम् । इतरेषां ग्रहाणां होमः केवलं याम्यपैव,
अन्योस्तु तदभिरुक्तेन मन्त्रेणापीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे हेतुं दर्शयति—युदेनेत्यादिना । ‘एनौ’ ग्रहौ व्यत्ययेनानादेशः ।
(पा. सू. १ । १ । ८५) ‘सर्वं सुवनमनु’ सर्वस्मिन् सवने प्रातःसवने माध्यन्दिनसवने चेत्यर्थः । ऐन्द्र-
वाषादयो ग्रहा एकस्मिन्नेव सवने हूयन्ते; एतौ ग्रहौ पुनः सवान्तरेऽपि हूयेने इति, तदभिप्रायेणात्र सर्वयाम्य-
प्रयोगः । ‘एतेन’ व्याप्तिनिबन्धनेन ‘एतौ’ शुक्रामन्त्रिणी ‘तत्’ समन्त्रकहोमरूपं गौरवं प्राप्नुतः ।
‘एतौ वै प्रजापतेः’ इत्यादिना सवनद्वये होमस्य हेतुः प्रतिपादते । प्रत्यक्षतमामिति । अतिशयेन सखि-
कृष्टौ । स च सखिकर्षः प्रजापतेश्चक्षुरूपे तदग्रहोश्च सत्यत्वाभिधानात् प्रत्यक्षमिति । “कृष्टणेनाभिप्रीती
आभिमुख्ये”—(पा. सू. २ । १ । १४) इत्यव्ययीभावसमासः । “अतिशयेन ताम्”—(पा. सू. १ । १ । ५५)
“किमेतिह”—(पा. सू. ५ । ४ । ११) इत्यादिना आम् प्रत्ययः । स्वरादित्वादन्यपत्वम् (पा. सू. १ । १ । २७)
अभ्युपगम्य न पश्यतीति ‘सत्यम्’ । तथा चान्यत्र श्रूयते—“चक्षुर्वै सत्यमद्राक्षम् इत्याह—अदर्शमिति ।
तत् सत्यम्” इति । प्रजापतेश्च कृत्वाप्रपञ्चहेतुत्वेन नित्यत्वाद् सत्यत्वम् ॥ २६ ॥

“मन्त्रेण हूयेते” इति होमे यो मन्त्रः सामान्येन निर्दिष्टस्तु होमास्तुवादेन दर्शयति—स जुहोतीत्यादि ।
यन्त्रस्यापमर्ष—यस्त्वेन्द्रस्यापि “सा देवि देवमच्छेद्रेन्द्राय सोमम्”—(वा. सं. ४ । २०) इत्यादिना

—सत्यात् । अतिशयेन सखि-कृष्टौ, केन्द्रार्चिज इति । अतश्च तेषामभिव्यक्तिवचनं कार्यं न भवतीति कर्कः । देवयाङ्किराणि अत्रैव
सूत्रे अतर्क्यैव प्रत्यक्षत्वाभिधानात्पुनरुक्तत्वात्तदर्थेन चक्षुर्वै सत्यमद्राक्षम् इत्याह—अदर्शमिति । अतश्च सत्याप्येति न भवतीति प्रसङ्गोदितम् ।
अतश्च सत्याप्येति न भवतीति ॥

स युञ्जुहोति । सा प्रथमा स प्रथमऽइति शुश्वद्ध वै रेतसः सिकुस्य
चक्षुपीऽएव प्रथमे संभवतस्तुस्मान्जुहोति सा प्रथमा स प्रथमऽइति ॥ २८

(त्य) अयं संप्रेष्यति । प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्र युज-
मानस्य प्रयन्तु सदस्यानाम् होत्राणां चमसाध्वर्यव उपावर्तध्वम् शुक्र-
स्याभ्युन्नयध्वमिति संप्रेषुऽएवेषु पर्येत्य प्रतिप्रस्थाताध्वर्योः पात्रे सध्व-
मवनपत्यवऽएवैतदाद्यं बलिध्वं हारयति तमध्वर्युहोतृचमसेऽवनपति-
भक्षाय वपद्वर्तुहि भक्षुः प्राणो वै वपद्वारुः सोऽस्मादेतद्रपद्वर्ततः
पराङ्मिवाभूत्प्राणो वै भक्षस्तुत्प्राणं पुनरात्मन्वते ॥ २९ ॥

स यन्जुहोति सा प्रथमा, स प्रथम इति । शश्वद वै रेतसः सिकुस्य चक्षुपी एव प्रथमे
सम्भवतः । तस्मान्जुहोति-सा प्रथमा, स प्रथम इति ॥ २८ ॥

अयं संप्रेष्यति-प्रेतु होतुश्चमसः, प्र ब्रह्मणः, प्रोद्गातृणाम्, प्रयजमानस्य, प्रयन्तु सदस्यानाम्,
होत्राणाम्, चमसाध्वर्यव उपावर्तध्वम्, शुक्रस्याभ्युन्नयध्वम् इति । संप्रेष एवैषः । पर्येत्य प्रति-
प्रस्थाताध्वर्योः पात्रे सध्वमवनपति-अन्नध्वर्युहोतृचमसेऽवनपति-
भक्षाय । वपद्वर्तुहि भक्षुः प्राणो वै वपद्वारुः । सोऽस्मादेतद्रपद्वर्ततः पराङ्मिवाभूत् । प्राणो वै
भक्षुः, तद् प्राणं पुनरात्मन्वते ॥ २९ ॥

मन्त्रेण सोमस्य वारुणा पा संहृतिः शिष्ये 'सा' 'प्रथमा' अभिपवादिस्मृकारणम् । तदनन्तरमात्रिवान् ।
'विधवा' विधे समस्तैर्कविभिर्वरणीया । 'स' एव प्रथमसंस्कृतः सोमः वरुणादयो देवा । 'स' एव
'विधवान्' अभिगो वृष्ट्यातिरि, इति सर्वदेवायना सोम मूषणे । हे अश्वर्यव ! 'तस्मा' इन्द्राय ।
'सुनम्' अग्निद्वयम् इमं सोमं ग्राह्यकारेण 'आहुतेन' होममाहाप्यत । "तमनवनपनाध्व" ।
(पा. सू. ७ । १ । ४५) इति तस्य तदादेशेनादिच्छाद्वग ॥ २७ ॥

अस्मिन् मन्त्रे प्रथमसन्धप्रयोगस्य तात्पर्यमाह-स यन्जुहोति सा प्रथमा स प्रथम इत्यादि । 'शश्वद्'
सर्वदा 'निकम्' 'रेतसः' सकाशात् वयुपोरेव प्रथमोपलब्धसंस्कृतयोः शुक्राभ्युन्नयध्वयोर्होममन्त्रेऽपि तद्व्याप-
मिरवमूलनाथ 'सा प्रथमा स प्रथमः' इति प्रथमसन्धप्रयोग इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होत्राणां कर्तव्यमध्वर्योः प्रथमाह-अयं संप्रेष्यतीति । 'प्रेष्यति' तत्कर्तव्येति निविपुक्ते 'प्रेतु' इति-
"एवेयद्रुद्रमु" (पा. सू. ६ । १ । १८२) इति "एडिपत्कृष्णम्" (पा. सू. ६ । १ । २४) इत्यस्यापवादार्थेन
वृद्धिः । होत्राणामिति । मेवावरुणो, वातगान्धर्वो, पोता, नेश्व, आग्निधेयेते होत्रासन्धेन विवक्षिताः ।
होत्रासन्धेऽपि निरतस्त्रीलिङ्गः । शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति । आपस्तम्बेनापि-"तस्मै चमसाध्वर्यवः रस्व चमस
दोमकृतसादनुजीव हस्ति" (आप. श्रौ. सू.) इत्युक्तम् । चमसाध्वर्यवः सचेतना इति तद्भागोऽयं

१-मेवति च । प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्र यजमानस्य प्र यन्तु सदस्यानाम् होत्राणां चमसाध्वर्यव उपावर्तध्वम्
शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति । का० धी० सू० १ । २९६ । २२७ ।

(चेऽथ) अथ यदेते प्रतीची प्रात्रे न हरन्ति । हरन्त्यन्यान्पुहांश्चक्षुषीं ह्येते सत्स्रवमेव होतृचमसेऽवनयति ॥ ३० ॥

(त्व) अथ होत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति । हुतोच्छिष्टा वाऽएते सत्स्रवा भवन्ति नालमाहुत्यै तानुवैतत्पुनराप्याययन्ति तथालमाहुत्यै भवन्ति तस्माद्धोत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति ॥ ३१ ॥

अथ पदेते प्रतीची प्रात्रे न हरन्ति, हरन्त्यन्यान्प्राहान् । चक्षुषीं ह्येते । सत्स्रवमेव होतृचमसेऽवनयति ॥ ३० ॥

अथ होत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति । हुतोच्छिष्टा वाऽएते सत्स्रवा भवन्ति-नालमाहुत्यै । तानुवैतत्पुनराप्याययन्ति-तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति । तस्माद्धोत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति ॥ ३१ ॥

सप्रैषोऽस्तु, चमसानामचेतनत्वेन प्रेषावधारणसामर्थ्यविरहात् तद्वगोऽहोदार्थं इत्येतां शङ्कां निरस्तुमाह-संप्रैष एवैव इति । पक्षि ते अचेतनास्तथापि तद्वधागारेण तेषां नयने नियुक्तः पुरुषा लब्धत्वे, यथा-“ कुम्भाः प्रविशन्तु ” इति । तस्मादेव संप्रैषि संप्रैष इत्यर्थः । प्रतिप्रस्थात्राऽध्यर्च्युपात्रे होषस्यावनयन विधत्ते-पर्येत्य प्रतिप्रस्थातेति । ‘ पर्येत्य ’ परि आहवनीयस्य पश्चाद्भागं गत्वा । ‘ सत्स्रवम् ’ शेषम् । ‘ एतद् ’ एतेन शेषावनयनेन ‘ अग्रे ’ भोक्तृवर्गाय ‘ आद्यं वर्त्ति ’ भोगरूपा पूजा ‘ हस्यति ’ मन्थिप्रहस्य भोग्यरूपस्य चन्द्रात्मकत्वादित्यर्थः । अध्यर्च्युपात्रगत सोम मध्यार्थं होतृचमसेऽवनयेदित्याह-तमध्यर्च्युरित्यादिना । वषट्कर्तुंहीति । वषट्कर्तुं होतुं मक्षणं प्रणिद्धम् । “ वषट्कर्ता प्रथमः सर्वमक्षान्मक्षयति ”-(दे. ब्रा. १।१२) इति श्रुतेः । प्राणा वा इति । वषट्कारस्य प्राणत्वमेतरेष्वेके श्रूयते-“ वाक्च वै प्राणापानौ वषट्कारः ” (दे. ब्रा. १।८) इति । पराद्धेवेति । पराद्मुखो निर्गतोऽभूदित्यर्थः । मक्षणस्य तु प्राणत्व प्राणपुष्टिहेतुत्वात् ॥ २९ ॥

पूर्वस्मिन् दावये-“ होतृचमसेऽवनयति मक्षाय ” इत्यनेन शुभ्रामन्यिप्रहयोः सदः प्रति गमननिवारितम् सदोगमनस्य मक्षणार्थंवाद्, मक्षणस्य होतृचमसेनैव सिद्धत्वादिति तदन्वयं तत्रोपपत्तिमाह-अथ यदेते इत्यादिना । ‘ अन्धान् ’ ऐन्द्रबायवार्दान् गृहान् सदः प्रति-“ हन्ति ” । ‘ एते ’ ‘ पात्रे ’ ‘ प्रतीची ’ ‘ न हरन्ति ’ सदः प्रति न हरन्त्यर्च्यव इति यत्, तत्कारणमुपधने-अत्र पात्राधने तदन्तर्वर्तिनौ शुक्रामन्यिप्रहौ ऋशुरामकावित्युत्तम, “ चक्षुषी ह वा अस्य शुक्रामन्यिनौ ”-(रा. प. ४।२।१।१) इति । तथा चक्षुषोः पुस्त एवावस्थानात् तदात्मकयोरेपि पुस्त एवावस्थानं युक्तम्, न तु प्रत्यगमनम् । मक्षणं ॥ होतृचमसे शेषस्यावनयित्वान् सिद्धवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

होतृचमसे शेषावनयनान्तरं होतृवर्गाणां चमसानभ्युन्नयनं सहेतुकमाह-अथ होत्राणामित्यादि । सत्स्रवा इति । सप्तावर्गिण्याः प्रतिप्रस्थायाः, अतस्तादृशाः मन्तः ‘ आहुनी ’ ‘ नालं भवन्ति ’ न पर्याप्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(न्यु) अय होत्राः संयाजयन्ति । होत्रा इ वै युक्ता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति
ता एवैतत्सन्तर्पयन्ति तृप्ताः प्रीता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति तस्माद्धोत्राः
संयाजयन्ति ॥ ३२ ॥

सु प्रथमायां वा होत्रायाम् । (मि) इष्टायामुत्तमायां वाऽनुमन्त्रयते तृ-
म्पन्तु होत्रा मुखो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाद्धोति होत्राणा-
मेवैषा तृप्तिर्येत्य प्रत्यङ्ङुपविशत्ययाङ्ग्रीदित्यग्रीद्वयत्र यजतामुत्तमः सं-
यजति तस्मादाद्यायाङ्ग्रीदिति ॥ ३३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-६ । (४-२-१) ॥

प्रथमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

अय होत्राः संयाजयन्ति । होत्रा इ वै युक्ता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति-ता एवैतत्सन्तर्पयन्ति, तृप्ताः
प्रीता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति । तस्माद्धोत्राः संयाजयन्ति ॥ ३२ ॥

स प्रथमायां वा होत्रायामिष्टायामुत्तमायां वाऽनुमन्त्रयते-“ तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा
याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाद्धा ”-(वा. सं. ७ । १५) इति । होत्राणामेवैषा तृप्तिः । अयेत्य
प्रत्यङ्ङुपविशति । “ अयाङ्ग्रीद्व ”-(वा० सं ७ । १५) इति । अग्रीद्वयत्र यजतामुत्तमः
संयजति । तस्मादाह अयाङ्ग्रीदिति ॥ ३३ ॥

होत्रकाणां याजनं विधत्ते-अय होत्रा इत्यादि । यमसाम्युन्नयनानन्तरं होत्राः होत्रकान् मैत्रावरुणादीन्
‘ संयाजयन्ति ’ अर्चयन्ती याजयेयु । मैत्रावरुणादयो नियुक्ताः सन्तो देवाय यज्ञं वहन्ति, तेषां यागवापरादिना
यज्ञनिष्कर्षेणैवाहफत्वात् । एतान् एतेन सवाकनेन तानेव मैत्रावरुणादीन् ‘ सन्तर्पयन्ति ’ तृप्तान् कुर्वन्ति ।
यजमानेन तेषां सोमशेषमभ्युक्ष्य सग्राहनात् । (पा. सू. ३ । ४ । १७) तर्पितां चाशयः-‘ तृप्ता. ’ तृप्तिं
प्राप्ताः ‘ प्रीताः ’ इष्टाः ‘ देवेभ्यो यज्ञं वहन्तिवति । ‘ वहन् ’ इति छेद् । “ छेदोऽडाटी ”-(पा. सू.
३ । ४ । १४) इत्यादागमः । “ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ” (पा. सू. ३ । ४ । १७) इतोऽकारलोपः । “ संयो-
गान्तलोपः ” (पा. सू. ८ । १ । ३२) ॥ ३२ ॥

प्रथमहोत्रकस्योत्तमहोत्रकस्य वा याज्यापाठानन्तरं इत्याऽऽर्चयुर्मन्त्रयेदित्याह-स प्रथमायांमेत्यादि ।
‘ प्रथमायां ’ होत्रायामिष्टायां ’ प्रथमे होत्रके वषट्कृते यागे सति सुमन्त्रयेद्वर्चयुः । तथा च कात्यायन-“ प्रथमं
इत्योत्तमं ॥ तृम्पन्तिवति ज्यति ” (का. श्रौ. सू. २ । २ । ३२) इति । मन्त्रस्यायमर्थः-‘ यत् ’ यस्मात् मया
‘ स्वाहा ’ स्वाहाकृतम् अतो मग्राह ‘ सुहुताः ’ ‘ सुप्रीताः ’ ‘ स्विष्टाः ’ च ‘ याः ’ ‘ होत्राः ’ ‘ ताः ’ ‘ मध्वः ’
मधुवन्मधुररसस्य सोमस्य सक्रातात् ‘ तृम्पन्तु ’ तृम्पन्तु “ तृपतुम् तृप्ती ” (धा. पा. तु. प. २८) इति ।

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

— — — — —

आत्मा ह वाऽअस्याग्रयणः । सोऽस्यैव सर्वमेव सर्वं ह्ययमात्मा
तस्मादनया गृह्णात्यस्यै हि स्थाली भवति स्यात्स्या ह्येनं गृह्णाति सर्वं
वाऽइयर्थं सर्वमेव ग्रहस्तुस्मादनया गृह्णाति ॥ १ ॥

आग्रयणग्रहः ।

आत्मा ह वाऽअस्याग्रयणः । सोऽस्यैव सर्वमेव । सर्वं ह्ययमात्मा । तस्मादनया गृह्णाति ।
अस्यै हि स्थाली भवति । स्यात्स्या ह्येनं गृह्णाति । सर्वं वाऽइयम्, सर्वमेव ग्रहः—तस्मादनया
गृह्णाति ॥ १ ॥

यातुः । मय्येति नुमनावस्थे “सञ्जापूर्वको विधिरन्वितः” (पा. सू. १. ४. १—१४९ प. ९४) इति
“विहितेति” (पा. सू. ७. १. १११) इति गुणो न भवति । ओकाशब्दप्रयोगश्चोक्तमाह—होत्राणामेवेति । एका
अभिहिता ‘तृप्ति’ ‘होत्राणामेव’ नान्येषाम् । होत्राशब्दो मन्त्र उच्चारित इत्यर्थः । यमनहोमानन्तर
सदो गन्धोर्विदोदित्याह—अयेत्यादि । अयाडग्रीदिनि । एतद्वाच्यमुक्त्वा प्रत्यङ्मुक्त उपविशेदित्यर्थः ।
‘अयादि’ इति यजेतुर्ह । “बहुल उन्दमि” (पा. सू. ७. १. १९७) इति इडागमामात्रं, “सिचि इदि” (पा.
सू. ७. १. १९८) “सुबो सञ्जि” (पा. सू. ८. १. १९९) इति सिचो लोपः । अथादिना क्त्व अन्तं च (पा. सू.
८. १. १९९ ॥ ८. १. २०० ॥ ८. १. २०१ ॥ ८. १. २०२) मेरावरुणादिपरित्यागेनाग्रीधर्तृकयागसमाधिकपने
कारणमाह—अयाडग्रीदिनि । ‘यजताम्’ अस्मिन् प्रस्तावे याज्या पठतां मध्ये आग्रीध एव उत्तमः । अन्तिमो
यजति, अन्तमकर्तृकयागसमाधिकपनेन एवत्विना सोमशेषमशुभाकस्त्वनाद्वर्षमुत्पादयति । अत
एवापस्तम्ब—“अयाडग्रीदिनि समग्र्य कर्षो न सोम प्रायविष्यन्तीतरे प्रत्याहः” इति । अतः ‘अयाडग्रीदि’
इत्येनं देव भूपादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीनायणाचार्यविरचिते माचकीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यनिर्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे
द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४—२—१ ॥

गण्डे ब्राह्मणेषु उपाश्रययो ग्रहाः प्राणावात्मकावेन विहिताः । अत्र तेषां प्राणादीनामाग्रयो यो मय्यदेह-
स्तदात्मना विशस्तमानमाग्रयण सौमि—आत्मा ह वा इत्यादि । ‘आग्रयणः’ यस्य प्रजापतेर्मय्यदेह तदुत्पत्ति-
संतिगीयेके श्रूयते—“आग्रयणम्” (तै. शा. १. १. ४) इति । प्रजापतिरिति यज्ञ एव, “यज्ञो वै प्रजापतिः”
(तै. ब्रा. १. १. १०) इति श्रुतेः । अगोऽस्य यज्ञस्याग्रयणः—आत्मा ह येन मय्यदेह इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । अत
सत्तेनात्मनाऽस्य ग्रहस्य उच्य सर्वत्वमाह—सोऽस्यैव इत्यादि । यस्मात् ‘अय’ इत्यमानो लौकिकानां मय्यदेहः ।
‘आत्मा’ ‘सर्व’ शरीरम्, अन्तर्मात्मक एव आग्रयणोऽपि यज्ञस्य यजमानस्य वा सर्वं शरीरम् । एतत्सर्वत्व-
शुभाशुभं पृथिव्या ग्रहस्य ग्रहण विधत्ते—तस्मादित्यादि । ‘अनना’ इति श्रुत्येवत्यर्थः । ननु पृथिव्या ग्रहस्य

पूर्णं गृहाति । सर्वं वै पूर्णं सर्वमेव ग्रहस्तस्मात्पूर्णं गृहाति ॥ २ ॥
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृहाति । सर्वं वै विश्वे देवाः सर्वमेव ग्रहस्तस्मा-
 द्विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृहाति ॥ ३ ॥

सर्वेषु सवनेषु गृहाति । सर्वं वै सवनानि सर्वमेव ग्रहस्तस्मात्सर्वेषु
 सवनेषु गृहाति ॥ ४ ॥

स यदि राजोपदस्येत । (त्त) तमुत ऽएष तन्वीरुतः प्रभावयेयुरात्मा वा-
 ऽआग्रयण ऽआत्मनो वाऽइमानि सुवर्णयज्ञानि प्रभवन्त्येतस्मादन्ततो
 हारियोजनं ग्रहं गृहाति उदात्सुन्येवास्यां प्रतिष्ठायामन्ततो यज्ञः
 प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै पूर्णम्, सर्वमेव ग्रहः । तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ २ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति । सर्वं वै विश्वेदेवाः, सर्वमेव ग्रहः । तस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति ॥ ३ ॥

सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति । सर्वं वै सवनानि । सर्वमेव ग्रहः । तस्मात्सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति ॥ ४ ॥

स यदि राजोपदस्येत-तमुत एष तन्वीरन्, अतः प्रभावयेयुः । आत्मा वाऽआग्रयणः ।
 आत्मनो वाऽइमानि सर्वाण्यज्ञानि प्रभवन्ति । एतस्मादन्ततो हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति । तदा-
 त्मन्येवास्यां प्रतिष्ठायामन्ततो यज्ञः प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

ग्रहणं न सम्भवति, अज्ञापकादेतदनुपपन्नमित्याह-अस्थे हीत्यादि । अस्या इति षष्ठ्यर्थे ऋतुर्षी
 (पा. सू. २।३।१२ वा. १) अस्याः पृथिव्याः सकारात् 'स्थाली' 'मवति' उत्पद्यते । अतस्तादृश्या
 स्थाल्या ग्रहस्य ग्रहणे पृथिव्यैव ग्रहणं भवति । ग्रहस्य पृथिव्या ग्रहणे तदीयं सर्वकारणमुक्तम्, तत् कथमिति
 चेदाह-सर्वं वा इयमित्यादि । 'इयं' पृथिवी 'सर्वं' सर्वाप्रभृता 'एष' आग्रयणग्रहश्च मध्यदेहात्म-
 स्त्वेन सर्वेषामज्ञानाग्रायः । अतस्तस्य तथा ग्रहणमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

निहितं ग्रहणमनूय तस्य ग्रहणस्य भूयिष्ठत्वं सोपपत्तिकं विधत्ते-पूर्णं गृह्णातीति । ग्रहं 'इयं' पात्रान्तराग्रे
 यथा किञ्चिदप्यवकाशो न सम्भवति तथा गृह्णीयात् । लोके यत् किञ्चित् पूर्णं तत् सर्वं ह्यस्मिन् भवति यतः,
 अतोऽस्य सर्वशरीरेत्यादिमं ग्रहं पूर्णं गृह्णीयात् ॥ २ ॥

विहितं ग्रहणे देवतासम्बन्धं दर्शयति-विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यादि । सर्वं वै विश्वेदेवा इत्यादि । विश्वे-
 देवाः इति काश्चन देवतास्ताः सर्वदेवताः । तासां सर्वदेवतात्मकत्वं विश्वेदेवा इत्येतन्नामधेयेनैवावगम्यते ।
 तत्र सर्वशब्दार्थस्य विश्वशब्दस्य सद्भावेन साधारण्यावगमान् । न ह्यन्यादयं शब्दाः तथा साधारणानि
 नामधेयानि । तस्माद्विरुद्धेदेवाः सर्वदेवात्मका इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमेव सर्वत्वमवलम्ब्य ग्रहस्य सवनत्रयेऽपि ग्रहणमाह-सर्वेषु सवनेष्वित्यादि । सर्वं वै सवनानीति ।
 प्रातःसवनानीति त्रीणि सवनानि 'सर्वं' यज्ञस्य सकलं शरीरमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पात्रान्तरागतस्य सोमस्यस्य क्षये अस्मादेव ग्रहात् समर्पयेदित्याह-स यज्ञीत्यादि । 'तन्वीरन्' ।

(त्प) अथ यस्मादाग्रयणो नाम । यां वाऽअमूं श्रावाणमाददानो व्याचं
यच्छत्यत्र वै साग्रेऽवदत्तद्यत्सात्राऽग्रेवदत्तस्मादाग्रयणो नाम ॥ ६ ॥

उक्षोभ्यो वै तां भीषा व्याचमयच्छन् । (न्य) पद्वाऽअतः प्राचो गृह्णात्-
ह्रात्यथैष सप्तमः पद्वाऽअतः संवत्सरस्य सर्वं वै संवत्सरः ॥ ७ ॥

अथ यस्मादाग्रयणो नाम । यां वाऽअमूं श्रावाणमाददानो व्याचं यच्छति-अत्र वै साग्रेऽवदत् ।
तद्वा यत्सात्राग्रेऽवदत् । तस्मादाग्रयणो नाम ॥ ६ ॥

उक्षोभ्यो वै तां भीषा व्याचमयच्छन् । पद्वाऽअतः प्राचो गृह्णात् । अथैष सप्तमः ।
पद्वाऽअतः संवत्सरस्य । सर्वं वै संवत्सरः ॥ ७ ॥

विस्तारयेयुः समर्द्धयेयुश्चर्वव । अतः प्रभावयेयुरिति । अतः अस्मात्प्रवृत्तं पुनरुत्पादयेयुः । 'आत्मा
वा' इत्यादिनोक्तत्वाद्यर्थस्येषपत्तिः । प्रदन्वते- 'आत्मनो' मध्यदेहादि 'सर्वांगिमानी' कदचरणादीनि
'अङ्गानि' 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते । "मुवः प्रभवः"- (पा. सू. १।४।३१) । इत्युत्पादानसंज्ञायाम्
"उत्पादने षष्ठी (पा. सू. २।४।२८) अतस्तद्वामकां सोमानमुत्पादनमुपपन्नम् । सप्तमत्र-
परितमाच्यनन्तरम् अस्माद् गृह्णाद्वारियोजनं गृह्णीमादित्याह-पदस्मादित्यादि । तद्वात्मन्येवेति । 'तत्'
तेन प्रदणेन 'आत्मनि' स्वकीयमण्डदेहलक्षणाया प्रतिष्ठाया 'यज्ञः' उपाशुगृह्णादिरूपः प्रतिष्ठितो भवति ।
मध्यशरीरं हि सर्वेवाङ्गानां प्रतिष्ठा ॥ ६ ॥

प्रहस्यग्रयणं शयेतन्नामधेयं प्रमपूर्वकं निर्वर्ति-अथ यस्मादित्यादि । 'यस्मात्' शब्दप्रवृत्तिनिमित्ता-
दाग्रयणशब्दो प्रहस्य नामधेयं, तत् 'अथ' किमित्यर्थः । 'अथ'-शब्दः प्रश्ने (अवर, १।३।२४६)
यं 'श्रावाणम्' उपाशुचर्वनाकृतम् । 'आददानः' या वाचम् 'अयच्छत्' । 'सा' वाक् 'अत्र' समये
'अग्रे' पुरस्तात् 'अवदत्' । अत्र वदतैर्मध्यर्थे पर्यवसानम्, 'तस्मात्' कारणात् अग्रे वाचः अयनम्
अग्रयणम् । शकृन्वादिवात् परस्मै (पा. सू. १।१।६४) । अग्रयणस्य सम्बन्धी आग्रयण इति
प्रहस्य नामधेयमित्यर्थः । आग्रयणशब्दस्य अग्रे वाच आग्रमनं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः तैत्तिरीयके द्रव्यते-
"साऽग्रयणं वागन्तर्वन्ति वैमेति साऽग्रयणं प्रत्यागच्छत्तदाग्रयणस्याग्रयणत्वम्" (तै. सं. १।४।११।
२) इति ॥ ६ ॥

उक्षोभ्यो वा इत्यादिना वाच्यमनस्य हेतुरभिधीयते । भीषेति । "भीषा" मयहेतुन्यापारेणेत्यर्थः ।
नि भी मये"- (पा. पा. नृ. प. २) इत्यस्माणिचि (पा. सू. ३।१।२९) "भियोहेतुमये शुक्"
(पा. सू. ७।३।४०) इति शुगाणमे विधि (पा. सू. ३।२।७६) रूपम् । यतो प्रहस्यग्रयण-
नामधेयमुत्पादने वाचो वचनं निरुवक्तव्यामिहितम् । "अत्र वै साग्रेऽवदत्" इति, अतस्तेनैवाच्ययोरग्रयणे
वाच्यदनं प्राप्तम् । तज्ज्ञानतरेण प्रथमेनोपपत्तिमाह-पद्वा अतः प्राच इत्यादि । सर्वं वै संवत्सर इत्यादि ।
सर्वोऽपि कालः सवत्सरामक इति सवत्सरः ॥ ७ ॥

पाहि यज्ञपतिमिति वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह गोपाय यजमानमिति यजमानो
हि यज्ञपतिर्विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाहीति वाचमेवेतदु-
त्सृष्टामाह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञस्त्वां वीर्येण गोपायत्विति विष्णुं त्वं
पाहीति वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह यज्ञं त्वं गोपायेत्यभि सुवनानि पाहीति
तदेतं ग्रहमाह सर्वाणि ह्येष सुवनानि प्रति ॥ १० ॥

यज्ञमिति । पाहि यज्ञपतिमिति । वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह—गोपाय यजमानमिति । यजमानो हि यज्ञ-
पतिः । “ विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाहि ”—(बा. सं. ७।२०) इति ।
वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्त्वां वीर्येण गोपायत्विति । विष्णुं त्वं पाहीति ।
वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह—यज्ञं त्वं गोपायेति । “ अभि सवनानि पाहि ”—(बा. सं. ७।२०)
इति । तदेतं ग्रहमाह । सर्वाणि ह्येष सवनानि प्रति ॥ १० ॥

इति ‘ उत्सृष्टा ’ ‘ वाचमेव ’ सम्बोध्यः, न स्वाययणमिति भावः । प्रथमभागस्य व्याख्यानेन यजमानात्
पाहि यज्ञपतिमिति पुनरवयवस्योपादानम् । एव सर्वत्र पुनस्त्ववस्योपादानेऽङ्गान्तव्यम् ।

तृतीय भाग व्याचष्टे—विष्णुस्त्वामिपाहि । यज्ञो वै विष्णुरिति । व्याघ्रोर्वाणि ‘ विष्णुः ’ यज्ञश्च
व्याघ्रकृद्वाङ्मयमिति व्यपदिश्यते । ‘ वै ’—शब्दोऽत्र यज्ञस्य स्थाने प्रत्यक्षप्रतिदि द्योतरमिति । अयञ्च “ तेना-
शीर्ष्णा यज्ञेन यजमान ” इति कचिद् भुवना तत्र “ पूर्वं तेना मय वेण्या यदा आच्छीन—” इत्यादिना
महानोपाख्यानं विष्णुविषय एकार्थो वाग्वैतः, अतस्त्वय प्रवृत्तत्वाद्वाशीर्ष्णा यज्ञेन विष्णुरेवाभिहित । तानेना
प्रतिद्विष्यन्नरो ‘ वै—’ शब्द सूचयति ।

चतुर्थ भाग व्याचष्टे—अभि सवनानि पाही-यादिना । ‘ त्वं ’ तेनोक्तेन वाक्येनाव्युत्तुः, ‘ एतं ’
प्रवृत्तमाश्रयणं ‘ ग्रहमाह—’ न तूत्सृष्टा वाचमि-पर्यः । इत इत्यत आह—सर्वाणि ह्येष सवनानि प्रदीति ।
‘ एष ’ चाप्रयणग्रह ‘ सर्वाणि ’ ‘ सवनानि ’ ‘ प्रति ’ प्रानगदीनि त्रीणि सवनानि ‘ प्रति-’ लक्ष्य द्रष्टव्ये
यत्, अगोऽभिमवतानां यादिकावयमाश्रयण प्रत्येव प्रयुक्तमिष्य । हे देवान् ! ‘ देवा ’ “ आज्ञनेरमुह् ”
(पा. मृ. ७।१।१०) ‘ दिवि ’ सुलोके ‘ एकादश स्थ ’ एकादशमहाराका मवय । ‘ वृद्धिनामि ’
उपरि ‘ एकादश स्थ ’ ये च देवा ‘ अमुन्निता ’ ‘ अमु ’ इत्यन्तमिह नाम (निरु. १।३।८)
मत्र हि ते निवसन्त । “ त्रि विशात्वात्यो ” (धा पा. तु. प १२६) इति धातुः ‘ एकादश स्थ ’ ।
‘ महिना ’ मृत्विक्षा, मरुत्तलोऽच्छादस्य । महिनेत्येतत् त्रिविधं सम्बन्ध । “ ते ’ सर्वे देवा बृहन् ’ इमं
‘ यज्ञम् ’ आपनगलक्षणं जुषन्त्यम् । हे श्वतः ! त्वम् उपयानेन गृह्णीतेऽग्निं, आपनगनामग्निं, अन्-’ स्वात-
यगं शोभनमग्ने वाचं अवनगमनं यम् तादृशोऽग्निः । हे वाह् ! ‘ यज्ञ ’ ‘ पाहि, ’ यज्ञं हि पादिक
च पाहि ‘ विष्णु ’ यज्ञं ‘ त्वाम् ’ ‘ इन्द्रियेण ’ वीर्येण ‘ पातु ’ त्वं च ‘ विष्णु पाहि ’ । हे आश्रयणग्रह !
त्वं सवनानि अग्निं पाति ’ इति इत्यन्तमन्वयार्थं । यद्यन्य केचित् पाहिं यज्ञमिपादिति ग्रहमेव
सम्बोध्य व्याचष्टेन तथापि ‘ वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह ’ इत्येवमङ्गानुसारेणैव व्याख्यातम् ॥ १० ॥

(त्य) अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायेति । तद्ब्रह्मणे च क्षत्राय चाहास्मै सुन्वते
यजमानाय पवतऽइति तद्व्यजमानायाह ॥ १३ ॥

तदाहुः । (रे) एतावदेवोक्त्वा सादयेदेतावद्वाऽइदं सर्वं आवद्ब्रह्म
क्षत्रं विडिन्द्राग्नी वाऽइदं सर्वं तुस्मादेतावदेवोक्त्वा सादयेदिति ॥ १४ ॥

तदु ब्रूयादेव भूयः । (५) इपुऽऊर्जे पवतऽइति चूटयेत् । तदाह यडाहेप-
ऽइत्यूर्जऽइति यो चूटादूर्जसो जायते तस्मै तदाहाह्नय ओपधीभ्यः पवत-
ऽइति तदह्नयौपधिभ्यश्चाह व्यावापृथिवीभ्यां पवतऽइति तदाभ्यां व्यावा-
पृथिवीभ्यामाह ययोरिदं सर्वं मुधि सुभूताय पवतऽइति साधुवे पवत-
ऽइत्येवेतदाह ॥ १५ ॥

निरुक्त्वन्-तामेवेतत्सर्वस्मिन्विजितेऽभवेऽनाष्टेऽत्र निराह । तामाविष्करोति । तस्मादाह-सोमः
पवतऽइति ॥ १२ ॥

“अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय”-(वा० सं० ७ । २१) इति । तद् ब्रह्मणे च क्षत्राय चाह ।
“अस्मै सुन्वते यजमानाय पवते”-(वा० सं० ७ । २१) इति । तद् यजमानायाह ॥ १३ ॥

तदाहुः-एतावदेवोक्त्वा सादयेत् । एतावद्वाऽइदं सर्वम् । यावद्ब्रह्म क्षत्रं विद् इन्द्राग्नी वाऽइदं
सर्वम् । तस्मादेतावदेवोक्त्वा सादयेदिति ॥ १४ ॥

तद् ब्रूयादेव भूयः । “इष ऊर्जे पवते”-(वा० सं० ७ । २१) इति । चूटये-तदाह-

रक्षस्यो ' भीषा ' भयेन ' यामम् ' वाच न निरुक्त्वन् नावोक्तम् । न्यस्ययेन (पा. सू. ३ । १ । ८९)
बहुवचनम् । ' एतत् ' एतेन ' सोम ' पवते ' इत्यस्योच्चारणेन ' सर्वस्मिन् ' स्वायत्ते सति ' ता ' वाचं
' निराह ' । अथैव व्याख्यातम् तामाविष्करोति इति । तस्मादेवमुक्त्वा । तया चाप्यन्तम्-“ आश्रयणं
गृहीत्वा विहिङ्गृत्य वाचं विमुञ्चते ” (आप. श्रौ. सू.) इति । सोमः पवते ”-इत्यस्य पुनरुच्चारणं मया-
पगमसूचनार्थम् । कात्यायनोऽपि सोमः पवत इत्यस्य त्रिविधारण्यसूत्रायत्-“ विहिङ्गृत्य सोमः पवत इति
सङ्केच्छेत् ” (का. श्रौ. सू. ९ । १३९) इति ॥ १२ ॥

मन्त्रे द्विपिपासास्तोत्रयोगाद्-अस्मै ब्रह्मणे इत्यादि । तद्ब्रह्मणे च क्षत्राय चाहेति । आश्रयणजातेः
क्षत्रिपजानेन सप्तदशैर् ब्रूत इत्यर्थः-एवम् ' अस्मै ' ' सुन्वते ' इत्यादिष्वन्तन्त्यम् । मन्त्रस्य विधातुमात्मनो-
ऽनभिमत केषांश्चिन्मतमुपन्यस्यति-तदाहुर्इत्यादिना । ' तत् ' तत्र मन्त्रे ' एतावदेव ' उक्तमेव मन्त्रमार्गं
पठित्वा सादयेदिति केचिदाहुः । तथा वदता चायमाशयः-“ अत्र सप्त विट् ब्रह्मक्षत्रातिष्ठा भजावती ' एताव
देव ' ' इदं ' एतत् समस्तं अमु ' इन्द्राग्नी ' हि प्राथिन्येन सर्वाह्नयौ तौ च ब्रह्मक्षत्रयोरेभिदेवते अतस्तयो-
स्तादृक्पक्त्वेन सर्वात्मकत्वात् ” अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय ” एतावदेवोक्त्वा ' सादयेदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्वमतमह-तदु ब्रूयादेव भूयः इत्यादि । तत्र पुनश्च " इष ऊर्जे पवते " इत्यादि ' ब्रूयादेव '

तदु हेकऽआहुः । (त्रं) ब्रह्मवर्चसाय पवतऽइति तदु तथा न ब्रूयाद्यद्वा-
ऽआहस्मै ब्रह्मणऽइति तदेव ब्रह्मवर्चसायाह त्रिश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽएष
ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽइति सादयति त्रिश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो
गृह्णाति तं वै मय्ये सादयत्यात्मा ह्यस्यैष मय्यऽइव ह्ययमात्मा
दक्षिणोक्थ्यस्याली भवत्युत्तराऽऽदित्यस्याली ॥ १६ ॥

इति द्वितीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-१ ॥ (२-२) ॥

यदाह-इषऽइति । ऊर्जऽइति । यो बृष्टाहूर्जसो जायते तस्मै वदाह । “अद्य ओषधीभ्यः पवते”-
(बा. सं. १७।२१) इति । तद्ब्रह्मणश्चोषधिभ्यश्चाह “ यावापृथिवीभ्यां पवते ”- (बा. सं. ७।२१) इति । तदाम्नां यावापृथिवीभ्यामाह ययोर्द्वंद्वं सर्वमपि । “ सुभूताय पवते ”-
(बा० सं० ७।२१) इति । सायवे पवतऽइत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

तदु हेकऽआहुः-ब्रह्मवर्चसाय पवतऽइति । तदु तथा न ब्रूयात् । यद्वाऽआह-अस्मै ब्रह्मणऽ-
इति-तदेव ब्रह्मवर्चसायाह । “ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ”-
(बा० सं० ७।२१) इति सादयति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति । तं वै मय्ये सादयति ।
आत्मा ह्यस्यैष, मय्यऽइव ह्ययमात्मा दक्षिणोक्थ्यस्याली भवति, उत्तराऽऽदित्यस्याली ॥ १६ ॥

ययपि ब्रह्मण्ये सर्वात्मने इति तावदेव पर्याप्तम् तथापि ब्रह्मणे क्षत्राय चेत्युक्तेस्तयोरेव समुदपर्यमिति प्रतीयते;
अतः “ इष ऊर्जे ” इत्यायपि ब्रूयादेवेत्यभिप्रायः । ‘ इषे ’ इति वदाह-तत् ‘ वृष्टौ ’ इदित्यन्तं
(निघं. २।७।१९) तत्साधनस्य वृष्टेरपि तत्कार्यकारणभेदविवक्षया इदिति व्यपदेशः । तथा ‘ वृष्टाद् ’
वृष्टेः सकाशात् “ ननुमके मावे तः ”- (पा. सू. १।३।११४) ‘ ऊर्क् ’ अन्नरसो ‘ जायते ’ तत्समू-
हये ‘ ऊर्ज ’ इति वचनम् । ययोर्द्वंद्वं सर्वमपि । ‘ ययो. ’ यावापृथिव्योः इदं द्रव्यमानं सर्वमप्या-
श्रितं तस्मात् “ यावापृथिवीभ्यां पवते ” इत्युक्ते तदाश्रितस्य समस्तव्यगतः समुदये मवनेत्यर्थः । सुभूत-
पदस्यार्थमाह-सायवे पवत इत्यादि । लोके यः कश्चन न्यायवर्ती जनस्तस्मै पवत इति मन्त्र आह ॥ १५ ॥

मन्त्रे ब्रह्मवर्चसायैत्येतन्मन्त्रं केचित् पठन्ति तत् पदमात्मनोऽनभिमतमित्यन्यथ निराकरोति-तदु हेक
इत्यादि । ब्रह्मणे पवन इति यत्, ‘ तत् ’ ‘ ब्रह्मवर्चसाय पवत ’ इत्युक्तं भवति । तस्मात् ‘ तत् ’ पद ‘ न
ब्रूयात् ’ । ब्रह्मवर्चनम् इति वृत्त्याव्ययनस्य समृद्धिः । “ स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताव्ययनार्थे. ” (अम. को. २।७।१८)
इत्यभिधानात् । “ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्षस. ” (पा. सू. ९।३।७८) इत्यच् समासान्तः । मन्त्रे वाग्निमुच्यते;
तथा च पूर्वं ग्रहणमन्त्राग्राह्याने “ वाचमेतैव दुष्टाग्रमाह ” इति यदुक्तं तदनुपरनमिति चेत्, तत्र मन्त्रि-
द्वाग्निचर्जनमभिप्रायेयोगोक्तवादिनि । ननु ॥ पूर्वग्रहेष्वपि मन्त्राग्राह्यान्तान्वाक् कथं तूष्णीं ग्रहणम् । एवं तर्हि

अयुश्च ह वाऽअस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा यदुक्थ्यः । सोऽस्यैष आत्मै-
वात्मा हययमनिरुक्तः प्राणः सोऽस्यैष आयुरेव तस्मादनया गृह्णात्यस्यै हि
स्याली भवति स्यात्या ह्येनं गृह्णात्यजरा दीयममृताऽजुश्च ह्यमृतमायु-
स्तस्मादनया गृह्णाति ॥ १ ॥

उक्त्यग्रहः ।

अयं ह वाऽअस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा, यदुक्थ्यः, सोऽस्यैष आत्मैव । आत्मा हययमनिरुक्तः
प्राणः । सोऽस्यैष आयुरेव । तस्मादनया गृह्णाति । अस्यै हि स्याली भवति । स्यात्या ह्येनं
गृह्णाति । अजरा दीयममृता, अजरं ह्यमृतमायुः । तस्मादनया गृह्णाति ॥ १ ॥

“ वाच पचति ” इत्यनेनोपाधुनिर्विधयते—“ वाच विसृजत ”—इत्यनेनोच्चैर्बनिः । यत् एव तैत्तिरीयैकै
उपाधुनास्वकाण्डे समाम्नायते—“ यान् प्राचीनिमाप्रयगाद् भ्रान् गृह्णात् तानुपाधु गृह्णात्, यान्पूर्वास्तानु-
पन्दिमत् ”—(तै. स. ३ । १ । ९) इति । गृहीत्य सोमरसस्य समन्त्रं सादनं विधत्ते—विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्य इत्यादि । हे आप्रयण त्वा ‘ विश्वेभ्यो ’ ‘ देवेभ्यो ’ गृह्णामि ‘ एषः ’ खरप्रदेशस्तत्र स्थानम्,
अतस्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य सादयामीति मन्त्रस्वार्थः । मन्त्रे विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यस्योच्चारणमुपपन्न इत्याह—
विश्वेभ्यो हीति । विहित सादनमन्य मन्त्रदेशे तत्रामादने कारणं चाह—तै वै मध्य इत्यादि । ‘ अस्य ’
यज्ञस्याप्रयणग्रह आमेत्युक्तम् । “ आत्मा ह वा अम्नाप्रयण ”—(श. प. ४ । १ । १) इति । ‘ आत्मा ’ च
‘ मध्य इव ’ हि मध्यभाग इत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारो । यया सादितस्य ग्रहस्य ‘ उक्त्यस्याली दक्षिणा ’
‘ उत्तरा ’ च ‘ आदित्यस्याली ’ ‘ भवति ’ तया मध्यशरीररूपमाप्रयण मन्त्रे सादयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-१ ॥

पूर्वमिदं ब्राह्मणे आम्रयणग्रहो यज्ञस्य स्थूलशरीरमना स्तुत्या विहितः । अथात्रोक्त्यग्रहः विधत्त सुभ-
शरीरमना स्तूपने—अयं ह वा अस्यैषादि । ‘ उक्थ्य ’ इति ‘ यन् ’ ‘ एषोऽस्य ’ यज्ञस्य ‘ अनिरुक्त आत्मा ’
अग्निगृष्ट आत्मा सुभशरीरमनिरुक्तः । अयमित्यभिनेयेन निर्देशः । सोऽस्यैष इति । ‘ स ’ ‘ एष ’ ग्रहो यज्ञस्य
‘ आर्गव ’ सुभशरीररूपमनाश्रमाश्रमनुवर्तमानस्य आत्मा च स्थूलशरीरम् प्रतिजन्म दिनश्च आमेत्यर्थः ।
उ० सुभशरीरस्यामत्र प्रतिपादनमिति—आत्मा हीति । प्राण आत्मा इति लोके प्रसिद्धः, अतः सुभशरीर-
स्यापि प्राणात्मरूपेणाश्रयमित्यर्थः । सोऽस्यैष इति । ‘ स ’ ‘ एष ’ सुभशरीररूपको ग्रहः ‘ जस्य ’ यज्ञस्य
‘ आयुरेव ’ भवति । आयुर्मेति जीवनकाल उक्तमायुष्टमवलम्ब्य ग्रहस्य पृथिव्या ग्रहणमाह—तस्मादित्यादि ।
आयुष्ट पृथिव्या ग्रहेण यथेदुरेत्यत आह—अजरा हीति । ‘ आयु ’ च अक्षरं ‘ अमृत ’ भवति ।
यत्त वाचशायुर्मेति तावत् आयुषो जग शैथिल्यं तदभावः अमृतत्वमनष्टत्वं च भवति ॥ १ ॥

तं वै पूर्णं गृहाति । सर्वं वै तद्वत्पूर्णं सर्वं तद्यथायुस्तस्मात्पूर्णं गृहाति ॥ २ ॥ (इति २४००) ॥

तस्यास्रावेव ध्रुव आयुः । (२५) आत्मेवास्येतुन सुष्ठुहितः पृथ्वाणि संततानि तद्वाऽभ्युदहीत एवेतस्मादच्छावाक्यापोत्तमो ग्रहो भवति ॥ २६ ॥

(२६) अथ राजानमुपावहरति । तृतीयं वृषतीवृषीणामुवनयति तत्पूर्वं समेति प्रथममहोत्तरस्य सुवनस्य करुत्युत्तमं पृथ्वस्य स यदुत्तरस्य सुवनस्य तत्पूर्वं करोति चत्पूर्वस्य तदुत्तमं तद्व्यतिपन्नति तुस्मादिमानि पृथ्वाणि व्यतिपत्तानीदृमित्यमृतिदानमिदमित्यम् ॥ ४ ॥

तं वै पूर्णं गृहाति । सर्वं वै तत्-पत्पूर्णम् । सर्वं तत्-पदायुः । तस्मात्पूर्णं गृहाति ॥ २ ॥
तस्यामावेव ध्रुव आयुगर्तव्यः । अस्मैवेन मंहितः, पृवाणि मंदराणि । तद्वाऽभ्युदहीत एवेतस्मादच्छावाक्यापोत्तमो ग्रहो भवति ॥ ३ ॥

अथ राजानमुपावहरति । तृतीयं वृषतीवृषीणामुवनयति । तत् पूर्वमर्हति प्रथममहोत्तरस्य सुवनस्य करोति, उत्तमं पूर्वस्य । स यदुत्तरस्य सुवनस्य तत्पूर्वं करोति, पत्पूर्वस्य तदुत्तमम्-उत्तमनिवर्तते । तस्मादिमानि पृवाणि व्यतिपत्तानि । इदमित्यमृतिदानमिदमित्यम् ॥ ४ ॥

मिदित्यमृतिदानं तस्य स्मृतं विरक्तं-तं वै पूर्णं गृहातीति । 'सर्वं तदयुः' इति यद् नत् सर्वं सकलं नैकदेशं आयुरन्तर्यः ॥ २ ॥

तत्राने प्रह आयुर्त्यनिर्वीचने आनेति च पूर्वमुक्तम्-“अने ह वा अस्मैवेतिव्य आत्मा” (इत्येतां कटिकारां) ॥ १ ॥ तथा च सप्तयनुमनामकः स्यादियं आह-तस्यामावेव ध्रुव इत्यादि । ‘अनी’ इत्युत्पन्नित् शान्ते विवाच्यमतो भुवन एव पद्व्यायुः । ‘एतेन’ इत्यर्थेन ‘आनेन’ मूलस्यार्थरूपः ‘महिताः’ संतोषितः । सर्वं यजमानस्य एव भवति न पुनस्तदुक्तं इत्यर्थः । आयुरेति व्यवहारस्तु आत्मतत्त्वार्थवादादुपपन्न इत्युक्तं वक्ष्यते । “तद्व्यतिपत्तानि मंहितमित्येव आयुः” (इत्येतां कटिकारां) इति । यनेत्यं ग्रहो यजमानो अनेत्यनेन यजमाने पर्यायः । सुवनप्रत्ययानि महितानि पद्व्यां मंहितानि कार्याणि । प्रत्ययानेन इत्यनेनोद्गतां पृवाणि सप्तयानि । तत्र सप्तयानकारं विरक्तं-तद्वाऽभ्युदहीत एवेतस्मादिपद्व्यादि । तस्य पद्व्यादि विरक्तं इत्यर्थः । तत्र प्रथमं तद्व्यतिपत्तं मंत्रवर्णनः इत्थं पठति । द्वितीये अनेत्यादि । तृतीये अनेत्यादि । एवं मने एतस्मादुक्त्यज्ज्वालावत्त्वमन्त्रिणि यने तद्व्यतिपत्तं अगृहीते मने मायन्तिन-सुवनं सोमनिवन्त्यनेन मन्त्रेन । ‘यन्त्रोवर्णनं’ च ‘तृतीये’ मन्त्रसुवनने ‘तत्’ तथा सति ‘एवं’ मन्त्रसुवनने मायन्तिनसुवनस्य च ‘अनेते’ मन्त्रसुवनने भवति । यतः ‘तत्तस्य’ ‘सप्तय’ सोमोपवहरणस्य ‘प्रथमम्’ एतादृशं पूर्वं करोति । ‘पूर्वम्’ सुवनम् ‘उत्तमम्’ अहं अष्टा-वाकोत्यविग्रहेतिव्यं पद्यान् करोति । यतः परस्परं सज्जं मन्त्रोत्तर्यः । उत्तरसुवनजन्तः प्रथमसुवन-पूर्वमुत्तमे सुवनसुवनजन्तः अन्तिमसुवनं पद्यादुत्तमे व्यतिपत्तानि पृवाणि व्यतिपत्तानि

(मे) एवमेव माध्यन्दिने सवने । (५) अगृहीतऽप्येवैतस्मादच्छावाक्यापो-
त्तमो ग्रहो भवत्युथ ततीयं वृक्षतीवरीणामुवनयति तत्पूर्वं समैति प्रथम-
महोत्तरस्य सवनस्य करोत्युत्तमं पूर्वस्य स यदुत्तरस्य सवनस्य तत्पूर्वं
करोति यत्पूर्वस्य तदुत्तमं तद्व्यतिपन्नति तस्मादिमानि पूर्वाणि व्यति-
पत्तानीदमित्यमतिहानमिदमित्यं तद्वदस्येतेनात्मा संहितस्तेना-
स्यैषऽआयुः ॥ ५ ॥

सैषा कामदुर्घेवेन्द्रस्योद्धारः । (छि) त्रिभ्यऽप्येनं प्रातःसवनमुचकथेभ्यो
विगृह्णाति त्रिभ्यो माध्यन्दिने सवने तत्पदकृत्वः पङ्क्ताऽऽस्तुव ऽऽस्तुवो
वाऽइमान्सर्वान्कामान्पचन्त्येतेनो ह्येषा कामदुर्घेवेन्द्रस्योद्धारः ॥ ६ ॥

एवमेव माध्यन्दिने सवने अगृहीत एवैतस्मादच्छावाक्यापोत्तमो ग्रहो भवति । अथ तृतीयं
वृक्षतीवरीणामुवनयति । तत् पूर्व समैति । प्रथममहोत्तरस्य सवनस्य करोति, उत्तमं पूर्वस्य । स यदु-
त्तरस्य सवनस्य तत् पूर्व करोति, यत्पूर्वस्य तदुत्तमम्—तद्व्यतिपन्नति । तस्मादिमानि पूर्वाणि
व्यतिपत्तानि । इदमित्यमतिहानमिदमित्यम् । तद्वदस्येतेनात्मा संहितः, तेनास्यैष आयुः ॥ ५ ॥

सैषा कामदुर्घेवेन्द्रस्योद्धारः । त्रिभ्य एवेनं प्रातःसवनमुचकथेभ्यो विगृह्णाति, त्रिभ्यो माध्य-
न्दिने सवने—तत् पदकृत्वः । पङ्क्ताऽऽस्तुवः । ऋतवो वाऽइमान्सर्वान्कामान्पचन्ति । एतेनो ह्येषा
कामदुर्घेवेन्द्रस्योद्धारः ॥ ६ ॥

मवन्तीत्याह—स यदुत्तरस्येत्यादि । इदमित्यमित्यादि । ‘ इत्स् ’ उपरितनमङ्गम् ‘ इत्यम् ’ अनेन प्रकारेण
‘ अतिहानम् ’ अतिगमनमुक्तम्, ‘ इदं ’ वाऽऽस्तनमङ्गम् ‘ इत्यम् ’ इत्यभिव्येन दर्शयति ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्तं सवनसन्धानप्रकारो माध्यन्दिनमम्बन्धिन्युक्त्यभिप्रेक्षेऽपि कर्तव्य इत्याह—एवमेव माध्यन्दिने सवने
इत्यादि । अत्र कार्यायनः—‘ प्रागन्धानाकविप्रहस्तोमोमावहरणम्, वृक्षतीवरीणं वासिष्ठ्यापवर्ग्ये’—
(का० श्रौ० सू० २ । ३ । १९, ३२० ।) इति ग्रहभ्यायुष्टवे व्यवहारोत्पत्तिमाह—तद्वदस्येतेनारमेत्यादि ।
उक्त्यप्रहस्य पञ्चसम्बन्धग्रहमसन्धानार्थत्वात् ‘ आयुः ’ इति व्यपहार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकृतं ग्रहं प्रकसति—सैषेत्यादि । ‘ इन्द्रस्योद्धारः ’ साधारणो ग्रहो योऽयमुक्त्यग्रहः ‘ सैषा ’ ‘ काम-
दुर्घेव ’ कामधेनुर्देव । “ दुहः कन्वथ ”—(पा. सू. ३ । २ । ७०) इति कर्त्तव्यम् । यद्यप्युक्त्यभिप्रेक्षे
देवतान्तरसम्बन्धोऽस्ति तथापीदृशस्य प्राधान्यान्माध्यन्दिनसवने तस्यैव देवतात्वमेन्द्रस्य मागं ह्युक्तम् ।
उक्तोऽयं कारणमाह—त्रिभ्य एवेनमित्यादि । उक्त्यमिति स्तुतस्रश्च विशेषणमाधेयम् । प्रातःसवने उक्त्य-
वधारणम्, माध्यन्दिनसवने चोक्त्यवधारणम् इति तदग्रहणं ‘ पदकृत्वः ’ सम्पद्यते । पदम् इत्याका ‘ ऋतवः ’
‘ सर्वान् ’ ‘ इमान् ’ ‘ कामान् ’ ‘ पचन्ति ’ याक प्रापयन्ति तन्मोगधोभ्यान् कुर्वन्ति । कालस्य सर्वोत्पत्ति-
निमित्तकाण्येनादित्यर्थः । अतः सद्ग्राहसामान्येन विगृह्यमाणस्योक्त्यग्रहस्य कर्तृरूपत्वात्कामधेनुत्वम् ॥ ६ ॥

१-“ विषेदा भवति इत्यो वृक्षानामिन्द्रिणस्य सवने न च एवमुक्त्य निवेष्टा भवन्ती न च देवानां सुमनो
त्वानेति ” सूत्रेण ॥

(स्ते) ते देवा अहुवन् । (न्दु) हुन्तेमा यजुःषु दधाम तथेयं बहुलतरेव विद्या भविष्यतीति ता यजुःष्वदधुस्तुत ऽएषा बहुलतरेव विद्याऽभवत् ॥ ८

(सं) तं यदपुरोरुक्कं गृह्णाति । (त्यु) उक्थ्यं हि पुरोरुगृधि पुरोरु-
गृध्युक्थ्यं स यदेवेनमुक्थेभ्यो विगृह्णाति तेनो हार्षेय पुरोरुहमान्भ-
वति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ९ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा वृहद्वते
व्युस्वतऽइतीन्द्रो ये यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय त्वेति वृहद्वते व्यु-
स्वतऽइति धीर्यवनऽइत्येवेतदाह यदाह वृहद्वते व्युस्वतऽइत्युक्थ्यायं
गृह्णामीत्युक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति युतऽइन्द्र वृहद्वय इति युतऽइन्द्र धीर्य-
मित्येवेतदाह तस्मै त्वा विवृण्वे त्वेति यज्ञस्य ह्येनमायुषे गृह्णाति तस्मा-

ते देवा अहुवन्—हुन्तेमा यजुःषु दधाम । तथेयं बहुलतरेव विद्या भविष्यतीति इति । ता यजुः-
ष्वदधुः । तत्र एषा बहुलतरेव विद्याऽभवत् ॥ ८ ॥

तं यदपुरोरुक्कं गृह्णाति उक्थ्यं हि पुरोरु । ऋग्धि पुरोरु । ऋग्युक्थ्यम् । स यदेवेनमुक्थेभ्यो
विगृह्णाति—तेनो हार्षेय पुरोरुहमान्भवति । तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा वृहद्वते व्युस्वते ”—(वा. से. ७।२२)
इति । इन्द्रो यं यज्ञस्य देवता । तस्मादाह—इन्द्राय त्वेति । वृहद्वते व्युस्वत इति । धीर्येव इत्येव-

मैत्रातारणेनाभिहितं । सश्रद्धा आसु “ वृहद्वो ”—(वा. पा. दि. प. १।१९) इत्यस्य “ अन्ये-
भ्योऽपि ह्यन्ये ”—(पा. सू. १।२।७९) इति विधि उच्यते (पा. सू. ७।१।८९)
बहुवचनान्तमर्थ इति ॥ ७ ॥

इत्थं प्रथमतः चरमा कथं यजुःश्रुमिति तत्राह—ते देवा इति । अत्र यज्ञ सामाख्याभ्यो मन्त्रवाक्यभ्यः
अपरस्याथतुल्या अपि पुरोरुक्कमित्यन्तरङ्गाकारं गौरवादेवैता ‘ यजुःषु ’ एव निहितः, अत्र एषा यजुषा पुरो-
रुक्कमित्येवैतद्वचनं पुरोरुक्कामासात् प्रकृतं ग्रहणपुरोरुक्कं गृह्णामीति युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्य मन्त्रस्य पुरोरुक्कामासात् ग्रहस्य पुरोरुक्कं समर्थयितुमाह—तं यदित्यादि । ‘ यत् ’ यत्रि ग्रहण-
समर्थं ‘ तत् ’ अपुरोरुक्कं गृह्णाति, तत्रापि विषय्य ग्रहणानन्तरमुक्थ्यस्तोत्राणि मरित्यन्ति तेषां च पुरोरु-
क्कवाक्यविगृह्यमाणोऽत्र सपुरोरुक्को भविष्यति । विग्रहानन्तरं भोऽरावि सपुरोरुक्कं जय स्वतावन्तस्य यजुषो-
ऽपुरोरुक्कवापुःरुक्कवमित्यादि मिहमित्याह—तस्मादिति ॥ ९ ॥

ग्रहस्य ग्रहणमन्त्रं मन्त्रं चतुर्धा विभज्य विनियुक्तानो न्याय्ये—अथातो गृह्णात्येव । उपयामगृहीतो-
सीत्यादि । इन्द्रो यं यज्ञस्य देवतेति । उक्थ्यग्रहलक्षणस्य ‘ यज्ञस्य ’ ‘ इन्द्रो ’ ‘ देवता ’ सङ्ग, तथा च

दाह तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्येष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्विति सादयत्युक्थेभ्यो
ह्येनं गृह्णाति ॥ १० ॥

तदाह—यदाह—बृहदते वयस्वतः इति । “ उक्थार्यं गृह्णामि ”—(वा. सं. ७ । २२) इति ।
उक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति । “ यत्तद्विन्द्र बृहद्वयः ”—(वा. सं. ७ । २२) इति । यत्तद्विन्द्र
वीर्यमित्येवैतदाह । “ तस्मै त्वा विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ७ । २२) इति । यत्तस्य ह्येन-
मौपुषे गृह्णाति । तस्मादाह—तस्मै त्वा विष्णवे त्वेति । “ एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा ”—
(वा. सं. ७ । २२) इति सादयति । उक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति ॥ १० ॥

पूर्वमुक्तम्, “ सैवा कामदुधैक्यस्योदाहः ”—(श.प. ४।१।३।६) इति । अथवा सोमस्य मानमन्त्रेषु “ इन्द्राय
त्वा बृहते ” (अ. स.) इत्येवमादिषु सर्वत्र इन्द्र एव देवतावेन निर्दिष्टः । अतः प्राधान्यात् स एव यज्ञस्य
देवता । तस्मात् “ इन्द्राय त्वा ” इति सम्प्रत्यमुपपन्नम् । वीर्यवत् इत्येवैतदित्यादि । ‘ वीर्यवतः ’ इति
तेनैवामिमापेयगतम्, “ वयस्वत ” इति “ बृहद्वत ” इति च पदमन्वयुदाह । अत्र ‘ बृहद्वत ’ इति, बृहदिति
बृहत्ताम, पञ्च वीर्येण सृष्टत्वाद्भिर्मन्त्रम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ उरसो बह्व्याम् ” इति प्रक्रम्य—‘ वीर्यव-
त्सृजन्तः ’ (तै. स. ७-१-१) इति । ‘ वयस्वत ’ इत्यत्रापि अतिशायने मनुष्य (पा. सू. १-१-२४) ।
मनुष्यादयः प्रत्यया अस्तिविश्रुतायामेव भूषादिष्वर्धेण भवन्ति । तथा चोक्तम्—“ भूषनिष्ठाप्रशस्तासु नित्यपेयो-
ऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविश्रुतायां भवन्ति मनुष्यादयः ” ॥ (पा. सू. १ । २ । १४ । वा. १ । ८९) इति ।
तथा च सति ‘ वयः ’—शब्देनायातिशायि यौवनलभुग्न वयोऽभिधीयते । तत्र वीर्यस्य हेतुः । अतो वीर्यवत्
इत्येतद्विप्रायेण ‘ वयःस्वन ’ इत्युक्तमित्यर्थः ।

मन्त्रस्य द्वितीयं भागं व्याचष्टे—उक्थार्यमिन्वादि । उक्थेभ्यो ह्येनमिति । उक्थानि रात्रस्तोत्राणि
तेः स्तुतिं संपादयितुम् ‘ एनं ’ महे ‘ गृह्णाति ’ अतः ‘ उक्थार्यम् ’ इत्युक्तम् । भवतिः (निर्व. १।१४।११)
अत्र मत्वर्थो गृह्यते । उक्थार्यमिति गण्डतोऽमुक्थार्यः, तम् । “ भविष्यस्तुतन्निम्न रेः ” (उगादि पा. १)
इति ईकाग्रत्वम् । अथवा उक्थेभ्योऽयं गन्तव्यः । “ ऋतुलोभ्यत ”—(पा. सू. ३ । १ । १२४) इति ।
स्तुतिं हि स्तुतिसाधनेन गम्यते ।

तृतीयं भागं व्याचष्टे—यत्तद्विन्द्रेत्यादि । अत्रापि बृहद्वय इत्यनेन वीर्यमभिहितमित्यर्थः ।

चतुर्थं भागं व्याचष्टे—तस्मै त्वेत्यादि । यत्तस्य ह्येनमिति । अत्र आयुरिति निरुशरीरमभिधीयते, निरु-
शरीररूपमसम्भारार्थावदास्यासृष्ट्यवहार इति पूर्वमुक्तत्वाच्चतुर्थमस्य ग्रहणात्—“ विष्णवे त्वा ”—इति अर्च्यु-
त्वात् । “ वयो रे विष्णुः ” (शत. का. १।१।२।१२) इति श्रुतेः विष्णुरिति यज्ञ उच्यते । हे उक्थार्यमह ! ‘ उपमायेन ’
स्यास्या गृहीतोऽस्ति, बृहत्तामयुक्ताय ‘ यौवनलभुग्नवयोयुक्ताय ’ इन्द्रायोक्थार्यरागाभिनं त्वा गृह्णामि । हे
इन्द्र ! ‘ यत् ’ परमात् ‘ बृहत् ’ महद् ‘ वयो ’ यौवनलभुग्नं तस्मात् इन्द्राय तुभ्यं त्वां महं गृह्णामि । इन्द्रार्ये महे
इन्द्रत्वमुपवर्षते । हे मह ! त्वां विष्णवे च गृह्णामीति कृत्स्नमन्त्रस्यार्थः । ग्रहणं सप्तत्रयं साधनं विधत्ते—एष त
इत्यादि । उक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णातीति । उक्थेः स्तोत्रास्त्रैः स्तुतिं संपादयितुमत्र ग्रहणं सप्तत्रयमन्त्रे
‘ उक्थेभ्यः ’ इत्यस्य शब्दस्य प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः ॥ १० ॥

तं विगृह्णाति । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीति प्रशासनं
सु कुर्याद्य एव कुर्याद्यथादेवतं त्वेव विगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

(निम्न) मित्रावरुणाभ्यां त्वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येव मित्रावरुणाय
मित्रावरुणीषु हि तस्मै स्तुवते मित्रावरुणीरनुशंसति मित्रावरुण्या यजति १२
(ती) इन्द्राय त्वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येव ब्राह्मणाच्छंसि-
न् एन्द्राय हि तस्मै स्तुवते एन्द्राय अनुशंसति एन्द्रया यजति ॥ १३ ॥

तं विगृह्णाति—“देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामी”-(बा. सं. ७ । ११)
इति । प्रशासनं स कुर्यात् य एवं कुर्यात्-यथादेवतं त्वेव विगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

“मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामी”-(बा० सं० ७ । २३ ।) इत्येव
मित्रावरुणाय । मित्रावरुणीषु हि तस्मै स्तुवते । मित्रावरुणीरनुशंसति । मित्रावरुण्या यजति ॥ १२ ॥

“इन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामी”-(बा. सं. ७ । २३) इत्येव ब्राह्मणाच्छंसि-
न् एन्द्राय हि तस्मै स्तुवते । एन्द्राय अनुशंसति । एन्द्रया यजति ॥ १३ ॥

इयं ग्रहस्य ग्रहणादिक विधाय होमकाण्डे तत्त्वेव समन्त्रक विमज्य ग्रहण विपत्ते-तं विगृह्णातीत्यादि ।
उक्त्यग्रहणैव विमज्य इत्येत । अत एव कात्यायनः—“उक्त्यं विगृह्णाति त्रैधम् (देवेभ्यस्त्वेतिसर्वेभ्यः)”-(का. श्रौ. सू.
१ । ११०) इति । तथा च तस्मिन् पर्यायत्रयेऽपि “देवेभ्यस्त्वा”-इत्यनेनैव मन्त्रेण विमज्य गृह्णीयादित्यर्थः ।

उक्तमन्त्रमाधने विग्रहणे ग्रहस्य साधारणलक्षण दोषमुद्घातयति-प्रशासनं स इत्यादि । योऽन्वयुरिवमुक्तमन्त्र-
साधनक विग्रहणं कुर्यात् । “स” “प्रशासनं” ग्रहस्य प्रकर्षेणात्यन्त शासन विनियोजनं कुर्यात् । मन्त्रे “देवेभ्यः” इति
सर्वदेवतासाधारणस्य शब्दस्य प्रयोगादिति भावः । यत एवम्, अतस्तत्तदेवतानुसारेण ग्रहं विगृह्णीयादित्याह-
यथादेवतमित्यादि । देवतामनतिक्रम्य इति विग्रहे “यथाऽस्तावत्वे”-(पा. सू. २ । १ । ७) इति पदार्था-
वतिशम्भे यथाऽस्त्यव्ययीभावः । “अव्ययीभावश्च”-(पा. सू. १ । १ । ४१) इति नृपुंसकत्वे “इतो
नृपुंसके”-(पा. सू. १ । १ । ४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ ११ ॥

देवताप्रतिपादक मन्त्रमाह-मित्रावरुणाभ्यामिति । अनेनैव मन्त्रेण “मित्रावरुणाय” उक्त्यं विगृह्णीयात्,
न पुनः “देवेभ्यस्त्वा” इत्यनेनैवार्थः । हे उक्त्यग्रह । “देवाव्यं” देवै रक्षणीयं गतव्यं “त्वा” त्वाम्
“यज्ञस्यायुषे” “मित्रावरुणाभ्यां” “गृह्णामी” इति मन्त्रार्थः । न केवलं तस्य मन्त्रस्य ग्रहताधारणपरि-
हारः प्रयोजनम्, अपि तु एतदुक्त्यविग्रहमन्त्रविधौ मन्त्रान्तराणां माहद्वयलोभोऽप्येव-मित्रावरुणीभित्यादि ।
“तस्मै” मित्रावरुणसम्बन्धिने उक्त्यविग्रहाय मित्रावरुणसम्बन्धिनांष्टुम् “आ नो मित्रावरुणा”-(बा. सं.
२ । १ । ८) इत्यादिषु “स्तुवते” उद्घातारः । मित्रावरुणश्च “मित्रावरुणीस्तु” मित्रावरुणीभिर्कर्मिभिः । “आ नो
मित्रा”-इत्यादिभिरेव “संसति” स्तौति । अनोस्तुतीत्यर्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रीतिया”
(पा. सू. ३ । १ । ८)-इति द्वितीया । तथा यजमानमपि “आ नो मित्रावरुणा” इति मित्रावरुणैवेति सर्वत्र
मन्त्रेण मित्रावरुणसम्बन्धादिग्रहणे साधनभूतोऽपि मन्त्र इत्यमन्त्रसाहचर्यलाभाय मित्रावरुण एव कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

द्वितीयपुतीत्यर्थेक्यविग्रहणे साधनभूतोऽपि मन्त्र इत्यमन्त्रसाहचर्येणपि तच्छब्देताप्रतिपादकी मन्त्रोद्देशयति-
इन्द्राय त्वा देवाव्यमित्यादित्वा । ऐन्द्राय इति । “आ यादि स्तुवमाह्य ऐन्द्रः”-(हो. सू. भा. १) ऐन्द्राय इत्यत्रापि

(ती) इन्द्राग्निभ्यां त्वा । देवाभ्यं यज्ञस्यायुषे गृहामि त्वेवाच्छावाकायै-
न्द्राग्नीषु हि तस्मै स्तुवतऽऐन्द्राग्नीरनुश्रुत्येन्द्राग्न्या यजतुन्द्राय त्वेत्येव
माध्यन्दिने सवनऽऐन्द्राग्निं माध्यन्दिनं सवनम् ॥ १४ ॥

(न्त) तदु ह चरकाध्वर्यवो विगृहन्ति । (न्त्यु) उपयामगृहीतोऽसि देवे-
भ्यस्त्वा देवाभ्यमुक्तेभ्यऽऽकयाभ्यं मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं गृहाम्येषु ते
योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयति पुनर्हविरसीति स्थलीमभिमृशति १५

(त्यु) उपयामगृहीतोऽसि । देवेभ्यस्त्वा देवाभ्यमुक्तेभ्यऽऽकयाभ्यमि-
न्द्राय जुष्टं गृहाम्येषु ते योनिरिन्द्राय त्वेति सादयति पुनर्हविरसीति
स्थलीमभिमृशति ॥ १६ ॥

“ इन्द्राग्निभ्यां त्वा देवाभ्यं यज्ञस्यायुषे गृहामि ”- (वा. सं. ७ । १३) इत्येवा-
च्छावाकाय । ऐन्द्राग्नीषु हि तस्मै स्तुवने । ऐन्द्राग्नीरनुश्रुति । ऐन्द्राग्न्या यजति । इन्द्राय त्वा
इत्येव माध्यन्दिने सवने । ऐन्द्रं हि माध्यन्दिने सवनम् ॥ १४ ॥

तदु ह चरकाध्वर्यवो विगृहन्ति-“ उपयामगृहीतोऽसि देवेभ्यस्त्वा देवाभ्यम् । उक्तेभ्य
ऽकयाभ्यम् । मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं गृहाम्येषु ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वा ”-इति
सादयति । “ पुनर्हविरसि ”-इति स्थलीमभिमृशति ॥ १५ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि, देवेभ्यस्त्वा देवाभ्यम् । उक्तेभ्य उक्ताभ्यम् । इन्द्राय जुष्टं
गृहाम्येषु ते योनिरिन्द्राय त्वा ”-इति सादयति । “ पुनर्हविरसि ”-इति स्थली-
मभिमृशति ॥ १६ ॥

“ आ याहि ”-इत्यादय एव । ऐन्द्रा इति । “ इन्द्र क्रतुविद सुतम् ” (वा. सं. ३ । ३१)-इत्यनया ॥ १३ ॥

ऐन्द्राग्नीषु हि इत्यादि, “ इन्द्राग्नी आगत सुतम् ” (वा. सं. ७ । ३१)-इत्यादय ऐन्द्राग्न्य कचः ।
ऐन्द्राग्नी इति । ता एव ऐन्द्राग्न्येति । “ इन्द्राग्नी आगतम् ” इत्यनपेक्ष्यः प्रमद्वान्माध्यन्दिनमवनेऽपि
ऽकथ्यविप्रहाणा मन्त्रं तत्रोपपत्तिं चाह-इन्द्राय त्वेत्यादि । ऐन्द्रं हि इति । “ माध्यन्दिन ” “ सवनं ” केवलम्
“ ऐन्द्रम् ” इन्द्रदेवतायमेव खलु । तथा च दासतायां कश्चिन्मन्त्र आत्रायने-“ ज्ञात सुतमपिबोहर्वथ माध्यन्दिनं
सवनं केवलं ते ” (वा. सं. ३ । ७६) इति । अत उक्थ्यपर्यायव्रतैरपि “ इन्द्राय ” इत्येव विगृहीयादित्यर्थः ॥ १४ ॥

उक्ते उक्थ्यपर्यायाणां त्रये ज्ञानान्तरमन्त्रं निरसितमुक्त्यस्यति-तदु इत्यादिना तृतीयां तृतीयं निद-
धाति इत्यनेन । “ तत् ” तस्मिन् उक्थ्यविप्रहा “ चरकाध्वर्यवः ” चरकशालाध्यायिनोऽध्वर्यवः वक्ष्यमाणेन

१-इन्द्रावरुणाभ्यां त्वेत्यादि, इन्द्रगृह्णातीत्या त्वेत्यादि, इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यादि च मन्त्रत्रयमधिक सहितायाम् ।
२-उपयामगृहीतोऽसि देवेभ्यस्त्वा इत्यादि, “ पुनर्हविरसि ” इत्यादिषु मन्त्रसङ्घः सहितायां न पठ्यते, पठ्यते च
“ इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा ” इत्यादि एतावन्मन्त्रविवेकम् । ३-तृतीयां सादयम् । वा. ओ. सू. १ । ३१३ ।

(त्रु) उपयामगृहीतोऽसि । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यमुक्थेभ्यऽउक्थ्याव्यमिन्द्राग्निभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयति तत्र पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशतीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवने-
ऽपेन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनं द्विहं पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति तूष्णीं तृतीयं निदधाति ॥ १७ ॥

तं वै नोपयामेन गृहीयात् । (ब्र) न योनौ सादयेदुग्रे ह्येवैष उपयामेन गृहीतो भुक्त्पुग्रे योनौ सन्नोऽजामितायै जामि इ कुर्याद्यदेनमत्राप्युपयामेन गृहीयाद्ययोनौ सादयेदुय यत्पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति पुनर्हस्यै ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति न तदाद्रियेत तूष्णीमेव निदध्यात् ॥ १८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥४-२-२॥ [२.३.] ॥

" उपयामगृहीतोऽसि, देवेभ्यस्त्वा देवाव्यम् । उक्थेभ्यऽउक्थ्याव्यम् । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा " - इति सादयति । तत्र पुनर्हविरसि इति स्थालीमभिमृशति । " इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवने । पेन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवणम् । " द्विहं पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति । तूष्णीं तृतीयं निदधाति ॥ १७ ॥

तं वै नोपयामेन गृहीयात् । न योनौ सादयेत् । अग्रे हवैष उपयामेन गृहीतो भवति, अग्रे योनौ सन्नः । अजामितायै । जामि इ कुर्यात् - यदेनमत्राप्युपयामेन गृहीयात् । ययोनौ सादयेत् । अथ यत्पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति पुनर्हस्यै ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । न तदाद्रियेत । तूष्णीमेव निदध्यात् ॥ १८ ॥

प्रकारेण ' विगृह्णन्ति ' विमज्य गृह्णन्ति । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छस्वच्छावाकसम्बन्धितान्मुक्थ्याव्यविप्रहाणाम् " उपयामगृहीतोऽसि " - इत्यादिना क्रमेण विप्रहाणादि प्रार्थ्यते । तृतीये पर्याये " पुनर्हविरसि " इति ' स्थाली ' अभिमृशेत् । माध्यन्दिनसत्रमस्यैव देवव्यन्तात् । तत्र ' इन्द्राय ' इत्येव विगृह्णीयात् । यमोऽप्यर्च्युः प्रातः सवने प्रथमद्वितीययो द्वि स्थालीमभिमृशति । तृतीयपर्याये तूष्णीं स्थालीमभिमृशत्येव ग्रहं निदधानि, अतोऽत्रापि माध्यन्दिने सवने तथैव कुर्यादित्यर्थः ॥ १७-१८ ॥

उपयाम शाखान्तरमननिरुपसि-तै वै नेत्यादि । ' तत् ' एतमुक्थ्यविप्रहम् ' उपयामेन ' " उपयाम गृहीतोऽसि " - इत्येतदुक्त्यर्थः - न ' गृहीयात् ' । " एष ते योनिः " इत्यनेन खरे सादनं योनौ सन्नं तदनि ' न ' कुर्वीत् । " वि ' यस्यात् ' अग्रे ' पूर्वं ग्रहमहोणमथ एव ' एष ' ग्रहः उपयामराष्ट्रोबारणेन ' गृहीतः ' । " एष ते योनिः " इत्यादिना च खरे सादिनः, अतोऽत्र न तदुक्त्यर्थः कुर्वीत्, एवमेतत् तया-
' करणम् ' अजामितायै ' अनालस्याय भवति । आलस्यप्रसक्तिं दर्शयति - यदेनमित्यदि । " उपयामगृहीतोऽसि " - " एष ते योनिः " इत्यनयोर्ग्रहणसमये प्रयुक्तत्वात्, अत्रापि पुनस्तथोदहारणं विरोधानाच्छास्त्रात्

अयुः इ वाऽअस्येषु प्राणः । (जो) योऽयं पुरस्तात्स वै वैश्वानर
एवाय योऽयं पश्चात्स ध्रुवस्तो इ स्मेतो द्रुवेवाग्रे ग्रहो गृहन्ति ध्रुवैश्वा-
नराविति तयोरयमुपेतुर्ह्यन्यतऽऽएव गृह्यते ध्रुवऽएव स यदि तं चुरकेभ्यो
वा यतो वाऽनुवृत्तं युजमानस्य तं चमसेऽवनयेदुथेतुमेव होतृचमसे ॥ १ ॥

ध्रुवग्रहः ।

अयं इ वाऽअस्येषु प्राणः—योऽयं पुरस्ताद् । स वै वैश्वानर एव । अथ योऽयं पश्चात्स ध्रुवः । तो
इ स्मेतो द्रुवेवाग्रे ग्रहो गृहन्ति—ध्रुववैश्वानराविति । तयोरयमुपेतुर्ह्यन्यतर एव गृह्यते—ध्रुव
एव । स यदि तं चुरकेभ्यो वा यतो वाऽनुवृत्तं—युजमानस्य तं चमसेऽवनयेत्, अथ तमेव
होतृचमसे ॥ १ ॥

कथं इत्यर्थः । अकार्ष्यपूर्णां अने 'पुनर्हरि' (मंत्रा, स.) इत्ययं मन्त्र उच्यते। अथान्यभिर्मन्त्रे विनिर्मुक्त
शक्तम् । तन्मन्त्रेण श्यान्वा अभिमर्शने संपादयन्निमाह—अथ यत्पुनरित्यादि । 'अस्यै' 'स्थान्यै' श्यान्वाः
सत्तासाद् 'मन्त्रे' 'प्रदीप्यन्' 'मवति' यत्, अन्. 'पुनर्हरि' इति 'श्यान्वा' अभिमर्शने ।
'अस्यै' इति वृत्त्यर्थं चतुर्थी (पा० सू० २।१।१२। वा १०) तदेतन्निर्वाकरोति—न तदाद्रियेतेति ।
'तूष्णी' श्यान्वा मन्त्रेणानभिमुख्येन प्रह 'निर्वाक्य' 'पुनर्हरि' इति श्यान्वाभिमुख्येन शतामयमाशयः—एकस्मिन्
पर्याये गृहीतव्येव हि द्वयम्, श्यान्वागतम् सोमस्तो न हि द्वययोगः किन्तु प्रतिवर्धः, अवशिष्टत्वात् इति
शङ्का स्यात्, न तदर्थं प्रयत्नितव्यम् । प्रहणकाले प्रहस्य संपूर्णगृहीतत्वात् सर्वस्यापि हि द्वयसिद्धौ
पश्चादियमप्यग्रहणं न सम्भवेत् इति । तन् समन्त्रकमभिर्मर्शनं नाद्रियेतेति ब्राह्मणस्याभिप्रायः ।
अत एव कात्यायनेन श्यान्वाभिर्मर्शनं न सूत्रितम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमातृगणार्चनविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-३ ॥

उपाध्यायीनां महर्षीणां प्रागाववधारकत्वात्, आच्यणोत्थयोः स्थूलगुह्यमशरीरद्वयमकावात्, तद्विधानेन
वृत्त्यभिप्रायं यत्तदशरीरं निष्पादितम्, आसुर्विशेषविशिष्टमेव हि शरीरं कार्यजनकत्वेन सार्वकं भवति; अतस्त-
त्सार्वकत्वात् आयुषः संपादनीयत्वात्, तत्संपादनायेदानीमस्मिन् ब्राह्मणे तद्व्याख्यानं पुरप्रदं विधानं प्रस्तोति—
अयं इ वा इति । 'अयं' वृत्त्यर्थः 'एव' वृत्त्यर्थः प्रहः—'अयं' सर्वोऽयं प्रत्ययः प्राणः खलु । अत्र प्राणशब्देन
आयुर्विषयने । आयुषः प्राणशरीरमभ्यन्तरेणैव । एतन्नोत्तरं—“सोऽयं आयुषः” (द्वितीयाध्याये पटिकायां) इति
स्वयमेव निरूपणादर्क्यते । 'इ वा'—इत्यनेन इत्यान्तरप्रतिद्विष्यते । अत एव तेतिशरीरकम्—“आयुर्विषयस्य
पदभूतः” (ते. म. ६।१।२) इति । प्राणस्य मूलाधारे निष्पत्तिः । निष्पत्त्यस्य च तस्य मुख-
नामाविरेणाभिव्यक्तिः, ततश्चेकस्यापि निष्पत्त्यभिव्यक्तित्यालमेदमद्वीकृत्य तदनुसारेण प्रहरेविषयमाह—योऽयं
पुरस्तादिति । 'योऽयं' मुखनामाविरेणाभिव्यक्तयमानः 'प्राणः' 'इ' 'एव' 'वैश्वानरः' तदा-
त्मको वैश्वानरप्रहः । 'योऽयं' प्राणः 'पश्चात्' मूलाधारे निष्पद्यते, 'स' एव ध्रुवग्रहः । 'तो' 'एतो'

यद्वाऽअस्यावाचीनं नाभेः । (स्तु) उदस्येषु आत्मनुः सोऽस्येष आयु-
रेव तस्मादनया गृह्णात्यस्ये हि स्थाली भवति स्थाल्या ह्येनं गृह्णात्यजुः
हीयममृताऽजुः^१ ह्यमृतमायुस्तस्मादनया गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णं^२ सर्वं तद्यद्यायुस्तस्मात्पूर्णं
गृह्णाति ॥ ३ ॥

यद्वाऽअस्यावाचीनं नाभेः-तद् अस्येष आत्मनः-सोऽस्येष आयुरेव । तस्मादनया गृह्णाति ।
अस्ये हि स्थाली भवति । स्थाल्या ह्येनं गृह्णाति । अजग हीयममृता । अजरं ह्यमृतमायुः ।
तस्मादनया गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णम् । सर्वं तद् यदाऽयुः । तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ ३ ॥

उक्तप्रकारेण द्विमङ्गपाकौ ध्रुववैश्वानराख्यौ 'ग्रहो' पूर्वं गृह्णाति, इति केषाञ्चिच्छाखिनाम्मतमनुवदति-तौ
इ स्मैताविति । यद्यपि प्राणस्य मेदनिवन्धनो मेदोऽस्ति, तथापि न स्वकरनिवन्धन इति, तन्मैकत्वात्पदा-
त्मक 'तयोरेत्यनर' 'एव' ग्रहो ग्रहीतव्य इति । स्वमतमाह-तयोरेत्यमिति । 'तयो.' अपि 'अय-
मन्वता' 'एव' एतस्मिन् फाटे 'गृह्णाते' । अयमिति सामान्येन निर्दिष्टार्थः प्रदर्शयते-ध्रुव एवेति ।
सुव्रतासावित्रेण व्यङ्गमालः प्राणो भूतानां गृह्णन् 'एव' इति तदाम्बुध्रुवग्रहणेन वैश्वानरग्रहणमपि सत्या-
दित भवतीति 'ध्रुव' 'एव' इत्युक्तम् । नदेवैदमेतच्छाखाभ्येतिना-द्वावेवापे यक्षे गृह्णानांति सूचितम् । तदुभय-
ग्रहणनिपादकचरकादिशाखाभ्यामपि पुनरुभयोपि ग्रहणात् कथं तत्प्रतिपत्तिरिति, तत्राह-स यदि तमिति ।
चरका नाम केचन शाखिनः । तेभ्यः 'यनो वा' अन्येभ्यो वा शाखिभ्य इदं प्रतिपादक ब्राह्मणं यद्यर्थविरहितं
तदा 'तम्' वैश्वानरग्रहो होमकाळे 'यजमानस्य' 'यमतेऽजन्वयेत्' । एव ध्रुवग्रह तु होतृचमस एव
'अदन्वेत्' तयोरेत्यनर एव गृह्णाते, 'ध्रुव एव' इति स्वेनोपादानात् 'एतम्' इति ध्रुवस्य प्रत्यक्ष-
निर्देशः, तदमावात् 'तम्' इति वैश्वानरस्य परोक्षनिर्देशः ॥ १ ॥

ग्रहस्य स्थाल्या ग्रहणमुपपादयितुमायुःकत्वमाह-यद्वा अस्येति । 'अस्य' यज्ञस्य 'नाभेः' अक्षमनं
यच्छरीरं, यस्यात्मनस्तच्छरीरेमेतस्य 'एवः' ध्रुवग्रहः, 'तत्' तस्य प्राणात्मकत्वात्, अत एव 'अस्य'
यज्ञस्य 'स' अयं ग्रह आयुःरात्मकः । प्राणशरीरसम्बन्धात्मकत्वादायुष इति (अत्रैव १ कण्डिकाभाष्ये) प्राण-
क्तम् । यतः एदमुक्तप्रकारेण ग्रहस्यायुः 'तस्मात्' 'एव' ग्रहस्य 'अनया' पृथिव्या गृहीयाद्
इति । ननु चायं स्थान्य गृह्णते तद् कथमुच्यते पृथिव्या गृहीयादित्यत आह-अस्ये हि स्थालीति ।
कार्यकारणयोपेदान् स्थान्या ग्रहणेन पृथिव्यैव ग्रहणमस्तु, तथाऽपि ग्रहस्य पृथिव्या ग्रहणे कथमायुः हेतु-
रित्यत आह-अजरा हीति । अरा शैथिल्यम्, मरण स्वरूपनाशः, आयुषश्च न तदुभयम्-यस्य यावद्
'आयुः' तावदिति तस्मिन् तदुभयमावात् ॥ २ ॥

अमाकल्पेनापि ग्रहणे ग्रहणविधिचरितार्थं स्यादित्याशयेनाह-तं वै पूर्णमिति । 'तम्' 'वै' पूर्णत्वं
सर्वव्युपपदकादामावात् । आयुस्तु यस्य यावद् 'आयुः' तस्य तावदविकल्पमेवेति ॥ ३ ॥

वैश्वानराय गृह्णाति । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरऽआयुस्तस्माद्वै-
श्वानराय गृह्णाति ॥ ४ ॥

सु प्रातःसवने गृहीतः । (५) एतस्मात्कालादुपशेते तदेनं सर्वाणि
सवनान्युतिनयति ॥ ५ ॥

तं नु स्तूपमानेऽवनयेत् । (६) न ह संवत्सरं यजमानोऽतिजीवेद्यस्तू-
यमानेऽवनयेत् ॥ ६ ॥

(७) तथं शस्यमानेऽवनयति । तदेनं द्वादशं स्तोत्रमतिनयति
तथा परम्परमायुः समश्नुते तथो ह यजमानो ज्योग्जीवति तस्माद्ब्राह्म-
णोऽग्निष्टोमस्तस्यादेतस्य होमान्न संपन्नं प्रस्तावयेत् तथा सुर्वमायुः सम-
श्नुतऽआयुर्वाऽभस्यैव तथा सुर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

वैश्वानराय गृह्णाति । संवत्सरो वै वैश्वानरः । संवत्सर आयुः । तस्माद्वैश्वानराय
गृह्णाति ॥ ४ ॥

स प्रातःसवने गृहीत एतस्मात्कालादुपशेते । तदेनं सर्वाणि सवनान्युतिनयति ॥ ५ ॥

न न स्तूपमानेऽवनयेत् । न ह संवत्सरं यजमानोऽतिजीवेत्-यस्तूपमानेऽवनयेत् ॥ ६ ॥

तं शस्यमानेऽवनयति । तदेनं द्वादशं स्तोत्रमतिनयति-तथा परम्परमायुः समश्नुते-तथो ह
यजमानो ज्योग्जीवति-तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निष्टोमस्तस्यात् । एतस्य होमान्न संपन्नं, न प्रस्तावयेत्, तथा
सर्वमायुः समश्नुते । आयुर्वाऽभस्यैव । तथा सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

प्रथमप्रहस्य देवतासम्बन्धं दर्शयति-वैश्वानरायैति । 'वैश्वानरो' नाम समस्तजनहितोऽग्निरूपते । तस्य
च संवत्सर्वे सवसत्सर्वेनामुखाश निष्पादितत्वात् । संवत्सर आयुरिति । प्रागशरीरसम्बन्धकालः
'आयुर्वा' इति वाक् । इत्यभिधानात्, (अम. २ । ८ । १२०) ॥ एव च कालः उपाधिशिववशाद्दोरात्र
पञ्चमासत्वेन सवत्सरादिभिः शब्दैर्न्ययदिश्यत इति सवत्सरोऽयामुतिरर्थः ॥ ४ ॥

उपाध्याया प्रहाः प्रातःसवन एव गृह्यन्ते तत्रैव च हूयन्ते, अग्न्यु प्रहो न तथेत्याह-स प्रातःसवन
इति । 'एतस्मात् कालात्' इत्येव चन्द्रेण तृतीयसवने दक्षिमास्तशस्त्रकालोऽवधित्वेन निर्दिश्यते । तदेनमिति ।
तथावस्थानेन तस्य 'सर्वाणि' 'सवनानि' अनिनीतत्वादग्न्युपायमृत्त्वमुपपादितं भवतोत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमस्तोत्रावसरे स्वल्पस्यापि सोमशेष-यानवस्थापनात्तदाऽस्यावनयनप्रसक्तौ सोपपत्तिकं निवेधति-
तत्र स्तूपमान इति ॥ ६ ॥

कदा तर्ह्येनमवनयेदिति तत्राह-तं शस्यमान इति । तदेनमिति । अग्निमास्तशंसनकाले द्वादशानामपि
स्तोत्राणां समापितत्वेन द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य साकल्येन तदात्मकस्योत्तरोत्तरस्यायुषः प्राप्या 'यजमानः'
किञ्चिन्निर्दिश्यते । यतोऽग्निष्टोमस्तोत्रे समापिते द्वादशमासात्मकः संवत्सरः साकल्येन प्रपत इति तदेव

यद्वाऽअस्यावाचीनं नामेः । (स्तु) तदस्यैषऽआत्मनः स अत्पुरेतस्य
होमात्सुपेन्द्रा प्र वा स्रावयेत् ध्रुवः ११ ह्रवमेहेहेध्रुवमवमेहानीति तस्माद्वा-
ऽअग्निष्टोमसुद्रवति तद्वैतद्यजमान एव यजमानस्य हवेष तदात्मनः ॥८॥

स वाऽअग्निष्टोमसुद्रवति । यशो वै सोमस्तस्माद्यश्च सोमे लभते यश्च
नोभावेवागच्छतो यशऽप्येतद्दृष्टमागच्छन्ति तद्वाऽएतद्यशो ब्राह्मणाः संप्र-
सृप्यात्मन्दधते यद्रक्षयन्ति सु ह यश एव भवति सु एवं विद्वान्भक्षयति ॥९॥

यद्वाऽअस्यावाचीनं नामेः—तदस्यैष आत्मनः । स यत्पुरेतस्य होमात्सुपेन्द्रा, स वा स्रावयेत्-
ध्रुवं ह्रवमेहेह—मेहृध्रुवमवमेहानीति । तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसुद्रवति । तद्वै तद् यजमान एव, यजमा-
नस्य हवेषः तदात्मनः ॥ ८ ॥

स वाऽअग्निष्टोमसुद्रवति । यशो वै सोमः । तस्माद् यश्च सोमे लभते, यश्च न—उभावेवागच्छतः ।
यश एवैतद्दृष्टमागच्छन्ति । तद्वाऽएतद्यशो ब्राह्मणाः संप्रसृप्यात्मन्दधते—यद्रक्षयन्ति । स ह यश
एव भवति । य एवं विद्वान्भक्षयति ॥ ९ ॥

ध्रुवग्रहो ह्रूयते । अगस्त्योमयन्तं तत्रैव तिष्ठेत् । न त्वन्यत्र गच्छेदित्याह—तस्माद्वाऽअग्नौ इति । अत्र ब्राह्मण-
शब्देन दीक्षितास्त्रैवर्णिका अप्युच्यन्ते । तदाहपलम्बः—“ ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षते ततोऽस्माद्वा-
जन्मवैसृषीवर्षि ब्राह्मणाः ” इत्येवावेदवति, न केवलमायुषोऽनन्तरस्याम्यत्र गमनं न कार्यम् अपि तु ध्रुवमपि
नो कार्यमित्याह—न प्रस्त्रोषयेतेति ॥ ७ ॥

ननु ध्रुवग्रह आदुर्लभकोऽस्तु, मृगशिरसेनैव तु तस्य को बाध इत्यत आह—यद्वा अस्मेति । ध्रुवग्रहो यदस्य
नामैरघस्तन शरीरमिदमुक्तम् । अत एव तस्य होमात्पूर्वमन्यत्र गमने मृगशिरसेनैव वा ध्रुवमेवावसिञ्चेत् । नेहृध्रुव-
मवमेहानीति । नाह ध्रुवमवसिञ्चानीति अन्यत्र न गच्छेत्वापि मृगशिरसिञ्चेत्, किन्तु तावत्पर्यन्तं तत्रैव तिष्ठेदित्यर्थः ।
ननु यजमानेन मृगस्य सेचने यज्ञकर्मसम्बन्धी ध्रुवग्रह निष्पन्न इत्येतदनुपपन्नमित्यत आह—तद्वै तदित्यादि ।
‘ स्तु ’ एतत् कर्म ‘ यजमान एव ’ अतः ‘ तदात्मन ’ ‘ यजमानस्य ’ सम्बन्धी भवत्येष ध्रुवग्रह इत्युक्त-
मुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमन्तोत्पयन्त सदनमवाधश्चकनंनवाय प्रजगति-स वा अग्निष्टोम इत्यादि । यशो वै सोम इति ।
सोमस्य यशोऽस्त्यत्र तैत्तिरीयके ह्रूयते—“ सोमो वै यशः, य एव विद्वान् सोममागच्छति यश एवैनमृच्छति,
तस्मादाहः, यश्चैव वेद यश्च न, तावदौ सोममागच्छतः ” (ते. शा.) इति । सोमे लभते इति ।
सोमपानो दक्षिणा ‘ लभते ’ इत्यर्थः । यश एवैतदेति । दक्षिणावास्तव्यतिरिक्तं यशोऽस्य सोप दृष्टमा-
गच्छति । भद्रदक्षिणावानपि आगच्छन्तीत्यनेन सोमस्य यशस्तु समर्थं भवति । ‘ आगच्छन्ति ’ इति—“ वृत्त
छन्दसि ” (पा. सू. २।४।७६) इति बहुवचनम् । संप्रसृप्येति । सन्तोष्य रक्त्वा । “ अग्निष्टुत्याहवनीये
हत्वा प्रायश्च परेत्य सदसि म्लयन्ति ” (ते. स. ६।२।११) इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

ते वाऽएते । सर्पन्त एवाग्निष्टोमसद्ये तद्यशः संनिधाय सर्पन्ति ते पुराञ्चो-
ऽयशसो भवन्ति तद्देव परिगृह्यैव पुनरात्मन्यशो घते तेषां देवेषु यशस्वि-
तमो भूत्वा प्रैति य एवं विद्वानग्निष्टोमसद्भवति ॥ १० ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरऽएतस्मिन्यज्ञे
प्रजापतौ पितुरि संवत्सरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ११
ततो देवाः । (५) अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तुऽएतदग्निष्टोमसद्यं ददशुस्तु-
ऽएतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं यज्ञं सुमवृजन्तान्तरायद्वसुरान्यज्ञान्यो
ऽपुवैष एतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं यज्ञं संवृद्धेऽन्तरेति सप्तान्यज्ञान्-
स्माद्वाऽअग्निष्टोमसद्भवति ॥ १२ ॥

ते वाऽएते सर्पन्त एवाग्निष्टोमसद्ये तद्यशः संनिधाय सर्पन्ति । ते पुराञ्चोऽयशसो भवन्ति ।
तद्देव परिगृह्यैव पुनरात्मन्यशो घते । तेषां देवेषु यशस्वितमो भूत्वा प्रैति । य एवं विद्वान-
ग्निष्टोमसद्भवति ॥ १० ॥

देवाश्च वा असुराश्च, उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर-एतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरे
अस्माकमयं भविष्यति, अस्माकमयं भविष्यतीति ॥ ११ ॥

ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । तऽएतदग्निष्टोमसद्यं ददशुः । तऽएतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं
यज्ञं समवृजन्त । अन्तरायद्वसुरान्यज्ञान् । तयोऽपुवैष एतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं यज्ञं संवृद्धे । अन्तरेति
सप्तान्यज्ञान् । तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसद्भवति ॥ १२ ॥

ते वा इत्यादि । 'ते' एते ब्राह्मणाः सवत्समाप्तौ गच्छन्त 'एवं' 'अग्निष्टोमसद्ये' अग्निष्टोमसद्येन यत्सद्वत्
तदग्निष्टोमसद्यम् । मावे ष्यन् प्रत्ययः (पा. सू. ३ । १ । १२४) । "सद्यपूर्वरूपे विवेरनित्यत्वाद्" (पा.
सू. १ । ४ । १४१ न. ९४) इत्यमरः । तस्मिन् तत्र स्वायत्त सोमरूप 'यशो' निधाय गच्छन्ति । अयशस इति ।
अतोऽनो दुग्मावन्मृगान्दसः । ते तद्योगे गच्छन्तो यशोहीना भवन्ति, अतोऽग्निष्टोमसद्येन यजमानः पुनरपि
तद्यशः स्वाधीनीकुरुते । पश्चाद्यज्ञसमाप्तौ तेषां मध्ये यशस्वितम एव भूत्वा प्रतिगच्छति । अतोऽग्निष्टोमसद्येन
सोमरूपयशसः प्राप्तिहेतुत्वेन प्रशस्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

पुनरप्याख्यायिकया तदेव स्तौति-देवाश्च वा असुराश्चेत्यादि । एतस्मिन्यज्ञ इति । 'यज्ञे' इति
यज्ञरूपे सवत्सरात्मके 'पितरि' विषये 'अयमस्माकमयमस्माकम्' इत्येवत्येव 'पस्पृधिर' सर्वा कृत-
वन्तः । यज्ञस्य सवत्सरात्मकत्वकथनं साकल्यसूचनार्थम् । सवत्सरायत्रीमृतमसिगतद्वादशावसङ्ख्याविशिष्टः
स्तोत्रैः शस्त्रैः कृतस्वयं यज्ञस्य समाप्यमान् । पस्पृधिर इति । 'अपस्पृधेयम्' (पा. सू. १ । १ । ३९)
इत्यस्य छन्दसि सद्देवैर्यल्लक्षणार्थत्वाल्लिख्यमिदं प्रसारणम् ॥ ११ ॥

ततो देवा इत्यादि । 'ततः' सर्वानन्तरं ते देवाश्च 'अर्चन्तः' पूजयन्त. 'श्राम्यन्तः' तपस्यन्तश्च 'चेरुः'
ततः स्वकीयतपःप्रभावेण यज्ञप्राप्तौ 'अग्निष्टोमसद्य' साधनं 'ददशुः' ततस्तेन समस्तं यज्ञं 'समवृजन्त' असुरेभ्यो-
ऽपच्छिद्य स्वायत्त कृतवन्तः । अतः 'असुरान्' 'यज्ञाद्' 'अन्तरायन्' अन्तरितान् यज्ञहीनान्कुर्वन् । तस्मा-
च्च यैव 'अग्निष्टोमसद्येन' यजमानोऽपि सर्वं यज्ञं स्वायत्तं कुरुते, 'सप्तान् च यज्ञहीनान् कुरुते' इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तुं गृहीत्योत्तरे हविर्धनि सादयति । प्राणा वै ब्रह्मा नेत्याणान्मोहयानीत्यु-
पकीर्णे वा ऽद्वितरान्यहान्सादयत्युच्येत व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय ॥ १३ ॥

यद्वा ऽअस्योर्ध्वं नाभेः । (स्तु) तुदस्यैतु ऽआत्मनऽ उपरीव वै तद्य-
दूर्ध्वं नाभेरुपरीवैतद्यदुपकीर्णं तुस्मादुपकीर्णं सादयत्युच्येत व्युह्य न तृणं
चनान्तर्धाय ॥ १४ ॥

यद्वा ऽअस्यावाचीनं नाभेः । (स्तु) तुदस्यैष आत्मनोऽधु ऽइव वै तद्य-
दवाचीनं नाभेरधु ऽइवैतद्यद्व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय तुस्मादेतं व्युह्य
न तृणं चनान्तर्धाय सादयति ॥ १५ ॥

(त्ये) एष वै प्रजापतिः । (धुं) धु एष यज्ञस्तायते अस्मादिमाः प्रजाः
प्रजाता एतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते स यानुपकीर्णे सादयति तुस्मा-
द्यास्ताननु प्रजाः प्रजायन्ते ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतिष्ठित्यन्ति वा वै

तं गृहीत्वोत्तरे हविर्धनि सादयति । प्राणा वै ब्रह्मा, नेत्याणान्मोहयानीति । उपकीर्णे वाऽद्वितरान्
ब्रह्मासादयति । अथैतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय ॥ १३ ॥

यद्वाऽअस्योर्ध्वं नाभेः—तदस्यैतऽआत्मनः । उपरीव वै तद् यदूर्ध्वं नाभेः । उपरीवैतद्यदुपकी-
र्णम् । तुस्मादुपकीर्णं सादयति । अथैतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय ॥ १४ ॥

यद्वाऽअस्यावाचीनं नाभेः—तदस्यैष आत्मनः । अध इव वै तद्यदवाचीनं नाभेः । अध इवैतद्य
व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय सादयति ॥ १५ ॥

एष वै प्रजापतिः—य एष यज्ञस्तायते । अस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ।
॥ यानुपकीर्णे सादयति—तस्माद् व्यास्ताननु प्रजाः प्रजायन्ते ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रति-

गृहीतस्य मोमसस्य देवविशेषनादन तत्रोपपत्तिब्रह्म—तं गृहीत्वैत्यादि । प्राणा वै ब्रह्मा इति । ' ब्रह्माः '
' प्राणाः ' इन्द्रियात्मकाः, इन्द्रियाणां प्राणत्वव्यवहारः "तस्माद्ब्रह्मो प्राणा." (तै. सं. १. १. १९) इत्येवमादि-
भूते । प्राणात्मकैर्देवैः सहपानात्मकध्रुवग्रहस्य सादनेऽपानवाय्वनुसारेण वर्षमानत्वात् प्राणा ब्रह्मा भवेयुः । अतो
नैव प्राणान् मोहयामीत्युत्तरहर्निर्दाने सादयेदित्यर्थः । प्रहान्तरसादनेष्वेककण्येनैतत्सादनप्रदेशस्य विशेषमाह—
उपकीर्णे वा इत्यादि । ' इतधन् ' उपाध्यादीन् ' ग्रहान् ' ' उपकीर्णे ' पामुभिर्न्युमल्लरप्रदेशे सादयेत् । ' एतम् '
ध्रुव ग्रहन् ' व्युह्य ' सादनस्याभिगतं यन्निश्चिदपसार्थं तत्र तृणमात्रमप्यन्यवहितं कृत्वा सादयेत् ॥ १३ ॥

अन्तेऽर्धे कारणमुक्तयति—यद्वा अस्त्येत्यादि । ' नाभेः ' ऊर्ध्वभागस्य पुरुषस्योपरिभागत्वात्प्राणत्वा-
च्चतुर्गदिरुपाणां ग्रहाणामुच्छिन्ने करे सादनं प्रयुज्यते । नान्यधोभागरूपस्य ध्रुवग्रहस्य तृणमप्यनन्तर्धायानो-
भागे पृथिव्यामेव सादनं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

उत्तापुनस्तोर्णानुपकीर्णे ब्रह्मादनप्रदेशी प्रजापतिः—एष वै प्रजापतिरित्यादि । ' यः ' यज्ञस्तायते ' विस्तार्यते
' एष ' ' प्रजापति ' इति प्रसिद्धम् " यो वै प्रजापतिः " (तै. ना. १. १. १०)—इत्यादिभूतेः । अतो ' यस्मात् '

शफेः प्रतितिष्ठन्ति ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्त्यथ यदेतं व्युत्पन्नं तृणं चानन्तर्याय सादयति तस्माद्वा एतमुनु प्रजाः प्रजायन्ते ता आत्मनेवास्यां प्रतितिष्ठन्ति मनुष्याश्च श्रापदाश्च ॥ १६ ॥

तद्वा एतत् । (द) अस्या एवान्यदुत्तरं करोति यदुपकिरति स यानुपकीर्णं सादयति तस्माद्यास्तानुनु प्रजाः प्रजायन्ते ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति शफेः ॥ १७ ॥

(स्त) तद्वा एतत् । (दा) आहवनीये जुहति पुरोडाशं घानाः करम्भं दध्यामिक्षामिति तद्यथा मुख आसिञ्जेदेवं तदथेष ऽष्टकरूप ऽद्वपक्षेत-

तिष्ठति । या वै शफेः प्रतितिष्ठन्ति-ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति । अथ यदेतं व्युत्पन्नं चानन्तर्याय सादयति-तस्माद् वाऽप्यनु प्रजाः प्रजायन्ते-ता आत्मनेवास्यां प्रतितिष्ठन्ति-मनुष्याश्च श्रापदाश्च ॥ १६ ॥

तद्वाऽतदस्या एवान्यदुत्तरं करोति-यदुपकिरति स यानुपकीर्णं सादयति । तस्माद्यास्तानुनु प्रजाः प्रजायन्ते-ताः अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति-शफेः ॥ १७ ॥

तद्वाऽतदाहवनीये जुहति पुरोडाशम्, घानाः, करम्भम्, दधि, आमिक्षामिति । तद्-यथा मुख

यद्वा ' इमाः ' ' प्रजाः ' पूर्वमपि ' प्रजाताः ' । ' एतर्हि ' ' अपि ' अस्मिन् काष्ठेऽपि ' एतम् ' यज्ञ-
मैवानुलक्ष्य ' प्रजायन्ते ' । यज्ञश्च ब्रह्मण्यकः ' तस्माद् ' उपकार्णवृक्षदेशे ' यान् ' ब्रह्मन् सादयति
' प्रजाः ' ' तान् ' ब्रह्मन् अनुलक्ष्य ' प्रजायन्ते ' ' ताः ' ' आत्मनः ' ' अन्येन ' यन्मुना ' अस्यां
पृथिव्यां प्रतिष्ठिता मवन्ति । ता एव प्रदश्यन्ते-या वै शफेरित्यादिना । गवाधायः ' शफेः ' प्रतिष्ठिताः
' प्रजाः ' शफश्चर्धेनात्र शफागामि विक्ष्यन्ते, तेनात्र छेदनेऽपि न व्यस्यत इत्यात्मनोऽप्यन्वम् । ' अथ
यस्माद् ' एनं ' ध्रुवं ग्रहं ' व्युत्पन्नं ' तृणम् ' अप्यनन्तर्द्वारं पृथिवीतल एव सादयन्ति ' तस्माद् ' ' एतम्
ध्रुवं ग्रहमनुलक्ष्य याः ' प्रजाः ' ' प्रजायन्ते ' ' ताः ' ' आत्मनैव ' आत्मसम्बन्धिनाऽङ्गेनैव ' अस्याम्
भूमीं प्रतिष्ठिता मवन्ति, न त्वन्येन ताश्च प्रजाः ' मनुष्याः ' ' श्रापदाश्च ' व्याघ्रादयो वनचराः श्रापदाः ।
अनोऽग्नौर्कार्णातुपकार्णवोर्महमादन्प्रदेशयोर्वज्रशोभयविषप्रजासृष्टौ साधनत्वात् प्रसस्तत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

उपकार्णं प्रजाणां सादनाचनो जाताः प्रजाः कथमात्मनोऽन्येन प्रतितिष्ठन्तीत्यत आह-तद्वा इत्यादि ।
' उपकिरति ' खराकारेण पामून् विक्षिपति यत्, ' तदस्याः ' पृथिव्याः । सक्ताशान् ' एवान्यदुत्तरम्
' ऊर्ध्वरूपं कथान्तरं ' करोति ' । ' तस्मान् ' तत्र सादितेभ्यो ग्रहेभ्यः ' प्रजाताः ' ' प्रजाः ' ' आत्मनः ' ' अन्येन ' प्रतिष्ठिता मवन्ति । शफेरिति, अन्येनेत्यस्य विशेषः । अन्येनेति यत्किञ्चिदुपपत्तया सामान्य-
निर्देशत्वादेकवचनम् ॥ १७ ॥

यपान्नात्मात्मकादस्य महस्य पृथिवीतल एव सादनाचनो जाताः प्रजा आत्मनैव प्रतिष्ठिता इत्युक्तम् । तत्र
यद्यपि ग्रहोऽनात्मकः स्यात्तदेवं मवत्, न चासायनात्मक इत्युक्तमनुपपन्नमित्यत आह-तद्वा एतदित्यादि ।

ऽआप इवैव तस्माद्यदनेन मुखेन नानारूपमशनमश्नात्यथैतेन प्राणेनेकरूप-
मेव प्रस्तावयतेऽपु इवेवाथ तस्माद्ध्युवो नाम ॥ १८ ॥

देवा ह वै यजुं तन्वाताः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसद्यादिभर्था-
चकुस्तान्दक्षिणतोऽसुररक्षसान्यासेजुस्तेषामेतान्दक्षिणान्यहानुजमुप्येत-
दक्षिणं हविर्धानमुजमुप्येतमेव न शेकुमुद्धन्तुं तदुत्तरमेव हविर्धानं दक्षि-
णं हविर्धानमहं हतमुदेतं न शेकुमुद्धन्तुं तस्माद्ध्युवो नाम ॥ १९ ॥

सं वै गोपायन्ति । शिरो वाऽएष एतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश
स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि तज्जुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री

ऽआसिञ्चेत्-एवं तत् । अथैष एकलूप उपशेते आप इवैव । तस्माद्-यदनेन मुखेन नानारूप-
मशनमश्नाति-अथैतेन प्राणेनेकरूपमेव प्रस्तावयते-अथ इवैव । अथ यस्माद् ध्रुवो नाम ॥ १८ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्यादिभर्थाचकुः । तान् दक्षिणतोऽसुररक्षसान्या-
सेजुः । तेषामेतान्दक्षिणान्यहानुजमुप्येत-अप्येतदक्षिणं हविर्धानमुजमुप्येत-अथैतमेव न शेकुमुद्धन्तुम् ।
तदुत्तरमेव हविर्धानं दक्षिणं हविर्धानमहं हतमुदेतं न शेकुमुद्धन्तुम्-तस्माद् ध्रुवो नाम ॥ १९ ॥

सं वै गोपायन्ति । शिरो वाऽएष एतस्यै गायत्र्यै । यज्ञो वै गायत्री । द्वादश स्तोत्राणि, द्वादश

‘ तद् ’ ‘ एतद् ’ पुरोडाशघानादिकम् ‘ आहवनीये ’ जुहति ’ प्रक्षिपन्ति । ‘ तत् ’ तेन हेतुना यथा मुख-
मध्ये ‘ आसिञ्चेत् ’ प्रक्षिपेद् ‘ एवम् ’ आतेचनप्रकारः ‘ तत् ’ क्षेत्रणम् ‘ अप ’ ‘ आप ’ ‘ एषः ’
ध्रुवप्रदोऽवतिष्ठते पतः ‘ तस्माद् ’ अनेन ‘ मुखेन ’ बह्विधम् ‘ अशनमश्नाति ’ । ‘ अथ ’ अनन्तरम्
‘ एतेन ’ अवाचीनेन ‘ प्राणेन ’ ‘ अप इव ’ ‘ एकलूपमेव ’ मूत्र ‘ प्रस्तावयते ’ । तस्मादेकरूपस्य ध्रुव-
प्रहस्यैकरूपमूत्रविसर्जनकरणभूताग्निरात्मब्रह्मात्मब्रह्मादुक्तमुष्णप्रमिति मावः ।

महस्य ध्रुवनामधेयप्राप्तिमाह्वायिकया दर्शयति-अथ यस्मादि-यादि । ‘ यस्मात् ’ कारणान् ध्रुवशब्दो
महस्य नामधेयम् तद् कारण किमित्यर्थः । अथ शब्देनात्र प्रश्नः प्रसूयते ॥ १८ ॥

तान् दक्षिणत इत्यादि ‘ दक्षिणतो ’ दक्षिणभागे । समन्वये तसि । (पा. सू. १।१।८) तत्र ‘ असुररक्षमानि ’
‘ तान् ’ देवान् ‘ आसेजुः ’ आत्मता नैवृत् । बहुलवचनेन “ दत्तसत्त्वज्ञा राशि ” (पा. सू. १।४।२९) इति ।
शब्दमवेऽपि नकारलोपे कृते एत्वाम्पासलोपौ (पा. सू. १।४।२०) । ‘ तेषाम् ’ असुररक्षमानानामर्थे ‘ एतान् ’
दक्षिणहविर्धानगतान् ‘ प्रतन् ’ ‘ उज्जन् ’ प्रविशियुः । अत्र हिंसायैव हन्तिता तदर्थः प्रक्षेपो लभ्यते । न
केवलं प्रतान् प्रक्षिप्तं ‘ दक्षिणम् ’ ‘ हविर्धानम् ’ ‘ अपि ’ प्रविशियुः । पश्चाद् ‘ एत ’ प्रतन्मुदृत्य प्रक्षेप-
मुमुक्तास्तया कर्तुं न शक्नुवन्तः । अत उत्तरम् ‘ हविर्धानम् ’ ‘ दक्षिणम् ’ ‘ हविर्धानम् ’ प्रति
‘ अहहद् ’ दृढमनूत । ‘ तस्माद् ’ अस्य महस्योद्भूतमशनयत्वाद् ध्रुवनामधेयम् । “ गतिरयैर्योः ”-
(पा. पा. त्र. प. १।१२) एवमस्मात्पर्यवचनात् पश्चाच्च “ सश्रूयज्ञो विविधित्यः ” (पा. सू. १।४।१४९।
प. ९४) इति गुणे निवृत्ते उवञ्जदेशे (पा. सू. १।४।७७) ‘ ध्रुवः ’ इति भवति ॥ १९ ॥

विधत्ते-सं वै गोपायन्तीति । महणमारम्य होमपर्यन्तं रक्षेयमित्यर्थः । ‘ गोपायन्ति ’ इति “ गृह्य- ”

तस्या ऽएष शिरः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तुस्माद्योऽर्षस्य श्रेष्ठो
भवत्युवावमुप्यार्षस्य शिर इत्याहुः श्रेष्ठो ह व्ययेत वदेय व्ययेत युजमानो
वै श्रेष्ठो नेद्युजमानो व्ययताऽइति तुस्माद्वै गोपायन्ति ॥ २० ॥

वत्सो वाऽएषः । (५) एतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश स्तोत्राणि
द्वादश शाखाणि तत्रतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री तस्या-
ऽएष वत्सस्तं यज्ञोपायन्ति गोपायन्ति वाऽइमान्वत्सान्दोहाय यदिदं प्रयो
बुद्धुऽएवमियं गायत्री युजमानाय सर्वान्कामान्दोहाताऽइति तुस्माद्वै
गोपायन्ति ॥ २१ ॥

शाखाणि-तत्रतुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री । तस्याऽएष शिरः । श्रीर्वै शिरः । श्रीर्हि वै
शिरः । तुस्माद्योऽर्षस्य श्रेष्ठो भवति । असावमुप्यार्षस्य शिर इत्याहुः । श्रेष्ठो ह व्ययेत । वदेय
व्ययेत । युजमानो वै श्रेष्ठः । नेद्युजमानो व्ययताऽइति । तुस्माद्वै गोपायन्ति ॥ २० ॥

वत्सो वाऽएष एतस्यै गायत्र्यै । यज्ञो वै गायत्री । द्वादश स्तोत्राणि, द्वादश शाखाणि-तत्र-
तुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री । तस्या एष वत्सः तं यज्ञोपायन्ति-गोपायन्ति वा इमान्व-
त्सान्दोहाय-यदिदं प्रयो बुद्धे । एवमियं गायत्री युजमानाय सर्वान्कामान्दोहाताऽइति ।
तुस्माद्वै गोपायन्ति ॥ २१ ॥

(पा. सू. १।१।२८) इत्यादिनाऽऽयमवयवः । रक्षणे प्रयोजनमाह-शिरो वा इत्यादि । श्रीर्वै शिर इत्यादि ।
'शिरः श्रीः' इति प्रतिद्विमिति लोकेप्रसिद्धमभिधानम् । 'श्रीर्हि वै शिरः' इत्यग्निवेने स्थाने च प्रतिद्विः प्रचल्यते ।
'तस्यात्' शिरसः धीरूपवाद् 'यो' यस्य 'अर्षस्य' भागस्य 'श्रेष्ठः' शिवा प्रशस्ततरो भवति । 'असा-
वमुप्यार्षस्य शिरः' इति वा मे लोका वदन्ति । लोके च श्रेष्ठस्य समृद्धिमन्ये न सहन्त इति तपो विमेति ।
अतोऽत्र श्रेष्ठत्वादेव प्रहो 'व्ययेत' इति, (एतत्) एतेन लोके श्रेष्ठ एव व्यपते । तथा च सत्यत्र युजमा-
नस्य श्रेष्ठत्वात्स्यापि व्यया स्यात् । अतो नैव युजमानो व्ययतामिति तदर्थं ध्रुवग्रह गोपायेयुरित्यर्थः । "व्यय मय-
संयजनयोः" (पा. पा. श्वा. भा. ७।६।६) "लिङ्ग्ये छेद्" (पा. सू. ३।४।७ "छेदोऽडाटौ")
(पा० सू० ३।४।९४) इत्यङ्गमः । "एत ऐ" (पा० सू० ३।४।९३) इत्यकारादेशः ॥ २० ॥

प्रकाण्ठेण ग्रहस्य रक्षणे प्रशंसति-वत्सो वा एष इत्यादि । यदिदं पय इत्यादि । वत्सानां रक्षणेन
गौयया 'इदम् पयः' 'बुद्धे' बुद्धे । "लोस्त आत्मनेपदे" (पा. सू. ७।१।४१) इति
उकारलोपः । "बहुल छन्दसि" (पा. सू. ७।१।८) इति रुद्रागमः । 'एवमियम्' यज्ञरूपा
'गायत्री' वत्सरूपस्य ध्रुवग्रहस्य रक्षणेन 'युजमानाय' 'सर्वम्' 'कामान्' 'दोहाता इति' तदर्थं
ध्रुवग्रहं चक्रे रक्षेयुः । ध्रुवग्रहरक्षणास्य सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वं प्रशस्तत्वं ॥ २१ ॥

(न्यु) अथ यदध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च । निश्च कामतः प्र च पद्येते
यथा बद्धवत्सोपाचरेदेवमेतं गृहमुपाचरतस्तमुवनयति गायत्रीमिवैतत्प्रस्ता-
वयति प्रोतेयं गायत्री यजमानाय सुर्वान्कामान्दोहाताऽइति तुस्माद्वा
ऽऽवनयति ॥ २२ ॥

सोऽवनयति । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामीति गृहामीति
वाथा न इन्द्र इन्द्रिशोऽसपत्नाः समनसस्करादिति यथा न इन्द्र इमाः प्रजा
विशः त्रिये यशसेऽन्नाद्यायासपत्नाः संमनसस्करादित्येवेतुदाह ॥ २३ ॥

अथ यदध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च निश्च कामतः प्र च पद्येते । यथा बद्धवत्सोपाचरेद्-प्रमेते
ग्रहमुपाचरतः । समवनयति । गायत्रीमिवैतत्प्रस्तावयति । प्रोतेयं गायत्री यजमानाय सर्वान्कामान्दो-
हाताऽइति । तस्माद्वाऽऽवनयति ॥ २२ ॥

सोऽवनयति-“ ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामि ”-(वा० सं० ७।१५)
इति । गृहामीति वा । “ अथा न इन्द्र इन्द्रिशोऽसपत्नाः समनसस्करात् ”-(वा० सं० ७।२५)
इति । यथा न इन्द्र इमाः प्रजाः विशः त्रिये यशसेऽन्नाद्यायासपत्नाः संमनसः करवदित्ये-
वेतुदाह ॥ २३ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्निर्मनागमनाया ग्रहस्य कस्करूपता प्रतिपादयति-अथ यदध्वर्युश्चेत्यादि । ‘ निश्च
कामतः ’ ग्रहयानन्तर निष्कामतः । “ ध्यवहिताध्व ”-(पा. सू. १।४।८१।) इति निश्च-
कारापूर्वं प्रयोगः । ततो ह्येककाले मह ‘प्रपद्येते च’ अत्रापि पूर्ववत् प्रशब्दस्य प्रयोगः । इत्यत्र ‘यथा बद्धवत्स’
गौरवत्वा पश्चाद् वस्म ‘उपाचरेत्’ कस्तेसमीपमागच्छेत् । ‘एवम्’ तावध्वर्यु कस्करूप ध्रुवग्रहमुपाचरितवन्तो भवत
इत्यर्थः । ग्रहस्यावनयन विधये-समवनयतीत्यादि । “ तं शस्यमानेऽवनयति ” (श. प. ४।१।४।७)
“अथैतमेव होतृवमसेऽवनयति” (श्रु. ४।२।४।१) इति, कालस्य होतृवमसस्य च विहितत्वादग्नि-
मान्नशान्नशसनशले होतृवमसे ध्रुवग्रहमभिधेत् । गायत्रीमिवैतदित्यादि । ‘प्रस्तावयति’ इति प्रस्तुत करोति ।
दोहायं पयःपारेषु रितमन्नामल. पयःधरणत्वा क्षातवन्ती प्रस्तुता । प्रस्ता इति । प्रस्तुतमुपकान्ता ॥ २३ ॥

विहितमवनयनमनूय मन्त्र विधानो व्यावष्टे-सोऽवनयति ध्रुवमिन्यादि । गृहामीति वेति । ‘ अव-
नयामि ’ इत्यस्य स्थाने ‘ गृहामि ’ इति शब्दो ‘ वा ’ प्रशस्तेत्यर्थः । अत एव कात्यायनः-“अध्वर्यामि-
स्थाने गृहामीति च ” । अथात इत्यत्र मन्त्रभागप्रयोगेनारेऽयमभिप्रायः-“ न ’ अस्माकम् ’ विश. ’
‘ प्रजा. ’ ‘ द्विरे ’ ‘ यशसे ’ ‘ अन्नाद्याय ’ ‘ असपत्ना ’ ‘ शत्रुरहिता ’ ‘ समनसः ’ इन्द्र एव करोत्विति ।
हे ग्रह ! ‘ ध्रुवेण ’ ‘ एकाग्रेण ’ ‘ मनसा वाचा ’ मन्त्रोच्चारणेन च होतृवमसगत सोम प्रति त्वाम् ‘ ध्रुवम् ’
अवनयामि । ‘ अथ ’ ‘ इन्द्र ’ ‘ एव ’ ‘ न ’ ‘ अस्माकम् ’ ‘ विश. ’ ‘ असपत्ना. ’ ‘ समनसः ’ करोत्विति
मन्त्रस्यार्थः ॥ २३ ॥

१-अथ मन्त्र. संहितायां “ मूर्धन्य दिव ” इत्युत्तराग्न्याह्वं पठयते । २-“ इह ” एतत्वे इति (वा. सू. अ. ७ क. २५।
माध्वे महीतः । ३-येह सप्त कर्मावसूत ब्रह्मर्षेः । परमेतदाभिप्रायके भाष्ये तु द्रव्यते । अत इह भाष्यमेव मतव्याम् ।

(हा)अयातो गृह्णात्येव । मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् । कविं सभ्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमऽ एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वेति सादयति व्युहस्य न तृणं चनान्तर्घाय वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-३ ॥ [२, ४.]

अयातो गृह्णात्येव-“ मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् । कविं सभ्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ”-(वा० सं० ७ । २४) उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः, एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ”-(वा० सं० ७ । २५) इति सादयति । व्युहस्य न तृणं चनान्तर्घाय वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

महस्य महानमस्य मन्त्रं विधत्ते-अयातो गृह्णात्येव मूर्धानं दिव ईत्यादि । अत्र मन्त्रे सर्वात्मा वैश्वानराग्निः स्फुरते । ‘ दिवः ’ पुलोकस्य ‘ मूर्धानम् ’ सूर्यात्मनाऽवस्थितम् ‘ पृथिव्याः ’ पृथिवीशब्दोऽप्रान्त-रिधुवचनः (निर्घ. १ । ३ । ९ ।) तस्य ‘ अरतिं ’ परासयति तदभिमानिनीं देवतान् । वायुरुत्पत्त्या-स्यगात् । वायोऽन्तारिक्षलोकानिमानि च श्रूयते-“ वायुर्वा अन्तारिक्षस्थाप्यधाः ” इति । मूनी च दृतीये पक्षे ‘ आज्ञातम् ’ अरभ्योस्तपनम् ‘ वैश्वानरम् ’ विश्वेशं नराणां सम्बन्धिनम् ‘ अग्निम् ’ ‘ कविम् ’ मत्प्रणामत्वेन क्रान्तिदर्शनम् ‘ सभ्राजन् ’ सम्प्रमानमानम् । ‘ जनानाम् ’ यजमानलभ्रगणान् । ‘ अतिथिम् ’ । अथ एवातिथ्येष्टौ “अभ्रेतरात्पमसि विष्णवे त्वा” (शत. ३।४।१।११) इत्यतिथिरुक्त्याप्यने निर्वापः क्रियते । योऽनुकृणो वैश्वानरोऽस्मिन् ‘ देवाः ’ इन्द्रादयः ‘ आतन् ’ आतनि आस्ये । आस्यराप्सस्य “ परमो-पात्तुः ”-(भा. सू. १ । १ । १३) इत्यादिनाऽऽस्यरादेशः । ‘ पात्रम् ’ पानसाधनमग्निमुह्येन ‘ जनयन्त ’ “ बहूँ छन्दस्यमाह्वयोऽसि ” (भा. सू. १।४।७९) इति अङ्गमामात्रः । अग्निना प्रारितः सोमो देवैः पीयत इत्यग्नेः पानसाधनचक्रम् । तथा च श्रूयते-“ अग्निमुखा वै देवाः ” (भाध. ग. सू. पा. २.) इति । हे सोमस्य ! त्वम् वनमानेन स्याजीकरो गृहीतोऽसि । त्वान् ‘ वैश्वानराय ’ अग्ने गृह्णाति । किञ्च ‘ ध्रुवोऽसि ’ ध्रुवनामकोऽसि । अत एव ‘ ध्रुवक्षितिः ’ दिग्गमिवाकोऽसि । लोके ‘ ध्रुवागाम् ’ मध्ये ‘ ध्रुवतमः ’ अनिशयेन सुवोऽसि । नक्षत्रे व्याख्यातम् ‘ अच्युतानामच्युतक्षित्तमः ’ इति । अथ ‘ एनम् ’ ‘ म्युत्तम् ’ तृणं चनान्तर्घाय ‘ सादनसि ’ इति सादनं विहितम् । तदनुश्रुति मन्त्रं विधत्ते-एष ते योनिरित्यादि । मन्त्रे वैश्वानराद-प्रमेगस्थोऽपविनाह-वैश्वानराय हीति । “ उपयामगृहीतोऽस्यमे त्वा वैश्वानराय ” इति महस्य गृहीत-त्वस्य सादनेऽसि वैश्वानराय प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रौतान्यागवार्थविहिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसप्तमब्राह्मणमाध्वे
स्तुर्यकाण्डे द्वितीयेऽध्याये स्तुर्यं ब्राह्मणम् ॥ (४ । २ । ३) ॥

ग्रहान्गृहीत्वा । (त्वो)ऽपनिष्क्रम्य विष्णुषाँ होमं जुहोति तद्यद्विष्णुषाँ
होमं जुहोति याऽपुवास्यात्र विष्णुः स्कन्दन्ति ताऽपुवेतदाहवनीये
स्वगा करोत्याहवनीयो ह्यग्राहुतीनां प्रतिष्ठा तस्माद्विष्णुषाँ होमं जुहोति ॥ १ ॥

स जुहोति । यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्तेऽअंशुः ॥ इति श्रुतिः सो वै स्तोत्रः
स्कन्दति स द्रप्सस्तजमाह यस्तेऽअंशुः ॥ इति तदंशुमाह श्रावच्युतो
धिषण्योरुपस्थादिति श्राव्या हि च्युतोऽधिषवणाभ्याँस्कन्दत्यच-
र्याँवा परि वा यः पवित्रादित्यचर्याँवा हि पाणिभ्याँस्कन्दति पवित्राद्वा
तुं ते जुहोमि मनसा व्यपदकृतँस्वाहोति तद्यथा व्यपदकृतँहुतुमेवमस्यै-
तद्वधति ॥ २ ॥

ग्रहान्गृहीत्वा अपनिष्क्रम्य विष्णुषाँ होमं जुहोति । तद् यदिष्णुषाँ होमं जुहोति । या पवास्यात्र
विष्णुः स्कन्दन्ति-ता एवैतदाहवनीये स्वगा करोति । आहवनीयो ह्यग्राहुतीनां प्रतिष्ठा । तस्माद्
विष्णुषाँ होमं जुहोति ॥ १ ॥

स जुहोति-“ यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्तेऽअंशुः ”-(वा. सं. ७ । २६) इति । सो वै
स्तोत्रः स्कन्दति स द्रप्सस्तज-तमाह । यस्तेऽअंशुः इति । तदंशुमाह । “ श्रावच्युतो धिषण्यो-

गतेषु ब्राह्मणेषु मात-सवनिकानमुपाध्यादीनां ग्रहाणां ग्रहणं विहितम् । तदनन्तरकर्तव्यं बह्विष्यमानस्तो-
त्रादिकर्मसिद्धिं ब्राह्मणेऽभिधीयते । तत्र तावदभिषेककाले ग्रहणकाले च स्कन्तानां सोमविन्दुना स्कन्दनप्रत्यक्ष-
परिहाराय विष्णुषाँ होमं विधत्ते-ग्रहान्गृहीत्वोपनिष्क्रम्य विष्णुषाँ होमं जुहोति इति । ‘ अपनिष्क्रम्य ’
हविर्दानार्जित्य ‘ विष्णुषाँ ’ अर्थे तत्र स्कन्दनप्रत्यक्षित्वेन होमं कुर्यादित्यर्थः । यच्च ‘ जुहोति ’
इत्यनेनैव होमं कुर्यादित्ययमर्थो लभ्यते । तपश्च ‘ होमम् ’ इति पुष्पगुणान्वाङ्मुहोतिनैकदेशलक्षणया
करोत्यर्थो लभ्यते । यथा “ वाचमवोक्तम् ” इत्यत्र । विहितस्य होमस्योर्योगमाह-तद्यद्विष्णुषाँ होम-
मित्यादि । ‘ विष्णुषाँ होमं जुहोति ’ इति यत्, तत्कारणमुच्यते । ‘ अस्य ’ सोमस्य ‘ विष्णुः ’ अत्र ‘ स्कन्दन्ति ’
विशीर्णा भवन्ति । ‘ ता ’ एतेन विष्णुमेतन् ‘ आहवनीये ’ ‘ स्वगा करोति ’ ‘ स्वस्थानमाहवनीयं गच्छ-
न्तीति स्वगा, तादृशी, कृतवान् भवति । यत आहवनीयः सर्वासाम् ‘ आहुतीनाम् ’ ‘ प्रतिष्ठा ’ आचारः ।
अत उक्तं होमेन विष्णुमाहवनीयमिति प्रापणात् स्कन्दनप्रत्यक्षायो न भवतीत्यर्थः । ‘ स्वगा ’ इति ‘ अन्ये-
ष्वपि दृश्यते ” (पा. सू. ३ । २ । १०१) इति उपपत्त्यः । ततः स्त्रीलिङ्गाद् द्विगायाबहुवचनस्य “ सुषाँ
सुदक् ” (पा. सू. ७ । १ । २९) इत्याकारदेशः ॥ १ ॥

विहितहोमे मन्त्रं वक्तुं विमज्ज विनिष्पन्नो मन्त्रस्य प्रथममात्रे दक्षतद्व्याप्यमाह-स जुहोति यस्ते
द्रप्स इत्यादि । सो वै स्तोत्र इत्यादि । ‘ स्तोत्रः ’ स्तोत्रं विन्दुः स द्रप्सश्चन्द्रार्थः । अतोऽत्र ‘ तत् ’
द्रप्सपद ‘ तत् ’ स्तोत्रम् ‘ आह ’ इत्यर्थः ॥

१-अपनिष्क्रम्य विष्णुषाँ होमं जुहोति-तदन्तरः स्कन्दनप्रत्यक्षः । अपनिष्क्रम्य विष्णुषाँ होमं जुहोति-तदन्तरः स्कन्दनप्रत्यक्षः । का. श्री. सू. १-
१०१-१०१ । १-इति वाचमवोक्तम् । तत्र इति विष्णुषाँ होमं जुहोति । यच्च जुहोति । का. श्री. सू. ११११-११११ ।

(त्व) अथ स्तीर्णाय वेदेः । (द्वे) द्वे तुणेऽअध्वर्युदादत्ते प्राणान्मांस्तीर्ण्यो प्रतिपद्येते प्राणोदानौ यज्ञस्याथ प्रस्तोता वागेव यज्ञस्यामोश्मज्जात्मेषु प्रजापतिर्यज्ञस्याथ प्रतिहर्ता भिषग्वा व्यानो वा ॥ ३ ॥

तान्वाऽएताम् । पुञ्चऽर्त्विजो यजमानोऽन्वारभतेऽएतावान् सवो यज्ञो

रूपस्यात् ॥—(वा० सं० ७ । २६) इति । प्राज्वा हि द्युतोऽधिषवणाभ्यां स्फन्दति । “अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्”—(वा० सं० ७ । २६) इति । अध्वर्योर्वा हि पाणिभ्यां स्फन्दति, पवित्राद्वा । “तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतं स्वाहा” (वा. सं. ७ । २६)—इति । तद्वयया वषट्कृतं हुतम्—एवमस्मैतद्भवति ॥ २ ॥

अथ स्तीर्णाय वेदेः द्वे तुणेऽअध्वर्युदादत्ते । तावध्वर्युं प्रथमौ प्रतिपद्येते प्राणोदानौ यज्ञस्य । अथ प्रस्तोता वागेव यज्ञस्य । अथोद्गाता आत्मैव प्रजापतिर्पितास्य । अथ प्रतिहर्ता भिषग्वा व्यानो वा ॥ ३ ॥

तान्वाऽएताम् पुञ्चऽर्त्विजो, यजमानोऽन्वारभते । एतावान् सवो यज्ञो—यज्ञस्य एते पुञ्चर्त्विजो भवन्ति । पादौ वै यज्ञः । तद् यज्ञमेवैतद्यजमानोऽन्वारभते ॥ ४ ॥

द्वितीयं मार्गं व्याचष्टे—प्रावद्व्युत इत्यादि । अभिषवायेन प्रा (व्या) वाऽभिषवणयोर्मिषवफलकयोश्च्युत-स्ततोऽपि सोमसम्बन्धी द्रष्टोऽनुष्ठ पतति यतः, अतोऽस्य मन्वस्योच्चारणम् ।

तृतीयं मार्गं व्याचष्टे—अध्वर्योर्वेत्यादि । ‘अध्वर्योः’ ‘पाणिभ्याम्’ ‘पवित्राद्वा’ ‘स्फन्दति’ इत्यनेनाभिषवेणाध्वर्योर्वेत्यादि प्रयुक्तम् ।

चतुर्थं व्याचष्टे—तं ते जुहोमीत्यादि । अत्र ‘वषट्कृतम्’ इत्येतदुच्चारणेन वषट्कारो होम एव मवर्ततेत्यर्थः । हे सोम । प्राज्जद्व्युतः अभिषवणयोस्तस्याव’ द्युतोः । अध्वर्योर्वा पवित्राद्वा द्युतो ‘वस्तोऽनु-र्त्विषाव’ ‘ते’ तव सम्बन्धिनं तमंस्तु द्रष्टुं य मनसा ‘वषट्कृतं’ तन्तं जुहोमि । १० इदं द्रव्यं स्वाहुत-मस्तु । इति मन्त्रार्थः ॥ २ ॥

वैपुत्रहोमानन्तरं बहिष्यवमानार्थमध्वर्युणा तुणयोदादानं प्रथमं विषये—अध्वर्योः । (ज्वेदितुणेऽध्वर्युरा-दत्ते प्रहा उदंशो गच्छन्ति । का० श्रौ० सू० ९ । १५१ ।) ‘स्तीर्णाय’ इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । १ । ६२ । वा. १) स्तीर्णयाः ‘वेदेः’ सकारात् ‘तुणे’ आदृत्येत्यर्थः । बहिष्यवमानाध्वर्यु-प्रसूतानां गमनम्, तेषां (तव) चानन्तरं विषये—तावध्वर्युं प्रथमादित्यादि । ‘तौ’ ‘यज्ञस्य’ प्रागा-पनामकावध्वर्युप्रविप्रस्यतादौ ‘प्रथमौ’ ‘प्रतिपद्येते’ गन्तुमुद्यमानतः । एवमुत्तरव वाक्येष्वपि योजना । अथोद्गातेति, यज्ञस्योप्येते । उद्गाता च यज्ञाह्वात्वा ‘प्रजापतिः’ । स च ‘यज्ञस्य’ ‘जान्वा’ मध्य-राटीन् । अत्राध्वर्युप्रसूतानां यज्ञसम्बन्धिप्राणावात्मकत्वकथनेन यज्ञस्य मुख्यार्हं बहिष्यवमानमिति गन्तु-मेव्यता प्रदर्शिता ॥ ३ ॥

यजमानेनाध्वर्युप्रसूतानां स्वर्गं सोमपक्षिक विषये—तान्वा इत्यादित्यादि । ‘एते’ ‘पञ्चर्त्विजो’

आवन्तऽपते पृथर्विजो भवन्ति प्राज्ञो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतद्युजमानो-
ऽप्यारभते ॥ ४ ॥

(ति०या)अथान्यतरत्तृणम् । (आ)आत्वालमभिप्रास्यति देवानामुत्क्रमणम-
सीति युत्र वै देवा यज्ञेन स्वर्गं लोकं समाशुवत, तऽएतस्माद्वात्वालादूर्ध्वाः
स्वर्गं लोकमुपोदकामंस्तद्युजमानमेवैतत्स्वर्गं पुन्यानमनुसंख्यापयति ॥५॥

(त्यु)अथान्यतरत्तृणम् । (मु)पुरस्तादुद्गातृणामुपास्यति तूष्णीमेव स्तोमो
वाऽएष प्रजापतिश्चुद्गातारः स इदं सर्वं युतऽइदं सर्वं संभवति
तस्माऽएवैतत्तृणमपिदधाति तयो हाध्वर्षं न युते नैनं सम्भवत्यथ यदा
जुपन्ति जुपन्ति ह्युत्रोद्गातारः ॥ ६ ॥

अथान्यतरत्तृणं आत्वालमभिप्रास्यति—“देवानामुत्क्रमणमसि”—(वा. सं. ७. १५) इति ।
यत्र वै देवा यज्ञेन स्वर्गं लोकं समाशुवत, तऽएतस्माद्वात्वालादूर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोदकाम ।
तद्युजमानमेवैतत् स्वर्गं पुन्यानमनुसंख्यापयति ॥ ५ ॥

अथान्यतरत्तृणं पुरस्तादुद्गातृणामुपास्यति—तूष्णीमेव । स्तोमो वाऽएष प्रजापतिः—यदुद्गातारः ।
स इदं सर्वं युते, इदं सर्वं सम्भवति । तस्माऽएवैतत्तृणमपिदधाति । तयो हाध्वर्षं युते, नैनं
सम्भवति । अथ यदा जुपन्ति । जुपन्ति ह्युत्रोद्गातारः ॥ ६ ॥

‘यावन्तो’ ब्रह्मपरीमाणयुक्ता । ‘सर्वो यज्ञः’ अपि ‘एतावान्’ एतत्परिमाणयुक्तः । एते पृथर्विज एव
सकलो यज्ञः, तेन यज्ञसम्बन्धिप्राणाद्यात्मकत्वेनाभिधानादित्यर्थः ॥ ४ ॥

विश्वे—अद्वैत्यादि । (“अन्यतरत्तृणं आत्वाले प्रास्यति देवानामिति” का० श्री० सू० ९. ११९ ।)
‘अथ’ अथर्वादिगमनान्तस्मृताद्यपोऽन्यतरं ‘आत्वालमभि’ आत्वाले “देवानाम्” इत्यादिना
मन्त्रेण ‘प्रास्यति’ प्रक्षिपेत् । हे आत्वाल ! त्वम् ‘देवानामुत्क्रमणमसि’ स्वर्गं प्रत्युत्क्रमणसमयेऽधिकरण-
मसि । आत्वाले तुगप्रक्षेपयोऽप्योगमाह—यत्र वा इत्यादि । तद्युजमानमिति । ‘तत्’ तेन “देवाना-
मुत्क्रमणमसि” इति मन्त्रं समुच्चार्य आत्वाले तुगप्रक्षेपेण ‘यजमानमेव’ ‘स्वर्गम्’ स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतम्
‘पुन्यानमनुसंख्यापयति’ आपयति । सङ्ख्यानेरत्र ज्ञानार्थत्वाद् “गतिबुद्धिः”—(पा. सू. १. ४. १२)
इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अवशिष्टस्य तुगस्य विनियोगं दर्शयति—अथान्यतरादित्यादि । स्तोमो वह, इति । स्तोत्रमाधनभूतानामृषीं
सहः ‘स्तोमः’ । तेन च यज्ञो निष्पद्यत इति ‘स्तोमः’ एव ‘एषः’ प्रजापतिः ‘यज्ञः’ । स्तोमत्रिधा-
दकानामुद्गातृणामपि कार्यकारणभेदविवक्षया स्तोमत्वम् । तेन प्रजापत्यात्मकत्वम् । प्रजापतिः स इदं ‘सर्वम्’
प्रपन्नं ‘युते’ मिश्रयति एकीकरोति । “यु मिश्रणमिश्रण्यो” (वा. पा. अ. प. २. ३) इति पातुः ।

(रु० ५५) अथ स्तोत्रमुपाकरोति । सोमः पवतेऽइति स वै पुरागेऽथ स्तोत्र-
मुपाकरोति पुराश्च स्तुवते देवान्वाऽएतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तानि यत्पुव-
मानाः पुराञ्च ह्येतदेवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत तस्मात्पुरागेऽथ स्तोत्र-
मुपाकरोति पुराश्च स्तुवते ॥ ७ ॥

अथ स्तोत्रमुपाकरोति । " सोमः पवते " (वा० सं० ७ । २४) इति । स वै पुरागेऽथ
स्तोत्रमुपाकरोति, पुराश्च स्तुवते । देवान्वाऽएतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तानि—यत् पुरागेऽथ
पुराञ्च ह्येतदेवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत । तस्मात्पुरागेऽथ स्तोत्रमुपाकरोति, पुराश्च स्तुवते ॥ ७ ॥

एकीकृत्य च ' इदम् ' एव ' सर्वम् ' स्वयं ' सम्भवति ' । एतत् सर्वमात्मन्येव निधाय कारणात्मनाऽवतिष्ठत
इत्यर्थः । ' तस्मात् ' कारणादेतत्कृणुमन्नेवेण प्रजापत्यात्मकानामुद्भूतानामात्मनश्च मध्ये व्यवधानं सम्पादयति ।
एवम् प्रजापतिः ' अघोर्यम् ' ' न ' मिश्रयति । ' न ' अपि ' एतम् ' ' सम्भवति ' । तेन तान् नैकी भवति,
तस्य स्वरूपानां न भवतीत्यर्थः । कालविशेषे स्तोत्रोपाकरणं समग्रं विधत्ते—अथ यदा जपन्तीर्षेति ।
' यदा ' यस्मिन् काटे ' जपन्ति ' तदा " सोमः पवते " (वा. सं. ७ । २१) इत्यनेन स्तोत्रमुपाकरोति
आरम्भयेत् । ' जपन्ति ' ह्योद्गातारः । इत्यनेन बहिष्कृत्यमानप्रदेशे जपं प्रसिद्ध इति दर्शितम् । यतो जप-
श्चापर्यं सोमः पवते, अतस्तं पवमानं सोमस्यापि समर्द्धिमुपपन्नमिति अर्थः । अत एव " उपासी गावता
नरः पवमानायेन्दवे " (वा. सं. ११ । ६२)—इति श्रूयते । यन्त्रधामयणब्राह्मण एव (श. प. ४ । १ ।
२ । १२) व्याख्ययति ॥ ६ ॥

उक्तं उपाकरणमन्त्रे पवमानस्तोत्रेऽथ जानाति विधत्ते—स वै पुरागेऽथवादि । ' पुरागेऽथ ' अनाहृतैव
' स्तोत्रम् ' उपाकरोति, स्तोत्रोपाकरणार्थं मन्त्रमुच्चारयेत् । तथाऽनाहृतैव पवमानस्तोत्राणि निधात्येवमुक्तः ।
मन्त्रं पुरागेऽनाहृतं एव आवाह्य गत्वा स्तुवत इति पराशर्ये स्तोत्रोपाकरणे विधीयते, तदनुगमम् । उक्तं
स्तोत्रं पुराश्रवमिति । नन्वत्र पुराश्रव इति स्तोत्रं पुराश्रवविधानेनेतज्ज्ञापयितोऽपि पुराश्रव विहितमव-
तीति । अत एव शीतिरियमेव श्रूयते—" पुराश्रवो हि यन्ति पुराचीभिः स्तुवते " (तै. सं. २ । १ । १०) इति नाऽनाहृति-
प्रसक्तजानातिविधानं शक्यते, कथमत्र तत्प्रसक्तिरिति । उत्पत्ते—नत्र च तद्वत् " सोमः पवते सोमः पवतेऽसौ
ब्रह्मणे " (वा. सं. ७ । २१) इत्यादिरुपाकरणमन्त्र आम्नायते—अथ मन्त्र आम्नयणपदप्रदानन्तरं वाग्विसर्जने विनि-
युक्तः । " अथाह सोमः पवते " (श. प. ४ । २ । १२) इति । तद्देवाणां " सोमः पवते "—इत्येतत् पदस्या-
इतिः प्राप्तेऽनाहृतिरनुविधीयते । पवमानस्तोत्राणामपि स्तोत्रस्थावरण्येनेनस्तोत्रवदाहृत्या गानं प्राप्तमिदं यत्रानाहृति
विधीयते यत्, अत एव बहिष्कृत्यमाने त्रिष्टुप्तोमस्य विज्ञापक ब्राह्मणवाक्यमेवमात्मनायते । " निरुहो हिङ्करोति
स पुराचीभित्तिमन्यो हिङ्करोति स पुराचीभिः " (साम. तौ. भा.) इति । विहिते पराश्रव्ये कारणादाह—देवान्वा

१-अनुगमोमः पवत इति पवमानोपाकरणं प्रत्येकं कृते भवत्यन्तः । सम्यक् । अन्वयो वा कुचकृति वा । मोलस्यस्वरूपं निवेद्य,
किं । यत्र तत्र एवैवमिति दर्शयति । श्रवणमुक्त्वा कथयितुः पुस्तकप्रमाणं यत्रमानः । विषयवाक्यं प्रतिपत्त्या । येति चर्चः ।
एवमत्र यत्रानाहृतं पदविशेषाद्देव्यं कृतं वाच्यमिति । सामानिधेयः । वा. सं. ११ । ११ ।

(तऽऽ) उपावर्तध्वमिति वाऽअन्यानि स्तोत्राणि । (ण्य) अभ्यावर्त धुर्ये
स्तुवत इमाऽवै प्रजा एतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तास्तुस्मादिमाः प्रजाः
पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

(न्तेऽथ) अथ यदत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते । (त्रिऽत्र) अत्र ह वाऽअसा-
वुप्रऽआदित्यऽआस तमृतवः परिगृह्यैवातऽऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोदका-
मन्त्सुऽएष ऋतुषु प्रतिष्ठितस्तपति तयो एवैतद्वत्विजो यजमानं परि-
गृह्यैवात ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोत्कामन्ति तस्मादत्र बहिष्पवमा-
नेन स्तुवते ॥ ९ ॥

उपावर्तध्वम् इति वाऽअन्यानि स्तोत्राणि, अभ्यावर्त धुर्ये स्तुवते । इमा वै प्रजा एतानि स्तोत्रा-
ण्यभ्युपावृत्ताः । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

अथ यदत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते । अत्र इ वाऽअसावप्रऽआदित्य आस । तमृतवः परिगृह्यै-
वात ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोदकामन् । स एष ऋतुषु प्रतिष्ठितस्तपति । तयोऽएवैतद्वत्विजो यजमानं
परिगृह्यैवात ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोत्कामन्ति । तस्मादत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते ॥ ९ ॥

इत्यादि । पवमानस्तोत्राणि देवानभिलक्ष्यान्मुपावृत्तादितः । परमाभूतानि यतश्च ' देवाः ' ' एतैः ' स्तोत्रैः
' पराः ' अतादृशा एव ' स्वर्गं लोकम् ' प्राप्नुवन् ' तस्मात् ' उपाकरणमन्त्रे पवमानस्तोत्रेषु च
परात्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पवमानव्यतिरिक्तानि स्तोत्राणामुपाकरणे मन्त्रान्तरं सोपपत्तिकं दर्शयति—उपावर्तध्वमिति वा,
इत्यादि । पुर्वशब्देनात्र पवमानव्यतिरिक्तानि स्तोत्राण्यभिधीयन्ते । तेषां यद्विनिर्वाहकत्वात् । पुन पुनरावृत्ति
कृत्वा स्तुवते । यतः प्यन्ताद् " आमीक्ष्ये णमुत् च "—(वा. सू. ३ । ४ । २२) इति णमुत्प्रत्ययः ।
द्विर्वचनामात्रशब्दान्तः । अतस्तेषां स्तोत्राणामुपाकरणे " उपावर्तध्वम् "—इति मन्त्रः । " उपावर्तध्वम् "
इत्यत्र अन्तर्मादित्यव्यत्यस्य अत्रादित्यात् पुनः पुनरावृत्ति कृत्वा ध्रुजमित्यर्थः । अत्र कात्यायन— " स्तोत्रमुपा-
करोति णाम्नां प्रह्मुपस्थूयोपावर्तध्वमिति । एव धुर्येषु सर्वत्र "—(का. श्रौ. सू. ९ । ३०९, ३०७) इति ।
अस्तु तैरभ्यावृत्ति कृत्वा स्तुवते " उपावर्तध्वम् "—इति मन्त्रेणोपाकरणम्, सा चाम्नावृत्तिस्तैर्वा कृत इत्यत
आह—इमा वै प्रजा इत्यादि । " एतानि " पवमानव्यतिरिक्तानि " स्तोत्राणि " अभिलक्ष्य ' इमाः ' ' प्रजाः '
' आदृशाः, यत एवम् ' तस्मात् ' इदानीं ' प्रजाः ' श्रुत्याणि पुनरभ्यावृत्त्यै ' प्रजायन्ते ' तस्मात् प्रजानां
तयोपपत्तिरित्यर्थः धुर्येस्तोत्राणामावृत्तिः कार्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

पराशक्तप्रदेशे बहिष्पवमानस्तोत्रसम्पादनेन कारणमाह—अथ यदत्रेत्यादि । ' अत्र ' प्रदेशे ' बहिष्पवमा-
नेन ' ' स्तुवते ' इति यत्, तात्पर्यमुच्यते—असाविति । अदःशब्दो विप्रकृष्टपदार्थवाची । पुरोक्तगतोऽसा-
वादित्यः पूर्वस्मिन् प्रदेशेऽभूत् । समादित्यमृतवः स्वीकृत्यैतस्मात् मृदेऽसादूर्ध्वाः । ' स्वर्गं ' ' लोकम् ' आरोहन्त ।
अतः एव आदित्य इदानीमृतवध्वेन प्रतिष्ठितस्तपति तस्मादत्र प्रदेशे बहिष्पवमानसम्पादनेन यद्विजो यजमान-
मादय स्वां लोकमारोहन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

नोर्ह वाऽप्या स्वर्ग्या । ब्रह्मिष्पवमानं तुस्या ऋत्विजऽएव स्वर्ग्याश्वा-
 रित्राश्च स्वर्गस्य लोकस्य सम्पारणास्तुस्याऽएकऽएव मजयिता य एव
 निन्द्यः स यथा पूर्णामभ्याकृत्य मज्जयेदेव१३ हैना१३ सु मजयति तद्वै सर्व
 एव यज्ञो नोः स्वर्ग्या तुस्माद् सुर्वस्मादेव यज्ञाद्विन्द्यं परिविवाधिपेत ॥ १०

(ता) अथ स्तुत५एतां वाचं वदति । (त्य) अमीदमीन्विहर बर्हि-
 स्तृणीदि पुरोडाशां॥ अलंकुरु पशुनेहीति विहरत्यमीदमीन्सुमिन्द एवै-
 नानेवस्तृणाति बर्हिः स्तीर्णं बर्हिपि सुमिन्दे देवेभ्यो जुह्वानीति पुरोडा-
 शां॥ अलंकुर्विति पुरोडाशोर्हि प्रचरिष्यन्भुवति पशुनेहीति पशु१३
 ह्युपाकारिष्यन्भुवति ॥ ११ ॥

नोर्ह वाऽप्या स्वर्ग्या-ब्रह्मिष्पवमानम् । तस्या ऋत्विज एव स्वर्ग्याश्च अरित्राश्च स्वर्गस्य
 लोकस्य सम्पारणाः । तस्या एक एव मजयिता-य एव निन्द्यः । स यथा पूर्णामभ्याकृत्य मज्ज
 येद्-एव हैनां स मजयति । तद्वै सर्व एव यज्ञो नोः स्वर्ग्या । तस्माद् सुर्वस्मादेव यज्ञाद्विन्द्यं
 परिविवाधिपेत ॥ १० ॥

अथ स्तुत५एतां वाचं वदति-“ अमीदमीन्विहर । बर्हिस्तृणीदि । पुरोडाशां १॥ अल

प्रकृतं ब्रह्मिष्पवमानस्तोत्रं नीरूपत्वसम्पादनेन प्रशंसति-नोर्ह वा इत्यादि । ‘ ब्रह्मिष्पवमानम् ’ ए
 ‘ स्वर्ग्या ’ ‘ अरित्राश्च ’ ‘ नोः ’ । “ छन्दसि च ”- (पा. सू. १ । १ । १७) इत्यर्थे यदुक्तम् यः
 नावश्च कैश्चित्सावनैर्मवितम् । अतो ब्रह्मिष्पवमानाभिकाया नावः ‘ ऋत्विज एव ’ ‘ स्वर्ग्या ’ ‘ अरि-
 त्राश्च ’ मवन्ति । ‘ तस्याः ’ इति स्थाकाराः केचन तरणसावनविशेषाः । ‘ अरित्राः ’ इति तरणसावन-
 भूता वशाः । ते च ‘ स्वर्गस्य ’ ‘ लोकस्य ’ ‘ सम्पारणाः ’ ‘ स्वर्गलोकस्य प्रारणाः । “ पार तौर कर्मसमाप्ती ”
 (पा. पा. सु. उ. १७८) इत्यस्मात्करणे (पा. सू. ३ । ३ । ११७) स्पृष्ट प्रत्ययः । अतो ब्रह्मिष्प-
 वमानागौ स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् प्रशंसामित्यर्थः ॥

उक्त नीरूपत्वमुपार्जय सर्वस्मिन् यज्ञेऽपि निन्दितः परिहरणीय इत्याह-तस्या एक एवेत्यादि । ‘ यः ’ जनः
 अस्मात्कारणात् ‘ निन्द्यः ’ ‘ सः ’ ‘ एव ’ ‘ तस्याः ’ ‘ ब्रह्मिष्पवमानाभिकाया नावः ’ ‘ मजयिता ’ नावयितेत्यर्थः ।
 ‘ यथा ’ ‘ लौकिकेऽन्यैः ’ ‘ पूर्णम् ’ ‘ नावम् ’ ‘ आस्य ’ निन्द्यो ‘ मजयेद् ’ अवागाहयेन्नलस्यायः प्रारयेत् ।
 रत्नललादिभिर्निन्दैराकृष्टा नीर्मज्जतां प्रतिद्वम् । तद्वज्रापि निन्दितो मजयेत् । न केवलं ब्रह्मिष्पवमान-
 स्तोत्रे निन्द्यस्य परिहरणम्, किन्तु कृत्स्नस्यापि यज्ञस्य प्राप्ति नीरूपत्वात् ‘ सर्वस्माद् ’ ‘ यज्ञाद् ’ ‘ निन्द्य ’
 ‘ परिविवाधिपेत ’ इति परिविवाधितुमपसारावितुमिच्छेत् । अपसारणे-ऽप्या अपसारणमप्योक्तत्वात्पसारवे-
 दित्यर्थः ॥ १० ॥

ब्रह्मिष्पवमानस्तोत्रसमाप्त्यनन्तरमन्त्रयोः कर्त्तव्यं प्रेषमन्त्रमुत्ताप व्याचष्टे-अथ स्तुत५एतां वाचं वदतीति ।

१-स्तोत्रादि वेदेष्वपि रित्येव विहर बर्हिस्तृणीदि पुरोडाशां । अलंकुरु यद्विषयतः पशुनेहीति । अ० नो० सू० १ । १ । १२ व

(त्व) अय पुनः प्रपद्य । (या) आश्विनं ग्रहं गृह्णात्याश्विनं ग्रहं गृही-
त्वोपनिष्कृत्य यूपं परिव्ययति परिवीय यूपं पशुमुपाकरोति उसमेवास्मि-
न्नेतदधाति ॥ १२ ॥ [अर्घप्रपाठकः] ॥

स प्रातःसवनञ्चालब्धः । (५) आत्तीयसवनाच्छ्रुत्पुमाणञ्चुपशते
सर्वस्मिन्नेवेतदधाते रसं दधाति सर्वं यज्ञं रसेन प्रसजति ॥ १३ ॥

कुरु । पशुनेहि ॥ इति । विहरत्वग्नीदग्नीन्, समिन्ध एवेनानेतत्, स्तृणाति बार्हिः । स्तीर्णे
बार्हिषि, समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति । पुरोडाशौ २॥५ अलंकुर्विति । पुरोडाशौर्हिं मधरिष्यन्भवति ।
पशुनेहीति । पशुं मुपाकरिष्यन्भवति ॥ ११ ॥

अय पुनः प्रपद्य आश्विनं ग्रहं गृह्णाति । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्कृत्य यूपं परिव्ययति ।
परिवीय यूपं पशुमुपाकरोति । रसमेवास्मिन्नेतदधाति ॥ १२ ॥

स प्रातःसवनञ्चालब्धः, आ रूचीयसवनाच्छ्रुत्पुमाण उपशते । सर्वस्मिन्नेवेतदधाते रसं दधाति ।
सर्वं यज्ञं रसेन प्रसजति ॥ १३ ॥

अग्नीदग्नीन्विहरेति । ' अग्नीन् ' इति आग्नीधीशान् सखासादग्नीन् विमन्त्र होत्रिवादिभ्य विष्ण्वेभ्य पञ्चमक्रमं
निवेदेत् । एतेन निवेदनेनैतान्निष्कृत्यान् ' समिन्धे ' प्रज्वालितवान् भवति । विष्ण्वानामग्न्यात्मकत्वं सैष्टिरीयके
भूयते—“ अग्नौ वा अय विष्णिग्या. ” (स. स. १।३।१) इति । आग्नीध्र एव ' बार्हिः ' पृष्ठपाया उपरि
स्तृणीयात् । महावेदेर्मन्त्रे नित्यायमादा रज्जु पृष्ठरा । अत्र कात्यायन —“ यथा न्युन विष्ण्वेऽग्नीध्रादग्नीध्रादि-
कानि, अनुपृष्ठपा बार्हिन्ग्यानि ”—(का० श्री० सू० ९ । १६३, १६४) इति । ' स्तीर्णे बार्हिषि '—
इत्यादिना ' अग्नीदग्नीन्विहर बार्हिन्ग्यानि ' इति सम्प्रत्यतोऽप्यर्थोऽनिवारः प्रदश्यते । पुरोडाशानलंकुर्वि-
त्यादि । सप्तार्धम् ॥ ११ ॥

प्रपमाप्यायस्य पञ्चमब्राह्मणे आश्विनग्रहस्य ग्रहणकालविशेषोऽपि विहितः—“ अयातो गृह्णाति दा बाह-
शेति ”—(श. प. ४ । १ । १०) । “ स्तुने बहिष्यवमाने ग्रहो गृह्णाते ”—इति च (श. प. ४ ।
१ । १० । ११) । तदवनप्रमाण विशेषविहितस्यानुवदति—अय पुनः प्रपद्येत्यादि । अन्यत्वं तदुत्तरकाळे
यूपस्य परिव्ययण विधौ—आश्विनं ग्रहं गृह्णात्येत्यादि । यूपं परिव्ययतीति । रसनवा यूपपरिणो वेष्टयेत् ।
यूपपरिव्ययणानन्तरं पशुमुपाकरण विधौ—परिवीय यूपं पशुमुपाकरोतीति । विहितमुपाकरणं प्रशसति—रस-
मेवेत्यादि । ' अग्निम् ' पशौ ' रसमेव ' स्यादमेव ' एतद् ' उपाकरणेन कृतवान् भवति । अत्रायमभिप्रायः—
उपाकरणमिति देवतायं निर्देशः । तेन पशोर्देवत्वयोभ्यत्वसूचनाच्छोभ्यतांशश्च रसवत्त्वमन्तरेणानुपपत्तेरुपाकरणमेव
रसनिधानहेतुरिति । अत एवेभाकरणमन्त्रे—“ हव्या ते स्वन्ताम् ” (वा स. ६।७) इत्याम्नायते ॥ १२ ॥

आलन्वश्य पशोः सवनत्रयस्याशित्वापाह—स प्रातःसवन इत्यादि । सर्वं यज्ञमित्यादि । सवनत्रयमेव सर्वं

१—आश्विनं गृह्णात्यन्वाग्नौ वा वा यस्मिन्ति । का० श्री० सू० ९ । १६५ । यूपगतं वाक्वा परिव्ययणादि करोति रसवत्त्वमुप
रन्वत् का० श्री० सू० १।१०२ ।

तस्मादाग्नेयमग्निष्टोमऽबालभेत । तद्धि सुलोम युदाग्नेयमग्निष्टोमऽबाल-
भेत युशुक्यः स्यादैन्द्राग्रं द्वितीयमालभेतैन्द्राग्रानि ह्युशुक्यानि युदि
षोडशी स्यादैन्द्रं तृतीयमालभेतैन्द्रो द्वि पोडशी युद्यतिरात्रः स्यात्सा-
रस्वतं चतुर्थमालभेत व्याग्वै सरस्वती योषा वै व्याग्योषा गुत्रिस्तुद्यया-
ययं यज्ञकतृन्व्यावर्तयति ॥ १४ ॥

तस्मादाग्नेयमग्निष्टोमऽबालभेत । तद्धि सुलोम-यदाग्नेयम् अग्निष्टोमऽबालभेत । युशुक्यः
स्यात्-ऐन्द्राग्रं द्वितीयमालभेत । ऐन्द्राग्रानि हुक्क्यानि । यदि षोडशी स्यात्-ऐन्द्रं तृतीयमालभेत ।
इन्द्रो हि षोडशी । युद्यतिरात्रः स्यात्-सारस्वतं चतुर्थमालभेत, वाग्वै सरस्वती । योषा वै वाक्,
योषा रात्रिः । तद् यथाययं यज्ञकतृन् व्यावर्तयति ॥ १४ ॥

यज्ञः । तत्र पशोर्व्याघ्रानेन पशोश्च रसात्मकत्वात्, तेन 'रतेन' सकलम् 'यज्ञम्' 'प्रसजति' प्रसजयति
मित्रपतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रकृतस्य पशुद्रव्यस्य देवतासम्बन्धं सोपपत्तिकमाह-तस्मादाग्नेयमिति । अग्निष्टोम इति । अग्निष्टोमस्तोत्रं
'यथा यथा वो अग्र्ये' (बा० अ० २७ । ४) (ऋ० सं० ४ । ८ । १)-इत्यादिकम् । तेन सभाप्य-
त्वापञ्चोऽपि 'अग्निष्टोम' इति व्यवदिश्यते । तस्मिन् "आग्नेयं पशुमालभेत"-इति यत्, 'तद्' अग्निदेवस्य पञ्चा-
लम्बनम् 'मंडौम्' अनुलोममुचितम् । अग्निष्टोमसाम्ना क्रतोर्न्येपदेरादिति भावः । 'तस्मादाग्नेयमालभेत' ।
प्रसज्यादुष्प्यादिकलूनां पशुकलूतिमाह-युशुक्यः स्यादित्यादि । आग्नेयमालम्ब्य तस्य 'द्वितीयमालमा-
लभेत' । ऐन्द्राग्रानि हुक्क्यानीत्यनेनैन्द्राग्रपञ्चालम्बने कारणमभिधीयते । 'उशुक्यानि हुक्क्यानि तेषां-इन्द्राग्रवत्
'एषुपत्रवाणि ते' (बा० सं० २६ । १३)-इत्यादिष्विन्द्राग्निसम्बन्धान् इति द्रष्टव्यम् । इन्द्रो हि
षोडशीति । "असावि सोम इन्द्र ते" (ऋ० सं० १ । ६ । १)-इत्यादिकं षोडशिराश्रयम्, तन्मेन्द्रसम्बन्धान् ।
षोडशिसंस्तयायम् 'ऐन्द्रम्' पशुमाग्नेयैन्द्राग्रयोः 'तृतीयमालभेत' । वागवा इति । सरस्वत्या रात्रे च खी-
संभन्धादिति द्रष्टव्यम् । रात्रेः सरस्वतदिवत्वं पशुम् उक्तानां पशूनाम् 'चतुर्थमालभेत' । एवं च 'यज्ञकतृन्'
इत्यन्ते देवा एमिरिति यज्ञाः, यज्ञाश्च ते कतवश्च यज्ञकतवः । तानग्निष्टोमादीन् 'यथाययम्' यथाययम् ।
यस्य यो यो विशेषस्तमनतित्रयं 'व्यावर्तयति' व्यावृत्तान् परस्परविलक्षणान् करोति । अत एव ऋषिरी-
यके वानयेयैऽग्निष्टोमादियज्ञकत्वबोधः स तद्व्यावर्तिकपशुसम्बन्धान्-इति श्रूयते । "द्रव्यादिनो कन्ति-
नाग्निष्टोमो नोक्त्यः, न षोडशी नातिरात्रः, अथ कस्माद्वाजयेये सर्वे यज्ञकत्वबोद्धव्यन्त इति, पशुमिरिति
श्रूयते । आग्नेयं पशुमालभेत । अग्निष्टोममेव तेनावृत्ते । ऐन्द्राग्रमेवोक्त्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनस्तोत्रम् । साह-
स्वतेनातिरात्रम्"- (वै. भा. १ । ३ । ४ । १) इति ॥ १४ ॥

१-आग्नेयमग्नेयमे सवर्तवः पशुपञ्चालम्बनो द्वितीयः । ऐन्द्रो गृह्णति षोडशिनं तृतीयः वातव्ये पशुषोडशिनं चैव
वा । इत्येव सोमालम्बम् । बा. जी. सू. १ । २ । १०३-१०५ ।

(१८) अयं सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
बृहदो वै सोम आसीत्तस्यैतच्छरीरं अद्विजयो यदश्मानस्तुडेपोशाना-
माभ्योपधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुर्गोदाळकिस्तामेतदाडत्माभि-
पुष्पन्तीति ॥ १५ ॥

स अत्पशुमालभते । उतमेवास्मिन्नेतदधात्यथ अत्सवनीयैः पुरोडाशैः
प्रचरति मेधमेवास्मिन्नेतदधाति तयो दास्यैष सोम एव भवति ॥ १६ ॥

अयं सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति । देवो वै सोमः । दिवि हि सोमः । बृहदो वै सोम आसीत् ।
तस्यैतच्छरीरं यद्विजयो, यदश्मानः । तदेपोशानानामोपधिर्जायते-इति ह स्माह श्वेतकेतुर्गोदा-
ळकिः । तामेतदाडत्माभिपुष्पन्तीति ॥ १५ ॥

स अत्पशुमालभते-रसमेवास्मिन्नेतदधाति । अयं यत्सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति-मेधमेवास्मि-
न्नेतदधाति । तयो दास्यैष सोम एव भवति ॥ १६ ॥

पञ्चाङ्गमनाहुपरितन सदासर्वगन्ता प्रयोगमुपेत्य तदन्तरं सवनीयपुरोडाशहोम विधत्ते-अयं सवनीयै-
रित्यादि । अत्र पुरोडाशौ घाना. कारम्भो दध्यामिक्षेति सवनीयानि पञ्च हवीषि तेषां पुरोडाशलिङ्गसम्बन्धत्वात्
प्राणहृन्वायेन पुरोडाशैरिति व्यपदेशः । तथा चोक्तम्-“ तत्सिद्धिजातिस्वरूप्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः । बृहमि-
सर्वत्र शब्दानां गौणी इति. प्रकल्पिता ॥ ” इति । सवनीयपुरोडाशानां होम प्रसक्तित्वात् तत्प्रयोजनमभिधि-
स्ययोरुक्तातमाह-देवो वै सोम इत्यादिना । ‘दिवि’ स्वर्गे ‘सोमः’ ‘आसीत्’ इति प्रसिद्धम् । “ दृतावस्था-
मिदो दिवि सोम आसीत् ”-(तै. स. ३।१।७) इत्यादिभ्यः । अतो पुल्लिङ्गसम्बन्धात् ‘सोमः’ ‘देवः’ । अनेन
छोमस्य महत्त्वमभिहितम् । स एव सोमो बृहत्सुर ‘आसीत्’ । सोमस्य बृहत्त्वमेतदपि तत्त्वहृदये श्रूयते-“तस्य
यद्व्यतिष्ठत् तत्त्वहृत्सवनीयमुपप्रावर्त्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वैरस्य इति यदवर्त्तयत् तद्ब्रह्म बृहत्स्य” (तै. स. ३-१-२)
इति । तस्य बृहत्सुरस्य पर्वता. पाषाणाश्च ‘शरीरम्’ ‘तत्’ तत्र ‘उत्तमानाम्’ ‘एषा’ इदानीं यदे वय-
मुप्यवन्ता ‘ओपधिर्जायते’ । तत्र बलनीति तस्या ओपधेरुत्थापेति नामवेधम् । “ वस निवासे ”-(वा.
श. भा. प. १०३०) इत्यस्मात् कानजन्तः (पा. सू. २।३।१०९) ‘उपाया’ शब्दः ।
‘एतत्’ एतस्मिन् काले ‘ताम्’ ‘आह्वयामिपुष्पन्तीनि’ उदाळकस्यापत्यम् ‘औदाळकिः’ ‘श्वेत-
केतुः’ उवाच । अनेनेदानीन्तनस्य सोमस्य सोमरूपहृत्शरीरं गिरिपाषाणजन्तत्वात् परम्परया सोमत्व-
मित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

एवमुपोदातमभिधाय प्रसङ्गपञ्चाङ्गमनसवनीयहविषा होमस्य च प्रयोजनमभिधत्ते-स अत्पशुमालभत
इत्यादि । ‘रसम्’ स्वाद रसिमित्यर्थः । मेध इति सारंदा. । तयो इति । ‘तयो’ ‘एव’ रचितारयोरेव
विधाने छेतेऽस्य यजमानस्य पर्वतसकाशादाहता ओषधि ‘एव’ “देवो वै सोमो दिवि हि सोमः”-रसुक्तः
-अहम् सोम एव भवति । ‘एव’ इति विधेयसोमवेधया उक्तित्वम् ॥ १६ ॥

सर्वेऽरेन्द्रा भवन्ति । (न्ती) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मात्सर्वेऽरेन्द्रा भवन्ति ॥ १७ ॥

(न्त्यु) अयं यत्पुरोडाशः । (शो) घानाः कर्मभो दृष्यामिधेति भवति या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता असन्निहि ॥ १८ ॥

(ती) इदं वाऽअपूपमशित्वा कामयते । घानाः सादेयं कर्मभूमश्रीयां दृष्यश्रीयामामिक्षामश्रीयामिति ते सर्वे कामा या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता असन्निहित्य यदेष्टा प्रातःसवनऽएव मैत्रावरुणी पयस्याऽवकलता भवति नेतरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥

सर्वेऽरेन्द्रा भवन्ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मात्सर्वेऽरेन्द्रा भवन्ति ॥ १७ ॥

अयं यत्-पुरोडाशः, घानाः, कर्मभो, दृषि, आमिधेति भवति-या यज्ञस्य देवता-घाः सुप्रीता असन्निहि ॥ १८ ॥

इदं वा अपूपमशित्वा कामयते-घानाः सादेयम्, कर्मभूमश्रीयाम्, दृष्यश्रीयाम्, आमिक्षामश्रीयाम्-इति । ते सर्वे कामा-या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता असन्निहि । अयं यदेष्टा प्रातः सवनऽएव मैत्रावरुणी पयस्याऽवकलता भवति, नेतरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥

सवनीयानां हविषां होमकाले देवताविशेषसम्बन्धमाह-सर्वे रेन्द्रा भवन्तीति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देव-
तेति । इन्द्रस्य प्राधान्यादित्यर्थः । अत एव सुब्रह्मण्याह्वाने-“ त्र्यहो सुत्वामिषम् यवन् ” (साम. तां. वा.)-
इत्येवमिन्द्र एवाहूयते ॥ १७ ॥

पुरोडाशादीनां नामानि कारणमाह-अयं यत्पुरोडाशो घाना इत्यादि । ‘ याः यज्ञस्य ’ सवनीयपुरो-
डाशीः कर्तव्यस्य यज्ञस्य ‘ याः ’ देवता निर्वापकाले निर्दिष्टा इन्द्रादयः । ‘ ताः ’ ‘ सुप्रीताः ’ अपूपं क्ताः
सन्निवृत्ति पुरोडाशादयो निरूप्यन्त इत्यर्थः । ‘ असन् ’ इति छेदः । “ छेदोऽसदौ ”- (पा. सू. १।४।९४)
इत्यङ्गानाम् । “ इतश्च लोपः परसमैपदेश ”- (पा. सू. ३।४।९७) इतीकारलोपः ॥ १८ ॥

उक्तानां पुरोडाशादीनां कामनाविषयव्यवस्थनेन तत्प्रतिष्ठापनव्यवस्थाह-इदं वा अपूपमशित्वेत्यादि ।
लोके यः कश्चिज्जनः ‘ इदम् ’ ‘ अपूपम् ’ शिष्टनिर्मितं मक्ष्यं मक्षयित्वा एव ‘ कामयते ’ । ‘ घानाः ’ दृष्ट-
व्यवस्था. ‘ सादेयम् ’ । ‘ कर्मभम् ’ आन्यमिष्टं मन्थम् ‘ अश्रीयाम् ’, सुश्रीयाम् । ‘ दृष्यश्रीयाम् ’ ‘ आमि-
क्षा ’ अश्रीयामिति । अतोऽत्रापि ‘ याः ’ ‘ यज्ञस्य ’ ‘ देवताः ’ ते सर्वेऽपि देवा एव बहूनि वस्तूनि कामयन्ते ।
अतस्तासां प्रीत्यर्थं पुरोडाशादिबहुविनिर्वास इत्यर्थः । “ प्रसङ्गान्माष्यन्दिनसवने द्वातीयसवने च पयस्याया
अमासं सूचयितुं तत्कारणं पृच्छन्ति-अयं यदेष्टेत्यादि । ‘ एषां ’ हविषां मन्ये ‘ मैत्रावरुणी ’ आमिक्षा ‘ प्रातःसवनं ’
एव ‘ मन्त्रकृतता ’ शुक्ता ‘ नेतरयोः ’ ‘ सवनयोः ’ इति यत् तद् “ अयं तत्कारणं किमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(गी) गायत्री वै प्रातःसवनं ब्रह्मति । त्रिष्टुम्भाध्यन्दिनं सुवनं जगती
तृतीयसवनं तद्वाऽअनेकाकिन्येव त्रिष्टुम्भाध्यन्दिनं सुवनं ब्रह्मति
गायत्र्या च ब्रह्मत्या आनेकाकिनी जगती तृतीयसवनं गायत्र्योष्णिहककु-
म्भ्यामनुष्ठुभा ॥ २० ॥

गायत्र्येकाकिनी प्रातःसवनं ब्रह्मति । सेताभ्यां पङ्क्तिभ्यां स्तोत्र-
पङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च चत्वार्याण्यानि बहिष्पवमानं पञ्चमं पञ्चपदा
पङ्क्तिः सैतया स्तोत्रपङ्क्त्याऽनेकाकिनी गायत्री प्रातःसवनं ब्रह्मति ॥ २१ ॥

(जी) इन्द्रस्य पुरोडाशः । (शो) इयोर्यानाः पूष्णः करम्भः सरस्वत्यै
दधि मित्रावरुणयोः पयस्वा पञ्चपदा पङ्क्तिः सैतया हविष्पङ्क्त्याऽनेका-

गायत्री वै प्रातःसवनं ब्रह्मति, त्रिष्टुम्भाध्यन्दिनं सवनम्, जगती तृतीयसवनम् । तद्वा अनेकाकि-
न्येव त्रिष्टुम्भाध्यन्दिनं सवनं ब्रह्मति-गायत्र्या च ब्रह्मत्या च अनेकाकिनी । जगती तृतीयसवनम्-
गायत्र्योष्णिहककुम्भ्यामनुष्ठुभा ॥ २० ॥

गायत्र्येकाकिनी प्रातःसवनं ब्रह्मति । सेताभ्यां पङ्क्तिभ्यां-स्तोत्रपङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च ।
चत्वार्याण्यानि, बहिष्पवमानं पञ्चमम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः । सैतया स्तोत्रपङ्क्त्यानेकाकिनी गायत्री
प्रातःसवनं ब्रह्मति ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाशः, इयोर्यानाः, पूष्णः करम्भः, सरस्वत्यै दधि, मित्रावरुणयोः पयस्वा । पञ्च-

काणमाह-गायत्री वै प्रातःसवनमित्यादिना । तद्वा इत्यादि । ' तद् ' तत्र सवनेऽ त्रिष्टुप् ' अने-
काकिन्येव ' एकाकिनी, न मवतीत्यनेकाकिनी सहस्रमुक्तेर्यथेः । कया अनेकाकिनी । ' गायत्र्या '
' ब्रह्मत्या ' चेति । तत्र माध्यन्दिने पवमाने-“ उवा से जातमन्त्रसः ”-(वा. सं. २९ । १९) (अ. सं.
७ । १ । १९) “ पुनान् सोमवारया-” अ. सं. ७ । १ । २५) “ प्रतुष्टवपारिकोशविमिन् ”-(अ. सं.
७ । १ । २९) एतेषां त्रयाणां तृचानां क्रमेण गायत्रीबृहतीत्रिष्टुप्छन्दोयुक्तत्वात् । तथा जगतीछन्दोऽपि तृतीयसवनं
गायत्र्यादिभिः संसह्य सद् “ ब्रह्मति ” तत्र तृतीयसवने आर्यवपवमाने “ स्वादिष्ठया ” (वा. सं. २९ । २९)-
(अ. सं. ९ । ७ । १९) इत्येव तृचो गायत्रीछन्दाः । “ पवस्वमपुनरुत्तमम् ” (अ. सं. ७ । १ ।
१७) “ इन्द्र सोम ” (अ. सं. ७ । ७ । १०) इत्येतौ कङ्कच्छन्दौ । “ पुरोभिती वो
अन्वस ”-(अ. सं. ७ । १ । ११) इत्येषाऽनुष्ठुप्छन्दा । “ गायत्री ” वा “ एकाकिनी ” असहाया
' एव ' प्राप्त सवन ' ब्रह्मति ' तत्र छन्दोऽन्तरस्यावात् । ' सा ' एषा गायत्री ' स्तोत्र-
पङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च ' इति ' एताभ्यां पङ्क्तिभ्याम् ' ' अनेकाकिनी ' सती ' प्रातःसवनं ब्रह्मति '
इति पोषणा । चत्वार्याण्यानि इत्यादिना स्तोत्रपङ्क्तिस्वरूपं प्रदर्शयति । स्तोत्रपङ्क्तिरिति । स्तोत्रपङ्क्त्या
कम्बः पङ्क्तिच्छन्दः सम्बन्धिषादगतपञ्चसङ्ख्यसम्बन्धात् पङ्क्तिरिति व्यपदेशसिद्धेः ॥ २० ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाश इत्यादिना हविष्पङ्क्तिः प्रदर्शयते । ननु च “ सर्व ऐन्द्रा मवन्ति ” इति सक्ती-

किनी गायत्री प्रातःसवनं वहत्येतस्या एव पङ्क्तेः सम्पदः कामाय प्रातः-
सवनं ऽपुवैषामैत्रावरुणी पयस्या ऽवकल्प्ता भवति नेतरयोः सवनयोः ॥२२॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-४ ॥ (२.५)

पदा पङ्क्तिः । सैतया हविष्पङ्क्त्यानेष्काकिनी गायत्री प्रातःसवनं वहति-एतस्या एव पङ्क्तेः सम्पदः
कामाय । प्रातःसवनं ऽपुवैषा मैत्रावरुणी पयस्यावकल्प्ता भवति, नेतरयोः सवनयोः ॥ २२ ॥

पुरोडाशानामिन्द्र एव देवतेत्युक्तम् । तत्कथमत्र-“ इन्द्रस्य पुरोडाशः ” इत्यादिनेन्द्रादयो देवता निर्दिश्यन्त
इति । उच्यते-“ सर्व एन्द्रा भवन्ति ” इत्यनेन होमकाळे इन्द्रो देवतात्वेन विधीयते । “ इन्द्रस्य पुरोडाशः ”
इत्यादिना तु निर्वापकाळे इन्द्रादयो देवता विधीयन्त इत्यविरोधः । यद्यपि निर्वापकाळे या देवता होमकाळेऽपि
तथैव भवितव्यम् । तथाचत्र निर्वापकालीना देवता स्वकीयैर्विभिर्भिन्द्रेण विचिकित्सितवतीतीन्द्र एव होमस्य
देवता । एतच्च तैत्तिरीयके श्रूयते-“ सोऽब्रवीन् सतद्गोत्रं द्विषमाणो ऽग्रेऽग्निवि । भिषज्यत मा इति । तमग्निनौ
धानाभिरभिषज्यताम् । एषां करम्भेण, भारती परिवापेण, मित्रावरुणौ पयस्याः तदाहुः-यदग्निन्यां धानाः ।
शूणाः करम्भः । भारत्यै परिवापः । मित्रावरुणयोः पयस्या । अथ कस्मादेतेषां इविषामिन्द्रमेव पजन्ति इति ।
एता एते देवता इति ब्रूवात् । एतैर्विभिर्भिषज्यन्तस्मादिति ” (तै.शा. १.११.११) इति । होमकाळे देवता-
पनपत्येवमैवावस्था । क्वचिद्रूपदेवतायेदत्तं शाखाभेदादुपपद्यते । उक्तमर्थं कारणमुपन्येत्योरसंहति-इत्यस्या
एव पङ्क्तेः सम्पदः कामायेत्यादि । ‘ एतस्या एव ’ हविष्यन्तेः ‘ सम्पदः ’ सम्पादनस्य ‘ कामाय ’
काम इच्छा तत्सिद्धय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति ब्रीह्यायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थकाण्डे द्वितीयोऽध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ ४-२-५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन ततो हार्दं निवारयन् । पुनर्याजतुरो देयाद् विद्यार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलायूथौ स्वर्गगर्भं सताम्बीन् पञ्चसीरीद्विदशतस्तुतायेतुमौवर्गभूमीः ।
रत्नोक्ता रत्नमवात्रिद्विपमदितरयो सायणिः सिद्धाण्यौ न्यग्राणीदिशश्चक्रं प्रपितविधिमाहूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा निलमममृणुः स्वर्गजं वर्णमुरुष्यः कार्पासीय कृषावान् शुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लज्जजमकृणुः शार्करं चाकृतेजा रत्नादपो रत्नरूप गिरिमरुत मुदा पात्रसात्सिद्धाण्यः ॥२॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यपुण्यधरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४-२ ॥

१-४६ सहितायामरकाण्डमन्त्रा एकादश पठ्यन्ते, ततो होमकृतशब्देनमन्त्रो जपनीयमन्त्रश्च । त इत्थं त्रयोदश मन्त्राः षष्ठ-
पथेऽग्निन्द्रादौ अग्निरेवयोदग्नि-हृत्पथब्राह्मणिकोऽप्य वसिष्ठवर्तकृत्यतया निर्दिश्यते ।

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

—o—o—o—

भक्षयित्वा समुपहृताः स्म इत्युक्तवोतिष्ठति । पुरोडाशवृगलमावाय
तद्युवेतदुपसत्रोऽच्छावाकोऽन्वाह तदस्मै पुरोडाशवृगलं पाणावावध-
दाहच्छावाक वदस्व युते वाचमित्यहीयत वाऽअच्छावाकः ॥ १ ॥

(स्तु)तुमिन्द्राग्नीऽअनुसुमतनुताम् । (ग्र) प्रजानां प्रजात्ये तस्मादैन्द्राग्नी-
ऽच्छावाकः सु ऽएतेन च हविषा यदस्माऽएतत्पुरोडाशवृगलं पाणावाव-
धात्येतेन चर्षेयेण यदेतदन्वाह तेनानुसुमश्रुते ॥ २ ॥

अनुसुमहाः ।

भक्षयित्वा 'समुपहृताः स्मः'—इत्युक्तवोतिष्ठति पुरोडाशवृगलमावाय । तद् यत्रैतदुपसत्रो-
ऽच्छावाकोऽन्वाह—तदस्मै पुरोडाशवृगलं पाणावावधदाह—'अच्छावाक ! वदस्व—यत्ते वाचम्'
इति । अहीयत वाऽअच्छावाकः ॥ १ ॥

तुमिन्द्राग्नीऽअनुसुमतनुतां प्रजानां प्रजात्यै । तस्मादैन्द्राग्नीऽच्छावाकः ॥ एतेन च हविषा
यदस्माऽएतत्पुरोडाशवृगलं पाणावावधानि, एतेन चर्षेयेण—यदेतदन्वाह—तेनानुसुमश्रुते ॥ २ ॥

यस्य निःशस्तिन वेदो यो वेदेभ्योऽल्लिख जगत् । निर्ममे समह बन्दे विद्यार्तार्पणहेधरम् ॥ १ ॥

श्रितियाध्याये शुक्लामध्यादिग्रहणादिक प्रयोगः प्रथममभिहितम्, अत्र तृतीयाध्याये सोमरोषमक्षणांतरमावि
कर्तव्यमुदादिश्यते । तत्र तावदध्वर्युः सवनीयपुरोडाशशकलमच्छावाकस्य पाणौ प्रक्षिपेदिति विधेते—भक्षयित्वे-
त्येति । 'पुरोडाशवृगलं' पुरोडाशस्य शकलम् 'आवाय' 'समुपहृताः स्मः' इत्युक्तवोतिष्ठेत् । सवनीय-
पुरोडाशमक्षणावसरे पुरोडाशस्य शकलमच्छावाकार्यं विज्ञानव्यम् । अत एव कात्यायनः—“पुरोडाशमात्रमैन्द्रवायवे
प्रात्यनि परस्मा मैत्रावरुण आश्विने धानाः” (का. श्रौ. सू. १. १. ४७) इति । अत्र समुपहृता इत्येतद्वचनं सोमरोषमक्षणार्थं
अनुज्ञाते प्रयुज्यते । तथा च सति सोमस्य वृक्षिहेतुत्वात्प्रयोगेण सोमरोषमक्षणादनुज्ञानार्थेन त्वेषां सोमरोषमक्षणा-
सूचनामनोदोषप्रकटनं कृतं भवति । सोममक्षणस्य तत्पर्येण “वायु जुषाणा सोमस्य तृप्यतु हिन्व मे गात्रा
इतिव.” इत्येवमादिनाऽग्राम्यदे । उच्यते च “यत्र” यस्मिन्प्रदेशे “उपसत्रोऽच्छावाकः” “तन्” “एतत्”
निगदस्वरूपमन्वाह । तत्र “वस्मै” अस्य अच्छावाकस्य “पाणौ” पुरोडाशशकलं प्रक्षिपन् “अच्छावाक !”
“वदस्व” “यत्ते वाचम्” इति त्र्यादित्यर्थः । पाणौ पुरोडाशशकलप्रक्षेपस्य निगदानुवचनार्थस्य च सप्रैवस्य
कारणमाह—अहीयत वाऽअच्छावाक इत्यादिना । मैत्रावरुणादीनां होत्रकाणां यागसमये अच्छावाकस्या-
भावात्तस्य. “अहीयत” रीनोऽपि चिन्तोऽमूर ॥ १ ॥

तम् अपि चिन्तयच्छावाकम् “इन्द्राग्नी अनुसुमतनुताम्” तै. सह सयोजयामासत् । तत्र सयोजन-
मिन्द्राग्निसम्बन्धादच्छावाकस्य मियुज्यते “प्रजानां” “प्रजात्यै” उत्पत्तौ भवति । “तस्मात्” “अच्छावाकः”

१-पुरोडाशशकलमावाय समुपहृताः स्म इत्युक्तवोतिष्ठति का. श्रौ. सू. १-१६० । २-अच्छावाकवेतदुपसत्रोऽच्छावाक
वदस्व वेत मावयति । का. श्रौ. सू. १-१६१ ।

स वै सत्रेऽच्छावाकं । (क५) ऋतुग्रहेऽश्वरति तद्यत्सुत्रेऽच्छावाकुऽऋतु-
ग्रहेऽश्वरति मिथुनं वाऽ अच्छावाकुऽऐन्द्राग्रो ह्यच्छावाको द्वौ हीन्द्राग्री
द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजनयत् स एतस्मान्मिथुनात्प्रजननादृतूत्संवत्सरं
प्रजनयति ॥ ३ ॥

युद्धेव सत्रेऽच्छावाकं । (क५) ऋतुग्रहेऽश्वरति सुर्वं वाऽऋतुवः संवत्सरः
सुर्वमुवेतत्प्रजनयति तुस्मात्सुत्रेऽच्छावाकुऽऋतुग्रहेऽश्वरति ॥ ४ ॥

तान्वै द्वादश गृहीयान् । (द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तुस्मा-
द्द्वादश गृहीयादुत्थंऽपि त्रयोदश गृहीयादुस्ति त्रयोदशो मास इति द्वादश
स्त्वैव गृहीयादुपैव सम्पुन ॥ ५ ॥

त वै सत्रेऽच्छावाके ऋतुग्रहेऽश्वरति । तद् यत्सत्रेऽच्छावाकऽऋतुग्रहेऽश्वरति । मिथुनं वाऽअच्छा-
वाकः । ऐन्द्राग्रो ह्यच्छावाकः । द्वौ हीन्द्राग्री द्वंद्वं हि मिथुनं प्रजनयन् । स एतस्मान्मिथुनात्प्रजनना-
दृतूत्संवत्सरं प्रजनयति ॥ ३ ॥

यदेव सत्रेऽच्छावाके ऋतुग्रहेऽश्वरति । तर्वा वाऽऋतवः संवत्सरः । सर्वमवेतत्प्रजनयति । तस्मा-
त्सत्रेऽच्छावाकऽऋतुग्रहेऽश्वरति ॥ ४ ॥

तान्वै द्वादश गृहीयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । वस्माद्द्वादश गृहीयात् । अयोऽग्रि
त्रयोदश गृहीयात्-भास्ति त्रयोदशो मास इति । द्वादश त्वेव गृहीयाद्-एवैव सम्पत् ॥ ५ ॥

‘ ऐन्द्राग्र । ’ इन्द्राग्रिरेवताकः । न केवलं वचनवर्णिगन्त्राग्रः किन्तु ‘ यत् ’ ‘ एतत्पुरोडाशद्वालं पागावाद-
धाति ’ ‘ एतेन ’ यदेतदच्छावाकः अग्निमित्यादिनिगदस्वरूपमन्वाद् ‘ एतेन ’ ‘ अर्धवेग ’ क्षणिवेदस्तत्सम्भविना
निगदान्तेन मन्त्रेण ऐन्द्राग्र । तस्मिन्निगदे “ इन्द्राग्रिम्बो सोमं वोचत ” इति श्रवणात् । पुरोडाश-
शकल धृत्वा इन्द्राग्रिमिपादकस्य निगदस्यानुवचनात् पुरोडाशशकलपराखेनापेन्द्राग्र । ‘ तेन ’ ऐन्द्राग्र-
निगदानुवचनेन ‘ अनुमममुते ’ पञ्चदश्विद्योऽपि पुनस्तीर्होषकैः सङ्गतो मकतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अच्छावाकर्तृकयमास्यनन्तरकालग्रहणां वागो विवर्ते-म वै सत्रेऽच्छावाक इत्यादि । ‘ मत्र ’ इति
सदस्य पागार्थत्वाद् कृत्रगाग इत्यर्थः । विविधग्रहणकालं सर्वसरोत्पत्तिमापन्नेन प्रभवति-तद्यत्सत्रे-
ऽच्छावाक इत्यादि । स एतस्मादिति । ‘ तः ’ ‘ अर्धयुः ’ ‘ एतस्मात् ’ ‘ प्रजननात् ’ ‘ प्रजोपत्तिमापनाच्छा-
वाकत्वात् ’ ‘ मिथुनात् ’ ‘ ऋतून् ’ ‘ सवत्सरं ’ इत्यादि कृत्वा कृत्वाऽऽऽ संवत्सरमुपादितवान् भवनीत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनरपि तमेव द्वादश सर्वोत्पत्तिनूत्नेन प्रसप्तमि-युद्धेव सत्रेऽच्छावाक इत्यादि । सर्वं वा ऋतवः
संवत्सर इति । ऋतवमस्य नवमस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वात्सर्वमस्यवत् ॥ ४ ॥

“ ऋतुग्रहेऽश्वरति ” इति मङ्गल्यविशेषानुपादानेन सामान्येन विज्ञानसदृशप्रमाणं मङ्गल्यविशेष विवर्ते-तान्वै
द्वादश गृहीयादित्यादि । द्वादश वै मासा इति । ऋतुग्रहणां मनुष्यसंस्कारमप्यस्य सवत्सरं मरावयदभूतमास-

१-ऋतुग्रहेऽश्वरति द्वादशपादुपाममङ्गल्योऽस्ति मन्त्रे त्वेति द्वादश शतमन्त्रम् । चतुर्दश द्विवचनेन देवताप्रतिपत्त्या च ।
इतिपाशादिनि नियमो वचनम् । द्वादशमङ्गल्य द्वादशमनुष्यसंस्कारम् । ऋतुग्रहेऽश्वरति क२ । अपर्यो. पूर्वः
पूर्वो मन्त्रः । इति इतिरेवित्यर्थः । का. श्री. सू. १. १००-१०१ ।

(द्रो) द्रोणकलशाद्गृह्णाति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः सुऽएतस्मात्प्रजापतेर्ऋतुसंवत्सरं प्रजनयति ॥ ६ ॥

(त्यु) उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरन्तो येऽउभयतोमुखे तस्मादयमनन्तः संवत्सरः परिप्लवते तं गृहीत्वा न सादयति तस्मादयमसन्नः संवत्सरः ॥ ७ ॥

द्रोणकलशाद् गृह्णाति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः । स एतस्मात्प्रजापतेर्ऋतुसंवत्सरं प्रजनयति ॥ ६ ॥

उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरन्तो-येऽउभयतोमुखे । तस्मादयमनन्तः संवत्सरः परिप्लवते । तं गृहीत्वा न सादयति । तस्मादयमसन्नः संवत्सरः ॥ ७ ॥

गतद्वादशावत्तद्द्वैतेषां ग्रहणां युज्यत इत्यर्थः । अत्रैव पक्षान्तरं तोषपक्षिकमाह-अथो मयीति । 'अथो' 'अपि' इत्ययं निपातसमुदायः पक्षान्तरे । 'त्रयोदशः' 'अधिको मासः' 'अस्ति' इति हेतोः 'त्रयोदश' ग्रहणं 'गृहीत्वा' । 'अधिकमासस्तुल्यमप्यत्र दर्शितम्'-'असङ्कान्तानेकवर्षे द्वौ वेत्सतर्था आदितः । सममासो द्विसङ्काण्डः स बार्हस्पत्यसंज्ञकः ॥' इति । पूर्वमभिहितो द्वादशपक्ष एवानुष्ठेय इत्याह-द्वादश स्वेवेत्यादि । यदेतद् द्वादशानां ग्रहणम् 'एषेव' 'मपत्' 'सम्पत्तिः' एवातिव्यर्थः । अत्रापमभिप्रायः-पञ्चमासपक्षे वावाधिस्य भवति, सौम्यासपक्षे तु मेघादिराशीनां द्वादशालाद्वादशैव मासा इति तत्रैवाधिको मासोऽन्तर्भवतीति द्वादशपक्ष एव पर्याप्त इति, एव च पक्षो द्वादशमप्येकमात्रमप्य नियम्यते । त्रयोदशमपि ग्रहीतुं यदीच्छेत्तदा त्रयोदशमपि गृहीयादेव । अनेनैवाभिप्रायेण कात्यायनेन सूत्रितम्-'त्रयोदश गृहीयादिच्छन्' (का. ब्रौ. सू. १. १८१) इति ॥ ६ ॥

सुषमग्रहणानन्तरं धारया विरतत्वादुक्ततद्द्विषाकाद्वृत्तमहणं-द्रोणकलशाद्गृह्णातीति । अत्रापमिहाणां द्रोणकलशाद्ग्रहणमापन्नमेव सूत्रितम्-'द्रोणकलशाद्धारया ग्रहाः परिप्लवेया गृह्यन्ते'-इति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलश इति । 'प्रजापतिः' । समस्तस्य अगतः कारणम् । द्रोणकलशमपि सर्वेषां ग्रहाणां कारणम्, तत एव तेषां ग्रहणात् । तस्माद् 'द्रोणकलशः' प्रजापतिरूपः । अतः प्रजापत्यारम्भकान् 'द्रोणकलशात्' कर्तुं ग्रहाणां ग्रहणे प्रजापतेः सकाशादेवर्चात्मकः 'संवत्सरम्' उत्पादितवान्मवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ग्रहणपक्षे पात्रे उभयतोमुखे भवत इत्याह-उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णातीति । उभयतोमुखत्वस्य प्रयोजनमाह-कुतस्तयोरन्त इत्यादि । कर्तुं ग्रहणप्राप्त्येवमथतोमुखे प्रथमागच्छत्यनन्तरं तस्याभावाच्चुग्रहणमकः 'संवत्सरः' अपि 'अनन्तः' 'अनवसानः' सन् पर्यावर्तते । ग्रहणानन्तरं ग्रहवत् प्राप्त एवे सादनं निवेशति-तं गृहीत्वा न सादयतीति । तस्मादिति । 'तस्मात्' 'अमग्रद्वान्' 'अथ' 'संवत्सरः' 'असन्नः' 'अविरती' भवति ॥ ७ ॥

(रो)नानुवाक्यामुन्वाह । इयति वाऽऽनुवाक्ययाऽऽगतो ह्येवायमुत्सृज्यदि
 दिवा युदि नक्तं नानु उपदकरोति नेदतूनपवृणनाऽइति सुहेव प्रथमो ग्रहो
 गृहीतः सहोत्तमाविदुमेवेतत्सर्वं^१ संवत्सरेण परिगृहीतस्तदिदं^२ सु-
 र्वं^३ संवत्सरेण परिगृहीतम् ॥ ८ ॥

नानुवाक्यामुन्वाह । इयति वाऽऽनुवाक्यया । आगतो होवायमृतुः । यदि दिवा । यदि नक्तम् ।
 नानु उपद करोति—नेदतूनपवृणनाऽइति । सदैव प्रथमो ग्रहो गृहीतः । सहोत्तमो । इदमेवेतत्सर्वं
 संवत्सरेण परिगृहीतः । तदिदं सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतम् ॥ ८ ॥

ग्रहणावसरे कर्तव्यामनुवाक्यां सोपराच्छिन्नं निवेधति—नानुवाक्यामित्यादि । अनुवाक्याऽनुवचनं हविः-
 स्वीकाराय देवताह्वानार्थं भवति, प्रकृतग्रहणां तु देवता ऋत्वात्मिका, 'ऋतुः' च 'यदि' 'दिवा' 'यदि'
 वा 'नक्तं' भवति; तदा सर्वदा 'अग्रतः' 'एव' । ऋत्वन्तर्भूतस्याहोरात्रस्याभावात् । तस्मात्तदाह्वाना-
 र्थम् 'अनुवाक्या' अनुवाचनीय न करणीयमित्यर्थः ।

सर्वेष्वपि ग्रहेषु वचदकारानन्तरं "सोमस्याग्नेर्वीहो वौचद्"—इत्यनेन पुनरपि स्तिष्ठच्छब्दं हविःहोरो हवते
 सोऽनुवचदकारः; तत्र प्राप्तं निवेधति—नानु उपद करोतीत्यादि । अनुवचदकारस्याकरणे अपमभिप्रायः 'नेदन्-
 नपवृणजे' अपवर्जयानीति । अनुवचदकारे कृते देवतान्तरस्य स्तिष्ठकतोऽग्नेः स्वीकारात् प्रकृता ऋशत्मिका
 देवताः परित्यक्ताः स्युः, तथा ना भूदिति । अथवा अनुवचदकारस्य यागावसानरूपत्वापरिमन्वृतामप्यवसानं
 स्यात्, अतस्मात् भूदिति नानुवचदकार कुर्यादित्यर्थः । प्रथमद्वितीययोरेकादशसहस्रयोश्च सह ग्रहणं विधत्ते—
 सौहेवेत्यादि^४ । द्वितीयमपि प्रथमतस्तिकर्षात् प्रथमत्वमुपचर्यते, तथेकादशस्याप्युत्तमत्वम् । अनेन प्रथमोत्त-
 मानां सहग्रहणविवानेनैव मध्यपानिनां ग्रहणां पर्यायेण ग्रहणमित्यवसीयते । सहग्रहणस्य कारणमाह—इदमेवे-
 तादित्यादि । तदेतेन सहग्रहणेन अन्वयुपप्रतिप्रत्याहारी^५ 'इदमेव' 'सर्वं' जगत् संवत्सरेण 'परिगृहीतः'
 'परितो गृहीतः' । 'तत्' तस्मात् 'इद सर्वम्' 'संवत्सरेण' 'परिगृहीतम्' परितो व्याप्तं दृश्यते ।
 यत एव तत्सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतं परितो व्याप्तं दृश्यते, तस्मात्तद्विषये आदावन्ते च सह गृहीयातामित्यर्थः ।

ननु चात्र संवत्सरग्रहणं संवत्सरेण सर्वस्य परिग्रहणे हेतुत्वेनोपन्यस्तम्, तथा परिग्रहणमपि सहग्रहणस्य
 हेतुत्वेनोपन्यस्तमित्यन्यायाग्रपणाद्विरोध इति चेत्, न । कारकज्ञापकयोर्हेतुमत्त्वावयवैरीन्यमनुबलमेव न तु प्रति-
 बलम्, यथा धूमस्माग्निः कारकहेतुः, अग्रेष्वधूमो ज्ञापकहेतुरिति । तद्वन्त्रापि अग्नोः सहग्रहणं कारकहेतुः,
 संवत्सरेण जगतः परिग्रहणं ज्ञापकहेतुरित्यविरोधः । एवमेनाद्येषु विषयेषु सर्वत्रागमन्तव्यम् ॥ ८ ॥

१-यद्वाचं कल्याणः "ऋतुमहा द्विदेव्या च न पालीनग्रहाः । अग्रदित्यग्रहणावित्रा एते ऋतुवचदकाराः ॥" इति ।
 २-युगपदप्रथमो गृहीत इत्यमो न भव्यात्तम् । मध्ये प्रवरण च सर्वेषाम् । का. ओ. सू. १ । २०३ ।

(तद्धि) निरेवान्यतरः कामति । प्रान्यतः पद्यते तस्मादिमेऽन्वञ्चो मासा यन्त्युय यदुभौ वा सह निष्कामेतामुभौ वा सह प्रपद्येयातां पूयगु द्वेवेमे मासाईयुस्तस्मान्निरेवान्यतरः कामति प्रान्यतः पद्यते ॥ ९ ॥

तौ वाऽऋतुनेति पद प्रचरतः । (स्तु) तुद्देवा अहरसृजन्तऽर्तुभिश्चिन्ति चतुस्तद्वात्रिमसृजन्त स अद्देतावदेवाभविष्यद्वात्रिर्द्देवाभविष्यन्ते व्यव-
त्स्यत् ॥ १० ॥

(तौ) तौ वाऽऋतुनेत्युपरिष्ठाद्विश्रतः । (स्तु) तुद्देवाः परस्तादहरददु-
स्तस्मादिदमग्राहय रात्रिउय ओऽहर्भविता ॥ ११ ॥

निरेवान्यतरः कामति, प्रान्यतरः पद्यते । तस्मादिमेऽन्वञ्चो मासा यन्ति । अयं यदुभौ वा सह निष्कामेताम्, उभौ वा सह प्रपद्येयाताम्-पूयगु द्वेवेमे मासा ईयुः । तस्मान्निरेवान्यतरः कामति, प्रान्यतरः पद्यते ॥ ९ ॥

तौ वाऽऋतुनेति पद प्रचरतः । तद् देवा अहरसृजन् । ऋतुभिश्चिन्ति चतुः । तद्वात्रिमसृजन्त । स यद्देतावदेवाभविष्यद्-रात्रिर्द्देवाभविष्यन्-न व्यवत्स्यत् ॥ १० ॥

तौ वाऽऋतुनेत्युपरिष्ठाद्विश्रतः । तद् देवाः परस्तादहरददुः । तस्मात् इदम् अघाहः । अयं रात्रिः, अयं ओऽहर्भविता ॥ ११ ॥

अन्वर्धुप्रतिप्रस्थात्रोर्निष्कमण प्रवेशश्च पर्यायेण कर्तव्याविना-निरेवान्यतरः कामतीत्यादि । 'अन्व-
रः' 'निष्कामति' 'अन्यतरश्च प्रपद्यते' प्रविशति । तस्मादिदं । यत् एव पर्यायेण कृतमहं निष्क-
मणं प्रवेशश्च सम्पन्नं, 'तस्मात्' 'तदात्मका' 'मासाः' अपि 'अन्वञ्चः' अनु पर्यायेणाञ्चन्ति राध्यन्ती-
त्यन्वञ्चः तादृशा भवन्ति । विपक्षे वाच्यं प्रदर्शयितुमेव निष्कमणप्रवेशप्रकारं उदयति-यदुभौ वा सह निष्का-
मेतामित्यादि । पूयगु द्वेवेति । 'इमे' 'मासाः' 'पूयगेव' 'ईयुः' । परस्परमस्तन्वा 'एव' मयेत्युपरिपर्य, ॥९॥

प्रागकाटं अन्वर्धुप्रतिप्रस्थात्रोः प्रैषमन्त्रानुत्पादयन्महोरात्रसृष्टिहेतुत्वेन तान् प्रशंसति-तौ वा ऋतुने-
त्यादि । 'तौ' अन्वर्धुप्रतिप्रस्थात्रोर् 'ऋतुना' प्रैष्येति 'वत्' कृत्वः प्रचलत् । अत्र एव नैमिरीयके श्रुतं-
"ऋतुना प्रैष्येति षट्कृत्व आह"-(तै. म. ६।१।२।२) इति । अत्र प्रथमनृतीयपदमेवाऽन्वर्धुः
प्रचरेत्, द्वितीयचतुर्थपञ्च प्रतिप्रस्थाना प्रचरेदित्येवं षट्कृत्वः प्रचरणम् । 'तत्' 'तेन' ऋतुना प्रैष्ये-
त्य-अत्र च षट्कृत्व प्रचरणेन 'देवा' 'अहःसृष्टि' कृत्वन् । पुनश्च 'ऋतुभिः' प्रैष्येत्यनेन चतुर्वारं प्रचलत् ।
अत्रापि सप्तमनवमोरात्रवर्धुः, अष्टमदशमयोः प्रतिप्रस्थाना । तेन रात्रिर्नृष्टि कृतवन्तः । 'एतावदेव' ऋतुभि-
रेति चतुर्वारप्रचरणान्तमेव यदि 'अमविष्यत्' तदा 'रात्रिः', 'एव' अमविष्यत् । तथा च 'रात्रिः' ।

१-निष्कामेतां प्रतिप्रधानम् । यत्त- यत्त- प्रतिप्रधानाऽन्वञ्चमवत् । का० मी० सू० ९।२०५, २०५।२-ऋतुनेति
वदन्त्यः । का० मी० सू० ९।२०६ ।

(तर्तु) ऋतुनेति वै देवाः । (०) मनुष्यानुसृजन्तऽर्तुभिरिति पशून्तस्य
यत्तन्मध्ये येन पशूनुसृजन्त तस्मादिमे पशवऽऽवभयतः परिगृहीता वृश-
मुपेता मनुष्याणाम् ॥ १२ ॥

तो वाऽऽऋतुनेति षट् प्रचर्ष । (चं) इतरथा प्रात्रे विपर्यस्येतेऽऽऋतुभि-
रिति चतुश्चाडित्वेतरथा प्रात्रे विपर्यस्येतेऽन्यतरत एव तद्देवा अहरुसृज-
न्तान्यतरतो रात्रिमन्यतरतऽएव तद्देवा मनुष्यानुसृजन्तान्यतरतः पशून् १३

ऋतुनेति वै देवा मनुष्यानुसृजन्त, ऋतुभिरिति पशून् ॥ यत्तन्मध्ये-येन पशूनुसृजन्त । तस्मा-
दिमे पशव उभयतः परिगृहीता वृशमुपेता मनुष्याणाम् ॥ १२ ॥

तौ वाऽऽऋतुनेति षट् प्रचर्ष, इतरथा प्रात्रे विपर्यस्येते । ऋतुभिरिति चतुश्चाडित्वा-इतरथा प्रात्रे
विपर्यस्येते । अन्यतरत एव तद्देवा अहरुसृजन्त, अन्यतरतो रात्रिम् । अन्यतरत एव तद्देवा मनुष्यानु-
सृजन्त, अन्यतरतः पशून् ॥ १३ ॥

‘ न चकस्वन् ’ न मृशऽऽविष्यन् । पुनरह्नन्कपो न मवनीत्यर्थः । तस्मान् ‘ तौ ’ अव्यर्थं
‘ ऋतुनेऽनुसृजन्तः ’ द्विवचनं । ‘ नन् ’ तन् ‘ देवाः ’ ‘ परमात् ’ रात्रे, ‘ अहः ’ धारया-
मातुः । यस्मादहो रात्रे, पुनरह्नन्कपो मूर्ध्नि कारणं ऋतुना ऋतुभिः ऋतुनेति कपेयं वागः सः रात्रिः ‘ तस्मात् ’
‘ अप ’ इदानीं ‘ इदम् ’ ‘ अहः ’ भवति । ‘ अथ ’ अहोऽनन्तरं ‘ रात्रिः ’ रात्रेरनन्तरं ‘ अहः ’ परेषु,
पुनरपि ‘ अहः ’ ‘ भविष्यति ’ । तत एका प्रथमन्वा प्रशस्ता इत्यर्थः । अत्र कारावयः- ‘ निष्कामयेहः
प्रविशन्तीति । एतत् एतत् प्रविशन्तीतिऽऽवकाशकम् । उभयतोऽव्ययं प्रात्रेण परिगृह्यते, सर्वद्वयं प्रागुच्यमा-
न्याम् । ऋतुनेति षट् प्रचर्षः । ऋतुभिरिति चतुः प्रात्रमुल्लेखे विपर्यस्य । बहुवचनम्- (का. श्री. सू. ९ ।
२७३-२८०) इति ॥ १० ॥ ११ ॥

विहितानुक्तैस्तस्मिन्प्रथममन्वप्रकारस्तरेण प्रशंसति-ऋतुनेति वै देवा इत्यादि । ‘ ऋतुनेति ’ ‘ मनु-
ष्यानुसृजन्तः ’ ‘ ऋतुभिरिति ’ ‘ पशून् ’ असृजन्त । तथा च ऋतुनेत्यस्य मनुष्यसृष्टिर्होमेन्द्राद्यन्तयोः
प्रयुक्तवान्, ऋतुभिरित्यस्य पशुसृष्टिर्होमत्रयस्य मध्ये प्रयुक्तवान् ‘ इमे ’ ‘ पशवः ’ ‘ मनुष्यैः ’ ‘ उभयतः ’
‘ परिगृहीताः । ‘ पार्श्वद्वयेति यत्तं गच्छन्ति तत्रापि कैश्चिर्स्वाक्रियन्त इति । तथाविधाः सन्तः वशमुपेताः
भवन्ति ॥ १२ ॥

होममध्ये प्रात्रमुपेताविवर्तनं विवर्ते-तौ वा ऋतुनेत्यादि । अन्यतरत इति । ‘ अन्यतरतः ’ मुक्ताद्
‘ ऋतुनेति ’ मन्त्रेण ‘ देवाः ’ अहःसृष्टि इत्यन्तः । ततः ‘ अन्यतरतः ’ च मुक्ताद् ऋतुभिरिति रात्रिसृष्टि
कृतवन्तः । तथा ‘ पशून् ’ ‘ मनुष्यान् ’ ‘ असृजन्त ’ तस्मात्तत्तमन्वत्प्रात्रेण वागे प्रात्रमुल्लेखे विपर्य-
स्येदित्यर्थः ॥ १३ ॥

(न) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेत्येवाध्व-
र्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातेतावेव व्यासन्तिकौ
स यद्वसन्तऽओषधयो जायन्ते व्वनस्पतयः पच्यन्ते तेनो हेतो मधुश्च
माधवश्च ॥ १४ ॥

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । शुक्राय त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतो-
ऽसि शुचये त्वेति प्रतिप्रस्थातेतावेव श्रेष्मौ स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति तेनो
हेतो शुक्रश्च शुचिश्च ॥ १५ ॥

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । नभसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि
नभस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातेतावेव वार्षिकावमुतो वै दिवो वर्पति तेनो
हेतो नभश्च नभस्यश्च ॥ १६ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०) इत्ये-
वाध्वर्युर्गृह्णाति । “ उपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०) इति प्रति-
प्रस्थाता । एतावेव वासन्तिकौ । स यद्वसन्तऽओषधयो जायन्ते, वनस्पतयः पच्यन्ते । तेनो हेतो
मधुश्च माधवश्च ॥ १४ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति । “ उप-
यामगृहीतोऽसि शुचये त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०)—इति प्रतिप्रस्थाता । एतावेव श्रेष्मौ ।
स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति—तेनो हेतो शुक्रश्च शुचिश्च ॥ १५ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वा ”—(वा० सं० ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति । “ उप-

इत्यमृतप्रहाणा होमकालमहुपाविशोपादिस्मृतिषावेदानीं प्रथमदिनोपग्रहयोः कर्तुमन्त्रविशिष्टं प्रहणं विधत्ते—
अथातो गृह्णात्येवेत्यादि (का. श्रौ. सू. ९ । २७०—२७२) । मधुमाधवाविति चैत्रवैशाखौ, ऋतुप्रहाणा
चैत्रादयो मासाः देवता । तस्मादमृतप्रहवान्मधुमाधवमासायं गृह्णामीति मन्त्रार्थः । एवमुत्तरप्रापि ।

चैत्रवैशाखयोर्मधुमाधवनामवेयग्रासि दर्शयति—एतावेवेति । ‘ एतौ ’ उक्तौ मामौ ‘ वासन्तिकौ ’ । ‘ वसन्तः ’
(पा. सू. ४ । ३ । २०) इति ठक् प्रत्ययः । ‘ वसन्ते ’ च ‘ ओषधयः ’ माधुर्यसहेतुभूता जायन्ते ।
‘ वनस्पतयः ’ च ‘ पच्यन्ते ’ स्वन एव परिपक्वा भवन्ति । धर्मकर्तारि रूपम् (पा. सू. १ । १ । ८७) ।
परिपक्वे च माधुर्यसोष्णचेरामोष्णोष्मा भवन्ति । तस्मात्तत्सन्धी मासो ‘ मधुः ’ । ‘ माधवः ’ इति । मधु-
रेव माधव इति स्वाधिकोऽण् प्रत्ययः । अथवा मधुमाम्स्याय माधव इति—“ तम्येदन् ”—(पा. सू. ४ । ३ ।
१२०) इत्यण् । मधुमासानन्तरमर्वाच्यर्थः ॥ १४ ॥

यपोक्तगुणविशिष्टं तृतीयचतुर्थयोर्ब्रह्मं विधत्ते—उपयामगृहीतोऽसीत्यादि । एतावेवेति । ‘ एतावेव ’
मामौ ‘ श्रेष्मौ ’ प्रथमर्तुमम्बन्धिनौ । एतयोर्मसियोः सुशोऽपि ‘ बलिष्ठम् ’ अत्यन्तं ‘ तपति ’ शोचते यतः,
तस्मादेतयोः ‘ शुक्रः ’ ‘ शुचिः ’ इति नामधेयम् ॥ १५ ॥

पञ्चमषष्ठयोर्ब्रह्मं विधत्ते—उपयामगृहीतोऽसीत्यादि । एतावेवेत्यादि । वार्षिकाविति । “ वर्षाव्यष्टह् ”—

(श्रौ) उपयामगृहीतोऽसि । (त्यथ) अर्धहसस्पतये त्वेति त्रयोदशं
शुद्धं गृहाति यदि त्रयोदशं गृहीयादथ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योः पात्रे सथ्स्रव-
मुवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पात्रे सथ्स्रवमुवनयत्यादरति भक्षम् ॥ २० ॥

(मु) अथ प्रतिप्रस्थाताऽभक्षितेन पात्रेण । (जै) ऐन्द्राग्रं शुद्धं गृहाति
तद्यदभक्षितेन पात्रेणैन्द्राग्रं शुद्धं गृहाति न वाऽऋतुग्रहाणामनुवपदकुर्वन्त्ये-
तेभ्यो वाऽऐन्द्राग्रं शुद्धं ग्रहीष्यन्भवति तदस्यैन्द्राग्रेणैवानुवपदकृता
भवन्ति ॥ २१ ॥

शुद्धैन्द्राग्रं शुद्धं गृहाति । सुर्वं वाऽइदं आजीजनतु ऋतुग्रहानग्रहीत्सु
इदथ सुर्वं प्रजनस्येदुमेवेतत्सुर्वं प्राप्नोदानयोः प्रतिष्ठापयति तदिदथ

“ उपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वा ”- (वा० सं० ७ । ३०) इति प्रतिप्रस्थाता । एकोवैव
शैशिर्षी । स यदेवपोर्बलिहं श्यायति-नेनो हैतो तपस्य तपस्यथ ॥ १९ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि अर्धहसस्पतये त्वा ”- (वा० सं० ७ । ३०) इति त्रयोदशं
ग्रहं गृहाति-पदि त्रयोदशं गृहीयात् । अथ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योः पात्रे भक्षयमवनयति । अध्वर्युर्वा
प्रतिप्रस्थातः पात्रे संस्वमवनयति । आदरति भक्षम् ॥ २० ॥

अथ प्रतिप्रस्थाताऽभक्षितेन पात्रेण ऐन्द्राग्रं ग्रहं गृहाति । तदु यदभक्षितेन पात्रेणैन्द्राग्रं ग्रहं
गृहाति । न वाऽऋतुग्रहाणामनुवपदकुर्वन्ति । एतेभ्यो वाऽऐन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । तदस्यैन्द्राग्रे-
णैवानुवपदकृता भवन्ति ॥ २१ ॥

पदैवैन्द्राग्रं ग्रहं गृहाति । नरै वाऽइदं आजीजनतु-य ऋतुग्रहानग्रहीत् । स इदं सर्वं प्रजनस्ये-

प्रोदशप्रहराद्ये मन्त्रमह-उपयामगृहीतोऽस्येदसस्पतये त्वेति (वा. श्रौ. सू. ९ । २८१) इति
नन्तरमध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थातुर्वापात्रे शेषमवनयेदित्यह-अथ प्रतिप्रस्थातेति (वा. श्रौ. सू. ९ । २८२) । तपस्य-
शेषमहति-भक्षयामिति । यस्मिन् ‘पात्रे’ शेषोऽन्वीयते मन्त्रमनुवपदं शेषं सद्यः प्रस्थातव्यमर्थः ॥ २० ॥

महाहरणानन्तरमिन्द्राग्रस्य अग्रं विभजे-अथ प्रतिप्रस्थातेति । अभक्षितेनेति । पात्रगन्तव्यं सोमशेष-
स्वामिजित्वात्पात्रमपमृष्टमि-युष्मन् । अभक्षितपात्रेणैन्द्राग्रस्य नैव आजीजनतु-तद्यदभक्षितेनेत्यादि ।
अनुवपदस्ये इति ऋतुग्रहान्नयः न्यायिनि । तेषां अनुवपदकारो न्यवेति । “ नानु वपद करोति, तेनानु-
वपद ” (वा. श्रौ. सू. ९ । १ । ८) इति । नम्राद्यस्य यदस्य सम्बन्धिनः अनुवपदं ‘ ऐन्द्राग्रेणैव ’ ऐन्द्राग्र-
मस्यनुवपदस्येति ‘ अनुवपदकृता भवन्ति ’ इति । ‘ एतेभ्यः ’ ऋतुग्रहेभ्यः ‘ ऐन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति ’
तपस्यभक्षितेन पात्रेणैन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति ॥ २१ ॥

ऐन्द्राग्रस्य अग्रं प्रयोक्तव्यमिति अहंति-यदैवैन्द्राग्रं ग्रहं गृहातीति । ‘ यः ’ अध्वर्युः ‘ ऋतु-

(त्व) अथ वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । सुर्वं वाऽहं प्राजीजनद्य ऽऋतु-
ग्रहानुग्रहीत्स यद्वैतावदेवाभविष्यद्यावत्यो देवाग्ने प्रजाः सृष्टास्तुवत्यो
देवाभविष्यन्न प्राजनिष्यन्त ॥ २५ ॥

(त्वा) अथ यद्वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । (ती) इदमेवैतत्सुर्वमिमाः प्रजा यथायथं
व्यवसृजति तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावुर्त प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण गृह्णात्येव
वे शुक्रो य एष तुपति तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे देवास्तस्माच्छुक्र-
पात्रेण गृह्णाति ॥ २६ ॥

(त्व) अथातो गृह्णात्येव । (वी) ओमासश्चर्पणीधृतो विश्वेदेवास आगत ।

वैश्वदेवग्रहः ।

अथ वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वाऽहं प्राजीजनत्-य ऋतुग्रहानुग्रहीत् । स यदेतावदेवा-
भविष्यत्-यावत्यो देवाग्ने प्रजाः सृष्टाः-तावत्यो देवाभविष्यन् । न प्राजनिष्यन्त ॥ २५ ॥

अथ यद्वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति-इदमेवैतत्सर्वमिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति । तस्मादिमाः
प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते । शुक्रपात्रेण गृह्णाति । एष वै शुक्रो, य एष तपति । तस्य रश्मयः-
ते विश्वेदेवाः । तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ २६ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ ओमासश्चर्पणीधृतो विश्वेदेवास आगत । दाश्वतो दाशुपः

सुक्ष्मा ' इक्षिता ' (पा. सू. ७ । १ । २९) । अन्वेतिता प्रार्थितौ युवाश् ' अस्व ' सोमश्च ' पातम् '
सोम पिबतम् । अगणि विकरणस्य छद् (पा. सू. ६ । ४ । २९) । हे सोम । उपयामेन दाशुपात्रेण
गृह्णातोऽणि । त्वाम् ' इन्द्राग्नि-शाम् ' गृह्णामीति शेषः । गृह्णेत्स्य सोमसस्य समन्त्रं खरे सादन विधत्ते-
एष ते योनिर्गम्यादि । इन्द्राग्निर्म्या हीति । इन्द्राग्नी आगमिन्वादिनेन्द्राम्पथं गृह्णात्वादिष ते योनि-
रिन्द्राग्निन्वामित्येनेन सादन युज्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ऐन्द्राग्रग्रहस्य ग्रहणानन्तरं वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं सार्धवाद विधत्ते-अथ वैश्वदेवं गृह्णातीत्यादि । स यद्वै-
तावदिति । ' पतावद् ' ऋतुग्रहणान्तमेव, यदि ' अभविष्यन् ' तदा ' अग्ने ' एवं ' यावत्य ' ' प्रजाः ' ' सृष्टाः ',
' तावत्यः ' ' ज्वाभविष्यन् ' ' न ' तु परम् ' प्राजनिष्यन्त ' ॥ २५ ॥

अथ वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणेन ' इदमेव ' ' सर्वम् ' ' यथायथम् ' यथास्वम् ' व्यवसृजति ' विशेषेण प्रजा
वत्पादयति । वैश्वदेवस्य सर्वदेवत्वत्वात्सर्वप्रजामृष्टिहेतुत्वम् । तस्मादिमाः प्रजा पुनरभ्यावर्त्योत्पद्यन्ते ॥

विहिते ग्रहणे साधनतया शुक्रपात्रं विधत्ते-शुक्रपात्रेण गृह्णातीत्यादि । " एष वै शुक्रः " इत्यादिक
निगदव्याख्यानम् ॥ २६ ॥

ग्रहणानुवादेन मन्त्रं विधत्ते-अथातो गृह्णात्येव ओमासश्चर्पणीधृत इति । मन्त्रस्यायमर्थः-

१-वैश्वदेवग्रहे चित्रेण प्रयोग्यौ द्वौ सन्तौ संहितायास्तन्मात्रेण । इदं तु ब्राह्मणे सर्वदेवेक एवमात्रेण न द्वितीयः । स च मन्त्रः
' रितेभ देवस्य आगत ' इत्येवमादिर्दृष्टव्यः । २-नक्षत्रवृत्तानिबन्धन इत्यादि वैश्वदेवं गृह्णाति । शुक्रपात्रेण होमकृतवादन्याये
योग्या इति । १ । २ । २ । १ । २ ।

दाशुपुंसो दाशुपः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽहुति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं
देवेभ्यो गृह्णाति ॥ २७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-५ ॥ (३. १.)

गृणाति ह वाऽएतद्धोता यच्छुं सति । तस्माऽएतद्गृणते प्रत्येवाध्वर्यु-
गृणाति तस्मात्प्रतिगरो नाम ॥ १ ॥

तं वै प्राश्नमासीनमाह्वयते । सर्वे वाऽअन्यऽउद्गातुः प्राश्नऽआर्त्विज्यं
कुर्वन्ति तयो हास्येतत्प्रागेवार्त्विज्यं कृतं भवति ॥ २ ॥

सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः, एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः ”- (वा. सं. ७।३१।) इति सादयति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति ॥ २७ ॥

अथ भाष्यन्दिनसञ्चनप्रज्ञाः ।

गृणानि ह वाऽएतद्धोता-यच्छंसति । तस्माऽएतद्-गृणते प्रत्येवाध्वर्युरगृणाति । तस्मात्
प्रतिगरो नाम ॥ १ ॥

तं वै प्राश्नमासीनमाह्वयते । सर्वे वाऽअन्यऽउद्गातुः प्राश्नऽ आर्त्विज्यं कुर्वन्ति, तयो हास्येतत्
प्रागेवार्त्विज्यं कृतं भवति ॥ २ ॥

‘ओमासः’ अवतेर्मग्नयये = ऋतवर ”- (पा. सू. १।४।२०) इत्यादिना ऊटादेशो गुणे असुकि
(पा. मू. ७।१।१०) य एने जमि “ओमासः” इति । निपातनात् क्वन्तस्य रूपम् “दाशुप” इति ।
दानशीलास्तादृशाः ‘विश्वे देवाः’ यूनं ‘दाशुपः’ यागदानादिकरणशीलस्य यजमानस्य ‘सुतम्’ अभिप्रातं
सोमं प्रति ‘आगत’ आगच्छत “बटुल छन्दसि” (पा. सू. २।४।७६) इति विकरणस्य छद् ।
है सोम ! त्वम् ‘उपयामगृहीतोऽसि’-इति त्वाम् ‘विश्वेभ्यः’ ‘देवेभ्यः’ गृह्णाति । गृहीतस्य सोमस्य खरे
सादनं समन्त्रक्रमाह-एष ते योनिरित्यादि ॥ २७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थेऽध्याये तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (४-३-१)

प्रथमे ब्राह्मणे ऋतुप्रहेन्द्राग्नैश्वदेवप्रज्ञा विरिताः । तत्रैन्द्राग्नैश्वदेवयोः होत्रा शस्त्र पठनीयम् । तत्रैवाध्वर्युणा
शंसनकाले प्रतिगारः कर्तव्यः । स्तोत्रं द्वितीये ब्राह्मणेऽभिधीयते । तत्र तावदग्नौ प्रतिगारं विद्वानस्तावच्छब्दं
निर्वक्ति-गृह्णाति ह वा इत्यादि । होत्रा शंसतीति । ‘यन्’ एतत् ‘गृणाति’ ‘ह’ ‘वै’ शब्दादयते ।
‘तस्मै’ होत्रे ‘अध्वर्युः’ ‘एतत्’ प्रत्यागृणीत्याह् प्रतिशब्दायेन । अतः प्रतिगारशब्दो न्युत्पन्न इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्राश्नमासीनमाध्वर्युं प्रति शस्त्रमुपक्रमेतेत्याह-तं वै प्राश्नमित्यादि । आह्वयत इति । शोऽस्तावोमित्येष आहवः
शस्त्रस्योत्पत्तये प्रयुज्यते तमुच्चारयेदित्यर्थः । सर्वे वा इति । उद्गातृव्यतिरिक्ताः ‘सर्वे’ ‘प्राश्नः’ एव ।

प्रजापतिर्ब्रुवाऽऽह्नाता । योषऽभ्युंता सुऽपुत्प्रजापतिरुह्नाता योषायामृचि होतारि रेतः सिञ्चति मुत्स्तुते तद्धोता श्वेण प्रजनयति तच्छयति
यथाऽयं पुरुषः शितस्तद्यदेनच्छयति स्तुमाच्छयं नाम ॥ ३ ॥

तदुपपत्यस्य प्रतिगृणाति । (ती) इदमेतदेतः सित्तमुपनिमदत्यय यत्प-
राहतिष्ठप्रतिगृणीयात्परागु हुवेतदेतः सित्तं प्रणश्येत्तन्न प्रजायेत सम्यक्षा
ऽऽ च वैतुद्रुत्वेतदेतः सित्तं प्रजनयतः ॥ ४ ॥

प्रजापतिर्ब्रुवाऽह्नाता, योषऽभ्युंता । स एतत्प्रजापतिरुह्नाता योषायामृचि होतारि रेतः सिञ्चति ।
यत्स्तुते तद्धोता—श्वेण प्रजनयति । तच्छयति—यथाऽयं पुरुषः शितः । तद् यदेनच्छयति—
स्तुमाच्छयं नाम ॥ ३ ॥

तदुपपत्यस्य प्रतिगृणाति । इदमेतदेतः सित्तमुपनिमदति । अथ यत् पराहतिष्ठप्रतिगृणी-
यात् । परागु हुवेतदेतः सित्तं प्रणश्येत् । तन्न प्रजायेत । सम्यक्षाऽऽ च वैतुद्रुत्वेतदेतः सित्तं
प्रजनयतः ॥ ४ ॥

भारविज्यम् ' कविर्कर्म ' कुर्वन्ति । ' तथा ' अ सत्यरोपक्रमकाले ' प्राक् ' आसनेनोपादिष्टाद प्रतिगरे
प्रायश्चुलेऽपि तेन ' प्रागेव ' कविर्कर्म ' कृत ' ' भवति ' । अत्र कात्यायनः—“ निर्वन्ध पात्रे हंतुः
पुस्तोप्राधान्ये, अभिहृत शोऽन्वाभिमित्वाहरोपायो द्वेभि प्रतिगृणाति प्रणवावसानयो, भोमिति वा ”—
(का० श्रौ० सू० ९ । १९३-१९४) इति । आश्वलायनेऽपि—“ पराहर्षवाहृषे ” इत्युपक्रम्य
“ अनभिहिहृत्य शोऽन्वाभिमित्वाहरोपायो—” इति ॥ २ ॥

प्रमदन्तोऽह्नातयो पीमादर्थमुपगृहीत्य शस्त्रसद निर्वन्धि—प्रजापतिर्ब्रुवा इत्यादि । ' उह्नाता ' इत्यनेन
माननिष्पाद्यं साम लक्ष्यते । तद्ध प्रजापत्यग्न्यग्निमिति प्रनिदम् । “ प्रजापतिः साम धृक्प्रनिह्नाता ” (तै.
म. ३।१।१)—इति ध्युते । प्रजापतेभ्य सर्वस्मृष्टिरुक्ताऽपिमेति तदग्न्यत्त सामापि रतिः । ' होता ' ' ऋक् ' ' योषा ' ।
निष्पापनिष्पादकभावभेदादिविश्रुता कथो होत्राग्न्य इत् । कस्मात्तर्जोर्जागति रवेनरेवेन भूदेन—“ कस्मात् वा
इदमर्थं साम चात्ता तेन नाम आगमिदयो नाम मात ना वा ऋक् सावोरावदग्निमुत्त सम्भवा प्रजादे ”
इत्युपक्रम्य ' ते द्वे भूवोरावदनाम् ” इति । तच्छ्रुतां यद्वद वराभ्यामग्नम्—' यथाऽग्नम् ' पुरोवर्त्ता ' पुत्रः '
' पित ' सीष्णीकृताऽऽवगम्यतेन सप्रीहन् । तद्ध दक्षिण ' तद् ' रेतः ' ' श्रति ' सप्रीकरोति । यद्
एवम् ' तस्मात् ' इय यनेनेति शस्त्रमिति ऋक्मुदास्य नामधेयम् । “ सो तन्मृशणे ” (पा. पा. दि.
प. ३९) इत्यस्मात् ऋक्पथे टिलोपे असुगागमे च कृते ' शस्त्रम् ' इति भवति ॥ ३ ॥

प्रतिग्रावमरेऽज्यं पराहति विधत्ते तदुपपत्यस्येति । प्रागामोनेऽज्यं परोक्ष्य प्रतिगृणीयात् ।
“ उपमगसायतो ”—(पा. मृ. ८।१।१९) इति रेतस्य लक्षम् । ' दत् ' ' एनेन ' ' रदम् ' समातिक
रित ' एव ' उपनिमदति ' तर्षति समर्द्धयति । ' मृद एतिगमे ' (पा. पा. जु. आ. १७२) । होत्रकर्तृक
चामन रेतस्य समर्द्धने कारणमित्युक्तम् । प्रतिगृणाति प्रतिगमनवाक्योऽपि रेतस्य समर्द्धने कारणमिति भावः ।

(तो) यातयामानि वै देवैश्छन्दांसि । छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं पुं
समाश्नुवन् मुदो वै प्रतिगरो यो वाऽऽचि मुदो यः सामव्रसो वै स तच्छ-
न्दःस्वैतद्रुसं दधात्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यजुं तन्वते ॥ ५ ॥

तस्माद्यद्यर्धर्चशः शृण्वेत् । (द) अर्धर्चोऽर्धर्चं प्रतिगृणीयाद्यदि पच्छः
शृण्वेत्पदेपदे प्रतिगृणीयाद्यत्र वै शृण्वेत्प्रवृत्तिरिति तदसुररक्षसानि यजु-
मन्ववचरन्ति तत्प्रतिगरेण सन्धाति नाष्ट्राणां रक्षसामुन्ववचाराय
यजमानस्यो चैवेतद्वातव्यलोकं छिनत्ति ॥ ६ ॥

यातयामानि वै देवैश्छन्दांसि । छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवन् । मुदो वै प्रतिगरो ।
यो वाऽऽचि मुदो, यः सामव्र । रसो वै सः । तच्छन्दःस्वैतद्रुसं दधाति-अयातयामानि करोति ।
तैरयातयामैर्यजुं तन्वते ॥ ५ ॥

तस्माद्यद्यर्धर्चशः शृण्वेत्-अर्धर्चोऽर्धर्चं प्रतिगृणीयात् । यदि पच्छः शृण्वेत्-पदे पदे प्रतिगृणीयात् ।
यत्र वै शृण्वेत्प्रवृत्तिरिति-तदसुररक्षसानि यजमन्ववचरन्ति । तत् प्रतिगरेण सन्धाति-नाष्ट्राणां रक्षसा-
मन्ववचाराय । यजमानस्यो चैवेतद्वातव्यलोकं छिनत्ति ॥ ६ ॥

प्रतिगरेऽन्वयोः पराक्वे बाधमुपन्यास्येत् पदार्थं ब्रूयति-अयं यत्पराडित्यादि । सम्पञ्चा उ इति ।
पर्यतो स्यात् 'सम्पञ्चो' परस्परं सामुख्यं वर्णयान् 'एव' 'रेत.' 'प्रजनयतः' । सम्पञ्चा उ चैवेति
"सोम. शाकल्यस्य" (पा. सू. ८ । ३ । १९) इति वकारलोपः । "पूर्वप्रासिद्धम्" (पा. सू. ८ । १ । १)
इति वकारलोपस्यापि न बाधदुगो न भवति ॥ ४ ॥

विहितं प्रतिगरं छन्दःसम्पन्निरस्येण प्रशंसति-यातयामानि ॥ इत्यादि । छन्दोभिर्हि । 'छन्दोभिः'
सायनेः 'देवा.' 'स्वर्गं लोकम्' प्राश्नुवन्निति प्रसिद्धम् । "छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकमापन्"-
(न. सं. ५ । ३ । ३) इति श्रुतेः । सामान्निभि-"सुवा सुखम्"- (पा. सू. ७ । १ । ३९) शपादिना
सम्प्रा द्यत् । 'रसो वै सः' इति मन्त्रशब्दस्यार्थकथनम् ॥ ५ ॥

प्रतिगरस्य कालं निश्चिन्तयितुं-तस्मादित्यादि । 'यद्यर्धर्चशः' अर्धर्चमर्धर्चं शृण्वेत् । तदा अर्धर्चं प्रतिगृणी-
यात् । 'यदि पच्छः' पदे 'शृण्वेत्' तदा 'पदे पदे प्रतिगृणीयात्' । अर्धर्चस्य पच्छ इति "तद्वैक-
वचनात् बोधायनम्" (पा. सू. ५ । ४ । ४३) इति शस्त्रप्रत्ययः । अत्रसानेषु प्रतिगरेणैवार्णस्य कारणमाह-
यत्र वै शृण्वेत्प्रवृत्तिरिति । 'यत्र' च 'चरन्ति' अनुप्रविशन्ति । नाष्ट्राणामिति । नाशकानां 'रक्षसाम्'
अननुप्रवेष्टारम् । एवम् 'यजमानस्य' 'एव' शत्रुजनप्रवेशनिवारणादपहन्ति । तस्माद्धेना यत्राप्येते सत्र-
प्रतिगृणीमादित्यर्थः ॥ ६ ॥

चतुरक्षराणि ह वाऽअग्रे छन्दायैऽस्यासुः । (स्तु) ततो जुगती सोम-
मुच्छापतत्सा त्रीण्यक्षराणि हित्वाऽऽजगाम ततस्त्रिष्टुप्सोममुच्छापतत्सै-
कमक्षरं हित्वाऽऽजगाम ततो गायत्री सोममुच्छापतत्सैतानि चाक्षराणि
हरन्त्यागच्छत्सोमं च ततोऽष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्तस्मादाहुःष्टाक्षरा
गायत्रीति ॥ ७ ॥

तथा प्रातःसवनमतन्वत । तस्माद्वायवं प्रातःसवनं तयैव माध्यन्दिनं
सवनमतन्वत तां ह त्रिष्टुबुवाचोप त्वाऽहमायानि त्रिभिरक्षरेण मा-
ऽऽह्वयस्व मा मा यज्ञादन्तर्गा इति तथेति तामुपाह्वयत तत एकादशा-
क्षरा त्रिष्टुबभवत्तस्मादाहुःत्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति ॥ ८ ॥

तयैव तृतीयसवनमतन्वत । तां ह जुगत्युवाचोप त्वाऽहमायान्येकेना-
क्षरेणोप माऽऽह्वयस्व मा मा यज्ञादन्तर्गाऽइति तथेति तामुपाह्वयत ततो
द्वादशाक्षरा जुगत्सभवत्तस्मादाहुर्जगतं तृतीयसवनमिति ॥ ९ ॥

चतुरक्षराणि ह वाऽअग्रे छन्दास्यासुः । ततो जुगती सोममुच्छापतत् । सा त्रीण्यक्षराणि हित्वा-
ऽऽजगाम । तत्रस्त्रिष्टुप्सोममुच्छापतत् । सैकमक्षरं हित्वाऽऽजगाम । ततो गायत्री सोममुच्छापतत् ।
सैतानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छत् सोमं च । ततोऽष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् । तस्मादाहुःष्टाक्षरा
गायत्रीति ॥ ७ ॥

तथा प्रातःसवनमतन्वत । तस्माद् गायत्रं प्रातःसवनम् । तयैव माध्यन्दिनं सवनमतन्वत । तां
ह त्रिष्टुबुवाच-उप त्वाऽहमायानि त्रिभिरक्षरैः, उप माऽह्वयस्व, मा मा यज्ञादन्तर्गा इति । तथेति
तामुपाह्वयत । तत एकादशाक्षरा त्रिष्टुबभवत् । तस्मादाहुः-त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति ॥ ८ ॥

तयैव तृतीयसवनमतन्वत । तां ह जुगत्युवाच-उप त्वाऽहमायान्येकेनाक्षरेण, उप माऽह्वयस्व ।
मा मा यज्ञादन्तर्गा इति । तथेति तामुपाह्वयत ततो द्वादशाक्षरा जुगत्सभवत् । तस्मादाहुर्जगतं
तृतीयसवनमिति ॥ ९ ॥

प्रवृत्तानि सवनादीनां भवेत्तद्वायव्येषुमवाप्तवानि प्रदर्शयन् सवनवयेऽपि प्रतिगारे विशेषं वक्तुं प्रसीति-
चतुरक्षराणि ह वा इत्यादि । सोममुच्छापतदिनि । 'सोमम्' यमिन्द्रवाऽगच्छत् । उप त्वाऽहमिति ।
'अहम्' त्वाद् 'उपायानि' त्वसर्मायम् आगमिष्यामि 'त्रिभिरक्षरैः' युक्तं माम् 'उपाह्वयस्व' मामन्वयस्व ।
'मा' 'माम्' 'यज्ञात्' 'मा' 'यज्ञादन्तर्गा' मा कार्षीरेत्यर्थः । 'तत' त्रिष्टुबादादन्त-
रम् 'गानत्री' त्रिष्टुबमन्विभिन्नित्वाद्युक्तं सती 'त्रिष्टुबभवत्' । 'तस्माद्' 'माध्यन्दिनम्'
'सवनम्' 'त्रैष्टुभम्' इत्याह । यद्यत्र गायत्र्या प्राबन्धात्तयैव व्यपदेशो युज्यते । तथापि त्रिष्टु-
बक्षरसम्बन्धादायमत्रिष्टुप् सति विशेषेण व्यपदेशो भवतीति त्रैष्टुभमिति व्यपदिश्यते । एषमेव 'आप्तं
तृतीयसवनम्' इत्यादि ॥ ७-९ ॥

तदाहुः । (गां) गायत्राणि वै सुवर्णाणि सुवनानि गायत्री ह्येवेतदुपसृ-
जनानिदिति तस्मात्सुष्टिसिद्धं प्रातःसवने प्रतिगृणीयात्सुष्टिसिद्धा हि
गायत्र्यागच्छत्सकृन्मद्रन्माध्यन्दिने सवनेऽएकं हि साश्चर्यं हित्वाऽऽग-
च्छतेर्नवेनामेतत्समर्पयति कृत्स्नां करोति ॥ १० ॥

यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्ते । त्रिमद्रत्तृतीयसवने त्रीणि हि साश्चराणि हित्वा-
ऽऽगच्छतेर्नवेनामेतत्समर्पयति कृत्स्नां करोति ॥ ११ ॥ [शतम् २५० ॥]

यत्र द्यावापृथिव्यश्च शस्यन्ते । (तऽ) इमे ह वै द्यावापृथिवीऽऽश्माः
प्रजा उपजीवन्ति तदनुर्यादेवेतद्द्यावापृथिव्यो रुसं दद्याति ते उषवत्याऽ-
रुपजीवन्तीयेऽऽश्माः प्रजाऽ उपजीवन्ति स वाऽओ ३ मित्येव प्रतिगृणीया-
त्तदि सत्यं तद्देवा विदुः ॥ १२ ॥

तदाहुः—गायत्राणि वै सुवर्णाणि सुवनानि । गायत्री ह्येवेतदुपसृजनानिदिति । तस्मात्सुष्टिसिद्धं प्रातः-
सवने प्रतिगृणीयात् । सुष्टिसिद्धा हि गायत्र्यागच्छत् । सकृन्मद्रन्माध्यन्दिने सवने । एकं हि साश्चर्यं
हित्वाऽऽगच्छत् । तेर्नवेनामेतत्समर्पयति—कृत्स्नां करोति ॥ १० ॥

यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्ते । त्रिमद्रत्तृतीयसवने । त्रीणि हि साश्चराणि हित्वाऽऽगच्छत् । तेर्नवेनामेत-
त्समर्पयति कृत्स्नां करोति ॥ ११ ॥

यत्र द्यावापृथिव्यश्च शस्यन्ते । इमे ह वै द्यावापृथिवी इमाः प्रजा उपजीवन्ति । तदनुर्यादेवेतद्
द्यावापृथिव्यो रुसं दद्याति । ते रुसवत्याऽरुपजीवन्तीयेऽऽश्माः प्रजा उपजीवन्ति । ता वै “ ओ ३म् ”
इत्येव प्रतिगृणीयात् । तदि सत्यम् । तद्देवा विदुः ॥ १२ ॥

तदाहुर्नि । यतो ‘ गायत्रा ’ ‘ एव ’ छन्दोऽन्तरमवन्निभिरक्षरैश्च सती ‘ ऐत् ’ सवनान्तरं प्राप्नोत् ।
तस्मात्सुवर्णाणि सुवनानि संभूय गायत्राण्यप्याहुर्नित्यर्थः । शस्यन्तुपोद्गतमुक्त्वा प्रकृते प्रतिगमनव्रत्येऽपि
विशेषमाह—तस्मादित्यादि । यतो ‘ गायत्री ’ ‘ सन्निद्धा ’ सोमाहरणार्थं गत्वा स्वकोषान्पुष्पाप्यपारित्यज्या-
विकृता सर्वा ‘ आगच्छन् ’ । ‘ तस्मान् ’ कारणद् गायत्रे ‘ प्रातःसवने ’ ‘ सुष्टिसिद्धम् ’ अविकृतं विद्यास्य-
मानम् “ ओ ३म् ” इत्येव ‘ प्रतिगृणीयात् ’ । माध्यन्दिने सवने तु प्रतिगमस्याने ‘ सकृन् ’
एकारम् ‘ मद्रन् ’ मदिधानुक्तं मद्रामो देवेति प्रतिगमः । ‘ एतन् ’ एतेन ‘ एव ’ हीनेनाक्षरेण ‘ एनाम् ’
विष्टुमन् ‘ समर्पयति ’ । अथैव व्याख्यानम् ‘ कृत्वा करोति ’—इति ॥ १० ॥

यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्त इति । यनेनोक्तस्य प्रतिगमस्य कालः प्रदर्शयते । अत्र कात्यायनः—“ जनिष्ठा उप
रूपेनस्या मद्रामो देवेति प्रतिगमः सकृत्, ” “ तत्स्थाने विकृतो ”—(का. श्रौ. सू. १० । ७२-७३) इति ।
“ जनिष्ठा उप ” इत्येवा विष्टुर् (वा. सं. १३ । १४)—‘ त्रिमद्रत् ’ इत्यादिकं विस्मयार्थम् ॥ ११ ॥

यत्रैति । ‘ यत्र ’ ‘ द्यावापृथिव्यां ’ शस्यते । तत्र मद्रामो देवेति त्रिः प्रतिगृणीयादित्यर्थः । अत एव
कात्यायनः—“ प्र द्यावा यज्ञैरित्येतासु मद्रामो देवेति त्रिः प्रतिगमः ”—(का. श्रौ. सू. १० । ११९) इति ।

(स्त) तद्धेके । (कऽओ) ओयामो देव वागिति प्रतिगृणन्ति वाक्प्रतिगरऽएतद्वाचमुपाप्नुमऽ इति वृदन्तस्तद् तुया न कुर्याद्यथा वै कथां च प्रतिगृणात्पुपाप्नुवास्य व्याम्भवति व्याचा हि प्रतिगृणाति तस्मादो रे मित्येव प्रतिगृणीयात्तद्धि सत्यं तुद्देवा विदुः ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकं षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-६ ॥ (३. २.) ॥

इहा रेऽइहा रेऽइत्यभिपुणोति । (तुं) इन्द्रमेवैतदाच्यावयति बृहद्बृहदितिन्द्रमेवैतदाच्यावयति ॥ १ ॥

तद्धेके-ओयामो देव वागिति प्रतिगृणन्ति । वाक्प्रतिगरः । एतद्वाचमुपाप्नुम इति वृदन्तः । तद् तुया न कुर्यात् । यथा वै कथा च प्रतिगृणाति-उपाप्नुवास्य व्याम्भवति । व्याचा हि प्रतिगृणाति । तस्माद् "ओ३म्" इत्येव प्रतिगृणीयात् । तद्धि सत्यम् । तद्देवा विदुः ॥ १३ ॥

शुक्रः, मन्थी, आमयणः, मरुत्वतीयः, उक्थ्यः ।

"इहा रेऽइहा रेऽ" इत्यभिपुणोति-इन्द्रमेवैतदाच्यावयति । बृहद्बृहदिति-इन्द्रमेवैतदाच्यावयति ॥ १ ॥

इत्थ प्रतिग्रास्य कालादिक विधाय तत्स्वरूप विधत्ते-तु वा ओमित्येवेति । तद्धि सत्यमिति । 'तद्' 'ओम्' -इत्येतदक्षर 'सत्यम्' अविनश्वर ब्रह्मेति प्रसिद्धम् । 'तद्' अथ 'देवाः' 'विदुः' जानन्ति । तस्माद्ब्रह्मरूपेण प्रशस्तत्वादोमिति तत्प्रतिगृणीयादित्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके उपसनाकाण्डे श्रूयते-
"ओमिति ब्रम्, ओमित्यध्वर्युः, प्रतिगरः प्रतिगृणाति" (तै. आ. शी. ४.) ॥ १२ ॥

प्रतिगरे देवाभिध्यादिना सौपत्तिक मन निराकर्तुमनुबदति-तद्धेक इत्यादि । एतत्तस्मिन्प्रतिगरे 'ओयामो देव वागिति प्रतिगृणन्ति' ते चात्रैवमुपपत्तिं वदन्ति । 'एतद्' ओयामो देवेत्येतद्वाक्यं वाक् शब्दपुक्तात् 'वाक्प्रतिगरः' अत्रो 'वाक्' 'प्राप्नुम' इति ॥

उपगम्यन्त मतं निराकृत्य स्वमतं निगमयन्ति-तद् तुया न कुर्यादित्यादि । यथा वै कथा च । 'यथा' 'कथा' येन केन प्रकारेण प्रतिगृणीयात् । न तु वाक्शब्दयुक्तं, प्रतिगर एवेति नियमः । पतो वाचैव प्रतिगरः कर्तव्यः । वाचमन्तरेण प्रतिगरविगुमदाकर्तव्यात् अतस्तेनैव 'अस्य' अन्वयेन 'वाक्' 'उपाप्ना' 'भवति' । 'तस्माद्' ब्रह्मात्मकात्वेन प्रशस्तत्वाद् 'ओ३म्' इत्येव प्रतिगृणीयात् । कस्याप्यनस्तु अत्र निराकृतं वाक्प्रतिगरपञ्च शाखात्परोपवादिशब्देन सूत्रवामास-"ओयामो देवेति प्रतिगृणाति प्रणवावसानयोः, ओमिति वा, शस्त्रान्ते नियमः, वागन्तो वा पूर्वं, -(का.श्रौ.सू. १।२९४-२९७ ।) इति । १३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये केदार्यप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्वे

चतुर्थकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-३-२) ॥

ऐन्द्राग्र्यैश्चन्द्रैश्च विधाय सत्रव्ययोः शक्योः प्रतिग्रापेक्षायां तत्प्रकारो गते ब्राह्मणेऽभिहितः । वैश्वदेव-प्रधानन्तरमुक्तव्ययोगो विधान्यः । स तु ब्रह्मण्यमन्त्रमूलमेवाऽभिहितः । अत उक्थ्यब्रह्मन्तं प्रातःसवनं सन्तिष्ठते ।

सु शुक्रामन्यिनो प्रथमो गृह्णाति । शुक्रबद्धयेतत्सवनम् अयाग्रयणम् । सर्वेषु ह्येषु सवनेषु गृह्यतेऽथ मरुत्वतीयमुद्योक्त्यमुक्त्यानि ह्यत्रापि भवन्ति ॥ २ ॥

तद्वैके । (कऽ) उक्त्यं गृहीत्वाऽथ मरुत्वतीयं गृह्णन्ति तदु तथा न कुर्यान्मरुत्वतीयमेव गृहीत्वाऽथोक्त्यं गृहीयात् ॥ ३ ॥

स शुक्रामन्यिनो प्रथमो गृह्णाति । शुक्रबद्धयेतत्सवनम् । अयाग्रयणम् । सर्वेषु ह्येषु सवनेषु गृह्यते । अथ मरुत्वतीयम् । अथोक्त्यम् । उक्त्यानि ह्यत्रापि भवन्ति ॥ २ ॥

तद्वैके—उक्त्यं गृहीत्वाऽथ मरुत्वतीयं गृह्णन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । मरुत्वतीयमेव गृहीत्वाऽथोक्त्यं गृहीयात् ॥ ३ ॥

तत्समाय माध्यन्दिनसवनाय सोमाभिव्रं विधत्ते—इहा३इहा३इत्यभिपुणोतीति । अभिव्रं काले 'इहा३इहा३' इत्युच्चार्य अभिपुणोतीति । तथा च सत्यागच्छेतीन्द्रं प्रत्युत्तवादेतेन 'इन्द्रमेव' 'आग्रावपति' 'आगमवति' । आगच्छेत्परिमन् पदेऽप्याहते सति 'इहा' इति एतदेव वाक्यं संपद्यते । एवं च "वाक्यस्य षटेः प्लुत उदात्तः" (पा. सू. ८ । २ । ८२) "इहाइते च" (पा. सू. ८ । २ । ८४) इति प्लुतो भवति । तथोत्तरमपि 'इहा' इति पदे वाक्यं सम्पादनीयम् । इन्द्रस्य विप्रकृष्टत्वात्पञ्चवर्णार्थं वाक्यं द्वि-
वार्यते । द्वितीयापरापरयोर्वमेऽभिव्रं 'गृह्' 'गृह्' 'इति' द्विवास्तुवारयेत् । 'एतद्' गृह्चन्द्रो-
वारणेन अभिव्रमहत्त्वरं सूचितत्वादिन्द्र आगमिष्यतीति इन्द्रमेशागमयतीत्यर्थः । अथ कालापानः—'इहा
इहा इति प्रथमः पर्यायः । अविलम्बितो द्वितीयस्तूर्णमन्यीयः । अविलम्बितस्यान उच्यते गृह्द्विहदिनि ।"
(का. श्री. सू. १० । १-८) आपस्तम्बस्तु गृह्चन्द्रोद्धारणस्य स्थानान्तरस्याह—'संराधपन्तश्चाभिपु-
ष्वन्तीहा इहेति उचमस्याभिव्रकस्य मध्यमे पयसि गृह्द्विहदिनि' (आप. श्री. सू.) इति ॥ १ ॥

अभिव्रानन्तरं शुक्रादिनां पञ्चानां महानां ग्रहणं क्रमेण विधत्ते—स शुक्रामन्यिनावित्यादि । शुक्रबद्धये-
तत्सवनमिति । 'एतद्' माध्यन्दिनं 'सवनम्' 'शुक्रबद्ध' सारवत् इति प्रसिद्धम् । तथा च तैत्तिरीयेकं धृतिः—
"तस्माद् सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च"—(तै. सं. १ । १ । १४) इति । सर्वेषु ह्येषु सवनेषु
गृह्यत इति प्रसिद्धम्—'सवने सवनेऽभिगृह्णाति' (तै. सं. १ । १ । ११) इति धृतिः । उक्त्यानि ह्यत्रापि
भवन्तीति 'अत्रापि' माध्यन्दिनसवनेऽपि 'उक्त्यानि' 'स्तोत्राणि' 'भवन्ति' । तस्मादुक्त्यं
गृहीयात् ॥ २ ॥

उक्त्यमरुत्वतीयायोः पौर्वापर्ये शास्त्रान्तरमतमनुज, निराकृत्य, स्वमतमेव निगमयति—तद्वैक उक्त्यं गृहीत्वे-
त्यादि । अत्र प्रातःसवने आपन्नानन्तरमुक्त्यग्रहणं ग्रहणेन तत्समत्वादत्रापि तदनन्तरं महानं प्रशुकमिति
शास्त्रान्तरायाणामभिप्रायः । प्रातःसवनग्रहणकाले तथाविधकामाङ्गीकारेऽपि सत्रः चाप्यन्दिनसवने मरुत्वतीवत्
ग्रहणं होमः प्राथमिकः । उक्त्यग्रहणं तु पश्चादिति होमानुसारेण ग्रहणमपि मरुत्वतीवत्तत्त्वं प्रथममेव मरुत्वतीवत्-
तीत्येतद्ग्रहणस्याभिप्रायः ॥ ३ ॥

(ता) तान्वाऽएतान् । (न्य) पञ्च ग्रहान्गृह्णात्येष वै वृज्रो यन्माध्यन्दिनः पवमानस्तुस्मात्पञ्चदशः पञ्चसामा भवति पञ्चदशो हि वृज्रः स एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पञ्च वाऽइमाऽअङ्गुलयोऽङ्गुलिभिर्वै प्रहरति ॥ ४ ॥

(ती) इन्द्रो वृत्राय वृज्रं प्रजहार । स वृज्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा निनाय तस्मादप्येतर्हि यदेवैतेन माध्यन्दिनेन पवमानेन स्तुवतेऽथ विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा नीयन्ते तथोऽप्येष एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पाप्मने द्विपते भ्रातृव्याय वृज्रं प्रहरति स वृज्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा नयति तस्माद्वाऽएतान्पञ्च ग्रहान्गृह्णाति ॥ ५ ॥

तद्यन्मरुत्वतीयान्गृह्णाति । (त्ये) एतद्वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यं सवनं

तान्वाऽएतान् पञ्च ग्रहान्गृह्णाति । एष वै वृज्रो-यन्माध्यन्दिनः पवमानः । तस्मात्पञ्चदशः पञ्चसामा भवति । पञ्चदशो हि वृज्रः । स एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः । पञ्च वाऽइमाऽअङ्गुलयः । अङ्गुलिभिर्वै प्रहरति ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्राय वृज्रं प्रजहार । स वृज्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा निनाय । तस्मादप्येतर्हि यदेवैतेन माध्यन्दिनेन पवमानेन स्तुवते-अथ विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा नीयन्ते । तथोऽप्येष एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पाप्मने द्विपते भ्रातृव्याय वृज्रं प्रहरति । स वृज्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा नयति तस्माद्वाऽएतान्पञ्च ग्रहान्गृह्णाति ॥ ५ ॥

तद्यन्मरुत्वतीयान् गृह्णाति । एतद्वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यं सवनम्-यन्माध्यन्दिनं सवनम् । तेन

सम्भूय पञ्चानां ग्रहाणां ग्रहेणमनुच प्रशंसति-तान्वा एतानित्यादि । माध्यन्दिनः पवमान इति । 'पञ्' एषः 'वृज्रो वै' । 'तस्माद्' 'वृज्रत्वद्' 'पञ्चदशः' 'पञ्चदशस्तोमः' । "स्तोमे इविधिः" (पा. सू. १. १. १. १८ वा. १ पञ्चदशवै) -इति उपन्ययः । वृज्रो हि पञ्चदशस्तोमः । "पञ्चदशो वृज्रो ब्राह्मणमिभूत्यै" (तै.स. १. १. १३) इति श्रुतेः । एतैः प्रकृतैः पञ्चभिर्ग्रहेहेतुना स माध्यन्दिनः पवमानः 'पञ्चसामा भवति' । इमा अङ्गुलय इति । ताभिः 'प्रहरति' इति च प्रत्यक्षं प्रसिद्धम् । तस्मात् पञ्चसहस्रयुक्ता एतेऽपि प्रहास्तत्प्रहरणसाधनभूताः 'अङ्गुलयः' ते च सद्व्यासामान्यान् सामरूपाः सन्तः पञ्चामनेन माध्यन्दिनपवमानेन सम्बध्यन्ते ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्राय इत्यादिना दक्षिणा नीयन्ते इत्यन्तेव पञ्चसाम् । पञ्चदशस्तोमकस्य माध्यन्दिनपवमानस्य वृज्रत्वमेव प्रदर्शयते । तथो एवैष इति । 'तथैव' 'एषः' 'अध्वर्युः' 'पञ्चभिः' 'ग्रहे' 'अङ्गुलिभिः' 'अङ्गुलि-स्थानभिः' 'द्विपते' 'द्वेधं कुर्वते भ्रातृव्याय' 'वृज्रम्' 'माध्यन्दिनपवमानरूपम्' च 'हत्वा' 'विजिते' 'शत्रौ' 'अपये' 'अनाद्रे' 'नाशकाम्येव' दक्षिणा नयति । 'तस्माद्' माध्यन्दिनपवमानरूपवृज्रप्रक्षेपसाधनाङ्गुलि-स्थानत्वेन पापरूपत्वेन पापरूपवृत्रविनाशहेतुत्वात्प्रशस्तमेतेषां पञ्चानां ग्रहाणां ग्रहणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

कारणमिधि सया मरुत्वतीयानां ग्रहणमनुवदति-तद्यन्मरुत्वतीयान् गृह्णातीति । "तेभ्य एतौ मरुत्वतीयो"

अन्माध्यन्दिनः सुवनं तेन वृत्रमजिघासं तेन व्यजिगीषत मरुतो वाऽ-
इत्यश्वत्येऽपक्रम्य तस्युः क्षत्रं वाऽइन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो
बलवान्भवति तस्मादाश्वत्येऽऋतुपात्रे स्यातां कार्प्यमये त्वेव भवतः ॥ ६ ॥

(स्ता) तानिन्द्रऽपमन्त्रयांचक्रे । (क्रऽ) उप माऽऽवर्तध्वं युष्माभिर्वलेन
वृत्रं हनानीति ते होचुः किं नस्ततः स्यादिति तेभ्यऽएतौ मरुत्वतीयौ
ग्रहावगृह्यात् ॥ ७ ॥

(जे) ते होचुः । (र) अपनिधायैनमोजऽउपावर्तामहाऽइति तुऽएनमपनिधा-
यैवोजऽउपाववृत्तस्तद्वाऽइन्द्रोऽस्पृणुतापनिधाय वै मौज उपावृत्तव्रिति ॥ ८ ॥

सु होवाच । सहैव मौजसोपावर्तध्वमिति तेभ्यो वै नस्तृतीयं ग्रहं गृहा-
णेति तेभ्यऽएतं तृतीयं ग्रहमगृह्यादुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसऽइति

वृत्रमजिघासत् । तेन व्यजिगीषत । मरुतो वाऽइत्यश्वत्येऽपक्रम्य तस्युः । क्षत्रं वाऽइन्द्रः, विशो
मरुतः । विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति । तस्मादाश्वत्येऽऋतुपात्रे स्याताम् । कार्प्यमये
त्वेव भवतः ॥ ६ ॥

तानिन्द्रऽपमन्त्रयांचक्रे—उप माऽऽवर्तध्वम्, युष्माभिर्वलेन वृत्रं हनानीति । ते होचुः—किं नस्ततः
स्यादिति । तेभ्य एतौ मरुत्वतीयौ ग्रहावगृह्यात् ॥ ७ ॥

ते होचुः—अपनिधायैनमोज उपावर्तामहाऽइति । स एनमपनिधायैवौज उपावृत्तः । तद्वाऽइन्द्रो-
ऽस्पृणुत । अपनिधाय वै मौज उपावृत्तव्रिति ॥ ८ ॥

स होवाच—सहैव मौजसोपावर्तध्वमिति । तेभ्यो वै नस्तृतीयं ग्रहं गृहाणेति । तेभ्य एतं तृतीयं
ग्रहमगृह्यात्—“उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे”—(वा. सं. ७ । ३६) इति । स एनं

ग्रहावगृह्यात्, तेभ्यो वै मरुत्वतीयं ग्रहं गृहाण ” । (श. प. ४ । ३ । ३ । ७-९) इति वक्ष्यमाणत्वात्
“ श्रीमरुत्वतीयागृह्याति ” इति यत्—तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः ।

अश्वेत्येव मरुत्वतीयास्य ग्रहणमभित्यक्तम्, तत्कव त्रयागामप्यनुवादः सम्भवतीति । एव तर्जनेन सिद्ध-
त्वात्तुनादनेतरयोर्ग्रहयोरेव विधित्वेयः । कारणमाह—एतद्वा इन्द्रस्येत्यादिना । “ निष्केवत्यम् ” निष्कृष्य
केवल इन्द्रो देवता यस्य तन्निष्केवत्यम् । मरुतो वा इत्यश्वत्य इति । “ इति ” शब्देनापकमणप्रकारो-
ऽभिव्येन प्रदर्शयते । तस्मादिति । ऋतुपात्रायामेव मरुत्वतीयानां ग्रहणत्वात्, मरुता चाश्वत्ये स्थितत्वात्, तद्वा-
रोवाच “ आश्वत्ये ऋतुपात्रे स्याताम् ” नैतदादरणीयम्, किन्तु “ कार्प्यमये ” “ एव ” “ ऋतुपात्रे ”
“ भवतः ” न त्वाश्वत्ये स्याताम् । कार्प्यर्थो नाम कश्चिद् वृक्षविशेषः । तत्रायमाशयः—“ वृत्रमजिघासत् ”
इति वृत्रस्य जिघासितत्वाद्भोवान्कृत्वेन कार्प्यमये, तन्मये एव पात्रे भवत इति । मरुतामवरोवाच “ इन्द्रस्य
मरुत्वती ” (श. प. ४ । ३ । ३ । १०) इतीन्द्रेण सह मरुतां निर्देशादेव सेत्तवन्ति । कार्प्यमये रक्षोवातकत्वं
तेतिरोपके दूयते—“ यत्कार्प्यमयेणाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहन्तौ ” (तै. स. ६ । २ । १) इति । एतद्
“ आश्वत्ये ” इत्यादिकम् “ अश्वत्येऽपक्रम्य तस्युः ” इत्यस्य प्रसङ्गादभिहितम् । “ उपावर्तः ” इति

तुऽएन^{१५} सुहेजोसोपावर्तन्त तैर्व्यजयत तैर्वृत्रमहन्क्षत्रं वाऽइन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति वृत्क्षत्रऽपुवैतद्वलं दधाति तस्मान्मरुत्वतीयान्गृह्णाति ॥ ९ ॥

स वाऽइन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । (छा) नापि मरुद्भ्यः स यद्वापि मरुद्भ्यो गृहीयात्प्रत्युद्यामिनी^{१६} ह क्षत्राय विशं कुर्याद्वैतदिन्द्रमेवानु मरुतऽआभजति वृत्क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात्नापि मरुद्भ्यः ॥ १० ॥

(द्रयोऽप) अपक्रमाद् द्वैवामेतद्विभयांचकार । यदिमे भन्नापक्रामेयुर्भन्नाप्यद्विपेरश्चिति तानुवैतद्वनपक्रमिणोऽङ्कुरुत तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात्नापि मरुद्भ्यः ॥ ११ ॥

सहैरीजसोपावर्तन्त । तैर्व्यजयत । तैर्वृत्रमहन् । क्षत्रं वाऽइन्द्रः, विशो मरुतः । विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति । तत् क्षत्रायैवैतद्वलं दधाति । तस्मान्मरुत्वतीयान् गृह्णाति ॥ ९ ॥

स वाऽइन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । नापि मरुद्भ्यः । स यद्वापि मरुद्भ्यो गृहीयात्प्रत्युद्यामिनी ह क्षत्राय विशं कुर्यात् । अथैतदिन्द्रमेवानु मरुत आभजति । तत् क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति । तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । नापि मरुद्भ्यः ॥ १० ॥

अपक्रमाद् द्वैवामेतद्विभयांचकार । यदिमे भन्नापक्रामेयुर्यवान्यद्विपेरश्चिति । तानुवैतद्वनपक्रमिणोऽङ्कुरुत । तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । नापि मरुद्भ्यः ॥ ११ ॥

अतपयेन परस्मैपदम् (पा. सु. ३ । १ । ८९) । स्पष्टार्थमन्यत् । ' उपाहृतम् ' इति " युद्धो लुब्धे " (पा. सु. ३ । ३ । ९१) इति परस्मैपदम् । स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ६-९ ॥

अहणा मरुद्भ्यस्तस्य कथितत्वात्तस्य एव अहणे प्राप्ते तत्सहितायेन्द्राय गृह्णीयादिति विधत्ते-स वा इन्द्रायैवेति । मरुद्भ्य एव अहणं दोषं-तात्सरितायेन्द्राय अहणे गुणः च प्रदर्श्य तदेव निगमयति-स यद्वापि मरुद्भ्य इत्यादि । ' क्षत्राय ' ' प्रत्युद्यामिनीम् ' प्रातिकूल्येनोपतां ' विशम् ' प्रकां ' कुर्यात् ' । अथेन्द्रमेवानुलुब्धं ' मरुतः ' ' आभजति ' गमिनः करोति । तेन ' क्षत्राय ' ' विशं ' ' कृतानुकराम् ' करोति ' क्षत्रायचां करोति । सदैतदनुहृत्वेन यथा वरोति साध्वीम् ' अनुवर्त्तानम् ' अनुगम्यवर्त्तानं ' करोति ' । ' तस्मात् ' ' मरुत्वते ' ' इन्द्राय ' ' गृहीयात् ' ॥ १० ॥

कारणान्तरमुक्त्यस्योक्तमर्थं द्रष्टव्यम्-अपक्रमाद् द्वैवादि । ' एषाम् ' मरुद्भ्यम् ' अपक्रमादेवेन्द्रो ' विभयांचकार ' । ' भर्द्वाहृत्वा ' अनुवृत्तम् " (पा. सु. ३ । १ । ३९) इति अगम्यमन्यवः । मतिश्च ' यत् ' येनोपायेन मत्तः सकाशात् ' इमाः ' प्रकाः ' नापक्रामेयुः ' येनोपायेनान्यत्र ' न विपेरश्चिति ' विचार्य्यः ' येनोपायेन ' तान् ' मरुतः ' ' अपक्रामिणः ' अनपक्रमणशीलानामन्यत्र सङ्गतानेव ' अङ्कुरुत ' । यत् एवम्, ' तस्मात् ' मरुत्सहिताय ' इन्द्राय ' ' गृहीयात् ' । ' न ' केवलं ' मरुद्भ्यः ' ॥ ११ ॥

(५) ऋतुपात्राभ्यां गृह्णाति । (त्वृ) ऋतुवो वै संवत्सरो यज्ञस्तेऽद्ः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते बृहत्प्रह्नांगृह्णात्यथैतत्परोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते बृहत्तुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति विशो वै मरुतोऽन्नं वै विशोऽऋतुवो वाऽइदं सर्वमग्राद्यं पचन्ति तस्मादतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति ॥ १२ ॥

(त्य) अयातो गृह्णात्येव । (वे) इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्पतिः सुतस्य । तुव प्रणीती तुव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वतऽएष ते योनिर्इन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १३ ॥

ऋतुपात्राभ्यां गृह्णाति । ऋतुवो वै संवत्सरो यज्ञः । तेऽद्ः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते-यद्वत्प्रह्नांगृह्णाति । अयैतत्परोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते-यद्वत्तुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान् गृह्णाति । विशो वै मरुतः, अन्नं वै विशः । ऋतुवो वाऽइदं सर्वमग्राद्यं पचन्ति । तस्मादतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान् गृह्णाति ॥ १२ ॥

अयातो गृह्णात्येव-“ इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्पतिः सुतस्य । तुव प्रणीती तुव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वतऽएष ते योनिर्इन्द्राय त्वा मरुत्वते ”-(वा० सं० ७।३५) इति ॥ १३ ॥

ग्रहनग्रहणादनुपात्राभ्यां ग्रहणं विधत्ते-ऋतुपात्राभ्यां गृह्णातीति । ऋतुवो वा इत्यादि । तत्र प्रयोजन-मभिधीयते-“ ते ” पक्षमन्तरा मन्त्राः । ‘ ऋतुवः ’ ‘ प्रातः सवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते ’ अवकल्पताः स्वापत्ता मवन्ति । यस्माद् ‘ ऋतुमहान्गृह्णाति ’ । ‘ अय ’ ‘ माध्यन्दिने सवने ’ ‘ परोक्षम् ’ ‘ अवकल्प्यन्ते ’ । ‘ बृहत्तुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति ’ । अत्र ऋतुमहाभावेन ऋतुयानसम्बन्धादनुपात्रोपरोक्षमवकल्पति । तदर्थमुत्त-पात्राभ्यां पक्षम् । किञ्च ‘ मरुतः ’ ‘ विशः ’ ‘ वि । “ मरुतो वै देवानां विशः ” (तै. सं. १।४।७) इति धृतेः । ‘ विशश्च ’ ‘ अन्नम् ’ इत्यादिना तत्सम्पादनात् । ‘ ऋतुवः ’ च ‘ इदम् ’ पुरोक्षम्, ‘ अन्नायम् ’ अयमन्नम् ‘ पचन्ति ’ उपयोगयोग्यं कुर्वन्ति । ऋतुवो सर्वोत्पत्तिमभिहितकारणत्वात्, अतो मरुतामृतानां च सम्बन्धा-दत्र ऋतुपात्राभ्याम् ‘ मरुत्वतीयान् ’ गृह्णातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्रमेण ग्रहाणां ग्रहणसादनमन्त्रानाह-अयातो गृह्णात्येन्द्र मरुत्व इत्यादि । तत्र प्रथममन्त्रवर्ताग्रहण-मन्त्रस्यायमर्थः-“ हे ” इन्द्र मरुतः । मरुतोऽस्य सन्ति इति मरुत्वान् तस्य सम्पुद्बौ “ मरुत्वतो ह सम्पुद्बौ छन्दसि ” (पा. सू. ८।३।१) इति कवयः । ‘ इह ’ यज्ञे ‘ सोम ’ ‘ पाहि ’ विव । “ मरुत्व छन्दसि ” (पा. सू. २।४।७६) इति शपो लुकि विनादेशामात्रे विधत्ते रूपम् । कथं पार्हति-शार्पतिर्मानवः, तस्यास्य शार्पतिः, तस्मिन् ‘ दद्या ’ ‘ सुनस्य ’ अग्निवृत्तस्य सोमभ्यां राशम् ‘ अयिवः ’ पीतवानिति । किञ्च

१-मरुत्वतीयमन्त्रस्य प्रयो मन्त्राः साहित्यात् ५३७-उ० । इह त्वेव एव ।

२-मरुताभ्यामन्त्रवर्तायितुपात्राभ्याम् मरुत्व इति । का. धी. सू. १० । १२ ।

मरुत्वन्तं वृषभम् । (स्वा)न्वावृषानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वा-
साहमवसे नूतनायोग्रुथं सहोदामिह नृथं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा मरुत्वतेऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि
मरुतां त्वौजसऽडुति तृतीयं ग्रहं गृह्णाति ॥ १४ ॥

(त्सु) अय माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । पाप्मना वाऽएतदिन्द्रः सुथं सृष्टो-
ऽभूद्विशा मरुद्भिः स यथा विजयस्य कामाय विश्वा समाने प्रावेऽश्रीया-
देवं तद्यदस्माऽएतं मरुद्भिः समानं ग्रहमुगृहन् ॥ १५ ॥

“मरुत्वन्तं वृषभं वावृषानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोमं
सहोदामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे”-(वा.सं. ७।१५) इति तृतीयं ग्रहं गृह्णाति १४

माहेन्द्रग्रहः ।

अय माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । पाप्मना वाऽएतदिन्द्रः संवृष्टोऽभूद्-पद् विश्वा मरुद्भिः । स यथा
विजयस्य कामाय विश्वा समाने प्रावेऽश्रीयाद्-एवं तद्य-पदस्माऽएतं मरुद्भिः समानं ग्रहमुगृहन् १५

हे शूरः ‘तव’ ‘मृगी’ मृगीत्या, त्वीरैकवचनस्य ईकारादेशः । त्वच्छब्देन प्रगतनेन ‘सुनष्टाः’
कल्याणवशां ‘कन’ ‘कान्तदर्शना । ‘सर्वन्’ इत्येते गृहे पशूगृहे ‘तव’ ‘आविकल्पन्ति’ त्वं
विवान्ति । विवास्तोः पारिवर्णिकम् (निर० ३ । ५ । १०) । हे मूढ ! उपयानेन गृहीतोऽसि ‘इन्द्राय’
मरुत्वेन त्वा गृह्णातीति हेव । सप्तदेवस्यैव ‘येति’ त्यागमनोऽत्र त्वा ‘इन्द्राय’ ‘मरुत्वते’ सादृश्यानि
सादृशमन्त्रत्वात् ॥ १३ ॥

मरुत्वन्तानिचैव द्वितीयमस्त्वन्तमहन्त्य अन्त्यत्यागमर्थः-‘मरुत्वन्तम्’ मरुद्भिः सहितम् ‘इवन्’
वर्तितारम्, अष्ट वा ‘वावृषानम्’ वर्धनान्नम् ‘अकवारिन्’ अङ्गुष्ठितारुविम्, यम् शत्रवोऽप्यनुत्तिताः,
‘दिव्यम्’ दिविनवम्, ‘शातन्’ शान्तितारम्, ‘विश्वासाहम्’ सहितैरिन्द्रवर्षः । स्वधर्मबुद्धयः सर्वस्या-
मिमवितारम्, ‘उपन्’ उद्गूर्णविजम् ‘सहोदाम्’ वदत्य दामारम्, सन्निपभूतमिन्द्रमाहुः ‘तन्’
इन्द्रम् ‘नूतनम्’ नवीनभूतम् ‘अवसे’ अवमानायस्मिन् ‘हुवे’ वज्रगृहे, ‘हुवेम’ आहवनाः ।
उपयानमगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यानम् ।

उपयमेवादिना मन्त्रेण तृतीयं मरुत्वन्तं गृहीतारम् । हे मूढ ! उपयानेन दास्यसे ‘गृहीतोऽसि’ त्वं
मस्मादीकृते गृह्णातीति मन्त्रार्थः ॥ १४ ॥

मरुत्वन्तमहन्त्यन्तरं माहेन्द्रं ग्रहं विधत्ते-अय माहेन्द्रमित्यादि । विहितं माहेन्द्रग्रहं पादविरसनहेतुनेन
प्रशंसति-पाप्मना वा एतदित्यादि । ‘मरुद्भिः’ ‘विशा’ मरुदेवताकल्पया विश्वा ‘संवृष्ट’ इति, एते-
नेन्द्रः ‘प्राप्य’ ‘पदेन’ समुद्रोऽभूद् । यन् ‘अप्ये’ इन्द्राय ‘मरुद्भिः समानम्’ साधारण्येनम्
‘महन्’ ‘अगृहन्’ इति यन्, ‘तद्’ एवकारो भवति । ‘यथा’ विजयकामार्थं ‘विशा’ सह

(हंस्तुं) तुं देवाः । सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाद्रे ययेपीकां मुञ्जाद्विवृद्धे-
देवधेः सर्वस्मात्पाप्मनो व्यवृद्धन्यन्माहेन्द्रं ग्रहमगृहंस्तुथोऽप्येषु ऽएत-
ययेपीकां विमुञ्जा स्यादेवधेः सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते बुन्माहेन्द्रं
ग्रहं गृह्णाति ॥ १६ ॥

यदेव माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । (ती) इन्द्रो वाऽएष पुग वृत्रस्य वधादय
वृत्रधुं हत्वा यथा महाराजो विजिग्यानुऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रं
ग्रहं गृह्णाति महान्तसु चैवैनमेतत्तुलु करोति वृत्रस्य वधाय तस्मादेव
माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष वै शुक्रो य एष उपत्येष उऽएव
महांस्तुत्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ १७ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । महाराः॥ इन्द्रो नृवडाचर्पणिप्राऽएतु द्विवर्हा
अमिनः सहोभिः । अस्मुद्यग्वावृषे वृषार्योऽः पृथुः शुक्रतः कर्तृभिर्भूत ।

तं देवाः सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाद्रे ययेपीकां मुञ्जाद्विवृद्धे-एवं सर्वस्मात्पाप्मनो व्यवृद्ध-
न्यन्माहेन्द्रं ग्रहमगृह्णन् । तयोऽएवैष एतद्-ययेपीका विमुञ्जा स्याद्-एवं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मु-
च्यते-यन्माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ १६ ॥

यदेव माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । इन्द्रो वाऽएष पुग वृत्रस्य वधात् । अय वृत्रं हत्वा यथा महाराजो
विजिग्यानुः-एवं महेन्द्रोऽभवत् । तस्मान्माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । महान्तसु चैवैनमेतत्तुलु करोति-
' वृत्रस्य वधाय तस्मादेव माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । शुक्रपात्रेण गृह्णाति । एष वै शुक्रो-य एष तमि ।
एष उ एव महान् । तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ १७ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ महाराः॥ इन्द्रो नृवडाचर्पणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः ।

' सवर्गे ' पत्रे ' मौजनम् । तन्माहाराः मन्त्रोऽनूदिनि ॥ ते ' देवाः ' ' सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाद्रे ' सति ' तम् ' ।
इन्द्रम् ' मुञ्जाद् ' ' ययेपीकाः ' तद्वत्तन्मन्त्रं ' विवृद्धे ' उद्धरेद् । ' एवम् ' माहेन्द्रमग्रहेण ' सर्वस्मात्पाप्मनो व्यवृद्धम् ' ।
तस्माच्चर्पणं ' एषः ' यजमानो मुञ्जाद्विवृद्धेन माहेन्द्रमग्रहेण सर्वस्मात्पाप्मनमुत्पन्न इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

पुनरपि तत्रैव माहेन्द्रग्रहं दमयन्त्य महत्वादेतत्तुलु प्रसेवति-यदेव माहेन्द्रमिष्यति । यथा महाराज
इति । लोके ' विजिग्यानुः ' विजितवान् राजा ' यथा महाराजः ' भवति । ' एवम् ' ' इन्द्रः ' वृत्रं हव्यः
' महेन्द्रोऽभवत् ' ' तस्मात् ' माहेन्द्रमग्रहेण ' वृत्रस्य ' पारुपत्य वधार्थम् ' एवम् ' यजमानम् ' मह-
न्तम् ' ' एव ' करोति । विहितं मध्यमन्त्रं तत्र शुक्रात्वं विवृत्ते-शुक्रपात्रेणेत्यादि । एष वा इति ।
शुक्रस्य सर्वात्मकत्वेन महत्वात् तत्रेण माहेन्द्रग्रहस्य ग्रहणं शुक्रमिष्यते ॥ १७ ॥

ग्रहणमन्त्रं तत्र विवृत्ते-अथाऽतो गृह्णात्येव महान् इन्द्र इत्यादि । ' महान् ' महत्त्वगुणविशिष्टः ।
' इन्द्र ' मनुष्यवन् । ' आचर्पणिप्राः ' चर्पणरो मनुष्या अप्राप्य तानीप्सितकृद्भयानेन रूपान्ताद्वर्ध-

१-माहेन्द्रमग्रहेण मन्त्रेण सहोभिः पश्यते । इह त्वेक एव । २-अन्विष्यत इत्यादि महेन्द्रं शुक्रात्वं चैवैनमेतत्तुलु इह
इति । विवृद्धेन विवृद्धेन शुक्रपात्रेण इत्येकस्याऽन्यात्वेन केचिद्विदुः । इत्यत्र कर्कः । (का. धौ. सू. १० । ७४) ।

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वेति सादयति महेन्द्राय ह्येनं गृह्णाति ॥ १८ ॥

(त्व) अधोपाकृत्यैतां व्याचं वदति । (त्व) अधिपोतारोऽभिषुणुतोऽखलानुद्वादयताग्नीदाशिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति ते वै तृतीयसवनायैवाभिपोतारोऽभिषुण्वन्ति तृतीयसवनायौऽखलानुद्वादयन्ति तृतीयसवनायाग्नीदाशिरं विनयति तृतीयसवनाय सौम्यं चक्षुःश्रपयत्येते वै शुक्रवती उसवती सवने यत्प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च सवनमुथैतद्विधीतशुक्रं यत्तृतीयसवनं तद्वैतस्मान्माध्यन्दिनात्सवनाद्विधीमीति तथो दास्यैतच्छुक्रवदसवन्तृतीयसवनं भवति तस्मादेतामुत्र व्याचं वदति ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-७ ॥ (३. ३.)

द्वितीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ २ ॥

अस्मद्यग् वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ”- (वा० सं० ७ । ३९) इति । सादयति महेन्द्राय ह्येनं गृह्णाति ॥ १८ ॥

अधोपाकृत्यैतां व्याचं वदति- अधिपोतारोऽभिषुण्वन्ति । सौम्यस्य वित्तादिति । ते वै तृतीयसवनायैव यन्ति । तृतीयसवनायाग्नीदाशिरं विनयति । तृतीयसवनाय सौम्यं चक्षुःश्रपयत्येते वै शुक्रवती उसवती सवने यत्प्रातःसवनं च, माध्यन्दिनं च सवनम् । अथैतद्विधीतशुक्रं-यत्तृतीयसवनम् ।

णिप्ता । यथा राजामात्यादिर्मनुष्यः सेवकाश्चलप्रदानेन श्रूयति तद्वत् । “ उत ” किञ्च “ दिवर्होः ” इयोरपि स्थानयोर्मध्यमस्थाने उत्तमे च वर्होः । बृहदारिष्टदः अथवा द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोर्वर्होः शृङ्गिस्तासौ “ दिवर्होः ” “ सहोभिः ” बलैः “ अग्निः ” अमितोऽपारिमितवत् इत्यर्थः । अथ वा शत्रुसम्बन्धिभिर्वर्हैः । “ अग्निः ” अहिंसितः । “ अस्मद्यक् ” अस्मदभिमुखतया गन्ता । “ महाग्निन्द्रः ” वाहवे “ वर्देताम् । किमर्थम् “ वीर्याय ” वीरकर्मणि । किञ्च अस्मदीयेः “ कर्तृभिः ” स्तूयमानः “ उरुः ” विस्तारेण “ पृथुः ” प्रागेन “ सुकृतः ” शोभनवृद्ध “ मूय ” (पा. सू. ६ । ४ । ७९) मूयात् । उपयामेवादि व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

महेन्द्रप्रदे पृथरतोऽधोपाकृत्यान्तरमन्त्रयोः प्रैवर्तुना वाचमुपादयति-अधोपाकृत्येत्यादि । “ उपाकृत्य ” “ उपावर्तयम् ” इत्यनेन मन्त्रेण पृथरतोऽधोपाकृत्येत्यर्थः । अत एव कात्यायनः-“ पृथमुपाकृत्य प्रैवत्यभिपो-

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् तृतीयाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

मुन्ति वाऽएतद्यज्ञम् । यदेनं तन्वते युन्वेव राजानमभिपुण्वन्ति तत्तुं प्रन्ति
यत्पशुं संज्ञपयन्ति विशासति तत्तुं प्रन्त्युत्सलमुसल्लभ्यां दृषदुप-
लभ्यां हविर्यज्ञं प्रन्ति ॥ १ ॥

स एष यज्ञो हतो न ददक्षे । तुं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं

तदेवैतस्मान्नाध्यान्दिनास्तस्वनाभिर्ममीते । तयो हास्यैतच्छुक्रवद्रमवतृतीयमवत् भवति । तस्मादेता-
मत्र वाचं वदति ॥ १९ ॥

दक्षिणादानम् ।

प्रन्ति वाऽएतद्यज्ञम्—यदेनं तन्वते । युन्वेव राजानमभिपुण्वन्ति—तत्तुं प्रन्ति, यत्पशुं संज्ञप-
यन्ति, विशासति—तत्तुं प्रन्ति, उत्सलमुसल्लभ्यां दृषदुपलभ्यां हविर्यज्ञं प्रन्ति ॥ १ ॥

स एष यज्ञो हतो न ददक्षे । तुं देवा दक्षिणाभिरदक्षयन् । तद् यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्

कार्यमिति श्रुतं—(का. श्रौ. सू. १० । ७९) इति । मान्वादिनमवनमप्ये प्रयुक्तत्वादस्य प्रैषस्य तदर्थता
स्यात् । अनस्तुदीपसवनार्थोऽयं प्रैष इति व्याचष्टे—ते वै तृतीयसवनार्थवेत्यादि । ‘उत्सलमुसल्लभ्यं
दृषदुपलभ्यं हविर्यज्ञं प्रन्ति’ इत्यनेनैवावहननकार्त्तान्तोद्भवस्तुतस्योद्भूतस्यभिधानात्स्वनाभिर्ममीतेपरोडाशस्योद्भूतं लभ्यते । ‘आशिरम्’ विनयति
‘अजीवमिहो सोमैऽवनेतुमाशिरं संस्करोति । “आशिरम्” इति तपत्रस्यदिवसस्य सायंकाले पञ्चमानस्य
अनुष्ठाने गोः परो दुग्धा दधि क्षिप्यते तदुच्यते । मान्वादिनसवने तृतीयसवनार्थमिषवादिस्मादनार्थस्य
प्रैषस्य प्रयोजनमाह—एते वै शुक्रवती इत्यादि । ‘स्वना’ इति, ‘शुक्रवती’ इत्यस्यैव व्याख्यानम् ।
‘निर्वीर्यशुक्रम्’ निर्वीर्यरसम्, पञ्चरुषा गावश्च तृतीयसवनार्थं सोमं मुखेनाहरन्त्यपिबदिति प्रतिदम् ।
नेन तृतीयसवने नीरसम् । एतच्च तैत्तिरीयके श्रूयते—“पद्मां दे सवने समगूहान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगूहा-
परचन्दं तस्मादे सवने शुक्रवती प्राण.सवने च मान्वादिनं च तस्मात्तृतीयसवनं अजीवमभिपुण्वन्ति
धंसनिव हि मय्यन्त आशिरमवनयति समुक्रवान्”—(तै० सं० ६ । १ । ६ । ४, ५) इति ।
तदेवैतस्मादिति । ‘तद्’ तेनैवमिषवादिस्मादनर्थेनैव ‘तस्माद्’ शुक्रवतो रस्वना’ मान्वादिन-
सवनात् “तृतीयसवनम्” ‘निर्ममंति’ इत्यादयति । सवनेऽदादिकस्य सोममिषवादेरेव नम्यादनादित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रौतार्थप्रकाशे माध्वीये वेदार्थप्रकाशे मान्वादिनसवनेऽयमब्राह्मणमाध्वे

चतुर्थपाठे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् (४—२—३) ॥

शुक्रामप्यादिमहाप्रसङ्गाद्वितीयतृतीयपक्षस्वनापिमाहेन्द्रप्रहाणं प्रहगमभिधाय तत्र शुक्रामप्यिष्यहयागानन्तरं
‘एनेन दीङ्गादानादिकं विगीयते, सत्रादाहुरयोगमभिदधन्तिः प्रनह्यादक्षिणादनिर्वचनं च प्रदर्शयन् दक्षिणादानं
विषये—प्रन्ति वा एतद्यज्ञमित्यादिना । ‘एनम्’ यज्ञं ‘तन्वते’ विस्तारयन्तीति यत्, एतेन ‘यज्ञं प्रन्ति’
‘ये कपे विस्तारेण हननमित्याह—यन्वेवेति । ‘पशु संज्ञपयन्ति’ मारयन्तीति यत्, तत् ‘विशासति’
उच्यते । अतस्तदपि हननम् ‘उत्सलमुसल्लभ्यां दृषदुपलभ्याम्’ वा हननपेक्षयोः सम्पादनाद् ‘हवि-

दक्षिणाभिरुदक्षयंस्तुस्मादक्षिणा नाम तद्देवाय यज्ञस्य इतस्य व्ययते तदे-
वास्यैतदक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्धऽएव यज्ञो भवति तुस्मादक्षिणा ददाति-
तद्वै पद्दद्वादशेत्येव हविर्यज्ञे ददति । न ह त्वेवाशतदक्षिणः सोम्यो-
ऽध्वरुः स्यादेव वे प्रत्यक्षं यज्ञो यत्प्रजापतिः पुरुषो वे प्रजापतेर्नेदिष्टुं सो-
ऽयुष्टुं शतायुः शततेजाः शतवीर्यस्तु शतेनैव दक्षयति नाशतेन तुस्मा-
द्वाशतदक्षिणः सोम्योऽध्वरुः स्यान्नो ह्येवाशतदक्षिणेन यजमानस्यऽर्त्वि-
क्त्स्याद्वेदस्याक्षिभूरसानि यमिमे हनिष्यन्त्येव न दक्षयिष्यन्तीति ॥ ३ ॥

दक्षिणा नाम । तद् यदेवाय यज्ञस्य इतस्य व्ययते-तदेवास्यैतदक्षिणाभिर्दक्षयति-अथ समृद्ध एव
यज्ञो भवति । तस्मादक्षिणा ददाति ॥ २ ॥

तद्वै पद्दद्वादशेत्येव हविर्यज्ञे ददति । न ह त्वेवाशतदक्षिणः सोम्योऽध्वरुः स्यात् । एव वै प्रत्यक्षं
यज्ञो-यत्प्रजापतिः । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टुम् । सोऽयं शतायुः शततेजाः शतवीर्यः । तं शतेनैव
दक्षयति-नाशतेन । तस्मान्नाशतदक्षिणः सोम्योऽध्वरुः स्यात् । नो ह्येवाशतदक्षिणेन यजमानस्यऽर्त्वि-
क्त्स्यात् । नेदस्याक्षिभूरसानि यमिमे हनिष्यन्त्येव-न दक्षयिष्यन्तीति ॥ ३ ॥

यज्ञम् ' अपहन्ति । तस्मान् ' स ' ' एव ' ' यज्ञ ' इत्येवात् ' न दक्षे ' न समृद्धोऽभूदिति ' देवा दक्षिणाभि-
रुदक्षयन् ' । अग्रे दक्षिणसाधनकारं ' दक्षिणा ' इति नामनेयम् । " हुदक्षिण्यामिवन् "-(दण्ड, सू. १/१०१)
इत्यादिना दण्डप्रत्ययः । तत्र ' अथ ' ' इत्यस्य ' ' यज्ञस्य ' ' यद् ' अज्ञम् ' न्ययने ' दीश प्राप्नोति
' तद् ' ' दक्षिणाभिर्दक्षयति ' समर्पयति । तथा च ' यज्ञ. ' ' एव ' ' समृद्धो भवति ' । ' तस्माद् ' यज्ञस्य
समृद्धये दक्षिणा दद्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रमृष्टाद्विभक्तेर्त्विजोऽदक्षिणाकर्मणि दर्शयन् प्रष्टेन सोमपागे दक्षिणाकल्पनिमात्र-तद्वा दद्यादिति । न ह
त्वेवेति । ' सोम्योऽध्वरुः ' अशतदक्षिणः ' ' न ' ' एव ' ' स्यात् ' । किन्तु शतदक्षिण इत्यर्थः । तत्र शत-
मिति गवा शत विभक्त्यनेन " गवा शत द्वादश वा " (का. श्रौ. सू. १० । ३९)-इति काल्याणनवचनात् ।
" गवा सङ्ख्या भवति " -इत्यापन्नस्वरचनात् ।

शतदक्षिणमेव यज्ञस्य समृद्धिर्मन्त्रान्योपेक्ष्यमाह-एव वै प्रत्यक्षमित्यादि । ' प्रजापतेर्नेदिष्टुम् ' इति
नेदिष्ट यथा भवति तथा वर्तेत । तत्र एवेत्यप्युक्तमित्यर्थः । ' शततेजाः ' ' शतवीर्यः ' इति आयुर्लुप्तारेण
तेजोर्वीर्योरेण शतमेव दृष्टव्यम् ।

दक्षिणस्यैव न्यूनकर्मणां विषयः तत्र कुर्वादित्याह-नो ह्येते यादि । ' अशतदक्षिणेन ' यज्ञेन हेतुना ' यजमान-
स्य ' ' न ' कविर् ' स्यात् । आदिष्य कुर्वतोऽयमाशयः- ' इमे ' यजमानस्यैव न्यून- पुत्रा ' यं ' ' यज्ञम् ' हनिष्यन्त्येव ' एन च तत्र समर्पयन्ति । ' अथ ' ' यज्ञस्य अक्षिम् ' अक्षिणतो हेत्यो नैव भवतीति ।
अभिप्रादित्समादनादित्यस्य यज्ञस्य शतमदस्याभिर्दक्षिणाभिः समृद्धिर्मन्त्रान्युक्तम्, तथा च सति शत-
दक्षिणाभावेऽसमृद्धो यज्ञो भवतीति तस्याप्येव कुर्वतो यज्ञैककर्मण वावा स्यात् । तस्माच्छतदक्षिण एव कविर्
स्यादिति भावः ॥ ३ ॥

यजते यो यजते सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति उदन्वृची दक्षिणा यां
उदाति सैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ ६ ॥

(अ) चतस्रो वै दक्षिणाः । (०) हिरण्यं गोर्वासोऽश्वो न वै तद्व-
कल्पते यदश्वस्य पादमवदध्याद्युद्धा गोः पादमवदध्यात्तस्माद्दशाहोमीये
वाससि हिरण्यं प्रबध्यावधाय जुहोति ॥ ७ ॥

सौरिभ्यामृग्भ्यां जुहोति । तमसा वाऽअसौ लोकोऽन्तर्हितः स एतेन
ज्योतिषा तमोऽपहत्य स्वर्गं लोकमुपसंक्रामति तस्मात्सौरिभ्यामृग्भ्यां
जुहोति ॥ ८ ॥

स जुहोति । उदु त्वं जातवेदसं देवं ब्रह्मन्ति केतवः ॥ दृशे विश्वाय
सूर्यं स्वाहेत्येतया गायत्र्या गायत्री वाऽइयं पृथिवी सेयं प्रतिष्ठा उदस्या-
मेवेत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

जुहाति । देवलोकं मेऽप्यसदिति वै यजते-यो यजते । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति । तत्
अन्वृची दक्षिणा । यां ददाति सैति । दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ ६ ॥

चतस्रो वै दक्षिणाः-हिरण्यम्, गोः, वासः, अश्वः । न वै तद्वकल्पते यदश्वस्य पादमवदध्याद्,
यद्वा गोः पादमवदध्यात् । तस्माद्दशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रबध्यावधाय जुहोति ॥ ७ ॥

सौरिभ्यामृग्भ्यां जुहोति । तमसा वाऽअसौ लोकोऽन्तर्हितः । एतेन ज्योतिषा तमोऽपहत्य
स्वर्गं लोकमुपसंक्रामति । तस्मात्सौरिभ्यामृग्भ्यां जुहोति ॥ ८ ॥

न जुहोति-“उदु त्वं जातवेदसं देवं ब्रह्मन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं दवाहा”-
(वा. मं. ७ । ४१) इत्येतया गायत्र्या । गायत्री वाऽइयं पृथिवी । सेयं प्रतिष्ठा । तदस्यामे-
वेतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

होमीय इति । वाससि हिरण्यवन्वनस्य कारणमाह-देवलोक इत्यादि । तदन्वृची दक्षिणेति । त यदश्व-
कल्पति गच्छतीति ‘अन्वृची’ तादृशी भवति । तस्माद् ‘याय’ दक्षिणाम् ‘ददाति’ ‘ना’ स्वर्गं प्राप्नोति ।
‘दक्षिणामन्वारभ्य’ अवलम्ब्य ‘यजमानः’ अपि स्वर्गं प्राप्नोति ॥ ६ ॥

‘यज्ञे हिरण्यादयः’ चतस्रः ‘दक्षिणाः’ दानाया हि । तत्र यदि ‘अश्वस्य’ ‘गोः’ वा पादे ‘हि-
रण्यम्’ ‘अवदध्यात्’ तदा तदवदध्यात्स्वर्गं प्राप्नु न शक्नोति । वाससि तु प्रचक्षते सदैव गन्तुं शक्नोति ।
‘तस्माद्’ ‘हिरण्यम्’ स्वर्गं प्राप्नोति ‘वाससि’ ‘प्रबध्यात्’ जुह्यात् ॥ ७ ॥

विरिते गार्हपत्याधिकरणे होमे मन्त्रो विधत्ते-सौरिभ्यामिति । “सूर्यतिष्ठ”-(वा. सू. ६ । ४ ।
१४९) इत्यादिना पकारलोभे । ‘तमसा वै’ इत्यादिनोक्तयोर्मन्त्रयोः सूर्यदेवस्य हेतुस्यन्यस्यत्वे ॥ ८ ॥

विहितयोर्मन्त्रयोः प्रथमं दर्शयति-स जुहोति । उदु त्वं जातवेदसमिति (का. श्रौ. सू. १० । १९९) ।
उत्तरत्र एतन्मन्त्राण्य गायत्रीरुदसः प्रयोगेन दर्शयितुम् । एतया गायत्र्या इति वार्णितम् । मन्त्रस्यायमर्थः-
‘केतवः’ दानयः ‘त्वम्’ तम्, त्वञ्छ्रुत्स्वैतद्वृत्तम् । ‘जातवेदसम्’ जानं वेति, वेदयति वा जातवेदास्तं

(त्व) अथ द्वितीयां जुहोति । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहेत्येतया त्रिष्टुभा लोकमेवैतयोपयेति ॥ १० ॥

(त्व) अयाग्रीध्रे । द्वे वैकां वा जुहोति तद्यद्वावाग्रीध्रे द्वे वैकां वा जुहोत्यग्निर्वृ पशूनामीष्टे तुऽएनमभितः परिणिविशन्ते तुमेतयाऽऽहुत्या ग्रीणाति सोऽस्मै प्रीतोऽनुमन्यते तेनानुमतान्ददाति ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयां जुहोति—“ चित्रं देवानामुदगादनीकं । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहा ”—(वा. सं. ७।४२) इत्येतया त्रिष्टुभा लोकमेवैतयोपयेति ॥ १० ॥

अयाग्रीध्रे द्वे वैकां वा जुहोति । तद्यद्वावाग्रीध्रे द्वे वैकां वा जुहोति । अग्निर्वृ पशूनामीष्टे तुऽएनमभितः परिणिविशन्ते । तुमेतयाऽऽहुत्या ग्रीणाति । सोऽस्मै प्रीतोऽनुमन्यते । तेनानुमतान्ददाति ॥ ११ ॥

सर्व्वम् ' देवम् ' दानादिगुणयुक्तम् ' सूर्यम् ' ' विश्वाय ' विश्वस्य जगतः ' दरो ' दर्शनाय समस्तस्य लोकस्य दर्शनादिव्यवहारमिदमर्थम् ' उद-वहन्ति ' ऊर्ध्वदेशं प्रापयन्ति । उक्तमन्त्रगतस्य गायत्रीछन्दसः प्रयोगेन दर्शयति—गायत्री वा इत्यादि । गायत्र्या अग्निना सतोत्पत्तिराम्बाना—“ स सुवन्त्रिहिन निरमिमीन तमग्निर्देवताऽन्वयन्वत गायत्री छन्दः ” (नृ. म. ७।१११) इति । अग्निश्च पृथिव्यभिमानीनो देवता, अतस्तत्सम्बन्धाद्वापत्याः पृथिवीन्वन् । अत एव श्रूयते—“ गायत्री वै पृथिवी ” इति ॥ ९ ॥

द्वितीयाहुर्नमन्वं दर्शयति—अथ द्वितीयां जुहोति चित्रं देवानामित्येति । अत्रापि पूर्व्वप्रयोजनाभिहितत्वात् ' एतया त्रिष्टुभा ' इत्युक्तम् । ' विर्वृम् ' चयनीयं पूजनीयम् ' देवानाम् ' ' अनीकम् ' सघातरूपं मण्डलम् ' उदगात् ' । उदगादिभि ' छन्दसि लुङ्छन्दः ” (पा. मू. ३।४।६) इति लुङ् । “ गातिस्था ”—(पा. मू. २।४।७७) इत्यादिना विचो लुङ् । कौट्या मण्डलम् ' मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ' चक्षुःस्थानीयम् । उपरुद्धं वेतनम् । सर्व्वेषां देवाना चक्षुरूपम् । क्रियतमण्डलान्तरात् । ' सूर्यः ' कौट्याः ' जगतः ' जन्तुमन् । ' तन्मृगः ' स्थावरस्य च ' आत्मा ' । ' द्यावापृथिवी ' । द्यावापृथिव्यौ । “ वा छन्दसि ”—(पा. मू. ६।१।१०६) इति पूर्व्वसर्व्वर्णदीर्घः । ' अन्तरिक्षम् ' च ' आप्रा ' आहूयति । पुरवच्यवयवः (पा. मू. ३।१।८५) । अदादित्वाऽङो लृङ् (पा. मू. २।४।७२) । मन्त्रगतस्य त्रिष्टुछन्दसः प्रयोगेन दर्शयति—लोकमेवेति । ' एतया त्रिष्टुभा ' ' लोकम् ' ऊर्ध्वलोकमभिलक्ष्य प्रागच्छति । त्रिष्टुछन्दसोर्ध्वलोकसम्बन्धः कश्चिदप्राग्ने—“ त्रिष्टुममन्तारिक्षम् ” इति ॥ १० ॥

विशते—अयाग्रीध्रे इत्यादि । आग्रीध्रमग्रीधो गृहम् । “ अग्रीधः शरणे रणं च इति—” (पा. मू. ४।२।१२० वा. २) इति रणं प्रत्यय । तत्रत्ये अग्री ' द्वे वा एका वा ' आहुतं जुहुयात् । विहितमर्थमनूय तत्र कारणमाह—तद्यद्वावाग्रीध्रे । अग्निर्वृ पशूनामीष्टे इति । अग्निरग्नि रुद्रः । एतच्च तैत्तिरीयेने श्रूयते—“ देवासुरा नयन्ता आसन् न देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वाप वसु सन्धयदधेदसु नो मरिष्यति यदि नो

१-चित्रं देवानामिति द्वितीयाम् । का. ध्यो. सू. १०।२०।२—“ आद्यं यथा उच्यतेत्यम् । उदवहन् स्वनयन्ता नयन्ता तमो रग्नि, अन्त्ये. श्वेतीषादत इत्यर्धवम् ” इति महीश्वरः ।

सु जुहोति । (त्य) अग्रे नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि
विद्वान् । अयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहे-
त्यथ यद्युक्तं युक्तं वाऽयुक्तं वा दास्यन्त्स्यादथ द्वितीयां जुहुयाद्यद्यु
न नाद्रियेत ॥ १२ ॥

सु जुहोति । (त्य) अयं नोऽअग्निर्वैरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु
प्रभिन्दन् ॥ अयं व्वाजाअयतु व्वाजसातावयथं शत्रूअयतु जर्हपाणः
स्वाहेति व्वाजसा ह्यशुः ॥ १३ ॥

स जुहोति—“ अग्रे नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । अयो-
ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ”—(वा. सं. ७ । ४१)
इति । अथ यद्युक्तं युक्तं वाऽयुक्तं वा दास्यन्त्स्यात्—अथ द्वितीयां जुहुयाद्—यद्यु न नाद्रियेत ॥ १२ ॥

स जुहोति—“ अयं नोऽअग्निर्वैरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं
व्वाजाअयतु व्वाजसातावयं शत्रूअयतु जर्हपाणः स्वाहा ”—(वा. सं. ७ । ४४)
इति । वाजसा ह्यशुः ॥ १३ ॥

जेष्मन्तमिति । तदग्निर्यकामयत सेनापक्रामपदेवा विजित्वावरुत्तमाणा अन्वापन् तदस्य सहसाऽदितस्तन् तोऽरो-
दीयदरोदीतहुदस्य रुद्रत्वम्” (तै.स. १।५।१) इति । रुद्रश्च पशूनामविपतिः । “ रुद्रः पशूनामधिपतिः ”—(तै.सं.
१।२।४) इति श्रुतेः । तस्मादग्निः पशूनामिति “ अघोषार्थदयेसा कर्मणि ” (पा. सू. २।३।५२) इति षष्ठी । ‘ ते’
पशव ‘ एनम्’ त्वानितमग्निम् ‘ अग्निः, ‘ परिणिविशन्ते’ परिचेष्टन्ते । “ नेर्दिशः ” (पा. सू. १।३।१०)
इति आत्मदेशदन् । पर च ‘ एतयाऽऽहुत्वा’ प्रीणिनोऽग्निं स्वकीयान् पशून् ‘ अस्मै’ यजमानायानु-
जानाति । पश्चात्तदनुज्ञातानेव ‘ ददाति’ ॥ ११ ॥

विहित शोममनूय मन्त्र विच्ये—स जुहोत्यग्रे नयेत्यादि । हे ‘ अग्रे !’, ‘ विश्वानि’, ‘ वयुनानि’
ज्ञानानि ‘ विद्वान्’ त्वम् ‘ अस्मान्’, ‘ राये’ धनाय ‘ सुपथा’ शोभनेन मार्गेण । “ न पूनान्” —(पा.
सू. ५ । ४ । १९) इति समासान्तो निषिध्यते । ‘ नय’ प्रापय । किञ्च ‘ जुहुराणम्’ कुटिलम्
‘ एन’ धापन् ‘ अस्मत्’ अस्मत् ‘ अयोधि’ पृथक् कुरु । “ वा छन्दानि ”—(पा. सू. १ ।
४ । ८८) इति मित्रादेशस्य हेरतिश्च विकल्पितम् । तथा च पित्रपथे अहिन्वाद् “ अदितश्च ”—(पा.
सू. १ । ४ । १०६) इति विशादेशः । यत्र च ‘ ते’ ‘ भूयिष्ठां’ नमउक्तिं ‘ नमस्कारम्’ ‘ विधेम’
जुयामि । ‘ विध विधाने’ (धा. पा. तु. प. ३४) इति । ‘ स्वाहा’ इदं इतिः स्वाहुतमसु ।

द्वितीयाहुतेर्नैमित्तिकब्रह्म—अथ यद्यथमिष्यादि । ‘ युक्तम्’ इत्ये विनियुक्तम् ‘ अयुक्तम्’ अवि-
नियुक्तम् ॥ १२ ॥

द्वितीयाहुतेः कर्तव्यश्रेष्ठे मन्त्रमाह स जुहोत्ययं नो अग्निर्वित्यादि । आग्नीवीयः ‘ अग्नि’ ‘ नः’
अस्माकम् ‘ वयि’ धनम् ‘ कुणोन्’ सम्पादयतु । “ कविर्हिम्यकरणीयः ”—(धा. पा. स्वा. प. ९४) “ विन्वि
कल्प्योर च ” (पा. सू. ३।१।८०) इति उपपत्त्यै, अकारभान्तादेशः । नय ग्यानिवद्ब्रह्महृत्पथगुणो न भवति ।

*—अ.श्रा.र्येऽयं नयेति । का. श्रौ. सू. १० । ३१ । २—अथ दत्तपदमच सेनुक एतदुक्तं वा । का. श्रौ. सू. १०.३१।

(श्रोऽथ) अथ हिरण्यमादाय शालामभ्यैति । दक्षिणेन वेदिं दक्षिणा उपतिष्ठन्ते सोऽग्रेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते रूपेण वो रूपमभ्यागामिति न ह वाऽअग्रे पशवो दानाय चक्षमिरे तेऽपनिधाय स्वानि रूपाणि शरीरैः प्रत्युपातिष्ठन्त तानेतद्देवाः स्वैरेव रूपैर्गजस्यार्धादुपायन्ते स्वानि रूपाणि जानाना अभ्यवायन्ते रातमनसोऽलं दानायाभवंस्तथोऽप्येनानेषु एतत्स्वैरेव रूपैर्गजस्यार्धादुपैति ते स्वानि रूपाणि जानानाऽ अभ्यवायन्ति ते रातमनसोऽलं दानाय भवन्ति ॥ १४ ॥

अथ हिरण्यमादाय शालामभ्यैति—दक्षिणेन वेदिम्—दक्षिणा उपतिष्ठन्ते । सोऽग्रेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते—“ रूपेण वो रूपमभ्यागाम् ”—(वा. सं. ७ । ४५) इति । न ह वा अग्रे पशवो दानाय चक्षमिरे । तेऽपनिधाय स्वानि रूपाणि शरीरैः प्रत्युपातिष्ठन्त । तानेतद्देवाः स्वैरेव रूपैर्गजस्यार्धादुपायन् । ते स्वानि रूपाणि जानाना अभ्यवायन् । ते रातमनसोऽलं दानायाभवन् । तथोऽप्येनानेषु एतत्स्वैरेव रूपैर्गजस्यार्धादुपैति । ते स्वानि रूपाणि जानाना अभ्यवायन्ति । ते रातमनसोऽलं दानाय भवन्ति ॥ १४ ॥

न केवलमप धनमेव करोतु किन्तु ‘ मृद्य ’ समामान् ‘ प्रप्रिन्दन् ’ ‘ पुरस्ताद् ’ एतु ’ गच्छतु । किञ्च ‘ अभ्यम् ’ ‘ बाजमाली ’ बाजोऽलं (निर० २ । ७ । २) सोऽस्मिन् सायते सम्प्रजयत इति बाजसातिः समामस्तमिन्, ‘ बाजान् ’ अजानि ‘ जयतु ’ स्वाधिन करोतु । ‘ जर्हपाणः ’ अतिशयेन हृष्यन् ‘ शस्त्रं जयतु ’ । मन्त्रे बाजशब्दयोगस्य तात्पर्यमाह—बाजसा ह्यश्व इति । ‘ अधः ’ बाजमन्त्रं मनोति सम्प्रजर्णाति ‘ बाजमाः ’ ‘ जनसनश्चनक्रमामो विद् ’—(पा. सू. ३ । २ । ६७) इति विद्वत्प्रत्ययः । “ विद्वनोऽनुनासिकस्यात् ”—(पा. सू. १ । ४ । ४१) इति आत्वम् । अथ जपमिदिसाधकत्वादनसम्पादकत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेण साध्यसाधनमेदाविक्षेपाऽध्वर्याकृत्यत्वं कचिदाम्नायते—“ अधो वै बृहद्वयः ” (तै. सा. ३ । १ । ५) इति । वयं शयननामधेयम् (निर्यं. २ । ७०) पसोऽधोऽस्य बाजसाः तस्मात्तदनाह्नभूतस्य सायने मन्त्रे बाजशब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ १३ ॥

विधत्ते—अथ हिरण्यमादायेत्यादि । दक्षिणेन वेदिमिति । “ एतत् द्वितीया ” (पा. सू. २ । १ । ३१) इति द्वितीया । दक्षिणा इति । दक्षिणार्था गावः । सोऽग्रेणेति । शालाया अप्रमाणे तिष्ठन् “ रूपेण वः ” इत्यादिना मन्त्रेण दक्षिणार्था गाः ‘ अभिमन्त्रयते ’ इत्यर्थः ॥

मन्त्रस्य प्रथमभागं श्वाघृष्टे—न ह वा इति । ‘ अग्रे ’ पूर्वम् ‘ पशवो दानाय ’ ‘ न ’ समर्था बभूवुः किल यतः ‘ ते ’ पशवः ‘ स्वानि रूपाणि ’ सामर्थ्यानि ‘ अपनिधाय ’ शरीरमात्रेण बोधस्थिताः, ‘ एतत् ’ एतेन रूपेण व इत्यादि मन्त्रभागस्योच्चारणेन ‘ देवाः ’ ‘ तान् ’ दानसमर्थान्यहन् ‘ स्वैरेव रूपैः ’ सहिताः ‘ गजस्यार्धात् ’ मय्यात् ‘ उपायन् ’ यजमन्स्य माध्यन्दिनमवनमाश्रित्य प्राप्नुवन्तित्यर्थः । अर्द्धादिति कर्मणि लृट् लोपे पञ्चमी (पा. सू. १ । ४ । ३१ वा. १) । ततश्चेति ‘ स्वानि ’ सामर्थ्यानि ‘ जानानाः ’ अभि-मुत्तमागता पशून् स्वसामर्थ्येणैतान् ‘ रातमनमः ’ मन्यो दानाय समर्था बभूवुः । एतन्मन्त्रमागोच्चारणेन तथैव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१-सहिरण्यो वयमल सायणद्वयेन तिष्ठन्नभिमन्त्रयन् दक्षिणां वेदिं दक्षिणेन वेदिं तिष्ठन्नभिमन्त्रयन् व इति । वा. सं. सू. १ । १ । ३५

तुथो वो विश्ववेदा विभजत्विति । ब्रह्म वै तुयस्तुदेना ब्रह्मणा विभ-
जति ब्रह्म वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद तुथो हास्येत्ता दक्षिणीयायैव
दत्ता भवन्ति नादक्षिणीयाय ॥ १५ ॥

(यत्) ऋतस्य पथा प्रेतति । यो वै देवानां पथेति सु ऋतस्य पथेति
चन्द्रदक्षिणा इति तुदेतेन ज्योतिषा यन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्य) अथ सुदोऽभ्येति । वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षमिति वि त्वया
दक्षिणा लोके ख्येपमित्येवेतदाह ॥ १७ ॥

“ तुथो वो विश्ववेदा विभजतु ”—(वा० सं० ७ । ४५) इति । ब्रह्म वै तुयः । तद्
एना ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्म वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद । तयो हास्येता दक्षिणीयायैव
दत्ता भवन्ति, नादक्षिणीयाय ॥ १५ ॥

“ ऋतस्य पथा प्रेत ”—(वा० सं० ७ । ४५) इति । यो वै देवानां पथेति—स ऋतस्य
पथेति । “ चन्द्रदक्षिणाः ”—(वा० सं० ७ । ४५) इति । तुदेतेन ज्योतिषा यन्ति ॥ १६ ॥

अथ सुदोऽभ्येति—“ वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम् ”—(वा० सं० ७ । ४५) इति । वि त्वया
दक्षिणा लोके ख्येपमित्येवेतदाह ॥ १७ ॥

द्वितीयं मां व्याचष्टे—तुथो व ह्यादि । तुथ इति साक्षात् परम ‘ दक्षिणस्य ’ दक्षिणार्हम् ‘ अद-
क्षिणस्य ’ दक्षिणार्हम् ‘ च ’ जानाति “ कङ्कुरदक्षिणाञ्च च ”—(पा० सू० १ । १ । १९) इति ।
अर्हार्थे उपपन्नम् । अथ, ‘ तुथो ’ ‘ विभजतु ’ शयुक्तेऽनेनैवादिमात्रं कृतो भवतीति । प्रमादाददक्षिणीयाय
दत्तापि दक्षिणीयायैव दत्ता भवतीति मात्रम् ॥ १५ ॥

तृतीयं भागं व्याचष्टे—ऋतस्येत्यादि । देवानां मार्गेण गच्छतेत्यनेनाभिप्रायेण ‘ ऋतस्य ’ यज्ञस्य ‘ पथा ’
प्रगच्छतेत्युक्तम् । यज्ञमार्गस्य देवसम्बन्धादित्यर्थः ।

चतुर्थं मां व्याचष्टे—चन्द्रदक्षिणा इति । चन्द्र दिश्यमानव्युहस्तपन तद् दक्षिणा समर्पकं मासा तास्त-
थोक्ता । अनेन चन्द्ररूपेण ‘ ज्योतिषा ’ सदैव गच्छेत्तु । हे दक्षिणार्था गत ‘ रूपेण ’ सामर्थ्येन पूर्वं
मन्त्राभिरुपनिहितेन सह दो ‘ रूपम् ’ स्वरूपम् ‘ अभ्यासात् ’ अभिमुख्येन प्राप्तोऽस्मि । “ गातिस्था ”—
(पा० सू० २ । ४ । ७७) श्रुत्यादिना तिष्ठो लुक् । ‘ वो विश्ववेदा ’ सर्वज्ञः ‘ तुथः ’ ज्ञान विभजतु ।
युय च चन्द्रदक्षिणा सत्यः यज्ञसम्बन्धिना मार्गेण गच्छतेति कृष्णमन्त्रस्यार्थः ॥ १६ ॥

समन्त्रकं सद्गोमन विधाय मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—अथेत्यादि । वि स्वः इति । हे सदः ! त्वदी-
यया ‘ दक्षिणाया ’ स्वर्लोकात्तरिखलोके च ‘ वि ’ ‘ रूपेण ’ समीक्षित्वेनैवेत्यर्थम् ‘ एतन् ’ मन्त्रवाक्यम् ‘ आह ’
अस्ति च दक्षिणाया सदमन्त्र सम्बन्धः । सदस्यासौनेत्य कत्वाम्यो दक्षिणाया दानव्यन्वात् । मन्त्रे ‘ पश्य ’
इति पुनश्चरत्यय—(पा० सू० ३ । १ । ८५) पश्यामीत्यर्थः । एवं च “ वि रूपेण ” इति वाक्यदान-
मुपपद्यते ॥ १७ ॥

(हाथ) अथ सदः प्रेक्षते । यतस्व सदस्यैरिति ग्रा त्वा सदस्याऽ अति-
रिक्षतेत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

(हाथ) अथ हिरण्यमादायाग्रीध्रमभ्येति । ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमुन्तं
पैतृमत्यमिति यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान् पैतृमत्यो या वै ज्ञाता-
यापि कतिपयीर्दक्षिणा ददाति ताभिर्महज्यत्युपिमार्षेयमिति यो वै
ज्ञातोऽनुचानः स ऋषिमार्षेयः सुधातुदक्षिणमिति स हि सुधातुदक्षिणः ॥ १९ ॥

(णांश्च) अथैवमुपमद्य । (या) अग्नीध्रे हिरण्यं ददात्यस्मद्राता देवश्चा

अथ सदः प्रेक्षते—“यतस्व सदस्यैः”—(वा० सं० ७।४५) इति । मा त्वा सदस्या अति-
रिक्षतेत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ हिरण्यमादायाग्रीध्रमभ्येति—“ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमुन्तं पैतृमत्यम्”—(वा०
सं० ७।४६) इति । यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान् पैतृमत्यः । या वै ज्ञातायापि
कतिपयीर्दक्षिणा ददाति, ताभिर्महज्यति । “ऋषिमार्षेयम्”—(वा० सं० ७।४६) इति । यो
वै ज्ञातोऽनुचानः स ऋषिमार्षेयः । “सुधातुदक्षिणम्”—(वा० सं० ७।४६) इति । स हि
सुधातुदक्षिणः ॥ १९ ॥

अथैवमुपमद्याग्नीध्रे (१) हिरण्यं ददाति—“अस्मद्राता देवश्चा गच्छत”—(वा०

विचते—अथैवादि । हे “सदः” । त्वम् “सदस्यैः” सहितमेव यङ्कार्षे प्रयतस्वेति मन्त्रस्यार्थः ।
मन्त्रस्य, सदसः सर्वदा सदस्यैः सह सम्प्रभोऽभिप्रेत इति व्याचष्टे—मा त्वेत्यादि । तथा च तैत्तिरीयके—
“यमस्य सदस्यैरित्याह निम्नवान्”—(तै. सं. १।१।१४)—इति । अतिरिक्षतेति । “रिषिर्दु विदेक्षते”
(घा. पा. व. ट. ४) इत्येवमाल्लुङि खेङ्गस्येन (पा. सू. ३।१।८५) क्सादेशे रूपम् ॥ १८ ॥

सहिरण्यमाग्रीध्रं प्रति गमनं विचते—अथ हिरण्यमित्येति । दातव्यम् “हिरण्यम्” स्वीकृत्य “ब्राह्मणम्”
अथ—इत्यादिना मन्त्रेण “आग्नीध्रम्” अभिगच्छेत् । मन्त्रे पितृमुन्तं पैतृमत्यं शब्दयोस्तात्पर्यमाह—यो वै ज्ञात इत्यादि ।
“पितृमुन्तं पैतृमत्यम्” इत्येतान्या शब्दान्याम् “ज्ञातः” “ज्ञातकुलीनः” च विवक्षितः । इक्षतः, प्रसिद्धः । तत्रा-
यमभिप्रायः—“पितृमान्” इति प्रशस्तया मनुष्य इति प्रशस्तपितृमान्, प्रशस्तपितृमत्येन च प्रसिद्धिर्लभ्यते ।
“पैतृमत्यः” इति पितृमति कुले मयः । “मये छन्दसि”—(पा. सू. ४।४।११०) इति यत् ।
इत्येव ज्ञातवं प्रशस्तपुत्रमभ्यन्विष्यन्धनम् । एवं च प्रशस्तपितृयुक्ते कुले जाय इत्यनेन प्रशस्तकुलोत्पत्ति-
र्लभ्यते । तादृशाय “ज्ञाताय” वाः “कतिपयी” “अग्नि” “दक्षिणा ददाति ताभिर्महज्य” फलम् “जयति”
सार्धमाकरोति । तस्मादनेनभिप्रायेण पितृमुन्तं पैतृमत्यमिति छन्दप्रयोग इत्यर्थः । मध्यार्थेयशब्दयोस्त-
याह—यो ज्ञा इति । “अनुचानः” साग्रे प्रवचनेऽङ्गीतो । “आर्षेयः” “इतधानिम्”—(पा. सू. ४।
१।१२९) इति छन्दप्रयोगः । स इति । प्रकृतान् “स” ज्ञातः “अनुचानः” “सुधातुदक्षिणः”
सुधातुहिरण्यं तद् दक्षिणा यस्य स तयोक्तः । प्रसिद्धाय खलु हिरण्यं दीयते ॥ १९ ॥

उपसदनान्तरमग्नीध्रे सम्पन्नक हिरण्यदानं विचते—अथैवमित्यादि । मन्त्रार्थस्तु हिरण्यरूपा दक्षिणा

१-मेषुते कस्य सदस्यैरिति सदस्यम् । का. घो. सू. १०।१।२ । २-ब्राह्मणमद्यः ब्राह्मणमद्यम् । का. घो. सू. १०।४२ ।
३-अथैवमुपमद्ये इत्याद्यमस्मद्राता इति का. घो. सू. १०।४४ ।

गच्छतेति यां वै रातमनाऽऽविचिकित्सन् दक्षिणां ददाति तथा महजयति
 देवत्रा गच्छतेति देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तद्देवलोकऽ-
 पुर्वैनमेतदपित्विनं करोति प्रदातास्माविशतेति मामाविशतेत्येवैतदाह तथा
 हास्मादेताः पुराच्यो न प्रणश्यन्ति तद्वदग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां ददा-
 त्यतो हि विश्वे देवा अमृतत्वमपाजयन्तस्मादग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां
 ददाति ॥ २० ॥

(त्यु) अथैवमेवोपसद्य । (या) आत्रेयाय हिरण्यं ददाति यत्र वा-
 ऽभदः प्रातरनुवाकमन्वाहुस्तुद्ध स्मैतत्पुरा शशंसन्त्युत्रिवाऽऽरुपीणाऽथ

सं. ७ । ४६ ।) इति । यां वै रातमना अविचिकित्सन् दक्षिणां ददाति, तथा महजयति ।
 देवत्रा गच्छत इति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते—यो यजते तद्देवलोकऽपुर्वैनमेतदपित्विनं
 करोति । “ प्रदातास्माविशत ”—(वा. सं. ७ । ४६ ।) इति । मामाविशतेत्येवैतदाह
 तपो हास्मादेताः पुराच्यो न प्रणश्यन्ति । तद्वदग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां ददाति । अतो हि विश्वे-
 देवा अमृतत्वमपाजयन् । तस्मादग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां ददाति ॥ २० ॥

अथैवमेवोपसद्य आत्रेयाय (२) । हिरण्यं ददाति । यत्र वाऽभदः प्रातरनुवाकमन्वाहुः—तद्व
 स्मैतत्पुरा शशंसन्ति । अत्रिवाऽऽरुपीणा होतास । अथैतत्तद्गोऽमुरसमसमभिपुमुवे । तऽक्षपयोऽग्नि-

‘ अस्मद्गता ’ ‘ अस्माभिर्दत्ता. ’ ‘ देवत्रा ’ ‘ देवमनुय ’—(पा. सू. १ । ४ । १६) इत्यादिना
 द्वितीयायै आप्रत्यय । देवान् गच्छतेत्यर्थः । किञ्च ‘ प्रदातास्म ’ मा व ‘ आविशत ’ प्रविशत ।
 बहुवचनपूर्वाभम् । मन्त्रपदानामभिप्रायमाह—यां वा इत्यादि । ‘ रातमना ’ दानमनाः ‘ अविचि-
 कित्सन् ’ सन्देहमदुर्बन् ‘ याम् ’ ‘ दक्षिणा ददाति ’ तद्वदथा ‘ तथा ’ दक्षिणया ‘ महन् ’ फलम्
 ‘ जयति ’ तस्मादस्मद्गता इति मन्त्रम् आह—यजमानो न केवलमस्मिन्लोके एव भवत्विति यजते, किन्तु
 स्वर्गोऽपि । तस्मादेवत्रा गच्छतेत्युक्तम् । एवञ्च ‘ एतन् ’ हिरण्यम् ‘ देवलोक एव ’ ‘ अपित्विनम् ’
 गमनयुक्तं कृतवान्भवति । अग्निविनमिति लिङ्गव्यत्ययः (पा. सू. ३ । १ । ८६) । प्रदातारमिति ।
 यदेतन्न प्रयुज्येन, तदा ‘ अस्माद् ’ यजमानाद् ‘ एता. ’ दक्षिणाः पराच्य एव सत्यः प्रणश्येयुः । ‘ प्रदातास्मा-
 विशतेति ’ प्रयुज्येन ‘ मामा विशत ’ इत्युक्तत्वात् तथा न प्रणश्येयुर्त्यर्थः ।

दक्षिणादाने प्राप्तमार्गाभस्य प्रायश्चित्तमन्त्रं तत्र कारणमुपन्यस्यति—तद्यदित्यादिना । अतो हीनि । ‘ अत. ’
 आग्नीध्रात् तत्काराद् ‘ देवा ’ ‘ अमृतत्वम् ’ अविनश्यत्वं प्राप्नुवन्ति प्रसिद्धम् । देवानां यज्ञे अग्निदेवा-
 र्गोऽभ्य—अत एव “ अग्नय आग्नीध्रं दूकृते ” (श्रु. ४ । ३ । १४) । ऋगुक्तं यजुर्गणे “ अग्निर्नव साधनेन देवः
 अमुरात्तभिभूय निर्वाता अमरन् ” “ अग्निध्रे वरुणश्छावाऽमुषान्ममवन् ” (री. सं. ६ । १ । २)—ऋगुक्ते ।
 ‘ तस्माद् ’ आर्द्रपन्थान्पथमकृत्वा, नतो देव अमृतत्वमाप्नुवति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

आग्नीध्राय हिरण्यं दत्त्वा अत्रेयाय हिरण्यं दद्यादिति विश्वे—अथैवमेवेत्यादि । ‘ एवमेव ’ अनेनेव

(न्त्यु) अथाह्नेन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीति । यत्र वै प्रजापतिरग्रे ददौ तद्वेन्द्र ईशाचक्रे सर्वं वाऽअयमिदं दास्यति नास्मभ्यं किञ्चन परिशेक्ष्यतीति स एतं वज्रमुदयच्छद्विन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीत्युदानाय ततो नाददात्स एषोऽप्येतर्हि तथैव वज्र उद्यम्यतऽइन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीत्युदानाय ततो न ददाति ॥ २२ ॥

चतस्रो वै दक्षिणाः । (०) हिरण्यमायुर्वेतुनात्मनस्त्रायतऽआयुर्हि हिरण्यं तदग्रयेऽआग्नीध्रं कुर्वतेऽददात्सस्मादप्येतर्ह्यग्नीध्रे हिरण्यं दीयते २४

च्छावाकाय (१३) । अयोत्रे (१४) । अय प्रावस्तुतं (१५) । अय मुनस्त्राययि प्रति-
हर्त्रे (१६) उत्तमाय ददाति । अतिहर्त्रा वाऽप्ययः । सोऽस्मादप्येतदन्ततः प्रतिहरति । तयो हास्मा-
देताः पराच्यो न प्रणश्यन्ति ॥ २२ ॥

अथाह-इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीति । यत्र वै प्रजापतिरग्रे ददौ । तद्वेन्द्र ईशाचक्रे-सर्वं वाऽअय-
मिदं दास्यति, नास्मभ्यं किञ्चन परिशेक्ष्यतीति । स एतं वज्रमुदयच्छद्व- इन्द्राय मरुत्वतेऽनु-
ब्रूहि ' इत्युदानाय । ततो नाददात् । स एषोऽप्येतर्हि तथैव वज्र उद्यम्यते- इन्द्राय मरुत्वतेऽनु-
ब्रूहि ' इत्युदानाय । ततो न ददाति ॥ २३ ॥

चतस्रो वै दक्षिणाः । हिरण्यम्, आयुर्वेतुनात्मनस्त्रायते । आयुर्हि हिरण्यम् ; तदग्रयेऽआग्नीध्रं
कुर्वतेऽददात् । तस्मादप्येतर्ह्यग्नीध्रे हिरण्यं दीयते ॥ २४ ॥

हर्त्रे ' उत्तमाय ' अग्निमाय ' ददाति ' ' एष ' ' प्रतिहर्ता ' ममातिरूपस्य प्रतिहारभागास्य कर्ता खलु,
अतः ' सोऽस्मि ' वज्रमाय ' अन्ततः ' दक्षिणा. समापयति । ' तथा ' न सति । एता, ' दक्षिणा परा-
भूता एव न प्रणश्यन्ति । अन्यथा समाप्यमात्रात् ' परान्य ' सत्यं प्रणश्येयुरेति भावः । ' न ह स्वेवाज्ञातदक्षिणः
सौम्योऽप्य- स्वात् ' (श. ष. ४।३।४।३) इति । प्रकृतसामयागे इतसङ्ख्याका गावो दक्षिणा विहितास्ताः
प्रविम्वोक्तक्रमेण शलादिभ्यो दद्यात् । विम्वप्रकारस्तु कान्यापनेन दातव्यम्- " यद्यारम्भ इदं दत्ता द्वादशाद्येभ्यः
षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतसस्तृतीयेभ्यश्चिन्मन्त्रिभ्य इतोभ्यः " - इति । अत्राप्यन्वयान्वायेकमेवोक्तम्- " यावदप्यर्थं
ददाति तस्मादं प्रतिप्रत्यज्ञे तृतीयं नेष्टु चतुर्थमुल्लेखे " । एतेनैवैषा दानमुक्तमिति ॥ २२ ॥

दक्षिणादानानन्तरं मरुत्वद्वन्द्वस्यानुवाक्यात्मनैव विभक्ते-अथाहैन्द्रोति । उक्तस्यप्रवेशारणानन्तरं दद्यादिति
विधानुमाह्वयिकामाह-यत्र वा इत्यादि । पुरा खलु ' यत्र ' यस्मिन् काले ' प्रजापतिः ' स्वतन्त्रमग्नि-
यज्ञे दक्षिणाः ' ददौ ' तदा प्रजापतिपुर ' इन्द्र ' त्रिचारयामास- ' अयम् ' मय ' इदम् ' सर्वम् ' अपि
धनम् ' दास्यति ' तदा ' अस्मभ्यम् ' तु किमप्येक्ष्यतांति । एव विचार्यमादनाय ' इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहि
' इति एतदाक्यरूप ' (वज्र) वज्र ' उदयच्छद्व । पथात् ' स ' प्रजापति ' नो ' अददात् । विभक्ते-सर्वैवेति ।
' तथैव ' इदानीमपि ' अदानात् ' इन्द्राय ' इत्यादिवाक्यरूप. ' वज्र उद्यम्यते ' । तस्मात्त दपटित्यर्थः ॥ २३ ॥

विहितज्ञातदक्षिणातिरिक्तानां चतुर्णां द्रव्याणां प्रवेशवान्निबन्धपूर्वकदृष्टिभिः शेषेषु दानमाह-चतस्रो वै

१-यद् द्वितीयेभ्यः षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतसस्तृतीयेभ्यश्चिन्मन्त्रिभ्य इतोभ्य- इति अ. का० गौ० सू० पु० वा । २-यद्यपि मरुत्वतेऽनुब्रूहन्वति ।
का. धौ तु १०।६४।३-वज्रमाय- का. धौ तु १०।६५।

(तु) अथ गीः । प्राणमेवैतयाऽऽत्मनश्चायते प्राणो हि गौऽन्नं हि गी-
न्नं हि प्राणस्तथा रुद्राय द्वेऽददात् ॥ २५ ॥

(वृ) अथ व्यासः । (स्त्व) त्वचमेवैतेनात्मनश्चायते त्वग्निं व्यासस्त-
द्वहस्पृतयऽऽदद्यात् ॥ २६ ॥

(दृ) अथाश्वः । (श्वो) वृत्रो वाऽश्वो वृत्रमेवैतत्पुरो गांकुरुते यम-
लोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तु यमलोकेऽप्येवैतदपित्विन्
करोति तं यमाय ब्रह्मणेऽददात् ॥ २७ ॥

(त्स) स हिरण्यं प्रत्येति । (त्थ) अग्नये त्वा मुह्यं वरुणा ददात्स्वित्यग्नये

अथ गीः । प्राणमेवैतयाऽऽत्मनश्चायते । प्राणो हि गीः । अन्नं हि गीः । अन्नं हि प्राणः तं
रुद्राय द्वेऽददात् ॥ २५ ॥

अथ व्यासः । त्वचमेवैतेनात्मनश्चायते । त्वग्निं व्यासः । तद्वहस्पृतयऽदद्यात् ॥ २६ ॥

अथाश्वः । वृत्रो वाऽश्वः । वृत्रमेवैतत्पुरो गांकुरुते । यमलोके मेऽप्यसदिति वै यजते-यो
यजते । तद्वहस्पृतयऽदद्यात् ॥ २७ ॥

स हिरण्यं प्रत्येति - " अग्नये त्वा मुह्यं वरुणा ददात् " - (वा० सं० ७ । ४७) इति ।

दक्षिणा इत्यादिना । यदे उक्तवानदक्षिणान्तिका " दक्षिणा " " धनम् " इति । तत्र " द्रि " यम् प्रथमा दक्षिणा
" आयुर्हि हिरण्यम् " (शत. ४ । ३ । ४ । ५४) - इत्यादिभ्यो " द्विरन्यमायुः " - इति प्रतिशब्दम् । अत एतेन
यजमानः स्वान्नं आयुर्वै श्रूयते । " तन् " य इत्यत्र प्रजापतिः " आर्षादिन् " अर्षादि कर्म " कुर्वते " अग्नये
" अददात् " । " नम्राद् " धनमिन् कर्तुऽपि " अर्षादि हिरण्यं दत्तम् " ॥ २४ ॥

अथ गीतिरादिकं तु स्पष्टार्थम् । तामिति । " तान् " नाम प्रजापतिर्देवभूताय " रुद्राय " " अददात् " ।
तस्माद् द्वौ वा ददादित्यर्थः । एवमुक्त्यापि निमित्तावयमप्युक्तार्थम् ॥ २५ ॥

त्वग्निं व्यास इति । " हि " शब्दः प्रनिर्दिष्टोक्तः । तृतीयकांडे द्रोक्षाप्रकरणे " अथ व्यासः त्वि-
यते " (श. प. ३ । १ । २ । १३-१९) इत्युपक्रम्यान्वानम् । " त्विमेतेनात्मनश्चायते त्वग्निं व्यासः " इति ।
तस्मान्नायं पुरावादात् विमर्शः - इति ॥ २६ ॥

" वृत्रो वा वातः " इत्यंशं वज्रतश्चयते । अथवाऽप्ययः सम्भूतः " असुरोतिर्वा अश्वः " (त. स. ५ । ३ ।
१२) इति श्रुतेः । तस्मात् कारणभूतानामगो वज्रत्वाकार्यभूत " अश्वः " अपि " वज्रः " इत्यर्थः । " पुरोगां कुरुते "
यमलोके वायव्यदिशेऽपि पुरोगाग्निं कुरुते ॥ २७ ॥

क्रमेण विहितानां हिरण्यदानीं चतुर्णां प्रतिग्रहमन्त्रान्दर्शयति - स हिरण्यं प्रत्येत्यग्नये त्वेति ।

१-यमानो हिरण्ये ददति । का. यो. सू. १० । ३३ । २-अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिशब्दम् । रुद्राय त्वेति वा वृत्तान्तये त्वेति
स्वातो यमाय त्वेत्ययम् । का. यो. सू. १० । ५३ । ५४ ।

ह्येतद्वरुणोऽदद्वात्सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्रऽपि मयो मह्यं प्रतिग्रही-
त्रऽइति ॥ २८ ॥

(त्य) अथ मां प्रत्येति । रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददात्विति रुद्राय
ह्येतां वरुणोऽदद्वात्सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्रऽपि व्यो मह्यं
प्रतिग्रहीत्र इति ॥ २९ ॥

(त्य) अथ वासः प्रत्येति । बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात्विति
बृहस्पतये ह्येतद्वरुणोऽदद्वात्सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्रऽपि मयो मह्यं
प्रतिग्रहीत्रऽइति ॥ ३० ॥

(त्य) अथाश्वं प्रत्येति । यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददात्विति यमाय
ह्येतं वरुणोऽदद्वात्सोऽमृतत्वमशीय ह्यो दात्रऽपि व्यो मह्यं प्रति-
ग्रहीत्रऽइति ॥ ३१ ॥

अग्रे ह्येतद्वरुणोऽदद्वात् । “ सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्रऽपि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ”-
(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ २८ ॥

अथ मां प्रत्येति-“ रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददात् ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ।
रुद्राय ह्येतां वरुणोऽदद्वात् । “ सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्रऽपि व्यो मह्यं प्रतिग्र-
हीत्रे ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ २९ ॥

अथ वासः प्रत्येति-“ बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात् ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ।
बृहस्पतये ह्येतद्वरुणोऽदद्वात् । “ सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्रऽपि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ”-
(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ ३० ॥

अथाश्वं प्रत्येति-“ यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददात् ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ।
यमाय ह्येतं वरुणोऽदद्वात् । “ सोऽमृतत्वमशीय ह्यो दात्रऽपि व्यो मह्यं प्रति-
ग्रहीत्रे ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ ३१ ॥

‘ प्रत्येति ’ प्रतिगृहीत्वात् । ‘ अग्रे ह्येतद्वरुणोऽदद्वात् ’ इति ब्राह्मणवाक्यम् । अनेन च दन्वगन्धार्पिदस्य
प्ररोगे उपपत्तिरभिधीयते । सर्वत्र हि वृणोति व्याप्नोति इति ‘ वृण् ’ प्रत्यपत्तिः । वृणोतेः (धा. दा. धा.
उ. ८) निष्ठाणादिक (उ. सू. ३ । १२) टन्प्रत्ययः । ‘ स ’ च ‘ अग्रे ’ ‘ एतद् ’ हिरण्यम्
‘ अदद्वात् ’ इति प्रसिद्धम् । अनन्तरमेव “ आयुर्हि हिरण्यं तदग्रे आयुर्हि कुर्वन्तिऽदद्वात् ” (श. प
४ । ३ । ४ । २४) इत्युक्तत्वात् तस्यान्त्ये अग्निपदप्रयोगः । एकमुत्तरत्रापि मन्त्रमव्याख्यानं ब्राह्मण-
वाक्यानां मन्त्रेषु तत्सद्वक्तव्यप्रयोगोपपत्तिप्रतिपादनार्थत्वमवगन्तव्यम् । मन्त्रस्यावसर्ग-हे हिरण्यः अग्नि-
रुपाय ‘ मह्यम् ’ ‘ वरुणः ’ प्रजापतिरूपत्वात् ‘ ददात् ’ । ‘ स. ’ अहं त्वं प्रतिगृह्णन् ‘ अमृतत्वम् ’ अमि-
तश्वरताम् ‘ अशीय ’ प्राप्नुयाम् । आशिषि ऋद्धिप्रत्ययः (पा. सू. ३ । १ । १७३) । किञ्च त्वम्
‘ दात्रे ’ यत्रमानाय ‘ व्यो ’ ‘ एषि ’ मय । अस्ते. (धा. पा. अ. प. ११) लोटि मध्यमपुंस्वर्क-

(त्य) अथ युदन्यदुदाति । कामेनैव तदुदातीदं मेऽप्यमुत्रासदिति तत्प्र-
त्येति कोऽदात्कुस्माऽअदात्कामोऽदात्कामायादात् ॥ कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामेतुतऽदिति तदेवतायाऽअतिदिशति ॥ ३२ ॥

तदाहुः । (त्रु) न देवतायाऽअतिदिशेदिदं वै यां देवता^१ सुमिच्छं सा
दीप्यमाना श्वःश्वः श्रेयसी भवतीदं वै युस्मिन्नभावभ्यादधति स दीप्यमान

अथ युदन्यदुदाति-कामेनैव तदुदाति-इदं मेऽप्यमुत्रासदिति । तत्प्रत्येति-^२ कोऽदात्कुस्मा-
अदात्कामोऽदात्कामायादान । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामेनते -^३ (वा०
मं० ७ । ४८) इति । तदेवतायाऽअतिदिशति ॥ ३२ ॥

तदाहुः-न देवतायाऽअतिदिशेत् । इदं वै यां देवतां समिच्छे । सा दीप्यमाना श्वःश्वः श्रेयसी
भवति । इदं वै यस्मिन्नभावभ्यादधति-स दीप्यमान एव श्वःश्वः श्रेयान्भवति । श्वःश्वो ह वै श्रेया-

वचने “ श्वसोरेदावम्यासकोपध ” (पा० सू० ६ । ४ । ११९) इत्येवम् । “ अतिदवदगमात् ”
(पा० सू० ६ । ४ । २२) इत्यसिद्धवद्वादात् “ दृष्टम्यो हेदः ” (पा० सू० ६ । ४ । १०१) इति ।
चिचम् । ‘ प्रतिग्रहीते ’ ‘ मज्जम् ’ च ‘ मय ’ सुख मय । ‘ मयः ’ इति सुखनामोपधम् (निग० ३ ।
६ । ७) । श्रुतं च नैनिरीयेके-“ मयो मयमस्य प्रतिग्रहीत इत्याह । यदं शिव तन्मय. ” (तै. शा. २ ।
२ । ९) इति । एवमेवोदरितना अपि मज्जा व्याख्यायाः ॥ २८-३१ ॥

हिरण्यादिदानानन्तरं किंचिन्मन्त्रादिदानं विचरं-अथेयादि । ‘ अथ ’ उक्तदक्षिणादानानन्तरम् अन्यदस्य यदि
दद्यात् तदा कामेनैव यथैवाभुविर्गोत्रे स्वर्गोऽभिविचति दद्यात् । न पुनरेत्याशयसि पूर्वोक्तदक्षिणादानवद्वद्वद
दातव्यमित्यर्थः । इत्यादि दत्तम् कस्तुनः प्रतिग्रहमन्त्रमाह-तत्प्रत्येति कोऽदादिति । मन्त्रस्य प्रोक्तमन्त्रमर्थमाह ।
तत्र ‘ कोऽदात्, कस्मा अदात् ’ इत्यनेन प्रश्नोऽभिधीयते । ‘ कामोऽदात् ’ इत्यादिनोत्तरम् । दाता च स्वर्गादिकं
प्रेष्यन् ददाति, प्रतिग्रहीता च मोहेऽप्यत्र प्रतिगृह्णातीति सर्वस्यापि ‘ काम ’ एव कर्त्तव्युपपत्तेः । कामित्तत्त इति ।
तं काम ! यत सर्वस्यापि त्वमेव कर्त्ता; तस्मादेतत् प्रतिगृहीत वस्तु ‘ ते ’ स्वर्गादयेव, न पुनरुपदीयमित्यर्थः ।

प्रतिग्रहमन्त्रेण तत्तदेवतावाचकसाम्प्रोच्चारणस्य प्रयोजनमाह-तदेवताया अतिदिशतीति । ‘ तत् ’ तेन
मन्त्रेण देवतावाचकसाम्प्रोच्चारणेन ‘ देवतायै ’ देवतायन् ‘ अतिदिशति ’ मन्त्रोरे प्रतिग्रीहृत्कारोपपत्तिः ।
देवतामेव प्रतिग्रहस्य कर्त्ता करोति । प्रतिग्रहीतुरात्मनः प्रतिग्रहीतृव दोषम्, देवताग्रेण प्रतिग्रहीतृवै गुणं च
तैत्तिरीयकभुतिराह-“ देवा ये वज्रमवाचयन् । स यन्म यथै देवतायै दक्षिणात्मनः तामन्वीनात् । तेऽनुम् ।
व्याहृत्य प्रतिगृह्णाम । तथानो दक्षिणा न च्छेयतीति । ते व्याहृत्य प्रत्यगृह्णन्तानतो वै तान् दक्षिणान्छेयन्तान् ।
य एव विद्वान् व्याहृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । नैन दक्षिणाच्छेयन्ति ” (तै. शा. २ । २ । ९) इति । तस्मादेवतायै
प्रतिग्रहीतृत्वे निर्दिष्टे स्वत्वमनो न कश्चिदोषो भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अत्रैव केषाञ्चित्तमाह-तदाहुरित्यादि । ‘ तद् ’ तस्मिन्प्रतिग्रहे केषिदाहुः । किमिति ?

ऽएव श्रुःश्रुः श्रेयान्भवति श्रुःश्रुः इ वै श्रेयान्भवति शु एवं विद्वान्प्रति-
गृह्णाति तद्यथा समिद्धे जुहुयादेवमेतां जुहोति यामधीयते ददाति तस्मा-
दधीयन्नातिदिशेत् ॥ ३३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-१ ॥ (३ । ४) ॥

त्रया वै देवाः । (०) वसुतो रुद्रा ऽआदित्यास्तेषां विभक्तानि सुव-
नानि वसुनामेव प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यन्दिनं सुवनमादित्यानां
तृतीयसवनं तद्वाऽअमिश्रमेव वसुनां प्रातःसवनममिश्रं रुद्राणां माध्य-
न्दिनं सुवनं मिश्रमादित्यानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

भवति-य एवं विद्वान्प्रतिगृह्णाति । तद् यथा समिद्धे जुहुयाद्-एवमेतां जुहोति । यामधीयते
ददाति । तस्मादधीयन्नातिदिशेत् ॥ ३३ ॥

अथ तृतीयसवनप्रश्नाः ।

आदित्यप्रश्नः ।

त्रया वै देवाः-वसुतो, रुद्रा, आदित्याः । तेषां विभक्तानि सवनानि । वसुनामेव प्रातःसवनम् ।
रुद्राणाम्माध्यन्दिनं सवनम् । आदित्यानां तृतीयसवनम् । तद्वाऽअमिश्रमेव वसुनां प्रातःसवनम् ।
अमिश्रं रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम् । मिश्रमादित्यानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

‘ देवतायै ’ ‘ मा, अतिविंशत् ’ किन्तु स्वयमेव प्रतिगृह्णीयादिति । तथा यदा ‘ च तेषामवमाशय-’ ‘ इदम् ’
‘ इदानीं ’ ‘ च ’ या देवताम् ’ हवि प्रदानात् ’ समिद्धे ’ दीपयति, ‘ सा दीपयमाना ’ सत्सुतोत्तरं श्रेयस्तयो
‘ भवति ’ । सामान्येनैव तदुक्तम् । ‘ इदं वै यमिन्नम्री ’ इत्यादिना विशेषविषयः प्रदर्श्यते । ‘ ए एव
विद्वान् ’ प्रतिग्रहिता स्वयमेव ‘ प्रतिगृह्णीयात् ’ तदुत्तरोत्तरम् ‘ अगम् ’ एव ‘ भवति ’ । ‘ अर्धयते ’
अर्धयानाय । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा. सू. ३ । १ । ८५) । ‘ गम् ’ दक्षिणाम् ‘ ददाति ’ सा
‘ समिद्धे ’ अग्नी प्रक्षिप्त इतिरिव भवति । तस्मादधीयानो देवतायै नातिदिशेत् । अयमर्थः-दाता एस्मै
ददाति तस्मै देवतारूपयैव ददामीति ददाति । तथा च सति तस्य सादृश्यसम्बन्धादुत्तरोत्तरं श्रेय एव भवति ।
तस्मादाहुः सादृश्यसम्बन्धेन श्रेयोनिमित्तं देवताया अनिदिश्यन् न प्रतिगृह्णीयात् । किं स्वयमेव प्रतिगृह्णीया-
त्येवोक्त्यै गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवातार्थविरचिते भाष्यविवेचने माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे
तृतोवाक्यात् चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-४ ॥

दक्षिणादानानन्तरं भक्तवतीश्रमाहेन्दोः प्रश्नाणां धामं कृते माध्यन्दिनं सवनं सन्तिष्ठते । तत्तत्तृतीयसवन-
स्थोपक्रमे आदित्यप्रश्नात् । क्रियते । समेवमादित्यप्रश्नात् तृतीयसवननादौ किञ्चु प्रसीति-त्रया वै देवा
इत्यादिना । वसुनामेवेति । ‘ प्रातःसवनम् ’ गायत्रीहन्तस्तम् । गायत्रीरादिसाष्टाक्षरं सा चाधरगताष्ट-
संख्या वसुत्वमि विपते । “ अष्टौ वसवः ” इति वसुनामप्यष्टत्वात् । अतः सङ्ख्याद्वारा गायत्रीसम्बन्धाद्

(न्ते) ते हादित्या ऊचुः । (र्थ) युयेदममिथं वसूनां प्रातःसवनममिथं रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमेवं न इमं पुरा मिथ्यादग्रहं जुहुयेति तथेति देवा अग्रवन्ते सुप्रस्थितः एव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनादेव मजुहवुः स एषोऽप्येतर्हि तथैव ग्रहो हूयते सुप्रस्थितः एव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनात् ॥ २ ॥

(ज्ञे) ते हादित्या ऊचुः । (ने) नेव वाऽद्वितरस्मिन्सवने स्मो नेवेतरस्मिन्यद्वे नो रक्षांति न द्विथं स्युरिति ॥ ३ ॥

ते ह द्विदेवत्यानूचुः । (ज्ञ) उशोभ्यो वे विभीमो हुन्त युष्मान् प्रविशामेति ॥ ४ ॥

ते ह द्विदेवत्या ऊचुः । किमस्माकं ततः स्यादित्यस्माभिरनुवपदकृता भविष्यथेत्यु हादित्या ऽऊचुस्तथेति ते द्विदेवत्यान्प्रविशन् ॥ ५ ॥

ते हादित्या ऊचुः—ययेदममिथं वसूनां प्रातःसवनम्, अमिथं रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम्, एवं न इमं पुरा मिथ्यादग्रहं जुहुयेति । तथेति देवा अग्रवन् । ते संस्थितः एव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनादेव मजुहवुः । स एषोऽप्येतर्हि तथैव ग्रहो हूयते—संस्थितः एव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनात् ॥ २ ॥

ते हादित्या ऊचुः—नेव वाऽद्वितरस्मिन्सवने स्मो, नेवेतरस्मिन् । यद्वै नो रक्षांति न द्विथ्युरिति ॥ ३ ॥

ते ह द्विदेवत्यानूचुः—उशोभ्यो वे विभीमो, हुन्त युष्मान्प्रविशामेति ॥ ४ ॥

ते ह द्विदेवत्या ऊचुः—किमस्माकं ततः स्यादिति । अस्माभिर्नुवपदकृता भविष्यथ—इत्यु हादित्या ऊचुः । तथेति ते द्विदेवत्यान् प्रविशन् ॥ ५ ॥

गायत्रे प्रातःसवनं वसूनामेव विमतम् । एवमुत्तराक्षरेण सवनयोः क्रमेण श्रेष्ठपञ्चाङ्गत्वादुक्तप्रकारेण ' रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम्, आदित्यानां तृतीयसवनम् ' इत्यवगन्तव्यम् । तद्वा आश्रयामिति । प्रातःसवनं केवलं गायत्रमतदृष्टोऽन्तरसम्बन्धविहादमिथम् । माध्यन्दिनं सवनं छन्दोऽन्तरसम्बन्धमहितमपि केवलमिन्द्रदेवत्वमिति तदयमिथम् । माध्यन्दिनं सवनं केवलमिन्द्रदेवत्वमिति कश्चिच्छेत्ते । " प्रातःसुनमपित्री हर्षश्च माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते "—इति । तृतीयसवनं तु छन्दोऽन्तरसङ्गतत्वाच्चानादेवत्वत्वाच्च मिथमिथैव द्रष्टव्यम् । पुरा मिथ्यादिति । " मिथ्यात् " तृतीयसवनात् पूर्वमित्यर्थः । विधत्ते—स एषोऽपीत्यादि । " संस्थित एव " इत्येवकारेण माध्यन्दिनसवनसमाप्त्यनन्तरप्रविलम्ब्याभिधीयते । नन्वादित्यमहमृतवीतवनम्योऽक्रमरूपं, तत्कथम् ! पुरा तृतीयसवनमादित्यादि । नादित्यमहस्य प्राक् तृतीयसवनादिभेदेन निर्देशः । एवं तथैवेति " पुरा तृतीयसवनात् "—इति वचनेनादित्यमहस्तृतीयसवनाद्दिर्भूत इत्यवगम्यते । अत एव कात्यायनः—
" माध्यन्दिनसवनमाप्तौ प्रसूतानं भवति " इत्युक्त्वाऽऽदित्यमहं विधाय तत्समाप्तौ प्रसूतान्तं भवति " अत्र

(न्त) स अत्र प्रातःसवते । द्विदेवत्यैः प्रचुरति सत्प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्य-
पात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीतऽउपयामगृहीतोऽसीत्येतावताध्वयुरेवा-
थावयत्यध्वयोरनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्येभ्यस्त्वेति सध्व-
मवनयत्येतुयतेनुमेव सर्वेषु ॥ ६ ॥

तद्यत्प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशन्नस्माभिरनुव-
पदकृता भविष्येत्सु हादित्या ऊचुर्या वाऽअमूं द्वितीयामाहुतिं जुहोति
स्विष्टकृते वै तां जुहोति स्विष्टकृतो वाऽएतेऽनुवपदक्रियन्ते त्रयो हास्येते
ऽनुवपदकृताऽ इष्टस्विष्टकृतो भवन्त्युत्तराहुं जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य
दितुस्मादुत्तराहुं जुहोति ॥ ७ ॥

स पत्र प्रातःसवने द्विदेवत्यैः प्रचुरति-तत् प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यपात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीते ।
“ उपयामगृहीतोऽसि ”-(वा० सं० ८।१) इति । एतावताध्वयुरेवाथावयति । अध्वयो-
रनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता । “ आदित्येभ्यस्त्वा ”-(वा० सं० ८।१) इति ।
सध्वमवनयत्येतावता । एवमेव सर्वेषु ॥ ६ ॥

तद् यत्प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशन् । अस्माभिरनुवपदकृता भविष्य-
इत्यु हादित्या ऊचुः । यां वा अमूं द्वितीयामाहुतिं जुहोति-स्विष्टकृते वै तां जुहोति । स्विष्टकृतो वा
एतेऽनुवपदक्रियन्ते । तयो हास्येतेऽनुवपदकृता इष्टस्विष्टकृतो भवन्ति । उत्तराहुं जुहोति । एषा ह्येतस्य
देवस्य दितुः । तस्मादुत्तराहुं जुहोति ॥ ७ ॥

मर्गम् “-इति सर्वणमभिधाय ” आदित्यप्राप्त्य प्राक् तृतीयमवनयते. ”-(का. धौ. सू. १०।२८) ।
“ नि स्रवामान ।

प्रह्नादिप्रह्नादिप्रोहिमीमांसादिप्रह-ते हादित्या ऊचुरित्यादिना । यद्वा इति । मेनेपात्रेण वा
‘ एतानि न शिष्यु ’ इति विचार्येयम् । ‘ वै ’ धातु स्वरणे ॥ १-६ ॥

अस्मान्निनुवपदकृता भविष्यन् इति प्रतिश्रुत द्विदेवत्यानामनुवपदकृता दर्शयितु द्विदेवत्यानां तदनुवपदकृता
प्रयोगमत्र-म धेनेपादि । ‘ ॥ ’ अथवा प्रह्ना-मत्रेण यद्वा ‘ द्विदेवत्यैः प्रचुरति ’ । तदा ‘ प्रतिप्रस्थाता ’
‘ आदित्यपात्रेण ’ ‘ द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीते ’ द्विदेव यस्यास्य द्वितीयावेव गृहीते । तत्र “ उपयामगृहीतोऽसि ”-
इति ग्तावन्मन्त्र । अथयुंवाभावयन् । न पुनः प्रतिप्रस्थाता । अथयुंवा हुं होममनुलक्ष्य जुहोति ।
अदित्यपात्रावाभिमिश्रति । “ आदित्येभ्यस्त्वा ”-इति ‘ सर्वेषु ’ ऐन्द्रवायवर्षावकाणांशिनोऽनु ‘ एवमेव ’
उक्तमकारणं प्रतिनिगृहीतारि कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रतिप्रस्थानुवपदकृता द्वितीयाऽस्या द्विदेवत्यानामनुवपदकृतादिप्रह-यां वा अपूमिति । ‘ याम् ’ ‘ अमम् ’
१-द्विदेवत्येति । अथवा इष्टावपदकृतावपदकृति प्रयोगान्ताऽऽदित्यपात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीतोऽसीत्येता-
वताध्वयुरेवाथावयति । अध्वयोरनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता । “ आदित्येभ्यस्त्वा ”-(वा० सं० ८।१) इति ।
१-ता २-तामादिप्रह्नादिप्रह्नादि-भ्यस्त्वेति । का. धौ. सू. १।२०१ ।

यद्वेष्ट प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृह्णाति । द्विदेवत्यान्वे प्राविशन्त्स ध्रुनेव प्रावि-
शन्तेभ्य एवैतन्निर्मिमीतेऽद्यापि दधाति रक्षोभ्यो ह्युविभयुर्विष्णुञ्चरु-
गायैष ते सोमस्तुष्टं रक्षस्व मा त्वा दभन्निति यज्ञो वै विष्णुस्तुष्टयज्ञै-
वैतत्परिददाति गुप्त्याऽअथाह सुष्टं स्थितऽएव माध्यन्दिने सुवने पुरा
तृतीयसवनान्नेहि वजमानेति ॥ ८ ॥

ते संप्रपद्यन्ते । (न्तेऽध्व) अध्वर्युश्च ध्रुजमानश्चाग्नीध्रश्च प्रतिप्रस्थाता
चोत्रेणाऽधु योऽन्यः परिचरो भवत्युभे द्वारेऽअपिदधाति रक्षोभ्यो ह्युविभ-
युग्धाध्वर्युरादित्यस्थालीं चादित्यपात्रं चादत्ते सु उपर्युपरि पूतभृतं विष्टु-
ह्नाति नेष्ट्यवश्नोतदिति ॥ ९ ॥

यद्वेष्ट प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृह्णाति । द्विदेवत्यान्वे प्राविशन् । स ध्रुनेव प्राविशन्-तेभ्य एवैत-
न्निर्मिमीते । अयापिदधाति रक्षोभ्यो ह्युविभयुः । “ विष्णुञ्चरुगायैष ते सोमस्तु रक्षस्व मा
त्वा दभन् ”- (वा. सं. ८ । १) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तद् यज्ञायैवैतत् परिददाति गुप्त्यै ।
अथाह-संस्थिते एव माध्यन्दिने सुवने पुरा तृतीयसवनान्नेहि वजमान इति ॥ ८ ॥

ते सम्प्रपद्यन्ते-अध्वर्युश्च, ध्रुजमानश्च, आग्नीध्रश्च, प्रतिप्रस्थाता च, उन्नेता । अयं योऽन्यः
परिचरो भवति । उभे द्वारेऽअपिदधाति । रक्षोभ्यो ह्युविभयुः । अयाध्वर्युरादित्यस्थालीं चादित्य-
पात्रं चादत्ते । स उपर्युपरि पूतभृतं विष्टुह्नाति-नेष्ट्यवश्नोतदिति ॥ ९ ॥

‘ दिनायामाहूतिं जुहोति ’ इतिष्टकृदर्थं हि तां करोति । यतः ‘ एते ’ सर्वेऽपि ग्रहाः । ‘ इतिष्टकृतः ’ अर्थेऽनुव-
षट्क्रियन्ते । सोमस्यामे “ बीही बीवद् ” इत्यनेन क्रियमाणो होमोऽनुवषट्कारः । ‘ तथो ह ’ तथैवेतत्प्रह्वद्
‘ अस्य ’ यज्ञस्य सम्प्रदानेन, ‘ एते ’ द्विदेव्या अभि प्रतिप्रस्थातृकृतपाऽऽदित्याऽनुवषट्कृताः । अत एव ‘ इतिष्टकृतो
भवति ’ । उक्तहोमस्योत्तरार्द्धं देशं विवर्ते-उत्तरार्द्धं जुहोतीत्यादि । एषा हीति । ‘ एतस्य देवस्य ’ इतिष्ट-
कृतोऽग्नेः सम्प्रदानेन ‘ एषा ’ उत्तरा ‘ दिक् ’ । अग्निरिति । रदस्य तूत्तरा दिगिति ध्रुतिः प्रसिद्धा ।
“ एषा वै रदस्य दिक् ” (ग. म. १ । ४ । ३) इत्यादिभ्यः ॥ ७ ॥

विरहितं प्रतिनिगृह्णाति द्विदेवयसमृष्टादित्योपारक्त्येन च प्रशंसति-यद्वेवेति । द्विदेवयसमृष्टादित्योपारक्त्येन-
पारेणादित्यस्थाल्याऽऽदानं सम्पन्नं विवर्ते-अप्येत्यादि । अत्र का-वाचनः-“ समासित्य तेनापिदधाति विष्णु
उत्तराय ”- (का. श्री. सू. २ । २०७) इति । तेनेति । ग्रहता आदित्यपारेण स्थालीमृष्ट्यादित्युदाहृतसुत्र-
स्थार्थः । रक्षोभ्यो हीति । पिबान्नं प्रयोजनमभिधानम् । हे ‘ विष्णो ! ’ यज्ञ ‘ उरगार ’ विस्तीर्ण्यते ।
‘ एषः ’ सोमः तत्र सम्प्रपद्यते, अतः त्वं ‘ रक्षस्व ’ गोपाय ‘ त्वा ’ त्वां रक्षति ‘ मा दभन् ’ मा हिंसिषुः इति
मन्त्रस्थार्थः । ‘ यज्ञो वै विष्णुः ’ इत्यदिना मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनमभिधीयते । द्विदेवयसमृष्टेरादित्यमहो
गृह्यते, अतः “ ते हादित्या ऊचुः ”- (श. प. ४ । ३ । १ । २) इत्यादिना । ‘ अयापिदधाति
यज्ञायैवैतत् परिददाति गुप्त्यै ’ इत्यनेन तच्छेषप्रातिपद्याः प्रदर्शितः ।

(त्यु) अथ गृह्णाति । कदा चनु स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुपे ॥ उपो-
पेन्नु मयवन्भूय इक्षु ते दानं देवस्य पृच्यतऽआदित्येभ्यस्त्विति ॥ १० ॥

तं वै नोपयामेन गृह्णीयात् । (उ) अग्रे हृष्येवैष उपयामेन गृहीतो
भुवत्युजामितायै जामि इ कुर्याद्यदेनमत्राप्युपयामेन गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अथ गृह्णाति—“ कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुपे । उपोपेन्नु मयवन् भूय
इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते, आदित्येभ्यस्त्वा ”—(वा. सं. ४ । २) इति ॥ १० ॥

तं वै नोपयामेन गृह्णीयात् । अग्रे हृष्येवैष उपयामेन गृहीतो भवति अजामितार्य । जामि इ कुर्याद् ।
यदेनमत्राप्युपयामेन गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अथ निहिते कांश्च ग्रहणत् प्राङ्मन्त्रमनुष्ठानविशेष विवक्षते—अथाह संक्षिप्त एवेत्यादिना ।
थोऽन्यः परिचरो भवतीति । ‘ व. ’ च ‘ अन्य. ’ जन. पारिचर्योर् ‘ भवति ’ अत्र परिचर इत्यनेन पत्नी
विवक्ष्यते, सा हि हविर्दानं प्रयत्ने । तथा च कात्यायनः—“ हविर्दानं प्रविशन्ति अर्घ्ययुजमानप्रतिप्रायात्र-
मौबुजन्तार । पत्नी चापरेण ”—(का. श्री म. १० । ८८, ८९) इति । स उपर्युपरीति । ‘ वृषभृत-
मुर्गुपरि ’ वृषभृत, मर्गम उपरिप्रदेशे । “ उपर्यभ्यत्रम सार्धस्य ”—(पा. सू. ८ । १ । ७) इति द्विर्भावः ।
“ भिगुर्योरिष्ट त्रिष्टु । तिर्तायाऽऽज्येतिान्तेषु ” (पा. सू. १ । ४ । ४८ वा. २) इति तिर्ताया । तत्र तैव भूमी
मोमबिम्बु हरतिप्यभिप्रायेण गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

मन्त्रकथनं विवक्षते—अथ गृह्णाति कदा चनेत्यादि । हे इन्द्र ‘ कदा चन ’ कदाचिदपि ‘ मरीः ’
हिमसो न भवमि । अथवा मरीरान्छादकं स नृ विमृष्टं वित्तं धनानाम्छादको न विनरमि । किंतु
‘ दाशुपे ’ परिचितवने यजमानाय पन्थानार्थम् ‘ सश्वसि ’ गच्छति । ‘ उप ’ शब्दः पादशृङ्गे । “ प्रममुषोऽ पाद-
शृङ्गे ” (पा. सू. ८ । १ । ६) इति द्विवचनम् । ‘ इत् ’ इत्यवधारणम् । ‘ तु ’ शब्दः क्षिप्रवचनः । हे मयवन् ।
‘ इक्षु ’ क्षिप्रमेव ‘ इक्षुस्य ’ ‘ ते ’ तव ‘ दानम् ’ देव इति । ‘ भूय इन्नु ’ पुनरेव ‘ पृच्यते ’ सम्प-
द्यते । यजमानेन हविर्दानं द्युवर्ध । हे मोमपद । ‘ उपयामेन ’ गृहीतोऽपि त्वाम् ‘ आदित्येभ्यः ’
गृह्णीतीति शेषः ॥ १० ॥

अत्र इन्द्रनामभिगदित्येव व्युत्पत्तेरन्वये “ उपयामगृहीतोऽसि ”—इत्यस्य निषेधं मकारणमाह—
तं वै नोपयामेनैत्यादि । अग्रे हीति । द्विदेव्यानां यागकांश्च प्रतिप्रस्थाता उपयामगृहीतोऽपि गृहीतः खलु ।
तस्मान्मन्त्रमन्त्रयोक्त्वाद्वा तत्र प्रयोजकम् । अत एव तत्र उपयामगृहीतोऽपीत्येतावन्त्यतः ।
मप्यमन्यत् ॥ ११ ॥

१—अभिहितमत्र अदि य पञ्चमादस्य स एव योपरि पूजकास्तत आदित्यग्रह गृह्णीति स एवेत्येव कदा चनेति । का. श्री.
पृ. १० । १० ।

(द) अथापगृह्य पुनर्गुणयति । कदा चन प्रयुच्छत्युभे निपासि
जुग्मनी ॥ तुरीयादित्य सुवनं त इन्द्रियमातस्थावमुतं दिव्यादित्य-
भ्यस्त्वेति ॥ १२ ॥

(त्व) अथ दधि गृहाति । (त्या) आदित्यानां वै तृतीयसवनमादि-
त्यान्वाऽनु पशुवन्तत्पशुध्वैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु प्रयो हितं
मध्यतु ऽद्व गृहीयादित्याहुर्मध्यतुऽद्व हीदं पशूनां पय इति पश्चादिव
त्वेव गृहीयात्पश्चादिव हीदं पशूनां पयः ॥ १२ ॥

अथाप्यस्य पुनरानयति—“ कदा चन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीयादित्य
सयनं तदद्वन्द्वमातस्थाषमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ”—(वा. सं. ८।१) इति ॥ १२ ॥

दधिप्रहः ।

अथ दधि गृह्णाति । आदित्यानां वै तृतीयसवनम्, आदित्यान्वाऽभतु पशवः । तत् पशुधे-
वैतपयो दधाति । तदिदं पशुषु पयो दितम् । मध्यत इव गृह्णीयादित्याहुः । मध्यत इव हीदं
पशूनां पय इति । पश्चादिव त्वेव गृह्णीयात् । पश्चादिव हीदं पशूनां पयः ॥ १३ ॥

इत्थमत्रविशिष्टमङ्गलान्तरं पात्रमयगुह्य पुनरपि च समग्रक मध्य स्थिते—अयापगृह्येणादि' । अत्र आदित्यप्रद वृत्तमन्त्रयते । हे मङ्ग ! 'कदा चन' कदाविदिति ' प्रयुज्यसि ' न प्रमादसि । ' सुष्ठु प्रमादे ' (धा, पा, न्वा, प. ११४) इति धातुः । प्रमादोऽत्र धात्वर्थनिवृत्तिवचनः । यथास्मरणमिति यागनिष्पादन-
स्तु मन्त्रार्थं प्रति न कदाविदिति प्रमादे गच्छत्यर्थः । तदेवाग्रधानं दर्शयितुमाह—उभे निपासि जन्मनी
इति । यजमानस्य वर्तमानमग्निः पशुभ्यो ' उभे ' ' जन्मनी ' ' निपासि ' नियमेन वेदि । अमुना आदित्य-
मेव चतुर्थसत्रमनेन रूपयन्नामन्त्रये—हे आदित्यमह ! " दित्यदित्वा—" (पा. सू. ४।१।८५)—इत्यादिना
देवतायं णप्र-पय । ' तुसंय ' चतुर्थसत्रनामक, स एकोऽप्येताहं तथैव म्लो हूयते । सन्धित एव मास्य-
न्दिने सत्रेन पुनः तुर्गोत्सवनापूर्वकालश्च विहितत्वादादियमहास्य चतुर्थसत्रनामकम् । ' ते ' तत्र सन्ध्या-
चतुर्थमवसन् । इन्द्रियम् इन्द्रस्य प्रीतिकरम् ' शिवि ' पुलोके ' अमृतम् ' नाग्निम् द्युतममूर्त्यमृतम्,
अमरगणितुम् । ' आत्स्थी ' आदित्यम् । हे सोम ! ' त्वाम् ' आदित्येभ्यः ' गृह्णामि ॥ १२ ॥

गृह्णते सोमसं दधिगृह्ण सार्धमाद धिषते'-अथ दाधि गृह्णातीति । आदित्यान्वाऽऽनु पशवः इति । 'अनु'-अन्वोऽन "सोने" (पा. सू. १।४।८६) इति रीत्याथ कर्मप्रवचनोत्तरात् "कर्मप्रवचनोपयुजे द्विवोश" (पा. सू. १।४।८९) इति द्वितीया । अत्रादित्यानां वृष्टिप्रदानद्वारा पशुसकलत्वात् प्राशान्तरं, पशून्मुख्यकार्त्तवर्द्धनम् । अनेनैवाधिप्रायेण तैत्तिरीयके पशवः दधिमन्त्रेण स्मृत्ये- "पशवो वा एते यदाधियः"-(तै. सं. ६।९।६।४) इति ॥

(यो) युदेव दधि गृह्णाति । हुतोच्छिष्टा वाऽष्टे सध्वंस्तथा भवन्ति
नालमाहुत्यै तानेवैतत्पुनराप्याययति तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति तस्मादधि
गृह्णाति ॥ १४ ॥

सु गृह्णाति । यज्ञो देवानां प्रत्येति सुप्रमादित्यासो भवता मृडयन्तः ।
आ वोऽर्वाची सुमतिर्व्वृत्यादध्वोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसदादित्ये-
भ्यस्त्वेति ॥ १५ ॥

यदेव दधि गृह्णाति । हुतोच्छिष्टा वाऽष्टे संखवा भवन्ति-नालमाहुत्यै । तानेवैतत्पुनराप्याय-
यति । तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति । तस्मादधि गृह्णाति ॥ १४ ॥

स गृह्णाति-“ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुप्रमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वो-
ऽर्वाची सुमतिर्व्वृत्यादध्वोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसदा । आदित्येभ्यस्त्वा ”-(वा० सं०
८।४) इति ॥ १५ ॥

दधिग्रहणस्य स्थानविषये केषाञ्चिन्मतमुक्त्यस्य स्वमतमेव निगमयति-मध्यत इवेत्यादि । ‘ इव ’-शब्दो
वाक्यालङ्कारे । मध्यस्थाने । “ सार्वत्रिमक्तिफलतति ”-(पा.सू. १।४।४४। वा. १) इति सप्तम्यर्थे तपिः
“ कदा चन ” इत्यादिमन्त्रद्वयसाध्ये द्वे ग्रहेण, तयोर्मध्ये दधि ‘ गृह्णीयात् ’ । एव च परान्ता मध्यभागो पयसो-
ऽवस्थानान्मय एव पयो निहित भवतीति केचिच्छाखिन आहुः । एतच्च तैत्तिरीयकशाखामतम् । तत्र-
“ दान्ता मय्यत, श्रीगात्पूर्जमेव परान्ता मय्यतो दधानि ”-(तै० स० ६।५।६।४) इत्यान्तात्वात् ।
नैतदादरयन्ति । किन्तु प्रग्रहणादनन्तरमेव ‘ गृह्णीयात् ’ । यतः ‘ परान्ता पयः ’ पश्चाद्भाग एवावतिष्ठत
इत्यर्थः । अत्र ययसो मध्यभागश्चस्थानमात्रमभिप्रेत्य शाखान्तरीयैर्मध्यतो ग्रहणमभिहितम् । परान्ता मध्य-
शरीरे पयो नावतिष्ठते, किन्तु शरीरस्य पश्चाद्भागोऽवतिष्ठते । अतः पश्चादेव ग्रहणं युक्तमित्येतद्वाक्यं
स्थाभिप्रायः ॥ १३ ॥

दधिग्रहणमादित्यग्रहस्य सम्पूर्णताहेतुव्येन प्रशंसति-यदेव दधि गृह्णातीत्यादि । ‘ एते ’ आदित्यग्रहार्थाः
सोमाः हुतोच्छिष्टत्वात् सप्तावशिष्याः । प्रतिपद्वर्हाः सन्त आहुत्यर्थं ‘ न ’ पर्यताः । ‘ भवन्ति ’ । एत इति बहु-
वचन द्विदेवयग्रहगतसोमापेक्षम् । तस्मात् ‘ तानेव ’ सोमानेतेन दधिग्रहणेन समर्हयति । समर्हिताः ‘ आहुत्यै ’
पर्याना ‘ भवन्ति ’ इति ‘ दधि गृह्णीयात् ’ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

निहितं दधिग्रहणे मन्त्र विनियुक्तं-स गृह्णाति यज्ञो देवानामित्यादि (का. धौ. सू. १०।११) ।
योज्यमदीपो ‘ यज्ञो ’ ‘ देवानाम् ’ आदित्यानाम् ‘ सुप्रम ’ सुप्र (निघ० ३।६।१६) सम्पादयितुम्
‘ प्रत्येति ’ प्राप्नोति । यज्ञे इति प्रदानेन देवानां तृप्तिसम्पादनमुख्यमुक्तं । तस्मात् द्वे ‘ आदित्यास ’
आदित्या ‘ आनरेरसुम् ”-(शा० सू० ७।१।५०) इति असुगामम् । ‘ गृह्णन्तः ’ अस्मान्सुख-
यतो ‘ भवता ’ सार्वतो दीपः । किञ्च ‘ व ’ रुप्याकृतं ‘ सुमति ’ शोभना भक्तानुग्रहरथ मतिः सा
‘ सर्वाची ’ अवगच्छनशीला अम्यदमिमुखी ‘ आ ’ ‘ वृहत्यात् ’ आर्कनाम् । पुनरपि मतिर्विज्येते

तमुपांशुसवनं न मेक्षयति । विवस्वान्वाऽएषुऽआदित्यो निदानेन
यदुपांशुसवनऽआदित्यग्रहो वाऽएष भवति तदेनं स्तुऽएष भागे
प्रीणाति ॥ १६ ॥

तं न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति । (त्ये) एते वै शुक्रवती रस्वती
सवनं युत्प्रातःसवनं च माव्यन्दिनं च सवनमथेतद्विधीतशुक्रं युत्तृतीय-
सवनं स यत्र दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति तेनो हास्येतच्छुक्रवद्वसव-
तृतीयसवनं भवति तस्मान्न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति ॥ १७ ॥

तमुपांशुसवनेन मेक्षयति । विवस्वान्वाऽएष आदित्यो निदानेन, यदुपांशुसवनः । आदित्यग्रहो वा
एष भवति । तदेनं स्वऽएष भागे प्रीणाति ॥ १६ ॥

तं न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति । एते वै शुक्रवती रस्वती सवने—यत्प्रातःसवनं च माव्यं-
न्दिनं च सवनम् । अथेतद्विधीतशुक्रं तृतीयसवनम् । स यत्र दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति—तेनो
हास्येतच्छुक्रवद्वसवतृतीयसवनं भवति । तस्मान्न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति ॥ १७ ॥

‘अहोधिवा वरिवोवितराऽप्यत्’ । वा सुमनिः ‘अहोधि’ ‘‘अदि गती’’ (वा. पा. म्वा. आ. ११९)
इत्यम्नादीनां द्विक्रमः । गं गव्यार्थं ज्ञानार्थं भवतीति ‘अह’ शब्दो विज्ञानमावृष्टे, स चात्र यज्ञ-
मानः । विदिति निपातोऽपि स्यादर्थः । विदुषो यत्रमानस्यापि ‘वरिवोवितरा’ वरिवो घनम् (निघ०—२ ।
१० । १) तद् विन्दति वेदवति स्ममयतीति वरिवोविद् । अतिशयेन वरिवोविद् वरिवोवितरा, तादृशी
‘अगात्’ स्यात् । आ सुमनिः अमदभिमुखी सत्पावर्त्ततामिति सवन्धः । हे दधि ! आदित्येऽप्यस्वा गृह-
माति शेषः ॥ १६ ॥

आदित्यग्रहोपांशुसवनाख्येन प्राण्याऽऽन्वोदने विधत्ते—तमुपांशुसवनेन मेक्षयतीति । ‘मेक्षयति’ आलो-
कयेत् । विवस्वान्वा इति । ‘उपांशुसवनः’ इति यन् ‘एषः’ ‘निदानेन’ कारणाम्ना ‘विवस्वान्’
नामकः ‘आदित्यः’ एव । अत एव तत्तरीयकश्रुतिः—‘एष वै विवस्वानादित्यो यदुपांशुसवनः’—
(तै० सं० १ । ६ । १ । १) इति । अतस्तेनादित्यग्रहस्यालोदने स्वर्गाये माग आदित्यमेव प्रीणितवान्
भवतांत्वर्थः ॥ १६ ॥

महान्तस्ताभारण्येन महणान्तरं प्राप्त दशापवित्रेण परिमार्जनं निषेधति—तं न दशाभिरेति । ‘दशाभिः’
स्वाग्रहेः ‘पवित्रेण’ पावनार्थेन वक्षेण ‘तम्’ आदित्यग्रहम् ‘नोऽस्पृशति’ न परिस्पृश्यात् । उक्तपरिमार्जन-
निषेधस्य प्रयोजनमाह—एते वै शुक्रवती इति । प्रातर्माव्यन्दिनमवन्तयो रस्वत्वेन तृतीयसवनस्य भारताये
हेतुरस्वत्वात्पावस्य तृतीयसवनस्य प्रदक्षिणः (श. प. ४ । ३ । ३ । १९) अतो दशापवित्रेण परिमार्जन-
स्वाकरणे तृतीयसवनस्य रस्वत्वं भवतीति दशाभिः पवित्रेण च न परिस्पृश्यात् ॥ १७ ॥

सु मेक्षयति । त्रिवस्त्रत्रादित्येषु ते सोमपीयस्तुस्मिन्मत्स्वेत्यथोत्रेष्ठ-
ऽष्टपाप्यंशुनवने प्रयच्छत्युधाहोत्रेष्ठारामासृज आसृज इति तानाषवनीये
वा सृजति वनने वा ॥ १८ ॥

गुजानमुर्ध्वीय । (या) आदित्यानां वै तृतीयसवनमादित्यान्वाऽअनु
आवाणन्तुदेनान्त्वऽएष्व भागे शीनान्तुपोर्णवन्ति द्वारे ॥ १९ ॥

(देऽअ) अथापिथापोपनिष्कामति । ग्नाभ्यो ह्यविभयुऽयाहादि-
त्यभ्यंऽनुर्ध्वीन्नुत्र संपश्येद्वि कामयेताथाव्य त्वं संपश्येदादित्येभ्यः

स मेक्षयति—“ त्रिवस्त्रत्रादित्येषु ते सोमपीयः. तस्मिन्मत्स्व ”—(वा. सं. ८।५)
इति । अथोत्रेष्ठऽअंशुनवने प्रयच्छति । अथाहोत्रेष्ठाराम्—आसृज आसृज इति । तानाषवनीये
वा सृजति वनने वा ॥ १८ ॥

गुजानमुर्ध्वीय । आदित्यानां वै तृतीयसवनम्, आदित्यान्वाऽअनु आवाणः । तदेनान्त्वऽएष्व
भागे शीनान्ति । अपोर्णवन्ति द्वारे ॥ १९ ॥

अथापिथापोपनिष्कामति । ग्नाभ्यो ह्यविभयुः । अथाह—आदित्योऽनुर्ध्वी इत्यत्र संपश्येद्वि-
शति कामयेत आथाव्य त्वं संपश्येद्वि । आदित्येभ्यः श्रेष्ठ्य, त्रिवेभ्यः त्रिवेभ्यः त्रिवेभ्यः त्रिवेभ्यः

प्रेष्य प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्त-
रिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति व्युपस्कृते जुहोति नानुव्युपस्करोति नेत्पशून्प्रो-
प्रवृणजानीति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे सत्सवो ॥ २० ॥

(वावु) अथ पुनः प्रपद्य । (द्या) आग्रयणमुदत्तऽउदीचीनदशं पवित्रं

महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति । व्युपस्कृते जुहोति । नानुव्युपस्करोति-नेत् पशू-
न्प्रो प्रवृणजानीति । प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे सत्सवो ॥ २० ॥

अथ पुनः प्रपद्याग्रयणमुदत्ते । उदीचीनदशं पवित्रं वितन्वन्ति । प्रस्कन्दयत्पद्भ्युः आग्रय-
णस्य संप्रवृणानि प्रतिप्रस्थाता । संस्रवानयत्युन्नेता चमसेन बोद्धव्येन वा ॥ २१ ॥

स्यात्वा वा आच्छाद्य हविर्दानानिष्क्रामेत् । अत एव कात्यायन — “ प्रहमविवाय पाणिना स्यात्वा वा ”
(का. श्रौ. सू. १. ०. १९९) इति । रक्षोभ्यो हीनि । ‘ हि ’ यस्मात्कारणादादित्वा । ‘ रक्षोभ्यः ’ ‘ अविमयुः ’
मीमा बभूवुः । “ तिजम्यन्निदिम्यश्च ” (पा. सू. ३. १. ४. १०९) इति श्वेतुम् । तस्मात्तर्दापस्य
प्रह्याविवाय पुनरिति भावः । आश्राभ्य त्वेवेति । यदि प्रह द्रष्टुमिच्छेत्तर्हि आश्रावणानन्तरमेव सम्पत्स्येत्
न पुनः पूर्वोक्तानुवपनानन्तरमिति । सम्पदयेदित्यत्र “ समो गम्यच्छि ” इत्यादिके सूत्रे ‘ दक्षिण्येति
वक्तव्यम् ” (पा. सू. १. ३. २९ वा० १) इत्यनेनाभ्यनेपदं न भवति, तथा कर्मकादित्यधिकारात् । अने-
नोपरि होमकाले प्रहो नावेक्षणीय इति दर्शितम् । अत एवायस्तस्यः “ अन्यत्रे(ने)ष्टमाण आदित्य जुहोति ” - इति
आ० सू० श्रौ० सू०) अन्वयोः प्रेषमुन्याय काठविशिष्टं होम विधत्ते-आदित्येभ्यः प्रेष्येत्यादि । आदि-
त्वेभ्यः ‘ इत्यादिकं प्रेषमुन्याय होमो व्युपस्कृते ’ इति । प्रहमग्नौ जुहुयात् । प्रेषस्यापमर्गः-‘ प्रियेभ्यः ’
प्रीतिकरेभ्यः । “ श्रुपराजप्रीतिः कः ” (पा० सू० ३. १. १. १३९) ‘ घाम ’ स्थानं तत्र प्रियं
घामं येषां ते प्रियधामानस्तेभ्यः ‘ प्रियव्रतेभ्यः ’ अतमिति कर्मनामभेदम् । प्रियं कर्म यद्वरस्यं, येषां तेभ्यः ।
‘ महस्वसरस्य पतिभ्यः ’ स्वसरमित्यहर्विधीयते । (निर० ३. १. ९. ९) महसं विशिष्टं स्वसर महस्वसरम्
तस्य पतिभ्यः अहर्पतिभ्यः ‘ उरोः ’ विस्तोरिभ्यः ‘ अन्तरिक्षस्य ’ ‘ अन्यधेभ्यः ’ ‘ साक्षिभ्यः । तत्रैव सर्वदा
वर्तमानत्वात् । एवंविधेभ्य आदित्येभ्यो हविर्दानं मेवावरुणस्याग्रापाठायां होतारं प्रेषेदित्यर्थः ।

प्रहान्तरसाधारण्येन प्राप्तप्रनुव्युपस्कृतं निषेधति-नानुव्युपस्करोतीति । नेत्पशूनि । अनुव्युपस्करो हि स्विष्ट-
कृदाम्यर्थं क्रियते । “ स्विष्टकृता वा एतेऽनुव्युपस्कृत्यन्ते ” इत्युक्तत्वात् । तथा च सत्यनुव्युपस्कृते कृते “ पशवो
वा एते यदादित्यः ” (तै. सं. का. १. १. ११) इति आदित्यप्रहस्य पश्चात्पश्चात् पशव एवामो परित्यक्ता-
स्तुः । तस्मान्नैव ‘ पशून्प्रो ’ ‘ प्रवृणजानि ’ परित्यजानीति च नानुव्युपस्कृत्यादिति ।

यथाञ्च प्रतिप्रस्थात्रे विशेषप्रदानमाह-प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे संस्रवाविति । आदित्यप्रात्रेत्यादिमाह-
सोमरोषावेक्षया ‘ सत्सवो ’ इति द्विवचनम् ॥ २० ॥

आदित्यप्रहयामानन्तरं हविर्दानमगमनपूर्वकमाग्रयणस्य ग्रहणप्रकारं विधत्ते-अथ पुनः प्रपद्येत्यादि । उदी-

१-अन्वयाद्य आदित्येभ्योऽनुव्युपस्कृतं प्रेषमुन्यायन्योक्तमिति । प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य
पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति । का० श्रौ० सू० १. ०. १९९ । २-कुत्वा प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति येषां । का० श्रौ० सू० १. १. १९९ ।

धितन्वन्ति प्रत्कन्दयत्यधुंराग्रयणस्य संप्रगृह्णाति प्रतिप्रस्थाता सः
सत्राज्ञानयत्युन्नेता चमत्सेन वांश्चनेन वा ॥ २१ ॥

तुं चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति । (त्या) आदित्यानां वै तृतीय-
सवनमादित्यान्वाऽऽहुतुं ग्रावस्तुस्मादिदं ग्रां चतुर्धा विहितं प्रयस्तुस्माच्चत-
सृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति ॥ २२ ॥

तद्वत्प्रतिप्रस्थाता सः संप्रगृह्णाति । (त्या) आदित्यग्रहो वाऽप्य

तं चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति । आदित्यानां वै तृतीयसवनम्, आदित्यान्वाऽऽहुतुं ग्रां ।
तस्मादिदं ग्रां चतुर्धा विहितं प्रयः । तस्माच्चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति ॥ २२ ॥

वह् सतनयिनस्याद्य संसारी सम्प्रगृह्णाति । आदित्यग्रहो वा ह्य भवति । न वाऽऽदित्यग्रहः

भवति न वाऽआदित्यग्रहस्यानुवपदकरोत्येतस्माद्दे सावित्रं ग्रहं ग्रहीष्य-
न्भवति तुदस्य सावित्रेणैवानुवपदकृतो भवति ॥ २३ ॥

यद्वेद प्रतिप्रस्थाता सध्वंश्रवौ सम्प्रगृह्णाति । पुरा वाऽण्म्य एतन्मि-
थाद्ब्रह्महोषुः पुरा तृतीयसवनान्नृतीयसवनाय वाऽण्म्य मुहो गृह्यते तदा-
दित्यास्तृतीयसवनमुपियन्ति तथा नु वहिर्ध्या यज्ञाद्भवन्ति तस्मात्प्रति-
प्रस्थाता सध्वंश्रवौ सम्प्रगृह्णाति ॥ २४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-२ ॥ [३-५]

स्यानुवपदकरोति । एतस्माद्दे सावित्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । तद् अस्य सावित्रेणैवानुवपद-
कृतो भवति ॥ २३ ॥

यदेव प्रतिप्रस्थाता संख्यौ सम्मगृह्णाति । पुरा वाऽप्यथ इति निश्चादुग्रहमहीशु-पुरा तृतीयसव-
नात् । तृतीयसवनाय वाऽप्यग्रहो गृह्यते । तद् आदिस्थास्तृतीयसवनमपियन्ति । तथा न बहिर्धा
यत्नाद्भवन्ति । तस्मात्प्रतिप्रस्थाता संख्यौ सम्मगृह्णाति ॥ २५ ॥

मस्यातेत्यादि । 'एषः' संस्वरूपः शेषः 'आदित्यप्रहः' खलु तच्छेषत्वात् 'आदित्यप्रहस्य' तु 'अनु-
वपदूतोति' इति तस्य निषिद्धत्वात् । अन आप्रपणे तच्छेषावचने सप्रेतसावित्रप्रहस्य ग्रहीष्यमागत्वात्,
सावित्रस्य चानुवपदूतरसम्भाषेनैवाप्यादित्यप्रहः 'अनुवपदूततो भवति' ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरेणापि तत्रैव प्रशंसति—यदेव प्रतिप्रस्थातेत्यादि । पुन 'तृतीयसंवादाद्' इत्यादित्यस्य व्याख्या-
नम् । 'एष महः' इति, आदित्यमह इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवमीमे वेदार्थप्रकाशे माघ्यदिनसप्तपञ्चाङ्गमाध्वे

चतुर्थकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमे ब्राह्मणम् ॥ (४-३-५) ॥

येदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमयाश्चतुरो देवाद् विपातार्यमद्देश्वरः ॥ १ ॥

भगवन् गोतहसं कनकहयदुलाग्रस्यो स्वर्णगर्भं सप्तान्वीन् पञ्चसीरिन्द्रिदशतस्तुतायेनुमौवर्गभूमीः ।

सन्तोषां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सावणिः सिङ्गाण्यो व्यग्राणीदिधचक्रं प्रथितविचिमहामृतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥

धान्यादि धन्यजन्मा निरुमवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुत्तुयः क्षार्पासीधं कृपावान् गुह्यतमजडो राजनं राजपूज्यः ।
 शत्रुश्रेष्ठं पादजन्मा जगन्नाथः क्षार्पा क्षार्पाक्षीधः ।

आजपथ प्राज्यजमा लवणजमनृणः शार्कर चाकृतित्रा रत्नादरो रत्नरूपं गिरिमल्लत मुदा पात्रसात्तिह्वार्यः ॥२॥

इति श्रीमद्राजाविराजपरमेश्वरैरिस्मार्गप्रवर्नकयोनीरुहिसहस्रहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण साधुनाचार्येण विरचिते
माधवांगे मंत्रार्घप्रकाशे साध्वन्दिनशतपथब्राह्मणमाधवे चतुर्थकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥४-३॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

मनो ह वाऽअस्य सविता । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति प्राणो ह वाऽअस्य सविता तमेवास्मिन्नेतत्पुरस्तात्प्राणं दद्याति यदुपाधुं गृह्णाति तमेवास्मिन्नेतत्पश्चात्प्राणं दद्याति यत्सावित्रं गृह्णाति ताविमा उभयुतः प्राणौ द्वितौ युश्चायमुपरिष्ठाश्वायुस्तात् ॥ १ ॥

(ह) ऋतुवो वै संवत्सरो यजः । (स्त) तेऽहः प्रातःसवने प्रत्यक्षमव-
कल्प्यन्ते यद्वतुप्रदान्गृह्णात्यथेतत्परोऽहं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते
यद्वतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति न वा अत्रतुभ्यऽहति कुं चन ग्रहे
गृह्णन्ति नऽतुपात्राभ्यां कश्चन ग्रहो गृह्यते ॥ २ ॥

सावित्रप्रदः ।

मनो ह वाऽअस्य सविता । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता-तमेवास्मि-
न्नेतत्पुरस्तात्प्राणं दद्याति-यदुपाधुं गृह्णाति । तमेवास्मिन्नेतत्पश्चात्प्राणं दद्याति-यत् सावित्रं
गृह्णाति । ताविमा-उभयुतः प्राणौ द्वितौ-यश्चायमुपरिष्ठात्, यश्चायस्तात् ॥ १ ॥

ऋतुवो वै संवत्सरो यजः । तेऽहः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते-यद्वतुप्रदान्गृह्णाति । अथै-
तत्परोऽहं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते-यद्वतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति । न वाऽअत्रतुभ्य इति
कश्चन ग्रहो गृह्णन्ति । नऽतुपात्राभ्यां कश्चन ग्रहो गृह्यते ॥ २ ॥

हरिस्त्वामिमाप्यम् ॥

मनो ह वा अस्मेति । सन्निवेशानिः कण्डिकाभिः सावित्रह उच्यते । 'मनः' इत्यत्राप्यवसाप-
मिच्छा बुद्धिः परिगृह्यते । सा हि क्रियासु प्रतीतिरिति 'सविता' अनव्यवहिते प्राणइत्यमावात् प्राणानुरूप मनः
'सविता' । सप्ततन्वासावित्रो ग्रहः 'अस्य' यद्वतुप्रदानं यत् ददेति चाययं भावनीयम् । अत आह-
यस्मान्मनसाऽऽदयमप्यम् यमस सावित्रमियुत्पत्तिवाक्यम् । प्राणो ह वा अस्मेति । दर्शनान्तर 'प्राणः'
अपि ब्रह्मत्वात्प्रतीतिरिति सान्नि 'सविता' । रविपश्यन्मपि वायुनेत्रोदयान् कण्ठः स्वर्गमहर्षिर् हेतुर्बुद्ध्या
मरुर्दति वायुर्दति सविनेत्यभिप्रायः । तमेवास्मिन्नेतदिति । उपाधुमिति । अस्य च विपर्ययेगानुवचनाम् ।
पुरस्तादिति । सुकृतः । पश्चादिति । जवजवः । ताविमौ वायू प्राणौ इयुक्म् । नैव दोषः । यो मेहन-
कर्मा पश्चात्प्राणः स धुक्, यन्वकाग्निमात्रकृतः स सविता मतिथ्यन्ति ॥ १ ॥

ऋतुवो वा इति । दर्शनान्तर कण्डिकाहयेनाह । 'ऋतुवः' 'संवत्सरः' अवयवेष्वोऽवयविनोऽप्य-
न्यतिरेकान्मात्रं सवत्सरश्च यजूर्वैरिमागान्मरुत्वाच्चः । सवत्सरकृतो ग्रहः प्रतिपन्न दर्शनीयोऽवयवसूच्य-

*-वा प्रवेत्तु सवत्सरं पुनरेव सवत्सरं इत्येवदुर्बलं कर्तव्यमेव सवत्सरं उच्यते । एतदप्यत्र कण्डिकाभिः
पर्यन्त इत्येकमेव न सवत्सरं पर्यन्तं विदुः । अतर्भादेव मरुर्दति । कण्डिकाहर्षिर्दत्त सवत्सरं माय उभयपक्षसुपरिष्ठादिति
मरुर्दत्त, सवत्सरमेव वा सवत्सरं सवत्सरं वा सवत्सरं इत्येवदुर्बलं कर्तव्यमेव सवत्सरं उच्यते ॥ इति ॥

तुं गृहीत्वा न सादयति । मनो ह वाऽअस्य सविता तस्मादिदमसन्नं मनः प्राणो ह वाऽअस्य सविता तस्मादयमसन्नः प्राणः संचरत्यग्राह देवाय सवित्रेऽनुब्रूहीत्याथाव्याह देवाय सवित्रे प्रेष्येति वृषदकृते जुहोति नानु-
वृषदकरोति मनो ह वाऽअस्य सविता नेन्मनोऽग्नौ प्रवृणुजानीति प्राणो ह वाऽअस्य सविता नेत्प्राणमग्नौ प्रवृणुजानीति ॥ ७ ॥

(त्यु) अयाभक्षितेन पात्रेण । वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति तद्यदभक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति न वे सावित्रस्यानुवृषदकरोत्येतस्माद्दे वैश्वदेवं ग्रहं गृहीष्यन्भवति तदस्य वैश्वदेवेवानुवृषदकृतो भवति ॥ ८ ॥

यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता सर्वमिदं विश्वे देवा इदमेवेतत्सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म करोति तदिदं सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म ॥ ९ ॥

सावित्रोऽस्ति चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि घेहि । जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं मगाय ११—(वा. सं. ८ । ६, ७) इति ॥ ६ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । मनो ह वाऽअस्य सविता । तस्मादिदमसन्नं मनः । प्राणो ह वाऽअस्य सविता । तस्मादयमसन्नः प्राणः संचरति । अयाह—“देवाय सवित्रे”—अनुब्रूहि—इति । आश्रा-
भ्याह—देवाय सवित्रे प्रेष्येति । वृषदकृते जुहोति । नानुवृषद करोति । मनो ह वाऽअस्य सविता—
नेन्मनोऽग्नौ प्रवृणुजानीति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता—नेत्प्राणमग्नौ प्रवृणुजानीति ॥ ७ ॥

वैश्वदेवमहः ।

अयामभक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । तद्यदभक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । न वे सावित्रस्यानुवृषदकरोति । एतस्माद्दे वैश्वदेवं ग्रहं गृहीष्यन्भवति । तदस्य वैश्वदेवेवानुवृषद-
कृतो भवति ॥ ८ ॥

यदेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता । सर्वमिदं विश्वे देवाः । इदमेवेतत्सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म करोति । तदिदं सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म ॥ ९ ॥

अयामभक्षितेनेति । सप्तनिरेताभिर्गृह्यैश्वदेवग्रहं लब्ध्वेन, यस्मार्थव्यवमानस्तोत्रम्, एवं वैश्वदेव न राज्ञ
मविष्यति । ताभ्येताः प्रसक्ताः । एतदुच्यते—^१ सामतः । सोमस्तु । यस्माद् वैश्वदेवं तृतीयसवनम् । विधे

बुद्धेः वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता सर्वमिदं त्रिभुवे
देवाऽअस्मिन्नेवैतत्सर्वस्मिन्प्राणोदानौ दधाति त्रिभुवास्मिन्सर्वस्मि-
न्प्राणोदानौ हि तौ ॥ १० ॥

बुद्धेः वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तदुच्यतेऽएव सामतो
यस्माद्वैश्वदेवं तृतीयसवनमुच्यतेऽऋकोऽयैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो
बुद्धेः महावैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ११ ॥

तं वै पूतभृतो गृह्णाति । वैश्वदेवो वै पूतभृतेतो हि देवेभ्यऽउत्तपन्ति
मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृत् ॥ १२ ॥

(तं) तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । त्रिभुवेभ्यो हवेन देवेभ्यो गृह्णाति सर्वं वै
त्रिभुवे देवा बहुचो यदुच्यतेऽपि यत्तत्त्वानि स बुद्धेर्वैनं त्रिभुवेभ्यो देवेभ्यो
गृह्णाति तेनो हास्यैव पुरोरुह्मान्भवति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ १३ ॥

भदेः वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता । सर्वमिदं त्रिभुवे देवाः । अस्मिन्नेवैतत् सर्व-
स्मिन् प्राणोदानौ दधाति । त्रिभुवास्मिन्सर्वस्मिन् प्राणोदानौ हि तौ ॥ १० ॥

भदेः वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । तदुच्यतेऽएव सामतः । यस्माद्वैश्वदेवं तृतीय-
सवनम् उच्यते ऋक्तः । अयैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतोऽयदेवं महावैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ११ ॥

तं वै पूतभृतो गृह्णाति । वैश्वदेवो वै पूतभृत् । अतो हि देवेभ्य उत्तपन्ति, अतो मनुष्येभ्यः,
अतः पितृभ्यः-तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृत् ॥ १२ ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । त्रिभुवेभ्यो हवेन देवेभ्यो गृह्णाति । सर्वं वै त्रिभुवे देवाः-यदुच्यते यद-
ुच्ये यत् तत्त्वानि । स बुद्धेर्वैनं त्रिभुवेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति-तेनो हास्यैव पुरोरुह्मान्भवति ।
तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ १३ ॥

त्रि देवाः सृष्टन्ते, एतमुच्यते । स ' वाऽ ' त्रिभुवे हि देवाः हास्यन्ते । अयैतदेव कारणेन ' यजुष्टः '
यजुष्ट पुरश्चरति, प्रचरति, प्रयमनमरः सामग्यधाम्येतिरिति पुरश्चरणं यदुच्ये, तत्त्वानेन कारणेन
' वैश्वदेवं ' ' तृतीयसवनम् ' पर्युच्यते । ' एवं महावैश्वदेवं गृह्णाति ' ' अतो ' देवेभ्य उत्तपन्ति । यदुच्यते
एतदुच्यते वक्तव्यं दर्शयन्तीति । अतो मनुष्येभ्य इति । यदुच्यते पुनर्नृणां पुरोहितानां हास्यन्ते
दर्शयति । अतः पितृभ्य इति । स एवापादितानां शक्तिकथयताः निरुदेक्या भवन्ति । तदुच्यते तदापादितानां
निरुदेक्युत्तपन्ति ' हास्यन्ते ' इति दर्शयति । सर्वं वै त्रिभुवे देवा इति । त्रिभुवेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति-तेनो हास्यैव पुरोरुह्मान्भवति । अतः निरुदे-
क्या इति तत्र पुरोरुह्मण्यः (१) ॥ ८-१३ ॥

स ह देवेभ्यः पशुभिरुपचक्राम । तं देवाः प्रातःसवनेऽन्वमन्त्रयन्त सु
नोपाववर्त तं माध्यन्दिने सवनेऽन्वमन्त्रयन्त स ह नैवोपाववर्त तं तृतीय-
सवनेऽन्वमन्त्रयन्त ॥ १६ ॥

स होपावत्स्यनुवाच । यद्दऽउपावर्तय किं मे ततः स्यादिति त्वयैवैतानि
प्रात्राणि युज्येरस्त्वया विमुच्येरन्निति तदेनेनैतत्प्रात्राणि युज्यन्ते यदैन्द्र-
वायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णात्यथेनेनैतत्प्रात्राणि विमुच्यन्ते यदाह नियु-
द्धिर्वायविह ता विमुञ्चेति पशवो ये नियुतस्तत्पशुभिरेवैतत्प्रात्राणि
विमुच्यन्ते ॥ १७ ॥

इति । तदेतस्यां वायव्यायामृचि प्रात्राणि विमुच्यन्ते । वायुप्रणेत्रा वै पशवः । प्राणो वै वायुः ।
प्राणेन हि पशवश्चरन्ति ॥ १६ ॥

स ह देवेभ्यः पशुभिरुपचक्राम । तं देवाः प्रातःसवनेऽन्वमन्त्रयन्त । स नोपाववर्त । तं माध्य-
न्दिने सवनेऽन्वमन्त्रयन्त । स ह नैवोपाववर्त । तं तृतीयसवनेऽन्वमन्त्रयन्त ॥ १६ ॥

स होपावत्स्यनुवाच—यद् उपावर्तय—किं मे ततः स्यादिति । त्वयैवैतानि प्रात्राणि युज्येरन्,
त्वया विमुच्येरन्—इति । तद् एनेनैतत्प्रात्राणि युज्यन्ते, यदैन्द्रवायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णाति । अथे-
नेनैतत्प्रात्राणि विमुच्यन्ते—यदाह नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्चेति । पशवो वै नियुतः । तत्
पशुभिरेवैतत्प्रात्राणि विमुच्यन्ते ॥ १७ ॥

शम्भमानायामिति शेषः । “यस्य च माघेन मात्रलक्षणम्”—(पा. सू. २ । ३ । १७) इत्येव सप्तमी ।
‘प्रात्राणि’ शाखान्तराद् द्विदेव्यप्रात्राणि ‘विमुच्यन्ते’ कथं । प्रक्षत्प्य खरे निधीयन्ते । एव हि तेषां
विमोहः शाखान्तरादेकत्रयोदश्याः । यागोऽपि हि तेषां शाखान्तरात् एव । आत सवने भक्षितानीं कुतो
दक्षिणस्य वार्तनि निशाने अभ्यवेधं प्रतिगरे व्यापृतं वात् प्रनिश्रयथा विमुच्यन्ते । किं पुनः कारणं वायव्याया-
मृचि विमुच्यन्त इत्यत्र आह—वायुप्रणेत्रा वा इति । वायुः प्रणेता नासको येषां ते ‘वायुप्रणेत्राः’ । ‘पशवः’
कथम् । प्राणो वायव्यायामृचि । तेन हेतुना ‘पशवः’ गच्छन्ति । यदि हि प्राणो न स्वादृश्येवेवार्ता इमाः प्रजाः
दर्शयन् ॥ १६ ॥

तत किं—यदि वायुः पशूनां नेनेत्यत्र आह—स ह देवेभ्य इति । ‘स’ वायुः ‘देवेभ्यः’ अरक्षन्तः
पशुभिर्वन्धिः सह तृतीयसवने देवैस्तेन मागेनातीतः ॥ १६ ॥

त्वया वै सहितानि द्विदेव्यप्रात्राणि विमुच्यन्ते । ‘यदाह’ होता ‘विमुद्धिः’ बलः । एह ता विमुच्य
इति । एतेन वायुः शस्यत शयनिप्रायः । ‘पशवो वै नियुतः’ इति पशूनामप्येव सविभागो भरति वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स अत्रातःसवनञ्जडावत्स्यत् । (द्वा) गायत्रं वै प्रातःसवनं ब्रह्म गायत्री
ब्राह्मणेषु ह पशवोऽभविष्यन्त्य अन्त्याध्यन्दिने सवनञ्जडावत्स्यदेन्द्रं वै
माध्यन्दिनं सवनं क्षत्रमिन्द्रः क्षत्रियेषु ह पशवोऽभविष्यन्त्य अत्रतीय-
सवनञ्जडावर्तत वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं सर्वमिदं विश्वे देवास्तस्मा-
दिमे सर्वत्रैव पशवः ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥४॥३॥ (४. १.)

सौम्येन चरुणा प्रचरति । सोमो वै देवानां हविरेतत्सोमायैव हवि-
ष्कियते तथाऽतः सोमोऽनन्तार्हितो भवति चरुर्भवति चरुर्वै देवानामन्न-
मोदनो हि चरुरोदनो हि प्रत्यक्षमुन्नं तस्माच्चरुर्भवति ॥ १ ॥

तेन न प्रातःसवने प्रचरति । न माध्यन्दिने सवनञ्जडे वै देवानां
निष्कैवल्ये सवने अत्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च सवनं पितृदेवत्यो
वै सोमः ॥ २ ॥

स अत्रातःसवनञ्जडावत्स्यत् । गायत्रं वै प्रातःसवनम् । ब्रह्म गायत्री । ब्राह्मणेषु ह पशवोऽभविष्यन् ।
अथ अन्त्याध्यन्दिने सवनञ्जडावत्स्यदेन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवनम्, क्षत्रमिन्द्रः, क्षत्रियेषु ह
पशवोऽभविष्यन् । अथ अत्रतीयसवनञ्जडावर्तत । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम्, सर्वमिदं विश्वे देवाः,
तस्मादिमे सर्वत्रैव पशवः ॥ १८ ॥

सौम्यश्चरुः ।

सौम्येन चरुणा प्रचरति । सोमो वै देवानां हविः । अयैवत्सोमायैव हविष्कियते । तथाऽतः सोमो-
ऽनन्तार्हितो भवति । चरुर्भवति । चरुर्वै देवानामन्नम् । ओदनो हि चरुः । ओदनो हि प्रत्यक्षमुन्नम् ।
तस्माच्चरुर्भवति ॥ १ ॥

तेन न प्रातःसवने प्रचरति, न माध्यन्दिने सवने । जडे वै देवानां निष्कैवल्ये सवने-प्रातः-
सवनञ्च, माध्यन्दिनञ्च सवनम् । पितृदेवत्यो वै सोमः ॥ २ ॥

अत्रातरिति । प्रसजा ॥ १८ ॥

इति आचार्यहस्तिनामिनः कृतौ मान्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थेऽध्याये
चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (४-४-१)

सौम्येनेति । एताभिः षड्भिः कष्टिकाभिः 'सौम्येन चरुणा' चर्कणमुच्यते । ओदनो हि प्रत्यक्षमुन्न-
मिति । चर्कणीयो ओदन इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

'पितृदेवत्यः' पितरो देवता अत्येति पितृदेवत्यः । "देवानान्तात्तादर्थे यत्" (पा. सू. ५ । ४ ।
१४) । पितृप्रधानः सोम इत्यर्थः । शिनुषां अ्योनित्वम् ॥ २ ॥

स युत्प्रातःसवने वा प्रचरेत् । (न्या) माध्यन्दिने वा सवने समुद्धं ह
 कुर्याद्वैभ्यश्च पितृभ्यश्च तेन तृतीयसवने प्रचरति वैश्वदेवं वै तृतीय-
 सवनं तथा हासमदं करोति नानुवाक्यामुन्वाह सकृदु ह्येव पराश्वः पितर-
 स्तुस्मान्नानुवाक्यामुन्वाह ॥ ३ ॥

(हा) अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाथा) आथाव्याह घृतस्य
 यजेति व्युपदकृते जुहोति तथा ऽशुतः प्राच्य ऽआहुतयो हुता भवन्ति
 त्वाभ्यऽपुवैतदन्तर्दधाति तथा हासमदं करोति ॥ ४ ॥ (शतम् २६००)
 स आज्यस्योपस्तीर्य । द्विश्वरोरुवद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिघारयत्या-
 थाव्याह सौम्यस्य यजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ ५ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाथा) आथाव्याह
 घृतस्य यजेति व्युपदकृते जुहोति तथा ऽशुत ऽऊर्चा ऽआहुतीर्होप्य-
 न्भवति त्वाभ्यऽपुवैतदन्तर्दधाति तथा हासमदं करोति ॥ यदि कामये-
 तोभयुतः पुरियजेद्यु कामयेतान्यतरतः पुरियजेत् ॥ ६ ॥

स यत्प्रातःसवने वा प्रचरेत्, माध्यन्दिने वा सवने-समदं ह कुर्यात् देवेभ्यश्च, पितृभ्यश्च ।
 तेन तृतीयसवने प्रचरति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । तथा हासमदं करोति । नानुवाक्यामुन्वाह ।
 सकृदु ह्येव पराश्वः पितरः । तस्मान्नानुवाक्यामुन्वाह ॥ ३ ॥

अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा, आथाव्याह-घृतस्य यजेति । व्युपदकृते जुहोति । तद् वा अतः
 प्राच्य आहुतयो हुता भवन्ति-त्वाभ्य एवैतदन्तर्दधाति, तथा हासमदं करोति ॥ ४ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्वरोरुवदिति । अथोपरिष्ठादाज्यस्याभिघारयति । आथाव्याह-सौम्यस्य
 यजेति । व्युपदकृते जुहोति ॥ ५ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा आथाव्याह-घृतस्य यजेति । व्युपदकृते जुहोति । तद् वा अतः
 'समदं' विरोधं इत्याह । देशानां पितॄणां घृष्टपथं चतुर्धा (पा. सू. १ । १ । ६९ वा. १) । नानु-
 वाक्यामुन्वाहेति । अनुवाद एव । यावदुक्तत्वात् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्गृहीतमित्यत्राप्याज्ये यावदुक्तमेव आधावगादिषु पुनर्वचनात् ॥ ४ ॥

॥ आज्यस्योपस्तीर्येति । उपस्तरणादीनां प्रकृतित एव प्राप्तत्वात् पुनर्वचनायावदुक्तमः । ततश्च
 निष्पृष्टदिनाद्यवैतान् चतुर्गृहीते हर्तव्यः । शास्त्रान्तरात् ॥ ५ ॥

'पुरियजेत्' सौम्यमाज्यमात्रं न परिगृहीयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

१-आथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । आथाव्याह-घृतस्य यजेति । अन्वयतो वा । घृतस्य यजेत्याह घृतस्य यजेत् ॥
 सौम्यस्य यजेति सौम्येन चान् । माषण्ड २-सौम्यस्य पुनर्गृहीतम् । का. धो. सू. १०।१२१-१२६ । २-आज्यमासौम्योपस्ती-
 र्येति यत्रापि चतुर्गृहीतं प्रकृत्या यिज्येत् जुहोति यथाभूतं प्रमादयन्तःसाकान् प्रदत्तं यद्वैव निष्पृष्टीति प्रथिमम् ।
 का. धो. सू. १० । १२७ ।

(घ) अथ प्रचरणीति कुम्भवति । तस्यां चतुर्गृहीतमाभ्यं गृहीत्वाऽध्वर्युः
 शालाकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति तद्यच्छालाकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति बुद्धै-
 नानदो देवाऽऽहुवन्त्तृतीयपत्तवने वो धृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति न सौम्याऽप-
 हृतो हि बुष्मत्सोमपीयस्तेन सोमाहुतिं नार्हेथेति तेनानेष्टा तृतीयपत्तव-
 ऽएव धृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति न सौम्या बुच्छालाकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति
 तानन्तरेव बुद्धिर्भयं योपकारं यथापूर्वं व्याधारयति मार्जालीयऽष्टवोत्तनम् ७
 तद्धैके । (कऽ) आग्नीध्रीये पुनराधारयन्त्युदग्रऽद्दं कुर्मानुत्तंतिष्टाता-
 ऽइति तद् तया न कुर्मान्मार्जालीयऽष्टवोत्तनम् ॥ ८ ॥

उर्ध्वा आहुतीर्होष्यन्मरति-नाभ्य एवैवदन्तर्देवाति । तदा हाननं कर्तेति । न यदि कामयेत-
 उभयतः परिपजेत् । यद्यु कामयेत-अन्यतः परिपजेत् ॥ ६ ॥

पार्श्वीचनमहः ।

अथ प्रचरणीति कुम्भवति । तस्यां चतुर्गृहीतमाभ्यं गृहीत्वाऽध्वर्युः शालाकैर्धिष्ण्यान्वा-
 धारयति । तद् यच्छालाकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति । यदेवैवानदो देवा अहुवन्-तृतीयपत्तवने वो
 धृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति । न सौम्याऽपहृतो हि बुष्मत्सोमपीयस्तेन सोमाहुतिं नार्हेथ इति । तेनानेष्टा
 तृतीयपत्तवऽएव धृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति, न सौम्या । यच्छालाकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति-तानन्तरेव
 बुद्धिर्भयं योपकारं यथापूर्वं व्याधारयति । मार्जालीयऽष्टवोत्तनम् ॥ ७ ॥

तद्धैके आग्नीध्रीये पुनराधारयन्ति-उदग्रऽद्दं कुर्मानुत्तंतिष्टाताऽइति । तद् तया न कुर्मान् । मार्ज-
 णीयऽष्टवोत्तनम् ॥ ८ ॥

(म१५) स यज्ञाच्चयुः । शालकैर्धिष्ण्यान्वयाचारयति तत्प्रतिप्रस्थाता पालीवतं ग्रहं गृह्णाति यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायमाना मिथुना-
त्प्रजायन्ते मिथुनात्प्रजायमाना ऽअन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना ऽएतद-
न्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो
यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्पालीवतं गृह्णाति ॥ ९ ॥

तं वाऽऽपांशुपात्रेण गृह्णाति । यदि सावित्रमुपांशुपात्रेण गृहीया-
दन्तर्यामपात्रेणेतं यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृहीयादुपांशुपात्रेणेतत्
समानुत्तं हयेतद्यदुपांश्वन्तर्यामि प्राणो हि यो वै प्राणः सु उदानो
वृषा वै प्राणो योपा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १० ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । वीर्यं वै पुरोरुक्कनेत्स्त्रीषु वीर्यं दधानीति
तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ११ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य
देव सोम तऽडुति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मप्रसूतस्य देव सोम तऽइत्येवैतदाहे-

स यज्ञाच्चयुः । शालकैर्धिष्ण्यान्वयाचारयति । तत् प्रतिप्रस्थाता पालीवतं ग्रहं गृह्णाति । यज्ञाद्वै
प्रजाः प्रजायन्ते, यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते, मिथुनात्प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजा-
यन्ते । तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति । तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञ-
स्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते । तस्मात्पालीवतं गृह्णाति ॥ ९ ॥

तं वाऽऽपांशुपात्रेण गृह्णाति-यदि सावित्रमुपांशुपात्रेण गृहीयात्-अन्तर्यामपात्रेणैतम् । यदि
सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृहीयात्-उपांशुपात्रेणैतम् । समानं होतत्-यदुपांश्वन्तर्यामी । प्राणो हि ।
यो वै प्राणः सु उदानः । वृषा वै प्राणः, योपा पत्नी । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १० ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । ' वीर्यं वै पुरोरुक्क-नेत् स्त्रीषु वीर्यं दधानीति । तस्मादपुरो-
रुक्कं गृह्णाति ॥ ११ ॥

अथानो गृह्णात्येव--" उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम ते "-(वा०

अतः परं पालीवतमुच्यते-प्रागन्त्याम्या कष्टिकाभ्याम् । न सग्नति साध्यात् पत्नीभ्यो गृह्णाति
इति । कथं तर्हि परेऽश्वत्थ्या सोम उच्यते । हे सोम ! तव ' पत्नीवतः ' सतो ' प्रधान् ' बहम्
' ऋत्यात्मन् ' । कथं च सोम, पत्नीवतन् मवति । यदि पत्यस्तस्य देवता मवन्ति । एवं परोक्षं पत्नीभ्यो
गृह्णाति तदेवान्तरवद्विष्टम् ॥ ९-११ ॥

उपयामगृहीतोऽसीति । पत्नीम्भः-द्वयम् । नेत्स्त्रीषु वीर्यमिति । देवत्वात् किञ्च देवैस्तुत्या मुक्ता-

न्दोरिन्द्रियावत इति वीर्यवतऽ इत्येवैतदाह यदाहेन्दोरिन्द्रियावत इति
पनीवतो गृहार्हः॥ ऽऋध्यासमिति न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति नेत्स्त्रीषु
वीर्यं दधानीति तस्मान्न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ युः प्रचरण्यालुं स२क्षवः परिशिष्टो भवति । तेनैतथै
श्रीणाति समर्पयति वाऽअन्यान्गृहान्ग्रीणन्नुथैतुं व्यर्पयति वृत्रो वाऽआ-
ज्यमेतेन वै देवा वृत्रेणाज्येनाग्नयेव पत्नीर्निराक्षुर्वस्ता इता निरष्टा
नात्सुनश्चनेशत न दापस्य चनेशत तयोऽप्येव एतेन वृत्रेणाज्येन
हन्त्येव पत्नीर्निरक्ष्णोति वा इता निरष्टा नात्सुनश्चनेशते न दापस्य
चनेशते ॥ १३ ॥

सं० ८ । ९) इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मसमुत्तस्य देव सोम त इत्येवैतदाह । “ इन्दोरि-
न्द्रियावतः ”—(वा० सं० ८ । ९) इति । वीर्यवत इत्येवैतदाह—यदाह—इन्दोरिन्द्रियावत इति । “ पत्नी-
वतो गृहार्हः ॥ ऋध्यासम् ”—(वा० सं० ८ । ९) इति । न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति-
नेत्स्त्रीषु वीर्यं दधानीति । तस्मान्न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति ॥ १२ ॥

अथ यः प्रचरण्यां संक्षवः परिशिष्टो भवति तेनैतं श्रीणाति । समर्पयति वाऽअन्यान्गृहान्ग्रीणन् ।
अथैतं व्यर्पयति । वृत्रो वाऽआज्यम् । एतेन वै देवा वृत्रेणाज्येनाग्नयेव पत्नीर्निराक्षुर्वन् । वा इता
निरष्टा नात्सुनश्चनेशत, न दापस्य चनेशत । तयोऽप्येव एतेन वृत्रेणाज्येन हन्त्येव पत्नीर्नि-
रक्ष्णोति । वा इता निरष्टा नात्सुनश्चनेशते, न दापस्य चनेशते ॥ १३ ॥

स्तदनुकरणान्मनुष्योऽपि शिवो वीर्यवत्यः पुमि तुन्याः कृताः स्युः । तत्राबुक्तं व्यवहारस्यानवस्थुमे-
रित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

अथ यः प्रचरण्यां संक्षवः पत्नीवतः ‘ श्रीणाति ’ अथैतुर्वै । ‘ एतेन ’ ‘ आज्येन ’ ‘ देवाः ’ ‘ पत्नी ’
हवन्तः तादितवन्तः । तादितत्वा च ‘ निरक्षुर्वन् ’ ऐश्वर्यानिर्मलवन्तः । “ अमुं व्यामो ”—(वा. पा.
म्वा. आ. ८ । ७) इत्येव मौक्तिकस्तस्य न्यत्ययेन स्तुतिकरणः । अल्पः ‘ हृता ’ ब्रह्मज्ञेन तादितः ।
‘ निरष्टा ’ ऐश्वर्याद्विहीताः सत्यः आचमनोऽपि स्वर्गप्रस्थापि न र्दक्षिणवत्यः । तथा पादुः—“ न स्त्री
स्वातन्त्र्यमर्हति ”—इति । ‘ न दापस्य चनेशत दापस्य अपि विप्रश्च घनस्य ईशते, जीवन् वा वद्वि दापस्तस्यापि
नेवैतान इति । तदनुकारेणापमन्वयुस्तथैव करोति । शिवस्यापि तथैव नेतृत्वं ॥ १३ ॥

सु श्रीणाति । (त्य) अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् । अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यदिति स यदहमहमिति श्रीणाति पुष्ट्वैतदीर्घं दधाति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथाहम्रीत्यानीवतस्य यजेति वृषा वाऽअम्रीदोषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते । सु जुहोत्यग्रा २५इ पत्नीवञ्चिति वृषा वा अग्रियोषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १५ ॥

सजुदेवेन त्वमेति । त्वष्टा वै सिकृत् रेतो विकरोति तदेष्टुऽष्ट्वैत-
त्सिकृत् रेतो विकरोति सोमं पिब स्वाहेत्युत्तराहं जुहोति वा इतरा
आहुतयस्ते देवाऽअर्थेताः पुन्यऽष्ट्वभिब हि मिथुनं कल्पमुत्तरतो हि
स्त्री पुमाश्चसमुपशेत्तऽआहृत्यध्वर्षुरग्रीधे भक्षश्च सुऽआहाध्वर्षऽष्टुप
माऽऽह्वयस्वेति तं न प्रत्युपह्वयेत को हि इतस्य त्रिरष्टस्य प्रत्युपह्वयस्तं वै
प्रत्येवोपह्वयेत जुह्वत्यस्याग्री वुपह्वयन्ति तुस्मात्प्रत्येवोपह्वयेत ॥ १६ ॥

स श्रीणाति—“ अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् । अहं सूर्य-
मुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यद् ”—(वा० सं० ८ । ९) इति । स यदहमहमिति
श्रीणाति—पुष्ट्वैतदीर्घं दधाति ॥ १४ ॥

अयाह—अम्रीत् । पत्नीवतस्य यजेति । वृषा वाऽअम्रीदु, योषा पत्नी, मिथुनमेवैतत्प्रजननं
क्रियते ॥ जुहोति—“ अग्रा २५इ पत्नीवन् ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । वृषा वाऽअग्रिः,
योषा पत्नी । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १५ ॥

“ सजुदेवेन त्वमेति ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । त्वष्टा वै सिकृत् रेतो विकरोति । तदेष्ट

पुष्ट्वैतदीर्घं दधातीति । अन्वयः किल पुमांश्च तमुवाचपन् पुत्त्वसामान्यात् सर्वेष्वेवं सर्वं दधाति
येन स्वतन्त्राः पुमांसः सर्वस्वेष्टे ॥ १४ ॥

अथाहम्रीदिति । प्रतिप्रस्थातृहस्तादग्राध्वर्युराग्रीदग्राह । “ अम्रीत् पत्नीवतस्य यजेति ” आश्रावण-
मन्त्रं द्रष्टव्यमेव । प्रीणाह्वात् । पुरेतुवाचनप्रभृति स्तुतशब्द, तेनापि प्रेषस्याहं ग्रहः ‘ अम्रीत् पत्नी-
वतस्य यजेति ’ ॥ १५ ॥

‘ या इतरा ’ उपाश्रान्या ‘ आहुतयः ’ ‘ ते देवाः ’ देवान्वादेवास्तदन्तः । ‘ अर्थेताः पुन्यः ’ पत्नी-
देवत्वत्वात् पत्नीवतस्येति । पत्नीनां चोत्तरतः स्थानमतस्तदन्तर्गताया अयाह्वेतत्तरत एव स्थानं युक्तमित्य-
भिप्रायः । आहृत्यध्वर्षुरिति । प्रतिप्रस्थातृशब्दानिबन्धनमन्वयुग्रहणम् । ‘ को हि इतस्य ’ इत्यनादर-

(ता) अथ सम्प्रेष्यति (त्य) अग्नीन्नेष्टुरुपस्यमासीद् नेष्टः पुत्रीमुद्रा-
नयोद्गात्रा संस्थापयोन्नेतर्होतुश्चमसमनुन्नय सोमं माऽतिरीरिच इति यद्य-
प्रियोमः स्यात् ॥ १७ ॥

(य) यद्युक्थ्यः स्यात् । (त्यो) सोमं प्रभावयेति ब्रूयात्स विभ्रदेवैत-
नेन यदाग्नीध्रो योषा नेष्टा
क्रियतऽउद्रानयति नेष्टा
पुत्रीं तामुद्गात्रा संस्थापयति प्रजापतिर्व्याऽसि उतोषा उतो मयि धेहीति
प्रजापतिर्व्याऽउद्गाता योषा पुत्री मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्य ब्राह्मणम् ॥ ४ । ३ । ४ ॥ (४. २.)

एवेतत् सिक्तं रेतो विकरोति । “ सोमं पिब स्वाहा ”- (वा० सं० ८ । १०) इति । उत्तरार्द्धे
जुहोति । या इतरा आहुतयस्ते देवाः, अथैताः पत्न्यः । एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तम् । उत्तरार्द्धे हि
स्त्री पुमांसमुपगते । आहृत्यध्वयुरग्नीध्रे भक्षम् । स आह-अध्वर्यवोऽप माऽहपस्वेति । तं न
मत्सुपह्वयेन । को हि हतस्य निरष्टस्य मत्सुपह्वयः । तं वै प्रत्येवोपह्वयेत जुह्वत्यस्माग्नीं वषट् कुर्वन्ति ।
तस्मात्प्रत्येवोपह्वयेत ॥ १६ ॥

अथ सम्प्रेष्यति-अग्नीन्नेष्टुरुपस्यमासीद्, नेष्टः पुत्रीमुद्रानय । उद्गात्रा संस्थापय, उन्नेतर्होतुश्च-
मसमनुन्नय, सोमं माऽतिरीरिच इति । यद्यप्रियोमः स्यात् ॥ १७ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात्-सोमं प्रभावयेति ब्रूयात् । स विभ्रदेवैतत्प्राक्मग्नीन्नेष्टुरुपस्यमासीदिति । अग्नि-
र्वाऽप निदानेन-यदाग्नीध्रः, योषा नेष्टा, वृषा वाऽअग्नीइ । योषा नेष्टा । मिथुनमेवैतत्प्रजननं

प्रकाशितार्थम् । प्रतिवचनमपि न देयम् । एवं हि पत्न्यः सुतसामवीर्ता इत्या मन्त्रोपनिषद्भिः । तत्र प्रयुज्यते
' उपह्वय ' इत्येवमनुवर्ततेत्यर्थः । किं कारणं यस्माद्भवेति । अग्निर्देवैर् ' अग्नीं वषट् कुर्वन्ति ' न वेद-
नादरणीये प्रयुज्यते । तस्मात् उपह्वयेत् ॥ १६ ॥

अथ सम्प्रेष्यतीति । मङ्गलार्थाः प्रदेसा ' उन्नेतर्होतुश्चमसमनु सर्वाधमसानुन्नय सोमं माऽतिरीरिचः '
सर्वेनैव इत्यन्तः ' सोमम् ' उन्नयन्ति । होमप्रदाननियमिप्रारः । ' यद्यप्रियोमः स्यात् ' अग्निष्टोमसंस्था-
क्रतु स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

एते च सेज्जिष्टोममथा येन द्वादश स्तोत्रं पठ्याद्विज्याभिः स्यात् च शब्दं दत्तम् । यद्युक्थ्यः स्यादिति ।

पशवो वै देवानां छन्दांसि । तद्येदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो बृह-
न्त्येवं छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति तद्यत्र छन्दांसि
देवान्समत्तर्पयत्य च्छन्दांसि देवाः समत्तर्पयस्तदुतस्तत्यागभूद्यच्छ-
न्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमुवाधुर्यदेनान्तसमतीतृषन् ॥ १ ॥

(३) अयं हारियोजनं गृह्णाति । छन्दांसि वै हारियोजनश्छन्दां-
स्येवैतत्संतर्पयति तस्माद्धारियोजनं गृह्णाति ॥ २ ॥

क्रियते । उदानपति नेष्टा पत्नीम् । तामुद्रात्रा सङ्गृह्णापयति । “ मजापतिर्गृह्णाति रेतोधा
रेतो मयि धेहि ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । मजापतिर्वाऽऽद्रात्रा, योषा पत्नी । मिथुन-
मैवैतत्पजननं क्रियते ॥ १८ ॥

हारियोजनग्रहः ।

पशवो वै देवानां छन्दांसि । तद्येदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्ति । एवं छन्दांसि युक्तानि
देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति । तद्य यत्र छन्दांसि देवान् समत्तर्पन्—अथ छन्दांसि देवाः समत्तर्पन् । तद्व-
स्तत्मागमूहं यच्छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवाधुः—यदेनान्तसमतीतृषन् ॥ १ ॥

अयं हारियोजनं गृह्णाति । छन्दांसि वै हारियोजनः । छन्दांस्येवैतत् संतर्पयति । तस्माद्धारि-
योजनं गृह्णाति ॥ २ ॥

उक्त्यग्रहसुतराणां संग्रहानां लक्षणाद्यम् । उक्त्यादिषु संस्थासु ‘ सोमं प्रभावय ’ प्रभूतं क्रूर । ययोत्तराग्न्यदि
प्रदानानि मियन्त्यन्तर्पयः । सोऽऽर्द्रादितन् पार्श्वान्नपात्र हन्ते चारपयेव नेतुरन्मद्रमप्यासते । ‘ योषा नेष्टा ’ स
हि ‘ पत्नी ’ भवति वाचयति च ॥ १८ ॥

इति आचार्यहर्मिन्नामिनः कृणौ भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षण्ण्युपकाण्डे

चतुर्थाऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ ४-४-२ ॥

पशवो वा इति । हारियोजनग्रहब्राह्मणमेतत्—उत्तमाः सप्त कश्चिद्भा बर्जयित्वा । तद्यत्र छन्दांसीति ।
यत्र काले अग्निष्टोमसंस्थे तूक्त्यादिसंस्थे वा कृती समते सति छन्दांसि देवान् स्तोत्राक्षत्रैः सन्तर्पितवन्ति
‘ अयं ’ अनन्तरं कृतोपकाराणि च्छन्दांसि देवाः सन्तर्पितवन्त—इतीतिहासः । तमपुना यज्ञमुपसहस्यते—
सदिति । अतः हारियोजनत् प्राक् सोमसि च्छन्दोगिदेवान्तर्पिताः ॥ १ ॥

अयं हारियोजनमिति । ‘ अयं ’ यथासंकोचितसंवे यज्ञे छन्दोगिदेवित्वा देवेषु तर्पितेषु, पात्रकेऽपि
वाऽनुयाजयो मुग्विमोक्तान्ते कृतं, अनन्तरं हारियोजनं गृह्णाति । हारितो योजनो हारियोजनो देवता अस्य
हारियोजनो ग्रहः । ‘ छन्दांसि वै हारियोजनः ’ छान्दसमिति कृत्वा ॥ २ ॥

१-६६ मेरिस्वपन्तरं अहिवासं—“ मजापतेने इष्यो रेतोषतो रेतोषासक्तोव ” इत्येवमिहो भागः पठ्यते ।

२-मिथुन्य सुचो रोगकन्थो रान्वीजनप्रश्नमुत्तमगृहीतोऽग्ने हारिर्गोति । का. धा. सू. १० । १५४ ॥

तं वाऽअतिरिक्तं गृह्णाति । यदा हि शंयोराहयेनं गृह्णातीदं वै देवा-
ऽअथ च्छन्दाऽस्यतिरिक्तान्यथ मनुष्याऽअथ पशवोऽतिरिक्तास्तस्मा-
दतिरिक्तं गृह्णाति ॥ ३ ॥

द्रोणकलशे गृह्णाति । वृत्रो वै सोम आसीत् तं यत्र देवा अग्रस्तस्य
मूर्धोद्वर्तं सु द्रोणकलशोऽभवत्तस्मिन्धावान्वा यावान्वा रसः समस्तव-
दतिरिक्तो वै सु आसीदतिरिक्त एष गृह्णाति तदतिरिक्तऽपुवैतदतिरिक्तं
वधाति तस्माद्द्रोणकलशे गृह्णाति ॥ ४ ॥

तं वाऽअपुरोहकं गृह्णाति । च्छन्दोभ्यो हवेनं गृह्णाति स यदेवेनं च्छन्दो-
भ्यो गृह्णाति तेनो हास्येष पुरोहइमान्भवति तस्मादपुरोहकं गृह्णाति ॥ ५ ॥
(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारि-
योजनो हरिभ्यां त्येत्स्यसामे वै हरीऽऋक्सामाभ्यां हवेनं गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं वाऽअतिरिक्तं गृह्णाति । यदा हि शंयोराह-अयेनं गृह्णाति । इदं वै देवाः-अथ च्छन्दाऽस्यति-
रिक्तानि । अथ मनुष्याः-अथ पशवोऽतिरिक्ताः । तस्मादतिरिक्तं गृह्णाति ॥ १ ॥

द्रोणकलशे गृह्णाति । वृत्रो वै सोम आसीत् । तं यत्र देवा अग्रन् । तस्य मूर्धोद्वर्तं । स द्रोण-
कलशोऽभवत् । तस्मिन् यावान्वा-यावान्वा रसः समस्तवत्-अतिरिक्तो वै स आसीत् । अतिरिक्त
एष ग्रहः । तद् अतिरिक्तऽर्धवत्तदतिरिक्तं दधाति । तस्माद् द्रोणकलशे गृह्णाति ॥ ४ ॥

तं वाऽअपुरोहकं गृह्णाति । छन्दोभ्यो हवेनं गृह्णाति । स यदेवेनं छन्दोभ्यो गृह्णाति-तेनो
हास्येष पुरोहइमान्भवति । तस्मादपुरोहकं गृह्णाति ॥ ५ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारिघोजनो हरिभ्यां त्वा ”-
(वा. सं. ८ । ११) इति । ऋक्सामे वै हरी । ऋक्सामाभ्यां हवेनं गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं वा इति । देवदेवभ्यो अहेनो देवयहाह-अतिरिक्तं गृह्णाति । कथम् ? यदा हि शयोराह होता । अयो-
त्तरकालं कनी विमुञ्च त गृह्णाति तदा च देवाना यज्ञः सम्पन्नः, समसो भवतीत्यभिप्रायः । किं पुनः कारण
यज्ञ एवदतिरिक्तं गृह्णाति यस्मादस्याविर्देवाभिर्भूतं अतिरिक्तं । एनराह-इदं वै देवा इति । सन्तीति शेषः ।
“ अथ च्छन्दाणि ” तेषामतिरिक्तानि । पशव उपकारकाणि उपकार्यास्तु देवाः । अथशब्दोऽत्र विशेषणार्थः ।
एव तावदविर्भवतमतिरिक्ता दक्षिता । अविर्भूतमित्याह-अथ मनुष्या इति । “ अथ मनुष्याः ” देवानामन्तरा-
मन्ति । तेषां “ अथ पशवोऽतिरिक्ताः ” तदुपकारकत्वान् ॥ ३ ॥

द्रोणकलश इति । ऊर्ध्वोऽन्यस्तस्य मूर्धोद्वर्तमुदन्तो गतः तद्वर्तं तस्मिन् “ यावान्वा यावान्वा ” चेति
परद्वय विभक्त्यमायें वर्तते । यथा यदा तदा भुक्तं तथा जीर्णं चितमिति तस्मिन् द्रोणयो रसः “ समस्तवत् ”
इत्यर्थः । “ अतिरिक्तो वै ” स्म. “ आसीत् ” अत्र. गृह्णाति । हरिरे य. त देवा पात्रे जिहृङ्गना यत्र
तेनातिरिक्तो वो द्रोणकलशे गृह्णाति तदतिरिक्तमित्यस्मिन् कलशोऽतिरिक्तमित्यत्र दधाति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथात एति । ऋक्सामे वै हरी इति । छन्दोभ्यामहेनं हवेन गृह्णाति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ धानाऽआवपति । ह्योर्धोना स्य सहसोमाऽइन्द्रायेति तद्य-
देवात्र मितं च छन्दोऽमितं च तदेवेतत्सर्वं भक्षयति ॥ ७ ॥

तस्योन्नेताऽऽश्रावयति । (त्यु) अतिरिक्तो वाऽउन्नेता न ह्येषोऽन्यस्याथा-
यवयत्यतिरिक्त एष ग्रहस्तस्मादतिरिक्तऽप्येतदतिरिक्तं दद्याति तस्मादुन्ने-
ताऽऽश्रावयति ॥ ८ ॥

मूर्धन्नभिनिधायाऽश्रावयति । मूर्धा ह्यस्येषोऽथाह धानासोमेभ्योऽनुब्रूही-
त्याश्रव्याह धानासोमान्यस्तितान्मेप्येति वृषदृकृते जुहोत्यनुवपदकृते-
ऽथ धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ॥ ९ ॥

तद्वैके । होत्रे द्रोणकलशं प्रतिपराहरन्ति वृषदृकर्तुर्भक्ष इति वृदन्तस्तदु-
तथा न कुर्याद्यथाचमसं वाऽअन्ये भक्षाऽअथेषोऽतिरिक्तस्तस्मादेत-
स्मिन्नुर्वेपासेव भक्षस्तस्माद्धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ॥ १० ॥

अथ धाना आवपति—“ह्योर्धोना स्य सहसोमा इन्द्राय”—(वा. सं. ८ । ११)
इति । तद् यदेवात्र मितं च छन्दः, अमितं च—तदेवेतत् सर्वं भक्षयति ॥ ७ ॥

तस्योन्नेताऽऽश्रावयति । अतिरिक्तो वाऽउन्नेता—न ह्येषोऽन्यस्याश्रावयति । अतिरिक्त एष ग्रहः ।
तस्मादतिरिक्तऽप्येतदतिरिक्तं दद्याति । तस्मादुन्नेताऽऽश्रावयति ॥ ८ ॥

मूर्धन्नभिनिधायाऽश्रावयति । मूर्धा ह्यस्यैषः । अथाह—धानासोमेभ्योऽनुब्रूहीति । आश्रव्याह—
धानासोमान्यस्तितान् मेप्येति । वृषदृकृते जुहोति—अनुवपदकृते । अथ धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ९,
तद्वैके—होत्रे द्रोणकलशं प्रतिपराहरन्ति—वृषदृकर्तुर्भक्ष इति वदन्तः । तद् तयान कुर्याद् । यथा—

अथ धाना इति । यदेता धाना आवपति । तदेव ‘अत्र’ यज्ञे ‘मितं’ नियताक्षरपाद ऋद्धम-
लक्षणम् । यद्वाऽनित्यताक्षरपाद यज्ञः । ‘तदेवेतत् सर्वं छन्दः’ । सोमं धानावन्तं भक्षयति न दावयेत् । सोमः
पशो भक्षयस्मिन् छन्दसा शक्तोऽस्ति तर्पयितुमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

तस्योन्नेतेति । आश्रावणदारेणानुवाचनादौ होमान्ते सर्वत्रैवेनेतानाम् विधीयते । ततश्चाद्यौ तत्रानु-
वाचयेत्, जुहुयात् । मधुः केवलं निर्वर्तते । हि कारणं । यस्मादनुवाचनादिकमेव प्रतिपद्ये उपावर्तते । तथा च
‘अक्षयम्’ प्रथमम् ‘अनुवपदकृते’ जुहोतीति वर्तते । ‘अथ’ होमानन्तरम् ।
धानाविमगे लक्ष्मिमिच्छति । लिप्सया तदूर्ध्वकामदानं लक्ष्यते । विमज्ज गृह्णीतीत्यर्थः । कथम् । ‘एतस्मिन्
सर्वेषामेव मधुः’ इति वाक्यशेषादेव । मधु इति वाक्यशेषात् सर्वे ऋत्विज्यव्रतमाना भक्षयन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

तद्वैके होत्र इति । यथाचमसम्, यो यस्य चमसस्तस्य तस्मिन्चमसे इत्येतस्मिन्नेति ‘यथाचम-

ता न दद्विः खादेयुः । पशवो वाऽएते नृत्पशून्प्रघ्ने कऽवामहाऽडुति
 प्राणैरेव भक्षयन्ति युस्तेऽअश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिर्गिति पशवो ह्येते नुस्मा-
 दाह युस्तेऽअश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिर्गिति तस्य तऽऽष्टयजुष स्तुतस्तो-
 मस्येतीष्टानि हि यजृंषि भवन्ति स्तुता स्तोमाः शस्तोक्यस्येति
 शस्तानि ह्युक्त्यानि भवन्त्युपहृतस्थोपहृतो भक्षयामीत्युपहृतस्य
 ह्येतदुपहृतो भक्षयति ॥ ११ ॥

चमनं गऽअन्ये भक्षाः—अथ योऽतिगिस्तस्माद् । एतस्मिन्सर्वेषामेव भक्षाः । तस्माद्वाना
 च्छिन्नं लप्सन्ते भक्षाय ॥ १० ॥

ता न दद्विः खादेयुः । पशवो वाऽएते—नेत् पशून्प्रघ्ने कऽवामहाऽडुति । प्राणैरेव भक्षयन्ति ।
 “यस्तेऽअश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिः” — (वा. सं. ८ । ३२) इति । पशवो ह्येते । तस्मा-
 दाह—यस्य अश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिर्गिति । “तस्य तऽऽष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य” — (वा. सं.
 ८ । १२) इति । इष्टानि हि यजृंषि भवन्ति, स्तुताः स्तोमाः । “शस्तोक्यस्य” — (वा. सं. ८ । १२)
 इति । शस्तानि ह्युक्त्यानि भवन्ति । “उपहृतस्थोपहृतो भक्षयामि” — (वा. सं. ८ । १२)
 इति । उपहृतस्य ह्येतदुपहृतो भक्षयति ॥ ११ ॥

सन् ' एतेन पद वचने । ' अन्ये भक्षा ' चमनीसुमन्त्रिणां सर्वे चमना भवन्ति । अनुचमनानामपि वषट्-
 कारादिना निमित्तेन भवन्ति । ' अथ ' इति विद्वेषणार्थः । तस्मिन् हारिषोवनानां सर्वेषामेव क्षत्रियज-
 मानानां भक्षः । तत्तन्वाय होताऽन्ये च नुत्या एवेति न होत्रे द्रोग्गकडसो नेपः, किन्तुत्तरं देवादिषु धानाः
 सर्वेभ्योऽप्यन्येभ्यो देवा ॥ १० ॥

ता न दद्विरिति । ' दद्विः ' दन्तैः । “ पशवोऽवामहन् ” — (वा. सू. १ । १ । १२) इति छन्दसि
 दन्तस्य दद्विः । ' पशवो वा एते ' धानाः पशूनां छन्दनामजनिनि कृपा । ' नेत्पशून्प्रघ्ने ' प्रक-
 र्णेन मृग्येन वप्यन्तेऽस्मिन्निति ' प्रघ्ने ' आघातम्यामम् । वानास्तथा- जिह्व पशवो दन्तान्तर एवावा-
 ह्याने क्रियेरन् यद्वि दन्तैर्वाना भक्षयन् । ' प्राणैरेव ' वायिर्ज्वरैश्च विप्रानो ' भक्षयन्ति ' । अवत्राण-
 मेव भक्षणमित्यर्थः । ' पशवो ह्येते ' गोधा । छन्दोक्त्या- पशवः सम्प्रदाय अनेन मन्त्रेणैवैवमिषाय ।
 ' इष्टानि हि यजृंषि भवन्ति ' तस्मिन् सोमे यानि यजृंषि गृह्यन्त इत्यभिप्रायः । ' स्तुता स्तोमाः ' स्तोमा-
 स्तोमाणि । ' शस्तानि ह्युक्त्यानि ' उपययुक्तानि ॥ ११ ॥

१-१२ छन्दसि ' देवताऽन्ये ' इत्यादयः वप्यन्त्याः आकडसः पश्यन्ते । त इह व्याख्यानं न भवति ।

२-एते अनुचमनानि यन्मन्त्र भक्षयन्ति तेनैव भक्षयन्ति । आकडस्यल देवतास्तैर्वि प्रतिभयन् । वा. सं. सू. १० । ११ । आघातं प्रघ्नेन उपहृतस्थोपहृतो भक्षयति ।

ता नाग्री प्रकिरेयुः । (नै) नेदुच्छिष्टमग्री जुह्वामेत्युत्तरवेदावेव निवपन्ति
तथा न वहिर्धा यज्ञाद्भवन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्य) अथ पूर्णपात्रान्तसमवमृशन्ति । यानुकेऽम्बुपोमाऽइत्यावृक्षते
यथा वै युक्तो ब्रह्मेदेवमेते यऽआर्विज्यं कुर्वन्त्युत वै युक्तः क्षणुते वा वि
वा लिशते शान्तिरापो भेषजं तद्वदेवात्र क्षणुते वा वि वा लिशन्ते शान्ति-
रापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयन्ते तुदद्भिः संदधते तस्मात्पूर्णपात्रान्तसम-
वमृशन्ति ॥ १३ ॥

ता नाग्री प्रकिरेयुः-नेदुच्छिष्टमग्री जुह्वामेति । उत्तरवेदावेव निवपन्ति । तथा न वहिर्धा
यज्ञाद्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथ पूर्णपात्रान्तसमवमृशन्ति-यानुकेऽम्बुपोमा इत्यावृक्षते । यथा वै युक्तो ब्रह्मे-
देवमेते यऽआर्विज्यं कुर्वन्ति । उत वै युक्तः क्षणुते वा, वि वा लिशते । शान्तिरापः । भेषजं तद् । यदेवात्र
क्षणुते वा, वि वा लिशन्ते । शान्तिरापः । तद्भिः शान्त्या शमयन्ते । तद्भिः संदधते । तस्मात्पूर्ण-
पात्रान्तसमवमृशन्ति ॥ १३ ॥

सा नाग्रादिनि प्रनन्ता ॥ १२ ॥

अथ पूर्णपात्रानिनि । पूर्णान् पात्रान् अग्राम् । कुत एतत् ? शान्तिरापो भेषजमिति वाक्यशेषान् ।
समवमृशन्ति ' सर्वं ऋत्विजः । कुत एतत् ? ' य आर्विज्यं कुर्वन्ति ' इति वाक्यशेषान् । यजमानश्च युक्त-
स्त्वान् । कीदृशान् पूर्णपात्रान् ' यानुके ' शान्तिनः ' अम्बुपोमाः ' अत्रान्यसाः सोमा इत्येवम् ' आचक्षते ' ।
मुशम्भ्य दयजनः । के पुनरम्बुपोमाः ? हरितजुशवन्तः । पूर्णपात्राः सोमचममास्तांश्च शान्तिरापोदेव यथास्व
चमसितोऽवमृशन्ति । एवमपि नाग्रादिनि सर्वं चमसमवमृशन्ति । यथा वै युक्तो गौरयो वा ब्रह्मेदेवमेते पुरुषं
बहन्ति य आर्विज्यं कुर्वन्ति । तुन्यन्यापरत्वायजमानश्च करोतीति द्रष्टव्यम् । ' युक्तः ' ' उत ' अपि च
' त्रिगुणं ' = त्रिगुणं हिंसायाम् "-(भा. पा. त. उ. ४) हिंसायां विनाशयति । ' विन्तिशते
वा ' " शिवा अरिमात्रे "-(भा. पा. दि. भा. ७३) त्रिगुणं विभेदयते वर्तते । विभेदयतीति । यदन्तर्युक्तः
त्रिगुणे वा विन्तिशते वा तस्यापममन भेषजं च प्रमिक्षम् । तद्वदपि यदवक्ष्य नाम किञ्चिदुक्त्वा ' क्षिप्यते '
इतिनि ' विन्तिशते ' वा विभेदयन्ति तद् ' अद्भिः ' अवमृशन्मनाभिः शान्त्या चमयन्ति । प्रतिदाभिः शम-
यन्ते मन्दयन्ति च ॥ १३ ॥

१-अग्रेण चतुस्त यथाह चमसाम् पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितजुशमवपन्त स न्यर्थमेति । ५३ भा० तु. १०-१६१ ।

२-६६ सर्वं मध्ये त्रिगुणयोः प्रयोगे स्वर्गो न्यर्थः । धृनो नु क्षणुते इति पाठो दृश्यते ॥

ते समवमृशन्ति । सं चूर्चसा प्रयसा सं तनुभिर्गन्महि मनसा सुष्टु शिवेन ।
त्वष्टा सुदत्रो द्विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमिति यद्विवृढं
तत्सुदधते ॥ १४ ॥

(तेऽथ) अथ मुखान्युपस्पृशन्ते । द्वयं तद्यस्मान्मुखान्युपस्पृशन्तेऽमृतं
वाऽआपोऽमृतं नैवेतत्सुष्टुस्पृशन्तऽएतद् चैवेतत्कर्मात्मि कुर्वते तस्मान्मु-
खान्युपस्पृशन्ते ॥ १५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-५ ॥ (४-३) ॥

तानि वाऽएतानि । नव समिष्टयजूंषि जुहोति तद्यज्ञव समिष्टयजूंषि
जुहोति नव वाऽअमूर्ध्वहिष्पवमाने स्तोत्रिया भवन्ति सैपोभयतो न्यूना
विराद् प्रजुननायै तुस्माद्वाऽउभयतो न्यूनात्प्रजुननात्प्रजापतिः प्रजाः
ससृजऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीस्तुथोऽपुर्वेषु एतस्मादुभयत एव न्यूनात्प्र-
जुननात्प्रजाः सृजतऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीः ॥ १ ॥

ते समवमृशन्ति—“ सं चूर्चसा प्रयसा सन्तनुभिर्गन्महि मनसा सं शिवेन । त्वष्टा
सुदत्रो द्विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ”—(वा० सं० ८ । १६) इति । यदि-
चूर्दं तत् सन्दधते ॥ १४ ॥

अथ मुखान्युपस्पृशन्ते । द्वयं तद्—यस्मान्मुखान्युपस्पृशन्ते । अमृतं वाऽआपः । अमृतं नैवेतत्सुष्टु-
शन्ते । एतद् चैवेतत्कर्मात्मि कुर्वते । तस्मान्मुखान्युपस्पृशन्ते ॥ १५ ॥

समिष्टयजूः ।

तानि वाऽएतानि नव समिष्टयजूंषि जुहोति । तद् यज्ञव समिष्टयजूंषि जुहोति । नव वाऽअमू-
र्ध्वहिष्पवमाने स्तोत्रिया भवन्ति । सैपोभयतो न्यूना विराद् प्रजुननाय । एतस्माद्वाऽउभयतो न्यूनात्

ते समवमृशन्ति । इतिर्ये (श. प. १ । ७ । ४ । ६) ते व्याख्याते ॥ १४ ॥

“ एतद् चैवेतत् कर्मात्मि कुर्वते ” इत्येतच्च न युज्यते । न पृतिविभिः कर्मात्मनि कर्तव्यम् । नैव दोषः ।
“ या वै वा न यज्ञ ”—इत्येव यज्ञमात्मन्येव ते कुर्वते इति निश्चयते । बहुभिस्तु तद्विलिष्टमिति वै
बहुव “ सन्दधते ” अथ वा यजमानं करोमीति ॥ १५ ॥

इति आचार्यहरिसामिनः कृनौ माय्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाधे चतुर्दशकाण्डे

चतुर्थाऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-४-३) ॥

तानि वा इति । समिष्टयजुर्ब्राह्मणमेतत् । समिष्टयजूंषि जुहोति—इत्यत्रापूर्वं एव समिष्टयजुर्धर्मका नव होमा
ज्योतिष्टोमाद्भिन्ना विधीयन्ते । न पशौ प्रक्षरयैव समिष्टयजुषः सख्यामात्रम् । किं कारणम् ? पशौ समिष्टयजुषः

(हिं) हिङ्गाः स्तोत्रियाणां दशमः । स्वाहाकारऽएतेषां त्रयो हास्यैषा
न्यूना विराड्दशदंशिनी भवति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ युस्मात्समिष्टयजूंषि नाम । या वाऽएतेन यज्ञेन देवता
ह्रियति याभ्यऽएष यजुस्तायते सुर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यद्यासु
सुर्वासु समिष्टास्वयैतानि जुहोति तस्मात्समिष्टयजूंषि नाम ॥ ३ ॥

प्रजननात्मजापतिः प्रजाः समृजे-इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चावाचीः । तयोऽएवैष एतस्मादुभयत एव
न्यूनात्प्रजननात् प्रजाः सृजते-इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चावाचीः ॥ १ ॥

हिङ्गारः स्तोत्रियाणां दशमः स्वाहाकार एतेषाम् । तयो हास्यैषा न्यूना विराड् दशदंशिनी भवति ॥ २ ॥
अथ यस्मात्समिष्टयजूंषि नाम । या वाऽएतेन यज्ञेन देवता ह्रियते, याभ्य एष यजुस्तायते-
सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति । तद् यत् तासु सर्वासु समिष्टास्वयैतानि जुहोति-तस्मात्समिष्ट-
यजूंषि नाम ॥ ३ ॥

प्रतिरेभावात् । कथं वाऽर्ध्याभ्यां हि तस्य तत्प्रकृतिः प्राप्नुवन्त्यस्य समिष्टयजूंषि आहुताभ्यामुत्थितयजुः-
तद्विष्णोर्वात् सवनीयेनेव प्राप्नोति । जुनस्तस्य सङ्ख्या विद्यते । तेन होमान्तराभ्येतामि । समिष्टयजू-
शब्दप्रयोगात् । तत् क्रमेण, तैश्च द्वयेण क्रियते । मन्त्रान्तर्गते प्रथमाह्वानं विरोधः । तथा च स्तोत्रि-
याभिन्वित्यन् प्रसङ्गादुपरगच्छते । समिष्टयजूः शब्दस्य चार्थवन्निर्वचनम् । तदपि धेनेन ज्योतिष्टोमयज्ञेन
देवता ह्रियत इति ज्योतिष्टोममन्त्रमेव पशुपङ्कग्वेकस्या एव देवताया अक्षये तापने येनैव हवनमुपरगत् स्यात् ।
तथा च " अथ यस्मात् समिष्टयजूंषि जुहोतीति " कर्मविधानं यत् क्रियते । " पशस्य भवति तरत हि दश-
तोति " च सोमयागं । एतेनाभ्यायनार्थतामेवाह । एवमुक्तोऽपि, वाक्यशेषान् । मन्त्राश्च दर्शनीयाः ।
तथा च-" उभेयानि जुष्टित्यन्तरं चाग्नेध " इत्यन्तरं सम्यग्धमेवाह । तस्माद्विशिष्टविशिष्टे । एवं च सव-
नीयविकारेषु वैद्विभ्यां च वचनादने समिष्टयजूंषे न भवति । निलटे तु प्रत्यक्षसिष्टमन्त्राणि समिष्टयजूंषि ।
विकारिण्यपि तावपि दर्शितानि च । तदाह-नैतस्य पशो समिष्टयजूंषि जुह्यादिति मौनमण्यामपि च त्रीण्येव
समिष्टयजूंषि बोधयन्ते पठितानि । ततश्च तत्रापि त्रीण्येव होतव्यानि । ननु च सवनीयपुरोडाशानामनुपूर्वत
समिष्टयजूं, एतद्वत् नवमात्र कस्मान्न विधीयते ? उच्यते-समिष्टयजुस्तपुरोडाशानां नैव प्राप्नोति, प्राप्नुवद्वा
पुरोडाशप्रकारकाटे एव प्राप्नोति न पाशुकाद्युपगमे । न चोत्कर्षेणैतदुत्कर्षति । श्रामह्निकं च मोक्तव्यं-
सर्वमन्त्रादीनि न्यायात् । अयापि पुरोडाशिक समिष्टयजुस्तपुरोडाशानामपि न सङ्ख्या विधीयते । तथापि न
कश्चित् कर्मणि विरोधः । तस्माद्विशिष्टो होमान्तरविशिष्टाव युक्तः । इतश्चोर्ध्वा इति । विःपमनात्मसा-
मुत्कर्ध्वाः समृजे । ' इतश्चावाची ' समिष्टयजुर्नवात्मकाद्वाचः प्राप्नान् ॥ १ ॥

हिङ्गारः स्तोत्रियाणामिति । हिङ्गार-स्वाहाकाराभ्यां सह त्रिविधमुभयतो विराड् भवति । ' दशदंशिनी '
दशदंशविभागमन्योपेतमिहयं दशदंशशब्दादिनिप्रत्ययः । पूर्वपदस्य च नुमागमः । अथ यस्मात्समिष्टयजूं-
षि । समिष्टे देवेषु ह्यन्ते समिष्टयजूंषि ॥ २ ॥ ३ ॥

सं वर्चसा । पयसा सं तनूभिर्मिति वर्चसेति तद्वर्चसा रिरिचानमाप्याय-
यति पयसेति उक्तो वै पयस्तत्पयसा रिरिचानमाप्याययत्यगन्महि मनसा
सुष्टं शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विवदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमिति
यद्विवृढं तत्सुन्दधाति ॥ ८ ॥

धाता रातिः । सञ्चितेदं जुपन्तां प्रजापतिर्निधिषा देवोऽअग्निः । त्वष्टा
विष्णुः प्रजया संरराणा यजमानाय इविणं दधात स्वाहेति तद्वेव
रिरिचानं पुनराप्याययति यडाह यजमानाय इविणं दधात स्वाहेति ॥ ९ ॥

सुग्रावो देवाः । सुदना अकर्म यऽआजग्मेदथं सवनं जुषाणा इति सुग्रानि
वो देवाः सुदनान्यकर्म यऽआगन्तेदथं सवनं जुषाणा इत्येवेतदाह भ्र-
माणा ब्रह्मणा हवींषीति तदेवता व्यवसृजति भ्रमाणा अह ते यन्तु
येऽवाहना ब्रह्मणा उते यन्तु ये वाहनवन्तऽइत्येवेतदाह तस्मादाह भ्र-
माणा ब्रह्मणा हवींष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १० ॥

यारं॥ आवहः । (५) उशतो देव देवांस्तान् प्रेरय स्वेऽअग्ने सुधस्यऽइत्य-
मिं वाऽआहामून्देवानावहामून्देवानावहेति तमेवेतदाह आन्देयानावाशी-

(२) “सं वर्चसा पयसा सं तनूभिः”-(वा० सं० ८।१६) इति । वर्चसेति । तद् वर्चसा
रिरिचानमाप्याययति । पयसेति । रक्तो वै पयः । तद् पयसा रिरिचानमाप्याययति । “अगन्महि
मनसा सं शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विवदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ”-(वा० सं०
८।१६) इति । यद् विवृढं तत् सुन्दधाति ॥ ८ ॥

(३) “धाता रातिः सञ्चितेदं जुपन्तां प्रजापतिर्निधिषा देवोऽअग्निः । त्वष्टा विष्णुः
प्रजया संरराणा यजमानाय इविणं दधात स्वाहा ”-(वा० सं० ८।१७) इति । तदेव
रिरिचानं पुनराप्याययति । यडाह-यजमानाय इविणं दधात स्वाहेति ॥ ९ ॥

(४) “सुग्रा वो देवाः सुदना अकर्म यऽआजग्मेदं सवनं जुषाणाः”-(वा० सं०
८।१८) इति । सुग्रानि वो देवाः सुदनान्यकर्म-यऽआगन्तेदं सवनं जुषाणा इत्येवेतदाह । “भ्र-
माणा ब्रह्मणा हवींषि ”-(वा० सं० ८।१८) इति । तद् देवता व्यवसृजति । भ्रमाणा
अह ते यन्तु-येऽवाहनाः । ब्रह्मणा उ ते यन्तु-ये वाहनवन्तः इत्येवेतदाह । तस्मादाह-भ्रमाणा
ब्रह्मणा हवींषि । “अस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ”-(वा० सं० ८।१८) ॥ १० ॥

(५) “यान् राऽआविह उशतो देव देवांस्तान् प्रेरय स्वे अग्ने सुधस्ये” (वा० सं०
न्यवसृजति विमुदनीत्यर्थः । ‘ भ्रमाणा ’ एव ‘ ते ’ देवा ‘ यन्तु ’ ‘ ये ’ अवाहना ब्रह्मणाः ‘ स्तन्वे ’ वाह-
यन्त इत्यर्थः । ‘ ब्रह्मणाः ’ तु रषादन्ता ते । ‘ यन्तु ’ सज्जहताः ॥ ७-१४ ॥

इति आचार्यदेवस्वामिनः कृतौ माय्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं समप्तम् ॥ ४-४-४ ॥

स्तानामयुः प्रययैषां चरणं तदन्विति जक्षिवाथुंसः पपिवाथुंसश्च विश्व
ऽडुति जक्षिवाथुंसो हि पशुं पुरोडाशं भवन्ति पपिवाथुंस इति पपिवा-
थुंसो हि सोमं गजानं भवन्ति तस्मादाह जक्षिवाथुंसः पपिवाथुंसश्च
विश्वेऽसुं धर्मं स्वरातिष्ठतानु स्वाहेति तद्वेव देवता व्यवसृजति ॥ ११ ॥

व्ययं हि त्वा । प्रयति यज्ञेऽजस्मिन्नग्रे होतारमवृणीमहीह । ऋधगयाऽ
ऋधगुताशमिष्टाः प्रजानुन्यज्ञमुपयाहि विद्वान्स्वाहेत्यग्निमेवैतया विमुञ्च-
त्यग्निं व्यवसृजति ॥ १२ ॥

देवा गातुविद इति । गातुविदो हि देवा गातुं वित्वेति यज्ञं वित्वेत्येव-
तदाह गातुमिद्रेति तदेतेन यथायथं व्यवसृजति मनसस्पतऽइमं देव यज्ञं
स्वाहा धा इत्ययं वेदज्ञो ओऽयं पवते तदिमं यज्ञं सम्भृत्यै-
तस्मिन्यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञं सन्दधाति तस्मादाह स्वाहा
ध्याते धा इति ॥ १३ ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ । यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेति तत्प्रतिष्ठित-
मेवेतद्यज्ञं सन्तं स्वायां योनौ प्रतिष्ठापयत्येष ते यज्ञो यज्ञपते सह-
सूक्तवाकः सुर्ववीरस्तुं जुपस्व स्वाहेति तत्प्रतिष्ठितमेवेतद्यज्ञं सन्तं
सहसूक्तवाकं सुर्ववीरं युजमानेऽन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-६ ॥ (४-४) ॥

८ । १९)-इति । अग्निं वाऽआह-अमृन् देवानावह अमृन् देवानावेति । तमेव तदाह-यान् देवाना-
वाक्षीस्ताम्-गमय, यययैषां चरणं तदन्विति । “ जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वे ”-
(वा० सं० ८ । १९) इति । जक्षिवांसो हि पशुं पुरोडाशं भवन्ति । पपिवांस इति; पपिवांसो
हि सोमं गजानं भवन्ति । तस्मादाह-जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वे । “ अहुं धर्मं स्वरातिष्ठ-
तानुस्वाहा ” (वा. सं. ८ । १९) इति । तद्वेव देवता व्यवसृजति ॥ ११ ॥

(१) “ व्ययं हि त्वा प्रयति यज्ञेऽजस्मिन्नग्रे होतारमवृणीमहीह । ऋधगयाऽ
ऋधगुताशमिष्टाः प्रजानुन्यज्ञमुपयाहि विद्वान्स्वाहा ”-(वा० सं० ८ । २०) इति । अग्निमे-
वैतया विमुञ्चति । अग्निं व्यवसृजति ॥ १२ ॥

(७) “ देवा गातुविदः ”-(वा० सं० ८ । २१) इति । गातुविदो हि देवाः । “ गातुं
वित्वा ”-(वा. सं. ८ । २१) इति । यज्ञं वित्वेत्येव तदाह । “ गातुमिदं ”-(वा. सं. ८ । २१)
इति । तदेतेन यथायथं व्यवसृजति । “ मनसस्पतऽइमं देव यज्ञं स्वाहा ध्याते धाः ”-
(वा. सं. ८ । २१) इति । अयं वेदज्ञो ओऽयं पवते । तद् इमं यज्ञं सम्भृत्यैतस्मिन्यज्ञे प्रतिष्ठाप-
यति । यज्ञेन यज्ञं सन्दधाति । तस्मादाह-स्वाहा ध्याते धा इति ॥ १३ ॥

(८) “ यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ”-(वा. सं. ८ । २२)

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थाध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

स वाऽअवभृथमभ्यवेति । तद्यदवभृथमभ्यवेति यो वाऽअस्य रुसोऽभूदा-
हुतिभ्यो वाऽअस्य तुमजीजनदथेतच्छरीरं तुस्मिन्न रुसोऽस्ति तद्य पशुस्यं-
स्तुदपोऽभ्यवहरन्ति रुसो वाऽआपस्तुदस्मिन्नेतथँ उंसं दधाति तुदेनमेवेन
रुसेन सुंगमयति तुदेनमुतो जनयति सुऽएनं जातुऽएव सुंजनयति तद्य-
दुपोऽभ्यवहरन्ति तुस्मादवभृथः ॥ १ ॥

इति । तत् प्रतिष्ठितमेवैतद्यज्ञं सन्तं स्वायां वोनीं प्रतिष्ठापयति । (९) “ एष ते यजो यजपते
सहस्रकृत्वाकः सर्ववीरस्त्वं जुषस्य स्थाहा ”—(वा० सं० ८। २२) इति । तत् प्रतिष्ठितमेवैतद्यज्ञं
सन्तं सहस्रकृत्वाकं सर्ववीरं यजमानेऽन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

अथभूयस्नानम् ।

स वाऽअवभृयमभ्यर्षति । तद् घटवभृयमभ्यर्षति । यां वा अस्य रगोऽभूद्-आहुतिभ्यां इवा
अस्य तमजीजनद् । अर्धतच्छीर्षं-तस्मिन् रगोऽस्ति-तत्र परास्यन् । तद्वोऽभ्यवद्वगति । रगो
वाऽभाषः । तदस्मिन्नेतं रगं दृष्टाति । तदेनमेतेन रगेन संगमयति । तदेनमतो जनयति । स एनं
जात एव सञ्जनयति । तद् घटवोऽभ्यवद्वगति-तस्मादवभृयः ॥ १ ॥

रा वा इति । अवभृथब्राह्मणमेतन् । अवभृथमनादागगपुरोडाशायाम्योपतिः । “अथ वायम् एककपालः पुरोडाशो भवति” इत्यत्रावभृथकृत्रिकायामवभृथतद्धिदघननुशते । अवभृथापे चावभृतरणम् । तत्र च कर्जापः स्वाप्तिवहणम् । एतदयं चः रमाणविशेषनिर्वचनार्थमत्रोपन्यस्यते स वा इति । वै अवभृथं कर्तुमिति शेषः । “अभ्यवेति” अवतरति । “॥ ५” म्यन्दमानानां म्भावरो हृदः स्थान्” इति वचनादुपप्रदादयो वक्ष्यमाणाः । ‘यो दे अस्य’ सोमस्य ‘रत्तः’ ‘अभूत्’ तत्रस्य सोमस्यादृश्यं जनिताज्ञानयमच्युरभिषवादिभिः । अयं सम्प्रति एतच्छ्रो-
रम्-ज्योतीं वर्णते रत्तम् । ‘तस्मिन् नरुतोऽस्मि’ तथाऽपि ‘तत्’ देवाः ‘न पराजयन्’ न बहिः श्रितवन्तोऽस्मिः प्रयोजनं मर्तेदिति कृत्वाऽधुनापि तद्वर्जयन् ‘अपोऽन्यवहरन्ति’ अर्धयुवः सहकार्यपेक्षं बहुवचनम् । किमर्थं तदपोऽन्यवहरत्यत आह—रसो वा आप इति । ‘रत्तः’ ‘वे’ ‘आतः’ ‘तदस्मिन्’ शरीरे ‘एतं रत्तम्’ उदके ‘दधानि’ ‘गन्’ च ‘एन’ सोमम् ‘एतेन रमेन’ ‘सङ्गमयति’ यजमानः । तच्च

(थोऽथ) अथ समिष्टयजूंषि जुहोति । समिष्टयजूंषि ह्येवान्तो यज्ञस्य स ह्रुत्वैव समिष्टयजूंषि युदेतमभितो भवति तेन चात्वालमुपसृष्टायन्ति स कृष्णविषाणां च मेखलां च चात्वाले प्रास्यति ॥ २ ॥

माऽहिर्भूर्मा पृदाकुरिति । (त्य) असौ वाऽऋजीषस्य स्वगाकारो युदेन-
दुपोऽभ्यवहरन्त्यथैषुऽप्रवेतस्य स्वगाकारो रुज्जुरिव हि सर्पाः कूपाऽइव
हि सर्पाणामायतनान्यस्ति वै मनुष्याणां च सर्पाणां च विभ्रातृव्यमिव नेत-
तः सम्भवादिति तस्मादाह माऽहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ ३ ॥

अथ समिष्टयजूंषि जुहोति । समिष्टयजूंषि ह्येवान्तो यज्ञस्य । स ह्रुत्वैव समिष्टयजूंषि, युदेतमभितो भवति—तेन चात्वालमुपसृष्टायन्ति । स कृष्णविषाणां च मेखलां च चात्वाले प्रास्यति ॥ २ ॥

“ माहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । असौ वाऽऋजीषस्य स्वगाकारो युदेनदुपोऽभ्यवहरन्ति । अथैष एवैतस्य स्वगाकारः । रुज्जुरिव हि सर्पाः । कूपा इव हि सर्पाणां मायतनानि । अस्ति वै मनुष्याणां च सर्पाणां च विभ्रातृव्यमिव नेतृत्वं संभवादिति । तस्मादाह—माऽहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ ३ ॥

एन सोमवन् ततोऽद्भ्यथोऽनुनयति । स च सोमो जानः सन्नेन यजमान ‘ जनरति ’ । अमुजत तेनात्मना एनं सम्मिलनवष्टयामो यस्माद्वोऽभ्यवहरन्ति तस्मात् भागोऽवभृष्टः । अवभृष्टात् हृत्तेत्यन् प्रत्ययः, हकारस्य सकार इत्येतस्मिन्निर्वचनं दर्शयति ॥ १ ॥

अथ समिष्टयजूंषि जुहोति “ अथ समिष्टयजूंषि जुहोति ” इति क्रमार्थं पुनर्वचनमाह—‘ स ह्रुत्वैव समिष्टयजूंषि ’—इतिहोममन्त्रेणैतस्यः । यत्किञ्चिदेव स सोममन्त्रित उपकरणं भवति यमसादि तेन सह चात्वाल-
मुपसृष्टायन्ति उपसृष्टयन्ति । ‘ स कृष्णविषाणां च मेखलां च चात्वाले ’ प्रतिपत्तिः ॥ २ ॥

माऽहिर्भूर्मा । ‘ स्वगाकार ’ स्वस्थाननयनम् ‘ ऋजीषस्याभ्यवहरन्त्यम् ’ । अथ ‘ एतस्य ’ । कृष्ण-
विषाणा मेखला एतयोरेव स्वस्थानोपनयनम् । यद्वा चात्वालोनयनम् । प्राक्तनम् । रुज्जुरिव सर्पाणां रूपं, कृष्णविषाणा
इत्येतदपि दृश्यम् । नन् किम् ‘ कूपाश्च सर्पाणाम् ’ आद्यतनानि । तेन कृष्णविषाणामेखलायोरपि सर्वरूपयोः
पूर्वा एवाद्यतनानि । चात्वालप्राम्नायवादः ‘ अग्निं वै मनुष्याणां च ’ इति । मन्त्रार्थवादः । अन्योन्यप्रातृव्य-
भावो ‘ विभ्रातृव्यम् ’ । तदस्ति मनुष्याणां च सर्पाणां च । ततश्च सर्वरूपं रुज्जुरिव स्थाने क्रियते तेन च मे
‘ माऽहिर्भूर्मा ’ इत्येवमस्मिन् प्रतिपत्त्येन । ततो यज्ञेन सबन्धेन । तेषु सम्बन्धिषु च विभ्रातृव्य सम्भवेत् ।
उच्यते । तत्र सम्भवेदित्येवमर्थं ‘ माऽहिर्भूर्मा ’ इत्याह ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ व्याचक्षति । (त्यु) उरुर्ध्वं हि गुजा वरुणश्चकार सूर्याय पुन्यामन्वेतवाऽऽऽइति युथाऽयमुरुभयोऽनाष्टः सूर्याय पुन्याऽएव मेऽयमुरुभयोऽनाष्टः पुन्याऽअस्तित्वेवेतदाह ॥ ४ ॥

(हा) अपदे पादा प्रतिघातवेऽकृति । यदि ह वाऽअप्यपाद्वत्त्युल-
मेव प्रतिक्रमणाय भवत्युतापवक्ता हृदयाविधिश्रितिति तदेनर्धं सर्वस्मा-
दृद्यादेनसः पाप्मनः प्रमुञ्चति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति
हि साम तद्यत्साम गायति नेदिदं बहिर्धा यज्ञाच्छरीरं नाष्टा रक्षांसि हि-
नुसन्निति साम हि नाष्टाणां रक्षसामपहन्ता ॥ ६ ॥

(न्ताऽऽमे) आमेभ्यः गायति । (त्य) अग्निर्हि रक्षसामपहन्ताऽति-
च्छन्दसि गायत्येषा वै सर्वाणि च्छन्दांसि यदतिच्छन्दास्तस्मादति-
च्छन्दसि गायति ॥ ७ ॥

अथ व्याचक्षति—“ उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पुन्यामन्वेतवाऽऽइति ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । यथाऽयमुरुभयोऽनाष्टः सूर्याय पुन्याः—एवं मेऽयमुरुभयोऽनाष्टः पुन्याः अस्तित्वेवेतदाह ॥ ४ ॥

“ अपदे पादा प्रतिघातवेऽकृतिः ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । यदि ह वाऽअप्यपाद-
वति—अलमेव प्रतिक्रमणाय भवति । “ उतापवक्ता हृदयाविधिश्रित ”—(वा० सं० ८ । २३)
इति । तदेनं सर्वस्मादृद्यादेनसः पाप्मनः प्रमुञ्चति ॥ ५ ॥

अथाह—‘ साम गाय ’ इति । ‘ साम ब्रूहि ’ इति वा । गायेति त्वेव ब्रूयात् । गायन्ति हि साम ।
तद् यत्साम गायति—नेदिदं बहिर्धा यज्ञाच्छरीरं नाष्टा रक्षांसि दिनसन्निति । साम हि नाष्टाणां
रक्षसामपहन्ता ॥ ६ ॥

आमेभ्यः गायति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । अतिच्छन्दसि गायति एषा वै सर्वाणि च्छन्दांसि—
यदतिच्छन्दाः । तस्मात्तच्छन्दसि गायति ॥ ७ ॥

अथ व्याचक्षेतीति । “ यथाऽयमुः ” इति मन्त्रव्याहारं दर्शयति ॥ ४ ॥

अपदे पादा इति । यदि ह वा अप्यपादेति । मन्त्रवचनान् यच्च यज्ञादस्ते यजमानस्तथाऽप्यदे गमनाय
भवति यथा, एवम् । वरुणस्तस्य तस्य ॥ गुणः । मन्त्रवचनेनैव । यजमानोऽर्चयुर्वाच यच्छति । कयन् ?
अत्र हीदमुष्मन् । योऽयमुन्मत्ताऽनृतावादी हृदयं दुर्वचनेर्जनाया विन्यति पिबुनस्तस्यापि पादप्रतिधान एव
योग्यं वरणः पन्यानं करोति । तव ह्येव सर्वस्मिन्नेति अनपनीतेऽप्यथः प्रतिक्रमणे योऽन्य पादगारी
स्यात् तेनेदं पन्यानं वरणं करोति । वचनेनैव सा मुञ्चति युगपन्म ॥ ५ ॥

अथाह साम गायेति । इदं शरीरस्यैव बहिर्धा यज्ञादेव यजमानात् ॥ ६ ॥

आमेभ्यः गायतीति । प्रसजस्तित्त्वं ॥ ७-९ ॥

स गायति । (त्य) अग्निष्टपति प्रतिदहत्यद्वावोऽद्वावऽइति तन्नाश एवेत-
दृशात्स्यतोऽपहन्ति ॥ ८ ॥

तऽउदञ्चो निष्कामन्ति । जघनेन चात्वालमुप्रेणाग्नीध्रं स यस्यां ततो
दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥ ९ ॥

स यः स्यन्दमानानां स्थावरो हृदः स्यात् । (ज) तुमपोऽभ्यवेयादेता
वाऽअपां वरुणगृहीता याः स्यन्दमानानां न स्यन्दन्ते वरुण्यो वाऽअव-
भूयो निर्व्वरुणतायेद्यु ता न विन्देदपि आ एव काश्चापोऽभ्यवेयात् ॥ १० ॥

(ज) तुमपोऽवक्रमयन्वाचयति । नमो वरुणायामिष्टितो वरुणस्य
पाश इति तदेनं सर्वस्मादरुणपाशात्सर्वस्मादरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ ११ ॥

स गायति—“ अग्निष्टपति प्रतिदहत्यद्वावोऽद्वावः ”—(साम संहिता) इति । तन्नाश
एवेतदृशात्स्यतोऽपहन्ति ॥ ८ ॥

तऽउदञ्चो निष्कामन्ति—जघनेन चात्वालम्—अप्रेणाग्नीध्रम् । स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति-
तद्यन्ति ॥ ९ ॥

स यः स्यन्दमानानां स्थावरो हृदः स्यात्—तमपोऽभ्यवेयाद् । एता वाऽअपां वरुणगृहीताः-
याः स्यन्दमानानां न स्यन्दन्ते । वरुण्यो वाऽअवभूयः । निर्व्वरुणतायै । यद्यु ता न विन्देद्—अपि
या एव काश्चापोऽभ्यवेयाद् ॥ १० ॥

तमपोऽवक्रमयन्वाचयति—“ नमो वरुणायामिष्टितो वरुणस्य पाशः ”—(वा. सं. ८ ।
२१) इति । तदेनं सर्वस्मादरुणपाशात्, सर्वस्मादरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ ११ ॥

स यः स्यन्दमानानामिनि । यत्तत्प्रवृत्त्य कर्तुमपोऽभ्यवेयाति, तत्रापि विशेषं वक्ष्यते । वरुणगृहीताः,
गमनप्रतिधानाः । ‘ वरुण्यो वा अवभूयः ’ वरुणाहः । स वरुणाकारैर्देवतात्वेनाधिकरणं मविष्यतीति । तथा च
अग्निं यजमानो निर्मलवस्त्रो मविष्यति । हृदात्मकोऽपि वरुण एतावता निवृत्त्यत इत्यभिप्रायः ॥ १० ॥

तमपोऽवक्रमयन्वाचयति । तदेनं सर्वस्मादिति । ‘ अमिष्टित ’ अवभूयः, स ‘ वरुणस्य पाशो ’ नाहं
बन्धनायेत्यभिप्रायः । हेतुरपि कर्त्तव्यं मन्त्रेणास्वक्तरणमाज्ञातम् । तत्र च सोऽप्यपवेदावतीर्णो हौं करोति ।
तस्य च पुस्तादन्वैधरितव्यम् । तेन सामर्थ्यादितरे दूरतरमवतीर्णोऽभवन्तीति गम्यते । तत्र वासम्भवाद्
वेदिनिवर्त्तते । तदमावाच्यं बाह्वि । तत्रापि सामर्थ्यात् हस्तगृहीताया एव स्यात्त्या अवदाय इह वरुणायम् । तदेव
देवतुना प्रचरेद्, अग्निं वा सद्वितीयया, ॥ तिस्रोऽपि मुख-प्रयोगा इति वक्ष्यामः ॥ ११ ॥

(त्य) अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । समिधं आस्याभिजुहोत्यग्नेउनीक-
मपऽआविवेशापात्रपात्रतिरुक्षन्नसुर्धम् । दमे दमे समिधं यक्ष्यमे प्रति
ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत्स्वाहेति ॥ १२ ॥

(त्य) अग्नेर्ह वै देवाः । (०) यावद्वा यावद्वाऽप्सु प्रवेशयाञ्चकुर्नेदतो
नाद्या उक्षाऽंस्त्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि रुक्षसामपहन्ता तुमेतया च समिधैतया
चाहुत्या समिन्दे समिन्दे देवेभ्यो जुहवानीति ॥ १३ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाऽऽथा) आश्राव्याह समिधो
यजेति सोऽपवर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्यजति प्रजा वै बर्हिर्व्वरुण्यो वाऽअव-
भृत्योनेत्प्रजा व्वरुणो गृह्णादिति तस्मादपवर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्यजति ॥ १४ ॥

अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधं प्रास्य, अभिजुहोति—“ अग्नेरनीकमप आविवेशापात्रं
नपात्रमतिरुक्षन्नसुर्धम् । दमे दमे समिधं यक्ष्यमे प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ”—
(बा० सं० ८ । २४) इति ॥ १२ ॥

अग्निर्ह वै देवा यावद्वा यावद्वाऽप्सु प्रवेशयाञ्चकुः । नेदतो नाद्या रसांस्त्युपोत्तिष्ठानिति । अग्निर्हि
रुक्षसामपहन्ता । तुमेतया च समिधैतया चाहुत्या समिन्दे—समिन्दे देवेभ्यो जुहवानीति ॥ १३ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा आश्राव्याह—समिधो यजेति । सोऽपवर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्य-
जति । प्रजा वै बर्हिः । वरुण्यो वाऽअवभृत्यो—नेत्प्रजा वरुणो गृह्णादिति । तस्मादपवर्हिपश्चतुरः
प्रयाजान्यजति ॥ १४ ॥

अथ चतुर्गृहीतमिति । अवतरणानन्तरमेवाज्यग्रहणम् । तदत्र पूर्वसंस्कृतमेवाज्यस्यानीकमानीतं दर्शयति ।
सुव सुव च परार्पणेन संकृतमपवृत्त, प्रायश्चित्ताद्यङ्ग्या हा (न) पशुमेव तदादत्ते कर्मापवर्गादित्यर्थः च । अन्येऽव-
ष्टयार्थं दृष्याज्यादि सत्कार्यं द्वार्यं दवेष्टन्ति । समिधं प्रास्य तामेवेतेन चतुर्गृहीतेनापि जुहोति कुतः । एतया-
ऽप्सुर्जिह्वैः प्रवेशितः । ‘ तुमेतया च समिधैतया चाहुत्या समिन्दे ’—इति मन्त्रवाक्यशेषाम्याम् वचरा भवि च
प्रयाजाद्या आहुतयस्तत्रैव चापां प्रदेशो होतव्याः “ समिन्दे देवेभ्यो जुहवानीति ” इति वाक्यशेषाद् । अत एव
वाक्यशेषान्वेष्योऽस्ति, न समिधेभ्य इति गम्यते । समिधश्च आम्यामेव समिदाहुतिभ्यां सिद्धत्वात् ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथापरमिति । आहुतेरनन्तरमेव चतुर्गृहीतकरणादन्तरप्रदेन किञ्चित् करणीयमिति दर्शयति । एकस्य चतु-
र्गृहीतस्य बचनादौमृत्तस्यामात्रं दर्शयति । आश्रावणवचनात्सर्गाहोत्तरणादि विपर्य्यते । सोऽपवर्हिप इति ।
बर्हिर्व्वरुण्यो विविर्ने बर्हिषः प्रतिषेधः । प्रतिषेधामावात् । ततश्चतुर्प्रयाजं न पुनः श्रवणादपमवभृत्यो
गम्यते ॥ १४ ॥

१—अस्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । का. यो. सू. १० । १०६ ।

१—अन्तेन प्रयाजम् बर्हिर्व्वरुणम् । अप्यु जुहोति । एकदपत्वेनावदाय वरुणि । का. यो. सू. १० । १०७-१०९ ।

(त्यु) अथ वारुणऽएककपालः पुरोडाशो भवति । यो वाऽअस्य रसो-
ऽभूदाहुतिभ्यो वाऽअस्य तुमजीजनदथैतच्छरीरं तस्मिन्न उतोऽस्ति उतो
वै पुरोडाशस्तदस्मिन्नेतथ् उतं दधाति तदेनमेतेन रसेन संगमयति तदेन-
मृतो जनयति सऽएनं जातुऽएव संजनयति तस्माद्वारुणऽएककपालः
पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य । पुरोडाशस्यावद्यन्नाह वरुणायानुब्रूहीत्यत्र हेक-
ऽऋजीपस्य द्विरवद्यन्ति तद् तया न कुर्यात् शरीरं वाऽएतद्ववति नाल-
माहुत्ये द्विरवद्यति सकृदभिपारयति प्रत्यनक्त्यवदानेऽआश्राव्याह वरुणं
यजेति वृषदकृते जुहोति ॥ १६ ॥

अथ वारुण एककपालः पुरोडाशो भवति । यो वाऽअस्य रसोऽभूत् । आहुतिभ्यो वाऽअस्य
तुमजीजनत् । अथैतच्छरीरम् तस्मिन्न रसोऽस्ति । रसो वै पुरोडाशः । तद् अस्मिन्नेतं रसं दधाति ।
तदेनमेतेन रसेन सङ्गमयति । तदेनमृतो जनयति । स एनं जात एव संजनयति । तस्माद्वारुण
एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य पुरोडाशस्यावद्यन्नाह-‘ वरुणायानुब्रूहि ’ इति । अत्र हैके ऋजीपस्य
द्विरवद्यन्ति । तद् तया न कुर्यात् । शरीरं वाऽएतद्ववति नालमाहुत्ये । द्विरवद्यति । सकृदभिपार-
यति । प्रत्यनक्त्यवदाने । आश्राव्याह-‘ वरुणं यज ’ इति । वषट् कृते जुहोति ॥ १६ ॥

अथ वारुण इति । अवबृषेष्टेऽत्यन्तिवचनं तत् । यद्यपि च प्रयाजादीनां पुन श्रवणादूर्ध्वं वा दृष्टिस्तथापि
धर्मवानप्य पुरोडाशः । कथम् ? वारुण एककपाल दायमात्रैव यागोत्पत्तौ सिद्धाया पुरोडाश इति यथाश्रित
पुरोडाशस्य पुन श्रवण विज्ञापने । तन्मन्त्रं यद्यपि द्रव्यत्वात् पुरोडाशः केवलेनापूर्वमात्रं करोति, तथापि प्रयाजादिपुन-
यवर्गेनापूर्वं । क्रियमाणे कर्मणि स कस्मान्छहोति रक्षितुम् । प्रहृतौ हि धर्मैव पुरोडाशे निष्पादिते निष्पन्नस्यै-
वेद श्रवण यथा पराप्रिहृतमुच्चजनतीति कृतम् । पूर्वाऽऽज्यस्यान्तर्मताऽऽपूर्वधर्मा इति न पयप्रिकरणेन तेषां प्रत्याह्वयपक्षे,
पर एव धर्मा निरन्त्यते, तद्वत्तत्रापि द्रष्टव्यम् । एतेन गृह्येऽग्नीषोरेऽसद्व्येऽपि धर्मलाभो वाप्यः । योऽप्य सोमस्य
रसोऽभूत् ॥ यागार्थं अन्तिवान् नैव दधीष नोरसं वर्त्तते । ‘ रसो वै पुरोडाशः ’ यथोक्तम् “ पुरुष ह वै
देवा अमे पशुनामेभिरे-” इति । तदस्मिन् कर्त्तव्ये एव रसं दधाति । पूर्वतस्मिन् पुरोडाशो हूयते । यन्तुन-
पश्चादधीष, तेन कर्त्तव्य एव रसो निहितो भवति-इत्यभिप्रायः ॥

अत्रापि च “ अथ वारुण ” इति प्रयाजानन्तर्यादश्रवणमागमावो गम्यते ॥ १५ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्येति । प्रयोगान् पुन श्रवणेनापूर्वकृतत्वादुपस्तरणादि निवर्तमानं प्रतिश्रूयते । पुत्राया-
स्त्वमावात्स्याया एनेपस्तरणाभिधानौ द्रष्टव्यौ । प्रहृतावदानप्रतिप्रववाज्यमध्यपूर्वन्ताभ्यां पुरोडाशस्य द्विर-
वद्यमिति गम्यते ॥ १६ ॥

(त्य) अथाज्यस्यांपस्तीर्य । पुरोडाशमवदघदाहारीवुरुणाभ्यामनुब्रू-
हीति तत्स्विष्टकृते स यन्नामयइत्याह नेदग्निं वुरुणो गृहादिति स यद्य-
मुत्रज्जीपस्य द्विस्वयेदथात्र सकृद्यद्यु न त्रिद्विद्येतायोपरिष्टादिराज्यस्या-
भिचारयत्याथाव्याहारीवुरुणो यजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ १७ ॥

ता वाऽएताः । पडाहुतयो भवन्ति पद्माऽक्रतवः संवत्सरस्य संवत्सरो
वरुणस्तुस्मात्पडाहुतयो भवन्ति ॥ १८ ॥

(न्ये) एतदादित्यानामयनम् । (मा) आदित्यानीमानि यज्जूपीति
वा आहुः स यावदस्य वृशः स्यादेवमेव चिकीर्षेद्युऽएनमितरथा यज-
मानः कर्तव्ये ब्रूयादितरथो तर्हि कुयदितानेव चतुरः प्रयाजानुपवर्हिषो यजे-
द्वाव्राज्यभागौ वुरुणमग्नीवुरुणौ द्वावनुयाजावपवर्हिषौ तदृश उशाक्षरा वे
विरागिरोऽयं यज्ञस्तुद्विगुणमेवैतद्यजुमभिसम्पादयति ॥ १९ ॥

अथाज्यस्योपस्तीर्य पुरोडाशमवदघदाह-‘अग्नीवुरुणाभ्यामनुब्रूहि’ इति । तत्स्विष्टकृते । स
यन्नामयइत्याह-नेदग्निं वुरुणो गृहादिति । स यद्यमुत्रज्जीपस्य द्विस्वयेद-अथात्र सकृत् । पद्य
न त्रिद्विषेत् । अयोपरिष्टादिराज्यस्याभिचारयति । आश्राम्याह-‘अग्नीवुरुणो यज’ इति । व्युप-
दकृते जुहोति ॥ १७ ॥

ता वाऽएताः पडाहुतयो भवन्ति । पद्माऽक्रतवः संवत्सरस्य । संवत्सरो वरुणः । तस्मात्पडाहु-
तयो भवन्ति ॥ १८ ॥

एतदादित्यानामयनम् । आदित्यानीमानि यज्जूपीति वा आहुः । स यावदस्य वृशः स्याद्-एवमेव
चिकीर्षेत् । यद्युऽएनमितरथा यजमानः कर्तव्ये ब्रूयाद्-इतरथो तर्हि कुयद् । एतानेव चतुरः प्रयाजा-

अथान्यस्येति । अत्र मान्त्रिकजर्णिकोऽग्नीवुरुणयागविधिर्दृश्यः । स च यागः-“तत् स्विष्टकृते” इति
वचनात् स्विष्टकृत्कालो वर्तते । अत एव च केचिदब्राम्नीवरुणाम्यां स्विष्टकृद्वपमिति स्विष्टकृच्छन्दे प्रयुज्यते ।
तद्युक्तम्, ईशतान्तरप्रसङ्गात् । यथावृत्तदेवताक एव यागः काम स्विष्टकृतः काव्यो न तु मन्त्र एवाभ्यातो-
ऽन्यथा करणीयः ॥ १७ ॥

ता वाऽएताः इति । ‘एताः’ इति प्रयाजाः द्वे च पुरोडाशादुपौ । अर्थवादार्थं पुनर्वचनम् । सप्त्यार्थ-
मित्यन्वे । त्रिदोषानुपारिसंख्येति नानुपन्यसामहे । संवत्सरो वरुणः । तेन हीद सर्वं ॥ तस्मै विधेया काविद्व-
षेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

एतदादित्यानामिति । इयाः किमेताः प्रजा बभूवुः आदित्याभाजितसथ । तत्रावष्टयकर्म एवादित्याना-

१-यजोपवेत्ताप्रवेदप्रतिष्ठाप्याः २-अर्धेदुर्द्वे शेपम् । ३-ज्जीपस्य सकृत्पर्यं चेत् । का. ओ. सू. १० । १८०-१८१ ॥

२-यस्य एतत् प्रजावत् । यजमानोकावाग्यभागो धर्हिर्वै नानुयाजो । अन्वत्तरस्य इत्या सकृदे त इत्यनौपम्येन प्कारयति ।
५८. ओ. सू. १० । १८१-१८४ ।

(त्वे) एतदङ्गिरसामयनम् । (मु) अतोऽन्यतरत्कृत्वा युस्मिन्कुम्भऽ-
ऋजीवं भवति तं प्रप्रावयति समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्यापो वै समुद्रो
रसो वाऽआपस्तुदस्मिन्नेतर्ः उरं दधाति तदेनमेतेन रसेन सङ्गमयति
तदेनमनो जनयति स एनं जात एव सङ्गमयति स त्वा विशन्त्वोपधी-
रुताप इति तुदस्मिन्नुभयर्ः उरं दधाति यश्चोपधिषु यश्चाप्सु यज्ञस्य त्वा
यज्ञपते सूक्तोक्तो नमोवाके विधेम यत्स्वाहेति तद्यदेव यज्ञस्य साधु
तुदेवास्मिन्नतुदधाति ॥ २० ॥

नपर्विर्हो यजेत् । द्वावाज्यभागी, वरुणमग्नीवरुणौ, द्वावनुयाजावर्षाह्वी-तद् दृश । दशासरा
वै विशद । विशद वै यज्ञः । तद्विराजमेवतयज्ञमभितरणादपति ॥ १९ ॥

एतदङ्गिरसामयनम् । अतोऽन्यतरत्कृत्वा युस्मिन्कुम्भऽऋजीवं भवति तं प्रप्रावयति-“समुद्रे ते
हृदयमप्स्वन्तः”-(वा० सं० ८ । २५) इति । आपो वै समुद्रः । रसो वाऽआपः । तदस्मि-
न्नेतर् रसं दधाति । तदेनमेतेन रसेन सङ्गमयति । तदेनमनो जनयति । स एनं जात एव सङ्गमयति ।
“ सन्त्वा विशन्त्वोपधीरुतापः ”-(१० सं० ८ । २५) इति । तदस्मिन्नुभयं रत्नं दधाति-
यश्चोपधिषु, यश्चाप्सु । “ यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तो नमोवाके विधेम यत् स्वाहा ”-
(वा० सं० ८ । २५) इति । तद् यदेव यज्ञस्य साधु तदेवास्मिन्नेतदधाति ॥ २० ॥

यनम् । पुरोडाशाद्विराजसामयनम् । आदित्या ईदृशोत्तराध्वेन सर्वदा यजता सादृशं प्रयुज्यन्तः । तत्र
वाजसनेयी लघ्वर्युरेवेवावृष्टं कर्तुमिच्छेत् । यावदस्य अवश्वय एवेच्छा कारणम् । यस्मान् “ आदित्याग्निः ”
आदित्यस्य ऋतेर्गर्भिमग्निं वाजसनेयकाकपानि यजति । एवं विशिष्टवेदविद्वाद्वाः । तस्मोर्देवैर्ब्रुमिः प्रचरेत् ।
वाजसनेयी आदित्यात्मैव मार्गमन्विषात्-नाङ्गिरसाम् । अङ्गिरस्य मार्गं लघुकर्मा विद्याप्रधानम् । यदाहुनिकं च
यधेन सञ्चिन्मित्रीय । यदि पुन ‘ एनम् ’ अध्वर्युनितरथाङ्गिरसामयनं ‘ कर्तव्यं ’ कर्तव्यम्-इति ‘ दक्ष-
मानो भूयात् ’ तत्र ‘ इतरथा ’ पूर्वोक्तादप्यथा कुर्यात् । कथम् ? ‘ एतानेव ’ पूर्वोक्तवर्कमन्त्रैर्नैव गुरुहृतिन
चतुर प्रयाजान्तरकारिणौ यजेत् । ततो द्वावाज्यभागी-नी च विशेषान्निषिक्तान्द्रुताभिः ध्रुवया एवावश्य
कार्यं । तदर्थं हुवाऽत्र प्रयेच्छया । उपमन्त्रणानिगमणार्थं च कृष्णं यजत्रेदिति वर्तते । तेनोक्तेनैव पुरोडाशान-
शनितान्निवरुणौ यजेत् । उक्तेनैव पुरोडाशेन शेषेण द्वावनुयाजौ प्रवृत्तिवदोरयन्तः ॥ १९ ॥

एतदङ्गिरसामिति । ‘ एनम् ’ गुप्तरयनम् ‘ अङ्गिरसाम् ’ अङ्गिरसः पुरोडाशार्थं ननुप्यादीनाम् ।

१-यदाहुनिकोऽनवध्वयः लघुः । आदित्यात्मैव दशाहुनिको गुह्यः । अदित्यात्मैव द्वावतरेतिनां यदाहुनिक एव ।
दशाहुनिकं यजमानस्येच्छया । न स्वेच्छया । अग्निर्या लघुकर्मान्तरार्थं, कर्तव्यं यजमानस्येच्छया दशाहुनिकं यज । अथिरसामिति
लघुर्गर्भमन्त्रेणैव यजमानेच्छया दशाहुनिकं यजमानेच्छया च यदाहुनिक एव यज इति निष्कर्षः प्रत्यक्षतयादि ।

अङ्गिरसामयति-अङ्गिरसः । ४ । ५ । १ । ८ । कर्मकावा कर्मा-तरेणैव सिद्धं यावदेव । तदङ्गिरसः समम-
नम् । अतोऽन्यतरत्कृत्वा । तदन्वये यजते । इति । अत्र हविर्वायिनः । यज्ञकर्मप्रजापतिना स्वस्वो हुविर्वा देवः सिद्ध
देवाः याजनेव तस्मिन् कर्म देवः यज्ञयनान् अवाप्नोति । तेष्वप्यपि इति । अतोऽन्यतरत्कृत्वा । तस्मादित्य इति ।
अनेन कर्मेण दशाहुनिकं अङ्गिरसामयति नोपयुज्ये इति कृत्वा अङ्गिरसकर्मवादी योजनीया इति ।

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । तद्यदादित्यश्चरुर्भवति बुदेवैना-
मदो देवाऽऽभुवन्स्तुवैव प्रायणीयस्तुवोदयनीयऽइति तुमेवास्याऽएतदुभयत्र
भागं करोति ॥ १ ॥

स यदमुत्र राजानं क्रैष्यन्नुपमैष्यन्त्यजते । तस्मात्तुत्रप्रायणीयं नामाथ यद-
त्रावभृथादुदेत्य यजते तस्मादेतदुदयनीयं नाम तद्वाऽएतत्समानमेव हवि-
रुदित्याऽएव प्रायणीयमुदित्याऽउदयनीयमियुष् ह्येवादितिः ॥ २ ॥

स वै पृथ्यामेवाग्रे स्वस्ति यजति । तद्देवाऽअप्रज्ञायमाने वाचैव प्रत्य-
पद्यन्त वाचा हि मुग्धं प्रज्ञायतेऽथात्र प्रज्ञाते यथापूर्वं करोति ॥ ३ ॥

सोऽग्निमेव प्रथमं यजति । (त्यु) अथ सोममुथ सवितारमुथ पृथ्याथ

उदयनीयेष्टिः ।

आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । तद् यदादित्यश्चरुर्भवति-यदेवैनामदो देवा अभुवन्-
तवैव प्रायणीयः, तुवोदयनीय इति । तुमेवास्याऽएतदुभयत्र भागं करोति ॥ १ ॥

स यदमुत्र राजानं क्रैष्यन्नुपमैष्यन्त्यजते-तस्मात्प्रायणीयं नाम । अथ यदत्रावभृथादुदेत्य यजते-
तस्मादेतदुदयनीयं नाम । तद्वाऽएतत् समानमेव हविः-अदित्याऽएव प्रायणीयम्-अदित्याऽउदयनी-
यम् । इयं ह्येवादितिः ॥ २ ॥

स वै पृथ्यामेवाग्रे स्वस्ति यजति । तद्देवा अप्रज्ञायमाने वाचैव प्रत्यपद्यन्त । वाचा हि मुग्धं
प्रज्ञायते । अथात्र प्रज्ञाते यथापूर्वं करोति ॥ ३ ॥

सोऽग्निमेव प्रथमं यजति, अथ सोमम्, अथ सवितारम्, अथ पृथ्यां स्वस्तिम्, अथादितिम् ।

आदित्येनेति । उदयनीयब्राह्मणे तत् । आदित्यश्चरुः । तत्र-^१ आदित्येन^२ इत्युत्पत्तिवाक्यम् । यदे-
वैनामद इति । प्रायणीयायां य इतिहासस्तत्स्वेहातिदेशः ॥ १ ॥

स यदमुत्रेति । द्वयोरप्यर्थवचनम्-तद्वा एवत्समानमेव हविरिति । समानधर्मकं समानम् । यदेव
प्रायणीये क्रियेत, तदुदयनीये क्रियेतेत्यस्यामनुवादः । इयं ह्येवादितिरिति । यदि किल पृथिव्या माराः
कल्पितस्ततोऽदितेः किमप्यतिसमित्यत आह-इयं ह्येवादितिरिति ॥ २ ॥

स वै पृथ्यामिति । प्रायणीये^३ पृथ्यामेवाग्रे स्वस्ति यजति^४ । तदिह मुग्धो यद्देऽप्रज्ञान एव । यदे सति
यथापूर्वं करोति या प्रथमं देवता त्वं प्रथमं यजेति या द्वितीया त्वं द्वितीयामित्यादि ॥ ३ ॥

तद् कथमित्यत आह-सोऽग्निमेवेति । अग्निः प्राण्या इष्टिः, सा च प्रथमा ततः प्रदक्षिणं गम्यमाने

१-इत्युत्पत्तिं निराकरोत्कर्त्तव्या प्रायणीयायाः । का. भौ. सू. १०।१११ ।

२-कथा स्वस्तिरुच्यते । कथामुच्यते उदयनीया चरतीति च आद्योत्पत्तिरुच्यते कर्त्तव्येति कर्त्तव्यः । का. भौ. सू. १०।१११ ।

स्वस्तिमथादिति व्याध्वै पुथ्या स्वस्तिरियमदिति रस्यामेव तद्देवा व्याचं
प्रत्यष्टापयन्तसेयं व्वागस्यां प्रतिष्ठिता वदति ॥ ४ ॥

(स्यु) अथ मैत्रावरुणी वशामनुबन्ध्यामालभते । स एषोऽस्य एव यज्ञस्तायते-पशुबन्ध एव समिष्ट-
यज्ञस्तायते पशुबन्ध एव समिष्टयज्ञं ह्येषान्तो यज्ञस्य ॥ ५ ॥

तद्यन्मैत्रावरुणी वशा भवति । यद्वाऽर्ज्जानस्य स्विष्टं भवति मित्रोऽस्य
तद्गृह्णाति यदस्य दुरिष्टं भवति वरुणोऽस्य तद्गृह्णाति ॥ ६ ॥

वार्ग्य पन्था स्वस्तिः इयमदिति । अस्यामेव तद् देवा व्याचं प्रत्यष्टापयन् । सेयं वागस्यां प्रतिष्ठिता
वदति ॥ ४ ॥

अनुबन्ध्यायागः ।

अथ मैत्रावरुणी वशामनुबन्ध्यामालभते । स एषोऽस्य एव यज्ञस्तायते-पशुबन्ध एव समिष्ट-
यज्ञं ह्येषान्तो यज्ञस्य ॥ ५ ॥

तद् यन्मैत्रावरुणी वशा भवति । यद्वाऽर्ज्जानस्य स्विष्टं भवति-मित्रोऽस्य तद् गृह्णाति । यदस्य
दुरिष्टं भवति-वरुणोऽस्य तद् गृह्णाति ॥ ६ ॥

पन्थावर्तिनन्तरं सा चतुर्थी भवन्त्यभिप्रायः । सेयं वागस्यां प्रतिष्ठितेति । देवतादयोऽपि यज्ञन्ति
तदुपलम्बिका पृथिवीमेवाश्रियेयमभिप्रायः ॥ ४ ॥

अथ मैत्रावरुणीमिति । पञ्चमि कण्डिकाभिर्मैत्रावरुणी वशीकृत्यते । 'मैत्रावरुणीम्' मैत्रावरुणदेवस्य
'वशा' वत्सरिता बन्ध्या (अ. ६ । ३ । ६ । सा. भा.) यज्ञे समाप्ते पश्चाद् 'अनुबन्ध्याम्' तृतीया-
मालभते स्मृतीति यागविधिः । सप्तम्यन् यज्ञ एव पूर्वस्यात् मन्त्रसाधने सवनीयमनुबन्ध्याम् अगादयम् । 'अन्य
एव' भिन्नमत सवनीयादिर्यथं । पशुबन्ध एव सवनीयपरिचितः । अथ सवनीयपुरोडाशावर्तगत एव कर्मान
भवतीत्याह-समिष्टयज्ञं ह्येषान्तो यज्ञस्य । गमिन् समाने यदा गच्छति पृथक् न भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥
मैत्रावरुणीमित्येवं यद् कारणं तद्वर्त्यते- 'यद्' अन्त्य 'र्ज्जानस्य' दृष्टवत्, 'स्विष्ट' सम्यगभिगुण 'भवति'
'तन्मित्र' तावद् अन्त्य एतद् 'गृह्णाति' अतिथिपालिकृतदानाय प्रवर्तमानः प्रतिव्रजान्ति, मन्वमानः ॥ ६ ॥

१-पाश्चात्यानाम् अतिशयानुबन्ध्यामालभते मैत्रावरुणी वशामनुबन्ध्याम् । अत्र कर्त्तुं । पाश्चात्यानां शास्त्राणां
गणनानियममनुगताम् । सर्वत्र हि पाश्चात्यान्वये एतेन साक्षादुक्तं यथावतिप्रसक्तम् । तद्वद्वपि स भूति पञ्चमोक्त्या-
देषुक्तम् । सा च सवनीयवर्तिना पृथिव्यान् यद्वा भवति । मन्त्रादिभिर्मित्रमात्रादौ यज्ञेन एव सवनीयमिति । पाश्चात्यानां
पञ्चम्येन विधानसद्वत्तायां चामन्त्रकावकाव पाश्चात्यानादीत्युक्तम् । अति । स्वर्देवगृह्णाति वा चतुर्थी । अत्र कर्त्तुं । सर्वत्र गृह्णा-
ति वा कर्त्तव्यः । न पाश्चात्यानां । कुत एतत् । कृत्यान्वयपरिच्छेदवशात्कृतस्य । यूपस्यार्ग्यं यवम् । न च यूपः सर्वत्र यथे ।
साक्षादपि तद्वदेति । अत्र एव स्वर्देवगृह्णाति इत्युक्त्यान्वयवतो बहुव्रीहिः । सर्वत्र गृह्णाति अर्थात् तद्वत् । तद्वत्तावत्त्वम् ।
एव कर्त्तुं । वाक्यमन्त्रवशात् नियम इति । का० श्रौ० सू० १० । १५५-१५६ ॥

तदाहुः । केजानोऽभूदिति तद्यदेवास्यात्र मित्रः स्विष्टं गृह्णाति तदेवास्मा
ऽएतया प्रीतः प्रत्यवमृजति श्रुदु चास्य व्वरुणो दुरिष्टं गृह्णाति तज्जैवा-
स्माऽएतया प्रीतः स्विष्टं करोति तदु चास्मै प्रत्यवमृजति सोऽस्यैव स्वऽ
एव यज्ञो भवति स्वष्टं सुकृतम् ॥ ७ ॥

(न्त) तद्यन्मेत्रावरुणी व्वशा भवति । यत्र वै देवा रेतः सितं प्राजनय-
स्तदाग्निमारुतमित्युक्तं तस्मिन्तद्व्याख्यायते यथा तदेवा रेतः सितं
प्राजनयंस्ततोऽङ्गाराः समभवन्तुङ्गारेभ्योऽङ्गिरसस्तद्वन्त्ये पशवः ॥ ८ ॥

(बोध्य) अथ यदासाः पांशुः सुवः पर्यशिष्यन्त । ततो गर्दभः समभवत्तु-
स्माद्यत्र पांशुलं भवति गर्दभस्थानमिव वनेत्यादुरय यदा न कुश्चन
रमः पर्यशिष्यत ततऽएषा मेत्रावरुणी व्वशा समभवत्तुस्मादेया न प्रजायते
रसाद्धि रेतः सम्भवति रेतसः पशवस्तद्यदन्ततः समभवत्तुस्मादन्तं यज्ञ-

तदाहुः-केजानोऽभूदिति । तद् यदेवास्यात्र मित्रः स्विष्टं गृह्णाति-तदेवास्माऽएतया प्रीतः प्रत्य-
वमृजति, यद् चास्य व्वरुणो दुरिष्टं गृह्णाति-तज्जैवास्माऽएतया प्रीतः स्विष्टं करोति । तदु चास्मै
प्रत्यवमृजति । सोऽस्यैव स्व एव यज्ञो भवति, स्वं सुकृतम् ॥ ७ ॥

तद् यन्मेत्रावरुणी व्वशा भवति । यत्र वै देवा रेतः सितं प्राजनयन्-तदाग्निमारुतमित्युक्तम् ।
तस्मिन्तद्व्याख्यायते-यथा तदेवा रेतः प्राजनयन्, ततोऽङ्गाराः समभवन्, अङ्गारेभ्योऽङ्गिरसः,
तद्वन्त्ये पशवः ॥ ८ ॥

अथ यदासाः पांशवः पर्यशिष्यन्त-ततो गर्दभः समभवत् । तस्माद्यत्र पांशुलं भवति-गर्दभ-
स्थानमिव वनेत्याहुः । अथ यदा न कुश्चन रमः पर्यशिष्यन्-तत एषा मेत्रावरुणी व्वशा समम-

तदाहुरिति । के तत्र चेदेवा आहुः-म इदमितिष्ठान् क अन्तर्दित्युत्पयोः स्विष्टदुर्गिष्ठयोः युक्तं ।
मीविष्ठ इति प्रमुन (?) तत्तद्विवर्तितवचनम् ॥ ७ ॥

तथा ' मेत्रावरुणा व्वशा ' वक्तव्यान्नेतिनित्यम् चेत् कण्टिकरूपेण कारणमुत्पत्ते- ' यत्र ' काले प्रजा-
पतिना स्वर्गां दुरिते ' रेतः सितम् ' ' देवाः ' ' प्राजनयन् ' । तस्मिन् काले रेतवः प्रजन्यमानादङ्गाराः
सम्भूतास्तेन्यथाङ्गिरस इत्यङ्गारेभ्योऽङ्गिरसन्मादु ' अङ्गिरस ' इत्यनेन क्रमेण दृश्यम् । एषामङ्गिरसामुत्पत्ति-
रत्र नोपयुज्यत इति क तद्व्याख्यायमानमिमादौ योजनीया । तद्वन्त्ये पशव इति । एषा च पशूनामुत्पत्ति-
पथन्तरे ' अन्ये ' वसा गर्दभादयः ' पशवः ' तेषामङ्गिरसोऽनुसममवर्तन्ततस्मिन्नि प्रजापतिप्रमावान्महात्मा-
नोऽङ्गारोमीशदय इति ॥ ८ ॥

अथ यादिति । यस्मिन् काले ' आमाः ' मर्याः ' पांशवः ' पश्चिष्टास्तदा ' ततः ' तेन्यः पासुभ्यो
' गर्दभः ' सम्भूत इति प्रायश्चित्तं गर्दभस्य ब्राह्मणम् । तस्मादेव ' यत्र ' तत्स्थानं ' पांशुलं भवति ' ।

स्यानुवर्तते तस्माद्वाऽपवाञ्च मेवावरुणी वृक्षाऽवकलत्ततमा भवति यदि
वृक्षां न विन्देदप्युक्षवश एव स्यात् ॥ ९ ॥

(द) अथेतारं विश्वे देवाऽजमरीमृश्यन्त । ततो-वैश्वदेवी समभव-
त्तुय बार्हस्पत्या सोऽन्तोऽन्तो हि बृहस्पतिः ॥ १० ॥

स यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात् । (त्सु) सुऽपनाः सुर्वा आलभेत
सुख वै तस्याप्तं भवति सुर्वं जितं यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति
सुर्वमेताऽएवमेव यथापूर्वं मेवावरुणीमेवाग्रेऽय वैश्वदेवीमुय बार्ह-
स्पत्यम् ॥ ११ ॥

वत् । तस्मादेवा न प्रजायते । रसादि रेतः सम्भवति । रेतसः पशवः । तदु पदन्ततः समभवत्-
तस्मादन्तं यत्तस्यानुवर्तते । तस्माद्वाऽपवाञ्च मेवावरुणी वृक्षाऽवकलत्ततमा भवति । यदि वृक्षां न
विन्देदप्युक्षवश एव स्यात् ॥ ९ ॥

अथेतारं विश्वेदेवा अमरीमृश्यन्त । ततो वैश्वदेवी समभवत् । अय बार्हस्पत्या । सोऽन्तः । अन्तो
हि बृहस्पतिः ॥ १० ॥

स यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात्-स एनाः सर्वा आलभेत । सर्वं वै तस्याप्तं भवति, सर्वं जितम्-
यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति । सर्वमेताः । एवमेव यथापूर्वं मेवावरुणीमेवाग्रे, अय वैश्वदेवीम्,
अय बार्हस्पत्यम् ॥ ११ ॥

पासरो विपन्ते पश्चिमिति पांसुमदित्यभ्याहारः । तद्गर्भस्यामपिवेत्याहुः । 'इव नत' इत्यनुकम्पायां निपातः ।
यस्य तात्पर्यान सोऽनुकम्प्यते । 'अय यदा न' कश्चिदपि रससारो रेतसः परिशिष्टस्तादा 'ततः' 'एषा'
वशा संभूता सा 'मेवावरुणी' यस्माच्च क्षिणि रते सृता तस्मादेवा 'न प्रजायते' । कथम् ! 'रसादि
रेत' 'सम्भवति' । 'रेतसः' च 'पशवः' गर्भे न रसोऽस्या अस्तित्वमिप्राप्यः । 'तदन्ततः' तद-
न्यत्वे कारणम् 'अवकलत्ततमा' (!) उक्तम् । वशायाः स्वातिशयेनावकलत्तये दिष्टं वृक्षां न लभने । अपि
वक्ष्यवशः । वृक्षां सेचनसमयो बलीषदो वृक्षाश्चेत्युक्षवश इत्यनुवादे वा । स उक्षवशो मेवावरुणः एतात्तत्तादृश-
वर्तितापि गीरेवेति गम्यते ॥ ९ ॥

अथेतारमिति । 'अय' मेवावरुण्या वशाया अमपासुम्यो यदितरेदवशिष्टे तद्विश्वेदेवा अत्यर्थं पाणिमिः
पिष्टवन्तस्तदा वैश्वदेवी वशा संभूता । यैव ततः संभूता सैव विश्वेदेव्यवैश्वदेवी 'अयवत्' । 'ततो' 'ऽप्यन-
न्तर' 'बार्हस्पत्या' सापि तथैव साध्यसंभूतयैवेति गम्यते । मेवावरुणीम्या मृश्यमाने ममनि जाता मित्रा-
वरुणासम्पत्त्यस्यैव वनादप्यस्य सञ्चिवात् । मोक्षः पशुनाम् । ततो रेतस उत्पन्नः । 'अन्तो हि बृहस्पतिः'
मन्त्रानां प्रकृतमत्वात् ॥ १० ॥

स यः सहस्रमिति । विहृतौ कस्यां विधौ सहमादि 'दद्यात्' । प्रकृतवपि वा प्रतिहृतपक्षेदे सर्वस-

(मु) अथो ये दीर्घसत्रमासीरन् । (न्तसं) संवत्सरं वा भूयो वा तुऽएनाः
सुर्वा आलभेरन्सुर्व्वं वै तेषामाप्तं भवति सुर्व्वं जितं शु दीर्घसत्रमासते
संवत्सरं वा भूयो वा सर्व्वमेता एवमेव यथापूर्व्वम् ॥ १२ ॥

(म) अथोदवसानीययेष्ट्या यजते । तुऽआग्नेयं पञ्चकपालं पुरोडाशं
निर्व्वपति तस्य पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति यातयामेव
वाऽएतदीजानस्य यज्ञो भवति सोऽस्मात्परादिव भवत्यग्निर्व्वं सुर्व्वं यज्ञा
अग्नौ हि सुर्व्वान्यज्ञास्तन्वते ये च पाकयज्ञा ये चेतरे तद्यज्ञमेवेतत्पुनरा-
रभते तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति तथाऽअस्मान्न पराङ्भवति ॥ १३ ॥
तद्यत्पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति । पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानु-
वाक्याः प्राङ्गो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवेतत्पुनरारभते तथाऽस्यायातयामा यज्ञो
भवति तथाऽअस्मान्न पराङ्भवति ॥ १४ ॥

अथो ये दीर्घमन्त्रमासीरन् । सर्व्वम् वा भूयो वा । त एनाः सुर्वा आलभेरन् । सर्व्वं वै तेषा-
माप्तं भवति, सर्व्वं जितम्-ये दीर्घसत्रमासते-संवत्सरं वा भूयो वा, सर्व्वमेता एवमेव यथापूर्व्वम् ॥ १२ ॥

उदवसानीयेष्टिः ।

अथोदवसानीययेष्ट्या यजते । स आग्नेयं पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तस्य पञ्चपदाः
पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति । यातयामेव वाऽएतदीजानस्य यज्ञो भवति । सोऽस्मात्परादिव
भवति । अग्निर्व्वं सर्व्वं यज्ञाः । अग्नौ हि सर्व्वान्यज्ञास्तन्वते-ये च पाकयज्ञाः, ये चेतरे । तद् यज्ञमेवै-
तत्पुनरारभते-तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति-तथाऽअस्मान्न पराङ्भवति ॥ १३ ॥

तद् यत्पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति । पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्याः । प्राङ्गो वै यज्ञः ।
तद्यज्ञमेवेतत्पुनरारभते-तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति-तथाऽअस्मान्न पराङ्भवति ॥ १४ ॥

मददन् । कदाचित्सहस्रं दद्यान् । सर्व्वमस्याव्याजित्वापामिन् । सर्व्वमेता इति व्याजमभूता इति देवता सर्व्व-
मैत्रावरुणा तु तन्मन्त्रमैकदेशः । एवमेवेत्युपसिद्धमेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथो य इति । प्रसन्ना ॥ १२ ॥

अथोदवसानीययेष्टिः । एतानि तिसृषितिसृषिः ' उदवसानीयेष्टिः ' ज्योतिष्टोमाद्भूतैवेत्यने । अथो-
प्यते । आहुतिश्चोदवसानीयस्थाने विधीयते कैश्चिन्निति । तथो इति । तथा चेत्यर्थः ॥ १३-१५ ॥

१-उदवसानीययेष्ट्यं पञ्चकपालः सामान्यनिर्वाचने । तत्र कर्कः । अथोदवसानीययेष्ट्यं कर्तव्यं । अथोदवसानीययेष्ट्यं इति ।
१० अ० ५० १० । १००१ इति च दक्षिणाग्रज्ज्ञाना । वेति विद्वन् इति कर्कः । अ० श्री-मू० १० । १०१ ॥

तस्य द्विरण्यं दक्षिणा । (पाऽऽग्ने) आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवत्यग्ने देतो
द्विरण्यं तस्माद्विरण्यं दक्षिणाऽनहन्वा स हि ब्रह्मेनाग्नेयोऽग्निदग्धमिव
ह्यस्य व्युहं भवति ॥ १५ ॥

(त्य) अथो चतुर्थहीतमेवाज्यं गृहीत्वा । विष्णुव्यञ्जो जुहोत्युरु विष्णो
विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृषि । घृतं घृतयोने पिव प्रप्र यज्ञपतिं तिर
स्वाहेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञमेवेत्तत्पुनरुभते तथाऽस्यापातयामा यज्ञो
भवति तयोऽअस्मान्न पुराद्भवति तत्रो युच्छन्तुयात्तद्व्यात्रादक्षिणुधं
हविः स्यादिति ह्याहुरथ यदेवैपोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठतेऽथ सायमाहुति
जुहोति कालऽएव प्रातराहुतिम् ॥ १६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-२ । (५. १) ॥

तस्य द्विरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवति । अग्ने देतो द्विरण्यम् । तस्माद्विरण्यं दक्षिणा ।
अनहन्वा । न हि वदेनाग्नेयः । अग्निदग्धमिव ह्यस्य बहं भवति ॥ १५ ॥

अथो चतुर्थहीतमेवाज्यं गृहीत्वा विष्णुव्यञ्जो जुहोति-“ उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय
नस्कृषि । घृतं घृतयोने पिव प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ”- (वा. सं. ५ । १८) इति ।
यज्ञो वै विष्णुः । तद् यज्ञमेवेत्तत्पुनरुभते-तयःऽस्यापातयामा यज्ञो भवति-तयोऽअस्मान्न पुराद्
भवति । तत्रो यच्छन्तुयात्-तद्व्यात् । नानभिर्णं हविः स्यादिति ह्याहुः । अथ यदेवैपोदवसानी-
येष्टिः संतिष्ठते-अथ सायमाहुतिं जुहोति । कालऽएव प्रातराहुतिम् ॥ १६ ॥

उक्त एतन् चतुर्थहीतमेवे नाग्नेयश्चकालमिध्वश्चरणान्नपत्रमेवेनेदिति च तुत्यार्धवचनान्न ' यदेवैवा
नन्तिष्ठते, अथ सायमाहुतिं जुहोति ' इत्येवावदत्र, तत्र ' उदवसायनीयेष्टि ' इत्येवप्रदर्शनार्थम् । नित्यायाः
सायमाहुतेरनित्येष्टिकालेन सयोगस्य विरोधान् कार्यस्य लक्षणमात्रेष्टः कालः स च एक एव तत्तन्नात-
श्चाहुतिपक्षे नाहुतेरन्त्यः सायमाहुतिं जुहोतीति मिदम् । नित्याया एव सायमाहुतेरपकर्षवचनमेतत् । उरोनिष्टोम-
गतया विधानं कृत एतत् । काल एव प्रातराहुतिरिति वाक्यशेषान्मायमाहुती तत्पक्षस्या प्रातराहुतेरप-
कर्षशङ्काया युक्तम् । अवधारणे काल एव प्रातराहुतिरिति । यष्टि तु सायमाहुतिः सोमाहुत्वेन विहिता स्यात्त-
सायमाहुतिरपि काल एव क्रियते । अथ नित्या तत्र केवलस्या प्रातराहुतेः काल एव । त्वचनं नोपपत्तेः ।
अथोभ्येन काल इत्येवद्वि प्रातराहुतेः सोमाहुत्वेन निमित्तं न प्राग्वर्हीक्षितस्याप्यग्नौ न निषिद्धम् । दोषा
चाभ्युपगम्योक्ता । वाक्यशेषान् । तत्र च नित्यव्याहृत एव काले प्रातराहुतिः प्राग्नेयनुवाद एवापि विज्ञायते ।
तत्प्रसङ्गादानिराया सहस्यमिदम्युक्तानि (*) न ॥ १६ ॥

इति ब्रह्मदावार्थविराजामिनः कृत्वा सायन्दिनशतपथब्राह्मणमाग्रे चतुर्थपाठे

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् (४-५-१) ॥

१-यज्ञपदाऽहुतिः । चतुर्थहीतमेवेत्यर्थः । तदने सायमाहुतिः । सोमाहुत्यर्थमिदमेवेत्यर्थः ।

नित्या वा प्रातराहुतिरिति । नित्येष्टिकाया । अथ कर्कः । अथ. प. नित्यानां नित्या । न प्रागतः । अनुपपत्तिरिति ।
अवस्थापत्येति । का. प्रो. सू. १० । १०३-१०६ ॥

वशांमालभन्ते । तामालभ्य संज्ञपयन्ति संज्ञप्याह वषामुत्तिवदेत्यु-
त्तिवद्य वषामनुमूर्शं गर्भमेष्वै ब्रूयात्स यदि न विन्दन्ति किमादियेरन्यद्यु
विन्दन्ति तत्र प्रायश्चित्तिः कियते ॥ १ ॥

न वै तुदवकल्पते । यदेकां मन्यमाना एकयैवेत्या चरेयुर्द्वे मन्यमाना
द्वाभ्यामिव चरेयुः स्थाली चैवोष्णीषं चोपकल्पयितव्यं ब्रूयात् ॥ २ ॥

अनुबन्ध्याप्रायश्चित्तम् ।

वशांमालभन्ते । तामालभ्य संज्ञपयन्ति । संज्ञप्याह-वषामुत्तिवदेति । उत्तिवद्य वषामनुमूर्शं
गर्भमेष्वै ब्रूयात् । स यदि न विन्दन्ति-किमादियेरन् । यस्य विन्दन्ति-तत्र प्रायश्चित्तिः कियते ॥ १ ॥

न वै तदवकल्पते-यदेकां मन्यमाना एकयैवेत्या चरेयुः । यद्द्वे मन्यमाना द्वाभ्यामिव चरेयुः-
स्थाली चैवोष्णीषं चोपकल्पयितव्यं ब्रूयात् ॥ २ ॥

वशांमालभन्ते इति । अनुबन्ध्याप्रायश्चित्तश्रावणमंगत् । तत् सम्बन्धार्थमनुब्रूवति वशांमालभन्ते । तां
वषाभ्रगतीन्वा प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभन इत्यादिना ' आलभ्य ' तत् समर्थाचरणेनैव संज्ञपयन्ति । ततोऽप्यर्घ्यः
सहस्रं तन्ममर्थाचरणेन शमितारमाह-वषामुत्तिवदेति । तत् एतेनैव प्रवर्णेन तामुत्तिवद्याऽर्घ्यः शमितारम्
' अनुमूर्शम् ' अत्रमूर्शमृशति प्रदंश ' गर्भमेष्वै ' "कृत्वांरि कृन्"- (२।१।९७) इत्यर्थे तथै । एव ब्रूयात् ।
नं यदा तल लभन्ते ततो न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तविशुद्धये क्रियते ॥ १ ॥

कस्तत्र दोष इति चेदत आह-न वै चेदिति । यदि तादृशैरेव वशा चोदिता किं ततो गर्भेणेति ' मन्य-
माना ' एकयैवानया ' चरेयुः ' ततो गर्भस्य यागार्थस्य हिंसा कृता स्पर्शनेन स्रावकल्पने । अथ त्येकस्यामपि
चोदिताया कथमप्येते द्वे आपाति तेजालभ्यत्वात् पृथगेव वस्तुभ्यामिव ' द्वाभ्याम् ' अपि चराम इति मन्य-
माना ' चरेयुः ' तदप्युक्तम् ।

१-अनुबन्ध्यापि वषामुत्तिवद्यानुमूर्शं गर्भमेष्वै ब्रूयात् । अनेन च प्रमिता प्रेरितं । तत्प्राप्त्यर्थं प्रेरितं । इति कर्त्त० । इति
स्थाली चैवोष्णीषं चोपकल्पयितव्यं ब्रूयात् । अथ च मन्त्रिणः प्रमि प्रेरः । तदर्थं चोपकल्पे । इति कर्त्त० । अथानेनैवैवमन्त्रिणः
प्रेरितं निरूपितं गर्भमिति प्रमिण्य ओषी प्रमन्त्रं निरूपितं ब्रूयात् । अत्र कर्त्त० । प्रेरितं चेत । अथयत्र हि क्रियापरमाश्रयम् ।
प्रेरितं च न इति चेत् । तमेनैककल्पमिति चेत् एकः प्रेरः । ओषी द्वितीयः । प्रयोजनं सन्ने विरामः । इति । निरूप्यमाणमभिरूपयत
एतनु द्वाभ्याम् इति पशुवददान गर्भस्य । कष्टं वाऽप्यहस्य स्थानां मेऽश्वयाम् । अत्र कर्त्त० । मेऽश्वे च स्थान्य । अमन्त्रक
प्रोक्षणम् । कुशोदित्वादिभि । अश्वादिनाऽद्वितीयोऽश्वोऽपि प्रेरितं गर्भे पाचने निदध्यामयमिति तत्तदवदानेवदृष्ट्वा दक्षिणतो मेध
निदध्याति । अत्र कर्त्त० । अनभिप्रायितमेधम् अनया वृषाग्रीह्णा दक्षिणतोऽपाना । स्पर्शवेदिति । प्रतिप्रस्थाता वशावदानकाले
ऽजल्लोभेऽभयदानं । अत्र कर्त्त० । अत्रमन्त्राश्च अत्रवेदिता अष्टककर्मोक्त्या । मेधस्य योगस्तर्कं द्विषदानं प्रत्युपपत्त्यर्थेति ।
अश्वादिनामनुब्रूवते यत्तै त इति । वशावदानमनुमेधं कुशोदित्वा यत्तै त दानेन सन्नेति कर्त्त० । अथान्यह्ना अथ वशा इति
वपयितम् । यत्किं गर्भे इति कर्त्त० । अनिष्टमे पुनः । अनिष्टमे यर्धं पुनश्चोपकल्पे इति कर्त्त० । स्विष्टकृतपत्यतरे प्रत्येय प्रति-
प्रस्थाता प्रवर्णया चर्धं मेधमयति । स्विष्टकृतमनुब्रूवते पुनश्च इति । स्विष्टकृतं कर्त्तव्यमिति तस्य दक्षिणतज्जन वाऽप्यव-
हस्य वाऽऽप्यहस्य केरलं वा । अनुबन्ध्याप्रायश्चित्तं । मन्त्रिण्यनुब्रूवते तामिदं एव अनुब्रूयति तत्तदवदानेन सन्नेति योऽपि
त्यगोऽनुब्रूवति । गर्भमित्यर्थः । का. धौ. सू. १५। १९८-१९९ ।

(वृ) अयं वपुषा चरन्ति । अथैव तस्यै चरणं वपुषा चरित्वाऽध्वर्युश्च यजमानश्च पुनरेतः स आहाध्वर्युर्निरुहैतं गर्भमिति तथुं ह नोदरतो निरुह्येदार्ताया वै मृताया उदरतो निरुहन्ति यदा वै गर्भः समृद्धो भवति प्रजननेन वै स तर्हि प्रत्यङ्ङेति तमुपि विरुज्य श्रोणीं प्रत्यङ्गं निरुहितवै ब्रूयात् ॥ ३ ॥

(तुं) तुं निरुह्यमाणमभिमन्त्रयते । एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सहेति स यदाहेजत्सिति प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति दशमास्य इति यदा वै गर्भः समृद्धो भवत्यथ दशमास्यस्तुमेतदप्युदशमास्यं तुन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति ॥ ४ ॥

जरायुणा सहेति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सहेयादेवमेतदाह यथाऽयं

अयं वपुषा चरन्ति—यथैव तस्यै चरणम् । वपुषा चरित्वाऽध्वर्युश्च यजमानश्च पुनरेतः । स आहाध्वर्युर्निरुहैतं गर्भम्—इति । ते ह नोदरतो निरुह्येदु । आर्ताया वै मृताया उदरतो निरुहन्ति । यदा वै गर्भः समृद्धो भवति—प्रजननेन वै स तर्हि प्रत्यङ्ङेति । तमुपि विरुज्य श्रोणीं प्रत्यङ्गं निरुहितवै ब्रूयात् ॥ ३ ॥

तं निरुह्यमाणमभिमन्त्रयते—“ एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह ”—(वा. सं. ८।२८) इति । स यदाह—एजति । प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति । दशमास्य इति । यदा वै गर्भः समृद्धो भवति—अथ दशमास्यः । तुमेतदप्युदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति ॥ ४ ॥

जरायुणा सहेति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सहेयाद्—यथैवमेतदाह । “ यथाऽयं बायुरेजति

अचोदित्वात्तदस्य एव यज्ञार्थे विमानोऽयं । तस्या ' स्थानो विव ' मेवश्रवणार्थे ' उष्णीष ' च गर्भ-वेदनार्थम् ' उपच-पयित्वे ' तपकल्पयतेति यजमानपुरयः ' ब्रूयान् ' ॥ ३ ॥

अथ वपुषेति । ' पुनरेतः ' अध्वर्युर्वैश्वेदेनार्थं पूर्वमेव । ततो यजमानोऽपि तृणाविज्ञानार्थं तदभि-प्राय पुनर्वदन्तम् । ' स आहाध्वर्युर्निरुहैतं गर्भम् इति ' शशिनारमाह—' ते ' गर्भान्तरप्रदेतौ ' निरुह्येत् ' । “ उह विरुह्ये ”—(वा. पा. भा. प. ८८४) नि पूर्वो निष्कर्षणे वर्तते । विरुह्येत् किं कारणम् । ' आर्तायाः ' हि ' मृतायाः ' गोविकर्त्तरः । ' उदरतो ' निष्कर्षयति । तन्नात्रामूलमयुक्तम् । बहिर्वैश्वो जीवइवनात् । यदा तु ' समृद्धो ' निष्पन्नगर्भो ' सति ' नदा ' प्रजननेन ' तम् प्राह गच्छति । जेदरेण निर्वक् । अथ च समृद्ध इत्यर्थः । तन्निवेवमपि ब्रूयान् । ' विरुज्य ' विनाय ' श्रोणी ' ' प्रत्यङ्गं ' समृद्धममन् ' ' निरुहितवै ' इति । अथ यस्माद्विशिष्ट इदमपि ब्रूयान् ॥ ३ ॥

तं निरुह्यमाणमिति । आयुषा दशमास्यं कथिन्काम्यामभिमन्त्रयन्त्रो न्यास्यापते । सतभिर्नैदसा शोभिनेन चरणमुच्यते । यत्र यथाशुक्राङ्गकर्तारं तदङ्गान्तकर्मणः क्रमनिदयर्थम् । ततः परं, यद्विर्मित्यप्रतिपत्तिरिष्यते—१८ इति श्रीमद्वायव्यहारीश्वरामिनः कृतौ माय्यन्दिनशततमब्राह्मणमाध्याये चतुर्थकाण्डे

पञ्चमाध्याये दिगीर जज्ञगम् ॥ ४ । ५ । ३ ॥

वायुरेजति यथा समुद्र एजतीति प्राणमेवास्मिन्नेतद्वधात्येवायं दशमास्योऽश्वजरायुणा सहैति तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सह स्रुतेतिव-
मेतदाह ॥ ५ ॥

तदाहुः । कथमेतं गर्भं कुर्यादित्यद्वादद्वादवास्थावद्येयुर्यथैवेतरेषामव-
दानानामवदानं तदु तथा न कुर्यादुत ह्येषोऽविकृताङ्गो भवत्यष्टस्तादेव
ग्रीवा अपिकृत्येतस्याथ स्यात्स्यमेतं मेधश्च श्रोतयेयुः सर्वेभ्यो वा-
ऽअस्यैषोऽङ्गेभ्यो मेध श्रोतति तदस्य सर्वेषामेवाङ्गानामवत्तं भवत्यव-
द्यन्ति वशायाऽअवदानानि यथैव तेषामवदानम् ॥ ६ ॥

तानि पशुश्रपणे श्रपयन्ति । तदेवैतं मेधश्च श्रपयन्त्युष्णीषेणावेष्ट्य गर्भं
पार्श्वतः पशुश्रपणस्योपनिदधाति यदा शृतो भवत्यथ समुद्रावदानान्ये-
वाभिजुहोति नैतं मेधमुद्रासयन्ति पशुं तदेवैतं मेधमुद्रासयन्ति ॥ ७ ॥

तुं जघनेन चात्वालमुन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतो निधाय
प्रतिप्रस्थाताऽवद्यत्यथ स्रुचोरुपस्तृणीतेऽथ मनोतायै हविषांऽनुवाच आह-
वयन्ति वशाया अवदानानां यथैव तेषामवदानम् ॥ ८ ॥

यथा समुद्र एजति ”- (वा. सं. ८ । २८) इति । प्राणमेवास्मिन्नेतद्वधाति । “ पृथार्थं
दशमास्योऽश्वजरायुणा सह ”- (वा. सं. ८ । २८) इति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा
सह स्रुतेति-एवमेतदाह ॥ ५ ॥

तदाहुः-कथमेतं गर्भं कुर्यादिति । अद्वादद्वादवास्थावद्येयुः-यथैवेतरेषामवदानानामवदानम् ।
तदु तथा न कुर्यात् । उत ह्येषोऽविकृताङ्गो भवति । अपस्तादेव ग्रीवा अपिकृत्येतस्यां स्यात्स्यमेतं
मेधं श्रोतयेयुः । सर्वेभ्यो वाऽअस्यैषोऽङ्गेभ्यो मेध श्रोतति । तदस्य सर्वेषामेवाङ्गानामवत्तं भवति ।
अवद्यन्ति वशाया अवदानानि-यथैव तेषामवदानम् ॥ ६ ॥

तानि पशुश्रपणे श्रपयन्ति । तदेवैतं मेधं श्रपयन्ति । उष्णीषेणावेष्ट्य गर्भं पार्श्वतः पशुश्रपणस्योप-
निदधाति । यदा शृतो भवति । अथ समुद्रावदानान्येवाभिजुहोति । नैतं मेधमुद्रासयन्ति । पशुं
तदेवैतं मेधमुद्रासयन्ति ॥ ७ ॥

तै जघनेन चात्वालमुन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यति ।
अथ स्रुचोरुपस्तृणीते । अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । अवद्यन्ति वशाया अवदानानाम्-
यथैव तेषामवदानम् ॥ ८ ॥

(मु) अथ प्रचरणीति सुग्भवति । तस्यां प्रतिप्रस्थाता मेधापोपस्त्-
णीति द्विशव्यति सकृदभिधारयति प्रत्यनक्तयवदानेऽथयानुवाच आह-
थ्रव्याह प्रेष्येति वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्योऽनु होमं जुहोति प्रति-
प्रस्थाता ॥ ९ ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भ इति । (त्यु) अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतद्ब्रह्मणैव
यजुषा यज्ञियं करोति यस्यै योनिर्हिरण्ययीत्यदो वाऽएतस्यै योनिं विच्छि-
न्दन्ति यददो निष्कर्षन्त्यमृतमायुर्हिरण्यं तामेवास्याऽएतदमृतां योनिं
करोत्यज्ञान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहेति यदि पुमान्स्या-
द्यद्यु स्त्री स्यादज्ञान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहेति यद्युऽ-
अविज्ञातो गर्भो भवति पुंस्त्वैव जुह्यात्पुमांसां हि गर्भा अज्ञान्य-
हुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहेत्यदो वाऽएतं मात्रा विष्वञ्चं
कुर्वन्ति यददो निष्कर्षन्ति तमेतद्ब्रह्मणैव यजुषा समर्थं मध्यतो यज्ञस्य
पुनर्मात्रा सङ्गमयति ॥ १० ॥

(त्यु) अथाध्वर्युर्वनस्पतिना चरति । वनस्पतिनाऽध्वर्युश्चरित्वा यान्यु-
पभृत्यवदानानि भवन्ति तानि समानयमानोऽआहाम्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूही-
त्यस्याकामति प्रतिप्रस्थाता सु एतं सर्वमेव मेधं गृहीतेऽथोपरिष्ठादि-

अथ प्रचरणीति सुग्भवति । तस्यां प्रतिप्रस्थाता मेधापोपस्त्णीते द्विशव्यति सकृदभिधारयति
प्रत्यनक्तयवदाने । यथानुवाच आह । आश्राव्याह-‘प्रेष्य’ इति । वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहोति । अ-
ध्वर्योऽनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ९ ॥

“ यस्यै ते यज्ञियो गर्भः ”- (वा. सं. ८ । २९) इति । अयज्ञिया वै गर्भाः । तमेत-
द्ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति । “ यस्यै योनिर्हिरण्ययी ”- (वा. सं. ८ । २९) इति ।
अदो वाऽएतस्यै योनिं विच्छिन्दन्ति । यददो निष्कर्षन्ति-अमृतमायुर्हिरण्यम् । तामेवास्या एतद-
मृतां योनिं करोति । “ अज्ञान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहा ”- (वा. सं. ८ ।
२९) इति, यदि पुमान्स्यात् । यद्यु स्त्री स्यात्-अज्ञान्यहुता यस्यै तां मात्रा समजीगमं स्वाहेति ।
यद्युऽअविज्ञातो गर्भो भवति, पुंस्त्वैव जुह्यात् । पुमानो हि गर्भाः । अज्ञान्यहुता यस्य तं मात्रा
समजीगमं स्वाहा-इति । अदो वाऽएतं मात्रा विष्वञ्चं कुर्वन्ति-यददो निष्कर्षन्ति । तमेतद्ब्रह्मणैव
यजुषा समर्थं मध्यतो यज्ञस्य पुनर्मात्रा सङ्गमयति ॥ १० ॥

अथाध्वर्युर्वनस्पतिना चरति । वनस्पतिनाऽध्वर्युश्चरित्वा यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति-तानि
समानयमान आह-‘अश्रवे स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि’ इति । अस्याकामति प्रतिप्रस्थाता । स एतं सर्वमेव मेधं

राज्यस्याभिधारयत्याश्रयाह प्रेष्येति वृषदकृतेऽध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्योऽनु
होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ११ ॥

पुरुदस्मो विप्ररूप इन्दुः । बहुदान इति हेतयदाह पुरुदस्म इति
विप्ररूप इति विप्ररूपा इव हि गर्भाऽइन्दुरन्तर्महिमानमानञ्च धीरऽइत्य-
न्तर्ह्येष मातर्यक्तो भवत्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीमष्टापदी भुव-
नात् प्रयन्ताथ स्वाहेति प्रथयत्येवैनामंतस्सुभूयो ह जयत्यष्टापदश्च
यदु चानष्टापदा ॥ १२ ॥

तदाहुः । केतं गर्भं कुर्यादिति वृक्षऽएवैनमुद्व्युरन्तरिक्षायतना वै गर्भा
अन्तरिक्षमिवैतद्यदक्षस्तुदनं स्वऽष्टपायतनं प्रतिष्ठापयति तदु वाऽ-
आहुष्य एनं तत्रानुव्याहरेद्वृक्षऽएनं मृतमुद्धास्यन्तीति तथा हेव स्यात् ॥ १३ ॥

(द) अप एवैनमभ्यवहरेयुः । (रु) आपो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा
तदेनमुपस्वेव प्रतिष्ठापयति तदु वाऽआहुष्यऽएनं तत्रानुव्याहरेदुपस्वेव मरि-
ष्यतीति तथा हेव स्यात् ॥ १४ ॥

(दा) आखुत्कऽएवैनमुपकिरेयुः । (रि) इयं वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा
तदेनमस्यामेव प्रतिष्ठापयति तदु वाऽआहुष्य एनं तत्रानुव्याहरेत्क्षिप्रेऽस्मै
मृताय श्मशानं करिष्यन्तीति तथा हेव स्यात् ॥ १५ ॥

एद्धीवे । अयोपरिष्ठाह द्विराज्यस्याभिधारयति । आश्रयाह-‘प्रेष्य’ इति । वषदकृतेऽध्वर्युर्जुहोति ।
अध्वर्योऽनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ११ ॥

“पुरुदस्मो विप्ररूप इन्दुः”-(वा. सं. ८ । ३०) इति । बहुदाना इति हेतयदाह-
पुरुदस्म इति । विप्ररूप इति । विप्ररूपा इव हि गर्भाः । “इन्दुरन्तर्महिमानमानञ्च धीरः”-
(वा. सं. ८ । ३०) इति । अन्तर्ह्येष मातर्यक्तो भवति । “एकपदी द्विपदी त्रिपदी
चतुष्पदीमष्टापदी भुवनानां प्रयन्तां स्वाहा”-(वा. सं. ८ । ३०) इति । प्रथयत्ये-
वैनामेतत् । सुभूयो ह जयति-अष्टापदेष्टा, यदु चानष्टापदा ॥ १२ ॥

तदाहुः-केतं गर्भं कुर्यादिति । वृक्षऽएवैनमुद्व्युरः । अन्तरिक्षायतना वै गर्भाः । अन्तरिक्षमिवैतद्य-
दक्षः । तदेनं स्वऽष्टपायतने प्रतिष्ठापयति । तदु वाऽआहुः-य एनं तत्रानुव्याहरेद्वृक्षऽएनं मृत-
मुद्धास्यन्तीति । तथा हेव स्यात् ॥ १३ ॥

अप एवैनमभ्यवहरेयुः । आपो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तदेनमुपस्वेव प्रतिष्ठापयति । तदु
वाऽआहुः-य एनं तत्रानुव्याहरेद-अपस्वेव मरिष्यतीति । तथा हेव स्यात् ॥ १४ ॥

आखुत्कऽएवैनमुपकिरेयुः । इयं वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तदेनमस्यामेव प्रतिष्ठापयति । तदु
वाऽआहुः-य एनं तत्रानुव्याहरेत्-क्षिप्रेऽस्मै मृताय श्मशानं करिष्यन्तीति । तथा हेव स्यात् ॥ १५ ॥

(त्प) पशुश्रवणऽर्चनं मरुद्भ्यो जुहुयात् । (द) अहुतादो वै देवानां मरुतो
 विडुहुतमिवैतद्यदुह्यतो गर्भऽआहवनीयाद्याऽएष आहृतो भवति पशु-
 श्रवणस्तथा ह न बहिर्ध्या यज्ञाद्भवति न प्रत्यक्षमिवाहवनीये देवानां वै मरुत-
 स्तुदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

सु हुत्वेव समिष्टयजूँषि । प्रथमावशान्तेष्वुद्गारेष्वेतथै सोष्णीपं
 गर्भमादत्ते तं प्राहृतिष्ठञ्जुहोति मारुत्यऽर्चां मरुतो यस्य हि क्षये पाथा
 दिवो विमहसः ॥ सु सुगोपातमो जन इति न स्वाहाकरोत्यहुतादो वै
 देवानां मरुतो विडुहुतमिवैतद्यदस्वाहाकृतं देवानां वै मरुतस्तुदेनं मरु-
 त्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १७ ॥

(त्प) अथाङ्गारैरभिसमूहति । महीं द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमिक्ष-
 ताम् । पिपृतां नो भुरीमभिर्गति ॥ १८ ॥ (शतम् २७००)

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-३ ॥ (५-२)

पशुश्रवणऽर्चनं मरुद्भ्यो जुहुयात् । अहुतादो वै देवानां मरुतो विद । अहुतमिवैतद्य-यदुह्यतो
 गर्भः । आहवनीयाद्याऽएष आहृतो भवति । पशुश्रवणः । तथा ह न बहिर्ध्या यज्ञाद्भवति । न प्रत्यक्ष-
 मिव आहवनीये । देवानां वै मरुतः । तुदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

स हुत्वेव समिष्टयजूँषि, प्रथमावशान्तेष्वुद्गारेष्वेतथै सोष्णीपं गर्भमादत्ते । तं प्राहृतिष्ठञ्जुहोति-
 मारुत्यऽर्चा । “ मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः ॥ सु सुगोपातमो जनः ”-
 (बा. मं. ८ । ३१) इति । न स्वाहा करोति । अहुतादो वै देवानां मरुतो विद । अहुत-
 मिवैतद्य-यदस्वाहाकृतम् । देवानां वै मरुतः । तुदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १७ ॥

अथाङ्गारैरभिसमूहति-“ महीं द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमिक्षताम् । पिपृतां नो
 भुरीमभिः ”- (बा. सं. ८ । ३२ ।) इति ॥ १८ ॥

इत्यग्निष्टोमः ।

इन्द्रो ह वै षोडशी । तं नु सकृदिन्द्रं भूतान्युत्परिच्यन्त प्रजा वै भूतानि
ता ह्येनेन सदग्भवमिवासुः ॥ १ ॥

(१) इन्द्रो ह वाऽईशांश्चके । कथं न्वहमिदं सर्वमिति तिष्ठेयमर्वा-
गेव मुदिदं सर्वं स्यादिति सुऽएतं ग्रहमपश्यत्तमगृहीत सु इद-
ं सर्वमेवात्यतिष्ठदवुगिवास्मादिदं सर्वमभवत्सर्वं ह वाऽइदमिति
तिष्ठत्यवुगिवास्मादिदं सर्वं भवति यस्यैवं विदुष एतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ २ ॥

अथ षोडशी ग्रहः ।

इन्द्रो ह वै षोडशी तं नु सकृदिन्द्रं भूतान्युत्परिच्यन्त । प्रजा वै भूतानि । ता ह्येनेन सदग्भव-
मिवासुः ॥ १ ॥

इन्द्रो ह वाऽईशांश्चके ' कथं न्वहमिदं सर्वमिति तिष्ठेयम् । अर्वागेव मुदिदं सर्वं स्याद् ' इति ।
स एव ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत । स इदं सर्वमेवात्यतिष्ठत्, अर्वागेवास्मादिदं सर्वमभवत् । सर्वं
वाऽइदमिति तिष्ठति, अर्वागेवास्मादिदं सर्वं भवति यस्यैवं विदुष एतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ २ ॥

इन्द्रो ह वै षोडशीति । ' षोडशी ' नाम षोडश उरोतिष्ठोमो ग्रह एव काश्यो विधीयते तदर्थमितिहासो-
पपातः । ' इन्द्रः ' देवराजः षोडशामयवराकार्णधनुः षोडशः सोऽस्यास्तांति ' षोडशी ' तच्छब्दः ध्रुवत
इत्यप्युहायः । षोडशं षोडशीन्द्रः । (प्रतिद्वन्द्वनसकृन्त्यमेव प्रतिद्वः १) प्राक् ' भूतानि ' तान्येवैष्टाकामाप
' आत्यन्त्यम् ' । शानैश्वर्यप्रमायै । ' प्रजा वै भूतानि ' देवराजव्यतिरिक्ताः ' प्रजाः ' ' भूतानि ' ' ताः '
च प्रजा ' एनेन ' इन्द्रेण ' सदग्भवम् ' ' आसुः ' सदस्यो भूत्वा भूत्वा आसुः स्थिताः । इन्द्र अग्नि-
ष्टोमाम्ना ईजे ताऽअग्नि ताभ्यामीजिरे एवेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

अथैव सति-इन्द्रो ह वा इति । स एव ग्रहमिति । यद्यपि पूर्वं नोरन्वसो ग्रहस्ताभ्यामितिष्ठेयवशा
पुरेतिवा कमादुपस्थितायाः प्रत्यक्षवर्णनार्थेन वदन्मात्रम् । स इदं सर्वमेवात्यतिष्ठति । यदस्यादिन्द्रात्
कर्तृविद्याभावनाभिनिर्गुहं तत् सर्वमतिक्रम्य अतिष्ठत् । सर्वं ह वा इदमिति । ' तिष्ठति ' इति कृतवचनम् ।
ननु च सं वै द्रुतः सवने गृहीदिति प्रातःसवनान्तर्गतोऽयं क्रमाऽउरोतिष्ठोमेन ग्रहीयते । ततश्च परार्थे
कुरुतिरिपवादः स्यात् यथाऽजिमाष्टौ प्रवर्ग्ये च । नैतदेवं, तथा हि सति कत्वयोऽयं नियः स्याच्च ' यद्यग्नि-
ष्टोमः स्यात् । यनुरप्यः स्यात् । यदि षोडशी स्यात् ' इत्यन्यता । दर्शनानि विहस्येन् शस्त्रान्तरात्कुट
एव स्वात्कामनिर्देशः । षोडशिता वीर्यकामः स्तुर्बलः । अतिप्रसास्तु नित्याः पृष्ठे विश्वजिनि च । प्रवर्गोऽजि
नित्य एव चान्ते वज्रिप्रथमप्रयोगादौ निरस्त इति विशेषः ॥ २ ॥

१-ब्रह्मदेवमिदं इन्द्रम् । षोडशी व्याजोरोतिष्ठोमोऽस्तोमः । वेत्यादिकृत इवे । च कुरुतिकारः । तदर्थेन तद्वदति-
रुपात्ममिदं अतिष्ठत् । अतः प्रदेमराजः अजिष्टोमः शब्दवात् अतिष्ठेयमिति कृतम् । वाजपेयस्य षोडशिरिति कृतम् ।
अतोर्विस्तारोऽयमिति कृतम् । इति कर्कः । का. जी. सू. १. १०. १. १०१ ।

तस्मादेतद्वृषिणाभ्युक्तम् । नु ते महित्वमुनुभूदथ द्यौर्धुदन्यया स्फुरया
क्षामवस्थाऽऽइति न ह वाऽसस्यासौ द्यौरन्यतरां च न स्फुरीमुनुवभूव त्रयेद-
१९सुर्वमेवात्यतिष्ठद्वर्गिवास्मादिद १९ सुर्वमभवत्सुर्व १९ ह वाऽहदमति-
तिष्ठत्यवर्गिवास्मादिद १९ सुर्व भवति यस्यैवं विदुषऽएतं ग्रहं गृहन्ति ॥३॥

तं वै ह्रिवित्यऽर्चा गृह्णाति । ह्रिवतीषु स्तुवते ह्रिवतीऽनुशथं सति
 ब्रवीष्ये वै हर इन्द्रोऽसुराणाथं सपुत्रानाथं समवृद्धं तयोऽप्येव एतद्दीर्घथं
 हरः सपुत्रानाथं संवृद्धे तुस्माद्भ्रिवित्यऽर्चा गृह्णाति ह्रिवतीषु स्तुवते
 ह्रिवतीऽनुशथं सति ॥ ४ ॥

तं प्राश्नुषुभा गृहाति । गायत्रं वै प्रातःस्वनं त्रैपुमं साध्यन्दिनम्

तस्मादेतदपिणाभ्यनूक्तम्—“न ते महित्वमनुभूयथ सौम्येद्व्ययास्किण्या क्षामवस्याः” इति । न ह वाऽभ्यस्यासीद्यौत्यतराञ्च विप्रगीमनुबभूव । तपेदं सर्वमेवात्यतिष्ठत्, अवगिवास्मादिदं सर्वमभवत् । सर्वं ह वा इदमतितिष्ठति । अवगिवास्मादिदं सर्वं भवति—यस्यैवं विदुषः पश्यं प्रहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तै वै हरिवत्पञ्चा गृह्णाति । हरिवत्तीषु स्तुवते, हरिवत्तीरनुनंसति । वीर्यं वै हर इन्द्रोऽमुषाणां सप-
 तानां समबुद्धः । तयो एष पृथग्नीर्य हरः सपत्नानां संवृद्धे । तस्माद्वरिवत्पञ्चा गृह्णाति । हरिवत्तीषु
 स्तुवते, हरिवत्तीरनुनंसति ॥ ४ ॥

तं वाऽअनुशुभा गृह्णाति । गायत्रं वै मातःसवनम्-त्रैष्टुभं माघ्यन्दिनं सवनं जागृतं तृतीयसवनम् । अथातिरिक्तानुशुभं अत्येवैनमेतद्वेचयति । तस्मादनुशुभा गृह्णाति ॥ ५ ॥

समादेतदधिगेति । (मैत्रेयीतदिन्द्रम्यानिष्ठानुत्वम् 'अभ्यन्तल्ल' 'न ते महित्वम्' इह उच्यते-हे माव-
मिन्द्र । विज्ञानतः बहुति ज्ञातानि मक्तादन्विष्येति विज्ञानतः । तव महित्वं नानुभवति 'दोः' 'जब'
अतः कारणान् चन 'यत्' यस्मात् कारणात् महाबलतया बलमिवात्मानमाचरितव्या एतव्वा नलवदरा ।
अहन्निह परिशयानमन्मा जायमान तु विधातव्या । " न ते महित्वमनुदध चैर्दिन्द्रम्या रिताया क्षामवस्याः "
इति नैव यस्मैकमपि सव्या दक्षिणा वा शिक्षामन्तमनुभूता " । "अनुदधगे"-(पा. सू. १ । ४ । ८४ ।)
इति कर्मप्रवचनीय ।) यस्मिन्नुपदेशस्य निष्पन्नस्य वा शिक्षाया तमपि प्रदेसमुभयतया चोर्न प्रातेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तथा तेन प्रकारेणैव सर्वमिन्द्रोऽप्यतिष्ठत् । यया यौषादर्यवि न जातेति मन्त्रेणेतिहाम् प्रहृषति । तेनाप्य फलविधिः । तं वै इतिवदत्येति । 'वीर्यं वै हरः' ज्योतिः । तत्र 'इन्द्रोऽसुराणाम्' स्वभूत सहजवानाङ्ग-
ज्वान् वृत्तवानित्यर्थः । (ततश्च हारावृत्तत्वमिति हर्गिरिन्द्रं) 'तयो एव' ततश्च हरिराह्न् हर्षाविन प्रयुञ्जानो
इत्येव वीर्यस्य भवतीति ॥ ४ ॥

तं वा इति । प्रसन्ना ॥ ५ ॥ ६ ॥

१-अत्राश्वमेधेऽपि यथाहान् यद्विवा बोधयेन कादित्यन्तु प्रविशानतिष्ठ युवाहंति वा । अतिशयस्य बहुत्वभावात् बहुवचनमुच्यते । अतिशयोक्त्येव । पाँकपयं वासाहारादिति कर्त्तुः । अतिशयवृद्धम् ८ । १३ युवाहंतिमेवेति ८ । १४ इमे अवनिकल्पः । ईदमिदं ८ । १५ । तृतीयवचनकल्पस्य अत्राश्वमेधेऽपि तृतीयाहंति युवाहंति कर्मसुतोपेत्यति कर्त्तव्यः । अ. श्री. सू. १२ । १५ ।

सुवनं जुगतं तृतीयसवनमथातिरिक्तानुपुब्रत्येवैनमंतद्रचयति तस्मादनु-
ष्टुभा गृहाति ॥ ५ ॥

तं वै चतुःशक्तिना प्रात्रेण गृहाति । त्रयो वाऽऽहमे लोकास्तदिमानेव
लोकांस्तिसृभिः शक्तिभिरप्रोत्यत्येवैनं चतुर्थ्या सप्तया रेचयति तस्मा-
च्चतुःशक्तिना प्रात्रेण गृहाति ॥ ६ ॥ [अर्धप्रपाठकः] ॥

तं वै प्रातःसवने गृहीयात् । (दा) आग्रयणं गृहीत्वा सु प्रातःसवने
गृहीत एतस्मात्कालादुपशेते तदेनं सर्वानि सवनान्यतिरेचयति ॥ ७ ॥

माध्यन्दिने वैनं सुवने गृहीयात् । (दा) आग्रयणं गृहीत्वा सोऽण्णा
मीमांसैव प्रातःसवनमुपवेनं गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा सु प्रातःसवने
गृहीत एतस्मात्कालादुपशेते ॥ ८ ॥

(तैऽया) अथातो गृह्णात्येव । (उ) अतिष्ठ चृत्रहन्त्रं युक्ता तं ब्रह्मणा
हरी । अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु चमना । उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा षोडशिनऽण्ण ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनऽडुति ॥ ९ ॥

तं वै चतुःशक्तिना प्रात्रेण गृहाति । त्रयो वाऽऽहमे लोकः । तद् इमानेव लोकांस्तिसृभिः
शक्तिभिरप्रोति । अत्येवैनं चतुर्थ्या सप्तया रेचयति । तस्माच्चतुःशक्तिना प्रात्रेण गृहाति ॥ ६ ॥

तं वै प्रातःसवने गृहीयात्-आग्रयणं गृहीत्वा । प्रातःसवने गृहीत एतस्मात्कालादुपशेते ।
तदेनं सर्वानि सवनान्यतिरेचयति ॥ ७ ॥

माध्यन्दिने वैनं सवने गृहीयात् आग्रयणं गृहीत्वा सो एषा मीमांसैव प्रातःसवनं वैनं गृही-
यादाग्रयणं गृहीत्वा ॥ प्रातःसवने गृहीत एतस्मात्कालादुपशेते ॥ ८ ॥

अथातो गृह्णात्येव “अतिष्ठ चृत्रहन्त्रं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनं सु ते मनो
यावा कृणोतु चमना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनं एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा षोडशिनं”- (वा. सं. ८ । ३३ ।) इति ॥ ९ ॥

तं वै प्रातःसवनं इति । एतस्मात् कालादिनि । तृतीयसवनप्रास्तात् उग्र एतन् “तदेनं सर्वानि
सवनान्यतिरेचयति” इति आग्रयणोवात् । तथापि “तं वै पुरास्तमयादुवाकरोति”-इति वचनादस्मिन्
पादुपशेते ॥ ७ ॥

माध्यन्दिने वैनमिति । प्रसञ्जास्तिकेः ॥ ८-९-१० ॥

१-माध्यन्दिने वाऽऽग्रयणादुपरः । अतः षोडशी एषान्नववर्षः । अतश्चहस्ते वाऽऽहमेवापान् । पूजको वेषादपि २३-म् । अत्र
वर्षः । षोडशिनं गृह्णाते पृथगुपशेतेत्यत्र तत्रैव गृह्णाति । अतश्चिन्ताः । एवं चतुर्थाः पादो कालप्रत्ययः । षोडशिनस्य तु
पादः कालः । अतश्चतुर्थाः पादो गृहीतवने कालप्रत्ययः काल इति । तथाच कर्त्तव्या भुवि । अथो अत्र ह । तृतीय-
सवनं एनं गृह्णाति । आग्रयणमेव गृहीत्वा वैनमिति । वा० भो० सु० १३ । १५-१६ ।

मुखं ह वै देवाः । (५) अग्रं सदृशा आसुः मुखं पुण्यास्तुपा^१ मुखं पा-
^२तदृशाना^३ मुखं पा^४ पुण्यानां उयाऽकामयन्नातिष्ठवानः स्यान्त्यग्नि-
 इन्द्रः सूर्यः ॥ १ ॥

(स्तु) त्वेजन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । (स्तु) तुऽपत्तानतिष्ठान्ददृशु-
 स्तानत्यगृह्णत ननुदेनानत्यगृह्णत तुस्मादतिष्ठानां नाम त्वेतिष्ठानानां-
 ऽभवन्त्युधेतुऽपत्तदतिष्ठेवातिष्ठेव ह वै भवन्ति युस्येव विदुषऽपत्तान्यद्वान्
 गृह्णन्ति ॥ २ ॥

नो ह वाऽहदमुधेऽग्नौ व्युचं आस । यदिदुमस्मिन्वचुः सांऽकामयतंदं
 मयि व्युचं स्यादिति सु ऽपत्तं प्रदमपश्यतुमगृह्णत तुनांऽस्मिन्ने-
 तद्वचंऽआसु ॥ ३ ॥

मयं ह वै देवा अग्रं सदृशा आसुः—मयं पुण्याः । तेषां मयिनां सदृशानां मयिनां पुण्यानां प्रयो-
 ऽकामयन् ' अतिष्ठानानः स्याम ' इति—अग्निः इन्द्रः सूर्यः ॥ १ ॥

तेज्यन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । त्वेजानतिष्ठान्ददृशुः । तानत्यगृह्णत । तद्यत् पुनान अत्यगृह्णत ।
 तस्मादतिष्ठाना नाम । त्वेतिष्ठानानां भवन् । यथेतुऽपत्तदतिष्ठेव । अतिष्ठेव ह वै भवन्ति । यथेयं
 विदुषः पुनान्यद्वान्गृह्णन्ति ॥ २ ॥

नो ह वाऽहदमुधेऽग्नौ व्युचं आस—यदिदुमस्मिन्वचुः सांऽकामयन् । इदं मयि वचं स्यादिति । न
 पुनं प्रदमपश्यन्तु तमगृह्णन्ति । तनांऽस्मिन्नेतद्वचं आस ॥ ३ ॥

मयं ह वै देवा इति । पुनानतिष्ठाना नाम मन्त्राः पृष्ठे पठन्ति विश्वामित्रे च विश्वामित्रे । ' अतिष्ठानान् ' ।
 अतिष्ठानान् धाराणां " आशां मयिऽकामयन्तिवच "—(पा. सू. ३. २. ७४) इति वदितुं । अत्यगृह्णन्त-
 मित्युक्तमितिष्ठानानः ' तान् ' प्रदमतिष्ठानान् गृह्णन्ति देवाश्च ' अतिष्ठानानां भवन् ' कथं ' यथा ' ' पुनं ' ।
 अत्यगृह्णन्त (पुनं मयि लोकप्रतिष्ठम्) ' अतिष्ठेव ' इतिष्ठेवमिति "आलम्बोपायां"—(पा. सू. ३. ३. १६) ।
 इति अतिष्ठानमतिष्ठानेति वा एवामस्मिन्मतिष्ठानम् इति प्रत्ये त्वत्तु मनुष्यः । इति वाक्पदगोऽतिष्ठानान् एव
 भवति । ' यथेयं विदुषः पुनान् मन्त्रान् गृह्णन्ति ' । तद्वद्वचनार्थं चान्यत्र कथितं " तान् पृष्ठे
 पठन्ति गृह्णन्ति " इत्यर्थेति । तस्मिन् मनुष्याने मदेव विदुषः कथं मयि मन्त्रान् एवेति
 वचनात् ॥ १ ॥ २ ॥

नो ह वा इति । शिविरातिष्ठानान् कथय एतां मन्त्राणां यथामहं मं वै शिविः ' वचं ' वचं

१-पृष्ठः पठन्ति मन्त्रान्मन्त्रान् । वाक्पदगोऽतिष्ठानान् ३ वा. धी. सू. १३-४० । २-यथामिष्टानामहं मदेव विदुषः
 मयिऽकामयन्तिवचम् । कथं वा । कथं अहं वैतिष्ठानम् । कथं वा कथं अहं वैतिष्ठानम् । यथामिष्टानामहं मदेव विदुषः
 पुनं मन्त्रान् गृह्णन्ति इति कथं वचनात् । मन्त्रान् पुनं मन्त्रान् गृह्णन्ति इति कथं वचनात् ३ वा. धी. सू. १३ । ४०-४० ।

नो ह वाऽइदमुग्रऽइन्द्रऽभोज आस । यदिदमस्मिन्नभोजः सोऽकामयतेदं
मध्यभोजः स्यादिति सु एतं ग्रहमपश्यत्तमगृहीत ततोऽस्मिन्नेतदभोज आस ॥ ४ ॥

नो ह वाऽइदमुग्रं सूर्यं भ्राजऽआस । यदिदमस्मिन्भ्राजः सोऽकामयतेदं
मयि भ्राजः स्यादिति सु एतं ग्रहमपश्यत्तमगृहीत ततोऽस्मिन्नेतद्भ्राज
ऽआसेत्तानि ह वै तेजाः^१स्येतानि वीर्याण्यात्मुन्धते युस्यैवं विदुष
एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ ५ ॥

तान्वै प्रातःसवने गृहीयात् । (दा) आग्रयणं गृहीत्वात्मा वाऽआग्र-
यणो बहु वाऽइदमात्मन एणैकमुतिरिक्तं क्रोम हृदयं त्वद्यत् ॥ ६ ॥

(न्मा) माध्यन्दिने वैनान्तसवने गृहीयात् । (दु) दुक्थ्यं गृहीत्वोपाक-
रिष्यन्वा पूतभृतोऽयुधं ह वाऽअस्येपोऽनिरुक्तऽआत्मा युदुक्थ्यः
सोऽएषा मीमांसैव प्रातःसवनं एवैनान्गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा ॥ ७ ॥

ते माहेन्द्रस्यैवानु होमं^२ हूयन्ते । (न्तऽ) एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो

नो ह वाऽइदमुग्रऽइन्द्रऽभोज आस—यदिदमस्मिन्नभोजः । सोऽकामयत । इदं मध्यभोजः स्यादिति ।
स एतं ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत ततोऽस्मिन्नेतदभोज आस ॥ ४ ॥

नो ह वाऽइदमुग्रं सूर्यं भ्राज आस—यदिदमस्मिन्भ्राजः । सोऽकामयत । इदं मयि भ्राजः स्यादिति ।
स एतं ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत । ततोऽस्मिन्नेतद्भ्राज आस । एतानि ह वै तेजांसि । एतानि वीर्या-
ण्यात्मन्धते—यस्यैवं विदुषः एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ ५ ॥

तान्वै प्रातःसवने गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा । आत्मा वाऽआग्रयणः । बहु वाऽइदमात्मन एक-
कमतिरिक्तं क्रोम, हृदयं त्वत् पश्यत् ॥ ६ ॥

माध्यन्दिने वैनान्तसवने गृहीयात् । उक्थ्यं गृहीत्वा उपाकरिष्यन्वा पूतभृतः । अयं ह
वाऽअस्येपोऽनिरुक्त आत्मा—युदुक्थ्यः सोऽएषा मीमांसैव । प्रातःसवनं एवैनान्गृहीयादाग्र-
यणं गृहीत्वा ॥ ७ ॥

ते माहेन्द्रस्यैवानु होमं हूयन्ते । एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो धन्माहेन्द्रः । अप्यस्येतांश्च-

भ्राजः^३ इत्येतद्दर्शनं क्रियते । तेजांसि दीप्तयः वीर्याणि वीरयन्ति विक्रमन्ते कार्यं सत्प्रयन्ते तिरिति ॥ ३-५ ॥

तान्वै प्रातःसवनं इति । ' आ मा ' शरीरस्यैव ' बहु ' अनिरिक्तमस्ति । किं किं ' क्लोम ' शोशिता-
वारम् । हृदयं त्वत् ' त्वच्छब्दश्चशब्दार्थः । क्रोमबृहदयं च ' यन्त्वन् ' अन्यत् सकृत्सीद्वादि तदामनोऽतिरि-
क्तम् । यस्यादेकैकमतिरिक्तं लक्षणमप्येकैकं पृथगवस्थितमप्येवमर्थः । तत्र किं पञ्चामनो बहुतिरिक्तमस्ति । एते-
ऽप्यतिप्राज्ञाः अनिरिक्ताः, तेनैतैरतिरिक्तमप्यन एवामनोऽन्तरे भवितव्यमितिभिप्रायः ॥ ६ ॥

माध्यन्दिनं इति । ' उपाकरिष्यन्वा ' पृष्टयं कुन् एतन् । ते माहेन्द्रस्यैवानु होमं हूयन्त इति^४ ।

१-माहेन्द्रमुग्रं । अतिप्राज्ञाभिरिति शेषः । का० यो० सू० १२।५१।

ग्रहो युन्माहेन्द्रोऽप्यस्येतन्निष्केवल्यमेतु स्तोत्रं निष्केवल्यं शम्भु-
मिन्द्रो वै युजमानो युजमानस्य वाऽएते कामाय गृह्यन्ते तुम्मान्माहेन्द्र-
स्यैवानु होमं हूयन्ते ॥ ८ ॥

(न्तोऽया) अयातो गृह्णान्येव । (वा) अग्रे पवस्व स्तुपा ऽअस्मै वृचः
सुवीर्यम् ॥ दुधद्रपि मयि पुंषम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वृचसः-
एष ते योनिरग्रये त्वा वृचसे ॥ ९ ॥

(सऽ) वृत्तिष्ठन्नोजसा । सह पीत्वी शिप्रंऽअवेपयः ॥ सोममिन्द्र चमू-
सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽर्चिन्द्राय त्वोजसऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वोजसः ॥ १० ॥

(सेऽह) अहश्रमस्य केतवः । (यां) विरदमयो जनारं ॥ अनु ॥
भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥ उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजयेषु तं
यानिः सूर्याय त्वा भ्राजयेति ॥ ११ ॥

प्रेवल्पमेव स्तोत्रम्, निष्केवल्यं शम्भुम् । इन्द्रो वै यजमानः । यजमानस्य वाऽएते कामाय गृह्यन्ते ।
तुम्मान्माहेन्द्रस्यैवानुहोमं हूयन्ते ॥ ८ ॥

अयातो गृह्णान्येव । “ अग्रे पवस्व स्तुपा अस्मै वृचः सुवीर्यम् । दुधद्रपि मयि
पुंषम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वृचसः एष ते योनिरग्रये त्वा वृचसे ”-
(बा० सं० ८ । १८) इति ॥ ९ ॥

‘ वृत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रंऽअवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् । उपयामगृही-
तोऽर्चिन्द्राय त्वोजसऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वोजसः ’- (बा० सं० ८ । ३९) इति ॥ १० ॥

‘ अहश्रमस्य केतवः विरदमयो जनारं ॥ अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा । उप-
यामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजयेषु तं यानिः सूर्याय त्वा भ्राजयेति ”-
(बा० सं० ८ । ४०) इति ॥ ११ ॥

माहेन्द्रमेतन्निष्केवल्यं शम्भुम् । “ द्रुतश्रुतो गृह्यन्ते ” किं पुनः कामाय उक्तं गृह्यन्ते गृह्यन्ते । अतः ह वा
अम्यैव । यदम्भुम् । अतिरक्तं कामाय यदुक्तम् । ननु किमेतानि (नदतिरिक्तमादित्यं वृचमेव यन्निष्केवल्यः) ॥
प्रातःपवनं पूर्वनामिति । (यदति नमस्तुतः प्रत्ययान्तिनामन्ति । नदतिरिक्तमादित्यं वृचमेव यन्निष्केवल्यः) ॥ ७ ॥ ८ ॥

अयात इति । ‘ कने पवस्व ’ इत्यर्चना तु मन्त्रं पृथग्यदिशूक्तमान्वादेन तु प्रत्ययान्तेष्वपि
निलोच्यः ॥ ९-११ ॥

तेषां भक्षः । (धोऽग्ने) अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वास्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं
मनुष्येषु भूयासमिन्द्रो जिष्ठो जिष्ठस्त्वं देवेष्वस्यो जिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूया-
सम् ॥ सूर्यं भ्राजिष्ठं भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयास-
मित्येतानि ह वै भ्राजार्थस्येतानि वीर्याण्यात्मन्धत्ते वस्येवं विदुष
एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ १२ ॥

तान्वे पृथये पठहे गृहीयात् । (तू) पूर्वं अहोऽआग्नेयमेव प्रथमेदग्नेन्द्रं
द्वितीये सौर्वं तृतीयऽएवमेवान्वहम् ॥ १३ ॥

तानु हेकऽउत्तरे अहं गृह्णन्ति । तदु तथा न कुर्यात्पूर्वऽएवैनांस्वहं
गृहीयाद्युत्तरे अहं गृहीप्यन्त्स्यात्पूर्वऽएवैनांस्वहं गृहीत्वाथोत्तरे अहं
गृहीयादेवमेव यथापूर्वं विश्वजिति सर्वपृष्ठऽएकाहऽएव गृह्यन्ते ॥ १४ ॥
इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-५ ॥ (५, ४,) ॥

तेषां भक्षः । “ अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वास्त्वं देवेष्वसि, वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ।
इन्द्रो जिष्ठो जिष्ठस्त्वं देवेष्वसि, ओ जिष्ठोहं मनुष्येषु भूयासम् । सूर्यं भ्राजिष्ठं भ्राजि-
ष्ठस्त्वं देवेष्वसि, भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ”- (वा. सं. ८ । ३८-४०) इति ।
एतानि ह वै भ्राजसि । एतानि वीर्याण्यात्मन्धत्ते । वस्येवं विदुष एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ १२ ॥
तान्वे पृथये पठहे गृहीयात् । पूर्वं अग्ने-आग्नेयमेव प्रथमेदहन् । ऐन्द्रं द्वितीये । सौर्वं
तृतीये-एवमेवान्वहम् ॥ १३ ॥

तानु हेकऽउत्तरे अहं गृह्णन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । पूर्वऽएवैनांस्वहं गृहीयात् । यद्युत्तरे अहं
गृहीप्यन्त्स्यात्-पूर्वऽएवैनांस्वहं गृहीत्वा-अथोत्तरे अहं गृहीयात् । एवमेव यथापूर्वं विश्वजिति-
सर्वपृष्ठऽएकाहऽएव गृह्यन्ते ॥ १४ ॥ इति पृष्ठपः षडहः । विश्वजिदेकाहो वा ॥

तेषां भक्ष इति । अत्रापि लिङ्गक्रमान्धमेव विनियोगः । यजमानस्येव च भक्षो मन्त्रवर्गात् ‘ आत्मन्धत्ते ’
इति च वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

तान्वे पृथये इति । प्रथमे मादेन्द्रस्तोत्रं तत्साधनत्वाद्ब्रह्मन्तर्गादिनि सामानि पृथानि तसम्बन्धाद्ब्रह्मनि
षट् पृथानि तेषां समूहः पृष्ठपः षडहः । “ तस्य समूहः ” (पा. सु. ॥ १ । ३७ ।) इति ग्रहण-
यत्प्रकरणे-पृष्ठपारिष्य षडहः पृष्ठपः षडहः-इति । अतः सवनसम्बन्धादन्यथास्य वाक्यप्रकृतिकमिदं कार्य-
विशेषसम्बन्धवचनम् । तानु हेक इति । यद्युत्तरे अहं गृहीप्यन्त्स्यादुत्तरे अहं गृहीत्वात्यतो वचनात्ततः पूर्वं
गृहीत्वेव गृहीयात् । विश्वजिति नाम्ना सर्वपृष्ठपः षडहः पृष्ठपः सवनस्यैव सामान्यं वर्तते । सर्वोऽपि पृष्ठ-
पः सामान्यनि रयन्तर्गादिनि यत्प्र सन्ति स सर्वपृष्ठपः षडहः एवैव गृह्यन्ते इति विनियोगान्तरम् ॥ १२ ॥ १४ ॥

इति श्रीभट्टाचार्यहोत्रास्मिन् कृतौ सामन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थब्राह्मणे

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-४ ॥

एष वै प्रजापतिः । (यं) यं एष यजुस्तापते तं वृश्मादिभ्यः प्रजाः प्रजाताऽ
एतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १ ॥

(न्तऽच) उपांशुपात्रमेवान्वजाः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्वर्ज्ञे प्रयुज्यते
तस्मादिभ्यः प्रजाः पुनरभ्यावृत्ते प्रजायन्ते ॥ २ ॥

(न्तेऽन्त) अन्तर्धोमपात्रमेवान्वयः प्रजायन्ते तद्वै तत्पुनर्वर्ज्ञे प्रयुज्य-
ते तस्मादिभ्यः प्रजाः पुनरभ्यावृत्ते प्रजायन्ते ॥ ३ ॥

(न्तेऽथ) अथ अदेतयोरुभयोः । सह सतोरुपांशुं पूर्वं जुहोति
तस्माद् सह सतोऽजाविकृत्योभयस्यैवाजाः पूर्वां घृत्यनूच्योऽवयः ॥ ४ ॥

(योऽथ) अथ यदुपांशुं हुत्वा । (त्वो) ऊर्ध्वमुन्मार्ष्टि तस्मादिभ्यः
ऽअजाऽअराडीतरा आक्रममाणाऽइव यन्ति ॥ ५ ॥

(न्त्यु) अथ यदन्तर्धोमपात्रं हुत्वा । (त्वा) अवाधमवमार्ष्टि तस्मादिभ्यः
अवयोऽवाचीनशीर्ष्णः घृत्यन्त्य इव यन्त्येता वै प्रजापतेः प्रत्यक्ष-

एष वै प्रजापतिर् एष यजुस्तापते । वृश्मादिभ्यः प्रजाः प्रजाताः । एतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १
उपांशुपात्रमेवान्वजाः प्रजायन्ते । तद्वै तत् पुनर्वर्ज्ञे प्रयुज्यते । तस्मादिभ्यः प्रजाः पुनरभ्यावृ-
त्ते प्रजायन्ते ॥ २ ॥

अन्तर्धोमपात्रमेवान्वयः प्रजायन्ते । तद्वै तत् पुनर्वर्ज्ञे प्रयुज्यते । तस्मादिभ्यः प्रजाः पुनरभ्या-
वृत्ते प्रजायन्ते ॥ ३ ॥

अथ अदेतयोरुभयोः । सह सतोरुपांशुं पूर्वं जुहोति-तस्माद् सह सतोऽजाविकृत्योभयस्यैवाजाः
पूर्वां यन्ति-अनूच्योऽवयः ॥ ४ ॥

अथ यदुपांशुं हुत्वा ऊर्ध्वमुन्मार्ष्टि-तस्मादिभ्यः अजा अराडीतरा आक्रममाणा इव यन्ति ॥ ५ ॥

अथ यदन्तर्धोमपात्रं हुत्वा अवाधमवमार्ष्टि-तस्मादिभ्यः अवयोऽवाचीनशीर्ष्णः घृत्यन्त्य इव यन्ति ।

एष वै प्रजापतिरिति । यजुस्तपस्य प्रजापतेरुपांशुपात्रादिभ्यः प्रदेतोऽप्येतावयः ' प्रजायन्ते ' तेषां च
पात्राणां पुन पुनः प्रयोगात्ता अपि प्रजाः पुनः पुनः प्रजायन्ते यथा यदाऽन्ते प्राजापत्यमकान्सा देवो यदन्ततो
हारिवोजनस्तदेताः ' प्रजाः ' पालयितुम् अभिजिघ्रति । उपांशुपात्रास्तादनेनैव सर्वाः प्रजाः प्रजायन्त इत्येत-
दर्थं भाषणेन कियते । (प्रायगेव वातः प्रथति) अजा अराडीतरा अतिशयेन शीघ्रमुत्थेर्गच्छन्त्याराडीतराः ।
कथमिति निपातः शीघ्रवचनस्तत्र ' दान्दस्मो मकयत्ते ' । अ. ४ यजुस्तर्ह्यनु यथेत्यम् । " इति विहारा
गो " - (पा. पा. भा. आ. १९१) तस्मात् किम् । अस्मादन्ते शीघ्रमुत्थेर्गच्छन्ते इत्यरादयः । अवयोऽपि
च शीघ्रमुत्थे इत्यन्ते । अतिशयेन त्वाजा अराडीतराः अस्मादन्ते आर्द्धमन्तदमे प्रसिद्धे तत् । अराडीतरा
एति शीघ्रपशुदमतायां प्रमुच्यते ॥ १-५ ॥

' अवाचीनशीर्ष्णः ' इत्येतत्तत्तदप्येता एव विपर्ययः । अवाचीनशीर्ष्णः आधोपतशिरस्का ' एता वै

तमां बुदजाव्यस्तुस्मादेताभिः संवत्सरस्य विज्ञायमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्ति ॥ ६ ॥

शुक्रपात्रमेवानु मनुष्याः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्तऽएष वै शुक्रो य एष तपत्येषऽऽवृत्तेन्द्रः पुरुषो वै पशून्मैन्द्रस्तुस्मात्पशून्नामीष्टे ॥ ७ ॥

(६५) ऋतुपात्रमेवान्वेकशफं प्रजायते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्तऽऽतीव याऽऽऽतुपात्रमिति वैकशफस्य शिर आग्रयणपात्रमुक्थ्यपात्रमादित्यपात्रमेतान्येवानु गावः प्रजायन्ते तानि वै तानि पुनर्यज्ञे प्रयुज्यन्ते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

(न्तेऽथ) अथ बुदजाः । कुनिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते तस्मादेताभिः संवत्सरस्य विज्ञायमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्त्यः कुनिष्ठाः कुनिष्ठानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ ९ ॥

एषा वै प्रजायतेः प्रत्यक्षतमां-यदजावयः । तस्मादेताभिः संवत्सरस्य विज्ञायमाना द्वौ, त्रीन् इति जनयन्ति ॥ ६ ॥

शुक्रपात्रमेवानु मनुष्याः प्रजायन्ते । तद्वै तत् पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते-तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते । एष वै शुक्रो-य एष तपति । एतऽऽवृत्तेन्द्रः । पुरुषो वै पशून्मैन्द्रः । तस्मात्पशून्नामीष्टे ॥ ७ ॥

ऋतुपात्रमेवान्वेकशफं प्रजायते । तद्वै तत् पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते । इतीव याऽऽतुपात्रम् । इति वैकशफस्य शिरः । आग्रयणपात्रम्, उक्थ्यपात्रम्, आदित्यपात्रम्-एतान्येवानु गावः प्रजायन्ते । तानि वै तानि पुनर्यज्ञे प्रयुज्यन्ते । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

अथ बुदजाः कुनिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते-तस्मादेताभिः संवत्सरस्य विज्ञायमाना द्वौ, त्रीन् इति जनयन्त्यः कुनिष्ठाः कुनिष्ठानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ ९ ॥

प्रजायतेः प्रत्यक्षतमां ' प्रत्यक्षत्वेन सलिकर्षो लक्ष्यते । बहुप्रसङ्गेन प्रजायतेः सल्लिहृष्टतमाः प्रान्वन्तरेभ्यः । एष वै शुक्र इति । (मार्जनाभ्युदारेणपात्राद्नामुदमतादिकारेण धम्मो दर्शित एवमत्रादीति ।) तत्वं नाम शुक्रधर्मः पुदशाग्नं ददयते । एकशफमन्वितम् इति ' ऋतुपात्रम् ' ' इत्येकशफम् ' ' शिर ' इत्यनिहितया दत्तं त्रिकोणं प्रदण इव दर्शयति । एतान्तीति विचाररूपस्य प्रदर्शनमेतत् ॥ ६-८ ॥

अथ बुदजा इति । कुनिष्ठानामनेकवायुपात्राण्यनु बहुवचनमुपस्थाय । प्रयोगान्तिर्गोत्रानुसारात्तत्पति-

(न्तुऽथ) अथ यद्ग्राहः । (वा) भूयिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते तस्मा-
दन्ताः सकृत्संवत्सरस्य विज्ञायमानाऽप्येकैकं जनयन्त्यो भूयिष्ठा भूयिष्ठानि
हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ १० ॥

(न्तुऽथ) अथ द्रोणकलशः । (शंसन्त) अन्तर्तां हारियाजनं ग्रहं गृह्णाति
प्रजापतिर्व्ये द्रोणकलशः स इमाः प्रजा उपावर्तते ता अवति ता अभिनि-
प्रत्येतद्वाऽपना अवति युदेनाः प्रजनयति ॥ ११ ॥

पृथ ह त्वेव तानि पात्राणि । धानीमाः प्रजा अनु प्रजायन्ते समानमुपाथै
श्वन्तयीमुपाः शुक्रपाश्र्वमृनुपात्रमाश्रयणपात्रमुक्थ्यपात्रं पृथ द्वाऽक्रतुवः
संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञां युयु पट्येवऽर्चयः संवत्स-
रस्येत्यादित्यपात्रमुपेवैपाथै पठम् ॥ १२ ॥

(सं) एकथै ह त्वेव तत्पात्रम् । युदिमाः प्रजा अनु प्रजायन्तऽउपा-

अथ यद्ग्राहो भूयिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते । तस्मादन्ताः सकृत्संवत्सरस्य विज्ञायमाना एकेकं
जनयन्त्यो भूयिष्ठाः । भूयिष्ठानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ १० ॥

अथ द्रोणकलशोऽन्तर्तां हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति । प्रजापतिर्व्ये द्रोणकलशः स इमाः प्रजा उपा-
वर्तते । ता अवति । ता अभिनिप्रति । पनाऽपना अवति-युदेनाः प्रजनयति ॥ ११ ॥

पृथ ह त्वेव तानि पात्राणि-धानीमाः प्रजा अनु प्रजायन्ते-समानमुपांश्वन्तयीमुपाः, शुक्र-
पात्रम्, क्रतुपात्रम्, आश्रयणपात्रम्, उक्थ्यपात्रम् । पृथ वाऽक्रतुवः संवत्सरस्य । संवत्सरः
प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । युयु पट्येवऽर्चयः संवत्सरस्य-इत्यादित्यपात्रमुपेवैपाथै पठम् ॥ १२ ॥

एकं ह त्वेव तत् पात्रम्-युदिमाः प्रजा अनु प्रजायन्ते-उपांशुपात्रमेव । प्राणो दृष्टुपांशुः, प्राणो
हि प्रजापतिः । प्रजापतिं ब्रूतेऽर्चये सर्वमनु ॥ १३ ॥

प्राणं तु दृष्टुपात्रम् । तस्मात्तु आश्रयणोक्थ्यादित्यपात्रैर्व्यः स्तोत्रान्वेष अवति तावति हि प्रयोगभेदे प्राणैकं
ब्रूति मवति ॥ ९ ॥

‘ भूयिष्ठानि ’ इति बहुवचनं (स्वयामन्तानि) प्रयोगभेदादप्यनु बहुवचनं । ‘ प्रजापतिर्व्ये द्रोणकलशः ’
इत्येव पात्राण्यपेक्षत्वात् सर्वोपकारित्वाच्च । स इमाः प्रजा । इतरथा मया ‘ उपावर्तते ’ लतः प्रयुज्यमान
उपावृत्तवाणि (न पठेव) ‘ अकथमितिप्रति ’ कथं पुनः । अवति ’ रजनीत्यत्र आह-‘ प्रजनयति ’ ॥ १० ॥ ११ ॥

‘ समानमुपांश्वन्तयीमुपाः ’ पार्थ तयोर्वेव समानत्वाच्च तयोर्वेव समानत्वमप्यर्थं बायोर्हितिभेदाद्गीतरगादुक्तयोः
पुनः ‘ यथ ’ पुनः प्रयोगित्वाच्च प्रजानामनुष्णाणि शैलान्वेष तेनैव चानुष्णता लक्ष्यते तेनैव पृथ मदेतस्यः
प्रजायन्ते नान्यत इत्यभिप्रायः ॥

पवस्वेत्युथ मैत्रावरुणं ऋतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्युथाश्विनं
थोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्युथ शुक्रामन्विनौ चक्षुभ्यां मे वर्चो-
दसौ वर्चसे पवेथामिति ॥ २ ॥

(त्र्यु) अथाग्रयणम् । (मा) आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्युथो-
क्थप्रयोजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्युथ ध्रुवमायुषे मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्वेत्युथाम्भृणौ विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथामिति
वैश्वदेवौ वाऽअम्भृणावतो हि देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्य-
स्तुस्माद्वैश्वदेवावम्भृणौ ॥ ३ ॥

(णावु) अथ द्रोणकलशम् । कोऽसि कतमोऽसिति प्रजापतिर्वै कः
कस्यासि को नामासिति प्रजापतिर्वै को नाम यस्य ते नामान्महतीति
मनुते ह्यस्य नाम यं त्वा सोमेनानीतृपामिति तर्पयति ह्येनं सोमेन

अद्यान्तर्धामम्—“ उदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ।
अयैन्द्रवायवम्—“ धावे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति । अय
मैत्रावरुणम्—“ ऋतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ।
अयाश्विनम्—“ थोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ।
अय शुक्रामन्विनौ—“ चक्षुभ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ॥ २ ॥

अयाग्रयणम्—“ आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति ।
अयोक्थम्—“ ओजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति । अय
ध्रुवम्—“ आयुषे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति । अयाम्भृणौ—
“ विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति । वैश्व-
देवौ वाऽअम्भृणी अतो हि देवेभ्य उन्नयन्ति, अतो मनुष्येभ्यः, अतः पितृभ्यः । तस्माद्वैश्व-
देवावम्भृणौ ॥ ३ ॥

अय द्रोणकलशम् । “ कोऽसि कतमोऽसि ”—(वा. सं. ७ । २९ ।) इति । प्रजापतिर्वै
कः । “ कस्यासि को नामासि ”—(वा. सं. ७ । २९ ।) इति । प्रजापतिर्वै को नाम ।

अयाग्रयणमिति । अयकाशस्त्रीणां देवसीरयाम्भृणौ इन्द्रावर्चोदावत आत्मा इन्द्रावर्चनायाम्भ्या
देवेभ्य उन्नयन्ति सोमयागार्थमत एव मनुष्येभ्यः पितृभ्यश्च नाराजंस् एतदभिप्रायमेतत् ॥ ३ ॥

अय द्रोणकलशमिति । ‘ मनुते ह्यस्य नाम ’ क इत्येतत् । ‘ त्वा अश्विनं यद् गृहीत्वा ’ समर्पाचरणेन

सु आश्विनं ग्रहं गृहीत्वान्वद्गमाशिपुमाशास्ते तर्पयति सुप्रजाः प्रजाभिः
स्यामिति तृत्पत्रामाशास्ते सुवीरो वीरैरिति तद्वीरानाशास्ते सुपोषः
पोषैरिति तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ ४ ॥

तान्वे न सर्वमिवावकाशयेत् । (द्यो) द्यो न्वेव ज्ञातस्तमवकाशयेद्यो
वास्य प्रियः स्याद्यो वानूचानोऽनूक्तेनैनान्प्राप्नुयात्सु आश्विनं ग्रहं गृही-
त्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति तं कृत्स्नं यज्ञं जनयित्वा तमात्मन्धत्ते तमा-
त्मन्कुरुते ॥ ५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-७ ॥ (५. ६.)

“ यस्य ते नामामन्महि ”- (वा. सं. ७ । २९) इति । ययुते ह्यस्य नाम । “ यं त्वा
सोमेनातीदधाम ”- (वा. सं. ७ । २९) इति । तर्पयति ह्येनं सोमेन । स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा-
न्वद्गमाशिपुमाशास्ते-“ सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम् ”- (वा. सं. ७ । २९) इति । तत्
प्रजामाशास्ते । “ सुवीरो वीरैः ”- (वा. सं. ७ । २९) इति । तद् वीरानाशास्ते । “ सुपोषः
पोषैः ”- (वा. सं. ७ । २९) इति । तत् पुष्टिमाशास्ते ॥ ४ ॥

तान्वे न सर्वमिवावकाशयेत् । यो न्वेव ज्ञातः-तमवकाशयेत्, यो वास्य प्रियः स्याद्, यो
वानूचानोऽनूक्तेनैनान्प्राप्नुयात् । स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति । तं कृत्स्नं
यज्ञं जनयित्वा तमात्मन्धत्ते, तमात्मन्कुरुते ॥ ५ ॥ इति पात्रावकाशमन्त्राः ।

यजमानः । ‘ अन्वद्गम् ’ प्राणतां प्राणादीनां पञ्चात् । अन्वेव कणितेव स लब्धावकाः सन् ‘ आशिपुमा-
शास्ते ’ भूर्भुवः स्वाप्ति । यक्षितव्यं लिङ्गकमन्त्रमेव विनिर्दिष्टव्यं निवेद्य तत् सत्पदेवेतद्वाच्यं सप्तद्वयतीति
ब्राह्मणाय च प्रदेशान्तरेऽभावात् ॥ ४ ॥

तान्वे न सर्वमिति । उपस्थादिभिः सम्बन्धादवकाशान् सर्वप्रयोगविषयं प्राप्ते ज्ञातादिप्रयोग एव श्व-
त्वाप्यते तत्रोपस्थात् । तानवकाशान् सर्वं यजमानमज्ञातादिश्चमन्त्रवकाशयेत् । किंप्रदेशवकाशयेदित्यर्थः ।
एतस्मादेव वचनात् सर्वशब्दान्वक्ताश्वोऽपि (यस्तं दर्शयतीतरथा) अन्वक्ताश्वोऽनूक्तेनकारित्वादभविहृत एव,
स्यादो न्वेव ज्ञातः श्रुत्याभिजनतया यो वास्याध्वर्योः ‘ प्रियः ’ प्रियोऽदिरायेन ‘ यो वानूचानो ’ वेदार्थानु-
बन्धनसमर्थोऽनूक्तेनानुबन्धनेन निवर्त्य ‘ एनाम् ’ उपाधादिरूपात् प्राणान् प्राप्नुयात् ।

यथा ह ते वेहेते विषाविन एवेति तमेव गुणं यजमानमवकाशयन् नन्वधमन्त्रवकाशित एव यजमानं
आश्विनग्रहं गृहीत्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति तदा हि प्राणैर्हृदयोऽजिनो मवतीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

इति श्रीहोत्स्वामिनः कृतौ माय्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे चतुर्थपाठे

प्रथमेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-६ ॥

ता हुके । यज्ञं तन्व इत्याचक्षते यज्ञस्य ह त्वेवैतानि पूर्वाणि सु ऽएष
यज्ञस्तायमान ऽएताऽ एव देवता भवन्नेति ॥ ३ ॥

सा यदि धर्मदुषा हलेत् । (६) अन्यामुपसृक्तमेषुः स यस्यामेवैनां
वेलायां पुरा पिब्यन्ति तदेवेनामुदीची ११ स्याप्येष्टमेण वा शालां
प्राचीम् ॥ ४ ॥

तद्वचस्ति । एतद् तद्वचस्म्यम् । स एष प्रजापतिः । सर्वं वै प्रजापतिः । तदेनं प्रजापतिं करोति ।
तस्मादेताश्चतुर्विंशद्गृह्यतपो भवन्ति-प्रायश्चित्तयो नाम ॥ २ ॥

सा हुके यज्ञं तन्व इत्याचक्षते । यज्ञस्य ह त्वेवैतानि पूर्वाणि । स एष यज्ञस्तायमान एता एव
देवता भवन्नेति ॥ ३ ॥

सा यदि धर्मदुषा हलेत्-अन्यामुपसृक्तमेषुः । स यस्यामेवैनां वेलायां पुरा पिब्यन्ति-तदेवेना-
मुदीचीं स्याप्येष्ट्. अमेण वा शालां प्राचीम् ॥ ४ ॥

देविक प्रजापतिं करोति तदनुकारेण च यजमानमेव प्रजापतिं पुनः सदा मकलय ब्रह्मादीनां यज्ञस्य व्याहृती-
मात्रं प्रजापतिवत्त्वात्तदेवेति । एतद् व्याहृतिर्यज्ञस्य स्वरूपकमस्ति किमपि यदेतन् तद्व्याहृतिर्यः । यजन् ।
' एतद् यजन्तम् ' अविनाशपूर्णमित्यर्थः । कथं ब्रह्मादयस्तन् प्रागविनाशकः सङ्गतस्त्वस्तेषामप्यमरु-
तान्त्रिरूपवत्त्वात्तन्नाशनिष्ठावेक्षयाकृताः । (रि० ६ एव चतुर्नर्या एव यशोऽपि देवताकृता हविर्मयं व्याहृति-
ष्वपि देवता परमेष्ठ्यादिका अपृता । स्वाहाकारप्रदान इति मयं पञ्चमृतागतवह्नीर्ह्यह-) एतद् यजन्तमिति ।
ततः किमिष्यत आह-यजन्तमस्ति न हि तत् कदाचिदपि क्षान्त्येवं तद्वत् प्रतिपद्यते, तस्मान्नेषा
अमुतामि सच्छब्दपर्याया इत्यभिप्रायः । एतद् तद्वचस्म्यमिति । तन्मैव व्याहृतिपञ्चम्यादेः (१) मयंशान ययो-
क्तेनामृतामह-यजन्तमिति । प्रसिद्धं लोके स्थूतं विनाशि तदप्येव देवतारूपं समासम् ॥ २ ॥

(तन्मैव इत्येव ते इत्यस्मात्तच्च एव ता मित्रा एव ता मित्रा एव सा मित्रा एव यज्ञस्यादिस्यात्तत्त्वते
चेत्) प्रजा एव यजेतेषां मतम् । यज्ञस्य ह त्वेवेति । देवतारूपस्यैव प्रत्येकं ताभिः समस्ताभिः । यज्ञस्य
तत्र व्यास्यवह्नौक एव परमेष्ठ्यादीनि च पूर्वाणीत्यर्थः । एता एव देवता इति । परमेष्ठ्यादिकं अभिध्याना
विक्रयो यज्ञो भवन्नेति ॥ ३ ॥

ननु च व्याहृतिर्यज्ञो यज्ञ इत्येव पूर्वमुपन्यस्तममुना तु देवताकृतं दर्शयति । व्याहृतिग्रहेण व्याह-
तिसम्बद्धा देवता होमद्रव्यं कर्त्तॄणादि सर्वमाश्रितम् । ययैव यज्ञस्यात्तयोत्तरकालं मन्त्रादिकान् चिकित्स-
नोयम्, एव निषण्णमन्यक्तकर्म आनिक्तोभिकमेव कदाचित्कथयिद् व्यवहिते । कदाचिद् व्याहृतिनिः
कदाचिद्विधिनया कदाचिद् व्याहृतिनिष्ठतुष्टिरतिमात्रावाहृतांति । सा यदि धर्मप्रसर्गार्थं परो दुग्धे वा
वेनुः सा धर्मदुषा " दुहः बन्धव " - (पा० सू० २ । १ । ७० ।) इति हकारस्य चकारः । ' हुडे '
निन्दयेद्वाद्वादिना न वा गृहं ता तथापि सा धर्मधुम्मेष्टिसुष्यते । ततोऽन्या धर्मदुषामुपसृक्तमेषुः । अप
नान्या धर्मधुम्मेष्टितातकथं तमुपसृक्तयेषु । यस्यामेव वेलायां तस्मैवेव प्रदेशे गार्हपत्यस्य दक्षिणतो होमः
सन्दर्शने पुनः (अविनाश इति) यन्निनि सेवनायां बहुदुग्धमाम्बुदुग्धमावाहन्ती । (१) प्रयुज्यते दक्षिणन्ति तदा
तच्छब्दान् सप्तम्या लुक् तस्यामेव विषवेलाग्रमेनाम्यां गमुदीचीं तथाप्यस्ति किं कुर्यादित्यत आह- ॥ ४ ॥

तद्येऽएतेऽभिहितः । पुच्छकाण्डश्च शिखण्डास्थेऽनुच्छयाते तयोर्वदु-
क्षिणं तस्मिन्नेताश्चतुस्त्रिंशत् शतमाज्याहुतीर्जुहोत्येतावान् सर्वो यज्ञो
यावत् एताश्चतुस्त्रिंशद्वाहृतयो भवन्ति तदस्यां कृत्स्नमेव सर्वं यज्ञं
दधात्येषा ह्युतो धर्मं पिबन्तः एषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ ५ ॥

(तेऽथ) अथ यद्यज्ञस्य हलेत् (तु) तत्समन्वीक्ष्य जुहुयादीक्षोपस-
त्त्वाहवनीये प्रसुतऽआग्नीध्रे चि वाऽएतद्यज्ञस्य पूर्वं स्रष्टुं सते यद्ध्वलति
सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवेतद्विपश्यति तया सुदधाति ॥ ६ ॥

तद् येऽएतेऽभिहितः पुच्छकाण्डं शिखण्डास्थेऽनुच्छयाते-तयोर्वदुक्षिणं-तस्मिन्नेताश्चतुस्त्रिंशत्-
माज्याहुतीर्जुहोति । एतावान् सर्वो यज्ञे-यावत् एताश्चतुस्त्रिंशद्वाहृतयो भवन्ति । तदस्यां
कृत्स्नमेव सर्वं यज्ञं दधाति । एषा ह्युतो धर्मं पिबन्ते एषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ ५ ॥

अथ यद्यज्ञस्य हलेत्-तत् समन्वीक्ष्य जुहुयात्-दीक्षोपसत्सु, आहवनीये प्रसुतऽआग्नीध्रे ।
चिवाऽएतद्यज्ञस्य पूर्वं स्रंसते-यद्ध्वलति । सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति-तयैवेतद्विपश्यति-तया
सुदधाति ॥ ६ ॥

तद्येऽएते इति । तस्या ये एते पुच्छकाण्डस्य पार्श्वतः श्रवैः सिद्धे शिखण्डेऽवागम्यन्ती शिखण्डास्थे ।
अपिशब्दस्य " छन्दस्यपि दृश्यते " - (पा० सू० ७ । १ । ७६) इत्यनङ्गि कृते " अनसन्तानपुंसकाच्छ-
न्दसि " - (पा० सू० १ । ४ । १०२) इति समासान्तः । तयोर्वदुक्षिणं यदक्षिणं तस्मिन्नेताः परमेष्ठपादिरेवैष
सहारात् । ततश्च विज्ञापते । तस्मिन्नेता इति । एताः व्याहृतिनामकाः आहुतीर्जुहोति इति । ' एतावान् सर्वो
यज्ञः ' इत्यभिधीयते । ' एवं चतुस्त्रिंशदवस्थाविशेषा य इमे एतेषु परमेष्ठपादिकालका इत्यभिप्रायः । तदस्यामिति ।
(परमेष्ठपादपस्तत् कथं चाहुतिस्तत्रावतिष्ठते इत्यभिप्रायः ।) कृत्स्नमिति । कल्प्यते सर्वमित्यग्निष्टोमादिभेदमिजं
किमर्थं पुनरुक्ता ' यज्ञं ' ' दधाति ' इत्यत आह - ' एषा ' आभिनवा येनस्तर्जुते ' धर्मं ' प्रवर्त्येताधनं पयः
' पिबन्ते ' दुग्धे तेषु यज्ञस्य शिरः शिरसः सकलस्य स्त्रीसारे यदि वा अस्याः सकलस्ययोगो भवतीति । ततोऽस्याः
मुत्पादांशुतधर्मप्रादुर्भावो युज्यते नान्यथेति शेषेणेव ' तत्र प्रायश्चित्तिः ' ' क्रियते ' यदि धर्मदुधा हलेदि-
त्युपसंहारः ॥ ५ ॥

अथ यदिति । अन्यदपि क्वचित् सोमस्य विनश्येत् तत् तत्सम्प्राप्तुमस्य वा देवता तस्य परमेष्ठपादिकायै
एकाज्याहुतिं कृत्वा प्रसा सक्तृद्वीतां जुहुयात् । ' दीक्षोपसत्सु ' च वर्चमानसु ' आहवनीयस्य ' शाखाद्वयव
' जुहुयात् । प्रसुते न मुत्पायां यदि हले कृत आग्नीध्राये जुहुयात् । (आज्याहुत्योरभिधानाच्छालायामनुपक्रान्त
एव क्रान्ती गृह एवाहवनीये होतव्यतायै नैव निषज्याहुत्यां तृत्ये इत्यभिप्रायः ।) अथ यस्ता उक्ताहुतय इति ।

१-इदीप्या दोहापनेऽप्यस्याः । अन्वस्या गोर्ध्वशिविताया इवर्षः । शाल्यया वा पुरस्तादाज्याः । शाल्याया वा पुरस्ताद्व-
सितायाः इत्यन्याया गौरवस्थानेविशेषः । पुच्छकाण्डादक्षिणेऽप्यग्निं कृत्वा दोहयेत् । तामेव यं दोहयेदित्यर्थः । का. धी.
सू. १५। ११५-११६ ।

(त्यु) अथ यदि स्कन्देत् । (उ) तुदद्विरुपनिनेदद्विर्वाऽर्धं इदं सुर्व-
मात्तं सुर्वस्यैवाप्त्यै वैष्णववारुण्यर्चा यद्वाऽर्धं किंचार्छति वरुण
एवेदं सुर्वमार्पयति ययोरोजसा स्कमिता उजाऽर्धं सि वीर्यैर्भिर्वीरतमा
शुविष्टा ॥ या पत्येतेऽअप्रतीता सहोभिः, विष्णुऽअगन्वरुणा
पूर्वहुताविति यज्ञो वै विष्णुः स्तुस्येतदार्छति वरुणो वाऽआर्पयिता तद्यस्याश्चैवेतदेव-
ताया आर्छति यो च देवताप्यति ताभ्यामेवेतदुभाभ्यां भिषज्यत्यु-
भाभ्यां सुदधाति ॥ ७ ॥

अथ यदि स्कन्देत्-तद्विरुपनिनेत् । अद्विर्वाऽर्धं सर्वमाप्तम् । सर्वस्यैवाप्त्यै । वैष्णव-
वारुण्यर्चा । यद्वाऽर्धं किं चार्छति-वरुण एवेदं सर्वमार्पयति । “ ययोरोजसा स्कमिता
रजासि वीर्यैर्भिर्वीरतमा शविष्टा । या पत्येतेऽअप्रतीता सहोभिः, विष्णुऽअगन्वरुणा
पूर्वहुता ”-(वा. सं. ८ । ९९) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तस्येतदार्छति । वरुणो वाऽआर्पयिता
तद् यस्याश्चैवेतदेवतायाऽआर्छति, यो च देवताप्यति-ताभ्यामेवेतदुभाभ्यां भिषज्यति, उभाभ्यां-
सन्दधाति ॥ ७ ॥

चतुर्गृहीतमित्याशयः प्रायश्चित्त्यस्तामि, सह किमासा भिषज्यतीति कार्यमाप्त्यादिरूपः । आहोस्तिन् समुच्चयः ।
मिनाह्वर्त्तित्वात् समुच्चयः । सत्यमि भिषज्ये सामान्ये ऋग्वेदाद्यस्तुताभिषिप्यति । (यागापशामान्यानाम्प्राप्त्या-
भिरुपशान्त्यैर्कार्ये नानात्वान्समुच्चयः ।) तथैकस्मिन्नेव कार्ये वातपितृदिभ्यश्चानामभिनन्दनानामप्यन्तर-
कार्यमेदानामवधयो न विकल्प एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तथा च दर्शयत्युपमं होतृ कर्माप्तरूपं चेति तत्रैव
तत्रापि सन्धाने च क्षुद्रात्मन्येव होतृ कर्म ऋग्वेदादिकं चेत्वेव सति यत्र विशेषतो नादिष्टं प्रायश्चित्तं तत्र
कालाहुतिं हुत्वा वेदाहुतिं ब्रह्मा हुत्वात् । आदिष्टे ॥ प्रायश्चित्ते कालाहुतयस्तस्य च पात्रक्रमेण क्रिया एव-
मत्रापि कालाहुतिं जप्त्वा ययोका प्रायश्चित्तिं इयात् ॥ ६ ॥

अथ यदीति । यज्ञस्येति वर्तते येन साम्यन्वी सोमोऽभिपुनः ‘ स्कन्देत् ’ तत एव सोम इति न तावदा-
श्वादिपन्न एतत्प्रायश्चित्तं पतितेऽपि तस्मिन्वत्सव्यं वैगुण्यमावाचयैष्टिकश्च यदा स्कन्देत्तत्रापि ग्राह्यतयैव
प्रायश्चित्तम् मानात् । अनभिपुने सोमे स्कन्ते पुनर्गृहीतुं शक्यत्वाद्गृहीते च तस्मिन् वैगुण्यमावादभिपुनस्तु यः
स्कन्दति तत्राप्यस्य क्रियाधिरासः प्रत्यह्ण्यो भवति तत्पुनः सोमो भवतीति वैगुण्यतत्त्रैव युक्तं प्रायश्चित्तं न ।
यदि सोमस्य रसः किञ्चिस्कन्देत्तद्विषयमिच्छेत् । वैष्णवी वासो वारुणिक्येतदा वैष्णववारुण्या [कदापि दे ।
इदं किञ्चित्ते चार्छति । “ नाग्नौ ”-(वा. पा. ११ । ४) इत्येव आहुतौ विनाशे वर्तते । तस्य च
ऋग्वेदादेशः । यत् किञ्चिन्नश्यति सर्ममिदं वरुण एव ‘ अर्पयति ’ विनाशयति, तस्यैवर्त्तयति पुत्रागमः ”
“ ययोरोजसेति ” एतदा ऋचा यत्र ॥ “ देवता ” “ अर्पयति ” यस्माच्च विमृशति “ ताम्यामुनाम्ना ।
‘ भिषज्यति ’ तस्य हन्तव्यं ताम्यामुनदेवादित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

१-ययोरोजसेवेदं नोपदिष्टम् । सोम एवस्कन्देत्तद्विषयमिदमिदमिति कर्तव्यम् । स्कन्देत्तत्रापि ग्राह्यतयैव
दिष्टम् । ययोरोजसेति विष्णुवेति कर्तव्यमनन्तरम् । वा. पा. ११ । १८ ।

तद्यत्रैतन्निरात्रे सहस्रं ददाति । तदेष्टा साहस्री क्रियते सु प्रथमेऽहंस्त्रीणि च शतानि नयति त्रयस्त्रिंशत् शतं चैवमेव द्वितीयेऽहंस्त्रीणि चैव शतानि नयति त्रयस्त्रिंशत् शतं चैवमेव तृतीयेऽहंस्त्रीणि चैव शतानि नयति त्रयस्त्रिंशत् चाथैष्टा साहस्रयुतिरिच्यते ॥ १ ॥

सा वै त्रिरूपा स्यादित्याहुः । (रे) एतद्वचस्यै रूपतममिवेति रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता स्यादेतच्छ्रैवास्यै रूपतममिव ॥ २ ॥

सा स्यादुप्रवीता । वाग्वाऽष्टा निदानेन अत्साहस्रयुतायाम्नी वाऽह्यं वाग्वायतायाम्नुप्रवीता तुस्मादुप्रवीता स्यात् ॥ ३ ॥

गर्गन्निरात्रमहीनम् ।

तत्र यत्रैतन्निरात्रे सहस्रं ददाति—तदेष्टा साहस्री क्रियते । स प्रथमेऽहं स्त्रीणि च शतानि नयति, त्रयस्त्रिंशत् च । एवमेव द्वितीयेऽहं स्त्रीणि चैव शतानि नयति, त्रयस्त्रिंशत् च । एवमेव तृतीयेऽहं स्त्रीणि चैव शतानि नयति त्रयस्त्रिंशत् च । अथैष्टा साहस्रयुतिरिच्यते ॥ १ ॥

सा वै त्रिरूपा स्यादित्याहुः । एतद्वचस्यै रूपतममिवेति । रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता स्यात् । एतद्वचस्यै रूपतममिव ॥ २ ॥

सा स्यादुप्रवीता । वाग्वाऽष्टा निदानेन—यत्साहस्री अयातयाम्नी वाऽह्यं वाग्वा, अयातयाम्नी अमवीता । तुस्मादुप्रवीता स्यात् ॥ ३ ॥

तद्यत्रैतदिति । साहस्रीब्राह्मणेति । संवत्सरसत्रविषयो वैश्वतो ॥ इति । मन्त्रक्रमद्वयस्थितमनुष्ठा-
र्याहीने गता 'साहस्री' तावदुप्यते । यत्र परिमंथ निरात्रे तिष्ठो रात्रयः सप्ताहनास्त्रिरात्रः । रात्र्या 'वाहोपध्व-
स्त' इत्येते, हेनाप्यहोरात्रपरिमितं सोमयागस्तत्र यत्र निरात्रे सोमयागस्तत्र सङ्कृते गार्गाह्ये सहस्रं दक्षिणां ददाति
सचत्रेण वक्ष्यमाणं त्रिरूपादिका गौः साहस्री सहस्रस्य पूरणीत्येतस्मिन्नेव वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् । सहस्राङ्काः
क्रियते इति वक्ष्यमाणं सम्बन्धार्थं उपन्यासः । कथं नाम स यदेतत् प्रथमेऽहनि इत्याद्येतद्गर्गन्निरात्रविषयं विज्ञाप-
यतः स प्रथमेऽहनीत्यसममयुतिवाद एव । स एव सगन्मिताः प्रत्यहं ददातीत्यसहस्रमेव सर्वोहीनविषयत्वात् ।
'अथैष्टा साहस्रयुतिरिच्यते' विमत्सुश्रवत्वात् ॥ १ ॥

सा वै त्रिरूपेति । 'त्रिरूपा' त्रिकर्णा 'रोहिणी' रक्ता 'उपध्वस्ता' वर्णान्तरैर्गोहता 'रूपतमम्' रूपान्तरेभ्यः प्रकृष्टं रूपम् ॥ २ ॥

सा स्यादुप्रवीतेति । त्वेवोपध्वस्ता । वाग्वा एवेति । वागेव देवता भत्या अधिदैवतमित्यर्थः । 'अयात-
याम्नी' अनुपधीयन्ती वाक् ससाध एकाप्येति रोहिणी 'अमवीता' असंस्कृतासीति ॥ ३ ॥

(त्वां) त्वां प्रथमेऽह्नयेत् । (द्वा) वाग्वाऽएषा निदानेन वृत्साहस्री
तस्या एतस्मद्वर्षं वाचः प्रजातं पूर्व्या ह्येति पश्चादेनां प्रजातमन्वेत्यु-
त्तमं वेनामह्नयेत्पूर्वमहास्यं प्रजातमेति पश्चादेष्टान्वेति साऽएषा मीमांसा-
त्वेनात्तमुऽएवेनामह्नयेत्पूर्वमहास्यं प्रजातमेति पश्चादेष्टान्वेति ॥ ४ ॥

तामुत्तरेण द्विधिनि । दक्षिणेनाग्राध्रं द्रोणकलशमवघ्रापयति यज्ञो वै
द्रोणकलशो यज्ञमुवेनामेतदर्शयति ॥ ५ ॥

(न्या) आजिध्र कलशम् । (म्म) महया त्वा विशन्विन्द्व इति रिरिचानु
इव वाऽएष भवति युः सहस्रं उदाति तमुवेतद्विरिचानं पुनराप्यापयति
यदाह्नाजिध्र कलशं महया त्वा विशन्विन्द्व इति ॥ ६ ॥

पुनरुर्जा निवर्तन्वेति । तद्वेव रिरिचानं पुनराप्यापयति यदाह पुनरुर्जा
निवर्तन्वेति ॥ ७ ॥

ता प्रथमेऽह्नयेत् । वाग्वाऽएषा निदानेन—यत्साहस्री । तस्या एतस्मद्वर्षं वाचः प्रजातम् ।
पूरां ह्येति । पश्चादेनां प्रजातमन्वेति । उत्तमे वेनामह्नयेत्, पूर्वमहास्यं प्रजातमेति, पश्चादेष्टान्वेति ।
मीमांसा मीमांसय । उत्तममह्नयेत्पूर्वमहास्यं प्रजातमेति, पश्चादेष्टान्वेति ॥ ४ ॥

तामुत्तरेण द्विधिनि दक्षिणेनाग्राध्रं द्रोणकलशमवघ्रापयति । यज्ञो वै द्रोणकलशः । यज्ञमेवे-
नामेतदर्शयति ॥ ५ ॥

“ आजिध्र कलशो महया त्वा विशन्विन्द्वः ”—(वा. मं. ८ । ४२) इति । रिरिचान
इव वाऽएष भवति—यः सहस्रं उदाति । तमेवेतद्विरिचानं पुनराप्यापयति—यदाह—आजिध्र कलशं
महया त्वा विशन्विन्द्व इति ॥ ६ ॥

“ पुनरुर्जा निवर्तन्वेति ”—(वा. मं. ८ । ४२) इति । तद्वेव रिरिचानं पुनराप्यापयति—
यदाह—पुनरुर्जा निवर्तन्वेति ॥ ७ ॥

तां प्रथमेऽह्नयेति । पूरां ह्येतीति । (गवमेव नात्र दयविधाय पूर्वमह्नयेत्वा ह्येवमिति ।) एता स्त्रीणाम-
प्रथो घातनो बन्ता इत्याहः । उत्तमे वेनामिति । ये पुष्टा बत्मास्ते अग्रतो भवन्ति (लेहमुक्तमिति । एत-
स्यादेव वक्त्ररोषणं प्रथमे इति यजमानो नाप्यग्रथमो न घातन्याः ।) उत्तमे वृत्तुनीयमानाः पश्चादिति
गम्यन्ते ॥ ४ ॥

तामुत्तरेणेति । अन्तरा कालातद्वि नीवा ‘ द्रोणकलशम् ’ एव ‘ अवघ्रापयति ’ ‘ यज्ञो वै द्रोणकलशः ’
इत्यह्नयेत्वा कारणत्वात् सोमधारणेति । यज्ञ एवेनामिति । यज्ञो यजमानस्तं सहस्रेण रिरिचानमनया
महस्यं पात्रभूतया रिरिचानमन्वानयनोन्वयिप्रायः ॥ ५ ॥

आजिध्रेति । प्रमत्ताधतस्तु ॥ ६-७ ॥

१-आह्नयेत् मह्यो नयेत्वेना ८५५ । आह्नयेत्तन्निधे प्रथमो अह्नयेत्तद्विधे १२ । ७५ ।

२-ह्येति योऽह्नयेत् द्रोणकलशमवघ्रापयन्नाजिध्रेति । वा. मं. ८ । ४२ । ७५ ।

सा नः सहस्रं धुक्ष्वेति । तत्सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्याययति यदाह
सा नः सहस्रं धुक्ष्वेति ॥ ८ ॥

(त्यु) उरुधारा प्रयस्वती पुनर्माविशताद्रयिरिति । तद्वेव रिरिचानं
पुनराप्याययति यदाह पुनर्माविशताद्रयिरिति ॥ ९ ॥

(त्यु) अय दक्षिणे कर्णऽग्राजपति । (ती) इहे इन्ते हव्ये काम्ये
चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति महि विश्रुति ॥ एता तेऽजम्ये नामानि
देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतादिति वोचेरिति वैतानि इ वाऽजम्ये देवत्रा नामानि
सा वानि ते देवत्रा नामानि तैर्मा देवेभ्यः सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह ॥ १० ॥

तामवार्जन्ति । सा यद्यपुरुषाभिर्वीता प्राचीयात्प्रविद्यादरात्सीदयं
यजमानः कल्याणं लोकमजैषीदिति यद्यदीचीयाच्छ्रेयानस्मिँल्लोके यज-
मानो भविष्यतीति विद्याद्यदि प्रतीचीयाद्विभ्यतिस्त्रिष्व इव ग्रान्यति-
त्रिष्वो भविष्यतीति विद्याद्यदि दक्षिणेपात्त्रिष्वेऽस्माल्लोकाद्यजमानः
प्रेष्यतीतिविद्यादेतानि विज्ञानानि ॥ ११ ॥

“ सा नः सहस्रं धुक्ष्व ”—(बा. सं. ८।४२) इति । तत्सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्मा-
ययति—यदाह—सानः सहस्रं धुक्ष्वेति ॥ ८ ॥

“ उरुधारा प्रयस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ”—(बा. सं. ८।४२) इति । तद्वेव रिरि-
चानं पुनराप्याययति—यदाह—पुनर्मा विशताद्रयिरिति ॥ ९ ॥

अय दक्षिणे कर्णऽग्राजपति—“ इहे इन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति
महि विश्रुति । एता तेऽजम्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ”—(बा. सं. ८।४२)
इति । वोचेरिति वा । एतानि इ वाऽजम्ये देवत्रा नामानि । सा यानि ते देवत्रा नामानि तैर्मा
देवेभ्यः सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह ॥ १० ॥

तामवार्जन्ति । सा यद्यपुरुषाभिर्वीता प्राचीयात्—तत्र विद्यात्—अरात्सीदयं यजमानः, कल्याणं
लोकमजैषीदिति । यद्यदीचीयात्—श्रेयानस्मिँल्लोके यजमानो भविष्यतीति विद्यात् । यदि प्रतीची-

अय दक्षिणे' इति । ' वोचेरित्येव' अयाभूता न्यात् ' ब्रूतात् ' इत्यस्य स्थाने ' वोचेरिति ' इत्यत्र ।
' एतानिह वै अस्य ' गोदेवत्रा देवेषु नामानि ॥ १० ॥

तामवार्जन्तीति । तामवार्जिता साद्वमीमवधार निरर्ता सतीम् ' अवार्जन्ति ' अववृजति विमुञ्चति
साऽववृजन्तीति ' पुत्रेणामिर्वीता ' अमिरामिता अजैर्मा-यस्य (वीर्यस्य) वो आदेशः । यदि ' प्राचीयात् '

१-इहे इत् २-व दक्षिणेऽयः कर्णं यजमानो जपति । दक्षिणेतरकरोऽयमिति कर्णः ॥ वोचेरिति वाऽने । ब्रूतादित्येवैतदाह
' भवे ' इति वा ब्रूतादित्यर्थः कः लो सु ॥ १२१ ॥ ७० ॥ १०८ ॥

तदाहुः । (तुं) तु सहस्रेऽपि किं चतु दद्यात्सहस्रेण ह्येव सर्वाङ्कामाना-
मानाप्नोतीति तदु होवाचासुरिः काममेव दद्यात्सहस्रेणाह सर्वाङ्कामाना-
प्नोति कामनोऽअस्येतद्दत्तं भवतीति ॥ १४ ॥

(त्यु) अय यदि रुथं वा युक्तं दास्यन्त्स्यात् । (वु) वृद्धा वृशायै वा
वृषायाश्च हुवायां दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ॥ १५ ॥

स वै दक्षिणा नयन् । (जु) अन्यूना दशतो नयेद्यस्माऽएकां दास्य-
न्त्स्यादशभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेद्यस्मै द्वे दास्यन्त्स्यात्पञ्चभ्यस्तेभ्यो

तदाहुः—न सहस्रेऽपि किंचन दद्यात् सहस्रेण ह्येव सर्वाङ्कामानाप्नोतीति । तदुहोवाचासुरिः-
काममेव दद्यात् । सहस्रेणाह सर्वाङ्कामानाप्नोति । कामेनोऽअस्येतद्दत्तं भवतीति ॥ १४ ॥

अय यदि रुथं वा युक्तं दास्यन्त्स्यात्, यद्वा वृशायै वा, वृषायां हुवायां दद्यात्, उदवसानी-
यायां वेष्टौ ॥ १५ ॥

स वै दक्षिणा नयन्, अन्यूना दशतो नयेत् । यस्माऽएकां दास्यन्त्स्याद् दशभ्यस्तेभ्यो दशतमुपा-

नयनो नयनं तु अत्रानिगता सहितानां त्रयाणां शतानां सहितानामेवेति द्रष्टव्यम् । तत्र तु प्रकृतशतविभागा
सुराणेन सुरयस्पर्शकस्य चतमश्चतस्रो दशतोऽर्पणीया प्रययन्ते । 'होतृस्त्रियो दशत' सप्त च विभागो-
न्माव. प्राप्नुवन्ति । तस्य हि साहस्र्या सहिते एकादशकार्षिण्ये । ततश्च तूर्ताविनामिहास्येचो सरर्पणीया
प्राप्नोति । अविना तु द्वे द्वे दशताभ्येन एव (प्राप्नुनायादिवैवैका तूर्ताविना सत्रिभागा त्रयोदशकादशस्रो-
को कमा प्राप्नुवन्ति) तत्तदशतमर्पयित्वा पुनश्चपाणामेकादशतमर्पयेत्, चतुर्दश सह पूर्णमर्पयेदित्येव
प्राकृतविभागोन्मार्गेण प्रसज्यमाने आह—यस्या एकामेकादशस्ये आह—होवा हि साहस्र सत्युदये बृहतां
सहस्रमहर्गोति साहस्र. य ऋषिक् सन्निगुलेना सन्नित्यर्थः । स ऋषिक्कृष्ट उक्तुर्भक्ष्यार्थः । एतस्या तु
बहव एव ऋषिर्गो नाश्रययन्ति तेषामपि बृहतां स्यात् । 'तदाहुर्न सहस्रे' दीशमानेऽधिकमन्वादिक् प्रतिवि-
ष्यते तेन विनैव क्रतुबल निरूप्यतीत्येव दर्शयति 'सहस्रेण ह्येव काममेव' दद्याति विविधतामप्या
दिशं । तदाह—साय तावन् सहस्रेणैव 'सर्वाङ्कामानाप्नोति' 'कामेन' एव इच्छयाऽस्य यजमानस्येतद्दत्तं
भवति (त च निष्कले दाने एव युक्ता तत्र भूमेऽपि 'इतरदत्तं भवति' सफुरमभूदत एवं निम्ने नान्य
एवेत्यभिप्रायः) ॥ १४ ॥

अथेति । 'अय यदि' तत्राधिकार्यं वा युक्तं यदप्यप्यकिञ्चिदि 'दास्यन्त्स्यात्' ततो वृशायै वृषायां
'दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ' । सूत्रकमेणाह "साहस्रमिव सहस्रानां" त्रुत्तम् । तच्छ्रुयन्तस्तो ह्येवम् ॥ १५ ॥

स वै दक्षिणेति । स वै यजमानकाल इत्यर्थः । नयनेन दानं व्यक्ष्यते किं कारणम् । त्रीणि च शतानि
नयति त्र्यश्विरामेति । [त्र्यश्विरानामप्युत्तराभिर्दशभिर्नैतुमश्वयन्वान् । तस्मादाश्वे द्वे दक्षिणा इत्येव व्याख्या-

दशतमुपावर्तयेद्यस्मै तिस्रो दास्यन्त्स्यान्निभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेद्यस्मै
पुत्र दास्यन्त्स्याद्वाभ्यां त्राभ्यां दशतमुपावर्तयेदेवमाशुतानुयो दास्येष्टा-
ऽन्यूना विराडमुष्मिन्लोके कामडुषा भवति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ (५. ८.) ॥

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२५ ॥

वर्तयेत् । यस्मै दे दास्यन्त्स्यात्-पञ्चम्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेत् । यस्मै तिस्रो दास्यन्त्स्यात्-
निभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेत् । यस्मै पञ्च दास्यन्त्स्याद्-द्वाभ्यां त्राभ्यां दशतमुपावर्तयेत् । एवमा-
शुतानु । तयो दास्येष्टाऽन्यूना विराडमुष्मिन्लोके कामडुषा भवति ॥ १६ ॥

इति गर्गविराजम् ।

पूर्व कर्तव्या ।) ' यस्मा एकम् ' इत्यादि । तत्रेतावानेतावो विधेयो दशम्यो मुह्यपादिभ्यो ' दशतमुपावर्त-
येत् ' अर्थयेत् पुनः पञ्चम्यस्तेभ्यो मुह्येभ्य एकादशतमुपावर्तयेदित्येतदिति प्राप्नोति तपाप्यर्थविरोधान्
भवति । पञ्चदशतमित्येतदेव भवति पञ्चम्य एकेशो द्विभ्य एकादशापनतामर्थम् । तत्तद्विभ्य उपवर्तये-
त्प्रशस्तं प्रतीत्यभ्यां तिस्रस्तिस्र उद्वाये चतस्र इत्येवं तयो द्वाभ्यां दशतमुपावर्तयेत् होत्रेष्वर्ग्यं पतो ' यस्मै '
वमाशुतात् दशम्यः पञ्चदशम्यो दशतमुपावर्तयेदिति प्राप्नोति तपाप्यविरोधात् विभ्य एव दशतमुपा-
वर्तयेत् कथं न नवनदशताम्यमित्ये निस्तस्तिस्रो होत्रे च तिस्रः पुनः पात्रादिभ्य स्तिस इति तिस्रोऽप्यर्थे
चतस्रः पुनरपि या दिसा तिस्रस्तिस्रो नेष्टे चतस्र इत्येवं चार्थोऽस्तु तावन्ते प्रतिमहम्यः सहदेव हि प्राकृतेन
क्रमेण द्वयः । दद्यात् सास्त्रगर्जितगतासो तिस्रो होत्र उक्तेषु वा स्यादित्वा दशकमेकितस्रपादिभ्यो वा चतुष्कलो
शावतुर्द्वय एवेतितात् तत्रेतेतावेषां सभात् दशरात्रे सहस्रया सह दशरात्रे । यदि तूक्तेषु दास्यते
तेन उच्येऽहम्यनं शतं दददुक्तेषु दे एव दद्यात् (कोष्टुत् पञ्चम्यं) द्वितीयेऽऽ शतं दद्यात्मावतुते नेष्टे च पञ्चम्यं
दद्यादुक्तेतामन्तरा । यदेव तृतीये पुनः इति दीगमाने नेष्टे दद्यात्ततो प्रवतुते नपेदेवेतितामन्तरेण
ततोऽनेन सादयिषे उक्तेषु सामयेकादशते दद्यादित्येषां कर्मरोचना । अत्र च यस्मादित्येकानित्येक-
संभ्रान यच्छन्दोदितरात्रे ' तेभ्य ' इति बहुवचनात् तेन परम्पराति तत्र विस्तृतिरिति सामर्थ्यादस्मै एका-
मेका दास्यन्त्स्यादित्यस्मासो द्रष्टव्यः । एवमुक्तत्वादि द्रष्टव्यम् । एवमपि च प्रसिद्धे तेन संभ्रानस्योक्तभ्रान-
भ्रानयेत् । न चैका देवा कस्मैविदित्येतदस्यापि प्रतिदं कथं तेन-पुष्ट्या उपजड्यन्ते । सत्यमेव किन्तु
उपजड्यन्त्यन्तानुगम्यैकादशतो विविधैऽप्य द्रष्टव्यः । एकामेकामेकस्मै दद्यात्तेभ्य च तानेकैः दद्यात्
तेभ्यस्तानेवं दशतं कृत्वा दद्यात् । येन पुषक् पुणोत्रयस्मै दे दास्यन्त्स्यादित्यादि पोष्यम् । अपवा
दशम्यो दशतं दित्यनघादेव तेभ्य एकैका दास्यन् मवतात्यनुशदो वाऽऽम्य । एवं यस्मै पंचेत्यादि । ननु
पञ्चम्यो-दशतं दित्यन्तस्तन्निरोधतो दे दे दास्यन् भवति । कदाचिद्विषयेकस्मै दद्यादथ शतस्य
वा एकैकापेवमपि पञ्चम्य एव दशम्यो दत्तो भवति; नेष्टदेवं समं स्यादुक्तत्वादिति दशतो न्यायेन समो

तद्यत्रैतद्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते । तदग्रहान्व्यूहति व्यूहत उद्गाता च होता च
छन्दांसि । स एव प्रज्ञात एव पूर्वखण्डो भवति समूढ-
च्छन्दास्तुदैन्द्रवायवाग्रान्यूहति ॥ १ ॥

(त्यु) अथ चतुर्थेऽह्न्यूहति । ग्रहान् व्यूहन्ति छन्दांसि । तदाग्रयणा-
ग्रान्यूहति प्राजापत्यं वाऽएतच्चतुर्थमुद्भवत्यात्मा वाऽआग्रयण आत्मा वै
प्रजापतिस्त्वस्मादाग्रयणाग्रान्यूहति ॥ २ ॥

व्यूढद्वादशाहः ।

तद् यत्रैतद् द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते-तद्ग्रहान्व्यूहति । व्यूहत उद्गाता च होता च
छन्दांसि । स एव प्रज्ञात एव पूर्वखण्डो भवति समूढच्छन्दाः । तदैन्द्रवायवाग्रान्यूहति ॥ १ ॥

अथ चतुर्थेऽह्न्यूहति । ग्रहान् व्यूहन्ति छन्दांसि । तदाग्रयणाग्रान्यूहति । प्राजापत्यं
वाऽएतच्चतुर्थमुद्भवत्यात्मा । आत्मा वाऽआग्रयणः । आत्मा वै प्रजापतिः । तस्मादाग्रयणा-
ग्रान्यूहति ॥ २ ॥

तद्यत्रैतद्वादशाहेनेति ' व्यूढच्छन्दसा ' दशरात्रस्य चतुर्थनक्षत्रमपोरहोर्द्वारा ग्रहाणामग्रयणः पूर्वं प्रहीतव्यः ।
पञ्चमसप्तमोऽपि शुक्रलाभद्वाराणीमो ' यावत् पूर्वं ग्रहा गृहीतास्ततः परिश्रम्य सादनीयाः । आम्रयणस्तु
द्विहृत्य सादनीयः । बैराजा व्यूढच्छन्दांसि दशरात्रे ग्रहा व्यूहनीया इत्येतदत्र ब्राह्मणे विधीयते । ' एतत् '
इति ध्रुवन्तर्पणसिद्धम् । द्वादशाहेन यजने प्रत्यक्षबहुचरविषयया परामृशति । तत्तत्र ग्रहनेत्राध्वर्युर्देवमणं
व्यूहति । आम्रयणादीनामप्यस्य स्थानं भवति होनोद्गातारो अग्निं तत्र छन्दांसि व्यूहन्ती अन्योन्यस्य स्थानं
नपतः ॥ एतर्थाशास्त्रसिद्ध एवाधिकृतं पूर्वं प्रथमखण्डः ' प्रज्ञातः ' त्रिको भवति । सोऽदशा समूढ (रुद्र-
होतृणां च) तत्राध्वर्युरथैन्द्रवायवानेवाधिकृतान् गृहान् गृह्णतीत्युचरविषययाऽनुवादः । अनुवादात्वादेव बाद-
रोत्रिरहच्छ्रव इति गम्यते । होतृणां तु द्विदशरात्रं चतुर्थादहोरात्रादयो द्वादशाहस्य ॥ १ ॥

अथ चतुर्थ इति ' चतुर्थे ' अहनि ॥ सत्रस्य ' व्यूहति ' ग्रहानध्वर्युः । तै " धारयन्त एव " ति

१ अहनि व्यूढच्छन्दसि दशरात्रस्य चतुर्थनक्षत्रमपोरहोर्द्वारा ग्रहाणामग्रयणः पूर्वं प्रहीतव्यः । द्वादशाहो द्विहृत्य व्यूढच्छन्दाः १ चतुर्थच्छन्दाधे १
नि । स्वस्त्वानिवर्गितायेन कदाचि स्वागच्छे प्रक्षिप्यानि कदाचि वसिष्ठः द्वादशाहे सोऽयं व्यूढच्छन्दाः । इति सायणः । १४१५ ।
ऐ० भा०) यवोदाहृतम् । ज्योतिष्टोमे प्रातः सवने माध्यन्दिनः । माध्यन्दिने विष्टुच्छन्दः । तृतीयनक्षत्रे च जगतीछन्दः । तत्र माध्य-
न्दिनवर्गनक्षत्रस्थाने प्रक्षिप्य सवनेका मायत्रा पञ्चमी । तर्णावसतनजगतीस्थाने माध्यन्दिनवर्गनक्षत्रादिष्टुच्छन्दे । प्रातः सव-
नेकागवर्गस्थाने तर्णावसतनजगती जगती पञ्चमी । इदमेव छन्दो व्यूहन् । तदेतद्व्यूहन् होतृपराध्वर्युः विहितं सूत्रे । व्यूढच्छन्दतो-
ऽमुक्तोः । समूढच्छन्दांसि नैतच्छन्दोऽन्यद्वै । साम्येन कदा यत्र स समूढः । नैवमप्येनेहा यत्र स व्यूढः । द्वादशाहे
द्वादशरात्रसि अह्ने ग्रहाणामग्रयणः विहितः । तत्र प्रज्ञातमात्रं अनेकेषु अह्नेषु गृह्यमाणेषु प्रथमं यावत् ग्रहस्य ग्रहणं वा तद्ग्रहणम् ।
यथा अस्मिन्नेव ग्रहणे प्रयोदशो कञ्चिकावायुकाः प्रातः सवने ऐन्द्रवायवस्यः । माध्यन्दिने छिकायाः । तृतीये आम्रयणयाः । इमे
ग्रहास्तोदाः साम्येन वसिष्ठस्य स समूढः । इमे ग्रहास्तोदाः व्यूढच्छन्दस्य भवति । अथ्युक्ते वा (१२ । १२५) इति वस्य-
भाष्यमनु । तत्र द्वादशाहस्य होतृस्य व्यूढच्छन्दो दशरात्रस्यैव कथः । चतुर्थेनक्षत्रमपोरहोर्द्वाराग्रयणायाः । पञ्चमसप्तमोः शुक्रायाः ।
पञ्चमनक्षत्रोर्दशरात्रायाः । तृतीये नक्षत्रे चन्द्रः प्रज्ञातमिति कथ्येवेत्यने । तथाच सूत्रं । शुक्रस्य पञ्चमसप्तमोऽह्नेति । (१२ ।
१२२) असादनमाध्वर्युर्वाग्रान्यूहति । पूर्वोर्वाग्रान्यूहति शुक्रवाग्रयणस्य च स्वयस्थाने मासादनं किन्तु वस्योः परिमार्जनप्रभृति
शक्वा मास्ते काले आसादनं कर्तव्यं तदप्यासादनं यस्य हिकारो विहितः । तस्य हिहत्वासादनं । इतरस्य तु अहिहत्वासादनं ।
तथाच सूत्रं । परिमार्जनं कर्तव्यं काले हिहत्वं सादनमिति । का. धो. सू. १२ । १२१-१२५ ।

तुं गृहीत्वा नु सादयति । प्राणा वै ब्रह्मा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्युत्सादयेत्तुं धाउयन्त ऽएवोपासतेऽय ब्रह्मन्गृह्णात्यथ यदा ब्रह्मन्गृह्णा-
त्यथ सुत्रैवेतस्य कालस्तुदेनर्था हिङ्कृत्य सादयत्ययैतत्प्रज्ञातमेव पञ्चममु-
हर्भवति तदैन्द्रवायवाग्रह्णाति ॥ ३ ॥

(त्पु) अथ पष्ठेऽहुन्व्यूहति । ब्रह्मन्व्यूहन्ति छन्दांश्चिंति तच्छुक्राग्रा-
न्गृह्णात्येन्द्रं वाऽएतत्पष्ठमुहर्भवत्येव वै शुक्रो य एष तुपत्येष ऽरऽएवेन्द्र-
स्तस्माच्छुक्राग्रान्गृह्णाति ॥ ४ ॥

तुं गृहीत्वा नु सादयति । प्राणा वै ब्रह्मा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्युत्सादयेत्तुं धाउयन्त ऽएवोपासतेऽय ब्रह्मन्गृह्णात्यथ यदा ब्रह्मन्गृह्णा-
त्यथ सुत्रैवेतस्य कालस्तुदेनर्था सादयति ॥ ५ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ब्रह्माः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान् यत्सा-
दयेत् । तं धारयन् एवोपासते, अय ब्रह्मन्गृह्णाति अय यदा ब्रह्मन्गृह्णाति, अय यत्रैवेतस्य
कालः—तदेनं हिङ्कृत्य सादयति । अयैतत् प्रज्ञातमेव पञ्चममुहर्भवति । तदैन्द्रवायवा-
ग्रान्गृह्णाति ॥ ३ ॥

अथ पष्ठेऽहुन्व्यूहति ब्रह्मन्, व्यूहन्ति छन्दांश्चिंति तच्छुक्राग्रान्गृह्णाति । ऐन्द्रं वाऽएतत्पष्ठमुह-
र्भवति । एष वै शुक्रः य एष तपति । एष ऽरऽएवेन्द्रः । तस्माच्छुक्राग्रान्गृह्णाति ॥ ४ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ब्रह्माः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान् यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अय ब्रह्मन्गृह्णाति । अय यदा ब्रह्मन्गृह्णाति, अय यत्रैवेतस्य
कालः—तदेनं सादयति ॥ ५ ॥

प्रयोगान्तरं धारयदभिप्रायं बहुवचनमेक एवात्र धारणात् । अथ यदाग्रह्णाति येन तस्मादाप्रयण्णरूपे
चैन्द्रवायवादयः ॥ २ ॥ ३ ॥

अय पष्ठ इति । प्रमज्जो आसन्न एव प्रायेण बर्हतः । बृहत्या आगतन बृहन्तीति छन्दास्यनुसयन्ते ।
एवं जागतमपि ब्रह्मन्वयः । अङ्गानि वै ब्रह्मा इति सत्यं प्राणं ब्रह्मा एव प्राणाः स्वायत्तानि नयनगोष्ठकादीनि
हिंवाऽप्यत्रैव वर्तन्ते तथापि तु वाणि तान्यङ्गानि नयनगोष्ठकादीनि तान्यपि प्राणावतनत्वात् ब्रह्मा एव
तानि च पुरुषविधानि अन्यस्यान्य निक्षिप्य शेषेषु व्याक्षिप्यमाणेषु प्राणावपि व्यत्यस्यात् तस्मादस्य
यमःशान्तिकानां महार्गां व्यत्यास इत्यधियाङ्गिकानामपि युक्ताश्चैव ब्रह्मानि पुनर्वचन । किन्तु तत्राधर्षोरित्येत-
दभेदमार्थं, किन्तु तत्राधर्षोरिति । यद्यधर्षुर्प्रेक्ष्यन्व्यूहतीति च छन्दांश्चिंति न्यूहतः । ततः कथं यत्रस्य
श्रवणम्यामसंस्तरन भवति । (सामो गृह्णितिरपि मन्त्रोयमानीति प्रथ एतद्वाऽप्युच्यते प्रतिषेधनम्) ॥ ३ ॥

(त्व) अथ सप्तमेऽहुन्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति च्छुन्दा^१सि तुच्छुक्राग्रान्-
गृह्णाति वार्हतं वाऽएतत्सप्तममुहर्भवत्येष वै शुक्रो य एष तृपत्येष उऽएव
वृहस्तुस्माच्छुक्राग्रान्गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्युत्सादयेत्तं धाउयन्तऽएवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णा-
त्यथ यत्रैवेतस्य कालस्तुदेन^२ सादयत्यथैतत्प्रज्ञातमेवाष्टममुहर्भवति
तुदेन्द्रवायवाग्रान्गृह्णाति ॥ ७ ॥

(त्व) अथ नवमेऽहुन्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति च्छुन्दा^१सि तुदाग्रयणा-
ग्रान्गृह्णाति जगत्तं वाऽएतन्नवममुहर्भवत्यात्मा वाऽआग्रयणः सर्व्व
वाऽइदमात्मा जुगत्तुस्मादाग्रयणाग्रान्गृह्णाति ॥ ८ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्युत्सादयेत्तं धाउयन्त एवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृ-
ह्णात्यथ यत्रैवेतस्य कालस्तुदेन^२ हिङ्कृत्य सादयति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (नृ) न व्यूहेद्ग्रहान्प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोह-
येद् प्राणान्यद्व्यूहेत्तुस्मान्न व्यूहेत् ॥ १० ॥

(ज) तुद व्यूहेदेव (वाऽ) अङ्गानि वै ग्रहाः कामं वाऽइमान्यङ्गानि
व्यत्यास^३ं शेते तुस्माद् व्यूहेदेव ॥ ११ ॥

अथ सप्तमेऽहुन्व्यूहति ग्रहान् व्यूहन्ति छुन्दा^१सि तच्छुक्राग्रान्गृह्णाति । वार्हतं वाऽएतत्सप्तममुह-
र्भवति । एष वै शुक्रो य एष तृपति । एष उऽएव वृहन् । तस्माच्छुक्राग्रान्गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान् यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अथ ग्रहान्गृह्णाति । अथ यदा ग्रहान्गृह्णाति, अथ यत्रैवेतस्य
कालः-तदेनं सादयति । अथैतत्प्रज्ञातमेवाष्टममुहर्भवति । तदेन्द्रवायवाग्रान्गृह्णाति ॥ ७ ॥

अथ नवमेऽहुन् व्यूहति ग्रहान्, व्यूहन्ति छुन्दा^१सि । तदा ग्रयणाग्रान्गृह्णाति । जगत्तं वाऽएतन्न-
वममुहर्भवति । आत्मा वा आग्रयणः, सर्व्व वाऽइदमात्मा जगत् । तस्मादाग्रयणाग्रान्गृह्णाति ॥ ८ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान्-यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अथ ग्रहान्गृह्णाति अथ यदा ग्रहान् गृह्णाति, अथ यत्रैवेतस्य
कालः-तदेनं हिङ्कृत्य सादयति ॥ ९ ॥

तदाहुः-न व्यूहेद्ग्रहान् । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान्-यद्व्यू-
हेत् । तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १० ॥

तद व्यूहेदेव । अङ्गानि वै ग्रहाः । कामं वाऽइमान्यङ्गानि व्यत्यासं शेते । तस्माद् व्यूहेदेव ॥ ११ ॥

तुदुनेव व्यूहेत् । (त्पा) प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्यदुच्येहेत्स्मान्न व्यूहेत् ॥ १२ ॥

(त्किं) किं तु तत्राध्वर्योः । (बु) बुद्धात्ता च होता च च्युन्दार्थेति
व्यूहत् एतद्वाऽअध्वर्युर्व्यूहति ग्रहान्यदेन्द्रवायवाग्रान्मातःसवने गृह्णाति
शुक्राग्रान्माध्यन्दिने सवनऽआश्रयणार्थास्तृतीयसवने ॥ १३ ॥

इति पञ्चम प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ (५. ९. ॥)

यदि सोममपहरेयुः । (वि) विधावनेच्छतेति ब्रूयात्स यदि विन्दुन्ति
किमाद्रियेरन्यद्यु तु विन्दुन्ति तुत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥

द्वयानि वै फाल्गुनानि । लोहितपुष्पाणि चारुणपुष्पाणि च स यान्वरुण-

तदु नेव व्यूहेत् । प्राणा वै ग्रहाः नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान्-यदुच्येत् ।
स्मान्न व्यूहेत् ॥ १२ ॥

किं तु तत्राध्वर्योः-यदुद्गाता च होता च छन्दांसि व्यूहतः । एतद्वाऽअध्वर्युर्व्यूहति ग्रहान्-
पदेन्द्रवायवाग्रान्मातः सवने गृह्णाति, शुक्राग्रान्माध्यन्दिने सवने, आश्रयणार्थां तृतीयसवने ॥ १३ ॥
यदि सोममपहरेयुः विधावनेच्छतेति ब्रूयात् । स यदि विन्दुन्ति किमाद्रियेरन् । यद्युन विन्दुन्ति-
तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥

द्वयानि वै फाल्गुनानि-लोहितपुष्पाणि चारुणपुष्पाणि च । स यान्वरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि

इति श्री हरिस्वामिन कृतौ ब्राह्मणदिनशतपथब्राह्मणभाष्ये ऋष्यकाण्डे

पञ्चमोऽध्याये बार्हत नाम नवमं ब्राह्मणम् ॥ (४ । ९ । १) ॥

यदि सोममिति । अत्र ब्राह्मणे सोमापहारे तन्मतिनिविनियमो गम्यते । कलशभेदसोमानिरेकयोश्च प्राय-
श्चित्तमुच्यते । (यदप्यपहारायुक्तत्वात् सोममतिद्वष्टव्यम्) । स्वीकृत्य प्रयोगादहातेपचेरक्रीतस्य सोम-
विक्रिणो यदि द्विपदे तेन यजमानस्याभिध्यानादिनि विपतिनिमिषा ॥ कल्पार्हति ह्युवाच ॥ क्रेतव्यः
' यदि विन्दुन्ति ' मरेवेवेहेतु न सोमान्तरमपि कुतस्तथास्तमे प्रायश्चित्तानुपपत्तेः ॥ १ ॥

द्वयानि वा इति ' द्वयानि, द्विमगानि ' फाल्गुनानि ' अर्जुनानि । कथम् द्विमगानि लोहितपुष्पाणि

१-सोमापहारे विधावनेच्छतेति ब्रूयात् । अध्वर्युः । बुद्धिबलवाच्येण्येति कर्क । सन्तुष्टा सोमापहारे हते यजमान पुनश्च
न्येयः । तत्रैवा गच्छेत्, अन्येयजन, इति शेषद्वयार्थः । अदर्थेनैव कृत्यान्वर्तुमान्मपिपुपुकाः । अर्जुनशब्दस्य अर्थः । अर्थ
वास्तव्य पाशो यवश्च दृग्मर्जुनमिवमिषाकाः । अन्तर्गते निधिरर्थः । ततश्च सोमशब्देनोपलक्ष्य, इति कर्क । स्येनइव पूर्वाकाज-
दात्मकत्वात्तद्विधेयत्वात् पूर्वाकाजमे पूर्वाकाजम् ब्रूयात् । अदिशदेवैतत्कर्तव्यमिति चेन्न तत्रा अकृता वस्तुपदेते इत्येव
मिपुच्यते । पूर्वाकाः पदितव्यः । अस्तु इति श्रुतिना नामतरः । एकां यां दावा समान्य पुनर्वहः । अदृष्टसोमभावे ॥
मोघतत्त्वाने एका गार्दक्षिकेवर्कः । अत्रच गो. सल्लासवत् । तत्रच द्विभ्यादनामविहितः, इति कर्कः । अदृष्टसोम वा भुवि-
शमन्तीः । अदृष्टसोमपदत्वेन अत्रकृतेन एव वा पुनर्वहो मन्त्रेण्यर्थः । ४२. श्री. सू. १५ । १००-१०४ ।

पुष्पाणि फाल्गुनानि तान्यभिपुणुयादेप वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्पाणि
फाल्गुनानि तस्मादरुणपुष्पाण्यभिपुणुयात् ॥ २ ॥

(ह्य) यदरुणपुष्पाणि नु विन्देयुः । इयेनहृतमभिपुणुयाद्यत्र वै गायत्री
सोममच्छापतत्तस्याऽआहुरन्त्यै सोमस्याऽशुरपतत्तच्छयेनहृतमभवत्त-
स्माच्छयेनहृतमभिपुणुयात् ॥ ३ ॥

(ह्य) यदि इयेनहृतं नु विन्देयुः । (३) आदायनभिपुणुयाद्यत्र वै
यजुस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य यो उसो व्यमुष्यत्तत आदाराः समभवंस्तु-
स्मादादायनभिपुणुयात् ॥ ४ ॥

(ह्य) यद्यादारास्तु विन्देयुः । (१) अरुणदूर्वा अभिपुणुयादेप वै
सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वास्तुस्मादरुणदूर्वाऽअभिपुणुयात् ॥ ५ ॥

(ह्य) यदरुणदूर्वा नु विन्देयुः । (३) अपि यानेव कांश्च हरितान्कु-
शानभिपुणुयात्तत्राप्येकामेव गां दद्यादयावभृयादेवोदेत्य पुनर्दक्षित पुन-
र्ब्रजो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति नु सोमापहृतानाम् ॥ ६ ॥

तान्यभिपुणुयात् । एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि । तस्मादरुणपुष्पाण्य-
भिपुणुयात् ॥ २ ॥

यदरुणपुष्पाणि न विन्देयुः इयेनहृतमभिपुणुयात्, यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत् । तस्या-
ऽआहुरन्त्यै सोमस्याऽशुरपतत्, तच्छयेनहृतमभवत् । तस्माच्छयेनहृतमभिपुणुयात् ॥ ३ ॥

यदि इयेनहृतं न विन्देयुः-आदारानभिपुणुयात् । यत्र वै यजुस्य शिरोऽच्छिद्यत-तस्य यो उसो
व्यमुष्यत्-तत आदाराः समभवन् । तस्मादादारानभिपुणुयात् ॥ ४ ॥

यद्यादारास्तु विन्देयुः-अरुणदूर्वा अभिपुणुयात् । एष वै सोमस्य न्यङ्गो-यदरुणदूर्वाः । तस्माद-
रुणदूर्वा अभिपुणुयात् ॥ ५ ॥

यदरुणदूर्वा न विन्देयुः-अपि यानेव कांश्च हरितान्कुशानभिपुणुयात् । तत्राप्येकामेव गां
दद्यात् । अयावभृयादेवोदेत्य पुनर्दक्षित । पुनर्ब्रजो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति नु सोमापहृतानाम् ॥ ६ ॥

वाक्यं गौरी गौरीपुष्पाणि च तत्रैव सति यान्यरुणपुष्पाण्यर्जुनतृणानितान्यभिपुणुयात् । सोमोपहृते याने (द्रव्य-
मसंस्काराभिपयसस्त्वद्दारेण) यागसाधनत्वमेव तेषामुच्यते । ' एष वै सोमस्य न्यङ्गः ' (निरुष्टो यो वत्वा
सोमः । अग्न्या न न्ययते तस्मिन्नितिन्यङ्गः) सोमः अरुणपुष्पेष्वर्जुनेषु इयेनेष्वस्ति यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

यदरुणपुष्पाणीति । इयेनहृतं दृष्टेण सोमेन कामदृष्टसंस्पर्शं ज्ञायते ॥ ३ ॥

यदि इयेनहृतमिति । ' आदाराः ' प्रतिद्वानि मध्यदेशतृणानीति अरुणा (गोमोवा) दूर्वादुशदर्मा हरितान्
कुशानपि यानेव कश्चिदपि तथान्यप्रकरणानामवस्थानियमः । (प्रत्यः प्रतरत्य) एवमर्गा दद्यादिति च संकल्पे

तुदारम्भणवत् । (ह्य) युत्रैतं गृहन्त्ययैतदनारम्भणमिव युत्रैतं न गृहन्ति
तस्माद्वाऽअर्थं गृहाति ॥ २ ॥

तं वाऽऔदुम्बरेण पात्रेण गृहाति । प्रजापतिर्वाऽप्य प्राजापत्य उदुम्बर-
म्बरस्तस्मादौदुम्बरेण पात्रेण गृहाति ॥ ३ ॥

तद् आरम्भणवत्-यत्रैतं गृहन्ति । अयैतदनारम्भणमिव-यत्रैतं न गृहन्ति । तस्माद्वाऽअर्थं
गृहाति ॥ २ ॥

तं वाऽऔदुम्बरेण पात्रेण गृहाति । प्रजापतिर्वाऽप्यः । प्राजापत्य उदुम्बरः । तस्मादौदुम्ब-
रेण पात्रेण गृहाति ॥ ३ ॥

नामधेयम् साधकोऽशुरिति सौऽस्यैव आरम्भेव्यात्ममात्मा अयं प्रजापतिरिति यत्प्रजापतिः लिङ्गं तत्सर्वेषा-
मेव प्राणिनामन्यो लिङ्गात्मकः यदपि प्रजापतेः शरीरं वैराजं तदपि साधारणं शरीरिणाम् आत्मा सर्वप्राणि-
नामित्यभिप्रायः । ननु चत्मा ह वाऽस्याप्ययं अहमां शरीरमित्युक्तं नैव न दोषः । स हि स्थूलोऽयं च निरुक्तो
लिङ्गानां मविष्यति द्रवमपि ध्रुवो निरुक्त आत्मेत्युक्तमेवमपि तद्विशिष्टं लिङ्गमिदं सामान्यमिति दोषः । तत्त-
स्मिन्नुतावस्थेयं यजमानस्यैवमात्मानं महान्तं कुर्वन्ति ऋत्विजो यत्र चैतं गृहन्त्यशुर्मिथं अन्तात्मके आत्मनि
'एतान्' प्रहात्मकान् 'प्राणान्' दधाम्यश्वर्युः । कथं ? यथायथा एते' उपाधादयो महाः प्राणोदान-
वागादिरूपेण व्याख्यायन्ते । अथ तथा कृते आत्मनि क्रियमाणस्य यजमानस्यान्येभ्यो यजमानेभ्यः प्रविष्ट
मवतीत्यत आह-स हेति । यस्य य उपांशुकृतौ गृह्यतेऽशुः 'सर्वतनः' सर्वं जगत्तनुरस्येति सर्वतनः सर्वात्मक
इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ यजमानोऽमुर्ग्लोके सम्भवति तदारम्भः अस्याय वाऽपरो विशेषः 'यव' कर्मणि 'एतम्' अंशुं
गृह्णाति इत्येतत् 'आरम्भणवत्' आरम्भते कार्यमनेनेत्यारम्भणम् उपादानं तदेवैवमूतं संपूतं लिङ्गं संयुक्तं
यत्र विद्यते तदारम्भणवत् । एतदुक्तं भवति योऽनुमता ऋतुना यजेत तस्मै तदुपादानमारम्भतेऽप्यमेव
भवति । यत्तु प्राकृतेन ऋतुना यजेत स परकीतोपादानेन परिमितकार्यमाप्नोति तच्छाह्वितत्कर्मणा प्रहा-
तादौ । 'यत्रैतं न गृहन्ति' इति ॥ २ ॥

तं वा औदुम्बरेणेति । प्रजापतिरप्यमित्येतस्मिन्नर्थे 'प्राजापत्यः' उद्धितो प्यप्रत्ययः । 'उदुम्बरः'
'तस्मात्' सर्वस्मादात्मनः फलनिष्पत्तेः ॥ ३ ॥

१-अपो निवायाय च दान्यप्रद्वयमद्विबलेन चतुःस्थितम् । अ२-तोत्तुणी२ सर्वत्र । अनुचक्ष्वत्विजम् । अ३-पादानां शुनिवपनो-
पमार्जनं च इत्यहं प्रहोमान् द्विष्यं चोपविशति । का. मी. सू. १२ । १९-१०२ ।

तं वै चतुःशक्तिना प्रात्रेण गृह्णाति । त्रयो वाऽऽसे लोकास्तुदिमुनेव
लोकांस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वाऽअतीर्माँल्लोकांश्चतुर्थस्तुत्रप्रजापतिमेव
चतुर्थ्याऽऽप्नोति तस्माच्चतुःशक्तिना प्रात्रेण गृह्णाति ॥ ४ ॥

स वै तूष्णीमेव आवाणमादत्ते । तूष्णीमथँशून्निवपति तूष्णीमप ऽवप-
सृजति तूष्णीमुद्यत्य सकृदभिपुणोति तूष्णीमेनमनवानञ्जुहोति तदेनं
प्रजापतिं करोति ॥ ५ ॥

(त्र्यु) अथास्याथँ हिरण्यं वद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स यदेवात्र
क्षणुते वा वि वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्यप्ते ॥ ६ ॥
तदु होवाच राम आपतस्विनिः । काममेव प्राण्यात्काममुदन्याथडे
तूष्णी जुहोति तदेवैनं प्रजापतिं करोतीति ॥ ७ ॥

(त्र्यु) अथास्याथँ हिरण्यं वद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स यदेवात्र
क्षणुते वा वि वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्यप्ते ॥ ८ ॥

तं वै चतुःशक्तिना प्रात्रेण गृह्णाति । त्रयो वाऽऽसे लोकाः । तदिमानेव लोकांस्तिसृभि-
राप्नोति । प्रजापतिर्वाऽअतीर्माँल्लोकांश्चतुर्थः । तत् प्रजापतिमेव चतुर्थ्याऽऽप्नोति । तस्माच्चतुः-
शक्तिना प्रात्रेण गृह्णाति ॥ ४ ॥

स वै तूष्णीमेव आवाणमादत्ते । तूष्णीमथँशून्निवपति । तूष्णीमप उपसृजति । तूष्णीमुद्यत्य,
सकृदभिपुणोति । तूष्णीमेनमनवानञ्जुहोति । तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ५ ॥

अथास्या हिरण्यं वद्धं भवति । तदुपजिघ्रति । स यदेवात्र क्षणुते वा, वि वा लिशते-अमृत-
मायुर्हिरण्यं, तदमृतमायुरात्मन् यप्ते ॥ ६ ॥

तदु होवाच राम आपतस्विनिः-काममेव प्राण्यात्, काममुदन्यात् । यडे तूष्णी जुहोति, तदे-
वैनं प्रजापतिं करोतीति ॥ ७ ॥

अथास्यां हिरण्यं वद्धं भवति । तदुपजिघ्रति । स यदेवात्र क्षणुते वा, वि वा लिशते । अमृतमायु
हिरण्यम् । तदमृतमायुरात्मन्यप्ते ॥ ८ ॥

तं वै चतुःशक्तिनेति । प्रसन्नप्रायमतः परम् । 'स यदेवात्र क्षणुते वा' (अनौत्कामद्विद्विद्वादि-
शयपति । तद्विदः) पूर्वब्राह्मणे तत्समर्थयति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

उपजिघ्रतित्यात्मन्यम् 'अपिपतस्विनिः' ॥ ७ ॥

अथास्यां हिरण्यमिति । पुनर्वेदाणवचनमुच्छ्वासवचनपदस्यानिर्णयम् । (पूर्वब्राह्मणमुच्छ्वासवचन-
पदेऽचनित्यर्थं पूर्वब्राह्मणमुच्छ्वासवचन दोष समानार्थकार्यमिव हिरण्यस्यावगाथाभित्यर्थः) ॥ ८ ॥

तदु होवाच बुद्धिः आश्वतराधिः । (रु) उद्यत्यैव गृहीयात्राभिपुण्या-
दभिपुण्वन्ति वाऽअन्याभ्यो देवताभ्यस्तदन्यथा ततः करोति यथो
चाऽन्याभ्यो देवताभ्योऽयं यदुद्यच्छति तदेवास्याभिपुतं भवतीति ॥ ९ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (लयांऽभ्ये) अभ्येषुपुण्यान् सोम इन्द्रमसुतो
ममाद् नात्रह्माणो मघवान् सुतास इत्यृषिणाभ्यऽनूक्तं न वाऽअन्यस्यै
कस्यै च न देवतायै सकृदभिपुणोति तदन्यथा ततः करोति यथा चान्याभ्यो
देवताभ्यस्तस्मादभ्येषुपुण्यादिति ॥ १० ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः । पृथोह्यो दक्षिणा द्वादश वै मासाः संवत्स-
रस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यस्यैव तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ११ ॥
(शतम् ॥ २८०० ॥)

तदु होवाच बुद्धिः आश्वतराधिः—उद्यत्यैव गृहीयाद्, नाभिपुण्यात् । अभिपुण्वन्ति
वाऽअन्याभ्यो देवताभ्यः । तदन्यथा ततः करोति । यथो चान्याभ्यो देवताभ्यः । अथ यदुद्य-
च्छति—तदेवास्याभिपुतं भवतीति ॥ ९ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः—अभ्येष पुण्यात् । “ न सोम इन्द्रमसुतो ममाद्, नात्रह्माणो
मघवान् सुतासः ” इति ऋषिणाऽभ्यनूक्तम् । न वा अन्यस्यै कस्यै च न देवतायै सकृदभिपु-
णोति । तद् अन्यथा ततः करोति । यथो चान्याभ्यो देवताभ्यः । तस्मादभ्येष पुण्यादिति ॥ १० ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः पृथोह्यो दक्षिणा । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः
प्रजापतिर्यस्यैव तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ११ ॥

‘ बुद्धिः ’ नाम ब्रह्मादी अथतरोऽधोऽस्यास्तीत्यश्वतराधिः । अश्वतराधस्वापन्यम् ‘ आश्वतराधिः ’ ॥
उवाच—‘ उद्यत्यैव गृहीयाद् ’ इत्यस्यैव प्राधान्यमभिपुण्वन्त्यानामसुतासुरैर्ततोऽश्व उरस्य आशोऽशु गृहीयाद् गृहीयात् ।
प्राक्प्राशूनतिहस्यात् । किं कारणम् । ‘ अभिपुण्वन्ति ’ सोममन्याभ्यो ब्रह्मदेवताभ्यः प्रजापतेरैकादशीमृताया
न यथा प्रजापतेः सामान्यात्मकस्य, ततश्च यदुद्यत्याभिपुण्यं गृह्णाति तत्रया ‘ अन्याभ्यो देवताभ्यो वै ’
तथा करोति ततः । अथ ‘ यदुद्यच्छति ’ (तत्प्रातरृषिणाभिपुण्यात्) जुहोति तं इत्वा यज्ञमप्रायेव योनी
रेकोभूतं सिञ्चतीति (वाक् दमिचरेण) सर्वत्र मान्यमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

तदु होवाचेति । याज्ञवल्क्यस्तु ‘ अभिपुण्यादेव ’ (सकृद्वैत्यै गृहीयादिति) किं कारणम् । मन्त्रेणान-
भिपुतस्य सोमस्य देवतर्पणत्वप्रतिषेधात् “ न सोम इन्द्रमि ” नि मन्त्रः । अस्यार्थः—उत्तरस्मिन्ने तच्छब्दः
धूयते । पूर्वस्मिन् यच्छब्दोऽप्याह्वयः । यस्मिन् मघवानमभिपुणः सोमो न प्रादयति न चाभिपुतः, अपि सोमः
अध्यागः [प्रत्यक् कल्पयन्ति तस्मै इन्द्राय त्वा मुनि जनयेऽहम् कीदृशमुक्थं यज्ञे योषितुं यदुक्थं किमागं]

तासां द्वादश गर्भाः । (स्ता) ताश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशं इतिर्वै
संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरश्नुस्तुदेनं प्रजा-
पतिं करोति ॥ १२ ॥

तदु ह कौकस्तः । (शु) चतुर्विंशतिर्मेवेताः प्रथमगर्भाः पष्ठौही-
र्दक्षिणा ददावृषभं पञ्चविंशश्चै हिरण्यमेतदु ह सु ददौ ॥ १३ ॥

स वाऽप्य न सर्वस्यैव ग्रहीतव्यः । (५) आत्मा ह्यस्यैव यो न्वेव ज्ञात-
स्तस्य ग्रहीतव्यो यो वाऽस्य प्रियः स्याद्यो वाऽनूचानोऽनूक्तेनैनं प्राप्नुयात् ॥

(त्स) सहस्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सहस्रं सर्वमेव सर्ववेदसे ग्रही-
तव्यः सर्वं वै सर्ववेदसश्च सर्वमेव विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्यः सर्वं
वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः सर्वमेव वाजपेये राजसूये ग्रहीतव्यः सर्वं हि
तुत्सुत्रे ग्रहीतव्यः सर्वं वै सत्रं सर्वमेव एतानि ग्रहणानि ॥ १५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-३ ॥ (६-१) ॥

तासां द्वादश गर्भाः । ताश्चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः । संवत्सरः प्रजापतिः ।
प्रजापतिरश्नुः । तुदेनं प्रजापतिं करोति ॥ १२ ॥

तदु ह कौकस्तः—चतुर्विंशतिर्मेवेताः प्रथमगर्भाः पष्ठौहीर्दक्षिणा ददौ, ऋषभं पञ्चविंशम् । हिर-
ण्यम्, एतदु ह सु ददौ ॥ १३ ॥

स वाऽप्य न सर्वस्यैव ग्रहीतव्यः । आत्मा ह्यस्यैव । यो न्वेव ज्ञातः—तस्य ग्रहीतव्यः । यो
वाऽस्य प्रियः स्याद्, यो वाऽनूचानः । अनूक्तेनैनं प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥

सहस्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमेव । सर्ववेदसे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सर्ववेदसम् । सर्वमेव ।
विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः । सर्वमेव । वाजपेये राजसूये ग्रहीतव्यः ।
सर्वं हि तत् सत्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सत्रम् । सर्वमेव । एतानि ग्रहणानि ॥ १५ ॥

स ऋषो जुषति सेवने किमर्थं तादृशं जनयति यथा स तज्जन्यमानं नवीयो नवतरं शस्त्रं ' शृणवन् ' शृणुयान्
तन्मनुष्यं इवात्माकं स्वमृतमुक्तं तस्मादिकथं जनयेत् जुषेयं तृतीयं शृणवन् यथा न इति शेषः । ततः स्वयं
नाभिजुतो तमेव प्रजापतिरित्यभिप्रायः ।] यथा चान्याम्यो देवता इति कुर्वत अप्राजापत्योऽशुरिति दर्शयति—
न सर्वग्रहस्य ग्रहीतव्योऽशुरित्युपपत्त्या समात्रा ज्ञानादिप्रयोगेष्वेवानिधानम् । यो वाऽनूचानोऽभिजितः शुद्धस्य
प्रयोगे ग्रहीतव्य इत्यत आह—सहस्रे इति । सहस्रेण सहस्रदक्षिणः कृतज्ञस्यते सहस्रदक्षिणे कृतो ग्रहीतव्य

१-सत्र १ सहस्र २ सर्ववेदस ३ वाजपेय ४ राजसूय ५ विश्वजि ६ सर्वपृष्ठपृष्ठे ७ ग्रहणमपकाल्यथैव । अथकाय इति
पञ्चमोऽनं विद्वत्पण्य । अथकायः शक्तिः प्रियोऽनूचानः । का. श्री. सू. १२ । १०४ । २-द्वादश कालतयोर्गमिण्यो दक्षिणाऽष्टये ।
का. श्री. सू. १२ । १०५ ।

एतं वाऽएते गच्छन्ति । पद्भिर्मुसैर्ध्वं एष तपति श्रे संवत्सरमासते
तदुच्यतऽएव सामतो युथेतस्य रूपं कियतऽउच्यतऽऋकोऽयैतदेव
यजुष्टः पुरश्चरणतो युदेतं गृह्णन्त्येतेनोऽएवैनं गच्छन्ति ॥ १ ॥

(न्त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति
केतवः ॥ दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजा-
यैषु ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजायेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-४ ॥ (६. २.) ॥

अथातः पश्वयनस्यैव । पश्वेकादशिन्येवेयात्सु ऽआग्नेयं प्रथमं पशुमाल-
भतेऽथ वारुणमुय पुनराग्नेयमेवमेवैतया पश्वेकादशिन्येयात् ॥ १ ॥

विषुवदहः ।

एते वाऽएते गच्छन्ति पद्भिर्मुसैः य एष तपति, ये संवत्सरमासते । तदुच्यतऽएव सामतो-
यैतस्य रूपं कियते उच्यतऽऋक्तः, अयैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो-यदेतं गृह्णन्ति । एतेनो
ऽएवैनं गच्छन्ति ॥ १ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय, एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ”—
(वा. सं. ८ । ४१) इति ॥ २ ॥

अथातः पश्वयनस्यैव । पश्वेकादशिन्येवेयात् । स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभते, अयं वारुणम्
अयं पुनराग्नेयम्—एवमेवैतया पश्वेकादशिन्येयात् ॥ १ ॥

एव । सर्वस्वदक्षिणे च कर्तुं विश्वजिह्वादिगतः स्येव च । एतानि मह्यानीयुतसहस्रः । एतच्च तेषु कर्तुं
क्षणादीनां माहोयन्येवामिति ॥ १०-१५ ॥

इति श्रीहस्तिनामिनः कृतौ माण्डूकिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे
षष्ठोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-१) ॥

एतं वा इति । सौमिकानां कर्तृतामपि समेतदन्ते इत्यत्रैव गवामपनिष्ठे विश्वकरोष महो विश्वार्त् । विश्वकरोष-
माह विश्वार्त्ने प्रसन्नान्मासेव कर्त्तृतामप्याम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीहस्तिनामिनः कृतौ माण्डूकिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे
षष्ठोऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-२) ॥

अथातो गवामपन एव सर्वनीयविकल्पास्तयो ददन्ते । अथात इति । ‘ अथातः ’ ‘ पश्वयनस्य ’
विधानमिति शेषः । पश्वयनपयनं पश्वयनं प्रातिकर्म समेत्यनेनेत्ययनं मार्गः कल्पः । तत्र तावत्प्रथमं कल्पमाह—

(दु) अथोऽअप्येन्द्राग्रमेवाहरहः पशुमालभेत । (ता) अग्निर्वै सुर्व्या देवता अग्नौ हि सुर्व्याभ्यो देवताभ्यो जुह्वतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तत्सुर्व्या-
श्वेवैतदेवता नापराधोति यो च यज्ञस्य देवता तां नापराधोति ॥ २ ॥

(त्व) अथातः स्तोमायनस्यैव । (वा) आग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत तद्धि सलोम युदाग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत यद्युक्थ्यः स्यादेन्द्राग्रं द्वितीय-
मालभेतन्द्राग्रानि ह्युक्थ्यानि यदि षोडशी स्यादेन्द्रं तृतीयमालभेतेन्द्रो
हि षोडशी यद्यतिरात्रः स्यात्सारस्वतं चतुर्थमालभेत वामै चरस्वती
ग्रामा वै वाम्योपा रात्रिस्तद्यथायथं यज्ञकतून्ध्यावर्तयत्येतानि त्रीण्यु-
नानि तेषां यतमुत्कामयेत तेनेयाद्वाऽऽलभ्यौ पशु सौर्ध्वं द्वितीयं पशु-
मालभते ष्वेषुयतेऽहन्प्राजापत्यं मद्वावते ॥ ३ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-५ ॥ (६. ३.) ॥

अथोऽअप्येन्द्राग्रमेवाहरहः पशुमालभेत । अग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो
जुहति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तत् सर्वाश्वेवैतदेवता नापराधोति-यो च यज्ञस्य देवता-तां
नापराधोति ॥ २ ॥

अथातः स्तोमायनस्यैव आग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत । तद्धि सलोम-युदाग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत ।
यद्युक्थ्यः स्याद्-ऐन्द्राग्रं द्वितीयमालभेत । ऐन्द्राग्रानि ह्युक्थ्यानि । यदि षोडशी स्यात्-ऐन्द्रं

‘ पथेकादशिन्या ’ आग्नेयः, सारस्वतः, सौम्य इत्यादिकम् । इयम् १-गवामयने स्यात् । एवमब्दो नियमा-
नुवादः । प्रतिदिवसमेव द्वेकादशिनी समाना स्तोमयज्ञेन तेन सह विकल्पमाना माता सर्वेष्वहस्तु नियम्यते
पथेकादशिन्या एव तर्कश्च यामान्तराजे कस्यान्तरात्राग्नेयेदित्यर्थः । ॥ पुनः सकल एव गवामयने कलान्तरा-
मायमप (देत इति ।) कस्यान्तरात्रोऽपि वक्ष्यमाणान्तरा, स आग्नेयमिति पूर्ववाक्यात् प्राप्य समाना एकादशिनी
प्राप्स्यतीत्यनेन विहितम् ॥ आग्नेये पशुं प्रथममालभते प्रथममिष्यालम्भविशेषणम् । प्रथमेऽहन्प्राग्ने-
मालभत इत्यर्थः । य उत्तरेष्वप्यहस्तु सारस्वतीष्वालय उत्तरापेक्षया प्रथमेऽहनि प्रथममालभते । इत एतत् ।
उत्तरप्रहापेक्षेनैतत् प्राथम्यं पुनरेकस्मिन्नेवाहि पञ्चान्तरापेक्षं स्यात् ॥ १ ॥

अथो अप्येन्द्राग्रमेवाहरहः इत्युत्तरार्धे ध्वणात् एकस्मिन्हनि वचनधनर्थकमेव स्यात् । अथ पुनराग्नेयमिति
वाऽऽहृतिरेकस्मिन्प्राग्ने त्रिष्वेते ततोऽस्मादिदं यद्वान्यमेवेत् । ततश्चाथ सारस्वतमथ सौम्यमप्येत्ये

१-वर्षादिह्यहस्तुसर्वनिदिना ११ अथ १ अहस्तुनेनोपात्राग्नेय १ सारस्वत २ सौम्य ३ रोष ४ वार्हस्पत्य ५ वैश्वदे ६ वैद ७
मातृ ८ ह्यम् ९ धानि १० वाजस्य ११ एहस्तुं कथेकादशिन्या आग्नेय विभुग्न तस्मिन्तस्मिन्विष्टाहस्तुदः । एकपुत्रे यदा-
पथेकादशिनीं सराणि तदा एव विलोचन कर्तव्यं इति सूक्तार्थः । आग्नेय गवामो गच्छतवत्कारणोऽहस्तुर्वा इति । प्रतिप्रत्यमान-
न्तरात्र आग्नेयः । इदो सारस्वत इव आग्नेयः । आहुतुर्वा कथेकादशिन्या । तद्वचनार्थं पुनस्तस्मिन्प्राग्ने । स्तोमायने
३ पुनस्तस्मिन्प्राग्ने । इति ३ विभक्त्येनानुसृत्युक्तमित्यर्थः । अहस्तुनेन कथेकादश्याः । एवमप्येवम् । का. धो. सू. ८ । २२६-२२७ ।

अथातो महाव्रतीयस्यैव । प्रजापतेर्ह वै प्रजाः सृजानस्य पर्वाणि
विसृज्यः स विसृज्यः पूर्वभिर्न शशाक सृष्टुं हातुं ततो देवाऽऽर्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुस्तुऽएतं महाव्रतीयं ददृशुस्तुमस्माऽऽमृहंस्तेनास्य पर्वाणि
समदधुः ॥ १ ॥

स सृष्टिः पूर्वभिः । (रि) इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्यौ अदिदं प्रजापते-
रन्नाद्यं यदे मनुष्याणामुशनं तदेवानां व्रतं महद्वाऽइदं व्रतमभूद्येनायुः
समहास्तेति तस्मान्महाव्रतीयो नाम ॥ २ ॥

तृतीयमालभेत । इन्द्रो हि वोदशी । यद्यतिरात्रः स्यात्-सारस्वतं चतुर्थमालभेत । वारवै सरस्वती ।
योषा वै वाक्, योषा रात्रिः । तद् यथापयं यज्ञकृन्त्यावर्तयति । एतानि श्रीण्यनानि । तेषां
यतमत्कामयेत्-तेनेयात् । दाऽऽपालम्भौ पशू । सौर्यं द्वितीयं पशुमालभने वैपुवतेऽहन्, प्राजा-
पत्यं महाव्रते ॥ ३ ॥

अथातो महाव्रतीयस्यैव । प्रजापतेर्ह वै प्रजाः सृजानस्य पर्वाणि विसृज्यः । स विसृज्यः
पूर्वभिर्न शशाक संहतुम् । ततो देवाऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । त एतं महाव्रतीयं ददृशुः ।
तमस्माऽऽमृहन् । तेनास्य पर्वाणि समदधुः ॥ १ ॥

स संहितैः पूर्वभिः इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्यौ-अदिदं प्रजापतेरन्नाद्यम् । यदे मनुष्याणामुशनम्-
तदेवानां व्रतम् । महद्वाऽइदं व्रतमभूद् येनार्थं समहास्तेति । तस्मान्महाव्रतीयो नाम ॥ २ ॥

एतया विहृतया पथेकादशिन्या गच्छेयान्शुसत्रयेति । अथो अथेताम्यां कथिकाम्यामपरी कर्त्तव्ययेति ।
(उपपत्त्या ॥) स्वस्मिन्सक्रीये सत्यालम्बन्ते इत्युपालम्बन्ते वैपुवतेऽहन्ति यज्ञयोः सवस्तरादयोर्वेसन्त-
शरत्वेनान्तरालं ॥ विपुवानेवं पाग उच्यते आत्मा विपुवानित्यादौ महाव्रतमुपान्यमर्हानामपनस्य ॥ २ ॥ १ ॥

इति श्रीहरिश्वाaminः ब्रह्मैवमायिन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठेऽध्याये

तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (४-१-२) ॥

अथात इति महाव्रतीयस्य ब्राह्मणेतात् । महश्च तद्व्रतं चेति महाव्रतम् तपान्त्यं गवानयनेऽहस्तत्र मवो
महाम्रतीयः “ गहादिभ्यश्च ” (पा. सू. ४ । २ । १३८) इति षष्ठप्रत्ययः । ‘ सृजानस्य ’ सृष्टवतः
पर्वाणि विसृज्यतानि ॥ ‘ विसृज्यः ’ ‘ पूर्वभिर्न ’ शक्तवान् ‘ संहतुं ’ “ ओहाङ्गातो ”- (घा. पा. जु. आ. ७)
संगृहीतपूर्वभिः ‘ त एतं ’ महाव्रतीयमेव नाम्ना ग्रहं दृष्टवन्तः । कुत एतत् । महमित्युत्तरत् ‘ तमस्मै अमृहन्

१-आमेवोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुः । ऐरावत्योऽस्ये द्वितीयः । ऐरो बृष्णिः वोदशिति तृतीयः । सरस्वती चतुर्थोऽतिरात्रे
मेरी वा । एतत् सोमयज्ञः । का. धौ. सू. १ । १०३-१०५ । २-ऐरात्रः सवनीयोऽभवद् । द्वापरावदः स इमानि श्रीणि
पञ्चराणि । सोमयज्ञं वा । एकदशिता वा विहृताः । द्वादश व्यापः । एकदशिना विहृता इति तृतीयनसे इमानि पञ्चराणि ।
सर्वत्रमावोवा । ऐरात्रो वा । यावत्प्रेतमुत्तरेण । चतुर्थेण अहर्गेषु । का. धौ. सू. १ । १२ । १२४-१२५ । ३-अग्निष्टोमो विपुवान् ।
प्रतनुषाः सन्निवेनायमुदितं यवोक्तं वा । सोमं ब्रह्मण्यः । बहुत्वमिति ग्रहमेवमस्तिप्राग्वदस्यवर्त्तम् । का. धौ. सू. १ ।
१२-१५ । षष्ठे मासे त्रयोऽग्निष्टोमः यो अस्तुषो दशपथो महाव्रतमग्निष्टोमः । का. धौ. सू. १ । १५ ।

(मै) एवं वाऽएते भवन्ति । ये संवत्सरमासते युथैव तत्प्रजापतिः प्रजाः समुजानऽआसीत्स युथैव तत्प्रजापतिः संवत्सरेऽन्नाद्यमभ्युद-
तिष्ठदेवमेवैतुऽएतत्संवत्सरेऽन्नाद्यमभ्युत्तिष्ठन्ति येषामेवं विदुषामेतं ग्रहं
गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तं वाऽइन्द्रायैव विमृषे गृहीयात् । (त्सु) सर्वा वै तेषां मृधो इता
भवन्ति सर्वं जितं ये संवत्सरमासते तस्माद्विमृषे वि न इन्द्र मृधो
अहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ॥ योऽअस्माँ १॥ऽअभिडासत्पुधरं गमया
तमः ॥ उपयामुगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृषऽएष ते योनिऽइन्द्राय त्वा
विमृषऽइति ॥ ४ ॥

(त्सु) अथो विश्वकर्मणे । विश्वं वै तेषां कर्म कृतं सर्वं जितं
भवति ये संवत्सरमासते तस्माद्विश्वकर्मणे वाचस्पतिं विश्वकर्माणमृतये

एवं वाऽएते भवन्ति—ये संवत्सरमासते । यथैव तत्प्रजापतिः प्रजाः समुजान आसीत्—स यथैव
तत्प्रजापतिः संवत्सरेऽन्नाद्यमभ्युदतिष्ठद्—एवमेवैतुऽएतत्संवत्सरेऽन्नाद्यमभ्युत्तिष्ठन्ति—येषामेवं
विदुषामेतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तं वाऽइन्द्रायैव विमृषे गृहीयात् । सर्वा वै तेषां मृधो इता भवन्ति, सर्वं जितम्—ये संवत्सर-
मासते । तस्माद्विमृषे “ वि न इन्द्र मृधो अहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । योऽअस्माँ १॥
ऽअभिडासति, अधरं गमया तमः । उपयामुगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृषे; एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा विमृषे ”—(वा. सं. ८ । ४४) इति ॥ ४ ॥

अथो विश्वकर्मणे । विश्वं वै तेषां कर्म कृतं, सर्वं जितं भवति—ये संवत्सरमासते । तस्माद्विश्व-
कर्मणे—“ वाचस्पतिं विश्वकर्माणमृतये मनोज्ञं वाजेऽअद्या ह्येष । स नो विश्वानि

इत्यादिग्रहणवचनादिना अतः प्रजापते. प्राणस्वाचार्यमिदमिति चतुर्थ्यन्ते शब्दे अस्मि अनाद्यामानुसंधावि-
स्पर्षः । यद्वै मनुष्याणामिति अतश्चन्द्रस्याज्ञाचित्व व्यसृज्यात् ‘ महर्षे इदं प्रजापतेः ’ अतमम ज्ञातं ‘ येन ’
अनेन ‘ अप ’ ‘ समहास्य ’ संगतः स्वाचैरित्येव वस्मादनिक्तं तस्मात्समहास्यत नामेति वक्तव्ये ‘ महाप्रवीणो
नाम ’ इति श्रुत्वा यदिकमंत्रं छप्रत्यय दर्शयति एतत्समानि वचनानि प्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

एवं वा एत इति । प्रसन्नो ब्राह्मणसौवः ॥ ३-६ ॥

इति श्रीहरिस्तामिनः कृतो माय्यन्दिनीवसुष्णपत्रावृणपत्राये चतुर्थकाण्डे

षष्ठेऽध्याये महावत्सीयं नाम चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (४-६-४) ॥

१-यद् गृहीति स्मिन् इदं व्याख्यानं विश्वकर्मणि वा । अप वा यदुपयामुसन्नीवा अप वा लुपय मा मनीवा प्रियामर्षं
तन्मं पश्यमानो मयि एवो देवतां तेनैव महाकर्षणत्वेन मय्यप यजमाने । श्रुतित्वं विनिर्गम् । का० ध्ये० सू० १३।१३।१३।१३

२-उपयामुसन्नीवा यजमानः महाकर्षणं ब्राह्मणस्य । का. ध्ये. सू. १३।३० ।

मनोजुवं वृजिऽभष्टा हुवेम ॥ सु नो विश्वानि हुवनानि जोषद्विश्वम्भू-
उवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणऽएष ते
योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मण इति ॥ ५ ॥

युष्टुऽएन्द्रो वैश्वकर्मणां विद्यात् । (सु) तयैव गृहीयाद्विश्वकर्मन्-
हविषा वर्धनेन व्रातारमिन्द्रमकृणोस्वध्यम् ॥ तस्मै विश्वः समनमन्त
पूर्वोर्यमुग्रो विद्वयो यथास्तत् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
विश्वकर्मणऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणऽइति ॥ ६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-६ ॥ (६. ४.) ॥

एष वै ग्रहः । (हो) यु एष तुपति येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीतास्तस्मादाहु-
ग्रहान्गृहीम इति चरन्ति ग्रहगृहीताः सन्त इति ॥ १ ॥

वागेव ग्रहः । (हो) वाचा हीदं सर्वं गृहीतं किमु तद्यद्वाग्रहः ॥ २ ॥

हुवनानि जोषद्; विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्व-
कर्मणे; एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे—(वा. सं. ८ । ४५) इति ॥ ५ ॥

युष्टु ऐन्द्रो वैश्वकर्मणां विद्यात् तयैव गृहीयात् । “ विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन व्रातार-
मिन्द्रमकृणोस्वध्यम् । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वोर्यमुग्रो विद्वयो यथास्तत् ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे; एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ”—
(वा. सं. ८ । ४५) इति ॥ ६ ॥

ग्रहोपासनाव्राह्मणम् ।

एष वै ग्रहो य एष तशति, येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीताः । तस्मादाहुः—ग्रहान्गृहीम इति ।
चरन्ति ग्रहगृहीताः सन्त इति ॥ १ ॥

वागेव ग्रहः । वाचा हीदं सर्वं गृहीतम् । किमु तद्—यद्वाग्रहः ॥ २ ॥

एष वै ग्रह इति । [सूर्योत्पत्तय व्याधिनि (१) कस्य] ग्रहस्याभिचारिकस्यैकमुत्पत्तयमत्राभिधीयते । ग्रहा-
भिकारवत्तद्वाचाप्यात्मिकाधिमौनिका ग्रहाः प्रदर्श्यन्ते । ग्रहान्दस्य निर्वचनान्तरमुच्यते । तत्रोरस्येयं तावद्-
ग्रहमाह—एष वै ग्रह इति । येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीता इति सौरेण तेजसा सर्व एव देहा अधिष्ठिताः ।
यथोक्त तस्मेमाः सर्वाः प्रजा रदिभिः प्राणेष्वभिहिता “ तस्य देतस्य हृदये पादावतिहतौ तदेवा उचिता ”
विभक्तिस्य. प्रजाम्यो विमज्जतीति वा । येनेति कर्तरि तृतीया तत्तत्त गृह्णातीति ग्रह इति कर्तरि एव कारके
“ ग्रहद्विभिषिगमव ” इति (पा. सु. १-२-१८) अप्रत्ययं दर्शयति—यस्यावैष आदित्यो ग्रहः ‘ तस्मादाहुः ’
ग्रहदिशे “ ग्रहान् गृहीम इति ” एव मन्यमाना ऋत्विजः “ चरन्ति ग्रहेणादित्येन गृहीताः ‘ सन्तः ’ इत्यादि
स्वावकाशे “ स उच्यन्ते चादित्यमुपतिष्ठते ” एतत्पठितव्यं व्यवहर्तुमिच्छन्तदुत्सर्गस्यैवादित्यस्य ग्रहस्य ग्रह एव-

(हो) नामैव ग्रहः । (हो) नाम्ना हीदथै सुर्वं गृहीतं किमु तद्यन्नाम
ग्रहो बहूनां वै नामानि विद्माम्य नस्तेन ते न गृहीता भवन्ति ॥ २ ॥

(न्त्यु) अन्नमेव ग्रहः । (होऽन्ने) अन्नेन हीदथै सुर्वं गृहीतं तस्मा-
द्यावन्तो नोऽश्नमश्नुन्ति ते नः सुर्वं गृहीता भवन्त्येवैव स्थितिः ॥ ४ ॥

स य एष सोमग्रहः । (होऽन्नं) अन्नं वाऽएष स यस्त्यै देवतायाऽएतं ग्रहं
गृह्णाति साऽस्मै देवतेतेन ग्रहेण गृहीता तं कामथै समर्पयति यत्काम्या

नामैव ग्रहः । नाम्ना हीदं सर्वं गृहीतम् । किमु तद् यन्नाम ग्रहः । बहूनां वै नामानि विद्माम्य
नस्तेन ते न गृहीता भवन्ति ॥ २ ॥

अन्नमेव ग्रहः । अन्नेन हीदं सर्वं गृहीतम् । तस्माद् यावन्तो नोऽश्नमश्नुन्ति ते नः सर्वं गृहीता
भवन्ति । एवैव स्थितिः ॥ ४ ॥

स य एष सोमग्रहः । अन्नं वाऽएष स यस्त्यै देवतायाऽएतं ग्रहं गृह्णाति साऽस्मै देवतेतेन ग्रहेण
गृहीता तं कामं समर्पयति—यत्काम्या गृह्णाति । स उद्यन्तं वाऽऽदित्यमुपविष्टो, अस्ते यन्मं वा—

परमाहोमावात्म्यमहत्तुपुत्र्यम् निराकरोति वागेवेति । आप्यात्मिकया 'वा' वा हि' इति वरुणे तुनीया । वाया
स पयाऽऽदित्यरूपे न्यावहारिकम् इदं सर्वं न्यावहारजान् परितृहीतं ग्रहबह्वर्भिर्न हि यथेन यन्नामितं तदतिश-
यितुमर्हति किमु नयद्वा इति दूषणं किन्नान्दे द्रष्टव्यम् । यदेतद्ग्रामह इत्येतत्किमिति मिथैवदित्यर्थः ।
कप तमेदं द्रष्टव्यम् । नहि वचने सर्वं गृह्यन्तेऽतिक्रमस्य निर्दोषादतत्त्वान्वादेवता यत्र भूपादिति निवासकं
न वाह्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥

नामैव ग्रह इति । 'नाम्ना' कारणभूतेन ग्रहबह्वर्भिर्हीदं सर्वं नामभातं परितृहीतं बुद्ध्या जानीय इत्य-
भिप्रायः । 'किमु नयद्वा नाम' इति पूर्वपक्षः । 'बहूनां वै' अर्थानामिन्द्रादीनां मघवानिन्द्र इत्यादीनां
'विद्म' जानीम 'विदो लटो वा'—(पा. सू. ३ । ४ । ८३) इति मसो वादेशः । अथ तपानि 'नः'
अस्माक 'ते' इत्यादयो 'म' 'तेन' नाम्ना 'गृहीता' बद्धा इव वरावस्थितो भवन्ति । वराकारित्वं च ग्रहणं न
स्मरणमात्रमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

'अन्नमेव' 'अन्नेन हि' कारणभूतेन दातुमिः 'इदं' 'सर्वं' सर्वज्ञातीयकं बरीकृतम् । यस्मात्
यावन्तः । प्रागिन्नोऽस्माकमन्नम् 'अन्नन्ति' 'ते' अस्माक 'सर्वे' 'गृहीता' वद्धा 'भवन्ति' इति 'एवैव'
अत्र 'स्थितिः' ॥ ४ ॥

न य एष इति । अत्र ग्रहणमाधिमौलिकमाधियज्ञिके सोमग्रहमुपसृहति । तत्त्वथोपस्थानदाद् ग्रहणेनाहं

१-जानीम् बह्वर्णस्तदात्म्यमुत्थोऽन्नमहत्तुपुत्र्यो भवति । तत्र अन्तिकं यत्रमानो वा ज्योतिषे मर्दिक्नुत बह्वर्णेन पशवोऽऽह-
र्षः । तदा यत्किमिदं स जानी भवति । स ग्रहो यदेकः । स देवता तदर्थमहत् । तं देवता एव वै पर इत्येव विधयोपासन-
बोधस्ततः । अन्त्येवमसि कृषार्थः । तदुपस्थानं 'वदन्ति' अस्तं वत वा आदित्यं यद्गोऽयमुपस्थाप्यो गृह्णास्यवदो म । इत्यत्र
इति (२) यदेवेति शेषः । एवैव कालमुपसृज्य ग्रहणे । इदं कालमुपसृज्य ग्रहणे । स इति शब्दवाचने कालोऽस्मदीति
न. पाठः । अहं उपसृज्यते उपस्थानमिदं । तदुपस्थानमिदं ।

गृह्णाति तु चवृन्तं वाऽऽदित्यमुपतिष्ठतेऽस्तं घुर्न्तं वा ग्रहोऽस्यमुमनयात्स्यार्था
गृहाणासावदो मा प्रापदिति भुं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समर्प्येति वा तु
होवास्मै स कामः समृध्यते यस्माऽएवमुपतिष्ठते ॥ ५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-७ ॥ (६-५) ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्भ्राद्विभयांचकुस्ते
होचुः को नो दक्षिणतु आसिष्यतेऽथाभयेऽनाष्टुऽचत्तरतो यज्ञमुपच-
रिष्याम इति ॥ १ ॥

ते होचुः । (घुं) घ एव नो वीर्यवत्तमः तु दक्षिणतु आस्तामथाभये-
ऽनाष्टुऽचत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । (डि) इन्द्रो वै नो वीर्यवत्तमऽइन्द्रो दक्षिणतुऽआस्तामथा-
भयेऽनाष्टुऽचत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ ३ ॥

“ ग्रहोऽसि अमुमनयात्स्यार्था गृहाण असावदो मा प्रापत् ” इति । यं द्विष्यात् असावस्मै कामो मा
समर्प्येति वा । न ईवास्मै स कामः समृध्यते-यस्माऽएवमुपतिष्ठते ॥ ५ ॥

यज्ञोपचारः ।

देवा इ वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्भ्राद्विभयांचकुः । ते होचुः-को नो दक्षिणतु
आसिष्यते, अथाभयेऽनाष्टुऽचत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ १ ॥

ते होचुः-घ एव नो वीर्यवत्तमः स दक्षिणतु आस्ताम्, अथाभयेऽनाष्टुऽचत्तरतो यज्ञमुप-
चरिष्याम इति ॥ २ ॥

ते होचुः-इन्द्रो वै नो वीर्यवत्तमः । इन्द्रो दक्षिणतु आस्ताम्, अथाभयेऽनाष्टुऽचत्तरतो यज्ञ-
मुपचरिष्याम इति ॥ ३ ॥

साधारणो वादो द्रष्टव्यः । उपसर्जनकमुक्त्वा तदुपस्थानमाह-स उद्यन्तं वेति । हविर्वैवादिदं विदुषः इत्यम-
रप्रणमाधेदिविकम् । आधिपत्यं सोममुपसंहरति । उपस्थानमत्र च ग्रहोऽस्यमुमनयात्स्यार्था गृहाणेत्येतत् । (उ-
त्तं शेषइवमुपनेत्यः मविकल्पः) अमुमनयेत्यधिवर्णयिष्यात्तया प्राहयित्वा ततः कर्मविधाय आह-‘अमुम्’ इति
इष्टनिर्देशः । ‘अनया’ इति ज्वराध्यासि विशेषनिर्देशः । ‘असौ’ इति द्वेषस्य च निर्देशः । एव ‘अदः’
इति योष्यः कामयते तन्निर्देशः । ‘असौ’ (स्वदि स्वरा अदो ग्रामादभ्यन्ते तन्वा प्रापत् ।) ‘यं द्विष्यात्’
तस्मैव नामादिशेत्, अथवा ‘असौ कामो’ गृहादिकः ‘अस्मै’ स्वदिरवर्गं ‘मा समर्थे’ इत्येवं श्रूयत् ॥ ५ ॥

इति श्रीहरीत्वाभिः कृतौ भाष्यदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठ्युपपाठे षष्ठेऽध्याये

ग्रहोपासने नाम पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (४-६-९) ॥

देवा इ वा इति । दक्षिणतो ब्रह्मा दक्षिणतु आसीत् स च प्रसतोवा मन्त्रजपं जपित्वाऽनुजानीयादित्येता-
वन्मन्त्रजपोऽप्येतत्तत्तद्वाच्यं ब्राह्मणचन्द्रसिनो वरणमा मंत्रावरणजपश्च । प्रसजप्राप्येतावत्ततः कण्डिकाः ॥ १-४ ॥

ते हेन्द्रमृषुः । (स्त्वं) त्वेव नो वीर्यवत्तमोऽसि त्वं दक्षिणत आस्ताथा-
भयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ ४ ॥

स होवाच । किं मे ततः स्यादिति ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा ते ब्रह्मसाम
तऽइति तुस्माद्ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा प्रवृणतिऽइन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिती-
न्द्रस्य ह्येषा स इन्द्रो दक्षिणत आस्ताथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुप-
चरंस्तुस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्यात्स दक्षिणत आसीताथाभयेऽनाष्टु-
ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुर्धो वै ब्राह्मणानामब्रूवान्तमः स एषां वीर्यव-
त्तमोऽयं सुविदं य एव कुश्च ब्रह्मा भवति कुत्रिच्छणीमास्तऽइति तुस्माद्य

ते हेन्द्रमृषुः-त्वं वै नो वीर्यवत्तमोऽसि । त्वं दक्षिणत आस । अथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपच-
रिष्याम इति ॥ ४ ॥

स होवाच-किं मे ततः स्यादिति । ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा ते ब्रह्मसाम तऽइति । तुस्माद्ब्राह्मणाच्छ्रु-
त्वा प्रवृणति । इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति इन्द्रस्य ह्येषा । स इन्द्रो दक्षिणत आस, अथा-
भयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेत् । तुस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्यात्स दक्षिणत आसीत् । अथाभयेऽनाष्टु-
ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुः । यो वै ब्राह्मणानामब्रूवान्तमः स एषां वीर्यवत्तमः । अथ यदिदं य एव कुश्च

स होवाचेति । एतद् दक्षिणतः स्यात्पमानो देवतुवाच ' किं ' मन फल ' ततः स्यादिति ' देवान्
तस्मिन्नुत्तमब्राह्मणाच्छ्रुत्वा होवा प्रथमो ब्रह्मसामः सो (१) ततः प्रत्यात्मिका यावत्किञ्चित् कारिष्यति
राज्ञं वा भाग्य वा तत्तदेवं तव यत्किञ्चित्कारिष्यति । न केवलं सा किं तर्हि ' ब्रह्मसाम ' अपरं तव मयि यति
माप्यन्ति तवने ब्राह्मणाच्छ्रुतिः इत्यत्र स्तोत्रं तद्वत्तमं तदपि तव एव देवा ऊचुस्तस्माद्देवाऽप्यर्चयन्तु-
प्रहाराद्यर्थमव्याप्तुं होवास्तु श्रियमाणामु इमपि ब्राह्मणाच्छ्रुतिं प्रवृत्तमेव स त्वैव रूपं यत्ते वृणति इन्द्रो
ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण इन्द्रस्य देवा स्वभूता ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा (देवैर व दंत त्वादिति) ब्रह्मा इन्द्र इति सामानाधि-
कारण्ये ब्रह्माः । अथ च ब्राह्मणाच्छ्रुतेऽपि प्रवृत्ते तुस्माद्ब्राह्मणाच्छ्रुतिमिति प्रयोगाद् ब्राह्मणाच्छ्रुत्वेव ब्राह्मणाच्छ्रु-
त्वाद्यर्थोऽप्यत इति अनुमन्त्रस्यार्थं दर्शयामः । ' इन्द्रो ' देवराजः ब्रह्मास्तीति शेषः । इति एतद् प्रवृणति
इति वचनादरण हि साम्ना कर्मणि प्रवर्तने । तत्वाप्येषणा या शिष्यस्यैव भवति स एव शेषः कथं पुनरिन्द्रो (१)

१-होमसामहर्णात् इत्येवमेव ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा मन्त्रोपेते नवास्तिवम् । होमसामहर्णात् इति होवा इति इतिम् । इति कर्कः ।
अभिप्रायः आप्तवर्षात् । अथ आप्तवर्षोऽस्तीति तव यत्किञ्चित्कारिष्यति । कथं च तत्र कतेति कर्कः । विवाचको मयास्ततो
मयास्ततो । अथ द्वितीयोऽप्यथावाकः । इति कर्कः । इतो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्रह्मणाच्छ्रुतिवत् । ब्रह्मो ब्रह्मणीति कर्कः ।
ब्राह्मणाच्छ्रुतिर् ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा इति यार्थात्तरं । ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा अनुमन्त्राच्छ्रुतिमुच्यते । अथार्थोऽर्थः । अस्यानुमन्त्राच्छ्रुति-
इत्यर्थोऽपि द्वितीयोऽपि ब्रह्म ब्रह्मणीति बोद्धव्यम् । अतः चोक्तम् । अतो वेदम् । अतिशयम् । अस्मिन् देवीनामिति
यजमानम् । वृणोते । कर्कः, श्री, सू, १ । १०६-१०८ ।

एव वीर्यवत्तमः स्यात्सु दक्षिणतु ऽआसीतायाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञ-
मुपचरेयुस्तस्माद्वाहना दक्षिणतु ऽआसतेऽयाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुप-
चरन्ति ॥ ५ ॥

अत्रा भवति-कुविनूष्णीमास्तुति । तस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्यात् । ॥ दक्षिणत आसीत
अयाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुः । तस्माद्वाहना दक्षिणत आसते, अयाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो
यज्ञमुपचरन्ति ॥ ५ ॥

सानादिष्वित्यत आह-भाहनात् कर्मणो हेतोः अत्रा ऋषिक् कतमः आहनात्तस्माद्हेतोः आहनामधितद्भक्त्यं
पूर्वमिन्द्रो अत्रास्वित्यर्थः । हे च सनीन्द्रोऽत्र म्रियमाणो अत्रा न भवति कथं स ऋषिक् (१) नैव दोषः ।
नैरानुक्तविभरणेनायं मानुषः स्यात्प्रयोगादावेव वृत्त्यात् । एवमपि अत्राणो वरण मन्त्रेण क्रियते न वा आहना-
ण्डसिन, नैव दोषः । आहनाण्डस्येवानुव्रजेति अत्रापुरुषत्वात् । ततश्चावमर्थः । इन्द्रो आहनाण्डेति कर्म
करोति । कथं पुनरवसीयते मन्त्रार्थ इति । पूर्वोक्तेषु मन्त्रेष्वीदृशानामेवार्थानां दर्शनात् । अचिनो भव्युनी
आह्वयवादेतोर्मित्रावरणी प्रशास्तो तो (१) प्रशास्तो कर्मणा एवमेव इन्द्रो आहनाण्डसीवादिति वक्तव्ये
सञ्चणपाऽपमर्थः सेत्स्यसीति तथोक्तं तथोक्तेषु अस्तः पोताः सन्तु पोत्रात्त्वमानसुगताः श्रियो देवतन्वः ।
तस्मात्प्रदानपनापानीनां सेष्टमित्राग्नीध्रोऽस्तु आग्नीध्रात्कर्मण इति । अथ कस्मादेवं न भवति य एष अत्रा एष
इन्द्रोऽस्वित्यति न तदेवं न कोऽं सति वरण कृत स्वादिति च मित्रावरणी प्रशास्तोऽस्वित्येतन्न संभवति । न हि द्वौ
प्रशास्तौ मित्रावरणात्तमको स्वभावात्, तस्माद्यथोक्त एव मन्त्रार्थः । ननु अह्नयः कर्म अह्नयं स्वाह्नयवम् इति
प्रिशेवविधानात् । नैतदेवं मन्त्रान्तरवशात्तावदयं मन्त्रार्थो भिषिहस्ततश्च (९तद्वसन) इन्द्रादिष्वपि अत्रासन्दः पठि-
तन्वः । (उच्यते इह तावदिह सुन्दरे तापुरुषस्य वा शसनमुचितमयं नु होतारो न तत्पुरुषः) तथापि आहनात्कर्मणा
होता संसतीति आहनाण्डसी । एवमत्रा अह्नयइन्द्रयः । अह्नयः किल भिभिरपि देवकर्मकर्तव्यं तास एतैः पुरुषै
कारित्वा वैदिकं आहनाण्डसीना अग्नीध्रा यज्ञार्थमन्त्राकृतोऽस्मा सामादिकं ततश्च यस्माद्वाहनाः कर्म कर्तव्यं
तस्माण्डसीति आहनाण्डसीति एवमेव अह्नयं स्वात्-“ कृत्यस्तुतो बहुलम् ”-(पा.सू. १।१।११) ।
इति कर्तारि व्यग्रवयः । ' इन्द्रो दक्षिणत आसते ' -“ आस उपवेशने ”-(भा. पा.अ.भा. ११) उपविष्टः ।
' अथ यदिदम् ' इति प्रसिद्धानुवादे निर्दोषं यदि वा सोक्तं दृश्यते यः कश्चिद्वीर्यवत्तमोऽपि अत्रा भवति तत्र
किं प्रशंसिकारणं आह-‘ कुविन् ’ बहुमायः ‘ तूष्णी ’ अत्रा ‘ आस्ते ’ तूष्णीयिति न होद्युद्वातवशाच्चावेव
करोति (मन्त्रसे इति एवमव्युत्पन्नदत्तव्यं परितस्तोऽन्यभिप्रायः ।) एवं अत्रा प्रायस्तूष्णीमास्ते । (ततोऽहमपि
सम्यामि तूष्णीमासीति श्रपेति अन्यमानो) यः कश्चिदपि अत्रा भवति । तत्र युक्तमवीर्यवत्तमेव अवीर्यत्वस्य
गोपयितुमशक्यत्वात्तस्माद्वीर्यवत्तम एव अत्रा स्यादिति वक्तव्ये अत्राणो दक्षिणतवशान्मुपसंहरति । ' तस्माद्वा-
हना ' इत्येवमपि आहना अह्ना एतामेव दिशमधितिष्ठेदुरिति दर्शयति ॥ ५ ॥

स यत्राह । ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तारिति तु ब्रह्मा जपत्येतुं ते देव सवित-
र्यज्ञं ग्राह्वृहस्पतये ब्रह्मणे । तेन यधुमव तेन यधुपतिं तेन मामव । स्तुतु
सवितुः प्रसवऽडुति सोऽस्रावेव वृन्धुरेतेन न्वेष भूपिष्टाऽड्वोपचरन्ति ॥६॥

(न्त्य)अनेन त्वेवोपचरेत् । (ङि) देव सवितरेतद्बृहस्पते श्रेति तुत्सविज्जरं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पते श्रेति बृहस्पतिर्व्यं देवानां ब्रह्मा तच्च ऽएव देवानां ब्रह्मा तुस्मा ऽप्येवैतत्प्राह तुस्मादाह बृहस्पते श्रेति ॥७

(त्र्य) अथ मैत्रावरुणो जपति । प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति वृत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रावरुणौ तु मैत्रावरुणस्य देवते तुरेऽएव मैत्रावरुणस्य देवते दाभ्यामुपैतत्प्राह वस्मादाह जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति ॥८॥

इति पंचमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-८ ॥ (६६.) ॥

स यत्राह—ब्रह्मन् स्तोभ्यामः प्रज्ञास्तरिति । तद् ब्रह्मा जपति । “एतं ते देव सविनर्घजं माहुः, बृहस्पतये ध्रुवणे । तेन यज्ञमय, तेन यज्ञपतिम्, तेन मामव (वा. सं. २ । १२) । स्तुत सवितुः प्रसवे” इति । सोऽसावेव बन्धुः । एतेन न्वेव भुविद्या—इवोपसृष्टि ॥ ६ ॥

अनेन तैवोपचोत् । “ देव सवितरेतद्बृहस्पते प्र ”-इति । तद् सवितारं प्रसवायो-
पधावति । स हि देवानां प्रसविता । बृहस्पते मेति । बृहस्पतिर्विं देवानां ब्रह्मा । तद् ॥ पव देवानां
ब्रह्मा-तस्मात्पवितर्याह-तस्मादाह-बृहस्पते मेति ॥ ७ ॥

अथ मैत्रावरुणो जपति । "प्रसूतदेवेन सवित्रा शुष्टं मित्रावरुणाभ्याम्" इति । तत् सवितारं प्रसवाद्योपावति । स हि देवानां प्रसविता । "शुष्टं मित्रावरुणाभ्याम्" इति । मित्रावरुणौ वै मैत्रावरुणस्य देवते । तद् येऽप्य मैत्रावरुणस्य देवते-वाम्यामेवेतद्व्याह-तस्मादाह-शुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति ॥ ८ ॥

स यज्राहेति । प्रसन्ना । बृहस्पते प्रसूतेति शेषः ॥ ६-८ ॥

इति श्रीहरिवंशनिर्मा । कुनौ माण्यन्दिनीयशतपथवाङमनाये चतुर्थकाण्डे षष्ठेऽध्याये

पष्ठ ऋक्षगम् ॥ (४-६-६) ॥

१-३^३ ममूत देवेन कवित्र-पुष्टिस्मितादयव्यामिति केवावहणस्य जपो निदिन । अथमःपुस्तकवर्गो माहायनीदेव न हृदये ।
 तथाप्यत्रापो निश्चयः । मेवावहणो वात्रमेवेति चेत् तदा तेष जपो “ममूत देवेनेति वपवा अनतर आनुपम्यद्वय इति प्रवणे-
 स्तन्मिति वपवादि पांछावनीवर्गदुरेवम् । का० प्रौ० म० । ११-२१ ।

२-प्रत्योनामसिने एतं देवमसिने. सुगुणसिने मनुज इत्युक्ता प्रमेति । देवप्रमेनेत्येव वृद्धलने इति वा । रक्षिता
 सत्त्वमेति वा मतिवत् । सादृश्या एव दस्योऽप्यसिने रक्षिता कुलमेति एतेनेति च ३९ लोभमयमयया. न्यासिदमे. सादृश
 होत्रसिने दस्योऽप्यसिनेत्येव. प्रसिद्धम सतिदमे रक्षिता सत्त्वमेति एतेनेति च ३९ लोभमयमयया. न्यासिदमे. सादृश
 सुगुणसिनेत्येव. इति सुगुणसिने । प्रत्योनामसिने तु मनुज लोभमय. प्रत्युक्त. इति ।

त्रयी वै विद्या । (यजुषो) ऋचो यजुष्यपि सामानीयमेवोऽर्चोऽस्याथ
हयुर्चति योऽर्चति स व्यागेवोऽर्चो व्याचा हयुर्चति योऽर्चति सोऽन्तरिक्ष-
मेव यजुष्यपि योः सामानि सैषा त्रयी विद्या सौम्येऽध्वरे प्रयुज्यते ॥१॥

(तऽ) इममेव लोकमृचा जयति । (त्व) अन्तरिक्षं यजुषा दिवमेव
सामा तुस्माद्यस्यैका विद्यानूता स्यादन्वेवापीतरयोर्निर्मितं विवक्षेते-
ममेव लोकमृचा जयत्यन्तरिक्षं यजुषा दिवमेव सामा ॥ २ ॥

पुरश्चरणोपनिषत् ।

त्रयी वै विद्या-ऋचो, यजुषि, सामानि । इममेवोऽर्चः । अस्यां हर्चति-योऽर्चति-सः ।
वागेऽर्चः । व्याचा हर्चति-योऽर्चति-सः अन्तरिक्षमेव यजुषि । योः सामानि सैषा त्रयी विद्या
सौम्येऽध्वरे प्रयुज्यते ॥ १ ॥

इममेव लोकमृचा जयति, अन्तरिक्षं यजुषा, दिवमेव सामा । तस्माद्यस्यैका विद्यानूतास्माद्-
अन्वेवापीतरयोर्निर्मितं विवक्षेते । इममेव लोकमृचा जयति, अन्तरिक्षं यजुषा, दिवमेव सामा ॥ २ ॥

त्रयी वै विद्येति । अत्र सदोहविदमि अकारेण प्रेक्षमाणं ह्युदात्तं प्रेक्षिष्योऽप्येते एव सत्यर्थे ज्योतिष्टोमे
विधिः वर्णानुरागः सारस्वती इत्येव सर्वकर्मसु एतस्माद्वत्तं मन्वाऽऽवर्तते इति ज्योतिष्टोमे एतद्विहिते यदु-
क्षिरं प्रक्षयति माज्जगत् । अतुवज्जात्रय्या विद्यायां बहिरदर्शनं कारिष्यति । यत्पत्र न दृष्टं तदभिरहस्येन कारि-
ष्यते । ' त्रयी ' श्रवणवा ' विद्या ' " विदुः ज्ञाने " - (छा. पा. अ. प. १४) विदनाऽनना विदना इति
विदा । क पुनस्तस्याः त्रयोऽवका ऋगादयः ते च विद्याशब्दाद्वेदयने मन्वात्मका एव ऋगादय इत्येवर्चा
इत्युपनिषत् लोके एवञ्च सामानि चेन्द्र इत्यविदेवमुपरिष्ठाश्रयति । इदम् ' अस्यां हर्चति ' इत्यर्चन-
कारणत्वात् ' इयम् ' अथ एव इति वृत्तं त्वन्वाभिरित्युच इत्युक्तस्ये इयिष्या शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति-
इयिष्या तु कारणवत्प्राप्तपक्षेऽधिकरणत्वं दर्शयति । योऽर्चति सोऽस्मिन्वर्चतीति संबन्धः । (वागाग सर्व
इत्युक्तमिदं विद्यातिसकामनः) साहचर्यात् शब्दात्मिकायामस्यां हर्चतीति इयिष्येति स्वरूपे । न च
तस्मादोऽर्चं योमेऽस्ति, तस्मात् कारणतोः साधर्म्यप्रदर्शनमेव दृष्टव्यम् । तयाहि लोकेषु सृज्यमानेषु
शब्देऽस्मत्त्वान्नमनःपुषिर्विसंस्वर्बनाद्यामेदीतुस्मान्नमनःपुषिर्विसंस्वर्बनापुनः रिग्येऽसृज्यमानेषु इयिष्या
स्तुतिता तदमे ऋग्वेदं निष्ठात्मकं सत्तर्ज । एव वाचाऽपि स कार्यकारणभावो दर्शनीयः । स च स्वरूप एव
इत्येते ऋग्वेदस्याप्यं ॥ कर्म कर्तव्यमिति तद्वागिन्द्रियं प्रयुक्ते न शब्देऽसृज्यमाने कर्माणि क्रियन्ते इति ।
एव एव प्रयुक्तो यजुर्वेदस्यामेदयोरेव यथायोगं दर्शनीयः । अन्तरिक्षमन्तरिक्षं ॥ यजुर्वेद उकार्यत्वात्-
अग्निमुक्तकारणवर्तनात् एवं याजुषादप्यामनुत्तरावदप्ये-सोमं (तू वा) गन्धर्वश्च सामानि वेति को वा
सामवेदः उकार्यत्वात्तावत्पर्याप्तित्वात् च सैषा त्रय्यपि विद्या ' सौम्ये ' सोमसाधके यज्ञे प्रयुज्यते नाग्निवेदा-
दवेदेन द्राम्यां तस्य निष्पत्तिरित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

अथ किं तया प्रयुज्या मवतीत्याह-इममेवेति । ' इममेव लोकम् ' इति । ज्योतिष्टोमे एवत्युच्यनु-
वदः । ' तस्माद्यस्यैका विद्या ' इति यामाज्योतिष्टोमेऽवगतः स ऋगादयो इयिष्यादिबदकारणत्वं तस्माद्-

१-इदमृचते । २-निदप्याऽसृज्यमानेऽवकाः अग्निसुच्यते । अग्निवत्पदस्यैवमन्तेऽवका यजुर्वेदसुच्यते त्रय्यप्या
यज्ञे सन्तेऽप्युच्यते ।

तद्वाऽएतत् । (तस्मात्) सङ्घसं वाचः प्रजातं द्वेऽङ्गुष्ठस्त्वृतीये तृतीयं त्रिष्णु-
ऋचश्च सामानि चेन्द्रो यजुश्चैषि त्रिष्णुस्तस्मात्सदसृक्सामाभ्यां कुर्व-
न्त्येन्द्रश्चैषि सुदः ॥ ३ ॥ (अर्घप्रपाठकः) ॥

(ङोऽथै) अथैतं त्रिष्णुं यजुम् । (मे) एतैर्यजुभिः पुरऽह्वैव विभ्रति
तस्मात्पुरश्चरणं नाम ॥ ४ ॥

ह्वागेवुऽर्चश्च सामानि च । मुन एव यजुश्चैषि सा यत्रेयं ह्वागासीत्स-

तद्वाऽएतत् सदसं वाचः प्रजातम् । द्वेऽङ्गुष्ठस्त्वृतीये, तृतीयं त्रिष्णुः ऋचश्च सामानि च इन्द्रः
यजुश्चैषि त्रिष्णुः । तस्मात्सदसि ऋचसामाभ्यां कुर्वन्ति ऐन्द्रं हि सदः ॥ ३ ॥

अथैतं त्रिष्णुं यजुमेतैर्यजुभिः पुर इवैव विभ्रति । तस्मात्पुरश्चरणं नाम ॥ ४ ॥

वागेवुऽर्चश्च सामानि च, मुन एव यजुश्चैषि । सा यत्रेयं वागासीत्-सर्वमेव तत्राक्रियत्, सर्वं

हिरणि त्सोमादन्तेनैव (लोकादि गीर्वाणेना) एका विधा देवान्का स्याद् ग्रन्थतोऽर्घ्यतश्च स्वयं गृहीत्वा
पश्चाच्छिष्येभ्य उक्ता सा ह्यव्याहारः । इत्यथेतेषां विषयो निर्मित बहुधाखासचात्मकान् वेदान् (मिश्रत्य-
तमः (१) शाखात्मनापि तमिष्टवादितम्) अन्यतमा शाखाभिर्यजुः । अनुविबलेनैवानुवक्तुमिच्छेत् ततश्चाचार्या-
दधीयते । (एतेषां शक्तिश्च सन्निधेतदुक्तं भवति) स्मरन्ति च “ वेदानधीय वेदो वेति ” इत्यथेतेषां निर्मित-
मिति । (नापि शब्दपूर्वस्यापि विषयो नास्तीति निर्मितं कैका शाखेयमित्यर्थः) अनुवाखाऽनुकास्यादेतदिति
नियम्यते-इमेव लोकमिति ॥ २ ॥

इत्यस्यानुबचनविधेः एवमात्रागमिकमनुबचनं विद्याय प्रयोगमेवाह-तद्वा एतदिति । तदेतन्मयीविद्यात्मकं सदसं
बहुतम वाचं व्याप्यात्मिकाया, प्रजातं वागिन्द्रियागामान्वादीनामभिव्यक्तिः । अविषहियाश्च शब्दमात्रात्मिकाया
ऋगादि ‘ प्रजातं ’ विशेषविकासाभिदेवामुपचर्य वाचा प्रावज्यापिति च्छदासि ‘ प्रजातं ’ । तस्यास्य सङ्घस्य
वाचः प्रजातं ‘ द्वे ’ ‘ तृतीये ’ द्वौविभागविन्द एक ‘ तृतीयं ’ त्रिष्णुरित्यभिदेवम् इन्द्राविष्णोरेतीत्यहं
(प्रयोगा) बोधाभित्यर्थः । ‘ ऋचश्च सामानि चेन्द्र ’ इति विभागात्तद्वचनं तस्मात्सदमीति यस्मादुच्यते नैव
इन्द्रस्यान्वासांसा सदसि त्सोमादि कुर्वन्ति च ‘ ऐन्द्रं हि ’ इन्द्रस्य स्वयं सः स्वायतने युक्तं त्सोम-
मित्यभिप्रायः । वेदमिहैव चाप्यसदमिहस्यत्यनुवाको अध्ययानमिधुनोद्बोद्धावार्थः ॥ ३ ॥

अथैतं त्रिष्णुमिति । अथशब्दो विशेषणार्थः । एतत्तद्भेदोद्घातारः सदसृक्सामाभ्यां कुर्वन्त्यर्घ्यवत्सु
‘ एतं ’ प्रत्ययं सोमस्यैव ‘ त्रिष्णु ’ ‘ यजुम् ’ ‘ एतैः ’ वेदाधैवत्तु क्रिया प्रत्यासत्तेः ‘ यजुभिः ’ ‘ पुरः ’
‘ सदसः ’ इत्येव दिदिद्विद्वान् वितन्वन्ति त्रिषुनिति सस्कार्थ्येत्मादेवमृक्सामाभ्यां सदसः पुरासाद्यन्तमिधरति
‘ तस्मान् ’ यत् ‘ पुरश्चरणम् ’ इत्येव प्रसिद्धानि यजुष्याभिव्यक्तिकदैरानिमित्तं पुराणत्वं काठनितितमपि
वक्ष्यति । तद्वा एतत् मनोऽप्यर्थुमित्यप्यात्मिकं च नो ह्यनमित्यतमिति त्रिष्णुं यजुं यजुभिर्देवैर्हते विभ्रातीत्यव-
मुवाच एव वक्ष्यमाणस्य मितुनन्वप्रसोम्यासांशः ॥ ४ ॥

वागेवर्चश्चेति । ‘ वाक् ’ व्याप्यात्मिकादिवागमिकाभिदेविकी सुपर्णात्मिकास्ता ऋचः सामानि च । कथं

र्वमेव तच्चाकियत सुर्वं प्राज्ञायताय यत्र मन आसीन्नेव तत्र किं चनु-
कियत न प्राज्ञायत नो हि मनसा ध्यायतः कुशुनानानाति ॥ ५ ॥

ते देवा वाचमब्रुवन् । (न्या) प्राची प्रेहीदं प्रज्ञपयेति स्र होवाच किं
मे ततः स्यादिति यत्किञ्चावपदकृत ७ स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते तत
इति तस्माद्यत्किञ्चावपदकृत ७ स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते तद्वाचः सा प्राची
प्रेतैतत्प्राज्ञपयद्वितीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति ॥ ६ ॥

प्राज्ञायत । अथ यत्र मन आसीत्-नैव तत्र किञ्चनाकियत, न प्राज्ञायत । नो हि मनसा ध्यायतः
कुशुनानानाति ॥ ५ ॥

ते देवा वाचमब्रुवन्-प्राची प्रेहिः इदं प्रज्ञपयेति । सा होवाच-किं मे ततः स्यादिति । यत्किं
चावपदकृतं स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते-तत इति । तस्माद्यत्किञ्चावपदकृतं स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते-
तद् वाचः । सा प्राची प्रेत् । तैत्तत्प्राज्ञपयत्-इतीदं कुरुत, इतीदं कुरुतेति ॥ ६ ॥

शब्दात्मकानि तानि तावदस्सामानीति त्रिषष्टमेव; देवता त्वयिमानिनी मन्त्रे ऋक्सामानिन्द्रियत्वसमुत्पापने
तेषामपि चैतदपि तद्वद्गृहणेन गृह्यन्ते मनश्च यजूंषीति मनः करणं तत्र आसीत् सर्वमेव तत्राधिक्रियते यथाप
तत्राग्निरैविक्रमेन्द्रियमिकया वाचाऽधिष्ठितशब्दात्मिकया इन्द्रियात्मिकया वाचेरितमुद्यादीत्यभिप्रायः । अथ यत्र
हविर्दाने न किञ्चिदप्याकियत न प्राज्ञायत तत्र किं कारणं 'नोहि मनसा ध्यायतः' कस्यचित्कदाचिदपि
विकीर्णं जानाति न चाज्ञानं त्रियते इत्यभिप्रायः । ततः किं मनसा तावद्बहिः प्रकाशकधर्मस्तदात्मनामपि
यद्युक्तं विष्णोर्ध ॥ एव धर्मस्तेन तत्र हविर्दाने न किञ्चित्प्राज्ञायते ॥ ५ ॥

ते देवा इति । 'वाचं' विप्रब्रुवन् 'देवा अब्रुवन्' तस्याम् उक्तयामिन्द्रियात्मिका प्रोक्तैव च मन्त्रवचना-
ऽप्युक्तैरुक्ता एव स्ते संव्यवहारार्थं अवस्थामेदाः 'स्वाहाकारेण' इति । योऽयं स्वाहाकार एव वाचा निह-
कत्वाद्ब्रूतो यथाह-"तस्मा महिमाभ्युवाद् जुहुर्वानि स प्राजापतिर्विदावकार स्वो वै मा महिमाहेति
स स्वाहेत्येवाब्रूतेति" तेन स्वाहाकारप्रदाने हविस्त इत्युक्तवन्तः । तस्माद्यत्किञ्चिदिहात्म्यं यज्ञस्य उप-
सहारः स्यात् । ननु च स्वाहाकारप्रदानेयु मान्त्रवर्णिक्य एव देवताः सद्यश्च स्वाहेत्यादयः । तानि कथं वाचो
मन्त्रेणैवैव यत्र नास्ति विस्मयऽन्यादेवानां तद्वचो मन्त्रिण्यन्ति नैतदेवम्; एवं हि सति यत्किञ्चिदिति वीत्सार्य
वचनं निरूप्येत एव तर्ह्यन्यास्तु देवतास्तु सतीडु (आशावाचोमिम निजमिति) इदमुच्यते । ननु च सर्व एव यज्ञ
(इन्द्रस्यैन्द्रसहितप्र)स्वाहाकारप्रदानेयु को विशेष इत्यत्रोच्यते । स्वाहाकारप्रदानेयु(वागस्याभिमानोऽयैव) सा वा
देवता प्राची सदसः (स्वात्मातन्मात्र) हविर्वर्धनं प्रेत प्राप्ता शस्त्रशस्त्रकारेभ्योऽर्ध्वं प्राची इन्द्रं गत्वा च सा एतत्कर्म
प्रतिपत्तवती कथमर्ध्वः प्रतिप्राप्यातुवत् प्रेषातुवचनोपकरणे प्रवृत्तिता मन्त्रतीति एवमिदं कर्म कुतः हविः
(एतविमसरं) कुरुतेति ॥ ६ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येवऽर्चा इविधाने । प्रातरनुवाकमुन्वाह सामिधेनीऽ-
न्वाह प्राणोऽभिष्टौत्येव १९ हि सयुजावभवताम् ॥ ७ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येव सदसि । यजुषोऽदुम्बरीमुच्छ्रयन्ति सदः संमिन्वन्ति
धिष्ण्यानुपकिरन्त्येव १९ हि सयुजावभवताम् ॥ ८ ॥

तद्वाऽएतत्सदः परिश्रयन्ति । (न्ये) एतस्मै मिथुनाय तिऽऽइवेदं
मिथुनं चर्वाताऽइति व्यृद्धं वाऽएतन्मिथुनं यदन्यः पश्यति तस्माद्यद्यपि
जायापती मिथुनं चरन्ती पश्यन्ति व्येव द्रवत आगऽ एव कुर्वाते तस्मा-
द्वद्वारेण सदः प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षया इति यथा इ मिथुनं चर्चमाणं
पश्येदेवं तत्कामं द्वारेण देवकृत १९ हि द्वारम् ॥ ९ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येवऽर्चा इविधाने । प्रातरनुवाकमुन्वाह । सामिधेनीरन्वाह । प्राणोऽभिष्टौति । एवं
हि सयुजावभवताम् ॥ ७ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येव सदसि । यजुषोऽदुम्बरीमुच्छ्रयन्ति । सदः संमिन्वन्ति । धिष्ण्यानुपकिरन्ति ।
एवं हि सयुजावभवताम् ॥ ८ ॥

तद्वाऽएतत्सदः परिश्रयन्ति—एतस्मै मिथुनाय । तिर इवेदं मिथुनं चर्वाताऽ इति । व्यृद्धं वा-
ऽएतन्मिथुनम्—यदन्यः पश्यति । तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चरन्ती पश्यन्ति—व्येव द्रवतः,
आग एव कुर्वाते । तस्माद्वद्वारेण सदः प्रेक्षमाणं ब्रूयाद्—मा प्रेक्षया इति । यथा इ मिथुनं चर्चमाणं
पश्येद्—एवं तत् । कामं द्वारेण । देवकृतं हि द्वारम् ॥ ९ ॥

अभिष्टौतारोऽभिषुक्ते अग्नयेऽनुद्दि लपार्वतमभित्वादि । इविःस्थानेऽपि दर्शयति—तस्मादुक्तमने वसेत
तस्मादुक्त्वा वागेदेन वगात्मकेन च कुर्वन्त्येवर्चा (काठकर्मप्रातरनुवाकानुवचनादि इविर्दानिमनो यजुष्वामके
पृथा तौत्रि विष्णु च सयुजौ एकस्मानुऽधनादि) यां यां सह प्रयुज्येत इन्द्रः करणत्वेन विष्णुरधिकरणत्वेनेति
सयुजौ चरति तस्मादुक्ता अत्राप्युक्तामसद आत्मिकाया वाचो मनो यज्ञः स्वयत्स्वावपश्य च मिथुनं गम्यत
एवेति नोक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

तद्वा एतदिति एतस्मै मिथुनायेति । यदेतद् गम्यते वाच आत्मिकामिकायाः सदसश्च यजुष्वामकाय
तिरोहितम् ' इदं मिथुनं ' चर्वाते इत्येतत्प्राच्यमानाः ' परिश्रयन्ति ' " प्रार्थनायां लिङ् " इत्यर्थे ङेच् ।
नृद्धमनुक्लं परिसमाच्यमतौ वायोऽति ॥ कलं कव्याह—) तदेतन्मिथुनं यदन्वस्ताम्या पश्यति तस्मादर्थेन
तस्माद्यद्यपि दम्पती अचिरमिथुनं चरन्ती केचिदन्ये पश्यन्ति तथापि कौ जायापती विशेषत एव न व्रायते
(स्ववाचो स्माय (१) दर्शयते ददते न दृश्यमानो न (१) दृश्यमानो न (१) दृश्यमानेन सम्बन्धे वा स्वादेश इत्य-
भिप्रायः ।) ' आग. ' अपराय एव कुर्वति दम्पती इष्टः किमिवेव इतामा आगं मिथुनं चरन्ती पश्यतीति ।
तस्माच्च दृश्यमान मिथुनं इत्येते तस्मान्मिथुनान्द्विपरिहाराय द्वारेण प्रेक्षमाणं ब्रूयाद् । मा प्रेक्षया इति । मा

(मे) एवमेवेतद्विधानं परिश्रयन्ति । (न्ये) एतस्मै मिथुनाय
तिरऽइवेदं मिथुनं चर्याताऽइति व्यृद्धं वाऽएतन्मिथुनं यदन्यः पश्यति
तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चरन्ती पश्यन्ति व्येव द्रवत आगऽ
एव कुर्वन्ति तस्माद्द्वारेण हविर्धानं प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षयाऽइति
यथा ह मिथुनं चर्यमाणं पश्येदेवं तत्कामं द्वारेण देवकृतं ॐ हि
द्वारम् ॥ १० ॥

तद्वाऽएतद्दृषा सोम । योषामृचं ॐ सुदस्प्येति तस्मान्मिथुनादिन्द्रो
जातस्तेजसो वै तत्तेजो जातं यद्वचश्च सोमश्चेन्द्रऽ इन्द्रऽ इति ह्येतमाच-
क्षते यऽएष तपति ॥ ११ ॥

(त्यु) अयेतद्दृषा सोमः (मो) योषाऽ अपो हविर्धानेऽप्येति तस्मा-
न्मिथुनाचन्द्रमा जातोऽन्नाद्वै तदन्नं जातं यद्वचश्च सोमाच्च चन्द्रमाश्चन्द्रमा

एवमेवेतद्विधानं परिश्रयन्ति-एतस्मै मिथुनाय । तिर-इवेदं मिथुनं चर्याताऽइति । व्यृद्धं वा-
ऽएतन्मिथुनम्-यदन्यः पश्यति । तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चरन्ती पश्यन्ति-व्येव द्रवतः,
आग एव कुर्वन्ति । तस्माद्द्वारेण हविर्धानं प्रेक्षमाणं ब्रूयाद्-मा प्रेक्षया इति । यथा ह मिथुनं चर्य-
माणं पश्येद्-एवं तत् । कामं द्वारेण । देवकृतं हि द्वारम् ॥ १० ॥

तद्वाऽएतद्दृषा सोम योषामृचं सुदस्प्येति । तस्मान्मिथुनादिन्द्रो जातः । तेजसो वै तत्तेजो
जातम्-यद्वचश्च सोमश्च इन्द्रः । इन्द्र इति होतमाचक्षते-य एष तपति ॥ ११ ॥

अयेतद् दृषा सोमः, योषा अपो हविर्धानेऽप्येति । तस्मान्मिथुनाचन्द्रमा जातः । अन्नाद्वै
तदन्नं जातम्-यद्वचश्च सोमाच्च चन्द्रमाः । चन्द्रमा होतस्यान्नम्-य एष तपति । तद्वचजमानं

प्रेक्षया इति मान्त्राणिकदृष्टतिषेधः स तस्य पुरुषार्थस्तथा चाग एव द्रष्टुः न कुर्वन्तेति दर्शितम् । यथाह-
मिथुनमिति कौकिकमिथुनदर्शनोपमानं (द्रष्टु इषाये स्वे दोषदर्शनसमुप्यं दर्शयति-) काममिच्छया द्वारेण सदस-
सजलतः प्रेष्ठनेऽन्नं न दोषः । किं कारणं देवैरिह दर्शनार्थमेव द्वारं कृतम् । यदि च तेनापि दृश्यमाने दोषः
स्यात्तेन न सर्वैरुपायः करिष्यस इति दर्शनेोपायव्यवस्थयापि च दोषोऽतिष्ठते । यथा तदेव मिथुनं लोके
अनुमानिकं तमपि कञ्चयन्ति किं तर्हि प्रत्यक्षमेव ॥ ९ ॥

एवमेवेतदिति । इवमेवा व्याख्याता ॥ १० ॥

तद्वा एतदिति । सत्येवं पूर्वैरिहान्वाद्मनसयोगिमिथुने इषामागमृचसामयोर्वाक्याण्योश्च मिथुनतंपदं दर्शयति
' तेजमस्तेजो जातम् ' इत्येतेन सिद्ध्यर्थः । तेजस इति प्रकाशस्त्वभावकत्वाच्चसामे तेज इति अथ तु
तेजसं सूर्यो वा ॥ ११ ॥

अयेतद्दृषेति । इदमपि सत्येव यद्वच नावच मिथुने यजुर्वेदिकमेवोत्तरं मिथुनमतां सोमस्य च संपर्कस्त-

हयेतस्यान्नं य एष तृपति तद्वृत्तमानं चैवेतुवतुयत्यद्वाद्यं चास्मै जनयत्यु-
चुश्च सुम्नश्च युजमानं जनयत्यद्भुश्च सोमाचास्माऽअन्नाद्यम् ॥ १२ ॥

यजुषा इ वे देवाः । (५) अग्रे यजुं तेनिरेऽयश्चायं साम्ना तदिदम्-
प्येतर्हि यजुषेवाग्रे यजुं तन्वतेऽयश्चायं साम्ना यजो इ वे नुमेतद्य-
द्युजुरिति ॥ १३ ॥

यत्र वे देवाः (५) इमा विद्याः कामान्दुदुहे तद्व यजुर्विद्यैव भूयि
ष्टान्कामान्दुदुहे सा निर्वीततमेवास सा नेतरे विद्ये प्रत्यास्र नान्तारिक्षलोकं
इतरो लोको प्रत्यास ॥ १४ ॥

धैरिजनयति-अद्राद्यं चास्मै जनयति । कुचश्च साज्ञश्च यजमानं जनयति, अग्रश्च सोमाचास्मा-
ऽअन्नाद्यम् ॥ १२ ॥

यजुषा इ वे देवा अग्रे यजुं तेनिरे-अयश्चां, अय साम्ना । तदिदम्प्येतर्हि यजुषेवाग्रे यजुं
तन्वते-अयश्चां, अय साम्ना । यजो इ वे नर्पितवृ-यद्युजुरिति ॥ १३ ॥

यत्र वे देवा इमा विद्याः कामान्दुदुहे-तद्व यजुर्विद्यैव भूयिष्टान्कामान्दुदुहे । सा निर्वीततमे-
वास । सा नेतरे विद्ये प्रत्यास । नान्तारिक्षलोक इतरो लोको प्रत्यास ॥ १४ ॥

इमाश्च षड्रमा वात इति दर्शनानुद्गृह्यते मिथुनस्य कार्येऽदर्शनम् । ' अन्नादे तद्वृत्तम् ' इत्याहोमगदने
षड्रमा अयनं चैवमिन्द्रायः । तया यजमानमिति इतिहासश्च यजुं तद्वृत्तम् । यजमानमद्वारं जनयत्युचुश्च
साम्नाद्यम् । प्रेक्षया इति वचने मिथुनं रश्मि (१) एवमेव हविर्हविःश्लाघं मिथुनमेव रश्मि (१) जनयित्वा
च सा प्रेक्षया रूपेण विविः समस्तः ॥ १२ ॥

यजुषा इति । एतानिःकामिः षड्रिःकामिः यजुर्वेदसाध्यकर्मण तयाद्युचरणं नाम धर्मो विधीयते । तत्रैका
त्रादुपनिर्दिष्टायां न्यायार्थनिर्दिष्टायां पुरश्चरणं ऋषिः प्रकाशमेव यजुर्वेदभोक्तरयोः पुरश्चरणमध्वर्युश्च एते
कश्चकारिणौ तद्वत् तेन ऋषिः प्रकाशवर्मकेण स(तेनेषुक्त)मन्त्रिणमिति तस्या अरण्येऽप्यत्र वदमाणाया उरी-
वृक्षार्पणिदं यजुर्वेदस्य कालः । पुरश्चरणत्वमव प्रदर्शयते इति । यजेर्दोतोः कर्णस्य वनप्रत्ययोऽत्र युक्त इत्ये-
व दर्शयति । तद्वत् इत्येवमेवेति यत्र हयेत प्रष्टे यजुरिति निरुद्धः । ननु च यदत्र प्राप्तिविमल्यने ततो
यजुर्वेदोऽप्यग्रेतेनानि कृतानि प्राप्नुवन्ति न यजत इति नेत्र दोषः । ॥ न्यायकर्मणस्तद्वृत्तमेतद्वचनं कथं तर्हि
यत्र रूपेण वातः तिरोक्षितो दष्टः प्रयोगस्तत्र कर्तारं कारके चानं प्रपयः (अदो वर इत्यादौ यमाः ।
इतिरित्यत्र वातुरेव तिरोक्षित इत्यभिप्रायः) ॥ १३ ॥

यत्र वे देवा इति । एतानिः षड्रिः कर्मिः कर्मिः कामिः यजुर्वेदसाध्यकर्मण तयाद्युचरणं नाम धर्मो विधीयते । तत्रैका
त्रादुपनिर्दिष्टायां न्यायार्थनिर्दिष्टायां पुरश्चरणं ऋषिः प्रकाशमेव यजुर्वेदभोक्तरयोः पुरश्चरणमध्वर्युश्च एते
कश्चकारिणौ तद्वत् तेन ऋषिः प्रकाशवर्मकेण स(तेनेषुक्त)मन्त्रिणमिति तस्या अरण्येऽप्यत्र वदमाणाया उरी-
वृक्षार्पणिदं यजुर्वेदस्य कालः । पुरश्चरणत्वमव प्रदर्शयते इति । यजेर्दोतोः कर्णस्य वनप्रत्ययोऽत्र युक्त इत्ये-
व दर्शयति । तद्वत् इत्येवमेवेति यत्र हयेत प्रष्टे यजुरिति निरुद्धः । ननु च यदत्र प्राप्तिविमल्यने ततो
यजुर्वेदोऽप्यग्रेतेनानि कृतानि प्राप्नुवन्ति न यजत इति नेत्र दोषः । ॥ न्यायकर्मणस्तद्वृत्तमेतद्वचनं कथं तर्हि
यत्र रूपेण वातः तिरोक्षितो दष्टः प्रयोगस्तत्र कर्तारं कारके चानं प्रपयः (अदो वर इत्यादौ यमाः ।
इतिरित्यत्र वातुरेव तिरोक्षित इत्यभिप्रायः) ॥ १३ ॥

ते देवाऽऽकामयन्त । कथं न्वियं विद्येतरे विद्ये प्रतिस्थात्कयुमन्त-
रिक्षलोक इतरो लोको प्रतिस्थादिति ॥ १५ ॥

ते होचुः । (रु) उपांश्वेव यजुर्भिश्चराम तुतऽएषा विद्येतरे विद्ये
प्रतिभविष्यति तुतोऽन्तरिक्षलोक इतरो लोको प्रतिभविष्यतीति ॥ १६ ॥
तेरुपांश्वचरन् । (घ्रा) आप्याययज्ञेनानि तनुत एषा विद्येतरे
विद्ये प्रत्यासीत्ततोऽन्तरिक्षलोक इतरो लोको प्रत्यासीत्तस्माद्यजुऽपि
निरुक्तानि सन्त्यनिरुक्तानि तस्मादयमन्तरिक्षलोको निरुक्तः सधु-
निरुक्तः ॥ १७ ॥

स य उपांशु यजुर्भिश्चरति । (त्या) आप्याययज्ञेनानि स तान्येन

ते देवा अकामयन्त-कथं न्वियं विद्येतरे विद्ये प्रतिस्थात्, कथमन्तरिक्षलोक इतरो लोको
प्रतिस्थादिति ॥ १५ ॥

ते होचुः-उपांश्वेव यजुर्भिश्चराम-तत एषा विद्येतरे विद्ये प्रतिभविष्यति, ततोऽन्तरिक्षलोक इतरो
लोको प्रतिभविष्यतीति ॥ १६ ॥

तेरुपांश्वचरन्-आप्याययज्ञेनानि तत् । तत एषा विद्येतरे विद्ये प्रत्यासीत्, ततोऽन्तरिक्षलोक
इतरो लोको प्रत्यासीत् । तस्माद्यजुऽपि निरुक्तानि सन्त्यनिरुक्तानि । तस्मादयमन्तरिक्षलोको
निरुक्तः सधुनिरुक्तः ॥ १७ ॥

स य उपांशु यजुर्भिश्चरति-आप्याययज्ञेनानि सः तान्येनमार्पणान्याप्याययन्ति । अयं य
उपेक्षानि-कक्षयज्ञेनानि सः । तान्येन कक्षाणि कक्षयन्ति ॥ १८ ॥

विद्ये प्रति । न वदुव । प्रति प्रतिनिधौ कर्मप्रवर्तनीयः तनुके द्वितीया (पा. सू. १।१।८) साधु प्रतिनिधे
रिति निधे (१) इतिहासेन च वस्मादिति वचसी सा एव प्रयोगाद् । न गम्येति गम्यते । ततश्च इतरे विद्ये
प्रतीतलोकोविशयोः प्रतिनिमित्तद्वयौ समाना बभूवैत्यर्थः । तदनुकारित्वादन्तरिक्षलोकोऽपि यजुर्वेदपत्तिरिति ।
यो लोकोऽयोः समानो वदुव ॥ १४ ॥

ते देवा इति । प्रमत्ता ॥ १५ ॥

ते होचुरिति । 'यजुर्भिः' यजुर्वेदेत्येवार्थः । अवयवैस्त्वमविन उपवन्त्युर्गैर्वजुर्भिर्वापायिवेताम्य मयि आप्याय-
यज्ञेनानि विद्येयमिगमनम् ॥ १६ ॥

तेरुपांश्विति । 'आप्याययन्' इत्यस्याप्यासोऽयुपांशु प्रयुज्यमानं संवादेन वादितवन्तः । यस्मादेव देवाः
'तमान्' एतानि 'गम्यन्ति' निरुक्तानि । अर्थतः 'सन्त्यनिरुक्तानि' प्रयोगस्तोऽन्येषामवगम्यनीयानि प्रयुज्यन्ते ।
तदनुकारेण वायुस्तन्तरिक्षलोकान्तरागतानि विषानचरैर्देवैः प्रयोगादिषु कीर्तितत्वात्तस्मान्यपि विद्येऽपि वि-
द्वार्कतारकादीन् न दृश्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स य उपांश्विति । अर्थवादेनायं विधिः 'यजुर्भिः' यजुर्वेदमयवैरित्यर्थः । यजुर्भिर्विदोपकमादेदो लक्ष्यते ।

सुपीनान्धाप्याययन्त्यय युऽउचैश्चरति रुक्षयत्येवैनानि स तान्येन॑
रुक्षाणि रुक्षयन्ति ॥ १८ ॥

व्यागेवुऽर्चश्च सामानि च । मुन एव युजूर्ध्वं च युऽक्रुचा च साम्रा
च चरन्ति व्याक्ते भवन्त्यय ये युजुषा चरन्ति मुनस्ते भवन्ति तस्मान्ना-
नभिप्रेषितमध्वर्युणा किं चन क्रियते युदेवाध्वर्युराहुनुद्बुद्धिं यजेत्यथैव
ते कुर्वन्ति युऽक्रुचा कुर्वन्ति युदेवाध्वर्युराहु सोमः पवतऽउपा-
वर्तध्वमित्यथैव ते कुर्वन्ति ये साम्ना कुर्वन्ति नो ह्यनभिगतं मुनसा
व्यागवुदति ॥ १९ ॥

वागेवुऽर्चश्च सामानि च, मुन एव युजूर्ध्वं च । स युऽक्रुचा च साम्रा च चरन्ति—वाक्ते भवन्ति ।
अय ये युजुषा चरन्ति—मुनस्ते भवन्ति । तस्मान्नानभिप्रेषितमध्वर्युणा किं चन क्रियते । यदेवा-
ध्वर्युराहु—'अनुद्बुद्धि' 'यज' इति । अथैव ते कुर्वन्ति युऽक्रुचा कुर्वन्ति । यदेवाध्वर्युराहु-
सोमः पवतऽउपावर्तध्वमिति । अथैव ते कुर्वन्ति—ये साम्ना कुर्वन्ति । नो ह्यनभिगतं मुनसा
व्यागवुदति ॥ १९ ॥

वेदो हि यजुर्मन्त्रः । इति एतत् । अह्नोनिवेदाश्चत्वार इति प्रकृत्य विद्यावेदाश्चतुर्दशेति वचनात् । तेनापि यजुर्वेदेनैव
स्वावयवी, पुनर्मन्त्रात्ता लक्ष्यन्ते किं कारणं सप्तत्यत्रे कारणत्वेन विद्यानादुपाश्रुययजुधरतीत्यत्र च यजुधरये उपा-
श्रुयस्व धवणात् । ननु च जयसाधकतममिदमित्यत्र सप्तत्यत्र वेदस्य सामर्थ्यात्कारणत्वं नैतद्विपर्ययमुपाश्रुय किं
न वापते । किं लक्षणया पुनरवयवाख्याया श्रियन्त इत्युच्यते । “यजुषा ह वै देवा अग्रे यज्ञं तेनिर्” [अथैवशकण्डि-
काया] इत्यत्र यज्ञफलमूलानि यजुषि प्रकृतानि न जयसाधकानि तेनोपक्रमवशात्पुनश्चरणोपसंहारः । आस्वावयवीरेणु
पाशुत्वं विधीयते, तत्तच्च यजुर्वेदविद्याप्राप्तद्रव्यतन्मात्रमिति सिद्धमुपाश्रुय प्रयोगकाळे । नन्वेवं सति सोमाध्वरेणोपक्रम्य
सोमा सौम्येऽध्वर एवैदुपाश्रुय प्राप्नोति । ननु कर्मान्तराणि तदेवं यदि हि यजुर्वेदरूपाः (१) सौम्येऽध्वरे पारितमात्र स्यात् ।
तत्प्रयोगक्रमवशादावगमात् एवावतिष्ठते । अथ ॥ यजुर्वेदा सर्वकर्मसु वर्तते । तत्तच्च यजुर्वेदाऽवयवत्वात् सर्व-
कर्ममन्त्रेष्वेवैदुपाश्रुयस्यावतारो यत्र सौम्याध्वरोपक्रमादिति । तत्रोच्यते—त्रय्या विशिष्ट उपक्रमोऽसौ वर इत्ययमु-
पक्रमेक्षणप्रतिषेधे विशेषयोगो तत्रैवावयवाणो (नाम्नापुत्र्याणो) अवयवान्तरेभ्यः शक्नोति उपाश्रुय निवर्तयितुम् ।
तस्मादुपपन्नं सर्वकर्मसु यजुषामुपाश्रुयधर्मस्तथाय तदेतज्जुषाश्चनिरुक्तमिति प्रकृत्योपाश्रुय यजुषां हविर्निर्व-
पति सर्वधर्मतामेव (दनामिष्योच्यते) “स्वाधी ओत्याधी वृद्धी” —(पा. पा. म्वा. आ. ४८९।४९०) ।
“प्राय. ॥” —(पा. सू. १।१।२८) निष्ठायां तकारस्य कवम् (पा. सू. ८।२।४९) ।
‘आपीनानि वृदशीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वागेवर्चश्चेति अत्र यजुषां (तन्वारिणावयवमवसत्त (१) मुख्यते) उपाश्रुयणमपरात्तत् (इमे) यजुषा
चरन्ति इति वदुवचनात् सर्व एवाध्वर्युपुष्का आशीध्वरोपाश्रुय चरन्तीति गम्यते ॥ १९ ॥

तद्वाऽएतन्मुनोऽध्वर्युः । पुरऽइवेव चरति तस्मात्पुरश्चरणं नाम पुरऽइव
इ वै श्रिया यशसा भवति य एवमेतद्देद ॥ २० ॥

तद्वाऽएतदेव पुरश्चरणम् । यऽ एष तपति स एतस्यैवावृता चरेद्भृंहं
गृहीत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत प्रतिगीर्यैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत भृह॑ हुत्वे-
तस्यैवावृतमन्वावर्तेत स द्वेष भर्ता स यो द्वेवं विद्वानेतस्यावृता शक्नोति
चरितुं शक्नोति द्वेष भार्याभर्तुम् ॥ २१ ॥

इति पञ्चमं प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-९ ॥ (६.७.) ॥

या वै दीक्षा सा निषत् । (चु)तुत्सत्रं तस्मादेनानासतऽइत्याहुर्य यजतो
यजं तन्वते तुयन्ति तुन्नयति यो नेता भवति स तस्मादेनान्यन्तीत्याहुः ॥ १ ॥

तद्वाऽएतन्मुनोऽध्वर्युः पुर-इवेव चरति । तस्मात्पुरश्चरणं नाम । पुर-इव इ वै श्रिया यशसा
भवति-य एवमेतद्देद ॥ २० ॥

तद्वाऽएतदेव पुरश्चरणम्-य एष तपति । स एतस्यैवावृता चरेत् । भृंहं गृहीत्वैतस्यैवावृतमन्वा-
वर्तेत । प्रतिगीर्यैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत । भृहं हुत्वेतस्यैवावृतमन्वावर्तेत । स द्वेष भर्ता । स यो द्वेवं
विद्वानेतस्यावृता शक्नोति चरितुं-शक्नोति द्वेष भार्याभर्तुम् ॥ २१ ॥

सप्तोत्थानम् ।

या वै दीक्षा सा निषत्, तत् सत्रम् । तस्मादेनान्-आसतऽइत्याहुः । अयं यजतो यजं तन्वते-
तुयन्ति, तुन्नयति-यो नेता भवति सः । तस्मादेनान्यन्तीत्याहुः ॥ १ ॥

तदा एतदिति । अत्राध्वर्युः पुरश्चरणनिमित्तमिच्छुष्यते उत्तरविश्वया ॥ २० ॥

तदा एतदेवेति । अपेक्षितस्य पुरश्चरणस्य 'आवृता' अध्वर्युश्चरेद् भृहद्गणादेतरथेऽनुष्यते, सत्तोयशखे
शामध्वैर तदावर्त्तनं द्रष्टव्यं, पुरश्चरणसम्बन्धविषयनात् । तत्र स्व (१) नरापेक्षया पुरश्चरणस्योत्पत्तेः ' स यो
द्वेवं विद्वान् ' इति शक्तिमात्रेऽध्वर्योः कलम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहिरस्वामिनः कृती भाष्यन्दिनसततगयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

षष्ठेऽध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-६-७ ॥

या वै दीक्षेति । सत्रधर्मा वैशेषिका अत्र ब्राह्मणे लभ्यन्ते । सत्राणां च प्रथमा प्रवृत्तिः (आग्नेयवौदमो)
अदराह्मण्य सत्राणामाहो ॥ त्रिकलवादिनि सत्रात्मको द्वादशाहो विश्रायते; तस्मादेवोत्तरे एतेषु एते
विशेषधर्मा लभ्यन्ते इति तदर्थमप्याश्रयन्ते । तत्र द्वाभ्यां कण्डिकाभ्यां सत्रादीञ्छन्दास्याचष्टे सत्राधिकाराय
आग्नेयं हि सत्र एते; शब्देः सर्वत्रेदेव व्यवहारः सत्रमासने उपयन्ति गवादीनामयनं तत्रोदितश्चतस्रोत्थान-
मिति । नयेऽस्तीव वक्ष्यमाणप्रसिद्धत्वेन तान्यावष्टे । तत्र चैतद्व्यधिकृतं मविष्यति चैवाव्याख्याता

(यु) या इ दीक्षा सा निषत् । (तु) तत्सत्रं तदयनं तत्सत्रायणमुथ यत्ततो यत्तस्योदधं गत्वोत्तिष्ठन्ति तदुत्थानं तस्मादेनानुदस्थुरित्याहुर्इति नु पुरस्ताद्वदनम् ॥ २ ॥

(मु) अथ दीक्षिष्यमाणाः समवस्यन्ति । ते यद्यग्निं चेज्यमाणा भवन्त्य-
अणिष्वेवाग्नीन्तसमाग्रेह्योपसमायन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा
भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं युजन्तऽएतेन प्राजाप-
त्येन पशुना ॥ ३ ॥

या इ दीक्षा-सा निषत्, तत्सत्रम्, तदयनम्, तत्सत्रायणम् । अथ यत्ततो यत्तस्योदधं गत्वो-
त्तिष्ठन्ति-तदुत्थानम् । तस्मादेनानुदस्थुरित्याहुः-इति नु पुरस्ताद्वदनम् ॥ २ ॥

अथ दीक्षिष्यमाणाः समवस्यन्ति । ते यद्यग्निं चेज्यमाणा भवन्ति-अणिष्वेवाग्नीन्तसमाग्रेह्योप-
समायन्ति-यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति । मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं यजन्ते-
एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ३ ॥

इति तावत्पर्यन्तं पानानाहुः- 'या वै दीक्षा सा निषत्' इति वाक्याश्रयणीया यो अविश्रिते वेदे सर्वैकेष
दीक्षाऽनामिहिता सा दीक्षा निषत्- 'यद्ध विशरणस्यवसादने' (भा. पा. तु. प. १ ३६) निर्वृत्तः । (ब्रह्ममर्षयादीनि
धत्ते) निर्वर्तते 'निषद्' अस्माद् । अथास्मन्मेव केचनमिदमिति नियमवचनात् कस्यचित् कर्मण उत्तरंगम् इत्य-
भिप्रायः । या सा निषत्तत्तन्मिति प्रदर्शनमिदमेव मेदविदर्शनमपि द्रष्टव्यम् । यथैव हि निषदने निषत् एवं सदनम्-
वसादनमिति । यस्मात् निषसदनमस्मादनमस्मिन् 'तत्' दीक्षात्मकं 'सत्र' 'तस्माद्' 'एतस्माद्' 'एनाद्'
सन्निगो दीक्षितामन्त्रास्मन् 'इत्याहुः' । ('वै देवा दाधत्तद्विदसनि धावन्तरं पर्यायतया दर्शितम्) । 'अथ
यत्ततः' ऊर्ध्वं प्रायणीवादि 'यत्र सम्बते' यज्ञस्य समाप्ति तदेव 'नयति' 'यो वेता' 'म' 'मयति'
'स' गृहपतिं नयतीति वा सन्निगः अस्माद्यज्ञायतनं दर्शिता उपयन्ति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दस्य प्रायणीयापत्तेरवचनप्रतानुष्ठानत्वेन नेत्यतया धुनः सत्रादीनां सकलप्रयोगवचनं दर्शयति-
या इ दीक्षेति । दीक्षया इदानीं सर्व एव प्रयोगो लक्ष्यते । अतिवृत्तदीक्षेः क्रियमाणत्वात्सर्व एव प्रयोगो
दीक्षेत्यभिप्रायः । अत एव च लौकिकेभ्यः कर्मभ्यः व्यावृत्तानां कर्मणामिनां मन्यते सदनमिदं ॥ निषदने
'निषद्' तदेव च सदनं 'सत्र' तदेव यज्ञस्योत्सर्पणमित्यभिप्रायेण 'अयनं' यजनं तदेव 'सत्रायणे' सत्र च
तदयनं चेति सत्रायणं युगपत् कामनयाऽनया विवक्ष्येत्यभिप्रायः । 'अथ यत्' तत् यत्रायणं व्याप्तं प्राय-
स्यतिष्ठन्ति कर्मान्तरं देशान्तरवयन्ति एव ते तदुत्थानं यस्यावैव 'तस्मादेनान्' मन्त्रपरिसमाप्तेः समागतः
'उदस्थुः' स्थिताः सत्राद् 'इति' एवम् 'आहुः' वेदविदः । (यदि सत्राय दीक्षितानां प्रसीयेताय सोः
(१) सुष्टिष्टप्रदित्वादिव (१) एवमाययने शतैतत्तत्र शब्दनिरूपणं द्रष्टव्यम् ।) इति नु एतावदेव वेतद्विशेषिक-
सत्रकर्मसिद्धेः पुरस्तादुपन्यासायैव 'वदन' व्याख्यानमुपसहार ॥ २ ॥

अथ दीक्षितेभ्यारम्य वैशेषिककर्मविधिः समवस्यन्ति एकस्मिन्देशे दूषकराणि विमुच्यन्ति ततश्च सामर्थ्या-

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समेत्यऽणिष्वेवाग्नीन्स-
मारोह्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यदहरेषां दीक्षा समेति । (त्य) अरुणिष्वेवाग्नीन्समा-
रोह्योपसमायन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति गृहपतिरेव प्रथमो मन्यते
मुख्यं प्रति शालायाऽ अथेतरेषामर्घा दक्षिणत उत्पविशन्त्यर्घाऽ उत्तरतो
मथित्वोपसमाधायेकैकमेवोल्मुकमाद्रापोपसमायन्ति गृहपतेर्गार्हपत्यं गृह-
पतेरेव गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयं दीक्षन्ते तेषां समानऽआहवनीयो भवति
नाना गार्हपत्या दीक्षोपसत्सु ॥ ५ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समेति-अरुणिष्वेवाग्नीन्समारोह्य यथायथं
विपरेत्य जुह्वति ॥ ४ ॥

अथ यदहरेषां दीक्षा समेति-अरुणिष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति-यत्र दीक्षिष्यमाणा
भवन्ति । गृहपतिरेव प्रथमो मन्यते-मुख्यं प्रति शालायाः । अथेतरेषामर्घा दक्षिणत उपविशन्ति,

दन्त्यार्दिस्तद्वज्रं यजन्त इत्येतावदेवैतमभिसमवेक्ष्यमाणानामतःपरमाज्जाह्वणपरिसमाप्तिं अग्नि साधारण कल्पयेद-
माह-अथेति । प्राजापत्यस्य नियमविकल्पविशेषनिबन्धनाद्वा विशेषो मंथने । 'प्रत्येकं गृहपतेर्दक्षिणोपरा
इति एतद् । एतस्मिन्नेव चान्ये दीक्षाकालस्य नियमस्य वचनादतिरोधः । 'उत्पसमाधाय' वृषक् वृषगार्ह-
पत्याहवनीयं सर्वस्य एकैकमङ्गारं गृहपतेराहवनीये प्रात्येगुरेवमाहवनीयमुद्धृत्य । इति एवं शालान्तिताद् गार्हपत्ये
एव प्रासनस्येह व्यवहारः । 'यजन्त एतेन प्राजापत्येन वदन्ता'—इति प्राजापत्यनियमार्थं वचनम् ॥ ५ ॥

तस्य शिरो निदधति । अनुवाद एव ॥ ४ ॥

अथ यदहरिति । यदहरिति सप्तम्या लुक् द्रष्टव्यः । यस्मिन्नाहवनीयः । 'समेति' संप्रसारितस्मिन्नित्य-
प्याहारः । 'एव' देशो 'दीक्षिष्यमाणा भवन्ति' तत्रेति शेषः । 'गृहपतिरेव प्रथमः' इति क्रमो

१-अथ इन्द्राहवनीयः । अग्निं वेधमाणाः समारोह्य गृहपतिर्मध्यमवर्द्धस्य हनरे दक्षिणोत्तरतः । गृहपत्याहवनीयेऽग्राग्राह-
नम् । तत्र प्राजापत्यः पशुः । आत्मने पत्नीसवाजा गृहपतिवर्द्धम् । तदहर्दीक्षा अनेन सूत्रेण दीक्षायाः मात्रापात्यशोधैककाल-
दीक्ष्यते । तत्र दीक्षाकाले प्राजापत्यः कर्तव्यः । न पशुकाले दीक्षा । इति सूत्रार्थः । अश्वतो निवतक्रिया समारूढनिर्मयितेभु
सर्वत्र । पशुरीश्वरोऽकाला अश्वतो स्वकाले पशु इत्या समारोपनिर्मयनशुद्धिकाप्रवित्याज क्रियाः । सर्वत्रमहमाय निवृत्ति
मन्वराजं । इति कार्यः सूत्रार्थः । अर्घादिनानरे दीक्षा । इत्याह्वाक वदवृत्त्यायां पूर्ववन्मन्वराजम् । अनेन दीक्षाकाले मन्व-
राज्यते । तत्राय मन्वराजकालस्यैव पशुः । गार्हपत्ये प्रासनमत्र । आत्मिनेव पशुः । आहवनीयवदन्तः । अस्मिन्नेव पशुः । दुव्यन्वा-
नराज्येनाग्निपुष्पिकते इति कर्कः । सप्त दीक्षाः । का० श्रौ० सू० १२१ । १२ । १६-१९ ।

अथ मंथने द्वितीयः पशुः । गृहपति वा वृषाविविक्त मन्थते । गृहपतिः मन्थः प्रथम सर्वत्र । सर्वत्र सर्वमन्थनपशुः । जत
जतं गृहपतिर्गार्हपत्ये प्रात्यत्युमवत्र । वृषाविविक्तमन्थते पशो दीक्षावत्त्वोमवत्र अह्णादिति कर्कः । का० श्रौ० सू० १२१ । १२-१४ ।

अथ मन्थने तृतीयः पशुः । अश्वतोर्वृषाहवनीये इत्येवमभिनिष्यते स नः । यदनेन पशेन वेध्यामोऽनेन पशुपशेन तत्र सप्त
सप्त साधुऽत्या तानापाहत्या य एव पशु कर्तव्यस्यैव तस्मिन्नुक्ता गृहपतिः समारोह्यते इत्येव प्रथमम् । यथास्व वेतरे । इति
मन्थने तृतीयः पशुः । का० श्रौ० सू० १२ । १६ । १७ ।

(त्वु) अय यद्गहरोपां कयो भवति । तद्गहर्गोर्हपत्यां चितिमुपदधात्य-
धेतरेभ्यऽ उपवसये धिष्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्यऽ उपसमा-
यन्ति प्रजइत्येतानुपरानशीन्दुतुऽएव वैसर्जिने ॥ ६ ॥

राजानं प्रणयति । (त्वु) उद्यत एवैष ऽआग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्यथेतुऽ-
पुक्कैकमोवोलुमुकमादाय यथाधिष्यं विपरायन्ति तेरेव तेषामुल्मुकैः प्रप्र-
न्तीति ह स्माह आश्वल्क्यो ये तथा कुर्वन्तीत्येतन्नुक्कमयनम् ॥ ७ ॥

अर्था उत्तरतः । यथितोपसमापयैकैकमेवोन्मुकमादायोपनमायन्ति-गृहपतेर्गोर्हपत्यम् । गृहपते-
रेव गार्हपत्यादुदृत्ताहवनीयं दीक्षन्ते । तेषां समान आहवनीयो भवति, नाना गार्हपत्या-
दीक्षोपसत्तु ॥ ६ ॥

अय यद्गहरोपां कयो भवति-तद्गहर्गोर्हपत्यां चितिमुपदधानि । अयेतरेभ्य उपवसये धिष्यान् ।
वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्यऽ उपसमायन्ति । प्रजइत्येतानुपरानशीन् इतऽएव वैसर्जिने ॥ ६ ॥

राजानं प्रणयति । उद्यत एवैष आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवति । तद्गहर्गोर्हपत्यां यथाधिष्यं
विपरायन्ति । तेरेव तेषामुल्मुकैः प्रप्रन्तीति ह स्माह-आश्वल्क्यः-ये तथा कुर्वन्तीति । एत-
न्नुक्कमयनम् ॥ ७ ॥

‘ म०५ प्रोते ’ अनिदेश उभरविशिष्टमन्त्रन निर्दिष्टे । ‘ अयेतरेषामर्था दक्षिणतः ’ इति संयोजनं प्राप-
सति । ब्रह्मगृहपतेरन्तरो दक्षिण इति । उद्गमोत्तरतो ब्रह्मगो दक्षिणतो होमोद्गमोत्तरतोऽध्वरुरेवमिति
ब्रह्मन् ॥ ६ ॥

अय यादिति । गार्हपत्या गृहपतिना मयुक्तानिति । गृहपतिर्गार्हपत्यस्य ‘ चिति ’ कर्त्तव्येऽहनि
चिनोति इत्येवमिदं तद्गृहपतिर्गार्हपत्यस्य ‘ उपवसये ’ चिनोति । तत्त्वं त्वधिष्यंरूपानिहोतानेकांशतित्
इदं कानि ‘ वैसर्जिनानां काले ’ प्रोते ‘ प्राच्यः पत्न्यो ’ यथाध्विष्य संतत एव सुगारदुपगच्छन्ति ।
‘ प्रजइति ’ इ प्रजुबन्ति च एतानरूप्यधिमार्जिन्मन्त्राग्निर्बहनीयेतच्च नाग्निमुपगमनमुच्यते, किं तर्हि
प्रतिगमादका निवच्यते नैवमादाङ्कनीयं वचनम् । प्राच्यगत्त पुनस्तानेव पराशीहनेऽपि वैसर्जिनेऽपि मन्त्राति इति
एव वैसर्जिने द्वितीये राजानं प्रणयन्तित्युवाच एवोत्तरवचनार्थः ॥ ६ ॥

राजानं प्रणयतीति । ‘ उद्यत एव ’ आग्नि एव ‘ एव ’ ‘ आग्नीध्रीयो भवति ’ दावच्छात्राया न
तिष्ठात्मात् । तावदेतद्विद्वन्ने सत्रिय माध्याह्न्याच्छात्रोदात्ताद् ‘ एकैकमुल्मुकमादाय ’ दृष्ट दृष्ट एतद्-
मुवा गच्छन्तीति । एकौऽहिविकल्पः । एव यद्गार्हपत्यमनेन विन्दति । तेरेवेति । येस्मुक्तिर्गृहपतेऽनु-
गच्छन्ति दोषाकाले तेरेवोन्मुकैर्निर्वा सत्रियो पुनार्दन् प्रकरोय हन्ति तथा कुर्वन्तिदेतदादवत्कनयवत् एकै-
नित्युपमहार ॥ ७ ॥

१-गृहपतेरन्तरो ब्रह्मगोऽपि मन्त्रवचनादुपगम्यन्ति चित्तोत्तरेत् शतश्रुत्यैऽहिनोत्तरेत् त्विष्यं इति । धुनेः । २। वचनं एताने ।
३-प्रोते वदनेप्रकारेण ४-हवति मन्त्रेति शब्दप्रकारे । ५। धीं सू १२। २६-२९ ।

(म) अयेदं द्वितीयम् । (म) अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति अत्र प्राजापत्येन पशुना वक्ष्यमाणा भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं जुजन्तऽएतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ८ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समेत्यग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्य यथायथं विप्रेत्य जुहति ॥ ९ ॥

(त्य) अयं यदहरेषां दीक्षा समेति । (त्य) अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति अत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति गृहपतिरेव प्रयतो मन्यते-ऽयेतरे पशुपविश्य मन्यन्ते ते जातं जातमेवानुप्रहरन्ति गृहपतेर्गार्हपत्ये गृहपतेरेव गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयं दीक्षन्ते तेषां समान आहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यो दीक्षोपसत्सु ॥ १० ॥

(त्सु) अयं यदहरेषां क्रयो भवति । तदहर्गार्हपत्यां चितिमुपस्था-
त्ययेतरेभ्य ऽउपवसथे धिष्यान्वैसर्जिनां काले प्राच्यः पृत्य ऽउपस-
मायन्ति म्रदहत्येतमुपरममिथुं हुतऽएव वैसर्जिने ॥ ११ ॥

राजानं प्रणयति । (त्य) बुध्न ऽएव ऽआग्नीध्रीपोऽग्निर्भवत्ययैतऽ
एकैकमेवोत्सुकमाधाय यथाधिष्यं विपरायन्ति समुदसु इव ते कुर्वन्ति

अयेदं द्वितीयम् अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति-यत्र प्राजापत्येन पशुना वक्ष्यमाणा भवन्ति । मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं मन्यते-एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ८ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समेति-अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्य यथायथं विप्रेत्य जुहति ॥ ९ ॥

अयं यदहरेषां दीक्षा समेति-अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति-यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति । गृहपतिरेव प्रयतो मन्यते-अयेतरे पशुपविश्य मन्यन्ते । ते जातं जातमेवानुप्रहरन्ति-गृहपतेर्गार्ह-
पत्ये गृहपतेरेव गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयं दीक्षन्ते । तेषां समान आहवनीयो भवति, समानो गार्हपत्यो-दीक्षोपसत्सु ॥ १० ॥

अयं यदहरेषां क्रयो भवति-तदहर्गार्हपत्यां चितिमुपस्थाति । अयेतरेभ्य उपवसथे धिष्यात् । वैसर्जिनां काले प्राच्यः पृत्य उपसमायन्ति । म्रदहत्येतमुपरममिथुं हुतऽएव वैसर्जिने ॥ ११ ॥

राजानं प्रणयति उच्यते एवैव आग्नीध्रीपोऽग्निर्भवति । अयैकैकमेवोत्सुकमाधाय यथाधिष्यं

अयेदमिति । प्रस्तावनाः ॥ ८-११ ॥

राजानं प्रणयतीति । समुदमिति । यत्र जलमस्ति गृहपतेर्गार्हपत्ये प्ररुन्ति तस्मिन् मन्यन्तं विरोध-

समुद्देनान्विन्दत्यर्तुका इ भवन्त्यपि इ तमर्षश्च समुद्दिन्दति युस्मिन्नर्थे
युजन्ते ये तथा कुर्यन्त्येतद्वितीयमयनम् ॥ १२ ॥

(मु) अथेदं तृतीयम् । गृहपतेरेवारुण्योः संवदन्ते य इतोऽग्निर्ज-
निष्यते स नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह
सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्येवमुक्त्वा गृहपति-
रेव प्रथमः समारोहयतेऽथेतरेभ्यः समारोहयति स्वयं वैव समारोहयन्ते
तऽआयन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मयित्वोपसमा-
धायोद्धृत्याहवनीयं युजन्तऽएतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ १३ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैत्यग्निष्वेवाग्नी-
न्तमारोहय यथायथं विपरेत्य जुहति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ यदहरेषां दीक्षा समैति । गृहपतेरेवारुण्योः संवदन्ते य
इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन सत्रेण तन्नः
सह सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्येवमुक्त्वा गृहपति-

विपरायन्ति । समदमु इव ते कुर्वन्ति । समुद्देनान्विन्दति । अर्तुका इ भवन्ति । अपि इ तमर्षं सम-
दिन्दति-यस्मिन्नर्थे यजन्ते-ये तथा कुर्वन्ति एतद्वितीयमयनम् ॥ १२ ॥

अथेदं तृतीयम्-गृहपतेरेवारुण्योः संवदन्ते-^१ य इतोऽग्निर्जनिष्यते-स नः सह, यदनेन यज्ञेन
जेष्यामः-अनेन पशुबन्धेन-तन्नः सह, सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्-तस्यैव तत्-
इत्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समारोहयते । अथेतरेभ्यः समारोहयति । स्वयं वैव समारोहयन्ते ।
तऽआयन्ति-यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति । मयित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं
यजन्ते-एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ १३ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैति-अग्निष्वेवाग्नीन्तमारोहय यथायथं
विपरेत्य जुहति ॥ १४ ॥

अथ यदहरेषां दीक्षा समैति-गृहपतेरेवारुण्योः संवदन्ते-^१ य इतोऽग्निर्जनिष्यते-स नः सह,
यदनेन यज्ञेन जेष्यामः-अनेन सत्रेण; तन्नः सह, सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्-तस्यैव

मग्नीनां कुर्वन्ति । तदनुकारेण वेदान् मग्निगो विरोधः प्राप्नोति अतस्तस्य स्पर्द्धवशीलाः परस्परं भवन्ति ये तथा
कुर्वन्ति तस्य कल्पस्यापवादः । न केवलं सत्रिणः । 'समुद्दिन्दति' यस्मिन्नर्थे जनपदे तमपि जनपदविरोध
प्राप्नोति ॥ १२ ॥

अथेदं तृतीयमिति । प्रसज्यायतस्त । ^१ 'गृहपतिरेव' प्रथमः स्वयं समारोहयति स्वगोरुण्योरेतेतरेभ्यः
स्वगोरेव समारोहयति अनेन सागरुण्यार्थेन यामु अग्निष्वेव दीक्षासमारोहय यदनेन । सानां प्रकृत-

रेव प्रथमः समारोहयतेऽथेतरेभ्यः समारोहयति स्वयं वैव समारोहयन्ते
तऽआयन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति मयित्वोपसमाधायोद्धृत्याहव-
नीयं दीक्षन्ते तेषां समान आहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यो
दीक्षोपसत्सु ॥ १५ ॥

(त्वु) अय यदहरेषां क्रयो भवति । तदहर्गार्हपत्यां चितिसुपदधा-
त्यथेतरेभ्य ऽउपवसथे पिप्प्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पुत्त्य ऽउप-
समायन्ति प्रजहत्येतमुपरमग्निं हुतुऽएव वैसर्जिने ॥ १६ ॥

राजानं प्रणयति । [त्यु] उद्यतऽ एवैष ऽ आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्यथेतऽएकै-
कमेवोल्मुकमादाय यथाधिष्यं विपरायन्ति तत्तत्कृतं नानाकृतं यन्ना-
नाधिष्या भवन्ति वरीयानाकाशोऽस्तत्परिचरणायेत्युथ यन्नानापुरोडाशा
भूयो हविरुच्छिष्टमसत्सुमाप्त्याऽइति ॥ १७ ॥

तत्-इत्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समारोहयते । अथेतरेभ्यः समारोहयति । स्वयं वैव समारोह-
यन्ते । तऽआयन्ति-यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति । मयित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं दीक्षन्ते । तेषां
समान आहवनीयो भवति, समानो गार्हपत्यो-दीक्षोपसत्सु ॥ १५ ॥

अय यदहरेषां क्रयो भवति-तदहर्गार्हपत्यां चितिसुपदधाति । अथेतरेभ्य उपवसथे पिप्प्यान् ।
वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पुत्त्य उपसमायन्ति । प्रजहत्येतमुपरमग्निम् । हुतुऽएव वैसर्जिने ॥ १६ ॥

राजानं प्रणयति । उद्यत एवैष आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवति । अथेतऽएकैकमेवोल्मुकमादाय यथा-
धिष्यं विपरायन्ति । तत्तत्कृतं-नानाकृतम्-यन्नानाधिष्या भवन्ति । वरीयानाकाशोऽस्तत्परिचरणा-
येति । अय यन्नानापुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्सुमाप्त्याऽइति ॥ १७ ॥

मिति तच्छब्दो वाक्योन्म्यामे । यदेतयोरेषोऽमुपपन्नादग्निना साधारण्यं कृतमस्मिन्कारणे तत्कृतमेव नाश-
यितव्यम् । गृहपतेरग्न्या जानोऽग्निः सवादमात्रेण साधारणो भवतीति न तत्कृतमिगुत्सुकप्रेष्यानसगप्राप्ति-
दोषमेवं दर्शयति-दोषे हि सति साधारण्यं कृतं स्वादित्यभिप्रायः । नन्वेव सति पिप्प्यपुरोडाशैरपि साधा-
रण्यैरेव मवितव्यम्, मेदे कारणाभावादित्याशङ्कित आह । यत्र नाना घृष्टमिग्न्या भवन्ति तत्रैव तत्प्रयोजनं
कथं नाम वरीयान् । उत्तर-शालायामाकाशोऽवकाशः स्यादिति किं तेनावकाशेनेति चेदत आह-परिचर-
णाय कस्यचिद्विशिष्टतस्यापुत्रस्याह-तथाहि वक्ष्यति नानाविष्या एव स्युर्यदि दीक्षितस्यैतत् प्रेथ्य पार्श्वतोऽग्निहोत्रे
ज्वहदित्यर्थोऽभिप्रायः । अय यत्र पुरोडाशा इति त्रिष्वपि पूर्वेषु त्रिविर्यं प्राप्तत्वात् पुरोडाशा इति सक्तीया-
नाह । भूयो बहुतरं हविर्देवानामुच्छिष्टमुपमुक्तादाममातेः समाप्त्यर्थं तद्वन्महो(१) तद्वपश्रन्तो दीक्षिता जीवन्तः
समापयन्तीतरया महन्तमन्नराशिमेवैनाशनेन समापयेयुमिति भवन्ति विशेषादन्य आहारो नास्ति दीक्षि-
तस्येति दर्शयति ॥ १२-१७ ॥

(त्र्यु) अथ येन सत्रेण देवाः । क्षिप्रऽएव पाप्मानमप्राप्नतेर्मा जितिसु-
जयन्त्येयामियं जितिस्तदुतऽ उद्यतऽएकगृहपतिका वै देवाऽएकपुरो-
डाशाऽ एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानमप्राप्नत क्षिप्रे प्राजायन्ते तयोऽ-
एवेतऽएकगृहपतिका एकपुरोडाशा एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानम-
प्राप्नते क्षिप्रे प्राजायन्ते ॥ १८ ॥

(न्तेऽया) अथादः पूर्वस्मिन्नुदीचीनवर्षा शाला भवति । तन्मानुषं
समान आहवनीयो भवति नाना गार्हपत्यास्तद्विकृष्टं गृहपतेरेव गार्हपत्ये
जाघन्या पत्नीः संयाजयन्त्याज्येनेतरे प्रतिपुजन्तऽआसते तद्विकृष्टम् ॥ १९ ॥

(म) अथात्र प्राचीनवर्षा शाला भवति । तुदेवत्रा समानऽ आहव-
नीयो भवति समानो गार्हपत्यः समानऽ आग्नीधीयस्तुदेतत्सत्रं समृद्धं

अथ येन सत्रेण देवाः क्षिप्रऽएव पाप्मानमप्राप्नत । इमं जितिमजयन्-येयामियं जितिः ।
तदुत उद्यते । एकगृहपतिका वै देवा एकपुरोडाशा एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानमप्राप्नत,
क्षिप्रे प्राजायन्ते । तयोऽएवेतऽएकगृहपतिका एकपुरोडाशा एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानमप-
्राप्नते क्षिप्रे प्राजायन्ते ॥ १८ ॥

अथादः पूर्वस्मिन्नुदीचीनवर्षा शाला भवति-तन्मानुषम् । समान आहवनीयो भवति, नाना
गार्हपत्याः-तद्विकृष्टम् । गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति, आज्येन । इतरे प्रति
पुजन्त आसते, तद्विकृष्टम् ॥ १९ ॥

अथात्र प्राचीनवर्षा शाला भवति-तुदेवत्रा । समान आहवनीयो भवति, समानो गार्हपत्यः,

अथ येन सत्रेणेति । शाला गार्हपत्यपुरोडाशपत्नीमयाजा एकगृहपत्या इत्येतदेतत् कण्डिकात्रये-
णोप्यते ' येन सत्रेण ' गार्हपत्येऽर्थः । एकगृहपतिका इति श्रुत्यन्तरे बहुवचसि गृहपत्यो द्रव्यन्ते ।
सप्तदशाक्षरानुवर्तमानेऽर्थः । सत्रमासीत् इत्यत्र द्वि वे सप्तदशम्योऽधिकस्तौ गृहपत्यो भवन्ति तन्नि-
वृत्त्यर्थमेकगृहपतिकवचनम् । कथं नामाग्निमन्त्रे एक एव गृहपतिः । स्वाहित्येकपुरोडाश इत्येकशब्दः । समानार्थे
नानात्वप्रतिपक्षे आहवनीय इति निन्दार्थमर्थः प्रवृत्तिदमेव वचनमुदीचीनवर्षात्वे दृश्यम् । समान आहवनीय इत्ये-
तत् प्राप्तमेव निन्दार्थमनूजते । विकृष्ट विविगन्धया कृष्टकल सालक्षणेन गार्हपत्याहवनीययोर्वेतात्वमिमात्र ।
गृहपतेरेकत्वेन द्रव्यत एव वचनादवमीयते । इतरे दीक्षिता आज्येन प्रतिपुजन्तः । प्रत्यागमसाधारण्यान्वजन्त
आसते सत्रमेव नयन्तीत्यर्थः । तद्विकृष्टम् अपि पाणिपविशेषात् किंचित्साधारण किंचित्तेति तन्मात्र
विशेषात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथात्रेति । प्राचीनवर्षात्वेकगृहपतित्वमाहित्यनिर्णयन नियमविधिः । ' समानो गार्हपत्यः ' इत्ययं च
समान आहवनीयः ' ' समान आग्नीधीयश्च ' इत्यनुवाद एवाविवृष्टत्वप्रदर्शनार्थः । ' यथैकाहः समृद्धमिति '

युथैकाहः समृद्धऽ एवं तस्य न हलाऽस्ति तस्यैपैव समान्यावृद्धदन्यद्धि-
ष्ण्येभ्यः ॥ २० ॥

इति पञ्चमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-१० ॥ (६ ॥ ८)

देवा ह वै सत्रमासत । श्रियं गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति तेभ्यऽ
एतदन्नाद्यमभिजितमुपाचिक्रमिपत्पशवो वाऽभुन्नं पशवो ह वैभ्यस्तदुपाचि-
क्रमिपन्त्ये न इमे श्रान्ता न हि त्स्युः कथमिव स्विन्नः सक्ष्यन्तऽइति ॥ १ ॥

तुऽएते गार्हपत्ये द्वेऽआहुतीऽअजुहवुः । (रृ) गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै
प्रतिष्ठा तदेनान्गृहेष्वेव न्ययच्छंस्तुयैभ्य एतदन्नाद्यमभिजितं नापा-
क्रामत् ॥ २ ॥

(तु) तयोऽएवेमे सत्रमासते । ये सत्रमासते श्रियं गच्छेम यशः स्यामा-
न्नादाः स्यामेति तेभ्यऽएतदन्नाद्यमभिजितमुपाचिक्रमिपति पशवो वाऽभुन्नं

समान आभीषीयः । तदेतत्सत्रं समृद्धम् । युथैकाहः समृद्धः—एवम् । तस्य न हलाऽस्ति । तस्यैपैव
समान्यावृद्ध—यदन्यद्धिष्ण्येभ्यः ॥ २० ॥

देवा ह वै सत्रमासत—श्रियं गच्छेम, यशः स्याम, अन्नादाः स्यामेति । तेभ्य एतदन्नाद्यमभि-
जितमुपाचिक्रमिपत् । पशवो वाऽ अभुन्नम् । पशवो ह वैभ्यस्तदुपाचिक्रमिपत् । यदै न इमे श्रान्ता न
हि त्स्युः—कथमिव स्विन्नः सक्ष्यन्तऽइति ॥ १ ॥

तुऽएते गार्हपत्ये द्वेऽआहुतीऽअजुहवुः । गृहा वै गार्हपत्यः, गृहा वै प्रतिष्ठा । तद् एनान्गृहेष्वेव
न्ययच्छन् । तयैभ्य एतदन्नाद्यमभिजितं नापाक्रामत् ॥ २ ॥

तयोऽएवेमे सत्रमासते ये सत्रमासते—श्रियं गच्छेम, यशः स्याम अन्नादाः स्यामेति । तेभ्य

अभ्यः ' तस्य ' सत्रस्य ' एवैव ' तुस्या आहुतिषा । या तृतीयमन्यसुपक्रम्यायेदं तृतीयमित्यादिकाः ।
सा किं सर्वेवानेन पक्षेण तुस्या अत्र आह—यदन्यद्धिष्ण्येभ्य इति । धिष्ण्यविषयाया आहुतः अन्या या
आहुतंवादादिका सा समानी या धिष्ण्येष्वेव चयनं पुरोडाशनिष्पादनेन पत्नीसंयानादिका सा समानी-
इत्यनुवाद एवायम् ॥ २० ॥

इति श्रीहरीश्वरमिनः कृतौ माध्यन्दिनीयज्ञतपयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

चष्टेऽध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ (४-५-८) ॥

देवा इवा इति । सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य यो अभ्ये दशरात्रस्तस्य दशमेऽहनि सत्रोत्थानकालोऽधिकोऽग्नेन
प्राग्नेन विधीयते; तदर्थमावाभिषतसुभिः कण्डिकाभिरितिहसप्रक्रमेणाहुतिद्वयोत्पत्तिः कियते । ततो द्वाभ्यां
पुश्वार्यासने नियमस्तत्र आग्राहणसमाप्तेः सत्रोत्थानप्रकल्पनम् । एतदिति प्रत्यक्षं स्थूलं दर्शयति । 'अभिजित'

पशुवो ह्येभ्यस्तदुपचिकमिपन्ति यद्वै न इमे आन्ता न हिर्हस्त्युः कयमिव
स्तिग्मः सस्यन्तऽडुति ॥ ३ ॥

तुऽप्ये गार्हपत्ये द्वेऽज्यादुती हवति । गृहा वै गार्हपत्यां गृहा वै प्रतिष्ठा
तुदेनान्गृहेष्वेव निपच्छन्ति तुयेभ्यऽ एतदज्याद्यमभिनिर्जितं नापकामति ॥४
तयोऽप्रवेतुस्मात् । (६) एतदज्याद्यमुपादृतमुपचिकमिपति यद्वै माऽप्यं
न हिर्हस्त्यात्कयमिव स्तिग्मा सस्यन्तऽडुति ॥ ५ ॥

तस्य पशुनादेवामेऽस्पृशुऽह्य आश्रान्ति । तुदेनदुपनिमदति तद्वेद न वै
तयाऽमृद्ययाऽमर्षेति न वै माऽहिर्हस्तीति तुदेनमुपावश्रयते न इ प्रिय
ऽपवात्रस्यान्नादो भवति यऽप्यं विद्वान्तस्य व्यतर्षे शक्नोति चरितुम् ॥६॥

एतदज्याद्यमभिनिर्जितमुपचिकमिपति । पशवो वाऽमत्रम् । पशवो ह्येभ्यस्तदुपचिकमिपन्ति । यद्वै न
इमे आन्ता न हिर्हस्त्युः कयमिव स्तिग्मः सस्यन्तऽडुति ॥ ३ ॥

तुऽप्यं गार्हपत्ये द्वेऽज्यादुती हवति । गृहा वै गार्हपत्यां गृहा वै प्रतिष्ठा । न इ पशुनादेवामेऽस्पृशुऽह्य
निपच्छन्ति । तुयेभ्यऽ एतदज्याद्यमभिनिर्जितं नापकामति ॥ ४ ॥

तयोऽप्रवेतुस्मादेतदज्याद्यमुपादृतमुपचिकमिपति । यद्वै माऽप्यं न हिर्हस्त्यात्, कयमिव स्तिग्मा
सस्यन्तऽडुति ॥ ५ ॥

तस्य पशुनादेवामेऽस्पृशुऽह्य आश्रान्ति । तुदेनदुपनिमदति-तद्वेद । न वै तयाऽमृद्यु-यदमर्षेति ।
न वै माऽहिर्हस्तीति । तुदेनमुपावश्रयते । न इ प्रिय एतदज्याद्यमुपादृतमुपचिकमिपति यद्वै माऽप्यं विद्वान्तस्य व्यतर्षे
शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥

तद्वाऽएतत् । (इ) दशमेऽहन्तसञ्ज्ञोत्थानं कियते तेषामेकैकऽएव
वाचंयम् आस्ते वाचमाप्यायुयस्तथाऽऽपीनयाऽयातयाम्योत्तरमुहस्त-
न्वतेऽथेतरे विसृज्यन्ते समिद्धारा वा स्वाध्यायं वा तत्राप्यश्रन्ति ॥ ७ ॥

तेऽपराह्ण उपसमेत्य । (त्या) अप उपस्पृश्य पत्नीशालं सम्पद्यन्तं
तेषु समन्वारब्धेष्वेतेऽआहुती जुहोतीह उतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह
स्वधृतिः स्वाहेति पशून्वेतदाह पशून्वेतदात्मन्त्रियच्छन्ते ॥ ८ ॥

(न्येऽथ) अथ द्वितीयां जुहोति । (त्यु) उपसृज्यन्धरुणं मात्राऽइत्य-
ग्निमेवैतत्पृथिव्याऽपसृज्यन्नाह धरुणो मातुरं पृथग्विष्यग्निमेवै तत्पृथिवीं

तद्वाऽएतद् दशमेऽहन्तसञ्ज्ञोत्थानं कियते । तेषामेकैक एव वाचंयम् आस्ते-वाचमाप्याययम् । तथा-
ऽऽपीनयाऽयातयाम्योत्तरमुहस्तन्वते । अथेतरे विसृज्यन्ते । समिद्धारा वा स्वाध्यायं वा तत्राप्यश्रन्ति ॥

तेऽपराह्ण उपसमेत्य, अप उपस्पृश्य, पत्नीशालं सम्पद्यन्ते । तेषु समन्वारब्धेष्वेतेऽआहुती
जुहोति । “ इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ”- (वा. सं. ८।५१)
इति । पशून्वेतदाह-पशून्वेतदात्मन्त्रियच्छन्ते ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयां जुहोति-“ उपसृज्यन्धरुणं मात्रे ”- (वा. सं. ८।५१) इति । अग्निमेवै-

तद्वाऽएतदिति । दशमेऽहनि दशरात्रं स (क्षततया ?) “ तथाऽऽपीनयाऽयातयाम्योत्तरमुहस्तन्वते ” इति
अतोतिष्ठोमातिरात्रस्योदपनीयस्य दर्शनम् । अहन्त्रियः कर्मात्मकं सञ्ज्ञेयानस्याह्वयेनोपायम् । इत एतत्कर्मणा
सम्पन्नत इति प्रकृतत्वात् ‘ उपसमेत्यन्त’ इति तापमाने श्रवणात्सत्रेऽन्येनमिति क्रियत इत्युपेक्षितं वक्ष्यते-
“ तेऽपराह्ण उपसमेत्येति ” । इतरे तु तदप्यतिरिक्ता दीक्षिताः ‘ विसृज्यन्ते ’ पृथक् पृथक् गच्छन्ति । किमर्थं
‘ समिद्धारा वा ’ समिधं हर्तमानं समिद्धारा “ माध्वमिह ” (पा. सू. ३।३।११) इति क्रिया क्रियार्थं यत्र
‘ स्वाध्यायं ॥ ’ कर्तुमिति शेषः । ते च विगमाः सन्तः सर्वे गच्छन्ति संबन्धः । तत्रापि गताः सन्तो ये
कुत्राधिसादायन्ति तद् ‘ अश्रन्ति ’ ते वै सृष्टा अहविराधिरुपगच्छन्ति प्राप्त्युक्तो विधिः ॥ ७ ॥

तेऽपराह्ण इति । पत्न्याः शाला ‘ पत्नीशालम् ’ “ विमात्रा सेनामुराच्छायाशालानिशानाम्-”
(पा. सू. २।४।२५) इति नृपसकल्यम् । ‘ तेषु ’ सत्रेषु अन्वयुष्णा ‘ समन्वारब्धेषु ’ इति कर्तारि निष्ठा
‘ पशून्वेतद् ’ अन्वयुष्माह । ‘ इह ’ सत्रेषु ‘ रतिः ’ वः ‘ इह रमध्वम् ’ इत्यादि ‘ नियच्छन्ते ’ सर्वे सत्रिणः
अनपक्रमिणः पराकुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयागमिति । अग्निमेवैतत्सर्वनीयं मात्रभूतयाः पृथिव्याः पानायेति शेषः । पृथिव्याः पानादोष-

१-सत्रात्मकस्य दशरात्रस्य मन्त्रे यो दशरात्रः तस्य दशमेऽहनि सञ्ज्ञोत्थानं कर्त्तुं पदार्थो निर्णीयते ।

२-दशमेऽपराह्ण उपसमेत्यन्तं वाचमाप्याययम् । आहुतीर्वाऽप्याययेत्विह रतिरिति जुहोति । वा. थो. सू. १२।७४।७५ ।

३-अपराह्ण उपसमेत्यन्ति । सत्रेषु परिक्रम्यारेण हविर्दानं व्रजिष्य । वा. थो. सू. १२।७६।७७ ।

धुयन्तमाह रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति पशवो वै रायस्पोषः पशून्-
वैतुदात्मन्निच्छन्ते ॥ ९ ॥

ते प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते पश्चात्प्राञ्चो हविर्धानि सम्प्रपद्यन्ते पुर-
स्ताद्दे प्रत्यञ्चस्तथैत्युमानाऽनुषेवथुं सत्रोत्थाने ॥ १० ॥

तऽनुत्तरस्य हविर्धानस्य । जघन्यायां कूबर्षाथं सामाभिगायन्ति सत्रस्य
ऋद्धिर्दिति राद्धिमेवैतदभ्युत्तिष्ठन्त्युत्तरखेदेवोत्तरायाथं श्रोणावितरं तु
कृततरम् ॥ ११ ॥

यदुत्तरस्य हविर्धानस्य । जघन्यायां कूबर्षामगन्म ज्योतिरमृताऽभू-
मेति ज्योतिर्वाऽपते भवन्त्यमृता भवन्ति ये सत्रमासते दिवं पृथिव्याऽ
अद्वयारुहमेति दिवं प्राऽपते पृथिव्याऽअद्वयारोहन्ति ये सत्रमासतेऽविदाम

तत्पृथिव्याऽउपसृजन्नाह । “धरुणो मातरं धयन्” (वा. सं. ८।५१) इति । अग्निमेवैतत्पृथिवीं
धयन्तमाह । “रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा” (वा. सं. ८।५१) इति । पशवो वै
रायस्पोषः । पशून्वैतदात्मन्निच्छन्ते ॥ ९ ॥

ते प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते पश्चात्प्राञ्चो हविर्धानि सम्प्रपद्यन्ते । पुरस्ताद्दे प्रत्यञ्चस्तस्यमानाः
अथैवं सत्रोत्थाने ॥ १० ॥

तऽनुत्तरस्य हविर्धानस्य जघन्यायां कूबर्षा सामाभिगायन्ति । “सत्रस्य ऋद्धिः”-इति ।
राद्धिमेवैतदभ्युत्तिष्ठन्ति । उत्तरखेदेवोत्तरायां श्रोणी । इतरं तु कृततरम् ॥ ११ ॥

यदुत्तरस्य हविर्धानस्य जघन्यायां कूबर्षाम् । “अगन्म ज्योतिरमृता अभूम्”-इति ।
ज्योतिर्वाऽपते भवन्ति । अमृता भवन्ति ये सत्रमासते । “दिवं पृथिव्या अद्वयारुहाम्”-इति ।

सृजन्नाह । किंवाह ‘रायस्पोषमस्मासु दीधरत्’ भासयतु त एव बाऽप्यर्थो कुर्यात् । सत्रिणः पशून्निवेन
कारेण हविर्धानं प्रवेष्टयन्तीत्यर्थः । किं कारणं पुरस्तादूर्ध्वा दिशः ‘प्रत्यञ्चस्तस्यमानाः’ कारिष्यमाणाः सोम-
निधानार्थं प्रपद्यन्ते । ‘अथ’ शब्दो निषेधार्थः । ‘अथैव’ निषेधोत्तरं ‘सत्रोत्थाने’ प्रपद्यन्ते प्रथमसमाप्त्यर्थं
संश्लेषणमेषामिष्टायः ॥ ९ ॥ १० ॥

तऽनुत्तरमेति । कूबरी नाम ईषाविधारिणी निष्क्रमिका सा चापतः पृष्ठतश्च मवतीति विशिनष्टि-जघ-
न्यायां कूबर्षामिति तस्यां च बहूनामप्रेक्षणस्यासंभवाच्चात्मन् इति भावः । “सत्रस्य ऋद्धिः”
इत्येतस्मिन्मन्त्रे सामाभिगायन्तीति वचनात्सर्वे । “एतत्” तु कर्म ‘कृततरम्’ अतिशयेन पूर्वं वादिभिः कृतं
कृततरं कर्म ॥ ११ ॥

यदुत्तरस्य हविर्धानस्येति । कूबर्षा गतमेतत्कृतमेतस्मादुत्तरं हविर्धानम् । “अगन्म ज्योतिरि”त्यादि मन्त्रः

देवानिति विन्दन्ति हि देवान्स्वर्ग्योतिरिति त्रिनिधनमुपावयन्ति स्तुह्येते
ज्योतिर्ह्येते भवन्ति तद्वदेवैतस्य साम्नो रूपं तदेवैते भवन्ति ये
सत्रमासते ॥ १२ ॥

ते दक्षिणस्य हविर्धानस्याऽऽधोऽधोऽक्षर्यं सर्पन्ति ॥ यथाऽहिस्त्वचो
निर्मुच्येतैवर्षं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यन्तेऽतिच्छन्दसा सर्पन्त्येषा वै
सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दास्तुथैनान्पाप्मा नान्वत्येति तस्मादति-
च्छन्दसा सर्पन्ति ॥ १३ ॥

ते सर्पन्ति । युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादुपतंतमिद्धतं
वृज्रेण तंतमिद्धतम् । दूरे चत्ताय च्छन्त्सद्गृह्नं यद्दिनक्षत् । अस्माकं
शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षाष्ट विश्वत इति ॥ १४ ॥

ते प्राञ्चऽउपनिष्कामन्ति । ते पुरस्तात्प्रत्यञ्चः सदः सम्प्रपद्यन्ते पश्चाद्वै
प्राञ्चस्तस्यमानाऽअथैवर्षं सत्रोत्थाने ॥ १५ ॥

दिवं वाऽपते पृथिव्या अद्भ्यारोहन्ति-ये सत्रमासते । “अविदाम देवान्” इति । विन्दन्ति हि देवान्
“स्वर्ग्योतिः”-(वा. सं. ८।५२) इति । त्रिनिधनमुपावयन्ति । स्वर्ह्येते, ज्योतिर्ह्येते भवन्ति । तद्व-
देवैतस्य साम्नो रूपम्-तदेवैते भवन्ति-ये सत्रमासते ॥ १२ ॥

ते दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽधोऽक्षर्यं सर्पन्ति । स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येत । एवं सर्वस्मात्पा-
प्मनो निर्मुच्यन्ते । अतिच्छन्दसा सर्पन्ति । एषा वै सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दाः । तथैना-
न्पाप्मा नान्वत्येति । तस्मादतिच्छन्दसा सर्पन्ति ॥ १३ ॥

ते सर्पन्ति-“युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादुपतंतमिद्धतम्, वृज्रेण
तंतमिद्धतम् । दूरे चत्ताय च्छन्त्सद्गृह्नं यद्दिनक्षत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो
दर्मा दर्षाष्ट विश्वतः”-(वा. सं. ८।५३)-इति ॥ १४ ॥

ते प्राञ्चऽउपनिष्कामन्ति । ते पुरस्तात्प्रत्यञ्चः सदः सम्प्रपद्यन्ते । पश्चाद्वै प्राञ्चस्तस्यमानाः ।
अथैव सत्रोत्थाने ॥ १५ ॥

शेष व्याख्यातम् । (पञ्च्योतिरित्येतत्साम्नो विधानमेव सा न त्वष्ट १) उपगच्छन्ति वाङ्मनसाम्नां कुर्वन्ती
त्यर्थः १ ‘अयं’ यन्द्वाद्वयसत्त्वयोक्तम् । ‘अदेवैतस्य साम्नो रूपं’ आन्त्रर्षीणं यद्वि ज्योतिरमुक्तमित्यादि ‘तदेवैते
भवन्ति’ तदन्तो भवन्ति ‘ये सत्रमासते’ ॥ १२ ॥

ते दक्षिणस्येति । प्रसज्जितस्तः ॥ १३-१५ ॥

ते यथाधिष्ण्यमेवोपविशन्ति । देवेभ्यो ह वै वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषाञ्चकार सः । इमामेव पराङ्मुख्यसिद्धिस्तदित्यं वै वाक्कुल्याऽएष रसो यदोपधयो यद्वनस्पतयस्तुमेतेन साम्नाऽऽप्नुवन्त्सः । एनानाप्तोऽभ्यावर्तत तस्मादस्यामूर्ध्वा ओपधयो जायन्तऽऊर्ध्वा व्वनस्पतयस्तथोऽपुवै-
तेभ्यऽएतद्वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषति सः । इमामेव पराङ्मुख्यसिद्धि-
स्ततीयं वै वाक्कुल्याऽएष रसो यदोपधयो यद्वनस्पतयस्तुमेतेन साम्ना-
ऽऽप्नुवन्ति सः । एनानाप्तोऽभ्यावर्तते तस्मादस्यामूर्ध्वा ओपधयो जायन्तऽ-
ऊर्ध्वा व्वनस्पतयः ॥ १६ ॥

ते यथाधिष्ण्यमेवोपविशन्ति । देवेभ्यो ह वै वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषाञ्चकार । स इमा-
मेव पराङ्मुख्यसिद्धिस्तत् । इयं वै वाक्-तस्या एष रसो-यदोपधयः, यद्वनस्पतयः । तमेतेन साम्ना-
ऽऽप्नुवन् । स एनानाप्तोऽभ्यावर्तत । तस्मादस्यामूर्ध्वा ओपधयो जायन्ते, ऊर्ध्वा व्वनस्पतयः । तयो-
ऽएवैतेभ्य एतद्वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषति । स इमामेव पराङ्मुख्यसिद्धि-
स्तस्या एष रसो-यदोपधयः, यद्वनस्पतयः । तमेतेन साम्नाऽऽप्नुवन्ति । स एनानाप्तोऽभ्यावर्तते ।
तस्मादस्यामूर्ध्वा ओपधयो जायन्ते, ऊर्ध्वा व्वनस्पतयः ॥ १६ ॥

ते यथाधिष्ण्यमिति । ' यथाधिष्ण्यं ' वचस्य पिण्यमेतस्मिन्निवेतस्मिन्नर्थे यथाधिष्ण्यमित्येतत्पद वर्तते ।
यथाधिष्ण्यमुपविष्टेऽर्ध्वं गृह्णाति प्राजाप्य वायु पृथिव्या पात्रेण तूष्णीं सादयित्वा च स्तोत्रमुपाकरोति ।
मन्त्रोद्गातरो वाच्येन साम्ना स्तुवत इत्येतास्ति ' उपपत्तयस्तिद्धे केनाथ तस्मान्ना स्तुवत इत्यादि श्रवणेक्षिते
देवेभ्यो वै वाक् इत्याह देवेभ्यो इति । (देवैस्तोदरास्ते) ' वाच ' वागिन्द्रियस्य सबन्धी रसोऽपि (तयोऽप्युत्तमुत्थ)
अभिजित स्तोत्रसाम्ना सनतप्रयोगादभिधीयत, यथा कुपितो व्याधिनित इत्युच्यते ' अपचिक्रमिषाञ्चकार '
अपचिक्रमिषेव । इमामेव भूमिम् अथमिमृषत् अतिसारितुमनिकमितुमेच्छत् । ' पराङ् ' मुखः पाताल
प्रतिपार्थ । किन्तु पुनः कारणमत्यमित्युत्तरत आह- ' इयं ' ' वाक् ' कथं वागिन्द्रियस्य मुखपादतनं
तत्त्वपादितं तन्मथैव पराङ् मुखशरीरा वागियमेव पृथिवी एतत्वास्तु विशेषो मुखमनार्थान्ति; तात्वाद्यभिधाता-
हर्षात्मिक, शब्दोऽभिज्यम्यते । इतरद्वयैरुप-अने इति तस्या एव रस इति ' तस्या ' आधिदैविक्याः
पृथिव्यात्मिकाया वाच, ' एष रस ' सारः ओपध्यादिः स च तस्मादाध्यात्मिकादसादशितरीतममुत्पादयि-
तस्तत्कारणत्वात् । ततश्च तस्मिन्वागाध्यात्मिका शरीरादपचिक्रमिषति तस्मादभिजोऽपमिति पार्थिवो रसः पृथिवी-
मतिमित्युत्तरीयुपपन्नम् । ' सुखं गतौ '-(धा. पा तु. १, १००८) (वस्तुतकारित्वा यावमेतेन साम्नाभिः)
त रसस्यैवेत्यं पृथिव्या दध्यापचिक्रमिषति) तमेतेन वाच्येन साम्ना मानसमहस्तोक्तान् पूतेनार्पूर्वकर्मणा कशीकृत-
वन्त स च वशीकृत सत्ते सादेवान्निमित्तं आहूतः अतोऽस्यै सरसं वातं पृथिव्योऽप्यादिमती जातेत्यर्थः ।
तस्मादिदं स्यादुत्तरप्रदानं तयो एवैतेभ्य इति पूर्वव्याख्येयम् ॥ १६ ॥

१-सदः प्रविश्य पूर्ववत् स्वाकरोत्पुनर्विशति । गृह्णाति प्राजाप्य वायु पृथिव्या पात्रेण । मन्त्रमन्त्रस्तोत्रोपाकरणयोः
अप्याह्वनं तूष्णीमिति मन्त्रः । ५१० श्री० सू० १२ । ६० । ६१ ॥

सर्पराज्ञा ऋक्षु स्तुवते । (तऽ) इयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी तदनुयैवैतत्सुर्व-
माप्नुवन्ति स्वयम्प्रस्तुतमनुपगीतं यथा नान्यऽपगृणुयादिति ह रेचयेद्य-
दन्यः प्रस्तुयादतिरेचयेद्यदन्यऽपगृणुयादितिरेचयेद्यदन्यऽपगृणुयात्तस्मा-
त्स्वयम्प्रस्तुतमनुपगीतम् ॥ १७ ॥

चतुर्होतृन्होता व्याचष्टे । (एऽ) एतदेवैतत्स्तुतमनुगंसति यदि होता न
विद्याद्गृहपतिर्व्याचक्षीत होतुस्त्वेव व्याख्यानम् ॥ १८ ॥

(मु) अयाध्वर्योः प्रतिगरः । (रोऽ) अरात्सुरिमे युजमाना भद्रमेभ्यो
युजमानेभ्योऽभूदिति कल्याणमेवैतन्मानुष्ये व्याचो वदति ॥ १९ ॥

सर्पराज्ञा ऋक्षु स्तुवते । इयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी, तदनुर्यैवैतत्सर्वमाप्नुवन्ति । स्वयम्प्रस्तुत-
मनुपगीतम् । यथा नान्यऽपगृणुयात् । अति ह रेचयेद्-यदन्यः प्रस्तुयात् । अतिरेचयेद्-यदन्यः
अपगृणुयात् । अतिरेचयेद्-यदन्यऽपगृणुयात् । तस्मात्स्वयं प्रस्तुतमनुपगीतम् ॥ १७ ॥

चतुर्होतृन्होता व्याचष्टे । एतदेवैतत् स्तुतमनुगंसति । यदि होता न विद्याद्-गृहपतिर्व्याच-
क्षीत । होतुस्त्वेव व्याख्यानम् ॥ १८ ॥

अयाध्वर्योः प्रतिगरः । अरात्सुरिमे युजमानाः-भद्रमेभ्योऽभूदिति । कल्याणमेवैतन्मानुष्ये
वाचो वदति ॥ १९ ॥

सर्पराज्ञा ऋक्षिणि । सर्पराज्ञी कः पृथिव्या अभियानिनी तस्या आर्षः कच. “आय गौ. पृथिव-
कर्मन्” (वा. सं. १।१-८) इत्यादयः । तामु ‘स्तुवने’ स्वयं प्रस्तुत यथाऽन्येऽपि स्तोत्रेषु प्रस्तोता प्रस्तौ-
षुर्वातोद्गायति प्रतिहर्ता प्रतिहरति तयाऽत्र । कथं तर्हि स्वयमेव प्रस्तुत्य सर्वमानुष्यमनुपगीतं यथा अत्र
वक्ताहोकाराम्नात् उपगायति नैव मन्त्र गीयमानमन्यः समीपस्थोऽपि शृणुयान् । शृणुयाच्चेत् दुर्वागः स्यादित्यर्थः ।
किं कारणमतिरेचयेदामान न साम्रस्तस्यैकादश पुराणस्य कुर्यात् । आत्मनि कृत्वा न कुर्यात् । यद् ‘अन्यः
प्रस्तुयान्’ उपगायते ‘अपगृणुयाद्’ वा ततश्च तदनुकरेणैतत् सर्वमेवेन सत्रिणा न प्रस्तुयादित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

चतुर्होतृनि । चतुर्होतृनि मन्त्रसम्बन्धित्वात्पृथिवी होता यमैचर्युस्तिथ्यादयश्चत्वारो होतारस्तान् होता
स्तोत्रान्ते ‘व्याचष्टे’ विमर्क्यर्थान् दर्शयति ॥ १८ ॥

अयाध्वर्योरिति । ‘कल्याणं’ प्रशस्तम् ‘एतन्मानुष्ये’ मानुष्या ‘वाचः’ हता भवता इत्येवंप्रादि-
तं कल्याणत्वे ॥ १९ ॥

(त्यु) अयं वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यं वदन्ति । सर्वं वै तेषामाप्तं भवति सर्वं जितं ये सप्तमासतेऽचारिषुर्वज्रभिस्तत्तान्यापंस्तद्वारुत्सत्राश्रयं संपुर्णं च-
स्तत्राऽआपंस्तद्वारुत्सत्रास्तोषत सामभिस्तत्तान्यापंस्तद्वारुत्सत्राये-
षामेतदेवानात्तमनवरुद्धं भवति यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणं तदेवैतेनाप्नुवन्ति
तद्वारुन्धते ॥ २० ॥

(तऽओ) औदुम्बरीमुपसत्सृप्य व्याचं यच्छन्ति । विदुहन्ति वाऽएते
यज्ञं निर्धयन्ति ये व्याचा यज्ञं तन्वते वाग्मि यज्ञस्तामेपां पुरैकैकऽपृष्ट

अयं वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यं वदन्ति । सर्वं वै तेषामाप्तं भवति, सर्वं जितम्-ये सप्तमासते । अचा-
रिषुर्वज्रभिः-तत्तान्यापन्, तद्वारुत्सत्र । आशंसिपुर्णं च-तत्रा आपन्; तद्वारुत्सत्र । अस्तोषत
सामभिः-तत्तान्यापन्; तद्वारुत्सत्र । अयेषामेतदेवानात्तमनवरुद्धं भवति-यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणम् ।
तदेवैतेनाप्नुवन्ति, तद्वारुन्धते ॥ २० ॥

औदुम्बरीमुपसत्सृप्य वाचं यच्छन्ति । विदुहन्ति वाऽएते यज्ञम्, निर्धयन्ति । ये वाचा यज्ञं तन्वते ।

अयं वाकोवाक्य इति उच्यते इति वाकः पूर्ववचनयथा “अब्रवीन्व उदङ्कः शौत्वापनः प्रागो वे गङ्गाति”
(श. प. भा. १४ । १ । १० । १) उच्यते इति । वाक्यम् उत्तरपञ्चवचनं यथा “ एकपाद्वा एतत्सत्राद् ”
(श. प. भा. १४ । १ । १० । १) इति । वाकाश्च वाक्यानि चेति वाक्यवाक्यानीति प्राप्ते विमर्शेऽप्यु-
द्गम्यः । वाकोवाक्यानि वाकोवाक्यानां समूहे वाकोवाक्यं पूर्वोत्तरपञ्चवचनमयानी जनक धातुवचन-
सवादादित्थमिन्द्र ‘ वाकोवाक्ये ’ विधयभूते ‘ ब्रह्मोद्यं ’ वदन्ति ‘ सर्वं एतत्सत्रं यजमाना ब्रह्मो-
द्गम्यन्ति । ब्रह्मोद्यं किञ्चिद्ब्रह्मणो वेदितव्यं प्राप्ते प्रकर्षविचित्रव्यापदिषया प्रसूतो
विषये प्रथमप्रतिवचनसवातलावद्ब्रह्मोद्यमप्युतिवाकोवाक्य ब्राह्मणः कश्चिर्मन्त्रिणः कश्चित्पृच्छत्यर्थं प्रपद्ये वा अन्ये
॥ प्रतिप्रतिपत्त इत्यर्थः । ‘ सर्वं वै ’ मन्त्रज्ज्ञातं ‘ तेषामाप्तं भवति ’ इत्यभिप्रायः । ‘ सर्वं जितं ’ प्रयोगेण
वशीकृतं कथं मञ्जुमित्राद् ‘ अचारिषुः ’ चरितवन्तः । ‘ तम् ’ तेनैव चरणेन ‘ तादि ’ यज्ञं चि ‘ आपन् ’
आपन्ना । तेनैव वचनानि ‘ अवारुत्सत्र ’ अवहृद्भवन्ती वशीकृतवन्तः । एवम् ‘ अस्तोषत ’ स्तुतवन्तः ‘ सामभिः ’
‘ आशमिषु ’ शश्वतवन्तः ‘ सक्षेप्टृच ’ ‘ अयेषाम् ’ ‘ अयं ’ शब्दो विरोधार्थः । एतैव तेषां सत्रिणाम्
‘ अनाप्तं ’ भवति । यद्वाकोवाक्यमुक्तिप्रयुक्तिका ब्राह्मणं ‘ जनको ह वैदेह आशिषकः ’ (श. प. भा. १४-
१-१०-१) इत्यादि तदेवैतेन ब्रह्मोयेनाप्नुवन्ति तदि प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां पाठवधानं व्याख्यानं च प्रयुक्त-
मेव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

‘ औदुम्बरी ’ स्थूणासुपसङ्गम्य वाग्मिन्द्रियं यच्छन्ति अस्तमिते गृहीन्वैदुम्बरीं व्याचं यच्छन्ति ।

वाचंयमु आस्ते वाचमाप्पाययन्तस्तथाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्योत्तरमहस्त-
न्वतेऽथात्र सुर्व्वेव व्यागाप्ता भवत्युपवृत्ता ताथै सुर्व्वेव वाचंयमा वाच-
माप्पाययन्ति तथाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते ॥ २१ ॥

(तऽ) औदुम्बरमन्वारभ्यासते । (तेऽन्नं) अन्नं वाऽऽर्गुदुम्बुर ऊर्जुवै-
तद्वाचमाप्पाययन्ति ॥ २२ ॥

तेऽस्तमेति प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते जघनेनाहवर्जीयमासतेऽग्रेण हवि-
र्धानं तान्वाचंयमानेव वाचंयमः प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीभिरभिपूरि-
हरति ते युत्कामाऽआसीरिस्तुन वाचं विसृजेरन्कामैर्ह स्म वे पुरोऽपयः
सत्रमासतेऽसौ नः कामः सु नः समृध्यतामिति युयुऽअनंककामाः स्युल्लो-
ककामा वा प्रजाकामा वा पशुकामा वा ॥ २३ ॥

वाग्नि यतः । तामेतां पूर्व्विक एव वाचंयम आस्ते—वाचमाप्पाययन् । तथाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्यो-
त्तरमहस्तन्वते । अथात्र सर्व्व व्यागाप्ता भवति । अपवृत्ता । तां सर्व्वेव वाचंयमा वाचमाप्पाययन्ति ।
तथाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते ॥ २१ ॥

औदुम्बरमन्वारभ्यासते । अन्नं वा उर्गुदुम्बुरः । ऊर्जुवैतद्वाचमाप्पाययन्ति ॥ २२ ॥

तेऽस्तमेति प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते जघनेनाहवर्जीयमासते—अग्रेण हविर्धाने । तान्वाचंयमा-
नेव वाचंयमः प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीभिरभिपूरिहरति । ते यत्कामा आसीरन्—तेन वाचं विसृजेरन् ।

(वाऽने) अनेनैव वाचं विसृजेरन् । (भू) भूर्भुवः स्वप्तिरिति तत्सत्येनै-
वेतद्वाचं^१ समर्धयन्ति तथा समृद्धयाऽऽशिष आशास्ते सुप्रजाः प्रजाभिः
स्यामेति तत्प्रजामाशास्ते सुवीरा धीरिति तदीरानाशास्ते सुपोषाः पोषे-
रिति तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ २४ ॥

(तुऽथ) अथ गृहपतिः सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यं वा गृहपतिर्ब्रूयात्पृथगु
हैवेके सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ति गृहपतिस्त्वेव सुब्रह्मण्यामाह्वयेयं वा गृहपति-
र्ब्रूयाजस्मिन्समुपह्वमिद्वा समिधोऽभ्यादधति ॥ २५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-११ ॥ [६. ९]

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ पष्ठोऽध्यायः ॥ अस्मिन्काण्डे
काण्डिकासंख्या ॥ ६४८ ॥

इति माध्यन्दिर्नाये शतपथब्राह्मणे ग्रहनामकं चतुर्थं काण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

कर्मैह स्म वै पुरऽर्षयः सत्रमासते—असी नः कामः—स नः समृध्यतामिति । पष्ठोऽनेककामाः
स्युः, लोककामा वा, मजाकामा वा, पशुकामा वा ॥ २३ ॥

अनेनैव वाचं विसृजेरन्—“ भूर्भुवः स्वः ”—इति । तत् सत्येनैवेतद्वाचं समर्धयन्ति । तथा
समृद्धयाऽशिष आशास्ते । “ सुप्रजाः, प्रजाभिः स्याम ”—इति । तत् प्रजामाशास्ते ।
“ सुवीरा धीरः ”—इति । तदीरानाशास्ते । “ सुपोषाः पोषेः ”—(वा० सं० २ । ५३)
इति । तत् पुष्टिमाशास्ते ॥ २४ ॥

अथ गृहपतिः सुब्रह्मण्यामाह्वयति, यं वा गृहपतिर्ब्रूयात् । पृथगु हैवेके सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ति । गृह-
पतिस्त्वेव सुब्रह्मण्यामाह्वयेत् । यं वा गृहपतिर्ब्रूयात् । तस्मिन्समुपह्वमिद्वा समिधोऽभ्यादधति ॥ २५ ॥

इति सत्रोत्थानम् ॥

‘ तेन ’ एव कामेन युज्य तत्कामाभिनादिनी ‘ वाच ’ ‘ विसृजेरन् ’ । कथम् ‘ जतो ’ यागः ‘ कामः ’^१ ॥
नः ‘ ‘ समृध्यतामिति ’ एव किं कारणं ‘ कर्मैह स्म वै पुत्र ’ यद्वै ह स्म ‘ अथवाः सत्रमासते ’ २ निबन्धनं
निष्कामादधुनापि कामेन तेन वाचं विसृजेत्यदित्वा नानाकामाः स्युः सन्निधः ॥ २३ ॥

अनेनेति । तदाः ‘ अनेनैव ’ श्रवणेन ‘ भूर्भुवः स्वप्तिरिति ’ मन्त्रेण ‘ वाच विसृजेरन् ’ वागादिना कामेन ॥ २४ ॥
एतच्च ब्रुवन्नानाकामानामप्यस्ति सत्रमिति दर्शयति । अथेति अतोऽनेनैव वाचि विसृष्ट्या गृहपतिः ‘ सुब्रह्मण्या-

माह्वति" यथा 'गृहपतिर्नृपान्' त्वमाह्वयेति 'सुव्रज्ज्यान्' आह्वयेन् यथ तामाह्वयेति । 'तस्मिन्' कर्त्तव्येन (धार वा) 'समुपहव' अनुव्रज्यम् 'इद्वा' " इच्छामान् "—(धा. पा. तु. १. ७१) तद्वत् प्राक् ल्यप्ते 'सुव्रज्ज्यामाह्वयेत्येवमुक्त्वा' एकैकेन तत्र 'सन्निधोऽप्याश्रयति' आश्रयतीति ॥ २५ ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः इतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठोऽध्याये नवमः श्रवणम् ॥ ४-६-२॥

इति पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

नागस्वामिमुनोऽवन्त्यो पाराशर्यो वसन् हारिः । शुच्यं दशोपानाम शक्तिः पौष्करीरकः ॥

श्रीमनोऽवन्तिनापस्य विक्रमार्कस्य भूलेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयानन्तर्धी शुनिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः इतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

भूमर्त्रो विक्रमार्केण कृत्वा कनकवेदिकान् । दानोपाध्याय्य इत्यवान् शुच्यर्पविहृतिं हारिः ॥ १ ॥

इति श्रीतैत्तिरीयानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां हरिस्वामिनः शुद्धपदुर्वेशीये माण्डूकि-

शतपथब्राह्मणभाष्ये ब्रह्मनामक चतुर्थः काण्डः समाप्तः ॥ ७ ॥

१-सुव्रज्ज्याङ्गल पदपरिचयं वाङ्मयः । सुव्रज्ज्या हरिमाह्वयेत्युक्त्वा समंदाश्रयम् । अप इत्यसंनयेत्युक्त्वा श्रवणम् । इति धनेत्यलम् । तद्वर्णः । का० भा० सू० १२ । ११-१५ ॥

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतं
• चतुर्थं काण्डम् ।

(मन्त्र ४ अध्यायादारभ्य हरिस्वामिन
एव भाष्यमुपलब्धम् ।)

ॐ

श्रीमद्वाग्वेदेयमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

पञ्चमं काण्डम् ५ ।

सवनामकपञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

नत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा
ऽअतिमानेनैव कस्मिन्नु ज्वयं जुहुयामेति स्वप्नेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते-
ऽतिमानेनैव परावभूवुस्तस्माद्ब्रातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं वृद्धतिमानः १
(नोऽय) अथ देवाः । (५) अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजा-
पतिरात्मानं वृद्धदौ यज्ञो हैपामास यज्ञो हि देवानामुन्नम् ॥ २ ॥

अथ वाजपेययज्ञः ।

देवाश्च वाऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा अतिमानेनैव- ' कस्मिन्नु ज्वयं
जुहुयामेति'-स्वेच्चेवास्येषु जुह्वतश्चेरुः । तेऽतिमानेनैव परावभूवुः । तस्माद्ब्रातिमन्येत । पराभवस्य
हैतन्मुखं-यद्धतिमानः ॥ १ ॥

अथ देवा अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुः । तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं वृद्धदौ । यज्ञो हैपामास ।
यज्ञो हि देवानामुन्नम् ॥ २ ॥

वागीशायाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्वर्गं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

पस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेन्योऽखिल जगत् । निर्ममे तमहं बन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

काचित् सत्याः समुदितास्तुर्येऽग्निष्टोमपूर्विकाः । काण्डे तु पञ्चमे वाजपेयः प्रस्तूयते ततः ॥ ३ ॥

राजसूयः सम्प्रपन्नो मंत्राग्नानक्रमेण तु । प्रकृतानुपदिष्टत्वादह्मजातस्य नो बन्धः ॥ ४ ॥

वैशेषिकास्तु बध्यन्ते यज्ञद्वयगता गुणाः । व्याख्यायते तन्निपुणं ब्राह्मणं तद्विधायकम् ॥ ५ ॥

तत्र वाजपेय विधातु प्रस्तौति-देवाश्च वा असुराश्चेति । 'प्राजापत्याः' प्रजापतिना सृष्टाः 'उभये'द्विविधाः
'देवाश्च असुराश्च' 'पस्पृधिरे' स्पर्द्धावृत्तुः । 'ततोऽसुराः' स्वतोऽन्यः प्रबलो नास्तीति 'अतिमानेन' अग्नि-
मानेन भूविष्टेन दर्पेण 'कस्मिन्नु' खलु होमाधिकरणे 'ज्वयं' 'जुहुयाम' होमं कुर्याम 'इति' धिक्कृत्य स्वकी-
येषु आस्येषु होमं चक्रुः । 'ते' असुराः अत्यन्तगर्वेण पराजिताः । 'तस्मात्' अद्यापि कथिदपि नातिमानं
उपायं 'अतिमानः' अग्निमानः 'यत्' तत् 'पराभवस्य' प्रापकमिति ॥ १ ॥

देवानां तद्विषयं दर्शयति-अथ देवा इति । 'देवा' खलु 'अन्योऽन्यस्मिन्' जुहुवुः, इन्द्रः अग्नौ
अग्निः इन्द्रे इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । 'तेभ्यः' देवेभ्यः, अन्योऽस्मिन् देवतात्वेन होमकारणात् प्रीतः 'प्रजापतिः'

ते होचुः । कस्य न इदं भविष्यतीति ते मुम ममेत्येव न सम्पादयाञ्च-
कृस्तं हासम्पाद्योचुराजिमेवास्मिन्नजामहै स यो न उज्येप्यति तस्य न इदं
भविष्यतीति तथेति तस्मिन्नाजिमाजन्त ॥ ३ ॥

स बृहस्पतिः । सवितारमेव प्रसवायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं
मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुजयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत्तत्स-
वितृप्रसूत उजुदजयत्सु इदं सर्वमभवत्सु इदं सर्वमुजयत्प्रजापतिः
हसुवजयत्सुर्वसु हसुवेदं प्रजापतिस्तेनेदं तामेवोर्धा दिशमुदकामतस्मा
द्यश्च व्येद यश्च नेपोर्धा बृहस्पतेर्दिगित्येवाहुः ॥ ४ ॥

ते होचुः कस्य न इदं भविष्यतीति । ते-मम ममेत्येव न सम्पादयाञ्चकृः । ते हासम्पा-
द्योचुः-आजिमेवास्मिन्नजामहै, स यो न उज्येप्यति-तस्य न इदं भविष्यतीति । तथेति । तस्मि-
न्नाजिमाजन्त ॥ ३ ॥

स बृहस्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव, त्वत्प्रसूत
इदमुजयानीति । तद् अस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तत्सवितृप्रसूत उदजयत् । स इदं सर्वमभवत् ।
स इदं सर्वमुदजयत् । प्रजापति ह्युदजयत् । सर्वसु ह्येवेदं प्रजापतिः । तेनेदं तामेवोर्धा दिशमुदकामत् ।
तस्माद् यश्च वेद, यश्च न, एषोर्धा बृहस्पतेर्दिगित्येवाहुः ॥ ४ ॥

‘वाःमान’ शरीर इत्यत्र । भङ्गो ईषामिति । ‘हि’ यस्मात् ‘देवानाम्ब यज्ञः’ अतोऽज्ञान्योऽन्यस्मिन् शनि-
पदान्तेनाजमन्भवत् प्रजापतिशरीरं यज्ञ एव तेषामात्मीयव्यर्थः । यज्ञशब्देन वाजपेय उच्यते, प्रकरणवत्, त-
स्या च नैतिशरीरके-“एष वाज यज्ञो यद् वाजपेयः” (ते०ब्रा० १।१।१९) इति ॥ ३ ॥

नत वाजपेये सर्वदेवानां पुरस्ताद् वाजपेयस्यानुष्ठानेन बृहस्पतेरेव श्रेष्ठ्य वक्तव्यमात्रिधारय दर्शयति-ते होचुरिति ।
‘ते’ देवा आगच्छन्त यन् इष्ट्वा ‘न’ अस्माकं मध्ये ‘इदम्’ इति सामान्येन निर्देशः । अथ वाजपेय यज्ञः
‘कस्य भविष्यति’ ‘इति’ ‘उचुः’ । नत ‘ते’ सर्वेऽपि मन्त्राय यज्ञो मन्त्राय यज्ञ इति विवदमाना
‘न सम्पादयाञ्चकृः’ अन्वेषाय यज्ञ इति न विधितवन्तः । ‘ते’ देवा, ‘अस्मिन्’ विषये ‘आजिम् अजामहै’
मन्त्राभ्य इति समयश्चकृः । ‘न’ अस्माकं मध्ये आजिष्यावनेन ‘य’ कश्चित् ‘उज्येप्यति’ ‘तस्य’ अथ यज्ञो मन्त्र-
विधिं सर्वद्रीष्टव्यं ‘तस्मिन्’ वाजपेयविषये विजयार्थम् ‘आजिम्’ आजन्त ‘अधावन्’ । “अज गति-
क्षेपणयो” (वा पा. स्वा. प. २.३०) “आजिनोम धावनप्रदेशस्यावधिर्भूमिगिरोष” (श प. २।१।१।४) ॥ ३ ॥

उत्तरत यज्ञपथस्य सकलकर्मप्रारम्भे सान्निहोमो विधीयते । तदर्थं बृहस्पतेरपि प्रथमं सवितृविषयमुपधावनं
दर्शयति-स बृहस्पतिरिष्यादिना । सजानि अधावन् ‘बृहस्पतिः’ ‘सवितारमेव’ ‘प्रमवाय’ अनुष्ठानाय
‘उपाधावत्’ । इतरदेववद् धावनप्रदेशमेव न ऊर्ध्वदिक्षु गत इत्येवकार्यं । सवितृश्रवणे कारणमाह-
सविता वा इति । ‘प्रसविता’ अनुष्ठाना । इदं मे इति बृहस्पतेः प्रार्थनाव्याख्यायव्यर्थः-हे सविन ! मयम्

(स्त) तद्ये ह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते । (न्तऽ) एताँ ह स्मे-
वोर्ध्वा दिशमुत्क्रामन्ति ततऽधोपाविनैव जानश्रुतेयेन प्रत्यवरुद्धं ततो-
ऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ५ ॥

तद् ये ह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते-एताँ ह स्मेवोर्ध्वा दिशमुत्क्रामन्ति । ततः अधोपाविनैव जान-
श्रुतेयेन प्रत्यवरुद्धम्, ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ५ ॥

‘ हद् ’ वक्ष्यमाणं कार्यं ‘ प्रसुव ’ अनुजानीहि । ‘ पू प्रेरणे ’ (पा. पा. तु. प. १२७)-इति धातुः । ‘ लघ-
सूतः ’ त्वयाऽनुज्ञातः । ‘ हद् ’ उजयानि साधयामि । सर्वदेवंभ्य पुरस्तात् तेनानुज्ञातं ‘ तदजयत् ’ । यत हद्-
जयत् ततः ‘ त ’ ‘ हद् ’ परित्यज्यमानं ‘ सर्व ’ जगत् ‘ अमकत् ’ । सर्वोऽजयेन प्रजापतिमेव जितवान् भवति । अनेन
वाजपेयस्य सर्वजगदात्मकप्रजापतिरूपप्राप्तिः कृतमित्युक्तं भवति । तेनेष्टेति । तेन वाजपेयेन ‘ इष्टा ’ गृह्यपतिः
‘ ऊर्ध्वा दिशमुत्क्रामत् ’ । यत एव ‘ तस्मान् ’ ‘ यः ’ पुमान् एतामास्यापिका गृहस्पतिरिष्टोर्ध्वा दिशः प्राप्तवानित्येव
रूपां वेदं ‘ यो ’ वा ‘ न ’ वेति, ते सर्वेऽपि ‘ ऊर्ध्वा दिक् ’ गृहस्पतेः ‘ स्वभूता ’ इति ‘ आहुः ’
तथा च तैत्तिरीयके समाव्रतम्-“ ऊर्ध्वादिशाः हेमन्तशिशिराह्नूनां गृहस्पतिर्देवता ” (तै. स. ४ । १ ।
३ । २) इति ॥ ४ ॥

वाजपेयपाजिनस्तदानीमेवोत्क्रमणम्, भूमीके यावदस्पन्तमोगानिलावस्त्वावदिहावस्थानम्; तत्र जानश्रुतेयो
यवमिमुस्ममुनपादयति-तद्ये ह स्मेति । यत्र उत्तराय गृहारोहणं “ वो रोहाव ” (तै. भा. १ । ३ ।
७ । २) (तै. सं. १ । ७ । १ । १) इति मन्त्रलिङ्गात् स्वमारोहणप्रतिनिधित्वेन वक्ष्यते ।
‘ ततः ’ स्वार्थात् गृहारोहणं जानश्रुतेयेनैव पूर्वं कृतमित्यर्थः । प्रत्यवरोहध लिङ्गादनुमीयत इत्याह-तद्
ये हेति । अर्थे वाजपेयपाजिनः “ अग्रेष्टा साम्राज्येनाभिधिवापि ” (तै. सं. १ । ७ । १० । १ ।)
इत्यादिमन्त्रलिङ्गेन्यादिसाम्राज्येऽभिपिक्तत्वाद् देवदेव-सोऽपि मनुष्ये प्रति गन्वादिबाह्वान् प्रत्यवरोहेदिति प्रत्य-
वरोहप्रतिवेचो विहितस्मैत्तिरीयके-“ तस्माद् वाजपेयपात्री न कश्चन प्रत्यवरोहति ” इति (तै. भा. १ । ३ ।
९ । २) न च प्रत्यवरोहणं विहितम् । आपस्तम्बेन तु तन्निषेधस्तदुपायधर्शितः-“ यावज्जीवं न कश्चन प्रत्य-
वरोहेत् गृहस्पतिसन्नेन ॥ प्रत्यवरोहणं येन यजेत ” इति । तस्मादुपयानुपादहकमिदं ब्राह्मणमित्याह-तद् ये
ह स्मेति । अक्षरार्थस्त-“ ततः तस्माद् गृहस्पतिनाऽनुष्ठितत्वाद् ये ‘ पुरा ’ पूर्वं ‘ वाजपेयेन यजन्ते, ’ ते सर्वे ऊर्ध्वं
गच्छन्ति, ’ ततः ’ ऊर्ध्वदिशः सकाशात् ‘ जानश्रुतेयेन ’ जानश्रुतेः पुत्रेण ‘ औपाविना ’ तत्रापा ‘ एव ’
एकेन रात्रिर्वा ‘ प्रत्यवरुद्धं ’ प्रत्यवरोहः कृतः । भावे निष्ठा “ इतथानिनः (पा. सू. ४ । १ । २२) ”
इति अनश्रुतेर्देव्य प्रत्ययः । ‘ ततः ’ आरभ्य इदानीमनुष्ठातारोऽपि ‘ अर्वाचीनम् ’ अत्राद्मुख
‘ प्रत्यवरोहन्ति ’ इति ॥ ५ ॥

तेनेन्द्रोऽयजत । स इदं सर्वमभवत्सु इदं सर्वमुदजयत्प्रजापतिः
ह्युदजयत्सर्वसु ह्येवेदं प्रजापतिस्तेनेद्वैतामेवोर्ध्वा दिशमुदक्रामत् ॥६॥
(शतम् २९००)

तद्ये ह स्म पुग वाजपेयेन यजन्ते । (न्तऽ) एताः ह स्मैवोर्ध्वा दिश-
मुत्क्रामन्ति ततः ऽधोपाविनेव जानश्रुतेयेन प्रत्यवरुढं ततोऽर्वाचीनं
प्रत्यवरोहन्ति ॥ ७ ॥

स यो वाजपेयेन यजते । स इदं सर्वं भवति स इदं सर्व-
मुजयति प्रजापतिः ह्युजयति सर्वमुह्येवेदं प्रजापतिः ॥ ८ ॥

(स्तु) तदाहुः । (नु) न वाजपेयेन यजेत सर्वं वाऽप्य इदमुजयति यो
वाजपेयेन यजते प्रजापतिः ह्युजयति सर्वमुह्येवेदं प्रजापतिः स इह
न किञ्चन पुरिशिनष्टि तस्येश्वरः प्रजा प्रापीयसी भवितोऽस्ति ॥ ९ ॥

तेनेन्द्रोऽयजत । स इदं सर्वमभवत् । स इदं सर्वमुदजयत् । प्रजापतिः ह्युदजयत् । सर्वमुह्येवेदं
प्रजापतिः । तेनेद्वैतामेवोर्ध्वा दिशमुदक्रामत् ॥ ६ ॥

तद् ये ह स्म पुग वाजपेयेन यजन्ते एताः ह स्मैवोर्ध्वा दिशमुत्क्रामन्ति । तत् अधोपाविनेव जान-
श्रुतेयेन प्रत्यवरुढम्, ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ७ ॥

स यो वाजपेयेन यजते । स इदं सर्वं भवति । स इदं सर्वमुजयति । प्रजापतिः ह्युजयति । सर्वमु-
ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ ८ ॥

तदाहुः—न वाजपेयेन यजेत । सर्वं वाऽप्य इदमुजयति—यो वाजपेयेन यजते । प्रजापतिः ह्युज-

एव वाजपेये ब्राह्मणस्याधिकारविधिमनुते बृहस्पतिवृत्तान्तं प्रदर्श्य शत्रियस्यापि तं समर्थयितुमिन्द्रवृत्तान्तं
दृष्टयति—तेनेन्द्रोऽयजतेति । निगद्यव्याख्यातोऽर्थः । अस्मिन् पर्वणिऽपि ' तवे ह स्म '—इति वाक्यनन्दः
पूर्ववद् व्याख्येयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इहमाध्यायिकया वाजपेये ब्राह्मणराज्याधिकारिणी प्रदर्श्य, ददाती ॥ वाजपेय विधत्ते—स यो वाजपे-
येन यजत इत्यादिना ॥ ८ ॥

सर्वजयेन विराडात्मकप्रजापतिजयस्यानुचितत्वात् तन्माधनभूतो वाजपेयो न कर्तव्य इति पूर्वपक्षमुद्गा-
यति—तदाहुर्न वाजपेयेनेत्यादि । इह न किञ्चनेति । सर्वात्मकप्रजापतिजयेन ' इह ' लोके ' न किञ्चन '

१—वाजपेय वाक्यवैक्यस्य । का. श्री. सू. १४ । १ । २—जययत्—अप्युपलौ जुहसतिजयेन यजते । ज्योतिषोमेन वा । इहवश
वा । पुनस्तदप्युपु ज्योतिषोमेन । पार्थिवान्तरेषु । प्रतिक्रमे पार्थिवान्तरेषु । सर्वात्मिकोमेनो राजसूयस्योमे । प्रतिक्रमेपुनरे । ह्ये
पारिवश । का. श्री. सू. १४ । २—८ । २—न किञ्चिन्ना वाजपेयेन । का० श्री० सू० १५ । १ ।

तदु वै यजेतेव । यऽएवमेतं यजं कलशं विद्युर्ऋक्तो यजुष्टः सामतो ये
प्रजज्ञयस्तुऽएनं याजयेयुरेपा ह त्वेवेतस्य यजस्य समृद्धिर्भुदेनं विद्वाथुसो
याजयन्ति तस्मादु यजेतेव ॥ १० ॥

स वा ऽएष ब्राह्मणस्यैव यज्ञः । (ज्ञो) यदेनेन बृहस्पतिरयजत ब्रह्म हि
बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणोऽयो राजन्यस्य यदेनेनेन्द्रोऽयजत क्षत्रं हीन्द्रः
क्षत्रं राजन्यः ॥ ११ ॥

(न्यो) राज्ञ एव राजसूयम् । (थ्र) राजा वै राजसूयेनेष्टु भवति न वै
ब्राह्मणो राज्यायालमवरं वै राजसूयं पुरं वाजयेयम् ॥ १२ ॥

यति, सर्वसु हेधेदं प्रजापतिः । न इह न किञ्चन परिशिनाष्टि । तस्येश्वरः प्रजा पापीयसी
भवितोरिति ॥ ९ ॥

तदु वै यजेतेव । यऽ एवमेतं यज कलशं विद्युः-ऋक्तो यजुष्टः सामतः, ये प्रजज्ञयः तऽ एनं याज-
येयुः । एपा ह त्वेवेतस्य यजस्य समृद्धिः-यदेनं विद्वाणो याजयन्ति । तस्मादु यजेतेव ॥ १० ॥

न वाऽ एष ब्राह्मणस्यैव यज्ञः-यदेनेन बृहस्पतिरयजत । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ।
अयो राजन्यस्य-यदेनेनेन्द्रोऽयजत । क्षत्रं हीन्द्रः । क्षत्रं राजन्यः ॥ ११ ॥

राज्ञ एव राजसूयम् । राजा वै राजसूयेनेष्टु भवति । न वै ब्राह्मणो राज्यायालम् । अवरं वै
राजसूयम्, पुरं वाजयेयम् ॥ १२ ॥

परिशिष्टम्; तस्मात् 'तस्य' यजमानस्य 'प्रजा' 'पापीयसी' अतिसायेन दारिद्र्यवती 'भवितो' भवि-
तुम् 'ईश्वरः' समर्था, 'इति' व्युत्तो हेतो वाजयेयो न कर्तव्य इति ॥ ९ ॥

तन्निषेधमधिकारविशेषनिरूपणेन परिहरति-तदु वै यजेतेवेति । सर्वथा वाजयेयमाणः कर्तव्य इत्यव-
धारणार्थः । तत्र विदुष एव यष्टव्यं विदुषामेव वाजयितुमिति युग्यमैवोपगच्छति-य एवमिति । 'य.'
प्रमान् 'एत' वाजयेय यज्ञम्, ऋणादिर्देवप्रयेण 'कृत्त' सेतिकर्तव्यत्वेन विहित इति 'विदात्' जानीमान्,
'ये' च 'प्रजज्ञय.' प्रजातवन्त साङ्गेमाह कर्म शतवन्त ऋत्विजः, 'से' 'एनम्' अन्वादिष्ट विद्वान्
पठार 'वाजयेयु.' । अतः साधारणैर्वाजयेयमाणो न कर्तव्य इत्यभिप्रायेण "न वाजयेयेन यजेत"-इत्यु-
क्तम् । एपा ह त्वेवेतस्येति । क्रियाशुशालानावृत्तिना याजयितुमैव यज्ञसमृद्धिः; अङ्गवैकल्याभावेन यज्ञ-
समृद्धेः सम्भवात् ॥ १० ॥

सत्र वाजयेय अधिकारविधियुक्तयति-स वा एष ब्राह्मणस्येति । यतो बृहस्पतिनाऽनुष्ठित, यतो देवानां
मध्ये बृहस्पतिः ब्राह्मणजात्यभिमानो, ब्राह्मणबृहस्पत्योर्ब्रह्मसम्बन्धाद् ऐक्यरूपम्; 'ब्रह्म अर्वाते वेद वा ब्राह्मण.'-
इति न्युत्पत्तेः । इन्द्रेणा"यमनुष्ठित, यतो देवानां मध्ये इन्द्रः क्षत्रियजात्यभिमानो । इन्द्रराजन्ययोः क्षत्र-
सम्बन्धादिकरूपम् । क्षत्र नाम बलम्, तसद्भावात् उभयोः । अतो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययोरेवाधिकारो न
तु वैश्यस्य । अत एव कात्यायननेक्तम्-"वाजयेय शरवैश्यस्य"- (का. श्रौ. सू. १४ । १) इति ॥ ११ ॥

वाजयेयस्य साम्राज्य फलमिति क्व प्रसङ्गात् राजसूयस्याधिकारमेदेन फलपदेन वा अत्रत्य दर्शयति-राज्ञ

(१७) राजा वै राजभूयेनेष्ट्वा भवति । सम्राट्वाजपेयेनावरथं हि राज्यं
 परथं साम्राज्यं कामयेत वै राजा सम्राड् भवितुमवरथं हि राज्यं परथं
 साम्राज्यं न सम्राट्कामयेत राजा भवितुमवरथं हि राज्यं परथं
 साम्राज्यम् ॥ १३ ॥

(१८) स यो वाजपेयेनेष्ट्वा सम्राड्भवति । सु इदं सर्वं संवृद्धं । स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेतां सावित्री-
 मारुतिं ब्रूतेति—“ देव सखिनः प्रसुब यज्ञं प्रसुब यज्ञपतिं भगाय ”—(वा० सं०
 ९।१) इति ॥ १४ ॥

राजा वै राजभूयेनेष्ट्वा भवति सम्राट्वाजपेयेन । अवरं हि राज्यम् परं साम्राज्यम् । कामयेत
 वै राजा सम्राड्भवितुम् । अवरं हि राज्यम् परं साम्राज्यम् । न सम्राट् कामयेत राजा भवितुम् ।
 अवरं हि राज्यम् परं साम्राज्यम् ॥ १३ ॥

न यो वाजपेयेनेष्ट्वा सम्राड्भवति । स इदं सर्वं संवृद्धं । स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेतां सावित्री-
 मारुतिं ब्रूतेति—“ देव सखिनः प्रसुब यज्ञं प्रसुब यज्ञपतिं भगाय ”—(वा० सं०
 ९।१) इति ॥ १४ ॥

एव राजभूयमिच्छति । एवकारोऽप्ययोग्यवच्छेदार्थः । राजभूयेन क्षत्रिय उच्यते, न तु राज्ययोगाज्जायते
 न्युत्पन्ना मासगादिभिर्वश्यते । अवरं वा इति । राजसूयस्य कर्म ‘अवर’ तिष्ठत्य्, कतिपयदेशाधिपतित्व-
 लक्षणराज्यफलभाषसाधनत्वात् । कावयेदाह्न कर्मैव ‘परम्’ उच्यते सर्वदेशाधिपतित्वरूपसाम्राज्यफल-
 साधनत्वात् । राजा तु साधाम्यस्याधिक्यमाह—कामयेत वै राजेति ॥ १३ ॥ १३ ॥

अथ वाजपेयस्य साम्रज्यफल दर्शयति—स यो वाजपेयेनेति । ‘स’ सम्राट् वाजपेयराज्ञी ‘इदं’ परि-
 दृश्यमान ‘सर्वं’ जगत् ‘संवृद्धं’ सबर्धयति, बर्धोऽकरोतीत्यर्थः । एवं साम्राज्यफल वाजपेय विवाय तत्र
 कर्मादौ सावित्रहोम विधत्ते—स कर्मणः कर्मण इति । कर्मणः कर्मण इति वी-सया सर्वकर्मादौ कर्तव्यत्वमभिधी-
 यते । येषां कर्मणाम्पक्षी सावित्रहोमः कर्तव्यः, तां कर्माणि कात्यायनेन सङ्गृहीतानि—“ देवमदितरेति जुहोति
 यजत्यादिषु, ६१ इदं दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात्, ऋषणवेत्ताहम्भग्यप्रवर्गोत्सादात्मिप्रणयनद्विर्दोताम्रविभोगा सद-
 भाप्रीप्रशिष्यनित्यनवसर्वात्तरीप्रहणपरैश्चलेषु च कर्मान्तरत्वात् ” इति ॥ (का० श्रौ० सू० १४-११-१३)
 तत्र मन्त्र विधत्ते—देव सखितरिति । तस्य मन्त्रस्थापमर्थः, हे ‘सखितः देव’ प्रेरक भन्तरामित्, ‘यज्ञं’
 वाजपेय ‘प्रसुब’ प्रवर्तय, ‘यज्ञपतिं’ यजमान ‘भगाय’ अनुष्ठानरूपार्थभरत्वं ‘दिदर’ दिवि मवः यो
 ‘गन्धर्व’ सवित्रस्तुमहाम् ‘वेत्ता’ केताम् पुनरिति, प्राणिना विद्वान्नि शौरयन् मवति, स ‘बः’
 अस्माकं ‘वेत्ता’ वाजपेयविज्ञानं ‘पुनरनु’ शौरयन् । वाचस्पतिः प्रजापतिश्च मविवाइनुज्ञातः ‘न’ अस्मदीय
 ‘वाज’ इतीह्यमन्त्रम् अथ अस्मिन्मन्त्रे ‘सवदु’ स्वदयन् ॥ १४ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपधावत्सविता वै देवानां प्रस-
वितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुजयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासु-
वत्सवितृप्रसूत उजयदेवमैवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुजयानीति तदस्मै
सविता प्रसविता प्रसीति वत्सवितृप्रसूत उजयति ॥ १५ ॥

तस्मादाह । देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भूगाय । दिव्यो
गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदत्तु स्वाहेति
प्रज्ञापतिर्वै वाचस्पतिउत्रं वाजः प्रज्ञापतिर्न इदमग्यात्रं स्वदत्त्वित्ये-
वैतदाह स एतामेवाहुतिं जुहोत्या इवः सुत्याया एतद्वचस्यैतत्कर्मारब्धं
भवति प्रसन्न एतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-१ ॥ (१. १.) ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः सवितारं प्रसवायोपधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे
प्रसुव, त्वत्प्रसूत इदमुजयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तत् सवितृप्रसूत उजयत् ।
एतमेवैष एतत् सवितारमेव प्रसवायोपधावति । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव । त्वत्प्रसूत
इदमुजयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसीति । वत्सवितृप्रसूत उजयति ॥ १५ ॥

तस्मादाह—“देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भूगाय । दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः
केतं नः पुनातु, वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदत्तु स्वाहा” (वा० सं० १।१) इति । प्रज्ञापतिर्वै
वाचस्पतिः । अत्र वाजः । प्रज्ञापतिर्न इदमग्यात्रं स्वदत्त्वित्येवैतदाह । स एतामेवाहुतिं जुहोति ।
आं श्वः सुत्यायाः । एतद्वचस्यैतत्कर्मारब्धं भवति । प्रसन्न एतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥

सन्निहर्षादन बृहस्पतिसम्बन्धेन स्तौति—तद्यथैवाद इति । ‘अरः’ सन्निम्न विग्रहटे पूर्वस्मिन् काठे
पपा ‘बृहस्पतिः सवितारम्’ ‘उपधावत्’, ततः तस्मै सविता वातुहां दरी, एवम् ‘एवः’ इदानीन्तु-
होताग्निं तनेव ‘उपधावति’, तस्मै च ‘प्रसविता’ प्रेरयिता सविता प्रसीति, अनुजयानतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्मादाहेति । सावित्रहोमस्य संकुचवृत्तिं दर्शयति—आ श्वः सुत्याया इति । आह मर्यादायाम् । ‘श्वः ।
सुत्यायाः’ सुत्यादिनात् पूर्वम्, नोत्तरत्यर्थः । अत एव कात्यायनः—“ प्राक् सुत्यायाः ” इति ॥ (का०
श्री० सू० १४ । १२ ।) ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयसंहिताप्रकाशगोष्ठ्ये
प्रथमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५-१-१) ॥

अध्वंशं गृहाति । सर्वत्वायैव तस्माद्वा ऽध्वंशं गृहात्यथेतान्प्रज्ञाता-
नेवाग्निष्टोमिकान्प्रहान्गृह्णात्याश्रयणात् ॥ १ ॥

(ङ) अथ पृष्ठयान् गृहाति । तद्यदेवैतेर्देवा ऽचदजयन्तुदेवेषु ऽएतेरु-
जयति ॥ २ ॥

(त्य) अथ षोडशिनं गृहाति । तद्यदेवैतेनेन्द्र ऽचदजयन्तुदेवेषु एते-
नोजयति ॥ ३ ॥

(त्य) अथेतान्पञ्च व्याजपेयग्रहान्गृहाति । ध्रुवसदं त्वा नृपदं मनःसद-
मुपयामगृहीतोऽसृन्द्वाय त्वा जुष्टं गृहाम्येषु ते योनिर्हिन्द्राय त्वा जुष्टतम-
मिति सादयत्येषां वै लोकानामयमेव ध्रुव ऽइयं पृथिवीसमेवैतेन
लोकमुजयति ॥ ४ ॥

अंशं गृह्णाति सर्वत्वायैव । तस्माद्वाऽअंशं गृह्णाति । अथैतान् प्रज्ञातानेवाग्निष्टोमिकान् प्रहान्
गृह्णात्याश्रयणात् ॥ १ ॥

अथ पृष्ठयान् गृह्णाति । तद् यदेवैतेर्देवा उदजयन्तु, तदेवेषु एतेरुजयति ॥ २ ॥

अथ षोडशिनं गृह्णाति । तद् यदेवैतेनेन्द्र उदजयन्तु, तदेवेषु एतेनोजयति ॥ ३ ॥

अथैतान् पञ्च व्याजपेयग्रहान्गृह्णाति—“ ध्रुवसदं त्वा नृपदं मनःसदम्, उपयामगृही-
तोऽसृन्द्वाय त्वा जुष्टं गृहाम्येषु ते योनिर्हिन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्येषां वै लोकानामयमेव ध्रुव ऽइयं पृथिवीसमेवैतेन
लोकमुजयति ॥ ४ ॥

एव विहितं वाजपेये महविशेषा द्वितीयरात्रौऽभिधीयन्ते, प्राकृतास्त्वितिदिश्यन्ते, तत्र तावदक्षुप्तं विषये-
अंशं गृह्णातीति । ‘ अंशु ’ सोमग्रह सोमद्रव्येण गृहीतात् । ‘ सर्वत्वाय ’ स्वविरहप्रयुक्तपूततादोषपरिहारेण
ग्रहस्य समृद्धये इत्यर्थः । अंधद्रव्यमोपप्राकृतत्वेन बोधकादप्राप्तपेरिह विधानं युक्तम् । अत एवापस्तम्ब-
ज्जातृव्यवतादाऽन्यो गृहीतव्यो बुभूक्षताश्चाली न सर्वत्र गृहीतव्यौ वाजपेये रात्रौसूये सजे सर्वदेवते” (आ० श्रौ०
सू० १२।८।१२।१२) इति । अथ प्रकृतिगत्यानुशास्त्रार्थमादीनितिदिशति—अथैतानिति । ‘ प्रज्ञातान् ’
प्रतिज्ञान् ‘ आग्निष्टोमिकान् ’ अग्निष्टोमे विहितान् ‘ प्रहान् ’ ‘ आ आश्रयणात् ’ आश्रयणपर्यन्तान्, गृहीयात् ।
उपाश्रयन्तवर्गौ, ऐश्वर्यावमेवावस्थापितान्, शुक्रामन्विनौ, आश्रयणञ्च गृहीयादित्यर्थः ॥ १ ॥

अयातिमात्रान् विषये—अथ पृष्ठयानिति । ‘ पृष्ठयान् ’ अतिप्राधान्यम् । ते हि पृष्ठस्तोत्रसम्बन्धात् पृष्ठया
इत्यर्थः । पृष्ठपददे प्रतिदिवसमेकैकस्य, विधिविति सर्वपृष्ठे वैकाहे ग्रहणात् एतेषां पृष्ठपञ्चज्ञा । तथा च
चतुर्थकाण्डे समावृत्तम्—“ अग्निर्दसूर्पो अतिप्राधान्यं ददशु ”—इत्यारम्भ, “ तान् वै पृष्ठये षडे गृहीयात्,
पूर्वं षडह आश्रयमेव प्रयमेऽहैनेन्द्र द्वितीये सौर्ये तृतीये एवमवान्चदम् ”—इति, तथा “ विधिविति सर्वपृष्ठ एकाह
एव गृह्यन्ते”—इति च (श प. ४।१।४।२—१३) तेषां प्रकृतिगता निवसदस्त्वैव शाखान्तरवत्; सङ्ख्यान-
तनुपदेशात् । अत्र कात्यायन—“ प्रातस्सवनेऽतिप्राधान्यं गृहीत्वा षोडशिनम् ” (का.श्रौ.सू. १।४।२६) २॥२

प्रहान्तराणि विषये—अथैतान् पञ्चेति । सूत्रेण हि—“ पञ्च चिन्दान्, ध्रुवसदमिति प्रतिपन्नम् ” (का.श्रौ.सू.

(त्य) अप्सुषुदं त्वा । धृतसुदं व्योमसुदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्येषां वै लोकानामयमेव व्योमेदमन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकमेवैतेनोजयति ॥ ५ ॥

पृथिविसुदं त्वा । (त्वाऽन्त) अन्तरिक्षसुदं दिविसुदं देवसुदं नाकसुदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्येष वै देवसुत्राकसुदेष ऽएव देवलोको देवलोकमेवैतेनोजयति ॥ ६ ॥

सोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि, एष ते योनिः, इन्द्राय त्वा जुष्टतमम्"—(वा.सं. ५।२) इति सादयति । एषां वै लोकानामयमेव ध्रुवः—इयं पृथिवी इममेवैतेन लोकमुजयति ॥ ४ ॥

"अप्सुषुदं त्वा धृतसुदं व्योमसुदम्, उपयामगृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्"—(वा.सं. ५।२) इति सादयति एषां वै लोकानामयमेव व्योम—इदमन्तरिक्षलोकमेवैतेनोजयति ॥ ५ ॥

"पृथिविसुदं त्वाऽन्तरिक्षसुदं दिविसुदं देवसुदं नाकसुदम्, उपयामगृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्"—(वा.सं. ५।२) इति सादयति । एष वै देवसुत्राकसुद । एष एव देवलोकः । देवलोकमेवैतेनोजयति ॥ ६ ॥

(१।२।१२७) अथैतान् तेषां पञ्चानां प्रधानां पञ्च मन्त्रान् विचष्टे—ध्रुवसुदं त्वेत्वादिना । तत्र, प्रथममग्रमन्त्रस्यायमर्थः—' ध्रुवसुदं ' ध्रुवे स्थिते भूलोके सीदन्तम्, ' वृषद ' वृष नेतृ सीदन्तम्, ' मनस्वदं ' मनसि वर्चमानं ' त्वा ' त्वां प्रहम् ' इन्द्राय ' जुष्टम् ' अधिकृतं ' गृह्णामि ' त्वं तु ' उपयामगृहीतोऽसि ' पृथिव्यात्मकेन पात्रेण गृहीतोऽसि, " इयं वा उपयामः"—(वा.प. १।१।२।७) इति ध्रुवे : । अत्र भिन्नमन्त्रः, यत् उपयामगृहीतोऽसि अतस्त्वां गृह्णामि । ' ते ' तत् एव परब्रह्मसो ' योनिः ' स्थानम्, तस्मात् ' इन्द्राय ' ' जुष्टतमम् ' अतिप्रियतमं त्वानिह सादयामीति । " एष ते योनिः "—इति मन्त्रान्वयमागस्य विनियोगमाह—सादयतीति । मन्त्रगतं ध्रुवपद व्याचष्टे—एषां वा इति । ' एषां लोकानां ' भूमादीनाम् 'अथ' परिरक्ष्यमानो लोकः ' ध्रुवः ' । इदमन्त्रस्यायमर्थः—इयं वै पृथिवीति ॥ ४ ॥

अप्सुषुदमिति । द्वितीयमग्रमन्त्रस्यायमर्थः, अप्सु सीदन्तमिषुषुषु तम्, धृते सीदन्तम्, ' योनिः ' अन्तरिक्षे सीदन्तम् । उपयामगृहीतोऽसीन्वादि पूर्वेषु समानार्थ इति नेह विनियते । व्योमसुदिति पदस्य तात्पर्यमाह—इदमेव व्योमेति । विशेषण ओम् अवन व्याप्तिर्यस्य तद्व्योम । तदेव ' अन्तरिक्षम् ' तदेतद्वितीयमग्रमेन विनियतम् मन्त्रात्पर्यः ॥ ५ ॥

पृथिविसुदमिति । तृतीयमग्रमन्त्रस्यायमर्थः—पृथिव्यादिषु लोकेषु सीदन्तमत एव देवसुदम् । लोकत्रयाभिमानिषु अग्निवायुर्बर्षे, अन्येभ्योऽग्निदिषु च आसीदन्तम् । ' नाकसुदम् ' न विद्यते अर्कं दुःखं यस्मिन्निति नाकः स्वर्गो-

(त्य) अपाथँ रसमुद्रयसथँ सूर्ये सन्तथँ समाहितम् । अपाथँ रसस्य यो रसस्तं वो गृहाम्युत्तमुपयामुगृहीतोऽसुन्द्राय त्वा जुष्टं गृहाम्येष ते योनिःसुन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्येष वाऽअपाथँ रसो योऽयं पवते स एष सूर्ये समाहितः सूर्यात्पवत्स एतमेवैतेन रसमुज्जयति ॥ ७ ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयः । (यो) व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिपमूर्जथँ समग्रभमुपयामुगृहीतोऽसुन्द्राय त्वा जुष्टं गृहाम्येष ते योनिःसुन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्यूर्ग्व रसो रसमेवैतेनोजयति ॥ ८ ॥

“ अपा रसमुद्रयसं सूर्ये सन्तं समाहितम् । अपा रसस्य यो रसः, तं वो गृहाम्युत्तमम्-उपयामुगृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृहामि, एष ते योनिः, इन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ”-(वा. सं. १ । ३) इति सादयति । एष वाऽअपा रसो योऽयं पवते । स एष सूर्ये समाहितः । सूर्यात् पवते । एतमेवैतेन रसमुज्जयति ॥ ७ ॥

“ ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिपमूर्जं समग्रभम्-उपयामुगृहीतोऽसि । इन्द्राय त्वा जुष्टं गृहामि, एष ते योनिः, इन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ”-(वा. सं. ८ । ४) इति सादयति । ऊर्ग्व रसः । रसमेवैतेनोजयति ॥ ८ ॥

देवलोक । अत एव स्वर्गपदस्य सुखवाचकत्वमन्यत्रोक्तम्-“यत्र दुःखेन सम्मिश्रं च च प्रस्तमनन्तरम् । अभि-
लाषेणनीतं च सुखं स्वर्गपदोदसम् ” इति । सत्र वाक्यमप्यद व्याचष्टे-एष एव देवलोक इति ॥ १ ॥

अपां रसमिति । चतुर्थप्रश्नमन्त्रस्यायमर्थः-‘ अपां ’ ‘ रसं ’ सारभूतम्; उदकस्यैव सोमरसत्वेन परिणतं-
नन्तः । ‘ उद्रयसन् ’ उद्रच्छन्तम् । “ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसन्नधादनेषु ” (भा. पा. अ. प. १८)
इत्यस्मादसुति रूपम् । यद्वा, वय इत्यमनाम्, (निघ. २ । ७ । ७) उद्रुतमन्न जीवेन वा शस्मिन् । सोम-
रसोऽहमूर्तो जीवमहेतुश्च, “ अपाम सोमममृता अभूम् ”-(अ. सं. ८ । १८ । १) इत्युक्तावात् । ‘ सूर्ये ’
‘ सन्तं ’ विद्यमानं ‘ समाहितं ’ तत्रैव सम्प्रादितम्; रसस्येन्द्रादिरूपस्य आदित्ये एवावस्थानात् । ‘ अपां ’
‘ रसस्य ’ सारभूतस्य वृद्धीरूपेण परिणतस्य सोमस्य ‘ यो रसः ’ दशपवित्रापवमन्, तम् आपः ! ‘ वः ’
‘ पुष्पांतं संवन्धितम् ’ उत्तमम् । उक्तं स्वस्य ‘ गृहामि ’ । उपयामेत्यादि । व्याख्यातम् । मन्त्र व्याचष्टे-
एष वा अपामिति । ‘ योऽयं पवते ’ दशपवित्रम् स्रवति, ‘ सः ’ अपां रसः । एष सूर्ये इति । ‘ एषः ’
सह सोमरस, उदकात्मता पूर्व ‘ सूर्ये ’ समाहितः । सम्यगवस्थितः, इदानीं ‘ सूर्यात् ’ सूर्यात्मकाद् दश-
पवित्रात् ‘ पवते ’ स्रवति ॥ ७ ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतय इति । पञ्चमप्रश्नमन्त्रस्यायमर्थः-‘ ग्रहाः ’ गृहान्त इति ‘ ग्रहाः ’ सोमाः । ‘ ऊर्जाहुतयः ’
ऊर्जमन्तं सवनीयं पुरोडाशमग्निद्वयं दूषयामाः; यद्वा, अनाहुतिमृता वृषम् । ‘ विप्राय ’ मेवाग्निने, स्वापेक्षित-
फल्यग्निरूपाय वा यजमानाय । ‘ मतिं ’ विवक्षितान् बुद्धिं ‘ व्यन्तः ’ व्यन्तोऽनुमन्तो भवतेति शेषः ।

तान्वाऽएतान् । (त्यु) पुञ्च व्वाजपेयग्रहान्गृह्णाति प्रजापतिं वाऽएष वुञ्जयति
यो व्वाजपेयेन युजते संवत्सरो वै प्रजापतिः पुञ्च वाऽऋतुवः संवत्सस्य
तत्प्रजापतिमुञ्जयति तस्मात्पुञ्च व्वाजपेयग्रहान्गृह्णाति ॥ ९ ॥

(त्यु) अयं सप्तदश सोमग्रहान्गृह्णाति । सप्तदश सुराग्रहान्प्रजापतेर्व्याऽएते-
ऽअन्धसी यत्सोमश्च सुरा च ततः सत्यं श्रीं श्रीज्योतिः सोमोऽनृतं पाप्मा
तमः सुरैर्तुऽएवैतदुभे ऽअन्धसी ऽवुञ्जयति सर्वं वा ऽएष इदमुञ्जयति यो
व्वाजपेयेन युजते प्रजापतिं ह्यमुञ्जयति सर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ १० ॥

तान्वाऽएतान् पुञ्च व्वाजपेयग्रहान्गृह्णाति । प्रजापतिं वाऽएष वुञ्जयति-यो व्वाजपेयेन युजते ।
संवत्सरो वै प्रजापतिः । पुञ्च वाऽऋतुवः संवत्सस्य । तत् प्रजापतिमुञ्जयति । तस्मात्पुञ्च व्वाज-
पेयग्रहान्गृह्णाति ॥ ९ ॥

अयं सप्तदश सोमग्रहान् गृह्णाति । सप्तदश सुराग्रहान् । प्रजापतेर्व्याऽएतेऽअन्धसी-यत् सोमश्च
सुरा च । ततः सत्यं श्रीः-ज्योतिः-सोमः । अनृतं पाप्मा । तमः-सुरा । एतेऽएवैतदुभेऽअन्धसी
ऽवुञ्जयति । सर्वं वाऽएष इदमुञ्जयति-यो व्वाजपेयेन युजते । प्रजापतिं वुञ्जयति । सर्वमु ह्येवेदं
प्रजापतिः ॥ १० ॥

‘विशिष्टाणि’ ‘‘ शिष्टे हन् नातिके वा ’’-(निरुक्त १ । ४ । १) इति हि यास्कवचनम्; इह हि हन्
गृणेत, तत्र नव कर्म शिष्टिपम्, विगलं शिष्टिष्वेवां ते । अत्र हनुन्यापाद्यामावात् शोभनाभिषवसक्तता
स्त्यर्थः । पद्मा, विशिष्टानि शिष्टिनाणि हनुन्यानीयानि पात्राग्राणि, तत्पर्यन्तं, तेषां ‘ वः ’ युष्माके सम्बन्धिनम्,
‘ इवम् ’ अन्नम् ‘ ऊर्गम् ’ बलग्रहं सोमस्य ‘ समग्रम् ’ ‘ ह्यग्रहोर्गः ’ (पा. सू. १ । १ । १४) समग्रहम्,
समृद्धिम् । शिष्टं पूर्वम् । ऊर्ग-शब्दसूचितमर्थमाह-ऊर्गं वै रस इति ॥ ८ ॥

ग्रहाणां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति-तान्वा एतानिति । वाजपेययागस्य स्वरूपावसिद्धार्थत्वात् प्रजापतेश्च संव-
त्सरावस्य पञ्चतुल्यत्वात् ग्रहाणां पञ्चसङ्ख्या युक्त्यर्थः ॥ ९ ॥

ग्रहातराणि सप्तधाणि विधत्ते-अयं सप्तदशेति । गृह्णाति इति ग्रहाः सोमाः, सोमाश्च ते ग्रहाश्चेति विग्रहः,
सोमस्य वा ग्रहाः । उभयेषां ग्रहाणां द्वयद्वयमन्यत्र प्रशंसति-प्रजापतेर्व्या इति । ‘अन्धसी’ अन्धे इत्यर्थः । सत्यं
श्रीः ज्योतिः सोमः । सत्य-श्री-ज्योतिरात्मकत्वं सोमस्य, इतरस्यास्तु ‘अनृतं पाप्मा तमः’-अनृतपापतमोरूप-
त्वं । पापेति दारिद्र्यम् ॥ १० ॥

१-पुञ्चवर्षेति परिसङ्ख्येतिग्रन्थेऽदोमः । का० श्री० सू० १४ । २० २-सप्तदशपदम् । सोमग्रहान् गृह्णातीति सूत्रेण ।
येन च दावः सोमः चकार गृह्णाति । अ० श्री० सू० १४ । २८ । २९ ।

स अत्सप्तदश । सोमग्रहान् गृह्णाति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः
स यावानेव यज्ञो यावत्पस्य मावा तावतेवास्यैतत्सत्यथ श्रियं ज्योति-
रुज्जयति ॥ ११ ॥

(त्व) अथ अत्सप्तदश । सुराग्रहान् गृह्णाति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजा-
पतिर्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्पस्य मावा तावतेवास्यैतदुत्तं पाप्मानं
तुमऽज्जयति ॥ १२ ॥

तुऽज्जये चतुस्त्रिंशद्देवाः सम्पद्यन्ते । अथस्त्रिंशद्देवाः प्रजापति-
श्चतुस्त्रिंशत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १३ ॥

(त्व) अथ यत्र राजानं क्रीणाति । तद्दक्षिणतः प्रतिवेशतः केशवात्पुरु-
पात्सीसेन परिस्रुतं क्रीणाति न वा ऽएष स्त्री न पुमान्युत्केशवः पुरुषो

स यत् सप्तदश सोमग्रहान् गृह्णाति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । स यावानेव यज्ञो
यावत्पस्य मावा—तावतेवास्यैतत्सत्यं श्रियं ज्योतिरुज्जयति ॥ ११ ॥

अथ यत् सप्तदश सुराग्रहान् गृह्णाति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । स यावानेव
यज्ञो यावत्पस्य मावा—तावतेवास्यैतदुत्तं पाप्मानं तुम उज्जयति ॥ १२ ॥

तेऽजये चतुस्त्रिंशद्देवाः सम्पद्यन्ते । अथस्त्रिंशद्देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तत् प्रजापति-
मुज्जयति ॥ १३ ॥

अथ यत्र राजानं क्रीणाति—तद्दक्षिणतः प्रतिवेशतः केशवात्पुरुषात् सीसेन परिस्रुतं क्रीणाति ।
न वाऽएष स्त्री, न पुमान् युत्केशवः पुरुषः । यद्दह पुमान्—तेन न स्त्री । यद्द केशवः—तेनो न

उत्सप्तदशान् प्रजापत्यात्मकत्वेन स्वीति—स अत्सप्तदशेति । प्रजापतेः सप्तदशत्वम् " आश्रावय " इत्यादि
सप्तदशाष्टमन्त्रात्मकत्वादित्यवगन्तव्यम् स एव यज्ञः, आश्रावयेत्यादिमन्त्राभावे यज्ञभ्यामिहेः । श्रूयते च
" प्रजापतिर्देवैः—" इति । अतः " यज्ञः " " यावान् " यत्परिमाणं, कियत्सप्तदशादयम् इत्यर्थः ।
" यावती " मात्रा परिमिति, " तावतेव " सप्तदशसोमग्रहणा यज्ञेन " अत्येतन् " अस्य यज्ञात्मकस्य प्रजापतेः
सत्त्वादिकं यथा कजित्वान् मन्त्रमिति ॥ ११ ॥

अथ अत्सप्तदशेति । यथा सोमग्रहाण्य योजितम्, एवमेव सुराग्रहाण्य योजयम्, एताज्जगत् विशेष—उत्र
सप्तदशजगत्प्रति, अत्रानुनादेर्निषत्ताज्य इति ॥ १२ ॥

द्वित्रिंशदाणां सङ्ख्या निश्चित्वा स्वीति—त उभये चतुस्त्रिंशदिति । यद्यौ वसव एकादश द्वा द्वादशादित्या
दृश्यवत्कुर्यादिति " अथस्त्रिंशद् " देवताः, " प्रजापतिः " तु " चतुस्त्रिंशः " इति ॥ १३ ॥

प्रहृतं सोमकणविविमनूय परिमुक्कणं विधत्ते—अथ यजेति । " यत्र " प्रदेष्टे " राजान " सोमजता—

१—" आश्रावयेति चतुस्त्रिंशत् सोमकणं यजिष्यते यजेति द्विंशत् वे यजिष्यते इति एवमुक्तं द्विंशत्वे यजिष्यते इति सप्तदश
प्रजापतिः " इति (नै० ब्रा० ११५ । ११ । १)

२—" अथस्त्रिंशद्देवैः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशत्प्रजापतिमुज्जयति " इति । ब्रा० १० ब्रा० ११ । ११ । १ । अथस्त्रिंशद्देवैः प्रजापतिः ।

चटह पुमांस्तेन न स्त्री ब्रह्म केशवस्तेन न पुमांस्तेतदुयो न द्विरप्यं वत्सीतं
नैष सोमो न सुरा वृत्परिबृत्तस्मात्केशवात्पुरुषात्सीसेन परिबृत्तं कीणाति १४

(त्व) अथ पूर्वेषुः । (द्रौ) द्रौ खरौ कुर्वन्ति पुरोऽध्वमेवान्यं पश्चादध्व-
मन्यं नेत्तोमग्रहांश्च सुराग्रहांश्च सह सादयामेति तस्मात्पूर्वेषु द्रौ खरौ
कुर्वन्ति पुरोऽध्वमेवान्यं पश्चादध्वमन्यम् ॥ १५ ॥

पुनात् । नैषदपो, न द्विरप्यं-वत्सीतम् । नैष सोमो, न सुरा वृत्परिबृत् । तस्मात् केशवात्पुरुषा-
त्सीसेन परिबृत्तं कीणाति ॥ १४ ॥

अथ पूर्वेषु द्रौ खरौ कुर्वन्ति-पुरोऽध्वमेवान्यम्, पश्चादध्वमन्यम् । नेत्तोमग्रहांश्च सुराग्रहांश्च सह
सादयामेति । तस्मात् पूर्वेषु द्रौ खरौ कुर्वन्ति-पुरोऽध्वमेवान्यम्, पश्चादध्वमन्यम् ॥ १५ ॥

ग्रहं सम्पृचो स्थः सं मा भट्टेण पृङ्गमिति नेत्पापमिति ब्रवावेति तो
पुनर्विहरतो विपृचो स्यो चि मा पाप्मना पृङ्गमिति तद्यथेयीकां मुञ्चाद्वि-
वृहदेवमेनं सर्वस्मात्पाप्मनो विवृहत्स्तस्मिन् तावच्चनेनो भवति
यावत्तृणस्याये तो सादयतः ॥ १८ ॥

(तोऽया) अयाच्यर्थः । (हिं) द्विरण्यपात्रेण मधुग्रहं गृह्णाति तं मध्ये-
सोमग्रहाणां सादयत्ययोक्त्यं गृह्णात्यय ध्रुवमयेतान्सोमग्रहानुत्तमे
स्तोत्रश्रुतिजां चमसेषु व्यवनीय जुहति तान्भक्षयन्त्यय माप्यन्दिने
सुवने मधुग्रहस्य च सुराग्रहाणां चोद्यते तस्यातः ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-२ ॥ (१.२.) ॥

सं मा भट्टेण पृङ्गम् ”-इति । नेत्पापमिति ब्रवावेति । तो पुनर्विहरतः । “ विपृचो स्यो, वि
मा पाप्मना पृङ्गम् ”-(बा. सं. ९।४) इति । तद्यथेयीकां मुञ्चाद्विवृहदेवमेनं सर्वस्मात्पा-
प्मनो विवृहत् । तस्मिन् तावच्चनेनो भवति-यावत्तृणस्याग्रम् । तो सादयतः ॥ १८ ॥

अयाच्युर्द्विरण्यपात्रेण मधुग्रहं गृह्णाति । तं मध्ये सोमग्रहाणां सादयति । अयोक्त्यं

ग्रहस्य, सन्निकटस्थ प्रदेश एव सुग्रहस्य । “ तर्पण्यवतः सामीप्ये ”-(पा. सू. ८।१।७) इति
द्विवचनम् । धारणमन्त्र विभक्ते-सम्पृचो स्थ इति । तत्कार्यः-वाग्द्वयमप्ये एकैकस्योत्तप्रदेशे धारणाद
उभयोर्द्विवचन मन्त्रे ‘ सम्पृचो ’-इति, ‘ पृङ्गम् ’-इति च द्विवचनमुक्तम् । हे सोमसुगृहो ! ‘ सम्पृचो ’
संशृष्टो ‘ स्थः ’ यतो पुनो सम्पृक्तमभवत्तम्, अतो ‘ मा ’ नाम् अति ‘ भट्टेण ’ प्रजादिना ‘ प्रजा वै मद्रम्,
पशवो मद्रम् ”-(तै. भा. १।३।४।१) इति श्रुतेः । ‘ पृङ्गम् ’ संवोजयतमिति । कात्यायनस्तु
शाम्बान्तरानुसारेण धारणाहरणमन्त्रयोः प्रत्येकं ब्रह्मचर्येनोद्वाहत्-“ अक्षान्तिकमणं प्रहायान्, उपर्यु-
पर्यक्षमन्त्रयुर्वारपत्यवोऽयो नेष्टा सम्पृचाविति, विवृचाविर्विहरतः ”-(बा. श्रौ. सू. १४।११-१२) इति ।
प्रयोजनकथनमुखेन मन्त्रस्य तात्पर्यमाह-नेत्पापमिति ब्रवावेति । यद्युभयोर्द्विप्रोवर्णसमये सम्पृक्तवाचकमन्त्रे
‘ भट्टेण पृङ्गमिति ’ यत् प्रार्थनम्, तत् सुराग्रहं पापान्तिवैव नैव ब्रवावेत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अथप्रदेशात्
स्योः स्वतः प्रदेशोऽवस्थापन समन्त्रकं विभक्ते-तो पुनर्विहरत इति । हे ग्रहो ! ‘ विपृचो ’ विपुक्तो ‘ स्थः ’ ।
एत एवम्, अतो ममादि प्रार्थनां विवोजयतमिति । मन्त्रस्योत्तरप्राप्तं व्याचष्टे-तद्यथेयीकामिति । यथा
‘ मुञ्चात् ’ मुञ्चतृणात् ‘ सर्वस्मात् ’ मध्यवर्तिनृणं ‘ विवृहत् ’ पृथक् ऊर्ध्वत्, ‘ एवम् ’ ‘ एनं ’ यजमानं
‘ सर्वस्मात् ’ ‘ पाप्मनः ’ पापान् ‘ विवृहत् ’ शो ग्रहो वाऽप्ययुनेष्टरी । एतदेव-तस्मिन् तावच्चनेन ।
‘ यन् ’-शब्दोऽप्यर्थः । (अम. को. ३।४।३) असाकले तु विचनेति । यावत् तृणाय तावन्मात्रं
स्वनमसि ‘ पुनः ’ पात्रं ‘ तस्मिन् ’ ‘ न ’ भवति ॥ १८ ॥

अथ मधुग्रहदर्शनं विभक्ते-अयाच्युर्मिति । तस्य सादनप्रदेशं विभक्ते-तं मध्य इति । अत्र कात्यायनः-

आग्नेयमग्निष्टोमऽआलभते । (तेऽग्नि) अग्निर्वा ऽअग्निष्टोमोऽग्निष्टोम-
मेवैतेनोजयत्यैन्द्राभ्युक्थ्येभ्य ऽआलभत ऽऐन्द्राग्रानि वा ऽउक्थान्युक्था-
न्येवैतेनोजयत्यैन्द्रो ऽपोडशिन ऽआलभत ऽइन्द्रो वै पोडशी पोडशिन-
मेवैतेनोजयति ॥ १ ॥

युद्धाति । अयं ध्रुवम् । अथैतान्त्सोमग्रहान् उत्तमे स्तोत्रप्रकृतिनां चमसेषु व्यवनीय जुहति ।
सान्मभयति । अयं माध्यन्दिने सवने मधुग्रहस्य च सुराग्रहाणां चोचते । तस्यातः ॥ १९ ॥

आग्नेयमग्निष्टोमऽआलभते । अग्निर्वाऽअग्निष्टोमः । अग्निष्टोममेवैतेनोजयति । ऐन्द्राभ्युक्थ्येभ्य
आलभते । ऐन्द्राग्रानि वाऽउक्थ्यानि उक्थान्येवैतेनोजयति । ऐन्द्रं पोडशिनऽआलभते । इन्द्रो वै
पोडशी । पोडशिनमेवैतेनोजयति ॥ १ ॥

“ हिरण्येन मधुग्रहं गृहीत्वा खरमध्ये सधयति ”—(का. श्रौ. सू. १४ । ३४) इति । अयं प्राकृता-
भ्युक्थ्यध्रुवग्रही दर्शयति—अयोक्थ्यमित्यादिभ्यः कृता अनयोभ्योदकादेव ग्रहणं तिष्ठमिति सूत्रितम्—“उक्थ्यादि”
(का. श्रौ. सू. १४।३४) पृथग्ग्रहणप्रसङ्गाद्विविधग्रहाणां होमकाल मधुग्रह च विच्ये—अथैतान्त्सोमग्रहानिति ।
‘एतात्’ प्रातस्सवने गृहीतात् सोमग्रहान् । ‘उत्तमे स्तोत्रे’ तृतीयसवने बृहत्स्तोत्रे वाजपेयसंस्थापननिमित्ते श्रुते
सति ‘ऋत्विजां चमसेषु’ । व्यवनीय ‘व्यवस्यन् कृत्वा जुहुयुर्भक्षयेयुः’ । तथामहात् सुराग्रहाणां मधुग्रहस्य च
माध्यन्दिनसवनमध्ये विनियोगो भविष्यतीत्याह—अयं माध्यन्दिन इति । ‘उचते’—इति, “वद व्यवक्ता वाचि”—
(वा. पा. ब्रा. प. १०।३४) कर्मणि यङि सम्प्रसारणम् । एतेषां होमास्तावत् तद्विनियोगप्रकारोऽपि “अयाप्य-
युष्मं यजमानश्च पूर्वया द्वारा मधुग्रहमादाय निष्कामन्.”—इत्यारम्भम्, “अयं नेष्टाऽपरया द्वारा सुराग्रहानादाय
निष्कामति”—इत्यादिना अस्मिन्नेवाप्याये वक्ष्यत इत्यर्थः । (श्र. प. १।१।१।१८) । तस्यात इति ।
‘अतः’ सोमग्रहोममक्षणप्रतिपादनानन्तरं ‘तस्य’ आग्रातस्य सुराग्रहविविनियोगप्रतिपादकवाक्यस्य पाठानु-
सन्धानं कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाख्ये

पथमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीये बक्ष्यणम् ॥ (१-१-२) ॥

तृतीये पञ्चतन्त्रमभिधीयते । तत्र ताम्रद्वारापेयस्याग्निष्टोमोक्थ्यचोदयति राजसंस्थान्मधुग्रहान् सर्वप्रत्यवरोध-
कावमस्तीति वैदिकप्रसिद्धिः तत्तत्कृत्वसाधारणपञ्चमद्वावे सत्युपपद्यते, नान्यथा । तथा च तैत्तिरीयकम्—“मक्ष-
वादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न पोडशी नादित्यत्र”, अयं कस्माद् वाजपेये सर्वे यजत्रतोऽनुरूप्यन्त
इति, पशुमिरिति ब्रूयात्—(तै. ब्रा. १।३।१।१) इति । यज्ञशब्देन यजनिचोदिता वषट्कारप्रदाना अङ्ग-
प्रधानभूता पागा अभिधीयन्ते । तत्समूहस्य एकफलसाधनावाप्तृत्वान् कर्मविशेषः क्रतुरित्यर्थः । अतस्तान-
ग्निष्टोमदिगतान्नेयादिसवनीयपरत्वं विच्ये—आग्नेयमग्निष्टोम इति । तत्राग्निष्टोमस्य द्वादशस्तोत्रशास्त्राणि;
उक्थ्यस्य उक्थ्यत्रयेण पञ्चदश, पोडशिनः षोडशस्तोत्रेण सह षोडश; वाजपेयस्य बृहत्स्तोत्रेण सह सप्तदश, अति-

सारस्वतुं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते । तदेतदुनतिगुत्रे सति रात्रे रूपं
क्रियते प्रजापतिं वाऽएष उचयति यो वाजपेयेन यजते संवत्सरो वै
प्रजापतिस्तदेतेन सारस्वतेन रात्रिमुचयति तस्मादेतदुनतिगुत्रे सति रात्रे
रूपं क्रियते ॥ २ ॥

(तेऽय) अथ मरुद्भ्य उच्येभ्यः । (भ्यो) वृक्षां पृथिमालभतऽइयं वै
वृक्षा पृथिथिदिदमस्यां मूलि चामूलं चाग्राधं प्रतिष्ठितं तेनेयं वृक्षा

सारस्वतं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते । तदेतदुनतिगुत्रे सति रात्रे रूपं क्रियते । प्रजापतिं वाऽएष
उचयति—यो वाजपेयेन यजते । मन्वत्सरो वै प्रजापतिः । तदेतेन सारस्वतेन रात्रिमुचयति ।
तस्मादेतदुनतिगुत्रे सति रात्रे रूपं क्रियते ॥ २ ॥

अथ मरुद्भ्य उच्येभ्यो वृक्षां पृथिमालभते । इयं वै वृक्षा पृथिः—यदिदमस्यां मूलि चामूलं चाग्राधं
प्रतिष्ठितम् । तेनेयं वृक्षा पृथिः । अग्रं वाऽएष उचयति—यो वाजपेयेन यजते । अग्रपेयं इ वै

रात्रपरायण्येण सह षोडशियं एकोनविंशतिः पशूनाम् । तत्तत्कृतसाधारण्यं द्योतयितु-
मिष्टिमेगदिपशुनिधानम् । अग्निः स्तूयते अस्मिन्नि अग्निष्टोमो नाम साम, तस्मिन् विषयभूते 'आग्नेयमाल-
भते' । एतेन पशुना अस्मिन् वाजपेये अग्निष्टोमसंस्थं ऋतुमेवातुष्टिपशून् मवतीत्यर्थः । एवमुत्तराणि योग्यम् ।
'उच्येभ्यः' तूर्णमसत्त्वेन स्तूयमानेभ्योऽप्येभ्यस्त्रिभ्य उच्यस्तोत्रेभ्यः । इन्द्रादिदेवताकः पशुपटलमनीयः । 'षोड-
शिने' षोडशिलोत्राय 'ऐन्द्र' पशुम् आत्मने ॥ १ ॥

सारस्वतमिति । 'सप्तदशाय' सप्तदशसङ्ख्याशूकाय बृहत्स्तोत्राय 'सारस्वत' सारस्वतीदेवत्य पशुमाल-
भते । नन्वन्तिमदिदं बृहत्स्तोत्रं वाजपेयस्यासाधारणं ऽिदम् ; ध्यते हि—' वाक्ष्या बृहवः स्तोत्रम्'—
(ष. भा. १।३।४।२) इति । कथं वाजपेयं अतिरात्रान्तर्मात्र इत्याशङ्क्य, अनेन सारस्वतालम्बनेनातिरात्र-
स्यान्तर्मात्रं दर्शयति—तदेतदिति । 'अनतिरात्रे, सति' प्रस्तुते वाजपेये यत्र अतिरात्रान्तर्मात्रविधौ 'तदेतद्'
सारस्वतालम्बनं 'रात्रे' रात्रिपरायण्येत्यर्थः । 'रूपं क्रियते' अतिरात्रस्यासाधारण रूपं क्रियते तेन
वदन्तमन्त्रोपरि तिष्ठ इत्यर्थः । एतेषामाग्नेयादीनामग्निष्टोमादिसस्याचतुष्टयसारूप्यं सूत्रे दर्शितम्—'आग्नेयो-
ऽग्निष्टोमे सवनीयः पशु, ऐन्द्राग्नयोऽये द्वितीयः, ऐन्द्री इतिः षोडशिति तृतीयः, सरस्वत्ये चतुर्योऽतिरात्रे
मेयी वा, सारस्वती मेप्यतिरात्रे चतुर्यो' (का. श्री सू. ९।१७३—१७४) इति । नन्वन्तिरात्रान्तर्मात्राय रात्रि-
सामान्यपि कस्मात् प्रयोज्यान्त्यन आह—प्रजापतिं वा एष इति । प्रजापतेः सारस्वतस्य कृता सङ्ख्यासाम्यात्,
'शदश मासाः पञ्चतर्षः' इति सारस्वतस्य सप्तदशत्वम्, 'प्रजापतेरप्याश्रय्येभ्योऽसप्तदशाक्षरमन्त्रात्मकत्वात् ।
अतः सप्तदशेनैव बृहत्स्तोत्रेण सप्तदशात्मकप्रजापतेरुज्ज्वलिनि सिद्धेति प्रयोजनाभावाद्वाक्सि सामानि न प्रयोज्यानि ।
तस्मादुक्तविधे एवातिरात्रान्तर्मात्रः सार्वभौमिषाह—तदेतेन सारस्वतेनेति ॥ २ ॥

अथाम्य यज्ञस्यासाधारण्यं विवचे—अथ मरुद्भ्य इति । उच्येभ्यो वृक्षेभ्यो मरुद्भवो देवेभ्यः 'इति' ।

पृथिरुग्रं वाऽएष जुजयाति सो व्याजपेयेन युजतेऽन्नपेयश्चैव नमैतद्यु-
द्वाजपेयं विशो वै मरुतोऽन्नं वै विशाऽऽन्नेपेभ्य इत्युजित्याऽएव
दुर्वेदेऽऽन्नेपवत्यौ याज्यानुवाक्ये युद्यन्नेपवत्यौ न विन्देदपि येऽएव के
च मारुत्यौ स्यातां दुर्वेदोऽएव वशा पृथिर्यदि वशां पृथि न विन्दे-
दपि वैव का च वशा स्यात् ॥ ३ ॥

(तु) तस्या आवृत् । (ह्य) युज होता माहेन्द्रं ग्रहमनुशंसति तदस्यै
वपया प्रचरेयुरेव वा ऽहुन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो युन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैत-
न्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यश्चैव शस्त्रमिन्द्रो वै युजमानस्तुन्मध्यतु
ऽपुर्वैतद्युजमाने वर्धयि दधाति तस्मादस्या अन्न वपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥

नमैतद्-यद्वाजपेयम् । विशो वै मरुतः । अन्नं वै विशाः । उन्नेपेभ्य इत्युजित्याऽएव दुर्वेदे उन्नेप-
वत्यौ याज्यानुवाक्ये । युद्यन्नेपवत्यौ न विन्देद्-अपि येऽएव के च मारुत्यौ स्याताम् । दुर्वेदोऽएव
वशा पृथिः । यदि वशां पृथि न विन्देद् । अपि वैव का च वशा स्यात् ॥ ३ ॥

तस्या आवृत् । यज होता माहेन्द्रं ग्रहमनुशंसति-तदस्यै वपया प्रचरेयुः । एव वाऽहुन्द्रस्य
निष्केवल्यो ग्रहो युन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रम्, निष्केवल्यं शस्त्रम् । इन्द्रो वै
यजमानः । तुन्मध्यतु दधेयजमाने वर्धयि दधाति । तस्मादस्या अन्न वपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥

नावाक्यौ 'वशा' बन्ध्याम् आश्रमेत । उक्तं पशु बन्ध्यात्मत्वेन स्तौति-दुर्वै वै वशेति । ' इय ' भूमिः, वशा
इति । ' भूनेः पृथिरावमुपादयति- ' यदितम् ' ' अस्या ' भूमौ ' भूमि ' भूपत्यु स्यात्, ' अन्ते '
पश्चादिकम्, एषमुपयम् ' अन्नाय ' आश्रमम् अदन्तेयम् अन्नं ' प्रतिष्ठितम् ' ' तेन ' अस्याः पुद्गितम् । अस्म
पशोर्मरुदेवतात्वं प्रशंसति-अन्नं वा एष इति । ' वाजरेयम् ' इति यत्, तत् ' अन्नेपयम् ' । वाजशब्दोऽन्न-
वादी । अन्नम् अन्नविकारमूतं सुरादन्नं पश्यते अन्नेति हि न्युत्पत्तिः । ' मरुतः ' खलु ' विशाः ' प्रजाः,
" मरुतो दे देवानां विशाः " (तै. सं. २ । २ । ५ । ७) इति श्रुतेः । कपपेतावता मस्तामन्त्ररूपत्वं ।
तत्राह-अन्नं वै विश इति । ' अन्न ' ' वै ' खलु ' विश- ' प्रजाः, अन्नोपनिमनात् तच्छब्देन व्यपदिश्यन्ते ।
तेषामुन्नेपविशोपणस्य प्रयोजनमाह-उन्नेपेभ्य इति । तत्र वशावपाहोमे उन्नेपपदवत्यौ याज्यापुरोजनुवाक्ये
विचरे-दुर्वेदे उन्नेपवत्याविति । ' दुर्वेदे ' लघुव्यञ्जन्ये, अतस्ते एव सम्पादे इत्यर्थः । तथोमुदन्तं मत्वा
स्वयमेव श्रुतिः पशान्तरमाह-यद्युजेषवत्यादित्यादि । ' मारुत्यौ ' मरुदेवत्ये मरे वा । पशोरपि पुद्गिनवर्गास्या-
सामे पशान्तरं दर्शयति-दुर्वेदो एवेत्यादिना । ' दुर्वेदो ' लघुव्यञ्जन्यः ' उ ' खलु इति निपातेन सह
प्रयोगः । अत एव कात्यायनः-" वशा पुद्गि मरुद्व्य उन्नेपेभ्यस्तद्वाने नृशितम् " (का० श्री० सू०
१४ । ३५-३६) इति ॥ ३ ॥

मारुतीनामप्रचरणं मारुतानामग्रैर्वेदाग्रमृतीनां कपप्रचरणेन सह विधास्यते । तत्र तावदेकेषां मत्त-
सम्पत्त्यति-तस्या आवृद् यज होतेति । ' तस्या ' मारुत्या वशायाः ' आवृद् ' तन्त्रम्, वक्ष्यत इति शेषः ।

(द्वे) द्वेधाऽवदानानि श्रपयन्ति । ततोऽर्द्धानां जुहामुपस्तीर्य द्विर्द्विरव-
द्यति सकृदभिघारयति प्रत्यनक्तयवदानान्युपोभूति सकृत्सकृदवद्यति
द्विरभिघारयति न प्रत्यनक्तयवदानानि तद्यदूर्द्धानां द्विर्द्विरवद्यति तथेष्टा
कृत्स्ना भवत्यथ युदेतैः प्रचरति तेन देवी विशमुजयत्यर्द्धानि मानुष्ये
विशऽपहरति तेनो मानुषो विशमुजयति ॥ ५ ॥

द्वेधाऽवदानानि श्रपयन्ति । ततोऽर्द्धानां जुहामुपस्तीर्य द्विर्द्विरवद्यति, सकृदभिघारयति। प्रत्यन-
क्तयवदानानि । अयोपभूति सकृत्सकृदवद्यति । द्विरभिघारयति । न प्रत्यनक्तयवदानानि । तद्-
यदूर्द्धानां द्विर्द्विरवद्यति-तथैता कृत्स्ना भवति । अथ युदेतैः प्रचरति-तेन देवी विशमुजयति ।
अर्द्धानि मानुष्ये विशऽपहरति तेनो मानुषो विशमुजयति ॥ ५ ॥

एतद्द्वेधा माहेन्द्र महम् 'अनुशसति' अनुशानितशान् मवतीति भूतार्थपरत्वेन व्याख्येयम्, " माहेन्द्रान्ते वशा-
वशाचरणम्"—(का. श्रौ. सू. १४।४०) इति कात्यायनेन सूत्रितत्वात् । 'तत्' तद् 'अस्यै' अस्या माह्व्याः
'वपया' 'प्रचरेयुः' । प्रचरण माहेन्द्र इति यन् 'एष वे इन्द्रस्य' असाधारणो 'महः', प्रहणमन्त्रे केवलेन्द्रस्यैव
देवतात्वेन प्रतिपादनात् । निदर्शनेन केवलमिन्द्रस्यायमिति 'निष्केवस्यो महः' । माध्यन्दिने सवने हि माहेन्द्र-
महमहणम्; तच्च सवनमिन्द्रस्येति नियतम् । श्रूयते हि " प्रातः सुतमग्निबो हर्षश्च माध्यन्दिनं सवनं केवलं
ते"—(अ. सं. ४।१।१७) न केवलं माहेन्द्रमह एव निष्केवस्य, अपि तु तदुपहणानन्तरं प्रयोगे स्तुतशस्त्रे
अपि केवलेन्द्रदेवताकृतं तेन प्रहणे किमाधानमित्यत आह-अप्यस्यैतन्निष्केवस्यमेवेति । अस्तु महादीनां
केवलेन्द्रदेवताकृतं तेन प्रहणे किमाधानमित्यत आह-इन्द्रो वै यजमान इति । यस्माद्यालक्षणेन परमै-
श्वर्येण योगाद् 'यजमानः' इन्द्ररूपः । 'वैशङ्ग-शाखान्तरीनीं प्रतिदिं घोतरति; " एष खड्ग वा एतद्इन्द्रो
यो यजते"—(तै. सं. १।१।१।११) इति तैत्तिरीयके श्रवणात् । 'अतः' इन्द्रयजमानोस्तादात्म्यान्माध्य-
न्दिनसवनवर्तिमाहेन्द्रप्रधान्ते वशाचरणेन यजमन्ये एव 'यजमाने' 'वीर्य' निहितवान् मवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पसवदानानामप्येकप्येन श्रवणं सिद्धान्तयितुं द्वैविध्यं पूर्वपक्षयति-द्वेधाऽवदानानि श्रपयन्तीति । कात्या-
यनस्तु उक्तं वशाचरणमवदानानां द्वेधा श्रवणं च विकल्पात् सूत्रयामास-" माहेन्द्रान्ते वशावशाचरणम्, अव-
दानैश्च द्वैधं श्रूयतेः"—(का. श्रौ. सू. १४।४० । ४१) इति । " वषान्यायं बोमयोः, वशावाश्च,
ऐकम्यञ्च श्रवणम्"—(का. श्रौ. सू. १६।४९।४७) इति च । आक्षेपे तु " तद् तथा न ज्ञेयम्"—
इत्येकं निषिध्य, अन्यत् सिद्धान्तितम् । कथमनयोर्विकल्पः सिध्यतीति चेत्, सत्यम् मतान्तरनिषेधस्तु प्रसक्ति-
पूर्वको भवितुमर्हति, प्रसक्तितुं शाखान्तरीयेति तन्मतानुसारेण सूत्रकृता विकल्पः कृत इत्यवितोषः । इदं विद्वा
वशो यकृद्-इको सभ्यो दोस्ते पात्रे दक्षिणा श्रोणिः युदतृतीयमिति देवतानि; दक्षिणो दोः सभ्या श्रोणिः
युदतृतीयमिति सौविष्टकृतानीति । एतानि सर्वान्यवदानानि द्विधा वृषक् श्रपयन्ति पक्षानि कुर्युः । देवतानां
इदयादीनां सौविष्टकृतानां त्र्यङ्गानां च वृषक् श्रपणमित्यर्थः । हविषमवदानप्रकारमाह-ततोऽर्द्धानामिति । अथ
जुह्वामाज्येनोपस्तरणं कृत्वा 'अर्दानां' प्रधानहविषा इदयादीनां मध्ये एकैकस्याद् 'द्विर्द्वि' भवयेत् । एतेकस्याद्-
शावदानान्यवदाप पुनराज्येनैकस्यामभिघारणं कुर्यात् । एवमुपस्तरणद्विरवदानपुनरभिघारणैर्द्विविधां चतुरवक्तव्यं

तदु तथा न कुर्यात् । (वृध्व) हलति वा ऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष
यज्ञपथाय ऽएवं करोति तस्माद्यज्ञेतेरेषां पशूनां वप्राभिः प्रचरन्ति
तदेवेतस्यै वपया प्रचरेयुरेकधाऽवदानानि श्रपयन्ति न मानुष्ये विश
ऽनुपहरन्ति ॥ ६ ॥

(न्यु) अथ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति

तदु तथा न कुर्यात् । हलति वाऽएष-यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाय-च एवं
करोति । तस्माद्यज्ञेतेरेषां पशूनां वप्राभिः प्रचरन्ति-तदेवेतस्यै वपया प्रचरेयुः । एकधाऽवदानानि
श्रपयन्ति । न मानुष्ये विशऽनुपहरन्ति ॥ ६ ॥

अथ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति, सर्वे इषामाः, सर्वे मुष्कराः ।

सम्प्राप्तिम् । अनन्तरं त्रिष्टुहृदार्थान्यवदानानि धृतान् प्रत्यञ्ज्यान् । अथोपभृतीनि । वाक्यं सप्तार्धम् । अत्र
उपस्तारणावदाने सङ्गत् सङ्गत् द्विरभिप्रायमिति चतुरवदानसम्पत्तिः । अत्र द्वितीयां अवसृष्टेशां न प्रत्य-
ञ्ज्यान्, उत्तरत्र त्रिनिर्देशाभावात् । एतेषां द्विष्ट्वान् प्रचरन्ति-सप्तदर्शनादेति । अर्धानां इत्यादीनां प्रत्येकं
देवार्थं त्रिष्टुहृदार्थं च द्विरवद्यतीति 'मत्' तेन द्विरवदानेन 'एषा' वरा 'कृत्वा' सम्पूर्णा भवति
यथेतः पशूनाभेत्पर्यं । अथेतेषां प्रचरणेन स्तौति-यदेतिरिति । देवो विशमिति । अवदानानां देवतोद्देशे-
नाग्नौ प्रक्षिप्तत्वात् तेन प्रचरणेन 'दैवी' देवतन्त्रिणी 'विशन्' प्रजाम् 'उज्जयति । एवमर्धानां हविषा
विनियोगमभिवाय, अर्धानां तस्यापि दर्शयति-अयादानीति । यागार्पादेहविषः पृथक् पक्वानि अङ्गानि
मानुष्यै 'मनुष्यसम्बन्धिन्धे' 'विशे' प्रजानि 'उपहरति' ददाति 'तेन' वाजेन 'मानुषी' प्रजां जित-
वान् भवतीति । अत एव सूत्रितम्-^१ 'पूर्वम्बो देवतास्त्रिष्टुहृद्व्यामवयव्युत्तराणि विशे ददाति'-(का. श्रौ.
सू. १४ । ४२) इति । अत्र पूर्वोत्तराभ्यां कर्कोपाध्यभेदेन व्याख्यातौ-^२ 'पूर्वाणि इत्यादीनि, उत्त-
राणि अङ्गानि' इति ॥ ६ ॥

तदिदं माहेन्द्रान्ते व्याकरणे हविषां दिशो श्रपणं च दूषयति-तदु तथा न कुर्यादिति । कारणे
प्रत्यवाय दर्शयति-हलति वा एष इति । 'यो' यज्ञमार्गादेः सकाशाद् 'एति' प्रच्युतो मनति, स. 'हलति' ।
विश्रुते भवतीत्यर्थः । कस्य यज्ञपथाद् अस्तेनम्, तमह-एति वा एष इति । 'एष' उत्तरीया 'वपया'
प्रातस्तवनकर्तव्य वपादोम् माहेन्द्रान्ते श्रपणं करोति, स यज्ञमार्गाद् प्रच्युतो भवेत्, अतस्तथा न कुर्यादिति
सम्बन्धः ॥ अथ प्राकृतपशुवप्राचरणकोडे मारुता-वपा-प्रचरणे हविषामैकप्येन श्रपणं विधत्ते-तस्माद् यज्ञै-
वेत्यादिना । अग्निम् पक्षे ऋग्वेदः त्रिष्टुहृद्व्यामवदानमिति पृथक् पक्वत् हविषोभावान्मानुष्ये विशे
अवदानमिति शेषः ॥ ६ ॥

पक्षन्तराणि विवृते-अथ सप्तदशेति । 'प्राजापत्यान्' प्रजसन्तिदेवताकान् सप्तदशसङ्ख्याकान् पशून्

१- 'प्राप्तयितानि' इति का. पा. । २- 'तदिदमादिं माहेन्द्रान्ते' इति का. पा. । ३- 'वपया' वपयौ । वपयाय ।
रेकस्य न श्रपणम् । का. श्रौ. सू. १४ । ४१-४० । ४- 'द्विरवद्व्यामि विवृते' इति का. पा. ।

सर्वे इयामाः सर्वे मुष्कराः प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति सो वाजपेयेन
युजतेऽन्नं वै प्रजापतिः पशुर्वैऽअन्नं तत्प्रजापतिमुज्जयति सोमो वै प्रजा-
पतिः पशुर्वै प्रत्यक्षं सोमस्तत्प्रत्यक्षं प्रजापतिमुज्जयति सप्तदश भवन्ति
सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥

ते वै सर्वे तृपरा भवन्ति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठुं सोऽयं तृपरोऽविषा-
णस्तृपरो वा ऽअविषाणः प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते तस्मात्सर्वे
तृपरा भवन्ति ॥ ८ ॥

सर्वे इयामाः । (०) द्वे वै इयामस्य रूपे शुक्लं चैव लोम कृष्णं च द्वन्द्वं
वै मिथुनं प्रजननं प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते तस्मात्सर्वे इयामा
भवन्ति ॥ ९ ॥

प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपेयेन यजते । अन्नं वै प्रजापतिः । पशुर्वैऽअन्नम् । तत् प्रजापति-
मुज्जयति । सोमो वै प्रजापतिः । पशुर्वै प्रत्यक्षं सोमः । तत् प्रत्यक्षं प्रजापतिमुज्जयति । सप्तदश
भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥

ते वै सर्वे तृपरा भवन्ति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठम् । सोऽयं तृपरो विषाणः । तृपरो वाऽ-
अविषाणः प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मात् सर्वे तृपरा भवन्ति ॥ ८ ॥

सर्वे इयामाः । द्वे वै इयामस्य रूपे—शुक्लं चैव लोम, कृष्णं च । द्वन्द्वं वै मिथुने प्रजननम् ।
प्रजननं प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मात् सर्वे इयामा भवन्ति ॥ ९ ॥

आलमेत । अत्र देवतासङ्ख्यालक्षणद्वयविशिष्टपशुविधिः । तेषु पशुषु गुणयथ विपक्षे—ते वै सर्वे तृपरा इति ।
'तृपराः' अविषाणा इत्यर्थः । 'इयामाः' शुक्लकृष्णवर्गाः, 'मुष्कराः' मुष्को येषामस्तीति । "उषमुवि-
मुष्कमथौ रः" (वा. सू. १ । १ । १०७) इति मन्त्रार्थोपात्तत्वे । मुष्कशब्दः सर्वाङ्गद्विप्रतरेण न
घटते इति सर्वे पुष्टाङ्गा भवेयुस्त्वित्यर्थः ॥ पशून्त्ररूपेण प्रत्यक्षसोमोपमना च स्तुवंस्तुतमकप्रजापतिप्राप्तिं
प्रतिपादयति—प्रजापतिर्वै इत्यादिना । सोमवत्पशोरेषि सवनवपव्यापित्वाणाच्छन्दसम्, अत्र देवतार्थ-
पारोक्ष्याभावात्प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

पशुगतां सङ्ख्यामुपजीव्य प्रशंसति—ते वै सर्वे तृपरा इति । अस्यायमर्थः—यस्मात् 'पुरुषः' 'प्रजापतेः'
'नेदिष्ठम्' अस्तिकतमं बस्तु, यस्मिन्-सृष्टेः प्रथममाश्रित्वान्, 'स.' 'अयं' पुरुषः 'तृपराः' । तृपराशब्दार्थं
स्वयमेव दर्शयति—अविषाण इति । पुरुषत्वादविषाणः, ततः प्रजापतिदेवत्वानां पशूनां तृपरागुणेन
माष्यमिति ॥ ८ ॥

इयामवमन्य आकष्टे—सर्वे इयामा इति । शुक्लकृष्णवर्णद्वयात्मकं इयामत्वमित्यर्थः । द्वित्वमालम्ब्य
प्रशंसति—द्वन्द्वं वा इति । 'प्रजापतिः प्रजननम्' सर्वोत्पादकत्वान् ॥ ९ ॥

सर्वे मुष्कराः । प्रजननं वै मुष्करः प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते
तस्मात्सर्वे मुष्करा भवन्ति । दुर्वेदा एवमुं समृद्धाः पशवो यद्येवमुं समृद्धा-
न् विन्देदपि कतिपयाऽएवैवमुं समृद्धाः स्युः सर्वसु ह्येवेवं प्रजापतिः १०

(स्त) तद्धैके । वाचऽऽत्तममालभन्ते यदि वै प्रजापतेः परमस्ति
व्यागेव तदेतद्वाचमुज्जयाम इति वृदन्तस्तुदु तथा न कुर्यात्सर्वं वाऽइदं
प्रजापतिर्द्यदिमे लोका यदिदं किं च सा यदेवेषु लोकेषु वाग्बुदति तद्वाच-
मुज्जयति तस्माद् तद्वाद्रियेत ॥ ११ ॥

तेषामावृत् । (वृ) यत्र मैत्रावरुणो वामदेव्यमनुशुं सति तदेपां

सर्वे मुष्कराः । प्रजननं वै मुष्करः । प्रजननं प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मात् सर्वे मुष्करा
भवन्ति । दुर्वेदा एवं समृद्धाः पशवः । यद्येवं समृद्धान् न विन्देदपि कतिपया एव । एवं समृद्धाः
स्युः । सर्वसु ह्येवेवं प्रजापतिः ॥ १० ॥

तद्धैके वाचऽऽत्तममालभन्ते । यदि वै प्रजापतेः परमस्ति—रागेव । तदेतद्वाचमुज्जयाम इति वदन्तः ।
तद् तया न कुर्यात् । सर्वं वाऽइदं प्रजापतिः—यदिमे लोकाः, यदिदं किञ्च । सा यदेवेषु लोकेषु
वाग्बुदति—तद्वाचमुज्जयति । तस्माद् तद्वाद्रियेत ॥ ११ ॥

तेषामावृत् । यत्र मैत्रावरुणो वामदेव्यमनुशुं सति—तदेपां वषाभिः प्रचरेयुः । प्रजननं वै वाम-
देव्यम् । प्रजननं प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मादेवामत्र वषाभिः प्रचरेयुः ॥ १२ ॥

सर्वे मुष्करा इति, शब्द निम्नव्याख्यातम् । उक्तत्रिविधगुणात्वा पशूनामसुलभत्वप्रतिपादनपूर्वकं पशूना-
मस्माद्—दुर्वेदा इति । उक्तगुणानां पशूनामसम्भवे कतिपया एव पशवो गुणयवन्तो भवेयुः । अत्र सूत्रम्—
“ प्राजापत्याश्च सप्तदश इयाम्—तृणान् वस्तास्तद्गुणानां सर्वेषामेकदेशोऽस्ति ”—(का. श्रौ. सू. १४।३।१८)
इति । यद्येवं तर्हि कतिपयपशूनां वर्णान्तरयुक्तत्वेऽपि कर्मणोऽङ्गवैक्यस्य परिहृयति—सर्वसु हीति । प्रजापतेः
सर्वात्मिकत्वाद् वर्णान्तरयुक्तत्वं पशूनां प्राजापत्यत्वं न निरुप्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अत्र केचित् सप्तदशप्राजापत्यपशूनामन्ते वाग्देव्यस्य पशूनाम्, तत्र चोपर्यसि वदन्ति; तेषां पक्षं निरसितुमनुवदति—
तद्धैके वाच इति । “ वाचऽऽत्तममेक ” (का. श्रौ. सू. १४।३।३९) । “ एके शाखान्तरायाः ‘ वाचे ’ वाग्देवतायै
‘ उत्तमम् ’ अन्ते कर्त्तव्यत्वाच्चरमित्यर्थः, तम् ‘ आत्मन्ते ’ । न हि ‘ प्रजापतेः ’ ‘ परम् ’ उक्तं पूर्वपात्रि किञ्चिदपि
‘ अस्ति ’, यदर्थं पशुरात्मन्ते; यद्यस्ति, ‘ वागेव ’ अस्ति तस्या अन्यक्तस्य दृष्टत्वेन पूर्वमवस्थानादिति मत्वः ।
ताम् ‘ उत्तमाम् ’ साधयामः ‘ इति ’ बुद्ध्या वाग्देव्यः पशुरात्मन्तीय इति । तद् इत्यपति—तद् तयेति । सर्वं
वा इदमिति । अस्यापमर्थः,—प्रजापते सर्वस्यैकत्वेन लोकात्मकत्वेन, तत्रत्यपशवःसर्वमूनात्मकत्वात्स्येव;
अतो—लोकेष्वपमाना वाक् अपि प्रजापति रस्यैवेति तदर्थं वाग्देव्यस्यैकत्वेन वादणीयमिति ॥ ११ ॥

उक्तानां प्राजापत्यपशूनां वषाप्रचरणस्य हविर्गोमस्य च प्राकृतपशुव्याहविभिः सह होमकार्त्तं विधास्यति ।

१—“ प्रजापतिपशूनां कश्चपि प्रसक्तवाद् ? ” इति क. पाठः । “ प्रजापतिपशूनां कश्चपि ? ” इत्यपि कतिपयः । एतच्च
पाठव्यवसि न वहीर्षाणि प्रतिपादयति ।

व्यप्राभिः प्रचरेयुः प्रजननं वै वामदेव्यं प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या
ऽपते तुस्मादेषामुत्र व्यप्राभिः प्रचरेयुः ॥ १२ ॥

(३) अयेष्टाऽऽनुयाजा भवन्ति । (न्यु) अव्यूढे मुचावुधेपाथं हविर्भिः
प्रचरन्ति सोऽन्तोऽन्तो वै प्रजापतिस्तदन्ततु ऽप्वेतत्प्रजापतिमुज्जयत्यथ
यत्पुग प्रचरेद्यथा यमुज्ज्वानमेप्यन्त्यात्तं गत्वा स क ततः स्यादेवं तुतस्मा-
देषामुत्र हविर्भिः प्रचरन्ति ॥ १३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (ड) डलति वाऽएष यो यज्ञपयादेत्येति वाऽएष
यज्ञपयाद्य एवं करोति तुस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां व्यप्राभिः प्रचरन्ति तुड्वे-
तेषां व्यप्राभिः प्रचरेयुश्चैवेतरेषां पशूनाथं हविर्भिः प्रचरन्ति तुड्वैतेपाथं

अयेष्टा अनुयाजा भवन्ति । अव्यूढे मुचौ । अयेषां हविर्भिः प्रचरन्ति । सोऽन्तः । अन्तो वै
प्रजापतिः । तदन्तत एवैतत् प्रजापतिमुज्जयति । अथ यत् पुग प्रचरेद् यथा यमुज्ज्वानमेप्यन्त्यात् ।
तं गत्वा—स क ततः स्यात् । एवं तत् । तस्मादेषामत्र हविर्भिः प्रचरन्ति ॥ १३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । डलति वाऽएष—यो यज्ञपयादेति । एति वाऽएष यज्ञपयाद् य एवं करोति ।
तस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां व्यप्राभिः प्रचरन्ति तदेवैतेषां व्यप्राभिः प्रचरेयुः । यत्रैवेतरेषां पशूनां हविर्भिः

॥ तावत् पूर्वमुदाह—तेषामावृष्टत्रेति । 'भैत्रवस्थाः' नामन्विद् भाष्यन्दिने सवने 'वामदेव्यं' साम 'अनु-
शंसति' अनुशान्तिशान् सवतीति भूतार्थपरतया व्याख्येयम् । अत एव कात्यायनः—'वामदेव्यप्रधानं प्राजा-
पत्यानाम्'—(का. श्रौ. सू. १४।४३) इति । अनुष्ठानमिति शेषः । तदा एषां सप्तदशानां वपा-
यागः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अयेष्टा इति । तृतीयसवने अनुशाजरागानन्तरं जुहुषभृतोर्व्यूढाद्वर्गेषां प्राजापत्यानां हविर्भागः कर्तव्यः
अत्र कात्यायनः—'सुख्यूहनाद्याप्रयविया' (का० श्रौ० सू० १४।४४) इति । त कालं प्रशंसति—
सोऽन्त इति । 'सः' एव कालः 'अन्तः' 'सवनीये कर्तव्यानां यागाशामधिः । प्रजापतेः सर्वोत्तमः वाद-
स्तवत् । तस्मादन्तरूपे तस्मिन् काले क्रियमाणेन हविर्होमेन 'प्रजापतिमेव' उज्जितवान् मन्वतीत्यर्थः ।
अथ यत् पुरेति । अत्यार्थः—'यत्' यदि टक्तकालात् 'पुरा' प्राकृत एव काले वपाहविर्भिः प्रचरेत्, तर्हि
न्यर्थमेव । प्रजापतिप्राप्तेऽदत्तकर्मकलापकरणमयुक्तमित्याममर्थं प्रदर्शयितुं दृष्टान्तः—यथा यामेति । 'यथा'
लोके पुश्वो य मार्गं गमिष्यन् मन्दत्, 'तं' लक्ष्यं देशं प्राप्य 'क' कुत्र गच्छति; लक्ष्यप्राप्तेः सिद्धत्वात् ।
'एवम्' एवत्काले होमकरणकलरूपप्रजापतिप्राप्तेः सिद्धत्वात्, उपरितनस्मर्त्तुशानं निश्चलं स्यात् । तस्मादनु-
याजान्ते सुख्यूहनात् प्राक् पशुहविर्होम इति केषाञ्चित्तम् ॥ १३ ॥

तद्वृषण् सिद्धान्तपति—तदु तथेति । अत्र सूत्रम्—'यथान्यायं दोषयोः' (का० श्रौ० सू० १४।४५)
इति । 'दोषयोः' वपाहविर्भागयोः यथान्यायं प्रकृतिवत् कर्तव्यमित्यर्थः । एतेषां पशूनामिति । तद्विदुष्या

हविषा प्रचरेयुरेकाऽनुवाक्या भवत्येका धाम्यैकदेवत्या हि प्रजापतयऽइत्युपाधुंशूक्त्वा छागानां हविषोऽनुब्रूहीति प्रजापतयऽइत्येवोपाधुंशूक्त्वा छागानां हविः प्रस्यितं प्रेष्येति व्यपदकृते जुहोति ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-३ ॥ (१: ३.)

तं वै माध्यन्दिने सुवनेऽभिषिञ्चति । माध्यन्दिने सुवनं ऽभ्याजिं धावन्त्येव वै प्रजापतिर्य एष यजुस्तायते वस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताऽएतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तन्मध्यतुऽ एवेतत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १ ॥

प्रचरन्ति । तदेवतेषां हविषा प्रचरेयुः । एकाऽनुवाक्या भवति । एका धाम्या । एकदेवत्या हि प्रजापतयः इत्युपाधुंशूक्त्वा छागानां हविषोऽनुब्रूहीति । प्रजापतय इत्येवोपाधुंशूक्त्वा छागानां हविः प्रस्यितं प्रेष्येति व्यपदकृते जुहोति ॥ १४ ॥

तं वै माध्यन्दिने सुवनेऽभिषिञ्चति । माध्यन्दिने सुवनं ऽभ्याजिं धावन्ति । एष वै प्रजापतिः—यः एष यजुस्तायते । वस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते । तन्मध्यतु एवेतत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ १ ॥

पुण्यं पुण्यं देवतासिन्धुप्रतिपादकेन सप्तदशपागा मकत्वात् प्रतिपाद्यं याज्यापुरोऽनुवाक्यामेदमासाङ्ग देवतैक्यत्वं सह प्रदत्तमिति मन्त्रानो याज्यापुरोऽनुवाक्यमेवैवियगाह—एकानुवाक्येति । यत् एते पशवः प्रजापत्यैकदेवत्यास्तस्माद् याज्यानुवाक्ययमेवैवियमित्यर्थः । अनुवाक्यापाठात् प्राग्वर्त्युणां कर्त्तव्येऽनुवचनद्वये विशेषं विधत्ते—प्रजापतय इति । देवतावाचक पदमुदाहरत्वा छागानां हविषादिकमुर्ध्वैव्यादित्यर्थः । हे भैत्रवरण ! ' प्रजापतये देवतायै ' छागानां ' पशूनां ' हविषः ' अवशीयमानस्य अर्थाय ' अनुब्रूहीति ' अनुवचनं इति तत्कार्यः ॥

आश्रावणान्तरकर्त्तव्ये श्रैष्ठेऽपि विशेषं विधत्ते—प्रजापतय इति । अत्रापि भैत्रवरणः सम्बोधः । अथ हेतुः कर्त्तव्य इति पदि—व्यपदकृत इति । होत्रा यज्यन्ते व्यपदकारे कृते तस्मिन् जुहोति आर्घ्युरिति शेषः ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मायवीये वैदर्भीयप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे प्रथमाऽध्याये तृतीये ब्रह्मणम् ॥ (५-१-३) ॥

अथ माध्यन्दिने सुवने कर्त्तव्ये प्रथमोऽभिधीयते—तय, यजमानादिवेकमाश्रित्यायनं च माध्यमेन विधत्ते—तं वै माध्यन्दिन इति । अभिषेकाश्रित्यायनयोः स्वरूपमुत्तरं निरुद्धमिति । एष वा इति । ' य एष यजः ' सवतत्रयामना ' तावते ' विन्तायते, ' एषः ' एव खलु सः ' प्रजापतिः ', ' यामात् ' ' रमाः प्रजाः ' मनुष्यास्य उत्पन्ना । ' एताहं ' इदानीम् ' अपि ' ' एतामेव ' यज्ञात्मके प्रजापतिम् ' अनु ' लप्स्य, प्रजा उत्पद्यते । ' तत् ' देव माध्यन्दिने सुवने अभिषेकेण आश्रित्यायनेन च यज्ञमप्येव त ' प्रजापति ' जितवान् भवतीति ॥ १ ॥

(त्पु) अगृहीते माहेन्द्रे । (इन्द्र) एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो
यस्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्रमिन्द्रो वै
यजमानस्तुदेनं स्वऽष्टवायुतनेऽभिपिञ्चति तस्मादगृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

(इन्द्रेऽथ) अथ रुथमुपावहरति । (वीन्द्र) इन्द्रस्य वृज्रोऽसीति
वृज्रो वै रुथऽइन्द्रो वै यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य वृज्रोऽसीति वाजसा
इति वाजसा हि रुथस्त्वयाऽयं वाजं सेदित्युन्नं वै वाजस्त्वयाऽयमुन्न-
मुन्नयत्वित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

अगृहीते माहेन्द्रे । एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यस्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव
स्तोत्रम्, निष्केवल्यं शस्त्रम् । इन्द्रो वै यजमानः । तदेवं स्वऽष्टवायुतनेऽभिपिञ्चति । तस्माद-
गृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

अथ रुथमुपावहरति—“इन्द्रस्य वृज्रोऽसि”-इति । वृज्रो वै रुथः । इन्द्रो वै यजमानः
तस्मादाह—इन्द्रस्य वृज्रोऽसीति । “वाजसा”-इति । वाजसा हि रुथः । “त्वयाऽयं वाजं
सेत्”-अन्नं वै वाजः । त्वयाऽयमन्नमुन्नयत्वित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

तत्र काल विधत्ते—अगृहीत इति । माहेन्द्रदेवये ग्रहे ‘अगृहीते’ माहेन्द्रग्रहान् पूर्वमित्यर्थः । अथ सूत्रम्—
“मन्वन्तीराण्य इन्द्रस्य वज्र इति रथाग्रहणम्”-(का. धो. सू. १४ । १७) इति । “एष वा इन्द्रस्य
निष्केवल्यः”-(श. प. १ । १ । १ । ४ । भा.) इत्यादिकं वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् । स्व एवायतन
इति । यजमानस्येन्द्रतादात्म्यादिन्द्रस्य यदसाधारण माहेन्द्रग्रहादिलक्षणं स्थानम्, तद् यजमानस्यैव स्वकीय
भवतीति स्व-शब्दस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

पूर्वं रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापितम्, आजिवावनाथ सज्जीकृतं तस्य रथस्य तस्मात् काष्ठद्वारेण समन्वयं
विधत्ते—अथ रथमिति । ‘उपावहरति’ ऊर्ध्वप्रदेशादवतारयेत् । मन्त्रस्याप्यर्थः—हे रुथ ! त्वम् ‘इन्द्रस्य;
वृज्रोऽसि’ । वज्र एव हि रुथरथयुग्मेदेनं विना विभक्तं, “इन्द्रो वृजाय वज्रं प्राहरत्, स प्रेषा व्यमवत्
रथमूर्त्तार्थं, रथमूर्त्तीयम्, यूगमूर्त्तार्थम्”-(त. स. ५ । २ । ६ । १. २.) इति श्रुतेः । ‘वाजसाः’
वाजमेन्नं सतीति ददातीति वाजसाः, अन्नदानं च भवति । अतः ‘अथ’ यजमान. ‘त्वया’ वज्रभूतेन
‘वाजम्’ ‘अन्नं’ सेत्’ भिन्नोक्तेः सेवनेन रूपम्, सिन्धुयान् वज्रीयात्, सायक्य वेति । तं यन्त्रं मागशोऽनुय
व्याचष्टे—वृज्रो वा इति । ‘वै’-शब्दः सर्वतः प्रसिद्धिरोत्तमार्थः । श्रुतिस्मृदाहृत्य । मन्त्रव्याख्यानेनैव
पाठार्थमन्यत् ॥ ३ ॥

तुं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्युवर्तयति । ब्राजस्य नु प्रसवे मातुरं महीमित्युत्रं
वे ब्राजोऽन्नस्य नु प्रसवे मातुरं महीमित्युवेतुदाडादिति नाम वृचसा
करामह ऽडुतीयं वै पृथिव्यदितिस्तुत्स्मादाडादिति नाम वृचसा करामह
ऽडुति युस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेशेत्यस्याथुं हीदथुं सर्वं भुवनमा-
विष्टं तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषिति तस्यां नो देवः सविता युज-
मानथुं सुवतामित्युवेतुदाह ॥ ४ ॥

(हा) अयाश्चानद्विरभ्युसति । स्तपनायाभ्यवनीयमानान्त्सपितृानो-
दानीतानद्रच्यो ह वाऽअग्रेऽश्वः सम्यभूव सोऽद्रच्यः सम्यभूव सर्वः सम-
भवत्सर्वो हि वै समभवत्समात्र सर्वैः पद्भिः प्रतितिष्ठत्येकमेव प्राव-
मुदच्य तिष्ठति तद्युतेवास्यान्नाप्सुहीयत तैर्वेनमेतत्समर्हयति कृत्स्नं

तं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्युवर्तयति—“ब्राजस्य नु प्रसवे मातुरं महीम्”—इति । अन्नं वै ब्राजः ।
अन्नस्य नु प्रसवे मातुरं महीम्—इत्येवैतदाह । “अदिति नामं वचसा करामहे”—इति । एवं वै
पृथिव्यदितिः । तस्मादाह—अदिति नामं वचसा करामहइति । “यस्यामिदं विश्वं भुवनमा-
विवेश”—इति । अस्यां हीदं सर्वं भुवनमाविष्टम् । “तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषव्”—
(का० सं० १ । ५) इति । तस्यां नो देवः सविता यजमानं सुवतामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

अयाश्चानद्विरभ्युसति—स्तपनायाभ्यवनीयमानान्, सपितृान् बोद्दानीतान् । अग्रे ह वाऽअग्रे-
ऽश्वः सम्यभूव । सोऽद्रच्यः समभवत् सर्वैः समभवत् । असर्वो हि वै समभवत् । तस्मान्न सर्वैः पद्भिः

धूर्गृहीतस्य एतस्य वेदिसंख्येऽप्यवर्तनं समन्त्रकं विवृते—तं धूर्गृहीतमिति । धूर्गृहीति अक्षरवन्नास्यानं
युगम्, ‘अन्तर्वेदि’ सौमित्रवेदिशब्दे प्रादक्षिण्येनात्रवेदिसंख्यः । अत्र सूत्रम्—“दक्षिणेन बाह्यान्मावर्तयति
शान्तयेति”—(का. श्रौ. सू. १४ । २८) इति । “धूर्गृहीतमिति ” मन्त्रस्यार्थः,—‘बाहव्य’
अन्तरं ‘प्रसवे’ प्रेरणे अनुज्ञानविषये ‘करामहे’—करामहे इति सम्बन्धः । ‘मत्तारम्’ अन्नस्य निर्मात्री,
‘मही’ वेदिरूपां पृथिवीम्, ‘अदिति नामं’ अखण्डनीयमेव ‘वचसा’ वेदवाक्येन मन्त्रेण ‘करामहे’
अन्नप्रदात्रीं करामहे इति । ‘यस्यां’ पृथिव्याम् ‘इदं विश्वं भुवनं’ सर्वं सृष्ट्वातम् ‘आविवेश’
‘आविष्टम्’ ‘तस्यां’ पृथिव्यपेव ‘सविता’ प्रसविता ‘देवः’ ‘नः’ अस्माकं ‘धर्मं’ धर्मेणमनुष्ठानं
‘साविषव्’ अनुज्ञानम् । मन्त्रप्रतिपादनस्य व्यापष्टे—अन्नं वै ब्राज इति । व्याख्यातम् (श. प.
१ । १ । ३ । ३ । मृ.) ॥ ४ ॥

अयाश्चानां प्रोक्षणं तन्त्रोक्तं विवृते—अयाश्चानिति । ‘अयनाय’ प्रयाजनाय चक्राष्टयम् ‘अभि’
लक्ष्य ‘नीयमानम्’ ‘अवितान्’ ‘कृत्स्नान्’ ‘उदानीतान्’ आगतान् वा प्रोक्षेत् । अयनार्थं गमः
११११

करोति तस्माद्विभक्त्युभयस्य स्तुपनायाभ्यवनीयमानान्त्स्नपितृत्वो-
दानीतान् ॥ ५ ॥

(नसो) सोऽभ्युक्षति । (त्य) अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रश-
स्तिष्वश्वा भवत व्याजिन ऽदृत्यनेनापि देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रवृत्तिः
ककुम्मान्वाजसास्तेनायं व्याजश्च सेदित्युन्नं वै व्याजस्तेनायमुन्नमुज्य-
न्वित्युन्नेतुदाह ॥ ६ ॥

(ह्रा) अथ उथं युनक्ति । स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति सव्यायुग्यं वा
ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ७ ॥

प्रानतिवृत्तिः । एकैकमेव पादमुदच्य तिष्ठति । तद्व्यदेवास्यात्राप्स्वहीयत-तेनैवेनमेतत्समर्द्धयति ।
कृत्स्नं करोति । तस्माद्विभक्त्युभयस्य स्तुपनायाभ्यवनीयमानान्, अपितृत्वो बोदानीतान् ॥ ५ ॥

सोऽभ्युक्षति-“अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत व्याजिनः”
इति । अनेनापि-“देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रवृत्तिः ककुम्मान् वाजसाः, तेनायं
वार्ज सेतु-” (बा. सं. ९ । ६) इति । अन्नं वै वाजः तेनायमन्नमुज्यतु-इत्येवेतदाह ॥ ६ ॥

अथ रथं युनक्ति । स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति । सव्यायुग्यं वाऽअग्रे मानुषे । अथैवं
देवत्रा ॥ ७ ॥

काले तद्विचकाले वा प्रोक्षणमित्यर्थः (का. श्रौ. सू. १४ । १९) । अद्विः क्रियमाणं प्रोक्षणं प्रशंसति-
अग्रे ह वा इति । अद्वयोऽधोऽपि प्रसिद्धा “अप्सुयोनिर्वा अधः”- (श. प. ११ । २ । १ । १९)
इति श्रुतेः । यस्मादप्सु प्रतिष्ठितोऽधः, तस्मादिदानीं भूमावधो न सर्वः पादैरवतिष्ठते । तदेवाह-एकैक-
मिति । ‘उदच्य’ उपपद्येत्यर्थः । तर्ह्येदेवेति । तत् ‘तत्र आसु कारणमृतासु’ ‘अप्सु’ पदेवाहम् ‘अही-
यत इतिमवशिष्टमयुज्ज’, ‘तेन’ अन्नेन ‘एनम्’ अक्षम् ‘एतन्’ एतेन प्रोक्षणेन कृत्स्नं सर्वपादयुक्तं ‘करोति’
कृतवान् मवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रोक्षणविधिमनूय मन्त्रद्वयं विधत्ते-सोऽभ्युक्षतीति । तत्र “अप्स्वन्तर्”-इति मन्त्रेण, “देवीरापः”-
इत्यनेनापि प्रोक्षणं कुर्यात् । ‘अपि’ शब्दः समुच्चयवाची । मन्त्रद्वयेन कुर्यात् । अत्र सूत्रम्-“अश्वात्
प्रोक्षत्यपोऽवसा नीयमानान् ज्ञातान् वाऽऽगतामप्स्वन्तरिति, देवीराप इति वा, समुच्चयो वा”- (का. श्रौ. सू.
१४ । १९-२०) इति । मन्त्रयोपेयमर्थः-“अप्सु” मध्ये ‘अमृतम्’ अपमृत्युनिवारकं रोगनिवारकं च वीर्यं
वर्धते, हे ‘वाजिनः ।’ अन्नवन्तः ‘अधाः’ ‘अपां’ सम्मन्विषु ‘प्रशस्तिषु’ अमृतत्वेन भेषजत्वं सदशीष-
न्यासपि गुणवन्प्रशस्तासु प्रशस्तप्रदेशेषु वा यूपं सम्मद्धा मवतेति । ‘देवीः’ शोतमानाः, हे ‘आपः ।’ ‘वः’
युष्माकं ‘यः’ ‘ऊर्मिः’ जलसङ्घः, ‘प्रवृत्तिः’ प्रतरणशीलः, निमज्जनेन प्रसक्तस्योपद्रवस्य प्रकर्षेण हिंसकः, ‘ककु-
म्मान्’ ककुब्धमन्त्रेण वृषमस्तके च उज्जताप्रदेश उच्यते, तस्मान्नैरुदकनिचयेस्त्वदान्, ‘वाजसाः’ अन्नस्य संसक्तः,
य एवंविधः तेन ‘अयम्’ अयः प्रोक्षितः सन् ‘वाजम्’ अन्नं ‘सेतु’ सिनुयात्, साधयतुवेति । तत्र द्वितीय-
मन्त्रात् ‘वाजं सेतु’-इति पदं व्याचष्टे-अन्नं वा इति ॥ ६ ॥

अथाध्वेन रथयोजनं विधत्ते-अथ रथमिति । तत्र, ‘अग्रे’ प्रथमं ‘दक्षिणा’ दक्षिणतः ‘युग्य’ युगस्य बोद्धारम्

स युनक्ति । वृतातो वा मनो वेति न वै वृतात्किञ्चनाशीयोऽस्ति न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ति तस्मादाह वृतातो वा मनो वेति गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ॥ तेऽअग्रेऽश्वमयुञ्जन्ति गन्धर्वा इ वा अग्रेऽश्वं युयुजुस्तद्येऽग्रेऽश्वमयुजंस्ते त्वा युञ्जन्तित्येवेतदाह तेऽअस्मिजवमादधुति तद्येऽस्मिजवमादधुस्ते त्वपि जवमादधत्वित्येवेतदाह ॥ ८ ॥

(६) अथ सव्यायुग्यं युनक्ति । वृतरथं वा भव वाजिन्युज्यमान इति वृतातजवो भव वाजिन्युज्यमान इत्येवेतदाहेन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियेधीति यथेन्द्रस्य दक्षिणः श्रियेवं युजमानस्य श्रियेधीत्येवेतदाह

स युनक्ति—“वातो वा मनो वा”—इति । न वै वातात् किञ्चनाशीयोऽस्ति । न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ति । तस्मादाह—“वातो वा मनो वा” इति । “गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । तेऽअग्रेऽश्वमयुञ्जन्” इति । गन्धर्वा इ वा अग्रेऽश्वं युयुजुः । तद्येऽअग्रेऽश्वमयुजन् ते त्वा युञ्जन्तु इत्येवेतदाह । “ते अस्मिन् जवमादधुः”—(बा० सं० ९।७) इति । तद् येऽस्मिन् जवमादधुः ते त्वपि जवमादधन्तु इत्येवेतदाह ॥ ८ ॥

अथ सव्यायुग्यं युनक्ति—“वातरं वा भव वाजिन् युज्यमानः”—इति । वातजवो भव वाजिन् युज्यमानः—इत्येवेतदाह । “इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियेधि”—इति । यथेन्द्रस्य दक्षिणः श्रिया—एवं यजमानस्य श्रियेधि—इत्येवेतदाह । “युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदसः”—इति ।

अथ युज्यात् । सव्यायुग्यमिति । सव्यायुग्यमर्थः—उक्ते ‘वातुवे’ मनुष्यसम्बन्धिनि कर्मणि ‘सव्यायुग्य’ सव्यमागोयनीयमेवार्थं प्रथमं युजन्ति । दीर्घस्तदन्तः । (पा. सू. १।३।१७) । अत्र तु दक्षिणस्य प्रथमं योजनम्, ‘एव देवता’ देवसोपमेव कर्म कृतवान् भवतीति । ‘देवता’ देवसदृशद् देवार्थे सप्तम्यर्थे वा त्राप्तव्यः ॥ ७ ॥

योजनमन्य मन्त्रं विधत्ते—स युनक्ति वातोवेति । ‘वा’ शब्दः समुच्चार्यः । वायुश्च मनश्च सप्तविंशति सङ्ख्याकाः ‘गन्धर्वाः’ नक्षत्राण्येवार्थः । ‘ते’ सर्वे ‘अग्रे’ अग्रतः पुरा रथे ‘अश्वं’ योजितवन्तः । ‘ते’ पुनः ‘अस्मिन्’ अस्मिन् जव वेगम् ‘आदधुः’ स्थापितवन्तः । ओङ्गे छिट् । अस्मिन्मध्ये त्वपि जवमादधन्ति व्याचष्टे—न वै वातादिति । ‘वाताद्’ वायो. ‘मनसः’ च ‘आशीरः’ आशुनर किञ्चिदपि वस्तु अतिवेगवत् ‘न सन्ति’ । उत्तरवाक्यं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

अथ सव्यस्यावस्य रथे योजने समन्त्रं विधत्ते—अथ सव्यायुग्यमिति । ‘सव्यायुग्य’ सव्ये मागे योजनीयम् । अञ्च—प्रत्ययशब्दतो द्रष्टव्यः । हे ‘वाजिन् !’ अथ ! यजमानस्त्व ‘वातरं वा’ वायुवेगो ‘भव’ ।

मुञ्चन्तु त्वा मरुतो विश्वेदेवस इति युञ्जन्तु त्वा देवा इत्येवैतदाह्ना ते त्वष्टा पत्सु जवं दधात्विति नात्र तिरोहितमिवास्त्यय दक्षिणाप्राष्टि युनक्ति सव्याप्राष्टि वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ९ ॥

स युनक्ति । जवो यस्ते वाजिनिष्ठिहितो गुहा यः श्येने परीतोऽअचरच्च व्वात ऽइति जवो यस्ते वाजिनिष्ठप्यन्यत्रापनिहितस्तेन नऽइमं यज्ञं प्रजापतिमुज्येत्येवैतदाह तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन वाजजिच्च भव समने च पारयिष्णुस्तियुत्रं वै व्वाजोऽअजिच्च न ऽएष्यस्मिन् नो यज्ञे देवसमनुऽइमं यज्ञं प्रजापतिमुज्येत्येवैतदाह ॥ १० ॥

युञ्जन्तु त्वा देवा इत्येवैतदाह । “आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु”- (वा० सं० ९ । ८) इति मात्र तिरोहितमिवास्ति । अय दक्षिणाप्राष्टि युनक्ति । सव्याप्राष्टि वाऽअग्रे मानुषे । अथैवं देवत्रा ॥ ९ ॥

स युनक्ति-“ जवो यस्ते वाजिन् निहितो गुहा, यः श्येने परीतो अचरच्च वाते ”- इति । जवो यस्ते वाजिन्नप्यन्यत्रापनिहितः तेन न इमं यज्ञं प्रजापतिमुज्य-इत्येवैतदाह । “ तेन नो वाजिन् बलवान् बलेन वाजजिच्च भव, समने च पारयिष्णुः ”- (वा० सं० ९ । ९) इति । अन्नं वै वाजः, अन्नजिच्च न एधि । अस्मिन् नो यज्ञे देवसमनुऽइमं यज्ञं प्रजापतिमुज्य-इत्येवैतदाह ॥ १० ॥

‘ इन्द्रस्य ’ अधः ‘ इव ’ ‘ दक्षिणः ’ प्रह्वः पुष्टाहः त्व ‘ त्रिषा ’ शोमपा युक्तः ‘ एषि ’ भव पद्मा, श्री-
शब्दात् परस्य सोमदिशः । ‘ यथेन्द्रस्य ’ अधस्य श्रीर्मवति, ‘ इव वज्रमानस्य ’ श्रीर्मव । ‘ विश्वेदेवसः ’ सर्वज्ञाः
‘ मरुतो ’ देवाः ‘ त्वा ’ त्वाम् अधः ‘ युञ्जन्तु ’ । ‘ त्वष्टा ’ ‘ ते ’ तव रथे युक्तस्य ‘ पत्सु ’ पादेषु ‘ न्न ’
वेगं ‘ दधातु ’ इति । नात्र तिरोहितमिति । मन्त्रगतचतुर्थपादे अनवबुद्धोऽर्थो नास्तीत्यर्थः ।

तृतीयस्याक्षरं योजनं विधत्ते-अय दक्षिणेति । प्रष्टिर्नाम पादत्रयोपेतो योजनपात्रादेरोच्चारः, तद्वत्
(ऋ० सं० १ । १९ । १) (ऋ० सं० १ । १०० । १७) (अय. सं. १० । ४ । ९ । ८) अथेष्टि-
निर्युक्तं रथं कुर्वार्ह । अत्र पूर्वमध्यद्वयस्य युक्तत्वाद् तृतीयस्य प्रष्टित्वमुक्तम् । अथ एवापस्तम्बः-“ प्रष्टिवाहितं
रथं युनक्ति ” इति । तृतीयेनाश्वेन रथं युज्यादित्यर्थः । तं ‘ दक्षिणा ’ दक्षिणतः प्रथमं युज्यात् । सव्याप्राष्टि-
मित्यादि, पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

योजनमनूप मन्त्रं विधत्ते-स युनक्ति जवो य इति । हे ‘ वाजिन् ! ’ ‘ ते ’ तव हृदये ‘ यः ’ जवः ‘ वेगः
‘ गुहा ’ गुहायां गूढप्रदेशे ‘ निहितः ’ स्थापितः, ‘ श्येने ’ पक्षिणि च यो जवः ‘ परीतः ’ व्यवस्थितः, यो
वेगो ‘ वाते ’ वायो ‘ अचरत् ’ तिष्ठति । हे ‘ वाजिन् ! ’ तेन बलेन बलवान् त्वं ‘ नः ’ अस्माकं बलेन ‘ वाज-

१-‘ योजनपात्रादेरोच्चारः ’ इति ऋ० । ‘ योजनपात्रादिव्याख्याः ’ इति च ऋ० । “ प्राष्टिः ” ‘ विवर्द्ध ’ ‘ आशनी ’ इति ।
अ० ४० सू० १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

ते वा एत एव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानां तद्धि देवत्राधि-
प्रष्टियुग एव चतुर्थोऽन्वेति मानुषो हि स तं यत्र दास्यन्भवति तच्चतुर्थ-
मुपयुज्य ददाति तस्मादपीतरस्मिन्यत्र एत एव त्रयो युक्ता भवन्ति
त्रिवृद्धि देवानां तद्धि देवत्राधिप्रष्टियुग एव चतुर्थोऽन्वेति मानुषो हि स न
यत्र दास्यन्भवति तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति ॥ ११ ॥

(त्र्यु) अथ बार्हस्पत्यं चक्रं नैवारुथं सप्तदशशरावं निर्व्वपति । (त्र्यु)
अग्रं वा एव उज्जयति यो व्याजपेयेन युजतेऽन्नपेयं इ वै तुमित्यु-
द्वाजपेयं तद्युदेवैतदन्नमुदजैपीतुदेवास्मा एतत्करोति ॥ १२ ॥

ते वाऽएतएव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानाम् । तद्धि देवत्रा । अधिप्रष्टियुग एव
चतुर्थोऽन्वेति । मानुषो हि सः । तं यत्र दास्यन् भवति-तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति । तस्मादपीतर-
स्मिन्-यत्राऽएतएव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानाम् । तद्धि देवत्रा । अधिप्रष्टियुग एव
चतुर्थोऽन्वेति । मानुषो हि सः । तं यत्र दास्यन् भवति-तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति ॥ ११ ॥

अथ बार्हस्पत्यं चक्रं नैवारु सप्तदशशरावं निर्व्वपति । अग्रं वाऽ एव उज्जयति-यो व्याजपेयेन
युजते । अन्नपेयं इ वै नामित-यद्वाजपेयम् । तद्युदेवैतदन्नमुदजैपीत-तदेवास्माऽएतत्
करोति ॥ १२ ॥

जित् मव' अक्षस्य जेता दाता मव । 'समने' यज्ञरूपे सद्ग्रामे 'पारयिष्णु' पारयिता पारामनशीलं
मवेति ॥ तमिमं मन्त्रं व्याचष्टे-जरो यस्त इति । अप्यन्यत्रानिहित इति । 'अन्यत्र' गृहाशयेत्यापु-
ष्पते, प्रवेशान्तरे 'अपनिहितः' निहितः । पूर्वाह्नस्य तापर्यमाह-तेन न इति । यद्ग्रामात्पयोस्तादास्य
युक्तम् । 'समने पारयिष्णु'-इत्यस्याभिप्रायमाह-अस्मिन्ननो यज्ञ इति । 'देवसमने' समनमिति सद्ग्राम-
नम् (निघ० २ । १७ । १६) । देवसमानं लक्षणेऽस्मिन् यज्ञे । गतार्थमन्यत् ॥ १० ॥

उक्तानाम्देवानां त्रितसद्ग्रामान् प्रशंसति-ते वा एत इति । त्रिवृत् त्रिराहुतिः । देवे कर्मणि प्रोक्तग्राहो
प्रसिद्धेति 'हि'-शब्दस्यार्थः । चतुर्थस्याश्वस्यनुगमनं विधत्ते-आधिप्रष्टीति । तृतीयस्याश्वस्य युगप्रदेशो ।
'अधिः' सप्तमर्थानुवादी । मन्त्रेण युक्तः सत्रेवानुगच्छेत् । यस्मात् स चतुर्थो 'मानुषः' मनुष्यसम्बन्धी
मानुष इति कर्मणि चतुर्णां ब्राह्मणं योजनं दृश्यम् । अत्र मानुषरूप्ययुदासाय तस्यायोजनमिति । अत्र सूत्रम्-
"अयुक्तयत्रुषोऽनुगच्छति"-(का. श्रौ. सू. १४ । १४) इति ॥ यदैव चतुर्थ्युक्तो रपोऽध्वर्यवे दीयते,
तस्मिन् प्रदानसमये चतुर्थस्य रपे योजनं दर्शयति-तं यत्र दास्यन्निति । तदुक्तं यत्रे-"चतुर्थं युक्त्वाऽध्वर्यवे
ददाति"-(का. श्रौ. सू. १४ । १०) इति । उक्तमर्थमन्यत्राश्वदिद्वयति-तस्मादपीति । 'इतरस्मिन्'
रान्यस्यादावित्यर्थः । शिष्टं गतार्थम् ॥ ११ ॥

विधत्ते-अथ बार्हस्पत्यमिति । अत्र अन्यदेवताविशिष्टपरमितिः । सप्तदशशरावमिति । सप्तदशशराव-

(त्पु) अथ बुद्धार्हस्पत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येतमुग्रऽउदजयत्तस्माद्बुद्धार्हस्पत्यो भवति ॥ १३ ॥

(त्पु) अथ यन्नेवारो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते यन्नेवारास्तस्मान्नेवारो भवति सप्तदशशरावो भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥

तमुशानुवप्रापयति । वाजिन इति वाजिनो ह्युश्वस्तस्मादाह वाजिन इति वाजजित इत्यन्नं वै वाजोऽन्नजितऽइत्येवैतदाह वाजिः सारिष्यन्तऽइत्याजिः हि सारिष्यन्तो भवन्ति बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति बृहस्पतेर्ह्येषु भागो भवति तस्मादाह बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति तद्यदुशानुवप्रापयतीममुज्जयतीति तस्मादाहऽअुशानुवप्रापयति ॥ १५ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ५-१-४ ॥ (१, ४)

अथ बुद्धार्हस्पत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येतमुग्र उदजयत्-तस्माद्बुद्धार्हस्पत्यो भवति ॥ १३ ॥

अथ यन्नेवारो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । एते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते यन्नेवाराः । तस्मान्नेवारो भवति । सप्तदशशरावो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥

तमुशानुवप्रापयति-“वाजिनः”-इति । वाजिनो ह्युश्वः । तस्मादाह-वाजिन इति । “वाजजितः”-इति । अन्नं वै वाजः । अन्नजित-इत्येवैतदाह । “वाजं सारिष्यन्तः”-इति । आजिं हि सारिष्यन्तो भवन्ति । “बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रत”-(वा. सं. २।१) इति । बृहस्पतेर्ह्येषु

पार्षितम् । मुष्टिमिति धित्वेन शरावस्य सत्सङ्ख्यायाश्च पूयविधानान् प्रकृतिगतमुष्टितत्संख्यानिर्दिष्टिः । तथा च कात्यायनः-“माध्यन्दिनीयैः सह नैवारचरर्वाहस्पत्यः सप्तदशशरावः, संख्यामुष्टिर्निर्दिष्टिः”-(का. श्रौ. सू. १४ । ४२) इति । चरर्वाधि प्रशंसति-अन्नं वा एष इति । तद्यदेवेत्यादि । तत्र वाजयेवे ‘यत्’ ‘एतत्’ अक्षम् ‘उदजेषीत्’, पुनः बृहस्पतिरेवेन कृत्या यदेतत्पलमूलमस्य साधितवान्, ‘तदेव’ अक्षम् ‘अक्षम्’ बृहस्पतये ‘एतत्’ एतेन चरणा ‘करोति’ ॥ १२ ॥

देवताशरावसंख्याविधिवमनूय प्रशंसति-अथ यदित्यादिना । पुनः बृहस्पतिः ‘एनं’ चरं साधितवान्, अतोऽस्य चरैर्बृहस्पतिर्देवतेति युक्तम् ॥ १३ ॥

अथ यन्नेवार इति । ‘नीवार’ इति यत्, ‘एते’ ‘ब्रह्मणा’ एव ‘पच्यन्ते’ न तु कृष्टेष्वोशराख्यादिवत्, अतः कालवशान् एका नीवार ब्रह्मरूपस्य बृहस्पतेर्योग्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विधत्ते-तमुशानुवप्रापयतीति । ‘तं’ अक्षम् ‘अस्त्वान्’ रथे युक्तान् अवप्रापयेत् । “॥ गन्धोषा-

तद्यदार्जि धावन्ति । (न्ती) इमुमेवैतेन लोकमुज्यत्यथ बृहद्वा रथचके
साम गायति नाभिदम्न ऽलुद्धितेऽन्तरिक्षलोकमुमेवैतेनोज्यत्यथ यदूषथ्
रोहति देवलोकमुमेवैतेनोज्यति तस्माद्वाऽएतत्त्रयं क्रियते ॥ १ ॥

स ब्रह्मा रथचक्रमधिरोहति । नाभिदम्नऽलुद्धितं देवस्याहुः सवितुः
सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकथं रुहेयमिति यदि ब्राह्मणा
युजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ २ ॥

भागो भवति । तस्माद्वाह बृहस्पतेर्भागमवतिप्रतेति । तद् यद्वानवप्रापयति-इममुज्यानीति ।
तस्माद्वाऽअश्वानवप्रापयति ॥ १५ ॥

तद् यदार्जि धावन्ति-इममेवैतेन लोकमुज्यति । अथ यद्ब्रह्मा रथचके साम गायति-नाभि-
दम्नऽलुद्धिते-अन्तरिक्षलोकमुमेवैतेनोज्यति । अथ यद् यूषं रोहति-देवलोकमुमेवैतेनोज्यति । तस्माद्वा-
ऽएतत्त्रयं क्रियते ॥ १ ॥

स ब्रह्मा रथचक्रमधिरोहति-नाभिदम्नऽलुद्धितम्-“देवस्याहुं सवितुः सवे सत्यसवसो बृह-
स्पतेरुत्तमं नाकं रुहेयम्”-इति । यदि ब्राह्मणो यजते । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ २ ॥

दाने ” (पा० पा० म्वा० प० ९२६) । तस्य मन्त्रवाह-वाजिन इति । हे ‘वाजिनः !’ अश्वः ।
‘वाजितः’ अश्वस्य जेतारः, ‘वाज’ अश्वम् अश्वस्यधनमार्जि प्रति सारिष्यन्ती भूयम्, ‘बृहस्पतेर्मा-
गम्’ अश्वनिप्रत ‘अवाङ्मुखा गन्धोरादान् ब्रूतेति तत्सार्थः । तद्वपाचष्टे-वाजिनो वपश्वा इति ।
आजि९ हि सारिष्यन्त इति । सायणमूलानवाजी वाजशब्दः उपचारश्च सत्तावदे आजौ वर्धत इत्यर्थः ।
अवप्राणस्य प्रयोजनमाह-तद्यदश्वानिति । एवं यद् सविपामीति ब्रह्मा ‘अस्वान्’ अवप्रापयेत् ॥ १५ ॥

एति श्रीस यण्यार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसुतपञ्चम्याख्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-४ ॥

विहितमनिवारनमनूप प्रशमति-तद्यदिति । आनिवारनेन मूलोक्तं जितवान् मवतीत्यर्थः । अथ साम-
गान् यूपारोहण च सार्यवाद विधेते-अथ यद् ब्रह्मेत्यादि । ‘ब्रह्मा’ नामसर्वम् ‘नाभिदमे’ नामिमात्रे
‘लुद्धिते’ उन्नते ‘रथचके’ रथिता ‘साम’ गायत्रे । ‘एनेन’ भूम्यूर्ध्वप्रदेशयोर्मन्त्रदेशे गीयमानेन
साम्ना ‘अन्तरिक्षलोक’ जितवान् भवति । अक्रादुक्तस्य समदशारणिपरिमितस्य यूपस्यारोहणेन तृतीयलोक-
मेव स्वार्धान् कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मणो रथचके गान विहितम्, तदारोहणमन्तरेण न सम्भवतीति तद्विधानी विधेते-स ब्रह्मेति । तत्र
वाजयेदे दाशधिकारिणौ, ब्राह्मणो राजन्यश्चेति, तत्र यजमानमेदेन-मन्त्रमेदं विवशुः प्रथमं ब्राह्मणपक्षे मन्त्रं
पठति-देवस्याहमेति । ‘सत्यसवसः’ सत्यनुज्ञानस्य ‘सवितुः’ सर्वेषां प्रसवितुर्देवस्य ‘सवे’ प्रसवे

(न्योऽय) अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेद्यन्तश्च^१ सम्मिन्वन्ति । प्रतीच आग्नीध्रात्प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति श्रो वाजपेयेन युजते वाग्वै प्रजापतिरेषा वै परमा वाग्या सप्तदशानां दुन्दुभीनां परमावेतद्वाचं परमं प्रजापतिमुज्जयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ६ ॥

(त्सु) अथैतेषां दुन्दुभीनाम् । (मे) एकं यजुषाऽऽहन्ति तत्सर्वं यजुषाऽऽहता भवन्ति ॥ ७ ॥

अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेद्यन्तं सम्मिन्वन्ति प्रतीच आग्नीध्रात् । प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन युजते । वाग्वै प्रजापतिः । एषा वै परमा वाग्—या सप्तदशानां दुन्दुभीनाम् । परमावेतद्वाचं परमं प्रजापतिमुज्जयति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ ६ ॥

अथैतेषां दुन्दुभीनामेकं यजुषाऽऽहन्ति । तत् सर्वं यजुषाऽऽहता भवन्ति ॥ ७ ॥

सूत्रे दर्शितम्—“ ब्रह्मा त्रिः साम गायति, दुन्दुभीन् वादयति, एष स इति प्रपूचं जुहोति ”—(का. श्रौ. सू. १४ । ७८-८०) इत्युपक्रम्य “प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽहन्ति, आग्नेये ब्रह्मवरोहति देवस्याहमिति” (का. श्रौ. सू. १४ । ८४, ८५) इति । अत्रापि पूर्ववद् यजमानभेदेनावरोहणं मन्त्रभेदं च दर्शयति—देवस्याहमिति । अहमिति, वहेतुं किं “ कु-मृ इन्द्रहिन्त्यः ”—इति (पा. उ. ३ । १ । ६९) श्लोकादेशः ॥ ४ ॥ ५ ॥

विषये—अथ सप्तदशेति । सप्तदशसङ्ख्याकान् ‘ दुन्दुभीन् ’ ‘ अनुवेद्यन्तं ’ वेदिसमीपे ‘ प्रतीचः आग्नीध्रात् आग्नीध्रियपश्चिमप्रदेशे स्थितान् ’ सम्मिन्वन्ति । वादयितुमावन्तौत्तर्यः । अत्र सूत्रम्—“ सप्तदश दुन्दुभीनास्तत्रत्यनुवेदि पञ्चाहग्नीध्रात् ”—(का. श्रौ. सू. १४ । ९९ ।) इति । “ एषा वै इत्यादिक-स्वायमर्थः ; दुन्दुभीनां नान्यत्वं महत्त्वान् परमवाक्त्वनः अतो वायूप्रजापत्युज्जयदेतदुन्दुभिवाद इत्यर्थः । गतमन्य ॥ ६ ॥

विषये—अथैतेषामिति । सप्तदशानां दुन्दुभीनां मध्ये एकं दुन्दुभिम् “वृहस्पते वाजम्” इति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण समाह्वयम् । इतरान् षोडशदुन्दुभीन् तूष्णीं वादयेत् । एकाय समन्त्रकाहनेन सर्वेऽपि दुन्दुमयदग्नि-न्यासेन समन्त्रकमेवाहताः तादृशिता वादिताः स्युर्त्तर्यः । अत्र सूत्रम्—वृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति, तूष्णीमित्यन्यं” (का. श्रौ. सू. १४ । ७०) इति ॥ ७ ॥

१-अनुमन्त्रयते वा (इत्यप्यनुमन्त्रयम्) का. श्रौ. सू. १४ । ८१ ।

२-अतोऽयं वृहस्पते वाजम् । अतोऽयं वृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति । अतोऽपि ब्रह्मवरोहति देवस्याहमिति । का. श्रौ. सू. १४ । ८१-८५ ।

स आहन्ति बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं
जापयतेति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ८ ॥

(प्रोऽथ) अथ यदि राजन्यो यजते । (तऽ) इन्द्र वाजं जयेन्द्राय
वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेति क्षत्र॑ इन्द्रः क्षत्र॑ राजन्यः ॥ ९ ॥

(न्योऽथै) अथैतेष्वानि सृत्सु रयेषु । पुनरासृतेष्वेतेषां दुन्दुभीनामेकं
यजुषोपावहरति तत्सर्वं यजुषोपावहता भवन्ति ॥ १० ॥

स उपावहरति । (त्ये) एषा वः सा सत्या संवागभूयया बृहस्पतिं
वाजमजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वमिति
यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ११ ॥

॥ आहन्ति—“बृहस्पते वाजं जय, बृहस्पतये वाचं वदत, बृहस्पतिं वाजं जाप-
यत”—इति । यदि ब्राह्मणो यजते । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ८ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते—“इन्द्र वाजं जय, इन्द्राय वाचं वदत, इन्द्रं वाजं जापयत”
(वा. सं. १।११) इति । क्षत्रं इन्द्रः । क्षत्रं राजन्यः ॥ ९ ॥

अथैतेष्वानि सृत्सु रयेषु पुनरासृतेष्वेतेषां दुन्दुभीनामेकं यजुषोपावहरति । तत् सर्वं यजुषो-
पावहता भवन्ति ॥ १० ॥

स उपावहरति—“एषा वः सा सत्या संवागभूत् । यया बृहस्पतिं वाजमजीजपत,
अजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम्”—इति । यदि ब्राह्मणो यजते । ब्रह्म
हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ११ ॥

हननविधिमन्य मन्त्र विधत्ते—स आहन्तीति । हे ‘बृहस्पते’ । ‘वाजम्’ अजं ‘जय’ । हे दुन्दु-
मयः । ‘बृहस्पतये’ बृहस्पतेरर्थाय ‘वाचं’ सत्यभूतां यजुं ‘वदत’ । ‘बृहस्पतिम्’ ‘वाजम्’ अजं
‘जापयत’ अजविषयं जयं प्रापयत । बृहस्पतिः स्वयमेव वाजं जयति, तं जापयत । जयतेर्धन्तस्य
“क्रीड्जीनां णी” (वा. सू. ६।१।४८) इत्याख्ये कृते पुगागमः ॥ ८ ॥

राजन्वमन्त्रमेदं दर्शयति—अथ यदीति ! बृहस्पतिर्यागे इन्द्रपदं प्रक्षेपणीयम् । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥
विधत्ते—अथैतेष्विति । ‘रयेषु’ ‘आजिसृत्सु’ सृत्सुस्थानं प्रति सृत्सु गतसु ‘पुनरासृतेषु’ पुनरा-
गतेषु सृत्सु ‘एतेषां’ सर्वेषां ‘दुन्दुभीनां’ मध्ये ‘एक’ ‘ग्राम’ ‘यजुषा’ ‘मन्त्रेण’ ‘उपावहरति’ अवरोहयेत् ;
अन्येषां तु तूष्णीमित्यर्थः ॥ १० ॥

उपावहरतीति । अररोहणमन्त्रस्यायमर्थः—हे दुन्दुमयः ‘हः’ शुष्माकं सन्निविनी ‘सा सत्या’ ‘संवाग्’
समुदिता वाक् ‘अभूत्’, ‘यया’ वाचा ‘बृहस्पतिं’ ‘वाजम्’ ‘अजीजपत’ अजविषयं जयं प्रापयत । एतस्मैव
पुनर्वचनमजीजपतेति वाच्यम् । हे ‘वनस्पतयः’ । कार्ये कारणशब्दः, वनस्पत्या दुन्दुमयः ‘विमुच्यध्वम्’
विमुक्तं भवतेति ॥ ११ ॥

(णोऽथ) अथ यदि राजन्यो यजते । (तऽ) एष वः सा सत्या सव्याग-
भूययेन्द्रं व्याजमजीजपताजीजपतेन्द्रं व्याजं वनस्पतयो विमुच्यध्वमिति
क्षत्रं^१ हीन्द्रः क्षत्रं^२ राजन्यः ॥ १२ ॥

(न्योऽथ) अथ वेद्यन्तात् । (द्रा) राजन्यऽनुददसप्तदश प्रव्याधान्-
विध्यति यावान्वाऽएकः प्रव्याधस्तावांस्तिर्यङ्प्रजापतिरुथ यावत्सप्तदश
प्रव्याधास्तावान्नुदप्रजापतिः ॥ १३ ॥

(स्त) तद्यद्राजन्यः प्रविध्यति । (त्ये) एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां
यद्राजन्यस्तस्मादेकः सन्बहूनामीष्टे यदेव चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो
राजन्यस्तस्माद्राजन्यः प्रविध्यति सप्तदश प्रव्याधान्प्रविध्यति सप्तदशो
वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्यति ॥ १४ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते—“एष वः सा सत्या संव्यागभूत, ययेन्द्रं व्याजमजीजपताजी-
जपते इन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम्”—(वा. सं. ९ । १२) इति । क्षत्रं हीन्द्रः ।
क्षत्रं राजन्यः ॥ १२ ॥

अथ वेद्यन्ताद्राजन्यऽनुदद सप्तदश प्रव्याधान् प्रविध्यति । यावान्वाऽएकः प्रव्याधः तावांस्तिर्यङ्
प्रजापतिः । अथ यावत् सप्तदश प्रव्याधाः तावान्नुद प्रजापतिः ॥ १३ ॥

तद्यद्राजन्यः प्रविध्यति । एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां—यद्राजन्यः । तस्मादेकः सन् बहूनामीष्टे ।
यदेव चतुरक्षरः प्रजापतिः, चतुरक्षरो राजन्यः । तस्माद्राजन्यः प्रविध्यति । सप्तदश प्रव्याधान्
प्रविध्यति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्यति ॥ १४ ॥

अथेति । अत्राग्निं पूर्ववन्मन्त्रभेदे “ यदि राजन्यः ” इत्यादिना प्रदर्शितः ॥ १२ ॥

शुद्धमुद्रावहारेण समनस्तरक्तव्यं सत्रियस्य विधत्ते—अथ वेद्यन्तादिति । ‘ प्रव्याधान् ’ प्रकर्षेण ब्रह्मवि-
धत्तेन विमुक्तो बाणो यावति दंष्ट्रे लक्ष्यं विध्यति, तावमेकः प्रव्याधः । तयाविना सप्तदशसङ्ख्याकान् ‘ वेद्य-
न्तात् ’ आरभ्य अनुदमुच्यते उदगपवर्गान् ‘ प्रविध्यति ’ । तस्मिन् प्रशंसति—यावान् वा एकः इति । ‘ प्रजा-
पतिः ’ एकप्रव्याधपरिमाणेन ‘ तिर्यङ् ’ एवेत्येव नितातवान् वर्त्तते, सप्तदशप्रव्याधपरिमाणेन ‘ अनुद-
अगमवान् वर्त्तते । अथ, सप्तदशप्रव्याधकरणं प्रजापतिशरीरपरिभित्तवान् प्रशस्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एषामिश्रप्रव्याधानो राजन्यकरणमित्येव कारणमाह—तद्यद्राजन्य इति । ‘ एष राजन्यः ’ खलु ‘ प्रजापतेः ’
‘ प्रत्यक्षतमां ’ प्रत्यक्षतमं रूपम्, ‘ तस्मान् ’ प्रजापतेः प्रत्यक्षरूपत्वात् ‘ एकः ’ अग्निः ‘ सन् ’ ‘ राजन्यः ’

(त्व) अथ यं यजुषा युनक्ति । तं यजमानऽआतिष्ठति देवस्याहर्षं
सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषमिति ॥ १५ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रस-
वितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता
प्रासुवत्तत्सवितृप्रसूत इदमुज्जयदेवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपाधावति
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै
सविता प्रसविता प्रसीति तत्सवितृप्रसूत इज्जयति ॥ १६ ॥

(त्व) अथ यद्यध्वर्योः । (१) अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी चैतद्यजुरधी-
यात्सोऽन्वास्याय व्याचयति वाजिन इति व्याजिनो ह्यध्वश्वास्तुस्मादाह

अथ यं यजुषा युनक्ति-तं यजमान आतिष्ठति-“ देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसा
बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् ”-इति ॥ १५ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः सवितारं प्रसवायोपाधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव,
त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तत्सवितृप्रसूत इज्जयति । एवमेवैष
एतत्सवितारमेव प्रसवायोपाधावति । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव, त्वत्प्रसूत इद-
मुज्जयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसीति । तत्सवितृप्रसूत इज्जयति ॥ १६ ॥

अथ यद्यध्वर्योरन्तेवासी वा, ब्रह्मचारी वा-एतद्यजुरधीयात् । सोऽन्वास्याय व्याचयति-

‘ बहूनां ’ प्रजानाम्, ‘ ईष्टे ’ ईश्वरो भवति । ‘ प्रजापतिः ’ अपि ‘ चतुरश्रः ’, ‘ सत्यः ’ अपि ‘ निदः ’-
इत्यश्रुविशेषाद् ‘ चतुरश्रः ’ । ‘ तस्मात् ’ प्रजापत्यात्मकाद् सत्यं कर्तुं इदमुज्जयः करणीयः ।
मन्याधानां सतदशां प्रजापत्यात्मना सौमि-सप्तदशेति । सतदशप्रव्याधकरणमुदीरितरूपेणा प्रजापतिशरीर-
सम्पादनम् । तदन्ते वा ओदुम्बरी शाखा स्थापिता, तस्यामवस्थितेन यजमानेनाजिधाने कुर्वता प्राप्तत्वात्
कृत्वा प्रजापतिशरीरमेव प्राप्त मन्त्रीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अर्धयुक्तस्य एतस्य यजमानकर्तुं समन्वयमप्येवं विधेत्-अथ यमिति । उक्तं सतदशप्रव्याधान्तराया-
जिधाने कर्तुम् ‘ आतिष्ठति ’ आरभेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्-“ देवस्याहमिति यजुर्गुणमारोहति यजमानः ”-
(का. श्रौ. सु. १४ । ७३) इति । आरोहणमन्त्रस्याप्यर्थः-“ सत्यप्रसवः ” यथार्थप्रसवस्य ‘ सवितुर्देवस्य ’
‘ सवे ’ अन्यनुज्ञायै वर्तमानः ‘ अहम् ’ वाजजितः । अत्रत्य जेतुः ‘ बृहस्पतेः ’ सम्बन्धि ‘ वाजम् ’ अत्रम्
‘ जेषम् ’ जीयसमिति । सवितुरुज्जयैव प्रवर्तने वाजोऽयं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इममर्थं बृहस्पतिदृष्टान्तेन द्रष्टव्यं-तद्यथैवाद् इत्यादिना । ‘ अदः ’ अमुष्मिन् विप्रहृष्टे काळे, आजि-
धानकाळे ‘ बृहस्पतिः ’ ‘ सविताश्च ’ अनुससार । एवमेवैष इत्यादिना दार्ष्टान्तिके धोजयति ॥ १६ ॥

विधेत्-अथ यदीति । ‘ अथ ’ यजमानस्य श्यातोहणानन्तरम्, ‘ अध्वर्योः ’ शिष्यो वा, अन्यो ब्रह्मचारी

व्याजिन इति व्याजजित इत्युन्नं वै व्याजोऽन्नजित इत्युन्नं वैतुदाह्राध्वन
स्कम्भुवन्त इत्युध्वनो हि स्कम्भुवन्तो धावन्ति योजना मिमाना इति
योजनशो हि मिमाना अध्वानं धावन्ति क्वाप्तां गच्छतेति यथैनानन्तरा
नाप्रा रक्षांसीति न हि स्थिरेष्वेवमेतदाह धावन्त्याजिमप्राप्तिं दुन्दुभी-
नभि साम गायति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथैताभ्यां जुगतीभ्याम् । (जु) जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते
अदि जुहोति युधनुमन्त्रयते समान एव वन्धुः ॥ १८ ॥

“वाजिनः”-इति । वाजिनो ह्यध्याः । तस्मादाह-वाजिन इति । “वाजजितः” इति ।
अन्नं वै वाजः । अन्नजित इत्येवैतदाह । “अध्वनः स्कम्भुवन्तः” इति । अध्वनो हि स्कम्भु-
वन्तो धावन्ति । “योजना मिमानाः” इति । योजनशो हि मिमाना अध्वानं धावन्ति । “क्वाप्तां
गच्छत” (वा. सं. १।१२) इति । यथैनानन्तरा नाप्रा रक्षांसीति न हि स्थिः । एवमेतदाह । धावन्त्या
जिम् । आप्राप्तिं दुन्दुभीन् । अभि साम गायति ॥ १७ ॥

अथैताभ्यां जुगतीभ्यां जुहोति वा, अनु वा मन्त्रयते । यदि जुहोति, यद्यनुमन्त्रयते-समान
एव वन्धुः ॥ १८ ॥

आ ‘एतद्’ वक्ष्यमाण मन्त्रम् ‘अधीवान्’ शरित्, ‘सः’ तमेव रथम् ‘अन्वास्याथ’ तूष्णीमाख्या “वा-
जिनः” इति मन्त्रं वाचयति, यजमानमिति शेषः । अत्र सूत्रम्-“अन्वर्षेष्ट तूष्णीं ब्रह्मचर्येतेषामी
वा वाचनाय” (का. श्रौ. सू. १४ । ७४) इति, “वाजिन इति वाचयति” (का. श्रौ. सू. १४।७७)
इति । ‘हे वाजिनः !’ अध्याः । ‘वाजजितः’ अन्नस्य जेताः । ‘अध्वनः’ मार्गान् ‘स्कम्भुवन्तः’ । ‘स्वमि
रतिमि प्रतिवन्दे’ तौत्रोपासु. (पा. सू. ३।१।८२) । स्कम्भन् नाम वेगेनाक्रमणम्, मार्गान् पृष्टम् कृत्वा पुरो-
गमनम् । तद् ऊर्ध्वन्तः, क्षोभयन्तो वा ‘योजना’ योजनानि ‘मिमानाः’ । ‘माह् मावे’ (पा. पा. जु. भा. १)
धीमिमागत्या परिधिच्छन्दन्तः शीघ्रगामिनः, ‘क्वाप्ताम्’ आजिवावनस्याविभूताम् । “आज्यन्तोऽपि क्वाहो-
ष्यन्ते” (निर. २ । ५ । १) इति हि यास्कः । सप्तदशप्रव्याप्यन्ते विर्मितामोदुम्बरी शालां लक्ष्यभूत-
स्वर्गामित्कान्, “स्वर्गो वै लोकः क्वाप्ता” (वै. श्रौ. १।३।१।१९) इति श्रुतेः । वेगेन गच्छतेति ॥

तस्मिन् व्याख्ये-वाजिनोऽप्या इति । योजनशो हीति । लोके ‘हि’ अन्वयाः ‘योजनशः’ एकैक
योजनं ‘मिमानाः’ परिधिच्छन्दन्तो महान्त्वम् ‘अध्वानम्’ । ‘धावन्ति’ गच्छन्ति, एवमश्वो अशीति । यथैना-
निति । कस्यापमर्थः । ‘अन्तरा’ आजिवावनमध्ये ‘नाप्रा’ नाशकानि ‘रक्षांसि’ ‘एनान्’ अध्वान्
‘यथा’ न हि स्थिः, तथा लक्ष्यस्यानं गच्छतेति, निहितानामाजिवावनदुन्दुम्बाहननप्रकर्तृकस्यानगमनां
प्रयोगकालं विवचे-धावन्त्याजिमिति । अथ सूत्रम्-“अन्तेवासी वा वाचनाय” (का. श्रौ. सू. १४।७४)
इत्येतास्यानन्तरम् “आभि रक्षांसीति यन्ति, वाजिन इति वाचयति, ब्रह्मा जिः साम गायति, दुन्दुभीन् वाचयति”
इति (का. श्रौ. सू. १४ । ७६-७९) ॥ १७ ॥

विवचे-अथैताभ्यामिति । ‘एताभ्यां’ वक्ष्यमाणभ्यां मन्त्राभ्यां हवनमनुमन्त्रणे वा विकल्पेन कर्त-

स जुहोति । (त्वे) एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो-
ऽअपिकक्षुऽआसुनि ॥ कृतं दधिका अनु सत्सुनिप्यदत्पयामुक्ता-
त्स्युन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १९ ॥

(हो) सतु स्म । (स्मा) अस्य द्रवतस्तुरण्यतुः पर्णं न वेरु-
वाति प्रगर्द्धिनः ॥ इयेनुस्येव ध्रजतोऽअङ्कसं परिदधिकाणः सहोर्जा
तुरिव्रतः स्वाहेति ॥ २० ॥

स जुहोति—“ एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति; ग्रीवायां बद्धोऽअपिकक्षुऽआसुनि,
कृतं दधिका अनु संसनिप्यदत् पयामुक्तास्यन्वापनीफणत् स्वाहा ”—(वा० सं०
९।१४) ॥ १९ ॥

“ द्रवत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरुवाति प्रगर्द्धिनः । इयेनुस्येव ध्रजतो-
ऽअङ्कसं परि दधिकाणः सहोर्जा तरिव्रतः स्वाहा ”—(वा० सं० ९।१५) इति ॥ २० ॥

व्याम् । उभयवार्थवादवाक्यशेषः समान इत्याह—यदि जुहोतीति । ‘अनुः’ वप्यतेऽनेन स्तुतिरिति अनुवर्त्यशेषः,
स तु सम न । “ एतान्नेषैतदस्मान् धावत उपवाजयति, एतेषु बीर्षं दधाति ”—इति वाक्यशेषो वक्ष्यते ।
‘एतत्’ एतेन हवनेन अनुमन्त्रणेन वा ‘धावत’ शीघ्रगमिनः तान् ‘अस्मान्’ ‘उपवाजयति’ आप्यन्त-
वेगयुक्तान् करोति, एतेष्वग्नेषु ‘बीर्षं’ सामर्थ्यं निहितवान् भवतोन्वयः । अतो वेगसाधनत्वाद् हवन्मनुमन्त्रणे
वा कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

हवन्मनुय मन्त्रद्वयं विधत्ते—स जुहोत्येष स्म इति । ‘एषः’ ‘स्यः’ सः ‘वाजी’ वेदनवान् अश्वः
‘ग्रीवायाम्’ ‘अनि’ ‘बद्धो’ कथमुक्ते ‘आसुनि’ आस्ये तद्वितरन्नुविशेषः ‘बद्धः’ ‘क्षिपणिं’ कक्षा
‘तुरण्यति’ त्वरयति । ‘दधिका’ धारकान् मार्गाविरोधकान् पाषाणादीन् अपि अतिक्रामन् अश्वः ‘कृतं’
कृतसादिनोऽभिप्रायम् ‘अनुसंसनिप्यदत्’ सम्पगनुसन्धानम् । ‘पयो’ मार्गाणाम् ‘अङ्कासि’ लक्षणाणि
कुटिलाणि निरोक्तानि च ‘अन्वापनीफणत्’ अनुक्रमेण ऋजुत्वं समत्वं वाऽऽपादयन्, तुरण्यतीति पूर्वत्र सम्बन्धः
‘स्वाहा’—इति होमोक्तिर्ब्रह्मवर्चकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १९ ॥

उत स्मेति । द्विर्तापमन्त्रस्वायमर्थः—“ उत स्म ” अपि च ‘अस्य’ यजमानस्य रथे नियुक्तस्य
‘द्रवतः’ गच्छतः ‘तुरण्यतः’ तूर्णमग्न्यामस्तुवानस्य ‘प्रगर्द्धिनः’ अर्वाक्षं प्राप्तुमनिकाङ्क्षतोऽस्वस्य
‘अङ्कनं’ शृङ्गारचिह्नं वस्त्रधारणादिकं ‘परि’ सर्वस्मिन्नपि देहे वर्चमानम् अनुगच्छति । तत्र दृष्टान्तः ‘वेः’
पशुनिः ‘पर्णं न’ वातोद्गलं पश्यन् हव । यथा ध्वस्वा गच्छन्तः पशुनिः पक्षं वल्लिभरो गच्छन् नावन्तोऽस्यते,
तथेत्यर्थः । शीघ्रधावने इयेनो दृष्टान्ते—‘द्रजतः’ परिधावतः ‘इयेनश्च’ ‘दधिकाणः’ धारकपर्वतादति-
क्रामिणोऽअश्वस्य ‘ऊर्जा’ बलेन ‘सह’ ‘तरिव्रतः’ शृङ्खल तरतोऽधमवेति योग्यः । ‘स्वाहा’—इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

(त्य) अथोत्तरेण त्रिचेन । जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते द्वयं तद्यस्मा-
ज्जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते यदि जुहोति यद्यनुमन्त्रयते समानु ऽएव बन्धु-
रेतान्वैतदृश्वान्धावत ऽउपवाजयत्येतेषु व्वीर्यं दधाति तिस्रो वा ऽइमाः
पृथिव्य इयमहेका द्वे ऽअस्याः परे ता ऽएवैतदुज्जयति ॥ २१ ॥

सोऽनुमन्त्रयते । अं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः
स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद् युयवज्रमीवाः ॥ २२ ॥

अथोत्तरेण त्रिचेन जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते द्वयं तद्यस्माज्जुहोति वा अनु वा मन्त्रयते । यदि
जुहोति, यद्यनुमन्त्रयते-समान एव बन्धुः । एतान्वैतदृश्वान्धावत उपवाजयति । एतेषु वीर्यं
दधाति । तिस्रो वाऽइमाः पृथिव्यः-इयमहेका । द्वे ऽअस्याः परे । ता एवैतदुज्जयति ॥ २१ ॥

सोऽनुमन्त्रयते-“अं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देवताता, मितद्रवः, स्वर्काः । जम्भ-
यन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि, सनेम्यस्मद्, युयवज्रमीवाः”-(वा. सं. १।११) ॥ २२ ॥

कर्त्तव्यान्तर विधये-अथोत्तरेणेति । अथमागेन तृचेन हवनमनुमन्त्रणं तां कुर्यात् । द्वयं तदिति । अस्या-
धर्म्यः-“जुहोत्यनुमन्त्रयते वा” इति यत्, तद् द्वयं सत्यानृत्यात्मकत्वेन द्विप्रकारमिति, “द्वयं वा इदं तृतीयमस्ति,
सत्यवैवाच्यताम्”-(ध. प. १।१।११४) इति श्रुतेः । हवनानुमन्त्रणयोर्विषयार्थवादवाक्यशेषः समान इत्याह-
यदि जुहोतीति । ‘बन्धुः’ वाक्यशेषः समानः, जागतमन्त्रकरणयोस्तुषकरणयोश्च हवनानुमन्त्रणयोः स्तादकवाक्य-
शेषः समान इत्यर्थः । कः पुनस्तावित्याह-एतान्वैतदिति । हवनानुमन्त्रणार्थवादवाक्यशेषः “तिस्रो वा इमाः”
इत्यादिकं तृचेन त्रित्वसंख्यार्थवादमाश्रयम् । ‘पृथिव्यस्तिस्रः’, “अथो वा इमे त्रिभूतो लोकाः”-इति एकैकस्य
स्वात्मकत्वश्रुतेः । तत्र ‘इयं’ परिदृश्यमाना भूमिः ‘एका’ ‘अस्याः’ भूमेः ‘परे’ उपरि दृश्यमाने ‘द्वे’ ‘पृथिव्यौ’,
‘ताः’ तिस्रो भूमी । तृचकरणकेन होमेनानुमन्त्रणेन वा उज्जितवान् मरति ॥ २१ ॥

सत्रानुमन्त्रणमनृत्य मन्त्रश्च पठति-सोऽनुमन्त्रयन् इति । अन्यदन्वस्योपलक्षकम् ; अत्रानुमन्त्रणानु-
वादत्वात्, मन्त्रान्ते हवनं वा कार्यम्, वचनत्रयादित्यवगन्तव्यम् । तत्र, प्रथममन्त्रस्याधर्म्यः, “वाजिनः”
अश्वाः ‘हवेषु’ यज्ञेषु, समीपेषु वा । ‘नः’ आमाकं ‘शं मवन्तु’ सुखप्राप्तका मवन्तु । ‘देवताता’
देवयोग्या । यज्ञा, देवास्तान्यन्ते विस्तार्यन्ते यत्र सा देवतातिर्यङ्, तस्मिन् । ‘हवेषु’ आह्वा-
नेषु श मवन्तिवति योजना । ‘मितद्रवः’ मितमस्य द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः, ‘स्वर्काः’ रत्नप्रधानेन
सु अर्चनीयाः । ‘अहिं’ “वृक” ‘रक्षांसि’ सर्वेभ्य आरण्यकश्चर्य वाघकान् राक्षसान् ‘जम्भयन्तः’ जम्भन्तः,
वर्णजरायवः, क्षोभयन्तः । ‘सनेमि’-इति पुण्यनाम, (निव. १।२९।४) इह ‘यु’ विप्रदयनम् ।
शोभम् ‘अमीवान्’ रोगाः ‘अरयन्’ अस्मत्तः ‘युयवन्’ विजयितवन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

(वास्ते) ते नोऽभुर्वन्तः । (न्तो) हवनश्रुतो हवं विउश्ये शृण्वन्तु
वाजिनो मितद्रवः ॥ सदससा मेधुसाता सनिष्यन्तो महो ये धनं रमि-
थेषु जग्मिरे ॥ २३ ॥

व्याजे याजेऽयत । वाजिनो नो धनेषु विमाऽअमृताऽऽकृतज्ञाः ॥ अस्य
मध्यः पिवत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयुनिरिति ॥ २४ ॥

(त्र्य) अथ वार्हस्पत्येन चक्षुणा प्रत्युपतिष्ठते । तमुपस्पृशति अतं वा
ऽएष उज्जयति यो वाजिपुत्रेण युजतेऽन्नपेयं ह वै तामेतद्युद्वाजपेयं
तद्युज्येत दुन्नमुदुज्येपन्तिनेवेतदेतां गतिं गत्वा सुष्टुस्पृशते तदात्मन् कुरुते ॥ २५ ॥

“ ते नोऽभुर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विभो शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सदससा,
मेधसाता सनिष्यन्तो महो ये धनं रमिथेषु जग्मिरे ”—(या. श्रौ. १। १७) ॥ २३ ॥

“ याजे याजेऽयत वाजिनो नो धनेषु विमा, अमृता, अकृतज्ञाः । अस्य मध्यः
पिवत, मादयध्वम्, तृप्ता यात पथिभिर्देवयानिः ”—(या. श्रौ. १। १८) इति ॥ २४ ॥

अथ वार्हस्पत्येन चक्षुणा प्रत्युपतिष्ठते । तमुपस्पृशति । अतं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपेयेन
युजते । अन्नपेयं ह वै नामेतद्—यद्वागपेयम् । तद् यजेतदायुर्भाषि—तेनैतदेतां गतिं गत्वा
सुस्पृशते तदात्मन् कुरुते ॥ २५ ॥

ते नो अर्धन्त इति । इति यद्व्यवहारमर्थः—ते ‘ अर्धन्तः ’ गतिकुशला अर्धाः, ‘ हवनश्रुतः ’
अगमराज्ञाभ्युत्तरो ‘ वाजिनः ’ अन्तर्गतोऽर्धाः सर्वेऽपि ‘ नः ’ अस्माकं ‘ हव्य ’ आदानम् अगम्यन्
‘ शृण्वन्तु ’ । ‘ मितद्रवः ’ पूर्णम् । ‘ सदससाः ’ महतोऽन्त्य सनितासो दास्यः । ‘ मेधसाता ’ यजे । द्यु
आकाशः (या. श्रौ. ७। १। ३९) । ‘ सनिष्यन्तः ’ सनि इत्यन्त्यम् अस्माकमिच्छन्तः । ईदृशाः ‘ ये ’
अर्धाः ‘ रमिथेषु ’ तंवाग्रे ‘ महः ’ महतः शत्रोः ‘ धनम् ’ । मह इति धनविशेषणं वा, महद्गने ‘ जग्मिरे ’
आकृतज्ञता । शृण्वन्ति इति पूर्वोक्तम् ॥ २३ ॥

याजे याजेऽयति । तृतीयमन्त्रस्यापमर्थः—हे ‘ वाजिनः ’ । ‘ अर्धाः ’ । ‘ याजे—याजे ’ तत्तत्सन्निवितं
धननिमित्तं च ‘ नः ’ अस्मान् ‘ जयत ’ । ‘ विमाः ’ मेधाविनः ‘ अमृताः ’ अमरणात्मनोः ‘ आकृतज्ञाः ’ कृतं
साधं गतव्यदेशं जानन्तः । तान्मन्त्राभिधानिनो हे देवाः । ‘ अए मध्यः पिवत ’ इदं भाष्यम् पूर्वं
पञ्चाध्यायमायमानं मधुसामने ईश्वरचरन्धणं विवत । पीत्वा च ‘ मादयध्वम् ’ इत्यत्र भवति । ततः ‘ तृप्ताः ’
रातो ‘ देवयानिः पथिभिः ’ देवाभिहितैर्मार्गैः अपथिसानि प्रति ‘ यात ’ इति ॥ २४ ॥

विधत्—अथ वार्हस्पत्येनेति ‘ प्रत्युपतिष्ठते ’ आजिघातने ‘ कुरुवा तीर्थदेशं प्रत्यागच्छतोऽर्धम् प्रति

स ऽद्वपस्पृशति । (त्या) आ मा व्याजस्य प्रसवो जगम्यादित्यन्नं वे
व्याज आ माऽन्नस्य प्रसवो जगम्यादित्येवमुदाहमे द्यावापृथिवी विश्व-
रूपेऽद्विति द्यावापृथिवी हि प्रजापतिरा मा गन्तां पितरा मातरा उेति
मातेव च हि पितेव च प्रजापतिरा मा सोमोऽभमृतत्वेन गम्यादिति
सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥

(स्त) तमुद्वातुवप्रापयति । व्याजिन इति व्याजिनो ह्युद्वास्तुमा-
दाह व्याजिन इति व्याजजित ऽइत्यन्नं वे व्याजोऽन्नजित ऽइत्येवमुदाह
व्याजर्धं समृधाँस इति सरिप्यन्त ऽइति वा ऽमुग्रऽमाह सरिप्यन्त ऽइव
हि तर्हि भयन्त्यद्यात्र समृधाँस इति समृधाँस इव ह्युग्र भवन्ति

स उपस्पृशति-“आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यात्”-इति । अन्नं वे वाजः । आ
माऽन्नस्य प्रसवो जगम्यात्-इत्येवमुदाह । “एमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे”-इति । द्यावापृ-
थिवी हि प्रजापतिः । “आ मा गन्तां पितरा मातरा च”-इति । मातेव च हि, पितेव च
प्रजापतिः । “आ मा सोमोऽभमृतत्वेन गम्यात्”-इति । सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥

तमन्वानवप्रापयति-“वाजिनः”-इति । वाजिनो अन्वाः । तस्मादाह वाजिन इति ।
“वाजजितः”-इति । अन्नं वे वाजः । अन्नजित इत्येवमुदाह । “वाजं समृधांसः”-इति ।

‘नेवमचरणा एह गच्छेदित्यर्थः । तस्य चरोः सार्धं विपचे-तमुपेति । तत् प्रचसति-अन्नं वेष्पादित्वा । ‘एतां
गतिम्’ आश्रित्यनन्तरं गन्ता चरुदण्डेनैव एतदाश्रित्यनन्तरं अन्नमभेदात्तन्मि निहितवान् मरुतांवर्यः ॥ २७ ॥

तनसार्धंनानृष मन्त्रं विपचे-मु उपेति । मन्त्रस्यापमर्त्यः-‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘प्रसवः’ अन्वमुदाह
उपविर्वा ‘मा’ मां प्रति ‘आजगम्यात्’ आजगच्छत् । ‘विश्वरूपे’ नानारूपे ‘इमे’ ‘द्यावापृथिवी’
द्यावापृथिवी प्रवातन्नात्मिके, तमुद्वातुं ‘आगम्यात्’ आगच्छान् । ‘पितरा मातरा च’ “उद्विति”-
इत्यमरः (पा. सू. ६ । ३ । ३३ ।) निपात्यते । अन्वदीप्तः पिता माता च मां प्रत्यगागत्य विर जीविष्या
आगच्छन् । यथा, द्यावापृथिव्योः पितेति मतेति च परोक्षमात्रा निर्देशः । तत्र निरुक्त्य योः, मत्स्या
पृथिवीतिः “योर्वा पिता पृथिवी माता”-इति (अ. सं. १ । १९ । ६ ।) । ‘सोमः’ च ‘अन्व-
स्तेन मां प्रति’ आगम्यात् आगच्छतुः “अपाम सोममृता अमृत” (अ. स. ८ । १८ । ३)-एति
उन्मत्तं शृणु । मन्त्रं प्रतिशब्दमनृष द्यावापृथिव्यादिके प्रवातन्नात्मना स्तोत्रे-आ मा वाजस्येति ॥ २६-३

विपचे-तमन्वानिति ‘तत्’ उपस्थापितं ‘अन्व’ ‘अन्वान्’ अन्वापरेण तनन्त्रस्यापमर्त्यः-
हे ‘वाजिनः’ अन्वाः । ‘वाजजितः’ आगम्यात्तस्य नेवमच, वाजमन्नं जेतुमिति शेषः । ‘समुद्वयः’ आश्रि-

तस्मादाह ससृवा^१ऽसृ इति बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति बृहस्पतेर्हयेषु भागो भवति तस्मादाह बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति निमृजानाऽऽइति तद्यजमाने वीर्यं दधाति तद्यदृश्वानवप्रापयतीममुज्यानीति वा ऽअग्रे ऽवप्रापय-
त्यथानेममुदजेषमिति तस्माद्वा ऽअृश्वानवप्रापयति ॥ २७ ॥

(त्पु) अथेतेषामाजिसृता^२ रयानाम् । (मुं) एकस्मिन्वेदयो वा राजन्यो योषास्थिता भवति स वृन्देकृतराया^३ रथोणाऽऽपविशत्युथाध्व-
युश्च यजमानश्च पूर्वया द्वाग मधुप्रहमादाय निष्कामतस्तं व्युश्यस्य वा
राजन्यस्य वा पाणाशुधत्तोऽथ नेष्टाऽपरया द्वाग सुराग्रहानादाय निष्का-
मति सजघुनेन शालां पर्येत्येकं व्युश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणाशुधत्ता-

सुरिष्यन्त-इति वा-अग्रऽआह । सुरिष्यन्त इव हि तर्हि भवन्ति-अथात्र समुवाग इति । समुवाग
इव इव भवन्ति-तस्मादाह-समुवाग इति । “ बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ” इति । बृहस्पतेर्हयेषु
भागो भवति-तस्मादाह-बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति । “ निमृजानाः ”-(वा. सं. १।१९) इति ।
तद्यजमाने वीर्यं दधाति । तद्-यदृश्वानवप्रापयति-इममुज्यानीति वाऽअग्रेऽवप्रापयति-अथाग्रे-
ममुदजेषमिति । तस्माद्वाऽअृश्वानवप्रापयति ॥ २७ ॥

अथेतेषामाजिसृतां रयानामेकस्मिन् वेदयो वा, राजन्यो वा उपास्थितो भवति । स वृन्दे-
कृतरायां रथोणाऽऽपविशति । अथाध्वयुश्च यजमानश्च पूर्वया द्वाग मधुप्रहमादाय निष्कामतः ।

सायणवृत्तान्तः समो^४ बृहस्पते^५ सभ्रजिभ^६ भागम्^७ अग्रोपय^८ अवजिघ्रत^९ अवप्राग^{१०} उरत ।
' निमृजानाः ' चरुडनिमार्जनं कुर्वाणाः ' इति^{११} । मन्त्रं पदशोऽनूय रथापठे-वाजिनो हीति ।
समुवाग इति भूतार्थविहितकवृत्तार्थेन प्रयोगस्याभिप्रायमाह-सुरिष्यन्त इति । शूमाजिघातनप्राकारे चरो-
रथैवप्रापण विहितम्, तस्मिन्ने^{१२} वाजं सुरिष्यन्तः ' -इति तु व्युत्पत्त्यर्थेन प्रयुक्तम्; आतिथ्यावस्य कश्चिदप्राप-
णम्, अत्र त्वस्य कृत्वान् तदन्ते विधीयमाने चर्वाप्रापणमग्रे समुर्ध्वम् इति भूतार्थवाचकत्वेन प्रयोगो युक्त
इत्यभिप्रायः । निमृजाना इत्यस्य तात्पर्यमाह-तद्यजमान इति । अजरसनिमार्जनस्य योर्देहेतुत्वात् ' तद् ' तेन
' निमृजाना इति ' -पदेन ' यजमाने ' ' वीर्यं ' स्थापितवान् भवति ॥ आतिथ्यावस्योदो तदन्ते च विहि-
तम् चर्वाप्रापणस्य प्रयोजनमर्थं दर्शयति-तद्यदृश्वानिति । ' अग्रं ' पूर्वं वाजोर्जित्यर्थम्, अत्र तूजितस्य
वाजस्य स्वार्थान्तरापर्यम्; अतः शूमेति वाजमुज्रयतीति, अत्रेव वाजमुदजेषमित्यवशोर्भेदव्यवाचि भूतार्थवाचि
च पदं युक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

सुराग्रहानां मधुप्रहस्य च विविधोपग्रहासो ग्राह्यदिने सवने वक्ष्यत इति द्वितीयब्राह्मणान्ते-(वा. प. -
१।१।२।१९. मा.) प्रतिज्ञानम्, तस्मिन्नामसस्यप्राप्ते दर्शयितुमाह-अथेतेषामिति । ' आजिसृताम् ' आजि-
प्रतिस्थितानां रयानां यजमानस्यवागिरिकानामेकस्मिन् रथे वैश्वराज्यव्योपेतत्वरः सुराग्रहान् प्रतिग्रहीतुमानीनो

हानेन तद्विभं निष्क्रीणामीति सत्यं वै श्रीज्योतिः सोमोऽनृतं पाप्मा तुमः
सुरा सत्यमेवैतच्छ्रियं ज्योतिर्यजमाने दधात्यनृतेन पाप्मना तुमसा वैश्यं
विध्यति तेः स यं भोगं कामयते तं कुरुतेऽथैतत्सु हिरण्यपात्रमेव
मधुग्रहं ब्रह्मणे ददाति तं ब्रह्मणे दददमृतमायुरात्मन्धत्तेऽमृतत्वं ह्ययुर्हि-
रण्यं तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ॥ २८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-५ ॥ (१.५) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ५ । १ ॥

तं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधकः । अथ नेष्टाऽपरया द्वारा सुराग्रहानादाय निष्क्रा-
मति । स जघनेन शालां पर्येत्य एकं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधकदाह-अनेन तद्विभं
निष्क्रीणामीति । सत्यं वै श्रीज्योतिः-सोमः अनृतं, पाप्मा तुमः-सुरा । सत्यमेवैतच्छ्रियं
ज्योतिर्यजमाने दधाति । अनृतेन पाप्मना तुमसा वैश्यं विध्यति । तेः स यं भोगं कामयते-
तं कुरुते । अथैतं स हिरण्यपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणे ददाति । तं ब्रह्मणे दददमृतमायुरात्मन्-
धत्ते । अमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् । तेन स यं भोगं कामयते-तं कुरुते ॥ २८ ॥

भवति । अत्र कात्यायनो यजुर्वेदपुरोहितोऽप्ययं शिष्यस्य यजमानवाचनार्थमुक्त्वा सूत्रयामास-“ इतरेषा-
मेकस्मिन् राजन्यो वैश्यो वा सौम्यतिग्रहप्राप्तिं शीघ्रं यन्ति ”-(का. श्री. सू. १४ । ७१ । ७१) इति ।
स वेदेति । अस्याभ्यर्थः-“ सः ” वैश्यराजन्ययोस्तयोस्तयो रयादिकथोक्तत्वात् “ शोभते ” उपदिशेत् । ‘अथ’
अनन्तरम् अथयजमानो ‘पूर्वया द्वारा’ हविर्दानस्य पूर्वदारेण ‘मधुग्रहम्’ आदाय, निष्क्रम्य, वैश्यराजन्ययो-
रन्यतरस्य हस्ते निदधताम् । ‘नेष्टा’ अपि हविर्दानस्य पश्चिमदारेण ‘सुराग्रहान्’ अदाय निष्क्रम्य ‘शालां’
जघनेन ‘पश्चींशालायाः पश्चिमप्रदेशादाग्न्योत्तरस्या वेदिभोगोलुपदिश्य दत्तयोस्तन्यतरस्य पाणावेकं सुराग्रहं
प्रयच्छन् “ अनेन तं निष्क्रीणामि ”-इति वाक्यं पठेत् । ‘अनेन’ सुराग्रहेण ‘ते’ तत्र सम्पत्तिवन्तम्
‘इमं’ मधुग्रहं ‘निष्क्रीणामि’ स्वाधीनं करोमीति तत्सार्थं ॥

तस्मिन् निष्क्रम्य प्रशमति-सत्यं वै श्रीरिति । सोमस्य सत्यात्मकत्वम्, इतरस्य अनृताशात्मकत्वं च प्रागेव
व्याख्यातम् (श.प. १।१।२।१० । मा०) । सुराग्रहप्रतिग्रहान्तरं ‘वैश्य’ ‘विध्यति’ वाधते । अनेन
राजन्यं च विध्यतीत्यर्थः सत्य. वैश्यराजन्ययोस्तन्यतरस्य हस्ते प्रदानस्तोक्तत्वात् ॥

प्रतिगृहीतानां तु सुराग्रहानामिन्द्रिकन्यवहारं दर्शयति-तैः स यं भोगमिति । क्रीतस्य मधुग्रहस्य दानं
विधत्ते-अर्पयति । एतं मधुग्रहं हिरण्यपात्रसहितं ब्रह्मणे ददाति । आपस्तम्बेन सौवर्णपात्रपरिमाणमुक्तम्-
“ ब्रह्मणे ददाति हि मधुसालत्रयं सौवर्णं शतमानस्य कृत्वम् ”-(का. श्री. सू. १८।१।११) इति ।

१-नेष्टा च शौरान्यपिमेन निर्द्धेत्य शालाग्रहणेन हस्तेन योग्यतिग्रहणं प्रयच्छन्तद्वानेन स एव निष्क्रीणामीति । का. श्री. सू.
१४ । ११ । २-अनेन मधुग्रहं ददाति मधुग्रहम् । का. श्री. सू. १४।१० । ३-१-क्रम्यन्त्यम् । द. क. ।

तरानं प्रशंसति-तं ब्रह्मण इति । 'तं' मधुप्रह 'ब्रह्मणे' 'ददत्' प्रपच्छन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । हिण्यदानेन 'अमृतम्' अमरणशीलम् ' आयुः ' 'आत्मन्' आत्मनि निहितवान् भवतीति । ब्रह्मप्रतिगृहीतस्य मधुप्रहस्यैच्छिकं व्यवहार दर्शयति-स यं भोगमिति । " ब्रह्मणे मधुप्रह ददाति सत्तत्रम् । त न यथेष्टं कुरुते "-(का, श्री, य, १४।९४।९९) इति हि कान्यायनेन कथितमिति ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
प्रथमाऽऽध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥ (१-१-९) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्योश्चतुरो देशाद् विद्यार्थार्यमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोतहस्य कनकहयगुलाह्वौ स्वर्णगर्भ,
सप्तार्योन्पञ्चसोरीजिदशतस्तुलाधेनुसौवर्णभूमीः ।
रानोस्ता द्रवमवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,
व्यश्रणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्भिर्धन्यजन्मा सिलमन्त्रमतुलः स्वर्णं च वर्णमुत्प ,
कार्पासीयं कृपावाग्गुहकृतमन्त्रडो राजतं राजतूष्णः ।
आग्नेयौ प्रान्यजन्मा लवणममृगः शार्करं चार्कतेजा,
रानादयो रानरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसास्त्रिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाविराजपरमेश्वरपैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरीहरमहाराजसाम्राज्यशुल्बरेण सायणाचार्येण विरचिते
मातृवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमाऽध्यायः सप्ततः ॥ १-१ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथ सुवे चाज्यविद्यापत्नी चाद्याय (या) आहवनीयमभ्येति सु ऽपता
द्वादशानीर्जुहोति वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति समान
ऽएव वन्द्युः ॥ १ ॥

सु जुहोति । (न्या) आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
क्रनवे स्वाहा अहपने स्वाहाऽहपने स्वाहाऽह मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय
वेनष्टंशिनाय स्वाहा विनष्टंशिन ऽआन्त्यायनाय स्वाहाऽऽन्त्याय
भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पुनये स्वाहाऽधिपनये स्वाहेत्येता द्वादशा-
नीर्जुहोति द्वादश वै आसाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापति-
यज्ञस्तुष्टेवाभ्यासित्युो सम्पत्तामेषेतदुज्जयति तामात्मन्कुरुते ॥ २ ॥

अथ सुवे चाज्यविद्यापत्नी चाद्यायाहवनीयमभ्येति । स पताद्वादशानीर्जुहोति वा वाचयति वा ।
यदि जुहोति, यदि वाचयति नमान एव वन्द्युः ॥ १ ॥

स जुहोति—“आपये स्वाहा, स्वापये स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रनवे स्वाहा, वसवे
स्वाहा, अहपने स्वाहा, अहे मुग्धाय स्वाहा, मुग्धाय वेनष्टंशिनाय स्वाहा,
विनष्टंशिनऽआन्त्यायनाय स्वाहा, आन्त्याय भौवनाय स्वाहा, भुवनस्य पुनये
स्वाहा, अधिपनये स्वाहा”—(बा० सु० ९।२०) इति । पता द्वादशानीर्जुहोति । द्वादश वै
मानाः सम्बन्धस्य संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्देवः । तद् देवास्यानि, या सम्पद्—यन्निर्वह-
दुच्यति—तामात्मन् कुरुते ॥ २ ॥

(तुऽथ) अथ पद्वल्गुतीः । (जु) जुहोति वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति समान एव वन्धुः ॥ ३ ॥

सु वाचयति । (त्या) आयुर्व्यञ्जेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्व्यञ्जेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पता-
मित्येताः पद्वल्गुतीर्वाचयति पद्वल्गुऽक्रतुवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुष्टेवास्य वल्गुतिर्वा सम्पन्नामेवैतदुज्जयति तामा-
त्मन्कुरुते ॥ ४ ॥

अथ पद्वल्गुतीर्जुहोति वा वाचयति वा । यदि जुहोति यदि वाचयति-समान एव वन्धुः ॥ ३ ॥

॥ वाचयति-“ आयुर्व्यञ्जेन कल्पताम्, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्, चक्षुर्व्यञ्जेन कल्प-
ताम्, श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम्, पृष्ठं यज्ञेन कल्पताम्, यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ”-इति ।
एताः पद्वल्गुतीर्वाचयति । पद्वल्गुऽक्रतुवः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्व्यज्ञः ।
तद् येवास्य वल्गुतिः, या सम्पत्-तामेवैतदुज्जयति । तामात्मन् कुरुते ॥ ४ ॥

‘ क्रतवे ’ संकल्पाय, यज्ञाय ॥ । ‘ वसवे ’ वातक्राव । अह्ना पतिः अहर्पतिः सकलः, तस्मै । “ मुञ्च
धेचिधे ” (वा. पा. दि. प. ९२) अपकर्तुमनानते ‘ अहे ’ दिवसाय ‘ अहे मुधाय ’ इत्येकं नाम । एवमुत्तर-
वादि विशेषणयुक्तमेकैकं नाम । ‘ वैनशिनाय ’ विनाशयुक्ते शितकारित्वेन वसतीति वैनशिनः, विनशिनः
पुत्रो वा वैनशिनः तस्मै । एवमुत्तरवाच्यत्वाय प्रथम इति वेदितव्यम् । ‘ विनशिने ’ शत्रुविनाशकाय ।
अन्ये अघने मयः जगत्पादनः, अन्त्याह्वयश्च पुत्राय वा, तस्मै । ‘ अन्त्याय ’ अग्रे मयार । ‘ मौवनाय ’ (तै.
स. १ । ७ । ९ । १ ॥ ४ । ७ । ११ । २ ॥ १ । ४ । ९ । १९) भुवनस्थापयार । ‘ भुवनश्च पतये ’
इत्येकं नाम, भुवनश्च पतिः प्रजापतिः, “ प्रजापतिर्वै भुवनश्च पतिः ” (तै. ब्रा. १ । ३ । १० क. सं ४ । ११ । २)
इति हि तैत्तिरीयकम् । तया ‘ अघिपतये ’ इति, अघिपतिः प्रजापत्यामृतो वाज्रोपयज्ञः । अत्र स्वाहान्त
एकैको मन्त्र इत्यर्थः ॥

आहुतिगतां दादशसंस्थां प्रतापति-द्रादश वै मासा इति । अत्र वाक्यशेषो होमवाचनधोरमयोपि
समानः । तद्येवास्यामिरिति । “ उत्थ ” नवत्सरस्य प्रजापत्यामृतस्य यज्ञस्य ‘ या ’ ‘ अतिः ’ सर्वात्मक-
त्वेन व्यापनशक्तिः, ‘ या ’ ‘ सप्तन् ’ सप्त उत्सृष्टिः, सर्वात्मकता, तामेतामुपशमिनेनासिहोदेन जितवान् मवति ।
जिता च ‘ ताम् ’ ‘ आत्मन् ’ आननि स्वमिन् कृतवान् मवति ॥ २ ॥

विधत्ते-अथ पद्वल्गुतीर्गतिः । ‘ कर्त्तुः ’ कर्त्तव्यतुलित्वशस्ययुक्तमन्त्रकरणित आहुतीर्जुह्यात् ।
मन्त्राणां वाचनं कोमिति वा ॥ ३ ॥

वाचनमनूय मन्त्रान् विधत्ते-स वाचयतीति । अत्र वाचनविषया मन्त्रान्ते स्वाहाशब्दो न प्रयुक्तः

(तेऽष्टा) अष्टाश्रियूपो भवति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र-
मग्नेऽष्टन्द्वा देवलोकमुचैतेनोज्जयति सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपो वेष्टितो वा
विप्रथितो वा भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्यजापतिमुज्जयति ॥ ५ ॥

गोधूमं चपालं भवति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठम् सोऽयमत्वुगेते वै
पुरुषस्यौषधीनां नेदिष्ठतमां बुद्गोधूमास्तेषां न त्वगस्ति मनुष्यलोकमु-
चैतेनोज्जयति ॥ ६ ॥

अष्टाश्रियूपो भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्रमग्नेऽष्टन्द्वा । देवलोकमुचैतेनोज्जयति ।
सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपो वेष्टितो वा विप्रथितो वा भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । सप्तजापति-
मुज्जयति ॥ ५ ॥

गोधूमं चपालं भवति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठम् । सोऽयमत्वुङ् । एते वै पुरुषस्यौषधीनां नेदे-
ष्ठतमां-यद्गोधूमाः । तेषां न त्वगस्ति । मनुष्यलोकमुचैतेनोज्जयति ॥ ६ ॥

वचनरताङ्गवर्तनं वा कार्यम्, तद्वा द्वाहाष्टन्द्वाः प्रयोजकम् । मन्त्रार्थस्तु—‘ गायु ’ मदीयं, ‘ यजेन ’ वाजये-
याजयेन ‘ कल्पता ’ समर्थं मय्यु ‘ पृष्ठे ’ रथन्तरादि, यद्वा पृष्ठ वशवदयु प्रणादेराधारभूतो मध्यदेहः ।
‘ यज्ञ ’ विष्णुः । अन्यन् सप्तम् । तामिसा षट्सप्त्या प्रथसति-एद् वा ऋक्व इति । इवनवाचनयोरय
वाक्यशेषः समान इत्यर्थः । तयोर्वाच्यं कल्पनितित्यादि, पूर्ववद् योग्यम् ॥ ४ ॥

वदुतिवाचनमन्त्रतर्थाभिज्ञस्य यजमानस्य युरारोहेण विबभ्रुः। स्वर्गत्वेन निरूपयिष्यमाणस्य यूरस्य
प्राक्कन गुणमनुवदति अष्टाश्रियूप इति । अत्रिगतामष्टमक्षया प्रशंसति-अष्टाक्षरेति । यतः ‘ अग्नेऽष्टन्द्वा
गायत्रम् ’ तत्तत्पदार्थाद् देवलोकमुचैतेनोज्जयति इत्यर्थः । यूरस्य वेष्टनं विष्टे-सप्तदशाभिरिति ।
‘ वेष्टित ’ यथा यूपो न दह्यते, तथा ह्यद्वयं ‘ वा ’ कार्यम्, ‘ विप्रथित ’ यूरस्येकत्र प्रदेशे वामशो
मन्थनं ‘ वा ’ कार्यम् । वासोपता सप्त्या प्रजापत्यामना स्तौति-सप्तदशेति ॥ ५ ॥

चपालं नामकस्य यूरशकटस्य दास्ययन्त्राणांवादाय विष्टे-गोधूममिति । गोधूमविष्टमयं चपालं कुर्यादि-
त्यर्थः । पुरुषो वा इत्यादि । अत्राश्रयमर्थः—‘ पुरुषो ’ तु ‘ प्रजापतेः ’ ‘ नेदिष्ठम् ’ अन्तिकतमं वस्तु;
पुरुषपृष्ठेः प्रथममावित्वात् । ‘ मोऽयम् अत्वङ् ’ अश्वयादि वृक्ष इव बाह्य-वप्राहितः ‘ ओषधीनां ’ मध्ये एते ‘ गोधूमाः ’
अपि ‘ पुरुषस्य ’ सन्निहिततमं वस्तु बलशालित्वात् । तेषां तु त्वगभावः प्रसिद्धः । अतो गोधूमचपालकरणेन
‘ मनुष्यलोकमेव ’ जिनान् मर्वताति ॥ ६ ॥

गर्तन्वान्पुषोऽस्तीक्ष्णाग्रो भवति । पितृदेवत्यो वै गर्तः पितृलोकमेवेतेनोज्जयति । सप्तदशारत्रिर्भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥
 (त्य) अथ नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् । (कौ) कौशं व्यासः परिधापयति कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनाजघनाद्धौ वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी तामेताग्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन्भवत्युस्ति वै पुत्न्याऽअमेध्यं शुद्धवाचीनं नाभेमेध्या वै दर्भास्तद्युदेवास्या ऽअमेध्यं तुदेवास्याऽएतद्दर्भमेध्यं कृत्वा ऽथेनां प्राचीं यज्ञं प्रसादयति तस्मान्नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन्कौशं व्यासः परिधापयति कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ८ ॥

गर्तन्वान् पुषोऽस्तीक्ष्णाग्रो भवति । पितृदेवत्यो वै गर्तः । पितृलोकमेवेतेनोज्जयति । सप्तदशारत्रिर्भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तस्मिन्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥

अथ नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति । कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनात् । जघनाद्धौ वाऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी । तामेताग्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवति । अस्ति वै पुत्न्या अमेध्यं-यद्वाचीनं नाभेः । मेध्या वै दर्भाः । तद्यदेवास्या अमेध्यं-तदेवास्या एतद् दर्भमेध्यं कृत्वाऽथेनां प्राचीं यज्ञं प्रसादयति । तस्मान्नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति । कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ८ ॥

तस्मिन् यूपे गुणविशेषं विधत्ते-गर्तन्वानिति । गर्तवान्, यूपस्याग्नेः निवृत्तप्रदेशः । गर्तवान् " अग्रे शुद् "-(पा. स. ८ । २ । ११) इति अत्रन्तात्परस्य मनुषो नुदाग्रो विहितः, व्यत्ययेनाकारान्तादपि भवति । " अस्तीक्ष्णाग्रः, ' अतनुकृताग्रः, स्थूलाग्रप्रदेशो भवेत् । गर्तं पितृलोककामना प्रशंसति-पितृदेवस्य इति । " पितृणां सदनमस्ति "-(तै. मं. ६ । ३ । ४ । ३ ।) इत्यादिमन्त्रवर्गाद्दूष्यावदस्य पितृदेवतास्थानत्वं प्रतिपिबेत् । अत एव तैत्तिरीयके यूपस्य सर्वदेवतामपवकथनप्रस्तावे-" पितृणां निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातात् "-(तै. स. ६ । ३ । ४ । १) इति गर्तावधिउक्तस्य यूपभागस्य पितृदेवत्वम् । ईदृशी प्रसिद्धिरत्र ' वै ' शब्देन लोच्यते । आरोहणीययूपस्य चोदकप्राप्तं प्रमाणमपवदितुं परिमाणान्तरं विधत्ते-सप्तदशेति । चतुर्विंशत्यहुतपरिमितोऽरणिः सप्तदशसंख्याका अरुणयः प्रमाण यस्य यूपस्येति विग्रहः ॥ ७ ॥

विधत्ते-अथ नेष्टेति । ' एदनेष्यन् ' शाखातो निर्गमयिष्यन् ' कौशः ' दर्भमथ ' वासः ' पत्नी परिधापयेत् । अत्र आपन्त्यम्-" ध्रुवस्य योनिरस्मिदि दर्भमथ पत्नीम् "-(आ. श्रौ. सू. १८ । १ । ७) (तै. स. १ । ७ । १२ । १) इति । श्रुतिश्च भवति-" दर्भमथं परिधापयति "-(तै. प्रा. १ । १ । ७ । १) इति यद्वा क्रिमिकाराविकारभूत वासः ' कौशम् ' तेन परित आच्छादयेत् । यद्वा, ' कौशम् ' कुशमयं, चण्डातकम् ऊर्ध्वैकं परिधापयेत् । एवमेव हि चण्डातकपदं कर्कोपाख्यानेन व्याख्यातम्-" चण्डातकं चलनैक-

सु रोहति । प्रजापतेः प्रजाऽवभूमेति प्रजापतेर्हर्षेण प्रजा भवति यो
व्वाजपेयेन युजते ॥ ११ ॥

(त्वेऽय) अथ गोधूमानुपस्पृशति । स्वर्देवाऽवगन्मेति स्तुहर्षेण गुच्छति
यो व्वाजपेयेन युजते ॥ १२ ॥

तद्यद्गोधूमानुपस्पृशति । (त्यु) अन्नं वै गोधूमाऽऽन्नं वा ऽएष उज्जयति
यो वाजपेयेन युजतेऽन्नपेयं ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजै-
पीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा सुष्ठुस्पृशते तदात्मन्कुरुते तस्माद्गोधूमानु-
पस्पृशति ॥ १३ ॥

प्रजापते । अतर्वो हि तावद्भवति । अथ यदैव जायां विन्दते अथ प्रजापते । तर्हि हि तर्वो भवति ।
एतां गतिं गच्छानीति । तस्माज्जायामामन्त्रयते ॥ १० ॥

स रोहति—“ प्रजापतेः प्रजा अवमम ”—इति । प्रजापतेर्हर्षेण प्रजा भवति—यो वाजपेयेन
युजते ॥ ११ ॥

अथ गोधूमानुपस्पृशति—“ स्वर्देवा अवगन्म ” इति । स्वर्हर्षेण गुच्छति—यो वाजपे-
येन युजते ॥ १२ ॥

तद्यद्गोधूमानुपस्पृशति । अन्नं वै गोधूमाः । अन्नं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपेयेन युजते ।
अन्नपेयं ह वै नामैतद्यद्वाजपेयम् । तद्यदेवैतदन्नमुदजैपीत्—तेनैवैतां गतिं गत्वा संस्पृशते—तदा-
त्मन् कुरुते । तस्माद्गोधूमानुपस्पृशति ॥ १३ ॥

स्वर्ग ' रोहति ' आरोहणं करोति । जायायाः प्रत्युक्तिं दर्शयति—रोहादेत्याह जायेति । अथान्वयव्यति-
रेकान्यां जायातडितस्य संज्ञाविषयत्वं प्रतिपादयन्त्र जायाऽऽमन्त्रणं विधत्ते—तद्यदिति । प्रथमपर्याये अवमम इति
परिच्छेदः, असम्पूर्णं इत्यर्थः । ' ह ' यस्माद् यजमानस्य ' अर्द्धः एषः यत् जाया आत्मन्, ' तदभावे प्रजोत्प-
त्तमाव, यदा जायासाहित्यं तदा प्रजोत्पादनश्रमत्वम् । तथा च ' सर्वः ' सम्पूर्णावयवोऽस्त्वित्याह—एता
गतिमिति । ' एतां ' यूपारोहणलक्षणां ' गतिं ' ' गच्छानि ' प्राप्तवानित्यभिप्रायेण जायाऽऽमन्त्रणं
कर्ममिति ॥ १० ॥

एतदुपारोहणमनुय मन्त्रं विधत्ते—स रोहतीति । प्रजापतेः ' प्रजाः ' अपत्यभूता ' अभूत् ' इति ॥ ११ ॥
गोधूममवयवाल्लक्षणं समन्त्रक विधत्ते—अथ गोधूमानिति । वयं ' देवाः ' सन्तः ' स्वः ' स्वर्गम् ' आगन्म'
गतवन्त इति मन्त्रस्यार्थः ॥ १२ ॥

तद्यद्यद् गोधूमानित्यादि । गोधूमस्यार्थेन वाजपेयजिन्यन्त्रं स्वाधीनं कृतवान् भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ शीर्ष्णां यूपमत्युजिहीते । (तंऽम्) अमृता ऽअभूमति देव-
लोकमुर्वैतेनोजयति ॥ १४ ॥ (शतम् ३०००)

(त्यु) अथ दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति । (त्य) अस्मे वोऽअस्त्य-
न्द्रियमस्मे नृष्णमुत क्रतुरस्मे व्यर्चांश्चि सन्तु व इति सुर्व्यं वा ऽएषऽइद-
मुज्जयति यो व्वाजपेयेन युजते प्रजापतिं ह्युज्जयति सुर्व्यं ह्येवेदं
प्रजापतिः सोऽस्य सुर्व्यस्य यज्ञ ऽइन्द्रियं व्यर्चांश्च संवृज्य तदात्मन् धत्ते
तदात्मन्कुरुते तस्मादिशोऽनुवीक्षमाणो जपति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथैनमूपपुटैरनुदस्यन्ति । पशवो वाऽऽपा अन्नं वे पशवोऽन्नं
वाऽएषऽउज्जयति यो व्वाजपेयेन युजतेऽन्नपेयं ह वै नमैतद्युवाजपेयं

अथ शीर्ष्णां यूपमत्युजिहीते-“अमृता अभूम”-(वा० सं० १।२१) इति । देव-
लोकमुर्वैतेनोजयति ॥ १४ ॥

अथ दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति-“अस्मे वोऽअस्त्यन्द्रियमस्मे नृष्णमुत क्रतुः” अस्मे
व्यर्चांश्चि सन्तु वः”-इति । सर्वं वाऽएष इदमुज्जयति-यो वानपेयेन यजते । प्रजापतिं युजयति ।
सर्वमुष्येवेदं प्रजापतिः । सोऽस्य सर्वस्य यज्ञः-इन्द्रियं वीर्यं संवृज्य तदात्मन् धत्ते-तदात्मन् कुरुते ।
तस्माद् दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति ॥ १५ ॥

अथैनमूपपुटैरनुदस्यन्ति । पशवो वाऽऽपाः । अन्नं वे पशवः । अन्नं वाऽएष उज्जयति-यो वानपे-

विधत्ते-अथ शीर्ष्णेति । ‘शीर्ष्णां’ शिरसा ‘यूपम्’ ‘अत्युजिहीते’ अतिक्रम्योदमयति । यूप
शिरसा इदं तपतिक्रम्य स्वशिर उज्जयेदित्यर्थः । ‘अमृता’ ‘अमरणमर्जुन’ । ‘अभूम’ सम्भूता
इति उद्गमनप्रत्ययः । ‘एतेन’ यूपान्नं स्वशिरस उज्जमनाद् यूपस्यातिक्रान्तत्वाद् देवलोकाजयः ॥ १४ ॥

विधत्ते-अथ दिश इति । यूपे निष्ठेन यजमानः सर्वा दिशोऽनुक्रमेण पश्येद् “अस्मे”-इति मन्त्र
जपन् । तन्मन्त्रस्वाध्यायः-हे दिश ! वः युष्मत्समन्वि इन्द्रियं वीर्यम् ‘अस्मे’ अस्मासु ‘अन्तु’
तया ‘नृष्ण’ युष्मत्समन्वि धनम् ‘अस्मे’ अस्मासु ‘अन्तु’ ‘उत’ अपि च ‘क्रतुः’ सङ्कल्पः, सत्य-
र्वहो यज्ञोऽपि ‘अस्मे’ अन्तु ; व. वर्चाति युष्मत्समन्वीक्षिते तज्जानि ‘अस्मे’ अस्मासु ‘सन्तु’ इति ।
इन्द्रियादीनामाशासनं युक्तमित्याह-सर्वं वा इत्यादि । प्रजापते सर्वोपक्रान्ताद् वानपेयेन च प्रजापतिं
प्रतिष्ठाप्य “अस्य सर्वस्य” ज्ञातो यज्ञादिकं “संवृज्य” नियन्त्राय स्वस्वनि धारयति, अनन्तर
स्वात्मनि वृत्ते, आ मसान् क्रतवान् भक्ती-पथे ॥ १५ ॥

अथ कात्यायनः-“समदशाद्यथयोनदानुपुटानुदस्यन्त्यस्मि विशः प्रतिगृह्यन्तेनाम्” (भा. श्री सू. १।४।
१०४।१०५) इति यदमूपपुटैरनुदस्यन्ति-अथैनमिति । ‘ऊपपुटैः’ ऊपाः क्षेपणादिव. तानद्यथयन्.

तद्यदेवैतद्वन्नमुदुजैपीजैवैतदेतां गतिं गत्वा सुष्ठु स्पृशते तदात्मन्कुरुते
तस्मादेनमूपपुटेनूदस्यन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्या) आश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । स घडेवादोऽश्वत्ये
त्रिष्ठत इन्द्रो मरुत उपमन्त्रयत तस्माद्वाश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति
विशोऽनूदस्यन्ति विशो वै मरुतोऽन्नं विशस्तुस्माद्विशोऽनूदस्यन्ति
सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १७ ॥

(त्र्यु) अथेष्टामुपावेक्षमाणो जपति । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे
पृथिव्या ऽडुति बृहस्पतेर्हं द्याऽअभिपिपिचानात्पृथिवी विभयाश्चकार
महद्वाऽअयमभूद्योऽभ्युपेचि यद्वै माऽयं नावदणीयादिति बृहस्पतिर्हं पृथिव्यै

येन पजते । अन्नपेयं ह वै नामैतद्-यदाजपेयम् । तद्यदेवैतद्वन्नमुदुजैपीत्-तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा
संस्पृशते-तदात्मन् कुरुते । तस्मादेनमूपपुटेनूदस्यन्ति ॥ १६ ॥

आश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । स यदेवाश्वत्ये त्रिष्ठत इन्द्रो मरुत उपमन्त्रयत । तस्मा-
दाश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । विशोऽनूदस्यन्ति । विशो वै मरुतः । अन्नं विशः । तस्माद्विशो-
ऽनूदस्यन्ति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १७ ॥

अथेष्टामुपावेक्षमाणो जपति-“ नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्यै ”-इति । बृहस्पतेर्हं
द्याऽअभिपिपिचानात्पृथिवी विभयाश्चकार-‘ महद्वाऽअयमभूद्-योऽभ्युपेचि, यद्वै माऽयं नावदणी-

पुटीकृत्य तैः पुटैः मूलेऽवस्थितं यजमानमभिलक्ष्य ‘उदरः’ इति ऊर्ध्वं प्रतिदिशं प्रक्षिपेयुरित्यर्थः । अत एव
आश्वत्यामः-“ तमाश्वत्यैरासपुटैरुपकुम्भैर्वा विंशः प्रतिदिशमर्पयन्ति ”-(आ. श्रौ. सू. १८ । १ । ११)
इति । “ पशवो वा ऊहाः ”-इत्यादिकस्यापमर्त्यः, ऊहाणां यज्ञद्वारा यजुस्तपक्त्वात् तांशुमर्पम् । परान्नाय
अन्नायं क्षीरादिताम्रनयेन प्रसिद्धम् । अतः यजुद्वारा ऊहाणामन्त्रवामूषपुदहननेन यजमानोऽन्नमेव निक्षिप-
यान् मवतीति ॥ ११ ॥

विधत्ते-आश्वत्येष्टिनि । अश्वत्थपलाशेषूपनद्धान् सप्तदशान् कुर्वीत् । आश्वत्येष्टेव काले कारणमाह-स
यदेवेति । ‘अमुष्मिन्’ ‘अदः’ विप्रहृष्टे काले, ‘अश्वत्ये’ अवस्थितान् ‘मरुतः’ ‘इन्द्रः’ आहूयत । एवमयमश्वत्यो
देवविंशो मरुतामाश्रयभूतः अतस्तदीयेषु पत्रेषु अन्नसंस्तुतानाम्पाणामुपनिबन्धनं प्रशस्तमित्यर्थः । ऊषपुटेषु
शेरगकर्तृन् विनत्ते-विश इति । ‘विशः’ वैश्या अर्पयेयुः । मरुतां विद्वन्मिन्द्रस्य प्रमत्तत्वात्; अतो मनुष्यविंशो-
मपि तस्माज्जायेन तद्वत्प्रमत्तत्वम् । तेषां वैश्यानामन्नायं कृषीवत्त्वात् । ऊषपुटानां संख्या विधत्ते-
सप्तदशेति ॥ १७ ॥

सत्रेयं यजमानस्य भूम्यवेक्षणं सम्पन्नकं विधत्ते-अथेष्टामिति । ‘मात्रे’ सर्वस्य निर्मातृत्वान्मातृभूताये

विभयाञ्चकार यद्वै मेयं नावधून्वीतेति तदनुयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १८ ॥

बृहस्पतिसवो ब्राह्मणं यद्वानपेयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्विभेति महद्वाऽभयमभूद्योऽभ्युपेचि यद्वै माऽयं नावदणीयादित्येष उ हास्येऽ विभेति यद्वै मेयं नावधून्वीतेति तदनुयैवैतन्मित्रधेयं कुरुते न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १९ ॥

(सु) अयं हिरण्यमभ्युपरोहति । (त्व) अमृतमायुर्हिरण्यं तदमृत-
ऽआयुषि प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

माह ' इति । बृहस्पतिर्है पृथिव्यै विभयाञ्चकार—' यद्वै मेयं नावधून्वीत ' इति । तदनुयैवैतन्मित्र-
धेयमकुरुत । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम् ॥ १८ ॥

बृहस्पतिसवो—ब्राह्मणं यद्वानपेयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्विभेति । महद्वाऽभयमभूद्—योऽभ्युपेचि,
' यद्वै माऽयं नावदणीयात् ' इति । एष उ हास्ये विभेति—' यद्वै मेयं नावधून्वीत ' इति । तदनुयै-
वैतन्मित्रधेयं कुरुते । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम् ॥ १९ ॥

अयं हिरण्यमभ्युपरोहति । अमृतमायुर्हिरण्यम् । तदमृतऽआयुषि प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

' पृथिव्यैः ' ' नम ' इति आदर्शो मन्त्रवाक्याभ्याम् । मन्त्रगतमानुषमन्त्रस्य जननीवाचकत्वे विवक्षित-
मिति वदन् सूक्ष्मेक्षणं बृहस्पतिदृष्टान्तमुनेन प्रदर्शयति—बृहस्पतेरिति । पूर्व वाक्येपक्षे बृहस्पतेरभिविक्ताद्
भूमिर्बिभेति स्म । मयकारणमाह—योऽभ्युपेचीति । यद् ' अयम् ' अभिविक्तः पुत्रो ' महद्भूम् ' सयन्वयः ।
' यद् ' परमान् अभिवेकेण महत्त्वगुणवान् ' अयं ' बृहस्पतिः ' मा ' मा । भूमिम् ' न अवदणीयात् '
मावदारयेत् ' इति; ' अतो हेतोः ' मित्रधेयमकुरुत '—इति उत्तरवाक्येपक्षसम्बन्धः । तथा ' बृह-
स्पतिः ' मरि भूत्याः सहायाद् विभेति स्म; ' यद् ' परमात् ' एवं ' भूमिः ' मा ' माम्
अभिविक्त ' नावधून्वीत ' न विवाङ्मयेत् ' इति; ' तत् ' तस्मात् कारणात् ' अनया ' पृथिव्या- सह
' एव ' एतत् ' निरीक्षणरूपं ' मित्रधेयं ' मैत्रीम् ' अकुरुत ' भूमिरिति सत्ययकरोदित्यर्थः उपक्रमो-
पहाराभ्यामवगम्यते,—उपक्रमे तावदुपरोहि भीतिरक्ता, अवदणीयादित्याद्य मित्रधेयकणेनेति चोक्तम्
उपसंहारेऽपि ' न पुत्रो मातरम् ' इति मातुः पुत्रकर्तृकरोदयस्य निवेचनम् ॥ १८ ॥

इदानीमुपरोहेऽपि सूक्ष्मेक्षणं मित्रधेयप्रयोजनमिषाह—बृहस्पतिसवो वा इति । वाजपेयमिति । यदेव
बृहस्पतिसवः बृहस्पतेरभिवेको बभूविति स तथोक्तः । शिष्टं पूर्वार्थमिदं व्याख्येयम् ॥ १९ ॥

विपक्षे—अयं हिरण्यमिति । ' हिरण्यम् ' ' अयि '—उत्पन्नं यत्तदुपरोहेद्; यतः ' हिरण्यम् ' मरणरहिता-
युक्तमकम्, तदुपरोहेणेन तथाविधे ' आयुषि ' एव प्रतिष्ठितो मरन्निवर्त्यः ॥ २० ॥

(त्यु) अथाजर्पभस्याजिनमुपस्तृणाति । तदुपरिष्ठाद्वक्त्रं निदधाति तमभ्य-
वरोहतीमां वैव ॥ २१ ॥

(वाथा) अथास्माऽआसन्दीमाहरन्ति । (न्त्यु) उपरिसुद्यं वा ऽएष
जयति यो जयत्यन्तरिक्षसुद्यं तदेनमुपस्थासीनमधस्तादिमाः प्रजा उपासते
तस्मादस्माऽआसन्दीमाहरन्ति ॥ २२ ॥

(न्त्यौ) औदुम्बरी भवति । (त्यु) अन्नं वा ऽऽर्जुदुम्बर ऊर्जोऽन्नाद्य-
स्यावरुद्धये तस्मादौदुम्बरी भवति तामग्रेण हविर्दाने जघनेनाहवनीयं
निदधाति ॥ २३ ॥

अथाजर्पभस्याजिनमुपस्तृणाति । तदुपरिष्ठाद्वक्त्रं निदधाति । तमभ्यवरोहतीमां वैव ॥ २१ ॥
अथास्माऽआसन्दीमाहरन्ति । उपरिसुद्यं वाऽएष जयति-यो जयत्यन्तरिक्षसुद्यम् । तदेनमु-
पस्थासीनमधस्तादिमाः प्रजा उपासते । तस्मादस्माऽआसन्दीमाहरन्ति ॥ २२ ॥

औदुम्बरी भवति । अन्नं वाऽऽर्जुदुम्बरः । ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धये । तस्मादौदुम्बरी भवति ।
तामग्रेण हविर्दाने, जघनेनाहवनीयं निदधाति ॥ २३ ॥

द्विष्यन्निवानार्थं वस्ताजिनास्तरणं विषये-अयमेति । तत्रास्यास्तीर्णाजवर्णनः 'उपरिष्ठात्' 'वक्त्रं'
निदधात् । द्विष्ये अवरोहणं वैकल्पिकमित्याह-इमां वैवेति । वक्त्रे वाऽवरोहदिति । अत एव कात्यायनः-
"स वक्त्रे वस्तवर्णनवरोहति, भूमौ वा" । (का. श्रौ. सू. १४ । १०९) इति ॥ २१ ॥

विषये-अथास्मा इति । 'अस्मे' यूपादवरोहाय । आसन्दीलक्षणमुक्त कात्यायनेन-"औदुम्बरीमासन्दी
मानिदशमरजिमात्राद्भूतामाह्वयति"- (का. श्रौ. सू. ७-२४८) इति । 'उपरिसुद्यम्'-'इत्यस्यायमर्थः-
वाजरोदेन पादेन 'उपरिसुद्यम्' उपरिसुद्यम् 'जयति' मन्त्रप्रादेरुपस्थानं प्राप्नोति । एतदुपपादना-
याह-यो जयतीति । 'यः' यूपादवरोहेन 'अन्तरिक्षसुद्यम्' आकाशे उपवेशनं 'जयति' 'एषः' इति
द्वेण सम्बन्धः ॥ २२ ॥

औदुम्बरीति । उदुम्बरनिमिता आसन्दी (श. प. भा. १।७ । १ । १२-१९) । अन्नं वा ऊर्गिति ।
पदेत् 'ऊर्' बलकरम् 'अन्नम्' तद्रात्मकः 'उदुम्बरः' वृक्षः, तज्जन्यत्वात् । रूपते हि-"देवा वा
ऊर्जं व्यजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठन्"-इति । तामग्रेणेति । अर्थार्थः-"हविर्दाने"-इति द्वितीयादि-
वचनात् पदम्, ते 'अग्रेण' तयोऽप्यग्रेदेशम् 'आहवनीयं जघनेन' सोमादुपधिकरणान्तेः पश्चिमप्रदेशे 'ताम्'
आसन्दी निदधात् । अन्नं सूत्रम्-"उत्तरवेदिमन्तरेणौदुम्बरीमासन्दी वस्तवर्णनाऽऽवृणुयातीत्यं वेति"-
(का. श्रौ. सू. १४ । १०७) इति ॥ २३ ॥

(त्सु) अधाजर्षभस्याजिनमास्तृणाति । प्रजापतिर्व्याऽएष बुदजर्षभऽएता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां बुदजास्तृस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्ति तत्प्रजापतिर्भवेत्तत्करोति तस्मादजर्षभस्याजिनमास्तृणाति ॥ २४ ॥

स आस्तृणाति । (ती) इयं ते राज्ञिति राज्यमेवास्मिन्नेतद्व्याप्त्यथैनमासादयति युन्ताऽसि युमन इति यन्तारमेवैनमेतद्युमनमासां प्रजानां करोति ध्रुवोऽसि धरुणऽइति ध्रुवमेवैनमेतद्धरुणमास्मिँल्लोके करोति कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा रक्ष्ये त्वा पोषाय त्वेति साधुवे त्वेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-६ ॥ (२.१.)

इति प्रथम प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ । १ ॥

अथाजर्षभस्याजिनमास्तृणाति । प्रजापतिर्व्याऽएष बुदजर्षभः । एता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां बुदजाः । तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ, त्रीनिति जनयन्ति । तत् प्रजापतिर्भवेत्तत्करोति । तस्मादजर्षभस्याजिनमास्तृणाति ॥ २४ ॥

स आस्तृणाति—“इयं ते राट्”—इति । राज्यमेवास्मिन्नेतद्व्याप्ति । अथैनमासादयति—“यन्ताऽसि युमनः” इति । यन्तारमेवैनमेतद्युमनमासां प्रजानां करोति । “ध्रुवोऽसि धरुणः”—इति । ध्रुवमेवैनमेतद्धरुणमास्मिँल्लोके करोति । “कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा रक्ष्ये त्वा पोषाय त्वा”—(वा. सं. ९ । २२) इति । साधुवे त्वेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

आमन्यामजात्रिनेनष्टादन विवर्ते—अथाजर्षभस्याजिनमिति । अस्तप्रजापत्योर्विदुप्रमोक्षादकत्वादेक-रूपं समर्थयते—एता वा इत्यादि । ‘एता. अजा. ‘ प्रजापतेः ’ ‘ प्रत्यक्षतमां ’ अतिशयेन प्रपञ्चं एवम्, तस्मादेव ‘ तस्मात् ’ सवासरमध्ये ‘ त्रिः ’ त्रिकारं ‘ द्वौ त्रीन् ’ वा सुत्रान् ‘ विजायमाना. ’ युजानां भवन्ति ॥ २४ ॥

आस्तृणामनूय मन्त्र विवर्ते—स आस्तृणातीति । हे अभिविध्यमानवाजयेयवाजिन् ! ‘ ते ’ तव ‘ रयम् ’ आसन्दी ‘ राट् ’ राज्यसाधनम्, पीटादेवपरितदनमत्र राज्यमिदं । तस्याभिप्रायमाह—राज्यमिति । यदेतेनास्तृणेन यजमाने राज्यं निहितवान् भवति ॥

विवर्ते—अथैनमिति । ‘ एन ’ यजमानम् अस्यामासन्त्याम् उपवेशयेत् । तन्मन्त्रस्याप्यर्थः,—हे यजमान ! ‘ यन्ता ’ सर्वस्य निपन्ता ‘ असि ’, ‘ यमनः ’ ‘ प्रजानां ’ नियन्ता असि, ‘ ध्रुवः ’ स्थिरः ‘ असि ’, ‘ धरुणः ’ धारकः असि । ‘ कृष्ये ’ कर्षणाय ‘ त्वा ’ त्वाम्, उपवेशयामिति शेषः । एवमुत्तराणि योजयन् । ‘ क्षेमाय ’ सम्भवस्तुपरिपाठनाय । ‘ रक्ष्ये ’ रक्षाय, ‘ पोषाय ’ इति ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

चार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । तस्यानिष्टऽएव स्विष्टकृद्वत्यथास्मा-
ऽअन्नं च सुम्भरत्युन्नं वाऽएवऽज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयं ह
वे नामेतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजैपीजिडेवास्माऽएतत्सुम्भरति ॥ १ ॥

(त्वो) औदुम्बरे पात्रे । (वेऽन्नं) अन्नं वा ऽकुर्गुदुम्बुरऽज्जुर्जोऽन्नाद्यस्या-
वरुद्धये तस्मादौदुम्बरे पात्रे सोऽप एव प्रथमाः सुम्भरत्यथ यथोऽथ यथो-
पस्मारमुन्नानि ॥ २ ॥

चार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । तस्यानिष्ट एव स्विष्टकृद्वत्यथास्माऽअन्नं सुम्भरति ।
अन्नं वाऽएव उज्जयति-यो वाजपेयेन यजते । अन्नपेयं ह वे नामेतद्-प्रदानपेयम् । तद्यदेवैतदन्न-
मुदजैपीत्-तदेवास्माऽएतत् सुम्भरति ॥ १ ॥

औदुम्बरे पात्रे । अन्नं वाऽकुर्गुदुम्बरः । ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धये । तस्मादौदुम्बरे पात्रे ।
सोऽप एव प्रथमाः सुम्भरति, अथ ययः, अथ यथोपस्मारमुन्नानि ॥ २ ॥

मन्त्रं शास्त्रे-मन्तारमिति । ध्रुवमेवैनामिति ॥ 'अस्मिन् लोके' 'यु' 'सन्त' 'एव' 'ए' 'यजमान' 'एतत्' 'एतेन मन्त्रमागेन' 'यज' 'यज' 'करोते' । कृष्यादिपदानां यथैव साङ्गत्वात्-सापदे इति । श्रेयते
वायुपदेऽप्यपीति । अनेन कृष्यादिपदानां, अन्वात्मनि संगृहीतानि मन्त्रो यथैः ॥ २५ ॥

इति धीतायणाचार्यविरचिते माधवायै वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पात्रमकारण्डे
द्वितीयाध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ (१-२-१) ॥

इति पात्रमकारण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १-१ ॥

अथ नैराश्वदमचारं विधत्ते-चार्हस्पत्येनेति । प्रधाननैराश्वदुत्तरवत्तरं कथं च नैराश्वदुत्तरवत्तरं विधातुं
कालं विधत्ते-तस्यानिष्ट एवेति । 'तस्य' 'नैराश्व' 'स्विष्टकृद्' 'अनिष्टः' 'अनिष्टकृद्' 'मति' 'प्रधान' 'यथा-
दुम्बरे' 'स्विष्टकृद्' 'प्राणित्यर्थः । होमार्थमन्नसम्पन्नं विधत्ते-अथास्मा इति । 'अथ' 'यजमानाय' 'अभिषेका-
र्थम्' 'अन्नं' 'सम्पदे' ॥ १ ॥

अन्नसम्पन्नार्थं पात्रविशेषं विधत्ते-औदुम्बरेमिति । तत्र प्रथममप्यन्नं सम्पन्नं विधत्ते-सोऽप एवेति ।
प्रथमम् 'अपः' 'जलानि' 'सम्पदे' । 'अप ययः' क्षीरं तदनन्तरम् 'यथोपस्मारम्' उपसृतिमन्त्रातिशयम्

तद्धेके । समदशान्नानि सम्भरन्ति समदशः प्रजापतिरिति वृद्धन्तस्तुदु
तथा न कुर्यात्प्रजापतेर्नैव सर्वमुन्नमनवरुद्धं कऽउ तस्मै मनुष्यो यः सर्व-
मुन्नमवरुन्धीत तस्माद् सर्वमेवात्र यथोपस्मारं सम्भरन्नेकमुन्नं न
सम्भरेत् ॥ ३ ॥

स यन्न सम्भरति । तस्योद्बुधीत तस्य नाश्रीयाद्यावन्नीवं तथा नान्तमेति
तथा ज्योगीवति सु ऽएतस्य सर्वस्यान्नाद्यस्य सम्भृतस्य स्वेणोपघातं
वाजप्रसवीयानि जुहोति तद्याभ्य ऽएवैतद्देवताभ्यो जुहोति सा ऽअस्मै
प्रसुवन्ति ताभिः प्रसूत ऽबुजयति तस्माद्वाजप्रसवीयानि जुहोति ॥ ४ ॥

तद्धेके समदशान्नानि सम्भरन्ति । समदशः प्रजापतिरिति वृद्धन्तः । तद् तथा न कुर्यात् ।
प्रजापतेर्नैव सर्वमन्नमवरुद्धम् । क उ तस्मै मनुष्यो-यः सर्वमन्नमवरुन्धीति । तस्माद् सर्वमेवात्र
यथोपस्मारं सम्भरन्नेकमुन्नं न सम्भरेत् ॥ ३ ॥

स यन्न सम्भरति-तस्योद्बुधीत । तस्य नाश्रीयाद् यावन्नीदम् । तथा नान्तमेति । तथा
ज्योगीवति स एतस्य सर्वस्यान्नाद्यस्य सम्भृतस्य स्वेणोपघातं वाजप्रसवीयानि जुहोति । तद् याभ्य

‘अन्नानि’ सम्भरेत्, यानि तद्वा स्मृतिग्रन्थेतरानि तानीयेथ । तत्र प्राच्याख्यमेवेन चतुर्दशान्नान्यायमन्त्येन
‘स्मृतिरिति, तावपि यथोपस्मारपदेन प्राजाणि-‘नित्यमाया ब्रीहियशः प्रियदशगशे गोधूमा वेणुःशामक-
नीशाऽ’ अर्धलाभ गवैधुका अर्यत्रा अर्कटका वित्रेया गार्मुतमस्रया कुल्यसतया वा”-(का. श्रौ. सू.
१७ । १ । ३) इति । बुद्धिस्थानि यानि वा, तानि सम्भरेत् ॥ ३ ॥

‘यथोपस्मारमन्नानि सविष्टयात्’-इत्यत्र सङ्ख्याया अनुक्तेः यावन्ति सर्वमाणानि तावन्ति सम्भरेदित्यर्थो
भवति, तत्र सङ्ख्याविशेषे पूर्वपक्षयति-तद्धेक इति । ‘समदश’ समदश-संख्याकानि ‘अन्नानि’ सम्भ-
रन्ति । ‘तन्नेमपत्तिमाह-समदशः प्रजापतिरिति । प्रजापते. समदशत्वं प्राप्तकम् (श. प. १।१।१।१।)
माध्वे । तन्नेन निराधटे-“तद् तथेति । प्रजापतेः-इति । अन्वापमर्थः-‘इत्वं प्रजापतेरपि सकलमन्नं
न वशीकृतम्, इदानीं ‘तस्मै’ प्रजापत्यर्थं मनुष्यः । ‘कः’ समर्थः । सर्वान्नाविरोधेन, तस्माद् यावत्स्मृति
सम्पत्त्यनानीति । बुद्धिस्थानावपि सर्वेषा सम्मरणे प्राप्ते एकस्य निषेधति-‘एकमन्नमिति ॥ ३ ॥

असम्प्रियमाणानविषयं वदितुं विषयं विषये-स यदिति । ‘यन्’ अन्नं ‘न’ सम्भरेत्, ‘तस्य’

१-समदशान्नान्यावपाति । आनस्यति वा । का. श्रौ. सू. १८।१।१-१११ । समदशानि तु ब्रीहियः १ यवाः २
मनुष्यः ३ गोधूमा ४ मुहीः ५ शर्माः ६ तिन्नाः ७ लषका ८ अषवः ९ श्वेपवः १० कीटयः ११ मनुष्यकाः १२ कलायाः १३
कुलियाः १४ मयः १५ सर्पाः १६ कलसः १७ इति मुकुटः । वा. सू. ५।२।४ । अत्र यावत्सकलमाध्वे समदशं
पान्यं शान् १७ इत्युक्तम् । दशदशसु ग्राम्यात्त्वयमेव । दशग्राम्याणि कार्त्तिके चतुर्दशे कृते श्रीमपकर्मणि प्रतियादिनां । दश
ग्राम्याणि धाम्यानि मयति । ब्रीहियवादिन्त्यासु अनुविषयको गोधूमाय मनुष्याय सन्वाद्य सन्कुल्येति । गोपान्यारण्यानि ।
१-एकवर्णम् । का. श्रौ. सू. १४।१।११ ।

स जुहोति । वाजस्येमं प्रसवः सुपुवेऽग्रे सोमर्थं राजानमोषधीष्वप्सु ॥
ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु व्ययर्थं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ॥ ५ ॥

वाजस्येमाम् । (प्र) प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्प्राद ॥
अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्सु नो रयिर्ष सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ॥ ६ ॥

एवैतद् देवताभ्यो जुहोति । ताऽअस्मै प्रसवन्ति । ताभि प्रसुत उज्जयति । तस्माद्वाजप्रसवी-
यानि जुहोति ॥ ४ ॥

स जुहोति—“ वाजस्येमं प्रसवः सुपुवेऽग्रे सोमं राजानमोषधीष्वप्सु । ता अस्मभ्यं
मधुमतीर्भवन्तु । वषं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ” । (१) (वा. मं. ९ । २३) ॥ ५ ॥

“ वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवम्, इमा च विश्वा भुवनानि सम्प्राद ॥ अदित्सन्तं
दापयति प्रजानन्सु नो रयि सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ” । (२) (वा. मं. ९ । २४) ॥ ६ ॥

‘ दहवीत ’ न सम्भृतमित्युचैः तन्नाम भूषणं यथा असम्भृतस्य अन्नस्य यावज्जीवनमभोजनेन ‘ अन्त ’ विनाश
‘ न एति, ’ ‘ उरोक् ’ विरक्तान् ‘ जीवति । ’ मोक्तव्यस्य सर्वस्य भोगे सति विनाशो भवति, अतस्तद्वैकमव-
शिष्य भुञ्जीतेति तात्पर्यम् ॥ विधत्ते—स एतस्येति । मिलितस्य ‘ एतस्य ’ ‘ सर्वस्य ’ अन्नस्य एकदेशं
‘ सुवेण ’ ‘ उपचातम् ’ उपहृत्योपहृत्य गृहीत्वा ‘ वाजप्रसवीयानि जुहोति ’ वाजप्रसवशब्दोक्तमन्त्रं करणत-
होमान् कुर्यादित्यर्थः । तद्याभ्य इति । मान्त्रवर्णिकीष्वो ‘ याम्यः ’ अष्टादिदेवताभ्यो हूयने तद्वै । ‘ ताः ’
‘ अस्मै ’ यजमानाय एतयागारुक्षभूतमन्नमवरोहु ‘ प्रसुवन्ति ’ अनुज्ञानन्ति, ताभिरनुज्ञातः पश्चात् स्वाधीन
करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

होममनस्य मान्त्रान् विधत्ते—स जुहोति वाजस्येममिति । सर्वत्र ‘ स्वाहा ’—शान्तो हवनलिङ्गम् । प्रथम-
रथापमर्यः—‘ अग्रे ’ पूर्वं ‘ वाजस्य ’ अन्नस्य ‘ प्रसवः ’ उत्पादकः परमेश्वरः ‘ ओषधीषु ’ ‘ अप्सु ’ च सारभू-
तम् ‘ इमं सोमं सोमवह्नीरूपं राजानं ’ ‘ सुपुवे ’ उत्पादयामास, ‘ ताः ’ ओषधय आरध ‘ अस्मभ्यम् ’ अस्मदर्थं
‘ मधुमतीः ’ माधुर्येपिता भवन्तु । ‘ वयम् ’ अपि अस्मिन् ‘ राष्ट्रे ’ ‘ पुरोहिताः ’ यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनो
‘ जागृयाम ’ जागरूकता भूयामहेति ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयः—वाजस्येमामिति । ‘ वाजस्य प्रसवः ’ ईश्वरः ‘ इमं ’ भूमिं ‘ दिवम् ’ इमानि चान्वानि
सर्वाणि ‘ भुवनानि ’ ‘ शिश्रिये ’ आश्रितवान् । अ च ‘ संप्राद ’ सर्वेषां भुवनानां भूत्वा ‘ अदित्सन्तं ’ दातु-
मनिच्छन्तं भोग्यं ‘ प्रजानन् ’ ‘ दापयति ’ धनम् । ततः स ‘ नः ’ अस्मभ्यं ‘ सर्ववीरं ’ पुत्रादियुक्तं ‘ रयिं ’
धनं ‘ नियच्छतु ’ ददातु ॥ ६ ॥

व्याजस्य तु । प्रसवऽ आवभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ॥
सुनेमि राजा परियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्द्धयमानोऽजस्मे स्वाहा ॥ ७ ॥
सोमर्थे राजानम् । (मु) अवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्यान्विष्णुं
सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥ ८ ॥

(द्वाऽर्थ) अयमुणं बृहस्पतिम् । (सि) इन्द्रं दानाय चोदय । व्याधं
विष्णुं सरस्वतीं सवितां च वाजिनं स्वाहा ॥ ९ ॥

(द्वाऽमे) अग्नेऽमुच्छा । वदंहु नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ
सहस्रजित्वं हि धनदा असि स्वाहा ॥ १० ॥

“वाजस्य तु प्रसव आवभूव, इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः । सुनेमि राजा परि-
यानि विद्वान् प्रजां पुष्टिं वर्द्धयमानोऽजस्मे स्वाहा” (३) (वा० सं० १।२५) ॥ ७ ॥

“सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्याय, विष्णुन, सूर्यन्, ब्रह्माणं च
बृहस्पतिम्, स्वाहा” (४) (वा० सं० १।२६) ॥ ८ ॥

“अयमुणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय । व्याधं विष्णुं सरस्वतीं सवितां च
वाजिनं स्वाहा” (५) (वा० सं० १।२७) ॥ ९ ॥

“अग्नेऽमुच्छा वदंहु नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित्वं त्वं हि
धनदा असि स्वाहा” (६) (वा० सं० १।२८) ॥ १० ॥

अथ दृष्टेः—वाजस्य विधिः । ‘वाजस्य प्रसव,’ ‘तु’ वृत् ‘इमा’ इति ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘भुव-
नानि’ सर्वतः ‘आवभूव’ व्याजसे । ‘अवेन’—एति पुण्यजनम् (जिब० ३।१८।३) इति । ‘सः’ पितृ-
भ्यो ‘राजा’ ‘परियाति’ सर्वतः सञ्चति । ‘विद्वान्’ ऋद्धिमन्तं कर्षं प्रयानम् । ‘आवेऽजस्मर्थे’ ‘प्रसव’
‘पुष्टि’ च ‘वर्द्धयमान’ परित्यागति सम्पन्नः ॥ ७ ॥

अथ सूर्यः—सोममिति । वं सोमर्द्धं देवात् ‘अवसे’ सन्नाय वर्णनाय वा ‘अवसारणे’ ते सर्वे
ऋद्धिर्वाति सम्पन्नः ॥ ८ ॥

अथ अग्नेः—अयमुणमिति । हे वायव्य प्रसव त्वमर्द्धमर्द्धम् ‘द्वान्यं चोदय’ अयमुणं धनदातार्यं प्रेष ।
वाजस्य सर्वाणि पशून् ब्रह्मणः ॥ ९ ॥

अथ वृद्धः—अग्ने अच्छेति । हे ‘अग्ने’ । ‘इह’ अन्विन् कर्मणि ‘नः’ अग्राह्यं ‘अच्छ’ जनि-
मुत्पन्नं ‘वद’ हि वदय । ‘नः’ अग्राह्यं प्रति ‘सुमनाः’ सहस्रजित्वो भव । हे सहस्रजित् ! त्वं
सोम धनदा देवः ‘हि’ इत्यौ । वदः ‘त्वं’ सञ्चयते ‘धनदा अति’ अतः ‘नः’ अग्रम्यं ‘प्रच्छ’
धनमिति देव ॥ १० ॥

प्र नः । (नो) यच्छत्वर्थमा प्र पूषा प्रवृहस्पतिः । प्रवाग्देवी ददातु नः स्वाहेति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथेनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति । (त्य) अन्नाद्यन्तर्वनमेतदभिपिञ्चत्यष्टाद्यमेवास्मिन्नेतदधाति तस्मादेनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति ॥ १२ ॥

सोऽभिपिञ्चति । देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिति देवहस्तेरेनमेतदभिपिञ्चति सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्थ-
न्त्रिये दधामीति व्याग्रे सरस्वती तदेनं वाचो ऽएव यन्तुर्थन्त्रिये दधाति १३

तदु हेकऽआहुः । (हिं) विवृण्वन्पां त्वा देवानां यन्तुर्थन्त्रिये दधामीति सर्वं वै विव्रे देवाः । तदेनं सर्वस्यैव यन्तुर्थन्त्रिये दधाति । तदु तथा न ब्रूयात् । सरस्वत्यै त्वा वाचो यन्तुर्थन्त्रिये दधामीत्येषु ब्रूयाद्वाग्रे सरस्वती

“ प्र नो यच्छत्वर्थमा, प्र पूषा, प्र वृहस्पतिः । प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ”—(७)
(वा. मं. ९। २९) इति ॥ ११ ॥

अथेनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति । अन्नाद्यन्तर्वनमेतदभिपिञ्चति । अन्नाद्यमेवास्मिन्नेतदधाति । तस्मादेनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति ॥ १२ ॥

सोऽभिपिञ्चति “ देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ”—
इति । देवहस्तेरेनमेतदभिपिञ्चति । “ सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्थन्त्रिये दधामि ”—इति । वाग्रे सरस्वती । तदेनं वाचो एव यन्तुर्थन्त्रिये दधाति ॥ १३ ॥

तदु हेकऽआहुः—विव्रेण त्वा देवानां यन्तुर्थन्त्रिये दधामि—इति । सर्वं वै विव्रे देवाः । तदेनं सर्वस्यैव यन्तुर्थन्त्रिये दधाति । तदु तथा न ब्रूयात् । सरस्वत्यै त्वा वाचो यन्तुर्थन्त्रिये दधामि—

अथ सतिः,—प्र न इति । अथमादयो ‘ न. ’ अस्मन्ने वन प्रवृण्वन्तु । पूषादिदेवान्तरत्वात्प्रसवेऽपि क्रियापरत्वात्पुनर् धीतयितुं पुन्यक् पृथक् प्रोक्तार्थाप्रयोगः, ‘ प्र ’ ‘ ददातु ’ प्रवृण्वन् प्रवृण्वति ॥ ११ ॥
हस्तशेषत्वात्स त्रिनिवोग दर्शयति—अथेनमिति । अथ ‘ एनं ’ सुवृण्वन् यत्रमान ‘ परिशिष्टेन ’ अनेन अभिपिञ्चत् इतरेषामभिषेकेण यत्रमाने अनेनेन निहितवान् मर्येति ॥ १२ ॥

अभिषेकमनुय मन्त्रं विरले—स इति । देवस्य त्वेति । व्याख्यानः । ‘ सारस्वत्यै ’ पश्यत्ये चतुर्थी (वा. म. २। ३। १२ वा.) सरस्वत्या ‘ वाच. ’ यन्तुः ‘ अन्तर्गमिण्य ’ यन्त्रिये ‘ नियमे अयन्तुर्वासा ’ निदधामि इति ॥ १३ ॥

अत्र ॥ ‘ सरस्वत्यै वाचः ’ इत्यस्य स्थाने ‘ सारस्वत्यै त्वा वाचः ’ इति सुभ्रूयुऽउद प्रक्षिप्य प्रयोक्तव्यमिति विधानं पूर्वस्य सोमसिद्धिमुद्भावयति—तदु हेक इति । केचित्ताग्निनः ‘ आहुः ’ क्रिमिति । ‘ सरस्वत्यै

सु वाचयति । (त्य) अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्येयं प्रजापतिः
सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयत्तमुज्येयमिति तद्यदेवैताभिरेवा
देवता उदजयन्-तदेवैष एताभिरुजयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै
प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुजयति ॥ १७ ॥

(त्य) अथाहामग्रे स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुती ऽएतत्कुर्म
क्रियत् ऽएष वै प्रजापतिर्यऽएष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता
ऽएतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तन्मध्यतु ऽप्येवैतत्प्रजापतिमुजयति
तस्मादन्तरेणाहुती ऽएतत्कुर्म क्रियत् ऽआश्राम्याहादिभ्यु स्विष्टकृतं
यजेति व्युपदृक्ते जुहोति ॥ १८ ॥

स वाचयति—“ अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्-तमुज्येयम् प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण
सप्तदशः, स्तोममुदजयत्-तमुज्येयम् ”—(वा० सं० १ । ११-३४) इति । तद्यदेवैताभिरेवा
देवता उदजयन्-तदेवैष एताभिरुजयति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत्
प्रजापतिमुजयति ॥ १७ ॥

अथाह—‘ अग्रे स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ’ इति । तद्यदन्तरेणाहुती ऽएतत् कर्म क्रियते । एष वै प्रजा-
पतिः—य एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः—एतम्बेवाप्येतर्ह्यनुप्रजायन्ते । तन्मध्यतु एवै-
तत् प्रजापतिमुजयति । तस्मादन्तरेणाहुती ऽएतत् कर्म क्रियते । आश्राम्याह—‘ अग्निं स्विष्टकृतं यज’—
इति । व्युपदृक्ते जुहोति ॥ १८ ॥

वाचनमनूय मन्त्रान् विधत्ते—स वाचयतीति । महितायाम् “ अग्निरेकाक्षरेण ”—इत्यनुवाके सप्तदश मन्त्राः
पठिताः; अत्र अग्निरेकाक्षरेणेति प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेणेत्याद्यन्तयोर्महत्वेन सप्तदश मन्त्राः सर्वेऽपि गृह्यन्ते इत्य-
भिप्रायः । तेषां सप्तहेणायपर्यः; ओथावमेति चतुरश्वरस्यु औषडिति चतुरश्वरं यजेति द्यश्वरं ये यजामहे इति
पञ्चाश्वरं द्यश्वरो वषट्कारः स एष सप्तदशः प्रजापतिः—इति (वै. सं. १ । १६ । १ । ११ । १) (श. प. भा. १ ।
१ । २ । १ । १७) । सप्तदशाक्षराणि विधत्ते । तत्राम्यादिसप्तदश देवाः एकाग्रप्रभृत्येकेकाक्षरहृदियुक्ताः प्राण-
मुत्पादीन् त्रितवन्तः । तानाम्यादिभिर्जितान् प्राणनरादीन् हविर्दानीम् “ दज्येयम् ” उज्जीयासम् । अदिवदेवतादि-
भिर्मन्त्राश्चरन्त्यानुसारेण द्विषन्मनुष्यजिलोकादेर्नयो विधेयः । विष्टस्तोमगातानाभृत्वं नवमक्षयोपेतवाज्रवाप्तु-
रेण तज्यो द्रष्टव्यः । त्रयोदशलोमादावपि तिसृणां स्तोत्रियाणां पृचासावृत्तिविशेषेण तज्येत्या द्रष्टव्या । इमेव
तात्पर्यार्थं प्रतिपादयति—तद्यदेवैताभिरिति । ‘ एताभिः ’ उज्जितभिः । तेषां मन्त्राणां सप्तदशतल्या-
मनूय प्रजापत्यात्मना स्तौति—सप्तदशेति ॥ १७ ॥

नेतरहविषः प्रवानस्विष्टकृतोर्मध्येऽनुब्रूयं कर्मजातमुपदर्शं श्रौतकृपास्त स्विष्टकृपाणादिकमनुसन्वते—अथाह-
त्यादि । “ अग्रे स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ”—इति ‘ अग्रे’ पूर्वदेशः । “ अनुब्रूहि ” अनुवाक्यां पठेत्यर्थः ।

(त्य) अयेडासादधाति । (त्यु) उपहृतायामिडायामप उपस्पृश्य
माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तच्छ्रुं स्तोत्राय
प्रमीवति स उपपारोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ १८ ॥

तद्वैके । (कऽ) एतत्कृत्वाऽथैतत्कुर्वन्ति तदु तथा न कुर्यादात्मा वै
स्तोत्रं प्रजा शस्त्रमेतस्माद् स यजमानं प्रणाशयति स मित्रा एति स
हलति तस्मादेतदेव कृत्वाऽथैतत्कुर्वीत ॥ २० ॥

अयेडामादधाति । उपहृतायामिडायामप उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । माहेन्द्रं ग्रहं
गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति । तं स्तोत्राय प्रमीवति । उपपारोहति । सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवति;
अन्ते शस्त्रस्य ॥ १९ ॥

तद्वैके एतत्कृत्वाऽथैतत्कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । आत्मा वै स्तोत्रम्, प्रजा शस्त्रम् ।
एतस्माद् स यजमानं प्रणाशयति । स मित्रा एति । स हलति । तस्मादेतदेव कृत्वाऽथैतत्
कुर्वीत ॥ २० ॥

अत्र सम्बोध्यो होता । तपस्तरेणेवसावमर्ष-नैवाहविः स्विष्टकृवागावृशोर्मध्ये क्रियमाणेन अमन्त्रम-
रणशस्त्रप्रतीरहोमादिना यत्कृत्वा प्रजापति मित्रान् भवन्तीति । अनुवचनान्तत्वात्प्राग्व्यादिक प्रकृतिवत्
स्विष्टकृत्वा कार्यमियनुकृमति-अप्राग्व्येति । ' वक्ष्मणे ' होमा यागान्ते ' वक्ष्मणे ' प्रयुक्ते सति
' जुरोति ' सौविष्टकृत्वा हविः ॥ १८ ॥

अथ स्विष्टकृत्वाऽनन्तरमाधीनि कर्षाण्याह-अयेडाप्रिति । माहेन्द्रग्रहोऽनन्तरं तस्मिन् पुनः ' स्तोत्रम् ' ' उपाकरोति '
भारभवेदित्यर्थः । ' तम् ' आसन्त्यामिषितममिषितं यजमान ' स्तोत्राय ' ' प्रमीवति ' ज्ञापयेत्, आहवेदित्यर्थः ।
अत्र सूत्रम्- ' अन्ते यजमानोऽस्ति स्तोत्राय ग्रहीतः ' इति (का. श्री. सू. १४।१२१) । ' स ' सुन्वन् ' उपा-
पारोहति ' आसन्त्या. सकृदाहत् ' स. ' एव स्तोत्रशस्त्रो. ' अन्ते ' तस्मिन् दिवसो भवेत् ॥ १९ ॥

अत्र वैविधिमिति बोधनान्तरं माहेन्द्रग्रहणं स्तोत्रशस्त्रे च कृत्वा स्विष्टकृत्वादिक यजमानस्य पश्चादवरोहणमि-
च्छन्ति तद् दूषयितुमनुवर्ति-तद्वैक इति । ' एतत् ' माहेन्द्रग्रहादि होमान्तं तत् कर्म कृत्वा ' अथ ' अनन्तरम्
' एतत् ' उक्तं स्विष्टकृत्वादिबोधान्तरं कर्म कुर्वन्ति । अत एव सूत्रेणा शास्त्रान्तरीयं पञ्चमहोक्तं- ' उजि-
तिन्तो वोत्तरो माहेन्द्रः ' - (का. श्री. सू. १४।१२१) इति ॥

तद्वचनं-तदु तथेति । यवासन्त्यागात्तत्र एक यजमानो तस्मैव आत्मप्रकारेण स्तोत्रशस्त्रे कुर्यात्, तर्हि
' यजमानम् ' आत्मप्रजं हविं कुर्यात्, अवाविध्यकरणेनेत्यर्थः । ' मित्र. ' इतिहो गच्छति ' हलति '
यज्ञायाद् ग्रसति ॥ २० ॥

(६) अथेडामादधाति । (त्यु) उपहृतायामिडायामपु उपस्पृश्य
माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति त्रुँ स्तोत्राय
प्रमीवति सुऽ उपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शत्रुस्य ॥ २१ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५.२.१) (२-२) ॥

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णं सर्वं परिगृह्य सूया ऽहुतिं तस्यां
व्युरं ददाति सर्वं वै व्युरः सर्वं परिगृह्य सूया ऽहुतिं स यदि कामयेत
जुहुयादेतां वधु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ १ ॥

अथेडामादधाति । उपहृतायामिडायामपु उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा
स्तोत्रमुपाकरोति । तं स्तोत्राय प्रमीवति । स उपावरोहति । सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवति, अन्ते
शत्रुस्य ॥ २१ ॥

इति वाजपेय्यज्ञाधिकारः ।

अथ राजसूययज्ञः ।

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वं परिगृह्य सूयाऽहुतिं । तस्यां वरं ददाति । सर्वं वै वरः ।
सर्वं परिगृह्य सूयाऽहुतिं । स यदि कामयेत-जुहुयादेताम् । वधु कामयेत-अपि नाद्रियेत ॥ १ ॥

अथ उक्त एव पञ्चः श्रेयानिति दर्शयितुं पुनः पठति-अथेडामित्यादि । पूर्ववद् ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिशतत्रयभाषणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे द्वितीयाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-२) ॥

ब्राह्मणश्रियोमयकारुणसंस्थाकृपो वाजपेय उक्तः, अधिकतत्परुको विहतिभूतो राजसूरो विधास्यते । तत्र
अष्टवाजपेयस्य राजसूयैव राजसूयेऽविकारः, न तु तेनेष्टवतः, शत्रुफलदापि सामान्यफलस्यातिशयित-
त्वेन उत्तमकलसाधनवागान्तस्यैव फलहेतुकत्वात्करणशक्त्यात् । अत एव कस्यापनः-“ राक्षो राजसूयो-
ऽनिष्टिणो वाजपेयेन ”- (का. भौ. सू. १५ । १ । २१) इति । एष्टि-पञ्च-स्तोम-दर्शोदोमेः शतप्रधानो
-राजसूयः । तत्र “ श्रोभूतेऽनुमायै पुरोडाशमष्टाकपारम् ”-इत्यादिना विहिताः एष्टयः, “ कम्प
क्ष्येनो विचित्रगर्भमदित्या आरुमते ”-इत्यादिना विहिताः पशवः, पवित्राभिषेचनीय-दशपेय-
केशवपनीय-स्युष्टि-दिशश्चक्षुष्टिसंज्ञकाः सप्त सोमवाणाः पञ्चशतीपादयो दर्वाहोमाः । सप्त पवित्र
नामके प्रथमसोमवागे प्रकृतिसमन्वावेन वक्तव्यामावात् सं परित्यज्य तदवसाने कर्तव्यं पूर्णाहुतिप्रवृत्ति
विकमुत्तरेतन्मभिधीयते (ते. स. १ । ८ । १९) ॥ पूर्णाहुतेः कालं कात्यायनः सूत्रयामास-“ पवित्रा
र्वाभिः, सरसदक्षिणः, माघीपञ्चवजनीये दीक्षा, तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विच्छतः ” (का. भौ. सू. १५ ।

(त्राय) अथ इजोभूते । (तेऽनु) अनुमत्यै हविरष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति स ये जघनेन शम्भ्यां पिप्यमाणानामवशीयन्ते पिष्टानि वा तण्डुला वा तान्मृद्वे सार्द्धं संवपत्यन्वाहार्यपचनाद्बलमुकमाददते तेन दक्षिणा यन्ति स युत्र स्वकृतं वेरिणं विन्दति श्वभ्रप्रदं वा ॥ २ ॥

तदग्निं समाधाय जुहोति । (त्ये) एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व

(१) अथ श्वोभूतेऽनुमत्यै हविरष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । स ये जघनेन शम्भ्यां पिप्यमाणानामवशीयन्ते-पिष्टानि वा तण्डुला वा-तान् मृद्वे सार्द्धं संवपति । अन्वाहार्यपचनाद्बलमुकमाददते । तेन दक्षिणा यन्ति । स यत्र स्वकृतं वेरिणं विन्दति, श्वभ्रप्रदं वा ॥ १ ॥

तदग्निं समाधाय जुहोति-“ एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा ”-(वा. सं. १।३५)

४-७) इति । तद्विधत्ते-पूर्णंति । आग्न्यर्णया जुह्या इवत इति पूर्णोदुतिः । सा अनाम्रातमन्त्राणां प्राणा-पन्था “ यत् तृणी तर्ज्जमावायम् ”-(श. प. ६।१।१।२०) इति ध्रुवेः । तां जुह्वादित्यर्थः । पूर्णाहुतिकरणस्य कामनाधीनात् विद्मोति-सर्व्वमिति । पूर्णपदेन सर्व्वमुच्यते । ‘ सर्व्व ’ जगद् ‘ परि-गृह्य ’ स्वाधीनं कृत्वा, पञ्चाङ्गानमूयाजुष्टानेन ‘ मूय ’ अभिविक्रो भूयासम् ‘ वनि ’ अभिप्रायेण पूर्णाहुतिं करोदित्यर्थः ॥ तस्या दक्षिणा विधत्ते-तस्यामिति । ‘ तस्यो ’ इत्याप्तमित्यर्थः । पूर्णाहुतिरित्याहवद् अवश्य-कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते कामनासारेणैव फलश्रित्यभाह-स यदि कामयेतेति । पूर्णाहुतिकरणेच्छया तस्यां तदनुष्ठान विपर्यये तद्विपर्यय इत्यर्थः ॥ १ ॥

आरम्भगीमर्यानां शम्भु पवित्राह्वयादिप्रतिशेदः परस्मिन्नहनि कर्त्तव्यं विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । सूत्र-कृता पवित्रादनेन(मुक्तम्)-“ अथ प्रभृत्यम्बद् पञ्चोत्तमि हरीर्जुषष्टाकपालोऽनुमये ”-(का. धी. सू. १५।८।९) इति । पाण्डुनामस्यावात्वेनानुष्ठाकरणान् अनुमतिः पृथिवी; ‘ एष वा अनुमतिः ’-इति व्याख्यानते । तस्ये अष्टसु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशात्मक इतिनिर्व्वपेत् ॥ अत्रोत्तरं तन्त्रे सूत्रे संगृहीतम्-“ शम्भ्याः पश्चाद् इतिश्रमन्तं सुवे कृत्वा दक्षिणांमृद्वुत्तमंमादाय दक्षिणा गत्वा स्वये प्रदीर्गं हरिणे वाज्नी जुहोत्येव ते निर्ऋते इति, अनयोऽग्नेर्यानुमतस्य संवपनादि करोति, वातो देवम् ”-(का. धी. सू. १५।१००।१९) इति । न सर्व्व क्रमेण विधत्ते-स ये जघनेनेत्यादिना, “ श्वोभूत आग्न्यवेष्णवम् ”-इत्यतः प्राक्तनेन । ‘ शम्भ्यां जघनेन ’ ‘ एतया प्रीतिगम् ’ (वा. सू. २।३।३१) इति द्वितीया । पश्चिमस्यां दिशि दक्षिणस्यां वातुमवस्थापितायाः शम्भ्याः पश्चाद् ‘ ये ’ तण्डुलपिष्टेष्टा ‘ अवशीयन्ते ’ अवः पनन्ति, ‘ तान् ’ मृद्वेण सोऽहर्जुः ‘ सार्द्धं ’ सवपेत् ॥ उन्मृकेन सार्द्धं दक्षिणदिग्भागे विधत्ते-अन्वाहार्येति । तस्यामुक्तस्य स्थाननाय देशविशेष विधत्ते-स यत्रेति । ‘ हरिणम् ’ ऊरुश्वेवम्, तत्र ‘ स्वकृतं ’ स्वतः तिष्ठम्, न तु यतः इतश्चिदानीवोपः प्रक्षिताः, तस्मिन् ‘ श्वभ्रप्रदरे ’ गर्नाकारेण विदीर्णप्रदेशे ‘ वा ’ ॥ २ ॥

उन्मृकाग्निमाधाय, सुवद्वित्तेन दग्नेण जुह्यात् । तत्र मन्त्रं विधत्ते-एष त इति । ‘ निर्ऋते ’ पापदेवते ।

स्वाहेतीयं वै निरुक्तिः सा यं पाप्मना गृह्णाति तं निरुक्त्या गृह्णाति तद्य-
 देवास्या ऽअत्र नैरुक्तुं रूपं तद्वैतच्छमयति तयो हेनं सूयमानं निरुक्तं
 तिर्न गृह्णात्यय यत्स्वकृते वेरिणे जुहोति श्वभ्रप्रदं वैतदु ह्यस्यै निरुक्ति-
 गृहीतम् ॥ ३ ॥

(म) अयाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । (न्त्य) अयानुमत्या ऽअष्टाकपालेन
 पुरोडाशेन प्रचरतीत्यं वा अनुमतिः स यस्तत्कर्म शक्नोति कर्तुं यच्चि-
 कीर्षतीत्युं हास्मै तदनुमन्यते तदिमांसेवैतन्मीणात्यनया ऽनुमत्या ऽनुमतः
 सूयाऽहति ॥ ४ ॥

इति । इयं वै निरुक्तिः । सा यं पाप्मना गृह्णाति-तं निरुक्त्या गृह्णाति । तद्यदेवास्या अत्र
 नैरुक्तं रूपम्-तदेवैतच्छमयति । तयो हेनं सूयमानं निरुक्तिर्न गृह्णाति । अयं यत् स्वकृते वेरिणे
 जुहोति, श्वभ्रप्रदं वा-एतदु ह्यस्यै निरुक्तिगृहीतम् ॥ ३ ॥

अयाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । अयानुमत्या ऽअष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति । इयं वा अनुमतिः ।
 स यस्तत्कर्म शक्नोति कर्तुम्-यच्चिकीर्षति-इयं हास्मै तदनुमन्यते । तदिमांसेवैतन् मीणाति ।
 अनया ऽनुमत्या ऽनुमतः सूयाऽहति ॥ ४ ॥

‘एव’ तदुक्तपिष्टोपः ‘ते’ तत्र ‘मागः’ ‘तं’ मागे ‘जुहोति’ सेवस्व । ‘राहा’-शशो हसन्निवृत्तम् ‘इति’ ॥
 भूमिदिविधाः शालिगोभूमादिसर्वसंसादया, तदयोमया च । तत्र आपभूमिरूपा अनुमतिः, द्वितीयभूमिरूपा
 निरुक्तिः । (तै. सं. १ । ८ । १ । १) सेवानिष्टकारिणी पापदेवता,-तया भूमिः पारिष्टं जन् पीडयितुं
 गृह्णाति । ‘तत्’ तथा सति ‘मर्याः’ भूमेः ‘अत्र’ अस्मिन् राजसूयानुष्ठानदेशे ‘नैरुक्तं रूपम्’ एतेन
 होमेन शमितवान् भवतीति । ‘तयो हेनम्’-इत्यादिना नैरुक्तहोमस्य प्रयोजनकथनम् एतदु स्वस्या इति ।
 ‘एतत्’ एव श्वभ्रप्रदराजकं स्थानम् ‘अस्यै’ अस्याः भूमेः सम्बन्धि ‘निरुक्तिगृहीतम्’ निरुक्त्या
 पापदेवताया अप्रपत्येन स्वीकृतम्, अतस्त्वं नैरुक्तहोमानुष्ठाने युक्तमिति ॥ ३ ॥

पुनरायमनं विषये-अयाप्रतीक्षामिति । ‘अप्रतीक्षं’ यत्र निरुक्त्यै होमः कृतः, तं प्रदेशम् अनमीक्षमाणा
 एव पुनर्गच्छेयुः । अयानुमतस्य इतिषः प्रचारं विषये-अयानुमत्या इति । प्रचरन्तीति । आनुमतद्विषयः
 संशयनादिकं कुर्तुमित्यर्थः । तथैवाग्राहमुदाहरतम्-इयं वा अनुमतिरिति । भूमिरूपा अनुमतिः, तत्र यत् कर्म
 करोति यत् कर्तुमिच्छति, तत् सर्वं भूम्याभिका अनुमतिर्देवता अनुजानमति, तथा ‘अनुमत्या’ अनुष्ठानः
 ‘अस्यै’ राजसूयाख्यं कर्म करवाणि, इत्यनेनाभिप्रायेणानुमतद्विभिर्वापः- । ‘तत्’ तेन इतिषा भूमिमेव
 प्रीणितवान् भवति ॥ ४ ॥

(१५) अथ यदष्टाकपालो भवति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्री वा ऽह्यं पृथिव्यय यत्तमानस्य हविष ऽरभयत्र जुहोत्येषा ह्येवेतदुभयं तस्य वासो दुक्षिणा यद्वै सवासा ऽअरण्यं नोदाश्रुते निधाय वै तद्वा-
सोऽतिमुच्यते तथो हैनं स्यमानमासङ्गो न विन्दति ॥ ५ ॥

(त्य) अथ श्रोभूते । (तऽ) आग्निर्विष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तेन यथेष्टेष्वं यजते तद्देवादः प्रज्ञातमाग्निर्विष्णवं दीक्षणीयं हविस्तदेवेतदग्निर्वै सुर्वा देवताऽअग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहत्य-
ग्निर्वै यज्ञस्यावराध्यो विष्णुः परार्ध्यस्तत्सुर्वाश्चैवेतदेवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य सूयाऽइति तस्मादाग्निर्विष्णवऽ एकादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्य द्विरण्यं दुक्षिणाऽऽग्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने उतो द्विरण्यं यो वै विष्णुः स जुहोऽग्निरु वै यज्ञऽएव तद् तदग्नेयमेव तस्माद्विरण्यं दुक्षिणा ॥ ६ ॥

अथ यदष्टाकपालो भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्री वाऽह्यं पृथिवी । अथ यत् समानस्य हविष उभयत्र जुहोति । एषा ह्येवेतदुभयम् । तस्य वासो दुक्षिणा । यद्वै सवासा अरण्यं नोदा-
श्रुते-निधाय वै तद्वासोऽतिमुच्यते । तथो हैनं स्यमानमासङ्गो न विन्दति ॥ ५ ॥

(२) अथ श्रोभूतऽआग्निर्विष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तेन यथेष्टेषा-एवं यजते । तद्देवादः प्रज्ञातमाग्निर्विष्णवं दीक्षणीयं हविः-तदेवेतत् । अग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति । अग्निर्वै यज्ञस्यावराध्यो-विष्णुः परार्ध्यः । तत् सर्वाश्चैवेतदेवताः परिगृह्य सर्वं

हविःप्राणसाधनकपालगतमष्टतल्लग्नौ गायत्रीवाह्यं पृथिवीयोष्यत्वेन प्रशंसति-अथ यदष्टेति । अथ-
यत् समानस्येति । अस्मार्थः, 'समानस्य' एकमेव हविः 'उभयत्र' अनुगत्यै निर्कृत्यै च द्वयते, उभयोरपि पृथिव्यात्मकत्वादिभिः । तस्य दुक्षिणां विधत्ते-तस्य वास इति । तत् प्रशंसति-यद्वै सवासा इति । यथा लोकं पुरुषो वस्त्रसहितः सन्नत्यगमनं औषादिमवात न कामयते, तद् वस्त्र मयराहिते स्थाने 'निगद्य' चेद्गच्छति तदा 'अतिमुच्यते' अग्राद् विमुक्तो भवति; तद्वद् वासोदानेन 'स्यमानम्' 'एनं' यनमानम् 'आमङ्गः' मय 'न' प्राप्नोति ॥ ५ ॥

तदनन्तरदिवसेऽनुष्ठेयं कर्म निबध्ने-अथ श्रोभूत इति । अग्निर्विष्णुधोमौ देवता यस्य हविष ; तं निर्वपेत् । तेन यथेष्टेति । प्रहृतीष्टिदेवेष्टिः कार्पा । तेन अनुगतीष्टिवत् तन्मध्ये वैह्वेन तन्त्रं किञ्चिदपि न विपत इति

(अ० ५) अथ श्वोभूते । (तेऽग्नी) अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तेन यथेष्टयैव यजतऽएतेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहन्नेतेनोऽएव व्यजयत वाऽस्येयं विजितितस्तां तुथो ऽएवैष ऽएतेन पाप्मानं द्विपुन्तं धातुव्यध्ँ इन्ति तुथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूया इति तस्मादग्नीषोमीय ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्योत्सृष्टो गौर्दक्षिणो-

य यज्ञं परिगृह्य, सूयाऽइति । तस्मादाग्रावैष्णवः एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवति । अग्ने रेतो हिरण्यम् । यो वै विष्णुः ॥ यज्ञः । अग्निरु वै यज्ञ एव । तदु तदाग्नेयमेव । तस्माद्विरण्यं दक्षिणा ॥ ६ ॥

(१) अथ श्वोभूतेऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तेन यथेष्टया—एवं यजते । एतेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहन् । एतेनोऽएव व्यजयत—वाऽस्येयं विजितितस्ताम् । तयो एवैष एतेन पाप्मानं

मावः । तदु यदेवेति । 'अद.' अभुमिन् विप्रकृष्टे सोमप्रकरणे 'प्रज्ञानं' 'दीपणीयं' दीक्षायां निरसम् 'आग्रावैष्णवं हविः' 'सदेव' इदानीं निरूप्यमाणं हविरिति तत्तादात्म्येन प्रशंसा । हविषो देवतासम्बन्ध प्रशंसति—अग्निर्वा इति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकात् प्रतिपादयति—अग्नी इति । अग्नौ हि सर्वो देवता ह्रियन्ते, अतः सर्वदेवतार्थं हविर्होमाधिकरणात्तदग्निः सर्वदेवतात्मकः । सः 'अग्निः' 'यज्ञरत्न' 'अवराहः' आदौ हियतः 'विष्णुः परार्हः' यज्ञस्य अन्तर्भावोऽवस्थितः । तथा हि प्रकृतिभूतस्याग्निष्टोमस्य आदौ दीक्षणीयायाम् आग्रावैष्णवे हविषि अग्नेः प्रपन्नदेवतात्वेन सम्बन्धः, अवस्थाने चोद्भवसत्तान्तेष्टिरूपाने विष्णुदेवताका पूर्णा इति ह्रियते । यज्ञा आग्रावशब्दे प्रपन्ने "यूरमिष्योतिः"—(ऐ. ब्रा. २।१।५) इति अग्नेः प्राथम्यम्, परमशब्दे चाग्निमास्ते 'विष्णोर्लोकम्'—(ऋ. सं. १।१५।१) इति श्रवणाद् विष्णोर्ध्वगतत्वं । एतदेवाग्निप्रेत्येतरेयकम्—'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वो अस्या देवताः'—(ऐ. ब्रा. १।१।११) इति । तत् सर्वा इत्यादि । तस्मात् तन्मध्यवर्तिनीः वक्ष्यमाणाः 'सर्वाश्च' 'सोमदेवता अभिताप्यं विश्वात्मकं सर्वं पशुम्' 'एतेन' 'आग्रावैष्णवेन हविषा' 'परिगृह्य' परिवेष्टय स्वाधीनं कृत्वा 'यज्ञे' 'राजसूयाख्यं कर्म करवाणि' इति हेतोर्वस्मादेवं तस्मादित्यन्वयः ॥

दक्षिणां विधत्ते—तस्य हिरण्यमिति । आग्नेयो वा इति । अस्यायमर्थः—यज्ञोऽग्निदेवतः खलु, तमन्तरेण यज्ञमिष्यत्परसंभवात् । 'हिरण्यम् अग्ने रेतः' 'विष्णोर्वज्रात्मकत्वं शुक्तिप्रसिद्धं' (श. प. १।१।१।५) विश्वरूपकस्य यज्ञस्य चाग्निताम्यत्वात् तद्वत्पत्न्यः तस्मात् परम्परया 'तदु' तद् विष्णुदेवत्वमपि कर्म, 'तदाग्नेयम्' अग्निदेवत्वमेव ज्ञातम् । तस्मादाग्रावैष्णवस्य हविषः 'आग्नेयं हिरण्यं' दक्षिणाऽङ्गत्वेन भवितुं युक्तमिति ॥ ६ ॥

तस्मात् पुरुषुलुपेयं कर्म विधत्ते—अथ श्वोभूत इति । 'तेन' अग्नीषोमीयेन हविषा यजेत । यथेष्टयेति । स्वर्गेऽग्नीषोमीयमासेष्टिः प्रकृतिभूता; तद्वज्राणि तदीयमज्जजातं कुर्यादित्यर्थः । एतेन वा इत्यादि । 'एतेन'

स्तुर्जं वा ऽभसुं चन्द्रमसं भवन्ति पौर्णमासेनाह मुन्त्यामावास्त्येनोत्सृजन्ति
तस्मादुत्सृष्टो गौर्दक्षिणा ॥ ७ ॥

(णाऽथ) अथ श्रोभूते । (तऽ) ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्व्व-
पति तेन यथेष्टैर्वा यजते यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमुहेस्तुदस्य भीतस्येन्द्रियं
व्यीर्यमपचकाम सुऽ एतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यं पुनरात्मन्नयत तथी ऽपुर्वैषु
ऽएतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यमात्मन्नयते तेनो वाऽअग्निरिन्द्रियं व्यीर्यमिन्द्र
ऽउभे व्यीर्यं परिगृह्य सूयाऽहुति-तस्मादैन्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवति तस्यर्षभोऽनह्वान्दक्षिणा स हि वृहेनाग्नेयु ऽआण्डाभ्यामैन्द्रस्तु-
स्मादुत्सृष्टोऽनह्वान्दक्षिणा ॥ ८ ॥

द्विषन्तं ध्राष्टव्य इति । तयोऽथ विजयते । विजितेऽभयेऽनाह सूया इति । तस्मादग्नीषोमीय
एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्योत्सृष्टो गौर्दक्षिणा । उत्सृजं वाऽअसुं चन्द्रमसं भवन्ति ।
पौर्णमासेनाह इति । अमावास्त्येनोत्सृजन्ति । तस्मादुत्सृष्टो गौर्दक्षिणा ॥ ७ ॥

(४) अथ श्रोभूतऽऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तेन यथेष्टया-एवं यजते । यत्र वा-
इन्द्रो वृत्रमुहे-तस्य भीतस्येन्द्रियं व्यीर्यमपचकाम । स एतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यं पुनरात्मन्नयत । तथो
एवैव एतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यमात्मन्नयते । तेनो वाऽअग्निरिन्द्रियं व्यीर्यम् । इन्द्र उभे व्यीर्यं परिगृह्य
सूयाभिन- तस्मादैन्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्यर्षभोऽनह्वान् दक्षिणा । स हि
वृहेनाग्नेयः, आण्डाभ्यामैन्द्रः । तस्मादुत्सृष्टोऽनह्वान् दक्षिणा ॥ ८ ॥

हविषा इव हव्यः विजितः । ' अथ ' इन्द्रस्य ' इव ' परिहृत्यमाना ' वा ' विजिति. ' जति,
' सत्य ' ' इन्द्रो व्यजयत ' इति सम्बन्धः । ' तथा ' ' एव ' अपि अनुश्रुता ' ' एतेन ' हविषा सर्वान्
कृतान् अयति ॥

तस्य दक्षिणा विधत्ते-उत्सृष्टो गौरिति । कियन्तं कालं शक्यवहनादौ विधिवोऽय एवात् य कस्यज्यते,
स ' उत्सृष्टः ' । सा दक्षिणां प्रशंसति-उत्सृजमिति । ' असुम् ' अन्तरिक्षे दृश्यमानं ' चन्द्रमसम् ' इत्यु-
च्योत्सृज्य ' प्रसिद्ध ' । तदेव विज्ञोति-पौर्णमासेनेति । पौर्णमासीत्यस्य सत्यं देवः ' इति ' प्रतिदिक्-
मेकैककलापूर्वा एव तस्य हवनमित्यर्थः । अमावास्याकालमारभ्य ' उत्सृजन्ति ' प्रतिदिक्मेकैककलाहृदेः ।
' तस्मात् ' अथ हविषा सोमदेवतासम्बन्धादेव तादृशो गौर्दक्षिणात्वेन युक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदन्तरादिवसत् चर्चनमिष्टवन्तरं विधत्ते-अथ श्रोभूत इति । पुरा हवनवनादधीत इन्द्रोऽपक्रान्तं स्वकीयं
वीर्यम् ' एतेन हविषा ' ' पुनः ' आजन्मवाचयतु ; एवम् ' एव ' ' अग्नि अनुश्रुता ' ' एतेन ' हविषा । यदिदं
तेजः स एवाग्निः पदिदुम् ' इन्द्रियम् ' इन्द्रस्यावावाहणं सत्यं, स एवेन्द्रः ; कर्मवर्षिणोऽग्नेदोषकात् तादा-

(णाऽथा) अथाग्रयणेष्ट्या यजते । सर्वांन्वाऽएष यज्ञकतृनुवरुन्धे सुव्यां
 ऽडुपीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएषेष्टिर्द्युदाग्रयणेष्टि-
 रनया मेऽपीष्टमसदन्युपि स्याऽइति तस्मादाग्रयणेष्ट्या यजतऽ ओप-
 धीर्वाऽएषु सूयमानोऽभिसूयते तदोपधीर्देवतदनमीवाऽअकिस्त्रिपाः
 कुरुतेऽनमीवाऽअकिस्त्रिपाऽओपधीरभिसूयाऽइति तस्य गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥
 (णाऽथ) अथ चातुर्मास्यैर्यजते । सर्वांन्वाऽएष यज्ञकतृनुवरुन्धे सुव्यां

(९) अथाग्रयणेष्ट्या यजते । सर्वांन्वाऽएष यज्ञकतृनुवरुन्धे, सर्वा इष्टीः अर्घ्यं दर्विहोमान्-यो
 राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वाऽएषेष्टिः-यदाग्रयणेष्टिः । अनया मेऽपीष्टमतत् । अनयाऽपि स्याऽइति ।
 तस्मादाग्रयणेष्ट्या यजते । ओपधीर्वाऽएष सूयमानोऽभिसूयते । तदोपधीर्देवतदनमीवा अकिस्त्रिपाः
 कुरुते । अनमीवा अकिस्त्रिपा ओपधीरभिसूयाऽइति । तस्य गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

(६) अथ चातुर्मास्यैर्यजते । सर्वांन्वाऽएष यज्ञकतृनुवरुन्धे, सर्वा इष्टीः अपेक्षितोमान्-यो

एतन् । ते ' लमे ' तेजोवत्कृत्तुने ' वीरे ' ' परितृष्ट ' ' सूदे ' ' इति ' अग्निप्रायेण देवतास्तद्विध्यः
 कर्त्तव्यः ॥ दक्षिणा विधत्ते-तस्यैर्धम इति । ऐन्द्रकस्य इति दक्षिणत्वेन विहितस्य सायणश्रान्तुहो
 देवताद्वययोगता दर्शयति-स हि वहेनेति । वहे नाम पुनर्वहनदेशः, कडुप्रदेशः । तस्य दक्षिणदेशात् दृष्टव्य-
 र्गोपाशान्तेवन् ' आग्नेयान्वा ऐन्द्रः ' तेचनत्तमर्कवादिति ॥ ८ ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमिति श्रुतं विधत्ते-अथाग्रयणेष्ट्येति । सा चारणेष्टिः द्वितीयकाये विहिता
 (श. प. २ । ४ । ३ ।) तस्या अथ राजसूयसूत्रेण प्रयोगः । सर्वांन् वा इत्यादि । इष्टि पशु लोम-
 दर्विहोमान् राजावसूयसूत्र, तदनुष्ठानेन पशुकर्त्तव्यं दत्तं । सर्वेऽनुष्ठाना यजन्ति । आग्रयणेष्टिरिति देवसृष्टत्वेन
 प्रशस्तत्वाद्वाक्येरोद्धृता । अर्घ्यः ' अर्घ्यः ' आग्रयणेष्टरा ' अर्घ्यः ' ' मे ' मन् ' इत्यन् अर्घ्यः ' पागः कृतो
 मवत् । ' अनयाऽपि ' इत्यत्र ' सूदे ' अभिविक्तो भूरासन् ' इति ' अनेनानिर्वायेण आग्रयणेष्टिः कार्त्तव्यः ॥

तस्या इष्टेः प्रयोजनमाह-ओपधीर्वा इति । ' एषः सूयमानः ' यजमानः ' ओपधी ' परिपका मीहि-
 पवापाः ' अग्नि'-सूत्र ' सूयते ' अग्निविध्यते । ' तन् ' तथा सति ' अन्त्या ' आग्रयणेष्टरा ता एव
 ' सोपधीः ' ' अनमीवाः ' योगरहिताः आग्नेयकारिणीः, ' अकिस्त्रिपाः ' पाररहिताश्च ' कुरुते ' । आग्र-
 यणेष्टेर्वात्तमोर्वाहत्वात्, तद्वदने श्रीकृष्णं योगः पातं च समन्, इह तु तदनुष्ठाने तदनुष्ठानेति तयोः सोपधी-
 रनित्यस्य राजसूयसूत्रेण कर्म करवाणीति पशुराशयः ॥ दक्षिणं विधत्ते-तस्य गौर्दक्षिणं ' गौर्दक्षिणं ' । (कां.
 श्रौ. सू. १९ । ११) ' तस्य ' आग्रयणस्य ॥ ९ ॥

अथ चातुर्मास्यैर्यजते-अथ चातुर्मास्यैरिति । तेषां वाजः यजितः उक्तव्यः पशवस्तदनुष्ठाने

इष्टीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएष यज्ञक्रतुर्ब्रह्मातुर्मा-
स्यान्येभिर्मुंऽपीष्टमसदेभिरुपि सूयाऽइति तस्माच्चातुर्मास्यैर्यजते ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५ । २ । २ ॥ (२-३) ॥

वैश्वदेवेन यजते । वैश्वदेवेन वै प्रजापतिर्भूमानं प्रजाः सृष्ट्वे भूमानं
प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽइति तथोऽएवेष एतद्वैश्वदेवेनैव भूमानं प्रजाः
सृजते भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽइति ॥ १ ॥

(त्मु) अथ वरुणप्रघासैर्यजते । वरुणप्रघासैर्व्यं प्रजापतिः प्रजा वरुण-

राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वाऽएष यज्ञक्रतुः—यच्चातुर्मास्यानि । एभिर्मुंऽपीष्टमसत् । एभिरपि सूयाऽ
इति । तस्माच्चातुर्मास्यैर्यजते ॥ १० ॥

चातुर्मास्यादियागाः ।

(१) वैश्वदेवेन यजते । वैश्वदेवेन वै प्रजापतिर्भूमानं प्रजाः सृष्ट्वे । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽ
इति । तथोऽएवेष एतद्वैश्वदेवेनैव भूमानं प्रजाः सृजते । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽइति ॥ १ ॥

(२) अथ वरुणप्रघासैर्यजते । वरुणप्रघासैर्व्यं प्रजापतिः प्रजा वरुणपाशात्प्रामुञ्चत् । ता

" चातुर्मास्यप्रयोगः कास्तुत्याम् " (का. श्रौ. सू. १५।१७) इति । सर्वाग्वा इत्यादि । सर्वकविष्टि-
दर्वाहोमावरोवरुणराजसूयमध्ये चातुर्मास्यान्त्यो यज्ञक्रतुरन्त्यवरोहव्य इत्यनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठानम् । अभ्यन्त-
र्ब्रह्मवद् योग्यम् ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वैदर्भ्यप्रकाशे माण्डूकिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयाऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-३) ॥

एव चातुर्मास्यानि सामान्येन विधाय वैश्वदेवायं प्रथमं पर्वं विधत्ते—वैश्वदेवेनेति । वैश्वदेवमित्यादि-
हिरण्यकरूपप्रथमपर्वणो नामदेवम् । अत्र वैश्वदेवादीनां चतुर्णां पर्वणामपेक्षितान्यद्वा नि माताश्विहोत्र्यायेन
नामातिदेशादतिदेष्टव्यानि । तदुपदेशस्तु द्वितीयकाण्डे पञ्चमेऽध्याये समास्रत—“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः ”
इति । (श. प. २।१।२।१) अत्र वैश्वदेवशब्देन ब्राह्मन्तरीया प्रसिद्धिरिति । तथा च तैत्तिरीयके—
“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ”—(तै. मा. १ । १ । २ । १) इति । ‘ भूमानं ’ ‘ प्रजा ’ इति ।
भूयसीः प्रजा इत्यर्थः तथो एवैव इति । यथा पुन प्रजापतिः वैश्वदेवयोगेन भूयसीः प्रजाः सृष्ट्वान्, एवमयं
यजमानोऽपि तेन यामेन सृष्टवित्वाः ‘ प्रजाः ’ ‘ सृजते ’ सृजति । ताः ‘ सृष्टाः ’ प्रजाः अभिस्तस्य ‘ सृष्टे ’
सिं पक्षं कर्त्तव्यमिति ॥ १ ॥

द्वितीयं पर्वं विधत्ते—अथ वरुणेति । ‘ अथ ’ वैश्वदेवानन्तरं चतुर्विंशति मासेषु व्यतीतेषु ‘ वरुणप्रघासैः ’ यजेत ।

सु पूर्वार्धे जुहोति । (त्य) अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसुद्र्यः स्वाहे-
त्यथ दक्षिणार्धे जुहोति यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासुद्र्यः स्वाहेत्यथ
पश्चार्धे जुहोति विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सुद्र्यः स्वाहेत्यथोत्तरार्धे
जुहोति मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुतेभ्यो वा देवेभ्यऽउत्तरासुद्र्यः स्वाहे-
त्यथ मध्ये जुहोति सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यऽउपरिसुद्र्यो दुवस्वद्र्यः स्वाहेति ।
(त्य) अथ साह्यं ससुह्य जुहोति । ये देवाऽअग्निनेत्राः पुरःसु-
स्तेभ्यः स्वाहा ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासुस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा विश्व-

स पूर्वार्धे जुहोति—“अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसुद्र्यः स्वाहा”—इति । अथ दक्षि-
णार्धे जुहोति—“यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासुद्र्यः स्वाहा”—इति । अथ
पश्चार्धे जुहोति—“विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सुद्र्यः स्वाहा”—इति । अथोत्तरार्धे
जुहोति—“मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुतेभ्यो वा देवेभ्यऽउत्तरासुद्र्यः स्वाहा”—इति ।
अथ मध्ये जुहोति—“सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यऽउपरिसुद्र्यो दुवस्वद्र्यः स्वाहा”—
(वा० सं० १।३६) इति ॥ ६ ॥

अथ सार्द्धं ससुह्य जुहोति—“ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसुद्र्येभ्यः स्वाहा” (१) “ये
देवा यमनेत्रा दक्षिणासुद्र्येभ्यः स्वाहा” (२) “ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सुद्र्येभ्यः

एवमुक्तम्—“अथ यस्माद्युनामर्षेण पश्चेत या वे देवानां श्रीरासीत् साक्रमेयैरीजानानां विश्वयानानां
संयुजमथ य सवस्तरस्य प्रजिनस्य यम आसीत्तत् तौरः सा या चैव देवानां श्रीरासीत् साक्रमेयैरीजानानां
विश्वयानानां, य उ च सवस्तरस्य प्रजिनस्य एव आसीत् तमेवैतमुभय परिगृह्णामन् जुहते—” इति (रा. प्र. १।१।
३।१) युनामर्षीयप्रयोगकाकः सूत्रितः—“पवित्रदीक्षास्थाने जुनासीरीषम्”—का. श्री. सू. १।१।९०
इति । पवित्रारण्यं सोमयागस्य मन्त्रमरे यस्यां नियो दीक्षा कृता, तस्यां फाल्गुनशुक्लपक्षे चतुर्थं पक्षं
कार्षम् । कार्षात् पवित्रयुनामर्षीयोर्यस्य वैश्वदेवादीनि श्रीणि पर्वाणि क्रमेण चतुर्दश मासेषु कार्याणीत्युक्तं भवति ॥
पञ्चवर्णावहोम विधत्ते—(ल. म. १।८।७) अथ पश्चेति । ‘पञ्चवर्तावहम्’ इति कर्मनामधेयम् ।
‘अतवर्तावहम्’ अग्निं ‘पञ्चवा’ ‘स्युदा’ प्रतिदिनं मध्ये च पृथक् कृत्वोपर्यः । आज्यस्थाला, ‘सुवेण’
‘उपगतम्’ उपहृत्योपहृत्य गृहीत्वा ‘जुहोति’ ॥ ४ ॥

सप्त पूर्वार्धिकेण पञ्चवर्तिनः समन्त्रक हवनं विधत्ते—स पूर्वार्धे इत्यादिना पूर्वार्धे मयः ‘पूर्वार्धेः’
अग्नि । अग्निनेत्रेभ्य इत्यादि । अग्नि ‘नेत्रे’ व्यनस्येष्टप्रभेः साधनं येषां तेभ्यः ‘पुरःसुद्र्यः’ पूर्वस्थां दिशि
मीदन्तीति तथोक्ता, तेभ्य ‘देवेभ्यः’ ‘स्वाहा’ सुहृत्य । एवमुत्तराग्निं योज्यम् । ‘दुवस्वद्र्यः’ दुव
इत्यनन्तरम्, (नि. १०।२।७) इतिर्लक्षणमुक्तम् ॥ ५ ॥

इत्थं पञ्चभिर्होतैः कृतेष्वग्निषु हुत्वा पुनस्तान्निर्वाणक्रीडित्य तैरेव मन्त्रैर्वन विधत्ते—अथ सार्द्धमिति ।

१-पञ्चवर्णावहोमविधिं प्रतिदिनं युज्य मध्ये च सुवेणोपगु सुवेणोपगुनेभ्य इति प्रथमं युज्यतां यमस्य ये देवा इति
प्रथमम् । का. प्रो. सू. ११।११।१० ।

देवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुत्त्रेत्रा
वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्राऽऽपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः
स्वाहेति तद्यदेवं जुहोति ॥ ६ ॥

यत्र वै देवाः । साकमेधैर्व्यजयन्तु येयमेपां विजितिस्तां तद्वोचुः उत्पि-
बन्ते वा ऽऽमानि दिक्षु नाष्टा रक्षाँसि इन्तैभ्यो वज्रं प्रहरामेति वृत्रो
वाऽऽज्यं तु ऽएतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाष्टा रक्षाँस्यवाग्रंस्ते व्यजयन्तु
येयमेपां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाष्टा रक्षाँस्य-
वहन्ति तथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्टे सूया ऽइति ॥ ७ ॥

(१५) अथ यदेताऽ अपराः पश्चादुतीर्जुहोति । क्षण्वन्ति व्या ऽएत-
दग्नेर्विवृहन्ति घृतपञ्चधाऽऽहवनीयं व्यूहन्ति तदेवास्यैतेन सन्ध्याति तस्मा-
देता ऽअपराः पश्चादुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥

स्वाहा ” (३) “ ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुत्त्रेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ”
(४) “ ये देवाः सोमनेत्रा अपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ” (५)—(वा० सं०
१ । ३६) इति । तद्यदेवं जुहोति ॥ ६ ॥

यत्र वै देवाः साकमेधैर्व्यजयन्त-येयमेपां विजितिस्ताम् । तद्वोचुः—उत्पिबन्ते वाऽऽमानि दिक्षु
नाष्टा रक्षांसि, इन्तैभ्यो वज्रं प्रहरामेति । वज्रो वाऽऽज्यम् । तऽएतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाष्टा
रक्षांस्यवाग्रम् । ते व्यजयन्त-येयमेपां विजितिस्ताम् । तथोऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु
नाष्टा रक्षांस्यवहन्ति । तथोऽएव विजयते । विजितेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽइति ॥ ७ ॥

अथ यदेता अपराः पश्चादुतीर्जुहोति । क्षण्वन्ति वाऽएतदग्नेर्विवृहन्ति—यत् पञ्चधाऽऽहवनीयं
व्यूहन्ति । तदेवास्यैतेन सन्ध्याति । तस्मादेता अपराः पश्चादुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥

पञ्चाप्यग्नीन् ‘ सार्द्धं ’ ‘ समुद्य ’ समस्त जुहुयात् । तानेव मन्त्रान् पुनः पठति—ये देवा इति । अर्धस्त
ईवम् ॥ १ ॥

पञ्चवातीषहोमस्य द्वयं विधातुमाह—यत्र वै देवा इति । तद्वोचुरिति । ‘ तत् ’ तत्र विजितप्रदेशे
देवाः ‘ ऊचुः ’ उक्तवन्तः किम् । ‘ इमानि ’ ‘ नाष्टा ’ नाशकारिणि ‘ रक्षांसि ’ ‘ दिक्षु ’ ‘ उत्पिबन्ते ’
उत्कटं पिबन्ति, प्राणिनो मनुष्येति । ‘ हन्त ’ इति हर्षे । ‘ एभ्यः ’ रश्मोभ्यः ‘ वज्रं प्रहरामेति ’ विचार्य,
आज्यरूपेण वज्रेण तान् राक्षसान् एव अग्रम् । व्यूहते हि आज्यस्य वज्रत्वम् । “ घृतं वै देवा वज्रं
कृत्वा ”—(ते. सं. ६ । २ । २ । ४) इति । “ तथो एवैव ” इत्यादिना हृदानीमनुष्ठानुरपि तथाविधकृत-
प्रातिदर्शनम् ॥ ७ ॥

आग्नीनो समासेन कृतमाहुतिपञ्चकं प्रशंसति—अथ यदेता इति । पूर्वमाहवनीयस्य पञ्चधा व्यूहनेन सर्वाग्निं

तस्य प्रष्टिवाहनोऽध्वर्यो दक्षिणा । त्रयोऽश्वा द्वौ सव्यमृसारथी ते पञ्च प्राणा यो वै प्राणः स व्यातस्तद्यदेतस्य कर्मण एषा दक्षिणा तस्मात्पञ्च-
वालीयं नाम ॥ ९ ॥

स ह्येतेनापि भिषज्येत् । (द) अयं वै प्राणो योऽयं पवते यो वै प्राणः
सऽआयुः सोऽयमेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितो
दश वा एताऽऽहुतीर्जुहोति तदस्मिन्दश प्राणान्कृत्स्नमेव सर्वमायु-
र्दधाति स यदिहापि गतासुरिव भवत्या ह्येनेन हरति ॥ १० ॥

तस्य प्रष्टिवाहनोऽध्वर्यो दक्षिणा । त्रयोऽश्वाः । द्वौ सव्यमृसारथी । ते पञ्च प्राणाः । यो वै
प्राणः स वातः । तेनैव कर्मण एषा दक्षिणा-तस्मात् पञ्चवालीयं नाम ॥ ९ ॥

स ह्येतेनापि भिषज्येत् । अयं वै प्राणो-योऽयं पवते । यो वै प्राणः-स आयुः । सोऽय-
मेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितः । दश वाऽएता आहुतीर्जुहोति ।
तदस्मिन् दश प्राणान् कृत्स्नमेव सर्वमायुर्दधाति । स यदिहापि गतासुरिव भवति-आ
ह्येनेन हरति ॥ १० ॥

‘ खण्वन्ति ’ हिसन्ति । “छन्द हिंसायाम्” (धा. पा. व. प. २) इति धातुः । तथा तस्य ‘अग्नेः’ अवय-
वान् ‘विहन्ति’ विक्षेपयन्ति । “एह उयमने” (धा. पा. तु. प. १९) इति धातुः । तमेनेन पुन नमस्य पञ्चा-
हुतिकरणेन सहितवान् मन्वतीति ॥ ८ ॥

तस्य होमस्य त्रियुक्तमध्यस्य दक्षिणावेन विपत्ते-तस्य प्रष्टिवाहन इति । सव्य इति । एषस्य सव्यमानो
तिष्ठनेकः, सारथिकश्च इति द्वौ । अश्वगतां त्रिवर्गस्यां सारथिगतां द्विवर्गस्याश्च मिथिष्व पञ्च प्राणात्मना
प्रवासति-ते पञ्चेति । प्राणवतः तरेकवान् पञ्चवातीवहोमस्य सङ्ख्यादाय प्राणात्मनस्तस्य एषो
दक्षिणावेन युज्यते । ‘ तस्मात् ’ कर्मणोऽपि पञ्च वाताः प्राणा अस्मिन् खन्तीति ‘ पञ्चवातीय ’
‘ नाम ’ सप्तमम् ॥ ९ ॥

आरोग्यक मर्यादाय होम विपत्ते-स ह्येतेनापीति । ‘ एतेन ’ होमेन ‘ भिषज्येत् ’ चिकित्सेत् । “ भिष-
चिकित्सायाम् ” (धा. पा. क. प. २२) इति धातुः । अत एव सूत्रितम्-“व्याधितस्याधेवम्” (का.
श्री. सू. १५ । २२) इति । प्राणस्यायुर्द्धं शरीरधारकत्वान् । ‘ सः ’ प्राणरूपेण ‘ एकः ’ अपि पुरुष-
शरीरेऽनुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदात् दशसु चक्षुःश्रोत्रादिद्वारेषु सञ्चरन् ‘ दशधा विहितः ’ भवति । अत उक्त-
दशाहुतिकरणात् ‘ दश प्राणान् ’ व्याधिते ‘ पुत्रे ’ ‘ कृत्स्न ’ ‘ सर्वमायुः ’ वि-‘ दधाति ’ । ‘ यः ’ तु ‘ गतासुः ’
इव भवति ‘ तत्र ’ अपि ‘ अनेन होमेन आहरति एव पुनर्जीवत्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥

(त्र्य) अयेन्द्रतुरीयम् । (मा) आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति वारुणो यवमयश्चरुः रोदो गावेधुकश्चरुः अनडुक्षे वहलाया ऐन्द्रं दधि तेनेन्द्रतुरीयेण यजत इन्द्राग्नी उ हवैतत्समूदाते ऽचुत्पिबन्ते वा इमानि दिक्षु नाश्रा रक्षांस्ति हुन्तभ्यो वृत्रं प्रहरावेति ॥ ११ ॥

स हाग्निरुवाच । त्रयो मम भागाः सन्त्येकस्तवेति तथेति तवतेन हविषा दिक्षु नाश्रा रक्षांस्स्युवाहतां त्वो व्यजयेतां येनयोरियं विजितिस्तां त्रयो ऽएवैष एतेन हविषा दिक्षु नाश्रा रक्षांस्स्युवहन्ति त्रयो-ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽऽति ॥ १२ ॥

स बु एषऽ आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति सोऽग्नेरेको भागोऽय यद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति यो वै वरुणः सोऽग्निः सोऽग्नेर्द्वितीयो भागोऽय यद्दोदो गावेधुकश्चरुर्भवति यो वै रुद्रः सोऽग्निः सोऽग्नेस्त्रतीयो भागोऽय

अयेन्द्रतुरीयम् । आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति, वारुणो यवमयश्चरुः, रोदो गावेधुकश्चरुः, अनडुक्षे वहलाया ऐन्द्रं दधि । तेनेन्द्रतुरीयेण यजते । इन्द्राग्नीऽ उ हवैतत् समूदाते-उत्पिबन्ते वा इमानि दिक्षु नाश्रा रक्षांस्ति, हुन्तभ्यो वृत्रं प्रहरावेति ॥ ११ ॥

स हाग्निरुवाच-त्रयो मम भागाः सन्त्येकस्तवेति । तथेति । तवतेन हविषा दिक्षु नाश्रा रक्षांस्स्युवाहताम् । त्वो व्यजयेताम्-येनयोरियं विजितिस्ताम् । त्रयोऽएवैष एतेन हविषा दिक्षु नाश्रा रक्षांस्स्युवहन्ति । त्रयोऽएव विजयते । विजितेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽऽति ॥ १२ ॥

स य एष आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । सोऽग्नेरेको भागः । अथ यद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति । यो वै वरुणः सोऽग्निः । सोऽग्नेर्द्वितीयो भागः । अथ यद्दोदो गावेधुकश्चरुर्भवति । यो

यागात्तर विधत्ते-अयेन्द्रेति । 'अथ' पञ्चशतीपहोमानन्तरम्, इन्द्रतुरीयश्चतुर्थहविर्देवता यस्मिन् कर्मणि, सत् 'इन्द्रतुरीयम्' कर्म वक्ष्यत इत्यर्थः । (तै. सं. १।८।७) तस्य हविश्चतुष्टयं विधत्ते-आग्नेय इत्यादि । गावेधुका आरण्यगोऽमा । 'वहलाये' वहं नाम कङ्ठ्यदेशः, तस्यै 'अनडुक्षे' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (गा सू. २।३।१२वा.) तस्याः । 'दधि' 'ऐन्द्रम्' इन्द्रदेवस्य इत्यर्थः । अथ विधत्ते-तेनेन्द्रतुरीयेणेति ॥

यागस्येन्द्रतुरीयत्वमाख्यायिकया दर्शयति-इन्द्राग्नी उ हवैतदिदि । 'समूदाते' सम्भारकृतवन्ती ॥ ११ ॥

स हाग्निरित्यादिना अग्नेत्रयो यागाः इन्द्रस्य तुरीय एको भाग इति यागस्यार्थत्वं इन्द्रतुरीयमिति नाम निरुक्तम् । स्पष्टमप्यतः ॥ १२ ॥

अग्नेर्भागत्रयं क्रमेण प्रतिपादयति-स य एष आग्नेय इति । यो वै वरुण इत्यादि । वरुणो रुद्रश्चोभाव-

यद्वावेधुको भवति वास्तव्यो वा ऽएष देवो वास्तव्या गवेधुकास्तस्माद्वावेधुको भवत्यथ यदनहुह्यै वहलाया ऽऐन्द्रं दुधि भवति सऽ इन्द्रस्य चतुर्थो भागो यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं तस्मादिन्द्रतुरीयं नाम तस्यैवानहुही वहला दक्षिणा सा हि ब्रूहेनाग्नेष्वग्निदग्धमिव ह्यस्यै वहं भवत्यथ यत्स्त्री सती ब्रूहत्सधर्मेण तदस्यै वारुणं रूपमथ यद्वैस्तेन रोदयथ यदस्या ऽऐन्द्रं दुधि तेनेन्द्रेचपा हि वा ऽएतत्सर्वं व्यश्रुते तस्माद्वैवानहुही वहला दक्षिणा ॥ १३ ॥

(शाऽथा) अधापामार्गहोमं जुहोति । (त्य) अपामार्गिर्वै देवा दिक्षु नाष्टा-रक्षाःस्युपामृजत ते व्यजयन्त येयमेपां विजितिस्तां तथोऽप्येष ऽएतदपामार्गिरेव दिक्षु नाष्टा रक्षाःस्युपामृष्टे तथोऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूयाऽहुति ॥ १४ ॥

वै रुद्रः सोऽग्निः॥ सोऽग्नेस्तृतीयो भागः । अथ यद्वावेधुको भवति । वास्तव्यो वाऽएष देवः । वास्तव्या गवेधुकाः । तस्माद्वावेधुको भवति । अथ यदनहुही वहलायाऽऐन्द्रं दुधि भवति-स इन्द्रस्य चतुर्थो भागः । यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयम् । तस्मादिन्द्रतुरीयं नाम । तस्यैवानहुही वहला दक्षिणा । सा हि ब्रूहेनाग्नेयी । अग्निदग्धमिव ह्यस्यै वहं भवति । अथ यत् स्त्री सती ब्रूहति-अधर्मेण । तदस्यै वारुणं रूपम् । अथ यद्गौः, तेन रौद्री । अथ यदस्याऽऐन्द्रं दुधि, तेनेन्द्री । एषा हि वाऽएतत्सर्वं व्यश्रुते । तस्माद्वैवानहुही वहला दक्षिणा ॥ १३ ॥

अपामार्गहोमं जुहोति । अपामार्गिर्वै देवा दिक्षु नाष्टा रक्षाःस्युपामृजत । ते व्यजयन्त-येय-

अग्निरेव । तथा च तैत्तिरीयके-“ ते देवा अग्निमब्रुवन् ” इति-प्रस्तुत्य “ स प्रेषाऽऽत्मानं ब्रूवन्कृताग्निं तृतीयं रुद्रं तृतीयं वरुणं तृतीयम् ”- (तै. ब्रा. १ । ७ । १) इति । वास्तव्य इति । रुद्रः खलु वास्तुमवः । प्रामाद्व्यापो यज्ञमग्निमशान्वादिर्वास्तुः । गवेधुका अपि ‘ वास्तुमवाः ’ । अतो गवेधुकरूपविषो रद्रदेवत्वात् युतमिति । अथ यदनहुह्या इत्यादि । उक्तार्थम् ॥ तस्य दक्षिणां विधत्ते-तस्यैपैवेति । दक्षिणारूपाया अनहुह्या अग्निवक्षणदेन्द्रदेवतानामौचित्य दर्शयति-सा हि ब्रूहेनेति । युषवहनप्रदेशे कृशवर्णत्वात् अग्नेः सन्वतिनीः स्त्रीत्वं साधयति, ‘ अधर्मेण ’ स्त्रिया अयोग्येनानोब्रूहेन वारुणी, वरुणो हि स्वपारीः सतीन् व्रजति । गवां रुद्रदेवत्वात् ‘ तेन रौद्री ’ । एतदीयस्य दम्न ऐन्द्रत्वात् ‘ तेन ’ ‘ ऐन्द्री ’ इन्द्रदेवतात्मा । एतादृशी ‘ अनहुही ’ एतस्यैन्द्रतुरीयकर्मणो दक्षिणात्वेन संयुज्यत इत्यर्थः (तै. स. १ । ८ । ७ । १) ॥ १३ ॥

विधत्ते-अपामार्गिरेति । स यज्ञो विजितिसाधनत्वेन प्रशंसति-अपामार्गिर्वै देवा इति । ‘ अपामृजत ’ अपमार्जनं कृतवन्तः । अपमृष्ट इति । एतानीं मनुष्योऽप्यपमार्जनं करोति ॥ १४ ॥

स पालाशं वा स्रुवे वैरुद्धते वा । (वाऽपा) अपामार्गतण्डुलानादत्तेऽन्वा-
हार्यपचनादुल्मुकमाददते तेन प्राञ्चा बोदञ्चो वा यन्ति तदग्निं समा-
धाय जुहोति ॥ १५ ॥

स ऽउल्मुकमादत्ते । (जेऽग्ने) अग्ने सहस्र पृतना इति युधो वै पृतना युधः
सहस्रैत्येवेतदाहभिमातीरपास्येति सप्तनो वाऽअभिमातिः सप्तमपजही-
त्येवेतदाह दुष्टरस्तरजरातीरिति दुस्तरो ह्येष रक्षोभिर्नाष्टाभिस्तुरजराती-
रिति स्रुव्यं ह्येष पाप्मानं तरति तस्मादाह तरजरातीरिति वृचो धा
यज्ञवाहसीति साधु यजमाने दधदित्येवेतदाह ॥ १६ ॥

मेपां विजितिस्ताम् । नयोऽण्वेय एतदपामार्गेति दिक्षु नाष्टा रक्षांस्पपट्टे । नयोऽण्व विजयते ।
विजितेऽभये नाष्टे स्रुयाऽइति ॥ १४ ॥

स पालाशे वा स्रुवे, वैरुद्धते वा, अपामार्गतण्डुलानादत्ते । अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमाददते ।
तेन प्राञ्चो बोदञ्चो वा यन्ति । तदग्निं समाधाय जुहोति ॥ १५ ॥

स उल्मुकमादत्ते—“अग्ने सहस्र पृतनाः”—इति । युधो वै पृतनाः । युधः सहस्रैत्येव-
तदाह । “अभिमातीरपास्य” —इति । सप्तनो वाऽअभिमातिः । सप्तमपजहीत्येवेतदाह ।
“दुष्टरस्तरजरातीः”—इति । दुस्तरो ह्येष रक्षोभिर्नाष्टाभिः । “तरजरातीः”—इति । सर्व-
ेषां पाप्मानं तरति । तस्मादाह—तरजरातीरिति । “वृचो धा यज्ञवाहसि”—(वा. सं. ९।३७)
इति । साधु यजमाने दधद्—इत्येवेतदाह ॥ १६ ॥

तस्यानुष्ठान सविशेषमाह—स पालाशे वेति । पलाशवैरुद्धतयोऽण्वतराश्रुनिमित्ते ‘स्रुवे’ अगम्यार्गतण्डुल-
ानादाय अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादाय प्रादुर्मुखा उदद्मुखा वा ‘यज्ञे’ तज्राग्निं प्रतिष्ठाप्य होमः कर्तव्यः ॥ १५ ॥

उल्मुकादानमनूय मन्त्र विवचे—स उल्मुकमिति । हे ‘अग्ने ।’ ‘पृतनाः’ संपापान् ‘सहस्र’ ‘अभि-
मानीः’ ‘अभिमान्यमानान् सरजान्’ ‘अपास्य’ अपक्षिप “अमु क्षेपणे” (वा. पा. दि. प. १०३) एव-
मनिष्टनिष्ठसिमुक्तेऽप्राग्निं प्रार्थयते—“दुष्टर” अन्येस्तापितुमशक्यः स्वयम् ‘अरातीः’ शत्रून् ‘तरन्’
‘यज्ञवाहसि’ यजमाने ‘वर्चः’ अन्नम् ‘धा’ धारयति इति । मन्त्र प्रतिपादनपूर्व व्याचष्टे—अग्ने सहस्रैति ।
वर्चः—पदस्य श्रेय परत्वमाह—साधु यजमान इति । ‘दधद्’ धारयन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

१-सुरे पालाशे वैरुद्धते वाऽपामार्गतण्डुलान् इत्या । अथवाऽत्रिगोत्री । प्राची वा । वा. धो. सू. १५। १०-११ । २-अग्ने
सहस्रेषु पलाशदानम् । वा० धो० सू० १५। ११ ।

तदग्निं समाधाय जुहोति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽद्विबुनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामुपाश्लोर्व्विण जुहोमीति यज्ञमुखं वा ऽऽपार्थशुभ-
न्नमुखेनैव तन्नाश्रा उक्षार्थंति हन्ति इतथै उक्षः स्वाहेति तन्नाश्रा उक्षार्थंति
हन्ति ॥ १७ ॥

स यदि पालाशः सुवो भवति । वृद्ध वै पलाशो वृद्धणैवैतन्नाश्रा उक्षार्थंति
हन्ति यद्यु वैकङ्कतो वृत्रो वै विकङ्कतो वृत्रेणैवैतन्नाश्रा उक्षार्थंति हन्ति
रक्षसां त्वा वृषायेति तन्नाश्रा उक्षार्थंति हन्ति ॥ १८ ॥

स यदि प्राडित्वा जुहोति । प्राधे सुवमस्यति यद्युदङ्कित्वा जुहोत्तु-
दधे सुवमस्यत्यवधिष्म उक्ष ऽहुति तन्नाश्रा उक्षार्थंति हन्ति ॥ १९ ॥

तदग्निं समाधाय जुहोति—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽद्विबुनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामुपाश्लोर्व्विण जुहोमि ”—इति । यज्ञमुखं वा ऽऽपार्थशुः । यज्ञमुखेनैव तन्नाश्रा रक्षसि इति ।
“ हन् रक्षः स्वाहा ”—इति । तन्नाश्रा रक्षसि इति ॥ १७ ॥

स यदि पालाशः सुवो भवति । वृद्ध वै पलाशः । वृद्धणैवैतन्नाश्रा रक्षसि इति । यद्यु वैकङ्कतः ।
वृत्रो वै विकङ्कतः । वृत्रेणैवैतन्नाश्रा रक्षसि इति । “ रक्षसां त्वा वृषाय ”—इति । तन्नाश्रा
रक्षसि इति ॥ १८ ॥

स यदि प्राडित्वा जुहोति—प्राधे सुवमस्यति । यद्युदङ्कित्वा जुहोति—उदधे सुवमस्यति ।
“ अवधिष्म रक्षः ” इति । तन्नाश्रा रक्षसि इति ॥ १९ ॥

हवन्मनूय मन्त्र विधये—तदग्निमिति । देवस्य त्वेति । व्याख्यातम् । उपाश्लोरेति । “ उपाश्लोः ” नाम
‘ यज्ञमुख ’ प्रथमो मन्त्र, तस्य ‘ र्व्विण ’ ‘ जुहोमि ’ । तेन हवन्नेन ‘ रक्षः ’ इति निहन् नष्ट मनु । ‘ स्वाहा ’
इद इति । सुदृतमस्तु इति ॥ १७ ॥

पालाशवैकङ्कतयोरेकतरस्य हवनोपयुक्तस्य सुवस्य केन सा र्व्वयाद विधये—स यदि पालाशः सति । हवन्-
म म पठति—रक्षसामिति । हे सुव । ‘ रक्षसां वृषाय ’ ‘ स्वा ’ त्वाम्, अस्माग्मांति शेषः ॥ १८ ॥

क्षेपणे दिग्विदोषमाह—स यदीति । ‘ यदि ’ अप्वर्तुः ‘ प्राध् ’ प्राध्मुखः पूर्व्वत दिशि गन्ता जुहोति,
तर्हि ‘ सुव ’ ‘ प्राध् ’ प्रादिस्तत्त्वदम् ‘ अत्यति ’ विपति । उदङ्कित्वादत्यप्येव योग्यम् । हवन्मन्त्रेणाह
तन्निवर्तन विधिमुदाहरी तन्मन्त्रं पठित्वा व्याचष्टे—अवधिष्मेति । अनेनापार्थशोमेन ‘ रक्षः ’ ‘ अवधिष्म ’
मप इत्यन्तः । भूते सुह ॥ १९ ॥

१—देवस्य त्वेति जुहोति । का० भौ० सू० १५ । २४ । २—रक्षसां त्वेति सुवमस्यति र्व्वं त्विह अस्मां जुहोत्यवधिष्म रक्ष
श्रवणायनयेत्तम् । का. पी. सू. १५ । २५ ।

(न्य) अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । स हैतेनापि प्रतिसरं कुर्वीत स यस्यां ततो दिशि भवति तत्प्रतीत्य जुहोति प्रतीचीनफलो वा ऽअपामार्गः स यो हास्मै तत्र किञ्चित्करोति तमेवैतत्प्रत्युपूर्वति तस्य नामादिशेडवधिष्मामुमसौ हत इति तत्राग्रा उक्षांशेति हन्ति ॥ २० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-३ ॥ (२, ४.)

आम्रावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । (त्यै) ऐन्द्रावैष्णवं चक्रं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चक्रं वा तेन त्रिपयुक्तेन यजते पुरुषानेतदेवा ऽऽप्रायस्तुथोऽपुवैपुऽएतत्पुरुषानेषुपैति ॥ १ ॥

अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । स हैतेनापि प्रतिसरं कुर्वीत । स यस्यां ततो दिशि भवति—तत्प्रतीत्य जुहोति । प्रतीचीनफलो वाऽअपामार्गः । स यो हास्मै तत्र किञ्चित्करोति—तमेवैतत् प्रत्यापूर्वति । तस्य नामादिशेड । “ अवाधिष्मामुम् असौ हतः ”—(बा० सं० १।१८) इति । तत्राग्रा उक्षांशेति हन्ति ॥ २० ॥

त्रिपयुक्तादियागाः ।

आम्रावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति, ऐन्द्रावैष्णवं चक्रं वैष्णवं त्रिकपालं वा

एतन्मन्त्रकरणक पुनरायनं विधत्ते—अथाप्रतीक्षमिति (का. धौ. सू. १९।१९) । ‘ अथ ’ ‘ अप्रतीक्ष ’ च प्रदेशं प्रतिनिश्चय, अनवेत्येत्पर्यः । अभिवर्द्धमानस्यापि स्वोदवपरिहारपेनं होम विधत्ते—स हैतेनापीति । ‘ एतेन ’ अपामार्गहोमेन ‘ अति ’ न केवलं पञ्चवातीरहोमेन, एतेनापि ‘ प्रतिसर ’ स्वरक्षा-मभिवर्धमागः कुर्यात् । हवने कञ्चिद्विशेषं विधत्ते—स यस्यापिति । अभिचारस्य यस्यां ‘ दिशि ’ भवेत्, तां दिशं ‘ प्रतीत्य ’ गत्वा जुहुयात्—प्रतीचीनफल इति । अपामार्गमज्ज्वो यतः प्रतीचीनफलाः स्वात्मानं प्रतिगतेरवाहमुखैः कर्त्तव्यताः अतो योऽभिचारकः ‘ अस्मै ’ यजमानाय किञ्चित् पीडादिकं कुर्यात् । ‘ तमेव ’ एतेनापामार्गहोमेन प्रतिमुख ‘ पूर्वति ’ हिनस्ति, तत्कृतोऽभिचारः तमेव प्रतिनिश्चय हिनस्तीत्यर्थः । निवर्तन-मन्त्रेण शत्रुनामादेशनं विधत्ते—तस्य नामेति । अवाधिष्मामुमिति । ‘ अमुम् ’ ‘ असौ ’ इति पश्योः स्यात्वे अभिचारकनामवेप द्वितीयास्तत्वेन प्रयमान्तत्वेन चादिशेदित्यर्थः ॥ अत्र सूत्रम्—“ देवस्य स्वेति जुहोति, रक्षसां स्वेति भुजमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोत्यवधिष्मै रक्ष इत्यापन्नयनपञ्चम् ”—(का. धौ. सू. १९।३४।३५) इति । “ अभिवर्द्धमानोऽपि तां दिशं गत्वाऽभिचरतो नन्मादिशेत् ”—इति कर्कोक्तिः ॥ २० ॥

इति शंखाप्याचार्यविरचिते शायणीये वेदार्थप्रकाशे मायन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयाऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-४) ॥

अथ त्रिपयुक्तेष्टित्रयं विधिषुः प्रथमं त्रिपयुक्तमनुकामति—आम्रावैष्णवमिति । एदं विधत्ते—तेन

म युदाग्रवैष्णवः । (५) एकान्तशृङ्गपालः पुरोद्वाशो भवत्यग्निर्धुं
 दाता वैष्णवाः पुरुषास्तुदम्माऽञ्जिदिदाता पुरुषान्ददानि ॥ २ ॥

(न्यु) अयं युद्धवैष्णवः । (अ) चरुर्भुवतीन्द्रो वै युजमानो वैष्णवाः
 पुरुषाः म युजवात्मा ऽञ्जिदिदाता पुरुषान्ददानि तुर्व्वेतत्सुष्टुपृष्टं
 तानान्मुत्कुरुते ॥ ३ ॥

(तुऽप्या) अयं युद्धवैष्णवः । (लि) शृङ्गपालो वा पुरोद्वाशो भवति चरुर्वा
 युजवात्मा ऽञ्जिदिदाता पुरुषान्ददानि तुर्व्वेतत्सुदन्तः श्रुतितिष्ठति यद्वै
 पुरुषान्कुमे शिक्तीर्षति शक्नोति वै तत्कुरु तत्पुरुषान्तेतदुपैति पुरुष-
 वात्समूपाऽऽति तुस्य धामनो गोर्द्धक्षिपा स हि वैष्णवो युद्धामनः ॥ ४ ॥

(नोऽथा) अथापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । स आग्रापोष्णमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्येन्द्रापोष्णं चरुं पोष्णं चरुं तेन त्रिपंयुक्तेन यजते पशूनेव तद्देवाऽऽपायस्तुथाऽएवैष पशून्पशूनेवापैति ॥ ५ ॥

स यदाग्रापोष्णः । (५) एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्व्वं दाता पोष्णाः पशवस्तदस्माऽअग्निरेव दाता पशून् ददाति ॥ ६ ॥

(त्य) अयं यदेन्द्रापोष्णः । (अ) चरुर्भुवर्त्तुन्द्रो वै यजमानः पोष्णाः पशवः स यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति तदेवैतत्सुऽसृष्टशते तानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

(तेऽथ) अयं यत्पोष्णः । (अ) चरुर्भुवति यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति तेष्वेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति यद्वै पशुमान्कर्म चिकीर्षति

अथापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । स आग्रापोष्णमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति, ऐन्द्रापोष्णं चरुम्, पोष्णं चरुम् । तेन त्रिपंयुक्तेन यजते । पशूनेव तद्देवाऽपायन् । तयोऽएवैष पशून्पशूनेवापैति ॥ ५ ॥

॥ यदाग्रापोष्णऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति-अग्निर्व्वं दाता, पोष्णाः पशवः-तदस्माऽअग्निरेव दाता पशून् ददाति ॥ ६ ॥

अथ यदेन्द्रापोष्णश्चरुर्भुवति-इन्द्रो वै यजमानः, पोष्णाः पशवः-स यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति-तदेवैतत् संसृष्टशते । तानात्मन् कुरुते ॥ ७ ॥

अथ यत् पोष्णश्चरुर्भुवति-यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति-तेष्वेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति । यदि पशुमान् कर्म चिकीर्षति-शक्नोति वै तत् कर्तुम् । तत् पशूनेवैतदुपैति । पशुमान्स्मृयाऽऽति ।

युनेन ' पुरोडाशैव ' प्राप्तोति । तस्य दक्षिणां विधाय स्तीति-तस्य वामन इति । ' वामनः ' इत्यंशः । यतो वामनो विष्णुसम्बन्धी, अतो वेष्णव्यागो दक्षिणात्वेन भवितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

द्वितीयं त्रिविधं विधत्ते-अथापरेणेति । अस्य त्रिपंयुक्तस्य पशुप्राप्तिहेतुतामाह-पशूनेवेति । पूर्व्वद् योग्यम् । अत्र विष्णुस्थाने शूषैव विशेषः ॥ ५ ॥

स यदाग्रापोष्ण इति । पोष्णाः पशव इति । पूषा हि पशूनामुत्पादकः अतस्ते पोष्णाः । श्रूयते हि-
" पूषा पशूनां प्रजनयिता " (तै. ब्रा. १ । ७ । २ । १) इति ॥ ६ ॥

अयं यदेन्द्रापोष्ण इति ॥ ७ ॥

अयं यत्पोष्ण इति । अथैतस्य दक्षिणां विधत्ते-तस्य इयाम इति । इयामो गीर्षितो ' यत् ' स

शक्नोति वै तत्कृत्तुं तत्पशून्वेतदुपैति पशुमान्तसूयाऽइति तस्य इयामो
गौर्दक्षिणा स हि पौष्णो युच्छ्यामो द्वे वै इयामस्य रूपे शुक्लं चैव लोम
कृष्णं च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजुननं प्रजुननं वै पूषा पशवो हि पूषा पशवो
हि प्रजुननं मिथुनमेवैतत्प्रजुननं क्रियते तस्माच्छ्यामो गौर्दक्षिणा ॥ ८ ॥

(पाऽथा) अथापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । सोऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं
पुरोडाशं निर्वपत्यैन्द्रासौम्यं चरुं सौम्यं चरुं तेन त्रिपंयुक्तेन यजते
ध्वर्चऽएव तुदेवा ऽनुपायंस्तुयोऽपवैषु ऽएतद्वर्चऽएवोपैति ॥ ९ ॥

स यदग्नीषोमीयः । (९) एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्वै दाता
ध्वर्चः सोमस्तदस्माऽअग्निरेव दाता ध्वर्चो ददाति ॥ १० ॥

तस्य इयामो गौर्दक्षिणा । स हि पौष्णो युच्छ्यामः । द्वे वै इयामस्य रूपे-शुक्लं चैव लोम, कृष्णं
च । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजुननम् । प्रजुननं वै पूषा । पशवो हि पूषा । पशवो हि प्रजुननम् । मिथुनमेवैतत्
प्रजुननं क्रियते । तस्माच्छ्यामो गौर्दक्षिणा (९) ॥ ८ ॥

अथापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । सोऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति, ऐन्द्रासौम्यं
चरुम्, सौम्यं चरुम् । तेन त्रिपंयुक्तेन यजते । वर्चं एव तुदेवा जघाम् । तयोऽएवैष
एतद्वर्चं एवोपैति ॥ ९ ॥

॥ यदग्नीषोमीयऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति-अग्निर्वै दाता, वर्चः सोमः । तदस्माऽअग्नि-
रेव दाता वर्चो ददाति ॥ १० ॥

हि 'पौष्णः' इतिदेवताकः । तदेवोपाययति-द्वे वा इति । इयामवर्णस्य शुक्लकृष्णात्मकद्विरूपयो-
गाद् द्वित्वस्वरूपाया इयाम्माह-द्वन्द्वं वा इति । लोके हि कृत्तुमशक्तं 'द्वन्द्वं' 'मिथुनं' वरपरं संयुज्य
तत् 'प्रजुननं' प्रजोत्पत्तिकारणम्, पूष्णोऽपि तदेव स्वरूपमिति साक्षात् पशवोऽपि पूषेव । पतः पूषात्मकाः
'पशवः' सोऽपि 'प्रजुननं' प्रजोत्पत्तिं निमित्तम् ; अतः शुक्लकृष्णात्मकस्य इयामस्य गौर्दानेन परस्परमितिनिर्णयं
मिथुनमेव संपादितं भवतीत्यर्थः । अतः पशुमन्त्रे वागे दक्षिणात्वेन युज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतौय त्रिपंयुक्तं निर्वपे-अथापरेणेति । तस्य वर्चस्ताधनतामाह-वर्चमेवैतदिति । 'वर्चः' 'वर्चः' 'वर्चः' तेनः ।
अत्र विष्णुस्थाने सोमो विशेषः ॥ ९ ॥

स यदग्नीषोमीय इति । वर्चः सोम इति । सोमस्य यथाहारा मन्त्रवर्चसनिमित्तात् तादृश्यव्यपदेशः ।
अभ्यर्च्यैवोपैति ॥ १० ॥ ११ ॥

(त्वु) अथ यदेन्द्रासौम्यः । (श्व) चरुर्भुवतीन्द्रो वै युजमानो वृचः सोमः स यदेवास्माऽअग्निर्दाता वृचो उदाति तेनैवेतत्सत्सृष्टशते तदात्मन्कुरुते ॥ ११ ॥

(तेऽथ) अथ यत्सौम्यः । (श्व) चरुर्भुवति यदेवास्माऽअग्निर्दाता वृचो उदाति तस्मिन्नेवेतदन्ततः प्रतितिष्ठति यद्वै वर्चस्वी कर्म चिकीर्षति शक्नोति वै तत्कुरुते तद्वर्चऽएवेतदुपैति वर्चस्वी सूयाऽऽति नो ह्यवर्चसो व्याप्त्या चनार्थोऽस्ति तस्य बभ्रुर्गोर्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्वृधुः ॥ १२ ॥

(१) अथ श्वोभूते । वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति वारुणं यवमयं चरुं त्राभ्यामनूचीनाहं वेष्टिभ्यां युजते समानवर्हिभ्यां वा ॥ १३ ॥

अथ यदेन्द्रासौम्यश्चरुर्भुवति । इन्द्रो वै यजमानः । वृचः सोमः । स यदेवास्माऽअग्निर्दाता वृचो उदातिः तेनैवेतत् संसृष्टशते । तदात्मन्कुरुते ॥ ११ ॥

अथ यत् सौम्यश्चरुर्भुवति-यदेवास्माऽअग्निर्दाता वृचो उदाति तस्मिन्नेवेतदन्ततः प्रतितिष्ठति । यद्वै वर्चस्वी कर्म चिकीर्षति-शक्नोति वै तत्कुरुम् । तद्वर्च एवेतदुपैति । वर्चस्वी सूयाऽऽति । नो ह्यवर्चसो व्याप्त्या चनार्थोऽस्ति । तस्य बभ्रुर्गोर्दक्षिणा । स हि सौम्यो यद्वृधुः (१) ॥ १२ ॥

अथ श्वोभूते वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । वारुणं यवमयं चरुम् । त्राभ्यामनूचीनाहं वेष्टिभ्यां युजते समानवर्हिभ्यां वा ॥ १३ ॥

अथ यत्सौम्य इति । नो ह्यवर्चस इति । 'अवर्चसः' अजेनस्कस्य यद्यपि न्यासिः सर्वपदार्थव्यापनशक्ति-रस्ति 'चन'—'वाग्दोऽप्यर्थे', तथापि तथा 'व्याप्त्या' अपि 'न'खलु 'अर्थः' प्रयोजनं विधत्ते इति । तस्य दक्षिणां विधत्ते-बभ्रुर्गोर्दक्षिणा इति । 'स हि सौम्यः' इति 'बभ्रुः' मन्त्रेणैव; "एतदे सोमस्य रूपम्"—(ते. सं. २।१। १।४) इति श्रवणात् ॥ १२ ॥

अथानन्तरदिवसकर्त्तव्यं द्विविधं यागं विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । अनूचीनाहमिति । अनूचीने पूर्वोपरीभूते बहनी 'अनूचीनाहं' क्रियाविशेषणमेतत् । वैश्वानरेष्टवा पूर्वस्मिन् दिने यजेत, वारुण्या अपर-स्मिन् दिने; एवं भिन्नतन्त्रेणैतौ यग्नौ कार्यौ । एकस्मिन्नेवाहनि वा समानतन्त्राभ्यां षष्ठ्यनित्याह-समानवर्हिभ्यामिति । महिषपल्लितं कृत्वा तन्त्रं समानं साधारणं ययोः ते समानवर्हिनी । अत्र सूत्रम्—"श्वो वैश्वानरो द्वादशकपालो वारुण्येकतन्त्रे, श्वो वैकः"—(का. श्रौ. सू. १५। ४३। ४४) इति ॥ १३ ॥

स युद्धैश्वानरो भवति । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरेव तुद्रुमानं प्रजाः ससृजे भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूर्याऽऽति तथोऽएवैष एतुद्रुमानं प्रजाः सृजते भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूर्याऽऽति ॥ १४ ॥

(त्व) अथ यद्वाद्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वैश्वानरस्तस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ १५ ॥

(त्व) अथ युद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति । तत्सर्वस्मादेवैतद्धारुणपाशात्सर्वस्माद्धारुण्यात्प्रजाः प्रमुञ्चति ता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनमीवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि सूर्याऽऽति ॥ १६ ॥

(त्व) ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरः प्रजापतिर्ऋषभो वै पशूनां प्रजापतिस्तस्माद्ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा

स यद् वैश्वानरो भवति । संवत्सरो वै वैश्वानरः । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिरेव तद्भूमानं प्रजाः ससृजे । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूर्याऽऽति । तथो एवैष एतद्भूमानं प्रजाः सृजते । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूर्याऽऽति ॥ १४ ॥

अथ यद् द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरो वैश्वानरः । तस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ १५ ॥

अथ युद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति । तत् सर्वस्मादेवैतद्धारुणपाशात्, सर्वस्माद्धारुण्यात् प्रजाः प्रमुञ्चति । ता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्ते । अनमीवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि सूर्याऽऽति ॥ १६ ॥

ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । संवत्सरो वै वैश्वानरः, संवत्सरः प्रजापतिः । ऋषभो वै पशूनां प्रजापतिः । तस्माद्ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । कृष्णं वासो वारुणस्य । तदि वारुणं-यत्-

प्रथमस्य इविषो वैश्वानरवैश्वानरकम् प्रशसति-स यद् वैश्वानर इति । अग्रेः संवत्सरात्मकत्वमुक्त्याग्रेः संवत्सराणां दिति षष्ठे काण्डे सम्प्रान्नास्यते (श. प. १।५।३।१२) । भूमानं प्रजा इति । भूपत्नीः प्रजा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कपालसंख्यां प्रशसति-अथ यद्द्वादशकपाल इति । वैश्वानराग्रेः संवत्सरात्मकत्वात् तस्य मासद्वादशकरूपत्वात् तद्वैश्वानर इविषः कपाण्डे द्वादशसंख्यां मुख्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वितीय इविः प्रशसति-अथ यद् वारुण इति । तत्सर्वस्मादिति । ' तत् ' तत्र ' एतत् ' एतेन वारुणयामेन सर्वस्मादेव ' वारुणपाशात्, ' तथा ' वारुण्यात् ' वारुणपाशादुक्तत्वात् सर्वस्माद् दुःखात् प्रजा. ' प्रमुञ्चति ' ॥ १६ ॥

अननोर्विषोः ऋषेण दक्षिणामभिषय प्रशसति-ऋषभो, वैश्वानरस्य दक्षिणेति । ऋषभो वै पशू-

कृष्णं व्यासो वारुणस्य तद्धि वारुणं युत्कृष्णं यदि कृष्णं तु विन्देदुपि
यदेव किञ्च व्यासः स्यादग्रन्थिभिर्हि व्यासो वारुणं वरुण्यो हि ग्रन्थिः १७॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-४ ॥ (२ ५.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ५ । २ ॥

कृष्णम् । यदि कृष्णं न विन्देद्-अपि यदेव किञ्च व्यासः स्यात् । ग्रन्थिभिर्हि व्यासो वारुणम् ।
वरुण्यो हि ग्रन्थिः (४) ॥ १७ ॥

नामिति । यतो वैश्वानरः परम्पस्या ' प्रजापतिः ' इत्यमोऽपि पशूनां पतित्वत् प्रजापतिः, अतो वैश्वानर-
देवताकृपागत्प दक्षिणात्वेन युज्यत इत्यर्थः । तद्धि वारुणमिति । राश्वभिमानिदेवता वरुणः रात्रिश्च कृष्णवर्णा,
अतो लोकेऽपि यत् कृष्णं तद् वारुणमित्युच्यते । कृष्णवज्राग्रमे वर्गान्त्युत ' व्यासः ' देवमित्युक्तम् । तस्यो-
पायन्तरेण वरुणसम्बन्धित्वमुपादयति-ग्रन्थिभिर्हि । ग्रन्थिर्नाम पाशः, व्यासो हि वरुणस्येति तपोद-
त्तम् । अर्थं दक्षिणामेव इष्टपोभिन्नतन्त्रत्वेन वेदितव्यः । समानतन्त्रत्वे हि एकैनेन तन्त्रेण परिक्रिता ऋषिद्वयः
कृ-स प्रयोगजातं कुर्वन्तीतीतरपेक्ष्यम् । सङ्कुक्तं कर्कषापायायेन-^१ तन्त्रमेवे वैतद् भवति, देवतन्त्रे तु चोदक-
परिग्रामोऽवधारणं इति ॥ १७ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मण-
भाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये पञ्चमे ब्राह्मणम् ॥ (१-२-१) ॥

वेदार्थेण प्रकाशेन तन्नो ह्यहं निवारयन् । पुनर्याधतुरो देवाद् विपत्तीर्यमहेधरः ॥ १ ॥

मद्राण्डे गोसहस्रं कनककयनतमूरुषो स्वर्णतर्प,
सप्तान्धीन्पञ्चसीरीर्जिदशतस्तत्ताभेनुसीर्णभूषीः ।
रत्नोत्तां इवमवाजिद्विपमहितरथो सायणिः सिङ्गणार्यो,
स्पृग्गणीश्चिश्चक प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धाम्यार्द्रि धन्वजन्मा नितमवमनुजः क्षर्णजं वर्गमुदय,
कार्पासीवं कृपाशान्मुदकृतमननो राजनं राज्ञ्ययः ।
आग्नोत्थे प्राज्यजन्मा खगजमनृगः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नादयो रत्नरूप गिरिमिच्छत मुदा पात्रसास्त्रिहणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यशुल्बरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये सप्तमः ॥ १-२ ॥

१-चतुस्रः पूर्वस्य दक्षिणं इत्यत्र व्यासः वत्सराज्यामन्तेऽङ्गणम् । का० भो० सू० १५ । ४५ ॥ २-का० भो० सू० १५ । ४५ ।
इत्यत्र म. भ. ॥

अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अउण्योरग्री समारोह्य । सेनान्यो गृहान्परेत्याग्नयेऽनीकवतेऽष्टाक-
पालं पुरोडाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वं देवतानामनीकम् । सेनाया वै सेनानीरनीकं
तुस्मादग्नयेऽनीकवत्तऽएतद्वा । अस्त्यैकम् । उन्नं अस्तेनानीस्तुस्माऽएवैतेन
सूयते तम् । स्वमनषक्रमिणं कुरुते तस्य हिरण्यं दक्षिणाऽऽग्नेयो वाऽएष
बज्रो भवत्यग्ने उतो हिरण्यं तुस्माद्विरण्यं दक्षिणा ॥ १ ॥

रत्नयागाः ।

अरण्योरग्री समारोह्य, सेनान्यो गृहान्परेत्य, अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति ।
अग्निर्व्वं देवतानामनीकम् । सेनाया वै सेनानीरनीकम् । तस्मादग्नयेऽनीकवते । एतद्वाऽअस्त्यैकं रत्नं
यत् सेनानीः । तस्मादग्नयेन सूयते । स्वमनषक्रमिणं कुरुते । तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो
वाऽएष भवति । अग्ने रतो हिरण्यम् । तस्माद्विरण्यं दक्षिणा ॥ १ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेशोऽखिल जगत् । निर्व्वपे तमहं वन्दे विवातोर्व्वमहेधरम् ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमकाण्डे द्वादशरत्नहवीष्यनुदिनं क्रमेण कर्तव्यान्पुन्यन्ते । अत्र कात्यायनो नैर्ऋतरत्न-
हविषां द्वादशहवीषीति सूत्रितवान्—“ द्वादशोत्तशणि रत्नहवीषि, प्रतिगृहमेकैकं श्वः श्वः, समाकृतेऽग्री निर्व्व-
पितेऽग्नयेऽनीकवते ”—(का. श्रौ. सू. ११ । ४९-४८) इत्यादि । तत्र प्रथमं हविर्व्विधत्ते—अरण्योरग्री
इति । अग्री गार्हपत्याहवनीयो अरण्यो 'पृथक् पृथक्' 'समारोह' समारोह्य प्रतिदिवस तत्तद्गृह गत्वा
तत्र तत्र निर्व्वप्य शृण्वमिति सर्व्वेष्टिसाधारणमिदम् ॥

'सेनान्यः' 'सेनापतः' 'गृहान्' 'परेत्य' प्रथमं गत्वा 'अनीकवते' 'अनीकबहुणकाय' 'अग्नये'
अष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरेत् । सेनानीगृहेऽनीकबहुणकाग्निदेवाहविरनुष्ठाने कारणमाह—अग्निर्वा इति ।
देवानाम् 'अनीक' मुख्यम् 'अग्निः' 'सेनायाः' 'अनीकं' मुख्यं 'सेनानी' अस्व । रत्नहविष्यनुपपादयितुमाह—
एतद्वा इति । 'सेनानीः' इति । यदस्ति 'एतत्' 'वै' खलु 'अस्य' राज्ञो यन्मानस्य 'एक'
'रत्न' रत्नवत् प्रशस्तं गवेषणीयं वस्तु । 'एतेन' तस्य गृहेऽनुष्ठितेनाग्नेयपार्श्वे 'तस्मै' सेनान्ये 'सूयते'
तेनानुज्ञापत इत्यर्थः । तद्गृहगमनेन 'तं' सेनान्यं 'स्वम्' आत्मीयम् 'अनपक्रमिणम्' अनतिक्रान्तिं कृत-
वान् भवतीति । एवमुत्तरत्राणि न्याख्येषाम् (तै. सं. १ । ८ । ९ । १) ।

दक्षिणां विधत्ते—तस्य हिरण्यमिति । 'तस्य' अग्निदेवताकस्य यागस्य अग्निरेतो रूपं 'हिरण्यं' दक्षिणा-

१-यथादर्शं दक्षिणा हिरण्यं शिष्टिहर्षनी वैतुरथ. शृङ्गध्वजोऽन्त्यान्वयात्तन्मनेऽनुपूर्व्वम् । यथाश्रितदक्षिणे रौद्रः शिभिर्वा-
वित्तिकालोत्पन्नतः १ का. श्रौ. सू. ११ । ९ । १ ।

(णाऽथ) अथ श्रुतोभूते । पुरोहितस्य गृहान्परेत्येवार्हस्पत्यं चरुं निर्व्व-
पति बृहस्पतिर्व्वं देवानां पुरोहित एष वाऽएतस्य पुरोहितो भवति तस्मा-
द्वार्हस्पत्यो भवत्येतद्वा । ऽअस्येकं रत्नं यत्पुरोहितस्तस्मादुवेतेन
सूयते तथैव स्वमुनयकमिणं कुरुते तस्य शितिपृष्ठो गोर्द्धक्षिणेपा वाऽ
ऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दक्षिणोऽपरिष्ठादयम्णः पुन्यास्तस्माच्छितिपृष्ठो वार्ह-
स्पत्यस्य दक्षिणा ॥ २ ॥

(णाऽथ) अथ श्रुतोभूते । सूयमानस्य गृहऽऐन्द्रमेकादशकपालं पुरो-
द्भाशं निर्व्वपति क्षत्रं वा ऽइन्द्रः क्षत्रं सूयमानस्तस्मादैन्द्रो भवति तस्य-
ऽर्पभो दक्षिणा सु ह्येन्द्रो युद्धपभः ॥ ३ ॥

अथ श्रुतोभूते पुरोहितस्य गृहान्परेत्येवार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । बृहस्पतिर्व्वं देवानां पुरोहितः ।
एष वाऽएतस्य पुरोहितो भवति । तस्माद्वार्हस्पत्यो भवति । एतद्वाऽअस्येकं रत्नम्-यत्पुरोहितः ।
तस्मादुवेतेन सूयते । तं स्वमुनयकमिणं कुरुते । तस्य शितिपृष्ठो गोर्द्धक्षिणा । एषा वाऽऊर्ध्वा
बृहस्पतेर्दक्षिणः । तदेव अपरिष्ठादयम्णः पुन्याः । तस्माच्छितिपृष्ठो वार्हस्पत्यस्य दक्षिणा ॥ २ ॥

अथ श्रुतोभूते सूयमानस्य गृहऽऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोद्भाशं निर्व्वपति । क्षत्रं वाऽइन्द्रः । क्षत्रं
सूयमानः । तस्मादैन्द्रो भवति । तस्यर्पभो दक्षिणा । स ह्येन्द्रो-युद्धपभः ॥ ३ ॥

तेन युक्तमित्यर्थः । द्वितीयशान्तिप्रमाणमात्रावते-“ आगो बहग्व्य पञ्च आसन्, ता अशिरम्यध्यायन्, ताः
समवन्त, तस्य रेतः पराजन्त, तद्विरूपमवन्त ”-(तै. भा. १ । १ । १ । ८ । तै. सं. १ । १ । ४ ।
१ ।) इति ॥ १ ॥

द्वितीयदिवसेऽनुष्ठेयं रत्नद्विविधं-अथ श्रुतोभूत इति । पुरोहितस्य गृहे वार्हस्पत्यचरुप्रकारे उपपश्याह-
बृहस्पतिर्व्वं देवानामिति । बृहस्पतेर्देवपुरोहितवान् तदेक्यो यागः पुरोहितगृहे कर्तुमुचित इत्यर्थः । एतद्वा
इत्यादि गतम् । दक्षिणे विद्यते-तस्य शितिपृष्ठ इति । श्वेतवृष्टः । तन्पशंसति-ऊर्ध्व्येति ‘ऊर्ध्वा दिक्’
बृहस्पतिदेवताका तस्या उपरिमार्गे ‘अयम्णः’ ‘सूर्यस्य’ ‘एषः’ परित्यजमानः ‘पुन्या’ मार्गः । स च क्षिण-
सम्बन्धात् श्वेतः । अतो बृहस्पतियागदक्षिणाभूतस्य गोः श्वेतवृष्टस्य युक्तम् ॥ २ ॥

तृतीयदिवसे कर्तव्यं यागं विद्यते-अथ श्रुतोभूत इति । सूयमानस्येति । सूयतो यजमानस्येव ‘गृहे’ ।
अत एवास्मिन् पर्याये “ एतद्वा अस्येकं रत्नम् ”-इत्यादि वाक्यानुपपत्तः । सूयमानस्य यजमानवाचक-
मित्यभिप्रेत्य सूयन्ता यजमानादयमेवेत्युक्तम्-“ ऐन्द्रो यजमानस्य ”-(का. श्री. सू. ११ । १०) इति ।
क्षत्रं वा इत्यादि । ऐन्द्रयजमानचरेकमात्रमित्युक्त्वा यजमानस्य गृहे ऐन्द्रस्य हरियो निर्वापो युक्तः ॥

(ओऽथ) अथ इवोभूते । महिष्ये गृहान्परेत्य । (त्या) आदित्यं चरुं निर्व्वपतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पुत्र्येषा वा ऽप्तस्य पुत्री भवति तस्मादादित्यो भवत्येतद्वा ऽभस्येक^१ उत्तं यन्महिषी तस्याऽपुत्रे-
तेन सृयते तार्थं स्वामनपक्रमिणीं कुरुते तस्यै धेनुर्दक्षिणा धेनुरिव वाऽइयं मनुष्येभ्यः सुर्व्वान्कामान्दुहे माता धेनुमतिव वाऽइयं मनुष्यान्विभर्ति तस्मादेतुर्दक्षिणा ॥ ४ ॥

(शाऽथ) अथ इवोभूते । सूतस्य गृहान्परेत्य वारुणं यवमयं चरुं निर्व्व-
पति सवो वै सूतः सवो वै देवानां अरुणस्तस्माद्वारुणो भवत्येतद्वा ऽ-
भस्येक^२ उत्तं यत्सूतस्तस्माऽपुत्रेतेन सृयते तार्थं स्वामनपक्रमिणं कुरुते
तस्याश्चो दक्षिणा स हि वारुणो यदश्वः ॥ ५ ॥

अथ श्वोभूते महिष्ये गृहान् परेत्य, आदित्यं चरुं निर्व्वपति । इयं वै पृथिव्यदितिः । सेयं देवानां पुत्री । एषा वाऽप्तस्य पुत्री भवति । तस्मादादित्यो भवति । एतद्वाऽभस्येकं रत्नं यन्महिषी । तस्याऽपुत्रेतेन सृयते । तां स्वामनपक्रमिणीं कुरुते । तस्यै धेनुर्दक्षिणा । धेनुरिव वाऽइयं मनुष्येभ्यः सर्वान् कामान् दुहे । माता धेनुमतिव वाऽइयं मनुष्यान् विभर्ति । तस्मादेतुर्दक्षिणा ॥ ४ ॥

अथ श्वोभूते सूतस्य गृहान्परेत्य, वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति । सवो वै सूतः । सवो वै देवानां

दक्षिणा विवचे-तद्वर्षम इति (का. श्रौ. सू. १५।१० ।) । स सौन्द्र इति । “आम्नाम्यामैन्द्रः”-
(श्र. प. ५।२।१।८) इति श्रामान्नातत्वात् सद्रतं कृत्वसौन्द्रत्वं प्रसिद्धमिति । “” शब्दस्वार्थः ॥ १॥
चतुर्पदिवत्कर्तव्यमिति विवचे-अथ श्वोभूत इति । महिष्या इति । कृताभिवेकस्य तद्वो मुप्त्वा श्वो
महिषी, तस्या गृहे । षष्ठ्यर्थे चतुर्धा (पा. सू. २।३।१२ वा.) । इयं वै पृथिवीति । देवानां
हविष्मन्माद्वारा भोग्यत्वात् पृथिव्यादभिवेकात् अदितेर्देवपत्नीत्वम् । तस्मादिति । तस्मादितेर्देवपत्नीत्वम्
‘तस्मात्’ तदेवत्यद्विवेकः पत्नीगृहे निवर्गो युक्त इत्यर्थः ॥

दक्षिणां विवचे-तस्यै धेनुरिति (का. श्रौ. सू. १५।१० ।) । ‘तस्यै’ अदित्ये तदेवत्यस्य पागत्ये-
त्यर्थः । धेनुरिव वा इति । यथा ‘धेनुः’ शीघ्रदिरूपान् सर्वान् कामान् दोषिव, एवम् ‘इयं’ पृथिव्यात्मिका
अदितिः ‘मनुष्यः’ ‘सर्वान्’ ‘कामान्’ ‘दुहे’ ‘दुष्टे’ ‘दुष्टे’ ‘छोरत्वात्पनेरदौ’ (पा. सू. ५।
१।४१) इति तजोरः । ‘धेनुः’ हि ‘माता’ प्रत्ययप्रसूतत्वात्, तथा ‘इयं’ मूलरिति ‘मतिव’ ‘मनु-
ष्यान्’ ‘विभर्ति’ पोषयति । ‘तस्मात्’ तदेवत्यद्विवेकः, तस्मात्प्रादादित्येतेः धेनुर्दक्षिणावेन
सृयते (नै. सं. १।८।११) ॥ ४ ॥

पथमदिवेकं कर्तव्यमिति विवचे-अथ श्वोभूत इति ॥ ५ ॥

(इवोऽय) अय इवोभूते । ग्रामण्यो गृहान्परेत्य मारुतुं सप्तकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति विशो वे मरुतो ज्यैश्यो वे ग्रामणीस्तुस्मान्मारुतो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकं रत्नं युद्धामणीस्तुस्मा ऽपुर्व्वेतेन सूयते तथै स्वमुनपक्रमिणं कुरुते तस्य पृषन्गोर्दक्षिणा भूमा वा ऽएतद्रूपाणां यत्पृषतो गोर्विशो वे मरुतो भूमो वे विदस्तुस्मात्पृषन्गोर्दक्षिणा ॥ ६ ॥

(णाऽय) अय इवोभूते । क्षत्तुर्गृहान्परेत्य सावित्रं द्वादशकपालं व्याष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्व्वपति सविता वे देवानां प्रसविता प्रसविता वे क्षत्ता तुस्मात्सावित्रो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकं रत्नं अत्ता तुस्मा ऽपुर्व्वेतेन सूयते तथै स्वमुनपक्रमिणं कुरुते तस्य इयेतोऽनहान्दक्षिणैव वे

वरुणः । तस्माद् वारुणो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं-यद् सूतः । तस्माऽपुर्व्वेतेन सूयते । तं स्वमुनपक्रमिणं कुरुते । तस्याधो दक्षिणा । स हि वारुणो-यदधः ॥ ५ ॥

अय श्वोभूते ग्रामण्यो गृहान् परेत्य, मारुतं सप्तकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । विशो वे मरुतः । ज्यैश्यो वे ग्रामणीः । तस्मान्मारुतो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं-यद् ग्रामणीः । तस्माऽपुर्व्वेतेन सूयते । तं स्वमुनपक्रमिणं कुरुते । तस्य पृषन् गोर्दक्षिणा । भूमा वाऽएतद्रूपाणां-यत्पृषतो गोः । विशो वे मरुतः । भूमो वे विद् । तस्मात् पृषन् गोर्दक्षिणा ॥ ६ ॥

अय श्वोभूते क्षत्तुर्गृहान् परेत्य, सावित्रं द्वादशकपालं वा अष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्व्वपति । सविता वे देवानां प्रसविता । प्रसविता वे क्षत्ता । तस्मात्सावित्रो भवति । एतद्वा अस्यैकं रत्नं-

पञ्चदशैः कर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते-अय श्वोभूते इति । 'ग्रामण्यः' ग्राम नयतीति ग्रामणीः, येष्वान् महारः तस्य 'गृहान्' । मरुतो सप्तगणप्रमत्तत्वात् तदेकपदविधः सप्तसु कपालेषु अथवा युक्तमित्याह-सप्तकपालमिति । ग्रामणीगृहे मास्तकरणमुमयोर्दक्षत्वनिबन्धनकृतमित्याह-विशो वा इति । 'विशः' प्रजाः देवानामिति शेषः ॥

मारुतस्य दक्षिणां विधत्ते-तस्य पृषन्निति । (का. धी. सू. १५ । ६०) । पृषन् 'विन्दुमान् श्वेतरक्त-कृष्णविन्दुयुत इत्यर्थः । पृषन् प्रशंसति-भूमा वा इति । 'पृषतः'-इति वपुषन्त गोविशेषणम् । पृषतो गोर्वदस्ति एतद् रूपाणां भूमा इति पदबोधना । तादृशे गवि नानाविधवर्णानां सन्नावाद्वावाइत्यित्यर्थः । भूमानमेवावलम्ब्य विचित्रवर्णस्य गोर्मारुतहविषोऽप्यतामाह-विशो वा इति । भूमो वा इति । भूमा उ इति । भूमरूपेव चाहु वैशजातिः ॥ ९ ॥

सप्तमद्विसप्तकर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते-अय श्वोभूते इति । क्षत्ता नाम यद्विहतोऽन्तः-

सविता अ ऽएष तपत्येति वा ऽएष ऽएत्यनङ्गवान्मुक्तस्तद्यच्छेतो भवति
इयेत इव ह्येष उद्यंश्चास्तं च यन्भवति तस्माच्छेतोऽनङ्गवान्दक्षिणा ॥७॥

(णाऽथ) अथ श्वोभूते । सङ्गहीतुर्गृहान्परेत्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं
निर्व्वपति स्योनी वा ऽअश्विनो स्योनी सव्यष्टसारथी समानं हि रथ-
मधितिष्ठतस्तस्मादश्विनो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकं रथं रत्नं युत्संग्रहीता तस्मा
ऽएवेतेन सूयते तथैव स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य यमो गावो दक्षिणा तौ
हि स्योनी सुयमौ यदि यमो नु विन्देदुप्युन्नीनीगभुविष गावो दक्षिणा
स्यातां वा ऽए ह्यपि समानयोनी ॥ ८ ॥

परश्रुता । तस्माऽएवेतेन सूयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य इयेतोऽनङ्गवान् दक्षिणा । एष
वै सविता—य एष तपति । एति वाऽएषः । एत्यनङ्गवान् मुक्तः । तद् यच्छेतो भवति । इयेत इव
ह्येष उद्यंश्चास्ते च यन् भवति । तस्माच्छेतोऽनङ्गवान् दक्षिणा ॥ ७ ॥

अथ श्वोभूते सङ्गहीतुर्गृहान्परेत्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । सयोनी वाऽअश्विनी,
सयोनी सव्यष्टसारथी । समानं हि रथमधितिष्ठतः । तस्मादश्विनो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रथम् ।
यद् सङ्गहीता । तस्माऽएवेतेन सूयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य यमो गावो दक्षिणा ।

पुराण्यक्षः, सर्वेषां नियन्ता, प्रणिहाद्यपरपर्यायः । 'सावित्र' सविनुरेवत्वम् । क्षयुः सवितुश्च प्रसवितृत्वं
साधारणो धर्म इत्याह—सविता वै देवानामिति ॥

दक्षिणा विधत्ते—तस्म इयेत इति । 'इयेतः' शुक्लवर्णः 'अनङ्गवान्' (तै. सं. १ । ८ । १ । १, २) ।
इयेतस्यानङ्गः सवितुसम्बन्धमाह—एष वा इति । 'यः' 'एषः' 'स्यः' 'सपति' 'एषः' 'वै' 'खलु'
'सविता' ॥ च स्युः 'एति' प्रकर्षप्रकाशादिना जगत्त्रिविहं कुर्वन् सर्वदा सञ्चरति; 'अनङ्गवान्' अपि
शकटरथवद्वानादीं युक्तः 'सन् सर्वत्र गच्छति, अतो गन्तृत्वमुपयोः सम्बन्धहेतुः साधारणो धर्मः इवेताव-
मन्य सौमि-तद्यच्छेते इति । 'एषः' सूर्यात्मकः सविता 'उद्यन्' उदयन् 'अस्त' यन् च उदयास्त-
कालेषु 'इयेतः' शुक्लवर्णः 'इव हि' भवति ॥ ७ ॥

अष्टमदिवसकर्त्तव्यामिति विधत्ते—अथ श्वोभूत इति । संग्रहीतुर्गृहानिति (तै. सं. १ । ८ । १ । २)
संग्रहीता नाम रथयोर्मथिता । 'आश्विनम्' अश्विदेवत्वम् । संग्रहीतुर्गृहे आश्विनइविधो निर्वापे कारणमाह—
सयोनी इति । 'हि' यस्मात् 'सव्यष्टसारथी' सव्यष्टपदेन संग्रहीतोप्यते, स च सारथिश्च 'सयोनी' 'समान-
स्थानी, एवम्, 'अश्विनी' अपि 'सयोनी' सद्गोपनी । तौ द्विविधौ 'समानम्' एकं 'रथम्' 'अधिति-
ष्ठतः' ॥ युवं कवीष्ठ. पूर्व्वक्षिणा रथम्' (ज. सं. १० । ४० । १) इति ध्रुवणात् ॥

(नीऽअ) अथ इवोभूते । भागदुघस्य गृहान्परेत्य पौष्णं चरुं निर्व्वपति
 पूषा वै देवानां भागदुघऽएष वा ऽपुतस्य भागदुघो भवति तस्मात्पौष्णो
 भवत्येतद्वा ऽस्येकं^१ उत्तं युद्भागदुघस्तस्मा ऽपुवैतेन सृयते तर्ध
 स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य श्यामो गोर्दक्षिणा तस्यासावेव बन्धुर्योऽज्ञो
 त्रिपंयुक्तेषु ॥ ९ ॥

(प्व) अथ इवोभूते । (तेऽक्षा) अक्षावापस्य च गृहेभ्यो गोविकर्त्तृस्य
 च गवेधुकाः सम्भृत्य सूर्यमानस्य गृहे रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्व्वपति ते

हौ हि सयोनी-यद्यमो । यदि यमो न दिन्देह-अप्यनृचीनगर्भावेव गावी दक्षिणा स्याताम् ।
 ताऽऽ ह्यपि समानयोनी ॥ ८ ॥

अथ इवोभूते भागदुघस्य गृहान् परेत्य, पौष्णं चरुं निर्व्वपति । पूषा वै देवानां भागदुघः । एष
 वाऽपुतस्य भागदुघो भवति । तस्मात् पौष्णो भवति । एतद्वाऽअस्येकं रत्नं-युद्भागदुघः । तस्माऽपुवै-
 तेन सृयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य श्यामो गोर्दक्षिणा । तस्यासावेव बन्धुः-योऽज्ञो
 त्रिपंयुक्तेषु ॥ ९ ॥

अथ श्रोमूतेऽक्षावापस्य च गृहेभ्यो, गोविकर्त्तृस्य च गवेधुकाः सम्भृत्य, सूर्यमानस्य गृहे
 रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्व्वपति । ते वाऽपुते द्वे सती रत्नेऽएकं करोति-सम्पदः कामाय । तदपदेतेन

आश्विनस्य हविशो यौष्मदक्षिणां विधत्ते-तस्य यमाविति (का. श्री. सू. ११।१०) । यमो सहैवैकस्या-
 मातुर्गर्मादुत्पन्नौ । यमयोरेवैकस्यामाह-तौ हि सयोनी इति । यमयोरेकमेव पञ्चान्तरमाह-यदि यमाविति ।
 (का. श्री. सू. ११।१०) । 'अनृचीनगर्मा' अनुक्रमेण यमोर्वाप्येण जातगर्मा । तयोरेपि समान-
 योनिवं दर्शयति-ता उ हीति । यौ क्रमेणोत्पन्नौ 'तौ व अपि हि' 'समानयोनी' मध्ये गर्मान्तरेणा-
 व्यवहितत्वात् ॥ ८ ॥

नमदिवसकर्त्तृव्यामिष्टिं विधत्ते-अथ इवोभूत इति । भागदुघस्य गृहानिति^१ । यो रद्रः प्राप्यं पञ्च मासं
 प्रजाभ्यो गृहीत्वा रात्रे दोग्धिं प्रयच्छति, स भागदुघः । पूषा वा इति । 'पूषा' नाम मार्गसंरक्षको देवः,
 'देवानां' 'भागदुघः' मासं दोग्धिः, स हि यत्रमानदद्यानि हवीषि मार्गे रक्षोभ्यः संरक्ष्य तान् देवान् गमयतीत्यर्थः ॥

पौष्णचरुयागे श्यामवर्णं गां दक्षिणां विधत्ते-तस्य श्याम इति (का. श्री. सू. ११।१०) (तै. सं.
 १।८।१।१०) । श्यामत्वस्तावकमतिदिशति-तस्यासाविति । 'बन्धुः' वाक्यशेषः । कः पुनरसाविति तमाह-
 योऽज्ञो त्रिपंयुक्तेष्विति । त्रिपंयुक्तानि उक्तानि; सत्र द्वितीये, पौष्णचरोर्दक्षिणात्वेन विहितस्य गोः श्याम-
 त्वस्तावकः "स हि पौष्णो यच्छ्यामो देवैः श्यामस्य रूपे" (श. प. १।२।१।८) इत्यादिः यो वाक्यशेषः
 सोऽत्रापि समान इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यत्रमानगृहे कर्त्तव्यं दशमं रत्नहविर्विधत्ते-अथ श्रोमूत इति^१ (तै. सं. १।८।१।२) । अक्षावापो

वाऽप्येते वे सती रुते ऽपुङ्गं करोति सम्पुङ्गं कामाय तद्यदेतेन युजते यां
वाऽइसाधुं सभायां धृति रुद्रो हैतामभिमन्यतेऽग्निर्वै रुद्रोऽधिदेवनं वा
अग्निस्तुष्ट्यैते ऽअङ्गारा युदक्षास्तुमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा ऽप्युऽनुमता
गृहेषु हस्यते यो वा राजसूयेन युजते यो वैतुदेवं वेदैतद्वा ऽअस्यैकधुं
उत्रं युदक्षावापुश्च गोविकर्त्तृश्च ताभ्यामेवैतेन सूयते तौ स्वावुनपक्रमिणौ
कुर्वते तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितिबाहुर्वा शितिबालो वाऽसिर्नक्षरो
बालदात्राऽभावपनं प्रवद्धमेतदु हि तयोर्भवति ॥ १० ॥

यजते-यां वाऽइमां समायां धृति-रुद्रो हैतामभिमन्यते । अग्निर्वै रुद्रः । अधिदेवनं वाऽअग्निः ।
तस्यैतेऽअङ्गाराः-यदक्षाः । तमेवैतेन प्रीणाति । तस्य ह वाऽप्युऽनुमता गृहेषु हस्यते-यो वा राज-
सूयेन यजते, यो वैतुदेवं वेद । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं-यदक्षावापुश्च, गोविकर्त्तृश्च । ताभ्यामेवैतेन
सूयते । तौ स्वावुनपक्रमिणौ कुर्वते । तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा । शितिबाहुर्वा, शितिबालो वा ।
असिर्नक्षरः, बालदात्राऽभावपनं प्रवद्धम् । एतदु हि तयोर्भवति ॥ १० ॥

नाम अक्षाणां क्षेता, अक्षगोसा मा एतकारः, गोविकर्त्तृ मृगयासहायभूतो गौर्दक्षिणो व्याधः, तपोरमयो-
र्गृहेषु ' गवेधुका, ' आरण्यगोधुमान् ' सम्भृत्य ' तैः रुद्रदेवस्य चर ' मृगमानस्य ' वज्रमानस्य ' गृहे '
निर्वपेत् । तमयोर्गृहेषु गवेधुकाला युगपत् सम्मरणं प्रयासति-ते वा एते इति । अक्षावाप गोविकर्त्तृरूपयो-
र्द्वयोः सतीरनयोर्देव्यं कारणं सम्पदेतुरित्यर्थः । ' सम्पुङ्गः कामाय ' सम्पुङ्गमिच्छावसिद्धपर्यमित्यर्थः ।
अक्षावापगोविकर्त्तृसम्भृतैरेवारण्यगोधुमे, रौद्रध्वजः कर्त्तव्य इत्यत्रोपपत्तिमाह-यां वा इमामिति ।
' समीपां ' समारण्ये दूतरक्षणे ' याम् इमाम् ' एणत्वेन कृतां मां ' धृति ' कृतवाः । अत
एव चतुर्थाध्याये आत्रास्यते-" एतेष्वेतेष्वेह मां दीप्यधमिति "-(श. प. ४ । ४ । २९) इति । तत्र
सूत्रम्-" गामस्यानीयं धृति "-(का. श्री. सू. १५ । २०३) इति । तत्र ताम् ' एतां ' ' रुद्रः '
' अभिमन्यते ' कूकर्म्मत्वात् । स हव्य रुद्रः परम्परा अधिदेवनामक इत्याह-अग्निर्वा इति । अग्निरेव
खलु रोदनादुदनामा सम्पजः । अत एव तैत्तिरीयेके अग्निं प्रस्तुत्यान्नात्म्-" सोऽरोदीद् मदरोदीद् तदुदस्य
रुद्रत्वम् "-(तै. सं. १ । ५ । १ । १) इति । स च ' अग्निः ' ' अधिदेवनं ' धूताधिकरण स्थानम्,
अधिदेवनात्मकस्याग्नेः अक्षावापदात्राः ' तमेव ' अधिदेवनात्मकं रुद्रम् ' एतेन ' अक्षावापगृहसम्भृतावेधुक-
निष्पन्नहविषा ' प्रीणाति ' तर्पयति । तस्य ह वा इत्यादि । ' यो राजसूयेन यजते ' ' यो वा ' ' एतत् '
एत राजसूयप्रयोग ' वेद, ' तस्य गृहेषु ' ' अनुमता ' अन्वयुपस्थितिभिरनुज्ञाता सती ' गौ. हस्यते '
गोविकर्त्तृनं हिंस्यते, अतो गोविकर्त्तृगृहादन्वतावेधुका हननामिमानो रुद्रस्य हविष्ठे योग्या इत्यर्थः ॥

तस्य रौद्रहविषो दक्षिणं विधत्ते-तस्य द्विरूप इति (का. श्री. सू. १५ । १०) । ' शितिबाहुः '
श्वेतबाहुः ' वा ' भवेत्, ' शितिबालः ' श्वेतबालो ' वा ' वाहौ बाले वा श्वेतत्वम्, सर्वद्वे ' कृष्णवर्ण इति
द्विरूपत्वम् । दक्षिणान्तं विधत्ते-असिरिति । ' नक्षरो ' निक्षोष. ' असिः ' कृपाणः । ' बालदात्रा '

(त्सु) अथ श्वोभूते । पालागलस्य गृहान्परेत्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वनऽआज्यं जुहोति जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेतु स्वादेति प्रहेयो वै पालागलोऽध्वानं वै ग्रहित इति तुस्मादध्वन आज्यं जुहोत्येतद्वाऽवस्येकत्वं रुवं युत्पालागलस्तस्माऽपुवैतेन सूयते तथै स्वमुनपक्रमिणं कुरुते तस्य दक्षिणाऽप्युक्षणवेष्टितं घुनुश्चर्ममया वाणवन्तो लोहितऽचष्णीष इति तुस्य भवति ॥ ११ ॥

अथ श्वोभूते पालागलस्य गृहान्परेत्य, चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वन आज्यं जुहोति—“जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेतु स्वाहा”—इति । प्रहेयो वै पालागलः अध्वानं वै ग्रहित इति । तस्मादध्वन आज्यं जुहोति । एतद्वाऽवस्येकं रत्नं—एतद् पालागलः । तस्माऽपुवैतेन सूयते । तं

रोमसजा 'प्रबद्धम्' 'अज्ञातयनं' पात्रम्; अज्ञा उप्यन्ते अभिमिति 'अज्ञावपनम्' अज्ञावपानवपन पात्रम् । एव गौ, अतिः, अज्ञावपनमिति त्रीण्यपि समुचित्य दक्षिणेत्यर्थः । तथैव कात्यायनः—“त्रिदक्षिणो रौद्रः, शितिवाहुशितिवालयोरन्यतरः, अभिर्मुखरो, बान्धवामवदमज्ञावपनम्”—(का. श्रौ. सू. १५।१०-१२) इति । किमर्थं नवरास्यश्रुपात्रद्वय दक्षिणात्वेनोप्यते इति तत्राह—एतद्वा इति । 'तयोः' अज्ञावापगोवि-कर्त्तयोः तद्द्वयं स्व 'भवति' एकैकस्यैकमस्ति; अतोऽत्र तदुभयसम्बन्धात्तद्द्वयं दक्षिणात्वेन प्रयु-ज्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

दूतगृहे कर्त्तव्यमाज्यहोमरूपमेकादशं रत्नद्विविधत्वे—अयेति । पालागलो नाम दूतः । तथैव कात्यायनः पालागलाख्येन दूतशब्दे प्रयुक्तवान्—“चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेतिविति दूतस्य” (का. श्रौ. सू. १५।१८ ।)—इति । नारायणनेन तु दूतविशेषरत्नत्वेन व्याख्यातः—“अध्वने स्वादेति पालागलस्य गृहे जुहोत्यनृत दूतं भुवते” (भा. श्रौ. सू. १८।१०।२९) इति । 'पालागलम्' अनृतत्वादिति दूतमिति भुवते आचार्या इत्यर्थः । अथदेवत्वधनुर्गृहीताज्यहोम एवैकादशं हविरित्यर्थः ।

मन्त्रस्वार्थः—‘आज्य जुषाणः’ आज्यभाग सेवमानः ‘अध्वा’ देवता ‘अज्यस्य वेतु’ आज्यं पिबतु । ‘स्वाहा’ सुदुतमातु इति । दूतगृहेऽध्वदेवस्य होमस्य उपपत्तिमाह—प्रहेय इति । ‘पालागलः’ दूतः ‘प्रहेयः’ राज्ञा प्रेष्यः, प्रस्थापनीयः । प्रेष्यत्वमेवाह—अध्वानमिति । ग्रहितः प्रेषितः प्रस्थापितः सन् अध्वानं गच्छति, अतोऽध्वसम्बन्धात् तद्गृहे होमः कार्य इत्यर्थः ॥

तस्य होमस्य दक्षिणां विधत्ते—तस्य दक्षिणेति । ‘उक्षणवेष्टितम्’ उक्षणशब्देन ज्ञानविधीयते, उक्षणिकारिः धातुभिः ‘वेष्टित’ स्मृत ‘घनुः’ चर्ममयाः वाणवन्तः इदुचयः, ‘लोहितः’ लोहितवर्णः ‘चष्णीष’ शिरोवेष्टनम् एतत् सर्वं दक्षिणेज्याद्—एतद्वा इति । एतावदेव हि ‘तस्य’ दूतस्य स्वं भवति ॥ ११ ॥

तानि वा ऽएतानि । (न्ये) एकादश रत्नानि सम्पादयत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्धीर्षि त्रिष्टुब्धीर्षिमेवैतद्वद्वत्तान्यभिसम्पादयति तद्यद्वत्तिना १२ हविर्भिर्भुजतऽएतेषां वै राजा भवति तेभ्यऽ एवैतेन सृयते तान्स्त्वानुनपक्रमिणः कुरुते ॥ १२ ॥

(तेऽथ) अथ श्रोभूते । परिवृत्त्यै गृह्यान्प्रेत्य नैर्ऋतं चरुं निर्व्वपति वा वा अपुत्रा पुत्री सा परिवृत्ती स कृष्णानां व्रीहीणां नखैर्निर्भिद्य तण्डुला-
नैर्ऋतं चरुं १३ अथयति स जुहोत्येषु ते निर्ऋते भागस्तं जुपस्व स्वाहेति वा वा ऽअपुत्रा पुत्री सा निर्ऋतिगृहीता तद्यदेवास्याऽअत्र नैर्ऋतुं रूपं तुदेवैतच्छ्रमयति तथो हैन १४ सृयमानं निर्ऋतिं गृह्णाति तस्य दक्षिणा कृष्णा गोः परिमूर्णी पर्याडिणी सा ह्यपि निर्ऋतिगृहीता तामाह मा मे-
ऽद्येद्यां वात्सीदिति तत्पाम्पानमपादते ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके यज्ञमं ब्राह्मणम् ॥ ५ । २ । ५ ॥ (३-१) ॥

स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य दक्षिणा—अप्युष्णवेष्टितं धनुः, चर्ममया बाणवन्तो, लोहितऽ-
उष्णीषः । एतद् हि तस्य भवति ॥ १२ ॥

तानि वाऽएतान्येकादश रत्नानि सम्पादयति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, वीर्यं त्रिष्टुप्, वीर्य-
मेवैतद्वत्तान्यभिसम्पादयति । तद्यद्वत्तिना हविर्भिर्भुजते । एतेषां वै राजा भवति । तेभ्य एवैतेन
सृयते । तान् स्वाननपक्रमिणः कुरुते ॥ १२ ॥

अथ श्रोभूते परिवृत्त्यै गृह्यान्प्रेत्य, नैर्ऋतं चरुं निर्व्वपति । वा वाऽअपुत्रा पत्नी—सा परिवृत्ती ।
स कृष्णानां व्रीहीणां नखैर्निर्भिद्य; तण्डुलान्नैर्ऋतं चरुं अथयति । स जुहोति—“ यष ते
निर्ऋते भागः, तं जुषस्व स्वाहा ”—(वा० सं० ९ । ३५) इति । वा वाऽअपुत्रा पत्नी—
सा निर्ऋतिगृहीता । तद् यदेवास्याऽअत्र नैर्ऋतं रूपम्—तदेवैतच्छ्रमयति । तथो हैनं सृयमानं

एतेषां एतद्विषयमेकादशसंख्यां प्रशस्तयि—तानि वा एतानि । संख्यासाप्पान् त्रिष्टुप्चम् । त्रिष्टुभो वीर्य-
त्वमिन्द्रेण सद्योत्पत्तिरित्यवगन्तव्यम् । “ एतद् ” एतेन रत्नहविरनुष्ठानेन यजमाने बर्हिमेव सम्पादितवान् भवति ।
प्रकाशन्तरेण तदेव प्रशसति—तद्यदिति । यथोक्तमेतानिपुरोहितमहिष्यादयो रत्नान्; तदभिमानिदेवतानां
प्रियायैतानि हवीषि; अतस्तद्गृह्येवैव कर्त्तव्यं गत्वा निर्व्वपेत् । एतैः “ रत्नानां ” हविर्मियागेन सेनानीयम्-
तीत्यं रत्नानां स्वर ‘ राजा ’ भवेत् । तेभ्यः तत्सङ्ख्यायाम् “ एतेन ” रत्नहविरनुष्ठानेन ‘ सृयते ’ मेयते ॥ १२ ॥

परिवृत्तीगृहे कर्त्तव्यं नैर्ऋतहविर्विषते—अथ श्रोभूत इति । “ परिवृत्ती ” शब्दस्यार्थमाह—वा वा इति ।
“ अपुत्रा ” राजपत्नी केवलं मोक्षार्थां परिवृत्ती । हविषो द्रव्यं विदध्वोदकप्राप्तमवकाशं निषेधति—स कृष्णा-

उपरिष्ठाद्वत्नानां^१ सौमारौद्रेण यजते । सु श्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि
शृतो भवति तद्यदुपरिष्ठाद्वत्नानां^२ सौमारौद्रेण यजते ॥ १ ॥

निर्कृतिर्न गृह्णाति । तस्य दक्षिणा-कृष्णा गौः परिपूर्णं पर्यारिणी । सा ह्यपि निर्कृतिगृहीता ।
तामाह-“ मा मेऽयेद्यायां वात्सीत् ”-इति । तत् पाप्मानमपादते ॥ १३ ॥

अथोपरियागाः ।

उपरिष्ठाद्वत्नानां सौमारौद्रेण यजते । स श्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि शृतो भवति । तद् यदुप-
रिष्ठाद्वत्नानां सौमारौद्रेण यजते ॥ १ ॥

नामिति । नखनिर्मलानां कृष्णब्रीह्यां तण्डुलैः नैर्कृतं चरं ‘अपयति’ निर्वेत् । हवन समन्त्रकं विधत्ते-
त जुहोतीति । जुहोतिचोदितत्वात् स्वाहाकारप्रदानत्वाच्च होमो दर्बहोमे । काव्यायनेन तु पञ्चान्तरं
सूत्रितम्-“ दर्बहोमे एष ” ते निर्कृत इति जुहोति वचनकृते वा ”-(का. थो. सू. १५।१९) इति । परि-
ष्टीगृहे नैर्कृतचर्वनुष्ठानस्योपपत्तिमाह-या वा इति । अपुत्रा जीर्णं निर्कृतिगृहीता पाप्मना गृहीता भवति ।
अतः ‘अस्या नैर्कृतं रूपं’ ‘अत्र’ गृहेऽनुष्ठितेन नैर्कृतचरहोमेन शमितवान् भवति ॥

तस्य दक्षिणां विधत्ते-तस्य दक्षिणा कृष्णा गौरिति । ‘परिपूर्णं’ । “मूर्ध्नि मोहसमुद्भूतयोः”-
(वा. पा. म्वा. प. २।२) इति अस्मात् किति “रज्जोर-”-(पा. सू. १।४।२।) इति छत्स्
लोपे, निष्ठालत्वे च कृते रूपम् । परिपूर्णा अक्षमा । ‘पर्यारिणी’ परित आर्चिमती व्याधिगृहीता केन-
विद्वेजेन अपहृता वा ‘कृष्णा गौः दक्षिणा’ । अत्र सूत्रम्-“कृष्णा परिपूर्णपहतोत्तमस्य”-(का.
थो. सू. १५।१९) इति ॥

तैत्तिरीयेके तु परिष्ठाद्वत्नानां नैर्कृतचरहोमेन नैर्कृतचरोः कृष्णा मग्नशृङ्गा गौर्दक्षिणात्वेन शृता-“नैर्कृतं चरं परिष्ठ्य
गृहे कृष्णानां ब्रीह्यां नखनिर्मलं कृष्णा कृटा दक्षिणा”-(तै. सं. १।८।९।१) इति । ‘कृटा’
मग्नशृङ्गा इति हि व्याख्यातम् । दक्षिणाभूताया गौर्नैर्कृतचरहोमपत्तिमाह-सा ह्यपीति । जीर्णा निवृत्तप्रसवा
गौः निर्कृतिगृहीता भवति ॥

इष्टपन्ते किञ्चित् कर्तव्यं विधत्ते-तामाहेति । ‘तां’ परिष्ठाद्वत्नानां ‘आह’ वदेत् । वाक्यस्यायमर्थः-
‘अयं’ इदानीम् इतः परं ‘मे’ मम ‘ईद्यायां’ स्वाम्ये ‘मा वात्सीत्’ मद्रोम्या मा भूरित्यर्थः । वचनं
स्तोति-तदिति । निर्कृतिगृहीतां परिष्ठाद्वत्नानां प्रति एतेन वचनेन ‘पाप्मानम् एव’ ‘अपादते’ अपसारित-
वान् भवतीति ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे

तृतीयाऽध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ (९-२-१) ॥

अथ सौमारौद्रेण विधत्ते-उपरिष्ठाद्वत्नानांमिति-(तै. सं. १।८।९।२) । रत्नहविषामुपरि

१-नैर्कृतः परिष्ठ्यै कृष्णब्रीह्यां नखनिर्मलानाम् इति अत्र सूत्रस्यादित्यो भागः । २-परिष्ठ्यै चाह मा मेऽयेद्यायां वात्सी-
दिति । का. थो. सू. १५।१० । ३-सौमारौद्रेण यजते अत्रापि श्वेतवत्सायाः । का० थो० सू० १५।१८ ।

स्वर्भानुर्ह वा ऽआसुरः । सूर्यं तुमसा विव्याध स तुमसा विद्धो न
 व्यरोचत तस्य सोमारुद्रावैतत्तमोऽपाहताथ सु एषो ऽपहतपाप्मा तपति
 तथो ऽपवैपुऽ एतत्तमः प्रविशत्येवं वा तुमः प्रविशति यदयज्ञियान्पज्ञेन
 प्रसजत्ययज्ञियान्वाऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वद्यांस्त्वत्तस्य सोमा-
 रुद्रावैतत्तमोऽपहतः सोऽपहतपाप्मैव दीक्षते तद्बन्ध्वेताये श्वेतवत्साये
 पयसि श्रुतो भवति कृष्णं वै तुमस्तत्तमोऽपहन्ति तस्मैपैव श्वेता श्वेत-
 वत्सा दुक्षिणा ॥ २ ॥

स्वर्भानुर्ह वाऽआसुरः सूर्यं तुमसा विव्याध । स तुमसा विद्धो न व्यरोचत । तस्य सोमारुद्रावै-
 तत्तमोऽपाहताम् । स एषोऽपहतपाप्मा तपति । तयोऽपवैप एतत्तमः प्रविशति, एवं वा तुमः प्रविशति
 यदयज्ञियान् पज्ञेन प्रसजति । अयज्ञियान्वाऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वत्, यांस्त्वत् । तस्य सोमा-
 रुद्रावैतत्तमोऽपहतः । सोऽपहतपाप्मैव दीक्षते । तद् बन्ध्वेताये श्वेतवत्साये पयसि श्रुतो भवति ।
 कृष्णं वै तुमः । तत् तुमोऽपहन्ति । तस्मैपैव श्वेता श्वेतवत्सा दुक्षिणा ॥ २ ॥

इतगृहे सौमरीद्याग, कर्त्तव्यः । स व फा १ 'श्वेतवत्साये श्वेतायै' । उभयत्र वक्ष्येयं चतुर्थी । (पा. सू. २ । ३ । १२ । वा. १) शुक्रवत्साया, शुक्राया गो, 'पयसि' 'श्रुतः' 'पको' 'भवति' ॥ १ ॥

रानहविर्मोऽमन्तर विहित सौमरीद्यागमनुराख्यापिकया प्रशंसति—स्वर्भानुर्हति । 'आसुरः' असुरपुत्रः
 'स्वर्भानुः', 'सूर्यम्', 'तुमसा', 'विव्याध', आञ्जादितवान् । 'सः' सूर्यः तेन 'तुमसा', 'विद्धः' आञ्जा-
 दितः । 'न व्यरोचत' नानिप्रकाशवान् जातः । 'तस्य', 'तन् तुमः', 'सोमारुद्रौ एव', 'अपाहतान्',
 अपहतवन्तौ । तस्य आरभ्य सूर्यो निवृत्ततमस्कः सन् 'तपति' नमसि दीक्षते । श्रुतौ तदद्वैष्टानुरपि तुमसा-
 ऽऽप्यादनमाह—तयो एवैव इति । 'अयज्ञियान्' अयज्ञाहोन् सेनान्यादीन् 'यज्ञेन' 'प्रसजति' 'प्रसजान्' तत्तथा-
 गानुष्ठानेन सम्बद्धान् करोतांति 'यन्', 'एतत्' 'एतेन' 'एवः' अनुष्ठाना राजन्यः 'तथा इ' तथैव सूर्य-
 त्वदेव 'तमः प्रविशति' । तुमः वा कर्त्तुं 'एवं' सुवर्त्तते 'प्रविशति' । सेनान्यादीन् अयज्ञियत्वे प्रसिद्धमित्याह—
 अयज्ञियान् वा इति । तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति—शूद्रानिति । 'त्वद्'—इति एकवचनः । एकदा 'शूद्रान्',
 सेनान्यादीन्, 'त्वत्' एकदा 'यान्' काश्चन गोत्रिकर्त्तादीन् हीनजातीनां 'यज्ञेन', 'प्रसजति' । तेन
 अयज्ञियसम्बन्धेन तमः प्रविशतीति अतः 'तस्य' यष्टुः तमाविधं तुमः 'सोमारुद्रौ एव' एतन् एतेन चरुणा
 प्रीणितौ 'अपहतः' विनाशयतः । तस्य पापलेशस्तस्यैव सन् 'दीक्षते' दीक्षाहो भवतीत्यर्थः । श्वेतापयसि
 अर्पणं प्रशंसति—तथादिति । 'तद्' 'यद्' यदि, 'तमो' नाम 'कृष्ण' श्वेतवत्सायाः श्वेतायाः शुक्रवर्णं
 'पयसि' अर्पणेन कृष्णरूपं तुमः अपहारितवान् भवतीत्यर्थः ॥

यस्याः पयसि चरुः पकः सामेव दुक्षिणावेन विषते—तस्मैपैवेति ॥ २ ॥

पु हेतेऽपि यजेत । ओऽलं यशसे सप्तयशो भवति यो वाऽभ्युपानः
 ओऽलं यशसे सप्तयशो भवति यो न यशो भवति सा तुमसा ये स सत्प्रा-
 यृतो भवति तुस्य सोमार्कप्राप्तयेतत्तयोऽपहतः ओऽपहतपाप्मा ज्योतिरेषु
 श्रिया यशसा भवति ॥ ३ ॥

(त्वु) अथ मेवानार्हस्त्वत्पु चरुं निर्जपति । इलसि वाऽएष यो यज्ञ-
 पथादेत्येति वाऽएषु यज्ञपथाश्रयमाक्षिप्रान्मथेन मनुजत्समशियान्वाऽएषु-
 यथेन मृतागतिः । मित्रो मृदा हि यज्ञो । मृदा हि मित्रो, मृदा हि यज्ञः । मृदा हि यज्ञपतिः, मृदा हि यज्ञः । तस्य पुनर्गते-
 सोऽपि पुनरेषु यज्ञपथे दीक्षते तस्मान्मेवानार्हस्त्वत्पु चरुं निर्जपति ॥ ४ ॥

॥ हेतेन-अपि यजेत-ओऽलं यशसे सप्तयशो भवति । यो वाऽभ्युपानः ओऽलं यशसे सप्तयशो
 भवति । यो न यशो भवति-सा तुमसा ये स सत्प्रायृतो भवति । तस्य सोमार्कप्राप्तयेतत्तयोऽपहतः ।
 ओऽपहतपाप्मा ज्योतिरेषु श्रिया यशसा भवति (१) ॥ ३ ॥

अथ मेवानार्हस्त्वत्पु चरुं निर्जपति । इलसि वाऽएष-यो यज्ञपथादेति । इति वाऽएष यज्ञपथाद्
 मनुजत्समशियान्वाऽएषु यथेन मृतागतिः । अपक्षिपान्वाऽएषु यथेन मृतागति-श्रयोऽपहतः, योऽपहतः । मित्राबृह-
 रपती ये यज्ञपथाः । मृदा हि मित्रो, मृदा हि यज्ञः । मृदा हि यज्ञपतिः, मृदा हि यज्ञः । तस्य पुनर्गते-
 यनमपिपद्यते । सोऽपिपद्यते यज्ञपथे दीक्षते । तस्मान्मेवानार्हस्त्वत्पु चरुं निर्जपति ॥ ४ ॥

सायणभाष्यसमेतम् हेतेन-अपि यजेत-ओऽलं यशसे सप्तयशो भवति । यो वाऽभ्युपानः ओऽलं यशसे सप्तयशो
 भवति । यो न यशो भवति-सा तुमसा ये स सत्प्रायृतो भवति । तस्य सोमार्कप्राप्तयेतत्तयोऽपहतः ।
 ओऽपहतपाप्मा ज्योतिरेषु श्रिया यशसा भवति (१) ॥ ३ ॥

विभते-अथ मेवेति । मेवानार्हस्त्वत्पु चरुं निर्जपति । इलसि वाऽएष यो यज्ञ-
 पथादेत्येति वाऽएषु यज्ञपथाश्रयमाक्षिप्रान्मथेन मनुजत्समशियान्वाऽएषु यथेन मृतागतिः । मित्रो मृदा हि यज्ञो ।
 मृदा हि मित्रो, मृदा हि यज्ञः । मृदा हि यज्ञपतिः, मृदा हि यज्ञः । तस्य पुनर्गते-
 सोऽपि पुनरेषु यज्ञपथे दीक्षते तस्मान्मेवानार्हस्त्वत्पु चरुं निर्जपति ॥ ४ ॥

तस्यावृत् । (द्या) या स्वयम्प्रशीर्णाऽऽश्वत्थी शाखा प्राची वृदीची वा भवति तस्यै मेत्रं प्रात्रं करोति वरुण्या वा ऽएषा वा परशुवृक्षाऽथेपा मैत्री या स्वयम्प्रशीर्णा तस्मात्स्वयम्प्रशीर्णायै शाखायै मेत्रं प्रात्रं करोति॥

(त्य) अथातच्य दधि । विनाट ऽआसिच्य रथं युक्त्वा ऽऽबुध्य देदी-
यितवा ऽआह तद्यत्स्वयमुदितं नुवनीतं तद्वाज्यं भवति वरुण्यं वा
ऽएतद्यन्मथितमथेतन्मेत्रं यत्स्वयमुदितं तस्मात्स्वयमुदितमाज्यं भवति॥

तस्यावृत् । या स्वयम्प्रशीर्णाऽऽश्वत्थी शाखा प्राची वृदीची वा भवति । तस्यै मेत्रं प्रात्रं करोति । वरुण्या वाऽएषा—या परशुवृक्षा । अथेपा मैत्री—या स्वयम्प्रशीर्णा । तस्मात् स्वयम्प्रशी-
र्णायै शाखायै मेत्रं प्रात्रं करोति ॥ ५ ॥

अथातच्य दधि, विनाटऽआसिच्य, रथं युक्त्वा, आवध्य, देदीयितवाऽआह । तद् यत् स्वय-
मुदितं नुवनीतम्—तदाज्यं भवति । वरुण्यं वाऽएतद्—यन्मथितम् । अथेतन्मैत्रम्—यत् स्वयमुदि-
तम् । तस्मात् स्वयमुदितमाज्यं भवति ॥ ६ ॥

तस्य करोतुष्टानप्रकारं कतु प्रतिजानीते—तस्यावृत्तिनि । 'तस्य' मैत्रावर्हस्यस्यागम्य 'आवृत्' क्रिया,
अनुष्ठानप्रकारो वक्ष्यत इति शेषः । 'स्वयम्प्रशीर्णा' स्वयमेव मन्त्रा, 'प्राची' प्रागापता, 'वृदीची'
उदगापता 'वा' या 'आहकायी' अह्नापत्य 'शाखा' 'भवति' तस्या. शाखायाः 'मैत्र' मित्रमन्त्रानि-
चरुपाकार्य 'प्रात्र' कुर्यात् । स्वयम्प्रशया मैत्रत्वं व्यतिरेकपूर्वकमुपादयति—वरुण्या वा एषेति । 'या'
शाखा 'परशुवृक्षा' छिन्ना प्रश्नेन, सा हिंसितावाद् 'वरुण्या' वरुणदेवत्या, स्वयम्प्रशया तु मित्रार्हा,
हिंसाविहाता, सर्वसुहृन्मित्रभेदेन परशुच्छिन्नशाखानिमित्तं प्रात्रमथेयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मैत्रवर्चसमज्यकरणं विधत्ते—अथातच्येति । पयोविशेषतैत्तिरीयके श्रुतः—“शेनायै श्वेतवत्सायै दुरधे
स्वयंमूर्त्तं” (तै. सं. १ । ८ । १ । २)—इति । तादृशं पयः “आतच्य” आतजनदम्येण ‘दधि’
छाना ‘विनाटे’ ‘वर्चमये प्रात्रे दती’ आसिच्य, ‘रथ’ ‘युक्त्वा’ अथे. सयोज्य, आवध्य ‘दधिर्ण्यं
विनाटे रथे सम्बध्य, ‘देदीयितवै’ रथपावनाय ‘आह’ निमुञ्चति । दत्तेषां गतिकर्मणो षड्दृग्गन्तात् कृत्यायै
तयै प्रत्ययः । तत्र रथपावनेन दत्तो यत् स्वयमुदितम् तदनन्तरेण मित्रम्, नुवनीतं तदेव स्वयमेव विनीतं
सद् वाज्यं भवति । आज्यकरणप्रकारस्त्वापस्तम्बेन विशद उक्तः—“श्वेतां श्वेतवत्सामस्ये दतीं दूहन्ति, तद्
स्वयंमूर्त्तं सयोगेन परिवहन्ति, तत् स्वयं मथितमापते विचजन्ति, तत् स्वयं विनीतमाज्यं भवति”—(आ. श्रौ.
४. १८ । १ । १—१) इति । स्वयमुदिताज्यस्य मित्रयोग्यत्वं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—वरुण्यमिति ।
यन्मन्थननिष्पन्नमाज्यं तद् ‘वरुण्यम्’ तपद्रवकारिणो वरुणस्य योग्यम्, न तु सर्वसुहृदो मित्रस्य । यत्तु तदे-
रितस्य स्वयमुदितं तन्मन्थनरूपस्य हिसमस्य विरहमैत्रम् ॥ ६ ॥

द्वेधा तण्डुलान्कुर्वन्ति । स येऽणीयाथँ सः परिभिन्नास्ते बार्हस्पत्या
ऽथ वै स्थवीयाथँसोऽपरिभिन्नास्ते मैत्रा न वै मित्रः कुंचनु हिनस्ति
न मित्रं कुश्चनु हिनस्ति नैनं कुशो न कुण्टको विभिन्नति नास्य वृण-
श्चनास्ति सर्वस्य ह्येव मित्रो मित्रम् ॥ ७ ॥

(सु) अथ बार्हस्पत्यं चरुमधिश्रयति । तं मैत्रेण पात्रेणापिदधाति
तडाज्यमानयति तत्तण्डुलानावपति सु ऽएष ऊष्मणेव श्रप्यते वरुण्यो
वा ऽएष योऽग्निना शृतोऽथैष मैत्रो य ऊष्मणा शृतस्तस्मादूष्मणा शृतो
भवति तपोरुभयोस्वद्यन्नाह मित्राबृहस्पतिभ्यामुबूद्धीत्याश्रव्याह मित्रा-
बृहस्पती यजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-६ ॥ (३. २.) ॥

द्वेधा तण्डुलान् कुर्वन्ति । स येऽणीयांसः परिभिन्नास्ते बार्हस्पत्याः । अथ ये स्थवीयांसोऽपरि-
भिन्नास्ते मैत्राः । न वै मित्रः कश्चन हिनस्ति, न मित्रं कश्चन हिनस्ति । नैनं कुशो न कुण्टको
विभिन्नति । नास्य वृणश्चनास्ति । सर्वस्य ह्येव मित्रो मित्रम् ॥ ७ ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरुमधिश्रयति । तं मैत्रेण पात्रेणापिदधाति । तडाज्यमानयति । तत् तण्डुलाना-
वपति । स एष ऊष्मणेव श्रप्यते । वरुण्यो वाऽएष-योऽग्निना शृतः । अथैष मैत्रः । य ऊष्मणा शृतः ।

देवताद्वयस्य पृथक् श्वरोः अरणं विभिक्षुः तण्डुलानां द्वेधाकरणं विधत्ते-द्वेधेति । ' ये ' ' अणीयांसः '
अनुतराः ' परिभिन्नाः ' ' तिन्नाप्रातण्डुलाः ' ' ते ' बृहस्पतिदेवत्याः कर्तव्याः ' ये ' ' स्थवीयांसः ' स्थूलतराः
' अपरिभिन्नाः ' अष्टिन्नाप्राः अचूर्णादृताः, ' ते ' मित्रदेवत्याः कर्तव्योः । मैत्राणामभिन्नत्वं प्रशंसति-
न वै मित्र इति । ' मित्रो ' देवः ' कश्चन ' प्राणिन ' न हिनस्ति, ' मित्रम् ' अपि ' न कश्चन ' कोऽपि
' हिनस्ति ' ' एनं ' मित्रं ' कुशः ' दमो वा ' कुण्टकः ' वा ' न भिन्नति ' न विभ्यति; अत एव तस्य
' वृणः ' अपि ' नास्ति ' । सर्वस्य मित्रत्वादिति हेतुमाह-सर्वस्य ह्येवेति । उल्लिखितो मित्रशब्दो देवतामाची,
नपुंसकलिङ्गस्तु सुद्वयचनः ॥ ७ ॥

अयमप्रकारं विधत्ते-अथ बार्हस्पत्यामिति । ' बार्हस्पत्यं चरुम् ' अधिश्रित्य, अग्निमाये स्यादयमाधो-
तापा बृहस्पत्यस्य तण्डुलानोप, ' त ' चरुम् अभ्यर्थशाखानिमित्तेन ' मैत्रेण पात्रेण ' अपि-दधेत् । ' तत् '
१-विनाटद्वयपूर्वो नवर्नात २-स्वयं ब्रह्मन्मासेष्य धमे तस्मिन् स्वमित्तं तण्डुलानि श्रयानयति । ऊष्मणा पृथो भवति ।
अष्टिन्नातस्मिन् । का. धौ. सू. १५ । ७४-७६ । २-बार्हस्पत्यमधिश्रित्याप्तव्यो वा स्वयं मया प्राप्नुदीवो वा शाखा
तस्यात्रापिदधाति । का. धौ. सू. ७ । ७६ ।

स वै दीक्षते । स उपवसयेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपुया
प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनु देवस्वाध्वं हवी-
ध्वं निरुप्यन्ते ॥ ३ ॥

तस्मादूष्मणा शृतो भवति । तयोऽरुमयोऽवयवाह—“ मित्रावृहस्पतिभ्यामनुमूहि ” इति । आश्रा-
व्याह—मित्रावृहस्पती यज इति वपदकृते जुहोति (२) ॥ ८ ॥

दीक्षणीययागाः ।

स वै दीक्षते । स उपवसयेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते । तस्य वपुया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं
पुरोडाशं निर्वपति । तदनु देवस्वां हवींश्च निरुप्यन्ते ॥ ३ ॥

तस्मिन् पात्रे त्वयन्तुपकन् ‘ आम्वाय् ’ ‘ आनयति ’ नासिजेत् । ‘ तत् ’ तत्र स्थविष्ठान् अपरिभिन्नान् रेवान्
‘ तन्मुलान् ’ आवयेत् । ‘ स एषः ’ मैत्रधरः ‘ ऊष्मणैव ’ ‘ अयते ’ ‘ पच्यते ’ ‘ अग्निना ’ ‘ शृतः ’
‘ यज्ञो ’ ‘ वक्ष्यः ’, दाहप्रयुक्तहिंसासम्बन्धाय ‘ वक्ष्यः ’ वरुणाहो, न मित्रार्हः । ‘ ऊष्मणा शृतः ’ तु ‘ मैत्रः ’
मित्रदेवयो जुक्तः, दोषविरहाय ॥

एवं पृथक् अणमभिषाय देवताप्रदाने सादित्यं विधत्ते—तयोऽरुमयोरिति । ‘ तयोऽरुमयोः ’ यवोर्दक्षिणपक्षोर्दक्षि-
कनोरिव एकैकस्माद् द्विद्विरवपन् जुहा सहावदानं कुर्वन् “ मित्रावृहस्पतिभ्यामनुमूहि ”—“ इति ” एवं संयुज्य अनु-
वाक्यामिषं ब्रूयात् ; एनं ‘ यजेति ’ याग्यामिषेऽपि ‘ वपदकृते ’ सहैव प्रवेष्टव्यः ॥ ८ ॥

इति ब्रूयादप्याचार्यविरचिते माध्वविवे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणपात्र्ये पञ्चमकाण्डे
तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१-३-२) ॥

एवं पवित्राव्याह प्रथमसोमयागादनन्तरमावीनि आनुमतादीनि इष्टिर्द्विद्विदोमात्मकानि संवत्सरपर्यन्तमनु-
ष्ठेयानि कर्माण्यनुकान्तानि (श. प. १ । २ । ३ । २) । अथ द्वितीयस्याभिषेचनीयाव्यस्य सोमदागस्य प्रथो-
गोष्ठमिषाव्यते; तत्राभिषेचनीयस्य श्वेदकप्रातां दीक्षामाह—स वै दीक्षते इति । तत्कालः सूत्रे दर्शितः—
“ फाल्गुनीपञ्चमजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते ” (का. ब्री. सू. ११ । ८०) इति ॥

देवत्वा हवींश्च विधितुमस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरमाखिलं वक्तुमाह—स उपवसय इति । ‘ उप-
वसयः ’ सुपादिवसान् पूर्वमहः, अग्नीषोमीय पशुपुरोडाश निरूप्य, तदनु देवत्वां हवींश्च निर्वपेत् । सुवन्त्यनु-
जानन्तीति सुवः, देवाश्च ते सुवन्तीति देवसुवः, तेषां ‘ देवसाम् ’, “ ओः सुमि ” (पा. सू. ४ । ४ । ८३) इति
एणादेशः । प्रसवितृत्वं चैराप्रसव्यते—“ देवसुवामेतानि हवींश्च अयति, अयान्तो वै देवसाम् सवाः, त एवासौ
सवान् प्रपच्छन्ति, त एनं सुवन्ते ” (तै. ब्रा. १ । ७ । ४) इति ॥ १ ॥

१-ऊष्मणा शृतो भवति । का. ब्री. सू. ११ । ७१ । १—अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशस्य देवसुवसोश्च निर्वपति वपदकृते
का. ब्री. सू. ११ । ८४ ।

सवित्रे सत्यप्रसवाय । द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्व्व-
पति प्लाशुकानां व्रीहीणां^१ सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूतः
सूयाऽइत्ययं यत्प्लाशुकानां व्रीहीणां क्षिप्रे मा प्रसुवानिति ॥ २ ॥

(त्व) अयाप्रये गृहपतये । (येऽष्टा) अष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्या-
शूना^२ श्रीर्व्वं गार्हपतं यावतो यावत्तऽष्टौ तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपत-
मभि परिणयत्ययं यदाशूनां क्षिप्रे मा परिणयानिति ॥ ३ ॥

(त्व) अयं सोमाय वनस्पतये । इयामाकं चरुं निर्व्वपति तदेन^३

सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति—प्लाशुकानां व्रीहीणाम् ।
सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूतः सूया इति । अयं यत् प्लाशुकानां व्रीहीणां—क्षिप्रे मा
प्रसुवानिति ॥ २ ॥

अयाप्रये गृहपतयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति—आशूनाम् । श्रीर्व्वं गार्हपतम् । यावतो—यावत्
इष्टे—तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपतमभिपरिणयति । अयं यदाशूनां—क्षिप्रे मा परिणयानिति ॥ ३ ॥

अयं सोमाय वनस्पतये इयामाकं चरुं निर्व्वपति । तदेनं सोम एव वनस्पतिरोपधिभ्यः

तत्र प्रथमं सवित्रं हविर्विधत्ते—सवित्रे मत्प्रमर्शयेति (ष० सू. १।८।१०।१) । 'सत्यप्रसवाय'
धर्मोऽभ्यनुवाच 'सवित्रे' 'प्लाशुकानाम्' प्रकर्षेण आशूनां व्रीहीणां पथ्यमानाया पुनः प्रकृष्टाणां व्रीहीणाम् । रेफस्य
छान्दसो कृतनिर्देशः । सवितृदेवतासम्बन्धं प्रशंसति—सवितेति । 'सूरे' सरे करवाणि । प्राशुकम्रीहिषाभ्यत्वं
प्रशंसति—अयं यदिदिति । 'क्षिप्रे' क्षिप्रकाले 'मा' मां 'प्रसुवान्' सवितृदेवक्या प्राशुका मोहयः; प्रसुवन्तु
मरयन्तिवन्ति प्राशुकावम् । प्रसुवानिति, प्रसुवान् सुवतेऽष्टपदगमे सेरिकारलोपे कृते रूपम् ॥ २ ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते—अयाप्रय इति । 'गृहपतये' गृहपतित्वगुणकाय 'अग्रे' 'आशूनां' व्रीहीणां
'पुरोडाशं' निर्व्वपेत् । आशूनामिति । प्लाशुकाः पुनः प्रकृष्टा मोहय इत्युक्तम्, ततोऽप्यधिककाले पशु-
त्रये पथ्यमानाः बहिका मोहय आरावः । तेषामानुवं च त्रिचतुरासतनियवपारिषाकनीप्रवेशम् । गृहपतिपदं
प्रशंसति—श्रीर्व्वं इति । 'श्रीः' खलु 'गार्हपत' गृहपतित्वमेव, तस्माद् यजमानो 'यावतः' धनस्य 'इष्टे'
रंधरो भवति । 'तद्' 'गार्हपतं' गृहपतिसम्बन्धि सर्वं वस्तुजातम् 'अभि' 'एव' यजमानं गृहपतिगुण-
कोऽग्निः 'परिणयन्' 'परिणयति' प्रापयति । मोहिणामानुवं प्रशंसति—अयं यदिदिति । 'क्षिप्रे' क्षिप्रं
'मा' मां परिणयेयुः । 'इति' अतो हेतोःपशुभिरेव हविः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तृतीयं हविर्विधत्ते—अयं सोममयेति । 'वनस्पतये' वनानामोरध्वीनां पतिः वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्

१-प्लाशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवाय । का. ओ. सू. १५।८५। २-प्लाशुकाः पुनः प्रकृष्टा मोहयः 'इति' कर्त्तव्यः ।
३-आशूनामग्रे गृहपतये । का. ओ. सू. १५।८५। ४-इयामाकः सोमस्य वनस्पतये । का. ओ. सू. १५।८६।

सोम ऽएव वनस्पतिरोषधिभ्यः सुवत्युथ युच्छयामाको भवत्येते वै सोम-
स्यौषधीनां प्रत्यक्षतमां युच्छयामाकास्तुस्माच्छयामाको भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ बृहस्पतये वाचे । नैवारुं चरुं निर्व्वपति तदेनं बृहस्पतिरेव
वाचे सुवत्युथ युन्नैवारो भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते
युन्नीवारास्तुस्मान्नैवारो भवति ॥ ५ ॥

(त्य) अयेन्द्राय ज्येष्ठाय । हायनानां चरुं निर्व्वपति तदेनामिन्द्र ऽएव
ज्येष्ठो ज्येष्ठधमभि परिणयत्युथ युद्धायनानां भवत्यतिष्ठा वा ऽएता ओष-
धयो युद्धायना ऽअतिष्ठो वा ऽइन्द्रस्तुस्माद्धायनानां भवति ॥ ६ ॥

सुवति । अथ यच्छयामाको भवति । एते वै सोमस्यौषधीनां प्रत्यक्षतमाम्-यच्छयामाकाः ।
तस्माच्छयामाको भवति ॥ ४ ॥

अथ बृहस्पतये वाचे नैवारुं चरुं निर्व्वपति । तदेनं बृहस्पतिरेव वाचे सुवति । अथ युन्नैवारो
भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । एते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते-युन्नीवाराः । तस्मान्नैवारो भवति ॥ ५ ॥

अयेन्द्राय ज्येष्ठाय हायनानां चरुं निर्व्वपति । तदेनामिन्द्र एव ज्येष्ठो ज्येष्ठधमभिपरिणयति ।
अथ युद्धायनानां भवति । अतिष्ठा वाऽएता ओषधयो-युद्धायनाः । अतिष्ठो वाऽइन्द्रः । तस्मा-
द्धायनानां भवति ॥ ६ ॥

सुद् । तस्मै ' सोमाय ' इयामाकप्रकृतिरु ' चरु ' निर्व्वपेत् । देवतासम्बन्ध प्रशंसति-तदेनामिति । इयामा-
कानां सोमार्हत्वनुपपादयति-अथ यच्छयामाका इति । ' इयामाका इति यत् ' ' एते ' खलु ' ओषधीनां '
मध्ये ' सोमस्य ' ' प्रत्यक्षतमान् ' अतिशयेन प्रत्यक्ष स्वरमित्यर्थः ॥ ४ ॥

चतुर्थं हविर्विधत्ते-अथ बृहस्पतये इति । ' वाचे ' वासूपाय । तन् तेन नैवारुचरुगा प्रीतो ' बृहस्पति-
रेव ' ' एव ' यजमान ' वाचे ' सुवति ' अनुजन्नाति । " अथ युन्नैवारो भवति "-इत्यादिक वाचयेये
व्याख्यातम् (श. प. ५ । १ । ४ । १३ ।) ॥ ५ ॥

पञ्चमं हविर्विधत्ते-अयेन्द्रायेति । ज्येष्ठत्वगुणकायेन्द्राय ' हायनानां ' सक्त्सरपकानां शतशालीनां ' चरुं '
निर्व्वपेत् । सक्त्सरपकानां ज्येष्ठगुणकेन्द्रयोर्म्यत्वमुपपादयति-अथ युद्धायनानामिति । ' हायनाः ' सक्त्सर-
पका मोह्य इति (पा. सू. ३ । १ । १४८) ॥ ' यद् ' ' एता. ' ' अतिष्ठाः ' अतस्मिन् तिष्ठन्त्यः
' ओषधयः ' चिरकायेन पाकात् ' इन्द्रः ' अग्नि ' अतिष्ठः ' सर्वानतिक्रम्य स्थित. ॥ ६ ॥

(त्र्य) अथ रुद्राय पशुपतये । रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति तदेनं^१ रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्युय बुद्धावेधुको भवति वास्तव्यो वा ऽएष देवो वास्तव्या गवेधुकास्तस्माद्गावेधुको भवति ॥ ७ ॥

(त्र्य) अथ मित्राय सत्याय । नाम्बानां चरुं निर्वपति तदेनं मित्र एष सत्यो ब्रह्मणे सुवत्युय युत्राम्बानां भवति वरुण्या वा ऽएताऽ ओषधयो याः कृष्टे जायन्ते ऽथैते मैत्रा युत्राम्बास्तस्मात्त्राम्बानां भवति ॥ ८ ॥

(त्र्य) अथ वरुणाय धर्मपतये । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति तदेनं वरुणऽ एव धर्मपतिर्धर्मस्य पुतिं करोति परमता वै सा यो धर्मस्य पुतिरसृद्यो हि परमतां गुच्छति तथै हि धर्मऽपयन्ति तस्माद्वरुणाय धर्मपतये ॥ ९ ॥

अथ रुद्राय पशुपतये रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति । तदेनं रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवति । अथ यद्गावेधुको भवति । वास्तव्यो वाऽएष देवः । वास्तव्या गवेधुकाः । तस्माद्गावेधुको भवति ॥ ७ ॥

अथ मित्राय सत्याय नाम्बानां चरुं निर्वपति । तदेनं मित्र एव सत्यो ब्रह्मणे सुवति । अथ यत्राम्बानां भवति । वरुण्या वाऽएता ओषधयो याः कृष्टे जायन्ते अथैते मैत्राः—यत्राम्बाः । तस्मात्त्राम्बानां भवति ॥ ८ ॥

अथ वरुणाय धर्मपतये वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । तदेनं वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य पुतिं

पठं इतिर्विधत्ते—अथ रुद्रायैति । ' पशुपतये ' पशुपतिगुणकाल ' रुद्राय ' । रौद्रमिति तद्वितेन विहित एव रुद्रसम्बन्धः, पुनः ' पशुपतये ' इति विशेषसम्बन्धाय ' रुद्राय '—इति ऋषी उक्ता । पशुपतिपदं प्रसृतं—तदेनामिति । ' तत् ' तेन इतिवा एनं मुच्यन्ते ' पशुपतिः ' ' रुद्र एव ' ' पशुभ्यः ' तदर्थं ' सुवति ' ' प्रेरयति, पशुमन्तं करोति' इत्यर्थः । ' वास्तव्यः '—इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते—अथ मित्रायैति । ' सत्याय ' सत्यगुणकाल ' मित्राय ' ' नाम्बानां ' नाम्ना नाम अकृष्ट-पण्या स्वयज्जाता श्रीहयः । नाम्बानां मित्रयोम्यत्वमुपपादयति—अथ यत्राम्बानामिति । कृष्टेऽत्रेतेषामाः ' ओषधयः ' ' वरुण्याः ' कर्षणादिलक्षणाहिंसासम्बन्धाद्भरुणार्हाः, अकृष्टपण्यास्तु सदिरहात् ' मैत्राः ' ॥ ८ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते—अथ वरुणायैति । ' धर्मपतये ' धर्मपतिगुणकाल ' वरुणाय ' ' यवमयं ' ' चरुं ' निर्वपेत् । रौद्रमिति वद् वारुणमिति व्याख्येयम् । ' तत् ' तेन ' एनं ' यजमाने तादृशो ' वरुणः ' ' धर्मस्य

(येऽथा) अथाग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्रचरति । तस्यानिष्टऽएव स्विष्ट-
कृष्टवत्यथेतैर्दिविभिः प्रचरति यदेतैर्दिविभिः प्रचरति ॥ १० ॥

(त्व) अथैनं दक्षिणे बाह्यावभिपुत्र्य जपति । सविता त्वा स्वानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वृनस्पतीनाम् ॥ बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रो
ज्येष्ठचाय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो व्यरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ११ ॥

(नाम । इ) इमं देवाः । (५) असपत्न्यं सुवध्वमितीमुं देवा अत्रा-
तृव्यं सुवध्वमित्येवैतदाह महते क्षत्राय महते ज्येष्ठचायेति नात्र तिष्ठो-

क्तोति । परमता वै सा-यो धर्मस्य पतिरसत् । यो हि परमतां गच्छति-तं हि धर्मं उपपन्ति ।
तस्मादङ्गणाय धर्मपतये ॥ ९ ॥

अथाग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्रचरति । तस्यानिष्ट एव स्विष्टकृष्टवति । अथेतैर्दिविभिः प्रचरति ।
यदेतैर्दिविभिः प्रचरति ॥ १० ॥

अथैनं दक्षिणे बाह्यावभिपुत्र्य जपति-“सविता त्वा स्वानां सुवताम्, अग्निर्गृहपतीनाम्,
सोमो वृनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाच, इन्द्रो ज्येष्ठचाय, रुद्रः पशुभ्यः, मित्रः सत्यो,
व्यरुणो धर्मपतीनाम्”- (वा. सं. ९। १९) ॥ ११ ॥

“इमं देवाः असपत्नं सुवध्वम्”-इति । इमं देवा अत्रातृव्यं सुवध्वमित्येवैतदाह । “महते
क्षत्राय, महते ज्येष्ठचाय”-इति, नात्र तिरोहितमिवास्ति । “महते जानराज्याय”-इति । महते

पति' इत्यात् । धर्मपतिर्य प्रशंसति-परमतेति । 'य.' पुमान् 'धर्मस्य पतिः' 'असत्' नवेत्, 'सं
वै' 'परमता' परमत्वम् । तदेव विदुर्गोति-यो ह्येति । 'त' परम 'धर्म' उपपन्ति 'प्राप्नुवन्ति' ॥ ९ ॥

एतेषां निदत्तानां हविषा प्रचरन्कात् विचरे-अथाग्नीषोमीयेनेति । बोधकप्रत्ययेन अग्नीषोमीयेनपुरोडा-
शेन प्रचर्य तद्वत्स्विष्टकृतः प्राक् एतैर्दिविभिर्भेदेत्यर्थः ॥ १० ॥

विचरे-अथैनमिति । 'अथ' देवस्या हविर्गमानन्तरं विदुष्टतः पूर्वम् 'एन' पश्यमानं 'दक्षिणे बाहौ'
“अभिपुत्र्य' गृहीत्वा 'जपति,' अभ्यधुरिति शेषः । सूत्रम्-“उच्यते सविता त्वेत्याह पश्यमानबाहुं
दक्षिणे गृहीत्वा”-(का. श्रौ. सू. १९। ९४) इति । मन्त्रमर्थः-“हे यजमान ! 'त्वा' त्वा 'सविता'
'स्वानां' प्रसवानां स्वामित्वेन 'सुवताम्' अनुजानातु । तथा 'अग्निः' अन्वेषां 'गृहपतीनाम्' ईश्वरम्
अनुजानातु । 'त्वाम्'-इत्यनुषङ्गः । एवमुक्तत्वापि न्य सुवतामिति बोध्यम् । 'वाच,' 'ज्येष्ठचाय'
इत्यादी चक्षुष्यं अनुधी । 'मित्रः सत्यः'-इत्यत्र सत्यशब्दचतुर्थ्यर्थे सुः सत्वायेत्यर्थः । (पा. सू. ७। २
१। २९) ॥ ११ ॥

पुरोडाशकृत्वा, अथ प्रचरन्कात्-इमं देवा इति । हे 'देवाः !' सवित्रादयः 'इमं' पश्यमानम्
'असपत्नं' शत्रुद्विषं 'सुवध्वम्' अनुजानातु । तथा 'महते क्षत्राय' अतिप्रभूताय क्षत्रियकुल्य, 'महते

हितमिवास्ति महते जुनाराज्यायेति महते जुनानाथं राज्यायेत्येवैतदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेति वृषायेत्येवैतदाह यदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेतीमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमिति तद्यदेवास्य जन्मऽतुत एवैतदाहास्यै विशाऽइति वृत्त्यै विशो राजा भवत्येष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाथं राजेति तदस्माऽइदथं सर्वमायं करोति ब्राह्मणमेवापोद्धरति तस्माद्ब्राह्मणोऽनायः सोमराजा हि भवति ॥ १२ ॥

जनानां राज्यायेत्येवैतदाह । “इन्द्रस्येन्द्रियाय”-इति । वीर्यापित्वेवैतदाह-यदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेति । “इमममुष्य पुत्रम्, अमुष्यै पुत्रम्”-इति । तद् यदेवास्य जन्म-तत एवैतदाह । “अरूपै विशे”-इति । यस्यै विशो राजा भवति । “एष वोऽमी राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा”-(वा० सं० ९ । ४०) इति । तदस्माऽइदं सर्वमायं करोति । ब्राह्मणमेवापोद्धरति । तस्माद्ब्राह्मणोऽनायः । सोमराजा हि भवति ॥ १२ ॥

अथैषायां ‘अथैषायां’ अग्रतिष्ठतिनियमसामर्थ्यायेत्यर्थः । ‘महते जानराज्याय’ जन्मसम्बन्धि यदास्य तत्र सागरपर्यन्तमूनिविषयवस्तु, महत्तर्कमौचित्याय । ‘इन्द्रस्य’ सम्बन्धिने ‘इन्द्रियाय’ वीर्याय ‘इमन्’ एतन्नामानं यजमानम्, ‘अमुष्य’ त्रितुः ‘पुत्रम्,’ ‘अमुष्यै’ अमुष्या मातुः ‘पुत्रम्,’ सुवचन्निष्पत्तयः । ‘अरूपै’ अस्याः ‘विशः’ प्रजापतिः ‘राजा,’ एष यजमान इत्यर्थः । प्रजा अपि सम्बोधाः-एष इति । ‘अमी’-इति सम्बोधनप्रयोजनबहुवचनान्तम् । अइ-शब्दस्थाने जनरदनाय सम्बोधनप्रयोजनबहुवचनान्तं गृहीत्यादित्यर्थः । तत् एवामी इत्यस्य स्थाने भरतारं प्रक्षिप्य पठितं बोधायनेन-“अपैनं रत्निम्भ आवेदयति, एष वो भरता राजा”-इति । आपस्तम्बेन तु राजविरोधेन जनरदनामग्रहणमुक्तम्-“अपैनं रत्निम्भ आवेदयति, एष वो भरता राजेत्येष वः कुरुवो राजेति कौत्स्यमेव वः पञ्चाला राजेति पाञ्चालमेव वः कुस्माञ्चाला राजेति वा कुस्माञ्चालमेव वो जनता राजेत्यन्यान् राज्ञः” (भा. श्रौ. सू. १८ । १२ । ७)-इति । कात्यायनेन त्विदं सर्वं संगृह्योक्तम्-“यस्यायं जते राजा भवति देशस्थानवर्तितवान्”-(का. श्रौ. सू. १९ । ९१ । ९७) इति । हे प्रजाः ! ‘वः’ युष्माकन् एव राजा, एनं त्वानिने यदेति त्वेवचनित्यर्थः । ‘ब्राह्मणानामस्माकं’ सोमैः ‘एव’ राजा न तु क्षत्रिय इत्यर्थः ॥

मन्त्रं मागशोऽनुसं व्यावष्टे-इमं देवा इति । आचून्वः शत्रुः । “अन् सारन्ने” (पा. सू. ४ । १ । १४९)-इति । अन् प्रत्ययः । शत्रुं सुगमम् । यजमानस्य तन्मातापित्रोश्च नामनङ्गस्थानं दर्शयति-इमममुष्येति । इममित्यस्थानान्तरं यजमानस्य नाम; ‘अमुष्य’ ‘अमुष्याः’ इत्येनयोः स्थाने तस्य मातापित्रोर्नमित्यर्थः । अत एव सूत्रम्-“नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यदास्थानं, मातापित्रोश्च” (का. श्रौ. १९ । ९४, ९९) इति । मन्त्रमागस्य तात्पर्यमाह-तदस्मा इति । ‘तन्’ तेन, एष वो राजेति त्वानिचप्रतिपादनेन ‘अस्मै’ राज्ञे ‘इदं’ इत्यमानं ‘सर्वं’ अगद् ब्रह्मण्यतिरिक्तम् ‘आय’ मोक्षं करोति । सोमोऽस्माकमिति मन्त्रमागस्य तात्पर्यमाह-ब्राह्मणमेवेति । यतः सोमोऽस्माकं नक्षत्राणां राजेति नक्षत्रराजतिः सोमस्त्वानिचैव पूयकृता, तस्माद्नक्षत्राणां क्षत्रियेण नायः । ‘हि’ यस्माद् ‘ब्राह्मणः’ ‘सोमराजा’ सोमो राजा यस्तेति बहुव्रीहिः, अत एव “राजाहस्तस्मिन्”-(पा. सू. ९ । ४ । ९१) इति टच् समासन्तो न कृत् ।

(त्ये) एता इ वै देवताः सवस्येशते । तस्माद्देवस्वो नाम तदेनमेता
ऽएव देवताः सुवते ताभिः सूत इवः सूयते ॥ १३ ॥

ता वै द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्वन्द्वं वै वीर्यं वीर्यवत्यः सुवान्ताऽऽति
तस्माद्द्विनाम्न्यो भवन्ति ॥ १४ ॥

(न्त्यु) अथाहामुये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुती ऽएतत्कुर्म
क्रियत ऽएष वै प्रजापतिर्य एष यजुस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता
ऽएतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यतु ऽएवेतस्य प्रजापतेर्दधाति
मध्यतुः सुवति तस्मादन्तरेणाहुती ऽएतत्कुर्म क्रियत ऽआथाव्याहामुये
स्विष्टकृते प्रेष्येति व्यपदकृते जुहोति ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-७ ॥ (३. ३.) ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ । २ ॥

एता इ वै देवाः सवस्येशते । तस्माद्देवस्वो नाम । तदेनमेता एव देवताः सुवते । ताभिः सूतः
इवः सूयते ॥ १३ ॥

ता वै द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्वन्द्वं वै वीर्यम् । वीर्यवत्यः सुवान्ताऽऽति । तस्माद्द्विनाम्न्यो
भवन्ति ॥ १४ ॥

अथाह-अमुये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि इति । तद् यदन्तरेणाहुतीऽएतत्कुर्म क्रियते । एष वै प्रजापतिः-

यस्मान्मन्त्रेणाध्यर्च्युः स्वकीयं राजानं विमज्य निर्देष्टवान्, तस्माद्वोकेऽपि ब्राह्मणा अग्निष्टोमादिपामेऽ सोममेव
रात्रशब्दोदितं " सोम राजमेष्टवरो ह्य मः " इत्यादिभिर्मन्त्रैरपचरन्ति (वै. सं. १।१।१।१) ॥ १२ ॥

उक्तस्विष्टकृत्य देवतानां सम्पूय नाम निर्वक्ति-एता इ वा इति । तदेनमिति । यस्माद् ' एताः ' देवताः
' सवस्य ' ईशपित्र्यः, ' तत् ' तस्मात् ' एताः देवताः ' देवमूकामिक सवितृपसूनम्, ' एनं ' ह्यन्वन्तं हविः
' सुवते ' अनुजानन्ति, ' ताभिः ' देवतानिः ' सूतः ' अनुवातः सन् ' अथ ' मुत्यादिभ्यो ' सूयते ' अनुवा-
यते; देवसूतः प्रजापतिः अग्नीषोमीयदिशतकर्तृव्यत्वात् ' अः ' इत्यनेन सुत्यादिभ्यो विभक्त्यत इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

उक्तानां देवतानामेकैकस्य ' सवित्रे सत्यप्रसन्नस्य " इत्यादिविशेषणविशेष्यप्रत्यय नामद्वय तद्ब्रह्मात्मना
प्रशंसति-ता वै द्विनाम्न्य इति । ' सुवान्ते ' इति पञ्चमलकारान्त पदम् । " छेदोऽदादौ "-(पा. सु.
३ । ४ । ९४) इत्यादागम्, " एत दे " इत्येकाग्रदेशश्च (पा. सु. ३ । ४ । ९३) ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रधानाहुतेरनन्तरं कर्तव्यं विधाय प्रकृत स्विष्टकृत्यागमनुवृत्ति-अथाह इति । प्रधान-
स्विष्टकृताहुत्योर्मध्ये देवमहवि-प्रचारेण यजुरूपप्रजापतिमध्ये एव यजमानं निहितवान् मवर्तान्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीसयण्यग्न्यर्थविरचिते शतपथब्राह्मणे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाधे

पञ्चमकाण्डे तृतीराध्याये तृतीये ब्राह्मणम् ॥ ५-२-३ ॥

इति पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः । (५-२)

अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

स वाऽअपः सम्भरति । तद्यदपः सम्भरति वीर्यं वाऽआपो वीर्यमेवैत-
द्रसमपां सम्भरति ॥ १ ॥

(त्यौ) औदुम्बरे पात्रे । (त्रेऽन्नं) अन्नं वाऽऽर्ज्यदुम्बराऽऽर्ज्योऽग्राघस्याव-
रुध्यै तस्मादौदुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥

सु सारस्वतीरेव प्रथमा गृह्णाति । (त्य) अपो देवा मधुमतीरगृह्णाति-
त्यपो देवा रसवतीरगृह्णातिर्येवैतदाहोर्जस्वती राजस्वश्चिताना ऽहुति रस-

य एष यज्ञस्तापते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतन्मेवाप्येतर्हानुप्रजायन्ते । तद् एनं मध्यत
एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति । मध्यतः सुवति । तस्मादन्तेरेणाहुतीऽएतत्कर्म क्रियते । आश्राव्याहा-अग्रये
स्विष्टकृते मेज्येति । वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥

अभिषेचनीयानामपौ सम्भरणम् ।

स वा ऽअपः सम्भरति । तद्यदपः सम्भरति । वीर्यं वाऽआपः । वीर्यमेवैतद्रसमपां सम्भरति ॥ १ ॥
औदुम्बरे पात्रे । अन्नं वाऽऽर्ज्यदुम्बराः । अर्ज्योऽग्राघस्यावरुध्यै । तस्मादौदुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥
स सारस्वतीरेव प्रथमा गृह्णाति । "अपो देवा मधुमतीरगृह्णात्" इति । अपो देवा रसवती-
रगृह्णातिर्येवैतदाह । "अर्जस्वती राजस्वश्चितानाः" इति । रसवतीरित्येवैतदाह-यदाहोर्जस्वतीरिति ।

चतुर्थब्राह्मणे यजमानाभिषेकार्यं सप्तदशतद्गृह्णाकानामपौ सम्भरणमुच्यते । कात्यायनः अत्र कश्चिद्विशेषं
सूत्रयामास- "इष्टान्तेऽपो गृह्णाति, यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्, गन्धेतराः, यूपक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु " (का.
शौ.सू. १५।१०१-१०३) इति आतिथ्यवर्षाण्यनुदकानि यूपस्योत्तरप्रदेशे निधाय गृह्णीयात् । इतराः सम्भवि-
नीरपस्तु तत्र तत्र गत्वा गृह्णीयात् । तदिदमसम्भरणं विधत्ते-स हा अप इति । उदकसम्भरणं वीर्याभना
प्रशंसति-तद्यदिति । अपौ वीर्यरूप रसमेव सम्भृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सम्भरणस्य पात्रविशेषं विधत्ते-औदुम्बर इति । 'पात्रे'-इति जात्येकवचनम् । सर्वाणि सप्तदश-पात्राणि
औदुम्बराणि भवेयुः । तथा च सूत्रमुदाहृतम् । औदुम्बरत्वमत्रावरोधकत्वेन प्रशंसति-अन्नं वा इति ॥ २ ॥

जठसम्भरणे क्रमं विधत्ते-स सारस्वतीरेवेति । सारस्वत्यां नद्यां यवाः अपः प्रथमं गृह्णीयात् ।

१-मत्स्यनराः पृथङ्मूर्तिर्विदुर्वेपुः सारस्वती । २ । धनयाज्ञात्तयाज्ञातयोः पुत्राहा पूर्वोक्त ऊर्जाः । ३-सर्वदमाताः ४-५।
मत्स्यलोभः । ६ । अपयतीः । ७ । तदीयति-सुधाः । ८ । कर्णं परिच्छिद्योक्तम् । ९ । निवेधेन । १० । त्वंदमानाः रत्नावराः
प्रत्यक्षेण । ११ । अतरीक्षप्रतिगृह्णा । आक्षरवर्ण्यः । १२ । सरस्वतीः कृत्वाः प्रजा मधुमतीरगृह्णाः यवोक्तम् । १३ । सारस्वती-
र्यज्ञावपौ देवा इति ॥ ११५। अ-शौ. सू. १५।१०३-११४ ।

वतीरित्येवैतदाह यदाहोर्जस्वतीरिति राजस्वश्चित्ताना इति याः प्रज्ञाता राजस्व इत्येवैतदाह याभिर्मित्रावरुणावभ्यपिञ्चित्येताभिर्हि मित्रावरुणावभ्यपिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्परातीरित्येताभिर्होन्द्रं नाष्टा उक्षाः स्मृत्यनयंस्तुभिरभिपिञ्चति वाग्वै सरस्वती व्याचैवैनमेतदभिपिञ्चत्येता वाऽएका वाऽपस्तुऽएवेतत्सुम्भरति ॥ ३ ॥

(त्व) अथाध्वर्युः । (श्व) चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽपोऽभ्यवेति तद्याऽऽर्चनीं व्यर्दतः पशौ वा पुरुषे वाऽभ्यवेते तौ गृह्णाति ॥ ४ ॥

राजस्वश्चित्ताना इति । याः प्रज्ञाता राजस्व इत्येवैतदाह । “ याभिर्मित्रावरुणावभ्यपिञ्चन् ”-इति । एताभिर्हि मित्रावरुणावभ्यपिञ्चन् । “ यभिरिन्द्रमनयन्नत्परातीः ”-(वा. सं. १० । १) इति । एताभिर्होन्द्रं नाष्टा रक्षाः स्मृत्यनयन् । ताभिरभिपिञ्चति । वाग्वै सरस्वतीवाचैवैनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवेतत्सुम्भरति ॥ ३ ॥

(३) अथाध्वर्युश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽपोऽभ्यवेति । तद्याऽऽर्चनीं व्यर्दतः । पशौ वा, पुरुषे वाऽभ्यवेते-तौ गृह्णाति ॥ ४ ॥

एव-शब्देन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तत्र मन्त्र विषये-अपो देवा इति । ‘ मधुमतीः ’ मधुरसवती., ‘ ऊर्जस्वतीः ’ विशिष्टाभवसवतीः ‘ राजस्वः ’ राजानं सुषेते, जनयति, अनुजानन्तीति राजस्वः-ताः ‘ चित्तानाः ’ देवतात्वेन चेतयमानाः, ‘ अपः ’ उदकानि ‘ देवाः ’ ‘ अगृष्णन् ’ मकारच्छान्तसः । ता अपो विशिनष्टि-‘ पानिः ’ पानिः ‘ मित्रावरुणा ’ अभ्यपिञ्चन् देवाः, ‘ याभिः ’ च ‘ इन्द्रम् ’ । ‘ भरतीः ’ अदानशीलाः शत्रुसेनाः ‘ अत्यनयन् ’ अतिक्रम्य नीतवन्ता इति ॥

मन्त्रं प्रतिपादयन्त्यप्यपष्टे-अपो देवा इति । चित्ताना इत्यस्य व्याख्यात्वम्-‘ प्रज्ञाताः ’-इति । शेषं निगद-तिदम् । एतासामभिषेकार्थत्वं प्रसूतति-ताभिरभिपिञ्चतीति । यस्या अपो गृह्यन्ते, तां सरस्वतीं नदीं वागावना प्रसूतति-वाग्वै सरस्वतीति । सारस्वतीभिरिन्द्रमिषेककरणेन वाचैकभिषेकं कृतवान् मवतीत्यर्थः । एता वा एका इति । सारस्वत्यः ‘ आपः ’ ‘ एकाः ’ एकमुदकम् । एवं सारस्वतीरपो गृहीत्वा षोडशपो गृहीयात् ॥

तत्र विशेषे दर्शयामास काल्याणनः-“ सारस्वतीर्गृह्यन्त्यपो देवा इति, जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि वृष्ण उर्यादिभिः स्वाहाकारान्ते पूर्वः पूर्वः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तैर्गृह्णाति ”-इति (का. श्रौ. सू. ११ । १४ । १५) । उत्तरासु षोडशसु चतुर्गृहीतेनाज्येन पूर्वं स्वाहाकारैर्गृहीत्वा हुत्वा उत्तरैरुत्तैस्तास्ता अपो गृहीयादित्यर्थः ॥ १ ॥

तदिदानीं क्रमेण विधास्यते-तत्र प्रथममूर्ध्वद्वयमात्रं विषये-अथाध्वर्युरिति । चतुर्गृहीतावधेन सह ‘ आपः ’ वक्ष्यमाणाः षोडश ‘ अभि ’-इत्य ‘ अपेति ’ गच्छतीति सर्वशेषः । ‘ तत् ’ तत्र नदी पशु-

स यः प्राहुर्ददति । तं गृह्णाति वृष्णऽऽर्भिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि
स्वाहा वृष्णऽऽर्भिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे देहीति ॥ ५ ॥

(त्यु)अथ यः प्रत्यङ्हुर्ददति । तं गृह्णाति वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि
स्वाहा वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे देहीति ताभिरभिपिञ्चति वीर्यं
वाऽएतदपामुददति पशो वा पुरुषे वाऽभ्युक्ते वीर्येणैवैतदभिपिञ्चत्येता
वाऽएका ऽञ्जापस्ताऽपुवैतत्सुम्भरति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ स्युन्दमाना गृह्णाति । अर्थेत् स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा-

॥ याः प्राहुर्ददति-तं गृह्णाति-“ वृष्णऽर्भिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, वृष्ण
ऽर्भिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे देहि ”-इति ॥ ५ ॥

अथ यः प्रत्यङ्हुर्ददति-तं गृह्णाति-“ वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, वृषसेनो-
ऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे देहि ”-(वा. सं. १०। २) इति । ताभिरभिपिञ्चति । वीर्यं वाऽएत-
दपामुददति । पशो वा पुरुषे वाऽभ्युक्ते । वीर्येणैवैतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता
एवैतत्सुम्भरति ॥ ६ ॥

(३) अथ स्युन्दमाना गृह्णाति-“ अर्थेत् स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, अर्थेत् स्य

पुरुषपोरन्त्यतरस्मिन् ' अभ्युक्ते ' अत्राग्रे सति ' यो ऊर्मा ' ' व्यरतः ' विविधं पूर्वापरिमाणेन गच्छतः
' तौ गृह्णीयात् ' ॥ ४ ॥

तत्रोर्मिद्वयस्यान्विमेन समस्य वा ग्रहणे प्राप्ते कर्म विधत्ते-स यः प्राडिति । ' यः ' कर्मिः ' प्राहुः '
प्राहुमुखः ' उददति ' उद्गच्छेत्, ' तं ' गृह्णीयात् ॥

॥॥ हवनमन्त्रं ग्रहणमन्त्रं च विधत्ते-वृष्णऽर्भिरसि । स्वाहान्तो हवनमन्त्रः, द्वितीयो ग्रहणमन्त्र इति
विभागः । अर्थस्तु हे ऊर्मे ' वृष्णः ' बर्हिषुः सेतुर्वा सम्बन्धी ' कर्मिः ' भवति । ' राष्ट्रदाः ' त्वं तु स्वमावत
एव राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदा । अतो ' राष्ट्रं ' ' मे ' मत्तं ' देहि ' । ' स्वाहा ' इति होमार्थः ।
द्वितीयोऽप्येवं व्याख्येयः । तत्र ' अभ्युष्मे ' इति विशेषः । एतस्मात्काय यजमानाय मह्यं देहीति तत्सार्थः ।
एवमुपारितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ६ ॥

द्वितीयस्मोर्ग्रहणं विधत्ते-अथ यः प्रत्यङ्हुडिति । वृषसेन इति । ' वृषसेनः ' " वृष सेपने, " (वा.
पा. शा. प. २०९) सेनो नाम संहतिः वर्धनशीलजलसहो भवति । निष्टं पूर्ववत् ॥

कर्मिद्वयं जलवीर्याभिप्राया प्रशंसति-वीर्यं वा, इति । उभयोरप्युष्मेरेकत्वेन परिगणनमाह-एता वा एका
आप इति ॥ ६ ॥

प्रवहन्तीनामां ग्रहणं विधत्ते-अथ स्युन्दमाना इति । ' स्युन्दमानाः ' प्रवहन्तीनापो गृह्णीयात् ॥

ऽयेत स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति व्रीर्येण वाऽएताः
 स्पन्दन्ते तस्मादेनाः स्पन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते व्रीर्येणैवैनमेत-
 दभिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽ आपस्ताऽ एवेतत्सम्भरति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ याः स्पन्दमानानां प्रतीपश्च स्पन्दन्ते । ता गृहात्योजस्वती
 स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाह्नोजस्वती स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति
 ताभिरभिपिञ्चति व्रीर्येण वाऽएताः स्पन्दमानानां प्रतीपश्च स्पन्दन्ते
 व्रीर्येणैवैनमेतदभिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽ आपस्ताऽ एवेतत्सम्भरति ॥ ८ ॥
 (त्य) अथापयतीरुहाति । (त्या) आपः परिवाहिणी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं
 मे दत्त स्वाह्नाऽपः परिवाहिणी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभि-

राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त—” इति । ताभिरभिपिञ्चति । व्रीर्येण वाऽएताः स्पन्दन्ते । तस्मादेनाः
 स्पन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते । व्रीर्येणैवैनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः ।
 ता एवेतत्सम्भरति ॥ ७ ॥

(४) अथ याः स्पन्दमानानां प्रतीप स्पन्दन्ते—ता गृहाति—“ओजस्वती स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं
 मे दत्त स्वाहा, ओजस्वती स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त”—इति । ताभिरभिपिञ्चति ।
 व्रीर्येण वाऽएताः स्पन्दमानानां प्रतीप स्पन्दन्ते । व्रीर्येणैवैनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः ।
 ता एवेतत्सम्भरति ॥ ८ ॥

(५) अथापयतीरुहाति—“आपः परिवाहिणी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा” आपः परि-
 वाहिणी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त—” इति । ताभिरभिपिञ्चति । एतस्य वाऽएताऽवाच्छिदै-

तन्मन्त्रस्याप्यमर्थः—हे आप ! ‘अर्थेत्’ अर्थः प्रबोधने गच्छन्तीति तादृशः ‘स्य’ मन्त्र । अत्र
 ‘दत्त’ इति विशेषः । प्रवहन्तीनामग्रीर्मात्मिकत्वमाह—व्रीर्येणेति । यत् आपो व्रीर्येणैव ‘स्पन्दन्ते’, ‘तस्माद्’
 ‘स्पन्दमाना’ ‘एताः’ अप. ‘किञ्चन’ बलवन्ति ‘प्रति’ मुखं ‘न धारयते’ न वृत्तमवति । यद्वा, प्रवहन्तीत्यो
 न कश्चिदपि धारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिशोभं प्रवहन्तीनामग्रीं ग्रहणं निषेत्—अथ याः स्पन्दमानानामिति ! ‘स्पन्दमानानां’ अथा मध्ये
 ‘प्रतीप’ प्रतिक्षुब्धं ‘स्पन्दन्ते’ ‘ताः’ गृहीयताम् । ‘ओजस्वती.’ बलवत्यः ‘स्य’ । व्रीर्येणेत्यादि पूर्व-
 वद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

नयाः सुकाश्याद् अपञ्चितं गच्छन्तीनामग्रीं ग्रहणं निषेत्—अथापयतीरिति । ‘अपयतीः’ नदीप्रवाहं
 परित्यज्य पृथक् प्रवाहरूपेण याः स्पन्दन्ते अपयत्यः, ता गृहीयताम् । हे ‘आपः ।’ आप्नुवन्ति सर्वमि-

पिञ्चत्येतस्यै वाऽऽप्याऽपिञ्चत्येव पुनर्भवत्यपि ह वाऽअस्यान्यराष्ट्रीयो
राष्ट्रे भवत्यप्यन्यराष्ट्रीयमवहरते तथाऽस्मिन्भूमानं दधाति भूमेवैनमेतद-
भिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽऽपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ नदीपतिं गृह्णाति । (त्य) अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे
देहि स्वाहाऽपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहीति ताभिरभिपिञ्चत्यपां वा
ऽएष पतिर्गुणदीपतिर्विशामेवैनमेतत्पतिं करोत्येता वाऽएकाऽऽपस्ता
ऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १० ॥

(त्य) अथ निवेष्ट्यं गृह्णाति । (त्य) अपां गुर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे
देहि स्वाहाऽपां गुर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहीति ताभिरभिपिञ्चति गुर्भं

यैव पुनर्भवति । अपि ह वाऽअस्यान्यराष्ट्रीयो राष्ट्रे भवति । अप्यन्यराष्ट्रीयमवहरते । तथाऽ
स्मिन्भूमानं दधाति । भूमेवैनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका अपः । ता एवैतत् सुम्भरति ॥ ९ ॥

(६) अथ नदीपतिं गृह्णाति—“ अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, अपां
पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहि ”—इति । ताभिरभिपिञ्चति । अपां वाऽएष पतिः—
गुणदीपतिः । विशामेवैनमेतत्पतिं करोति । एता वाऽएका अपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १० ॥

(७) अथ निवेष्ट्यं गृह्णाति—“ अपां गुर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, अपां

त्याः, ' परिवारिणीः ' परितः सर्वतो बाहो याता ताः । यश्च, ' परिवारिणीः ' परितः पृथग्
बहन्त्यः स्य । तत्र द्वाहान्तो हवनमन्त्रः, उत्तरो मदनमन्त्र इति प्रागुक्तम् । एवमुत्तरत्राप्यवगन्तव्यम् ॥

परिवारिणीमिरभिषेकं प्रशंसति—एतस्यै वा इति । ' एषा ' परिवारिणी नदी, ' एतस्याः ' महानद्याः
सकाशाद् ' अपच्छिद्य ' पृथक्छिद्य परिवहति, ततः ' एवैव पुनर्भवति ' संसृष्टा परिणदी पुनरेवैव महानदी
भवतीत्यर्थः, यस्मादपच्छिन्ना नदी पुनस्तां महानदीं प्राप्नोति । तस्मादस्मिताभिरद्विभिषिक्तस्यान्यराष्ट्रीयः पुरुषः
' राष्ट्र ' स्वराष्ट्रे भवति, अन्यराष्ट्रीयम् ' अवहरते ' वधयति । यथा महानदी परिणदीसंसर्गेण भूपती जाता,
' तथा ' तस्मिन् राजनि अन्यराष्ट्रीयसमवधानेन ' भूमानं ' भूयस्त्वं ' दधाति ' ॥ ९ ॥

अथ समुद्रैकग्रहणं विधत्ते—अथ नदीपतिं गृह्णातीति । नदीपतिसमुद्रस्थितानामपामविशेषेण ग्रहणे
प्राप्ते सूशानामुच्छन्तीनामपाम् ग्रहणं कर्तव्यमिति विशेषः, “ नदीपतेः यदाः ”—इति श्रुत्यन्तरात् । समुद्र
उच्यते ऊर्ध्वं याप्तीति सूचाः, तत्र गृहीयादित्यर्थः । ‘ अपाम् ’ उदकानां पतिः पालकः ॥ १० ॥

अथवचोदकग्रहणं विधत्ते—अथ निवेष्ट्यमिति । निवेष्ट्यते जावर्त्यतेऽस्मिन् तृणादिकमिति ' निवेष्ट्यः '

वाऽएतदाप उपनिवेष्टन्ते विशामेवैनमेतद्गर्भं करोत्येता वाऽएका
ऽआपस्तुऽएवैतत्सुम्भरति ॥ ११ ॥

(त्र्य) अथ यः स्युन्दमानानां स्यावरो हृदो भवति । प्रत्यातुपे ता
गृहाति सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रडा
राष्ट्रमसुप्मे दत्तेति त्राभिरभिपिञ्चति व्यर्चसेवैनमेतदभिपिञ्चति सूर्य-
त्वचसमेवैनमेतत्करोति वरुण्या वाऽएताऽआपो भवन्ति याः स्युन्द-
मानानां न स्युन्दन्ते वरुणसरो वाऽएष यद्राजसूर्यं तुस्मादेताभिरभि-
पिञ्चत्येता वाऽएकाऽआपस्तुऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १२ ॥

(त्र्य) अथ याऽआतपति व्यर्पन्ति । ता गृहाति सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रडा

गर्भोऽसि राष्ट्रडा राष्ट्रमसुप्मे देहि ”—(वा० सं० १० । ३) इति । ताभिरभिपिञ्चति ।
गर्भं वाऽएतदाप उपनिवेष्टन्ते । विशामेवैनमेतद्गर्भं करोति । एता वाऽएका आपः । ता एवै-
तत्सुम्भरति ॥ ११ ॥

(८) अथ यः स्युन्दमानानां स्यावरो हृदो भवति प्रत्यातुपे—ता गृहाति—“ सूर्यत्वचस
स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रमसुप्मे दत्त ”—इति ।
ताभिरभिपिञ्चति । व्यर्चसेवैनमेतदभिपिञ्चति । सूर्यत्वचसमेवैनमेतत्करोति । वरुण्या वाऽएता आपो
भवन्ति—याः स्युन्दमानानां न स्युन्दन्ते । वरुणसरो वाऽएष—यद्राजसूर्यम् । तुस्मादेताभिरभि-
पिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैनत्सुम्भरति ॥ १२ ॥

(९) अथ या आतपति व्यर्पन्ति—ता गृहाति—“ सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रं मे दत्त

आवर्च । तत्रत्यमुदकं गृहीषाम् । ‘ अपाम् ’ उदकानां ‘ गर्भः ’ अपत्य भवति । ‘ गर्भं वा एतद् ’—
इत्यादिब्रह्मवर्णः ॥ ११ ॥

अथ यः स्युन्दमानानामिति । हे ‘ आपः ’ ! ‘ सूर्यत्वचस ’ सूर्यस्य त्वक् दक्षिणपार्श्वं ताः ; यद्वा, सूर्यस्य
त्वक् शरीरं प्रतिविम्बरूपेण यासु तिष्ठति ताः ; तथाहि वा ‘ स्यः ’ । व्यर्चसेवेति । ‘ व्यर्चसा ’ दीप्या अभि-
षिक्तवान् मर्षति । ‘ सूर्यत्वचस ’ सूर्यसमानोऽवस्कृष्टवान् भवति ॥

वरुण्या इति । स्यावरो अतो वरुणदेवता इत्यर्थः । वरुणमव इति । ‘ राजसूर्यम् ’—इति यत् ‘ एवः
वरुणसरो ’ वरुणामिषेकः ; वरुणोऽभिषिच्यते यस्मिन्निति स । अतो वरुणदेवत्याभिः इत्याभिरग्नि-
रमिषेकः कर्षण्यः ॥ १२ ॥

अथतपस्यर्थाग्रहणं विधत्ते—अथ या आतपतीति । सूर्ये आतपति सति या व्यर्पन्ति, स्युन्दन्ते, ता गृही-

राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति त्राभिरभिपिञ्चति
वृचसैवैनमेतदभिपिञ्चति सूर्यवर्चसमेवैनमेतत्करोति मेध्या वाऽएताऽआपो
भवन्ति वाऽआतपति वृषन्त्यप्राप्ता हीमां भवन्त्यथैना गृह्णाति मेध्यमे-
वैनमेतत्करोत्येता वाऽयुकाऽआपस्ताऽपुवैतत्सुम्भरति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ वैशन्तीर्गृह्णाति मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति त्राभिरभिपिञ्चति विश्वमेवास्मा-
ऽएतत्स्थावरासनपक्रमिणीं करोत्येता वाऽयुका आपस्ताऽपुवैतत्सु-
म्भरति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ कूप्या गृह्णाति । व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा

स्वाहा, सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । त्राभिरभिपिञ्चति । वर्चसैवैन-
मेतदभिपिञ्चति । सूर्यवर्चसमेवैनमेतत्करोति । मेध्या वाऽएता आपो भवन्ति-या आतपति वर्षन्ति ।
अप्राप्ता हीमां भवन्ति । अथैना गृह्णाति । मेध्यमेवैनमेतत्करोति । एता वाऽयुका आपः । ता
एवैतत्सुम्भरति ॥ १३ ॥

(१०) अथ वैशन्तीर्गृह्णाति-“मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, मान्दा स्थ
राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त”-इति । त्राभिरभिपिञ्चति विश्वमेवास्माऽएतत् स्थावरामनपक्रमिणीं
करोति । एता वाऽयुका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १४ ॥

(११) अथ कूप्या गृह्णाति-“व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, व्रजक्षित

पात् । “सूर्यवर्चस श्रयातपति वर्षाणाम्”-इति हि आपस्तम्बः (आ. श्रौ. सू. १८ । १३ । १०) ।
‘सूर्यवर्चसः’ सूर्यदीतिपुत्राः । शिष्टं पूर्ववत् । मेध्या वा इति । सूर्यतेजसा युक्तवान् आतपवर्षाः । शुद्धा
शयर्षः । तासां ग्रहणे कश्चिद् विशेषं विधत्ते-अप्राप्ता हीति । ‘इमां’ भूमिम् ‘अप्राप्ताः भवन्ति’, भूमौ न
पतिता भवन्ति; ‘अथ’ तदानीमेव ‘एना’ अपः गृह्णीयात् ॥ १३ ॥

अथ सरस्वानामपां ग्रहणं विधत्ते-अथ वैशन्तीरिति । वैशन्तीऽस्तसः, तत्र मत्रा अपो गृह्णीयात् ।
हे आपः ! ‘मान्दाः स्थ’ प्रवाहामःवात् मन्दसम्पत्वात् । यज्ञा, मन्दते रूपम् । भूतानि यत्र मन्दन्त इति
मान्दाः । विश्वमेवेति । मान्दाभिः अङ्घ्रिभिर्वेदेण ‘अस्मै’ ‘विश’ प्रजो ‘स्थावरो’ स्थिराम् अनपक्रमिणीं
स्वाधीनां कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कूप्यानामपां ग्रहणं विधत्ते-अथ कूप्या इति । कूपे मत्राः कूप्याः । व्रजक्षितः स्येति । ‘व्रजः’-इति

व्रजक्षितं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति तामिरभिषिञ्चति तद्या इमां
परेणापस्ताऽपुवैतत्सुम्भरत्येषामु चैव सर्वं त्वाय तस्मादेताभिरभिषिञ्च-
त्येता वाऽपुकाऽआपस्ताऽपुवैतत्सुम्भरति ॥ १५ ॥

(त्वु) अयं शुष्वा गृह्णाति । व्वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
व्वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति तामिरभिषिञ्चत्यन्नाद्येनैवैनमेतद-
भिषिञ्चत्यन्नाद्यमेवास्मिन्नेतद्वधातीदं वाऽअसावादित्य उद्यन्नेव यथाऽयम-
ग्निर्निर्देहेदेवमोपधीरन्नाद्यं निर्देहति तदेता आपोऽभ्यवयुत्यः शमयन्ति न
ह वाऽइहान्नाद्यं परिशिष्येत सुदेताऽआपो नाभ्यवेयुरन्नाद्येनैवैनमेतदभि-
षिञ्चत्येता वाऽपुकाऽआपस्ताऽपुवैतत्सुम्भरति ॥ १६ ॥

स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । तामिरभिषिञ्चति । तद् या इमां परेणापस्ताऽपुवैतत्सु-
म्भरति । अपामु चैव सर्वं त्वाय । तस्मादेताभिरभिषिञ्चति । एता वाऽपुका आपः । ता
पुवैतत्सुम्भरति ॥ १५ ॥

(१२) अयं शुष्वा गृह्णाति-“व्वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, व्वाशा स्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रममुष्मे दत्त”-इति । तामिरभिषिञ्चति । अन्नाद्येनैवैनमेतदभिषिञ्चति । अन्नाद्यमेवास्मिन्नेत-
द्वधाति । इदं वाऽअसावादित्य उद्यन्नेव-यथाऽयमग्निर्निर्देहेद् एवमोपधीरन्नाद्यं निर्देहति । तदेता
आपोऽभ्यवयुत्यः शमयन्ति । न ह वाऽइहान्नाद्यं परिशिष्येत । सुदेता आपो नाभ्यवेयुः । अन्नाद्ये-
नैवैनमेतदभिषिञ्चति । एता वा एकः आपः ता पुवैतत्सुम्भरति ॥ १६ ॥

मेवताममु पठित, (निव. १ । १० । ११) इह तद्वक्त्राणसामान्यात् कूपोऽभिधीयते ब्रजे कूपे क्षितः
निवसन्त्यः । “ दि निवासग्रयो ”-(धा. पा. सु. प. १२९) किर । कूपस्था. स्थ । तद्या इमामिति ।
‘ इमा ’ भूमि ‘ परेण ’ गृमेस्थानाद् विप्रकृते देशे कूपे स्थिताः अपः गृहीयात् । किमर्थं भूमिस्थितानामपां
ग्रहणम् ? तत्राह-अपामु चेति । ‘ अपां सर्वेनाप ’ सर्वेषामुदकानां समष्ट्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अयं नीहारोदकानां ग्रहणं विधत्ते-अयं शुष्वा इति ‘ शुष्वा. ’ नीहारा. हे आपः ‘ व्वाशाः स्थ. ’ ।
“ व्वा कात्तो ” (धा. पा. अ. प. ७०) सर्वे. काम्यमाना मवथ । यद्वा, वस्या. एय नीहारो हि
मदीप्राहवन्मनुष्यादिगतिं न प्रतिव्रजति, अतो नश्यत्वम् । शुष्वाणामन्नाद्यात्मकत्वमुपपादयति-इदं वा असा-
विति । ‘ दयन् ’ ‘ अमौ ’ अन्तर्हिरे दयमान ‘ आदित्य ’ ‘ इदम् ’ ओषविरूपम् ‘ अन्नाय ’ निर्देहति ।
अन्नं य तदाद्यमदनीय चेत्प्रशस्यम् । तत्र दृष्टान्त-यथाऽयमग्निर्निर्देहेदेवमित्यादि । ‘ तद् ’ तदा सप्तदानाया-
सपजातमन्नातिममये नीहारोदका ‘ आपः ’ ‘ अभ्यवयुः ’ । सन्यतिरेक दर्शयन्ति-न ह वेत्यादिना । तस्या-
दोषधिवर्द्धनेहेतुभूतानि. शुष्वाभिरग्निः अभिवेक्षेण यजमाने अन्नाद्यमेव निहितवान् मवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

(त्र्य) अथ मधु गृह्णाति । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति ताभिरभिपिञ्चत्यर्षा चैवैनमेतदोषधीनां च रसेनाभिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १७ ॥

(त्र्य) अथ गोर्विजायमानाया उल्ण्या गृह्णाति । शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १८ ॥

(त्र्य) अथ पयो गृह्णाति । जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १९ ॥

(११) अथ मधु गृह्णाति । “ शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । ताभिरभिपिञ्चति । अर्षा चैवैनमेतदोषधीनां च रसेनाभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १७ ॥

(१४) अथ गोर्विजायमानाया उल्ण्या गृह्णाति-“ शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । ताभिरभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १८ ॥

(१५) अथ पयो गृह्णाति-“ जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । ताभिरभिपिञ्चति । पशुभिरेवैनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १९ ॥

अथ मधुनो ग्रहण विधत्ते-अथ मध्विति । हे ‘ मधु ! ’ इदंरूपा आपः ‘ शविष्ठाः ’ बलवत्तमाः ‘ स्थ ’ अपाञ्चयेति । ‘ दत्त ’ एताभिः मधुद्रवरूपाभिरद्विः अभिषेकेण ‘ अर्षां च ओषधीनाम् ’ ‘ रसेन ’ अभिषिक्तवान् भवति; मधुनो द्रव्यभक्तवादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ गोः उल्ण्यानां ग्रहण विधत्ते-अथ गोरिति । ‘ विजायमानाया ’ प्रसूयमानाया ‘ गोः ’ उल्ण्या. ” उत्स्ये गर्भवेष्टने मवा अप गृह्णीयान् । हे अथ ! ‘ शकरीः ’ गर्भरक्षणे शक्ता. समर्था मवथ ।

पशुभिरिति । पशुसम्बन्धिनीभिरेताभिरद्विः अभिषेकेण ‘ पशुभिः एव ’ ‘ एनं सुन्वन्तमभिषिक्तवान् मवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ पयसां ग्रहण विधत्ते-अथ पय इति । हे क्षीरात्मिका आपः ! ‘ जनभृतः ’ जनान् विभ्रतीति जनमुत्तः; क्षीरेण हि प्राणिजातं पुष्यते ॥ १९ ॥

(त्पु) अथ घृतं गृह्णाति । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्मे दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति पशूनामेवैन-
मेतद्रसेनाभिषिञ्चत्येता वाऽएकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ २० ॥

(त्पु) अथ मरीचीः । (१) अञ्जलिना संगृह्यापिसृजत्यापः स्वराज
स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्मे दत्तेत्येता वाऽआपः स्वराजो यन्मरीचयस्ता
यत्स्यन्दन्तऽइवान्योऽन्यस्याऽएवैतच्छ्रियाऽअतिष्ठमानाऽउत्तराधराऽइव
भवन्त्यो यन्ति स्वाराज्यमेवास्मिन्नेतदुद्घात्येता वाऽएकाऽआपस्ता
ऽएवैतत्सुम्भरति ॥ २१ ॥

(१६) अथ घृतं गृह्णाति—“ विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, विश्वभृत
स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्मे दत्त ”—इति । ताभिरभिषिञ्चति । पशूनामेवैनमेतद्रसेनाभिषिञ्चति ।
एता वाऽएका आपः ता एवैतत्सुम्भरति ॥ २० ॥

(१७) अथ मरीचीरञ्जलिना संगृह्यापिसृजति—“ आपः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम-
सृष्ट्मे दत्त ”—इति । एता वाऽआपः स्वराजो-यन्मरीचयः । ता यत्स्यन्दन्तऽइवान्योऽन्यस्या
एवैतच्छ्रियाऽअतिष्ठमाना उत्तराधरा इव भवन्त्यो यन्ति-स्वाराज्यमेवास्मिन्नेतदुद्घाति । एता वा
एका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ २१ ॥

अथ घृतस्य ग्रहण विधये-अथ घृतमिति । ‘ विश्वभृत. स्थ ’ हे घृतद्रवरूपाः आपः । विश्वपौषिका मवय ।
पशूनामिति । घृतस्य पशुरसव क्षीरदिदारा प्रसिद्धम् ॥ २० ॥

एतदेव सारस्वतवर्जं चतुर्गृहीताम्येन पूर्वं ब्रूत्वा-ब्रूत्वा पञ्चदशानामया ग्रहण विहितम्, अयान्तिमस्य जलस्य
ग्रहणं सविशेष विधये-अथ मरीचीरिति । ‘ मरीची. ’ ‘ अञ्जलिना ’ पत्रेण ‘ संगृह्य ’ गृहीत्वा ‘ अपि-
सृजति ’ । सर्वासु गृहीतासु अमुं ससृजेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ आप स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वाऽअञ्जलिना
सर्वासु ससृजति ”—(का. श्रौ. सू. १५. १. १६. १) इति हे मरीचिरूपा आपः । ‘ स्वराजः स्थ ’ स्वयमेव
राजमाना मवय । अत्र होमभावात् स्वाहन्तः पूर्वा मन्त्रो न पठितः । कथं मरीचीनामप्येन परिगणनमिति
तदुपपन्नमिति-एता वा आप इति । ‘ मरीचयः ’ इति ‘ यत्, ’ ‘ एता. ’ ‘ स्वराजः ’ स्वयमेव दीपमाना-
‘ आपः ’ । ता यत् स्यन्दन्त इति । ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ ताः ’ मरीचयः ‘ स्यन्दन्त इव ’ प्रवहन्तीव ।
‘ इव ’—शब्दः उपमायै साध्यात् प्रवहण्याभावात् । यथा जलसङ्घा उपबुधपरिभावेन वर्तन्ते, तद्वदेता मरीचयः
‘ अन्योऽन्यस्याः ’ मरीचै. ‘ श्रियै ’ शोभायै ‘ अतिष्ठमानाः ’ स्थातुमसहिष्णवः ‘ उत्तराधरा इव भवन्त्यः ’
‘ यन्ति ’ गच्छन्ति । अतो जलसाम्यादप्येन परिगणनमित्यर्थः । मरीचीनां ग्रहण स्वाराज्यहेतुत्वेन प्रशंसति-
स्वाराज्यमिति । एतो ‘ मरीचयः ’ स्वराज आपः ॥ २१ ॥

ता वाऽएताः । सप्तदशापः सुम्भरति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ-
स्तस्मात्सप्तदशापः सुम्भरति ॥ २२ ॥

षोडश ताऽआपो याऽअभिजुहोति । षोडशाहुतीर्जुहोति ता द्वात्रिंश-
शद्वीपु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च ताश्चतुस्त्रिंशद्वयस्त्रिंश-
शदे देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशस्तुदेनं प्रजापतिं करोति ॥ २३ ॥

(त्व) अथ यद्वत्वा हुत्वा गृह्णाति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणेवेतदाज्येन
स्पृत्वा स्पृत्वा स्वीकृत्य गृह्णाति ॥ २४ ॥

(त्व) अथ यत्सारस्वतीषु न जुहोति । व्याग्रे सारस्वती वृज्रऽआज्यं
नेद्वज्रेणाज्येन व्याचर्ष्य दिनसान्नीतिं तस्मात्सारस्वतीषु न जुहोति ॥ २५ ॥

ता वाऽएताः सप्तदशापः सुम्भरति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तस्मात्सप्तदशापः
सुम्भरति ॥ २२ ॥

षोडश ता आपो—या अभिजुहोति । षोडशाहुतीर्जुहोति । ता द्वात्रिंशत् । द्वीपु न जुहोति—
सारस्वतीषु च मरीचिषु च । ताश्चतुस्त्रिंशद् । त्रयस्त्रिंशद् देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तदेनं प्रजा-
पतिं करोति ॥ २३ ॥

अथ यद्वत्वा-हुत्वा गृह्णाति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रेणेवेतदाज्येन स्पृत्वा स्पृत्वा स्वीकृत्य
गृह्णाति ॥ २४ ॥

अथ यत्-सारस्वतीषु न जुहोति । व्याग्रे सारस्वती । वज्र आज्यम् । नेद्वज्रेणाज्येन वानं दिनसा-
नीति । तस्माद् सारस्वतीषु न जुहोति ॥ २५ ॥

सम्भृतानामपि सप्तदशसङ्ख्यां प्रजापत्यश्रमना स्मृति—ता वा एताः सप्तदशेति । प्रजापतेः सप्तदशा-
प्राणकम् (श. प. ५ । १ । २ । ११ । माथे) ॥ २२ ॥

अधोक्तानां सारस्वतीप्रवृत्तिमरीच्यन्तानामपामाहुतीनां च सङ्ख्यां तमस्य प्रजापत्यश्रमना प्रशंसति—षोडश
ता आप इति । ' याः ' ' अज्यः ' अभिलक्ष्य जुहोति, ' ताः ' ' षोडश ' अधोद्वयस्य विभक्ते षोडशसङ्ख्याकाः
मवन्ति; आहुतयोऽपि षोडश; आहुतिविः श्रिताः सारस्वती मरीच्य इति द्वयः; ताः सम्भूय चतुस्त्रिंशद्
सप्तदशेति । अत्र चतुस्त्रिंशसङ्ख्याया चतुस्त्रिंशदेवतात्मकं प्रजापतिमेव हृतवान् मवतीति तत्करण
प्रशस्तमि-पर्यः ॥ २३ ॥

होमपूर्वकं मह्यं प्रशंसति—अथ यद्वत्वा हुत्वेति । आज्यस्य वज्रा मयज्वभुनिः प्रागुदाहता (श. प.
१ । ५ । १ । ४ ।) वज्ररूपेण ' आज्येन ' ' स्पृत्वा स्पृत्वा ' हित्वा हिंति-वा, ततः ' मरीच्य ' स्वाधीनं कृत्वा
गृह्णानो मवेत् । यथा लोके राजादिः प्रवचं शत्रुप्रभृति जनं प्रवचं वाचिवा पथाम् स्वार्थिनं करोति,
तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

सारस्वतीषु मरीचिषु च होमप्राये कस्यामाह—अथ यदिति । सारस्वत्या वाक्वात् वाचो वज्रेण हिता मा
भूदिति न होतव्यम् ॥ २५ ॥

(त्व) अथ यन्मुरीचिषु न जुहोति । नेदुनद्धैवेतामाहुतिं जुह्वानीति तस्मान्मुरीचिषु न जुहोति ॥ २६ ॥

ताः सार्धमौदुम्बरे पात्रे समवनयति । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता-
मिति रसवती रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवेतदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय
वन्वाना इति तत्परोऽक्षं क्षत्रं यजमानायाशिपमाशास्ते यदाह महि क्षत्रं
क्षत्रियाय वन्वाना इति ॥ २७ ॥

ता अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्यथ सादयति । (त्व) अनाधृष्टाः सीदत
सहोजस इत्युनाधृष्टाः सीदत उक्षोभिरित्येवेतदाह सहोजस इति उषीर्या
इत्येवेतदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय वधतीरिति तत्पत्यक्षं क्षत्रं यजमानाया-
शिपमाशास्ते यदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय वधतीरिति ॥ २८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५ । ३ । १ ॥ (३ । ४)

अथ यन्मुरीचिषु न जुहोति । नेदुनद्धैवेतामाहुतिं जुह्वानीति । तस्मान्मुरीचिषु न जुहोति ॥ २६ ॥
ताः सार्धमौदुम्बरे पात्रे समवनयति—“ मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ” इति । रसवती
रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवेतदाह । “ महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः ”—इति । तत् परोऽक्षं क्षत्रं
यजमानायाशिपमाशास्ते यदाह—महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वाना इति ॥ २७ ॥

ता अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्यथ सादयति—“ अनाधृष्टाः सीदत सहोजसः ”—इति ।

अथ यन्मुरीचिषिषि । मुरीचिष्वपि ‘ अवद्धा ’ अत्यन्ते तासां होमाधिकरणत्वात्सम्भवात् होतव्यमित्यर्थः ।
‘ नेत् ’ इति निपातः परिमये (निरु. १।१।१५) ‘ जुह्वानि ’ इत्यनेन सम्बन्धते ॥ २६ ॥
विषये—ताः सार्धमिति । ‘ ताः ’ विहिताः, पृथक् पृथक् पात्रे गृहीताः आपः ‘ सार्धं ’ सम्भूय एक-
रितम् ‘ पात्रे ’ ‘ समवनयति ’ आसिद्धेदित्यर्थः । ‘ मधुमती ’ मधुररसवत्य्, आपः ‘ मधुमतीभिः ’ अग्नि-
‘ पृच्यन्ताम् ’ । ‘ पृची सम्पर्कः ’ (चा. पा. ६. आ. १. १) सम्पृच्यन्ताम् । ता विशिनष्टि—‘ महि ’ महत् ‘ क्षत्र-
बल क्षत्रियकुल वा ‘ क्षत्रियाय ’ यजमानाय ‘ वन्वानाः ’ दध्नु यजमानाः कामयमाना इति । मन्त्रमनु-
व्याचष्टे—मधुमतीरित्यादि । ‘ महि क्षत्र क्षत्रियाय वन्वानाः ’—इति यदाह, ‘ तत् ’ तेन ‘ यजमानाय ’ ‘ परोक्ष ’
‘ क्षत्रम् ’ आश्रयमनमादासितवान् मन्त्रतीति योजयाम् । ‘ क्षत्रियाय ’ इति सास्तव्याभिधानाद् ‘ वन्वानाः ’ इति
याचनाभिधानाद्वा, आशिषः परोक्षवित्यर्थः ॥ २७ ॥

संसृष्टानामपि मैत्रावरुणधिष्यथस्य पुरोदेशे सादनं सम्पन्नकं विषये—ता अग्रेणेति । हे आपः ।

तं वै माध्यन्दिने सुवनेऽभिषिञ्चति । (त्ये) एष वै प्रजापतिर्ध्रु एष यज्ञ-
स्तापुते अस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं
मध्यतुऽ एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतुः सुवति ॥ १ ॥

(त्यु) अगृहीते माहेन्द्रे । (न्द्र) एष वाऽ इन्द्रस्य निष्केवल्पो ग्रहो बुन्मा-
हेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्पमेव स्तोत्रं निष्केवल्पथं शस्त्रमिन्द्रो वै अश्वमा-
नस्तुदेनथं स्वऽपुवायुतनेऽभिषिञ्चति तस्मादगृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

अनाधृष्टाः सीदत रक्षोभिरत्येवैतदाह । सहोजस इति—सर्वीया इत्येवैतदाह । “महि क्षत्रं क्षत्रियाय
दधतीः” —(वा. सं. १०।४) इति । तत् मत्पतं सत्रं यजमानायाशिपमाशास्ते—यदाह—महि
क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीरिति ॥ २८ ॥

अथ अभिषेकः :

तं वै माध्यन्दिने सुवनेऽभिषिञ्चति । एष वै प्रजापतिः—य एष यज्ञस्तापते । अस्मादिमाः प्रजाः
प्रजाताः । एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते । तदेनं मध्यतु एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति, मध्यतुः सुवति ॥ १ ॥

अगृहीते माहेन्द्रे । एष वाऽ इन्द्रस्य निष्केवल्पो ग्रहः—बुन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्निष्केवल्पमेव
स्तोत्रम्—निष्केवल्पं शस्त्रम् । इन्द्रो वै यजमानः । तदेनं स्वऽपुवायुतनेऽभिषिञ्चति । तस्माद-
गृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

‘अनाधृष्टाः’ रक्षोभिरवाहिताः, ‘सहोजस’ ओजस्त यजेन सहिताः, सर्वीया ‘सीदत’ उपविशत । ‘महि’
महान्, ‘क्षत्रं’ यज्ञं क्षत्रियाय वा, ‘क्षत्रियाय’ ‘दधतीः’ दधन्, धारयन्त्यः, प्रददन्त्य इति । मन्त्रं
व्याप्यते—अनाधृष्टा इति ।

‘दधतीः’ इति प्रधानस्य साक्षादुक्तेः प्रत्यक्षरमाशिवः, ‘सीदत’—इति वाचस्पत्युक्तप्रयोगेति
वेदितव्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यमिश्रिणे माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशततपस्तत्रगभाष्ये

पञ्चमकाण्डे तृतीयाऽध्याये चतुर्थं ब्रह्मणम् ॥ (१-१-४) ॥

पञ्चमे ब्रह्मणे यजमानाभिषेकः, तत्रत्या धर्माश्च विधीरन्ते । तत्र यजमानाभिषेके सकाळं विधेयं—तं वै
माध्यन्दिन इति । माध्यन्दिनसवने क्षिपमाणमभिषेकं प्रशंसति—एष वै प्रजापतिरिति । माध्यन्दिनसवने
क्षिपमाणेनाभिषेकेण ‘एने’ यजमानं ‘अधतः एव’ यज्ञरूपप्रजापतिमध्ये एव निहितवन् मरति । ‘अधतः’
मध्ये ‘सुवति’ प्रेरयति, अपवर्तुतिपर्यः ॥ १ ॥

काजितोषं विधेयं—अगृहीत (का. श्री. सू. ११।१२१) इति । ‘माहेन्द्रे’ महे ‘अगृहीते’ सोम-
रतेनागृहीते, मत्त्वतायन्ते इत्यर्थः । माहेन्द्रमगृह्यत् इति यजमानाभिषेके शान्तनविधानकृतेन प्रशंसति—एष
वा इन्द्रस्येति । इदे प्रदमाणाये व्याह्वानम् (श. प. १।१।३।४ या.) ॥ २ ॥

(न्द्रेऽग्रे) अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । (१९) शार्दूलचर्मोपस्तृ-
णाति सोमस्य त्विपिरसीति यत्र वै सोमऽइन्द्रमत्यपवत स यचतः शार्दूलः
समुभवत्तेन सोमस्य त्विपिस्तुस्मादाह सोमस्य त्विपिरसीति त्वेव मे
त्विपिर्भूयादिति शार्दूलत्विपिमेवास्मिन्नेतदुपाति तस्मादाह त्वेव मे
त्विपिर्भूयादिति ॥ ३ ॥

(त्य) अथ पार्थानि जुहोति । पृथी इ वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभि-
पिपिञ्चे सोऽकामयत सर्वमन्त्राद्यमुवरुन्धीयेति तस्माऽएतान्यजुह्वुः सुऽ
इदं१९ सर्वमन्त्राद्यमुवरुन्धीयेति इ स्मास्माऽआरण्यान्पशून्भिह्वयन्त्यसावेहि

अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं शार्दूलचर्मोपस्तृणाति—“ सोमस्य त्विपिरसि ”—इति । यत्र वै
सोम इन्द्रमत्यपवत—स यचतः शार्दूलः समुभवत्—तेन सोमस्य त्विपिः । तस्मादाह—सोमस्य त्विपि-
सीति । “ त्वेव मे त्विपिर्भूयात् ”—इति । शार्दूलत्विपिमेवास्मिन्नेतदुपाति । तस्मादाह—
त्वेव मे त्विपिर्भूयादिति ॥ ३ ॥

अथ पार्थानि जुहोति । पृथी इ वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिपिपिञ्चे । सोऽकामयत—सर्वमन्त्राद्य-

अथ यदुक्तं ब्राह्मणेन—“ मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्ताद्विदधाति अनापृष्टाः सीदतेति, पात्राणि च तूष्णीं
पात्राद्योन्मरनेषमोवददाध्वयान्यभिषेकाय ”—(का. श्रौ. सू. ११।१।८) इति । “ मरुदतीयान्ते पात्राणि
विषेण व्याघ्रचर्मस्तृणाति सोमस्य त्विपिरसि, अपरेऽन्ते सीसं विदधाति, पार्थानामग्रे स्वाहेति वद् जुहोति
अतिमन्त्रम् ”—इति च । (का. श्रौ. सू. ११।१।११—१२४) ॥

तद्विद क्रमेण विंशत्युन्मरचर्मास्तारण समन्त्रक विषते—अग्रेणेति । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पूर्वमाग्रे व्याघ्र-
चर्मस्तृणीभ्याम् । हे चर्मन् ! “ सोमस्य ” “ त्विपिः ” दीप्तिः “ अस्ति ” । “ त्वेव ” यथा तव दीप्तिरस्ति, तथा
‘ मे ’ मम ‘ त्विपिः ’ दीप्तिः ‘ भूशम् ’ अस्तिविति ।

शार्दूलस्य सोमविशिवमरुपायिकमुन्मरेतोपपादयति—यत्र वै सोम इति । पूर्वमिन्द्रेण पीषमानः, सोमः तम्
‘ अत्यपवत ’ शरीरादयो निरागच्छत । ॥ सोमो यदा अत्यपवत, ततः सोऽतिपवितः सोमः शार्दूलः सम्भूत-
वान् । “ तस्मात् ” शार्दूलस्य सोमकार्यत्वात्—तदीयत्ववः सोमत्वित्वात् । “ त्वेव मे ”—इति मन्त्रपाठस्य
तात्पर्यमाह—त्वमेव म इति । “ एतत् ” एतेन मन्त्रपाठकृतेन “ अस्मिन् ” यजमाने शार्दूलदीप्तिमेव निक्षिप्त-
वान् भवति ॥ ३ ॥

अयामिषेकस्य पुरस्तात् पश्चाच्च क्रियमाणान् पार्थहोमान् विषते—अथ पार्थानि१ति । “ पार्थानि ” पृथिना-
ऽजुष्टितानि । एतेषां पृथिसम्बन्धं दर्शयति—पृथी इति । “ वैन्यः ” वेनो नाम राजा, तस्य पुत्रः ‘ पृथी ’ नाम,

१—अथ मूले—‘ पृथी इ वै वैन्यः ’—इति पाठानुलङ्घ्य मन्त्रकारेण ‘ पृथी इति ’ इति प्रतीकमुपात्तम् । अथ पुराणप्रसिद्धेनैव-
पृथुराज्यवर्गो हि ‘ पृथिन् ’ इत्येव ‘ पृथि ’ शब्दो वा नास्ति इति । कतचित्प्राच्यकृतोः ‘ पृथिन्-पृथि ’ शब्दयोर्वैदिकग्रन्थेषु प्रयोगो
नश्ये । तत्र ‘ इ ’ इत्येव ‘ पृथि ’ शब्दस्य—‘ वाग्विष्येयमुनं पृथिव्यावतम् ’ (अ. १।१।११।१५) इत्येव ‘ पृथिवेयस्य यजमानम् ’

राजा त्वा पश्यतऽइति त्रयेदं सर्वमन्त्राद्यमवरुपं सर्वं ह वाऽअन्त्रा-
द्यमवरुद्धे यस्यैवं विदुषऽएतानि हूयन्ते ॥ ४ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वाद-
दश भवन्ति ॥ ५ ॥

पदपुरस्तादभिपेक्षस्य जुहोति पडुपरिष्ठात्तदेनं मध्यत एवेतस्य प्रजा-
पतेर्दधाति मध्यतः सुवति ॥ ६ ॥

स यानि पुरस्तादभिपेक्षस्य जुहोति । बृहस्पतिस्तेषामुत्तमो भवत्युय

मवरुन्धीयेति तस्माऽएतान्यजुहवुः । स इदं सर्वमन्त्राद्यमवरुद्धे । अपि ह स्मास्माऽआरण्यान्पशून्-
भिह्वयन्ति-अमावेहि राजा त्वा पश्यतऽइति । त्रयेदं सर्वमन्त्राद्यमवरुद्धे । सर्वं ह वाऽअन्त्राद्यमव-
रुद्धे-यस्यैवं विदुषऽएतानि हूयन्ते ॥ ४ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तस्माद् द्वादश भवन्ति ॥ ५ ॥

पद पुरस्तादभिपेक्षस्य जुहोति । पडुपरिष्ठात् । तदेनं मध्यत एवेतस्य प्रजापतेर्दधाति,
मध्यतः सुवति ॥ ६ ॥

स यानि पुरस्तादभिपेक्षस्य जुहोति-बृहस्पतिस्तेषामुत्तमो भवति । अयं यान्युपरिष्ठादभिपेक्षस्य

‘मनुष्याणां’ मध्ये ‘प्रथमः’ अभिविक्तः । ‘सर्वम् अन्त्राद्यम्’ ‘अवरुन्धीय’ स्वाधीनं कुर्यात् ‘इति’
कामयमानाय ‘तस्मै’ द्रव्ये ‘एतानि’ पार्थानि ‘अजुहवुः’ अभ्ययवः । तन्. ‘स’ ‘राजा’ ‘इदं सर्वमन्त्रा-
द्यम्’ ‘अवरुद्धे’ स्वाधीनं कृतवान् । सर्वान्नावरोचकत्वं दर्शयति-अपि ह स्मेति । ‘अपि’ खलु ‘अस्मै’
यजमानाय, तदर्थम्, ‘आरण्यान्’ अरण्ये मन्त्रान् ‘पशून्’ ‘अभिह्वयन्ति’ । किम् । इति । असाविति ।
तत्तन्मृगानाम्ः सम्युद्धपतस्य सामान्यनिर्देशः । हे पशो ! ‘एहि’ आगच्छ, अयं ‘राजा’ ‘त्वा’ त्वा
‘पश्यते’ मोक्षु पक्वं करिष्यति ‘इति’ । सीऽपि पशु. तद्वचः श्रुत्वा तत्समीपे स्वयमेवागच्छति । ‘तथा’
सति ग्राम्यारण्यमक्षगस्थ सर्वस्यावरोचकत्वं । विदुषोऽप्यतन्स्यापि अनुष्ठानुस्तत्कलमाह-सर्वं ह वा इति ॥ ४ ॥

एतेषां सङ्ख्या विधत्ते-तानि वै द्वादशेति । उक्ता सङ्ख्या संवत्सरस्य प्रशंसति-द्वादशेति ॥ ५ ॥

एतेषां हवनकालं विधत्ते-पठिति । द्वादशानां पदार्थानां मध्ये पूर्ववत्कस्यान्ते “बृहस्पतये स्वाहा”-इति

-इति भाष्यम्, किञ्च-“पृथो ॥४॥ वेत्य. सत्येषु = (१. ८. १९. १०. १) इत्यत्र “वेत्यस्य पुत्र. पृथेतस्यो रः ३. १०.” इति च
भाष्यम् । एव चेतन्मन्त्रद्वयमयेनाम्-“शुभिन्-“शुभि” सध्दं। वेदे वेन्दगात्रकी सिद्धिः । तथा च स्वप्नादकार-“पृथोति” प्रथो
छान्दसो वर्णव्यत्ययः ” इति शश्वमेव वदन्ति । एव विमये दियमाणेऽत्र मातये-“पृथो हेति” इति, ‘पृथो नाम’ इति प्रथो-
गस्तु-इत्यन्त ‘शुभिन्’ सध्दमिप्रत्यये, अयं ‘द्रव्ये’ इति चतुर्थ्यन्तपदप्रयोग इकारान्न ‘शुभि’ शब्दमिप्रत्यये त्यादिनि
मुचिरं विचिन्त्य अपालम्ब्य एव पाठो भाष्ये सखिनेऽस्तीति सप्तमेवं सुधीभिः । ‘पृथुर्द्वे ५’ इति मूल्यत्वेन लेखक-
प्रमाणम् ।

ग्रान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति ब्रह्म वै बृहस्पति-
रिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र एताभ्यामेवैनमेतद्वीर्याभ्यामुभयतः परिवृष्टं हति ॥ ७ ॥

स जुहोति । ग्रानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहेति तेजो वाऽ-
अग्निस्तेजसैवैनमेतदभिषिञ्चति सोमाय स्वाहेति क्षत्रं वै सोमः क्षत्रेणैवैन-
मेतदभिषिञ्चति सवित्रे स्वाहेति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत
एवैनमेतदभिषिञ्चति सुरस्वत्यै स्वाहेति व्याग्वै सुरस्वती वाचैवैनमेतद-
भिषिञ्चति पूष्णे स्वाहेति पशवो वै पूषा पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चति बृह-
स्पतये स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येतानि पुरस्ताद-
भिषेकस्य जुहोति तान्येतान्यग्निनामानीत्याचक्षते ॥ ८ ॥

(तेऽथ) अथ जुहोति । ग्रान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीन्द्राय स्वाहेति
वीर्यं वाऽइन्द्रो वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति घोषाय स्वाहेति वीर्यं वै घोषो

जुहोति—इन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । इन्द्रियं वीर्यम् । इन्द्र एताभ्यामेवैनमेतद्वी-
र्याभ्यामुभयतः परिवृष्टं हति ॥ ७ ॥

स जुहोति ग्रानि । पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति—“अग्नये स्वाहा”—इति । तेजो वाऽअग्निः ।
तेजसैवैनमेतदभिषिञ्चति । “सोमाय स्वाहा”—इति । क्षत्रं वै सोमः । क्षत्रेणैवैनमेतदभिषि-
ञ्चति । “सवित्रे स्वाहा”—इति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूत एवैनमेतदभिषि-
ञ्चति । “सुरस्वत्यै स्वाहा”—इति । व्याग्वै सुरस्वती । वाचैवैनमेतदभिषिञ्चति । “पूष्णे
स्वाहा”—इति । पशवो वै पूषा । पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चति । “बृहस्पतये स्वाहा”—इति ।
ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चति । एतानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । तान्येता-
न्यग्निनामानीत्याचक्षते ॥ ८ ॥

अथ जुहोति—ग्रान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति—“इन्द्राय स्वाहा”—इति । वीर्यं वाऽइन्द्रो ।
वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति । “शोकाय स्वाहा”—इति । वीर्यं वै शोकः । वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति ।

पठपठे, उचरषट्कत्पादौ “इन्द्राय स्वाहा”—इति । तयोश्चयोरर्धये अभिषेकेण यजमान ब्रह्मचर्यीर्वाभ्याम्
उभयतः संबद्धितान् भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अभिषेकस्य पुरस्तात् कर्त्तव्य होममन्त्रं मन्त्रान् विचचे—स जुहोतीति । “अग्नये स्वाहा”—इत्यादयो
मन्त्राः । तत्रैकैकमन्त्रं स्तौति—तेजो वा अग्निरित्यादिना । अर्घ्यवाद्वाचयेत् स्वष्टोऽर्घ्यः । सोमादिपदानां
देवतान्तरेषाचकत्वं न्युदस्यति—तान्येतान्यग्निनामानीति । ‘तानि’ तूवाणि पार्यानि ‘अग्निनामान्याचक्षते’,
प्रसवारिन इति शेषः ; अग्नेः सर्वदेवताभ्यक्तत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

अभिषेकस्योपरिकर्त्तव्य होममन्त्रमन्त्रं मन्त्रान् सार्यवाद् विचचे—अथ जुहोतीति । “इन्द्राय स्वाहा”

व्यीर्षेणैवैनमेतदभिपिञ्चति श्लोकाय स्वाहेति व्यीर्ष्य वै श्लोकां व्यीर्षेणैवैनमेतदभिपिञ्चत्युष्टं शाय स्वाहेति व्यीर्ष्य वाऽअष्टं शो व्यीर्षेणैवैनमेतदभिपिञ्चति भुगाय स्वाहेति व्यीर्ष्य वै भुगो व्यीर्षेणैवैनमेतदभिपिञ्चत्यर्ष्येण स्वाहेति तदेनमस्य सर्वस्वार्थमुणं करोत्येतान्युपरिष्ठादभिपेक्षस्य जुहोति तान्येतान्यादित्यनामानां नित्याचक्षते ॥ ९ ॥

(तेऽग्रे) अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । (म) अभिपेक्षनीयानि पात्राणि भवन्ति युत्रैता ऽआपोऽभिपेक्षनीया भवन्ति ॥ १० ॥

पालाशं भवति । तेन ब्राह्मणोऽभिपिञ्चति ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैनमेतदभिपिञ्चति ॥ ११ ॥

“अंशाय स्वाहा”-इति । व्यीर्ष्य वाऽअंशः । व्यीर्षेणैवैनमेतदभिपिञ्चति । “भगाय स्वाहा”-इति । व्यीर्ष्य वै भगः । व्यीर्षेणैवैनमेतदभिपिञ्चति । “अर्ष्येण स्वाहा”-(वा.मं. १.०.१५) इति । तदेनमस्य सर्वस्वार्थमुणं करोति । एतान्युपरिष्ठादभिपेक्षस्य जुहोति । तान्येतान्यादित्यनामानां नित्याचक्षते ॥ ९ ॥

अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यमभिपेक्षनीयानि पात्राणि भवन्ति-युत्रैता आपोऽभिपेक्षनीयानि भवन्ति ॥ १० ॥

पालाशं भवति । तेन ब्राह्मणोऽभिपिञ्चति । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मणैवैनमेतदभिपिञ्चति ॥ ११ ॥

इत्यादयो मन्त्राः । अत्रेन्द्रादयः पञ्च देवता अग्नि वीर्यात्मना स्तुताः । तदेनमस्य सर्वस्येति । अर्षमर्षव्य-होमेन ‘एनं’ यजमान ‘सर्वस्व’ ‘अर्षमर्गं’ निवन्तारमभिपिञ्चति कृतवान् भवतीत्यर्थः । इन्द्रादिषूदेवना-वाचकानां पदानां देवतानामावाचकत्वं व्युदस्यति-आदित्यनामानिति । इन्द्रादयः शम्भ आदित्यस्यैव मूर्तिभेदेनावरिषतस्य नामानि । पूर्वभगिवाचकैर्नामभिर्होमेन भूलोके यजमान निहितवान् भवति, अन्नं आदित्य-वाचकैर्नामभिर्होमेन स्वर्गलोकेऽवर्यापितवान् भवतीत्युभयार्थवादवाच्यतात्वर्थार्थः ॥ ९ ॥

अभिपेक्षनीयानां पात्राणामासादनप्रदेश विधत्ते-अग्रेणेति । सूत्रान्तु पूर्वमुदाहृतम् । अभिपेक्षनीयशब्दं निर्वक्ति-यत्रेति । ९५ तेषु ‘एताः’ विहिताः सप्तदश ‘आयः’ ‘अभिपेक्षनीयाः’ अभिपेक्षज्याः आसि-प्यमानाः ‘भवन्ति’ तानि अभिपेक्षनीयानीति ॥ १० ॥

तानि पात्राणि अभिपेक्षविशेषसहितानि क्रमेण विधत्ते-पालाशमिति । ‘पालाशम्’ पलाशशालानिमित्त-मेक पात्रम् । ‘तेन’ पात्रेण ‘ब्राह्मणः’ यजमानमभिपिञ्चति । पालाशेनैव ब्राह्मणकर्तृकयजमानाभिपेक्षकरणे कारणमाह-ब्रह्म वा इति । ‘पलाशः’ ‘ब्रह्म वै’ वृक्षेषु ब्राह्मणजातिः ॥ ११ ॥

(त्स्यौ) औदुम्बरं भवति । तेन स्वोऽभिपिञ्चत्यन्नं वाऽऽर्जुदुम्बरऽऊर्जं स्वं यावद्दे पुरुषस्य स्वं भवति नैव तावदज्ञनायति तेनोक्त्वं तस्मादौदुम्बरेण स्वोऽभिपिञ्चति ॥ १२ ॥

नैयप्रोषपादं भवति । तेन मित्र्यो राजन्योऽभिपिञ्चति पद्भिर्वै न्यप्रोषः प्रतिष्ठितो मित्रेण वै राजन्यः प्रतिष्ठितस्तुस्माद्वैयप्रोषपादेन मित्र्यो राजन्योऽभिपिञ्चति ॥ १३ ॥

(त्स्या) आश्वत्यं भवति । तेन वैश्योऽभिपिञ्चति स यदेवादोऽश्वत्ये तिष्ठत ऽङ्गो मरुतऽउपामन्त्रयत तस्मादाश्वत्येन वैश्योऽभिपिञ्चत्येतान्यभिपेचनीयानि पुत्राणि भवन्ति ॥ १४ ॥

(न्त्यु) अथ पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो वैष्णव्यायिति सोऽसावेव

औदुम्बरं भवति । तेन स्वोऽभिपिञ्चति । अन्नं वाऽऽर्जुदुम्बरः । ऊर्जं स्वम् । यावद्दे पुरुषस्य स्वं भवति नैव तावदज्ञनायति । तेनोक्त्वं स्वम् । तस्मादौदुम्बरेण स्वोऽभिपिञ्चति ॥ १२ ॥

नैयप्रोषपादं भवति । तेन मित्र्यो राजन्योऽभिपिञ्चति । पद्भिर्वै न्यप्रोषः प्रतिष्ठितः । मित्रेण वै राजन्यः प्रतिष्ठितः । तस्मान्नैयप्रोषपादेन मित्र्यो राजन्योऽभिपिञ्चति ॥ १३ ॥

आश्वत्यं भवति । तेन वैश्योऽभिपिञ्चति । स यदेवादोऽश्वत्ये तिष्ठत ऽङ्गो मरुतऽउपामन्त्रयत । तस्मादाश्वत्येन वैश्योऽभिपिञ्चति । एतान्यभिपेचनीयानि पुत्राणि भवन्ति ॥ १४ ॥

अथ पवित्रे करोति । “पवित्रे स्थो वैष्णव्यो”-इति । सोऽसावेव बन्धुः । तयोर्हिरण्यं भवति ।

औदुम्बरमिति । ‘ औदुम्बरम् ’ सदुम्बरमिति पात्र द्वितीयम् । ‘ तेन ’ पात्रेण ‘ स्वः ’ ज्ञातिः आत्मा अभिषेकं कुर्यात् । तत्रोपर्यति दर्शयति-अन्नं वा इति । उदुम्बरस्याजसाधनत्वात् तदुक्तम् । अन्नमेव पुरुषस्य ‘ स्वः ’ धनं यतः, अतोऽस्य ‘ पुरुषस्य यावत् स्वं भवति ’ ‘ तावत् ’ ‘ न एव अज्ञनायति ’ क्षुधितो न भवतीत्यर्थः, धनस्य विद्यमानत्वात् । अतोऽस्य स्वत्वादन्नसत्त्वेनैवौदुम्बरपात्रेण ‘ स्वः ’ ज्ञातिर्ज्ञाता एवाभिपिञ्चेत् ॥ १२ ॥

नैयप्रोषपादमिति । तृतीय ‘ नैयप्रोषपादम् ’ । न्यप्रोषो नाम बटः, तस्य पादः शाखापर्योहः, तेन निर्मितं नैयप्रोषपादम् । ‘ तेन ’ ‘ मित्र्यः ’ सखिकर्मणि साधुः सखा ‘ राजन्यः ’ अभिपिञ्चेत् । तत्र हेतु-माह-पद्भिरिति । न्यप्रोषस्य पादैरेव प्रतिष्ठा द्यते, राजानि हितोपदेशकैर्ययैः सखिभिः प्रतिष्ठितो भवति, नान्यथा; अतस्तेन पात्रेण ‘ मित्रकर्तृकमभिषेककरणं युक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

आश्वत्यमिति । चतुर्थम् ‘ आश्वत्यम् ’ अश्वत्यनिर्मितम्, तेन ‘ वैश्यः ’ अभिपिञ्चेत् । अश्वत्यस्य वैश्यसम्बन्धं दर्शयति-स यदेवेति । व्याख्यातम् । विदूषाणां मरुतामश्वत्येऽवस्थावादैरस्य तत्सम्बन्धः ॥ १४ ॥

अथ पवित्रकरणं विधत्ते-अथ पवित्रे ईति । ‘ हे पवित्रे ! ’ ‘ वैष्णव्यो ’ दिव्युर्गन्धः, तत्सम्बन्धिन्यो

बन्धुस्तयोर्द्विरण्यं प्रवयति त्वाभ्यामेता ऽअभिषेचनीया ऽअप ऽउत्पुनाति
तद्यद्विरण्यं प्रवयत्यमृतमायुर्द्विरण्यं तदास्वमृतमायुर्दधाति तस्माद्विरण्यं
प्रवयति ॥ १५ ॥

त ऽउत्पुनाति । सवितुर्व्यः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
रश्मिभिर्इति सोऽसावेव बन्धुः । अनिमृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजा ऽइत्युना-
धृष्टा स्य रक्षोभिरित्येवैतदाह यदाहानिमृष्टमसीति वाचो बन्धुरिति आवष्टे
प्राणेष्वपो भवन्ति तावद्वाचा वदति तस्मादाह वाचो बन्धुरिति ॥ १६ ॥

ताभ्यामेता अभिषेचनीया अप उत्पुनाति । तद्यद्विरण्यं प्रवयति । अमृतमायुर्द्विरण्यम् । तदास्व-
मृतमायुर्दधाति । तस्माद्विरण्यं प्रवयति ॥ १५ ॥

स उत्पुनाति—“ सवितुर्व्यः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ”
इति । सोऽसावेव बन्धुः । “ अनिमृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः ”—इति । अनाधृष्टा
स्य रक्षोभिरित्येवैतदाह—यदाह अनिमृष्टमसीति । वाचो बन्धुरिति । आवष्टे प्राणेष्वपो भवन्ति—
तावद्वाचा वदति । तस्मादाह वाचो बन्धुरिति ॥ १६ ॥

दर्शनाद्यो ‘ रश्मिः ’ प्रवयः, इति मन्त्रस्यार्थः । दर्शनाद्योर्विष्णुमन्त्रव्यतिपादकमर्थवादवाक्यमनिदिष्टाति—
सोऽसावेव बन्धुरिति । ‘ बन्धुः ’ वाक्यशेषः । ‘ अमौ ’ विप्रकृष्टः । प्रथमकाण्डे पवित्रकरणसमये समा-
घातः (श. प. १ । १ । १ । १) । तत्र देवमाग्नानाम्—“ पवित्रे रथो वैष्णवाविति, पत्नौ वै विष्णुर्यज्ञिये
स्य शय्येवैतदाह ” इत्यादिना ॥

तयोर्दर्मयोर्द्विरण्यमयं विषत्ते—तयोरिति । दर्मयोर्मनयोरिति सप्तमी । तत्र ‘ हिरण्यं ’ ‘ प्रवयति ’ ।
“ वेत् तन्नुमन्ताते ” (धा. पा. म्वा. प. १०३१) सप्रक्षीयादित्यर्थः विषत्ते—ताभ्यामिति । तच्छब्देन
द्विरण्ययोर्ते पवित्रे लक्ष्येते, ‘ ताभ्याम् ’ ‘ एताः ’ उक्ताः ‘ अपः उत्पुनीयान् ’ । द्विरण्यमयमनूय प्रशसति—
तद्यद्विरण्यमिति । अमृतमिति । ‘ आयुः ’ अश्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

रायवतमनूय मन्त्र विषत्ते—स उत्पुनातीति । “ सवितुर्व्यः ” इति मन्त्रस्य पूर्वमागो व्याख्यातः ।
हे उदत ! ‘ अनिमृष्टम् ’, ‘ अरव पात्रे ’ (धा. पा. तु. प. ४) यवादिबद्धवह्निमयोगेऽपि न नितरां मृष्ट,
न विनश्यतीति यावत्; रक्षोभिर्वा न बाधितं भवतीत्यर्थः । ‘ वाचो बन्धुः ’ वाङ्मनवद्वारस्य कारणम् । ‘ तपोजाः ’
“ तप सन्तापे ” (धा. पा. म्वा. प. १०१०) तप शब्देनाग्निरूपते, तस्माज्जातः । ‘ सोमस्य ’ ‘ दात्र ’
दानसाधनमभवति । उदकसम्बन्धदेव सोमसन्निधत्तिः; तादृशो रश्म एव दृश्यते. अतः सोमस्य दानसाधनभूता
मवन । स्वाहाकारेण पूताः स्य । अथ स्वाहाशब्देन न होमार्थः; मन्त्रान्ते पाठमावात् । ‘ राजव्यः ’ राजानं सुरते
जनयन्तीति राजस्वः राजोत्पादका इत्यर्थः ॥

तपोजा ऽडुति । (त्य) अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादधुमभ्रादृष्टिरेवेर्वा-
ऽएता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति ॥ १७ ॥

सोमस्य दात्रमसीति । यदा वाऽएनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति
तस्मादाह सोमस्य दात्रमसीति स्वाहा राजस्व ऽडुति तदेनाः स्वाहाकारेण-
वोत्पुनाति ॥ १८ ॥

सा ऽएतेषु पात्रेषु व्यानयति । सधमादो द्युम्निनीराप ऽएता ऽइत्युनति-
मानिन्य ऽडुत्येवैतदाह यडाह सधमाद इति द्युम्निनीराप ऽएताऽडुति र्वीर्व-
वत्य ऽडुत्येवैतदाहानाधृष्टा ऽअपस्यो न्वसाना ऽइत्युनाधृष्टा स्थ उक्षोभि-

तपोजा इति । अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादधुम, अभ्रादृष्टिः । अग्नेर्वाऽएता जायन्ते । तस्मादाह-
तपोजा इति ॥ १७ ॥

“सोमस्य दात्रमसि”-इति । यदा वाऽएनमेताभिरभिषुण्वन्ति-अथाहुतिर्भवति । तस्मादाह-
सोमस्य दात्रमसीति । “स्वाहा राजस्वः”-(वा. सं. १०।६) इति । तदेनाः स्वाहाकारेण-
वोत्पुनाति ॥ १८ ॥

सा एतेषु पात्रेषु व्यानयति-“सधमादो द्युम्निनीराप एताः”-इति । अनतिमानिन्य इत्येव-

मन्त्रभागशोऽन्यस्य ऽश्वत्थाम्यन् सवितुर्वै इति मन्त्रभागस्य प्रथमकाण्डे उत्पन्नसमये तस्मात्तत्तमर्चनाद-
भाह्वगमनिदिशति-सोऽसाविति । तत्र शेषमाम्नातम्-“सवितुर्वै प्रसव उत्पुनाम्यष्टिरेण पवित्रेण सूर्यस्य
रदिमभिरिति, सतिता वै देवानां प्रमविता तत्तवितुप्रसूत एवेतदुत्पुनाम्यष्टिरेण पवित्रेणति, योवा अयं पश्य
पथोऽच्छिद्र पवित्रमेतेनैतदाह सूर्यस्य रदिमभिरिति, एते वा उत्पवितारो यत्सूर्यस्य रदमय, तस्मादाह सूर्यस्य
रदिमभिरिति ” (श. प. १ । १।३।१) इति । अनिभृष्टमसीति । सामान्यविबभूवेकवचनत्वेन प्रयुक्तम् ।
अथा बह्वचने बहुवचनान्ततया व्याचष्टे-अनाधृष्टाः स्येति । अथा वाच्यभुत्वमुपशदपति-यावद्वै प्राणोच्छिन्ति ।
‘प्राणेभ्यः’ सुखनामिकादिभ्यो वाच्यत्वात् सद्भावः, तावत् पुरुषा वाच वदति, तदिरहे शुष्का निहा शम्भानुचार-
वितु ॥ शक्रोतीत्यर्थः ॥

तपोजा इति । अथा परम्परया अग्निजनकत्वं दर्शयति-अग्नेर्वै इति ॥

सोमदानसाधनत्वमुदकस्य निरूपयति-यदा वा एनमिति । ‘यदा’ यस्मिन् काठे ‘एन’ सोमस्य
‘एतामि. ’ अग्निः ‘अभिषुण्वन्ति’ अभिषव कुर्वन्ति, अप्यर्थवः । ‘अय’ अभिषवान्तत्वं ‘माहुति-
र्भवति’ ॥ १९-१८ ॥

विधत्ते-सा एतोच्चिन्ति । ‘एतेभ्यः’ अभिषेचनायेभ्यः ‘पात्रेभ्यः’ ‘एता. ’ उक्ता. ‘अय. ’ ‘व्यानयति’
वासिधेदित्यर्थः । ‘सधमादः’ सह यावन्तीति सधमादः, परस्परमनतिमानिन्य इत्यर्थः । “सधमादस्यपो-

प्रित्येवैतदाह यदाह्वानाधृष्टाऽअपस्यो वृत्तानाऽइति पुस्त्यासु चक्रे वृरुणः
सधस्थमिति विज्ञो वै पुस्त्या विक्षु चक्रे वृरुणः प्रतिष्ठाप्रित्येवैतदा-
हापाथं शिशुर्मातृतमास्वन्तरित्यपां वाऽएष शिशुर्भवति यो राजसूयेन
यजते तस्मादाहापाथं शिशुर्मातृतमास्वन्तरिति ॥ १९ ॥

(त्पु) अयेनं व्यासाथं सि परिधापयति । तत्ताप्यमिति व्यासो भवति
तस्मिन्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्पृतानि भवन्ति तदेनं परिधापयति क्षत्र-
स्योत्वमसीति तद्यदेव क्षत्रस्योत्वम् ततऽ एवेनमेतज्जनयति ॥ २० ॥

तदाह-यदाह-सधमाद् इति । युञ्जिनीराप एताः इति । वीर्यवत्प इत्येवंतदाह । “अनाधृष्टा
अपस्यो वृत्तानाः”-इति । अनाधृष्टा स्य रक्षोभिरित्येवंतदाह-यदाह अनाधृष्टा अपस्यो वृत्ताना
इति । “पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थम्”-इति । विज्ञो वै पुस्त्या । विक्षु चक्रे वरुणः प्रतिष्ठा-
प्रित्येवैतदाह । “अपां शिशुर्मातृतमास्वन्नः”-(वा. मं १०।७) इति । अपां वाऽएष शिशुर्भ-
वति-यो राजसूयेन यजते तस्मादाह-अपां शिशुर्मातृतमास्वन्तरिति ॥ १९ ॥

अयेनं वामांसि परिधापयति । तत् ताप्यमिति वामो भवति । तस्मिन् सर्वाणि यज्ञरूपाणि
निष्पृतानि भवन्ति । तदेनं परिधापयति-“क्षत्रस्योत्वमसि”-इति । तद्यदेव क्षत्रस्योत्वम्-
तत एवेनमेतज्जनयति ॥ २० ॥

दृष्टवति” (पा. सू. ६।३।९६) इति सहस्र सप्तदशः । ‘युञ्जिनी’ वीर्यवत्प. ‘एता आर.’ । ‘रक्षोभिः’
‘अनाधृष्टाः’ अनभिभूता, ‘अपस्य’ अप इति कर्मनाम (निघ. २।१।११) राजसूयाख्यं कर्म इच्छन्त्यः,
‘वृत्ताना’ ‘वस आन्तादने’ (धा पा. अदा. या. १३) आन्तादपस्यो वा अप, सन्तीति शेष । तासु
अतिशयेन मातृभूतानु ‘पम्यासु’ ‘पम्या’ इति गृह्णाम (निघ. ३।४।११) गृह्णाग्नितान्मभ्यु ‘अन्त.’
मये ‘सधस्थ’ सहस्रान्नं ‘प्रतिष्ठाप्त’, ‘अथ शिशु’ वरुण, राजसूयेऽङ्गरभिरित्येव तज्जस्यन्मुच्यते । तया-
विज्ञो वरुण. ‘चक्रे’ कृतवानिति । यदा, ‘पस्त्यासु’ गृह्णाग्नितानु ‘विक्षु’ प्रजान्विति व्याख्येयम् । मन्त्रं
प्रतिप्रादमन्त्र्य ताप्यपुरस्सरं व्याचष्टे-अनन्तिमनिन्य इति ॥ १९ ॥

विधत्ते अयेनं वामांसि । ‘एन’ यजमान ‘वामांसि’ ताप्यपाण्डुवाधिवसोऽग्नीषाणि परिधापयेदिति
सामान्यविधिः । तत्ताप्यार्थक्यनपुरस्सरं विधत्ते-तत्ताप्यमिति । ‘तन्’ तत्र, तेषु प्रथमं ‘ताप्यमिति’
वासः न त्वन्यत् कम्बलादिकमित्यर्थः । अन् एव कान्तापन -“ताप्यं परिधापयति, क्षीमं, त्रिपाण वा, घृतो-
न्नमेके- (का. श्री. सू. १५ । १२७ । १३०)-इति । तृणानामौषधिविशेषः, तत्तन्नुनिर्मितम्, क्षीमं
वन्न ताप्यम् त्रि- कृत्वः पातितम् त्रिपाणम्, ‘घृतोन्नम्’ ‘उन्नी’ ऊर्ध्वम् (धातु. ६. प. २०) घृतसिक्तमिति
‘एके आचार्या वदन्ति ॥ तत्र कश्चिद्विशेषं विवचे-तस्मिन्सर्वाणीति । ‘यज्ञरूपाणि’ जुह्वयसादीनि
‘सर्वाणि’ तस्मिन् ‘स्यूतानि’ भवेयुः । ताप्यस्य परिधाने मन्त्रं विधत्ते-क्षत्रस्येति । हे ताप्य ! ‘क्षत्रस्य’ राज्ञो

(त्पु) अयैनं पाण्डूवं परिधापयति । क्षत्रस्य जराय्वसीति तद्यदेव
क्षत्रस्य जरायु ततऽ एवैनमेतज्जनयति ॥ २१ ॥

(त्पु) अयाधीवासं प्रतिमुञ्चति । क्षत्रस्य योनिरसीति तद्येव क्षत्रस्य
योनिस्तस्याऽ एवैनमेतज्जनयति ॥ २२ ॥

(त्पु) अयोष्णीषं संहृत्य पुरस्ताद्वगूहति क्षत्रस्य नाभिरसीति
तद्येव क्षत्रस्य नाभिस्तुामेवास्मिन्नेतद्वधाति ॥ २३ ॥

अयैनं पाण्डूवं परिधापयति—“ क्षत्रस्य जराय्वसि ”—इति । तद्यदेव क्षत्रस्य जरायु—तत
एवैनमेतज्जनयति ॥ २१ ॥

अयाधीवासं प्रतिमुञ्चति—“ क्षत्रस्य योनिरसि ”—इति । तद्येव क्षत्रस्य योनिः—तस्या
एवैनमेतज्जनयति ॥ २२ ॥

अयोष्णीषं संहृत्य पुरस्ताद्वगूहति—“ क्षत्रस्य नाभिरसि ”—इति । तद्येव क्षत्रस्य नाभि-
तामेवास्मिन्नेतद्वधाति ॥ २३ ॥

यजमानस्य गर्भत्वेनोपचर्यमाणस्य ‘ उल्बम् ’ अवरगम् ‘ अस्ति ’ “ उल्बाहृत्तो गर्भम् ” इति छन्दोग आमनन्ति ।
उल्बत्वं साधयति—तद्यदेवेति । ‘ यद् उल्ब ’ तस्मादेव ‘ एन ’ यजमानम् ‘ एतन् ’ एतेन तार्षपरिधापनेन
उत्पादितवान् प्रवति ॥ २० ॥

विषत्वे—अयैनमेति । ‘ पाण्डूकम् ’ पाण्डुरम्, श्वेत कम्बज परिधापयेन्, तार्षम्योपरि प्राहृणुमादित्यर्थः
‘ पाण्डूकम् ’—शब्दार्थ उक्तः । तदिदं पाण्डुरं द्वितीयम्; त्वेत पाण्डुरमित्याचक्षते । हे पाण्डुर-कम्बज ! ‘ क्षत्रस्य ’
पूर्वोक्तविशेषणम् ‘ जरायु ’ जरायुस्थानीयम् ‘ अस्ति ’—इति । ‘ एतेन ’ पाण्डुरपरिधापनेन । ‘ तत ’
जरायो ॥ २१ ॥

विषत्वे—अयाधीवासासिनि । अत्र उपरि वसनीयमाश्रयदनीयं वक्षन् ‘ अधीवासात्, ’ तन् प्रतिमुञ्चन् ।
तार्षमुत्तराया पाण्डुरमुत्तरिभ्यदाधाय, ‘ अधीवासात् ’ कञ्जुकादिकम्, उपरि प्रतिमुञ्चेदित्यर्थः । हे वक्ष !
‘ क्षत्रस्य ’ ‘ योनिः ’ योनिस्तानीयम् ‘ अस्ति ’ इति । गर्भरूपयजमानस्य एतानि त्रीणि वक्षाणि उल्ब-जरायु-
योनिरूपत्वेन प्रशस्तानीति समुद्दिष्टव्यम् ॥ २२ ॥

उष्णीषवेष्टन विषत्वे—अयोष्णीषमिति । ‘ उष्णीषं संहृत्य ’ निर्वीतरूपेण कण्ठेऽवसज्य ‘ पुरस्तात् ’
पूर्वभागे नाभिदेशे ‘ अवगूहति ’ उष्णीषान्तं नीविगूहने प्रथयेदित्यर्थः । तन्मन्त्रस्यापमर्शः—‘ क्षत्रस्य ’ ‘ नाभि ’
नाभिस्थानीयम् ‘ अस्ति ’ इति ॥ २३ ॥

तद्धेके । समन्तं परिवेष्टयन्ति नाभिर्वाऽअस्येषा समन्तं वाऽइयं नाभिः
पर्येतीति वृद्धन्तस्तदु तथा न कुर्यात्पुरस्तादेवावगृहेत्पुरस्ताद्दीपं नाभि-
स्तद्वदेनं व्यासाथ्सि परिधापयति जनयत्येवेनमेतज्जातुमभिपिधानीति
तस्मादेनं व्यासाथ्सि परिधापयति ॥ २४ ॥

तद्धेके । निदधत्येतानि व्यासाथ्स्ययेनं पुनर्दीक्षितवसनं परिधापयन्ति
तदु तथा न कुर्यादङ्गानि वाऽअस्य जनूव्यासाथ्स्यङ्गेहं सजन्वा
तन्वा व्यर्धयति वक्रुण्यं दीक्षितवसनं सुऽएतेषामेवेकं वाससां परिद-
धीतु तदेनमुद्गेर्जन्वा तन्वा सुमर्धयति वक्रुण्यं दीक्षितवसनं तदेनं वक्रु-
ण्यादीक्षितवसनात्प्रमुञ्चति ॥ २५ ॥

तद्धेके समन्तं परिवेष्टयन्ति । नाभिर्वाऽअस्येषा । समन्तं वाऽइयं नाभिः पर्येतीति वृद्धन्तः । तदु
तथा न कुर्यात् । पुरस्तादेवावगृहेत् । पुरस्ताद्दीपं नाभिः । तद्वदेनं वासांसि परिधापयति-जनय-
त्येवेनमेतद्-जातमभिपिधानीति । तस्मादेनं वासांसि परिधापयति ॥ २४ ॥

तद्धेके-निदधत्येतानि वासांसि-अयेनं पुनर्दीक्षितवसनं परिधापयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् ।
अङ्गानि वाऽअस्य जनूव्यासांसि । अङ्गेहं सजन्वा तन्वा व्यर्धयति । वक्रुण्यं दीक्षितवसनम् । स

उक्तमुष्णीषामस्य पूर्वदेशोऽवगृह्णन् द्रव्यितुं पूर्वपथं लोपपठितमनुवदति-तद्धेके इति । ' एके ' शाखान्तरानु-
सारिणः । ' तत् ' उष्णीषं ' समन्तं ' सर्वतो नाभिदेशे ' परिवेष्टयन्ति ' । तदुपवादयति-नाभिर्वा इति ।
' अस्य ' क्षत्रियस्य ' एषा ' उष्णीषरूपा ' नाभिः ' अथि ' समन्तं ' ' पर्येति ' परिवेष्टिता मवति । अतः
" क्षत्रस्य नाभिरसि " इति मन्त्रे उष्णीषस्य नाभित्ववचनात् तत्ताम्रवास्य समन्ताद् वेष्टनमुक्तमित्येकेषां मतम् ।
तदुपपत्ति-तदु तयेति । उक्त स्वमतं निगमयति-पुरस्तादेवेति । तत्र हेतुमाह-पुरस्ताद्दीपमिति ।
तार्प्यादिवासःपरिधापनं सम्भूय प्रशंसति-तद्वदेनं वासांसीति । ' एतत् ' एतेन वासःपरिधापनेन ' एनं '
यजमानं ' जनयति ' उत्पादितवान् मवति; तेषां वाससामुन्वजरायुषोभिरुपलब्धेः । विमर्धं जननमिति
तत्राह-जातममीति । ' जातं ' यजमानम् ' अनिषिञ्चानि ' अनिषितं करवाणि ' इति ' मुदया ' वासांसि
परिधापयति ' परिधापयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

पूर्वं निहितस्य दीक्षितवसनस्य परित्यागं विधायुरेकेषां मतमुपन्यस्यति । यद्वा, अयमपरः सम्बन्धः-
विहितानां तार्प्यादीनां परिधापनादिकमेव द्रव्यितुं पूर्वपथयति-तद्धेके इति । ' एके ' शाखिनः एकानां

स यत्रावभृथमभ्यवैति । तदेतदुप्यभ्यवहरन्ति तत्सुलोम क्रियते सु ऽएते-
पामेवैकं व्वाससां परिधायोऽवेति तानि वज्रायै वा वज्रायाथ हुतायां
दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ॥ २६ ॥

एतेपामेवैकं वाससां परिधीत । तदेनमद्भैर्जन्वा तन्वा समर्पयति । वरुण्यं दीक्षितवसनम् । तदेनं
वरुण्यादीक्षितवसनान्तरमुच्यते ॥ २५ ॥

स यत्रावभृथमभ्यवैति । तदेतदुप्यभ्यवहरन्ति । तत् सुलोम क्रियते । स एतेपामेवैकं वाससां
परिधायोऽवेति । तानि वज्रायै वा वपायां हुतायां दद्यात्, उदवसानीयायां वेष्टौ ॥ २६ ॥

परिधानितानि ' एतानि वाससां ' ' निदधति ' विमृश्य निदधुः । ' अथ ' सदानामेव तार्प्यादिवसनकाळे
निहित ' दीक्षितवसनम् ' ' एत ' यजमान ' पुनः परिधायवन्ति । पुनः परिधानकालस्य सूत्रकृता दर्शितः—
"दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधात्, माहेन्द्रादौ वा पुनः परिधानं निषादितानि"—(का. श्री. सू. १५।१३५) इति ।
तद् दूषयति—तद् तु तथेति । अङ्गानि वा इति । ' अग्नयि ' इति यद् तानि ' अग्नयः ' यजमानस्य ' जन्म
अङ्गानि ' संहोतृत्वानि । तार्प्यादीनां वाससामुत्पन्नपुनःसृज्यत्वात्स्वादादङ्गत्वम् । उल्पादीनां तु गर्भावस्थायां सह
निवासादङ्गत्वसुरवारितम् ॥

यद्वा, अपमर्धः—' वाससि जन्मरङ्गानि ' संहोतृत्वानि स्वप्नाप्यङ्गानि । ' वै ' शब्दः प्रसिद्धिद्योतकः ।
तृतीयकाण्डे दीक्षाप्रकरणे " अथ वासः परिधत्ते "—इत्युपक्रम्यान्नातम्—" तस्मिन्नेवैव स्वचमदधुः वास एव
तस्मान्नाम्यं पुण्याद् वासो विप्रार्ति "—(श. प. ३।१।२।१३-१९) इति । अतो वासोनिः परिधाय-
नेन ' जन्मा ' ' तन्वा ' संहोतृत्वैः शरीरकृतैः ' अङ्गैः ' समर्पितवान् मयति । अङ्गत्वमुदाय एव हि तन्वा,
शरीरेण तदङ्गैश्च समर्पितवान् मयति । दीक्षितवसनस्य परित्यग्नं दर्शयितुं तस्य हुतत्वमाह—वरुण्यमिति ।
वरुण्यहीनं दुष्टमित्यर्थः ॥ स एतेपामित्यादिकम्यापमर्धः—उक्तानां वाससामेकेन तार्प्येण प्रथमातिक्रमे कारणा-
भावाद् । यद्वा ' एकम् ' प्रथममित्यर्थः । प्रथमस्तु तार्प्यम्, तेन परिधानेन कर्त्तव्यम् । न तु दीक्षितवसनस्य
पुनःपरिधानमित्यर्थः ॥ २५ ॥

विहितस्य दीक्षितवसनस्य अवभृथे प्रासनं विधत्ते—स यत्रेति । ' अवभृथम् ' ' अभ्यवहरन्ति ' आहूतेषु,
रुप्सु प्रक्षिपेयुरित्यर्थः । ' तत् ' तथा सति ' सन्तोषं क्रियते ' प्रकृतिपतनमुच्यते मयतिःत्यर्थः । प्रकृतौ ॥
दीक्षितवसनस्य अवभृथे परित्याग उक्तः । स एतेपामित्यादि । माहेन्द्रादौ दीक्षितवसनस्य पुनः
परिधानं कृतम्, तदा तार्प्यादीनामेकेकेनैव परिहितेन वाससा अवभृथावतरणमुत्तरणं च कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
' उदेति ' उच्यते । तेषां वाससां दानकाकं विधत्ते—तानि वज्राया इति । अनुकल्प्यावस्थायां वपायागकाळे
वाऽप्यर्थे ' दद्यात् ' । अन्वसाने कर्त्तव्या उदवसानीयिष्टिः, तस्या वा दद्यात् । अत एव कात्यायनः—' अव-
भृथमेकेन तार्प्यादीनि चेद्देवत्येकेन, दीक्षितवसनं च प्रासयति, अनुकल्प्यावस्थाहोमान्ते दद्यादेनानि, उदवसानी-
य्यां वा "—(का. श्री. सू. १५।२०९-२१३) इति ॥ २६ ॥

(षावु) अथ धनुरधितनोति । (त्री) इन्द्रस्य वार्ष्णिमसीति वार्ष्णिं वै धनुरिन्द्रो वै यजमानो द्रयेन वाऽ एषऽ इन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तुस्मादाहेन्द्रस्य वार्ष्णिमसीति ॥ २७ ॥

(त्य) अथ बाहू विमार्ष्टि । मित्रस्यासि वरुणस्यासीति बाह्वोर्वै धनु-
र्बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तुस्मादाह मित्रस्यासि वरुणस्यासीति
तदस्मै प्रयच्छति त्वयाऽयं वृत्रं वधेदिति त्वयाऽयं द्विपुन्तं भ्रातृव्यं
वधेदित्येवेतदाह ॥ २८ ॥

(द्वा) अथास्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति । स यथा प्रथमया समर्पणेन परा-
भिनुत्ति सैका सेयं पृथिवी सैषा द्वा नाम्नाथ यथा विवक्षुः शयित्वा जीवति

अथ धनुरधितनोति--“ इन्द्रस्य वार्ष्णिमसीति ”-इति । वार्ष्णिं वै धनुः । इन्द्रो वै यज-
मानः । द्रयेन वाऽएष इन्द्रो भवति-यच्च क्षत्रियो, यदु च यजमानः । तस्मादाह-इन्द्रस्य
वार्ष्णिमसीति ॥ २७ ॥

अथ बाहू विमार्ष्टि । “ मित्रस्यासि वरुणस्यासि ”-इति । बाह्वोर्वै धनुः । बाहुभ्यां वै
राजन्यो मैत्रावरुणः । तस्मादाह-मित्रस्यासि वरुणस्यासीति । तदस्मै प्रयच्छति--“ त्वयाऽयं
वृत्रं वधेत् ”-इति । त्वयाऽयं द्विपुन्तं भ्रातृव्यं वधेदित्येवेतदाह ॥ २८ ॥

अथास्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति । स यथा प्रथमया समर्पणेन पराभिनुत्ति सैका । सेयं पृथिवी सैषा

अथ धनुरधीति । ‘ अधितनोति ’ आतनोतीत्यर्थः । मन्त्रस्याधमर्थः-हे धनुः ! त्वम् ‘ इन्द्रस्य ’ ‘ वार्ष्णि-
मसीति ’ इत्येतन्मन्त्रमाधुधन् ‘ असि ’ भवसि । इन्द्रशब्दार्थमाह-इन्द्रो वा इति । कथं यजमानस्येन्द्रत्वमिति
तदुपपादयति-द्रयेनेति । क्षत्रिय इति यत्, यजमान इति च यत्, तेन द्रयेनेत्यर्थः । क्षत्रं नाम बलम्,
तत्तन्मन्त्रात्, यदृत्वाद्येत्यर्थः । इन्द्रस्य यजमानत्वं प्रागुक्तम् ॥ २७ ॥

विधे-अथ बाहू इति । हे बाहो ! ‘ मित्रस्य ’ ‘ असि ’ भवसि । तयाऽपरं बाहुं प्रत्याह-वरुणस्यासीति ।
बाहुद्वयं विमृश्यात् । कर्कोपाध्यायेन तु बाहुशब्दस्य धनुष्कोटिपदत्वं व्याख्यातम् । तमिमं प्रशंसति-बाह्वोरिति ।
बाहुभ्यां बलं मित्रवरुणसम्बन्धी राजन्यो भवति; बाहुवीर्यसद्भावो राज्ञो लक्षणमित्यर्थः । धनुःप्रदानं समन्त्रकं
विधे-तदस्मा इति । हे धनुः ! ‘ त्वया ’ साधनेन ‘ अयं ’ यजमानो ‘ वृत्रं ’ शत्रुं ‘ वधेत् ’ हिंस्यादिति ।
मन्त्रं व्याचष्टे-त्वयाऽयं द्विपुन्तमिति ॥ २८ ॥

अथेन्द्रप्रदानं विधे-अथास्मा इति । ‘ तिस्रः ’-इति । लोकत्रयात्मकत्वेन शस्तानामिष्टां लक्षण

१-इन्द्रस्य वार्ष्णिमसीति धनुरधितनोति । का. धौ. सू. १५ । १३६ । २-मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहुं विमार्ष्टि । का. धौ.
सू. १५ । १३७ । ३-कर्कमात्रे-‘ बाहु धनुष्कोटिपदत्वं ’ इति पाठः । ४-धनुः प्रयच्छति त्वयाऽयमिति । का. धौ.
सू. १५ । १३८ ॥

वा म्रियते वा सा द्वितीया तदिदमन्तरिक्षं सैषा रुजा नामाथ ययाऽपैव
राधोति सा तृतीया साऽसौ द्यौः सैषा क्षुमा नामैता हि वै तिस्रऽष्टपवस्तु-
स्मादस्मै तिस्रऽष्टपूः प्रयच्छति ॥ २९ ॥

ताः प्रयच्छति । पातैनं प्राञ्चं पातैनं प्रत्यञ्चं पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पातेति
तदस्मै सुव्वा एव दिशोऽश्रव्याः करोति तद्वदस्मै धनुः प्रयच्छति वीर्यं
वाऽएतद्राज्यस्य यद्धनुर्वीर्यवन्तमभिषिञ्चानीति तस्माद्वाऽअस्मा
ऽआयुधं प्रयच्छति ॥ ३० ॥

इवा नाम । अथ यया विदः शयित्वा जीवति वा म्रियते वा—सा द्वितीया । तदिदमन्तरिक्षम् ।
सैषा रुजा नाम । अथ ययाऽपैव राधोति—सा तृतीया । साऽसौ द्यौः । सैषा क्षुमा नाम । एता हि
वै तिस्र इवः । तस्मादस्मै तिस्रऽष्टपूः प्रयच्छति ॥ २९ ॥

ताः प्रयच्छति—“पातैनं प्राञ्चम्, पातैनं प्रत्यञ्चम्, पातैनं तिर्यञ्चम्, दिग्भ्यः पात”-
(बा. सं. १० । ८)—इति । तदस्मै सुव्वा एव दिशोऽश्रव्याः करोति । तद् वदस्मै धनुः
प्रयच्छति । वीर्यं वाऽएतद्राज्यस्य—यद्धनुः । वीर्यवन्तमभिषिञ्चानीति । तस्माद्वाऽअस्मा
आयुधं प्रयच्छति ॥ ३० ॥

सञ्ज्ञा “य दर्शयति—स यथेति । ‘समर्पणेन’ परिषद्प्रमाणेन ‘यया’ ‘एतद् भिनति’ एतद् विद्वत्पति,
तस्या एकस्याः ‘दृवा’—नामधेयायाः पृथिव्यात्मकत्वेन प्राप्तस्यमित्यर्थः । ‘यया’ विद्वत्पतिराज्ये जीवने
सन्देशः, तस्या ‘रुजा’—नाम्न्या व्यतिरेकप्रत्ययम् । यया एता शत्रुन् ‘अपगतोति’ हिनश्येव, तस्याः
‘क्षुमा’—नामधेयायाः तृतीयलोकात्मकत्वेन प्राप्तस्यमित्यर्थः । अत्र कश्चिद् विशेषं कात्यायनः, सुत्रपायातः—
“दृवाऽर्हति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इवः प्रयच्छति” (का. श्रौ. सू. १५ । १९)—इति । तेषां मन्त्राणामपनर्बः—
“दृवा, “८ विद्वत्पते”—(बा. पा. ब्रा. प. ११) दृवातीति ‘दृवा’ विशारिका ‘असि’ इति । इत्येतां रूपम् ।
इति प्रपनेपुष्पणम् । ‘रुजा’ “रुजो महे” (बा. पा. ब्रा. प. ११) महेन्द्रादित्युत्ति । अनेन द्वितीय-
शरणम् । ‘क्षुमा’ “क्षुप निपुर्णे” (सोमो बहूः) क्षुपातीति क्षुमा, पकारस्य स्थाने मकारः, सन्-
क्षुपकारिणी इत्युत्ति । अनेन तृतीयशरणम् । एवमादाय दद्यात् ॥ २९ ॥

एतानमन्त्रं मन्त्रं विष्णवे—साः प्रयच्छतीति । ‘एने’ यजमानं ‘प्राञ्चम्’ प्राञ्चवनम्, प्रम् गन्तारम् हे इवः
‘पात’ पाठ्यत्वं । ‘प्रत्यञ्चम्’ प्रत्यगन्तारम्, ‘तिर्यञ्चम्’ तिर्यगन्तारम्, किं बहुवा ‘दिग्भ्यः’ सर्वान्यः
‘पात’ इति । तदस्मा इति । ‘अश्रव्याः’ अर्हिसकाः; अश्रव्यं अश्रव्यम्, तद्वदितः ‘करोति’ । अनेन सर्वार्हति

(तऽआ) आवित्तऽइन्द्रो वृद्धश्रवाऽ इति । शत्रं वाऽइन्द्रस्तुदेनं क्षत्रा-
यावेदयति तदस्मै सवमुमुमन्यते तेनानुमतः सूयते ॥ ३३ ॥

(तऽ) आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रताविति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ
तुदेनं प्राणोदानाभ्यामावेदयति तावस्मै सवमुमुमन्यते ताभ्यामनुमतः
सूयते ॥ ३४ ॥

(तऽ) आवित्तः पूषा विश्ववेदाऽ इति । पशवो वै पूषा तुदेनं पशुभ्य
ऽआवेदयति तेऽस्मै सवमुमुमन्यन्ते तेऽनुमतः सूयते ॥ ३५ ॥

(तऽ) आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवाविति । तुदेनमाभ्यां द्यावा-
पृथिवीभ्यामावेदयति तेऽस्मै सवमुमुमन्यते ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३६ ॥

(तऽ) आवित्ताऽदितिरुरुशर्मोति । (ती) इयं वै पृथिव्यदितिस्तुदेनमस्यै
पृथिव्याऽआवेदयति साऽस्मै सवमुमुमन्यते तयाऽनुमतः सूयते तद्याभ्य

“ आवित्तऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः ”—इति । शत्रं वाऽइन्द्रः । तुदेनं क्षत्रायावेदयति । तदस्मै
सवमुमुमन्यते । तेनानुमतः सूयते ॥ ३३ ॥

“ आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रताविति ”—इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ, तुदेनं प्राणोदाना-
भ्यामावेदयति । तावस्मै सवमुमुमन्यते । ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३४ ॥

“ आवित्तः पूषा विश्ववेदाः ”—इति । पशवो वै पूषा । तुदेनं पशुभ्य आवेदयति । तेऽस्मै
सवमुमुमन्यन्ते । तेऽनुमतः सूयते ॥ ३५ ॥

“ आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवाविति ”—इति । तुदेनमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावेदयति ।
तेऽस्मै सवमुमुमन्यते । ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३६ ॥

“ आवित्ताऽदितिरुरुशर्मा ”—(वा. सं. १० । ९) इति । इयं वै पृथिव्यदितिः । तुदेनमस्यै

आवित्तऽइन्द्र इति । ‘ वृद्धश्रवाः ’ । “ अथ इत्यन्नाम, क्षूयते इति श्रवः ” इति हि यास्कः (निर १० ।
१११ ।) इदं प्रभूतमज्ञ यस्य ॥ ३३ ॥

आवित्तौ मित्रावरुणाविति । ‘ धृतव्रताविति ’ अतथिति कर्मनाम (निर २ । ११७) अवधीरेतकर्मणो ॥ ३४ ॥

आवित्तः पूषा इति । ‘ विश्ववेदा ’ सर्वधनः ॥ ३५ ॥

आवित्ते द्यावापृथिवी इति । विश्वशम्भुवौ सर्वस्य जायतः सुखस्य भावयिष्यौ ॥ ३६ ॥

आवित्ताऽदितिरिति । ‘ उरुशर्मा ’ प्रभूत सुख यस्य, ‘ अदितिः ’ अक्षुब्धनीया देवमाता ।

ऽएवैनमेतद्देवताभ्य ऽआवेडयति ता ऽअस्मै सवमुनुमन्यन्ते ताभिस्तुमतः
सूयते ॥ ३७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-२ ॥ (३. ५.) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पृथिव्याऽआवेडयति । साऽस्मै सवमुनुमन्यते तयाऽनुमतः सूयते । तद्याभ्य एवैनमेतद्देवताभ्य आवेड-
यति । ता अस्मै सवमुनुमन्यन्ते । ताभिस्तुमतः सूयते ॥ ३७ ॥

भूमिरेव काञ्चिन्मूर्तिं धृत्वा देवमाणाऽदितिरित्युच्यते । एता देवताः सम्भूय प्रशंसति-तद्याभ्य
एवैनमिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मण-

भाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (१-३-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्याधतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहम कनकहयगुन्नादुर्यो स्वर्गमर्गं,

सप्तार्वीन्पञ्चसीरीषिदशतद्वलताधेनुमौवर्गभूमी ।

रत्नोक्ता इवमवाजिद्विषमहितरथो सायणिः सिङ्गणार्यो,

व्यघ्राणीद्विधचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटं च ॥

धान्यादि धन्यजन्मा निलमत्रमतुलः स्वर्गजं वर्णमुत्थः,

कार्पासीधं कृपावान्गुहहतमज्जो राजते राजदूयः ।

आग्नेयेथं प्राज्यजन्मा लवणममनृगः शार्करं चार्कतेजा,

रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमकुत मुदा शत्रुतात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरशैलिकर्मागप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्नाम्पुस्तकधरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ १-३ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

केशवस्य पुरुषस्य । लोहायसमास्यऽग्राविध्यत्यवेष्टा दन्दशूकाऽ इति
सर्वान्वाऽएष मृत्यूनतिमुच्यते सर्वान्विधान्यो राजसूयेन युजते तस्य
ग्रैव मृत्युर्भवति तद्यो मृत्युर्यो अवस्तुमेवैतदतिनयति युद्धन्दशूकान्॥१॥

(नु) अथ युक्तेशवस्य पुरुषस्य । न वाऽएष स्त्री न पुमान्युक्तेशवः
पुरुषो यदह पुमांस्तेन न स्त्री यदु केशवस्तेनो न पुमात्रैतदयो न हिरण्यं
यल्लोहायसं नैते क्रिमयो नाकिमयो बुद्धन्दशूकाऽ अथ यल्लोहायसं भवति
लोहिता इव हि दन्दशूकास्तस्मात्केशवस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥

केशवस्य पुरुषस्य लोहायसमास्यऽग्राविध्यति—“अवेष्टा दन्दशूकाः”—इति । सर्वान्वाऽएष
मृत्यूनतिमुच्यते, सर्वान् ववान् यो राजसूयेन यजते । तस्य ग्रैव मृत्युर्भवति । तद्यो मृत्युः, यो
वयः—तमेवैतदतिनयति यद्धन्दशूकान् ॥ १ ॥

अथ युक्तेशवस्य पुरुषस्य । न वाऽएष स्त्री, न पुमान्, युक्तेशवः पुरुषः । यदह पुमान्—तेन
न स्त्री । यदु केशवः—तेनो न पुमान् । नैतदयो, न हिरण्यम्—यल्लोहायसम् । नैते क्रिमयो
। नाकिमयो—यद्धन्दशूकाः । अथ यल्लोहायसं भवति । लोहिता इव हि दन्दशूकाः । तस्मात्केशवस्य
पुरुषस्य ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं ज्ञात् । निमि, तपहं बन्दे विपारिर्धमेष्टरम् ॥ १ ॥

कात्यायनः—“अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवात्वे सदोऽयं उपविष्टाय”—(का. श्रौ. सू. १५ ।
॥ १४१ ॥) इति । सदसो मन्वे उपविष्टस्य केशवस्य स्त्रीवत्त्वं वदने “अवेष्टा” इति मन्वेण तावमपेयेत् ।
तदिदं विवचे—केशवस्येति । ‘लोहायस’ तावन् ‘आविध्यति’ अपेयेत् । ‘दन्दशूकाः’ देशानशीलाः,
मृपव इहानिद्रेताः । ‘अवेष्टाः’ अवदूरो यजिनर्दशार्थं वर्तते, विनाशिता इति ॥

आवेष्टे—सर्वान् वा इति । ‘यो राजसूयेन यजते’ स ‘सर्वान् मृत्युन्’ सर्वान् परह्वान् ‘ववान्’
अपि ‘अतिमुच्यते’ अनिक्रमेत् । मुन्वतो ‘मृत्युः’ नाम ‘जरा’ देहविदारकत्वान् । तस्माद्दन्दशूक-
पदेन मृत्यवो ब्वाच्य विवक्षिताः, तान् केशववदने तावन्निबालेन नाशितवान् भवतीति तावदपेयः ॥ १ ॥

केशवलोहायसदन्दशूकानामन्तरालवर्तिनं सम्यगुपशदयति—अथ युक्तेशवस्येति । एतद्वाक्यं परितुक्क-
म्येन व्याख्यातम् । दन्दशूकानामन्तरालवर्तिनं दर्शयति—नैते क्रिमय इति । दन्दशूकानामपि लोहितत्वान्
लोहितत्वमेव माष्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

(स्या) अथैनं दिशः समारोहयति । प्राचीमारोह गायत्री त्वाऽवतु
रथन्तरं साम त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्वृक्ष द्रविणम् ॥ ३ ॥

दक्षिणमारोह । त्रिष्टुप्त्वाऽवतु बृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः
क्षत्रं द्रविणम् ॥ ४ ॥

(अथ) प्रतीचीमारोह । जुगती त्वाऽवतु वैरूपं साम सप्तदश स्तोमो
वर्षाऽऋतुर्विहङ्गद्रविणम् ॥ ५ ॥

(१)-अथैनं दिशः समारोहयति-“प्राचीमारोह गायत्री त्वाऽवतु रथन्तरं साम त्रिवृ-
त्स्तोमो वसन्त ऋतुर्वृक्ष द्रविणम् । ” ॥ ३ ॥

(२)-“दक्षिणमारोह त्रिष्टुप्त्वाऽवतु बृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः
क्षत्रं द्रविणम् ” ॥ ४ ॥

(३)-“प्रतीचीमारोह जुगती त्वाऽवतु वैरूपं साम सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुः,
विहङ्गद्रविणम् ” ॥ ५ ॥

एतन्-“मुच्यन्तेमाक्रमणं दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्र प्रतिदिश यथालिङ्गमाक्रम्य”-(का.
श्रौ. सू. ११ । १४२ । १४३) इति अथर्वः प्राच्यादिकाः पञ्च दिशो यजमानमाक्रमयन् “प्राचीमा-
रोह”-रथ्यादिकास्तत्तदिकप्रतिपादकान् मन्त्रान् वाचयेदित्यर्थः । तत्र दिगाक्रमण विधत्ते-अथैनं दिश इति ।
'समारोहयति' आक्रमेत् । प्राचीदिगाक्रमणमन्त्रं विधत्ते-प्राचीमारोहेति । हे यजमान ! 'प्राचीन्'
'मारोह' तथा स्थितं 'त्वा' 'त्वा' छन्दसा मध्ये गायत्री ' अवतु ' सोमो मध्ये ' रथन्तर ' साम रक्षतु,
क्षोमानां मध्ये ' त्रिवृत् ' ऋतुर्वृक्षमाक्रमकः स्तोमः, ऋतूनां मध्ये वसन्ताख्य ऋतुः, ' वृक्ष ' त्वदीयं ' द्रविण,
घनं रक्षतु; ऋक्षरूपं घनं वा अवविति । एवमुत्तराणि । “अभि त्वां वर नोतुमः”-इत्यस्यान्-(सा. छ.-
आ. ३ । १ । १९) ऋष्युत्पन्न साम रथन्तरमित्युच्यते । “उपास्मै गायता नरः”-(सा. गा. आ. २ ।
१ । २१) इति सूक्तत्रये आवाभिस्तिष्ठभिर्मन्यमाभिरुत्तमाभिधेष्टानुगानेन त्रिवृत्स्त्रिवृत्स्तोमो भवति ।
(सां. गा. १ । २ । १-३) ॥ ३ ॥

दक्षिणदिगाक्रमणं विधत्ते-दक्षिणमारोहेति । पूर्ववद् बोधनीयम् । “त्वामिदि हवामहे”-इत्यस्यामृषि
(सा. छ. ३ । १ । १९) उत्पन्नं साम ' बृहत् ' (सा. गा. आ. १ । १ । २७) पञ्चदशस्तोम-
करणमेवम्-पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोमः खलु सूक्तत्रयनिष्ठाच ; अन्ये तु सोमा एकैकेन त्र्यूचात्मकेन सूक्तेन निष्पादयन्ते ।
तत्र चाप क्रमः-प्रथमं पर्यायं पञ्चभिर्ऋषिर्ग्राह्यते । तद्यथा-प्रथमाष्टकं निर्गायेत्, इतरे द्वे सङ्कृ-सङ्कृ; तृतीये
तु उत्तमां निर्गायेत्, आगे द्वे सङ्कृ-सङ्कृदिति (सां. गा. १ । २ । ४ । ६) ' सत्रम् ' श्रविषः ॥ ४ ॥

प्रतीच्या मन्त्रं विधत्ते-प्रतीचीमारोहेति । “यद् वाच इन्द्र ते शतम्”-इत्यस्यामृषि (सा. छ.-
आ. ३ । २ । ४ । ६) उत्पन्नं साम ' वैरूपम् ' (सा. गा. आ. १ । ३ । १) सप्तदशस्तोमसम्पादन-
मेवम्-प्रथमगण्ये प्रथमाष्टकं निर्गायेत्, द्वितीयगण्ये मध्यमां त्रिः, तृतीयगण्ये मध्यमांमुत्तमां त्रिः, अन्यैः
सङ्कृ-सङ्कृदिति (सां. गा. १ । २ । ७-१३) वैश्यो जातिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

(मु) उदीचीमारोह । (हा) अनुष्टुप्त्वाऽवतु ज्वेराजं च सुमैकविंशं
स्तोमः शरदतुः फुलं द्रविणम् ॥ ६ ॥

(मू) ऊर्ध्वामारोह । पङ्क्तिस्त्वाऽवतु शाकररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशं
शो स्तोमो हेमन्तशिशिरावतु वृचो द्रविणमिति ॥ ७ ॥

तद्युदेनं दिशः समारोहयति । (त्यु) ऋतूनामेवैतद्वपुर्मृतूनेवैनमेतत्सं-
त्सरं समारोहयति तु ऽऋतून्संस्वत्सरं समाह्वय सर्वमेवेदमुप्युपरि
भवत्यव्युगिवास्मादिदं सर्वं भवति ॥ ८ ॥

(४) — “ उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वाऽवतु । ज्वेराजं साम, एकविंशं स्तोमः, शरदतुः
फलं द्रविणम् ” ॥ ६ ॥

(५) — “ ऊर्ध्वामारोह पङ्क्तिस्त्वाऽवतु शाकररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमो
हेमन्तशिशिरावतु वृचो द्रविणम् ” — इति ॥ ७ ॥

तद्युदेनं दिशः समारोहयति । ऋतूनामेवैतद्वपुः । ऋतूनेवैनमेतत्संस्वत्सरं समारोहयति । स
ऋतून्संस्वत्सरं समाह्वय सर्वमेवेदमुप्युपरि भवति । अव्युगिवास्मादिदं सर्वं भवति ॥ ८ ॥

उदीच्या मन्त्रं विवृते—उदीचीमारोहेति । “ पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा ”—इत्यस्यामृषि (सा. छ. ५. १. १. १. १. ८) उत्पन्नं साम ‘ वैराजम् ’ (सा. गा. मे. २. १. १. १. १) एकविंशतिस्तोमनि-
ष्पत्तिप्रकारस्त्वेवम्—प्रथमे पर्याये उत्तमां सङ्कृ ग्रायेत्, द्वितीये पर्याये मध्यमां सङ्कृ ग्रायेत्, तृतीये पर्याये
सर्वत्रैतद्विस्तिरित्येव कृते एकविंशः स्तोमो भवति । (ता. ब्रा. १. २. १. ४—१७) ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वाया मन्त्रं विवृते—ऊर्ध्वामारोहेति । “ प्रोषस्ते पुरोरथम् ”—इत्यस्यामृषि (सा. व. भा. ९. १. १. १. १. १) उत्पन्नं साम ‘ शाकरम् ’ (सा. गा. व. ९. १. १. १. १) “ रेवतीर्न. सधमादः ”—
इत्यस्यामृषि (सा. छ. भा. २. १. १. १. १. १) उत्पन्नं साम ‘ रेवतम् ’ (सा. गा. भा. १. १. १. १. १) ।
त्रिणवस्तोमनिष्पत्तिप्रकारस्त्वेवम्—प्रथमे पर्याये प्रथमा त्रिग्रायेत्, मध्यमां पञ्चह्रस्वे ग्रायेत्, उत्तमां सङ्कृ ;
द्वितीये पर्याये प्रथमां सङ्कृ, मध्यमां त्रिः, उत्तमां पञ्चह्रस्वः, तृतीये पर्याये प्रथमां पञ्चह्रस्वः, मध्यमां सङ्कृ,
उत्तमां त्रिग्रायेदिति । सोऽयं त्रिग्राह्यतन्त्रसङ्केतत्वात् ‘ त्रिणव ’—नामकः स्तोमो भवति । (ता. ब्रा. १. १. १. १. १. १) ।
अथत्रिंशस्तोमनिष्पत्तिप्रकार उच्यते—प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिः कृत्वः, मध्यमां सप्तह्रस्वः, उत्तमां
सङ्कृ ; द्वितीये प्रथमां सङ्कृ, मध्यमां त्रिः, उत्तमां सप्तह्रस्वः ; तृतीये पर्याये प्रथमां सप्तह्रस्वः, मध्यमां सङ्कृ,
उत्तमां त्रिः । सोऽयं त्र्यक्षिंशस्तोमो नाम (ता. ब्रा. १. १. १. १. १. १) त्रिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणश्रुतिपदेया धनरश्मि-
कत्वेन धनरूपत्वेन वा कथिता, चतुर्थे उदुम्बरादिफलस्य तद्रूपत्वम्, पञ्चमे ‘ वर्षसः ’ प्रख्यातशरताकृतस्य
तेजसो रश्मिकत्वं तद्रूपत्वं चोक्तम् ॥ ७ ॥

दिशं समारोहणं समस्य संस्वत्समारोहणना प्रशंसति—तद्युदेनमिति । पञ्चानां दिशां समारोहणम् ऋतुरूप-
त्वम् । ऋतूनामपि “ हेमन्तशिशिरयो समाधेन ” (ऐ. ब्रा. १. १. १. १. १) पञ्चसङ्ख्यात्मकत्वान् संस्वत्सरा-

शार्दूलचर्मणो जघनाधे । सीसं निहितं भवति तत्पदा प्रत्यस्यति प्रत्यस्तं
नमुचेः शिरऽ इति नमुचिर्ह वे नामासुरऽ आस तमिन्द्रो निविष्याथ तस्य
पदा शिरोऽभितष्टौ स युदभिष्टितऽउद्वाधत मुऽ उच्छ्वङ्गस्तस्य पदा
शिरः प्रविच्छेद ततो रक्षः समभवत्तद् स्मेनमनुभाषते क गमिष्यसि क
मे मोक्ष्यसऽइति ॥ ९ ॥

तत्सीसेनापजघान । तस्मात्सीसं मृदु सृतजवर्धं हि सर्वेण हि व्यीर्येणा-
पजघान तस्माद्विरण्यरूपं सत्र क्रियञ्जनार्हति सृतजवर्धं हि सर्वेण हि
व्यीर्येणापजघान तद्दे स तन्नाम्ना उक्षाऽस्यपजघान तयांऽप्येषु ऽएतन्नाम्ना
उक्षाऽस्यतोऽपहन्ति ॥ १० ॥

शार्दूलचर्मणो जघनाधे सीसं निहितं भवति । तत् पदा प्रत्यस्यति—“प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः”
(का. सं. १०।१०-१४) इति । नमुचिर्ह वे नामासुर आस । तमिन्द्रो निविष्याथ । तस्य पदा
शिरोऽभितष्टौ । स यदाभिष्टित उद्वाधत—स उच्छ्वङ्गः । तस्य पदा शिरः प्रविच्छेद । ततो रक्षः
समभवत् । तद् स्मेनमनुभाषते क गमिष्यसि, क मे मोक्ष्यसऽइति ॥ ९ ॥

तत् सीसेनापजघान । तस्मात्सीसं मृदु । सृतजवर्धं हि । सर्वेण हि वीर्येणापजघान । तस्माद्वि-

रोहणेन यजमानः ‘ सर्वमेवेदं ’ जगत् ‘ उपर्युपरि भवति ’ सर्वस्वोपरि वर्तमानो भवति; कान्यस्य सर्वेषामुपरि
भावाद । ‘ अस्मात् ’ सुन्वतः सकाशात् ‘ इदं सर्वम् ’ ‘ अर्वाङ् ’ अर्वाचीनम् अपस्तन ‘ भवति ’ इति ॥ ८ ॥

पूर्वं मैत्रावरुणविष्वक्स्व मुरन्नादभिहितानामभिवेचनीयतागामाग्रे आस्तुनस्य शार्दूलचर्मणोऽपरेऽन्ते निदि-
तस्य सीसस्य प्राप्तमिदानीं विधत्ते—शार्दूलेति । ‘ शार्दूलचर्मणः ’ ‘ जघनाधे ’ अपरमागे ‘ सीसं निहितं
भवति ’ । निहितमिति निष्ठाप्रयोगेण पूर्वं चर्मास्तरणमप्येव सीसनिधानं सम्प्रक्रमिणि मन्तव्यम् । तथैव
कात्यायनः—“मन्त्रवर्गीयान्ते पात्राणि पूर्वेण चर्मास्तरणमनुणाति सोमस्य विधिरिति, अपरेऽन्ते सीम निदधाति—
(का. श्रौ. सू. १५।१२१।२२) इति । अत्र तु “ आत्म्य पादेन सीम निरस्यति प्रत्यस्तं ”—इत्येतावदेवा-
स्तुनस्य (का. श्रौ. सू. १५।१०३) ‘ तत् सीसं ’ पदा ‘ पादेन ’ ‘ प्रत्यस्तम् ’—इति मन्त्रेण निरस्येत् ।
‘ नमुचेः ’ असुरस्य ‘ शिरः ’ ‘ प्रत्यस्तं ’ निरस्तमिति तात्पर्यः ॥

नमुचिशिरसः सीसेन निरसमाध्यायिकयोगादयति—नमुचिर्ह वा इति । पूर्वमिन्द्रो नमुचिनाम्नोऽसुरस्य
‘ शिरः ’ स्मेन पादेन ‘ अभितष्टौ ’ आचक्रमे । ‘ सः ’ आकान्तः ‘ उद्वाधत ’ । ‘ उच्छ्वङ्गः ’ उद्धत
शङ्कः । शङ्को नाम प्राणिविशेषः, शङ्कनीनशीर्ष्णीति दान्यत्रात्रालम् ‘ तस्य ’ शिरः ‘ पदा ’ स्त्रीयेन पादेन
‘ प्रविच्छेद ’ छिन्नवान्, ‘ ततः ’ छिन्नशिरः ‘ रक्षः ’ ‘ राक्षसः समभवत् ’ ‘ तत् ’ रथः ‘ एनं ’ पातकमिन्द्रम् ‘ अनु-
भाषते वदति, हे इन्द्र ! ‘ क गमिष्यसि ’ ‘ मे ’ मत्तः सकाशात् ‘ क मोक्ष्यसे ’ मुक्तो भविष्यसि ‘ इति ’ वदति ॥ ९ ॥

तत्सीसेनेति । ‘ तत् ’ रथः, एतददन्तं राक्षतं ‘ सीसेन अपजघान ’ । ‘ तस्मात् ’ ‘ सीम ’ ‘ मृदु ’ जातम् ।
‘ हि ’ यस्मात् ‘ सृतजवर्धं गतवन्म् । तच्चपुपपादयति—सर्वेण हीति । तस्माद् गतसामेतत् सीसं ‘ हिरण्य-

(न्यु) अथैनर्थां शार्दूलचर्मारोहयति । सोमस्य त्विपिरसीति युव
वै सोमऽ इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विपि
स्तुस्मादाह सोमस्य त्विपिरसीति तुवेव मे त्विपिर्भूयादिति शार्दूलत्वि-
पिमेवास्मिन्नेतद्वधाति तुस्मादाह तुवेव मे त्विपिर्भूयादिति ॥ ११ ॥

(त्प) अथ रुक्ममधस्तादुपास्यति । मृत्योः पाद्भित्पमृतमायुर्दिरण्यं
तदमृतऽ आयुषि श्रुतितिष्ठति ॥ १२ ॥

(त्प) अथ रुक्मः शतवितृष्णो वा भवति । नववितृष्णो वा स यदि

रण्यरूपं स्रष्टुं कियन्नारहेति । मृत्युर्बर्हिः । सर्वेण हि र्वर्षिणापजघान । तर्हि स तत्राष्टा रक्षांस्यप-
जघान । तयो एवैष एतन्नाष्टा रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥ १० ॥

अथैनं शार्दूलचर्मारोहयति—“सोमस्य त्विपिरसि”—इति । यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स
यत्ततः शार्दूलः समभवत्—तेन सोमस्य त्विपिः । तस्मादाह—सोमस्य त्विपिरसि इति ।
“तुवेव मे त्विपिर्भूयात्”—(वा. सं. १.०११५) इति । शार्दूलत्वपिमेवास्मिन्नेतद्वधाति । तस्मा-
दाह—तुवेव मे त्विपिर्भूयादिति ॥ ११ ॥

अथ रुक्ममधस्तादुपास्यति—“मृत्योः पाद्भिः”—इति । अमृतमायुर्दिरण्यम् । तदमृतमा-
युषि प्रतिष्ठति ॥ १२ ॥

अथ रुक्मः शतवितृष्णो वा भवति, नववितृष्णो वा । स यदि शतवितृष्णः, शतायुर्वाञ्छयं

रूपं रजतरूपं ‘स्रष्टुं’ अपि ‘कियन्न’ कियदपि मृत्युं ‘नारहेति’ न कर्मे । रजतरस्यापि हिरण्यमन्धन्वरादरोहति,
“यदस्मशीयत तद्वज्रं हिरण्यममक्तु” (तै. सं. १.११.११-१२) इति तैत्तिरीयश्रुतेः । अतः पूर्वं रजस्रः
सौक्ष्मेन हतत्वादिदार्ढ्यापि सौक्ष्म्यप्रप्तयेन रक्षाति इतानि मन्त्रोक्तवर्ध. ॥ १० ॥

विषये—अथैनमिति । ‘नारोहयति’ आकाशयति । सोमस्य त्विपिरित्यादि । एवं व्याख्यातम्
(वा. प. ब्रा. १.१३.१३) ॥ ११ ॥

विषये—अथ रुक्ममिति । ‘रुक्मं’ हिरण्यम्—‘नववितृष्णो’ अथ प्रदेहो ‘तपास्यति’ निदध्यात् ।
अथ सूत्रम्—“रुक्ममधस्तादुपास्यति” का. श्रौ. सू. १.१.११ (१४५) हे रुक्म ! मृत्योः ‘तपासात्’
‘पाद्भिः’ पादय, एनमित्यर्थेतिदम् । रुक्मस्य मृत्युपरिहारकत्वंमुपपादयति—अमृतमिति । हिरण्यममृतमायुः
हिरण्यदानेन अपमृत्योः परिहर्तुं शक्यत्वात् आयुर्देत्वम् । तस्मात् अतो यजमानः पादस्थापःप्रदेहो रुक्मनिधानेन
आयुषि एव प्रतिष्ठितवान् मन्त्रोक्तवर्धः ॥ १२ ॥

शिरसि निधीयमानस्य रुक्मस्य कथिदगुण विषये—अथ रुक्ममिति । ‘शतवितृष्णः’ शतवितृष्णः,

१-मृत्युर्बर्हिः अथैनं शार्दूलचर्मारोहयति सोमस्य त्विपिरसि । का. श्रौ. सू. १.१.११-१२-‘रुक्मम्’ अमृतमायुषेयः इति कर्कः ।

२-शिरसि च नववितृष्णः शतवितृष्णो व्योकोवाति । का. श्रौ. सू. १.१.११ ।

शतवितृष्णः शतायुर्व्याऽभयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्यस्तुस्माच्छतवितृष्णो यदु नववितृष्णो नवेमे पुरुषे प्राणास्तुस्माच्चनववितृष्णः ॥ १३ ॥

(स्तु) तमुपरिष्टाच्छीष्णो निदधाति । (त्यो) ओजोऽसि सहोऽस्य-
मृतमसीत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदस्मिन्नमृतमायुर्दधाति तद्यद्वक्त्राऽऽभयतो
भवतोऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतेर्नवेनमेतदायुषोऽभयतः परिवृंहति तुस्मा-
द्वक्त्राऽऽभयतो भवतः ॥ १४ ॥

(तोऽय) अय वाहूऽऽदृष्ट्वाति । हिरण्यरूपाऽऽपसो विरोक्तुऽऽभाविन्द्रा-
ऽऽदियः सूर्यश्च ॥ आरोहतं वरुण मित्रं गर्तं तुतश्चक्षायामुदितिं दितिं
चेति वाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्तस्तुस्मादाहारोहतं वरुण मित्रं
गर्तमिति तुतश्चक्षायामुदितिं दितिं चेति तुतः पश्यतश्चैवं चारणं चेत्ये-
वैतदाह ॥ १५ ॥

पुरुषः-शततेजाः शतवीर्यः । तस्माच्छतवितृष्णः । यदु नववितृष्णः-नवेमे पुरुषे प्राणाः-
तस्मान्नववितृष्णः ॥ १३ ॥

तमुपरिष्टाच्छीष्णो निदधाति-"ओजोऽसि सहोऽस्यमृतमसि"- (वा० सं० १०।१५) इति ।
अमृतमायुर्हिरण्यम् । तदस्मिन्नमृतमायुर्दधाति । तद् यद्वक्त्राऽऽभयतो भवतः-अमृतमायुर्हिरण्यम् ।
तदमृतेर्नवेनमेतदायुषोऽभयतः परिवृंहति । तस्माद्वक्त्राऽऽभयतो भवतः ॥ १४ ॥

अय वाहूऽऽदृष्ट्वाति-" हिरण्यरूपाऽऽपसो विरोक्तुऽऽभाविन्द्राऽऽदियः सूर्यश्च ।
आरोहतं वरुण ! मित्र ! गर्तम्, ततश्चक्षायाम्-अदितिम्, दितिं च" इति । वाहू वै मित्रा-

' नववितृष्णः ' नवच्छिद्रः 'वा' मवेन् । तदुभयं कमेणायुः प्राणात्मना प्रसंसति-स यदि शतेति । आशु-
क्षारेण तेजोवीर्ययोरेपि शतसंख्याकत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

तस्य शिरसि निधानं विधत्ते-तमुपरिष्टादिति । ' शीर्ष्णः ' इति षष्ठी । ' ओजः ' इति मनोबलम् ।
' सहः ' इति बालेन्द्रियबलम् । ' अमृतम् ' इति प्राणवज्रम् ; ' प्राणो वा अमृतम् ' इति श्रुतेः । हे रक्ष !
तत् त्रितयरूपोऽसि मन्त्रार्थः । अवस्तादुपरिष्टाच्च रक्षमनिधानमायुःप्रशदिरूपेण प्रसंसति-तद्यद्वक्त्रा उभ-
यत इति । रक्षमशब्दात् प्रथमाद्विचनस्यावादेशो कृते " लोयः शाकल्यस्य " (पा. ध. ८।१।९) इति
वकारलोयः । उभयतो रक्षमनिधानेन ' एन ' यजमानन् अमृतरूपेण ' आयुषा ' ' उभयतः ' ' परिवृंहति '
सर्वार्हेतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते-अय वाहू इति । ' उदृष्ट्वाति ' यजमानः ऊर्ध्वं प्रसारितो कुर्यात् । अत्र " नित्रोऽसि वरु-
णोऽसि " -इत्यप्येव मन्त्रो वाहूद्वयं विधात्ते, तत्र पूर्वशब्देन मन्त्रं पठति-हिरण्यरूपाविति । अत एव
१३३.

नैतेनोद्गृहीयात् । (न्मि) मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्येवोद्गृहीयाद्वाहू वै मित्रावरुणौ बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तुस्मान्मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्येवोद्गृहीयात् ॥ १६ ॥

(त्त) तद्यदेनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति । वीर्यं वाऽएतद्राजन्यस्य यद्वाहू वीर्यं वाऽएतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैतदभिषिञ्चति तेनमऽइदं वीर्यं वीर्यमपां रसः सम्भृतो वाहू व्लिनादिति तस्मादेनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥५॥३॥३॥ (४।१) ॥

वरुणौ, पुरुषो गर्तः । तस्मादाह—आरोहतं वरुण मित्र गर्तमिति । तत्रभक्षायामादिति दिवि चेति । ततः पश्यते स्वं चारणञ्चेत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

नैतेनोद्गृहीयात् । “ मित्रोऽसि वरुणोऽसि ”—(बा० सं० १० । १६ ।) इत्येवोद्गृहीयात् । बाहू वै मित्रावरुणौ । बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणः । तस्मान्मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्येवोद्गृहीयात् ॥ १६ ॥

तद्दृष्ट्वादेनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति । वीर्यं वाऽएतद्राजन्यस्य यद्वाहू । वीर्यं वाऽएतदपां रसः सम्भृतो

काल्याणनो विकल्पेन सूत्रयामास—“ बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपं इति मित्रोऽसि वरुणोऽसीति ॥ ”—(का. श्रौ. सू. १५।१४७।४८) इति । हिरण्येति मन्त्रस्य अयमाध्यात्मिकोऽर्थः । हे वरुण ! हे मित्र ! बाहुद्वयं इष्यहं सन्मुदि । ‘ हिरण्यरूपी ’ हितमग्निरूपी, हिरण्यस्वरूपी वा साकङ्कारणात् । ‘ इन्द्रो ’ परमेश्वर्यतन्पत्नी उमौ युवाम् । उषमः । ‘ विरोके ’ विरोचने । ‘ उदियः ’ ‘ क्षुण्ण ’ उद्धतः । एतेर्लेटि मध्यमदिवचने रूपम् । हे मित्रावरुणौ ! बाहू रूपौ ‘ गर्तं ’ पुरुषम् ‘ आरोहतम् ’ पुरुषस्वोपारे प्रवतमित्यर्थः । ‘ ततः ’ अनन्तरम् । ‘ अदितिम् ’ अलण्डनीयाम्, पृथिवीरूपा स्वीयां प्रजा । ‘ वक्षायाम् ’ पश्येताम् । ‘ दिति ’ खण्डनीयाम्, परमेतत्तत् । तस्य तद्बाहुद्वयमेव स्ववत् रक्षति, परवत् हन्ति, अत एवमुच्यत इत्यध्यात्मविषयोऽर्थः ॥

आभिर्दिविके स्वयं विशेष — ‘ गर्तः ’ रथः ; हे ‘ मित्रावरुणौ ! ’ हे देवते ! रथम् ‘ आरोहतम् ’ । ‘ ततः ’ रथारोहणानन्तरम् ‘ अदितिम् ’ अदीन समर्थं विहितस्य कर्मणः कर्त्तारं पुरुषं प्रपश्यतम्, ‘ दिति ’ दीने विवेक-रहितमनुयातां च पश्यतमिति । तस्मिन् मन्त्रे बाहुद्वयमत्रेण न्याचष्टे—बाहू वै मित्रेति । अन्तिमप्रादित्यार्थ-मह—ततः पश्यतमिति । ‘ स्व ’ स्वीयम् ‘ वक्षायाम् ’ अस्मर्गयाम्, परं च पश्यतमिति । ‘ अदिति ’ शब्दस्य स्वोऽर्थः ‘ दिति ’ शब्दस्य परोऽर्थः इति विनाशः ॥ १५ ॥

एतेन मन्त्रेणोद्गृहणं दृश्यते—नैतेनेति । स्वमतमाह—मित्रोऽसीति । एवकारोऽन्वयमन्त्रनिवृत्त्यर्थः । मन्त्रस्तु पूर्वं व्याख्यातः । तस्मिन् मन्त्रं प्रथयति बाहू वै मित्रेति ॥ १६ ॥

एवमुद्गृह्णातृत्वेनैव स्थितस्य यजमानस्याभिवेको विधास्यते, तस्मिन् पुनः प्रसातति—तद्यदेनमिति । एवकारो

तं वै प्राञ्चं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्ब्राह्मणोऽभिषिञ्चत्यध्वर्युर्वा यो वाऽस्य पुरोहितो भवति पश्चादितरे ॥ १ ॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चामीति । ध्वर्युर्वैतुदाहमेध्वजिद्येति ध्वर्युर्वै-
ण्वैतुदाह सूर्यस्य ध्वर्युर्वैतुदाहन्द्रस्येन्द्रियेणेति ध्वर्युर्वैतु-
दाह क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति राज्ञामधिराजुऽप्यधीत्येवैतुदाहाति दियून्पा-
हीतीपवो वै दियुव इधुवधुमुवैनमेतदुतिनयति तुस्मादाहाति दियून्पा-
हीति ॥ २ ॥

भवति-यैनमेतदभिषिञ्चति । नेम्नऽइदं धीर्यम् । धीर्यमपां रसः सम्भृतो बाहू बलिनादिति । तस्मा-
देनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति ॥ १७ ॥

तं वै प्राञ्चं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति, अध्वर्युर्वा, यो वाऽस्य पुरोहितो
भवति । पश्चादितरे ॥ १ ॥

“सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चामि”-इति । ध्वर्युर्वैतुदाह । “अमेध्वजिस्ता”-इति ।

मिलक्रमः; ऊर्ध्वबाहुमेवेति योजना । राजन्यस्य बाहू एव धीर्ये । अभिषेचनीपरात्रेण न्यासिकालामपां रसोऽपि
धीर्यम्; धीर्यापादकत्वात् । अतः तेन रसेनाभिषेके ऊर्ध्वबाहुत्वमेव युक्तमित्यर्थः । तस्य कारणमाह-नेम्न इति ।
'ने' मम 'इदं धीर्यं' धीर्यरूपी 'बाहू' कर्म, धीर्यरूपः 'अपां रसः' 'नेत् बलिनाद्' न वर्जयेत्
'इति' अतो हेतोः 'ऊर्ध्वबाहुम्' एव अभिषिञ्चेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्येन्द्रिनसतस्य ब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५ । ४ । १ ॥

अथ द्वितीयब्राह्मणेऽभिषेकं दृश्यते । अत्र कान्यायन-“स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्
पालाशेन प्रथमम्, पश्चादितरे द्वितीयेन, स्वस्तनीयेन, मित्रो राजन्यो देशधनुर्येन, सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति
प्रतिमन्त्रम्, अभिषिञ्चामीति सर्वत्र साक्षाद्भूत्वात्, सूत्राणां क्षत्रपतिरेधीति प्रथममुच्य”-(का. श्री.
सू. ११ । १४९-१५२) ऊर्ध्वबाहुत्वेन स्थितं प्राङ्मुखं यजमानं पुरोहिताध्वर्योरन्यतरो ब्राह्मणः सुन्वतः
पुरोदेशे स्थित्वा पालाशेन पात्रेण अभिषिञ्चेत् । इतरे स्वादशस्त्रयोऽभिषिञ्च्यमानस्य पश्चाद्भागो स्थित्वा स्वस्व-
पात्रेण अभिषिञ्चेयुः । तत्र “सोमस्य”-इत्यादयश्चत्वारो मन्त्राश्चतुर्णाम् । तत्राभिषिञ्चामीति प्रथममन्त्रगतस्य
पदस्योत्तरेण त्रिष्वनुषङ्गः साकष्ट्यज्ञानमन्त्राणाम् । “क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि”-इति च सर्वत्रानुषज्यते, “इमं
देवा अमपतनम्”-इत्येष मन्त्रश्च । तत्र “इमम्”-अमुच्य”-इति स्थाने यष्टुस्तपितुश्च नाम गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥
तस्मिन् क्रमेण विधत्ते-तं वै प्राञ्चमिति । तच्छब्दः प्रकृतवाचां, तदूर्ध्वबाहुमित्यर्थः । “प्राञ्चं” प्राङ्मुख
‘तिष्ठन्तम्’ अभिषिञ्चेत्; ‘पुरस्ताद्’ अभिषिञ्च्यमानस्य पुरोदेशे ‘ब्राह्मणः’ अभिषिञ्चेत्, ‘इतरे’ त्रयः
‘पश्चात्’ सुन्वतः पश्चिमभागे स्थित्वा अभिषिञ्चेयुः ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रान् सार्धं वा विधत्ते-सोमस्तेति । हे यजमान ! ‘त्वा’ त्वा ‘सोमस्य’ ‘द्युम्नेन’ द्योतन-

(ती) इमं देवाः । (५) असपत्न्यं सुवध्वमितीमं देवा ऽअभ्रातृव्यं सुवध्वमित्येवैतदाह महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्यायेति नात्र तिरोहितमिवास्ति महते ज्ञानराज्यायेति महते जनानां राज्यायेत्येवैतदाहुन्द्रस्येन्द्रियायेति त्वीर्यायेत्येवैतदाह यदाहुन्द्रस्येन्द्रियायेतीमममुष्य पुत्रममुष्ये पुत्रमिति तद्यदेवास्य जन्म ततऽएवैतदाहास्ये विशऽहुति यस्यै विशो राजा भवत्येष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा राजेति तदस्माद्-इदं सर्वमायं करोति ब्राह्मणमेवापोद्धरति तस्माद्ब्राह्मणोऽनायः सोम-राजा हि भवति ॥ ३ ॥ [शतम् ३२००]

वीर्येवैतदाह । “ सूर्यस्य वर्चसा ”-इति । वीर्येवैतदाह । “ इन्द्रस्येन्द्रियेण ” इति । वीर्येवैतदाह । “ क्षत्राणां क्षत्रपातिरोधि ”-इति । राज्ञामधिराज एधीत्येवैतदाह । “ अस्ति दिघून्पाहि ”-(भा. सं. १० । १०) इति । एषो रे दियवः । इषुवधमेवैतमेतद्वितनयति । तस्मादाह-अस्ति दिघून्पाहीति ॥ २ ॥

“ इमं देवा असपत्नं सुवध्वम् ”-इति । इमं देवा अभ्रातृव्यं सुवध्वमित्येवैतदाह । “ महते क्षत्राय, महते ज्यैष्ठ्याय ”-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ महते ज्ञान-राज्याय ”-इति । महते जनानां राज्यायेत्येवैतदाह । “ इन्द्रस्येन्द्रियाय ”-इति । वीर्ययेत्येवैतदाह-यदाह इन्द्रस्येन्द्रियायेति । “ इमममुष्य पुत्रममुष्ये पुत्रम् ”-इति । तद्यदेवास्य जन्म ततऽएवैतदाह । “ अस्यै विशः ”-इति । यस्यै विशो राजा भवति । “ एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ”-(वा० सं० १० । १८) इति । तद् अस्माद्इदं सर्वमायं करोति । ब्राह्मणमेवापोद्धरति । तस्माद्ब्राह्मणोऽनायः । सोमराजा हि भवति ॥ ३ ॥

शक्त्या दीप्त्या अमिषिषामित्येको मन्त्रः । “ अग्नेर्भोजसा ”-इत्यपरः । अमिषिषामीत्यनुवज्यते, वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात् । “ सूर्यस्य वर्चसा ” इति तृतीयः । ‘ वर्चसा ’ रोचिषा । “ इन्द्रस्येन्द्रियेण ”-इति चतुर्थः । ‘ इन्द्रियेण ’ वीर्येण । सर्वेष्वेव मन्त्राणां समर्थपुरस्सरमाह-क्षत्राणामिति । ‘ क्षत्राणां ’ बहूनां क्षत्रियाणां राज्ञां वा ‘ क्षत्रपतिः ’ क्षत्रियस्य पतिः ‘ एषि ’ एव । आवृत्तिरुक्तिभ्यां सप्तमित्वं बहुवचनं विवक्ष्यते । ‘ दिघून् ’ वधकानिघून् ‘ अस्ति ’-कर्म्य ‘ पाहि ’ रक्ष, इष्टुमिर्न वापो मवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वेभ्योऽनुवज्यमाने मन्त्रान्तं मार्गवाद् विचक्षे-इमं देवा इति । अयं मन्त्रः पूर्वमेवार्गवादवाक्येन च सह त्रित्यष्ट व्याख्यातः (श. प. १ । ३ । ३ । १२ मा.) ॥ ३ ॥

(त्यु) अथैतमभिषेकम् । (इह) कृष्णविषाणयाऽनुविमृष्टे वीर्यं वाऽएतद-
पाथं उतः सम्भृतो भवति येनैतमेतदभिषिञ्चतीदं मे वीर्यं सुर्वमात्मा-
नमुपस्पृशादिति तस्माद्वाऽअनुविमृष्टे ॥ ४ ॥

सोऽनुविमृष्टे । प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठादिति यथाऽयं पर्वतोऽतिष्ठत्वा
ययर्षभः पशूनतिष्ठत्वा एव वाऽएष इदं सुर्वमतितिष्ठत्यव्युग्रेवास्मादिदं
सुर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादाह प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठा-
द्भावधरन्ति स्वसिचऽ इयानाः । ता आववृत्रधरागुदक्ता अहिं बुध्यमनु-
रीयमाणाऽ इति ॥ ५ ॥

अथैतमभिषेकं कृष्णविषाणयाऽनुविमृष्टे । वीर्यं वाऽएतदपां रमः सम्भृतो भवति-येनैतमेतदभि-
षिञ्चति । इदं मे वीर्यं सर्वमात्मानमुपस्पृशादिति । तस्माद्वाऽअनुविमृष्टे ॥ ४ ॥

सोऽनु विमृष्टे-“ प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान् ”-इति । यथाऽयं पर्वतोऽतिष्ठत्वा, ययर्षभः
पशूनतिष्ठत्वा । एवं वा एष इदं सर्वमतितिष्ठति । अव्युग्रेवास्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते ।
तस्मादाह-प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान् । “ नावधरन्ति स्वसिच इयानाः, ता आववृत्र-
धरागुदक्ता अहिं बुध्यमनुरीयमाणाः ”-इति ॥ ५ ॥

विधत्ते-अथैतमभिषेकमिति । एव क्रियमाणम् ‘अभिषेक’ स्वदेशपतितमभिषेकजलमित्यर्थः । ‘कृष्ण-
विषाणया’ कण्डूयन्या ‘अनुविमृष्टे’ प्रलिम्पयि यजमानः । तमिमं वीर्यसम्पादनरूपेण प्रशंसति-वीर्यं वा
इति । इदमभिषेकजलरूपं ‘वीर्यं’ ‘मे’ मम ‘सर्वम् आत्मानम्’ ‘उपस्पृशात्’ उपस्पृशतु ‘इति’ बुद्ध्या
विमर्शेन कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र मन्त्रं विधत्ते-सोऽनुविमृष्टे प्र पर्वतसेति । या आपो ‘वृषभस्य’ वर्धणक्षमस्य ‘पर्वतस्य’ । पर्वत इति
मेघनाम (निध० १ । १० । १९) । मेघस्य ‘पृष्ठान्’ ‘नावः’ नाभ्या इत्यर्थः, ‘प्रधरन्ति’ । कीदृश्यः
‘स्वसिचः’ स्वमात्मन्यं यजमानशरीरं सिञ्चन्तीति स्वसिचः । ‘इयानाः’ गच्छन्त्यः, आहूत्येन सर्वत्र प्रव-
हन्त्यः, ‘ताः’ आपः ‘उदक्ताः’ उत्क्षिप्ताः । तत्पूर्वस्याश्चेतिष्टायां रूपम् । इदानीम् ‘अधराग्’ अधोभागो
‘अहिम्’ आरभ्येति; अहिरुत्तमाङ्गम् । ‘बुध्यम्’ बुधस्य पादस्याग्रभागो बुध्यः, तम् शिरःप्रवृत्ति पाद-
पर्वन्तम् ‘अनु’ अनुक्रमेण ‘रीयमाणाः’ छेपरूपेण सवन्यः, ‘आववृत्रन्’ यजमानशरीरं सम्भगावृत्य
रियताः, तिष्ठन्तीति श्लाघ्यागमिकोऽयं । आविदैविकस्तु ‘पर्वत’ आदित्य, ‘वृषभस्य’ ‘पृष्ठान्’
‘इयानाः’ निर्गच्छन्त्यः, ‘नावः’ नाभ्या आपः ‘धरन्ति’ । तथा च श्रुतिः-“ नाभ्या उ एव यजुष्मः प
इष्टकाः ” इत्युदमस्य, “ वष्टिष्ठ ॥ वै त्रीणि च शतान्यादित्य नाभ्या अभिधरन्ति ”-(सं. प. भा. १०।१।४।
१४) इति । ‘ताः’ प्रावृत्तकाळे ‘आववृत्रन्’ ‘आवर्तन्ते’; ‘अधराग्’ आदित्यमण्डलाद् भूमिं प्रति अधोगमन-

(त्व) अथैनमन्तरेषु शार्दूलचर्मणि । विष्णुक्रमान्क्रमयति विष्णो-
र्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसीतीमे वै लोका
विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तं तदिमानेषु लोकान्तस-
माह्वय सर्वमेवेदमुपयुपरि भवत्यव्यग्रेस्मादिदं सर्वं भवति ॥ ६ ॥

(त्व) अथ ब्राह्मणस्य पात्रे । सध्वंस्त्वान्तसुवनयति तद्ब्राह्मणध्वं राजा-
नमुनु यशः करोति तस्माद्ब्राह्मणो राजानमुनुयशः ॥ ७ ॥

अथैनमन्तरेषु शार्दूलचर्मणि विष्णुक्रमान् क्रमयति—“ विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रा-
न्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि ”—(वा. सं. १० : १९) इति । इमे वै लोका विष्णोर्विक्रम-
णम्, विष्णोर्विक्रान्तम्, विष्णोः क्रान्तम् । तदिमानेषु लोकान्तसमाह्वय सर्वमेवेदमुपयुपरि भवति ।
अर्वाग्वास्मादिदं सर्वं भवति ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणस्य पात्रे संस्ववान्तसुवनयति । तद्ब्राह्मणं राजानमुनु यशः करोति । तस्माद्ब्राह्मणो
राजानमुनु यशः ॥ ७ ॥

शीलाः, ‘ उदक् ’ ‘ ता. ’ पूर्वं भूमे सकाशात् आदित्यमण्डलं प्रति ‘ उदक् ’ उदूर्ध्वगमनशीलाः ‘ अक्षिम् ’
मेघम् ‘ बुधम् ’ अन्तरिक्षम्, तत्र मन्त्र ‘ बुध्व्यं ’ मध्यमस्थानम् ‘ अनुरीयमाणा. ’ अनुप्रविश्य तस्मान्निर्गच्छन्त्यः,
भूमिं प्राप्नुवन्तीति शेषः ॥

मन्त्रस्य प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह—यथाऽयं पर्वत इति । ‘ यथा पर्वत. ’ ‘ अनिष्टासा ’ सर्वमतिक्रम्य
स्थिता । तिष्ठते “ आतो मन्त्रिन् ”—इति (वा. सू. १ : २ : ७४) इत्यादिना बन्ति । ‘ यथा ऋषयः ’
पशून्तिक्रम्य तिष्ठति, एवमेव राजा तिष्ठति, सर्वस्योपरि भवति । ‘ अस्माद् ’ यजमानाद् ‘ इदं ’ सर्वम्
‘ अर्वाक् ’ भवति ‘ तस्मात् ’ प्रपर्वतस्येति पाठः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विभक्ते—अथैनमिति । शार्दूलचर्ममध्ये एव यजमानः त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रमयेदप्युच्यते । तत्र मन्त्रत्रय
विभक्ते—विष्णोरिति । एकैकस्य क्रमणस्यैकैको मन्त्र इत्यर्थः । ‘ विष्णो ’ मन्त्रस्य यच्च ‘ विक्रमणं ’ यच्च
‘ विक्रान्तं ’ यच्च ‘ क्रान्तम्. ’, तत्सर्वं त्वमसीति योजनीयाः । क्रमणत्रयं लोकत्रयात्मना प्रशंसति—इमे वै
लोका इति ॥ ६ ॥

अथ स्वमित्रवैश्यपात्रत्रयोपाणां पालाशपात्रे व्यामेधत विभक्ते—अथ ब्राह्मणस्येति । तद् ब्राह्मणमिति ।
‘ तद् ’ तेन व्यवहनयनेन ‘ राजानम् ’ ‘ अनु ’ पश्चाद् ‘ ब्राह्मण ’ ‘ यशः ’ यशस्विनः कृतवान् भवति । लोकै
हि राजा कीर्तिमान्, ब्राह्मणोऽपि तदनन्तरं कीर्तिमान् भूयते ॥ ७ ॥

१—अर्वाग्वास्मादिदं विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि इति वा. सं. १० : १९ : १९२ २—यथाऽयं पर्वत इति वा. सं. १० :
सू. १५ : १९२ ।

(स्तु) तुयोऽस्य पुत्रः प्रियतमो भवति । तस्माऽएतत्पात्रं प्रयच्छतीदं मेऽयं धीर्यं पुत्रोऽनुसंतनवदिति ॥ ८ ॥

(त्वु) अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमन्त्रारब्धे जुहोति । प्रजापते न त्वदे-
तान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता वभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तुत्रां-
अस्त्वयममुष्य पितृति तद्यः पुत्रस्तु पितुरं करोति युः पिता तुं पुत्रं तुदेन-
योर्व्युत्थं व्यतिपनत्यसावस्य पितृति तद्यः पिता तुं पितुरं करोति युः
पुत्रस्तु पुत्रं तुदेनयोर्व्युत्थं व्यतिपुन्य पुनरुं यथायथं करोति व्ययुः स्याम
पतयो रयीणां स्वाहा ॥ स्वाहुत्याशीरुपेतुस्य कर्मणऽआशिपम्वेतद्वाशास्ते ॥ ९ ॥

तद्योऽस्य पुत्रः प्रियतमो भवति । तस्माऽएतत्पात्रं प्रयच्छति—“ इदं मेऽयं धीर्यं पुत्रो-
ऽनुसंतनवत् ”—इति ॥ ८ ॥

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमन्त्रारब्धे जुहोति—“ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि
परि ता वभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तुत्रां अस्त्वयममुष्य पितृति तद्यः पुत्रस्तु पितुरं
करोति युः पिता तुं पुत्रं तुदेनयोर्व्युत्थं व्यतिपनत्यसावस्य पितृति तद्यः पिता तुं पितुरं
करोति युः पुत्रस्तु पुत्रं तुदेनयोर्व्युत्थं व्यतिपुन्य पुनरुं यथायथं करोति व्ययुः स्याम
पतयो रयीणां स्वाहा ॥ स्वाहुत्याशीरुपेतुस्य कर्मणऽआशिपम्वेतद्वाशास्ते ॥ ९ ॥

विधे—तद् योऽस्मेति । ‘ एतद् ’ संसृतेः प्राक्तिक वाक्यस्य पात्रासापत्रं सारः प्रियतमाय पुत्राय प्रय-
च्छेत् । प्रदाने वाक्यगतं मन्त्रमह—इदं मे भवति । अत एव कर्त्तव्यतो मन्त्रं पठत्— पुत्राय प्रयच्छति प्रिय-
तमायै मे कर्त्तव्यं धीर्यं पुत्रोऽनुसंतनोऽनुत् (का. श्री. सू. १५१११२) । अयं मे पुत्र, ‘ मे ’ मम धीर्यत्वं
कर्म ‘ अनुसंतनोऽनुत् ’ विस्तारविरिति ॥ ८ ॥

विधे—अथ प्रतीति । ‘ गार्हपत्य प्रतिपरेत्य ’—प्रयच्छन्तो गत्वा ‘ अन्वारब्धे ’ प्रकृतत्वात्पुत्र इति गम्यते ।
अत्र सूत्रम् ‘ शाखाश्रितं जुहोति पुत्रोऽन्वारब्धे प्रवपत् इति ’ (का. श्री. सू. १५१११४) इति । मन्त्र-
सार्थः—हे ‘ प्रजापते ! ’ ‘ त्वद्व्यः ’ कोऽपि पुष्यः उत्पन्नानि तानि ‘ एतानि ’ ‘ विश्वा ’ विश्वानि ‘ न परि वभूव ’
‘ परिमर्षितुं ’ व्याप्तुं समर्थोऽभूत् । परिमर्षितुं मर्षित्वार्थस्यैव वर्तते । अतस्तेन वयं ‘ यत्कामा जुहुमः, ’ ‘ तद् ’
‘ कल्मषमाकम् ’ अमृतम् । वयं धनानां पतयः स्यामेति । अत्र तुर्नीयपादान्ते ‘ अयम् अमुष्य पिता, ’ ‘ अमी
अस्य पिता ’ इति मन्त्रमग्न आघ्रातः । ‘ अयं ’ पुत्रः अग्रिमन्तुः, ‘ अमुष्य ’ अर्जुनस्य ‘ पिता ’ इति ।
पूर्वं पितृसम्पत् पुत्रं कृत्वा भूयान्, पश्चात् ‘ अमी पिता ’ अर्जुनः ‘ अस्य ’ पुत्रस्याग्रिमन्तोः ‘ पिता ’ इति पया-
ययं भूयादित्यर्थः । अत एव कर्त्तव्यतः—“ प्रजापते इति पुत्रवजमानयोर्नाम गृहानि पितृसम्पत् पुत्रं कृत्वा

(स्तु० ५) अथ सु० एष स० संखोऽतिरिक्तो भवति । तमाग्नीध्रीये जुहोत्य-
तिरिक्तो वाऽएष स० संखो भवत्यतिरिक्तऽ आग्नीध्रीयो गार्हपत्ये इवीधुपि
अप्यन्त्याहवनीये जुहोत्येपोऽतिरिक्तस्तदतिरिक्तऽ एवैतदतिरिक्तं दधा-
त्युत्तरार्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक् तस्मादुत्तरार्धे जुहोति स जुहोति
रुद्रं यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्य मेष्टमसि स्वाहेति ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-४ ॥ (४, २,) ॥

अथ य एष संखोऽतिरिक्तो भवति-तमाग्नीध्रीये जुहोति । अतिरिक्तो वाऽएष संखो भवति,
अतिरिक्त आग्नीध्रीयः । गार्हपत्ये इवीधुपि अप्यन्ति । आहवनीये जुहोति । अयेपोऽतिरिक्तः ।
तस्मादतिरिक्तऽ एवैतदतिरिक्तं दधाति । उत्तरार्धे जुहोति । एषा ह्येतस्य देवस्य दिक् । तस्मादुत्त-
रार्धे जुहोति । स जुहोति-“ रुद्रं यत्ते क्रिवि परं नाम-तस्मिन् हुतमस्य मेष्टमसि
स्वाहा ”-(ब्रा० सं० १० । २०) इति ॥ १० ॥

यथायं पद्यात्-“(का. श्री. सू. १५ । १९४) इति । समिधं यद्वायुपुरस्सरं पठति-प्रज्ञापक इति । तस्यापमृष्य
पितृत्वस्यार्थमाह-तद्यः पुत्रः इति । पुत्रे पितरं, पितरं पुत्रं कृत्वा पठेदित्यर्थः । तदन्तेन पुत्रस्य पितृकण्ठेन
पितृष्व पुत्रकण्ठेन एनयोः पितृपुत्रयोः वीर्यं न्यतिषजति परस्परं सद्युते कृतवान् भवति । अतस्त्वयं पिते-
त्यस्यार्थमाह-तद्यः पितेति । अत्र पितरेव पितृत्वम्, पुत्रस्यैव पुत्रत्वम् । अनेनैतयोर्वीर्यं पूर्वं न्यतिषज्य पद्यात्
यथा पुत्रस्य वीर्यं पुत्र एव, पितृर्वीर्यं पितर्येव कृतवान् भवतीत्यर्थः । अन्तिमपादस्याग्नी-परात्वं दर्शयति-
आशीरिद्वेति ॥ ९ ॥

पाठानुपात्रशेषस्य आग्नीध्रीये आत्मा हवनं विवर्त्ते-अथ य एष संखो रिति । अतिरिक्तस्य शेषस्य आग्नी-
ध्रीये हवनस्योपपत्तिं दर्शयति-अतिरिक्त इति । तदन्तेनोपपादयति-गार्हपत्ये इवीधुपि । गार्हपत्ये सर्वेषां
इविषां अरण्यम्, आहवनीये तेषां होमः । अतः अरण्यहवनयोरुपपत्तत्वाद्वाग्नीध्र्योऽतिरिक्त इत्यर्थः । प्रदेश-
विशेषं विवर्त्ते-उत्तरार्धे इति । अस्य रुद्रसम्बन्धं दर्शयति-एषा इति । ‘ एतस्य देवस्य ’ रुद्रस्येत्यर्थः ।
होममन्त्रं मन्त्रं विवर्त्ते-स जुहोतीति । हे ‘ रुद्र ! ’ इत् सात्सारिकं दुःखं ब्रूयत्येति, तस्य सम्बुद्धिः । ‘ ते’
तव ‘ परम् ’ उत्कृष्टं ‘ यत् नाम ’ = नमः शिवाय ”-“ पशुपतये ”-इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धम् (ब्रा० सं.
११ । ४० । ४१) (तै. स. ४ । ५ । ८ । १) ‘ क्रिवि ’ “ कृवि हिंसाकरणयोः ” (धा. पा. म्वा.
९. ५९८) विरोधिनो हिंसकमसि, ‘ तस्मिन् ’ नास्ति ‘ हुतमसि ’ अभिषेकशेषमूतमुल्लाप्याजयजल । त्व
हुतं भवेति जलं सम्बुद्ध्यर्थं उभेयम् । अमेष्टमसीति । ‘ अमा ’-शब्दोऽत्र गृहवचनः । मदीये गृहे त्वम् इष्ट
भव । ‘ स्वाहा ’ हुतमस्तिकति (तै. स. १ । ८ । १४ । १-२) ॥ १० ॥

इति त्रिसप्तपात्रशेषविधिर्निते माषवर्ग्ये वेदार्थप्रकाशे माषवर्दिनशतपथब्राह्मणमाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-४-२) ॥

तद्योऽस्य स्वो भवति । तस्य शतं वा परःशता वा गाऽ उत्तरेणाहवनी-
यत् सुस्थापयति तद्यदेवं करोति ॥ १ ॥

वरुणाद् वाऽअभिषिपिचानात् । (दि) इन्द्रियं वीर्यमपचक्राम शुश्वद्य
ऽपुपोऽपात् रसः सम्भृतो भवति येनैतमेतदभिषिञ्चति सोऽस्येन्द्रियं
वीर्यं निर्जघान तत्पशुपुन्वविन्दत्तस्मात्पशवो यशो यदेष्वन्वविन्दत्तप-
शुप्यनुविद्येन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्नघत्त तयोऽपुवैपुऽ एतद्वाह्विवास्मान्वि-
न्द्रियं वीर्यमपक्रामति वरुणसवो वाऽएष यद्राजसूयमिति वरुणो-
ऽकरोदिति त्वेवैपुऽ एतत्करोति ॥ २ ॥

अथ अभिषेकोत्तरकर्माणि ।

तद्योऽस्य स्वो भवति—तस्य शतं वा परःशता वा गा उत्तरेणाहवनीयं संस्थापयति । तद्
यदेवं करोति ॥ १ ॥

वरुणाद् वा अभिषिपिचानादिन्द्रियं वीर्यमपचक्राम । शुश्वद्य अपोऽपां रसः सम्भृतो भवति—
येनैतमेतदभिषिञ्चति—सोऽस्येन्द्रियं वीर्यं निर्जघान । तत्पशुपुन्वविन्दत् । तस्मात्पशवो यशः ।
यदेष्वन्वविन्दत् । तत् पशुपुन्वविद्येन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्नघत्त । तयोऽपुवैप एतत् । नाह्विवास्मान्विन्द्रियं
वीर्यमपक्रामति । वरुणसवो वाऽएष यद्राजसूयमिति । वरुणोऽकरोदिति त्वेवैप एतत्करोति ॥ २ ॥

कात्यायनः—“ गमाश्च शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्तरतः स्थापयति ”—(का. श्रौ. सू. १५ ।
११६) इति । ‘ स्वस्य ’ श्रुतिः ब्रातुः, तदर्थमाहवनीयस्योत्तरप्रदेशे शततद्गवां अधिका वा गाः स्थापये-
दिति । तदिदं सार्यवादं विधत्ते—तद्योऽस्य स्वो भवनीति । ‘ परःशता. ’ शताधिका इत्यर्थः । ‘ एवं ’
पशुमस्थापनकृतं कर्म ‘ करोति ’ इति ‘ यन् ’ एतन् ‘ तन् ’ ‘ तयो ’ तथैव, वरुणेन कृतत्वादित्युत्तरत्र
सम्बन्धः ॥ १ ॥

वरुणादिति । पूर्वं राजसूयंऽभिषिष्यमानाद् वरुणाद् ‘ इन्द्रिय ’ ‘ वीर्यम् ’ ‘ अपचक्राम ’ अपसृ-
णम् । वीर्यापसरणे कारणमाह—शुश्वद्य षप् इति । ‘ शुश्वन् ’ निधिनं ‘ सम्भृत. ’ ‘ भवा रस. ’ ‘ येन ’
सम्भूतेन रसेन इदानीमभ्वर्तुः ‘ अभिषिञ्चति ’ ‘ स. ’ रस. ‘ अरय ’ वत्तस्य ‘ वीर्यं ’ ‘ निर्जघान ’
हनवान् । वरुणः ‘ पशुञ् ’ ‘ अन्वविन्दत् ’ अन्वयन । ‘ तस्मान् ’ पशूनां यशोऽस्त्वयम् ; पशुन एव यश-
सम्प्राप्तम् । तद्वन्धं वीर्यं वरणं ‘ पुन ’ आत्मनि स्थितिवान् । ‘ तयो ’ तेनैव प्रकारेण ‘ एष. ’ यजमा-
नोऽपि ‘ एतत् ’ पशुसंस्थापनेन ‘ इन्द्रिय ’ ‘ वीर्यम् ’ आत्मनि घत्ते । तदेव व्यतिरेकमुद्येनाह—नाह्विवा-
स्मादिति । ‘ अह ’ शब्दः प्रतिदिवाची । तस्मादेव पशुविज्ञानरूपं कर्म कुर्वत मुन्वत सकाशात् ‘ वीर्यम् ’
‘ न अपक्रामति ’ नापसरति । राजसूयमिति यन्, तद्वत्कर्मवत् ; राजसूये वरुण एवमकरोदिति मुन्या ‘ एष. ’
यजमानोऽपि ‘ एतत् ’ ‘ करोति ’ ‘ यत् ’—इति सङ्ग्रहार्थः ॥ २ ॥

(त्वु) अथ उथमुपावहरति । यद्वै राजन्यात्पुराणभवति रथेन वै तदनुयुङ्क्ते तस्माद्वथमुपावहरति ॥ ३ ॥

सऽ उपावहरति । (ती) इन्द्रस्य वज्रोऽसीति वज्रो वै रथ इन्द्रो वै यजमानो द्वयेन वाऽऽपऽ इन्द्रो भवति अथ क्षत्रियो अदु च यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य वज्रोऽसीति ॥ ४ ॥

तमन्तर्वेद्यभ्यववर्त्य युनक्ति । मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति बाहू वै मित्रावरुणौ बाहुभ्यां वै राजन्यो मित्रावरुणस्तस्मादाह मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति ॥ ५ ॥

अथ रथमुपावहरति । यद्वै राजन्यात्पुराणभवति रथेन वै तदनुयुङ्क्ते । तस्माद्वथमुपावहरति ॥ ३ ॥

स उपावहरति—“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि ”—इति । वज्रो वै रथः । इन्द्रो वै यजमानः । द्वयेन वाऽऽप इन्द्रो भवति—यच्च क्षत्रियः, यदु च यजमानः । तस्मादाह—इन्द्रस्य वज्रोऽसीति ॥ ४ ॥

तमन्तर्वेद्यभ्यववर्त्य युनक्ति—“ मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि ”—इति । बाहू वै मित्रावरुणौ । बाहुभ्यां वै राजन्यो मित्रावरुणः । तस्मादाह—मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति ॥ ५ ॥

अथ रथोपावहरण विधत्ते—अथ रथमिति । रथोपावहरणं प्रशंसति—यद्वै राजन्यादिति । ‘यद्’ वक्तुं ‘राजन्याद्’ ‘पराङ्’ पद्यधीनमवश्यम् अस्ति, ‘सद्’ एतत् अनेन ‘रथेन’ ‘अनुयुङ्क्ते’ अनुकूलत्वाधीनं कुर्यात् । तस्माद् रथ उपावहर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मन्त्र विधत्ते—स उपावहरतीति । इन्द्रस्येति । (श. प. १।१।४।३। भा.) बाजपेये व्याख्यातः रथ-यजमानयोर्वैज्रेन्द्रात्मकत्वमुपपादयति—वज्रो वा इति ॥ ४ ॥

रथस्य वज्रात्मकत्वमुक्तम् (श. प. १।१।४।३), तस्य प्रदेशविधानपुरस्तरमभ्ययोर्दोजन समन्त्रक विधत्ते—तमन्तर्वेदीति । ‘अन्तर्वेदि’ वेदिमन्त्रे ‘अम्यान्तर्व’ अभिमुखमानवीय दक्षिणस्या वेदिश्रोणी शुष्पादित्यर्थः । हे रथ ! त्वां ‘प्रशास्त्रोः’ अनुशासकयोः आङ्गपतित्रोः ‘मित्रावरुणयोः’ ‘प्रशिषा’ प्रशासनेन यज्ञसम्बन्धनिमित्तं ‘युनज्मि’ अर्धे संयोजयामि इति । मित्रावरुणशब्दार्थमाह—बाहू वा इति ॥ ५ ॥

१—राजोपवदमवहण का. धी. सू. १५।१६८। मरुतातोवाइ इत्यत्र वज्र इति रथोपावहणम् । का. धी. सू. १४।५० । २—दक्षिणस्या त्वेदिषेणं युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोर्वैजि अत्रुणि. का. धी. सू. १।१५।१६६।

तुं चतुर्थ्युजं युनक्ति । स जघनेन सदोऽग्रेण शालां येनैव दक्षिणा युन्ति
तेन प्रतिपद्यते तुं जघनेन चात्वालमुग्रेणाग्नीध्रमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

तमातिष्ठति । (त्य) अव्ययायै त्वा स्वधायै त्वेत्युनात्यै त्वेत्येवैतदाह
यदाह्वाव्यथायै त्वेति स्वधायै त्वेति रसाय त्वेत्येवैतदाहारिष्टोऽअर्जुन
ऽइत्यर्जुनो ह वै नामेन्द्रो युदस्य गुह्यं नाम द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति
यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तुस्मादाहारिष्टोऽअर्जुन इति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ दक्षिणायुग्यमुपार्पति । मरुतां प्रसवेन जयेति विशो वै

तं चतुर्थ्युजं युनक्ति । स जघनेन सदोऽग्रेण शालां येनैव दक्षिणा युन्ति; तेन प्रतिपद्यते । तं
जघनेन चात्वालम् अग्रेणाग्नीध्रमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

तमातिष्ठति । “ अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वा ” इति । अनात्यै त्वेत्येवैतदाह—यदाह—
व्यथायै त्वेति । स्वधायै त्वेति । रसाय त्वेत्येवैतदाह । “ अरिष्टोऽअर्जुनः ”—इति । अर्जुनो
ह वै नामेन्द्रो—यदस्य गुह्यं नाम । द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति—यच्च क्षत्रियो, यदु च यजमानः ।
तस्मादाह—आरिष्टो अर्जुन इति ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणायुग्यमुपार्पति—“ मरुतां प्रसवेन जय ”—इति । विशो वै मरुतः । विशा वै तत्
क्षत्रियो जयति यजिगीषति । तस्मादाह—मरुतां प्रसवेन जयेति ॥ ८ ॥

रथस्याध्वचतुष्टोतेत्येव विधत्ते—तं चतुर्थ्युजमिति । दक्षिणापथेन गमन विधत्ते—स जघनेनेति । ‘ स. ’
अध्वर्युः ‘ सदो जघनेन ’ ‘ सदोऽग्रेण पश्चिमभागे ’ ‘ शालामयेन ’ ‘ प्राग्वाशस्याग्रभागे ’ ‘ येनैव ’ येन मार्गेण
‘ दक्षिणाः ’ दक्षिणार्थं दीयमाना गावः ‘ युन्ति ’ गच्छन्ति, ‘ तेन प्रतिपद्यते ’ रथेन सहितं प्रविशेदित्यर्थः ।
“ दक्षिणेन वैदि दक्षिणा उपतिष्ठते ” इति चतुर्थकाण्डे दक्षिणागमनमुक्तं (स. प. ४ । ३ । ४ । १४) ।
रथसंस्थापनस्य प्रदेशविशेष विधत्ते—तं जघनेनेति । आग्नीध्रचात्वालमोमेष्पदेशे रथस्य ‘ उद्यच्छति ’ ऊर्ध्वमुख
स्थापयेत् ॥ ९ ॥

अथ यजमानस्य रथारोहणं समन्त्ररु विधत्ते—तमातिष्ठतीति । ‘ आतिष्ठति ’ अग्रेहेदित्यर्थः । ‘ अव्य-
थायै ’ “ व्यय मयसचलनयो. ” (धा. पा. म्वा. प. ७६९.) अमवाय ‘ त्वा वा आतिष्ठामीति
शेषः । ‘ स्वधायै ’ अत्राय त्वामातिष्ठामि ‘ इति । ‘ अर्जुन इति ’ इन्द्रस्य शिर नाम, इन्द्रात्मकोऽह-
मातिष्ठामीति सम्बन्धः ॥

मन्त्र पदशोऽनूप न्याचष्टे—अनात्यै त्वेति । अर्जुनपदस्येन्द्रवाचकत्वं दर्शयति—अर्जुनो ह वा इति ।
‘ इन्द्रस्य ’ ‘ गुह्यं ’ गूढं नामधेयम्, तस्यैव अर्जुन इन्द्रः । अस्मिन्देश्यार्जुननामधेयम्, प्रकृते किमावातमित्याश-
ङ्क्य, यष्टुस्मिन्नात्मकोऽहो—द्वयेन वा इति । क्षत्रसम्बन्धात् यष्टुत्वात् सुम्बत् इन्द्रत्वम्; तस्मान्मन्त्रे अर्जुनदेन
यजमानाभिधानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणभागे युक्तस्याध्वस्य प्राञ्जन समन्त्ररु विधत्ते—अथ दक्षिणेति । ‘ उगार्पति ’ “ अधी

१-दक्षिणापथेन यत्वाऽग्रेण चत्वालम् स्थापयति । का. धी. सू. १५।१६९। २-अव्यथायै त्वेति पुनराहति । का. धी.
सू. १५।१७०। ३-मरुतामिति दक्षिणायुजं प्रावर्तते । का. धी. सू. १५।१७१।

मरुतो विशा वै तुत्सवियो जयति वजिगीपति तुस्मादाह मरुतां प्रस-
वेन जयेति ॥ ८ ॥

(त्य) अय मध्ये गुवामुद्यच्छति । (त्या) आपाम मनसेति मनसा
वाऽऽइदृ११ सुर्वमातं तन्मनसेवैतन्सुर्वमाप्नोति तुस्मादाह आपाम मनसेति ॥ ९ ॥

(त्य) अय घनुरात्प्यां गामुपस्पृशति । समिन्द्रियेणेतीन्द्रियं वै वीर्यं
गावु ऽइन्द्रियमेवतु द्वीर्यमात्मन्धत्ते ऽथाह जिनामीमाः कुर्वेऽहमाऽ इति ॥ १० ॥
तद्यत्स्वस्य गोषूद्यच्छति । अद्वै पुरुषात्परागभवति यशो वा किञ्चिद्वा स्वं ह्येदास्य तत् । प्रतमा-
मिवाभ्यपकामति । तद् स्वादेकैवादिन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्धत्ते । तस्मात्स्वस्य गोषूद्यच्छति ॥ ११ ॥

अय मध्ये गुवामुद्यच्छति—“ आपाम मनसा ”—इति । मनसा वाऽइदं सर्वमात्मन् । तन्मनसे-
वैतत्सर्वमाप्नोति । तस्मादाह—आपाम मनसेति ॥ ९ ॥

अय घनुरात्प्यां गामुपस्पृशति—“ समिन्द्रियेण ”—(वा. सं. १० । २१) इति । इन्द्रियं वै
वीर्यम्—गावः । इन्द्रियमेवैतद्वीर्यमात्मन्धत्ते । अथाह—“ जीनामीमाः कुर्वेऽहमाः ” इति ॥ १० ॥

तद् यत्स्वस्य गोषूद्यच्छति, यद्वै पुरुषात्परागभवति यशो वा किञ्चिद्वा स्वं ह्येदास्य तत् । प्रतमा-
मिवाभ्यपकामति । तद् स्वादेकैवादिन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्धत्ते । तस्मात्स्वस्य गोषूद्यच्छति ॥ ११ ॥

गतौ ” (वा. तु. प. ७ ।), प्राजतांत्वर्थः । हे अश्व ! “ गता ” विदुर्वाण्य “ प्रसवेन ” प्रेरणया “ जय ”
सर्वं स्वार्थीनं कुर्वसि ॥

मन्त्र व्याचष्टे—विशो वा इति । यद् राजा जेतव्यमस्ति, तद् “ विशा ” प्रजया “ जयति ”; तस्माद्विश्वरूप-
महाप्रतिपादनमन्त्रो युक्तः ॥ ८ ॥

विचरे—अय मध्य इति । “ गवा ” पूर्वं स्थापितानां “ मध्ये ” “ दधच्छति ” स्थापयति । “ मनसा ”
“ आपाम ” मग्नवन्तो मग्नम् । आप्नोतेर्लुङि लृटिवाच्येरेकि कृते रूपम् । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—
मनसा वा इति ॥ ९ ॥

अय घनच्छोटया स्वानां स्थापितानां गवां मध्ये एकस्याः स्वर्धनं समन्त्रक विचरे—धनुरिति (का. श्री.
सू. ११ । १७१) । इन्द्रियेण वडेन सङ्गता मग्नयः । इन्द्रियं वा इति । “ समिन्द्रियेण ” इति मन्त्रेण
गोत्रसर्वनि इन्द्रियस्यैव बोधेन चारण कृते मग्नोत्वर्थः । शिशुना गवां स्वार्थीनकरणार्थं “ जिनामि ” इति
श्रूयात् । इदं ब्राह्मणेक वाक्यम्; न तु मन्त्रः । तस्याप्यमर्थः—“ इमाः ” गाः “ जिनामि ”, अग्नि चेमाः “ कुर्वे ”
स्वार्थीनाः कर्त्ता इति । “ अया वयोहानी ”, (वा. पा. मया. प. २७) “ ग्रहिया ” इत्यादिना (पा. सू. १।
१।१६) सम्प्रसारणम् । अत्र सूत्रम्—“ घनुरात्प्यां गामुपस्पृशति यं वज्रमानः समिन्द्रियेणेति । जिनामीमाः कुर्वे
इमा इति चाह ” (का. श्री. सू. ११।१७३।१७४) इति ॥ १० ॥

स्वानां स्थापितानां गोषु स्वस्य स्थापनं प्रसवेति—तद्यदिति । “ यद् ” वस्तु “ पुत्वात् ” “ पराक् ” परा-

स्वधुँ देवास्य तत्प्रतमुमिवाभ्युपक्रामति तत्स्वादेवैतुदिन्द्रियं ध्वयं पुन-
रात्सुन्यते तस्मात्स्वस्य गोपृथच्छति ॥ ११ ॥

तस्मै तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति । न वाऽएष क्रूरकर्मणे भवति
यद्यजमानः क्रूरमिव वाऽएतत्करोति यदाह जिनामीमाः कुर्वुऽहमाऽ इति
तयो हास्यैतद्वक्त्रं कृतं भवति तस्मात्तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रति-
ददाति ॥ १२ ॥

(त्व) अथ दक्षिणानायच्छति । सोऽग्नेण यूपं दक्षिणेन वेदिं येनैव
दक्षिणा युन्ति तेन प्रतिपद्यते तं जघनेन सदोऽग्नेण शालामुद्यच्छति ॥ १३ ॥

तस्मै तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति । न वाऽएष क्रूरकर्मणे भवति यद्यजमानः । क्रूरमिव
वाऽएतत्करोति यदाह-जिनामीमाः कुर्वुऽहमाऽ इति । तयो हास्यैतद्वक्त्रं कृतं भवति । तस्मात्तावन्मा-
त्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणानायच्छति । सोऽग्नेण यूपं दक्षिणेन वेदिम्-येनैव दक्षिणाः युन्ति-तेन प्रतिपद्यते ।
तं जघनेन सदः, अग्नेण शालामुद्यच्छति ॥ १३ ॥

धीनं बहिर्मुष्टं नष्ट ' भवति ' । किं तत् ? तदाह-यज्ञो वा किञ्चिदिति । तद् यशभादिक ' किञ्चित् '
अन्यत् 'स्व' स्वीयं वस्तु अभिलष्य ' प्रतमा ' प्रकर्षेण गच्छति । ' तद् ' अनेन ' अस्य ' ज्ञातेर्गोषु
स्थापनेन पराङ्मुखं धर्म ' स्वात् ' ज्ञातेः सकाशात् पुनः स्वाधीने कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ स्थापितान् गवां स्वामिने स्वाय, अन्यास्तं तावतीनां गवां प्रतिदाने दर्शयति-तस्मै तावन्मात्रीरिति ।
यावत्सङ्ख्याकाः पूर्वमाहवनीयसोत्तरतो वा अवस्थापिताः, 'तावन्मात्री.' तावत् परिमाणं यासताः तावन्मात्र्यः ।
प्रमाणे मात्र्य-प्रत्ययः (III. सू. १ । २।३७) "टिड्ढाण्ड्" इति सूत्रेण ऋप् (पा. सू. ४।१।१९) ।
' भूयसीः ' ततोऽप्यधिकाः । प्रतिदानं प्रशंसति-न वा एष क्रूरेति । यजमान इति । यद् एष क्रूरकर्मणे न भवति
इत्यन्वयः । यजमानेनान्यस्य प्रीतिजनकं कर्म कर्त्तव्यम् । किं सत् क्रूरकर्मणि तद् दर्शयति-यदाह जिनामीति ।
तस्माद्गोस्वामिने स्वाय अन्यास्तावती. ' भूयसीर्वा ' गाश्च दत्त्वा वेदिमग्नौ स्थितानां गवां स्वाधीनकरणेन क्रूर
कर्म न कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

आहवनीयसोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये दक्षिणतोऽभ्यानां स्थापनं विधत्ते-अथ दक्षिणानिति । यूपस्य
पूर्वतो वेदेर्दक्षिणतः ' दक्षिणान् ' दक्षिणदिङ्मुखानध्वान् आयच्छेत् । अथान्तःपात्यदेशे रथस्य स्थापनं
विधातुमुदगमनमार्गमाह-सोऽग्नेषोति । अनेन मार्गेण रथं प्रदक्षिणमावर्त्य । येनैव दक्षिणा इति ।

मा तऽइन्द्र ते व्ययं तुरापाद् । (५) अयुक्तासोऽअब्रह्मता विदसाम ॥
तिष्ठा रथमुधि यं ब्रह्मस्तु रश्मीन्देव यमसे स्वश्चानित्युद्यच्छत्येवैतया-
ऽभीशवो वै रश्मयस्तुस्मादाद्वा रश्मीन्देव यमसे स्वश्चानित्युद्य रथविमो-
चनीयानि जुहोति प्रीतो रथो विमुच्यताऽऽति तस्माद्रथविमोचनी-
यानि जुहोति ॥ १४ ॥

स जुहोति । (त्य) अग्नये गृहपतये स्वाहेति स षडेवाग्नेयः रथस्य
तदेवैतेन प्रीणाति ब्रह्म वाऽआग्नेया रथस्य ब्रह्मनेवैतेन प्रीणाति श्रीर्वै
गार्हपतं यावतोयावत् ऽङ्ग्रे तच्छ्रियमेवास्यैतद्गार्हपतं राज्यमभि-
विमुच्य ॥ १५ ॥

“ मा त इन्द्र ते व्ययं तुरापाद्, अयुक्तासोऽअब्रह्मता विदसाम । तिष्ठा रथमुधि यं
ब्रह्मस्तु रश्मीन्देव यमसे स्वश्चान् ”—(वा. सं. १० । २२) इति । उद्यच्छत्येवैतया ।
अभीशवो वै रश्मयः । तस्मादाद्—आ रश्मीन्देव यमसे स्वश्चानिति । अथ रथविमोचनीयानि जुहोति ।
प्रीतो रथो विमुच्यताऽऽति । तस्माद्रथविमोचनीयानि जुहोति ॥ १४ ॥

स जुहोति—“ अग्नये गृहपतये स्वाहा ”—(वा. सं. १० । २३) इति । स षडेवाग्नेयं
रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति । ब्रह्म वाऽआग्नेयाः रथस्य । ब्रह्मनेवैतेन प्रीणाति । श्रीर्वै गार्हपतम् ।
यावतो-यावत् ऽङ्ग्रे—तच्छ्रियमेवास्यैतद्गार्हपतं राज्यमभिविमुच्यते ॥ १५ ॥

दक्षिणाग्निरवर्णान् इदमेवोक्तः । सदसः पश्चिमे, शालायाः पूर्वदेशे रथम् “ उद्यच्छति ” स्थापयेत् । सूत्रितं
हि—“ पूर्वगं मूपं परिष्पान् पश्यदेशे स्थापयति मा ॥ इति ” ॥ १३ ॥

मा त इति—मन्त्राणामर्थः—हे ‘ ब्रह्मस्तु ! ’ ‘ य रथम् ’ ‘ अघितिष्ठ ’ अघितिष्ठसि, हे ‘ देव ! ’
यस्मिन् जमवरित ‘ स्वश्चान् ’ शोभनाश्वान् ‘ रश्मीन् ’ ‘ यामसे ’ निबध्यसि । हे ‘ तुरापाद् ! ’
तुं स हत इति तुरापाद्, तस्य सम्बुद्धिः, हे ‘ इन्द्र ! ’ ‘ ते ’ तव स्वभूते ‘ रथे ’ ‘ अयुक्तासः ’ सयोगरहिता
वयम् ‘ अब्रह्मता ’ अब्रह्मत्वम् ‘ विदसाम ’ । विदेहेति निधि, “ छेटोऽद्वटो ” (पा. सू. १ । ४ । ७ ।
२ । १ । २४ । २ । ४ । १० । २ । ४ । १४) इत्यद्वटो ” च, विदेह । तव रथे अयुक्ताः वयं ब्रह्मवर्चसम्
न क्लामहे, किन्तु युक्ताः सन्तो ब्रह्मवर्चसमेव लभेमहीत्यर्थः । रथिपदस्यार्थमाह—अभीशव इति ॥

रथविमोचनीयहोम विषत्ते—अथ रथेति । रथः होमेन ‘ प्रीतः ’ स्मृ-‘ विमुच्यते ’ विमुक्तो मत्विति ॥ १४ ॥

होममन्त्रं चतुरो मन्त्रान् सार्यवाद पृथग् विवत्ते—स जुहोत्यग्नये इति । चतुर्णां मन्त्राणामयमर्थः—
‘ गृहपतये अग्नये ’ ‘ स्वाहा ’ गृहपतये ? ‘ वनस्पतये ’ वनस्पतिगुणकार्य ‘ होमस्य स्वाहा ’ ‘ मरता ’

सोमाय वृनस्पृतये स्वाहेति । द्रव्यानि वै वृनस्पृत्यानि चक्राणि रुध्यानि चानसानि च तेभ्यो न्वेवैतदुभयेभ्योऽरिष्टिं कुरुते सोमो वै वृनस्पतिः स यदेव वृनस्पत्यर्थं रुधस्य तदेवैतेन प्रीणाति दारूणि वै वृनस्पृत्यानि रुधस्य दारूण्येवैतेन प्रीणाति क्षत्रं वै सोमः क्षत्रमेवास्पैतद्राज्यमभि-
विमुच्यते ॥ १६ ॥

मरुतामोजसे स्वाहेति । स यदेव मारुतार्थं रुधस्य तदेवैतेन प्रीणाति चत्वारोऽश्वा रुधः पञ्चमो द्वौ सव्यष्टसारथी ते सप्त सप्त वै मारुतो गणः सुर्वमेवैतेन रुधं प्रीणाति विशो वै मरुतो विशमेवास्पैतद्राज्यमभि-
विमुच्यते ॥ १७ ॥

“ सोमाय वनस्पृतये स्वाहा ”—(वा. सं. १० । २३) इति । द्रव्यानि वै वानस्पृत्यानि चक्राणि—रुध्यानि च आनसानि च । तेभ्यो न्वेवैतदुभयेभ्योऽरिष्टिं कुरुते । सोमो वै वनस्पतिः । स यदेव वानस्पत्यर्थं रुधस्य—तदेवैतेन प्रीणाति । दारूणि वै वानस्पृत्यानि रुधस्य । दारूण्येवैतेन प्रीणाति । क्षत्रं वै सोमः । क्षत्रमेवास्पैतद्राज्यमभि-विमुच्यते ॥ १६ ॥

“ मरुतामोजसे स्वाहा ”—(वा० सं० १० । २३) इति । स यदेव मारुतं रुधस्य—तदेवै-
तेन प्रीणाति । चत्वारोऽश्वाः, रुधः पञ्चमो, द्वौ सव्यष्टमारथी—ते सप्त । सप्त सप्त वै मारुतो गणः । सुर्वमेवैतेन रुधं प्रीणाति । विशो वै मरुतः । विशमेवास्पैतद्राज्यमभि-विमुच्यते ॥ १७ ॥

सम्बन्धिने ‘ ओजसे ’ बलाय ‘ स्वाहा ’ । ‘ इन्द्रस्य ’ स्वभूताय ‘ इन्द्रियाय ’ वीर्याय ‘ स्वाहा ’ इति ॥ सत्र प्रथममन्त्रं प्रशंसति—यदेवाग्नेयमिति । मन्त्रैकदेशेनाग्निपदेन रुधस्य आग्नेयमङ्गं प्रीणितवान् भवति । रुधस्याग्नेयमङ्गं दर्शयति—वहा वा इति । अग्नेरुपस्थानस्य युगास्य प्रान्तप्रदेशा बहाः, ते आग्नेयाः, “ अग्नि-
दग्धनिषेयां वहं भवति ”—(श. प. १ । १ । २ । ९) इति श्रुतेः । अग्निदग्धत्वसाम्यात् रुधेऽपि बहा आग्नेयाः । प्रथमद्वयमन्त्रे ‘ अग्नेये ’ इत्येकदेशेनाग्नेयेन रुधमङ्गं प्रीणनम् । “ गृहपतये ” इति मागं प्रशंसति—
श्रीर्वा इति । ‘ गार्हपतं ’ गृहपतित्वं नाम ‘ अग्निः ’, यतः पुरुषो ‘ यावत् ’ धनस्य पुरुषस्य वा ‘ ईष्ट ’
‘ तत् ’ एतेन गृहपतये इति मन्त्रमागम्यतेन यजमानस्य गार्हपततत्त्वात् राज्यमभिलक्ष्य रुधो विमुक्तो भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरेषु मन्त्रेषु एकदेशेन रुधमङ्गं प्रीणनम्, अपरेण यजमानफलार्थं रुधविमुक्त उच्यते इति ॥ १९ ॥

सोमायेति । द्रव्यानीति । वनस्पतिनिर्मितानि ‘ चक्राणि ’ ‘ द्रव्यानि ’ द्विप्रकाराणि ‘ रुध्यानि ’ रुध-
सम्बन्धीनि, ‘ आनसानि ’ वनस्पत्यन्धीनि ‘ स ’ इति । तदेतेन “ सोमाय वनस्पृतये ”—इति मन्त्रपाठेन उभयविधेभ्यो रुध्यान्तत्पदेभ्यः, तदर्थम्, ‘ अरिष्टिम् ’ अर्हिसां कृतवान् भवति । सोमस्य वनस्पतित्वात् ओषधिविशेषकत्वात् वनस्पतिपदेन रुधस्य दारुविनिर्मितान्यङ्गानि प्रीणयति । सोमस्य क्षत्ररूपत्वम्, राजत्वाद् बलसम्पादकत्वात् । तस्मात्सोमपदेन क्षत्रियसम्बन्धिं स्वाराज्यमभिलक्ष्य रुधो विमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

मरुतामिति । सुर्वमेवैतन् मन्त्रे मरुतानिति पदेन रुधस्यैव प्रीणनम् । रुधस्य मारुतत्वं सत्यादपति—चत्वारो-

(तऽ) इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहेति । स युदेवेन्द्र उयस्य तुदेवैतेन प्रीणाति
सव्यष्टा वाऽपेन्द्रो उयस्य सव्यष्टास्मेवैतेन प्रीणातीन्द्रियं वै व्यीर्यमिन्द्र
ऽइन्द्रियमेवास्मैतुदीर्यं राज्यमभिविमुच्यते ॥ १८ ॥

(तेऽथ) अथ वाराह्याऽऽपानहाऽऽपमुञ्चते । (तेऽग्नौ) अग्नौ ह वै देवा
घृतकुम्भं प्रवेद्यां चकृस्ततो ज्वराहः सम्भूव तस्माद्गराहो मेदुरो घृतादि
सम्भूतस्तस्माद्गराहे गावः संजानते स्वमेवैतद्रसमभिसंजानते तत्पशूना-
मेवैतद्रसे प्रतिष्ठति तस्माद्गराह्याऽऽपानहाऽऽपमुञ्चते ॥ १९ ॥

(तेऽये) अयेमां प्रत्यवेत्तमाणो जपति । पृथिवि मातर्मा मा हिंसीमो-

“ इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा ”—(बा० सं० १० । २३) इति । स युदेवेन्द्र उयस्य—उदे-
वैतेन प्रीणाति । सव्यष्टा वाऽपेन्द्रो उयस्य । सव्यष्टास्मेवैतेन प्रीणाति । इन्द्रियं वै वीर्यम्—इन्द्र
इन्द्रियमेवास्मैतुदीर्यं राज्यमभिविमुच्यते ॥ १८ ॥

अथ वाराह्याऽऽपानहाऽऽपमुञ्चते । अग्नौ ह वै देवा घृतकुम्भं प्रवेद्यां चकृः । ततो ज्वराहः
सम्भूव । तस्माद्गराहो मेदुरः । घृतादि सम्भूतः । तस्माद्गराहे गावः संजानते । स्वमेवैतद्रसमभि-
संजानते । तद्—पशूनामेवैतद्रसे प्रतिष्ठति । तस्माद्गराह्याऽऽपानहाऽऽपमुञ्चते ॥ १९ ॥

अयेमां प्रत्यवेत्तमाणो जपति—“ पृथिवि मातर्मा मा हिंसीम, मोऽअहं त्वाम् ”—(बा०

उप्या इति । रपन्याम्बुपुष्टयन्, ‘ रपः ’ स्वप पञ्चमः, ‘ द्वी सत्यपृष्ठास्यी ’ सत्यद्विगमपञ्चमेवस्वित्यौ द्वी
सास्यी इति ‘ सप्त ’ सङ्ख्या जतिः, मरुतामपि सप्तमगमकत्वात् सप्तसंख्याकत्वात् ; अतः सप्तसंख्यापञ्चा-
गमरुतामिति पदेन रश्मदैव प्रीणनं कृतं भवतीत्यर्थः । मरुतमेव यत्रमानस्य कठार्यमपि प्रशंसति—
विशो वा इति ॥ १७ ॥

इन्द्रस्येति । अथ चतुर्थमन्त्रे इन्द्रदेव रश्मय सास्यिप्रीणनम् । सम्पमामं लिङ्गतीति ‘ सत्यष्टा ’ । लिङ्गे-
रौगादिकं ऋकारप्रत्ययः । विष्, कित्वादाहोयः, “ अन्त्याम्बुगोमि ” (पा. सू. ८ । १ । ९७) इति सूत्रे
‘ स्याम्यिन् स्तृणान् ’ इति वचनान् पचन् ॥ १८ ॥

विष्टे—अथ वाराह्या इति । ‘ वासुतो ’ वाराहवर्तितेति ‘ टनलहो ’ ‘ तपमुञ्चते ’ । कान्दानेन पशूनां
रत्नोर्जति मन्त्रेण वाराहोत्पन्नहोत्पन्नमोक्षो (ऐ. भा. १ । १४ । ७) विहितः । तत्र मन्त्रे वराहस्य पशुसत्त्व-
मभिर्वाहते, तदुत्पन्नदयति—अग्नौ ह वै देवा इति । ह वै देवा घृतकुम्भमग्नौ घृतम्, तस्माद् वराह उयस्यः ; अतो
घृतोयस्यवाद् वराहस्य ‘ मेदुरस्य ’ मासकृत् । तस्मिन् ‘ वराहे ’ ‘ गावः ’ ‘ सप्तमते ’ सवदन्ते, स्वीयस-
मृगपशूनादयन्तः । तस्माद् वाराहोत्पन्नहोत्पन्नमोक्षेन पशुसत्त्वं एव स्वयं प्रतिष्ठितो मरुतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अयेमांमिति । ‘ पृथिवि ’ ‘ मातः ’ सर्वेषां निर्मात्रि, पृथिव्या मरुतवन् “ वीः विष्ठा पृथिवी माता ” इति

ऽअहं त्वामिति व्वरुणाद् वाऽअभिपिपिचानात्पृथिवी विभयाञ्चकार
महद्वाऽअयमभूद्योऽभ्युपेचि यद्वै माऽयं नावहणीयादिति व्वरुणऽउ ह
पृथिव्यै विभयाञ्चकार यद्वै मेयं नावधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत
न हि माता पुत्रं दिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ २० ॥

व्वरुणसर्वो वाऽएष यद्राजसूयम् । पृथिव्यु हेतुस्माद्विभेति महद्वाऽअय-
मभूद्योऽभ्युपेचि यद्वै माऽयं नावहणीयादित्येपऽउ हास्ये विभेति यद्वै मेयं
नावधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्रधेयं कुरुते न हि माता पुत्रं दिनस्ति न
पुत्रो मातरं तुस्मादेवं जपति ॥ २१ ॥

सोऽवतिष्ठति । इत्थं सुः शुचिपट्सुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपट्सिधिर्दुरोण-
सत् ॥ नृपद्रसहतसद्वयोमसदब्जा गोजाऽऋतजाऽअद्रिजाऽऋतं बृहदित्ये-
तामतिच्छन्दसं जपन्नेषा वै सर्वाणि छन्दाश्ँसि यद्वतिच्छन्दास्तुथैनं
पाप्मा नान्ववतिष्ठति ॥ २२ ॥

सं० १०।२१) इति । वरुणाद् वाऽअभिपिपिचानात्पृथिवी विभयाञ्चकार-महद्वाऽअयमभूद्,
योऽभ्युपेचि । यद्वै माऽयं नावहणीयादिति । वरुण उ ह पृथिव्यै विभयाञ्चकार-यद्वै मेयं नावधू-
न्वीतेति । तदनयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत । न हि माता पुत्रं दिनस्ति, न पुत्रो मातरम् ॥ २० ॥

वरुणसर्वो वाऽएष-यद्राजसूयम् । पृथिव्यु हेतुस्माद्विभेति-महद्वाऽअयमभूद्-योऽभ्युपेचि,
यद्वै माऽयं नावहणीयादिति । एष उ हास्ये विभेति-यद्वै मेयं नावधून्वीतेति । तदनयैवैतन्मित्रधेयं
कुरुते । न हि माता पुत्रं दिनस्ति, न पुत्रो मातरम्, तस्मादेवं जपति ॥ २१ ॥

सोऽवतिष्ठति-“हंसः शुचिपट्सुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपट्सिधिर्दुरोणसत् । नृप-
द्रसहतसद्वयोमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्”-(वा. सं. १०।२४) इति ।
एतामतिच्छन्दसं जपन् । एषा वै सर्वाणि-छन्दांसि यद्वतिच्छन्दाः । तथैनं पाप्मा नान्ववतिष्ठति ॥ २२ ॥

(च. स. १।१।१।३३) श्रुत्यन्तरेषु श्रूयते । ‘मा’ मा ‘मा हिंसीः’ मा वज्रिष्ठाः, ‘अहन्’ अणि ‘त्वा’
नैव हिंसितमिति मन्त्रार्थः । “वरुणाद् वा अभिपिपिचानात्” इत्यादिकः, “न हि माता पुत्रं दिनस्ति, न पुत्रो
मातरम्”-इत्यन्तो वाक्यसन्दर्भो बाजये भूयवेष्टप्रसङ्गे व्याख्यातः (छ.प. १।२।१।१८ माथ्ये) ॥ २० ॥ २१ ॥

रयादवरोहणं विधत्ते सोऽवतिष्ठतीति । अवरोहं तिष्ठतीति अवरोहस्य रहिकर्मणा समन्वये “समन्-
प्रविभ्यः स्यः” इति (पा. सू. १।३।२२) आत्मनेपदं न भवति; तिष्ठति क्रियायोगाभावेन प्रेत्युपसर्गसंज्ञाय ।
अमावातु, अन्दया आत्मनेपदं दुर्निवारं स्यात् । अयथा व्ययधेन परस्मैपदम् ॥

तं नु संग्रहीताऽन्ववतिष्ठेत् । (त्रे) नेतुं लोकमन्ववतिष्ठाद्युथुं सुपुत्राणो
ऽन्ववास्थादिति तथै सरथमेव रथवाहनऽश्वादधाति ततोऽवाङ्मपप्रवते
तथा तं लोकं नान्ववतिष्ठति युथुं सुपुत्राणोऽन्ववास्थात् ॥ २३ ॥

तं न संग्रहीताऽन्ववतिष्ठेत्—नेतुं तं लोकमन्ववतिष्ठाद्—यं सुपुत्राणोऽन्ववास्थादिति । तं सरथ-
मेव रथवाहनऽश्वादधाति । ततोऽवाङ्मपप्रवते । तथा तं लोकं नान्ववतिष्ठति—यं सुपुत्राणो-
ऽन्ववास्थात् ॥ २३ ॥

हंस इति । मन्वस्यापमर्थ—इति वृथिवीमिति 'हसः' रथः, शुची देवयजने रथवाहने च सीदतीति 'शुचि-
षत्', तस्योपरि यजमान आसयतीति 'वसुः', तस्मिन्मात्पनवसुदेऽन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्', 'होता'
होतृसमानः, तदेव कण्ठिन्युप्यते—वेदां सीदतीति 'वेदिषत्', 'अतिथिः' अतिथिसदृशः, तदपि कथमि-
त्युप्यते—दुरोगेषु गृहेषु सीदतीति 'दुरोणसत्' यो यस्मादरोह नयति तस्य गृहे सीदति, वृद्धं मनुष्ये रूपकार-
कर्तुं सीदतीति 'वृषत्', वरे श्रेष्ठे राजादिगृहे सीदतीति 'वरसत्', कते यज्ञे वाजरोपादौ सीदतीति 'कत-
सत्' सूर्यं बोद्धुं ज्योतिनि आकाशं सीदतीति 'ज्योमसत्' । " अमुद्योनिर्वा अथ " इति श्रुते. (श. प. १. १. १. १. १. १) अद्युद्यो जातैरश्वैरुपेतवात् 'अज्जाः', गोसन्ध्याप्याद् अज्जाभावन इति 'गोजाः', एतच्च
'स्यसृत्नीयम् रथसृत्नीयम्' इत्याह्वातम् (सै. त. १. १. १. १. १. १) कतार्यं यज्ञार्यं जातत्वात् 'कतजाः' अदिम्यो
इदकाष्टम्यो जातःवात् 'अदिजाः' । ईदशो रथो 'वृहत्' प्रौढ राजसूयाख्यम्, 'कत' यज्ञ सम्पादय-
त्विति रथस्येऽयम् ॥

सूर्यपथे रथमर्थ—इति मण्डलीति 'हसः' आदित्यः, शुची निर्मले मण्डले सीदतीति 'शुचिषत्',
'वसुः' निवासहेतुः, प्राणात्मकवायुरूपेणान्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्', अग्निरूपेण वेदां सीदतीति 'वेदि-
षत्', अप्सु वसुभूतेषु जायत इति 'अज्जाः', गोषु वृथिवीप्रधानेषु स्थूळभूतेषु जायत इति 'गोजाः' कते
सत्यभूते मण्डले जायत इति 'कतजाः' अद्वी प्रापणे च मेघे लङ्करूपेण आपत इति अदिजाः । 'कतम्'
" कत गतो " (ध. पा. म्वा. प. १. १. १) सर्वत्र व्यक्त ज्ञानात्मकम्, 'वृहत्' " वृहि वृद्धौ " (भा. पा.
म्वा. प. ७. १. १) प्रवृद्धम्, परमानन्दवृष्णमिति ॥

मन्त्रगते छन्दोविशेष प्रशंसति—एतामतिच्छन्दसमिति । हंसमन्त्रस्यातिजगतीच्छन्दः, सा च गापश्या-
दीति छन्दसि अधिकम् वर्तत इति तस्या अतिच्छन्दस्त्वम् । सर्वासांमेव छन्दसां तत्रान्तर्भावात् सर्वच्छन्दो-
रूपत्वम्, तस्माद् सर्वच्छन्दोऽनिकमण्णात् 'एता' जपित्वा, अवरोहन्त्वम् 'एनम्' यजमानम् 'अनु' 'पाया'
'नाततिष्ठति' नावरोहति, पात्रान्तर्गतिक्रामेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

स्यन्तृकृत्य रथस्य रथवाहनेऽनसि स्वापन विषयु यन्तृकृत्यान् निवेचति—तद्येति । सम्यक् प्रवृत्तं गृह्णातीति
'सङ्ग्रहीता' सारयि स, 'त' यजमानम् 'अनु' 'नावतिष्ठेत्' नावरोहेत् । तत्र कारणमाह—नेदिति ।
मुन्तृ यं लोकं प्राप्नोति, तं लोकं सारययि न प्राप्नुयादिति । तं सरथमिति । 'रथवाहने' रथस्यापन-

(दु) उत्तरेणाहवनीयं पूर्वार्धमिदं भवति । स रथवाहनस्य दक्षिण-
मन्वनुष्यन्द्ं शतमानो प्रवृत्तावावभाति ॥ २४ ॥

(त्र्यो) औदुम्बरीयं शाखासुपगृहति । तयोऽन्यतरमुपस्पृशतीत्यदस्या-
युरस्यायुर्मयि धेहि युद्धसि वृचोऽसि वृचो मयि धेहीति तदायुर्वृचं
ऽआत्मन्धत्ते ॥ २५ ॥

उत्तरेणाहवनीयं पूर्वार्धमिदं भवति । स रथवाहनस्य दक्षिणमन्वनुष्यन्द्ं शतमानो प्रवृत्ता-
वावभाति ॥ २४ ॥

औदुम्बरी शाखासुपगृहति । तयोऽन्यतरमुपस्पृशति—“ इयदस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि ।
युद्धसि वृचोऽसि वृचो मयि धेहि ”—इति । तद् आयुर्वृचं आत्मन्धत्ते ॥ २५ ॥

साधने 'अनमि' 'सम्' मन्वन्तुक 'रथम्' 'आदवाति' निदध्यान् । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ यदुनौ
सहावनिष्ठेता सपान लोभमियानो सह समहीता रथवाहने रथमादधाति सुवर्गादेवेन लोकादन्तर्द्धाति ” (ते,
भा. १।७।९।१) तत्र इति । 'इति' । ततः 'पश्चाद्' यन्ता 'अवाङ्' अवाङ्मुखः सन् 'अपप्रवते' " प्रवृ-
गती " (धा. पा. न्वा. प. ९८२) इति । चातु, अवरोहतीत्यर्थः । तथा च सूत्रितम्—“ शाखाया दक्षिणतो-
ऽपप्रवते यन्ता ”—(का. धी. सू. १५।१७९) इति ॥ २३ ॥

पूर्वं स्वस्य आतुर्यार्थं गोः स्थापनकाळे पूर्वार्धमिदं रथवाहनस्योपचरन् । स्थापनं शूत्रकृतोक्तम्—“ गवां
शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्तरतः स्थापयत्, पूर्वार्धमिदं साति ” (का. धी. सू. १५।१६६।१६७)
इति । तद्विशर्तुं विधत्ते—उत्तरेणाहवनीयमिति । पूर्वार्धमिति । शान्तिपौष्टिकार्थोऽयं, 'पूर्वार्धमिः',
'स' 'अनमा' 'उदृनः' 'ऊदृत्' इत्यः स्थापितौ 'भवति' ॥

अथ रथवाहनस्य दक्षिणे अश्वे शतमानयोऽसमञ्जनम्, कर्मणि औदुम्बरीयाः शाखाया उपगृह्णन् विधत्ते-
म रथेति । 'दक्षिणम्' 'अनुष्यन्द्ं' प्रान्तमनु 'प्रवृत्तौ' वर्तुनो 'शतमानो' शतमानपरिमितौ द्वौ
स्वमौ 'आवभाति' भासज्जे ॥ २४ ॥

औदुम्बरीमिति । तयोः शतमानयोऽन्यतरस्योपचरन् समन्त्रक विधत्ते—तयोरिति । कात्यायनेन मन्त्र-
स्य कृत्वा उपधेरिति दर्शने विनियोगमुक्तवान्—“ उपस्पृशति शतमानाविषदमीत्येतं युद्धस्यैवपरम् ” इति ।
'इयदसि' एतावत्परिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणं हस्तेनाभिधीयते, स्वस्पर्शपरिमितत्वात् । 'आयुरसि' आयुः-

१-रथवाहनस्य दक्षिणेऽश्वे शतमानावावभाति इति । का. धी. सू. १५।१८१।२-कलवायनेसु मन्त्रस्य कर्त्तव्यादि-
मुद्धर्षित्वपरमित्येतद्व्याख्यानं विष्णुम् । तच्च सा सूत्र तु—उपस्पृशति शतमानाविषदमीत्येतद्वचनं अत्र । इयदस्यैवनेन मन्त्रेण-
न्यतरं शतमानमुपस्पृशन् । तयोऽन्यतरमुपस्पृशतीति भाष्यदिनान्ता उभयोःकर्मपर्यन्तं शाखांतरादिषु विभूतिः । इयदस्यैवनेन
मुद्धर्षतीति चयमिति कर्त्तव्यार्थः । तदा यत्रयान एव इयदस्यैवने मन्त्रेण तौ शतमानावुपस्पृशति आत्मने । ध्रुवो तु अन्य-
तरस्योपस्यार्थेन विहितम् । तयोऽन्यतरमुपस्पृशतीत्यदस्यैवने अतोऽसि देववाक्त्विक् । कर्त्तव्यार्थः मन्त्रस्य विनियोगव्यवस्थादर्शने-
नाप्यन्योपस्यार्थेन विहितम् । इयं मूलव्याख्यां शब्दा कर्त्तव्यत्वमेव अक्षरांतरादप्यवधारयामासेत्येव कृतव्यम् । सूत्रयामासेति
एवम् । १-अनुकर्ममोर्ध्वत्वेऽक्षरासुपगृहति । उपस्पृशति । शतमानाविषदमीति । का. धी. सू. १५।१८१।३

(तेऽथो) अथौदुम्बरी^१ आह्वामुपस्पृशति । (त्यू) ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहीति तदूर्जमात्मन्धत्ते तस्यैतस्य कर्मण एतवेव शतुमानौ प्रवृत्तौ दक्षिणा तौ ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति तस्मात्तौ ब्रह्मणे ददाति ॥ २६ ॥

(त्यू) अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । मैत्रावरुणी पयस्या निहिता भवति तामस्य बाहूऽअभ्युपावहरतीन्द्रस्य वां वीर्यकृतो बाहूऽअभ्युपावहरामीति पशूनां वाऽएष रसो यत्पयस्या तत्पशूनामिवास्मैतद्रसं बाहूऽअभ्युपावहरति तद्यन्मैत्रावरुणो भवति मित्रावरुणाऽऽ हि बाहू तस्मान्मैत्रावरुणी भवति ॥ २७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-५ ॥ (४. ३.) ॥

तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ । ३ ॥

अथौदुम्बरीं शास्त्रामुपस्पृशति—“ ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि ”—इति । तद् ऊर्जमात्मन्धत्ते । तस्यैतस्य कर्मण एतवेव शतमानौ प्रवृत्तौ दक्षिणा । तौ ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति । तस्मात्तौ ब्रह्मणे ददाति ॥ २६ ॥

अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं मैत्रावरुणी पयस्या निहिता भवति । तामस्य बाहूऽअभ्युपावहरति । “ इन्द्रस्य वां वीर्यकृतो बाहूऽअभ्युपावहरामि ”—(बा० सं० १० । २५) इति । पशूनां वाऽएष रसो—यत्पयस्या । तत्—पशूनामिवास्मैतद्रसं बाहूऽअभ्युपावहरति । तद्यन्मैत्रावरुणो भवति । मित्रावरुणाऽऽ हि बाहू । तस्मान्मैत्रावरुणी भवति ॥ २७ ॥

स्वरूपोऽसि, “ आयुर्दिरण्यम् ” (टी. ब्रा. १ । ७ । १ । १) इति श्रुतेः । तस्मात् ‘ आयुर्मयि धेहि ’ यो हि यदात्मको भवति, एव तद् दत्तमुपहते । ‘ युद्जसि ’ ‘ युजिर् योगे ’ (भा. पा. १. ७. ७ ।) यज्ञं पुनर्जोति ‘ युद्ज्, ’ तथाविधः ‘ असि ’ ‘ बर्बः ’ तेजः ‘ असि ’ । तस्माद् ‘ यज्ञो मयि धेहि ’ मन्त्र-स्थार्थं सङ्कल्प्याह—तदायुर्वर्जं इति ॥ २६ ॥

शाखाया उपसर्शनं समन्त्रं विधत्ते—औदुम्बरीमिति । ‘ ऊर्क् ’ अथम् ‘ असि ’ । तस्मात् ‘ मयि ’ ‘ ऊर्जम् ’ अत्र ‘ धेहि ’ इति । एतयोर्दानं विधत्ते—तस्यैतस्येति । ब्रह्मणे दानं प्रशंसति—ब्रह्मा हि यज्ञमिति ॥ २६ ॥

विधत्ते—अग्रेण मैत्रेति । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पूर्वभागे व्याघ्रवर्मदेशे मित्रावरुणदेवत्या ‘ पयस्या ’ आभिश्चा ‘ निहिता भवति ’ । तस्या यजमानबाह्वोरुवहरणं विधत्ते—तामस्य बाहू रंति । ‘ अस्य ’ सुन्वते ‘ बाहू ’ ‘ ताम् ’ ‘ अभि ’ लक्ष्य ‘ उपावहरति ’ प्रगमयति । हे ‘ बाहू ! ’ ‘ वीर्यकृतः ’ वीर्यकारिणः ‘ इन्द्रस्य ’ यजमानस्य सम्बन्धिनौ ‘ यो ’ युवां ‘ बाहू ’ ‘ अभ्युपावहरामि ’ ‘ अभि ’ लक्ष्य स्थापयामि बाह्वध्वरे

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । तस्याऽ अनिष्ट एव स्विष्टकृद्भवत्य-
थास्माऽआसन्दीमाहरन्त्युपरिसद्यं वाऽएष जयति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यं
तदेनमुपर्यासीनमधस्तादिमाः प्रजाऽ उपासते तस्मादस्माऽआसन्दीमाह-
रन्ति सैषा खादिरी वितृष्णा भवति येयं वर्ध्व्यूता भरतानाम् ॥ १ ॥

तामुप्रेण । मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं निदधाति स्योनाऽसि सुषदाऽसीति
शिवामेवैतच्छ्रमां करोति ॥ २ ॥

मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । तस्या अनिष्ट एव स्विष्टकृद्भवति । अथास्माऽआसन्दीमा-
हरन्ति । उपरिसद्यं वाऽएष जयति । यो जयत्यन्तरिक्षसद्यम् । तदेनमुपर्यासीनमधस्तादिमाः प्रजा
उपासते । तस्मादस्माऽआसन्दीमाहरन्ति । सैषा खादिरी वितृष्णा भवति—येयं वर्ध्व्यूता
भरतानाम् ॥ १ ॥

तामुप्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं निदधाति । “स्योनाऽसि सुषदाऽसि”—इति । शिवामेवै
तच्छ्रमां करोति ॥ २ ॥

प्रशंसति—पशूनां वा इति । पयस्यायाः पशुरसप्रमकत्वात् पशुरसमधिकस्य वाहू स्थापितवान् भवतीति । पय-
स्याया मैत्रावरुणत्वं प्रशंसति—सद्यन्मैत्रावरुणोति ॥ २७ ॥

इति अग्निषाणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे साध्यन्दिनीषशतपथब्राह्मणमाध्वे
पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-४-२) ॥

अथ पयस्यायाः प्रचारं विधत्ते—मैत्रावरुण्येति^१ । तस्या अनिष्ट इति । ‘तस्या.’ पयस्यायाः स्विष्ट-
कृत् ‘अनिष्ट.’ अदुनो भवति, प्राक् स्विष्टकृत् इत्यर्थः । विधत्ते—अथास्मा आसन्दीमिति । आसन्दीमृक्ष्यं
पूर्वमुक्तम् । आसन्दीमाहरणं प्रशंसति—उपरिसद्यमिति । एतद्वाक्यं वाजपेये व्याख्यातम् (छ. प. १ । २ ।
१ । २२ मा.) तस्याः वृक्षविशेषगुणान्तरं वास्यभेदमह्नौकृत्य विधत्ते—सैषा खादिरीति । ‘वितृष्णा’
सच्छिद्रा भवेत् । तस्या आसन्त्या रज्जुव्यूतवमसित, तत्र यजमानविशेषेण रज्जुविशेषं दर्शयति—येयमिति ।
‘वर्ध्व्यूता’ वर्ध्वाध्वमेरन्जवः, धाम्भ्यूता सन्नद्धा भवति ‘भरतानाम्’ जन्मेषामनु रज्जुवाजम् । कात्यायनो
निर्विशेषं सूत्रधामस—“खादिरीमासन्दी रज्जुताम्” (का. श्रौ. सू. ११ । १८७) इति ॥ १ ॥

तस्या निधानप्रदेशं विधत्ते—तामुप्रेणेति । मन्त्रं विधत्ते—स्योनेति । हे आसन्दि ! ‘स्योना’ सुखरूपा
‘असि’, ‘सुषदा’ सुषदनयोभ्या ‘असि’ । मन्त्रं वितृणोति—शिवामिति । ‘श्रमा’ सुखकर्म ॥ २ ॥

(त्पु) अथाधीवासमास्तृणाति । क्षत्रस्य योनिरसीति तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्मादेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

(त्पु) अथैनमासादयति । स्योनामासीद् सुपदामासीदेति शिवात् शमामासीदेत्येवैतदाह क्षत्रस्य योनिमासीदेति तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्यामेवैनमेतदधाति ॥ ४ ॥

(त्पु) अथान्तरात्तेऽभिमृश्य जपति । निपसाद् धृतव्रत इति धृतव्रतो वै राजा न वाऽएष सर्वस्माऽइव वदनाय न सर्वस्माऽ इव कर्मणे यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्यात्तस्मै वाऽएष च श्रोत्रियश्चैतौ इ वै द्वौ मनुष्येभ्य धृतव्रतो तुस्मादाह निपसाद् धृतव्रतऽ इति वरुणः पुस्त्यास्त्येति विशो वे पुस्त्या विक्षेत्येवैतदाह क्षाम्राज्याय सुकृत्वरिति राज्यायेत्येवैतदाह यदाह क्षाम्राज्याय सुकृत्वरिति ॥ ५ ॥

अथाधीवासमास्तृणाति—“क्षत्रस्य योनिरसि”—इति । तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्मादेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

अथैनमासादयति—“स्योनामासीद् सुपदामासीद्”—इति । शिवां शमामासीदेत्येवैतदाह । “क्षत्रस्य योनिमासीद्”—(वा. सं. १० । २६) इति । तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्यामेवैनमेतदधाति ॥ ४ ॥

अथान्तरात्तेऽभिमृश्य जपति—“निपसाद् धृतव्रतः”—इति । धृतव्रतो वै राजा । न वाऽएष सर्वस्माऽइव वदनाय, न सर्वस्माऽइव कर्मणे । यदेव साधु वदेत्, यत् साधु कुर्यात्—तस्मै वाऽएष

विधत्ते—अथाधीवासमिति । ‘अधीवास’ आसनरणम्, चित्रकम्बलादिकम् । क्षत्रस्येति । एष मन्त्रो म्याह्यात’ (श्र. प. १ । २ । १ । २२ । भा.) ॥ ३ ॥

अस्यां सुन्धेन उपवेशेन समन्त्रक विधत्ते—अथैनमिति । ‘आसादयति’ उपवेशयतीत्यर्थः । हे यजमान ! ‘स्योना’ सुखरूपम् आसन्दम् । ‘आसीद्’ आरोह, सुखसाधनयोग्यामवितिष्ठेत्यर्थः । “क्षत्रस्य योनिमासीद्” इति उपवेशनमन्त्रस्योत्तरभागः । अधीवासस्तत्तरे ‘क्षत्रस्य योनिः’ अधीवासः, तमारोहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदपदेशादित्यर्थेन पूर्वकं जप विधत्ते—अथान्तरात् इति । ‘अन्तरात्ते’ अस्मभ्ये ‘अभिमृश्य’ जपेत् ॥ मन्त्रस्यायमर्थः—अयं यथा ‘धृतव्रतः’ स्वीकृतयज्ञः, नियमितवचनादिभ्यापारो ‘वरुणः’ अनिष्टनिवारको भूत्वा ‘निपसाद्’ अस्यामासन्नामुपार्गदेते । ‘परयासु’ नद्वय वैरिगृहेषु, ‘विशु’ प्रजासु चागत्य साम्राज्यं कर्तुं ‘सुकृद्’ शोभनसङ्कल्पो भवतु ॥

१-अधीवासमास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरसि । ब्रा० धो० सू० ११ । १०८ । २-इत्येवमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति । ब्रा० धो० सू० ११ । १०९ । ३-निपसादेनोपेष्टव्यमन्त्रे । ब्रा० धो० सू० ११ । ११३ । ११० ।

(त्य) अथास्मै पश्चाध्यान्पाणावावपति । (त्य) अभिभूरस्येतास्ते
पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वाऽअयानभिभूर्यत्कुलिषे हि सुर्वानुपान-
भिभवति तस्मादाह्यभिभूरसीत्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामिति पञ्च
वै दिशस्तुदस्मै सुर्वा ऽएव दिशः कल्पयति ॥ ६ ॥

च श्रोत्रियश्च । एतौ इ वै द्वौ-मनुष्येभ्य धृतव्रतौ । तस्मादाह-निपसाद धृतव्रत इति । “ धरुणः
पस्त्यास्वा ”-इति । विशो वै पस्त्या । विश्वेत्वेवैतदाह-“ साध्याज्याय सुक्रतुः ”-
(बा. सं. १० । २७) इति । राज्यापेत्सेवैतदाह-यदाह साध्याज्याय सुक्रतुरिति ॥ ५ ॥

अथास्मै पश्चासां पाणावावपति-“ अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ”-
इति । एष वाऽअयानभिभूः-यत्कुलिः-एष हि सर्वानुपानभिभवति । तस्मादाह-अभिभूरसीति ।
एतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामिति । पञ्च वै दिशः । तदस्मै सर्वा एव दिशः कल्पयति ॥ ६ ॥

मन्त्रं प्रतिपादनमूय न्याचष्टे-धृतव्रतो वै राजेति । धृतव्रतत्वं दर्शयति-न वा एष, इति । ‘ एष ’
सुम्बन् ‘ सर्वस्मै ’ ‘ वदन्त्ये ’ वाक्याय, असम्बद्धप्रतापायेत्यर्थः । तथा अनुपयुक्तकर्मणे वा योग्यो न भवति ।
कस्मै योग्य इति तदाह-यदेवेति । तस्मै साधुवदन्ताय सधुर्कर्मणे च ‘ एषः ’ सुम्बन् राज्ञा, ‘ श्रोत्रियश्च ’
श्राद्धाः, उमावहौ भवतः । एतयोर्भियतव्रतत्वमाह-एतौ इ वा इति । ‘ मनुष्येभ्य ’ मध्ये ‘ एतौ ’ एव ‘ धृतव्रतौ ’
श्रोत्रियेभ्योऽपि न बह्वभाषो नास्त्युक्तकर्तारौ । ‘ पस्त्या ’-शब्दार्थमाह-विशो वा इति ॥ ५ ॥

यजमानहस्ते पञ्चाङ्गाणां च निषत्ते-अथास्मा इति । अङ्गा नाम कपर्दकाः सुवर्णनिर्मिताः, विभक्तक-
फलानि सौवर्णानि वेत्येके ते पञ्चाङ्गा दूतस्थाने निषन्तीनाः । तेषां चतुर्णामङ्गाणां ‘ कृत ’-सम्प्रा, पञ्चानां ‘ कृति ’
सम्प्रा । तथा च शास्त्रान्तरे ‘ स्तोमस्तद्व्यापारं कृतादिन्यवहारः कृतः-“ ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् अथ ये
पञ्च कृतिः साः ”-इति । यदा पञ्चाङ्गाणां उक्तानां भवन्ति, तदा देवितुर्जयो भवति, पञ्चसु त्वेकरूपासु ज्य एव
भविष्यतां त्वय्यत्रोक्तम् । अतः कलेः सर्वाङ्गाभिमातृकत्वात्, सुवर्णतोऽपि जपापेक्षत्वात्पञ्चाङ्गनिवार इत्यर्थः ।
तथा च मन्त्रे कृतिर्वा तात्सम्बन्धान् यजमानो वा उच्यते । हे यजमान ! ‘ अभिभूः ’ शतरेषामङ्गाणामभिभ-
विता भवति । तदर्थम् ‘ एताः पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ’ स्वाधीना भवन्तिविति । मन्त्रं न्याचष्टे-एष वा अया-
निति । अयशब्देऽङ्गाणां, ‘ कृतिर्हि सर्वान् अयान् अभिभवति ; ’ अथिक्तवत्त्वत्वात् एषोऽपि यजमानस्तत्स-
म्बन्धादभिमातृको भवतीत्यर्थः ॥

पञ्चदिग्निजयसङ्कल्पतिदिग्मेव दर्शयति-पञ्च वै दिश इति ॥ ६ ॥

(त्व) अथैनं पृष्ठतस्त्पूष्णीमेव दण्डैर्ध्नन्ति तं दण्डैर्ध्नन्तो दण्डवधमति-
नयन्ति तस्माद्वाजा ऽदण्डयो युदेनं दण्डवधमतिनयन्ति ॥ ७ ॥

(न्यु) अथ वरं वृणीते । यथै ह वै कं च सुपुवाणो वरं वृणीते सोऽस्मै
सर्वः समृध्यते तस्माद्दरं वृणीते ॥ ८ ॥

स ब्रह्मक्षित्येषु प्रथममामन्त्रयते । ब्रह्म प्रथममभिव्याहराणि ब्रह्मप्रसूतां
व्याचं वदानीति तस्माद् ब्रह्मक्षित्येषु प्रथममामन्त्रयते त्वं ब्रह्मासीतीतरः
प्रत्याह सविताऽसि सत्यप्रसवऽ इति वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति सवितारमेव
सत्यप्रसवं करोति ॥ ९ ॥

अथैनं पृष्ठतस्त्पूष्णीमेव दण्डैर्ध्नन्ति । तं दण्डैर्ध्नन्तो दण्डवधमतिनयन्ति । तस्माद्वाजाऽदण्डयो
युदेनं दण्डवधमतिनयन्ति ॥ ७ ॥

अथ वरं वृणीते । यं ह वै कं च सुपुवाणो वरं वृणीते सोऽस्मै सर्वः समृध्यते । तस्माद्दरं
वृणीते ॥ ८ ॥

स “ ब्रह्मन् ”-इत्येष प्रथममामन्त्रयते-ब्रह्म प्रथममभिव्याहराणि । ब्रह्मप्रसूतां व्याचं वदा-
नीति । तस्माद्ब्रह्मक्षित्येषु प्रथममामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ”-इतीतरः प्रत्याह । “ सवि-
ताऽसि सत्यप्रसवः ”-इति । वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति । सवितारमेव सत्यप्रसवं करोति ॥ ९ ॥

विषये-अथैनमिति । ‘ दण्डः ’ पक्षियवृक्षकाष्ठैः ‘ एन ’ सुन्वन्त ‘ पृष्ठतः ’ पश्चाद्भागो ‘ तूष्णीम् ’
अमन्त्रक ‘ ध्नन्ति ’ हन्युः । अत्र सूत्रकृतसमन्त्रकमवहनं शास्त्रान्तरीयमन्त्रत्रय निकल्पेन दर्शयामास-“ पश्चा-
देनं पक्षियवृक्षदण्डैः शनैस्तूष्णीं ध्नन्ति पाप्मानं तेऽपह्नवोऽसि त्वा वध नयामीति वा ”-(का, श्री सू, १५ ।
१९१ । १९२) इति । तं दण्डैरिति । सुन्वन्तो दण्डवधेन अग्न्यकर्तृकस्य दण्डवधस्य प्राप्तेमेव कृतवन्तो
भवन्ति, तस्माद् वाजो दण्डमावः पथा राजा त्वा अपराह्ताः प्रजा दण्डयन्ति, एवं त्वय न दण्डय इत्यर्थः ॥७॥

विषये-अथ वरमिति । ‘ वरं ’ ‘ वृणीते ’ वाचते, यजमानः कर्त्ता । वरवरण प्रशंसति-यं ह
वै कञ्चेति ॥ ८ ॥

कात्यायनः-“ वरं कृत्वा ब्रह्मभिव्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः, प्रत्याह व्यात्वासः सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति, त्वं
ब्रह्मासीत्यादिभिः ” (का, श्री सू, १५ । १९३ । १९४) इति । अत्यार्थः-यजमानो वरं कृत्वा ब्रह्मक्षिति
पद पञ्चकृत्वो वदेत् । तं सुन्वन्तं सवितृवरुणेन्द्ररुद्रवाचकैश्च ब्रह्मासीत्यादिभिस्तुर्मिर्मन्त्रैरितरः ऽत्रैवदेत्, पञ्चमा-
मन्त्रणे केवलं त्वं ब्रह्मासीति प्रतिवदेदिति । तदिदं क्रमेण विषये-स ब्रह्मक्षिति । ‘ प्रथम ’ पूर्वम् ‘ प्रथम-
मिति । सप्तोऽर्थः । प्रथमप्रतिवचनमन्त्रस्यावसर्गः-हे यजमान ! ‘ त्वं ब्रह्मा जसि ’ ‘ सत्यप्रसवः ’ यथार्था-
म्यनुत् । ‘ सविता असि ’ ‘ इति ’ प्रथमामन्त्रवितारं सुन्वन्तं ब्रह्मा प्रणिब्रूयान्, सवित्रादिवाचकैः मन्त्रैः प्रति-
वचनेन यजमानं तत्तदेवतात्मकत्वेन कृतवान् मवर्तात्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मन्नित्येव द्वितीयमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह वरुणोऽसि सत्योजा इति वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति वरुणमेव सत्योजसं करोति ॥ १० ॥

ब्रह्मन्नित्येव तृतीयमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह इन्द्रोऽसि विश्रौजाऽ इति वीर्यमेवास्मिन्नेतदधातीन्द्रमेव विश्रौजसं करोति ॥ ११ ॥

ब्रह्मन्नित्येव चतुर्थमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह रुद्रोऽसि सुशेवऽ इति तद्वीर्याण्येवास्मिन्नेतत्पूर्वाणि दधात्ययमेतच्छमयत्येव तस्मादेव सर्वस्पेशानो मृडयति युदेनश्च शमयति ॥ १२ ॥

ब्रह्मन्नित्येव पञ्चममामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरोऽनिरुक्तं प्रत्याह परिमितं वै निरुक्तं तत्परिमितमेवास्मिन्नेतत्पूर्वं वीर्यं दधात्यथात्रानिरुक्तं प्रत्याहापरिमितं वाऽअनिरुक्तं तदुपरिमितमेवास्मिन्नेतत्सर्वं वीर्यं दधाति तस्मादत्रानिरुक्तं प्रत्याह ॥ १३ ॥

“ ब्रह्मन् ”-इत्येव द्वितीयमामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ”-इतीतरः प्रत्याह । “ वरुणो-
असि सत्योजाः ”-इति । वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति । वरुणमेव सत्योजसं करोति ॥ १० ॥

“ ब्रह्मन् ” इत्येव तृतीयमामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ” इतीतरः प्रत्याह । “ इन्द्रोऽसि
विश्रौजाः ”-इति । वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति । इन्द्रमेव विश्रौजसं करोति ॥ ११ ॥

“ ब्रह्मन् ”-इत्येव चतुर्थमामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ”-इतीतरः प्रत्याह । “ रुद्रोऽसि
सुशेवः ” इति । तद्-वीर्याण्येवास्मिन्नेतत् पूर्वाणि दधाति । अयमेतच्छमयत्येव । तस्मादेव
सर्वस्पेशानो मृडयति युदेनश्च शमयति ॥ १२ ॥

“ ब्रह्मन् ” इत्येव पञ्चममामन्त्रयते-“ त्वं ब्रह्मासि ”-इतीरोऽनिरुक्तं प्रत्याह । परि-
मितं वै निरुक्तम् । तत्परिमितमेवास्मिन्नेतत् पूर्वं वीर्यं दधाति । अपात्रानिरुक्तं प्रत्याह । अपरिमितं
वाऽअनिरुक्तम् । तद् अपरिमितमेवास्मिन्नेतत् सर्वं वीर्यं दधाति । तस्मादत्रानिरुक्तं प्रत्याह ॥ १३ ॥

द्वितीयादिषु मन्त्रेषु ॥ ब्रह्मासीति पूर्ववत् । ‘ सत्योजाः ’ ‘ सत्यवीर्यः ’ ‘ वरुणः ’ ‘ असि ’ विभु प्रजासु
‘ ओजः ’ ‘ वज्रं यस्य, यद्वा विश्व एवौजो यस्येति ’ ‘ विश्रौजाः ’ ‘ तादृशः ’ ‘ इन्द्रः ’ ‘ असि ’ । ‘ देवतापक्षे मरुतो
विशः वरुणमकाः, राजपक्षे प्रजाः । ‘ सुशेवः ’ सुशुभः ‘ रुद्रः ’ ‘ अग्नि ’ रुद्रस्य सुशेवत्वं प्रशंसति-तद्वीर्याणीति ।
ईशानस्य सर्वसुखकत्वात् पूर्वमन्त्रप्रतिबन्धेन यजमाने स्थापितानि वीर्याणि शमयति वीर्यवन्तन् ‘ एन ’
‘ रुद्रोऽसि सुशेवः ’ इति सुशुभप्रतिपादनात् ॥ १०-१२ ॥

यजमानकर्तृकपञ्चमामन्त्रगत्य प्रतिबन्धने विशेष दर्शयति-‘ ब्रह्मन्नित्येवेति ’ । त्वं ब्रह्मासीति । ब्रह्मनि-

(द्वा) अथ सुमङ्गलनामानं ह्वयति । बहुकार श्रेयस्कर भूयस्क-
रेति युऽ एवंनामा भवति कल्याणमेवैतन्मानुष्ये वाचो वदति ॥ १४ ॥

(त्र्य) अथास्मै ब्राह्मण स्पर्धं प्रयच्छति । (त्र्य) अध्वर्युर्वा यो वाऽस्य
पुरोहितो भवतीन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रघ्येति वज्रो वै स्पर्धः सुऽए-
तेन व्यज्रेण ब्राह्मणो गृजानमात्मनोऽवलीयात्सं कुरुते यो वै राजा
ब्राह्मणादवलीयानमित्रेभ्यो वै स वलीयान्भवति तदमित्रेभ्यऽएवैनमेतद्वली-
यात्सं करोति ॥ १५ ॥

अथ सुमङ्गलनामानं ह्वयति—“ बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर ” इति । य एवंनामा भवति
कल्याणमेवैतन्मानुष्ये वाचो वदति ॥ १४ ॥

अथास्मै ब्राह्मणः स्पर्धं प्रयच्छति, अध्वर्युर्वा, यो वाऽस्य पुरोहितो भवति । “ इन्द्रस्य वज्रो-
ऽसि तेन मे रघ्य ” (का. सं. १० । २८)—इति । वज्रो वै स्पर्धः । स एतेन व्यज्रेण ब्राह्मणो
राजानमात्मनोऽवलीयात्सं कुरुते । यो वै राजा ब्राह्मणादवलीयान्-अमित्रेभ्यो वै स वलीयान्भवति ।
तद् अमित्रेभ्य एवैनमेतद्वलीयात्सं करोति ॥ १५ ॥

(यामन्त्रेण) । ‘ त्वं ब्रह्मानि ’ इति । एतावदेव ‘ अनिरुक्तम् ’ कस्यचिदपि देवताविशेषस्य प्रतिपा-
दक वाक्य प्रतिपदेत् । एष प्रस्तावति—अपरिमितमिति । निरुक्तम् नि. शेषेण वक्तुं शक्यं निरुक्तम्
‘ परिमितम् ’, तत्पूर्वमन्त्रेण “ सविताऽमि ” इत्यादिषु कृतम् । अत्रानिरुक्तप्रतिवचनेन यजमाने अपरिमित वीर्यं
निहितवान् भवतीति ॥ १३ ॥

निषत्ते—अथ सुमङ्गलेति । सुमङ्गलनामानमाहूय बहुकारेति मन्त्रेण यजमानं कीर्तयेत् । पदत्रय सम्बुध्यन्तम् ।
बहु करोतीति बहुकारः । “ कर्मण्यम् ” (पा. सू. २ । २ । १) श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः । “ कृणो
हेतुताष्टीत्यानुलोम्येषु ” (पा. सू. २ । २ । २०) इति टच् भूयो भूयो महत्तर करोतीति भूयस्करः ।
॥ एवमिति । ‘ य. ’ पुरुषो लोके प्रियकरनामा ‘ भवति ’, तं ‘ मानुष्ये ’ मानुष्याः ‘ वाचः ’ ‘ कल्याण ’
संस्था त्रिपमेव ‘ वदति ’ ॥ १४ ॥

अत्र कात्यायन उत्तर तन्त्रं संगृह्य दर्शितवान्—“ स्वयमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा इन्द्रस्य वज्र इति,
राजा शत्रुक्राता मृतस्यपत्योऽस्यतरो मासणी. सजातश्चैव पूर्वः पूर्व उत्तरास्मै ” (का. श्री. सू. १५ । १९७ ।
१९८) इति । तदिदं क्रमेण त्रिषत्ते—अयास्मा इत्यादिना । ‘ अस्मै ’ सुजते ‘ रयं ’ ‘ ब्राह्मणः ’
दयात् । हे हम् ! “ इन्द्रस्य वज्रोऽसि ” । “ स्यस्तृतीयम्, रयस्तृतीयम् ” (तै. म. ५ । २ । ११२)
इति धृते. । तेन कारणेन ‘ मे ’ मम “ रघ्य ” रघ्यनिर्वृत्तायमेव ” (निरु. १० । ४ । १) मदीयाय यजमानाय
सर्वं वशीकुरु । यदा, “ रघ्य ” द्यूतस्थानपरिलेखनरूपं कार्यं साधयेति ॥

तथै राजा राजभ्रात्रे प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्येति तेन राजा राजभ्रातरमात्मनोऽवलीयाथैसं कुरुते ॥ १६ ॥

तुष्टं राजभ्राता सूताय वा स्यपुतये वा प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्येति तेन राजभ्राता सूतं वा स्यपुतिं वाऽऽत्मनोऽवलीयाथैसं कुरुते ॥ १७ ॥

तुष्टं सूतो वा स्यपुतिर्वा ग्रामुण्ये प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्येति तेन सूतो वा स्यपुतिर्वा ग्रामुण्यमात्मनोऽवलीयाथैसं कुरुते ॥ १८ ॥

तुं ग्रामणीः सजानाय प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्येति तेन ग्रामणीः सजानुमात्मनोऽवलीयाथैसं कुरुते तद्यदेव तुष्टं सम्प्रयच्छन्ते नेत्पापवस्यसमसद्यथापूर्वमसदिति तस्मादेव तुष्टं सम्प्रयच्छन्ते ॥ १९ ॥

तं राजा राजभ्रात्रे प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्य ”—(वा. सं. १०।२८) इति । तेन राजा राजभ्रातरमात्मनोऽवलीयां कुरुते ॥ १६ ॥

तं राजभ्राता सूताय वा स्यपुतये वा प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्य ”—इति । तेन राजभ्राता सूतं वा स्यपुतिं वाऽऽत्मनोऽवलीयां कुरुते ॥ १७ ॥

तं सूतो वा स्यपुतिर्वा ग्रामुण्ये प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्य ”—इति । तेन सूतो वा स्यपुतिर्वा ग्रामुण्यमात्मनोऽवलीयां कुरुते ॥ १८ ॥

तं ग्रामणीः सजानाय प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्य ”—इति । तेन ग्रामणीः सजानुमात्मनोऽवलीयां कुरुते । तद् यदेवं सम्प्रयच्छन्ते—नेत् पापवस्यसममद्, यथापूर्वमसदिति । तस्मादेवं सम्प्रयच्छन्ते ॥ १९ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—वृत्रो वा इति । अथर्वः—ब्राह्मणो यज्ञे वृत्ररूपस्यप्रदानेन स्वस्मादवलीयांसमपि राजानं बलवन्तं कृतवान् भवति । तदेवाह—यो वा इति । ‘ यः ’ खड्ग राजन्यो ‘ ब्राह्मणात् ’ इतिनिलः, ‘ सः ’ ‘ अमित्रेभ्यः ’ शत्रुभ्यो बलवन्तः भवति; तस्माद् ब्राह्मणः स्वयंप्रदानेन शत्रुभ्योऽधिकबलं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

एवमुक्तव्यापि योग्यम् । सूत्रग्रामणीमात्रात् व्याख्याताः (अ. प. १।३।१।१६) राजादिषु सजाना-
न्तेषु स्वयंप्रदानं सम्भूय प्रशंसति—तद्यदेवमिति । ‘ यज्ञवस्यसं ’ पाणिष्ठं कर्म ‘ नेदमन् ’ न भवेत्, किन्तु यथापूर्वं
भवेदिति सुदृष्टा प्रदानमित्यर्थः ॥ १९-१९ ॥

(न्तेऽय) अथ सजातश्च प्रतिप्रस्थाता च । (चै) एतेन स्पयेन पूर्वाम्नी शुक्रस्य पुरोरुचाऽधिदेवं कुरुतोऽत्ता वै शुक्रोऽत्तारमेवैतत्कुरुतः ॥ २० ॥

(तोऽय) अथ मन्यिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः । (५) आघो वै मन्यी तदत्तारमेवैतत्कृत्वाऽयास्माऽएतदाद्यं जनयतस्तुत्मान्मन्यिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः ॥ २१ ॥

(तोऽया) अयाध्वर्युः । (अ) चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽधिदेवने हिरण्यं निधाय जुहोत्यग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो ऽग्निः पृथुर्धर्मणस्पति-
राज्यस्य वेतु स्वाहेति ॥ २२ ॥

अथ सजातश्च प्रतिप्रस्थाता चैतेन स्पयेन पूर्वाम्नी शुक्रस्य पुरोरुचाऽधिदेवं कुरुतः । अत्ता वै शुक्रः । अत्तारमेवैतत्कुरुतः ॥ २० ॥

अथ मन्यिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः । आघो वै मन्यी । तदत्तारमेवैतत्कृत्वाऽयास्माऽएतदाद्यं जनयतः । तस्मान्मन्यिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः ॥ २१ ॥

अयाध्वर्युश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽधिदेवने हिरण्यं निधाय जुहोति—“अग्निः पृथुर्धर्मणस्पति-
र्जुषाणोऽग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा ”—इति ॥ २२ ॥

अथ दूतस्थानकरणं च सविशेषं सम्पन्नकञ्च विधत्ते—अथ सजातश्चेति । आह्वनमिषस्योत्तरप्रदेशे स्थापितः ॥ पूर्वाम्नी, तस्मिन् सत्सप्तपृष्ठन् अधिदेव्यन्त्यवेति 'अधिदेवनम्' श्रुतमूमे, तां शुक्रप्रहस्य पुरोरुचा " तं राजया पूर्वया विधयेमेषा"—इत्यनेन (वा. सं. ७।१.२) (क. सं. १।४।१) "कुरुतः" । अत एव सूत्रम्—
“प्रचेन सजात प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाम्निमहिता शुक्रपुरोरुचा दूतमूमे कुरुतः”—(वा. जी. सू. १।१।२९) ॥

चतुर्धर्माग्ने द्विर्नयेऽयाये शुक्रमन्यिप्रहस्योत्तरागमावेन श्रुतयो. पुरोरुचये विहितम्; पदपल्लु तत्रैव स्थापयत इति नैह पुनर्वाक्यमस्ते (श. प. ४।२।१।३।०) । शुक्रस्यातृत्वात् तन्मन्त्रेण दूतमूमेकरणान्द
नममममचारं कण्ठस्थौ मरुतः ॥ २० ॥

अथ मन्यिन एति । मन्थिप्रहस्यपुरोरुचा “ अथ वेनबोदयत् पृथिवीर्मा ”—(वा. सं. ७।१.१) इत्यनेन
विमितं विमिन्त्यन्त्यवेति विमितं चतुर्धर्मा चतुरस्रं मण्डपं सद् “विमिनुतः” कुरुतः । आघो वा एत्यादेरपमर्थ —
न्यिन आघत्वात् तन्मन्त्रेण विमितकरणान्दूतमूमाय यन्नमानाय आघ सम्पादितवन्तौ मवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥
अयाधिदेवने हिरण्यनिधानपूर्वकं होमं सम्पन्नक विधत्ते—अयाध्वर्युरिति । यज्ञे देवानां प्रपनात् “पृथु-”,
५ “धर्मणस्पतिः” धर्मणः धारणस्य पतिः, अतो देवतोद्देशेन ह्यमान इति “जुषाणः” सेवमानः “अग्निः” ।
“पृथुर्धर्मणस्पतिः”—इति पुनर्वचनमादरायम्, विन्यनुवादाभिप्राय वा । “आज्यस्य” श्रुतस्य । कर्मणि

(त्व) अयाशाश्रिवपति । स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतच्च^{११} सजातानां मध्यमेष्टयायेत्येष वाऽअग्निः पृथुर्यदेवित्वं तस्येतेऽङ्गारा यदक्षास्तमेवेतेन प्रीणाति तस्य ह वाऽप्याऽनुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते यो वेतुदेवं व्येदेतेष्वक्षेप्याह गां दीव्यध्वमिति पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ २३ ॥

अयाशाश्रिवपति—“ स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतच्चम् । सजातानां मध्यमेष्टयाय ”—(का० श्रौ० सू० १० । २९) इति । एष वाऽअग्निः पृथुः । यदधिदेवनम् । तस्येतेऽङ्गाराः यदक्षाः । तमेवेतेन प्रीणाति । तस्य ॥ वाऽप्याऽनुमता गृहेषु हन्यते—यो वा राजसूयेन यजते, यो वेतुदेवं वेद । एतेष्वक्षेप्याह—गां दीव्यध्वमिति । पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ २३ ॥

परी । आत्त ' वेतु ' विवतु । “ बी गनित्यातिप्रजनकान्यसन्नादने ” (धा वा, अ. प. ३८ ।) ' स्वाहा '—इति इमार्थः ॥ २२ ॥

सत्र विमिते अग्निरिवाय सन्त्रक विधत्ते—अयाशानिति । ' स्वाहाकृताः ' स्वाहाकारपूर्विका आहुता तर्पिताः । हे अथाः । ' सजातानां ' समानजन्मनां प्राणानां ' मध्यमेष्टयाय ' मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय ' सूर्यस्य रश्मिभिः ' ' यतच्चम् ' सङ्गता मवनेति ॥

मन्त्रवत्कर्मकरणं प्रायेण कश्चेतिद् देवताये मवति, अतो घृतभूमावधिविवासाय देवतामन्तर्यकत्व दर्शयति—एष वा अग्निरिति । ' अधिदेवन ' घृतम्यानम् । तदेवोपादयति—तस्येत इति । ' तस्य ' अग्नेः ' अङ्गारा ' एव देवनवाधनभूता । ' अथाः ' सम्प्राप्तं तेनाधनिधानेन अग्निमेव प्रीणितवान् मवतीति ॥

अत्र यदुक्तं सूत्रे—“ अथान् निवपति स्वाहाकृता इति, गां दीव्यध्वमित्याह ”—इति “ सजाताय कर्मिणा ” इति च (का. श्रौ. सू. १५ । २०२-२०५) देवनकाञ्चि गांवेव यगत्वेन कृत्वा, “ गां दीव्यध्वम् ”—इति घृतकरणमेषं ब्रूयात् । ततोऽहं कर्णवनाङ्गिकतां गामानीय प्रणि । “ इतिश्च आह्वनमाराधे न मारणार्थं. ” (का. श्रौ. सू. १५ । २०५ मा.) । तदिदं विधत्ते—तस्य ह ॥ इति । यो राजसूयेन यजते, यो वा एतत् कर्म वेत्ति, तस्य गृहेष्वेवा गौ ' अनुमता ' अङ्गिकाः ' हन्यते ' । अत्र गोमेषात्किं दर्शयति—एतेष्वक्षेप्यमिति । घृतकर्मणो दक्षिणां विधत्ते—पूर्वाग्नीति । पूर्वाग्निम् आह्वनमेषं ब्रूत इति पूर्वाग्निवाहो तावन्ब्रूवाहो ' दक्षिणा ' । आपस्तम्बोऽप्याह—“ यज्ञीहो विदीव्यन्त ओदनमुद्वृक्ते, तदेताम् कर्मणः पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा, तौ ब्रह्मणे देवौ ”—(भा. श्रौ. सू. १९ । १९ । २, ३) इति ।

तदिदं देवन सन्निधिवलादभिरुचनीयास्त्वसोमयागमन्यगतमग्निं महाप्रकरणज्वाहृष्टिप्रभुनोमयागा-मकशज-स्यशेष इति गम्यते, प्रकरणेन सन्निधेर्वाथ इति हि सिद्धान्तितम् (मा. जे. सू. ३ । ३ । १४) ॥ २३ ॥

(णाऽया) अयाहाग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुतीऽप्यतत्कर्म कियत् ऽएष वै प्रजापतिर्य एष यजुस्तापते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽपतुमेवाप्येतद्वर्तु प्रजायन्ते तदेनं मध्यतु ऽपुवेतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतुः सुवति तस्मादन्तरेणाहुतीऽप्यतत्कर्म कियत् ऽआथाव्याहामिथुं स्विष्टकृतं यजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ २४ ॥

(त्य) अयेहामादधाति । (त्पु) उपद्रुतायामिहायामप ऽपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तथुं स्तोत्राय प्रमीवति सुऽउपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ २५ ॥ इति चतुर्यमपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-१ ॥ (४. ४.) ॥

वुरुणाद् वाऽमभिपिपिचानाद्गुंऽपचक्राम । वीर्यं वै भर्गं ऽएष विष्णुर्यजुः सोऽस्मादुपचक्राम शुश्रु ऽएषोऽपां रसः सम्भृतो भवति येनमेतद्भिपिभुति सोऽस्य भर्गं निर्नघान ॥ १ ॥

अयाह- 'अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि'-इति । तद् यदन्तरेणाहुतीऽप्यतत्कर्म कियते । एष वै प्रजापतिः-य एष यजुस्तापते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतमेवाप्येतद्वर्तु प्रजायन्ते । तदेनं मध्यतु अपुवेतस्य प्रजापतेर्दधाति, मध्यतुः सुवति । तस्मादन्तरेणाहुतीऽप्यतत्कर्म कियते । आथा- व्याह । 'अग्निं स्विष्टकृतं यज' -इति । व्युपदकृते जुहोति ॥ २४ ॥

अयेहामादधाति । उपद्रुतायामिहायामप ऽपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति । तं स्तोत्राय प्रमीवति । स उपावरोहति । सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ २५ ॥

वरुणाद् वाऽमभिपिपिचानाद्गुंऽपचक्राम । वीर्यं वै भर्गः । एष विष्णुर्यजुः । सोऽस्मादुपचक्राम । शुश्रु-य एषोऽपां रसः सम्भृतो भवति-येनमेतद्भिपिभुति । सोऽस्य भर्गं निर्नघान ॥ १ ॥

अयं वरुणाद्विष्टकृतिर्वादिर्दं दर्शयति-अयाहाग्रय इति । प्रजापतौविष्टकृतिर्द्विषोर्मध्ये यद् देवतादिक इत्य, तद् प्रजापतिमध्यनिघानकरणे प्रदर्शयति-तद् यदन्तरेणेति । आथाव्याहत्यादि । एतद् (वै. सं. १।८।१९) ॥ २४ ॥

॥ अयेहामादधाति (श्र. प. १।२।१।९) कण्डिका वाजस्ये व्याख्याता ॥ २५ ॥

इति अन्त यणावर्षविरचिते भाष्ये वैदार्थ्यप्रकाशे भाष्येन्द्रियशतस्यवस्तवमाथे

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-४ ॥

अयं पञ्चमे ब्राह्मणे संयुतो हवींषि दत्तद्रव्यस्थानि दक्षोपास्यन्त्य सोमपास्य दक्षिणः, दासपास्य, अग्नि-विशेषेण दक्षिणांशं निर्वहन्ते, तत्र हवींषि विषातं प्रनोति-वरुणाद् वा इति । पूर्वमग्निविष्यमन्ताद्

तमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । (त्स) सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या
वाचा त्वष्टा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणे-
नोजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुनेव दशम्या देवतयाऽन्वविन्दत् ॥

(त्त) तद्यदेनमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । (त्त) तुस्मात्संस्पृपो
नामाथ यद्दशमेऽहन्मसुतो भवति तुस्माद्दशपेयोऽथो यद्दशदशकैकं चमसु-
मनुप्रसृता भवन्ति तुस्माद्वेव दशपेयः ॥ ३ ॥

तमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । " सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्टा रूपैः पूष्णा
पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनोजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णु-
नेव दशम्या देवतया "—(वा० सं० १० । ३०) अन्वविन्दत् ॥ ३ ॥

तद् यदेनमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत्—तस्मात्संस्पृपो नाम । अथ यद्दशमेऽहन्मसुतो भवति—
तस्माद् दशपेयः । अथो यद्दश—दर्शकैकं चममनुमसृता भवन्ति—तस्माद्वेव दशपेयः ॥ ३ ॥

‘ वरुणात् ’ सकाशात्, ‘ मर्गः ’ यज्ञरूप वीर्यम् ‘ अपचक्राम ’ अपमृतम् । तदेव प्रतिपादयति—‘ शब्दश्च
एव इति ॥ १ ॥

तमेताभिरित्यादि । ‘ तम् ’ अपसृतम् मर्गम् ‘ एताभिः ’ दक्ष्यमाणाभिः सावित्रादिभिः ‘ अनुसमसर्पत् ’
वरुणोऽनुक्रमेण प्राप्तवान् । तादृशदेवताः क्रमेण दर्शयति—सवित्रेति । ‘ प्रसवित्रा ’ प्रसवकारिणा ‘ सवित्रा ’
देवतया, ‘ अन्वविन्दत् ’—इति सर्वत्रानुपहृद्गः । ‘ वाचा ’ वाष्पया ‘ सरस्वत्या ’, ‘ रूपैः ’ उपलक्षितेन ‘ त्वष्टा ’,
‘ पशुभिः ’ उपलक्षितेन ‘ पूष्णा ’, ‘ अस्मे ’ अस्मै अपसृतय वीर्येय तदधीनकर्तार्यम् ‘ इन्द्रेण ’, यद्वा,
‘ विमक्तिव्यत्ययः ’, अनेन वर्धिणो वीर्यवता इन्द्रेण, ‘ ब्रह्मणा ’ ब्राह्मणजात्यभिमानिना ‘ बृहस्पतिना ’ ‘ ओजसा
वरुणेन ’ स्वयिदेवतारूपेण, अतीतकल्पगतेन वरुणेन वा, ‘ तेजसा अग्निना ’ तेजोरूपेणाग्निना, ‘ राज्ञा सोमेन ’
‘ दशम्या ’ दशसङ्ख्यपार्ष्णिण्या ‘ विष्णुना ’ ‘ एव ’ ‘ देवतया ’ ‘ अन्वविन्दत् ’ अपक्रान्त वीर्यमिति ॥ ३ ॥

हविषा नाम निर्वृते—तद्यदेनमेताभिरित्यादिना । ‘ तत् ’ तत्र तस्मात् ‘ एताभिः ’ ‘ अनुसमसर्पत् ’ अन्व-
विन्दत् सम्पक् सृप्यते प्रायते वीर्यमाभिरम्यादिभिर्देवताभिरिति ‘ संस्पृः ’ देवताः, तासां हवीष्यणि तन्ना-
मानि । अप दशपेय विधानं तच्छब्द निर्वक्ति—अथ यद् दशमेऽहन्मिति । पूर्वमुक्ता नि दशसंस्पृता हवीषि प्रात्येक-
मेकैकदिने कर्त्तव्यानि । तथाच सूत्रम्—“ दशोत्तपि संपृता हवीषि निर्वपति, देवपजनान्तरमेकैकैकोत्सर्पति,
शालायामन्त्यम् ”—(का. श्रौ. सू. १५ । २१९—२२१) इति । तैत्तिरीये तु स्पष्टमुक्तम्—“ अग्निना देवेन
प्रथमेऽहन्ननुवायुद्ध, सरस्वत्या वाचा द्वितीये, सवित्रा प्रसवेन तृतीये ” इत्यादिना (तै. ब्रा. १ । १ । ११)
संस्पृशन्द्वाग्याम्यो दशम्य इष्टिम् उद्धृष्य दशपेयार्थसोमाभिषवः । तथा च दशमे दिने दशपेयार्थसोमाभि-
षवप्रवृत्तेर्दशपेयत्वम् ॥ अथमत्र क्रमः—दशानां संपृता हविषा मध्ये सप्तहवीषि प्रतिदिन क्रमेणैकैकं कृत्वा
सप्तमे दिने सप्तम्याभिष्टौ अतीतायाम् अष्टम हविर्निर्वपेत् । अपराह् दशपेयस्य द्वादशपुण्डरीकसकप्रतिमोक्तश्रुत्यां,
दीक्षां कृत्वा तदानीमेव प्रथमासुपसदं कृत्वा, तदन्ते सप्तमामष्टमं हविर्निर्वपेत् । अष्टमे दिने उपसदन्ते संस्पृ

(स्तु) तदाहुः । (ई) दश पितामहान्तसोमपान्तसंख्याय प्रसर्पेत्तयो हास्य सोमपीथुमश्रुते दशपेयो हीति तद्वै ज्या द्वौ त्रीनित्येव पितामहान्तसोमपान्तिन्दन्ति तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेत् ॥ ४ ॥

(दे) एताभिर्वै देवताभिर्व्वरुण एतस्य सोमपीथुमाश्रुत । तयोऽप्येव एताभिरेव देवताभिरेतस्य सोमपीथुमश्रुते तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेदथ यद्वैवोदवसानीयेष्टिः सन्तिष्ठत एतस्याभिषेचनीयस्य ॥ ५ ॥

तदाहुः—दश पितामहान्तसोमपान्तसंख्याय प्रसर्पेत् । तयो हास्य सोमपीथुमश्रुते । दशपेयो हीति । तद्वै ज्या द्वौ त्रीनित्येव पितामहान्तसोमपान्तिन्दन्ति । तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेत् ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवताभिर्व्वरुण एतस्य सोमपीथुमाश्रुत । तयोऽप्येव एताभिरेव देवताभिरेतस्य सोमपीथुमश्रुते । तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेत् । अथ यद्वैवोदवसानीयेष्टिः सन्तिष्ठत एतस्याभिषेचनीयस्य ॥ ५ ॥

अत्र हविर्निदय, नवमे दिवसे एतावोभयदन्ते सख्यां दशम हविर्निदय, तस्मिन्नेवाहनि भग्रीवोमीयपशुप्रचारं कुर्यात् । ततो दशमेऽहनि सोमोऽमिष्यते, इतश्चेत्थ पीयत इति दशपेत्वमिति ॥ निर्वचनान्तरं दर्शयति—अथ यद् दश—दशेति । एकैकस्मिन् पात्रे दशभिर्ब्राह्मणैः पाठ्यः सोमसो यस्मिन् काले ॥ दशपेयो मक्षणकालः । " दशदशैकेन चमसमनुमस्यति "—(का. औ. सू. ११ । २२१) इति हि सूत्रम् ॥ १ ॥

अत्र यदुक्तं सूत्रकृता दशपेय प्रत्युत्पन्न—“ पितामहदशमस्य सोमपानां संख्याय प्रसर्पेत् सवित्रेति वाऽनुवाकमुक्त्वा ”—(का. औ. सू. ११ । २२२ । २३४) इति । अस्वार्थः—मक्षणार्थं सव प्रसर्पेत्काले सोमपानां शतसंख्यायामासनां मध्ये एकैकस्य पात्रस्य मक्षणितो दश—दश प्रस्था. यजमानस्य दत्तं सोमपानं ' पितामहान् ' यजमानस्य पितामहः, तत्पितामहस्तत्पितामह इत्येवं पितामहदशमस्य संख्याय गणयित्वा प्रसर्पेत् । यद्वा " सवित्रा प्रमवित्रा सस्वत्या वाचा "—(का. स. १० । २०) इति संहितोक्तमन्त्रेण प्रसर्पेत् कुर्यादिति ॥

अत्र पितामहगणनेन प्रसर्पणं पूर्वपक्षयति—तदाहुरिति । तद् दृश्यति—तद् वै ज्येति । ' ज्या ' ज्यानिः, मिथश्च इत्यर्थः । अत्रोपसिमाह—द्वौ त्रीनिति । यदि पितामहान् जानीयुः, तर्हि ' द्वौ त्रीन् एव ' जानीयुः, न सर्वान्, तस्मात् सवित्रादिदशदेवताः संख्याय प्रसर्पेत् कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदिदं वरणवृत्तान्तेन प्रशंसति—एताभिर्वा इति । संस्पृष्ट्वा वाच्यहविर्निर्वापकालं दर्शयति—अथ यद्वैवेति । ' अभिषेचनीयस्य ' एतदाख्यस्य सोमयज्ञस्य ' उदवसानीयेष्टिः ' ' यद्वा ' ' सन्तिष्ठते ' समाप्यते ॥ ५ ॥

(स्या) अयेतानि हवींषि पि निर्व्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टा-
कपालं वा पुरोडाशं सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत ऽएव
तद्वरुणोऽनुसुमसर्पत्तयोऽ एवेषु एतत्सवितृप्रसूत ऽएवानुसुत्सर्पति
तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ६ ॥

(त्य) अय सारस्वतं चरुं निर्व्वपति । वाग्वै सरस्वती वाचैव तद्वरुणो-
ऽनुसुमसर्पत्तयो ऽएवेषु एतद्वाचैवानुसुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ ७ ॥

(त्य) अय त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । त्वष्टा वै रूपाणा-
मीष्टं त्वष्ट्रेव तद्रूपैर्व्वरुणोऽनुसुमसर्पत्तयोऽएवेषु एतत्त्वष्ट्रेव रूपैरनुसुत्सर्पति
तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ८ ॥

(त्य) अय पौष्णं चरुं निर्व्वपति । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तद्वरुणो-
ऽनुसुमसर्पत्तयो ऽएवेषु एतत्पशुभिरेवानुसुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ ९ ॥

अयेतानि हवींषि निर्व्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशम् । सविता वै देवानां
प्रसविता, सवितृप्रसूत एव तद् वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽएवैव एतत्सवितृप्रसूत एवानुसुत्सर्पति ।
तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ६ ॥

अय सारस्वतं चरुं निर्व्वपति । वाग्वै सरस्वती । वाचैव तद्वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽएवैव एतद्वाचै-
वानुसुत्सर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ७ ॥

अय त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । त्वष्टा वै रूपाणामीष्टे । त्वष्ट्रेव तद्रूपैर्व्वरुणोऽनुसुमस-
र्पत् । तयोऽएवैव एतत्त्वष्ट्रेव रूपैरनुसुत्सर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ८ ॥

अय पौष्णं चरुं निर्व्वपति । पशवो वै पूषा । पशुभिरेव तद्वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽएवैव एत-
त्पशुभिरेवानुसुत्सर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ९ ॥

अयेतानीति । ' अय ' उदन्तरम् ' एतानि हवींषि ' निर्व्वपित्वर्थः । तत्प्रकारः कात्यायनेन स्पष्टी-
कृतः— " सावित्र-सारस्वत-त्वाष्ट्र-पौष्ण-वाह्य-वाह्य-वाह्य-सौम्य-वैष्णवानि ययोक्तं प्रतीतिपुण्डरीकाणि
प्रयच्छति, हिरण्यमानि बोधमासु निस्तु पथ तेषां सप्त प्रतिमुखे तद्विष्टो भवति "—(का. श्रौ. ध. १९।-
२२२-२२७) इति । सप्तम्यां ब्रह्मगारात् सोममाहृत्यासन्न्यभिर्मर्शनादि कर्त्तव्यपसदेवताहवींषि निर्व्वपत्यु-
पसदं त रच्छति । उक्तानां दशसङ्ख्याकानां हवींषां मध्ये सप्त हवींषि पूर्व्वमिष्टितन्त्रेण कृत्वा, सप्त हिरण्य-
पुण्डरीकाणि दत्त्वा, उत्तरासु निस्तु पथ दत्त्वा, द्वादश पुण्डरीकमकप्रतिमोक्तदक्षिणां दशपेयदीक्षां कृत्वा,

(त्व) अथैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । (तो) इन्द्रियं वै वीर्य-
मिन्द्र ऽइन्द्रियेणैव तद्वीर्येण वरुणोऽनुसुमसर्पत्तयोऽएवैष ऽएतदिन्द्रियेणैव
वीर्येणानुसुप्तं सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १० ॥

(त्व) अथ बार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव तद्ब-
रुणोऽनुसुमसर्पत्तयोऽएवैष ऽएतद्ब्रह्मणैवानुसुप्तं सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ ११ ॥

(त्व) अथ वारुणं यवमुयं चरुं निर्व्वपति । स येनैवोजसेमाः प्रजा वरु-
णोऽगृह्णातेनैव तदोजसा वरुणोऽनुसुमसर्पत्तेनोऽएवैष तदोजसाऽनुसुप्तं
सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १२ ॥

(त्व) उपसुदो दशम्यो देवताः । (स्तु) तत्र पञ्च पुण्डरीकाण्युपप्रयच्छति
तां द्वादशपुण्डरीकां छुजं प्रतिसुञ्चते सा दीक्षा तया दीक्षया दीक्षते ॥ १३ ॥

अथैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । इन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्रः । इन्द्रियेणैव तद्
वीर्येण वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽएवैष एतदिन्द्रियेणैव वीर्येणानुसुमसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ १० ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैतद्वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽएवैष
एतद्ब्रह्मणैवानुसुमसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ११ ॥

अथ वारुणं यवमुयं चरुं निर्व्वपति । स येनैवोजसेमाः प्रजा वरुणोऽगृह्णात्-तेनैव तदोजसा
वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तेनोऽएवैष तदोजसाऽनुसुमसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १२ ॥

उपसुदो दशम्यो देवताः । तत्र पञ्च पुण्डरीकाण्युपप्रयच्छति । तां द्वादशपुण्डरीकां छुजं प्रति-
सुञ्चते-सा दीक्षा । तया दीक्षया दीक्षते ॥ १३ ॥

सप्तम्यां संवृत्त्यागमव्यञ्जित्या सप्तमदिने क्रियमाग्या बह्वर्गाणिश्रवणीनाया र्चनेनाभिरेवनीदशदेशयोदरि
दिवा सोम कीत्वा दशपेवार्यं नक्षत्रागरे स्थापित सोममाहृत्य, आगन्त्यभिर्मर्शनाद्यानिष्पन्नं कृत्वा, संवृत्तां हविषां
मध्ये अन्त्यानि भाग्रेय-सोम-वेष्ट्यानि त्रीणि हवींषि उपसम्प्रतिनिरित्त्वेन कर्त्तव्यानि । उपसदामग्निसोमविष्णु
देवता अन्तिमत्वान्, सत्याप्यग्रीवोमरीकस्याप्यमावे दशमस्यागृह्णामावात् तयोरीति दशमत्वमुच्यते । ' सप्त '
निष्ठु देवतासु तदेववह्नि-पु ' पञ्च पुण्डरीकाणि ' देवानि यज-क्रीयेत् ॥

अथ द्वादशपेवस्य दीक्षां विधत्ते-तां द्वादशेति । दत्तानि सप्त, अन्तिमहविरूपे दास्यमानानि पञ्चेति
द्वादश पुण्डरीकाणि भवन्ति । प्रकृतौ " अष्टु स्यात्पुण्डरीकाणि " - इत्यादिना यद्दीक्षायां विहितम्, तद-
व्यावर्तितुं दत्तदास्यमाणपुण्डरीकसप्तप्रतिभोको विहितः । सूत्रानु पूर्वमुदाहरणम् । आगन्त्यन्वेन तु विशेष उक्तः-
' अग्रे दीक्षाया स्थाने द्वादशपुण्डरीकां सप्त प्रतिसुञ्चते " - (आ, श्रौ, सू, १९।१० । १४) इति । प्रति-
सुञ्चयेदित्यर्थः ॥ ६-१३ ॥

(तेऽथ) अथ यद्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य सर्वे वै संवत्सरः सर्वेणैवैनमेतद्दीक्षयति आनि पुण्डरीकाणि तानि दिवो रूपं तानि नक्षत्राणां रूपं ये वृषकास्तेऽन्तरिक्षस्य रूपं आनि वितानि तान्यस्यै तदेनमेषु लोकेष्वपि दीक्षयति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ राजानं क्रीत्वा । द्वेषोपनुहस्य परिवहन्ति ततोऽर्धमासन्त्या-मासाद्य प्रचरत्यथ यः ऽपुपोऽर्धो ब्रह्मणो गृहे निहितो भवति तमासन्त्या-मासाद्यातिथ्येन प्रचरति यदातिथ्येन प्रचरत्यथोपसद्भिः प्रचरति यदो-पसद्भिः प्रचरति ॥ १५ ॥

(त्य) अथैतानि हवींषि निर्वपति । (त्या) आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथे-ष्ट्यैवं यजते ॥ १६ ॥

अथ यद्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः सम्बत्सरस्य । सर्वे वै सम्बत्सरः । सर्वेणैवैनमेतद्दीक्षयति । यानि पुण्डरीकाणि-तानि दिवो रूपम्, तानि नक्षत्राणां रूपम् । ये वृषकास्तेऽन्तरिक्षस्य रूपम् । यानि वितानि-तान्यस्यै । तदेनमेषु लोकेष्वपि दीक्षयति ॥ १४ ॥

अथ राजानं क्रीत्वा द्वेषोपनुहस्य परिवहन्ति । ततोऽर्धमासन्त्यामासाद्य प्रचरति । अथ यः अपोऽर्धो ब्रह्मणो गृहे निहितो भवति-तमासन्त्यामासाद्य आतिथ्येन प्रचरति । यदातिथ्येन प्रचरति-अथो-पसद्भिः प्रचरति । यदोपसद्भिः प्रचरति ॥ १५ ॥

अथैतानि हवींषि निर्वपति-आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशम्, सौम्यं चरुम्, वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं ॥ यथेष्ट्या एवं यजते ॥ १६ ॥

पुण्डरीकाणां सङ्ख्या सम्भूय मासान्मरुतवत्सप्तमना प्रशतति-अथ यद्वादशेति । अतस्तावत्सङ्ख्या-विशिष्टाभैर्दीक्षाकरणेन सर्वान्मरुतवत्सरेण यजमान दीक्षायां कृतवान् भवति । प्रकरान्तरेण प्रशतति-यानीति । पद्मातपत्रनालविमानां स्वर्गान्तरिक्षमूल्याख्यलोकत्रयात्मकत्वात्प्रतिमोक्तलक्षणदीक्षाकरणेन ' एनं ' यजमानम् ' एष ' त्रिषु ' लोकेषु ' दीक्षितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ राजानं क्रीत्वेत्यादेरवयवार्थः-पूर्वमभिषेचनायदीक्षान्ते राजानं ' क्रीत्वा ' ' द्वेषोपनुहस्य, ' तत्रैकं दशरे-वार्यं पशुं ब्रह्मणो गृहे स्थापयित्वा, एकेनाभिषेचनीये प्रचारः कृतः; अथ दशरेये ब्रह्मणो गृहे स्थापितं त सोममा-ह्वय, ' आसन्त्यामासाद्य, ' आतिथ्यया प्रचरेयुः; तदनन्तरमुपसद्याम् । तत्राग्निसोमविष्णुदेवताकोरसत्यति-भिषित्वेन संस्र्यामस्तन्निधिलगुत्तमानां त्रयाणामग्नेयसौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्वपशति-यदोपसद्भिः प्रचरतीति ॥ १५ ॥

अथैतानि हवींषि निर्वपत्याग्नेयमिति । तेन यथेष्ट्येति । एकैकोत्तरस्थाने ' तेन ' एकेन हविषा

तदु तथा न कुर्यात् । (इ) इलति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष
यज्ञपथाद्यऽ उपसत्पथादेति तस्मादुपसत्पथादेव नेयात् ॥ १७ ॥

(त्स) स यदग्निं यजति । (त्य) अग्निर्नैवैतत्तेजसाऽनुसृष्टं सर्पत्यथ यत्सोमं
यजति सोमेनैवैतद्वाज्ञाऽनुसृष्टं सर्पत्यथ यद्विष्णुं यजति यज्ञो वै विष्णुः
स्तद्वयं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १८ ॥

स एष सप्तदशोऽग्निष्टोमो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ-
स्तद्वयं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १९ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । इलति वाऽएष—यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाद्—य उपसत्प-
थादेति । तस्मादुपसत्पथादेव नेयात् ॥ १७ ॥

स यदग्निं यजति—अग्निर्नैवैतत्तेजसाऽनुसृष्टं सर्पति । अथ यत् सोमं यजति—सोमेनैवैतद्वाज्ञाऽनुसृ-
ष्टं सर्पति—अथ यद्विष्णुं यजति । यज्ञो वै विष्णुः । तद्वयं प्रत्यक्षमाप्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वा-
ऽऽत्मन्कुरुते ॥ १८ ॥

स एष सप्तदशोऽग्निष्टोमो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तद्वयं प्रत्यक्षमा-
प्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १९ ॥

‘ यद्येष्टया ’ इति तत्रेण कुर्यात् । उपसत्पथादेवैतद्विष्णव कर्तव्यमिति शाखान्तरीयः पशुः (भाष. श्री.
सू. १८ । २० । १८) ॥ १९ ॥

तस्मि निराकरोति—तदु तथेति । ‘ तत् ’ ‘ तथा ’ ‘ न कुर्यात् ’ । ‘ एषः इलति दे ’ प्रच्युतो भवेत् । एतच्छ-
व्धार्यमाह—यो यज्ञपथादेतीति । ‘ एति ’ अपगच्छति । तदेव पुनर्दर्शयति—एति वा एष इति । तस्मात् ‘ उप-
सत्पथात् ’ ‘ उपस ’ मार्गात् ‘ नेयात् ’ न प्रच्युतो भवेत्, तत् उपसदो न पृथक् कुर्यात् । तदन्ते एतानि सत्पथा-
मभितमानि हवीषि त्रीणि केचित्स्त्रेण पृथक् कुर्यात् । अत एव सूक्तकार उपसत्पथान्ते एतेषां निर्वापं विकल्पेन
दर्शयामास—‘ उपसदन्त इच्छन् ’ (का. श्री. सू. १९ । २३२) इति ॥ १७ ॥

तदुपसदेवतादिविषयमाश्लेषसौम्य—यैष्णवानां संस्था इविषयनिर्वापं सहेतुवत्सर्पणस्यासिद्धिमाशङ्क्य निरस्यति—
स यदग्निमिति । उपसदाग्निदेव अद्विषोमविष्णव इष्टाः तदानीमेव तैः ससर्पणं जायमिति ॥ १८ ॥

दशपेयस्य सोमसंस्थारूप विषये—स एष सप्तदश इति । ‘ स एष ’ ‘ दशपेयः कतुः सप्तदशस्तो-
मसाध्योऽग्निष्टोमसंस्थो मन्वीत्यर्थः । “ सप्तदश स्तोत्रं भवति ” (तै. सं. १ । ८ । १८ । १) इति
दि तैत्तिरीयकम् ॥ १९ ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः । षष्ठोदयो दक्षिणा द्वादश वै मासाः संवत्सर-
स्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्ष-
माप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २० ॥

तासां द्वादश गर्भाः । (स्ता) ताश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिर्वै संवत्सर-
स्यार्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति
तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति तस्मात्ता
ब्रह्मणे ददाति हिरण्मयीं स्रजमुद्गात्रे रुक्मं होत्रे हिरण्मयीं प्राकाशा-
वध्वर्युभ्यामुश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणायऽर्पभुं ब्राह्मणाच्छंसिने
व्याससी नेष्टापोऽभ्यामन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय ग्राममीधे ॥ २२ ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः षष्ठोदो दक्षिणा । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः ।
प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २० ॥

तासां द्वादश गर्भाः । ताश्चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः । संवत्सरः प्रजा-
पतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतो गोपायति । तस्मात्ता ब्रह्मणे ददाति । हिरण्मयीं
स्रजमुद्गात्रे । रुक्मं होत्रे । हिरण्मयीं प्राकाशावध्वर्युभ्याम् । अश्वं प्रस्तोत्रे । वशां मैत्रावरुणाय । अर्पभं
ब्राह्मणाच्छंसिने । व्याससी नेष्टापोऽभ्याम् । अन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय । ग्राममीधे ॥ २२ ॥

गर्भिणीनां गवां दानं विधत्ते-तस्य द्वादशेति । ता द्वादशसङ्ख्याका गवाः ब्रह्मणे दद्यादित्युत्तरेण (२२क०)
सम्बन्धः । संख्यां सम्भूय संवत्सरामना लीति-द्वादश वै मासा इति ॥ २० ॥

प्रकाशान्तरेणापि प्रशंसति-तासां द्वादश गर्भा इति । ना गवां द्वादश, तासां गर्वा अपि द्वादश,
मिथित्वा चतुर्विंशतिः, संवत्सरस्यापि चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः, तस्मात् संवत्सरामत्वेन ता बालगर्वा गवाः
प्रशस्ता इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददातीति । हिरण्यसजो दानं विधत्ते-हिरण्यधीमिति । ददातीत्यनुवर्तते ॥

वर्तुलस्य स्वर्णामरणस्य दानं विधत्ते-रुक्मं होत्रे इति (का. भौ. सू. १९ । २४०) । द्वाभ्यां प्रत्येकं
प्राकाशदानं विधत्ते-हिरण्मयाविति । प्राकाशो दीपस्तम्भावित्येकं, सुवर्णद्वयणावित्यपरे । अश्वदानं विधत्ते-
अश्वं प्रस्तोत्रे इति । वज्रपाया गोर्दानं विधत्ते-वशामिति (का. भौ. सू. १९ । २४०) । रेतसेचनसम-

१-ब्रह्मणे दद्याद्व. द्वादशेति । का. भौ. सू. १९ । २२९ । २-हिरण्यसजोऽस्रजमुद्गात्रे रुक्मं होत्रे हिरण्यमी प्राकाशा-
वध्वर्युभ्यामर्थं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणायर्पभं ब्राह्मणाच्छंसिने व्याससी नेष्टापोऽभ्यामन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय
ग्राममीधे । का. भौ. सू. १९ । २४० ।

ता वाऽएताः । (०) द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति द्वादश
॥ ये त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापति-
र्यज्ञस्तु यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-२ ॥ (४. ५.)

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ता वाऽएताः द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति । द्वादश वा ये त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः ।
संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तम्प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन् कुरुते ॥ २३ ॥

यस्य गोर्दानं विवर्त्ते-ऋषभमिति । द्वाभ्यां प्रत्येकं वस्त्रदानं विवर्त्ते-वाससी इति । एकैकानहुदां युक्तस्य
पक्वपूर्णस्य शकटस्य दानं विवर्त्ते-अन्यतरत इति । अनहुदो दानं विवर्त्ते-गामग्रीध इति । “ अनहुदाह-
मग्रीधे ” इति हि सूत्रितम् (का. श्री. सु. १५ । २४०) । “ अनहुदाहमग्रीधे बहिर्वा अनहुदाह ” इति
हि तैत्तिरीयकम् (तै. भा. १।८।२।५) ॥ २३ ॥

ता एता दक्षिणाः सम्भूय सवत्सरस्येनां प्रजापति-ता वा एता द्वादशेति । षष्ठीयादयोऽनहुदन्ता द्वादश
दक्षिणाः, बालगार्भिणीनां गन्धः दक्षिणाद्वाद्बालगार्भिणीनामापि दक्षिणास्यैव परिगणने त्रयोदश भवन्ति;
संवत्सरस्यापि द्वादश चैत्रादयः अविक्रमासेन सह त्रयोदश मासा भवन्ति । तस्मादेताभिर्दक्षिणामिष्यंरूपं
सवत्सरमेवाप्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
चतुर्थोऽध्याये पञ्चमब्राह्मणम् ॥ (५-४ ५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्याधत्तरो देवाद् विपत्तोर्यमदेश्वरः ॥ १ ॥

नक्षत्रं गोमहस कनकहयतुलाक्षुषी स्वर्णगर्भं,
सप्तम्भिन्पञ्चसीर्भिस्त्रिदशतस्तताधेनुमौवर्णभूमीः ।
इन्दोस्ता रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः शिङ्गणार्णवौ,
व्यश्रणीदिश्वरक प्रवितविनिमहामृतयुक्त षट् च ॥
धान्यार्द्रं धन्यजन्मा तिलमवमनुजः स्वर्णं च वर्गमुल्हट्,
कार्पासीय कृपावाङ्मुकैतमनडो राजन राजभूषण ।
आज्यरोधं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्कर चार्कतोजा,
रत्नरुद्रो रत्नरूप गिरिमकुल मुद्रा पात्रसन्निभार्णवः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहस्तिहर्महारत्नसाम्राज्यपुरुषरेण सप्रवणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५-४ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । तं पूर्वार्धंऽआसादयत्येन्द्र
ऽष्टादशकपालः पुरोडाशो भवति सौम्यो वा चरुस्तुं दक्षिणार्धं ऽआसा-
दयति वैश्वदेवश्चरुर्भवति तं पश्चार्धंऽआसादयति मैत्रावरुणी पयस्या
भवति तामुत्तरार्धंऽआसादयति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति तं मध्यंऽआसादय-
त्येषु चरुः पञ्चविलस्तद्यत्पञ्च हवींषि भवन्ति तेषां पञ्च विलानि तस्मा-
च्चरुः पञ्चविलो नाम ॥ १ ॥

तद्यदेतेन राजसूययाजी यजते । युद्धेवैनं दिशः समारोहयति युद्धतून्य-
स्ततोमान्यच्छुन्दांस्ति तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति स युद्धेतेन राज-

अथ पञ्चविलारुयाश्चरुदोमाः ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति, तं पूर्वार्धंऽआसादयति (१) । ऐन्द्र ष्टादशकपालः पुरो-
डाशो भवति । सौम्यो वा चरुः । तं दक्षिणार्धंऽआसादयति (२) । वैश्वदेवश्चरुर्भवति । तं पश्चार्धं
आसादयति (३) । मैत्रावरुणी पयस्या भवति । तामुत्तरार्धंऽआसादयति (४) । बार्हस्पत्यश्चरु-
र्भवति । तं मध्यंऽआसादयति (५) । एष चरुः पञ्चविलः । तद् यत् पञ्च हवींषि भवन्ति । तेषां
पञ्च विलानि । तस्माच्चरुः पञ्चविलो नाम ॥ १ ॥

तद्यदेतेन राजसूययाजी यजते—यदेवैनं दिशः समारोहयति, यद्धतून्य, यस्ततोमान्य, यच्छुन्दांस्ति—

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽपि न जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विपातीर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चजाध्याये पञ्चविलस्तञ्चरुश्चरुः, द्वादश प्रयुजा हवींषि, पञ्चद्वयम्, केशवपनीयातिरात्रः, सौत्रामणी-
प्रयोगः, राजसूयसमाप्युदवसानीयेष्टिष विधीयते । अत्र कात्यायनः—“ वसरे शुक्ले पञ्चविलः, आग्नेय ऐन्द्रः
सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः, पयस्या मैत्रावरुणी बार्हस्पत्यश्चरुः, प्रतिदिशमासादनमाग्नेयं पुरस्तात् प्रदक्षिणमितराणि
मन्वेऽन्तरम् ” (का. श्रौ. सू. १५।२४४-२४६) इति । आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि पूर्वोक्तक्रमेण मन्वे च
स्यापयेत् । सोऽयं पञ्चविलस्तञ्चरुश्चरुस्तिस्र्यर्थः ॥ तद्विदं विवत्ते—आग्नेयमिति । वेदिमन्वे ‘ पूर्वोद्धे ’
पूर्वभागे आसादयेत् । एवमुत्तरं ‘ दक्षिणोद्धे ’ इति योज्यम् । ‘ पयस्या ’ आभिज्ञा ॥ हविःपञ्चकस्य
पञ्चविलस्तञ्चां निर्वृत्तिः—तथादिति । तेषां हविशामासादनार्थानि एकस्यां पात्र्यां प्रागादिक्रमेण यतः पञ्च
विजानि, तस्मादेषा मागपञ्चकस्य पञ्चविलश्चरुरिति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

एतेषां हविषां कर्णे प्रयोजनमाह—तद्यदेतेनेति । ‘ एतेन ’ हविः—पञ्चकेन राजसूययाजिना यष्ट्यम् ।
इतः । यतः पूर्वम् ‘ एनं ’ यजमानं प्राचीमारोहेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्राच्यायाः पञ्च दिशः, वसन्तापतून्य, त्रिहृदा-

सूययाजी न यजेतोद्वा इ माघेत्य वा पतेत्तस्माद्वाऽएतेन राजसूययाजी यजते ॥ २ ॥

स यदाग्रेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचुरति । युदेवेनं प्राचीं दिशथ् समारोहयति यद्वत्तून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाथ्सि तस्मादेवेनमेतेन निष्कीणाति सथ्स्रवुं बार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ युदेन्द्रेणैकादशकपालेन पुरोडाशेन प्रचुरति । सौम्येन वा चरुणा युदेवेनं दक्षिणां दिशथ् समारोहयति यद्वत्तून्यत्स्तोमान्य-
च्छन्दाथ्सि तस्मादेवेनमेतेन निष्कीणाति सथ्स्रवुं बार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ युद्धेश्वदेवेन चरुणा प्रचुरति । युदेवेनं मत्तीचीं दिशथ् समा-
रोहयति यद्वत्तून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाथ्सि तस्मादेवेनमेतेन निष्कीणाति सथ्स्रवुं बार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ५ ॥

तस्मादेवेनमेतेन निष्कीणाति । स यदेतेन राजसूययाजी न यजेत । उद्वा इ माघेत्य, म वा पतेत् । तस्माद्वाऽएतेन राजसूययाजी यजते ॥ २ ॥

स यदाग्रेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचुरति-यदेवेनं प्राचीं दिशं समारोहयति, यद्वत्तू, यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि-तस्मादेवेनमेतेन निष्कीणाति । सथ्स्रवुं बार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ३ ॥

अथ युदेन्द्रेणैकादशकपालेन पुरोडाशेन प्रचुरति, सौम्येन वा चरुणा-यदेवेनं दक्षिणां दिशं समारोहयति, यद्वत्तू, यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि-तस्मादेवेनमेतेन निष्कीणाति । सथ्स्रवुं बार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ४ ॥

अथ युद्धेश्वदेवेन चरुणा प्रचुरति-यदेवेनं मत्तीचीं दिशं समारोहयति, यद्वत्तू, यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि-तस्मादेवेनमेतेन निष्कीणाति । सथ्स्रवुं बार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ५ ॥

दिन्तोमान्, गाव्य्यादीनि च्छन्दाणि चाप्यर्च्युत्तरोदितवान् ; ' तस्माद् ' ' एतेन ' इतिःपञ्चदेन ' एनं ' यजमानं दिगादिभ्यः सकाशात् पुनः ' निष्कीणाति ' स्वादीनं कृतवान् भवति ॥

अकरणे प्रत्ययायमाह-स यदेति । यदि न यजेत तर्हि यजमानः ' उन्वापेत्य ' उन्वातो भवेत्, ' प्रपतेत् ' प्रप्नुतो भवेत् । ' वा ' -शब्दद्वयमन्वयेनैकस्यार्थः ॥ २ ॥

इतिषां क्रमेण निष्करणसाधनत्व विवृणोति-स यदाग्रेयेनेत्यादि । प्रत्येकदिविःप्रचारादन्तरं बार्हस्पत्ये चरो सप्तपत्नयनं विषये-संज्ञयमिति । सूत्राय भवति-" पूर्वैः-पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा अन्यमे संज्ञयतेकम्"-
(का. श्रौ. सू. १५ । २४०) इति । ' अन्ये ' अन्यमप्रदेशे स्थापिते बार्हस्पत्ये चरादित्यर्थः ॥ ३-५ ॥

(त्व) अथ यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । युदेवैनमुदीचीं दिशथ् समारोहयति युदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाथ्सि तुस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति सथ्स्रुं वार्हस्पत्ये चराववनयति तद्यत्सथ्स्रुवान्वाहस्पत्ये चराववनयति सर्व्वत ऽपवास्मिन्नेतदज्ञाद्यं दधाति तुस्माद् दिशो दिश एव गुज्ञेऽज्ञाद्यमभिहिते ॥ ६ ॥

(तेऽय) अथ युद्वाहस्पत्येन चरुणा प्रचरति । युदेवैनमूर्ध्वा दिशथ् समारोहयति युदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाथ्सि तुस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति ॥ ७ ॥

स युऽ एषऽ आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य हिरण्यं दक्षिणाऽऽग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तुस्माद्धिरण्यं दक्षिणा तदग्नीधे ददात्यग्निर्वाऽएष निदानेन यदाग्नीधस्तुस्मात्तदग्नीधे ददाति ॥ ८ ॥

अथ यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति—यदेवैनमुदीचीं दिशं समारोहयति, युदतून्, यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि—तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति । सर्व्वं वार्हस्पत्ये चराववनयति । तद् यत् संखवान्वाहस्पत्ये चराववनयति—सर्व्वत एवास्मिन्नेतदज्ञाद्यं दधाति । तस्माद् दिशो दिश एव राज्ञेऽज्ञाद्यमभिहिते ॥ ६ ॥

अथ युद्वाहस्पत्येन चरुणा प्रचरति—यदेवैनमूर्ध्वा दिशं समारोहयति, युदतून्, यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि—तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति ॥ ७ ॥

स य एष आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति—तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवति । अग्ने रेतो हिरण्यम् । तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा । तदग्नीधे ददाति । अग्निर्वाऽएष निदानेन—यदाग्नीधः । तस्मात्तदग्नीधे ददाति ॥ ८ ॥

अथ यन्मैत्रावरुण्येति । अतुर्णां हविषां सप्तवक्ष्य वार्हस्पत्ये चरी अववनयने सम्भूयान्नायसम्पादनरूपेण प्रशंसति—तद् यत् संखवानिति । यतो ' वार्हस्पत्ये चरी ' सर्व्वेषां हविषां द्रुतशिष्टस्यावनयनम्, ' तस्मात् ' ' राजे ' ' दिशो दिशः ' सर्व्वस्या अपि दिशः सकान्नात् ' अज्ञाद्यम् ' ' अभिहिते ' आनीयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ यद् वार्हस्पत्येनेत्यादि । पूर्व्वत । अत्र संखवावनयनप्रभावो विशेषः ॥ ७ ॥

आग्नेयादिहविषामृषिन्विशेषेभ्यो हिरण्यादिदक्षिणादानं विधत्ते—स य एष इति । आग्नेयहविषः, तदक्षिणात्वेन विहितस्य हिरण्यस्य च अग्निसम्बन्धिन्व समानो धर्मः । हिरण्यस्याग्निरेतत्त्वं श्रूयते—“ तस्य रेतः परापतन्, तद्विरण्यम् ” (तै. ब्रा. १ । ३ । ८) इति । अग्नेरेवाग्नीधत्वं प्रथमकाले स्तन्वपशुहिरण्यक्रावणे

(त्व) अथ य एष ऐन्द्र एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य-
ऽर्षभो दक्षिणा स ह्यैन्द्रो यदृषभो यद्यु सौम्यश्चरुर्भवति तस्य बभ्रुर्गो-
र्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्वभ्रुस्तं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतो-
ऽभिगोपायति तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति ॥ ९ ॥

(त्व) अथ य एष वैश्वदेवश्चरुर्भवति । तस्य पृषन्गोर्दक्षिणा भूमा वा
ऽएतद्वृषाणां यत्पृषतो गोर्विशो वै विश्वे देवा भूमो वै विदतस्मा-
त्पृषन्गोर्दक्षिणा तथ्यं होत्रे ददाति होता हि भूमा तस्मात्तथ्यं होत्रे
ददाति ॥ १० ॥

(त्व) अथ येषा मैत्रावरुणी पयस्या भवति । तस्यै वशा दक्षिणा सा हि
मैत्रावरुणी यद्वशा यदि वशां नु विन्देदुपि भव का आप्रवीता स्यात्सुशु

अथ य एष ऐन्द्र एकादशकपालः पुरोडाशो भवति-तस्यऽर्षभो दक्षिणा । स ह्यैन्द्रो-यदृषभः ।
यद्यु सौम्यश्चरुर्भवति-तस्य बभ्रुर्गोर्दक्षिणा । स हि सौम्यो-यद्वभ्रुः । तं ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि
यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति । तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति ॥ ९ ॥

अथ य एष वैश्वदेवश्चरुर्भवति-तस्य पृषन्गोर्दक्षिणा । भूमा वाऽएतद्वृषाणां-यत्पृषतो गोः । विशो
वै विश्वे देवाः । भूमो वै विद । तस्मात्पृषन्गोर्दक्षिणा । तं होत्रे ददाति । होता हि भूमा ।
तस्मात्तं होत्रे ददाति ॥ १० ॥

अथ येषा मैत्रावरुणी पयस्या भवति-तस्यै वशा दक्षिणा । सा हि मैत्रावरुणी-यद्वशा । यदि

एतन्मात्रातम् (श. प. १ । २ । १ । १२) । ' निदानेन ' कारणेन, निरूपणे सतीतिर्यथः । इविष आग्नेय-
त्वात्, हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वान्, अग्नेरेवाग्निर्दधत्वान्, आग्नीदूधसम्प्रदानकत्वं हिरण्यस्य युक्तमित्यर्थः । एवमुत्तर-
त्रापि यथायोग्यं साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

अथ य एष ऐन्द्र इति । तस्यर्षभ इत्यादि । ऋषभस्यैन्द्रत्वम्, सेतुत्वसाम्यात् । बभ्रुः सौमसम्भवि-
यम्, " सौम्य बभ्रुमालमेत " इति श्रुतेरवगतम् (तै. स. २ । १ । २) ॥ ९ ॥

अथ य एष वैश्वदेव इति । ' पृषन् ' विन्दुयुक्तं चित्रवर्णं इत्यर्थः । तस्य वैश्वदेवत्वमुपपादयति-भूमा
वा इति । भूमरूपत्वम्, नानान्यदृष्टके बहुविधमन्त्रे रासनादकार्यते ॥ १० ॥

अथ येषा मैत्रावरुणीति । ' वशा ' वन्ध्या । तदभावे ' अप्रवीता ' वेते. प्रजनाद्यां निष्ठा । ' अप्र-
जाता ' अगृहीतागर्भे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१-आग्नेयो हिरण्यदक्षिणोऽग्निरे ददाति । का० श्रौ० सू० १५ । २४८ । २-ऐन्द्रस्य ऋषभ सौम्याय बभ्रुर्वदने । का०
श्रौ० सू० १५ । २४८ । ३-वैश्वदेवस्य पृषन् होत्रे । का० श्रौ० सू० १५ । २४८ । ४-पयस्याया वशाऽग्नावेऽप्रीता-
ऽवयुर्भव्यम् । का० श्रौ० सू० १५ । २४८ ।

ह्येव ववाऽप्रवीता तामध्वर्युभ्यां ददाति प्राणोदानौ ववाऽअध्वर्यु प्राणो-
दानौ मित्रावरुणौ तुस्मात्तामध्वर्युभ्यां ददाति ॥ ११ ॥

(त्य) अथ यऽएष बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति । तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षि-
णैषा वाऽऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दक्षिणऽउपरिष्टादर्धमणः पुन्यास्तुस्माच्छिति-
पृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मैष
वाऽएतस्य ब्रह्मा भवति तुस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति स हैतेनापि विष्टाव्वा-
ज्यघ्राद्यकामो यजेत तदस्मिन्सर्वतोऽष्टाद्यं दधाति स हान्नाद
ऽएष भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-३ ॥ (५. १.) ॥

वशां न विन्देद् । अपि यैव काचाप्रवीता स्यात् । सर्वा स्वेव वशाऽप्रवीता, तामध्वर्युभ्यां ददाति ।
प्राणोदानौ वाऽअध्वर्यु । प्राणोदानौ मित्रावरुणौ । तस्मात्तामध्वर्युभ्यां ददाति ॥ ११ ॥

अथ य एष बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति-तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणा । एषा वाऽऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दक्षि-
णऽउपरिष्टादर्धमणः पुन्याः । तस्माच्छितिपृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा । तं ब्रह्मणे ददाति । बृह-
स्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । एष वा एतस्य ब्रह्मा भवति । तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति । स हैतेनापि
विष्टाप्राणी-अत्राद्यकामो यजेत । तदस्मिन्सर्वतोऽष्टाद्यं दधाति । स हान्नाद एव भवति ॥ १२ ॥

अथ य एष बार्हस्पत्य इति । ' शितिपृष्ठः ' श्वेतपृष्ठः । बार्हस्पत्यश्वोः श्वेतपृष्ठस्य गौर्दक्षिणात्वमु-
पादयति-एषा वा ऊर्ध्वेति । " ऊर्ध्वा दिक् बृहस्पतिर्देवता " - इति श्रुतेः ऊर्ध्वा दिक् बार्हस्पत्या ।
' उपरिष्टात् ' उपरिमाणे ' अर्धमणः ' सर्वस्य ' पुन्याः ' मार्गाः ' ' तस्मात् ' उपरिमाणे श्वेतत्वसाम्यात्,
तादृशो गौर्दक्षिणात्वेन सुगन्त इत्यर्थः ॥

अथैतस्य हविःपञ्चकस्य कलाभ्यन्तराव राजशब्दो बहिः प्रयोगं दर्शयति-स हैतेनापीति । " विष्टाव्वादी "
एकत्र सन्निविष्टः इतस्ततः पर्यटनमकुर्वन् अजाद्यकामः । एकत्र स्थितैव सर्वतो येषं स्यादिति कामपमान
इत्यर्थः । पुरोऽपि एतेन हविःपञ्चकेन यजन कुर्यात् । तन् प्रशंसति-तदस्मिन्निषि (तै. सं. १।८।१९)
(तै. भा. १।८।१३) ॥ १२ ॥

इति ग्रीतापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयज्ञातपण्डितब्राह्मणमाध्वे पञ्चमकाण्डे
पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (५-५-१) ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (त्व) पडंवेतानि पूर्वाणि हवींषि निर्वपति
समानवर्हींषि पि तासां देवतानां रूपं यथा शिशिरे युक्त्वा प्राञ्चऽआप्रावृपुं
यायुस्तत्पट्टवृत्त्युक्ते तऽएनर्थं पट्टवृत्तौ युक्ताः प्राञ्चऽआप्रावृपुं बहन्ति
पट्टवृत्त्युक्तानामावृपमनुचरति पूर्वाभिवाहा द्वौ दक्षिणा ॥ ३ ॥

पडंवेत्तराणि हवींषि निर्वपति । समानवर्हींषि तासां देवतानां रूपं यथा पुनरावृत्तेरन्वार्पिकमभि तत्पट्टवृत्त्युक्ते तऽएनर्थं पट्टवृत्तौ युक्ता

तदु तथा न कुर्यात् । पडंवेतानि पूर्वाणि हवींषि निर्वपति-समानवर्हींषि । तासां देवतानां रूपम् ।
यथा शिशिरे युक्त्वा प्राञ्चऽआप्रावृपुं यायुः । तत् पट्टवृत्त्युक्ते तऽएनं पट्टवृत्तौ युक्ताः प्राञ्चऽआप्रा-
वृपुं बहन्ति । पट्टवृत्त्युक्तानामावृपमनुचरति । पूर्वाभिवाहा द्वौ दक्षिणा ॥ ३ ॥

पडंवेत्तराणि हवींषि निर्वपति-समानवर्हींषि । तासां देवतानां रूपम्-यथा पुनरावृत्तेरन्वार्पिक-
मभि । तत् पट्टवृत्त्युक्ते । तऽएनं पट्टवृत्तौ युक्ता वार्पिकमभिरहन्ति । पट्टवृत्त्युक्तान्वार्पिकमनुचरति ।

यथास्ता विध्यति नियतति यजेति ॥ शम्भाराम्याधो देशः । तत्र देशे पूर्वैः ' वद्विभिः ' ' प्राञ्च ' ' प्राङ्मुतो
' ' यान् ' गच्छन् यजेत । आहवनीयान् पूर्वदेशे एवेकशम्भाराम्यो वद्व कर्त्तव्यत्वनिश्चयः । अथ पुनरिति ।
पुनरावृत्तेन एवेकशम्भाराम्यप्रदेशे अपराणि वद्व कर्त्तव्यानीति ॥ ३ ॥

त पक्षं निराहृत्य पक्षान्तरं विधत्ते-तदु तथेति । ' पूर्वाणि ' ' वद्व हवींषि ' ' समानवर्हींषि ' ; यद्विः-
शम्भाराम्योत्प्रेतलक्षकः, एकान्त्राणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । पूर्वहविःवद्वकदेवताः प्रशंसति-तासां देवतानामिति ।
' तासां ' पूर्वहविःवद्वकस्य देवतानाम् अभिधीमादीनां वृत्तां रूपमेतत् । ' यथा ' ' शिशिरे ' ' कतौ ' ' युक्त्वा ' '
युक्ताः प्राञ्चः ' ' सन्तः ' ' आप्रावृपुं ' ' प्रावृत्कालपर्यन्त ' ' यायुः ' ' गच्छेत्तु । तदिदं प्राङ्मुल
यानं पूर्वपूर्वशम्भाराम्ये पट्टवृत्त्यामममवादिदेवतानां सम्बन्धि रूपमित्यर्थः । प्रयुजां पूर्वाणि वद्वहवींषि प्रक्षुत्प
नेतिरीपके शितिरादिषु वद्वसु मासेषु राज्येदेन प्राङ्मुला यात्रा प्रतिपात्त व्यापारेदेव सप्तमासात्तः-
" आग्नेयमष्टाकाले निर्वपति, तस्मादिशिशिरे कुरवयवाः प्राञ्चो यान्ति । सोम्य षडे, तस्माद् वसन्तं वयव-
सायादयति । सामित्र द्वादशकपाल, तस्मात् पुरस्ताद्वयवानां सत्रिषा विरुधते । भार्गवः षड्, सत्रिषेव
विहव्य षाडग्रा यजानादधते । त्वाष्ट्रमष्टाकपाल रूपान्येव तेन कुर्वते । वैश्वानर द्वादशकपालं, तस्माज्जग्ये
नेदाये प्रययः कुरवयवा यान्ति " - (ति. भा. १ । ८ । ४ । १, २ ।) इति । तदनेन पूर्वहविःवद्वेन
पट्टवृत्त्यानेन युक्ते । " ऋतु " -शब्दो मासपरः, " वासन्तिकशब्द " -इति व्यवहारान् (वा. स. १ । १ । २९)
यद्वा, " यथा ये मासाः " इति पञ्चानां मासव्यवहारात् पञ्चदश्यामक ऋतुरित्यर्थः ॥ पूर्ववद्वस्य दक्षिणा
विधत्ते-पूर्वामीति । पूर्वाभिवाहनीयं बहन्तीति पूर्वाभिवाहोऽनङ्गाहः । तेषां मध्ये द्वौ दक्षिणावेन
देपावित्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्तरहविःपट्टवृत्त्याणि समानतन्त्राव दर्शयति-पडंवेत्तराणि । तानि प्रशंसति-तासां देवतानामिति ।
' वार्पिकमभि ' वर्षसुसम्बन्धिनं प्रथमं मासमभिरह्य पुनरावृत्तेन । शिशिरे दिव्यजपाय प्राञ्चः प्रयाताः

व्यापिकमभि वहन्ति पृथ्वऽर्तुन्प्रयुक्तान्व्यापिकमनुचरति पूर्वार्वाग्निवाहं द्वौ
दक्षिणा तद्यत्पूर्वाग्निवाहो दक्षिणऽर्तुन्वाऽएतत्सुपुवाणो बुद्धे वहन्ति
वाऽअनइवाहस्तुस्मात्पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ ४ ॥

तद स्मैतत्पुत्रा कुरुपञ्चाला आहुः । (ऋं) ऋतवो वाऽअस्मान्युक्ता
वहन्त्यृतुत्वा प्रयुक्तानुचरामऽइति युदेपाथै राजानो राजसूययाजिन
ऽभासुस्तद स्म तदुभ्याहुः ॥ ५ ॥

(१) आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । सौम्यश्वरुः सावित्रो
द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो वार्षस्पत्यश्वरुस्त्वाष्ट्रो दश-
कपालः पुरोडाशो वैश्वानरो द्वादशकपालऽएतानि पदपूर्वाणि हवींषि
भवन्ति ॥ ६ ॥ (शतम् ३३००)

पुडेवोत्तरे चरवः । सारस्वतश्वरुः पौष्णश्वरुर्मैत्रश्वरुः क्षेत्रपत्यश्वरुर्वा-
रुणश्वरुर्वादित्यश्वरुस्तुऽउ पडुत्तरे चरवः ॥ ७ ॥

पूर्वाग्निवाहं द्वौ दक्षिणा । तद्यत्पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा । ऋतुत्वाऽएतत्सुपुवाणो बुद्धे वहन्ति वा
ऽअनइवाहः—तस्मात्पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ ४ ॥

तद स्मैतत्पुत्रा कुरुपञ्चाला आहुः । ऋतवो वाऽअस्मान्युक्ता वहन्ति—ऋतुत्वा मयुक्तानुचराम
इति । युदेपां राजानो राजसूययाजिन आमुः—तद स्म तदुभ्याहुः ॥ ५ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः (१) पुरोडाशो भवति, सौम्यश्वरुः (२), सावित्रो द्वादशकपालो
वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशः (३), वार्षस्पत्यश्वरुः (४), त्वाष्ट्रो दशकपालः पुरोडाशः (५),
वैश्वानरो द्वादशकपालः (६)—एतानि पदपूर्वाणि हवींषि भवन्ति ॥ ६ ॥

पुडेवोत्तरे चरवः । सारस्वतश्वरुः (१), पौष्णश्वरुः (२), मैत्रश्वरुः (३), क्षेत्रपत्य-
श्वरुः (४), वारुणश्वरुः (५), वादित्यश्वरुः (६)—एतऽउ पडुत्तरे चरवः ॥ ७ ॥

इत्यष्टाकपालो निदायर्तुद्वितीयममे परकीय राष्ट्र सर्वात्मना विनाश्व स्वदेश प्रति प्रत्यङ्मुखा निरर्चन्ते ।
रात् ' एतत् ' सारस्वत्यादिदेवताना प्रतिनिवृत्त्या यष्टव्याना रूपान्तर्यः । तत् षट्पद्विनि । ' तत् ' तेन
वचनहविःषट्कपागेन प्राद्विद्वन् षण्म.सप्त योजितवान् मयति । तेषामनदुद्दय दक्षिणा विचये—पूर्वाग्निनि ।
पूर्वाग्निवाहो दक्षिणात् सम्पूय प्रचरति—तद्यत्पूर्वाग्निनि ॥ ४ ॥

तत्तं द्वादशप्रयुचवि.कतणेन ऋतुप्रयोगेन कुरुपञ्चाला इत्येतन्मुखेन द्रवयति—तद स्मैतदिनि । एवं ' इत्य-
पञ्चालाः ' ' आहुः ' वदन्ति, विचारयन्ति,—' अस्मान् ऋतवो युक्ता ' सन्तो ' वहन्ति ' प्रयुक्तान् ऋतु ' अनु-
लभ्य ' चरामः ' अनुसराम इति । आष्टसमानानाम् ' एषां ' राहा मध्ये ये ' राजान् राजसूययाजिनः आहुः',
ते प्रयुचवि.करणमुत्प्रयोगरूपमिति प्रत्युचति तत्पर्यः ॥ ५ ॥

तानि द्वादश हवींषि दक्षिणति—आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । तत्र पूर्वाणि षड्विंशति च पुरोडाशमकानि,
द्वराणि तु चर्वात्मकाण्येवैपर्य. (वै स. १ । ८ । ४ । २०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

(बोऽथ) अथ श्येनी विचित्रगर्भामुदित्याऽआलभते । तस्या ऽष्टपैवा-
वृद्धाऽष्टापथै वृशायाऽइयं वाऽअदितिरस्याऽष्टपैवमेतद्गुर्भं करोति तस्या
ऽएतादृश्येव श्येनी विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥ ८ ॥

(पाऽथ) अथ पृषती विचित्रगर्भामुदित्याऽआलभते । तस्या ऽष्टपैवा-
वृद्धिशो वै मरुतो विंशामैवमेतद्गुर्भं करोति तस्या ऽएतादृश्येव पृषती
विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥ ९ ॥

(गै) एतौ पशुबन्धौ । तदेतावेव सन्तावन्ययेवालभन्ते यामदित्याऽआ-

अथ पशुद्वयम् ।

(१) अथ श्येनी विचित्रगर्भामुदित्याऽआलभते । तस्या ऽष्टपैवावृद्ध, वाऽष्टापथै वृशायाँ । इयं
वाऽअदितिः । अस्या ऽष्टपैवमेतद्गुर्भं करोति । तस्या एतादृश्येव श्येनी विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥ ८ ॥

(२) अथ पृषती विचित्रगर्भामुदित्याऽआलभते । तस्या ऽष्टपैवावृद्ध । विंशो वै मरुतः ।
विंशामैवमेतद्गुर्भं करोति । तस्या एतादृश्येव पृषती विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥ ९ ॥

एतौ पशुबन्धौ । तदेतावेव सन्तावन्ययेवालभन्ते । यामदित्या आलभन्ते-आदित्येभ्यस्तामाल-

अथ पशुद्वय विधीयते । तत्र कात्यायनः-“अष्टोदशविंशपशुबन्धौ गर्भिणीभ्यां स्वगुणदक्षिणौ, श्येन्यादि-
रमेन्योऽदित्ये वा, वैश्वदेवी पृषतां माहती वा”-(का. श्रौ. सू. १९। २५९-२५८) इति । श्वेता
गर्भिणीमादित्येभ्योऽदित्ये वा आलभेत, पृषती गर्भिणी विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुतो वेति तदर्थः ।

तत्र स्वमतानुसारेणादितिदेवस्य पशुबन्ध विधे-अथ श्येनीमिति । ‘श्येनी’ श्वेतवर्णा ‘विचित्रगर्भा’
प्रज्ञातगर्भा ‘अदित्ये’ आलभेत । प्रयोगमतिदिशति-तस्या ऽपेति । ‘आहून्’ क्रिया ‘पा’ ‘अष्टापथै’
‘वृशायाँ’ गर्भिण्या वृशाया अनुकम्पायाः प्रयोगक्रमः, स एवास्या इत्यर्थः । तत्प्रयोगस्तु चतुर्थकान्धे पञ्चमेऽप्यापे
दितोये ब्राह्मणे-“उत्खिद्य वषामनुमर्शं गर्भमेष्टवे ब्रूयात्”-इत्यादिना स्पष्टीकृतः (श. प. ४। ९।
२। १।) । एतदेवता प्रशंसति-इयं वा इति । ‘अदितिः’ नाम ‘इयं’ पृषिषी, तस्माददितिदेवस्यगर्भिणी-
पागेन ‘एनं’ पञ्चमानं भूमेरेकं गर्भमेव कृतवान् भवति ॥ एतस्य कर्मणो दक्षिणां विधे-तस्या एता-
दृश्येवेति । ‘एतादृशी’ ‘एतद्वर्णा प्रज्ञातगर्भा’ दक्षिणा ॥ ८ ॥

पशुबन्धान्तर विधे-अथ पृषतीमिति । ‘पृषती’ विन्दुयुक्ता, ‘विचित्रगर्भा’ विचित्रवर्णा गर्भिणीन्
‘मरुतः’ देवेभ्यः आलभेत । तस्यापि प्रयोगप्रकारं पूर्ववदितिदिशति-तस्या ऽपेति । मरुतां विदूत्वान्मरु-
देवस्यपशुबन्धेन ‘एनं’ सुन्दरं ‘विंशं’ प्रजप्तां ‘गर्भय’, तदुपजीव्यं कृतवान् भवति । तस्यापि
दक्षिणां विधे-तस्या एतादृशीति । एवकारेणान्यवर्गदक्षिणानिवृतिः । दक्षिणामेदेनान्यो. कर्मदेद. ॥ ९ ॥

एतौ पशुबन्धाविति । तस्य पशुबन्धद्वयस्य शाखामेदेन देवतान्तरसम्बन्धं दर्शयति-तदेतावेवेति ।

लुभन्तऽआदित्येभ्यस्तामालभन्ते सुर्वं वाऽआदित्याः सुर्वस्यैवेनमेत-
द्गुर्भं करोति सां मरुद्वा आलुभन्ते विश्वेभ्यस्तां देवेभ्यऽ आलभन्ते सुर्वं
वै विश्वेदेवाः सुर्वस्यैवेनमेतद्गुर्भं करोति ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । (५-४-४) (५.२.)

अभिषेचनीयेनेद्वा । केशान् वपते तद्यत्केशान् वपते वीर्यं वाऽएत-
दपाथं रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशा-
न्प्रथमान्प्राप्नोति स यत्केशान्वपेत्ताथं श्रियं जिह्वां विनाशयेद्रयुदुह्या-
त्तस्मात्केशान् वपते ॥ १ ॥

भन्ते । सर्वं वाऽआदित्याः । सर्वस्यैवेनमेतद्गुर्भं करोति । सां मरुद्वा आलभन्ते-विश्वेभ्यस्तां देवेभ्य
आलभन्ते । सर्वं वै विश्वेदेवाः, सर्वस्यैवेनमेतद्गुर्भं करोति ॥ १० ॥

अथ केशवपनीयातिरात्रः ।

अभिषेचनीयेनेद्वा केशान् वपते । तद् यत्केशान् वपते । वीर्यं वाऽएतदपाथं रसः सम्भृतो भवति ।
येनैनमेतदभिषिञ्चति । तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान् प्राप्नोति । यत्केशान्वपेत् । एतां श्रियं
जिह्वां विनाशयेद् रयुदुह्यात् तस्मात्केशान् वपते ॥ १ ॥

एवकारेणादिति मरुत्तम्बन्धो विवक्षितः । 'अन्त्येव' इति यदुक्तम्, तदेव स्पष्टयति-यामदित्या इत्यादिना ।
(तै. त. १ । ८ । १९ ।) ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनियशतपथब्राह्मण-

माध्वे पञ्चमब्राह्मणे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-५-२) ॥

तृतीयं केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । सूत्रम्-“अभिषेचनीयाद्वा सप्तसराद् केशवप-
नीयोऽतिरात्रः सोमापर्वणः” (का. ग्री. सू. १५१२९५) इति । पञ्चपञ्चदशानन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः
कर्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा सप्तसरापर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं प्रथमाचर्यम्, ततस्तद्ब्रतविम-
र्जितार्थमेकं सोमयागः पूर्णमासीभूत्यः कार्यः, स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते । रात्रिमर्त्यां चर्चत इत्यति-
रात्रः अतिरात्रमरण्या कार्य इत्यर्थः ॥

तस्मिन् विधत्ते-अभिषेचनीयेनेद्वा । अभिषेचनीययागादनन्तरं केशवपनीयकरणे कारणमाह-वीर्यं वा
एतदपायति । पूर्वमाभिषेककाले वीर्यरूपोऽया रसः प्रथमं केशानेव प्राप्तवान्, तेषां केशानां वपने अभिषेक-
यागश्छन्ती 'श्रियम्' एव 'जिह्वां' इति विनाशितवान् भवति । किञ्च 'रयुदुह्यात्' गतसारोऽपि भवेत् ।
तस्मात् केशवपनीयं न कर्तव्यं इत्यर्थः ॥ १ ॥

संवत्सरं न वपते । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्चा तुस्मात्संवत्सरं न वपते सुऽएष व्रतविसर्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशव-पनीयः ॥ २ ॥

तुस्यैकविंशं प्रातःसवनं सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनं पञ्चदशं तृतीयसवनं सहोक्तैः सह षोडशिना सह रात्र्या ॥ ३ ॥

त्रिवृद्रायन्तरः सन्धिर्भवति । (त्ये) एषऽएवैकविंशो यऽएष तपति स एतस्मादेकविंशादपयुक्ते स सप्तदशमभिप्रत्यवेति सप्तदशात्पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठिति ॥ ४ ॥

संवत्सरं न वपते । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्चा । तस्मात्संवत्सरं न वपते । स एष व्रतविसर्जनी-
योपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशं प्रातःसवनम्, सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनम् पञ्चदशं तृतीयसवनम् । सहोक्तैः, सह
षोडशिना, सह रात्र्या ॥ ३ ॥

त्रिवृद्रायन्तरः सन्धिर्भवति । एष एवैकविंशो य एष तपति । स एतस्मादेकविंशादपयुक्ते ।
स सप्तदशमभि प्रत्यवेति, सप्तदशात्पञ्चदशम्, पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठिति ॥ ४ ॥

तस्मात्त्रिकालं दर्शयति—संवत्सरं न वपत इति । केशवपनीयसन्धं निर्वक्ति—स एष व्रतेति । संव-
त्सरसंमितव्रतविसर्जनद्वारा केशवपनार्थम् उपयुज्यमानः क्रियमाणः ‘ स्तोमः ’ एकविंशादिस्तोमवान् पागः
केशवपनीय इत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्र सामगोर्गोपमानेऽऽज्ञेयैः चोदकेन प्रातःसवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्राप्तौ तावत्परितुं विशेषं दर्शयति—
तस्यैकविंशमिति । प्रातःसवनमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्तव्यम्, माध्यन्दिनं सप्तदशस्तोमकम् ; अथ सोमयागस्य
अतिरात्रसमस्यात् । तृतीयसवने अग्निष्टोमकम् द्वादशस्तोत्राणि, तत उत्तरं त्रीण्युक्तस्तोत्राणि, एकं षोडशस्तोत्रम्,
रात्रिपर्याप्तस्तोत्राणि द्वादश; तानि सर्वाण्यभि पञ्चदशस्तोमकानि कर्तव्यान्तीत्यर्थः । स्तोमस्त्वतिप्रकारस्तु “प्राची-
मारोह ” इत्यत्र दिक्समारोहणमन्त्रव्याख्यावसरे दर्शितः (अ. ७. ५ । ४ । १ । ४) ॥ ३ ॥

किंच—त्रिवृद्रायन्तरं इति । पूर्वदिनसरात्रिशेषे उत्तरदिनसरात्रिकाले यज्ञसंस्थापकमेकं चरमे स्तोत्रं तृतीय-
स्तोत्रं तृतीयपर्याप्तस्यान्ते रथन्तरसाम्ना ग्रातव्यम्, तन् सन्धिस्तोत्रमित्युच्यते । तत् स्तोत्रं त्रिवृत्स्तोमयुक्तं कार्यम् ।
एकविंशादबरोहणक्रमेण त्रिवृत्पर्यन्तं यत् स्तोमकरणमुक्तम्, तत् सर्वलोकादिकमाद् भूष्यवस्थानाभ्यन्तं प्रशंसति—
एष एवैकविंश इति । ‘ य एष तपति ’, ‘ सः ’ ‘ एकविंशः ’ सर्वे इत्यर्थः ; तस्मात् ‘ अपयुक्ते ’ अव-
रोहतीत्यर्थः । सोऽबरोहणवस्था त्रिवृद्रूपामस्यां भूमिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति ॥ ४ ॥

तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति । (ती) इयं वै रथन्तरमुपस्थासुवैतुप्रतिष्ठा-
यां प्रतितिष्ठत्यतिरात्रो भवति प्रतिष्ठा वाऽअतिरात्रस्तुस्मादतिरात्रो
भवति ॥ ५ ॥

स वै न्येव वर्तयते । केशान्न उपते वीर्यं वाऽएतदृषां रसः सम्भृतो
भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान्प्राप्नोति स
यत्केशान्वपेतेतां श्रियं जिह्वां विनाशयेद्व्युद्वह्यादुथ यन्निवर्तयते
तदात्मन्येवैतां श्रियं नियुनक्ति तस्माद्व्येव वर्तयते केशान्न उपते तस्ये-
पैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

(त्या) आसन्धाऽ उपानहाऽउपमुञ्चते । (तऽ) उपानद्भ्यामपि यदस्य
ज्ञानं भवति उयो वा किञ्चिद्वा सर्वं वाऽएव इदमुपयुपरि भवत्यव्यगिवा-

तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति । इयं वै रथन्तरम् । अस्यामेवैतुप्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । अतिरात्रो
भवति । प्रतिष्ठा वाऽअतिरात्रः । तस्मादतिरात्रो भवति ॥ ५ ॥

स वै न्येव वर्तयते, केशान्न उपते । वीर्यं वाऽएतदृषां रसः सम्भृतो भवति—येनैनमेतदभिषिञ्चति ।
तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान्प्राप्नोति । स यत् केशान्वपेते—यत्तां श्रियं जिह्वां विनाशयेद् व्युद्वह्यात् ।
अथ यन्निवर्तयते । तदात्मन्येवैतां श्रियं नियुनक्ति । तस्माद्व्येव वर्तयते । केशान्न उपते । तस्यैव
व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

आसन्धा उपानहाऽउपमुञ्चते । उपानद्भ्यामपि यदस्य ज्ञानं भवति, रयो वा किञ्चिद्वा—सर्वं

माध्यन्दिने सवने रथन्तरं बृहत्साम वा पृष्ठस्तौत्रं प्रकृती विकल्पितम्, अथ स्वेकं नियमयति—तस्य रथ-
न्तरमिति । अस्य सोमयागादतिरात्रसम्बन्धत्वं प्रतिष्ठामना प्रसासति—अतिरात्र इति । अतिरात्रसंस्थात्मना
कृत एव कठुः प्रतिष्ठाकल्पः ॥ ५ ॥

अस्य कठोः केशावपन्नविमर्जनार्थं क्रियमाणत्वात् तदन्ते केशधारः कार्यः ; तत्र कश्चिद् विशेषं विधत्ते—
स वै न्येव वर्तयत इति । ' स ' यजमानो निवर्तयते केशान् निवृत्तदेव, न कोन, वपन नाम मुण्डनं तन्न
कुर्यात्, निवर्तनं कर्तव्यम्, तत् कुर्यादित्यर्थः । वीर्यं वा रत्यादेरर्थः पूर्वं व्याख्यातः । निवर्तयत्ये केशाङ्गुराणां
विद्यमानत्वात् ' आसन्धेव ' ' एता श्रिय ' नियोजितवान् मवर्तयत्यर्थः ॥

मुञ्चतः कश्चिज्जिपमान् दर्शयति—तस्यैवैवेति । ' एषा ' केशकर्तृनलक्षणा ' व्रतचर्या ' यावज्जीव कर्तव्या
न केशमुण्डनं कार्यम् । कदाचिदपि ' जला ' मृत्यो ' न प्रतितिष्ठति ' अवस्थानं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

उपानतिष्ठेतेति तदर्थमिति—आसन्धा इति । ' आसन्धाः ' अवरोहणसमयेऽपि ' उग्रान्हो ' पादुके उप-

स्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्यैव व्रतचर्या
भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-५ ॥ (५, ३.) ॥

इयेत ऽआश्विनो भवति । इयेताविव ह्यश्विनाविर्विमल्हा सारस्वती भव-
त्पृथग्भूमिन्द्राय सुत्राण्य ऽआलभते दुर्वेदा ऽएवमुं समृद्धाः पशवो
यदेवमुं समृद्धान् विन्देदुप्यजानेवालभेरंस्ते हि सुश्रपतरा भवन्ति स
यद्यजानालभेरंस्लोहित ऽआश्विनो भवति तद्यदेतया यजते ॥ १ ॥

वाऽएव इदमुपयुं परि भवति । अर्वांगेवास्मादिदं सर्वं भवति-यो राजसूयेन यजते । तस्मादस्यैव
व्रतचर्या भवति-यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथ चरकसौत्रामणिः ।

इयेत आश्विनो भवति । इयेताविव ह्यश्विनी । अविर्मल्हा सारस्वती भवति । ऋषभमिन्द्राय
सुत्राण्यऽआलभते । दुर्वेदा एवं समृद्धाः पशवः । यदेवं समृद्धान् विन्देद्-अप्यजानेवालभेरन् । ते
हि सुश्रपतरा भवन्ति । स यद्यजानालभेरन्-लोहित आश्विनो भवति । तद् यदेतया यजते ॥ १ ॥

मुने । इत्यतः सञ्चरणसमये एव वा यान वाऽऽरोहे । एतादृशं यत्र राजसूयपात्रिनो 'यावज्जीवं'
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीयं वेदार्थप्रकाशे भाष्येन्द्रिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे पञ्चमोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-५-१) ॥

सोमप्रधाने राजसूये सत सोमशागाः । तत्र, पवित्राह्वयसोमशागे विशेषाभावात् त नोक्तः; अमिवेचनीय-
दशपेय-वैश्वन्तीपातिरात्रेण केचिद् वैश्विका धर्मा ङ्काः; 'युष्टिद्विरात्रोऽग्निष्टोमातिरात्रः क्षत्रपृथितिरिति
सोमशागात्रयं केदारपत्नीवादनन्तरं कर्तव्यम् । तेषां सोमशागविकृतिस्त्वदग्निष्टोमस्य सर्वमहं मातं कर्तव्यम्, तत्र
विशेषाभावाद् नोक्ताः; तदन्तरकर्मण्यां सौश्रम्यमभिधीयते (भा. श्री. सू. १८।२२।२०।२१)
इति । तत्र पशुत्रयं देवतासम्बन्धविशिष्टं विधत्ते-इयेत आश्विन इति । अश्विदेवतयः 'इयेतः' पशुताम्यः ।
'मल्हा' गल्हस्तनयुतेत्यर्थः । ताम् 'अविम्' मेरी सरस्वती आलभेत । 'सुत्राण्ये' सुपुत्रात्रे, एतद्-
गुणकाय 'इन्द्राय' 'ऋषभं' सेचनसमर्थमालभेत । उक्तपशुद् इयेतपञ्चस्तनयुक्त्वत्स्यं गुणसम्पत्तिविनं मत्वा
श्रुतिः स्वयमेव पञ्चास्तमाह-दुर्वेदा इति । 'एवम्' उक्तत्वा 'समृद्धाः' गुणवत्त्वेन सम्पूर्णाः पशवो
'दुर्वेदाः' दुर्लभाः, तेषामलभे तच्छेदक्यम् 'त्रीन् अशान् एव' आलभेत । 'सुश्रपतराः' सुखेन श्रपयितु-
मर्हाः । अत्रत्रयपक्षे आश्विनपशोः कश्चिद्गुणं विधत्ते-लोहित आश्विन इति । अत एव काल्याणः-

त्वद्दुर्ह वै पुत्रः । (त्रि) त्रिशीर्षा पडशुऽआस तस्य त्रीण्येव भुत्वान्या-
सुस्तद्यदेवैरुपऽआस तस्माद्विश्वरूपो नाम ॥ २ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं सुप्तमास । सुरापाणमेकमन्यस्माऽअशनायेकं
तमिन्द्रो दिद्वेप तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ ३ ॥

स यत्सोमपानमास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्सु वभ्रुकुऽइव वभ्रु-
रिव हि सोमो राजा ॥ ४ ॥

(ज्ञाऽथ) अथ यत्सुरापाणमास । ततः कलविह्वः समभवत्तस्मात्सोऽभि-
माद्यत्कुऽइव वदस्यभिमाद्यमिव हि सुरां पीत्वा वृद्धति ॥ ५ ॥

(त्व) अथ यदन्यस्माऽअशनायाम् । ततस्तिष्ठिरिः समभवत्तस्मात्सु
विश्वरूपतमऽइव सन्त्येव पृतस्तोक्ताऽइव त्वन्मधुस्तोक्ताऽइव त्वत्पर्णे-
ष्वाश्रुतिताऽएवैरुपमिव हि स तेनाशनमावयत् ॥ ६ ॥

त्वद्दुर्ह वै पुत्रश्चिशीर्षा पडश आस । तस्य त्रीण्येव भुत्वान्यासुः । तद् यदेवैरुप आस-तस्माद्वि-
श्वरूपो नाम ॥ २ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं सुप्तमाम, सुरापाणमेकम्, अन्यस्माऽअशनार्थकम् । तमिन्द्रो दिद्वेप ।
तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ ३ ॥

स यत्सोमपानमास-ततः कपिञ्जलः समभवत् । तस्मात्सु वभ्रुक इव । वभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥

अथ यत्सुरापाणमास-ततः कलविह्वः समभवत् । तस्मात्सोऽभिमाद्यत्क-इव वदति-अभिमाद्य-
मिव हि सुरां पीत्वा वृद्धि ॥ ५ ॥

अथ यदन्यस्माऽअशनायाम्-ततस्तिष्ठिरिः समभवत् । तस्मात्सु विश्वरूपतम इव । सन्त्येव

"आधिनोऽज इवेन", मन्त्राऽवि सात्त्वती, ऋषमिन्द्राय सुप्राग्ने, तद्गुणामाधेऽवाः, प्रथमो लोहित. "-
(का. श्री. सू. १५। २७५ २७८) इति । एतेषां पत्न्यां सीतामण्यामन्वय दर्शयति-तद्यदेतयेति ।
पशुवयव्या 'पत्न्या' सीतामण्या महज्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ सीतामण्या सुत्रामेन्द्रमन्वयपत्निसप्तर्षीसम्बन्धम्, तत्रोद्युक्त्यादिकथाख्यायिकामुखेन दर्शयति-
त्वद्दुर्ह वै पुत्र इति । एवं त्वद्दुः पुत्रस्य विश्वरूपस्य त्रिशीर्षः त्रीणि भुत्वान्यासु । तत्र 'एक' मुख
'सोमपानम्', द्वितीय 'सुरापाणम्' तृतीयम् 'अन्यस्मा अशनाय' बभ्रुव । एकमुखस्य विश्वरूपस्य त्रीणि शिखामि
'रुद्र' 'दिद्वेप' चिच्छेद । ततस्तिष्ठिरैश्चो मुखेभ्यः कपिञ्जलकलविह्वमिच्छिरैश्चभ्यः पक्षिणः समभवन् ।
कविशब्दस्य सोमपानमुखब्राह्मणम् तत्समानो बभ्रुवर्गो जातः, कलविह्वस्य सुरापाणमुखब्राह्मणम् सुरापाणि-
वदभिमाद्यवचनम्, तिष्ठिरैश्चाशनपौत्रकमुखजन्मजावाक्यत्वम् । अशने हि धृतमधुविन्दुमद्वादादग्निपत्रमि
पक्षिणि तदाकापपश्मद्वात । "अवयन्"-इति वेत्ते. आद्वनार्पाच्छन्दसः शब्दः ॥ २-६ ॥

(तत्) स त्वष्टा चुक्रोध । कुत्रिन्मे पुत्रमवधीदिति सोऽपेन्द्रमेव सोममा-
जहे स यथाऽयं सोमः प्रसुतऽ एवमपेन्द्रऽ एवास ॥ ७ ॥

(से) इन्द्रो ह वाऽईक्षांश्चे । (कऽ) इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति स
यथा बलीयानबलीयसऽ एवमुपहृतऽ एव यो द्रोणकलशे शुक्रऽ आस तं
भक्षयांश्चकार स हनं जिहिँसु सोऽस्य विष्वङ्देव प्राणैभ्यो दुद्राव
मुखाद्देवास्य स दुद्राव तस्मात्प्रायश्चित्तिरास स यद्यापि मुखाद्द्रोण्यसु हव
प्रायश्चित्तिरभविष्यत् ॥ ८ ॥

(च) चत्वारो वै वर्णाः । (०) ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रो न हैते-
पामेकश्च न भवति यः सोमं वमति स मुद्वैतेपामेकश्चित्स्यात्स्याद्देव
प्रायश्चित्तिः ॥ ९ ॥

धृतस्तोका इव तत्-मधुस्तोका इव तत्-पणंश्चरन्नुतिनाः । एवंरूपमिव हि सः । तेनाशनमा-
वपत् ॥ ६ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध-कुत्रिन्मे पुत्रमवधीदिति । सोऽपेन्द्रमेव सोममाजहे । स यथाऽयं सोमः प्रसुतः
एवमपेन्द्र एवास ॥ ७ ॥

इन्द्रो ह वाऽईक्षांश्चे । इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति । स यथा बलीयानबलीयसः-एवमुपहृत
एव-यो द्रोणकलशे शुक्र आस-नं भक्षयांश्चकार । स हनं जिहिँस । सोऽस्य विष्वङ्देव प्राणैभ्यो
दुद्राव । मुखाद्देवास्य न दुद्राव । तस्मात्प्रायश्चित्तिरास । स यद्यापि मुखाद्द्रोण्यसु-न हव प्राय-
श्चित्तिरभविष्यत् ॥ ८ ॥

चत्वारो वै वर्णाः-ब्राह्मणो, राजन्यो, वैश्यः, शूद्रः । न हैतेपामेकश्च न भवति-यः सोमं वमति ।
स मुद्वैतेपामेकश्चित् स्यात्-स्याद्देव प्रायश्चित्तिः ॥ ९ ॥

स त्वष्टेति । तत्तत्स्य ऋषिभ्यो विधिरूपस्य रिता ' त्वष्टा ' ' कुत्रिन् ' व्यर्थम् ' मे ' मम ' पुत्रम् '
' अवधीत् ' ' इति ' क्रुद्धः सन् ' अपेन्द्रम् ' इन्द्रवर्जितम् ' एव ' ' सोमं ' सोमयामम् ' आजहे ' अनु-
द्रितवान्-यथा सोमः इन्द्रवर्जितः ' प्रसुतः ' अभिपुनः स्यात् तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अयं ' इन्द्रः ' त्वष्टादयः मा सोमव्यवहितं कुर्वन्तीति निश्चित्य ' अनुपहृतः ' सन् द्रोणकलशद्वयत
सोममपहृत्य ' भक्षयांश्चकार ' । यथा ब्रह्मन् पुरुषो बलरहितस्य अन्नादिकमपहरति, तद्वन् । पीतः सोमः
' एनं ' ' जिहिँस ' कथितवान् । अस्व ' प्राणैभ्य ' नासिकादिस्थानैः ' ' एव ' ' विष्वङ् ' सर्वतः ' दुद्राव '
मुतः, ' न मुखाद् दुद्राव ' । ' तस्मात् ' ' सः ' इन्द्र ' प्रायश्चित्तिः ' प्रायश्चित्तयोग्यः ' आस ' ।
प्रायो विनाशः, तस्य चित्तिः सन्धानं यस्येति तयाविधौ बभूव । यदि मुखात्सुतः स्यात्, तर्हि प्रायश्चित्तयोग्य
एव न स्यात्; उत्तरत्र सोमसन्त्युद्दस्येन्द्रस्याधिष्ठां समर्द्धनं वक्ष्यते ॥ ८ ॥

मुखावमनपक्षे प्रायश्चित्तिर्नास्तीति दर्शयति-चत्वारो वा इति । लोके हि वर्णचतुष्टयस्यैव प्रायश्चित्ति-

स यन्नस्तोऽद्रवत् । (तु) ततः सिध्यैः सुमभवदुय यत्कुर्णाम्यामद्र-
वत्ततो वृकः सुमभवदुय यदुवाचः प्राणादद्रवत्ततः शार्दूलज्येष्ठाः श्वापदाः
सुमभवदुय यदुत्तरात्प्राणादद्रवत्ता परिसृदुय त्रिजिराष्टीवत्ततः कुवलं
ककंयु वदरमिति सुमभवत्स सर्वेणैव व्यार्घ्यत सर्वैर्हि
सोमः ॥ १० ॥

स सोमातिपूतो मङ्कुरिव चचार । तमेतयाऽश्विनावभिपज्यतां तर्ह्ये
सर्वेणैव समार्षयतां सर्वैर्हि सोमः स वृसीयानेवेद्वाऽभवत् ॥ ११ ॥

स यन्नस्तोऽद्रवत्-ततः सिद्धः समभवत् । अयं यत्कुर्णाम्यामद्रवत्-ततो वृकः समभवत् । अयं
यदुवाचः प्राणादद्रवत्-ततः शार्दूलज्येष्ठाः श्वापदाः समभवत् । अयं यदुत्तरात्प्राणादद्रवत्-ता
परिसृदु । अयं त्रिजिराष्टीवत्ततः कुवलं ककंयु वदरमिति समभवत् । स सर्वेणैव व्यार्घ्यत । सर्व
हि सोमः ॥ १० ॥

॥ सोमातिपूतो मङ्कुरिव चचार । तमेतयाऽश्विनावभिपज्यताम् । तं सर्वेणैव समार्षयताम् । सर्व
हि सोमः । स वृसीयानेवेद्वाऽभवत् ॥ ११ ॥

विवादिन्, नान्यस्य, कतः सोमवामी एव यदुर्गा मध्ये एवेति न भवति । यदा पुनस्तद्वैः केवलापरा-
गि स्युः, प्रापयित्विविनास्ति, एवं सोमवामिनोऽस्ति । यदपि तस्य " य. सोमवामी स्यात् तस्मा एव
सोमेन स्वामाः चर्चं निर्वेत्तु " इत्यादिना तैत्तिरीये (तै. सं. २।१।२।७) प्रापयित्विना,
तदपि अन्तर्गतिकर्तुं कृतं यदुत्तरात्प्राणादद्रवत्ततः, तस्मादिन्द्रस्य मुखवत्तमेवाम्यान् प्रापयित्विनापचं
आदमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इतिर्येव्य. सोमद्रव्यकाले नातिशयिष्यत्स विहातामवेति दर्शयति-म यन्नस्त इति । ' नमः '
नातिशया. वृत्तः सोमः ' सिद्धः ' अन्तर्गतः । ' अवाचः ' अवोक्तुमर्हन्नास्ति निर्मितः सोमः शार्दूलज्येष्ठाः
' श्वापदाः ' कृकंयुः, वदरः ' समभवत् ' । यदुत्तरात् प्राणात् शुद्धविद्युत्ततः स्युः ' परिसृदु ' सुप्तं अमृतम् ।
" यदुवाचो सा सुप्त " इति हि तैत्तिरीयकम् (तै. भा. १।८।१।२।१) । स येनो वहेन त्रिजिरां
निर्गमनं इत्यवत् । तेन द्रव्यत्रयममृतम्, कुवलं ककंयु वदरमिति सुमभवत्सम्यक्परिमाणेन वेदरातिशयानि
एवं सर्वेन्द्रियेभ्यः सोमस्यवत् इन्द्रो ' न्याय्यं ' कर्तुमर्हति वदुः ॥ १० ॥

म सोमातिपूत इति । ' सोमातिपूतः ' अपरतयादिभ्यः सूत्रेण ' सः ' इन्द्रः ' मङ्कुरः ' " मदि
प्रतिदत्ते " (घा. पा. म्वा. का. ८९) विदत्तगतिः पद्व्युः ' ख ' ' चचार ' । तं दयाविधिमिदम्

१-कुवलं ककंयु वदरः । अथ वदरः इति अक्षरं हि संज्ञा-हेतुः ॥ ककंयुः कुवलं मङ्कुरः इति । ककंयुः
आगच्छत इति । यदुत्तरात् प्राणादद्रवत्ततः । तैत्तिरीयकम् १।८।१।२।१ । यदुत्तरात् प्राणादद्रवत्ततः । यदुत्तरात् प्राणादद्रवत्ततः ।
तैत्तिरीयकम् १।८।१।२।१ । इति ।

(चे) ते देवा ऽअब्रुवन् । (न्नु) सूत्रातं वर्तेनमत्रासातामिति तुस्मात्सोत्रामणी नाम ॥ १२ ॥

सु हेतयाऽपि सोमातिपूतं भिषज्येत् । (त्सु) सुर्वेण वाऽएष व्यृध्यते यथै सोमोऽतिपुवते सुर्वथै हि सोमस्तथै सुर्वेणैव समर्धयति सुर्वथै हि सोमः स वृसीयानेवेष्टा भवति तुस्माद् हेतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् १३

(त्त) तद्यदेतया राजसूययाजी यजते । सुर्वान्वाऽएष यज्ञकतृनुवरुद्धे सुर्वान् इष्टीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएषेष्टिर्वृत्तोत्रामण्यनुया मेऽपीष्टमसदनयाऽपि सूयाऽइति तुस्माद्वा एतया राजसूययाजी यजते ॥ १४ ॥

(तेऽय) अथ यदाश्विनो भवति । (त्य) अश्विनो वाऽएनमभिषज्यतां तथोऽएवेनमेष्ट एतदश्विभ्यामेष्ट भिषज्यति तुस्मादाश्विनो भवति ॥ १५ ॥

ते देवा अब्रुवन्—सूत्रातं वर्तेनमत्रासातामिति । तस्मात् सोत्रामणी नाम ॥ १२ ॥

स हेतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् । सर्वेण वाऽएष व्यृध्यते यं सोमोऽतिपुवते । सर्वे हि सोमः । स सर्वेणैव समर्धयति । सर्वे हि सोमः । स वृसीयानेवेष्टा भवति । तस्माद् हेतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् ॥ १३ ॥

तद् यदेतया राजसूययाजी यजते । सर्वान् वाऽएष यज्ञकतृनुवरुद्धे, सर्वा इष्टीः, अपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वाऽएषेष्टिः—यत् सोत्रामणी । अनया मेऽपीष्टमसदनयाऽपि सूयाऽइति । तस्माद्वा एतया राजसूययाजी यजते ॥ १४ ॥

अथ यदाश्विनो भवति । अश्विनो वाऽएनमभिषज्यताम् । तथोऽएवेनमेष्ट एतदश्विभ्यामेष्ट भिषज्यति । तस्मादाश्विनो भवति ॥ १५ ॥

‘ एतया ’ सोत्रामण्या ‘ अश्विनी ’ ‘ अभिषज्यताम् ’ समाहितमकुर्वताम् । “ भिषज् भिक्षिस्तायाम् ”—(धा, पा, क, २१) इति धातुः । तदेवाह—सर्वेणेति । सर्वेण सोमेन एव समृद्धं कृतवन्तो । तत इन्द्रा एतया ‘ इष्टा ’ ‘ वृसीयान् ’ अनुमत्तः ‘ अभवन् ’ ॥ १३ ॥

सोत्रामणीशब्दं निर्दिष्टि—ते देवा इति । एवमभिष्यां सोमस्येन समाहितमिन्द्रं प्रति ‘ देवा अब्रुवन् ’—‘ एनम् ’ सोमातिपूतं ‘ यज्ञम् ’ शुभ्रं श्रुतिवन्त्यो अश्विनीमिति । ‘ यत् ’—इति द्वयैः अतः सूत्रागमसम्बन्धात् ‘ सोत्रामणी—नाम ’ इष्टिः ॥ १२ ॥

प्रसाहादन्वया सोमातिपूतस्यापीमामेनेष्टि दर्शयति—स हेतयापीति । एवं राजसूयाद् बहिरपि प्रयोक्तव्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

तद्यदेतया राजसूयेत्यादेर्यमर्थः—राजसूययाजिना सर्वेऽपि इष्टियज्ञ—सोम—दर्विहोमा इष्टाः, अत एवाऽपि इष्टित्वात् तेन कार्येति प्रामुक्तम् ॥ १४ ॥

आश्विनसारस्वतीन्द्रपञ्चभिर्भिषक्—पूयगन्तुः प्रशंसति—अथ यदाश्विनो भवतीति ॥ १५ ॥

(त्र्य) अथ यत्सारस्वतो भवति । वाग्वै सरस्वती वाचा वाऽएनम-
श्विनावभिपज्यतां तयोऽएवैनमेतद्विपज्यति तस्मात्सार-
स्वतो भवति ॥ १६ ॥

(त्र्य) अथ युदैन्द्रो भवति । (त्री) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव
यज्ञस्य देवता त्र्यैवैनमेतद्विपज्यति तस्मादैन्द्रो भवति ॥ १७ ॥

(त्र्ये) एतेषु पशुषु । सिंहलोमानि वृकलोमानि शार्दूललोमानी-
त्यावपत्येतद्वै ततः समभवद्यदेन^१ सोमोऽत्युपवत तेनैवैनमेतत्समर्पयति
कृत्स्नं करोति तस्मादेतान्यावपति ॥ १८ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (दु) उल्कया इ स नखिन्या पशून्नुपवति य
ऽएतानि पशुष्व्वावपति तस्मादु परित्युत्येवावपेत्तथा होल्कया नखिन्या
पशून्नात्रुपवति तयोऽएवैन^२ समर्पयति कृत्स्नं करोति तस्मादु परि-
त्युत्येवावपेत् ॥ १९ ॥

अथ यत्सारस्वतो भवति । वाग्वै सरस्वती । वाचा वाऽएनमश्विनावभिपज्यताम् । तयोऽएवैन-
मेव एतद्वाचैव भिपज्यति । तस्मात्सारस्वतो भवति ॥ १६ ॥

अथ यदैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता । त्र्यैवैनमेतद्विपज्यति ।
तस्मादैन्द्रो भवति ॥ १७ ॥

एतेषु पशुषु सिंहलोमानि, वृकलोमानि, शार्दूललोमानीत्यावपति । एतद्वै ततः समभवद्-यदेनं
सोमोऽत्युपवत । तेनैवैनमेतत्समर्पयति, कृत्स्नं करोति । तस्मादेतान्यावपति ॥ १८ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । उल्कया इ स नखिन्या पशून्नुपवति-य एतानि पशुष्व्वावपति ।
तस्मादु परित्युत्येवावपेत् । तथा होल्कया नखिन्या पशून्नात्रुपवति । तयोऽएवैनं समर्पयति, कृत्स्नं
करोति । तस्मादु परित्युत्येवावपेत् ॥ १९ ॥

वाचेति । ' वाचा ' वापूषया वाज्यापुरोमुवाकयया, जुहविमन्त्रवत्या सरस्वत्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

इन्द्रो वा इति । ' यज्ञस्य ' सर्वस्य ' देवता ' ॥ १७ ॥

अथ परित्युत्सन्धानं कथ्यते, तत्र सिंहवृकन्यात्रलोमससर्वेन सिद्धान्तयितुं विनिरसु शास्त्रान्तरां पक्ष
सोपपत्तिकमुपवदति-एतेषु पशुष्विति । अत एव सूत्रकारो हेवा सूत्रयामास परिकुलं प्रत्यु-
सिंहन्यात्रलोमानि चावपति, पशुषु वा"- (का. श्रौ. सू. ११२१८-२७०) इति । ' एतेषु ' उक्तेषु त्रिषु
' पशुषु ' सिंहादीनां त्रीणि लोमानि ' इत्यावपति ' । ' इति ' -सम्बद् एतच्छब्दार्थः; ' इति ' एतानि ससृजेत् ।
तस्मान् इन्द्रस्येन्द्रियद्वारेभ्योऽपसृज्यात् सोमादेते त्रयः सिंहाद्या उत्पन्नाः । तस्मान् सोमोमन्त्रादेन इन्द्रमेव कथं
समृद्धं कृतवान् भवतीति ॥ १८ ॥

तं पक्षं निराकृत्य स्वमतं निधत्ते-तदु तथेति । यदि पशुषु लोमाणां कुर्यात् तर्हि ' नखिन्या ' कण्टक-

(दु) अथ पूर्वैद्युः । परिमुत्तुं सुंदघात्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राग्ने पच्यस्वेति सा यदा परिमुद्ववत्यथैनया प्रचरति २०॥

द्रावमीऽज्ज्वरन्ति । (न्यु) उत्तरवेदावेवोत्तरमुद्धते दक्षिणं त्रेत्सोमाहु-
तीश्च सुराहुतीश्च सह जुहुवामेति तस्माद्द्रावमीऽज्ज्वरन्त्युत्तरवेदावेवोत्तर-
मुद्धते दक्षिणमथ यदा वपाभिः प्रचरन्त्यथैतया परिमुता प्रचरति ॥२१॥

तां दर्भैः पावयति । पूताऽसदिति व्यायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमोऽ-
अतिमुत्तः । इन्द्रस्य युज्यः सखेति तत्कुबलसत्कून्कर्कन्धुसत्कून्वदरसत्कू-
नित्यावपत्येतद्वै ततः सुमभवद्यत्त्रिनिऽप्रीवत्तेनैवैनमेतत्सुमर्धयति कृत्स्नं
करोति तस्मादेतानावपति ॥ २२ ॥

अथ पूर्वैद्युः परिमुत्तं सन्दधाति—“अश्विभ्यां पच्यस्व, सरस्वत्यै पच्यस्व, इन्द्राय
सुत्राग्ने पच्यस्व”—(वा० सं० १० । ३१) इति । सा यदा परिमुद्ववति—अथैनया
प्रचरति ॥ २० ॥

द्रावमीऽज्ज्वरन्ति । उत्तरवेदावेवोत्तरम्, उद्धते दक्षिणम् । नेद् सोमाहुतीश्च सुराहुतीश्च सह
जुहुवामेति । तस्माद्द्रावमीऽज्ज्वरन्ति—उत्तरवेदावेवोत्तरम्, उद्धते दक्षिणम् । अथ यदा वपाभिः प्रच-
रन्ति । अथैतया परिमुता प्रचरति ॥ २१ ॥

तां दर्भैः पावयति—पूताऽसदिति । “व्यायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमोऽअतिमुत्तः । इन्द्रस्य
युज्यः सखा”—(वा० सं० १० । ३१) इति । तत् कुबलसत्कून्, कर्कन्धुसत्कून्, वदरसत्कून् इत्यावपति ।
एतद्वै ततः समभवद् । यत्त्रिनिऽप्रीवत् । तेनैवैनमेतत्सुमर्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मादेतानावपति ॥ २२ ॥

वत्या ‘उत्कषा’ एव परान् प्रेरितवान् भवति । तस्मात् ‘तथा न कुर्यात्’ किन्तु ‘परिमुत्तुवैव’ संयुजेत् ।
तत्रावापेन परानामुत्कषा प्रेरणं कृतं न भवति । इन्द्रस्य तु कृत्स्नकरणमत्रापि कृतं भवेत् ॥ १९ ॥

अथ परिमुत्तं स्थानं समन्त्रक विधत्ते—अथ पूर्वैद्युरिति । ‘सन्दधाति’ सम्पादयेदित्यर्थः । तत्प्रकारः
कात्यायनेन स्पष्टमीरित—“श्रीद्विन् विरुढाविरुढान् सौम उपनक्ष क्रीणाति क्लीरात् सीतेन, एकौदनं विरु-
ढांशूर्णांशुपाश्विभ्यां पच्यस्वेति संयुजति”—(का. श्रौ. सू. १ । ५ । २६ । ७ । २६८) इति । हे परिमुत्तु । ‘अश्विभ्यां’
‘पच्यस्व’ पक्ता भव । एकमुत्तरापि ॥ २० ॥

परिमुत्तपक्षणे कश्चिद् विशेषमाह—द्रावमी इति । उत्तरवेद्यामेकमग्निम्, तद्दक्षिणभागं ‘उद्धते’ प्रदेरो एक-
मग्निमुद्धरेत् । अग्निशपोद्गारे कारणमाह—नेदिति । एकस्मिन्नेवाग्नी सोमसुराहुतयः सह होतुमयोऽयाः, अतस्तत्सं-
सर्गाहोमनिश्चयार्थमग्निद्वयं कार्यमित्यर्थः । तस्याः प्रचरणकातमाह—यदा वपाभिरिति । पशुव्याभिर्यदा
प्रचरेयुः, तदैतपेत्यर्थः ॥ २१ ॥

विधत्ते—तां दर्भैरिति । सा परिमुत्तं ‘पूता’ ‘असत्’ भवेत् ‘इति’ ‘तां दर्भैः’ पावयेत् । मन्त्रस्यापमर्धः—

(त्य) अयं ग्रहान्गृह्णाति । (त्ये) एकं वा त्रीन्बैकुल्येभ्यु ग्रहीतुव्य ऽपुका
हि पुरोरुभुवत्येकाऽनुवाक्यैका ग्रान्या तस्मादेक एव ग्रहीतुव्यः ॥ २३ ॥

सु गृह्णाति । कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं विपूय ॥
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बहिषोऽनुमर्शन्ति यजन्ति ॥ उपयामग्रहीतोऽ-
स्यश्चिभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुवाम्णे ऽडिति यद्यु त्रीन्गृहीया-
देतयेव गृहीयादुपयामेस्तु तर्हि नाना गृहीयादुयादाश्चिभ्याथ् सर-
स्वत्याऽइन्द्राय सुवाम्णेऽनुब्रूहीति ॥ २४ ॥

अयं ग्रहान्गृह्णाति एकं वा, त्रीन्वा । एकस्तेव ग्रहीतुव्यः । एकाहि पुरोरुग् भरति, एकाभ्यु-
वाक्या, एका ग्रान्या । तस्मादेक एव ग्रहीतुव्यः ॥ २३ ॥

स गृह्णाति—“ कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद् यथा दान्त्यनुपूर्वं विपूय । इहेहैषां
कृणुहि भोजनानि ये बहिषो नमर्शन्ति यजन्ति । उपयामग्रहीतोऽस्यश्चिभ्यां त्वा,
सरस्वत्यै त्वा, इन्द्राय त्वा सुवाम्णे ”—(वा. सं. १० । ३२ ।) इति । यद्यु त्रीन् गृही-
याद् एतयेव गृहीयाद् । उपयामेस्तु तर्हि नाना गृहीयाद् । अयाह—अधिभ्यां सरस्वत्याइन्द्राय
सुवाम्णेऽनुब्रूहीति ॥ २४ ॥

‘ पवित्रेण ’ इतः ‘ सोम ’ सोमायना निष्पादितः (का. श्रौ. सू. १९ । १८२) तथा च । तस्मिन्पक्त्वा-
“ त्वाही त्वा स्वादुनेप्याह सोममेवैनां करोति ” (वै. श्रौ. ११ । १९१४) इति । वायुः पात्राणि गच्छन्, वायु-
वच्छीघ्रगामी वा भूत्वा ‘ प्रवद् ’ अथोर्ध्वपानामिमुखः सन् ‘ अतिमुतः ’ अतिक्रम्योत्ततः ‘ इन्द्रस्य ’ सुभ्य-
योग्यः ‘ सखा ’ समालम्ब्यमान, ‘ इति ’ ॥

विषते—सत्कुवलेति । सस्या परिमुति कुवडर्कन्मुवदसतुत्रयं निषेदित्पर्यः । अत्र सूत्रम्—“ वषा-
मार्जनान्ते कुटीः परिमुत पुनाति वायुः पून इति, कुवडर्कन्मुवदसतुत्राणि चाशति ” (का. श्रौ. सू. १९ ।
१८१ । १८२) इति ॥ २२ ॥

ग्रहग्रहण विषते—अयं ग्रहानिति । एको वा ग्रहः अथो वा ग्रहीतव्याः । तत्रैकं निदान्त्यपति—
एकस्तेवेति । एकस्यैव ग्रहणमुपपादयति—एका हीति । पुरोरुक्—पुरोरुवाक्या—वाग्यानामेकत्वादेक एव
ग्रहीतव्यः ॥ २३ ॥

ग्रहणमनुप मन्त्रं विषते—स गृह्णाति कुविदङ्गेति । ‘ अङ्ग ’ शब्दः सञ्चोदनवाची । हे सोम ! कुवि-
दङ्गे बहर्धवाची । चिच्छब्दः स्मृचये । यथा लोके ‘ यवमन्तः ’ यवादिभान्योनेताः ऊविका ‘ कुविद् ’
यववङ्क, यवमन्त्यानि च गोवृषप्रियङ्गुवादिवाण्यानि ‘ अनुद्वं ’ तद्वारिषाकातुकमेण इदं पक्वमिदमपक्व-
मिति ‘ विपूय ’ विशेषेण पृथक् कृत्य ‘ दान्ति ’ “ दाप् एवने ” (या. पा. अ. प. ४२) युजन्ति तथा

सोऽन्वाह । युव॑ सु॒राम॑म॒धिना॑ नमुचावासुरे स॒चा । वि॒पिपा॑ना शुभ-
स्पतीऽइन्द्रं॑ कर्म॒स्वावत॑मित्या॒थ॒व्याहा॑श्चि॒नो॒ सुर॑स्वतीमिन्द्र॑ सु॒त्रा-
माणं॑ यजेति ॥ २५ ॥

स यजति । पु॒त्रमि॒व पि॒तरा॑वश्चि॒नोभेन्द्रा॑वयुः काव्यैर्द॑स॒नाभिः॑ ।
यत्सु॒रामं॑ व्य॒पिबः॑ श॒चीभिः॑ सुर॒स्वती॑ त्वा म॒घव॑न्नभिष्ण॒गिति॑ द्वि॒होता॑
व्य॒पस्क॑रोति॒ द्वि॒ध्वयु॑र्जु॒होत्या॑हरति॒ भक्षं॑ यद्यु॒ त्री॒गृही॑षादेत॒स्यैवानु॑-
होम॒मितरो॑ हूयेते ॥ २६ ॥

सोऽन्वाह—“ युवं सु॒राम॑म॒धिना॑ नमुचावासुरे स॒चा । वि॒पिपा॑ना शुभस्पती इन्द्रं
कर्म॒स्वावत॑म् ”—(वा. मं. १० । ३३) इति । आ॒थ॒व्याह—अ॒धिनी॑, सर॒स्वती॑म्, इन्द्रं
सु॒त्रा॒माणं॑ यजेति ॥ २५ ॥

स यजति—“ पु॒त्रमि॒व पि॒तरा॑वश्चि॒नोभेन्द्रा॑वयुः, काव्यैर्द॑स॒नाभिः॑ । यत् सु॒रामं॑ व्य॒पिबः॑
श॒चीभिः॑ सर॒स्वती॑ त्वा म॒घव॑न् अ॒भिष्ण॑क्”—(वा. सं. १० । ३४) इति । द्वि॒होता॑ व्य॒प-
करोति॑, द्वि॒ध्वयु॑र्जु॒होति॑ । आ॒हरति॑ भक्षम् । यद्यु॒ त्री॒गृही॑षात् । एत॒स्यैवानु॑होम॒मितरो॑ हूयेते २६ ॥

‘ एषा ’ पञ्चनी ‘ मोक्षनानि ’ अ॒नानि॑ ‘ इह ’ य ‘ कृणुहि ’ कृत्य ‘ ये ’ यजमानाः ‘ बर्हिषः ’ यागस्य ‘ नम-
उक्तिं नम इत्य॒नना॑म् (निघ. २ । ७ अ.) नमस्कारो वा, तस्योक्तिं ‘ यजन्ति ’ कुर्वन्तीत्यर्थः । “ उप॒याम-
गृहीतः ” इत्यादिर्मन्त्रशेषः स्पष्टः ॥

प्रह्वयप्रह्वयपक्षेऽपीममेव मन्त्रमुपयामेत्यत्र विशेषश्च दर्शयति—यद्यु॒ त्री॒निति॑ । “ नाना ” वृषक् वृषक्
उपयामेन निवृत्त्यो देवताभ्यो गृहीषात् ॥

अनुवचनप्रैषे विशेषं दर्शयति—अ॒याहेति॑ ॥ २४ ॥

होतारमनुष्याक्षिसरस्वतीन्द्रप्रतिपादक मन्त्रमाह—सोऽन्वाह युवमिति । हे अधि॒नो ! ‘ युवं ’ यु॒वं
‘ सु॒राम् ’ सु॒रणी॑यम् ‘ आ॒सुरे॑ भ॒सुचौ॑ स्थितं सोम ‘ स॒चा ’ सह॒भूतो॑ एकीभूय ‘ वि॒पिपा॑ना
वि॒विधं॑ वि॒वन्ती॑ हे ‘ शुभ॒स्पती॑ ’ शुभस्य पालकौ स्वामिनौ ! ‘ कर्म॑सु’ निमिचमूतेषु कर्मकरणाप्यम् ‘ इन्द्रम् ’
‘ आ॒वतं॑ ’ रक्षतम् ‘ इति ’ ॥

‘ यज ’ इति प्रैषे देवताशसनं विधत्ते—आ॒थ॒व्याहेति॑ । देवतात्रयप्रतिपादिकां वा याज्यां पठतीति ॥ २५ ॥

स यजति पुत्रमिवेति । ‘ पि॒तरो॑ पु॒त्रमि॒व ’ यथा पालयत, तथा तमौ अधि॒नो हे इन्द्र ! ‘ त्वा ’
त्वाम् ‘ आ॒वयुः ’ “ अव रक्षणे ” (वा. पठ. म्वा. प. ६०१) । पु॒त्रव्य॒त्ययः, रक्षितवन्तो । ‘ काव्यैः ’
कवि॒कर्म॑भिः स्तोत्रैः, ‘ द॑स॒नाभिः॑, ‘ द॑स ’ इति कर्मनाम (निघ. २ । १ । ३) कर्मविध इन्द्रं पालितवन्तो
कपमवगम्यते ! ‘ यद् ’ यस्मात् ‘ सु॒रामं॑ ’ सु॒रणी॑य सोम ‘ व्य॒पिबः॑ ’ विशेषेण पीतवानिति । ‘ श॒चीभिः॑ ’

(तेऽञ्जु) अयं कुम्भः । शतवितृण्णो वा भवति नववितृण्णो वा स बुद्धिः
शतवितृण्णः शतायुर्व्याऽअयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्यस्तुस्माच्छत-
वितृण्णो बुद्धि नववितृण्णो नवेमे पुरुषे प्राणास्तुस्मात्तुववितृण्णः ॥ २७ ॥

(स्तुथे) तृथुं शिष्योदुतम् । (सु) उपर्युपवाहनीयं धारयन्ति सा वा
परिशिष्टा परिमुद्रवति तामासिञ्चति तां विहरन्तीमुपतिष्ठते पितृणां
सोमवतां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणां बर्हिषदां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणामग्नि-
ष्वानां तिसृभिर्ऋग्भिस्तद्यदेवमुपतिष्ठते यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स
बुत्पितृनुगच्छत्रया वै पितरस्तेनैवैनमेतत्सुमर्षयति कृत्स्नं करोति तुस्मा-
देवमुपतिष्ठते ॥ २८ ॥

अयं कुम्भः शतवितृण्णो वा भवति, नववितृण्णो वा । स यदि शतवितृण्णः—शतायुर्व्याऽअयं पुरुषः
शततेजाः शतवीर्यः । तस्माच्छतवितृण्णः । यद्वा नववितृण्णो—नवेमे पुरुषे प्राणाः—तस्मान्नव-
वितृण्णः ॥ २७ ॥

तं शिष्योदुतमुपर्युपवाहनीयं धारयन्ति । सा वा परिशिष्टा परिमुद्रवति—तामासिञ्चति । तां
विहरन्तीमुपतिष्ठते—पितृणां सोमवतां तिसृभिर्ऋग्भिः, पितृणां बर्हिषदां तिसृभिर्ऋग्भिः, पितृणां-
मग्निष्वानां तिसृभिर्ऋग्भिः । तद्वा पदेवमुपतिष्ठते । यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत । स यद् पितृनुगच्छद्-
त्रया वै पितरस्तेनैवैनमेतत्सुमर्षयति, कृत्स्नं करोति । तस्मादेवमुपतिष्ठते ॥ २८ ॥

कर्मभिः हे 'मयक्' इन्द्र ! तां सोमातिष्ठते 'सरस्वती' 'अभिष्णाक्' मेघजम्बवान् कृतवतां । 'मिवक्'
इति कण्वब्राह्मण पठते (वा. पा. कं. २१) ॥

विशेषं विचष्टे—द्विहेति । होत्रा द्विवारं वदन्त्यार. कर्त्तव्यः । 'द्विर्यव्युः' अथर्ववेदादि द्विवारं हवनं
कार्त्तव्यं । 'आहति मयन्' हवनमन्तरं मन्त्रार्थमाहर्त्युः । अहवयस्ये हवने कविद् विशेषमाह—यद्यु व्रीनिति ।
एतस्य होमस्य इतरी द्वौ परिमुद्रोमौ होतव्यौ । एष परिमुद्रोमो दक्षिणेऽङ्गाविति प्रामुक्तः ॥ २९ ॥

श्राव्यामनः—“परिमुद्रोममन्त्रिच्य कम्भवकिञ्च कुम्भं शिष्ये कृत्वोमरि दक्षिणस्य वारपन् सवन्तमुदति-
ष्ठे त्वैः सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वानाम्” (का. श्रौ. सू. १५ । २८८) इति । हुतायाः सुखायाः देव
कम्भवति शतचिद्रे नवचिद्रे वा कुम्भे आनिच्य, तं कुम्भं दक्षिणस्याहवनीनित्योपरि शिष्ये कृत्वा सवन्त
सोमवदादिपितृणां त्रिमिस्तृचैरुपतिष्ठेति तदर्थः । तदिदं विचष्टे—अथ कुम्भ इति । कम्भानामगे व्याख्यातम्
(ता. प. भा. ५ । ४ । १ । १३) ॥ २७ ॥

तं शिष्योदुतमिति । आहवनीरस्योपरि उद्धते प्रदेशे परिमुद्रवतायं दक्षिणतः स्थानितस्याग्नेस्तपोत्तर्यः ।
तया सूत्रमुदाहृतम् (का. श्रौ. सू. १५ । २८८) । 'विहरन्ती' कुम्भात् सवन्तोन् परिमुद्रव 'उपतिष्ठते' ।

१-वयमत्युदुक्तमिति का. श्रौ. सू. १५ । २८६ । २-मयमयन्त्वा का. श्रौ. सू. १५ । २८८ । ३-परिमुद्रोमो
दक्षिणेऽङ्गो का. श्रौ. सू. १५ । २८७ ।

(तुष्टे) अथैतानि हवींषि निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टा-
कपालं वा पुरोडाशं वारुणं यवमयं चरुमैन्द्रमेकादशकपालं
पुरोडाशम् ॥ २९ ॥

(२९) ॥ यत्सावित्रो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत
ऽयैवैतद्विपज्यति तस्मात्सावित्रो भवति ॥ २९ ॥

(त्य) अथ यद्वारुणो भवति । वारुणो वाऽआर्पयिता तद्य एवार्पयिता
तुयैवैतद्विपज्यति तस्माद्वारुणो भवति ॥ ३१ ॥

(त्य) अथ यद्वैन्द्रो भवति । (ती) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञ-
स्य देवता तुयैवैतद्विपज्यति तस्माद्वैन्द्रो भवति ॥ ३२ ॥

अथैतानि हवींषि निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशम्, वारुणं यवमयं
चरुम्, ऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशम् ॥ २९ ॥

स यत्सावित्रो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूत एवैतद्विपज्यति ।
तस्मात्सावित्रो भवति ॥ २९ ॥

अथ यद्वारुणो भवति । वारुणो वाऽआर्पयिता । तद् य एवार्पयिता—तेनैवैतद्विपज्यति । तस्मा-
द्वारुणो भवति ॥ ३१ ॥

अथ यद्वैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतद्विपज्यति
तस्माद्वैन्द्रो भवति ॥ ३२ ॥

उपस्थाने मन्त्रान् दर्शयति—वितृणामिति । ‘सोमवतां’ सोमदेवतायुतानां ‘वितृणां’ याज्यापुरोमुवाक्यारूपाः
“उदीर्यतामवर उत्तरासः”—इत्याद्यास्तिस ऋषः (वा. सं. १९।४९-५१) ‘बर्हिषदा’ बर्हिषि सीद-
ताम् एतद्वृणकानां ‘वितृणां’ “बर्हिषदः पितर ऊर्वाणम्”—इत्याद्यास्तिस ऋषः (वा. सं. १९।५५-५७)
‘अग्निष्वात्तानां’ वितृणाम् “आयन्तु नः पितरः सोम्यासः”—इत्याद्यास्तिस ऋषः (वा. सं. १९।
५८-६०) इति नवर्चः सहितायां क्रमेणान्नाताः । ताभिरेवस्थानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । विज्यमन्त्रैरेवस्थानं
प्रशंसति—यज्ञ-वै सोम इति । पूर्वमिन्द्रेण पितः सोमः, अतिपूतः सन् वितृणैव प्राप्नोत्, अतस्तन्मन्त्रोपस्थाने-
नेन्द्रमेव सम्पूर्णं कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ पञ्चपुरोडाशार्थं सावित्राद्वैन्द्राद्वै हविस्त्रयं विधत्ते—अथैतानि हवींषीति ॥ २९ ॥

पुरोडाशदेवताः प्रशंसति—अथ यत् सावित्र इति । कात्यायनः—“सोमातिपूतस्याप्येषा, अनुयाजान्ते
पञ्चपुरोडाशार्थं धरन्त्याग्निनेन प्राग्भवदान्तेभ्यः, हविर्मिवाऽऽश्विनम्यावस्तु”—(का. श्रौ. सू. १९।२९१-२९४) इति ।
अथमर्थः—एषा सौरामणी सोमातिपूतस्यापि मेषज्यार्थं कर्त्तव्येति । राजसूयाद्बहिः प्रयोगः । तत्र पञ्चपुरोडाशार्थं
विहितान्येवेनानि सावित्रादिहवींषि अनुयाजान्ते यष्टव्यानि, तदा छिद्रापिधानार्थं पञ्चगव्यप्रवरणानन्तरमवदानात्

स यदि हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् । (दि) इष्ट्वा ऽअनुयाजा भवन्त्यव्यूढे सुचावुथैर्तैर्हविर्भिः प्रचरति पश्चाद्दे सोमोऽतिपवते पश्चादे-
वैनमेतेन मेधेनापि दधात्याश्विनमु तर्हि द्विकपालं पुरोडाशं निर्व्व-
पेदथ यदा वषाभिः प्रचरत्युथैतेनाश्विनेन द्विकपालेन पुरोडाशेन
प्रचरति ॥ ३३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (द्रव्य) हलति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष
यज्ञपथाद्युऽएवं करोति तस्माद्यज्ञैर्वैतेषां पशूनां वषाभिः प्रचरन्ति तदेवै-
तैर्हविर्भिः प्रचरेयुर्नो तुह्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्व्वपेत् ॥ ३४ ॥

तस्य नपुंसको गौर्दक्षिणा । न वाऽएष स्त्री न पुमान्यन्यपुंस्तको
गौर्वदह पुमांस्तेन न स्त्री यदु स्त्री तेनो न पुमांस्तस्मान्नपुंस्तको

स यदि हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत्—इष्टा अनुयाजा भवन्ति । अव्यूढे सुचौ । अथैतैर्हविर्भिः
प्रचरति । पश्चाद्दे सोमोऽतिपवते । पश्चादेवैनमेतेन मेधेनापि दधाति । आश्विनमु तर्हि द्विकपालं
पुरोडाशं निर्व्वपेत् । अथ यदा वषाभिः प्रचरति । अथैतेनाश्विनेन द्विकपालेन पुरोडा-
शेन प्रचरति ॥ ३३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । हलति वाऽएष—यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाद्—य एवं
करोति । तस्माद्यज्ञैर्वैतेषां पशूनां वषाभिः प्रचरन्ति—तदेवैतैर्हविर्भिः प्रचरेयुः । नो तस्यांश्विनं द्विक-
पालं पुरोडाशं निर्व्वपेत् ॥ ३४ ॥

तस्य नपुंसको गौर्दक्षिणा । न वाऽएष स्त्री, न पुमान् । यज्ञपुंसको गौः । यदह पुमान्—तेन न

पुरा आश्विनेन पुरोडाशेन यागः कर्त्तव्य इत्येकः शास्त्रान्तरीयः पक्षः । पशुवषाप्रचरणानन्तरमेवैतैः सावित्रा-
दिभिर्हविर्भिर्यागः करणीयः, तदा यज्ञपतिच्छिद्रपिधानार्यमेतेषामिष्टत्वादाश्विनहविर्निर्वाप्ये न कर्त्तव्य इत्यपरः
पक्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र पूर्वपक्षमाह—स यदि हैतयापि सोमातिपूतमिति । ' यदि ' ' एतया ' सौत्रामण्या ' सोमातिपूत ' ,
' भिषज्येत् ' समादध्याह्नं, तर्हि अनुयाजयागान्ते सुव्यूहनात् पुरस्तात् ' एतेः ' सावित्रादिभिः ' हविर्भिः ' ,
प्रचरणं कर्त्तव्यम् । पश्चाद्वा इति । सोमः पश्चाद्वागे धतिपूत, अत एवस्मिन् काले यज्ञस्य पश्चाद्वागे एत-
द्विःप्रचरणेन त सोमातिपूतं पुलकमपिहितवन् मवर्त्तति । तन्पक्षे हविरन्तरं विचत्ते—आश्विनमु तर्हि ।
तस्य प्रचारकालमाह—अथ यदेति ॥ ३३ ॥

त पक्षं निराकृत्य समत दर्शयति—तदु तथेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३४ ॥

तस्य दक्षिणां विचत्ते—तस्य नपुंसक इति । नपुंसकस्य स्त्रीपुंसैरत्वप्रतिपादकं वाक्यं स्यात् । विकल्पेन

गौर्यक्षिणाऽश्वा वा रथवादी सा हि न स्त्री न पुमान्यष्टश्चारथवादी यष्ट
उभं व्यदति तेन न स्त्री यष्ट स्त्री तेनो न पुमांस्तुस्मात्तुश्चारथवादी
दक्षिणा ॥ ३५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-६ ॥ (५, ४.) ॥

ऐन्द्रायेष्णयं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तष्टदेवया यजते व्युष्टे
ह वाऽहदग्रे चूर्वासात यष्टनो यष्टजूष्टेपि यष्ट्यामानि तुस्माऽष्टन्द्रो
व्युष्टं प्राजिदीर्यत् ॥ १ ॥

(त्रु) तु ह विष्णुमुवाच । व्युष्टाय वै व्युष्टं प्रदरिष्याम्यनु मा तिष्ठ-
त्येति तथेति ह विष्णुरुवाचातु त्वा स्वास्यं मृद्वेति तुस्माऽष्टन्द्रो व्युष्ट-
मुद्ययाम सऽ उद्यताष्टमाष्ट्रं विभयानकार ॥ २ ॥

स्त्री । यष्ट स्त्री-तेनो न पुमान् । तस्मात्तुष्टकपो गौर्यक्षिणा । अश्वा वा रथवादी । सा हि न स्त्री ।
न पुमान्-यष्टश्चारथवादी । यष्ट ह रथे व्यदति-तेन न स्त्री । यष्ट स्त्री-तेनो न पुमान् । तस्मात्तुश्चार-
थवादी दक्षिणा ॥ ३५ ॥

अथ भैषासाधीरांशिका उद्यमसानीयेष्टिः ।

ऐन्द्रायेष्णयं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तष्ट यष्टेवया यजते । यष्टे ह वाऽहदग्रे चूर्वा-
सात-यष्टनो, यष्टजूष्टेपि, यष्ट-त्यामानि । तस्मात्तुष्टयो वष्टं प्राजिदीर्यत् ॥ १ ॥

सा ह विष्णुमुवाच-वृत्राय वै वष्टं प्रदरिष्यामि-अनु मा तिष्ठत्येति । तथेति ह विष्णुरुवाच-
अनु त्वा स्वास्यं, मृद्वेति । तस्मात्तुष्टयो वष्टमुद्ययाम । स उद्यताष्टमाष्ट्रं विभयामकार ॥ २ ॥

दक्षिणायां विभक्तं-अश्वा मेति (का. शी. सू. १५।१९०) । रथे व्यदति ' रथवादी ' । " कर्मण्यण् " (पा. सू. १।१।१) ' सा' मन्वा वा दक्षिणेण्यः । तस्या अपि अष्टकालमुपधारयति-यष्ट ह रथे व्यदतीति ।
रथवाद्यं स्त्रीत्वान्वादा, स्त्रीत्वजन्यताज्जायते पुंसत्वान्वादाः स्त्रीत्वान्यपि न इष्टिः (ते. शं. १।८।११)
न यष्टवम् इत्यतिशायः । तस्मात् अश्वा रथवादी दक्षिणेति नियमनवाक्यम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणे याजुर्वेदीयब्राह्मणसमाप्त्ये षष्ठमकाण्डे

षष्ठमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ५।५।४ ॥

राजसूयायै कर्त्तव्यायास्त्रैभातस्युदवतावीयायोः देवतासम्बन्धं हरिर्विभजे-ऐन्द्रायेष्णामिति । द्वादशान्
कपालेषु शीघ्रतमिन्द्राविष्णुदेवताकं पुरोडाशं निर्वपेत् (ते. शं. १।७।११।१५) । एतद्विधिविधायक-
वाक्यानुवादपूर्वकं देवतासम्बन्धतावर्क्यमित्यहम्यवतारवति-सप्तदेवतेष्वप्यारिना (ते. शं. १।४।१५) ।

स होवाच । (उा) अस्ति वाऽइदं वीर्यं तन्न ते प्रयच्छानि मा नु मे
प्रहर्षीरिति तस्मै यजुर्थेऽपि प्रायच्छतस्मै द्वितीयमुद्ययाम ॥ ३ ॥

स होवाच । (उा) अस्ति वाऽइदं वीर्यं तन्न ते प्रयच्छानि मा नु मे
प्रहर्षीरिति तस्माऽऽरुचः प्रायच्छतस्मै तृतीयमुद्ययाम ॥ ४ ॥

स होवाच—अस्ति वाऽइदं वीर्यम्—तन्न ते प्रयच्छानि—मा नु मे प्रहर्षीरिति । तस्मै यजुर्थे प्राय-
च्छत् । तस्मै द्वितीयमुद्ययाम ॥ ३ ॥

स होवाच—अस्ति वाऽइदं वीर्यम्—तन्न प्रयच्छानि—मा नु मे प्रहर्षीरिति । तस्माऽऽरुचः प्राय-
च्छत् । तस्मै तृतीयमुद्ययाम ॥ ४ ॥

माकारणादेतदेष्टया यजते, तत्कारणमुच्यत इति वाक्यशेषः । वृत्रे ह वा इति । पुरा किल वृत्रासुरे इदं
सर्वमभूर । तदेव विशदयति—यदृच इति । ऋग्यजुस्सामवेदाविद्याधरो देवताः वृत्रे विप्रह्वस्य एव
बभूवुरित्यर्थः । 'तस्मै' वृत्राय 'इन्द्रः' यज्ञं प्रहर्षीरिच्छत् । प्रविहीरुः 'सः' इन्द्रः 'विष्णु' प्रत्यशोचत् ।
किमुवाचेत्याह—वृत्राय वा इति । 'वृत्राय' वृत्रहननार्थमित्यर्थः । यज्ञप्रहार करिष्याम्यहम्, तत्र 'मा' मां
त्वम् 'अनुनिष्ठस्व' मन्समीपे आत्मानं प्रदर्शयेत्यर्थः । " अनुर्लक्षणे " कर्मप्रवचनीयः (पा. सू. १।४।८४)
तदुक्ते द्वितीया (पा. सू. २।१।८) तिष्ठते । " प्रकाशनात्पेयाख्ययोश्च "—(पा. सू. १।१।१२)
इत्यात्मनेपदम् 'तमा इति', अङ्गीकृत्यात्मवीद् 'विष्णुः' । किमित्यत आह—अनु त्वेति । 'त्वा'
त्वाम् अहम् 'अनुत्पास्ते' त्वत्समीपे आत्मानं प्रदर्शयिष्यामीत्यर्थः । त्वं 'प्रहर' निर्मपः प्रहारं कुर्वित्यभि-
प्रायः । तथा सति इन्द्रस्य वीर्यं वर्द्धते, वृत्रस्यापचीयते 'इति' । 'तस्मै' वृत्राय 'यज्ञम्' 'उद्ययाम'
उत्थितवान् 'यज्ञ' । तस्माद् 'उपताद् यज्ञाद्' 'हवः' असुरः 'विमयाचकार' । 'भीत्रार्यानां'
मयहेतुः "—(पा. सू. १।४।२९) इत्यपादाने यजमी । विमयाचकारेति "भीही" (पा. सू. १।
१।१९) इत्यादिना आम् ॥ १ ॥ २ ॥

स होवाचेति । 'सः' उपतयज्ञाद् भीतो वृत्रोऽशोचत् । किमित्यत आह—अस्ति वा इति । 'इदं'
वीर्यम् 'ऋगादिदक्षिणम्' अस्ति' सख । वीरयनि-जानाप्रकारकार्यात्मनाम् ईरयति तद् वीर्यम् ; निविपते-
ऽनेनेति वा वीर्यम् । 'तत्तु' तदेव वीर्यम् 'ते' इन्द्राय 'प्रयच्छानि' अहं वृत्रो ददानीत्यर्थः ।
तेन 'च' मे 'वृत्राय त्व' मा प्रहर्षीः 'प्रहारं वा कार्षीः' इति 'सखदन् हवः' तस्मै 'इन्द्राय'
'यजुर्थे' यजुर्वेदं प्रादत्त ।

इत्यमेवैव यज्ञोपयनेन यजुर्विद्यामप्राप, ऋक्सामयजुषो आदित्योरेन्द्रस्यावरं द्विर्वज्रोद्यमनाह—तस्मै
द्वितीयमिति । तमेव यज्ञं पुनरप्युपगतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

स होवाचेत्यादि, व्याख्यातचरम् । 'हवः' ऋग्वेदमित्यर्थः । तस्मै तृतीयमित्यादि, स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सुहोवाच । (च) अस्ति वाऽइदं वीर्यं तन्न ते प्रयच्छानि मा नु मे
प्रहर्षादिति तस्मै सामानि प्रायच्छन्तस्मादप्येतद्व्यवस्थेतेष्वेदं तन्वते
यजुर्भिरवाग्रं ऽथ ऽभिभूय सामभिरेव ॥ ५ ॥

(च) तस्य यो योनिराशयऽ आस । तमनुपरामृश्य संलुप्याच्छिन्नत्सेपेष्टि-
रभवत्तद्यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातुरिवैषा विद्याऽऽशेत तस्मात्रैधानवी नाम ६

(मा) अथ यदेन्द्रावैष्णव्यं हविर्भवति । (त्वा) इन्द्रो हि वज्रमुदय-
च्छद्दिप्पुनरन्वतिष्ठत ॥ ७ ॥

(त्वा) अथ यद्द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
संवत्सरसंमितेपुंष्टितुस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ ८ ॥

सुहोवाच । अस्ति वाऽइदं वीर्यं-तन्न ते प्रयच्छानि-मा नु मे प्रहर्षादिति । तस्मै सामानि
प्रायच्छत् । तस्यादप्येतादं-एवमेव तदेव तन्वते । यजुर्भिरवाग्रे, अथ ऽभिभूः, अथ सामभिः ।
एवं ह्यस्मादप्येतदप्रायच्छत् ॥ ५ ॥

तस्य यो योनिराशय आस-तमनुपरामृश्य संलुप्याच्छिन्नत् । सेपेष्टिरभवत् । तद् यदेतस्मिन्-
नाशये त्रिधातुरिवैषा विद्याऽऽशेत-तस्मात्रैधानवी नाम ॥ ६ ॥

अथ यदेन्द्रावैष्णवं हविर्भवति । इन्द्रो हि वज्रमुदयच्छत्, विष्णुर्न्वतिष्ठत ॥ ७ ॥

अथ यद्द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमितेपेष्टिः । तस्मा-
द्द्वादशकपालो भवति ॥ ८ ॥

न होवाचेति । एव वेदप्रदानानुरागेन पागविधानं निदमिति दर्शयति-तस्मादिति । एवं कथमित्यत
आह-यजुर्भिरवाग्र इति ॥ ५ ॥

इदं नानिर्वचनं प्रतिपादयति-तस्य य इति । तस्य यजुर्वेदादेवीर्यस्य 'यः' 'योनिः' स्थानम्, 'आशयः'
इत्यपदेशरूपं बभूव । आशयेऽग्निमित्र्याशयः । 'त' योनिमाशयम् 'अनुपरामृश्य' इदमपदेशो किं
धारक्रममिति विचार्य, 'सल्ल' 'हन्तेनावेष्ट' 'अग्निनन्' 'जिन्नन्' इन्द्र इति शेषः । 'सा एषा इष्टिः'
त्रैलोक्यी जाता तस्यादिदेविकस्य भावस्य इदमाविधिकं रूपं प्रवृत्तमित्यर्थः । तद्यदेतस्मिन्निति । तस्मात्
'एतस्मिन्नाशये' इदमपदेशो 'विधातुः' 'व्यवयवः' 'इव' 'एषा' त्रयी विद्या 'आशेत' अवस्थिता,
'तस्मात्' स आशयस्त्रिधातुः, त्रिधातोर्विमिति विचारयात्मिका इष्टिः 'त्रैधानवी नाम' (तै. श्रौ.
२।४।१९।) ॥ ६ ॥

अथ यदिति । उभयोर्विन्द्राविष्णोर्व्यापृतत्वात् उभयदेकत्वा सा मवेदित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

अथ यद् द्वादशकपाल इति । एषा त्रैवत्तवीष्टिः संवत्सरस्यापिनी ॥ ८ ॥

तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति । व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमुधिश्रयति
तद्यजुषां रूपमुय यवमुयं तदृचां रूपमुय व्रीहिमुयं तत्तामां रूपं
तदेतन्नस्यै ध्विश्रुयै रूपं क्रियते सैषा राजसूययाजिन उदवसानीये-
ष्टिर्भवति ॥ ९ ॥

सुर्वान्वा ऽएष यज्ञकतूनवरुन्दे । सुर्वान्वा ऽडुष्टिऽपि दर्विहोमान्यो राजसू-
येन यजते तस्य यातयामेव यज्ञो भवति सोऽस्मात्पुराङ्गि भवत्येतावान्नै
सुर्वान् यज्ञो यावानेषु त्रयो वेदस्तस्यैतद्रूपं क्रियतऽएष धोनिराशयस्तुदे-
तेन त्रयेण व्येदेन पुनर्यज्ञमारभते तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति तयो-
ऽअस्मान्न पुराङ् भवति ॥ १० ॥

तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति । व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमुधिश्रयति—तद् यजुषां रूपम् । अयं
यवमयं—तदृचां रूपम् । अथ व्रीहिमयं—तत् ताम्नां रूपम् । तदेतन्नस्यै विधायै रूपं क्रियते ।
सैषा राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ९ ॥

सुर्वान्वाऽएष यज्ञकतूनवरुन्दे, सुर्वान् इष्टीः, अपि, दर्विहोमान्—यो राजसूयेन यजते । तस्य यात-
यामेव यज्ञो भवति । सोऽस्मात्पुराङ्गि भवति । एतावान्नै सर्वो यज्ञो यावानेषु त्रयो वेदः । तस्यैत-
द्रूपं क्रियते । एष धोनिराशयः । तद् एतेन त्रयेण वेदेन पुनर्यज्ञमारभते । तथाऽस्यायातयामा यज्ञो
भवति । तयोऽअस्माकं पुराङ् भवति ॥ १० ॥

त्रयीविधारूपतां सप्तादधिकं हविषो व्रीहियवमयत्वं विधत्ते—तमुभयेषामिति । ‘तं’ व्रीह्यादिपिण्डम्
‘उभयेषाम्’ इति जुञ्ज् अन्वयं विकल्पं दर्शयति—अत एव कात्यायनः—“व्रीहिन् यवान् वा हविषि”
(का. धौ. सू. १९ । २११) इति । व्रीहिमयमेवाग्रे इति व्यवस्थावचनाद् ग्रहणवेदेनासङ्कीर्णानामवहननं
पेषणञ्चेति द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रम्—“तृतीयं यवानां मध्ये” (का. धौ. सू. १९ । २११) इति ।
मध्ये तृतीयं मागं यवानां गृहीयात्, यागस्य तु व्रीहीणामेव । न केवलं यवानां तृतीयमागस्य मध्ये ग्रहणं
किन्तु अधिश्रयणमपि तथैवेत्याह—व्रीहिमयमेवाग्रे इति ।

इयं त्रैधातव्यास्तर्थात्पूर्वात् प्रणिपाद्य राजसूययज्ज्ज् विधेयताभाह—सैषा राजसूययाजिन इति । उत्तरेषु
विनिर्धेगेषु राजसूयेनोदवसानीयाया अग्रहणमात्राङ्गस्य राजसूयान्तर्मयवापादयति आग्रयणादिवत् । ततश्च सैषा
राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवतीत्येतावदेवाह विधीयते । उदवसानीयेति । एतत्तु, क्त्वादेव प्राप्तमनूयते ।
उक्तं कर्मावस्थति विमुक्त्यनयेति ‘उदवसानीया’ योषिकोऽयं शब्दः ॥ ९ ॥

यज्ञस्यायातयामत्वसंवादानां त्रैधातवीष्टिः कर्तव्येत्याह—सुर्वान् वा इत्यादिना । इष्टिपशुसमेदर्विहोमान-
क्त्वाद् राजसूयस्य तदनुष्ठानेन यज्ञकत्वित्यादयः सर्वेऽनुष्ठिता भवन्तीति । ‘तस्य’ यजमानस्य अपेक्षितकर्मणः
कृत्वाद्ददृशिटः ‘यज्ञो’ यातयाम् । गतसमः ‘यव’ भवति । ‘सः’ ‘यज्ञः’ ‘अस्माद्’ ‘यज्ञः’

सुर्वान्वाऽएष यज्ञकतूनवरुन्धे । सुर्वान् इष्टीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन
यजते देवसृष्टो वाऽएषेष्टिर्द्युत्त्रैधातुव्यनुया मेऽपीष्टमसदनयापि सूयाऽइति
तस्माद्वाऽएषा राजसूययाजिनऽचदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

(त्र्य) अथो यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात् । (त्रि) तस्य हाप्युदवसानीया
स्याद्विरिचानुऽ इव वाऽएष भवति यः सहस्रं वा भूयो वा ददात्येतद्वै सहस्रं
वाचः प्रजातं बुदेपु त्रयो व्वेदस्तुतसहस्रेण रिरिचानं पुनरुप्याययति
तस्माद्बु ह तस्याप्युदवसानीया स्यात् ॥ १२ ॥

सर्वान्वाऽएष यज्ञकतूनवरुन्धे, सर्वा इष्टीः, अपि दर्विहोमान्-यो राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वा
एषेष्टिः यत्रैधातवी । अनया मेऽपीष्टमसह, अनयापि सूयाऽइति । तस्माद्वाऽएषा राजसूययाजिन
उदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

अथो यः सहस्रं वाऽ भूयो वा दद्यात्-तस्य हाप्युदवसानीया स्यात् । रिरिचान इव
वाऽएष भवति-यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति । एतद्वै सहस्रं वाचः प्रजातम्-यदेपु त्रयो वेदः । तत्
सहस्रेण रिरिचानं पुनरुप्याययति । तस्माद्बु ह तस्याप्युदवसानीया स्यात् ॥ १२ ॥

मानान् कृतावशिष्टत्वेन 'पराङ्' पराचीन ' इव ' ' मति ' । यातयामत्वरिहास्मृतपादयति-एतावानिति ।
' एष त्रयः ' ऋग्यजुस्तामसक-त्र्यवयवो ' वेद यत्परिमाणं सर्वं यज्ञः एतत्परिमाणः खलु । ' तस्य '
त्र्यवयवस्य वेदस्य ' एतत् ' स्वरूपं ' क्रियते, ' य एष आशयो योनिः, ' तन् ' तेन ' एतेन ' त्र्यवयवेन
' वेदेन ' ' पुनः ' ' यज्ञम् ' आरब्धवान् भवति, तथा रुति ' अस्य ' ' यज्ञः ' अगतसारः स्यात्, यज्ञ-
मानाच्च न पराचीनः स्यात् ॥ १० ॥

सर्वान् वा इत्यादि । व्याख्यातव्यम् । त्रैधातवी ' इष्टीरपि ' देवसृष्टत्वेन प्रशस्तत्वादश्वबरोहण्या, अतः
' अनया ' त्रैधातव्याऽपि मम ' इष्टमसन् ' पापं कृनो मस्तु । ' अनयापि ' इष्टया ' सूये ' अभिविक्रो
भूयास्तन् ' इति ' अभिप्रायेण त्रैधातवी कार्येत्यर्थः । तस्माद्वा एषेष्टि, निगमनम् ॥ ११ ॥

एतस्या विनियोगान्तरमप्याह-अथो य इति । ' सहस्र ' बहुतरं ' वा ' दक्षिणा ' दद्यात् ' तस्यापि
तस्मिन्नपि कर्मणि एषाऽङ्गभूतामवेत् । सा च भवन्ती आगन्तुकत्वाद्गन्ते एव भवतीत्युदवसानीयेति व्यपदिश्यते ।
' रिरिचानः ' अनिरिक्तः । ' एतत् ' खलु ' सहस्र ' बहु ' वाचः ' वागायतनान्मुखादुरानं, योऽयं त्र्यवयवो
वेदः ' तत् ' तेन त्रीणादिपिण्डात्मकेनाधियाज्ञिकेन त्रयेण वेदेन ' पुनरुप्याययति ' आधूयति । तस्मादिति,
निगमनम् ॥ १२ ॥

(उ) अथो ये दीर्घसत्रमासीरन् । (न्तं) संवत्सरं वा भूयो वा तेषां ह्यप्युदवसानीया स्यात्सर्वं वै तेषामाप्तं भवति सर्वं जितं ये दीर्घसत्रमासते संवत्सरं वा भूयो वा सर्वमेवा तस्माद् इ तेषामप्युदवसानीया स्यात् ॥ १३ ॥

(दु) अथो हैनयाऽप्यभिचरेत् । (दे) एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभिचचार क्षिप्रं किलास्तृणुतेति इ स्माद् याज्ञवल्क्योऽपि इ वाऽएनयेन्द्रो वृत्रस्यास्थानमच्छिनदपि इ वाऽएनयाऽऽस्थानं छिनत्ति सुऽएनयाऽभिचरति तस्माद् हैनयाऽप्यभिचरेत् ॥ १४ ॥

(दु) अथो हैनयापि भिषज्येत् । (थं) थं न्वेवैक्यऽर्चा भिषज्येदेकेन वृजुपैकेन साम्ना तं न्वेवागदं कुर्यात्किमु थं त्रयेण न्वेदेन तस्माद् हैनयापि भिषज्येत् ॥ १५ ॥

अथो ये दीर्घसत्रमासीरन्-संवत्सरं वा भूयो वा-तेषां ह्यप्युदवसानीया स्यात् । सर्वं वै तेषामाप्तं भवति, सर्वं जितं-ये दीर्घसत्रमासते । संवत्सरं वा भूयो वा सर्वमेवा । तस्माद् इ तेषामप्युदवसानीया स्यात् ॥ १३ ॥

अथो हैनयाऽप्यभिचरेत् । एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभिचचार । क्षिप्रं किलास्तृणुतेति इ स्माद् याज्ञवल्क्यः । अपि इ वाऽएनयेन्द्रो वृत्रस्यास्थानमच्छिनत् । अपि इ वाऽएनयाऽऽस्थानं छिनत्ति; य एनयाऽभिचरति । तस्माद् हैनयाऽप्यभिचरेत् ॥ १४ ॥

अथो हैनयापि भिषज्येत् । थं न्वेवैक्यऽर्चा भिषज्येद्, एकेन वृजुषा, एकेन साम्ना-तं न्वेवागदं कुर्यात्-किमु थं त्रयेण वेदेन । तस्माद् हैनयापि भिषज्येत् ॥ १५ ॥

अथो ये दीर्घसत्रमित्यादि । प्रसन्नम् । संवत्सरं वा भूयो वेति, दीर्घसत्रेण सम्पद्यते । सर्वमेवेति । वेदत्रयस्य पौरोडाशिकथातुत्रयीत्वेनेह कल्पनादित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

अथो हैनयेति । अजातशत्रोरात्मन् ' अजातशत्रवः ' तन्, भद्रसेननामान सन्नयन्, अरुणस्यापत्यम् ' आरुणिः ' कषिरहालकः ' अभिचचार ' अभिचरितवान् । ' क्षिप्रं किलेति । ' क्षिप्रं किम् ' शीघ्रमेव ' अस्तृणुत ' अभिचारेण तं हितितवानेवेत्यर्थः । एतस्मिन्नेवं धृतिर्याज्ञवल्क्यं प्रमाणयति-इति इ स्मादेति । ' इन्द्र ' ' अपि ' ' एनया ' इष्टया ' वृत्रस्यास्थान ' त्रयीविद्याशयम् ' अच्छिनत् । ' ' तस्मात् ' परस्य स्थाननाशार्थम् ' एनया ' अभिचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथो हैनयापि भिषज्येदिति । भनया इष्टया कथं परकृताभिचारपरिहार इत्याशङ्क्य स कैमुतिकम्पायेन समर्थयते-यं न्वेवैक्यर्चेति । एकैकेन यजुरादिमन्त्रेण नाम यदि भेषज्य क्रियते, तेन परकृतबाधा परिक्षियते, ' किमु ' किमुत वेदत्रयस्वरूपाऽनया त्रेधातव्या अभिचारपरिहारः । (वि. सं. २।४।११।७) इति ॥ १५ ॥

(तु) तस्यै त्रीणि शतमानानि हिरण्यानि दक्षिणा । तानि ब्रह्मणे ददाति न वै ब्रह्मा प्रचरति न स्तुते न शर्थस्त्यथ स युशो न वै हिरण्येन किंचन कुर्वन्त्यथ तद्यशस्तस्मात्त्रीणि शतमानानि ब्रह्मणे ददाति ॥ १६ ॥

तिष्ठो धेनुहोत्रे । भूमा वै तिष्ठो धेनुवो भूमा होता तस्मात्तिष्ठो धेनुहोत्रे ॥ १७ ॥

त्रीणि व्यासार्थस्य ध्वयवे । तनुते वाऽअध्वर्युर्गन्तुं तन्वते व्यासार्थं सि तस्मात्त्रीणि व्यासार्थस्य ध्वयवे ग्रामग्रीधे ॥ १८ ॥

तस्यै त्रीणि शतमानानि हिरण्यानि दक्षिणा । तानि ब्रह्मणे ददाति । न वै ब्रह्मा प्रचरति, न स्तुते । न शंसति । अथ स यशः । न वै हिरण्येन किंचन कुर्वन्ति । अथ तद् यशः । तस्मात्त्रीणि शतमानानि ब्रह्मणे ददाति ॥ १६ ॥

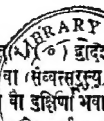
तिष्ठो धेनुहोत्रे । भूमा वै तिष्ठो धेनुवः । भूमा होता तस्मान्तिष्ठो धेनुहोत्रे ॥ १७ ॥

त्रीणि वासांस्पध्वयवे । तनुते वाऽअध्वर्युर्गन्तुम् । तन्वते वासांति । तस्मात्त्रीणि वासांस्पध्वयवे । ग्रामग्रीधे ॥ १८ ॥

कात्यायनेन राजसूयान्तपानिनीतिष्ठि प्रभृत्य षड्दक्षिणादानमुक्तम्—“ तिसृस्तिस्रो दक्षिणा ददाति शतमानानि ब्रह्मणे धेनुहोत्रे वासांस्पध्वयवे ग्रामग्रीधे ” (का. श्रौ. सू. १५।१।७) इति । तदिदमिदानीं विवक्षितं—तस्यै त्रीणीति । शतमानलक्षणमुक्तं पुरस्तात् (श. प. ब्रा. ५।४।१।२४) । न वै ब्रह्मेति ; अस्यायमर्थः—‘ ब्रह्मा हि न प्रचरति ’ इत्यादिकमध्वर्युवर्गजन करोति, ‘ न स्तुते ’ उद्गाता इव न शोच प्रयुङ्क्ते, ‘ न शंसति ’ होतृवच्छास्त्रं न पठति । तस्मात् ‘ सः ’ ब्रह्मा यशोऽयम् । ‘ हिरण्येन ’ अपि ‘ तिष्ठेन ’ ‘ न कुर्वन्ति ’; हिरण्यं साधनं कृत्वा यदनादिकमुपभुञ्जते, न तु हिरण्यमेव भुञ्जन्ति । अतो व्यवहारविदुः सुवर्गे दृष्टेऽपि तस्य स्वरूपहानिर्नाशित, अतस्तदपि यशोऽयम् । तस्मात् हिरण्यस्य तासम्प्रदानकत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

तिष्ठो धेनुरिति । पयस्विनी सवस्ता याः होत्रे दद्यात् । उमवो परस्परं योषयतामाह—भूमा वै तिष्ठ इति । तिसृणां सवस्तानां भूयस्त्वम्, होतुरपि नानामन्त्रपठनात् ; अतस्तासां होतृमन्त्रप्रदानकत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

त्रीणि वासांस्पध्वयवे इति । दद्यादिति शेषः । वस्त्राणां सर्वशरीराण्युदादकत्वात् वासत्वम् ; अध्वर्योरपि यज्ञशरीरस्य विस्तारकत्वमस्ति ; “ यज्ञस्य मात्रो विमिमीत उ त्व ”—इति मन्त्रवर्णनम् (अ. स. १० । ७।१।१) तत्र “ त्व एकोऽध्वर्युः ” इति यास्काचनम् (पा. निरु. १।३।२) यज्ञस्य मात्रो शरीरमित्यर्थः । गोर्दानं विवक्षे—ग्रामग्रीधे इति ॥ १८ ॥

ता वाऽएता द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति द्वादश वा
वै त्रयोदश वा । संवत्सरस्य मासाः संवत्सरसंमितैरेष्टिस्तस्माद्द्वादश
वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति ॥ १९ ॥

इति पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-७ ॥ (५.५.) ॥

चतुर्थः प्रपाठकः पञ्चमोऽध्यायश्च समाप्तः ।

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४७१ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे सवनाम पञ्चमं काण्डं समाप्तम् ॥ ५ ॥

ता वाऽएता द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति । द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य
मासाः । संवत्सरसंमितैरेष्टिः । तस्माद्द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति ॥ १९ ॥

इति राजसूययज्ञाधिकारः ।

एता दक्षिणाः सम्भूय सवासरात्मना प्रशंसन्ति-ता वा एता द्वादशेति । त्रीणि शतमानानि, तिस्रो धेनवः,
त्रीणि वासांसि, इति नव क्षुत्पुत्राणि; वत्ससहितानां पयस्विनीनां दानस्य सिद्धत्वात् तासां वत्सा अपि त्रय इति
द्वादश । आप्रीधस्य ब्रह्मणा सह परिगणनाभावात् तदक्षिणां विहाय द्वादश दक्षिणा दत्तुम् । "गामग्रीधे"
इति वृषक् दक्षिणाविधानात् तेन सह परिगणनापेक्षे त्रयोदश भवन्ति । सवासरस्वापि यद्येताः चैत्रादिमासाः
द्वादश यदा मलिम्बुचो भवति तदा त्रयोदश । अतोऽस्या षष्टेर्द्वादशकपालसंस्कृतहविर्गुक्तत्वात् संवत्सर-
संमितवत्, अतः संवत्सररूपाया इष्टेः द्वादश त्रयोदश वा दक्षिणा युक्ता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे

पञ्चमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (५-५-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्याध्वनुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेध्वः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयमुलापूर्वसौ स्वर्गगर्भं,

सप्तार्धनिषण्णं सीमीं छिदशतस्तृतायेनुत्तीर्णं द्रुवीः ।

रजोमतां हवमवाजिद्विषमद्वितारपीं सायणिः सिङ्गाण्यो,

म्यग्राणीं हि क्षवकं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥

घान्वादिं धन्वजन्मा तिलमवमत्तुलः स्वर्णजं वर्णमुल्बः,

कार्पासीयं कृपावाग्नुदकृतमजडो राजन राजगूयः ।

व्याज्योद्यं प्राज्यजन्मा क्वणजमट्टणः शार्करं चार्कसेजा,

रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमरुतं मुदा पात्रसात्सिङ्गाण्यार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकर्मागमप्रवर्णकब्रह्मविद्ब्रह्मराजसायणमुनिवरेण सायणाचार्येण विरचिते

माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे पञ्चमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५-४ ॥

इति श्रीसायणब्राह्मणसमेतं सवनामर्कं पञ्चमं काण्डं समाप्तम् ।